Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of the Provisions of the Quran) And the Clarifier of what it includes of the Sunnah and the verses of the Furqan

Authored by Abu Abd Allah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH)

Edited by Dr. Abd Allah ibn Abd al-Muhsin al-Turki

Participated in editing this volume: Muhammad Ridwan 'Arqasusi, Mahir Habboush

Volume Six

Al-Risala Foundation

अल-जामि लि-अहकाम अल-कुरान (कुरान के प्रावधानों का संग्रह) और सुन्नत एवं फुरकान की आयतों में निहित बातों का स्पष्टीकरण

लेखक अबू अब्द अल्लाह मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु ६७१ हिजरी)

संपादन डॉ. अब्द अल्लाह बिन अब्द अल-मुहसिन अल-तुर्की

इस भाग के संपादन में भागीदार: मुहम्मद रिज़वान अरक़ासूसी, माहेर हब्बौश

छठा भाग

अल-रिसाला फाउंडेशन

الجامع لأحكام القرآن اور سنت اور فرقان کی آیات میں جو کچھ شامل ہے اس کی وضاحت کرنے والا

تالیف أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي (وفات 671 ھ)

تحقیق ڈاکٹر عبد الله بن عبد المحسن التركي

اس جلد کی تحقیق میں شریک: محمد رضوان عرقسوسي، ماہر حبوش

جلد ششم

مؤسسة الرسالة

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

अल्लाह के नाम से, जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है।

नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

The Compendium of the Rulings of the Qur'an And the clarifier of what it contains from the Sunnah and the verses of the Criterion.

नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-जामि' लि-अहकाम अल-कुरान और जो सुन्नत और फुरकान की आयतों से इसमें शामिल है उसे स्पष्ट करने वाला।

نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن اور جو سنت اور فرقان کی آیات سے اس میں شامل ہے اسے واضح کرنے والا۔

All rights reserved to the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

Al-Resalah Publishers Wata al-Msaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut-Lebanon For Printing, Publishing and Distribution Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O.Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615- P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक के पास सभी अधिकार सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

अल-रिसाला पब्लिशर्स वटा अल-मसीतबेह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत-लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615 पी.ओ. बॉक्स: 117460

अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/लेबनान-टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615-पी.ओ. बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

تمام حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء

مؤسسۃ الرسالہ وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایہ المسکن، بیروت - لبنان طباعت، اشاعت اور تقسیم کے لیے ٹیلی فیکس: 319039-815112 فیکس: 818615 ڈاک بکس: 117460

الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان-ٹیلی فیکس: 319039-815112 فیکس: 818615-ڈاک بکس: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Surah An-Nisa

It is Medinan except for one verse revealed in Mecca in the year of the Conquest concerning Uthman bin Talha al-Hajabi (1); which is His saying: {Verily, Allah commands you that you should render back the trusts to those to whom they are due} [An-Nisa: 58] as will be explained.

Al-Naqqash said: It was said: It was revealed during the Hijrah of the Prophet ﷺ from Mecca to Medina.

Some people have said: Indeed, Allah Almighty's saying: {O people} wherever it occurs is Meccan; this was said by Alqamah and others (2). Thus, it seems that the beginning of the Surah is Meccan, and what was revealed after the Hijrah is Medinan. Al-Nahas said: This Surah is Meccan (3).

I say: The first opinion is correct, for in Sahih al-Bukhari it is narrated from Aisha that she said: Surah An-Nisa was not revealed except while I was with the Messenger of Allah ﷺ, meaning he had consummated his marriage with her (4). There is no disagreement among scholars that the Prophet ﷺ only consummated his marriage with Aisha in Medina. Whoever examines its rulings will know that it is Medinan, without a doubt.

As for those who say that His saying: {O people} is Meccan wherever it occurs, this is not correct; for Al-Baqarah is Medinan, and in it is His saying: {O people} in two places [Verses: 21 and 168], and this has been mentioned before (5). And Allah knows best.

---

(1) He is Uthman bin Talha bin Abi Talha al-Abdari, the gatekeeper of the Kaaba. He embraced Islam during the Truce of Hudaybiyyah, migrated with Khalid bin al-Walid, and witnessed the Conquest with the Prophet ﷺ, who gave him the key to the Kaaba. He died in Medina in the year (42 AH). Al-Isabah 6/387. (2) Abu Ubayd related Alqamah's statement in Fada'il al-Qur'an p. 222, and it was mentioned before 1/339. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/2, and Al-Nahas's words in Ma'ani al-Qur'an 7/2. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/2. Aisha's hadith is in Sahih al-Bukhari (4993). (5) 1/339.

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

सूरह अन-निसा

यह मदनी है सिवाय एक आयत के जो फ़तह (मक्का की विजय) के वर्ष में उस्मान बिन तल्हा अल-हजबी (1) के बारे में मक्का में नाजिल हुई थी; और वह अल्लाह तआला का कथन है: {निस्संदेह, अल्लाह तुम्हें आदेश देता है कि तुम अमानतें उनके हक़दारों को लौटा दो} [अन-निसा: 58] जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा।

अल-नक्कास ने कहा: यह कहा गया है कि यह नबी ﷺ की मक्का से मदीना हिजरत के समय नाजिल हुई थी।

कुछ लोगों ने कहा है: निस्संदेह, अल्लाह तआला का कथन: {ऐ लोगों} जहाँ भी आता है वह मक्की है; यह अलक़मा और अन्य लोगों ने कहा है (2)। अतः, ऐसा लगता है कि सूरह का शुरुआती हिस्सा मक्की है, और जो हिजरत के बाद नाजिल हुआ वह मदनी है। अल-नहस ने कहा: यह सूरह मक्की है (3)।

मैंने कहा: पहला मत सही है, क्योंकि सहीह अल-बुखारी में आयशा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: सूरह अन-निसा तब नाजिल हुई जब मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ थी, जिसका अर्थ है कि उनका विवाह संपन्न हो चुका था (4)। विद्वानों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि नबी ﷺ ने आयशा के साथ विवाह मदीना में ही संपन्न किया था। और जो इसके आदेशों को समझेगा, वह जान जाएगा कि इसमें कोई संदेह नहीं कि यह मदनी है।

रहा वह व्यक्ति जिसने कहा: {ऐ लोगों} जहाँ भी आता है मक्की है, तो यह सही नहीं है; क्योंकि अल-बक़रह मदनी है, और उसमें दो स्थानों पर {ऐ लोगों} आया है [आयत: 21 और 168], और यह पहले बताया जा चुका है (5)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(1) वह उस्मान बिन तल्हा बिन अबी तल्हा अल-अब्दरी हैं, जो काबा के दरबान थे। उन्होंने हुदैबिया की संधि के दौरान इस्लाम स्वीकार किया, खालिद बिन अल-वलीद के साथ हिजरत की, और नबी ﷺ के साथ मक्का की विजय के गवाह बने, जिन्होंने उन्हें काबा की चाबी दी थी। उनकी मृत्यु (42 हिजरी) में मदीना में हुई। अल-इसबाह 6/387। (2) अबू उबैद ने फ़दाइल अल-क़ुरआन पृ. 222 में अलक़मा के कथन को उद्धृत किया है, और यह पहले 1/339 पर आ चुका है। (3) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 3/2, और अल-नहस का कथन मानी अल-क़ुरआन 7/2 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/2। आयशा की हदीस सहीह अल-बुखारी (4993) में है। (5) 1/339।

بسم الله الرحمن الرحيم

سورہ النساء

یہ مدنی ہے سوائے ایک آیت کے جو فتحِ مکہ کے سال عثمان بن طلحہ الحجبی(1) کے بارے میں مکہ میں نازل ہوئی؛ اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {بلاشبہ اللہ تمہیں حکم دیتا ہے کہ تم امانتیں ان کے حقداروں کے حوالے کرو} [النساء: 58] جیسا کہ آگے بیان ہوگا۔

النقاش نے کہا: کہا گیا ہے کہ یہ نبی ﷺ کی مکہ سے مدینہ ہجرت کے وقت نازل ہوئی۔

بعض لوگوں نے کہا ہے: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے لوگو} جہاں بھی آیا ہے وہ مکی ہے؛ یہ علقمہ اور دیگر نے کہا ہے(2)۔ پس ایسا لگتا ہے کہ سورت کا آغاز مکی ہے، اور جو ہجرت کے بعد نازل ہوا وہ مدنی ہے۔ النحاس نے کہا: یہ سورت مکی ہے(3)۔

میں کہتا ہوں: پہلی بات درست ہے، کیونکہ صحیح بخاری میں حضرت عائشہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: سورہ النساء تبھی نازل ہوئی جب میں رسول اللہ ﷺ کے پاس تھی، یعنی آپ کی رخصتی ہو چکی تھی(4)۔ علماء کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ نبی ﷺ کی حضرت عائشہ سے رخصتی مدینہ ہی میں ہوئی تھی۔ اور جو اس کے احکام کو دیکھے گا اسے علم ہو جائے گا کہ بلا شک یہ مدنی ہے۔

رہا وہ شخص جس نے کہا کہ اللہ کا قول: {اے لوگو} جہاں بھی آئے وہ مکی ہے، تو یہ درست نہیں؛ کیونکہ سورہ البقرہ مدنی ہے اور اس میں دو مقامات پر {اے لوگو} آیا ہے [آیت: 21 اور 168]، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(5)۔ واللہ اعلم۔

(1) یہ عثمان بن طلحہ بن ابی طلحہ العبدری ہیں جو خانہ کعبہ کے دربان تھے، صلح حدبیبیہ کے دوران اسلام لائے، خالد بن ولید کے ساتھ ہجرت کی، اور نبی ﷺ کے ساتھ فتحِ مکہ میں حاضر ہوئے تو آپ ﷺ نے انہیں کعبہ کی چابی عطا فرمائی، مدینہ میں سن (42ھ) میں وفات پائی۔ الاصابہ 6/ 387۔ (2) علقمہ کا قول ابو عبید نے فضائل القرآن ص 222 میں نکالا ہے، اور یہ پہلے 1/ 339 پر گزر چکا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 2/ 3، اور النحاس کا کلام معانی القرآن 2/ 7 میں۔ (4) المحرر الوجیز 2/ 3۔ اور حضرت عائشہ کی حدیث صحیح بخاری (4993) میں ہے۔ (5) 1/ 339۔

Surah An-Nisa: Verse 1 | 6

Allah Almighty says: {O mankind, fear your Lord, who created you from one soul and created from it its mate and dispersed from both of them many men and women. And fear Allah, through whom you ask one another, and the wombs. Indeed Allah is ever, over you, an Observer.}

There are six issues in it:

The first: Allah Almighty's saying: {O mankind, fear your Lord, who created you} has already been discussed in "Al-Baqarah" regarding the derivation of "mankind" and the meaning of piety (taqwa), the Lord, creation, the mate, and dispersion, so there is no point in repeating it (1). In the verse, there is a reminder of the Artisan (the Creator). And He said: {one} (wahidah) based on the femininity of the word 'soul' (nafs). The word 'soul' is treated as feminine even if a male is intended. It is permissible in speech to say: "from a single soul" (min nafsin wahid - masculine). This is done by considering the meaning; since what is meant by the soul is Adam, peace be upon him; as said by Mujahid and Qatada. And it is (2) the recitation of Ibn Abi Abla: "wahid" (masculine) without the "ha" (feminine suffix) (3). {And dispersed} (wabath-tha) means: He separated and spread throughout the earth, and from it is: {and spread silks} [Al-Ghashiya: 16], and it has already been mentioned in "Al-Baqarah" (4). {From both of them} (minhuma) means Adam and Eve; Mujahid said: Eve was created from Adam's short rib (qusayra) (5). In the hadith: "Woman was created from a crooked rib," and it has already been mentioned in "Al-Baqarah" (6).

(1) The derivation of "mankind" preceded in 1/293, the meaning of piety in 1/248, the meaning of the Lord in 1/211, the meaning of creation in 1/341, the meaning of the mate in 1/362, and the meaning of dispersion in 2/497. (2) In (Z): "And upon". (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/430, al-Muharrar al-Wajiz 2/3, the trace of Mujahid in his Tafsir: 143, and the traces of Mujahid and Qatada were recorded by al-Tabari 6/340. (4) 2/497. (5) Tafsir Mujahid: 143, and recorded by al-Tabari 6/341, his saying: qusayra, he said in al-Sihah (qasr): al-qusra and al-qusayra is the rib that follows the flank, which is the weak rib at the bottom of the ribs. (6) We did not find anyone who mentioned the hadith with this wording: "crooked rib," and al-Tabarani narrated in al-Kabir (7051) from Samura bin Jundub as a marfu' tradition: "A woman is like a rib, if you want to straighten it you will break it, or if you leave her she remains crooked." And the hadith of Abu Huraira preceded in 1/405 and it is in the two Sahihs.

सूरा अन-निसा: आयत 1 | 6

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {हे मानवजाति, अपने रब से डरो, जिसने तुम्हें एक जान से पैदा किया और उसी से उसका जोड़ा बनाया और उन दोनों से बहुत से पुरुष और स्त्रियाँ फैला दीं। और अल्लाह से डरो जिसके नाम पर तुम एक-दूसरे से मांगते हो, और गर्भाशयों (के रिश्तों) का सम्मान करो। वास्तव में अल्लाह तुम पर निगरानी रखने वाला है।}

इसमें छह मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हे मानवजाति, अपने रब से डरो, जिसने तुम्हें पैदा किया} - 'अल-बकरा' में "लोग" (नास) की व्युत्पत्ति और तक़वा (डर), रब, सृष्टि, जोड़ा और फैलाव के अर्थ पर चर्चा हो चुकी है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है (1)। आयत में सृष्टिकर्ता (सानि') के प्रति सचेत किया गया है। और उसने कहा: {एक} (वाहिदाह) 'नफ़्स' शब्द के स्त्रीलिंग होने के कारण। 'नफ़्स' शब्द स्त्रीलिंग माना जाता है भले ही उससे तात्पर्य पुरुष हो। बोलचाल में यह कहना भी जायज है: "मिन नफ़्सिन वाहिद" (एक ही जान से - पुल्लिंग)। यह अर्थ को ध्यान में रखते हुए है; क्योंकि जान से तात्पर्य आदम (अलैहिस्सलाम) हैं; जैसा कि मुजाहिद और क़तादा ने कहा है। और यह (2) इब्न अबी अबला का पाठ (क़िरात) है: 'हा' के बिना "वाहिद" (3)। {और फैला दिया} (वबथ-था) का अर्थ है: उसने पृथ्वी में अलग-अलग किया और फैला दिया, और इसी से है: {और फैली हुई मसनदें} [अल-ग़ाशिया: 16], और यह 'अल-बकरा' में पहले आ चुका है (4)। {उन दोनों से} (मिन्हुमा) का अर्थ है आदम और हव्वा; मुजाहिद ने कहा: हव्वा को आदम की छोटी पसली (क़ुसैरा) से बनाया गया था (5)। हदीस में है: "स्त्री को टेढ़ी पसली से बनाया गया है", और यह 'अल-बकरा' में पहले आ चुका है (6)।

(1) "नास" की व्युत्पत्ति 1/293 में, तक़वा का अर्थ 1/248 में, रब का अर्थ 1/211 में, सृष्टि का अर्थ 1/341 में, जोड़ा का अर्थ 1/362 में, और फैलाव का अर्थ 2/497 में पहले आ चुका है। (2) संस्करण (ज़) में: "और पर"। (3) नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान 1/430, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/3, मुजाहिद की तफ़सीर में उनका कथन: 143, और मुजाहिद और क़तादा के कथनों को अल-तबरी ने 6/340 में दर्ज किया है। (4) 2/497. (5) तफ़सीर मुजाहिद: 143, और अल-तबरी 6/341 द्वारा दर्ज, उनका कथन: क़ुसैरा, उन्होंने अल-सिहाह (क़स्र) में कहा: अल-क़ुसरा और अल-क़ुसैरा वह पसली है जो कोख के पास होती है, जो पसलियों के निचले हिस्से की कमज़ोर पसली है। (6) हमें कोई नहीं

मिला जिसने इन शब्दों के साथ हदीस का उल्लेख किया हो: "टेढ़ी पसली", और अल-तबरानी ने अल-कबीर (7051) में समुरा बिन जुंदुब से एक मरफ़ू हदीस के रूप में रिवायत की है: "स्त्री पसली की तरह है, यदि तुम उसे सीधा करना चाहो तो उसे तोड़ दोगे, और यदि तुम उसे छोड़ दोगे तो वह टेढ़ी ही रहेगी।" और अबू हुरैरा की हदीस 1/405 में पहले आ चुकी है और वह सहीहैन में है।

سورة النساء: آیت ١ | ٦

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اے لوگو! اپنے رب سے ڈرو جس نے تمہیں ایک جان سے پیدا کیا اور اسی سے اس کا جوڑا بنایا اور ان دونوں سے بہت سے مرد اور عورتیں پھیلا دیں، اور اللہ سے ڈرو جس کے واسطے سے تم ایک دوسرے سے سوال کرتے ہو اور رشتوں ناتوں کا (لحاظ رکھو)، بے شک اللہ تم پر نگہبان ہے}۔

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے لوگو! اپنے رب سے ڈرو جس نے تمہیں پیدا کیا} - سورہ "بقرہ" میں "ناس" کا اشتقاق اور تقویٰ، رب، خلق، زوج اور بث کے معنی گزر چکے ہیں، لہٰذا تکرار کی ضرورت نہیں (١)۔ آیت میں کاریگر (خالق) کی طرف توجہ دلائی گئی ہے۔ اور فرمایا: {واحدۃ} لفظ "نفس" کے مؤنث ہونے کی وجہ سے۔ لفظ "نفس" مؤنث استعمال ہوتا ہے اگرچہ اس سے مراد مذکر ہو۔ کلام میں "من نفس واحد" (بغیر ہائے تانیث کے) کہنا بھی جائز ہے۔ اور یہ معنی کی رعایت کرتے ہوئے ہے؛ کیونکہ نفس سے مراد حضرت آدم علیہ السلام ہیں؛ یہ قول مجاہد اور قتادہ کا ہے۔ اور یہ (٢) ابن ابی عبلہ کی قراءت ہے: "واحد" بغیر "ہا" کے (٣)۔ {وبث} کا معنی ہے: اس نے متفرق کیا اور زمین میں پھیلا دیا، اور اسی سے ہے: {وزرابِیُّ مبثوثۃ} [الغاشیہ: ١٦] اور یہ "بقرہ" میں پہلے گزر چکا ہے (٤)۔ {منہما} یعنی آدم اور حوا؛ مجاہد نے کہا: حوا آدم کی چھوٹی پسلی (قصیری) سے پیدا کی گئیں (٥)۔ حدیث میں ہے: "عورت ٹیڑھی پسلی سے پیدا کی گئی ہے"، اور یہ بقرہ میں پہلے گزر چکا ہے (٦)۔

(١) لفظ "ناس" کا اشتقاق ٢٩٣/١، تقویٰ کے معنی ٢٤٨/١، رب کے معنی ٢١١/١، خلق کے معنی ٣٤١/١، زوج کے معنی ٣٦٢/١ اور بث کے معنی ٤٩٧/٢ میں گزر چکے ہیں۔ (٢) نسخہ (ظ) میں

ہے: "وعلی"۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴۳۰/۱، المحرر الوجیز ۳/۲، اور اپنی تفسیر میں مجاہد کا اثر: ۱۴۳، اور مجاہد و قتادہ کے آثار طبری نے ۳۴۰/۶ میں نکالے ہیں۔ (۴) ۴۹۷/۲۔ (۵) تفسیر مجاہد: ۱۴۳، اور طبری نے اسے ۳۴۱/۶ میں نقل کیا ہے، ان کا قول: "قصیری"، صحاح (قصر) میں کہا گیا ہے: "القصری" اور "القصیری" وہ پسلی ہے جو کوکھ کے متصل ہوتی ہے، اور یہ پسلیوں کے نچلے حصے میں سب سے کمزور پسلی ہے۔ (۶) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے ان الفاظ کے ساتھ حدیث ذکر کی ہو: "ضلع عوجاء" (ٹیڑھی پسلی)، اور طبرانی نے الکبیر (۷۰۵۱) میں سمرہ بن جندب سے مرفوعاً روایت کی ہے: "عورت پسلی کی طرح ہے، اگر تم اسے سیدھا کرنا چاہو گے تو توڑ دو گے، یا اسے چھوڑ دو گے تو وہ ٹیڑھی رہے گی"۔ اور ابو ہریرہ کی حدیث ۴۰۵/۱ میں پہلے گزر چکی ہے اور وہ صحیحین میں ہے۔

Page 7 Surah An-Nisa: Verse 1

"...many men and women..." It restricted their progeny to two types (1), which implies that the hermaphrodite (Khuntha) is not a separate type. However, it has a reality that refers it back to these two types, which is humanity, so it is associated with one of them (2), based on what was previously mentioned in "Al-Baqarah" regarding the consideration of deficient or extra organs (3).

Second: His saying, the Almighty: "...and fear Allah, through whom you ask one another, and the wombs..." The command to fear (Taqwa) is repeated for emphasis and to alert the souls of those commanded. "Al-ladhi" (the one who) is in the position of accusative (nasb) as an adjective. "Al-Arham" (the wombs) is conjoined; meaning: fear Allah lest you disobey Him, and fear the wombs lest you sever them (4).

The people of Medina read: "tassa'aluna" with the assimilation (idgham) of 'ta' into 'sin', and the people of Kufa read it with the deletion of the 'ta' (5) – due to the meeting of two 'ta's – and the lightening of the 'sin'; because the meaning is understood (6), similar to His saying: "And do not cooperate in sin" [Al-Ma'idah: 2] and "descend" [Al-Qadr: 4] and the like.

Ibrahim Al-Nakha'i, Qatada, Al-A'mash, and Hamzah read: "Al-Arhami" with the genitive case (khafd/kasra) (7). Grammarians have discussed this; as for the Basrans, their leaders said: It is a solecism (lahn) through which recitation is not permissible.

As for the Kufans, they said: It is ugly. They did not add to this, nor did they mention the reason for its ugliness; Al-Nahhas said (8): to my knowledge.

And Sibawayh said (9): It was not conjoined to the genitive pronoun; because it is in the position of nunation (tanwin).

---

(1) In (m): in. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/4. (3) 1/450. (4) See Tafsir al-Tabari 6/346 - 349. (5) The people of Medina (Nafi' and Abu Ja'far), Ibn Kathir, Abu Amr, and Ibn Amir read with shaddah (doubling), and Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i with lightening (takhfif), see Al-Sab'ah p. 226, Al-Taysir p. 93, and Al-Nashr 2/247. (6) I'rab al-Qur'an 1/430. (7) Al-Sab'ah p. 221, Al-Taysir p. 93 from Hamzah, and Al-Nahhas mentioned it from Ibrahim and Qatada in I'rab al-Qur'an 1/430, and Al-Farra' cited it in Ma'ani al-Qur'an 1/252 through Al-A'mash from Ibrahim. (8) I'rab al-Qur'an 1/431. (9) Al-Kitab 2/381, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/431.

पृष्ठ 7 सूरा अन-निसा: आयत 1

"...कई पुरुष और स्त्रियाँ..." इसने उनकी संतान को दो प्रकारों (1) तक सीमित कर दिया, जिससे यह स्पष्ट होता है कि उभयलिंगी (खुन्सा) कोई अलग प्रकार नहीं है। हालाँकि, इसकी एक वास्तविकता है जो इसे इन दो प्रकारों की ओर वापस ले जाती है, जो कि मानवता है, इसलिए यह उनमें से एक (2) के साथ जुड़ जाता है, जैसा कि "अल-बकरा" में अंगों की कमी या अधिकता के विचार के संबंध में पहले उल्लेख किया गया है (3)।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "...और अल्लाह से डरो, जिसके माध्यम से तुम एक-दूसरे से मांगते हो, और गर्भाशयों (रिश्तों) का भी..." डरने (तक़वा) की आज्ञा को ज़ोर देने और आदेशित लोगों की आत्माओं को सचेत करने के लिए दोहराया गया है। "अल-लज़ी" (वह जो) विशेषण के रूप में नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है। "अल-अरहाम" (गर्भाशय) संयोजित है; अर्थात: अल्लाह से डरो कि कहीं तुम उसकी अवज्ञा न करो, और गर्भाशयों से डरो कि कहीं तुम उन्हें तोड़ न दो (4)।

मदीना के लोगों ने पढ़ा: "तस्साअलून" 'ता' का 'सीन' में इद्गाम (विलय) के साथ, और कूफ़ा के लोगों ने 'ता' (5) को हटाकर पढ़ा - दो 'ता' के मिलने के कारण - और 'सीन' को हल्का करके, क्योंकि अर्थ ज्ञात है (6), जैसे कि उनका कहना है: "और पाप में सहयोग न करो" [अल-माएदा: 2] और "उतरते हैं" [अल-क़द्र: 4] और इसी तरह।

इब्राहिम अल-नखई, कतादा, अल-अमाश और हमजा ने "अल-अरहामी" को खफ़्द (कसरा/षष्ठी विभक्ति) (7) के साथ पढ़ा। व्याकरणविदों ने इस पर चर्चा की है; जहाँ तक बसरा वासियों का सवाल है, उनके नेताओं ने कहा: यह एक भाषाई त्रुटि (लहन) है जिसके साथ पाठ करना जायज़ नहीं है।

जहाँ तक कूफ़ा वासियों का सवाल है, उन्होंने कहा: यह भद्दा है। उन्होंने इसके अलावा कुछ नहीं जोड़ा, न ही उन्होंने इसके भद्देपन का कारण बताया; अल-नहस ने कहा (8): जहाँ तक मेरी जानकारी है।

और सिबावेह ने कहा (9): इसे मजरूर ज़मीर (षष्ठी सर्वनाम) पर संयोजित नहीं किया गया; क्योंकि यह तनवीन (नुनन) के स्थान पर है।

---

(1) (म) में: में। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/2। (3) 1/450। (4) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 6/346 - 349। (5) मदीना के लोगों (नाफी और अबू जाफ़र), इब्न कसीर, अबू अम्र और इब्न आमिर ने तशदीद

(द्वित्व) के साथ पढ़ा, और आसिम, हमजा और अल-किसाई ने तख़्फ़ीफ़ (हल्कापन) के साथ पढ़ा, देखें अल-सब'ह पृ. 226, अल-तयसीर पृ. 93, और अल-नश्र 2/247। (6) इराब अल-क़ुरआन 1/430। (7) अल-सब'ह पृ. 221, अल-तयसीर पृ. 93 हमजा से, और अल-नहस ने इसे इब्राहिम और कतादा से इराब अल-क़ुरआन 1/430 में उल्लेख किया है, और अल-फर्रा ने इसे मआनी अल-क़ुरआन 1/252 में अल-अमाश के माध्यम से इब्राहिम से उद्धृत किया है। (8) इराब अल-क़ुरआन 1/431। (9) अल-किताब 2/381, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इराब अल-क़ुरआन 1/431 में उद्धृत किया है।

صفحہ 7 سورۃ النساء: آیت 1

﴿رِجَالاً كَثِيراً وَنِسَاءً﴾ اس نے ان کی اولاد کو دو قسموں (1) تک محدود کر دیا، جس کا تقاضا ہے کہ خنثیٰ (ہیجڑا) کوئی الگ قسم نہیں ہے، لیکن اس کی ایک حقیقت ہے جو اسے ان دو قسموں کی طرف لوٹاتی ہے، اور وہ انسانیت ہے، چنانچہ وہ ان میں سے کسی ایک (2) کے ساتھ لاحق ہو جاتا ہے، جیسا کہ "البقرہ" میں اعضاء کی کمی اور زیادتی کے اعتبار سے پہلے گزر چکا ہے (3)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِۦ وَالْأَرْحَامَ﴾ تقویٰ کا حکم تاکیداً اور مامورین کے نفوس کو متنبہ کرنے کے لیے دہرایا گیا ہے۔ اور «الذي» صفت ہونے کی بنا پر محل نصب میں ہے۔ «وَالْأَرْحَامَ» اس پر معطوف ہے؛ یعنی: اللہ سے ڈرو کہ تم اس کی نافرمانی کرو، اور رحموں (رشتوں) سے ڈرو کہ تم انہیں توڑ دو (4)۔

اہلِ مدینہ نے «تَسَّاءَلُونَ» تاء کا سین میں ادغام کر کے پڑھا، اور اہلِ کوفہ نے تاء کے حذف کے ساتھ (5) - دو تاؤں کے جمع ہونے کی وجہ سے - اور سین کی تخفیف کے ساتھ؛ کیونکہ معنی معلوم ہے (6)، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ﴾ [المائدۃ: 2] اور ﴿تَنَزَّلُ﴾ [القدر: 4] اور اس جیسی دیگر آیات۔

ابراہیم نخعی، قتادہ، اعمش اور حمزہ نے «وَالْأَرْحَامِ» کسرہ (خفض) کے ساتھ پڑھا ہے (7)۔ اور نحویوں نے اس بارے میں کلام کیا ہے؛ بصریوں کا تعلق ہے تو ان کے ائمہ نے کہا: یہ لحن (غلطی) ہے جس کے ساتھ قرات جائز نہیں۔

رہے کوفی تو انہوں نے کہا: یہ قبیح (برا) ہے۔ اور انہوں نے اس پر کچھ اضافہ نہیں کیا، اور نہ ہی اس کی قباحت کی کوئی وجہ ذکر کی؛ النحاس نے کہا (8): جہاں تک مجھے علم ہے۔

اور سیبویہ نے کہا (9): مضمر مخفوض (مجرور ضمیر) پر عطف نہیں کیا گیا؛ کیونکہ وہ تنوین کے درجے میں ہے۔

---

(1) (م) میں: فی۔ (2) المحرر الوجیز 4/2 - (3) 450/1 - (4) دیکھیے تفسیر طبری 6/346 - 349 - (5) اہل مدینہ (نافع اور ابو جعفر)، ابن کثیر، ابو عمرو، اور ابن عامر نے تشدید کے ساتھ پڑھا، اور عاصم، حمزہ اور کسائی نے تخفیف کے ساتھ، دیکھیے السبعہ ص 226، والتیسیر ص 93، والنشر 247/2 - (6) اعراب القرآن 430/1 - (7) السبعہ ص 221، والتیسیر ص 93 حمزہ سے، اور النحاس نے اسے ابراہیم اور قتادہ سے اعراب القرآن 430/1 میں ذکر کیا ہے، اور الفراء نے اسے معانی القرآن 252/1 میں اعمش کے واسطے سے ابراہیم سے نقل کیا ہے۔ (8) اعراب القرآن 431/1 - (9) الکتاب 381/2 ، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 431/1 میں نقل کیا ہے۔

Page 8 Surat An-Nisa: Verse 1

...and nunation (tanwin) cannot be coordinated upon. A group said: It is coordinated with the hidden pronoun; for they used to ask one another by it. A man would say: "I ask you by Allah and the womb (al-rahm)" (1); this is how Al-Hasan, Al-Nakha'i, and Mujahid interpreted it (2), and it is the correct view on the matter, as will follow. A group, including Al-Zajjaj, weakened it and said: It is unsightly to coordinate an apparent noun with a hidden pronoun in the genitive case except by expressing the preposition, as in His saying: {So We caused the earth to swallow him and his home} [Al-Qasas: 81]. And it is unsightly to say: "I passed by him and Zaid"; Al-Zajjaj quoted Al-Mazini as saying: Because the coordinated (ma'tuf) and the coordinated-upon (ma'tuf 'alayh) are partners; each of them takes the place of the other. Just as it is not permissible to say: "I passed by Zaid and 'k' [you]", likewise it is not permissible: "I passed by you and Zaid" (3). As for Sibawayh, he considers it unsightly and not permissible except in poetry (4), as was said: "Today you have come closer, satirizing and insulting us... so go, for there is no wonder in you and the days." (5) He coordinated "al-ayyam" (the days) with the 'kaf' in "bik" (in you) without the [preposition] 'ba' due to [poetic] necessity. Likewise is the saying of another: "Our swords are hung (6) like pillars... and between them and the ankles is a drop into deserts." (7)

Footnotes: (1) In (D) and (M): "I asked you by Allah and the womb", and in Al-Tabari's Tafsir 6/344-345, and Al-Muharrar Al-Wajiz 2/4: "I ask you by Allah and by the womb", and what is established is from (Kh), (Z), and (Zha). (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/4; it was narrated from Al-Hasan, Al-Nakha'i, and Mujahid by Al-Tabari 6/344-345. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/6-7, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/431, and Al-Muharrar Al-Wajiz 2/4. Abu Hayyan said in Al-Bahr 3/158: Al-Mazini's reasoning is objected to because it is permissible to say: "I saw you and Zaid", while it is not permissible to say: "I saw Zaid and 'you'". So the analogy would be: "I saw you and Zaid", that it shouldn't be permissible. (4) Al-Kitab 2/381. (5) Its author is unknown; it is among the evidentiary verses of Al-Kitab 2/383, Al-Kamil 2/931, Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/7, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/431, Sharh al-Mufassal 3/79, Al-Insaf 2/464, and Al-Khizana 5/123. (6) In (M) and some sources: "tu'allaqu" (passive). (7) The verse is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 1/253, Al-Tabari's Tafsir 6/346, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/431, Al-Muharrar Al-Wajiz 2/4, Sharh al-Mufassal 3/79, Al-Insaf 2/465, and Al-Khizana 5/125, unattributed. They have it as: "ghawtu nafanifa", and the author will repeat it in 6/12 with this narration. Al-Jahiz attributed it =

पृष्ठ 8 सूरह अन-निसा: आयत 1

...और तनवीन पर समन्वय (atf) नहीं किया जा सकता। एक समूह ने कहा: यह छिपे हुए सर्वनाम (mukna) के साथ समन्वित है; क्योंकि वे इसके द्वारा एक-दूसरे से पूछते थे। एक व्यक्ति कहता था: "मैं तुमसे अल्लाह और गर्भाशय (रिश्तों) के माध्यम से पूछता हूँ" (१); अल-हसन, अल-नखई और मुजाहिद ने इसकी इसी तरह व्याख्या की है (२), और इस मामले में यही सही विचार है, जैसा कि आगे आएगा। अल-ज़ज्जाज सहित कुछ लोगों ने इसे कमजोर बताया और कहा: छिपाव की स्थिति (genitive case) में एक प्रत्यक्ष संज्ञा को छिपे हुए सर्वनाम के साथ जोड़ना भद्दा है, सिवाय इसके कि पूर्वसर्ग (preposition) को स्पष्ट किया जाए, जैसे कि उनका कहना है: {तो हमने उसे और उसके घर को धरती में धंसा दिया} [अल-क़सस: 81]। और यह कहना भद्दा है: "मैं उसके और जैद के पास से गुजरा"। अल-ज़ज्जाज ने अल-माजिनी के हवाले से कहा: क्योंकि समन्वित (ma'tuf) और जिसके साथ समन्वय किया गया है (ma'tuf 'alayh) साथी हैं; उनमें से प्रत्येक एक-दूसरे का स्थान ले लेता है। जिस तरह यह कहना जायज़ नहीं है: "मैं जैद और 'क' [तुम] के पास से गुजरा", उसी तरह यह भी जायज़ नहीं है: "मैं तुम्हारे और जैद के पास से गुजरा" (३)। जहाँ तक सिबावेह की बात है, तो उनके अनुसार यह भद्दा है और कविता के अलावा जायज़ नहीं है (४), जैसा कि कहा गया है: "आज तुम करीब आ गए हो, हमारा उपहास करते हुए और हमें गाली देते हुए... तो जाओ, तुम्हारे और इन दिनों में कोई आश्चर्य की बात नहीं है।" (५) उन्होंने [काव्यात्मक] आवश्यकता के कारण 'बा' के बिना "बिक" में 'क' पर "अल-अय्याम" (दिनों) को समन्वित किया। इसी तरह एक अन्य का कहना है: "हमारी तलवारें (६) खंभों की तरह लटकी हुई हैं... और उनके और टखनों के बीच रेगिस्तानों की गहराई है।" (७)

पादलेख: (१) (द) और (म) में: "मैंने तुमसे अल्लाह और गर्भाशय के वास्ते पूछा", और अल-तबरी की तफ़सीर ३४४/६ - ३४५ में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२ में: "मैं तुमसे अल्लाह और गर्भाशय के वास्ते पूछता हूँ", और (ख), (ज़) और (ज़) से जो सिद्ध है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२; और इसे अल-हसन, अल-नखई और मुजाहिद से अल-तबरी ३४४/६ - ३४५ द्वारा उद्धृत किया गया है। (३) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान ६/२ - ७, अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान ४३१/१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२। अल-बहर १५८/३ में अबू हयान ने कहा: अल-माजिनी का तर्क आपत्तिजनक है क्योंकि यह कहना जायज़ है: "मैंने तुम्हें और जैद को देखा", जबकि यह कहना जायज़ नहीं है: "मैंने जैद और 'तुम' को देखा"। तो सादृश्य यह होना चाहिए: "मैंने तुम्हें और जैद को देखा", कि यह

जायज़ नहीं होना चाहिए। (४) अल-किताब ३८१/२। (५) इसके लेखक का पता नहीं चला है, और यह अल-किताब ३८३/२, अल-कामिल ९३१/२, अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान ७/२, अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान ४३१/१, शर्ह अल-मुफस्सल ७९/३, अल-इंसाफ ४६४/२ और अल-खिजाना १२३/५ के साक्ष्य छंदों में से है। (६) (म) और कुछ स्रोतों में: "तु'अल्लाकु (कर्मवाच्य)। (७) यह छंद अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान २५३/१, अल-तबरी की तफ़सीर ३४६/६, अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान ४३१/१, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२, शर्ह अल-मुफस्सल ७९/३, अल-इंसाफ ४६५/२ और अल-खिजाना १२५/५ में है, जिसका श्रेय नहीं दिया गया है। उनके पास यह इस पाठ के साथ है: "ग़ौतू नफ़ानिफ़ा", और लेखक इसे १२/६ में इसी रिवायत के साथ दोहराएंगे। अल-जाहिज़ ने इसे श्रेय दिया =

صفحہ 8 سورۃ النساء: آیت 1

...اور تنوین پر عطف نہیں کیا جا سکتا۔ ایک جماعت نے کہا: یہ ضمیر پر عطف ہے؛ کیونکہ وہ اس کے ذریعے ایک دوسرے سے سوال کرتے تھے، آدمی کہتا تھا: "میں تم سے اللہ اور رحم (رشتوں) کا واسطہ دے کر پوچھتا ہوں" (1)؛ اسی طرح حسن، نخعی اور مجاہد نے اس کی تفسیر کی ہے (2)، اور یہی اس مسئلے میں صحیح قول ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ الزجاج سمیت بعض لوگوں نے اسے ضعیف قرار دیا اور کہا: حالتِ جر میں ضمیر پر اسمِ ظاہر کا عطف قبیح ہے سوائے اس کے کہ حرفِ جار کو ظاہر کیا جائے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿فَخَسَفْنَا بِهِ وَبِدَارِهِ الْأَرْضَ﴾ [القصص: 81]۔ اور یہ کہنا قبیح ہے: "میں اس کے اور زید کے پاس سے گزرا"؛ الزجاج نے مازنی سے روایت کی ہے: کیونکہ معطوف اور معطوف علیہ شریک ہوتے ہیں؛ ان میں سے ہر ایک دوسرے کی جگہ لے لیتا ہے، تو جس طرح یہ جائز نہیں: "میں زید اور 'ک' [تم] کے پاس سے گزرا"، اسی طرح یہ بھی جائز نہیں: "میں تمہارے اور زید کے پاس سے گزرا" (3)۔ رہا سیبویہ، تو ان کے نزدیک یہ قبیح ہے اور صرف شعر میں جائز ہے (4)، جیسا کہ کہا گیا ہے: "آج تم قریب آگئے ہو ہماری ہجو کرتے ہوئے اور ہمیں گالی دیتے ہوئے... تو جاؤ، تمہارے اور ان دنوں میں کوئی تعجب کی بات نہیں ہے۔" (5) انہوں نے "بک" میں کاف پر "الایام" کا عطف کیا ہے بغیر باء کے، ضرورتِ شعری کی وجہ سے۔ اسی طرح دوسرے کا قول ہے: "ہماری تلواریں (6) ستونوں کی طرح لٹکائی جاتی ہیں... اور ان کے اور ٹخنوں کے درمیان بیابانوں کی گہرائی ہے۔" (7)

حواشی: (1) (د) اور (م) میں ہے: "میں نے تم سے اللہ اور رحم کا واسطہ دے کر پوچھا"، اور طبری کی تفسیر 6/344-345 میں، اور المحرر الوجیز 4/2 میں: "میں تم سے اللہ اور رحم کا

واسطہ دے کر پوچھتا ہوں"، اور جو (خ)، (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/2؛ اور اسے حسن، نخعی اور مجاہد سے طبری نے 6/344-345 میں روایت کیا ہے۔ (3) الزجاج کی معانی القرآن 2/6-7، النحاس کی اعراب القرآن 1/431، اور المحرر الوجیز 4/2۔ ابو حیان نے البحر 3/158 میں کہا: مازنی کی دلیل پر اعتراض ہے کیونکہ یہ کہنا جائز ہے: "میں نے تمہیں اور زید کو دیکھا"، جبکہ یہ کہنا جائز نہیں: "میں نے زید اور 'تم' کو دیکھا"۔ تو قیاس یہ ہونا چاہیے تھا: "میں نے تمہیں اور زید کو دیکھا"، کہ یہ جائز نہ ہو۔ (4) الکتاب 2/381۔ (5) اس کے قائل کا پتہ نہیں چل سکا، اور یہ الکتاب 2/383، الکامل 2/931، الزجاج کی معانی القرآن 2/7، النحاس کی اعراب القرآن 1/431، شرح المفصل 3/79، الانصاف 2/464، اور الخزانہ 5/123 کے شواہد میں سے ہے۔ (6) (م) اور بعض مصادر میں ہے: "تُعلَّق" (بصیغہ مجہول)۔ (7) یہ شعر الفراء کی معانی القرآن 1/253، طبری کی تفسیر 6/346، النحاس کی اعراب القرآن 1/431، المحرر الوجیز 4/2، شرح المفصل 3/79، الانصاف 2/465، اور الخزانہ 5/125 میں ہے، بغیر نسبت کے۔ ان کے پاس یہ روایت ہے: "غوطُ نفانف"، اور مصنف اسے 6/12 میں اسی روایت کے ساتھ دوبارہ لائیں گے۔ اور جاحظ نے اسے منسوب کیا ہے =

9 Surah An-Nisa: Verse 1

He coordinated "al-Ka'b" (the heel) with the pronoun in "baynaha" (between them) out of necessity. Abu Ali said: that is weak in measurement (analogy)(1).

In the book "Al-Tadhkirah al-Mahdiyyah" on the authority of al-Farisi, that Abu al-Abbas al-Mubarrad said: If I prayed behind an imam reading: "mā antum bimuṣrikhiyya"(2) [Ibrahim: 22] and "Fear Allah, through whom you ask one another, and the wombs (al-arham-i)" [with a genitive ending], I would take my shoes and leave.

Al-Zajjaj said(3): Hamzah's reading, along with its weakness and ugliness in Arabic, is a great error in the fundamentals of religious matters; because the Prophet (peace be upon him) said: "Do not swear by your fathers"(4). If swearing by other than Allah is not permissible, then how can it be permissible by the womb?! And I saw(5) Ismail bin Ishaq holding the view that swearing by other than Allah is a grave matter, and that it is exclusive(6) to Allah Almighty.

Al-Nahhas said(7): The saying of some of them that "and the wombs" (wa al-arham-i) is an oath, is an error in terms of meaning and grammar; because the hadith from the Prophet (peace be upon him) indicates the accusative case (al-nasb). Shu'bah narrated from 'Awn bin Abi Juhayfah, from al-Mundhir bin Jarir, from his father who said: I was(8) with the Prophet (peace be upon him) until a group of people from Mudar arrived.

= In Al-Hayawan 6/494 by Miskin Al-Darimi with the narration: from us are deserts. Abu al-Barakat al-Anbari said in Al-Insaf: He means that his people are tall, and that the sword on one of them is as if on a pillar due to its length, and between the sword and the heel of one of them is a depression - which is a low place on the ground - and 'nafanif': vast, i.e., there is a distance between the sword and the heel. 'al-mahwa' and 'al-mahwah': what is between two mountains. 'at-tana'if' is the plural of 'tanufah': which is the wasteland of the earth. Lisan al-Arab (hwa) (tnf). (1) Al-Hujjah 3/121, and Al-Muharrar 2/5. (2) It means with a kasra on the 'ya', which is Hamzah's reading. See Al-Sab'ah p. 362, and Al-Taysir p. 134. Al-Dani said: It is a dialect reported by Al-Farra' and Qutrub, and Abu 'Amr permitted it. (3) Ma'ani al-Qur'an 6/2. (4) Narrated by Ahmad (116) from the hadith of Umar (may Allah be pleased with him). And narrated by Ahmad (112), Al-Bukhari (6647), and Muslim (1646) with the wording: "Indeed, Allah forbids you to swear by your fathers...". (5) In (Z): "So I saw", and the speech is

by Al-Zajjaj. (6) In (Z): "Disobedient". (7) I'rab al-Qur'an 1/431-432. (8) In (M): "We were".

पृष्ठ ९ सूरा अन-निसा: आयत १

उसने आवश्यकतावश "अल-का'ब" (एड़ी) को "बैनहा" (उनके बीच) के सर्वनाम के साथ जोड़ा। अबू अली ने कहा: यह माप (सादृश्य) में कमजोर है (१)।

और "अल-तज़किराह अल-महदियाह" पुस्तक में अल-फारिसी के हवाले से है कि अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद ने कहा: यदि मैं किसी ऐसे इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ता जो पढ़ता: "मा अंतुम बिमुसरिखिय्या" (२) [इब्राहिम: २२] और "अल्लाह से डरो जिसके माध्यम से तुम एक-दूसरे से मांगते हो और गर्भाशयों (के बारे में) (अल-अरहामि)" [जेर के साथ], तो मैं अपने जूते लेकर चला जाता।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (३): हमज़ा का पाठ, अरबी में इसकी कमजोरी और भद्देपन के साथ, धार्मिक मामलों के सिद्धांतों में एक बड़ी गलती है; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "अपने पूर्वजों की कसम न खाओ" (४)। यदि अल्लाह के अलावा किसी और की कसम खाना जायज़ नहीं है, तो गर्भाशय की कसम कैसे जायज़ हो सकती है?! और मैंने देखा (५) इस्माइल बिन इशाक इस विचार को मानते थे कि अल्लाह के अलावा किसी और की कसम खाना एक गंभीर बात है, और यह विशेष रूप से (६) अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए है।

अल-नहस ने कहा (७): उनमें से कुछ का यह कहना कि "और गर्भाशय" (वा अल-अरहामि) एक शपथ है, अर्थ और व्याकरण की दृष्टि से गलत है; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की हदीस 'नसब' (अक्युसेटिव केस) की ओर संकेत करती है। शुअबा ने औन बिन अबी जुहैफा से, उन्होंने अल-मुनज़िर बिन जरीर से, और उन्होंने अपने पिता से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैं (८) पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास था, यहाँ तक कि मुदर कबीले के कुछ लोग आए।

= मिस्कीन अल-दारमी द्वारा अल-हयवान ६/४९४ में रिवायत के साथ: हमारे यहाँ से रेगिस्तान हैं। अबू अल-बरकात अल-अंसारी ने अल-इंसाफ में कहा: उनका मतलब है कि उनके लोग लंबे हैं, और उनमें से एक पर तलवार उसकी लंबाई के कारण खंभे पर होने के समान है, और तलवार और उनमें से एक की एड़ी के बीच एक गड्ढा है - जो ज़मीन पर एक निचली जगह है - और 'नफ़ातिफ़': विशाल, यानी तलवार और एड़ी के बीच दूरी है। 'अल-महवा' और 'अल-महवा': दो पहाड़ों के बीच का हिस्सा। 'अत-तनाइफ' 'तनूफह' का बहुवचन है: जो धरती का बंजर हिस्सा है। लिसान अल-अरब (ह्वा) (ल्फ़)। (१) अल-हुज्जाह ३/१२१, और अल-मुहर्रर २/५। (२) इसका अर्थ 'या' पर कसरा है, जो हमज़ा का पाठ है। देखें अल-सबआ पृष्ठ ३६२, और अल-तयसीर पृष्ठ १३४। अल-दानी ने कहा: यह अल-फर्रा और

कुत्रुब द्वारा वर्णित एक बोली है, और अबू अम्र ने इसे अनुमति दी है। (३) मआनी अल-कुरान ६/२। (४) इसे अहमद (११६) ने उमर (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। और अहमद (११२), अल-बुखारी (६६४७), और मुस्लिम (१६४६) ने इन शब्दों के साथ निकाला है: "बेशक, अल्लाह तुम्हें अपने पूर्वजों की कसम खाने से रोकता है..."। (५) (ज़) में: "तो मैंने देखा", और यह कथन अल-ज़ज्जाज का है। (६) (ज़) में: "अवज्ञाकारी"। (७) इराब अल-कुरान १/४३१-४३२। (८) (म) में: "हम थे"।

صفحہ ۹ سورۃ النساء: آیت ۱

اس نے "الكعب" (ایڑی) کا عطف ضرورت کی بنا پر "بينها" کی ضمیر پر کیا۔ اور ابو علی نے کہا: یہ قیاس میں کمزور ہے (۱)۔

اور کتاب «التذكرة المهدية» میں الفارسی سے مروی ہے کہ ابو العباس المبرد نے کہا: اگر میں کسی ایسے امام کے پیچھے نماز پڑھوں جو پڑھ رہا ہو: «ما أَنْتُم بِمُصْرِخِيَّ» (۲) [ابراہیم: ۲۲] اور «اتَّقُوا الله الذي تَسَاءَلُون به والأرحامِ» [ارحام کے نیچے زیر کے ساتھ]، تو میں اپنے جوتے اٹھاؤں اور چل دوں۔

الزجَّاج نے کہا (۳): حمزہ کی قرآت، عربی میں اپنی کمزوری اور قباحت کے ساتھ، دینی معاملات کے اصولوں میں ایک بڑی غلطی ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اپنے باپ دادا کی قسمیں نہ کھاؤ" (۴)۔ پس جب اللہ کے سوا کسی کی قسم کھانا جائز نہیں، تو رحم کی قسم کیسے جائز ہو سکتی ہے؟! اور میں نے دیکھا (۵) کہ اسماعیل بن اسحاق اس طرف جاتے تھے کہ اللہ کے سوا کسی کی قسم کھانا ایک عظیم معاملہ ہے، اور یہ کہ یہ اللہ تعالی کے لیے خاص (۶) ہے۔

النحاس نے کہا (۷): اور ان میں سے بعض کا یہ قول کہ "والأَرْحَامِ" (ارحام کے نیچے زیر کے ساتھ) قسم ہے، معنی اور اعراب کے لحاظ سے غلط ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کی حدیث نصب (زبر) پر دلالت کرتی ہے۔ اور شعبہ نے عون بن ابی جحیفہ سے، انہوں نے المنذر بن جریر سے، انہوں نے اپنے باپ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں (۸) نبی ﷺ کے پاس تھا، یہاں تک کہ مضر کے کچھ لوگ آئے۔

= الحیوان ۶ / ۴۹۴ میں مسکین الدارمی کے لیے اس روایت کے ساتھ: ہم سے ریگستان ہیں۔ ابو البرکات الانباری نے الانصاف میں کہا: یعنی ان کی قوم کے لوگ طویل القامت ہیں، اور ان میں سے کسی شخص پر لٹکی ہوئی تلوار اس کی لمبائی کی وجہ سے ستون پر لگی معلوم ہوتی ہے، اور تلوار اور اس شخص کی ایڑی کے درمیان 'غائط' ہے - جو زمین کا نشیبی حصہ ہوتا ہے - اور 'نفانف': وسیع، یعنی تلوار اور ایڑی کے درمیان فاصلہ ہے۔ اور 'المہوی' اور 'المہواۃ': دو پہاڑوں کے درمیان کا حصہ۔ اور 'التنائف' 'تنوفہ' کی جمع ہے: اور وہ زمین کا بیابان حصہ ہوتا ہے۔ لسان العرب (ہوا) (تنف)۔ (۱) الحجة ۳ / ۱۲۱ ، والمحرر ۲ / ۵۔ (۲) یعنی 'یا' کے نیچے زیر کے ساتھ، اور یہ حمزہ کی قرآت ہے، دیکھیے السبعة ص ۳۶۲ ، اور التیسیر ص ۱۳۴ ، دانی نے کہا: یہ وہ لغت ہے جسے الفراء اور قطرب نے بیان کیا ہے، اور ابو عمرو نے اسے جائز قرار دیا ہے۔ (۳) معاني القرآن ۲ / ۶۔ (۴) اسے احمد (۱۱۶) نے عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۱۱۲) اور بخاری (۶۶۴۷) اور مسلم (۱۶۴۶) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "بے شک اللہ تمہیں اپنے باپ دادا کی قسم کھانے سے منع کرتا ہے..."۔ (۵) (ظ) میں ہے: "پس میں نے دیکھا"، اور یہ کلام زجاج کا ہے۔ (۶) (ظ) میں ہے: "عاص" (نافرمان)۔ (۷) إعراب القرآن ۱ / ۴۳۱ - ۴۳۲۔ (۸) (م) میں ہے: "ہم تھے"۔

...barefoot and naked. I saw the face of the Messenger of Allah (peace be upon him) changing because of the poverty he saw in them. Then he prayed the Dhuhr prayer and addressed the people, saying: "O mankind, fear your Lord..." up to "...and the wombs." Then he said: "A man gave charity with his dinar, a man gave charity with his dirham, a man gave charity with a Sa' of his dates," and he mentioned the Hadith (1). So, the meaning of this is with the accusative case (Nasb); because he urged them to maintain ties of kinship. Also, it has been authentically reported from the Prophet (peace be upon him): "Whoever takes an oath, let him swear by Allah or remain silent" (2). This refutes the saying of those who say: The meaning is: I ask you by Allah and by the womb. Abu Ishaq (3) said: The meaning of: "you ask one another by" means you demand your rights by it. And there is no meaning for the genitive case (Khafadh/Jarr) with this either.

I say: This is what I have found from the statements of the scholars of language regarding the prohibition of the reading: "wal-arhami" (and the wombs) with the genitive case, and Ibn Atiyyah chose it (4).

And Imam Abu Nasr Abd al-Rahim bin Abd al-Karim al-Qushayri rejected it, and chose the conjunction (Atf), saying: Such talk is rejected by the imams of religion; because the recitations practiced by the leading reciters are established from the Prophet (peace be upon him) through mass transmission (Tawatur) known to the experts. If something is established from the Prophet (peace be upon him), then whoever rejects it has rejected the Prophet (peace be upon him) and has found ugly what he recited, and this is a dangerous position. The imams of language and grammar are not followed in this; for Arabic is received from the Prophet (peace be upon him), and no one doubts his eloquence (5).

(1) Narrated by Muslim (1017) with a slight variation. (2) Narrated by Ahmad (4523), Al-Bukhari (6646), and Muslim (1646): (3) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them). (3) He is Al-Zajjaj, and his words are in "Ma'ani al-Quran" 2/6. (4) Al-Muharrar 2/5. Abu Hayyan said in Al-Bahr 3/159: As for the saying of Ibn Atiyyah... it is an ugly audacity from him that does not befit his status or the purity of his tongue; as he turned to a mutawatir recitation from the Messenger of Allah (peace be upon him) which was recited by the early generations of the Ummah, and was connected to the great reciters among the Companions... he turned to rejecting it with something that occurred to his mind, and this audacity of his only befits the

Mu'tazilites like Al-Zamakhshari; for he often attacks the transmission of the reciters and their recitations... I only mentioned this and elaborated on it so that an inexperienced person does not come across the words of Al-Zamakhshari and Ibn Atiyyah regarding this recitation and think ill of it and its reciter... and we are not bound by the sayings of the grammarians of Basra or anyone else who contradicts them... (5) See Al-Burhan fi 'Ulum al-Quran by Al-Zarkashi 2/121.

सूरा अन-निसा: आयत 1 | 10

नंगे पाँव, नंगे बदन, तो मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ का चेहरा उनकी मोहताजी देखकर बदलते हुए देखा, फिर आपने ज़ुहर की नमाज़ पढ़ी और लोगों को ख़िताब किया और फ़रमाया: ﴿يَاأَيُّهَا النَّاسُ﴾ से ﴿اتَّقُوا رَبَّكُمُ﴾ से ﴿وَالْأَرْحَامَ﴾ तक; फिर फ़रमाया: "एक व्यक्ति ने अपना दीनार सदक़ा किया, एक व्यक्ति ने अपना दिरहम सदक़ा किया, एक व्यक्ति ने अपनी खजूरों का एक साअ सदक़ा किया" और हदीस (1) का उल्लेख किया। तो इसका अर्थ नसब (अकारान्त) के साथ है; क्योंकि आपने उन्हें सिला-ए-रहमी (रिश्तेदारी निभाने) पर उभारा। और यह भी कि नबी ﷺ से सहीह साबित है: "जो कसम खाना चाहे, उसे अल्लाह की कसम खानी चाहिए या चुप रहना चाहिए" (2)। तो यह उस व्यक्ति की बात को रद्द करता है जिसने कहा: अर्थ यह है कि मैं तुझसे अल्लाह के वास्ते और रहम (रिश्तेदारी) के वास्ते सवाल करता हूँ। और अबू इसहाक़ (3) ने कहा: ﴿تَسَاءَلُونَ بِهِ﴾ का अर्थ है: यानी तुम इसके ज़रिए अपने हक़ों की मांग करते हो। और इसके साथ ज़र (इकारान्त) का भी कोई अर्थ नहीं है।

मैं कहता हूँ: यह वह बात है जो मुझे भाषा के विद्वानों के कथनों में से "وَالْأَرْحَامِ" को ज़र (इकारान्त) के साथ पढ़ने से रोकने के बारे में मिली, और इब्न अतिया (4) ने इसी को चुना है।

और इमाम अबू नसर अब्दुर रहीम बिन अब्दुल करीम अल-कुशैरी ने इसे रद्द किया और अतफ़ (संयोजन) को चुना और कहा: ऐसी बात धर्म के इमामों के नज़दीक अस्वीकार्य है; क्योंकि वे क़िरअतें (पठन शैलियाँ) जिनके साथ क़िरअत के इमामों ने पढ़ा है, वे नबी ﷺ से तवातुर (निरंतरता) के साथ साबित हैं जिन्हें इस क्षेत्र के विशेषज्ञ जानते हैं, और जब कोई चीज़ नबी ﷺ से साबित हो जाए, तो जिसने उसे रद्द किया, उसने नबी ﷺ को रद्द किया, और जिसके साथ आपने पढ़ा उसे बुरा समझा, और यह एक खतरनाक स्थिति है, और इसमें भाषा और व्याकरण के इमामों का अनुसरण नहीं किया जाता; क्योंकि अरबी भाषा नबी ﷺ से प्राप्त की जाती है, और आपकी वाक्पटुता में किसी को कोई संदेह नहीं है (5)।

(1) इसे मुस्लिम (1017) ने थोड़े अंतर के साथ उद्धृत किया है। (2) इसे अहमद (4523), बुखारी (6646) और मुस्लिम (1646) ने उद्धृत किया है: (3) इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से। (3) वे ज़ज्जाज हैं और उनकी बात 'मआनी अल-कुरआन' 2/6 में है। (4) अल-मुहर्रर 2/5, अबू हय्यान ने अल-बह्र 3/159 में कहा: जहाँ तक इब्न अतिया की बात का सवाल है... तो यह उनकी ओर से एक भद्दी धृष्टता है जो उनकी स्थिति और उनकी ज़ुबान की पवित्रता के लायक नहीं है; क्योंकि

उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से मनकूल एक मुतवातिर क़िरअत को रद्द करने का इरादा किया जिसे उम्मत के पूर्वजों ने पढ़ा, और जो सहाबा के बड़े क़ारी तक पहुँची... उन्होंने उसे एक ऐसी चीज़ के साथ रद्द करने का इरादा किया जो उनके दिमाग में आई, और उनकी यह धृष्टता मोतज़िला जैसे ज़मख़्शरी ही को शोभा देती है; क्योंकि वे अक्सर क़ारियों के वर्णन और उनकी क़िरअतों पर कटाक्ष करते हैं... मैंने यह बात सिर्फ इसलिए ज़िक्र की और इसमें विस्तार से काम लिया ताकि कोई अनुभवहीन व्यक्ति इस क़िरअत के बारे में ज़मख़्शरी और इब्न अतिया की बात देखकर इस क़िरअत और इसके पढ़ने वाले के बारे में बुरा न सोचे... और हम बसरा के वैयाकरणों या उनके अलावा उनके विरोधियों की बात के पाबंद नहीं हैं... (5) देखिए अल-बुरहान फ़ी उलूम अल-कुरआन अज़-ज़रकशी 2/121।

ننگے پاؤں، ننگے بدن، تو میں نے رسول اللہ ﷺ کا چہرہ ان کی محتاجی دیکھ کر بدلتے ہوئے دیکھا، پھر آپ نے ظہر کی نماز پڑھی اور لوگوں کو خطبہ دیا اور فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ﴾ سے لے کر ﴿وَالْأَرْحَامَ﴾ تک؛ پھر فرمایا: "ایک شخص نے اپنا دینار صدقہ کیا، ایک شخص نے اپنا درہم صدقہ کیا، ایک شخص نے اپنی کھجوروں کا ایک صاع صدقہ کیا" اور حدیث (۱) ذکر کی۔ تو اس کا معنی نصب (زبر) کے ساتھ ہے؛ کیونکہ آپ نے انہیں صلہ رحمی پر ابھارا۔ اور یہ بھی کہ نبی ﷺ سے صحیح ثابت ہے: "جو قسم کھانا چاہے، اسے اللہ کی قسم کھانی چاہیے یا خاموش رہنا چاہیے" (۲)۔ تو یہ اس شخص کے قول کو رد کرتا ہے جس نے کہا: معنی یہ ہے کہ میں تجھ سے اللہ کے واسطے اور رحم کے واسطے سوال کرتا ہوں۔ اور ابو اسحاق (۳) نے کہا: ﴿تَسَاءَلُونَ بِهِ﴾ کا معنی ہے: یعنی تم اس کے ذریعے اپنے حقوق کا مطالبہ کرتے ہو۔ اور اس کے ساتھ جر (زیر) کا بھی کوئی معنی نہیں۔

میں کہتا ہوں: یہ وہ کلام ہے جو مجھے علمائے لغت کے اقوال میں سے "وَالْأَرْحَامِ" کو زیر کے ساتھ پڑھنے سے منع کرنے کے بارے میں ملا، اور ابن عطیہ (۴) نے اسی کو اختیار کیا ہے۔

اور امام ابو نصر عبد الرحیم بن عبد الکریم القشیری نے اسے رد کیا اور عطف کو اختیار کیا اور کہا: ایسی بات ائمہ دین کے نزدیک مردود ہے؛ کیونکہ وہ قرأتیں جن کے ساتھ ائمہ قرأت نے پڑھا ہے، وہ نبی ﷺ سے تواتر کے ساتھ ثابت ہیں جنہیں اہل فن جانتے ہیں، اور جب کوئی چیز نبی ﷺ سے ثابت ہو جائے، تو جس نے اسے رد کیا، اس نے نبی ﷺ کو رد کیا، اور جس کے ساتھ آپ نے پڑھا اسے برا سمجھا، اور یہ ایک خطرناک مقام ہے، اور اس میں لغت اور نحو کے ائمہ کی

پیروی نہیں کی جاتی؛ کیونکہ عربی نبی ﷺ سے لی جاتی ہے، اور آپ کی فصاحت میں کسی کو شک نہیں (۵)۔

(۱) اسے مسلم (۱۰۱۷) نے معمولی فرق کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۴۵۲۳)، بخاری (۶۶۴۶) اور مسلم (۱۶۴۶) نے روایت کیا: (۳) ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ (۳) وہ زجاج ہیں اور ان کا کلام معانی القرآن ۶/۲ میں ہے۔ (۴) المحرر ۵/۲، ابو حیان نے البحر ۱۵۹/۳ میں کہا: جہاں تک ابن عطیہ کے قول کا تعلق ہے... تو یہ ان کی طرف سے ایک قبیح جسارت ہے جو ان کے حال اور ان کی زبان کی پاکیزگی کے لائق نہیں؛ کیونکہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے منقول ایک متواتر قرأت کو رد کرنے کا قصد کیا جس کے ساتھ امت کے اسلاف نے پڑھا، اور جو صحابہ کے بڑے قراء تک پہنچی... انہوں نے اسے ایک ایسی چیز کے ساتھ رد کرنے کا قصد کیا جو ان کے ذہن میں آئی، اور ان کی یہ جسارت معتزلہ جیسے زمخشری ہی کو زیب دیتی ہے؛ کیونکہ وہ کثرت سے قراء کی نقل اور ان کی قرأتوں پر طعن کرتے ہیں... میں نے یہ بات صرف اس لیے ذکر کی اور اس میں طالت سے کام لیا تاکہ کوئی ناتجربہ کار شخص اس قرأت کے بارے میں زمخشری اور ابن عطیہ کا کلام دیکھ کر اس قرأت اور اس کے قاری کے بارے میں بدگمانی نہ کرے... اور ہم بصرہ کے نحویوں یا ان کے علاوہ ان کے مخالفین کے قول کے پابند نہیں ہیں-- (۵) دیکھئے البرہان فی علوم القرآن للزرکشی ۱۲۱/۲۔

Surah An-Nisa: Verse 1 11

As for what was mentioned from the Hadith, there is some concern about it; because peace and blessings be upon him, said to Abu Al-Ashraa: "By your father, if you had stabbed it in its flank"(1). Furthermore, the prohibition only applies to swearing by other than Allah, and this is an intercession to others by the right of kinship (Ar-Rahim), so there is no prohibition in it. Al-Qushayri said: It has been said: This is an oath by the womb (kinship), i.e., fear Allah and the right of the womb(2), just as you say: Do such-and-such by the right of your father. And it has come in the Revelation (Quran): "By the star", "By the mount", "By the fig", "By your life", and this is an over-interpretation (takalluf)(3). I say: There is no over-interpretation in it, for it is not far-fetched that "wal-arhama" (and the wombs) is of this kind, so He swore by them as He swore by His creations that indicate His oneness and power, to emphasize them until He coupled them with Himself. And Allah knows best. And Allah may swear by whatever He wills, forbid whatever He wills, and permit whatever He wills, so it is not far-fetched that it is an oath. And the Arabs swear by the womb (kinship). It is possible that the letter "Ba" is intended, so it was omitted as it was omitted in his saying:

---

(1) Abu Al-Ashraa is Al-Darimi, there is disagreement about his name and his father's name. Ibn al-Athir said in Asad al-Ghabah 6/214: Some mentioned him among the Companions, but it is not correct; the Hadith is for his father... and companionship is for his father. The Hadith is about the slaughter of an animal that has fallen or a wild one, and Al-Juwayni cited it with this wording, but Ibn al-Salah rejected it - as mentioned by Al-Nawawi in Al-Majmu' 9/129 - for several reasons: among them is that he made Abu Al-Ashraa the one the Prophet ﷺ addressed, whereas it was his father, and Abu Al-Ashraa is a famous Tabi'i. And among them is that he said in it: "in its flank," whereas the narration of the Hadith is: "in its thigh," as narrated by Ahmad (18947), Abu Dawood (2825), Al-Tirmidhi (1481), Al-Nasa'i 7/228, and Ibn Majah (3184) without the oath. The oath occurred in Ahmad's narration (18948). Then Al-Nawawi said: This Hadith is weak, for they agreed that its pivot is on Abu Al-Ashraa. They said: He is unknown and only known in this Hadith, and no one narrated from him except Hammad bin Abi Salamah... Al-Tirmidhi said: It is a strange (gharib) Hadith only known from the Hadith of Hammad. He said: Nothing is known for Abu Al-Ashraa from his father other than this Hadith. Al-Bukhari said in his Tarikh (2/22) regarding the Hadith of Abu Al-Ashraa and his hearing from his father: there is some concern. The author will mention the Hadith in the usual way in the interpretation of the third

verse of Surah Al-Ma'idah. (2) Ibn al-Anbari said in Al-Insaf 2/467: And the answer to the oath is: {Indeed, Allah has been ever, over you, an Observer}. (3) Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 5/2: This is speech that the structure and flow of the words reject, even if the meaning allows it.

सूरह अन-निसा: आयत 1 11

जहाँ तक हदीस से जो उल्लेख किया गया है, उसमें कुछ संशय है; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अबू अल-अशरा से कहा था: "तुम्हारे पिता की कसम, अगर तुमने इसके कूल्हे में वार किया होता"(1)। इसके अलावा, निषेध केवल अल्लाह के अलावा किसी और की शपथ लेने पर लागू होता है, और यह नातेदारी (अर-रहीम) के अधिकार द्वारा दूसरों के लिए एक वसीला है, इसलिए इसमें कोई निषेध नहीं है। अल-कुशैरी ने कहा: यह कहा गया है: यह गर्भाशय (नातेदारी) की शपथ है, अर्थात: अल्लाह से डरो और गर्भाशय के अधिकार का सम्मान करो(2), जैसा कि आप कहते हैं: अपने पिता के अधिकार की कसम ऐसा-ऐसा करो। और नुज़ूल (क़ुरान) में आया है: "सितारे की कसम", "तूर (पहाड़) की कसम", "अंजीर की कसम", "तुम्हारी आयु की कसम", और यह एक प्रकार का तकल्लुफ़ (अति-व्याख्या) है(3)। मैं कहता हूँ: इसमें कोई तकल्लुफ़ नहीं है, क्योंकि यह असंभव नहीं है कि "वल-अरहाम" (और गर्भाशय) इसी श्रेणी का हो, इसलिए अल्लाह ने उनकी शपथ ली जैसे उसने अपनी उन रचनाओं की शपथ ली जो उसकी एकता और शक्ति का संकेत देती हैं, ताकि उन पर बल दिया जा सके, यहाँ तक कि उसने उन्हें अपने साथ जोड़ा। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। और अल्लाह जिसकी चाहे शपथ ले सकता है, जिसे चाहे रोक सकता है, और जिसे चाहे अनुमति दे सकता है, इसलिए यह असंभव नहीं है कि यह एक शपथ हो। और अरब लोग गर्भाशय (नातेदारी) की शपथ लेते हैं। यह संभव है कि "बा" अक्षर अभिप्रेत हो, इसलिए इसे हटा दिया गया जैसा कि उनके इस कथन में हटाया गया है:

---

(1) अबू अल-अशरा अल-दारिमी हैं, उनके नाम और उनके पिता के नाम में मतभेद है। इब्न अल-अथिर ने असद अल-ग़ाबा 6/214 में कहा: कुछ ने उनका उल्लेख सहाबा (साथियों) में किया है, लेकिन यह सही नहीं है; हदीस उनके पिता के लिए है... और सहाबियत उनके पिता के लिए है। और हदीस किसी गिरे हुए या जंगली जानवर के ज़बह (वध) के बारे में है, और अल-जुवैनी ने इसे इसी शब्दों के साथ उद्धृत किया है, लेकिन इब्न अल-सलाह ने इसे अस्वीकार कर दिया - जैसा कि अल-नवावी ने अल-मजमून 9/129 में उल्लेख किया है - कई कारणों से: उनमें से एक यह है कि उन्होंने अबू अल-अशरा को वह व्यक्ति बनाया जिससे नबी ﷺ ने संबोधित किया था, जबकि वह उनके पिता थे, और अबू अल-अशरा एक प्रसिद्ध ताबेई हैं। और उनमें से एक यह है कि उन्होंने इसमें कहा: "उसके कूल्हे में", जबकि हदीस का वर्णन है: "उसकी जांघ में", जैसा कि अहमद (18947), अबू दाऊद (2825), अल-तिर्मिज़ी (1481), अल-नसाई 7/228, और इब्न माजह (3184) ने बिना शपथ के

वर्णित किया है। शपथ अहमद के वर्णन (18948) में आई है। फिर अल-नवावी ने कहा: यह हदीस कमज़ोर (ज़ईफ़) है, क्योंकि वे इस बात पर सहमत थे कि इसका केंद्र बिंदु अबू अल-अशरा पर है। उन्होंने कहा: वह अज्ञात (मजहूल) है और केवल इसी हदीस में जाना जाता है, और हम्माद बिन अबी सलमा के अलावा किसी ने भी उससे रिवायत नहीं की है... अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक अजनबी (ग़रीब) हदीस है जो केवल हम्माद की हदीस से जानी जाती है। उन्होंने कहा: अबू अल-अशरा के लिए उनके पिता से इस हदीस के अलावा कुछ भी ज्ञात नहीं है। अल-बुखारी ने अपने इतिहास (2/22) में अबू अल-अशरा की हदीस और उनके पिता से सुनने के बारे में कहा: इसमें कुछ संशय है। लेखक सूरह अल-मायदा की तीसरी आयत की व्याख्या में इस हदीस का उल्लेख सामान्य तरीके से करेंगे। (2) इब्न अल-अंसारी ने अल-इंसाफ 2/467 में कहा: और शपथ का उत्तर है: {निस्संदेह अल्लाह तुम पर हर समय निगरानी रखने वाला है}। (3) और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/2 में कहा: यह ऐसी बात है जिसे शब्दों की संरचना और प्रवाह अस्वीकार करता है, भले ही अर्थ इसे स्वीकार कर ले।

سورہ النساء: آیت ۱ ۱۱

اور جہاں تک اس حدیث کا ذکر ہے تو اس میں کلام ہے؛ اس لیے کہ آپ ﷺ نے ابوالعشراء سے فرمایا: «تمہارے باپ کی قسم، اگر تم نے اس کے پہلو میں وار کیا ہوتا»(۱)۔ پھر ممانعت تو اللہ کے سوا کسی اور کی قسم کھانے میں آئی ہے، اور یہ رشتہ داری (رَحِم) کے حق کے واسطے سے دوسروں کے لیے توسل ہے، اس لیے اس میں کوئی ممانعت نہیں ہے۔ القشیری نے کہا: یہ بھی کہا گیا ہے: یہ رَحِم (رشتہ داری) کی قسم ہے، یعنی: اللہ سے ڈرو اور رَحِم کے حق کا لحاظ رکھو(۲)، جیسا کہ تم کہتے ہو: اپنے باپ کے حق کی قسم ایسا کرو۔ اور قرآن مجید میں آیا ہے: «والنجم» (ستارے کی قسم)، «والطور» (طور پہاڑ کی قسم)، «والتین» (انجیر کی قسم)، «لعمرک» (تیری زندگی کی قسم)، اور یہ ایک تکلف (کھینچ تان) ہے(۳)۔ میں کہتا ہوں: اس میں کوئی تکلف نہیں ہے، کیونکہ یہ بعید نہیں کہ «وَالْأَرْحَامَ» اسی قبیل سے ہو، تو اللہ نے ان کی قسم کھائی جیسا کہ اس نے اپنی ان مخلوقات کی قسم کھائی جو اس کی وحدانیت اور قدرت پر دلالت کرتی ہیں، تاکہ ان کی تاکید ہو یہاں تک کہ اسے اپنی ذات کے ساتھ ملا دیا۔ واللہ اعلم۔ اور اللہ کو اختیار ہے کہ جس کی چاہے قسم کھائے، جس سے چاہے منع کرے، اور جس کی چاہے اجازت دے، تو اس کا قسم ہونا بعید نہیں ہے۔ اور عرب رَحِم (رشتہ داری) کی قسم کھاتے ہیں۔ اور یہ صحیح ہے کہ یہاں حرف "باء" مراد ہو، تو اسے حذف کر دیا گیا جیسا کہ ان کے اس قول میں حذف کیا گیا:

---

(۱) ابوالعشراء الدارمی ہیں، ان کے نام اور ان کے والد کے نام میں اختلاف ہے، ابن الاثیر نے اسد الغابہ ٦/ ٢١٤ میں کہا: بعض نے انہیں صحابہ میں ذکر کیا ہے، جو درست نہیں، اور حدیث ان کے والد کی ہے... اور صحابیت ان کے والد کے لیے ہے۔ اور یہ حدیث گرے ہوئے یا وحشی جانور کے ذبیحہ کے بارے میں ہے، اور الجوینی نے اسے انہی الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور ابن

الصلاح نے اس پر نکیر کی ہے - جیسا کہ نووی نے المجموع ۹/ ۱۲۹ میں ذکر کیا ہے - کئی وجوہ سے: ان میں سے ایک یہ ہے کہ انہوں نے ابوالعشراء کو وہ قرار دیا جن سے نبی ﷺ نے خطاب فرمایا، حالانکہ وہ ان کے والد تھے، اور ابوالعشراء مشہور تابعی ہیں۔ اور ان میں سے ایک یہ ہے کہ انہوں نے اس میں کہا: «اس کے پہلو میں»، جبکہ حدیث کی روایت ہے: «اس کی ران میں»، جیسا کہ اسے احمد (۱۸۹٤۷)، ابوداؤد (۲۸۲۵)، ترمذی (۱٤۸۱)، نسائی ۷/ ۲۲۸ اور ابن ماجہ (۳۱۸٤) نے بغیر قسم کے روایت کیا ہے، اور قسم احمد کی روایت (۱۸۹٤۸) میں آئی ہے۔ پھر نووی نے کہا: یہ حدیث ضعیف ہے، کیونکہ اس بات پر اتفاق ہے کہ اس کا مدار ابوالعشراء پر ہے، انہوں نے کہا: وہ مجہول ہے، اس حدیث کے سوا نہیں جانا جاتا، اور حماد بن ابی سلمہ کے علاوہ کسی نے ان سے روایت نہیں کی... ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے جو صرف حماد کی حدیث سے جانی جاتی ہے، کہا: ابوالعشراء کی اپنے والد سے اس حدیث کے سوا کوئی اور حدیث معلوم نہیں، اور بخاری نے اپنی تاریخ (۲/ ۲۲) میں ابوالعشراء کی حدیث اور ان کے اپنے والد سے سماع کے بارے میں کہا: اس میں کلام ہے۔ اور مصنف سورہ مائدہ کی تیسری آیت کی تفسیر میں اس حدیث کو معمول کے مطابق ذکر کریں گے۔ (۲) ابن الانباری نے الانصاف ۲/ ٤٦۷ میں کہا: اور قسم کا جواب ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا﴾ (بے شک اللہ تم پر نگہبان ہے)۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/ ۲ میں کہا: یہ ایسی کلام ہے جسے کلام کی ترتیب اور اسلوب قبول نہیں کرتا، اگرچہ معنی اسے نکال دیتے ہیں۔

Surah An-Nisa: Verse 1 12

They are revilers, not menders of a clan, nor does a crow croak except for separation. (1) It is in the genitive case (jar), even though the preposition 'Ba' did not precede it. Ibn al-Dahhan, Abu Muhammad Said bin Mubarak, said: The Kufan grammarians permit the coordination (atf) of an explicit noun with a genitive pronoun without repeating the preposition, and do not prohibit it. Among such examples is the verse: Woe to you! Calling [me] or a strong-chested one from among the old camels, sturdy and light-footed. (2) And also: So go, for there is nothing in you or the days to wonder at. (3) And the saying of another: And what is between it and the heel is a depression and wide deserts. (4) And also: Sufficient for you and Al-Dahhak is a fine Indian sword. (5)

---

(1) Sibawayh attributed it in Al-Kitab (3/29) to Al-Farazdaq, and it is in the commentary of his Diwan (p. 123). It was also attributed (1/306) to Al-Akhwas Al-Riyahi, who is Zayd bin Amr Al-Yarbu'i. It is also attributed to Al-Akhwas in Al-Bayan wa al-Tabyin (2/261), Al-Insaaf (1/193), Sharh al-Mufassal (2/52), and Al-Khizana (4/159-160). Al-Baghdadi said: The coordination of "na'ib" in the genitive case with "musliheen" (which is in the accusative as the predicate of laysa) is due to the presumed presence of "Ba," which can optionally be added to the predicate of laysa. Sibawayh recited it (1/165) with the variant: "wala na'iban" - in the accusative - coordinating it with "musliheen". (2) We did not find the poet of this rajaz; these lines are from the citations in Al-Kitab (2/382), Al-Ma'ani al-Kabir by Ibn Qutayba (2/832), and Al-Lisan (under 'awb'). Al-Shantamari said in Sharh al-Shawahid (p. 382): The grammatical point is the coordination of "musaddar" with a genitive pronoun without repeating the preposition, which is considered an undesirable poetic license. Al-musaddar means strong-chested. Al-ja'b means thick. Al-hashwar means light. Al-jilla means aged camels. The meaning of Abaka is "woe to you," and al-ta'yeeh means calling; it is said: "Ayyahtu bil-ibil" when you shout to call camels. (3) Mentioned previously on page 8. (4) Mentioned previously on page 8. (5) Al-Qali attributed it in Dhayl al-Amali (p. 140) to Jarir, though we did not find it in his Diwan. Its first part is: "When the war raged and the staff was split." The evidence here is the genitive case of "Al-Dahhak" through coordination with the 'ka' pronoun. The author cited it (2/138) with "Al-Dahhak" in the accusative case, i.e., "It is enough for you and it is enough for Al-Dahhak."

सूरह अन-निसा: आयत 1 12

वे गाली देने वाले हैं, कबीले के सुधारक नहीं, न ही कौआ बोलता है सिवाय बिछड़ने के। (1) यहाँ 'जर' (कारक) का प्रयोग हुआ है यद्यपि इससे पहले 'बा' उपसर्ग नहीं आया। इब्न अल-दहहान अबू मुहम्मद सईद बिन मुबारक ने कहा: कूफी वैयाकरण एक स्पष्ट संज्ञा का 'मजरूर' सर्वनाम के साथ समन्वय (عطف) करने की अनुमति देते हैं, और इसे मना नहीं करते। इसी का उदाहरण है: धिक्कार है तुम पर! बुलाना या [मजबूत सीने वाला] बूढ़े ऊंटों में से, स्थूल और फुर्तीला। (2) और इसी से: तो जाओ, तुम्हारे और दिनों में कोई आश्चर्य की बात नहीं है। (3) और दूसरे का कथन: और जो उसके और एड़ी के बीच है, वह गहराई और विशाल रेगिस्तान है। (4) और इसी से: तुम्हारे और अल-दह्हाक के लिए एक परिष्कृत भारतीय तलवार ही पर्याप्त है। (5)

---

(1) सिबावई ने 'अल-किताब' (3/29) में इसे अल-फ़राज़दाक का बताया है, और यह उनके दीवान (पृष्ठ 123) की व्याख्या में है। इसे (1/306) अल-अखवास अल-रियाही (ज़ैद बिन अम्र अल-यर्बूई) का भी बताया गया है, और 'अल-बयान वा अल-तबीन' (2/261), 'अल-इंसाफ़' (1/193), 'शरह अल-मुफस्सल' (2/52), और 'अल-खिजाना' (4/159-160) में भी अल-अखवास का ही उल्लेख है। अल-बगदादी ने कहा: 'नाइब' का 'जर' विभक्ति में 'मुस्लिहीन' (जो 'लैसा' के विधेय के रूप में 'मंसूब' है) के साथ समन्वय 'बा' की कल्पना के कारण है, क्योंकि 'लैसा' के विधेय में इसका जुड़ना अनुमत है। सिबावई ने इसे (1/165) इस संस्करण के साथ पढ़ा: "वला नाइबन" - 'मंसूब' में - 'मुस्लिहीन' के साथ समन्वय करते हुए। (2) हमें इस 'रजज़' के कवि का पता नहीं चला; ये 'अल-किताब' (2/382), इब्न कुतैबा की 'अल-मानी अल-कबीर' (2/832), और 'अल-लिसान' (औब) के साक्ष्य छंद हैं। अल-शंतमरी ने 'शरह अल-शवाहिद' (पृष्ठ 382) में कहा: साक्ष्य 'मूसद्दर' का बिना उपसर्ग दोहराए 'मजरूर' सर्वनाम के साथ समन्वय है, जो कि काव्य की सबसे अप्रिय विवशताओं में से एक है। 'मूसद्दर' का अर्थ है चौड़े सीने वाला। 'जाब' का अर्थ है स्थूल। 'हशवर' का अर्थ है हल्का। 'जिल्ला' का अर्थ है बूढ़े ऊंट। 'आबक' का अर्थ है "धिक्कार है तुम पर", और 'तायीह' पुकारना है; कहा जाता है: "अय्यह्तु बिल-इबिल" जब ऊंटों को पुकारा जाए। (3) पृष्ठ 8 पर पहले उल्लेख किया गया है। (4) पृष्ठ 8 पर पहले उल्लेख किया गया है। (5) अल-काली ने 'ज़ैल अल-अमाली' (पृष्ठ 140) में इसे जरीर का बताया है, लेकिन हमें उनके दीवान में यह नहीं मिला। इसका पूर्वार्ध है: "जब युद्ध छिड़ गया और एकता टूट गई।" यहाँ साक्ष्य 'काफ' [सर्वनाम] के साथ समन्वय द्वारा 'अल-दह्हाक' का 'जर' विभक्ति

में होना है। लेखक ने इसे (2/138) 'अल-दह्हाक' को 'मंसूब' विभक्ति में रखते हुए उल्लेख किया है, जिसका अर्थ है: "तुम्हारे लिए पर्याप्त है और अल-दह्हाक के लिए पर्याप्त है।"

سورہ النساء: آیت ۱ ۱۲

وہ گالی گلوچ کرنے والے ہیں، قبیلے کی اصلاح کرنے والے نہیں، اور کوا نہیں بولتا مگر جدائی کے وقت۔ (۱) یہاں (ناعبٍ) میں جر ہے اگرچہ اس سے پہلے 'باء' نہیں آئی۔ ابن الدہان ابو محمد سعید بن مبارک نے کہا: کوفی نحوی ظاہر کا عطف ضمیر مجرور پر جائز قرار دیتے ہیں اور اسے منع نہیں کرتے۔ اسی سے ان کا قول ہے: افسوس تجھ پر! (اونٹوں کو) پکارنا یا چوڑے سینے والے (اونٹ کو) بوڑھے اونٹوں میں سے، جو قوی ہیکل اور پھرتیلا ہو۔ (۲) اور اسی سے: پس چلے جاؤ، تمہارے اور زمانے کے حالات میں کوئی تعجب نہیں۔ (۳) اور دوسرے کا قول: اور جو اس (کعب) اور ایڑی کے درمیان ہے وہ نشیبی مقام اور وسیع و عریض ریگستان ہے۔ (۴) اور اسی سے: تمہارے اور ضحاک کے لیے ایک بہترین ہندی تلوار ہی کافی ہے۔ (۵)

---

(۱) سیبویہ نے اسے 'الکتاب' (۲۹/۳) میں فرزدق سے منسوب کیا ہے، اور یہ ان کے دیوان کی شرح (ص ۱۲۳) میں موجود ہے۔ اسے ۳۰۶/۱ میں الاخوص الریاحی (زید بن عمرو الیربوعی) کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے، نیز الاخوص ہی سے 'البیان والتبیین' (۲۶۱/۲)، 'الانصاف' (۱۹۳/۱)، 'شرح المفصل' (۵۲/۲)، اور 'الخزانہ' (۱۵۹/۴ - ۱۶۰) میں بھی مروی ہے۔ بغدادی نے کہا: 'ناعب' کا عطف 'مصلحین' پر جر کے ساتھ ہے (جو کہ 'لیس' کی خبر ہونے کی بنا پر منصوب ہے)؛ یہ باء کے توہم کی وجہ سے ہے کیونکہ 'لیس' کی خبر میں اس کا اضافہ جائز ہے۔ سیبویہ نے اسے (۱۶۵/۱) اس روایت سے پڑھا ہے: 'ولا ناعباً' - نصب کے ساتھ - 'مصلحین' پر عطف کرتے ہوئے۔ (۲) ہمیں اس رجز کے شاعر کا پتہ نہیں چلا، یہ دونوں الکتاب (۳۸۲/۲)، ابن قتیبہ کی 'المعانی الکبیر' (۸۳۲/۲)، اور 'اللسان' (اوب) کے شواہد میں سے ہیں۔ شنتمری نے 'شرح الشواہد' (ص ۳۸۲) میں کہا: شاہد 'مصدّر' کا عطف ضمیر مجرور پر بغیر حرفِ جار کے اعادہ

کے ہے، جو کہ قبیح ترین شعری ضرورتوں میں سے ہے۔ 'المصدّر' کا معنی ہے چوڑے سینے والا۔ 'الجأب' کا معنی ہے سخت اور موٹا۔ 'الحشور' کا معنی ہے ہلکا اور تیز رفتار۔ 'الجلّة' سے مراد معمر اونٹ ہیں۔ 'آبک' کا معنی ہے "تجھ پر افسوس"، اور 'التاييه' پکارنا ہے، کہا جاتا ہے: "أيّهتُ بالإبل" جب اونٹوں کو پکارا جائے۔ (۳) صفحہ ۸ پر گزر چکا ہے۔ (۴) صفحہ ۸ پر گزر چکا ہے۔ (۵) القالی نے 'ذیل الامالی' (ص ۱۴۰) میں اسے جریر سے منسوب کیا ہے، مگر ہمیں ان کے دیوان میں یہ نہیں ملا۔ اس کا پہلا مصرعہ ہے: "إذا كانت الهيجاء وانشقت العصا"۔ یہاں شاہد 'الضحاک' کا مجرور ہونا ہے جو کہ 'کاف' پر عطف کی وجہ سے ہے۔ مصنف نے اسے (۱۳۸/۲) 'الضحاک' کے نصب کے ساتھ بھی نقل کیا ہے، یعنی: "تجھے کافی ہے اور ضحاک کو کافی ہے"۔

Surah An-Nisa: Verse 1 13

And the saying of another: "He sought the horizons of heaven, but found no ascent in it, nor a seat on the earth." (1)

And the saying of another: "Whatever of destruction is in it and in affairs, what was decreed of its unseen matter has come to pass." (2)

And the saying of another: "I pass by the squadron, not knowing whether my death was in it or in another." (3)

So "siwaha" is in the genitive position due to "fi". Based on this, some of them interpreted the words of the Almighty: {And We have made for you therein means of livelihood and [for] those for whom you are not providers.} [Al-Hijr: 20] by coordinating "wa-man" to the kaf and mim (4).

And Abdullah bin Yazid (5) recited: "wal-arhamu" in the nominative case as a subject, and the predicate is implied, its estimation being: "and the wombs are worthy of being joined." (6). And it is possible that it is an instigation (ighra'); because some Arabs raise the case of the object of instigation, and Al-Farra recited: "Indeed, a people among whom are 'Umayr and the likes of 'Umayr, and among whom is As-Saffah, Are indeed worthy of meeting [the enemy] when the brother of courage calls out: 'The weapons! The weapons!'" (7)

---

(1) We did not find its author, see Fath al-Qadir 1/418. (2) We did not find its author, see Fath al-Qadir 1/418. (3) Abu Hayyan attributed it in Al-Bahr 2/148 to Al-Abbas bin Mirdas, and it appeared without attribution in Al-Insaf 1/296, and Al-Khizanah 5/125, and with them it is narrated as: "I charge at the squadron, I do not care whether my death was in it or in another." (4) In (Kh), (D), (Z), and (M): "so it was coordinated to the kaf and mim", and what is established is from (Za), see I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/378. (5) He is Abu Abd al-Rahman al-Qurashi al-Qasir, al-Basri, then al-Makki, a great Imam in Hadith, and famous in recitations, he narrated the letters from Nafi', and from the Basrans, and he has a choice in recitation. He died in the year (213 AH). Ghayat al-Nihayah 1/463 - 464. (6) Al-Muhtasab 1/179, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/4, and it is an anomalous recitation. (7) We did not find their author, and they are in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 1/188, and Tafsir al-Tabari 5/152, and Al-Khasa'is 3/102, and Sharh al-Shawahid by Al-Ayni 4/306.

सूरा अन-निसा: आयत 1 13

और दूसरे का कथन है: "और उसने आकाश के क्षितिजों को चाहा, लेकिन उसमें कोई चढ़ने का रास्ता नहीं पाया और न ही पृथ्वी पर बैठने का स्थान।" (1)

और दूसरे का कथन है: "उसमें और मामलों में विनाश से जो कुछ भी है, उसके परोक्ष (ग़ैब) के मामले से जो तय था वह घटित हो गया।" (2)

और दूसरे का कथन है: "मैं सेना की टुकड़ी के पास से गुज़रता हूँ, और मैं नहीं जानता कि मेरी मृत्यु उसमें थी या उसके अलावा किसी और में।" (3)

तो "सिवाहा" (उसके अलावा) 'फ़ी' के कारण मजरूर स्थिति में है। और इसी पर कुछ लोगों ने अल्लाह तआला के इस कथन को लागू किया है: ﴿وَمَن لَّسْتُمْ لَهُۥ بِرَٰزِقِينَ﴾ [अल-हिज्र: 20] 'मन' का अत्फ़ (संबंध) 'काफ़' और 'मीम' पर करने के साथ (4)। ﴿وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَٰيِشَ﴾

और अब्दुल्ला बिन यज़ीद (5) ने पढ़ा: "वल-अर्हामु" इब्तिदा (subject) के आधार पर रफ़अ (nominative) के साथ, और ख़बर (predicate) लुप्त है, जिसका अनुमान है: "और गर्भाशय इस योग्य हैं कि उन्हें जोड़ा जाए।" (6)। और यह भी संभावना है कि यह इग़रा (प्रोत्साहन) हो; क्योंकि अरबों में से कुछ ऐसे हैं जो मुग़रा को रफ़अ देते हैं, और अल-फ़र्रा ने काव्य पाठ किया: "निश्चित रूप से एक कौम जिनमें उमैर और उमैर जैसे लोग हैं, और उनमें सफ़्फ़ाह भी है, वे निश्चित रूप से मुकाबले के योग्य हैं जब वीरता का भाई पुकारता है: हथियार! हथियार!" (7)

---

(1) हमें इसके कहने वाले का पता नहीं चला, देखिए फ़त्ह अल-क़दीर 418/1। (2) हमें इसके कहने वाले का पता नहीं चला, देखिए फ़त्ह अल-क़दीर 418/1। (3) अबू हय्यान ने अल-बहर 2/148 में इसे अल-अब्बास बिन मिरदास से मनसूब किया है, और यह अल-इंसाफ़ 1/296 और अल-ख़िज़ाना 5/125 में बिना किसी संबंध के आया है, और उनके यहाँ यह इस रिवायत के साथ है: "मैं सेना की टुकड़ी पर हमला करता हूँ, मुझे परवाह नहीं कि मेरी मृत्यु उसमें थी या उसके अलावा किसी और में।" (4) (ख़), (द), (ज़) और (म) में है: "तो काफ़ और मीम पर अत्फ़ किया गया", और जो प्रमाणित है वह (ज़ॉ) से है, देखिए ए'राब अल-क़ुरआन लिन-नह्हास 2/378। (5) वे अबू अब्द अल-रहमान अल-क़ुरैशी अल-कासिर, अल-बसरी, फिर अल-मक्की हैं, हदीस के एक बड़े इमाम हैं, और क़िरात (पाठ) में प्रसिद्ध हैं, उन्होंने नाफ़े और बसरियों से अक्षर रिवायत किए, और क़िरात में उनका अपना चयन

है। उनका निधन वर्ष (213 हिजरी) में हुआ। ग़ायत अन-निहाया 1/463 - 464। (6) अल-मुह्तसिब 1/179, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/4, और यह एक शाज़ क़िरात है। (7) हमें उन दोनों के कहने वाले का पता नहीं चला, और वे अल-फ़र्रा की मआनी अल-क़ुरआन 1/188, तफ़्सीर अल-तबरी 5/152, अल-ख़साइस 3/102, और अल-ऐनी की शर्ह अल-शवाहिद 4/306 में हैं।

سورہ النساء: آیت ۱ ۱۳

اور دوسرے کا قول ہے: "اور اس نے آسمان کے افق کا ارادہ کیا لیکن اس میں کوئی چڑھنے کا راستہ نہ پایا اور نہ ہی زمین پر بیٹھنے کی جگہ۔"(۱)

اور دوسرے کا قول ہے: "اس میں اور معاملات میں ہلاکت سے جو کچھ بھی ہے، اس کے غیب کے معاملے سے جو مقدر تھا وہ واقع ہو گیا۔"(۲)

اور دوسرے کا قول ہے: "میں لشکر کے پاس سے گزرتا ہوں اور میں نہیں جانتا کہ میری موت اس میں تھی یا اس کے سوا کسی اور میں۔"(۳)

تو "سواها" 'فی' کی وجہ سے محلِ جر میں ہے۔ اور اسی پر بعض مفسرین نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کو محمول کیا ہے: ﴿وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَن لَّسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ﴾ [الحجر: ۲۰] 'مَن' کا عطف 'کاف' اور 'میم' پر کرنے کے ساتھ(٤)۔

اور عبد اللہ بن یزید (٥) نے پڑھا: "والأَرْحَامُ" ابتدا کی بنا پر رفع کے ساتھ، اور خبر محذوف ہے، جس کی تقدیر ہے: "والأرحامُ أهلٌ أن تُوصَلَ" (٦)۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ اغراء ہو؛ کیونکہ عربوں میں سے کچھ ایسے ہیں جو مغرٰی کو رفع دیتے ہیں، اور الفراء نے شعر پڑھا: ان قوماً منهم عُمَيْرٌ وأشْبَا هُ عُمَيْرٍ ومنهم السَّفَّاحُ لَجَدِيرون باللِّقَاء إذا قا ل أخو النَّجْدةِ السلاحُ السلاحُ(٧)

---

(۱) ہم اس کے قائل سے واقف نہیں ہو سکے، دیکھئے فتح القدیر ٤١٨/١۔ (۲) ہم اس کے قائل سے واقف نہیں ہو سکے، دیکھئے فتح القدیر ٤١٨/١۔ (۳) ابو حیان نے البحر ١٤٨/٢ میں اسے عباس بن مرداس کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ الانصاف ٢٩٦/١ اور الخزانہ ١٢٥/٥ میں بغیر نسبت کے وارد ہوا ہے اور ان کے ہاں یہ اس روایت کے ساتھ ہے: أكر على الكتيبة لا أبالي أفيها

كـان حـتـفـي أم سـواه (٤) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "فعطف على الكاف والميم"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، دیکھئے إعراب القرآن للنحاس ٣٧٨/٢۔ (٥) وہ ابو عبد الرحمن القرشی القصیر، البصری، پھر المکی ہیں، حدیث کے بڑے امام ہیں، اور قرات میں مشہور ہیں، انہوں نے نافع اور بصریوں سے حروف روایت کیے، اور قرات میں ان کا اپنا اختیار ہے۔ ان کی وفات سال (٢١٣ھ) میں ہوئی۔ غاية النهاية ٤٦٣/١ - ٤٦٤۔ (٦) المحتسب ١٧٩/١، اور المحرر الوجيز ٤/٢، اور یہ ایک شاذ قرات ہے۔ (٧) ہم ان دونوں کے قائل سے واقف نہیں ہو سکے، اور یہ الفراء کی معانی القرآن ١٨٨/١، تفسیر الطبری ١٥٢/٥، الخصائص ١٠٢/٣، اور عینی کی شرح الشواهد ٣٠٦/٤ میں ہیں۔

Surah An-Nisa: Verse 1 | 14

It has been said that "وَالْأَرْحَامَ" (and the wombs/kinship) is in the accusative case (nasb) as it follows the grammatical position of "bi-hi" (by Him); because its position is accusative. Among the examples is the saying: "We are neither mountains nor iron." (1) They used to say: "I adjure you by Allah and the kinship (ar-rahima)." The most apparent view is that it is in the accusative case due to a hidden verb, as we mentioned. Third: The religious community (millah) agrees that maintaining kinship ties (silat al-rahim) is obligatory, and severing them is forbidden. It is authentic that the Prophet (peace be upon him) said to Asma—when she asked him, "Should I maintain ties with my mother?"—"Yes, maintain ties with your mother." (2) So he commanded her to maintain ties with her even though she was a disbeliever. Due to its emphasis, the merit of maintaining ties extends to the disbeliever, to the point that Abu Hanifa and his companions held the view of inheritance for distant relatives (dhawi al-arham) if there are no agnates ('asabah) or fixed shares (fard musamma). They also ruled that anyone who purchases a relative who is a mahram becomes free, out of respect for the sanctity of kinship. They supported this with what Abu Dawood narrated (3) that the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever owns a relative who is a mahram, they are free." (4) This is the view of the majority of the people of knowledge. This has been narrated from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) and Abdullah ibn Mas’ud, and no companion is known to have disagreed with them. This is also the view of al-Hasan al-Basri, Jabir ibn Zayd, Ata, al-Sha'bi, and al-Zuhri, and it was the position of al-Thawri, Ahmad, and Ishaq (5). WWW.NAFSEISLAM.COM (1) This is the second half of a verse by Uqaybah ibn Hubayrah al-Asadi, as in al-Kitab 1/67 and 2/292, 344, 448; Simt al-La’ali 1/148; and al-Insaf 1/332. Its first half is: "O Mu'awiyah, we are but humans, so be lenient..." It is in al-Shi'r wa-l-Shu'ara' 1/99; Amali al-Qali 1/36; Sharh al-Mufassal 2/109 and 4/9; and al-Khizanah 2/260 with the narration: "wa-la al-hadidu" (with the nominative case) to fix the rhyme. Ibn Qutaybah in al-Shi'r wa-l-Shu'ara', al-Mubarrad, and al-Askari in al-Khizanah 2/260 refuted Sibawayh's narration of this verse in the accusative. Al-Askari said: "He erred against the poet; for this poem is famous, and it is entirely in the genitive case, and this verse is its first." It was also said that this verse was narrated with verses in the accusative and verses in the genitive. See al-Khizanah 2/262. (2) Reported by Ahmad (26915), al-Bukhari (2620), and Muslim (1003) from the hadith of Asma (may Allah be pleased with her). (3) In his Sunan (3949) from the hadith of Samurah ibn Jundub (may Allah be pleased with him), and it is with Ahmad (20167).

(4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/307. (5) Ma'alim al-Sunan 4/72. Reported from Umar, al-Hasan, and Jabir ibn Zayd by Abu Dawood (3950-3952) and al-Nasa'i in al-Kubra (4883-4891). From Ibn Mas’ud, it was reported by al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar 13/447.

सूरा अन-निसा: आयत 1 | 14

कहा गया है कि "وَالْأَرْحَامَ" (और रिश्तों) 'नस्ब' (accusative) स्थिति में है क्योंकि यह "بِهِ" (उसके द्वारा) के व्याकरणिक स्थान का अनुसरण करता है; क्योंकि इसका स्थान 'नस्ब' है। उदाहरणों में से एक यह कथन है: "हम न तो पहाड़ हैं और न ही लोहा।" (1) वे कहा करते थे: "मैं तुम्हें अल्लाह और रिश्तों (अल-रहीम) की कसम देता हूँ।" सबसे स्पष्ट विचार यह है कि यह एक छिपे हुए क्रिया के कारण 'नस्ब' की स्थिति में है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है। तीसरा: धार्मिक समुदाय (मिल्लत) इस बात पर सहमत है कि रिश्तों को बनाए रखना (सिलत अल-रहीम) अनिवार्य है, और उन्हें तोड़ना हराम (वर्जित) है। यह प्रामाणिक है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने असमा से कहा था—जब उन्होंने उनसे पूछा था, "क्या मैं अपनी माँ के साथ रिश्ते बनाए रखूँ?"—"हाँ, अपनी माँ के साथ रिश्ते बनाए रखो।" (2) तो उन्होंने उन्हें उनके साथ रिश्ते बनाए रखने का आदेश दिया जबकि वे काफिर (अविश्वासी) थीं। इसके महत्व के कारण, रिश्ते बनाए रखने का गुण काफिर तक विस्तृत होता है, यहाँ तक कि अबू हनीफा और उनके साथियों का यह विचार था कि यदि कोई उत्तराधिकारी ('असबाह) या निश्चित हिस्से (फर्ज़ मुसम्मा) न हों, तो दूर के रिश्तेदारों (धवी अल-अर्हाम) को विरासत मिलनी चाहिए। उन्होंने यह भी नियम दिया कि जो कोई भी अपने किसी महरम रिश्तेदार को खरीदता है, वह स्वतंत्र हो जाता है, रिश्तेदारी की पवित्रता के सम्मान में। उन्होंने अबू दाऊद द्वारा वर्णित (3) एक हदीस से इसका समर्थन किया कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जो कोई भी अपने किसी महरम रिश्तेदार का मालिक बनता है, वह स्वतंत्र है।" (4) यह अधिकांश विद्वानों का मत है। यह उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) और अब्दुल्ला इब्न मसूद से वर्णित है, और किसी भी सहाबी (पैगंबर के साथी) के उनके साथ असहमत होने की जानकारी नहीं है। यह अल-हसन अल-बसरी, जाबिर इब्न ज़ैद, अता, अल-शा'बी और अल-ज़ुहरी का भी मत है, और अल-थौरी, अहमद और इशाक (5) का भी यही विचार था। WWW.NAFSEISLAM.COM (1) यह उकैबाह इब्न हुबैराह अल-असदी के एक शेर का दूसरा भाग है, जैसा कि अल-किताब 1/67 और 2/292, 344, 448; सिम्त अल-लाली 1/148; और अल-इंसाफ 1/332 में है। इसका पहला भाग है: "हे मुआविया, हम केवल मनुष्य हैं, इसलिए उदार बनो..." यह अल-शि'र व-ल-शुआरा 1/99; अमाली अल-काली 1/36; शर्ह अल-मुफस्सल 2/109 और 4/9; और अल-खिजाना 2/260 में इस पाठ के साथ है: "व-ला अल-हदीदु" (nominative case) तुकबंदी ठीक करने के लिए। इब्न कुतैबा ने अल-शि'र व-ल-शुआरा में, अल-मुबर्रद और अल-अस्करी ने अल-खिजाना 2/260 में सिबावेह द्वारा इस

शेर को 'नस्ब' में उद्धृत करने का खंडन किया है। अल-अस्करी ने कहा: "उन्होंने कवि के बारे में गलती की है; क्योंकि यह कविता प्रसिद्ध है, और यह पूरी तरह से 'जर' (genitive case) में है, और यह शेर इसका पहला है।" यह भी कहा गया है कि यह शेर 'नस्ब' वाले शेरों और 'जर' वाले शेरों के साथ वर्णित किया गया है। देखें अल-खिजाना 2/262. (2) इसे अहमद (26915), अल-बुखारी (2620), और मुस्लिम (1003) ने असमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) उनकी सुनन (3949) में समुरह इब्न जुंदुब (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और यह अहमद (20167) के पास है। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 1/307. (5) मआलिम अल-सुनन 4/72। इसे उमर, अल-हसन और जाबिर इब्न ज़ैद से अबू दाऊद (3950-3952) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (4883-4891) में उद्धृत किया है। इब्न मसूद से, इसे अल-तहावी ने शर्ह मुश्किल अल-आसार 13/447 में उद्धृत किया है।

سورة النساء: آیت 1 | 14

اور کہا گیا ہے کہ "وَالْأَرْحَامَ" حالتِ نصب میں ہے کیونکہ اس کا عطف "بہ" کے محل پر ہے؛ اس لیے کہ اس کا محل نصب ہے، اور اسی میں سے یہ قول ہے: فلسنا بالجبالِ ولا الحديدا (1) (یعنی ہم نہ تو پہاڑ ہیں اور نہ ہی لوہا) اور وہ کہا کرتے تھے: میں تجھے اللہ اور رشتہ داری (الرحم) کا واسطہ دیتا ہوں۔ اور زیادہ ظاہر بات یہ ہے کہ یہ ایک فعل کو پوشیدہ مان کر نصب ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ تیسری بات: امت (ملت) کا اس بات پر اتفاق ہے کہ صلہ رحمی (رشتہ داری نبھانا) واجب ہے، اور اسے توڑنا (قطع رحمی) حرام ہے۔ اور یہ ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے اسماء سے فرمایا تھا—جب انہوں نے آپ سے پوچھا تھا کہ کیا میں اپنی ماں کے ساتھ صلہ رحمی کروں؟—"ہاں، اپنی ماں کے ساتھ صلہ رحمی کرو" (2)۔ پس آپ ﷺ نے انہیں ان کے ساتھ صلہ رحمی کا حکم دیا حالانکہ وہ کافر تھیں۔ اس کی تاکید کی وجہ سے، کافر کے ساتھ صلہ رحمی میں بھی فضیلت داخل ہوئی، یہاں تک کہ امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب اس طرف گئے کہ اگر کوئی عصبہ یا مقررہ حصہ دار (فرض مسمیٰ) نہ ہو تو ذوی الارحام (دور کے رشتہ دار) وارث ہوں گے، اور وہ ان (محرم رشتہ داروں) کو آزاد کر دیتے ہیں جو ان کی ملکیت میں آئیں، رشتہ داری کی حرمت کی وجہ سے۔ اور انہوں نے اس کی تائید اس روایت سے کی جسے ابوداؤد (3) نے بیان کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جو کسی محرم رشتہ دار کا مالک بنے، وہ آزاد ہے" (4)۔ اور یہی اکثر اہل علم کا قول ہے۔ یہ حضرت عمر بن خطاب ؓ اور عبداللہ بن مسعود سے مروی ہے، اور صحابہ میں سے ان کا کوئی مخالف معلوم نہیں ہے۔ یہی حسن بصری، جابر بن زید، عطاء، شعبی اور زہری کا قول ہے، اور اسی طرف ثوری، احمد اور اسحاق (5) گئے ہیں۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) یہ عقیبہ بن ہبیرہ اسدی کے ایک شعر کا دوسرا مصرع ہے جیسا کہ الکتاب 1/ 67 اور 2/

292، 344، 448؛ سمط اللآلی 1/ 148؛ اور الانصاف 1/ 332 میں ہے۔ اس کا پہلا مصرع ہے: "اے معاویہ ہم انسان ہی ہیں پس نرمی اختیار کر..." اور یہ الشعر والشعراء 1/ 99، امالی القالی 1/ 36، شرح المفصل 2/ 109 اور 4/ 9، اور الخزانہ 2/ 260 میں اس روایت کے ساتھ ہے: "ولا الحدید"، قافیہ کی درستی کے لیے۔ اور ابن قتیبہ نے الشعر والشعراء میں، مبرد اور عسکری نے جیسا کہ الخزانہ 2/ 260 میں ہے، سیبویہ کی اس شعر کو نصب کے ساتھ روایت کرنے کی تردید کی ہے، اور عسکری نے کہا: اس نے شاعر پر غلطی کی ہے؛ کیونکہ یہ قصیدہ مشہور ہے، اور یہ تمام جر (مجرور) ہے، اور یہ شعر اس کا پہلا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ شعر منصوب ابیات کے ساتھ بھی مروی ہے اور مجرور ابیات کے ساتھ بھی۔ دیکھیے الخزانہ 2/ 262. (2) اسے احمد (26915)، بخاری (2620)، اور مسلم (1003) نے اسماءؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) اپنی سنن (3949) میں سمرہ بن جندبؓ کی حدیث سے، اور یہ احمد (20167) کے پاس ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1/ 307. (5) معالم السنن 4/ 72، اور اسے حضرت عمر، حسن اور جابر بن زید سے ابوداؤد (3950-3952) اور نسائی نے الکبریٰ (4883-4891) میں روایت کیا ہے۔ اور ابن مسعود سے اسے طحاوی نے شرح مشکل الآثار 13/ 447 میں روایت کیا ہے۔

Surat Al-Nisa: Verse 1 15

Our scholars have three opinions on this: First: It is specific to fathers and grandfathers. Second: The two wings, meaning brothers. Third: Like the opinion of Abu Hanifa(1). Al-Shafi'i said: Only his children, fathers, and mothers are emancipated by him, and his brothers or any of his relatives and kin are not emancipated by him(2).

The correct one is the first; because of the hadith we mentioned, which was recorded by Al-Tirmidhi and Al-Nasa'i(3).

The best of its chains is the narration of Al-Nasa'i for it; he narrated it from the hadith of Dhamrah, from Sufyan, from Abdullah bin Dinar, from Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever possesses a relative who is within the prohibited degrees (mahram) is automatically emancipated."(4) It is a firm hadith reported by reliable narrators from reliable narrators, and none of the Imams criticized it with a flaw that necessitates abandoning it; however, Al-Nasa'i said at the end of it: This is a rejected (munkar) hadith. Others said: Dhamrah was alone in reporting it. This is the meaning of 'munkar' and 'shadh' (anomalous) in the terminology of hadith scholars. Dhamrah is a reliable narrator (adl thiqah), and a reliable narrator being alone in reporting a hadith does not harm it(5). And Allah knows best.

(1) The author did not mention children in the first opinion, although his words in the following issue included mentioning them; when he related the aspect of each opinion, and he also did not mention in the second opinion the vertical lines of descent. The summary of opinions according to the Malikis, as mentioned by Al-Qadi Iyad in Ikmal al-Mu'allim 5/124, and Abu al-Abbas in al-Mufhim 4/344 (with differences in their order) is that the first is specific to the vertical lines of descent, which are fathers, grandfathers, mothers, and grandmothers however high they go, and children and grandchildren however low they go. The second is the vertical lines of descent and the two wings, which is the well-known opinion from Malik. The third is relatives within prohibited degrees. See al-Kafi 2/197, and al-Ma'una 3/1448. (2) Ma'alim al-Sunan 4/72. (3) Sunan al-Tirmidhi (1365), and al-Sunan al-Kubra by al-Nasa'i (4878-4882) through Hammad bin Salama, from Qatadah, from al-Hasan, from Samurah bin Jundub, from the Prophet (peace be upon him). Al-Tirmidhi said: We do not know this hadith as a musnad except from the hadith of Hammad bin Salama. Abu Dawud (3950) related it through Sa'id bin Abi 'Arubah, from Qatadah, from

Umar's saying, and (3951) through Sa'id, from Qatadah, from al-Hasan's saying, and (3952) through Sa'id, from Qatadah, from al-Hasan and Jabir bin Zayd. Abu Dawud said: Sa'id is more retentive than Hammad. Al-Hafiz said in al-Talkhis al-Habir 4/212: Ali bin al-Madini said: It is a rejected hadith, and al-Bukhari said: It is not authentic. Abdul-Haqq said in al-Ahkam al-Wusta 4/15: This is not authentic; because al-Hasan's hearing from Samurah is only authentic in the hadith of the 'aqiqah. And Abdul-Haqq authenticated the hadith through Ibn Umar as will follow. (4) Al-Sunan al-Kubra (4877). (5) Al-Mufhim 4/345, and Al-Tirmidhi said after the hadith (1365): Dhamrah was not followed in this hadith, and it is an erroneous hadith according to the people of hadith. Al-Bayhaqi said 10/289: Its narrator had a delusion regarding it. Al-Hafiz said in al-Talkhis al-Habir 4/212: Ibn Hazm, Abdul-Haqq, and Ibn al-Qattan authenticated it. See al-Muhalla 9/202, al-Ahkam al-Wusta 4/15, and Bayan al-Wahm wal-Iham 5/437-438.

सूरह अन-निसा: आयत 1 15

इस बारे में हमारे विद्वानों के तीन विचार हैं: पहला: यह विशेष रूप से पिता और दादाओं के लिए है। दूसरा: दो पंख, यानी भाई। तीसरा: अबू हनीफ़ा(1) के मत की तरह। अल-शफीई ने कहा: केवल उसके बच्चे, पिता और माता ही उसके द्वारा मुक्त होते हैं, और उसके भाई या उसके किसी भी रिश्तेदार और परिजनों को उसके द्वारा मुक्त नहीं किया जाता है(2)।

सही पहला मत है; उस हदीस के कारण जिसका हमने उल्लेख किया और जिसे अल-तिर्मिज़ी और अल-नसाई(3) ने संकलित किया है।

इसकी श्रृंखलाओं में सबसे अच्छी अल-नसाई की रिवायत है; उन्होंने इसे दमरा की हदीस से, सुफ़ियान से, अब्दुल्ला बिन दिनार से, इब्न उमर से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जो कोई भी अपने किसी महरम रिश्तेदार का मालिक बन जाता है, वह स्वतः ही मुक्त हो जाता है।" (4) यह एक विश्वसनीय हदीस है जो विश्वसनीय लोगों द्वारा विश्वसनीय लोगों से रिपोर्ट की गई है, और किसी भी इमाम ने इसमें ऐसी कोई कमी नहीं निकाली है जिससे इसे छोड़ना ज़रूरी हो जाए; हालाँकि अल-नसाई ने इसके अंत में कहा: यह एक 'मुनकर' (अस्वीकृत) हदीस है। दूसरों ने कहा: दमरा इसे रिपोर्ट करने में अकेले थे। हदीस विद्वानों की शब्दावली में 'मुनकर' और 'शाज़' (असामान्य) का यही अर्थ है। दमरा एक विश्वसनीय रावी (अदल सिक़ह) हैं, और एक विश्वसनीय रावी का हदीस रिपोर्ट करने में अकेला होना उसे नुकसान नहीं पहुँचाता (5)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) लेखक ने पहले मत में बच्चों का उल्लेख नहीं किया, हालांकि अगले विषय में उनकी बातों में उनका उल्लेख शामिल था; जब उन्होंने प्रत्येक मत के पहलू को बताया, और उन्होंने दूसरे मत में वंश की सीधी रेखा का भी उल्लेख नहीं किया। मलिकियों के अनुसार मतों का सारांश, जैसा कि अल-कादी इयाद ने इकमल अल-मुअल्लिम 5/124 में और अबू अल-अब्बास ने अल-मुफिम 4/344 में उल्लेख किया है (उनके क्रम में अंतर के साथ) यह है कि पहला वंश की सीधी रेखा के लिए विशिष्ट है, जो पिता, दादा, माता और दादी हैं चाहे वे कितने भी ऊपर हों, और बच्चे और पोते-पोतियां चाहे वे कितने भी नीचे हों। दूसरा वंश की सीधी रेखा और दो पंख हैं, जो मालिक से प्रसिद्ध मत है। तीसरा महरम रिश्तेदार हैं। अल-काफ़ी 2/197 और अल-मउना 3/1448 देखें। (2) मआलिम अल-सुनन 4/72। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (1365), और अल-नसाई द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा (4878-4882)

हम्माद बिन सलामा के माध्यम से, कतादा से, अल-हसन से, समुरा बिन जुंदुब से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: हम इस हदीस को हम्माद बिन सलामा की हदीस के अलावा मुसनद के रूप में नहीं जानते। अबू दाऊद (3950) ने इसे सईद बिन अबी अरूबा के माध्यम से कतादा से, उमर के कथन से, और (3951) सईद के माध्यम से कतादा से, अल-हसन के कथन से, और (3952) सईद के माध्यम से कतादा से, अल-हसन और जाबिर बिन ज़ैद से रिवायत किया। अबू दाऊद ने कहा: सईद, हम्माद से ज़्यादा याद रखने वाले हैं। अल-हाफिज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर 4/212 में कहा: अली बिन अल-मदीनी ने कहा: यह एक मुनकर हदीस है, और अल-बुखारी ने कहा: यह सही नहीं है। अब्दुल हक ने अल-अहकाम अल-वुस्ता 4/15 में कहा: यह सही नहीं है; क्योंकि समुरा से अल-हसन का सुनना केवल अकीका की हदीस में सही है। और अब्दुल हक ने इब्न उमर के माध्यम से हदीस को सही बताया है जैसा कि आगे आएगा। (4) अल-सुनन अल-कुबरा (4877)। (5) अल-मुफिम 4/345, और अल-तिर्मिज़ी ने हदीस (1365) के बाद कहा: इस हदीस में दमरा का अनुसरण नहीं किया गया, और हदीस विद्वानों के अनुसार यह एक गलत हदीस है। अल-बैहकी ने 10/289 में कहा: इसके रावी को इसके बारे में भ्रम था। अल-हाफिज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर 4/212 में कहा: इब्न हज़म, अब्दुल हक और इब्न अल-कत्तान ने इसे सही बताया है। अल-मुहल्ला 9/202, अल-अहकाम अल-वुस्ता 4/15, और बयान अल-वहम वल-इहाम 5/437-438 देखें।

سورہ النساء: آیت 1 15

اس بارے میں ہمارے علماء کے تین اقوال ہیں: پہلا: یہ آباء اور اجداد (باپ اور دادوں) کے ساتھ مخصوص ہے۔ دوسرا: "جناحان" (دو بازو)، یعنی بھائی۔ تیسرا: امام ابو حنیفہ(1) کے قول کی طرح۔ اور امام شافعی نے فرمایا: اس کی ملکیت سے صرف اس کی اولاد، اس کے آباء اور اس کی مائیں ہی آزاد ہوں گی، اور اس کے بھائی یا اس کے رشتہ داروں اور قرابت داروں میں سے کوئی آزاد نہیں ہوگا(2)۔

اور پہلا قول ہی صحیح ہے؛ اس حدیث کی وجہ سے جس کا ہم نے ذکر کیا اور جسے ترمذی اور نسائی(3) نے روایت کیا ہے۔

اور اس کے بہترین طرق نسائی کی روایت ہے؛ انہوں نے اسے ضمرہ کی حدیث سے، سفیان سے، عبداللہ بن دینار سے، ابن عمر سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو کسی محرم رشتہ دار کا مالک بن جائے تو وہ آزاد ہو گیا" (4)۔ اور یہ حدیث عادل راویوں کی عادل راویوں سے روایت کی وجہ سے ثابت ہے، ائمہ میں سے کسی نے اس میں ایسی کوئی علت (کمزوری) نہیں نکالی جو اسے چھوڑنے کا تقاضا کرے؛ سوائے اس کے کہ نسائی نے اس کے آخر میں کہا: یہ حدیث منکر ہے۔ اور دوسروں نے کہا: ضمرہ اس کی روایت میں اکیلے ہیں۔ اور محدثین کی اصطلاح میں منکر اور شاذ کا یہی معنی ہے۔ اور ضمرہ عادل اور ثقہ راوی ہیں، اور ثقہ راوی کا کسی حدیث میں منفرد ہونا اسے نقصان نہیں پہنچاتا(5)۔ واللہ اعلم۔

(1) مصنف نے پہلے قول میں بیٹوں کا ذکر نہیں کیا، حالانکہ اگلے مسئلے میں ان کی کلام میں ان کا ذکر شامل ہے؛ جب انہوں نے ہر قول کی وجہ بیان کی، اور دوسرے قول میں بھی عمودی نسب

کا ذکر نہیں کیا۔ مالکیوں کے ہاں اقوال کا خلاصہ جیسا کہ قاضی عیاض نے اکمال المعلم 5/124 میں اور ابو العباس نے المفہم 4/344 میں ذکر کیا ہے (ان کی ترتیب میں اختلاف کے ساتھ) یہ ہے کہ پہلا قول عمودی نسب کے ساتھ مخصوص ہے، اور وہ آباء، اجداد، مائیں اور دادیاں ہیں خواہ وہ کتنے ہی اوپر ہوں، اور اولاد اور اولاد کی اولاد خواہ وہ کتنی ہی نیچے ہوں۔ دوسرا قول: عمودی نسب اور جناحان (بھائی بہن) ہیں، اور یہی امام مالک سے مشہور ہے۔ تیسرا قول: ذوی الارحام محرمہ (دیگر محرم رشتہ دار) ہیں۔ دیکھئے الکافی 2/197، اور المعونہ 3/1448۔ (2) معالم السنن 4/72۔ (3) سنن ترمذی (1365)، اور السنن الکبری للنسائی (4878- 4882) حماد بن سلمہ کے طریق سے، قتادہ سے، حسن بصری سے، سمرہ بن جندب سے، نبی کریم ﷺ سے۔ ترمذی نے کہا: ہم اس حدیث کو مسند کے طور پر صرف حماد بن سلمہ کی حدیث سے جانتے ہیں۔ اور اسے ابوداؤد نے (3950) سعید بن ابی عروبہ کے طریق سے، قتادہ سے، عمر کے قول سے، اور (3951) سعید کے طریق سے، قتادہ سے، حسن بصری کے قول سے، اور (3952) سعید کے طریق سے، قتادہ سے، حسن اور جابر بن زید سے روایت کیا ہے۔ ابوداؤد نے کہا: سعید، حماد سے زیادہ حافظ (یاد رکھنے والے) ہیں۔ اور حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر 4/212 میں کہا: علی بن المدینی نے کہا: یہ حدیث منکر ہے، اور بخاری نے کہا: یہ صحیح نہیں ہے۔ اور عبدالحق نے الاحکام الوسطی 4/15 میں کہا: یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ حسن کا سمرہ سے سننا صرف عقیقہ کی حدیث میں صحیح ثابت ہے۔ عبدالحق نے ابن عمر کے طریق سے حدیث کو صحیح قرار دیا ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (4) السنن الکبری (4877)۔ (5) المفہم 4/345، اور ترمذی نے حدیث (1365) کے بعد کہا: اس حدیث میں ضمرہ کی کسی نے متابعت نہیں کی، اور یہ اہل حدیث کے نزدیک غلط حدیث ہے۔ اور بیہقی نے 10/289 میں کہا: اس کے راوی کو اس میں وہم ہوا ہے۔ حافظ نے التلخیص الحبیر 4/212 में कहा: اور اسے ابن حزم، عبدالحق اور ابن القطان نے صحیح

قرار دیا ہے۔ دیکھئے المحلی 9/202، اور الاحکام الوسطی 4/15، اور بیان الوہم والایہام 5/437-438-

Surah An-Nisa: Verse 1 16

Fourth: From this chapter, they differed regarding relatives through breastfeeding (mahram). Most scholars said: They are not included in the implication of the Hadith. Shurayk al-Qadi used to emancipate them (1).

The Zahiris and some theologians held the view that a father is not emancipated upon being owned by his son; they argued using the Prophet's (peace and blessings be upon him) saying: "A child cannot repay a parent unless he finds him enslaved, then buys him and emancipates him." (2) They said: If the purchase is valid, then ownership is established, and the owner has the right of disposal.

This is ignorance on their part regarding the objectives of the Sharia; for Allah the Almighty says: {And show kindness to parents} [Al-Isra: 23]. He linked His worship with kindness to parents in obligation, and it is not from kindness to keep one's father in one's ownership and under one's authority; therefore, he must emancipate him; either due to ownership acting upon the Hadith: "so he buys him and emancipates him," or for the sake of kindness acting upon the verse. The meaning of the Hadith according to the majority is that since the son caused his father's emancipation by purchasing him, the Sharia attributed the emancipation to him as something he performed.

As for the disagreement among scholars regarding who is emancipated by ownership, the basis for the first opinion is what we mentioned from the meaning of the Book and Sunnah. The basis for the second is likening close prohibited relatives (mahram) to the father mentioned in the Hadith, and no one is closer to a man than his son (3), so it is applied to the father, and the brother is similar in that because he shares fatherhood; for he says: I am my father's son. As for the third opinion, its basis is the Hadith of Damrah, which we have mentioned (4). And Allah knows best.

Fifth: His saying, the Almighty: {and [honor] the wombs} 'Al-Arham' (the wombs) is a name for all relatives without distinction between...

(1) In (Kh), (D), and (M): Shurayk al-Qadi said regarding their emancipation, and what is established is from (Z) and (Zha), which agrees with Ma'alim al-Sunan 4/73, and the speech is from him. (2) Recorded by Ahmad (7143) and Muslim (1510) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (3) In (D) and the printed edition of Al-Mufhim: "his father", which is an error. (4) Al-Mufhim 4/344 - 345.

सूरह अन-निसा: आयत 1 16

चौथा: इस अध्याय से, उन्होंने दूध के रिश्तों (महरम) के संबंध में मतभेद किया। अधिकांश विद्वानों ने कहा: वे हदीस के तात्पर्य में शामिल नहीं हैं। शरीक अल-कादी उन्हें मुक्त (आज़ाद) कर दिया करते थे (1)।

ज़ाहिरियों और कुछ धर्मशास्त्रियों का मत था कि यदि पुत्र अपने पिता का स्वामी बन जाए, तो पिता आज़ाद नहीं होता; उन्होंने पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन से तर्क दिया: "कोई संतान अपने पिता का बदला नहीं चुका सकती जब तक कि वह उसे गुलाम न पाए, फिर उसे खरीदे और उसे आज़ाद कर दे।" (2) उन्होंने कहा: यदि खरीदारी वैध है, तो स्वामित्व स्थापित हो जाता है, और मालिक को निपटान का अधिकार है।

यह शरीयत के उद्देश्यों के प्रति उनकी अज्ञानता है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो} [अल-इसरा: 23]। उन्होंने अपनी इबादत (पूजा) को माता-पिता के साथ भलाई करने की अनिवार्यता से जोड़ा है, और यह भलाई में से नहीं है कि कोई अपने पिता को अपने स्वामित्व और अपने अधिकार में रखे; इसलिए, उसे उन्हें आज़ाद करना चाहिए; या तो हदीस पर अमल करते हुए स्वामित्व के कारण: "तो वह उसे खरीदता है और उसे आज़ाद करता है", या आयत पर अमल करते हुए भलाई के लिए। बहुसंख्यक विद्वानों के अनुसार हदीस का अर्थ यह है कि चूँकि पुत्र ने अपने पिता को खरीदकर उनकी आज़ादी का कारण बना, इसलिए शरीयत ने आज़ादी का श्रेय उन्हें दिया जैसे कि उन्होंने ही इसे अंजाम दिया हो।

जहाँ तक स्वामित्व के माध्यम से कौन आज़ाद होता है, इस पर विद्वानों के बीच मतभेद का सवाल है, तो पहली राय का आधार वह है जो हमने कुरान और सुन्नत के अर्थ से उल्लेख किया है। दूसरी राय का आधार करीबी निषिद्ध रिश्तेदारों (महरम) को हदीस में वर्णित पिता के साथ जोड़ना है, और किसी व्यक्ति के लिए उसके बेटे (3) से बढ़कर कोई निकट नहीं है, इसलिए इसे पिता पर लागू किया जाता है, और भाई भी इसी तरह है क्योंकि वह पितृत्व साझा करता है; क्योंकि वह कहता है: मैं अपने पिता का बेटा हूँ। जहाँ तक तीसरी राय का सवाल है, उसका आधार दमराह की हदीस है, जिसका हमने उल्लेख किया है (4)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और रिश्तों (अल-अरहम) का [सम्मान करो]} 'अल-अरहम' सभी रिश्तेदारों के लिए एक नाम है, बिना किसी भेदभाव के..

(1) (ख), (द) और (म) में: शरीक अल-कादी ने उनकी आज़ादी के बारे में कहा, और जो स्थापित है वह (ज़) और (ज़हा) से है, जो मालिम अल-सुनन 4/73 के अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है। (2) इसे अहमद (7143) और मुस्लिम (1510) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया गया है। (3) (द) और अल-मुफहिम के मुद्रित संस्करण में: "उसके पिता", जो एक त्रुटि है। (4) अल-मुफहिम 4/344 - 345।

سورة النساء: آیت 1 16

چوتھی: اس باب میں ان کا اختلاف رضاعی محارم کے بارے میں ہوا۔ اکثر اہل علم کا قول ہے کہ وہ حدیث کے مقتضیٰ میں داخل نہیں ہیں۔ اور شریک القاضی انہیں آزاد کر دیتے تھے (1)۔

اہل ظاہر اور بعض متکلمین کا مذہب یہ ہے کہ اگر بیٹا باپ کا مالک بن جائے تو باپ آزاد نہیں ہوتا؛ انہوں نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے استدلال کیا: "کوئی بیٹا اپنے باپ کا حق ادا نہیں کر سکتا سوائے اس کے کہ اسے غلام پائے، پھر اسے خرید کر آزاد کر دے" (2)۔ انہوں نے کہا: جب خریداری درست ہو گئی تو ملکیت ثابت ہو گئی، اور مالک کو تصرف کا حق حاصل ہے۔

یہ ان کی مقاصد شریعت سے لاعلمی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ [الاسراء: 23]، اللہ نے اپنی عبادت کے ساتھ والدین کے ساتھ حسن سلوک کو واجب ہونے میں جوڑا ہے، اور یہ حسن سلوک میں سے نہیں ہے کہ اپنے باپ کو اپنی ملکیت اور اپنے اقتدار میں رکھے؛ چنانچہ اس پر انہیں آزاد کرنا واجب ہے؛ یا تو حدیث پر عمل کرتے ہوئے ملکیت کی وجہ سے: "پس وہ اسے خریدتا ہے اور اسے آزاد کرتا ہے"، یا آیت پر عمل کرتے ہوئے حسن سلوک کی خاطر۔ جمہور کے نزدیک حدیث کا معنی یہ ہے کہ چونکہ بیٹا اپنے باپ کو خرید کر ان کی آزادی کا سبب بنا، اس لیے شریعت نے آزادی کی نسبت اس کی طرف کی گویا یہ اس کی طرف سے واقع ہوئی ہو۔

رہا علماء کا اختلاف کہ کون ملکیت سے آزاد ہوتا ہے، تو پہلے قول کی وجہ وہی ہے جو ہم نے کتاب و سنت کے معنی سے ذکر کی۔ دوسرے قول کی وجہ یہ ہے کہ قریبی محرم رشتہ داروں کو

حدیث میں مذکور باپ کے ساتھ لاحق کیا جائے، اور آدمی کے لیے اس کے بیٹے (3) سے زیادہ کوئی قریب نہیں ہے، پس اسے باپ پر محمول کیا جائے گا، اور بھائی بھی اس کے قریب ہے کیونکہ وہ باپ کی نسبت رکھتا ہے؛ وہ کہتا ہے: میں اپنے باپ کا بیٹا ہوں۔ رہا تیسرا قول؛ تو اس کا تعلق ضمرہ کی حدیث سے ہے، اور ہم اسے ذکر کر چکے ہیں (4)۔ واللہ اعلم۔

پانچویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْأَرْحَامَ﴾ الرحم تمام رشتہ داروں کے لیے ایک نام ہے، بغیر کسی فرق کے...

(1) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: شریک القاضی نے ان کے آزاد ہونے کا کہا، اور (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ معالم السنن 73/4 کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (2) اسے احمد (7143) اور مسلم (1510) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

(3) (د) اور مطبوعہ المفہم میں ہے: "اس کے باپ"، اور یہ غلط ہے۔ (4) المفہم 344/4 - 345۔

17 Surah An-Nisa: Verses 1 - 2

...the mahram and others. Abu Hanifa considers the prohibited degree (mahram) of kinship as a reason to prevent the revocation of a gift, and he allows revocation in the case of paternal cousins, even though there is severance (of ties) and kinship exists; that's why inheritance, guardianship, and other rulings are tied to it. So, considering(1) the prohibited degree is an addition to the text of the Book without a basis, and they see that as an abrogation, especially since it contains an indication of reasoning through severance, and they have allowed it in the case of paternal cousins, and maternal cousins (male and female)(2). And Allah knows best.

Sixth: His Almighty's saying: {Indeed, Allah is ever over you an Observer [Raqiba]} i.e., a Protector; from Ibn Abbas and Mujahid. Ibn Zayd said: All-Knowing(3). It is said: "Raqib": a protector; [it is of the form] 'fa'il'(4) in the meaning of an active participle (fa'il). Thus, Ar-Raqib is one of Allah's attributes. Ar-Raqib means the protector and the waiter; you say: I watched, I am watching, a watching: when you wait.

And the 'Marqab' is the high, overlooking place where the observer stands. Ar-Raqib is also the third arrow among the seven that have shares. It is also said that Ar-Raqib is a type of snake(5), so it is a homonym. And Allah knows best.

His Almighty's saying: {And give the orphans their property and do not exchange the bad for the good, and do not consume their property with your own. Indeed, that is a great sin.}

In it are five matters: The first: His Almighty's saying: {And give the orphans their property} and he meant by orphans: those who were orphans, like His saying: {So the magicians fell down prostrate} [Ash-Shu'ara: 46], and there is no magic with prostration, similarly there is no orphanage with...

(1) In (Kh): 'By considering'. (2) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 2/308. (3) Al-Tabari (6/350) narrated the reports of Mujahid and Ibn Zayd, and Al-Nahhas cited the report of Ibn Abbas in 'I'rab al-Quran' 1/432. (4) In (D) and (M): 'It was said', and it is a distortion. (5) Mujmal al-Lugha 2/393.

17 सूरा अन-निसा: आयत 1 - 2

...महराम और अन्य। अबू हनीफ़ा महराम रिश्तेदारी को उपहार की वापसी को रोकने का आधार मानते हैं, और वे चचेरे भाइयों के मामले में वापसी की अनुमति देते हैं, हालाँकि वहाँ विच्छेद (रिश्तों का) होता है और रिश्तेदारी मौजूद होती है; इसीलिए विरासत, संरक्षकता और अन्य नियम इससे जुड़े होते हैं। अत; महराम[1] का विचार करना बिना किसी आधार के किताब (क़ुरआन) के पाठ में एक वृद्धि है, और वे इसे एक निरसन (नसख़) के रूप में देखते हैं, विशेष रूप से क्योंकि इसमें विच्छेद के माध्यम से तर्क का संकेत है, और उन्होंने इसे चचेरे भाइयों, और ममेरे भाइयों और बहनों[2] के मामले में अनुमति दी है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह अल्लाह तुम पर हर समय निगरानी रखने वाला [रकीब] है} अर्थात: रक्षक; इब्न अब्बास और मुजाहिद से। इब्न ज़ैद ने कहा: सर्वज्ञ[3]। कहा गया है: "रकीब": रक्षक; यह 'फ़ाईल'[4] के रूप में 'कर्ता' (फ़ाएल) के अर्थ में है। अत; अर-रकीब अल्लाह के गुणों में से एक है। अर-रकीब का अर्थ है रक्षक और प्रतीक्षा करने वाला; आप कहते हैं: मैंने देखा, मैं देख रहा हूँ, देखना: जब आप प्रतीक्षा करते हैं।

और 'मरकब' वह ऊँचा, दिखने वाला स्थान है जहाँ निरीक्षक खड़ा होता है। अर-रकीब उन सात तीरों में से तीसरा तीर भी है जिनका हिस्सा होता है। यह भी कहा जाता है कि अर-रकीब सांपों[5] का एक प्रकार है, इसलिए यह एक अनेकार्थी शब्द है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और अनाथों को उनके धन दो और घटिया चीज़ को अच्छी चीज़ से न बदलो और उनके धन को अपने धन के साथ मिलाकर न खाओ। निस्संदेह यह एक बड़ा पाप है।}

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और अनाथों को उनके धन दो} और अनाथों से उनका अभिप्राय है: जो अनाथ थे, जैसे उनका कथन: {तो जादूगर सजदे में गिर पड़े} [अश-शुआरा: 46], और सजदे के साथ जादू नहीं रहता, उसी तरह... के साथ अनाथपन नहीं रहता।

(1) (ख़) में: 'विचार करने से'। (2) अहकाम अल-क़ुरआन अल-किया अल-तबरी 2/308। (3) अल-तबरी (6/350) ने मुजाहिद और इब्न ज़ैद की रिपोर्टों को उद्धृत किया, और अन-नहहास ने 'इराब अल-क़ुरआन' 1/432 में इब्न अब्बास की रिपोर्ट का उल्लेख किया। (4) (द) और (म) में: 'कहा गया', और यह एक विकृति है। (5) मुजमल अल-लुग़ा 2/393।

۱۷ سورة النساء: آیات ۱ - ۲

...محرم اور دیگر۔ اور ابوحنیفہ ہبہ (تحفہ) کی واپسی کو روکنے کے لیے رحمِ محرم کا اعتبار کرتے ہیں، اور وہ چچازاد بھائیوں کے حق میں واپسی کو جائز قرار دیتے ہیں، باوجود اس کے کہ قطع رحمی موجود ہے اور قرابت حاصل ہے؛ اسی لیے وراثت، ولایت اور دیگر احکام اس سے وابستہ ہیں۔ لہٰذا، محرم کا اعتبار[1] کتاب کے نص پر بغیر کسی دلیل کے اضافہ ہے، اور وہ اسے نسخ سمجھتے ہیں، خاص طور پر جبکہ اس میں قطع رحمی کی علت کی طرف اشارہ ہے، اور انہوں نے اسے چچازاد، ماموں زاد اور خالہ زاد بھائی بہنوں[2] کے حق میں جائز قرار دیا ہے۔ واللہ اعلم۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا﴾ یعنی: نگہبان؛ ابن عباس اور مجاہد سے مروی ہے۔ ابن زید نے کہا: علیم[3] (جاننے والا)۔ اور کہا گیا: "رقیب": حفاظت کرنے والا؛ یہ 'فعیل'[4] کے وزن پر 'فاعل' کے معنی میں ہے۔ پس الرقیب اللہ تعالیٰ کی صفات میں سے ہے، اور رقیب کے معنی نگہبان اور منتظر کے ہیں؛ آپ کہتے ہیں: رَقَبْتُ أَرْقُبُ رِقْبَةً ورُقْبَاناً: جب آپ انتظار کریں۔

اور 'مرقب' وہ بلند اور نمایاں جگہ ہے جہاں نگہبان کھڑا ہوتا ہے۔ اور الرقیب ان سات تیروں میں سے تیسرا تیر ہے جن کے حصے ہوتے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ الرقیب سانپوں[5] کی ایک قسم ہے، پس یہ ایک مشترک لفظ ہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَآتُوا الْيَتَامَى أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَآتُوا الْيَتَامَى أَمْوَالَهُمْ﴾ اور یتامیٰ سے مراد وہ لوگ ہیں جو یتیم تھے، جیسے اللہ کا فرمان: ﴿فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سُجَّدِينَ﴾ [الشعراء: ٤٦] حالانکہ سجدے کے وقت جادو نہیں رہتا، اسی طرح... کے ساتھ یتیمی نہیں رہتی۔

(١) (خ) میں: باعتبار۔ (٢) احکام القرآن للکیا الطبری ٣٠٨/٢۔ (٣) طبری (٦/ ٣٥٠) نے مجاہد اور ابن زید کی دو خبریں روایت کی ہیں، اور نحاس نے 'اعراب القرآن' ١/ ٤٣٢ میں اثرِ ابن عباس نقل کیا ہے۔ (٤) (د) اور (م) میں: 'قیل' ہے، جو کہ تحریف ہے۔ (٥) مجمل اللغہ ٣٩٣/٢۔

١٨

Surah An-Nisa: Verse 2

...puberty (1). And it used to be said of the Prophet ﷺ: "The orphan of Abu Talib" (2), following what he had been.

"And give" means: grant. Giving (al-ita') is the act of granting. And for someone, there is "atw," meaning: a gift. Abu Zayd said: "I gave (atawtu) the man his due (itawah)," which is a bribe (3). An orphan is one who has not reached the age of puberty, and this has been discussed fully in "Al-Baqarah" (4).

This verse is an address to guardians and executors; it was revealed - according to the saying of Muqatil and Al-Kalbi - regarding a man from Ghatafan; he had a large amount of money belonging to an orphaned nephew of his. When the orphan reached puberty, he asked for the money, but his uncle refused him. [They took their case to the Prophet ﷺ] so [this verse] was revealed. Then the uncle said: "We seek refuge with Allah from the great sin!" and he returned the money. The Prophet ﷺ said: "Whoever is protected from the greed of his soul and returns [property] like this, he shall enter his abode," meaning his Paradise. When the young man took possession of the money, he spent it in the way of Allah. So, Peace and Blessings be upon him said: "The reward is established, and the burden remains." It was asked: "How, O Messenger of Allah?" He said: "The reward is established for the youth, and the burden remains upon his father" (5) because he was a polytheist.

The second [point]: Giving orphans their wealth happens in two ways:

One of them: Providing food and clothing as long as the guardianship lasts; because that is the only way for those who do not...

---

(1) It refers to what was narrated from the Messenger of Allah ﷺ: "There is no orphanhood after puberty," narrated by Abd al-Razzaq (11450), Abu Dawud (2873), and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 6/57 from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). Abd al-Razzaq also narrated it (11451) from Ali as a mawquf report. Ibn Hajar said in al-Talkhis al-Habir 3/101: Al-Uqayli, Abd al-Haqq, Ibn al-Qattan, al-Mundhiri and others declared it weak, while al-Nawawi considered it good, relying on Abu Dawud's silence regarding it.

And it was narrated from the hadith of Jabir as narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 7/319-320, and from the hadith of Anas as narrated by Ibn Adi in al-Kamil

7/2716. Ibn al-Mulaqqin said in Khulasat al-Badr al-Munir 2/153: There is nothing in them that is established.

(2) Narrated by Ahmad (2849) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). In the report of his ﷺ marriage to Khadijah (may Allah be pleased with her), and in it is the saying of her father: "Am I to marry off the orphan of Abu Talib?" and its chain of narration is weak.

(3) Mujmal al-Lughah 1/86.

(4) 2/229.

(5) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 106, and Tafsir al-Baghawi 1/390, and what was previously between brackets is from them; and Muqatil and al-Kalbi are very weak.

१८

सूरा अन-निसा: आयत २

...यौवन (१)। और पैगंबर ﷺ के लिए कहा जाता था: "अबू तालिब के अनाथ" (२), जैसा कि वह थे उसी के आधार पर।

"और दो" का अर्थ है: प्रदान करो। देना (अल-इता) प्रदान करने का कार्य है। और किसी के लिए "अत्व" है, जिसका अर्थ है: उपहार। अबू ज़ैद ने कहा: "मैंने आदमी को उसका हक (इतावह) दिया," जो कि रिश्वत (३) है। अनाथ वह है जो यौवन की आयु तक नहीं पहुँचा है, और इस पर "अल-बकराह" (४) में पूरी तरह से चर्चा की गई है।

यह आयत संरक्षकों और निष्पादकों के लिए एक संबोधन है; यह - मुकातिल और अल-कलबी के कथन के अनुसार - गतफ़ान के एक व्यक्ति के बारे में अवतरित हुई थी; उसके पास उसके एक अनाथ भतीजे की बहुत सारी धनराशि थी। जब अनाथ यौवन को प्राप्त हुआ, तो उसने धन माँगा, लेकिन उसके चाचा ने उसे मना कर दिया। [वे अपना मामला पैगंबर ﷺ के पास ले गए] तो [यह आयत] अवतरित हुई। तब चाचा ने कहा: "हम बड़े पाप से अल्लाह की शरण मांगते हैं!" और उसने धन वापस कर दिया। पैगंबर ﷺ ने कहा: "जो कोई अपनी आत्मा के लालच से सुरक्षित रहता है और इस तरह [संपत्ति] लौटाता है, वह अपने घर में प्रवेश करेगा," अर्थात अपने स्वर्ग में। जब युवक ने धन पर कब्ज़ा कर लिया, तो उसने उसे अल्लाह की राह में खर्च कर दिया। तो, आप पर शांति और आशीर्वाद हो, उन्होंने कहा: "पुरस्कार स्थापित हो गया है, और बोझ बना हुआ है।" पूछा गया: "कैसे, हे अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "पुरस्कार युवक के लिए स्थापित है, और बोझ उसके पिता पर बना हुआ है" (५) क्योंकि वह एक बहुदेववादी था।

दूसरा [बिंदु]: अनाथों को उनका धन देना दो तरह से होता है:

उनमें से एक: भोजन और कपड़े प्रदान करना जब तक कि संरक्षण बना रहे; क्योंकि उन लोगों के लिए यही एकमात्र तरीका है जो...

---

(१) यह अल्लाह के रसूल ﷺ से जो रिवायत है उसकी ओर इशारा करता है: "यौवन के बाद कोई अनाथता नहीं है," अब्दुल रज्जाक (११४५०), अबू दाऊद (२८७३), और अल-बैहकी ने अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से अल-सुनन अल-कुबरा ६/५७ में इसे उद्धृत किया है। अब्दुल रज्जाक

ने भी इसे अली से मौकूफ रिवायत के रूप में उद्धृत किया है (११४५१)। इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर ३/१०१ में कहा: अल-उकैली, अब्दुल हक, इब्न अल-कत्तान, अल-मुनज़िरी और अन्य लोगों ने इसे कमजोर बताया है, जबकि अल-नववी ने अबू दाऊद की इस पर चुप्पी का हवाला देते हुए इसे अच्छा माना है।

और जाबिर की हदीस से रिवायत है जैसा कि अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा ७/३१९-३२० में उद्धृत किया है, और अनस की हदीस से जैसा कि इब्न अदी ने अल-कामिल ७/२७१६ में उद्धृत किया है। इब्न अल-मुलाक्किन ने खुलासत अल-बद्र अल-मुनीर २/१५३ में कहा: उनमें ऐसा कुछ भी नहीं है जो साबित हो।

(२) इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से अहमद (२८४९) द्वारा उद्धृत। खदीजा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के साथ उनके ﷺ विवाह की रिपोर्ट में, और इसमें उनके पिता का कहना है: "क्या मैं अबू तालिब के अनाथ से शादी करूँ" और इसकी हदीस की श्रृंखला (इसनाद) कमजोर है।

(३) मुजमल अल-लुघाह १/८६।

(४) २/२२९।

(५) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. १०६, और तफ़सीर अल-बग़वी १/३९०, और जो पहले कोष्ठक में था वह उन्हीं से है; और मुकातिल और अल-कलबी बहुत कमजोर हैं।

۱۸

سورة النساء: آیت ۲

...بلوغ (۱)۔ اور نبی ﷺ کے لیے کہا جاتا تھا: "ابو طالب کا یتیم" (۲)، ماضی کی نسبت سے۔

«وآتوا» یعنی: دو۔ اور «ایتاء» کے معنی دینا (عطا کرنا) ہیں۔ اور فلاں کے لیے «اَتْوٌ» ہے، یعنی: عطیہ۔ ابو زید نے کہا: «اَتَوْتُ الرجل أتوه إِتَاوَةً»، اور یہ رشوت ہے (۳)۔ اور یتیم وہ ہے جو بلوغ کی عمر کو نہ پہنچا ہو، اور اس کا تفصیلی ذکر "البقرہ" (۴) میں گزر چکا ہے۔

اور یہ آیت سرپرستوں اور وصی مقرر کیے گئے لوگوں سے خطاب ہے؛ مقاتل اور کلبی کے قول کے مطابق یہ قبیلہ غطفان کے ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی، جس کے پاس اس کے یتیم بھتیجے کا بہت سا مال تھا۔ جب یتیم بالغ ہوا تو اس نے اپنا مال مانگا مگر اس کے چچا نے دینے سے انکار کر دیا۔ [پس وہ اپنا مقدمہ نبی ﷺ کے پاس لے گئے] تو [یہ آیت] نازل ہوئی۔ چچا نے کہا: "ہم بڑے گناہ سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں!" اور اس نے مال واپس کر دیا۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "جسے اس کے نفس کے بخل سے بچا لیا گیا اور وہ اس طرح [مال] واپس کر دے، تو وہ اپنے گھر یعنی جنت میں داخل ہوگا"۔ جب نوجوان نے مال پر قبضہ کر لیا تو اسے اللہ کی راہ میں خرچ کر دیا۔ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اجر ثابت ہو گیا اور گناہ باقی رہا"۔ پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، وہ کیسے؟ فرمایا: "اجر لڑکے کے لیے ثابت ہو گیا اور گناہ اس کے باپ پر باقی رہا" (۵) کیونکہ وہ مشرک تھا۔

دوسری بات: یتیموں کو ان کا مال دینا دو طرح سے ہوتا ہے:

پہلی صورت: کھانا اور لباس مہیا کرنا جب تک ولایت (سرپرستی) قائم رہے؛ کیونکہ ان لوگوں کے لیے جو...

---

(۱) یہ اس طرف اشارہ ہے جو رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے: "احتلام (بلوغ) کے بعد یتیمی نہیں رہتی" اسے عبد الرزاق (۱۱۴۵۰)، ابو داؤد (۲۸۷۳) اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۶/۵۷ میں حضرت علی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ عبد الرزاق نے بھی اسے (۱۱۴۵۱) علی سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ۳/۱۰۱ میں کہا: عقیلی، عبد الحق، ابن القطان اور منذری وغیرہ نے اسے معلول (کمزور) قرار دیا ہے، جبکہ نووی نے اس پر ابو داؤد کی خاموشی کا سہارا لیتے ہوئے اسے حسن قرار دیا ہے۔

اور حضرت جابر کی حدیث سے روایت ہے جسے بیہقی نے السنن الکبریٰ ۷/۳۱۹-۳۲۰ میں روایت کیا ہے، اور حضرت انس کی حدیث سے جسے ابن عدی نے الکامل ۷/۲۷۱۶ میں روایت کیا ہے۔ ابن الملقن نے خلاصۃ البدر المنیر ۲/۱۵۳ میں کہا: ان دونوں میں کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو ثابت ہو۔

(۲) اسے احمد (۲۸۴۹) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ آپ ﷺ کے حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا سے نکاح کی خبر میں، اور اس میں ان کے والد کا قول ہے: "کیا میں ابو طالب کے یتیم سے نکاح کر دوں؟" اور اس کی سند ضعیف ہے۔

(۳) مجمل اللغہ ۱/۸۶ ۔

(۴) ۲/۲۲۹ ۔

(۵) اسباب النزول للواحدی ص ۱۰۶، اور تفسیر البغوی ۱/۳۹۰، اور ان کے درمیان جو قوسین میں ہے وہ ان ہی سے ہے؛ اور مقاتل اور کلبی دونوں سخت ضعیف ہیں۔

Page 19 Surah An-Nisa: Verse 2

...deserves total seizure and control, like a minor and a mature fool. Second: Giving through empowerment and handing over the money to him, and that is upon testing and guidance (1), and naming him "orphan" is metaphorical; the meaning is: he who *was* an orphan, which is the continuation of the name, like the Almighty's saying: "So the magicians fell down prostrate" [Ash-Shu'ara: 46], meaning: those who *were* magicians. And it was said of the Prophet ﷺ: "The orphan of Abu Talib" (2). So when the guardian confirms his maturity, it is forbidden for him to withhold his money from him, and he would be sinful [otherwise].

Abu Hanifa said: When he reaches twenty-five years of age, he is given his money in any case; because he becomes a grandfather (3).

I say: Since Allah the Almighty did not mention "discerning maturity" in this verse, but mentioned it in His saying: "And test the orphans until they reach [the age of] marriage. Then if you perceive in them sound judgement, release their property to them" [An-Nisa: 6], Abu Bakr al-Razi al-Hanafi said in Ahkam al-Quran (4): Since He did not restrict maturity in one place, but restricted it in another, both must be applied; so I say: if he reaches twenty-five years and is a fool whose maturity is not perceived, the money must be given to him, and if he is less than that, it is not mandatory (5), in accordance with both verses; and Abu Hanifa said: he has reached his peak (6), and has become (7) fit to be a grandfather. [Al-Kiya al-Tabari said:] So if he has become fit to be a grandfather, how can it be correct to give him money due to the pretext of orphanhood?

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/308. (2) This statement preceded in the first issue. (3) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 2/48-49, and al-Kiya al-Tabari 1/310, and Tafsir al-Razi 9/168. (4) 2/49, and the author quoted him through Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 1/309, and what will appear between brackets is an addition to show the end of al-Razi's (who is al-Jassas) speech. (5) After it in Ahkam al-Quran by al-Jassas: except with discerning maturity. (6) In the copies: "when he reached", and what is established is from Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari, and it also occurred in (Z) and (M): "his maturity", and what is established is from the rest of the copies, which is in accordance with Ahkam al-Quran. (7) In (M): "became".

पृष्ठ १९ सूरा अन-निसा: आयत २

...पूर्ण अधिकार और कब्ज़े का पात्र है, जैसे कि नाबालिग और बड़ा मूर्ख। दूसरा: अधिकार देकर और धन उसे सौंप कर देना, और वह परीक्षण और मार्गदर्शन के समय होता है (१), और उसका नाम "अनाथ" (यतीम) रखना रूपक (मजाज़) है; अर्थ है: वह जो अनाथ था, जो नाम का निरंतर उपयोग है, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: "तो जादूगर सजदे में गिर गए" [अश-शुआरा: ४६] यानी: वे जो जादूगर थे। और पैगंबर ﷺ के बारे में कहा जाता था: "अबू तालिब के अनाथ" (२)। अतः जब संरक्षक उसकी परिपक्वता की पुष्टि कर ले, तो उसका धन उससे रोकना उसके लिए हराम है, और वह गुनहगार होगा।

अबू हनीफा ने कहा: जब वह पच्चीस वर्ष की आयु तक पहुँच जाता है, तो उसे हर हाल में उसका धन दिया जाता है; क्योंकि वह दादा बनने के योग्य हो जाता है (३)।

मैं कहता हूँ: चूँकि अल्लाह तआला ने इस आयत में परिपक्वता की पहचान का उल्लेख नहीं किया है, और इसका उल्लेख अपने इस कथन में किया है: "और अनाथों का परीक्षण करो यहाँ तक कि जब वे विवाह की आयु को पहुँच जाएँ फिर यदि तुम उनमें समझदारी महसूस करो, तो उनके धन उन्हें सौंप दो" [अन-निसा: ६], तो अबू बक्र अल-राज़ी अल-हनफी ने अहकाम अल-क़ुरान (४) में कहा: चूँकि उन्होंने एक स्थान पर परिपक्वता को सीमित नहीं किया, और दूसरे स्थान पर सीमित किया, इसलिए दोनों का पालन करना अनिवार्य है; तो मैं कहता हूँ: यदि वह पच्चीस वर्ष का हो जाए और वह मूर्ख हो जिसकी परिपक्वता महसूस नहीं की जाती, तो उसे धन देना अनिवार्य है, और यदि वह उससे कम है, तो अनिवार्य नहीं है (५), दोनों आयतों के अनुसार; और अबू हनीफा ने कहा: वह अपनी पूर्ण शक्ति (अशुद्दा) को पहुँच गया है (६), और दादा बनने के योग्य हो गया है (७)। [अल-किया अल-तबारी ने कहा:] तो यदि वह दादा बनने के योग्य हो गया है, तो अनाथ होने के बहाने उसे धन देना कैसे सही हो सकता है?

(१) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी ३०८/१। (२) यह बात पहले मसले में आ चुकी है। (३) देखें अहकाम अल-क़ुरान, अल-जस्सास ४८/२ - ४९, और अल-किया अल-तबारी ३१०/१, और तफ़सीर अल-राज़ी १६८/९। (४) ४९/२, और लेखक ने इसे अल-किया अल-तबारी के अहकाम अल-क़ुरान ३०९/१ के माध्यम से उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह अल-राज़ी (जो अल-जस्सास हैं) के भाषण के अंत को स्पष्ट करने के लिए अतिरिक्त है। (५) इसके बाद अहकाम अल-

क़ुरान अल-जस्सास में: "सिवाय परिपक्वता की पहचान के साथ"। (६) प्रतियों में: "जब वह पहुँचा", और जो स्थापित है वह अल-किया अल-तबारी के अहकाम अल-क़ुरान से है, और (ज़) और (म) में "उसकी परिपक्वता" भी आया है, और बाकी प्रतियों में जो स्थापित है वही अहकाम अल-क़ुरान के अनुरूप है। (७) (म) में: "हो गया"।

صفحہ ۱۹ سورہ النساء: آیت ۲

...مکمل قبضے اور تسلط کا مستحق ہے، جیسے کہ نابالغ اور بڑا بے وقوف۔ دوسرا: بااختیار بنا کر اور مال اس کے سپرد کر کے دینا، اور یہ آزمائش اور رہنمائی کے وقت ہوتا ہے(۱)، اور اس کا "یتیم" نام رکھا جانا مجازی ہے؛ معنی یہ ہے: وہ جو یتیم تھا، جو کہ نام کا استصحاب ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سُجَّدِينَ﴾ [الشعراء: ۴۶] یعنی: وہ جو جادوگر تھے۔ اور نبی ﷺ کے بارے میں کہا جاتا تھا: "ابو طالب کا یتیم"(۲)۔ پس جب ولی اس کے رشد (سمجھداری) کو یقینی بنا لے تو اس پر اس کا مال روکنا حرام ہے، اور وہ گناہگار ہوگا۔

امام ابو حنیفہ نے فرمایا: جب وہ پچیس سال کی عمر کو پہنچ جائے تو اسے ہر حال میں اس کا مال دے دیا جائے؛ کیونکہ وہ دادا بننے کے لائق ہو جاتا ہے(۳)۔

میں کہتا ہوں: چونکہ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں رشد (سمجھداری) محسوس کرنے کا ذکر نہیں کیا، اور اسے اپنے اس فرمان میں ذکر فرمایا: ﴿وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ﴾ [النساء: ۶]، تو ابو بکر الرازی الحنفی نے "احکام القرآن"(۴) میں فرمایا: چونکہ اللہ نے ایک مقام پر رشد کو مقید نہیں کیا اور دوسرے مقام پر مقید کیا، تو دونوں پر عمل واجب ہے؛ پس میں کہتا ہوں: اگر وہ پچیس سال کا ہو جائے اور وہ بیوقوف ہو جس سے رشد محسوس نہ کیا جائے، تو اسے مال دینا واجب ہے، اور اگر اس سے کم ہو تو واجب نہیں(۵)، دونوں آیتوں پر عمل کرتے ہوئے؛ اور ابو حنیفہ نے فرمایا: وہ اپنی بھرپور قوت (بلوغت) کو پہنچ چکا ہے(۶)، اور دادا بننے کے قابل ہو گیا ہے(۷)۔ [کیا الطبری نے کہا:] پس جب وہ دادا بننے کے لائق ہو گیا ہے، تو یتیمی کی علت کے بہانے اسے مال دینا کیسے صحیح ہو سکتا ہے۔

(۱) احکام القرآن، ابن العربی ۳۰۸/۱۔ (۲) یہ بات پہلے مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (۳) ملاحظہ کریں احکام القرآن، جصاص ۴۸/۲ - ۴۹، اور کیا الطبری ۳۱۰/۱، اور تفسیر رازی ۱۶۸/۹۔ (۴) ۴۹/۲، اور مصنف نے اسے کیا الطبری کی "احکام القرآن" ۳۰۹/۱ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ الرازی (جو کہ جصاص ہیں) کے کلام کے اختتام کو واضح کرنے کے لیے اضافہ ہے۔ (۵) اس کے بعد احکام القرآن للجصاص میں ہے: "مگر رشد محسوس کرنے کے ساتھ"۔ (۶) نسخوں میں ہے: "جب وہ پہنچا"، اور جو ثابت ہے وہ کیا الطبری کی احکام القرآن سے ہے، اور (ظ) اور (م) میں بھی "رشدہ" آیا ہے، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ احکام القرآن کے موافق ہے۔ (۷) نسخہ (م) میں: "صار"۔

Surah An-Nisa: Verse 2

...and in the name of the orphan(1)?! And is that anything but extremely far-fetched(2)? Ibn al-Arabi said(3): "This is false and baseless, especially according to his principle that set amounts are not established by analogy but are taken from the text, and there is no [text] regarding this issue." What scholars have to say about legal restriction (Al-Hajr) will follow, God willing(4). Third: His (the Almighty's) saying: {And do not exchange the bad for the good} means: do not replace a fat sheep from the orphan's wealth with a lean one, nor a good dirham with a counterfeit. In the pre-Islamic era (Jahiliyyah), due to a lack of religion, they had no qualms about orphans' wealth; they would take the good and high-quality parts of the orphans' wealth and replace them with the poor-quality parts of their own wealth, saying: "a name for a name, and a head for a head." So Allah forbade them from that. This is the opinion of Sa'id ibn al-Musayyib, al-Zuhri, al-Suddi, and al-Dahhak, and it is the apparent meaning of the verse(5). It was also said: the meaning is: do not consume the orphans' wealth, which is forbidden and 'khabith' (evil/vile), and leave the 'tayyib' (good/pure), which is your own wealth(6). Mujahid and Abu Salih Badhan(7) said: "Do not rush to consume the 'khabith' (vile) from their wealth and give up waiting for lawful (halal) provision from Allah(8)." Ibn Zayd said: The people of Jahiliyyah did not give inheritance to women or children; the eldest would take...

(1) In (M): The orphan. (2) The discussion appeared in Al-Kiya al-Tabari's "Ahkam al-Qur'an" in more detail, and the author has summarized it here. (3) In his "Ahkam al-Qur'an" 1/309, and what follows is between brackets from it. (4) Page 52 of this part and thereafter. (5) See Ibn al-Arabi's "Ahkam al-Qur'an" 1/308, and "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/5; Al-Tabari narrated the opinion of the aforementioned Imams in 6/352. (6) "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 1/433. (7) In the copies: "wa Badhan" (and Badhan), with an extra 'waw', which is an error; this Abu Salih is Badhan, and Badhan is also the mawla (freed slave) of Umm Hani, and he is weak. (8) "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/5, and Al-Tabari narrated it from Mujahid and Abu Salih 6/353.

सूरा अन-निसा: आयत 2

...और यतीम के नाम पर(1)?! और क्या यह अत्यंत दूर की बात नहीं है(2)? इब्न अल-अरबी ने कहा(3): "यह निराधार है और इसका कोई आधार नहीं है, विशेष रूप से उनके सिद्धांत के अनुसार जो मानते हैं कि निर्धारित मात्राएं सादृश्य (कियास) से सिद्ध नहीं होती हैं, बल्कि वे पाठ (नस) के माध्यम से ली जाती हैं, और इस मुद्दे पर कोई [पाठ] नहीं है।" कानूनी प्रतिबंध (अल-हज्र) पर विद्वानों की राय इंशाअल्लाह (ईश्वर ने चाहा तो) बाद में आएगी(4)। तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम बुरे (खबीस) को अच्छे (तय्यिब) से न बदलो} अर्थात्: यतीम के माल में से मोटी भेड़ को दुबली भेड़ से, और अच्छे दिरहम को जाली सिक्के से न बदलो। अज्ञानता के काल (जाहिलियत) में, धर्म की कमी के कारण, वे यतीमों के माल के बारे में कोई झिझक नहीं रखते थे; वे यतीमों के माल से अच्छी और उत्तम चीजें ले लेते थे और उन्हें अपने माल की घटिया चीजों से बदल देते थे, और कहते थे: "नाम के बदले नाम, और सिर के बदले सिर।" अतः अल्लाह ने उन्हें इससे मना कर दिया। यह सईद इब्न अल-मुसय्यिब, अल-ज़ुहरी, अल-सुद्दी और अल-दह्हाक की राय है, और यही आयत का स्पष्ट अर्थ है(5)। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: यतीमों का माल न खाओ क्योंकि वह हराम और बुरा (खबीस) है, और उस अच्छे (तय्यिब) माल को न छोड़ो जो तुम्हारा अपना है(6)। मुजाहिद और अबू सालेह बाधान(7) ने कहा: "उनके माल में से हराम (खबीस) खाने में जल्दी न करो और अल्लाह की ओर से हलाल रिज़क की प्रतीक्षा करना न छोड़ो(8)।" इब्न ज़ैद ने कहा: जाहिलियत के लोग महिलाओं और बच्चों को विरासत नहीं देते थे, और सबसे बड़ा व्यक्ति ले लेता था...

(1) (म) में: यतीम। (2) अल-किया अल-तबरी की "अहकाम अल-कुरआन" में यह चर्चा अधिक विस्तार से आई है, और लेखक ने यहाँ इसे संक्षिप्त किया है। (3) उनकी "अहकाम अल-कुरआन" 1/309 में, और जो आगे आएगा वह इसी में से कोष्ठकों के बीच है। (4) इस भाग का पृष्ठ 52 और उसके बाद। (5) देखें इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरआन" 1/308, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/5; तबरी ने 6/352 में उपर्युक्त इमामों की राय को उद्धृत किया है। (6) अल-नहहास की "इराब अल-कुरआन" 1/433। (7) प्रतियों में: "वा बाधान" (और बाधान), एक अतिरिक्त 'वाव' के साथ, जो एक त्रुटि है; यह अबू सालेह ही बाधान है, और बाधान उम्मे हानी का मौला भी है, और वह कमजोर (रावियों में) है। (8) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/5, और इसे तबरी ने मुजाहिद और अबू सालेह से 6/353 में उद्धृत किया है।

سورہ النساء: آیت ۲

...اور یتیم کے نام پر(۱)؟! اور کیا یہ انتہائی بعید (بعید از قیاس) نہیں ہے(۲)؟ ابن العربی نے کہا(۳): "یہ باطل ہے اور اس کی کوئی وجہ نہیں، خاص طور پر ان کے اپنے اصول کے مطابق کہ مقدرات (طے شدہ مقداریں) قیاس سے ثابت نہیں ہوتیں، بلکہ وہ نص کی جانب سے لی جاتی ہیں، اور اس مسئلے میں کوئی [نص] موجود نہیں ہے۔" حجر (پابندی) کے بارے میں علماء کی آراء ان شاء اللہ تعالیٰ آگے آئیں گی(۴)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ﴾ یعنی: یتیم کے مال میں سے موٹی بھیڑ کو دبلی سے، اور اچھے درہم کو کھوٹے سے نہ بدلو۔ دورِ جاہلیت میں دین کی کمی کی وجہ سے وہ یتیموں کے مال کے بارے میں کوئی جھجھک محسوس نہیں کرتے تھے، چنانچہ وہ یتیموں کے مال سے اچھی اور عمدہ اشیاء لے لیتے اور انہیں اپنے مال کی ردی اشیاء سے بدل دیتے، اور کہتے: نام کے بدلے نام، اور سر کے بدلے سر۔ پس اللہ نے انہیں اس سے منع فرما دیا۔ یہ سعید بن المسیب، الزہری، السدی اور الضحاک کا قول ہے، اور یہی آیت کا ظاہری مفہوم ہے(۵)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ: یتیموں کا مال نہ کھاؤ کیونکہ وہ حرام اور خبیث ہے، اور طیب (حلال) کو نہ چھوڑو جو تمہارا اپنا مال ہے(۶)۔ مجاہد اور ابو صالح باذان(۷) نے کہا: ان کے مال میں سے خبیث (حرام) کھانے میں جلدی نہ کرو اور اللہ کی طرف سے رزقِ حلال کے انتظار کو نہ چھوڑو(۸)۔ ابن زید نے کہا: اہل جاہلیت عورتوں اور بچوں کو وارث نہیں بناتے تھے، اور سب سے بڑا (شخص) لے لیتا تھا...

(۱) (م) میں: الیتیم۔ (۲) الکیا الطبری کی "احکام القرآن" میں یہ بات زیادہ تفصیل سے آئی ہے، اور مصنف نے یہاں اسے مختصر کر دیا ہے۔ (۳) ان کی "احکام القرآن" ۱/۳۰۹ میں، اور جو کچھ آگے قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۴) اس حصے کا صفحہ ۵۲ اور اس کے بعد۔ (۵)

دیکھئے ابن العربی کی "احکام القرآن" ۱/۳۰۸، اور "المحرر الوجیز" ۵/۲؛ الطبری نے ۳۵۲/۶ میں مذکورہ ائمہ کا قول نقل کیا ہے۔ (۶) النحاس کی "إعراب القرآن" ۴۳۳/۱۔ (۷) نسخوں میں: "و باذان"، واؤ کی زیادتی کے ساتھ، جو کہ غلطی ہے؛ یہ ابو صالح ہی باذان ہے، اور باذان ہی ام ہانی کا مولیٰ بھی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (۸) "المحرر الوجیز" ۵/۲، اور اسے الطبری نے مجاہد اور ابو صالح سے ۳۵۳/۶ میں نقل کیا ہے۔

Surat An-Nisa: Verse 2 21

the inheritance(1). Ata said: Do not profit from your orphan who is with you while he is an inexperienced minor(2). These two sayings are outside the literal meaning of the verse; for it is said: substitute one thing for another, meaning: take it in its place. From this comes the word "badal" (substitute). Fourthly: The words of the Almighty: {And do not consume their wealth with your own wealth} Mujahid said: This verse forbids mixing in spending; for the Arabs used to mix their spending with the spending of their orphans, so they were forbidden from that. Then [the prohibition] was abrogated by His saying: {And if you mix with them, they are your brothers} [Al-Baqarah: 220]. And Ibn Fawrak said on the authority of Al-Hasan: People interpreted the prohibition of mixing in this verse, so they avoided it of their own accord, then it was eased for them in the verse of Al-Baqarah. A group of later scholars said: "ila" (to) here means "ma'a" (with)(3), like the words of the Almighty: {Who are my helpers towards (with) Allah?} [As-Saff: 14]. And Al-Qutaybi recited: "They close the doors of the domes with lean horses, with (ila) tethered horses with strong ties(6)." And this is not good. The skilled scholars said: "ila" remains in its original meaning, and it implies addition, meaning: do not add their wealth and join it to your wealth for consumption. They were forbidden from considering the orphans' wealth as their own, thereby taking control over it by consuming it and benefiting from it(7). Fifthly: The words of the Almighty: {Indeed, it is a great sin} "Indeed, it" refers to the consumption. "was a great sin."

---

(1) Narrated by Al-Tabari 6/353. (2) Zad al-Masir 2/5. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/6, and what was previously between brackets is from it, and the report of Al-Hasan was narrated by Al-Tabari 6/356. (4) In the copies: "yashuddun", what is confirmed is from the sources. (5) In the copies: "amad", what is confirmed is from the sources. (6) Its author is Salama bin al-Khursub al-Anmari as in Mu'jam al-Buldan 1/336, and al-Lisan (Asr), the author of al-Lisan said: He means horses tied in their courtyards, and al-'Unun: covers with which horses were shielded from wind and cold. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/308.

सूरह अन-निसा: आयत 2 21

विरासत (1)। अता ने कहा: अपने साथ रहने वाले उस यतीम से मुनाफा न कमाएं जो एक नासमझ नाबालिग हो (2)। ये दो बातें आयत के ज़ाहिरी अर्थ से बाहर हैं; क्योंकि यह कहा जाता है: एक चीज़ को दूसरी चीज़ से बदल दिया गया, यानी: उसकी जगह ले ली गई। इसी से 'बदल' शब्द आया है। चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनका धन अपने धन के साथ मिलाकर मत खाओ} मुजाहिद ने कहा: यह आयत खर्च में मिलाने से रोकती है; क्योंकि अरब लोग अपना खर्च अपने यतीमों के खर्च के साथ मिला दिया करते थे, तो उन्हें इससे मना कर दिया गया। फिर [निषेध] को उनके इस कथन से मंसूख (निरस्त) कर दिया गया: {और यदि तुम उनके साथ मिल-जुलकर रहो तो वे तुम्हारे भाई हैं} [अल-बक़रह: 220]। और इब्न फौराक ने हसन से उद्धृत किया: लोगों ने इस आयत में मिलाने की मनाही की व्याख्या की, इसलिए उन्होंने अपनी मर्ज़ी से इससे परहेज किया, फिर अल-बक़रह की आयत में उन्हें राहत दी गई। बाद के विद्वानों के एक समूह ने कहा: "इला" (तक) यहाँ "मआ" (के साथ) (3) के अर्थ में है, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: {कौन अल्लाह की ओर (अल्लाह के साथ) मेरा मददगार है?} [अस-सफ़: 14]। और अल-कुतैबी ने पढ़ा: "वे गुंबदों के दरवाजों को दुबले घोड़ों से बंद करते हैं, उन (इला) बंधे हुए घोड़ों के साथ जिनके बंधन मज़बूत हैं (6)।" और यह सही नहीं है। कुशल विद्वानों ने कहा: "इला" अपने मूल अर्थ पर है, और इसमें जोड़ना शामिल है, यानी: खाने के लिए उनके धन को अपने धन के साथ न जोड़ें। उन्हें यतीमों के धन को अपना धन समझने से मना किया गया था, ताकि वे उसे खाकर और उससे लाभ उठाकर उस पर हावी न हो जाएँ(7)। पाँचवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, यह एक बड़ा गुनाह है} "निस्संदेह, यह" खाने की ओर इशारा करता है। "एक बड़ा गुनाह था।"

---

(1) अल-तबरी 6/353 द्वारा वर्णित। (2) ज़ाद अल-मसीर 2/5। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/6, और कोष्ठक के बीच पहले जो था वह इसी से है, और हसन की बात अल-तबरी 6/356 द्वारा वर्णित है। (4) प्रतियों में: "यशुद्दून", स्रोतों से इसकी पुष्टि की गई है। (5) प्रतियों में: "अमद", स्रोतों से इसकी पुष्टि की गई है। (6) इसके लेखक सलमा बिन अल-खुरशुब अल-अनमारी हैं जैसा कि मुअजम अल-बुलदान 1/336 और अल-लिसान (असर) में है, अल-लिसान के लेखक ने कहा: उनका मतलब उन घोड़ों से है जो उनके आंगनों में बंधे थे, और अल-उनुन: वे ढालें जिनसे घोड़ों को हवा और ठंड से बचाया जाता था। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/308।

سورہ النساء: آیت ۲ ۲۱

وراثت(۱)۔ عطاء نے کہا: اپنے اس یتیم پر نفع حاصل نہ کرو جو تمہارے پاس ہے اور وہ ناتجربہ کار چھوٹا بچہ ہے(۲)۔ اور یہ دونوں اقوال آیت کے ظاہری مفہوم سے باہر ہیں؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: ایک چیز کو دوسری چیز سے بدل دیا، یعنی: اس کی جگہ اسے لے لیا۔ اسی سے 'بدل' کا لفظ نکلا ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ} (اور ان کے مال اپنے مالوں کے ساتھ ملا کر نہ کھاؤ) مجاہد نے کہا: یہ آیت خرچ میں اختلاط سے روک رہی ہے؛ کیونکہ اہل عرب اپنا خرچ اپنے یتیموں کے خرچ کے ساتھ ملا دیتے تھے، تو انہیں اس سے منع کر دیا گیا، پھر اس [ممانعت] کو اللہ کے اس قول سے منسوخ کر دیا گیا: {وَإِن تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ} (اور اگر تم انہیں اپنے ساتھ ملا لو تو وہ تمہارے بھائی ہیں) [البقرہ: ۲۲۰]۔ اور ابن فورک نے حسن بصری سے نقل کیا ہے کہ لوگوں نے اس آیت میں اختلاط کی ممانعت کی تاویل کی، پس وہ اپنی طرف سے اس سے بچنے لگے، پھر سورہ بقرہ کی آیت میں ان کے لیے تخفیف کر دی گئی۔ متاخرین کی ایک جماعت نے کہا ہے کہ: "إلى" (تک) یہاں "مع" (ساتھ) کے معنی میں ہے(۳)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ} (کون ہے جو اللہ کی راہ میں میرا مددگار ہو؟) [الصف: ۱۴]۔ اور القتبی نے یہ شعر پڑھا: يَسُدُّونَ أَبْوَابَ القِبَابِ بِضُمَّرٍ إلى عُنُنٍ مُسْتَوْثِقَاتِ الأَوَاصِرِ(٦) (وہ گنبدوں کے دروازوں کو دبلے پتلے گھوڑوں سے بند کرتے ہیں، ان بندھے ہوئے گھوڑوں کے ساتھ جن کے بندھن مضبوط ہیں)۔ اور یہ (تفسیر) اچھی نہیں ہے۔ ماہر علماء (حذاق) نے کہا ہے کہ: "إلى" اپنے اصل معنی پر ہے، اور یہ اضافت (شامل کرنے) کے معنی کو شامل ہے، یعنی: ان کے مالوں کو اپنے مالوں کے ساتھ کھانے میں شامل نہ کرو۔ پس انہیں اس بات سے روکا گیا کہ وہ یتیموں کے مالوں کو اپنے مالوں کی طرح سمجھیں، اور پھر کھانے اور فائدہ

اٹھانے کے ذریعے ان پر مسلط ہو جائیں(۷)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا} (بے شک یہ بہت بڑا گناہ ہے) "إنَّه" سے مراد کھانا ہے۔ "بہت بڑا گناہ تھا"۔

---

(۱) اسے طبری نے ۳۵۳/۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) زاد المسیر ۵/۲۔ (۳) المحرر الوجیز ۶/۲، اور جو کچھ اس میں بریکٹ کے درمیان گزرا ہے وہ اسی سے ہے، اور حسن کا اثر طبری نے ۳۵۶/۶ میں روایت کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں: "یشدون" ہے، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (۵) نسخوں میں: "عمد" ہے، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (۶) اس کے قائل سلمہ بن الخُرشب الانماری ہیں جیسا کہ معجم البلدان ۳۳۶/۱ اور لسان العرب (اصر) میں ہے، صاحب لسان نے کہا: اس سے مراد وہ گھوڑے ہیں جو ان کے صحنوں میں بندھے ہوئے تھے، اور العُنُن: وہ اوٹیں جن کے ذریعے گھوڑوں کو ہوا اور سردی سے چھپایا جاتا تھا۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۳۰۸/۱۔

Surah An-Nisa: Verse 2

Page 22

That is: a great sin; from Ibn Abbas, Al-Hasan, and others. It is said: a man "haba yahoobu hawban" if he sins (1). Its origin is: scolding camels; so sin was called "hawban" because one is scolded from it and with it. It is said in prayer: O Allah, forgive my sin (hawbati) (2), meaning: my transgression. "Al-hawbah" also means: need, and from it in prayer: To You I raise my "hawbati," meaning: my need. And "al-hawb" is: loneliness/desolation; from it is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Abu Ayyub: "Indeed, the divorce of Umm Ayyub is a hawban (a sin/sorrow/hardship)" (3). There are three linguistic variations in it: "hūban" with a damma on the Haa, which is the reading of the general public and the language of the people of Hijaz. Al-Hasan read it: "hawban" with a fatha on the Haa; Al-Akhfash said: it is the language of Tamim. Muqatil said: it is the language of the Abyssinians. "Al-hawb" is the infinitive (masdar), as is "al-hiyabah." And "al-hūb" is the noun (4). Ubayy ibn Ka'b read: "hāban" as an infinitive, like "al-qal" (5), and it could be a noun, like "al-zad." And "al-haw'ab" - with a hamza after the waw -: the wide place. Al-Haw'ab is also a water [source/well] (6). It is said:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/6, and the saying of Ibn Abbas, Al-Hasan, and others was recorded by Al-Tabari 6/357-358. (2) Part of a hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) recorded by Ahmad (1997) and Al-Tirmidhi (3551), which contains: "...Lord, accept my repentance and wash away my sin (hawbati)...", Al-Tirmidhi said: A good (hasan) and authentic (sahih) hadith. (3) Tahdhib al-Lughah 5/267-269, and the hadith was recorded by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (12876) via Muhammad ibn Sirin from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/262: It contains Yahya ibn Abd al-Hamid al-Himmani, who is weak. Abu Dawud recorded it in Al-Marasil (233) via Ibn Sirin from the Prophet (peace and blessings be upon him). (4) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/433, Tafsir of Abu al-Layth 1/331, Al-Nihayah 1/455, and the reading of Al-Hasan was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 24. (5) Mentioned without attribution by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/496, and Abu Hayyan in Al-Bahr 3/161. (6) It is one of the waters of the Arabs on the way to Basra. Mu'jam al-Buldan 2/314, and it was mentioned in the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), as in Musnad Ahmad (24254): When Aisha approached; she reached the waters of Bani Amir, dogs barked. She said: What water is this? They said: The water of Al-Haw'ab. She said: I don't think I should do anything but return. Some who were with

her said: Rather, you should proceed, so that the Muslims see you, and Allah Mighty and Majestic may reconcile between them. She said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said to her one day: "What will it be like for one of you when the dogs of Al-Haw'ab bark at her?"

सूरा अन-निसा: आयत २

पृष्ठ २२

अर्थ: एक बड़ा पाप; इब्न अब्बास, अल-हसन और अन्यों से। कहा जाता है: एक व्यक्ति ने "हाबा यहूबु हौबन" किया जब उसने पाप किया (१)। इसका मूल है: ऊंटों को डांटना; इसलिए पाप को "हौबन" कहा गया क्योंकि इससे और इसके साथ डांटा जाता है। दुआ में कहा जाता है: ऐ अल्लाह, मेरे "हौबती" (२) को माफ कर दे, यानी: मेरे पाप को। "हौबह" का अर्थ भी है: ज़रूरत, और दुआ में इसका प्रयोग: तेरी ओर मैं अपनी "हौबती" उठाता हूँ, यानी: अपनी ज़रूरत। और "हौब" का अर्थ है: अकेलापन/वीरानी; इसी से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का अबू अय्यूब से कहना है: "बेशक उम्मे अय्यूब का तलाक एक हौब (पाप/दुःख/कठिनाई) है" (३)। इसमें तीन भाषाई रूप हैं: "हूबन" ह पर दम्मा के साथ, जो आम पाठकों और हिजाज के लोगों की भाषा है। अल-हसन ने इसे "हौबन" ह पर फत्हा के साथ पढ़ा; अल-अखफश ने कहा: यह तमीम की भाषा है। मुकातिल ने कहा: यह हबश की भाषा है। "हौब" स्रोत (मस्दर) है, और "हियाबह" भी। और "हूब" संज्ञा (इस्म) है (४)। उबैय इब्न काब ने इसे "हाबन" पढ़ा, स्रोत के रूप में, जैसे "अल-काल" (५), और यह संज्ञा भी हो सकता है, जैसे "अल-ज़ाद"। और "हौ-अब" - वाव के बाद हमज़ा के साथ -: चौड़ी जगह। अल-हौ-अब एक पानी (स्रोत/कुआँ) भी है (६)। कहा जाता है:

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज ६/२, और इब्न अब्बास, अल-हसन और अन्यों के कथन को अल-तबरी ने ३५७/६ - ३५८ में दर्ज किया है। (२) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की एक हदीस का अंश जिसे अहमद (१९९७) और अल-तिर्मिज़ी (३५५१) ने दर्ज किया है, जिसमें है: "...प्रभु, मेरी तौबा स्वीकार कर और मेरे पाप (हौबती) को धो दे...", अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। (३) तहज़ीब अल-लुग़ह २६७/५ - २६९, और हदीस को अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (१२८७६) में मुहम्मद इब्न सिरीन के माध्यम से इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से दर्ज किया है। अल-हैथमी ने मज्मअ अल-ज़वाइद २६२/९ में कहा: इसमें यहया इब्न अब्द अल-हमीद अल-हिम्मानी है, जो कमज़ोर है। और अबू दाऊद ने इसे अल-मरासील (२३३) में इब्न सिरीन के माध्यम से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से दर्ज किया है। (४) देखें इराब अल-कुरान अल-नहस ४३३/१, तफ़सीर अबू अल-लैथ ३३१/१, और अल-निहाया ४५५/१, और अल-हसन के पाठ का उल्लेख इब्न खालवैह ने अल-किराआत अल-शादह पृ. २४ में किया है। (५) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ ४९६/१ में और अबू हयान ने अल-बहर १६१/३ में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (६) यह बसरा के रास्ते में

अरबों के पानी (स्त्रोतों) में से एक है। मुअजम अल-बुलदान ३१४/२, और इसका उल्लेख आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस में आया है, जैसा कि मुसनद अहमद (२४२५४) में है: जब आयशा आगे बढ़ीं; वह बनी आमिर के पानी तक पहुँचीं, कुत्ते भौंकने लगे। उन्होंने पूछा: यह कौन सा पानी है? उन्होंने कहा: अल-हौ-अब का पानी। उन्होंने कहा: मुझे नहीं लगता कि मुझे वापस जाने के अलावा कुछ करना चाहिए। उनके साथ मौजूद कुछ लोगों ने कहा: बल्कि आप आगे बढ़ें, ताकि मुसलमान आपको देखें, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल उनके बीच सुलह करा दे। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे एक दिन कहा था: "तुम्हारा क्या हाल होगा जब तुममें से एक पर अल-हौ-अब के कुत्ते भौंकेंगे?"

سورہ النساء: آیت ۲

صفحہ ۲۲

یعنی: بڑا گناہ؛ ابن عباس، حسن اور دیگر سے مروی ہے، کہا جاتا ہے: "حاب الرجل یحوب حوباً" جب اس نے گناہ کیا (۱)۔ اور اس کی اصل: اونٹوں کو جھڑکنا ہے؛ چنانچہ گناہ کا نام "حوب" رکھا گیا کیونکہ اس سے اور اس کے ذریعے جھڑکا جاتا ہے۔ اور دعا میں کہا جاتا ہے: اے اللہ میری "حوبتی" (۲) معاف فرما، یعنی: میرا گناہ۔ اور "حوبہ" کے معنی حاجت (ضرورت) بھی ہیں، اور اسی سے دعا میں ہے: میں تیری طرف اپنی "حوبتی" (حاجت) پیش کرتا ہوں۔ اور "حوب": وحشت ہے؛ اور اسی سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ابو ایوب سے فرمانا ہے: "بیشک ام ایوب کی طلاق حوب (گناہ/دکھ/مشقت) ہے" (۳)۔ اور اس میں تین لغتیں (تلفظ) ہیں: "حُوباً" حاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور یہ عام قرأت اور اہل حجاز کی لغت ہے۔ اور حسن نے "حَوْباً" حاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا؛ اخفش نے کہا: یہ بنو تمیم کی لغت ہے۔ مقاتل نے کہا: یہ اہل حبشہ کی لغت ہے۔ اور "حَوْب" مصدر ہے، اور اسی طرح "حِیابة" بھی۔ اور "حُوب" اسم ہے (۴)۔ اور ابی بن کعب نے مصدر کے طور پر "حاباً" پڑھا، جیسے "القال" (۵)، اور یہ جائز ہے کہ وہ اسم ہو، جیسے "الزاد"۔ اور "حَوْأب" - واؤ کے بعد ہمزہ کے ساتھ -: وسیع جگہ۔ اور "حَوْأب" ایک پانی (کا نام) بھی ہے (۶)۔ اور کہا جاتا ہے:

(۱) المحرر الوجیز ۲/۶، اور ابن عباس، حسن اور دیگر کے قول کی تخریج طبری نے ۶/۳۵۷ - ۳۵۸ میں کی ہے۔ (۲) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی ایک حدیث کا ٹکڑا جسے احمد (۱۹۹۷) اور ترمذی (۳۵۵۱) نے روایت کیا ہے جس میں ہے: "...اے رب میری توبہ قبول فرما اور میرے گناہ (حوبتی) کو دھو ڈال..."، ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (۳) تہذیب اللغہ ۵/۲۶۷ -

۲۶۹، اور حدیث کی تخریج طبرانی نے المعجم الکبیر (۱۲۸۷۶) میں محمد بن سیرین کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے کی ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۹/۲۶۲ میں کہا: اس میں یحییٰ بن عبد الحمید الحمانی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور ابو داؤد نے اسے المراسیل (۲۳۳) میں ابن سیرین کے واسطے سے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے۔ (۴) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۳۳، اور تفسیر ابی اللیث ۱/۳۳۱، اور النہایہ ۱/۴۵۵، اور حسن کی قرأت کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۲۴ میں کیا ہے۔ (۵) اسے زمخشری نے الکشاف ۱/۴۹۶ میں اور ابو حیان نے البحر ۳/۱۶۱ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۶) یہ بصرہ کے راستے میں عربوں کے پانیوں (کنوؤں) میں سے ایک ہے۔ معجم البلدان ۲/۳۱۴، اور اس کا ذکر عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث میں آیا ہے، جیسا کہ مسند احمد (۲۴۲۵۴) میں ہے: جب عائشہ آئیں؛ وہ بنی عامر کے پانی تک پہنچیں، تو کتے بھونکنے لگے۔ انہوں نے پوچھا: یہ کون سا پانی ہے؟ انہوں نے کہا: حوأب کا پانی (ایک کنواں)۔ انہوں نے کہا: میرا خیال ہے کہ میں واپس جا رہی ہوں۔ ان کے ساتھ موجود بعض لوگوں نے کہا: بلکہ آپ آگے بڑھیں، تاکہ مسلمان آپ کو دیکھیں، شاید اللہ عزوجل ان کے درمیان صلح کرا دے۔ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ان سے ایک دن فرمایا تھا: "تم میں سے کسی کا کیا حال ہو گا جب اس پر حوأب کے کتے بھونکیں گے؟"۔

Allah associated him with 'al-hawbah' (misery), meaning: poverty and need. From this comes their saying: "He spent the night in a state of evil 'hibah'" (1). The origin of the 'ya' is 'waw' (2). Someone 'tahawwaba' means: he worshipped and cast off 'al-hawb' (sin) from himself. 'At-tahawwub' also means: grieving. It is also: loud crying, like scolding. Someone 'yatahawwabu' from something means: he is in pain (3). Tufayl said (4):

"So taste, as we tasted on the morning of Muhajjar, of the rage in our livers and the 'tahawwub' (grieving/pain)" (5).

His, the Almighty's, saying: {And if you fear that you will not deal justly with the orphan girls, then marry those that please you of [other] women, two or three or four. But if you fear that you will not be just, then [marry only] one or those your right hands possess. That is more suitable that you may not incline [to injustice].}

In it are fourteen issues: The first: His, the Almighty's, saying: {And if you fear} is a condition, and its response is: {then marry}. Meaning: if you fear that you will not be just in their dowries and in spending on them, {then marry those that please you}, meaning: other than them (6). The Imams narrated - and the wording is for Muslim (7) - from 'Urwah ibn al-Zubayr, from Aisha regarding Allah's saying: {And if you fear that you will not deal justly with the orphan girls, then marry those that please you of [other] women, two or three or four}. She said: O son of my sister, it is the orphan girl who is in the care of her guardian, sharing his wealth. Her wealth and beauty please him, so her guardian wants to marry her without (8) being just in her dowry, giving her like what...

(1) Mentioned by Ibn Qutaybah in 'Al-Ma'ani al-Kabir' 2/1140. (2) 'Mujmal al-Lughah' 1/255. (3) See 'Gharib al-Hadith' by Abu 'Ubayd 2/21. (4) Ibn Awf ibn Ka'b al-Ghanawi, Abu Qurran, a pre-Islamic poet from the counted masters, and it is said he is one of the oldest poets of Qays, and he is one of the most descriptive of horses among the Arabs. 'Al-Aghani' 15/349. (5) 'Gharib al-Hadith' by Abu 'Ubayd 2/21, 'Al-Aghani' 15/352, 'Tahdhib al-Lughah' 5/269, 'Jamharat al-Amthal' 1/125, and Muhajjar: name of a place. 'Al-Lisan' (h-j-r). (6) 'Tafsir al-Tabari' 6/358. (7) Sahih al-Bukhari (5064), and Sahih Muslim (3018): (6). (8) In (D) and (M): "without", and what is fixed is from the rest of the copies, which matches what is in Sahih Muslim.

सूरह अन-निसा: आयत 2 - 3 | 23

अल्लाह ने उसे 'अल-हौबाह' (दुर्दशा) से जोड़ा, जिसका अर्थ है: दरिद्रता और ज़रूरत। इसी से उनका कहना है: "उसने 'हीबा' (बुराई) की स्थिति में रात बिताई" (1)। 'या' का मूल 'वाव' है (2)। 'तहव्वबा' का अर्थ है: उसने इबादत की और अपने आप से 'अल-हौब' (पाप) को दूर कर दिया। 'अत-तहव्वुब' का अर्थ शोक करना भी है। यह तेज़ रोना भी है, जैसे झिड़की की आवाज़। कोई चीज़ से 'यतहव्वबु' करता है, यानी वह दर्द में है (3)। तुफ़ैल ने कहा (4):

"तो चखो, जैसा कि हमने मुहाज्जर की सुबह चखा था, हमारे कलेजे में क्रोध और 'तहव्वुब' (शोक/पीड़ा) का स्वाद" (5)।

परमेश्वर का कथन है: {और यदि तुम्हें डर हो कि तुम अनाथ लड़कियों के साथ न्याय नहीं कर सकोगे, तो जो महिलाएँ तुम्हें पसंद हों उनसे निकाह कर लो—दो-दो, तीन-तीन या चार-चार। फिर यदि तुम्हें डर हो कि तुम उनके साथ समान व्यवहार नहीं कर सकोगे, तो एक ही काफी है, या वे जो तुम्हारी मिल्कियत में हों। यह अधिक उपयुक्त है कि तुम अन्याय की ओर न झुको।}

इसमें चौदह मसले हैं: पहला: परमेश्वर का कथन "और यदि तुम्हें डर हो" एक शर्त है, और उसका जवाब है "तो निकाह कर लो"। अर्थात: यदि तुम्हें डर हो कि तुम उनके मेहर और उन पर खर्च करने में न्याय नहीं कर सकोगे, "तो जो तुम्हें पसंद हों उनसे निकाह कर लो", यानी: उनके अलावा अन्य महिलाओं से (6)। इमामों ने रिवायत की है - और शब्द मुस्लिम के हैं (7) - उरवा इब्न अल-ज़ुबैर से, उन्होंने आयशा से अल्लाह के कथन के बारे में: {और यदि तुम्हें डर हो कि तुम अनाथ लड़कियों के साथ न्याय नहीं कर सकोगे, तो जो महिलाएँ तुम्हें पसंद हों उनसे निकाह कर लो—दो-दो, तीन-तीन या चार-चार}। उन्होंने कहा: ओ मेरे भांजे, यह वह अनाथ लड़की है जो अपने संरक्षक (वली) की देखरेख में होती है और उसके धन में हिस्सा रखती है। उसका धन और सुंदरता उसे पसंद आती है, तो उसका संरक्षक उससे निकाह करना चाहता है बिना (8) उसके मेहर में न्याय किए, उसे वैसा ही देने के बजाय जैसा...

(1) इब्न कुतैबा द्वारा 'अल-मा'नी अल-कबीर' 2/1140 में उल्लेख किया गया है। (2) 'मुजमल अल-लुग़ाह' 1/255। (3) अबू उबैद द्वारा 'ग़रीब अल-हदीस' 2/21 देखें। (4) इब्न औफ़ इब्न काब अल-ग़नवी, अबू क़ुरान, प्रमुखों में गिने जाने वाले एक पूर्व-इस्लामी कवि, और कहा जाता है कि वह क़ैस के सबसे पुराने कवियों में से एक हैं, और वह घोड़ों के सबसे अच्छे वर्णनकर्ताओं में से एक हैं। 'अल-

अग़ानी' 15/349। (5) अबू उबैद द्वारा 'ग़रीब अल-हदीस' 2/21, 'अल-अग़ानी' 15/352, 'तहज़ीब अल-लुग़ाह' 5/269, 'जमहरात अल-अमसाल' 1/125, और मुहाज्जर: एक स्थान का नाम। 'अल-लिसान' (ह-ज-र)। (6) 'तफ़सीर अल-तबरी' 6/358। (7) सहीह अल-बुखारी (5064), और सहीह मुस्लिम (3018): (6)। (8) (द) और (म) में: "बिना", और बाकी प्रतियों से जो तय है, वही सहीह मुस्लिम में जो है उसके अनुरूप है।

اللہ نے اسے 'حوبہ' (بدحالی) کے ساتھ ملحق کیا، یعنی: محتاجی اور حاجت مندی، اور اسی سے ان کا قول ہے: "اس نے 'حیبہِ سوء' (بری حالت) میں رات گزاری" (۱)۔ 'یا' کی اصل 'واؤ' ہے (۲)۔ 'تحوَّب فلاں' کا مطلب ہے: اس نے عبادت کی اور اپنے آپ سے 'حوب' (گناہ) کو اتار پھینکا۔ 'تحوُّب' کا ایک معنی غمگین ہونا بھی ہے۔ یہ شدید چیخ و پکار بھی ہے جیسے جھڑکنا۔ فلاں کسی چیز سے 'تحوُّب' کر رہا ہے، یعنی: وہ تکلیف محسوس کر رہا ہے (۳)۔ طفیل نے کہا (۴):

"پس چکھو ویسا ہی جیسا ہم نے مقامِ محجر کی صبح چکھا، اپنے جگروں میں غصے اور 'تحوُّب' (غم و الم) کا مزہ" (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اگر تمہیں اندیشہ ہو کہ تم یتیم لڑکیوں کے بارے میں انصاف نہ کر سکو گے تو جو عورتیں تمہیں پسند آئیں ان میں سے دو دو اور تین تین اور چار چار سے نکاح کر لو، پھر اگر تمہیں اندیشہ ہو کہ تم عدل نہ کر سکو گے تو ایک ہی (نکاح میں رکھو) یا وہ لونڈیاں جو تمہاری ملکیت میں ہوں، یہ اس کے زیادہ قریب ہے کہ تم ناانصافی نہ کرو﴾۔

اس میں چودہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ﴿وَاِنْ خِفْتُمْ﴾ شرط ہے اور اس کا جواب ﴿فَانْكِحُوْا﴾ ہے۔ یعنی: اگر تمہیں خوف ہو کہ تم ان کے مہروں اور ان پر خرچ کرنے میں انصاف نہیں کر سکو گے، تو ﴿فَانْكِحُوْا مَا طَابَ لَكُمْ﴾ یعنی: ان کے علاوہ دوسری عورتوں سے (۶)۔ ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں (۷) - عروہ بن زبیر سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے بارے میں روایت کیا: ﴿اور اگر تمہیں اندیشہ ہو کہ تم یتیم لڑکیوں کے بارے میں انصاف نہ کر سکو گے تو جو عورتیں تمہیں پسند آئیں ان میں سے دو دو اور تین تین اور چار چار سے نکاح کر لو﴾۔ انہوں نے فرمایا: اے میرے بھانجے! یہ وہ یتیم لڑکی ہے جو

اپنے ولی کی پرورش میں ہوتی ہے اور اس کے مال میں شریک ہوتی ہے، ولی کو اس کا مال اور جمال پسند آتا ہے، تو اس کا ولی چاہتا ہے کہ وہ اس سے نکاح کر لے بغیر (۸) اس کے مہر میں انصاف کیے، وہ اسے اسی طرح دے جیسے...

(۱) اسے ابن قتیبہ نے 'المعانی الکبیر' ۲/ ۱۱۴۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) 'مجمل اللغہ' ۱/ ۲۵۵۔ (۳) ابو عبید کی 'غریب الحدیث' ۲/ ۲۱ ملاحظہ کریں۔ (۴) ابن عوف بن کعب الغنوی، ابو قران، ایک جاہلی شاعر جو بڑے شعراء میں شمار ہوتے تھے، کہا جاتا ہے کہ وہ قیس کے قدیم ترین شعراء میں سے ہیں، اور وہ عربوں میں گھوڑوں کی بہترین تعریف کرنے والوں میں سے ہیں۔ 'الاغانی' ۱۵/ ۳۴۹۔ (۵) 'غریب الحدیث' ابوعبید ۲/ ۲۱، 'الاغانی' ۱۵/ ۳۵۲، 'تہذیب اللغہ' ۵/ ۲۶۹، 'جمہرۃ الامثال' ۱/ ۱۲۵، اور 'محجر': ایک مقام کا نام ہے۔ 'اللسان' (حجر)۔ (۶) 'تفسیر الطبری' ۶/ ۳۵۸۔ (۷) صحیح بخاری (۵۰۶۴)، اور صحیح مسلم (۳۰۱۸): (۶)۔ (۸) نسخہ (د) اور (م) میں: 'من غیر' ہے، اور جو دیگر نسخوں میں ثابت ہے وہی صحیح مسلم کے موافق ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 3 Page 24

Others give it to her, so they were forbidden from marrying them unless they were just to them, and gave them the highest customary dowry from the dowry, and they were commanded to marry women who were good for them. And the Hadith was mentioned.

Ibn Khuwayz Mindad said: For this reason we said: It is permissible for the guardian to buy from the orphan's property for himself, and to sell from himself, without favoritism. The principal has the right to look into what his agent bought for himself or sold from it. The Sultan has the right to look into what the guardian does in that regard. As for the father, no one has the right to look into his actions as long as favoritism does not appear in him, in which case the Sultan objects to him at that time, and the statement on this has already passed in 'Al-Baqarah' (1).

Ad-Dahhak, Al-Hasan, and others said: The verse is an abrogator for what was in the Pre-Islamic period and in the beginning of Islam, that a man could marry as many free women as he wished, so the verse limited them to four (2).

Ibn Abbas, Ibn Jubayr, and others said: The meaning is: And if you fear that you will not be just towards orphans; then also fear regarding women; because they used to be cautious regarding orphans, but not cautious regarding women (3).

And 'khiftum' (you fear) is from the antonyms; for it [may] be that the feared thing is known to happen, and it may be suspected; therefore, the scholars differed in the interpretation of this fear (4). Abu Ubaida (5) said: 'khiftum' meaning: you are certain. Others said: 'khiftum': you thought. Ibn Atiyyah said: And this is what the skilled scholars chose, and that it is according to its literal meaning of suspicion, not certainty. The estimation is: whoever's suspicion of shortcomings in being just to the orphan girl prevails; let him turn away from her (6).

(1) 3 / 449. (2) An-Nasikh wal-Mansukh by An-Nahhas 2 / 138. (3) Al-Tabari narrated these reports 6 / 363 - 365. (4) Al-Mufhim 7 / 325 - 326, and what was between brackets is from it. (5) Majaz al-Qur'an 1 / 116. (6) It is similar to it in Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 6. As for what the author mentioned, it is the words of Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 1 / 310 where he said: and the correct view in my opinion is that it is according to its literal meaning of suspicion...

सूरा अन-निसा: आयत ३ पृष्ठ २४

दूसरे उसे देते हैं, इसलिए उन्हें उनसे विवाह करने से मना किया गया था जब तक कि वे उनके साथ न्याय न करें, और उन्हें दहेज में से उनके उच्चतम प्रथागत दहेज तक न पहुँचाएँ, और उन्हें आदेश दिया गया कि वे उन महिलाओं से विवाह करें जो उनके लिए अच्छी हों। और हदीस का उल्लेख किया गया है।

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इसी कारण हमने कहा: संरक्षक के लिए अनाथ की संपत्ति से स्वयं के लिए खरीदना और बिना पक्षपात के स्वयं से बेचना जायज़ है। मुवक्किल को उस चीज़ को देखने का अधिकार है जो उसके एजेंट ने अपने लिए खरीदी या उससे बेची है। सुल्तान को उस संबंध में संरक्षक के कार्यों को देखने का अधिकार है। जहाँ तक पिता की बात है, तो किसी को भी उस पर नज़र रखने का अधिकार नहीं है जब तक कि उसमें पक्षपात न दिखाई दे, जिस स्थिति में सुल्तान उस समय उस पर आपत्ति करता है, और इस पर कथन 'अल-बक़रह' (१) में पहले ही बीत चुका है।

अद-दहाक, अल-हसन और अन्यों ने कहा: यह आयत अज्ञानता के काल और इस्लाम की शुरुआत में जो था उसके लिए निरस्त करने वाली (नाि़सिख) है, कि एक आदमी जितनी चाहे उतनी स्वतंत्र महिलाओं से विवाह कर सकता था, इसलिए आयत ने उन्हें चार तक सीमित कर दिया (२)।

इब्न अब्बास, इब्न जुबैर और अन्यों ने कहा: अर्थ है: और यदि तुम्हें डर हो कि तुम अनाथों के प्रति न्याय नहीं कर पाओगे; तो महिलाओं के संबंध में भी डरो; क्योंकि वे अनाथों के संबंध में तो सावधानी बरतते थे, लेकिन महिलाओं के संबंध में सावधानी नहीं बरतते थे (३)।

और 'खिफ्तुम' (तुम डरे) विलोम शब्दों में से है; क्योंकि यह [हो सकता है कि] जिस चीज़ का डर है उसका होना निश्चित हो, और वह संदिग्ध भी हो सकता है; इसलिए विद्वानों ने इस डर की व्याख्या में मतभेद किया है (४)। अबू उबैदा (५) ने कहा: 'खिफ्तुम' का अर्थ है: तुम्हें यकीन हो गया। अन्यों ने कहा: 'खिफ्तुम': तुमने सोचा। इब्न अतिय्या ने कहा: और यही वह है जिसे कुशल विद्वानों ने चुना है, और यह कि यह संदेह के शाब्दिक अर्थ पर आधारित है, न कि निश्चितता पर। अनुमान यह है: जिसका अपनी सोच पर यह प्रबल हो जाए कि अनाथ लड़की के साथ न्याय करने में कमी रह जाएगी; तो उसे उससे हट जाना चाहिए (६)।

(१) ३ / ४४९। (२) अन-नाि़सिख वल-मंसूख़ नह़्हास कृत २ / १३८। (३) अल-तबरी ने इन रिवायतों को उद्धृत किया है ६ / ३६३ - ३६५। (४) अल-मुफहिम ७ / ३२५ - ३२६, और जो इसके कोष्ठक में है।

(५) मजाज़ अल-क़ुरआन १ / ११६। (६) यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २ / ६ में इसी के समान है। जहाँ तक लेखक ने जो उल्लेख किया है, वह अहकाम अल-क़ुरआन १ / ३१० में इब्न अल-अरबी के शब्द हैं जहाँ उन्होंने कहा: और मेरे अनुसार सही बात यह है कि यह संदेह के अपने शाब्दिक द्वार पर है...

سورة النساء: آیت 3 صفحہ 24

دوسرے اسے دیتے ہیں، چنانچہ انہیں ان سے نکاح کرنے سے منع کر دیا گیا سوائے اس کے کہ وہ ان کے ساتھ انصاف کریں، اور انہیں ان کے مہروں میں سے سب سے زیادہ رائج مہر تک پہنچائیں، اور انہیں حکم دیا گیا کہ وہ ان عورتوں سے نکاح کریں جو ان کے لیے پسندیدہ ہوں۔ اور حدیث ذکر کی گئی۔

اور ابن خویز منداد نے کہا: اسی لیے ہم نے کہا: وصی (نگران) کے لیے جائز ہے کہ وہ یتیم کے مال سے اپنے لیے خریدے، اور اپنی طرف سے بیچے، بغیر کسی طرف داری کے۔ اور موکل کو حق حاصل ہے کہ وہ اس چیز میں نظر کرے جو اس کے وکیل نے اپنے لیے خریدی یا اس میں سے بیچی۔ اور سلطان کو حق ہے کہ وہ وصی کے اس کام میں نظر کرے۔ جہاں تک باپ کا تعلق ہے؛ تو کسی کو اس پر نظر رکھنے کا حق نہیں جب تک کہ اس میں طرف داری ظاہر نہ ہو، اس وقت سلطان اس پر اعتراض کرتا ہے، اور اس بارے میں قول 'البقرہ' (1) میں گزر چکا ہے۔

اور ضحاک، حسن اور دیگر نے کہا: بے شک یہ آیت اس حکم کے لیے ناسخ ہے جو جاہلیت اور اسلام کے شروع میں تھا کہ آدمی جتنی چاہے آزاد عورتوں سے نکاح کر سکتا تھا، تو آیت نے انہیں چار تک محدود کر دیا (2)۔

اور ابن عباس، ابن جبیر اور دیگر نے کہا: معنی یہ ہے: اور اگر تمہیں اندیشہ ہو کہ تم یتیموں کے بارے میں انصاف نہ کر سکو گے؛ تو اسی طرح عورتوں کے بارے میں بھی ڈرو؛ کیونکہ وہ یتیموں کے بارے میں تو حرج محسوس کرتے تھے، لیکن عورتوں کے بارے میں حرج محسوس نہیں کرتے تھے (3)۔

اور 'خِفْتُمْ' (تم ڈرے) اضداد (الٹ معنی والے الفاظ) میں سے ہے؛ کیونکہ [کبھی] جس کا ڈر ہو اس کا وقوع معلوم ہوتا ہے، اور کبھی وہ گمان کی حد تک ہوتا ہے؛ اسی لیے علماء نے اس خوف کی تفسیر میں اختلاف کیا ہے (4)۔ چنانچہ ابو عبیدہ (5) نے کہا: 'خِفْتُمْ' بمعنی: تم نے یقین کر لیا۔ اور دوسروں نے کہا: 'خفتم': تم نے گمان کیا۔ ابن عطیہ نے کہا: اور یہی وہ بات ہے جسے ماہرین نے اختیار کیا ہے، اور یہ کہ یہ گمان کے اپنے باب پر ہے نہ کہ یقین کے۔ تقدیر (مراد) یہ ہے: جس کے گمان میں یتیم لڑکی کے بارے میں انصاف میں کوتاہی غالب آ جائے؛ تو وہ اس سے رک جائے (6)۔

(1) 3 / 449. (2) الناسخ والمنسوخ للنحاس 2 / 138. (3) ان آثار کو طبری نے روایت کیا ہے 6 / 363 - 365. (4) المفہم 7 / 325 - 326 ، اور جو اس کے درمیان بریکٹ میں ہے۔ (5) مجاز القرآن 1 / 116. (6) یہ المحرر الوجیز 2 / 6 میں اسی کی مانند ہے۔ جہاں تک مصنف نے ذکر کیا ہے تو وہ احکام القرآن 1 / 310 میں ابن العربی کی کلام ہے جہاں انہوں نے کہا: اور میرے نزدیک صحیح یہ ہے کہ یہ گمان کے اپنے باب پر ہے...

25 Surah An-Nisa: Verse 3

And "tuqsitu" (act justly) means: be fair. It is said: a man "aqsata" when he is just. And "qasata" is when he is unfair and treats his companion unjustly; Allah Almighty said: {And as for the unjust, they will be firewood for Hell} [Al-Jinn: 15], meaning those who are unfair(1). And he (peace and blessings be upon him) said: "The just ones in religion will be on pulpits of light on the Day of Resurrection," meaning the fair ones(2). Ibn Waththab and Al-Nakha'i recited: "taqsitu" with a fatha on the 'ta', from "qasata" on the assumption of an added "la" (not), as if he said: and if you fear that you will be unjust(3). The second point: Allah Almighty's saying: {Then marry those that please you of [other] women}. If it is asked: how did "ma" (what/that which) come for human beings, while its original use is for non-rational beings? There are five answers to this: First: That "man" (who) and "ma" (what) may be interchangeable; Allah Almighty said: {And the heaven and what built it} [Ash-Shams: 5] meaning: and He Who built it. And He said: {And of them is that which moves on its belly, and of them is that which moves on two legs, and of them is that which moves on four}(4) [An-Nur: 45]. So "ma" here is for rational beings, and they are the women; because of His saying after that: {of women}, clarifying the ambiguity of ma. And Ibn Abi Abalah recited: "man taba" (who please) referring to rational beings(6). Second: The Basrans said: "ma" occurs for attributes just as it occurs for non-rational beings; it is said: "Ma 'indaka?" (What is with you?) and the answer is: "zarif wa karim" (graceful and generous). So the meaning is: marry the good ones among women, i.e., the lawful ones, and what Allah has forbidden is not good(7). And in the Revelation: {And what is the Lord of the worlds?} [Ash-Shu'ara: 23], so Moses answered him according to what he asked, and it will be discussed later.

Footnotes: (1) In (d) and (m): the unjust. (2) Tafsir Abi Al-Layth 1/331, and the Hadith was recorded by Ahmad (6492) and Muslim (1827) from the Hadith of Abdullah bin Amr bin Al-As, may Allah be pleased with them both. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/6, and the recitation of Ibn Waththab and Al-Nakha'i in Ash-Shadhdh Recitations p. 24, and Al-Muhtasib 1/180. (4) Tafsir al-Baghawi 1/391. (5) Al-Mufhim 7/326, and what is between the brackets is from it. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/7, and Abu Hayyan mentioned the recitation in Al-Bahr 3/162. (7) I'rab al-Quran by An-Nahhas 1/434.

२५ सूरा अन-निसा: आयत ३

और "तुक्सितू" (न्याय करो) का अर्थ है: निष्पक्ष रहो। कहा जाता है: एक आदमी "अक्सता" जब वह न्याय करता है। और "क़सता" तब होता है जब वह अन्यायी होता है और अपने साथी पर ज़ुल्म करता है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जो अन्यायी हैं, वे नरक का ईंधन होंगे} [अल-जिन: १५], यानी ज़ालिम लोग(१)। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "दीन में इंसाफ़ करने वाले क़यामत के दिन नूर के मिम्बरों पर होंगे," यानी इंसाफ़ पसंद लोग(२)। इब्न वस्साब और अल-नख़ई ने "तक्सितू" (ता पर ज़बर के साथ) पढ़ा है, "क़सता" से "ला" के अतिरिक्त होने के अनुमान पर, गोया कि उन्होंने कहा: और अगर तुम्हें डर हो कि तुम ज़ुल्म करोगे(३)। दूसरा बिंदु: अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो उन औरतों में से जो तुम्हें पसंद हों निकाह कर लो}। अगर पूछा जाए: इंसानों के लिए "मा" (जो/जो कि) कैसे आया, जबकि इसका मूल प्रयोग निर्जीव या गैर-अक्लमंद चीज़ों के लिए है? इसके पाँच जवाब हैं: पहला: यह कि "मन" (जो) और "मा" (जो/वह जो) एक-दूसरे की जगह इस्तेमाल हो सकते हैं; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और आसमान की और जिसने उसे बनाया} [अश-शम्स: ५] यानी: और उसकी जिसने उसे बनाया। और फ़रमाया: {और उनमें से कुछ वे हैं जो अपने पेट के बल चलते हैं, और उनमें से कुछ वे हैं जो दो पैरों पर चलते हैं, और उनमें से कुछ वे हैं जो चार पैरों पर चलते हैं}(४) [अन-नूर: ४५]। तो यहाँ "मा" अक्लमंदों (इंसानों) के लिए है, और वे औरतें हैं; क्योंकि उसके बाद फ़रमाया: {औरतों में से}, [मा] के अस्पष्ट अर्थ को स्पष्ट करते हुए(५)। और इब्न अबी अबला ने अक्लमंदों के उल्लेख पर "मन ताबा" (जो पसंद हों) पढ़ा है(६)। दूसरा: बसरा वालों (वैयाकरणों) ने कहा: "मा" सिफ़तों (विशेषणों) के लिए उसी तरह आता है जैसे गैर-अक्लमंदों के लिए; कहा जाता है: "मा इन्दका?" (तुम्हारे पास क्या है?) तो कहा जाता है: "ज़रीफ़ व करीम" (चतुर और उदार)। तो अर्थ यह है: औरतों में से पाकीज़ा (अच्छी) औरतों से निकाह करो, यानी हलाल औरतों से, और जिसे अल्लाह ने हराम किया है वह पाकीज़ा नहीं है(७)। और क़ुरआन में है: {और रब्बुल आलमीन क्या है?} [अश-शुअरा: २३], तो मूसा ने उसी के अनुसार जवाब दिया जो उसने पूछा था, और यह आगे आएगा।

पाद टिप्पणियाँ: (१) (द) और (म) में: ज़ालिम लोग। (२) तफ़्सीर अबी अल-लैथ १/३३१, और हदीस अहमद (६४९२) और मुस्लिम (१८२७) द्वारा अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/६, और किरअत शाज़्ज़ा में इब्न वस्साब और अल-नख़ई की किरअत पृ. २४, और अल-मुहतसिब १/१८०। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी १/३९१। (५)

अल-मुफ्हिम ७/३२६, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/७, और अबू हयान ने अल-बहर ३/१६२ में इस किरअत का ज़िक्र किया है। (७) एराबुल क़ुरआन अन-नह़्हास ४३४/१।

۲۵ سورة النساء: آیت ۳

اور «تُقْسِطُوا» کے معنی ہیں: تم انصاف کرو۔ کہا جاتا ہے: "أقسط الرجل" یعنی جب وہ انصاف کرے۔ اور "قَسَط" کا مطلب ہے جب وہ زیادتی کرے اور اپنے ساتھی پر ظلم کرے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا﴾ [الجن: ۱۵] یعنی ظالم لوگ(۱)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "دین میں انصاف کرنے والے قیامت کے دن نور کے منبروں پر ہوں گے" یعنی عدل کرنے والے(۲)۔ ابن وثاب اور النخعی نے "تَقْسِطُوا" تا کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے، "قَسَط" سے "لا" کی زیادتی کے مفروضے پر، گویا انہوں نے کہا: اور اگر تمہیں اندیشہ ہو کہ تم ظلم کرو گے(۳)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ﴾ (تو تم ان عورتوں سے نکاہ کرو جو تمہیں پسند ہوں) اگر یہ سوال کیا جائے کہ "ما" انسانوں کے لیے کیسے آیا، جبکہ اس کی اصل غیر عاقل (بے جان یا غیر شعوری چیزوں) کے لیے ہے؟ اس کے پانچ جوابات ہیں: پہلا: یہ کہ "مَن" اور "ما" ایک دوسرے کی جگہ استعمال ہو سکتے ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالسَّمَاءِ وَما بَناها﴾ [الشمس: ۵] یعنی: اور اس کی قسم جس نے اسے بنایا۔ اور فرمایا: ﴿فَمِنْهُم مَّن يَمْشِي عَلَىٰ بَطْنِهِ وَمِنْهُم مَّن يَمْشِي عَلَىٰ رِجْلَيْنِ وَمِنْهُم مَّن يَمْشِي عَلَىٰ أَرْبَعٍ﴾(۴) [النور: ۴۵]۔ پس یہاں "ما" عاقل کے لیے ہے، اور وہ عورتیں ہیں؛ کیونکہ اس کے بعد اللہ نے فرمایا: ﴿مِنَ النِّسَاءِ﴾ جو کہ [ما] کے مبہم مفہوم کی وضاحت کر رہا ہے(۵)۔ اور ابن ابی عبلہ نے "مَن طَابَ" پڑھا ہے جو عاقل کے ذکر پر مبنی ہے(۶)۔ دوسرا: بصریوں (نحویوں) نے کہا: "ما" صفات کے لیے اسی طرح آتا ہے جیسے غیر عاقل کے لیے؛ کہا جاتا ہے: "ما عِندَک؟" (تمہارے پاس کیا ہے؟) تو کہا جاتا ہے: "ظریف و کریم" (خوش طبع اور سخی)۔ پس معنی یہ ہے: عورتوں میں سے پاکیزہ (اچھی) عورتوں سے نکاح کرو، یعنی حلال، اور جسے اللہ نے حرام کیا ہے وہ طیب (پاکیزہ) نہیں ہے(۷)۔

اور قرآن میں ہے: ﴿وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ [الشعراء: ۲۳]، تو موسیٰ علیہ السلام نے اسی کے مطابق جواب دیا جو اس نے پوچھا تھا، اور یہ آگے آئے گا۔

حواشی: (۱) (د) اور (م) میں: الجائرون (ظلم کرنے والے)۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۳۱، اور یہ حدیث احمد (۶۴۹۲) اور مسلم (۱۸۲۷) نے عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کی ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۶، اور قراءات شاذہ ص ۲۴ میں ابن وثاب اور النخعی کی قراءت، اور المحتسب ۱/۱۸۰۔ (۴) تفسیر البغوی ۱/۳۹۱۔ (۵) المفہم ۷/۳۲۶، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/۷، اور ابو حیان نے البحر ۳/۱۶۲ میں اس قراءت کا ذکر کیا ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۴۳۴/۱۔

Surah An-Nisa: Verse 3 | Page 26

Third: Some people reported that “ma” in this verse is adverbial of time, meaning: "as long as you find marriage good." Ibn Atiyya(1) said: This interpretation is weak.

A fourth answer: Al-Farra' said: “ma” here is a gerund (masdar); An-Nahhas(2) said: This is very remote, it is not correct [to say]: "Marry the goodness."

Al-Jawhari(3) said: Something became good (taba), it becomes good (yatibu) goodness (tiba) and pleasantness (tatyaban). Al-Qamah said: As if their pleasant scent in the nose is smelled (4)

A fifth answer: That what is meant by “ma” here is the contract; i.e., "Marry a good marriage"(5). The recitation of Ibn Abi Abla refutes these three sayings.

Abu Amr ibn al-Ala reported that when the people of Mecca heard thunder, they would say: "Glory be to what the thunder glorifies"(6). Meaning: "Glory be to Him whom the thunder glorifies." Similarly, their saying: "Glory be to what has subjected you to us," meaning: "He who subjected you"(7).

Everyone who practices the sciences [of religion] agreed that the words of the Almighty: {And if you fear that you will not deal justly with the orphan girls} has no counter-implication; for the Muslims have unanimously agreed that he who does not fear being unjust to orphans is allowed to marry more than one: two, or three, or four, just like the one who fears. This indicated that the verse was revealed as an answer for those who feared that, and its ruling is more general than that(8).

Third: Abu Hanifa relied on this verse in permitting the marriage of an orphan girl before puberty, and he said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/7. (2) In I'rab al-Qur'an 1/434, and Al-Farra's statement in Ma'ani al-Qur'an 1/253. (3) Al-Sihah (Tayyib). (4) Diwan of Al-Qamah p. 51, and its beginning is: "They carry a citron, the scent of ambergris is diffused by it..." The commentator of the Diwan said: He means they carry a woman perfumed with saffron. (5) Mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 1/312 and he refuted it, and said: The correct view is its reference back to the one contracted upon; the estimation being: "Marry those who are lawful for you among women." (6) Reported by al-Tabari 24/458. (7) Al-Muqtadab 2/296. (8) Al-Mufhim 7/330.

सूरह अन-निसा: आयत 3 | पृष्ठ 26

तीसरा: कुछ लोगों ने बताया है कि इस आयत में "मा" समयवाचक (adverbial) है, यानी: "जब तक आप विवाह को अच्छा समझें।" इब्न अतिया(1) ने कहा: इस दृष्टिकोण में कमजोरी है।

चौथा उत्तर: अल-फ़र्रा ने कहा: यहाँ "मा" एक संज्ञा (masdar) है; अल-नहास(2) ने कहा: यह बहुत दूर की बात है, यह सही नहीं है [कहना]: "अच्छाई से निकाह करो।"

अल-जौहरी(3) ने कहा: कोई चीज़ अच्छी हो गई (ताबा), वह अच्छी होती है (यतीबू) अच्छाई (तीबा) और सुखदता (ततयबान)। अल-क़मा ने कहा: जैसे कि नाक में उनकी सुखद गंध महसूस की जाती है (4)

पांचवां उत्तर: और वह यह है कि यहाँ "मा" से तात्पर्य निकाह के अनुबंध (contract) से है; यानी: "एक अच्छे निकाह से निकाह करो"(5)। इब्न अबी अबला का पाठ इन तीनों कथनों का खंडन करता है।

अबू अम्र बिन अल-अला ने बताया कि जब मक्का के लोग बादलों की गर्जना सुनते थे, तो वे कहते थे: "महिमा है उसकी जिसकी महिमा गर्जना करती है"(6)। यानी: "महिमा है उसकी जिसकी महिमा गर्जना गाती है।" इसी तरह उनका यह कहना: "महिमा है उसकी जिसने तुम्हें हमारे वश में कर दिया," यानी: "वह जिसने वश में किया"(7)।

धर्मशास्त्रों का अभ्यास करने वाले सभी इस बात पर सहमत हुए कि सर्वशक्तिमान का यह वचन: {और यदि तुम्हें डर हो कि तुम अनाथ लड़कियों के साथ न्याय नहीं कर पाओगे} का कोई विपरीत अर्थ नहीं है; क्योंकि मुसलमानों ने सर्वसम्मति से सहमति व्यक्त की है कि जिसे अनाथों के साथ अन्याय करने का डर नहीं है, उसे भी एक से अधिक: दो, या तीन, या चार से निकाह करने की अनुमति है, ठीक उसी तरह जैसे उसे जिसे डर है। इससे पता चलता है कि यह आयत उन लोगों के उत्तर के रूप में उतरी जिन्हें इसका डर था, और इसका नियम उससे कहीं अधिक व्यापक है (8)।

तीसरा: अबू हनीफ़ा ने परिपक्वता (वयस्कता) से पहले अनाथ लड़की के निकाह की अनुमति देने में इस आयत का सहारा लिया, और उन्होंने कहा:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/7. (2) इराब अल-क़ुरआन 1/434 में, और अल-फ़र्रा का कथन मा'नी अल-क़ुरआन 1/253 में। (3) अल-सिहाह (तय्यब)। (4) दीवान अल-क़मा पृष्ठ 51, और इसकी

शुरुआत है: "वे चकोतरा (सिट्रोन) ले जाते हैं, अंबर की खुशबू उससे फैलती है..." दीवान के टीकाकार ने कहा: उनका मतलब है कि वे केसर से सुगंधित महिला को ले जाते हैं। (5) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरआन 1/312 में इसका उल्लेख किया है और इसका खंडन किया है, और कहा: सही दृष्टिकोण यह है कि इसका संदर्भ उस व्यक्ति से है जिसके साथ अनुबंध किया गया है; अनुमान है: "उन महिलाओं से निकाह करो जो तुम्हारे लिए वैध हैं।" (6) अल-तबरी 24/458 द्वारा उल्लेखित। (7) अल-मुक्तदब 2/296. (8) अल-मुफ़हिम 7/330।

تیسرا: کچھ لوگوں نے روایت کی ہے کہ اس آیت میں "ما" ظرفیہ ہے، یعنی: "جب تک تم نکاح کو پسندیدہ سمجھتے ہو۔" ابن عطیہ(۱) نے کہا: اس قول میں کمزوری ہے۔

چوتھا جواب: الفراء نے کہا: "ما" یہاں مصدر ہے؛ النحاس(۲) نے کہا: یہ بہت دور کی بات ہے، یہ صحیح نہیں ہے: "فانکحوا الطیبہ" (تم اچھائی سے نکاح کرو)۔

الجوہری(۳) نے کہا: طاب الشیء یطیب طیبۃ وتطیاباً (کوئی چیز اچھی ہوئی)۔ علقمہ نے کہا:

جیسے ان کی خوشبو ناک میں سونگھی جاتی ہے (۴)

پانچواں جواب: اور وہ یہ ہے کہ یہاں "ما" سے مراد عقد (نکاح کا معاہدہ) ہے؛ یعنی: "اچھے نکاح کے ساتھ نکاح کرو"(۵)۔ ابن ابی عبلہ کی قرات ان تینوں اقوال کی تردید کرتی ہے۔

ابو عمرو بن العلاء نے روایت کی کہ اہل مکہ جب بادل کی گرج سنتے تو کہتے: "پاک ہے وہ ذات جس کی تسبیح گرج کرتی ہے"(۶)۔ یعنی: "پاک ہے وہ جس کی تسبیح گرج کرتی ہے۔" اسی طرح ان کا قول: "پاک ہے وہ جس نے تمہیں ہمارے لیے مسخر کیا،" یعنی: "جس نے مسخر کیا"(۷)۔

علومِ دینیہ کے تمام ماہرین اس بات پر متفق ہیں کہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى﴾ (اور اگر تمہیں ڈر ہو کہ تم یتیموں کے بارے میں انصاف نہ کر سکو گے) کا کوئی مفہوم مخالف نہیں ہے؛ کیونکہ مسلمانوں کا اس بات پر اجماع ہے کہ جسے یتیموں کے بارے میں بے انصافی کا خوف نہ ہو اسے بھی ایک سے زیادہ: دو، تین یا چار نکاح کرنے کی اجازت ہے، بالکل اسی طرح جیسے اسے جسے خوف ہو۔ تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ آیت ان لوگوں کے جواب میں نازل ہوئی جنہیں یہ خوف تھا، اور اس کا حکم اس سے زیادہ عام ہے (۸)۔

تیسری بات: امام ابو حنیفہ نے بلوغت سے پہلے یتیم لڑکی کے نکاح کے جواز میں اس آیت سے استدلال کیا ہے، اور انہوں نے فرمایا:

---

(۱) المحرر الوجیز ۷/۲۔ (۲) اعراب القرآن ۱/ ۴۳۴ میں، اور الفراء کا قول معانی القرآن ۱/ ۲۵۳ میں۔ (۳) الصحاح (طیب)۔ (۴) دیوان علقمہ ص ۵۱، اور اس کا مصرعہ اولی ہے: "وہ ترنج (چکوترا) اٹھائے ہوئے ہیں جس سے عبیر (خوشبو) پھوٹ رہی ہے..." دیوان کے شارح نے کہا: یعنی وہ ایک ایسی عورت کو اٹھائے ہوئے ہیں جس نے زعفران ملا ہوا عطر لگا رکھا ہے۔ (۵) ابن العربی نے احکام القرآن ۱/ ۳۱۲ میں اس کا ذکر کیا اور اسے رد کیا، اور کہا: صحیح یہ ہے کہ اس کا رجوع اس ذات کی طرف ہے جس کے ساتھ عقد کیا گیا ہے، تقدیر کلام یہ ہے: "ان عورتوں سے نکاح کرو جو تمہارے لیے حلال ہیں۔" (۶) اسے طبری نے ۴۵۸/۲۴ میں روایت کیا ہے۔ (۷) المقتضب ۲۹۶/۲۔ (۸) المفہم ۷/ ۳۳۰۔

Surah An-Nisa: Verse 3 | Page 27

A girl is only an orphan before puberty. After reaching puberty, she is absolutely a woman and not an orphan, as evidenced by the fact that if the verse meant a woman who had reached puberty, it would not have prohibited lowering her dowry below that of her peers, because she would have the choice to do so, and that would be permissible by consensus.

Malik, Ash-Shafi'i, and the majority of scholars held the view that this is not permissible until she reaches puberty and her consent is sought, due to the Almighty's saying: "They ask you for a ruling concerning women" [An-Nisa: 127]. "Women" (Nisa') is a term applied to adults, just as "men" (Rijal) applies to adult males. The term "man" does not include a small child, and likewise, the terms "women" or "woman" do not include a small girl. He said: "concerning the orphan girls of the women" [An-Nisa: 127], meaning orphans here as well (1), as Aisha (may Allah be pleased with her) said (2). Thus, the adult orphan is included in the verse, so she cannot be married off except with her permission. A young girl cannot be married off because she has no legal capacity for consent; once she reaches puberty, her marriage becomes permissible, but only with her permission (3). This was narrated by Al-Daraqutni (4) from the Hadith of Muhammad ibn Ishaq, from Nafi', from Ibn Umar, who said: "My maternal uncle Qudamah ibn Maz'un married me to his niece, the daughter of his brother Uthman ibn Maz'un. Al-Mughirah ibn Shu'bah then approached her mother, enticing her with wealth and proposing to her. The matter was brought to the Prophet ﷺ, and Qudamah said: 'O Messenger of Allah, she is my niece; I am her father's executor and I did not fall short in caring for her. I married her to someone whose merit and kinship you know.' The Messenger of Allah ﷺ said (5): 'She is an orphan, and the orphan has more right over her own affairs.' So she was taken from me, and Al-Mughirah ibn Shu'bah married her." Al-Daraqutni said: Muhammad ibn Ishaq did not hear it from Nafi', but rather heard it from Umar ibn Husayn from him (6).

And it was narrated by Ibn Abi Dhi'b, from Umar ibn Husayn, from Nafi', from Abdullah ibn Umar: that he married the daughter of his maternal uncle Uthman ibn Maz'un. He said: "Her mother went to the Messenger of Allah ﷺ and said: 'Indeed...'

---

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/310-311, and Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 2/313. (2) She said: She is the orphan in the care of her guardian... and this preceded in the first issue. (3) Al-Mufhim 7/326. (4) In his Sunan (3546). (5) After it in

manuscripts (D) and (M): "to him." (6) Narrated by Ahmad (6136) and Al-Daraqutni (3547) via Muhammad ibn Ishaq, from Umar ibn Husayn, from Nafi'.

सूरह अन-निसा: आयत 3 | पृष्ठ 27

वह केवल यौवन (बालिग होने) से पहले अनाथ (यतीम) होती है, और यौवन के बाद वह पूरी तरह से एक महिला है, अनाथ नहीं। इसका प्रमाण यह है कि यदि [आयत में] वयस्क महिला का अर्थ होता, तो उसके मेहर (दहेज) को उसके जैसी महिलाओं के मेहर से कम करने से मना नहीं किया जाता; क्योंकि वह स्वयं इसका चुनाव करती, तो यह सर्वसम्मति से जायज़ होता।

मलिक, शाफई और विद्वानों के बहुमत का मानना है कि यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह वयस्क न हो जाए और उसकी अनुमति न ली जाए; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: "और वे आपसे महिलाओं के बारे में हुक्म पूछते हैं" [अन-निसा: 127]। "निसा" (महिलाएं) एक ऐसा नाम है जो वयस्कों पर लागू होता है, जैसे पुरुषों में "रजल" (पुरुष)। "रजल" शब्द छोटे लड़के पर लागू नहीं होता, वैसे ही "निसा" या "महिला" शब्द छोटी बच्ची पर लागू नहीं होता। और अल्लाह ने फरमाया: "महिलाओं के अनाथों के बारे में" [अन-निसा: 127], और वहाँ इससे तात्पर्य वही अनाथ हैं जो यहाँ हैं (1), जैसा कि आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) ने कहा (2)। अतः वयस्क अनाथ लड़की आयत में शामिल हो गई, इसलिए उसका विवाह उसकी अनुमति के बिना नहीं किया जाएगा, और छोटी बच्ची का विवाह नहीं किया जाएगा; क्योंकि उसकी कोई अनुमति नहीं है, फिर जब वह वयस्क हो जाए तो उसका विवाह जायज़ है, लेकिन केवल उसकी अनुमति से (3); जैसा कि दारकुतनी ने रिवायत किया (4) मुहम्मद बिन इस्हाक की हदीस से, नाफे से, इब्न उमर से, उन्होंने कहा: मेरे मामा कुदामा बिन मज़ऊन ने मेरा विवाह अपने भाई उस्मान बिन मज़ऊन की बेटी से कर दिया, फिर मुग़ीरा बिन शुबा उसकी माँ के पास आए, उन्हें धन का लालच दिया और विवाह का प्रस्ताव दिया, चुनाँचे मामला नबी ﷺ के पास ले जाया गया, तो कुदामा ने कहा: 'हे अल्लाह के रसूल, वह मेरे भाई की बेटी है; मैं उसके पिता का वसीयतदार हूँ और मैंने उसके मामले में कोई कमी नहीं की, मैंने उसका विवाह ऐसे व्यक्ति से किया जिसकी श्रेष्ठता और रिश्तेदारी को आप जानते हैं।' तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया (5): "वह अनाथ है, और अनाथ को अपने मामले में अधिक अधिकार है"। चुनाँचे उसे मुझसे ले लिया गया, और मुग़ीरा बिन शुबा ने उससे विवाह कर लिया। दारकुतनी ने कहा: मुहम्मद बिन इस्हाक ने इसे नाफे से नहीं सुना, बल्कि उमर बिन हुसैन से उनके माध्यम से सुना है (6)।

और इसे इब्न अबी ज़ीब ने रिवायत किया, उमर बिन हुसैन से, नाफे से, अब्दुल्लाह बिन उमर से: कि उन्होंने अपने मामा उस्मान बिन मज़ऊन की बेटी से विवाह किया। उन्होंने कहा: फिर उसकी माँ अल्लाह के रसूल ﷺ के पास गई और कहा: 'बेशक...'

(1) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1/310-311, और अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-क़ुरान 2/313। (2) उन्होंने कहा: वह अनाथ लड़की है जो अपने वली (संरक्षक) की देखरेख में हो... और यह पहले मसले में गुजर चुका है। (3) अल-मुफ़हिम 7/326। (4) अपनी सुनन में (3546)। (5) इसके बाद पांडुलिपि (द) और (म) में है: "उनसे।" (6) इसे अहमद (6136) और दारकुतनी (3547) ने मुहम्मद बिन इस्हाक के मार्ग से, उमर बिन हुसैन से, नाफे से रिवायत किया है।

سورة النساء: آیت 3 | صفحہ 27

وہ بلوغت سے پہلے ہی یتیم ہوتی ہے، اور بلوغت کے بعد وہ ایک مطلقاً عورت ہے یتیم نہیں، اس دلیل کے ساتھ کہ اگر [آیت میں] بالغہ مراد ہوتی تو اس کے مہر کو اس جیسی عورتوں کے مہر سے کم کرنے سے منع نہ کیا جاتا؛ کیونکہ وہ خود اس کا انتخاب کرتی، تو یہ بالاجماع جائز ہوتا۔

مالک، شافعی اور جمہور علماء کا موقف ہے کہ یہ جائز نہیں جب تک کہ وہ بالغ نہ ہو جائے اور اس سے مشورہ (اجازت) نہ لیا جائے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: "اور وہ آپ سے عورتوں کے بارے میں فتویٰ طلب کرتے ہیں" [النساء: 127]۔ اور "نساء" (عورتیں) ایک ایسا نام ہے جو بڑوں پر بولا جاتا ہے، جیسے مردوں میں "رجل" (مرد)۔ لفظ "رجل" چھوٹے بچے پر صادق نہیں آتا، اسی طرح لفظ "نساء" یا "عورت" چھوٹی بچی پر صادق نہیں آتا۔ اور اللہ نے فرمایا: "عورتوں کے یتیموں کے بارے میں" [النساء: 127]، اور وہاں اس سے مراد وہی یتیم ہیں جو یہاں ہیں (1)، جیسا کہ عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا (2)۔ پس بڑی یتیم لڑکی آیت میں داخل ہو گئی، لہذا اس کا نکاح اس کی اجازت کے بغیر نہیں کیا جائے گا، اور چھوٹی بچی کا نکاح نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ اس کی کوئی اجازت نہیں، پھر جب وہ بالغ ہو جائے تو اس کا نکاح جائز ہے، لیکن صرف اس کی اجازت سے (3)؛ جیسا کہ دارقطنی نے روایت کیا (4) محمد بن اسحاق کی حدیث سے، نافع سے، ابن عمر سے، انہوں نے کہا: میرے ماموں قدامہ بن مظعون نے میرا نکاح اپنے بھائی عثمان بن مظعون کی بیٹی سے کر دیا، پھر مغیرہ بن شعبہ اس کی ماں کے پاس آئے، انہیں مال کی ترغیب دی اور پیغامِ نکاح دیا، چنانچہ معاملہ نبی ﷺ کے پاس لے جایا گیا، تو قدامہ نے کہا: 'اے اللہ کے رسول، وہ میرے بھائی کی بیٹی ہے؛ میں اس کے باپ کا وصی ہوں اور میں نے اس کے معاملے میں کوئی کوتاہی نہیں کی، میں نے اس کا نکاح ایسے شخص سے کیا جس کی

فضیلت اور قرابت داری کو آپ جانتے ہیں۔' تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا (5): "وہ یتیم ہے، اور یتیم اپنے معاملے میں زیادہ حق رکھتی ہے"۔ چنانچہ اسے مجھ سے چھین لیا گیا، اور مغیرہ بن شعبہ نے اس سے نکاح کر لیا۔ دارقطنی نے کہا: محمد بن اسحاق نے اسے نافع سے نہیں سنا، بلکہ عمر بن حسین سے ان کے واسطے سے سنا ہے (6)۔

اور اسے ابن ابی ذئب نے روایت کیا، عمر بن حسین سے، نافع سے، عبداللہ بن عمر سے: کہ انہوں نے اپنے ماموں عثمان بن مظعون کی بیٹی سے نکاح کیا۔ انہوں نے کہا: پس اس کی ماں رسول اللہ ﷺ کے پاس گئی اور عرض کیا: بیشک...

---

(1) ملاحظہ ہو احکام القرآن ابن العربی 1/310-311، اور احکام القرآن الکیا الطبری 2/313۔

(2) انہوں نے فرمایا: وہ یتیم لڑکی ہے جو اپنے ولی کی پرورش میں ہو... اور یہ پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (3) المفہم 7/326۔ (4) اپنی سنن میں (3546)۔ (5) اس کے بعد نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "اس سے۔" (6) اسے احمد (6136) اور دارقطنی (3547) نے محمد بن اسحاق کے طریق سے، عمر بن حسین سے، نافع سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 3 28

my daughter dislikes that, so the Prophet ﷺ ordered him to separate from her, and he separated from her. He said: “Do not marry off orphans until you consult them, and if they remain silent, that is their permission.” After that, Al-Mughira ibn Shu'ba married her (1).

This refutes what Abu Hanifa says, that if she reaches puberty, she does not need a guardian (wali), based on his principle of not requiring a guardian for the validity of marriage (2). Mention of this has already passed in “Al-Baqarah” (3). So there is no meaning to their saying (4): “This hadith is interpreted as referring to a minor,” because of his saying: “except with her permission” (5) [and a minor has no permission]. Otherwise, there would be no meaning in mentioning the orphan (6) (7), and Allah knows best.

Fourth: In Aisha’s interpretation of the verse, there is jurisprudence that Malik supported regarding the “similar dower” (mahr al-mithl), and referring to it when the dower is invalid or when there is gross deception in its amount; because of her saying: “with less than the sunnah of her mahr” (8). So it became obligatory for the similar dower to be known for every class of people according to their conditions. Malik said (9): “People have marriages known for them and they are known for them.” Meaning: dowers and suitable matches.

Malik was asked about a man who married off his [wealthy] daughter to a poor nephew of his, so her mother objected. He said: “I see that she has something to say about that.” So he allowed her to speak in that matter until his own view appeared as to what would drop the mother's objection. It was narrated: “I do not see,” with an extra Alif, but the first is more correct.

It is permissible for someone other than an orphan to be married for less than her similar dower; because the verse was only revealed concerning...

---

(1) Sunan al-Daraqutni 3545. (2) Al-Mufhim 7/326. (3) 3/462. (4) In (Zha): for his saying. (5) This wording appeared in the narration of Muhammad ibn Ishaq, from Umar ibn Husayn, from Nafi', from Ibn Umar, from the Prophet ﷺ, and its extraction has been mentioned previously. (6) In (Zay): the orphanhood. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/311, and what is between brackets is from it. (8) Narrated with this wording by al-Bukhari (2763), and it is another narration in Aisha's hadith which preceded on

p. 23 of this volume. (9) Al-Mudawwanah 2/164. (10) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/312, and the speech from him is in, and what is between brackets is from it.

सूरा अन-निसा: आयत 3 28

मेरी बेटी इसे नापसंद करती है, तो नबी ﷺ ने उन्हें अलग होने का आदेश दिया, और वे अलग हो गए। उन्होंने कहा: “अनाथों का विवाह तब तक न करो जब तक कि तुम उनसे परामर्श न कर लो, और यदि वे चुप रहें, तो वही उनकी अनुमति है।” इसके बाद, अल-मुग़ीरा इब्न शुबा ने उनसे विवाह किया (1)।

यह अबू हनीफ़ा के इस कथन का खंडन करता है कि यदि वह वयस्क हो जाती है, तो उसे वली (संरक्षक) की आवश्यकता नहीं होती, उनके इस सिद्धांत के आधार पर कि विवाह की वैधता के लिए वली का होना अनिवार्य नहीं है (2)। इसका उल्लेख “अल-बक़रह” में पहले ही हो चुका है (3)। इसलिए उनके इस कथन का कोई अर्थ नहीं है (4): “यह हदीस एक नाबालिग के बारे में समझी जाती है,” उनके इस कथन के कारण: “सिवाय उसकी अनुमति के” (5) [और एक नाबालिग की कोई अनुमति नहीं होती]। अन्यथा, अनाथ (6) का उल्लेख करने का कोई अर्थ नहीं रह जाएगा (7), और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: आयत की आयशा की व्याख्या में, वह न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) है जिसका मलिक ने “समान मेहर” (मेहर अल-मिसल) के संबंध में समर्थन किया है, और उस पर लौटने के लिए जब मेहर अमान्य हो या इसकी राशि में भारी धोखा हो; उनके इस कथन के कारण: “उसके मेहर की सुन्नत से कम के साथ” (8)। इसलिए यह अनिवार्य हो गया कि लोगों के हर वर्ग के लिए उनकी स्थितियों के अनुसार समान मेहर ज्ञात हो। मलिक ने कहा (9): “लोगों के पास उनके लिए प्रसिद्ध विवाह हैं और वे उनके लिए जाने जाते हैं।” अर्थात: मेहर और योग्य साथी (कुफ़ू)।

मलिक से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने अपनी [अमीर] बेटी का विवाह अपने एक गरीब भतीजे से कर दिया, तो उसकी माँ ने आपत्ति जताई। उन्होंने कहा: “मैं देखता हूँ कि उसके पास इस बारे में कहने के लिए कुछ है।” तो उन्होंने उसे उस मामले में बोलने की अनुमति दी जब तक कि उनका अपना दृष्टिकोण स्पष्ट न हो जाए जो माँ की आपत्ति को समाप्त कर दे। यह वर्णित है: “मैं नहीं देखता,” एक अतिरिक्त अलिफ़ के साथ, लेकिन पहला अधिक सही है।

एक अनाथ के अलावा किसी अन्य के लिए अपने समान मेहर से कम पर विवाह करना जायज़ है; क्योंकि आयत केवल इसके संबंध में अवतरित हुई थी...

(1) सुनन अल-दाराकुतनी 3545. (2) अल-मुफ़हिम 7/326। (3) 3/462। (4) (ज़ा) में: उनके कहने के लिए। (5) यह शब्द मुहम्मद इब्न इशाक के वर्णन में आया है, उमर इब्न हुसैन से, नाफ़े से, इब्न उमर से, नबी ﷺ से, और इसका स्रोत पहले बताया जा चुका है। (6) (ज़य) में: अनाथपन। (7) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 1/311 द्वारा, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (8) अल-बुखारी (2763) द्वारा इस शब्द के साथ उद्धृत किया गया है, और यह आयशा की हदीस में एक अन्य वर्णन है जो इस खंड के पृष्ठ 23 पर पहले आ चुका है। (9) अल-मुदव्वनाह 2/164। (10) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 1/312 द्वारा, और उनकी बात में है, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है।

سورہ النساء: آیت ۳ ۲۸

میری بیٹی اسے ناپسند کرتی ہے، چنانچہ نبی ﷺ نے اسے حکم دیا کہ وہ اس سے الگ ہو جائے، تو اس نے اسے الگ کر دیا۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "یتیموں کا نکاح نہ کرو یہاں تک کہ ان سے مشورہ نہ کر لو، پس اگر وہ خاموش رہیں تو یہی ان کی اجازت ہے"۔ پھر عبداللہ المغیرہ بن شعبہ نے ان سے شادی کر لی (۱)۔

یہ ابو حنیفہ کے اس قول کی تردید کرتا ہے کہ جب وہ بالغ ہو جائے تو اسے ولی کی ضرورت نہیں رہتی، ان کے اس اصول کی بنیاد پر کہ نکاح کی صحت کے لیے ولی کی شرط نہیں ہے (۲)۔ اور اس کا تذکرہ سورہ "البقرہ" میں گزر چکا ہے (۳)۔ لہٰذا ان کے اس قول کا کوئی مطلب نہیں (۴): کہ یہ حدیث نابالغ کے بارے میں محمول ہے، کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "سوائے اس کی اجازت کے" (۵) [اور نابالغ کی کوئی اجازت نہیں ہوتی]۔ ورنہ یتیم (۶) کے ذکر کا کوئی فائدہ نہ ہوتا (۷)، واللہ اعلم۔

چوتھی بات: آیت کی حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی تفسیر میں وہ فقہ ہے جس کے امام مالک قائل ہیں کہ مہر مثل کا اعتبار ہو گا، اور جب مہر فاسد ہو جائے یا اس کی مقدار میں دھوکہ ہو تو اسی کی طرف رجوع کیا جائے گا؛ کیونکہ ان کا قول ہے: "اس کے مہر کی سنت سے کم پر" (۸)۔ پس واجب ہوا کہ ہر قسم کے لوگوں کے لیے ان کے حالات کے مطابق مہر مثل معلوم ہو۔ اور امام مالک نے فرمایا (۹): لوگوں کے لیے ایسے نکاح ہیں جو ان کے لیے معروف ہیں اور وہ ان کے لیے جانے جاتے ہیں۔ یعنی: مہر اور کفو۔

امام مالک سے ایک ایسے شخص کے بارے میں پوچھا گیا جس نے اپنی [مالدار] بیٹی کا نکاح اپنے ایک غریب بھتیجے سے کر دیا، تو اس کی ماں نے اعتراض کیا۔ انہوں نے فرمایا: میں دیکھتا

ہوں کہ اسے اس بارے میں بات کرنے کا حق ہے۔ چنانچہ انہوں نے اسے اس کلام میں وسعت دی یہاں تک کہ ان کی نظر سے وہ بات ظاہر ہو جائے جو ماں کے اعتراض کو ختم کر دے۔ اور روایت ہے: "میں نہیں دیکھتا"، الف کی زیادتی کے ساتھ، لیکن پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔

یتیم کے علاوہ کسی دوسری عورت کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنے مہر مثل سے کم پر نکاح کرے؛ کیونکہ آیت تو صرف اس بارے میں نازل ہوئی تھی کہ...

---

(۱) سنن الدارقطنی ۳۵۴۵۔ (۲) المفہم ۷/ ۳۲۶۔ (۳) ۳/ ۴۶۲۔ (۴) (ظ) میں: اس کے قول کے لیے۔ (۵) یہ لفظ محمد بن اسحاق کی روایت میں وارد ہوا ہے، عمر بن حسین سے، نافع سے، ابن عمر سے، نبی ﷺ سے اور اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔ (۶) (ز) میں: الیتم (یتیم ہونا)۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۳۱۱، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۸) اسے بخاری (۲۷۶۳) نے اسی لفظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہ حضرت عائشہ کی حدیث میں ایک دوسری روایت ہے جو اس جلد کے صفحہ ۲۳ پر پہلے گزر چکی ہے۔ (۹) المدونہ ۲/ ۱۶۴۔ (۱۰) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۳۱۲ میں، اور کلام اسی سے ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Surat An-Nisa: Verse 3 29

orphans. This is its conceptual meaning, and non-orphan females are different from them. Fifth: If an orphan girl reaches maturity and her guardian is equitable regarding her dowry, it is permissible for him to marry her, being both the one marrying and the one giving in marriage; as interpreted by Aisha. This view was also held by Abu Hanifa, al-Awza'i, al-Thawri, and Abu Thawr, and among the successors by al-Hasan and Rabi'a, and it is the view of al-Layth. Zufar and al-Shafi'i said: He may not marry her except with the permission of the ruler, or unless a guardian closer in lineage than him, or equal in lineage (1), gives her in marriage to him. As for him undertaking both sides of the contract himself, acting as both the marrying party and the one giving in marriage, it is not allowed. They argued that guardianship is a condition for the contract's validity, based on the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "There is no marriage without a guardian and two just witnesses" (2). Thus, the plurality of the groom, the guardian giving her away, and the witnesses is obligatory. If two of these roles are combined in one person, one of the mentioned parties is missing (3). There is a third view on this matter: that she delegates her affair to a man who gives her in marriage to him. This was narrated from al-Mughira ibn Shu'ba and was the view of Ahmad, mentioned by Ibn al-Mundhir (4). Sixth: His Almighty's saying: {what seems good to you of women} means: what is lawful for you; as narrated from al-Hasan, Ibn Jubayr, and others. He settled for mentioning those whom it is permissible to marry because the prohibited women are many (5). Ibn [Abi] Ishaq, al-Jahdari, and Hamza recited: "taba" (طاب) with imalah (6), and in the mushaf of Ubayy it is: "tiba" (طِيبَ) with a 'ya' (7), and this is evidence for the imalah.

(1) Aq'ad and Qu'dad: Closest in lineage to the great grandfather. Al-Qamus (Qa'ada). (2) Previously mentioned 3/462. (3) See Al-Ishraf 4/42-43, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/259-260, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/312. (4) Al-Ishraf 4/43. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/7; the saying of Ibn Jubayr and al-Hasan was narrated by al-Tabari 6/369-370. (6) Al-Sab'a p. 139, and Al-Taysir p. 50 from Hamza; mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 2/162, adding its attribution to al-A'mash, and what is between brackets is from him. (7) Al-Bahr 3/162.

सूरा अन-निसा: आयत 3 29

अनाथों के बारे में। यह इसका अवधारणात्मक अर्थ है, और जो अनाथ नहीं हैं, वे इनके विपरीत हैं। पाँचवाँ: यदि कोई अनाथ लड़की बालिग हो जाती है और उसका संरक्षक उसके मेहर (दहेज) के मामले में न्यायपूर्ण होता है, तो उसके लिए उससे विवाह करना जायज़ है, वही निकाह करने वाला (वर) और निकाह कराने वाला (वली) दोनों होगा; जैसा कि आयशा ने व्याख्या की है। यही मत अबू हनीफा, अल-औज़ई, अल-थौरी और अबू थौर का था, और ताबिईन में से हसन और रबीआ का भी यही कहना था, और यही लैथ का मत है। जुफर और अल-शाफ़ई ने कहा: वह तब तक उससे विवाह नहीं कर सकता जब तक कि सुल्तान की अनुमति न हो, या कोई ऐसा वली उसका निकाह उससे न कराए जो वंश में उससे अधिक निकट हो, या उसके समान वंशानुक्रम (1) का हो। जहाँ तक स्वयं अनुबंध के दोनों पक्षों को संभालने का सवाल है, यानी खुद ही निकाह करने वाला और निकाह कराने वाला बनना, तो यह जायज़ नहीं है। उन्होंने तर्क दिया कि निकाह के अनुबंध के लिए विलायत (संरक्षण) एक शर्त है, क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने फरमाया: "बिना वली और दो न्यायप्रिय गवाहों के कोई निकाह नहीं होता" (2)। अतः निकाह करने वाले, निकाह कराने वाले और गवाहों की बहुलता अनिवार्य है। यदि उनमें से दो एक हो जाएं तो उल्लिखित पक्षों में से एक कम हो जाता है (3)। इस मसले में एक तीसरा मत भी है: कि वह अपना मामला किसी ऐसे व्यक्ति को सौंप दे जो उसका निकाह उससे करा दे। यह अल-मुगीरा बिन शुबा से रिवायत है, और अहमद ने भी यही कहा है, जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर ने उल्लेख किया है (4)। छठा: अल्लाह तआला का फरमान: {जो तुम्हें औरतों में से पसंद आएँ(पाक लगें)} का अर्थ है: जो तुम्हारे लिए हलाल हैं; यह हसन, इब्न जुबैर और अन्य से वर्णित है। उन्होंने केवल उनका उल्लेख करने पर ही संतोष किया जिनका निकाह जायज़ है, क्योंकि हराम औरतों की संख्या बहुत अधिक है (5)। इब्न [अबी] इशाक, अल-जहदूरी और हमज़ा ने "ताबा" (طاب) को इमाला (6) के साथ पढ़ा है, और उबैय के मुसहफ़ में यह "तीबा" (طِيبَ) 'या' के साथ है (7), और यह इमाला का प्रमाण है।

(1) अक'अद और कुदद: परदादा से वंश में निकटतम। अल-कामूस (का'अदा)। (2) पहले उल्लेख किया जा चुका है 3/462। (3) देखें अल-इशराफ़ 4/42-43, मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 2/259-260, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/312। (4) अल-इशराफ़ 4/43। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/7, और इब्न जुबैर तथा हसन का कथन अल-तबारी 6/369-370 द्वारा उद्धृत। (6) अल-सबआ पृष्ठ 139, और हमज़ा से अल-तयसीर पृष्ठ 50; अबू हय्यान ने अल-बह्र

2/162 में इसका उल्लेख किया है और अल-आमश की ओर इसका श्रेय बढ़ाया है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। (7) अल-बह्र 3/162।

سورة النساء: آیت ۳ ۲۹

یتامیٰ۔ یہ اس کا مفہوم ہے، اور غیر یتیم اس کے برعکس ہیں۔ پانچویں بات: پس جب یتیم لڑکی بالغ ہو جائے، اور ولی اس کے مہر میں انصاف کرے، تو اس کے لیے جائز ہے کہ وہ اس سے نکاح کر لے، اور وہی نکاح کرنے والا (دولہا) اور نکاح کرانے والا (ولی) ہو؛ جیسا کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے اس کی تفسیر کی ہے۔ یہی قول امام ابو حنیفہ، اوزاعی، ثوری اور ابو ثور کا ہے، اور تابعین میں سے حسن اور ربیعہ نے بھی یہی کہا ہے، اور یہی لیث کا قول ہے۔ امام زفر اور امام شافعی نے فرمایا: اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ اس سے نکاح کرے مگر سلطان کی اجازت سے، یا اس کا کوئی ایسا ولی اس کا نکاح کرے جو اس (موجودہ ولی) سے زیادہ قریبی رشتہ دار ہو، یا نسب میں اس کے برابر (۱) ہو۔ رہا یہ کہ وہ خود ہی عقد کے دونوں پہلو سنبھال لے، یعنی وہی نکاح کرنے والا ہو اور وہی نکاح کرانے والا، تو یہ جائز نہیں۔ انہوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ ولایت عقد کی شرائط میں سے ایک شرط ہے، کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: "ولی اور دو عادل گواہوں کے بغیر کوئی نکاح نہیں" (۲)، پس نکاح کرنے والے، نکاح کرانے والے اور گواہوں کا الگ الگ ہونا واجب ہے، پس جب ان میں سے دو ایک ہو جائیں گے تو مذکورہ افراد میں سے ایک کم ہو جائے گا (۳)۔ اس مسئلہ میں تیسرا قول بھی ہے: اور وہ یہ کہ لڑکی اپنا معاملہ کسی ایسے شخص کے سپرد کر دے جو اس کا نکاح اس سے کروا دے۔ یہ مغیرہ بن شعبہ سے مروی ہے، اور امام احمد نے بھی یہی کہا ہے، اسے ابن المنذر نے ذکر کیا ہے (۴)۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جو تمہیں عورتوں میں سے پسند آئیں} اس کا مطلب ہے: جو تمہارے لیے حلال ہیں؛ یہ حسن، ابن جبیر اور دیگر سے مروی ہے۔ انہوں نے صرف ان کے ذکر پر اکتفا کیا جن سے نکاح جائز ہے، کیونکہ حرام عورتوں کی تعداد بہت زیادہ ہے (۵)۔ ابن [ابی]

اسحاق، جحدری اور حمزہ نے "طابَ" کو امالہ (۶) کے ساتھ پڑھا ہے، اور ابی کے مصحف میں "طِیبَ" یاء کے ساتھ ہے (۷)، پس یہ امالہ کی دلیل ہے۔

(۱) أقعد، اور قعدد: پردادا سے قریبی رشتہ دار۔ القاموس (قعد)۔ (۲) پہلے گزر چکا ہے ۳/ ۴۶۲۔ (۳) ملاحظہ کریں الاشراف ۴/ ۴۲ - ۴۳، اور مختصر اختلاف العلماء ۲/ ۲۵۹ - ۲۶۰، اور احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۳۱۲۔ (۴) الاشراف ۴/ ۴۳۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/ ۷، اور ابن جبیر اور حسن کا قول طبری نے نکالا ہے ۳۶۹/۶ - ۳۷۰۔ (۶) السبعہ ص ۱۳۹، اور التیسیر ص ۵۰ حمزہ سے، اور اسے ابو حیان نے البحر ۲/ ۱۶۲ میں ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت اعمش کی طرف زیادہ کی ہے، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (۷) البحر ۳/ ۱۶۲۔

Surah An-Nisa: Verse 3 30

﴿مِنَ النِّسَاءِ﴾ (from among women) is evidence that the word women (Nisa') is only said for those who have reached puberty. The singular of women is 'niswah', and there is no singular for 'niswah' from its root word, but 'imra'ah' (woman) is used (1).

Seventh: His Almighty's saying: ﴿مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ﴾ (two, three, or four). Its grammatical position is accusative (nasb) as a substitute (badal) for 'ma', and it is an indefinite noun (nakirah) that is diptote (cannot take tanwin); because it is modified (ma'dulah) and an adjective (sifah); as Abu Ali said (2).

Al-Tabari said (3): They are definite nouns (ma'arif); because the definite article (alif and lam) does not enter them, and they are like 'Umar' in being definite. This was stated by the Kufan scholar (4). Al-Zajjaj declared this view erroneous (5).

It was said: It is diptote because it is modified from its wording and meaning. Thus, 'ahad' is modified from 'one by one', 'mathna' is modified from 'two by two', 'thulath' is modified from 'three by three', and 'ruba'' from 'four by four'. In each of them, there are two linguistic forms: 'Fa'al' and 'Maf'al'; it is said: 'ahad' and 'mawhad', 'thuna' and 'mathna', 'thulath' and 'mathlath', and 'ruba'' and 'marba'' (6), and likewise up to 'ma'shar' and 'ushar'.

Abu Ishaq al-Tha'labi mentioned a third linguistic form: 'ahad', 'thuna', 'thuluth', and 'rubu'', like 'Umar' and 'Zufar'. Al-Nakha'i also recited this way in this verse (7).

Al-Mahdawi reported from Al-Nakha'i and Ibn Wathab: "Thulath and ruba'" without an alif in 'ruba'', which is a shortened form of 'ruba'' for ease of pronunciation (8), as was said:

A flood came from God, flowing towards the enclosed garden (9).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/433. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/7. (3) Tafsir al-Tabari 6/371, and the author quoted him via Ibn Atiyah in al-Muharrar al-Wajiz. (4) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/254 - 255. (5) Ma'ani al-Qur'an 2/9. (6) See Tafsir al-Tabari 6/371, al-Muharrar al-Wajiz 2/7, and al-Mufham 7/330. (7) Al-Mufham 7/331, and this recitation by al-Nakha'i was also mentioned by al-Zamakhshari in al-Kashshaf 1/497. (8) Al-Muhtasab 1/181, Ibn Jinni said: It strengthens the view that he intended 'ruba'' then deleted the alif while keeping it diptote, as it was before the deletion. (9) Ibn Duraid attributed it in al-Jamharah 1/115 to Hanzalah bin Musabbih, and said: It is said to be a fabrication of Qutrub.

सूरह अन-निसा: आयत 3 30

﴿مِنَ﴾ (महिलाओं में से) इस बात का प्रमाण है कि 'निसा' (महिलाएं) शब्द केवल उन लोगों के लिए कहा जाता है जो यौवन तक पहुँच चुके हैं। 'निसा' का एकवचन 'निस्वा' है, और 'निस्वा' के लिए अपने मूल शब्द से कोई एकवचन नहीं है, लेकिन 'इमराअह' (महिला) का उपयोग किया जाता है (1)।

सातवां: सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ﴾ (दो, तीन, या चार)। व्याकरण की दृष्टि से यह 'मा' के बदले (बदल) के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है, और यह एक अनिश्चित संज्ञा (नकिरा) है जो दिप्तोत (गैर-मुन्सरीफ़) है; क्योंकि यह रूपांतरित (मअदुलाह) और एक विशेषण (सिफ़ह) है; जैसा कि अबू अली ने कहा (2)।

अल-तबरी ने कहा (3): वे निश्चित संज्ञाएं(मआरिफ) हैं; क्योंकि उनमें निश्चित लेख (अलिफ़ और लाम) प्रवेश नहीं करते हैं, और वे निश्चित होने में 'उमर' की तरह हैं। यह कूफी विद्वान द्वारा कहा गया था (4)। अल-ज़ज्जाज ने इस विचार को गलत बताया (5)।

कहा गया है: यह दिप्तोत है क्योंकि यह अपनी शब्दावली और अर्थ से रूपांतरित है। इस प्रकार, 'अहाद' 'एक-एक' से रूपांतरित है, 'मथना' 'दो-दो' से रूपांतरित है, 'थुलाथ' 'तीन-तीन' से रूपांतरित है, और 'रुबाअ' 'चार-चार' से। उनमें से प्रत्येक में दो भाषाई रूप हैं: 'फ़आल' और 'मफ़अल'; कहा जाता है: 'अहाद' और 'मौहद', 'थुना' और 'मथना', 'थुलाथ' और 'मथलथ', और 'रुबाअ' और 'मरबा' (6), और इसी तरह 'मअशर' और 'उशार' तक।

अबू इशाक अल-थलाबी ने तीसरे भाषाई रूप का उल्लेख किया: 'अहद', 'थुना', 'थुलुथ', और 'रूबुअ', जैसे 'उमर' और 'जुफ़र'। अल-नखाई ने भी इस आयत में इसी तरह पाठ किया (7)।

अल-महदवी ने अल-नखाई और इब्न वथ्थाब से उद्धृत किया: "थुलाथ और रूबअ" जिसमें 'रूबअ' में अलिफ़ नहीं है, जो उच्चारण में आसानी के लिए 'रुबाअ' का संक्षिप्त रूप है (8), जैसा कि कहा गया है:

ईश्वर की ओर से एक बाढ़ आई, जो बंद बगीचे की ओर बह रही थी (9)।

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/433। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/7। (3) तफ़सीर अल-तबरी 6/371, और लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में इब्न अतियाह के माध्यम से उन्हें उद्धृत

किया। (4) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/254 - 255 देखें। (5) मानी अल-कुरान 2/9। (6) तफ़सीर अल-तबरी 6/371, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/7, और अल-मुफ़हम 7/330 देखें। (7) अल-मुफ़हम 7/331, और अल-नखाई के इस पाठ का उल्लेख अल-ज़मखशारी ने अल-कश्शाफ़ 1/497 में भी किया था। (8) अल-मुहतासब 1/181, इब्न जिन्नी ने कहा: यह इस विचार को पुष्ट करता है कि उनका इरादा 'रुबाअ' था, फिर अलिफ़ को हटा दिया और इसे दिप्तोत रखा, जैसा कि विलोपन से पहले था। (9) इब्न दुरैद ने अल-जमहराह 1/115 में इसे हनज़ला बिन मुसबिह को जिम्मेदार ठहराया, और कहा: कहा जाता है कि यह क़ुतरुब की एक रचना है।

سورة النساء: آیت ۳ ۳۰

﴿مِنَ النِّسَاءِ﴾ (عورتوں میں سے) اس بات کی دلیل ہے کہ 'نساء' (عورتیں) کا لفظ صرف ان کے لیے بولا جاتا ہے جو بلوغت کو پہنچ چکی ہوں۔ اور 'نساء' کا واحد 'نسوہ' ہے، اور 'نسوہ' کا اپنے لفظ سے کوئی واحد نہیں ہے، بلکہ 'امرأہ' (عورت) استعمال ہوتا ہے (۱)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ﴾ (دو دو، تین تین اور چار چار)۔ اعراب میں اس کا مقام 'ما' سے بدل ہونے کی بنا پر نصب ہے، اور یہ نکرہ ہے جو غیر منصرف ہے؛ کیونکہ یہ معدولہ اور صفت ہے؛ جیسا کہ ابو علی نے کہا (۲)۔

اور طبری نے کہا (۳): یہ معرفہ ہیں؛ کیونکہ ان پر الف لام داخل نہیں ہوتا، اور یہ تعریف (معرفہ ہونے) میں 'عُمر' کے درجے میں ہیں۔ یہ بات کوفی (نحوی) نے کہی (۴)۔ اور زجاج نے اس قول کو غلط قرار دیا ہے (۵)۔

اور کہا گیا: یہ اس لیے غیر منصرف ہے کہ یہ اپنے لفظ اور معنی سے معدول (پھیرا ہوا) ہے۔ چنانچہ 'أُحاد' ایک ایک سے معدول ہے، 'مَثنى' دو دو سے معدول ہے، 'ثُلاث' تین تین سے معدول ہے، اور 'رُباع' چار چار سے۔ اور ان میں سے ہر ایک میں دو لغات ہیں: 'فَعال' اور 'مَفْعَل'؛ کہا جاتا ہے: 'أُحاد' اور 'مَوْحَد'، 'ثُناء' اور 'مَثنى'، 'ثُلاث' اور 'مَثلث'، 'رُباع' اور 'مَرْبَع' (۶)، اور اسی طرح 'مَعْشر' اور 'عُشار' تک۔

اور ابو اسحاق ثعلبی نے ایک تیسری لغت نقل کی ہے: 'أحَد'، 'ثُنى'، 'ثُلث' اور 'رُبع'، جیسے 'عُمَر' اور 'زُفَر'۔ اور اسی طرح نخعی نے اس آیت میں قرأت کی (۷)۔

اور مہدوی نے نخعی اور ابن وثاب سے 'ثُلاثَ ورُبَع' نقل کیا ہے، 'رُبَع' میں بغیر الف کے، جو کہ تخفیف (آسانی) کے لیے 'رُباع' سے مقصور ہے (۸)، جیسا کہ کہا گیا:

اللہ کی طرف سے ایک سیلاب آیا، جو بند باغ کی طرف بڑھ رہا تھا (۹)۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴۳۳/۱۔ (۲) المحرر الوجيز ۷/۲۔ (۳) تفسير الطبري ۳۷۱/۶، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز میں نقل کیا ہے۔ (۴) ملاحظہ کریں معانی القرآن للفراء ۲۵۴/۱ - ۲۵۵۔ (۵) معانی القرآن ۲/۹۔ (۶) ملاحظہ کریں تفسير الطبري ۳۷۱/۶، والمحرر الوجيز ۷/۲، والمفهم ۳۳۰/۷۔ (۷) المفهم ۳۳۱/۷، اور نخعی کی اس قرأت کو زمخشری نے الکشاف ۴۹۷/۱ میں بھی ذکر کیا ہے۔ (۸) المحتسب ۱۸۱/۱، ابن جنی نے کہا: یہ اس بات کو تقویت دیتا ہے کہ ان کی مراد 'رباع' تھی پھر الف کو حذف کر دیا اور اس کے غیر منصرف رہنے کو برقرار رکھا، جیسا کہ وہ حذف سے پہلے تھا۔ (۹) ابن درید نے الجمہرہ ۱۱۵/۱ میں اسے حنظلہ بن مصبح کی طرف منسوب کیا ہے، کہا: اور کہا جاتا ہے: یہ قطرب کی بنائی ہوئی چیز ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 3 | 31

Al-Tha'labi said: No more than four is added to this structure except for a verse reported from Al-Kumayt (1): "They did not find you slow until you threw over the men ten qualities." Meaning: you stabbed ten (2). Ibn al-Dahhan said: Some of them stop at what has been heard, which is from 'ahad' (one by one) up to 'rubaa' (four by four), and they do not consider the verse due to its rarity.

Abu 'Amr ibn al-Hajib (3) said: It is said: 'ahad' and 'mawhad' (one by one), 'thunaa' and 'mathnaa' (two by two), 'thulath' and 'mathlath' (three by three), and 'ruba' and 'marba' (four by four). Is it said for what exceeds it up to nine or not? There is disagreement, the most correct of which is that it has not been proven. Al-Bukhari stated this in his Sahih (4).

The fact that it is a deviated form (ma'dul) means: it is not used in a position where non-deviated numbers are used; you say: "Two and three came to me," and it is not permissible to say "mathnaa and thulath," until something precedes it.

= Ibn al-Sayyid attributed it to Qutrub as in al-Khizana 10/361, and it is without attribution in al-Kamil 1/74 and 2/610, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 3/176, and Islah al-Mantiq p. 55 and 296, and al-Lisan (hrd) (ghll) (alh), and in it: "Harada harda al-janna" means: he intended its intention, and "aghallat al-day'a" means: the farm gave its crop. (1) His Diwan p. 152, and it is in al-Khizana 1/171. (2) Thus the author said, and al-Baghdadi mentioned in al-Khizana from al-Batalyawsi in the explanation of this verse: "yastarishuka" means: they find you slow, meaning: tardy, from "al-rayth" which is slowness. And "ramaytu" means: I increased. He says: when men grew up, you hastened to reach the goal sought by seekers of high honors, and that did not satisfy you until you exceeded them by ten qualities. See Al-Iqtisab p. 467. Al-Baghdadi said: Al-Hariri narrated in Al-Durra: "nisalan" instead of "khisalan", and the first is correct. (3) He is Othman bin Omar, the reciter, the jurist, the grammarian, the Maliki, the author of works. He taught at the Umayyad Mosque in Damascus, and at the Maliki Nuriya, then he moved from Damascus, entered Egypt, and presided at the Fadiliya. He died in Alexandria in the year (646 AH). Al-Siyar 23/264. (4) In the Book of Tafsir, before Hadith (4573), Al-Bukhari said: "The Arabs do not exceed ruba' (four by four)." Ibn Qutayba said in Adab al-Katib p. 567: "We have not heard anything exceeding that on this structure except the saying of Al-Kumayt." Abu Ubaidah said the same as Ibn Qutayba in Majaz al-Qur'an 1/116, and al-Tabari 6/373. Al-Mawardi narrated in al-Nukat wa al-'Uyun 1/450 from Abu Hatim his saying: "Rather, it has

appeared in their speech from one to ten," and he recited the poet's saying: Five struck an 'Abshami strike, while six managed not to be straight.

सूरह अन-निसा: आयत 3 | 31

अल-थलाबी ने कहा: इस निर्माण (शब्द रूप) में चार से अधिक नहीं जोड़ा जाता है, सिवाय अल-कुमैत (1) से वर्णित एक शेर के "उन्होंने तुम्हें धीमा नहीं पाया यहाँ तक कि तुमने पुरुषों के ऊपर दस गुणों की बौछार कर दी।" अर्थात: तुमने दस को ज़ख्मी किया (2)। इब्न अल-दहान ने कहा: उनमें से कुछ सुने गए शब्दों पर रुक जाते हैं, जो 'अहाद' (एक-एक) से 'रुबा' (चार-चार) तक है, और वे इस शेर को इसकी दुर्लभता के कारण नहीं मानते हैं।

अबू अम्र इब्न अल-हाजिब (3) ने कहा: यह कहा जाता है: 'अहाद' और 'मौहद' (एक-एक), 'थुना' और 'मथना' (दो-दो), 'थुलाथ' और 'मथलाथ' (तीन-तीन), और 'रुबा' और 'मरबा' (चार-चार)। क्या इसे नौ तक इसके अलावा कहा जाता है या नहीं? इसमें मतभेद है, जिनमें सबसे सही यह है कि यह सिद्ध नहीं हुआ है। अल-बुखारी ने अपने 'सहीह' (4) में इसे स्पष्ट किया है।

इसका 'मादुल' (विचलित रूप) होने का अर्थ है: इसका उपयोग उस स्थान पर नहीं किया जाता जहाँ गैर-विचलित संख्याओं का उपयोग किया जाता है; आप कहते हैं: "मेरे पास दो और तीन आए," और "मथना और थुलाथ" कहना जायज़ नहीं है, जब तक कि इससे पहले कुछ न हो।

= इब्न अल-सैयद ने इसे अल-ख़िज़ाना 10/361 के अनुसार कुतरुब से जोड़ा है, और यह अल-कामिल 1/74 और 2/610 में बिना किसी आरोप के है, और अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 3/176, और इस्लाह अल-मंतिक पृष्ठ 55 और 296, और अल-लिसान (hrd) (ghll) (alh) में, और इसमें है: "हरदा हरदा अल-जन्ना" का अर्थ है: उसने इसके उद्देश्य का इरादा किया, और "अघल्लत अल-दया" का अर्थ है: खेत ने अपनी फसल दी। (1) उनका दीवान पृष्ठ 152, और यह अल-ख़िज़ाना 1/171 में है। (2) लेखक ने ऐसा ही कहा है, और अल-बगदादी ने अल-ख़िज़ाना में अल-बतल्यौसी से इस शेर की व्याख्या में उल्लेख किया है: "यस्तरीशुका" का अर्थ है: वे तुम्हें सुस्त पाते हैं, यानी: धीमा, "अल-रायथ" से जिसका अर्थ है सुस्ती। और "रमयतु" का अर्थ है: मैंने बढ़ाया। वे कहते हैं: जब पुरुष बड़े हुए, तो तुम उच्च सम्मान के चाहने वालों द्वारा मांगे गए लक्ष्य तक पहुँचने के लिए दौड़े, और इसने तुम्हें तब तक संतुष्ट नहीं किया जब तक कि तुम दस गुणों से उनसे आगे नहीं निकल गए। अल-इक्तिसाब पृष्ठ 467 देखें। अल-बगदादी ने कहा: अल-हरीरी ने अल-दुर्रा में रिवायत की: "निसालन", "खिसालन" के बजाय, और पहला सही है। (3) वे उस्मान बिन उमर हैं, जो पाठक, न्यायविद, व्याकरणविद्, मालिकी और रचनाओं के लेखक हैं। उन्होंने दमिश्क की उमय्यद मस्जिद और

मालिकी नूरिया में पढ़ाया, फिर वे दमिश्क से चले गए, मिस्र में प्रवेश किया और फादिलिया में अध्यक्षता की। उनकी मृत्यु (646 हिजरी) में अलेक्जेंड्रिया में हुई। अल-सियार 23/264। (4) किताब अल-तफ़सीर में, हदीस (4573) से पहले, अल-बुखारी ने कहा: "अरब 'रुबा' (चार-चार) से आगे नहीं बढ़ते।" इब्न कुतैबा ने अदब अल-कातिब पृष्ठ 567 में कहा: "हमने अल-कुमैत के कथन के अलावा इस निर्माण पर उससे अधिक कुछ नहीं सुना।" अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरान 1/116 में इब्न कुतैबा की तरह ही कहा, और अल-तबरी 6/373 में। अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 1/450 में अबू हातिम से उनका यह कथन उद्धृत किया: "बल्कि, उनके भाषण में एक से दस तक आया है," और उन्होंने कवि का कथन सुनाया: पाँच ने एक अब्शामी प्रहार किया, जबकि छह ने सीधे न होने का प्रबंधन किया।

ثعلبی کہتے ہیں: اس وزن (ساخت) پر چار سے زیادہ کا اضافہ نہیں کیا جاتا سوائے ایک شعر کے جو کمیت (۱) سے منقول ہے: فلم يَستَريشُوكَ حتى رميـ ت فوق الرجال خصالاً عُشارا یعنی: تم نے دس کو زخمی کیا (۲)۔ ابن الدہان نے کہا: ان میں سے بعض سماعی (سنے ہوئے) پر رک جاتے ہیں جو کہ 'احاد' (ایک ایک) سے 'رباع' (چار چار) تک ہے، اور وہ اس شعر کا اس کی شذوذ (نادر ہونے) کی وجہ سے اعتبار نہیں کرتے۔

ابو عمرو بن الحاجب (۳) نے کہا: کہا جاتا ہے: 'احاد' اور 'موحد' (ایک ایک)، 'ثناء' اور 'مثنیٰ' (دو دو)، 'ثلاث' اور 'مثلث' (تین تین)، اور 'رباع' اور 'مربع' (چار چار)۔ کیا نو تک اس کے علاوہ میں بھی یہ کہا جاتا ہے یا نہیں؟ اس میں اختلاف ہے، سب سے صحیح بات یہ ہے کہ یہ ثابت نہیں ہے۔ بخاری نے اپنی صحیح (۴) میں اس کی صراحت کی ہے۔

اور اس کے معدول (پھرے ہوئے لفظ) ہونے کا معنی یہ ہے کہ: اسے اس جگہ استعمال نہیں کیا جاتا جہاں غیر معدول اعداد استعمال ہوتے ہیں؛ آپ کہتے ہیں: "میرے پاس دو اور تین آئے،" اور "مثنیٰ اور ثلاث" کہنا جائز نہیں ہے، جب تک کہ اس سے پہلے کچھ نہ آئے۔

= ابن السید نے اسے قطرب کی طرف منسوب کیا ہے جیسا کہ الخزانہ ۱۰/۳۶۱ میں ہے، اور الکامل ۱/۷۴ اور ۲/۶۱۰ میں یہ بلا نسبت ہے، اور معانی القرآن للفراء ۳/۱۷۶ میں، اور اصلاح المنطق ص ۵۵ اور ۲۹۶ میں، اور اللسان (حرد) (غلل) (أله) میں، اور اس میں ہے: "حرد حرد الجنۃ" کا مطلب ہے: اس نے اس کا قصد کیا، اور "أغلت الضيعۃ" کا مطلب ہے: زمین نے اپنی پیداوار دی۔ (۱) ان کا دیوان ص ۱۵۲، اور یہ الخزانہ ۱/۱۷۱ میں ہے۔ (۲) مصنف نے اسی طرح

کہا ہے، اور بغدادی نے الخزانہ میں بطلیوسی سے اس شعر کی شرح میں ذکر کیا ہے:

"یستریشوک" کا مطلب ہے: وہ تمہیں سست پاتے ہیں، یعنی دیر کرنے والا، "الریث" سے جس کا مطلب سستی ہے۔ اور "رمیت" کا مطلب ہے: میں نے بڑھا دیا۔ وہ کہتے ہیں: جب مرد پروان چڑھے تو تم اس مقصد تک پہنچنے میں جلدی کی جو عالی ہمت لوگ تلاش کرتے ہیں، اور اس نے تمہیں مطمئن نہیں کیا یہاں تک کہ تم دس خصلتوں میں ان سے بڑھ گئے۔ الاقتضاب ص ۴۶۷ دیکھیں۔ بغدادی نے کہا: حریری نے الدرة میں روایت کیا: "نصالاً" بجائے "خصالاً" کے، اور پہلا ہی صحیح ہے۔ (۳) وہ عثمان بن عمر ہیں، مقری، اصولی، نحوی، مالکی، صاحب تصانیف۔ انہوں نے جامع دمشق میں اور نوریہ مالکیہ میں پڑھایا، پھر دمشق سے ہجرت کر کے مصر چلے گئے اور فاضلیہ میں صدارت سنبھالی۔ وہ اسکندریہ میں سنہ (۶۴۶ھ) میں فوت ہوئے۔ السیر ۲۳/۲۶۴۔ (۴) کتاب التفسیر میں، حدیث (۴۵۷۳) سے پہلے، بخاری نے کہا: "عرب رباع (چار چار) سے تجاوز نہیں کرتے۔" ابن قتیبہ نے ادب الکاتب ص ۵۶۷ میں کہا: "ہم نے کمیت کے قول کے علاوہ اس وزن پر اس سے زیادہ کچھ نہیں سنا۔" ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۱/۱۱۶ میں ابن قتیبہ جیسا قول کہا، اور طبری ۶/۳۷۳ میں۔ ماوردی نے النکت والعیون ۱/۴۵۰ میں ابو حاتم سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: "بلکہ ان کے کلام میں ایک سے دس تک آیا ہے،" اور شاعر کا یہ قول پڑھا: ضربت خُماسٌ ضربة عبشمي أدار سُداس ألا يستقيما

Surah An-Nisa: Ayah 3

32

plural, such as: "The people came to me in ones, twos, threes, and fours"; without repetition. It is in the position of the circumstantial adverb (hal) here and in the verse(1).

And it can be an adjective, and an example of these numbers being adjectives is shown in His Almighty's saying: {owners of wings, two, three, and four} [Fatir: 1]. It is an adjective for "wings"(2), and it is indefinite; Sa'idah bin Ju'ayya(3) said:

But my family is in a valley whose companion ... are wolves that seek people in twos and ones.(4)

And Al-Farra' recited:

We killed because of him from among twos and ones ... with four of you and another fifth(5)

So he described "wolves" - which is indefinite - as "mathna" (twos) and "mawhad" (ones), and similarly the verse of Al-Farra'; i.e., we killed people; therefore these names do not decline (are diptotes) in definite or indefinite status. Al-Kisa'i and Al-Farra'(6) allowed their declension (sarf) in counting on the basis that it is indefinite. Al-Akhfash(7) claimed that if he named someone by it, he would decline it in the definite state.

(1) See Al-Nahr al-Madd min al-Bahr by Abu Hayyan on the margin of Al-Bahr 3/162. (2) Al-Zajjaj inferred in Ma'ani al-Qur'an 9/2 with this verse that these terms are indefinite because they occurred as an adjective for an indefinite noun. (3) One of the sons of Ka'b bin Kahil bin Al-Harith bin Tamim, an excellent Pre-Islamic poet, and his poetry is filled with rare words and obscure meanings. Al-Mu'talif wal-Mukhtalif by Al-Amidi p. 113. (4) Al-Kitab 3/226, Adab al-Katib 567, Al-Muqtadab 3/381, Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 1/432, Al-Iqtisab p. 467, and it is in Majaz al-Qur'an 1/116, and Al-Mudhakkar wal-Mu'annath by Abu Hatim al-Sijistani p. 48 with the narration: "mathna wa mawhada". His saying: "seeking people mathna and mawhad", Ibn al-Sayyid said: i.e. seeking people to eat them two by two, and one by one. (5) Tafsir al-Tabari 6/372, and Al-Nukat wal-'Uyun 1/449, and the two hemistichs occurred in two verses in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/254, which are: And if the boy infatuated with his mention ... we killed because of him from among mathna and mawhad With four

of you and another fifth ... and a sixth with the darkness in a Ma'bad spear (6) Ma'ani al-Qur'an for him 1/254. (7) Ma'ani al-Qur'an for him 1/432, and the author cited the saying of Al-Kisa'i, Al-Farra' and Al-Akhfash through An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/434.

सूरह अन-निसा: आयत 3

32

बहुवचन, जैसे: "लोग मेरे पास एक-एक, दो-दो, तीन-तीन और चार-चार करके आए"; बिना दोहराव के। यह यहाँ और आयत (1) में 'हाल' (परिस्थितिजन्य क्रिया विशेषण) के स्थान पर है।

और यह एक विशेषण भी हो सकता है, और इन संख्याओं के विशेषण होने का उदाहरण सर्वशक्तिमान के इस कथन में स्पष्ट है: {दो-दो, तीन-तीन और चार-चार पंखों वाले} [फातिर: 1]। यह "पंखों" (2) के लिए एक विशेषण है, और यह अनिश्चित है; साइदा बिन जुअया (3) ने कहा:

लेकिन मेरा परिवार एक ऐसी घाटी में है जिसका साथी... भेड़िये हैं जो लोगों को दो-दो और एक-एक करके ढूंढते हैं। (4)

और अल-फर्रा ने सुनाया:

हमने उसके कारण, दो-दो और एक-एक के बीच से मार डाला... तुममें से चार और एक अन्य पांचवें के साथ। (5)

तो उसने "भेड़ियों" का वर्णन किया - जो अनिश्चित है - "मथना" (दो-दो) और "मौहद" (एक-एक) के रूप में, और इसी तरह अल-फर्रा का छंद है; यानी: हमने लोगों को मार डाला; इसलिए ये संज्ञाएं निश्चित या अनिश्चित स्थिति में नहीं बदलती हैं (diptotes)। अल-किसाई और अल-फर्रा (6) ने गिनती में उनके रूपांतरण (सर्फ़) की अनुमति दी है इस आधार पर कि वे अनिश्चित हैं। अल-अखफश (7) ने दावा किया कि यदि वह इसके द्वारा किसी का नाम रखता है, तो वह उसे निश्चित अवस्था में रूपांतरित करेगा।

(1) अबू हय्यान द्वारा अल-नहर अल-मद्द मिन अल-बहर देखें, अल-बहर 3/162 के हाशिये पर। (2) अल-ज़ज्जाज ने मआनी अल-कुरान 9/2 में इस आयत से निष्कर्ष निकाला कि ये शब्द अनिश्चित हैं क्योंकि वे एक अनिश्चित संज्ञा के विशेषण के रूप में आए हैं। (3) काब बिन काहिल बिन अल-हारिस बिन तमीम के पुत्रों में से एक, एक उत्कृष्ट पूर्व-इस्लामी कवि, और उनकी कविता दुर्लभ शब्दों और अस्पष्ट अर्थों से भरी है। अल-मुतालिफ वल-मुख्तलिफ, अल-अमीदी द्वारा पृष्ठ 113। (4) अल-किताब 3/226, अदब अल-कातिब 567, अल-मुक्तदब 3/381, मआनी अल-कुरान अल-अखफश द्वारा 1/432, अल-इक्तिसाब पृष्ठ 467, और यह मजाज़ अल-कुरान 1/116 में है, और अल-मुधक्कर वल-

मुअन्नथ अबू हातिम अल-सिजिस्तानी द्वारा पृष्ठ 48 विवरण के साथ: "मथना व मौहदा"। उनका कहना: "लोगों को मथना और मौहद ढूंढना", इब्न अल-सय्यद ने कहा: यानी लोगों को दो-दो करके और एक-एक करके खाने के लिए ढूंढना। (5) तफ़सीर अल-तबरी 6/372, और अल-नुकत वल-उयून 1/449, और अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान 1/254 में दो छंदों में दो चरण आए, जो हैं: और अगर लड़का उसके उल्लेख से मुग्ध है... हमने उसके कारण मथना और मौहद के बीच से मार डाला तुममें से चार और एक अन्य पांचवें के साथ... और एक छठा अंधेरे के साथ एक माबद भाले में। (6) उनके लिए मआनी अल-कुरान 1/254। (7) उनके लिए मआनी अल-कुरान 1/432, और लेखक ने एराब अल-कुरान 1/434 में अन-नहहास के माध्यम से अल-किसाई, अल-फर्रा और अल-अखफश के कथन को उद्धृत किया।

سورہ النساء: آیت ۳

۳۲

جمع، جیسے: "لوگ میرے پاس ایک ایک، دو دو، تین تین اور چار چار کرکے آئے"؛ بغیر تکرار کے۔ یہ یہاں اور آیت(۱) میں حال کے مقام پر ہے۔

اور یہ صفت بھی ہوتی ہے، اور ان اعداد کے صفت ہونے کی مثال اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ظاہر ہوتی ہے: ﴿ دو دو، اور تین تین، اور چار چار پروں والے ﴾ [فاطر: ۱] تو یہ پروں (أجنحة) کی صفت ہے(۲)، اور یہ نکرہ ہے؛ اور ساعدہ بن جؤیہ(۳) نے کہا:

لیکن میرے اہل و عیال ایسی وادی میں ہیں جس کے مونس... بھیڑیے ہیں جو لوگوں کو دو دو اور ایک ایک کرکے تلاش کرتے ہیں۔(٤)

اور الفراء نے پڑھا:

ہم نے اس کے بدلے میں، دو دو اور ایک ایک کے درمیان سے قتل کیا... تم میں سے چار اور ایک پانچویں کے ساتھ۔(٥)

تو اس نے "بھیڑیوں" کی صفت بیان کی - جو کہ نکرہ ہے - "مثنیٰ" اور "موحد" کے ساتھ، اور اسی طرح الفراء کا شعر ہے؛ یعنی: ہم نے لوگوں کو قتل کیا۔ پس یہ اسماء معرفہ ہوں یا نکرہ، غیر منصرف ہوں گے۔ الکسائی اور الفراء(٦) نے عدد میں ان کے منصرف ہونے کی اجازت دی ہے اس بنیاد پر کہ وہ نکرہ ہیں۔ اور الاخفش(۷) کا خیال ہے کہ اگر ان سے کسی کا نام رکھا جائے تو وہ معرفہ میں منصرف ہوں گے۔

(١) ينظر النهر الماد من البحر لأبي حيان على هامش البحر ٣/ ١٦٢ . (٢) استدل الزجاج في معاني القرآن ٩/٢ بهذه الآية على أن هذه الألفاظ نكرة لأنها وقعت صفة لنكرة . (٣) أحد بني كعب بن كاهل بن الحارث بن تميم ، شاعر محسن جاهلي ، وشعره محشو بالغريب والمعاني الغامضة . المؤتلف والمختلف للآمدي ص ١١٣ . (٤) الكتاب ٣ / ٢٢٦ ، وأدب الكاتب ٥٦٧ ، والمقتضب ٣ / ٣٨١ ، ومعاني القرآن للأخفش ١ / ٤٣٢ ، والاقتضاب ص ٤٦٧ ، وهو في مجاز القرآن ١ / ١١٦ ، والمذكر والمؤنث لأبي حاتم السجستاني ص ٤٨ براوية : مثنى وموحدا . قوله : تبغى الناس مثنى وموحد ، قال ابن السيد : أي تطلب الناس لتأكلهم اثنين اثنين ، وواحداً واحداً . (٥) تفسير الطبري ٦ / ٣٧٢ ، والنكت والعيون ١/ ٤٤٩ ، ووقع الشطران في بيتين في معاني القرآن للفراء ١ / ٢٥٤ وهما : وإن الغلام المستهام بـذكره ... قتلنا به من بين مثنى وموحد بأربـعـةٍ مـنـكـم وآخـر خامس ... وسـادٍ مـع الإظـلام في رمـح معبـد (٦) معاني القرآن له ١ / ٢٥٤ . (٧) معاني القرآن له ١ / ٤٣٢ ، ونقل المصنف قول الكسائي والفراء والأخفش بواسطة النحاس في إعراب القرآن ١ / ٤٣٤ .

Surah An-Nisa: Verse 3 | 33

...and the indefinite; because justice has departed from it. Eighth: Know that this count: 'two and three and four', does not indicate the permission of nine, as was said by those whose understanding of the Book and the Sunnah was remote, and who turned away from what the predecessors of this nation were upon, and claimed that the 'and' (waw) is cumulative; and they supported that by the fact that the Prophet ﷺ married nine, and gathered them under his protection. Those who resorted to this ignorance and spoke this word are the Rafidha and some people of the Dhahiri school; they made 'mathna' (twos) like two, and likewise 'thulath' (threes) and 'ruba' (fours) (1). Some of the Dhahiri school went even to what is uglier than that, saying it is permissible to combine eighteen; clinging to the idea that the 'justice' in those forms signifies repetition, and 'and' is for addition; so they made 'mathna' mean two-two, and likewise three and four. All of this is ignorance of the language and the Sunnah, and opposition to the consensus of the Ummah; since it has not been heard from any of the Companions or the Successors that he combined under his protection more than four (2). Malik recorded in his Muwatta, and An-Nasa'i and Al-Daraqutni in their Sunans: that the Prophet ﷺ said to Ghaylan bin Salamah (3) Al-Thaqafi when he embraced Islam and had ten wives: 'Choose four of them, and separate from the rest' (4). And in the book of Abu Dawood (5): From Al-Harith bin Qays, he said: 'I embraced Islam and I had eight wives...'

(1) Al-Mufhim 7/326 - 327. (2) Al-Mufhim 7/328 - 329, and see Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/312 - 313. (3) It occurred in copies and Al-Mufhim as 'Ghaylan bin Umayyah', and the corrected is from the sources of graduation. Ghaylan bin Salamah was one of the faces of Thaqif, a noble poet, he and his sons embraced Islam after the conquest of Taif, and he died at the end of Umar's caliphate. Al-Isabah 8/63. (4) Narrated by Ahmad (4609), Al-Tirmidhi (1128), An-Nasa'i (as mentioned by Hafiz Ibn Hajar in Talkhis al-Habir 3/169), Al-Daraqutni (3684) and others, from the hadith of Ibn Umar, and it is not preserved as Al-Tirmidhi quoted from Al-Bukhari. Narrated by Malik 2/586 from Al-Zuhri who said: It reached me... and narrated by Abu Dawood in Al-Marasil (234) and Al-Daraqutni (3686) from Al-Zuhri as a mursal report, which is more correct, as in 'Ilal Ibn Abi Hatim 1/401, and Ahmad said (as quoted by Hafiz Ibn Hajar in Talkhis al-Habir): This hadith is not authentic, but the practice is upon it, and Al-Tirmidhi said something similar. (5) Sunan Abi Dawood (2241).

सूरह अन-निसा: आयत 3 | 33

...और अनिश्चित (नकिरा); क्योंकि उससे न्याय (अदल) समाप्त हो गया है। आठवां: जान लें कि यह संख्या: 'दो-दो, और तीन-तीन, और चार-चार', नौ की अनुमति का संकेत नहीं देती है, जैसा कि उन लोगों ने कहा जिनकी किताब और सुन्नत की समझ कम थी, और जिन्होंने इस उम्मत के पूर्वजों (सलफ) के मार्ग को छोड़ दिया, और दावा किया कि 'वाव' (और) जोड़ने के लिए है; और उन्होंने इस बात से समर्थन लिया कि पैगंबर ﷺ ने नौ से निकाह किया था और उन्हें अपनी सुरक्षा में एक साथ रखा था। जो लोग इस अज्ञानता में पड़े और यह बात कही, वे राफ़िदा और कुछ ज़ाहिरी विचारधारा के लोग हैं; उन्होंने 'मथना' को दो के समान माना, और इसी तरह तीन और चार को भी (1)। कुछ ज़ाहिरी विचारधारा वाले इससे भी अधिक बुरी बात की ओर गए, उन्होंने अठारह को एक साथ रखने की अनुमति दी; इस तर्क के साथ कि उन रूपों में 'अदल' दोहराव का अर्थ देता है, और 'वाव' योग के लिए है; इसलिए उन्होंने 'मथना' का अर्थ दो-दो निकाला, और इसी तरह तीन और चार। यह सब भाषा और सुन्नत की अज्ञानता है, और उम्मत की आम सहमति (इज्मा) के खिलाफ है; क्योंकि किसी भी सहाबी या ताबिई से यह नहीं सुना गया कि उन्होंने अपनी सुरक्षा में चार से अधिक को एक साथ रखा हो (2)। मलिक ने अपने मुवत्ता में, और अन-नसाई और अल-दराकुतनी ने अपनी सुनन में उल्लेख किया है: कि पैगंबर ﷺ ने ग़ैलान बिन सलामा (3) अल-थकाफी से कहा, जब उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया और उनके पास दस पत्नियाँ थीं: 'उनमें से चार को चुन लो, और बाकी को छोड़ दो' (4)। और अबू दाऊद की किताब (5) में: अल-हारिस बिन कैस से रिवायत है, उन्होंने कहा: 'मैं इस्लाम लाया और मेरे पास आठ पत्नियाँ थीं...'

(1) अल-मुफ्हिम 7/326 - 327। (2) अल-मुफ्हिम 7/328 - 329, और देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/312 - 313। (3) प्रतियों और अल-मुफ्हिम में यह 'ग़ैलान बिन उमय्या' के रूप में आया है, और सही नाम स्रोतों से लिया गया है। ग़ैलान बिन सलामा थकीफ के प्रमुखों में से एक थे, एक महान कवि थे, उन्होंने और उनके पुत्रों ने ताइफ की विजय के बाद इस्लाम स्वीकार किया, और उमर के खिलाफत के अंत में उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा 8/63। (4) अहमद (4609), तिरमिज़ी (1128), अन-नसाई (जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर 3/169 में उल्लेख किया है), अल-दराकुतनी (3684) और अन्य लोगों द्वारा इब्न उमर की हदीस से वर्णित है, और यह संरक्षित नहीं है जैसा कि तिरमिज़ी ने बुखारी से उद्धृत किया है। मलिक 2/586 ने अल-ज़ुहरी से रिवायत की है जिन्होंने कहा: मुझ तक खबर पहुंची... और अबू दाऊद ने अल-मरासील

(234) में और अल-दराकुतनी (3686) ने अल-ज़ुहरी से मुरसल रूप में रिवायत की है, जो अधिक सही है, जैसा कि इलल इब्न अबी हातिम 1/401 में है, और अहमद ने कहा (जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर में उद्धृत किया है): यह हदीस सही नहीं है, लेकिन इस पर अमल है, और तिरमिज़ी ने भी ऐसा ही कहा। (5) सुनन अबी दाऊद (2241)।

...اور نکرہ؛ کیونکہ اس سے عدل زائل ہو چکا ہے۔ آٹھویں بات: جان لو کہ یہ عدد: 'دو دو، اور تین تین، اور چار چار'، نو کی اجازت پر دلالت نہیں کرتا، جیسا کہ ان لوگوں نے کہا جن کی کتاب و سنت کی سمجھ دور تھی، اور انہوں نے اس امت کے سلف کے طریقے سے اعراض کیا، اور دعویٰ کیا کہ 'واؤ' جمع کے لیے ہے؛ اور اس کی تائید اس بات سے کی کہ نبی ﷺ نے نو نکاح کیے تھے، اور انہیں اپنی عصمت میں جمع رکھا تھا۔ جو لوگ اس جہالت کا شکار ہوئے اور یہ قول کہا وہ رافضہ اور بعض اہل ظاہر ہیں؛ پس انہوں نے 'مثنیٰ' کو دو کی طرح قرار دیا، اور اسی طرح ثلاث اور رباع کو (۱)۔ بعض اہل ظاہر اس سے بھی زیادہ قبیح قول کی طرف گئے، انہوں نے اٹھارہ کو جمع کرنے کی اجازت دی؛ اس بات سے تمسک کرتے ہوئے کہ ان صیغوں میں عدل تکرار کا فائدہ دیتا ہے، اور 'واؤ' جمع کے لیے ہے؛ چنانچہ انہوں نے 'مثنیٰ' کا معنی دو دو کر دیا، اور اسی طرح تین اور چار۔ یہ سب زبان اور سنت سے جہالت ہے، اور امت کے اجماع کی مخالفت ہے؛ کیونکہ صحابہ یا تابعین میں سے کسی سے یہ نہیں سنا گیا کہ اس نے اپنی عصمت میں چار سے زیادہ عورتیں جمع کی ہوں (۲)۔ امام مالک نے اپنی موطا میں، اور نسائی اور دارقطنی نے اپنی سنن میں روایت کیا ہے: کہ نبی ﷺ نے غیلان بن سلمہ (۳) ثقفی سے فرمایا جب وہ اسلام لائے اور ان کے نکاح میں دس عورتیں تھیں: 'ان میں سے چار کو منتخب کر لو، اور باقیوں کو جدا کر دو' (۴)۔ اور ابو داؤد کی کتاب (۵) میں ہے: حارث بن قیس سے روایت ہے، انہوں نے کہا: 'میں اسلام لایا اور میرے پاس آٹھ بیویاں تھیں...'

(۱) المفہم ۷/۳۲۶ - ۳۲۷۔ (۲) المفہم ۷/۳۲۸ - ۳۲۹، اور دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۱/۳۱۲ - ۳۱۳۔ (۳) نسخوں اور المفہم میں 'غیلان بن امیہ' واقع ہوا ہے، اور درست وہی ہے جو

تخریج کے مصادر میں ہے۔ غیلان بن سلمہ ثقیف کے معززین میں سے تھے، ایک شریف شاعر تھے، وہ اور ان کی اولاد فتح طائف کے بعد اسلام لائے، اور عمر رضی اللہ عنہ کی خلافت کے آخر میں وفات پائی۔ الاصابة ۸/۶۳۔ (۴) اسے احمد (۴۶۰۹)، ترمذی (۱۱۲۸)، نسائی (جیسا کہ حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ۳/۱۶۹ میں ذکر کیا ہے)، دارقطنی (۳۶۸۴) اور دیگر نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ محفوظ نہیں ہے جیسا کہ ترمذی نے بخاری سے نقل کیا ہے۔ اور اسے مالک نے ۲/۵۸۶ میں زہری سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی... اور اسے ابو داؤد نے المراسیل (۲۳۴) میں اور دارقطنی (۳۶۸۶) نے زہری سے مرسل روایت کیا ہے، اور یہی زیادہ صحیح ہے، جیسا کہ علل ابن ابی حاتم ۱/۴۰۱ میں ہے، اور امام احمد نے کہا (جیسا کہ حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر میں ان سے نقل کیا ہے): یہ حدیث صحیح نہیں ہے، لیکن عمل اسی پر ہے، اور اسی طرح کی بات ترمذی نے کہی۔ (۵) سنن ابی داؤد (۲۲۴۱)۔

I mentioned that to the Prophet ﷺ, and he said: "Choose four of them."

Muqatil said: Qais bin Al-Harith had eight free women with him. When this verse was revealed, the Messenger of Allah ﷺ ordered him to divorce four and keep four (1). Thus he said: Qais bin Al-Harith, but the correct view is that it was Harith bin Qais Al-Asadi, as mentioned by Abu Dawud (2). Similarly, Muhammad bin Al-Hasan narrated in the book "Al-Siyar al-Kabir" that it was Harith bin Qais, which is well-known among the jurists (3).

As for what was permitted of that for the Prophet ﷺ, that is one of his specific characteristics, as will be explained in "Al-Ahzab" (4).

As for their saying that the 'waw' (and) is collective, this has been said, but Allah Almighty addressed the Arabs in the most eloquent of languages. The Arabs do not refrain from saying 'nine', and saying 'two and three and four'. Likewise, they find it distasteful for someone to say: "Give so-and-so four, six, eight," and not say "eighteen" (5). Rather, the 'waw' in this place is a substitute, meaning: marry three (6) instead of two, and four instead of three; therefore, it was joined with 'waw' and not with 'aw' (or); because it is possible that the one who has two may not have three; and the one who has three may not have four.

As for their saying that 'mathna' implies two, 'thulath' three, and 'rubaa' four, then you judge by what is not...

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/332. (2) Abu Dawud also mentioned after the aforementioned Hadith from his teacher Ahmad bin Ibrahim that the correct name is Qais bin Al-Harith. Al-Hafiz said in 'Al-Isaba' 8/176: Qais bin Al-Harith, and it was said: Al-Harith bin Qais, and the second is more likely because it is the opinion of the majority, and Ahmad bin Ibrahim al-Dawraqi and a group were certain of the first, and the second: Al-Bukhari, Ibn al-Sakan, and others. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/332. (4) In the interpretation of verse: (50), the sixteenth issue. (5) See Al-Wasit by Al-Wahidi 2/8. (6) In the manuscripts: three (thulathah), and in (m): three (thulathan), and the confirmed text is from 'Ahkam al-Qur'an' by Al-Kiya Al-Tabari 1/318, and the speech is from him.

सूरा अन-निसा: आयत 3 | 34

मैंने इसका उल्लेख पैगंबर ﷺ से किया, तो उन्होंने कहा: "उनमें से चार को चुन लो।"

मुकातिल ने कहा: कैस बिन अल-हरिस के पास आठ स्वतंत्र स्त्रियाँ थीं; जब यह आयत उतरी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें चार को तलाक देने और चार को रखने का आदेश दिया (1)। उन्होंने ऐसा ही कहा: कैस बिन अल-हरिस, लेकिन सही बात यह है कि वह हारिस बिन कैस अल-असदी थे, जैसा कि अबू दाऊद ने उल्लेख किया है (2)। इसी तरह, मुहम्मद बिन अल-हसन ने 'किताब अल-सियार अल-कबीर' में वर्णन किया है कि वह हारिस बिन कैस थे, और यही न्यायविदों के बीच प्रसिद्ध है (3)।

जहाँ तक पैगंबर ﷺ के लिए जो अनुमति दी गई थी, वह उनकी विशिष्टताओं में से है, जैसा कि "अल-अहज़ाब" (4) में स्पष्ट किया जाएगा।

जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है कि 'वाव' (और) जोड़ने वाला है, तो ऐसा कहा गया है, लेकिन अल्लाह तआला ने अरबों को सबसे प्रभावशाली भाषाओं में संबोधित किया है। अरब 'नौ' कहने से नहीं बचते, और 'दो और तीन और चार' कहने से। इसी तरह, वे उस व्यक्ति के कथन को अनुचित समझते हैं जो कहता है: "फलां को चार छह आठ दे दो", और यह नहीं कहता "अठारह" (5)। बल्कि, इस स्थान पर 'वाव' एक विकल्प (बदल) है, अर्थात: दो के बजाय तीन (6) से निकाह करो, और तीन के बजाय चार से; इसीलिए इसे 'वाव' के साथ जोड़ा गया है न कि 'औ' (या) के साथ; क्योंकि यह संभव है कि जिसके पास दो हों उसके पास तीन न हों; और जिसके पास तीन हों उसके पास चार न हों।

जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है कि 'मथना' का अर्थ दो है, 'थुलथ' का तीन, और 'रुबा' का चार, तो आप उससे न्याय करते हैं जो...

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/332। (2) अबू दाऊद ने अपने गुरु अहमद बिन इब्राहिम से उक्त हदीस के बाद यह भी उल्लेख किया कि सही नाम कैस बिन अल-हरिस है। अल-हाफिज़ ने 'अल-इसाबा' 8/176 में कहा: कैस बिन अल-हरिस, और कहा गया: अल-हरिस बिन कैस, और दूसरा अधिक संभावित है क्योंकि यह बहुमत की राय है, और अहमद बिन इब्राहिम अल-दौरकी और एक समूह ने पहले पर निश्चय किया, और दूसरे पर: अल-बुखारी, इब्न अल-सकन और अन्य। (3) तफ़सीर

अबी अल-लैथ 1/332। (4) आयत: (50) की व्याख्या में, सोलहवां मुद्दा। (5) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत देखें 2/8। (6) पांडुलिपियों में: तीन (थलाथा), और (म) में: तीन (थलाथान), और पुष्ट पाठ अल-किया अल-तबरी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' 1/318 से है, और भाषण उन्हीं का है।

میں نے نبی ﷺ سے اس کا ذکر کیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”ان میں سے چار کو منتخب کر لو۔“

مقاتل نے کہا: قیس بن الحارث کے پاس آٹھ آزاد عورتیں تھیں؛ پس جب یہ آیت نازل ہوئی تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں چار کو طلاق دینے اور چار کو رکھنے کا حکم دیا (۱)۔ انہوں نے اسی طرح کہا: قیس بن الحارث، لیکن صحیح یہ ہے کہ وہ حارث بن قیس الاسدی تھے جیسا کہ ابو داؤد نے ذکر کیا ہے (۲)۔ اسی طرح محمد بن الحسن نے کتاب السیر الکبیر میں روایت کیا ہے کہ وہ حارث بن قیس تھے، اور یہی فقہاء کے ہاں معروف ہے (۳)۔

رہی بات وہ جو نبی ﷺ کے لیے مباح کی گئی تھی، تو وہ آپ کی خصوصیات میں سے ہے، جیسا کہ "الاحزاب" (۴) میں اس کا بیان آئے گا۔

رہی ان کی یہ بات کہ 'واؤ' جمع کرنے کے لیے ہے، تو یہ کہا گیا ہے، لیکن اللہ تعالیٰ نے عربوں کو فصیح ترین زبان میں مخاطب کیا ہے۔ اور عرب 'نو' کہنے سے نہیں کتراتے، اور 'دو اور تین اور چار' کہنے سے۔ اسی طرح وہ اس شخص کے قول کو ناپسند کرتے ہیں جو کہے: ”فلاں کو چار چھ آٹھ دو“، اور یہ نہ کہے ”اٹھارہ“ (۵)۔ بلکہ اس مقام پر 'واؤ' بدل ہے، یعنی: دو کے بدلے تین (۶) سے نکاح کرو، اور تین کے بدلے چار سے؛ اسی لیے اسے 'واؤ' کے ذریعے عطف کیا گیا ہے نہ کہ 'او' (یا) کے ذریعے؛ اس لیے کہ جائز ہے کہ دو والوں کے پاس تین نہ ہوں؛ اور تین والوں کے پاس چار نہ ہوں۔

رہی ان کی یہ بات کہ 'مثنیٰ' دو، 'ثلاث' تین، اور 'رباع' چار کا تقاضا کرتی ہے، تو تم اس چیز کا حکم دیتے ہو جو...

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۳۳۲۔ (۲) ابو داؤد نے مذکورہ حدیث کے بعد اپنے شیخ احمد بن ابراہیم سے یہ بھی ذکر کیا کہ صحیح قیس بن الحارث ہے۔ الحافظ نے الاصابہ ۸/ ۱۷۶ میں کہا: قیس بن الحارث، اور کہا گیا: الحارث بن قیس، اور دوسرا زیادہ مشابہ ہے کیونکہ یہ جمہور کا قول ہے، اور احمد بن ابراہیم الدورقی اور ایک جماعت نے پہلے پر یقین ظاہر کیا، اور دوسرے پر: البخاری، ابن السکن وغیرہ نے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۳۳۲۔ (۴) آیت: (۵۰) کی تفسیر میں، سولہواں مسئلہ۔ (۵) دیکھئے الوسیط للواحدی ۲ / ۸۔ (۶) خطی نسخوں میں: ثلاثہ، اور (م) میں: ثلاثاً، اور ثابت شدہ متن الکیا الطبری کی احکام القرآن ۱ / ۳۱۸ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

Surah An-Nisa: Ayah 3 35 ...people of the language agree with them, and [it is] ignorance on their part. Similarly, the ignorance of others [lies in thinking] that 'mathna' (two by two) implies two and two, and 'thulath' (three by three) implies three and three, and 'ruba'a' (four by four) implies four and four, and they did not know that two two, three three, and four four are a limitation of the number. 'Mathna', 'thulath', and 'ruba'a' are different from that. In the modified numbers among the Arabs, there is an added meaning not present in the original; that is, when they say: 'The horses came mathna', they only mean by that two by two; i.e., they came in pairs (1). Al-Jawhari said (2): And likewise [all] modified numbers. Others said: If (3) you say: 'A people came to me mathna, or thulath, or uhad, or 'ushar', you only mean that they came to you one by one, or two by two, or three by three, or ten by ten. This meaning is not in the original; because if you say: 'A group of three three came to me, or a group of ten ten (4)', you have limited the number of people by your saying: three and ten. But if you say: 'They came to me ruba'a and thuna', you have not limited their number. You only mean that they came to you four by four, or two by two. Whether their number was many or few in this regard, limiting every form to the minimum it implies, according to his claim, is arbitrary. As for the disagreement among Muslim scholars regarding one who marries a fifth wife while he already has four, it is as follows: Ninth: Malik and Al-Shafi'i said: He is subject to the prescribed punishment (hadd) if he was knowledgeable. Abu Thawr also said this. Al-Zuhri said: He is to be stoned if he was knowledgeable, and if he was ignorant: the lesser of the two punishments, which is flogging, and she has her mahr (dowry), and they are to be separated, and they shall never be together. Another group said: There is no hadd punishment on him for any of that. This is the opinion of Al-Nu'man. Ya'qub and Muhammad said: He is subject to hadd for marrying an unmarriageable relative (mahram), and he is not subject to hadd in other cases of marriage. This is like...

---

(1) See Al-Mufhim 7/327 - 329. (2) Al-Sihah (thuluth), and the author quoted him through Abu Al-Abbas in Al-Mufhim 7/327, and what is between brackets is from them. (3) In the manuscripts: so if. (4) In (Zha): a people of three or a people of ten came to me, without repetition.

सूरा अन-निसा: आयत 3 35 ...भाषा के लोग उनसे सहमत हैं, और यह उनकी ओर से अज्ञानता है। इसी तरह दूसरों की अज्ञानता [इस बात में है] कि 'मथना' (दो-दो) का अर्थ है दो और दो, और 'थुलाथ' (तीन-तीन) का अर्थ है तीन और तीन, और 'रुबाअ' (चार-चार) का अर्थ है चार और चार, और वे नहीं जानते थे कि दो दो, तीन तीन और चार चार संख्या का परिसीमन है। 'मथना', 'थुलाथ' और 'रुबाअ' इससे अलग हैं। अरबों के बीच परिवर्तित संख्याओं (अदद मादूल) में एक अतिरिक्त अर्थ होता है जो मूल में नहीं होता; और वह यह है कि जब वे कहते हैं: 'घोड़े मथना आए', तो उनका मतलब केवल दो-दो से होता है; यानी, वे जोड़ों में आए (1)। अल-जौहरी ने कहा (2): और इसी तरह [सभी] परिवर्तित संख्याएँ। अन्यों ने कहा: यदि (3) आप कहें: 'मेरे पास लोग मथना, या थुलाथ, या उहाद, या उशार आए', तो आपका मतलब केवल यह है कि वे आपके पास एक-एक करके या दो-दो करके या तीन-तीन करके या दस-दस करके आए। यह अर्थ मूल में नहीं है; क्योंकि यदि आप कहें: 'तीन-तीन लोगों का एक समूह मेरे पास आया, या दस-दस का एक समूह (4)', तो आपने अपने कहने से लोगों की संख्या को सीमित कर दिया है: तीन और दस। लेकिन यदि आप कहें: 'वे मेरे पास रुबाअ और थुना आए', तो आपने उनकी संख्या सीमित नहीं की है। आपका मतलब केवल यह है कि वे आपके पास चार-चार करके या दो-दो करके आए। चाहे उनकी संख्या अधिक हो या कम, इस मामले में प्रत्येक रूप को उसके द्वारा सुझाए गए न्यूनतम तक सीमित करना, उनके दावे के अनुसार, मनमाना है। जहाँ तक मुस्लिम विद्वानों के बीच उस व्यक्ति के संबंध में मतभेद है जो चार पत्नियाँ होने पर पाँचवीं से विवाह करता है, वह इस प्रकार है: नौवीं: मलिक और अल-शाफ़ई ने कहा: यदि वह जानता था तो उस पर 'हद' (निर्धारित दंड) लागू होगा। अबू थौर ने भी यही कहा। अल-जुहरी ने कहा: यदि वह जानता था तो उसे संगसार (रजम) किया जाएगा, और यदि वह अज्ञानी था: तो दो दंडों में से कम वाला, जो कि कोड़े मारना है, और उसे उसका महर मिलेगा, और उन्हें अलग कर दिया जाएगा, और वे कभी भी साथ नहीं रह सकते। एक अन्य समूह ने कहा: इनमें से किसी भी बात के लिए उस पर कोई 'हद' दंड नहीं है। यह अल-नुमान का मत है। याकूब और मुहम्मद ने कहा: महरम (रक्त संबंधी) से विवाह करने पर उसे हद दी जाएगी, और विवाह के अन्य मामलों में उसे हद नहीं दी जाएगी। यह इस तरह है जैसे...

---

(1) अल-मुफ़हिम 7/327 - 329 देखें। (2) अल-सिहाह (थुलुथ), और लेखक ने अल-मुफ़हिम 7/327 में अबू अल-अब्बास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उन्हीं से है।

(3) पांडुलिपियों में: तो यदि। (4) (ज़्हा) में: तीन के लोग या दस के लोग मेरे पास आए, बिना दोहराव के।

سورة النساء: آیت 3 35 ...اہلِ لسان (زبان والے) اس پر ان سے اتفاق کرتے ہیں، اور یہ ان کی جہالت ہے۔ اسی طرح دوسروں کی جہالت [اس بات میں ہے] کہ 'مثنیٰ' کا تقاضا دو دو ہے، اور 'ثلاث' کا تین تین، اور 'رباع' کا چار چار، اور وہ نہیں جانتے تھے کہ دو دو، سہ سہ، اور چار چار، عدد کا احاطہ (حصر) کرنا ہے۔ جبکہ مثنیٰ، ثلاث اور رباع اس کے برعکس ہیں۔ عربوں کے ہاں معدول عدد میں ایک زائد معنی ہوتا ہے جو اصل میں نہیں ہوتا؛ اور وہ یہ ہے کہ جب وہ کہتی ہے: 'گھوڑے مثنیٰ آئے'، تو اس سے اس کی مراد صرف دو دو ہوتی ہے؛ یعنی: وہ جوڑوں کی شکل میں آئے (1)۔ الجوہری نے کہا (2): اور اسی طرح عدد کے [تمام] معدول کلمات۔ اور دوسروں نے کہا: جب (3) تم کہو: 'میرے پاس لوگ مثنیٰ، یا ثلاث، یا احاد، یا عشار آئے'، تو تمہاری مراد صرف یہ ہوتی ہے کہ وہ تمہارے پاس ایک ایک کر کے، یا دو دو کر کے، یا تین تین کر کے، یا دس دس کر کے آئے۔ اور یہ معنی اصل میں نہیں ہے؛ کیونکہ جب تم کہو: 'میرے پاس تین تین لوگ آئے، یا دس دس لوگ (4)'، تو تم نے اپنے اس قول سے کہ 'تین اور دس' لوگوں کی تعداد کو محدود کر دیا ہے۔ لیکن جب تم کہو: 'وہ میرے پاس رباع اور ثناء (دو دو) آئے'، تو تم نے ان کی تعداد کو محدود نہیں کیا۔ تمہاری مراد صرف یہ ہے کہ وہ تمہارے پاس چار چار، یا دو دو کر کے آئے۔ اس باب میں ان کی تعداد زیادہ ہو یا کم، ہر صیغے کو اس کے کم سے کم معنی پر منحصر کرنا، اس کے دعوے کے مطابق من مانی (تحکم) ہے۔ رہا مسلم علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف جو چار بیویاں ہوتے ہوئے پانچویں سے نکاح کر لے، تو وہ یہ ہے: نویں: امام مالک اور امام شافعی نے کہا: اگر وہ (حرمت کا) عالم ہو تو اس پر حد واجب ہے۔ ابو ثور نے بھی یہی کہا۔ الزہری نے کہا: اگر وہ عالم ہو تو اسے رجم کیا جائے گا، اور اگر وہ جاہل ہو تو: دونوں حدوں میں سے کم والی حد یعنی کوڑے لگانا، اور عورت کے لیے اس کا مہر ہوگا، اور ان دونوں

کے درمیان جدائی کر دی جائے گی، اور وہ کبھی جمع نہیں ہو سکیں گے۔ ایک گروہ نے کہا: ان میں سے کسی چیز پر اس پر کوئی حد نہیں ہے۔ یہ امام ابو حنیفہ (النعمان) کا قول ہے۔ یعقوب (امام ابو یوسف) اور محمد (امام محمد بن حسن شیبانی) نے کہا: ذواتِ محرم (جن سے نکاح حرام ہے) کے معاملے میں حد لگائی جائے گی، اور اس کے علاوہ دیگر نکاح میں حد نہیں لگائی جائے گی۔ یہ اس کی مثال ہے جیسے...

---

(1) دیکھئے المفہم 7/327 - 329۔ (2) الصحاح (ثلث)، اور مصنف نے اسے ابو العباس کے واسطے سے المفہم 7/327 میں نقل کیا ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی کی طرف سے ہے۔ (3) قلمی نسخوں میں: 'فاذا' ہے۔ (4) (ظ) کے نسخے میں: 'جاءنی قوم ثلاثۃ او قوم عشرۃ'، بغیر تکرار کے ہے۔

Page 36 Surah An-Nisa: Verse 3

... marries a Magian woman, or five women in one contract, or enters into a mut'a marriage(1), or marries without witnesses, or a slave woman whom he marries without the permission of her master. Abu Thawr said: If he knows that this is not permissible for him, he must be punished with the fixed penalty (hadd) for all of them, except for marrying without witnesses [and marrying a Magian woman]. There is a third opinion stated by Al-Nakha'i regarding a man who intentionally marries a fifth wife before the waiting period ('iddah) of his fourth wife has ended: [his punishment is] a hundred lashes and he is not exiled. This is the fatwa of our scholars regarding the fifth wife as mentioned by Ibn Al-Mundhir(2), so what about what is beyond that? Tenthly: Az-Zubayr bin Bakkar mentioned: Ibrahim Al-Hizami narrated to me, from Muhammad bin Ma'n Al-Ghifari, who said: A woman came to Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) and said: "O Commander of the Faithful, my husband fasts during the day and prays throughout the night, and I dislike to complain about him while he is performing acts of obedience to Allah, the Mighty and Sublime." He said to her: "What a good husband(3) your husband is!" She kept repeating her statement to him, and he kept repeating his answer to her. Then Ka'b Al-Azdi(4) said to him: "O Commander of the Faithful, this woman is complaining about her husband keeping away from her bed." Umar said: "As you have understood her speech, judge between them." Ka'b said: "Bring me her husband." He was brought, and Ka'b said to him: "Your wife here is complaining about you." He said: "Is it about food or drink?" He said: "No." Then the woman said: O wise judge, whose guidance is sound ... his mosque has distracted my companion from my bed. His worship has made him uninterested in my couch ... so give your judgment, O Ka'b, and do not hesitate. Day and night he does not sleep ... so I am not praising him in the matter of women. Her husband said: What made me uninterested in her bed and her anklets ... is that I am a man overwhelmed by what has descended (the revelation/fear of God).

---

(1) In (D): 'mu'tada' (woman in waiting period), in (Zha): 'mu'tad'. (2) In Al-Ishraf 39/2, and what was previously in brackets is from it. (3) In (Kha) and (Zha): "What a good man". (4) In the copies: 'Al-Asadi', and what is established is from biography sources; he is Ka'b bin Sur, the judge of Basra, appointed by Umar and Uthman, and he was among the noblemen and scholars of men, killed on the Day of the Camel. As-Siyar 524/3.

पृष्ठ 36 सूरह अन-निसा: आयत 3

... एक पारसी महिला से शादी करता है, या एक ही निकाह में पाँच महिलाएँ, या मुतअ निकाह(1) करता है, या बिना गवाहों के शादी करता है, या एक दासी जिससे वह उसके मालिक की अनुमति के बिना शादी करता है। अबू थौर ने कहा: यदि वह जानता है कि यह उसके लिए जायज़ नहीं है, तो उसे इन सभी के लिए निर्धारित सजा (हद) दी जानी चाहिए, सिवाय बिना गवाहों के शादी करने [और पारसी महिला से शादी करने] के। एक तीसरा विचार अन-नखई द्वारा उस व्यक्ति के बारे में कहा गया है जो अपनी चौथी पत्नी की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त होने से पहले जानबूझकर पाँचवीं पत्नी से निकाह करता है: [उसकी सजा] सौ कोड़े हैं और उसे निर्वासित नहीं किया जाएगा। यह इब्न अल-मुन्ज़िर(2) द्वारा उल्लिखित पाँचवीं पत्नी के बारे में हमारे विद्वानों का फतवा है, तो इससे ऊपर के बारे में क्या कहना। दसवाँ: अज़-ज़ुबैर बिन बक़्क़ार ने उल्लेख किया: इब्राहिम अल-हिज़ामी ने मुझे मुहम्मद बिन मान अल-ग़िफ़ारी से बताया, जिन्होंने कहा: एक महिला उमर बिन अल-ख़त्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास आई और कहा: "हे अमीरुल् मोमिनीन, मेरे पति दिन में रोज़ा रखते हैं और रात भर नमाज़ पढ़ते हैं, और मुझे उनकी शिकायत करना अच्छा नहीं लगता जबकि वह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की आज्ञाकारिता के कार्य कर रहे हैं।" उन्होंने उससे कहा: "तुम्हारे पति कितने अच्छे पति(3) हैं!" वह बार-बार अपनी बात दोहराती रही, और वह बार-बार अपना उत्तर देते रहे। तब काब अल-अज़दी(4) ने उनसे कहा: "हे अमीरुल् मोमिनीन, यह महिला अपने पति की अपने बिस्तर से दूरी की शिकायत कर रही है।" उमर ने कहा: "चूंकि तुमने उसकी बात समझ ली है, इसलिए उनके बीच फैसला करो।" काब ने कहा: "मेरे पास उसके पति को लाओ।" उसे लाया गया, और काब ने उससे कहा: "तुम्हारी पत्नी यहाँ तुम्हारी शिकायत कर रही है।" उसने कहा: "क्या यह खाने या पीने के बारे में है?" उसने कहा: "नहीं।" फिर महिला ने कहा: हे बुद्धिमान न्यायाधीश, जिसका मार्गदर्शन सही है ... उसकी मस्जिद ने मेरे साथी को मेरे बिस्तर से विचलित कर दिया है। उसकी इबादत ने उसे मेरे बिस्तर में अरुचि पैदा कर दी है ... तो अपना फैसला सुनाएं, हे काब, और संकोच न करें। दिन-रात वह सोता नहीं है ... इसलिए मैं महिलाओं के मामले में उसकी प्रशंसा नहीं कर रही हूँ। उसके पति ने कहा: जिस चीज़ ने मुझे उसके बिस्तर और उसकी पायल से विमुख कर दिया ... वह यह है कि मैं एक ऐसा व्यक्ति हूँ जो उस चीज़ से अभिभूत हूँ जो अवतरित हुई है (ईश्वरीय संदेश/ईश्वर का भय)।

---

(1) (डी) में: 'मुअतदा' (प्रतीक्षा अवधि वाली महिला), (ज़ा) में: 'मुअतद'। (2) अल-इशराफ़ 39/2 में, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है। (3) (खा) और (ज़ा) में: "कितना अच्छा आदमी"। (4)

प्रतियों में: 'अल-असदी', और जो स्थापित है वह जीवनी स्रोतों से है; वह काब बिन सूर हैं, बसरा के न्यायाधीश, जिन्हें उमर और उस्मान द्वारा नियुक्त किया गया था, और वह पुरुषों के कुलीन और विद्वानों में से थे, ऊँट के युद्ध (जमल) के दिन मारे गए। अस-सियार 524/3।

صفحہ 36 سورۃ النساء: آیت 3

... کسی مجوسی عورت سے شادی کرے، یا ایک ہی نکاح میں پانچ عورتوں سے، یا متعہ (1) کرے، یا گواہوں کے بغیر شادی کرے، یا ایسی لونڈی جس سے وہ اس کے مالک کی اجازت کے بغیر شادی کرے۔ ابو ثور نے کہا: اگر اسے معلوم ہو کہ یہ اس کے لیے حلال نہیں ہے تو ان سب میں اس پر حد واجب ہے سوائے بغیر گواہوں کے نکاح [اور مجوسیہ سے نکاح] کے۔ اس میں تیسرا قول نخعی کا ہے اس شخص کے بارے میں جو اپنی چوتھی بیوی کی عدت گزرنے سے پہلے جان بوجھ کر پانچویں سے نکاح کرے: سو کوڑے مارے جائیں اور اسے جلاوطن نہ کیا جائے۔ پانچویں بیوی کے بارے میں ہمارے علماء کا فتویٰ یہی ہے جیسا کہ ابن المنذر (2) نے ذکر کیا ہے، تو اس سے زیادہ کے بارے میں کیا حال ہوگا۔ دسویں بات: زبیر بن بکار نے ذکر کیا: مجھ سے ابراہیم الحزامی نے بیان کیا، انہوں نے محمد بن معن الغفاری سے، انہوں نے کہا: ایک عورت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کے پاس آئی اور کہا: اے امیر المؤمنین، میرا شوہر دن کو روزہ رکھتا ہے اور رات کو قیام کرتا ہے، اور مجھے ناپسند ہے کہ میں ان کی شکایت کروں جبکہ وہ اللہ عزوجل کی اطاعت کے کام کر رہے ہیں۔ آپ نے اس سے فرمایا: تمہارا شوہر کتنا اچھا شوہر (3) ہے! وہ اپنی بات دہراتی رہی اور آپ اپنا جواب دہراتے رہے۔ تب کعب الازدی (4) نے آپ سے کہا: اے امیر المؤمنین، یہ عورت اپنے شوہر کی اپنے بستر سے دوری کی شکایت کر رہی ہے۔ حضرت عمر نے فرمایا: جیسے تم نے اس کی بات سمجھی ہے، ان کے درمیان فیصلہ بھی تم ہی کرو۔ کعب نے کہا: میرے پاس اس کا شوہر لاؤ۔ اسے لایا گیا، تو کعب نے اس سے کہا: تمہاری یہ بیوی تمہاری شکایت کر رہی ہے۔ اس نے کہا: کیا کھانے یا پینے کے بارے میں؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ تب عورت نے کہا: اے وہ دانشور قاضی جس کی ہدایت درست ہے ... اس کی مسجد نے

میرے محبوب کو میرے بستر سے غافل کر دیا ہے۔ اس کی عبادت نے اسے میری خوابگاہ سے بے رغبت کر دیا ہے ... تو اے کعب! فیصلہ کرو اور اس میں دیر نہ کرو۔ اس کا دن اور اس کی رات، وہ سوتا نہیں ہے ... لہذا میں عورتوں کے معاملے میں اس کی تعریف نہیں کرتی۔ اس کے شوہر نے کہا: مجھے اس کے بستر اور اس کی پازیبوں سے جس چیز نے بے رغبت کیا ... وہ یہ کہ میں ایک ایسا شخص ہوں جسے اس چیز نے مغلوب کر دیا ہے جو نازل ہوئی (خوف خدا)۔

---

(1) (د) میں: معتدہ، اور (ظ) میں: معتد۔ (2) الاشراف 2/39 میں، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) (خ) اور (ظ) میں: نعم الرجل (بہترین آدمی)۔ (4) نسخوں میں: الاسدی، اور جو ثابت ہے وہ تراجم کے مصادر سے ہے، اور وہ کعب بن سور بصری کے قاضی ہیں، حضرت عمر اور عثمان کے دور میں قاضی رہے، اور وہ معزز لوگوں اور علماء میں سے تھے، جنگ جمل میں شہید ہوئے۔ السیر 3/524۔

37 Surah An-Nisa: Verse 3

In Surah An-Nahl (1) and in the Seven Long Surahs, and in the Book of Allah is a great warning. Ka'b said: Truly, she has a right over you, O man! Her portion is one in four for whoever has intellect. So give her that and leave aside your excuses. Then he said: Indeed, Allah, the Mighty and Sublime, has permitted for you from women two, three, and four. So you have three days and their nights (2) to worship your Lord in them. Umar said: "By Allah, I do not know which of your two matters I wonder at more: your understanding of their matter, or your judgment between them? Go, for I have appointed you as the judge of Basra (3)." And Abu Hudba Ibrahim ibn Hudba narrated, Anas ibn Malik told us: "A woman came to the Prophet (peace be upon him) seeking help against her husband, and said: 'I do not have what women have; my husband fasts all the time.' He said: 'You have a day and he has a day; a day for worship and a day for the wife' (4)." Eleventh: His, the Almighty's, saying: {But if you fear that you will not be just} Ad-Dahhak and others said: regarding inclination, love, intercourse, companionship, and fair distribution between wives: four, three, and two (5) {then [marry only] one}. He prohibited more than what leads to neglecting justice in distribution and good companionship. This is evidence of its obligation, and Allah knows best. And it was read with the nominative case (Raf'), meaning: "So one is sufficient," or "is enough" (6). Al-Kisa'i said: "So one [is enough]."

---

(1) In (Kh): An-Naml. (2) In (D): "with their nights". (3) Narrated by Waki' in 'Akhbar al-Qudah' 1/276-277, and mentioned by Al-Abshihi in 'Al-Mustatraf' 1/127-128 with a slight variation in its wording. Ibn Sa'd narrated something similar in 7/92, and Abd al-Razzaq (12587), without the poetry. (4) We did not find it. (5) In (D), (Z), (T), and (M): "and two", and what is established is from (Kh) which agrees with what is in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/7, and the speech is from it; and it was narrated from Ad-Dahhak and others by Al-Tabari 6/375. (6) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/7, and the nominative reading is the reading of Abu Ja'far from the ten; 'An-Nashr' 2/247, and Ibn Atiyyah attributed it to Abd al-Rahman ibn Hurmuz and Al-Hasan, and Ibn al-Jawzi attributed it in 'Zad al-Masir' 2/9 to Al-Hasan, Al-A'mash, and Humayd.

३७ सूरह अन-निसा: आयत ३

सूरह अन-नहल (१) में और सात लंबी सूरहों में, और अल्लाह की किताब में एक महान चेतावनी है। का'ब ने कहा: वास्तव में, हे पुरुष! उस (स्त्री) का तुम पर अधिकार है। बुद्धि रखने वाले के लिए उसका हिस्सा चार में से एक है। इसलिए उसे वह अधिकार दो और अपने बहाने छोड़ दो। फिर उन्होंने कहा: वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने तुम्हारे लिए महिलाओं में से दो, तीन और चार को वैध किया है। तो तुम्हारे पास अपने भगवान की इबादत करने के लिए तीन दिन और उनकी रातें (२) हैं। उमर ने कहा: "अल्लाह की कसम, मुझे नहीं पता कि मैं तुम्हारी किन दो बातों पर अधिक आश्चर्य करूँउनके मामले की तुम्हारी समझ पर, या उनके बीच तुम्हारे फैसले पर? जाओ, मैंने तुम्हें बसरा का न्यायाधीश नियुक्त किया है (३)।" और अबू हुदबा इब्राहिम इब्न हुदबा ने रिवायत की, अनस इब्न मालिक ने हमें बताया: "एक महिला नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास अपने पति के खिलाफ मदद मांगने आई और कहा: 'मेरे पास वह नहीं है जो महिलाओं के पास होता है; मेरे पति हमेशा उपवास (रोज़ा) रखते हैं।' उन्होंने कहा: 'तुम्हारे लिए एक दिन है और उसके लिए एक दिन है; इबादत के लिए एक दिन और पत्नी के लिए एक दिन' (४)।" ग्यारहवीं: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {लेकिन यदि तुम्हें डर हो कि तुम न्याय नहीं कर सकोगे} अद-दह्हाक और अन्य ने कहा: झुकाव, प्रेम, संभोग, साहचर्य और पत्नियों के बीच निष्पक्ष वितरण के मामले में: चार, तीन और दो (५) {तो [केवल] एक [ही सही]}। उन्होंने उससे अधिक की मनाही की जो वितरण में न्याय और अच्छे साहचर्य को छोड़ने की ओर ले जाता है। यह इसकी अनिवार्यता का प्रमाण है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और इसे रफ़ (पेश) के साथ पढ़ा गया, जिसका अर्थ है: "तो एक पर्याप्त है," या "काफी है" (६)। अल-किसाई ने कहा: "तो एक [पर्याप्त] है।"

---

(१) (ख़) में: अन-नमल। (२) (द) में: "उनकी रातों के साथ"। (३) वकी' ने 'अखबार अल-कुदाह' १/२७६-२७७ में इसे उद्धृत किया है, और अल-अबशीही ने 'अल-मुस्तत्रफ़' १/१२७-१२८ में इसके शब्दों में थोड़े बदलाव के साथ इसका उल्लेख किया है। इब्न सा'द ने ७/९२ में इसके समान रिवायत की है, और अब्द अल-रज्जाक ने (१२५८७), बिना कविता के। (४) हमें यह नहीं मिला। (५) (द), (ज़), (त), और (म) में: "और दो", और जो स्थापित है वह (ख़) से है जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/७ में जो है उसके अनुरूप है, और भाषण उसी से है; और इसे तबरी ने ६/३७५ में अद-दह्हाक और अन्य से उद्धृत किया है। (६) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/७, और रफ़ का पाठ दस पाठों में से अबू जाफ़र का पाठ है; 'अन-नश्र' २/२४७, और इब्न अतिय्या ने इसे अब्द अल-रहमान इब्न हुरमुज़ और अल-हसन

से जोड़ा, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' २/९ में इसे अल-हसन, अल-अ'मश और हुमैद से जोड़ा।

۳۷ سورة النساء: آیت ۳

سورہ النحل (۱) میں اور سات طویل سورتوں میں، اور اللہ کی کتاب میں ایک عظیم ڈراوا ہے۔ کعب نے کہا: اے مرد! بیشک تیری بیوی کا تجھ پر حق ہے، عقل رکھنے والے کے لیے اس کا حصہ چار میں سے ایک ہے۔ پس اسے وہ حق دے دے اور بہانے بازی چھوڑ دے۔ پھر کہا: اللہ عزوجل نے تمہارے لیے عورتوں میں سے دو، تین اور چار کو حلال کیا ہے، پس تمہارے پاس تین دن اور ان کی راتیں (۲) اپنے رب کی عبادت کے لیے ہیں۔ عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اللہ کی قسم، میں نہیں جانتا کہ تمہاری کن دو باتوں پر زیادہ تعجب کروں؟ ان کے معاملے کی تمہاری سمجھ پر، یا ان کے درمیان تمہارے فیصلے پر؟ جاؤ، میں نے تمہیں بصرہ کا قاضی مقرر کر دیا (۳)۔ اور ابو ہدبہ ابراہیم بن ہدبہ نے روایت کی، ہم سے انس بن مالک رضی اللہ عنہ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ایک عورت نبی کریم ﷺ کی خدمت میں اپنے شوہر کی شکایت لے کر آئی اور کہا: میرے پاس وہ کچھ نہیں ہے جو عورتوں کے پاس ہوتا ہے؛ میرا شوہر ہمیشہ روزہ رکھتا ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ”تمہارے لیے ایک دن ہے اور اس کے لیے ایک دن، ایک دن عبادت کے لیے اور ایک دن عورت (بیوی) کے لیے“ (۴)۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا﴾ (پھر اگر تمہیں ڈر ہو کہ تم عدل نہ کر سکو گے)۔ ضحاک اور دیگر نے کہا: میلان، محبت، جماع، حسن معاشرت اور بیویوں کے درمیان تقسیم کے معاملے میں: چار، تین اور دو (۵) ﴿فَوَاحِدَةً﴾ (تو پھر ایک ہی)۔ پس اس زیادتی سے منع فرما دیا جو تقسیم میں عدل اور حسن معاشرت کو ترک کرنے کا باعث بنے۔ اور یہ اس کے وجوب کی دلیل ہے، واللہ اعلم۔ اور اسے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا گیا ہے، یعنی: ”پس ایک ہی کافی ہے“ یا ”کفایت کرنے والی ہے“ (۶)۔ اور کسائی نے کہا: ”فواحدةٌ“۔

(١) (خ) میں: النمل۔ (٢) (د) میں: بلیالیھن۔ (٣) اسے وکیع نے 'اخبار القضاۃ' ١/٢٧٦ - ٢٧٧ میں روایت کیا ہے، اور اسے ابشیہی نے 'المستطرف' ١/١٢٧ - ١٢٨ میں الفاظ کے تھوڑے فرق کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ اور ابن سعد نے ٧/٩٢ میں اس کی مانند روایت کیا ہے، اور عبدالرزاق نے (١٢٥٨٧) میں، بغیر رجز (شعر) کے۔ (٤) ہمیں اس کی اصل نہیں ملی۔ (٥) (د)، (ز)، (ط) اور (م) میں: "واثنین"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے جو کہ 'المحرر الوجیز' ٢/٧ میں موجود متن کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور اسے ضحاک وغیرہ سے طبری نے ٦/٣٧٥ میں روایت کیا ہے۔ (٦) 'المحرر الوجیز' ٧/٢، اور رفع کی قرات دس قراتوں میں سے ابو جعفر کی قرات ہے؛ 'النشر' ٢٤٧/٢، اور ابن عطیہ نے اسے عبدالرحمن بن ہرمز اور حسن کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن جوزی نے 'زاد المسیر' ٩/٢ میں اسے حسن، اعمش اور حمید کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 3 38

...satisfy. It is also read in the accusative case by implying a verb, i.e., "then marry one." (1)

Twelfth: Allah Almighty's saying: {or those your right hands possess} refers to female slaves. It is conjoined to "one," meaning: if he fears that he will not be just in [ten] one, then what his right hand possesses. (2)

This is evidence that those possessed by the right hand have no right to sexual intercourse or share (of time); because the meaning is: {And if you fear that you will not be just} in the share (of time), {then [marry] one or those your right hands possess}. So, He treated all what the right hand possesses as equivalent to one, (3) thus denying that female slaves have a right to sexual intercourse or share (of time). However, the right of what the right hand possesses in terms of justice is established by the obligation of good treatment and kindness towards slaves. (4)

And Allah attributed possession to the "right hand"; because it is a descriptive attribute of praise, and the right hand is specifically associated with good qualities due to its ability. Do you not see that it is the spender? As the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "...so that his left hand does not know what his right hand spends." (5) It is also the one that makes covenants and allegiances, and through it, the oath is called "yamin" (right hand). It is the recipient [of the book of salvation and] of the banners of glory (6), as said: When a banner is raised for glory ** 'Arabah receives it with the right hand. (7)

Thirteenth: Allah Almighty's saying: {That is more suitable that you may not incline [to injustice].} Meaning: that is closer to not deviating from the truth and acting unjustly; from Ibn Abbas, Mujahid, and others. It is said: a man "ala ya'ulu" (inclines/ acts unjustly) when...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/434. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/8, and what is between brackets is from it. (3) In (m): one. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/314. (5) It is part of the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him): "Seven whom Allah will shade in His shade..." Recorded by Ahmad (9665) and al-Bukhari (660). Muslim recorded it (1031) with the narration: "so that his right hand does not know what his left hand spends," which is an error from its narrator. Al-Hafiz Ibn Hajar cited this narration in Sharh al-Nukhba p. 92 as an example of a "maqlub" (inverted) hadith in the text. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/8, and what is between

brackets is from it. (7) Its speaker is Al-Shammakh bin Dhirar al-Dhubyani, found in his Diwan p. 336. Al-Jawhari attributed it in Al-Sihah (Arb) to Al-Hutay'a, but Al-Saghani followed up in Al-Takmila (Arb) saying: The verse is not by Al-Hutay'a, but rather by Al-Shammakh.

सूरह अन-निसा: आयत 3 38

...संतुष्ट होना। और इसे क्रिया को गुप्त रखते हुए कर्म कारक (नसब) में पढ़ा गया है, यानी: "तो एक से निकाह करो" (1)।

बारहवीं: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {या जो तुम्हारे दाहिने हाथ के कब्जे में हैं} का तात्पर्य दासियों से है। यह "एक" (फ़वाहिदतन) पर आश्रित है, यानी: यदि वह डरता है कि वह [दस] एक में न्याय नहीं कर पाएगा, तो वह जो उसके दाहिने हाथ के कब्जे में है (2)।

इसमें इस बात का प्रमाण है कि दाहिने हाथ के स्वामित्व (दासियों) का संभोग या समय के बंटवारे (क़स्म) में कोई अधिकार नहीं है; क्योंकि अर्थ है: {और यदि तुम डरो कि तुम न्याय नहीं कर सकोगे} बंटवारे में, {तो एक या जो तुम्हारे दाहिने हाथ के कब्जे में हैं}। अतः उसने दाहिने हाथ के समस्त स्वामित्व को एक के समान माना (3), इस प्रकार इस बात का खंडन किया कि दासियों का संभोग या समय के बंटवारे में अधिकार है। हालाँकि, न्याय के मामले में दाहिने हाथ के स्वामित्व का अधिकार दास के साथ अच्छे व्यवहार और दयालुता की अनिवार्यता द्वारा स्थापित है (4)।

और अल्लाह ने स्वामित्व को "दाहिने हाथ" (यमीन) से जोड़ा है; क्योंकि यह प्रशंसा का एक गुण है, और दाहिना हाथ अपनी क्षमता के कारण अच्छाइयों के लिए विशिष्ट है। क्या आप नहीं देखते कि वही खर्च करने वाला है? जैसा कि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "यहाँ तक कि उसका बायाँ हाथ न जाने कि उसके दाहिने हाथ ने क्या खर्च किया है" (5)। और यह संधि और निष्ठा करने वाला है, और इसी कारण शपथ को "यमीन" कहा गया है। और यह [मुक्ति की पुस्तक और] गौरव के झंडे प्राप्त करने वाला है (6), जैसा कि कहा गया है: जब गौरव के लिए कोई झंडा उठाया जाता है ** तो 'अराबा' उसे दाहिने हाथ से थाम लेता है। (7)

तेरहवीं: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {यह अधिक उपयुक्त है कि तुम अन्याय न करो (ला ता'उलू)} अर्थात: यह सच्चाई से न भटकने और अन्याय न करने के अधिक निकट है; इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य से उद्धृत। कहा जाता है: 'आला अल-राजुलु या'ऊलु' जब वह...

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 1/434 द्वारा। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/8, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है। (3) (म) में: एक। (4) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/314 द्वारा। (5) यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा है: "सात लोग जिन्हें अल्लाह अपनी

छाया में छाया देगा..." इसे अहमद (9665) और बुखारी (660) ने उद्धृत किया है। मुस्लिम (1031) ने इसे इस वर्णन के साथ उद्धृत किया: "यहाँ तक कि उसका दाहिना हाथ न जाने कि उसके बाएँ हाथ ने क्या खर्च किया," जो इसके वर्णनकर्ता की त्रुटि है। हाफिज़ इब्न हजर ने 'शह अल-नुक़बा' पृष्ठ 92 में इस वर्णन को मूल पाठ में पलटी हुई (मक्लूब) हदीस के उदाहरण के रूप में दिया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/8, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है। (7) इसके कवि अल-शम्माख बिन दिरार अल-दुब्यानी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 336 में है। अल-जौहरी ने 'अल-सिहाह' (अरब) में इसे अल-हुतैया का बताया है, और अल-सगानी ने 'अल-तकमिला' (अरब) में इसका खंडन करते हुए कहा: यह शेर अल-हुतैया का नहीं है, बल्कि अल-शम्माख का है।

سورہ النساء: آیت ۳ ۳۸

مطمئن ہونا۔ اور اسے فعل کو مقدر مان کر حالتِ نصب میں پڑھا گیا ہے، یعنی: "تو ایک سے نکاح کرو" (۱)۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾ اس سے مراد لونڈیاں ہیں۔ اور یہ "واحدة" پر عطف ہے، یعنی: اگر اسے خوف ہو کہ وہ [دس میں] ایک میں عدل نہیں کر سکے گا، تو جو اس کے دائیں ہاتھ کی ملکیت میں ہو (۲)۔

اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ لونڈیوں کا وطی (جماع) یا باری (قسم) میں کوئی حق نہیں ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: ﴿فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا﴾ باری کی تقسیم میں، ﴿فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾۔ پس اس نے تمام لونڈیوں کو ایک کے درجے میں رکھا (۳)، چنانچہ اس سے یہ نفی ہو گئی کہ لونڈیوں کا وطی یا باری میں کوئی حق ہے۔ البتہ عدل کے معاملے میں لونڈیوں کا حق حسنِ سلوک اور غلاموں کے ساتھ نرمی برتنے کے وجوب کے ساتھ قائم ہے (۴)۔

اور اللہ تعالیٰ نے ملکیت کی نسبت دائیں ہاتھ (یمین) کی طرف کی ہے؛ کیونکہ یہ صفتِ مدح ہے، اور دایاں ہاتھ اپنی قدرت کی وجہ سے خوبیوں کے لیے مخصوص ہے۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ وہی خرچ کرنے والا ہے؟ جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "یہاں تک کہ اس کے بائیں ہاتھ کو پتہ نہ چلے کہ اس کے دائیں ہاتھ نے کیا خرچ کیا" (۵)۔ اور یہی معاہدہ اور بیعت کرنے والا ہے، اور اسی وجہ سے قسم کو "یمین" کہا گیا ہے۔ اور یہی [نجات کی کتاب اور] عظمت کے جھنڈوں کو تھامنے والا ہے (۶)، جیسا کہ کہا گیا ہے: جب بھی عظمت کے لیے کوئی جھنڈا بلند کیا گیا ** تو عرابہ نے اسے دائیں ہاتھ سے تھام لیا۔ (۷)

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا﴾ یعنی: یہ اس بات کے زیادہ قریب ہے کہ تم حق سے نہ ہٹو اور ظلم نہ کرو؛ ابن عباس، مجاہد اور دیگر سے مروی ہے۔ کہا جاتا ہے: "عال الرجل یعول" جب وہ...

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴۳۴/۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۸/۲، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) نسخہ (م) میں ہے: "واحدة"۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳۱۴/۱۔ (۵) یہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ ہے: "سات لوگ جنہیں اللہ اپنے سائے میں سایہ دے گا..." اسے احمد (۹۶۶۵) اور بخاری (۶۶۰) نے روایت کیا ہے۔ اور مسلم نے (۱۰۳۱) میں اس روایت کے ساتھ نکالا ہے: "یہاں تک کہ اس کا دایاں ہاتھ نہ جانے کہ اس کا بایاں ہاتھ کیا خرچ کرتا ہے" اور یہ اس کے راوی کا وہم ہے، اور حافظ ابن حجر نے شرح النخبة ص ۹۲ میں اس روایت کو متن میں حدیثِ مقلوب کی مثال کے طور پر پیش کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۸/۲، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۷) اس کا قائل الشماخ بن ضرار الذبیانی ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۳۳۶ میں ہے، اور جوہری نے الصِّحاح (عرب) میں اسے حطیئہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور صغانی نے التکملہ (عرب) میں ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: یہ شعر حطیئہ کا نہیں ہے بلکہ شماخ کا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 3 39 He acted unjustly and deviated (1). From this is their saying: "The arrow deviated (ala) from the target," meaning it turned away from it. Ibn Umar said: "It (the measurement) is indeed deviant (ail) in measure and weight" (2). The poet said: "They said, 'We followed the Messenger of Allah,' but they cast aside the word of the Messenger and deviated (aalu) in the scales" (3). Meaning: they acted unjustly. Abu Talib said: "With a scale of truth that does not diminish a barleycorn, it has a witness within itself that is not deviating (ail)" (4). He means: not tilting or biased. Another said: "And we are three, with three camels, time has indeed been unjust (ala) to my dependents (iyali)" (5). Meaning: it acted unjustly and deviated. And a man "ya'eelu" (becomes poor) when he becomes needy and a dependent. From this is the Almighty's saying: "And if you fear poverty (aylatan)" [At-Tawbah: 28]. And from it is the poet's saying (6): "The poor man knows not when his wealth will come, and the rich man knows not when he will become poor (ya'eelu)." He is "ail" (poor), and a group is "aylah". "Al-aylah" and "al-alah" mean destitution. And "aalani al-shay' ya'ooluni" is used when...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/8. Ibn Abi Shaybah narrated it 4/361, and al-Tabari 6/376-379 mentioned the said statement. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/315. See Kitab al-Af'al by al-Saraqusti 1/243. (3) Its author is Abdullah bin al-Harith bin Qays al-Qurashi al-Sahmi. He said it inciting Muslims to migrate to Abyssinia as in Sirah Ibn Hisham 1/331. It was reported without attribution in al-Sihah (awl) and Jamharat al-Lughah 3/140. Its narration in the Sirah and Jamharah is: "Verily, we followed..." (4) Sirah Ibn Hisham 1/277, Tafsir al-Tabari 6/378, Tahdhib al-Lughah 3/196, and al-Sihah (awl). Al-Tabari mentioned another narration for the verse: With a scale of justice that does not decrease a barleycorn, and a balanced truth whose weight is not deviating. (5) Its author is al-Hutay'ah, and it is in his Diwan p. 395, al-Kitab 3/565, Tabaqat Fuhul al-Shu'ara 1/114, Majalis Tha'lab p. 252, al-Aghani 2/173, al-Khasais 2/412, al-Insaaf 2/771, and al-Khizanah 7/367. All of them with the narration: "Time acted unjustly (jaara)." In (M) it appeared as: "Three souls and three camels..." and it is like this in some sources. "Al-dhawd" of camels is from three to nine. Al-Lisan (dhawd). (6) He is Uhayhah bin al-Julah, and the verse is in his Diwan p. 74.

सूरह अन-निसा: आयत ३ ३९ उसने अन्याय किया और झुक गया (१)। इसी से उनका कहना है: "तीर लक्ष्य से भटक गया (आला)", अर्थात उससे मुड़ गया। इब्न उमर ने कहा: "यह माप और वजन में वास्तव में विचलित (आइल) है" (२)। कवि ने कहा: "उन्होंने कहा, 'हमने अल्लाह के रसूल का अनुसरण किया', लेकिन उन्होंने रसूल की बात को त्याग दिया और तराजू में अन्याय किया (आलू)" (३)। अर्थात: उन्होंने अन्याय किया। अबू तालिब ने कहा: "सत्य के तराजू के साथ जो एक जौ के दाने के बराबर भी कम नहीं करता, उसका अपने आप में एक गवाह है जो झुकने वाला (आइल) नहीं है" (४)। उनका तात्पर्य है: पक्षपाती या झुका हुआ नहीं। एक अन्य ने कहा: "और हम तीन हैं, और तीन ऊंटनी हैं, समय ने वास्तव में मेरे आश्रितों (इयाली) पर अन्याय किया (आला) है" (५)। अर्थात: अन्याय किया और विचलित हुआ। और एक आदमी "यईलु" (गरीब हो जाता है) तब होता है जब वह जरूरतमंद और आश्रित हो जाता है। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "और यदि तुम निर्धनता (ऐलतन) से डरो" [अत-तौबा: २८]। और इसी से कवि का कथन है (६): "गरीब आदमी नहीं जानता कि उसकी अमीरी कब आएगी, और अमीर आदमी नहीं जानता कि वह कब गरीब (यईलु) हो जाएगा।" वह "आइल" (गरीब) है, और एक समूह "ऐला" है। "अल-ऐला" और "अल-आला" का अर्थ है अभाव। और "आलनी अल-शय' यऊलुनी" तब प्रयुक्त होता है जब...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/८, और इब्न अबी शयबा ४/३६१ ने इसे निकाला, और अल-तबरी ६/३७६ - ३७९ ने उक्त कथन का उल्लेख किया। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/३१५, और अल-सरकुस्ती द्वारा किताब अल-अफ़आल १/२४३ देखें। (३) इसके रचयिता अब्दुल्ला बिन अल-हारिस बिन क़ैस अल-क़ुरशी अल-सहमी हैं। उन्होंने यह मुसलमानों को हबशा (इथियोपिया) की ओर प्रवास करने के लिए प्रोत्साहित करते हुए कहा था जैसा कि सीरत इब्न हिशाम १/३३१ में है, और यह अल-सिहाह (अवल) और जमहरत अल-लुगाह ३/१४० में बिना किसी श्रेय के आया है। सीरत और जमहरा में इसका वर्णन है: "बेशक हमने अनुसरण किया..." (४) सीरत इब्न हिशाम १/२७७, तफ़सीर अल-तबरी ६/३७८, तहज़ीब अल-लुगाह ३/१९६, और अल-सिहाह (अवल)। अल-तबरी ने इस शेर का एक अन्य वर्णन उल्लेख किया है: न्याय के तराजू के साथ जो एक जौ के दाने को भी कम नहीं करता, और एक सच्चे संतुलन के साथ जिसका वजन झुकने वाला नहीं है। (५) इसके रचयिता अल-हुतैया हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ ३९५, अल-किताब ३/५६५, तबाक़ात फुहूल अल-शुअरा १/११४, मजालिस थलब पृष्ठ २५२, अल-अगानी २/१७३, अल-खसाइस २/४१२, अल-इंसाफ़ २/७७१, और अल-खिजाना ७/३६७ में है। इन सभी में वर्णन है: "समय ने अन्याय किया"।

और (म) में आया है: "तीन व्यक्ति और तीन ऊंटनी..." और कुछ स्रोतों में भी ऐसा ही है। ऊंटों का "धौद" तीन से नौ तक होता है। अल-लिसान (धौद)। (६) वह उहैहा बिन अल-जुलाह हैं, और शेर उनके दीवान पृष्ठ ७४ में है।

سورہ النساء: آیت ۳ ۳۹ ظلم کیا اور مائل ہوا (۱)۔ اسی سے ان کا قول ہے: "تیر نشانے سے چوک گیا (عالَ)"، یعنی اس سے ہٹ گیا۔ ابن عمر نے فرمایا: "یہ ناپ اور تول میں یقیناً منحرف (عائل) ہے" (۲)۔ شاعر نے کہا: "انہوں نے کہا، 'ہم نے اللہ کے رسول کی پیروی کی'، لیکن انہوں نے رسول کے قول کو پس پشت ڈال دیا اور ترازو میں ڈنڈی ماری (عالُوا)" (۳)۔ یعنی: انہوں نے ظلم کیا۔ ابو طالب نے کہا: "سچائی کے ایسے ترازو کے ساتھ جو ایک جو کے برابر بھی کمی نہیں کرتا، اس کا اپنا آپ گواہ ہے جو جھکنے والا (عائل) نہیں" (۴)۔ ان کی مراد ہے: جھکا ہوا یا غیر منصفانہ نہیں۔ ایک اور نے کہا: "اور ہم تین (نفوس) ہیں اور تین اونٹنیاں ہیں، زمانے نے یقیناً میرے عیال پر ظلم (عالَ) کیا ہے" (۵)۔ یعنی: ظلم کیا اور زیادتی کی۔ اور جب آدمی محتاج اور دست نگر ہو جائے تو کہتے ہیں "عالَ الرجل يَعِيلُ" (وہ غریب ہو گیا)۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً﴾ [التوبہ: ۲۸] (اور اگر تمہیں مفلسی کا ڈر ہو)۔ اور اسی سے شاعر کا قول ہے (۶): "فقیر نہیں جانتا کہ اس کی غنی ہونے کا وقت کب ہے، اور غنی نہیں جانتا کہ وہ کب محتاج (یئیل) ہو جائے گا۔" وہ "عائل" (فقیر) ہے، اور گروہ "عیلہ" ہے۔ "العیلہ" اور "العالہ" سے مراد فقر و فاقہ ہے۔ اور "عالنی الشیء یعولنی" کا مطلب ہے جب...

---

(۱) المحرر الوجیز ۸/۲، اور اسے ابن ابی شیبہ نے ۴/ ۳۶۱ میں نکالا، اور طبری نے ۶/ ۳۷۶ - ۳۷۹ میں مذکورہ قول کا ذکر کیا۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۳۱۵، اور ملاحظہ کریں کتاب الافعال للسرقسطی ۱/ ۲۴۳۔ (۳) اس کے کہنے والے عبداللہ بن الحارث بن قیس القرشی السہمی ہیں، انہوں نے مسلمانوں کو حبشہ کی طرف ہجرت پر ابھارتے ہوئے یہ کہا تھا جیسا کہ سیرت ابن ہشام ۱/ ۳۳۱ میں ہے، اور یہ الصحاح (عول) اور جمہرۃ اللغہ ۳/ ۱۴۰ میں بغیر نسبت کے وارد ہوا ہے، اور سیرت و جمہرہ میں اس کی روایت ہے: "إنا تبعنا ..." (بے شک ہم نے پیروی کی...) (۴)

سیرت ابن ہشام ۱/ ۲۷۷، تفسیر طبری ۶/ ۳۷۸، تہذیب اللغہ ۳/ ۱۹۶، اور الصحاح (عول)۔ طبری نے اس شعر کی ایک اور روایت ذکر کی ہے جو یہ ہے: ایسے عدل کے ترازو کے ساتھ جو ایک جو کی بھی کمی نہیں کرتا، اور سچائی کے ہم وزن جس کا وزن جھکنے والا نہیں ہے (۵) اس کے کہنے والے الحطیئہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۳۹۵، الکتاب ۳/ ۵۶۵، طبقات فحول الشعراء ۱/ ۱۱۴، مجالس ثعلب ص ۲۵۲، الاغانی ۲/ ۱۷۳، الخصائص ۲/ ۴۱۲، الانصاف ۲/ ۷۷۱، اور الخزانہ ۷/ ۳۶۷ میں ہے، یہ تمام "جار الزمان" (زمانہ ظالم ہو گیا) کی روایت کے ساتھ ہیں۔ اور (م) میں واقع ہوا ہے: "تین نفوس اور تین اونٹنیاں ..." اور بعض مصادر میں بھی اسی طرح ہے۔ اور اونٹوں کا "ذود" تین سے نو تک ہوتا ہے۔ اللسان (ذود)۔ (۶) وہ احیحہ بن الجلاح ہیں، اور شعر ان کے دیوان ص ۷۴ میں ہے۔

40 Surah An-Nisa: Verse 3

Overwhelmed me and became heavy upon me, and the matter 'Aala' (escalated): it became severe and worsened (1). Al-Shafi'i said: "That you may not 'Ta'ulu' (oppress/deviate)": that your dependents (children/family) may not become numerous (2). Al-Tha'labi said: No one else said this, but it is said: "A'ala yu'ilu": when one's dependents increase. Ibn al-Arabi (3) claimed that 'Aala' has seven meanings with no eighth: It is said: "Aala": slanted/deviated; second: increased; third: transgressed/oppressed; fourth: became poor; fifth: became heavy; narrated by Ibn Durayd (4). Al-Khansa said: And he suffices the clan for what has burdened them (5) Sixth: 'Aala': provided for the dependents; from this is the saying of the Prophet (Peace and Blessings be upon him): "And start with those whom you 'Ta'ul' (support/provide for)" (6). Seventh: 'Aala': overcame; from this: 'Iila sabruhu', meaning: his patience was overcome. It is said: 'A'ala' the man: his dependents increased. As for 'Aala' meaning his dependents increased, it is not correct. I say: As for Al-Tha'labi's statement: "No one else said it". Al-Daraqutni narrated it in his Sunan (7) from Zaid ibn Aslam, and it is the opinion of Jabir bin Zaid (8); so these are two imams from the scholars of the Muslims and their leaders who have...

(1) Al-Sihah (Awal) and (Ayal). WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 2/322 - 323, and by Ibn al-Arabi 1/315. (3) Ahkam al-Quran 1/315. (4) Jamharat al-Lughah 1/20, 270 and 3/140. (5) It is in Tahdhib al-Lughah 3/195, and Kitab al-Af'al by Al-Sarakusti 1/244, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/315 and its completion: "Even if he was the youngest of them in birth." It is in the Diwan of Al-Khansa p. 30 with the narration: "The people task him with what burdens them, even if he is the youngest of them in birth." (6) It is part of a Hadith from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (7155), Al-Bukhari (1426), and Muslim (1042). It was also narrated by Ahmad (15326), Al-Bukhari (1427), and Muslim (1034) from the Hadith of Hakim bin Hizam; and by Ahmad (22265) and Muslim (1036) from the Hadith of Abu Umamah; and by Ahmad (4474) from the Hadith of Ibn Umar; and (14531) from the Hadith of Jabir. (7) 3/314 - 315. (8) This is how the author mentioned it. Al-Azhari mentioned in Tahdhib al-Lughah 3/194 that he is Abdul Rahman bin Zaid bin Aslam, as narrated by Al-Tabari 6/380 through Ibn Wahb from Ibn Zaid, and he is Abdul Rahman.

40 सूरह अन-निसा: आयत 3

मुझ पर भारी पड़ा और मुझ पर बोझ बन गया। और मामला 'आला' हो गया: यानी वह गंभीर और बदतर हो गया (1)। अल-शाफई ने कहा: "ताकि तुम 'ता'उलू' (अन्याय/भटकाव) न करो": ताकि तुम्हारे आश्रितों (बच्चों/परिवार) की संख्या न बढ़े (2)। अल-थलाबी ने कहा: उनके अलावा किसी और ने ऐसा नहीं कहा है, बल्कि यह कहा जाता है: "आ'आला यु'ईलु": जब किसी के आश्रित बढ़ जाते हैं। इब्न अल-अरबी (3) ने दावा किया कि 'आला' के सात अर्थ हैं, आठवां कोई नहीं: कहा जाता है: "आला": झुकना/विचलित होना; दूसरा: बढ़ना; तीसरा: अन्याय करना/दबाना; चौथा: गरीब होना; पांचवां: भारी होना; इब्न दुरैद ने इसे बयान किया है (4)। अल-खंसा ने कहा: और वह कबीले के लिए काफी है जिसने उन्हें बोझिल कर दिया है (5) छठा: 'आला': आश्रितों के भरण-पोषण की जिम्मेदारी उठाना; इसी से पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कथन है: "और उनसे शुरुआत करो जिन्हें तुम ता'उल (भरण-पोषण) करते हो" (6)। सातवां: 'आला': अभिभूत करना; इसी से: 'ईला सब्रुहु', यानी: उसका धैर्य टूट गया। कहा जाता है: आदमी 'आ'आला' हो गया: उसके आश्रित बढ़ गए। जहाँ तक 'आला' का अर्थ है कि उसके आश्रित बढ़ गए, तो यह सही नहीं है। मैं कहता हूँ: अल-थलाबी के इस कथन के बारे में: "किसी और ने ऐसा नहीं कहा है"। अल-दारकुतनी ने इसे अपनी सुनन (7) में जैद इब्न असलम से रिवायत किया है, और यह जाबिर बिन जैद (8) का भी मत है; तो ये मुस्लिम विद्वानों के दो इमाम और उनके नेता हैं जिन्होंने...

(1) अल-सिहाह (अवल) और (अयल)। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 2/322 - 323, और इब्न अल-अरबी 1/315 द्वारा। (3) अहकाम अल-कुरान 1/315। (4) जम्हरत अल-लुघाह 1/20, 270 और 3/140। (5) यह तहजीब अल-लुघाह 3/195 में है, और अल-सरकुस्ती की किताब अल-अफआल 1/244 में, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/315 में और इसका दूसरा भाग: "भले ही वह उनमें जन्म से सबसे छोटा हो।" यह अल-खंसा के दीवान पृष्ठ 30 में इस रिवायत के साथ है: "लोग उसे उस काम का भार सौंपते हैं जो उन पर भारी होता है, भले ही वह उनमें जन्म से सबसे छोटा हो।" (6) यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस का हिस्सा है जिसे अहमद (7155), अल-बुखारी (1426), और मुस्लिम (1042) ने रिवायत किया है। इसे अहमद (15326), अल-बुखारी (1427), और मुस्लिम (1034) ने हकीम बिन हिज़ाम की हदीस से भी रिवायत किया है; और अहमद (22265) और मुस्लिम (1036) ने अबू उमामा की हदीस से; और अहमद (4474) ने इब्न उमर की हदीस से; और जाबिर की हदीस से (14531)। (7)

3/314 - 315। (8) लेखक ने इसी प्रकार उल्लेख किया है। अल-अज़हरी ने तहजीब अल-लुघाह 3/194 में उल्लेख किया है कि वह अब्दुर रहमान बिन ज़ैद बिन असलम हैं, जैसा कि अल-तबरी 6/380 ने इब्न वहब के माध्यम से इब्न ज़ैद से रिवायत किया है, और वह अब्दुर रहमान हैं।

٤٠ سورہ النساء: الآیہ ٣

مجھ پر غالب آگیا اور مجھ پر بوجھ بن گیا، اور معاملہ 'عال' (سخت) ہوگیا: یعنی شدت اختیار کر گیا اور بگڑ گیا (١)۔ امام شافعی نے کہا: «اَلَّا تَعُولُوا»: تاکہ تمہارے عیال (اہل و عیال) زیادہ نہ ہو جائیں (٢)۔ ثعلبی نے کہا: یہ بات ان کے علاوہ کسی اور نے نہیں کہی، بلکہ کہا جاتا ہے: أعال يُعيل: جب اس کے عیال زیادہ ہو جائیں۔ ابن العربی (٣) کا دعویٰ ہے کہ 'عال' کے سات معانی ہیں، آٹھواں کوئی نہیں، کہا جاتا ہے: عال: مائل ہونا، دوسرا: زیادہ ہونا، تیسرا: ظلم کرنا، چوتھا: محتاج ہونا، پانچواں: بوجھل ہونا؛ اسے ابن درید نے نقل کیا ہے (٤)۔ خنساء نے کہا: ويكفي العشيرة ما عالها (٥) (اور وہ قبیلے کے لئے کافی ہے جس نے انہیں بوجھل کر دیا) چھٹا: عال: اہل و عیال کی کفالت کرنا؛ اسی سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: «وابدأ بمن تَعُول» (اور ان سے شروع کرو جن کی تم کفالت کرتے ہو) (٦)۔ ساتواں: عال غالب آنا؛ اسی سے ہے: عِيلَ صبره، یعنی: اس کا صبر جواب دے گیا۔ اور کہا جاتا ہے: أعال الرجل: اس کے عیال زیادہ ہو گئے۔ لیکن 'عال' کے معنی میں عیال کا زیادہ ہونا درست نہیں ہے۔ میں کہتا ہوں: جہاں تک ثعلبی کے اس قول کا تعلق ہے کہ: 'یہ کسی اور نے نہیں کہا'۔ تو اسے دارقطنی نے اپنی سنن (٧) میں زید بن اسلم سے روایت کیا ہے، اور یہی جابر بن زید (٨) کا قول ہے؛ پس یہ مسلمانوں کے علماء اور ائمہ میں سے دو ایسے امام ہیں جنہوں نے...

(١) الصحاح (عول) و (عيل). WWW.NAFSEISLAM.COM (٢) أحكام القرآن للكيا الطبري ٣٢٢/٢ - ٣٢٣ ، ولابن العربي ٣١٥/١ . (٣) أحكام القرآن ٣١٥/١ . (٤) جمهرة اللغة ٢٠/١ ، ٢٧٠ و ٣/ ١٤٠ . (٥) یہ تهذيب اللغة ١٩٥/٣ ، اور كتاب الأفعال للسرقسطي ٢٤٤/١ ، اور أحكام القرآن لابن العربي ٣١٥/١ میں ہے اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: وإن كان أصغرهم مولدا. اور یہ دیوان

الخنساء ص ٣٠ میں اس روایت کے ساتھ ہے: یکلفه القوم ما عالهم وإن کان أصغرهم مولدا (٦) یہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا حصہ ہے جسے احمد (٧١٥٥)، بخاری (١٤٢٦)، اور مسلم (١٠٤٢) نے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٥٣٢٦)، بخاری (١٤٢٧)، اور مسلم (١٠٣٤) نے اسے حکیم بن حزام کی حدیث سے روایت کیا؛ اور احمد (٢٢٢٦٥)، مسلم (١٠٣٦) نے ابوامامہ کی حدیث سے؛ اور احمد (٤٤٧٤) نے ابن عمر کی حدیث سے؛ اور (١٤٥٣١) جابر کی حدیث سے۔ (٧) ٣/ ٣١٤ - ٣١٥ . (٨) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ازہری نے تهذیب اللغة ١٩٤/٣ میں ذکر کیا ہے کہ وہ عبدالرحمن بن زید بن اسلم ہیں، جیسا کہ طبری نے ٦/ ٣٨٠ میں ابن وہب کے واسطے سے ابن زید سے روایت کیا ہے، اور وہ عبدالرحمن ہیں۔

Surah An-Nisa: Verse 3 41

Ash-Shafi'i preceded him in this[1]. As for what Ibn al-Arabi mentioned regarding exclusivity and invalidity, it is not correct. We have already mentioned: "the matter 'ala" means it became severe and worsened; reported by al-Jawhari(٢). Al-Harawi said in his "Gharibayn": Abu Bakr(٣) said: It is said, "The man 'ala in the land," meaning he traveled through it. Al-Ahmar[4] said: It is said, "The thing 'alani ya'iluni 'aylan and 'ayilan" if it overwhelms you. As for "'ala" meaning "his dependents increased"; this was mentioned by al-Kisa'i, Abu 'Amr(٥) al-Duri, and Ibn al-A'rabi. Al-Kisa'i, Abu al-Hasan 'Ali bin Hamza, said: The Arabs say: "'ala ya'ulu" and "a'ala yu'ilu," meaning his dependents increased[6]. Abu Hatim said: Ash-Shafi'i was more knowledgeable of the Arabic language than us, and perhaps it is a dialect(٧). The commentator Al-Tha'labi said: Our teacher Abu al-Qasim bin Habib(٨) said: I asked Abu 'Amr(٩) al-Duri about this - and he was an undisputed leader in the language - and he said: It is the dialect of Himyar; and he recited: Indeed, death takes every living being, without a doubt, even if they possess many cattle and dependents.(١٠) Meaning: even if his livestock and dependents are numerous. Abu 'Amr ibn al-'Ala' said: The ways of the Arabs have become so numerous that I feared taking a linguistic error from a speaker of incorrect Arabic.

---

(1) See Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/323, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/8. (2) Al-Sihah (root 'awl). (3) He is Muhammad bin al-Qasim al-Anbari, and his statement is in Al-Zahir 1/141. (4) He is 'Ali bin al-Mubarak, a student of al-Kisa'i; al-Azhari mentioned his saying in Tahdhib al-Lugha 3/198. (5) In (d) and (z): Abu 'Amr. (6) Tahdhib al-Lugha 1/194-195. (7) Tafsir al-Baghawi 1/392, where his statement "perhaps it is a dialect" was distorted to "he has sufficiency." (8) Al-Hasan bin Muhammad bin al-Hasan bin Habib al-Naysaburi, the preacher and commentator; he authored works on recitations, commentary, literature, and "Wise Madmen"; died in the year 402 AH. Tabaqat al-Mufassirin 1/140. (9) In (d), (kh), and (z): Aba 'Amr. (10) We have not identified its author; it is found in al-Bahr 3/165.

सूरा अन-निसा: आयत 3 41

अल-शाफ़ई ने उनसे पहले ऐसा कहा था[1]। रहा वह जो इब्न अल-अरबी ने विशिष्टता और अमान्यता के बारे में उल्लेख किया है, तो वह सही नहीं है। हमने पहले ही उल्लेख किया है: "'आला अल-अम्र" का अर्थ है: वह गंभीर और विकट हो गया; अल-जौहरी ने इसे उद्धृत किया है[2]। अल-हरवी ने अपनी "ग़रीबैन" में कहा: अबू बक्र[3] ने कहा: कहा जाता है, "आदमी ज़मीन में 'आला" यानी उसने उसमें यात्रा की। अल-अहमर[4] ने कहा: कहा जाता है, "'आलानी अल-शय'ु यईलुनी आयलन और आयीलन": जब वह तुम्हें लाचार कर दे। जहाँ तक "'आला" का अर्थ "उसके आश्रितों की संख्या बढ़ गई" है; तो इसका उल्लेख अल-किसाई, अबू अम्र[5] अल-दूरी और इब्न अल-अरबी ने किया है। अल-किसाई अबू अल-हसन अली बिन हमज़ा ने कहा: अरब कहते हैं: "'आला यऊलु" और "अआला युईलू", जिसका अर्थ है: उसके आश्रित बढ़ गए[6]। अबू हातिम ने कहा: अल-शाफ़ई हमसे बेहतर अरबी भाषा जानते थे, और शायद यह एक बोली है[7]। मुफ़स्सिर अल-सालाबी ने कहा: हमारे उस्ताद अबू अल-कासिम बिन हबीब[8] ने कहा: मैंने अबू अम्र[9] अल-दूरी से इसके बारे में पूछा - और वह भाषा के निर्विवाद इमाम थे - तो उन्होंने कहा: यह हिम्यार की बोली है; और उन्होंने यह शेर पढ़ा: निश्चित रूप से मौत हर जीवित प्राणी को ले जाती है, बिना किसी संदेह के, चाहे उसके पास कितने ही मवेशी और आश्रित क्यों न हों।[10] यानी: भले ही उसके पशु और आश्रित बहुत अधिक हों। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: अरबों के(बोलने के) तरीके इतने बढ़ गए हैं कि मुझे डर लगने लगा कि कहीं मैं किसी गलत बोलने वाले से कोई भाषाई गलती न सीख लूँ।

---

(१) देखिए अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी ३/३२३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/८। (२) अल-सिहाह (धातु 'औल)। (३) वह मुहम्मद बिन अल-कासिम अल-अंसारी हैं, और उनकी बात अल-ज़ाहिर १/१४१ में है। (४) वह अली बिन अल-मुबारक हैं, अल-किसाई के छात्र; अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा ३/१९८ में उनके कथन का उल्लेख किया है। (५) (द) और (ज़) प्रतियों में: अबू अम्र। (६) तहज़ीब अल-लुग़ा १/१९४-१९५। (७) तफ़सीर अल-बग़वी १/३९२, और इसमें उनके शब्द: "शायद यह एक बोली है", बदलकर "उसके पास पर्याप्तता है" हो गए हैं। (८) अल-हसन बिन मुहम्मद बिन अल-हसन बिन हबीब अल-निशापुरी, उपदेशक और मुफ़स्सिर; उन्होंने किरातों, तफ़सीर, साहित्य और "उकला अल-मजानीन" (बुद्धिमान पागलों) पर रचनाएँ कीं; वर्ष ४०२ हिजरी में मृत्यु हुई। तबक़ात अल-मुफ़स्सिरून १/१४०। (९) (द), (ख) और (ज़) प्रतियों में: अबा अम्र। (१०) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला है; यह अल-बहर ३/१६५ में मौजूद है।

سورة النساء: آیت ۳ ۴۱

شافعی رحمہ اللہ اس معاملے میں ان پر سبقت لے گئے[1]۔ اور جہاں تک ابن العربی نے حصر اور عدمِ صحت کا ذکر کیا ہے، تو وہ درست نہیں ہے، اور ہم ذکر کر چکے ہیں: "عال الامر" کا مطلب ہے: معاملہ سخت اور سنگین ہو گیا؛ جوہری نے اسے نقل کیا ہے[2]۔ ہروی نے اپنی کتاب "غریبین" میں کہا: ابو بکر[3] نے کہا: کہا جاتا ہے: "عال الرجل في الأرض يعيل فيها"، یعنی: اس نے زمین میں سفر کیا۔ اور احمر[4] نے کہا: کہا جاتا ہے: "عالني الشيء يعيلني عيلاً وعييلاً": جب کوئی چیز آپ کو عاجز کر دے۔ رہی بات '"عال" بمعنی "اس کے عیال (اہل و عیال) زیادہ ہو گئے"؛ تو اسے کسائی، ابو عمرو[5] دوری اور ابن الاعرابی نے ذکر کیا ہے۔ کسائی ابو الحسن علی بن حمزہ نے کہا: عرب کہتے ہیں: "عال يعول"، اور "أعال يعيل"، یعنی: اس کے اہل و عیال زیادہ ہو گئے[6]۔ ابو حاتم نے کہا: شافعی رحمہ اللہ ہم سے زیادہ عربی زبان کے عالم تھے، اور شاید یہ ایک لغت (بولی) ہے[7]۔ مفسر ثعلبی نے کہا: ہمارے استاد ابو القاسم بن حبیب[۸] نے کہا: میں نے ابو عمرو[9] دوری سے اس بارے میں پوچھا - اور وہ لغت کے بلا اختلاف امام تھے - تو انہوں نے کہا: یہ حمیر کی لغت ہے؛ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: اور بے شک موت ہر ذی روح کو لے لیتی ہے، بلاشبہ، خواہ اس کے پاس بہت سے مویشی اور عیال ہی کیوں نہ ہوں۔[۱۰] یعنی: خواہ اس کے مویشی اور اہل و عیال کثیر ہوں۔ اور ابو عمرو بن العلاء نے کہا: عربوں کے (بولنے کے) طریقے اتنے زیادہ ہو گئے ہیں کہ مجھے اندیشہ ہوا کہ کہیں میں کسی غلط زبان بولنے والے سے کوئی غلطی نہ سیکھ لوں۔

---

(۱) دیکھئے احکام القرآن للکیا الطبری ۳/ ۳۲۳، اور المحرر الوجیز ۲/ ۸۔ (۲) الصحاح (عول)۔ (۳) وہ محمد بن القاسم الانباری ہیں، اور ان کی کلام الزاہر ۱/ ۱۴۱ میں ہے۔ (۴) وہ علی بن

المبارک ہیں جو کسائی کے شاگرد ہیں، ازہری نے تہذیب اللغہ ۳/ ۱۹۸ میں ان کا قول ذکر کیا ہے۔ (۵) (د) اور (ظ) میں: ابو عمرو۔ (۶) تہذیب اللغہ ۱/ ۱۹۴ - ۱۹۵۔ (۷) تفسیر بغوی ۱/ ۳۹۲، اور اس میں ان کا قول "لعلہ لغتہ" (شاید یہ ایک بولی ہے) تحریف ہو کر "ولہ بلغۃ" (اور اس کے لیے کافی ہے) ہو گیا ہے۔ (۸) الحسن بن محمد بن الحسن بن حبیب نیشاپوری، واعظ اور مفسر، انہوں نے قرات، تفسیر، ادب اور "عقلاء المجانین" پر تصانیف کیں، سنہ ۴۰۲ھ میں وفات پائی۔ طبقات المفسرین ۱/ ۱۴۰۔ (۹) (د)، (خ) اور (ظ) میں: ابا عمرو۔ (۱۰) ہمیں اس کے شاعر کا علم نہیں ہو سکا، یہ البحر ۳/ ۱۶۵ میں ہے۔

Page 42 Surah An-Nisa: Verse 3

Talha bin Musarrif read: "alla ta'ilu" (that you may not have many dependents), and it is an argument for the view of Ash-Shafi'i -may Allah have mercy on him-(1). Ibn Atiyyah said (2): Az-Zajjaj (3) and others criticized the interpretation of 'ala' as meaning 'having many dependents', arguing that Allah the Almighty has permitted having many concubines, which increases the number of dependents, so how can it be closer to not having many dependents?! This criticism is incorrect because concubines are property that can be disposed of by sale, while the dependents that are problematic are free women with obligatory rights. Ibn al-A'rabi narrated that the Arabs say: 'Aala al-rajul' when his family/dependents become numerous (5). Fourteenth: Those who allowed slaves to marry four took this verse as evidence; because Allah the Almighty said: {So marry those that please you of women} meaning what is lawful: {two or three or four}, and He did not specify a slave over a free man. This is the opinion of Dawud and al-Tabari, and it is the famous opinion from Malik, and the conclusion of his school of thought according to what is in his Muwatta, and it was also narrated from him by Ibn al-Qasim and Ashhab. Ibn al-Mawwaz mentioned that Ibn Wahb narrated from Malik that a slave only marries two. He said: And this is the opinion of al-Layth. Abu Omar said (6): Ash-Shafi'i, Abu Hanifa and their companions, ath-Thawri, and al-Layth bin Sa'd said: A slave does not marry more than two; and this was also said by Ahmad and Ishaq. It was narrated from Umar bin al-Khattab, Ali bin Abi Talib, and Abd al-Rahman bin Awf regarding the slave that he does not marry more than two; and I do not know of anyone among the Sahaba who disagreed with them. It is also the opinion of al-Sha'bi, 'Ata', Ibn Sirin, and al-Hakam.

(1) Tafsir al-Baghawi 1/392, and what is between the brackets is from it, and Abu Hayyan noted it in al-Bahr 3/165, and as-Samin in ad-Durr al-Masun 3/570 with the 'ta' having a fatha, from 'aala ya'eelu': if one becomes poor, like His saying: {And if you fear poverty} [At-Tawbah: 28]. Az-Zamakhshari mentioned in al-Kashshaf 1/498, Abu Hayyan in al-Bahr 3/166, and as-Samin in ad-Durr 3/570: 'tu'ilu', with a damma on the 'ta', from 'a'ala al-rajul': if his dependents become numerous, and they attributed it to Tawus, and they said: this reading supports ash-Shafi'i's interpretation in terms of the meaning he intended. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/8. (3) Ma'ani al-Qur'an 2/11. (4) In (kh), (z), and (m): by saying that Allah.., and what is established is from (d) and (th), which is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz. (5) Ibn al-A'rabi's saying was mentioned earlier. (6) Al-Istidhkar 16/309.

पृष्ठ ४२ सूरा अन-निसा: आयत ३

तलहा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "अल्ला तइलू" (ताकि तुम्हारे परिवार बड़े न हों), और यह इमाम अल-शफीई -अल्लाह उन पर रहम करे- के मत के लिए एक प्रमाण है (१)। इब्न अतिय्या ने कहा (२): अल-ज़ज्जाज (३) और अन्य लोगों ने 'आला' की व्याख्या 'परिवार के सदस्यों की अधिकता' के रूप में करने की आलोचना की, यह तर्क देते हुए कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कई दासियों की अनुमति दी है, जिससे परिवार बढ़ता है, तो यह परिवार न बढ़ने के करीब कैसे हो सकता है?! यह आलोचना सही नहीं है; क्योंकि दासियाँ संपत्ति हैं जिन्हें बेचकर निपटाया जा सकता है, जबकि वह परिवार जो बोझ बनता है वे स्वतंत्र महिलाएँ हैं जिनके अनिवार्य अधिकार होते हैं। इब्न अल-अरबी ने उल्लेख किया है कि अरब कहते हैं: 'आला अल-रजुल' जब उसका परिवार बढ़ जाता है (५)। चौदहवाँ: जिन लोगों ने गुलामों को चार शादियाँ करने की अनुमति दी है, उन्होंने इस आयत का सहारा लिया है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {तो उन स्त्रियों से विवाह करो जो तुम्हें पसंद हों} यानी जो हलाल हैं: {दो या तीन या चार}, और उन्होंने किसी गुलाम को स्वतंत्र व्यक्ति से अलग नहीं किया। यह दाऊद और अल-तबरी का मत है, और यही मालिक से प्रसिद्ध मत है, और उनके मुवत्ता में जो है उसके अनुसार उनके पंथ का निष्कर्ष यही है, और इब्न अल-कासिम और अश्हब ने भी उनसे यही रिवायत की है। इब्न अल-मव्वाज़ ने उल्लेख किया कि इब्न वहब ने मालिक से रिवायत की है कि गुलाम दो से अधिक शादियाँ नहीं करता। उन्होंने कहा: और यही अल-लैथ का मत है। अबू उमर (६) ने कहा: अल-शफीई, अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-थौरी और अल-लैथ बिन साद ने कहा: एक गुलाम दो से अधिक से विवाह नहीं करता; और अहमद और इशाक ने भी यही कहा। उमर बिन अल-खत्ताब, अली बिन अबी तालिब और अब्द अल-रहमान बिन औफ से गुलाम के बारे में रिवायत है कि वह दो से अधिक से निकाह नहीं करता; और मैं सहाबा में से किसी को भी उनके खिलाफ नहीं जानता। यही अल-शाबी, अता, इब्न सिरीन और अल-हकम का मत है।

(१) तफसीर अल-बग़वी १/३९२, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और अबू हयान ने इसे अल-बह्र ३/१६५ में दर्ज किया है, और अल-समीन ने अद-दुर्र अल-मसून ३/५७० में 'ता' पर ज़बर के साथ, 'आला यईलू' से: यदि वह गरीब हो जाए, जैसे कि उनका कहना है: {और यदि तुम्हें गरीबी का डर हो} [अत-तौबा: २८]। अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ १/४९८ में उल्लेख किया, अबू हयान ने अल-बह्र ३/१६६ में, और अल-समीन ने अद-दुर्र ३/५७० में: 'तुइलू', 'ता' पर पेश के साथ, 'आला अल-रजुल' से: यदि उसका परिवार बढ़ जाए, और उन्होंने इसे ताऊस से जोड़ा, और उन्होंने कहा: यह

क़िरात (पढ़ना) अल-शफीई की तफ़सीर का समर्थन करती है जिस अर्थ का उन्होंने इरादा किया था। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/८। (३) मानी अल-कुरान २/११। (४) (ख), (ज़), और (म) में: यह कहकर कि अल्लाह.., और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में जो है उसके अनुरूप है। (५) इब्न अल-अरबी का कहना पहले भी आ चुका है। (६) अल-इस्तिधकार १६/३०९।

صفحہ ۴۲ سورۃ النساء: آیت ۳

طلحہ بن مصرف نے پڑھا: «أَلَّا تعيلوا» (تاکہ تمہارے عیال زیادہ نہ ہوں)، اور یہ امام شافعی -رحمہ اللہ- کے قول کے لیے ایک حجت ہے (۱)۔ ابن عطیہ نے کہا (۲): الزجاج (۳) اور دوسروں نے 'عال من العيال' کی تاویل پر اعتراض کیا ہے، اس بات سے کہ اللہ تعالیٰ نے کثرت سے لونڈیاں رکھنے کو مباح قرار دیا ہے، اور اس میں عیال کی کثرت ہوتی ہے، تو یہ عیال کی کثرت نہ ہونے کے زیادہ قریب کیسے ہو سکتا ہے؟! اور یہ اعتراض صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ لونڈیاں تو مال ہیں جن میں بیع کے ذریعے تصرف کیا جاتا ہے، جبکہ وہ عیال جو بوجھ بنتے ہیں وہ آزاد عورتیں ہیں جو واجب حقوق والی ہوتی ہیں۔ اور ابن الاعرابی نے حکایت کی ہے کہ عرب کہتے ہیں: 'عال الرجل' جب اس کے عیال (اہل و عیال) زیادہ ہو جائیں (۵)۔ چودھویں بات: اس آیت سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جنہوں نے غلام کے لیے چار شادیاں کرنا جائز قرار دیا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ﴾ یعنی جو حلال ہیں: ﴿مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ﴾، اور اس میں غلام کو آزاد سے مخصوص نہیں کیا۔ اور یہ داؤد اور طبری کا قول ہے، اور یہی امام مالک سے مشہور ہے، اور ان کے مذہب کا حاصل ان کی موطا کے مطابق یہی ہے، اور اسی طرح ان سے ابن القاسم اور اشہب نے روایت کیا ہے۔ اور ابن المواز نے ذکر کیا ہے کہ ابن وہب نے مالک سے روایت کیا ہے کہ غلام دو سے زیادہ نکاح نہیں کرتا۔ انہوں نے کہا: اور یہی لیث کا قول ہے۔ ابو عمر (۶) نے کہا: شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، ثوری اور لیث بن سعد نے کہا: غلام دو سے زیادہ شادیاں نہیں کرتا؛ اور یہی قول احمد اور اسحاق کا ہے۔ اور عمر بن الخطاب، علی بن ابی طالب اور عبد الرحمن بن عوف سے غلام کے بارے میں روایت کیا گیا ہے کہ وہ دو سے زیادہ

نکاح نہیں کرتا؛ اور میں صحابہ میں سے کسی کو ان کا مخالف نہیں جانتا۔ اور یہی شعبی، عطا، ابن سیرین اور حکم کا قول ہے۔

(۱) تفسیر البغوی ۳۹۲/۱، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور اسے ابو حیان نے البحر ۱۶۵/۳ میں، اور السمین نے الدر المصون ۳/ ۵۷۰ میں تاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ مقید کیا ہے، 'عال یعیل' سے: جب وہ فقیر ہو جائے، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً﴾ [التوبہ: ۲۸]۔ اور زمخشری نے الکشاف ۴۹۸/۱ میں ذکر کیا، اور ابو حیان نے البحر ۱۶۶/۳ میں، اور السمین نے الدر ۳/ ۵۷۰ میں: 'تعیلوا'، تاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، 'اعال الرجل' سے: جب اس کے عیال زیادہ ہو جائیں، اور انہوں نے اسے طاؤس کی طرف منسوب کیا، اور کہا: یہ قرأت شافعی کی تفسیر کی تائید کرتی ہے اس معنی کے لحاظ سے جو انہوں نے مراد لیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۸/۲۔ (۳) معانی القرآن ۲/۱۱۔ (۴) (خ) اور (ز) اور (م) میں: یہ کہہ کر کہ اللہ..، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے، اور وہ المحرر الوجیز میں موجود عبارت کے مطابق ہے۔ (۵) ابن الاعرابی کا قول پہلے گزر چکا ہے۔ (۶) الاستذکار ۳۰۹/۱۶۔

٤٣ Surah An-Nisa: Verses 3 - 4 ...and Ibrahim and Hammad. The argument for this statement is a correct analogy with his divorce alone. Everyone who said: his punishment is half that of a free person, his divorce is two divorces, his ila' (oath of abstinence) is two months, and similar rulings, it is not far-fetched to say: he contradicts himself in his saying: he marries four (1), and Allah knows best. The Almighty's saying: {And give the women [upon marriage] their [bridal] gifts graciously. But if they give up willingly to you anything of it, then consume it with enjoyment and ease. 4} There are ten issues in it: First: The Almighty's saying: {And give the women their [bridal] gifts}. "Saduqat" is plural, and the singular is "saduqah". Al-Akhfash (2) said: Banu Tamim say "sudqah", and the plural is "sudqat", and if you wish you can open [the letter dal], and if you wish you can make it sukūn. Al-Mazini said: It is said: "sidaq" of the woman with a kasra, and it is not said with a fatha. Ya'qub Ahmad bin Yahya reported it with a fatha (3); from Al-Nahhas (4). The address in this verse is to the husbands; this was said by Ibn Abbas, Qatadah, Ibn Zaid, and Ibn Jurayj. Allah Almighty commanded them to volunteer to give dowries as a gift (nihla) from them to their wives. And it was said: The address is to the guardians (awliya'); this was said by Abu Salih (5). The guardian used to take the woman's dowry and not give her anything, so they were forbidden from that and were ordered to pay that to them. It is mentioned in the narration of Al-Kalbi: In the pre-Islamic period (Jahiliyyah), if a guardian married her off, if she remained with him in the tribe (6), he would not give her much or little of her dowry, and if she was a stranger, he would carry her on a camel to her husband and not give her anything other than... (1) Al-Istidhkar 16/308-310, and see Musannaf Abd al-Razzaq 7/274, and Musannaf Ibn Abi Shayba 4/144-145. (2) Ma'ani al-Qur'an 1/433, and the author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/435. (3) In (d): Al-fath. (4) I'rab al-Qur'an 1/435. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/8, and see the sourcing of the mentioned narrations in Tafsir al-Tabari 6/380-381. Al-Nahhas said in I'rab al-Qur'an 1/435: The first statement is more appropriate; because no mention was made of the guardians. (6) In (d) and (m): Al-Ashara, and what is confirmed is from the rest of the manuscripts, which is consistent with what is in Tafsir Abi al-Layth 1/332, and the speech is from him.

٤٣ सूरह अन-निसा: आयत 3 - 4 ...और इब्राहिम और हम्माद। इस कथन के लिए तर्क अकेले उसके तलाक पर सही सादृश्य है। और जिस किसी ने कहा: उसकी सज़ा एक स्वतंत्र व्यक्ति की आधी है, उसका तलाक दो तलाक हैं, उसका ईला (कसम खाना) दो महीने है, और इसी तरह के अन्य नियम, तो यह कहना दूर की बात नहीं है कि: वह अपने इस कथन में विरोधाभासी है कि: वह चार से निकाह कर सकता है (1), और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और औरतों को उनके महर ख़ुशी-ख़ुशी दो, फिर अगर वे अपनी ख़ुशी से इसमें से कुछ तुम्हें दे दें, तो उसे मज़े से खाओ-पियो (खर्च करो) 4} इसमें दस मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और औरतों को उनके महर दो}। "सदुक़ात" (Saduqat) बहुवचन है, और एकवचन "सदुक़ह" (saduqah) है। अल-अख़फ़श (2) ने कहा: बनू तमीम "सुद्क़ह" कहते हैं, और बहुवचन "सुद्क़ात" है, और यदि आप चाहें तो [दाल पर] ज़बर लगा सकते हैं, और यदि आप चाहें तो सुकूँ दे सकते हैं। अल-माज़िनी ने कहा: कहा जाता है: औरत का "सिदाक़" (sidaq) कसरह (ि) के साथ, और इसे ज़बर के साथ नहीं कहा जाता है। याकूब अहमद बिन याह्या ने इसे ज़बर (3) के साथ अल-नहहास (4) से उद्धृत किया है। इस आयत में संबोधन पतियों के लिए है; यह इब्न अब्बास, कतादा, इब्न ज़ैद और इब्न जुरैज ने कहा है। अल्लाह तआला ने उन्हें हुक्म दिया कि वे अपनी पत्नियों को अपनी ओर से उपहार (निहला) के रूप में महर देने के लिए स्वेच्छा से आगे आएं। और कहा गया है: संबोधन संरक्षकों (वलियों) के लिए है; यह अबू सालेह (5) ने कहा है। संरक्षक महिला का महर ले लेते थे और उसे कुछ नहीं देते थे, इसलिए उन्हें इससे रोका गया, और उन्हें वह उन्हें (महिलाओं को) देने का आदेश दिया गया। अल-कल्बी के वर्णन में है: जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में, यदि संरक्षक उसका निकाह कराता था, और यदि वह कबीले (6) में उसके साथ होती थी, तो वह उसे उसके महर में से थोड़ा या बहुत कुछ नहीं देता था, और यदि वह पराई होती थी, तो वह उसे ऊंट पर बिठाकर उसके पति के पास भेज देता था और उसे इसके अलावा कुछ नहीं देता था... (1) अल-इस्तिधकार 16/308-310, और देखें मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक 7/274, और मुसन्नफ इब्न अबी शैबा 4/144-145। (2) मआनी अल-कुरान 1/433, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से एराब अल-कुरान 1/435 में उद्धृत किया है। (3) (द) में: अल-फतह। (4) एराब अल-कुरान 1/435। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/8, और तफ़सीर अल-तबरी 6/380-381 में वर्णित उल्लेखों की उत्पत्ति देखें। अल-नहहास ने एराब अल-कुरान 1/435 में कहा: पहला कथन अधिक उपयुक्त है; क्योंकि संरक्षकों का कोई उल्लेख नहीं किया गया है। (6) (द) और (म) में: अल-अशरा, और जो बाकी

पांडुलिपियों से पुष्ट है, वह तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/332 में जो है उसके अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है।

٤٣ سورہ النساء: آیات 3 - 4 ...اور ابراہیم اور حماد۔ اس قول کی دلیل صرف اس کی طلاق پر صحیح قیاس ہے۔ اور ہر وہ شخص جس نے کہا: اس کی حد آزاد کی حد سے آدھی ہے، اور اس کی طلاق دو طلاقیں ہیں، اور اس کا ایلاء دو مہینے ہے، اور اس کے احکامات میں سے اسی طرح کی دیگر باتیں، تو یہ کہنا بعید نہیں کہ: وہ اپنے اس قول میں تضاد کا شکار ہے کہ: وہ چار سے نکاح کر سکتا ہے (1)، واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَءَاتُواْ ٱلنِّسَآءَ صَدُقَٰتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيٓـًٔا مَّرِيٓـًٔا ٤﴾ اس میں دس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَءَاتُواْ ٱلنِّسَآءَ صَدُقَٰتِهِنَّ﴾ "الصَّدُقات" جمع ہے، اور اس کی واحد "صَدُقة" ہے۔ الاخفش (2) نے کہا: بنو تمیم "صُدْقة" کہتے ہیں، اور جمع "صُدْقات" ہے، اور اگر چاہیں تو [دال پر] زبر پڑھیں، اور اگر چاہیں تو ساکن کریں۔ المازنی نے کہا: کہا جاتا ہے: عورت کا "صِداق" زیر کے ساتھ، اور زبر کے ساتھ نہیں کہا جاتا۔ اور یعقوب احمد بن یحییٰ نے اسے زبر (3) کے ساتھ نحاس (4) سے نقل کیا ہے۔ اور اس آیت میں خطاب شوہروں سے ہے؛ یہ ابن عباس، قتادہ، ابن زید اور ابن جریج نے کہا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے انہیں حکم دیا کہ وہ اپنی بیویوں کو اپنی طرف سے خوشدلی (نحلہ) کے ساتھ مہر ادا کریں۔ اور کہا گیا ہے: خطاب اولیاء سے ہے؛ یہ ابو صالح (5) نے کہا ہے۔ ولی عورت کا مہر خود رکھ لیتا تھا اور اسے کچھ نہیں دیتا تھا، تو انہیں اس سے روکا گیا، اور حکم دیا گیا کہ وہ مہر انہیں (عورتوں کو) ادا کریں۔ الکلبی کی روایت میں ہے کہ: دور جاہلیت میں جب ولی اس کا نکاح کرتا تھا، تو اگر وہ اس کے ساتھ قبیلے (6) میں ہوتی تو اسے اس کے مہر میں سے تھوڑا یا زیادہ کچھ نہ دیتا، اور اگر وہ پردیسی ہوتی تو اسے اونٹ پر بٹھا کر اس کے شوہر کے پاس بھیج دیتا اور اسے اس کے علاوہ کچھ نہ دیتا... (1) الاستذکار 16/308-310، اور دیکھئے مصنف عبد الرزاق 7/274، اور مصنف ابن ابی شیبہ 4/144-145۔ (2) معانی القرآن 1/433، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 1/435 میں نقل کیا ہے۔ (3) (د) میں: الفتح۔ (4) اعراب

القرآن 1/435۔ (5) المحرر الوجیز 2/8، اور طبری کی تفسیر 6/380-381 میں مذکورہ آثار کی تخریج دیکھیں۔ نحاس نے اعراب القرآن 1/435 میں کہا: پہلا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اولیاء کا ذکر نہیں آیا۔ (6) (د) اور (م) میں: العشرہ، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ "العشیرہ" ہے، اور یہ تفسیر ابی اللیث 1/332 کے مطابق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔

44 Surah An-Nisa: Verse 4

...that camel; so it was revealed: {And give the women [upon marriage] their [bridal] gifts graciously.} [An-Nisa: 4].

Al-Mu'tamir bin Sulayman narrated from his father: Hadrami claimed that the meaning of the verse refers to those who practiced 'shighar' (exchange marriage), who would marry one woman in exchange for another. They were ordered to set dowries (1).

The first view is more apparent; for the pronouns are consistent, and in their entirety, they refer to husbands, as they are the intended subjects; because He said: {And if you fear that you will not deal justly with the orphan girls...} until His saying: {And give the women their [bridal] gifts graciously.} This necessitates the consistency of pronouns, such that the first among them is the same as the last (2).

Second: This verse indicates the obligation of the mahr (dowry) for the woman, and it is a matter of consensus, with no disagreement except for what was narrated from some scholars of Iraq, that if a master marries his male slave to his female slave, no dowry is required. This is of no consequence; because of the words of the Almighty: {And give the women their [bridal] gifts graciously}, which is general. And He said: {So marry them with the permission of their people and give them their due compensation according to what is acceptable} [An-Nisa: 25].

The scholars also reached a consensus that there is no maximum limit for it, and they differed on its minimum (3) as will be explained in His saying: {and you have given one of them a qintar [a great amount]} [An-Nisa: 20].

The majority (jumhur) read it as: "saduqatihinna" with a fatha on the 'sad' and a damma on the 'dal'. Qatadah read it as: "sudqatihinna" with a damma on the 'sad' and a sukun on the 'dal'. Al-Nakha'i and Ibn Waththab read it with a damma on both and in the singular: "suduqatahunna" (4).

Third: The Almighty's saying: {nihlatan}. Al-nihla and al-nuhla, with the kasra or damma of the 'nun', are two linguistic variations. Its origin is from giving; "nahaltu fulanan shay'an" means I gave him something. So the mahr is a gift from Allah Almighty to the woman. It was also said: "nihla" means: out of the goodwill of the husbands without dispute (5).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/8. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/316. (3) See al-Ishraf 4/48, and al-Tamhid 21/117. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 24, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/8. (5) See Tahdhib al-Lughah 5/64, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/316.

44 सूरा अन-निसा: आयत 4

...वह ऊँट; तो यह आयत उतरी: {और औरतों को उनके मेहर खुशी-खुशी दे दो} [अन-निसा: 4]।

अल-मुतमिर बिन सुलेमान ने अपने पिता से रिवायत किया है: हद्रमी का दावा है कि इस आयत का मतलब 'शिगार' (निकाह-ए-शिगार) करने वाले लोग हैं, जो एक औरत के बदले दूसरी औरत से शादी करते थे। उन्हें मेहर तय करने का आदेश दिया गया (1)।

पहला विचार अधिक स्पष्ट है; क्योंकि सर्वनाम एक ही हैं, और वे पूरी तरह से पतियों के लिए हैं, इसलिए वही अभिप्रेत हैं; क्योंकि अल्लाह ने फ़रमाया: {और अगर तुम्हें डर हो कि तुम यतीम लड़कियों के बारे में इंसाफ़ न कर सकोगे...} उसके इस कथन तक: {और औरतों को उनके मेहर खुशी-खुशी दे दो}। यह सर्वनामों की निरंतरता की आवश्यकता करता है, कि उनमें से पहला ही अंतिम भी हो (2)।

दूसरा: यह आयत औरत के लिए मेहर की अनिवार्यता को दर्शाती है, और इस पर आम सहमति है, इसमें कोई मतभेद नहीं है सिवाय इसके जो इराक के कुछ विद्वानों से रिवायत किया गया है कि यदि कोई मालिक अपने गुलाम की शादी अपनी लौंडी से करता है, तो मेहर अनिवार्य नहीं है। यह बात कुछ भी नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और औरतों को उनके मेहर खुशी-खुशी दे दो}, जो आम है। और अल्लाह ने फ़रमाया: {तो उनके घरवालों की इजाज़त से उनसे निकाह करो और उन्हें उनके मेहर भली रीति से दो} [अन-निसा: 25]।

विद्वानों ने इस पर भी सहमति जताई है कि इसकी कोई अधिकतम सीमा नहीं है, और उन्होंने इसकी न्यूनतम सीमा पर मतभेद किया है (3) जैसा कि अल्लाह के इस कथन में स्पष्ट किया जाएगा: {और तुम उनमें से किसी एक को ढेर सारा माल (किंतार) दे चुके हो} [अन-निसा: 20]।

बहुमत (जुमहूर) ने इसे पढ़ा है: "सदुकातिहिन्न" (صَدُقَاتِهِنَّ) 'साद' पर ज़बर (फ़तह) और 'दाल' पर पेश (ज़म्म) के साथ। कतादा ने इसे पढ़ा है: "सुदकातिहिन्न" (صُدْقَاتِهِنَّ) 'साद' पर पेश और 'दाल' के सुकून के साथ। अल-नखई और इब्न वत्थाब ने दोनों पर पेश के साथ और एकवचन में पढ़ा है: "सुदुक़तहन्न" (صُدُقَتَهُنّ) (4)।

तीसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {निहला} (نِحْلَةً)। 'अल्-निहला' और 'अन्-नुहला', नून के ज़ेर (कसर) और पेश (ज़म्म) के साथ, दो भाषाई रूप हैं। इसका मूल देने (अता) से है; "नहल्तू फ़ुलानन

शयन" का अर्थ है: मैंने उसे कुछ दिया। अतः मेहर अल्लाह तआला की ओर से औरत के लिए एक उपहार है। यह भी कहा गया है: "निहला" का अर्थ है: पतियों की ओर से बिना किसी विवाद के अपनी खुशी से देना (5)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/8। (2) अहकामुल कुरान लिल इब्निल अरबी 1/316। (3) देखिए अल-इशराफ़ 4/48, और अल-तम्हीद 21/117। (4) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. 24, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/8। (5) देखिए तहज़ीब अल-लुग़ा 5/64, और अहकामुल कुरान लिल इब्निल अरबी 1/316।

44 سورہ النساء: آیت 4

وہ اونٹ؛ پس یہ نازل ہوا: {اور عورتوں کو ان کے مہر خوشی سے دے دیا کرو} [النساء: 4]۔

اور المعتمر بن سلیمان نے اپنے والد سے روایت کیا ہے: حضرمی کا خیال ہے کہ آیت سے مراد 'شغار' (نکاحِ شغار) کرنے والے ہیں جو ایک عورت کے بدلے دوسری عورت سے نکاح کرتے تھے، تو انہیں حکم دیا گیا کہ وہ مہر مقرر کریں (1)۔

اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے؛ کیونکہ تمام ضمیریں ایک ہی ہیں، اور وہ مجموعی طور پر شوہروں کے لیے ہیں، پس وہی مراد ہیں؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: {اور اگر تمہیں ڈر ہو کہ تم یتیم لڑکیوں کے بارے میں انصاف نہ کر سکو گے...} اس کے قول تک: {اور عورتوں کو ان کے مہر خوشی سے دے دیا کرو}۔ اور یہ ضمیروں کے تسلسل کا تقاضا کرتا ہے، اور یہ کہ ان میں سے پہلا وہی ہو جو آخری ہے (2)۔

دوسری بات: یہ آیت عورت کے لیے مہر کے واجب ہونے پر دلالت کرتی ہے، اور یہ بات اجماعی ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے سوائے اس کے جو عراق کے بعض اہل علم سے مروی ہے کہ اگر آقا اپنے غلام کا نکاح اپنی لونڈی سے کر دے تو اس میں مہر واجب نہیں ہے۔ یہ قول کوئی حیثیت نہیں رکھتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور عورتوں کو ان کے مہر خوشی سے دے دیا کرو}، تو یہ عام ہے۔ اور اللہ نے فرمایا: {پس ان کے گھر والوں کی اجازت سے ان سے نکاح کرو اور انہیں ان کے مہر قاعدے کے مطابق دو} [النساء: 25]۔

اور علماء کا اس پر بھی اتفاق ہے کہ مہر کی کثرت کی کوئی حد نہیں ہے، البتہ اس کی قلت میں ان کا اختلاف ہے (3) جیسا کہ اللہ کے اس فرمان میں اس کا بیان آئے گا: {اور تم ان میں سے کسی ایک کو ڈھیروں مال (قنطار) دے چکے ہو} [النساء: 20]۔

اور جمہور نے «صَدُقَاتِهِنَّ» صاد کے فتحہ اور دال کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور قتادہ نے «صُدْقَاتِهِنَّ» صاد کے ضمہ اور دال کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور النخعی اور ابن وثاب نے دونوں کے ضمہ اور واحد کے صیغے کے ساتھ پڑھا ہے: «صُدُقَتَهُنَّ» (4)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {نِحْلَةً}۔ النِحْلہ اور النُحْلہ، نون کے کسرہ اور ضمہ کے ساتھ، دو لغتیں ہیں۔ اور اس کی اصل عطا سے ہے؛ "نحلتُ فلاناً شيئاً" یعنی: میں نے اسے کچھ دیا۔ پس مہر اللہ تعالیٰ کی طرف سے عورت کے لیے ایک عطیہ ہے۔ اور کہا گیا ہے: "نحلہ" یعنی: شوہروں کی طرف سے بغیر کسی نزاع کے خوش دلی کے ساتھ (5)۔

(1) المحرر الوجيز 8/2۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 316/1۔ (3) دیکھیے الاشراف 4/48، اور التمہید 117/21۔ (4) القراءات الشاذہ ص 24، اور المحرر الوجيز 8/2۔ (5) دیکھیے تہذیب اللغہ 5/64، اور احکام القرآن لابن العربی ا 316/1

Surah An-Nisa: Verse 4. Page 45.

Qatadah said: the meaning of "Nihlah" (gift/obligation) is: a mandatory duty. Ibn Jurayj and Ibn Zayd: a specified obligation (1).

Abu Ubayd said: The "Nihlah" is only what is specified and known (2).

Al-Zajjaj said (3): "Nihlah": as an act of piety. "Al-Nihlah": religion and creed. It is said: This is his "nihlah", meaning: his religion. This is appropriate given that the address was to the guardians who used to take it [the dower] during the Pre-Islamic period (Jahiliyyah), until some women said about their husband:

He does not take the 'Hulwan' (gift/bribe) from our daughters (4)

She means: he does not do what others do. So Allah took it away from them and commanded it for the women.

"Nihlatan" is in the accusative case (mansub) as a "hal" (circumstantial state) from the husbands, by implying a verb from its own root, its estimation being: give them a gift (5). It was also said: it is in the accusative for explanation (6). And it was said: it is a verbal noun not from the main verb in the position of "hal" (7).

Fourth [Point]: His saying, the Almighty: {But if they, of their own good pleasure, remit any part of it to you} is an address to the husbands. Its generality indicates that a woman's gift of her dower (Mahr) to her husband - whether she is a virgin or previously married - is permissible; this is the view of the majority of jurists. Malik prohibited a virgin from gifting her dower to her husband, assigning that right to the guardian, even though ownership belongs to her (8).

---

(1) Tafsir al-Tabari 6/380 - 381. (2) Tafsir al-Baghawi 1/392. (3) Ma'ani al-Qur'an 2/12. (4) Tahdhib al-Asma' wa al-Lughat by al-Nawawi 3/70, and in it: "from our daughters". (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/9. (6) i.e., as a specification (tamyiz). (7) Al-Bahr al-Muhit 3/166, Abu Hayyan said: "Nihlah" is in the accusative as a verbal noun not from the main verb because the meaning of "And give" is "bestow as a gift", so the accusative is governed by "And give". (8) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 2/324 - 325.

सूरह अन-निसा: आयत 4। पृष्ठ 45।

कतादाह ने कहा: "निहलाह" का अर्थ है: एक अनिवार्य कर्तव्य। इब्न जुरायज और इब्न जैद: एक निर्दिष्ट कर्तव्य (1)।

अबू उबैद ने कहा: "निहलाह" केवल वही है जो निर्दिष्ट और ज्ञात हो (2)।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): "निहलाह": धर्मपरायणता के कार्य के रूप में। "अल-निहलाह": धर्म और पंथ। कहा जाता है: यह उसका "निहलाह" है, यानी उसका धर्म। यह इस बात के साथ उचित बैठता है कि यह संबोधन उन संरक्षकों के लिए था जो अज्ञानता के काल (जाहिलिया) में इसे ले लिया करते थे, यहाँ तक कि कुछ महिलाओं ने अपने पति के बारे में कहा:

वह हमारी बेटियों से 'हलवान' (उपहार/रिश्वत) नहीं लेता (4)

वह कहती है: वह वैसा नहीं करता जैसा दूसरे करते हैं। इसलिए अल्लाह ने इसे उनसे छीन लिया और महिलाओं के लिए इसका आदेश दिया।

"निहलातन" को 'हाल' (स्थिति) के रूप में मंसूब (कर्म कारक) माना गया है, जिसमें पतियों की ओर से इसके अपने मूल से एक क्रिया छिपी हुई है, जिसका अनुमान है: उन्हें उपहार के रूप में दें (5)। यह भी कहा गया है: यह व्याख्या (तफ़्सीर/तमीज़) के लिए मंसूब है (6)। और यह भी कहा गया है: यह 'हाल' के स्थान पर मुख्य क्रिया के अलावा एक स्रोत (मस्दर) है (7)।

चौथा [बिंदु]: अल्लाह का कथन: {लेकिन यदि वे अपनी मर्जी से उसमें से कुछ तुम्हें दे दें} पतियों को संबोधित है। इसकी व्यापकता दर्शाती है कि एक महिला का अपने पति को अपना मेहर (दहेज) उपहार में देना - चाहे वह कुंवारी हो या पहले विवाहित - जायज़ है; अधिकांश न्यायविदों का यही विचार है। मलिक ने एक कुंवारी महिला को अपने पति को मेहर उपहार में देने से मना किया, और यह अधिकार संरक्षक (वली) को दिया, भले ही स्वामित्व महिला का हो (8)।

---

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 6/380 - 381। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/392। (3) मआनी अल-कुरान 2/12। (4) अल-नवावी द्वारा तहज़ीब अल-अस्मा वा अल-लुगात 3/70, और इसमें है: "हमारी बेटियों से"। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/9। (6) यानी: तमीज़ (विशेषता) पर। (7) अल-बहर अल-मुहीत 3/166, अबू हयान ने कहा: "निहलाह" एक स्रोत के रूप में मंसूब है जो मुख्य क्रिया से नहीं है

क्योंकि "दें" (आतू) का अर्थ "उपहार के रूप में दें" है, इसलिए मंसूब "दें" के कारण है। (8) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/324 - 325।

سورة النساء: آیت 4۔ صفحہ 45۔

قتادہ نے کہا: «نحلہ» کا معنی ہے: فریضہ واجبہ۔ ابن جریج اور ابن زید نے کہا: فریضہ مسماۃ (مقرر کردہ فریضہ) (1)۔

ابوعبید نے کہا: «نحلہ» صرف وہی ہوتا ہے جو مقرر اور معلوم ہو (2)۔

الزجاج نے کہا (3): «نحلہ»: بطور دینداری۔ اور «النحلہ»: دین اور ملت۔ کہا جاتا ہے: یہ اس کا «نحلہ» ہے، یعنی اس کا دین۔ اور یہ ان سرپرستوں (اولیاء) کے حوالے سے مناسب ہے جو جاہلیت کے دور میں اسے (مہر کو) لے لیا کرتے تھے، یہاں تک کہ بعض عورتوں نے اپنے شوہر کے بارے میں کہا:

وہ ہماری بیٹیوں سے 'حلوان' (تحفہ/رشوت) نہیں لیتا (4)

اس کا مطلب ہے: وہ وہ کام نہیں کرتا جو دوسرے کرتے ہیں۔ پس اللہ نے اسے ان سے چھین لیا اور عورتوں کے لیے اس کا حکم دیا۔

اور «نِحلةً» مفعولِ حال کے طور پر منسوب ہے جو شوہروں سے متعلق ہے، اس میں اس کے اپنے لفظ سے ایک فعل پوشیدہ ہے، جس کی تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: "انحلوهن نحلة" (تم انہیں خوشدلی سے مہر دو) (5)۔ ایک قول یہ ہے کہ یہ تمیز (تفسیر) کی بنا پر منسوب ہے (6)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ مصدر غیر صدر ہے جو حال کے مقام پر ہے (7)۔

چوتھا (نکتہ): اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِّنْهُ} (پھر اگر وہ اپنی خوشی سے اس میں سے کچھ تمہیں دے دیں) شوہروں سے خطاب ہے۔ اور یہ اپنے عموم سے اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ عورت کا اپنا مہر اپنے شوہر کو ہبہ (تحفہ) کرنا - خواہ وہ کنواری ہو یا ثیبہ (بیوہ/

مطلقہ) - جائز ہے؛ جمہور فقہا کا یہی قول ہے۔ امام مالک نے کنواری لڑکی کو اپنا مہر شوہر کو ہبہ کرنے سے منع کیا ہے، اور یہ حق ولی (سرپرست) کے لیے رکھا ہے باوجود اس کے کہ ملکیت عورت کی ہے (8)۔

---

(1) تفسیر الطبری 6/ 380 - 381۔ (2) تفسیر البغوی 1/ 392۔ (3) معانی القرآن 2/ 12۔ (4) تہذیب الاسماء واللغات للنووی 3/ 70 اور اس میں ہے: "ہماری بیٹیوں سے"۔ (5) المحرر الوجیز 2/ 9۔ (6) یعنی: تمیز کی بنا پر۔ (7) البحر المحیط 3/ 166، ابو حیان نے کہا: «نحلہ» منسوب ہے اس بنا پر کہ یہ مصدر غیر صدر ہے کیونکہ «وآتوا» کا معنی ہے: «انحلوا»، پس اس میں نصب «آتوا» کی وجہ سے ہے۔ (8) احکام القرآن للکیا الطبری 2/ 324 - 325ا

Surah An-Nisa: Verse 4

Al-Farra(1) claimed that it addresses the guardians; because they used to take the dowry and not give the woman any of it, so nothing was permitted for them from it except what the woman's soul was pleased with. The first opinion is more correct; because the guardians were not mentioned previously.

The pronoun in "from it" (minhu) refers to the dowry. This was also stated by Ikrimah and others. The reason for the revelation, as mentioned, is that some people felt hesitant to take back anything they had given to their wives, so it was revealed: {But if they give you...}(2).

Fifth: Scholars agreed that a woman who is in charge of her own affairs, if she grants her dowry to her husband, it is binding upon her, and she has no right to retract it. However, Shurayh(3) held the view that she can retract it, and he argued based on the verse: {But if they give up to you of themselves anything of it...} saying that if she stands up(4) demanding it, she is no longer pleased with it. Ibn al-Arabi(5) said: This is void; because she was pleased and he has consumed it, so she has no say; for what is meant is not the literal act of eating, but rather it is a metaphor for making it lawful and permissible, and this is clear.

Sixth: If she stipulated to him at the time of the marriage contract that he should not marry another woman besides her, and in exchange for that, she reduced some of her dowry, then he married another woman, she has no claim against him according to the narration of Ibn al-Qasim; because she stipulated something that is not permissible to stipulate. Just as the family of Barirah stipulated that Aisha should manumit her while the loyalty (wala') remained for her seller, the Prophet ﷺ validated the contract and nullified the condition(6). Similarly, here it is valid to drop some of the dowry for him, while what he committed to (the condition) becomes void(7). Ibn Abd al-Hakam said: If what remains of her dowry is equivalent to...

(1) Ma'ani al-Quran 1/256, and the author cited him via an-Nahhas in I'rab al-Quran 1/435. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/9, and the report of Ikrimah was recorded by al-Tabari 6/383. (3) He is Shurayh ibn al-Harith, Abu Umayyah al-Kindi, the jurist. Umar appointed him as the judge of Kufa, and he remained its judge for sixty years. He died in the year (78 AH) at the age of one hundred and ten years. As-Siyar 4/100. (4) In (M): "And if she was". (5) Ahkam al-Quran 1/318, and what precedes it is from it. (6) Recorded by al-Bukhari (456), Muslim (1504), and Ahmad in brief (4855), and a part of

it was mentioned previously in 3/318. See al-Istidhkar 16/147-149. (7) In (Kh), (Z), (Za), and (M): "and the marriage becomes void", and what is fixed is from (D).

सुरह अन-निसा: आयत 4

अल-फ़र्रा(1) ने दावा किया कि यह संरक्षकों (औलिया) के लिए संबोधन है; क्योंकि वे मेहर (दहेज) ले लेते थे और महिला को उसमें से कुछ नहीं देते थे, इसलिए उनके लिए उसमें से कुछ भी जायज़ नहीं था सिवाय उसके जिसके लिए महिला का मन राज़ी हो। पहली बात अधिक सही है; क्योंकि पहले संरक्षकों का उल्लेख नहीं किया गया है।

"मिनहु" (उसमें से) में सर्वनाम मेहर की ओर संकेत करता है। इकरिमा और अन्य लोगों ने भी यही कहा है। आयत के अवतरण का कारण, जैसा कि उल्लेख किया गया है, यह है कि कुछ लोग अपनी पत्नियों को दी गई किसी भी चीज़ को वापस लेने में झिझक महसूस करते थे, तो यह आयत उतरी: {तो यदि वे अपनी खुशी से तुम्हें दे दें...}(2)।

पाँचवाँ: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि एक महिला जो अपने मामलों की खुद मालिक है, यदि वह अपना मेहर अपने पति को दे देती है, तो यह उस पर लागू होता है, और उसे इसे वापस लेने का कोई अधिकार नहीं है। सिवाय इसके कि शुरैह(3) का मानना था कि वह इसे वापस ले सकती है, और उन्होंने इस आयत से तर्क दिया: {तो यदि वे अपनी खुशी से उसमें से कुछ तुम्हें दे दें...} और कहा कि यदि वह इसे वापस माँगने के लिए खड़ी(4) होती है, तो उसका मन अब राज़ी नहीं है। इब्न अल-अरबी(5) ने कहा: यह व्यर्थ है; क्योंकि वह राज़ी थी और वह उसे उपभोग कर चुका है, इसलिए उसका कोई अधिकार नहीं बचता; क्योंकि यहाँ खाने (उपभोग) का अर्थ शाब्दिक नहीं है, बल्कि यह हलाल और वैध करने के लिए एक रूपक है, और यह स्पष्ट है।

छठा: यदि उसने निकाह के समय शर्त रखी थी कि वह उसके ऊपर दूसरी शादी नहीं करेगा, और इसके बदले में उसने अपने मेहर का कुछ हिस्सा छोड़ दिया, फिर उसने दूसरी शादी कर ली, तो इब्न अल-कासिम की रिवायत के अनुसार उस पर उसका कोई अधिकार नहीं है; क्योंकि उसने ऐसी शर्त रखी थी जिसे रखना जायज़ नहीं है। जैसे कि बरीरा के परिवार ने शर्त रखी थी कि आयशा उसे आज़ाद कर देंगी लेकिन 'वला' (वफादारी) बेचने वाले के पास रहेगी, तो पैगंबर ﷺ ने अनुबंध (निकाह) को वैध माना और शर्त को रद्द कर दिया(6)। इसी तरह, यहाँ उसके लिए मेहर के कुछ हिस्से को छोड़ना वैध है, और जो उसने वचन दिया था वह रद्द हो जाता है(7)। इब्न अब्द अल-हकम ने कहा: यदि उसके मेहर में से उतना ही बचा हो...

(1) मा'नी अल-कुरान 1/256, और लेखक ने इ'राब अल-कुरान 1/435 में अन-नहहास के माध्यम से इसे उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/9, और इकरिमा की रिवायत अल-तबरी 6/383 द्वारा उद्धृत की गई है। (3) वह शुरैह इब्न अल-हारिस, अबू उमैया अल-किंदी, फकीह हैं। उमर ने उन्हें कूफ़ा का काज़ी (न्यायाधीश) नियुक्त किया था, और वे साठ साल तक इसके काज़ी रहे। उनकी मृत्यु वर्ष (78 हिजरी) में हुई और वे एक सौ दस वर्ष के थे। अस-सियार 4/100। (4) (म) में: "और यदि वह थी"। (5) अहकाम अल-कुरान 1/318, और उससे पहले का हिस्सा इसी से है। (6) अल-बुखारी (456), मुस्लिम (1504) द्वारा उद्धृत, और अहमद द्वारा संक्षेप में (4855), और इसका एक हिस्सा पहले 3/318 में आ चुका है। अल-इस्तिधकार 16/147-149 देखें। (7) (ख), (ज़), (ज़) और (म) में: "और निकाह रद्द हो जाता है", और जो स्थापित है वह (द) से है।

سورة النساء: آیت 4

الفراء(1) نے دعویٰ کیا کہ یہ اولیاء کے لیے خطاب ہے؛ کیونکہ وہ مہر لے لیتے تھے اور عورت کو اس میں سے کچھ نہیں دیتے تھے، لہٰذا ان کے لیے اس میں سے کچھ بھی حلال نہیں تھا سوائے اس کے جس پر عورت کا دل خوش ہو۔ پہلی بات زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ پہلے اولیاء کا کوئی تذکرہ نہیں ہوا۔

"منہ" (اس میں سے) میں ضمیر مہر کی طرف لوٹتی ہے۔ عکرمہ اور دیگر نے بھی یہی کہا ہے۔ آیت کے نزول کا سبب جیسا کہ ذکر کیا گیا ہے یہ ہے کہ کچھ لوگ اپنی بیویوں کو دی گئی کسی بھی چیز کو واپس لینے میں جھجک محسوس کرتے تھے، تو یہ آیت نازل ہوئی: {پھر اگر وہ اپنی خوشی سے تمہیں دے دیں...}(2)۔

پانچویں: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ وہ عورت جو اپنے معاملات کی خود مالک ہے، اگر وہ اپنا مہر اپنے شوہر کو ہبہ کر دے تو یہ اس پر نافذ ہو جاتا ہے، اور اسے اس میں رجوع کا کوئی حق نہیں۔ سوائے اس کے کہ شریح(3) کا خیال تھا کہ وہ اس میں رجوع کر سکتی ہے، اور انہوں نے اس قول سے استدلال کیا: {پھر اگر وہ اپنی خوشی سے اس میں سے کچھ تمہیں دے دیں...} اور کہا کہ جب وہ اسے مانگنے کے لیے کھڑی(4) ہوتی ہے تو اس کا دل اس پر خوش نہیں ہوتا۔ ابن العربی(5) نے کہا: یہ باطل ہے؛ کیونکہ وہ خوش ہو چکی تھی اور وہ اسے کھا (استعمال کر) چکا ہے، لہٰذا اس کی کوئی بات نہیں سنی جائے گی؛ کیونکہ یہاں کھانے سے مراد لفظی کھانا نہیں ہے بلکہ یہ حلال اور مباح کرنے سے کنایہ ہے، اور یہ بات واضح ہے۔

چھٹی: اگر اس نے نکاح کے وقت یہ شرط رکھی تھی کہ وہ اس پر دوسری شادی نہیں کرے گا، اور اس کے بدلے میں اس نے اپنے مہر کا کچھ حصہ چھوڑ دیا، پھر اس نے دوسری شادی کر لی، تو ابن القاسم کی روایت میں اس پر عورت کا کچھ حق نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے ایسی شرط رکھی تھی جس کی شرط رکھنا جائز نہیں۔ جیسا کہ بریرہ کے گھر والوں نے یہ شرط رکھی تھی کہ عائشہ اسے آزاد کریں گی لیکن 'ولاء' بیچنے والے کا ہوگا، تو نبی کریم ﷺ نے نکاح کو صحیح قرار دیا اور شرط کو باطل کر دیا(6)۔ اسی طرح، یہاں اس کے لیے مہر کے کچھ حصے کا گرانا صحیح ہے، اور جس چیز کا اس نے التزام کیا تھا وہ باطل ہو جاتا ہے(7)۔ ابن عبد الحکم نے کہا: اگر اس کے مہر میں سے اتنا ہی باقی ہو...

(1) معانی القرآن 1/256، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 1/435 میں نقل کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 2/9، اور عکرمہ کی روایت طبری نے 6/383 میں نقل کی ہے۔ (3) وہ شریح بن الحارث، ابو امیہ الکندی، فقیہ ہیں، جنہیں حضرت عمر نے کوفہ کا قاضی مقرر کیا تھا، اور وہ ساٹھ سال تک وہاں قاضی رہے۔ ان کی وفات (78ھ) میں ہوئی اور ان کی عمر ایک سو دس سال تھی۔ السیر 4/100۔ (4) (م) میں ہے: "اور اگر وہ ہوتی"۔ (5) احکام القرآن 1/318، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (6) اسے بخاری (456) اور مسلم (1504) نے روایت کیا، اور احمد نے مختصراً (4855)، اور اس کا ایک حصہ پہلے 3/318 میں گزر چکا ہے۔ دیکھیے الاستذکار 16/147-149۔ (7) (خ)، (ز)، (ظ) اور (م) میں ہے: "اور نکاح باطل ہو جاتا ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 4 | 47

...a dower similar to it or more; she does not return anything to him. If she had remitted part of her dower and then he married another woman against her, she reverts to him for the full completion of her dower of similar women (1); because he made a condition upon himself and took in exchange from her something that was obligatory for her to take from him. Therefore, fulfillment became mandatory upon him, due to the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Believers are bound by their conditions" (2).

Seventh: In the verse, there is evidence that manumission (freeing a slave) cannot be a dower; because it is not wealth; as the woman cannot gift it and the husband cannot consume it. This was the view of Malik, Abu Hanifa, Zufar, Muhammad, and Al-Shafi'i. Ahmad bin Hanbal, Ishaq, and Yaqub said: It can be a dower, and she has no dowry other than the manumission, based on the hadith of Safiyya; reported by the Imams: that the Prophet (peace be upon him) freed her and made her manumission her dower (3). It was narrated from Anas that he did so, and he is the narrator of Safiyya's hadith (4).

The first group replied by saying: There is no proof in Safiyya's hadith; because the Prophet (peace be upon him) was specially privileged in marriage by being allowed to marry without a dower (5). He had intended Zaynab, so she became forbidden for Zaid (6), and he entered upon her without a guardian or dower (7). So it is not appropriate to use such as evidence, and Allah knows best.

Eighth: The words of the Almighty: {نَفْسًا} (of their own accord). It was said: It is accusative (mansub) for clarification (bayan). Neither Sibawayh (8) nor the Kufans allow what is accusative for clarification to precede. Al-Mazini and Abu Al-Abbas allowed it.

---

(1) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 5/184. (2) Mentioned previously 4/470. (3) Narrated by Ahmad (12687), Al-Bukhari (5086), and Muslim (1365) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (4) Al-Ishraf 4/124. (5) See Al-Mufhim 4/141. Ibn al-Mundhir refuted this view in Al-Ishraf 4/124 saying: I speak with what is established from the Messenger of Allah (peace be upon him), meaning the hadith of Safiyya. (6) This statement was rejected by the Imams and researchers, as will be mentioned in the commentary of the Almighty's saying: {And [remember, O Muhammad], when you said to the one on whom Allah bestowed favor and you bestowed favor, "Keep

your wife and fear Allah"} [Al-Ahzab: 37]. See Ikmal al-Mu'allim 1/531, and Al-Mufhim 1/406. (7) See Al-Mufhim 4/147, and the hadith was narrated by Ahmad (13025) and Muslim (1428) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (8) Al-Kitab 1/205.

सूरत अन-निसा: आयत 4 | 47

...उसके समान महर या उससे अधिक; उसने उसे कुछ भी वापस नहीं किया। और यदि उसने अपने महर में से कुछ छोड़ दिया था और फिर उसने उसके विरुद्ध विवाह कर लिया, तो वह उसके समान महर की पूर्णता के लिए उसके पास वापस आ गई (1); क्योंकि उसने स्वयं पर एक शर्त रखी थी और उसके बदले में कुछ लिया था जो उसके लिए उससे लेना अनिवार्य था। इसलिए, उसका पालन करना अनिवार्य हो गया; नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के कथन के कारण: "मोमिन अपनी शर्तों पर अडिग रहते हैं" (2)।

सातवाँ: आयत में इस बात का प्रमाण है कि दासमुक्ति (आज़ाद करना) महर नहीं हो सकती; क्योंकि यह धन नहीं है; क्योंकि स्त्री इसे उपहार में नहीं दे सकती और पति इसका उपभोग नहीं कर सकता। मलिक, अबू हनीफा, ज़ुफ़र, मुहम्मद और अल-शफ़ीई ने यही कहा है। अहमद बिन हंबल, इसहाक और याकूब ने कहा: यह महर हो सकता है, और दासमुक्ति के अलावा उसका कोई महर नहीं है, सफ़िय्या की हदीस के आधार पर; जिसे इमामों ने रिवायत किया है: कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें आज़ाद किया और उनकी आज़ादी को ही उनका महर बना दिया (3)। अनस से वर्णित है कि उन्होंने ऐसा किया, और वह सफ़िय्या की हदीस के रावी हैं (4)।

पहले समूह ने यह कहकर उत्तर दिया: सफ़िय्या की हदीस में कोई दलील नहीं है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को निकाह में यह विशेषता प्राप्त थी कि वे बिना महर के विवाह कर सकते थे (5)। उन्होंने ज़ैनब का इरादा किया था, इसलिए वह ज़ैद पर हराम हो गईं (6), और वे बिना किसी वली या महर के उनके पास प्रविष्ट हुए (7)। इसलिए ऐसी बातों से दलील लेना उचित नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {نَفْسًا} (अपनी इच्छा से)। कहा गया है: यह स्पष्टीकरण (बयान) के लिए मंसूब है। न तो सिबावैह (8) और न ही कूफ़ियों ने इसे जायज़ माना है कि जो स्पष्टीकरण के लिए मंसूब हो वह पहले आए, जबकि अल-माज़िनी और अबू अल-अब्बास ने इसे जायज़ माना है।

---

(1) देखिए अन-नवादिर वल-ज़ियादात 5/184. (2) पहले उल्लेख किया गया है 4/470. (3) इसे अहमद (12687), बुखारी (5086) और मुस्लिम (1365) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (4) अल-इशराफ़ 4/124. (5) देखिए अल-मुफ़हिम 4/141। इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-इशराफ़ 4/124 में इस कथन का खंडन किया और कहा: मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि

वसल्लम) से साबित होने वाली बात कहता हूँ, यानी सफ़िय्या की हदीस। (6) यह एक ऐसी बात है जिसे इमामों और शोधकर्ताओं ने खारिज कर दिया है जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में आएगा: {और जब तुम उस व्यक्ति से कह रहे थे जिस पर अल्लाह ने उपकार किया और तुमने उपकार किया, "अपनी पत्नी को अपने पास रखो"} [अल-अहज़ाब: 37]। देखिए इकमाल अल-मुअल्लिम 1/531, और अल-मुफ़हिम 1/406. (7) देखिए अल-मुफ़हिम 4/147, और हदीस को अहमद (13025) और मुस्लिम (1428) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (8) अल-किताब 1/205.

سورة النساء: آیت 4 | 47

...اس کے مثل مہر یا اس سے زیادہ؛ اس نے اسے کچھ واپس نہیں کیا۔ اور اگر اس نے اپنے مہر میں سے کچھ معاف کر دیا تھا اور پھر اس نے اس پر دوسری شادی کر لی، تو وہ اپنے مہرِ مثل کی تکمیل کے لیے اس کی طرف رجوع کرے گی (1)؛ کیونکہ اس نے اپنے اوپر ایک شرط رکھی تھی اور اس کے عوض ایک ایسی چیز لی تھی جو عورت کے لیے اس سے لینا واجب تھا۔ لہٰذا، اس پر وفا کرنا واجب ہو گیا؛ نبی کریم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے اس ارشاد کی وجہ سے: "مومن اپنی شرطوں کے پابند ہوتے ہیں" (2)۔

ساتویں بات: آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ غلام آزاد کرنا مہر نہیں ہو سکتا؛ کیونکہ یہ مال نہیں ہے؛ اس لیے کہ عورت اسے ہبہ نہیں کر سکتی اور نہ ہی شوہر اسے کھا سکتا ہے۔ امام مالک، ابو حنیفہ، زفر، محمد اور شافعی کا یہی قول ہے۔ احمد بن حنبل، اسحاق اور یعقوب نے کہا: یہ مہر ہو سکتا ہے، اور اس کا مہر سوائے آزادی کے اور کچھ نہیں، حضرت صفیہ کی حدیث کی بنا پر؛ جسے ائمہ نے روایت کیا ہے: کہ نبی کریم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے انہیں آزاد کیا اور ان کی آزادی کو ہی ان کا مہر قرار دیا (3)۔ حضرت انس سے مروی ہے کہ انہوں نے ایسا کیا، اور وہ حضرت صفیہ کی حدیث کے راوی ہیں (4)۔

پہلے گروہ نے یہ کہہ کر جواب دیا: حدیثِ صفیہ میں کوئی حجت نہیں ہے؛ کیونکہ نبی کریم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کو نکاح میں یہ خصوصیت حاصل تھی کہ وہ مہر کے بغیر نکاح کر سکتے تھے (5)۔ انہوں نے حضرت زینب کا ارادہ کیا تھا، تو وہ حضرت زید پر حرام ہو گئیں (6)، چنانچہ آپ ان پر بغیر ولی اور مہر کے داخل ہوئے (7)۔ لہٰذا ایسی باتوں سے استدلال کرنا مناسب نہیں، واللہ اعلم۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {نَفْسًا}۔ کہا گیا ہے: یہ تمیز (بیان) کی بنا پر منصوب ہے۔ سیبویہ (8) اور کوفی حضرات اس بات کی اجازت نہیں دیتے کہ جو چیز بیان کی بنا پر منصوب ہو وہ پہلے آ جائے، جبکہ مازنی اور ابو العباس نے اس کی اجازت دی ہے۔

---

(1) دیکھیے النوادر والزیادات 5 / 184۔ (2) پیچھے گزر چکا ہے 4 / 470۔ (3) اسے احمد (12687)، بخاری (5086) اور مسلم (1365) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) الإشراف 4 / 124۔ (5) دیکھیے المفہم 4 / 141، اور ابن المنذر نے الإشراف 4 / 124 میں اس قول کو رد کیا اور کہا: میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سے ثابت شدہ بات کہتا ہوں۔ یعنی حدیث صفیہ۔ (6) یہ ایسی بات ہے جسے ائمہ اور محققین نے رد کر دیا ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں آئے گا: {اور جب تم اس شخص سے کہہ رہے تھے جس پر اللہ نے احسان کیا اور تم نے احسان کیا، "اپنی بیوی کو اپنے پاس رکھ"} [الاحزاب: 37]۔ دیکھیے إکمال المعلم 1 / 531، اور المفہم 1 / 406۔ (7) دیکھیے المفہم 4 / 147، اور احمد (13025) اور مسلم (1428) نے اسے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (8) الکتاب 1 / 205۔

Al-Mubarrid says: if the agent is a verb(1). And he recited: "And she was not a soul that found peace with separation."(2) And in the Revelation: {their eyes humbled, they come forth} [Al-Qamar: 7]. Accordingly, it is permissible to say: "fat I burst" (shajman tafa'qatu) and "face I became beautiful" (wajhan hasuntu)(3). The followers of Sibawayh said: "soul" (nafsa) is accusative (mansub) by an implied verb, meaning: "I mean a soul," and it is not accusative as a specification (tamyiz); if this is the case, then there is no argument in it(4). Al-Zajjaj said: The narration is: "And my soul was not..."(5) Everyone agreed that it is not permissible to precede the 'specified' (tamyiz) if the 'agent' (amil) is non-inflecting, such as "twenty dirhams." Ninth: His words (The Almighty): {So eat it} The intention is not the physical act of eating, but rather the permission to benefit from it in any way possible. This is what is meant by His words in the following verse: {Indeed, those who devour the property of orphans unjustly}, the intention is not eating itself, except that since eating is the most complete type of enjoyment of wealth, actions were expressed as 'eating'. A parallel is His words (The Almighty): {When the call is made for prayer on the day of Friday, then hasten to the remembrance of Allah and leave business} [Al-Jumu'ah: 9]; it is known that the form of 'selling' (business) is not specifically intended, but rather what occupies one from the remembrance of Allah; such as marriage and other things, but...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/435, and al-Mubarrid's statement in al-Muqtadab 3/36. (2) Ibn Jinni attributed it in al-Khasa'is 2/384 to al-Mukhabbal al-Sa'di, and it is without attribution in al-Muqtadab 3/37, I'rab al-Qur'an 1/435, al-Insaf 2/828, and Sharh al-Mufassal 2/74. Al-Shinqiti mentioned it in al-Durar 4/37 and said: it is said to be for A'sha Hamdan, and it is said for al-Mukhabbal al-Sa'di, and it is said for Qays bin al-Mulawwah. Its opening is: Does Layla's lover abandon her upon separation? (3) Al-Muqtadab 3/36, al-Insaf 2/828, and the condition for permissibility - as mentioned by Abu al-Barakat al-Anbari - is that the verb must be inflecting (mutasarrif). (4) See al-Insaf 2/830. (5) Narrated from Al-Zajjaj via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/435, and see al-Insaf 2/831, and al-Anbari corrected this narration of the verse.

सूरह अन-निसा: आयत 4 | 48

अल-मुबर्रिद कहते हैं: यदि कारक (आमिल) एक क्रिया हो (1)। और उन्होंने उद्धृत किया: "और वह ऐसी जान नहीं थी जो विरह से सुखी होती" (2) और कुरान में है: {उनकी आँखें झुकी हुई होंगी, वे निकलेंगे} [अल-क़मर: 7]। इस आधार पर, यह कहना जायज़ है: "चर्बी मैं फट पड़ा" और "चेहरा मैं सुंदर हो गया" (3)। सिबवैह के अनुयायियों ने कहा: "जान" (नफ़्सन) एक छिपी हुई क्रिया द्वारा कर्मकारक (मन्सूब) है, जिसका अर्थ है: "मेरा मतलब है एक जान," और यह 'तमीज़' (विशिष्टीकरण) के रूप में मन्सूब नहीं है; यदि ऐसा है, तो इसमें कोई प्रमाण नहीं है (4)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: वर्णन इस प्रकार है: "और मेरी जान नहीं थी..." (5) सभी इस बात पर सहमत हुए कि यदि कारक (आमिल) अपरिवर्तनीय (ग़ैर-मुतसर्रिफ़) हो, तो 'तमीज़' को पहले लाना जायज़ नहीं है, जैसे "बीस दिरहम"। नौवां: अल्लाह तआला का कथन: {तो उसे खाओ} इसका उद्देश्य केवल खाने की क्रिया नहीं है, बल्कि इससे मुराद किसी भी तरीके से उसका उपयोग करने की अनुमति है, और यही अर्थ अगली आयत में उनके इस कथन का है: {जो लोग अनाथों का माल अन्यायपूर्वक खाते हैं}, यहाँ मुराद स्वयं खाना नहीं है, लेकिन चूंकि खाना धन के उपभोग का सबसे पूर्ण प्रकार है, इसलिए धन के उपयोग को 'खाने' के रूप में व्यक्त किया गया है। इसका उदाहरण अल्लाह तआला का यह कथन है: {जब जुमे के दिन नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए, तो अल्लाह के ज़िक्र की ओर दौड़ो और व्यापार छोड़ दो} [अल-जुमुअ: 9]; यह ज्ञात है कि यहाँ केवल 'व्यापार' (बेचना) ही मुराद नहीं है, बल्कि वह सब कुछ मुराद है जो अल्लाह के ज़िक्र से विचलित करता है; जैसे निकाह और अन्य चीजें, लेकिन...

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 1/435, और अल-मुक़्तदब 3/36 में अल-मुबर्रिद का कथन। (2) इब्न जिन्नी ने अल-ख़साइस 2/384 में इसे अल-मुख़ब्बल अल-सा'दी के नाम किया है, और अल-मुक़्तदब 3/37, इ'राब अल-कुरान 1/435, अल-इंसाफ़ 2/828 और शरह अल-मुफ़स्सल 2/74 में यह बिना किसी श्रेय के है। अल-शन्क़ीती ने इसे अल-दुरर 4/37 में उद्धृत किया है और कहा: कहा जाता है कि यह अशा हमदान का है, और कहा जाता है कि अल-मुख़ब्बल अल-सा'दी का है, और कहा जाता है कि क़ैस बिन अल-मुलावह का है। इसकी शुरुआत है: क्या लैला का प्रेमी विरह पर उसे छोड़ देता है? (3) अल-मुक़्तदब 3/36, और अल-इंसाफ़ 2/828, और जायज़ होने की शर्त - जैसा कि अबू अल-बरकात अल-अंबारी ने उल्लेख किया है - यह है कि क्रिया परिवर्तनशील (मुतसर्रिफ़) होनी चाहिए। (4) देखिए अल-इंसाफ़ 2/830। (5) नहस द्वारा लिखित इ'राब अल-कुरान 1/435 के माध्यम

से अल-ज़ज्जाज से उद्धृत, और देखें अल-इंसाफ़ 2/831, और अल-अंबारी ने इस शेर के इस पाठ को सही माना है।

المبرد (کہتے ہیں): جب عامل فعل ہو(١)۔ اور انہوں نے (بطور دلیل) یہ شعر پڑھا: "وہ ایسی جان نہ تھی جو جدائی سے سکون پاتی"(٢) اور قرآن پاک میں ہے: ﴿خُشَّعًا أَبْصَٰرُهُمْ يَخْرُجُونَ﴾ [القمر: ٧]۔ اس بنا پر یہ کہنا جائز ہے: "شحماً تفقأتُ" (چربی کے لحاظ سے میں پھٹ پڑا) اور "وجهاً حسُنتُ" (چہرے کے لحاظ سے میں خوبصورت ہو گیا)(٣)۔ سیبویہ کے اصحاب نے کہا: "نفساً" ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منسوب ہے جس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: "یعنی نفساً" (میں ایک جان مراد لے رہا ہوں)، اور یہ تمیز کی بنا پر منسوب نہیں ہے؛ جب یہ صورت ہو تو اس میں کوئی دلیل نہیں ہے(٤)۔ اور الزجاج نے کہا: روایت یہ ہے: "وما كان نفسي..."(٥) اور اس پر سب کا اتفاق ہے کہ اگر عامل غیر متصرف ہو تو تمیز کو پہلے لانا جائز نہیں ہے، جیسے "عشرين درهماً" (بیس درہم)۔ نویں (بات): اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَكُلُوهُ﴾ (تو اسے کھاؤ) اس سے مراد محض کھانے کی صورت نہیں ہے، بلکہ اس سے مراد کسی بھی طریقے سے اس کا جائز استعمال ہے، اور اگلی آیت میں اللہ کے اس فرمان سے بھی یہی مراد ہے: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلْيَتَٰمَىٰ ظُلْمًا﴾ (بے شک وہ لوگ جو یتیموں کا مال ظلم سے کھاتے ہیں)، یہاں خود کھانا مراد نہیں ہے، مگر چونکہ کھانا مال سے نفع اٹھانے کی سب سے مکمل صورت ہے، اس لیے مال میں تصرف کو کھانے سے تعبیر کیا گیا۔ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَوٰةِ مِن يَوْمِ ٱلْجُمُعَةِ فَٱسْعَوْا۟ إِلَىٰ ذِكْرِ ٱللَّهِ وَذَرُوا۟ ٱلْبَيْعَ﴾ [الجمعہ: ٩]؛ معلوم ہوتا ہے کہ محض بیع (خرید و فروخت) کی صورت مقصود نہیں ہے، بلکہ وہ ہر چیز مقصود ہے جو اللہ کے ذکر سے غافل کر دے؛ جیسے نکاح وغیرہ، لیکن...

(١) إعراب القرآن للنحاس ١/ ٤٣٥، اور المقتضب ٣/ ٣٦ میں المبرد کا قول۔ (٢) ابن جنی نے الخصائص ٢/ ٣٨٤ میں اسے المخبل السعدی کی طرف منسوب کیا ہے، اور المقتضب ٣/ ٣٧،

إعراب القرآن ١/ ٤٣٥، الإنصاف ٢/ ٨٢٨، اور شرح المفصل ٢/ ٧٤ میں یہ بغیر نسبت کے ہے۔ الشنقیطی نے الدرر ۴/ ۳۷ میں اس کا ذکر کیا اور کہا: کہا جاتا ہے کہ یہ اعشی ہمدان کا ہے، اور کہا جاتا ہے کہ المخبل السعدی کا ہے، اور کہا جاتا ہے کہ قیس بن الملوح کا ہے۔ اس کا مصرع اول ہے: أتهجر ليلى بالفراق حبيبها (٣) المقتضب ٣/ ٣٦، اور الإنصاف ٢/ ٨٢٨، اور جواز کی شرط - جیسا کہ ابو البرکات الانباری نے ذکر کیا ہے - یہ ہے کہ فعل متصرف ہو۔ (٤) دیکھئے الإنصاف ٢/ ٨٣٠۔ (٥) اسے نحاس نے إعراب القرآن ١/ ٤٣٥ کے واسطے سے الزجاج سے نقل کیا ہے، اور دیکھئے الإنصاف ٢/ ٨٣١، اور الانباری نے شعر کی اس روایت کو درست قرار دیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 4 49

(1) Sale is mentioned because it is more important than that which occupies one away from the remembrance of Allah Almighty.

Tenth: His saying, the Exalted: "wholesome and enjoyable" (Hani'an Mari'an) is in the accusative case as a 'Haal' (circumstantial adverb) from the 'haa' in "eat it" (Kuluhu). It is also said to be an attribute of an omitted infinitive, i.e., "a wholesome eating with goodness of soul" (2). Food and drink 'hanna'ahu' (made it wholesome) for him, and it was wholesome; it became 'hanu'a', and the infinitive is 'al-han'u'. Everything that comes without hardship or toil is 'hani''. 'Hani'' is the active participle of 'hanu'a', like 'zarif' from 'zarufa'. And 'hani'a yahna'u', so he is 'haniyyun', on the pattern of 'fa'ila' like 'zamana'. [One says] 'the food was wholesome for me and easy for me' (hanni'ani al-ta'amu wa mara'ani), as a following expression. If 'hanni'ani' is not mentioned, you say: 'amra'ani al-ta'amu' with an 'alif', meaning: it was digested (3); Abu Ali (4) said: This is like what came in the hadith: "Return burdened with sin, not rewarded" (5).

Abu al-Abbas narrated from Ibn al-A'rabi: It is said: 'hani'ani wa mari'ani', with a kasra, it pleases me and benefits me, and it is rare (6).

It is also said: "Hani'an" means: there is no sin in it, and "Mari'an" means: there is no disease in it. Kuthayyir said (7):

"Wholesome and pleasant, without a lingering disease, for 'Azza is what she made lawful of our honor" (8).

A man entered upon Alqamah while he was eating something [from what] his wife had given him from her dowry, and he said to him:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 2/325. (2) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/435, and al-Kashshaf 1/499. (3) See Ma'ani al-Qur'an 2/12, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/435, and Mujmal al-Lughah 3/910. (4) Quoted by the author from Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/9. (5) A part of a hadith from Ali (may Allah be pleased with him) narrated by Ibn Majah (1578). In its chain is Ismail bin Salman al-Azraq. Al-Hafiz said in al-Taqrib: Weak. But the hadith has an origin - as mentioned by al-Busiri in Misbah al-Zujajah 1/280 - in Sahih al-Bukhari (1278) and Sahih Muslim (938) from the hadith of Umm Atiyyah (may Allah be pleased with her) who said: "We were forbidden from following funerals, but it was not made mandatory upon us."

Abu Ya'la narrated it (4056) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and in its chain is al-Harith bin Ziyad. Al-Dhahabi said of him in al-Mizan 1/433: Weak and unknown. (6) See Tafsir al-Tabari 6/387. (7) His Diwan p. 78. (8) Diwan of Kuthayyir p. 78. His saying 'mukhamir' means: mixing. Lisan (Khamr).

सूरह अन-निसा: आयत 4 49

(1) व्यापार का उल्लेख किया गया है; क्योंकि यह अल्लाह तआला के ज़िक्र से विचलित करने वाली चीज़ों में सबसे महत्वपूर्ण है।

दसवां: अल्लाह तआला का कथन: "खुशी और मजे से" (हनीअन मरीअन) 'कुलुहू' (इसे खाओ) में 'हा' से 'हाल' (स्थिति) के रूप में मंसूब (अक्यूज़ेटिव) है। और यह भी कहा गया है कि यह एक लुप्त मूल क्रिया (मस्दर) का विशेषण है, यानी: "आत्मा की प्रसन्नता के साथ एक सुखद भोजन" (2)। भोजन और पेय ने उसे तृप्त किया, और वह सुखद था; वह 'हनुअ' हो गया, और मस्दर 'अल-हन्उ' है। हर वह चीज़ जो बिना कठिनाई या परिश्रम के प्राप्त हो, वह 'हनीअ' है। 'हनीअ' क्रिया 'हनुअ' का कर्ता (इस्म फाएल) है, जैसे 'ज़रूफ' से 'ज़रीफ'। और 'हनिअ यहनउ', तो वह 'हनीय्यन' है, 'फइला' के वजन पर जैसे 'ज़मिना'। [कहा जाता है] 'भोजन मेरे लिए सुखद और सुपाच्य रहा' (हन्नअनी अत-तआमु व मरअनी), अनुगामी अभिव्यक्ति के रूप में। यदि 'हन्नअनी' का उल्लेख नहीं किया गया है, तो आप कहेंगे: 'अमरअनी अत-तआमु' अलिफ़ के साथ, यानी: वह पच गया (3); अबू अली (4) ने कहा: यह वैसा ही है जैसा हदीस में आया है: "पापों के बोझ के साथ लौटें, बिना किसी पुण्य के" (5)।

अबू अल-अब्बास ने इब्न अल-अरबी के हवाले से कहा: कहा जाता है: 'हनीअनी व मरीअनी', कसरा के साथ, यह मुझे प्रसन्न करता है और लाभ पहुँचाता है, और यह दुर्लभ है (6)।

और यह भी कहा गया है: "हनीअन" का अर्थ है: इसमें कोई पाप नहीं है, और "मरीअन" का अर्थ है: इसमें कोई बीमारी नहीं है। कुथय्यिर ने कहा (7):

"खुशहाल और सुखद, बिना किसी छिपी बीमारी के, अज़्ज़ा के लिए वह है जो उसने हमारे सम्मान से हलाल कर लिया" (8)।

एक आदमी अल्क़मा के पास आया जबकि वह अपनी पत्नी द्वारा अपने मेहर से दी गई किसी चीज़ को खा रहे थे, तो उन्होंने उससे कहा:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अहकाम अल-कुरआन, अल-किया अल-तबरी 2/325। (2) देखिए एराब अल-कुरआन, अन-नहहास 1/435, और अल-कश्शाफ 1/499। (3) देखिए मआनी अल-कुरआन 2/12, एराब अल-कुरआन, अन-नहहास 1/435, और मुजमल अल-लुगह 3/910। (4) लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-

वजीज 2/9 में इब्न अतिय्या से उद्धृत किया है। (5) अली (रज़ि.) की हदीस का एक हिस्सा जिसे इब्न माजाह (1578) ने संकलित किया है। इसकी श्रृंखला में इस्माइल बिन सलमान अल-अज़राक़ हैं। अल-हाफ़िज़ ने अत-तकरीब में कहा: कमज़ोर। लेकिन हदीस का मूल है - जैसा कि अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-जुजाजह 1/280 में उल्लेख किया है - सहीह अल-बुखारी (1278) और सहीह मुस्लिम (938) में उम्मे अतिय्या (रज़ि.) की हदीस से जिन्होंने कहा: "हमें जनाज़ों के पीछे चलने से मना किया गया था, लेकिन हम पर इसे अनिवार्य नहीं किया गया था।" अबू याला (4056) ने इसे अनस (रज़ि.) की हदीस से संकलित किया है, और इसकी श्रृंखला में अल-हारिस बिन ज़ियाद हैं। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 1/433 में उनके बारे में कहा: कमज़ोर और अज्ञात। (6) देखिए तफ़्सीर अल-तबरी 6/387। (7) उनका दीवान पृ. 78। (8) दीवान कुथय्यिर पृ. 78। उनका कहना 'मुख़ामिर' का अर्थ है: मिला हुआ। लिसान (ख़म्र)।

سورہ النساء: آیت ۴ ۴۹

(۱) ذکرِ بیع (خرید و فروخت کا ذکر) اس لیے کیا گیا کیونکہ یہ ان چیزوں میں سب سے اہم ہے جو انسان کو اللہ تعالیٰ کے ذکر سے غافل کر دیتی ہیں۔

دسویں (بات): اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَنِيئًا مَّرِيئًا﴾ (خوشی اور مزے سے)، لفظ "كُلُوهُ" میں ضمیر "ہ" سے "حال" ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ ایک محذوف مصدر کی صفت ہے، یعنی: "کھاؤ خوشگوار کھانا جو جی کو بھائے" (۲)۔ ہَنَّأہ الطعام والشراب (کھانے پینے نے اسے خوشگوار بنایا)، اور وہ خوشگوار تھا؛ اور وہ 'ہنؤ' ہو گیا، اور مصدر 'الہنء' ہے۔ ہر وہ چیز جو بغیر مشقت اور تھکاوٹ کے ملے وہ 'ہنیء' ہے۔ 'ہنیء' لفظ 'ہنؤ' سے اسم فاعل ہے، جیسے 'ظریف' لفظ 'ظرف' سے ہے۔ اور 'ہنئ یھنأ' کا صفت 'ہنی' ہے، 'فعل' کے وزن پر جیسے 'زمن'۔ [کہا جاتا ہے] 'کھانا میرے لیے خوشگوار اور ہضم ہونے والا رہا' (ہنأنی الطعام ومرأنی)، اتباع کے طور پر۔ اگر 'ہنأنی' کا ذکر نہ ہو تو آپ کہیں گے: 'امرأنی الطعام' الف کے ساتھ، یعنی: وہ ہضم ہو گیا (۳)؛ ابو علی (۴) نے کہا: یہ اسی طرح ہے جیسے حدیث میں آیا ہے: "گناہوں کا بوجھ لے کر لوٹو، ثواب کے بغیر" (۵)۔

اور ابو العباس نے ابن الاعرابی سے نقل کیا ہے: کہا جاتا ہے: 'ہنِیئنی ومریئنی'، کسرہ کے ساتھ، یہ مجھے خوش کرتا ہے اور فائدہ دیتا ہے، اور یہ (استعمال) کم ہے (۶)۔

اور کہا گیا ہے: "ہنیئاً" کا مطلب ہے جس میں کوئی گناہ نہ ہو، اور "مریئاً" کا مطلب ہے جس میں کوئی بیماری نہ ہو۔ کثیر (شاعر) نے کہا (۷):

"خوشگوار اور سہل، بغیر کسی چھپی ہوئی بیماری کے، عزہ کے لیے وہ ہے جو اس نے ہماری آبرو سے حلال کر لیا" (۸)۔

اور ایک شخص علقمہ کے پاس آیا جب وہ اپنی بیوی کے مہر میں سے دی ہوئی کسی چیز کو کھا رہے تھے، تو انہوں نے اس سے کہا:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) احکام القرآن، لکیا طبری ۳۲۵/۲۔ (۲) دیکھیے اعراب القرآن، نحاس ۴۳۵/۱، اور الکشاف ۴۹۹/۱۔ (۳) دیکھیے معانی القرآن ۱۲/۲، اور اعراب القرآن، نحاس ۴۳۵/۱، اور مجمل اللغہ ۹۱۰/۳۔ (۴) اسے مصنف نے المحرر الوجیز ۹/۲ میں ابن عطیہ سے نقل کیا ہے۔ (۵) حضرت علی رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے ابن ماجہ (۱۵۷۸) نے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں اسماعیل بن سلمان الازرق ہے، حافظ نے التقریب میں اس کے بارے میں کہا ہے: ضعیف۔ لیکن اس حدیث کی اصل - جیسا کہ بوصیری نے مصباح الزجاجہ ۲۸۰/۱ میں ذکر کیا ہے - صحیح بخاری (۱۲۷۸) اور صحیح مسلم (۹۳۸) میں حضرت ام عطیہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ملتی ہے کہ انہوں نے فرمایا: ہمیں جنازوں کے پیچھے چلنے سے منع کیا گیا تھا لیکن ہم پر سختی نہیں کی گئی۔ اور اسے ابو یعلیٰ (۴۰۵۶) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں حارث بن زیاد ہے، اس کے بارے میں ذہبی نے المیزان ۴۳۳/۱ میں کہا ہے: ضعیف مجہول۔ (۶) دیکھیے تفسیر طبری ۳۸۷/۶۔ (۷) ان کا دیوان ص ۷۸۔ (۸) دیوان کثیر ص ۷۸، ان کا قول 'مخامر' یعنی: ملنے والا۔ اللسان (خمر)۔

Surah An-Nisa: Verses 4 - 5 50

All of it is wholesome and pleasant (1). It was said: 'Al-Hani' (wholesome) is that which is good and easily swallowed, not spoiled by anything. 'Al-Mari' (pleasant) is that which has a praiseworthy outcome, is completely digestible, and neither harms nor hurts (2). He says: You shall not fear any claim regarding it in this world, nor any liability in the Hereafter. This is indicated by what Ibn Abbas narrated from the Prophet ﷺ, that he was asked about this verse: "But if they, of their own accord, give up unto you any part thereof, consume it with enjoyment and health," so he said: "If she gives her husband a gift willingly, without being coerced, no authority shall judge against you for it, and Allah Almighty will not take you to task for it in the Hereafter" (3). And it was narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: If any of you suffers from an ailment, let him ask his wife for a dirham from her dowry, then let him buy honey with it, and drink it with rainwater; for Allah, the Mighty and Majestic, will combine for him that which is wholesome and pleasant, and the blessed water (4). And Allah knows best. The words of the Almighty: "And do not give the weak-minded your property, which Allah has made a means of support for you, but provide for them with it and clothe them and speak to them words of appropriate kindness (5)." There are ten issues regarding it: The first: When Allah Almighty commanded giving the property of orphans to them in His saying: "And give the orphans their properties" and delivering charities (dowries) to wives, He explained that it is not permissible to hand over property to a foolish or underage person. Thus, the verse indicates the establishment of a guardian, overseer, and sponsor for orphans. The people of knowledge have reached a consensus that entrusting a testament (guardianship) to a free, trustworthy, and just Muslim is permissible (5). They differed regarding entrusting it to a free woman; however, the majority of scholars said: Entrusting it to her is permissible.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/9, and the part between brackets is from it, and it was narrated by al-Tabari 6/383. (2) Tafsir al-Baghawi 1/393. (3) We did not find it [in these exact words], and something similar was narrated from Ibn Abbas as a 'mawquf' (halted) report by al-Tabari 6/384, and Ibn Abi Hatim (4780). (4) Tafsir Abi al-Layth 1/333, narrated by Ibn Abi Hatim (4779), and its chain was graded as 'hasan' (good) by al-Hafiz in al-Fath 10/170. (5) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir, p. 75.

सूरा अन-निसा: आयत 4 - 5 50

(इससे मुराद है) हर वह चीज़ जो स्वास्थ्यवर्धक और सुखद हो(1)। कहा गया है: 'हनी' (Hani') का अर्थ है वह पाकीज़ा और आसान चीज़ जिसे कोई चीज़ खराब न करे, और 'मरी' (Mari') का अर्थ है जिसका अंत प्रशंसनीय हो, जो पूरी तरह पचने योग्य हो, और जो न नुकसान पहुँचाए और न ही कोई पीड़ा दे(2)। (लेखक) कहते हैं: तुम दुनिया में इसके किसी दावे से नहीं डरोगे, और न ही परलोक में इसके किसी बोझ से। इस पर वह रिवायत दलालत करती है जो इब्न अब्बास ने पैगंबर ﷺ से वर्णित की है, कि उनसे इस आयत के बारे में पूछा गया: ﴿فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ﴾ "फिर यदि वे अपनी प्रसन्नता से उसमें से कुछ तुम्हारे लिए छोड़ दें, तो उसे मज़े से खाओ-पियो," तो उन्होंने फ़रमाया: "जब वह (पत्नी) अपने पति को स्वेच्छा से, बिना किसी दबाव के उपहार दे दे, तो कोई अधिकारी उस पर तुम्हारे विरुद्ध निर्णय नहीं देगा, और न ही अल्लाह तआला परलोक में इसके लिए तुम्हारी पकड़ करेगा"(3)। और अली बिन अबू तालिब (रज़ि.) से वर्णित है कि उन्होंने फ़रमाया: यदि तुम में से कोई किसी बीमारी से परेशान हो, तो उसे अपनी पत्नी से उसके मेहर (dowry) में से एक दिरहम माँगना चाहिए, फिर उससे शहद खरीदना चाहिए, और उसे बारिश के पानी के साथ पीना चाहिए; तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल उसके लिए स्वास्थ्यवर्धक, सुखद और बरकत वाले पानी को इकट्ठा कर देगा(4)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: "और अपने वह माल, जिन्हें अल्लाह ने तुम्हारे निर्वाह का साधन बनाया है, नासमझों को न दे बैठो, हाँ उन्हें उसमें से खिलाओ और पहनाओ और उनसे भली बात कहो (5)।" इसमें दस मसले (विषय) हैं: पहला: जब अल्लाह तआला ने अनाथों का माल उन्हें सौंपने का आदेश दिया अपने इस कथन में: "और अनाथों को उनके माल दे दो" और पत्नियों को उनके सदक़ात (मेहर) पहुँचाने का, तो स्पष्ट किया कि मूर्ख या नाबालिग को उसका माल देना जायज़ नहीं है। अतः आयत अनाथों के लिए वसीयत करने वाले, संरक्षक और कफ़ील (ज़िम्मेदार) की पुष्टि करती है। और विद्वानों ने इस पर सर्वसम्मति (इजा़मा) व्यक्त की है कि एक स्वतंत्र, विश्वसनीय और न्यायप्रिय मुस्लिम को वसीयत (संरक्षण) सौंपना जायज़ है(5)। और उन्होंने एक स्वतंत्र महिला को वसीयत सौंपने के बारे में मतभेद किया; तो अधिकांश विद्वानों ने कहा: उसके लिए वसीयत जायज़ है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/9, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और इसे तबरी ने 6/383 में दर्ज किया है। (2) तफ़सीर अल-बगवी 1/393। (3) हमें यह [इन सटीक शब्दों में] नहीं मिला, और इब्न अब्बास से इसके जैसा एक 'मौकूफ' विवरण तबरी 6/384 और इब्न अबी हातिम

(4780) ने दिया है। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/333, इब्न अबी हातिम (4779) द्वारा वर्णित, और अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 10/170 में इसकी सनद को 'हसन' बताया है। (5) इब्न अल-मुन्ज़िर की पुस्तक अल-इज्मा, पृष्ठ 75।

سورة النساء: آیات ٤ ـ ٥ ٥٠

(اس سے مراد ہے) ہر وہ چیز جو خوشگوار اور خوش ہضم ہو(١)۔ اور کہا گیا ہے: 'ہنیء' وہ پاکیزہ اور خوش ذائقہ چیز ہے جسے کوئی چیز مکدر (خراب) نہ کرے، اور 'مریء' وہ ہے جس کا انجام قابلِ تعریف ہو، جو مکمل طور پر ہضم ہو جائے، اور جو نہ نقصان پہنچائے اور نہ تکلیف دے(٢)۔ (مصنف) کہتا ہے: تم دنیا میں اس کے مطالبے سے نہیں ڈرو گے، اور نہ ہی آخرت میں اس کے وبال سے۔ اس پر وہ روایت دلالت کرتی ہے جو ابن عباس ؓ نے نبی کریم ﷺ سے نقل کی ہے کہ آپ سے اس آیت کے بارے میں پوچھا گیا: ﴿فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ﴾ (پس اگر وہ اپنی خوشی سے اس میں سے کچھ تمہیں دے دیں تو اسے مزے سے کھاؤ پیو)، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "جب وہ (بیوی) اپنے شوہر کو اپنی مرضی سے بغیر کسی جبر کے کچھ تحفہ دے دے، تو کوئی حاکم تم پر اس کے بارے میں فیصلہ نہیں کرے گا، اور نہ ہی اللہ تعالیٰ آخرت میں اس پر تمہارا مؤاخذہ فرمائے گا"(٣)۔ اور حضرت علی بن ابی طالب ؓ سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: اگر تم میں سے کوئی کسی بیماری میں مبتلا ہو، تو اسے چاہیے کہ اپنی بیوی سے اس کے مہر میں سے ایک درہم کا سوال کرے، پھر اس سے شہد خریدے، اور اسے آسمان کے پانی (بارش) کے ساتھ پیئے؛ تو اللہ عزوجل اس کے لیے 'ہنیء'، 'مریء' اور بابرکت پانی (کی خصوصیات) کو جمع فرما دے گا(٤)۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَّعْرُوفًا ٥﴾۔ اس میں دس مسائل ہیں: پہلا: جب اللہ تعالیٰ نے یتیموں کے مال انہیں دینے کا حکم دیا اپنے اس قول میں: ﴿وَآتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ﴾ اور بیویوں کو ان کے مہر پہنچانے کا، تو واضح فرما دیا کہ نادان اور نابالغ کو اس کا مال دینا جائز نہیں ہے۔ پس یہ آیت یتیموں کے لیے وصی، نگران (قیم) اور کفیّل کے ثبوت پر دلالت کرتی ہے۔ اور اہل علم کا

اس پر اتفاق ہے کہ آزاد، ثقہ اور عادل مسلمان کو وصی بنانا جائز ہے(۵)۔ اور آزاد عورت کو وصی بنانے کے بارے میں انہوں نے اختلاف کیا؛ تو عامۃ اہل علم نے کہا: اسے وصی بنانا جائز ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۹/۲، اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے، اور اسے طبری نے ۳۸۳/۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر بغوی ۳۹۳/۱۔ (۳) ہمیں اس (خاص الفاظ کے ساتھ) آگاہی نہیں ہوئی، اور ابن عباس سے اس کی مثل موقوفاً طبری ۶/ ۳۸۴ اور ابن ابی حاتم (۴۷۸۰) نے روایت کی ہے۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۳۳۳/۱، اور اسے ابن ابی حاتم (۴۷۷۹) نے روایت کیا، اور حافظ نے الفتح ۱۰ / ۱۷۰ میں اس کی سند کو حسن قرار دیا ہے۔ (۵) الاجماع لابن المنذر ص ۷۵۔

Ahmad argued that Umar (may Allah be pleased with him) entrusted his will to Hafsa(1). It was narrated from 'Ata ibn Abi Rabah that he said regarding a man who leaves his will to his wife: "A woman cannot be a trustee; if he does so, it is transferred to a man from his people(2)."

They differed concerning leaving a will to a slave; Ash-Shafi'i, Abu Thawr, Muhammad, and Ya'qub prohibited it. Malik(3), Al-Awza'i, and Ibn Abd al-Hakam permitted it. This is also the view of An-Nakha'i if a man leaves a will to his own slave. The discussion on this was previously completed in [the commentary on Surah] Al-Baqarah(4).

Second: His saying, Exalted is He: {the foolish [al-sufaha']}. The linguistic meaning of 'safah' (folly) was previously discussed in [the commentary on Surah] Al-Baqarah(5). Scholars differed as to who these "foolish ones" are. Salim al-Aftas narrated from Sa'id ibn Jubayr that he said: They are orphans; do not give them your wealth. An-Nahhas(6) said: This is among the best that has been said regarding the verse.

Isma'il ibn Abi Khalid narrated from Abu Malik that he said: They are young children; do not give them your wealth, for they will ruin it and you will be left with nothing(7).

Sufyan narrated from Hamid al-A'raj from Mujahid that he said: They are women(8). An-Nahhas and others said: This view is not correct; the Arabs say for women "safa'ih" or "safihat" [as plurals for safihah], because that is more common in the plural of [the pattern] 'fa'ilah'(9).

---

(1) Reported by ad-Darimi (3297). Al-Bukhari (4986) reported it in the chapter on the compilation of the Quran from the hadith of Zaid bin Thabit, which states: "The scrolls were with Abu Bakr until he died, then with Umar during his lifetime, then with Hafsa daughter of Umar." Ibn Hajar said in al-Fath 9/16: "It was with Hafsa because she was Umar's executor." (2) Reported by Ibn Abi Shaybah 11/163. (3) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 5/72. (4) 3/98. (5) 1/311. (6) I'rab al-Quran 1/436, and the report from Sa'id ibn Jubayr was reported by at-Tabari 6/391. (7) Reported by at-Tabari 6/392. (8) Tafsir Mujahid 144. (9) I'rab al-Quran 1/436, it was also rejected by at-Tabari 6/395, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 9/2.

सूरह अन-निसा: आयत 5 51

अहमद ने तर्क दिया कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने हफ्सा को वसीयत सौंपी थी(1)। अता इब्न अबी रबाह से वर्णित है कि उन्होंने एक ऐसे व्यक्ति के बारे में कहा जिसने अपनी पत्नी को वसीयत सौंपी: "एक महिला संरक्षक (वसीयतदार) नहीं हो सकती; यदि वह ऐसा करता है, तो इसे उसके कबीले के किसी पुरुष को स्थानांतरित कर दिया जाता है(2)।"

गुलाम को वसीयत सौंपने के बारे में वे असहमत थे; अल-शफीई, अबू थौर, मुहम्मद और याकूब ने इसे मना किया। मलिक(3), अल-औज़ाई और इब्न अब्द अल-हकम ने इसकी अनुमति दी। यह अन-नखाई का भी विचार है यदि कोई व्यक्ति अपने ही गुलाम को वसीयत सौंपता है। इस पर चर्चा पहले ही [सूरह] अल-बकराह(4) की व्याख्या में पूरी हो चुकी है।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {मूर्ख [अस-सुफ़हा]}। 'सफ़ाह' (मूर्खता) का भाषाई अर्थ पहले ही [सूरह] अल-बकराह(5) में वर्णित किया जा चुका है। विद्वानों में मतभेद है कि ये "मूर्ख" कौन हैं। सालिम अल-अफ़तस ने सईद इब्न जुबैर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: वे अनाथ हैं; उन्हें अपना धन न दो। अन-नह़्ह़ास(6) ने कहा: यह इस आयत के बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से एक है।

इस्माइल इब्न अबी खालिद ने अबू मलिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: वे छोटे बच्चे हैं; उन्हें अपना धन न दो, क्योंकि वे इसे बर्बाद कर देंगे और तुम खाली हाथ रह जाओगे(7)।

सुफ़यान ने हामिद अल-आरज से, मुजाहिद के हवाले से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: वे महिलाएं हैं(8)। अन-नह़्ह़ास और अन्य ने कहा: यह विचार सही नहीं है; अरबी में महिलाओं के लिए "सफ़ाइह" या "सफ़िहात" कहा जाता है, क्योंकि 'फ़ईला' के बहुवचन में यही सबसे अधिक प्रचलित है(9)।

---

(1) इसे दारीमी (3297) ने संकलित किया है। अल-बुखारी (4986) ने जैद बिन साबित की हदीस से कुरान के संकलन के अध्याय में इसे संकलित किया है, जिसमें है: "कुरान के पन्ने अबू बक्र के पास थे जब तक कि उनका निधन नहीं हो गया, फिर उमर के पास उनके जीवनकाल में, फिर हफ्सा बिन्त उमर के पास।" हाफिज इब्न हजर ने अल-फ़तह 16/9 में कहा है कि यह हफ्सा के पास इसलिए था क्योंकि वह उमर की वसीयतदार थीं। (2) इसे इब्न अबी शायबा 163/11 ने संकलित किया है। (3) अल-जस्सास द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 72/5 देखें। (4) 3/98। (5) 1/311। (6) इ'राब

अल-कुरान 1/436, और सईद इब्न जुबैर का वर्णन अत-तबरी 6/391 द्वारा संकलित है। (7) इसे अत-तबरी 6/392 ने संकलित किया है। (8) तफ़सीर मुजाहिद 144। (9) इ'राब अल-कुरान 1/436, और इसे अत-तबरी 6/395 और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 9/2 में भी खारिज किया है।

سورہ النساء: آیت ۵ ۵۱

احمد نے استدلال کیا کہ عمر رضی اللہ عنہ نے حفصہ رضی اللہ عنہا کو وصیت کی تھی(۱)۔ عطا بن ابی رباح سے روایت ہے کہ انہوں نے اس شخص کے بارے میں کہا جس نے اپنی بیوی کو وصیت کی: "عورت وصی نہیں بن سکتی؛ اگر وہ ایسا کرے تو اسے اس کی قوم کے کسی مرد کی طرف منتقل کر دیا جائے گا(۲)۔"

غلام کو وصیت کرنے کے بارے میں فقہاء میں اختلاف ہے؛ شافعی، ابو ثور، محمد اور یعقوب نے اس سے منع کیا ہے۔ جبکہ مالک(۳)، اوزاعی اور ابن عبد الحکم نے اسے جائز قرار دیا ہے۔ اور یہی قول نخعی کا بھی ہے جب کوئی اپنے غلام کو وصیت کرے۔ اس بارے میں مکمل بحث سورہ "البقرہ"(۴) میں گزر چکی ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿السُّفَهَاءَ﴾ (کم عقل/نادان)۔ لفظ 'سفہ' کے لغوی معنی سورہ "البقرہ"(۵) میں بیان ہو چکے ہیں۔ ان "سفہاء" سے کون مراد ہیں، اس میں علماء کا اختلاف ہے۔ سالم الافطس نے سعید بن جبیر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: وہ یتیم ہیں؛ انہیں اپنے مال نہ دو۔ النحاس(۶) نے کہا: یہ اس آیت کے بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ایک ہے۔

اسماعیل بن ابی خالد نے ابو مالک سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: وہ چھوٹے بچے ہیں؛ انہیں اپنے مال نہ دو، کیونکہ وہ انہیں ضائع کر دیں گے اور تم خالی ہاتھ رہ جاؤ گے(۷)۔

سفیان نے حمید الاعرج سے اور انہوں نے مجاہد سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: وہ عورتیں ہیں(۸)۔ النحاس اور دیگر نے کہا: یہ قول درست نہیں ہے؛ کیونکہ اہل عرب عورتوں کے لیے

(سفیہ کی جمع کے طور پر) "سفائہ" یا "سفیہات" کہتے ہیں؛ کیونکہ 'فعیلہ' کے وزن کی جمع میں یہی زیادہ مستعمل ہے(۹)۔

---

(۱) اسے الدارمی (۳۲۹۷) نے روایت کیا ہے۔ اور بخاری (۴۹۸۶) نے اسے زید بن ثابت کی حدیث سے قرآن جمع کرنے کے باب میں روایت کیا ہے، جس میں ہے: "صحیفے ابوبکر کے پاس رہے یہاں تک کہ اللہ نے انہیں وفات دی، پھر عمر کے پاس ان کی زندگی بھر، پھر عمر کی بیٹی حفصہ کے پاس رہے۔" حافظ ابن حجر نے الفتح ۱۶/۹ میں کہا ہے کہ یہ حفصہ کے پاس اس لیے تھے کیونکہ وہ عمر کی وصی تھیں۔ (۲) اسے ابن ابی شیبہ ۱۶۳/۱۱ نے روایت کیا ہے۔ (۳) دیکھئے: مختصر اختلاف العلماء للجصاص ۷۲/۵ ۔ (۴) ۹۸/۳ ۔ (۵) ۳۱۱/۱ ۔ (۶) اعراب القرآن ۱/ ۴۳۶، اور سعید بن جبیر کا اثر طبری نے ۶/ ۳۹۱ میں روایت کیا ہے۔ (۷) اسے طبری نے ۶/ ۳۹۲ میں روایت کیا ہے۔ (۸) تفسیر مجاہد ۱۴۴ ۔ (۹) اعراب القرآن ۱/ ۴۳۶، اور طبری نے ۶/ ۳۹۵ میں اسے رد کیا ہے، نیز ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۹/۲ میں۔

Page 52

Surah An-Nisa: Verse 5

It is said: Do not give your wealth for Mudarabah (profit-sharing partnership), nor to an agent who is not skilled in trade. It was narrated from Umar that he said: "Whoever does not gain understanding [of religion/trade laws] shall not trade in our market." That is the meaning of the Almighty's words: {And do not give the foolish your wealth}, meaning those ignorant of the rulings (1).

It is also said: Do not give to the non-believers; for this reason, scholars disliked a Muslim appointing a Dhimmi (protected non-Muslim) as an agent for buying and selling, or giving him wealth for Mudarabah (2).

Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) said: The "foolish" here are all those who deserve legal restriction (Hajr) (3). And this is comprehensive.

Ibn Khuwayz Mindad said: As for restriction on the foolish, the foolish person has several states: a state where he is restricted due to his young age, a state due to a lack of intellect, through madness or otherwise, and a state due to poor management of himself regarding his wealth. As for the unconscious person, Malik deemed it better not to place him under restriction because his condition passes quickly.

Restriction (Hajr) is sometimes for the sake of the person himself, and sometimes for the sake of others. The one restricted for his own sake includes those we mentioned. Those restricted for the sake of others are: the slave, the debtor (5), the sick person regarding two-thirds [of his wealth], the bankrupt, the married woman for the sake of the husband, and the virgin for her own sake.

As for the minor and the insane, there is no disagreement about their restriction. As for the adult [foolish person], it is because he cannot manage his own wealth well, and he cannot be trusted not to squander his wealth improperly; thus, he resembles a child. There is a disagreement regarding this that follows (6). There is no difference whether he squanders his wealth on sins or on acts of devotion.

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/333, and the report from Umar appeared earlier in 4/387. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/333. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/452. Ibn Abi Shaybah 4/309 and al-Tabari 6/392 narrated from Abu Musa who said: "Three people call upon Allah, and He does not respond to them..." and in it: "A man who gave his wealth to a foolish

person, while Allah has said: {And do not give the foolish your wealth}." See Fayd al-Qadir 3/336. (4) In (D) and (M): "As for the restricted," and in (Kh): "So the restriction," and the fixed text is from (Z). (5) In (Z): The debtor. (6) In the fifth issue.

पृष्ठ ५२

सूरा अन-निसा: आयत ५

कहा जाता है: अपना धन मुदारबा (लाभ-साझाकरण साझेदारी) के लिए न दें, और न ही ऐसे एजेंट को जो व्यापार में कुशल न हो। उमर से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "जो कोई धर्म/व्यापार कानूनों की समझ प्राप्त नहीं करता है, वह हमारे बाजार में व्यापार नहीं करेगा।" यही सर्वशक्तिमान के शब्दों का अर्थ है: {और मूर्खों को अपना धन न दें}, जिसका अर्थ है वे जो नियमों से अनभिज्ञ हैं (१)।

यह भी कहा जाता है: गैर-विश्वासियों को न दें; इसी कारण से, विद्वानों ने एक मुसलमान द्वारा एक जिम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) को खरीदने और बेचने के लिए एजेंट नियुक्त करने या उसे मुदारबा के लिए धन देने को नापसंद किया (२)।

अबू मूसा अल-अशारी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: यहाँ "मूर्ख" वे सभी हैं जो कानूनी प्रतिबंध (हज्र) के योग्य हैं (३)। और यह व्यापक है।

इब्न खुवैज मिन्दाद ने कहा: जहाँ तक मूर्खों पर प्रतिबंध का सवाल है, मूर्ख व्यक्ति की कई अवस्थाएँ होती हैं: एक अवस्था जहाँ उसकी कम उम्र के कारण उस पर प्रतिबंध लगाया जाता है, एक अवस्था बुद्धि की कमी के कारण, पागलपन या अन्यथा, और एक अवस्था अपने धन के मामले में अपने स्वयं के खराब प्रबंधन के कारण। जहाँ तक अचेत व्यक्ति की बात है, मलिक ने उस पर प्रतिबंध न लगाना ही बेहतर समझा क्योंकि उसकी स्थिति जल्दी बीत जाती है।

प्रतिबंध (हज्र) कभी स्वयं व्यक्ति के हित के लिए होता है, और कभी दूसरों के हित के लिए। जो स्वयं के हित के लिए प्रतिबंधित हैं उनमें वे शामिल हैं जिनका हमने उल्लेख किया है। दूसरों के हित के लिए प्रतिबंधित वे हैं: गुलाम, कर्जदार (५), बीमार व्यक्ति अपने धन के दो-तिहाई के संबंध में, दिवालिया, पति के हित के लिए विवाहित महिला, और अपने स्वयं के हित के लिए कुंवारी।

जहाँ तक नाबालिग और पागल का सवाल है, उनके प्रतिबंध के बारे में कोई मतभेद नहीं है। जहाँ तक वयस्क [मूर्ख व्यक्ति] की बात है, ऐसा इसलिए है क्योंकि वह अपने धन का स्वयं अच्छी तरह से प्रबंधन नहीं कर सकता है, और उस पर भरोसा नहीं किया जा सकता कि वह अपने धन को अनुचित तरीके से बर्बाद नहीं करेगा; इस प्रकार, वह एक बच्चे जैसा है। इसके बारे में एक मतभेद है जो आगे आएगा (६)। इसमें कोई अंतर नहीं है कि वह अपना धन पापों पर बर्बाद करता है या पुण्य कार्यों पर।

(१) तफसीर अबी अल-लैथ १/३३३, और उमर की रिपोर्ट पहले ४/३८७ में आई है। (२) तफसीर अबी अल-लैथ १/३३३। (३) अल-नुकत वा अल-'उयून १/४५२। इब्न अबी शयबा ४/३०९ और अल-तब़री ६/३९२ ने अबू मूसा से वर्णन किया है जिन्होंने कहा: "तीन लोग अल्लाह को पुकारते हैं, और वह उन्हें उत्तर नहीं देता..." और इसमें: "एक आदमी जिसने अपना धन एक मूर्ख व्यक्ति को दिया, जबकि अल्लाह ने कहा है: {और मूर्खों को अपना धन न दें}"। फैद अल-काद़ीर ३/३३६ देखें। (४) (द) और (म) में: "जहाँ तक प्रतिबंधित का संबंध है," और (ख़) में: "तो प्रतिबंध," और तय किया गया पाठ (ज़) से है। (५) (ज़) में: कर्जदार। (६) पांचवें मुद्दे में।

صفحہ ۵۲

سورۃ النساء: آیت ۵

کہا جاتا ہے: اپنا مال مضاربہ (منافع کی شراکت داری) کے لیے نہ دیں، اور نہ ہی کسی ایسے ایجنٹ کو جو تجارت میں ماہر نہ ہو۔ حضرت عمر سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: "جس نے (دین/تجارتی قوانین کی) سمجھ بوجھ حاصل نہیں کی وہ ہمارے بازار میں تجارت نہ کرے۔" یہی اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا مطلب ہے: ﴿اور بیوقوفوں کو اپنے مال نہ دو﴾ یعنی وہ جو احکام سے جاہل ہیں (۱)۔

اور کہا جاتا ہے: کفار کو نہ دو؛ اسی وجہ سے علماء نے ایک مسلمان کا کسی ذمی (غیر مسلم شہری) کو خرید و فروخت کا وکیل بنانے یا اسے مضاربہ کے لیے مال دینے کو ناپسند کیا ہے (۲)۔

حضرت ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہاں "سفہاء" (بیوقوف) وہ تمام لوگ ہیں جو حجر (قانونی پابندی) کے مستحق ہیں (۳)۔ اور یہ تعریف جامع ہے۔

ابن خویز منداد نے کہا: جہاں تک بیوقوف پر حجر (پابندی) کا تعلق ہے، تو بیوقوف کی کئی حالتیں ہیں: ایک وہ حالت جس میں اس کی کم عمری کی وجہ سے اس پر پابندی لگائی جاتی ہے، اور ایک حالت عقل کی کمی کی وجہ سے، جنون یا کسی اور وجہ سے، اور ایک حالت اپنے مال کے معاملے میں اس کی اپنی بری بصیرت کی وجہ سے۔ جہاں تک بے ہوش شخص کا تعلق ہے، امام مالک نے اس پر پابندی نہ لگانے کو بہتر سمجھا؛ کیونکہ اس کی حالت جلد ختم ہو جاتی ہے۔

اور حجر (پابندی) کبھی انسان کے اپنے حق میں ہوتی ہے، اور کبھی دوسروں کے حق میں۔ جس پر اس کے اپنے حق میں پابندی لگائی گئی وہ ہیں جن کا ہم نے ذکر کیا۔ اور جس پر دوسروں کے حق میں پابندی لگائی گئی وہ یہ ہیں: غلام، مقروض (۵)، وہ مریض جو اپنے دو تہائی مال کے بارے میں ہو، دیوالیہ، شوہر کے حق کی خاطر شادی شدہ عورت، اور کنواری لڑکی اپنے حق کی خاطر۔

جہاں تک نابالغ اور مجنون کا تعلق ہے، تو ان پر پابندی لگانے میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ اور جہاں تک بالغ (بیوقوف) کا تعلق ہے، تو اس لیے کہ وہ اپنے مال کے بارے میں اچھی بصیرت نہیں رکھتا، اور اس سے امن نہیں کہ وہ اپنے مال کو غلط جگہ ضائع نہ کرے، اس لیے وہ بچے کے مشابہ ہو گیا۔ اور اس میں اختلاف ہے جو آگے آئے گا (۶)۔ اور اس میں کوئی فرق نہیں کہ وہ اپنا مال گناہوں میں ضائع کرے یا نیکی کے کاموں میں۔

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۳۳، اور حضرت عمر کا اثر پہلے ۴/۳۸۷ میں گزر چکا ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۳۳۔ (۳) النکت والعیون ۱/۴۵۲۔ اور ابن ابی شیبہ ۴/۳۰۹، اور الطبری ۶/۳۹۲ نے ابوموسیٰ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: تین لوگ اللہ سے دعا کرتے ہیں مگر ان کی دعا قبول نہیں کی جاتی... اور اس میں ہے: اور وہ شخص جس نے اپنا مال کسی بیوقوف کو دے دیا، حالانکہ اللہ نے فرمایا ہے: ﴿اور بیوقوفوں کو اپنے مال نہ دو﴾۔ اور دیکھئے فیض القدیر ۳/۳۳۶۔ (۴) (د) اور (م) میں ہے: "فأما المحجور"، اور (خ) میں ہے: "فالحجر"، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۵) (ظ) میں ہے: "المديون" (قرضدار)۔ (۶) پانچویں مسئلہ میں۔

53 Surah An-Nisa: Verse 5

...and permissible things. Our companions differed if someone spends his wealth on acts of devotion (qurab); some of them imposed restrictions (hajr) on him, and some did not. As for the slave, there is no disagreement about him.

The debtor (1) has what is in his hands taken for his creditors, due to the consensus of the Companions (2), and Umar's action regarding Asayfi' Juhaynah; Malik mentioned it in Al-Muwatta (3).

A virgin, as long as she is in seclusion, is restricted; because she does not know how to look after her own interests. Until she gets married, people enter to her, she comes out and her face is revealed, then she knows harms from benefits (4). As for the married woman, because the Messenger of Allah ﷺ said: "It is not permissible for a woman whose husband possesses her protection to dispose of her property (5) except for one-third of it (6)."

I said: As for the one ignorant of rulings - even if he is not restricted due to growing his wealth and not wasting it (7) - the wealth is not given to him; because of his ignorance of invalid and valid sales, and what is permissible and prohibited among them. Likewise, the Dhimmi is like him in ignorance of sales, and for fear of his dealing with usury and other things. And Allah knows best.

They differed regarding the reason for attributing the wealth to the addressees in this way, while it belongs to the foolish; it was said: He attributed it to them because it is in their hands and they are the ones looking after it, so it was attributed to them for breadth of meaning, like His Almighty's saying:

---

(1) In (Th): The indebted. (2) See Al-Mufhim 4/431 - 432. (3) 2/770. Al-Asayfi' is the diminutive of Asfa', and Al-Asfa' is very dark brown, and it was said: Al-Asfa' is one whose face has a redness tending towards blackness. Al-Istidhkar 23/100. Al-Hafiz mentioned him in Al-Isaba 1/172 in the third section of the letter Alif and said: He reached the Prophet (4) .ﷺ See Al-Kafi 2/833, and 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 2/625, 631. (5) Narrated by Ahmad (7058), Abu Dawood (3546), and Al-Hakim 2/47 and he authenticated it, and it is from the hadith of Abdullah bin Amr bin Al-Aas, may Allah be pleased with them. (6) His saying: "except for one-third of it" is not part of the hadith, and defining one-third in this matter is the opinion of Malik, may Allah have mercy on him, and one of the two narrations from Ahmad. See Al-Mughni 6/602, Al-

Muhalla 8/311 - 315, and Al-Kafi 2/731. (7) In (Kh), (D), (Z), and (M): his management, and what is established is from (Th).

५३ सूरह अन-निसा: आयत ५

...और अनुमेय चीज़ें। हमारे साथियों का इस बारे में मतभेद है कि यदि कोई अपना धन पुण्य के कार्यों (क़ुरब) में खर्च कर देता है; तो उनमें से कुछ ने उस पर प्रतिबंध (हज्र) लगाया, और कुछ ने नहीं। जहाँ तक दास की बात है, उसके बारे में कोई मतभेद नहीं है।

कर्जदार (१) के हाथ में जो कुछ भी है, उसे उसके लेनदारों के लिए छीन लिया जाता है, क्योंकि सहाबा (साथियों) की सहमति (२) थी, और उमर ने असैफी जुहयना के साथ ऐसा ही किया था; मालिक ने इसे अल-मुवत्ता (३) में उल्लेख किया है।

एक कुंवारी लड़की, जब तक वह एकांत में रहती है, प्रतिबंधित रहती है; क्योंकि वह अपने हितों की देखभाल करना नहीं जानती। जब तक वह शादी नहीं कर लेती, लोग उसके पास आने लगते हैं, वह बाहर निकलती है और उसका चेहरा प्रकट होता है, तब वह लाभ और हानि (४) के बीच अंतर समझने लगती है। जहाँ तक विवाहित महिला की बात है, क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिस महिला का पति उसकी सुरक्षा का स्वामी है, उसके लिए अपने धन का निपटान करना अनुमेय नहीं है (५) सिवाय उसके एक-तिहाई हिस्से के(६)।"

मैंने कहा: जहाँ तक नियमों से अनभिज्ञ व्यक्ति का प्रश्न है - भले ही वह अपने धन को बढ़ाने और उसे बर्बाद न करने (७) के कारण प्रतिबंधित न हो - उसे धन नहीं दिया जाता; क्योंकि उसे अवैध और वैध बिक्री, और उनमें से क्या हलाल है और क्या हराम, इसका ज्ञान नहीं होता। इसी तरह, धिम्मी भी व्यापारिक लेन-देन की अज्ञानता में उसी के समान है, और सूद (ब्याज) आदि के साथ उसके व्यवहार के डर के कारण भी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

उन्होंने इस तरह संबोधित लोगों को धन सौंपने के कारण के बारे में मतभेद किया है, जबकि वह नासमझों (मूर्खों) का है; कहा गया: उन्होंने इसे उनकी ओर इसलिए संबोधित किया क्योंकि यह उनके हाथों में है और वे ही इसकी देखभाल करने वाले हैं, इसलिए व्यापक अर्थ में इसे उनकी ओर संबंधित किया गया, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है:

---

(१) (ज़) में: कर्जदार। (२) देखें अल-मुफ़हिम ४/४३१ - ४३२। (३) २/७७०। अल-असैफी 'असफ़ा' का लघु रूप है, और अल-असफ़ा बहुत गहरा भूरा होता है, और कहा गया है: अल-असफ़ा वह है जिसके चेहरे पर काली पड़ने वाली लाली हो। अल-इस्तिधकार २३/१००। अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा

१/१७२ में अलिफ़ अक्षर के तीसरे खंड में इसका उल्लेख किया है और कहा है: वह नबी ﷺ से मिले थे। (४) देखें अल-काफ़ी २/८३३, और अक़द अल-जवाहिद अल-थमीना २/६२५, ६३१। (५) इसे अहमद (७०५८), अबू दाऊद (३५४६), और अल-हाकिम २/४७ ने उद्धृत किया है और इसे सही बताया है, और यह अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से है। (६) उनका कहना: "सिवाय उसके एक-तिहाई हिस्से के", हदीस का हिस्सा नहीं है, और इस मामले में एक-तिहाई का निर्धारण मलिक (अल्लाह उन पर रहम करे) का मत है, और अहमद से दो वृत्तांतों में से एक है। देखें अल-मुग़नी ६/६०२, अल-मुहल्ला ८/३११ - ३१५, और अल-काफ़ी २/७३१। (७) (ख), (द), (ज़), और (म) में: उसका प्रबंधन, और (ज़) से जो स्थापित है वह है।

۵۳ سورہ النساء: آیت ۵

اور مباحات۔ اور ہمارے اصحاب میں اختلاف ہے کہ اگر کوئی اپنا مال قُربات (نیکی کے کاموں) میں ضائع کر دے؛ تو ان میں سے بعض نے اس پر پابندی (حجر) لگائی ہے، اور بعض نے نہیں لگائی۔ اور غلام کے بارے میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

اور مقروض (۱) کے ہاتھ میں جو کچھ ہے وہ اس کے قرض خواہوں کے لیے چھین لیا جاتا ہے، صحابہ کے اجماع (۲) کی وجہ سے، اور عمر رضی اللہ عنہ نے اسفیع جہینہ کے ساتھ ایسا ہی کیا تھا؛ مالک نے اسے المؤطا (۳) میں ذکر کیا ہے۔

اور کنواری جب تک پردے میں رہتی ہے، وہ محجور (پابندی کے تحت) ہوتی ہے؛ کیونکہ وہ اپنی بھلائی کا خود خیال نہیں رکھ سکتی۔ یہاں تک کہ جب اس کی شادی ہو جائے اور لوگ اس کے پاس آنے لگیں، اور وہ باہر نکلنے لگے اور اس کا چہرہ سامنے آ جائے، تو وہ نفع اور نقصان (۴) کی تمیز کر لیتی ہے۔ رہی شادی شدہ عورت؛ تو اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کسی ایسی عورت کے لیے جائز نہیں ہے جس کا شوہر اس کی عصمت (حفاظت) کا مالک ہو کہ وہ اپنے مال میں فیصلہ کرے (۵) سوائے اس کے تہائی حصے کے (۶)۔"

میں نے کہا: رہا وہ شخص جو احکام سے جاہل ہو - اگرچہ وہ اپنے مال کو بڑھانے اور اسے فضول خرچی نہ کرنے (۷) کی وجہ سے محجور نہ ہو - تو اسے مال نہیں دیا جائے گا؛ بیع (خرید و فروخت) کے فاسد اور صحیح ہونے سے لا علمی کی وجہ سے، اور اس میں سے کیا حلال ہے اور کیا حرام، اس سے بے خبری کی وجہ سے۔ اسی طرح ذمی بھی بیع و شراء کی جہالت میں اسی طرح ہے، اور اس خوف سے کہ وہ سود وغیرہ کے ساتھ معاملہ نہ کرے۔ واللہ اعلم۔

اور انہوں نے اس پر مال کی نسبت مخاطبین کی طرف کرنے کی وجہ میں اختلاف کیا ہے، جبکہ وہ بیوقوفوں کا ہے؛ تو کہا گیا: اس کی نسبت ان کی طرف اس لیے کی گئی ہے کہ وہ ان کے ہاتھوں میں ہے اور وہی ان کے نگہبان ہیں، چنانچہ وسعت کے طور پر اس کی نسبت ان کی طرف کی گئی، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے:

---

(١) (ظ) میں: المدیون۔ (٢) دیکھیے المفہم ٤/٤٣١ - ٤٣٢۔ (٣) ٢/٧٧٠۔ اور الأسیفع 'أسفع' کی تصغیر ہے، اور الأسفع گہرے سانولے رنگ والا، اور کہا گیا ہے: الأسفع وہ ہے جس کے چہرے پر سرخی سیاہی کی طرف مائل ہو۔ الاستذکار ٢٣/١٠٠۔ اور حافظ نے الاصابة ١/١٧٢ میں حرف الف کے تیسرے حصے میں اس کا ذکر کیا ہے اور کہا ہے: انہوں نے نبی ﷺ کو پایا۔ (٤) دیکھیے الکافی ٢/٨٣٣، اور عقد الجواهر الثمینة ٢/٦٢٥، ٦٣١۔ (٥) اسے احمد (٧٠٥٨)، ابو داؤد (٣٥٤٦)، اور حاکم ٢/٤٧ نے روایت کیا ہے اور اسے صحیح قرار دیا ہے، اور یہ عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ہے۔ (٦) ان کا قول: "سوائے اس کے تہائی کے"، یہ حدیث کا حصہ نہیں ہے، اور اس مسئلے میں تہائی کی تحدید امام مالک رحمہ اللہ کا قول ہے اور احمد سے دو روایتوں میں سے ایک ہے۔ دیکھیے المغنی ٦/٦٠٢، اور المحلی ٨/٣١١ - ٣١٥، اور الکافی ٢/٧٣١۔ (٧) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: اس کی تدبیر، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔

54 Surah An-Nisa: Verse 5

{So greet yourselves} [An-Nur: 61], and His saying {So kill yourselves} [Al-Baqarah: 54] (1). It was said: He attributed them to them because they are of the same nature as their wealth; for wealth was made common among creation, moving from hand to hand, and from ownership to ownership (2), meaning: it is theirs when they need it, like your wealth that protects your honor, preserves you, increases your status, and is the basis of your affairs. A second opinion stated by Abu Musa al-Ash'ari, Ibn Abbas, al-Hasan, and Qatadah: that what is meant is the actual wealth of those addressed (3); Ibn Abbas said: Do not give your wealth, which is the cause of your livelihood, to your wife and your son, and remain poor looking at them and at what is in their hands, but rather be the one who spends on them (4). So the foolish (as-sufaha') based on this are women and children; the young children of a man and his wife. This is consistent with the saying of Mujahid and Abu Malik regarding the foolish (5). Third: The verse indicates the permissibility of interdiction (al-hajr) upon the foolish; because of Allah Almighty's command in His saying: {And do not give the foolish your wealth}, and He said: {But if the one upon whom is the right is foolish or weak} [Al-Baqarah: 282], so He established guardianship over the foolish just as He established it over the weak. Thus, the meaning of 'weak' refers to the minor, and the meaning of 'foolish' refers to the mature adult; because 'foolishness' (safah) is a term of blame, and a person is not blamed for what they did not earn, and the pen is lifted from the non-adult, so blame and wounding are negated for them; this was said by Al-Khattabi (6). Fourth: Scholars differed regarding the actions of a foolish person before interdiction (al-hajr) is placed upon them; Malik and all his companions except Ibn al-Qasim said: The actions and affairs of the foolish person are all valid until the leader (Imam) places an interdiction upon them.

---

(1) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/436. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/319, Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/242 and 326. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/9, and Tafsir al-Tabari 6/395. (4) Narrated by al-Tabari 6/398. (5) Their two sayings were mentioned previously at the beginning of this issue. (6) Ma'alim al-Sunan 4/87.

{तो अपने लोगों को सलाम करो} [अन-नूर: ६१], और उनका कहना {तो अपने आप को मार डालो} [अल-बक़रह: ५४] (१)। कहा गया है: उन्होंने इसे उन्हें इसलिए सौंपा क्योंकि यह उनके धन की प्रकृति का है; क्योंकि धन सृष्टि के बीच साझा किया गया था, हाथ से हाथ और स्वामित्व से स्वामित्व में जाता हुआ (२), यानी: यह उनका है जब उन्हें इसकी आवश्यकता होती है, जैसे आपका धन जो आपके सम्मान की रक्षा करता है, आपकी रक्षा करता है और आपकी स्थिति को बढ़ाता है, और इसी पर आपके मामलों का आधार है। अबू मूसा अल-अशअरी, इब्न अब्बास, अल-हसन और क़तादा द्वारा कहा गया एक दूसरा विचार है: कि इससे तात्पर्य संबोधित लोगों का वास्तविक धन है (३); इब्न अब्बास ने कहा: अपना वह धन, जो आपकी आजीविका का साधन है, अपनी पत्नी और अपने बेटे को न दें, और कंगाल होकर उन्हें और उनके हाथों में जो कुछ है उसे न देखते रहें, बल्कि स्वयं उन पर खर्च करने वाले बनें (४)। तो इसके आधार पर मूर्ख (अस-सुफ़हा) महिलाएँ और बच्चे हैं; पुरुष के छोटे बच्चे और उसकी पत्नी। यह मूर्खों के संबंध में मुजाहिद और अबू मलिक के कथन के अनुरूप है (५)। तीसरा: आयत मूर्ख पर प्रतिबंध (अल-हज्र) की अनुमति की ओर इशारा करती है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने इस कथन में आदेश दिया है: {और मूर्खों को अपना धन न दो}, और उसने कहा: {लेकिन अगर वह जिस पर अधिकार है, मूर्ख या कमजोर है} [अल-बक़रह: २८२], तो उसने मूर्ख पर उसी तरह अभिभावकत्व स्थापित किया जैसे उसने कमजोर पर स्थापित किया। इस प्रकार, 'कमजोर' का अर्थ अवयस्क से है, और 'मूर्ख' का अर्थ समझदार वयस्क से है; क्योंकि 'मूर्खता' (सफ़ह) दोष का एक शब्द है, और किसी व्यक्ति को उस चीज़ के लिए दोषी नहीं ठहराया जाता है जो उसने नहीं अर्जित की है, और कलम गैर-वयस्क से हटा ली जाती है, इसलिए उनके लिए दोष और आघात नकारे जाते हैं; यह अल-खत्ताबी द्वारा कहा गया था (६)। चौथा: मूर्ख व्यक्ति पर प्रतिबंध (अल-हज्र) लगाए जाने से पहले उसके कार्यों के संबंध में विद्वानों में मतभेद था; मलिक और इब्न अल-क़ासिम के अलावा उनके सभी साथियों ने कहा: मूर्ख व्यक्ति के कार्य और मामले तब तक मान्य हैं जब तक कि नेता (इमाम) उन पर प्रतिबंध न लगा दे।

---

(१) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/४३६ देखें। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/३१९, अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२४२ और ३२६। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/९, और तफ़सीर अल-तबरी ६/३९५। (४) अल-तबरी ६/३९८ द्वारा वर्णित। (५) उनके दो कथन पहले इस मुद्दे की शुरुआत में बताए गए थे। (६) मालिम अल-सुनन ४/८७।

٥٤ سورة النساء: آیت ٥

{سو اپنے لوگوں کو سلام کرو} [النور: ٦١]، اور ان کا قول {سو اپنی جانوں کو قتل کرو} [البقرہ: ٥٤] (١)۔ اور کہا گیا: اسے ان کی طرف اس لیے منسوب کیا گیا کیونکہ یہ ان کے مال کی جنس سے ہے؛ کیونکہ مال مخلوق کے درمیان مشترک بنایا گیا ہے، جو ایک ہاتھ سے دوسرے ہاتھ، اور ایک ملکیت سے دوسری ملکیت میں منتقل ہوتا رہتا ہے (٢)، یعنی: یہ ان کے لیے ہے جب انہیں اس کی ضرورت ہو، جیسے تمہارے وہ اموال جو تمہاری آبرو کی حفاظت کرتے ہیں، تمہیں بچاتے ہیں اور تمہاری قدر و منزلت بڑھاتے ہیں، اور انہی پر تمہارے معاملات کا دارومدار ہے۔ اور ایک دوسرا قول ابو موسیٰ اشعری، ابن عباس، حسن اور قتادہ نے کہا ہے: کہ مراد مخاطبین کا حقیقی مال ہے (٣)؛ ابن عباس نے کہا: اپنا وہ مال جو تمہاری معیشت کا سبب ہے، اپنی بیوی اور اپنے بیٹے کے حوالے نہ کر دو کہ خود فقیر بن کر ان کی طرف اور ان کے ہاتھوں میں موجود چیزوں کی طرف دیکھتے رہو، بلکہ تم خود وہ بنو جو ان پر خرچ کرے (٤)۔ تو اس بنا پر سفہاء سے مراد عورتیں اور بچے ہیں؛ مرد کی چھوٹی اولاد اور اس کی بیوی۔ اور یہ سفہاء کے بارے میں مجاہد اور ابو مالک کے قول کے مطابق ہے (٥)۔ تیسری بات: آیت نے بیوقوف (سفیہ) پر پابندی (حجر) کے جواز پر دلالت کی؛ اللہ عزوجل کے اس قول میں حکم کی وجہ سے: {اور بیوقوفوں کو اپنے مال نہ دو}، اور فرمایا: {پھر اگر وہ شخص جس پر حق ہے، بیوقوف یا کمزور ہو} [البقرہ: ٢٨٢]، تو سفیہ پر ولایت ثابت کی جیسے کمزور پر ثابت کی، تو کمزور کا معنی چھوٹے بچے کی طرف لوٹتا ہے، اور سفیہ کا معنی بڑے بالغ کی طرف؛ کیونکہ 'سفہ' مذمت کا نام ہے، اور انسان کی اس چیز پر مذمت نہیں کی جاتی جو اس نے کمائی نہ ہو، اور قلم غیر بالغ سے اٹھا لیا گیا ہے، تو مذمت اور جرح ان سے نفی کر دی گئی ہے؛ یہ خطابی نے کہا ہے (٦)۔ چوتھی بات: علما نے سفیہ کے

حجر (پابندی) سے پہلے کے افعال میں اختلاف کیا ہے؛ چنانچہ مالک اور ابن القاسم کے علاوہ ان کے تمام اصحاب نے کہا ہے: سفیہ کا فعل اور اس کا تمام معاملہ جائز ہے یہاں تک کہ امام اس کے ہاتھ پر پابندی لگا دے۔

---

(١) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ١/٤٣٦۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ١/٣١٩، احکام القرآن للکیا الطبری ١/٢٤٢ اور ٣٢٦۔ (٣) المحرر الوجیز ٢/٩، اور تفسیر الطبری ٦/٣٩٥۔ (٤) اسے طبری نے نکالا ہے ٦/٣٩٨۔ (٥) ان دونوں کے اقوال اس مسئلے کے شروع میں گزر چکے ہیں۔ (٦) معالم السنن ٤/٨٧۔

Surah An-Nisa: Verse 5 55

This is the opinion of Ash-Shafi'i and Abu Yusuf (1). Ibn al-Qasim said: His actions are not permissible even if the Imam (leader/judge) has not imposed a restriction (Hajr) on him. Asbagh said: If his foolishness is apparent, then his actions are rejected, but if the foolishness is not apparent, his actions are not rejected until the Imam imposes a restriction on him. Sahnun argued for Malik's view by saying: If the actions of a foolish person were rejected before the restriction, the authority would not need to impose a restriction on anyone. The proof for Ibn al-Qasim's view is what Al-Bukhari narrated from the hadith of Jabir, that a man manumitted a slave when he had no other property, so the Prophet (peace and blessings be upon him) revoked it (2), and he had not imposed a restriction on him before that.

Fifth: They differed regarding the restriction on an adult; Malik and the majority of jurists said: He should be restricted. Abu Hanifa said: A person who has reached maturity and is sane should not be restricted unless he is wasteful with his wealth; if that is the case, he is prevented from receiving his wealth until he reaches twenty-five years of age. Once he reaches that age, it is handed over to him in all cases, whether he is wasteful or not; because he can father a child at twelve years, and then a child is born to him six months later, so he becomes a grandfather and a father (3), and I am ashamed to restrict someone who is fit to be a grandfather. It was also narrated from him: During the period of withholding wealth if he reaches maturity being wasteful, his transactions are valid unconditionally (4), and he is only prevented from receiving the wealth as a precaution. All of this is weak in terms of reason and tradition; Al-Daraqutni narrated (5): Muhammad bin Ahmed bin Al-Hasan Al-Sawaf told us, Hamid bin Shu'ayb informed us, Surayj (6) bin Yunus informed us, Yaqub bin Ibrahim - who is Abu Yusuf Al-Qadi - informed us, Hisham bin Urwa informed us, from his father, that Abdullah bin Ja'far came to Az-Zubayr and said: I bought such and such a sale, and Ali wants to go to the Commander of the Faithful to ask him to impose a restriction on me regarding it. Az-Zubayr said: I am your partner in the sale. Then Ali went to Uthman and said: Ibn Ja'far...

---

(1) See Al-Istidhkar 23/99, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/216. (2) Sahih Al-Bukhari (2141), and Muslim narrated it at length (997). (3) His saying: "and a father", is from (m). (4) See Al-Ishraf 1/128 - 129, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/216, and Al-Mughni 6/595 - 596. (5) In his Sunan 4/231, and what will follow in brackets is from it. (6) In the copies: Shurayh, which is an error.

सूरह अन-निसा: आयत 5 55

यह अल-शाफी और अबू यूसुफ (1) का मत है। इब्न अल-कासिम ने कहा: उसके कार्य स्वीकार्य नहीं हैं चाहे इमाम ने उस पर प्रतिबंध (हज्र) न लगाया हो। असबाग़ ने कहा: यदि उसकी मूर्खता प्रत्यक्ष है, तो उसके कार्य खारिज कर दिए जाते हैं, और यदि मूर्खता प्रत्यक्ष नहीं है, तो उसके कार्य तब तक खारिज नहीं किए जाते जब तक इमाम उस पर प्रतिबंध न लगा दे। सह्नून ने मलिक के मत के पक्ष में यह तर्क दिया कि: यदि प्रतिबंध से पहले मूर्ख व्यक्ति के कार्य खारिज कर दिए जाते, तो सुल्तान को किसी पर प्रतिबंध लगाने की आवश्यकता ही नहीं होती। इब्न अल-कासिम का प्रमाण वह है जिसे अल-बुखारी ने जाबिर की हदीस से वर्णित किया है, कि एक व्यक्ति ने एक गुलाम को आजाद कर दिया जबकि उसके पास उसके अलावा कोई संपत्ति नहीं थी, तो पैगंबर ﷺ ने इसे रद्द कर दिया (2), और उससे पहले उन पर कोई प्रतिबंध नहीं था।

पांचवां: उन्होंने वयस्क पर प्रतिबंध लगाने के बारे में मतभेद किया; मलिक और अधिकांश न्यायविदों ने कहा: उस पर प्रतिबंध लगाया जाना चाहिए। अबू हनीफा ने कहा: जो व्यक्ति समझदार होकर वयस्क हुआ है, उस पर तब तक प्रतिबंध नहीं लगाया जाना चाहिए जब तक कि वह अपनी संपत्ति का दुरुपयोग न करे; यदि ऐसा है, तो उसे पच्चीस वर्ष की आयु तक संपत्ति सौंपने से रोका जाता है, और जब वह उस आयु तक पहुँच जाता है, तो हर स्थिति में उसे संपत्ति सौंप दी जाती है, चाहे वह दुरुपयोग करने वाला हो या न हो; क्योंकि वह बारह साल की उम्र में पिता बन सकता है, और फिर छह महीने बाद उसके लिए बच्चा पैदा होता है, तो वह दादा और पिता बन जाता है (3), और मुझे ऐसे व्यक्ति पर प्रतिबंध लगाने में शर्म आती है जो दादा बनने के योग्य हो। उनके बारे में यह भी कहा गया है: संपत्ति रोकने की अवधि में यदि वह दुरुपयोग करते हुए वयस्क होता है, तो उसका लेन-देन बिना किसी शर्त के मान्य होता है (4), और उसे केवल सावधानी के तौर पर संपत्ति सौंपने से रोका जाता है। तर्क और परंपरा के लिहाज से यह सब कमजोर है; अल-दाराकुतनी (5) ने वर्णन किया है: मुहम्मद बिन अहमद बिन अल-हसन अल-सवाफ ने हमें बताया, हामिद बिन शुएब ने हमें सूचित किया, सुरैज (6) बिन यूनुस ने हमें सूचित किया, याकूब बिन इब्राहिम - जो अबू यूसुफ अल-काजी हैं - ने हमें सूचित किया, हिशाम बिन उरवा ने हमें अपने पिता से सूचित किया, कि अब्दुल्ला बिन जाफर अल-जुबैर के पास आए और कहा: मैंने फलां-फलां सौदा खरीदा है, और अली अमीर-उल-मोमिनीन के पास जाकर उनसे मुझ पर इसके संबंध में प्रतिबंध लगाने की मांग करना चाहते हैं। अल-जुबैर ने कहा: मैं इस सौदे में तुम्हारा भागीदार हूँ। फिर अली उस्मान के पास आए और कहा: इब्न जाफर...

(1) देखें अल-इस्तिधकार 99/23, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 216/5। (2) सहीह अल-बुखारी (2141), और मुस्लिम ने इसे विस्तार से वर्णित किया है (997)। (3) उनका कहना: "और पिता", (m) से है। (4) देखें अल-इशराफ 128/1 - 129, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 216/5, और अल-मुग़नी 6 / 595 - 596। (5) उनके सुनन 231/4 में, और जो ब्रैकेट के बीच आएगा वह उसी से है। (6) प्रतियों में: शुरैह, जो एक त्रुटि है।

سورہ النساء: آیت ۵ ۵۵

یہ شافعی اور ابو یوسف (۱) کا قول ہے۔ ابن القاسم نے کہا: اس کے افعال جائز نہیں ہیں خواہ امام نے اس پر پابندی (حجر) نہ لگائی ہو۔ اصبغ نے کہا: اگر حماقت ظاہر ہو تو اس کے افعال رد کر دیے جائیں گے، اور اگر حماقت ظاہر نہ ہو تو اس کے افعال رد نہیں کیے جائیں گے جب تک کہ امام اس پر پابندی نہ لگا دے۔ سحنون نے مالک کے قول کے حق میں یہ دلیل دی کہ: اگر پابندی سے پہلے بیوقوف کے افعال مردود ہوتے تو سلطان کو کسی پر پابندی لگانے کی ضرورت ہی نہ پڑتی۔ ابن القاسم کی دلیل وہ ہے جو بخاری نے حضرت جابر کی حدیث سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے ایک غلام آزاد کیا جس کے سوا اس کے پاس اور کوئی مال نہیں تھا، تو نبی کریم ﷺ نے اسے رد فرما دیا (۲)، حالانکہ اس سے پہلے اس پر کوئی پابندی نہیں تھی۔

پانچویں بحث: بالغ پر پابندی لگانے میں ان کا اختلاف ہے؛ چنانچہ امام مالک اور جمہور فقہاء نے کہا: اس پر پابندی لگائی جائے گی۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: جو شخص سمجھدار ہو کر بلوغت کو پہنچا ہو اس پر پابندی نہیں لگائی جائے گی الا یہ کہ وہ اپنے مال کو ضائع کرنے والا ہو؛ پس جب ایسا ہو تو اسے پچیس سال کی عمر تک مال سپرد کرنے سے روکا جائے گا، اور جب وہ اس عمر کو پہنچ جائے تو ہر حال میں مال اس کے سپرد کر دیا جائے گا، خواہ وہ مال ضائع کرنے والا ہو یا نہ ہو؛ کیونکہ بارہ سال کی عمر میں اس سے حمل ٹھہر سکتا ہے، پھر چھ ماہ بعد اس کے ہاں بچہ پیدا ہو سکتا ہے، تو وہ دادا اور باپ بن جاتا ہے (۳)، اور مجھے شرم آتی ہے کہ میں اس شخص پر پابندی لگاؤں جو دادا بننے کی صلاحیت رکھتا ہو۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: مال سے روکنے کی مدت میں اگر وہ مال ضائع کرنے والا ہو کر بلوغت کو پہنچے، تو اس کا تصرف علی الاطلاق نافذ ہوگا (۴)، اور اسے مال سپرد کرنے سے صرف احتیاطاً روکا جاتا ہے۔ یہ سب کچھ عقل اور

نقل (روایت) کے اعتبار سے کمزور ہے؛ اور دارقطنی (۵) نے روایت کیا ہے: ہمیں محمد بن احمد بن الحسن الصواف نے بیان کیا، ہمیں حامد بن شعیب نے خبر دی، ہمیں سُریج (۶) بن یونس نے خبر دی، ہمیں یعقوب بن ابراہیم - جو ابو یوسف القاضی ہیں - نے خبر دی، ہمیں ہشام بن عروہ نے اپنے والد سے خبر دی کہ عبداللہ بن جعفر، زبیر کے پاس آئے اور کہا: میں نے فلاں فلاں سودا خریدا ہے، اور حضرت علی چاہتے ہیں کہ امیر المومنین کے پاس جا کر ان سے درخواست کریں کہ وہ مجھ پر اس معاملے میں پابندی لگا دیں۔ زبیر نے کہا: میں اس سودے میں تمہارا شریک ہوں۔ پھر علی حضرت عثمان کے پاس آئے اور کہا: ابن جعفر...

---

(۱) دیکھئے الاستذکار ۹۹/۲۳، اور مختصر اختلاف العلماء ۲۱۶/۵۔ (۲) صحیح بخاری (۲۱۴۱)، اور مسلم نے اسے تفصیل سے روایت کیا ہے (۹۹۷)۔ (۳) ان کا قول: "اور باپ"، (م) سے ہے۔ (۴) دیکھئے الإشراف ۱۲۸/۱ - ۱۲۹، اور مختصر اختلاف العلماء ۲۱۶/۵، اور المغنی ۶ / ۵۹۵ - ۵۹۶۔ (۵) اپنی سنن ۲۳۱/۴ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۶) نسخوں میں: شریح، جو کہ غلطی ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 5 56

He purchased such and such a sale, so impose interdiction (Hajr) on him. Al-Zubayr said: 'I am his partner in the sale.' Uthman said: 'How can I impose interdiction on a man in a sale in which Al-Zubayr is his partner?' Ya'qub (Abu Yusuf) said: 'I adopt interdiction and advocate it; I impose interdiction and annul the sale and purchase of the interdicted person. If he buys or sells before the interdiction [then if it was for his benefit, I permit it, and if he is among those who deserve interdiction, I impose it on him and return his sale to him, and if he is among those who do not deserve interdiction], I permit his sale.' Ya'qub bin Ibrahim said: 'And Abu Hanifa does not impose interdiction, nor does he adopt the concept of interdiction.'

Uthman's saying: 'How can I impose interdiction on a man?' is evidence for the permissibility of interdiction on an adult; for Abdullah bin Ja'far was born to his mother in the land of Abyssinia (Habasha), and he was the first child born in Islam there. He came with his father to the Prophet ﷺ in the year of Khaybar, heard from him, and memorized from him (1). Khaybar was in the fifth year of the Hijra. This refutes Abu Hanifa's statement. His argument will follow, God willing (2).

Sixth: His saying, the Almighty: {which Allah has made as a means of support for you (Qiyaman)} i.e., for your livelihood and the righteousness of your religion. Regarding 'al-lati' (the [fem. sing.] which), there are three linguistic forms: 'al-lati', 'al-lati' with a kasra on the 'ta', and 'al-lat' with a sukun on it. In its dual form, there are also three forms: 'al-latan', 'al-lata' by removing the 'nun', and 'al-latanni' with a shadda on the 'nun' (3). As for the plural, its forms will come in their place in this Surah, God willing (4).

'Al-Qiyam' and 'Al-Qawam' mean that which supports you, in the same sense. It is said: 'So-and-so is the support (qiyam) of his family and the pillar (qawam) of his house,' meaning he who manages their affairs, i.e., rectifies them. When the 'qaf' in 'qawam' was given a kasra (vowel 'i'), they replaced the 'waw' with 'ya' (5). The reading of the people of Medina is 'Qiyaman' without an 'alif' (6). Al-Kisa'i and Al-Farra' said (7): 'Qiyaman' and 'Qawaman' have the same meaning.

---

(1) Al-Isti'ab on the margins of Al-Isaba 6/133. Abdullah bin Ja'far died in the year (80 AH). Al-Isaba 6/40. (2) Page 66 of this volume. (3) Amali Ibn al-Shajari 3/59. (4) Page 137 of this volume. (5) See Al-Sihah (qwm), and Tafsir al-Tabari 6/397. (6) Al-Sab'ah p. 226, and Al-Taysir p. 94; this is the reading of Nafi' and Ibn 'Amir, while the rest read it

with an 'alif'. (7) Ma'ani al-Qur'an 1/256, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/437.

सूरह अन-निसा: आयत 5 56

उसने फलाँ-फलाँ चीज़ खरीदी, तो उस पर हज्र (कानूनी पाबंदी) लगा दो। जुबैर ने कहा: 'मैं बिक्री में उसका भागीदार हूँ।' उस्मान ने कहा: 'मैं ऐसे व्यक्ति पर हज्र कैसे लगा सकता हूँ जिसकी बिक्री में जुबैर भागीदार है?' याकूब (अबू यूसुफ) ने कहा: 'मैं हज्र को अपनाता हूँ और उसकी राय रखता हूँ; मैं हज्र लगाता हूँ और प्रतिबंधित व्यक्ति की खरीद-बिक्री को रद्द कर देता हूँ। यदि उसने हज्र से पहले खरीदा या बेचा [तो यदि वह उसके हित में था तो मैं उसे अनुमति देता हूँ, और यदि वह हज्र के पात्र लोगों में से है तो मैं उस पर हज्र लगाता हूँ और उसकी बिक्री उसे लौटा देता हूँ, और यदि वह उन लोगों में से है जो हज्र के पात्र नहीं हैं], तो मैं उसकी बिक्री को अनुमति देता हूँ।' याकूब बिन इब्राहिम ने कहा: 'और अबू हनीफा हज्र नहीं लगाते हैं, और न ही हज्र के सिद्धांत को स्वीकार करते हैं।'

उस्मान का यह कहना: 'मैं एक आदमी पर हज्र कैसे लगा सकता हूँ?' एक वयस्क पर हज्र की स्वीकार्यता का प्रमाण है; क्योंकि अब्दुल्लाह बिन जाफ़र का जन्म उनकी माँ से हबशा (इथियोपिया) की धरती पर हुआ था, और वह इस्लाम में वहां पैदा होने वाले पहले बच्चे थे। वह खैबर के साल अपने पिता के साथ नबी ﷺ के पास आए, उनसे सुना और उनसे याद किया (1)। खैबर हिजरी के पांचवें साल में था। यह अबू हनीफा के कथन का खंडन करता है। उनकी दलील आगे आएगी, इंशा अल्लाह (2)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {जिसे अल्लाह ने तुम्हारे लिए आधार (क़ियामन) बनाया है} यानी: तुम्हारी आजीविका और तुम्हारे दीन के सुधार के लिए। 'अल्लती' (जो - स्त्रीवाचक एकवचन) के संबंध में तीन भाषाई रूप हैं: 'अल्लती', 'अल्लति' (ता पर कसरा के साथ), और 'अल्लत' (सुकून के साथ)। इसके द्विवचन रूप में भी तीन रूप हैं: 'अल्लतान', 'अल्लता' (नुन हटाकर), और 'अल्लतान्नि' (नुन पर शद्दा के साथ) (3)। जहाँ तक बहुवचन का सवाल है, उसके रूप इस सूरह में अपने स्थान पर आएंगे, इंशा अल्लाह (4)।

'अल-क़ियाम' और 'अल-क़वाम' का अर्थ है वह जो तुम्हें सहारा दे, एक ही अर्थ में। कहा जाता है: 'फलां अपने परिवार का सहारा (क़ियाम) और अपने घर का स्तंभ (क़वाम) है,' यानी वह जो उनके मामलों को संभालता है, यानी उन्हें ठीक करता है। जब 'क़वाम' के'क़ाफ़' पर कसरा (इ की मात्रा) आई, तो उन्होंने 'वाव' को 'या' से बदल दिया (5)। मदीना के लोगों का पाठ (क़िरात) बिना 'अलिफ़'

के'क़ियमान' है (6)। अल-किसाई और अल-फर्रा ने कहा (7): 'क़ियमान' और 'क़वामान' का एक ही अर्थ है।

---

(1) अल-इस्तियाब, अल-इसाबा के हाशिये पर 6/133। अब्दुल्लाह बिन जाफ़र की मृत्यु वर्ष (80 हिजरी) में हुई। अल-इसाबा 6/40। (2) इस खंड का पृष्ठ 66। (3) अमाली इब्न अल-शजरी 3/59। (4) इस खंड का पृष्ठ 137। (5) देखें अल-सिहह (क़वम), और तफ़सीर अल-तबरी 6/397। (6) अल-सबआ पृष्ठ 226, और अल-तयसीर पृष्ठ 94; यह नाफ़े और इब्न आमिर का पाठ है, जबकि बाकियों ने इसे अलिफ़ के साथ पढ़ा है। (7) मआनी अल-कुरान 1/256, और लेखक ने अल-नहस के माध्यम से एराब अल-कुरान 1/437 में इसका उल्लेख किया है।

سورة النساء: آیت ۵ ۵۶

اس نے فلاں فلاں سودا خریدا، تو اس پر حجر (قانونی پابندی) لگا دو۔ زبیر نے کہا: 'میں بیع میں اس کا شریک ہوں۔' عثمان نے کہا: 'میں اس شخص پر حجر کیسے لگا سکتا ہوں جس کی بیع میں زبیر اس کا شریک ہے؟' یعقوب (ابو یوسف) نے کہا: 'میں حجر کو اختیار کرتا ہوں اور اسے درست سمجھتا ہوں؛ میں حجر لگاتا ہوں اور محجور (جس پر پابندی ہو) کی بیع و شراء کو باطل قرار دیتا ہوں۔ اگر اس نے حجر سے پہلے خریدا یا بیچا [تو اگر وہ درست (فائدہ مند) تھا تو میں اسے جائز قرار دیتا ہوں، اور اگر وہ ان لوگوں میں سے تھا جو حجر کے مستحق ہیں تو میں اس پر حجر لگا دیتا ہوں اور اس کی بیع اسے لوٹا دیتا ہوں، اور اگر وہ ان میں سے تھا جو حجر کے مستحق نہیں] تو میں اس کی بیع کو جائز قرار دیتا ہوں۔ یعقوب بن ابراہیم نے کہا: 'اور ابو حنیفہ حجر نہیں لگاتے اور نہ ہی حجر کے قائل ہیں۔'

عثمان کا قول: 'میں ایک آدمی پر حجر کیسے لگا سکتا ہوں؟' بالغ پر حجر کے جواز کی دلیل ہے؛ کیونکہ عبداللہ بن جعفر کو ان کی ماں نے سرزمین حبشہ میں جنا تھا، اور وہ وہاں اسلام میں پیدا ہونے والے پہلے بچے تھے۔ وہ اپنے والد کے ساتھ نبی ﷺ کی خدمت میں خیبر کے سال حاضر ہوئے، آپ ﷺ سے (احادیث) سنیں اور انہیں یاد کیا (۱)۔ خیبر ہجرت کے پانچویں سال ہوا تھا۔ یہ ابو حنیفہ کے قول کی تردید کرتا ہے۔ ان کی دلیل انشاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گی (۲)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَمًا} یعنی: تمہارے معاش اور تمہارے دین کی اصلاح کے لیے۔ 'التی' کے بارے میں تین لغات ہیں: 'التی'، 'الَّتِ' (ت کے نیچے کسرہ کے ساتھ)، اور 'الَّتْ' (ساکن ت کے ساتھ)۔ اس کے تثنیہ میں بھی تین لغات ہیں: 'اللتان'، 'اللتان' (ن حذف کر

کے)، اور 'اللتانَّ' (ن کی تشدید کے ساتھ) (۳)۔ جہاں تک جمع کا تعلق ہے، تو اس کی لغات اس سورہ میں اپنے مقام پر آئیں گی، انشاء اللہ تعالیٰ (۴)۔

'القیام' اور 'القوام' کا مطلب ہے وہ چیز جو آپ کو سہارا دے، دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'فلاں اپنے اہل و عیال کا قیام (سہارا) اور اپنے گھر کا قوام (ستوان) ہے،' یعنی وہ جو ان کے معاملات کی دیکھ بھال کرتا ہے، یعنی انہیں سنوارتا ہے۔ جب 'قوام' کے 'قاف' کے نیچے کسرہ آیا، تو انہوں نے 'واؤ' کو 'یاء' سے بدل دیا (۵)۔ اہل مدینہ کی قرأت بغیر الف کے 'قِيَمًا' ہے (۶)۔ کسائی اور فراء نے کہا (۷): 'قیماً' اور 'قواماً' ایک ہی معنی میں ہیں۔

---

(۱) الاستیعاب علی ہامش الاصابة ۶/۱۳۳۔ عبداللہ بن جعفر کی وفات سنہ (۸۰ ھ) میں ہوئی۔ الاصابة ۶/۴۰۔ (۲) اسی جلد کا ص ۶۶۔ (۳) امالی ابن الشجری ۳/۵۹۔ (۴) اسی جلد کا ص ۱۳۷۔ (۵) دیکھئے الصحاح (قوم)، اور تفسیر الطبری ۶/۳۹۷۔ (۶) السبعة ص ۲۲۶، اور التیسیر ص ۹۴؛ یہ نافع اور ابن عامر کی قرأت ہے، اور باقیوں نے اسے الف کے ساتھ پڑھا ہے۔ (۷) معانی القرآن ۱/۲۵۶، اور مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۱/۴۳۷ میں اسے نقل کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 5, Page 57

...as a means of support (qiyaman). According to both of them, it is in the accusative case as a verbal noun (masdar). That is: do not give the foolish your wealth which rectifies your affairs, whereby you maintain (taqumun)(1) it as a support.

Al-Akhfash said: The meaning is: 'supporting your affairs'. He considers it a plural. The Basrans said: 'qiyaman' is the plural of 'qimah' (value); like 'diyamah' and 'diyam', meaning: Allah has made it a value for things(2). Abu Ali deemed this saying erroneous(3) and said: It is a verbal noun, like 'qiyam' and 'quwam', and its origin is 'qiwam', but it was irregularly changed to the 'ya' as was their saying: 'jiyad' in the plural of 'jawad', and the like. 'Quwam', 'qiwam', and 'qiyam' mean: steadfastness in good condition, and permanence in that.

Al-Hasan and Al-Nakha'i recited: «Al-Lati» as the plural of «Al-Ti»(4), while the general recitation is: «Al-Ti» as a collective noun. Al-Farra said: The most common in Arabic speech is: 'women who' (al-nisa al-lawati), and 'wealth which' (al-amwal al-lati), and likewise for things other than wealth; mentioned by Al-Nahhas(5).

The seventh (point): His Almighty's saying: {And provide for them from it and clothe them} It was said: it means: make for them a share in it, or: designate for them a portion from it. This refers to those whom a man is obligated to provide maintenance and clothing for, such as his wife and young children(6). So this was evidence of the obligation of the child's maintenance on the father, and the wife's on her husband. In Al-Bukhari(7), from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), he said: The Prophet (peace be upon him) said: «The best charity is that which is given after one has enough, and the upper hand is better than the lower hand, and start with those you support». The woman says: Either...

(1) In (m): fayaqumu. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, 1/437. (3) In Al-Hujjah 3/130, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/10. Ibn Khalawayh noted in 'The Rare Recitations' pp. 24-25 Al-Hasan's recitation in the singular. (4) In (kh), (z), (dh), and (m): 'He made it the plural of al-lati', and what is established is from (d), which is consistent with what is in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/436. Ibn Atiyyah also mentioned the recitation of Al-Hasan and Al-Nakha'i in Al-Muharrar al-Wajiz 2/10. Ibn Khalawayh noted in 'The Rare Recitations' pp. 24-25 Al-Hasan's recitation in the singular. (5) In I'rab al-Qur'an 1/436, and Al-Farra's words are in Ma'ani al-Qur'an 1/257. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/10. (7) Sahih al-Bukhari (5355).

सूरा अन-निसा: आयत ५, पृष्ठ ५७

...एक आधार (कियामन) के रूप में। उन दोनों के अनुसार, यह एक क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) के रूप में कर्म कारक में है। अर्थात: मूर्खों को अपना वह धन न दें जिससे आपके मामले सुधरते हैं, जिसके द्वारा आप इसे एक आधार के रूप में बनाए रखते हैं (तक़ूमून)(१)।

अल-अखफश ने कहा: इसका अर्थ है: 'आपके मामलों को संभालने वाला'। उनका मानना है कि यह बहुवचन है। बसरा के विद्वानों ने कहा: 'कियामन' 'क़ीमत' का बहुवचन है; जैसे 'दियमह' और 'दियम', जिसका अर्थ है: अल्लाह ने इसे वस्तुओं के लिए एक मूल्य बनाया है(२)। अबू अली ने इस कथन को गलत माना(३) और कहा: यह एक क्रियात्मक संज्ञा है, जैसे 'कियाम' और 'कुवाम', और इसका मूल 'किवम' है, लेकिन इसे अनियमित रूप से 'या' में बदल दिया गया जैसा कि उनके कहने में था: 'जियाद' 'जवाद' के बहुवचन के रूप में, और इसी तरह। 'कुवाम', 'किवाम' और 'कियाम' का अर्थ है: अच्छी स्थिति में स्थिरता और उसमें निरंतरता।

अल-हसन और अल-नखई ने पढ़ा: «अल-लाती» (जो - बहुवचन) को «अल-ती»(४) के बहुवचन के रूप में, जबकि सामान्य पाठ है: «अल-ती» एक सामूहिक संज्ञा के रूप में। अल-फर्रा ने कहा: अरबी भाषा में सबसे आम है: 'महिलाएं जो' (अल-निसा अल-लवाती), और 'धन जो' (अल-अमवाल अल-लती), और धन के अलावा अन्य चीजों के लिए भी यही है; अल-नहस ने इसका उल्लेख किया है(५)।

सातवां (बिंदु): सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्हें उसमें से खिलाओ और उन्हें पहनाओ} कहा गया: इसका अर्थ है: उनके लिए इसमें हिस्सा बनाओ, या: उनके लिए इसमें से एक भाग निर्धारित करो। यह उन लोगों के बारे में है जिनके भरण-पोषण और कपड़े का जिम्मा एक पुरुष पर होता है, जैसे उसकी पत्नी और छोटे बच्चे(६)। तो यह पिता पर बच्चे के भरण-पोषण के दायित्व का और पति पर उसकी पत्नी के दायित्व का प्रमाण था। बुखारी में(७), अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है, उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: «सबसे अच्छा दान वह है जो जरूरत पूरी होने के बाद दिया जाए, और ऊपर वाला हाथ नीचे वाले हाथ से बेहतर है, और उनसे शुरू करो जिनका तुम भरण-पोषण करते हो»। महिला कहती है: या तो...

(१) (म) में: 'फयाक़ूमू'। (२) एराब अल-कुरान, अल-नहस ४३७/१। (३) अल-हुज्जह ३/१३० में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्याह के माध्यम से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/१० में उद्धृत किया है। इब्न खालवेह ने 'अल-किरात अल-शाज्जह' पृष्ठ २४-२५ में अल-हसन के एकवचन पाठ को दर्ज किया है।

(४) (ख), (ज़), (ज़) और (म) में: 'उन्होंने इसे अल-लती का बहुवचन बनाया', और जो स्थापित है वह (द) से है, जो अल-नहस के एराब अल-कुरान १/४३६ में जो है उसके अनुरूप है। इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/१० में अल-हसन और अल-नखई के पाठ का भी उल्लेख किया है। इब्न खालवेह ने 'अल-किरात अल-शाज्जह' पृष्ठ २४-२५ में अल-हसन के एकवचन पाठ को दर्ज किया है। (५) एराब अल-कुरान १/४३९ में, और अल-फर्रा के शब्द उनके मानी अल-कुरान १/२५७ में हैं। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १०/२। (७) सहीह अल-बुखारी (५३५५)।

سورة النساء: آیت ۵ ، صفحہ ۵۷

قیاماً (بطور سہارا)۔ ان دونوں کے نزدیک یہ مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ یعنی: بے وقوفوں کو اپنے وہ اموال نہ دو جن سے تمہارے معاملات درست ہوتے ہیں، جن کے ذریعے تم اسے بطور سہارا قائم رکھتے (تقومون)(۱) ہو۔

اخفش نے کہا: اس کا معنی ہے: 'تمہارے معاملات کو سنبھالنے والے'۔ وہ اسے جمع مانتے ہیں۔ بصریوں نے کہا: 'قِيَماً' 'قیمت' کی جمع ہے؛ جیسے 'دیمہ' اور 'دیم'، یعنی: اللہ نے اسے اشیاء کے لیے قیمت بنایا ہے(۲)۔ ابو علی نے اس قول کو غلط قرار دیا(۳) اور کہا: یہ مصدر ہے، جیسے 'قیام' اور 'قوام'، اور اس کی اصل 'قِوَم' ہے، لیکن اسے 'یاء' کی طرف لوٹانے میں بے قاعدگی برتی گئی جیسا کہ ان کے قول: 'جیاد' میں 'جواد' کی جمع کے طور پر ہے، اور اسی طرح۔ 'قوام'، 'قوام' اور 'قیام' کا معنی ہے: اچھے حال میں پختگی اور اس پر ہمیشگی۔

حسن اور نخعی نے پڑھا: «اللاتي» کو «التي»(۴) کی جمع پر، جبکہ عام قرات «التي» ہے جو اسمِ جمع کے طور پر ہے۔ فراء نے کہا: عربوں کے کلام میں زیادہ تر رائج ہے: 'عورتیں جو' (النساء اللواتي)، اور 'اموال جو' (الأموال التي)، اور اسی طرح اموال کے علاوہ دیگر چیزوں کے لیے بھی؛ اسے نحاس نے ذکر کیا ہے(۵)۔

ساتویں (بات): اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وارزقوهم فيها واكسوهم﴾ (اور انہیں اسی میں سے کھلاؤ اور پہناؤ)۔ کہا گیا: اس کا معنی ہے: ان کے لیے اس میں حصہ مقرر کرو، یا: ان کے لیے اس میں سے نفقہ واجب کرو۔ یہ ان لوگوں کے بارے میں ہے جن کا نفقہ اور لباس مرد پر لازم ہے جیسے اس کی بیوی اور چھوٹے بچے۔(۶) تو یہ باپ پر اولاد کے نفقہ کے وجوب اور شوہر پر بیوی کے نفقہ کے وجوب کی دلیل تھی۔ بخاری میں(۷) ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا:

نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بہترین صدقہ وہ ہے جو ضرورت سے زائد ہو، اور اوپر والا ہاتھ نیچے والے ہاتھ سے بہتر ہے، اور ان سے شروع کرو جن کی تم کفالت کرتے ہو"۔ عورت کہتی ہے: یا تو...

(١) (م) میں: 'فیقوموا'۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ١/٤٣٧۔ (٣) 'الحجة' ٣/١٣٠ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے 'المحرر الوجیز' ٢/١٠ میں نقل کیا ہے۔ ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ٢٤-٢٥ میں حسن کی قرات کو واحد کے ساتھ مقید کیا ہے۔ (٤) (خ)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: 'اسے التی کی جمع قرار دیا گیا'، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے، جو نحاس کی 'إعراب القرآن' ١/٤٣٦ کے موافق ہے۔ ابن عطیہ نے بھی 'المحرر الوجیز' ٢/١٠ میں حسن اور نخعی کی قرات کا ذکر کیا ہے۔ ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ٢٤-٢٥ میں حسن کی قرات کو واحد کے ساتھ مقید کیا ہے۔ (٥) 'إعراب القرآن' ١/٤٣٦ میں، اور فراء کا کلام ان کی کتاب 'معانی القرآن' ١/٢٥٧ میں ہے۔ (٦) 'المحرر الوجیز' ١٠/٢۔ (٧) صحیح بخاری (٥٣٥٥)۔

Surah An-Nisa: Verse 5 58

"...[either] you feed me or you divorce me," and the slave says, "Feed me and employ me," and the son says, "Feed me, to whom do you leave me?" They asked, "O Abu Hurairah, did you hear this from the Messenger of Allah (PBUH)?" He replied, "No, this is from Abu Hurairah's pouch! [i.e., his own knowledge/deduction]." Al-Muhallab said: Maintenance for the family and dependents is obligatory by consensus (1); and this hadith is evidence for that. Eighth: Ibn al-Mundhir said (2): They differed regarding the maintenance of those sons who have reached maturity but have no wealth or earnings. A group said: The father must spend on his male children until they reach puberty, and on females until they marry and their [husbands] consummate the marriage with them. If he divorces her after consummation or dies, she has no right to maintenance from her father. But if he divorces her before consummation, she is entitled to maintenance. Ninth: There is no maintenance for the grandchild from the grandfather; this is the view of Malik. Another group said: He spends on his children (3) until they reach puberty and menstruation. Then, he is not obligated to spend on them unless they are chronically ill/disabled, whether they are male or female, as long as they have no wealth. This applies equally to his own children or grandchildren, however far down the line, as long as they do not have a father closer than him who is able to spend on them. [And if the father and mother are chronically ill/disabled, the child spends on them, and likewise for grandparents.] This is the view of Ash-Shafi'i. Another group made maintenance obligatory for all children and adults, men and women, if they do not have wealth that makes them independent of the father's maintenance; based on the apparent meaning of his (peace and blessings be upon him) statement to Hind: "Take what is sufficient for you and your child according to what is reasonable" (4). And in the hadith of Abu Hurairah: the son says, "Feed me, to whom do you leave me?" This indicates that it is only...

(1) Mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Fath 9/498. (2) Al-Ishraf 4/148, and what follows in brackets is from it. (3) In (D), (Z), and (M): "he spends on his grandchild," and what is established is from (Kh) and (Zha), which agrees with what is in Al-Ishraf 4/148, and the text is from it, as is what follows in brackets. (4) Previously mentioned 3/249.

सूरा अन-निसा: आयत 5 58

"...[या तो] मुझे खाना खिलाओ या मुझे तलाक दे दो," और गुलाम कहता है: "मुझे खाना खिलाओ और मुझसे काम लो," और बेटा कहता है: "मुझे खाना खिलाओ, आप मुझे किसके पास छोड़ रहे हैं?" उन्होंने पूछा: "ऐ अबू हुरैरा, क्या आपने यह अल्लाह के रसूल ﷺ से सुना है?" उन्होंने कहा: "नहीं, यह अबू हुरैरा की थैली से है! [यानी मेरी अपनी समझ से]।" अल-मुहल्लब ने कहा: परिवार और आश्रितों पर खर्च (नफ़क़ा) आम सहमति (इज्मा) से अनिवार्य है (1); और यह हदीस इसका प्रमाण है। आठवां: इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (2): उन्होंने उन बेटों के खर्च के बारे में मतभेद किया है जो बालिग हो गए हैं लेकिन उनके पास कोई धन या कमाई नहीं है। एक समूह ने कहा: पिता पर अनिवार्य है कि वह अपने बेटों पर खर्च करे जब तक कि वे बालिग न हो जाएं और बेटियों पर जब तक कि उनकी शादी न हो जाए और उनके[पति] उनके साथ रहना शुरू न कर दें। यदि वह संभोग के बाद उसे तलाक दे देता है या मर जाता है, तो पिता पर उसका कोई खर्च नहीं है। और अगर वह संभोग से पहले उसे तलाक देता है, तो वह अपने खर्च की हकदार है। नौवां: दादा पर पोते का कोई खर्च नहीं है; यह इमाम मालिक का कथन है। एक अन्य समूह ने कहा: वह अपने बच्चों (3) पर तब तक खर्च करता है जब तक कि वे यौवन और मासिक धर्म तक नहीं पहुँच जाते। फिर उन पर कोई खर्च नहीं है जब तक कि वे बीमार/अक्षम न हों, चाहे वे लड़के हों या लड़कियाँ; जब तक उनके पास धन न हो, और इसमें उसके अपने बच्चे या पोते-पोतियां समान हैं, चाहे वे कितने भी नीचे हों, जब तक कि उनके पास उनसे करीब का कोई पिता न हो जो उन पर खर्च करने में सक्षम हो। [और यदि पिता और माता अक्षम हैं, तो बच्चा उन पर खर्च करेगा, और दादा-दादी के लिए भी यही है] यह इमाम शाफ़ई का कथन है। एक समूह ने सभी बच्चों और वयस्कों, पुरुषों और महिलाओं के लिए खर्च अनिवार्य कर दिया है, यदि उनके पास ऐसा धन नहीं है जो उन्हें पिता के खर्च से स्वतंत्र कर दे; हिंद के प्रति उनके (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कथन के स्पष्ट अर्थ के आधार पर: "उतना ले लो जो तुम्हारे और तुम्हारे बच्चे के लिए उचित रूप से पर्याप्त हो" (4)। और अबू हुरैरा की हदीस में: बेटा कहता है: "मुझे खाना खिलाओ, आप मुझे किसके पास छोड़ रहे हैं?" यह दर्शाता है कि यह केवल...

(1) अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 9/498 में इसका उल्लेख किया है। (2) अल-इशराफ 4/148, और कोष्ठक के बीच जो आने वाला है वह उसी से है। (3) (द), (ज़) और (म) में: "वह अपने पोते पर खर्च करता है," और (ख़) और (ज़) से जो प्रमाणित है वह अल-इशराफ 4/148 के अनुरूप

है, और पाठ उसी से है, और कोष्ठक के बीच जो आने वाला है वह भी उसी से है। (4) पहले उल्लेख किया गया 3/249।

سورة النساء: آیت ۵ ۵۸

"...[یا تو] مجھے کھانا کھلاؤ یا مجھے طلاق دے دو،" اور غلام کہتا ہے: "مجھے کھانا کھلاؤ اور مجھ سے کام لو،" اور بیٹا کہتا ہے: "مجھے کھانا کھلاؤ، آپ مجھے کس کے پاس چھوڑ رہے ہیں؟" لوگوں نے پوچھا: "اے ابوہریرہ، کیا آپ نے یہ اللہ کے رسول ﷺ سے سنا ہے؟" انہوں نے کہا: "نہیں، یہ ابوہریرہ کی تھیلی سے ہے! [یعنی میری اپنی سمجھ سے]۔" المہلب نے کہا: اہل و عیال پر نفقہ (خرچہ) بالاجماع واجب ہے (۱)؛ اور یہ حدیث اس پر دلیل ہے۔ آٹھویں بات: ابن المنذر نے کہا (۲): ان بیٹوں کے نفقہ کے بارے میں اختلاف ہوا ہے جو بالغ ہو چکے ہوں لیکن ان کے پاس نہ مال ہو اور نہ کوئی کمائی؛ ایک گروہ نے کہا: باپ پر واجب ہے کہ وہ اپنے بیٹوں پر خرچ کرے یہاں تک کہ وہ بالغ ہو جائیں، اور عورتوں پر یہاں تک کہ ان کی شادی ہو جائے اور ان کے [شوہر] ان سے رخصتی کر لیں، پس اگر وہ رخصتی کے بعد اسے طلاق دے دے یا فوت ہو جائے، تو باپ پر اس کا کوئی نفقہ نہیں ہے۔ اور اگر رخصتی سے پہلے طلاق دے دے تو وہ اپنے نفقہ پر ہے۔ نویں بات: پوتے کا نفقہ دادا پر نہیں ہے؛ یہ امام مالک کا قول ہے۔ ایک گروہ نے کہا: وہ اپنی اولاد (۳) پر خرچ کرے یہاں تک کہ وہ بلوغت اور حیض کو پہنچ جائیں۔ پھر ان پر کوئی نفقہ نہیں سوائے اس کے کہ وہ معذور ہوں، اس میں لڑکے اور لڑکیاں برابر ہیں؛ جب تک ان کے پاس مال نہ ہو، اور اس میں اس کے اپنے بچے یا پوتے پوتیاں برابر ہیں، خواہ وہ کتنے ہی نیچے کیوں نہ ہوں، جب تک کہ ان کے پاس ان سے قریب کوئی ایسا باپ نہ ہو جو ان پر خرچ کرنے کی قدرت رکھتا ہو۔ [اور اگر باپ اور ماں معذور ہوں تو اولاد ان پر خرچ کرے گی، اور اسی طرح دادا دادی بھی] یہ امام شافعی کا قول ہے۔ ایک گروہ نے تمام بچوں اور بالغ مردوں اور عورتوں کے لیے نفقہ واجب قرار دیا ہے، اگر ان کے پاس ایسا مال نہ ہو جو انہیں باپ کے نفقہ سے بے

نیاز کر دے؛ ہند رضی اللہ عنہا سے آپ ﷺ کے اس ارشاد کے ظاہر پر: "اتنا لے لو جو تمہارے اور تمہارے بچے کے لیے دستور کے مطابق کافی ہو" (۴)۔ اور ابوہریرہ کی حدیث میں ہے: بیٹا کہتا ہے: "مجھے کھانا کھلاؤ، آپ مجھے کس کے پاس چھوڑ رہے ہیں؟" یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ صرف...

(۱) الحافظ ابن حجر نے الفتح ۹/۴۹۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) الاشراف ۴/۱۴۸، اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وہ اپنے پوتے پر خرچ کرتا ہے،" اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ الاشراف ۴/۱۴۸ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور جو قوسین میں آئے گا وہ بھی اسی سے ہے۔ (۴) پہلے گزر چکا ۳/۲۴۹۔

Surah An-Nisa: Verse 5 (Page 59)

He says that regarding someone who has no capacity to earn and manage [affairs]. And whoever has reached the age of puberty (bulugh al-hulum), it is not said of them [that they are incompetent]; because they have reached the stage of striving for themselves and earning for themselves, as evidenced by the Almighty's saying: {until they reach the age of marriage} the verse. Thus, He made reaching [the age of] marriage a boundary in that.

Regarding His saying: The woman says: "Either feed me or divorce me." This refutes those who said: Separation is not made due to insolvency (poverty), and the woman is required to be patient; and the maintenance is attached to his responsibility by the ruler's judgment. This is the saying of Ata and Al-Zuhri. And to this went the Kufans (1), clinging to the Almighty's saying: {And if there is [one] in hardship, then [let there be] postponement until [a time of] ease} [Al-Baqarah: 280]. They said: So it is obligatory that he be given time until he becomes well-off, and the Almighty's saying: {And marry off the unmarried among you} the verse [An-Nur: 32]. They said: Thus, the Almighty encouraged the marriage of the poor person, so it is not permissible for poverty to be a reason for separation while marriage is encouraged with it. And they have no proof in this verse according to what will be explained in its place. The Hadith is a textual evidence in the point of dispute.

And it was said: The address is to the guardian of the orphan to spend on him from his (the orphan's) wealth which is under his supervision; based on what has preceded regarding the disagreement in attributing wealth (2). So the executor spends on the orphan according to his wealth and condition. If he is small and his wealth is abundant, he takes for him a wet nurse and caregivers, and spends generously on him. If he is grown, he provides for him fine clothing, delicious food, and servants. If that is [his situation], then according to it. If it is less than that, then coarse (3) food and clothing according to need. If the orphan is poor and has no wealth, it is obligatory for the Imam (ruler) to provide for him from the treasury (Bayt al-Mal). If the Imam does not do so, then it becomes obligatory for the Muslims, starting with the nearest and then the next nearest. And his mother is the nearest to him, so it is obligatory for her to breastfeed him and take care of him. And she does not claim reimbursement from him or anyone else. And this has passed in [the commentary of] Al-Baqarah at His saying: {Mothers shall suckle their children} [233].

Tenth: His saying the Almighty: {and speak to them words of appropriate kindness} He meant softening the speech and the beautiful promise (4). And there is disagreement regarding the "appropriate kindness" (qawlan ma'rufan), so it was said: its meaning is: pray for them: "May Allah bless you."

(1) See Al-Ishraf 4/143, and Al-Istidkar 16/166-170. (2) 5/29. (3) In (Zah): "good" instead of "coarse". (4) In (Dal): "with soft speech. The address the beautiful promise," and in (Zah): "specification" instead of "softening".

सूरह अन-निसा: आयत 5 (पृष्ठ 59)

वह उन लोगों के बारे में कहता है जिनके पास कमाने और प्रबंधन करने की क्षमता नहीं है। और जो कोई यौवन (बुलुग) की आयु तक पहुँच गया है, उसके बारे में ऐसा नहीं कहा जाता; क्योंकि वह अपने लिए प्रयास करने और कमाने के चरण में पहुँच गया है, जैसा कि सर्वशक्तिमान के इस कथन से प्रमाणित होता है: {यहाँ तक कि जब वे विवाह की आयु तक पहुँच जाएँ} आयत। इस प्रकार, उन्होंने विवाह [की आयु] तक पहुँचने को इसकी सीमा बना दिया।

और उनके इस कथन के बारे में: स्त्री कहती है: "या तो मुझे खिलाओ या मुझे तलाक दे दो।" यह उन लोगों का खंडन करता है जिन्होंने कहा: दिवालियेपन (गरीबी) के कारण अलगाव नहीं किया जाता है, और स्त्री को धैर्य रखना चाहिए; और शासक के निर्णय द्वारा गुजारा भत्ता उसकी जिम्मेदारी बन जाता है। यह अता और अल-जुहरी का कहना है। और यही कूफ़ा वालों (1) का मत है, जो सर्वशक्तिमान के इस कथन पर अडिग हैं: {और यदि कोई तंगी में हो, तो सुगमता [के समय] तक उसे मोहलत दी जानी चाहिए} [अल-बकराह: 280]। उन्होंने कहा: इसलिए यह अनिवार्य है कि उसे तब तक समय दिया जाए जब तक वह संपन्न न हो जाए, और सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपने बीच के अविवाहितों का विवाह कर दो} आयत [अन-नूर: 32]। उन्होंने कहा: इस प्रकार, सर्वशक्तिमान ने गरीब व्यक्ति के विवाह को प्रोत्साहित किया, इसलिए गरीबी अलगाव का कारण नहीं हो सकती जबकि इसके साथ विवाह को प्रोत्साहित किया गया है। और इस आयत में उनके पास कोई सबूत नहीं है जैसा कि इसके स्थान पर स्पष्ट किया जाएगा। और हदीस विवाद के बिंदु पर स्पष्ट प्रमाण है।

और यह कहा गया: यह संबोधन अनाथ के संरक्षक के लिए है कि वह उसके(अनाथ के) धन से उस पर खर्च करे जो उसकी देखरेख में है; धन (2) के आरोपण में असहमति के संबंध में जो पहले बताया जा चुका है। इसलिए निष्पादक अनाथ के धन और स्थिति के अनुसार उस पर खर्च करता है। यदि वह छोटा है और उसका धन प्रचुर है, तो वह उसके लिए एक धात्री और देखभाल करने वाले नियुक्त करता है, और उस पर उदारतापूर्वक खर्च करता है। यदि वह बड़ा है, तो वह उसके लिए अच्छे कपड़े, स्वादिष्ट भोजन और सेवकों की व्यवस्था करता है। यदि ऐसी [उसकी स्थिति] है, तो उसी के अनुसार। यदि उससे कम है, तो आवश्यकता के अनुसार मोटा (3) भोजन और वस्त्र। यदि अनाथ गरीब है और उसके पास कोई धन नहीं है, तो इमाम (शासक) के लिए बैत अल-माल (कोष) से उसकी व्यवस्था करना अनिवार्य है। यदि इमाम ऐसा नहीं करता है, तो यह मुसलमानों पर अनिवार्य हो जाता है, जो निकटतम हैं उनसे शुरू करते हुए। और उसकी माँ उसके सबसे निकट है, इसलिए

उसे स्तनपान कराना और उसकी देखभाल करना उस पर अनिवार्य है। और वह उससे या किसी और से प्रतिपूर्ति का दावा नहीं करती है। और यह अल-बकराह में उनके कथन पर बीत चुका है: {माताएँ अपनी संतानों को दूध पिलाएँगी} [233]।

दसवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनसे भली बात कहो} उनका अर्थ संबोधन में कोमलता और सुंदर वादे (4) से था। और "भली बात" (क़ौलान मारूफ़ान) के संबंध में असहमति है, तो कहा गया: इसका अर्थ है: उनके लिए प्रार्थना करें: "अल्लाह आपको बरकत दे।"

(1) देखें अल-इशराफ 4/143, और अल-इस्तिदकार 16/166-170। (2) 5/29। (3) (ज) में: "मोटा" के बजाय "अच्छा"। (4) (द) में: "कोमल वाणी के साथ। संबोधन सुंदर वादा," और (ज) में: "कोमलता" के बजाय "निर्दिष्टीकरण"।

سورۃ النساء: آیت ۵ (صفحہ ۵۹)

یہ اس شخص کے بارے میں کہا جاتا ہے جس میں کمانے اور تصرف کرنے کی طاقت نہ ہو۔ اور جو شخص بلوغت کی عمر کو پہنچ جائے تو اس کے بارے میں یہ نہیں کہا جائے گا؛ کیونکہ وہ اپنی ذات کے لیے تگ و دو اور کمائی کی حد کو پہنچ چکا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ثابت ہے: ﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ﴾ (یہاں تک کہ وہ نکاح کی عمر کو پہنچ جائیں) آیت۔ پس اس نے نکاح کی بلوغت کو اس میں ایک حد قرار دیا۔

اور اس قول کے بارے میں کہ: عورت کہتی ہے: "یا تو مجھے کھانا کھلاؤ یا مجھے طلاق دے دو۔" یہ ان لوگوں کی تردید ہے جو کہتے ہیں کہ: تنگدستی کی وجہ سے علیحدگی نہیں کرائی جائے گی، اور عورت پر صبر لازم ہے؛ اور حاکم کے فیصلے کے ذریعے نفقہ (خرچہ) اس کے ذمے رہے گا۔ یہ عطاء اور زہری کا قول ہے۔ اور اسی طرف اہل کوفہ (۱) گئے ہیں، جنہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ﴾ (اور اگر کوئی تنگ دست ہو تو اسے آسانی ہونے تک مہلت دی جائے) [البقرہ: ۲۸۰]۔ انہوں نے کہا: پس واجب ہے کہ اسے خوشحال ہونے تک مہلت دی جائے، اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَنكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنكُمْ﴾ (اور تم میں سے جو مجرد ہوں ان کا نکاح کر دیا کرو) آیت [النور: ۳۲]۔ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے غریب کے نکاح کی ترغیب دی ہے، پس یہ جائز نہیں کہ فقر علیحدگی کا سبب بنے حالانکہ اس کے ساتھ نکاح کی ترغیب دی گئی ہے۔ اور اس آیت میں ان کے لیے کوئی دلیل نہیں ہے جیسا کہ اپنے مقام پر بیان کیا جائے گا۔ اور حدیث اختلاف کی جگہ پر نص (واضح دلیل) ہے۔

اور کہا گیا: یہ خطاب یتیم کے ولی کو ہے کہ وہ اس کے مال سے جو اس کے زیرِ نگرانی ہے اس پر خرچ کرے؛ جیسا کہ مال کی اضافت (نسبت) میں اختلاف پہلے گزر چکا ہے (۲)۔ پس وصی

یتیم پر اس کے مال اور حال کے مطابق خرچ کرے۔ اگر وہ چھوٹا ہو اور اس کا مال زیادہ ہو تو اس کے لیے دودھ پلانے والی اور پرورش کرنے والیاں مقرر کرے، اور اس کے نفقہ میں وسعت دے۔ اور اگر وہ بڑا ہو تو اس کے لیے نرم لباس، لذیذ کھانا اور خادم مقرر کرے۔ اگر ایسا (مالدار) ہو تو اسی کے حساب سے۔ اور اگر اس سے کم ہو تو ضرورت کے مطابق کھردرا (۳) کھانا اور لباس۔ اگر یتیم فقیر ہو اور اس کا کوئی مال نہ ہو تو امام (حاکم) پر بیت المال سے اس کا انتظام کرنا واجب ہے، اگر امام ایسا نہ کرے تو مسلمانوں میں سے قریبی رشتہ داروں پر یہ واجب ہے۔ اور اس کی ماں اس کے لیے سب سے زیادہ خاص ہے، لہذا اس پر اسے دودھ پلانا اور اس کی پرورش کرنا واجب ہے۔ اور وہ اس پر یا کسی اور پر اس کا مطالبہ نہیں کرے گی۔ اور یہ البقرہ میں گزر چکا ہے جہاں اللہ کا قول ہے: ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ﴾ (اور مائیں اپنی اولاد کو دودھ پلائیں گی) [۲۳۳]۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَّعْرُوفًا﴾ (اور ان سے بھلی بات کہو) اس سے مراد کلام میں نرمی اور اچھا وعدہ ہے (۴)۔ اور "قولِ معروف" کے بارے میں اختلاف ہے، پس کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ: ان کے لیے دعا کرو: اللہ تمہیں برکت دے۔

(۱) دیکھئے الاشراف ۴/ ۱۴۳، اور الاستذکار ۱۶ / ۱۶۶ - ۱۷۰۔ (۲) ۲۹/۵۔ (۳) (ظ) میں: "فحسن" (تو اچھا)۔ (۴) (د) میں: "بلین۔ الخطاب الوعد الجمیل" (نرمی کے ساتھ خطاب اچھا وعدہ)، اور (ظ) میں: "تلیین" کی جگہ "تعیین" (مقرر کرنا)۔

Page 60

Surah An-Nisa: Verses 5 - 6

...and protected you and acted for you, and I am watching over you. This precaution's benefit returns to you (1).

And it was said: Its meaning is: give them a good promise, i.e.: if you reach maturity, we will hand over your wealth to you (2).

And a father says to his son: My wealth is destined for you, and you are, God willing, its owner, if you possess maturity and know how to manage it (3).

The Almighty's saying: {And test the orphans until they reach the age of marriage; then if you perceive in them sound judgement, release their property to them. And do not consume it extravagantly and hastily lest they grow up. And whoever is rich, let him abstain; and whoever is poor, let him consume in a fair manner. And when you release their property to them, take witnesses over them. And sufficient is Allah as a Reckoner.} [6]

There are seventeen issues in it:

First: The Almighty's saying: {And test the orphans}. Al-Ibtila': testing; and it has preceded (4). This verse is an address to everyone in explaining how to hand over their wealth (5). It was said: It was revealed concerning Thabit bin Rifa'ah and his uncle. This is because Rifa'ah died and left his son while he was small, so Thabit's uncle came to the Prophet ﷺ and said: My brother's son is an orphan under my guardianship, so what is permissible for me from his wealth, and when do I hand over his wealth to him? So Allah Almighty revealed this verse (6).

Second: Scholars differed on the meaning of testing; it was said: It is for the guardian to observe the character of his orphan, and listen to his aims, so he gains knowledge of his intelligence, and the knowledge of striving for his interests and controlling his money, or neglecting that (7). So if he senses goodness; our scholars and others said: There is no harm...

---

(1) In (D): to him. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/10. (3) In the manuscripts: if you possess your maturity and know your management; what is fixed is from (M). (4) 2/88 - 89. (5) After it in (D): to them. (6) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 107, and it was narrated by al-Tabari 6/422 from Qatadah in a disconnected (mursal) chain, and Al-Hafiz attributed it in al-Isabah 2/9 to Ibn Mandah and said: This is mursal, and its narrators

are trustworthy. (7) In the manuscripts: and the neglect of that; what is fixed is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/320, and the speech is from him.

पृष्ठ 60

सूरा अन-निसा: आयत 5 - 6

...और तुम्हारी रक्षा की और तुम्हारे लिए किया, और मैं तुम्हारा रक्षक हूँ। और इस सावधानी का लाभ तुम्हारी ओर ही लौटता है (1)।

और कहा गया: इसका अर्थ है: उनसे अच्छा वादा करो, यानी: यदि तुम समझदार हो गए तो हम तुम्हारा धन तुम्हें सौंप देंगे (2)।

और पिता अपने बेटे से कहता है: मेरा धन तुम्हारी ही ओर जाने वाला है, और तुम इंशा अल्लाह इसके मालिक हो, जब तुम अपनी बुद्धि के स्वामी हो जाओ और अपने लेन-देन को समझ लो (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अनाथों को परखते रहो यहाँ तक कि वे निकाह की आयु को पहुँच जाएँ फिर यदि तुम उनमें समझदारी पाओ तो उनके धन उन्हें सौंप दो, और उन्हें फिजूलखर्ची और जल्दी में न खाओ कि वे बड़े हो जाएंगे। और जो धनी हो वह बचकर रहे और जो निर्धन हो वह उचित रीति से खा ले, फिर जब तुम उनके धन उन्हें सौंपो तो उन पर गवाह बना लो, और अल्लाह हिसाब लेने वाला पर्याप्त है} [6]

इसमें सत्रह विषय हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और अनाथों को परखते रहो} अल-इब्तिला: परीक्षण; और यह पहले आ चुका है (4)। यह आयत सबके लिए संबोधन है कि उनका धन कैसे दिया जाए (5)। और कहा गया: यह साबित बिन रिफाआ और उनके चाचा के बारे में अवतरित हुई। इसका कारण यह है कि रिफाआ का निधन हो गया और वे अपना छोटा बेटा छोड़ गए, तो साबित के चाचा नबी ﷺ के पास आए और कहा: मेरे भाई का बेटा मेरी देखरेख में अनाथ है, तो उसके धन में से मेरे लिए क्या हलाल है, और मैं कब उसका धन उसे दूँगा? तो अल्लाह तआला ने यह आयत अवतरित की (6)।

दूसरा: और विद्वानों ने परीक्षण के अर्थ में मतभेद किया है; तो कहा गया: वह यह है कि वसीयत पाने वाला (अभिभावक) अपने अनाथ के चरित्र पर विचार करे, और उसके उद्देश्यों को सुने, जिससे उसे उसकी बुद्धिमत्ता का ज्ञान प्राप्त हो, और उसके हितों के लिए प्रयास करने और उसके धन को नियंत्रित करने की जानकारी हो, या उसकी उपेक्षा (7)। तो जब वह भलाई महसूस करे; हमारे विद्वानों और अन्य लोगों ने कहा: कोई बुराई नहीं...

(1) (D) में: उसके प्रति। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/10। (3) प्रतियों में: यदि तुम अपनी परिपक्वता के स्वामी हो जाओ और अपने लेन-देन को जान लो; जो स्थिर है वह (M) से है। (4) 2/88 - 89। (5) इसके बाद (D) में: उन्हें। (6) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. 107, और इसे अल-तबारी 6/422 ने कतादा से मुरसल के रूप में उद्धृत किया है, और अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा 2/9 में इसे इब्न मंदा को सौंपा और कहा: यह मुरसल है, और इसके वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं। (7) प्रतियों में: और उसकी उपेक्षा; जो स्थिर है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/320 से है, और यह बात उन्हीं की है।

صفحہ 60

سورة النساء: آیت 5 - 6

...اور تمہاری حفاظت کی اور تمہارے لئے کیا، اور میں تمہارا نگران ہوں۔ اور اس احتیاط کا فائدہ تمہاری طرف ہی لوٹتا ہے (1)۔

اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: ان سے اچھا وعدہ کرو، یعنی: اگر تم سمجھدار ہو گئے تو ہم تمہارے مال تمہیں دے دیں گے (2)۔

اور باپ اپنے بیٹے سے کہتا ہے: میرا مال تمہاری ہی طرف جانے والا ہے، اور تم ان شاء اللہ اس کے مالک ہو، جب تم اپنی عقل کے مالک ہو جاؤ اور اپنے تصرف کو جان لو (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یتیموں کی جانچ کرتے رہو یہاں تک کہ وہ نکاح کی عمر کو پہنچ جائیں، پھر اگر تم ان میں سمجھداری دیکھو تو ان کے مال ان کے حوالے کر دو، اور انہیں اسراف اور جلدی میں نہ کھاؤ کہ وہ بڑے ہو جائیں گے۔ اور جو غنی ہو وہ بچ کر رہے اور جو فقیر ہو وہ معروف طریقے سے کھا لے، پھر جب تم ان کے مال ان کے حوالے کرو تو ان پر گواہ بنا لو، اور اللہ حساب لینے والا کافی ہے} [6]

اس میں سترہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یتیموں کی جانچ کرتے رہو} الابتلاء: آزمائش؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔ یہ آیت سب کے لیے خطاب ہے کہ ان کے مال کیسے ادا کیے جائیں (5)۔ اور کہا گیا: یہ ثابت بن رفاعہ اور ان کے چچا کے بارے میں نازل ہوئی۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ رفاعہ فوت ہوئے اور اپنا چھوٹا بیٹا چھوڑ گئے، تو ثابت کے چچا نبی ﷺ کے پاس آئے اور عرض کیا: میرے بھائی

کا بیٹا میری پرورش میں یتیم ہے، تو اس کے مال میں سے میرے لیے کیا حلال ہے، اور میں کب اس کا مال اسے دوں گا؟ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی (6)۔

دوسرا: اور علماء نے آزمائش کے معنی میں اختلاف کیا ہے؛ پس کہا گیا: وہ یہ ہے کہ وصی اپنے یتیم کے اخلاق پر غور کرے، اور اس کے مقاصد کو سنے، تو اسے اس کی ذہانت کا علم حاصل ہو، اور اس کے مفادات کی جدوجہد اور اس کے مال کو سنبھالنے کی معرفت حاصل ہو، یا اس سے غفلت (7)۔ پس جب وہ خیر محسوس کرے؛ ہمارے علماء اور دیگر نے کہا: کوئی حرج نہیں...

---

(1) (د) میں: الیہ (اس کی طرف)۔ (2) المحرر الوجیز 10/2۔ (3) نسخوں میں: جب تم اپنے رشد (سمجھ) کے مالک بنو اور اپنے تصرف کو جان لو، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (4) 2/ 88 - 89۔ (5) اس کے بعد (د) میں ہے: الیہم (ان کی طرف)۔ (6) اسباب النزول للواحدی ص 107، اور اسے طبری نے 6/ 422 میں قتادہ سے مرسلاً روایت کیا ہے، اور حافظ نے الاصابہ 9/ 2 میں ابن مندہ کی طرف منسوب کیا اور کہا: یہ مرسل ہے اور اس کے رجال ثقہ ہیں۔ (7) نسخوں میں ہے: اور اس کی غفلت، اور ثابت شدہ ابن العربی کی احکام القرآن 1/ 320 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

61

Surah An-Nisa: Verse 6

...that he should be given some of his wealth allowing him to dispose of it. If he makes it grow and manages it well, then the test has taken place, and it becomes obligatory for the guardian to hand over all his wealth to him. If he manages it poorly, the guardian must retain his wealth with him.

None of the scholars say that if the youth is tested and found to be prudent, guardianship over him is removed, and it becomes obligatory to hand over his wealth to him and give him free hand in disposal; because of the saying of the Almighty: {Until when they reach the age of marriage}.

A group of jurists said: A minor is one of two cases; either a boy or a girl. If it is a boy, management of house expenses for a month is entrusted to him, or he is given a small amount to dispose of, in order to know his management and handling. Meanwhile, he [the guardian] watches over him so he doesn't destroy it; if he destroys it, there is no liability on the guardian. If he sees him acting carefully, he hands over his wealth to him and calls witnesses upon him.

If it is a girl, matters usually assigned to the mistress of the house are entrusted to her, like managing the house and looking into it, in spinning, and supervising the spinners in providing cotton and their wages, and ensuring the quality and quantity of the yarn. If he finds her prudent, he also hands over her wealth to her and calls witnesses upon her. Otherwise, they remain under legal restriction until their maturity is perceived. Al-Hasan, Mujahid, and others said: Test them in their intellect, their religion, and the growth of their wealth.

Thirdly: His Almighty's saying: {Until when they reach the age of marriage} i.e., puberty; because of the saying of the Almighty: {And when the children among you reach puberty} [An-Nur: 59] i.e., reaching maturity, and the state of marriage.

Puberty occurs through five things: three shared by men and women: [Wet dreams, ...]

---

(1) In (Th): Disposal, in both places. (2) In Ahkam al-Quran: from him. (3) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 2/327. (4) See Tafsir al-Baghawi 1/394. (5) Tafsir al-Tabari 6/403, and al-Wasit 2/12.

61

सूरह अन-निसा: आयत 6

...कि उसे उसके धन का कुछ हिस्सा दिया जाए ताकि वह उसे खर्च कर सके। यदि वह उसे बढ़ाता है और उसकी अच्छी देखभाल करता है, तो परीक्षण हो चुका है, और अभिभावक के लिए उसका सारा धन उसे सौंपना अनिवार्य हो जाता है। यदि वह उसका प्रबंधन खराब तरीके से करता है, तो अभिभावक को उसका धन अपने पास रखना चाहिए।

विद्वानों में से कोई भी यह नहीं कहता कि यदि बच्चे का परीक्षण किया जाता है और उसे समझदार पाया जाता है, तो उस पर से अभिभावकत्व हट जाता है, और उसे उसका धन सौंपना और उसे खर्च करने की पूर्ण स्वतंत्रता देना अनिवार्य हो जाता है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {जब तक वे विवाह की आयु तक न पहुँच जाएँ}।

फ़ुकहा (कानूनविदों) के एक समूह ने कहा: नाबालिग दो स्थितियों में से एक होता है; या तो वह लड़का होगा या लड़की। यदि वह लड़का है, तो उसे एक महीने के लिए घर के खर्चों का प्रबंधन सौंपा जाता है, या उसे खर्च करने के लिए थोड़ी सी राशि दी जाती है; ताकि उसके प्रबंधन और व्यवहार को जाना जा सके। इस बीच, वह (अभिभावक) उस पर नज़र रखता है ताकि वह उसे नष्ट न कर दे; यदि वह उसे नष्ट कर देता है, तो अभिभावक पर कोई जिम्मेदारी नहीं होगी। यदि वह उसे सावधानी से कार्य करते हुए देखता है, तो वह उसका धन उसे सौंप देता है और उस पर गवाह बनाता है।

यदि वह लड़की है, तो उसे वे कार्य सौंपे जाते हैं जो घर की मालकिन को सौंपे जाते हैं, जैसे कि घर का प्रबंधन और उसकी देखभाल, कताई में, और कपास देने और उनकी मजदूरी में कताई करने वालों की निगरानी करना, और सूत की गुणवत्ता और पूर्णता सुनिश्चित करना। यदि वह उसे समझदार पाता है, तो वह उसका धन भी उसे सौंप देता है और उस पर गवाह बनाता है। अन्यथा, वे कानूनी प्रतिबंध (हज्र) के अधीन रहते हैं जब तक कि उनकी परिपक्वता (रुश्द) महसूस न हो जाए। अल-हसन, मुजाहिद और अन्य ने कहा: उनकी बुद्धि, उनके धर्म और उनके धन की वृद्धि में उनका परीक्षण करें।

तीसरी बात: सर्वशक्तिमान का कथन: {जब तक वे विवाह की आयु तक न पहुँच जाएँ} अर्थात्: यौवन; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {और जब तुममें से बच्चे यौवन को पहुँच जाएँ} [अन-नूर: 59] अर्थात्: परिपक्वता, और विवाह की स्थिति।

यौवन पांच चीजों से होता है: तीन जिनमें पुरुष और महिलाएं समान हैं: [स्वप्नदोष, ...]

---

(1) (ज़): दोनों स्थानों पर 'तसर्रुफ़' (disposal)। (2) अहकाम अल-कुरान में: उससे। (3) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 2/327। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/394 देखें। (5) तफ़्सीर अल-तबरी 6/403, और अल-वसीत 2/12।

٦١

سورہ النساء: آیت ٦

...کہ اسے اس کے مال میں سے کچھ دیا جائے جو اسے اس میں تصرف کرنے کی اجازت دے، پس اگر اس نے اسے بڑھایا اور اس میں حسن نظر سے کام لیا، تو گویا امتحان ہو گیا، اور وصی پر واجب ہے کہ اس کا تمام مال اسے سونپ دے۔ اور اگر اس نے اس میں بدانتظامی کی، تو اس پر واجب ہے کہ اس کا مال اپنے پاس روک لے۔

اور علماء میں سے کوئی یہ نہیں کہتا کہ: اگر لڑکے کا امتحان لیا گیا اور اسے سمجھدار پایا گیا، تو اس سے ولایت ختم ہو جاتی ہے، اور یہ کہ اس کا مال اسے دینا اور تصرف میں اس کا ہاتھ آزاد کرنا واجب ہے؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ﴾۔

اور فقہاء کی ایک جماعت نے کہا: چھوٹا بچہ دو صورتوں سے خالی نہیں؛ یا تو وہ لڑکا ہوگا یا لڑکی۔ اگر لڑکا ہو؛ تو ایک ماہ تک گھر کے اخراجات کا انتظام اسے سونپ دیا جائے، یا اسے تھوڑا سا مال دیا جائے جس میں وہ تصرف کرے؛ تاکہ اس کی تدبیر اور تصرف کا پتہ چل سکے، اور وہ اس کے ساتھ ساتھ اس کی نگرانی کرے تاکہ اسے ضائع نہ کرے؛ پس اگر اس نے اسے ضائع کر دیا تو وصی پر کوئی ضمان نہیں ہے۔ پھر جب اسے محتاط دیکھے، تو اس کا مال اسے سونپ دے اور اس پر گواہ بنا لے۔

اور اگر لڑکی ہو، تو اسے وہ امور سونپے جائیں جو گھر کی مالکن کو سونپے جاتے ہیں یعنی اپنے گھر کی تدبیر اور اس میں غور و فکر، سوت کاتنے میں، اور کاتنے والیوں پر کپاس دینے اور ان کی اجرت کے معاملے میں نگرانی، اور سوت کے معیار اور مقدار کا پورا ہونا۔ پس अगर

اسے سمجھدار پائے؛ تو اس کا مال بھی اسے سونپ دے اور اس پر گواہ بنا لے۔ ورنہ وہ دونوں پابندی (حجر) کے تحت رہیں گے جب تک کہ ان کی سمجھ بوجھ (رشد) محسوس نہ ہو جائے۔ اور حسن، مجاہد اور دیگر نے کہا: ان کی عقلوں، ان کے دین اور ان کے اموال کی بڑھوتری میں ان کا امتحان لو۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ﴾ یعنی: بلوغت؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنكُمُ الْحُلُمَ﴾ [النور: ٥٩] یعنی: بلوغت، اور نکاح کی حالت۔

اور بلوغت پانچ چیزوں سے ہوتی ہے: تین جن میں مرد اور عورتیں شریک ہیں: [احتلام، ...]

---

(١) (ظ) میں: التصرف، دونوں جگہوں پر۔ (٢) احکام القرآن میں: عنہ۔ (٣) احکام القرآن، الکیا الطبری ٣٢٧/٢۔ (٤) دیکھئے تفسیر البغوی ٣٩٤/١۔ (٥) تفسیر الطبری ٤٠٣/٦، والوسیط ١٢/٢۔

Surah An-Nisa: Verse 6 62

and specific age, and the growth of pubic hair], and two signs are specific to women: menstruation and pregnancy (1). As for menstruation and pregnancy, scholars do not differ that they constitute reaching puberty, and that religious duties and legal rulings become mandatory because of them. They differed regarding the three [other signs]; as for the growth of pubic hair and age, Al-Awza'i, Ash-Shafi'i, and Ibn Hanbal said: Fifteen years is the age of puberty for one who has not had a nocturnal emission. This is the opinion of Ibn Wahb, Asbagh, Abd al-Malik ibn al-Majishun, Umar ibn Abd al-Aziz, and a group of the people of Madinah (2), and it was chosen by Ibn al-Arabi (3). According to them, legal punishments and religious duties are mandatory for whoever reaches this age. Asbagh ibn al-Faraj said: What we hold is that the age of puberty at which religious duties and legal punishments become binding is fifteen years; and that is the most beloved and best opinion to me; because it is the limit at which a share [of spoils] is given in Jihad for those (4) who attend battle. He argued with the hadith of Ibn Umar, when he was presented [for battle] on the Day of al-Khandaq when he was fifteen years old and was accepted, but he was not accepted on the Day of Uhud because he was fourteen years old. Related by Muslim (5). Abu Umar ibn Abd al-Barr (6) said: This is for the one whose date of birth is known. As for the one whose date of birth is unknown and has not experienced (7) [nocturnal emission] or denies it, then the practice is based on what Nafi' narrated from Aslam, from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him): that he wrote to the commanders of the armies not to impose the jizya except on those upon whom the razors have run (i.e., those with pubic hair growth) (8). And Uthman said regarding a boy who stole: Look, if his waist cloth has become green (meaning pubic hair has grown)...

(1) Tafsir al-Razi 9/188, and what will come between brackets from it, and Zad al-Masir 2/15. (2) See al-Kafi 1/333, and al-Mufhim 3/697. (3) Ahkam al-Quran 1/320. (4) In the manuscripts: "and for those," and what is established is from al-Kafi 1/332, and the speech is from it. (5) In his Sahih (1868), and it is with Ahmad (4661), and al-Bukhari (2664). (6) Al-Kafi 1/332, and what will come between brackets from it. (7) In (Kh) and (M): "and the count of his age," and in (D), (Z), and (F): "and the absence of his age," and it was omitted from (Zha), and what is established is from al-Kafi. (8) Related by Abd al-Razzaq (10090), and Ibn Abi Shaybah 12/239.

सूरह अन-निसा: आयत 6 62

और विशिष्ट आयु, और [गुप्तांगों के बालों का] उगना] और दो चिन्ह महिलाओं के लिए विशिष्ट हैं: मासिक धर्म और गर्भावस्था (1)। जहाँ तक मासिक धर्म और गर्भावस्था का संबंध है, विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि वे यौवन (बालीग होने) की प्राप्ति हैं, और यह कि इनके कारण धार्मिक कर्तव्य और कानूनी नियम अनिवार्य हो जाते हैं। उन्होंने [अन्य] तीन के बारे में मतभेद किया; जहाँ तक बालों के उगने और आयु का संबंध है, अल-अवज़ाई, अश-शाफ़ई और इब्न हंबल ने कहा: पंद्रह वर्ष उस व्यक्ति के लिए यौवन की आयु है जिसे स्वप्नदोष नहीं हुआ है। यह इब्न वाहब, अस्बग़, अब्द अल-मलिक इब्न अल-माजीशुन, उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़ और मदीना के लोगों के एक समूह (2) का मत है, और इसे इब्न अल-अरबी (3) ने चुना है। उनके अनुसार, जो इस आयु तक पहुँच जाता है, उस पर कानूनी दंड और धार्मिक कर्तव्य अनिवार्य हो जाते हैं। अस्बग़ इब्न अल-फ़रज ने कहा: हम जो कहते हैं वह यह है कि यौवन की वह सीमा जिस पर धार्मिक कर्तव्य और कानूनी दंड अनिवार्य हो जाते हैं, पंद्रह वर्ष है; और यह मेरे लिए सबसे प्रिय और सबसे अच्छा विचार है; क्योंकि यह वह सीमा है जिस पर युद्ध में भाग लेने वालों (4) को जिहाद में हिस्सा दिया जाता है। उन्होंने इब्न उमर की हदीस के साथ तर्क दिया, जब उन्हें खंदक के दिन [युद्ध के लिए] पेश किया गया था जब वे पंद्रह वर्ष के थे और उन्हें स्वीकार कर लिया गया था, लेकिन उन्हें उहुद के दिन स्वीकार नहीं किया गया था क्योंकि वे चौदह वर्ष के थे। इसे मुस्लिम (5) ने रिपोर्ट किया है। अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र (6) ने कहा: यह उस व्यक्ति के लिए है जिसकी जन्म तिथि ज्ञात है। जहाँ तक उस व्यक्ति का संबंध है जिसकी जन्म तिथि अज्ञात है और उसे [स्वप्नदोष] नहीं हुआ है (7) या वह इससे इनकार करता है, तो अभ्यास उस पर आधारित है जो नाफ़े ने असलम से, उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित किया है: कि उन्होंने सेना के कमांडरों को लिखा था कि जज़िया केवल उन्हीं पर लगाएँ जिन पर उस्तरा चल चुका हो (यानी जिनके गुप्तांगों के बाल उग आए हों) (8)। और उस्मान ने चोरी करने वाले एक लड़के के बारे में कहा: देखो, अगर उसका तहबंद हरा हो गया है (मतलब गुप्तांगों के बाल उग आए हैं)...

(1) तफ़्सीर अल-राज़ी 9/188, और इसमें से जो कोष्ठक के बीच आएगा, और ज़ाद अल-मसीर 2/15। (2) देखें अल-काफ़ी 1/333, और अल-मुफ़्हिम 3/697। (3) अहकाम अल-क़ुरान 1/320। (4) प्रतियों में: "और उनके लिए," और जो स्थापित है वह अल-काफ़ी 1/332 से है, और भाषण उसी से है। (5) उनके सहीह (1868) में, और यह अहमद (4661) और अल-बुखारी (2664) के पास है। (6) अल-काफ़ी 1/332, और इसमें से जो कोष्ठक के बीच आएगा। (7) (ख़) और (म) में: "और उसकी

उम्र की गिनती," और (द), (ज़) और (फ़) में: "और उसकी उम्र का न होना," और यह (ज़ा) से छूट गया था, और जो स्थापित है वह अल-काफ़ी से है। (8) अब्द अल-रज़्ज़ाक (10090) और इब्न अबी शैबा 12/239 द्वारा रिपोर्ट किया गया।

سورة النساء: آیت ٦ ٦٢

اور مخصوص عمر، اور بالوں کا اگنا] اور دو علامتیں عورتوں کے ساتھ خاص ہیں اور وہ ہیں: حیض اور حمل (١)۔ جہاں تک حیض اور حمل کا تعلق ہے؛ تو علماء کا اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ بلوغت ہے، اور یہ کہ فرائض اور احکام ان کے ساتھ واجب ہو جاتے ہیں۔ اور انہوں نے تین [دیگر علامات] میں اختلاف کیا؛ جہاں تک بالوں کے اگنے اور عمر کا تعلق ہے، تو اوزاعی، شافعی اور ابن حنبل نے کہا: پندرہ سال اس شخص کے لیے بلوغت کی عمر ہے جسے احتلام نہ ہوا ہو۔ اور یہی قول ابن وہب، اصبغ، عبد الملک ابن الماجشون، عمر بن عبد العزیز اور اہل مدینہ کی ایک جماعت (٢) کا ہے، اور اسی کو ابن العربی (٣) نے اختیار کیا ہے۔ اور ان کے نزدیک حدود اور فرائض اس شخص پر واجب ہو جاتے ہیں جو اس عمر کو پہنچ جائے؛ اصبغ بن الفرج نے کہا: ہمارا قول یہ ہے کہ بلوغت کی وہ حد جس سے فرائض اور حدود لازم ہوتے ہیں پندرہ سال ہے؛ اور یہ میرے نزدیک سب سے پسندیدہ اور بہتر ہے؛ کیونکہ یہ وہ حد ہے جس میں جہاد میں حصہ لینے والوں (٤) کے لیے مال غنیمت میں حصہ مقرر کیا جاتا ہے۔ اور انہوں نے ابن عمر کی حدیث سے استدلال کیا کہ جب انہیں خندق کے دن پیش کیا گیا تو وہ پندرہ سال کے تھے تو انہیں اجازت دے دی گئی، اور احد کے دن اجازت نہیں دی گئی تھی؛ کیونکہ وہ چودہ سال کے تھے۔ اسے مسلم (٥) نے روایت کیا ہے۔ ابو عمر بن عبد البر (٦) نے کہا: یہ اس شخص کے بارے میں ہے جس کی تاریخ پیدائش معلوم ہو، اور رہا وہ شخص جس کی تاریخ پیدائش معلوم نہ ہو اور اس میں [احتلام] مفقود ہو (٧) یا وہ اس کا انکار کرے، تو اس میں عمل اس روایت پر ہوگا جو نافع نے اسلم سے، انہوں نے عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے: کہ انہوں نے لشکروں کے امراء کو لکھا کہ جزیہ صرف انہی پر لگاؤ جن پر استرا چل چکا ہو (یعنی جن کے زیر ناف بال

اگ آئے ہوں) (٨)۔ اور عثمان رضی اللہ عنہ نے چوری کرنے والے ایک لڑکے کے بارے میں فرمایا: دیکھو، اگر اس کا تہبند سبز ہو گیا ہے (یعنی بال اگ آئے ہیں)...

(١) تفسیر الرازی ٩/١٨٨، اور جو اس میں سے بریکٹ میں آئے گا، اور زاد المسیر ٢/١٥۔ (٢) دیکھئے الکافی ١/٣٣٣، اور المفہم ٣/٦٩٧۔ (٣) احکام القرآن ١/٣٢٠۔ (٤) نسخوں میں ہے: "اور ان کے لیے"، اور جو ثابت ہے وہ الکافی ١/٣٣٢ سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (٥) اپنی صحیح (١٨٦٨) میں، اور یہ احمد (٤٦٦١) اور بخاری (٢٦٦٤) کے ہاں ہے۔ (٦) الکافی ١/٣٣٢، اور جو اس میں سے بریکٹ میں آئے گا۔ (٧) (خ) اور (م) میں: "اور اس کی عمر کا شمار"، اور (د)، (ز) اور (ف) میں: "اور اس کی عمر کا نہ ہونا"، اور یہ (ظ) سے ساقط ہے، اور جو ثابت ہے وہ الکافی سے ہے۔ (٨) اسے عبد الرزاق (١٠٠٩٠) اور ابن ابی شیبہ ١٢/٢٣٩ نے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 6 63

...so cut it off (1). And Atiyya al-Qurazi said: The Messenger of Allah ﷺ inspected the Banu Qurayza; everyone who had grown [pubic] hair among them was killed according to the judgment of Sa'd ibn Mu'adh, and whoever among them had not was spared. I was among those who had not grown it, so they left me (2).

Malik, Abu Hanifa, and others said: No judgment is passed on one who has not had a wet dream [with the ruling of puberty] until they reach an age that no one reaches without having had a wet dream, which is seventeen years (3); at that point, the legal punishment (hadd) is applicable to him if he commits an act requiring it.

Malik said once: His puberty is when his voice becomes deep and his nose tip splits. Another narration from Abu Hanifa says: nineteen years, which is the more well-known opinion. Regarding a girl, he said: her puberty is at seventeen years, and it is subject to consideration. Al-Lu'lu'i narrated from him: eighteen years (4).

Dawud said: One does not reach puberty by age as long as they haven't had a wet dream, even if they reach forty years of age.

As for the growth of hair, some said: it is used as evidence for puberty; it was narrated from al-Qasim (5) and Salim, and Malik said it once, and ash-Shafi'i in one of his two opinions (6). Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr also said this. It was also said: it is puberty, but it is only judged as such for disbelievers; so whoever has grown hair is killed, and whoever has not is placed among the children; ash-Shafi'i said this in the other opinion, based on the hadith of Atiyya al-Qurazi (7).

No consideration is given to greenish fuzz or downy hair; the ruling depends solely on hair. And Ibn...

---

(1) Reported by al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 3/217. (2) Reported by Ahmad (18376) and al-Tirmidhi (1584), who said: Hasan Sahih (Good, Authentic). (3) Mentioned by Abu al-Abbas in al-Mufhim 3/697 from Malik, and what is between brackets is from him. (4) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/5. Al-Lu'lu'i is al-Hasan ibn Ziyad, Abu Ali al-Ansari, their freed slave, of Kufa, a companion of Abu Hanifa, died in the year (204 AH). Al-Siyar 9/543. (5) In (d), (z), and (m): narrated from Ibn al-Qasim. What is established is from (kh) and (z), which matches what is in al-Mufhim 3/697 and Ikmal al-Mu'allim 6/281. (6) See al-Mufhim 3/697 and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/6. (7) Al-Mufhim 3/297-298.

सूरा अन-निसा: आयत 6 63

...तो उसे काट दो (1)। और अतिया अल-क़ुरज़ी ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने बनू क़ुरैज़ा का मुआयना किया; उनमें से हर वह व्यक्ति जिसके बाल (यौवन के बाल) उग आए थे, उन्हें साद बिन मुअज़ के फैसले के अनुसार मार दिया गया, और जिनमें से जिनके नहीं उगे थे, उन्हें छोड़ दिया गया। मैं उनमें से था जिनके बाल नहीं उगे थे, इसलिए उन्होंने मुझे छोड़ दिया (2)।

मलिक, अबू हनीफा और अन्य ने कहा: जब तक कोई स्वप्नदोष (वीर्यपात) नहीं कर लेता, उस पर [यौवन के फैसले] के साथ फैसला नहीं किया जाएगा, जब तक कि वह उस उम्र तक न पहुँच जाए जिसे कोई भी बिना स्वप्नदोष के नहीं पहुँचता, और वह सत्रह वर्ष है (3); उस समय उस पर दंड (हद) लागू होगा यदि वह ऐसा कार्य करता है जिसके लिए दंड आवश्यक है।

मलिक ने एक बार कहा: उसका यौवन तब होता है जब उसकी आवाज़ भारी हो जाती है और उसकी नाक की नोक फट जाती है। अबू हनीफा से एक और वर्णन है: उन्नीस वर्ष; और यही अधिक प्रसिद्ध है। लड़की के बारे में उन्होंने कहा: उसका यौवन सत्रह वर्ष की आयु में है और इस पर विचार किया जाना चाहिए। अल-लुलुई ने उनसे अठारह वर्ष का वर्णन किया है (4)।

दाऊद ने कहा: उम्र से यौवन प्राप्त नहीं होता जब तक कि स्वप्नदोष न हो जाए, चाहे वह चालीस वर्ष की उम्र तक ही क्यों न पहुँच जाए।

जहाँ तक बालों के उगने का सवाल है, उनमें से कुछ ने कहा: इसे यौवन के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया जाता है; यह अल-क़ासिम (5) और सालिम से वर्णित है, और मलिक ने इसे एक बार कहा था, और अल-शफ़ीई ने अपने दो कथनों में से एक में (6)। अहमद, इसहाक़ और अबू सौर ने भी यही कहा। और यह भी कहा गया: यह यौवन है; सिवाय इसके कि इसे केवल काफिरों के मामले में ही माना जाता है, इसलिए जिसके बाल उग आए हों उसे मार दिया जाता है, और जिसके न उगे हों उसे बच्चों में रखा जाता है; अल-शफ़ीई ने दूसरे कथन में यह कहा; अतिया अल-क़ुरज़ी की हदीस (7) के कारण।

हरे रंग के रोएँ या कोमल बालों पर कोई विचार नहीं किया जाएगा; फैसला केवल [मोटे] बालों पर निर्भर करता है। और इब्न...

(1) अल-तहावी ने शरह मानी अल-असर 3/217 में उल्लेख किया है। (2) अहमद (18376) और अल-तिर्मिज़ी (1584) ने उल्लेख किया है और कहा: हसन सहीह। (3) अबू अल-अब्बास ने अल-मुफहिम 3/697 में मलिक से इसका उल्लेख किया है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है। (4) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/5। अल-लुलुई अल-हसन बिन ज़ियाद, अबू अली अल-अंसारी, उनके आज़ाद किए हुए गुलाम, कूफी, अबू हनीफा के साथी थे, जिनकी मृत्यु (204 हिजरी) में हुई। अल-सियार 9/543। (5) (द), (ज़) और (म) में: इब्न अल-क़ासिम से वर्णित। (ख) और (ज़) से जो प्रमाणित है वह वही है जो अल-मुफहिम 3/697 और इकमल अल-मुअल्लिम 6/281 में है। (6) देखें अल-मुफहिम 3/697 और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/6। (7) अल-मुफहिम 3/297-298।

سورة النساء: آیت ٦ ٦٣

...تو اسے کاٹ دو (١)۔ اور عطیہ القرظی نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے بنو قریظہ کا معائنہ کیا، تو ان میں سے جس کے بال (زیر ناف) نکل آئے تھے اسے سعد بن معاذ کے فیصلے کے مطابق قتل کر دیا، اور جس کے بال نہیں نکلے تھے اسے چھوڑ دیا، تو میں ان لوگوں میں سے تھا جن کے بال نہیں نکلے تھے چنانچہ انہوں نے مجھے چھوڑ دیا (٢)۔

اور مالک، ابو حنیفہ اور دیگر نے کہا: جب تک کسی کو احتلام (خواب میں انزال) نہ ہو جائے اس پر [بلوغت کا حکم] نہیں لگایا جائے گا یہاں تک کہ وہ اس عمر کو پہنچ جائے جس میں ہر کسی کو احتلام ہو جاتا ہے، اور وہ سترہ سال ہے (٣)؛ اس وقت اس پر حد واجب ہو گی اگر وہ کوئی ایسا کام کرے جس پر حد لازم آتی ہو۔

اور امام مالک نے ایک بار فرمایا: اس کی بلوغت یہ ہے کہ اس کی آواز بھاری ہو جائے اور اس کے ناک کا سرا پھٹ جائے۔ اور امام ابو حنیفہ سے ایک دوسری روایت ہے: انیس سال؛ اور یہی زیادہ مشہور ہے۔ اور لڑکی کے بارے میں انہوں نے کہا: اس کی بلوغت سترہ سال ہے اور اس پر نظر (غور) لازم ہے۔ اور لؤلؤی نے ان سے اٹھارہ سال روایت کیا ہے (٤)۔

اور داؤد نے کہا: عمر سے بلوغت حاصل نہیں ہوتی جب تک احتلام نہ ہو، چاہے وہ چالیس سال کو پہنچ جائے۔

جہاں تک بالوں کے اگنے کا تعلق ہے تو ان میں سے بعض نے کہا: اسے بلوغت پر دلیل بنایا جائے گا؛ یہ قاسم (٥) اور سالم سے مروی ہے، اور امام مالک نے ایک مرتبہ یہی کہا، اور شافعی نے اپنے دو اقوال میں سے ایک میں (٦)، اور یہی بات احمد، اسحاق اور ابو ثور نے کہی۔ اور ایک

قول یہ ہے: یہ بلوغت ہے؛ سوائے اس کے کہ اس کا فیصلہ کفار کے حق میں کیا جائے گا، چنانچہ جس کے بال اگ آئیں اسے قتل کر دیا جائے گا، اور جس کے نہ اگیں اسے بچوں میں شامل کیا جائے گا؛ شافعی نے اپنے دوسرے قول میں یہی کہا؛ عطیہ القرظی کی حدیث (۷) کی وجہ سے۔

اور سبزے اور ہلکے روؤں کا کوئی اعتبار نہیں، بلکہ حکم بالوں پر مرتب ہوتا ہے۔ اور ابن...

---

(۱) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار ۲۱۷/۳ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۱۸۳۷۶) اور ترمذی (۱۵۸۴) نے روایت کیا اور کہا: حسن صحیح۔ (۳) اسے ابو العباس نے المفہم ۶۹۷/۳ میں مالک سے ذکر کیا ہے اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت ان کی ہے۔ (۴) مختصر اختلاف العلماء ۵/۲، اور اللؤلؤی الحسن بن زیاد ہیں، ابو علی الانصاری ان کے آزاد کردہ غلام، کوفی، ابو حنیفہ کے شاگرد، ان کی وفات سن (۲۰۴ھ) میں ہوئی۔ السیر ۵۴۳/۹۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: ابن القاسم سے مروی ہے۔ اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو المفہم ۶۹۷/۳ اور اکمال المعلم ۲۸۱/۶ کے مطابق ہے۔ (۶) دیکھئے المفہم ۶۹۷/۳، اور مختصر اختلاف العلماء ۶/۲۔ (۷) المفہم ۲۹۷/۳ - ۲۹۸۔

Surah An-Nisa: Ayah 6 64

Al-Qasim said: I heard Malik saying: My practice is based on the Hadith of Umar ibn al-Khattab: "If the razors have passed over him, I would apply the legal punishment (hadd) to him." Asbagh said: Ibn al-Qasim told me: "And it is more beloved to me that the punishment not be applied except with the conjunction of pubic hair growth (inbat) and reaching puberty (bulugh)." (1)

Abu Hanifa said: No ruling is established (2) by pubic hair growth; it is not puberty, nor is it evidence of puberty. Az-Zuhri and Ata' said: There is no legal punishment for one who has not reached sexual maturity (no wet dreams); this is the opinion of Ash-Shafi'i, and Malik leaned towards it once, and some of his companions held it. Its apparent meaning is the non-consideration of pubic hair growth (3) and age.

Ibn al-Arabi said (4): If the Hadith of Ibn Umar is not a proof for age, then any number of years they mention is a claim. The age approved by the Messenger of Allah ﷺ is more worthy than an age he did not test, nor is there any evidence for it in Sharia. Likewise, the Prophet ﷺ considered the growth of pubic hair in Banu Qurayza. So, who will excuse me from those who left two matters considered by the Prophet ﷺ, interpreting them away, and considering what the Prophet ﷺ did not explicitly consider, nor did Allah give it any weight in the Sharia?!

I say: This is his statement here, but in Surah Al-Anfal he said the opposite! Since he did not rely on Ibn Umar's Hadith there, and interpreted it as our scholars interpreted it (5), and that its implication is the distinction between those who can fight and be given a share of spoils—being fifteen years old—and those who cannot endure it and are not given a share, thus being placed among the dependents. This is what Umar bin Abdul Aziz understood from the Hadith (6). And Allah knows best.

(1) Al-Kafi 1/332. (2) In (Kh) and (Z): "not related". (3) Al-Mufhim 3/697. (4) Ahkam al-Qur'an 1/320. (5) Ahkam al-Qur'an 2/853. (6) Umar ibn Abdul Aziz's statement is reported by Al-Bukhari and Muslim following the aforementioned Hadith of Ibn Umar, where Nafi'—the narrator of Ibn Umar's Hadith—says: I came to Umar ibn Abdul Aziz while he was Caliph and told him the Hadith. He said: "This is the boundary between a child and an adult." So he wrote to his governors to assign stipends to those who were fifteen years old, and those younger than that should be placed among dependents. Al-Tahawi in 'Sharh Ma'ani al-Athar' 3/218, Ibn Abd al-Barr in 'al-Kafi' 1/333, and Ibn al-Arabi in 'Ahkam al-Qur'an' 1/320 used this Hadith as evidence that Umar ibn Abdul Aziz considered the age of puberty to be fifteen years.

सूरह अन-निसा: आयत 6 64

अल-कासिम: मैंने मलिक को कहते सुना: मेरा अमल उमर इब्न अल-खत्ताब की हदीस पर आधारित है: "अगर उस पर उस्तरा चल गया होता (यानी प्यूबिक बाल आ गए होते), तो मैं उस पर हद (कानूनी सज़ा) लागू कर देता।" असबाघ ने कहा: इब्न अल-कासिम ने मुझसे कहा: "और मुझे यह ज़्यादा पसंद है कि हद तब तक लागू न की जाए जब तक कि बालों का उगना और यौवन (बुलूग) दोनों एक साथ न हों।" (1)

और अबू हनीफ़ा ने कहा: बालों के उगने (इन्बात) से कोई हुक्म साबित (2) नहीं होता, और न ही यह यौवन है, और न ही यौवन का प्रमाण है। अल-ज़ुहरी और अता ने कहा: उस पर कोई हद नहीं है जिसे स्वप्नदोष न हुआ हो; यही अल-शाफ़ई का मत है, और मलिक एक बार इसकी ओर झुके थे, और उनके कुछ साथियों ने भी यही कहा। इसका ज़ाहिरी मतलब बालों के उगने (3) और उम्र को नज़रअंदाज़ करना है।

इब्न अल-अरबी ने कहा (4): यदि इब्न उमर की हदीस उम्र के लिए सबूत नहीं है, तो वर्षों की कोई भी संख्या जो वे बताते हैं, एक दावा है, और वह उम्र जिसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने स्वीकार किया है, उस उम्र से बेहतर है जिसका उन्होंने परीक्षण नहीं किया, और न ही शरीयत में इसके लिए कोई सबूत है। इसी तरह, नबी ﷺ ने बनू कुरैज़ा में बालों के उगने को मान्यता दी थी। तो मुझे उन लोगों से कौन समझाएगा जिन्होंने उन दो चीज़ों को छोड़ दिया जिन्हें नबी ﷺ ने माना था, और उनका ऐसा अर्थ निकालते हैं जिसे नबी ﷺ ने शब्दों में नहीं माना था, और न ही अल्लाह ने शरीयत में इसे कोई महत्व दिया है?!

मैं कहता हूँ: यह उनकी यहाँ की बात है, लेकिन सूरह अल-अनफाल में उन्होंने इसके विपरीत कहा है! क्योंकि उन्होंने वहाँ इब्न उमर की हदीस पर ध्यान नहीं दिया, और इसकी वैसी ही व्याख्या की जैसी हमारे विद्वानों ने की है (5), कि इसका उद्देश्य उन लोगों के बीच अंतर करना है जो युद्ध कर सकते हैं और उन्हें हिस्सा दिया जाए—जो पंद्रह साल के हैं—और जो इसे बर्दाश्त नहीं कर सकते और उन्हें हिस्सा नहीं दिया जाता, बल्कि उन्हें आश्रितों में रखा जाता है। और यही उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने हदीस (6) से समझा था। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

(1) अल-काफ़ी 332/1. (2) (ख़) और (ज़) में: "संबंधित नहीं"। (3) अल-मुफ़हिम 697/3. (4) अहकाम अल-क़ुरान 320/1. (5) अहकाम अल-क़ुरान 853/2. (6) उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ का

कथन बुख़ारी और मुस्लिम में इब्न उमर की हदीस के बाद आया है, जहाँ नाफ़े- जो इब्न उमर की हदीस के रावी हैं - कहते हैं: मैं उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ के पास आया जब वे खलीफा थे, और उन्हें हदीस सुनाई। उन्होंने कहा: "यह छोटे और बड़े के बीच की सीमा है।" फिर उन्होंने अपने अधिकारियों को लिखा कि जो पंद्रह साल के हों उनके लिए वज़ीफ़ा तय करें, और जो उससे छोटे हों उन्हें आश्रितों में रखें। अल-तहावी ने 'शरह मानी अल-असार' 3/218 में, इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-काफी' 1/333 में और इब्न अल-अरबी ने 'अहकाम अल-क़ुरान' 1/320 में इस हदीस से यह दलील दी है कि उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ के नज़दीक बुलूग की उम्र पंद्रह साल है।

سورة النساء: آیت 6 64

القاسم: میں نے مالک کو یہ کہتے سنا: میرا عمل عمر بن الخطاب کی حدیث پر ہے: "اگر اس پر استرے چل گئے ہوتے تو میں اس پر حد قائم کر دیتا"۔ اصبغ نے کہا: ابن القاسم نے مجھ سے کہا: "اور مجھے یہ زیادہ پسند ہے کہ حد تب تک قائم نہ کی جائے جب تک کہ بال اگنا (انبات) اور بلوغت دونوں جمع نہ ہو جائیں" (1)۔

اور ابوحنیفہ نے کہا: انبات سے کوئی حکم ثابت (2) نہیں ہوتا، اور نہ ہی یہ بلوغت ہے، اور نہ ہی بلوغت پر کوئی دلیل ہے۔ زہری اور عطا نے کہا: اس شخص پر کوئی حد نہیں جسے احتلام نہ ہوا ہو؛ یہی امام شافعی کا قول ہے، اور امام مالک بھی ایک بار اس کی طرف مائل ہوئے، اور ان کے بعض اصحاب نے بھی یہی کہا۔ اس کا ظاہر انبات (3) اور عمر کا اعتبار نہ کرنا ہے۔

ابن العربی نے کہا (4): اگر ابن عمر کی حدیث عمر کے بارے میں دلیل نہیں ہے، تو برسوں کی جو بھی تعداد وہ ذکر کرتے ہیں وہ محض ایک دعویٰ ہے، اور وہ عمر جس کی رسول اللہ ﷺ نے اجازت دی وہ اس عمر سے زیادہ بہتر ہے جس کا آپ ﷺ نے تجربہ نہیں کیا، اور نہ ہی شریعت میں اس پر کوئی دلیل قائم ہے۔ اسی طرح نبی ﷺ نے بنو قریظہ میں انبات کا اعتبار کیا، تو وہ کون ہے جو مجھے ان لوگوں سے معذور سمجھے گا جنہوں نے ان دو چیزوں کو چھوڑ دیا جن کا نبی ﷺ نے اعتبار کیا تھا، اور اس کی ایسی تاویل کرتے ہیں جس کا نبی ﷺ نے لفظاً اعتبار نہیں کیا، اور نہ ہی اللہ نے شریعت میں اس کی کوئی حیثیت رکھی ہے؟!

میں کہتا ہوں: یہ ان کا یہاں کا قول ہے، جبکہ سورہ انفال میں انہوں نے اس کے برعکس کہا ہے! کیونکہ وہاں انہوں نے ابن عمر کی حدیث کی طرف التفات نہیں کیا، اور اس کی ویسی ہی تاویل کی

جیسی ہمارے علماء نے کی ہے (5)، کہ اس کا مقصد ان لوگوں کے درمیان فرق کرنا ہے جو لڑائی کی طاقت رکھتے ہیں اور انہیں حصہ دیا جائے گا، اور وہ پندرہ سال کا لڑکا ہے، اور جو اس کی طاقت نہیں رکھتا اسے حصہ نہیں دیا جائے گا بلکہ اسے اہل و عیال میں شمار کیا جائے گا۔ اور یہی وہ بات ہے جو عمر بن عبدالعزیز نے حدیث (6) سے سمجھی تھی۔ واللہ اعلم۔

(1) الکافی 332/1۔ (2) (خ) اور (ظ) میں: "منسلک نہیں"۔ (3) المفہم 697/3۔ (4) احکام القرآن 320/1۔ (5) احکام القرآن 853/2۔ (6) عمر بن عبدالعزیز کا قول بخاری اور مسلم میں مذکورہ ابن عمر کی حدیث کے بعد وارد ہوا ہے، جہاں نافع - جو ابن عمر کی حدیث کے راوی ہیں - کہتے ہیں: میں عمر بن عبدالعزیز کے پاس گیا جب وہ خلیفہ تھے، اور انہیں حدیث سنائی۔ تو انہوں نے کہا: "یہ چھوٹے اور بڑے کے درمیان حد ہے"۔ پھر انہوں نے اپنے گورنروں کو لکھا کہ جو پندرہ سال کا ہو اس کا وظیفہ مقرر کریں، اور جو اس سے کم ہو اسے اہل و عیال میں شامل کریں۔ امام طحاوی نے 'شرح معانی الآثار' 218/3 میں، ابن عبدالبر نے 'الکافی' 333/1 میں، اور ابن العربی نے 'احکام القرآن' 320/1 میں اس حدیث سے یہ استدلال کیا ہے کہ عمر بن عبدالعزیز کے نزدیک بلوغت کی عمر پندرہ سال ہے۔

65 / Surah An-Nisa: Verse 6

Fourthly: The words of the Almighty: "Then if you perceive sound judgement in them, hand over their property to them." That is: you have perceived and seen, and from it is the words of the Almighty: "[he] perceived a fire on the side of the Mount" [Al-Qasas: 29], meaning: he perceived and saw. Al-Azhari said (1): The Arabs say: "Go and seek perception (ista'nis); do you see anyone?" It means: look closely. Al-Nabigha said: ... towards one seeking perception, alone. (2) He meant a wild bull looking closely to see if he sees a hunter so he can beware of him. It was said: I perceived (anastu), I felt (ahsassu), and I found (wajadtu) are of the same meaning; and from it is the words of the Almighty: "Then if you perceive sound judgement in them," meaning: you have known. And the origin in it is: you have perceived. The general reading is: "rushdan" with a damma on the 'ra' and a sukun on the 'shin'. Al-Sulami, Isa al-Thaqafi (3), and Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) read it as: "rashadan" with a fatha on both the 'ra' and the 'shin' (4), and they are two linguistic variations. It was said: 'rushdan' is the verbal noun of 'rashada', and 'rashadan' is the verbal noun of 'rashida', as is 'al-rashad' (5). And Allah knows best. Fifthly: Scholars differed in the interpretation of "rushdan". Al-Hasan, Qatadah, and others said: soundness in intellect and religion. Ibn Abbas, al-Suddi, and al-Thawri said: soundness in intellect and preservation of property (6). Sa'id ibn Jubayr and al-Sha'bi said: A man may take hold of his beard yet has not reached his maturity (rushd); thus the orphan's property is not handed over to him even if he is an old man until sound judgement is perceived from him (7). And thus said...

(1) Tahdhib al-Lugha 13/87. (2) Diwan al-Nabigha al-Dhubyani, p. 31, and its completion: As if my saddle, when the day had passed us by, was on the day of al-Jalil upon a solitary bull seeking perception. And it is in al-Tahdhib with the narration: "at dhi al-Jalil" instead of "yawm al-Jalil". And Dhu al-Jalil is a valley near Mecca. Mu'jam al-Buldan 2/158. (3) In (m): "wal-Thaqafi", which is an error. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 24, and al-Muharrar al-Wajiz 2/10. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/437. (6) See Tafsir al-Tabari 6/405-406, al-Wasit 2/13, and al-Muharrar al-Wajiz 2/11. (7) Narrated by al-Tabari 6/406-407 from Mujahid and al-Sha'bi, and cited by al-Baghawi 1/394 from Mujahid, al-Sha'bi, and Sa'id ibn Jubayr.

65 / सूरा अन-निसा: आयत 6

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: "यदि तुम उनमें समझदारी महसूस करो, तो उनके धन उन्हें सौंप दो।" अर्थात: तुमने देखा और समझा, और इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "[उसने] तूर पहाड़ की ओर आग देखी" [अल-क़सस: 29] अर्थात: उसने देखा और समझा। अल-अज़हरी ने कहा (1): अरब कहते हैं: "जाओ और महसूस करो (इस्तानिस); क्या तुम्हें कोई दिखाई देता है?" इसका अर्थ है: गौर से देखना। अल-नाबिघा ने कहा: ... एक अकेले महसूस करने वाले (जंगली बैल) पर। (2) उसका तात्पर्य एक जंगली बैल से था जो यह देखने के लिए गौर से देखता है कि क्या उसे कोई शिकारी दिखाई देता है ताकि वह उससे सावधान रह सके। कहा गया है: मैंने महसूस किया (आनास्तू), मैंने अहसास किया (अहसास्तू) और मैंने पाया (वजदतू), एक ही अर्थ में हैं; और इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "यदि तुम उनमें समझदारी महसूस करो," अर्थात: तुमने जान लिया। और इसमें मूल अर्थ है: तुमने देख लिया। सामान्य पाठ (किरत) है: 'रुशदन' (rushdan) र पर पेश (धम्म) और श पर सुकून के साथ। अल-सुलमी, ईसा अल-थक़फ़ी (3) और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इसे 'रशदन' (rashadan) र और श दोनों पर ज़बर (फथ) के साथ पढ़ा है (4), और ये दोनों भाषाई रूप हैं। कहा गया है: 'रुशदन', 'रशदा' का स्रोत (मस्दर) है। और 'रशदन', 'रशिदा' का स्रोत है, और वैसे ही 'अल-रशाद' भी है (5)। और अल्लाह बेहतर जानता है। पाँचवाँ: विद्वानों ने "रुशदन" की व्याख्या में मतभेद किया है। अल-हसन, क़तादा और अन्य ने कहा: बुद्धि और धर्म में सुधार। इब्न अब्बास, अल-सुद्दी और अल-थौरी ने कहा: बुद्धि में सुधार और धन की सुरक्षा (6)। सईद बिन जुबैर और अल-शबी ने कहा: एक व्यक्ति अपनी दाढ़ी पकड़ सकता है लेकिन अभी तक अपनी परिपक्वता (रुश्द) तक नहीं पहुँचा है; इसलिए अनाथ का धन उसे नहीं सौंपा जाता है, चाहे वह बूढ़ा ही क्यों न हो, जब तक कि उसमें समझदारी न देखी जाए (7)। और इसी तरह कहा...

(1) तहजीब अल-लुगह 13/87। (2) दीवान अल-नाबिघा अल-धुब्यानी, पृ. 31, और इसकी पूर्णता: जैसे कि मेरा पलान, जब दिन बीत चुका था, अल-जलील के दिन एक अकेले महसूस करने वाले बैल पर था। और यह अल-तहजीब में इस वर्णन के साथ है: "ब-ज़ी अल-जलील", "यौम अल-जलील" के बजाय। और ज़ू अल-जलील मक्का के पास एक घाटी है। मुअजम अल-बुल्दान 2/158। (3) (म) में: "व-अल-थकफी", जो एक त्रुटि है। (4) अल-किरात अल-शादा पृ. 24, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/10। (5) नहहस द्वारा इराब अल-कुरान 1/437। (6) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 6/405-406, अल-वसीत 2/13, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/11। (7) मुजाहिद और अल-शबी से अल-तबरी

6/406-407 द्वारा वर्णित, और मुजाहिद, अल-शबी और सईद बिन जुबैर से अल-बग़वी 1/394 द्वारा उद्धृत।

65 / سورة النساء: آیت 6

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِنْ ءَانَسْتُم مِّنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ﴾ یعنی: تم دیکھو اور محسوس کرو، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ءَانَسَ مِن جَانِبِ الطُّورِ نَارًا﴾ [القصص: ۲۹] یعنی: اس نے دیکھا اور محسوس کیا۔ الازہری نے کہا (1): عرب کہتے ہیں: جاؤ اور دیکھو (استأنس)؛ کیا تمہیں کوئی نظر آتا ہے؟ اس کا مطلب ہے: غور سے دیکھنا۔ النابغہ نے کہا: ... ایک اکیلے محسوس کرنے والے (جنگلی بیل) پر (2) اس کی مراد ایک جنگلی بیل تھی جو غور سے دیکھتا ہے کہ کیا اسے کوئی شکاری نظر آتا ہے تاکہ وہ اس سے بچ سکے۔ اور کہا گیا ہے: آنستُ (میں نے محسوس کیا)، أحسستُ (میں نے محسوس کیا) اور وجدتُ (میں نے پایا) ایک ہی معنی میں ہیں؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَإِنْ ءَانَسْتُم مِّنْهُمْ رُشْدًا﴾ یعنی: تم نے جان لیا۔ اور اس میں اصل معنی ہے: تم نے دیکھ لیا۔ عام قرأت ہے: ﴿رُشْدًا﴾ را کے پیش اور شین کے سکون کے ساتھ۔ اور السُلمی، عیسیٰ الثقفی (3) اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے اسے: «رَشَداً» را اور شین دونوں کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے (4)، اور یہ دونوں لغوی شکلیں ہیں۔ اور کہا گیا ہے: رُشداً، رَشَدَ کا مصدر ہے۔ اور رَشَداً، رَشِدَ کا مصدر ہے، اور اسی طرح الرَّشاد بھی ہے (5)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ پانچویں بات: علماء نے "رُشداً" کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، حسن، قتادہ اور دیگر نے کہا: عقل اور دین میں بہتری۔ اور ابن عباس، السدی اور الثوری نے کہا: عقل میں بہتری اور مال کی حفاظت (6)۔ سعید بن جبیر اور الشعبي نے کہا: ایک آدمی اپنی داڑھی پکڑ لیتا ہے (یعنی بڑا ہو جاتا ہے) لیکن ابھی تک اپنی پختگی (رشد) کو نہیں پہنچا ہوتا؛ پس یتیم کا مال اسے نہیں دیا جاتا چاہے وہ بوڑھا ہی کیوں نہ ہو جائے جب تک کہ اس میں سمجھداری نہ دیکھ لی جائے (7)۔ اور اسی طرح کہا...

(1) تہذیب اللغۃ 13/87۔ (2) دیوان النابغہ الذبیانی، ص 31، اور اس کا مکمل شعر: گویا میرا کجاوہ، جب دن ہم سے ڈھل چکا تھا، یوم الجلیل کو ایک اکیلے چوکنا رہنے والے (بیل) پر تھا۔ اور یہ تہذیب میں اس روایت کے ساتھ ہے: "بذی الجلیل"، بجائے: "یوم الجلیل"۔ اور ذو الجلیل مکہ کے قریب ایک وادی ہے۔ معجم البلدان 2/158۔ (3) (م) میں: "والثقفی"، جو کہ غلطی ہے۔ (4) القراءات الشاذة ص 24، اور المحرر الوجیز 2/10۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 1/437۔ (6) ملاحظہ ہو تفسیر الطبری 6/405-406، اور الوسیط 2/13، اور المحرر الوجیز 2/11۔ (7) اسے الطبری نے 6/406-407 میں مجاہد اور الشعبي سے روایت کیا ہے، اور البغوی نے 1/394 میں مجاہد، الشعبي اور سعید بن جبیر سے نقل کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 6 66

Al-Dahhak: The orphan is not given [his wealth] even if he reaches a hundred years, until he is known to be upright in managing his wealth. Mujahid said: "Rushd" means: specifically in intellect (1). Most scholars agree that "Rushd" (maturity/sound judgment) only occurs after puberty, and that if a person does not achieve sound judgment after reaching puberty - even if he grows old - the interdiction (restriction on managing wealth) is not removed from him; this is the school of Malik and others. Abu Hanifa said: A free adult is not placed under interdiction when he reaches manhood, even if he were the most dissolute of people and the most extravagant, provided he is sane. This was also stated by Zufar ibn al-Hudhayl; and it is the school of al-Nakha'i (2). They argued for this based on what Qatada narrated from Anas, that Habban ibn Munqidh used to trade and there was a weakness in his mind (contract-making). It was said: O Messenger of Allah, place him under interdiction; for he trades while having a weakness in his mind. So the Prophet ﷺ summoned him and said: "Do not sell." He said: I cannot refrain. So he said to him: "If you trade, say: 'No deception. And you have the option for three days'" (3). They said: When the people asked him to place an interdiction upon him because of the deception in his dealings, and the Prophet, peace and blessings be upon him, did not do so, it proves that interdiction is not permissible (4). This is no argument for them; because it is specific to what we explained in Al-Baqarah (5), so others are different. Al-Shafi'i said: If he is corrupt in both his wealth and religion, or corrupt in his wealth but not his religion, he is placed under interdiction. If he is corrupt in his religion but upright in his wealth, then there are two views: One: he is placed under interdiction; which is the choice of Abu al-Abbas ibn Surayj (6). The second: he is not placed under interdiction; which is the choice of Abu Ishaq al-Marwazi (7), and it is the more apparent view of the Shafi'i school.

(1) Narrated by al-Tabari 406/6. (2) See al-Ishraf 1/128-129, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/215, 221. (3) Mentioned previously 4/435. (4) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/220. (5) 4/436-437. (6) In (Kh), (D), and (M): Shurayh, and it is an error. He is Ahmad ibn Umar ibn Surayj al-Baghdadi, the Shafi'i judge. (7) Ibrahim ibn Ahmad, the teacher of the Shafi'is, and the jurist of Baghdad, a companion of Abu al-Abbas ibn Surayj and his greatest student, died in the year (340 AH). Al-Siyar 15/429.

सूरह अन-निसा: आयत 6 66

अल-दह्हाक: अनाथ को [उसका धन] नहीं दिया जाता, भले ही वह सौ साल का हो जाए, जब तक कि वह अपने धन के प्रबंधन में सीधा न हो जाए। मुजाहिद ने कहा: "रुश्द" का अर्थ है: विशेष रूप से बुद्धि में (1)। अधिकांश विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि "रुश्द" (परिपक्वता/सही निर्णय) केवल किशोरावस्था के बाद ही होता है, और यह कि यदि कोई व्यक्ति वयस्क होने के बाद भी सही निर्णय लेने में सक्षम नहीं होता है - भले ही वह बूढ़ा हो जाए - तो उस पर लगा प्रतिबंध (धन प्रबंधन पर रोक) नहीं हटाया जाता है; यह मलिक और अन्य का मत है। अबू हनीफा ने कहा: एक स्वतंत्र वयस्क जब पुरुषत्व को प्राप्त कर लेता है, तो उस पर प्रतिबंध नहीं लगाया जाता है, भले ही वह सबसे अधिक भ्रष्ट और फिजूलखर्च हो, बशर्ते वह समझदार हो। ज़ुफ़र इब्न अल-हुदैल ने भी यही कहा; और यह अल-नख़ई का मत है (2)। उन्होंने इस संबंध में उस बात का तर्क दिया जिसे क़तादा ने अनस से रिवायत किया है, कि हब्बान इब्न मुन्किद व्यापार करते थे और उनकी समझ (अनुबंध करने) में कमज़ोरी थी। कहा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, उन पर प्रतिबंध लगा दें; क्योंकि वह व्यापार करते हैं जबकि उनकी समझ में कमज़ोरी है। अतः पैगंबर ﷺ ने उन्हें बुलाया और कहा: "बेचो मत।" उन्होंने कहा: मैं धैर्य नहीं रख सकता (अर्थात व्यापार छोड़ नहीं सकता)। तो आपने उनसे कहा: "जब तुम व्यापार करो, तो कहो: 'धोखा नहीं। और तुम्हारे पास तीन दिनों का विकल्प है'" (3)। उन्होंने कहा: जब लोगों ने उनके लेन-देन में धोखे के कारण उन पर प्रतिबंध लगाने के लिए कहा, और पैगंबर ﷺ ने ऐसा नहीं किया, तो यह सिद्ध होता है कि प्रतिबंध लगाना जायज़ नहीं है (4)। यह उनके लिए कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि यह विशेष रूप से उसी के लिए है जिसे हमने अल-बक़रह में स्पष्ट किया है (5), इसलिए अन्य इसके विपरीत हैं। अल-शाफ़ई ने कहा: यदि वह अपने धन और धर्म दोनों में भ्रष्ट है, या अपने धन में भ्रष्ट है लेकिन अपने धर्म में नहीं, तो उस पर प्रतिबंध लगाया जाएगा। यदि वह अपने धर्म में भ्रष्ट है लेकिन अपने धन के प्रबंधन में सीधा है, तो इसके दो विचार हैं: पहला: उस पर प्रतिबंध लगाया जाएगा; जो अबू अल-अब्बास इब्न सुरैज का चुनाव है (6)। दूसरा: उस पर कोई प्रतिबंध नहीं लगाया जाएगा; जो अबू इसहाक़ अल-मरवज़ी का चुनाव है (7), और यह शाफ़ई मत का अधिक स्पष्ट दृष्टिकोण है।

(1) अल-तबरी 6/406 द्वारा वर्णित। (2) अल-इशराफ़ 1/128-129, और मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 5/215, 221 देखें। (3) पहले उल्लेख किया गया 4/435। (4) मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 5/220। (5) 4/436 - 437। (6) (ख़), (द) और (म) में: शुरैह, और यह एक त्रुटि है। वह

अहमद बिन उमर बिन सुरैज अल-बगदादी हैं, जो शाफ़ई न्यायाधीश थे। (7) इब्राहीम बिन अहमद, शाफ़इयों के शिक्षक और बगदाद के न्यायविद, अबू अल-अब्बास बिन सुरैज के साथी और उनके सबसे बड़े छात्र, वर्ष (340 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 15/429।

سورہ النساء: آیت ٦ ٦٦

الضحاک: یتیم کو (اس کا مال) نہیں دیا جاتا اگرچہ وہ سو سال کا ہو جائے، یہاں تک کہ اس سے اس کے مال کی اصلاح (بہتری) معلوم ہو جائے۔ اور مجاہد نے کہا: «رُشد» کا مطلب ہے: خاص طور پر عقل میں (١)۔ اور اکثر علماء اس بات پر ہیں کہ رشد بلوغ کے بعد ہی ہوتا ہے، اور اس پر کہ اگر وہ بلوغت کے بعد رشد (سمجھ بوجھ) حاصل نہ کرے - خواہ وہ بوڑھا ہو جائے - تو اس سے حجر (مالی پابندی) ختم نہیں ہوتی؛ اور یہی امام مالک وغیرہ کا مذہب ہے۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: بالغ آزاد پر حجر نہیں کیا جائے گا جب وہ مردوں کی حد کو پہنچ جائے، اگرچہ وہ لوگوں میں سب سے زیادہ فاسق اور فضول خرچ ہو بشرطیکہ وہ عاقل ہو۔ اور یہی زفر بن الہذیل نے کہا؛ اور یہی ابراہیم نخعی کا مذہب ہے (٢)۔ اور انہوں نے اس پر اس سے استدلال کیا جو قتادہ نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ حبان بن منقذ سودا کیا کرتے تھے اور ان کی عقل میں کمزوری تھی، تو کہا گیا: اے اللہ کے رسول، ان پر حجر کر دیں؛ کیونکہ وہ سودا کرتے ہیں اور ان کی عقل میں کمزوری ہے۔ پس نبی ﷺ نے انہیں بلایا، اور فرمایا: "بیچو مت"۔ تو انہوں نے کہا: میں صبر نہیں کر سکتا (یعنی تجارت نہیں چھوڑ سکتا)۔ تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "جب تم سودا کرو تو کہو: کوئی دھوکہ نہیں (لا خلابہ)۔ اور تمہارے لیے تین دن کا اختیار ہے" (٣)۔ انہوں نے کہا: پس جب لوگوں نے ان کے معاملات میں دھوکہ دہی کی وجہ سے ان پر حجر کا مطالبہ کیا، اور آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے ایسا نہیں کیا، تو ثابت ہوا کہ حجر جائز نہیں ہے (٤)۔ اور ان کے لیے اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ یہ اسی کے ساتھ مخصوص ہے جو ہم نے سورہ بقرہ میں بیان کیا (٥)، پس اس کے علاوہ اس کے برعکس ہے۔ اور امام شافعی نے فرمایا: اگر وہ اپنے مال اور دین میں فساد کرنے والا ہو، یا اپنے مال میں فساد کرنے والا ہو نہ کہ دین میں، تو اس پر حجر

کیا جائے گا، اور اگر وہ اپنے دین میں فساد کرنے والا ہو (لیکن) اپنے مال میں اصلاح کرنے والا ہو، تو اس میں دو وجوہات ہیں: ایک: اس پر حجر کیا جائے گا؛ اور یہ ابو العباس بن سریج کا اختیار (قول) ہے (٦)۔ اور دوسری: اس پر حجر نہیں کیا جائے گا؛ اور یہ ابو اسحاق مروزی کا اختیار ہے (٧)، اور یہ امام شافعی کے مذہب میں زیادہ واضح ہے۔

(١) اسے الطبری نے ٤٠٦/٦ میں روایت کیا ہے۔ (٢) دیکھئے الاشراف ١٢٨/١ - ١٢٩، اور مختصر اختلاف العلماء ٢١٥/٥، ٢٢١۔ (٣) پہلے گزر چکا ٤٣٥/٤۔ (٤) مختصر اختلاف العلماء ٢٢٠/٥۔ (٥) ٤٣٦/٤ - ٤٣٧۔ (٦) (خ)، (د) اور (م) میں: شریح ہے، اور یہ غلط ہے، وہ احمد بن عمر بن سریج بغدادی قاضی شافعی ہیں۔ (٧) ابراہیم بن احمد، شافعیوں کے شیخ، اور بغداد کے فقیہ، ابو العباس بن سریج کے ساتھی اور ان کے سب سے بڑے شاگرد، سن ٣٤٠ھ میں وفات پائی۔ السیر ٤٢٩/١٥۔

67 Surah An-Nisa: Verse 6 Al-Tha'labi said: This which we have mentioned regarding placing under legal guardianship (Al-Hajr) the foolish person is the view of Uthman, Ali, Al-Zubayr, Aisha, Ibn Abbas, and Abdullah bin Ja'far, may Allah be pleased with them, and among the Tabi'un, Shurayh. The jurists also held this view: Malik and the people of Medina, Al-Awza'i and the people of Sham (Levant), Abu Yusuf, Muhammad, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr(1). Al-Tha'labi said: Our companions claimed consensus (Ijma') on this issue. Sixthly: If this is established, know that the handing over of property is subject to two conditions: perception of maturity (Rushd) and puberty (Bulugh). If one of them is present without the other, it is not permissible to hand over the property; this is the explicit text of the verse. This is the narration of Ibn al-Qasim, Ashhab, and Ibn Wahb from Malik regarding the verse(2). It is the view of the majority of jurists except for Abu Hanifa, Zufar, and al-Nakha'i, for they dropped the requirement of perceiving maturity once twenty-five years of age is reached. Abu Hanifa said: because he is a grandfather (Jadd) [i.e., mature enough]. This indicates the weakness of his view and the weakness of the argument used by Abu Bakr al-Razi in his "Ahkam al-Quran" based on the application of the two verses as mentioned earlier(3); for this falls under the category of general and specific (Mutlaq and Muqayyad), and the general is referred back to the specific by agreement of the scholars of principles (Usul). What benefit is there in being a "grandfather" if he is not [possessed of] "grandeur" (jadd), meaning: luck(5)? However, our scholars stipulated for a young girl the consummation of marriage along with puberty, and at that point, the test of maturity occurs. Abu Hanifa and Al-Shafi'i did not hold this view; they considered the testing for both male and female to be the same(6), as previously mentioned. Our scholars differentiated between them by saying: A female is different from a boy because she is secluded and does not engage in affairs, nor does she appear in public due to the [shyness] of virginity; therefore, her case is suspended upon the occurrence of marriage; for by it... (1) See Al-Ishraf 1/128-129, and Al-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi 6/61. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/322. (3) Page 19 of this part. (4) In the manuscripts: "meaning", and what is established is from (M). (5) Meaning: luck; and what is between brackets is an addition necessitated by the context, see Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/322. (6) His saying: "one" (wahidan), is not in (M).

67 सूरा अन-निसा: आयत 6 अल-त'लबी ने कहा: मूर्ख व्यक्ति पर कानूनी पाबंदी (अल-हज्र) लगाने के संबंध में जो हमने उल्लेख किया है, वह उस्मान, अली, अल-जुबैर, आयशा, इब्न अब्बास और अब्दुल्ला बिन जाफ़र (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) का विचार है, और ताबिईन में से शुरैह का। फ़कीहों ने भी यही कहा है: मलिक और मदीना के लोग, अल-औज़ाई और शाम (लेवेंट) के लोग, अबू यूसुफ़, मुहम्मद, अहमद, इसहाक़ और अबू थौर(1)। अल-त'लबी ने कहा: हमारे साथियों ने इस मुद्दे पर आम सहमति (इज्मा) का दावा किया है। छठा: यदि यह स्थापित हो जाता है, तो जान लें कि संपत्ति सौंपना दो शर्तों के अधीन है: समझदारी (रुश्द) का आभास और यौवन (बुलुग)। यदि उनमें से एक दूसरे के बिना मौजूद है, तो संपत्ति सौंपना जायज़ नहीं है; आयत का स्पष्ट पाठ यही है। यह आयत(2) के संबंध में मलिक से इब्न अल-कासिम, अशहब और इब्न वहब का वर्णन है। यह अबू हनीफा, ज़ुफ़र और अल-नख़ई को छोड़कर फ़कीहों के समूह का विचार है; क्योंकि उन्होंने पच्चीस वर्ष की आयु प्राप्त करने पर समझदारी के आभास की आवश्यकता को समाप्त कर दिया। अबू हनीफा ने कहा: क्योंकि वह एक दादा (जद्द) [यानी पर्याप्त परिपक्व] है। यह उनके विचार की कमजोरी को दर्शाता है, और अबू बक्र अल-राज़ी ने अपनी पुस्तक "अहकाम अल-कुरान" में दो आयतों के उपयोग के आधार पर जो तर्क दिया था, उसकी कमजोरी को दर्शाता है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(3); क्योंकि यह सामान्य और विशिष्ट (मुतलक़ और मुक़य्यद) की श्रेणी में आता है, और उसूल के विद्वानों की सहमति से सामान्य को विशिष्ट की ओर वापस भेजा जाता है। और "दादा" होने का क्या फायदा यदि वह "शान-ओ-शौकत" (जद्द), अर्थात: भाग्य(5) का स्वामी न हो? हालांकि, हमारे विद्वानों ने एक युवा लड़की के लिए यौवन के साथ निकाह होने की शर्त रखी है, और उस समय, समझदारी का परीक्षण होता है। अबू हनीफा और अल-शाफ़ई ने यह विचार नहीं रखा; उन्होंने नर और मादा दोनों के लिए परीक्षण को एक ही माना(6), जैसा कि पहले बताया गया है। हमारे विद्वानों ने उनके बीच यह कहकर अंतर किया: एक कन्या बालक से भिन्न होती है क्योंकि वह पर्दे में रहती है और मामलों में शामिल नहीं होती है, और न ही वह कौमार्य की [लज्जा] के कारण सार्वजनिक रूप से प्रकट होती है; इसलिए, उसका मामला निकाह के अस्तित्व पर निर्भर रखा गया है; क्योंकि इसके द्वारा... (1) अल-इशराफ़ 1/128-129, और अल-सुन्नन अल-कुबरा अल-बैहकी 6/61 देखें। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/322। (3) इस भाग का पृष्ठ 19। (4) पांडुलिपियों में: "यानी", और जो स्थापित है वह (एम) से है। (5) अर्थात: भाग्य; और कोष्ठकों के बीच जो है वह संदर्भ द्वारा आवश्यक वृद्धि है, इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/322 देखें। (6) उनका कहना: "एक" (वाहिदन), (एम) में नहीं है।

67 سورۃ النساء: آیت 6 ثعلبی کہتے ہیں: بے وقوف (سفیہ) پر پابندی (حجر) کے بارے میں جو کچھ ہم نے ذکر کیا ہے، وہ عثمان، علی، زبیر، عائشہ، ابن عباس اور عبداللہ بن جعفر رضی اللہ عنہم کا قول ہے، اور تابعین میں سے شریح کا۔ فقہاء: مالک اور اہل مدینہ، اوزاعی اور اہل شام، ابویوسف، محمد، احمد، اسحاق اور ابو ثور(1) نے بھی یہی کہا ہے۔ ثعلبی کہتے ہیں: ہمارے ساتھیوں نے اس مسئلے پر اجماع کا دعویٰ کیا ہے۔ چھٹا مسئلہ: جب یہ ثابت ہو گیا تو جان لیں کہ مال کی حوالگی دو شرطوں کے ساتھ ہوتی ہے: سمجھ بوجھ (رشد) کا احساس اور بلوغت۔ اگر ان میں سے ایک دوسرے کے بغیر پایا جائے تو مال سونپنا جائز نہیں، آیت کا نص بھی یہی ہے۔ یہی آیت(2) کے بارے میں مالک سے ابن القاسم، اشہب اور ابن وہب کی روایت ہے۔ یہ ابوحنیفہ، زفر اور نخعی کے علاوہ فقہاء کی جماعت کا قول ہے؛ کیونکہ انہوں نے پچیس سال کی عمر تک پہنچنے پر رشد کی پہچان کی شرط کو ختم کر دیا ہے۔ ابوحنیفہ نے کہا: اس کے "جد" (بزرگ/ سمجھدار) ہونے کی وجہ سے، اور یہ ان کے قول کی کمزوری پر دلالت کرتا ہے، اور اس بات کی کمزوری پر بھی جس سے ابوبکر رازی نے اپنی کتاب "احکام القرآن" میں دو آیتوں کے استعمال سے استدلال کیا ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(3)؛ کیونکہ یہ مطلق اور مقید کے باب سے ہے، اور ماہرینِ اصول کے اتفاق سے مطلق کو مقید کی طرف لوٹایا جاتا ہے۔ اور "جد" ہونے کا کیا فائدہ اگر وہ "بخت" (خوش قسمتی) والا [صاحبِ جَدّ] نہ ہو، یعنی: نصیب(5)۔ سوائے اس کے کہ ہمارے علماء نے لڑکی کے لیے بلوغت کے ساتھ نکاح (رخصتی) کی شرط رکھی ہے، اور اسی وقت رشد کا امتحان ہوتا ہے۔ ابوحنیفہ اور شافعی کی یہ رائے نہیں تھی، انہوں نے مرد اور عورت کے امتحان کو ایک ہی (6) سمجھا، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور ہمارے علماء نے ان کے درمیان یہ کہہ کر فرق کیا کہ: لڑکی لڑکے سے مختلف ہے کیونکہ وہ پردہ نشین ہوتی ہے، معاملات میں مداخلت نہیں کرتی، اور نہ ہی کنوار پن کی [حیا] کی وجہ سے سامنے آتی ہے؛ اس

لیے اس کے معاملے کو نکاح کے پائے جانے پر موقوف رکھا گیا؛ پس اس کے ذریعے... (1) دیکھئے الاشراف 128/1-129، اور السنن الکبریٰ للبیہقی 61/6۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 322/1۔ (3) اس حصے کا صفحہ 19۔ (4) قلمی نسخوں میں: "یعنی"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) یعنی: نصیب؛ اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ سیاق و سباق کے تقاضے سے اضافہ ہے، دیکھئے احکام القرآن لابن العربی 322/1۔ (6) ان کا قول: "واحداً" (ایک)، (م) میں نہیں ہے۔

68 Surah An-Nisa: Verse 6 ...understanding all purposes. The male is different; through his interactions and meetings with people from his early upbringing until reaching puberty, he undergoes testing, and his intellect is perfected upon reaching puberty, thus achieving the purpose (1). What Al-Shafi'i said is more correct; for the act of intercourse itself by insertion of the glans does not increase her maturity if she is already knowledgeable of all her affairs and purposes, without being wasteful of her money. Then our scholars added, saying: After her husband enters upon her, a period of time must pass during which she practices various situations; Ibn al-Arabi said (2): Our scholars mentioned many opinions regarding its duration; including five years, six, and seven for one who has a father. They set it (3) at one year after consummation for an orphan girl who has no father or guardian, and for a ward, they made it perpetual until her maturity is proven. There is no evidence in all of this, and determining the years for one with a father is difficult; even more difficult is determining the year for an orphan. As for the continuation of guardianship over a ward until her maturity becomes clear, so that the guardian releases her from it (4), or the ruling releases her from it, this is apparent from the Qur'an. The intent of all this falls under the Almighty’s saying: {If you perceive in them sound judgment} [An-Nisa: 6], so it becomes necessary to consider maturity, but its perception varies according to the different states of the mature person. Know this and build upon it, and avoid arbitrary judgments for which there is no evidence. Seventh: They differed regarding what a woman with a father does during that period; it was said: it is considered voidable due to the continuation of guardianship, and what she does after it is considered permissible. Some of them said: What she does during that period is considered voidable unless soundness is evident in it, and what she does after that is considered valid until foolishness is evident in it (5).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/321, and what preceded in brackets is from it. (2) Ahkam al-Qur'an 1/321. (3) In the manuscripts: "they made", in both places, and what is established is from Ahkam al-Qur'an. (4) In Ahkam al-Qur'an: "from it". (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/324.

68 सूरह अन-निसा: आयत 6 ...सभी उद्देश्यों को समझना। पुरुष इसके विपरीत है; क्योंकि अपने बचपन की शुरुआत से लेकर यौवन तक लोगों के साथ व्यवहार और मेलजोल के माध्यम से उसका परीक्षण होता है, और यौवन तक पहुँचने पर उसकी बुद्धि पूर्ण हो जाती है, जिससे उद्देश्य प्राप्त हो जाता है (1)। अल-शाफ़ई ने जो कहा वह अधिक सही है; क्योंकि केवल संभोग की क्रिया से उसकी परिपक्वता (रशद) में वृद्धि नहीं होती यदि वह पहले से ही अपने सभी मामलों और उद्देश्यों से परिचित है, और अपने धन को बर्बाद करने वाली नहीं है। फिर हमारे विद्वानों ने और जोड़ते हुए कहा: पति के प्रवेश के बाद, समय की एक अवधि बीतनी चाहिए जिसमें वह विभिन्न स्थितियों का अभ्यास करे; इब्न अल-अरबी ने कहा (2): हमारे विद्वानों ने इसकी अवधि निर्धारित करने में कई मतों का उल्लेख किया है; जिसमें पिता वाली लड़की के लिए पाँच साल, छह और सात साल शामिल हैं। और उन्होंने (3) इसे एक अनाथ लड़की के लिए जिसके पास कोई पिता या संरक्षक नहीं है, विवाह के बाद एक वर्ष निर्धारित किया, और एक आश्रित (मौली अलैहा) के लिए उन्होंने इसे तब तक स्थायी बना दिया जब तक कि उसकी परिपक्वता सिद्ध न हो जाए। इस सब में कोई प्रमाण नहीं है, और पिता वाली लड़की के लिए वर्षों का निर्धारण कठिन है; और अनाथ के लिए वर्ष का निर्धारण उससे भी अधिक कठिन है। जहाँ तक एक आश्रित पर प्रतिबंध (हज्र) की निरंतरता का प्रश्न है जब तक कि उसकी परिपक्वता स्पष्ट न हो जाए, ताकि संरक्षक उसे इससे मुक्त कर दे (4), या कानूनी निर्णय उसे इससे मुक्त कर दे, तो यह कुरान से स्पष्ट है। इस सब का उद्देश्य सर्वशक्तिमान के इस कथन के अंतर्गत आता है: {यदि तुम उनमें समझदारी पाओ} [अन-निसा: 6], इसलिए परिपक्वता पर विचार करना अनिवार्य हो जाता है, लेकिन इसका बोध परिपक्व व्यक्ति की विभिन्न स्थितियों के अनुसार अलग-अलग होता है। इसे जानें और इस पर आधारित रहें, और बिना किसी प्रमाण के मनमानी निर्णयों से बचें। सातवाँ: उन्होंने इस पर असहमति जताई कि पिता वाली लड़की उस अवधि के दौरान जो कुछ करती है उसका क्या होगा; कहा गया: प्रतिबंध बने रहने के कारण इसे रद्द करने योग्य माना जाता है, और उसके बाद वह जो कुछ भी करती है उसे जायज़ माना जाता है। उनमें से कुछ ने कहा: उस अवधि के दौरान वह जो कुछ भी करती है उसे तब तक रद्द करने योग्य माना जाता है जब तक कि उसमें सही समझ स्पष्ट न हो जाए, और उसके बाद जो वह करती है उसे तब तक मान्य माना जाता है जब तक कि उसमें मूर्खता स्पष्ट न हो जाए (5)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/321, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (2) अहकाम अल-कुरान 1/321। (3) प्रतियों में: "उन्होंने बनाया", दोनों स्थानों पर, और

जो स्थापित है वह अहकाम अल-कुरान से है। (4) अहकाम अल-कुरान में: "इससे"। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/324।

68 سورة النساء: آیت 6 ...تمام مقاصد کو سمجھنا۔ اور مرد اس کے برعکس ہے؛ کیونکہ وہ اپنے بچپن کے آغاز سے بلوغت تک لوگوں کے ساتھ میل جول اور برتاؤ کے ذریعے آزمائش سے گزرتا ہے، اور بلوغت تک پہنچنے پر اس کی عقل مکمل ہو جاتی ہے، یوں مقصد حاصل ہو جاتا ہے (1)۔ اور جو امام شافعی نے کہا وہ زیادہ درست ہے؛ کیونکہ محض جماع کی کارروائی سے اس کی سمجھداری (رشد) میں اضافہ نہیں ہوتا اگر وہ پہلے ہی اپنے تمام معاملات اور مقاصد سے واقف ہے، اور اپنے مال کو فضول خرچ کرنے والی نہیں ہے۔ پھر ہمارے علماء نے اضافہ کرتے ہوئے کہا: شوہر کے داخلے کے بعد، ایک مدت گزرنی ضروری ہے جس میں وہ مختلف حالات کا تجربہ کرے؛ ابن العربی نے کہا (2): اور ہمارے علماء نے اس کی تعیین میں کئی اقوال ذکر کیے ہیں؛ جن میں باپ والی لڑکی کے لیے پانچ سال، چھ اور سات سال شامل ہیں۔ اور انہوں نے (3) اسے اس یتیم لڑکی کے لیے جس کا کوئی باپ یا ولی نہ ہو، رخصتی کے ایک سال بعد تک رکھا، اور ایک زیرِ سرپرستی خاتون (المولیٰ علیہا) کے لیے انہوں نے اسے مستقل رکھا یہاں تک کہ اس کا رشد ثابت ہو جائے۔ اور اس سب میں کوئی دلیل نہیں ہے، اور باپ والی لڑکی کے لیے سالوں کا تعین مشکل ہے؛ اور یتیم کے لیے ایک سال کا تعین اس سے بھی زیادہ مشکل ہے۔ جہاں تک زیرِ سرپرستی خاتون پر پابندی (حجر) کے جاری رہنے کا تعلق ہے یہاں تک کہ اس کا رشد واضح ہو جائے، تاکہ ولی اسے اس سے نکال دے (4)، یا حکم اسے اس سے نکال دے، تو یہ قرآن سے ظاہر ہے۔ اور اس سب سے مقصود اللہ تعالیٰ کے اس قول کے تحت آتا ہے: {پھر اگر تم ان میں سمجھداری دیکھو} [النساء: 6] پس رشد کا اعتبار کرنا متعین ہو گیا، لیکن اس کی پہچان سمجھدار شخص کی مختلف حالتوں کے لحاظ سے مختلف ہوتی ہے۔ پس اسے جان لو اور اسی پر عمل کرو، اور بلا دلیل حکم چلانے سے بچو۔ ساتویں بات: انہوں نے اس بات میں اختلاف کیا جو باپ والی

لڑکی نے اس مدت میں کیا؛ کہا گیا: یہ حجر (پابندی) کے باقی رہنے کی وجہ سے رد کیے جانے پر محمول ہے، اور جو اس نے اس کے بعد کیا وہ جائز ہونے پر محمول ہے۔ اور ان میں سے بعض نے کہا: اس مدت میں اس نے جو کچھ کیا وہ رد کیے جانے پر محمول ہے سوائے اس کے کہ اس میں درستی ظاہر ہو جائے، اور جو اس نے اس کے بعد کیا وہ نافذ ہونے پر محمول ہے یہاں تک کہ اس میں بے وقوفی (سفہ) ظاہر ہو جائے (5)۔

(1) احکام القرآن از ابن العربی 1/ 321، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ (2) احکام القرآن 1/ 321۔ (3) نسخوں میں: "وجعلوا"، دونوں جگہوں پر، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (4) احکام القرآن میں: "منہ"۔ (5) احکام القرآن از ابن العربی 1/ 324۔

Surah An-Nisa: Verse 6 69

Eighth: They differed regarding the handing over of property to the interdicted person (one whose legal capacity is restricted); does it require recourse to the ruler (authority) or not? One group said: It must be raised to the ruler, his maturity (sound judgment) must be proven before him, and then his wealth is handed over to him. Another group said: That is entrusted to the discretion of the guardian without the need to raise it to the ruler. Ibn Atiyyah said (1): The correct view regarding the guardians of our time is that it should not be done without raising it to the ruler and proving maturity before him, because of recorded instances of guardians conspiring to declare a boy mature [prematurely], while the interdicted person remains cleared [of restriction] despite his foolishness and lack of accomplishment at that time.

Ninth: If the money is handed over to him upon reaching maturity, then he returns to foolishness through apparent squandering and poor management; interdiction is reinstated for him according to us, and according to Al-Shafi'i in one of his two opinions. Abu Hanifa said: It does not return; because he is a mature, sane person, as evidenced by the permissibility of his confession in criminal matters (Hudud) and retaliation (Qisas). Our evidence is the saying of the Almighty: "And do not give the weak-minded your property, which Allah has made a means of support for you" [An-Nisa: 5], and the Almighty said: "But if the one who has the obligation is of limited understanding or weak or unable to dictate himself, then let his guardian dictate in justice" [Al-Baqarah: 282], and He did not differentiate between being interdicted as a foolish person from the start, or it occurring after being released from interdiction (3).

Tenth: It is permissible for the guardian to do with the orphan's property what the father was permitted to do: such as trading, investing, buying, and selling. He must pay Zakat from all his assets: cash, crops, livestock, and Fitrah. He pays on his behalf the compensations for injuries (urush), the value of damaged goods, maintenance of parents, and all other necessary obligations. He may marry him off, pay the dower (sadaq) for him, buy him a concubine slave girl (4), and settle disputes for him and against him in a way that is beneficial for him. And if the guardian pays off some creditors and there remains enough money to fulfill the rest of the debt...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/11. And what precedes it is from it. (2) In (ظ) and (خ) and Al-Muharrar al-Wajiz: "the guardian". (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/323. (4) In (د) and (ظ): "takes her as a concubine".

सूरा अन-निसा: आयत 6 69

आठवीं: उन्होंने उस व्यक्ति को धन सौंपने के संबंध में मतभेद किया जिस पर पाबंदी (महजूर) लगी हो; क्या इसके लिए सुल्तान (शासक) की आवश्यकता है या नहीं? एक समूह ने कहा: उसे सुल्तान के पास ले जाना अनिवार्य है, और उसके सामने उसकी परिपक्वता (रुश्द) सिद्ध होनी चाहिए, फिर उसे उसका धन दिया जाएगा। दूसरे समूह ने कहा: यह सुल्तान के पास ले जाने की आवश्यकता के बिना वसीयतकर्ता (अभिभावक) के विवेक पर निर्भर है। इब्न अतिया ने कहा (1): हमारे समय के अभिभावकों के बारे में सही बात यह है कि सुल्तान के पास ले जाने और उसके सामने परिपक्वता सिद्ध करने की आवश्यकता को नज़रअंदाज़ नहीं किया जाना चाहिए, क्योंकि अभिभावकों के बीच इस बात पर मिलीभगत देखी गई है कि वे लड़के को परिपक्व घोषित कर देते हैं (2), जबकि वह अपनी नासमझी और उस समय की कम उपलब्धियों के कारण पाबंदी से मुक्त नहीं हुआ होता।

नौवीं: यदि परिपक्वता होने पर धन उसे सौंप दिया जाए, और फिर वह फिजूलखर्ची और कुप्रबंधन के कारण नासमझी की ओर लौट आए; तो हमारे अनुसार उस पर पुनः पाबंदी लग जाएगी, और शफीई के अनुसार उनके दो कथनों में से एक में भी ऐसा ही है। अबू हनीफा ने कहा: यह वापस नहीं लौटती; क्योंकि वह एक परिपक्व समझदार व्यक्ति है; जैसा कि दंड (हुदूद) और प्रतिशोध (क़िसास) में उसकी स्वीकारोक्ति की अनुमति से सिद्ध होता है। हमारा प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन है: "और नासमझों को अपना वह धन न दो जिसे अल्लाह ने तुम्हारे लिए आधार बनाया है" [अन-निसा: 5], और सर्वशक्तिमान ने कहा: "परंतु यदि वह व्यक्ति जिस पर अधिकार है, नासमझ या कमज़ोर हो या स्वयं न लिखवा सके, तो उसके अभिभावक को न्यायपूर्वक लिखवाना चाहिए" [अल-बक़रह: 282], और उन्होंने इसमें कोई अंतर नहीं किया कि वह शुरू से नासमझ होने के कारण पाबंदी में था, या पाबंदी हटने के बाद ऐसा हुआ (3)।

दसवीं: वसीयतकर्ता (अभिभावक) के लिए यतीम के धन के साथ वह सब करना जायज़ है जो पिता के लिए जायज़ था; जैसे कि व्यापार, निवेश, खरीद और बिक्री। उसे उसकी सभी संपत्तियों से ज़कात अदा करनी चाहिए: नकद, फसल, पशुधन और फ़ितरा। वह उसकी ओर से अपराधों का मुआवजा (अरुश), नष्ट की गई वस्तुओं का मूल्य, माता-पिता का भरण-पोषण और अन्य आवश्यक अधिकारों का भुगतान करता है। वह उसका विवाह करा सकता है, उसकी ओर से मेहर (सदाक) अदा कर सकता है, उसके लिए एक दासी खरीद सकता है (4), और उसके लाभ को ध्यान में रखते हुए उसके

पक्ष में या उसके विरुद्ध समझौता कर सकता है। और यदि वसीयतकर्ता कुछ लेनदारों का भुगतान कर देता है, और शेष धन इतना बचता है कि वह उसके ऋण को पूरा कर सके..

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/11। और जो उससे पहले है वह उसी से है। (2) (ظ) और (خ) और अल-मुहर्रर अल-वजीज में: "वसीयतकर्ता"। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/323। (4) (د) और (ظ) में: "उससे तसरी करता है"।

سورة النساء: آیت 6 69

آٹھویں: انہوں نے اس شخص کو مال دینے کے بارے میں اختلاف کیا جس پر پابندی (محجور) لگی ہو؛ کیا اس کے لیے سلطان (حاکم) کی ضرورت ہے یا نہیں؟ ایک گروہ نے کہا: اسے سلطان کے پاس لے جانا ضروری ہے، اور اس کے سامنے اس کی پختگی (رشد) ثابت ہونی چاہیے، پھر اسے اس کا مال دیا جائے۔ دوسرے گروہ نے کہا: یہ سلطان کے پاس لے جانے کی ضرورت کے بغیر وصی (سرپرست) کے اجتہاد پر منحصر ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (1): ہمارے زمانے کے اوصیاء کے بارے میں صحیح بات یہ ہے کہ اسے سلطان کے پاس لے جانے اور اس کے سامنے رشد ثابت کرنے سے بے نیاز نہیں ہونا چاہیے، کیونکہ اوصیاء کے درمیان اس بات پر ملی بھگت دیکھی گئی ہے کہ وہ لڑکے کو بالغ و سمجھدار قرار دے دیتے ہیں (2)، حالانکہ وہ اپنی بیوقوفی اور اس وقت کی کم فہمی کی وجہ سے پابندی سے بری نہیں ہوا ہوتا۔

نویں: اگر رشد کی موجودگی میں مال اسے سونپ دیا جائے، پھر وہ فضول خرچی اور بد انتظامی کے باعث دوبارہ بیوقوفی (سفہ) کی طرف لوٹ آئے؛ تو ہمارے نزدیک اس پر دوبارہ پابندی عائد ہو جائے گی، اور امام شافعی کے نزدیک ان کے دو قولوں میں سے ایک میں یہی ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: پابندی واپس نہیں لوٹتی؛ کیونکہ وہ بالغ عاقل ہے؛ جیسا کہ حدود اور قصاص میں اس کے اقرار کے جائز ہونے سے ثابت ہے۔ ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "اور نادانوں کو اپنے وہ مال نہ دو جنہیں اللہ نے تمہارے لیے قیام (گزران) کا ذریعہ بنایا ہے" [النساء: 5]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "پھر اگر وہ شخص جس پر حق ہے، نادان ہو یا کمزور ہو یا خود املا نہ کرا سکے، تو اس کا ولی عدل کے ساتھ املا کرائے" [البقرہ: 282]، اور اس میں فرق نہیں کیا کہ وہ شروع سے نادان ہونے کی وجہ سے پابندی میں تھا، یا پابندی ہٹنے کے بعد ایسا ہوا (3)۔

دسویں: وصی کے لیے جائز ہے کہ وہ یتیم کے مال میں وہ سب کچھ کرے جو باپ کر سکتا تھا؛ تجارت، سرمایہ کاری، خرید و فروخت۔ اس پر لازم ہے کہ وہ اس کے تمام مالوں سے زکوٰۃ ادا کرے: نقد، فصل، مویشی اور فطرہ۔ وہ اس کی طرف سے جنایات کے ارش (تاوان)، تلف شدہ چیزوں کی قیمت، والدین کا نفقہ اور دیگر لازمی حقوق ادا کرے۔ وہ اس کا نکاح کرا سکتا ہے، اس کی طرف سے مہر ادا کر سکتا ہے، اس کے لیے لونڈی خرید سکتا ہے (4)، اور اس کے مفاد کو مدنظر رکھتے ہوئے اس کے حق میں یا اس کے خلاف صلح کر سکتا ہے۔ اور جب وصی بعض قرض خواہوں کا قرض ادا کر دے، اور مال میں سے اتنا بچ جائے جو اس کے باقی قرض کو پورا کر دے...

---

(1) المحرر الوجیز 2/11۔ اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) (ظ) اور (خ) اور المحرر الوجیز میں ہے: "وصی"۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1/323۔ (4) (د) اور (ظ) میں ہے: "یتسری بہا" (اسے لونڈی کے طور پر رکھتا ہے)۔

The action of the executor was permissible. If the rest of the money is lost, there is nothing for the remaining creditors against the executor, nor against those who collected their dues.

If he paid (1) the creditors all the money, then other creditors came, if he knew of the remaining debt, or if the deceased was known (2) to have the remaining debt, the executor is liable to these creditors for what would have been their share in the proportional distribution, and he seeks recourse against those who collected their debt for that amount. If he did not know about it, nor was the deceased known to have the debt, then there is nothing against the executor.

If the executor pays the debt of the deceased without witnessing, he is liable (3). As for if he brought witnesses and a long time passed until the witnesses died, then there is nothing against him. And what was mentioned in Al-Baqarah regarding the Almighty’s saying: "And if you mix your affairs with theirs - then they are your brothers" [Al-Baqarah: 220] regarding the rulings of the executor in spending and other matters is sufficient, and praise be to Allah.

Eleventh: The Almighty’s saying: "and do not consume it extravagantly and hastily lest they grow up." He does not mean that eating their wealth without extravagance is permissible, which would provide an argument by implication (4). Rather, the meaning is: do not eat their wealth, for it is extravagance. Thus, Allah the Almighty forbade the executors from consuming the property of orphans except for what is necessary and permissible for them (5), as will be explained (6).

Extravagance (al-israf) in language: is excess and exceeding the limit. It has already been mentioned in Al-Imran (7). And al-saraf: is the error in [instances of] spending (8). Among it is the poet's saying:

---

(1) In (M): collected. (2) In (M): known, and what is established from the manuscripts is consistent with what is in Al-Mudawwana 5/207. (3) Al-Mudawwana 5/220. (4) Dalil al-Khitab: Restricting the ruling of what is explicitly stated to what it encompasses, and the ruling for what is unstated being the opposite, which is called the contrary implication (Mafhum al-Mukhalafa). See Al-Hudud by Al-Baji p. 50, and Sharh Tanqih al-Fusul by Al-Qarafi p. 53. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/11. (6) In the fourteenth issue. (7) 5/354. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 2/11, and what is between brackets is from it.

७० सूरा अन-निसा: आयत ६

वसीयतकर्ता (एक्जीक्यूटर) का कार्य जायज़ था। यदि शेष धन नष्ट हो जाता है, तो शेष लेनदारों के लिए वसीयतकर्ता के विरुद्ध कुछ नहीं है, और न ही उन लोगों के विरुद्ध जिन्होंने अपना बकाया वसूल किया है।

यदि उसने लेनदारों को सारा धन चुका दिया (1), फिर अन्य लेनदार आए, यदि वह शेष ऋण के बारे में जानता था, या यदि मृतक को शेष ऋण के लिए जाना जाता था (2), तो वसीयतकर्ता इन लेनदारों के लिए उस राशि के लिए उत्तरदायी है जो उन्हें आनुपातिक वितरण में प्राप्त होती, और वह उन लोगों से वह राशि वापस माँगेगा जिन्होंने अपना ऋण वसूल किया था। और यदि वह इसके बारे में नहीं जानता था, और न ही मृतक को ऋण के लिए जाना जाता था, तो वसीयतकर्ता पर कुछ भी नहीं है।

यदि वसीयतकर्ता बिना गवाही के मृतक का ऋण चुकाता है, तो वह उत्तरदायी है (3)। और यदि उसने गवाह बनाए और लंबा समय बीत गया यहाँ तक कि गवाह मर गए, तो उस पर कुछ भी नहीं है। और सूरह अल-बकरा में अल्लाह के इस कथन के बारे में जो बताया गया है: "और यदि तुम उनके साथ मिलकर रहो, तो वे तुम्हारे भाई ही हैं" [अल-बकरा: २२०], खर्च करने और अन्य मामलों में वसीयतकर्ता के नियमों के बारे में पर्याप्त है, और अल्लाह की स्तुति हो।

ग्यारहवीं: अल्लाह का कथन: "और इसे फिजूलखर्ची और जल्दी में न खाओ कि कहीं वे बड़े न हो जाएँ।" इसका अर्थ यह नहीं है कि बिना फिजूलखर्ची के उनका धन खाना जायज़ है, जो कि विलोम अर्थ (दलिल अल-खिताब) (4) की अनुमति देगा। बल्कि, अर्थ यह है: उनके धन को मत खाओ, क्योंकि यह फिजूलखर्ची है। अतः अल्लाह सुभानहु व ताला ने वसीयतकर्ताओं को अनाथों के धन को खाने से मना किया है सिवाय उस अनिवार्य के जो उनके लिए अनुमेय है (5), जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा (6)।

भाषा में 'इसराफ़' (फिजूलखर्ची) का अर्थ है: अति करना और सीमा पार करना। यह पहले आल-इमरान (7) में बताया जा चुका है। और 'सरफ़': खर्च के[स्थानों] में गलती है (8)। इसी में कवि का यह कथन है:

(१) (म) में: वसूल किया। (२) (म) में: ज्ञात, और पांडुलिपियों से जो स्थापित है वह अल-मुदव्वना ५/२०७ में जो है उसके अनुरूप है। (३) अल-मुदव्वना ५/२२०। (४) दलील अल-खिताब: स्पष्ट रूप से कही गई बात के शासन को उसी तक सीमित रखना जिसे वह शामिल करता है, और जो नहीं कहा गया उसके लिए विपरीत शासन होना, जिसे मफहूम अल-मुख़ालफ़ा कहा जाता है। अल-हुदूद लि अल-बाजी पृष्ठ ५०, और शरह तनक़ीह अल-फ़ुसूल लि अल-क़राफ़ी पृष्ठ ५३ देखें। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/११। (६) चौदहवें मुद्दे में। (७) ५/३५४। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/११, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

۷۰ سورة النساء: آیت ۶

وصی کا فعل جائز تھا۔ پس اگر باقی مال ضائع ہو جائے تو باقی قرض خواہوں کے لیے وصی پر کچھ نہیں ہے، اور نہ ہی ان لوگوں پر جنہوں نے اپنا حق وصول کر لیا۔

اور اگر اس نے (۱) تمام مال قرض خواہوں کو دے دیا، پھر دوسرے قرض خواہ آئے، تو اگر وہ باقی ماندہ قرض کے بارے میں جانتا تھا، یا مرنے والا باقی قرض کے ساتھ معروف (۲) تھا، تو وصی ان قرض خواہوں کے لیے اس مقدار کا ضامن ہو گا جو انہیں متناسب تقسیم (محاصہ) میں ملتی، اور وہ ان لوگوں سے رجوع کرے گا جنہوں نے اپنا قرض وصول کر لیا تھا۔ اور اگر اسے اس کا علم نہ تھا، اور نہ ہی مرنے والا قرض کے حوالے سے معروف تھا، تو وصی پر کچھ نہیں۔

اور جب وصی میت کا قرض بغیر گواہی کے ادا کر دے تو وہ ضامن (۳) ہو گا۔ لیکن اگر اس نے گواہ بنائے اور طویل عرصہ گزر گیا یہاں تک کہ گواہ مر گئے تو اس پر کچھ نہیں۔ اور سورۃ البقرہ میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿وَإِن تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ﴾ [البقرہ: ۲۲۰] کے تحت وصی کے اخراجات وغیرہ کے احکام کے بارے میں جو گزر چکا وہ کافی ہے، والحمد للہ۔

گیارھویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَن يَكْبَرُوا﴾۔ اس کا یہ مطلب نہیں ہے کہ ان کا مال بغیر اسراف کے کھانا جائز ہے جس سے 'دلیل خطاب'(۴) پیدا ہو، بلکہ مراد یہ ہے کہ: ان کے اموال نہ کھاؤ کیونکہ یہ اسراف ہے۔ پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اوصیاء کو یتیموں کے مال کھانے سے منع فرمایا ہے سوائے اس واجب مباح کے جو ان کے لیے ہے (۵)، جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا (۶)۔

اور لغت میں 'اسراف' کا مطلب ہے: حد سے تجاوز کرنا۔ اور یہ آل عمران (۷) میں گزر چکا ہے۔ اور 'سرف': خرچ کے [مقامات] میں غلطی کرنا ہے (۸)۔ اور اسی میں سے شاعر کا یہ قول ہے:

---

(۱) (م) میں: اقتضی (وصول کر لیا)۔ (۲) (م) میں: معروفاً، اور نسخہ جات میں جو ثابت ہے وہ المدونہ ۵/۲۰۷ کے موافق ہے۔ (۳) المدونہ ۵/۲۲۰۔ (۴) دلیل خطاب: کلام کے صریح مفہوم (منطوق) کے حکم کو اسی تک محدود رکھنا جس کا اس میں ذکر ہے، اور خاموش شدہ (مسکوت عنہ) کے بارے میں اس کے برعکس حکم ہونا، جسے 'مفہوم مخالف' کہا جاتا ہے۔ دیکھئے: الحدود للباجی ص ۵۰، اور شرح تنقیح الفصول للقرافی ص ۵۳۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/۱۱۔ (۶) چودھویں مسئلے میں۔ (۷) ۵/۳۵۴۔ (۸) المحرر الوجیز ۲/۱۱، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 6 71

They gave Hunaydah, led by eight; in their gift there is no favor-seeking nor extravagance (1). Meaning: They do not miss the appropriate places for giving. Another poet said: And their speaker said, while the horses were trampling them: You were extravagant, so we responded, for indeed we are extravagance (2). Al-Nadr bin Shumayl said: 'Saraf' is squandering, and 'saraf' is negligence. More clarification on the meaning of extravagance will follow in 'Al-An'am' (3), God willing. ﴿And hastily﴾ means: in anticipation of their growing up, which refers to reaching maturity. 'Bidar' and 'mubadara' are like 'qital' and 'muqatala'. It is conjoined to 'israfan' (extravagantly). And ﴿that they grow up﴾ is in the accusative case as an object for 'bidaran'. Meaning: Do not exploit the wealth of the ward under your guardianship, consuming it while saying: "I will hasten before he grows up lest he becomes discerning and takes back his wealth." Reported from Ibn Abbas and others (4). The twelfth point: His saying, Exalted be He: ﴿And whoever is rich, let him refrain...﴾ the verse. Allah Almighty clarified what is permissible for them from their wealth. He commanded the rich to abstain, and permitted the poor guardian to consume from his ward's wealth in a fair manner. It is said: "The man 'affa' from a thing and 'ista'affa'" if he held back (5). 'Al-Isti'faf' from a thing means leaving it. From this is His saying, Exalted be He: ﴿And let those who find not the financial means for marriage keep themselves chaste...﴾ [An-Nur: 33]. 'Al-Iffah' is to refrain from what is not permissible and what one is not obliged to do. Abu Dawud narrated from the hadith of Husayn al-Mu'allim from 'Amr ibn Shu'ayb from his father from his grandfather that a man came to the Prophet (PBUH) and said: "I am poor, possessing nothing, and I have an orphan [under my care]." He replied: "Eat from the wealth of your orphan without being extravagant, nor hasty, nor accumulating wealth [from it]" (6).

---

(1) The verse is by Jarir, found in his Diwan, p. 307. 'Hunaydah', as Al-Asma'i stated in Tahdhib al-Lughah 6/204, refers to a hundred camels; it is a proper noun that is indeclinable, does not take 'alif-lam', cannot be pluralized, and has no singular form from the same root. (2) We did not find its source. (3) In the interpretation of His saying, Exalted be He: ﴿and be not extravagant﴾ [Verse: 141]. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/11; Al-Tabari also narrated it from Ibn Abbas and others 6/409-410. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/11. (6) Sunan Abi Dawud (2872). In its printed version, it appears as "wa la mubadir" with the letter 'dal'. The manuscripts of the Sunan vary on this, as in Sheikh Muhammad 'Awamah's edition (2864). Ahmad narrated it (7022) with the wording:

"wa la mubadhir". His saying "ghayr muta'athil" means not accumulating. An-Nihayah 1/23.

सूरह अन-निसा: आयत 6 71

उन्होंने हुनैदा दिया, जिसे आठ हाँक रहे थे; उनके दान में न कोई एहसान जताना है और न ही अपव्यय (1)। अर्थात: वे दान देने के उचित स्थानों को नहीं चूकते। एक अन्य ने कहा: और उनके कहने वाले ने कहा, जब घोड़े उन्हें कुचल रहे थे: तुमने हद पार की (अपव्यय किया), तो हमने जवाब दिया, क्योंकि वास्तव में हम ही सीमा हैं (2)। अन-नद्र बिन शुमेल ने कहा: 'सराफ' फिजूलखर्ची है, और 'सराफ' लापरवाही है। 'इशराफ' (अपव्यय) के अर्थ पर अधिक स्पष्टीकरण 'अल-अनआम' (3) में आएगा, इंशा अल्लाह। ﴿तेजी से﴾ की व्याख्या: इसका अर्थ है: उनके बड़े होने की जल्दबाजी में, जो कि परिपक्वता की अवस्था है। 'बिदार' और 'मुबादरह' 'क़िताल' और 'मुक़ातलह' के समान हैं। यह 'इशराफ़न' (अपव्यय) से जुड़ा है। और ﴿कि वे बड़े हो जाएँ﴾ 'बिदारन' के लिए कर्म कारक के स्थान पर है। अर्थात: उस व्यक्ति की संपत्ति का लाभ न उठाएं जो आपकी संरक्षता में है, यह कहते हुए उसे न खाएं "मैं उसके बड़े होने से पहले जल्दी करता हूँ ताकि ऐसा न हो कि वह समझदार हो जाए और अपनी संपत्ति ले ले।" यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों से वर्णित है (4)। बारहवीं बात: उनका कथन, वह उच्च है: ﴿और जो कोई धनी हो, उसे चाहिए कि वह परहेज करे...﴾ आयत। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके लिए उनकी संपत्ति से जो हलाल है उसे स्पष्ट किया। उसने धनी को रुकने का आदेश दिया, और गरीब अभिभावक को अपने संरक्षित के धन से उचित तरीके से खाने की अनुमति दी। कहा जाता है: "आदमी किसी चीज़ से 'अफ़्फ़ा' और 'इस्तफ़्फ़ा' हुआ" यदि उसने परहेज किया (5)। किसी चीज़ से 'इस्तिफ़ाफ़' का अर्थ है उसे छोड़ना। इसी से उनका कथन है, वह उच्च है: ﴿और जो लोग विवाह के लिए वित्तीय साधन नहीं पाते, वे अपने आप को पवित्र रखें...﴾ [अन-नूर: 33]। 'इफ़्फ़ाह' उस चीज़ से परहेज करना है जो हलाल नहीं है और जिसे करना आवश्यक नहीं है। अबू दाऊद ने हुसैन अल-मुअल्लिम की हदीस से अम्र इब्न शुऐब के माध्यम से उनके पिता से उनके दादा से रिवायत की है कि एक व्यक्ति पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया और कहा: "मैं गरीब हूँ, मेरे पास कुछ नहीं है, और मेरे पास एक अनाथ है।" उन्होंने उत्तर दिया: "अपने अनाथ के धन से खाओ बिना अपव्यय किए, न जल्दबाजी किए, और न ही धन संचय किए" (6)।

---

(1) शेर जरीर का है, और यह उनके दीवान के पृ. 307 में है। 'हुनैदा' का अर्थ है, जैसा कि अल-असमी ने तहजीब अल-लुग़ह 6/204 में कहा है: सौ ऊंट; यह एक संज्ञा है जो परिवर्तित नहीं होती है, इसमें 'अलिफ़-लाम' नहीं लगता, इसका बहुवचन नहीं होता, और इसकी अपनी जाति से कोई एकवचन नहीं है। (2) हम इसके स्रोत तक नहीं पहुँच पाए। (3) उनके कथन की व्याख्या में, वह उच्च

है: ﴾और अपव्यय न करो﴿ [आयत: 141]। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/11; और इसे इब्न अब्बास और अन्य लोगों से अल-तबरी ने 6/409-410 में निकाला है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/11। (6) सुनन अबी दाऊद (2872)। इसके मुद्रित संस्करण में यह "व ला मुबादिरा" 'दाल' के साथ आया है। सुनन की प्रतियों में इसमें अंतर है, जैसा कि शेख मुहम्मद आवामा के संस्करण संख्या (2864) में है। इसे अहमद (7022) ने निकाला है और इसमें है: "व ला मुबाज़िरा"। उनका कहना: "ग़ैर मुताअथिल", यानी: बिना जमा किए। अन-निहाया 1/23।

سورہ النساء: آیت ۶ ۷۱

انہوں نے ہنیدہ دیا جس کو آٹھ ہانک رہے تھے؛ ان کے عطا کرنے میں نہ کوئی احسان ہے اور نہ ہی اسراف (۱)۔ یعنی: وہ عطا کرنے کے مقامات میں غلطی نہیں کرتے۔ ایک اور نے کہا: اور ان کے کہنے والے نے کہا جبکہ گھوڑے انہیں کچل رہے تھے: تم نے زیادتی (اسراف) کی تو ہم نے جواب دیا، کیونکہ یقیناً ہم ہی اسراف (حد) ہیں (۲)۔ النضر بن شمیل نے کہا: اسراف فضول خرچی ہے، اور اسراف غفلت ہے۔ اسراف کے معنی کی مزید وضاحت 'الانعام' (۳) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ ﴿وبداراً﴾ کا معنی ہے: ان کے بڑے ہونے کی جلدی میں، جو کہ بلوغت کی حالت ہے۔ 'بدار' اور 'مبادرہ' 'قتال' اور 'مقاتلہ' کی طرح ہیں۔ اس کا عطف 'اسرافاً' پر ہے۔ اور ﴿أن یکبروا﴾ 'بداراً' کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ یعنی: اپنے زیرِ کفالت شخص کے مال کو غنیمت نہ سمجھو کہ تم اسے کھا جاؤ اور کہو: میں اس کے بڑے ہونے سے پہلے جلدی کرتا ہوں تاکہ ایسا نہ ہو کہ وہ سمجھدار ہو جائے اور اپنا مال لے لے۔ یہ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے (۴)۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَن كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ﴾ آیت۔ اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے ان کے اموال میں سے جو حلال ہے اسے بیان فرمایا، پس غنی کو رکنے کا حکم دیا، اور فقیر سرپرست کو اجازت دی کہ وہ اپنے زیرِ کفالت شخص کے مال سے معروف طریقے سے کھائے۔ کہا جاتا ہے: "آدمی کسی چیز سے 'عفّ' اور 'استعفّ' ہوا" جب اس نے پرہیز کیا (۵)۔ کسی چیز سے استعفاف کا مطلب اسے چھوڑنا ہے۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا﴾ [النور: ۳۳]۔ اور 'عفت' کا مطلب ہے اس چیز سے رک جانا جو حلال نہ ہو اور جس کا کرنا واجب نہ ہو۔ ابو داؤد نے حسین المعلم کی حدیث سے، عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا کہ ایک شخص نبی کریم ﷺ کے پاس آیا اور عرض کیا:

"میں فقیر ہوں میرے پاس کچھ نہیں ہے، اور میرے پاس ایک یتیم ہے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "اپنے یتیم کے مال سے کھاؤ بغیر اسراف کیے، نہ جلدی کیے، اور نہ ہی مال جمع کرنے کی نیت سے" ۔(۶)

---

(۱) یہ بیت جریر کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۳۰۷ میں ہے، 'ہنیدہ' کے بارے میں اصمعی نے جیسا کہ تہذیب اللغۃ ۲۰۴/۶ میں کہا ہے: سو اونٹ؛ یہ معرفہ ہے جو غیر منصرف ہے، اس پر الف لام نہیں آتا، اس کی جمع نہیں ہوتی، اور اس کی اپنی جنس سے کوئی واحد نہیں۔ (۲) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔ (۳) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿وَلَا تُسْرِفُوا﴾ [آیت: ۱۴۱]۔ (۴) المحرر الوجیز ۱۱/۲، اور اسے ابن عباس اور دیگر سے طبری نے ۴۰۹/۶ - ۴۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱۱/۲۔ (۶) سنن ابی داؤد (۲۸۷۲) اور اس کے مطبوعہ نسخے میں 'ولا مبادر' دال کے ساتھ واقع ہوا ہے، اور سنن کے نسخوں میں اس میں اختلاف ہے، جیسا کہ شیخ محمد عوامہ کے نسخہ نمبر (۲۸۶۴) میں ہے۔ اور اسے احمد (۷۰۲۲) نے روایت کیا ہے اور اس میں ہے: "ولا مبذر"۔ ان کا قول: "غیر متأثل" یعنی: غیر جامع (جمع نہ کرنے والا)۔ النہایۃ ۲۳/۱۔

Thirteenth: Scholars differed on who is addressed and what is intended by this verse. In Sahih Muslim (1), Aisha said regarding the words of the Almighty: "And whoever is poor, let him consume in a fair manner": It was revealed concerning the guardian (2) of the orphan who oversees and cares for him; if he is in need, it is permissible for him to eat from it (3). In another narration (4): according to the amount of his property, in a fair manner. Others said: The intended person is the orphan; if he is wealthy, spend on him generously and abstain from his wealth [excessively], and if he is poor, spend on him according to his means; this was said by Rabi'ah and Yahya bin Sa'id. The first view is that of the majority, and it is the correct one; because the orphan is not addressed regarding the management of his property due to his young age and lack of judgment (5). And Allah knows best. Fourteenth: The majority differed on what "consuming in a fair manner" is. Some said: It is a loan when in need, and he repays it when he becomes well-off; this was said by Umar bin al-Khattab, Ibn Abbas, 'Abidah, Ibn Jubayr, al-Sha'bi, Mujahid, and Abu al-Aliyah (6), and it is the view of al-Awza'i. He should not take more than his need; Umar said: "Verily, I have placed myself in relation to Allah's wealth as the guardian is in relation to the orphan's wealth: if I am self-sufficient, I refrain; and if I am in need, I consume in a fair manner; then when I become well-off, I repay it" (7). Abdullah bin al-Mubarak narrated from Asim, from Abu al-Aliyah regarding: "And whoever is poor, let him consume in a fair manner": He said: As a loan. Then he recited: "Then when you hand over their property to them, have it witnessed for them" (8).

(1) Number (3019): (10), and it is in Bukhari (2212). (2) In (Zh) and (M): "revealed regarding a guardian," and the confirmed text is from the rest of the copies, which agrees with what is in Sahih Muslim. (3) Before it in (D), (Z), and (M): "it is permissible." (4) Sahih Muslim (3019): (11), and Sahih Bukhari (2765). (5) Al-Mufhim 7/331, and the saying of Yahya bin Sa'id and Rabi'ah was narrated by Ibn Abi Hatim (4835). (6) Al-Tabari narrated their saying in 6/412 - 417. (7) Narrated by Ibn Sa'd 3/276, Ibn Abi Shaybah 12/324, Sa'id bin Mansur (788 - Tafsir), and al-Tabari 6/412, and al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/147 - 148. (8) Narrated by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/22.

सूरह अन-निसा: आयत 6 | 72

तेरहवीं: विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि इस आयत में किसे संबोधित किया गया है और इसका क्या उद्देश्य है? सहीह मुस्लिम (1) में आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में उल्लेख है: "और जो कोई गरीब हो, वह उचित तरीके से खा ले": उन्होंने कहा: यह अनाथ के संरक्षक (वली) (2) के बारे में उतरी है जो उसकी देखभाल और सुधार करता है; यदि वह ज़रूरतमंद हो, तो उसके लिए उसमें से खाना जायज़ है (3)। एक अन्य रिवायत (4) में है: उचित तरीके से उसके माल की मात्रा के अनुसार। कुछ ने कहा: इससे तात्पर्य अनाथ है; यदि वह धनी है, तो उस पर उदारता से खर्च करें और उसके माल से परहेज करें, और यदि वह गरीब है, तो उसकी क्षमता के अनुसार उस पर खर्च करें; यह रबीअह और याह्या बिन सईद का कहना है। पहला मत बहुसंख्यक (जमहूर) का है, और वही सही है; क्योंकि अनाथ को उसकी कम उम्र और समझ की कमी के कारण उसके माल के प्रबंधन के संबंध में संबोधित नहीं किया जाता है (5)। और अल्लाह बेहतर जानता है। चौदहवीं: बहुसंख्यक विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि "उचित तरीके से खाना" क्या है? कुछ लोगों ने कहा: यह ज़रूरत पड़ने पर लिया गया ऋण (कर्ज) है, जिसे वह संपन्न होने पर चुका देगा; यह उमर बिन अल-खत्ताब, इब्न अब्बास, उबैदाह, इब्न जुबैर, अल-शाबी, मुजाहिद और अबू अल-आलिया (6) का कहना है, और यही अल-औज़ाई का मत है। वह अपनी ज़रूरत से ज़्यादा कर्ज न ले; उमर रज़ियल्लाहु अन्हु ने कहा: "सुनो, मैंने अल्लाह के माल के संबंध में खुद को अनाथ के माल के संरक्षक की स्थिति में रखा है, अगर मैं आत्मनिर्भर हूँ तो मैं परहेज करता हूँ, और अगर मैं ज़रूरतमंद हूँ तो मैं उचित तरीके से खाता हूँ; फिर जब मैं संपन्न हो जाता हूँ, तो मैं उसे चुका देता हूँ" (7)। अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक ने असीम से, उन्होंने अबू अल-आलिया से इसके बारे में रिवायत की है: "और जो कोई गरीब हो, वह उचित तरीके से खा ले": उन्होंने कहा: ऋण के रूप में। फिर उन्होंने पढ़ा: "फिर जब तुम उनके माल उनके हवाले करो, तो उन पर गवाह बना लो" (8)।

(1) नंबर (3019): (10), और यह बुखारी (2212) में है। (2) (ज़) और (म) में: "एक वली के बारे में उतरी," और पुष्ट पाठ अन्य प्रतियों से है जो सहीह मुस्लिम में जो है उसके अनुरूप है। (3) (द), (ज़) और (म) में इससे पहले: "जायज़ है"। (4) सहीह मुस्लिम (3019): (11), और सहीह बुखारी (2765)। (5) अल-मुफहिम 7/331, और याह्या बिन सईद और रबीअह का कथन इब्न अबी हातिम (4835) द्वारा उद्धृत किया गया है। (6) अल-तबरी ने 6/412 - 417 में उनका कथन उद्धृत किया है। (7) इसे इब्न साद 3/276, इब्न अबी शायबा 12/324, सईद बिन मंसूर (788 - तफ़सीर), और अल-तबरी

6/412, और अल-नहहस ने अल-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/147 - 148 में उद्धृत किया है। (8) इसे अल-नहहस ने माआनी अल-कुरान 2/22 में उद्धृत किया है।

تیرہواں (مسئلہ): علماء کا اس بارے میں اختلاف ہے کہ اس آیت میں مخاطب کون ہے اور اس سے کیا مراد ہے؟ چنانچہ صحیح مسلم (1) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَمَن كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ﴾ (اور جو کوئی فقیر ہو وہ دستور کے مطابق کھائے) کے بارے میں مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: یہ یتیم کے اس ولی (سرپرست) (2) کے بارے میں نازل ہوئی جو اس کا انتظام سنبھالتا ہے اور اس کی اصلاح کرتا ہے، جب وہ اس کا محتاج ہو کہ اس میں سے کھائے (3)۔ اور ایک روایت (4) میں ہے: دستور کے مطابق اس کے مال کی مقدار کے برابر۔ اور بعض نے کہا: مراد یتیم ہے؛ اگر وہ غنی ہے تو اس پر کشادگی کرے اور اس کے مال سے بچ کر رہے، اور اگر فقیر ہے تو اس پر اس کی ضرورت کے مطابق خرچ کرے؛ یہ قول ربیعہ اور یحییٰ بن سعید کا ہے۔ پہلا قول جمہور کا ہے اور وہی صحیح ہے؛ کیونکہ یتیم کو اس کے چھوٹے ہونے اور ناسمجھی کی وجہ سے اس کے مال میں تصرف کا مخاطب نہیں بنایا جاتا (5)۔ واللہ اعلم۔ چودہواں (مسئلہ): جمہور کا اس میں اختلاف ہے کہ "دستور کے مطابق کھانے" سے کیا مراد ہے؟ تو ایک گروہ نے کہا: اس سے مراد ضرورت کے وقت بطور قرض لینا ہے، اور جب وہ خوشحال ہو جائے تو اسے ادا کر دے؛ یہ قول عمر بن خطاب، ابن عباس، عبیدہ، ابن جبیر، شعبی، مجاہد اور ابو العالیہ (6) کا ہے، اور یہی امام اوزاعی کا قول ہے۔ اور وہ اپنی ضرورت سے زیادہ ادھار نہ لے؛ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: خبردار! میں نے اللہ کے مال کے معاملے میں اپنے آپ کو یتیم کے مال کے ولی کے مرتبے پر رکھا ہے، اگر میں غنی ہوں تو بچتا ہوں اور اگر فقیر ہوں تو دستور کے مطابق کھاتا ہوں؛ پھر جب میں خوشحال ہوتا ہوں تو اسے ادا کر دیتا ہوں (7)۔ عبداللہ بن مبارک نے عاصم سے، انہوں نے ابو العالیہ سے ﴿وَمَن كَانَ

فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ﴾ کے بارے میں روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: بطور قرض، پھر یہ آیت تلاوت کی: ﴿فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ﴾ (پس جب تم ان کے مال ان کے حوالے کرو تو ان پر گواہ بنا لو) (8)۔

(1) نمبر (3019): (10)، اور یہ بخاری (2212) کے پاس ہے۔ (2) (ظ) اور (م) میں ہے: "ایک ولی کے بارے میں نازل ہوئی"، اور ثابت شدہ متن دیگر نسخوں سے ہے جو صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں اس سے پہلے "جائز" کا لفظ ہے۔ (4) صحیح مسلم (3019): (11)، اور صحیح بخاری (2765)۔ (5) المفہم 331/7، اور یحییٰ بن سعید اور ربیعہ کا قول ابن ابی حاتم (4835) نے نکالا ہے۔ (6) طبری نے ان کا قول 412/6 - 417 میں نکالا ہے۔ (7) اسے ابن سعد 276/3، اور ابن ابی شیبہ 324/12، اور سعید بن منصور (788 - تفسیر)، اور طبری 412/6، اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ 147/2 - 148 میں نکالا ہے۔ (8) اسے نحاس نے معانی القرآن 22/2 میں نکالا ہے۔

A second opinion: It was narrated from Ibrahim(1), 'Ata, Al-Hasan Al-Basri, Al-Nakha'i, and Qatadah: There is no repayment required from a poor guardian (wasi) for what he consumes in a reasonable manner (bil-ma'ruf); because that is the right of supervision, and the jurists agree on this. Al-Hasan said: It is a provision from Allah for him, and that is that he eats what satisfies his hunger and wears what covers his private parts, and he does not wear fine linen or expensive robes(2). The evidence for the validity of this statement is the consensus of the Ummah that the Imam overseeing the Muslims is not obligated to compensate for what he consumes in a reasonable manner; because Allah Almighty has prescribed his share in the wealth of Allah. There is no argument for them in the saying of 'Umar: "If I become wealthy, I will repay," even if it were authentic(3).

It has been narrated from Ibn 'Abbas, Abu al-'Aliyah, and al-Sha'bi: that eating in a reasonable manner is like benefiting from the milk of livestock, using slaves, and riding animals, as long as it does not harm the principal wealth, just as one treats a mangy camel, announces a lost animal, plasters a water trough, and harvests dates(4). As for the capital and core assets, the guardian is not permitted to take them. All of this aligns with the jurists' view: that he takes according to the wage of his work; a group held this view, saying that this is what is "reasonable," and there is no repayment upon him, and anything beyond that is prohibited.

Al-Hasan ibn Salih ibn Hayy - also called Ibn Hayyan - distinguished between the father's appointee (guardian) and the judge's appointee; the father's appointee may eat in a reasonable manner, but the judge's appointee has no access to the money.

---

(1) He is Al-Nakha'i, as in Tafsir al-Tabari 6/419, Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/150, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/11. The author mentioned him twice, and Allah knows best. (2) This report is a combination of two reports, as in Al-Muharrar al-Wajiz 2/11; the first from Al-Hasan, and the second from Ibrahim Al-Nakha'i and Makhul. Al-Tabari (6/419) reported the narration of Ibrahim and Makhul, and (6/425) the narration of Al-Hasan. See Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/150. (3) In (Kh), (Zha), and (M): "If it were authentic," and the confirmed text is from (D) and (Z). Ibn Kathir authenticated the chain of some reports of 'Umar's narration in his commentary on this verse; see Al-Fath 13/151. (4) Narrated similarly from Ibn 'Abbas by Malik in Al-Muwatta 2/934, and Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/147. Al-Tabari (6/420-422) reported the statements of the aforementioned. His saying: "treats a

mangy camel," means he coats its scabs with tar. His saying: "plasters the trough," i.e., repairs the trough and blocks the places where water leaks out. Al-Istidhkhar 26/341-342. His saying: "harvests dates," Al-Jidad means harvesting palm trees, which is cutting their fruit. Al-Lisan (Jadd).

दूसरा विचार: इब्राहिम(1), अता, अल-हसन अल-बसरी, अल-नखई और कतादाह से वर्णित है: एक गरीब अभिभावक (वसी) द्वारा उचित तरीके(मारूफ) से उपभोग किए गए धन की कोई भरपाई (कज़ा) नहीं है; क्योंकि यह देखरेख का अधिकार है, और न्यायविद (फ़ुक़हा) इसी पर आधारित हैं। हसन ने कहा: यह उसके लिए अल्लाह की ओर से दिया गया भोजन है, जिसका अर्थ है कि वह उतना ही खाता है जिससे उसकी भूख मिट जाए, और वह पहनता है जिससे उसका शरीर ढक जाए, और वह महीन लिनन या कीमती वस्त्र नहीं पहनता है(2)। इस कथन की सत्यता का प्रमाण उम्माह की आम सहमति (इज्मा) है कि मुसलमानों की देखरेख करने वाले इमाम के लिए उचित तरीके से उपभोग की गई चीज़ों का हर्जाना देना अनिवार्य नहीं है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अल्लाह के धन में उसका हिस्सा निर्धारित किया है। उनके लिए उमर के इस कथन में कोई तर्क नहीं है: "यदि मैं समृद्ध हो गया, तो मैं चुका दूंगा," भले ही यह सही हो(3)।

इब्न अब्बास, अबू अल-अलियाह और अल-शाबी से वर्णित है: कि उचित तरीके से उपभोग करना पशुओं के दूध का लाभ उठाने, दासों का उपयोग करने और जानवरों की सवारी करने के समान है, बशर्ते कि इससे मुख्य संपत्ति को नुकसान न हो, जैसे कि कोई खुजली वाले ऊंट का इलाज करता है, खोए हुए जानवर की घोषणा करता है, जल कुंड की मरम्मत करता है, और खजूर काटता है(4)। जहाँ तक धन की मूल पूँजी का सवाल है, वसी को उसे लेने का अधिकार नहीं है। यह सब न्यायविदों के इस विचार के साथ मेल खाता है: कि वह अपने काम की मज़दूरी के बराबर लेता है; एक समूह ने यह राय दी, और कहा कि यही "मारूफ" (उचित) है, और उस पर कोई अदायगी नहीं है, और इससे अधिक कुछ भी हराम (वर्जित) है।

हसन इब्न सालेह इब्न हय्य - जिन्हें इब्न हयान भी कहा जाता है - ने पिता के वसी और शासक (काजी) के वसी के बीच अंतर किया; पिता का वसी उचित तरीके से खा सकता है, लेकिन शासक के वसी के पास धन तक पहुँचने का कोई रास्ता नहीं है।

---

(1) वह अल-नखई हैं, जैसा कि तफ़सीर अल-तबरी 6/419, अल-नादिख वल-मंसूख अल-नहास 2/150, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/11 में है। लेखक ने उनका दो बार उल्लेख किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है। (2) यह रिपोर्ट दो रिपोर्टों का संग्रह है, जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/11 में है; पहला अल-हसन से, और दूसरा इब्राहिम अल-नखई और मखुल से। अल-तबरी (6/419)

ने इब्राहिम और मखुल के प्रभाव को निकाला, और (6/425) अल-हसन के प्रभाव को। और अल-नादिख वल-मंसूख अल-नहास 2/150 देखें। (3) (ख़), (ज़), और (म) में: "यदि यह सही होता", और पुष्ट पाठ (द) और (ज़) से है। इब्न कथीर ने इस आयत की अपनी व्याख्या में उमर के प्रभाव की कुछ रिपोर्टों की श्रृंखला को प्रमाणित किया है, देखें अल-फतह 13/151। (4) इब्न अब्बास से इसी तरह मलिक ने अल-मुवत्ता 2/934 में और अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 1/147 में उद्धृत किया है। तबरी (6/420-422) ने उपरोक्त के शब्दों को उद्धृत किया है। उनका कहना: "खुजली वाले का इलाज करना", यानी वह उसकी खुजली को तारकोल से ढकता है। उनका कहना: "कुंड की मरम्मत करना", यानी: कुंड की मरम्मत करना और उन जगहों को बंद करना जहाँ से पानी निकलता है। अल-इस्तिधकार 26/341-342। उनका कहना: "खजूर काटना", अल-जिदाद का अर्थ है खजूर के पेड़ों की कटाई, जो उनके फलों को काटना है। अल-लिसान (जदद)।

وقول ثان: روي عن إبراهيم(١) وعطاء والحسن البصري والنخعي وقتادة: لا قضاء على الوصي الفقير فيما يأكل بالمعروف؛ لأنَّ ذلك حقُّ النظر، وعليه الفقهاء. قال الحسن: هو طعمةٌ مِنَ الله له، وذلك أنَّه يأكل ما يسدُّ جوعته، ويكتسي ما يستر عورته، ولا يلبس الرفيع مِنَ الكتان ولا الحُلل(٢). والدليل على صحة هذا القول إجماع الأمة على أنَّ الإمام الناظر للمسلمين لا يجب عليه غُرْمُ ما أكل بالمعروف؛ لأنَّ الله تعالى قد فرض سَهْمَه في مال الله. فلا حجة لهم في قول عمر: فإذا أيسرتُ قضيت، لو صح(٣).

وقد روي عن ابن عباس وأبي العالية والشعبي: أنَّ الأكل بالمعروف هو كالانتفاع بألبان المواشي، واستخدام العبيد، وركوب الدواب، إذا لم يضرَّ بأصل المال، كما يهنأ الجرباء، ويُنْشدُ الضالة، ويَلوطُ الحوض، ويَجُدُّ التمر(٤). فأما أعيان الأموال وأصولها فليس للوصي أخذها. وهذا كله يخرج مع قول الفقهاء: إنَّه يأخذ بقَدْرِ أجر عمله؛ وقالت به طائفة، وأنَّ ذلك هو المعروف، ولا قضاء عليه، والزيادة على ذلك محرمة.

وفرَّق الحسن بن صالح بن حي - ويقال ابن حيان - بين وصي الأب والحاكم؛ فلوصي الأب أن يأكل بالمعروف، وأما وصيُّ الحاكم فلا سبيل له إلى المال

---

(١) هو النخعي، كما في تفسير الطبري ٦ / ٤١٩، والناسخ والمنسوخ للنحاس ٢ / ١٥٠، والمحرر الوجيز ٢ / ١١، وقد ذكره المصنف مرتين، والله أعلم. (٢) هذا الأثر هو مجموع أثرين، كما في المحرر الوجيز ٢ / ١١ ؛ الأول عن الحسن، والثاني عن إبراهيم النخعي ومكحول، وأخرج الطبري ٦ / ٤١٩ أثر إبراهيم ومكحول، و٦ / ٤٢٥ أثر الحسن. وينظر الناسخ والمنسوخ للنحاس ٢ / ١٥٠ . (٣) في (خ) و(ظ) و(م): أن لو صح، والمثبت من (د) و(ز). وقد صحح ابن كثير إسناد بعض روايات أثر

عمر في تفسيره لهذه الآية، وينظر الفتح ١٣ / ١٥١ . (٤) أخرجه بنحوه عن ابن عباس مالك في الموطأ ٢ / ٩٣٤، وعبد الرزاق في التفسير ١ / ١٤٧، وأخرج قول المذكورين الطبري ٦ / ٤٢٠ - ٤٢٢.

قوله: يهنأ الجرباء، يعني يطلي جرباها بالقطران. وقوله: يلوط الحوض، أي: يصلح الحوض ويسد المواضع التي يخرج منها الماء. الاستذكار ٢٦ / ٣٤١ - ٣٤٢. وقوله: يجد التمر، الجداد: صرام النخل، وهو قطع ثمرها. اللسان (جدد).

in a way(1); and this is the third opinion.

A fourth opinion reported from Mujahid: He said: He may not take a loan or anything else [and this opinion was held by Abu Yusuf among the jurists], and he went on to say that the verse is abrogated, abrogated by the Almighty's saying: 'O you who have believed, do not consume one another's wealth unjustly but only [in lawful] business by mutual consent' [An-Nisa: 29]. And this is not business(2). Zaid bin Aslam said: The permission in this verse is abrogated by the Almighty's saying: 'Indeed, those who devour the property of orphans unjustly' the verse(3). Bishr bin Al-Walid narrated from Abu Yusuf saying: I do not know, perhaps this verse is abrogated by the Almighty's saying: 'O you who have believed, do not consume one another's wealth unjustly but only [in lawful] business by mutual consent' An-Nisa: 29.

A fifth opinion: It is the distinction between residency and travel; so he is prohibited if he is staying with him in the city, but if he needs to travel for his sake, then he may take what he needs, and he shall not keep anything; this was said by Abu Hanifa and his two companions Abu Yusuf and Muhammad(5).

A sixth opinion: Abu Qilaba said: Let him eat appropriately from what he harvests of the produce; as for the liquid capital (cash); he may not take anything from it as a loan or otherwise(6).

A seventh opinion: Ikrimah narrated from Ibn Abbas regarding 'and whoever is poor, let him eat appropriately': He said: If he is in need and compelled. Ash-Sha'bi said similarly: If it is to him in the position of blood and pork, he takes from it, then if he finds [means], he pays it back; An-Nahhas said(7): And this has no meaning; because if he is compelled, this...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/11. (2) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 2/22-23, and what was previously in brackets is from it. (3) Mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 1/324 and he rejected it. (4) Al-Nasikh wa al-Mansukh by An-Nahhas 2/146. (5) Previous source. (6) Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/150, and his saying: 'al-mal al-nadd' meaning: Dirhams and Dinars, and it was called so because it turned into specie after it was merchandise. Al-Sihah (n-d-d). (7) Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/152.

एक तरीके से(1); और यह तीसरा विचार है।

मुजाहिद से वर्णित एक चौथा विचार: उन्होंने कहा: उसे ऋण या कुछ और लेने का अधिकार नहीं है [और न्यायविदों में से अबू यूसुफ का यही विचार था], और वे इस मत की ओर गए कि यह आयत मंसूख (निरस्त) है, इसे अल्लाह तआला के इस कथन द्वारा निरस्त किया गया है: 'हे ईमान वालो! आपस में एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्ण ढंग से न खाओ, सिवाय इसके कि वह तुम्हारी आपसी सहमति से व्यापार के रूप में हो' [अन-निसा: 29]। और यह व्यापार नहीं है(2)। जैद बिन असलम ने कहा: इस आयत में दी गई अनुमति अल्लाह तआला के इस कथन द्वारा निरस्त है: 'बेशक जो लोग अनाथों का माल अन्यायपूर्वक खाते हैं' आयत(3)। बिश्र बिन अल-वलीद ने अबू यूसुफ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मुझे नहीं पता, शायद यह आयत अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के इस कथन द्वारा निरस्त है: 'हे ईमान वालो! आपस में एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्ण ढंग से न खाओ, सिवाय इसके कि वह तुम्हारी आपसी सहमति से व्यापार के रूप में हो' अन-निसा: 29।

पाँचवाँ विचार: यह निवास और यात्रा के बीच का अंतर है; यदि वह शहर में उसके साथ रह रहा है तो उसे मना किया गया है, लेकिन यदि उसे उसकी खातिर यात्रा करने की आवश्यकता हो, तो वह अपनी आवश्यकता के अनुसार ले सकता है, और वह कुछ भी जमा नहीं करेगा; यह अबू हनीफा और उनके दो साथियों अबू यूसुफ और मुहम्मद ने कहा है(5)।

छठा विचार: अबू किलाबा ने कहा: तो वह पैदावार (फसल) से उचित रूप में खाए; जहाँ तक नकद धन (करेंसी) का सवाल है, वह उससे ऋण या किसी अन्य रूप में कुछ भी नहीं ले सकता(6)।

सातवाँ विचार: इकरामा ने इब्न अब्बास से 'और जो गरीब हो, वह उचित रूप में खाए' के बारे में रिवायत की है: उन्होंने कहा: जब वह जरूरतमंद और मजबूर हो। अल-शाबी ने भी यही कहा: यदि यह उसके लिए खून और सूअर के मांस की स्थिति में हो, तो वह इसमें से ले ले, फिर अगर उसे मिल जाए तो चुका दे; अन-नहहास ने कहा(7): और इसका कोई अर्थ नहीं है; क्योंकि यदि वह मजबूर है, तो यह...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/11। (2) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास 2/22-23, और कोष्ठक में जो कुछ भी पहले दिया गया है वह इसी से है। (3) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 1/324 में

इसका उल्लेख किया और इसे खारिज कर दिया। (4) अल-नासिख व अल-मंसूख, अन-नहहास 2/146। (5) पिछला स्रोत। (6) अल-नासिख व अल-मंसूख 2/150, और उनका कहना: 'अल-माल अल-नाज़' अर्थात: दिरहम और दीनार, और इसे ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि यह सामान होने के बाद सिक्के(नकदी) में बदल गया। अल-सिहाह (न-ज़-ज़)। (7) अल-नासिख व अल-मंसूख 2/152।

ایک پہلو سے (1)؛ اور یہ تیسرا قول ہے۔

ایک چوتھا قول مجاہد سے مروی ہے، انہوں نے کہا: اسے قرض یا کچھ اور لینے کا حق نہیں ہے [اور فقہا میں سے ابو یوسف اسی قول کے قائل تھے]، اور وہ اس طرف گئے کہ یہ آیت منسوخ ہے، اسے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد نے منسوخ کر دیا ہے: 'اے ایمان والو! ایک دوسرے کا مال آپس میں ناحق طریقے سے نہ کھاؤ، سوائے اس کے کہ تمہاری باہمی رضامندی سے تجارت ہو' [النساء: 29]۔ اور یہ تجارت نہیں ہے (2)۔ زید بن اسلم نے کہا: اس آیت میں رخصت (اجازت) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے منسوخ ہے: 'بے شک جو لوگ یتیموں کا مال ظلم سے کھاتے ہیں' (آیت) (3)۔ بشر بن ولید نے ابو یوسف سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نہیں جانتا، شاید یہ آیت اللہ عزوجل کے اس قول سے منسوخ ہے: 'اے ایمان والو! ایک دوسرے کا مال آپس میں ناحق طریقے سے نہ کھاؤ، سوائے اس کے کہ تمہاری باہمی رضامندی سے تجارت ہو' [النساء: 29] (4)۔

پانچواں قول: اور وہ حضر (قیام) اور سفر کے درمیان فرق ہے؛ چنانچہ اگر وہ شہر میں اس کے ساتھ مقیم ہو تو اسے منع کیا جائے گا، اور اگر اسے اس کی خاطر سفر کرنے کی ضرورت پڑے تو وہ اپنی ضرورت کے مطابق لے سکتا ہے، اور وہ کوئی چیز ذخیرہ نہیں کرے گا؛ یہ بات امام ابو حنیفہ اور ان کے دو ساتھیوں ابو یوسف اور محمد نے کہی ہے (5)۔

چھٹا قول: ابو قلابہ نے کہا: پس وہ پیداوار (غلّہ) میں سے معروف طریقے سے کھا لے؛ رہا نقد مال (سونا چاندی)، تو وہ اس میں سے قرض یا کسی اور صورت میں کچھ نہیں لے سکتا (6)۔

ساتواں قول: عکرمہ نے ابن عباس سے 'اور جو فقیر ہو تو وہ معروف طریقے سے کھائے' کے بارے میں روایت کیا: انہوں نے کہا: جب وہ ضرورت مند اور مجبور ہو۔ اور شعبی نے بھی اسی طرح کہا: اگر وہ (یتیم کا مال) اس کے لیے خون اور خنزیر کے گوشت کے درجے میں (مجبوری کی حالت میں) ہو جائے، تو وہ اس میں سے لے لے، پھر اگر اسے (مال) مل جائے تو ادا کر دے؛ النحاس نے کہا (7): اور اس کا کوئی مطلب نہیں ہے؛ کیونکہ اگر وہ اس طرح مجبور ہو جائے تو یہ...

---

(1) المحرر الوجیز 11/2۔ (2) معانی القرآن للنحاس 22/2 - 23، اور جو کچھ اس سے پہلے قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) ابن العربی نے اسے احکام القرآن 324/1 میں ذکر کیا اور اسے مسترد کر دیا۔ (4) الناسخ والمنسوخ للنحاس 146/2۔ (5) سابقہ حوالہ۔ (6) الناسخ والمنسوخ 2 / 150، اور ان کا قول: 'المال الناض' یعنی: درہم اور دینار، اور اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ سامان ہونے کے بعد نقد رقم کی شکل میں آ گیا۔ الصحاح (نضض)۔ (7) الناسخ والمنسوخ 2 / 152۔

75 Surah An-Nisa: Verse 6

...necessity, he was allowed to take what sustains him from the property of his orphan or someone else, whether a relative or a stranger. Ibn Abbas and An-Nakha'i also said: The meaning is that the guardian should eat reasonably from his own wealth so that he does not need the orphan's wealth; the rich should abstain due to his wealth, and the poor should be frugal with himself so as not to need his orphan's wealth. An-Nahhas said: This is among the best reported in the interpretation of the verse; because people's properties are forbidden, and nothing of them is permitted except with definitive proof (1). I say: Al-Kiya al-Tabari chose this opinion in his "Ahkam al-Quran" (2); he said: Some of the predecessors imagined by the ruling of the verse that the guardian could eat from the child's wealth to an extent that does not reach the limit of extravagance, and that is contrary to what Allah Almighty commanded in His saying: {And do not consume one another's wealth unjustly but only [in lawful] business by mutual consent} [An-Nisa: 29], and that is not achieved in the orphan's [wealth]. So His saying: {And whoever is rich should abstain} refers to [eating] one's own wealth rather than the orphan's wealth. Its meaning is: Do not eat the orphan's wealth along with your wealth, but limit yourselves to eating your own wealth. This is indicated by Allah Almighty's saying: {And do not consume their properties into your own properties. Indeed, that is a great sin} [An-Nisa: 2]. It became clear by His saying: {And whoever is rich should abstain, and whoever is poor let him eat reasonably} that it means limiting oneself to what is sufficient so as not to need to eat the orphan's wealth; this completes the meaning of the verse. We have found clear verses that prevent eating the property of others without their consent, especially regarding the orphan. We found (3) this verse open to interpretations, so carrying it according to the clear verses is mandatory. If someone supporting the predecessors' view says: Judges take their provisions for their work for Muslims, so why shouldn't the guardian be like that; if he works for the orphan, why does he not take a fee according to his work?

(1) Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/153, see Al-Muharrar al-Wajiz 2/11, and Ibn Abbas's statement was recorded by Ibn Abi Hatim (4828). An-Nahhas said: Different reports came from Ibn Abbas regarding the interpretation of the verse, although the chains of narration from him are authentic despite the differences in the texts. (2) 1/329, and what appears in brackets is from it. (3) In (d), (z), and (m): "and we found", and what is established is from (kh) and (zha), which corresponds to what is in Al-Kiya's "Ahkam al-Quran".

75 सूरह अन-निसा: आयत 6

...मजबूरी में, उसे अपने यतीम या किसी और के माल से, चाहे वह रिश्तेदार हो या अजनबी, उतना लेने की अनुमति थी जो उसके निर्वाह के लिए पर्याप्त हो। इब्न अब्बास और अन-नखई ने यह भी कहा: इसका अर्थ यह है कि संरक्षक (वसी) को अपने स्वयं के धन से उचित रूप से खाना चाहिए ताकि उसे यतीम के धन की आवश्यकता न पड़े; धनी को अपनी अमीरी के कारण बचना चाहिए, और गरीब को अपने आप पर मितव्ययी होना चाहिए ताकि उसे अपने यतीम के धन की आवश्यकता न हो। अन-नहहास ने कहा: यह इस आयत की व्याख्या में बताई गई सबसे अच्छी बातों में से है; क्योंकि लोगों की संपत्ति वर्जित है, और निश्चित प्रमाण के बिना उनमें से कुछ भी जायज़ नहीं है (1)। मैं कहता हूँ: अल-किया अल-तबरी ने अपनी पुस्तक "अहकाम अल-क़ुरान" (2) में इस मत को चुना है; उन्होंने कहा: पूर्ववर्तियों में से कुछ ने आयत के हुक्म से यह कल्पना की थी कि संरक्षक बच्चे के माल में से एक हद तक खा सकता है जो फिजूलखर्ची की सीमा तक न पहुंचे, और यह अल्लाह तआला के इस कथन के विपरीत है: {और एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्ण ढंग से न खाओ, सिवाय इसके कि वह आपसी सहमति से व्यापार हो} [अन-निसा: 29], और यह यतीम के[माल] में संभव नहीं है। इसलिए उनका कथन: {और जो धनी हो उसे बचना चाहिए} यतीम के धन के बजाय स्वयं के धन को [खाने] की ओर संकेत करता है। इसका अर्थ है: यतीमों का धन अपने धन के साथ मिलाकर न खाओ, बल्कि केवल अपना धन खाने तक सीमित रहो। यह अल्लाह तआला के इस कथन से स्पष्ट है: {और उनके धन को अपने धन में मिलाकर न खाओ। निश्चय ही यह एक बड़ा पाप है} [अन-निसा: 2]। और अल्लाह के इस कथन से स्पष्ट हो गया: {और जो धनी हो उसे बचना चाहिए और जो निर्धन हो उसे उचित रीति से खाना चाहिए} कि इसका अर्थ है केवल पर्याप्त मात्रा तक सीमित रहना, ताकि उसे यतीम का धन खाने की आवश्यकता न पड़े; यह आयत के अर्थ की पूर्णता है। हमने ऐसी स्पष्ट आयतें पाई हैं जो बिना सहमति के दूसरों का माल खाने से रोकती हैं, विशेष रूप से यतीम के मामले में। हमने (3) इस आयत को विभिन्न अर्थों की संभावना वाला पाया, इसलिए इसे स्पष्ट आयतों के अनुसार समझना अनिवार्य है। यदि पूर्ववर्तियों के मत का समर्थन करने वाला कोई कहे: न्यायाधीश मुसलमानों के लिए अपने काम के बदले अपना वेतन लेते हैं, तो संरक्षक भी वैसा क्यों नहीं हो सकता; यदि वह यतीम के लिए काम करता है, तो वह अपने काम के अनुसार पारिश्रमिक क्यों नहीं लेता?

(1) अन-नाि़सिख वल-मंसूख़ 2/153, देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/11, और इब्न अब्बास का कथन इब्न अबी हातिम (4828) द्वारा उद्धृत किया गया है। अन-नहहास ने कहा: आयत की व्याख्या के

संबंध में इब्न अब्बास से बहुत भिन्नता रिपोर्ट की गई है, हालांकि मतों के अंतर के बावजूद उनके सूत्र (असानिद) सही हैं। (2) 1/329, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (3) (द), (ज़), और (म) में: "और हमने पाया", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़ा) से है, जो अल-किया की "अहकाम अल-क़ुरान" के अनुरूप है।

۷۵ سورہ النساء: آیت ۶

...اضطرار (مجبوری) کی صورت میں اس کے لیے اپنے یتیم یا کسی دوسرے کے مال سے، چاہے وہ قریبی ہو یا دور کا، اتنا لینا جائز تھا جو اس کی گزر بسر کے لیے کافی ہو۔ اور ابن عباس اور النخعی نے بھی کہا: مراد یہ ہے کہ وصی اپنے مال سے معروف طریقے سے کھائے تاکہ اسے یتیم کے مال کی ضرورت نہ پڑے؛ پس غنی اپنی غنا کی وجہ سے پرہیز کرے، اور فقیر اپنے نفس پر تنگی کرے تاکہ اسے اپنے یتیم کے مال کی ضرورت پیش نہ آئے؛ النحاس نے کہا: یہ آیت کی تفسیر میں مروی بہترین اقوال میں سے ہے؛ کیونکہ لوگوں کے اموال حرام ہیں، اور ان میں سے کوئی چیز قطعی دلیل کے بغیر حلال نہیں ہوتی (۱)۔ میں کہتا ہوں: اور الکیا الطبری نے اپنی کتاب "احکام القرآن" میں اسی قول کو اختیار کیا ہے (۲)؛ چنانچہ انہوں نے کہا: سلف میں سے کچھ لوگوں کو آیت کے حکم سے یہ وہم ہوا کہ وصی کے لیے بچے کے مال سے ایک حد تک کھانا جائز ہے جو اسراف (فضول خرچی) کی حد تک نہ پہنچے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے خلاف ہے: ﴿اور آپس میں ایک دوسرے کا مال ناحق نہ کھاؤ سوائے اس کے کہ وہ تمہاری باہمی رضا مندی سے تجارت ہو﴾ [النساء: ۲۹] اور یتیم کے [مال] میں یہ (باہمی رضا مندی) حاصل نہیں ہوتی۔ پس اللہ کا قول: ﴿اور جو غنی ہو اسے پرہیز کرنا چاہیے﴾ یتیم کے مال کے بجائے اپنے مال [کھانے] کی طرف لوٹتا ہے، پس اس کا معنی ہے: اور یتیموں کا مال اپنے مال کے ساتھ ملا کر نہ کھاؤ، بلکہ صرف اپنا مال کھانے پر اکتفا کرو، اور اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿اور ان کے مال اپنے مالوں میں ملا کر نہ کھاؤ، بے شک یہ بہت بڑا گناہ ہے﴾ [النساء: ۲]۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول سے واضح ہو گیا: ﴿اور جو غنی ہو اسے پرہیز کرنا چاہیے اور جو فقیر ہو وہ دستور کے مطابق کھائے﴾ کہ اس سے مراد بقدرِ ضرورت (بلغہ) پر اکتفا کرنا ہے، تاکہ یتیم کا مال

کھانے کی ضرورت نہ رہے؛ پس یہ آیت کے معنی کی تکمیل ہے۔ چنانچہ ہم نے ایسی محکم آیات پائیں جو دوسرے کا مال اس کی رضا مندی کے بغیر کھانے سے روکتی ہیں، خاص طور پر یتیم کے حق میں۔ اور ہم نے پایا (۳) کہ یہ آیت معانی کا احتمال رکھتی ہے، لہٰذا اسے محکم آیات کے تقاضے پر محمول کرنا متعین (لازمی) ہے۔ پس اگر سلف کے مذہب کی حمایت کرنے والا کوئی کہے: قاضی مسلمانوں کے لیے اپنے کام کی وجہ سے اپنا رزق (تنخواہ) لیتے ہیں، تو وصی ایسا کیوں نہیں ہو سکتا؛ جب وہ یتیم کے لیے کام کرتا ہے، تو وہ اپنے کام کی مقدار کے مطابق اجرت کیوں نہیں لیتا؟

(۱) الناسخ والمنسوخ ۲/ ۱۵۳، اور دیکھیے المحرر الوجیز ۲/ ۱۱ اور ابن عباس کا قول ابن ابی حاتم (۴۸۲۸) نے نکالا ہے۔ النحاس نے کہا: آیت کی تفسیر میں ابن عباس سے بہت اختلاف مروی ہے، باوجود اس کے کہ متن کے اختلاف کے ساتھ ان سے اسانید صحیح ہیں۔ (۲) ۱/ ۳۲۹، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "وقد وجدنا"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو الکیا کی "احکام القرآن" کے موافق ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 6 | Page 76

It was said to him: Know that none of the predecessors allowed the guardian to take from the child's wealth if the guardian is wealthy, unlike the judge; that is a difference between the two cases. Also, what is taken by the jurists, judges, and caliphs who manage Islamic affairs does not have a specific owner (1). Allah has made that unclaimed wealth [a right] for categories of people with certain descriptions, and judges are among them. The guardian, however, takes for his work the money of a specific person without their consent, his work is unknown, and his wage is unknown, and that is far from entitlement.

I said: Our Sheikh, Imam Abu al-Abbas, used to say (2): If the orphan's wealth is significant and requires much supervision such that it occupies the guardian from his needs and important tasks, then a wage for his work is designated for him. But if it is trivial and does not distract him from his needs, then he should not take anything from it, except that it is recommended for him to drink a little milk and eat a little food and dates (3), without harming it, nor taking a lot, but rather according to what is customarily overlooked. Our Sheikh said: Both the wage and taking a small amount of dates and milk are well-known; so it is valid to interpret the verse based on that. And Allah knows best.

I said: To refrain from it is better, if Allah wills. As for what the judge of distribution takes and calls a fee, and the plunder by his followers, I do not see any justification or lawfulness for it, and they fall under the general meaning of the Almighty's saying: "Indeed, those who devour the property of orphans unjustly are only consuming into their bellies fire."

Fifteenth: His saying, the Almighty: "And when you hand over their property to them, take witnesses over them." Allah Almighty commanded the taking of witnesses as an alert for safeguarding and to remove suspicions. This witnessing is recommended according to a group of scholars; for the word is the word of the guardian, because he is a trustee.

Another group said: It is obligatory. This is the apparent meaning of the verse, and he is not a trustee whose word is accepted, like an agent who claims to have returned what was given to him, or a depositary. He is only a trustee for the father, and whenever the father entrusted him...

(1) In the manuscript copies: 'malik' (owner), and the fixed is from (m). (2) In Al-Mufhim 7/332. (3) In the copies: 'and ghee', and the fixed is from Al-Mufhim.

सूरा अन-निसा: आयत 6 | पृष्ठ 76

उनसे कहा गया: यह जान लें कि पूर्वजों में से किसी ने भी संरक्षक को बच्चे के धन से लेने की अनुमति नहीं दी है यदि संरक्षक धनी है, न्यायाधीश के विपरीत; यह दोनों मामलों के बीच का अंतर है। इसके अलावा, जो फकीह, न्यायाधीश और खलीफा इस्लामिक मामलों का प्रबंधन करते हैं, उनके पास कोई विशिष्ट मालिक नहीं होता (1)। अल्लाह ने उस लावारिस धन को कुछ श्रेणियों के लोगों के लिए [एक अधिकार] बनाया है, और न्यायाधीश उनमें से हैं। संरक्षक, हालांकि, अपने काम के लिए किसी विशिष्ट व्यक्ति का पैसा उसकी सहमति के बिना लेता है, उसका काम अज्ञात है, और उसकी मजदूरी अज्ञात है, और यह पात्रता से दूर है।

मैंने कहा: हमारे शेख इमाम अबू अल-अब्बास कहा करते थे (2): यदि अनाथ की संपत्ति अधिक है और उस पर बहुत अधिक पर्यवेक्षण की आवश्यकता है, इस हद तक कि वह संरक्षक को उसकी जरूरतों और महत्वपूर्ण कार्यों से विचलित करती है, तो उसके काम के लिए उसमें से मजदूरी निर्धारित की जाती है। लेकिन अगर यह मामूली है और उसे उसकी जरूरतों से विचलित नहीं करती है, तो उसे इसमें से कुछ भी नहीं खाना चाहिए, सिवाय इसके कि उसके लिए थोड़ा दूध पीना और थोड़ा भोजन और खजूर खाना मुस्तहब (पसंदीदा) है (3), बिना नुकसान पहुँचाए, और न ही बहुत अधिक लेते हुए, बल्कि सामान्य रूप से जिसकी अनुमति दी जाती है। हमारे शेख ने कहा: मजदूरी और खजूर और दूध का थोड़ा हिस्सा लेना, दोनों प्रसिद्ध हैं; इसलिए आयत का इस पर आधारित होना सही है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: इससे परहेज करना बेहतर है, अगर अल्लाह ने चाहा। जहां तक विभाजन का न्यायाधीश जो लेता है और उसे शुल्क कहता है, और उसके अनुयायियों द्वारा लूट, मुझे इसके लिए कोई औचित्य या वैधता नहीं दिखती, और वे सर्वशक्तिमान के इस कथन के सामान्य अर्थ में आते हैं: "बेशक, जो लोग अनाथों की संपत्ति अन्यायपूर्वक खाते हैं, वे अपने पेट में आग भर रहे हैं।"

पंद्रहवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: "और जब तुम उनका माल उन्हें सौंप दो, तो उन पर गवाह बना लो।" अल्लाह तआला ने सुरक्षा के प्रति सचेत करने और संदेह दूर करने के लिए गवाह बनाने का आदेश दिया। विद्वानों के एक समूह के अनुसार यह गवाही मुस्तहब है; क्योंकि बात संरक्षक की ही मानी जाएगी; क्योंकि वह एक अमानतदार (ट्रस्टी) है।

एक अन्य समूह ने कहा: यह फर्ज (अनिवार्य) है। और यही आयत का स्पष्ट अर्थ है, और वह कोई ऐसा अमानतदार नहीं है जिसकी बात स्वीकार कर ली जाए, जैसे कि एक एजेंट जो दावा करता है कि उसने उसे दी गई चीज़ वापस कर दी है, या एक जमाकर्ता। वह तो केवल पिता के लिए अमानतदार है, और जब भी पिता ने उस पर भरोसा किया...

(1) पांडुलिपियों में: 'मलिक' (मालिक), और जो निश्चित है वह (एम) से है। (2) अल-मुफहिम 7/332 में। (3) पांडुलिपियों में: 'और घी', और जो निश्चित है वह अल-मुफहिम से है।

ان سے کہا گیا: جان لیجئے کہ اسلاف میں سے کسی نے بھی وصی (سرپرست) کے لیے بچے کے مال سے لینے کی اجازت نہیں دی اگر وصی غنی (امیر) ہو، برخلاف قاضی کے؛ یہ ان دونوں مسئلوں کے درمیان فرق ہے۔ نیز، جو فقہاء، قضاۃ اور خلفاء امورِ اسلام کو سنبھالتے ہیں ان کے لیے کوئی متعین مالک نہیں ہوتا (۱)۔ اور اللہ تعالیٰ نے اس ضائع شدہ مال کو کچھ اوصاف والے لوگوں کے لیے [حق] قرار دیا ہے، اور قاضی ان میں شامل ہیں۔ جبکہ وصی اپنے کام کے بدلے ایک معین شخص کا مال اس کی رضا مندی کے بغیر لیتا ہے، اس کا کام مجہول ہے، اور اس کی اجرت مجہول ہے، اور یہ استحقاق سے بعید ہے۔

میں نے کہا: ہمارے شیخ امام ابو العباس فرمایا کرتے تھے (۲): اگر یتیم کا مال کثیر ہو جس پر بہت زیادہ نگرانی کی ضرورت ہو، یہاں تک کہ وہ ولی کو اس کی ضروریات اور اہم کاموں سے مشغول کر دے، تو اس کے لیے اس کے کام کی اجرت مقرر کی جائے گی۔ اور اگر مال تھوڑا ہو جو اسے اپنی ضروریات سے مشغول نہ کرے، تو وہ اس میں سے کچھ نہ کھائے، سوائے اس کے کہ اس کے لیے تھوڑا سا دودھ پینا اور تھوڑا کھانا اور کھجوریں کھانا مستحب ہے (۳)، بغیر اسے نقصان پہنچائے اور نہ ہی اسے زیادہ لیتے ہوئے، بلکہ اس قدر جس پر عام طور پر درگزر کیا جاتا ہے۔ ہمارے شیخ نے کہا: اجرت اور تھوڑی سی کھجور و دودھ کا حصول، یہ دونوں معروف ہیں؛ چنانچہ آیت کو اسی پر محمول کرنا درست ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

میں نے کہا: اس سے بچنا بہتر ہے، اگر اللہ چاہے۔ رہی بات وہ جو تقسیم کا قاضی لیتا ہے اور اسے فیس (رسم) کہتا ہے، اور اس کے متبعین کی لوٹ مار، تو مجھے اس کا کوئی جواز یا حلت نظر

نہیں آتی، اور وہ اللہ تعالیٰ کے اس عمومی فرمان میں داخل ہیں: "بے شک وہ لوگ جو یتیموں کا مال ظلم سے کھاتے ہیں، وہ اپنے پیٹوں میں آگ بھر رہے ہیں۔"

پندرھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر جب تم ان کے مال ان کے حوالے کرو تو ان پر گواہ بنا لو"۔ اللہ تعالیٰ نے حفاظت پر متنبہ کرنے اور تہمتوں کو دور کرنے کے لیے گواہ بنانے کا حکم دیا۔ اور یہ گواہ بنانا علماء کی ایک جماعت کے نزدیک مستحب ہے؛ کیونکہ بات وصی کی مانی جائے گی، اس لیے کہ وہ امین ہے۔

اور ایک گروہ نے کہا: یہ فرض ہے۔ اور یہی آیت کا ظاہر ہے، اور وہ ایسا امین نہیں کہ اس کی بات مان لی جائے، جیسے کہ وہ وکیل جو دعویٰ کرے کہ اس نے وہ چیز واپس کر دی جو اسے دی گئی تھی، یا امانت رکھنے والا۔ وہ تو صرف باپ کا امین ہے، اور جب باپ نے اسے امین بنایا...

(۱) قلمی نسخوں میں: 'ملک'، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۲) المفہم ۷ / ۳۳۲ میں۔ (۳) نسخوں میں: 'اور گھی' (والسمن)، اور ثابت شدہ المفہم سے ہے۔

Surah An-Nisa: Ayah 6 77

...his word is not accepted against someone else. Don't you see that if an agent claims that he paid Zaid what he was ordered to, despite his integrity, his word is not accepted except with proof? Likewise, the guardian. Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) and Ibn Jubayr held the view that this witnessing is only regarding the guardian's repayment during his prosperity of what he had borrowed from the orphan's wealth during his poverty (1). Ubaydah said: This verse is evidence for the obligation of repayment by whoever consumed (2). The meaning is: So if you borrow or consume, then have witnesses when you pay back. The correct view is that the wording is general, covering this and other situations. It is apparent that the intended meaning is: If you spend anything on the ward, then have witnesses, so that if a dispute arises, proof can be established. This is because any wealth received as a trust with witnesses, one is not exonerated from it except by witnesses to its return, as the Almighty says: {Then have witnesses} (3). So, if (4) he paid it back to the person to whom it was given without witnesses, then it does not require witnesses for its payment if its receipt was without witnesses. And Allah knows best. Sixteenth: Just as it is upon the guardian and the sponsor to preserve the orphan's wealth and invest it for them, it is also upon them to preserve the child's body. Wealth is preserved by its management, and the body is preserved by its discipline (5). This meaning has already been discussed in [the commentary on] "Al-Baqarah" (6). It was narrated that a man said to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "There is an orphan under my care; may I eat from his wealth (7)?" He said: "Yes, without accumulating wealth for yourself, and without protecting your own wealth with his wealth." He said: "O Messenger of Allah, may I hit him?" He said: "With what you would hit your own child" (8). Ibn al-Arabi said (9): Even if it is not proven as a Musnad (supported narration), one does not find...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 11. (2) Narrated similarly by Ibn Abi Shaybah 6 / 380, Saeed ibn Mansur (574 - Tafsir), and al-Tabari 6 / 413. (3) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1 / 327. (4) In (m): So when. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1 / 326. (6) 3 / 449. (7) In the manuscript copies: "eat his wealth", and what is established is from (m). (8) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 1 / 148, Ibn Abi Shaybah 6 / 379, al-Tabari 6 / 425, and al-Bayhaqi 6 / 285 from the hadith of al-Hasan al-Urani. Al-Bayhaqi said: This is Mursal (disconnected), and it has been narrated through another connected chain which is weak. (9) Ahkam al-Quran 1 / 327.

सूरह अन-निसा: आयत 6 77

...उसकी बात दूसरे के विरुद्ध स्वीकार नहीं की जाती है। क्या आप नहीं देखते कि यदि एक एजेंट यह दावा करता है कि उसने जैद को वह भुगतान कर दिया है जिसका उसे आदेश दिया गया था, तो उसकी सत्यनिष्ठा के बावजूद, उसकी बात बिना प्रमाण के स्वीकार नहीं की जाती है? इसी प्रकार, संरक्षक (वसी) का मामला है। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) और इब्न जुबैर की राय थी कि यह गवाही केवल संरक्षक द्वारा अपनी समृद्धि की स्थिति में उस धन की अदायगी पर है जो उसने अपनी गरीबी की स्थिति में यतीम के धन से उधार लिया था (1)। उबैदा ने कहा: यह आयत उस व्यक्ति पर अदायगी की अनिवार्यता का प्रमाण है जिसने उपभोग किया (2)। अर्थ यह है: इसलिए यदि आप उधार लें या उपभोग करें, तो अदायगी करते समय गवाह रखें। सही बात यह है कि शब्द व्यापक हैं, इसमें यह और इसके अलावा अन्य स्थितियाँ भी शामिल हैं। प्रत्यक्ष यह है कि अभीष्ट अर्थ यह है: यदि आप उस व्यक्ति पर कुछ खर्च करते हैं जिसकी आप देखभाल कर रहे हैं, तो गवाह रखें, ताकि यदि कोई विवाद हो, तो प्रमाण प्रस्तुत किया जा सके। क्योंकि जो भी धन गवाहों के साथ अमानत के रूप में प्राप्त किया गया है, उससे मुक्ति तब तक नहीं मिलती जब तक कि उसकी वापसी पर गवाह न हों, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {तो गवाह बना लिया करो} (3)। तो, यदि (4) उसने उस व्यक्ति को बिना गवाहों के भुगतान किया जिसे वह दिया गया था, तो उसे देने में गवाहों की आवश्यकता नहीं है यदि उसकी प्राप्ति बिना गवाहों के थी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। सोलहवां: जिस प्रकार संरक्षक और प्रायोजक पर यतीम के धन की रक्षा करना और उसके लिए उसका निवेश करना अनिवार्य है, उसी प्रकार उन पर बच्चे के शरीर की रक्षा करना भी अनिवार्य है। धन की रक्षा उसके प्रबंधन (ज़ब्त) से होती है, और शरीर की रक्षा उसके अनुशासन (अदब) से होती है (5)। यह अर्थ पहले "अल-बकराह" (6) में बीत चुका है। रिवायत है कि एक व्यक्ति ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा: "मेरी देखरेख में एक यतीम है, क्या मैं उसके धन से खा सकता हूँ (7)?" आपने फ़रमाया: "हाँ, धन जमा किए बिना, और अपने धन को उसके धन से बचाए बिना।" उसने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या मैं उसे मार सकता हूँ?" आपने फ़रमाया: "जिससे तुम अपनी संतान को मारते हो" (8)। इब्न अल-अरबी ने कहा (9): और यदि यह मुसनद (समर्थित कथन) के रूप में सिद्ध नहीं होता है, तो कोई नहीं पाता है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2 / 11. (2) इब्न अबी शयबाह 6 / 380, सईद बिन मंसूर (574 - तफ़सीर), और अल-तबारी 6 / 413 द्वारा इसी तरह से उद्धृत। (3) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम

अल-कुरान 1 / 327। (4) (म) में: तो जब। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1 / 326। (6) 3 / 449। (7) हस्तलिखित प्रतियों में: "उसका धन खाना", और स्थापित पाठ (म) से है। (8) अल-तफ़सीर 1 / 148 में अब्द अल-रज़्ज़ाक द्वारा, इब्न अबी शयबाह 6 / 379, अल-तबारी 6 / 425, और अल-बयहकी 6 / 285 द्वारा हसन अल-उरानी की हदीस से उद्धृत। अल-बयहकी ने कहा: यह मुरसल (विच्छेदित) है, और इसे एक अन्य जुड़े हुए सूत्र से भी वर्णित किया गया है जो कमज़ोर है। (9) अहकाम अल-कुरान 1 / 327।

سورہ النساء: آیت ۶ ۷۷

...اس کا قول کسی دوسرے کے خلاف قبول نہیں کیا جائے گا۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اگر کوئی وکیل یہ دعویٰ کرے کہ اس نے زید کو وہ رقم ادا کر دی ہے جس کا اسے حکم دیا گیا تھا، تو اس کی دیانتداری کے باوجود، اس کا قول ثبوت کے بغیر قبول نہیں کیا جائے گا؟ اسی طرح وصی (نگران) کا معاملہ ہے۔ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ اور ابن جبیر کی رائے تھی کہ یہ گواہی طلب کرنا صرف وصی کے اپنی خوشحالی کے زمانے میں اس رقم کی واپسی پر ہے جو اس نے اپنی غربت کی حالت میں یتیم کے مال سے بطور قرض لی تھی (۱)۔ عبیدہ نے کہا: یہ آیت اس شخص پر ادائیگی کے وجوب کی دلیل ہے جس نے (مال) کھایا (۲)۔ مطلب یہ ہے کہ: پس جب تم قرض لو یا کھاؤ تو ادائیگی کے وقت گواہ بنا لو۔ صحیح بات یہ ہے کہ یہ لفظ عام ہے، اس صورت کو بھی شامل ہے اور اس کے علاوہ کو بھی۔ ظاہر یہ ہے کہ مراد یہ ہے کہ: جب تم اپنے زیرِ کفالت شخص پر کچھ خرچ کرو تو گواہ بنا لو، تاکہ اگر کوئی اختلاف پیدا ہو تو دلیل پیش کرنا ممکن ہو؛ کیونکہ جو بھی مال گواہوں کی موجودگی میں بطور امانت وصول کیا گیا ہو، اس سے براءت اس کی واپسی پر گواہ بنانے کے بغیر ممکن نہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس تم گواہ بنا لو﴾ (۳)۔ چنانچہ اگر (۴) اس نے کسی کو بغیر گواہوں کے ادائیگی کی، تو اس کی واپسی میں گواہ بنانے کی ضرورت نہیں اگر اس کی وصولی بغیر گواہوں کے ہوئی تھی۔ واللہ اعلم۔

سولہویں بات: جس طرح وصی اور کفیل پر یتیم کے مال کی حفاظت کرنا اور اس میں اضافہ کرنا لازم ہے، اسی طرح ان پر بچے کے بدن کی حفاظت کرنا بھی لازم ہے۔ مال کی حفاظت اسے سنبھال کر رکھنے (ضبط) سے ہوتی ہے اور بدن کی حفاظت اسے آداب سکھانے (ادب) سے ہوتی ہے (۵)۔ یہ مفہوم سورہ "البقرہ" (۶) میں گزر چکا ہے۔ روایت ہے کہ ایک شخص نے نبی کریم

صلی اللہ علیہ وسلم سے عرض کیا: "میری گود میں (زیرِ پرورش) ایک یتیم ہے، کیا میں اس کے مال سے کھا سکتا ہوں (۷)؟" آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ہاں، بشرطیکہ تم مال جمع کرنے والے نہ بنو، اور نہ ہی اپنے مال کو اس کے مال کے ذریعے بچانے والے ہو۔" اس نے پوچھا: "اے اللہ کے رسول، کیا میں اسے مار سکتا ہوں؟" آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اسی (حد) سے جس سے تم اپنی اولاد کو مارتے ہو" (۸)۔ ابن العربی نے کہا (۹): اور اگرچہ یہ بطورِ مسند ثابت نہیں ہے، لیکن کوئی نہیں پاتا...

(۱) المحرر الوجیز ۲ / ۱۱۔ (۲) اسے ابن ابی شیبہ ۶ / ۳۸۰، سعید بن منصور (۵۷۴ - تفسیر)، اور طبری ۶ / ۴۱۳ نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۳) دیکھئے احکام القرآن ابن العربی ۱ / ۳۲۷۔ (۴) نسخہ (م) میں: پس جب۔ (۵) احکام القرآن ابن العربی ۱ / ۳۲۶۔ (۶) ۳ / ۴۴۹۔ (۷) قلمی نسخوں میں ہے: اس کا مال کھانا، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (م) سے ہے۔ (۸) اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۱ / ۱۴۸ میں، ابن ابی شیبہ نے ۶ / ۳۷۹ میں، طبری نے ۶ / ۴۲۵ میں، اور بیہقی نے ۶ / ۲۸۵ میں حسن العرنی کی حدیث سے روایت کیا ہے، بیہقی نے کہا: یہ مرسل ہے، اور ایک اور واسطے سے موصولاً بھی مروی ہے جو کہ ضعیف ہے۔ (۹) احکام القرآن ۱ / ۳۲۷۔

[No] one [can find] a place of refuge from Him.

Seventeenth: His, the Exalted, saying: {And sufficient is Allah as a Reckoner} meaning: Allah is sufficient as a counter for your deeds and a requiter for them. In this is a threat to every denier of truth (1). And the "ba" is extra, and it is in the nominative position.

His, the Exalted, saying: {For men is a share of what the parents and close relatives leave, and for women is a share of what the parents and close relatives leave, be it little or much - an obligatory share. (7)}

In it are five issues:

First: When Allah the Exalted mentioned the matter of orphans, He followed it with the mention of inheritances. The verse was revealed regarding Aws bin Thabit Al-Ansari, who died and left a woman called Umm Kujjah, and three daughters from her. Two men - the cousins of the deceased and his executors - named Suwaid and Arfajah, stood up and took his wealth, giving nothing to his wife and daughters. In the pre-Islamic era (Jahiliyyah), they did not grant inheritance to women, nor to children even if they were male. They used to say: "None is given except him who fights on horseback, stabs with a spear, strikes with a sword, and acquires spoils." Umm Kujjah mentioned this to the Messenger of Allah (ﷺ), so he called them both, and they said: "O Messenger of Allah, her children do not ride a horse, nor do they carry a burden, nor do they inflict damage on an enemy." The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Go away until I see what Allah reveals to me regarding them." Then Allah revealed this verse as a rebuttal to them (2), an invalidation of their claim, and their disposal through their ignorance; for minor heirs should have more right to the money than adults, due to their inability to act and look after their own interests. They reversed the judgment and invalidated the wisdom, so they went astray with their desires and erred in their opinions and actions (3).

Second: Our scholars said: In this verse are three benefits: One of them: the explanation of the reason for inheritance,

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 11/2. (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 137-138, narrated via al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas; see al-Isabah 1/128 and 13/271. It was also narrated by al-Tabari 6/430 from Ikrimah. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/328.

७८ | सूरह अन-निसा: आयत ६ - ७

[कोई] उससे शरण का स्थान [नहीं पा सकता]।

सत्रहवीं: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह हिसाब लेने के लिए पर्याप्त है} यानी: अल्लाह आपके कार्यों का हिसाब रखने वाला और उनके लिए प्रतिफल देने वाला पर्याप्त है। इसमें सत्य के प्रत्येक झुठलाने वाले के लिए चेतावनी है (१)। और "बा" अतिरिक्त है, और यह कर्ता कारक के स्थान पर है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {पुरुषों के लिए उस संपत्ति में हिस्सा है जो माता-पिता और निकट संबंधी छोड़ जाएँ, और स्त्रियों के लिए भी उस संपत्ति में हिस्सा है जो माता-पिता और निकट संबंधी छोड़ जाएँ, चाहे वह कम हो या अधिक - एक निर्धारित हिस्सा। (७)}

इसमें पाँच विषय हैं:

पहला: जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अनाथों के मामले का उल्लेख किया, तो उसने इसके साथ विरासतों के उल्लेख को जोड़ा। यह आयत औस बिन साबित अल-अंसारी के बारे में अवतरित हुई, जिनकी मृत्यु हो गई और उन्होंने अपनी पत्नी उम्म कुज्जाह और उससे अपनी तीन बेटियों को छोड़ा। दो व्यक्ति - मृतक के चचेरे भाई और उसके वसीयतदार - जिन्हें सुवैद और अरफ़जह कहा जाता था, खड़े हुए और उसकी संपत्ति ले ली, और उसकी पत्नी और बेटियों को कुछ नहीं दिया। अज्ञानता के युग (जाहिलिया) में, वे महिलाओं को विरासत नहीं देते थे, और न ही बच्चों को, भले ही वे पुरुष हों। वे कहते थे: "केवल उसे दिया जाता है जो घोड़े की पीठ पर सवार होकर लड़ता है, भाले से प्रहार करता है, तलवार चलाता है और लूट का माल हासिल करता है।" उम्म कुज्जाह ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह बताया, तो उन्होंने उन दोनों को बुलाया। उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, उनके बच्चे न तो घोड़े पर सवार होते हैं, न ही बोझ उठाते हैं, और न ही दुश्मन को कोई नुकसान पहुँचाते हैं।" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "चले जाओ जब तक कि मैं न देख लूँ कि अल्लाह उनके बारे में मेरे लिए क्या नया नियम भेजता है।" फिर अल्लाह ने उन पर पलटवार करते हुए यह आयत अवतरित की (२), उनके कथन को अमान्य ठहराया और उनकी अज्ञानता को दूर किया; क्योंकि छोटे उत्तराधिकारियों को वयस्कों की तुलना में धन पर अधिक अधिकार होना चाहिए था, क्योंकि वे स्वयं कार्य करने और अपने हितों की रक्षा करने में असमर्थ होते

हैं। उन्होंने फैसले को उलट दिया और बुद्धिमानी को अमान्य कर दिया, इसलिए वे अपनी इच्छाओं के साथ गुमराह हो गए, और अपनी राय और व्यवहार में गलती की (३)।

दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: इस आयत में तीन लाभ हैं: उनमें से एक: विरासत के कारण का स्पष्टीकरण,

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ११/२। (२) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. १३७-१३८, जो अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से है; अल-इसाबा १/१२८ और १३/२७१ देखें। अल-तबरी ६/४३० ने इसे इकरीमा से भी उद्धृत किया है। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान १/३२८।

صفحہ ۷۸ | سورہ النساء: آیت ۶ - ۷

[کوئی] اس سے جائے پناہ [نہیں پا سکتا]۔

سترہویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا} یعنی: اللہ تمہارے اعمال کا حساب لینے والا اور ان کی جزا دینے والا کافی ہے۔ اس میں حق کے ہر منکر کے لیے وعید ہے (۱)۔ اور "با" زائدہ ہے، اور یہ محلِ رفع میں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا (۷)}

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: جب اللہ تعالیٰ نے یتیموں کے معاملے کا ذکر فرمایا، تو اسے وراثت کے ذکر سے جوڑ دیا۔ یہ آیت اوس بن ثابت الانصاری کے بارے میں نازل ہوئی، جو فوت ہوئے اور ایک عورت چھوڑی جسے ام کُجہ کہا جاتا تھا، اور اس سے ان کی تین بیٹیاں تھیں۔ دو شخص - جو میت کے چچا زاد بھائی اور اس کے وصی تھے - جنہیں سوید اور عرفجہ کہا جاتا تھا، کھڑے ہوئے اور اس کا مال لے لیا، اور اس کی بیوی اور بیٹیوں کو کچھ نہ دیا۔ وہ دورِ جاہلیت میں عورتوں کو وارث نہیں بناتے تھے، اور نہ ہی چھوٹے بچے کو خواہ وہ لڑکا ہی کیوں نہ ہو، اور وہ کہتے تھے: "صرف اسی کو دیا جاتا ہے جو گھوڑے کی پیٹھ پر سوار ہو کر لڑے، نیزہ مارے، تلوار چلائے اور مالِ غنیمت حاصل کرے۔" ام کُجہ نے رسول اللہ ﷺ سے اس کا ذکر کیا، تو آپ نے ان دونوں کو بلایا۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، ان کے بچے نہ گھوڑے پر سوار ہوتے ہیں، نہ بوجھ اٹھاتے ہیں اور نہ دشمن کو نقصان پہنچاتے ہیں۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "چلے جاؤ یہاں تک کہ میں دیکھ لوں

کہ اللہ ان کے بارے میں مجھ پر کیا نازل فرماتا ہے"۔ تو اللہ نے ان پر رد کرتے ہوئے یہ آیت نازل فرمائی (۲)، اور ان کے قول کو باطل قرار دیا، اور ان کی جہالت کو دور کیا؛ کیونکہ چھوٹے وارثوں کو بڑوں کی نسبت مال کا زیادہ حقدار ہونا چاہیے تھا، ان کے تصرف نہ کرنے اور اپنے مفادات کو نہ دیکھنے کی وجہ سے، لیکن انہوں نے حکم کو الٹ دیا اور حکمت کو باطل کر دیا، چنانچہ وہ اپنی خواہشات کی وجہ سے گمراہ ہو گئے، اور اپنی آراء اور تصرفات میں غلطی کر گئے (۳)۔

دوسرا: ہمارے علماء نے فرمایا: اس آیت میں تین فائدے ہیں: ان میں سے ایک: میراث کی علت کا بیان،

(۱) المحرر الوجیز ۱۱/۲۔ (۲) اسباب النزول للواحدی ص ۱۳۷ - ۱۳۸، اور یہ کلبی کے طریق سے، ابوصالح سے، ابن عباس سے مروی ہے؛ دیکھیے الاصابہ ۱۲۸/۱ اور ۲۷۱/۱۳۔ اور اسے الطبری ۴۳۰/۶ نے عکرمہ سے روایت کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳۲۸/۱۔

79 Surah An-Nisa: Verse 7

...and it is kinship. Second: the generality of kinship, however it may be, whether near or far. Third: the summarization of the prescribed share, which is detailed in the verse of inheritance. So, this verse was a precursor to the ruling, and an invalidation of that corrupt opinion until the clear explanation was provided(1).

Third: It is established that when Abu Talha gave his property, Bayruha'(2), in charity and mentioned that to the Prophet ﷺ, he said to him: "Give it to the poor among your relatives." So, he gave it to Hassan and Ubayy. Anas said: "And they were closer to him than me."

Abu Dawud(3) said: I heard from Muhammad bin Abdullah al-Ansari that he said: Abu Talha al-Ansari is Zaid bin Sahl bin al-Aswad bin Haram bin Amr bin Zaid Manat bin Adi bin Amr ibn Malik bin al-Najjar. Hassan bin Thabit bin al-Mundhir bin Haram; they meet at the third father, who is Haram. And Ubayy bin Ka'b bin Qays bin Atik(4) bin Zaid bin Mu'awiya bin Amr bin Malik ibn al-Najjar. Al-Ansari said: Between Abu Talha and Ubayy are six forefathers. He said: And Amr bin Malik brings together Hassan, Ubayy bin Ka'b, and Abu Talha. Abu Umar(5) said: In this, there is what decides regarding kinship that it was within this "Fa'dad"(6) and the like, and whatever is less than that is more worthy of being included under the name of kinship.

Fourth: His words, Exalted be He: {from whatever is small of it or much, an obligatory share} [An-Nisa: 7]. Allah, the Almighty, established a share for daughters in the inheritance, but did not clarify how much it is. So the Prophet ﷺ sent to Suwayd and Arfajah [saying]: "Do not distribute anything from the wealth of Aws - for Allah has assigned a share for his daughters, and He has not clarified how much it is - until I see what our Lord reveals." Then was revealed: {Allah instructs you concerning your children...} until His words, Exalted be He: {...the great success}.

(1) Previous source. (2) In (M): "a well of water", which is an error. Discussion on it and the account of Abu Talha preceded in 5/199. (3) In his Sunan, following Hadith (1689), and the discussion is in Sahih al-Bukhari before Hadith (2753), and al-Tamheed 1/217. (4) In (M) and Sahih al-Bukhari: Ubayd. (5) Al-Tamheed 1/217. (6) With the 'Dal' having both fathah and dammah, meaning: close ancestors to the great-grandfather. Al-Qamus (Qa'ada).

७९ सूरा अन-निसा: आयत ७

...और वह रिश्तेदारी है। दूसरा: रिश्तेदारी की व्यापकता, चाहे वह कैसी भी हो, निकट या दूर। तीसरा: निर्धारित हिस्से का संक्षेप, जिसका विवरण विरासत की आयत में दिया गया है। अतः यह आयत हुक्म के लिए एक प्रस्तावना थी, और उस भ्रष्ट राय का खंडन थी जब तक कि स्पष्ट विवरण प्राप्त नहीं हो गया (१)।

तीसरा: यह सिद्ध है कि जब अबू तल्हा ने अपनी संपत्ति बैरुहा (२) दान कर दी और नबी ﷺ से इसका उल्लेख किया, तो उन्होंने उनसे कहा: "इसे अपने रिश्तेदारों के गरीबों में दे दो।" तो उन्होंने इसे हसन और उबैय को दे दिया। अनस ने कहा: "और वे मुझसे अधिक उनके निकट थे।"

अबू दाऊद (३) ने कहा: मुझे मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अल-अंसारी से पता चला है कि उन्होंने कहा: अबू तल्हा अल-अंसारी ज़ैद बिन सहल बिन अल-असवद बिन हराम बिन अम्र बिन ज़ैद मनात बिन अदी बिन अम्र इब्न मलिक बिन अल-नज्जार हैं। और हसन बिन साबित बिन अल-मुन्ज़िर बिन हराम; वे तीसरे पिता पर मिलते हैं, जो हराम है। और उबैय बिन काब बिन क़ैस बिन अतीक (४) बिन ज़ैद बिन मुआविया बिन अम्र बिन मलिक इब्न अल-नज्जार। अल-अंसारी ने कहा: अबू तल्हा और उबैय के बीच छह पूर्वज हैं। उन्होंने कहा: और अम्र बिन मलिक, हसन, उबैय बिन काब और अबू तल्हा को एक साथ लाता है। अबू उमर (५) ने कहा: इसमें वह है जो रिश्तेदारी के बारे में फैसला करता है कि यह इस "फा'दाद" (६) और इसके जैसे दायरे में थी, और जो कुछ इससे कम है वह रिश्तेदारी के नाम के तहत आने का अधिक पात्र है।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {चाहे उसमें से थोड़ा हो या बहुत, एक निर्धारित हिस्सा} [निसा: ७]। अल्लाह तआला ने विरासत में बेटियों के लिए एक हिस्सा तय किया, लेकिन यह स्पष्ट नहीं किया कि वह कितना है। तो नबी ﷺ ने सुवैद और अरफ़जा के पास संदेश भेजा कि: "औस की संपत्ति में से कुछ भी मत बाँटो - क्योंकि अल्लाह ने उसकी बेटियों के लिए एक हिस्सा रखा है, और उसने यह स्पष्ट नहीं किया कि वह कितना है - जब तक कि मैं न देख लूँ कि हमारा रब क्या नाज़िल करता है।" फिर नाज़िल हुई: {अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतानों के बारे में वसीयत करता है...} अल्लाह तआला के इस कथन तक: {...महान सफलता}।

(१) पूर्व स्रोत। (२) (म) में: "पानी का कुआँ", जो एक गलती है। इस पर चर्चा और अबू तल्हा का वृत्तांत १९९/५ में पहले आ चुका है। (३) उनकी सुनन में हदीस (१६८९) के बाद, और चर्चा सहीह अल-

बुखारी में हदीस (२७५३) से पहले, और अल-तम्हीद २१७/१ में है। (४) (म) और सहीह अल-बुखारी में: उबैद। (५) अल-तम्हीद २१७/१। (६) 'दाल' पर फ़त्हा और दम्मा के साथ, अर्थात: परदादा के निकटतम पूर्वज। अल-क़ामूस (क़अद)।

۷۹ سورہ النساء: آیت ۷

...اور وہ قرابت (رشتہ داری) ہے۔ دوسرا: قرابت کی عمومیت، خواہ وہ قریب ہو یا دور۔ تیسرا: مقررہ حصے کا اجمال، اور اس کی تفصیل وراثت کی آیت میں بیان کی گئی ہے۔ پس یہ آیت حکم کے لیے تمہید تھی، اور اس فاسد رائے کا ابطال تھی یہاں تک کہ واضح بیان آ گیا(۱)۔

تیسرا: یہ ثابت ہے کہ جب ابو طلحہ نے اپنا مال 'بَیرَحاء'(۲) صدقہ کر دیا اور نبی ﷺ سے اس کا ذکر کیا، تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اسے اپنے غریب رشتہ داروں میں تقسیم کر دو"۔ چنانچہ انہوں نے اسے حسان اور ابی کو دے دیا۔ انس نے کہا: "اور وہ دونوں مجھ سے زیادہ ان کے قریب تھے"۔

ابو داؤد(۳) نے کہا: مجھے محمد بن عبداللہ الانصاری سے یہ خبر پہنچی ہے کہ انہوں نے کہا: ابو طلحہ الانصاری زید بن سہل بن الاسود بن حرام بن عمرو بن زید مناۃ بن عدی بن عمرو بن مالک بن النجار ہیں۔ اور حسان بن ثابت بن المنذر بن حرام؛ یہ دونوں تیسرے باپ پر جا کر ملتے ہیں جو کہ 'حرام' ہیں۔ اور ابی بن کعب بن قیس بن عتیک(۴) بن زید بن معاویہ بن عمرو بن مالک بن النجار۔ انصاری نے کہا: ابو طلحہ اور ابی کے درمیان چھ آباؤ اجداد ہیں۔ انہوں نے کہا: اور عمرو بن مالک حسان، ابی بن کعب اور ابو طلحہ کو جمع کرتا ہے۔ ابو عمر(۵) نے کہا: اس میں وہ بات ہے جو قرابت کا فیصلہ کرتی ہے کہ وہ اس 'فَعْدَد'(۶) اور اس جیسی حد تک تھی، اور جو اس سے کم ہو وہ قرابت کے نام کے زیادہ لائق ہے۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا﴾ اللہ تعالیٰ نے وراثت میں بیٹیوں کا حصہ ثابت کیا، لیکن یہ بیان نہیں فرمایا کہ وہ کتنا ہے، تو نبی ﷺ نے سوید اور عرفجہ کی طرف

پیغام بھیجا کہ "اوس کے مال میں سے کچھ بھی تقسیم نہ کرنا - کیونکہ اللہ نے اس کی بیٹیوں کے لیے حصہ مقرر کیا ہے، اور یہ بیان نہیں فرمایا کہ وہ کتنا ہے - یہاں تک کہ میں دیکھ لوں کہ ہمارا رب کیا نازل فرماتا ہے"۔ پھر نازل ہوئی: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ﴾ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد تک: ﴿الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾۔

(١) المصدر السابق۔ (٢) (م) میں: "पानी का कुआँ" (پانی کا کنواں)، اور یہ غلطی ہے، اس پر گفتگو اور ابو طلحہ کی خبر ١٩٩/٥ میں گزر چکی ہے۔ (٣) اپنی سنن میں حدیث (١٦٨٩) کے بعد، اور گفتگو صحیح بخاری میں حدیث (٢٧٥٣) سے پہلے، اور التمہید ٢١٧/١ میں ہے۔ (٤) (م) اور صحیح بخاری میں: عبید۔ (٥) التمہید ٢١٧/١۔ (٦) دال کے فتحہ اور ضمہ کے ساتھ، یعنی: بڑے دادا کے قریبی آباؤ اجداد۔ القاموس (قعد)۔

Surah An-Nisa: Verse 7 80

[An-Nisa: 11-13]. So he sent to them: "Give the mother of Kuhjah an eighth of what Aws left, and to his daughters two-thirds, and the rest of the wealth is for you both" (1).

Fifth: Our scholars used this verse as evidence in dividing inheritance according to the prescribed shares if it involves a change in its state, such as a bathhouse, a house, an olive press (2), and a house whose benefits are negated by the acknowledgement of the shareholders in it (3). Malik said: It is divided even if there is nothing in one of their shares that can be benefited from, due to the Almighty's saying: {whether it be little or much, a prescribed share}. This is the saying of Ibn Kinanah, and Ash-Shafi'i said the same, and similarly the saying of Abu Hanifa; Abu Hanifa said regarding a small house between two people, where one of them requested division and his companion refused: It is divided for him.

Ibn Abi Layla said: If among them there is one who does not benefit from what is divided for him, then it is not divided. Every division that causes harm to one of them (4) and not the other, it is not divided, which is the saying of Abu Thawr; Ibn al-Mundhir (5) said: It is the more correct of the two opinions. Ibn al-Qasim narrated it from Malik according to what Ibn al-Arabi mentioned (6); Ibn al-Qasim said: And I see that everything that cannot be divided (7) of houses, dwellings, and bathhouses, and in its division there is harm, and it cannot be benefited from if divided, that it should be sold (8) and there is no right of pre-emption (shufa') in it. WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Cited by al-Baghawi 1/397, and transmitted by al-Hafiz in al-Ujab 2/834 from al-Tha'labi, see al-Isabah 13/271. (2) In (Kh), (Z), and (Zha): 'wad', in (D): 'wabidha', and in the printed version of Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi (and the text is from it) 1/328: 'wad'u', and in a manuscript of it: 'wad', and what is established is from (M). (3) In Ahkam al-Quran: And the house whose benefits are negated by presenting the smallest share of it. (4) In (D), (Z), and (M): 'one of them', and what is established is from (Kh) and (Zha) which matches what is in al-Ishraf 2/431; and the text is from it. (5) Al-Ishraf 2/432. (6) Ahkam al-Quran 1/328. However, Ibn al-Qasim narrated from Malik in al-Mudawwanah 5/522 where he was asked: Have you considered the house if the share of one of them when divided cannot be benefited from, is it divided according to Malik's opinion? He said: Malik said: It is divided; because Allah Blessed and Exalted says: {whether it be little or much, a prescribed share}. (7) In (Z), (Kh), and (M): it is divided. (8) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/323, see al-Mudawwanah 5/523.

सूरा अन-निसा: आयत 7 80

[अन-निसा: 11-13]। अतः उन्होंने उन्हें भेजा: "कुहजा की माँ को औस द्वारा छोड़ी गई संपत्ति का आठवां हिस्सा दो, और उसकी बेटियों को दो-तिहाई, और बाकी धन तुम दोनों के लिए है" (1)।

पाँचवाँ: हमारे विद्वानों ने इस आयत का उपयोग विरासत को निर्धारित हिस्सों के अनुसार विभाजित करने के प्रमाण के रूप में किया है यदि इसमें उसकी स्थिति में परिवर्तन शामिल है, जैसे कि स्नानघर (हम्माम), एक घर, और जैतून का खलिहान (2), और वह घर जिसके लाभ उसमें हिस्सेदारों की स्वीकृति से समाप्त हो जाते हैं (3)। मलिक ने कहा: इसे विभाजित किया जाएगा भले ही उनके हिस्सों में से किसी एक में कुछ ऐसा न हो जिससे लाभ उठाया जा सके, सर्वशक्तिमान के वचन के कारण: {चाहे वह कम हो या अधिक, एक निर्धारित हिस्सा}। यह इब्न किनाना का कथन है, और अल-शफी ने भी यही कहा है, और इसी तरह अबू हनीफ़ा का कथन है; अबू हनीफ़ा ने दो लोगों के बीच एक छोटे घर के बारे में कहा, जहाँ उनमें से एक ने विभाजन का अनुरोध किया और उसके साथी ने मना कर दिया: तो वह उसके लिए विभाजित कर दिया गया।

इब्न अबी लैला ने कहा: यदि उनमें कोई ऐसा है जो उसे दिए गए विभाजित हिस्से से लाभ नहीं उठा सकता, तो उसे विभाजित नहीं किया जाएगा। प्रत्येक विभाजन जो उनमें से किसी एक को नुकसान पहुँचाता है (4) और दूसरे को नहीं, तो उसे विभाजित नहीं किया जाता है, जो अबू थौर का कथन है; इब्न अल-मुंधीर (5) ने कहा: यह दो मतों में से अधिक सही है। इब्न अल-कासिम ने इसे मलिक से सुनाया जैसा कि इब्न अल-अरबी (6) ने उल्लेख किया है; इब्न अल-कासिम ने कहा: और मैं देखता हूँ कि हर वह चीज़ जिसे घरों, आवासों और हम्मामों में से विभाजित नहीं किया जा सकता (7), और उसके विभाजन में नुकसान है, और विभाजित होने पर उससे लाभ नहीं उठाया जा सकता, तो उसे बेच दिया जाना चाहिए (8) और उसमें शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) का कोई अधिकार नहीं है।
WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) इसे अल-बगवी 1/397 द्वारा उद्धृत किया गया है, और अल-हाफ़िज़ द्वारा अल-उजब 2/834 में अल-थलाबी से उद्धृत किया गया है, अल-इसाबा 13/271 देखें। (2) (ख), (ज़), और (ज़): 'वद', (द) में: 'वबिज़ा', और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान के मुद्रित संस्करण में (और पाठ उसी से है) 1/328: 'वदऊ', और इसकी एक प्रति में: 'वद', और जो स्थापित है वह (म) से है। (3) अहकाम अल-कुरान में: और वह घर जिसके लाभ उसके सबसे छोटे हिस्से को अलग करने से समाप्त हो जाते

हैं। (4) (द), (ज़), और (म) में: 'उनमें से एक', और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है जो अल-इशराफ़ 2/431 में है उसके अनुरूप है; और पाठ उसी से है। (5) अल-इशराफ़ 2/432। (6) अहकाम अल-कुरान 1/328। हालांकि, इब्न अल-कासिम ने अल-मुदव्वना 5/522 में मलिक से वर्णन किया है और उनसे पूछा गया था: क्या आपने उस घर के बारे में सोचा है यदि विभाजित होने पर उनमें से एक का हिस्सा लाभ उठाने योग्य न हो, तो क्या इसे मलिक के अनुसार विभाजित किया जाएगा? उन्होंने कहा: मलिक ने कहा: इसे विभाजित किया जाएगा; क्योंकि अल्लाह तबरक व ताला कहता है: {चाहे वह कम हो या अधिक, एक निर्धारित हिस्सा}। (7) (ज़), (ख), और (म) में: विभाजित किया जाता है। (8) मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा 4/323, अल-मुदव्वना 5/523 देखें।

سورة النساء: آیت ۷ ۸۰

[النساء: ۱۱-۱۳]. پس اس نے ان دونوں کو پیغام بھیجا: «کہ اُمِ کُجہ کو اس مال میں سے آٹھواں حصہ دے دو جو اوس نے چھوڑا ہے، اور اس کی بیٹیوں کو دو تہائی، اور باقی مال تم دونوں کے لیے ہے» (۱)۔

پانچویں بات: ہمارے علماء نے اس آیت سے ترکے کی تقسیم پر استدلال کیا ہے جب اس میں اس کی حالت سے تبدیلی ہو، جیسے حمام، گھر، اور زیتون کا کھلیان (۲)، اور وہ گھر جس کے فوائد اس میں حصہ داروں کے اقرار سے ختم ہو جائیں (۳)۔ امام مالک نے فرمایا: اسے تقسیم کیا جائے گا اگرچہ ان میں سے کسی کے حصے میں ایسی چیز نہ آئے جس سے نفع حاصل کیا جا سکے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا﴾ {خواہ وہ تھوڑا ہو یا زیادہ، ایک مقررہ حصہ}۔ یہ ابن کنانہ کا قول ہے، اور یہی امام شافعی نے کہا ہے، اور اسی طرح کا قول امام ابوحنیفہ کا ہے؛ امام ابوحنیفہ نے دو آدمیوں کے درمیان ایک چھوٹے گھر کے بارے میں فرمایا، جس میں سے ایک نے تقسیم کا مطالبہ کیا اور اس کے ساتھی نے انکار کر دیا: تو وہ اس کے لیے تقسیم کر دیا گیا۔

ابن ابی لیلیٰ نے کہا: اگر ان میں کوئی ایسا ہو جسے تقسیم شدہ حصے سے نفع نہ پہنچے تو اسے تقسیم نہیں کیا جائے گا۔ اور ہر وہ تقسیم جس میں کسی ایک کو نقصان ہو (٤) اور دوسرے کو نہ ہو، تو اسے تقسیم نہیں کیا جائے گا، اور یہی ابو ثور کا قول ہے؛ ابن المنذر (٥) نے کہا: یہ دو اقوال میں سے زیادہ صحیح ہے۔ اور ابن القاسم نے امام مالک سے اسے روایت کیا ہے جیسا کہ ابن العربی (٦) نے ذکر کیا ہے؛ ابن القاسم نے کہا: اور میری رائے یہ ہے کہ ہر وہ چیز جو تقسیم نہیں ہو سکتی (٧) گھروں، مکانوں اور حماموں میں سے، اور اس کی تقسیم میں نقصان ہو، اور تقسیم

ہونے کی صورت میں اس سے نفع نہ اٹھایا جا سکے، تو اسے بیچ دیا جائے (٨) اور اس میں کوئی حقِ شفعہ نہیں ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(١) اسے البغوی ١/٣٩٧ نے روایت کیا ہے، اور الحافظ نے العجاب ٢/٨٣٤ میں الثعلبی سے نقل کیا ہے، دیکھیے الاصابہ ١٣/٢٧١۔ (٢) (خ) اور (ز) اور (ظ) میں: 'وبد'، اور (د) میں: 'وبذا'، اور ابن العربی کی احکام القرآن کے مطبوعہ نسخے میں (اور عبارت اسی سے ہے) ١/٣٢٨: 'وبدء'، اور اس کے ایک نسخے میں: 'وبد'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٣) احکام القرآن میں ہے: اور وہ گھر جس کے فوائد اس کے سب سے کم حصوں کو ظاہر کرنے سے باطل ہو جائیں۔ (٤) (د) اور (ز) اور (م) میں: 'أحدهما' (ان دونوں میں سے ایک)، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو کہ الاشراف ٢/٤٣١ میں موجود عبارت کے موافق ہے؛ اور عبارت اسی سے ہے۔ (٥) الاشراف ٢/٤٣٢۔ (٦) احکام القرآن ١/٣٢٨۔ لیکن ابن القاسم نے المدونہ ٥/٥٢٢ میں امام مالک سے روایت کیا ہے اور ان سے سوال کیا گیا: آپ کا کیا خیال ہے اس گھر کے بارے میں کہ جب اسے تقسیم کیا جائے تو ان میں سے ایک کا حصہ ایسا ہو کہ وہ اس سے نفع نہ اٹھا سکے، کیا امام مالک کے قول کے مطابق اسے تقسیم کیا جائے گا؟ انہوں نے کہا: مالک نے فرمایا: اسے تقسیم کیا جائے گا؛ کیونکہ اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا﴾۔ (٧) (ز) اور (خ) اور (م) میں: تقسیم کیا جائے۔ (٨) مختصر اختلاف العلماء ٤/٣٢٣، دیکھیے المدونہ ٥/٥٢٣۔

Surat An-Nisa: Verse 7 81

Because of his (the Prophet's) peace and blessings be upon him saying: "Pre-emption (Ash-Shuf'a) is in everything that has not been divided(1), but once the boundaries are set, there is no pre-emption"(2). So he, peace and blessings be upon him, made pre-emption applicable in everything where boundaries can be established, and he linked pre-emption to what hasn't been divided among things where boundaries could be set. This is the evidence from the Hadith.

I say: Among the arguments for this view is what Ad-Daraqutni narrated from the Hadith of Ibn Jurayj: Siddiq ibn Musa informed me, from Muhammad ibn Abi Bakr, from his father, that the Prophet ﷺ said: "There is no 'Ta'diya' (harmful division) among the heirs except what can withstand division"(3). Abu Ubaid(4) said: This refers to a man dying and leaving something which, if divided among his heirs, would cause harm to all or some of them. He says: Therefore, it should not be divided; such as a jewel, a public bath, or a tailored garment (Taylasan), and the like. 'At-Ta'diya' means separation; it is said: "I divided (addaytu) the thing" when you separated it. From this is the Almighty's saying: {Those who have made the Qur'an into fragments} [Al-Hijr: 91]. And He, the Almighty, said: {without being harmful} [An-Nisa: 12], thus negating harm. Similarly, he, peace and blessings be upon him, said: "There should be neither harming nor reciprocating harm"(5).

(1) In (m): what is not. (2) Narrated by Ibn Hibban (5185) from the Hadith of Abu Hurairah. Narrated by Ahmad (14157) and Al-Bukhari (2214) from Jabir who said: The Prophet ﷺ decreed pre-emption in every property that has not been divided, but once the boundaries are set and the paths are laid out, there is no pre-emption. See other supporting narrations in the footnote of Al-Musnad. (3) Sunan Ad-Daraqutni (4516). Also narrated by Al-Askari in Tashifat al-Muhaddithin 1/334, saying: 'La ta'diya', with the letter 'Dad' and the 'Ta' with a fatha, and the 'Ha' at the end is the 'Ta' of femininity, like saying: 'taswiya' (equalization) and 'tabriya' (exoneration)... Abu Hatim said as in 'Al-Ilal' by Ibn Abi Hatim 1/392: This is Muhammad ibn Abi Bakr ibn Amr ibn Hazm, and his father was not a Companion. Ibn Abi Hatim said: A group who compiled the Musnad of Abu Bakr made a mistake, thinking this was Muhammad ibn Abi Bakr as-Siddiq, so they included him in it. See 'Ilal' of Ad-Daraqutni 1/290. (4) Gharib al-Hadith 2/7. (5) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2/745 from Amr ibn Yahya al-Mazini from his father as a 'mursal' (disconnected) report. Also narrated by Abu Dawud in Al-Marasil (407) from Wasi' ibn Hibban. It was narrated as a 'marfu' (elevated) report by Ahmad (2865) and Ibn Majah (2341) from the Hadith of Ibn

Abbas, and by Ahmad also (22778), and Ibn Majah (2341) also from the Hadith of Ubada ibn as-Samit. Ad-Daraqutni (3079) and (4541), and Al-Hakim 2/57 from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri. Ad-Daraqutni also (4542) from the Hadith of Abu Hurairah with the wording: "No harm and no necessity", and (4539) from the Hadith of Aisha, and At-Tabarani in Al-Kabir (1387) from the Hadith of Tha'laba ibn Abi Malik. Ibn al-Mundhir said in Al-Ishraf 2/422: The Hadith is not authentic, rather it is 'mursal'. Ibn Abd al-Barr said =

सूरह अन-निसा: आयत ७ ८१

उनके(नबी) के सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस कथन के कारण: "शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) हर उस चीज़ में है जिसे बांटा नहीं गया है(१), लेकिन जब सीमाएँ तय कर दी जाएँ तो कोई शुफ़ा नहीं है"(२)। इसलिए उन्होंने, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, शुफ़ा को हर उस चीज़ में लागू किया जहाँ सीमाएँ निर्धारित की जा सकती हैं, और उन्होंने शुफ़ा को उन चीज़ों से जोड़ा जिन्हें अभी तक विभाजित नहीं किया गया है लेकिन जिनमें सीमाएँ निर्धारित की जा सकती हैं। यह हदीस का प्रमाण है।

मैंने कहा: इस मत के पक्ष में एक तर्क वह है जिसे अद-दारकुतनी ने इब्न जुरैज की हदीस से उद्धृत किया है: मुझे सिद्दीक बिन मूसा ने बताया, मुहम्मद बिन अबी बक्र से, उन्होंने अपने पिता से, कि नबी ﷺ ने फरमाया: "वारिसों के बीच कोई 'त'दिया' (हानिकारक विभाजन) नहीं है, सिवाय उस चीज़ के जो विभाजन को सहन कर सके"(३)। अबू उबैद(४) ने कहा: इसका अर्थ यह है कि एक व्यक्ति मर जाता है और कुछ ऐसी चीज़ छोड़ जाता है जिसे यदि उसके वारिसों के बीच विभाजित किया जाए, तो उन सभी या उनमें से कुछ को नुकसान होगा। वह कहते हैं: इसलिए, इसे विभाजित नहीं किया जाना चाहिए; जैसे कि कोई रत्न, सार्वजनिक स्नानगृह, या सिले हुए कपड़े (तयलसान), और इसी तरह की अन्य चीज़ें। 'अत-त'दिया' का अर्थ है अलग करना; कहा जाता है: "मैंने चीज़ को विभाजित (अद्दयतु) किया" जब आपने उसे अलग कर दिया। इसी से सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {जिन्होंने कुरआन के टुकड़े-टुकड़े कर दिए} [अल-हिज्र: ९१]। और सर्वशक्तिमान ने फरमाया: {नुकसान पहुँचाए बिना} [अन-निसा: १२], इस प्रकार नुकसान का निषेध किया। इसी तरह, उन्होंने, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, फरमाया: "न किसी को नुकसान पहुँचाओ और न बदले में नुकसान दो"(५)।

(१) (म) में: जो नहीं है। (२) इसे इब्न हिब्बान (५१८५) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। अहमद (१४१५७) और अल-बुखारी (२२१४) ने जाबिर से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: नबी ﷺ ने हर उस संपत्ति में शुफ़ा का फैसला सुनाया जिसे विभाजित नहीं किया गया है, लेकिन जब सीमाएँ तय हो जाएँ और रास्ते बना दिए जाएँ तो कोई शुफ़ा नहीं है। इसके अन्य समर्थक विवरण अल-मुसनद के फुटनोट में देखें। (३) सुनन अद-दारकुतनी (४५१६)। इसे अल-अस्करी ने तश्हीफ़ात अल-मुहद्दसीन १/३३४ में भी उद्धृत किया है और कहा: 'ला त'दिया', 'दाद' अक्षर के साथ और 'ता' पर फतह के साथ, और अंत में 'हा' स्त्रीत्व का 'ता' है, जैसे आपका कहना: 'तस्विया' और 'तबरिया'... अबू हातिम ने कहा जैसा कि इब्न अबी हातिम की 'अल-इलाल' १/३९२ में है: ये मुहम्मद बिन अबी बक्र बिन अम्र

बिन हज़म हैं, और उनके पिता सहाबी नहीं थे। इब्न अबी हातिम ने कहा: अबू बक्र की मुसनद संकलित करने वाले एक समूह ने गलती की, यह सोचकर कि ये मुहम्मद बिन अबी बक्र अस-सिद्दीक हैं, इसलिए उन्होंने उन्हें इसमें शामिल कर लिया। अद-दारकुतनी की 'इलाल' १/२९० देखें। (४) गरीब अल-हदीस २/७। (५) इसे मालिक ने अल-मुवत्ता २/७४५ में अम्र बिन यह्या अल-माज़िनी से उनके पिता के माध्यम से 'मुर्सल' (टूटी हुई कड़ी) के रूप में उद्धृत किया है। इसे अबू दाऊद ने अल-मरासील (४०७) में वासि' बिन हिब्बान से भी उद्धृत किया है। अहमद (२८६५) और इब्न माजाह (२३४१) द्वारा इब्न अब्बास की हदीस से इसे 'मरफू (ऊपर तक पहुँचा हुआ) के रूप में वर्णित किया गया है, और अहमद द्वारा भी (२२७७८), और इब्न माजाह (२३४१) द्वारा उबादा बिन अस-सामित की हदीस से भी। अद-दारकुतनी (३०७९) और (४५४१), और अल-हाकिम २/५७ अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से। अद-दारकुतनी ने (४५४२) अबू हुरैरा की हदीस से इन शब्दों के साथ भी उद्धृत किया है: "न नुकसान और न ज़रूरत", और (४५३९) आयशा की हदीस से, और अत-तबरानी ने अल-कबीर (१३८७) में सालबा बिन अबी मालिक की हदीस से। इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-इशराफ़ २/४२२ में कहा: हदीस सही नहीं है, बल्कि यह 'मुर्सल' है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा =

سورہ النساء: آیت ۷ ۸۱

ان کے (نبی) صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کی وجہ سے: «شفعہ ہر اس چیز میں ہے جسے تقسیم نہ کیا گیا ہو(۱)، پس جب حدود واقع ہو جائیں تو کوئی شفعہ نہیں ہے»(۲)۔ چنانچہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے شفعہ کو ہر اس چیز میں قرار دیا جس میں حدود واقع کی جا سکتی ہوں، اور شفعہ کو ان چیزوں سے منسوب کیا جو ابھی تقسیم نہیں ہوئی ہیں ان میں سے جن میں حدود کا واقع ہونا ممکن ہے۔ یہ حدیث کی دلیل ہے۔

میں نے کہا: اس قول کی حجت میں سے وہ ہے جسے دارقطنی نے ابن جریج کی حدیث سے روایت کیا ہے: مجھے صدیق بن موسیٰ نے خبر دی، محمد بن ابی بکر سے، انہوں نے انہوں والد سے، کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «ورثاء کے درمیان کوئی 'تعضیہ' (نقصان دہ تقسیم) نہیں ہے سوائے اس کے جو تقسیم کا متحمل ہو سکے»(۳)۔ ابو عبید(۴) نے کہا: اس سے مراد یہ ہے کہ ایک شخص مر جائے اور ایسی کوئی چیز چھوڑ جائے کہ اگر وہ اس کے ورثاء کے درمیان تقسیم کی جائے تو اس سے ان سب کو یا ان میں سے بعض کو نقصان پہنچے۔ وہ کہتے ہیں: پس اسے تقسیم نہیں کیا جائے گا؛ جیسے ہیرا، غسل خانہ، اور چادر (طیلسان)، اور اسی طرح کی چیزیں۔ 'التعضیہ' کے معنی تفریق (علیحدہ کرنا) کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: "میں نے چیز کو تقسیم (عضّیتُ) کیا" جب آپ نے اسے الگ الگ کر دیا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿جنہوں نے قرآن کے ٹکڑے ٹکڑے کر دیے﴾ [الحجر: ۹۱]۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بغیر نقصان پہنچائے﴾ [النساء: ۱۲]، پس نقصان کی نفی کی۔ اسی طرح آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «نہ کسی کو نقصان پہنچاؤ اور نہ ہی بدلے میں نقصان دو»(۵)۔

(١) (م) میں: جو نہیں۔ (٢) اسے ابن حبان (٥١٨٥) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٤١٥٧) اور بخاری (٢٢١٤) نے جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے ہر اس مال میں شفعہ کا فیصلہ دیا جو تقسیم نہیں ہوا، پھر جب حدود واقع ہو جائیں اور راستے بدل دیے جائیں تو کوئی شفعہ نہیں ہے۔ اس کے بقیہ شواہد مسند کے حاشیہ میں دیکھیں۔ (٣) سنن دارقطنی (٤٥١٦)، اور اسے عسکری نے بھی تصحیفات المحدثین ١/ ٣٣٤ میں روایت کیا ہے اور کہا: 'لا تعضیہ'، ضاد معجمہ اور تا مفتوحہ کے ساتھ، اور اس کے آخر میں جو ہا ہے وہ تائے تانیث ہے، جیسے آپ کا کہنا: تسویہ اور تبریہ... ابو حاتم نے کہا جیسا کہ العلل لابن ابی حاتم ١/ ٣٩٢ میں ہے: یہ محمد بن ابی بکر بن عمرو بن حزم ہیں، اور ان کے والد صحابی نہیں تھے۔ ابن ابی حاتم نے کہا: ابو بکر کی مسند مرتب کرنے والی ایک جماعت نے غلطی کی، اور یہ گمان کیا کہ یہ محمد بن ابی بکر صدیق ہیں تو انہوں نے انہیں اس میں داخل کر دیا۔ دارقطنی کی علل ١/ ٢٩٠ دیکھیں۔ (٤) غریب الحدیث ٢/ ٧۔ (٥) اسے مالک نے موطا ٢/ ٧٤٥ میں عمرو بن یحییٰ المازنی سے ان کے والد کے واسطے سے بطور مرسل روایت کیا ہے، اور اسے ابو داؤد نے مراسیل (٤٠٧) میں واسع بن حبان سے بھی روایت کیا ہے، اور مرفوعاً روایت کیا گیا ہے اسے احمد (٢٨٦٥) اور ابن ماجہ (٢٣٤١) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور احمد نے بھی (٢٢٧٧٨)، اور ابن ماجہ (٢٣٤١) نے بھی عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور دارقطنی (٣٠٧٩) اور (٤٥٤١)، اور حاکم ٢/ ٥٧ نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ دارقطنی نے (٤٥٤٢) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: لا ضرر ولا ضرورۃ (نہ نقصان اور نہ ضرورت)، اور (٤٥٣٩) میں عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے، اور طبرانی نے الکبیر (١٣٨٧) میں ثعلبہ بن ابی مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ ابن منذر نے الاشراف ٢/ ٤٢٢ میں کہا: حدیث صحیح نہیں ہے، بلکہ یہ مرسل ہے۔ اور ابن عبد البر نے کہا =

Surah An-Nisa: Verses 7 - 8 82

Moreover, the verse does not address the actual division of the estate, but rather stipulates the necessity of a share and portion [of the inheritance] for both young and old, whether small or large, in refutation of the practices of the pre-Islamic era (Jahiliyyah). It says: {For men is a share} and {for women is a share}, and this is very apparent.

As for specifying that share, it is derived from another piece of evidence. This is by the heir saying: "A share has become obligatory for me by the word of Allah, the Almighty and Majestic, so enable me to take it." His partner responds: "As for enabling you to have exclusive possession, that is not possible because it would lead to harm between you and me by ruining the wealth, changing its state, and decreasing its value." Thus, a preference is established. It appears most likely that the division is waived in cases where it would destroy the benefit and diminish the wealth(1), along with the evidence we mentioned. And Allah is the Granter of success.

Al-Farra said: ﴿A fixed share﴾ is like saying: a mandatory portion and a necessary right. It is a noun with the meaning of an infinitive, which is why it is in the accusative case(2). Al-Zajjaj: It is in the accusative as a 'hal' (circumstantial state), meaning: these people have shares in the state of allotment(3). Al-Akhfash: Meaning: Allah has made that a share for them(4). 'Al-Mafrud' (fixed/prescribed) means: the predetermined mandatory amount.

The Almighty's saying: ﴿And when [other] relatives and orphans and the needy are present at the [time of] division, then provide for them [something] out of it and speak to them words of appropriate kindness 8﴾.

It contains four issues:

= As in 'Jami' al-Ulum wal-Hikam' 2/208: There is no disagreement from Malik regarding the 'irsal' (omitted chain) of this hadith, and it is not supported by a sahih (authentic) chain. We say: Al-Nawawi graded it as 'hasan' (good) in his 'Forty Nawawi', saying: "It has paths that strengthen each other." Ibn Rajab said in 'Jami' al-Ulum wal-Hikam' 2/210: "It is as he said... and Imam Ahmad used this hadith as evidence... Abu Amr ibn al-Salah said: This hadith was documented by al-Daraqutni from several perspectives, and their sum total strengthens and improves the hadith. The majority of the scholars of knowledge have accepted it and used it as evidence. Abu Dawud's statement that it is one of the hadiths upon which jurisprudence revolves suggests

that it is not weak." (1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/328, and what was previously between brackets is from it. (2) Similarly in 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Farra 1/257. (3) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 2/15, Ibn al-Anbari said in 'al-Bayan' 1/244: "It is the strongest statement made about it." (4) 'al-Wasit' 2/15, see 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Akhfash 1/422, 434.

सूरह अन-निसा: आयत 7 - 8 82

इसके अलावा, आयत विभाजन की प्रक्रिया को संबोधित नहीं करती है, बल्कि जाहिलियत (अज्ञानता के युग) के रीति-रिवाजों के खंडन में, छोटे और बड़े दोनों के लिए, चाहे वह कम हो या अधिक, विरासत में हिस्से और अंश की अनिवार्यता को निर्धारित करती है। इसमें कहा गया है: {पुरुषों के लिए एक हिस्सा है} और {महिलाओं के लिए एक हिस्सा है}, और यह बहुत स्पष्ट है।

जहाँ तक उस हिस्से को स्पष्ट करने की बात है, तो यह दूसरे प्रमाण से लिया जाता है। वह इस प्रकार है कि वारिस कहता है: "अल्लाह सर्वशक्तिमान के वचन के अनुसार मेरा एक हिस्सा अनिवार्य हो गया है, अतः मुझे इसे प्राप्त करने के योग्य बनाओ।" उसका साथी उसे उत्तर देता है: "जहाँ तक तुम्हें विशेष अधिकार देने की बात है, तो यह संभव नहीं है क्योंकि इससे संपत्ति के नष्ट होने, उसकी स्थिति बदलने और मूल्य कम होने से मेरे और तुम्हारे बीच नुकसान होगा।" इस प्रकार, वरीयता स्थापित होती है। यह सबसे स्पष्ट प्रतीत होता है कि विभाजन उन मामलों में छोड़ दिया जाता है जहाँ यह लाभ को समाप्त कर दे और संपत्ति को कम कर दे (1), साथ ही हमने जो प्रमाण उल्लेख किया है। और अल्लाह सफलता प्रदान करने वाला है।

अल-फर्रा ने कहा: ﴿एक निश्चित हिस्सा﴾ का अर्थ है जैसे आप कहें: एक अनिवार्य भाग और एक आवश्यक अधिकार। यह मस्तर (भाववाचक संज्ञा) के अर्थ में एक संज्ञा है, इसलिए यह नसब (कर्म कारक) में है (2)। अल-ज़ज्जाज: यह 'हाल' (स्थिति) के रूप में नसब में है, अर्थात: इन लोगों के पास आवंटन की स्थिति में हिस्से हैं (3)। अल-अखफश: अर्थात: अल्लाह ने इसे उनके लिए एक हिस्सा बना दिया है (4)। और 'मफरूद' (निश्चित) का अर्थ है: पूर्व-निर्धारित अनिवार्य मात्रा।

अल्लाह का कथन: ﴿और जब विभाजन के समय [अन्य] रिश्तेदार और अनाथ और जरूरतमंद उपस्थित हों, तो उन्हें उसमें से कुछ प्रदान करो और उनसे सम्मान के साथ बात करो 8﴾।

इसमें चार विषय शामिल हैं:

= जैसा कि 'जामी अल-उलूम वल-हिकम' 2/208 में है: इस हदीस के'इरसाल' (कड़ी टूटने) के संबंध में मलिक से कोई असहमति नहीं है, और यह किसी सही (विश्वसनीय) श्रृंखला से समर्थित नहीं है। हमने कहा: अल-नवावी ने इसे अपनी 'अरबाइन नवावी' में 'हसन' (अच्छा) बताया है और कहा है: "इसके कई मार्ग हैं जो एक-दूसरे को मजबूत करते हैं।" इब्न रजब ने 'जामी अल-उलूम वल-हिकम'

2/210 में कहा: "यह वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा... और इमाम अहमद ने इस हदीस को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है... अबू अम्र इब्न अल-सलाह ने कहा: इस हदीस को अल-दाराकुतनी ने कई पहलुओं से प्रलेखित किया है और उनका कुल योग हदीस को मजबूत और बेहतर बनाता है। अधिकांश विद्वानों ने इसे स्वीकार किया है और इसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है। अबू दाऊद का यह कथन कि यह उन हदीसों में से एक है जिन पर न्यायशास्त्र घूमता है, यह दर्शाता है कि यह कमजोर नहीं है।" (1) इब्न अल-अरबी द्वारा लिखित 'अहकाम अल-कुरान' 1/328, और पहले कोष्ठक में जो था वह इसी से है। (2) अल-फर्रा की 'मानी अल-कुरान' 1/257 में भी ऐसा ही है। (3) अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 2/15, इब्न अल-अंसारी ने 'अल-बयान' 1/244 में कहा: "यह इसके बारे में कही गई सबसे मजबूत बात है।" (4) 'अल-वसीत' 2/15, अल-अखफश की 'मानी अल-कुरान' 1/422, 434 देखें।

سورة النساء: آیت 7 - 8 82

مزید یہ کہ، آیت میں تقسیم کا ذکر نہیں ہے، بلکہ آیت نے جاہلیت کی تردید کرتے ہوئے، صغیر اور کبیر دونوں کے لیے ترکہ میں حصہ اور نصیب کی وجوب کا تقاضا کیا ہے، خواہ وہ تھوڑا ہو یا زیادہ۔ چنانچہ فرمایا: {مردوں کے لیے حصہ ہے} اور {عورتوں کے لیے حصہ ہے} اور یہ بات بالکل واضح ہے۔

جہاں تک اس حصے کو واضح کرنے کا تعلق ہے، تو وہ دوسری دلیل سے لیا جاتا ہے؛ اور وہ اس طرح کہ وارث کہتا ہے: اللہ عزوجل کے قول کے مطابق میرا حصہ واجب ہو گیا ہے، لہٰذا مجھے اس پر قدرت دے دو۔ اس کا شریک اسے جواب دیتا ہے: جہاں تک تجھے انفرادی طور پر بااختیار بنانے کا تعلق ہے، تو یہ ممکن نہیں ہے کیونکہ اس سے مال کے ضائع ہونے، اس کی ہیئت بدلنے اور قیمت میں کمی ہونے کی وجہ سے میرے اور تیرے درمیان نقصان ہوگا؛ چنانچہ ترجیح واقع ہوتی ہے۔ اور ظاہر یہی ہے کہ ہر اس چیز میں تقسیم ساقط ہو جاتی ہے جو منفعت کو باطل کرے اور مال کو کم کرے(1)، اس دلیل کے ساتھ جو ہم نے ذکر کی۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

فراء نے کہا: ﴿نَصِيْبًا مَّفْرُوْضًا﴾ (مقرر کردہ حصہ) کا مطلب ہے جیسا کہ تم کہو: واجب حصہ، اور لازمی حق؛ پس یہ مصدر کے معنی میں ایک اسم ہے، اسی لیے یہ منصوب ہے(2)۔ زجاج: یہ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ یعنی: ان لوگوں کے لیے فرض کیے جانے کی حالت میں حصے ہیں(3)۔ اخفش: یعنی: اللہ نے ان کے لیے اسے ایک حصہ بنا دیا ہے(4)۔ اور 'مفروض' کا مطلب ہے: مقرر کردہ واجب مقدار۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب تقسیم کے وقت رشتہ دار اور یتیم اور مسکین حاضر ہوں تو انہیں اس میں سے کچھ دے دو اور ان سے بھلی بات کہو 8﴾۔

اس میں چار مسائل ہیں:

= جیسا کہ 'جامع العلوم والحکم' 2/208 میں ہے: اس حدیث کے ارسال کے بارے میں امام مالک سے کوئی اختلاف نہیں ہے، اور یہ کسی صحیح سند سے مروی نہیں ہے۔ ہم کہتے ہیں: امام نووی نے 'اربعین نووی' میں اسے حسن قرار دیا ہے اور کہا ہے: اس کے کئی طرق ہیں جن میں سے بعض بعض کو تقویت دیتے ہیں۔ ابن رجب نے 'جامع العلوم والحکم' 2/210 میں کہا ہے: یہ ویسا ہی ہے جیسا انہوں نے کہا... اور امام احمد نے اس حدیث سے استدلال کیا ہے... ابو عمرو بن الصلاح نے کہا: یہ حدیث دارقطنی نے کئی وجوہ سے روایت کی ہے اور ان سب کا مجموعہ حدیث کو تقویت دیتا ہے اور اسے حسن بناتا ہے، اور اہل علم کی بڑی تعداد نے اسے قبول کیا ہے اور اس سے احتجاج کیا ہے، اور ابو داؤد کا یہ قول کہ یہ ان احادیث میں سے ہے جن پر فقہ کا مدار ہے؛ اس کے غیر ضعیف ہونے کا احساس دلاتا ہے۔ (1) ابن العربی کی 'احکام القرآن' 1/328، اور جو پہلے بریکٹ میں تھا وہ اسی سے ہے۔ (2) اسی طرح فراء کی 'معانی القرآن' 1/257 میں ہے۔ (3) زجاج کی 'معانی القرآن' 2/15، ابن الانباری نے 'البیان' 1/244 میں کہا: یہ اس بارے میں کہی گئی سب سے قوی بات ہے۔ (4) 'الوسیط' 2/15، دیکھیے اخفش کی 'معانی القرآن' 1/422، 434۔

Surah An-Nisa: Verse 8 83

First: Allah Almighty has made it clear that those who are not entitled to any inheritance, but are present at the distribution, and are among the relatives, or orphans and the poor who do not inherit, should be honored and not deprived if the wealth is abundant; and an apology should be made to them if it is real estate or a small amount that does not allow for a gift (radkh). If it is a gift from a small amount, there is a great reward in it; one dirham excelled (1) over a hundred thousand. According to this view, the verse is definitive (muhkama); this was stated by Ibn Abbas. A group of the Successors (Tabi'un) followed this: Urwa ibn al-Zubayr and others, and Abu Musa al-Ash'ari ordered it (2).

It is also narrated from Ibn Abbas that it is abrogated; it was abrogated by the Almighty's saying: "Allah instructs you concerning your children: for the male, what is equal to the share of two females" (3) [An-Nisa: 11]. Sa'id ibn al-Musayyib said: It was abrogated by the verse of inheritance and the will (4). Among those who said it is abrogated are Abu Malik, Ikrimah, and al-Dahhak (5).

The first view is more correct; for it clarifies the heirs' entitlement to their share, and the desirability of sharing with those who have no share among those present (6). Ibn Jubayr said: People have neglected this verse. Al-Hasan said: But people have become stingy (7).

In Al-Bukhari (8), from Ibn Abbas regarding the Almighty's saying: "And when the [distant] relatives are present at the [time of] division..."

(1) In (m): exceeds. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/12, and narrated from Urwa by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/149, Ibn Abi Shaybah 11/195, and al-Tabari 6/440. Regarding Abu Musa, narrated by Abu Ubayd in Al-Nasikh wal-Mansukh (33), Ibn Abi Shaybah 11/194-195, and al-Tabari 6/440. The saying of Ibn Abbas will follow. (3) Narrated by al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/156, and its chain includes Isma'il ibn Muslim al-Makki, about whom the Hafiz said in At-Taqrib p. 49: weak in Hadith. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/149, Abu Ubayd in Al-Nasikh wal-Mansukh (37), al-Tabari 6/435, and al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/157. (5) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/158, and narrated from Abu Malik and al-Dahhak: al-Tabari 6/435-436, and from Ikrimah: Abu Ubayd in Al-Nasikh wal-Mansukh (36). (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/329. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/12, and narrated from Ibn Jubayr and al-Hasan: al-Tabari 6/433. (8) Number (4576).

सूरा अन-निसा: आयत 8 83

पहला: अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया है कि जो लोग विरासत के हकदार नहीं हैं, लेकिन बंटवारे के समय मौजूद हैं, और वे रिश्तेदारों, या अनाथों और गरीबों में से हैं जो वारिस नहीं हैं, उनका सम्मान किया जाना चाहिए और उन्हें वंचित नहीं किया जाना चाहिए यदि धन प्रचुर मात्रा में है; और यदि वह अचल संपत्ति है या इतनी कम है कि उपहार (रदख) देना संभव नहीं है, तो उनसे माफी मांगनी चाहिए। और यदि कम में से भी कुछ दिया जाए, तो इसमें बहुत बड़ा सवाब है; एक दिरहम एक लाख पर भारी पड़ गया (1)। इस विचार के अनुसार, यह आयत सुदृढ़ (मोहकमा) है; यह इब्न अब्बास ने कहा था। उत्तराधिकारियों (ताबईन) के एक समूह ने इसका पालन किया: उरवा बिन अल-जुबैर और अन्य, और अबू मूसा अल-अशअरी ने इसका आदेश दिया (2)।

इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है कि यह मंसूख (निरस्त) है; इसे अल्लाह तआला के इस फरमान से मंसूख कर दिया गया: "अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतानों के संबंध में हिदायत देता है: एक लड़के का हिस्सा दो लड़कियों के हिस्से के बराबर है" (3) [निसा: 11]। सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: इसे विरासत की आयत और वसीयत ने मंसूख कर दिया (4)। इसे मंसूख कहने वालों में अबू मलिक, इकरिमा और अल-दहहाक शामिल हैं (5)।

पहला विचार अधिक सही है; क्योंकि यह वारिसों के उनके हिस्से के हक को स्पष्ट करता है, और उपस्थित लोगों में से जिनका कोई हिस्सा नहीं है उनके साथ साझा करने की मुस्तहब (पसंदीदा) होने को बताता है (6)। इब्न जुबैर ने कहा: लोगों ने इस आयत को भुला दिया है। अल-हसन ने कहा: लेकिन लोग कंजूस हो गए हैं (7)।

और बुखारी (8) में इब्न अब्बास से अल्लाह तआला के इस फरमान के बारे में रिवायत है: "और जब बंटवारे के समय [दूर के] रिश्तेदार मौजूद हों..."

(1) (म) में: आगे निकल जाता है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 12/2, और इसे उरवा से अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 149/1 में, इब्न अबी शैबा ने 195/11 में, और अल-तबरी ने 440/6 में निकाला है। अबू मूसा से इसे अबू उबैद ने अल-नासुख वल-मंसूख (33) में, इब्न अबी शैबा ने 194/11 - 195 में, और अल-तबरी ने 440/6 में निकाला है। इब्न अब्बास का कथन आगे आएगा। (3) इसे अल-नहहास ने अल-नासुख वल-मंसूख 156/2 में निकाला है, और इसके इसनाद में इस्माइल बिन मुस्लिम अल-मक्की हैं, जिनके बारे में हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब पृष्ठ 49 में कहा है: हदीस में कमज़ोर।

(4) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 149/1 में, अबू उबैद ने अल-नासुख वल-मंसूख (37) में, अल-तबरी ने 435/6 में, और अल-नहहास ने अल-नासुख वल-मंसूख 157/2 में निकाला है। (5) अल-नहहास की अल-नासुख वल-मंसूख 158/2, और इसे अबू मलिक और अल-दहहाक से: अल-तबरी 435/6 - 436, और इकरिमा से: अबू उबैद ने अल-नासुख वल-मंसूख (36) में निकाला है। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 329/1। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 12/2, और इसे इब्न जुबैर और अल-हसन से: अल-तबरी 433/6। (8) नंबर (4576)।

سورة النساء: آیت ۸ ۸۳

پہلی بات: اللہ تعالیٰ نے یہ واضح کیا ہے کہ جو لوگ وراثت میں کسی چیز کے حقدار نہیں ہیں، لیکن وہ تقسیم کے وقت حاضر ہیں، اور ان کا تعلق رشتہ داروں، یتیموں یا فقراء سے ہے جو وارث نہیں بنتے، تو اگر مال کثیر ہو تو ان کا اکرام کیا جائے اور انہیں محروم نہ رکھا جائے؛ اور اگر مال غیر منقولہ (جائیداد) ہو یا اتنا تھوڑا ہو کہ عطیہ (رضخ) قبول نہ ہو سکے تو ان سے معذرت کر لی جائے۔ اور اگر تھوڑے مال میں سے بھی کچھ دیا جائے تو اس میں بڑا اجر ہے؛ ایک درہم لاکھ پر سبقت لے گیا (۱)۔ پس اس قول کے مطابق یہ آیت محکم ہے؛ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا ہے۔ تابعین کی ایک جماعت نے اس پر عمل کیا جن میں عروہ بن زبیر اور دیگر شامل ہیں، اور ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ نے اس کا حکم دیا (۲)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ منسوخ ہے؛ اسے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد نے منسوخ کر دیا: "اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں حکم دیتا ہے کہ ایک مرد کا حصہ دو عورتوں کے برابر ہے" (۳) [النساء: ۱۱]۔ سعید بن المسیب نے کہا: اسے وراثت اور وصیت کی آیت نے منسوخ کر دیا (۴)۔ جن لوگوں نے اسے منسوخ کہا ہے ان میں ابو مالک، عکرمہ اور ضحاک شامل ہیں (۵)۔

پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ ورثاء کے اپنے حصے کے استحقاق کو واضح کرتی ہے، اور حاضرین میں سے جن کا کوئی حصہ نہیں ان کے ساتھ حسن سلوک (اشتراک) کے مستحب ہونے کو بتاتی ہے (۶)۔ ابن جبیر نے کہا: لوگوں نے اس آیت کو ضائع کر دیا ہے۔ حسن بصری نے کہا: لیکن لوگ بخیل ہو گئے ہیں (۷)۔

اور بخاری (۸) میں ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں مروی ہے: "اور جب تقسیم کے وقت رشتہ دار حاضر ہوں..."

(۱) (م) میں: یسبق (سبقت لے جاتا ہے)۔ (۲) المحرر الوجیز ۱۲/۲، اور اسے عروہ سے عبدالرزاق نے التفسیر ۱۴۹/۱ میں، ابن ابی شیبہ نے ۱۹۵/۱۱ میں، اور طبری نے ۴۴۰/۶ میں روایت کیا ہے۔ ابو موسیٰ سے اسے ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۳۳)، ابن ابی شیبہ نے ۱۹۴/۱۱ - ۱۹۵ اور طبری نے ۴۴۰/۶ میں روایت کیا ہے۔ ابن عباس کا قول آگے آئے گا۔ (۳) اسے نحاس نے الناسخ والمنسوخ ۱۵۶/۲ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں اسماعیل بن مسلم المکی ہے، جس کے بارے میں حافظ نے التقریب ص ۴۹ پر کہا ہے: حدیث میں ضعیف ہے۔ (۴) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ۱۴۹/۱ میں، ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۳۷)، طبری نے ۴۳۵/۶ اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ ۱۵۷/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۵) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۱۵۸/۲، اور اسے ابو مالک اور ضحاک سے طبری نے ۴۳۵/۶ - ۴۳۶ اور عکرمہ سے ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۳۶) میں روایت کیا ہے۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۳۲۹/۱۔ (۷) المحرر الوجیز ۱۲/۲، اور اسے ابن جبیر اور حسن سے طبری نے ۴۳۳/۶ میں روایت کیا ہے۔ (۸) نمبر (۴۵۷۶)۔

84 Surah An-Nisa: Verse 8

"And the orphans and the needy": He said: It is definitive and not abrogated. In one narration(1) he said: Some people claim that this verse was abrogated, by Allah it was not abrogated! Rather, it is something that people have neglected(2); there are two types of guardians: a guardian who inherits, and that is the one who provides; and a guardian who does not inherit, and that is the one who speaks kindly, saying: I do not have anything to give you.

Ibn Abbas said: Allah commanded the believers, when dividing their inheritances, to connect with their kin, orphans, and the needy from the bequest. If there was no bequest, they were to be given from the inheritance. Al-Nahhas(3) said: This is the best of what has been said regarding the verse, that it is for recommendation and encouragement in doing good and gratitude to Allah Almighty.

Another group said: This gift (radkh) is obligatory as a religious duty; the heirs give these categories what they feel comfortable with, such as household items, old clothes, and light things. This opinion was narrated by Ibn Atiyyah(4) and al-Qushayri. The correct view is that this is for recommendation; because if it were obligatory, it would be an entitlement in the estate and a share in the inheritance, where it is known for one party and unknown for the other. That contradicts wisdom and is a cause for dispute and severance(5).

A group went on to say that the ones addressed and intended in the verse are those on their deathbeds who are dividing their wealth by will, not the heirs. This was narrated(6) from Ibn Abbas, Sa'id ibn al-Musayyib, and Ibn Zayd(7). So, if a sick person wants to distribute their wealth by will and someone who does not inherit is present, they should not deprive them. This - and Allah knows best - applied when the will was obligatory and the verse of inheritance had not been revealed. And the correct...

(1) Sahih al-Bukhari (2759). (2) In Sahih al-Bukhari: Among what people have neglected. (3) Al-Nasikh wal-Mansukh 159/2. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 12/2. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 329/1. (6) In (d), (z), and (m): And it was narrated, and what is confirmed is from (kh) and (zha). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 13/2, and these reports were extracted by al-Tabari 436/6 - 437.

84 सूरा अन-निसा: आयत 8

"और अनाथ और ज़रूरतमंद": उन्होंने कहा: यह पक्का है और निरस्त (abrogated) नहीं है। एक रिवायत (1) में उन्होंने कहा: कुछ लोगों का दावा है कि यह आयत निरस्त हो गई है, अल्लाह की कसम यह निरस्त नहीं हुई है! बल्कि यह उन चीज़ों में से है जिसकी लोगों ने उपेक्षा की है (2); दो प्रकार के संरक्षक होते हैं: एक वह संरक्षक जो विरासत पाता है, और वह वह है जो रिज़्क देता है; और एक वह संरक्षक जो विरासत नहीं पाता है, और वह वह है जो भलाई की बात कहता है, कहता है: मेरे पास तुम्हें देने के लिए कुछ नहीं है।

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने मोमिनों को अपनी विरासत बांटते समय वसीयत के ज़रिए अपने रिश्तेदारों, अनाथों और ज़रूरतमंदों से जुड़ने का हुक्म दिया। यदि कोई वसीयत नहीं थी, तो उन्हें विरासत में से कुछ दिया जाता था। अल-नहस (3) ने कहा: यह इस आयत के बारे में कही गई सबसे अच्छी बात है, कि यह भलाई के काम करने और अल्लाह सर्वशक्तिमान का शुक्रिया अदा करने के लिए सिफ़ारिश और प्रोत्साहन के रूप में है।

एक समूह ने कहा: यह उपहार (रदख़) अनिवार्य कर्तव्य के रूप में वाज़िब है; वारिस इन श्रेणियों के लोगों को वह देते हैं जो उनका दिल चाहे, जैसे कि घर का सामान, पुराने कपड़े और हल्की चीज़ें। इस बात को इब्न अतिय्या (4) और अल-कुशैरी ने बयान किया है। सही बात यह है कि यह सिफ़ारिश (मुस्तहब) के तौर पर है; क्योंकि अगर यह फ़र्ज़ होता, तो यह जायदाद में एक हक़ और विरासत में भागीदारी होती, जिसमें एक पक्ष के लिए हिस्सा मालूम होता और दूसरे के लिए अंजान। और यह हिकमत (बुद्धिमत्ता) के खिलाफ है और झगड़े और रिश्तों के टूटने का कारण है (5)।

एक अन्य समूह का मानना है कि आयत में संबोधित और अभिप्रेत लोग वे हैं जो अपनी मृत्युशय्या पर हैं और वसीयत द्वारा अपनी संपत्ति बांट रहे हैं, न कि वारिस। यह इब्न अब्बास, सईद इब्न अल-मुसय्यब और इब्न जैद (7) से रिवायत (6) है। इसलिए, यदि कोई बीमार व्यक्ति वसीयत के माध्यम से अपनी संपत्ति बांटना चाहता है और कोई ऐसा व्यक्ति मौजूद है जो वारिस नहीं है, तो उसे उसे वंचित नहीं करना चाहिए। और यह - और अल्लाह बेहतर जानता है - तब लागू होता था जब वसीयत अनिवार्य थी और विरासत की आयत नहीं उतरी थी। और सही...

(1) सहीह अल-बुखारी (2759)। (2) सहीह अल-बुखारी में: उन चीज़ों में से जिनकी लोगों ने उपेक्षा की। (3) अल-नासिख वल-मनसूख 159/2। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 12/2। (5) अहकाम अल-

कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 329/1। (6) (द), (ज़), और (म) में: और रिवायत है, और जो पुष्ट है वह (ख़) और (ज़ॉ) से है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 13/2, और इन असर को अल-तबरी 436/6 - 437 ने निकाला है।

84 سورة النساء: آیت 8

﴿وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ﴾: انہوں نے کہا: یہ محکم ہے اور منسوخ نہیں ہے۔ ایک روایت (1) میں انہوں نے کہا: کچھ لوگ گمان کرتے ہیں کہ یہ آیت منسوخ ہو گئی ہے، اللہ کی قسم یہ منسوخ نہیں ہوئی! بلکہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جن میں لوگوں نے کوتاہی برتی ہے (2)؛ وہ دو طرح کے سرپرست ہیں: ایک وہ جو وارث ہوتا ہے اور یہ وہ ہے جو رزق دیتا ہے، اور ایک وہ جو وارث نہیں ہوتا اور یہ وہ ہے جو بھلی بات کہتا ہے، وہ کہتا ہے: میں اس کا مالک نہیں ہوں کہ تمہیں دے سکوں۔

ابن عباس نے فرمایا: اللہ نے مومنوں کو حکم دیا کہ وہ اپنی وراثت تقسیم کرتے وقت وصیت کے ذریعے اپنے رشتہ داروں، یتیموں اور مسکینوں کے ساتھ صلہ رحمی کریں۔ اگر وصیت نہ ہو تو انہیں میراث میں سے دیا جائے۔ نحاس (3) نے کہا: اس آیت کے بارے میں کہی گئی یہ سب سے بہترین بات ہے کہ یہ نیکی کرنے کی ترغیب اور اللہ عزوجل کے شکر کے طور پر مستحب ہے۔

ایک گروہ نے کہا: یہ "رضخ" (تھوڑا سا دینا) فرض کے طور پر واجب ہے، ورثاء ان اصناف کو وہ دیتے ہیں جس پر ان کے دل راضی ہوں، جیسے برتن، پرانے کپڑے اور ہلکی پھلکی چیزیں۔ اس قول کو ابن عطیہ (4) اور قشیری نے نقل کیا ہے۔ صحیح یہ ہے کہ یہ مستحب ہے؛ کیونکہ اگر یہ فرض ہوتا تو ترکے میں ایک حق اور میراث میں شراکت ہوتی، جو ایک فریق کے لیے معلوم اور دوسرے کے لیے مجہول ہوتی۔ اور یہ حکمت کے منافی ہے اور جھگڑے اور قطع تعلقی کا سبب ہے (5)۔

ایک گروہ کا خیال ہے کہ اس آیت میں مخاطب اور مراد وہ لوگ ہیں جو قریب المرگ ہوں اور وصیت کے ذریعے اپنا مال تقسیم کر رہے ہوں، نہ کہ ورثاء۔ یہ ابن عباس، سعید بن مسیب اور ابن زید (7) سے مروی (6) ہے۔ چنانچہ جب مریض وصیت کے ذریعے اپنا مال تقسیم کرنا چاہے اور اس کے پاس ایسا شخص موجود ہو جو وارث نہ ہو، تو اسے چاہیے کہ اسے محروم نہ کرے۔ اور یہ - واللہ اعلم - اس وقت پر محمول ہے جب وصیت واجب تھی اور میراث کی آیت نازل نہیں ہوئی تھی۔ اور صحیح...

(1) صحیح البخاری (2759)۔ (2) صحیح البخاری میں ہے: مما تھاون الناس (جس میں لوگوں نے کوتاہی کی)۔ (3) الناسخ والمنسوخ 159/2۔ (4) المحرر الوجیز 12/2۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 329/1۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: وروی، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (7) المحرر الوجیز 13/2، اور ان آثار کو طبری نے نکالا ہے 436/6 - 437۔

Surah An-Nisa: Verse 8 85

The first, and it is what is relied upon.

Second: If the heir is a minor who cannot manage his wealth; a group said: The guardian of the minor heir gives from his ward's wealth according to what he sees fit. And it was said: He does not give, but rather says to those present at the division: I have nothing of this wealth, it belongs only to the orphan, and when he reaches maturity, I will let him know your right. This is the honorable speech. This is if the deceased did not bequeath anything to him; but if he did, what was bequeathed is spent on him.

'Ubaydah and Muhammad bin Sirin were of the opinion that the "provision" (rizq) in this verse means making food for them to eat(1). And they did so; they slaughtered a sheep from the estate, and 'Ubaydah said: Were it not for this verse, this would have been from my own wealth.

Qatadah narrated from Yahya bin Ya'mur that he said: Three clear verses (muhkamat) that people have abandoned: this verse, the verse of seeking permission {O you who have believed, let those whom your right hands possess ask permission of you} [An-Nur: 58], and His saying: {O mankind, indeed We have created you from male and female} [Al-Hujurat: 13]. (2)

Third: His, the Almighty's, saying: ﴿مِنْهُ﴾ [from it] the pronoun refers back to the meaning of division; since it carries the meaning of wealth and inheritance; because of His saying: ﴿ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِن وِعَاءِ أَخِيهِ﴾ [then he extracted it from his brother's vessel] [Yusuf: 76] meaning: the drinking vessel; because the 'saa'' (measuring bowl) is masculine. From it is his (peace and blessings be upon him) saying: "And fear the supplication of the oppressed, for indeed there is no veil between it(3) and Allah"(4). So he returned it as masculine based on the meaning of 'du'a' (supplication). Likewise, his saying to Suwayd bin Tariq al-Ju'fi when he asked him about wine: "Indeed, it is not a cure, but it is a disease"(5), so he returned the pronoun...

---

(1) In (M): food. (2) See Tafsir al-Tabari 6/441 - 446, and al-Muharrar al-Wajiz 2/13. (3) In (D): between her. (4) A piece of Ibn 'Abbas's hadith, narrated with this wording by al-Bukhari (1496) and (4347), and narrated by Ahmad (2071) and al-Bukhari (2448) with the narration: "for indeed between her..." and narrated by Muslim (19) with the narration: "for indeed it is not between her..." Abu al-'Abbas said in al-Mufhim 1/184: The correct narration is in "fa-innahu" with a masculine pronoun, as it being the

pronoun of the matter and state, and it is possible that it returns to the masculine 'da'wah' (call/supplication), for a 'da'wah' is a 'du'a' (supplication), and it occurred in some copies: "fa-innaha" with the feminine 'ha'. (5) Previously mentioned 2/231.

सूरह अन-निसा: आयत 8 85

पहला, और इसी पर भरोसा किया जाता है।

दूसरा: यदि वारिस छोटा हो जो अपने धन का प्रबंधन नहीं कर सकता; तो एक समूह ने कहा: नाबालिग वारिस का अभिभावक उसके धन में से उतना देता है जितना वह उचित समझता है। और कहा गया: वह नहीं देता, बल्कि बंटवारे में उपस्थित लोगों से कहता है: मेरे पास इस धन में से कुछ भी नहीं है, यह केवल अनाथ का है, और जब वह बालिग हो जाएगा तो मैं उसे आपके हक के बारे में बता दूँगा। यही "सदाचारी बात" है। और यह तब है जब मृतक ने उसके लिए कुछ वसीयत न की हो; लेकिन यदि उसने वसीयत की है, तो जो वसीयत की गई है वह उस पर खर्च की जाती है।

उबैदा और मुहम्मद बिन सिरीन की राय थी कि इस आयत में "रिज़्क" (प्रावधान) का अर्थ उनके खाने के लिए भोजन बनाना है(1)। और उन्होंने ऐसा ही किया; उन्होंने संपत्ति से एक भेड़ ज़बह की, और उबैदा ने कहा: यदि यह आयत न होती, तो यह मेरे अपने धन से होता।

क़तादा ने यहया बिन यामुर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: तीन स्पष्ट आयतें (मुहकमत) जिन्हें लोगों ने छोड़ दिया है: यह आयत, अनुमति मांगने वाली आयत {हे ईमान वालो! तुम्हारे वे लोग जो तुम्हारे अधीन हैं, तुमसे अनुमति मांगें} [अन-नूर: 58], और उनका कथन: {हे लोगो! हमने तुम्हें एक पुरुष और एक स्त्री से पैदा किया है} [अल-हुजुरात: 13]। (2)

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿مِنْهُ﴾ [उसमें से] सर्वनाम बंटवारे के अर्थ की ओर लौटता है; क्योंकि यह धन और विरासत के अर्थ में है; उनके इस कथन के कारण: ﴿ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِن وِعَاءِ أَخِيهِ﴾ [फिर उसने उसे अपने भाई के बर्तन से निकाला] [यूसुफ़: 76] यानी: पानी पिलाने का बर्तन; क्योंकि 'साअ' (मापने का प्याला) पुल्लिंग है। इसी में से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कथन है: "और मज़लूम की दुआ से डरो, क्योंकि वास्तव में उसके(3) और अल्लाह के बीच कोई पर्दा नहीं है"(4)। तो उन्होंने 'दुआ' के अर्थ के आधार पर इसे पुल्लिंग के रूप में लौटाया। इसी तरह सुवैद बिन तारिक अल-जुअफ़ी से उनका कथन जब उन्होंने उनसे शराब के बारे में पूछा था: "वास्तव में, यह दवा नहीं है, बल्कि यह एक बीमारी है"(5), तो उन्होंने सर्वनाम को लौटाया...

---

(1) (म) में: भोजन। (2) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 6/441 - 446, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/13। (3) (द) में: उसके(स्त्रीलिंग) बीच। (4) इब्न अब्बास की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अल-बुखारी

(1496) और (4347) ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है, और अहमद (2071) और अल-बुखारी (2448) ने रिवायत: "बेशक उसके(स्त्रीलिंग) बीच नहीं..." के साथ उद्धृत किया है और मुस्लिम (19) ने रिवायत: "बेशक उसके(स्त्रीलिंग) बीच नहीं..." के साथ उद्धृत किया है। अल-मुफ़्हिम 1/184 में अबू अल-अब्बास ने कहा: "फ़इन्नहू" में सही रिवायत पुल्लिंग सर्वनाम के साथ है, इस आधार पर कि यह मामले और स्थिति का सर्वनाम है, और यह संभव है कि यह पुल्लिंग 'दावत' (पुकार/दुआ) की ओर लौटता हो, क्योंकि 'दावत' एक 'दुआ' है, और कुछ प्रतियों में यह "फ़इन्नहा" स्त्रीलिंग 'हा' के साथ आया है। (5) पहले उल्लेख किया गया 2/231।

سورہ النساء: آیت 8 85

پہلا، اور اسی پر دارومدار ہے۔

دوسری بات: اگر وارث چھوٹا ہو جو اپنے مال میں تصرف نہ کر سکتا ہو؛ تو ایک جماعت نے کہا: نابالغ وارث کا ولی اس کے مال میں سے اتنا دے جتنا وہ مناسب سمجھے۔ اور کہا گیا: وہ نہ دے، بلکہ تقسیم میں حاضر لوگوں سے کہے: میرے پاس اس مال میں سے کچھ نہیں ہے، یہ تو صرف یتیم کا ہے، پس جب وہ بالغ ہو جائے گا تو میں اسے تمہارے حق سے آگاہ کر دوں گا۔ پس یہی "قولِ معروف" (بھلی بات) ہے۔ اور یہ تب ہے جب میت نے اس کے لیے کسی چیز کی وصیت نہ کی ہو؛ لیکن اگر اس نے وصیت کی ہے تو جو وصیت کی گئی ہے وہ اس پر صرف کی جائے گی۔

عبیدہ اور محمد بن سیرین کی رائے تھی کہ اس آیت میں "رزق" سے مراد ان کے لیے کھانا تیار کرنا ہے(1) جو وہ کھائیں۔ اور انہوں نے ایسا ہی کیا، انہوں نے ترکے میں سے ایک بکری ذبح کی، اور عبیدہ نے کہا: اگر یہ آیت نہ ہوتی تو یہ میرے اپنے مال سے ہوتا۔

قتادہ نے یحییٰ بن یعمر سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: تین محکم آیات ہیں جنہیں لوگوں نے چھوڑ دیا ہے: یہ آیت، اجازت مانگنے والی آیت {اے ایمان والو! تم سے تمہارے زیر دست غلام اجازت مانگیں} [النور: 58]، اور اللہ کا قول: {اے لوگو! ہم نے تمہیں ایک مرد اور ایک عورت سے پیدا کیا} [الحجرات: 13]۔ (2)

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِنْهُ﴾ (اس میں سے) اس میں ضمیر تقسیم کے معنی کی طرف لوٹ رہی ہے؛ کیونکہ یہ مال اور میراث کے معنی میں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِن وِعَاءِ أَخِيهِ﴾ [یوسف: 76] یعنی: پانی پلانے کا برتن؛ کیونکہ صواع (پیالہ) مذکر ہے۔

اسی میں سے آپ ﷺ کا یہ ارشاد ہے: «مظلوم کی بددعا سے بچو کیونکہ اس کے(3) اور اللہ کے درمیان کوئی حجاب نہیں ہے»(4)۔ تو انہوں نے دعا کے معنی پر مذکر کی ضمیر لوٹائی۔ اسی طرح سوید بن طارق الجعفی سے ان کا قول جب انہوں نے شراب کے بارے میں پوچھا تھا: «یہ دوا نہیں بلکہ بیماری ہے»(5)، تو ضمیر لوٹائی...

---

(1) (م) میں: طعاماً۔ (2) دیکھئے تفسیر الطبری 441/6 - 446، اور المحرر الوجیز 13/2۔ (3) (د) میں: بینہا۔ (4) ابن عباس کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے بخاری (1496) اور (4347) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور احمد (2071) اور بخاری (2448) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: «فإنها لیس بینہا...» اور مسلم (19) نے روایت کیا: «فإنه لیس بینہا...» ابو العباس نے المفہم 184/1 میں کہا: صحیح روایت «فإنه» میں ضمیر مذکر کے ساتھ ہے، اس بنیاد پر کہ یہ ضمیرِ شان ہے، اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ مذکر لفظ 'دعوة' کی طرف لوٹ رہی ہو، کیونکہ دعوة دعا ہی ہے، اور بعض نسخوں میں «فإنها» ہائے تانیث کے ساتھ واقع ہوا ہے۔ (5) پہلے گزر چکا 231/2۔

Surah An-Nisa: Verses 8 - 9 | Page 86

...on the meaning of drink. And there are many like it. It is said: He shared the money with him, they shared it among themselves, and they divided it; the noun is "Al-Qisma" (division/portion), feminine; and "Al-Qasm" is the infinitive (Masdar); I divided the thing and it was divided, and the place [of division] is "maqsam," like "majlis," and time divided them so they became divided, meaning: it dispersed them so they dispersed. And division (al-taqseem) is dispersing (al-tafreeq)(1). And Allah knows best.

Fourth: The Almighty's saying: {And speak to them a kind word}. Sa'id bin Jubayr said: It is said to them: Take it, may you be blessed in it(2). It was said: Say along with the provision: I wish it were more than this. It was said: There is no need for an excuse with the provision, yes; if nothing is given to them, then the least is a beautiful word and a kind of apology.

The Almighty's saying: {And let those [executors and guardians] fear [Allah] who, if they left behind weak offspring, would be afraid for them. So let them fear Allah and speak words of appropriate justice. 9}

In it are two issues: First: The Almighty's saying: {And let [them] fear (Walyakhsha)}. The 'alif' was deleted from 'liyakhsha' due to the jussive (jazm) case of the imperative. According to Sibawayh, it is not permissible to omit the 'lam' of the imperative by analogy to prepositions, except in poetic necessity(3). The Kufans allowed the omission of the 'lam' with the jussive case(4), and everyone recited:

Muhammad, let every soul be a ransom for your soul, when you fear something ruinous(5).

He meant: 'Litafdi' (let it ransom), and the object of 'yakhsha' is omitted because the context points to it.

---

(1) Al-Sihah (qasm). (2) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/25. (3) Al-Kitab 3/8, and the author quoted him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajeez 2/13. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/438. (5) Attributed to Al-A'sha, Abu Talib, and Hassan, as mentioned by Al-Baghdadi in Al-Khizanah 9/11, 13, and it appeared without attribution in Al-Kitab 3/8, Al-Muqtadab 2/132, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/438, Al-Insaf 2/530, and Amali Ibn al-Shajari 2/150. Al-Shantamari said in the explanation of

poetic witnesses p. 388: Al-Tabal: evil consequence, and it is in the meaning of Al-Wabal, as if the 'T' is a substitute for the 'W'.

सूरा अन-निसा: आयत 8 - 9 | पृष्ठ 86

...पेय के अर्थ में। और इसके जैसे कई हैं। कहा जाता है: उसने उसके साथ धन साझा किया, और उन दोनों ने इसे आपस में साझा किया, और उन्होंने इसे विभाजित किया; संज्ञा 'अल-क़िस्मा' (विभाजन/हिस्सा) है, जो स्त्रीलिंग है; और 'अल-क़स्म' क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है; मैंने चीज़ को विभाजित किया तो वह विभाजित हो गई, और स्थान [विभाजन का] 'मक़्सम' है, जैसे 'मजलिस', और समय ने उन्हें विभाजित कर दिया तो वे विभाजित हो गए, यानी: उसने उन्हें अलग कर दिया तो वे अलग हो गए। और विभाजन (अल-तक़्सीम) का अर्थ है अलग करना (अल-तफ़्रीक़)(1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनसे भली बात कहो}। सईद बिन जुबैर ने कहा: उनसे कहा जाता है: इसे लो, अल्लाह तुम्हें इसमें बरकत दे(2)। कहा गया: प्रावधान (रिज़्क़) के साथ कहो: मेरी इच्छा थी कि यह इससे अधिक होता। कहा गया: प्रावधान के साथ बहाने की आवश्यकता नहीं है, हाँ; यदि उन्हें कुछ नहीं दिया जाता है, तो कम से कम एक सुंदर शब्द और एक प्रकार की माफ़ी होनी चाहिए।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन लोगों को डरना चाहिए जो अगर अपने पीछे निर्बल संतान छोड़ जाते, तो उनके लिए भयभीत होते। अतः उन्हें अल्लाह से डरना चाहिए और सीधी बात कहनी चाहिए। 9}

इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्हें डरना चाहिए (वल-यख़्शा)}। आदेशात्मक (अम्र) के कारण 'जज़्म' (विराम) की स्थिति में 'यख़्शा' से 'अलिफ़' हटा दिया गया है। सिबावैह के अनुसार, पूर्वसर्गों (हुरूफ़ अल-जर) के साथ सादृश्य के आधार पर आदेश के'लाम' को छिपाना जायज़ नहीं है, सिवाय काव्यगत आवश्यकता के(3)। कूफ़ियों ने जज़्म के साथ 'लाम' को हटाने की अनुमति दी है(4), और सभी ने यह काव्य पंक्ति सुनाई है:

मुहम्मद, जब भी आपको किसी विनाशकारी चीज़ का डर हो, तो हर जान आपकी जान पर क़ुर्बान हो(5)।

उसका अर्थ था: 'लितफ़्दी' (क़ुर्बान हो जाए), और 'यख़्शा' का कर्म (मफ़ऊल) हटा दिया गया है क्योंकि संदर्भ उसकी ओर संकेत करता है।

(1) अल-सिहाह (क़स्म)। (2) इसे अन-नहहास ने मानी अल-क़ुरआन 2/25 में उल्लेख किया है। (3) अल-किताब 3/8, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/13 में उद्धृत किया है। (4) इराब अल-क़ुरआन अन-नहहास द्वारा 1/438। (5) इसे अल-अशा, अबू तालिब और हस्सान की ओर आरोपित किया गया है, जैसा कि अल-बग़दादी ने अल-ख़िज़ाना 9/11, 13 में उल्लेख किया है, और यह अल-किताब 3/8, अल-मुक़्तदब 2/132, इराब अल-क़ुरआन अन-नहहास द्वारा 1/438, अल-इंसाफ़ 2/530 और अमाली इब्न अल-शजरी 2/150 में बिना श्रेय के आया है। अल-शंतमरी ने 'शरह अल-शवाहिद' पृष्ठ 388 में कहा: 'तबाल': बुरा परिणाम, और यह 'वबाल' के अर्थ में है, जैसे कि 'त' वर्ण 'व' का स्थान ले रहा हो।

...پینے کے معنی میں۔ اور اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں۔ کہا جاتا ہے: اس نے اس کے ساتھ مال بانٹا، اور ان دونوں نے آپس میں بانٹا، اور انہوں نے اسے تقسیم کیا؛ اسم 'القسمۃ' (تقسیم/حصہ) ہے، جو مؤنث ہے؛ اور 'القَسْم' مصدر ہے؛ میں نے چیز کو تقسیم کیا تو وہ تقسیم ہو گئی، اور جگہ [تقسیم کی] 'مَقْسِم' ہے، جیسے 'مَجْلِس'، اور زمانے نے انہیں منتشر کر دیا تو وہ منتشر ہو گئے، یعنی: اس نے انہیں الگ کر دیا تو وہ الگ ہو گئے۔ اور تقسیم کا مطلب ہے الگ الگ کرنا (التقسیم: التفریق)(۱)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان سے بھلی بات کہو}۔ سعید بن جبیر نے کہا: ان سے کہا جاتا ہے: اسے لو، اللہ تمہیں اس میں برکت دے(۲)۔ کہا گیا: رزق کے ساتھ کہو: میری خواہش تھی کہ یہ اس سے زیادہ ہوتا۔ کہا گیا: رزق کے ساتھ عذر کی ضرورت نہیں، ہاں؛ اگر انہیں کچھ نہیں دیا جاتا تو کم از کم خوبصورت بات اور ایک طرح کی معذرت ہونی چاہیے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ڈرنا چاہیے ان لوگوں کو جو اگر اپنے پیچھے ناتواں اولاد چھوڑ جائیں تو ان پر خوف کھائیں، پس انہیں چاہیے کہ اللہ سے ڈریں اور سیدھی بات کہیں ۹}

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ڈرنا چاہیے (ولیخش)}۔ امر کی وجہ سے جزم کی حالت میں 'لیخش' سے الف حذف کر دیا گیا ہے۔ سیبویہ کے نزدیک حروفِ جر پر قیاس کرتے ہوئے امر کے 'لام' کو چھپانا جائز نہیں ہے سوائے ضرورتِ شعری کے(۳)۔ کوفیوں نے جزم کے ساتھ لام کو حذف کرنے کی اجازت دی ہے(٤)، اور سب نے یہ شعر پڑھا ہے:

محمد، جب بھی آپ کو کسی ہلاکت خیز چیز کا ڈر ہو تو ہر جان آپ کی جان پر فدا ہو(٥)۔

اس کی مراد تھی: 'لتفدِ' (فدا ہو جائے)، اور 'یخش' کا مفعول حذف ہے کیونکہ کلام کا سیاق اس پر دلالت کرتا ہے۔

---

(١) الصحاح (قسم)۔ (٢) اسے النحاس نے معانی القرآن ٢/ ٢٥ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) الکتاب ٣/ ٨ ، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٢/ ١٣ میں نقل کیا ہے۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ١/ ٤٣٨۔ (٥) اسے الاعشی، ابو طالب اور حسان کی طرف منسوب کیا گیا ہے، جیسا کہ البغدادی نے الخزانہ ٩/ ١١، ١٣ میں ذکر کیا ہے، اور یہ الکتاب ٣/ ٨، المقتضب ٢/ ١٣٢، إعراب القرآن للنحاس ١/ ٤٣٨، الإنصاف ٢/ ٥٣٠ اور امالی ابن الشجری ٢/ ١٥٠ میں بغیر کسی نسبت کے آیا ہے۔ الشنتمری نے شرح الشواہد ص ٣٨٨ میں کہا: 'التبال': برا انجام، اور یہ 'الوبال' کے معنی میں ہے، گویا 'ت' حرف 'و' کا بدل ہے۔

٨٧ Surah An-Nisa: Verse 9

And [they] "feared" (khafu) is the response to "if" (law). The estimation is: If they had left [weak offspring], they would have feared [for them]. It is permissible to omit the "lam" in the response to "if" (1).

Scholars have differed in the interpretation of this verse. One group said: This is an exhortation for executors (guardians), meaning: Treat orphans as you would like your own children to be treated after you; this was said by Ibn Abbas (2). Therefore, Allah Almighty said: {Indeed, those who consume the wealth of orphans unjustly...} [An-Nisa: 10].

Another group said: The intention is all people; they were commanded to fear Allah regarding orphans and children of others, even if they are not under their care, and to speak rightly to them as every person (3) would want it to be done for his child after him. Among this is what Al-Shaybani (4) narrated: He said: We were at Constantinople in the army of Maslama ibn Abd al-Malik (5), so we sat one day in a group of people of knowledge, among them was Ibn al-Daylami (6). They discussed the horrors of the end of times. I said to him: O Abu Bishr (7), I wish I had no children. He said to me: Do not worry! There is no soul that Allah has decreed to emerge from a man except that it will emerge, whether he likes it or hates it. But if you want them to be safe, then fear Allah regarding others; then he recited the verse. In another narration: Shall I not point you to a matter that if you encounter it, Allah will save you from it, and if you leave children after you, Allah will protect them for your sake? I said: Yes! So he recited this verse: {And let those fear who, if they left...} to the end of it.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/13. (2) Reported by al-Tabari 6/451. (3) Followed in (d) and (m) by "of them," and what is established is from the rest of the copies, and it agrees with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/14, and the speech is from it. (4) It occurred in the copies and the printed version of Al-Muharrar al-Wajiz: Al-Shaybani, and the correct one is what we established. Al-Sam'ani said in Al-Kuna: This attribution is to Sayban, which is a branch of Himyar. Al-Saybani is Yahya bin Abi Amr, Abu Zur'a al-Homsi, the cousin of al-Awza'i, died in the year (148 AH). Al-Tahdhib 4/379. (5) Ibn Marwan bin al-Hakam, commander of the armies, Abu Sa'id and Abu al-Asbagh al-Umawi al-Dimashqi, nicknamed the Yellow Grasshopper, ruled Iraq for his brother Yazid, then Armenia. Died in the year (120 AH). Al-Siyar 5/241. (6) Abdullah bin Fayrouz al-Daylami, Abu Bishr, and it is said: Abu Busr, lived in Jerusalem, mentioned

by Ibn Qani' in Ma'jam al-Sahaba, and Abu Zur'a al-Dimashqi in the Followers of the people of Sham. Al-Tahdhib 2/403. (7) In (kh) and (z): O Abu Busr.

∧∨ सूरा अन-निसा: आयत 9

और [वे] "डरे" (ख़ाफ़ू) 'लो' (यदि) का जवाब है। अनुमान यह है: यदि वे [कमजोर संतान] छोड़ जाते, तो वे [उनके लिए] डरते। 'लो' के जवाब में 'लाम' को हटाना जायज़ है (1)।

विद्वानों ने इस आयत की व्याख्या में मतभेद किया है। एक समूह ने कहा: यह वसीयत करने वालों (अभिभावकों) के लिए एक उपदेश है, यानी: अनाथों के साथ वैसा ही व्यवहार करें जैसा आप चाहते हैं कि आपके बाद आपके बच्चों के साथ किया जाए; यह इब्न अब्बास (2) ने कहा था। इसीलिए अल्लाह तआला ने फरमाया: {बेशक जो लोग अनाथों का माल अन्यायपूर्वक खाते हैं...} [अन-निसा: 10]।

एक अन्य समूह ने कहा: इसका अर्थ सभी लोग हैं; उन्हें अनाथों और लोगों के बच्चों के मामले में अल्लाह से डरने का हुक्म दिया गया है, भले ही वे उनकी देखरेख में न हों, और उनसे सही बात कहें जैसा कि हर कोई (3) चाहता है कि उसके बाद उसके बच्चे के साथ किया जाए। इसी में से वह है जिसे अल-शैबानी (4) ने बयान किया है: उन्होंने कहा: हम मसलमा इब्न अब्द अल-मलिक (5) की सेना में कांस्टेंटिनोपल (कुस्तुंतुनिया) में थे, तो हम एक दिन विद्वानों के एक समूह में बैठे, जिनमें इब्न अल-दैलामी (6) भी थे। उन्होंने कयामत के समय की विभीषिकाओं पर चर्चा की। मैंने उनसे कहा: ऐ अबू बिश्र (7), मेरी इच्छा है कि मेरी कोई संतान न हो। उन्होंने मुझसे कहा: चिंता मत करो! कोई भी ऐसी आत्मा नहीं है जिसे अल्लाह ने किसी पुरुष से निकलने का फैसला किया है, वह निकल कर ही रहेगी, चाहे वह उसे पसंद करे या नापसंद। लेकिन यदि तुम चाहते हो कि वे सुरक्षित रहें, तो दूसरों के मामले में अल्लाह से डरो। फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी। एक अन्य वर्णन में: क्या मैं तुम्हें एक ऐसी बात न बताऊं कि यदि तुम उसे पा लो तो अल्लाह तुम्हें उससे बचा लेगा, और यदि तुम अपने बाद बच्चे छोड़ जाओ तो अल्लाह तुम्हारी वजह से उनकी रक्षा करेगा? मैंने कहा: हाँ! तो उन्होंने यह आयत पढ़ी: {और उन लोगों को डरना चाहिए जो यदि छोड़ जाते...} अंत तक।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/13। (2) अल-तबरी द्वारा रिपोर्ट किया गया 6/451। (3) (द) और (म) में इसके बाद "उनमें से" है, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, और यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/14 में जो है उसके अनुरूप है, और बात उसी की है। (4) प्रतियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के मुद्रित संस्करण में यह 'अल-शैबानी' आया है, और सही वह है जिसे हमने स्थापित किया है। अल-समआनी ने 'अल-कुना' में कहा: यह संबंध सैबान से है, जो हिमय्यार की एक शाखा है। अल-

सैबानी यह्या बिन अबी अम्र, अबू ज़ुरआ अल-हिम्सी हैं, जो अल-औज़ाई के चचेरे भाई हैं, उनकी मृत्यु (148 हिजरी) में हुई थी। अल-तहज़ीब 4/379। (5) इब्न मरवान बिन अल-हकम, सेनाओं के सेनापति, अबू सईद और अबू अल-असबग अल-उमवी अल-दिमशकी, जिन्हें पीला टिड्डा कहा जाता है, अपने भाई यजीद के लिए इराक के गवर्नर रहे, फिर आर्मेनिया के। उनकी मृत्यु (120 हिजरी) में हुई। अल-सियर 5/241। (6) अब्दुल्ला बिन फिरोज अल-दैलामी, अबू बिश्र, और कहा जाता है: अबू बुस्र, यरूशलेम (बैतुल मुक़द्दस) में रहते थे, इब्न काने ने 'मोजम अल-सहाबा' में उनका उल्लेख किया है, और अबू ज़ुरआ अल-दिमशकी ने शाम के ताबेईन में। अल-तहज़ीब 2/403। (7) (ख) और (ज़) में: ऐ अबू बुस्र।

۸۷ سورة النساء: آیت ۹

اور ﴿خَافُوا﴾ جواب «لو» ہے۔ التقدیر: لو ترکوا لخافوا۔ اور جواب «لو» میں 'لام' کو حذف کرنا جائز ہے (۱)۔

اور اس آیت کی تاویل میں علماء نے اختلاف کیا ہے؛ ایک گروہ نے کہا: یہ وصی بننے والوں (سرپرستوں) کے لیے نصیحت ہے، یعنی: یتیموں کے ساتھ وہ سلوک کرو جو تم چاہتے ہو کہ تمہارے بعد تمہاری اولاد کے ساتھ کیا جائے؛ یہ بات ابن عباس (۲) نے کہی تھی۔ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا﴾ [النساء: ۱۰]۔

دوسرے گروہ نے کہا: اس سے مراد تمام لوگ ہیں، انہیں حکم دیا گیا کہ یتیموں اور لوگوں کی اولاد کے بارے میں اللہ سے ڈریں، اگرچہ وہ ان کی پرورش میں نہ ہوں، اور ان سے درست بات کہیں جیسا کہ ہر شخص (۳) چاہتا ہے کہ اس کے بعد اس کے بچے کے ساتھ کیا جائے۔ اسی میں سے وہ قصہ ہے جو الشیبانی (۴) نے بیان کیا ہے: انہوں نے کہا: ہم قسطنطنیہ میں مسلمہ بن عبدالملک (۵) کے لشکر میں تھے، تو ہم ایک دن اہل علم کی ایک جماعت میں بیٹھے، جن میں ابن الدیلمی (۶) بھی تھے، انہوں نے قرب قیامت کے ہولناک واقعات کا ذکر کیا۔ میں نے ان سے کہا: اے ابوبشر (۷)، میری تمنا ہے کہ میری کوئی اولاد نہ ہوتی۔ انہوں نے مجھ سے کہا: تم پر کوئی حرج نہیں! جو بھی جان اللہ نے کسی مرد سے نکالنے کا فیصلہ کر لیا ہے وہ نکل کر رہے گی، چاہے وہ اسے پسند کرے یا ناپسند، لیکن اگر تم چاہتے ہو کہ وہ محفوظ رہیں تو دوسروں کے حق میں اللہ سے ڈرو؛ پھر انہوں نے یہ آیت تلاوت کی۔ ایک روایت میں ہے: کیا میں تمہیں ایسی بات نہ بتاؤں کہ اگر تم اسے پالو تو اللہ تمہیں اس سے نجات دے دے، اور اگر تم اپنے بعد اولاد چھوڑ جاؤ

تو اللہ تمہاری وجہ سے ان کی حفاظت فرمائے؟ میں نے کہا: کیوں نہیں! تو انہوں نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا﴾ آخر تک۔

(۱) المحرر الوجیز ۲/۱۳۔ (۲) طبری نے اسے ۶/۴۵۱ پر روایت کیا ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں اس کے بعد "منهم" ہے، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہ المحرر الوجیز ۲/۱۴ کے موافق ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (۴) نسخوں اور المحرر الوجیز کے مطبوعہ نسخے میں 'الشیبانی' واقع ہوا ہے، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ سمعانی نے 'الکنی' میں کہا: یہ نسبت 'سیبان' کی طرف ہے، جو حمیر کی ایک شاخ ہے۔ اور السیبانی یحییٰ بن ابی عمرو، ابو زرعہ الحمصی ہیں، جو اوزاعی کے چچا زاد بھائی ہیں، ان کی وفات (۱۴۸ھ) میں ہوئی۔ التہذیب ۴/۳۷۹۔ (۵) ابن مروان بن الحکم، لشکروں کے قائد، ابوسعید اور ابوالاصبغ الاموی الدمشقی، جن کا لقب 'الجراڈۃ الصفراء' (پیلا ٹڈی) ہے، اپنے بھائی یزید کی طرف سے عراق کے گورنر رہے، پھر آرمینیا کے۔ وفات (۱۲۰ھ) میں ہوئی۔ السیر ۵/۲۴۱۔ (۶) عبداللہ بن فیروز الدیلمی، ابوبشر، اور کہا جاتا ہے: ابوبُسر، بیت المقدس میں رہتے تھے، ابن قانع نے 'معجم الصحابہ' میں ان کا ذکر کیا ہے، اور ابوزرعہ الدمشقی نے اہل شام کے تابعین میں۔ التہذیب ۲/۴۰۳۔ (۷) (خ) اور (ظ) میں: اے ابوبسر۔

Surah An-Nisa: Verse 9 | 88

...its end (1). I say: From this meaning is what Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi narrated from Abu Hurairah, that the Prophet ﷺ said: "Whoever gives charity well, shall pass over the Sirat (the bridge), and whoever fulfills the need of a widow, Allah will replace it in his inheritance" (2). A third opinion, held by a group of commentators: This refers to a man who is nearing death, and those present at the time of his will say to him: "Allah will provide for your children, so look out for yourself, and bequeath your wealth in the way of Allah, give charity, and free slaves" until he gives away most of his wealth or exhausts it, thereby harming his heirs. So they were forbidden from doing that. It is as if the verse is saying to them: just as you fear for your own heirs and offspring after you, likewise fear for the heirs of others, and do not lead them to squander their wealth. This was said by Ibn Abbas, Qatada, Al-Suddi, Ibn Jubayr, Al-Dahhak, and Mujahid (3). Sa'id ibn Jubayr narrated from Ibn Abbas that he said: "When a man is about to make a will, it is not appropriate for someone to say: 'Bequeath your wealth, for Allah Almighty is the provider for your children,' but rather he should say: 'Offer for yourself and leave for your children.' This is what Allah Almighty said: {So let them fear Allah} (4)." Miqsam (5) and Hadrami (6) said: It was revealed concerning the opposite of this, which is to say to the dying person...

---

(1) Narrated by Al-Tabari 6/452. (2) Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 3/220 through Sulayman ibn Rabi'ah, from Musa ibn Ubaydah, from Muhammad ibn Ka'b. He said: It is strange (gharib) from the hadith of Muhammad, Sulayman is alone in narrating from Musa. And Musa ibn Ubaydah was described by Al-Hafiz in Al-Taqrib as weak. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/13, and the mentioned reports were narrated by Al-Tabari 6/447-449. (4) Tafsir Abi al-Layth 1/335, and narrated by Al-Tabari as mentioned by Al-Hafiz in Al-Fath 11/300. (5) He is Miqsam ibn Bujrah, also called: Najdah, Abu al-Qasim, the freed slave of Abdullah ibn al-Harith, and he is called the freed slave of Ibn Abbas because he stayed with him. He was truthful but used to send (irsāl) narrations; he died in (101 AH). Taqrib al-Tahdhib. And Abd al-Razzaq narrated his report in his Tafsir 1/150, and Al-Tabari in 6/450. (6) Al-Yamami, Ibn al-Madini said: Hadrami is a sheikh in Basra, Al-Taymi narrated from him, he is unknown (majhul), and he was a storyteller. He is not Al-Hadrami ibn Lahiq. Ahmad said: I do not know anyone narrating from him other than Sulayman al-Taymi. Al-Tahdhib 1/448. And Al-Tabari narrated his report in 6/451.

सूरा अन-निसा: आयत 9 | 88

...इसका अंत (1)। मैंने कहा: इसी अर्थ से वह है जो मुहम्मद इब्न काब अल-क़ुरज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत किया कि नबी ﷺ ने कहा: "जिसने अच्छी तरह से सदका दिया, वह सिरात (पुल) को पार कर जाएगा, और जिसने किसी विधवा की ज़रूरत पूरी की, अल्लाह उसकी विरासत में बरकत देगा" (2)। एक तीसरा मत; व्याख्याकारों के एक समूह ने कहा है: यह उस व्यक्ति के बारे में है जिसे मौत करीब आ रही हो, और उसकी वसीयत के समय उसके पास मौजूद लोग उससे कहते हैं: "अल्लाह तुम्हारे बच्चों को रिज़्क़ (रोजी) देगा, इसलिए तुम अपने बारे में सोचो, और अपना माल अल्लाह की राह में वसीयत कर दो, सदका दो और गुलामों को आज़ाद करो," यहाँ तक कि वह अपने अधिकांश माल को खर्च कर देता है या उसे खत्म कर देता है, जिससे उसके वारिसों को नुकसान होता है। तो उन्हें ऐसा करने से मना किया गया। ऐसा लगता है जैसे आयत उनसे कह रही है: जैसे तुम अपने बाद अपने वारिसों और संतान के लिए डरते हो, वैसे ही दूसरों के वारिसों के लिए भी डरो, और उन्हें अपना माल लुटाने के लिए मजबूर न करो। यह बात इब्न अब्बास, क़तादा, अल-सुद्दी, इब्न जुबैर, अल-दहाक और मुजाहिद ने कही है (3)। सईद इब्न जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "जब कोई व्यक्ति वसीयत करने के लिए मौजूद हो, तो यह कहना उचित नहीं है कि: 'अपना माल वसीयत कर दो, क्योंकि अल्लाह ही तुम्हारे बच्चों का रिज़्क़ देने वाला है,' बल्कि उसे कहना चाहिए: 'अपने लिए आगे भेजो (नेक काम करो) और अपने बच्चों के लिए छोड़ जाओ।' यही अल्लाह तआला का कहना है: {तो उन्हें अल्लाह से डरना चाहिए} (4)।" मिक्सम (5) और हद्रमी (6) ने कहा: यह इसके विपरीत के बारे में नाजिल हुआ है, और वह यह है कि मरते हुए व्यक्ति से कहा जाए...

---

(1) इसे अल-तबरी 6/452 ने निकाला है। (2) इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 3/220 में सुलेमान इब्न रबीया के माध्यम से, मूसा इब्न उबैदा से, मुहम्मद इब्न काब से निकाला है। और कहा: मुहम्मद की हदीस से यह गरीब (अजीब) है, सुलेमान मूसा से रिवायत करने में अकेले हैं। और मूसा इब्न उबैदा के बारे में अल-हाफिज़ ने 'अल-तक़रीब' में कहा है: कमज़ोर (ज़ईफ़) है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/13, और उल्लेखित खबरें अल-तबरी 6/447-449 द्वारा निकाली गई हैं। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/335, और अल-तबरी ने इसे निकाला है जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फतह' 11/300 में उल्लेख किया है। (5) वह मिक़्सम इब्न बुजराह है, और कहा जाता है: नजदा, अबू अल-कासिम, अब्दुल्ला इब्न अल-हारिस के आज़ाद किए हुए गुलाम, और उन्हें इब्न अब्बास का गुलाम कहा जाता है क्योंकि वे उनके साथ रहते थे। वे सच्चे थे और मुर्सल हदीसें बयान करते थे; उनकी मृत्यु (101

हिजरी) में हुई। तक़रीब अल-तहज़ीब। और अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 1/150 में उनकी खबर निकाली है, और अल-तबरी ने 6/450 में। (6) अल-यामामी, इब्न अल-मदीनी ने कहा: हद्रमी बसरा में एक शेख हैं, अल-तयमी ने उनसे रिवायत किया है, वे अज्ञात (मजहूल) हैं, और वे एक कहानीकार (किस्सागो) थे। वह अल-हद्रमी इब्न लाहिक नहीं हैं। अहमद ने कहा: मैं सुलेमान अल-तयमी के अलावा किसी और को उनसे रिवायत करते हुए नहीं जानता। अल-तहज़ीब 1/448। और अल-तबरी ने उनकी खबर 6/451 में निकाली है।

...اس کا آخر (1)۔ میں نے کہا: اسی معنی سے وہ روایت ہے جو محمد بن کعب القرظی نے ابوہریرہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اچھی طرح صدقہ دیا، وہ صراط (پل) سے گزر گیا، اور جس نے کسی بیوہ کی حاجت پوری کی، اللہ نے اس کے ترکہ میں اس کا بدل عطا فرمایا" (2)۔ ایک تیسرا قول؛ مفسرین کی ایک جماعت نے کہا ہے: یہ اس شخص کے بارے میں ہے جسے موت پیش آ جائے، تو اس کی وصیت کے وقت پاس موجود لوگ اس سے کہتے ہیں: "بے شک اللہ تمہارے بچوں کو رزق دے گا، تم اپنے بارے میں دیکھو، اور اپنا مال اللہ کی راہ میں وصیت کرو، صدقہ کرو اور غلام آزاد کرو،" یہاں تک کہ وہ اپنے زیادہ تر مال کو محیط ہو جائے یا اسے ختم کر دے، جس سے اس کے وارثوں کو نقصان پہنچے۔ تو انہیں اس سے منع کر دیا گیا۔ گویا آیت ان سے کہہ رہی ہے: جس طرح تم اپنے بعد اپنے وارثوں اور اپنی اولاد کے بارے میں ڈرتے ہو، اسی طرح دوسروں کے وارثوں کے بارے میں بھی ڈرو، اور انہیں ان کا مال ضائع کرنے پر مجبور نہ کرو۔ یہ بات ابن عباس، قتادہ، السدی، ابن جبیر، الضحاک اور مجاہد نے کہی ہے (3)۔ سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: "जब आदमी وصیت کے لیے حاضر ہو تو یہ کہنا مناسب نہیں کہ: 'اپنے مال کی وصیت کر دو، کیونکہ اللہ تعالی تمہارے بچوں کو رزق دینے والا ہے،' بلکہ وہ کہے: 'اپنے لیے آگے بھیجو (نیک عمل کرو) اور اپنے بچوں کے لیے چھوڑ جاؤ۔' یہی اللہ تعالی کا فرمان ہے: {چاہیے کہ وہ اللہ سے ڈریں} (4)۔" اور مقسم (5) اور حضرمی (6) نے کہا: یہ اس کے برعکس کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ یہ ہے کہ نزع کی حالت والے شخص سے کہا جائے...

(1) اسے طبری نے 6/ 452 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے ابونعیم نے 'الحلیہ' 3/ 220 میں سلیمان بن ربیعہ کے واسطے سے، موسی بن عبیدہ سے، محمد بن کعب سے روایت کیا ہے۔ اور کہا: محمد کی حدیث سے یہ غریب ہے، سلیمان موسی سے روایت کرنے میں اکیلے ہیں۔ اور موسی بن عبیدہ کے بارے میں حافظ نے 'التقریب' میں کہا ہے: ضعیف ہے۔ (3) المحرر الوجیز 2/ 13، اور مذکورہ اخبار طبری نے 6/ 447 - 449 میں روایت کیے ہیں۔ (4) تفسیر ابی اللیث 1/ 335، اور طبری نے اسے روایت کیا ہے جیسا کہ حافظ نے 'الفتح' 11/ 300 میں ذکر کیا ہے۔ (5) وہ مقسم بن بجرہ ہیں، اور کہا جاتا ہے: نجدہ، ابوالقاسم، عبداللہ بن الحارث کے آزاد کردہ غلام، اور انہیں ان کے ساتھ لازم رہنے کی وجہ سے ابن عباس کا آزاد کردہ غلام کہا جاتا ہے۔ وہ سچے تھے اور مرسل روایتیں کرتے تھے، ان کا انتقال (101ھ) میں ہوا۔ تقریب التہذیب۔ اور ان کی خبر عبدالرزاق نے تفسیر 1/ 150 میں اور طبری نے 6/ 450 میں روایت کی ہے۔ (6) الیمامی، ابن المدینی نے کہا: حضرمی بصرہ میں ایک شیخ ہیں، ان سے تیمی نے روایت کی ہے، وہ مجہول ہیں، اور وہ قصہ گو تھے، اور وہ حضرمی بن لاحق نہیں ہیں۔ احمد نے کہا: میں سلیمان التیمی کے علاوہ کسی کو نہیں جانتا جو ان سے روایت کرتا ہو۔ التہذیب 1/ 448۔ اور طبری نے ان کی خبر 6/ 451 میں روایت کی ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 9 (Page 89)

...who attends him: 'Keep it for your heirs, and leave it for your children, for no one is more entitled to your wealth than your children.' And he forbids him from making a bequest (wasiah), thereby harming the relatives and everyone entitled to have a bequest made for them. So it was said to them: 'Just as you fear for your offspring and are pleased that they be treated well, so too direct your speech towards the poor and orphans, and fear Allah regarding any harm to them' (1).

And these two opinions are based on the time when the bequest was obligatory before the revelation of the inheritance verse; it was narrated from Sa'id bin Jubayr and Ibn al-Musayyib (2).

Ibn Atiyyah said (3): 'Neither of these two opinions applies universally to all people. Rather, people are of two types: one opinion is suitable for one, and the second (4) for the other. This is because if a man leaves his heirs independent and wealthy, it is good that he be encouraged to make a bequest and be urged to put forward [wealth] for himself [in the hereafter]. But if he leaves weak, neglected, and impoverished heirs (5), it is good that he be encouraged to leave it for them and take precaution, for his reward in intending that is like his reward for [giving to] the poor. Consideration is given only to weakness, so one must lean towards it.'

I say: This detail is correct; because of the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Sa'ad: 'That you leave your heirs rich is better than leaving them poor and begging from people' (6). If a person has no child, or has one who is wealthy and independent of his father in person and wealth, then he is secure about him. In that case, it is better for the person to send his wealth ahead of him [to the hereafter], so that those after him do not spend it on what is not right, whereby the burden of sin would be upon him.

The Second [Point]: His saying, the Exalted: {And let them speak words of appropriate justice.} 'Sadeed' means justice and correct speech. That is: Command the sick person to take out from his wealth the obligatory rights he owes, and then make a bequest.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/13. (2) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/17. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/13. (4) In (d) and (z): 'and the other', and in (kh), (zha), and (m): 'and for another', and what is fixed is from Al-Muharrar. (5) In (zha): bankrupt. (6) Narrated by

Ahmad (1524), Al-Bukhari (3936), and Muslim (1628), and it was previously mentioned on 3/96.

सूरह अन-निसा: आयत 9 (पृष्ठ 89)

...जो उसके पास मौजूद हो: 'अपने वारिसों के लिए बचाओ, और अपने बच्चों के लिए रहने दो, क्योंकि तुम्हारे धन पर तुम्हारे बच्चों से ज़्यादा हक़ किसी का नहीं है।' और वह उसे वसीयत करने से मना करता है, जिससे रिश्तेदारों और उन सभी को नुकसान पहुँचता है जो वसीयत के हक़दार हैं। तो उनसे कहा गया: 'जैसे तुम अपनी संतान के लिए डरते हो और खुश होते हो कि उनके साथ अच्छा व्यवहार किया जाए, वैसे ही गरीबों और अनाथों के संबंध में सही बात कहो, और उन्हें नुकसान पहुँचाने के बारे में अल्लाह से डरो' (1)।

और ये दोनों राय उस समय पर आधारित हैं जब विरासत की आयत उतरने से पहले वसीयत करना अनिवार्य था; यह सईद बिन जुबैर और इब्न अल-मुसय्यिब से रिवायत है (2)।

इब्न अतिय्या ने कहा (3): 'इन दोनों रायों में से कोई भी सभी लोगों पर लागू नहीं होती है। बल्कि, लोग दो प्रकार के होते हैं: एक राय एक के लिए उपयुक्त है, और दूसरी (4) दूसरे के लिए। इसका कारण यह है कि यदि कोई व्यक्ति अपने वारिसों को आत्मनिर्भर और धनी छोड़ता है, तो यह अच्छा है कि उसे वसीयत करने के लिए प्रोत्साहित किया जाए और खुद के लिए [परलोक में] आगे भेजने के लिए प्रेरित किया जाए। लेकिन यदि वह कमज़ोर, उपेक्षित और निर्धन वारिसों को छोड़ता है (5), तो यह अच्छा है कि उसे उनके लिए छोड़ने और सावधानी बरतने के लिए प्रोत्साहित किया जाए, क्योंकि ऐसा करने के उसके इरादे का प्रतिफल वैसा ही है जैसा गरीबों को देने का प्रतिफल। विचार केवल कमजोरी पर किया जाता है, इसलिए उसके प्रति झुकना चाहिए।'

मैं कहता हूँ: यह विवरण सही है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने साद से कहा था: 'यह कि तुम अपने वारिसों को अमीर छोड़ो, इससे बेहतर है कि तुम उन्हें गरीब और लोगों के सामने हाथ फैलाने वाला छोड़ो' (6)। यदि किसी व्यक्ति का कोई बच्चा नहीं है, या है, और वह धनी है और अपने पिता से स्वयं और धन में स्वतंत्र है, तो वह उसके बारे में सुरक्षित है। ऐसी स्थिति में, मनुष्य के लिए बेहतर है कि वह अपना धन अपने आगे [परलोक के लिए] भेज दे, ताकि उसके बाद के लोग उसे अनुचित कार्यों में खर्च न करें, जिससे पाप का बोझ उस पर हो।

दूसरा [बिंदु]: अल्लाह का कथन: {और उन्हें न्यायपूर्ण बात कहनी चाहिए।} 'सदीद' का अर्थ है न्याय और सही बात। अर्थात: बीमार व्यक्ति को आदेश दें कि वह अपने धन में से उन अनिवार्य अधिकारों को निकाल दे जो उस पर बकाया हैं, और फिर वसीयत करे।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/13। (2) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/17 देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/13। (4) (द) और (ज़) में: 'और अन्य', और (ख), (ज़) और (म) में: 'और अन्य के लिए', और मुहर्रर से जो सिद्ध है। (5) (ज़) में: दिवालिया। (6) अहमद (1524), बुखारी (3936), और मुस्लिम (1628) द्वारा रिवायत किया गया है और यह पहले 3/96 पर आ चुका है।

سورة النساء: آیت 9 (صفحہ 89)

...جو اس کے پاس حاضر ہو: 'اپنے ورثاء کے لیے بچا کر رکھو، اور اپنی اولاد کے لیے رہنے دو، کیونکہ تمہارے مال پر تمہاری اولاد سے زیادہ کسی کا حق نہیں ہے۔' اور وہ اسے وصیت کرنے سے روکتا ہے، جس سے رشتہ داروں اور ہر اس شخص کو نقصان پہنچتا ہے جو وصیت کا حقدار ہو۔ تو ان سے کہا گیا: 'جس طرح تم اپنی اولاد کے بارے میں ڈرتے ہو اور خوش ہوتے ہو کہ ان کے ساتھ بھلائی کی جائے، اسی طرح مسکینوں اور یتیموں کے معاملے میں درست بات کہو، اور انہیں نقصان پہنچانے کے بارے میں اللہ سے ڈرو' (1)۔

اور یہ دونوں قول اس وقت پر مبنی ہیں جب وراثت کی آیت نازل ہونے سے پہلے وصیت واجب تھی؛ یہ سعید بن جبیر اور ابن المسیب سے مروی ہے (2)۔

ابن عطیہ نے کہا (3): 'ان دونوں اقوال میں سے کوئی ایک بھی تمام لوگوں پر لاگو نہیں ہوتا، بلکہ لوگ دو قسم کے ہیں، ایک قول ایک کے لیے موزوں ہے اور دوسرا (4) دوسرے کے لیے۔ وہ اس لیے کہ اگر کوئی آدمی اپنے ورثاء کو خود کفیل اور غنی چھوڑتا ہے، تو بہتر ہے کہ اسے وصیت کرنے کی ترغیب دی جائے، اور اسے اس بات پر آمادہ کیا جائے کہ وہ اپنے لیے [آخرت میں] کچھ آگے بھیج دے۔ اور اگر وہ کمزور، بے سہارا اور تنگ دست ورثاء چھوڑتا ہے (5) تو بہتر ہے کہ اسے ان کے لیے چھوڑنے اور احتیاط برتنے کی ترغیب دی جائے، کیونکہ اس ارادے میں اس کا اجر مسکینوں کو دینے کے اجر کی طرح ہے، تو اصل لحاظ کمزوری کا ہے، لہٰذا اسی کی طرف جھکنا چاہیے۔'

میں کہتا ہوں: یہ تفصیل صحیح ہے؛ کیونکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے سعد سے فرمایا تھا: 'تمہارا اپنے ورثاء کو غنی چھوڑنا اس سے بہتر ہے کہ تم انہیں محتاج چھوڑو کہ وہ لوگوں کے سامنے ہاتھ پھیلاتے پھریں' (6)۔ اگر انسان کی کوئی اولاد نہ ہو، یا ہو لیکن وہ غنی اور اپنی ذات اور مال میں اپنے باپ سے بے نیاز ہو، تو وہ اس کی طرف سے مطمئن ہے۔ ایسی صورت میں انسان کے لیے بہتر یہی ہے کہ اپنا مال اپنے آگے [آخرت کے لیے] بھیج دے، تاکہ اس کے بعد والے اسے ان کاموں میں خرچ نہ کریں جو درست نہیں ہیں، ورنہ اس کا وبال اسی پر ہوگا۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور انہیں چاہیے کہ سیدھی اور درست بات کہیں۔} 'سدید' سے مراد عدل اور درست بات ہے، یعنی: مریض کو حکم دیں کہ وہ اپنے مال میں سے وہ واجب حقوق نکال دے جو اس کے ذمے ہیں، پھر وصیت کرے۔

---

(1) المحرر الوجیز 13/2۔ (2) دیکھئے معانی القرآن از زجاج 17/2۔ (3) المحرر الوجیز 13/2۔ (4) (د) اور (ز) میں ہے: 'والآخر'، اور (خ)، (ظ) اور (م) میں ہے: 'ولآخر'، اور جو متن میں ہے وہ المحرر سے ہے۔ (5) (ظ) میں ہے: مفلسین۔ (6) اسے احمد (1524)، بخاری (3936) اور مسلم (1628) نے روایت کیا ہے اور یہ پہلے 96/3 پر گزر چکا ہے۔

...due to his kinship to a degree that does not harm (1) his minor heirs.

And it was said: The meaning is: say just words to the deceased, which is to prompt him with "There is no god but Allah." And he should not be ordered to do so, but rather one should say it to oneself until he hears it and learns it; This is what the Prophet ﷺ said: "Prompt your dying ones with 'There is no god but Allah'" and he did not say: command them; because if he were commanded to do so, he might get angry and deny [it] (2).

And it was said: The intended meaning is the orphan, that you should not rebuke him nor underestimate him (3).

Allah Almighty's saying: {Indeed, those who unjustly consume the property of orphans are only consuming fire into their bellies. And they will burn in a Blaze [i.e., Hellfire].} (10)

There are three issues in it: First: Allah Almighty's saying: {Indeed, those who unjustly consume the property of orphans}. It was narrated that it was revealed concerning a man from Ghatafan called: Marthad ibn Zaid, who was in charge of the property of his nephew, a young orphan, and he consumed it. So Allah Almighty revealed this verse concerning him. This was said by Muqatil ibn Hayyan (4). Therefore, the majority said: the intended meaning is the guardians who consume what is not permitted for them from the orphan's property.

Ibn Zaid said: It was revealed concerning the disbelievers who did not bequeath to women or children (5).

Taking money in all its forms was called "consuming" because the purpose is eating, and through it most things are destroyed. Stomachs were specifically mentioned to clarify (6) their deficiency, and to vilify them for acting against noble manners. And he called what is consumed "fire" by what it will lead to (7), like Allah Almighty's saying: {I see myself pressing wine [grapes]}.

---

(1) In (Kh): to a degree and does not harm, and in (M): to a degree that does not harm, and what is established is from the rest of the copies. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/335, and the hadith previously mentioned 5/449. (3) In (M): that you should not rebuke him nor underestimate him. (4) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 138. (5)

Narrated by al-Tabari 6/454 - 455. (6) In (Zha): to become clear. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/14.

सूरह अन-निसा: आयत 9 - 10 | 90

...उसकी रिश्तेदारी के कारण उस हद तक जो उसके छोटे वारिसों को नुकसान न पहुँचाए (1)।

और कहा गया: इसका अर्थ है: मृतक से न्यायपूर्ण बात कहो, और वह है उसे 'ला इलाहा इल्लल्लाह' सिखाना (तलक़ीन करना)। और उसे ऐसा करने का आदेश नहीं दिया जाता, बल्कि वह स्वयं अपने मन में कहता है ताकि वह उसे सुने और सीख ले; नबी ﷺ ने इसी तरह फरमाया: "अपने मरने वालों को 'ला इलाहा इल्लल्लाह' की तलक़ीन करो" और उन्होंने यह नहीं फरमाया: उन्हें आदेश दो; क्योंकि अगर उसे ऐसा करने का आदेश दिया गया, तो शायद वह क्रोधित हो जाए और इनकार कर दे (2)।

और कहा गया: इससे तात्पर्य अनाथ है, कि तुम उसे झिड़को नहीं और उसे कमतर न समझो (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जो लोग अन्यायपूर्वक अनाथों का धन खाते हैं, वे केवल अपने पेट में आग भर रहे हैं। और वे जल्द ही दहकती आग में प्रवेश करेंगे।} (10)

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जो लोग अन्यायपूर्वक अनाथों का धन खाते हैं}। रिवायत है कि यह ग़तफ़ान के एक व्यक्ति के बारे में उतरी थी जिसका नाम मर्सद बिन ज़ैद था, वह अपने छोटे अनाथ भतीजे के धन का संरक्षक था, और उसने उसे खा लिया। तो अल्लाह तआला ने उसके बारे में यह आयत उतारी। मुक़ातिल बिन हयान ने यही कहा है (4)। इसीलिए बहुसंख्यक (जम्हूर) ने कहा है: इससे तात्पर्य वे संरक्षक हैं जो अनाथ के धन से वह खाते हैं जो उनके लिए वैध नहीं है।

और इब्न ज़ैद ने कहा: यह उन काफिरों के बारे में उतरी थी जो महिलाओं और बच्चों को विरासत नहीं देते थे (5)।

धन लेने को उसके सभी रूपों में 'खाना' कहा गया है, क्योंकि मुख्य उद्देश्य खाना ही होता है, और इसी के माध्यम से अधिकांश चीजों का नाश होता है। और विशेष रूप से पेट का उल्लेख उनकी कमी को स्पष्ट करने (6) के लिए और उनके बुरे आचरण की निंदा करने के लिए किया गया है। और जो कुछ खाया गया उसे 'आग' कहा गया क्योंकि उसका परिणाम आग होगा (7), जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {मैं खुद को शराब (अंगूर) निचोड़ते हुए देख रहा हूँ}।

---

(1) (ख) में: एक हद तक और नुकसान नहीं पहुँचाता, और (म) में: उस हद तक जो नुकसान नहीं पहुँचाता, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैस 1/335, और हदीस

पहले बीत चुकी है 5/449। (3) (म) में: कि तुम उसे झिड़को नहीं और उसे कमतर न समझो। (4) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी, पृष्ठ 138। (5) इसे अल-तबरी 6/454 - 455 ने उद्धृत किया है। (6) (ज़) में: ताकि स्पष्ट हो जाए। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/14।

سورة النساء: آيات 9 - 10 | 90

...اپنی قرابت کی وجہ سے اس حد تک جو اس کے چھوٹے وارثوں کو نقصان نہ پہنچائے (1)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ میت سے عدل والی بات کہو، اور وہ یہ ہے کہ اسے «لا إله إلا الله» کی تلقین کرے۔ اور اسے اس کا حکم نہ دیا جائے، بلکہ وہ اپنے جی میں یہ کہے یہاں تک کہ وہ اسے سن لے اور سیکھ لے؛ نبی ﷺ نے اسی طرح فرمایا ہے: «اپنے مرنے والوں کو لا إله إلا الله کی تلقین کرو» اور آپ ﷺ نے یہ نہیں فرمایا: انہیں حکم دو؛ کیونکہ اگر اسے اس کا حکم دیا گیا تو شاید وہ غصے میں آ جائے اور انکار کر دے (2)۔

اور کہا گیا: مراد یتیم ہے، کہ تم اسے نہ جھڑکو اور نہ اسے حقیر سمجھو (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً وہ لوگ جو یتیموں کا مال ظلم کے ساتھ کھاتے ہیں وہ اپنے پیٹوں میں بس آگ ہی بھر رہے ہیں، اور عنقریب وہ بھڑکتی ہوئی آگ میں داخل ہوں گے۔} (10)

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً وہ لوگ جو یتیموں کا مال ظلم کے ساتھ کھاتے ہیں}۔ مروی ہے کہ یہ غطفان کے ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی جسے مرثد بن زید کہا جاتا تھا، وہ اپنے بھتیجے کے مال کا ولی تھا جو کہ ایک چھوٹا یتیم تھا، تو اس نے اسے کھا لیا، پس اللہ تعالیٰ نے اس کے بارے میں یہ آیت نازل فرمائی۔ یہ مقاتل بن حیان کا قول ہے (4)۔ اسی وجہ سے جمہور نے کہا ہے کہ: مراد وہ وصی ہیں جو یتیم کے مال سے وہ کچھ کھاتے ہیں جو ان کے لیے مباح نہیں ہے۔

اور ابن زید نے کہا: یہ ان کفار کے بارے میں نازل ہوئی جو عورتوں اور بچوں کو وارث نہیں بناتے تھے (5)۔

اور مال لینے کو اس کی تمام صورتوں میں 'کھانا' کا نام دیا گیا، کیونکہ مقصود کھانا ہی ہوتا ہے، اور اسی کے ذریعے اکثر چیزوں کا اتلاف ہوتا ہے۔ اور خاص طور پر پیٹوں کا ذکر ان کی کمی کو بیان کرنے (6) کے لیے اور ان کی اخلاقِ حمیدہ کی ضد پر تشنیع کے لیے کیا گیا۔ اور کھائی جانے والی چیز کو 'آگ' کا نام دیا اس کے انجام کے اعتبار سے (7)، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {میں نے اپنے آپ کو دیکھا کہ میں شراب (انگور) نچوڑ رہا ہوں}۔

---

(1) (خ) میں ہے: بقدر اور نقصان نہیں دیتا، اور (م) میں ہے: اس قدر جو نقصان نہ دے، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے۔ (2) تفسیر ابی اللیث 1 / 335، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے 5 / 449۔ (3) (م) میں ہے: کہ اسے نہ جھڑکیں اور نہ اسے حقیر سمجھیں۔ (4) اسباب النزول للواحدی ص 138۔ (5) اسے طبری نے نکالا ہے 6 / 454 - 455۔ (6) (ظ) میں ہے: تاکہ ظاہر ہو جائے۔ (7) المحرر الوجیز 2 / 14۔

Surah An-Nisa: Verse 10 91

[Yusuf: 36] meaning: grapes. And it was said: fire, meaning: forbidden; because the forbidden necessitates fire, so God Almighty called it by its name(1).

Abu Sa'id al-Khudri narrated: The Prophet ﷺ told us about the night he was taken on the night journey (Isra), saying: "I saw people with lips like the lips of camels, and some people were assigned to take hold of their lips, then place rocks of fire in their mouths that come out(2) from their lower parts. I said: 'O Gabriel, who are these?!' He said: 'They are those who consume the orphans' wealth unjustly'"(3).

Thus the Book and the Sunnah indicate that consuming the orphan's wealth is one of the major sins (al-kaba'ir). And he ﷺ said: "Avoid the seven destructive sins." And among them he mentioned: "and consuming the orphan's wealth"(4).

Second: The saying of the Almighty: {and shall enter a blazing Fire} [An-Nisa: 10]. Ibn 'Amir and 'Asim, in the narration of Ibn 'Ayyash, read it with the *damma* on the *ya'*(5) in the passive form; from: God made him suffer the heat of the fire (*aslahu*). Allah Almighty said: {I will drive him into Saqar} [Al-Muddaththir: 26].

Abu Haywah read it with the *damma* on the *ya'*, the *fatha* on the *sad*, and the *shadda* on the *lam* (yusallawn), from *tasliyah*, indicating the frequency of the action time after time(6). Its proof is the Almighty's saying: {Then cast him into the Hellfire} [Al-Haqqah: 31]. From it is their saying: I burned it (*sallaytuhu*) repeatedly. And *tasallaytu*: I warmed myself by the fire. He said: WWW.NAFSEISLAM.COM

I have endured the heat of their war, just as the cold-stricken one warms himself against the frost(7)

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/335. (2) In (ظ): takhruju (it comes out - feminine). (3) Reported by al-Tabari 6/454, and Ibn Abi Hatim similarly (4884), through Abu Harun al-Abdi, from Abu Sa'id. Abu Harun Umarah ibn Juwayn, al-Hafiz said in al-Taqrib: abandoned (matruk), and some of them accused him of lying. (4) Reported by al-Bukhari (2766), and Muslim (89) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (5) Al-Sab'ah p. 227, and al-Taysir p. 94. It appeared in (د), (ز), (ظ), and (م) as: Ibn Abbas, which is a misspelling, and what is established in (خ) is: Shu'bah Abu Bakr ibn 'Ayyash. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 24, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/439. (7) Its author is Abu Zubayd al-Ta'i Harmalah ibn al-Mundhir, and it is in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 2/611, and al-Aghani 12/136, with the narration: "narahum" (their fire), instead of: "harbahum" (their war). His saying: al-Maqrur, meaning: the one struck by cold, from:

qurra al-rajul (passive): the cold struck him, and al-Qaras: severe cold. Al-Qamus (qrr) (qrs).

सूरा अन-निसा: आयत 10 91

[यूसुफ: 36] यानी: अंगूर। और कहा गया: आग, यानी: हराम (निषिद्ध); क्योंकि हराम आग का कारण बनता है, इसलिए अल्लाह तआला ने इसे इसके नाम से पुकारा है (1)।

अबू सईद अल-खुदरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने हमें उस रात के बारे में बताया जब उन्हें मेराज पर ले जाया गया था, उन्होंने फरमाया: "मैंने ऐसे लोगों को देखा जिनके होंठ ऊंटों के होंठों जैसे थे, और उन पर कुछ लोग नियुक्त थे जो उनके होंठों को पकड़ लेते थे, फिर उनके मुंह में आग के पत्थर डालते थे जो उनके निचले हिस्सों से निकल जाते थे (2)। मैंने पूछा: 'ऐ जिब्रील, ये कौन लोग हैं?!' उन्होंने कहा: 'ये वे लोग हैं जो अनाथों का माल अन्यायपूर्वक खाते हैं'" (3)।

अतः किताब (कुरान) और सुन्नत इस बात का प्रमाण हैं कि अनाथ का माल खाना बड़े गुनाहों (कबीरा गुनाह) में से एक है। और आप ﷺ ने फरमाया: "सात विनाशकारी गुनाहों से बचो।" और उनमें उल्लेख किया: "अनाथ का माल खाना" (4)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और वे दहकती आग में दाखिल होंगे} [अन-निसा: 10]। इब्न आमिर और आसिम ने इब्न अय्याश की रिवायत में 'या' (5) पर 'दम्मा' (पेश) के साथ पढ़ा है, इसे कर्मवाच्य (passive) रूप में; जिसका अर्थ है: अल्लाह ने उसे आग की गर्मी का अहसास कराया। अल्लाह तआला ने फरमाया: {मैं उसे सकर (जहन्नम) में झोंक दूँगा} [अल-मुद्दस्सिर: 26]।

अबू हयवाह ने इसे 'या' पर 'दम्मा', 'साद' पर 'फत्हा' और 'लाम' पर 'शद्दा' (युसल्लौन) के साथ पढ़ा है, 'तसलिया' से, जो बार-बार होने वाली क्रिया की अधिकता को दर्शाता है (6)। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {फिर उसे जहन्नम की आग में झोंक दो} [अल-हाक्का: 31]। इसी से उनका कहना है: 'सल्लैतुहू' (मैंने इसे बार-बार जलाया)। और 'तसल्लैतु': मैंने आग से गर्मी प्राप्त की। कवि ने कहा: WWW.NAFSEISLAM.COM

मैंने उनके युद्ध की गर्मी को वैसे ही सहन किया है जैसे कोई ठिठुरता हुआ व्यक्ति पाले से बचने के लिए आग से तपता है (7)।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/335। (2) (ظ) में: 'तखरुजु' (वह निकलती है)। (3) इसे तबरी ने 6/454 में और इब्न अबी हातिम ने इसी तरह (4884) में अबू हारून अल-अब्दी के माध्यम से, अबू सईद से रिवायत किया है। अबू हारून उमराह बिन जुवैन के बारे में अल-हाफिज़ ने अल-तक़रीब में

कहा है: परित्यक्त (मतरुक), और उनमें से कुछ ने उसे झूठा कहा है। (4) इसे बुखारी (2766) और मुस्लिम (89) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। (5) अल-सबआ पृष्ठ 227, और अल-तयसीर पृष्ठ 94। और (د), (ز), (ظ) और (م) में यह इब्न अब्बास के रूप में आया है, जो एक लेखन त्रुटि है, और (خ) में जो स्थापित है वह है: शुबा अबू बक्र बिन अय्याश। (6) अल-किरात अल-शाज़ा पृष्ठ 24, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/439। (7) इसके लेखक अबू ज़ुबैर अल-ताई हरमलह बिन अल-मुन्ज़िर हैं, और यह तबाक़ात फुहूल अल-शुअरा 2/611 और अल-अगानी 12/136 में है, इस रिवायत के साथ: "नारहुम" (उनकी आग), "हर्बहुम" (उनके युद्ध) के बजाय। उनका कहना: अल-मक़रूर, यानी: वह जिसे ठंड लगी हो, 'क़ुर्रा अल-रजुल' (ठंड से प्रभावित होना) से, और अल-क़रस: भीषण ठंड। अल-क़ामूस (क़र) (क़रस)।

سورة النساء: آیت ۱۰ ۹۱

[یوسف: ۳۶] یعنی: انگور۔ اور کہا گیا: آگ، یعنی: حرام؛ کیونکہ حرام آگ کا سبب بنتا ہے، اس لیے اللہ تعالیٰ نے اسے اس کے نام سے پکارا ہے(۱)۔

ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہمیں نبی کریم ﷺ نے اس رات کے بارے میں بتایا جب آپ کو معراج پر لے جایا گیا تھا، آپ ﷺ نے فرمایا: "میں نے ایسے لوگ دیکھے جن کے ہونٹ اونٹوں کے ہونٹوں جیسے تھے، اور ان پر کچھ فرشتے مقرر تھے جو ان کے ہونٹوں کو پکڑتے تھے، پھر ان کے منہ میں آگ کے پتھر ڈالتے تھے جو ان کے نچلے حصوں سے نکل جاتے تھے(۲)۔ میں نے پوچھا: 'اے جبرائیل، یہ کون لوگ ہیں؟!' انہوں نے کہا: 'یہ وہ لوگ ہیں جو یتیموں کا مال ناانصافی سے کھاتے ہیں'"(۳)۔

پس کتاب اور سنت سے ثابت ہوا کہ یتیم کا مال کھانا کبیرہ گناہوں میں سے ہے۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "سات ہلاک کر دینے والے گناہوں سے بچو۔" اور ان میں ذکر فرمایا: "اور یتیم کا مال کھانا"(۴)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ عنقریب بھڑکتی ہوئی آگ میں داخل ہوں گے} [النساء: ۱۰]۔ ابن عامر اور عاصم نے ابن عیاش کی روایت میں 'یاء'(۵) پر پیش (ضمہ) کے ساتھ پڑھا ہے، اسے مجہول کے صیغے میں؛ اس معنی میں کہ: اللہ نے اسے آگ کی تپش چکھائی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {میں اسے سقر (دوزخ) میں ڈال دوں گا} [المدثر: ۲۶]۔

اور ابو حیوہ نے 'یاء' پر پیش، 'صاد' پر زبر اور 'لام' پر تشدید (یُصَلَّوْنَ) کے ساتھ پڑھا ہے، جو 'تصلیہ' سے ہے، جس کا مطلب فعل کا بار بار کثرت سے ہونا ہے(۶)۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ

فرمان ہے: {پھر اسے جہنم میں جھونک دو} [الحاقہ: ۳۱]۔ اسی سے ان کا قول ہے: 'صلّیتُہ' (میں نے اسے بار بار جلایا)۔ اور 'تصلّیتُ': میں نے آگ سے سینکا۔ شاعر نے کہا:

WWW.NAFSEISLAM.COM

میں نے ان کی جنگ کی تپش کو ویسے ہی برداشت کیا ہے جیسے سردی کا مارا ہوا شخص برف باری سے بچنے کے لیے آگ سینکتا ہے(۷)

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۳۵۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: تخرج (وہ نکلتی ہے)۔ (۳) اسے طبری نے ۶/۴۵۴ اور ابن ابی حاتم نے اسی طرح (۴۸۸۴) میں ابو ہارون العبدی کے واسطے سے، ابو سعید سے روایت کیا ہے۔ اور ابو ہارون عمارہ بن جوین کے بارے میں حافظ نے 'التقریب' میں کہا ہے: متروک، اور بعض نے اسے جھٹلایا ہے۔ (۴) اسے بخاری (۲۷۶۶) اور مسلم (۸۹) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) السبعہ ص ۲۲۷، اور التیسیر ص ۹۴۔ اور نسخہ (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں 'ابن عباس' واقع ہوا ہے جو کہ تحریف ہے، اور نسخہ (خ) سے ثابت شدہ 'شعبہ ابو بکر بن عیاش' ہے۔ (۶) القراءات الشاذہ ص ۲۴، اور اعراب القرآن للہناس ۱/۴۳۹۔ (۷) اس کے قائل ابو زبید الطائی حرملہ بن المنذر ہیں، اور یہ 'طبقات فحول الشعراء' ۲/۶۱۱ اور 'الاغانی' ۱۲/۱۳۶ میں مروی ہے: 'نارہم' (ان کی آگ) 'حربہم' (ان کی جنگ) کی جگہ۔ ان کا قول: 'المقرور'، یعنی وہ جسے سردی لگی ہو، 'قُرَّ الرجل' (مجہول) سے: اسے سردی لگی، اور 'القرس' سخت سردی کو کہتے ہیں۔ القاموس (قر) (قرس)۔

Surah An-Nisa: Ayah 10 (Page 92)

The rest [of the reciters] read with a fatha on the 'ya', from: salā al-nār yaṣlāhā ṣalan wa ṣilā'an (enduring the heat of the fire). Allah Almighty said: {None shall burn therein except the most wretched} [Al-Layl: 15]. Al-ṣilā' refers to warming oneself near fire or direct contact with it(1); from it is the saying of al-Harith bin 'Ubad: By Allah, I was not among its perpetrators, yet today I am enduring its heat. (2) And al-sa'ir is the burning coal.

Thirdly: This is one of the verses of warning, and there is no evidence in it for those who declare [believers] disbelievers due to sins. What Ahl al-Sunnah believe is that this [punishment] applies to some sinners, so they will enter [the fire], then be burnt and die, unlike the [eternal] inhabitants of the fire who neither die nor live. Thus, this is a synthesis between the Book (Quran) and the Sunnah; so that the information in both does not contradict its reality, falling under [Allah's] Will for some of them(3); because of His Almighty's saying: {Indeed, Allah does not forgive association with Him, but He forgives what is less than that for whom He wills} [An-Nisa: 48 and 116]. This is what is said about everything that comes to you in this sense.

Muslim narrated in his Sahih(4), from Abu Sa'id al-Khudri, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "As for the people of the Fire who are its inhabitants(5), they will neither die therein nor live. But there are people whom the Fire will seize because of their sins - or he said: because of their mistakes - so Allah will cause them to die a [temporary] death. Then, when they have become like charcoal, intercession will be permitted. They will be brought in groups after groups and scattered along the rivers of Paradise. Then it will be said: O people of Paradise, pour water over them. Then they will grow like a seed grows (6) in the silt of a flood stream." A man from the people said: It is as if the Messenger of Allah (peace be upon him) used to tend flocks in the desert.

---

(1) Al-Sab'ah p. 227, Al-Muharrar al-Wajiz 2/14-15, and Tafsir al-Razi 9/202. (2) Al-Asma'iyyat p. 71, Al-Kamil 2/776, Al-Hayawan 1/22, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/15, and with them the narration is: "And I am with its heat..." (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/15. (4) Number (185), and it is with Ahmad (11077). (5) After it in manuscripts (Kh), (Z), and (M): "in it", and what is established is from (D) which matches what is in Sahih Muslim. (6) His saying: "takun" (it is/becomes), is from manuscript (Za) and not in the rest of the copies, and it matches what is in Sahih Muslim. And his saying: "dabā'ir", Al-Harawi said: the plural of dibārah with a kasra on the dad, which is a group of

people. It is said: I saw them dabā'ir, meaning: groups in separation. And al-hibbah with a kasra: the blossom of the herb. Al-Mufhim 1/422-452.

सूरह अन-निसा: आयत 10 (पृष्ठ 92)

बाकी [पाठकों] ने 'या' पर फतह के साथ पढ़ा है, जैसे: सलिया अन-नार यसलाहा सलान व सिलाअन। अल्लाह तआला ने फरमाया: {इसमें केवल वही जलेगा जो सबसे दुष्ट होगा} [अल-लैल: 15]। अस्-सिलाअ का अर्थ है आग के पास ताप लेना या उसे स्पर्श करना(1); इसी से अल-हारिस बिन उबाद का यह कहना है: अल्लाह की कसम, मैं इसके अपराधियों में से नहीं था, फिर भी आज मैं इसकी गर्मी झेल रहा हूँ। (2) और अस-सईर का अर्थ है दहकता हुआ कोयला।

तीसरा: यह चेतावनी की आयतों में से एक है, और इसमें उन लोगों के लिए कोई सबूत नहीं है जो पापों के कारण [ईमान वालों को] काफिर करार देते हैं। अहलुस सुन्नत का मानना यह है कि यह [सज़ा] कुछ पापियों पर लागू होती है, इसलिए वे [आग में] प्रवेश करेंगे, फिर जल जाएंगे और मर जाएंगे, आग के[स्थायी] निवासियों के विपरीत जो न मरते हैं और न जीते हैं। इस प्रकार, यह किताब (कुरान) और सुन्नत के बीच का मेल है; ताकि दोनों में दी गई जानकारी उसकी वास्तविकता के विरुद्ध न हो, और उनमें से कुछ के लिए [अल्लाह की] इच्छा के अधीन हो (3); क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक अल्लाह अपने साथ शरीक किए जाने को माफ नहीं करता, और इसके अलावा जिसे चाहे माफ कर देता है} [अन-निसा: 48 और 116]। इस अर्थ में आपके सामने आने वाली हर चीज़ के बारे में यही कहा जाएगा।

मुस्लिम ने अपनी सहीह (4) में, अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "जहाँ तक आग वालों का सवाल है जो उसके[स्थायी] निवासी हैं(5), वे उसमें न मरेंगे और न जिएंगे। लेकिन कुछ ऐसे लोग होंगे जिन्हें उनके पापों - या उन्होंने कहा: उनकी गलतियों - के कारण आग पकड़ लेगी, तो अल्लाह उन्हें एक [अस्थायी] मौत दे देगा। फिर जब वे कोयला हो जाएंगे, तो शफ़ाअत (सिफारिश) की अनुमति दी जाएगी। उन्हें समूहों में लाया जाएगा और जन्नत की नदियों के किनारे फैला दिया जाएगा। फिर कहा जाएगा: ऐ जन्नत वालो, इन पर पानी डालो। फिर वे इस तरह उगेंगे जैसे कोई बीज (6) बाढ़ के बहाव में आई मिट्टी में उगता है।" लोगों में से एक व्यक्ति ने कहा: ऐसा लगता है जैसे रसूलुल्लाह ﷺ जंगल में चरवाहे रहे हों।

---

(1) अस्-सबअह पृ. 227, अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/14-15, और तफसीर अल-राज़ी 9/202। (2) अल-असमायियात पृ. 71, अल-कामिल 2/776, अल-हयवान 1/22, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/15, और उनके पास यह रिवायत है: "और मैं इसकी गर्मी के साथ हूँ..." (3) देखिए अल-मुहर्रर

अल-वजीज 2/15। (4) नंबर (185), और यह अहमद (11077) के पास है। (5) इसके बाद (ख़), (ज़) और (म) में है: "उसमें", और जो पुख्ता है वह (द) से है जो सहीह मुस्लिम के अनुकूल है। (6) उनका कहना: "तकून" (होता है), (ज़) से है और बाकी प्रतियों में नहीं है, और यह सहीह मुस्लिम के अनुकूल है। और उनका कहना: "दबाइर", अल-हरवी ने कहा: 'द' पर कसरह के साथ 'दिबारह' का बहुवचन, जिसका अर्थ है लोगों का समूह। कहा जाता है: मैंने उन्हें 'दबाइर' देखा, यानी: अलग-अलग समूहों में। और 'अल-हिब्बाह' कसरह के साथ: घास का फूल। अल-मुफ्हिम 1/422-452।

سورة النساء: آیت ۱۰ (صفحہ ۹۲)

باقی [قراء] نے 'یا' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، از: صَلِيَ النارَ یصلاها صَلًی وصِلاءً۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لا يَصْلَها إِلَّا الأَشْقَى﴾ [اللیل: ۱۵]، اور 'صلاء' سے مراد آگ کے قریب ہونا یا اسے چھونا ہے(۱)؛ اسی سے حارث بن عباد کا یہ قول ہے: لم أكن من جناتها علم الله ُ وإني لحرِّها اليومَ صالِ (۲) اور 'سعیر' سے مراد بھڑکتا ہوا کوئلہ ہے۔

تیسری بات: یہ وعید کی آیات میں سے ایک آیت ہے، اور اس میں ان لوگوں کے لیے کوئی دلیل نہیں ہے جو گناہوں کی وجہ سے کافر قرار دیتے ہیں۔ اہل سنت کا عقیدہ یہ ہے کہ یہ [سزا] بعض گنہگاروں پر نافذ ہوتی ہے، تو وہ [آگ میں] داخل ہوں گے، پھر جل کر مر جائیں گے، اہل نار کے برعکس جو نہ مرتے ہیں اور نہ جیتے ہیں، گویا یہ کتاب (قرآن) اور سنت کے درمیان تطبیق ہے؛ تاکہ ان دونوں میں دی گئی خبر اس کی حقیقت کے خلاف نہ ہو، جو ان میں سے بعض کے حق میں [اللہ کی] مشیت پر منحصر ہے (۳)؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ اللهَ لا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ﴾ [النساء: ۴۸ اور ۱۱۶]۔ اور اس معنی میں آپ کے پاس جو کچھ بھی آئے اس کے بارے میں یہی کہا جائے گا۔

مسلم نے اپنی صحیح (۴) میں، ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "رہے وہ جہنمی جو اس کے [مستقل] رہنے والے ہیں (۵)، تو وہ اس میں نہ مریں گے اور نہ جئیں گے۔ لیکن وہ لوگ جنہیں آگ نے ان کے گناہوں - یا فرمایا: ان کی خطاؤں - کی وجہ سے پکڑ لیا ہوگا، تو اللہ انہیں ایک [عارضی] موت دے دے گا۔ یہاں تک کہ جب وہ کوئلہ بن جائیں گے تو شفاعت کی اجازت دی جائے گی۔ چنانچہ انہیں گروہ در گروہ لایا جائے گا اور جنت کی نہروں پر پھیلا دیا جائے گا۔ پھر کہا جائے گا: اے اہل جنت، ان پر پانی بہاؤ۔ تو وہ اس

طرح اگیں گے جیسے بیج (۶) سیلاب کے بہاؤ کی مٹی میں اگتا ہے۔" تو قوم میں سے ایک شخص نے کہا: گویا رسول اللہ ﷺ جنگل میں بکریاں چرایا کرتے تھے۔

---

(۱) السبعہ ص ۲۲۷، المحرر الوجیز ۲/ ۱۴-۱۵، اور تفسیر رازی ۹/ ۲۰۲۔ (۲) الاصمعیات ص ۷۱، الکامل ۲/ ۷۷۶، الحیوان ۱/ ۲۲، اور المحرر الوجیز ۲/ ۱۵، اور ان کے ہاں روایت ہے: "وإني بحرها..." (۳) دیکھیے المحرر الوجیز ۲/ ۱۵۔ (۴) نمبر (۱۸۵)، اور یہ احمد (۱۱۰۷۷) کے پاس ہے۔ (۵) اس کے بعد (خ)، (ز) اور (م) میں ہے: "اس میں"، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے جو صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (۶) ان کا قول: "تکون"، (ظ) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور یہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔ اور ان کا قول: "ضبائر"، ہروی نے کہا: ضاد کے کسرہ کے ساتھ 'ضباره' کی جمع، جس سے مراد لوگوں کا گروہ ہے۔ کہا جاتا ہے: میں نے انہیں 'ضبائر' دیکھا، یعنی: متفرق گروہوں میں۔ اور 'حِبَّہ' حاء کے کسرہ کے ساتھ: گھاس کا پھول۔ المفہم ۱/ ۴۲۲ - ۴۵۲۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14 93

His saying, the Most High: "Allah instructs you concerning your children: for the male, what is equal to the share of two females. But if there are [only] women, [two or] more than two, for them is two thirds of one's estate. And if there is only one, for her is half. And for one's parents, to each one of them is a sixth of his estate if he left children. But if he had no children and the parents [alone] inherit from him, then for his mother is one third. And if he had brothers [or sisters], for his mother is a sixth, after any bequest he [may have] made or debt. Your fathers and your sons - you do not know which of them are nearest to you in benefit. [This is] an obligation [imposed] by Allah. Indeed, Allah is ever Knowing and Wise. (11) And for you is half of what your wives leave if they have no child. But if they have a child, for you is one fourth of what they leave, after any bequest they [may have] made or debt. And for them is one fourth if you have no child. But if you have a child, then for them is an eighth of what you leave, after any bequest you [may have] made or debt. And if a man or woman leaves property through Kalalah and he [or she] has a brother or a sister, then for each one of them is a sixth. But if they are more than that, they share a third, after any bequest which was made or debt, as long as there is no harm [caused]. [This is] an ordinance from Allah, and Allah is Knowing and Forbearing. (12) These are the limits [set by] Allah, and whoever obeys Allah and His Messenger He will admit him to gardens [in Paradise] under which rivers flow, abiding eternally therein; and that is the great attainment. (13) And whoever disobeys Allah and His Messenger and transgresses His limits - He will put him into the Fire to abide eternally therein, and he will have a humiliating punishment. (14)"

In it there are thirty-five issues:

First: His saying, the Most High: "Allah instructs you concerning your children" - The Most High clarified in this verse what He summarized in His saying: "For men is a share" and "For women is a share" [An-Nisa: 7]. This indicates the permissibility of delaying the clarification from the time of the question.

And this verse is one of the pillars of religion, a fundamental of rulings, and a mother among the mothers of verses; for the laws of inheritance (al-fara'id) are of great value, even being a third of knowledge (1), and it is narrated: half of knowledge. It is the first science to be taken away from people and forgotten; narrated by al-Daraqutni from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), that the Prophet (peace be upon him) said...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/330.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 93

अल्लाह का कथन: "अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतानों के संबंध में आदेश देता है: एक पुरुष का हिस्सा दो स्त्रियों के बराबर है। फिर यदि स्त्रियाँ (दो या) दो से अधिक हों, तो उनके लिए छोड़े गए माल का दो-तिहाई है। और यदि वह एक ही हो, तो उसके लिए आधा है। और उसके माता-पिता में से प्रत्येक के लिए उसके छोड़े हुए माल का छठा भाग है यदि उसकी कोई संतान हो। और यदि उसकी कोई संतान न हो और केवल उसके माता-पिता ही उसके वारिस हों, तो उसकी माँ के लिए एक-तिहाई है। फिर यदि उसके भाई (या बहनें) हों, तो उसकी माँ के लिए छठा भाग है, उस वसीयत के बाद जो उसने की हो या ऋण (चुकाने) के बाद। तुम्हारे बाप और तुम्हारे बेटे—तुम नहीं जानते कि उनमें से कौन लाभ पहुँचाने में तुम्हारे अधिक निकट है। यह अल्लाह की ओर से निर्धारित किया हुआ हिस्सा है। निस्संदेह, अल्लाह सब कुछ जानने वाला, तत्वदर्शी है। (11) और तुम्हारे लिए आधा हिस्सा है उस माल का जो तुम्हारी पत्नियाँ छोड़ जाएँ यदि उनकी कोई संतान न हो। परन्तु यदि उनकी कोई संतान हो, तो उनके छोड़े हुए माल में तुम्हारा चौथा हिस्सा है, उस वसीयत के बाद जो उन्होंने की हो या ऋण के बाद। और उनके लिए (तुम्हारी पत्नियों के लिए) चौथा हिस्सा है तुम्हारे छोड़े हुए माल में यदि तुम्हारी कोई संतान न हो। और यदि तुम्हारी कोई संतान हो, तो उनके लिए तुम्हारे छोड़े हुए माल का आठवाँ भाग है, उस वसीयत के बाद जो तुमने की हो या ऋण के बाद। और यदि कोई पुरुष या स्त्री ऐसा हो जिसके न तो कोई संतान हो और न ही माता-पिता (कलालह) और उसका एक भाई या एक बहन हो, तो उन दोनों में से प्रत्येक के लिए छठा हिस्सा है। फिर यदि वे इससे अधिक हों, तो वे एक-तिहाई में साझीदार होंगे, उस वसीयत के बाद जो की गई हो या ऋण के बाद, बिना किसी को हानि पहुँचाए। यह अल्लाह की ओर से आदेश है और अल्लाह सर्वज्ञ, अत्यन्त सहनशील है। (12) ये अल्लाह की सीमाएँ हैं। और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करेगा, वह उसे ऐसे बाग़ों में प्रवेश देगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी, वे उनमें सदैव रहेंगे। और यह बड़ी सफलता है। (13) और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की अवज्ञा करेगा और उसकी सीमाओं का उल्लंघन करेगा, वह उसे आग में डालेगा जिसमें वह सदैव रहेगा, और उसके लिए अपमानजनक यातना है। (14)"

इसमें पैंतीस मसले (मुद्दे) हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: "अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतानों के संबंध में आदेश देता है" - अल्लाह तआला ने इस आयत में उसे स्पष्ट किया है जिसे उसने अपने इस कथन में संक्षेप में कहा था: "पुरुषों

के लिए एक हिस्सा है" और "स्त्रियों के लिए एक हिस्सा है" [अन-निसा: 7]। यह इस बात का प्रमाण है कि प्रश्न के समय से स्पष्टीकरण में देरी करना जायज़ है।

और यह आयत धर्म के स्तंभों में से एक है, नियमों का एक आधार है, और आयतों की माताओं में से एक है; क्योंकि फ़राइज़ (उत्तराधिकार के नियम) बहुत मूल्यवान हैं, यहाँ तक कि उन्हें ज्ञान का एक तिहाई (1) कहा गया है, और वर्णित है: आधा ज्ञान। यह पहला ज्ञान है जो लोगों से छीन लिया जाएगा और भुला दिया जाएगा; इसे दारकुतनी ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा...

(1) अहकामुल क़ुरआन इब्न अल-अरबी 1/330।

سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱٤ ۹۳

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں حکم دیتا ہے کہ ایک مرد کا حصہ دو عورتوں کے برابر ہے۔ پھر اگر صرف عورتیں ہی ہوں دو سے زیادہ، تو ان کے لیے ترکے کا دو تہائی ہے، اور اگر وہ ایک ہی ہو تو اس کے لیے آدھا ہے۔ اور اس کے ماں باپ میں سے ہر ایک کے لیے ترکے کا چھٹا حصہ ہے اگر اس (مرنے والے) کی اولاد ہو۔ پھر اگر اس کی کوئی اولاد نہ ہو اور اس کے وارث صرف اس کے ماں باپ ہی ہوں، تو اس کی ماں کے لیے تیسرا حصہ ہے۔ پھر اگر اس کے بھائی (بہن) ہوں تو اس کی ماں کے لیے چھٹا حصہ ہے، اس وصیت کے بعد جو اس نے کی ہو یا قرض کے بعد۔ تمہارے باپ اور تمہارے بیٹے، تم نہیں جانتے کہ ان میں سے کون نفع پہنچانے کے لحاظ سے تمہارے زیادہ قریب ہے۔ یہ اللہ کی طرف سے مقرر کیا ہوا حصہ ہے۔ بے شک اللہ سب کچھ جاننے والا، حکمت والا ہے۔ (11) اور تمہاری بیویاں جو کچھ چھوڑ مریں اس میں تمہارا آدھا حصہ ہے بشرطیکہ ان کی کوئی اولاد نہ ہو۔ پھر اگر ان کی کوئی اولاد ہو تو ان کے ترکے میں تمہارا چوتھائی حصہ ہے، اس وصیت کے بعد جو انہوں نے کی ہو یا قرض کے بعد۔ اور تمہارے ترکے میں ان کا چوتھائی حصہ ہے بشرطیکہ تمہاری کوئی اولاد نہ ہو۔ پھر اگر تمہاری کوئی اولاد ہو تو ان کے لیے تمہارے ترکے کا آٹھواں حصہ ہے، اس وصیت کے بعد جو تم نے کی ہو یا قرض کے بعد۔ اور اگر کوئی مرد یا عورت بے اولاد (کلالہ) ہو جس کے ماں باپ بھی نہ ہوں اور اس کا ایک بھائی یا ایک بہن ہو تو ان میں سے ہر ایک کے لیے چھٹا حصہ ہے۔ پھر اگر وہ اس سے زیادہ ہوں تو وہ سب ایک تہائی میں شریک ہوں گے، اس وصیت کے بعد جو کی گئی ہو یا قرض کے بعد، بشرطیکہ کسی کو نقصان نہ پہنچایا گیا ہو۔ یہ اللہ کی طرف سے حکم ہے اور اللہ سب کچھ جاننے والا، بردبار ہے۔ (12) یہ اللہ کی حدود ہیں۔ اور جو اللہ اور اس کے

رسول کی اطاعت کرے گا، اللہ اسے ایسی جنتوں میں داخل کرے گا جن کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی، وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے۔ اور یہ بہت بڑی کامیابی ہے۔ (13) اور جو اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کرے گا اور اس کی حدود سے تجاوز کرے گا، اللہ اسے آگ میں ڈال دے گا جس میں وہ ہمیشہ رہے گا، اور اس کے لیے رسوا کن عذاب ہے۔ (14)"

اس میں پینتیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں حکم دیتا ہے" - اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں اس کی وضاحت فرمائی جسے اس نے اپنے قول: "مردوں کے لیے حصہ ہے" اور "عورتوں کے لیے حصہ ہے" [النساء: 7] میں اجمالاً بیان کیا تھا۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ سوال کے وقت سے وضاحت میں تاخیر جائز ہے۔

اور یہ آیت دین کے ستونوں میں سے ایک ستون، احکام کی بنیادوں میں سے ایک بنیاد، اور امہات الآیات میں سے ایک آیت ہے؛ کیونکہ فرائض (وراثت کے احکام) بڑی قدر و منزلت والے ہیں یہاں تک کہ وہ علم کا تہائی حصہ ہیں (1)، اور مروی ہے: نصف علم۔ اور یہ پہلا علم ہے جو لوگوں سے چھین لیا جائے گا اور بھلا دیا جائے گا؛ اسے دارقطنی نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا...

(1) احکام القرآن لابن العربی 1/ 330 .

94 Surah An-Nisa: Verses 11 - 14

He said: "Learn the [laws of] inheritance (al-fara'id) and teach them to the people, for it is half of knowledge, and it is forgotten(1), and it is the first thing that will be taken away from my nation."(2)

It was also narrated from Abdullah bin Mas'ud that he said: The Messenger of Allah (ﷺ) said to me: "Learn the Qur'an and teach it to the people, and learn the [laws of] inheritance and teach them to the people, and learn knowledge and teach it to the people, for I am a person who will be taken [by death], and indeed knowledge will be taken away and trials will appear, until two people differ regarding an inheritance and find no one to decide between them."(4)

If this is established, then know that inheritance laws were the bulk of the Sahaba's (Companions') knowledge and the greatness of their debates, but people neglected it. Mutarrif narrated from Malik, that Abdullah bin Mas'ud said: "Whoever does not learn inheritance, divorce, and Hajj, in what way is he superior to the people of the desert?" Ibn Wahb narrated from Malik: I used to hear Rabi'a say: "Whoever learns inheritance without knowledge of it from the Qur'an, how quickly he forgets it." Malik said: "He spoke the truth."(5)

Second: Abu Dawud and Al-Daraqutni narrated from Abdullah bin 'Amr bin al-'As that the Messenger of Allah (ﷺ) said: "Knowledge is three [types], and anything else is a virtue: a precise verse (of the Qur'an), an established Sunnah, or a just [law of] inheritance."(6) Al-Khattabi, Abu Sulayman, said(7): The precise verse is...

(1) In (M): "And it is the first thing forgotten," which is the wording of Al-Daraqutni, while the wording above (as it is in the manuscripts) is for Ibn Majah. (2) Sunan Al-Daraqutni (4059), and it is with Ibn Majah (2719). Al-Hafiz said in Al-Talkhis Al-Habir 3/79: Its pivot is on Hafs bin Omar, and he is abandoned (matruk). (3) In (D) and (Z): "so not" (fala), and in (Zha): "and not" (wala). (4) Sunan Al-Daraqutni (4103), and Al-Tirmidhi related it (2091) but did not mention its wording, and he also related it (2091) from the Hadith of Abu Hurairah, and in their chains is 'Awf al-A'rabi. Al-Hafiz said in Al-Fath 12/5: Its narrators are trustworthy, except that there was much disagreement about 'Awf al-A'rabi. Al-Tirmidhi said: It is inconsistent (mudtarib). The disagreement about it is that it came from him through the path of Ibn Mas'ud, and it came from him through the path of Abu Hurairah, and there is also disagreement in their chains from him. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 1/330 - 331. And the report of Ibn Mas'ud was narrated similarly by Al-Darimi (2856). (6) Sunan Abi Dawud (2885),

Sunan Al-Daraqutni 4/67. Al-Mundhiri said in Mukhtasar Sunan Abi Dawud 4/160: In its chain is Abdur-Rahman bin Ziyad bin An'um al-Ifriqi, and more than one person has spoken about him. It also includes Abdur-Rahman bin Rafi' al-Tanukhi, whom Al-Bukhari and Ibn Abi Hatim criticized. (7) Ma'alim al-Sunan 4/89, and what will come between brackets is from it.

94 सूरत अन-निसा: आयत 11 - 14

उन्होंने कहा: "विरासत के नियम (फ़राइज़) सीखो और लोगों को सिखाओ, क्योंकि यह ज्ञान का आधा हिस्सा है, और इसे भुला दिया जाता है(1), और यह मेरी उम्मत से छीनी जाने वाली पहली चीज़ है।" (2)

अब्दुल्लाह बिन मसूद से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने मुझसे कहा: "कुरआन सीखो और लोगों को सिखाओ, और विरासत के नियम सीखो और लोगों को सिखाओ, और ज्ञान सीखो और लोगों को सिखाओ, क्योंकि मैं एक ऐसा व्यक्ति हूँ जिसे (मृत्यु द्वारा) उठा लिया जाएगा, और वास्तव में ज्ञान उठा लिया जाएगा और फ़ितने (परीक्षण) प्रकट होंगे, यहाँ तक कि दो लोग विरासत के बारे में मतभेद करेंगे और उन्हें अपने बीच फैसला करने वाला कोई नहीं मिलेगा।" (4)

यदि यह सिद्ध है, तो जान लें कि विरासत के नियम सहाबा (साथियों) के ज्ञान का बड़ा हिस्सा थे, और उनके बीच महान बहस का विषय थे, लेकिन लोगों ने इसे उपेक्षित कर दिया। मुतर्रिफ ने मलिक से रिवायत की है कि अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा: "जो व्यक्ति विरासत, तलाक और हज नहीं सीखता, वह मरुस्थल के निवासियों से किस प्रकार श्रेष्ठ है?" इब्न वहब ने मलिक से रिवायत की: मैं रबीआ को कहते सुना करता था: "जो व्यक्ति कुरआन के ज्ञान के बिना विरासत सीखता है, वह उसे कितनी जल्दी भूल जाता है।" मलिक ने कहा: "उन्होंने सच कहा।" (5)

दूसरा: अबू दाऊद और अद-दारकुतनी ने अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "ज्ञान तीन हैं, और इसके अलावा सब कुछ अतिरिक्त गुण है: एक सुदृढ़ आयत (मुहकमा), या एक स्थापित सुन्नत (काइमा), या एक न्यायपूर्ण विरासत (आदिला)।" (6) अल-खत्ताबी, अबू सुलेमान ने कहा (7): सुदृढ़ आयत वह है...

(1) (म) में: "और यह भुला दी जाने वाली पहली चीज़ है," जो अल-दारकुतनी के शब्द हैं, जबकि ऊपर के शब्द (जैसा कि पांडुलिपियों में हैं) इब्न माजाह के हैं। (2) सुनन अल-दारकुतनी (4059), और यह इब्न माजाह (2719) के पास है। अल-हाफिज़ ने अत-तल्ख़ीस अल-हबीर 79/3 में कहा: इसका मुख्य आधार हफ्स बिन उमर है, और वह परित्यक्त (मतरूक) है। (3) (द) और (ज़) में: "तो नहीं" (फ़ला), और (ज़ा) में: "और नहीं" (वला)। (4) सुनन अल-दारकुतनी (4103), और अत-तिर्मिज़ी ने इसे उद्धृत किया (2091) लेकिन इसके शब्दों का उल्लेख नहीं किया, और उन्होंने इसे (2091)

अबू हुरैरा की हदीस से भी उद्धृत किया, और उनकी सनद में औफ़ अल-अरबी है। अल-हाफिज़ ने अल-फत्ह 5/12 में कहा: इसके रावी विश्वसनीय हैं, सिवाय इसके कि औफ़ अल-अरबी के बारे में बहुत मतभेद है। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह अनिश्चित (मुज़्तरिब) है। मतभेद यह है कि यह उनके पास इब्न मसूद के माध्यम से आया, और उनके पास अबू हुरैरा के माध्यम से आया, और उनसे उनकी सनद में भी मतभेद है। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 330/1 - 331। और इब्न मसूद का कथन अद-दारिमी (2856) द्वारा इसी तरह उद्धृत किया गया है। (6) सुनन अबी दाऊद (2885), सुनन अल-दारकुतनी 67/4। अल-मुन्ज़िरी ने मुख़्तसर सुनन अबी दाऊद 4/160 में कहा: इसकी सनद में अब्दुर-रहमान बिन ज़ियाद बिन अनअुम अल-इफ़्रीक़ी है, और उनके बारे में कई लोगों ने बात की है। इसमें अब्दुर-रहमान बिन राफ़ी अत-तनूखी भी है, जिसे अल-बुखारी और इब्न अबी हातिम ने कमज़ोर माना है। (7) मआलिम अस-सुनन 89/4, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है।

۹۴ سورة النساء: الآيات ۱۱ - ۱۴

فرمایا: «فرائض (وراثت کے مسائل) سیکھو اور لوگوں کو سکھاؤ، کیونکہ یہ نصف علم ہے، اور یہ بھلا دیا جاتا ہے(۱)، اور یہ میری امت سے چھینی جانے والی پہلی چیز ہے»(۲)۔

اور یہ بھی عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: «قرآن سیکھو اور اسے لوگوں کو سکھاؤ، اور فرائض سیکھو اور انہیں لوگوں کو سکھاؤ، اور علم سیکھو اور اسے لوگوں کو سکھاؤ، کیونکہ میں ایک ایسا شخص ہوں جسے اٹھا لیا جائے گا، اور علم قبض کر لیا جائے گا اور فتنے ظاہر ہوں گے، یہاں تک کہ دو آدمی ایک فریضے (وراثت کے مسئلے) میں اختلاف کریں گے اور انہیں کوئی ایسا نہیں ملے گا جو ان کے درمیان فیصلہ کر سکے»(۴)۔

جب یہ ثابت ہو گیا تو جان لو کہ فرائض صحابہ کرام کے علم کا بڑا حصہ اور ان کے مناظروں کی عظمت کا مرکز تھے، لیکن لوگوں نے اسے ضائع کر دیا۔ اور مطرف نے امام مالک سے روایت کیا ہے، عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نے فرمایا: «جس نے فرائض، طلاق اور حج نہیں سیکھا، اسے دیہاتیوں پر کیا فضیلت حاصل ہے؟» اور ابن وہب نے امام مالک سے روایت کیا: میں نے ربیعہ کو کہتے سنا: «جس نے قرآن کے علم کے بغیر فرائض سیکھے، وہ اسے کتنی جلدی بھول جاتا ہے»۔ امام مالک نے کہا: «انہوں نے سچ کہا»(۵)۔

دوسری بات: ابو داؤد اور دارقطنی نے عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «علم تین ہیں، اور ان کے سوا جو کچھ ہے وہ فضل (اضافی خوبی) ہے: ایسی آیت جو محکم ہو، یا ایسی سنت جو قائم ہو، یا ایسا فریضہ (وراثت کا مسئلہ) جو عادلانہ ہو»(۶)۔ خطابی ابو سلیمان رحمہ اللہ نے کہا(۷): آیتِ محکم وہ ہے...

(١) (م) میں ہے: "اور یہ پہلی چیز ہے جو بھلا دی جائے گی"، اور یہ دارقطنی کے الفاظ ہیں، جبکہ اوپر کے الفاظ (جیسا کہ قلمی نسخوں میں ہیں) ابن ماجہ کے ہیں۔ (٢) سنن دارقطنی (٤٠٥٩)، اور یہ ابن ماجہ (٢٧١٩) کے ہاں بھی ہے۔ حافظ نے التلخیص الحبیر ٧٩/٣ میں کہا: اس کا مدار حفص بن عمر پر ہے، اور وہ متروک ہے۔ (٣) (د) اور (ز) میں: "فلا" (پس نہیں)، اور (ظ) میں: "ولا" (اور نہیں)۔ (٤) سنن دارقطنی (٤١٠٣)، اور اسے ترمذی ने भी روایت کیا ہے (٢٠٩١) مگر اس کے الفاظ نقل نہیں کیے، اور اسے ترمذی ہی نے (٢٠٩١) حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے اور ان دونوں کی اسناد میں عوف الاعرابی ہے، حافظ نے الفتح ٥/١٢ میں کہا: اس کے راوی ثقہ ہیں، سوائے اس के कि عوف الاعرابی پر بہت اختلاف ہوا ہے، چنانچہ ترمذی نے کہا: یہ مضطرب ہے۔ اس پر اختلاف یہ ہے کہ یہ ان سے ابن مسعود کے واسطے سے آئی ہے، اور ان سے ابوہریرہ کے واسطے سے آئی ہے، اور ان سے ان کی اسناد میں بھی اختلاف ہے۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٣٣٠/١ - ٣٣١۔ اور ابن مسعود کے اثر کو دارمی نے اسی طرح روایت کیا ہے (٢٨٥٦)۔ (٦) سنن ابی داؤد (٢٨٨٥)، اور سنن دارقطنی ٦٧/٤، منذری نے مختصر سنن ابی داؤد ٤/١٦٠ میں کہا: اس کی اسناد میں عبدالرحمن بن زیاد بن انعم الافریقی ہے، اور اس پر ایک سے زائد لوگوں نے کلام کیا ہے، اور اس میں عبدالرحمن بن رافع التنوخی بھی ہے جس پر بخاری اور ابن ابی حاتم نے جرح کی ہے۔ (٧) معالم السنن ٨٩/٤، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ماخوذ ہے۔

Page 95 Surah An-Nisa: Verses 11 - 14 The Book of Allah Almighty, and He stipulated therein soundness; because some of the verses are abrogated and not acted upon, rather their abrogators are acted upon. And the established Sunnah is what is proven (1) from what came from him ﷺ of the established Sunnahs (2). And his saying: "or an equitable obligation" carries two aspects of interpretation: One of them: That it is from justice in distribution, so it is adjusted based on the shares and portions mentioned in the Book and Sunnah. The other aspect: That it be derived from the Book and Sunnah and from their meaning, so this obligation equals what was taken from (3) the Book and Sunnah; since it was in the meaning of what was taken from them explicitly; Ikrimah narrated, saying: Ibn Abbas sent to Zaid bin Thabit, and asked him (4) about a woman who left her husband and her parents. He said: For the husband is half, and for the mother is a third of what remains. He (Ibn Abbas) said: Do you find it in the Book of Allah, or do you say it by your opinion? He said: I say it by my opinion, I do not favor a mother over a father (5). Abu Sulayman said: This is from the chapter of adjusting the obligation when there is no text in it, and that is because he compared it to what is explicitly stated, which is the saying of the Almighty: {And his parents inherit from him, so for his mother is a third}. So when the mother's share was found to be a third, and the rest of the money - which is (6) two-thirds - was for the father, he analogized the remaining half of the money after the husband's share to the whole money since there was no son or shareholder with the parents, so he divided it between them into three [shares]: for the mother one share, and for the father two shares, which is the remainder. This was fairer in distribution than giving the mother from the remaining half a third of the entire property, and the father what remained, which is one-sixth, thus favoring her (7) over him, so it would be for her - while she is less favored in the original inheritance -.

Footnotes: (1) In (d): "fima" (in what), and in Ma'alim al-Sunan: "bima" (with what). (2) In Ma'alim al-Sunan: "al-Marwiyyah" (the narrated). (3) In Ma'alim al-Sunan: "with what was taken from". (4) In (kh) and (m): "yas'aluhu" (he asks him). (5) Narrated by Abd al-Razzaq (19020), Ibn Abi Shaybah 11/241, al-Darimi (2875), and al-Bayhaqi 6/228. (6) In (kh), (d), (z), and (m): "huwa" (he/it is), and the proven is from (z), which matches what is in Ma'alim al-Sunan. (7) In the manuscripts: "fafadalaha" (then he favored her), and the proven is from Ma'alim al-Sunan.

पृष्ठ 95 सूरा अन-निसा: आयतें 11 - 14 अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब, और उन्होंने इसमें सुदृढ़ता (इहकाम) निर्धारित की है; क्योंकि कुछ आयतें निरस्त (मंसूख) हैं जिन पर अमल नहीं किया जाता, बल्कि उनके निरस्त करने वालों (नाि़सिख) पर अमल किया जाता है। और स्थापित सुन्नत वह है जो साबित (1) है उन स्थापित सुन्नतों (2) में से जो उनसे ﷺ प्राप्त हुई हैं। और उनका कथन: "या एक न्यायपूर्ण दायित्व" व्याख्या के दो पहलुओं को वहन करता है: पहला: यह कि वह वितरण में न्याय से हो, इसलिए इसे किताब और सुन्नत में वर्णित हिस्सों और अंशों के आधार पर समायोजित किया जाएगा। दूसरा पहलू: यह कि इसे किताब और सुन्नत और उनके अर्थ से निकाला गया हो, तो यह दायित्व उस चीज़ के बराबर होगा जो किताब और सुन्नत से (3) ली गई थी; क्योंकि यह उन दोनों से स्पष्ट रूप से ली गई चीज़ के अर्थ में थी; इकरीमा ने वर्णन किया, उन्होंने कहा: इब्न अब्बास ने ज़ैद बिन साबित को संदेश भेजा, और उनसे (4) एक ऐसी महिला के बारे में पूछा जिसने अपने पति और अपने माता-पिता को पीछे छोड़ा था। उन्होंने कहा: पति के लिए आधा है, और माँ के लिए शेष का एक तिहाई है। उन्होंने (इब्न अब्बास) कहा: क्या आप इसे अल्लाह की किताब में पाते हैं, या आप इसे अपनी राय से कह रहे हैं? उन्होंने कहा: मैं इसे अपनी राय से कहता हूँ, मैं माँ को पिता पर वरीयता नहीं देता (5)। अबू सुलेमान ने कहा: यह दायित्व को समायोजित करने के अध्याय से है जब इसमें कोई स्पष्ट पाठ न हो, और वह इसलिए क्योंकि उन्होंने इसे स्पष्ट रूप से वर्णित चीज़ के साथ तुलना की, जो सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उसके माता-पिता उसके वारिस हों, तो उसकी माँ के लिए एक तिहाई है}। तो जब माँ का हिस्सा एक तिहाई पाया गया, और बाकी धन - जो कि (6) दो-तिहाई है - पिता के लिए था, तो उन्होंने पति के हिस्से के बाद धन के शेष आधे हिस्से की तुलना पूरे धन से की क्योंकि माता-पिता के साथ कोई बेटा या अन्य हिस्सेदार नहीं था, इसलिए उन्होंने इसे उनके बीच तीन [हिस्सों] में विभाजित किया: माँ के लिए एक हिस्सा, और पिता के लिए दो हिस्से, जो शेष है। यह वितरण में अधिक न्यायसंगत था बजाए इसके कि माँ को शेष आधे हिस्से में से पूरे धन का एक तिहाई दिया जाए, और पिता को जो बचा, जो कि छठा हिस्सा है, इस प्रकार उन्हें (7) उस पर वरीयता दी जाए, तो यह उसके लिए होगा - जबकि वह मूल विरासत में कम वरीयता प्राप्त है -।

पादलेख (Footnotes): (1) (द) में: "फीमा", और मालिम अस-सुनन में: "बिमा"। (2) मालिम अस-सुनन में: "अल-मरविया"। (3) मालिम अस-सुनन में "जो उससे लिया गया था"। (4) (ख़) और (म) में: "यसअलुहु"। (5) अब्द अल-रज़्ज़ाक (19020), इब्न अबी शायबाह 11/241, अल-दारिमी (2875), और अल-बैहकी 6/228 द्वारा उद्धृत। (6) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: "हुवा", और (ज़) से सिद्ध है,

जो मालिम अस-सुनन में मौजूद के अनुरूप है। (7) पाण्डुलिपियों में: "फ़फ़दलाहा", और मालिम अस-सुनन से सिद्ध है।

صفحہ 95 سورۃ النساء: آیات 11 - 14 اللہ تعالیٰ کی کتاب، اور اس میں احکام کی شرط رکھی گئی ہے۔ کیونکہ آیات میں سے کچھ منسوخ ہیں جن پر عمل نہیں کیا جاتا، بلکہ ان کے ناسخ پر عمل کیا جاتا ہے۔ اور قائم سنت وہ ہے جو ثابت (1) ہے ان ثابت سنتوں (2) میں سے جو آپ ﷺ سے منقول ہیں۔ اور ان کا قول: "یا ایک عادلانہ فریضہ" تاویل کے دو پہلوؤں کا حامل ہے: پہلا پہلو: یہ کہ وہ تقسیم میں عدل سے ہو، چنانچہ وہ کتاب و سنت میں مذکور حصوں اور سہام کے مطابق معتدل ہو گی۔ دوسرا پہلو: یہ کہ وہ کتاب و سنت اور ان کے معنی سے مستنبط ہو، تو یہ فریضہ اس کے برابر ہو گا جو کتاب و سنت سے (3) لیا گیا ہے۔ کیونکہ یہ ان دونوں سے صراحتاً لی گئی بات کے معنی میں تھا۔ عکرمہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ابن عباس نے زید بن ثابت کی طرف پیغام بھیجا، اور ان سے (4) ایک ایسی عورت کے بارے میں پوچھا جس نے اپنے پیچھے شوہر اور ماں باپ چھوڑے تھے۔ انہوں نے کہا: شوہر کے لیے نصف ہے، اور ماں کے لیے باقی ماندہ کا تہائی۔ انہوں نے (ابن عباس) نے کہا: کیا آپ اسے کتاب اللہ میں پاتے ہیں، یا اپنی رائے سے کہہ رہے ہیں؟ انہوں نے کہا: میں اپنی رائے سے کہتا ہوں، میں ماں کو باپ پر فضیلت نہیں دیتا (5)۔ ابو سلیمان نے کہا: پس یہ فریضہ کی تعدیل کے باب سے ہے جب اس میں کوئی نص نہ ہو، اور وہ اس لیے کہ انہوں نے اسے منصوص علیہ پر قیاس کیا، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اور اس کے وارث اس کے ماں باپ ہوں تو اس کی ماں کے لیے تہائی ہے}۔ پس جب ماں کا حصہ تہائی پایا گیا، اور باقی مال - جو کہ (6) دو تہائی ہے - باپ کے لیے تھا، تو انہوں نے شوہر کے حصے کے بعد مال کے باقی نصف کو کل مال پر قیاس کیا جب والدین کے ساتھ کوئی بیٹا یا صاحبِ سہام نہ تھا، چنانچہ اسے ان دونوں کے درمیان تین [حصوں] پر تقسیم کر دیا: ماں کے لیے ایک حصہ، اور باپ کے لیے دو حصے، اور یہی باقی ہے۔ اور یہ تقسیم میں اس سے زیادہ منصفانہ تھا کہ ماں

کو باقی نصف میں سے کل مال کا تہائی دیا جائے، اور باپ کو جو بچا، یعنی چھٹا حصہ، چنانچہ وہ اسے (7) اس پر فضیلت دے دیں، تو یہ اس کے لیے ہو گا - حالانکہ وہ اصل ورثے میں مفضولہ (کم تر حصے والی) ہے -۔

حواشی: (1) (د) میں: "فیما"، اور معالم السنن میں: "بما"۔ (2) معالم السنن میں: "المروية"۔ (3) معالم السنن میں "بما أخذ عن" کے ساتھ (4) (خ) اور (م) میں: "يسأله"۔ (5) اسے عبد الرزاق (19020)، ابن ابی شیبہ 241/11، الدارمی (2875)، اور البیہقی 228/6 نے روایت کیا ہے۔ (6) (خ)، (د)، (ظ) اور (م) میں: "ہو"، اور ثابت شدہ (ز) سے ہے، جو معالم السنن کے مطابق ہے۔ (7) نسخوں میں: "ففضلها"، اور ثابت شدہ معالم السنن سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14 / 96

...more than what the father receives, and he is the one prioritized and favored in principle. This is more just than what Ibn Abbas held regarding providing a full third to the mother and diminishing the father's right by reducing it to a sixth; so his [Ibn Abbas's] view was abandoned, and the majority of jurists followed the view of (1) Zaid. Abu Umar (2) said: Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them both) said regarding a husband and two parents: the husband gets half, the mother gets a third of the entire estate, and the father gets what remains (3). And he said regarding a wife and two parents: the wife gets a quarter, the mother gets a third of the entire estate, and the remainder is for the father (4). This was also stated by Shurayh the Judge, Muhammad bin Sirin, Dawud bin Ali, and a group including Abu al-Hasan Muhammad bin Abdullah al-Faradi al-Basri, known as Ibn al-Labban (5), in both cases. He claimed it is analogous to Ali's view in the 'Mushtarakah' case. In another place, he said: It has also been narrated from Ali (6). Abu Umar said: What is well-known and famous from Ali, Zaid, Abdullah, and the rest of the Companions and the general body of scholars is what Malik (7) recorded. One of the arguments for them against Ibn Abbas is that if the two parents are the sole heirs with no one else, the mother receives a third and the father receives two-thirds. Likewise (8), if they share...

(1) His words: 'the view of', from (ظ) and is not in the rest of the copies, and it matches what is in 'Ma'alim al-Sunan'. (2) Al-Istidhkar 15/411. (3) Narrated by al-Darimi (2876). (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11/240, and al-Darimi (2878). (5) The Imam of the inheritance experts (Faradiyin), Al-Khatib authenticated him and said: The knowledge of inheritance culminated with him, and he authored famous books. He died in the year (402 AH). It appeared in copies and in 'Al-Istidhkar' as 'al-Misri' (the Egyptian), which is an error. See 'Tarikh Baghdad' 5/472, 'Al-Siyar' 17/217, and 'Al-Wafi bil-Wafayat' 3/319. (6) Narrated by al-Bayhaqi 6/228, and al-Darimi (2877) through Ibrahim from Ali (may Allah be pleased with him). Al-Bayhaqi said: It is interrupted (munqati'). Al-Bayhaqi also narrated it 6/228 from another route, and in its chain is al-Hasan bin Umarah. Al-Bayhaqi said: He is abandoned (matruk). (7) Malik's view as reported from him by Ibn Abd al-Barr is what was mentioned earlier from the view of Zaid (may Allah be pleased with him) on this issue. See 'Musannaf Abd al-Razzaq' (19014-19021), 'Musannaf Ibn Abi Shaybah' 11/238-242, 'Sunan al-Darimi' (2865-2874), 'Al-Muhalla' 9/260, and 'Sunan al-Bayhaqi' 6/228. (8) In the copies: 'and likewise', and what is established is from 'Al-Istidhkar'.

सूरा अन-निसा: आयत 11 - 14 / 96

...पिता को मिलने वाले से अधिक, और वह मूल रूप से प्राथमिकता और वरीयता वाला है। यह इब्न अब्बास के उस विचार से अधिक न्यायपूर्ण है जिसमें माँ को एक तिहाई देने और पिता के अधिकार को घटाकर छठा हिस्सा करने की बात कही गई थी; इसलिए उनके[इब्न अब्बास] के विचार को छोड़ दिया गया, और अधिकांश न्यायविद (1) जैद के विचार की ओर चले गए। अबू उमर (2) ने कहा: अब्दुल्लाह बिन अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने एक पति और दो माता-पिता के मामले में कहा: पति को आधा मिलता है, माँ को पूरी संपत्ति का एक तिहाई मिलता है, और पिता को वह मिलता है जो बच जाता है (3)। और उन्होंने एक पत्नी और दो माता-पिता के मामले में कहा: पत्नी को एक चौथाई मिलता है, माँ को पूरी संपत्ति का एक तिहाई मिलता है, और शेष पिता के लिए है (4)। यही बात न्यायाधीश शुराह, मुहम्मद बिन सिरीन, दाऊद बिन अली और एक समूह ने कही: जिनमें अबू अल-हसन मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह अल-फरदी अल-बसरी शामिल हैं, जो दोनों मामलों में इब्न अल-लब्बान (5) के रूप में जाने जाते हैं, और उन्होंने दावा किया कि यह 'मुश्तरका' मामले में अली के विचार के अनुरूप है। एक अन्य स्थान पर उन्होंने कहा: यह अली (6) से भी वर्णित है। अबू उमर ने कहा: अली, ज़ैद, अब्दुल्लाह और शेष साथियों (सहाबा) और सामान्य विद्वानों से जो प्रसिद्ध और सर्वविदित है, वह वही है जिसे मलिक (7) ने दर्ज किया है। इब्न अब्बास के खिलाफ उनके लिए एक तर्क यह है कि यदि दो माता-पिता विरासत में भागीदार हैं और उनके साथ कोई और नहीं है, तो माँ को एक तिहाई और पिता को दो-तिहाई मिलता है। इसी प्रकार (8) यदि वे साझा करते हैं...

(1) उनके शब्द: 'का विचार', (ظ) से और बाकी प्रतियों में नहीं है, और यह 'मआलिम अल-सुनन' में जो है उसके अनुरूप है। (2) अल-इस्तिज़कार 15/411। (3) अल-दारिमी (2876) द्वारा वर्णित। (4) इब्न अबी शायबा 11/240 और अल-दारिमी (2878) द्वारा वर्णित। (5) उत्तराधिकार विशेषज्ञों (फरदियिन) के इमाम, अल-खतीब ने उन्हें प्रमाणित किया और कहा: उत्तराधिकार का ज्ञान उन तक समाप्त हुआ, और उन्होंने प्रसिद्ध पुस्तकें लिखीं। उनकी मृत्यु वर्ष (402 हिजरी) में हुई। प्रतियों और 'अल-इस्तिज़कार' में 'अल-मिस्री' (मिस्र का) आया है, जो एक गलती है। देखिए 'तारीख बगदाद' 5/472, 'अल-सियार' 17/217, और 'अल-वाफी बिल-वफायत' 3/319। (6) अल-बैहकी 6/228 और अल-दारिमी (2877) द्वारा इब्राहिम के माध्यम से अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित। अल-बैहकी ने कहा: यह टूटा हुआ (मुनकाती) है। अल-बैहकी ने इसे 6/228 एक अन्य मार्ग से वर्णित किया है, और इसके सूत्र (इसनाद) में अल-हसन बिन उमारा है। अल-बैहकी ने कहा: वह परित्यक्त

(मतरूक) है। (7) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा उनके बारे में जो रिपोर्ट किया गया है, वह मलिक का विचार है जो इस मुद्दे पर ज़ैद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के विचार से पहले बताया गया था। देखिए 'मुसन्नफ़ अब्द अल-रज्जाक' (19014-19021), 'मुसन्नफ़ इब्न अबी शायबा' 11/238-242, 'सुनन अल-दारिमी' (2865-2874), 'अल-मुहल्ला' 9/260, और 'सुनन अल-बैहकी' 6/228। (8) प्रतियों में: 'और इसी प्रकार', और जो स्थापित है वह 'अल-इस्तिज़कार' से है।

سورة النساء: آیات ١١ - ١٤ / ٩٦

... باپ کے حصے سے زیادہ، اور اصل میں وہی مقدم اور افضل ہے۔ یہ ابن عباس کے اس موقف سے زیادہ قرین انصاف ہے جس میں انہوں نے ماں کے لیے تہائی فراہم کرنے اور باپ کا حق کم کر کے اسے چھٹے حصے تک محدود کر دیا تھا؛ چنانچہ ان کا [ابن عباس کا] قول چھوڑ دیا گیا، اور عام فقہاء (١) زید کے قول کی طرف مائل ہو گئے۔ ابو عمر (٢) نے کہا: عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما نے شوہر اور والدین کے بارے میں کہا: شوہر کے لیے نصف، ماں کے لیے پورے مال کا تہائی، اور جو باقی بچے وہ باپ کے لیے ہے (٣)۔ اور انہوں نے بیوی اور والدین کے بارے میں کہا: بیوی کے لیے چوتھائی، ماں کے لیے پورے مال کا تہائی، اور باقی باپ کے لیے ہے (٤)۔ یہی بات قاضی شریح، محمد بن سیرین، داؤد بن علی، اور ایک گروہ نے کہی: جن میں ابو الحسن محمد بن عبداللہ الفرضی البصری شامل ہیں، جو دونوں مسئلوں میں ابن اللبان (٥) کے نام سے معروف ہیں، اور انہوں نے دعویٰ کیا کہ یہ مشترکہ مسئلہ میں علی کے قول پر قیاس ہے۔ ایک اور مقام پر انہوں نے کہا: یہ علی (٦) سے بھی روایت کیا گیا ہے۔ ابو عمر نے کہا: علی، زید، عبداللہ اور باقی صحابہ اور عام علماء سے جو معروف اور مشہور ہے، وہ وہی ہے جسے مالک (٧) نے بیان کیا ہے۔ ابن عباس کے خلاف ان کی ایک دلیل یہ ہے کہ جب والدین وراثت میں شریک ہوں اور ان کے ساتھ کوئی اور نہ ہو، تو ماں کے لیے تہائی اور باپ کے لیے دو تہائی ہوتا ہے۔ اسی طرح (٨) جب وہ شریک ہوں...

(١) ان کا قول: "قول"، نسخہ (ظ) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور یہ وہی ہے جو "معالم السنن" میں ہے۔ (٢) الاستذکار ١١/١٥۔ (٣) اسے دارمی (٢٨٧٦) نے روایت کیا ہے۔ (٤) اسے ابن ابی شیبہ ٢٤٠/١١ اور دارمی (٢٨٧٨) نے روایت کیا ہے۔ (٥) فرائض کے ماہرین کے

امام، خطیب نے ان کی توثیق کی اور کہا: علم فرائض ان پر ختم ہوا، اور انہوں نے مشہور کتابیں تصنیف کیں، ان کی وفات سال (٤٠٢ ھ) میں ہوئی۔ نسخوں اور "الاستذکار" میں "المصری" واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے۔ دیکھیے "تاریخ بغداد" ٤٧٢/٥، "السیر" ٢١٧/١٧، اور "الوافی بالوفیات" ٣١٩/٣۔ (٦) اسے بیہقی ٢٢٨/٦ اور دارمی (٢٨٧٧) نے ابراہیم کے واسطے سے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: یہ منقطع ہے، اور بیہقی نے اسے ٢٢٨/٦ ایک اور طریق سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں حسن بن عمارہ ہے، بیہقی نے کہا: وہ متروک ہے۔ (٧) مالک کا قول جو ابن عبد البر نے ان سے نقل کیا ہے، وہی ہے جو اس مسئلے میں زید رضی اللہ عنہ کے قول سے پہلے گزر چکا ہے۔ دیکھیے "مصنف عبد الرزاق" (١٩٠١٤-١٩٠٢١)، "مصنف ابن ابی شیبہ" ٢٣٨/١١-٢٤٢، "سنن دارمی" (٢٨٦٥-٢٨٧٤)، "المحلی" ٢٦٠/٩، اور "سنن بیہقی" ٢٢٨/٦۔ (٨) نسخوں میں: "وکذلک"، اور ثابت شدہ "الاستذکار" سے ہے۔

...in the half that remains after the husband's share; they were also entitled to a third and two-thirds. This is correct in view and reasoning. Third: The narrations differed regarding the reason for the revelation of the inheritance verse. Al-Tirmidhi, Abu Dawood, Ibn Majah, and Al-Daraqutni narrated from Jabir bin Abdullah (1) that the wife of Sa'd bin Al-Rabi' said: O Messenger of Allah, Sa'd has died and left two daughters and his brother. His brother came and seized what Sa'd left behind, and women are only married for their wealth. He did not answer her in that gathering. Then she came to him and said: O Messenger of Allah, Sa'd's daughters? The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Call his brother for me." He came, and he said to him: "Give his two daughters two-thirds, and his wife one-eighth, and what remains is for you." The wording is by Abu Dawood (2). In the narration of Al-Tirmidhi and others: So the inheritance verse was revealed. He said: This is an authentic (Sahih) hadith. Jabir also narrated, saying: The Messenger of Allah (ﷺ) and Abu Bakr visited me in Bani Salima, walking. They found me unconscious. He called for water, performed ablution, then sprinkled some of it on me, and I regained consciousness. I said: How should I deal with my wealth, O Messenger of Allah? So the verse was revealed: {Allah instructs you concerning your children...}. They both recorded it in the Two Sahihs (3). Al-Tirmidhi also recorded it, and in it: I said, O Prophet of Allah, how shall I divide my wealth among my children? He did not respond to me with anything, so the verse was revealed: {Allah instructs you concerning your children: for the male, what is equal to the share of two females} the verse. He said: A good authentic (Hasan Sahih) hadith (4).

---

(1) Sunan Abi Dawud (2892), Sunan al-Tirmidhi (2092), Sunan Ibn Majah (2720), Sunan al-Daraqutni (4096), and also recorded by Ahmad (14798), and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 139. (2) As he said, and the wording above is for al-Daraqutni, not for Abu Dawud. (3) Sahih al-Bukhari (4577), Sahih Muslim (1616): (6), and also recorded by Ahmad (14298), and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 138. His saying: "Banu Salima": with a fatha on the 'S' and a kasra on the 'L': they are the people of Jabir. Al-Fath 8/243. (4) Sunan al-Tirmidhi (2096). Ibn Kathir, may Allah have mercy on him, was of the opinion in his Tafsir that the verse revealed in this hadith of Jabir is only the last verse of this Surah; because at that time he only had sisters, and no daughters, so he was inherited by Kalala (distant relatives). And the first hadith of Jabir is more likely to be the reason for the revelation of this verse. Al-Hafiz said in Al-Fath 8/244: That is

not necessary; because there is disagreement on the definition of Kalala, see the detailed discussion there.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 97

...उस आधे हिस्से में जो पति के हिस्से के बाद बचता है; वे भी एक-तिहाई और दो-तिहाई के हकदार थे। यह विचार और तर्क में सही है। तीसरा: उत्तराधिकार की आयत के अवतरण के कारण के संबंध में रिवायतें भिन्न हैं। तिरमिज़ी, अबू दाऊद, इब्न माजाह और दारकुतनी ने जाबिर बिन अब्दुल्ला (1) से रिवायत की है कि साद बिन अल-रबी की पत्नी ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, साद की मृत्यु हो गई है और उन्होंने दो बेटियाँ और अपना भाई छोड़ा है। उनके भाई ने आकर साद की छोड़ी हुई संपत्ति पर कब्जा कर लिया, और महिलाओं से उनके धन के लिए ही विवाह किया जाता है। उन्होंने उस सभा में उसे उत्तर नहीं दिया। फिर वह उनके पास आई और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, साद की बेटियों का क्या? अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने कहा: "मेरे लिए उसके भाई को बुलाओ।" वह आया, तो आपने उससे कहा: "उसकी दो बेटियों को दो-तिहाई दो, और उसकी पत्नी को आठवां हिस्सा (एक-अष्टमांश) दो, और जो बच जाए वह तुम्हारा है।" यह अबू दाऊद के शब्द हैं (2)। तिरमिज़ी और अन्य की रिवायत में है: फिर उत्तराधिकार की आयत नाजिल (अवतरित) हुई। उन्होंने कहा: यह एक सही (सहीह) हदीस है। जाबिर ने यह भी रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) और अबू बक्र पैदल चलकर बनी सलीमा में मुझसे मिलने आए। उन्होंने मुझे बेहोश पाया। उन्होंने पानी मंगवाया, वज़ू किया, फिर मुझ पर उसका कुछ हिस्सा छिड़का, और मुझे होश आ गया। मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं अपने धन का क्या करूँ? तो आयत नाजिल हुई: {अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतानों के संबंध में निर्देश देता है...}। दोनों (बुखारी और मुस्लिम) ने इसे अपनी 'सहीह' (3) में दर्ज किया है। इसे तिरमिज़ी ने भी दर्ज किया है, और उसमें है: मैंने कहा, ऐ अल्लाह के नबी, मैं अपने बच्चों के बीच अपना धन कैसे बाँटूँ? उन्होंने मुझे कुछ भी उत्तर नहीं दिया, तो आयत नाजिल हुई: {अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतानों के संबंध में निर्देश देता है: लड़के के लिए दो लड़कियों के हिस्से के बराबर है} आयत के अंत तक। उन्होंने कहा: यह हसन सहीह हदीस है (4)।

---

(1) सुनन अबू दाऊद (2892), सुनन तिरमिज़ी (2092), सुनन इब्न माजाह (2720), सुनन दारकुतनी (4096), और इसे अहमद (14798) ने भी रिवायत किया है, और अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. 139 में। (2) जैसा कि उन्होंने कहा, और उपरोक्त शब्द दारकुतनी के हैं, अबू दाऊद के नहीं। (3) सहीह अल-बुखारी (4577), सहीह मुस्लिम (1616): (6), और इसे अहमद (14298) ने भी रिवायत किया है, और अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. 138 में। उनका कहना: "बनी सलीमा": 'स' पर फतह और 'ल' पर कसरा के साथ: वे जाबिर की कौम हैं। अल-फतह 8/243। (4) सुनन तिरमिज़ी

(2096)। इब्न कसीर (रह.) की राय तफ़्सीर में यह थी कि जाबिर की इस हदीस में जो आयत नाजिल हुई वह इस सूरह की आखिरी आयत है; क्योंकि उस समय उनकी केवल बहनें थीं, बेटियाँ नहीं थीं, इसलिए वे 'कलाला' (जिनका कोई प्रत्यक्ष उत्तराधिकारी न हो) थे। और जाबिर की पहली हदीस इस आयत के नाजिल होने के अधिक करीब है। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 8/244 में कहा: यह आवश्यक नहीं है; क्योंकि कलाला की व्याख्या में मतभेद है, वहां विस्तार से चर्चा देखें।

سورہ النساء: آیات ۱۱ - ۱۴ ۹۷

اس آدھے حصے میں جو شوہر سے بچ رہتا ہے، وہ دونوں بھی اسی طرح ایک تہائی اور دو تہائی پر تھیں۔ اور یہ نظر و قیاس میں صحیح ہے۔ تیسری بات: وراثت کی آیت کے نزول کے سبب کے بارے میں روایات مختلف ہیں؛ چنانچہ ترمذی، ابوداؤد، ابن ماجہ اور دارقطنی نے جابر بن عبداللہ (۱) سے روایت کی ہے کہ سعد بن ربیع کی اہلیہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، سعد فوت ہو گئے اور دو بیٹیاں اور ایک بھائی چھوڑا، تو ان کے بھائی نے آ کر وہ سب کچھ قبضے میں لے لیا جو سعد نے چھوڑا تھا، اور عورتوں سے ان کے مال کی وجہ سے ہی نکاح کیا جاتا ہے۔ تو آپ ﷺ نے اس مجلس میں انہیں کوئی جواب نہیں دیا۔ پھر وہ دوبارہ حاضر ہوئیں اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، سعد کی بیٹیاں؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرے پاس اس کے بھائی کو بلاؤ۔" وہ آیا تو آپ ﷺ نے اس سے فرمایا: "اس کی دو بیٹیوں کو دو تہائی دے دو، اور اس کی بیوی کو آٹھواں حصہ، اور جو باقی بچے وہ تمہارا ہے۔" یہ ابوداؤد کے الفاظ ہیں (۲)۔ ترمذی وغیرہ کی روایت میں ہے: تو وراثت کی آیت نازل ہوئی۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث صحیح ہے۔ اور جابر نے یہ بھی روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ اور ابوبکر بنی سلمہ میں پیدل چل کر میری عیادت کے لیے آئے، تو انہوں نے مجھے بے ہوشی کی حالت میں پایا، آپ ﷺ نے پانی منگوایا اور وضو کیا، پھر اس میں سے مجھ پر چھینٹے مارے، تو مجھے ہوش آ گیا، میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میں اپنے مال کا کیا کروں؟ تو نازل ہوا: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي اَوْلَادِكُمْ﴾ (اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں وصیت کرتا ہے)۔ اسے صحیحین (۳) نے روایت کیا ہے۔ اور اسے ترمذی نے بھی روایت کیا اور اس میں ہے: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی، میں اپنا مال اپنی اولاد کے درمیان کیسے تقسیم کروں؟ تو آپ ﷺ نے مجھے کوئی جواب نہیں دیا، پھر یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ

فِی اَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ﴾ (اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں وصیت کرتا ہے کہ مرد کا حصہ دو عورتوں کے حصے کے برابر ہے) آخر آیت تک۔ فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۴)۔

---

(۱) سنن ابوداؤد (۲۸۹۲)، سنن ترمذی (۲۰۹۲)، سنن ابن ماجہ (۲۷۲۰)، سنن دارقطنی (۴۰۹۶)، اور اسے احمد (۱۴۷۹۸) اور واحدی نے اسباب النزول ص ۱۳۹ میں بھی روایت کیا ہے۔ (۲) ایسا ہی کہا گیا، اور اوپر والے الفاظ دارقطنی کے ہیں، ابوداؤد کے نہیں۔ (۳) صحیح بخاری (۴۵۷۷)، صحیح مسلم (۱۶۱۶): (۶)، اور اسے احمد (۱۴۲۹۸) اور واحدی نے اسباب النزول ص ۱۳۸ میں بھی روایت کیا ہے۔ ان کا قول: بنی سَلِمَہ: 's' کے فتحہ اور 'ل' کے کسرہ کے ساتھ: یہ جابر کی قوم ہے۔ الفتح ۸/۲۴۳۔ (۴) سنن ترمذی (۲۰۹۶)۔ ابن کثیر رحمہ اللہ کی تفسیر میں رائے یہ تھی کہ جابر کی اس حدیث میں جو آیت نازل ہوئی وہ اس سورہ کی آخری آیت ہے؛ کیونکہ اس وقت ان کی صرف بہنیں تھیں، بیٹیاں نہیں تھیں، تو وہ کلالہ تھے۔ اور جابر کی پہلی حدیث اس آیت کے نزول سے زیادہ مشابہ ہے۔ حافظ نے الفتح ۸/۲۴۴ میں کہا: یہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ کلالہ کی تفسیر میں اختلاف ہے، وہاں اس کی تفصیل دیکھیں۔

And in Al-Bukhari, on the authority of Ibn Abbas(1): that the revelation of this was because the wealth used to go to the child, and the will (bequest) was for the parents; so that was abrogated by these verses. Muqatil and Al-Kalbi said: It was revealed concerning Umm Kujjah, and we have already mentioned her(2). Al-Suddi: It was revealed because of the daughters of Abd al-Rahman bin Thabit, the brother of Hassan bin Thabit. It was also said: The people of the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah) used to only grant inheritance to those who encountered wars and fought the enemy; so the verse was revealed as an explanation(3) that every small and large person has their share(4). It is not far-fetched that it was an answer to all; therefore, its revelation was delayed. And Allah knows best. Al-Kiya Al-Tabari(5) said: It has been mentioned in some reports that what the people of Jahiliyyah did in terms of not giving inheritance to children continued into the early days of Islam until this verse abrogated it. However, it is not established with us that the Sharia included that; rather, the opposite is established. This verse was revealed regarding the heirs of Sa'd ibn al-Rabi'. It was also said: It was revealed regarding the heirs of Thabit bin Qais bin Shammas. The first is more correct according to the people of narration (Hadith scholars)(6). Thus, the Messenger of Allah ﷺ recovered the inheritance from the paternal uncle, and had that been established before in our law, he would not have recovered it. It was never established in our law that a boy would not be given inheritance until he fights on horseback and defends the women. I say: Likewise said Judge Abu Bakr bin al-Arabi; he said(7): The revelation of this verse indicates...

(1) Sahih al-Bukhari (4578). (2) Page 78 of this volume. (3) In manuscript (Kh): "as a reminder" (tanbihan). (4) Narrated by al-Tabari 6/457 - 458. (5) In Ahkam al-Qur'an 2/337. (6) Abu Dawood (2891) narrated the story of the wife of Thabit bin Qais through Bishr bin al-Mufaddal, from Abdullah bin Muhammad bin Aqeel, from Jabir. He said: Bishr made a mistake in it; they were actually the two daughters of Sa'd bin al-Rabi', and Thabit bin Qais was killed on the day of Al-Yamama. Then he narrated the story of the wife of Sa'd bin al-Rabi' (2892) through Dawood bin Qais and others of knowledge, from Abdullah bin Muhammad bin Aqeel, from Jabir. And he said: This is more correct. (7) Ahkam al-Qur'an by him 1/333, and what follows between brackets is from him.

और अल-बुखारी में इब्न अब्बास(1) से वर्णित है: कि इसका अवतरण इसलिए हुआ था क्योंकि धन बच्चे के लिए था, और वसीयत माता-पिता के लिए थी; इसलिए इन आयतों द्वारा इसे निरस्त (मनसूख) कर दिया गया। मुकातिल और अल-कल्बी ने कहा: यह उम्म कुज्जा के बारे में अवतरित हुई थी, और हमने पहले ही उसका उल्लेख किया है(2)। अस-सुद्दी: यह हस्सान बिन साबित के भाई अब्दुर्रहमान बिन साबित की बेटियों के कारण अवतरित हुई थी। और यह भी कहा गया है: कि अज्ञानता के काल (जाहिलियत) के लोग केवल उन्हीं को उत्तराधिकारी बनाते थे जो युद्धों में जाते थे और शत्रु से लड़ते थे; तो आयत यह स्पष्ट करने के लिए(3) अवतरित हुई कि प्रत्येक छोटे और बड़े का अपना हिस्सा है(4)। यह दूर की बात नहीं है कि यह सभी के लिए एक उत्तर हो; इसलिए इसका अवतरण विलंबित हुआ। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-किया अत-तबरी(5) ने कहा: कुछ उल्लेखों में यह आया है कि जाहिलियत के लोग जो छोटे बच्चों को विरासत न देने की प्रथा अपनाते थे, वह इस्लाम के शुरुआती दौर में भी रही, यहाँ तक कि इस आयत ने उसे निरस्त कर दिया। हमारे पास यह सिद्ध नहीं है कि शरीयत में यह शामिल था; बल्कि इसके विपरीत सिद्ध है। यह आयत साद इब्न अल-रबी के उत्तराधिकारियों के बारे में अवतरित हुई थी। और कहा गया: यह साबित बिन कैस बिन शम्मास के उत्तराधिकारियों के बारे में अवतरित हुई थी। और हदीस के विद्वानों के पास पहला अधिक सही है(6)। अतः अल्लाह के रसूल ﷺ ने चाचा से विरासत वापस ले ली, और यदि हमारे शरीयत में पहले से यही सिद्ध होता, तो वह इसे वापस नहीं लेते। हमारी शरीयत में यह कभी सिद्ध नहीं हुआ कि लड़के को विरासत तब तक नहीं दी जाती जब तक कि वह घोड़े पर सवार होकर युद्ध न करे और महिलाओं की रक्षा न करे। मैंने कहा: इसी तरह काज़ी अबू बक्र बिन अल-अरबी ने कहा; उन्होंने कहा(7): और इस आयत का अवतरण संकेत देता है...

(1) सहीह अल-बुखारी (4578)। (2) इस खंड का पृष्ठ 78। (3) (ख़) पांडुलिपि में: "चेतावनी के रूप में" (तन्बीहन)। (4) अत-तबरी द्वारा उद्धृत 6/457 - 458। (5) अहकाम अल-कुरआन 2/337 में। (6) अबू दाऊद (2891) ने बिम्र बिन अल-मुफ़द्दल के माध्यम से, अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अकील से, जाबिर से साबित बिन कैस की पत्नी की कहानी उद्धृत की। उन्होंने कहा: बिम्र ने इसमें गलती की, वे वास्तव में साद बिन अल-रबी की दो बेटियाँ थीं, और साबित बिन कैस यमामा के युद्ध के दिन मारे गए थे। फिर उन्होंने दाऊद बिन कैस और अन्य विद्वानों के माध्यम से, अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अकील से, जाबिर से साद बिन अल-रबी की पत्नी की कहानी (2892) उद्धृत की। और उन्होंने

कहा: और यही अधिक सही है। (7) उनकी पुस्तक अहकाम अल-कुरआन 1/333, और कोष्ठक के बीच जो कुछ आएगा वह उन्हीं से है।

بخاری میں ابن عباس(۱) سے مروی ہے کہ: اس کا نزول اس لیے ہوا کہ مال اولاد کے لیے ہوتا تھا اور والدین کے لیے وصیت؛ پھر ان آیات سے اسے منسوخ کر دیا گیا۔ مقاتل اور کلبی نے کہا: یہ ام کُجَّہ کے بارے میں نازل ہوئی، اور ہم اس کا ذکر کر چکے ہیں(۲)۔ سُدّی: یہ حسان بن ثابت کے بھائی عبد الرحمن بن ثابت کی بیٹیوں کی وجہ سے نازل ہوئی۔ اور کہا گیا: زمانہ جاہلیت کے لوگ صرف اسی کو وارث بناتے تھے جو جنگوں میں شامل ہوتا اور دشمن سے لڑتا؛ تو یہ آیت اس وضاحت کے لیے(۳) نازل ہوئی کہ ہر چھوٹے اور بڑے کا اس میں حصہ ہے(۴)۔ یہ بعید نہیں کہ یہ سب کا جواب ہو؛ اسی لیے اس کا نزول مؤخر ہوا۔ واللہ اعلم۔ الکیا الطبری(۵) نے کہا: بعض آثار میں وارد ہوا ہے کہ زمانہ جاہلیت میں چھوٹے بچوں کو وراثت نہ دینے کا جو رواج تھا، وہ ابتدائے اسلام میں بھی رہا، یہاں تک کہ اس آیت نے اسے منسوخ کر دیا۔ ہمارے نزدیک یہ ثابت نہیں ہے کہ شریعت میں یہ شامل تھا، بلکہ اس کے خلاف ثابت ہے؛ کیونکہ یہ آیت سعد بن الربیع کے ورثاء کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا: یہ ثابت بن قیس بن شماس کے ورثاء کے بارے میں نازل ہوئی۔ اہل نقل (علماے حدیث) کے نزدیک پہلا قول زیادہ صحیح ہے(۶)۔ چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے چچا سے میراث واپس لے لی، اور اگر ہمارے ہاں پہلے سے یہی شرعی حکم ہوتا تو آپ اسے واپس نہ لیتے۔ ہماری شریعت میں یہ کبھی ثابت نہیں ہوا کہ بچے کو تب تک میراث نہیں دی جائے گی جب تک کہ وہ گھوڑے پر سوار ہو کر لڑے اور مستورات کا دفاع نہ کرے۔ میں کہتا ہوں: اسی طرح قاضی ابو بکر بن العربی نے بھی کہا؛ انہوں نے کہا(۷): اور اس آیت کا نزول دلالت کرتا ہے کہ...

(۱) صحیح بخاری (۴۵۷۸)۔ (۲) اسی جلد کا صفحہ ۷۸۔ (۳) (خ) میں ہے: "تنبیہاً"۔ (۴) اسے طبری نے ۴۵۷/۶ - ۴۵۸ میں روایت کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن ۲/ ۳۳۷ میں۔ (۶) ابو داؤد (۲۸۹۱) نے بشر بن المفضل کے واسطے سے، عبداللہ بن محمد بن عقیل سے، انہوں نے جابر سے ثابت بن قیس کی اہلیہ کا قصہ روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: بشر نے اس میں غلطی کی ہے، وہ دراصل سعد بن الربیع کی دو بیٹیاں تھیں، اور ثابت بن قیس جنگِ یمامہ کے دن شہید ہوئے تھے۔ پھر انہوں نے داؤد بن قیس وغیرہ اہل علم کے واسطے سے، عبداللہ بن محمد بن عقیل سے، انہوں نے جابر سے سعد بن الربیع کی اہلیہ کا قصہ (۲۸۹۲) روایت کیا۔ اور کہا: یہی زیادہ صحیح ہے۔ (۷) ان کی کتاب احکام القرآن ۳۳۳/۱، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ انہی کا کلام ہے۔

...on a subtle point, which is that what (1) pre-Islamic ignorance (Jahiliyyah) used to do in terms of taking wealth was not, in the beginning of Islam, a silent law that was endorsed; because if it were an endorsed law, the Prophet (peace and blessings be upon him) would not have ruled against the uncle of the two girls by ordering him to return what he had taken from their wealth. For when rulings have passed and abrogation (naskh) follows them, it only affects the future and does not (2) nullify what preceded it. Rather, it was an injustice that was removed. This was said by Ibn al-Arabi.

Fourth: His Almighty's saying: {Allah instructs you concerning your children} The Shafi'is said: Allah Almighty's saying: {Allah instructs you concerning your children} is literal regarding biological children (offspring of the loins). As for the grandson, he is only included metaphorically. So, if one swears that he has no child, while having a grandson, he does not break his oath; and if he bequeaths to the child of so-and-so, the grandson is not included. Abu Hanifa says: he is included if there is no biological child. It is known that the [realities] of words do not change by what they said (3).

Fifth: Ibn al-Mundhir said: When He Almighty said: {Allah instructs you concerning your children}, based on the literal meaning of the verse, the inheritance should belong to all children, the believer among them and the disbeliever. However, since it was established from the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) that he said: "The Muslim does not inherit from the disbeliever" (4), it was known that Allah intended some children over others. Thus, the Muslim does not inherit from the disbeliever, nor the disbeliever from the Muslim, based on the literal meaning of the Hadith (5).

I say: When He Almighty said: {concerning your children}, the captive in the hands of the disbelievers is included among them (6); for he inherits as long as his life is known to be upon Islam. This is the opinion of all people of knowledge, except Al-Nakha'i; for he...

(1) After it in the copies: "upon him", and what is established is from "Ahkam al-Qur'an". (2) In (Zh) and (M): "so no", and what is established is from the rest of the copies, which matches what is in "Ahkam al-Qur'an". (3) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 2/340, and what preceded in brackets is from it. (4) Preceded 2/346. (5) See Al-Ishraf 2/249, and Al-Iqna' 1/287 - 288. (6) In (D), (Z), and (Zh): "in it".

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 | 99

...एक सूक्ष्म बिंदु पर, और वह यह है कि (1) जाहिलियत (इस्लाम से पहले का समय) में धन लेने के मामले में जो किया जाता था, वह इस्लाम के प्रारंभ में कोई मौन कानून नहीं था जिसे मान्यता दी गई थी; क्योंकि यदि वह एक मान्य कानून होता, तो पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने उन दो लड़कियों के चाचा के खिलाफ फैसला नहीं सुनाया होता कि उन्होंने उनका जो धन लिया था उसे वापस करें। क्योंकि जब नियम लागू हो जाते हैं और उसके बाद निरसन (नसख) आता है, तो वह केवल भविष्य को प्रभावित करता है और उससे पहले जो बीत चुका है उसे (2) रद्द नहीं करता है। बल्कि, यह एक अन्याय था जिसे हटा दिया गया था। यह इब्न अल-अरबी ने कहा था।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतानों के बारे में वसीयत करता है} शाफ़ईयों ने कहा: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतानों के बारे में वसीयत करता है} वास्तविक रूप से सगी संतानों (वंशजों) के बारे में है। जहाँ तक पोते का सवाल है, वह केवल रूपक के रूप में शामिल है। इसलिए, यदि कोई कसम खाता है कि उसकी कोई संतान नहीं है, जबकि उसका एक पोता है, तो वह अपनी कसम नहीं तोड़ता है; और यदि वह "फलां की संतान" के लिए वसीयत करता है, तो पोता उसमें शामिल नहीं होता है। अबू हनीफा कहते हैं: वह उसमें शामिल है यदि कोई सगी संतान न हो। और यह ज्ञात है कि शब्दों की [वास्तविकता] उनके कहने से नहीं बदलती (3)।

पाँचवां: इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जब अल्लाह तआला ने फरमाया: {अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतानों के बारे में वसीयत करता है}, तो आयत के शाब्दिक अर्थ के अनुसार विरासत सभी बच्चों को मिलनी चाहिए थी, चाहे उनमें से कोई मोमिन हो या काफिर। लेकिन जब अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) से यह साबित हो गया कि उन्होंने कहा: "मुस्लिम काफिर का वारिस नहीं होता" (4), तो यह जान लिया गया कि अल्लाह का इरादा कुछ बच्चों से था न कि सभी से। अतः हदीस के शाब्दिक अर्थ के अनुसार न तो मुस्लिम काफिर का वारिस होता है और न ही काफिर मुस्लिम का (5)।

मैंने कहा: जब अल्लाह तआला ने फरमाया: {तुम्हारी संतानों के बारे में}, तो काफिरों के हाथों में बंदी (6) भी उनमें शामिल हो गया; क्योंकि जब तक उसका इस्लाम पर जीवित होना ज्ञात है, वह विरासत का हकदार है। यही सभी विद्वानों का मत है, सिवाय अन-नखई के, क्योंकि वह...

(1) प्रतियों में इसके बाद: "उस पर" है, और जो स्थापित है वह "अहकाम अल-कुरान" से है। (2) (ज़) और (म) में: "तो नहीं", और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, जो "अहकाम अल-कुरान" के अनुरूप है। (3) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/340, और जो कोष्ठक में दिया गया है वह उसी से है। (4) पहले आ चुका है 2/346। (5) अल-इशराफ 2/249, और अल-इक़ना 1/287 - 288 देखें। (6) (द), (ज़) और (ज़ह) में: "उसमें"।

سورة النساء: آیات 11 - 14 | 99

...ایک لطیف نکتے پر، اور وہ یہ ہے کہ زمانہ جاہلیت (1) میں مال لینے کے حوالے سے جو کچھ کیا جاتا تھا، وہ اسلام کے آغاز میں کوئی خاموش قانون نہیں تھا جسے برقرار رکھا گیا ہو؛ کیونکہ اگر وہ کوئی برقرار رکھا گیا قانون ہوتا تو نبی ﷺ ان دو بچیوں کے چچا کے خلاف یہ فیصلہ نہ دیتے کہ وہ ان کے مال سے جو کچھ لے چکا ہے اسے واپس کرے۔ کیونکہ جب احکام گزر جائیں اور اس کے بعد منسوخی (نسخ) آئے تو وہ صرف مستقبل پر اثر انداز ہوتی ہے اور اس سے (2) گزشتہ احکام کالعدم نہیں ہوتے۔ بلکہ، یہ ایک ناانصافی تھی جسے ختم کیا گیا۔ یہ ابن العربی نے کہا۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ﴾ (اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں وصیت کرتا ہے)۔ شوافع نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ﴾ حقیقی طور پر صلب کی اولاد (سگی اولاد) کے لیے ہے، جہاں تک پوتے کا تعلق ہے تو وہ اس میں مجازی طور پر شامل ہوتا ہے۔ چنانچہ اگر کوئی قسم کھائے کہ اس کی کوئی اولاد نہیں ہے، حالانکہ اس کا پوتا ہو، تو وہ حانث (قسم توڑنے والا) نہیں ہوگا؛ اور اگر وہ "فلاں کی اولاد" کے لیے وصیت کرے تو اس میں پوتا شامل نہیں ہوگا۔ ابو حنیفہ فرماتے ہیں: وہ اس میں شامل ہوگا اگر اس کی اپنی صلب کی اولاد نہ ہو۔ اور یہ معلوم ہے کہ الفاظ کی [حقائق] ان کے کہنے سے تبدیل نہیں ہوتیں (3)۔

پانچویں بات: ابن المنذر نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ﴾ تو آیت کے ظاہر کے مطابق وراثت تمام بچوں کے لیے ہونی چاہیے تھی، چاہے وہ مومن ہوں یا کافر؛ لیکن جب رسول اللہ ﷺ سے یہ ثابت ہو گیا کہ آپ نے فرمایا: «لا يَرِثُ المسلمُ الكافرَ» (4)، تو معلوم ہوا کہ اللہ

تعالیٰ کی مراد بعض اولاد تھی نہ کہ تمام۔ پس حدیث کے ظاہر کے مطابق نہ تو مسلمان کافر کا وارث ہوتا ہے اور نہ ہی کافر مسلمان کا (5)۔

میں نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فِي أَوْلَادِكُمْ﴾ (تمہاری اولاد میں)، تو اس میں وہ قیدی (6) بھی داخل ہو گیا جو کافروں کے قبضے میں ہے؛ کیونکہ وہ جب تک اسلام پر زندہ معلوم ہو، وارث بنتا ہے۔ تمام اہل علم کا یہی قول ہے، سوائے نخعی کے؛ کیونکہ وہ...

(1) نسخوں میں اس کے بعد ہے: "علیہ"، اور جو ثابت ہے وہ "احکام القرآن" سے ہے۔ (2) (ظ) اور (م) میں ہے: "فلا"، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور وہی احکام القرآن کے موافق ہے۔ (3) احکام القرآن للکیا الطبری 2/340، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (4) پہلے گزر چکا ہے 2/346۔ (5) دیکھیے الاشراف 2/249، اور الاقناع 1/287 - 288۔ (6) (د) اور (ز) اور (ظ) میں ہے: "فیہ"۔

He said: The captive does not inherit. But if his life is not known, his ruling is the ruling of a missing person (1).

The inheritance of the Prophet ﷺ did not fall under the general scope of the verse because of his saying: "We are not inherited from; what we leave behind is charity" (2). Its explanation will come in [Surah] Maryam, if God Almighty wills (3).

Likewise, the intentional killer of his father, grandfather, brother, or uncle is excluded by the Sunnah and the consensus (ijma') of the Ummah; he does not inherit from the wealth of the one he killed, nor anything from his blood money (diyah), as previously explained in [Surah] Al-Baqarah (4).

If he killed him by mistake, then there is no inheritance for him from the blood money. However, he inherits from the wealth according to the saying of Malik. But according to the saying of Al-Shafi'i, Ahmad, Sufyan, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y), he does not inherit anything from either the wealth or the blood money, as previously explained in Al-Baqarah (4). Malik's saying is more correct, and Ishaq and Abu Thawr said it too. It is also the saying of Sa'id ibn al-Musayyib, 'Ata ibn Abi Rabah, Mujahid, Al-Zuhri, Al-Awza'i, and Ibn al-Mundhir; because the inheritance of those whom God Almighty has made heirs in His Book is established; nothing is excepted from it except by Sunnah or consensus. Everything that is disagreed upon is referred back to the apparent meaning of the verses containing the inheritance portions (5).

Sixth: Know that inheritance was deserved in the early days of Islam for several reasons, including: alliance (hilf), migration (hijra), and contracts (mu'aqada). Then it was abrogated (6) as will be explained later in this Surah regarding the saying of the Almighty: "And for everyone We have appointed heirs" [An-Nisa: 33], if God Almighty wills.

(1) Al-Tahdhib fi al-Fara'id by Al-Kaluzani p. 333, and it is one of the two narrations from Al-Nakha'i. Sa'id ibn al-Musayyib also said it, and the author will mention it from him on p. 133 of this part without mentioning Al-Nakha'i. Ibn Abi Shaybah reported it 11/381 from Al-Nakha'i and Sa'id ibn al-Musayyib. See Al-Mughni 9/124. (2) Reported by Ahmad (25125), Al-Bukhari (4034), and Muslim (1758) from the hadith of Aisha, may God be pleased with her. (3) In the interpretation of the Almighty's saying: "who shall inherit from me and inherit from the family of Jacob" [Verse: 6]. (4) 2/194. (5) Al-

Iqna' 1/288, Al-Istidhkar 25/207-209, and Al-Tahdhib fi al-Fara'id p. 334. And Al-Mughni 9/151-152. (6) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 2/338.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 | 100

उन्होंने कहा: बंदी (कैदी) को विरासत नहीं मिलती। लेकिन अगर उसके जीवन का पता न हो, तो उसका हुक्म वही है जो लापता व्यक्ति (मफक़ूद) का होता है (1)।

पैगंबर ﷺ की विरासत इस आयत के सामान्य दायरे में नहीं आती क्योंकि उनका कथन है: "हम वारिस नहीं बनाए जाते, जो कुछ हम छोड़ जाते हैं वह सदक़ा (दान) है" (2)। इसका स्पष्टीकरण 'मरयम' में आएगा, इंशा अल्लाह (3)।

इसी तरह, अपने पिता, दादा, भाई या चाचा की जानबूझकर हत्या करने वाला सुन्नत और उम्मत की सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार विरासत से बाहर है। वह उस व्यक्ति की संपत्ति से कुछ भी विरासत में नहीं पाता जिसकी उसने हत्या की है, और न ही उसके खून की कीमत (दियत) से कुछ पाता है, जैसा कि अल-बक़रह में पहले बताया गया है (4)।

यदि उसने गलती से उसे मार दिया; तो उसके लिए दियत (खून के बदले का धन) में कोई विरासत नहीं है। और मालिक के कथनानुसार वह संपत्ति से विरासत पाता है। लेकिन शाफ़ई, अहमद, सुफ़यान और राय वालों (अस्हाब-उर-राय) के कथनानुसार, वह न तो संपत्ति से और न ही दियत से कुछ विरासत में पाता है, जैसा कि पहले अल-बक़रह में बताया गया है (4)। मालिक का कथन अधिक सही है, और यही बात इशाक़ और अबू थौर ने भी कही है। यही सईद इब्न अल-मुसय्यब, अता इब्न अबी रबाह, मुजाहिद, अल-ज़ुहरी, अल-अवज़ई और इब्न अल-मुनज़िर का भी कहना है; क्योंकि जिनके लिए अल्लाह तआला ने अपनी किताब में विरासत तय कर दी है, उनकी विरासत साबित है; सुन्नत या इज्मा के बिना इसमें कोई अपवाद नहीं किया जा सकता। और हर वह बात जिसमें मतभेद हो, उसे उन आयतों के प्रत्यक्ष अर्थ की ओर लौटाया जाना चाहिए जिनमें विरासत के हिस्सों का वर्णन है (5)।

छठा: जान लें कि इस्लाम के शुरुआती दिनों में विरासत कई कारणों से मिलती थी, जिनमें शामिल हैं: गठबंधन (हिलफ़), हिजरत (प्रवासन) और अनुबंध (मुआक़दा)। फिर इसे निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया (6), जैसा कि इस सूरह में अल्लाह तआला के इस कथन के तहत आएगा: "और प्रत्येक के लिए हमने उत्तराधिकारी नियुक्त किए हैं" [अन-निसा: 33], इंशा अल्लाह।

(1) अल-तहज़ीब फ़ि अल-फ़राइद, अल-कलुज़ानी द्वारा, पृ. 333, और यह अल-नख़ई से दो रिवायतों में से एक है। सईद इब्न अल-मुसय्यब ने भी यही कहा है, और लेखक इसे इस खंड के पृ. 133 पर

उनके हवाले से उल्लेख करेंगे, बिना अल-नख़ई का जिक्र किए। इब्न अबी शैबा ने इसे 11/381 पर अल-नख़ई और सईद इब्न अल-मुसय्यब से रिवायत किया है। देखें अल-मुग़नी 9/124। (2) इसे अहमद (25125), बुखारी (4034) और मुस्लिम (1758) ने आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) की हदीस से रिवायत किया है। (3) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: "जो मेरा उत्तराधिकारी हो और याक़ूब के वंश का उत्तराधिकारी हो" [आयत: 6]। (4) 2/194। (5) अल-इक्ना' 1/288, अल-इस्तिज़कार 25/207-209, और अल-तहज़ीब फ़ि अल-फ़राइद पृ. 334। और अल-मुग़नी 9/151-152। (6) अहकाम अल-कुरआन, अल-किया अल-तबरी द्वारा 2/338।

فرمایا: قیدی وارث نہیں ہوتا۔ لیکن اگر اس کی زندگی کا علم نہ ہو تو اس کا حکم مفقود الخبر (گمشدہ شخص) والا ہے (۱)۔

اور نبی کریم ﷺ کی وراثت اس آیت کے عموم میں داخل نہیں ہے کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "ہمارا کوئی وارث نہیں ہوتا، جو کچھ ہم چھوڑتے ہیں وہ صدقہ ہے" (۲)۔ اس کی وضاحت انشاء اللہ تعالیٰ سورہ مریم میں آئے گی (۳)۔

اسی طرح اپنے باپ، دادا، بھائی یا چچا کو جان بوجھ کر قتل کرنے والا سنت اور امت کے اجماع کی رو سے (میراث میں) داخل نہیں ہے، اور وہ اس شخص کے مال سے جس کو اس نے قتل کیا ہے، وارث نہیں بنے گا اور نہ ہی اس کی دیت میں سے کچھ پائے گا، جیسا کہ اس کی وضاحت سورہ بقرہ میں گزر چکی ہے (۴)۔

چنانچہ اگر اسے غلطی سے قتل کیا؛ تو اس کے لیے دیت میں سے کوئی وراثت نہیں ہے، اور امام مالک کے قول کے مطابق وہ مال سے وراثت پائے گا۔ جبکہ امام شافعی، احمد، سفیان اور اصحاب الرائے کے قول کے مطابق وہ نہ مال سے اور نہ ہی دیت سے کچھ وراثت پائے گا، جیسا کہ اس کی وضاحت سورہ بقرہ میں گزر چکی ہے (۴)۔ امام مالک کا قول زیادہ صحیح ہے، اور اسحاق اور ابو ثور نے بھی یہی کہا ہے۔ اور یہی قول سعید بن المسیب، عطا بن ابی رباح، مجاہد، زہری، اوزاعی اور ابن المنذر کا ہے؛ کیونکہ جنہیں اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں وارث قرار دیا ہے ان کی وراثت ثابت ہے؛ اس سے کوئی چیز مستثنیٰ نہیں کی جا سکتی سوائے سنت یا اجماع کے۔ اور ہر

وہ بات جس میں اختلاف ہو اسے ان آیات کے ظاہر کی طرف لوٹایا جائے گا جن میں وراثت کے حصے بیان ہوئے ہیں (۵)۔

چھٹی بات: جان لو کہ اسلام کے ابتدائی دور میں وراثت کئی اسباب سے حاصل ہوتی تھی: جن میں حلف (معاہدہ)، ہجرت اور معاقدہ (معاہدہ) شامل تھے، پھر یہ منسوخ (۶) ہو گئے جیسا کہ اسی سورہ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس اس کی وضاحت آئے گی: ﴿وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ﴾ [النساء: ۳۳] ان شاء اللہ تعالیٰ۔

(۱) التہذیب فی الفرائض للکلوزانی ص ۳۳۳، اور یہ نخعی سے دو روایتوں میں سے ایک ہے، اور یہی بات سعید بن المسیب نے بھی کہی ہے اور مصنف اسی جلد کے ص ۱۳۳ پر نخعی کا ذکر کیے بغیر ان سے اس کا ذکر کریں گے، اور اسے ابن ابی شیبہ نے ۳۸۱/۱۱ پر نخعی اور سعید بن المسیب سے روایت کیا ہے، اور دیکھئے المغنی ۱۲۴/۹۔ (۲) اسے احمد (۲۵۱۲۵)، بخاری (۴۰۳۴) اور مسلم (۱۷۵۸) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں: ﴿يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ﴾ [الآية: ۶]۔ (۴) ۱۹۴/۲۔ (۵) الاقناع ۱/ ۲۸۸، والاستذکار ۲۵/ ۲۰۷ - ۲۰۹، والتہذیب فی الفرائض ص ۳۳۴۔ اور المغنی ۹/ ۱۵۱ - ۱۵۲۔ (۶) احکام القرآن للکیا الطبری ۲/ ۳۳۸۔

101 Surah An-Nisa: Verses 11 - 14

Scholars have agreed that if children are present with someone who has a designated share (fard), that share is given, and what remains of the wealth is for the male like the share of two females(1); as per the saying of [Prophet Muhammad], peace and blessings be upon him: "Give the fixed shares to those entitled to them," narrated by the Imams(2). This refers to the fixed shares mentioned in the Book of Allah the Almighty. They are six: half, a quarter, an eighth, two-thirds, a third, and a sixth.

The half is the share of five: the biological daughter, the son's daughter, the full sister, the paternal sister, and the husband. All this applies if they are free from anyone who would exclude them.

The quarter is the share of the husband with an excluding heir (descendant), and the share of the wife or wives(3) in the absence of one.

The eighth is the share of the wife or wives with an excluding heir (descendant).

The two-thirds is the share of four categories: two or more biological daughters, or son's daughters, or full sisters(4), or paternal sisters. All these apply if they are free from anyone who would exclude them.

The third is the share of two categories: the mother in the absence of a child or a grandchild through a son, and in the absence of two or more brothers or sisters; and the share of two or more children of the mother (uterine siblings). This is a third of the total wealth. As for the "third of what remains," that is for the mother in cases involving a husband or wife and parents; the mother receives a third of what remains, as previously explained(5). And in cases of the grandfather with brothers if there is another shareholder with them, and a third of what remains is more beneficial for him.

The sixth is the share of seven: the two parents and the grandfather in the presence of a child or a grandchild through a son [and the share of the mother with any two or more brothers and sisters], and the grandmother or grandmothers(6) if they congregate, and daughters...

(1) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir, p. 67. (2) Narrated by Ahmad (2657), Al-Bukhari (6732), and Muslim (1615) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (3) In the manuscripts: "The wife and the wives" (in both places), and what is

established is from Al-Mufhim 4/564, and the wording is from it. (4) In (Z) and (M): "And son's daughters and sisters." What is established is from the rest of the manuscripts, and it matches what is in Al-Mufhim. (5) In the second issue. (6) In (M): "And the grandmothers."

101 सूरा अन-निसा: आयतें 11 - 14

विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि यदि बच्चों के साथ कोई ऐसा व्यक्ति हो जिसका हिस्सा (फ़र्ज़) निर्धारित है, तो उसे वह हिस्सा दिया जाता है, और जो धन शेष बचता है वह पुरुष के लिए दो महिलाओं के हिस्से के बराबर होता है(1); जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "नियत हिस्सों को उनके हकदारों को दे दो," इसे इमामों ने रिवायत किया है(2)। इसका अर्थ है अल्लाह तआला की किताब में उल्लेखित निर्धारित हिस्से। वे छह हैं: आधा (निस़्फ़), एक चौथाई (रूबअ), आठवां हिस्सा (सुमुन), दो-तिहाई (सुलुसान), एक-तिहाई (सुलुस), और छठा हिस्सा (सुदुस)।

आधा हिस्सा पाँच लोगों का फ़र्ज़ है: सगी बेटी, पोती, सगी बहन, पिता की ओर से बहन और पति। यह सब तब होता है जब उनके साथ कोई ऐसा न हो जो उन्हें इस हिस्से से वंचित (महजूब) कर दे।

एक चौथाई हिस्सा वारिस (संतान) की उपस्थिति में पति का फ़र्ज़ है, और संतान की अनुपस्थिति में पत्नी या पत्नियों(3) का फ़र्ज़ है।

आठवां हिस्सा वारिस (संतान) की उपस्थिति में पत्नी या पत्नियों का फ़र्ज़ है।

दो-तिहाई चार श्रेणियों का फ़र्ज़ है: दो या दो से अधिक सगी बेटियाँ, या पोतियाँ, या सगी बहनें(4), या पिता की ओर से बहनें। ये सब तब होता है जब वे उन लोगों से अलग हों जो उन्हें रोकते हैं।

एक-तिहाई दो समूहों का फ़र्ज़ है: माँ जब कोई संतान या पोता न हो, और दो या अधिक भाई-बहन न हों; और माँ की ओर से दो या अधिक बच्चों (अख़याफी भाई-बहन) का फ़र्ज़ है। यह कुल संपत्ति का एक-तिहाई है। जहाँ तक "शेष का एक-तिहाई" का सवाल है, तो यह पति या पत्नी और माता-पिता वाले मामले में माँ के लिए है; इसमें माँ को शेष संपत्ति का एक-तिहाई मिलता है, जिसका वर्णन पहले हो चुका है(5)। और दादा के भाई-बहनों के साथ वाले मसले में, यदि उनके साथ कोई और हिस्सेदार हो, और शेष का एक-तिहाई उसके लिए अधिक लाभदायक हो।

छठा हिस्सा सात लोगों का फ़र्ज़ है: माता-पिता और दादा, संतान या पोते की उपस्थिति में [और दो या अधिक भाई-बहनों के साथ माँ का हिस्सा], और दादी या दादियाँ(6) यदि वे साथ हों, और बेटियाँ...

(1) अल-इज्मा' इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा, पृष्ठ 67। (2) अहमद (2657), अल-बुखारी (6732), और मुस्लिम (1615) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से रिवायत किया है। (3) पांडुलिपियों में: "पत्नी और पत्नियाँ" (दोनों स्थानों पर), और जो प्रमाणित है वह अल-मुफ़हिम 4/564 से है, और

शब्द भी वहीं से हैं। (4) (ज़) और (म) में: "और पोतियाँ और बहनें।" जो प्रमाणित है वह शेष पांडुलिपियों से है, और यह अल-मुफ़हिम के अनुरूप है। (5) दूसरे मामले में। (6) (म) में: "और दादियाँ।"

101 سورة النساء: الآيات 11 - 14

علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ جب اولاد کے ساتھ کوئی ایسا شخص ہو جس کا حصہ (فرض) متعین ہو، تو اسے وہ حصہ دیا جائے گا، اور جو مال باقی بچے گا وہ مرد کے لیے دو عورتوں کے حصے کے برابر ہوگا(1)؛ جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: «فرائض (مقررہ حصے) ان کے حق داروں تک پہنچا دو» اسے ائمہ نے روایت کیا ہے(2)۔ اس سے مراد اللہ تعالیٰ کی کتاب میں مذکور فرائض ہیں۔ وہ چھ ہیں: نصف (آدھا)، ربع (چوتھائی)، ثمن (آٹھواں)، ثلثان (دو تہائی)، ثلث (ایک تہائی)، اور سدس (چھٹا حصہ)۔

پس نصف پانچ کا فرض ہے: سگی بیٹی، پوتی، سگی بہن، علاتی بہن (باپ کی طرف سے بہن)، اور شوہر۔ یہ سب اس صورت میں ہے جب وہ ان سے الگ ہوں جو انہیں محروم (حجب) کرتے ہیں۔

اور ربع (چوتھائی) اولاد کی موجودگی میں شوہر کا حصہ ہے، اور اولاد کی عدم موجودگی میں بیوی یا بیویوں(3) کا حصہ ہے۔

اور ثمن (آٹھواں حصہ) اولاد کی موجودگی میں بیوی یا بیویوں کا حصہ ہے۔

اور ثلثان (دو تہائی) چار کا فرض ہے: دو یا دو سے زیادہ سگی بیٹیاں، یا پوتیاں، یا سگی بہنیں(4)، یا علاتی بہنیں۔ یہ سب اس وقت ہے جب وہ ان سے الگ ہوں جو انہیں محروم کرتے ہیں۔

اور ثلث (ایک تہائی) دو گروہوں کا حصہ ہے: ماں جب اولاد یا پوتا نہ ہو، اور دو یا اس سے زیادہ بھائی بہن نہ ہوں؛ اور ماں کی طرف سے دو یا زیادہ بچوں (اخیافی بہن بھائی) کا حصہ۔ یہ کل مال کا ایک تہائی ہے۔ رہا "باقی کا ایک تہائی"؛ تو وہ شوہر یا بیوی اور والدین والے مسئلے میں ماں

کے لیے ہے، پس ماں کے لیے اس میں باقی ماندہ مال کا تہائی ہے، اور اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے(5)۔ اور بھائیوں کے ساتھ دادا کے مسائل میں جب ان کے ساتھ کوئی حصے دار ہو، اور باقی کا تہائی اس کے لیے زیادہ فائدہ مند ہو۔

اور سدس (چھٹا حصہ) سات کا فرض ہے: والدین اور دادا اولاد یا پوتے کی موجودگی میں [اور دو یا زائد بھائیوں اور بہنوں کی موجودگی میں ماں کا حصہ]، اور دادی یا دادیاں(6) جب وہ اکٹھی ہوں، اور بیٹیاں...

(1) الإجماع لابن المنذر ص 67 ۔ (2) اسے احمد (2657)، بخاری (6732)، اور مسلم (1615) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) نسخوں میں ہے: "بیوی اور بیویاں" (دونوں جگہوں پر) اور جو ثابت شدہ ہے وہ المفہم 564/4 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (4) (ظ) اور (م) میں ہے: "اور پوتیاں اور بہنیں"۔ اور جو ثابت شدہ ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہی المفہم کے مطابق ہے۔ (5) دوسرے مسئلے میں۔ (6) (م) میں ہے: "اور دادیاں"۔

102 Surah An-Nisa: Verses 11 - 14

...the son with the biological daughter, and the paternal sisters with the full sister, and the single child of the mother, whether male or female.

All these fixed shares (al-fara'id) are taken from the Book of Allah the Almighty, except for the fixed share of the grandmother and grandmothers; for it is taken from the Sunnah(1).

The causes necessitating these fixed shares in inheritance are three things: established lineage, a concluded marriage contract, and the 'wala' of manumission (liberation of a slave)(2). All three things might combine, such as when a man is a woman's husband, her patron (mawla), and her cousin. Two of them might combine, and no more, such as being her husband and her patron, or her husband and her cousin; he then inherits in two ways, and he gets all the wealth if he is alone: half by virtue of marriage, and half by virtue of 'wala' or lineage. Similarly, if a woman is a man's daughter and his client (mawlātuhu), she also gets all the wealth if she is alone: half by lineage, and half by 'wala'.

Seventh: There is no inheritance except after paying off debt and the bequest (wasiyyah); so when the deceased dies, specific rights are taken out of his estate, then what is required for his(3) shrouding and burial, then the debts according to their ranks, then the bequests and what falls under their meaning are taken out of the third (of the estate), also according to their ranks, and the remainder becomes inheritance among the heirs. Their total is seventeen; ten men: the son, the son's son however low (his descent), the father, the father's father - who is the grandfather - however high, the brother, the brother's son, the paternal uncle, the paternal uncle's son, the husband, and the patron of favor (the one who manumitted). And seven women inherit: the daughter, the son's daughter however low, the mother, the grandmother however high, the sister, the wife, and the patroness of favor, who is the female manumitter(4). Some virtuous people put them into verse, saying:

And the heirs, if you wish to collect them, along with the female heirs with them...

---

(1) Al-Mufhim 4/564, and Al-Tahdhib fi al-Fara'id pp. 53-54, and what is between brackets from it. (2) Al-Tahdhib fi al-Fara'id p. 51. (3) In (kh) and (z): in. (4) Al-Tahdhib fi al-Fara'id p. 51.

१०२ सूरा अन-निसा: आयत ११ - १४

...पुत्र की सगी बेटी के साथ, और पिता की ओर से बहनों का सगी बहन के साथ, और माँ की सन्तान में से एक व्यक्ति, चाहे वह पुरुष हो या स्त्री।

और ये सभी विरासत के हिस्से (फ़रायज़) अल्लाह तआला की किताब से लिए गए हैं, सिवाय नानी और दादियों के हिस्से के, क्योंकि यह सुन्नत (हदीस) से लिया गया है(१)।

विरासत में इन हिस्सों के अनिवार्य होने के तीन कारण हैं: स्थापित वंशावली (नसब), संपन्न विवाह अनुबंध (निकाह), और दासता से मुक्ति का वला' (सम्बन्ध)(२)। ये तीनों चीजें एक साथ हो सकती हैं, जैसे कोई व्यक्ति एक महिला का पति, उसका संरक्षक (मौला) और उसका चचेरा भाई हो। इनमें से दो चीजें भी एक साथ हो सकती हैं, और इससे अधिक नहीं, जैसे कि उसका पति और उसका संरक्षक होना, या उसका पति और उसका चचेरा भाई होना; तो वह दो तरीकों से वारिस बनता है, और यदि वह अकेला वारिस हो तो पूरी संपत्ति उसे मिलती है: आधी वैवाहिक सम्बन्ध के कारण, और आधी वला' या वंशावली के कारण। इसी प्रकार, यदि कोई महिला किसी पुरुष की बेटी और उसकी शिष्या (मवलात) हो, तो उसे भी पूरी संपत्ति मिलती है यदि वह अकेली हो: आधी वंशावली से, और आधी वला' से।

सातवाँ: ऋण चुकाने और वसीयत पूरी करने के बाद ही विरासत बांटी जाएगी; इसलिए जब मृतक की मृत्यु हो जाती है, तो उसके छोड़े हुए धन (तरका) से विशिष्ट अधिकार निकाले जाते हैं, फिर उसके(३) कफन और दफन के लिए जो आवश्यक हो, फिर ऋण उनके स्तरों के अनुसार, फिर एक-तिहाई भाग से वसीयत और जो उसके अर्थ में हो, उनके स्तरों के अनुसार निकाली जाती है, और शेष वारिसों के बीच विरासत के रूप में होता है। उनकी कुल संख्या सत्रह है; पुरुषों में दस: पुत्र, पुत्र का पुत्र (नीचे के स्तर तक), पिता, पिता का पिता - जो दादा है - (ऊपर के स्तर तक), भाई, भाई का पुत्र, चाचा, चाचा का पुत्र, पति, और उपकार का संरक्षक (आजाद करने वाला)। और महिलाओं में सात वारिस होती हैं: पुत्री, पुत्र की पुत्री (नीचे के स्तर तक), माता, दादी (ऊपर के स्तर तक), बहन, पत्नी, और उपकार की संरक्षिका, जो आजाद करने वाली है(४)। कुछ विद्वानों ने उन्हें काव्य में पिरोया है और कहा है:

और वारिस, यदि तुम उन्हें एकत्रित करना चाहते हो, उनके साथ वारिस बनने वाली महिलाओं के साथ...

(१) अल-मफिम ४/५६४, और अल-तहज़ीब फ़िल फ़रायज़ पृ. ५३-५४, और इसके कोष्ठकों के बीच जो है। (२) अल-तहज़ीब फ़िल फ़रायज़ पृ. ५१। (३) (ख) और (ज़) में: में। (४) अल-तहज़ीब फ़िल फ़रायज़ पृ. ५१।

۱۰۲ سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱۴

...بیٹے کی سگی بیٹی کے ساتھ، اور باپ شریک بہنوں کا سگی بہن کے ساتھ، اور ماں کی اولاد میں سے ایک فرد، چاہے وہ مرد ہو یا عورت۔

اور یہ تمام فرائض (وراثت کے حصے) اللہ تعالیٰ کی کتاب سے ماخوذ ہیں، سوائے نانی اور دادیوں کے فرض کے؛ کیونکہ یہ سنت سے ماخوذ ہے(۱)۔

میراث میں ان فرائض کو واجب کرنے والے اسباب تین چیزیں ہیں: ثابت نسب، منعقد نکاح، اور ولاء عتاقہ (غلام آزاد کرنے کا تعلق)(۲)۔ کبھی یہ تینوں چیزیں جمع ہو جاتی ہیں، جیسے ایک مرد کسی عورت کا شوہر، اس کا مولیٰ اور اس کا چچا زاد بھائی ہو۔ اور ان میں سے دو چیزیں بھی جمع ہو سکتی ہیں اس سے زیادہ نہیں، جیسے اس کا شوہر اور اس کا مولیٰ ہونا، یا اس کا شوہر اور اس کا چچا زاد بھائی ہونا؛ تو وہ دو پہلوؤں سے وارث ہوگا، اور اگر وہ تنہا ہو تو تمام مال اسی کا ہوگا: نصف زوجیت کی بنا پر، اور نصف ولاء یا نسب کی بنا پر۔ اسی طرح اگر کوئی عورت کسی مرد کی بیٹی اور اس کی مولیٰ (آزاد کردہ) ہو، تو تنہا ہونے کی صورت میں تمام مال اسی کا ہوگا: نصف نسب کی بنا پر، اور نصف ولاء کی بنا پر۔

ساتویں بات: میراث قرض کی ادائیگی اور وصیت کے بعد ہی ہوگی؛ چنانچہ جب میت کا انتقال ہو جائے تو اس کے ترکے سے معینہ حقوق نکالے جائیں گے، پھر اس کی(۳) تجہیز و تکفین کے اخراجات، پھر قرض ان کے مراتب کے لحاظ سے، پھر تہائی مال سے وصیتیں اور جو اس کے معنی میں ہوں وہ بھی اپنے مراتب کے مطابق نکالی جائیں گی، اور باقی ماندہ وارثوں کے درمیان میراث ہوگی۔ ان کی کل تعداد سترہ ہے؛ مردوں میں دس: بیٹا، پوتا (نیچے تک)، باپ، دادا (اوپر

تک)، بھائی، بھتیجا، چچا، چچا زاد بھائی، شوہر، اور مولیٰ النعمہ (آزاد کرنے والا)۔ اور عورتوں میں سے سات وارث ہوتی ہیں: بیٹی، پوتی (نیچے تک)، ماں، دادی (اوپر تک)، بہن، بیوی، اور مولاۃ النعمہ یعنی آزاد کرنے والی عورت(۴)۔ بعض اہل علم نے انہیں نظم میں پرویا ہے اور کہا ہے:

والوارثون إن أردتَ جَمْعَهُم مع الإناث الوارثاتِ معهم

---

(۱) المفہم ۴/ ۵۶۴، والتهذيب في الفرائض ص ۵۳ - ۵۴، اور جو اس کے بریکٹ میں ہے۔ (۲) التهذيب في الفرائض ص ۵۱۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: 'في' ہے۔ (۴) التهذيب في الفرائض ص ۵۱۔

Ten from the sum of males, and seven individuals from the females. And they are, as I have confined them in the rhyme: the son, the son's son, and the uncle's son. And the father from among them, and he is in the order, and the grandfather before the close brother. And the son of the closer brother, indeed, and the uncle, and the husband, and the master, then the mother. And the son's daughter after her, and the daughter, and a wife, and a grandmother, and a sister. And the patroness woman, meaning the emancipator, take it to you as a verified count.

Eighth: When Allah Almighty said: {concerning your children}, it includes every child that existed, or was a fetus in its mother's womb, close or distant, male or female. Except for the disbeliever as previously mentioned (1). Some of them said: That is literal for the closer ones, metaphorical for the distant ones. And some of them said: It is literal for all; because it is from lineage, except that they inherit according to their proximity to him; Allah Almighty said: {O children of Adam}. And he (peace and blessings be upon him) said: "I am the master of the children of Adam" (2) and he said: "O children of Ishmael, shoot, for your father was a shooter" (3) except that the custom of usage prevailed in applying that to the immediate individuals rather than that linguistic reality (4). If there is a male among the direct offspring (children of the loins), the grandchildren receive nothing, and this is something upon which the scholars have reached consensus (5).

And if there is no male among the direct offspring, but there is among the grandchildren, it begins with the direct daughters, so they are given up to the amount of two-thirds, then the remaining third is given to the grandchildren if they are equal in degree of proximity (Qu'dud) (6).

---

(1) In the fifth issue. (2) Previously mentioned 4 / 253 - 254. (3) Narrated by Ahmad (16528) and Al-Bukhari (2899) from the Hadith of Salama bin Al-Akwa'. And Ahmad narrated it (3444) from the Hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1 / 333 - 334. (5) Al-Awsat by Ibn al-Mundhir 3/ 12a, as in the footnote of the Book of Consensus p. 79 (Dar Taybah edition), and see Al-Istidhkar 15/ 394, and Al-Qabas 3 / 1042. (6) Al-Qu'dud and Al-Qu'dad: The closest relationship in lineage, and a man who is qu'dud: close to the greatest grandfather, and likewise qu'dad, and so-and-so is closer (aq'ad) than so-and-so: meaning closer than him to his greatest grandfather. Al-Lisan (qa'ada).

पुरुषों की कुल संख्या में से दस, और महिलाओं में से सात व्यक्ति। और वे हैं, जैसा कि मैंने उन्हें छंद में सीमित किया है: पुत्र, पुत्र का पुत्र, और चचेरा भाई (चाचा का पुत्र)। और उनमें से पिता, और वह क्रम में है, और सगे भाई से पहले दादा। और करीबी भाई का बेटा, हाँ, और चाचा, और पति, और स्वामी, फिर माँ। और उसके बाद पोती (पुत्र की पुत्री), और पुत्री, और पत्नी, और दादी, और बहन। और मुक्त करने वाली महिला स्वामिनी, इसे अपने पास एक सत्यापित गणना के रूप में लें।

आठवाँ: जब अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तुम्हारी औलाद के बारे में}, तो इसमें हर वह बच्चा शामिल है जो मौजूद हो, या माँ के पेट में भ्रूण हो, चाहे वह करीबी हो या दूर का, पुरुष हो या महिला। काफ़िर (अविश्वासी) के अलावा जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (1)। उनमें से कुछ ने कहा: यह करीबियों के लिए वास्तविक (हक़ीक़त) है, और दूर वालों के लिए लाक्षणिक (मजाज़) है। और उनमें से कुछ ने कहा: यह सभी के लिए वास्तविक है; क्योंकि यह जन्म (उत्पत्ति) से है, सिवाय इसके कि वे उसके करीब होने की मात्रा के अनुसार विरासत पाते हैं; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {ऐ आदम की औलाद}। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "मैं आदम की औलाद का सरदार हूँ" (2) और फ़रमाया: "ऐ इस्माईल की औलाद, तीरंदाज़ी करो, क्योंकि तुम्हारा बाप तीरंदाज़ था" (3) सिवाय इसके कि व्यावहारिक उपयोग का चलन उस भाषाई वास्तविकता के बजाय करीबी लोगों पर इसके प्रयोग में प्रबल रहा (4)। यदि सगे बच्चों (पीठ की औलाद) में कोई पुरुष हो, तो पोते-पोतियों (औलाद की औलाद) को कुछ नहीं मिलता, और यह उन चीज़ों में से है जिस पर विद्वानों का आम सहमति (इज्मा) है (5)।

और अगर सगे बच्चों में कोई पुरुष न हो, और पोते-पोतियों में हो, तो सगी बेटियों से शुरुआत की जाएगी, और उन्हें दो-तिहाई तक दिया जाएगा, फिर बचा हुआ एक-तिहाई पोते-पोतियों को दिया जाएगा यदि वे पीढ़ी (निकटता) में बराबर हों (6)।

---

(1) पाँचवें मसले में। (2) पहले आ चुका है 4 / 253 - 254 . (3) इसे अहमद (16528) और बुखारी (2899) ने सलमा बिन अल-अकवा की हदीस से निकाला है। और अहमद (3444) ने इसे इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है। (4) अहकामुल कुरान इब्नुल अरबी 1 / 333 - 334 . (5) अल-औसत इब्नुल मुन्ज़िर 3/ 12अ, जैसा कि किताबुल इज्मा के हाशिये में है, पेज 79 (दार तैबा संस्करण), और देखिए अल-इस्तिज़कार 15/ 394, और अल-क़बस 3 / 1042 . (6) अल-

क़ुअ्दुद और अल-क़ुअ्दद: वंश में सबसे करीबी रिश्ता, और एक आदमी जो क़ुअ्दुद है: परदादा के करीब, और इसी तरह क़ुअ्दद, और फलां फलां से ज़्यादा करीब (अक़अद) है: यानी अपने परदादा के उससे ज़्यादा करीब है। अल-लिसान (क़ाआदा)।

مردوں کے جملہ شمار میں سے دس، اور عورتوں میں سے سات اشخاص۔ اور وہ ہیں، جب کہ میں نے انہیں نظم میں منحصر کر دیا ہے: بیٹا، بیٹے کا بیٹا، اور چچا کا بیٹا. اور ان میں سے باپ، اور وہ ترتیب میں ہے، اور قریبی بھائی سے پہلے دادا. اور قریبی بھائی کا بیٹا، ہاں، اور چچا، اور شوہر، اور آقا، پھر ماں. اور اس کے بعد پوتی (بیٹے کی بیٹی)، اور بیٹی، اور بیوی، اور دادی، اور بہن. اور آزاد کرنے والی مالکن عورت، اسے اپنے پاس ایک محقق گنتی کے طور پر لے لو.

آٹھویں: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فِي أَوْلَادِكُمْ﴾ (تمہاری اولاد کے بارے میں)، تو یہ ہر اس بچے کو شامل ہے جو موجود ہو، یا ماں کے پیٹ میں جنین ہو، قریبی ہو یا دور کا، مرد ہو یا عورت۔ سوائے کافر کے جیسا کہ پہلے گزر چکا (1)ہے۔ ان میں سے بعض نے کہا: یہ قریبیوں کے حق میں حقیقت ہے، اور دور والوں کے حق میں مجاز ہے۔ اور بعض نے کہا: یہ سب کے حق میں حقیقت ہے؛ کیونکہ یہ تولد (پیدائش) سے ہے، سوائے اس کے کہ وہ اس سے قربت کے بقدر وارث ہوتے ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَبَنِي ءَادَمَ﴾ (اے بنی آدم)۔ اور آپ علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: «میں اولادِ آدم کا سردار ہوں»(2) اور فرمایا: «اے بنی اسماعیل! تیر اندازی کرو، کیونکہ تمہارا باپ تیر انداز تھا»(3) سوائے اس کے کہ عرفِ استعمال اس حقیقت کے بجائے قریبی لوگوں پر اس کے اطلاق میں غالب رہا(4)۔ پس اگر صلبی اولاد (سگی اولاد) میں کوئی مرد ہو، تو اولاد کی اولاد (پوتے پوتیوں) کے لیے کچھ نہیں ہوگا، اور یہ ان امور میں سے ہے جس پر اہل علم کا اجماع ہے(5)۔

اور اگر صلبی اولاد میں کوئی مرد نہ ہو، اور اولاد کی اولاد میں ہو، تو صلبی بیٹیوں سے ابتدا کی جائے گی، پس انہیں دو تہائی کی مقدار تک دیا جائے گا، پھر باقی ماندہ تہائی اولاد کی اولاد کو دیا جائے گا جب وہ قُعْدُد (قربت کے درجے) میں برابر ہوں(6)۔

---

(1) پانچویں مسئلے میں۔ (2) تقدم 4 / ٢٥٣ - ٢٥٤ . (3) اسے احمد (١٦٥٢٨) اور بخاری (٢٨٩٩) نے سلمہ بن اکوع کی حدیث سے تخریج کیا ہے۔ اور احمد (٣٤٤٤) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے تخریج کیا ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی ١ / ٣٣٣ - ٣٣٤ . (5) الاوسط لابن المنذر ٣/ ١٢أ ، جیسا کہ حاشیہ کتاب الاجماع ص ٧٩ (طبع دار طیبہ) میں ہے، اور دیکھئے الاستذکار ١٥/ ٣٩٤ ، والقبس ٣ / ١٠٤٢ . (6) القُعْدُدُ اور القُعْدَدُ: نسب میں سب سے قریبی رشتہ داری، اور رجل قُعْدُدٌ : پردادا کے قریبی، اور اسی طرح قُعْدَدٌ، اور فلاں شخص فلاں سے زیادہ قریبی (أقعد) ہے: یعنی اپنے پردادا سے اس کی نسبت زیادہ قریب ہے۔ اللسان (قعد)۔

Page 104 Surat An-Nisa: Verses 11-14

...or if the male is lower than the daughters above him, the male receives a portion equal to that of two females. This is the opinion of Malik, Al-Shafi'i, and the scholars of reasoning (Ahl al-Ra'y). This is what the general body of scholars among the Companions, the Successors, and those after them said (1), except for what is narrated from Ibn Mas'ud who said: If the male is a grandchild at the same level as a female child, he shares with her, but if he is lower than her, he does not share with her; observing in this the saying of the Almighty: "But if there are [only] women, more than two, for them is two-thirds of what he [the deceased] left" [Surah An-Nisa: 11], for He did not grant daughters—even if they are many—more than two-thirds.

I say: This is how Ibn al-Arabi mentioned this detail from Ibn Mas'ud (2). What Ibn al-Mundhir and al-Baji (3) mentioned from him is: that what remains after the portion of the direct daughters goes to the sons of the son, excluding the daughters of the son, and they did not elaborate further. Ibn al-Mundhir narrated this from Abu Thawr (4). Similarly, Abu Umar (5) narrated; Abu Umar said: Ibn Mas'ud disagreed on this, saying: When the daughters have taken their full two-thirds share, the remainder goes to the sons of the son, excluding their sisters (6), and excluding those above them among the daughters of the son, and those below them. This was the view of Abu Thawr and Dawud bin Ali. A similar view was narrated from Alqama. The argument of those who hold this view is the hadith of Ibn Abbas from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Divide the wealth among those entitled to shares (Ahl al-Fara'id) according to the Book of Allah, and what is left by the shares goes to the nearest male relative." It was recorded by Al-Bukhari, Muslim, and others (7).

Among the arguments of the majority is the saying of Allah, the Almighty: "Allah instructs you concerning your children: for the male, what is equal to the share of two females" [Surah An-Nisa: 11], because a grandchild is considered a child. From the perspective of reason and analogy: everyone who makes someone at their level an agnate ('asabah)...

Footnotes: (1) See Al-Istidhkar 19/495, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/335, and Al-Mughni 9/12. (2) Ahkam al-Qur'an 1/335. Ibn Abd al-Barr mentioned it in Al-Istidhkar 15/401 as being among the irregularities of some later scholars, saying: Some later scholars of inheritance laws deviated, saying: The male among the grandsons makes the one at his level an agnate, but not others among the granddaughters. (3) Al-Muntaqa 6/226. (4) See Bidayat al-Mujtahid 4/158, and Al-Mughni 9/13. (5) Al-

Istidhkar 15/395. (6) Recorded by Ibn Abi Shaybah 11/254, and Al-Bayhaqi 6/230. (7) Sahih al-Bukhari (6732) and Sahih Muslim (1615): (4) and the wording is his, and it is in Ahmad (2860), and it was previously mentioned with the wording: "Give the shares of inheritance to those entitled to them...".

पृष्ठ १०४ सूरह अन-निसा: आयत ११ - १४

...या यदि पुरुष अपने से ऊपर की बेटियों से नीचे के स्तर का हो, तो पुरुष का हिस्सा दो महिलाओं के बराबर होगा। यह मलिक, अल-शाफी और अह्ल-अल-राय (तर्क के विद्वानों) का मत है। सहाबा, ताबिईन और उनके बाद के अधिकांश विद्वानों ने यही कहा है (१), सिवाय इसके कि इब्न मसूद से वर्णित है कि उन्होंने कहा: यदि पुरुष पोता, पोती के समान स्तर पर है, तो वह उसके साथ हिस्सा साझा करेगा, लेकिन यदि वह उससे नीचे है, तो वह साझा नहीं करेगा; इसमें सर्वशक्तिमान के इस कथन का पालन किया गया है: "लेकिन यदि केवल स्त्रियाँ हों, दो से अधिक, तो उनके लिए छोड़े गए माल का दो-तिहाई है" [सूरह अन-निसा: ११], क्योंकि उन्होंने बेटियों के लिए - चाहे वे कितनी ही हों - दो-तिहाई से अधिक नहीं रखा।

मैं कहता हूँ: इब्न अल-अरबी ने इब्न मसूद से इस विवरण का इसी तरह उल्लेख किया है (२), और जिसे इब्न अल-मुन्ज़िर और अल-बाजी (३) ने उनसे उद्धृत किया है वह यह है कि: सगी बेटियों के हिस्से के बाद जो बचता है वह पोतों के लिए है, पोतियों के लिए नहीं, और उन्होंने इसका विस्तार नहीं किया। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे अबू थौर (४) से उद्धृत किया है। इसी तरह अबू उमर (५) ने वर्णन किया है; अबू उमर ने कहा: इब्न मसूद ने इसमें असहमति जताई और कहा: जब बेटियाँ अपना पूरा दो-तिहाई हिस्सा ले लें, तो शेष पोतों के लिए है, उनकी बहनों के लिए नहीं (६), और न ही पोतियों में उनसे ऊपर वालों के लिए, और न ही उनसे नीचे वालों के लिए। अबू थौर और दाऊद बिन अली इसी मत के थे। अलक़मा से भी ऐसा ही वर्णित है। इस मत को मानने वालों का तर्क पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से इब्न अब्बास की हदीस है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह की किताब के अनुसार विरासत के हिस्सेदारों के बीच धन बाँटो, और जो हिस्सों से बच जाए वह निकटतम पुरुष संबंधी के लिए है।" इसे बुखारी, मुस्लिम और अन्यों ने संकलित किया है (७)।

बहुमत के तर्कों में अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कथन है: "अल्लाह तुम्हें तुम्हारी औलाद के बारे में वसीयत करता है: एक पुरुष के लिए दो महिलाओं के हिस्से के बराबर है" [सूरह अन-निसा: ११], क्योंकि पोता-पोती भी औलाद ही हैं। तर्क और सादृश्य के दृष्टिकोण से: हर वह व्यक्ति जो अपने स्तर के व्यक्ति को 'असबा' (बचा हुआ हिस्सा लेने वाला) बनाता है...

पादलेख: (१) देखें अल-इस्तिधकार १९/४९५, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/३३५, और अल-मुगनी ९/१२। (२) अहकाम अल-कुरान १/३३५। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिधकार

१५/४०१ में इसका उल्लेख कुछ बाद के विद्वानों की विसंगतियों के रूप में किया है, उन्होंने कहा: विरासत के नियमों के कुछ बाद के विद्वानों ने अलग राय दी, उन्होंने कहा: पोतों में पुरुष अपने स्तर की महिला को 'असबा' बनाता है, पोतियों में अन्य किसी को नहीं। (३) अल-मुंतका ६/२२६। (४) देखें बिदायात अल-मुज्तहिद ४/१५८, और अल-मुगनी ९/१३। (५) अल-इस्तिधकार १५/३९५। (६) इब्न अबी शयबा ११/२५४ और अल-बयहाकी ६/२३० द्वारा संकलित। (७) सहीह बुखारी (६७३२) और सहीह मुस्लिम (१६१५): (४) और शब्द उनके हैं, और यह अहमद (२८६०) के पास है, और पहले इस शब्द के साथ आया है: "विरासत के हिस्सों को उनके हकदारों तक पहुँचाओ..."।

صفحہ ١٠٤ سورة النساء: آیات ١١ - ١٤

...یا اگر مذکر (لڑکا) ان بیٹیوں سے نچلے درجے کا ہو جو اس سے اوپر ہیں، تو مرد کے لیے دو عورتوں کے برابر حصہ ہے۔ یہ امام مالک، شافعی اور اہل الرائے کا قول ہے۔ صحابہ، تابعین اور ان کے بعد کے اہل علم کی اکثریت نے یہی کہا ہے (١)، سوائے اس کے جو ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اگر مذکر پوتا، پوتی کے برابر درجے پر ہو تو وہ اسے عصبہ بنائے گا، اور اگر وہ اس سے نچلے درجے پر ہو تو اسے عصبہ نہیں بنائے گا؛ اس میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی رعایت کی گئی ہے: ﴿فَإِن كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ﴾ (پس اگر صرف عورتیں ہی ہوں دو سے زائد، تو ان کے لیے اس مال کا دو تہائی ہے جو اس نے چھوڑا)۔ تو انہوں نے بیٹیوں کے لیے - خواہ وہ کتنی ہی زیادہ ہوں - دو تہائی سے زیادہ نہیں رکھا۔

میں کہتا ہوں: ابن العربی نے ابن مسعود سے یہ تفصیل اسی طرح ذکر کی ہے (٢)، اور جسے ابن المنذر اور الباجی (٣) نے ان سے ذکر کیا ہے وہ یہ ہے کہ: صلبی بیٹیوں کے حصے سے جو بچ جائے وہ پوتوں کے لیے ہے نہ کہ پوتیوں کے لیے، اور انہوں نے اس کی تفصیل نہیں کی۔ ابن المنذر نے اسے ابو ثور (٤) سے نقل کیا ہے۔ اسی طرح ابو عمر (٥) نے حکایت کی ہے؛ ابو عمر نے کہا: ابن مسعود نے اس میں اختلاف کیا اور کہا: جب بیٹیاں دو تہائی مکمل کر لیں، تو باقی پوتوں کے لیے ہے ان کی بہنوں کے لیے نہیں (٦)، اور نہ ہی ان پوتیوں کے لیے جو ان سے اوپر ہیں، اور نہ ان کے لیے جو ان سے نیچے ہیں۔ ابو ثور اور داؤد بن علی اسی طرف گئے ہیں۔ اور علقمہ سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ اس مذہب والوں کی دلیل نبی کریم ﷺ سے ابن عباس کی حدیث ہے کہ آپ نے فرمایا: «مال کو اللہ کی کتاب کے مطابق فرائض والوں کے درمیان تقسیم

کرو، پھر جو فرائض سے بچ جائے وہ قریبی مرد رشتہ دار کے لیے ہے» اسے بخاری، مسلم اور دیگر نے روایت کیا ہے (۷)۔

جمہور کی دلیل اللہ عزوجل کا یہ قول ہے: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ﴾ (اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں حکم دیتا ہے: ایک مرد کے لیے دو عورتوں کے حصے کے برابر ہے) کیونکہ پوتا پوتی بھی اولاد ہی ہیں۔ اور نظر و قیاس کی رو سے: ہر وہ شخص جو اپنے برابر والے کو عصبہ بناتا ہے...

حواشی: (۱) دیکھیے الاستذکار ۱۹/ ٤۹٥ ، اور احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۳۳٥ ، اور المغنی ۱۲/۹ . (۲) احکام القرآن ۱/ ۳۳٥ . اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۱٥/ ٤۰۱ میں اسے بعض متاخرین کے شذوذ (انفرادی رائے) میں سے ذکر کیا ہے، چنانچہ کہا: فرائض کے بعض متاخرین نے شذوذ اختیار کیا اور کہا: پوتوں میں سے مذکر اپنے برابر والی کو عصبہ بناتا ہے، پوتیوں میں سے کسی اور کو نہیں۔ (۳) المنتقی ٦/ ۲۲٦ . (٤) دیکھیے بدایۃ المجتہد ٤/ ۱٥۸ ، اور المغنی ۱۳/۹ . (٥) الاستذکار ۱٥/ ۳۹٥ . (٦) اسے ابن ابی شیبہ ۱۱/ ۲٥٤ اور بیہقی ٦/ ۲۳۰ نے روایت کیا ہے۔ (۷) صحیح بخاری (٦۷۳۲) اور صحیح مسلم (۱٦۱٥) : (٤) اور لفظ انہی کے ہیں، اور یہ احمد (۲۸٦۰) کے پاس ہے، اور پہلے اس لفظ کے ساتھ گزر چکا ہے: «فرائض کو ان کے اہل تک پہنچاؤ...»۔

...his level in the total wealth, so it is mandatory that he acts as an agnate (Asabah) for her in the remainder of the wealth, just like the children of the loins (direct offspring). Thus, it was necessary for the son's son to share with his sister, just as the son of the loins shares with his sister.

If someone argues for Abu Thawr and Dawud that since the son's daughter did not inherit anything from the remainder after the two-thirds when she is alone, her brother does not make her an agnate. The answer (1) is: when her brother is with her, she is strengthened by him and becomes an agnate with him; based on the literal meaning (2) of the Almighty's words: {Allah instructs you concerning your children} [An-Nisa: 11], and she is among the children.

Ninth: His Almighty's saying: {But if there are only women, more than two, for them is two-thirds of what he left} the verse. Allah Almighty decreed half for one, and two-thirds for more than two, but He did not decree a stated portion for two in His Book. So, the scholars discussed the evidence that necessitates two-thirds for them; what is it? It was said: consensus (Ijma'). This is rejected; because it is correct from Ibn Abbas that he gave the two daughters half; because Allah, Mighty and Majestic, said: {But if there are only women, more than two, for them is two-thirds of what he left} and this is a condition and a reward. He said: So I do not give the two daughters two-thirds (3).

It was also said: they were given two-thirds by analogy with two sisters; for when Allah, Glory be to Him, said at the end of the Surah: {and he has a sister, for her is half of what he left} and the Almighty said: {but if there are two [sisters], for them are two-thirds of what he left} [An-Nisa: 176]. So the two daughters were attached to the two sisters in sharing the two-thirds, and sisters, if they are more than two, were attached to daughters in sharing the two-thirds (4). This was objected to on the grounds that this is explicitly stated for sisters, and consensus is reached upon it, so it is accepted for that reason (5).

---

(1) In Al-Istidkar: "so the duty is". (2) In the manuscripts: "and apparent", and what is established is from Al-Istidkar. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/439. Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidkar 15/390: This narration is rejected by the people of knowledge in its entirety; all of them reject it, and it is refuted by what was narrated by Ibn Shihab, from Ubayd Allah bin Abdullah bin Utbah bin Mas'ud, from Ibn Abbas: that he

designated two-thirds for the two daughters. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/337. (5) In (Kh): "likewise", and in (M): "by that", and what is established is from the rest of the manuscripts, which is consistent with what is in I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/439, and the speech is from him.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 | पृष्ठ 105

...कुल धन में उसका स्तर, इसलिए यह अनिवार्य है कि वह शेष धन में उसे 'असबह' (Asabah) बनाए, जैसे कि सगी संतान (औलाद-ए-सुल्ब)। अतः यह आवश्यक हो गया कि पोता अपनी बहन को हिस्सेदार बनाए, जैसे सगा बेटा अपनी बहन को हिस्सेदार बनाता है।

यदि कोई अबू थौर और दाऊद के पक्ष में तर्क दे कि चूँकि पोती अकेले होने पर दो-तिहाई के बाद शेष में से कुछ नहीं पाती, तो उसका भाई उसे 'असबह' नहीं बनाएगा। उत्तर (1) यह है: जब उसका भाई उसके साथ होता है, तो वह उससे मजबूत होती है और उसके साथ 'असबह' बन जाती है; अल्लाह के इस कथन के स्पष्ट अर्थ (2) के आधार पर: {अल्लाह तुम्हें तुम्हारी औलाद के बारे में वसीयत करता है} [अन-निसा: 11], और वह औलाद में से ही है।

नवाँ: अल्लाह का कथन: {लेकिन यदि केवल स्त्रियाँ हों, दो से अधिक, तो उनके लिए छोड़े हुए का दो-तिहाई है} आयत। अल्लाह ने एक के लिए आधा निर्धारित किया, और दो से अधिक के लिए दो-तिहाई, लेकिन उसने अपनी किताब में दो के लिए स्पष्ट रूप से कोई हिस्सा निर्धारित नहीं किया। तो विद्वानों ने उस प्रमाण पर चर्चा की जो उनके लिए दो-तिहाई को अनिवार्य बनाता है; वह क्या है? कहा गया: सर्वसम्मति (इज्मा)। यह खारिज कर दिया गया है; क्योंकि इब्न अब्बास से यह सही है कि उन्होंने दो बेटियों को आधा दिया; क्योंकि अल्लाह ने कहा है: {लेकिन यदि केवल स्त्रियाँ हों, दो से अधिक, तो उनके लिए छोड़े हुए का दो-तिहाई है} और यह एक शर्त और प्रतिफल है। उन्होंने कहा: इसलिए मैं दो बेटियों को दो-तिहाई नहीं देता (3)।

कहा गया: उन्हें दो बहनों के साथ समानता (क़यास) के आधार पर दो-तिहाई दिया गया; क्योंकि जब अल्लाह ने सूरह के अंत में कहा: {और उसकी एक बहन हो, तो उसके लिए छोड़े हुए का आधा है} और कहा: {लेकिन यदि वे दो [बहनें] हों, तो उनके लिए छोड़े हुए का दो-तिहाई है} [अन-निसा: 176]। तो दो बेटियों को दो-तिहाई में हिस्सेदारी के मामले में दो बहनों के साथ जोड़ा गया, और बहनों को, यदि वे दो से अधिक हों, बेटियों के साथ दो-तिहाई में हिस्सेदारी में जोड़ा गया (4)। इस पर आपत्ति की गई कि यह बहनों के लिए स्पष्ट रूप से बताया गया है, और इस पर सर्वसम्मति बनी हुई है, इसलिए इसे उस कारण से स्वीकार किया गया है (5)।

---

(1) अल-इस्तिदकार में: "तो कर्तव्य है"। (2) पांडुलिपियों में: "और स्पष्ट", और जो स्थापित है वह अल-इस्तिदकार से है। (3) इराब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 1/439। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-

इस्तिदकार 15/390 में कहा: यह वर्णन ज्ञान के लोगों द्वारा पूरी तरह से अस्वीकार्य है; वे सभी इसे नकारते हैं, और इसे इब्न शिहाब द्वारा उबैद अल्लाह बिन अब्दुल्ला बिन उतबा बिन मसूद से, इब्न अब्बास से वर्णित बातों द्वारा खारिज किया जाता है: कि उन्होंने दो बेटियों के लिए दो-तिहाई तय किया था। (4) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 1/337। (5) (ख) में: "उसी तरह", और (म) में: "उसके द्वारा", और जो स्थापित है वह बाकी पांडुलिपियों से है, जो अन-नहहास के इराब अल-कुरान 1/439 के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है।

...کُل مال میں اس کا درجہ، پس واجب ہے کہ وہ بقیہ مال میں اسے عصبہ بنائے، جیسا کہ اولادِ صُلب (سگی اولاد)۔ پس اس سے یہ واجب ہوا کہ پوتا اپنی بہن کو شریک کرے، جیسے صُلبی بیٹا اپنی بہن کو شریک کرتا ہے۔

اگر کوئی ابو ثور اور داؤد کی طرف سے یہ دلیل دے کہ چونکہ پوتی تنہا ہونے کی صورت میں دو تہائی کے بعد بچے ہوئے مال میں سے کچھ وارث نہیں ہوتی، اس لیے اس کا بھائی اسے عصبہ نہیں بنائے گا۔ تو جواب (۱) یہ ہے کہ: جب اس کے ساتھ اس کا بھائی ہوتا ہے تو وہ اس کے ذریعے قوی ہو جاتی ہے، اور اس کے ساتھ عصبہ بن جاتی ہے؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان کے ظاہر (۲) کی وجہ سے: ﴿اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں وصیت کرتا ہے﴾ اور وہ اولاد میں سے ہے۔

نواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پھر اگر وہ عورتیں ہی ہوں دو سے زائد، تو ان کے لیے اس کا دو تہائی ہے جو اس نے چھوڑا﴾ آیت۔ اللہ تعالیٰ نے ایک کے لیے نصف (آدھا) فرض کیا، اور دو سے زائد کے لیے دو تہائی، لیکن دو کے لیے اپنی کتاب میں کوئی صریح حصہ فرض نہیں کیا، تو علماء نے اس دلیل پر کلام کیا جو ان دونوں کے لیے دو تہائی کو واجب کرتی ہے؛ وہ کیا ہے؟ کہا گیا: اجماع۔ اور یہ رد کر دیا گیا ہے؛ کیونکہ ابن عباس سے صحیح روایت یہ ہے کہ انہوں نے دو بیٹیوں کو نصف دیا؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿پھر اگر وہ عورتیں ہی ہوں دو سے زائد، تو ان کے لیے اس کا دو تہائی ہے جو اس نے چھوڑا﴾ اور یہ شرط اور جزا ہے۔ انہوں نے کہا: پس میں دو بیٹیوں کو دو تہائی نہیں دیتا (۳)۔

اور کہا گیا: انہیں دو بہنوں پر قیاس کرتے ہوئے دو تہائی دیا گیا؛ کیونکہ اللہ سبحانہ نے جب سورہ کے آخر میں فرمایا: ﴿اور اس کی ایک بہن ہو تو اس کے لیے اس کا نصف ہے جو اس نے چھوڑا﴾ اور فرمایا: ﴿پھر اگر وہ دو (بہنیں) ہوں تو ان کے لیے اس کا دو تہائی ہے جو اس نے چھوڑا﴾ [النساء: ۱۷۶]۔ تو دو بیٹیوں کو دو تہائی میں شراکت کے معاملے میں دو بہنوں کے ساتھ ملحق کر دیا گیا، اور بہنوں کو جب وہ دو سے زیادہ ہوں، بیٹیوں کے ساتھ دو تہائی میں شراکت میں ملحق کر دیا گیا (۴)۔ اس پر اعتراض کیا گیا کہ یہ بہنوں کے بارے میں منصوص (صریح طور پر بیان شدہ) ہے، اور اس پر اجماع منعقد ہے، لہٰذا وہ اس وجہ سے مسلم (تسلیم شدہ) ہے (۵)۔

---

(۱) الاستذکار میں: "پس واجب ہے"۔ (۲) نسخوں میں: "وظاهر"، اور جو ثابت ہے وہ الاستذکار سے ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴۳۹/۱، ابن عبد البر نے الاستذکار ۱۵/ ۳۹۰ میں کہا: یہ روایت اہل علم کے نزدیک بالاتفاق منکر ہے، وہ سب اس کا انکار کرتے ہیں، اور ابن شہاب کی اس روایت سے اسے رد کیا جاتا ہے جو انہوں نے عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی: کہ انہوں نے دو بیٹیوں کے لیے دو تہائی مقرر کیا۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳۳۷/۱۔ (۵) (خ) میں: "كذلك"، اور (م) میں: "بذلك"، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہی نحاس کی اعراب القرآن ۴۳۹/۱ کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

It was said: In the verse, there is evidence that two daughters receive two-thirds. This is because since one daughter receives one-third when she is alone with her brother, we know that two receive two-thirds. This argument was used and this statement was made by Ismail al-Qadi (1) and Abu al-Abbas al-Mubarrad. Al-Nahhas (2) said: This argument is erroneous according to scholars of reasoning; because the difference is concerning the two daughters, not the single one. An opponent might say: If someone leaves two daughters and a son, the two daughters get half; so this is evidence that this is their prescribed share.

It was said: "Above" (fawqa) is extra (pleonastic), meaning: if there are two women, like the Almighty's saying: {Strike above the necks} [Al-Anfal: 12], meaning: the necks (3). Al-Nahhas and Ibn Atiyya (4) rejected this view and said: It is an error; because adverbs and all nouns are not allowed in the speech of the Arabs to be added without a meaning. Ibn Atiyya said: And because the Almighty's saying: {Strike above the necks} is the eloquent form, and "above" is not extra, but rather it firms up the meaning (5); because a strike to the neck should be above the bones in the joint below the brain. As Duraid bin al-Simmah said: Lower it from the brain, and raise it from the bone, for this is how I used to strike the necks of heroes (6).

The strongest argument that two daughters receive two-thirds is the authentic Hadith narrated regarding the reason for the revelation (7).

The dialect of the people of Hijaz and Banu Asad is: al-thuluth (one-third) and al-rubu' (one-fourth) up to al-'ushr (one-tenth) [with a damma on the second radical]. The dialect of Banu Tamim and Rabi'ah is: al-thulth [with a sukun], up to al-'ushr. It is said: I made the group three (thalathtu al-qawm), and I made the dirhams three:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/16. (2) In I'rab al-Qur'an 1/439. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/336. (4) I'rab al-Qur'an 1/439, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/16. (5) In (kh), (d), and (m): "for the meaning," and what is established is from (d) and (z), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz. (6) Sirat Ibn Hisham 2/453. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/30, and I'rab al-Qur'an 1/439. The referenced Hadith is the Hadith of Jabir mentioned on page 97 of this volume.

यह कहा गया है: आयत में इस बात का प्रमाण है कि दो बेटियों को दो-तिहाई मिलता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब एक बेटी अपने भाई के साथ होने पर अकेली होने पर एक तिहाई प्राप्त करती है, तो हमें पता चला कि दो को दो-तिहाई मिलता है। यह तर्क इस्माइल अल-क़ादी (1) और अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद द्वारा दिया गया था। अल-नहस (2) ने कहा: तर्क करने वालों के अनुसार यह तर्क गलत है; क्योंकि अंतर दो बेटियों के बारे में है, न कि एक के बारे में। एक विरोधी कह सकता है: यदि कोई दो बेटियाँ और एक बेटा छोड़ता है, तो दो बेटियों को आधा मिलता है; तो यह इस बात का प्रमाण है कि यह उनका निर्धारित हिस्सा है।

यह कहा गया था: "ऊपर" (फौक़ा) अतिरिक्त है, जिसका अर्थ है: यदि दो महिलाएं हों, जैसे कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {गर्दन के ऊपर प्रहार करो} [अल-अनफाल: 12], जिसका अर्थ है: गर्दन (3)। अल-नहस और इब्न अतिया (4) ने इस विचार को खारिज कर दिया और कहा: यह एक त्रुटि है; क्योंकि अरबों के भाषण में क्रिया विशेषण और सभी संज्ञाओं को बिना किसी अर्थ के जोड़ने की अनुमति नहीं है। इब्न अतिया ने कहा: और क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन: {गर्दन के ऊपर प्रहार करो} सुवक्ता रूप है, और "ऊपर" अतिरिक्त नहीं है, बल्कि यह अर्थ को सुदृढ़ करता है (5); क्योंकि गर्दन पर प्रहार मस्तिष्क के नीचे जोड़ में हड्डियों के ऊपर होना चाहिए। जैसा कि दुरैद बिन अल-सिम्मा ने कहा: मस्तिष्क से नीचे करो, और हड्डी से ऊपर उठाओ, क्योंकि इसी तरह मैं नायकों की गर्दन काटता था (6)।

दो बेटियों को दो-तिहाई मिलने का सबसे मजबूत तर्क रहस्योद्घाटन (शाने नुज़ूल) के कारण के संबंध में वर्णित प्रामाणिक हदीस है (7)।

हिजाज़ के लोगों और बनू असद की बोली है: अल-थुलुथ (एक-तिहाई) और अल-रूबू' (एक-चौथाई) से लेकर अल-उश्र (दसवां हिस्सा) तक। बनू तमीम और रबीआ की बोली है: अल-थुलथ, अल-उश्र तक। कहा जाता है: मैंने समूह को तीन कर दिया, और मैंने दिरहम को तीन कर दिया:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/16. (2) इराब अल-कुरआन 1/439 में. (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 1/336. (4) इराब अल-कुरआन 1/439, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/16. (5) (ख़), (द) और (म) में: "अर्थ के लिए", और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (6) सीरत इब्न हिशाम 2/453. (7) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरआन

2/30, और इराब अल-कुरआन 1/439। संदर्भित हदीस जाबिर की हदीस है जिसका उल्लेख इस खंड के पृष्ठ 97 पर किया गया है।

اور کہا گیا: آیت میں وہ چیز موجود ہے جو اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ دو بیٹیوں کے لیے دو تہائی حصہ ہے، اور وہ اس طرح کہ جب ایک بیٹی اپنے بھائی کے ساتھ ہونے کی صورت میں تنہا ہونے پر ایک تہائی پاتی ہے، تو ہمیں معلوم ہوا کہ دو بیٹیوں کے لیے دو تہائی ہے۔ اسماعیل القاضی(1) اور ابو العباس المبرد نے یہی دلیل پیش کی اور یہی بات کہی۔ النحاس(2) نے کہا: اور اہل نظر کے نزدیک یہ استدلال غلط ہے؛ اس لیے کہ اختلاف دو بیٹیوں کے بارے میں ہے، ایک کے بارے میں نہیں، چنانچہ اس کا مخالف کہتا ہے: اگر کوئی شخص دو بیٹیاں اور ایک بیٹا چھوڑے؛ تو دو بیٹیوں کے لیے آدھا حصہ ہے، تو یہ اس بات کی دلیل ہے کہ یہ ان کا فرض (مقررہ حصہ) ہے۔

اور کہا گیا: «فَوْقَ» زائد ہے، یعنی: اگر وہ دو عورتیں ہوں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَاضْرِبُوا فَوْقَ الأَعْنَاقِ﴾ [الأنفال: 12] یعنی: گردنیں(3)۔ النحاس اور ابن عطیہ(4) نے اس قول کو رد کیا اور کہا: یہ غلط ہے؛ اس لیے کہ عربوں کے کلام میں ظروف اور تمام اسماء کا بلا معنی زیادہ کیا جانا جائز نہیں ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: اور اس لیے کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاضْرِبُوا فَوْقَ الأَعْنَاقِ﴾ فصیح ہے، اور «فوق» زائد نہیں ہے، بلکہ یہ معنی کو پختہ کرنے والا ہے(5)؛ اس لیے کہ گردن پر ضرب لگانا ہڈیوں کے اوپر جوڑ میں دماغ سے نیچے ہونا ضروری ہے۔ جیسا کہ درید بن الصمہ نے کہا: دماغ سے نیچے کرو، اور ہڈی سے اوپر اٹھاؤ، اسی طرح میں بہادروں کی گردنیں مارا کرتا تھا(6)۔

اور دو بیٹیوں کے لیے دو تہائی ہونے کی سب سے مضبوط دلیل وہ صحیح حدیث ہے جو شانِ نزول کے بارے میں مروی ہے(7)۔

اہل حجاز اور بنی اسد کی لغت ہے: الثلث (تہائی) اور الربع (چوتھائی) سے العشر (دسواں حصہ) تک (درمیانی حرف پر پیش کے ساتھ)۔ اور بنی تمیم اور ربیعہ کی لغت ہے: الثلث، لام کے سکون کے ساتھ، العشر تک۔ اور کہا جاتا ہے: ثَلَثْتُ القوم أَثْلِثُهم، اور ثلثت الدراهم أَثْلِثُها:

---

(1) المحرر الوجيز 16/2۔ (2) في إعراب القرآن 439/1۔ (3) أحكام القرآن لابن العربي 336/1۔ (4) إعراب القرآن 439/1، والمحرر الوجيز 16/2۔ (5) (خ) اور (د) (م) میں: "معنی کے لیے"، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (6) سيرة ابن هشام 453/2۔ (7) معانی القرآن للنحاس 30/2، اور إعراب القرآن 439/1، اور جس حدیث کی طرف اشارہ ہے وہ جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے جو اس حصے کے صفحہ 97 پر گزر چکی ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14 107

If you completed them to three, and made them a third. However, they said regarding a hundred and a thousand: 'Am'aituha' and 'Aalaftuha', and 'Am'atu' and 'Aalaftu'(1).

The Tenth: His Almighty's saying: {And if she is an only one, she shall have half.} Nafi' and the people of Medina read: "Wāḥidatun" (one) in the nominative case (marfu') with the meaning: it occurred and happened(2), thus it is the "complete" 'kāna' (verb of being); as the poet said: When winter comes (idha kāna ash-shita'u), warm me For winter makes an old man decrepit(3)

The rest read it in the accusative case (nasb); Al-Nahhas said(4): This is a good reading. Meaning: And if the deceased or the newborn girl is "one", like: {but if there are [only] women}.

So if there are granddaughters (daughters of the son) with direct daughters (daughters of the loins), and the direct daughters are two or more, they prevent the granddaughters from inheriting by prescribed share (fard); because there is no room for granddaughters to inherit by prescribed share except within the two-thirds. But if the direct daughter is one, then the granddaughter, or granddaughters, inherit with the direct daughter to complete the two-thirds; because it is a share inherited by two daughters or more. And granddaughters stand in the place of direct daughters in their absence. Likewise, grandsons stand in the place of sons in terms of exclusion (hajb) and inheritance. So when there was no one entitled to the sixth among them, it was for the granddaughter, and she is more entitled to the sixth than the full sister of the deceased. This is the view of the majority of jurists among the Companions and the Successors (Tabi'un), except what is narrated from Abu Musa and Salman bin Rabi'ah(6): that the daughter has half, and the second half...

(1) I'rāb al-Qur'ān by al-Nahhās 1/439. (2) Al-Sab'ah p. 227, and al-Taysīr p. 14. It is also the reading of Abu Ja'far from the Ten. Al-Nashr 2/247 - 248. (3) Its author is Al-Rabi' bin Dabu' al-Fazari as in al-Jumal by al-Zajjāji p. 49, Amāli al-Murtadā 1/255, al-Khizānah 7/381, and Dhayl Amāli al-Qāli p. 215 where it is with the narration: "When it comes...". It appeared unattributed in al-Jumal by al-Farāhīdi p. 123, Asrār al-'Arabiyyah p. 132, and al-Lisān (kawn), and it occurred in most narrations: "yahdimuhu" (destroys him), instead of: "yuhrimuhu" (makes him decrepit), and it is narrated in both ways as mentioned by the author of al-Durar 2/61, and it occurred in (Z): "tahdimuhu". (4) In I'rāb al-Qur'ān 1/440. (5) In (D), (Z) and (M): daughter. (6) The

name was confused in the copies, and what is established is from al-Muntaqā 6/226, and the speech is from it, and he is Salman bin Rabi'ah bin Yazid al-Bahili, Abu Abdullah, and he is called: Salman of the Horses, and it is said: he has companionship (with the Prophet), Omar appointed him as judge of Kufa, and he raided Armenia in the time of Othman and was martyred. Al-Isābah 4/220.

सूरह अन-निसा: आयतें 11 - 14 107

यदि आपने उन्हें तीन पूरा किया, और उसे तिहाई कर दिया। हालांकि, उन्होंने सौ और एक हजार के संबंध में कहा: 'अमैतुहा' और 'आलफ्तुहा', और 'अमतु' और 'आलफ्तु'(1)।

दसवीं: अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वह अकेली हो, तो उसके लिए आधा है।} नाफी' और मदीना के लोगों ने 'वाहिदतुन' (واحدةٌ) को रफ़' (प्रथमा विभक्ति) के साथ पढ़ा, जिसका अर्थ है: वह घटित हुई और हुई (2), तो यह 'पूर्ण' (Tamma) 'काना' (كان) है; जैसा कि कवि ने कहा: जब सर्दी आए (इज़ा काना अश-शिताउ), तो मुझे गरमाओ, क्योंकि सर्दी एक बूढ़े आदमी को जर्जर कर देती है(3)

बाकी लोगों ने इसे नसब (द्वितीया विभक्ति) में पढ़ा; अल-नहस ने कहा (4): यह एक अच्छी क़िरात (पठन) है। यानी: और यदि छोड़ी गई या पैदा हुई लड़की 'एक' (वाहिदतन) हो, जैसे: {लेकिन यदि वे [केवल] महिलाएँ हों}।

इसलिए यदि सगी बेटियों (पीठ की बेटियों) के साथ पोतियां (बेटे की बेटियाँ) हों, और सगी बेटियाँ दो या उससे अधिक हों, तो वे पोतियों को निर्धारित हिस्से (फ़र्ज़) के रूप में विरासत पाने से रोक देती हैं; क्योंकि पोतियों के लिए दो-तिहाई के अलावा निर्धारित हिस्से से विरासत पाने का कोई रास्ता नहीं है। लेकिन यदि सगी बेटी एक हो, तो पोती, या पोतियां, सगी बेटी के साथ मिलकर दो-तिहाई पूरा करने के लिए विरासत पाती हैं; क्योंकि यह वह हिस्सा है जो दो या अधिक बेटियों द्वारा विरासत में लिया जाता है। और पोतियां उनकी अनुपस्थिति में बेटियों का स्थान लेती हैं। इसी तरह, पोते भी रोक (हज्र) और विरासत के मामले में बेटों का स्थान लेते हैं। तो जब उनमें से छठा हिस्सा पाने का कोई हकदार न रहा, तो वह पोती के लिए था, और वह मृतक की सगी बहन की तुलना में छठे हिस्से की अधिक हकदार है। सहाबा और ताबईन के अधिकांश न्यायविदों का यही मत है, सिवाय इसके जो अबू मूसा और सलमान बिन रबीआ (6) से रिवायत है: कि बेटी के लिए आधा है, और दूसरा आधा...

(1) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहस 1/439। (2) अल-सबआ पृष्ठ 227, और अल-तयसीर पृष्ठ 14। यह दस में से अबू जाफर की क़िरात भी है। अल-नश्र 2/247 - 248। (3) इसके लेखक अल-रबी' बिन दबू' अल-फ़ज़ारी हैं जैसा कि अल-जुमल लिल-ज़ज्जाजी पृष्ठ 49, अमाली अल-मुर्तज़ा 1/255, अल-ख़िज़ानाह 7/381, और ज़ैल अमाली अल-क़ाली पृष्ठ 215 में है, जहाँ यह रिवायत है: "इज़ा जाआ..."। और यह अल-जुमल लिल-फराहीदी पृष्ठ 123, असरार अल-अरबिया पृष्ठ 132, और अल-

लिसान (कॉन) में बिना किसी श्रेय के आया है, और अधिकांश रिवायतों में 'युरिमुहु' (बुढ़ापे में डालना) के बजाय 'यहदिमुहु' (नष्ट करना) आया है, और इसे दोनों तरह से रिवायत किया गया है जैसा कि 'साहब अल-दुरर' 2/61 ने उल्लेख किया है, और (ज़) में 'तहदिमुहु' आया है। (4) इ'राब अल-क़ुरआन 1/440 में। (5) (द), (ज़) और (म) में: बेटी। (6) प्रतियों में नाम को लेकर भ्रम था, और जो स्थापित है वह अल-मुन्तक़ा 6/226 से है, और बात वहीं से है, और वह सलमान बिन रबीआ बिन यजीद अल-बाहिली, अबू अब्दुल्ला हैं, और उन्हें 'सलमान अल-खैल' कहा जाता है, और कहा जाता है कि उन्हें सोहबत प्राप्त थी, उमर ने उन्हें कूफा का काजी नियुक्त किया, और उन्होंने उस्मान के समय में आर्मेनिया पर हमला किया और शहीद हुए। अल-इसाबा 4/220।

سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱۴ ۱۰۷

جب تم نے ان کو تین پورا کیا، اور اسے تہائی کر دیا۔ مگر انہوں نے سو اور ہزار کے بارے میں کہا: 'أَمْأَيْتُهَا' اور 'آلَفْتُهَا'، اور 'أَمْأَتُ' اور 'آلَفْتُ'(۱)۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَإِن كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ} (اور اگر وہ اکیلی ہو تو اس کے لیے آدھا ہے)۔ نافع اور اہل مدینہ نے 'وَاحِدَةٌ' کو رفع کے ساتھ پڑھا ہے، اس معنی میں کہ: وہ واقع ہوئی اور پیش آئی(۲)، تو یہ 'کان' تامہ ہے؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: جب سردی آئے (إذا كان الشتاءُ) تو مجھے گرم کپڑے پہناؤ، کیونکہ سردی بوڑھے کو لاچار کر دیتی ہے(۳)

اور باقیوں نے نصب کے ساتھ پڑھا ہے؛ نحاس نے کہا(۴): اور یہ بہترین قرات ہے۔ یعنی: اور اگر چھوڑی ہوئی یا پیدا ہونے والی لڑکی 'ایک' ہو، جیسے: {فَإِن كُنَّ نِسَاءً}۔

پس اگر صلبی بیٹیوں (سگی بیٹیوں) کے ساتھ پوتیاں ہوں، اور صلبی بیٹیاں دو یا اس سے زیادہ ہوں، تو وہ پوتیوں کو فرض کے طور پر وراثت پانے سے روک دیتی ہیں؛ کیونکہ دو تہائی کے علاوہ پوتیوں کے لیے فرض کے طور پر وراثت پانے کا کوئی راستہ نہیں ہے۔ لیکن اگر صلبی بیٹی ایک ہو، تو پوتی یا پوتیاں صلبی بیٹی کے ساتھ مل کر دو تہائی کی تکمیل کے لیے وارث بنتی ہیں؛ کیونکہ یہ وہ فرض ہے جس کی وارث دو یا زائد بیٹیاں ہوتی ہیں۔ اور پوتیاں ان کی عدم موجودگی میں بیٹیوں کے قائم مقام ہوتی ہیں۔ اسی طرح پوتوں کی اولاد (پوتے) بھی بیٹوں کی عدم موجودگی میں حجب (محروم کرنے) اور وراثت میں بیٹوں کے قائم مقام ہوتی ہے۔ پس جب ان میں سے چھٹا حصہ (سدس) کا کوئی مستحق نہ رہا، تو وہ پوتی کے لیے تھا، اور وہ میت کی سگی بہن کے مقابلے میں چھٹے حصے کی زیادہ حقدار ہے۔ صحابہ اور تابعین میں سے جمہور فقہاء کا یہی

قول ہے، سوائے اس کے جو ابو موسیٰ اور سلمان بن ربیعہ(۶) سے مروی ہے کہ: بیٹی کے لیے آدھا ہے، اور دوسرا آدھا...

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴۳۹/۱۔ (۲) السبعة ص۲۲۷، والتيسير ص۱۴۔ اور یہ عشرہ قراتوں میں سے ابو جعفر کی قرات بھی ہے۔ النشر ۲۴۷/۲ - ۲۴۸۔ (۳) اس کے کہنے والے ربیع بن ضبع فزاری ہیں جیسا کہ الجمل للزجاجی ص۴۹، أمالي المرتضى ۲۵۵/۱، اور الخزانة ۳۸۱/۷، اور ذيل أمالي القالي ص۲۱۵ میں ہے، اور وہاں یہ روایت ہے: "إذا جاء..."۔ اور یہ الجمل للفراهيدي ص۱۲۳، أسرار العربية ص۱۳۲، اور اللسان (کون) میں بغیر کسی نسبت کے وارد ہوا ہے، اور اکثر روایات میں 'يُهْرِمُهُ' (بوڑھا کر دینا) کے بجائے 'يَهْدِمُهُ' (ڈھا دینا) آیا ہے، اور یہ دونوں طرح سے روایت کیا گیا ہے جیسا کہ صاحب الدرر ۶۱/۲ نے ذکر کیا ہے، اور (ظ) میں 'تَهْدِمُهُ' آیا ہے۔ (۴) في إعراب القرآن ۴۴۰/۱۔ (۵) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: 'بنت' (بیٹی)۔ (۶) نسخوں میں نام کے بارے میں اضطراب تھا، اور جو ثابت ہے وہ المنتقیٰ ۲۲۶/۶ سے ہے، اور بات اسی سے ہے، اور وہ سلمان بن ربیعہ بن یزید باہلی، ابو عبداللہ ہیں، انہیں 'سلمان الخیل' کہا جاتا ہے، اور کہا جاتا ہے کہ انہیں صحابیت حاصل ہے، حضرت عمر نے انہیں کوفہ کا قاضی مقرر کیا تھا، اور انہوں نے حضرت عثمان کے زمانے میں آرمینیا پر حملہ کیا اور وہیں شہید ہوئے۔ الإصابة ۲۲۰/۴۔

108 Surah An-Nisa: Verses 11 - 14

...for the sister, and there is no right in that for the granddaughter (son's daughter) (1).

And it has been correctly reported from Abu Musa what implies that he recanted from that; narrated by Al-Bukhari (2): Adam narrated to us, Shu'bah narrated to us, Abu Qais narrated to us, I heard Huzayl (3) bin Shurahbil saying: Abu Musa was asked about a daughter, a granddaughter (son's daughter), and a sister. He said: For the daughter is half, and for the sister is half; and go to Ibn Mas'ud, for he will follow me. So Ibn Mas'ud was asked, and he was informed of what Abu Musa said, so he said: Then I would have gone astray and I would not be of the guided ones; I will judge concerning it as the Prophet ﷺ judged: For the daughter is half, and for the granddaughter (son's daughter) is a sixth to complete the two-thirds, and whatever remains is for the sister. So we came to Abu Musa and informed him of Ibn Mas'ud's statement, and he said: Do not ask me as long as this learned man is among you.

If there is a grandson (son of a son) (4) with the granddaughter or granddaughters, in her degree or lower than her, he makes her an agnate (asabah), so the second half is between them, for the male like the share of two females, whatever it amounts to (5) - contrary to Ibn Mas'ud according to what has preceded (6) - when the daughters of the loins, or a daughter of the loins and granddaughters, have exhausted the two-thirds.

And likewise he says (7) concerning the full sister (from father and mother), and sisters and brothers from the father: for the full sister is half, and the remainder is for the brothers and sisters, as long as they do not receive from (8) the division more than a sixth; so if they were to receive more than a sixth, he gave them a sixth to complete the two-thirds, and did not give them more.

(1) Reported by Ahmad (3691), Al-Nasa'i in Al-Kubra (6294), and Ibn Majah (2721). (2) With number (6736). (3) In (Z) and (D): Hudhayl. The Hafiz said in 'Al-Talkhis al-Habir' 3/83: Huzayl, Al-Rafi'i restricted it in the original with 'zay', and he only did that despite its clarity because it occurred in the speech of many jurists as 'Hudhayl' with 'dhal', which is a corruption. (4) His saying: son, the second, is not in (M). (5) Al-Kafi 2/1055, and Al-Muntaqa 1/226. (6) Page 104 of this part. (7) Meaning Ibn Mas'ud, see Al-Istidhkar 15/427, and Al-Muntaqa 6/226. (8) In (Kh) and (Z): in.

१०८ सूरा अन-निसा: आयत ११ - १४

...बहन के लिए, और इसमें पोती (बेटे की बेटी) के लिए कोई अधिकार नहीं है (१)।

और अबू मूसा से सही रूप में यह प्रमाणित है जो दर्शाता है कि उन्होंने इससे अपना विचार बदल लिया था; इसे अल-बुखारी (२) ने रिपोर्ट किया है: हमें आदम ने बताया, हमें शु'बा ने बताया, हमें अबू कैस ने बताया, मैंने हुज़ैल (३) बिन शुराहबील को यह कहते सुना: अबू मूसा से एक बेटी, एक पोती और एक बहन के बारे में पूछा गया। उन्होंने कहा: बेटी के लिए आधा है, और बहन के लिए आधा है; और इब्न मसूद के पास जाओ, क्योंकि वे मेरी बात का समर्थन करेंगे। तो इब्न मसूद से पूछा गया, और उन्हें अबू मूसा के कथन के बारे में सूचित किया गया, तो उन्होंने कहा: तब तो मैं गुमराह हो जाऊंगा और मैं हिदायत पाने वालों में से नहीं रहूंगा; मैं इसमें वैसा ही फैसला करूंगा जैसा पैगंबर ﷺ ने फैसला किया था: बेटी के लिए आधा, और पोती के लिए छठा हिस्सा (दो-तिहाई पूरा करने के लिए), और जो कुछ बचेगा वह बहन के लिए होगा। फिर हम अबू मूसा के पास आए और उन्हें इब्न मसूद के बयान के बारे में बताया, तो उन्होंने कहा: जब तक यह विद्वान तुम्हारे बीच है, मुझसे कुछ न पूछो।

यदि पोती या पोतियों के साथ उनके समान पद का या उनसे नीचे का पोता (बेटे का बेटा) (४) हो, तो वह उन्हें असबा (agnate) बना देता है, इसलिए दूसरा आधा हिस्सा उनके बीच होगा, पुरुष के लिए दो महिलाओं के बराबर हिस्सा होगा, चाहे वह कितना भी हो (५) - जैसा कि पहले बताया जा चुका है, इब्न मसूद के खिलाफ (६) - जब सगी बेटियों, या एक सगी बेटी और पोतियों ने दो-तिहाई हिस्सा पूरा कर लिया हो।

और इसी प्रकार वे (७) सगी बहन (पिता और माता से), और सौतेले भाइयों और बहनों (पिता की ओर से) के बारे में कहते हैं: सगी बहन के लिए आधा है, और शेष भाइयों और बहनों के लिए है, जब तक कि उन्हें विभाजन से (८) छठे हिस्से से अधिक न मिले; यदि उन्हें छठे हिस्से से अधिक मिलना हो, तो उन्होंने उन्हें दो-तिहाई पूरा करने के लिए छठा हिस्सा दिया, और उन्हें इससे अधिक नहीं दिया।

(१) इसे अहमद (३६९१), अल-नसाई ने अल-कुबरा (६२९४) में और इब्न माजह (२७२१) ने रिपोर्ट किया है। (२) संख्या (६७३६) के साथ। (३) (ज़) और (द) में: हुधैल। अल-हाफ़िज़ ने 'अल-तल्ख़ीस अल-हबीर' ३/८३ में कहा: हुज़ैल, अल-राफ़ई ने इसे मूल में 'ज़' के साथ सीमित किया है, और उन्होंने ऐसा इसकी स्पष्टता के बावजूद केवल इसलिए किया क्योंकि यह कई न्यायविदों के भाषण में 'दाल' के साथ 'हुधैल' के रूप में आया था, जो एक विकृति है। (४) उनका कहना: बेटा, दूसरा, (म) में नहीं

है। (५) अल-काफ़ी २/१०५५, और अल-मुन्तक़ा १/२२६। (६) इस भाग का पृष्ठ १०४। (७) यानी इब्न मसूद, देखें अल-इस्तिज़कार १५/४२७, और अल-मुन्तक़ा ६/२२६। (८) (ख़) और (ज़) में: में।

۱۰۸ سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱۴

...بہن کے لیے، اور اس میں پوتی کے لیے کوئی حق نہیں ہے (۱)۔

اور ابو موسیٰ سے صحیح طور پر منقول ہے جو اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ انہوں نے اس سے رجوع کر لیا تھا؛ اسے امام بخاری (۲) نے روایت کیا ہے: ہمیں آدم نے حدیث سنائی، ہمیں شعبہ نے حدیث سنائی، ہمیں ابو قیس نے حدیث سنائی، میں نے ہزیل (۳) بن شرحبیل کو کہتے سنا: ابو موسیٰ سے ایک بیٹی، ایک پوتی اور ایک بہن کے بارے میں پوچھا گیا۔ انہوں نے کہا: بیٹی کے لیے نصف ہے، اور بہن کے لیے نصف ہے؛ اور ابن مسعود کے پاس جاؤ، وہ میری پیروی کریں گے۔ تو ابن مسعود سے پوچھا گیا، اور انہیں ابو موسیٰ کے قول کی خبر دی گئی، تو انہوں نے کہا: تب تو میں گمراہ ہو گیا اور میں ہدایت یافتہ لوگوں میں سے نہ رہا؛ میں اس میں وہی فیصلہ کروں گا جو نبی ﷺ نے فیصلہ فرمایا: بیٹی کے لیے نصف، اور پوتی کے لیے چھٹا حصہ (دو تہائی مکمل کرنے کے لیے)، اور جو باقی بچ جائے وہ بہن کے لیے ہے۔ پھر ہم ابو موسیٰ کے پاس آئے اور انہیں ابن مسعود کے قول کی خبر دی، تو انہوں نے کہا: جب تک یہ عالم تم میں موجود ہے مجھ سے کچھ نہ پوچھو۔

اگر پوتی یا پوتیوں کے ساتھ ان کے درجے کا یا ان سے نیچے کے درجے کا پوتا (۴) ہو، تو وہ انہیں عصبہ بنا دے گا، پس دوسرا نصف ان کے درمیان ہوگا، مرد کے لیے دو عورتوں کے برابر حصہ ہوگا، وہ جتنا بھی ہو (۵) - ابن مسعود کے خلاف جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۶) - جب سگی بیٹیاں، یا ایک سگی بیٹی اور پوتیاں دو تہائی مکمل کر لیں۔

اور اسی طرح وہ (۷) سگی بہن، اور علاتی (باپ شریک) بھائیوں اور بہنوں کے بارے میں کہتے ہیں: سگی بہن کے لیے نصف ہے، اور باقی بھائیوں اور بہنوں کے لیے ہے، جب تک کہ انہیں تقسیم میں سے (۸) چھٹے حصے سے زیادہ نہ ملے؛ پس اگر انہیں چھٹے حصے سے زیادہ مل رہا ہو، تو انہوں نے انہیں دو تہائی کی تکمیل کے لیے چھٹا حصہ دیا، اور انہیں اس سے زیادہ نہیں دیا۔

(۱) اسے احمد (۳۶۹۱)، نسائی نے الکبریٰ (۶۲۹۴) میں، اور ابن ماجہ (۲۷۲۱) نے روایت کیا ہے۔ (۲) نمبر (۶۷۳۶) کے ساتھ۔ (۳) (ظ) اور (د) میں: ہذیل۔ حافظ نے التلخیص الحبیر ۸۳/۳ میں کہا: ہزیل (ز کے ساتھ)، رافعی نے اسے اصل میں 'زا' کے ساتھ مقید کیا ہے، اور انہوں نے اس کی وضاحت کے باوجود ایسا صرف اس لیے کیا کیونکہ یہ بہت سے فقہا کے کلام میں 'دال' کے ساتھ 'ہذیل' واقع ہوا تھا، جو کہ تحریف ہے۔ (۴) ان کا قول: ابن، دوسرا، (م) میں نہیں ہے۔ (۵) الکافی ۲/ ۱۰۵۵، اور المنتقی ۱/ ۲۲۶۔ (۶) اس جزء کا ص ۱۰۴۔ (۷) یعنی ابن مسعود، دیکھیے الاستذکار ۱۵/ ۴۲۷، اور المنتقی ۶/ ۲۲۶۔ (۸) (خ) اور (ظ) میں: 'فی' ہے۔

...on that. This was also said by Abu Thawr. Eleventh point: If a man dies and leaves his wife pregnant, the estate is held until it is clear what she gives birth to. The people of knowledge are in consensus that if a man dies while his wife is pregnant, the child in her womb inherits and leaves inheritance if it is born alive and cries (istihlal). They all said: If it is born dead, it does not inherit (1). If it is born alive but does not cry, a group said: It has no inheritance even if it moves or sneezes as long as it does not cry. This is the view of Malik, Al-Qasim bin Muhammad, Ibn Sirin, Ash-Sha'bi, Az-Zuhri, and Qatada. Another group said: If the newborn's life is known through movement, crying, suckling, or breathing, then its rulings are those of the living. This is the view of Ash-Shafi'i, Sufyan al-Thawri, and al-Awza'i (2). Ibn al-Mundhir said (3): What Ash-Shafi'i said is subject to consideration, except that the report prevents it, which is the saying of the Messenger of Allah (peace be upon him): "There is no child born but that Satan pricks it, so it begins to cry out from the pricking of Satan, except for the son of Mary and his mother" (4). This is a report, and abrogation (naskh) does not apply to a report (5)? Twelfth point: When the Almighty said: {concerning your children} [4:11], it included the hermaphrodite (al-khuntha), which is one who has two sets of genitals. Scholars have agreed that inheritance is determined by where it urinates; if it urinates from where a man urinates, it inherits as a man, and if it urinates from where a woman urinates, it inherits as a woman (6). Ibn al-Mundhir said: I do not remember anything from Malik regarding this; rather, Ibn al-Qasim mentioned that he was hesitant to ask Malik about it (7).

---

(1) Al-Ijma' p. 72, and Al-Iqna', both by Ibn al-Mundhir 2/289 - 290. (2) See Ma'alim al-Sunan 4/105, Al-Ishraf 2/208, and Al-Muhalla 9/308 - 310. (3) In Al-Ishraf 2/208. (4) Previously mentioned 5/103. (5) Ibn al-Mundhir's statement in Al-Ishraf following the Hadith is: "Nothing other than what the Prophet (peace be upon him) said is permissible, because this is a report (informative) and not a command." (6) Al-Ijma' p. 73. (7) Al-Mudawwanah 2/249.

...उस पर। और यही अबू थौर ने कहा है। ग्यारहवाँ बिंदु: यदि एक व्यक्ति मर जाता है और अपनी पत्नी को गर्भवती छोड़ जाता है, तो संपत्ति तब तक रोक दी जाती है जब तक कि यह स्पष्ट न हो जाए कि वह किसे जन्म देती है। विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि यदि कोई व्यक्ति मर जाता है और उसकी पत्नी गर्भवती है, तो उसके गर्भ में पल रहा बच्चा विरासत पाता है और विरासत छोड़ता है यदि वह जीवित पैदा होता है और चिल्लाता (इस्तिहलाल) है। उन सभी ने कहा: यदि वह मृत पैदा होता है, तो उसे विरासत नहीं मिलती (1)। यदि वह जीवित पैदा होता है लेकिन चिल्लाता नहीं है, तो एक समूह ने कहा: उसे कोई विरासत नहीं मिलती चाहे वह हिले-डुले या छींके जब तक कि वह चिल्लाता न हो। यह मालिक, अल-कासिम बिन मुहम्मद, इब्न सिरीन, अश्-शाबी, अज़-ज़ुहरी और कतादा का मत है। एक अन्य समूह ने कहा: यदि नवजात का जीवन हिलने-डुलने, रोने, स्तनपान करने या सांस लेने से ज्ञात होता है, तो उसके नियम जीवित व्यक्ति के समान होंगे। यह अश्-शाफ़ई, सुफ़यान अल-थौरी और अल-औज़ाई का मत है (2)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (3): अश्-शाफ़ई ने जो कहा वह विचार योग्य है, सिवाय इसके कि हदीस इसे रोकती है, जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कहना है: "कोई भी बच्चा ऐसा पैदा नहीं होता जिसे शैतान न चुभोए, और वह शैतान के चुभने के कारण चिल्लाने लगता है, सिवाय मरियम के पुत्र और उनकी माँ के" (4)। यह एक सूचना (खबर) है, और सूचना पर निरसन (नस्ख) लागू नहीं होता (5)? बारहवाँ बिंदु: जब सर्वशक्तिमान ने कहा: {तुम्हारी संतानों के संबंध में} [4:11], तो इसमें उभयलिंगी (खुन्सा) भी शामिल था, जो वह है जिसके पास दो जननांग होते हैं। विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि विरासत इस आधार पर तय की जाती है कि वह कहाँ से पेशाब करता है; यदि वह वहां से पेशाब करता है जहां से पुरुष करता है, तो उसे पुरुष के रूप में विरासत मिलती है, और यदि वह वहां से पेशाब करता है जहां से महिला करती है, तो उसे महिला के रूप में विरासत मिलती है (6)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मुझे इस बारे में मालिक से कुछ भी याद नहीं है; बल्कि, इब्न अल-कासिम ने उल्लेख किया कि वह इसके बारे में मालिक से पूछने में संकोच कर रहे थे (7)।

---

(1) अल-इज्मा पृष्ठ 72, और अल-इक़्ना, दोनों इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा 2/289 - 290। (2) देखें मालिम अल-सुनन 4/105, अल-इशराफ 2/208, और अल-मुहल्ला 9/308 - 310। (3) अल-इशराफ 2/208 में। (4) पहले उल्लेख किया गया 5/103। (5) हदीस के बाद अल-इशराफ में इब्न अल-मुन्ज़िर

का कथन है: "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जो कहा उसके अलावा कुछ भी जायज़ नहीं है; क्योंकि यह एक सूचना है न कि कोई आदेश।" (6) अल-इज्मा पृष्ठ 73। (7) अल-मुदव्वना 2/249।

اسی پر۔ اور یہی بات ابو ثور نے کہی ہے۔ گیارہویں بات: اگر کوئی شخص مر جائے اور اپنی بیوی کو حاملہ چھوڑ جائے تو مال کو روک دیا جائے گا یہاں تک کہ واضح ہو جائے کہ وہ کیا جنتی ہے۔ اہل علم کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر کوئی شخص مر جائے اور اس کی بیوی حاملہ ہو تو اس کے پیٹ میں موجود بچہ وارث بنتا ہے اور اس کی وراثت جاری ہوتی ہے اگر وہ زندہ پیدا ہو اور آواز نکالے (استہلال کرے)۔ ان سب نے کہا: اگر وہ مردہ پیدا ہو تو وارث نہیں ہوگا (۱)۔ اگر وہ زندہ پیدا ہوا لیکن آواز نہیں نکالی، تو ایک جماعت نے کہا: اس کی کوئی وراثت نہیں ہے اگرچہ وہ حرکت کرے یا چھینکے جب تک کہ وہ آواز نہ نکالے۔ یہ مالک، القاسم بن محمد، ابن سیرین، شعبی، زہری اور قتادہ کا قول ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: اگر نوزائیدہ کی زندگی حرکت، چیخنے، دودھ پینے یا سانس لینے سے معلوم ہو جائے تو اس کے احکام زندہ کے احکام ہوں گے۔ یہ شافعی، سفیان ثوری اور اوزاعی کا قول ہے (۲)۔ ابن منذر نے کہا (۳): امام شافعی نے جو کہا وہ غور طلب ہے، سوائے اس کے کہ حدیث اس سے مانع ہے، اور وہ رسول اللہ ﷺ کا قول ہے: "کوئی بھی پیدا ہونے والا بچہ ایسا نہیں ہے جسے شیطان کچوکا نہ لگائے، تو وہ شیطان کے کچوکے کی وجہ سے چیختا ہوا نکلتا ہے، سوائے ابن مریم اور ان کی والدہ کے" (۴)۔ اور یہ ایک خبر ہے، اور خبر پر منسوخی (نسخ) واقع نہیں ہوتی (۵)؟ بارہویں بات: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿تمہاری اولاد کے بارے میں﴾ [۴:۱۱]، تو اس میں خنثیٰ (جس کے دو اعضائے تناسل ہوں) بھی شامل ہو گیا، اور یہ وہ ہے جس کے دو اعضائے تناسل ہوں۔ اور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اس کی وراثت کا فیصلہ پیشاب کے مقام سے کیا جائے گا؛ اگر وہ وہاں سے پیشاب کرے جہاں سے مرد کرتا ہے تو اسے مرد کی وراثت ملے گی، اور اگر وہاں سے پیشاب کرے جہاں سے عورت کرتی ہے تو اسے

عورت کی وراثت ملے گی (۶)۔ ابن منذر نے کہا: مجھے اس بارے میں امام مالک سے کچھ یاد نہیں، بلکہ ابن قاسم نے ذکر کیا کہ وہ امام مالک سے اس بارے میں پوچھنے سے ڈرتے تھے (۷)۔

---

(۱) الاجماع ص ۷۲، اور الاقناع دونوں ابن منذر کی ۲۸۹/۲ - ۲۹۰۔ (۲) دیکھئے معالم السنن ۱۰۵/۴، والاشراف ۲۰۸/۲، والمحلی ۳۰۸/۹ - ۳۱۰۔ (۳) الاشراف ۲۰۸/۲ میں۔ (۴) پہلے گزر چکا ۱۰۳/۵۔ (۵) حدیث کے بعد الاشراف میں ابن منذر کا قول ہے: پس نبی ﷺ نے جو فرمایا اس کے علاوہ جائز نہیں؛ کیونکہ یہ خبر ہے حکم نہیں۔ (۶) الاجماع ص ۷۳۔ (۷) المدونہ ۲۴۹/۲۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14 110 If he urinates from both at the same time, then what matters is which urine comes first; this was said by Sa'id ibn al-Musayyib, Ahmad, and Ishaq. This was also reported from the people of opinion (Ashab al-Ray). Qatadah narrated from Sa'id ibn al-Musayyib that he said regarding the hermaphrodite (Khuntha): "He inherits from wherever he urinates. If he urinates from both, then from whichever comes first (1). If he urinates from both at once, then he is half male and half female." Yaqub and Muhammad said: "From whichever one more comes out, he inherits." This was also reported from Al-Awza'i. An-Nu'man said: "If it comes out from both together, then it is problematic (Mushkil), and I do not look at which one has more." It was narrated from him that he withheld [judgment] if it was like this. And it was reported that he (2) said: "If it is problematic, he is given the lesser of the two shares." Yahya ibn Adam said: "If he urinates from where a man urinates, and menstruates as a woman menstruates, he inherits from where he urinates; because in the narration (Athar): 'He inherits from his place of urination' (3)." In the saying of Ash-Shafi'i: "If it comes out from both together and one does not precede the other, it is problematic, and he is given a female's inheritance from the estate, and the remainder is held between him and the rest of the heirs until his matter becomes clear or they reach a settlement." This was also said by Abu Thawr. Ash-Sha'bi said: "He is given half of a male's inheritance and half of a female's inheritance (4)." This was also said by Al-Awza'i, and it is the school of Malik (5).

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Narrated by Abd al-Razzaq (19205), and Ibn Abi Shaybah 11/350. (2) His saying: "that he," from [manuscript] (Zha). (3) Narrated by Ibn Adi in Al-Kamil 3/1100 and 6/2131, Al-Bayhaqi 6/261, and Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (1766) via Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both: That the Messenger of Allah ﷺ was asked about a newborn born with both male and female genitals, from where does he inherit? The Prophet ﷺ said: "From where he urinates." Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned it in Al-Talkhis al-Habir 1/128 and said: "Al-Kalbi is Muhammad ibn al-Sa'ib, [he is] abandoned (matruk)..." Ibn Abi Shaybah and Abd al-Razzaq narrated this from Ali: that he gave inheritance to a hermaphrodite from where he urinates, and its chain of narration is authentic. We say: Narrated by Abd al-Razzaq (19204), and Ibn Abi Shaybah 11/349. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11/350, Al-Darimi (2971), and Al-Daraqutni (4102) similarly. (5) See the research on the hermaphrodite and the opinions mentioned by the author in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/456-458, Bada'i' al-Sana'i' 10/461, Al-Tahdhib fi al-Fara'id p. 347, Al-Mughni 9/108, and Al-Majmu' 2/48.

सूरह अन-निसा: आयतें 11 - 14 110 यदि वह दोनों अंगों से एक साथ पेशाब करता है; तो जो पेशाब पहले निकलता है उसका विचार किया जाएगा; यह सईद बिन अल-मुसय्यिब, अहमद और इशाक ने कहा है। और यही बात 'असहाब अल-राय' (राय वालों) से भी वर्णित है। कतादाह ने सईद बिन अल-मुसय्यिब से रिवायत की है कि उन्होंने खुन्सा (उभयलिंगी) के बारे में कहा: "उसे वहाँ से विरासत दी जाएगी जहाँ से वह पेशाब करता है, यदि वह दोनों से पेशाब करता है, तो जिससे पहले निकलता है (1), और यदि वह दोनों से एक साथ पेशाब करता है, तो आधा हिस्सा पुरुष का और आधा महिला का हकदार होगा।" याकूब और मुहम्मद ने कहा: "जिसमें से अधिक निकलता है, उसी के अनुसार विरासत मिलेगी।" और यह अल-अवज़ाई से भी वर्णित है। अन-नुमान ने कहा: "यदि दोनों से एक साथ निकलता है तो यह संदिग्ध (मुश्किल) है, और मैं यह नहीं देखता कि किसमें से अधिक है।" और उनसे यह भी रिवायत है कि यदि ऐसी स्थिति हो तो उन्होंने फैसला रोक दिया। और उनसे रिवायत है कि उन्होंने (2) कहा: "यदि संदिग्ध हो तो उसे दो हिस्सों में से कम वाला हिस्सा दिया जाए।" याह्या बिन एडम ने कहा: "यदि वह पुरुष के स्थान से पेशाब करता है और महिला की तरह मासिक धर्म आता है, तो उसे पेशाब करने के स्थान से विरासत मिलेगी; क्योंकि रिवायत (असर) में है: 'उसे उसके पेशाब के स्थान से विरासत दी जाती है' (3)।" इमाम शाफ़ई का कथन है: "यदि दोनों से एक साथ निकले और कोई एक दूसरे से पहले न हो, तो यह संदिग्ध मामला होगा, और उसे विरासत में से एक महिला का हिस्सा दिया जाएगा, और शेष हिस्सा उसके और अन्य वारिसों के बीच तब तक रोक दिया जाएगा जब तक कि उसका मामला स्पष्ट न हो जाए या वे आपस में सुलह न कर लें।" और यही बात अबू थौर ने भी कही है। अल-शाबी ने कहा: "उसे पुरुष की विरासत का आधा और महिला की विरासत का आधा हिस्सा दिया जाएगा (4)।" और यही अल-अवज़ाई ने कहा है, और यही इमाम मालिक का मज़हब है (5)।

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) इसे अब्द अल-रज्जाक (19205) और इब्न अबी शयबा 11/350 ने उद्धृत किया है। (2) उनका कहना: "कि वह," (ज़) पांडुलिपि से। (3) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1100 और 6/2131 में, अल-बैहकी 6/261 में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुअत (1766) में अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ से एक ऐसे नवजात के बारे में पूछा गया जिसके पास पुरुष और महिला दोनों अंग थे, उसे विरासत कहाँ से मिलेगी? नबी ﷺ ने फरमाया: "जहाँ से वह पेशाब करता है।" अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर 1/128 में इसका उल्लेख किया और कहा: "अल-

कल्बी मुहम्मद बिन अल-साइब हैं, जो मततूक (छोड़े हुए) हैं..." और इब्न अबी शयबा और अब्द अल-रज्जाक ने अली से यह रिवायत की है: कि उन्होंने एक खुन्सा को उसके पेशाब के स्थान से विरासत दी, और इसकी सनद सही है। हमने कहा: इसे अब्द अल-रज्जाक (19204) और इब्न अबी शयबा 11/349 ने उद्धृत किया है। (4) इसे इब्न अबी शयबा 11/350, अल-दारिमी (2971) और अल-दारकुतनी (4102) ने इसी तरह उद्धृत किया है। (5) खुन्सा के बारे में शोध और लेखक द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 4/456-458, बदाइ अल-सनाइ 10/461, अल-तहज़ीब फि अल-फराइज़ पृ. 347, अल-मुग़नी 9/108 और अल-मजमूं 2/48 में बताए गए कथनों को देखें।

سورہ النساء: آیات 11 - 14 110 اگر ان دونوں (اعضاء) سے ایک ساتھ پیشاب کرے، تو پیشاب کا پہلے نکلنا معتبر ہے؛ یہ سعید بن المسیب، احمد اور اسحاق نے کہا ہے۔ اور یہی بات اصحاب الرائے سے بھی نقل کی گئی ہے۔ قتادہ نے سعید بن المسیب سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے خنثٰی (مخنث) کے بارے میں کہا: اسے وہاں سے وراثت دی جائے گی جہاں سے وہ پیشاب کرتا ہے، پس اگر وہ دونوں سے پیشاب کرتا ہے، تو جس سے پہلے نکلے (1)، اور اگر وہ دونوں سے ایک ساتھ پیشاب کرے، تو آدھا مرد اور آدھی عورت۔ اور یعقوب و محمد نے کہا: جس میں سے زیادہ نکلے اس سے وراثت ملے گی؛ اور یہ اوزاعی سے بھی مروی ہے۔ نعمان نے کہا: اگر دونوں سے ایک ساتھ نکلے تو یہ مشکل (پیچیدہ) ہے، اور میں یہ نہیں دیکھتا کہ کس سے زیادہ نکلا۔ اور ان سے مروی ہے کہ وہ اس طرح کی صورت میں رک گئے۔ اور ان سے مروی ہے کہ انہوں نے (2) فرمایا: اگر معاملہ مشتبہ ہو تو اسے دو حصوں میں سے کم والا حصہ دیا جائے۔ یحییٰ بن آدم نے کہا: اگر وہ مرد کی جگہ سے پیشاب کرتا ہے اور اسے عورت کی طرح حیض آتا ہے، تو اسے پیشاب کے مقام سے وراثت ملے گی؛ کیونکہ اثر (روایت) میں ہے: 'اس کے پیشاب کے مقام سے اسے وراثت دی جاتی ہے' (3)۔ اور امام شافعی کا قول ہے: اگر دونوں سے ایک ساتھ نکلے اور ایک دوسرے پر سبقت نہ کرے، تو یہ مشکل ہوگا، اور اسے وراثت میں سے ایک عورت کا حصہ دیا جائے گا، اور باقی حصہ اس کے اور دیگر وارثوں کے درمیان روک دیا جائے گا یہاں تک کہ اس کا معاملہ واضح ہو جائے یا وہ آپس میں صلح کر لیں۔ اور یہی بات ابو ثور نے کہی ہے۔ شعبی نے کہا: اسے آدھی مرد کی وراثت اور آدھی عورت کی وراثت دی جائے گی (4)۔ اور یہی اوزاعی نے کہا ہے، اور یہی امام مالک کا مذہب ہے (5)۔

(1) WWW.NAFSEISLAM.COM اسے عبدالرزاق (19205) اور ابن ابی شیبہ 11/350 نے روایت کیا ہے۔ (2) ان کا قول: "کہ وہ"، (ظ) سے۔ (3) اسے ابن عدی نے الکامل 3/1100 اور 6/2131 میں، بیہقی نے 6/261 میں، اور ابن الجوزی نے الموضوعات (1766) میں کلبی کے واسطے سے، ابو صالح سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے: کہ رسول اللہ ﷺ سے اس بچے کے بارے میں پوچھا گیا جو مرد اور عورت دونوں اعضاء کے ساتھ پیدا ہوا، اسے وراثت کہاں سے ملے گی؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "جہاں سے وہ پیشاب کرتا ہے"۔ اور حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر 1/128 میں اس کا ذکر کیا اور کہا: "اور کلبی محمد بن السائب متروک ہے..." اور ابن ابی شیبہ اور عبدالرزاق نے علی سے یہ روایت کیا ہے کہ انہوں نے ایک خنثٰی کو اس کے پیشاب کے مقام سے وراثت دی، اور اس کی سند صحیح ہے۔ ہم نے کہا: اسے عبدالرزاق (19204) اور ابن ابی شیبہ 11/349 نے روایت کیا ہے۔ (4) اسے ابن ابی شیبہ 11/350، دارمی (2971) اور دارقطنی (4102) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (5) خنثٰی کی بحث اور ان اقوال کے بارے میں دیکھیں جو مصنف نے مختصر اختلاف العلماء 4/456-458، بدائع الصنائع 10/461، التہذیب فی الفرائض ص 347، المغنی 9/108، اور المجموع 2/48 میں ذکر کیے ہیں۔

Surat an-Nisa: Verses 11 - 14 111

Ibn Shas said in "Al-Jawahir al-Thamina 'ala Madhhab Malik 'Alim al-Madina"(1): A "khuntha" (hermaphrodite/intersex person), if they have two sets of genitalia—female and male—is judged by where they urinate from. The judgment is given based on which part they urinate from. If they urinate from both, the greater quantity is considered. If the quantity is equal, then which one comes first is considered. If both happen together, then the growth of a beard or the enlargement of breasts and their resemblance to women's breasts is considered. If both features are present, the condition at puberty is considered; if menstruation occurs, it is judged accordingly, and if nocturnal emission alone occurs, it is judged accordingly. If both occur, the case is "mushkil" (ambiguous/problematic). Similarly, if there are no genitals specifically belonging to men or women, but only a place from which to urinate, puberty is awaited. If a distinguishing sign appears, [it is judged], otherwise it is "mushkil". In cases where we judge it as ambiguous, their inheritance is half of the combined shares of a male and a female.

I say: This is what they mentioned regarding signs in the "khuntha mushkil" (ambiguous hermaphrodite). We have pointed to a sign in "Al-Baqara" and at the beginning of this Surah(2) that classifies them into one of the two types, which is the consideration of the ribs; this is narrated from Ali (may Allah be pleased with him), and it is how he judged(3). Some virtuous scholars(4) have organized the ruling of the "khuntha" into many verses, the first of which is: WWW.NAFSEISLAM.COM And its states are considered by the breasts, the beard, and urination.

And in them, he says: If their conditions are equal, and their signs are not clear and remain ambiguous, Then their share from the deceased relative is six-eighths of the share. This is what they deserve for the ambiguity, and in it lies what it contains of difficulty.

(1) 3/456. (2) 1/450, and p. 7 of this volume. (3) Ibn Qudamah said in Al-Mughni 9/109: If this were authentic, their condition would not be ambiguous, and there would be no need to observe urination. (4) The word "Al-Fudala" (virtuous scholars) is from version (M) and is not in the other copies.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 111

इब्न शास ने अपनी किताब "अल-जवाहर अल-थमीना अला मज़हब मलिक आलिम अल-मदीना"(1) में कहा है: एक "खुनथा" (उभयलिंगी व्यक्ति), यदि उसके पास दो जननांग हैं - महिला और पुरुष - तो उसका निर्णय इस बात से किया जाता है कि वह कहाँ से पेशाब करता है। निर्णय उसी के आधार पर दिया जाता है जिससे वह पेशाब करता है। यदि वह दोनों से पेशाब करता है, तो अधिक मात्रा पर विचार किया जाता है। यदि मात्रा समान है, तो यह देखा जाता है कि पहले किससे आता है। यदि दोनों एक साथ होते हैं, तो दाढ़ी का उगना, या स्तनों का बढ़ना और उनका महिलाओं के स्तनों के समान होना माना जाता है। यदि दोनों विशेषताएं मौजूद हैं, तो यौवन की स्थिति पर विचार किया जाता है; यदि मासिक धर्म होता है, तो उसके अनुसार निर्णय लिया जाता है, और यदि केवल स्वप्नदोष होता है, तो उसके अनुसार निर्णय लिया जाता है। यदि दोनों होते हैं, तो मामला "मुश्किल" (अस्पष्ट) होता है। इसी तरह, यदि कोई ऐसा जननांग नहीं है जो विशेष रूप से पुरुषों या महिलाओं का हो, बल्कि केवल पेशाब करने की जगह हो, तो यौवन का इंतजार किया जाता है। यदि कोई विशिष्ट लक्षण दिखाई देता है, [तो निर्णय लिया जाता है], अन्यथा यह "मुश्किल" है। जहाँ हम इसे अस्पष्ट मानते हैं; वहां उसकी विरासत एक पुरुष और एक महिला के हिस्सों का आधा होती है।

मैंने कहा: यह वही है जो उन्होंने "खुनथा मुश्किल" (अस्पष्ट उभयलिंगी) के लक्षणों के बारे में बताया है। हमने "अल-बकरा" और इस सूरा(2) की शुरुआत में एक संकेत की ओर इशारा किया है जो उन्हें दो प्रकारों में से एक में वर्गीकृत करता है, और वह है पसलियों का विचार; यह अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित है, और उन्होंने इसी के साथ फैसला किया(3)। कुछ नेक विद्वानों(4) ने खुनथा के हुक्म (आदेश) को कई छंदों में पिरोया है, जिनमें से पहला है: WWW.NAFSEISLAM.COM और इसकी स्थितियों पर विचार स्तनों, दाढ़ी और पेशाब द्वारा किया जाता है।

और उनमें वह कहता है: यदि उसकी स्थितियाँ समान हो जाएँ और उसके लक्षण स्पष्ट न हों और अस्पष्ट रहें, तो मृत रिश्तेदार से उसका हिस्सा, हिस्से का छह-आठवां (छह बटा आठ) है। यह वही है जिसके वे अस्पष्टता के कारण हकदार हैं, और इसमें वह है जो कठिनाई है।

(1) 3/456. (2) 1/450, और इस खंड का पृष्ठ 7। (3) इब्न कुदामा ने अल-मुगनी 9/109 में कहा: यदि यह सही होता, तो उनकी स्थिति अस्पष्ट नहीं होती, और पेशाब को देखने की कोई आवश्यकता नहीं होती। (4) शब्द "अल-फुदला" (नेक विद्वान) संस्करण (M) से है और अन्य प्रतियों में नहीं है।

سورة النساء: آیات 11 - 14 111

ابن شاس نے "جواہرہ الثمینہ علی مذہب مالک عالم المدینہ"(1) میں کہا ہے: خنثیٰ (وہ شخص جس میں مردانہ اور زنانہ دونوں علامات ہوں) کا اعتبار اس وقت ہوتا ہے جب اس کے دو اعضائے مخصوصہ ہوں - عورت کا عضو اور مرد کا عضو - تو ان دونوں میں سے پیشاب کی جگہ سے فیصلہ کیا جائے گا، چنانچہ جس جگہ سے وہ پیشاب کرے گا اسی کا حکم دیا جائے گا۔ اگر دونوں سے پیشاب کرے تو زیادتی کا اعتبار ہوگا کہ کس سے زیادہ آتا ہے، اگر حالت برابر ہو تو پہلے آنے کا اعتبار ہوگا، اگر دونوں ایک ساتھ ہوں تو ڈاڑھی نکلنے یا پستانوں کے ابھرنے اور عورتوں کے پستانوں سے مشابہت کا اعتبار ہوگا۔ اگر دونوں باتیں جمع ہو جائیں تو بلوغ کے وقت کی حالت دیکھی جائے گی، پس اگر حیض پایا گیا تو اس کے مطابق حکم ہوگا، اور اگر صرف احتلام پایا گیا تو اس کے مطابق حکم ہوگا، اور اگر دونوں جمع ہوں تو وہ "مشکل" (پیچیدہ) ہے۔ اسی طرح اگر کوئی مخصوص عضو نہ ہو، نہ مردوں والا اور نہ عورتوں والا، بلکہ صرف ایک جگہ ہو جہاں سے وہ پیشاب کرتا ہو، تو اس کے بلوغ کا انتظار کیا جائے گا، پھر اگر کوئی امتیازی علامت ظاہر ہوئی (تو ٹھیک) ورنہ وہ "مشکل" ہے۔ پھر جہاں ہم نے مشکل ہونے کا حکم دیا؛ تو اس کی وراثت ایک مرد اور ایک عورت کے حصوں کا نصف ہوگی۔

میں نے کہا: یہ وہ علامات ہیں جو انہوں نے خنثیٰ مشکل کے بارے میں ذکر کی ہیں۔ اور ہم نے "البقرہ" اور اس سورت(2) کے شروع میں ایک علامت کی طرف اشارہ کیا ہے جو اسے دونوں میں سے کسی ایک قسم کے ساتھ ملحق کر دیتی ہے، اور وہ پسلیوں کا اعتبار ہے؛ اور یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، اور اسی کے مطابق انہوں نے فیصلہ کیا(3)۔ اور بعض فاضل علماء(4) نے خنثیٰ کے حکم کو بہت سے اشعار میں نظم کیا ہے جن میں سے پہلا یہ ہے:

WWW.NAFSEISLAM.COM اور اس کی حالتوں کا اعتبار پستان، ڈاڑھی اور مقامِ بول سے ہوتا ہے۔

اور اس میں وہ کہتے ہیں: اور اگر اس کی حالتیں برابر ہو جائیں، اور اس کی نشانیاں واضح نہ ہوں اور مشکل ہو جائیں، تو قریبی مورث سے اس کا حصہ، حصے کا چھ بٹہ آٹھ (6/8) ہے۔ یہ وہ ہے جس کا وہ مشکل ہونے کی وجہ سے مستحق ہوا، اور اس میں وہ ہے جو اس میں سختی ہے۔

(1) 456/3۔ (2) 450/1، اور اس حصے کا صفحہ 7۔ (3) ابن قدامہ نے المغنی 109/9 میں کہا: اگر یہ صحیح ہوتا تو اس کی حالت مشکل نہ ہوتی، اور پیشاب کی جگہ کی رعایت کرنے کی ضرورت نہ پڑتی۔ (4) لفظ "الفضلاء"، (م) نسخے سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14 112

And it is a duty in truth that he should not marry as long as he lives in this world, nor should he be given in marriage. Since he was not of the pure family, nor did he exceed from among the group of men. And everything I have mentioned in the poem, the leaders of the people of knowledge have said it. And some people refused to speak about it, and no blame is directed towards them. Due to the excessive repulsiveness that appears in mentioning it, and the apparent hideousness. And the judgment of the approved Imam Ali has passed regarding his hidden state. That if his ribs are fewer, then he should follow the men. In inheritance, marriage, and ihram in Hajj, prayer, and rulings. And if his ribs exceed those of the males, then she is from among the group of women. Because women have an extra rib over men, so seize this benefit. Since it was missing from Adam in what preceded for the creation of Eve, and this statement is true. Based on what the Messenger (peace and blessings of our Lord be upon him) said, there is evidence for it.

Abu al-Walid ibn Rushd said: The problematic intersex person (Khuntha al-Mushkil) cannot be a husband or a wife, nor a father or a mother. It has been said: There has been found someone who has a child from his belly and a child from his loins. Ibn Rushd said: If this is correct, he inherits from his biological son (from his loins) the full inheritance of a father, and from his son (from his belly) the full inheritance of a mother. This is far-fetched, and Allah knows best. In Sunan al-Daraqutni, on the authority of Abu Hani Umar ibn Bashir, he said: Amir al-Sha'bi was asked about a newborn who is neither male nor female, having neither what a male has nor what a female has, and whose waste comes out of his navel like urine and feces. Amir was asked about his inheritance, so Amir said: Half the share of a male and half the share of a female (1).

(1) Sunan al-Daraqutni (4102), and its documentation was previously mentioned during the author's discussion about the intersex person.

सूरह अन-निसा: आयतें 11 - 14 112

और यह सच में कर्तव्य है कि वह तब तक शादी न करे जब तक वह इस दुनिया में जीवित है, और न ही उसका विवाह किया जाए। चूंकि वह न तो शुद्ध परिवार से था, और न ही वह पुरुषों के समूह से बाहर गया। और मैंने कविता में जो कुछ भी उल्लेख किया है, उसे ज्ञान के लोगों के नेताओं ने कहा है। और कुछ लोगों ने इस बारे में बात करने से इनकार कर दिया, और उन पर कोई दोष नहीं लगाया गया। इसके उल्लेख में दिखाई देने वाली अत्यधिक अरुचि और स्पष्ट घिनौनेपन के कारण। और उनके गुप्त मामले के संबंध में स्वीकृत इमाम अली का फैसला पारित हो चुका है। कि यदि उसकी पसलियाँ कम हों, तो उसे पुरुषों का अनुसरण करना चाहिए। विरासत, विवाह, और हज में एहराम, प्रार्थना और निर्णयों में। और यदि उसकी पसलियाँ पुरुषों से अधिक हों, तो वह महिलाओं के समूह में से है। क्योंकि महिलाओं की पुरुषों की तुलना में एक पसली अधिक होती है, इसलिए इस लाभ को प्राप्त करें। चूंकि हव्वा के निर्माण के लिए आदम से पहले इसमें कमी थी, और यह कथन सत्य है। रसूल (उन पर हमारे रब की कृपा और शांति हो) ने जो कहा, उसमें इसका प्रमाण है।

अबू अल-वलीद इब्न रुश्द ने कहा: समस्याग्रस्त उभयलिंगी (खुनसा अल-मुश्किल) न तो पति हो सकता है और न ही पत्नी, और न ही पिता और न ही माँ। यह कहा गया है: कोई ऐसा पाया गया है जिसकी अपनी कोख से एक संतान है और उसकी पीठ (वीर्य) से एक संतान है। इब्न रुश्द ने कहा: यदि यह सही है, तो वह अपने बेटे (पीठ से) से पिता की पूरी विरासत प्राप्त करेगा, और अपने बेटे (कोख से) से माँ की पूरी विरासत प्राप्त करेगा। यह दूर की बात लगती है, और अल्लाह बेहतर जानता है। सुनन अल-दारकुतनी में, अबू हानी उमर इब्न बशीर के अधिकार पर, उन्होंने कहा: आमिर अल-शाबी से एक ऐसे नवजात के बारे में पूछा गया जो न तो नर है और न ही मादा, जिसके पास न तो वह है जो नर के पास होता है और न ही वह जो मादा के पास होता है, और जिसकी गंदगी उसकी नाभि से पेशाब और मल की तरह निकलती है। आमिर से उसकी विरासत के बारे में पूछा गया, तो आमिर ने कहा: नर के हिस्से का आधा और मादा के हिस्से का आधा (1)।

(1) सुनन अल-दारकुतनी (4102), और इसका दस्तावेजीकरण पहले उभयलिंगी के बारे में लेखक की चर्चा के दौरान किया गया था।

سورۃ النساء: آیات ۱۱ - ۱۴ ۱۱۲

اور حق میں یہ واجب ہے کہ وہ نکاح نہ کرے جب تک وہ دنیا میں زندہ ہے اور نہ ہی اس کا نکاح کیا جائے۔ چونکہ وہ خالص اہل و عیال میں سے نہیں تھا، اور نہ ہی مردوں کے گروہ سے باہر نکلا۔ اور جو کچھ میں نے نظم میں ذکر کیا ہے، اسے اہل علم کے سرداروں نے کہا ہے۔ اور کچھ لوگوں نے اس میں کلام کرنے سے انکار کیا، اور ان پر کوئی ملامت نہیں کی گئی۔ اس کے تذکرے میں ظاہر ہونے والی حد سے زیادہ قباحت اور واضح کراہت کی وجہ سے۔ اور ان کے پوشیدہ معاملے میں امام مرتضیٰ علی کا حکم گزر چکا ہے۔ کہ اگر اس کی پسلیاں کم ہوں تو اسے مردوں کی پیروی کرنی چاہیے۔ وراثت، نکاح، حج میں احرام، نماز اور احکام میں۔ اور اگر اس کی پسلیاں مردوں سے زیادہ ہوں تو وہ عورتوں کے گروہ میں سے ہے۔ کیونکہ عورتوں کی مردوں پر ایک پسلی زائد ہوتی ہے، پس اس فائدے کو غنیمت سمجھو۔ چونکہ حضرت حوا کی تخلیق کے لیے حضرت آدم سے پہلے اس میں کمی تھی، اور یہ قول حق ہے۔ رسول اللہ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے ارشادات میں اس پر دلیل موجود ہے۔

ابو الولید بن رشد نے کہا: خنثیٰ مشکل نہ شوہر ہو سکتا ہے نہ بیوی، اور نہ باپ ہو سکتا ہے نہ ماں۔ اور کہا گیا ہے: ایسا شخص پایا گیا ہے جس کی اپنی بطن (پیٹ) سے اولاد ہے اور اس کی پشت سے بھی اولاد ہے۔ ابن رشد نے کہا: اگر یہ صحیح ہو، تو وہ اپنے صلبی بیٹے سے باپ کی پوری وراثت پائے گا، اور اپنے بطنی بیٹے سے ماں کی پوری وراثت پائے گا۔ اور یہ بعید (ناممکن سا) ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور سنن دارقطنی میں ابو ہانی عمر بن بشیر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: عامر شعبی سے ایک ایسے نومولود کے بارے میں پوچھا گیا جو نہ مرد ہو نہ عورت، اس کے پاس نہ مرد والا عضو ہو نہ عورت والا، اس کی ناف سے پیشاب اور پاخانہ کی طرح فضلہ

نکلتا ہو، تو عامر سے اس کی وراثت کے بارے میں پوچھا گیا، عامر نے کہا: مرد کے حصے کا آدھا اور عورت کے حصے کا آدھا (۱)۔

(۱) سنن دارقطنی (۴۱۰۲)، اور اس کی تخریج مصنف کے خنثیٰ کے بارے میں کلام کے وقت پہلے گزر چکی ہے۔

113

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14

Thirteenth: The Almighty’s saying: ﴿And for his parents﴾ meaning: for the parents of the deceased. This is an allusion to someone not mentioned, and it is permissible because the speech indicates it, like His saying: ﴿until it was hidden by the veil﴾ [Sad: 32] and ﴿Indeed, We sent it down in the Night of Power﴾ (1). And ﴿the sixth (as-suds)﴾ is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and what precedes it is its predicate (khabar). Similarly "the third (al-thuluth)" and "the sixth (as-suds)", and similarly "half of what he left", and similarly "to you is a fourth", and similarly "to them is a fourth" and "to them is an eighth", and similarly "to each of them is a sixth" (2).

"Al-Abawan" (The two parents) is the dual form of "al-ab" (father) and "al-abbah" (mother). The word "al-umm" (mother) was sufficient instead of saying: "abbah". Among the Arabs, there are those who treat two different entities as being identical; so one of them prevails over the other due to its lightness (linguistic simplicity) or its fame. This has been heard in established names, as they say for the father and mother: "al-abawan" (the two fathers/parents). And for the sun and the moon: "al-qamaran" (the two moons). And for the night and day: "al-malawan". And likewise: "al-Umaraan" for Abu Bakr and Umar, may Allah be pleased with them both. They gave predominance to the moon over the sun due to the lightness of the masculine form, and they gave predominance to Umar over Abu Bakr because the days of Umar's reign were long and thus became famous. Whoever claims that he meant by "al-Umaraan" Umar bin al-Khattab and Umar bin Abdul Aziz, his saying is worth nothing; because they spoke of "al-Umaraan" before they ever saw Umar bin Abdul Aziz; this was stated by Ibn al-Shajari (3).

Those among the ancestors (grandfathers) who are above did not enter into the Almighty’s saying: ﴿And for his parents﴾ in the same way that the descendants (grandchildren) enter into His saying: ﴿your children﴾; because His saying: "and for his parents" is a dual term that does not accommodate generality or plurality; unlike His saying: "your children". The proof for the correctness of this is His saying: ﴿And if he had no child and his parents inherited from him, then for his mother is one third﴾. The "upper mother" is a grandmother, and she is not assigned a third by consensus. So, the exclusion of the grandmother from this term is certain, while its inclusion of the grandfather is disputed (4).

Among those who said: he (the grandfather) is a father, and through him brothers are excluded (from inheritance), is Abu Bakr al-Siddiq, may Allah be pleased with him, and no one disagreed with him.

---

(1) Amali Ibn al-Shajari 1/90. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/191. (3) In al-Amali 1/19. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/337.

113

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14

तेरहवीं: अल्लाह तआला का कथन: ﴿व लि-अबवैहि﴾ यानी: मृतक के माता-पिता के लिए। यह एक ऐसे व्यक्ति की ओर संकेत है जिसका उल्लेख नहीं किया गया है, और यह जायज़ है क्योंकि बातचीत से इसका संकेत मिलता है, जैसे कि अल्लाह का कथन: ﴿यहाँ तक कि वह ओझल हो गया परदे में﴾ [साद: 32] और ﴿निश्चय ही हमने इसे क़द्र की रात में उतारा है﴾ (1)। और ﴿अस्-सुदुस (छठा हिस्सा)﴾ मुब्तदा (विषय) होने के कारण रफ़ा (पेश) की स्थिति में है, और जो इससे पहले है वह उसकी ख़बर (विधेय) है। इसी तरह "अथ-थुलुथ" और "अस्-सुदुस", और इसी तरह "जो उसने छोड़ा उसका आधा", और इसी तरह "तुम्हारे लिए चौथा हिस्सा है", और इसी तरह "उनके लिए चौथा हिस्सा है" और "उनके लिए आठवाँ हिस्सा है", और इसी तरह "उन दोनों में से प्रत्येक के लिए छठा हिस्सा है" (2)।

"अल-अबवान" (माता-पिता) 'अल-अब' (पिता) और 'अल-अब्बाह' (माता) का द्विवचन है। 'अम्मा' शब्द का उपयोग किया गया ताकि उसे 'अब्बाह' न कहना पड़े। अरबों में ऐसे लोग भी हैं जो दो अलग-अलग चीज़ों को एक जैसा मानते हैं; इसलिए उनमें से एक दूसरे पर उसकी हल्कापन (शब्द संरचना की सरलता) या उसकी प्रसिद्धि के कारण हावी हो जाता है। यह प्रचलित नामों में सुना गया है, जैसे वे माता और पिता के लिए कहते हैं: "अल-अबवान"। और सूरज और चाँद के लिए: "अल-कमरान" (दो चाँद)। और रात और दिन के लिए: "अल-मलवान"। और इसी तरह: अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के लिए "अल-उमरान"। उन्होंने सूरज पर चाँद को प्रधानता दी क्योंकि पुलिंग रूप हल्का है, और उन्होंने अबू बक्र पर उमर को प्रधानता दी क्योंकि उमर का शासनकाल लंबा था और इसलिए प्रसिद्ध हो गया। और जो कोई यह दावा करता है कि "अल-उमरान" से मुराद उमर बिन अल-खत्ताब और उमर बिन अब्दुल अजीज थे, तो उसकी बात का कोई मूल्य नहीं है; क्योंकि उन्होंने उमर बिन अब्दुल अजीज को देखने से पहले ही "अल-उमरान" शब्द का प्रयोग किया था; यह इब्न अल-शजरी (3) ने कहा है।

अल्लाह तआला के कथन: ﴿व लि-अबवैहि (और उसके माता-पिता के लिए)﴾ में ऊपर के पूर्वज (दादा-दादी) उस तरह शामिल नहीं हैं जिस तरह अल्लाह के कथन: ﴿औलादुकुम (तुम्हारी संतान)﴾ में नीचे की संतान (पोते-पोतियां) शामिल हैं; क्योंकि उसका कथन: "व लि-अबवैहि" एक द्विवचन शब्द है जो

व्यापकता या बहुवचन को नहीं दर्शाता; इसके विपरीत उसका कथन: "औलादुकुम" है। इसकी शुद्धता का प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: ﴿फिर यदि उसकी कोई संतान न हो और उसके माता-पिता उसके वारिस हों, तो उसकी माँ के लिए तीसरा हिस्सा है﴾। 'ऊंची माँ' दादी है, और सर्वसम्मति (इज्मा) से उसे तीसरा हिस्सा नहीं दिया जाता है। अत; इस शब्द से दादी का बाहर होना निश्चित है, जबकि दादा का शामिल होना विवादास्पद है (4)।

उन लोगों में से जिन्होंने कहा: वह (दादा) पिता है, और उसके द्वारा भाइयों को (विरासत से) वंचित किया जाता है, अबू बक्र अल-सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) थे, और किसी ने उनका विरोध नहीं किया।

---

(1) अमाली इब्न अल-शजरी 1/90. (2) मुश्किल इ'राब अल-कुरान 1/191. (3) अल-अमाली में 1/19. (4) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 1/337.

113

سورہ النساء: آیات 11 - 14

تیرہویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلِأَبَوَيْهِ﴾ یعنی: میت کے والدین کے لیے۔ یہ ایک غیر مذکور شخص کی طرف کنایہ ہے، اور یہ جائز ہے کیونکہ کلام اس پر دلالت کرتا ہے، جیسے کہ اللہ کا قول: ﴿حَتَّىٰ تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ﴾ [ص: 32] اور ﴿إِنَّا أَنزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (1)۔ اور ﴿السُّدُسُ﴾ (چھٹا حصہ) مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اس کی خبر ہے، اور اسی طرح "الثُّلُثُ" اور "السُّدُسُ"، اور اسی طرح "نِصْفُ مَا تَرَكَ" (جو چھوڑا اس کا آدھا)، اور اسی طرح "فَلَكُمْ الرُّبُعُ" (تمہارے لیے چوتھائی ہے)، اور اسی طرح "وَلَهُنَّ الرُّبُعُ" اور "فَلَهُنَّ الثُّمُنُ"، اور اسی طرح "فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ" (2)۔

اور "الابوان" اب (باپ) اور ابہ (ماں) کا تثنیہ ہے۔ لفظ "ام" (ماں) کو استعمال کر کے "ابہ" کہنے سے استغنا برتا گیا۔ عربوں میں ایسے بھی ہیں جو دو مختلف چیزوں کو ایک جیسا قرار دیتے ہیں؛ پس ان میں سے ایک دوسرے پر اس کی قلتِ حروف (ہلکا پن) یا شہرت کی وجہ سے غالب آ جاتا ہے۔ یہ فصیح ناموں میں سنا گیا ہے، جیسے وہ باپ اور ماں کے لیے کہتے ہیں: "الابوان" (والدین)۔ اور سورج اور چاند کے لیے: "القمران" (دو چاند)۔ اور رات اور دن کے لیے: "الملوان"۔ اور اسی طرح: ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کے لیے "العُمران"۔ انہوں نے تذکیر کی خفت کی وجہ سے چاند کو سورج پر غالب کیا، اور عمر کو ابوبکر پر غالب کیا؛ کیونکہ عمر کا دورِ حکومت طویل تھا اس لیے وہ زیادہ مشہور ہوا۔ اور جس نے یہ گمان کیا کہ "العمرین" سے مراد عمر بن الخطاب اور عمر بن عبدالعزیز ہیں، تو اس کا قول کچھ بھی نہیں؛ کیونکہ انہوں نے عمر بن عبدالعزیز کو دیکھنے سے پہلے ہی "العمرین" کا لفظ بولا تھا؛ یہ ابن الشجری (3) نے کہا ہے۔

اور اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَلِأَبَوَيْهِ﴾ میں اوپر کے آباؤ اجداد (دادا وغیرہ) اس طرح داخل نہیں ہیں جس طرح اولاد میں نیچے کی نسل اللہ کے قول ﴿أَوْلَادِكُمْ﴾ میں داخل ہے؛ کیونکہ اس کا قول: "ولأبويه" تثنیہ کا لفظ ہے جو عموم اور جمع کا احتمال نہیں رکھتا؛ برخلاف اس کے قول: "أولادكم" کے۔ اس کی صحت کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿فَإِن لَّمْ يَكُن لَّهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ﴾ (پھر اگر اس کی کوئی اولاد نہ ہو اور اس کے والدین اس کے وارث ہوں تو اس کی ماں کے لیے تہائی ہے)۔ اور "امِ علیا" دادی ہے، اور اجماع کے مطابق اس کے لیے تہائی حصہ مقرر نہیں ہے۔ پس دادی کا اس لفظ سے خارج ہونا یقینی ہے، جبکہ دادا کے شامل ہونے میں اختلاف ہے (4)۔

پس جس نے یہ کہا: وہ (دادا) باپ ہے، اور اس کے ذریعے بھائیوں کو (میراث سے) محروم کیا جاتا ہے، وہ ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ ہیں، اور کسی نے ان کی مخالفت نہیں کی۔

---

(1) امالی ابن الشجری 1 / 90۔ (2) مشکل اعراب القرآن 1 / 191۔ (3) الامالی 1 / 19 میں۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1 / 337۔

... from among the Companions during his lifetime, and they differed on that after his death; among those who said: he is a father, were Ibn Abbas, Abdullah bin Al-Zubayr, Aisha, Muadh bin Jabal, Ubayy bin Ka'b, Abu Al-Darda, and Abu Huraira. All of them considered the grandfather, in the absence of the father, as equal to the father, blocking all siblings from inheritance through him, and they inherit nothing with him. This was also said by Ata, Tawus, Al-Hasan, and Qatada. This was the view held by Abu Hanifa, Abu Thawr, and Ishaq(1).

Their evidence is the Almighty's saying: "The religion of your father Abraham" [Al-Hajj: 78], and "O children of Adam" [Al-A'raf: 26, etc.], and the Prophet's (peace and blessings be upon him) saying: "O children of Ishmael, shoot (arrows), for your father was an archer."(2)

Ali bin Abi Talib, Zayd, and Ibn Mas'ud held the view of granting inheritance to the grandfather along with siblings. He is not given less than a third with siblings from both father and mother, or from the father alone, except with those who have prescribed shares (Dhul-Furud); in that case, he is not given less than a sixth in Zayd's opinion. This is the view of Malik, Al-Awza'i, Abu Yusuf, Muhammad, and Al-Shafi'i. Ali used to share the inheritance between siblings and the grandfather down to a sixth, and did not reduce it below a sixth with those who have prescribed shares and others. This was the view of Ibn Abi Layla and a group(3).

The scholars reached a consensus that the grandfather does not inherit in the presence of the father, and that the son blocks his father. They accorded the grandfather the status of the father in terms of exclusion and inheritance if the deceased did not leave a father closer than him in all instances(4).

The majority held the view that the grandfather excludes the children of siblings (nephews/nieces) from inheritance; except for what was narrated from Al-Sha'bi from Ali that he treated the children of siblings in the division of inheritance like siblings themselves. The evidence for the saying...

(1) Al-Istidhkar 15/434, Al-Tamhid 11/101, Al-Tahdhib fi al-Fara’id by Al-Kalwadhani pp. 95-97, and Al-Mughni 9/66. Narrated by Al-Bukhari from Abu Bakr and Ibn Al-Zubayr (3658), and mentioned as a commentary from them and from Ibn Abbas before Hadith (6737). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/337, and the hadith’s citation was previously mentioned on page 103 of this volume. (3) See Al-Istidhkar 15/436-438, Al-

Tamhid 11/102, Al-Tahdhib fi al-Fara’id pp. 97-99, and Al-Mughni 9/66-70. (4) Al-Iqna' by Ibn al-Mundhir 1/286.

सूरा अन-निसा: आयतें 11 - 14 114

... उनके जीवनकाल के दौरान सहाबा में से, और उनकी मृत्यु के बाद इस पर मतभेद था; कहने वालों में कि वह एक पिता हैं: इब्न अब्बास, अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर, आयशा, मुआद बिन जबल, उबैय बिन काब, अबू अल-दरदा और अबू हुरैरा थे। वे सभी पिता की अनुपस्थिति में दादा को पिता के समान मानते थे, उनके माध्यम से सभी भाई-बहनों को विरासत से रोकते थे, और उनके साथ उन्हें कुछ भी विरासत में नहीं मिलता था। अता, ताऊस, अल-हसन और कतादा ने भी यही कहा। यही राय अबू हनीफा, अबू थौर और इशाक (1) ने अपनाई थी।

उनके लिए प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का कहना है: "तुम्हारे पिता इब्राहिम का धर्म" [अल-हज्ज: 78], और "ऐ आदम की संतान" [अल-अराफ: 26, आदि], और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कहना है: "ऐ इस्माइल की संतान, (तीर) चलाओ, क्योंकि तुम्हारा पिता एक तीरंदाज था।" (2)

अली बिन अबी तालिब, जैद और इब्न मसूद की राय दादा को भाई-बहनों के साथ विरासत देने की थी। पिता और माता दोनों की ओर से भाई-बहनों, या केवल पिता की ओर से भाई-बहनों के साथ दादा का हिस्सा एक तिहाई से कम नहीं होता, सिवाय उन लोगों के जिनके हिस्से निर्धारित (जुल-फ़ुरुद) हैं; उस स्थिति में, जैद की राय में उनका हिस्सा छठे हिस्से (एक-छठे) से कम नहीं होता। यह मलिक, अल-औज़ाई, अबू यूसुफ, मुहम्मद और अल-शाफी की राय है। अली भाई-बहनों और दादा के बीच छठे हिस्से तक विरासत साझा करते थे, और निर्धारित हिस्सों वाले और अन्य लोगों के साथ इसे छठे हिस्से से कम नहीं करते थे। यह इब्न अबी लैला और एक समूह की राय थी (3)।

विद्वान इस बात पर सहमत हुए कि पिता की उपस्थिति में दादा को विरासत नहीं मिलती है, और यह कि बेटा अपने पिता को रोकता है। उन्होंने दादा को बहिष्करण और विरासत के मामले में पिता का दर्जा दिया यदि मृतक ने सभी मामलों में अपने से करीब कोई पिता नहीं छोड़ा हो (4)।

बहुमत की राय थी कि दादा भाई-बहनों के बच्चों (भतीजे/भानजे) को विरासत से बाहर कर देते हैं; सिवाय इसके जो अल-शाबी ने अली से वर्णित किया है कि उन्होंने विरासत के बंटवारे में भाई-बहनों के बच्चों को भाई-बहनों की तरह ही माना। इस बात के लिए प्रमाण...

(1) अल-इस्तिधकार 15/434, अल-तमहीद 11/101, अल-कलवाधानी द्वारा अल-तहज़ीब फि अल-फ़राइद पृष्ठ 95-97, और अल-मुगनी 9/66। अल-बुखारी ने अबू बक्र और इब्न अल-जुबैर (3658) से इसे उद्धृत किया है, और हदीस (6737) से पहले इब्न अब्बास और उनके बारे में एक टिप्पणी के

रूप में इसका उल्लेख किया है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/337, और हदीस का हवाला पहले इसी खंड के पृष्ठ 103 पर दिया गया है। (3) अल-इस्तिधकार 15/436-438, अल-तमहीद 11/102, अल-तहज़ीब फि अल-फ़राइद पृष्ठ 97-99, और अल-मुगनी 9/66-70 देखें। (4) इब्न अल-मुन्धिर द्वारा अल-इकना 1/286।

سورة النساء: آیات 11 - 14 114

... آپ کی زندگی میں صحابہ میں سے، اور آپ کی وفات کے بعد اس میں اختلاف ہوا۔ جن لوگوں نے کہا کہ وہ (دادا) باپ ہے، ان میں ابن عباس، عبداللہ بن زبیر، عائشہ، معاذ بن جبل، ابی بن کعب، ابو الدرداء اور ابوہریرہ شامل تھے۔ یہ سب باپ کی عدم موجودگی میں دادا کو باپ کی طرح قرار دیتے تھے، اس کے ذریعے تمام بہن بھائیوں کو محروم کر دیتے تھے، اور اس کے ساتھ وہ کچھ بھی وارث نہیں ہوتے تھے۔ عطا، طاؤس، حسن اور قتادہ نے بھی یہی کہا۔ ابو حنیفہ، ابو ثور اور اسحاق (1) کا بھی یہی مسلک تھا۔

ان کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "تمہارے باپ ابراہیم کا دین" [الحج: 78]، اور "اے اولادِ آدم" [الاعراف: 26، وغیرہ]، اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "اے بنی اسماعیل! تیر اندازی کرو کیونکہ تمہارا باپ تیر انداز تھا" (2)۔

علی بن ابی طالب، زید اور ابن مسعود بہن بھائیوں کے ساتھ دادا کی وراثت کے قائل تھے۔ سگے یا سوتیلے (باپ کی طرف سے) بھائی بہنوں کی موجودگی میں دادا کا حصہ تہائی سے کم نہیں ہوتا، سوائے ذوی الفروض کے ساتھ، کیونکہ زید کے قول کے مطابق ان کے ساتھ چھٹے حصے سے کم نہیں ہوتا۔ یہی امام مالک، اوزاعی، ابو یوسف، محمد اور شافعی کا قول ہے۔ علی رضی اللہ عنہ بھائیوں اور دادا کے درمیان چھٹے حصے تک شریک کرتے تھے، اور ذوی الفروض وغیرہ کے ساتھ اسے چھٹے حصے سے کم نہیں کرتے تھے۔ یہ ابن ابی لیلیٰ اور ایک گروہ کا قول ہے (3)۔

علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ باپ کی موجودگی میں دادا وارث نہیں ہوتا، اور یہ کہ بیٹا اپنے باپ کو محروم کر دیتا ہے۔ انہوں نے تمام صورتوں میں دادا کو حجب (محرومی) اور میراث میں باپ کے درجے میں رکھا ہے بشرطیکہ میت نے اس سے قریب تر باپ نہ چھوڑا ہو (4)۔

جمہور کی رائے یہ ہے کہ دادا بھائیوں کی اولاد (بھتیجوں) کو وراثت سے گرا دیتا ہے؛ سوائے اس کے جو شعبی نے علی سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے بھائیوں کی اولاد کو تقسیم میں بھائیوں کے درجے میں رکھا۔ اور دلیل اس قول کے لیے...

(1) الاستذكار 15/434، التمهيد 11/101، التهذيب في الفرائض للكلوذاني ص95-97، اور المغني 9/66۔ اسے بخاری نے ابوبکر اور ابن زبیر (3658) سے روایت کیا ہے، اور حدیث (6737) سے پہلے ان دونوں اور ابن عباس سے بطور تعلیق ذکر کیا ہے۔ (2) أحكام القرآن لابن العربي 1/337، اور حدیث کی تخریج اسی جلد کے صفحہ 103 پر گزر چکی ہے۔ (3) دیکھیے: الاستذكار 15/436-438، التمهيد 11/102، التهذيب في الفرائض ص97-99، اور المغني 9/66-70۔ (4) الإقناع لابن المنذر 1/286۔

The majority [of scholars] hold: that this male does not cause his sister to be an agnate ('asabah), so he does not share with the grandfather like the uncle and the son of the uncle (1). Al-Sha'bi said: The first grandfather to inherit in Islam was Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him); a son of 'Asim ibn Umar (2) died and left two brothers, so Umar wanted to take his wealth for himself. He consulted Ali and Zayd regarding that, and they gave him an analogy. He said: "If it weren't for your agreed opinion, I wouldn't have thought that he would be my son and I wouldn't be his father" (3). Al-Daraqutni (4) narrated from Zayd ibn Thabit: That Umar ibn al-Khattab asked permission to enter his house one day. He gave him permission while his head was in the hands of a slave girl combing it. He pulled his head away, but Umar said to him: "Let her continue combing your hair." He said: "O Commander of the Faithful, if you had sent for me, I would have come to you." Umar said: "The need is mine; I have come to you to look into (5) the matter of the grandfather." Zayd said: "No, by Allah? What do you say (6) about it?" Umar said: "It is not a revelation so that we might add to it or subtract from it; it is only something you see. If I see that it agrees with me, I will follow it; otherwise, there is no obligation upon you." Zayd refused, so [Umar] left angry and said: "I came to you thinking you would fulfill my need." Then he came to him another time at the same hour he had come the first time, and he kept at it until [Zayd] said: "I will write it down for you." So he wrote it on a piece of wood from a camel saddle (qatab), and gave an analogy for it: "His example is like that of a tree that grows on a single trunk, then a branch comes out from it, and then another branch comes out from that branch; so the trunk..."

(1) Al-Muntaqa 6/233, and the report of Al-Sha'bi from Ali was narrated by Al-Bayhaqi 6/231. (2) Thus the author quoted from Al-Baji in Al-Muntaqa 6/233. Al-Suhayli said in Al-Fara'id 1/81: This is something that scholars of hadith and genealogy do not authenticate; rather, what is known to them is that 'Asim ibn Umar lived for a long time after his father. It was mentioned that 'Asim's grandmother, whose name was Al-Shumous, disputed with Umar regarding him before Abu Bakr, and he ruled in her favor. 'Asim was tall, large, a jurist, religious, a poet, and among the eloquent men. He is the maternal grandfather of Caliph Umar ibn Abd al-Aziz. He died in the year 70 AH. Al-Siyar 4/97. (3) Narrated similarly by Abd al-Razzaq (19041), Al-Darimi (2957), and Al-Bayhaqi 6/247. Al-Bayhaqi said: This is a mursal (disconnected) report; Al-Sha'bi did not live during the time of Umar, but it is a good mursal. End quote. The name of 'Asim ibn Umar was not mentioned in any of these narrations. (4) Sunan al-

Daraqutni (4140), narrated by Al-Bayhaqi 6/247. Al-Hafiz strengthened its chain of narration in Al-Fath 12/21. (5) In [manuscripts] (d), (z), (zha), and (m): "litanzura" (so you may look), and what is established is from (kh), which is consistent with what is in Sunan al-Daraqutni. (6) In (kh): "naqul" (we say).

सूरह अन-निसा: आयतें 11 - 14 115

बहुसंख्यक [विद्वानों] का मानना है: कि यह पुरुष अपनी बहन को असबा (agnate) नहीं बनाता है, इसलिए वह दादा के साथ हिस्सा साझा नहीं करता है, जैसे चाचा और चाचा का बेटा (1)। अल-शा'बी ने कहा: इस्लाम में विरासत पाने वाले पहले दादा उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) थे; आसिम इब्न उमर (2) के एक बेटे की मृत्यु हो गई और उसने दो भाई छोड़े, इसलिए उमर उसका सारा धन स्वयं लेना चाहते थे। उन्होंने इस बारे में अली और ज़ैद से सलाह ली, और उन्होंने उन्हें एक उदाहरण दिया। उन्होंने कहा: "यदि आपकी संयुक्त राय न होती, तो मुझे नहीं लगता कि वह मेरा बेटा होता और मैं उसका पिता नहीं होता" (3)। अल-दारकुत्नी (4) ने ज़ैद बिन साबित से रिवायत की है: कि उमर बिन अल-खत्ताब ने एक दिन उनके पास आने की अनुमति मांगी। उन्होंने अनुमति दे दी जबकि उनका सिर उनकी एक दासी के हाथों में था जो उनके बाल संवार रही थी। उन्होंने अपना सिर हटा लिया, तो उमर ने उनसे कहा: "उसे अपने बाल संवारने दो।" उन्होंने कहा: "हे अमीरुल मोमिनीन, यदि आपने मुझे संदेश भेजा होता, तो मैं स्वयं आपके पास आ जाता।" उमर ने कहा: "ज़रूरत मेरी है; मैं आपके पास दादा के मामले को देखने (5) के लिए आया हूँ।" ज़ैद ने कहा: "नहीं, अल्लाह की कसम? आप इसके बारे में क्या कहते हैं (6)?" उमर ने कहा: "यह कोई वह्य (ईश्वरीय रहस्योद्घाटन) नहीं है कि हम इसमें कुछ जोड़ें या घटाएं; यह केवल वह है जो आप देखते हैं। यदि मुझे लगता है कि यह मेरी राय के अनुकूल है, तो मैं इसका पालन करूँगा; अन्यथा, आप पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है।" ज़ैद ने इनकार कर दिया, तो [उमर] गुस्से में चले गए और कहा: "मैं आपके पास यह सोचकर आया था कि आप मेरी ज़रूरत पूरी करेंगे।" फिर वह दोबारा उसी समय आए जब वह पहली बार आए थे, और वे उनसे कहते रहे यहाँ तक कि [ज़ैद] ने कहा: "मैं इसे आपके लिए लिख दूँगा।" तो उन्होंने इसे ऊंट की काठी के एक लकड़ी के टुकड़े (कतब) पर लिख दिया, और इसके लिए एक उदाहरण दिया: "उनकी मिसाल एक पेड़ की तरह है जो एक ही तने पर उगता है, फिर उसमें से एक शाखा निकलती है, और फिर उस शाखा से दूसरी शाखा निकलती है; तो तना..."

(1) अल-मुंतक़ा 6/233, और अली से अल-शा'बी की रिवायत अल-बयहक़ी 6/231 द्वारा उद्धृत की गई है। (2) इसी तरह लेखक ने अल-मुंतक़ा 6/233 में अल-बाजी से उद्धृत किया है। अल-सुहैली ने अल-फ़राइद 1/81 में कहा: यह ऐसी चीज़ है जिसे हदीस और वंशावली के विद्वान प्रमाणित नहीं मानते हैं; बल्कि, उनके बीच जो प्रसिद्ध है वह यह है कि आसिम बिन उमर अपने पिता के बाद लंबे समय तक जीवित रहे। यह उल्लेख किया गया है कि आसिम की दादी, जिनका नाम अल-शुमूस था,

ने अबू बक्र के सामने उमर से उनके बारे में विवाद किया था, और उन्होंने उनके पक्ष में फैसला सुनाया था। आसिम लंबे, विशालकाय, एक न्यायविद, धार्मिक और पुरुषों में वाकपटु कवि थे। वह अपनी माँ की ओर से खलीफा उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ के दादा हैं। उनका निधन वर्ष 70 हिजरी में हुआ। अल-सियार 4/97। (3) इसी तरह इसे अब्दुल रज्जाक (19041), अल-दारिमी (2957), और अल-बयहक़ी 6/247 ने रिवायत किया है। अल-बयहक़ी ने कहा: यह एक मुरसल (कटा हुआ) रिवायत है; अल-शा'बी उमर के समय में नहीं थे, लेकिन यह एक अच्छी मुरसल है। समाप्त। इनमें से किसी भी रिवायत में आसिम बिन उमर के नाम का उल्लेख नहीं किया गया है। (4) सुनन अल-दारकुत्नी (4140), और इसे अल-बयहक़ी 6/247 ने उद्धृत किया है। हाफ़िज़ ने अल-फतह 12/21 में इसके इस्नाद (रिवायत की श्रृंखला) को मज़बूत बताया है। (5) [पाण्डुलिपियों] (द), (ज़), (ज़ह), और (म) में: "लितन्ज़ुरा" (ताकि आप देखें), और जो स्थापित है वह (ख) से है, जो सुनन अल-दारकुत्नी में जो है उसके अनुरूप है। (6) (ख) में: "नक़ुल" (हम कहते हैं)।

سورة النساء: آیات ١١ - ١٤ ١١٥

جمہور (علماء) کا موقف ہے: کہ یہ مرد اپنی بہن کو عصبہ نہیں بناتا، اس لیے وہ دادا کے ساتھ ترکہ تقسیم نہیں کرتا جیسے چچا اور چچا کا بیٹا نہیں کرتے (١)۔ شعبی کہتے ہیں: اسلام میں جس پہلے دادا کو وارث بنایا گیا وہ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ تھے؛ عاصم بن عمر (٢) کا ایک بیٹا فوت ہو گیا اور اس نے دو بھائی چھوڑے، تو عمر نے چاہا کہ اس کا سارا مال خود لے لیں، چنانچہ انہوں نے اس بارے میں علی اور زید سے مشورہ کیا، تو انہوں نے ان کے لیے ایک مثال بیان کی۔ انہوں نے کہا: "اگر تم دونوں کی رائے متفق نہ ہوتی تو میرا خیال نہ ہوتا کہ وہ میرا بیٹا ہو اور میں اس کا باپ نہ ہوں" (٣)۔ دارقطنی (٤) نے زید بن ثابت سے روایت کی ہے: کہ عمر بن خطاب نے ایک دن ان کے ہاں آنے کی اجازت چاہی، انہوں نے اجازت دے دی جبکہ ان کا سر ان کی ایک لونڈی کے ہاتھوں میں تھا جو ان کے بال سنوار رہی تھی، انہوں نے اپنا سر ہٹا لیا، تو عمر نے ان سے کہا: "اسے اپنے بال سنوارنے دو۔" انہوں نے کہا: "اے امیر المومنین، اگر آپ مجھے پیغام بھیج دیتے تو میں خود آپ کے پاس حاضر ہو جاتا۔" عمر نے کہا: "ضرورت میری ہے؛ میں آپ کے پاس دادا کے معاملے پر غور کرنے (٥) کے لیے آیا ہوں۔" زید نے کہا: "نہیں، اللہ کی قسم؟ آپ اس بارے میں کیا کہتے (٦) ہیں۔" عمر نے کہا: "یہ کوئی وحی نہیں ہے کہ ہم اس میں اضافہ یا کمی کریں، یہ محض ایک رائے ہے جو آپ کی ہے، اگر میں دیکھوں گا کہ یہ میری رائے کے موافق ہے تو میں اس کی پیروی کروں گا، ورنہ آپ پر کوئی ذمہ داری نہیں۔" زید نے انکار کیا تو (عمر) غصے کی حالت میں نکل گئے اور کہا: "میں آپ کے پاس یہ سوچ کر آیا تھا کہ آپ میری ضرورت پوری کریں گے۔" پھر وہ دوبارہ اسی وقت آئے جس وقت پہلی بار آئے تھے، اور وہ اصرار کرتے رہے یہاں تک کہ (زید) نے کہا: "میں آپ کے لیے اس بارے میں لکھ دوں گا۔" تو

انہوں نے اسے اونٹ کے کجاوے کی ایک لکڑی (قتب) پر لکھ دیا، اور اس کے لیے ایک مثال بیان کی: "اس کی مثال اس درخت کی سی ہے جو ایک ہی تنے پر اگتا ہے، پھر اس میں سے ایک شاخ نکلتی ہے، پھر اس شاخ سے ایک اور شاخ نکلتی ہے؛ پس تنا..."

(١) المنتقى ٦ / ٢٣٣، اور علی سے شعبی کی روایت بیہقی ٢٣١/٦ نے تخریج کی ہے۔ (٢) اسی طرح مصنف نے المنتقى ٦ / ٢٣٣ میں باجی سے نقل کیا ہے۔ سہیلی نے الفرائض ١ / ٨١ میں کہا: یہ ان باتوں میں سے ہے جسے اہل علم حدیث اور انساب درست قرار نہیں دیتے، بلکہ ان کے نزدیک معروف یہ ہے کہ عاصم بن عمر اپنے والد کے بعد طویل عرصہ زندہ رہے۔ اور ذکر کیا کہ عاصم की दादी، جن کا نام شموس تھا، نے ابوبکر کے پاس عمر سے ان کے بارے میں جھگڑا کیا تھا، تو انہوں نے ان کے حق میں فیصلہ دیا۔ عاصم طویل القامت، تنومند، فقیہ، دیندار اور فصیح شاعر تھے، وہ اپنی والدہ کی طرف سے خلیفہ عمر بن عبدالعزیز کے نانا ہیں۔ ان کی وفات سنہ (٧٠ھ) میں ہوئی۔ السیر ٩٧/٤۔ (٣) اسے اسی طرح عبدالرزاق (١٩٠٤١)، دارمی (٢٩٥٧) اور بیہقی ٦ / ٢٤٧ نے روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: یہ مرسل ہے؛ شعبی نے عمر کا زمانہ نہیں پایا، سوائے اس کے کہ یہ اچھی مرسل ہے۔ انتہی۔ ان میں سے کسی بھی روایت میں عاصم بن عمر کا نام ذکر نہیں کیا گیا۔ (٤) سنن الدارقطنی (٤١٤٠)، اور اسے بیہقی نے ٢٤٧/٦ میں روایت کیا ہے۔ حافظ نے الفتح ٢١/١٢ میں اس کی سند کو قوی قرار دیا ہے۔ (٥) نسخہ (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: "لتنظر" (تاکہ آپ دیکھیں) ہے، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (خ) سے ہے جو سنن الدارقطنی کے موافق ہے۔ (٦) نسخہ (خ) میں ہے: "نقول" (ہم کہتے ہیں)۔

...waters the branch; if the first branch is cut, the water returns to the second branch (1), and if the second is cut, the water returns to the first. He brought it, and 'Umar addressed the people, then read the piece of the camel saddle to them, then said: "Zayd ibn Thabit has spoken a word regarding the grandfather, and I have implemented it." He said: 'Umar was the first grandfather, and he wanted to take all the money, the money of his grandson excluding his brothers, but later Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) divided it.

Fourteenth: As for the grandmother; the people of knowledge have reached a consensus that the grandmother is entitled to one-sixth if the deceased has no mother. They agreed that the mother blocks her mother and the father's mother. They agreed that the father does not block the mother's mother. They differed on the grandmother's inheritance while her son is alive (2). A group said: The grandmother does not inherit while her son is alive; it was narrated from Zayd ibn Thabit, Uthman, and Ali, and this was the view of Malik, Al-Thawri, Al-Awza'i, Abu Thawr, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y). Another group said: The grandmother inherits along with her son; it was narrated from 'Umar, Ibn Mas'ud, 'Uthman, and 'Ali (3) and Abu Musa al-Ash'ari, and this was the view of Shurayh, Jabir ibn Zayd, Ubaydullah ibn al-Hasan, Sharik, Ahmad, Ishaq, and Ibn al-Mundhir (4); and he said: Just as the grandfather is not blocked except by the father, likewise the grandmother is not blocked except by the mother. At-Tirmidhi narrated from Abdullah regarding the grandmother with her son: "She is the first grandmother whom the Messenger of Allah (peace be upon him) fed a sixth along with her son while her son was alive" (5). And Allah knows best.

(1) His saying: "the second", from (Zah) and (Dal) and it is not in the rest of the copies. (2) Al-Iqna' by Ibn al-Mundhir 1/285. (3) Thus the author mentioned, but we did not find anyone who narrated from 'Uthman and 'Ali (may Allah be pleased with them) other than the first saying, which is that the grandmother does not inherit while her son is alive. See Al-Muhalla 9/279, Al-Tamhid 11/104, Al-Istidkar 15/454, Al-Tahdhib fi al-Fara'id p. 161, and Al-Mughni 9/60. Likewise the books of Hadith that recorded the narrations mentioned here, which are Musannaf Abd al-Razzaq 10/276-279, Musannaf Ibn Abi Shaybah 11/330-337, Musnad al-Darimi 4/1924-1927, and Sunan al-Bayhaqi 6/225-226. (4) Al-Iqna' 1/285. (5) Sunan al-Tirmidhi (2102). Its chain of narrators includes Muhammad ibn Salim; al-Bayhaqi said (6/226): Muhammad ibn Salim is unique in this, and Abd al-Haqq said in al-Ahkam al-Wusta (3/329):

Muhammad ibn Salim is al-Farid, and he is very weak, almost abandoned. Abu Dawud recorded it in al-Marasil (357) from al-Hasan, and (358) from Ibn Sirin.

सूरह अन-निसा: आयतें 11 - 14 / 116

...शाखा को सींचता है; यदि पहली शाखा काट दी जाती है, तो पानी दूसरी शाखा (1) में लौट आता है, और यदि दूसरी काट दी जाती है, तो पानी पहली शाखा में लौट आता है। वह उसे ले आया, और उमर ने लोगों को संबोधित किया, फिर उन्हें ऊंट की काठी का टुकड़ा पढ़कर सुनाया, फिर कहा: "ज़ैद बिन साबित ने दादा के बारे में एक बात कही है, और मैंने उसे लागू कर दिया है।" उन्होंने कहा: उमर पहले दादा थे जिन्होंने ऐसा किया, और उन्होंने सारा धन, अपने पोते का धन उसके भाइयों को छोड़कर, स्वयं लेने का इरादा किया था, लेकिन बाद में उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उसे विभाजित कर दिया।

चौदहवीं: जहाँ तक दादी की बात है; विद्वानों के बीच इस बात पर आम सहमति है कि यदि मृतक की माँ न हो तो दादी को छठा हिस्सा (छठा भाग) मिलता है। वे इस बात पर सहमत हुए कि माँ अपनी माँ और पिता की माँ को विरासत से रोकती है। वे इस बात पर सहमत हुए कि पिता माँ की माँ को नहीं रोकता। वे दादी की विरासत पर मतभेद रखते थे जबकि उसका बेटा जीवित हो (2)। एक समूह ने कहा: दादी विरासत नहीं पाती जब उसका बेटा जीवित हो; यह ज़ैद बिन साबित, उस्मान और अली से वर्णित है, और यही राय मलिक, अल-थौरी, अल-औज़ाई, अबू थौर और राय वालों (असहाब अर-राय) की थी। दूसरे समूह ने कहा: दादी अपने बेटे के साथ विरासत पाती है; यह उमर, इब्न मसूद, उस्मान और अली (3) और अबू मूसा अल-अशअरी से वर्णित है, और यही राय शुरैह, जाबिर बिन ज़ैद, उबैदुल्लाह बिन अल-हसन, शरीक, अहमद, इसहाक और इब्न अल-मुन्ज़िर (4) की थी; और उन्होंने कहा: जैसे दादा को केवल पिता ही रोकता है, वैसे ही दादी को केवल माँ ही रोकती है। अल-तिर्मिज़ी ने अब्दुल्ला से दादी और उसके बेटे के बारे में वर्णित किया है: "वह पहली दादी थी जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसके बेटे के जीवित होने पर भी छठा हिस्सा दिया था" (5)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

(1) उनका कहना: "दूसरा", (ज़) और (द) से है और बाकी प्रतियों में नहीं है। (2) इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-इक़ना' 1/285। (3) ऐसा लेखक ने उल्लेख किया है, लेकिन हमें उस्मान और अली (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से पहले कथन के अलावा किसी के बारे में पता नहीं चला, जो यह है कि दादी विरासत नहीं पाती जब उसका बेटा जीवित हो। देखें अल-मुहल्ला 9/279, अल-तम्हीद 11/104, अल-इस्तिदकार 15/454, अल-तहज़ीब फ़ि अल-फ़राइद पृष्ठ 161, और अल-मुग़नी 9/60। इसी तरह हदीस की किताबें जिन्होंने यहाँ उल्लिखित वर्णनों को संकलित किया है, जो मुसन्निफ़ अब्द अल-रज्ज़ाक

10/276-279, मुसन्निफ़ इब्न अबी शयबा 11/330-337, मुसनद अल-दारमी 4/1924-1927, और सुनान अल-बैहक़ी 6/225-226 हैं। (4) अल-इक़ना' 1/285। (5) सुनान अल-तिर्मिज़ी (2102)। इसकी वर्णक श्रृंखला में मुहम्मद बिन सालिम शामिल है; अल-बैहक़ी ने कहा (6/226): मुहम्मद बिन सालिम इसमें अकेले हैं, और अब्द अल-हक़ ने अल-अहकाम अल-वुस्ता (3/329) में कहा: मुहम्मद बिन सालिम अल-फ़ारिद है, और वह बहुत कमज़ोर है, लगभग परित्यक्त। अबू दाऊद ने इसे अल-मरासील (357) में अल-हसन से और (358) में इब्न सीरीन से दर्ज किया है।

سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱۴ / ۱۱۶

...ٹہنی کو سیراب کرتا ہے، پس اگر پہلی ٹہنی کاٹ دی جائے تو پانی دوسری ٹہنی (۱) کی طرف لوٹ آتا ہے، اور اگر دوسری کاٹ دی جائے تو پانی پہلی کی طرف لوٹ آتا ہے۔ پس وہ اسے لایا، پھر عمر رضی اللہ عنہ نے لوگوں کو خطبہ دیا، پھر ان پر کجاوے کا ٹکڑا پڑھا، پھر فرمایا: "زید بن ثابت نے دادا کے بارے میں ایک بات کہی ہے اور میں نے اسے نافذ کر دیا ہے۔" کہا: عمر رضی اللہ عنہ پہلے دادا تھے، تو انہوں نے چاہا کہ سارا مال، یعنی اپنے پوتے کا مال اس کے بھائیوں کے بغیر خود لے لیں، پھر اس کے بعد عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے اسے تقسیم کر دیا۔

چودہویں بات: رہی دادی؛ تو اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ دادی کے لیے چھٹا حصہ (سدس) ہے جب میت کی ماں نہ ہو۔ اور انہوں نے اس پر اتفاق کیا ہے کہ ماں اپنی ماں اور باپ کی ماں کو محروم کر دیتی ہے۔ اور انہوں نے اس پر اتفاق کیا ہے کہ باپ ماں کی ماں کو محروم نہیں کرتا۔ اور انہوں نے دادی کی وراثت میں اختلاف کیا ہے جبکہ اس کا بیٹا زندہ ہو (۲)، تو ایک گروہ نے کہا: دادی وراثت نہیں پاتی جبکہ اس کا بیٹا زندہ ہو؛ یہ زید بن ثابت، عثمان اور علی رضی اللہ عنہم سے مروی ہے، اور یہی امام مالک، ثوری، اوزاعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے کا قول ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: دادی اپنے بیٹے کے ساتھ وراثت پاتی ہے؛ یہ عمر، ابن مسعود، عثمان اور علی (۳) اور ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہم سے مروی ہے، اور اس کے قائل شریح، جابر بن زید، عبید اللہ بن الحسن، شریک، احمد، اسحاق اور ابن المنذر (۴) ہیں؛ اور انہوں نے کہا: جس طرح دادا کو سوائے باپ کے کوئی محروم نہیں کرتا، اسی طرح دادی کو سوائے ماں کے کوئی محروم نہیں کرتا۔ اور ترمذی نے عبداللہ سے دادی کے بارے میں روایت کی ہے جبکہ اس کا بیٹا ساتھ ہو: "وہ

پہلی دادی تھی جسے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ان کے بیٹے کے ساتھ چھٹا حصہ دیا تھا جبکہ ان کا بیٹا زندہ تھا" (۵)۔ واللہ اعلم۔

(۱) ان کا قول: "الثانی"، (ظ) اور (د) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۲) الاقناع لابن المنذر ۲۸۵/۱۔ (۳) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ہمیں عثمان اور علی رضی اللہ عنہما سے پہلے قول کے خلاف کوئی روایت نہیں ملی جو کہ یہ ہے کہ دادی وراثت نہیں پاتی جبکہ اس کا بیٹا زندہ ہو۔ دیکھئے المحلی ۲۷۹/۹، التمہید ۱۰۴/۱۱، الاستذکار ۴۵۴/۱۵، التہذیب فی الفرائض ص ۱۶۱، اور المغنی ۶۰/۹۔ اسی طرح حدیث کی کتابیں جنہوں نے یہاں مذکور آثار کی تخریج کی ہے، اور وہ ہیں مصنف عبد الرزاق ۲۷۶/۱۰ - ۲۷۹، مصنف ابن ابی شیبہ ۳۳۰/۱۱ - ۳۳۷، مسند الدارمی ۱۹۲۴/۴ - ۱۹۲۷، اور سنن البیہقی ۲۲۵/۶ - ۲۲۶۔ (۴) الاقناع ۲۸۵/۱۔ (۵) سنن الترمذی (۲۱۰۲)۔ اور اس کی سند میں محمد بن سالم ہے، بیہقی نے کہا (۲۲۶/۶): محمد بن سالم اس میں منفرد ہے، اور عبد الحق نے الاحکام الوسطی (۳۲۹/۳) میں کہا: محمد بن سالم الفارض ہے، اور وہ بہت ضعیف ہے گویا متروک ہے۔ اور اسے ابو داؤد نے المراسیل (۳۵۷) میں حسن سے اور (۳۵۸) میں ابن سیرین سے روایت کیا ہے۔

Fifteenth: Scholars differed regarding the inheritance of grandmothers. Malik said: Only two grandmothers inherit: the maternal grandmother (mother of the mother) and the paternal grandmother (mother of the father), and their mothers. This was also narrated by Abu Thawr from al-Shafi'i, and a group of the Followers (Tabi'un) held this view. If one of them is alone, she gets one-sixth. If they are both present and their relationship is equal, the sixth is shared between them. Likewise, if there are many, provided they are equal in degree (proximity of descent); all of this is agreed upon. If the maternal grandmother is closer, she gets the sixth to the exclusion of others. If the paternal grandmother is closer, the sixth is shared between her and the maternal grandmother, even if the latter is further away. Only one grandmother from the mother's side inherits. The grandmother who is the mother of the mother's father does not inherit in any case. This is the view of Zaid ibn Thabit, and it is the most firmly established narration from him on this matter. It is the saying of Malik and the people of Medina (1).

It was said: Grandmothers are mothers; so if they gather, the sixth goes to the closest among them; just as fathers, when they gather, the closest among them is most entitled to the inheritance, and likewise sons, brothers, nephews, and cousins; when they gather, the closest is most entitled to inheritance. So it is for mothers. Ibn al-Mundhir said: This is more correct, and it is what I say.

Al-Awza'i used to grant inheritance to three grandmothers: one from the mother's side and two from the father's side, and this is the view of Ahmad ibn Hanbal (2); narrated by ad-Daraqutni from the Prophet ﷺ as a mursal report (3). And it was narrated from Zaid ibn Thabit the opposite of this: that he used to grant inheritance to three grandmothers: two from the mother's side (4) and one from the father's side (5). The view of Ali ؓ is like this view of Zaid. They both used to give the sixth to the closer of the two, whether from the mother's side or the father's side. And one who is not in her degree does not share it with her.

(1) Al-Tamhid 11/98, Al-Istidhkar 15/449, see Al-Ijma' p. 71, Al-Mughni 9/54 onwards. The report of Zaid on this issue was recorded by Abd al-Razzaq (19087) (19088) and Ibn Abi Shaybah 11/328-329. (2) Al-Tamhid 11/99, Al-Istidhkar 15/450. (3) Sunan ad-Daraqutni (4131) and (4136), and Abu Dawood recorded it in Al-Marasil (355) and (356). (4) In (M): side. (5) Sunan ad-Daraqutni (4138), through the route of Sa'id ibn al-Musayyib from Zaid, and Sa'id did not hear from Zaid. At-Tahdhib 2/45.

117 सूरा अन-निसा: आयत 11 - 14

पंद्रहवीं बात: नानी-दादियों की विरासत के संबंध में विद्वानों में मतभेद है; इमाम मालिक ने कहा: केवल दो दादियाँ विरासत पाती हैं: नानी (माँ की माँ) और दादी (पिता की माँ), और उनकी माताएँ। इसी तरह अबू थौर ने शाफ़ई से रिवायत की है, और ताबईन के एक समूह ने यही कहा है। यदि उनमें से कोई एक ही हो, तो उसे छठा हिस्सा (सुदुस) मिलेगा। यदि दोनों हों और उनकी निकटता बराबर हो, तो छठा हिस्सा दोनों के बीच होगा। इसी तरह यदि वे अधिक हों जब वे पीढ़ी (निकटता) में बराबर हों; और यह सब सर्वसम्मत है। यदि नानी (माँ की ओर से) निकट हो, तो उसी को छठा हिस्सा मिलेगा, दूसरों को नहीं। और यदि दादी (पिता की ओर से) निकट हो, तो वह उसके और नानी के बीच होगा, भले ही नानी दूर हो। और माँ की ओर से केवल एक ही दादी विरासत पाती है। और माँ के पिता की माँ किसी भी स्थिति में विरासत नहीं पाती है। यह ज़ैद बिन साबित का मज़हब है, और इस बारे में उनसे रिवायत किया गया सबसे प्रामाणिक कथन है। यही इमाम मालिक और मदीना वालों का कथन है (1)।

कहा गया है कि: दादियाँ माताएँ हैं; अतः जब वे एकत्रित हों, तो छठा हिस्सा उनमें से सबसे निकट वाली को मिलेगा; जैसे कि जब पिता एकत्रित हों, तो उनमें से सबसे निकट वाला विरासत का सबसे अधिक हक़दार होता है, और इसी तरह बेटे, भाई, भतीजे और चचेरे भाई; जब वे एकत्रित हों, तो सबसे निकट वाला विरासत का सबसे अधिक हक़दार होता है। इसी तरह माताएँ भी हैं। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह अधिक सही है, और मैं यही कहता हूँ।

अल-औज़ाई तीन दादियों को वारिस बनाते थे: एक माँ की ओर से और दो पिता की ओर से, और यही अहमद बिन हंबल का कथन है (2); इसे दाराकुतनी ने नबी ﷺ से मुरसल (3) के रूप में रिवायत किया है। और ज़ैद बिन साबित से इसके विपरीत रिवायत किया गया है; कि वह तीन दादियों को वारिस बनाते थे: दो माँ की ओर से (4) और एक पिता की ओर से (5)। अली ؓ का कथन ज़ैद के इसी कथन की तरह है। वे दोनों छठा हिस्सा उन दोनों में से निकटतम को देते थे, चाहे वह माँ की ओर से हो या पिता की ओर से। और जो उसकी श्रेणी (डिग्री) में नहीं है, उसे वह इसमें शामिल नहीं करते थे।

(1) अल-तमहीद 11/98, अल-इस्तिज़कार 15/449, अल-इज्मा पृष्ठ 71 देखें, अल-मुगनी 9/54 और उसके बाद। इस मामले में ज़ैद की रिवायत को अब्द अल-रज्जाक (19087) (19088) और इब्न अबी शायबा 11/328-329 ने दर्ज किया है। (2) अल-तमहीद 11/99, अल-इस्तिज़कार 15/450। (3)

सुनन अल-दाराकुतनी (4131) और (4136), और अबू दाऊद ने इसे अल-मरासील (355) और (356) में दर्ज किया है। (4) (म) में: दिशा (तरफ)। (5) सुनन अल-दाराकुतनी (4138), और यह ज़ैद से सईद बिन अल-मुसय्यिब के माध्यम से है, और सईद ने ज़ैद से नहीं सुना। अल-तहजीब 2/45।

۱۱۷ سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱۴

پندرہویں بات: علماء کا دادیوں اور نانیوں کی وراثت کے بارے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ امام مالک نے فرمایا: صرف دو دادیاں (اور نانیاں) وارث ہوں گی: نانی (ماں کی ماں) اور دادی (باپ کی ماں)، اور ان کی مائیں بھی۔ اسی طرح ابو ثور نے امام شافعی سے روایت کیا ہے، اور تابعین کی ایک جماعت نے بھی یہی کہا ہے۔ اگر ان میں سے صرف ایک ہو، تو اسے چھٹا حصہ (سدس) ملے گا۔ اگر دونوں جمع ہوں اور ان کی قرابت (رشتہ داری) برابر ہو، تو چھٹا حصہ دونوں کے درمیان ہوگا۔ اسی طرح اگر وہ تعداد میں زیادہ ہوں جبکہ وہ درجے (قربت) میں برابر ہوں؛ اور یہ سب متفقہ علیہ ہے۔ اگر وہ جو ماں کی طرف سے ہے (نانی) قریب ہو، تو چھٹا حصہ اسی کا ہوگا دوسروں کا نہیں، اور اگر باپ کی طرف والی (دادی) قریب ہو، تو وہ اس کے اور نانی کے درمیان ہوگا خواہ نانی دور ہو۔ اور ماں کی طرف سے صرف ایک ہی دادی (نانی) وارث ہوتی ہے۔ اور ماں کے باپ کی ماں کسی حال میں وارث نہیں ہوتی۔ یہ زید بن ثابت کا مذہب ہے، اور اس بارے میں ان سے منقول روایات میں سب سے مستند ہے۔ یہی امام مالک اور اہل مدینہ کا قول ہے (۱)۔

اور کہا گیا: دادیاں مائیں ہیں؛ پس جب وہ جمع ہوں، تو چھٹا حصہ ان میں سب سے زیادہ قریب والی کے لئے ہے؛ جس طرح کہ باپ جب جمع ہوں، تو ان میں سے زیادہ قریب والا وراثت کا زیادہ حقدار ہوتا ہے، اور اسی طرح بیٹے، بھائی، بھتیجے اور چچا زاد بھائی؛ جب وہ جمع ہوں تو قریب والا وراثت کا زیادہ مستحق ہوتا ہے، اسی طرح مائیں بھی ہیں۔ ابن المنذر نے کہا: یہ زیادہ صحیح ہے، اور میرا قول یہی ہے۔

امام اوزاعی تین دادیوں کو وارث قرار دیتے تھے: ایک ماں کی طرف سے اور دو باپ کی طرف سے، اور یہی امام احمد بن حنبل کا قول ہے (۲)؛ اسے دارقطنی نے نبی کریم ﷺ سے مرسلًا (۳)

روایت کیا ہے۔ اور زید بن ثابت سے اس کے برعکس مروی ہے؛ کہ وہ تین دادیوں کو وارث بناتے تھے: دو ماں کی طرف سے (۴) اور ایک باپ کی طرف سے (۵)۔ حضرت علیؓ کا قول بھی زید کے اسی قول کی طرح ہے۔ وہ دونوں چھٹا حصہ ان دونوں میں سے زیادہ قریب والی کے لئے رکھتے تھے، خواہ وہ ماں کی طرف سے ہو یا باپ کی طرف سے۔ اور جو اس کے درجے میں نہ ہوتی اسے اس میں شریک نہیں کرتے تھے۔

(۱) التمهید ۱۱/۹۸، اور الاستذکار ۱۵/ ۴۴۹، اور دیکھیے الإجماع ص ۷۱، اور المغنی ۹/۵۴ وما بعده، اور اس مسئلے میں زید کی روایت کو عبد الرزاق (۱۹۰۸۷) (۱۹۰۸۸) اور ابن ابی شیبہ ۱۱/۳۲۸ - ۳۲۹ نے روایت کیا ہے۔ (۲) التمهید ۱۱/۹۹، اور الاستذکار ۱۵/ ۴۵۰ ۔ (۳) سنن الدارقطنی (۴۱۳۱) اور (۴۱۳۶)، اور اسے ابو داؤد نے المراسیل (۳۵۵) اور (۳۵۶) میں روایت کیا ہے۔ (۴) (م) میں ہے: جہت (طرف)۔ (۵) سنن الدارقطنی (۴۱۳۸)، اور یہ سعید بن المسیب کے واسطے سے زید سے مروی ہے، اور سعید نے زید سے نہیں سنا۔ التهذیب ۲/۴۵ ۔

...counted them (1); and this is what Al-Thawri, Abu Hanifa and his companions, and Abu Thawr say. As for Abdullah bin Mas'ud and Ibn Abbas, they used to grant inheritance to four grandmothers; and this is the opinion of Al-Hasan Al-Basri, Muhammad bin Sirin, and Jabir bin Zayd (2). Ibn al-Mundhir said: Any grandmother who, when traced to the deceased, has a father between two mothers in her lineage, does not inherit according to the opinion of everyone from whom [knowledge] is preserved among the people of knowledge. Sixteenth: His saying, Exalted is He: "For each one of them is a sixth" [4:11]. Allah, Exalted is He, ordained a sixth for each of the parents if there is a child, and "child" was left ambiguous, so both male and female are equal in this regard. If a man dies leaving a son and two parents, each parent gets a sixth, and what remains goes to the son. If he leaves a daughter and two parents, the daughter gets half and the parents get two-sixths (one-sixth each), and what remains goes to the nearest male relative, who is the father (3); because of the saying of the Messenger of Allah (peace be upon him): "Give the shares of inheritance to those who are entitled to them, and what remains, give to the nearest male relative" (4). Thus, the father's entitlement is combined through two aspects: the fixed share (Fardh) and the residue (Ta'sib) (5). "If he has no child and his parents inherit from him, then for his mother is a third" [4:11]. He, whose mention is Majestic, informed that if only the parents inherit from him, the mother gets a third. His saying, "and his parents inherit from him," and His informing that the mother gets a third, indicates that the remainder—which is two-thirds—is for the father. This is like saying to two men: "This money is between you two," then saying to one of them: "You, so-and-so, have a third of it," then you have specified two-thirds for the other by the very text of your speech; and because the strength of the expression in His saying: "and his parents inherit from him" indicates that they are alone apart from all other share-holders, whether children or others (6), and there is no disagreement on this.

(1) Reported by Abd al-Razzaq (19090), Sa'id ibn Mansur (84), al-Darimi (2982), and al-Bayhaqi 6/237, from al-Sha'bi: that Ali and Zaid used to grant inheritance to three grandmothers, two from the father's side and one from the mother's side, and they would give the sixth to the nearest of them. (2) Al-Tamhid 11/99, and Al-Istidhkar 15/450 - 451. (3) Al-Iqna' 1/280. (4) It is the completion of the Hadith: "Give the shares of inheritance to those who are entitled to them..." and it appeared previously on

page 101 of this part. (5) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 2/345. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/16.

118 सूरह अन-निसा: आयतें 11 - 14

...उनकी गणना की (1); और यही अल-थौरी, अबू हनीफा और उनके साथियों और अबू थौर का कहना है। जहाँ तक अब्दुल्ला बिन मसूद और इब्न अब्बास की बात है, वे चार दादी-नानियों को विरासत देते थे; और यही अल-हसन अल-बसरी, मुहम्मद बिन सिरीन और जाबिर बिन ज़ैद का मत है (2)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: प्रत्येक दादी/नानी, जिसे जब मृतक से जोड़ा जाए और उसके वंश में दो माताओं के बीच एक पिता आ जाए, तो वह विद्वानों में से उन सभी के मत के अनुसार विरासत नहीं पाती जिनसे ज्ञान सुरक्षित रखा गया है। सोलहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "उन दोनों में से प्रत्येक के लिए छठा हिस्सा है" [4:11]। अल्लाह तआला ने संतान होने पर माता-पिता में से प्रत्येक के लिए छठा हिस्सा निर्धारित किया है, और "संतान" को स्पष्ट नहीं किया गया, इसलिए इसमें लड़का और लड़की समान हैं। यदि कोई व्यक्ति मर जाता है और एक बेटा और माता-पिता छोड़ जाता है, तो उसके माता-पिता में से प्रत्येक के लिए छठा हिस्सा होगा, और जो बचेगा वह बेटे के लिए होगा। यदि वह एक बेटी और माता-पिता छोड़ जाता है, तो बेटी के लिए आधा और माता-पिता के लिए दो-छठे हिस्से (प्रत्येक के लिए छठा) होंगे, और जो बचेगा वह निकटतम पुरुष संबंधी के लिए होगा, जो कि पिता है (3); क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया है: "विरासत के हिस्सों को उनके हकदारों तक पहुँचाओ, और जो बच जाए वह निकटतम पुरुष संबंधी को दे दो" (4)। इस प्रकार पिता के लिए दो तरह से अधिकार एकत्रित हो जाता है: निर्धारित हिस्सा (फ़र्ज़) और बचा हुआ हिस्सा (तअ़सीब) (5)। "यदि उसकी कोई संतान न हो और उसके माता-पिता ही उसके वारिस हों, तो उसकी माँ के लिए तीसरा हिस्सा है" [4:11]। अल्लाह ने सूचित किया कि यदि केवल माता-पिता ही उसके वारिस हों, तो माँ के लिए तिहाई हिस्सा है। उनके इस कथन "और उसके माता-पिता ही उसके वारिस हों" और माँ के लिए तिहाई हिस्से की सूचना से यह संकेत मिलता है कि शेष - जो दो-तिहाई है - पिता के लिए है। यह वैसा ही है जैसे आप दो आदमियों से कहें: "यह धन तुम दोनों के बीच है," फिर उनमें से एक से कहें: "ऐ फ़लाँ, तुम्हारे लिए इसमें से तिहाई है," तो आपने अपने शब्दों के पाठ से दूसरे के लिए दो-तिहाई निर्धारित कर दिया; और क्योंकि उनके इस कथन "और उसके माता-पिता ही उसके वारिस हों" में शब्द की शक्ति यह दर्शाती है कि वे संतान या अन्य सभी हिस्सेदारों से अलग अकेले हैं (6), और इसमें कोई मतभेद नहीं है।

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक (19090), सईद इब्न मंसूर (84), अल-दारिमी (2982), और अल-बैहकी 6/237 ने अल-शाबी से उद्धृत किया है: कि अली और ज़ैद तीन दादी-नानियों को विरासत देते थे, दो

पिता की ओर से और एक माँ की ओर से, और वे उनमें से जो निकटतम होती उसे छठा हिस्सा देते थे। (2) अल-तम्हीद 11/99, और अल-इस्तिज़कार 15/450 - 451। (3) अल-इक़ना 1/280। (4) यह हदीस का पूरक है: "विरासत के हिस्सों को उनके हकदारों तक पहुँचाओ..." और इस भाग के पृष्ठ 101 पर पहले आ चुका है। (5) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 2/345 द्वारा। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/16।

...انہیں شمار کیا (١)؛ اور یہی ثوری، ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب اور ابو ثور کا قول ہے۔ جہاں تک عبداللہ بن مسعود اور ابن عباس کا تعلق ہے، وہ چار دادیوں/نانیوں کو وارث بناتے تھے؛ اور یہی حسن بصری، محمد بن سیرین اور جابر بن زید کا قول ہے (٢)۔ ابن المنذر کہتے ہیں: ہر وہ دادی/نانی جو میت کی طرف منسوب ہو اور اس کے نسب میں دو ماؤں کے درمیان ایک باپ آ جائے، تو وہ اہل علم میں سے ان تمام کے قول کے مطابق وارث نہیں ہوگی جن سے علم محفوظ کیا گیا ہے۔ سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ﴾ (ان دونوں میں سے ہر ایک کے لیے چھٹا حصہ ہے) [4:11]۔ اللہ تعالیٰ نے اولاد کی موجودگی میں والدین میں سے ہر ایک کے لیے چھٹا حصہ فرض کیا ہے، اور اولاد کو مبہم رکھا، پس اس میں بیٹا اور بیٹی برابر ہیں۔ چنانچہ اگر کوئی شخص فوت ہو جائے اور ایک بیٹا اور والدین چھوڑے، تو اس کے والدین میں سے ہر ایک کے لیے چھٹا حصہ ہوگا، اور جو باقی بچے گا وہ بیٹے کا ہوگا۔ اگر وہ ایک بیٹی اور والدین چھوڑے، تو بیٹی کے لیے نصف اور والدین کے لیے دو چھٹے حصے (ہر ایک کا چھٹا حصہ) ہوں گے، اور جو باقی بچے گا وہ قریب ترین مرد رشتہ دار کے لیے ہوگا، اور وہ باپ ہے (٣)؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے: "فرائض (مقررہ حصے) ان کے حقداروں کو پہنچا دو، اور جو باقی بچے وہ قریب ترین مرد رشتہ دار کا ہے" (٤)۔ پس باپ کے لیے دو جہتوں سے استحقاق جمع ہو گیا: فرض اور تعصیب (٥)۔ ﴿فَإِن لَّمْ يَكُن لَّهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ﴾ (پھر اگر اس کی کوئی اولاد نہ ہو اور اس کے والدین اس کے وارث ہوں، تو اس کی ماں کے لیے تہائی حصہ ہے) [4:11]۔ اللہ جل ذکرہ نے خبر دی کہ اگر صرف والدین اس کے وارث ہوں تو ماں کے لیے تہائی ہے۔ اور اللہ کے اس قول ﴿وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ﴾ اور ماں کے لیے تہائی کی خبر دینے سے یہ ثابت ہوتا ہے

کہ باقی حصہ - جو کہ دو تہائی ہے - باپ کے لیے ہے۔ یہ بالکل ویسا ہی ہے جیسے تم دو آدمیوں سے کہو: "یہ مال تم دونوں کے درمیان ہے،" پھر ان میں سے ایک سے کہو: "اے فلاں، تمہارے لیے اس میں سے تہائی ہے،" تو تم نے اپنے کلام کی نص سے دوسرے کے لیے دو تہائی متعین کر دیے؛ اور اس لیے کہ ﴿وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ﴾ کے کلام میں یہ قوت موجود ہے جو اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ وہ اولاد یا دوسروں جیسے تمام اہل سہام سے الگ تنہا وارث ہیں (٦)، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

(١) اسے عبدالرزاق (١٩٠٩٠)، سعید بن منصور (٨٤)، دارمی (٢٩٨٢)، اور بیہقی ٢٣٧/٦ نے شعبی سے روایت کیا ہے: کہ علی اور زید تین دادیوں/نانیوں کو وارث بناتے تھے، دو باپ کی طرف سے اور ایک ماں کی طرف سے، اور وہ ان میں سے جو قریب ہوتی اسے چھٹا حصہ دیتے تھے۔ (٢) التمہید ١١/ ٩٩، اور الاستذکار ١٥/ ٤٥٠ - ٤٥١۔ (٣) الإقناع ١/ ٢٨٠۔ (٤) یہ حدیث کا بقیہ حصہ ہے: "فرائض کو ان کے اہل تک پہنچا دو..." اور یہ اس جلد کے صفحہ ١٠١ پر گزر چکا ہے۔ (٥) احکام القرآن، کیا الطبری ٢/ ٣٤٥۔ (٦) المحرر الوجیز ٢/ ١٦۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14

119

I said: According to this, the two-thirds would be a designated share for the father, not as a residuary heir ('asaba). Ibn al-Arabi (1) mentioned that the meaning behind favoring the father with two-thirds in the absence of children is: masculinity, providing support, and the obligation of maintenance upon him, while the mother remains with a share due to kinship. I said: This is contested; for that [masculinity, etc.] exists during his [the child's] lifetime, so why is he [the father] deprived of the sixth? What appears is that he was only deprived of the sixth during his lifetime as a kindness to the child and to protect his wealth; as taking out a portion of his wealth might be an injustice to him. Or that it is an act of worship (ta'abbud), which is the most appropriate thing to say. And Allah is the grantor of success. Seventeenth: If it is asked: What is the benefit of adding the 'waw' (and) in His saying: {And his parents inherit from him} [wa-warithahu abawahu], when the apparent speech would be to say: "If he has no child, his parents inherit from him"? It was said to him: By adding it, He intended to inform in order to clarify that it is a settled and established matter. Thus, He informs of its fixity and establishment. So, the state of the parents when they are alone is like the state of the parents [in general], for the male is like the portion of two females. Thus, two obligations are combined for the father: the designated share and residuary inheritance (ta'sib); as he excludes siblings like the child does. This is just in judgment, apparent in wisdom (2). And Allah knows best. Eighteenth: His saying: {his mother gets a third} [faliummihi al-thuluth]. The people of Kufa read: "faliummihi" [with a kasra on the hamza of 'umm'] (3), which is a linguistic variant recounted by Sibawayh (4). Al-Kisa'i said: It is the language of many from Hawazin and Hudhayl. And because when the 'lam' was broken (with kasra) and was connected to the letter [the hamza]; they disliked a damma after a kasra, so they replaced the damma with a kasra; because there is no 'fi'ul' [pattern] in speech. And whoever used a damma brought it according to the origin; and because the 'lam' is separate, as it enters upon the noun. All of this was said by Al-Nahhas (5). Nineteenth: His saying: {And if he has siblings, his mother gets a sixth} [fa-in kana lahu ikhwatun fali-ummihi al-sudus]. Siblings exclude...

(1) In Ahkam al-Qur'an 1/338. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/339. (3) Al-Sab'ah p. 228, and Al-Taysir p. 94. This is the recitation of Hamzah and Al-Kisa'i only from the people of Kufa. As for the recitation of Asim, it is like the recitation of the rest. (4) Al-Kitab 4/146. (5) In I'rab al-Qur'an 1/440.

मैंने कहा: इसके अनुसार, दो-तिहाई पिता के लिए एक निर्धारित हिस्सा होगा, न कि 'असबा' (अवशेषी उत्तराधिकारी) के रूप में। इब्न अल-अरबी (1) ने उल्लेख किया है कि संतान की अनुपस्थिति में पिता को दो-तिहाई के साथ प्राथमिकता देने का अर्थ है: पुरुषत्व, सहायता प्रदान करना और उस पर भरण-पोषण का दायित्व, जबकि माँ को रिश्तेदारी के कारण एक हिस्सा मिलता है। मैंने कहा: यह विवादास्पद है; क्योंकि वह [पुरुषत्व आदि] उसके[बच्चे के] जीवनकाल के दौरान मौजूद होता है, तो उसे छठे हिस्से से क्यों वंचित किया गया? जो प्रतीत होता है वह यह है कि उसे उसके जीवनकाल में केवल बच्चे के प्रति दया और उसके धन की रक्षा के लिए छठे हिस्से से वंचित किया गया था; क्योंकि उसके धन का एक हिस्सा निकालना उसके प्रति अन्याय हो सकता है। या यह कि यह एक इबादत (ता'अब्बुद) है, जो कहना सबसे उचित है। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है। सत्रहवां: यदि यह पूछा जाए कि अल्लाह के इस कथन में 'वाव' (और) जोड़ने का क्या लाभ है: {और उसके माता-पिता उसके वारिस हों} [व-वरिसहु अबावाहु], जबकि स्पष्ट बात यह कहना होता: "यदि उसकी कोई संतान न हो, तो उसके माता-पिता उसके वारिस होंगे"? उसे कहा गया: इसे जोड़कर, उसने यह स्पष्ट करने के लिए सूचित करना चाहा कि यह एक तय और स्थापित मामला है। इस प्रकार, वह इसकी स्थिरता और स्थापना की सूचना देता है। तो, माता-पिता की स्थिति जब वे अकेले होते हैं, माता-पिता की [सामान्य] स्थिति की तरह होती है, जिसमें पुरुष का हिस्सा दो महिलाओं के बराबर होता है। इस प्रकार, पिता के लिए दो दायित्व जुड़ जाते हैं: निर्धारित हिस्सा और 'ता'सीब' (अवशेषी उत्तराधिकार); क्योंकि वह बच्चों की तरह भाई-बहनों को बाहर कर देता है। और यह निर्णय में न्यायपूर्ण है, हिकमत (बुद्धिमत्ता) में स्पष्ट है (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है। अठारहवां: अल्लाह का कथन: {उसकी माँ को तिहाई मिलेगा} [फलि-उम्मीही अत्-तुलुस]। कूफ़ा के लोगों ने पढ़ा: "फलि-इम्मीही" [अलिफ़ पर ज़ेर के साथ] (3), जो सिबवैह (4) द्वारा बताई गई एक भाषाई भिन्नता है। अल-किसाई ने कहा: यह हवाज़िन और हुज़ैल के बहुत से लोगों की भाषा है। और इसलिए कि जब 'लाम' मकसूर (ज़ेर वाला) था और अक्षर [हमज़ा] से जुड़ा था; तो उन्होंने कसरा (ज़ेर) के बाद दम्मा (पेश) को नापसंद किया, इसलिए उन्होंने दम्मा को कसरा से बदल दिया; क्योंकि बोलचाल में 'फ़ि'उल' [पैटर्न] नहीं है। और जिसने दम्मा का उपयोग किया, वह इसे मूल के अनुसार लाया; और इसलिए कि 'लाम' अलग है, क्योंकि यह संज्ञा पर प्रवेश करता है। यह सब अल-नहहास

(5) ने कहा। उन्नीसवां: अल्लाह का कथन: {और यदि उसके भाई-बहन हों, तो उसकी माँ के लिए छठा हिस्सा है} [फ़-इन काना लहू इख़्वतुन फलि-उम्मीही अस-सुदुस]। भाई-बहन बाहर कर देते हैं...

(1) अहकाम अल-कुरआन 1/338 में। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 1/339। (3) अल-सबआ पृष्ठ 228, और अल-तयसीर पृष्ठ 94। यह कूफ़ा के लोगों में से केवल हमज़ा और अल-किसाई की क़िरात (पठन) है। जहाँ तक आसिम की क़िरात का सवाल है, वह बाकी लोगों की क़िरात की तरह है। (4) अल-किताब 4/146। (5) इ'राब अल-कुरआन 1/440 में।

سورة النساء: آیات 11 - 14

119

میں نے کہا: اس بنا پر دو تہائی باپ کے لیے ایک مقررہ حصہ ہوگا، وہ عصبہ نہیں ہوگا، اور ابن العربی (1) نے ذکر کیا کہ اولاد کی عدم موجودگی میں باپ کو دو تہائی کے ساتھ فضیلت دینے کا معنی یہ ہے: مردانگی، مدد و نصرت، اور اس پر نفقہ کا واجب ہونا، جبکہ ماں کا حصہ قرابت کی وجہ سے ثابت ہوا۔ میں نے کہا: یہ بات محل نظر ہے؛ کیونکہ یہ چیزیں تو اس (بچے) کی زندگی میں بھی موجود ہوتی ہیں، تو پھر اسے چھٹے حصے سے کیوں محروم کیا گیا؟ جو ظاہر ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ اسے اس کی زندگی میں صرف بچے کے ساتھ نرمی اور اس کے مال کی حفاظت کی خاطر چھٹے حصے سے محروم کیا گیا؛ کیونکہ اس کے مال کا ایک حصہ نکالنا اس کے ساتھ زیادتی ہو سکتی ہے۔ یا یہ کہ یہ ایک امرِ تعبدی ہے، اور یہی کہنا سب سے بہتر ہے۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔ سترہویں بات: اگر یہ کہا جائے کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ﴾ (اور اس کے والدین اس کے وارث ہوں) میں واؤ کی زیادتی کا کیا فائدہ ہے؟ جبکہ کلام کا ظاہر یہ تھا کہ وہ کہتا: "اگر اس کی اولاد نہ ہو تو اس کے والدین وارث ہوں گے"۔ اسے جواب دیا گیا: اس واؤ کی زیادتی سے اللہ نے یہ خبر دینا چاہی تاکہ یہ واضح ہو جائے کہ یہ ایک مستحکم اور ثابت شدہ امر ہے، چنانچہ وہ اس کے ثبوت اور استحکام کی خبر دیتا ہے۔ لہذا تنہا ہونے کی صورت میں والدین کا حال وہی ہوگا جو والدین کا (عام) حال ہے، یعنی مرد کے لیے دو عورتوں کے برابر حصہ ہوگا۔ اس طرح باپ کے لیے دو فرض جمع ہو جاتے ہیں: مقررہ حصہ اور تعصیب؛ کیونکہ وہ اولاد کی طرح بھائیوں کو محروم کر دیتا ہے۔ اور یہ حکم میں عدل ہے جو حکمت میں ظاہر ہے (2)۔ واللہ اعلم۔ اٹھارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ﴾ (تو اس کی ماں کے لیے تہائی ہے)۔

اہل کوفہ نے «فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ» پڑھا ہے (3) (الف کے نیچے زیر کے ساتھ)، اور یہ وہ لغت ہے جسے سیبویہ (4) نے نقل کیا ہے۔ کسائی نے کہا: یہ ہوازن اور ہذیل کے بہت سے لوگوں کی لغت ہے۔ اور اس لیے کہ جب 'لام' مکسور تھی اور حرف (ہمزہ) سے ملی ہوئی تھی، تو انہوں نے کسرہ کے بعد ضمہ کو ناپسند کیا، اس لیے انہوں نے ضمہ کو کسرہ سے بدل دیا؛ کیونکہ کلام میں 'فِعُل' کا وزن نہیں ہے۔ اور جس نے ضمہ پڑھا وہ اسے اصل پر لایا؛ اور اس لیے کہ 'لام' الگ ہو جاتی ہے کیونکہ وہ اسم پر داخل ہوتی ہے۔ یہ تمام باتیں نحاس (5) نے کہی ہیں۔ انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ﴾ (پھر اگر اس کے بھائی ہوں تو اس کی ماں کے لیے چھٹا حصہ ہے)۔ بھائی حجب (محروم) کرتے ہیں...

(1) احکام القرآن 338/1 میں۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 339/1۔ (3) السبعہ ص 228، اور التیسیر ص 94، اور یہ اہل کوفہ میں سے صرف حمزہ اور کسائی کی قرأت ہے، رہی عاصم کی قرأت تو وہ باقیوں کی قرأت کی طرح ہے۔ (4) الکتاب 146/4۔ (5) اعراب القرآن 440/1 میں۔

Page 120 Surah An-Nisa: Verses 11 - 14

The mother [is reduced] from a third to a sixth, and this is a reduction exclusion (hajb nuqsan). It is the same whether the brothers/siblings are full siblings, paternal siblings, or maternal siblings, or even if they themselves have no share (1). It was narrated from Ibn Abbas that he used to say: The sixth that the siblings' presence excludes the mother from belongs to the siblings (2). And it was also narrated from him something similar to what people say: that it belongs to the father. Qatada said: The father took it instead of them because he provides for them, manages their marriages, and spends on them (3). Scholars have reached a consensus that two or more siblings, male or female, from the same father and mother, or just from the father, or just from the mother, reduce the mother's share from a third to a sixth, except for what was narrated from Ibn Abbas: that two siblings are treated as one, and nothing less than three siblings reduces the mother's share (4). Some people have held the view that sisters do not reduce the mother's share from a third to a sixth because the Book of Allah mentions "brothers" (ikhwa), and the inheritance strength of females is not like that of males to necessitate joining them by analogy. Al-Kiya al-Tabari said (5): "The implication of their words is that they [sisters] do not fall under the term 'brothers' (6); for the term 'brothers' in its absolute sense does not include sisters, just as the term 'sons' does not include daughters. This would mean that a mother is not reduced from a third to a sixth by one brother and one sister; and this is contrary to the consensus of Muslims. If they are intended in the verse along with brothers, they must be intended individually as well." Everyone argued that the minimum of a plural is two; because duality is the addition of something to its likeness, so the meaning...

(1) In (Kh), (D), (Z), and (M): "and they have no share", and what is confirmed is from (Za). (2) Reported by Abd al-Razzaq (19027) and (19029). Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 15/410: The chain of transmission from Ibn Abbas regarding this is not established. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/17. The report from Ibn Abbas was recorded by Abd al-Razzaq (19189) and al-Tabari 6/468. The report from Qatada was recorded by Abd al-Razzaq (19028). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/17. The report from Ibn Abbas was recorded by al-Tabari 6/465 and al-Hakim 4/335 who authenticated it, and al-Bayhaqi 6/227 in a conversation between him and Uthman, and the author will mention it later. See Al-Istidhkar 15/407-410, Bidayat al-Mujtahid 8/258, and al-Mughni 9/18-19. (5) In Ahkam al-Qur'an 2/350. (6) His words: "in the term brothers" is not in (M).

पृष्ठ १२० सूरा अन-निसा: आयत ११ - १४

माँ का हिस्सा एक-तिहाई से घटकर छठा हिस्सा (छठे भाग) हो जाता है, और इसे "कमी वाली रोक" (हज्ब नुक़सान) कहा जाता है। इससे कोई फ़र्क नहीं पड़ता कि भाई सगे हैं, या पिता की ओर से हैं, या माँ की ओर से, या फिर उनका अपना कोई हिस्सा न हो (१)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि वह कहते थे: वह छठा हिस्सा जिससे भाइयों की मौजूदगी माँ को रोकती है, वह भाइयों का ही है (२)। और उनसे लोगों की आम बात जैसा भी रिवायत है: कि वह पिता का है। क़तादा ने कहा: पिता ने उनके बजाय उसे इसलिए लिया क्योंकि वह उनका भरण-पोषण करता है, उनके विवाह का प्रबंध करता है और उन पर खर्च करता है (३)। विद्वानों की इस बात पर सर्वसम्मति (इज्मा) है कि दो या दो से अधिक भाई-बहन, चाहे वे पुरुष हों या महिला, एक ही पिता और माँ से हों, या केवल पिता से, या केवल माँ से, माँ के हिस्से को एक-तिहाई से घटाकर छठा हिस्सा कर देते हैं, सिवाय उसके जो इब्न अब्बास से रिवायत है: कि दो भाई एक के समान ही हैं, और तीन से कम भाई माँ के हिस्से को कम नहीं करते (४)। कुछ लोग इस विचार पर चले गए हैं कि बहनें माँ के हिस्से को एक-तिहाई से छठे हिस्से तक कम नहीं करतीं; क्योंकि अल्लाह की किताब में "भाइयों" (इख़वा) का ज़िक्र है, और महिलाओं की विरासत की ताकत पुरुषों की विरासत की ताकत के समान नहीं है कि सादृश्य (क़यास) के आधार पर उन्हें शामिल करना आवश्यक हो। अल-किया अल-तबरी ने कहा (५): "उनके शब्दों का अर्थ यह है कि वे 'भाइयों' शब्द के अंतर्गत नहीं आतीं (६); क्योंकि 'भाई' शब्द अपने पूर्ण अर्थ में बहनों को शामिल नहीं करता, ठीक वैसे ही जैसे 'बेटे' शब्द में बेटियां शामिल नहीं होतीं। इसका अर्थ यह होगा कि माँ को एक भाई और एक बहन के कारण एक-तिहाई से छठे हिस्से तक कम नहीं किया जाएगा; और यह मुसलमानों की सर्वसम्मति के विरुद्ध है। यदि वे आयत में भाइयों के साथ अभिप्रेत हैं, तो वे अकेले में भी अभिप्रेत होंगी।" सभी ने यह तर्क दिया कि बहुवचन की न्यूनतम संख्या दो है; क्योंकि द्वित्व किसी वस्तु को उसके समान वस्तु के साथ जोड़ना है, अतः अर्थ...

(१) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: "और उनका कोई हिस्सा नहीं है", और जो पुष्ट है वह (ज़) से है। (२) इसे अब्द अल-रज्जाक (१९०२७) और (१९०२९) ने निकाला है। इब्न अब्द अल-बर ने अल-इस्तिधकार १५/४१० में कहा: इस बारे में इब्न अब्बास से रिवायत की श्रृंखला (इसनाद) साबित नहीं है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/१७। इब्न अब्बास की खबर अब्द अल-रज्जाक (१९१८९) और अल-तबरी ६/४६८ द्वारा निकाली गई है, और क़तादा की खबर अब्द अल-रज्जाक (१९०२८) द्वारा निकाली गई है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/१७। इब्न अब्बास की खबर अल-तबरी ६/४६५ और अल-हाकिम

४/३३५ द्वारा निकाली गई है और उन्होंने इसे सही बताया है, और अल-बैहकी ६/२२७ ने उनके और उस्मान के बीच हुई बातचीत में इसका ज़िक्र किया है, और लेखक इसे बाद में उल्लेख करेंगे। अल-इस्तिधकार १५/४०७ - ४१०, बिदयात अल-मुजतहिद ८/२५८ और अल-मुग़नी ९/१८ - १९ देखें। (५) अहकाम अल-कुरान २/३५० में। (६) उनका कहना: "भाइयों शब्द में", (म) में नहीं है।

صفحہ ۱۲۰ سورہ النساء: آیات ۱۱ - ۱۴

ماں کا حصہ ایک تہائی سے گھٹ کر چھٹا حصہ ہو جاتا ہے، اور یہ "حجب نقصان" (کمی کی روک) ہے۔ اس سے کوئی فرق نہیں پڑتا کہ بھائی حقیقی (سگے) ہوں، یا باپ کی طرف سے ہوں، یا ماں کی طرف سے، یا پھر ان کا اپنا کوئی حصہ نہ ہو (۱)۔ ابن عباس سے روایت ہے کہ وہ کہتے تھے: وہ چھٹا حصہ جس سے بھائیوں کی موجودگی ماں کو روکتی ہے، وہ بھائیوں ہی کا ہے (۲)۔ اور ان سے لوگوں کے عام قول جیسی بات بھی مروی ہے: کہ وہ باپ کا ہے۔ قتادہ نے کہا: باپ نے ان کے بجائے اسے اس لیے لیا کیونکہ وہ ان کی کفالت کرتا ہے، ان کے نکاح کا انتظام کرتا ہے اور ان پر خرچ کرتا ہے (۳)۔ اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ دو یا دو سے زیادہ بھائی یا بہنیں، خواہ وہ مرد ہوں یا عورت، ایک ہی باپ اور ماں سے ہوں، یا صرف باپ سے، یا صرف ماں سے، ماں کے حصے کو ایک تہائی سے گھٹا کر چھٹا حصہ کر دیتے ہیں، سوائے اس کے جو ابن عباس سے مروی ہے کہ: دو بھائی ایک کے حکم میں ہیں، اور تین سے کم بھائی ماں کے حصے کو کم نہیں کرتے (۴)۔ بعض لوگ اس طرف گئے ہیں کہ بہنیں ماں کے حصے کو ایک تہائی سے چھٹے حصے تک کم نہیں کرتیں؛ کیونکہ اللہ کی کتاب میں "بھائیوں" (اخوہ) کا ذکر ہے، اور عورتوں کی میراث کی قوت مردوں کی میراث کی قوت جیسی نہیں ہے کہ قیاس کی بنا پر انہیں شامل کرنا لازم آئے۔ الکیا الطبری نے کہا (۵): "ان کے اقوال کا تقاضا یہ ہے کہ وہ 'بھائیوں' کے لفظ میں داخل نہ ہوں (۶)؛ کیونکہ بھائیوں کا لفظ اپنے مطلق معنی میں بہنوں کو شامل نہیں کرتا، جس طرح کہ بیٹوں کا لفظ بیٹیوں کو شامل نہیں کرتا۔ اس کا مطلب یہ ہوگا کہ ماں ایک بھائی اور ایک بہن کی وجہ سے ایک تہائی سے چھٹے حصے تک محروم نہیں ہوگی؛ اور یہ مسلمانوں کے اجماع کے خلاف ہے۔ اور اگر وہ آیت میں بھائیوں کے ساتھ مراد ہیں، تو وہ تنہا بھی مراد ہوں

گی۔" سب نے اس بات سے استدلال کیا کہ جمع کی کم از کم تعداد دو ہے؛ کیونکہ تثنیہ کسی چیز کو اس جیسی چیز کے ساتھ ملانے کا نام ہے، پس معنی...

(۱) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: "اور ان کا کوئی حصہ نہیں ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۲) اسے عبد الرزاق (۱۹۰۲۷) اور (۱۹۰۲۹) نے روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے الاستذکار ۱۵/۴۱۰ میں کہا: اس بارے میں ابن عباس سے سند ثابت نہیں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۱۷۔ ابن عباس کی خبر عبد الرزاق (۱۹۱۸۹) اور الطبری ۶/۴۶۸ نے روایت کی ہے، اور قتادہ کی خبر عبد الرزاق (۱۹۰۲۸) نے روایت کی ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۱۷۔ ابن عباس کی خبر الطبری ۶/۴۶۵ اور الحاکم ۴/۳۳۵ نے روایت کی اور اسے صحیح قرار دیا، اور البیہقی ۶/۲۲۷ نے ان کے اور عثمان رضی اللہ عنہ کے درمیان ہونے والی گفتگو میں اس کا ذکر کیا ہے، اور مصنف اسے بعد میں ذکر کریں گے۔ دیکھئے الاستذکار ۱۵/۴۰۷ - ۴۱۰، بدایۃ المجتہد ۸/۲۵۸، اور المغنی ۹/۱۸ - ۱۹۔ (۵) احکام القرآن ۲/۳۵۰ میں۔ (۶) ان کا قول: "لفظ بھائیوں میں"، (م) میں نہیں ہے۔

...implies that it is a plural (1). And he (peace and blessings be upon him) said: "Two and more than that are a group (jama'ah)" (2). It was narrated about Sibawayh that he said: I asked Al-Khalil about his saying: "How beautiful are their (two) faces." He said: "Two are a group" (3). And the saying of the poet is correct: And two vast, distant, barren deserts, their backs are like the backs of two shields (4). Al-Akhfash recited: When the two women came to us with the news, they (plural feminine) said the matter among us has become well-known (5). Another said: A wealthy person of a people is greeted with peace, while greetings are withheld from the poor person. Is death not the same between them, when they die and become in the graves? (6) And when the discussion about that occurred between Uthman and Ibn Abbas, Uthman said to him: "Your people have excluded her - meaning Quraysh - and they are the people of eloquence and rhetoric" (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/17. (2) Narrated by Ibn Majah (972), Al-Uqayli in Al-Du'afa 2/53, and Al-Daraqutni (1087) from the hadith of Abu Musa Al-Ash'ari. And narrated by Al-Bayhaqi 3/69 from the hadith of Anas, and Al-Daraqutni (1088) from the hadith of Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather. And Ibn Adi 5/1890 from the hadith of Al-Hakam ibn Umair. Al-Zayla'i said in Nasb al-Rayah 2/198: All of them are weak. (3) Al-Kitab 2/48. (4) The Rajaz is by Khitam Al-Mujashi'i as in Al-Kitab 2/48, and Sharh Al-Mufassal by Ibn Ya'ish 4/156, and Al-Khizana 7/539, and attributed to Humayan ibn Quhafa in Al-Kitab 3/622 and Amali Al-Shajari 1/16, and it is without attribution in Al-Mukhassas 9/7, Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/173, and Al-Bayan wa al-Tabyin 1/156. Ibn Ya'ish said: He describes a wasteland he crossed, and Al-Mahmah: the desert, and Al-Qadhf: distant, and Al-Mart: the land that doesn't sprout anything. Al-Baghdadi said: Al-Zahr is what rises from the ground; he likened it to the back of a shield in its elevation and its lack of vegetation. (5) We did not find its source. (6) Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif by Al-Qaysarani 1/75, and Al-Askari mentioned in Jamharat al-Amthal 1/208 the first verse with the narration: "People greet every wealthy person of a people..." (7) Its graduation was previously mentioned in this issue.

पृष्ठ १२१ | सूरह अन-निसा: आयत ११ - १४

...इसका तात्पर्य है कि यह बहुवचन है (१)। और उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "दो और उससे अधिक एक समूह (जमाअत) हैं" (२)। सिबवैया के बारे में यह बताया गया है कि उन्होंने कहा: मैंने अल-खलील से उनके इस कथन के बारे में पूछा: "उनके(दो के) चेहरे कितने सुंदर हैं।" उन्होंने कहा: "दो एक समूह हैं" (३)। और कवि का कथन सही है: और दो विशाल, दूरस्थ, बंजर मरुस्थल, उनकी पीठ दो ढालों की पीठ की तरह है (४)। अल-अखफश ने सुनाया: जब दो महिलाएं हमारे पास खबर लेकर आईं, तो उन्होंने (बहुवचन स्त्रीलिंग) कहा कि हमारे बीच का मामला प्रसिद्ध हो गया है (५)। एक अन्य ने कहा: किसी कौम के धनी व्यक्ति का अभिवादन शांति से किया जाता है, जबकि गरीब पर सलाम करने में कंजूसी की जाती है। क्या मौत उन दोनों के बीच समान नहीं है, जब वे मर जाते हैं और कब्रों में चले जाते हैं? (६) और जब इस बारे में उस्मान और इब्न अब्बास के बीच बातचीत हुई, तो उस्मान ने उनसे कहा: "आपकी कौम ने उसे रोक दिया है - यानी कुरैश - और वे वाक्पटुता और अलंकार शास्त्र के ज्ञाता हैं" (७)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/१७। (२) इसे इब्न माजाह (९७२), अल-उकैली ने अल-दुअफा २/५३ में, और अल-दाराकुत्नी (१०८७) ने अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस से उद्धृत किया है। और अल-बैहकी ३/६९ ने अनस की हदीस से, और अल-दाराकुत्नी (१०८८) ने अम्र इब्न शुऐब की हदीस से, उनके पिता से, उनके दादा से उद्धृत किया है। और इब्न अदी ५/१८९० ने अल-हकम इब्न उमैर की हदीस से। अल-ज़ैलाई ने नसब अल-रायः २/१९८ में कहा: ये सभी कमजोर हैं। (३) अल-किताब २/४८। (४) यह रजज़ खितात अल-मुजाशी का है जैसा कि अल-किताब २/४८ में है, और इब्न याईश द्वारा शरह अल-मुफस्सल ४/१५६, और अल-खिजाना ७/५३९ में है, और अल-किताब ३/६२२ और अमाली अल-शजरी १/१६ में हुमायन इब्न कुहाफा को समर्पित है, और यह अल-मुखस्सस ९/७, अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान २/१७३ और अल-बयान वा अल-तबीन १/१५६ में बिना किसी श्रेय के है। इब्न याईश ने कहा: वह एक मरुस्थल का वर्णन करता है जिसे उसने पार किया, और अल-महमह: सुनसान जगह, और अल-कज़फ: दूर, और अल-मर्त: वह भूमि जो नहीं उगती। अल-बगदादी ने कहा: अल-ज़हर वह है जो ज़मीन से ऊपर उठा हो; उन्होंने ऊंचाई और वनस्पति की कमी में इसकी तुलना ढाल की पीठ से की। (५) हम इस पर नहीं रुक सके(स्रोत नहीं मिला)। (६) अल-मुतालिफ वा अल-मुख्तलिफ अल-कैसरानी द्वारा १/७५, और अल-अस्करी ने जम्हरत अल-अमशाल १/२०८ में पहले

शेर का इस वर्णन के साथ उल्लेख किया: "लोग किसी कौम के हर धनी व्यक्ति को सलाम करते हैं..." (७) इस मुद्दे में इसका तखरीज (स्रोत) पहले दिया जा चुका है।

...اس کا تقاضا ہے کہ یہ جمع ہے (۱)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "دو اور جو ان سے اوپر ہوں، جماعت ہے" (۲)۔ سیبویہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے الخلیل سے ان کے اس قول کے بارے میں پوچھا: "ان دونوں کے چہرے کتنے خوبصورت ہیں۔" تو انہوں نے کہا: "دو جماعت ہیں" (۳)۔ اور شاعر کا قول صحیح ثابت ہوا: اور دو وسیع و عریض، دور دراز، بنجر بیابان، ان کی پیٹھیں ڈھالوں کی پیٹھوں کی طرح ہیں (۴)۔ اخفش نے یہ شعر پڑھا: جب دو عورتیں ہمارے پاس خبر لے کر آئیں، تو انہوں نے (جمع مؤنث) کہا کہ ہمارے درمیان یہ معاملہ مشہور ہو گیا ہے (۵)۔ کسی دوسرے نے کہا: قوم کے مالدار کو سلام کے ساتھ خوش آمدید کہا جاتا ہے، اور غریب پر سلام کرنے میں بخل کیا جاتا ہے۔ کیا موت ان دونوں کے درمیان برابر نہیں ہے، جب وہ مر جاتے ہیں اور قبروں میں چلے جاتے ہیں؟ (۶) اور جب اس بارے میں عثمان اور ابن عباس کے درمیان گفتگو ہوئی، تو عثمان نے ان سے کہا: "تمہاری قوم نے اسے روک دیا ہے - یعنی قریش نے - اور وہ فصاحت و بلاغت والے لوگ ہیں" (۷)۔

(۱) المحرر الوجیز ۲/۱۷۔ (۲) اسے ابن ماجہ (۹۷۲)، عقیلی نے الضعفاء ۲/۵۳ میں، اور دارقطنی (۱۰۸۷) نے ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بیہقی ۳/۶۹ نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور دارقطنی (۱۰۸۸) نے عمرو بن شعیب کی حدیث سے، ان کے والد، ان کے دادا سے روایت کیا ہے۔ اور ابن عدی ۵/۱۸۹۰ نے حکم بن عمیر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ زیلعی نے نصب الرایہ ۲/۱۹۸ میں کہا: یہ سب ضعیف ہیں۔ (۳) الکتاب ۲/۴۸۔ (۴) یہ رجز خطام مجاشعی کا ہے جیسا کہ الکتاب ۲/۴۸ میں ہے، اور شرح المفصل لابن یعیش ۴/۱۵۶، اور الخزانہ ۷/۵۳۹ میں ہے، اور الکتاب ۳/۶۲۲ اور امالی الشجری ۱/۱۶ میں ہمیان بن قحافہ کی

طرف منسوب ہے، اور المخصص ۹/۷، معانی القرآن للزجاج ۲/۱۷۳ اور البیان والتبیین ۱/۱۵۶ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ ابن یعیش نے کہا: وہ ایک ویرانے کا ذکر کر رہا ہے جسے اس نے عبور کیا، اور المہمہ: صحرا، اور القذف: دور، اور المرت: وہ زمین جو نہیں اگتی| بغدادی نے کہا: الظہر وہ ہے جو زمین سے بلند ہو؛ اس کی بلندی اور سبزہ نہ ہونے میں اسے ڈھال کی پیٹھ سے تشبیہ دی ہے۔ (۵) ہم اس کے ماخذ تک نہیں پہنچ سکے۔ (۶) المؤتلف والمختلف للقیسرانی ۱/۷۵، اور عسکری نے جمہرۃ الامثال ۱/۲۰۸ میں پہلا شعر اس روایت کے ساتھ ذکر کیا: "لوگ ہر اس شخص کو سلام کرتے ہیں جو قوم کا غنی ہو..." (۷) اس مسئلے میں اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔

And among those who said: the minimum of a plural is three—even if he did not say so here—are Ibn Mas'ud, Al-Shafi'i, Abu Hanifa, and others. And Allah knows best.

The twentieth point: His Almighty's saying: {after any bequest he may have made or debt} [4:11]. Ibn Kathir, Ibn 'Amir (1), and 'Asim read: "yūṣā" (يُوصَى) with a fatḥa on the [letter] ṣād. The rest read it with a kasra, and likewise for the other occurrence. Reports differ regarding 'Asim (2). Reciting with a kasra is the choice of Abu 'Ubayd and Abu Hatim because the deceased was mentioned before this. Al-Akhfash said (3): Confirmation of this is His Almighty's saying: {they [women] bequeath} (يُوصِينَ) and {you [men] bequeath} (تُوصُونَ).

The twenty-first point: If it is asked: What is the wisdom in mentioning the bequest before mentioning the debt, while the debt takes precedence over it by consensus (4)?

Al-Tirmidhi narrated from Al-Harith from Ali (5): that the Prophet ﷺ decreed the debt [be paid] before the bequest, yet you read the bequest before the debt (6). He said: And practice is according to this among the generality of the people of knowledge, that one begins with the debt before the bequest.

And Al-Daraqutni narrated from the hadith of 'Asim ibn Damrah from Ali who said: The Messenger of Allah ﷺ said: ...

(1) It occurred in (d), (z), (ṭ), and (m): Ibn Kathir, Abu 'Amr, and Ibn 'Amir, adding Abu 'Amr, which is an error. What is established is from (kh); see the following comment. (2) Ibn Kathir, Ibn 'Amir, and 'Asim in the narration of Abu Bakr read: "yūṣā bihā" with a fatḥa on the ṣād in both instances. Nafi', Abu 'Amr, Hamzah, and Al-Kisa'i read: "yūṣī bihā" with a kasra in both. Hafs narrated from 'Asim: the first with a kasra "yūṣī bihā" and the second with a fatḥa "yūṣā bihā". Al-Sab'ah, p. 228; see Al-Taysir, p. 94. (3) Ma'ani al-Qur'an 1/438. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/17, and Tafsir al-Baghawi 1/402. (5) Sunan al-Tirmidhi (2122), and it is in Ahmad (595). Al-Tirmidhi also recorded it (2094) and (2095) and said: This is a hadith we do not know except from the hadith of Abu Ishaq from Al-Harith from Ali, and some people of knowledge have spoken about Al-Harith. (6) Al-Mubarakfuri narrated in Tuhfat al-Ahwadhi from Al-Tibi who said: His saying: "and you read" is a statement containing the meaning of an inquiry, meaning: you read this verse, do you know its meaning? For the bequest is mentioned before the debt in reading, but is subsequent to it in judgment. End.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 | 122

और जिन्होंने कहा कि: बहुवचन की न्यूनतम संख्या तीन है - भले ही उन्होंने यहाँ ऐसा न कहा हो - उनमें इब्न मसूद, अल-शाफ़ई, अबू हनीफा और अन्य शामिल हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

बीसवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {उस वसीयत के बाद जो उसने की हो या ऋण के} [4:11]। इब्न कसीर, इब्न आमिर (1) और आसिम ने इसे 'स्वाद' (ص) पर ज़बर (फत्हा) के साथ "यूसा" (يُوصَى) पढ़ा है। बाकी लोगों ने इसे ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ा है, और इसी तरह दूसरे स्थान पर भी। आसिम के बारे में रिवायतों में मतभेद है (2)। कसरा (ज़ेर) के साथ पढ़ना अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है क्योंकि इससे पहले मृतक का उल्लेख हुआ है। अल-अख्फश ने कहा (3): इसकी पुष्टि अल्लाह तआला का यह कथन है: {वे (स्त्रियाँ) वसीयत करती हैं} (يُوصِينَ) और {तुम (पुरुष) वसीयत करते हो} (تُوصُونَ)।

इक्कीसवाँ बिंदु: यदि पूछा जाए कि: वसीयत का उल्लेख ऋण (कर्ज़) के उल्लेख से पहले करने में क्या हिकमत है, जबकि सर्वसम्मति (इज्मा) (4) के अनुसार ऋण वसीयत पर प्राथमिकता रखता है?

तिर्मिज़ी ने अल-हारिस से, उन्होंने अली (5) से रिवायत किया है कि: नबी ﷺ ने वसीयत से पहले ऋण चुकाने का फैसला सुनाया, जबकि तुम ऋण से पहले वसीयत पढ़ते हो (6)। उन्होंने कहा: और ज्ञान वाले लोगों के बीच इसी पर अमल है कि वसीयत से पहले ऋण (कर्ज़) की अदायगी शुरू की जाती है।

और अल-दारकुतनी ने आसिम बिन दमरा की हदीस से अली से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: ...

(1) प्रतियों (द), (ज़), (त) और (म) में आया है: इब्न कसीर, अबू अमर और इब्न आमिर, अबू अमर के जोड़ के साथ, जो कि एक गलती है। सही पाठ (ख) से है; अगला कमेंट देखें। (2) इब्न कसीर, इब्न आमिर और अबू बक्र की रिवायत में आसिम ने दोनों स्थानों पर 'स्वाद' पर फत्हा के साथ "यूसा बिहा" पढ़ा है। नाफ़े अबू अमर, हमज़ा और किसाई ने दोनों में कसरा के साथ "यूसी बिहा" पढ़ा है। हफ्स ने आसिम से रिवायत किया: पहला कसरा के साथ "यूसी बिहा" और दूसरा फत्हा के साथ "यूसा बिहा"। अल-सबअ, पृ. 228; अल-तयसीर, पृ. 94 देखें। (3) मानी अल-कुरान 1/438। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/17, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/402। (5) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2122), और यह अहमद (595) में है। तिर्मिज़ी ने इसे (2094) और (2095) पर भी निकाला है और कहा: यह एक ऐसी हदीस

है जिसे हम केवल अबू इसहाक की अल-हारिस के माध्यम से अली से रिवायत के रूप में जानते हैं, और कुछ विद्वानों ने अल-हारिस के बारे में बात की है। (6) अल-मुबारकफूरी ने 'तुहफ़त अल-अहवज़ी' में अल-तिबी से उद्धृत किया: उनका कहना: "और तुम पढ़ते हो" एक ऐसी खबर है जिसमें प्रश्न का भाव है, यानी: तुम यह आयत पढ़ते हो, क्या तुम इसका अर्थ जानते हो? तो वसीयत पढ़ने में ऋण से पहले है लेकिन फैसले में इसके बाद आती है। समाप्त।

اور جنہوں نے کہا کہ: جمع کی کم از کم تعداد تین ہے - اگرچہ انہوں نے یہاں یہ نہیں کہا - ان میں ابن مسعود، شافعی، ابو حنیفہ اور دیگر شامل ہیں۔ واللہ اعلم۔

بیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَىٰ بِهَا أَوْ دَيْنٍ} [النساء: 11]۔ ابن کثیر، ابن عامر (١) اور عاصم نے 'صاد' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ «يُوصَى» پڑھا ہے۔ باقیوں نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسی طرح دوسری جگہ بھی۔ عاصم سے ان دونوں کے بارے میں روایات مختلف ہیں (٢)۔ کسرہ کے ساتھ پڑھنا ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے میت کا ذکر گزر چکا ہے۔ الاخفش نے کہا (٣): اس کی تصدیق اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿يُوصِينَ﴾ اور ﴿تُوصُونَ﴾۔

اکیسواں نکتہ: اگر یہ کہا جائے کہ: وصیت کے ذکر کو قرض کے ذکر پر مقدم کرنے میں کیا حکمت ہے، جبکہ اجماع (٤) کے مطابق قرض وصیت پر مقدم ہے؟

ترمذی نے حارث سے، انہوں نے علی (٥) سے روایت کی ہے کہ: نبی ﷺ نے وصیت سے پہلے قرض کا فیصلہ فرمایا، جبکہ تم قرض سے پہلے وصیت پڑھتے ہو (٦)۔ انہوں نے کہا: اور عام اہل علم کے نزدیک عمل اسی پر ہے کہ وصیت سے پہلے قرض سے ابتدا کی جاتی ہے۔

اور دارقطنی نے عاصم بن ضمرہ کی حدیث سے علی سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ...

(١) نسخہ (د)، (ز)، (ط) اور (م) میں واقع ہوا ہے: ابن کثیر، ابو عمرو اور ابن عامر، ابو عمرو کے اضافے کے ساتھ، جو کہ غلطی ہے، اور درست وہی ہے جو (خ) میں ہے، اگلا تبصرہ

دیکھیں۔ (۲) ابن کثیر، ابن عامر اور ابوبکر کی روایت میں عاصم نے دونوں جگہ 'صاد' کے فتحہ کے ساتھ «یوصی بھا» پڑھا ہے۔ نافع، ابو عمرو، حمزہ اور کسائی نے دونوں میں کسرہ کے ساتھ «یوصي بھا» پڑھا ہے۔ حفص نے عاصم سے روایت کی: پہلی کسرہ کے ساتھ «یوصي بھا»، اور دوسری فتحہ کے ساتھ «یوصی بھا»۔ السبعہ ص ۲۲۸، اور التیسیر ص ۹٤ دیکھیں۔ (۳) معانی القرآن ٤۳۸/۱۔ (٤) المحرر الوجیز ۱۷/۱، اور تفسیر البغوی ٤۰۲/۱۔ (۵) سنن ترمذی (۲۱۲۲)، اور یہ احمد (۵۹۵) کے ہاں ہے۔ ترمذی نے اسے (۲۰۹٤) اور (۲۰۹۵) پر بھی روایت کیا ہے اور کہا: یہ ایسی حدیث ہے جسے ہم صرف ابو اسحاق کی حارث سے اور حارث کی علی سے روایت کے طور پر جانتے ہیں، اور بعض اہل علم نے حارث کے بارے میں کلام کیا ہے۔ (٦) مبارکپوری نے 'تحفۃ الاحوذی' میں طیبی سے نقل کیا، انہوں نے کہا: آپ کا قول: 'اور تم پڑھتے ہو' ایسی خبر ہے جس میں استفہام کا معنی ہے، یعنی کیا تم یہ آیت پڑھتے ہو اور اس کا معنی جانتے ہو؟ تو وصیت قرأت میں قرض پر مقدم ہے لیکن ادائیگی میں اس کے مؤخر ہے۔ انتہی۔

123

Surat an-Nisa: Verses 11 - 14

"Debt precedes the will, and there is no will for an heir"(1). Narrated from them by Abu Ishaq al-Hamdani.

The answer is from five aspects: First: He only intended to prioritize these two actions(2) over inheritance and did not intend to order them among themselves; therefore, the will was mentioned first in wording.

A second answer: Since the will is less obligatory than debt; he prioritized it out of concern for it, as the Almighty said: {leaving out nothing, small or great} [Al-Kahf: 49].

A third answer: He prioritized it because of its frequent existence and occurrence, so it became like a necessity for every deceased person, with the text of the Sharia emphasizing it, and he delayed the debt because of its rarity, for it may or may not exist, so he began by mentioning what is indispensable and followed it with what might occasionally occur. This is strengthened by: the conjunction 'or' (aw); had the debt been regular, the conjunction would have been 'and' (wa).

A fourth answer: The will was prioritized because it is the share of the poor and weak, and the debt was delayed because it is the share of a creditor who seeks it with strength and authority, and he has a claim in it(3).

A fifth answer: Since the will is something he initiates from himself, he prioritized it, and debt is fixed and must be paid, whether he mentions it or not(4).

Twenty-second: Since this was established, Al-Shafi'i relied on that for prioritizing the debt of Zakat and Hajj over inheritance, saying: If a man neglects his Zakat [and Hajj], it must be taken from his capital, and this is apparent at first glance; because it is one of the rights, so it must be paid for him after...

(1) In (d) and (z): and no will for an heir, and in (zha) and (kha): no will for an heir, and what is established is from (m), which matches what is in Sunan al-Daraqutni (4152), and Ibn Adi also recorded it 7/2648, and it is through Yahya, from Abu Ishaq, from Asim bin Damrah from Ali. Ibn Adi quoted Ahmad and al-Nasa'i as saying: Yahya ibn Abi Anisa is abandoned in Hadith, and he also quoted his weakening from al-Bukhari, Ibn al-Madini, and Ibn Ma'in. (2) In the manuscripts: 'the two chapters', and what is established is from al-Muharrar al-Wajiz 1/17, and the speech is from it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/17. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/343.

१२३

सूरत अन-निसा: आयतें ११ - १४

"कर्ज़ वसीयत से पहले है, और उत्तराधिकारी के लिए कोई वसीयत नहीं है"(१)। इसे अबू इशाक अल-हमदानी ने उन दोनों से रिवायत किया है।

इसका उत्तर पाँच पहलुओं से है: पहला: उनका उद्देश्य केवल इन दो कार्यों(२) को विरासत से पहले रखना था, और उन्होंने आपस में उनके क्रम का इरादा नहीं किया था; इसीलिए शब्दों में वसीयत पहले आई है।

दूसरा उत्तर: चूँकि वसीयत कर्ज़ की तुलना में कम अनिवार्य है; इसलिए उन्होंने इसके प्रति चिंता जताते हुए इसे पहले रखा, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {न किसी छोटी बात को छोड़ता है और न बड़ी को} [अल-कहफ: ४९]।

तीसरा उत्तर: उन्होंने इसे इसकी अधिकता और होने की संभावना के कारण पहले रखा, इसलिए यह हर मृत व्यक्ति के लिए एक आवश्यकता की तरह हो गया, शरीयत के पाठ के साथ, और कर्ज़ को इसकी विरलता के कारण बाद में रखा, क्योंकि यह हो भी सकता है और नहीं भी, इसलिए उन्होंने उस चीज़ का उल्लेख करना शुरू किया जो अपरिहार्य है, और उस चीज़ को जो कभी-कभी हो सकती है। इसे और मज़बूती मिलती है: 'या' (و - aw) के साथ जोड़ने से; यदि कर्ज़ नियमित होता, तो जोड़ना 'और' (و - wa) के साथ होता।

चौथा उत्तर: वसीयत को इसलिए पहले रखा गया क्योंकि यह गरीबों और कमज़ोरों का हिस्सा है, और कर्ज़ को इसलिए बाद में रखा गया क्योंकि यह एक लेनदार का हिस्सा है जो इसे शक्ति और अधिकार के साथ मांगता है, और उसके पास इसमें दलील है(३)।

पाँचवाँ उत्तर: चूँकि वसीयत वह है जिसे वह स्वयं शुरू करता है, इसलिए उन्होंने इसे पहले रखा, और कर्ज़ तय है और चुकाया जाना है; चाहे वह इसका उल्लेख करे या न करे(४)।

बाईसवाँ: जब यह साबित हो गया, तो अल-शाफी ने विरासत पर ज़कात और हज के कर्ज़ को प्राथमिकता देने के लिए इस पर भरोसा किया, और कहा: यदि कोई व्यक्ति अपनी ज़कात [और हज] में लापरवाही करता है, तो उसे उसकी मूल पूँजी से लेना अनिवार्य है, और यह पहली नज़र में स्पष्ट है;

क्योंकि यह अधिकारों में से एक अधिकार है, इसलिए उसके बाद उसके लिए इसका भुगतान करना अनिवार्य है...

(१) (द) और (ज़) में: और उत्तराधिकारी के लिए कोई वसीयत नहीं, और (ज़्हा) और (ख़ा) में: उत्तराधिकारी के लिए कोई वसीयत नहीं, और जो स्थापित है वह (म) से है, जो सुनन अल-दाराकुतनी (४१५२) में है, और इसे इब्न अदी ने ७/२६४८ में भी निकाला है, और यह याह्या के माध्यम से है, अबू इशाक से, आसिम बिन दमरा से अली के माध्यम से। इब्न अदी ने अहमद और अल-नसाई से उनका यह कथन उद्धृत किया: याह्या इब्न अबी अनीसा हदीस में छोड़े गए (मतरूक) हैं, और उन्होंने अल-बुखारी, इब्न अल-मदीनी और इब्न मुईन से उनके कमज़ोर होने का भी उल्लेख किया। (२) पांडुलिपियों में: 'दो अध्याय', और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१७ से है, और भाषण उसी से है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१७। (४) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा १/३४३।

سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱۴

"قرض وصیت سے پہلے ہے، اور وارث کے لیے کوئی وصیت نہیں"(۱)۔ اسے ابو اسحاق الہمدانی نے ان دونوں سے روایت کیا ہے۔

جواب پانچ پہلوؤں سے ہے: پہلا: ان کا مقصد صرف ان دو کاموں(۲) کو وراثت پر مقدم کرنا تھا، اور انہوں نے ان کے آپس کے حکم کا ارادہ نہیں کیا تھا؛ اسی لیے لفظوں میں وصیت پہلے آئی۔

دوسرا جواب: چونکہ وصیت قرض کے مقابلے میں کم لازمی ہے؛ اس لیے انہوں نے اس کی اہمیت جتانے کے لیے اسے مقدم کیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {نہ کسی چھوٹی بات کو چھوڑتا ہے اور نہ کسی بڑی کو} [الکہف: ۴۹]۔

تیسرا جواب: انہوں نے اسے اس کے بکثرت پائے جانے اور ہونے کی وجہ سے مقدم کیا، تو یہ ہر مرنے والے کے لیے ایک لازم کی طرح ہو گیا، شریعت کی اس پر نص کے ساتھ، اور قرض کو اس کی کمی کی وجہ سے مؤخر کیا، کیونکہ یہ ہو بھی سکتا ہے اور نہیں بھی، تو انہوں نے اس کے ذکر سے آغاز کیا جو ناگزیر ہے، اور اس کا عطف کیا جو کبھی کبھار ہو سکتا ہے۔ اس کی تائید اس سے ہوتی ہے: 'یا' (او) کے ساتھ عطف؛ اگر قرض باقاعدہ ہوتا تو عطف 'اور' (وا) کے ساتھ ہوتا۔

چوتھا جواب: وصیت کو اس لیے مقدم کیا گیا کیونکہ یہ مسکینوں اور کمزوروں کا حصہ ہے، اور قرض کو اس لیے مؤخر کیا گیا کیونکہ یہ ایک قرض خواہ کا حصہ ہے جو اسے طاقت اور اختیار کے ساتھ مانگتا ہے، اور اس کے پاس اس میں دلیل ہے(۳)۔

پانچواں جواب: چونکہ وصیت وہ ہے جسے وہ خود سے شروع کرتا ہے اس لیے اسے مقدم کیا، اور قرض ثابت اور ادا شدہ ہے؛ وہ اسے ذکر کرے یا نہ کرے(۴)۔

بائیسواں: جب یہ ثابت ہو گیا، تو الشافعی نے زکوٰۃ اور حج کے قرض کو وراثت پر مقدم کرنے کے لیے اس پر بھروسہ کیا، اور فرمایا: اگر کوئی آدمی اپنی زکوٰۃ [اور حج] میں کوتاہی کرے، تو اسے اس کے اصل مال سے لینا واجب ہے، اور یہ پہلی نظر میں ظاہر ہے؛ کیونکہ یہ حقوق میں سے ایک حق ہے، لہٰذا اس کے بعد اس کی طرف سے اس کی ادائیگی لازم ہے...

حواشی: (۱) (د) اور (ز) میں: اور وارث کے لیے کوئی وصیت نہیں، اور (ظ) اور (خ) میں: وارث کے لیے کوئی وصیت نہیں، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو سنن الدارقطنی (۴۱۵۲) کے مطابق ہے، اور اسے ابن عدی نے بھی ۷/۲۶۴۸ میں نکالا ہے، اور یہ یحییٰ کے واسطے سے ہے، ابو اسحاق سے، عاصم بن ضمرہ سے علی سے۔ ابن عدی نے احمد اور نسائی سے ان کا قول نقل کیا: یحییٰ ابن ابی انیسہ حدیث میں متروک ہے، اور انہوں نے بخاری، ابن المدینی اور ابن معین سے اس کی تضعیف بھی نقل کی۔ (۲) نسخوں میں: 'دونوں فصلیں'، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۱/۱۷ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۱۷۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱/۳۴۳۔

...death like the rights of humans, especially since Zakat is directed towards humans.

Abu Hanifa and Malik said: If he makes a will for it, it is paid from his third; if he remains silent about it, nothing is taken out for him. They said: because that would lead to leaving the heirs poor; for he (1) might intentionally leave everything, so that when he dies, it takes all his money, and no right remains for the heirs (2).

Twenty-third: The Almighty's saying: {Your fathers and your sons} is raised in the nominative as a subject, and the predicate is implied, its estimation is: they are those among whom the division is made, and they are the given (3).

Twenty-fourth: The Almighty's saying: {You do not know which of them is nearer to you in benefit} It was said: in this world through prayer and charity, as mentioned in the tradition: "A man is elevated by the prayer of his child after him" (4). And in the authentic Hadith: "When a man dies, his deeds come to an end except for three." He mentioned: "or a righteous child who prays for him" (5).

And it was said: in the Hereafter, for the son may be better, and so he intercedes for his father; on the authority of Ibn Abbas and Al-Hasan (6).

Some commentators said: If the son is at a higher rank than his father's rank in the Hereafter, he asks Allah, and his father is raised to him, and likewise the father if he is higher than his son (7). Its explanation will come in [Surah] "At-Tur" (8).

---

(1) In (M): except that he. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/344, and what preceded in brackets is from it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/18 and Al-Samin al-Halabi said in Ad-Durr al-Masun 3/604: "{Your fathers and your sons}" is a subject, and "{You do not know}" and what is in its scope are in the nominative position as its predicate. (4) Narrated by Malik in Al-Muwatta 1/217 from Yahya bin Said, from Said bin al-Musayyib his saying. Ibn Abd al-Barr said in At-Tamhid 23/142: And this is not perceived by opinion, and it has been narrated with a good chain from the Prophet ﷺ. Then he narrated it from the Hadith of Abu Hurairah, that the Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah raises a servant in degree, so he says: O Lord, from where is this degree for me? It is said: By your son seeking forgiveness for you." (5) Previously mentioned 1/8. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/18, and the report of Ibn Abbas narrated by At-Tabari 6/471. (7) Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 2/24, and Tafsir al-Baghawi 1/403,

and Zad al-Masir 2/29. (8) At the commentary of the Almighty’s saying: {And those who believed and whose offspring followed them in faith} [21].

१२४ सूरा अन-निसा: आयत ११ - १४

...मृत्यु मनुष्यों के अधिकारों की तरह है, विशेष रूप से ज़कात क्योंकि इसका वितरण मनुष्यों के बीच होता है।

अबू हनीफ़ा और मालिक ने कहा: यदि उसने इसके लिए वसीयत की है, तो इसका भुगतान उसके एक-तिहाई हिस्से से किया जाएगा; यदि वह इस बारे में चुप रहा, तो उसकी ओर से कुछ भी नहीं निकाला जाएगा। उन्होंने कहा: क्योंकि इससे उत्तराधिकारी गरीब रह जाएंगे; क्योंकि वह (१) जानबूझकर सब कुछ छोड़ सकता है, ताकि जब वह मरे, तो वह उसका सारा पैसा ले ले, और उत्तराधिकारियों के लिए कोई अधिकार न बचे (२)।

तेईसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तुम्हारे पिता और तुम्हारे पुत्र} मुब्तदा (विषय) के रूप में मरफ़ू (पेश वाला) है, और ख़बर (विधेय) छिपी हुई है, जिसका अनुमान है: वे वही हैं जिनके बीच वितरण किया गया है, और वे दिए गए हैं (३)।

चौबीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तुम नहीं जानते कि उनमें से कौन तुम्हारे लिए लाभ में अधिक निकट है} कहा गया है: दुनिया में प्रार्थना और दान के माध्यम से, जैसा कि रिवायत में आया है: "एक आदमी को उसके बाद उसके बच्चे की प्रार्थना से ऊंचा किया जाता है" (४)। और सहीह हदीस में है: "जब कोई आदमी मर जाता है, तो उसके कर्मों का सिलसिला बंद हो जाता है, सिवाय तीन के।" उसने उल्लेख किया: "या एक नेक औलाद जो उसके लिए प्रार्थना करे" (५)।

और कहा गया: आख़िरत (परलोक) में, क्योंकि बेटा बेहतर हो सकता है, और इसलिए वह अपने पिता के लिए शफ़ाअत (सिफारिश) करता है; इब्न अब्बास और अल-हसन से रिवायत है (६)।

कुछ मुफ़स्सिरीन (टीकाकारों) ने कहा: यदि बेटा आख़िरत में अपने पिता के दर्जे से ऊंचे दर्जे पर है, तो वह अल्लाह से सवाल करता है, और उसके पिता को उसके पास ऊपर उठा दिया जाता है, और इसी तरह पिता यदि वह अपने बेटे से ऊंचा हो (७)। इसका स्पष्टीकरण "अत-तूर" (८) में आएगा।

---

(१) (M) में: सिवाय इसके कि वह। (२) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान १/३४४, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/१८ और अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसनून ३/६०४ में कहा: "{तुम्हारे पिता और तुम्हारे पुत्र}" मुब्तदा है, और "{तुम नहीं जानते}" और जो इसके दायरे में है वह इसके लिए ख़बर के रूप में रफ़अ (पेश) की स्थिति में है। (४)

इसे मालिक ने अल-मुवत्ता १/२१७ में याह्या बिन सईद से, सईद बिन अल-मुसय्यब के हवाले से उद्धृत किया है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तम्हीद २३/१४२ में कहा: और इसे राय (अपनी सोच) से नहीं समझा जा सकता, और इसे नबी ﷺ से एक अच्छी सनद (शृंखला) के साथ रिवायत किया गया है। फिर उन्होंने इसे अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया, कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह एक बंदे का दर्जा बुलंद करता है, तो वह कहता है: ऐ रब, मुझे यह दर्जा कहाँ से मिला? कहा जाता है: तेरे बेटे द्वारा तेरे लिए माफ़ी मांगने से।" (५) पहले उल्लेख किया गया १/८। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/१८, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट अत-तबरी ६/४७१ द्वारा उद्धृत है। (७) अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरान २/२४, और तफ़सीर अल-बग़वी १/४०३, और ज़ाद अल-मसीर २/२९। (८) अल्लाह तआला के इस कथन की तफ़सीर में: {और जो लोग ईमान लाए और उनकी संतान ने ईमान के साथ उनका अनुसरण किया} [२१]।

۱۲۴ سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱۴

...موت انسانوں کے حقوق کی طرح ہے، خاص طور پر زکوٰۃ کہ اس کا مصرف انسان ہی ہیں۔

اور ابوحنیفہ اور مالک نے کہا: اگر اس نے اس کی وصیت کی تو اسے اس کے تہائی مال سے ادا کیا جائے گا، اور اگر اس پر خاموش رہا تو اس کی طرف سے کچھ نہیں نکالا جائے گا۔ انہوں نے کہا: کیونکہ یہ ورثاء کو فقیر چھوڑنے کا سبب بنے گا؛ اس لیے کہ وہ (۱) جان بوجھ کر سب کچھ چھوڑ سکتا ہے، یہاں تک کہ جب وہ مرے تو وہ اس کے تمام مال کو گھیر لے، تو ورثاء کے لیے کوئی حق باقی نہ رہے (۲)۔

تئیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ﴾ ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہے، اور خبر محذوف ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: وہی ہیں جن پر تقسیم کی گئی ہے، اور وہی دیے گئے ہیں (۳)۔

چوبیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا﴾ کہا گیا: دنیا میں دعا اور صدقہ کے ذریعے، جیسا کہ اثر میں آیا ہے: "آدمی کا درجہ اس کے بعد اس کے بچے کی دعا سے بلند کیا جاتا ہے" (۴)۔ اور صحیح حدیث میں ہے: "जब इंसान मर जाता है तो उसके कार्यों का सिलसिला रुक जाता है सिवाय तीन के।" آپ ﷺ نے ذکر فرمایا: "یا نیک اولاد جو اس کے لیے دعا کرے" (۵)۔

اور کہا گیا: آخرت میں، پس بیٹا افضل ہو سکتا ہے، تو وہ اپنے باپ کے بارے میں شفاعت کرے گا؛ ابن عباس اور حسن سے مروی ہے (۶)۔

اور بعض مفسرین نے کہا: اگر بیٹا آخرت میں اپنے باپ کے درجے سے بلند ہو، تو وہ اللہ سے سوال کرے گا، پس اس کا باپ اس کی طرف بلند کر دیا جائے گا، اور اسی طرح باپ اگر وہ اپنے بیٹے سے بلند درجے پر ہو (۷)۔ اس کا بیان سورہ "الطور" (۸) میں آئے گا۔

---

(۱) (م) میں: مگر یہ کہ وہ۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۱ / ۳۴۴، اور قوسین کے درمیان جو پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲ / ۱۸ اور سمین حلبی نے الدر المصون ۳ / ۶۰۴ میں کہا: "آباؤکم وأبناؤکم" مبتدا ہے، اور "لا تدرون" اور جو اس کے متعلق ہے وہ خبر ہونے کی وجہ سے محل رفع میں ہے۔ (۴) اسے مالک نے مؤطا ۱ / ۲۱۷ میں یحییٰ بن سعید سے، سعید بن المسیب کے قول کے طور پر روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ۲۳ / ۱۴۲ میں کہا: اور یہ رائے سے معلوم نہیں کیا جا سکتا، اور اسے نبی ﷺ سے ایک اچھی سند کے ساتھ روایت کیا گیا ہے۔ پھر انہوں نے اسے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا، کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ بندے کا درجہ بلند کرتا ہے، تو وہ کہتا ہے: اے میرے رب، مجھے یہ درجہ کہاں سے ملا؟ کہا جاتا ہے: تیرے بیٹے کے تیرے لیے استغفار کرنے کی وجہ سے"۔ (۵) پیچھے گزرا ۱ / ۸۔ (۶) المحرر الوجیز ۲ / ۱۸، اور ابن عباس کی روایت طبری ۶ / ۴۷۱ نے نکالی ہے۔ (۷) معانی القرآن للزجاج ۲ / ۲۴، اور تفسیر بغوی ۱ / ۴۰۳، اور زاد المسیر ۲ / ۲۹۔ (۸) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ﴾ [۲۱]۔

And it was said: in this world and the hereafter; Ibn Zaid said it, and the wording requires that(1).

Twenty-fifth: His Almighty's saying: {an obligatory ordinance} (faridatan). "Faridatan" is in the accusative case (mansub) as a corroborative verbal noun (masdar mu'akkid), since the meaning of "He commands you" (yūsīkum) is: He ordains upon you. Makki and others said: it is a corroborative circumstantial adverb (hal mu'akkidah), and the governing agent is "yūsīkum". That is weak(2).

The verse is related to what preceded, and that is because He informed the servants that they were spared the burden of striving (ijtihad) in bequeathing to relatives despite their gathering in kinship, meaning that fathers and children benefit one another(3) in this world through mutual support and consolation, and in the hereafter through intercession. And if that is established regarding fathers and children, it is established regarding all relatives; for if the division were entrusted to ijtihad, it would have been mandatory(4) to consider the wealth of each one of them. At that point, the matter would go out of control, as the situation might differ. So, the Lord, Blessed and Exalted be He, explained that it is best for the servant not to be entrusted to his own ijtihad regarding the amounts of inheritance; rather, He explained the amounts by Sharia. Then He said: {Indeed, Allah is ever Knowing} meaning: regarding the division of inheritances {and Wise} He judged its division and explained it to its people. Al-Zajjaj said: "Knowing" means: of things before their creation, "Wise" in what He decrees and executes of them. Some said: Indeed, Allah, glorified be He, has never ceased and will never cease to be, and a report from Him in the past tense is like a report from Him in the future tense. Sibawayh's school of thought is: they saw wisdom and knowledge, so it was said to them: Indeed, Allah, the Mighty and Sublime, was like that [and has not ceased, i.e.:] He has not ceased to be as you saw(5).

Twenty-sixth: His Almighty's saying: {And for you is half of what your wives leave} until the end of the two verses.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/18. (2) This is how the author quoted from Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/18 from the saying of Makki. What is in Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/192: "faridatan" is in the accusative as a verbal noun. The one who said it is in the accusative for emphasis and as a circumstantial adverb is Al-Zajjaj in Ma'ani al-

Qur'an 2/25. (3) In the manuscripts: "some of them intercede for others", and what is established is from (m) and the margin of (d). (4) In (m): for the necessity of. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/338, and the saying of Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 2/25 and he attributed it to al-Hasan, and he also cited Sibawayh's saying, and what is between the brackets is from him.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 | पृष्ठ 125

और कहा गया: दुनिया और आख़िरत में; इब्न ज़ैद ने यह कहा, और शब्द की बनावट यही मांग करती है(1)।

पच्चीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {एक अनिवार्य हिस्सा} (फरीज़तन)। 'फरीज़तन' एक पुष्टिकारक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर मुअक्किद) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है, क्योंकि "वह तुम्हें वसीयत करता है" (यूसीकुम) का अर्थ है: वह तुम पर अनिवार्य करता है। मक्की और अन्य लोगों ने कहा: यह एक पुष्टिकारक हाल (अवस्था सूचक) है, और इसका कारक "यूसीकुम" है। और यह कमजोर मत है(2)।

यह आयत पिछले आयतों से संबंधित है, और वह यह है कि उसने बंदों को बता दिया कि उन्हें रिश्तेदारों के लिए वसीयत करने में इज्तिहाद (स्वयं प्रयास) के बोझ से बचा लिया गया है, हालांकि वे रिश्तेदारी में एक साथ हैं, जिसका अर्थ है कि पिता और बच्चे दुनिया में आपसी सहयोग और सहानुभूति के माध्यम से एक-दूसरे को लाभ पहुँचाते हैं(3), और आख़िरत में शफ़ाअत (सिफारिश) के माध्यम से। और जब पिता और बच्चों के संबंध में यह स्थापित हो गया, तो यह सभी रिश्तेदारों के संबंध में भी स्थापित हो गया; क्योंकि यदि बँवारा इज्तिहाद पर छोड़ दिया जाता, तो उनमें से प्रत्येक की अमीरी पर विचार करना अनिवार्य हो जाता(4)। उस समय मामला नियंत्रण से बाहर हो जाता, क्योंकि परिस्थितियाँ अलग-अलग हो सकती हैं। अतः प्रभु, जो धन्य और महान है, ने स्पष्ट किया कि बंदे के लिए सबसे अच्छा यह है कि उसे विरासत की मात्रा के बारे में उसके अपने इज्तिहाद पर न छोड़ा जाए; बल्कि, उसने शरीयत द्वारा मात्राओं को स्पष्ट कर दिया। फिर उसने कहा: {बेशक अल्लाह सब कुछ जानने वाला है} अर्थात: विरासत के बँवारे के बारे में {और हिकमत वाला है} उसने इसके बँवारे का फैसला किया और इसके पात्रों को स्पष्ट किया। अल-ज़ज्जाज ने कहा: "आलिम" (जानने वाला) का अर्थ है: चीजों को उनके पैदा होने से पहले जानना, "हकीम" (हिकमत वाला) का अर्थ है: जो वह तय करता है और उनमें से जो लागू करता है। कुछ लोगों ने कहा: बेशक अल्लाह पाक हमेशा से रहा है और हमेशा रहेगा, और उसके बारे में अतीत का समाचार भविष्य के समाचार की तरह है। सिबवैय का मत है: उन्होंने हिकमत और ज्ञान देखा तो उनसे कहा गया: बेशक अल्लाह अज्ज़ व जल्ल वैसा ही था [और हमेशा रहा, यानी:] वह वैसा ही रहा जैसा तुमने देखा(5)।

छब्बीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हारे लिए उस माल का आधा हिस्सा है जो तुम्हारी पत्नियाँ छोड़ जाएँ} दो आयतों तक।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/18। (2) लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/18 में इब्न अतीया से मक्की के कथन के रूप में इसी तरह उद्धृत किया है। मक्की की 'मुश्किल एराब अल-कुरान' 1/192 में जो है: "फरीज़तन" मस्दर के रूप में नसब में है। जिसने कहा कि यह ताकीद और हाल के रूप में नसब में है, वह अल-ज़ज्जाज है 'मआनी अल-कुरान' 2/25 में। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: "उनमें से कुछ दूसरों की सिफारिश करते हैं", और जो पाठ में है वह (म) और (द) के हाशिये से है। (4) (म) में: आवश्यकता के लिए। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/338, और अल-ज़ज्जाज का कथन 'मआनी अल-कुरान' 2/25 में और उन्होंने इसे हसन की ओर श्रेय दिया, और उन्होंने सिबवैय का कथन भी उद्धृत किया, और कोष्ठक के बीच का भाग उन्हीं का है।

اور کہا گیا: دنیا اور آخرت میں؛ ابن زید نے یہ کہا ہے، اور لفظ اسی کا تقاضا کرتا ہے (1)۔

پچیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَرِيضَةً ﴾ (ایک مقررہ حصہ)۔ "فریضہ" مصدر مؤکد ہونے کی بنا پر نصب میں ہے، کیونکہ "يُوصِيكُم" (وہ تمہیں وصیت کرتا ہے) کے معنی ہیں: وہ تم پر فرض کرتا ہے۔ مکی اور دیگر نے کہا ہے: یہ حال مؤکدہ ہے، اور اس کا عامل "یوصیکم" ہے۔ اور یہ بات ضعیف ہے (2)۔

آیت کا تعلق پچھلی باتوں سے ہے، اور وہ یہ کہ اللہ نے بندوں کو بتا دیا کہ انہیں رشتہ داروں کے حق میں وصیت کرنے میں اجتہاد کی مشقت سے بچا لیا گیا ہے باوجود اس کے کہ وہ قرابت داری میں ایک ساتھ ہیں، یعنی والدین اور اولاد دنیا میں ایک دوسرے کو باہمی تعاون اور غم گساری کے ذریعے نفع پہنچاتے ہیں (3)، اور آخرت میں شفاعت کے ذریعے۔ جب یہ بات والدین اور اولاد کے حق میں طے پا گئی، تو تمام رشتہ داروں کے حق میں بھی طے پا گئی؛ کیونکہ اگر تقسیم کو اجتہاد کے سپرد کر دیا جاتا تو ان میں سے ہر ایک کی ضرورت و مالداری پر نظر کرنا واجب (4) ہو جاتا۔ اس وقت معاملہ قابو سے باہر ہو جاتا کیونکہ حالات مختلف ہو سکتے ہیں۔ لہذا رب تبارک و تعالیٰ نے واضح فرما دیا کہ بندے کے لیے اسی میں بھلائی ہے کہ اسے وراثت کی مقدار کے بارے میں اس کے اپنے اجتہاد کے سپرد نہ کیا جائے، بلکہ اللہ نے خود شرعی طور پر مقداریں بیان فرما دیں۔ پھر فرمایا: ﴿ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا ﴾ یعنی: وراثت کی تقسیم کے بارے میں ﴿ حَكِيمًا ﴾ جس نے اس کی تقسیم کا فیصلہ کیا اور اسے مستحقین کے لیے بیان کیا۔ زجاج نے کہا: "عَلِیماً" یعنی: چیزوں کی پیدائش سے پہلے ان کا جاننے والا، "حکِیماً" ان چیزوں میں جن کا وہ فیصلہ فرماتا اور انہیں نافذ کرتا ہے۔ بعض نے کہا: اللہ سبحانہ و تعالیٰ ہمیشہ سے ہے اور ہمیشہ رہے گا، اور اس کی

طرف سے ماضی کی خبر مستقبل کی خبر کی طرح ہے۔ سیبویہ کا مذہب یہ ہے کہ: لوگوں نے حکمت اور علم دیکھا تو ان سے کہا گیا: بے شک اللہ عزوجل ایسا ہی تھا [اور ہمیشہ رہا، یعنی:] وہ ہمیشہ ویسا ہی رہا جیسا تم نے دیکھا (5)۔

چھبیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ ﴾ (اور تمہارے لیے اس کا آدھا حصہ ہے جو تمہاری بیویاں چھوڑ جائیں) دونوں آیتیں۔

---

(1) المحرر الوجيز 1/18۔ (2) اسی طرح مصنف نے ابن عطیہ سے المحرر الوجيز 1/18 میں مکی کے قول سے نقل کیا ہے، اور مکی کی 'مشكل إعراب القرآن' 1/192 میں جو ہے وہ یہ ہے: "فریضہ" مصدر ہونے کی بنا پر نصب میں ہے، اور جس نے یہ کہا کہ یہ تاکید اور حال کی بنا پر نصب میں ہے وہ زجاج ہے 'معانی القرآن' 2/25 میں۔ (3) خطی نسخوں میں ہے: "ان میں سے بعض دوسرے کی سفارش کرتے ہیں"، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور (د) کے حاشیہ سے ہے۔ (4) (م) میں ہے: وجوب کے لیے۔ (5) تفسير أبي الليث 1/338، اور زجاج کا قول 'معانی القرآن' 2/25 میں اور انہوں نے اسے حسن کی طرف منسوب کیا ہے، اور انہوں نے سیبویہ کا قول بھی نقل کیا ہے، اور جو کچھ خطین (بریکٹس) کے درمیان ہے وہ اسی کا ہے۔

The address is to men. "Children" here refers to direct biological offspring and the children of their sons, however low the line of descent goes, whether male or female, one or more, by consensus (1). The scholars have reached a consensus that the husband receives half [of the inheritance] if there is no child or child of a child, and he receives a quarter if there is [a child]. A woman inherits from her husband a quarter if there is no child, and an eighth if there is [a child]. They agreed that the ruling for one wife, two, three, or four regarding the quarter if he has no child, and the eighth if he has a child, is the same; they are partners in that (2); because (3) Allah Almighty did not distinguish between the ruling for one of them and the ruling for all of them, just as He distinguished between the ruling for one of the daughters and one of the sisters and the ruling for all of them.

Twenty-seventh: His saying, the Almighty: "And if a man leaves an inheritance [to be inherited] as kalala, or a woman..." Kalala is a verbal noun, from "takallahu an-nasab," meaning: it surrounded him. From this, the "ikhlil" (halo/corona) is named, which is one of the lunar mansions, because of its surrounding the moon when it occupies it (4). From it also comes "ikhlil," which is the crown and the band surrounding the head. So, if a man dies and has no child and no parent, his heirs are kalala (5). This is the saying of Abu Bakr as-Siddiq, Umar, Ali, and the majority of scholars (6).

Yahya bin Adam mentioned, from Shariq, Zuhair, and Abu al-Ahwas, from Abu Ishaq, from Sulayman bin Abd, who said: "I have not seen them except that they have agreed and concurred that kalala is the one who dies having no child and no parent (7)." And thus said the author of "Kitab al-Ayn" (8) and Abu Mansur the linguist (9).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/18. (2) Al-Ijma' p. 69, and Al-Iqna' 1/281, both by Ibn al-Mundhir. (3) Before it in (z) and (d): "that is for them," and in (kh), (z), and (f): "or for them." (4) In (z): "hal" (descended). (5) At-Tamheed 5/184. (6) Al-Istidhkar 15/462, and Al-Mufhim 2/371. (7) At-Tamheed 5/197. (8) Thus the author said here, and Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 1/346. What is in Kitab al-Ayn 5/279 is: "Al-Kall: the man who has no child, and the verb is kalla, yakillu, kalalatan," which is what Ibn Abd al-Barr narrated in At-Tamheed 5/185 from al-Khalil. (9) He is Al-Azhari, and his words are in Tahdhib al-Lughah 9/448.

सूरा अन-निसा: आयत 11 - 14 126

संबोधन पुरुषों के लिए है। यहाँ "औलाद" का अर्थ सगे बच्चे और उनके बेटों की संतानें हैं, चाहे वे कितने ही नीचे की पीढ़ी के हों, चाहे वे नर हों या मादा, एक हों या अधिक, सर्वसम्मति (इज़्मा) के अनुसार (1)। विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि संतान या पोते-पोतियों की अनुपस्थिति में पति को आधा [विरासत] मिलता है, और उनकी उपस्थिति में उसे एक चौथाई मिलता है। एक महिला को अपने पति से संतान न होने पर एक चौथाई और संतान होने पर आठवां हिस्सा मिलता है। वे इस बात पर सहमत हुए कि एक, दो, तीन या चार पत्नियों के लिए नियम एक ही है: यदि कोई संतान न हो तो एक चौथाई, और यदि एक संतान हो तो आठवां हिस्सा, और वे इसमें भागीदार हैं (2); क्योंकि (3) अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनमें से एक के नियम और उन सभी के नियम के बीच कोई अंतर नहीं किया, जैसा कि उसने बेटियों में से एक और बहनों में से एक के नियम और उन सभी के नियम के बीच अंतर किया है।

सत्ताईसवां: अल्लाह का यह कहना: "और यदि कोई पुरुष या स्त्री ऐसी हो जिसकी विरासत कलाला के रूप में ली जानी हो..." कलाला एक भाववाचक संज्ञा है, "तकल्लहु अन-नसब" से, जिसका अर्थ है: इसने उसे घेर लिया। इसी से "इकलील" (प्रभामंडल/मुकुट) का नाम पड़ा है, जो चंद्रमा के पड़ावों में से एक है, क्योंकि यह चंद्रमा को घेर लेता है जब वह इसमें स्थित होता है (4)। इसी से "इकलील" शब्द भी आता है, जिसका अर्थ मुकुट और सिर के चारों ओर बाँधा जाने वाला पट्टा होता है। अत; यदि कोई व्यक्ति मर जाता है और उसकी न कोई संतान है और न ही कोई माता-पिता, तो उसके वारिस कलाला (5) कहलाते हैं। यह अबू बक्र अस-सिद्दीक़, उमर, अली और अधिकांश विद्वानों का मत है (6)।

यया बिन एडम ने शरीक़, ज़ुहैर और अबू अल-अहवास से, अबू इसहाक से, सुलेमान बिन अब्द के हवाले से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: "मैंने उन्हें केवल इस बात पर सहमत और एकमत देखा है कि कलाला वह है जो मर जाता है और उसकी न कोई संतान होती है और न ही कोई माता-पिता (7)।" और ऐसा ही "किताब अल-ऐन" (8) के लेखक और भाषाविद् अबू मंसूर (9) ने कहा है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/18. (2) अल-इज्मा पृष्ठ 69, और अल-इक़ना 1/281, दोनों इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा। (3) (ज़) और (द) में इससे पहले: "यानी उनके लिए", और (ख़), (ज़), और (फ़) में: "या उनके लिए"। (4) (ज़) में: "हल" (उतरा)। (5) अत-तम्हीद 5/184. (6) अल-इस्तिज़कार 15/462,

और अल-मुफ्हिम 2/371. (7) अत-तम्हीद 5/197. (8) लेखक ने यहाँ ऐसा ही कहा है, और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरान 1/346 में। "किताब अल-ऐन" 5/279 में जो है वह यह है: "अल-कल: वह व्यक्ति जिसकी कोई संतान नहीं है, और क्रिया है कल्ला, यकिल्लु, कलालतन," जो कि इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तम्हीद 5/185 में अल-ख़लील से उद्धृत किया है। (9) वह अल-अज़हरी हैं, और उनकी बातें तहज़ीब अल-लुग़ह 9/448 में हैं।

سورة النساء: آیات 11 - 14 126

خطاب مردوں سے ہے۔ اور یہاں "ولد" (اولاد) سے مراد صلبی اولاد اور ان کے بیٹوں کی اولاد ہے خواہ وہ کتنے ہی نیچے درجے تک ہوں، چاہے وہ لڑکے ہوں یا لڑکیاں، ایک ہو یا زیادہ، اجماع (1) کے ساتھ اور علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ اولاد یا پوتے پوتیوں کی عدم موجودگی میں شوہر کے لیے نصف [وراثت] ہے، اور ان کی موجودگی میں اس کے لیے چوتھائی ہے۔ اور عورت اپنے شوہر سے اولاد نہ ہونے کی صورت میں چوتھائی، اور اولاد ہونے کی صورت میں آٹھواں حصہ پاتی ہے۔ اور ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ ایک، دو، تین یا چار بیویوں کے لیے چوتھائی حصے میں (اگر کوئی اولاد نہ ہو) اور آٹھویں حصے میں (اگر کوئی ایک اولاد ہو) وہی حکم ہے جو ایک بیوی کے لیے ہے؛ اور وہ اس میں شریک ہیں (2)؛ کیونکہ (3) اللہ عزوجل نے ان میں سے ایک کے حکم اور سب کے حکم میں فرق نہیں کیا، جیسا کہ اس نے بیٹیوں میں سے ایک اور بہنوں میں سے ایک کے حکم اور ان سب کے حکم کے درمیان فرق کیا ہے۔

ستائیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر کوئی مرد یا عورت ایسی ہو جس کی وراثت کلالہ کے طور پر لی جانی ہو..." کلالہ مصدر ہے، "تکلله النسب" سے، یعنی: اس نے اسے گھیر لیا| اسی مناسبت سے "اکلیل" (ہالہ/تاج) کا نام رکھا گیا، جو چاند کی منزلوں میں سے ایک منزل ہے، چاند کو گھیر لینے کی وجہ سے جب وہ اس میں اترتا ہے (4)۔ اور اسی سے "اکلیل" بھی ہے، جو تاج اور سر کے گرد لپٹی ہوئی پٹی ہوتی ہے۔ پس جب کوئی شخص مر جائے اور اس کی نہ کوئی اولاد ہو اور نہ کوئی والد (والدین)، تو اس کے وارث کلالہ (5) ہیں۔ یہ ابوبکر صدیق، عمر، علی اور جمہور اہل علم (6) کا قول ہے۔

اور یحییٰ بن آدم نے شریک، زہیر اور ابوالاحوص سے، انہوں نے ابواسحاق سے، انہوں نے سلیمان بن عبد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: "میں نے انہیں نہیں دیکھا مگر اس بات پر متفق اور یکسو کہ کلالہ وہ ہے جو مر جائے اور اس کی نہ کوئی اولاد ہو اور نہ کوئی والد (7)۔" اور اسی طرح "کتاب العین" (8) کے مصنف اور ابومنصور لغوی (9) نے کہا ہے۔

(1) المحرر الوجیز 1/18. (2) الإجماع ص 69 ، والإقناع 1/281 ، دونوں ابن المنذر کی تصانیف ہیں۔ (3) (ز) اور (د) میں اس سے پہلے ہے: "یعنی ان کے لیے"، اور (خ)، (ظ) اور (ف) میں ہے: "یا ان کے لیے"۔ (4) (ظ) میں ہے: "حل" (اترا)۔ (5) التمہید 5/184 . (6) الاستذکار 15/462 ، اور المفہم 2/371 . (7) التمہید 5/197 . (8) یہاں مصنف نے ایسا ہی کہا ہے، اور ابن العربی نے احکام القرآن 1/346 میں۔ جبکہ کتاب العین 5/279 میں ہے: "الکل: وہ شخص جس کی کوئی اولاد نہ ہو، اور فعل ہے: کَلَّ یَکِلُّ کَلَالَۃً،" اور یہی وہ بات ہے جسے ابن عبدالبر نے التمہید 5/185 میں الخلیل سے نقل کیا ہے۔ (9) وہ الازہری ہیں، اور ان کی کلام تہذیب اللغۃ 9/448 میں ہے۔

[Ibn ‘Arafa, Al-Qutabi (1), Abu ‘Ubayd, and Ibn al-Anbari.] The father and the son are the two terminals for a man; when they are absent, lineage "crowns" (surrounds) him. From this, it is said: "a crowned meadow" (rawda mukallala) when it is encircled by flowers (2). They recited: "His dwelling is a crowned meadow, overspread with wild rocket and vetch (3)." Meaning two types of plants. Imru’ al-Qays said: "O friend, do you see lightning whose flash I show you, like the glint of waving hands in a crowned [bank of] clouds (4)." They called distant relatives "Kalalah" because they surround the deceased from his sides, and they are not part of his direct line, nor is he part of theirs; their surrounding of him means they share a common ancestor. As a Bedouin said: "My wealth is plentiful, and my heirs are Kalalah whose lineage is distant (5)." Al-Farazdaq said: "You inherited the pinnacle of glory not through Kalalah [distant kin], but from the two sons of Manaf: ‘Abd Shams and Hashim (6)." Another poet said: "Indeed, a man's father is his strongest protector, while the patron of Kalalah does not show anger [defending him] (7)." It was said: "Kalalah" is derived from "Al-Kalal," which means exhaustion or fatigue, as if the inheritance passes on to...

(1) Tafsir Gharib al-Quran, p. 121. (2) At-Tamhid, 5/184. (3) We have not identified its author; it is in Al-'Ayn, 5/280, and At-Tamhid, 5/185. (4) Diwan, p. 24, and Al-Kitab, 2/252, and in both it is narrated as: "Akhari..." Ibn al-Anbari said in the commentary on the Mu'allaqat, p. 99: His saying "Asah" means "Ya Sahib" (O companion), and his saying "Ahari" means "Ya Harith" (O Harith), truncated. His saying "Wamidihi" means its flashing and brightness. His saying "Kalm' al-yadayn" means like the movement of hands, in "Habiyy": which is what appeared to you from the clouds, i.e., rose up. The commentator on the Diwan said: "Al-Mukallal" is that which is at the edges of the sky like a crown (eklil). (5) See Mujmal al-Lugha, 3/765. (6) Diwan, 2/852, with the narration: "You inherited the channel of sovereignty not through Kalalah..." (7) We have not identified its author; it is in Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj, 2/26, Tahdhib al-Lugha, 9/449, Ahkam al-Quran by Ibn al-'Arabi, 1/346, and Al-Mufhim, 2/172.

[इब्न अराफ़ा, अल-क़ुतबी (1), अबू उबैद और इब्न अल-अंबारी।] पिता और पुत्र एक पुरुष के लिए दो छोर हैं; जब वे दोनों नहीं होते हैं, तो वंश उसे "मुकुट" की तरह घेर लेता है। इसी से कहा जाता है: "मुकुटित उपवन" (रौज़ा मुकल्लला) जब वह फूलों से घिरा हो (2)। और उन्होंने उद्धृत किया: "उसका निवास एक मुकुटित उपवन है, जिसमें 'ऐहुक़ान' और 'धुरक़' फैले हुए हैं (3)।" अर्थात दो पौधे। इमरुल क़ैस ने कहा: "हे साथी, क्या तुम बिजली देखते हो जिसकी चमक मैं तुम्हें दिखा रहा हूँ, जैसे मुकुटित (घेरे हुए) बादलों में हाथों का हिलना हो (4)।" अतः उन्होंने रिश्तेदारों को "कलाला" कहा; क्योंकि वे मृतक को उसके चारों ओर से घेर लेते हैं, और वे न तो उससे पैदा हुए हैं और न ही वह उनसे पैदा हुआ है, और उनका उसे घेरना इस अर्थ में है कि वे उसके साथ वंश साझा करते हैं। जैसा कि एक बद्दू ने कहा: "मेरी संपत्ति बहुत है, और मेरे वारिस कलाला हैं जिनका वंश बहुत दूर का है (5)।" और अल-फ़रज़दक़ ने कहा: "तुमने गौरव का आधार कलाला के माध्यम से नहीं, बल्कि मनाफ़ के दो पुत्रों: अब्द शम्स और हाशिम से विरासत में पाया है (6)।" एक अन्य ने कहा: "और वास्तव में एक व्यक्ति का पिता उसका सबसे बड़ा रक्षक होता है, जबकि कलाला का संरक्षक क्रोधित (उत्तेजित) नहीं होता (7)।" कहा गया है: "कलाला" शब्द "अल-कलाल" से लिया गया है, जिसका अर्थ है थकान या थकावट, मानो विरासत... की ओर जा रही हो।

(1) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान, पृष्ठ 121। (2) अत-तम्हीद, 5/184। (3) हम इसके लेखक को नहीं जान पाए, यह अल-ऐन, 5/280 और अत-तम्हीद, 5/185 में है। (4) उनका दीवान पृष्ठ 24, और अल-किताब 2/252, और इन दोनों में यह इस पाठ के साथ है: "अखारी..." इब्न अल-अंबारी ने शरह अल-मुअल्लक़ात पृष्ठ 99 में कहा: उनका शब्द "असाह" का अर्थ है "या साहिब" (हे मित्र), और उनका शब्द "अहारी" का अर्थ है "या हारिस" (हे हारिस), संक्षिप्त रूप में। उनके शब्द "वमीदीही" का अर्थ उसकी चमक और चमक है। उनका शब्द "कलम अल-यदैन" का अर्थ हाथों की गति की तरह है, "हबिय्य" में: जो बादलों में से तुम्हारे सामने प्रकट हुआ, अर्थात ऊपर उठा। दीवान के व्याख्याकार ने कहा: "मुकल्लल" वह है जो आकाश के किनारों पर मुकुट (इक़लील) की तरह हो। (5) मुजमल अल-लुग़ा, 3/765 देखें। (6) दीवान, 2/852, इस पाठ के साथ: "तुमने सत्ता की शक्ति को गैर-कलाला के माध्यम से विरासत में प्राप्त किया..." (7) हम इसके लेखक को नहीं जान पाए, यह ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरान, 2/26, तहज़ीब अल-लुग़ा, 9/449, इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान, 1/346, और अल-मुफ़हिम, 2/172 में है।

[ابن عرفہ، القتبی (۱)، ابو عبید اور ابن الانباری۔] باپ اور بیٹا مرد کے لیے دو کنارے ہیں؛ پس جب وہ دونوں نہ ہوں تو نسب اسے "گھیر" (تاج پہنا) لیتا ہے۔ اسی سے کہا جاتا ہے: "روضہ مکللہ" (تاج پوش باغ): جب وہ پھولوں سے گھرا ہوا ہو (۲)۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "اس کا ٹھکانہ ایک سجا ہوا باغ ہے جس میں 'ایہقان' اور 'ذرق' (پودے) پھیلے ہوئے ہیں (۳)۔" یعنی دو قسم کے پودے۔ امرؤ القیس نے کہا: "اے میرے ساتھی، کیا تم وہ بجلی دیکھ رہے ہو جس کی چمک میں تمہیں دکھا رہا ہوں، جیسے سجے ہوئے بادلوں میں ہاتھوں کی جنبش ہو (۴)۔" پس انہوں نے رشتہ داروں کو "کلالہ" کا نام دیا؛ کیونکہ وہ میت کو اس کے اطراف سے گھیر لیتے ہیں، اور وہ اس سے (براہ راست اولاد) نہیں ہیں اور نہ ہی وہ ان سے (براہ راست والدین) ہے، اور ان کا اسے گھیرنا یہ ہے کہ وہ اس کے ساتھ نسب میں شریک ہیں۔ جیسا کہ ایک دیہاتی (اعرابی) نے کہا: "میرا مال بہت ہے، اور میرے وارث کلالہ ہیں جن کا نسب مجھ سے دور ہے (۵)۔" اور فرزدق نے کہا: "تم نے عظمت کی بلندی کلالہ (دور کے رشتہ داروں) سے نہیں بلکہ مناف کے دو بیٹوں: عبد شمس اور ہاشم سے وراثت میں پائی (۶)۔" ایک اور شاعر نے کہا: "اور بے شک انسان کا باپ اس کے لیے بہترین محافظ ہے، جبکہ کلالہ کا سرپرست (دفاع میں) غصے میں نہیں آتا (۷)۔" اور کہا گیا ہے: "کلالہ" کا لفظ "الکلال" سے ماخوذ ہے جس کے معنی تھکن اور ماندگی کے ہیں، گویا میراث منتقل ہو کر... تک پہنچ رہی ہے۔

(۱) تفسیر غریب القرآن ص ۱۲۱۔ (۲) التمہید ۱۸۴/۵۔ (۳) ہمیں اس کے قائل کا علم نہیں ہو سکا، یہ کتاب العین ۵/ ۲۸۰ اور التمہید ۵/ ۱۸۵ میں ہے۔ (۴) ان کا دیوان ص ۲۴، اور الکتاب ۲/ ۲۵۲، ان دونوں میں یہ اس روایت کے ساتھ ہے: "أخارٍ..." ابن الانباری نے شرح المعلقات ص ۹۹ میں

کہا: ان کا قول "أصاح" کا مطلب ہے "یا صاحب" (اے ساتھی)، اور ان کا قول "أحارٍ" کا مطلب ہے "یا حارث"، جو کہ تخفیف شدہ ہے۔ "ومیضہ" کا مطلب اس کی چمک اور لہرانا ہے۔ "کلمع الیدین" سے مراد ہاتھوں کی حرکت کی طرح ہے، "حبيّ" میں: جو بادلوں میں سے تمہارے سامنے بلند ہوا ہو۔ دیوان کے شارح نے کہا: "المکلل" وہ ہے جو آسمان کے کناروں پر تاج (اکلیل) کی طرح ہو۔ (۵) دیکھئے مجمل اللغہ ۳/ ۷۶۵۔ (۶) دیوان ۲/ ۸۵۲ اس روایت کے ساتھ: "تم نے حکمرانی کی نہر غیر کلالہ سے وراثت میں پائی..." (۷) ہمیں اس کے قائل کا علم نہیں ہو سکا، یہ زجاج کی معانی القرآن ۲/ ۲۶، تہذیب اللغہ ۹/ ۴۴۹، ابن العربی کی احکام القرآن ۱/ ۳۴۶، اور المفہم ۲/ ۱۷۲ میں ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14. Page 128.

...the distant heir after exhaustion (1). Al-A'sha said: So I swore I would not pity her because of fatigue, Nor because of pain until she meets Muhammad (2)

Abu Hatim and Al-Athram mentioned from Abu Ubaidah that he said: 'Kalalah' refers to anyone who is not inherited from by a father, a son, or a brother; among the Arabs, such a person is called 'Kalalah'.

Abu Umar (3) said: Abu Ubaidah's inclusion of the 'brother' here along with the 'father' and 'son' in the condition of Kalalah is a mistake with no basis, and no one else mentioned it in the condition of Kalalah besides him.

It was narrated from Umar ibn al-Khattab that Kalalah specifically refers to one who has no offspring, and it was narrated from Abu Bakr, then both retracted it (4). Ibn Zayd said: 'Kalalah' refers to both the living and the dead (5). From Ata: ...

(1) Al-Mufhim 2/172. (2) His Diwan 185, and Al-Aghani 9/175, with the narration: "... nor from soreness until she visits Muhammad." 'Al-Waja' means 'Al-Hafa' (soreness/ fatigue). Al-Lisan (waja). (3) Al-Tamhid 5/185, and the saying of Abu Ubaidah in Majaz al-Qur'an 1/118. (4) Thus the author quoted from Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/19, and we did not find but one saying for Abu Bakr, which is that 'Kalalah' is one who has no offspring and no parent, as in Musannaf Abd al-Razzaq 10/304, Musannaf Ibn Abi Shaybah 11/415, Musnad al-Darimi (3015), Tafsir al-Tabari 6/475-476, Sunan al-Bayhaqi 6/223, Al-Tamhid 5/195-197, Al-Istidhkar 15/462, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/347, and for Al-Kiya al-Tabari 2/360, and Al-Mufhim 2/171. As for Umar, there are two narrations from him as mentioned by Ibn al-Arabi 1/347, and Al-Kiya al-Tabari 2/360. The first is similar to the saying of Abu Bakr, and it is in the aforementioned sources, and the second is what was narrated by Abd al-Razzaq (19193), Sa'id ibn Mansur (591) (Al-Tafsir), and al-Bayhaqi 6/224 through ash-Sha'bi who said: Abu Bakr used to say: 'Kalalah' is the one who has no offspring and no parent. He said: And Umar used to say: 'Kalalah' is the one who has no offspring. When Umar was stabbed, he said: 'I am indeed ashamed to disagree with Abu Bakr, I see 'Kalalah' as everyone except the offspring and the parent.' And Abd al-Razzaq (19187), Ibn Abi Shaybah 11/415, Sa'id ibn Mansur (589) (Al-Tafsir), al-Tabari 6/480, al-Hakim 2/303-304, and al-Bayhaqi 6/225 narrated from Ibn Abbas who said: I was the last of people to be with Umar, and I heard him say: 'Kalalah' is the one who has no offspring. Al-Hakim graded it authentic, and al-Bayhaqi said: So it is in this narration, and what we narrated from Umar and Ibn Abbas is more similar to the evidences of

the Book and the Sunnah than this narration, and more worthy of being correct; because this narration is solitary, while other narrations from them contradict it. (5) Narrated by al-Tabari 6/481.

सूरा अन-निसा: आयत 11 - 14। पृष्ठ 128।

"...थकान और दूरी के बाद वारिस (1)। अल-अशा ने कहा: तो मैंने कसम खाई कि मैं उसके लिए थकान के कारण दया नहीं करूँगा, और न ही दर्द के कारण जब तक कि वह मुहम्मद (सल्ल.) से न मिल ले (2)

अबू हातिम और अल-अथराम ने अबू उबैदा से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: 'कलाला' वह है जिसका वारिस न पिता हो, न पुत्र और न ही भाई; अरबों के यहाँ इसे 'कलाला' कहा जाता है।

अबू उमर (3) ने कहा: यहाँ कलाला की शर्त में पिता और पुत्र के साथ 'भाई' का अबू उबैदा द्वारा उल्लेख करना एक गलती है जिसका कोई आधार नहीं है, और उनके अलावा किसी और ने कलाला की शर्त में इसका उल्लेख नहीं किया है।

उमर इब्न अल-खत्ताब से रिवायत है कि 'कलाला' विशेष रूप से वह है जिसकी कोई संतान न हो, और अबू बक्र से भी यही रिवायत है, फिर दोनों ने इससे रुजू (वापसी) कर लिया (4)। इब्न ज़ैद ने कहा: 'कलाला' जीवित और मृत दोनों को कहा जाता है (5)। अता से रिवायत है कि: ...

(1) अल-मुफहिम 2/172। (2) उनका दीवान 185, और अल-अग़ानी 9/175, इस रिवायत के साथ: "... और न ही पैरों की जलन (थकान) से जब तक वह मुहम्मद (सल्ल.) की ज़ियारत न कर ले।" 'अल-वजा' का अर्थ 'अल-हफ़ा' (थकान/जलन) है। अल-लिसान (वजा)। (3) अल-तमहीद 5/185, और मजाज़ अल-क़ुरआन 1/118 में अबू उबैदा का कथन। (4) इसी तरह मुसन्निफ़ ने इब्न अतिया से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/19 में उद्धृत किया है, और हमें अबू बक्र का केवल एक ही कथन मिला है, वह यह कि 'कलाला' वह है जिसकी न कोई संतान हो और न ही माता-पिता, जैसा कि मुसन्निफ़ अब्द अल-रज्जाक 10/304, मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा 11/415, मुसनद अल-दारिमी (3015), तफ़सीर अल-तबरी 6/475-476, सुनन अल-बैहक़ी 6/223, अल-तमहीद 5/195-197, अल-इस्तिज़कार 15/462, अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 1/347, अल-किया अल-तबरी 2/360, और अल-मुफ़हिम 2/171 में है। जहाँ तक उमर का सवाल है, उनसे दो रिवायतें हैं जैसा कि इब्न अल-अरबी 1/347 और अल-किया अल-तबरी 2/360 ने उल्लेख किया है। पहली अबू बक्र के कथन जैसी है, जो उपरोक्त स्रोतों में है, और दूसरी वह है जिसे अब्द अल-रज्जाक (19193), सईद इब्न मंसूर (591) (तफ़सीर) और अल-बैहक़ी 6/224 ने शाबी के माध्यम से निकाला है कि: अबू बक्र कहते थे: कलाला वह है जिसकी न संतान हो और न पिता। उन्होंने कहा: और उमर कहते थे:

कलाला वह है जिसकी संतान न हो। फिर जब उमर घायल हुए तो उन्होंने कहा: मुझे अबू बक्र का विरोध करने में शर्म आती है, मैं कलाला उसे मानता हूँ जो संतान और पिता के अलावा हो। और अब्द अल-रज्जाक (19187), इब्न अबी शैबा 11/415, सईद इब्न मंसूर (589) (तफ़सीर), अल-तबरी 6/480, अल-हाकिम 2/303-304, और अल-बैहक़ी 6/225 ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैं उमर के साथ अंतिम समय तक रहने वाले लोगों में से था, तो मैंने उन्हें कहते सुना: 'कलाला' वह है जिसकी संतान न हो। अल-हाकिम ने इसे सही कहा है, और अल-बैहक़ी ने कहा: इस रिवायत में ऐसा ही है, लेकिन जो हमने उमर और इब्न अब्बास से रिवायत की है वह इस रिवायत की तुलना में किताब और सुन्नत के प्रमाणों के अधिक निकट है, और इसके सही होने की अधिक संभावना है; क्योंकि यह रिवायत अकेली है जबकि उनके अन्य रिवायतें इसके विपरीत हैं। (5) अल-तबरी 6/481 द्वारा निकाला गया।

سورة النساء: آیات 11 - 14۔ صفحہ 128۔

"...دوری اور تھکن کے بعد وارث (1)۔ اعشی نے کہا: پس میں نے قسم کھائی کہ میں اس پر تھکن کی وجہ سے رحم نہیں کروں گا، اور نہ ہی درد کی وجہ سے جب تک وہ محمد (ﷺ) سے نہ مل لے (2)

ابو حاتم اور اثرم نے ابو عبیدہ سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: 'کلالہ' وہ ہے جس کا وارث نہ باپ ہو، نہ بیٹا اور نہ ہی بھائی؛ عربوں کے نزدیک اسے 'کلالہ' کہا جاتا ہے۔

ابو عمر (3) نے کہا: ابو عبیدہ کا یہاں کلالہ کی شرط میں باپ اور بیٹے کے ساتھ 'بھائی' کا ذکر کرنا ایک غلطی ہے جس کی کوئی بنیاد نہیں، اور ان کے علاوہ کسی اور نے کلالہ کی شرط میں اس کا ذکر نہیں کیا۔

عمر بن خطاب سے مروی ہے کہ 'کلالہ' خاص طور پر وہ ہے جس کی کوئی اولاد نہ ہو، اور ابو بکر سے بھی یہی مروی ہے، پھر دونوں نے اس سے رجوع کر لیا (4)۔ ابن زید نے کہا: 'کلالہ' زندہ اور مردہ دونوں کو کہتے ہیں (5)۔ عطا سے مروی ہے کہ: ---

(1) المفہم 2/ 172۔ (2) ان کا دیوان 185، اور الاغانی 175/9، اس روایت کے ساتھ: "... اور نہ ہی پاؤں کے زخم (تھکن) سے جب تک وہ محمد (ﷺ) کی زیارت نہ کر لے۔" 'الوجی' کا مطلب 'الحفی' (تھکن/زخم) ہے۔ اللسان (وجی)۔ (3) التمہید 185/5، اور مجاز القرآن 1/118 میں ابو عبیدہ کا قول۔ (4) اسی طرح مصنف نے ابن عطیہ سے المحرر الوجیز 19/1 میں نقل کیا ہے، اور ہمیں ابو بکر کا صرف ایک ہی قول ملا ہے، وہ یہ کہ 'کلالہ' وہ ہے جس کی نہ کوئی اولاد ہو اور نہ ہی والدین، جیسا کہ مصنف عبد الرزاق 10/ 304، مصنف ابن ابی شیبہ 11/ 415، مسند

الدارمی (3015)، تفسير الطبري 6/ 475 - 476، سنن البيهقي 6/ 223، التمهيد 5/ 195 - 197، الاستذكار 15/ 462، أحكام القرآن لابن العربي 1/ 347، اور الكيا الطبري 2/ 360، اور المفہم 2/ 171 میں ہے۔ رہی بات عمر کی، تو ان سے دو روایتیں ہیں جیسا کہ ابن العربی 1/ 347 اور الكيا الطبري 2/ 360 نے ذکر کیا ہے۔ پہلی ابو بکر کے قول کی طرح ہے، جو مذکورہ بالا ذرائع میں ہے، اور دوسری وہ ہے جسے عبد الرزاق (19193) اور سعید بن منصور (591) (التفسیر) اور البیہقی 6/ 224 نے شعبی کے واسطے سے نکالا ہے کہ: ابو بکر کہتے تھے: کلالہ وہ ہے جس کی نہ اولاد ہو اور نہ والد۔ انہوں نے کہا: اور عمر کہتے تھے: کلالہ وہ ہے جس کی اولاد نہ ہو۔ پھر جب عمر زخمی ہوئے تو انہوں نے کہا: مجھے ابو بکر کی مخالفت کرنے سے شرم آتی ہے، میں کلالہ اسے سمجھتا ہوں جو اولاد اور والدین کے علاوہ ہو۔ اور عبد الرزاق (19187)، ابن ابی شیبہ 11/ 415، سعید بن منصور (589) (التفسیر)، الطبری 6/ 480، الحاکم 2/ 303 - 304، اور البیہقی 6/ 225 نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں عمر کے پاس آخری وقت تک رہنے والوں میں سے تھا، تو میں نے انہیں کہتے سنا: 'کلالہ' وہ ہے جس کی اولاد نہ ہو۔ الحاکم نے اسے صحیح کہا ہے، اور البیہقی نے کہا: اس روایت میں ایسا ہی ہے، لیکن جو ہم نے عمر اور ابن عباس سے روایت کی ہے وہ اس روایت کے مقابلے میں کتاب و سنت کے دلائل کے زیادہ مشابہ ہے، اور اس کے صحیح ہونے کا زیادہ امکان ہے؛ کیونکہ یہ روایت اکیلی ہے جبکہ ان سے دیگر روایات اس کے خلاف ہیں۔ (5) الطبری 6/ 481 نے اسے نکالا ہے۔

Al-Kalalah: Wealth (1). Ibn al-Arabi said (2): This is an unusual saying that has no basis. I say: It has a basis that will be clarified through grammatical analysis later. It was narrated from Ibn al-Arabi that al-Kalalah refers to distant cousins. And from al-Suddi that al-Kalalah is the deceased (3). And another opinion from him is like the opinion of the majority. These opinions' bases are clarified through grammatical analysis. Some Kufans recited: "yūrrisu kalālatan" (he bequeaths a kalalah), with a kasra on the doubled 'ra'. Al-Hasan and Ayyub recited: "yūrisu", with a kasra on the single 'ra', though there is a difference of opinion reported from them. According to these two recitations, al-Kalalah can only be the heirs or the wealth. This was also mentioned by the grammarians (4); the first is from "warratha" (to bequeath) and the second is from "awratha" (to cause to inherit). "Kalālatan" is its object, and "kāna" means "happened/occurred". Whoever recites: "yūrasu" with a fatha on the 'ra', it is possible that al-Kalalah is the wealth, and the underlying meaning is: he inherits an inheritance that is kalalah, so it would be an adjective for an omitted verbal noun. It is also possible that al-Kalalah is a noun for the heirs, being the predicate of "kāna", so the underlying meaning is: "having kalalah" (5). It is also possible that [kāna] is complete meaning: occurred, and "yūrasu" is an adjective for "man", while "rajulun" is in the nominative case as the subject of "kāna", and "kalālatan" is in the accusative case as an explanation (tamyiz) or circumstance (hal), based on the view that al-Kalalah is the deceased person. The meaning would be: if there is a man who is inherited from while having a lineage that is 'encircled' (mutakallal) towards the deceased. Twenty-eighth: Allah, Almighty and Exalted, mentioned al-Kalalah in His Book in two places: at the end of the Surah and here. In both places, He did not mention any heirs other than siblings. As for this verse, the scholars have unanimously agreed that the siblings intended here are maternal siblings; because of His saying, Exalted is He: {But if they are more than that, then they [share]...}

(1) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 5/201. (2) In Ahkam al-Qur'an 1/347. (3) Al-Mufhim 2/171, and al-Suddi's opinion was reported by al-Tabari 6/480. (4) Al-Tamhid 5/201, and the recitation: "yūrrisu" with shadda is attributed by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhah p. 25 to al-Hasan, and by Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/182 to Isa bin Umar al-Thaqafi, while the recitation: "yūrisu" without shadda is attributed by Ibn Khalawayh to al-A'mash, and by Ibn Jinni to al-Hasan. (5) In the copies: "dha warathatin", except for (z), where it is: "dha warathatin", and what is established is from Mushkil I'rab al-Qur'an 1/192, and the statement is from it.

सूरह अन-निसा: आयतें 11 - 14 129

अल-कलाला: धन (1)। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): यह एक अनोखा कथन है जिसका कोई आधार नहीं है। मैं कहता हूँ: इसका एक आधार है जो आगे व्याकरणिक विश्लेषण के माध्यम से स्पष्ट हो जाएगा। इब्न अल-अरबी से यह वर्णित है कि अल-कलाला से तात्पर्य दूर के चचेरे भाइयों से है। और अल-सुद्दी से कि अल-कलाला मृतक है (3)। और उनसे एक अन्य मत बहुमत के मत के समान है। इन मतों के आधार व्याकरणिक विश्लेषण के माध्यम से स्पष्ट होते हैं। कुछ कुफियों ने पढ़ा: "युर्रिसु कलालतन", दोहरी 'रा' पर कसरा के साथ। अल-हसन और अय्यूब ने पढ़ा: "युरिसु", एकल 'रा' पर कसरा के साथ, हालांकि उनके द्वारा रिपोर्ट किए गए मतों में अंतर है। इन दो पाठों के अनुसार, अल-कलाला केवल उत्तराधिकारी या धन हो सकता है। अर्थ के विशेषज्ञों (व्याकरणविदों) ने भी ऐसा ही बताया है (4); पहला "वर्रसा" (वसीयत करना) से है और दूसरा "औरसा" (उत्तराधिकार दिलाना) से है। "कलाला" इसका कर्म है, और "काना" का अर्थ "हुआ/घटित हुआ" है। जो कोई "युरसु" (रा पर फतहा के साथ) पढ़ता है, तो यह संभव है कि अल-कलाला धन हो, और अर्थ यह हो: उसे उत्तराधिकार में ऐसा धन मिलता है जो कलाला है, तो यह एक हटाए गए भाववाचक संज्ञा के लिए विशेषण होगा। यह भी संभव है कि अल-कलाला उत्तराधिकारियों के लिए एक संज्ञा हो, जो "काना" का विधेय (predicate) हो, तो अनुमानित अर्थ "कलाला वाला" (5) होगा। यह भी संभव है कि [काना] पूर्ण हो जिसका अर्थ "हुआ" है, और "युरसु" "व्यक्ति" (रजुल) के लिए एक विशेषण है, और "रजुल" "काना" के कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति (nominative) में है, और "कलाला" व्याख्या (तमीज़) या स्थिति (हाल) के रूप में द्वितीया विभक्ति (accusative) में है, इस आधार पर कि कलाला मृतक है। अनुमानित अर्थ होगा: और यदि कोई ऐसा पुरुष हो जिसका उत्तराधिकार लिया जा रहा हो जबकि उसका वंश मृतक तक 'घेरे हुए' (मुतक़ल्लल) हो। अठ्ठाईसवाँ: अल्लाह अज़-व-जल ने अपनी पुस्तक में दो स्थानों पर कलाला का उल्लेख किया है: सूरह के अंत में और यहाँ। दोनों स्थानों पर, उसने भाइयों और बहनों के अलावा किसी अन्य उत्तराधिकारी का उल्लेख नहीं किया। जहाँ तक इस आयत का प्रश्न है, विद्वान इस बात पर एकमत हैं कि यहाँ भाइयों से तात्पर्य माँ की ओर से भाई-बहन हैं; क्योंकि उसका (अल्लाह का) कथन है: {परन्तु यदि वे इससे अधिक हों, तो वे [साझेदार] होंगे...}

(1) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 5/201 में इसका उल्लेख किया है। (2) अहकाम अल-कुरआन 1/347 में। (3) अल-मुफ्हिम 2/171, और अल-सुद्दी का मत अल-तबरी 6/480 द्वारा उद्धृत किया गया है। (4) अल-तम्हीद 5/201, और पाठ: "युर्रिसु" (शद्दा के साथ) इब्न खलवैह द्वारा अल-क़िरात

अल-शाज़ा पृष्ठ 25 में अल-हसन को दिया गया है, और इब्न जिन्नी द्वारा अल-मुहतसिब 1/182 में ईसा बिन उमर अल-सकफी को दिया गया है, जबकि पाठ: "युरिसु" (बिना शद्दा के) इब्न खलवैह द्वारा अल-अमश को और इब्न जिन्नी द्वारा अल-हसन को दिया गया है। (5) प्रतियों में: "ज़ा वरसतह", (ज़) को छोड़कर, जिसमें है: "ज़ा वरासतह", और जो स्थापित है वह मुश्किल इराब अल-कुरआन 1/192 से है, और कथन उसी से है।

سورہ النساء: آیات ۱۱ - ۱۴ ۱۲۹

الکلالہ: مال(۱)۔ ابن العربی(۲) نے کہا: اور یہ ایک انوکھا قول ہے جس کی کوئی بنیاد نہیں۔ میں کہتا ہوں: اس کی ایک بنیاد ہے جو آگے چل کر اعراب (گرامر) کے ذریعے واضح ہو جائے گی۔ اور ابن الاعرابی سے روایت ہے کہ کلالہ سے مراد دور کے چچا زاد بھائی ہیں۔ اور السدی سے روایت ہے کہ کلالہ سے مراد میت ہے(۳)۔ اور ان سے جمہور کے قول کے مطابق بھی مروی ہے۔ اور ان اقوال کی وجوہات اعراب سے واضح ہوتی ہیں، چنانچہ بعض کوفیوں نے پڑھا: «يُورِّثُ كلالة»، را کی تشدید اور کسرہ کے ساتھ اور حسن اور ایوب نے پڑھا: «يُورِث»، را کی تخفیف اور کسرہ کے ساتھ، ان سے روایت میں اختلاف کے ساتھ اور ان دو قرأتوں کے مطابق کلالہ سے مراد صرف ورثاء یا مال ہو سکتا ہے۔ معانی کے ماہرین (نحویوں) نے بھی اسی طرح ذکر کیا ہے(۴)، پس پہلا لفظ «ورَّث» سے ہے اور دوسرا «أَوْرَثَ» سے۔ اور «کلالہ» اس کا مفعول ہے، اور «کان» یہاں واقع ہونے کے معنی میں ہے۔ اور جس نے «يُورَثُ» را پر فتحہ کے ساتھ پڑھا، تو اس بات کا احتمال ہے کہ کلالہ سے مراد مال ہو، اور تقدیر (اصل عبارت) یہ ہوگی: «يورث وراثةً كلالةً»، تو یہ ایک محذوف مصدر کی صفت ہوگی۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ کلالہ ورثاء کا نام ہو، اور وہ «کان» کی خبر ہو، تو تقدیر ہوگی: «ذا كلالة» (۵) (کلالہ والا)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «کان» تامہ (واقع ہونے کے معنی میں) ہو، اور «يُورَثُ» رجل کی صفت ہو، اور «رَجُلٌ» «کان» کا فاعل ہونے کی بنا پر مرفوع ہو، اور «کلالہ» تمیز یا حال ہونے کی بنا پر منصوب ہو، اس بنیاد پر کہ کلالہ میت ہے، تو تقدیر ہوگی: «وإن كان رجل يورث متكلَّل النسب إلى الميت» (یعنی اگر کوئی ایسا آدمی ہو جس کی وراثت لی جا رہی ہو جبکہ اس کا نسب میت کے گرد گھیرا ہوا ہو)۔

اٹھائیسواں مسئلہ: اللہ عزوجل نے اپنی کتاب میں کلالہ کا ذکر دو جگہوں پر کیا ہے: سورہ کے آخر

میں اور یہاں، اور ان دونوں جگہوں پر بھائیوں کے سوا کسی وارث کا ذکر نہیں کیا۔ جہاں تک اس آیت کا تعلق ہے تو علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ یہاں بھائیوں سے مراد مادری بھائی بہن ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالی کا فرمان ہے: ﴿ فَإِن كَانُواْ أَكْثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمْ ... ﴾ (پھر اگر وہ اس سے زیادہ ہوں تو وہ شریک ہوں گے...)۔

(۱) ابن عبد البر نے التمہید ۵ / ۲۰۱ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۲) احکام القرآن ۱ / ۳۴۷ میں۔ (۳) المفہم ۲ / ۱۷۱، اور سدی کا قول طبری نے ۶ / ۴۸۰ میں نقل کیا ہے۔ (۴) التمہید ۵ / ۲۰۱، اور قرأت: «یورِّث» تشدید کے ساتھ ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۲۵ میں حسن کی طرف منسوب کی ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۱ / ۱۸۲ میں عیسی بن عمر الثقفی کی طرف، اور قرأت: «یورث» تخفیف کے ساتھ ابن خالویہ نے اعمش کی طرف اور ابن جنی نے حسن کی طرف منسوب کی ہے۔ (۵) نسخوں میں ہے: «ذا ورثة»، سوائے (ظ) کے، اس میں ہے: «ذا وراثة»، اور جو متن میں ثابت ہے وہ مشکل إعراب القرآن ۱ / ۱۹۲ سے ہے، اور عبارت وہیں سے لی گئی ہے۔

"sharers in a third." Sa'd bin Abi Waqqas used to read: "And he has a brother or a sister from his mother," (1) and there is no dispute among the people of knowledge that the inheritance of full siblings or paternal siblings is not like this (2); their consensus indicates that the siblings mentioned at the end of the Surah are the deceased's full siblings or paternal siblings; because of the saying of the Almighty: "And if there are brothers and sisters, then for the male is like the share of two females" [An-Nisa: 176]. They did not differ that the inheritance of maternal siblings is not like this; thus, the two verses indicated that all siblings collectively are Kalalah. Ash-Sha'bi said: Kalalah is anyone who is an heir other than children and parents, whether siblings or others from the agnates (Asaba). Ali, Ibn Mas'ud, Zaid, and Ibn Abbas said the same, and it is the first opinion we started with (3). At-Tabari said: The correct view is that Kalalah are those who inherit from the deceased besides his children and parents; due to the authenticity of Jabir's report: I said: O Messenger of Allah, only Kalalah will inherit from me (4), so shall I bequeath all my wealth? He said: "No" (5). Twenty-ninth: The linguists said: It is said: a man is Kalalah and a woman is Kalalah. It is not made dual or plural because it is an infinitive (Masdar), like agency (Wikalah), guidance (Dalalah), tolerance (Samahah), and courage (Shuja'ah). He returned a singular pronoun in his saying: "And he has a brother", and did not say: "to them both". Mentioning the man and the woman follows the habit of the Arabs that if two names are mentioned, and they were then informed about and they were equal in ruling, it might be added to one of them, and it might be added to both of them; you say: whoever has a boy and a girl, let him be good to him, and to her, and to them both, and to them all; Allah Almighty said: "And seek help through patience and prayer, and indeed, it is difficult" [Al-Baqarah: 45].

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11/416, At-Tabari 6/483, Ibn Abi Hatim (4936), and Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 5/199. (2) In (Kh) and (M): like this, and what is established is from the rest of the copies, and it is in accordance with what is in At-Tamhid 5/199. (3) At-Tamhid 5/197, 199 - 200, and Al-Istidhkar 15/462, 464 - 465. (4) Tafsir At-Tabari 6/481, and the author quoted it from him via Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 5/202, and Jabir's hadith was narrated by Ahmad (14186), Al-Bukhari (194), and Muslim (1616): (8), and some of its wordings have already been mentioned on p. 97 of this volume. (5) This is how the author mentioned it, and this addition to the hadith was not mentioned by At-Tabari in his aforementioned statement nor by Ibn

Abd al-Barr in his quote from him, but this statement was narrated from Sa'd, may Allah be pleased with him, as in Musnad Ahmad (16584) and Tafsir At-Tabari 6/482.

"तिहाई में हिस्सेदार।" और साद बिन अबी वक़्क़ास पढ़ा करते थे: "और उसके लिए उसकी माँ की ओर से एक भाई या एक बहन हो," (1) और विद्वानों के बीच कोई विवाद नहीं है कि सगे भाइयों और बहनों, या पिता की ओर से भाइयों का उत्तराधिकार इस तरह नहीं है (2); उनकी आम सहमति यह दर्शाती है कि सूरा के अंत में जिन भाई-बहनों का उल्लेख किया गया है, वे मृतक के सगे भाई-बहन या पिता की ओर से भाई-बहन हैं; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कहना है: "और यदि वे भाई और बहनें हों, तो पुरुष के लिए दो स्त्रियों के हिस्से के बराबर है" [अन-निसा: 176]। और वे इस बात में असहमत नहीं थे कि माँ की ओर से भाई-बहनों का उत्तराधिकार इस तरह नहीं है; इस प्रकार दोनों आयतों ने संकेत दिया कि सभी भाई-बहन सामूहिक रूप से 'कलाला' हैं। अश-शा'बी ने कहा: कलाला वारिसों में संतान और माता-पिता के अलावा जो भी हो, चाहे वे भाई-बहन हों या अन्य असाब (सगे संबंधी)। अली, इब्न मसूद, ज़ैद और इब्न अब्बास ने भी यही कहा, और यह पहला मत है जिससे हमने शुरुआत की थी (3)। अत-तबरी ने कहा: सही बात यह है कि कलाला वे हैं जो संतान और माता-पिता के अलावा मृतक के वारिस होते हैं; जाबिर की रिपोर्ट की सत्यता के कारण: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, केवल कलाला ही मेरे वारिस होंगे (4), तो क्या मैं अपनी सारी संपत्ति वसीयत कर दूँ? उन्होंने कहा: "नहीं" (5)। उनतीसवाँ: भाषाविदों ने कहा: कहा जाता है: एक पुरुष 'कलाला' है और एक महिला 'कलाला' है। इसका द्विवचन या बहुवचन नहीं बनाया जाता है; क्योंकि यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, जैसे एजेंसी (विकाला), मार्गदर्शन (दलाला), उदारता (समाहा) और साहस (शुजाआ)। उन्होंने अपने कथन "और उसके पास एक भाई है" में एकवचन सर्वनाम का प्रयोग किया, और "उन दोनों के लिए" नहीं कहा। पुरुष और महिला का उल्लेख अरबों की आदत के अनुसार है कि यदि दो नामों का उल्लेख किया जाता है, और फिर उनके बारे में बताया जाता है और वे निर्णय में समान होते हैं, तो यह उनमें से एक के लिए जोड़ा जा सकता है, और यह दोनों के लिए जोड़ा जा सकता है; आप कहते हैं: जिसके पास एक लड़का और एक लड़की हो, वह उसके साथ, और उसके (स्त्री) साथ, और उन दोनों के साथ, और उन सबके साथ अच्छा व्यवहार करे; अल्लाह तआला ने कहा: "और धैर्य और प्रार्थना के माध्यम से सहायता प्राप्त करो, और वास्तव में, यह कठिन है" [अल-बक़रा: 45]।

(1) इब्न अबी शैबा 11/416, अत-तबरी 6/483, इब्न अबी हातिम (4936), और अत-तमहीद 5/199 में इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा वर्णित। (2) (ख़) और (म) में: इसके जैसे, और जो स्थापित है वह बाकी

प्रतियों से है, और यह अत-तमहीद 5/199 में जो है उसके अनुरूप है। (3) अत-तमहीद 5/197, 199 - 200, और अल-इस्तिज़कार 15/462, 464 - 465। (4) तफ़सीर अत-तबरी 6/481, और लेखक ने इसे इब्न अब्द अल-बर्र के माध्यम से अत-तमहीद 5/202 में उद्धृत किया है, और जाबिर की हदीस अहमद (14186), बुखारी (194), और मुस्लिम (1616): (8) द्वारा वर्णित है, और इसके कुछ शब्द इस खंड के पृष्ठ 97 पर पहले ही उल्लेख किए जा चुके हैं। (5) लेखक ने इसी तरह इसका उल्लेख किया है, और हदीस में यह वृद्धि अत-तबरी ने अपने पूर्वोक्त कथन में नहीं की थी और न ही इब्न अब्द अल-बर्र ने उनसे उद्धरण में की थी, बल्कि यह कथन साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है, जैसा कि मुसनद अहमद (16584) और तफ़सीर अत-तबरी 6/482 में है।

"تہائی میں شریک۔" اور سعد بن ابی وقاص پڑھتے تھے: "اور اس کا ایک بھائی یا ایک بہن ہو اس کی ماں کی طرف سے" (١)، اور اہل علم کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ سگے بہن بھائیوں، یا باپ کی طرف سے بہن بھائیوں کی وراثت اس طرح نہیں ہے (٢)؛ چنانچہ ان کا اجماع اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ سورہ کے آخر میں جن بھائیوں کا ذکر کیا گیا ہے وہ میت کے سگے یا علاتی (باپ شریک) بھائی ہیں؛ اللہ عزوجل کے اس قول کی وجہ سے: ﴿اور اگر وہ بھائی بہنیں ہوں مرد اور عورتیں، تو مرد کے لیے دو عورتوں کے حصے کے برابر ہے﴾ [النساء: ١٧٦]۔ اور انہوں نے اس میں اختلاف نہیں کیا کہ ماں شریک بھائیوں کی وراثت اس طرح نہیں ہے؛ پس ان دونوں آیتوں نے ثابت کیا کہ تمام بھائی مجموعی طور پر کلالہ ہیں۔ اور الشعبی نے کہا: کلالہ وہ ورثاء ہیں جو اولاد اور والدین کے علاوہ ہوں، خواہ وہ بھائی ہوں یا عصبہ میں سے دوسرے لوگ۔ اسی طرح علی، ابن مسعود، زید اور ابن عباس نے کہا، اور یہ پہلا قول ہے جس سے ہم نے آغاز کیا تھا (٣)۔ طبری نے کہا: اور درست بات یہ ہے کہ کلالہ وہ لوگ ہیں جو اولاد اور والدین کے علاوہ میت کے وارث ہوں؛ جابر رضی اللہ عنہ کی روایت کی صحت کی وجہ سے: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میرا وارث تو صرف کلالہ ہی ہوگا (٤)، تو کیا میں اپنے پورے مال کی وصیت کر دوں؟ آپ نے فرمایا: "نہیں" (٥)۔ انتیسویں بات: ماہرین لغت نے کہا: کہا جاتا ہے: رجلٌ كَلالةٌ (مرد کلالہ ہے) اور امرأة كَلالة (عورت کلالہ ہے)۔ اس کا تثنیہ اور جمع نہیں آتا؛ کیونکہ یہ مصدر ہے، جیسے وکالۃ، دلالۃ، سماحۃ اور شجاعۃ۔ اور انہوں نے اپنے قول "اور اس کا ایک بھائی ہے" میں ضمیر مفرد لوٹائی، اور "ان دونوں کا" نہیں کہا۔ اور مرد اور عورت کا ذکر عربوں کی عادت کے مطابق ہوا کہ جب دو ناموں کا ذکر کیا جائے، پھر ان کے بارے میں خبر دی جائے

اور وہ حکم میں برابر ہوں، تو کبھی ان میں سے ایک کی طرف نسبت کی جاتی ہے، اور کبھی دونوں کی طرف؛ آپ کہتے ہیں: جس کے پاس غلام اور لونڈی ہو وہ اس کے ساتھ، اور اس (مونث) کے ساتھ، اور ان دونوں کے ساتھ، اور ان سب کے ساتھ بھلائی کرے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور صبر اور نماز کے ذریعے مدد چاہو، اور بے شک یہ بہت بھاری ہے﴾ [البقرہ: ۴۵]۔

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۱۱/۴۱۶، طبری ۶/۴۸۳، ابن ابی حاتم (۴۹۳۶)، اور ابن عبد البر نے تمہید ۵/۱۹۹ میں روایت کیا ہے۔ (۲) (خ) اور (م) میں: 'کہذا'، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہی تمہید ۵/۱۹۹ کے موافق ہے۔ (۳) التمہید ۵/۱۹۷، ۱۹۹ - ۲۰۰، اور الاستذکار ۱۵/۴۶۲، ۴۶۴ - ۴۶۵۔ (۴) تفسیر طبری ۶/۴۸۱، اور مصنف نے اسے ابن عبد البر کے واسطے سے تمہید ۵/۲۰۲ میں نقل کیا ہے، اور جابر کی حدیث کو احمد (۱۴۱۸۶)، بخاری (۱۹۴)، اور مسلم (۱۶۱۶): (۸) نے روایت کیا ہے، اور اس کے بعض الفاظ اس جلد کے صفحہ ۹۷ پر پہلے گزر چکے ہیں۔ (۵) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور حدیث میں یہ اضافہ نہ تو طبری نے اپنے سابقہ قول میں ذکر کیا اور نہ ہی ابن عبد البر نے ان سے نقل کرتے ہوئے، بلکہ یہ قول حضرت سعد رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، جیسا کہ مسند احمد (۱۶۵۸۴) اور تفسیر طبری ۶/۴۸۲ میں ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14 131

And He, the Almighty, said: {Whether he be rich or poor, Allah is more worthy of both} [An-Nisa: 135]. And it is permissible to say: "worthy of them" (awla bihim); as narrated from Al-Farra' and others (1).

It is said for a woman (imra'ah): "mar'ah", and that is the origin. And "brother" (akh) its origin is "akhuww", as indicated by the dual form: "akhawan"; so a letter was deleted from it and changed in a non-analogous way. Al-Farra' said: The first letter of "ukht" (sister) was given a damma because the deleted letter was a "waw", and the first letter of "bint" (daughter) was given a kasra because the deleted letter was a "ya" (2). This deletion and justification are also non-analogous (3).

Completing thirty: His, the Almighty's statement: {But if they are more than two, they shall be partners in one-third}. This sharing necessitates equality between male and female, even if they are many. When they inherit through the mother, the male is not preferred over the female. This is a consensus among scholars, and there is no place in the laws of inheritance where male and female are equal except in the inheritance of siblings from the mother’s side. So, if a woman dies and leaves behind her husband, her mother, and her brother from her mother’s side, the husband gets half, the mother gets one-third, and the brother from the mother’s side gets one-sixth. If she leaves behind two brothers and two sisters - and the situation remains the same - the husband gets half, the mother gets one-sixth, and the two brothers and two sisters share one-third, and the division is complete. This is the view of the majority of the Sahaba (companions); because they reduced the mother's share by the presence of a brother and a sister from one-third to one-sixth.

As for Ibn Abbas, he did not recognize 'Awl (proportionate reduction) (4), and if the mother were given one-third, the shares would exceed the total (making it an 'Awl case), which he does not hold. 'Awl is mentioned elsewhere; this is not its place.

If she leaves behind her husband, brothers from her mother's side, and a full brother (from her mother and father), the husband gets half, her siblings from the mother's side share one-third, and what remains goes to her full brother. Thus, whoever has a designated share is given it, and the remainder...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an 1/258, and Tafsir al-Baghawi 1/404. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/441. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/19. (4) Al-'Awl: The 'Awl of the inheritance

shares, which is when the shares increase such that a reduction is imposed on the sharers. Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 4/384.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 131

और अल्लाह तआला ने फरमाया: {चाहे वह अमीर हो या गरीब, अल्लाह उन दोनों का अधिक हकदार है} [अन-निसा: 135]। और यह भी जायज़ है: "उनका हकदार" (अवला बिहिम); जैसा कि अल-फर्रा और अन्य से वर्णित है (1)।

और एक महिला (इमरा-अह) के लिए कहा जाता है: "मरा-अह", और यही मूल है। और "भाई" (अख) का मूल "अखुव" है, जैसा कि द्विवचन रूप: "अखवान" से संकेत मिलता है; इसलिए इसमें से एक अक्षर हटा दिया गया और गैर-नियमबद्ध तरीके से बदल दिया गया। अल-फर्रा ने कहा: "उख्त" (बहन) के पहले अक्षर पर 'दम्मा' (पेश) लगाया गया क्योंकि हटाया गया अक्षर 'वाव' था, और "बिन्त" (बेटी) के पहले अक्षर पर 'कसरा' (ज़ेर) लगाया गया क्योंकि हटाया गया अक्षर 'या' था (2)। यह विलोपन और तर्क भी गैर-नियमबद्ध है (3)।

तीस पूरा करना: अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन अगर वे दो से अधिक हों, तो वे एक-तिहाई में साझेदार होंगे}। यह साझा करना पुरुष और महिला के बीच समानता की मांग करता है, भले ही वे संख्या में अधिक हों। जब वे माँ के माध्यम से विरासत प्राप्त करते हैं, तो पुरुष को महिला पर वरीयता नहीं दी जाती है। यह विद्वानों के बीच आम सहमति है, और विरासत के नियमों में ऐसी कोई जगह नहीं है जहाँ पुरुष और महिला समान हों, सिवाय माँ की ओर से भाई-बहनों की विरासत के। इसलिए, यदि कोई महिला मर जाती है और अपने पति, अपनी माँ और अपनी माँ की ओर से अपने भाई को छोड़ जाती है, तो पति को आधा, माँ को एक-तिहाई और माँ की ओर से भाई को छठा हिस्सा मिलता है। यदि वह दो भाई और दो बहनें छोड़ती है - और स्थिति वैसी ही रहती है - तो पति को आधा, माँ को छठा हिस्सा मिलता है, और दो भाई और दो बहनें एक-तिहाई साझा करते हैं, और दायित्व पूरा हो जाता है। यह अधिकांश सहाबा (साथियों) का विचार है; क्योंकि उन्होंने एक भाई और एक बहन की उपस्थिति के कारण माँ के हिस्से को एक-तिहाई से घटाकर छठे हिस्से तक सीमित कर दिया।

जहाँ तक इब्न अब्बास का सवाल है, उन्होंने 'औल' (आनुपातिक कमी) (4) को स्वीकार नहीं किया, और यदि माँ को एक-तिहाई दिया जाता, तो हिस्से कुल से अधिक हो जाते (जिससे यह 'औल' का मामला बन जाता), जिसे वह नहीं मानते। 'औल' का उल्लेख अन्यत्र किया गया है; यह उसका स्थान नहीं है।

यदि वह अपने पति, अपनी माँ की ओर से भाइयों और एक सगे भाई (अपनी माँ और पिता से) को छोड़ जाती है, तो पति को आधा मिलता है, माँ की ओर से उसके भाई-बहनों को एक-तिहाई मिलता है, और जो बचता है वह उसके सगे भाई को मिलता है। इस प्रकार, जिसका निर्धारित हिस्सा है उसे वह दिया जाता है, और शेष...

---

(1) मा'नी अल-कुरान 1/258, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/404। (2) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 1/441। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/19। (4) अल-'औल: विरासत के हिस्सों का 'औल', जो तब होता है जब हिस्से इस तरह बढ़ जाते हैं कि हिस्सेदारों पर कमी लागू हो जाती है। गरीब अल-हदीस अबू उबैद द्वारा 4/384।

سورہ النساء: آیات 11 - 14 131

اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اِنْ يَكُنْ غَنِيًّا اَوْ فَقِيْرًا فَاللّٰهُ اَوْلٰى بِهِمَا﴾ [النساء: 135] اور جائز ہے: "أولى بهم" (ان کا زیادہ حقدار)؛ الفراء اور دیگر سے منقول ہے (1)۔

اور عورت (امرأة) کے بارے میں کہا جاتا ہے: "مرأة"، اور یہی اصل ہے۔ اور "بھائی" (أخ) کی اصل "أخوّ" ہے، جس پر تثنیہ کا لفظ "أخوان" دلالت کرتا ہے؛ چنانچہ اس سے ایک حرف حذف کر دیا گیا اور خلافِ قیاس تبدیل کر دیا گیا۔ الفراء نے کہا: "أخت" (بہن) کے پہلے حرف پر ضمہ (پیش) دیا گیا کیونکہ حذف شدہ حرف "واؤ" تھا، اور "بنت" (بیٹی) کے پہلے حرف کو کسرہ (زیر) دیا گیا کیونکہ حذف شدہ حرف "یاء" تھا (2)۔ یہ حذف اور توجیہ بھی خلافِ قیاس ہے (3)۔

تیس کو مکمل کرنے والی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاِنْ كَانُوْٓا اَكْثَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَآءُ فِي الثُّلُثِ﴾ یہ شراکت مرد اور عورت کے درمیان برابری کا تقاضا کرتی ہے خواہ وہ زیادہ ہی کیوں نہ ہوں۔ اور جب وہ ماں کے واسطے سے ورثہ پاتے ہیں تو مرد کو عورت پر فضیلت نہیں دی جاتی۔ یہ علماء کا اجماع ہے، اور فرائض (وراثت) میں کوئی ایسی جگہ نہیں ہے جہاں مرد اور عورت برابر ہوں سوائے ماں شریک بہن بھائیوں کی میراث کے۔ پس اگر کوئی عورت فوت ہو جائے اور اپنے پیچھے شوہر، ماں اور ماں شریک بھائی چھوڑے، تو شوہر کے لیے نصف، ماں کے لیے تہائی، اور ماں شریک بھائی کے لیے چھٹا حصہ ہے۔ اور اگر وہ دو بھائی اور دو بہنیں چھوڑے - اور صورتحال وہی رہے - تو شوہر کے لیے نصف، ماں کے لیے چھٹا حصہ، اور دو بھائیوں اور دو بہنوں کے لیے تہائی ہے، اور فریضہ مکمل ہو گیا۔ اور اسی پر عامہ صحابہ کرام ہیں؛ کیونکہ انہوں نے بھائی اور بہن کی وجہ سے ماں کو تہائی سے چھٹے حصے کی طرف محجوب کر دیا۔

جہاں تک ابن عباس کا تعلق ہے، وہ "عول" (4) کے قائل نہ تھے، اور اگر ماں کے لیے تہائی رکھا جاتا تو مسئلہ "عول" والا ہو جاتا، اور وہ اس کے قائل نہیں۔ اور "عول" کا تذکرہ اس کے علاوہ کسی اور مقام پر ہے، یہ اس کا مقام نہیں ہے۔

چنانچہ اگر وہ اپنا شوہر، ماں شریک بھائی، اور ایک سگا بھائی (ماں اور باپ سے) چھوڑے، تو شوہر کے لیے نصف، اس کے ماں شریک بہن بھائیوں کے لیے تہائی، اور جو باقی بچے وہ اس کے سگے بھائی کے لیے ہے۔ اور اسی طرح جس کا حصہ مقرر ہے اسے وہ دیا جائے گا، اور باقی...

---

(1) معانی القرآن 258/1، اور تفسیر البغوی 404/1۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 441/1۔ (3) المحرر الوجیز 19/1۔ (4) العول: فرائض (وراثت کے حصوں) کا عول، اور وہ یہ ہے کہ حصے بڑھ جائیں تو اصحابِ فرائض پر کمی داخل ہو جاتی ہے۔ غریب الحدیث لأبی عبید 384/4۔

...for the male relatives (Asaba) if anything remains.

If she left six mixed siblings(1), this is the "Himariyya" case, also called "Al-Mushtarika" (the Shared). One group said: The maternal siblings get a third, the husband gets a half, the mother gets a sixth, and the full brother and sister, and the paternal brother and sister, are excluded. This is narrated from Ali, Ibn Mas'ud, Abu Musa, Al-Sha'bi, Shurayk, and Yahya ibn Adam. It is the view held by Ahmad ibn Hanbal and chosen by Ibn al-Mundhir(2); because the husband, the mother, and the two maternal brothers are holders of prescribed shares (Ashab al-Faraid), and nothing remains for the male relatives (Asaba).

Another group said: The mother is one, even suppose their father was a donkey! So they shared the third among them; this is why it was called "Al-Mushtarika" and "Al-Himariyya". This is narrated from Umar, Uthman, and also Ibn Mas'ud, and Zayd ibn Thabit, Masruq, and Shurayh. It is the view held by Malik, Al-Shafi'i, and Ishaq. This issue would not arise if the deceased were a man(4).

So this is a summary of the science of inheritance contained in the verse, and God is the Granter of guidance.

Inheritance in the pre-Islamic period (Jahiliyyah) was based on masculinity and strength, and they would let men inherit but not women. So Allah, the Mighty and Sublime, nullified that with His saying: {For men is a share} and {and for women is a share}, as previously mentioned.

Inheritance in the pre-Islamic period and at the beginning of Islam was also through alliance (Muḥālafah). Allah, the Mighty and Sublime, said: {And those with whom your right hands have made a pledge} [An-Nisa: 33], as its explanation will follow.

Then, after alliance, it was based on migration (Hijrah). Allah the Almighty said: {And those who believed but did not emigrate - for you there is no guardianship of them at all until they emigrate} [Al-Anfal: 72], and it will be mentioned(5). There the discourse will follow regarding those of...

(1) In (D): "mutafarriqin" (separated). (2) Al-Iqna' 1/284. (3) In (D): "idh law kana" (since if it were), and in (Kh): "in kana" (if it were). (4) See At-Tahdhib fi al-Faraid by Al-Kalwadhani pp. 190-203, Al-Mughni 9/24, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by Al-Jassas

4/460, and Al-Muharrir al-Wajiz 2/19-20. (5) Tafsir Al-Baghawi 1/399, and it will follow in its place.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 | 132

...असबा (पुरुष रिश्तेदारों) के लिए यदि कुछ बचता है।

यदि उसने छह मिश्रित भाई-बहनों(1) को छोड़ा है, तो यह "हिमारिय्या" मामला है, जिसे "अल-मुश्तरिका" (साझा) भी कहा जाता है। एक समूह ने कहा: माँ की ओर से भाई-बहनों को एक तिहाई हिस्सा मिलता है, पति को आधा मिलता है, माँ को छठा हिस्सा मिलता है, और सगे भाई और बहन, और पिता की ओर से भाई और बहन वंचित रह जाते हैं। यह अली, इब्न मसूद, अबू मूसा, अल-शाबी, शुराय्क और याह्या इब्न आदम से वर्णित है। यह अहमद इब्न हंबल का मत है और इब्न अल-मुंदिर(2) द्वारा चुना गया है; क्योंकि पति, माँ और दो माँ की ओर से भाई निर्धारित हिस्से (अशाब अल-फ़रायद) के धारक हैं, और असबा के लिए कुछ भी नहीं बचता है।

दूसरे समूह ने कहा: माँ एक ही है, मान लीजिए कि उनके पिता एक गधे (हिमार) थे! इसलिए उन्होंने उनके बीच एक तिहाई हिस्सा साझा किया; इसीलिए इसे "अल-मुश्तरिका" और "अल-हिमारिय्या" कहा गया। यह उमर, उस्मान और इब्न मसूद के साथ-साथ जैद इब्न साबित, मसरुक और शुराय्क से भी वर्णित है। यह मलिक, अल-शाफी और इशाक द्वारा माना गया मत है। यह मसला तब नहीं होता यदि मरने वाला पुरुष होता(4)।

तो यह आयत में निहित उत्तराधिकार के विज्ञान (फ़रायद) का एक सारांश है, और अल्लाह ही मार्गदर्शन देने वाला है।

अज्ञानता के काल (जाहिलिया) में उत्तराधिकार पौरुष और शक्ति पर आधारित था, और वे पुरुषों को उत्तराधिकारी बनाते थे, महिलाओं को नहीं; तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने इस कथन से इसे रद्द कर दिया: {पुरुषों के लिए एक हिस्सा है} और {और महिलाओं के लिए एक हिस्सा है}, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

जाहिलिया और इस्लाम की शुरुआत में उत्तराधिकार गठबंधन (मुहालफा) के माध्यम से भी होता था। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और जिनके साथ तुम्हारे दाहिने हाथों ने प्रतिज्ञा की है} [अन-निसा: 33], जैसा कि इसका स्पष्टीकरण आगे आएगा।

फिर गठबंधन के बाद, यह हिजरत (प्रवास) पर आधारित हो गया; अल्लाह तआला ने कहा: {और जो लोग ईमान लाए लेकिन उन्होंने हिजरत नहीं की, तुम्हारे लिए उनकी कोई संरक्षकता नहीं है जब तक

कि वे हिजरत न करें} [अल-अनफाल: 72], और यह आएगा(5)। वहाँ उन लोगों के बारे में बात आएगी जो...

(1) (द) में: "मुतफर्रिकीन" (अलग-अलग)। (2) अल-इक़ना' 1/284। (3) (द) में: "इज़ लौ काना", और (ख) में: "इन काना"। (4) देखें अल-कलवाज़ानी द्वारा "अत-तहज़ीब फ़ी अल-फ़रायद" पृ. 190 - 203, "अल-मुग़नी" 9/24, अल-जस्सास द्वारा "मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा" 4/460, और "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 2/19 - 20। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 1/399, और यह अपने स्थान पर आएगा।

...عصبہ کے لیے اگر کچھ بچے۔

اگر اس نے چھ مختلف بہن بھائی(1) چھوڑے تو یہ "حماریہ" (خچر والی بات) ہے، اور اسے "مشترکہ" بھی کہا جاتا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: ماں شریک بہن بھائیوں کے لیے تہائی، شوہر کے لیے نصف، اور ماں کے لیے چھٹا حصہ ہے، اور سگے بھائی بہن اور علاتی (باپ شریک) بھائی بہن محروم ہو گئے۔ یہ حضرت علی، ابن مسعود، ابو موسیٰ، شعبی، شریک اور یحییٰ بن آدم سے مروی ہے، اور امام احمد بن حنبل کا یہی قول ہے، اور ابن المنذر(2) نے اسے پسند کیا ہے؛ اس لیے کہ شوہر، ماں اور دو ماں شریک بھائی مقررہ حصوں (اصحابِ فرائض) والے ہیں، اور عصبہ کے لیے کچھ باقی نہیں بچا۔

اور ایک گروہ نے کہا: ماں تو ایک ہی ہے، فرض کرو کہ ان کا باپ گدھا تھا! اور انہوں نے ان کے درمیان تہائی حصے میں شرکت کر دی؛ اسی لیے اسے "مشترکہ" اور "حماریہ" کہا جاتا ہے۔ یہ حضرت عمر، عثمان اور ابن مسعود سے بھی مروی ہے، اور زید بن ثابت، مسروق اور شریح سے بھی، اور امام مالک، شافعی اور اسحاق کا یہی قول ہے۔ اور یہ مسئلہ درست نہیں رہتا اگر مرنے والا مرد ہوتا(4)۔

پس یہ علم الفرائض کا ایک مجموعہ ہے جو اس آیت میں شامل ہے، اور اللہ ہی ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔

زمانہ جاہلیت میں وراثت مردانگی اور طاقت کی بنیاد پر تھی، اور وہ عورتوں کے بجائے مردوں کو وارث بناتے تھے؛ تو اللہ عزوجل نے اپنے اس قول سے اسے باطل کر دیا: {لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ}

(مردوں کے لیے ایک حصہ ہے) {وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ} (اور عورتوں کے لیے ایک حصہ ہے) جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

زمانہ جاہلیت اور اسلام کی ابتداء میں وراثت معاہدے (محالفہ) کی بنیاد پر بھی تھی، اللہ عزوجل نے فرمایا: {وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ} [النساء: 33] (اور جن سے تمہارے قسموں نے عہد کیا ہے) جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا۔

پھر محالفہ کے بعد ہجرت کی بنیاد پر ہو گئی؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا} [الأنفال: 72] (اور جو لوگ ایمان لائے لیکن انہوں نے ہجرت نہیں کی، تمہارا ان کی ولایت سے کوئی تعلق نہیں جب تک وہ ہجرت نہ کریں) اور یہ آگے آئے گا(5)۔ اور وہاں ذوی... کے بارے میں کلام آئے گا۔

(1) (د) میں: متفرقین۔ (2) الإقناع 1/ 284۔ (3) (د) میں: إذ لو كان، اور (خ) میں: إن كان۔ (4) ملاحظہ فرمائیں: التهذيب في الفرائض للكلوذاني ص 190 - 203 ، والمغني 24/9 ، ومختصر اختلاف العلماء للجصاص 4/ 460 ، والمحرر الوجيز 19/2 - 20 ۔ (5) تفسير البغوي 1/ 399 ، اور یہ اپنے مقام پر آئے گا۔

...the relatives and their inheritance, God willing. The inheritance of the son of a woman accused of adultery (mula'anah), the child of adultery, and the mukatab (a slave working for freedom) (1) will be discussed in Surah An-Nur, by the power of God Almighty. The majority of scholars are of the opinion that the inheritance of a prisoner whose life is known is established; because he is among the Muslims upon whom the rulings of Islam apply. It was narrated from Sa'id ibn al-Musayyib that he said regarding a prisoner in the hands of the enemy: He does not inherit (2). The inheritance of the apostate has already been mentioned in Surah "Al-Baqarah" (3), praise be to God. Thirty-first: His words, the Exalted: {ghaira mudarrin} (without being harmful) is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial adverb), and the governing agent is "yusa" (bequeathed). Meaning: he bequeaths it without being harmful (4), i.e., without causing harm to the heirs. That is: he should not bequeath a debt that he does not owe in order to harm the heirs, nor should he acknowledge a debt. So causing harm refers to both the will and the debt; as for its reference to the will, it is by exceeding one-third, or bequeathing to an heir. If it exceeds that, it is rejected unless the heirs permit it; because the prohibition is for their rights, not for the right of God Almighty. If he bequeaths to an heir, it reverts to inheritance (5). The scholars are unanimous that a bequest to an heir is not permissible (6). This has already been mentioned in "Al-Baqarah" (7).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) The inheritance of the son of a woman accused of adultery is under the interpretation of His words: {And those who accuse their wives...} [Verse: 6], in the twenty-ninth issue, and the inheritance of the mukatab is under the interpretation of His words: {And those who seek a contract from among whom your right hands possess...} [Verse: 33], in the sixteenth issue. (2) This is also one of the two narrations from al-Nakha'i as mentioned by al-Kaludhani in Al-Tahdhib fi al-Fara'id p. 333, and the author mentioned it on pp. 99-100 of this part from al-Nakha'i and did not mention Sa'id ibn al-Musayyib there, and Ibn Abi Shaybah narrated it from Sa'id and al-Nakha'i 11/381. See Al-Mughni 9/124. (3) 3/431. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/441. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/351. (6) Al-Ijma' p. 74, Ibn al-Mundhir said: They agreed that there is no bequest to an heir unless the heirs permit it. (7) 3/99 - 100.

सूरा अन-निसा: आयतें 11 - 14 133

...रिश्तेदार और उनकी विरासत, इंशाअल्लाह। मुलानह (व्यभिचार का आरोप लगाने वाली) के बेटे, व्यभिचार की संतान और मुकातब (आजादी के लिए काम करने वाला गुलाम) (1) की विरासत का उल्लेख अल्लाह तआला की शक्ति से सूरा अन-नूर में आएगा। विद्वानों का बहुमत इस बात पर है कि जिस कैदी का जीवन ज्ञात है, उसकी विरासत स्थापित है; क्योंकि वह उन मुसलमानों में शामिल है जिन पर इस्लाम के नियम लागू होते हैं। सईद बिन अल-मुसय्यिब से रिवायत है कि उन्होंने दुश्मन के हाथ में कैदी के बारे में कहा: वह वारिस नहीं होता (2)। धर्मत्यागी (मुरतद) की विरासत का उल्लेख सूरा "अल-बकराह" (3) में पहले ही आ चुका है, अल्हम्दुलिल्लाह। इकतीसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {غَيْرَ مُضَارٍّ} (बिना नुकसान पहुँचाए) 'हाल' के रूप में मंसूब है, और इसका आमिल (शासक) "युसा" (वसीयत की जाए) है। यानी: वह वसीयत करता है बिना नुकसान पहुँचाए (4), अर्थात वारिसों को नुकसान पहुँचाए बिना। यानी: उसे ऐसा कर्ज वसीयत नहीं करना चाहिए जो उस पर नहीं है ताकि वारिसों को नुकसान हो, और न ही उसे कर्ज का इकरार करना चाहिए। तो नुकसान पहुँचाना वसीयत और कर्ज दोनों से संबंधित है; जहाँ तक वसीयत का संबंध है, वह एक-तिहाई से अधिक होने या वारिस के लिए वसीयत करने से है। यदि यह उससे अधिक हो, तो इसे खारिज कर दिया जाता है, जब तक कि वारिस इसकी अनुमति न दें; क्योंकि मनाही उनके अधिकारों के लिए है, अल्लाह तआला के अधिकार के लिए नहीं। यदि वह किसी वारिस के लिए वसीयत करता है, तो वह विरासत में वापस आ जाता है (5)। विद्वानों का इस बात पर इत्तेफाक है कि वारिस के लिए वसीयत जायज़ नहीं है (6)। यह पहले "अल-बकराह" (7) में बताया जा चुका है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) मुलानह के बेटे की विरासत अल्लाह के इस फरमान की व्याख्या में है: {और जो अपनी पत्नियों पर आरोप लगाते हैं...} [आयत: 6], उनतीसवें मसले में, और मुकातब की विरासत अल्लाह के इस फरमान की व्याख्या में है: {और जो तुमसे मुकातबत (आजादी का अनुबंध) चाहते हैं उनमें से जो तुम्हारे स्वामित्व में हैं...} [आयत: 33], सोलहवें मसले में। (2) यह अल-नखई से दो रिवायतों में से एक है जैसा कि अल-कलुधानी ने अत-तहजीब फिल-फराइज पृष्ठ 333 में उल्लेख किया है, और लेखक ने इसे इस भाग के पृष्ठ 99-100 पर अल-नखई से उद्धृत किया है और वहां सईद बिन अल-मुसय्यिब का उल्लेख नहीं किया है, और इब्न अबी शयबा ने इसे सईद और अल-नखई से रिवायत किया है 11/381। अल-मुगनी 124/9 देखें। (3) 3/431। (4) एराब अल-कुरान लिन-नहस 1/441। (5)

अहकाम अल-कुरान लिब-निल अरबी 1/351। (6) अल-इज्मा पृष्ठ 74, इब्न अल-मुन्जिर ने कहा: और उन्होंने इत्तेफाक किया कि वारिस के लिए कोई वसीयत नहीं है जब तक कि वारिस इसकी अनुमति न दें। (7) 3/99 - 100।

سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱۴ ۱۳۳

...ارحام اور ان کی وراثت، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اور عنقریب سورہ نور میں ابن الملاعنہ، ولد الزنا اور مکاتب(۱) کی وراثت کا ذکر بحول اللہ تعالیٰ آئے گا۔ اور جمہور علماء اس بات پر ہیں کہ وہ قیدی جس کی زندگی معلوم ہو، اس کی وراثت ثابت ہے؛ کیونکہ وہ ان مسلمانوں میں شامل ہے جن پر اسلام کے احکام جاری ہوتے ہیں۔ اور سعید بن المسیب سے مروی ہے کہ انہوں نے دشمن کے ہاتھ میں قیدی کے بارے میں کہا: وہ وارث نہیں ہوتا(۲)۔ اور مرتد کی وراثت کا تذکرہ سورہ "البقرہ"(۳) میں گزر چکا ہے، والحمد للہ۔ اکتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {غَيْرَ مُضَارٍّ} حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور اس کا عامل "یوصی" ہے۔ یعنی: وہ وصیت کرتا ہے اس حال میں کہ نقصان پہنچانے والا نہ ہو(۴)، یعنی ورثاء کو نقصان پہنچانے والا نہ ہو۔ یعنی: اسے ایسا قرض وصیت نہیں کرنا چاہیے جو اس کے ذمے نہیں ہے تاکہ ورثاء کو نقصان پہنچے، اور نہ ہی اسے قرض کا اقرار کرنا چاہیے۔ پس نقصان پہنچانا وصیت اور قرض دونوں کی طرف لوٹتا ہے؛ رہا وصیت کی طرف لوٹنا تو وہ تہائی سے زیادہ کرنے، یا وارث کے لیے وصیت کرنے کی صورت میں ہے۔ اگر اس سے زیادہ ہو تو وہ رد کر دی جاتی ہے، الا یہ کہ ورثاء اسے جائز قرار دیں؛ کیونکہ ممانعت ان کے حقوق کے لیے ہے نہ کہ اللہ تعالیٰ کے حق کے لیے۔ اور اگر اس نے وارث کے لیے وصیت کی تو وہ وراثت کی طرف لوٹ جائے گی(۵)۔ اور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ وارث کے لیے وصیت جائز نہیں ہے(۶)۔ اور یہ بات "البقرہ"(۷) میں گزر چکی ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) ابن الملاعنہ کی وراثت اللہ تعالیٰ کے اس قول: {وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ} [الآية: ٦] کی تفسیر کے وقت، انتیسویں مسئلے میں ہے، اور مکاتب کی وراثت اللہ تعالیٰ کے اس قول: {وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ

الْكِتَبَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ} [الآية: ٣٣] کی تفسیر کے وقت، سولہویں مسئلے میں ہے۔ (٢) اور یہ نخعی سے دو روایتوں میں سے ایک ہے جیسا کہ الکلوذانی نے "التہذیب فی الفرائض" ص ٣٣٣ میں ذکر کیا ہے، اور مصنف نے اس حصے کے ص ٩٩-١٠٠ پر نخعی سے اس کا ذکر کیا ہے اور وہاں سعید بن المسیب کا ذکر نہیں کیا، اور اسے سعید اور نخعی سے ابن ابی شیبہ ٣٨١/١١ نے روایت کیا ہے۔ اور دیکھئے المغنی ١٢٤/٩۔ (٣) ٤٣١/٣۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٤٤١/١۔ (٥) أحكام القرآن لابن العربي ٣٥١/١۔ (٦) الإجماع ص ٧٤، ابن المنذر نے کہا: اور انہوں نے اتفاق کیا کہ وارث کے لیے کوئی وصیت نہیں ہے الا یہ کہ ورثاء اسے جائز قرار دیں۔ (٧) ٩٩/٣ - ١٠٠۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 14 134 As for its referral back to debt, it is by acknowledgment in a state where it is not permissible for him, such as if he acknowledges during his illness for his heir or for a close friend; for that is not permissible according to us (1). It was narrated from al-Hasan that he read: "without being harmful, a command from Allah" with an 'Idafa' (annexation). Al-Nahhas said (2): Some linguists have claimed that this is a grammatical error (lahn); because the active participle is not annexed to the verbal noun (masdar). The reading is good based on an omission, and the meaning is: "without being harmful to the possessor of a will," meaning: without harming his heirs through it in their inheritance. And the scholars have unanimously agreed that his acknowledgment of a debt to a non-heir during illness is permissible if he did not owe any debt during health (3). Thirty-second: If he owed a debt during health supported by evidence, and he acknowledged a debt to a stranger [non-relative], a group said: the debt from the time of health starts first. This is the opinion of al-Nakha'i and the Kufans; once its owner has fully received it, then those who hold acknowledgment during illness share proportionately. Another group said: they are both equal if it is for a non-heir. This is the opinion of al-Shafi'i, Abu Thawr, and Abu 'Ubayd, and Abu 'Ubayd mentioned that it is the opinion of the people of Medina (4), and it was narrated from al-Hasan. Thirty-third: The warning (5) regarding causing harm in a will and its various aspects (6) has already been mentioned in "Al-Baqarah". Abu Dawood (7) narrated from the hadith of Shahr ibn Hawshab - who is criticized - from Abu Hurayrah who narrated to him that the Messenger of Allah ﷺ said: "Verily, a man or a woman might act in obedience to Allah...

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/351. (2) Ma'ani al-Qur'an 2/37-38, and al-Hasan's reading is in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 25, and "Al-Muhtasib" 1/183. The author will mention it in the thirty-fourth issue. (3) Al-Ijma' p. 75. (4) See "Al-Mughni" 7/332. (5) In (kh): The saying. (6) Preceded 3/120. (7) Sunan Abi Dawood 2867, and it preceded 3/120.

सूरह अन-निसा: आयतें 11 - 14 134 जहाँ तक ऋण की ओर इसके वापसी की बात है, तो यह उस स्थिति में स्वीकारोक्ति द्वारा होता है जहाँ उसके लिए यह अनुमत नहीं है, जैसे कि यदि वह अपनी बीमारी के दौरान अपने उत्तराधिकारी या किसी घनिष्ठ मित्र के लिए ऋण स्वीकार करता है; क्योंकि हमारे यहाँ यह अनुमत नहीं है (1)। अल-हसन से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "बिना नुकसान पहुँचाए, अल्लाह का आदेश" 'इज़ाफ़त' (जोड़) के साथ। अल-नहहास ने कहा (2): कुछ भाषाविदों ने दावा किया है कि यह व्याकरणिक अशुद्धि (लहन) है; क्योंकि कर्ता संज्ञा (इसम अल-फ़ा'इल) को भाववाचक संज्ञा (मस्दर) के साथ नहीं जोड़ा जाता है। यहाँ एक शब्द के विलोप (हज़फ़) के आधार पर यह पाठ (किरात) उत्तम है, और इसका अर्थ है: "वसीयत के स्वामी को नुकसान पहुँचाए बिना," अर्थात: उनके उत्तराधिकार में वसीयत के माध्यम से उनके उत्तराधिकारियों को नुकसान पहुँचाए बिना। विद्वानों ने इस बात पर सर्वसम्मति व्यक्त की है कि बीमारी के दौरान किसी गैर-उत्तराधिकारी के ऋण की उसकी स्वीकारोक्ति तब जायज़ है जब स्वस्थ रहने के दौरान उस पर कोई ऋण न हो (3)। बत्तीसवीं: यदि स्वास्थ्य के दौरान उस पर साक्ष्य के साथ ऋण था, और उसने किसी अजनबी (गैर-रिश्तेदार) के प्रति ऋण स्वीकार किया, तो एक समूह ने कहा: स्वास्थ्य के समय का ऋण पहले शुरू होता है। यह अल-नखई और कूफ़ा के विद्वानों का मत है; जब इसका स्वामी इसे पूरा प्राप्त कर लेता है, तो बीमारी के दौरान स्वीकारोक्ति वाले आनुपातिक रूप से हिस्सा लेते हैं। एक अन्य समूह ने कहा: यदि यह गैर-उत्तराधिकारी के लिए है तो दोनों बराबर हैं। यह अल-शफीई, अबू थौर और अबू उबैद का मत है, और अबू उबैद ने उल्लेख किया कि यह मदीना के लोगों का मत है (4), और इसे अल-हसन से रिवायत किया गया है। तैंतीसवीं: वसीयत में नुकसान पहुँचाने और उसके विभिन्न रूपों (6) के बारे में चेतावनी (5) पहले ही "अल-बक़रह" में आ चुकी है। अबू दाऊद (7) ने शहर बिन हवशब की हदीस से रिवायत की है - और उनके बारे में आलोचना की गई है - अबू हुरैरा से कि उन्होंने उन्हें बताया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "निश्चय ही, एक पुरुष या एक महिला अल्लाह की आज्ञाकारिता में कार्य कर सकती है..."

---

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 1/351। (2) मानी अल-कुरआन 2/37-38, और अल-हसन का पाठ "अल-किरात अल-शाज़ाह" पृष्ठ 25, और "अल-मुहतासिब" 1/183 में है। लेखक चौंतीसवीं समस्या में इसका उल्लेख करेंगे। (3) अल-इज्मा पृष्ठ 75। (4) देखें "अल-मुग़नी" 7/332। (5) (ख़) में: वचन (अल-क़ौल)। (6) पहले आ चुका है 3/120। (7) सुनन अबी दाऊद 2867, और यह पहले आ चुका है 3/120।

سورہ النساء: آیات ۱۱ - ۱۴ ۱۳۴ جہاں تک قرض کی طرف اس کی واپسی کا تعلق ہے، تو یہ اس حالت میں اقرار کے ذریعے ہے جس میں اس کے لیے یہ جائز نہیں، جیسا کہ اگر وہ اپنی بیماری میں اپنے وارث یا کسی مہربان دوست کے لیے اقرار کرے؛ کیونکہ ہمارے نزدیک یہ جائز نہیں ہے(۱)۔ اور حسن سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: «غیر مضارٍّ وصِیَّةً مِنَ اللهِ» اضافت کے ساتھ۔ النحاس نے کہا(۲): بعض ماہرین لغت کا دعویٰ ہے کہ یہ لحن (غلطی) ہے؛ کیونکہ اسم فاعل مصدر کی طرف مضاف نہیں ہوتا۔ اور یہ قرات کسی لفظ کے حذف پر مبنی ہونے کی وجہ سے اچھی ہے، اور معنی یہ ہے: وصیت والے کو نقصان پہنچائے بغیر، یعنی: ان کی میراث میں اس وصیت کے ذریعے اپنے وارثوں کو نقصان نہ پہنچانے والا۔ اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ بیماری کی حالت میں غیر وارث کے لیے قرض کا اقرار جائز ہے اگر صحت کی حالت میں اس پر کوئی قرض نہ ہو(۳)۔ بتیسویں بات: اگر صحت کی حالت میں اس پر ثبوت کے ساتھ کوئی قرض ہو، اور اس نے کسی اجنبی کے لیے قرض کا اقرار کیا، تو ایک گروہ نے کہا: صحت والے قرض سے ابتدا کی جائے گی۔ یہ نخعی اور اہل کوفہ کا قول ہے؛ پھر جب اس کا صاحب اپنا حق پورا لے لے، تو بیماری میں اقرار والے آپس میں حصہ بانٹ لیں گے۔ اور ایک گروہ نے کہا: دونوں برابر ہیں اگر وہ غیر وارث کے لیے ہو۔ یہ شافعی، ابو ثور اور ابو عبید کا قول ہے، اور ابو عبید نے ذکر کیا کہ یہ اہل مدینہ کا قول ہے(۴)، اور اسے حسن سے روایت کیا گیا ہے۔ تینتیسویں بات: «البقرہ» میں وصیت میں نقصان پہنچانے اور اس کی صورتوں(۶) کے بارے میں وعید(۵) گزر چکی ہے۔ اور ابو داؤد(۷) نے شہر بن حوشب کی حدیث سے روایت کیا ہے - اور ان پر جرح کی گئی ہے - ابو ہریرہ سے کہ انہوں نے انہیں بیان کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک مرد یا عورت اللہ کی اطاعت میں عمل کرتے رہتے ہیں...»

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳۵۱/۱۔ (۲) معانی القرآن ۳۷/۲ - ۳۸، اور حسن کی قرات «القراءات الشاذة» ص ۲۵، اور «المحتسب» ۱۸۳/۱ میں ہے۔ اور مصنف اسے چونتیسویں مسئلے میں ذکر کریں گے۔ (۳) الاجماع ص ۷۵۔ (۴) دیکھئے المغنی ۳۳۲/۷۔ (۵) (خ) میں ہے: القول۔ (۶) پیچھے گزر چکا ہے ۱۲۰/۳۔ (۷) سنن ابی داؤد ۲۸۶۷، اور یہ ۱۲۰/۳ میں پیچھے گزر چکا ہے۔

[...sixty years, then death approaches them, and they cause harm in the will, so the Fire becomes mandatory for them]. He said: Abu Hurairah read to me from here: {after any bequest he [may have] made or debt, as long as there is no harm [to the heirs]} until he reached {and that is the great attainment}.

And Ibn Abbas said: Causing harm in the will is among the major sins. And he narrated it from the Prophet ﷺ, except that the famous position of the school of Malik and Ibn al-Qasim is: that the testator's action is not considered harmful within his third; because that is his right, so he may dispose of it as he wishes. And there is a saying in the school: that such harm is rejected (2). And with Allah is success.

Thirty-fourth: The Almighty's saying: {Wasiyyatan} 'Wasiyya' is in the accusative case as an absolute object (Masdar) in the position of a state (Hal), and the governing agent is 'Yuseekum'. It is also possible for 'Mudarr' to act upon it, meaning that the harm occurs through it or because of it, so it was attributed to it metaphorically, as said by Ibn Atiyyah (3); and he mentioned that Al-Hasan bin Abi Al-Hasan read: 'Ghayra mudari wasiyyatin' with annexation (Idhafa) (4); as you say: 'a hero of war'. And 'the soft-skinned of the unclothed' in the saying of Tarafa bin al-Abd (5). The meaning is based on what we mentioned regarding the metaphorical use of the wording for the correctness of the meaning.

Then He said: {And Allah is All-Knowing and Forbearing} meaning All-Knowing of the people of inheritance, Forbearing towards the ignorant among you. And some of the predecessors read: 'And Allah is All-Knowing and All-Wise' meaning Wise in the distribution of inheritance and the will (6).

---

(1) Previously mentioned 3 / 120, and we quoted there from Al-Bayhaqi that the correct view is it's Mauquf (attributed to a companion). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 20, and see Al-Mudawwanah 5 / 276. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 20. (4) This reading was mentioned previously in the thirty-first issue. (5) His Diwan p. 31, and the verse is from his Mu'allaqa, and its completion is: Wide is the opening of her robe, thin from it... By the touch of the drinking companions, soft is her skin when naked. Ibn Jinni said in Al-Muhtasib 1/183: i.e., soft when she is naked. (6) Tafsir Abi Al-Layth 1/338, and we did not find this anomalous reading with anyone else.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 14 135

[...साठ वर्ष, फिर उनके पास मृत्यु आती है, और वे वसीयत में नुकसान पहुँचाते हैं, तो उनके लिए आग अनिवार्य हो जाती है]। उन्होंने कहा: अबू हुरैरा ने मेरे सामने यहाँ से पढ़ा: {किसी वसीयत के बाद जो की गई हो या कर्ज के बाद, बशर्ते कि वह किसी को नुकसान पहुँचाने वाला न हो} यहाँ तक कि वह {और यह बड़ी सफलता है} तक पहुँच गए।

इब्न अब्बास ने कहा: वसीयत में नुकसान पहुँचाना बड़े गुनाहों (कबीरा गुनाह) में से है। और उन्होंने इसे नबी ﷺ से रिवायत किया है, सिवाय इसके कि मलिक और इब्न अल-कासिम के मज़हब का प्रसिद्ध रुख यह है: कि वसीयत करने वाले का कार्य उसकी एक-तिहाई (एक तिहाई) संपत्ति में नुकसान नहीं माना जाता है; क्योंकि वह उसका अधिकार है, इसलिए वह उसमें जैसे चाहे व्यवहार कर सकता है। और मज़हब में एक राय यह भी है: कि ऐसा नुकसान वापस कर दिया जाता है (2)। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

चौंतीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {वसीयतन} 'वसीयत' मफ़ऊल-ए-मुतलक़ (स्रोत) के रूप में नसब (जबर) की स्थिति में है, और इसका कारक 'यूसीकुम' है। यह भी संभव है कि 'मुदार' इसमें कार्य करे, जिसका अर्थ है कि नुकसान इसके माध्यम से या इसके कारण होता है, इसलिए इसे लाक्षणिक रूप से प्रयोग किया गया, जैसा कि इब्न अतिया (3) ने कहा है; और उन्होंने उल्लेख किया कि अल-हसन बिन अबी अल-हसन ने 'गैर मुदारि वसीयतिन' इज़ाफ़त (संबंध) के साथ पढ़ा है (4); जैसे आप कहते हैं: 'युद्ध का बहादुर'। और तरफा बिन अल-अब्द के कथन में 'बज्ज़तुल मुतजर्रिद' (5)। अर्थ वैसा ही है जैसा हमने शब्द के लाक्षणिक उपयोग के बारे में उल्लेख किया है ताकि अर्थ सही रहे।

फिर उसने कहा: {और अल्लाह सब कुछ जानने वाला और सहनशील है} यानी विरासत के हकदारों को जानने वाला, और तुम में से अज्ञानियों पर सहनशील है। और कुछ पूर्वजों ने पढ़ा: 'और अल्लाह सब कुछ जानने वाला और हिकमत वाला है' यानी विरासत और वसीयत के बँटवारे में हिकमत वाला (6)।

---

(1) पहले 3/120 पर आ चुका है, और हमने वहाँ अल-बैहकी से उद्धृत किया है कि सही बात यह है कि यह 'मौकूफ' (सहाबी का कथन) है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/20, और अल-मुदव्वना 5/276 देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/20 में। (4) यह क़िरात इकतीसवें मसले में पहले आ

चुकी है। (5) उनका दीवान पृष्ठ 31, और यह शेर उनके'मुअल्लाका' से है, और इसका पूर्ण भाग है: उसके कुर्ते का गला खुला है, उससे वह पतली है... साथियों के छूने से, नग्न होने पर उसकी त्वचा कोमल है। इब्न जिन्नी ने 'अल-मुह्तसिब' 1/183 में कहा है: यानी नग्न होने पर कोमल। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/338, और हमें यह 'शाज़' (दुर्लभ) क़िरात किसी और के पास नहीं मिली।

سورہ النساء: آیات 11 - 14 135

[...ساٹھ سال، پھر ان کے پاس موت آتی ہے، پس وہ وصیت میں نقصان پہنچاتے ہیں، تو ان کے لیے آگ واجب ہو جاتی ہے]۔ انہوں نے کہا: ابو ہریرہ نے میرے سامنے یہاں سے پڑھا: ﴿مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَىٰ بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَارٍّ﴾ (کسی وصیت کے بعد جو کی گئی ہو یا قرض کے، بشرطیکہ وہ نقصان پہنچانے والا نہ ہو) یہاں تک کہ وہ ﴿وَذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ (اور یہی بڑی کامیابی ہے) تک پہنچ گئے۔

اور ابن عباس نے کہا: وصیت میں نقصان پہنچانا کبیرہ گناہوں میں سے ہے۔ اور انہوں نے اسے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، سوائے اس کے کہ مالک اور ابن القاسم کے مشہور مذہب میں یہ ہے: کہ وصیت کرنے والے کا عمل اس کی تہائی (تہائی مال) میں نقصان دہ شمار نہیں کیا جاتا؛ کیونکہ یہ اس کا حق ہے، پس اسے اختیار ہے کہ اس میں جیسے چاہے تصرف کرے۔ اور مذہب میں ایک قول یہ بھی ہے: کہ ایسا نقصان رد کر دیا جاتا ہے (2)۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

چونتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَصِيَّةً﴾؛ 'وصیت' حالتِ نصب میں مصدر کے طور پر ہے جو حال کے مقام پر ہے، اور اس کا عامل 'یوصیکم' ہے۔ یہ بھی درست ہے کہ 'مُضارّ' اس میں عمل کرے اور معنی یہ ہوں گے کہ نقصان اس کی وجہ سے یا اس کے سبب واقع ہو، تو اسے مجازاً اس پر واقع کیا گیا، یہ ابن عطیہ (3) نے کہا ہے؛ اور انہوں نے ذکر کیا کہ الحسن بن ابی الحسن نے 'غَيْرَ مُضارٍّ وَصِيَّةٍ' اضافت کے ساتھ پڑھا ہے (4)؛ جیسے آپ کہتے ہیں: 'شجاعُ حربٍ' (جنگ کا بہادر)۔ اور طرفہ بن العبد کے قول میں 'بَضَّةُ المُتَجَرِّدِ' (5)۔ اور معنی وہی ہے جو ہم نے لفظ میں مجاز کے بارے میں ذکر کیا ہے تاکہ معنی کی صحت برقرار رہے۔

پھر فرمایا: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ﴾ یعنی وراثت پانے والوں سے باخبر، تم میں سے جاہلوں پر بردبار ہے۔ اور بعض متقدمین نے پڑھا: 'والله علیم حکیم' یعنی میراث اور وصیت کی تقسیم میں حکمت والا (6)۔

---

(1) پیچھے 3 / 120 پر گزر چکا ہے، اور ہم نے وہاں بیہقی سے نقل کیا ہے کہ صحیح یہ ہے کہ یہ موقوف ہے۔ (2) المحرر الوجیز 2 / 20، اور دیکھئے المدونۃ 5 / 276۔ (3) المحرر الوجیز 2 / 20 میں۔ (4) یہ قرات اکتیسویں مسئلے میں پہلے گزر چکی ہے۔ (5) ان کا دیوان ص 31، اور یہ شعر ان کے معلقہ سے ہے، اور اس کی تکمیل یہ ہے: رَحِيبُ قِطَابِ الجَيبِ منها رقيقةٌ / بجَسِّ النَّدامَى بَضَّةُ المُتَجَرِّدِ ابن جنی نے المحتسب 1 / 183 میں کہا ہے: یعنی برہنہ ہونے کی حالت میں نرم و نازک۔ (6) تفسیر ابی اللیث 1 / 338، اور ہم نے یہ شاذ قرات کسی اور کے پاس نہیں پائی۔

Surah An-Nisa: Verses 11 - 15, 136

Thirty-fifth: The Almighty’s saying: {These are the limits [set by] Allah}. "These" means these laws of Allah that He has made clear to you so that you may know them and act upon them. {And whoever obeys Allah and His Messenger} in the distribution of inheritances, and acknowledges them(1) and acts according to them as Allah Almighty commanded him {He will admit him into gardens under which rivers flow}. This clause is in the accusative case as an adjective for "gardens." And His saying: {And whoever disobeys Allah and His Messenger}, meaning in the distribution of inheritances, such that he does not distribute them nor act upon them {and transgresses His limits}, meaning: violates His command, {He will admit him into a Fire, to abide eternally therein}(2). If disobedience is intended as disbelief, then eternal residence is literal; but if it is intended as major sins and exceeding the commands of Allah Almighty, then "eternity" is a metaphor for a certain duration. As you say: "May Allah make his kingdom eternal." Zuhayr said: "Nothing is eternal except the firm-rooted mountains"(3) This meaning has been mentioned previously in other places. Nafi' and Ibn 'Amir read: "We will admit him" with the letter 'nun' (we) in both places, referring to Allah Himself. The rest of the reciters read both with the letter 'ya' (he)(4) because the name of Allah Almighty was mentioned previously, meaning: Allah admits him.

The Almighty’s saying: {As for those of your women who commit illegal sexual intercourse, call four witnesses from among yourselves against them. If they testify, then confine them in their houses until death takes them or Allah ordains for them another way. (15)}

In it are eight issues: The first: When Allah Almighty mentioned in this Surah kind treatment of women, and the delivery of their dowries to them, and the matter led to mentioning their inheritance along with the inheritance of men, He also mentioned...

---

(1) In (Z): "He distributes them." (2) Tafsir Abi al-Layth 1/339. (3) His Diwan p. 170, and it was previously mentioned on 1/241. Its beginning is: "Indeed, I do not see anything lasting through events." (4) Al-Sab'ah p. 228, and al-Taysir p. 94.

सूरह अन-निसा: आयत 11 - 15, 136

पैंतीसवीं: अल्लाह तआला का कथन: {ये अल्लाह की सीमाएँ हैं}। "ये" का अर्थ है कि अल्लाह के ये आदेश उसने तुम्हारे लिए स्पष्ट कर दिए हैं ताकि तुम उन्हें जान सको और उन पर अमल कर सको। {और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानता है} विरासतों के वितरण में, और उन्हें स्वीकार करता है(1) और उन पर वैसे ही अमल करता है जैसे अल्लाह तआला ने उसे आदेश दिया है {वह उसे ऐसे बागों में प्रविष्ट करेगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी}। यह वाक्य "बागों" के विशेषण के रूप में कर्म कारक (accusative case) में है। और उसका कथन: {और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की अवज्ञा करता है}, जिसका अर्थ है विरासतों के वितरण में, कि वह उन्हें वितरित नहीं करता और न ही उन पर अमल करता है {और उसकी सीमाओं का उल्लंघन करता है}, अर्थात: उसके आदेश का उल्लंघन करता है, {वह उसे आग में प्रविष्ट करेगा जिसमें वह हमेशा रहेगा}(2)। यदि अवज्ञा से तात्पर्य कुफ़्र (अविश्वास) है, तो हमेशा रहना अपने शाब्दिक अर्थ में है; और यदि इससे तात्पर्य बड़े पाप और अल्लाह तआला के आदेशों का उल्लंघन है, तो "हमेशा रहना" एक निश्चित अवधि के लिए एक रूपक है। जैसा कि आप कहते हैं: "अल्लाह उसके शासन को चिरस्थायी बनाए।" ज़ुहैर ने कहा: "अटल पहाड़ों के सिवा कुछ भी शाश्वत नहीं है"(3) यह अर्थ पहले भी अन्य स्थानों पर बताया जा चुका है। नाफ़े और इब्न आमिर ने दोनों स्थानों पर 'नून' के साथ "हम प्रविष्ट करेंगे" पढ़ा है, जिसका अर्थ स्वयं अल्लाह की ओर इसका संबंध है। बाकी सभी ने दोनों को 'या' (वह) के साथ पढ़ा है(4); क्योंकि अल्लाह तआला का नाम पहले आ चुका है, अर्थात: अल्लाह उसे प्रविष्ट करेगा।

अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हारी स्त्रियों में से जो व्यभिचार करें, तो उन पर अपने में से चार गवाह बुलाओ। फिर यदि वे गवाही दे दें, तो उन्हें घरों में बंद रखो यहाँ तक कि मौत उन्हें उठा ले जाए या अल्लाह उनके लिए कोई रास्ता निकाल दे। (15)}

इसमें आठ मसले हैं: पहला: जब अल्लाह तआला ने इस सूरह में महिलाओं के साथ अच्छा व्यवहार करने, और उनके महर (दहेज) उन तक पहुँचाने का उल्लेख किया, और बात पुरुषों की विरासत के साथ उनकी विरासत के उल्लेख तक पहुँच गई, तो उसने यह भी उल्लेख किया...

(1) (ज़) में: तो वह उन्हें बांट देता है। (2) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 339/1। (3) उनका दीवान पृ. 170, और यह पहले 241/1 पर आ चुका है और इसकी शुरुआत है: "वास्तव में, मैं घटनाओं के सामने किसी को टिकते हुए नहीं देखता।" (4) अल-सबआ पृ. 228, और अल-तयसीर पृ. 94।

سورة النساء: آیات ۱۱ - ۱۵، ۱۳۶

پینتیسویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ﴾ "تلک" بمعنی یہ، یعنی: اللہ کے یہ احکام اس نے تمہارے لیے واضح کر دیے ہیں تاکہ تم انہیں جانو اور ان پر عمل کرو۔ ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ وراثت کی تقسیم میں، پس وہ انہیں تسلیم کرے(۱) اور ان پر ویسا ہی عمل کرے جیسا اللہ تعالیٰ نے اسے حکم دیا ہے ﴿يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ یہ جملہ "جنات" کی صفت ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے۔ اور اس کا ارشاد: ﴿وَمَن يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ اس سے مراد وراثت کی تقسیم میں ہے، چنانچہ اس نے انہیں تقسیم نہیں کیا اور نہ ہی ان پر عمل کیا ﴿وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ﴾ یعنی: اس کے حکم کی خلاف ورزی کرے ﴿يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا﴾(۲)۔ اور نافرمانی سے اگر کفر مراد ہو تو خلود (ہمیشہ رہنا) اپنے اصل معنی میں ہے، اور اگر اس سے مراد کبیرہ گناہ اور اللہ تعالیٰ کے احکامات سے تجاوز ہو تو خلود ایک خاص مدت کے لیے مستعار (مجازاً) ہے۔ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: اللہ اس کی بادشاہت کو ہمیشہ رکھے۔ اور زہیر نے کہا: "مضبوط پہاڑوں کے سوا کوئی ہمیشہ رہنے والا نہیں"(۳) یہ معنی پہلے بھی کئی مقامات پر گزر چکا ہے۔ نافع اور ابن عامر نے دونوں جگہوں پر "نُدْخِلْهُ" (ہم اسے داخل کریں گے) نون کے ساتھ پڑھا ہے، اس معنی پر کہ اس کی نسبت اللہ سبحانہ کی طرف ہے۔ باقی تمام نے دونوں جگہوں پر یا کے ساتھ پڑھا ہے(۴)؛ اس لیے کہ پہلے اللہ تعالیٰ کا اسم گرامی گزر چکا ہے، یعنی: اللہ اسے داخل کرے گا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِن نِّسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِّنكُمْ فَإِن شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلاً ﴿١٥﴾﴾

اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: جب اللہ تعالیٰ نے اس سورت میں عورتوں کے ساتھ حسنِ سلوک اور ان کے مہروں کی ادائیگی کا ذکر فرمایا، اور بات مردوں کی وراثت کے ساتھ ان کی وراثت کے ذکر تک پہنچی، تو یہ بھی ذکر فرمایا...

---

(١) (ظ) میں ہے: پس وہ انہیں تقسیم کر دے۔ (٢) تفسیر ابی اللیث ٣٣٩/١۔ (٣) اس کا دیوان ص ١٧٠، اور یہ ٢٤١/١ پر گزر چکا ہے اور اس کا آغاز ہے: "سنو! میں حوادثِ زمانہ کے سامنے کسی کو باقی رہنے والا نہیں دیکھتا۔" (٤) السبعۃ ص ٢٢٨، اور التیسیر ص ٩٤۔

Surah An-Nisa: Verse 15

137

...strictness upon them regarding the immorality they commit; lest a woman imagines that neglecting chastity is permissible for her.

Second: The Almighty's saying: {And those [women] who} "Al-Lati" is the plural of "Al-Lati" (singular), and it is a vague noun for feminine. It is definite (ma'rifah), and it is not permissible to remove the "alif" and "lam" from it to make it indefinite (nakirah). It is only complete with its relative clause (silah). It has three linguistic variations as mentioned before(1). It is also pluralized as: "Al-Lat" by omitting the 'ya' and keeping the kasra, and "Al-La'i" with a hamza and keeping the 'ya', and "Al-La'i" with a kasra on the hamza and omitting the 'ya', and "Al-La" by omitting the hamza. If you form a plural of the plural, you would say for "Al-Lati": "Al-Lawati", and for "Al-La'i": "Al-Lawa'i". It has been narrated from them "Al-Lawati" by omitting the 'ya' and keeping the kasra, as mentioned by Ibn Al-Shajari(2). Al-Jawhari(3) said: Abu Ubaid recited:

From Al-Lawati, and Al-Ti, and Al-Lati They claimed that my peers have grown old(4)

And "Al-Lawa" by dropping the 'ta'. The diminutive of "Al-Ti" is "Al-Lutayya" with fatha and tashdid. The rajiz(5) said:

After Al-Lutayya and Al-Lutayya and Al-Ti

Some poets used the vocative particle before "Al-Ti", while vocative particles do not precede words containing "alif" and "lam" except in our saying: "Ya Allah" (O Allah) alone. It's as if he likened it to it because the "alif" and "lam" are inseparable from it. He said:

Because of you, O you who have enslaved my heart While you are stingy with affection towards me(6)

---

(1) 1/353. (2) In Al-Amali 3/60. (3) As-Sahih (l-t-y), and what follows in brackets is from it. (4) Mentioned earlier 1/353. (5) He is Al-Ajjaj, and it was mentioned before in 1/354, and after it: "When souls ascend to it, they fall." (6) From the witnesses of Al-Kitab 2/197, and it is in As-Sahih (l-t-y), Sharh Al-Mufassal 2/8, and Al-Khizana 2/293 with the version: "... with connection from me," and in Al-Insaf 1/336 with the version: "I would sacrifice myself for you, O you who..."

Al-Baghdadi said: This is one of the fifty verses whose author and context are unknown.

सूरह अन-निसा: आयत 15

137

...उन पर कठोरता उस अनैतिकता के संबंध में जो वे करती हैं; ताकि कोई महिला यह न समझे कि उसके लिए पवित्रता को छोड़ना जायज़ है।

दूसरी बात: सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो [महिलाएं]} "अल-लाती" (Al-Lati) "अल-लती" (Al-Lati - स्त्रीलिंग एकवचन) का बहुवचन है, और यह स्त्रीलिंग के लिए एक अनिश्चित संज्ञा (ism mubham) है। यह निश्चित (ma'rifah) है, और इसे अनिश्चित (nakirah) बनाने के लिए इसमें से 'अलिफ़' और 'लाम' को हटाना जायज़ नहीं है। यह केवल अपने 'सिला' (संबंधित उपवाक्य) के साथ ही पूर्ण होता है। इसमें तीन भाषाई रूप हैं जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(1)। इसे इस प्रकार भी बहुवचन बनाया जाता है: "अल-लात" (Al-Lat) 'या' को हटाकर और 'कसरा' को बनाए रखकर, और "अल-लाई" (Al-La'i) हमज़ा के साथ और 'या' को बनाए रखकर, और "अल-लाई" (Al-La'i) हमज़ा पर 'कसरा' के साथ और 'या' को हटाकर, और "अल-ला" (Al-La) हमज़ा को हटाकर। यदि आप बहुवचन का बहुवचन बनाते हैं, तो आप "अल-लाती" के लिए "अल-लवाती" (Al-Lawati) कहेंगे, और "अल-लाई" के लिए "अल-लवाई" (Al-Lawa'i)। उनसे "अल-लवाति" (Al-Lawati) 'या' को हटाकर और 'कसरा' को बनाए रखकर भी वर्णित है, जैसा कि इब्न अल-शजारी(2) ने कहा है। अल-जौहरी(3) ने कहा: अबू उबैद ने सुनाया:

अल-लवाती, और अल-ती, और अल-लाती में से उन्होंने दावा किया कि मेरे साथी बूढ़े हो गए हैं(4)

और 'ता' को हटाकर "अल-लवा"। "अल-ती" का लघु रूप (tasghir) "अल-लुतय्या" (Al-Lutayya) है, जिसमें 'फ़तह' और 'तशदीद' है। राज़िज़(5) ने कहा:

अल-लुतय्या और अल-लुतय्या और अल-ती के बाद

कुछ कवियों ने "अल-ती" से पहले पुकारने वाला शब्द (हर्फ़ अल-निदा) लगाया है, जबकि पुकारने वाले शब्द 'अलिफ़' और 'लाम' वाले शब्दों से पहले नहीं आते हैं, सिवाय हमारे कहने के "या अल्लाह", केवल इसी में। ऐसा लगता है कि उन्होंने इसे इसके समान माना क्योंकि इसमें 'अलिफ़' और 'लाम' अविभाज्य हैं। उन्होंने कहा:

तुम्हारे कारण, ओ तुम जिसने मेरे दिल को वश में कर लिया है जबकि तुम मेरे प्रति प्रेम में कंजूस हो(6)

---

(1) 1/353. (2) अल-अमाली 3/60 में। (3) अस-सिहह (l-t-y), और जो कोष्ठक में आएगा वह उसी से है। (4) पहले 1/353 में उल्लेख किया गया है। (5) वह अल-अज्जाज है, और इसका उल्लेख पहले 1/354 में हो चुका है, और इसके बाद: "जब आत्माएं उस पर चढ़ती हैं, तो वे गिर जाती हैं।" (6) अल-किताब 2/197 के साक्ष्यों में से, और यह अस-सिहह (l-t-y), शरह अल-मुफस्सल 2/8, और अल-खिज़ाना 2/293 में इस संस्करण के साथ है: "... मुझसे जुड़ाव के साथ," और अल-इंसाफ़ 1/336 में इस संस्करण के साथ: "मैं तुम पर कुर्बान, ओ तुम जो..."

अल-बगदादी ने कहा: यह उन पचास छंदों में से एक है जिनके लेखक और संदर्भ का पता नहीं है।

سورة النساء: آیت ۱۵

۱۳۷

التغليظ عليهنَّ فيما يأتيت به من الفاحشة؛ لئلا تتوهم المرأة أنه يُسوَّغ لها تركُ التعفُّف.

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّتِي﴾ «اللاتي» یہ «التي» کی جمع ہے، اور یہ مؤنث کے لیے اسم مبہم ہے، اور یہ معرفہ ہے، اور اس سے الف اور لام کو نکرہ بنانے کے لیے ہٹانا جائز نہیں ہے، اور یہ اپنے صلے کے بغیر مکمل نہیں ہوتا، اور اس میں تین لغات ہیں جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۱)۔ اور اس کی جمع یہ بھی آتی ہے: «اللاَّتِ» یاء کو حذف کر کے اور کسرہ کو باقی رکھ کر، اور «اللاتي» ہمزہ کے ساتھ اور یاء کو ثابت رکھ کر، اور «اللاء» ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ اور یاء کو حذف کر کے، اور «واللا» ہمزہ کو حذف کر کے۔ پس اگر آپ جمع الجمع بنائیں تو «اللاَّتِي» میں کہیں گے: «اللَّواتي»، اور «اللاَّء» میں: «اللَّوائي»۔ اور ان سے «اللواتِ» یاء کے حذف اور کسرہ کے بقا کے ساتھ بھی مروی ہے، یہ ابن الشجری(۲) نے کہا ہے۔ جوہری(۳) نے کہا: ابو عبید نے شعر پڑھا:

من اللَّواتي والـتي واللَّاتِ زَعَمْنَ أن قد كَبِرت لِداتِ(٤)

اور «اللَّوَا» تاء کو ساقط کر کے۔ اور «التي» کی تصغیر «اللَّتَيَّا» ہے فتح اور تشدید کے ساتھ، راجز(۵) نے کہا:

بعد اللَّتَيَّا واللَّتَيَّا والتي

اور بعض شعراء نے «التي» پر حرفِ ندا داخل کیا ہے، حالانکہ حروفِ ندا ان الفاظ پر داخل نہیں ہوتے جن میں الف اور لام ہو سوائے ہمارے قول: «یا اللہ» کے، تنہا اسی میں۔ تو گویا اس نے اسے اس کے مشابہ قرار دیا اس حیثیت سے کہ الف اور لام اس سے جدا نہیں ہوتے۔ اس نے کہا:

مِنَ اجْلِكِ يا الَّتِي تَيَّمْتِ قَلبي وأنتِ بَخيلةٌ بالوُدِّ عَنِّي(٦)

---

(١) ٣٥٣/١۔ (٢) الامالی ٦٠/٣ میں۔ (٣) الصحاح (لتی)، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٤) پہلے گزر چکا ٣٥٣/١۔ (٥) وہ العجاج ہے، اور یہ پہلے ٣٥٤/١ میں گزر چکا ہے، اور اس کے بعد ہے: إذا عَلَتْها أَنْفُسٌ تَرَدَّتِ۔ (٦) شواہد الکتاب ١٩٧/٢ سے ہے، اور یہ الصحاح (لتی)، شرح المفصل ٨/٢، اور الخزانہ ٢٩٣/٢ میں اس روایت کے ساتھ ہے: ... بالوصل عني، اور الانصاف ٣٣٦/١ میں اس روایت کے ساتھ: فديتُكِ يا التي ...

البغدادی نے کہا: یہ ان پچاس اشعار میں سے ہے جن کے قائل اور پس منظر کا علم نہیں ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 15

138

It is said: [So-and-so] fell into "Al-Lutayya and Al-Lati," which are two names for calamity.

Third: The Almighty's saying: {who commit the indecency} [Al-Fahishah]. Indecency in this context means: adultery (zina). Indecency is an ugly act, and it is a verbal noun, like "consequence" (al-'aqibah) and "well-being" (al-'afiyah). Ibn Mas'ud read it as "bil-fahishati" with the preposition 'ba' (1).

Fourth: The Almighty's saying: {from among your women}. This is an addition in the sense of Islam, and a clarification of the status of believing women, as He said: {And bring to witness two witnesses from among your men} [Al-Baqarah: 282] because a disbelieving woman might be among the women of Muslims by lineage, but this ruling does not apply to her (2).

Fifth: The Almighty's saying: {call to witness against them four from among you}. That is: from among the Muslims. Thus, Allah made the witnesses for adultery specifically four; to make it harder for the accuser, and as a concealment for the servants (3). Making the witnesses four for adultery is a ruling established in the Torah, the Gospel, and the Qur'an (4). Allah Almighty said: {And those who accuse chaste women and then do not produce four witnesses - lash them with eighty lashes} [An-Nur: 4], and He said here: {call to witness against them four from among you}.

Abu Dawud (5) narrated from Jabir bin Abdullah who said: The Jews brought a man and a woman from among them who had committed adultery. He (6) said: "Bring me two of the most knowledgeable men among you." So they brought the two sons of Suriya. He adjured them: "How do you find the matter of these two in the Torah?" They said: "We find in the Torah that if four bear witness that they saw his penis in her vagina like the applicator in the kohl pot, they are to be stoned." He said: "What prevents you from stoning them?" They said: "Our authority is gone, so we disliked killing." Then the Messenger of Allah (peace be upon him) called for the witnesses, and they came and testified that they...

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/258, Tafsir al-Tabari 6/498, Al-Kashshaf 1/511, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/21. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/21. (3) Previous source. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/356. (5) In his Sunan (4452). (6) Meaning the

Prophet (peace be upon him); Ibn Hajar said in Nukhbat al-Fikar pp. 105-106: They may limit themselves to the saying while omitting the speaker, intending the Prophet (peace be upon him); such as Ibn Sirin's saying from Abu Huraira, he said: He said: ... "You will fight a people..." the Hadith.

सूरा अन-निसा: आयत 15

138

कहा जाता है: [अमुक] "अल-लुत्तैया और अल-लाती" में गिर गया, जो आपदा के दो नाम हैं।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {जो अश्लीलता (अल-फाहीशह) करती हैं}। इस स्थान पर अश्लीलता का अर्थ है: व्यभिचार (ज़िना)। अश्लीलता एक घृणित कार्य है, और यह एक क्रियावाचक संज्ञा है, जैसे "परिणाम" (अल-आक़िबा) और "कल्याण" (अल-आफ़िया)। इब्न मसूद ने इसे 'बा' उपसर्ग के साथ "बिल-फ़ाहीशति" पढ़ा (1)।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {अपनी महिलाओं में से}। यह इस्लाम के अर्थ में एक जोड़ है, और मोमिन महिलाओं की स्थिति का स्पष्टीकरण है, जैसा कि उन्होंने कहा: {और अपने पुरुषों में से दो गवाह बनाओ} [अल-बकराह: 282] क्योंकि एक काफ़िर महिला वंश के आधार पर मुसलमानों की महिलाओं में से हो सकती है, लेकिन यह नियम उस पर लागू नहीं होता (2)।

पांचवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {उनके विरुद्ध अपने में से चार गवाह बुलाओ}। यानी: मुसलमानों में से। इस प्रकार, अल्लाह ने व्यभिचार के लिए विशेष रूप से चार गवाह रखे; आरोप लगाने वाले पर सख्ती करने के लिए; और बंदों की पर्दापोशी के लिए (3)। व्यभिचार के लिए चार गवाहों की शर्त तौरात, इंजील और कुरान में एक स्थापित नियम है (4)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जो लोग पाक दामन औरतों पर आरोप लगाते हैं और फिर चार गवाह नहीं लाते - उन्हें अस्सी कोड़े मारो} [अन-नूर: 4], और यहाँ फरमाया: {उनके विरुद्ध अपने में से चार गवाह बुलाओ}।

अबू दाऊद (5) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत की है, उन्होंने कहा: यहूदी अपने में से एक पुरुष और एक महिला को लाए जिन्होंने व्यभिचार किया था। उन्होंने (6) कहा: "मेरे पास अपने में से दो सबसे बड़े विद्वानों को लाओ।" तो वे सूरिया के दो पुत्रों को लाए। उन्होंने उनसे पूछा: "तुम तौरात में इन दोनों के मामले को कैसा पाते हो?" उन्होंने कहा: "हम तौरात में पाते हैं कि यदि चार गवाह गवाही दें कि उन्होंने उसके अंग को उसके अंग में देखा है जैसे सुरमे दानी में सलाई, तो उन्हें पत्थर मारकर मार दिया जाना चाहिए।" उन्होंने कहा: "तो तुम्हें उन्हें पत्थर मारने से क्या रोकता है?" उन्होंने कहा: "हमारा अधिकार चला गया है, इसलिए हमने हत्या को नापसंद किया।" फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने गवाहों को बुलाया, और वे आए और गवाही दी कि उन्होंने...

(1) फ़रा की मआनी अल-कुरान 1/258, तफ़सीर अल-तबरी 6/498, अल-कश्शाफ़ 1/511, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/21। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/21। (3) पिछला स्रोत। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/356। (5) उनकी सुनन (4452) में। (6) यानी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम); इब्न हजर ने नुखबत अल-फिकर पृ. 105-106 में कहा: वे वक्ता को हटाकर केवल कथन तक सीमित रह सकते हैं, जिससे उनका आशय नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) होता है; जैसे इब्न सीरीन का अबू हुरैरा से कथन, उन्होंने कहा: उन्होंने कहा: ... "तुम एक कौम से लड़ोगे..." हदीस।

سورة النساء: آیت ۱۵

۱۳۸

کہا جاتا ہے: [فلاں] "اللتیا والتی" میں گر گیا، اور یہ مصیبت کے ناموں میں سے دو نام ہیں۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ﴾ اس جگہ فاحشہ سے مراد ہے: زنا۔ فاحشہ سے مراد برا فعل ہے، اور یہ مصدر ہے جیسے عاقبہ اور عافیہ۔ ابن مسعود نے اسے باء جر کے ساتھ "بالفاحشہ" پڑھا ہے (۱)۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِن نِّسَائِكُمْ﴾ یہ اسلام کے معنی میں اضافہ ہے، اور مومن عورتوں کے حال کا بیان ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْ﴾ [البقرة: ۲۸۲] کیونکہ کافرہ عورت نسب کے اعتبار سے مسلمانوں کی عورتوں میں سے ہو سکتی ہے، لیکن اس پر یہ حکم لاگو نہیں ہوتا (۲)۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِّنكُمْ﴾ یعنی: مسلمانوں میں سے۔ پس اللہ نے زنا پر گواہی کو خاص طور پر چار مقرر کیا؛ مدعی پر سختی کے لیے؛ اور بندوں کی پردہ پوشی کے لیے (۳)۔ زنا میں چار گواہوں کی شرط توراۃ، انجیل اور قرآن میں ایک ثابت شدہ حکم ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً﴾ [النور: ۴]، اور یہاں فرمایا: ﴿فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِّنكُمْ﴾۔

اور ابو داؤد (۵) نے جابر بن عبداللہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: یہودی اپنے میں سے ایک مرد اور ایک عورت کو لائے جنہوں نے زنا کیا تھا، تو آپ (ﷺ) نے فرمایا (۶): "تم میں سے جو دو سب سے زیادہ علم والے مرد ہیں انہیں میرے پاس لاؤ۔" پس وہ صُوریا کے دو بیٹوں کو لے آئے۔

آپ نے ان سے حلفاً پوچھا: "تم توراۃ میں ان دونوں کے معاملے کو کیا پاتے ہو؟" انہوں نے کہا: ہم توراۃ میں پاتے ہیں کہ اگر چار گواہ گواہی دیں کہ انہوں نے اس کے عضو کو اس کے عضو میں دیکھا ہے جیسے سرمہ دانی میں سلائی، تو انہیں سنگسار کیا جائے۔ آپ نے فرمایا: "پھر تمہیں انہیں سنگسار کرنے سے کیا چیز روکتی ہے؟" انہوں نے کہا: ہماری حکومت چلی گئی، اس لیے ہم نے قتل کو ناپسند کیا۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے گواہوں کو بلایا، پس وہ آئے اور انہوں نے گواہی دی کہ انہوں نے...

(۱) معانی القرآن للفراء ۲۵۸/۱ ، وتفسیر الطبری ۴۹۸/۶ ، والکشاف ۵۱۱/۱ ، والمحرر الوجیز ۲۱/۲ . (۲) المحرر الوجیز ۲۱/۲ . (۳) پچھلا مصدر۔ (۴) أحكام القرآن لابن العربي ۳۵۶/۱ . (۵) اپنی سنن (۴۴۵۲) میں۔ (۶) یعنی نبی ﷺ؛ ابن حجر نے نخبۃ الفکر ص ۱۰۵ - ۱۰۶ میں کہا: بسا اوقات وہ قائل کو حذف کر کے صرف قول پر اکتفا کرتے ہیں اور ان کی مراد نبی ﷺ ہوتے ہیں؛ جیسے ابن سیرین کا ابو ہریرہ سے قول، انہوں نے کہا: انہوں نے کہا: ... تم ایک قوم سے لڑو گے ... الحدیث۔

Surah An-Nisa: Verse 15, 139

...they saw his member in her private parts like the applicator in a kohl container. Thus, the Messenger of Allah (peace be upon him) ordered their stoning.

A group said: There were four witnesses for adultery so that two witnesses would be assigned to each of the two adulterers like other rights, as it is a right taken from each of them.

And this is weak(1); for an oath enters into property matters, and circumstantial evidence (al-lawth) in qasama (collective oath)(2), and neither of them has any place here.

Sixth: The witnesses must be male; because of His saying: "from among you," and there is no disagreement about this among the Ummah. And they must be just ('udul); because Allah the Almighty stipulated justice in sales and return (after divorce), and this is greater, and thus more deserving of it. This is from carrying the absolute (mutlaq) over the restricted (muqayyad) by evidence, as is mentioned in the principles of jurisprudence (usul al-fiqh). They cannot be from the People of the Dhimma(3), even if the judgment is regarding a Dhimmi(4), and that will come in "Al-Ma'idah"(5). Abu Hanifa relied on His saying: "four from among you" in that if the husband is one of the witnesses in an accusation of adultery (qadhf), he does not perform li'an (mutual imprecation). Its clarification will come in "An-Nur"(6), Allah willing.

Seventh: His saying, the Almighty: {If they testify, keep them in the houses...} This was the first of the punishments for adulterers, and this was at the beginning of Islam, said by Ubada ibn al-Samit, Al-Hasan, and Mujahid, until it was abrogated by the harm mentioned after it, then that was abrogated by the verse of "An-Nur" and by stoning for the married person (thayyib)(7).

A group said: rather, the infliction of harm was first, then it was abrogated by confinement, but the recitation was deferred and advanced; mentioned by Ibn Furak(8).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 21/2. (2) The mention of al-lawth and its definition preceded 200/2. (3) The word: "ahl" (people), from (Zha). (4) In (Meem): "ala dhimmiyya", and in (Zha): "dinihi", and the speech is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 356/1. (5) When interpreting His saying, the Almighty: {two just men from among you or two

others from outside you} [106]. (6) When interpreting the sixth verse, the fifteenth issue. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 21/2, and the saying of Al-Hasan and Mujahid was recorded by At-Tabari 504/6 - 505, and the hadith of Ubada will come soon, and An-Nahhas rejected that the second verse abrogates the first, see his An-Nasikh wal-Mansukh 162/2. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 21/2.

सूरा अन-निसा: आयत 15, 139

...उन्होंने उसके अंग को उसके गुप्तांग में काजल की डिब्बी में सलाई की तरह देखा, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन दोनों को पत्थर मारकर मार डालने (रज़्म) का आदेश दिया।

और एक समूह ने कहा: व्यभिचार (ज़िना) में चार गवाह इसलिए थे ताकि अन्य अधिकारों की तरह प्रत्येक व्यभिचारी के लिए दो गवाह हों, क्योंकि यह उन दोनों में से प्रत्येक से लिया जाने वाला अधिकार है।

और यह कमज़ोर (तर्क) है(1); क्योंकि शपथ संपत्ति के मामलों में आती है, और क़सामा (सामूहिक शपथ) में सुराग़ (अल-लौथ)(2), और यहाँ उनमें से किसी के लिए भी कोई स्थान नहीं है।

छठा: गवाहों का पुरुष होना आवश्यक है; क्योंकि अल्लाह का फ़रमान है: "तुममें से", और उम्मत के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है। और उन्हें न्यायप्रिय (अदूल) होना चाहिए; क्योंकि अल्लाह तआला ने क्रय-विक्रय और रुजूअ (तलाक के बाद वापसी) में न्यायप्रियता की शर्त रखी है, और यह उससे भी बड़ा मामला है, और इस प्रकार इसके लिए अधिक योग्य है। यह दलील के साथ निरपेक्ष (मुतलक़) को प्रतिबंधित (मुक़य्यद) पर लागू करने से है, जैसा कि उसूल अल-फ़िक़्ह (विधिशास्त्र के सिद्धांतों) में उल्लेखित है। और वे ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक)(3) नहीं हो सकते, भले ही फ़ैसला किसी ज़िम्मी के बारे में हो(4), और यह इंशाअल्लाह "अल-मईदा"(5) में आएगा। और अबू हनीफ़ा ने अल्लाह के कथन "तुममें से चार" का सहारा लिया कि यदि पति व्यभिचार के आरोप (क़ज़फ़) में गवाहों में से एक है, तो वह लिआन (आपसी अभिशाप) नहीं करेगा। और इसका स्पष्टीकरण इंशाअल्लाह "अन-नूर"(6) में आएगा।

सातवां: अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर यदि वे गवाही दे दें, तो उन्हें घरों में बंद रखो...} यह व्यभिचारियों की पहली सज़ा थी, और यह इस्लाम की शुरुआत में था, उबादा बिन अल-सामित, अल-हसन और मुजाहिद ने ऐसा कहा, यहाँ तक कि इसे इसके बाद आने वाली तकलीफ़ (अज़ा) द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया, फिर उसे "अन-नूर" की आयत और विवाहित (थय्यिब) के लिए रज़्म द्वारा निरस्त कर दिया गया(7)।

और एक समूह ने कहा: बल्कि तकलीफ़ देना पहले था, फिर इसे घरों में बंद रखने से निरस्त कर दिया गया, लेकिन तिलावत (पाठ) को बाद में रखा गया और पहले लाया गया; इसका उल्लेख इब्न फ़ोरक(8) ने किया है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 21/2. (2) अल-लौथ का ज़िक्र और परिभाषा 200/2 में पहले हो चुकी है। (3) शब्द: "अहल", (ज़ा) से। (4) (मीम) में: "ज़िम्मिया पर", और (ज़ा) में: "दीनीही", और बात इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 356/1 से है। (5) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या करते समय: {तुममें से दो न्यायप्रिय व्यक्ति या तुम्हारे सिवा दूसरों में से दो} [106]। (6) छठी आयत की व्याख्या के समय, पंद्रहवां मसला। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 21/2, और अल-हसन और मुजाहिद का कथन अत्तबरी 504/6 - 505 द्वारा निकाला गया है, और उबादा की हदीस जल्द ही आएगी, और अन-नहहास ने इस बात को खारिज कर दिया कि दूसरी आयत पहली को निरस्त करने वाली है, उनकी अन-नासिख वल-मन्सूख 162/2 देखें। (8) अल-मुहर्र, अल-वजीज़ 21/2।

سورة النساء: آیت ۱۵، ۱۳۹

...انہوں نے اس کے عضو کو اس کی شرمگاہ میں سرمہ دانی میں سلائی کی طرح دیکھا، تو رسول اللہ ﷺ نے ان دونوں کو رجم کرنے کا حکم دیا۔

اور ایک جماعت نے کہا: زنا میں گواہ چار اس لیے تھے تاکہ دیگر حقوق کی طرح ہر ایک زانی پر دو گواہ مقرر ہوں، کیونکہ یہ ایک حق ہے جو ان دونوں میں سے ہر ایک سے لیا جاتا ہے۔

اور یہ (قول) ضعیف ہے(۱)؛ کیونکہ قسم مال کے معاملات میں آتی ہے، اور قسامہ (اجتماعی حلف) میں لوث (قرینہ)(۲)، اور یہاں ان میں سے کسی کی گنجائش نہیں ہے۔

چھٹی بات: یہ ضروری ہے کہ گواہ مرد ہوں؛ کیونکہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿مِنْكُمْ﴾ (تم میں سے)، اور امت کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ اور یہ کہ وہ عادل ہوں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے خرید و فروخت اور رجوع میں عدالت کی شرط رکھی ہے، اور یہ معاملہ اس سے بھی بڑا ہے، اور اس لیے وہ اس کا زیادہ حقدار ہے۔ یہ مطلق کو دلیل کے ساتھ مقید پر محمول کرنے سے ہے، جیسا کہ اصول فقہ میں مذکور ہے۔ اور وہ ذمی(۳) نہ ہوں، اگرچہ حکم ذمی کے بارے میں ہو(٤)، اور یہ ان شاء اللہ "المائدہ"(٥) میں آئے گا۔ اور امام ابو حنیفہ نے اللہ کے اس قول ﴿أَرْبَعَةً مِنْكُمْ﴾ سے استدلال کیا کہ اگر شوہر قذف (زنا کی تہمت) کے گواہوں میں سے ایک ہو تو وہ لعان نہیں کرے گا۔ اور اس کا بیان ان شاء اللہ "النور"(٦) میں آئے گا۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ﴾ (پھر اگر وہ گواہی دے دیں تو انہیں گھروں میں روک رکھو) یہ زانیوں کی پہلی سزا تھی، اور یہ اسلام کے آغاز میں تھا، یہ بات عبادہ بن صامت، حسن اور مجاہد نے کہی، یہاں تک کہ اسے اس کے بعد آنے والی اذیت (سزا)

سے منسوخ کر دیا گیا، پھر اسے سورۃ "النور" کی آیت اور شادی شدہ (ثیب) کے لیے رجم سے منسوخ کر دیا گیا(۷)۔

اور ایک گروہ نے کہا: بلکہ اذیت دینا پہلے تھا، پھر اسے قید (گھروں میں روکنے) سے منسوخ کیا گیا، لیکن تلاوت کو پیچھے اور آگے کر دیا گیا؛ اسے ابن فورک(۸) نے ذکر کیا ہے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۲۱/۲۔ (۲) لوث کا ذکر اور اس کی تعریف ۲۰۰/۲ میں گزر چکی ہے۔ (۳) لفظ: "اہل"، (ظ) سے۔ (٤) (م) میں: "علی ذمیۃ"، اور (ظ) میں: "دینہ"، اور یہ کلام ابن العربی کی احکام القرآن ۳٥٦/۱ سے ہے۔ (٥) اللہ تعالیٰ کے قول ﴿اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ﴾ [۱۰٦] کی تفسیر کے وقت۔ (٦) چھٹی آیت کی تفسیر کے وقت، پندرھواں مسئلہ۔ (۷) المحرر الوجیز ۲۱/۲، اور حسن و مجاہد کا قول طبری ٥۰٤/٦ - ٥۰٥ نے روایت کیا ہے، اور عبادہ کی حدیث جلد آئے گی، اور نحاس نے اس بات کو رد کیا ہے کہ دوسری آیت پہلی کو منسوخ کرنے والی ہے، ان کی الناسخ والمنسوخ ۱٦۲/۲ دیکھیں۔ (۸) المحرر الوجیز ۲۱/۲۔

Surah An-Nisa: Verse 15 140

And this detention and confinement in houses was in the early days of Islam before criminals became numerous. When they increased and their escape was feared(1), a prison was established for them; this was said by Ibn al-Arabi(2). The eighth point: Scholars differed; was this imprisonment a fixed punishment (Hadd), or a threat of a fixed punishment? There are two opinions: First: It was a threat of a fixed punishment. Second: It was a fixed punishment; this was said by Ibn Abbas and al-Hasan. Ibn Zaid added: And they were prevented from marriage until they died, as a punishment for seeking marriage in an improper way. This indicates that it was a fixed punishment, indeed even more severe, except that the ruling was extended(3) to an end, which is the "harm" mentioned in the other verse, despite the difference in interpretations as to which came first. Both are extended to an end, which is the Prophet's (peace and blessings be upon him) statement in the hadith of Ubada bin as-Samit: "Take from me, take from me; Allah has ordained a way for them: the virgin with the virgin gets a hundred lashes and one year of exile, and the married with the married gets a hundred lashes and stoning." This is similar to the Almighty's word: {Then complete the fast until the night} [Al-Baqarah: 187]. When night comes, the ruling of fasting is lifted because its end has been reached, not because of its abrogation (4). This is the view of the later researchers among the scholars of jurisprudence (Usuliyyun), for abrogation only occurs in two contradictory statements in every respect, where it is impossible to reconcile them (5). Reconciling between confinement and public shaming (6), and flogging and stoning is possible. Some scholars said: The harm and public shaming remain with flogging; because they do not contradict each other, but rather both can be applied to the same person. As for imprisonment, it is abrogated by consensus (7), and the early scholars' use of the term "abrogation" for such cases is metaphorical. And Allah knows best.

---

(1) In (m): their strength. (2) Ahkam al-Quran 1/357. (3) In the manuscripts: "limited", and what is established is from (m), which is consistent with what is in Ibn al-Arabi's Ahkam al-Quran 1/357 and the text is from him. (4) Al-Mufhim 5/81, and the hadith of Ubada was narrated by Ahmad (22666), and Muslim (1690). (5) Ahkam al-Quran for Ibn al-Arabi 1/354. (6) In (d) and (z): "at-taghrir" (risk/endangerment). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/22.

सूरह अन-निसा: आयत 15 140

और घरों में यह रोक और कैद इस्लाम के शुरुआती दौर में थी, इससे पहले कि अपराधी बढ़ जाएं। जब वे बढ़ गए और उनके भाग जाने का डर हुआ(1), तो उनके लिए जेल बना दी गई; यह इब्न अल-अरबी ने कहा है(2)। आठवीं बात: विद्वानों में मतभेद था; क्या यह कैद एक निर्धारित दंड (हद्द) थी, या निर्धारित दंड की धमकी थी? इसके दो मत हैं: पहला: यह निर्धारित दंड की धमकी थी। दूसरा: यह एक निर्धारित दंड था; यह इब्न अब्बास और अल-हसन ने कहा है। इब्न ज़ैद ने आगे कहा: और उन्हें मरने तक निकाह से रोका गया, उन्हें निकाह को गलत तरीके से मांगने की सजा के रूप में। यह दर्शाता है कि यह एक निर्धारित दंड था, बल्कि इससे भी अधिक गंभीर, सिवाय इसके कि वह नियम एक सीमा(3) तक विस्तारित था, और वह दूसरी आयत में "पीड़ा" है, इस बात पर मतभेद के बावजूद कि कौन पहले आया। दोनों ही एक सीमा तक विस्तारित हैं, जो कि उबादा बिन अस-सामित की हदीस में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन है: "मुझसे ले लो, मुझसे ले लो; अल्लाह ने उनके लिए रास्ता तय कर दिया है: कुंवारे के लिए कुंवारे के साथ सौ कोड़े और एक साल का निर्वासन, और विवाहित के लिए विवाहित के साथ सौ कोड़े और पथराव (रज़्म)।" और यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: {फिर रात तक रोज़ा पूरा करो} [अल-बक़रह: 187]। जब रात आती है, तो रोज़े का नियम समाप्त हो जाता है क्योंकि उसकी सीमा पूरी हो गई है, न कि उसके निरसन (नस्ख़)(4) के कारण। यह उसूल विद्वानों (उसूलियून) के बाद के शोधकर्ताओं का मत है, क्योंकि निरसन केवल उन दो विरोधाभासी कथनों में होता है जो हर तरह से विपरीत हों और जिनमें मेल संभव न हो(5), जबकि कैद और सार्वजनिक अपमान(6), तथा कोड़े और पथराव के बीच मेल संभव है। कुछ विद्वानों ने कहा: पीड़ा और सार्वजनिक अपमान कोड़े के साथ बना रहता है; क्योंकि वे एक-दूसरे के विपरीत नहीं हैं, बल्कि एक ही व्यक्ति पर लागू किए जा सकते हैं। जहाँ तक कैद की बात है, तो वह सर्वसम्मति (इज्मा)(7) से निरस्त (मंसूख) है, और पूर्वजों द्वारा ऐसे मामलों के लिए "निरसन" (नस्ख़) शब्द का उपयोग लाक्षणिक है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

---

(1) (m) में: उनकी शक्ति। (2) अहकाम अल-कुरान 1/357। (3) पांडुलिपियों में: "सीमित", और जो स्थापित है वह (m) से है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/357 में है और लेख उन्हीं का है। (4) अल-मुफहिम 5/81, और उबादा की हदीस अहमद (22666) और मुस्लिम (1690) द्वारा वर्णित है। (5) इब्न अल-अरबी के लिए अहकाम अल-कुरान 1/354। (6) (d) और (z) में: "तग़रीर" (खतरा)। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/22।

سورة النساء: آیت ۱۵ ۱۴۰

اور گھروں میں یہ روک ٹوک اور قید اسلام کے ابتدائی دور میں تھی، اس سے پہلے کہ مجرموں کی تعداد بڑھ جائے۔ چنانچہ جب وہ زیادہ ہو گئے اور ان کے بھاگ جانے کا ڈر ہوا(۱) تو ان کے لیے جیل خانہ بنا لیا گیا؛ یہ بات ابن العربی نے کہی ہے(۲)۔ آٹھویں بات: علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ کیا یہ قید حد تھی یا حد کی دھمکی؟ اس بارے میں دو قول ہیں: پہلا: یہ حد کی دھمکی تھی۔ دوسرا: یہ حد تھی؛ یہ ابن عباس اور حسن کا قول ہے۔ ابن زید نے مزید کہا: اور انہیں موت تک نکاح سے روک دیا گیا، یہ ان کے لیے اس وقت سزا تھی جب انہوں نے غلط طریقے سے نکاح کی طلب کی۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ حد تھی بلکہ اس سے بھی سخت، مگر یہ کہ وہ حکم ایک انتہا تک دراز تھا(۳)، اور وہ دوسری آیت میں "اذیت" ہے، اس اختلاف کے باوجود کہ ان میں سے کون سا پہلے ہے۔ اور دونوں ہی ایک انتہا تک دراز ہیں، اور وہ عبادہ بن صامت کی حدیث میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: «مجھ سے سیکھ لو، مجھ سے سیکھ لو، اللہ نے ان کے لیے راستہ نکال دیا ہے، کنوارا کنوارے کے ساتھ ہو تو سو کوڑے اور ایک سال کی جلاوطنی، اور شادی شدہ شادی شدہ کے ساتھ ہو تو سو کوڑے اور رجم (سنگساری)»۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى الَّيْلِ﴾ [البقرة: ۱۸۷]، پس جب رات آ جاتی ہے تو روزے کا حکم ختم ہو جاتا ہے کیونکہ اس کی انتہا آ گئی ہے نہ کہ اس کے منسوخ ہونے کی وجہ سے(۴)۔ یہ اصول کے ماہرین (اصولیین) میں سے متاخرین محققین کا قول ہے، کیونکہ نسخ تو ان دو متضاد اقوال میں ہوتا ہے جو ہر طرح سے ایک دوسرے کے مخالف ہوں اور جن میں تطبیق ممکن نہ ہو(۵)، جبکہ قید اور ملامت(۶)، اور کوڑوں اور رجم کے درمیان تطبیق ممکن ہے۔ بعض علماء نے کہا ہے: اذیت اور ملامت کوڑوں کے ساتھ باقی رہتی ہے؛ کیونکہ وہ ایک دوسرے کے متضاد

نہیں ہیں، بلکہ ایک ہی شخص پر دونوں کا اطلاق ہو سکتا ہے۔ رہا معاملہ قید کا تو وہ بالاتفاق (اجماع سے) منسوخ ہے(۷)، اور متقدمین کا ایسی چیز پر نسخ کا اطلاق کرنا مجازی طور پر ہے۔ واللہ اعلم۔

---

(۱) (م) میں: ان کی قوت۔ (۲) احکام القرآن ۱/۳۵۷۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "محدوداً"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) سے ہے، اور وہ وہی ہے جو ابن العربی کی احکام القرآن ۱/۳۵۷ میں ہے اور عبارت ان کی ہے۔ (۴) المفہم ۵/۸۱، اور عبادہ کی حدیث کو احمد (۲۲۶۶۶) اور مسلم (۱۶۹۰) نے روایت کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱/۳۵۴۔ (۶) (د) اور (ظ) میں: "تغریر"۔ (۷) المحرر الوجیز ۲/۲۲۔

Page 141

Surah An-Nisa: Verse 16

His Almighty's words: {And the two among you who commit it, punish them both. But if they repent and reform, then leave them alone. Indeed, Allah is ever Accepting of repentance and Merciful.} (16)

Within it are seven issues:

First: His Almighty's words: {And the two [who]} "Al-Ladhani" is the dual form of "Al-Ladhi". Grammatically, it should have been said: "Al-Ladhayani", like "Rahayani" (two hand-mills), "Mustafayani" (two chosen ones), and "Shajayani" (two worried ones). Sibawayh said: The letter 'Ya' was omitted to distinguish between fixed nouns (Al-Asmaa al-Mutamakkinah) and vague nouns (Al-Asmaa al-Mubhamat). Abu Ali said: The 'Ya' was omitted for brevity, as confusion was avoided in "Al-Ladhani"; because the letter 'Nun' is not omitted, while the 'Nun' of duality in fixed nouns can be omitted with addition (idhafa), as in "Rahayaka" (your two mills) and "Mustafaya al-qawm" (the two chosen ones of the people), so if the 'Ya' were omitted, the singular would be confused with the dual (1).

Ibn Kathir recited: "Al-Ladhannu" with a doubled 'Nun' (2), which is the dialect of Quraysh. His reasoning was that he made the doubling a substitute for the 'Alif' of "Dha", as will be explained later in Surah "Al-Qasas" (3) regarding His Almighty's words: {So those are two proofs} [32].

There is another dialectal form, "Al-Ladha", by omitting the 'Nun'. This is the opinion of the Kufans. The Basrans said: The 'Nun' was only omitted due to the length of the noun with its relative clause (Sila) (4).

Similarly, he recited: "Hadhan" and "Fadhanika Burhanani" with doubling in both. The rest recited them with lightened (non-doubled) 'Nun'.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/21. Sibawayh's statement is in Al-Kitab 3/411, and Abu Ali's statement in Al-Hujjah 3/141. (2) Al-Sab'a p. 229, and Al-Taysir p. 94. (3) Thus the author mentioned - may Allah have mercy on him - which is an error on his part, for the discussion is about "Al-Ladhi" and not about "Dha", where he referred to Surah Al-Qasas. Al-Samin Al-Halabi said in Al-Durr Al-Masun 3/621: Its justification is making one of the two 'Nuns' a substitute for the omitted 'Ya' which should have remained. That is because "Al-Ladhi" is like "Al-Qadi". "Al-Qadi" retains its 'Ya' in the dual form,

so it was the right of the 'Ya' in "Al-Ladhi" and "Al-Lati" to remain in the dual. However, they omitted it; either because this duality is irregular (ghayr al-qiyas), for vague nouns are not truly dualized, as only what can be made indefinite (nakira) is dualized, and vague nouns are never indefinite; so they made the omission an indicator of this, or due to the length of the speech with the relative clause. (4) Amali Ibn al-Shajari 3/55.

पृष्ठ 141

सूरा अन-निसा: आयत 16

अल्लाह का कथन है: {और तुम में से जो दो लोग ऐसा (व्यभिचार) करें, उन्हें दंड दो। फिर यदि वे तौबा कर लें और अपना सुधार कर लें, तो उन्हें छोड़ दो। बेशक अल्लाह तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान है।} (16)

इसमें सात मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {और जो दो} "अल-लज़ानि" (Al-Ladhani) 'अल्-लज़ी' का द्विवचन है। व्याकरण के नियम के अनुसार इसे "अल-लज़यानि" कहा जाना चाहिए था, जैसे 'रहयानि', 'मुस्तफ़यानि' और 'शजयानि'। सीबवैह ने कहा: 'या' को इसलिए हटा दिया गया ताकि निश्चित संज्ञाओं (अस्मा-ए-मुतमक्किना) और अस्पष्ट संज्ञाओं (अस्मा-ए-मुबहम) के बीच अंतर किया जा सके। अबू अली ने कहा: 'या' को संक्षिप्तता (तख़फ़ीफ़) के लिए हटा दिया गया, क्योंकि "अल-लज़ानि" में भ्रम की संभावना नहीं थी; क्योंकि 'नून' हटाया नहीं जाता, जबकि निश्चित संज्ञाओं में द्विवचन का 'नून' इज़ाफ़त (जोड़ने) के साथ हट सकता है, जैसे 'रहयाका' और 'मुस्तफ़या अल-क़ौम' में, तो यदि 'या' हटा दिया जाता तो एकवचन और द्विवचन में भ्रम हो जाता (1)।

इब्न कसीर ने 'नुन' पर तशदीद (ज़ोर) के साथ "अल-लज़ान्नि" पढ़ा है (2), और यह क़ुरैश की भाषा है। उनका तर्क यह था कि उन्होंने तशदीद को "ज़ा" के'अलिफ़' का विकल्प बनाया, जैसा कि सूरा "अल-क़सस" (3) में अल्लाह के कथन: {तो ये दो प्रमाण हैं} [32] के संदर्भ में आगे स्पष्ट किया जाएगा।

इसमें एक और भाषा (बोली) 'नुन' हटाकर "अल-लज़ा" है। यह कूफ़ियों का विचार है। बसरा वालों ने कहा: 'नुन' को केवल इसलिए हटाया गया क्योंकि सिला (संबंधित वाक्यांश) के कारण संज्ञा लंबी हो गई थी (4)।

इसी तरह उन्होंने "हाज़ान्नि" और "फ़ज़ान्निका बुरहानान" दोनों में तशदीद के साथ पढ़ा। बाकी लोगों ने इसे बिना तशदीद के(तख़फ़ीफ़ के साथ) पढ़ा।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/21। और सीबवैह का कथन 'अल-किताब' 3/411 में है, और अबू अली का कथन 'अल-हुज्जह' 3/141 में है। (2) अस-सब्आ पृष्ठ 229, और अत-तयसीर पृष्ठ 94। (3)

लेखक ने ऐसा ही उल्लेख किया है - अल्लाह उन पर दया करे - और यह उनकी ओर से एक भ्रम है, क्योंकि चर्चा "अल-लज़ी" पर है न कि "ज़ा" पर, जहाँ उन्होंने सूरा अल-क़सस का हवाला दिया है। अस-समीन अल-हलबी ने 'अद-दुर्र अल-मसून' 3/621 में कहा: इसका कारण दो 'नुन' में से एक को उस हटाई गई 'या' का विकल्प बनाना है जिसे रहना चाहिए था। ऐसा इसलिए है क्योंकि "अल-लज़ी" 'अल-क़ाज़ी' की तरह है। 'अल-क़ाज़ी' की 'या' द्विवचन में बनी रहती है, इसलिए "अल-लज़ी" और "अल-लती" की 'या' का द्विवचन में रहना उचित था, लेकिन उन्होंने इसे हटा दिया; या तो इसलिए क्योंकि यह द्विवचन नियम के विरुद्ध है; क्योंकि अस्पष्ट संज्ञाओं का वास्तविक द्विवचन नहीं होता, क्योंकि केवल उन्हीं का द्विवचन होता है जो अनिश्चित (नकिरा) हो सकें और अस्पष्ट संज्ञाएं अनिश्चित नहीं होतीं, इसलिए उन्होंने इस विलोपन को इस बात का सूचक बनाया, या फिर सिला के साथ वाक्य के लंबा होने के कारण। (4) अमाली इब्न अल-शजरी 3/55।

صفحہ 141

سورۃ النساء: آیت 16

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنكُمْ فَآذُوهُمَا فَإِن تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَّحِيمًا (16)﴾

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذَانِ﴾ «اللَّذَانِ» "الذی" کا تثنیہ ہے، اور قیاس یہ تھا کہ "اللَّذَيَان" کہا جاتا، جیسے 'رَحَيان'، 'مُصْطَفَيان' اور 'شجَيان'۔ سیبویہ نے کہا: 'یاء' کو حذف کر دیا گیا تاکہ اسماءِ متمکنہ اور اسماءِ مبہمات کے درمیان فرق کیا جا سکے۔ اور ابو علی نے کہا: 'یاء' کو تخفیف کے لیے حذف کیا گیا، کیونکہ "اللَّذَانِ" میں التباس کا ڈر نہیں تھا؛ کیونکہ 'نون' حذف نہیں ہوتا، جبکہ اسماءِ متمکنہ کا نونِ تثنیہ اضافت کے ساتھ حذف ہو جاتا ہے جیسے 'رَحَياك' اور 'مُصْطَفَيا القوم' میں، پس اگر 'یاء' بھی حذف ہو جاتی تو مفرد اور تثنیہ میں اشتباہ ہو جاتا (1)۔

اور ابن کثیر نے «اللَّذَانَّ» نون کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (2)، اور یہ قریش کی لغت ہے، اور ان کی دلیل یہ تھی کہ انہوں نے تشدید کو "ذا" کے الف کا عوض قرار دیا جیسا کہ سورۃ "القصص" (3) میں اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ﴾ [32] کے پاس اس کا بیان آئے گا۔

اور اس میں ایک دوسری لغت «اللَّذا» نون کے حذف کے ساتھ ہے۔ یہ کوفیوں کا قول ہے۔ اور بصریوں نے کہا: نون کو صلہ کے ساتھ اسم کے طویل ہو جانے کی وجہ سے حذف کیا گیا (4)۔

اسی طرح انہوں نے «هذانّ» اور ﴿فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ﴾ دونوں میں تشدید کے ساتھ پڑھا۔ اور باقی قراء نے تخفیف کے ساتھ پڑھا۔

(1) المحرر الوجیز 21/2۔ اور سیبویہ کا قول 'الکتاب' 411/3 میں ہے، اور ابو علی کا قول 'الحجہ' 141/3 میں۔ (2) السبعہ ص 229، اور التیسیر ص 94۔ (3) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح ذکر کیا ہے اور یہ ان سے وہم ہے، کیونکہ کلام "الذی" پر ہے نہ کہ "ذا" پر جہاں انہوں نے سورۃ القصص کا حوالہ دیا ہے۔ سمین حلبی نے 'الدر المصون' 621/3 میں کہا: اس کی وجہ دو نونوں میں سے ایک کو اس حذف شدہ 'یاء' کا عوض بنانا ہے جسے باقی رہنا چاہیے تھا۔ اور وہ اس لیے کہ "الذی" 'القاضی' کی طرح ہے۔ اور 'القاضی' کی 'یاء' تثنیہ میں برقرار رہتی ہے، تو "الذی" اور "التی" کی 'یاء' کا حق تھا کہ تثنیہ میں برقرار رہتی، لیکن انہوں نے اسے حذف کر دیا؛ یا تو اس لیے کہ یہ تثنیہ خلافِ قیاس ہے؛ کیونکہ مبہمات کا حقیقی تثنیہ نہیں ہوتا، کیونکہ تثنیہ صرف اسی کا ہوتا ہے جو نکرہ ہو سکے، اور مبہمات نکرہ نہیں ہوتے، تو انہوں نے حذف کو اس پر آگاہ کرنے والا بنا دیا، یا پھر صلہ کے ساتھ کلام کے طویل ہو جانے کی وجہ سے۔ (4) امالی ابن الشجری 55/3۔

Surah An-Nisa, Verse 16 142 Abu Amr stressed (doubled the 'nun' in): "fadhannika burhanan" alone (1). And "al-ladhani" (the two who) is in the nominative case (raf') as the subject (mubtada'). Sibawayh said (2): The meaning is: And among what is recited to you are the two who commit it - meaning: the immorality - from among you. The 'fa' was added in "fa'adhuhuma" (so punish them both) because the speech contains the meaning of a command, for when "al-ladhi" was joined with a verb, the meaning of a condition was established in it, as it does not refer to something specific. When the condition and ambiguity were established in it, it followed the course of a condition, so the 'fa' was added. What preceded it of implicit pronouns did not act upon it, just as what precedes a condition [whether implicit or explicit] does not act upon it. Since it was unlikely for what preceded "al-ladhayni" to act upon them through an implicit pronoun, an implicit pronoun did not sit well. Since it was not appropriate to imply a verb before them to make them accusative, they were put in the nominative as the subject, and this is Sibawayh's choice. Accusative is permissible based on an implied verb, which is the preferred choice if the speech contains the meaning of a command or prohibition, like your saying: "The two who are with you, honor them" (3). Second: His (the Almighty's) saying: {So punish them both}. Qatadah and al-Suddi said: It means reprimand and shaming. A group said: It is verbal abuse and harshness without shaming. Ibn Abbas said: Afflicting with the tongue and beating with sandals (4). An-Nahhas said (5): Some people claimed that it is abrogated. I say: It was narrated by Ibn Abi Najih from Mujahid, who said: {Those of your women who commit immorality} and {And the two who commit it} were in the beginning, then the verse in "An-Nur" abrogated them (6). An-Nahhas said: And it was said - which is more appropriate - that it is not abrogated, and that it is mandatory that they be punished (7).

(1) Al-Sab'ah p. 229 and Al-Taysir pp. 94-95 and p. 171. (2) Al-Kitab 1/143, see also Al-Muharrar al-Wajiz 2/21 - 22. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/193, and what was previously between brackets is from it. See Al-Kitab 1/137 - 140. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/22. The mentioned reports were recorded by al-Tabari 6/502 - 503, and the report of Ibn Abbas was also recorded by Abu Ubayd in al-Nasikh wa al-Mansukh (239), and al-Nahhas in al-Nasikh wa al-Mansukh (336). (5) I'rab al-Qur'an 1/442. (6) Recorded by al-Tabari. (7) In the copies: 'yu'addaba' (be disciplined), and what is established is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/442.

सूरह अन-निसा, आयत 16 142 अबू अम्र ने (नुन को) सख्त किया: "फज़ानिका बुरहानान" अकेले (1)। और "अल-लज़ानी" (वे दो जो) मुब्तदा (कर्ता) के रूप में रफ़अ (nominative case) में है। सिबवैयाह ने कहा (2): इसका अर्थ है: और जो तुम्हें सुनाया जा रहा है, उनमें वे दो हैं जो उसे करते हैं - अर्थात: अश्लीलता - तुम में से। "फ़-आज़ूहुमा" (तो उन दोनों को सज़ा दो) में 'फा' इसलिए शामिल हुआ क्योंकि कलाम (भाषण) में आदेश का अर्थ है, क्योंकि जब "अल-लज़ी" को क्रिया के साथ जोड़ा गया, तो उसमें शर्त का अर्थ आ गया, क्योंकि वह किसी विशिष्ट वस्तु पर लागू नहीं होता। जब उसमें शर्त और अनिश्चितता आ गई, तो वह शर्त की तरह हो गया, इसलिए 'फा' आ गया। इससे पहले के किसी छिपे हुए सर्वनाम (इज़मार) ने इस पर कार्य नहीं किया, जैसे शर्त से पहले की कोई चीज़ [चाहे छिपी हो या प्रकट] उस पर कार्य नहीं करती। चूँकि "अल-लज़ैनी" से पहले की चीज़ का उन पर इज़मार के माध्यम से कार्य करना दूर की बात थी, इसलिए इज़मार सही नहीं रहा। जब उन्हें मन्सूब (accusative) बनाने के लिए उनसे पहले क्रिया का इज़मार करना सही नहीं रहा, तो उन्हें मुब्तदा के रूप में रफ़अ दिया गया, और यही सिबवैयाह का चुनाव है। एक क्रिया को छिपा हुआ मानकर नसब (accusative case) भी जायज़ है, और यह तब पसंदीदा विकल्प है जब कलाम में आदेश या निषेध का अर्थ हो, जैसे आपका कहना: "वे दो जो आपके पास हैं, उनका सम्मान करें" (3)। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तो उन दोनों को सज़ा दो}। क़तादाह और अल-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ है डांट-फटकार और शर्मिंदा करना। एक समूह ने कहा: यह बिना शर्मिंदा किए गाली-गलौज और कठोरता है। इब्न अब्बास ने कहा: ज़ुबान से बुरा भला कहना और जूतों से मारना (4)। अन-नहहास ने कहा (5): कुछ लोगों ने दावा किया कि यह मनसूख (निरस्त) है। मैंने कहा: इसे इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: {तुम्हारी औरतों में से जो अश्लीलता करती हैं} और {और वे दो जो उसे करते हैं} शुरू में था, फिर "अन-नूर" की आयत ने उन्हें मनसूख कर दिया (6)। अन-नहहास ने कहा: और कहा गया - जो अधिक उपयुक्त है - कि यह मनसूख नहीं है, और यह अनिवार्य है कि उन्हें सज़ा दी जाए (7)।

(1) अल-सबआ पृष्ठ 229 और अल-तयसीर पृष्ठ 94-95 और पृष्ठ 171। (2) अल-किताब 1/143, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/21 - 22 देखें। (3) मुश्किल ए'राब अल-कुरान 1/193, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। अल-किताब 1/137 - 140 देखें। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/22। उल्लिखित रिवायतें अल-तबरी 6/502 - 503 द्वारा निकाली गई हैं, और इब्न अब्बास की रिवायत अबू उबैद ने अल-नासिख व अल-मनसूख (239) में और अन-नहहास ने अल-नासिख व

अल-मनसूख (336) में निकाली है। (5) ए'राब अल-कुरान 1/442। (6) इसे अल-तबरी ने निकाला है। (7) प्रतियों में: 'युअद्दबा' (अनुशासित किया जाए), और जो स्थापित है वह अन-नहहास की ए'राब अल-कुरान 1/442 से है।

سورہ النساء، آیت 16 142 اور ابو عمرو نے (نون پر) تشدید پڑھی: «فَذَانِكَ بُرْهانانِ» اکیلے میں(1)۔ اور «اللَّذانِ» (وہ دو جو) مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے۔ سیبویہ نے کہا(2): معنی یہ ہے: اور جو تم پر تلاوت کیا جا رہا ہے ان میں وہ دو ہیں جو اسے کرتے ہیں - یعنی: فحاشی - تم میں سے۔ اور «فَآذُوهُمَا» (تو ان دونوں کو اذیت دو) میں 'فاء' داخل ہوئی کیونکہ کلام میں امر (حکم) کا معنی ہے، اس لیے کہ جب «الذی» کو فعل کے ساتھ جوڑا گیا تو اس میں شرط کا معنی پختہ ہو گیا، کیونکہ یہ کسی خاص چیز پر واقع نہیں ہوتا، پس جب اس میں شرط اور ابہام پختہ ہو گیا تو یہ شرط کے حکم میں ہو گیا، چنانچہ 'فاء' داخل ہو گئی، اور اس سے پہلے کے اضمار (پوشیدہ ضمیر) نے اس میں عمل نہیں کیا جیسا کہ شرط میں اس سے پہلے کی کوئی چیز [خواہ وہ پوشیدہ ہو یا ظاہر] عمل نہیں کرتی، پس جب «اللذین» سے پہلے کی چیز کا ان میں بذریعہ اضمار عمل کرنا بعید ہو گیا تو اضمار درست نہیں رہا| پس جب انہیں منسوب کرنے کے لیے ان سے پہلے فعل کا اضمار درست نہیں رہا تو انہیں مبتدا کی بنا پر رفع دیا گیا، اور یہی سیبویہ کا اختیار ہے۔ اور فعل کے اضمار کی تقدیر پر نصب بھی جائز ہے، اور یہی پسندیدہ ہے جب کلام میں امر اور نہی کا معنی ہو، جیسے آپ کا کہنا: «اللّذين عندك فأكرمهما» (وہ دو جو تیرے پاس ہیں ان کی عزت کر)(3)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَآذُوهُمَا﴾ قتادہ اور سدی نے کہا: اس کا معنی توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ) اور عار دلانا ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: یہ بغیر عار دلائے گالی گلوچ اور سختی ہے۔ ابن عباس: زبان سے برا بھلا کہنا اور جوتوں سے مارنا(4)۔ نحاس نے کہا(5): اور ایک قوم کا گمان ہے کہ یہ منسوخ ہے۔ میں نے کہا: اسے ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ﴿وَٱلَّتِي يَأْتِينَ ٱلْفَـٰحِشَةَ﴾ اور ﴿وَٱلَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا﴾ ابتداءِ اسلام میں تھا، پھر سورہ "النور" کی آیت نے ان دونوں کو منسوخ کر دیا(6)۔ نحاس نے کہا: اور کہا گیا ہے - جو کہ زیادہ بہتر ہے - کہ یہ منسوخ نہیں ہے، اور یہ کہ ان دونوں کو اذیت دینا واجب ہے(7)۔

(1) السبعۃ ص 229 اور التیسیر ص 94-95 اور ص 171۔ (2) الکتاب 143/1، اور دیکھئے المحرر الوجیز 21/2 - 22۔ (3) مشکل إعراب القرآن 193/1، اور جو قوسین کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ اور دیکھئے الکتاب 137/1 - 140۔ (4) المحرر الوجیز 22/2۔ اور مذکورہ آثار کو طبری نے 502/6 - 503 میں روایت کیا ہے، اور ابن عباس کی خبر کو ابو عبید نے بھی الناسخ والمنسوخ (239) میں اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ (336) میں روایت کیا ہے۔ (5) إعراب القرآن 442/1۔ (6) اسے طبری نے روایت کیا ہے۔ (7) نسخوں میں: «یؤدبا» ہے، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی إعراب القرآن 442/1 سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 16 143

...with rebuke, it is said to them: "You have committed immorality and transgression, and you have disobeyed the command of Allah, the Mighty and Sublime." Third: The scholars differed regarding the interpretation of the Almighty's saying: {And those [women]...} and His saying: {And the two [men]...}. Mujahid and others said: The first verse refers to women in general, both married and unmarried, and the second verse refers specifically to men. It clarified with the dual form(1) the two categories of men: those who are married and those who are not. So, the punishment for women was confinement, and the punishment for men was harm (reproach). This is a view required by the wording, and the text of the speech fulfills the categories of fornicators [according to it]. It is supported in terms of wording by His saying in the first: {from among your women}, and in the second {from among you}(2). Al-Nahhas chose this view, and it was narrated from Ibn Abbas(3). Al-Suddi, Qatadah, and others said: The first is about married women. He means: and those men who are married are included with them by meaning. The second is about the virgin man and woman(4). Ibn Atiyya said: The meaning of this statement is complete, except that the wording of the verse is uncomfortable(5) with it. Al-Tabari(6) preferred it, and Al-Nahhas(7) rejected it, saying: Making the feminine dominate the masculine is unlikely; because a thing is not turned into a metaphor when its meaning is correct in reality. It was said: Confinement was for the adulterous woman rather than the man, so the woman was specifically mentioned in...

(1) In (m): wording. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/22, and what is between brackets is from it. Mujahid's saying was mentioned by Al-Nahhas in 'An-Nasikh wal-Mansukh' 2/164, and Al-Tabari cited it in summary 6/500. (3) 'An-Nasikh wal-Mansukh' (336). (4) Thus the author attributed it to Qatadah and Ibn Atiyya in 'Al-Muharrar' 2/22, and Al-Nahhas in 'An-Nasikh wal-Mansukh' 2/163. Al-Tabari in 6/499 cited this view from Al-Suddi and Ibn Zayd and preferred it. As for Qatadah's view, it is what the author will mention soon. (5) In (d), (z), and (zha): relates; and in (kha) and (fa): closes. What is established is from (m), which matches 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/20. (6) In his Tafsir 6/499. (7) In 'I'rab al-Qur'an' 1/442.

सूरा अन-निसा: आयत १६ १४३

...डांट-फटकार के साथ, उनसे कहा जाता है: "तुमने अनैतिकता और उल्लंघन किया है, और तुमने अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी की आज्ञा का उल्लंघन किया है।" तीसरा: विद्वानों ने सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या में मतभेद किया है: {और वे स्त्रियाँ...} और उनका कथन: {और वे दो पुरुष...}। मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: पहली आयत सामान्य रूप से महिलाओं के बारे में है, चाहे वे विवाहित हों या अविवाहित, और दूसरी आयत विशेष रूप से पुरुषों के बारे में है। इसने द्विवचन शब्द(१) के साथ पुरुषों की दो श्रेणियों को स्पष्ट किया: वे जो विवाहित हैं और वे जो नहीं हैं। इसलिए, महिलाओं के लिए सजा कैद थी, और पुरुषों के लिए सजा पीड़ा (तिरस्कार) थी। यह एक ऐसा विचार है जिसकी शब्द मांग करते हैं, और भाषण का पाठ [उसके अनुसार] व्यभिचारियों की श्रेणियों को पूरा करता है। यह शब्दों के संदर्भ में उनके पहले कथन द्वारा समर्थित है: {तुम्हारी महिलाओं में से}, और दूसरे में {तुम में से}(२)। अल-नहहास ने इसे चुना, और इसे इब्न अब्बास(३) से वर्णित किया गया है। अल-सुद्दी, कतादा और अन्य लोगों ने कहा: पहली आयत विवाहित महिलाओं के बारे में है। उनका तात्पर्य है: और उनके साथ वे पुरुष भी शामिल हैं जो अर्थ के आधार पर विवाहित हैं। और दूसरी आयत कुंवारे पुरुष और महिला के बारे में है(४)। इब्न अतिया ने कहा: इस कथन का अर्थ पूर्ण है, सिवाय इसके कि आयत के शब्द इसके साथ असहज(५) लगते हैं। अल-तबरी(६) ने इसे प्राथमिकता दी, और अल-नहहास(७) ने इसे अस्वीकार कर दिया और कहा: स्त्रीलिंग को पुल्लिंग पर प्रधानता देना दूर की बात है; क्योंकि जब वास्तविकता में अर्थ सही हो तो किसी चीज़ को रूपक में नहीं बदला जाता है। कहा गया था: कैद पुरुष के बजाय व्यभिचारी महिला के लिए थी, इसलिए महिला का विशेष रूप से उल्लेख किया गया था...

(१) (m) में: शब्द। (२) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ २२/२, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और मुजाहिद का कथन अल-नहहास द्वारा 'अन-नासिफ़ वल-मंसूख़' १६४/२ में उल्लेख किया गया है, और अल-तबरी ६/५०० ने इसे संक्षेप में निकाला है। (३) 'अन-नासिफ़ वल-मंसूख़' (३३६)। (४) लेखक ने इसे 'अल-मुहर्रर' २२/२ में कतादा और इब्न अतिया को, और 'अन-नासिफ़ वल-मंसूख़' १६३/२ में अल-नहहास को जिम्मेदार ठहराया है। अल-तबरी ६/४९९ ने इस कथन को अल-सुद्दी और इब्न ज़ैद से निकाला है और इसे प्राथमिकता दी है, जहाँ तक कतादा के कथन की बात है, वह वही है जिसका लेखक जल्द ही उल्लेख करेंगे। (५) (d), (z), और (zha) में: संबंधित है, और (kha) और (fa) में: बंद

होता है। जो स्थापित है वह (m) से है जो 'अल-मुहर्रर अल-वाजीज़' २०/२ के अनुरूप है। (६) उनकी तफ़सीर ६/४९९ में। (७) 'इराब अल-कुरान' ४४२/१ में।

سورة النساء: آیت ۱۶ ۱۴۳

...سرزنش کے ساتھ، چنانچہ ان دونوں سے کہا جاتا ہے: "تم دونوں نے بدکاری اور نافرمانی کی ہے، اور تم نے اللہ عزوجل کے حکم کی مخالفت کی ہے۔" تیسری بات: اور علماء نے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَالَّتِي﴾ اور اس کے قول ﴿وَاللَّذَانِ﴾ کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ مجاہد اور دیگر نے کہا: پہلی آیت عام طور پر عورتوں کے بارے میں ہے، خواہ وہ شادی شدہ ہوں یا غیر شادی شدہ، اور دوسری آیت خاص طور پر مردوں کے بارے میں ہے۔ اور اس نے تثنیہ کے لفظ(۱) کے ساتھ مردوں کی دو اقسام کو واضح کیا: وہ جو شادی شدہ ہیں اور وہ جو شادی شدہ نہیں ہیں، چنانچہ عورتوں کی سزا قید تھی، اور مردوں کی سزا اذیت (ملامت) تھی۔ اور یہ وہ قول ہے جس کا تقاضا لفظ کرتا ہے، اور کلام کا متن [اس پر] زنا کاروں کی اقسام کو پورا کرتا ہے۔ اور لفظ کے لحاظ سے اس کی تائید پہلے میں اس کے قول ﴿مِن نِّسَآئِكُمْ﴾ اور دوسرے میں ﴿مِنكُمْ﴾(۲) سے ہوتی ہے۔ اور النحاس نے اسی کو اختیار کیا، اور اسے ابن عباس(۳) سے روایت کیا گیا ہے۔ اور السدی، قتادہ اور دیگر نے کہا: پہلی آیت شادی شدہ عورتوں کے بارے میں ہے۔ ان کی مراد یہ ہے کہ: اور ان کے ساتھ وہ مرد بھی شامل ہیں جو معنی کے اعتبار سے شادی شدہ ہیں۔ اور دوسری آیت کنوارے مرد اور عورت کے بارے میں ہے(۴)۔ ابن عطیہ نے کہا: اس قول کے معنی مکمل ہیں سوائے اس کے کہ آیت کے الفاظ اس سے مطابقت نہیں رکھتے(۵)۔ اور الطبری(۶) نے اسے ترجیح دی ہے، اور النحاس(۷) نے اسے مسترد کیا ہے اور کہا ہے: مذکر پر مؤنث کو غلبہ دینا بعید ہے؛ کیونکہ جب حقیقت میں معنی درست ہو تو کسی چیز کو مجاز کی طرف نہیں نکالا جاتا۔ اور کہا گیا: قید مرد کے بجائے زنا کار عورت کے لیے تھی، اس لیے عورت کو خاص طور پر ذکر کیا گیا...

(١) (م) میں: لفظ (٢) المحرر الوجیز ٢٢/٢، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے، اور مجاہد کا قول النحاس نے الناسخ والمنسوخ ١٦٤/٢ میں ذکر کیا ہے، اور الطبری نے اسے ٥٠٠/٦ میں مختصراً نقل کیا ہے۔ (٣) الناسخ والمنسوخ (٣٣٦)۔ (٤) مصنف نے المحرر ٢٢/٢ میں اسے قتادہ اور ابن عطیہ کی طرف، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ ١٦٣/٢ میں منسوب کیا ہے، اور الطبری نے ٤٩٩/٦ میں یہ قول السدی اور ابن زید سے نقل کیا ہے اور اسے ترجیح دی ہے، رہا قتادہ کا قول تو وہ ہے جسے مصنف عنقریب ذکر کریں گے۔ (٥) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: تعلق، اور (خ) اور (ف) میں: یغلق، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ٢٠/٢ کے موافق ہے۔ (٦) اپنی تفسیر ٤٩٩/٦ میں۔ (٧) إعراب القرآن ٤٤٢/١ میں۔

Surah An-Nisa: Verse 16 144

...detention, then they were combined in punishment. Qatadah said: The woman used to be confined, and both were punished together (1). This is because the man needs to strive and earn a living. Fourth: Scholars also differed regarding the application of the requirement of the hadith of 'Ubadah, which serves as an explanation for the rulings on adulterers as we have clarified. Ali bin Abi Talib spoke according to its requirement, and there is no disagreement regarding him in this. He lashed Shurahah al-Hamdaniyah one hundred times and then stoned her after that, saying: "I lashed her according to the Book of Allah, and I stoned her according to the Sunnah of the Messenger of Allah (2) "ﷺ. Al-Hasan al-Basri, al-Hasan bin Salih bin Hayy, and Ishaq held this view. A group of scholars said: Rather, for the married person (ath-thayyib), the punishment is stoning without lashing. This is narrated from Umar, and it is the opinion of az-Zuhri, an-Nakha'i, Malik, ath-Thawri, al-Awza'i, ash-Shafi'i, the proponents of legal reasoning (ashab ar-ra'y), Ahmad, and Abu Thawr (3); relying on the fact that the Prophet ﷺ stoned Ma'iz (4) and the Ghamidiyah woman (5) and did not lash them, and his ﷺ saying to Unays: "Go to this man's wife; if she confesses, then stone her" (6), and he did not mention lashing. If it were prescribed, he would not have remained silent about it. It was said to them: It is only...

(1) Reported by at-Tabari 6/494. (2) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 2/169, reported by Ahmad (716), al-Hakim 4/365 and authenticated it, and al-Hazimi in al-I'tibar p. 201 via ash-Sha'bi from Ali. Al-Hazimi said: The masters of hadith did not establish ash-Sha'bi's hearing from Ali. Ad-Daraqutni said in al-'Ilal 4/97: ash-Sha'bi heard one word from Ali and heard nothing else but this. (3) An-Nasikh wal-Mansukh 2/170-171, reports from Umar, az-Zuhri, and al-Hasan al-Basri reported by Abd al-Razzaq (13357, 13358, 13308). See al-Ishraf 2/7-8, Ma'alim as-Sunan 3/316, al-Muhalla 11/234, al-Istidkar 24/49-50, and al-I'tibar pp. 201-202. (4) Reported by Muslim (1692, 1693, 1694, 1695) from the hadith of Jabir bin Samurah, Ibn Abbas, Abu Sa'id, and Buraydah. Reported by al-Bukhari (6815) and Muslim (1691) from the hadith of Abu Hurairah, and Ma'iz's name is not mentioned in it. (5) Reported by Ahmad (22949) and Muslim (1695) from the hadith of Buraydah. (6) Reported by Ahmad (17038), al-Bukhari (2314-2315), and Muslim (1697, 1698) from the hadith of Abu Hurairah, Zayd bin Khalid al-Juhani, and Unays. He is Ibn ad-Dahhak al-Aslami, as transmitted by al-Hafiz Ibn Hajar in al-Fath 12/140 from Ibn Abd al-Barr. He also transmitted from Ibn

as-Sakan his saying: I do not know who he is, nor have I found mention of him except in this hadith. Al-Hafiz said: The one who claimed he is Anas bin Malik is mistaken.

सूरह अन-निसा: आयत १६ १४४

...निरोध, फिर दोनों को सज़ा में मिला दिया गया। क़तादा ने कहा: औरत को क़ैद कर दिया जाता था, और दोनों को साथ में सज़ा दी जाती थी (१)। और ऐसा इसलिए था क्योंकि पुरुष को प्रयास करने और कमाने की आवश्यकता होती है। चौथा: विद्वानों में उबादा की हदीस की आवश्यकता पर अमल करने के बारे में भी मतभेद था, जो व्यभिचारियों के लिए नियमों का स्पष्टीकरण है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। अली बिन अबी तालिब ने इसकी आवश्यकता के अनुसार बात की, और इसमें उनके बारे में कोई मतभेद नहीं है। उन्होंने शुराह अल-हमदानिया को सौ कोड़े मारे और उसके बाद उसे पत्थर मार-मार कर मार डाला (रजम), और कहा: "मैंने उसे अल्लाह की किताब के अनुसार कोड़े मारे, और अल्लाह के रसूल ﷺ की सुन्नत के अनुसार उसे रजम किया" (२)। अल-हसन अल-बसरी, अल-हसन बिन सालेह बिन हय्य और इसहाक ने यही राय रखी। विद्वानों के एक समूह ने कहा: बल्कि, विवाहित व्यक्ति (अस-सय्यिब) के लिए, बिना कोड़े मारे रजम करना है। यह उमर से वर्णित है, और यह अज़-ज़ुहरी, अन-नखई, मलिक, अत-थौरी, अल-औज़ाई, अश-शाफ़ई, कानूनी तर्क के समर्थकों (अशाब अर-राय), अहमद और अबू थौर (३) की राय है; इस बात पर टिके हुए कि पैगंबर ﷺ ने माइज (४) और गामिदियाह महिला (५) को रजम किया और उन्हें कोड़े नहीं मारे, और उनीस से उनके ﷺ कहने पर: "इस आदमी की पत्नी के पास जाओ; यदि वह कबूल करती है, तो उसे रजम करो" (६), और उन्होंने कोड़े मारने का ज़िक्र नहीं किया। यदि यह निर्धारित होता, तो वे इसके बारे में चुप नहीं रहते। उनसे कहा गया: यह केवल...

(१) अल-तबारी ६/४९४ द्वारा रिपोर्ट किया गया। (२) अन-नहहास द्वारा अन-नासीख वल-मंसूख २/१६९, अहमद (७१६) द्वारा रिपोर्ट किया गया, अल-हाकिम ४/३६५ ने इसे प्रमाणित किया, और अल-हाज़िमी ने अल-एतिबार पृष्ठ २०१ में अली से अल-शाबी के माध्यम से। अल-हाज़िमी ने कहा: हदीस के प्रमुखों ने अली से अल-शाबी के सुनने की पुष्टि नहीं की। अल-दारकुतनी ने अल-इलाल ४/९७ में कहा: अल-शाबी ने अली से एक शब्द सुना और इसके अलावा कुछ नहीं सुना। (३) अन-नासीख वल-मंसूख २/१७०-१७१, उमर, अज़-ज़ुहरी और अल-हसन अल-बसरी की रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक (१३३५७, १३३५८, १३३०८) द्वारा दी गई। अल-इशराफ़ २/७-८, मुअलिम अस-सुनन ३/३१६, अल-मुहल्ला ११/२३४, अल-इस्तिदकार २४/४९-५०, और अल-एतिबार पृष्ठ २०१-२०२ देखें। (४) मुस्लिम (१६९२, १६९३, १६९४, १६९५) द्वारा जाबिर बिन समुराह, इब्न अब्बास, अबू सईद और बुरैदा की हदीस से रिपोर्ट किया गया। अल-बुखारी (६८१५) और मुस्लिम (१६९१) द्वारा अबू हुरैरा की हदीस

से रिपोर्ट किया गया, और इसमें माइज का नाम नहीं दिया गया है। (५) अहमद (२२९४९) और मुस्लिम (१६९५) द्वारा बुरैदा की हदीस से रिपोर्ट किया गया। (६) अहमद (१७०३८), अल-बुखारी (२३१४-२३१५), और मुस्लिम (१६९७, १६९८) द्वारा अबू हुरैरा, ज़ैद बिन खालिद अल-जुहानी और उनीस की हदीस से रिपोर्ट किया गया। वह इब्न अद-दह्हाक अल-असलमी है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह १२/१४० में इब्न अब्द अल-बर्र से उद्धृत किया है। उन्होंने इब्न अस-सकन से उनका यह कहना भी उद्धृत किया: मुझे नहीं पता कि वह कौन है, और न ही मुझे इस हदीस के अलावा उनका कोई उल्लेख मिला है। अल-हाफ़िज़ ने कहा: जिसने दावा किया कि वह अनस बिन मलिक है, वह गलत है।

سورة النساء: آیت ۱۶ ۱۴۴

...حراست، پھر دونوں کو اذیت (سزا) میں جمع کر دیا گیا۔ قتادہ نے کہا: عورت کو قید کر دیا جاتا تھا، اور دونوں کو اکٹھے سزا دی جاتی تھی (۱)۔ اور یہ اس لیے تھا کہ مرد کو دوڑ دھوپ اور کمانے کی ضرورت ہوتی ہے۔ چوتھا: علماء کے درمیان عبادہ کی حدیث کے تقاضے پر عمل کرنے کے بارے میں بھی اختلاف پایا جاتا ہے، جو زناکاروں کے احکام کی وضاحت ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے۔ علی بن ابی طالب نے اس کے تقاضے کے مطابق بات کی، اور اس میں ان کے بارے میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ انہوں نے شراحہ ہمدانیہ کو سو کوڑے مارے اور اس کے بعد اسے سنگسار (رجم) کیا، اور کہا: "میں نے اسے اللہ کی کتاب کے مطابق کوڑے مارے، اور رسول اللہ ﷺ کی سنت کے مطابق اسے رجم کیا" (۲)۔ الحسن البصری، الحسن بن صالح بن حی اور اسحاق نے یہی قول اپنایا۔ علماء کی ایک جماعت نے کہا: بلکہ شادی شدہ (ثیب) کے لیے بغیر کوڑے مارے رجم ہے۔ یہ عمر سے مروی ہے، اور یہی زہری، نخعی، مالک، ثوری، اوزاعی، شافعی، اصحاب الرائے، احمد اور ابو ثور کا قول ہے (۳)؛ اس بات پر قائم رہتے ہوئے کہ نبی کریم ﷺ نے ماعز (۴) اور غامدیہ (۵) کو رجم کیا اور انہیں کوڑے نہیں مارے، اور انیس سے آپ ﷺ کے اس قول کی بنا پر: "اس شخص کی بیوی کے پاس جاؤ، اگر وہ اعتراف کر لے تو اسے رجم کر دو" (۶)، اور آپ نے کوڑے مارنے کا ذکر نہیں فرمایا۔ اگر یہ مشروع ہوتا تو آپ اس پر خاموش نہ رہتے۔ ان سے کہا گیا: یہ تو صرف...

(۱) طبری نے اسے ۶/۴۹۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) نحاس کی کتاب الناسخ والمنسوخ ۲/۱۶۹، احمد نے اسے (۷۱۶) میں روایت کیا، اور حاکم نے اسے ۴/۳۶۵ میں صحیح قرار دیا، اور حازمی نے الاعتبار ص ۲۰۱ میں شعبی کے طریق سے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا۔ حازمی نے

کہا: ائمہ حدیث نے شعبی کا علی سے سننا ثابت نہیں پایا۔ دارقطنی نے العلل ۴/۹۷ میں کہا: شعبی نے علی سے ایک لفظ سنا ہے اور اس کے علاوہ کچھ نہیں سنا۔ (۳) الناسخ والمنسوخ ۲/۱۷۰-۱۷۱، اور عمر، زہری اور حسن بصری سے منقول خبریں عبد الرزاق نے (۱۳۳۵۷)، (۱۳۳۵۸) اور (۱۳۳۰۸) میں روایت کی ہیں۔ دیکھیے الإشراف ۲/۷-۸، معالم السنن ۳/۳۱۶، المحلی ۱۱/۲۳۴، الاستذکار ۲۴/۴۹-۵۰، اور الاعتبار ص ۲۰۱-۲۰۲۔ (۴) مسلم نے (۱۶۹۲)، (۱۶۹۳)، (۱۶۹۴) اور (۱۶۹۵) میں جابر بن سمرہ، ابن عباس، ابو سعید اور بریدہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ بخاری نے (۶۸۱۵) اور مسلم نے (۱۶۹۱) میں ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اس میں ماعز کا نام ذکر نہیں ہے۔ (۵) احمد نے (۲۲۹۴۹) اور مسلم نے (۱۶۹۵) میں بریدہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) احمد نے (۱۷۰۳۸)، بخاری نے (۲۳۱۴-۲۳۱۵) اور مسلم نے (۱۶۹۷، ۱۶۹۸) میں ابو ہریرہ، زید بن خالد جہنی اور انیس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور انیس: وہ ابن ضحاک اسلمی ہیں، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے الفتح ۱۲/۱۴۰ میں ابن عبد البر سے نقل کیا ہے۔ انہوں نے ابن السکن سے بھی یہ قول نقل کیا ہے: میں نہیں جانتا کہ وہ کون ہیں، اور نہ ہی میں نے اس حدیث کے علاوہ ان کا کہیں ذکر پایا ہے۔ حافظ نے کہا: جس نے یہ گمان کیا کہ وہ انس بن مالک ہیں، اس نے غلطی کی۔

It [the punishment] was kept silent about; because it is established by the Book of Allah Almighty, so it is not prevented that it be silent about for its fame (1) and its explicit mention in the Quran; because the saying of the Almighty: "The fornicatress and the fornicator, lash each of them with a hundred lashes" [An-Nur: 2] encompasses all fornicators. And Allah knows best. This is clarified by the action of Ali in taking from the Caliphs, may Allah be pleased with them, and no one objected to him saying: You acted upon the abrogated and left the abrogator. And this is clear.

Fifth: And they differed regarding the exile of the virgin along with the lashes; what the majority [of scholars] hold is that he is exiled along with the lashes; this was said by the Rightly Guided Caliphs: Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali, and it is the opinion of Ibn Umar, may Allah be pleased with them all, and it was said by Ata, Tawus, Sufyan, Malik, Ibn Abi Layla, Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr. Hammad bin Abi Sulayman, Abu Hanifa, and Muhammad bin al-Hasan said it should be abandoned (2).

The argument for the majority is the mentioned hadith of Ubada (3), and the hadith of Abu Hurairah and Zayd bin Khalid, the hadith of the laborer (Al-Asif), in which it says: The Prophet (PBUH) said: "By Him in Whose hand is my soul, I will judge between you according to the Book of Allah: as for your sheep and your slave-girl, they are returned to you," and he lashed his son a hundred times and exiled him for a year. It was recorded by the Imams (4).

Those who did not see his exile argued with the hadith of Abu Hurairah regarding the female slave, in which lashing was mentioned without exile (5). Abd al-Razzaq mentioned, from Ma'mar, from al-Zuhri, from Sa'id bin al-Musayyib who said: Umar exiled Rabi'ah bin Abi Umayyah bin Khalaf for wine to Khaybar, and he joined Heraclius and became a Christian. So Umar said: I will not exile a Muslim after this. They said: If exile were a fixed punishment (hadd) for Allah Almighty, Umar would not have abandoned it after that (6). Then...

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 3/173. (2) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/173-175, and the narrations from Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali, Ibn Umar and others were recorded by Abd al-Razzaq 7/309-315, Ibn Abi Shaybah 10/81-85, see Al-Istidhkar 24/54-57, and Al-Mufhim 5/81-83. (3) Preceded on p. 140 of this part. (4) Part of it preceded in the fourth issue, which is his saying (PBUH): "Go, O Anis...". Al-Asif: the hired laborer. Al-Mufhim 4/104. (5) Recorded by Ahmad (9470), Al-Bukhari

(2152), and Muslim (1703), and the author will mention it in full on p. 242. (6) Al-Tamhid 9/89, and the report of Umar is in Musannaf Abd al-Razzaq (13320).

इसके बारे में मौन रहा गया; क्योंकि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक से प्रमाणित है, इसलिए इसकी प्रसिद्धि (1) और कुरान में इसके स्पष्ट उल्लेख के कारण इसके बारे में चुप रहना वर्जित नहीं है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: "व्यभिचारिणी और व्यभिचारी, उनमें से प्रत्येक को सौ कोड़े मारो" [अन-नूर: 2] सभी व्यभिचारियों को शामिल करता है। और अल्लाह बेहतर जानता है। यह अली के कार्यों से स्पष्ट होता है, जो उन्होंने खलीफाओं (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से लिया था, और किसी ने उन पर यह कहते हुए आपत्ति नहीं की: आपने निरस्त (मन्सूख़) पर अमल किया और निरस्त करने वाले (नासिख़) को छोड़ दिया। और यह स्पष्ट है।

पांचवां: और वे अविवाहित (कंवारे) को कोड़ों के साथ देशनिकाला (निर्वासन) देने के बारे में असहमत थे; बहुसंख्यक (जम्हुर) की राय यह है कि उसे कोड़ों के साथ देशनिकाला दिया जाए; यह बात खुलफा-ए-राशिदीन: अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली ने कही थी, और यह इब्न उमर की राय है (अल्लाह उन सभी पर प्रसन्न हो), और अता, ताऊस, सुफ़यान, मलिक, इब्न अबी लैला, शफीई, अहमद, इशाक और अबू थौर ने भी यही कहा। हम्माद बिन अबी सुलेमान, अबू हनीफा और मुहम्मद बिन अल-हसन ने इसे छोड़ने की बात कही (2)।

बहुसंख्यक लोगों के लिए प्रमाण उबादा की उल्लिखित हदीस (3) है, और अबू हुरैरा और ज़ैद बिन खालिद की हदीस, 'अल-असीफ़' (मज़दूर) की हदीस, जिसमें है: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, मैं तुम्हारे बीच अल्लाह की किताब के अनुसार फैसला करूँगा: जहाँ तक तुम्हारी भेड़ों और दासी का सवाल है, वे तुम्हें वापस कर दी जाती हैं," और उन्होंने उसके बेटे को सौ कोड़े मारे और एक साल के लिए देशनिकाला दिया। इसे इमामों ने दर्ज किया है (4)।

जिन लोगों ने देशनिकाला नहीं माना, उन्होंने दासी के संबंध में अबू हुरैरा की हदीस से तर्क दिया, जिसमें कोड़े मारने का उल्लेख है, देशनिकाला का नहीं (5)। अब्द अल-रज्जाक ने मा'मर से, ज़ुहरी से, सईद बिन अल-मुसय्यब से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: उमर ने रबीआ बिन अबी उमय्या बिन खलफ़ को शराब के कारण खैबर निर्वासित कर दिया, फिर वह हेराक्लियस से जा मिला और ईसाई बन गया। तो उमर ने कहा: इसके बाद मैं किसी मुसलमान को निर्वासित नहीं करूँगा। उन्होंने कहा:

यदि देशनिकाला अल्लाह सर्वशक्तिमान की एक निर्धारित सजा (हद) होती, तो उमर इसके बाद इसे नहीं छोड़ते (6)। फिर...

(1) अन-नासिह वल-मन्सूख़ नह़ास 3/173 द्वारा। (2) अन-नासिह वल-मन्सूख़ नह़ास 2/173-175 द्वारा, और अबू बक्र, उमर, उस्मान, अली, इब्न उमर और अन्य के बारे में रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक 7/309-315, इब्न अबी शैबा 10/81-85 में दर्ज हैं, अल-इस्तिधकार 24/54-57 और अल-मुफ्हिम 5/81-83 देखें। (3) इस भाग के पृष्ठ 140 पर पहले आ चुका है। (4) इसका एक हिस्सा चौथे मुद्दे में पहले आ चुका है, जो उनका (सल्ल.) कथन है: "जाओ, ऐ अनीस..."। अल-असीफ़: मज़दूर। अल-मुफ्हिम 4/104। (5) अहमद (9470), बुखारी (2152), और मुस्लिम (1703) द्वारा दर्ज, और लेखक पृष्ठ 242 पर इसका विस्तार से उल्लेख करेंगे। (6) अत-तमहीद 9/89, और उमर की खबर मुसन्निफ अब्द अल-रज्जाक (13320) में है।

اس کے بارے میں خاموشی اختیار کی گئی؛ کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کی کتاب سے ثابت ہے، چنانچہ اس کی شہرت (١) اور قرآن میں صراحت کی وجہ سے اس پر خاموشی اختیار کرنا منع نہیں ہے۔ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول: "زانیہ اور زانی، ان میں سے ہر ایک کو سو کوڑے مارو" [النور: ٢] تمام زنا کرنے والوں کو شامل ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ حضرت علیؓ کا عمل بھی اس کی وضاحت کرتا ہے، جو انہوں نے خلفاءؓ سے لیا تھا، اور کسی نے ان پر یہ اعتراض نہیں کیا کہ: آپ نے منسوخ پر عمل کیا اور ناسخ کو چھوڑ دیا۔ اور یہ واضح ہے۔

پانچویں بات: کنوارے زانی کو کوڑوں کے ساتھ جلاوطنی دینے کے بارے میں اختلاف کیا گیا ہے؛ جمہور کی رائے یہ ہے کہ کوڑوں کے ساتھ جلاوطنی بھی دی جائے گی۔ یہی قول خلفاء راشدین: ابوبکر، عمر، عثمان اور علی رضی اللہ عنہم کا ہے، اور یہی قول ابن عمر رضی اللہ عنہما کا ہے۔ عطا، طاؤس، سفیان، مالک، ابن ابی لیلیٰ، شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور کا بھی یہی موقف ہے۔ جبکہ حماد بن ابی سلیمان، ابوحنیفہ اور محمد بن الحسن نے جلاوطنی نہ دینے کا کہا ہے (٢)۔

جمہور کی دلیل حضرت عبادہؓ کی مذکورہ حدیث (٣) ہے، اور حضرت ابوہریرہؓ اور زید بن خالدؓ کی حدیثِ عسیف (مزدور کی حدیث) ہے، جس میں ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، میں تمہارے درمیان اللہ کی کتاب کے مطابق فیصلہ کروں گا: تمہاری بکریاں اور لونڈی تمہیں واپس مل جائیں گی،" اور آپ ﷺ نے اس کے بیٹے کو سو کوڑے لگائے اور ایک سال کے لیے جلاوطن کیا۔ اسے ائمہ نے روایت کیا ہے (٤)۔

جنہوں نے جلاوطنی کو ضروری نہیں سمجھا، انہوں نے لونڈی کے بارے میں حضرت ابوہریرہؓ کی حدیث سے استدلال کیا، جس میں صرف کوڑوں کا ذکر ہے، جلاوطنی کا نہیں (٥)۔ عبدالرزاق نے معمر سے، انہوں نے زہری سے اور انہوں نے سعید بن المسیب سے نقل کیا کہ: حضرت عمرؓ نے ربیعہ بن ابی امیہ بن خلف کو شراب کی وجہ سے خیبر جلاوطن کیا، تو وہ ہرقل کے پاس چلا گیا اور عیسائی ہو گیا۔ اس پر حضرت عمرؓ نے فرمایا: میں اس کے بعد کسی مسلمان کو جلاوطن نہیں کروں گا۔ انہوں نے کہا: اگر جلاوطنی اللہ تعالیٰ کی طرف سے کوئی مقررہ حد ہوتی تو حضرت عمرؓ اسے کبھی نہ چھوڑتے (٦)۔ پھر...

(١) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٣/ ١٧٣. (٢) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٢/ ١٧٣-١٧٥، اور حضرت ابوبکر، عمر، عثمان، علی، ابن عمر وغیرہ کے آثار عبدالرزاق ٧/ ٣٠٩-٣١٥، اور ابن ابی شیبہ ١٠/ ٨١-٨٥ میں ہیں، نیز دیکھئے الاستذکار ٢٤/ ٥٤-٥٧، اور المفهم ٥/ ٨١-٨٣. (٣) اس جلد کے صفحہ ١٤٠ پر گزر چکا ہے۔ (٤) اس کا ایک حصہ چوتھے مسئلہ میں گزر چکا ہے، جو کہ آپ ﷺ کا قول ہے: "اے انیس جاؤ..."۔ العسیف: مزدور۔ المفهم ٤/ ١٠٤. (٥) اسے احمد (٩٤٧٠)، بخاری (٢١٥٢) اور مسلم (١٧٠٣) نے روایت کیا ہے، اور مصنف اسے مکمل طور پر صفحہ ٢٤٢ پر ذکر کریں گے۔ (٦) التمهید ٩/ ٨٩، اور حضرت عمرؓ کی روایت مصنف عبدالرزاق (١٣٣٢٠) میں ہے۔

146 Surah An-Nisa: Ayah 16

The text in the Book (Quran) is only flogging, [and exile is an addition to it]. Adding to the text is considered abrogation (naskh), so this would imply abrogation of the definitive [Quranic text] by a solitary report (khabar al-wahid) (1).

The answer: As for the hadith of Abu Huraira, it is regarding female slaves, not free people. It has been authentically reported from Abdullah bin Umar that he flogged his female slave for adultery and exiled her (2). As for the hadith of Umar and his saying: "I will not exile a Muslim after him," it refers to wine-drinking (3) - and Allah knows best - because of what Nafi' narrated from Ibn Umar: that the Prophet ﷺ flogged and exiled, Abu Bakr flogged and exiled, and Umar flogged and exiled. It was recorded by Al-Tirmidhi in his Jami', and Al-Nasa'i in his Sunan from Abu Kuraib Muhammad bin al-Ala' al-Hamdani, from Abdullah bin Idris, from Ubaidullah bin Umar, from Nafi' (4). Al-Daraqutni said: Abdullah bin Idris was unique in reporting this, and none of the trustworthy narrators supported it except Abu Kuraib (5). It has been authentically proven from the Prophet ﷺ regarding exile (nafy), so there is no argument for anyone against it. Whoever contradicts the Sunnah is opposed by it. And with Allah is success.

As for their saying: "Adding to the text is abrogation," this is not accepted; rather, it is adding another ruling alongside the original one. Furthermore, he (6) added performing ablution (wudu) with date-must (nabidh) based on a report that is not authentic regarding water, and stipulated poverty for relatives, among other things not explicitly mentioned in the Quran. This meaning has already been discussed in Surah Al-Baqarah and will follow (7).

---

(1) Al-Mufhim 5/81, and what is between brackets is from it. (2) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/178, and the report of Ibn Umar was recorded by Abdul-Razzaq (13316). (3) Al-Istidhkar 24/56. (4) Sunan Al-Tirmidhi (1438), and Al-Sunan al-Kubra by Al-Nasa'i (7302). Ibn al-Qattan authenticated it in 'Bayan al-Wahm wal-Iham' 5/444. (5) We did not find this statement of Al-Daraqutni. It was mentioned in 'Al-Ilal' 5/folio 112 that Muhammad bin Abdullah bin Numayr and Abu Said al-Ashajj narrated it from Ibn Idris, from Ubaidullah, from Nafi', from Ibn Umar that Abu Bakr flogged and exiled... He said: And that is correct. We say: Meaning it does not mention the Prophet (6) .ﷺ Referring to Abu Hanifa, and the discussion is in Al-Mufhim 5/82. (7) Previously 2/305-306 and 4/443, and it will follow in the

interpretation of the Almighty's saying: "Zakah expenditures are only for the poor and for the needy" [At-Tawbah: 60].

146 सूरह अन-निसा: आयत 16

किताब (क़ुरआन) में जो पाठ है वह केवल कोड़े मारना है, [और निर्वासन (तग़रीब) इस पर एक अतिरिक्त है]। पाठ में जोड़ करना निरसन (नस्ख) माना जाता है, इसलिए इसका अर्थ होगा एक एकल रिपोर्ट (ख़बर अल-वाहिद) द्वारा निश्चित [क़ुरआनी पाठ] का निरसन (1)।

उत्तर: जहाँ तक अबू हुरैरा की हदीस का प्रश्न है; यह केवल महिला दासों के बारे में है, स्वतंत्र लोगों के बारे में नहीं। अब्दुल्ला बिन उमर से प्रमाणिक रूप से वर्णित है कि उन्होंने अपनी महिला दास को व्यभिचार के लिए कोड़े मारे और उसे निर्वासित कर दिया (2)। जहाँ तक उमर की हदीस और उनके इस कथन का प्रश्न है: "मैं उसके बाद किसी मुसलमान को निर्वासित नहीं करूँगा," तो इसका अर्थ शराब पीने के मामले में है (3) - और अल्लाह बेहतर जानता है - जैसा कि नाफ़े ने इब्न उमर से रिवायत किया है: कि पैग़म्बर ﷺ ने कोड़े मारे और निर्वासित किया, और अबू बक्र ने कोड़े मारे और निर्वासित किया, और उमर ने कोड़े मारे और निर्वासित किया। इसे अल-तिर्मिज़ी ने अपनी जामी' में और अल-नसाई ने अपनी सुनन में अबू कुरैब मुहम्मद बिन अल-अला अल-हमदानी से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन इदरीस से, उन्होंने उबैदुल्ला बिन उमर से, उन्होंने नाफ़े से (4) उद्धृत किया है। अल-दाराकुतनी ने कहा: अब्दुल्ला बिन इदरीस इसे रिपोर्ट करने में अकेले थे और अबू कुरैब (5) के अलावा किसी भी विश्वसनीय रावी ने उनका समर्थन नहीं किया। पैग़म्बर ﷺ से निर्वासन (नफ़ी) के बारे में प्रमाणित हो चुका है, इसलिए उनके सामने किसी की कोई बात नहीं चलती। जिसकी सुन्नत विरोध करती है, वह उससे झगड़ती है। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: "पाठ में जोड़ करना निरसन है," तो यह स्वीकार्य नहीं है, बल्कि मूल के साथ एक और नियम का जोड़ है। इसके अलावा, उन्होंने (6) पानी की अनुपलब्धता पर एक ऐसी रिपोर्ट के आधार पर नबीज़ (खजूर का शरबत) से वज़ू करने को जोड़ दिया जो सही नहीं है, और रिश्तेदारों में गरीबी की शर्त रखी, और अन्य चीजें जो क़ुरआन में स्पष्ट रूप से नहीं हैं। यह अर्थ अल-बकराह में बीत चुका है और आगे भी आएगा (7)।

---

(1) अल-मुफ़हिम 5/81, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (2) अल-नहहास द्वारा अन-नासिह वल-मंसूख़ 2/178, और इब्न उमर की रिपोर्ट अब्दुल-रज़्ज़ाक (13316) द्वारा निकाली गई थी। (3) अल-इस्तिधकार 24/56। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (1438), और अल-नसाई की अल-सुनन अल-कुबरा (7302)। इब्न अल-क़त्तान ने 'बयान अल-वहम वल-इहाम' 5/444 में इसे प्रमाणित किया। (5)

हमें अल-दाराकुतनी का यह कथन नहीं मिला। 'अल-इलाल' 5/फ़ोलियो 112 में उल्लेख है कि मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन नुमैर और अबू सईद अल-अशज ने इसे इब्न इदरीस से, उन्होंने उबैदुल्ला से, उन्होंने नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से रिवायत किया कि अबू बक्र ने कोड़े मारे और निर्वासित किया... उन्होंने कहा: और यही सही है। हम कहते हैं: यानी इसमें पैग़म्बर ﷺ का ज़िक्र नहीं है। (6) यानी अबू हनीफ़ा, और चर्चा अल-मुफ़हिम 5/82 में है। (7) पहले 2/305-306 और 4/443 में, और अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में आएगा: "दान (ज़कात) केवल फ़क़ीरों और मिसकीनों के लिए है" [अत-तौबा: 60]।

146 سورة النساء: آیت 16

کتاب (قرآن) میں جو نص ہے وہ صرف کوڑے مارنا ہے، [اور جلاوطنی (تغریب) اس پر اضافہ ہے]۔ نص پر اضافہ نسخ کہلاتا ہے، تو اس سے خبر واحد کے ذریعے قطعی [قرآنی نص] کا نسخ لازم آتا ہے (1)۔

جواب: رہا ابو ہریرہ کی حدیث کا معاملہ، تو وہ صرف لونڈیوں کے بارے میں ہے نہ کہ آزاد لوگوں کے بارے میں۔ اور عبداللہ بن عمر سے صحیح ثابت ہے کہ انہوں نے اپنی لونڈی کو زنا کی پاداش میں کوڑے مارے اور اسے شہر بدر کر دیا (2)۔ اور رہا عمر کا یہ قول کہ: "میں اس کے بعد کسی مسلمان کو شہر بدر نہیں کروں گا،" تو اس کا مطلب شراب نوشی کے معاملے میں ہے (3) ۔ واللہ اعلم ۔ جیسا کہ نافع نے ابن عمر سے روایت کیا ہے: کہ نبی ﷺ نے کوڑے مارے اور شہر بدر کیا، اور ابوبکر نے کوڑے مارے اور شہر بدر کیا، اور عمر نے کوڑے مارے اور شہر بدر کیا۔ اسے ترمذی نے اپنی جامع میں، اور نسائی نے اپنی سنن میں ابو کُریب محمد بن علاء ہمدانی سے، انہوں نے عبداللہ بن ادریس سے، انہوں نے عبید اللہ بن عمر سے، انہوں نے نافع سے روایت کیا ہے (4)۔ دارقطنی نے کہا: عبداللہ بن ادریس اس روایت میں منفرد ہیں اور ثقہ راویوں میں سے ابو کُریب (5) کے سوا کسی نے اس کی سند بیان نہیں کی۔ اور نبی ﷺ سے جلاوطنی (نفی) صحیح ثابت ہے، تو اس کے مقابلے میں کسی کی بات نہیں چلتی۔ جس نے سنت کی مخالفت کی، سنت اس سے جھگڑا کرے گی۔ وباللہ التوفیق۔

اور رہا ان کا یہ قول: "نص پر اضافہ نسخ ہے،" تو یہ تسلیم شدہ نہیں ہے، بلکہ یہ اصل حکم کے ساتھ ایک اور حکم کا اضافہ ہے۔ پھر انہوں نے (6) پانی کی موجودگی میں ایسی خبر کی بنیاد پر جو صحیح نہیں ہے، نبیذ سے وضو کا اضافہ کر دیا، اور رشتہ داروں میں فقر کی شرط لگا دی،

اس کے علاوہ وہ باتیں جو قرآن میں منصوص نہیں ہیں۔ یہ معنی سورۃ البقرہ میں گزر چکا ہے اور آئندہ بھی آئے گا (7)۔

---

(1) المفہم 5 / 81 ، اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اسی سے ہے۔ (2) الناسخ والمنسوخ للنحاس 2 / 178 ، اور ابن عمر کا اثر عبد الرزاق نے نکالا (13316)۔ (3) الاستذکار 24 / 56 ۔ (4) سنن ترمذی (1438)، اور سنن کبری للنسائی (7302)، اور اسے ابن القطان نے 'بیان الوہم والایہام' 5 / 444 میں صحیح قرار دیا۔ (5) ہمیں دارقطنی کا یہ قول نہیں ملا، اور 'العلل' 5 / ورقہ 112 میں ذکر ہے کہ: محمد بن عبداللہ بن نمیر اور ابو سعید الاشج نے اسے ابن ادریس سے، انہوں نے عبید اللہ سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا کہ ابوبکر نے کوڑے مارے اور شہر بدر کیا...، کہا: اور یہی درست ہے۔ ہم کہتے ہیں: یعنی اس میں نبی ﷺ کا ذکر نہیں ہے۔ (6) یعنی امام ابو حنیفہ، اور یہ بحث المفہم 5 / 82 میں ہے۔ (7) پہلے 2 / 305 - 306 اور 4 / 443 میں گزر چکا ہے، اور عنقریب اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں آئے گا: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ﴾ [التوبة: 60]۔

Sixth: Those who advocate for banishment (taghrib) did not differ regarding the banishment of a free male, but they differed regarding the banishment of a male slave and a female slave. Among those who favored banishment for both was Ibn Umar; he lashed a female slave of his for adultery and banished her to Fadak (1). This was also the view of al-Shafi'i, Abu Thawr, al-Thawri, al-Tabari, and Dawud (2).

Al-Shafi'i's view on the banishment of a slave varied. Once he said: "I seek guidance from Allah regarding the banishment of a slave." Another time he said: "He is banished for half a year." And yet another time he said: "He is banished for a year to a place other than his own land," and this was also al-Tabari's view. His view on the banishment of a female slave also varied between two opinions. Malik said: "A man is banished, but neither a woman nor a slave is banished. Whoever is banished is to be imprisoned in the place to which he is banished (3)." Banishment from Egypt would be to the Hijaz, Shaghb (4), Aswan, and the like; and from Medina to Khaybar and Fadak. Umar ibn Abd al-Aziz did the same. Ali banished someone from Kufa to Basra. Al-Shafi'i said: The minimum duration is a day and a night (5).

Ibn al-Arabi said (6): The origin of banishment was that the children of Ishmael (7) reached a consensus that whoever committed a crime in the Sanctuary (Haram) should be banished from it. This became a tradition (sunnah) among them which they followed. Because of that, it became a practice for people that if someone committed a crime, he was banished from his land. This continued during the pre-Islamic period (Jahiliyyah) until Islam came and affirmed it specifically in cases of adultery.

Those who did not favor banishment for slaves argued based on the hadith of Abu Hurairah regarding female slaves (8); and because his banishment...

---

(1) Mentioned in the previous point. Fadak: A village in the Hijaz, two days' journey from Medina, some say three. Mu'jam al-Buldan 4/238. (2) Al-Mufhim 5/82. (3) Al-Tamhid 9/87, and al-Istidhkar 24/54. (4) Shaghb: A watering place between Egypt and the Levant. Al-Qamus (shghb). (5) Al-Mufhim 5/82, and the report of Ali was narrated by Abd al-Razzaq (13323). (6) Ahkam al-Qur'an 1/359. (7) In some manuscripts: Israel, but the correct version is from (m), which matches what is in Ahkam al-Qur'an. (8) Mentioned in the previous point.

सूरह अन-निसा: आयत १६ | १४७

छठा: निर्वासन (तग़रीब) के समर्थक एक स्वतंत्र पुरुष के निर्वासन के बारे में असहमत नहीं थे, लेकिन वे एक दास और एक दासी के निर्वासन के बारे में असहमत थे। उन लोगों में से जिन्होंने दोनों के लिए निर्वासन का समर्थन किया, इब्न उमर थे; उन्होंने अपनी एक दासी को व्यभिचार के लिए कोड़े मारे और उसे फ़दक (१) निर्वासित कर दिया। यही बात अल-शाफ़िई, अबू थौर, अल-थौरी, अल-तबरी और दाऊद (२) ने भी कही थी।

दास के निर्वासन पर अल-शाफ़िई की राय अलग-अलग थी। एक बार उन्होंने कहा: "मैं दास के निर्वासन के बारे में अल्लाह से मार्गदर्शन माँगता हूँ।" दूसरी बार उन्होंने कहा: "उसे आधे साल के लिए निर्वासित किया जाता है।" और एक अन्य अवसर पर उन्होंने कहा: "उसे अपने देश के अलावा किसी अन्य स्थान पर एक साल के लिए निर्वासित किया जाता है," और यही बात अल-तबरी ने भी कही थी। दासी के निर्वासन पर उनकी राय भी दो मतों के बीच भिन्न थी। मलिक ने कहा: "पुरुष को निर्वासित किया जाता है, लेकिन न तो स्त्री को और न ही दास को निर्वासित किया जाता है। जिसे निर्वासित किया जाता है, उसे उस स्थान पर कैद किया जाना चाहिए जहाँ उसे निर्वासित किया गया है (३)।" मिस्र से निर्वासन हिजाज़, शग़ब (४), असवान और इसी तरह के स्थानों पर होगा; और मदीना से खैबर और फ़दक तक। उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़ ने भी ऐसा ही किया। अली ने कूफ़ा से बसरा के लिए किसी को निर्वासित किया। अल-शाफ़िई ने कहा: इसकी न्यूनतम अवधि एक दिन और एक रात है (५)।

इब्न अल-अरबी (६) ने कहा: निर्वासन का मूल यह था कि इस्माइल की संतानों (७) के बीच यह सर्वसम्मति थी कि जो कोई भी हरम (पवित्र सीमा) में अपराध करेगा, उसे वहाँ से निर्वासित कर दिया जाएगा। यह उनके बीच एक परंपरा (सुन्नत) बन गई जिसका वे पालन करते थे। इसी कारण से, लोगों के लिए यह एक प्रथा बन गई कि यदि कोई अपराध करता, तो उसे उसके देश से निर्वासित कर दिया जाता था। यह अज्ञानता के काल (जाहिलिया) के दौरान जारी रहा जब तक कि इस्लाम नहीं आया और विशेष रूप से व्यभिचार के मामलों में इसकी पुष्टि की।

जिन लोगों ने दासों के लिए निर्वासन का समर्थन नहीं किया, उन्होंने दासियों के संबंध में अबू हुरैरा की हदीस (८) के आधार पर तर्क दिया; और क्योंकि उसका निर्वासन...

(१) पिछली समस्या में उल्लेख किया गया है। फ़दक: हिजाज़ में एक गाँव, मदीना से दो दिन की दूरी पर, कुछ कहते हैं तीन। मुअजम अल-बुल्दान ४/२३८। (२) अल-मुफ़हिम ५/८२। (३) अल-तम्हीद ९/८७, और अल-इस्तिज़कार २४/५४। (४) शग़ब: मिस्र और शाम के बीच एक जल स्रोत। अल-क़ामूस (shghb)। (५) अल-मुफ़हिम ५/८२, और अली की रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक (१३३२३) द्वारा सुनाई गई थी। (६) अहकाम अल-कुरान १/३५९। (७) पांडुलिपियों में: इस्राइल, लेकिन (म) से सही संस्करण है, जो अहकाम अल-कुरान में है। (८) पिछली समस्या में उल्लेख किया गया है।

چھٹا: جلاوطنی (تغریب) کے قائلین آزاد مرد کی جلاوطنی کے بارے میں متفق تھے، لیکن انہوں نے غلام اور لونڈی کی جلاوطنی کے بارے میں اختلاف کیا۔ ان لوگوں میں سے جنہوں نے دونوں کے لیے جلاوطنی کی رائے دی، ابن عمر تھے؛ انہوں نے اپنی ایک لونڈی کو زنا کی سزا میں کوڑے مارے اور اسے فدک (۱) کی طرف جلاوطن کر دیا۔ یہی بات شافعی، ابو ثور، ثوری، طبری اور داؤد (۲) نے بھی کہی ہے۔

غلام کی جلاوطنی کے بارے میں شافعی کی رائے مختلف رہی، ایک بار انہوں نے کہا: میں غلام کی جلاوطنی میں اللہ سے استخارہ کرتا ہوں۔ ایک بار کہا: اسے آدھے سال کے لیے جلاوطن کیا جائے۔ اور ایک بار کہا: اسے اس کے شہر کے علاوہ کسی اور جگہ ایک سال کے لیے جلاوطن کیا جائے، اور یہی بات طبری نے بھی کہی ہے۔ لونڈی کی جلاوطنی کے بارے میں بھی ان کے دو اقوال ہیں۔ مالک نے کہا: مرد کو جلاوطن کیا جائے گا، لیکن نہ عورت کو جلاوطن کیا جائے گا اور نہ غلام کو۔ جسے جلاوطن کیا جائے اسے اسی مقام پر قید کیا جائے جہاں اسے جلاوطن کیا گیا ہے (۳)۔ مصر سے حجاز، شغَب (۴)، اسوان اور اس جیسے علاقوں کی طرف جلاوطن کیا جاتا تھا؛ اور مدینہ سے خیبر اور فدک کی طرف۔ عمر بن عبدالعزیز نے بھی ایسا ہی کیا۔ حضرت علی نے کوفہ سے بصرہ کی طرف جلاوطن کیا۔ شافعی نے کہا: اس کی کم از کم مدت ایک دن اور ایک رات ہے (۵)۔

ابن العربی (۶) نے کہا: جلاوطنی کی اصل یہ تھی کہ بنو اسماعیل (۷) نے اس بات پر اتفاق کیا کہ جو شخص حرم میں کوئی جرم کرے گا اسے وہاں سے جلاوطن کر دیا جائے گا۔ چنانچہ یہ ان میں ایک طریقہ (سنت) بن گیا جس پر وہ عمل کرتے تھے۔ اسی وجہ سے لوگوں میں یہ رواج پڑ گیا کہ

جب کوئی شخص کوئی جرم کرتا تو اسے اس کے شہر سے جلاوطن کر دیا جاتا۔ جاہلیت میں یہ سلسلہ جاری رہا یہاں تک کہ اسلام آیا اور خاص طور پر زنا کے معاملے میں اس کی توثیق کی۔

جن لوگوں نے غلام کی جلاوطنی کی رائے نہیں دی، انہوں نے لونڈی کے بارے میں ابو ہریرہ کی حدیث (۸) سے استدلال کیا؛ اور اس لیے کہ اس کی جلاوطنی...

---

(۱) پچھلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ فدک: حجاز میں ایک بستی ہے، اس کے اور مدینہ کے درمیان دو دن کا فاصلہ ہے، اور کہا گیا ہے کہ تین دن کا۔ معجم البلدان ۲۳۸/۴۔ (۲) المفہم ۸۲/۵۔ (۳) التمہید ۸۷/۹، اور الاستذکار ۵۴/۲۴۔ (۴) شَغْب: مصر اور شام کے درمیان ایک چشمہ ہے۔ القاموس (شغب)۔ (۵) المفہم ۸۲/۵، اور حضرت علی کی روایت عبد الرزاق نے نقل کی ہے (۱۳۳۲۳)۔ (۶) احکام القرآن ۳۵۹/۱۔ (۷) نسخوں میں: اسرائیل ہے، جبکہ (م) سے ثابت شدہ 'اسماعیل' ہے، اور یہی احکام القرآن کے مطابق ہے۔ (۸) پچھلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔

148 Surah An-Nisa: Verse 16

...a punishment for its owner, preventing him from its benefits during the period of its banishment. This does not suit the conduct of the Sharia, for no one is punished except the perpetrator. Also, Friday prayer, Hajj, and Jihad, which are rights of Allah Almighty, have been waived for him for the sake of the master; likewise is the banishment (1). And Allah knows best.

And if a woman is banished, that might be a reason for her falling into what she was exiled because of, which is immorality. In banishment, there is a cause for exposing her 'awrah (private parts) and neglecting her situation; because the basic principle is to prevent her from leaving her house, and her prayer therein is better. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'Keep women restricted to their private quarters' (2). From this, the general application of the hadith of banishment was specified by the recognized public interest. It is a matter of disagreement among the jurists and scholars (3).

An unusual group said: Flogging and stoning are combined for the elderly person, and the young person is flogged; clinging to the word 'Sheikh' (elderly) in the hadith of Zaid bin Thabit that he heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: 'The elderly man and the elderly woman, if they commit adultery, stone them both absolutely,' narrated by al-Nasa'i (4). This is invalid because he named them in the other hadith: 'the married person' (ath-thayyib) (5).

Seventh: His Almighty's saying: {If they both repent} meaning: from immorality. {and mend their ways} meaning doing good deeds thereafter. {then leave them alone} meaning: stop harming them and shaming them. This was before the revelation of the legal punishments (Hudud).

When the Hudud were revealed, they abrogated this verse. The meaning of 'leaving alone' (al-i'rad) is not abandonment (6), but it is...

---

(1) Al-Mufhim 5/83. (2) A very weak hadith, and its discussion preceded in 5/45. (3) Al-Mufhim 5/83. (4) Al-Sunan al-Kubra by al-Nasa'i (7107), and it is with Ahmad (21596). See al-Fath 12/143. (5) Al-Mufhim 5/84; Ibn Abd al-Barr narrated this saying from Masruq in al-Tamhid 9/83, and said in al-Istidhkar 52/24: It is a weak saying with no basis. The hadith of 'Ubadah preceded on page 140 of this volume, and in it: 'The married person with the married person: a hundred lashes and stoning.' (6) In (d): the meaning of 'turning away' is not abandonment, and in al-Muharrar al-Wajiz 23/2

(the speech is from it): the meaning of 'turning away' is not an order for abandonment.

148 सूरा अन-निसा: आयत 16

...इसके मालिक के लिए सजा, उसे इसके निर्वासन की अवधि के दौरान इसके लाभों से रोकती है। यह शरीयत के आचरण के अनुकूल नहीं है, क्योंकि केवल अपराधी को ही दंडित किया जाता है। साथ ही, जुमा, हज और जिहाद, जो अल्लाह तआला के अधिकार हैं, मालिक के वास्ते उससे हटा दिए गए हैं; निर्वासन (1) का भी यही हाल है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

और यदि किसी महिला को निर्वासित किया जाता है, तो यह उसके उसी काम में गिरने का कारण बन सकता है जिसके कारण उसे निकाला गया था, यानी अनैतिकता। निर्वासन में उसकी 'औरत' (पर्दा) के खुलने और उसकी स्थिति की उपेक्षा का कारण है; क्योंकि मूल सिद्धांत उसे उसके घर से निकलने से रोकना है, और उसके घर में उसकी नमाज़ बेहतर है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: 'महिलाओं को उनके निजी कक्षों में रहने दो' (2)। इससे, सार्वजनिक हित के आधार पर निर्वासन की हदीस की सामान्यता को विशिष्ट किया गया। इस पर धर्मशास्त्रियों और विचारकों के बीच मतभेद है (3)।

एक छोटे समूह ने कहा: बुजुर्ग व्यक्ति के लिए कोड़े मारना और संगसार (पत्थर मारना) दोनों को मिलाया जाता है, और युवा को कोड़े मारे जाते हैं; ज़ैद बिन साबित की हदीस में 'शेख' (बुजुर्ग) शब्द को पकड़ते हुए कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते सुना: 'यदि एक बुजुर्ग पुरुष और एक बुजुर्ग महिला व्यभिचार करें, तो उन्हें निश्चित रूप से संगसार कर दो' जिसे अन-नसाई (4) ने उद्धृत किया है। यह गलत है; क्योंकि उन्होंने दूसरी हदीस में उसे: 'शादीशुदा' (थय्यिब) कहा है (5)।

सातवां: अल्लाह तआला का फरमान: {यदि वे दोनों तौबा करें} यानी: अनैतिकता से। {और सुधार कर लें} यानी उसके बाद के नेक कार्य। {तो उन्हें अकेला छोड़ दो} यानी: उन्हें नुकसान पहुंचाना और शर्मिंदा करना बंद करो। यह सीमाओं (हुदूद) के उतरने से पहले था।

जब सीमाएँ उतरीं, तो उन्होंने इस आयत को निरस्त (मनसूख) कर दिया। और 'अकेला छोड़ने' (अल-इआज़) का अर्थ बहिष्कार (6) नहीं है, बल्कि यह...

---

(1) अल-मुफ़हिम 5/83। (2) बहुत ही कमज़ोर हदीस, और इसकी चर्चा पहले 5/45 में हो चुकी है। (3) अल-मुफ़हिम 5/83। (4) अल-सुनन अल-कुबरा लिन-नसाई (7107), और यह अहमद (21596)

के पास है। देखें अल-फ़तह 12/143। (5) अल-मुफ़हिम 5/84; इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 9/83 में मशरूक से यह कथन उद्धृत किया है, और अल-इस्तिज़कार 52/24 में कहा है: यह एक कमज़ोर कथन है जिसका कोई आधार नहीं है। उबादा की हदीस इसी खंड के पृष्ठ 140 पर पहले आ चुकी है, जिसमें है: 'शादीशुदा के साथ शादीशुदा: सौ कोड़े और संगसार।' (6) (द) में: 'मुँह फेरने' का अर्थ बहिष्कार नहीं है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/23 (बात वहीं से ली गई है) में: 'मुँह फेरने' का अर्थ बहिष्कार का आदेश नहीं है।

148 سورہ النساء: آیت 16

...اس کے مالک کے لیے سزا، جو اسے جلاوطنی کی مدت کے دوران اس کے فوائد سے روکتی ہے، اور یہ شریعت کے طرز عمل کے مطابق نہیں ہے، کیونکہ مجرم کے علاوہ کسی کو سزا نہیں دی جاتی۔ نیز، جمعہ، حج اور جہاد جو کہ اللہ تعالیٰ کا حق ہے، آقا کی خاطر اس سے ساقط ہو چکے ہیں؛ جلاوطنی (1) کا بھی یہی حال ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور جب عورت کو جلاوطن کیا جاتا ہے، تو ہو سکتا ہے کہ یہ اس کے اسی کام میں پڑنے کا سبب بن جائے جس کی وجہ سے اسے نکالا گیا تھا، یعنی فحاشی۔ جلاوطنی میں اس کے پردے کے کھلنے اور اس کے حال کی بربادی کا سبب ہے؛ اس لیے کہ اصل قاعدہ اسے گھر سے نکلنے سے روکنا ہے، اور اس کی نماز گھر میں بہتر ہے۔ اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: 'عورتوں کو ان کے پردوں میں رہنے دو' (2)۔ اس سے جلاوطنی کی حدیث کے عموم کو ایسی مصلحت کے ساتھ خاص کیا گیا جو معتبر مانی گئی ہے۔ اس میں اصولیین اور اہل نظر کے درمیان اختلاف ہے (3)۔

ایک گروہ نے شذوذ اختیار کرتے ہوئے کہا: بوڑھے پر کوڑے اور رجم دونوں کو جمع کیا جائے گا، اور نوجوان کو کوڑے لگائے جائیں گے؛ زید بن ثابت کی حدیث میں لفظ 'شیخ' (بوڑھا) کو پکڑتے ہوئے کہ انہوں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے سنا: 'بوڑھا مرد اور بوڑھی عورت جب زنا کریں تو انہیں ہر حال میں رجم کر دو' جسے نسائی (4) نے روایت کیا ہے۔ یہ موقف فاسد ہے؛ کیونکہ دوسری حدیث میں اسے 'ثیب' (شادی شدہ) کہا گیا ہے (5)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر وہ دونوں توبہ کریں} یعنی: فحاشی سے۔ {اور اصلاح کر لیں} یعنی اس کے بعد نیک عمل کریں۔ {تو ان سے اعراض کرو} یعنی: انہیں تکلیف دینا اور عار دلانا چھوڑ دو۔ اور یہ حدود کے نازل ہونے سے پہلے تھا۔

پس جب حدود نازل ہوئیں تو انہوں نے اس آیت کو منسوخ کر دیا۔ اور اعراض سے مراد ہجر (بائیکاٹ) (6) نہیں ہے، بلکہ وہ...

---

(1) المفہم 5/ 83۔ (2) حدیث ضعیف جداً، اور اس پر کلام 5/ 45 میں گزر چکا ہے۔ (3) المفہم 5/ 83۔ (4) السنن الکبری للنسائی (7107)، اور یہ احمد (21596) کے پاس ہے۔ اور دیکھئے الفتح 12/ 143۔ (5) المفہم 5/ 84، اور ابن عبد البر نے التمہید 9/ 83 میں یہ قول مسروق سے روایت کیا ہے، اور الاستذکار 24/ 52 میں کہا ہے: یہ ضعیف قول ہے جس کی کوئی اصل نہیں ہے۔ اور اسی جلد کے صفحہ 140 پر عبادہ کی حدیث گزر چکی ہے، جس میں ہے: 'شادی شدہ کے ساتھ شادی شدہ: سو کوڑے اور رجم'۔ (6) (د) میں ہے: اعراض سے مراد ہجر نہیں ہے، اور المحرر الوجیز 2/ 23 (کلام وہیں سے ہے) میں ہے: اعراض سے مراد ہجرت کا حکم نہیں ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 17 - 18, 149

...abandonment of one who turns away, and in that is a contempt for them because of the preceding disobedience, and according to the ignorance mentioned in the other verse. And Allah is Accepting of repentance, meaning: He turns His servants away from disobedience.

His words (Exalted is He): "Repentance with Allah is only for those who do evil in ignorance and then repent soon after. It is those to whom Allah will turn in forgiveness, and Allah is ever Knowing and Wise. (17) But repentance is not [accepted] from those who [continue to] do evil deeds until, when death comes to one of them, he says, 'Indeed, I have repented now,' or of those who die while they are disbelievers. For them We have prepared a painful punishment. (18)"

In them are four issues: First: His words: "Repentance with Allah is only..." It was said: This verse is general for everyone who commits a sin. And it was said: [only] for one who acts in ignorance, and repentance is for everyone who commits a sin in another place(1). The Ummah agreed that repentance is an obligation upon the believers; due to His saying: "And turn to Allah in repentance, all of you, O believers" [An-Nur: 31]. It is valid to repent for a sin while persisting in another of a different kind, contrary to the Mu'tazilah in their saying: "One who persists in a sin is not a repentant one"(2). There is no difference between one disobedience and another. This is the doctrine of the people of the Sunnah.

And if a servant repents, then Allah, Glory be to Him, has the choice; if He wills, He accepts it, and if He wills, He does not accept it. Accepting repentance is not mandatory for Allah through reason, as the opponent(3) said; because a condition for a mandatory obligation is that the one imposing it be higher in rank than the one it is imposed upon. The Truth, Glory be to Him, is the Creator of creation and their Owner, and the one who charges them, so it is not correct to describe Him as having something mandatory upon Him, Exalted is He above that. However, He has informed - and He is truthful in His promise - that He accepts repentance from the disobedient among His servants by His saying: "And He it is who accepts repentance from His servants and pardons evil deeds" [Ash-Shura: 25]. And His saying: "Do they not know that it is Allah who accepts repentance from His servants" [At-Tawbah: 104]. And His saying: "And indeed, I am the Perpetual Forgiver..."

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/442. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/23. (3) His saying: the opponent, meaning the Mu'tazilah. See Al-Irshad p. 338, and Al-Kashshaf 1/513.

सूरह अन-निसा: आयत 17 - 18, 149

...विमुख होने वाले का त्याग, और इसमें पूर्व की अवज्ञा के कारण और दूसरी आयत में अज्ञानता के अनुसार उनके प्रति तिरस्कार है। और अल्लाह तौबा स्वीकार करने वाला है, अर्थात: अपने बंदों को पापों से फेरने वाला।

अल्लाह तआला का फरमान है: "अल्लाह के ज़िम्मे तौबा तो उन्हीं की है जो नादानी से बुरा काम कर बैठते हैं, फिर जल्दी ही तौबा कर लेते हैं। यही वे लोग हैं जिनकी तौबा अल्लाह स्वीकार करता है, और अल्लाह सब कुछ जानने वाला और हिकमत वाला है। (17) और तौबा उनके लिए नहीं है जो बुराइयां करते रहते हैं, यहाँ तक कि जब उनमें से किसी की मौत का समय आ जाता है, तो वह कहता है: 'अब मैं तौबा करता हूँ,' और न ही उन लोगों के लिए जो काफ़िर होने की हालत में मरते हैं। यही वे लोग हैं जिनके लिए हमने दर्दनाक अज़ाब तैयार कर रखा है। (18)"

इनमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "अल्लाह के ज़िम्मे तौबा तो..." कहा गया है: यह आयत हर उस व्यक्ति के लिए सामान्य है जिसने कोई गुनाह किया हो। और कहा गया: केवल उस व्यक्ति के लिए जिसने अज्ञानता में किया हो, और दूसरी जगह हर गुनाह करने वाले के लिए तौबा है(1)। उम्मत इस बात पर सहमत है कि मोमिनों पर तौबा फ़र्ज़ है; अल्लाह तआला के इस फरमान के कारण: "और ऐ मोमिनों! तुम सब अल्लाह के हुज़ूर तौबा करो" [अन-नूर: 31]। एक गुनाह से तौबा सही है जबकि दूसरे प्रकार के गुनाह पर कायम हो, मुअतज़िला के इस कथन के विपरीत कि: "जो किसी गुनाह पर कायम हो वह तौबा करने वाला नहीं होता"(2)। एक अवज्ञा और दूसरी अवज्ञा में कोई फर्क नहीं है। यह अहले सुन्नत का मज़हब है।

और जब बंदा तौबा करता है, तो अल्लाह सुब्हानहू को विकल्प है, चाहे तो उसे स्वीकार करे और चाहे तो उसे स्वीकार न करे। बुद्धि के आधार पर अल्लाह पर तौबा स्वीकार करना वाजिब नहीं है, जैसा कि मुखालिफ(3) ने कहा; क्योंकि वाजिब की शर्त यह है कि वाजिब करने वाला, जिस पर वाजिब किया गया है उससे ऊंचे दर्जे का हो। और हक़ सुब्हानहू मखलूक का खालिक और उनका मालिक है, और उन पर ज़िम्मेदारी डालने वाला है, इसलिए यह सही नहीं है कि उन पर किसी चीज़ को वाजिब बताया जाए, अल्लाह इससे बहुत बुलंद है। अलबत्ता, उसने खबर दी है - और वह अपने वादे में सच्चा है - कि वह अपने बंदों में से गुनाहगारों की तौबा स्वीकार करता है, अपने इस फरमान के साथ: "और वही है जो अपने बंदों की तौबा स्वीकार करता है और बुराइयों को माफ करता है"

[अश-शूरा: 25]। और उसका फरमान: "क्या उन्हें मालूम नहीं कि अल्लाह ही अपने बंदों की तौबा स्वीकार करता है" [अत-तौबा: 104]। और उसका फरमान: "और यकीनन मैं बहुत माफ करने वाला हूँ..."

(1) इराब अल-कुरान लिन-नहस 1/442. (2) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 2/23. (3) उसका कहना: मुखालिफ, यानी मुअतज़िला। अल-इरशाद पृ. 338, और अल-कश्शाफ 1/513 देखें।

سورة النساء: آیات ۱۷ - ۱۸، ۱۴۹

...منہ موڑنے والے کو چھوڑنا، اور اس میں سابقہ نافرمانی کی وجہ سے ان کی تذلیل ہے، اور دوسری آیت میں مذکور جہالت کے مطابق۔ اور اللہ توبہ قبول کرنے والا ہے، یعنی: اپنے بندوں کو گناہوں سے پھیرنے والا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿توبہ تو اللہ کے ذمے صرف ان لوگوں کی ہے جو نادانی سے برائی کر بیٹھتے ہیں پھر جلد ہی توبہ کر لیتے ہیں، تو اللہ ان کی توبہ قبول فرماتا ہے، اور اللہ سب کچھ جاننے والا حکمت والا ہے (۱۷) اور توبہ ان لوگوں کے لیے نہیں جو برائیاں کرتے رہتے ہیں، یہاں تک کہ جب ان میں سے کسی کی موت کا وقت آ جاتا ہے تو وہ کہتا ہے: 'میں نے اب توبہ کی'، اور نہ ان لوگوں کے لیے جو کفر کی حالت میں مرتے ہیں، یہی وہ لوگ ہیں جن کے لیے ہم نے دردناک عذاب تیار کر رکھا ہے (۱۸)﴾

ان میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿توبہ تو اللہ کے ذمے صرف...﴾ کہا گیا ہے: یہ آیت ہر اس شخص کے لیے عام ہے جس نے کوئی گناہ کیا۔ اور کہا گیا: صرف اس کے لیے جس نے نادانی میں کیا، اور توبہ ہر گناہ کرنے والے کے لیے دوسری جگہ ہے(۱)۔ امت کا اس بات پر اتفاق ہے کہ توبہ مومنین پر فرض ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿اور اے مومنو! تم سب اللہ کے حضور توبہ کرو﴾ [النور: ۳۱]۔ اور ایک گناہ سے توبہ صحیح ہے جبکہ دوسری قسم کے گناہ پر اصرار ہو، معتزلہ کے اس قول کے برعکس کہ: "جو کسی گناہ پر اصرار کرے وہ توبہ کرنے والا نہیں ہوتا"(۲)۔ ایک نافرمانی اور دوسری نافرمانی میں کوئی فرق نہیں۔ یہ اہل سنت کا مذہب ہے۔

اور جب بندہ توبہ کرتا ہے تو اللہ سبحانہ کو اختیار ہے، چاہے تو اسے قبول فرمائے اور چاہے تو قبول نہ فرمائے، اور عقل کی رو سے اللہ پر توبہ قبول کرنا واجب نہیں ہے جیسا کہ مخالف(۳) نے کہا؛ کیونکہ واجب کی شرط یہ ہے کہ واجب کرنے والا، جس پر واجب کیا گیا ہے اس سے اعلیٰ مرتبے کا ہو، اور حق سبحانہ مخلوق کا خالق اور ان کا مالک ہے، اور ان کو مکلف بنانے والا ہے، پس یہ صحیح نہیں کہ ان پر کسی چیز کے وجوب کی صفت بیان کی جائے، اللہ اس سے بہت بلند ہے۔ البتہ، اس نے خبر دی ہے - اور وہ اپنے وعدے میں سچا ہے - کہ وہ اپنے بندوں میں سے نافرمانوں کی توبہ قبول فرماتا ہے، اپنے اس فرمان کے ساتھ: ﴿اور وہی ہے جو اپنے بندوں کی توبہ قبول کرتا ہے اور برائیوں کو معاف کرتا ہے﴾ [الشوریٰ: ۲۵]۔ اور اس کا فرمان: ﴿کیا انہیں معلوم نہیں کہ اللہ ہی اپنے بندوں کی توبہ قبول کرتا ہے﴾ [التوبہ: ۱۰۴]۔ اور اس کا فرمان: ﴿اور بے شک میں بہت بخشنے والا ہوں...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴۴۲/۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۳/۲۔ (۳) اس کا قول: مخالف، یعنی اس سے مراد معتزلہ ہیں۔ الارشاد ص ۳۳۸، اور الکشاف ۵۱۳/۱ دیکھیں۔

for whoever repented [Taha: 82]. So, His informing (Glorified and Exalted is He) about things He made obligatory upon Himself implies the necessity of those things [through revelation/hearing]. The creedal position is that nothing is rationally [Aqlan] obligatory upon Him. As for revelation, its apparent meaning is the acceptance of the repentant's repentance. Abu al-Ma'ali and others said: These apparent indications only provide a preponderance of probability (Ghalabat al-Zann), not a definitive certainty (Qat') upon Allah the Almighty to accept repentance. Ibn Atiyyah(1) said: Abu al-Ma'ali and others were opposed in this regard. If we assume a man has repented with a sincere repentance (Tauba Nasooha) fulfilling all conditions, Abu al-Ma'ali says: acceptance of his repentance is most likely. Others said: It is definitively certain that Allah the Almighty will accept his repentance as He informed about Himself, Exalted and Glorious. Ibn Atiyyah said: My father, may Allah have mercy on him, inclined towards this view and favored it, and I say the same; for Allah the Almighty is more merciful to His servants than for the meaning of His saying to be voided for this hypothetical repentant: {And He is the One Who accepts repentance from His servants} [Ash-Shura: 25] and His saying: {And indeed, I am Perpetually Forgiving} [Taha: 82].

Once this is established, know that in His saying: "upon Allah" (ala Allah) there is an omission, and it is not meant literally. Rather, the meaning is: through Allah's grace and His mercy upon His servants. This is similar to the Prophet's ﷺ saying to Mu'adh: "Do you know what is the right of the servants upon Allah?" He said: "Allah and His Messenger know best." He said: "That He admits them into Paradise"(2). All of this means: through His grace and mercy by His true promise and truthful word(3). Its evidence is the Almighty's saying: {He has prescribed mercy upon Himself} [Al-An'am: 12], meaning: He promised it.

It was said: "ala" (upon) here means "inda" (with/at), and the meaning is the same. The estimation is: "with Allah", i.e., He promised, and there is no breach in His promise that He accepts repentance if it meets its validating conditions, which are four: remorse in the heart, immediate abandonment of the sin, the resolve never to return to its like, and that...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/24, and what was previously between brackets is from it, and Abu al-Ma'ali's statement in Al-Irshad p. 339. (2) Narrated with this wording by Ahmad (22039). Also narrated by Ahmad (21991), Al-Bukhari (2856), and Muslim (30)

from Mu'adh, may Allah be pleased with him, who said: I was riding behind the Prophet ﷺ and he said: "O Mu'adh, do you know what is Allah's right upon the servants?" I said: Allah and His Messenger know best. He said: "That you worship Him and do not associate anything with Him." He said: "Then do you know what is the right of the servants upon Allah if they do that?" I said: Allah and His Messenger know best. He said: "That He does not punish them." (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/24.

सूरह अन-निसा: आयत 17 - 18 150

जो तौबा (पश्चात्ताप) करे उसके लिए [ता-हा: 82]। अल्लाह सुब्हानहु व तआला का उन चीज़ों के बारे में सूचित करना जिन्हें उसने अपने ऊपर अनिवार्य कर लिया है, उन चीज़ों की अनिवार्यता को [श्रुति (समा') के आधार पर] दर्शाता है। अकीदा (मान्यता) यह है कि तर्क(अक़्ल) के आधार पर उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है; जहाँ तक श्रुति का प्रश्न है, इसका ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) अर्थ तौबा करने वाले की तौबा स्वीकार करना है। अबू अल-मुआली और अन्य विद्वानों ने कहा: ये प्रत्यक्ष प्रमाण केवल प्रबल संभावना (ग़लबा-ए-ज़न्न) प्रदान करते हैं; अल्लाह तआला पर तौबा की स्वीकृति के बारे में पूर्ण निश्चितता (क़त') प्रदान नहीं करते। इब्न अतिया (1) ने कहा: इस अर्थ में अबू अल-मुआली और अन्य का विरोध किया गया है। यदि हम यह मान लें कि एक व्यक्ति ने पूरी शर्तों के साथ सच्ची तौबा (तौबा नसूहा) की है, तो अबू अल-मुआली कहते हैं: उसकी तौबा की स्वीकृति की संभावना अधिक है। अन्य विद्वानों ने कहा: अल्लाह तआला द्वारा उसकी तौबा की स्वीकृति निश्चित है जैसा कि उसने अपने बारे में स्वयं सूचित किया है, वह गरिमामय और महान है। इब्न अतिया ने कहा: मेरे पिता, अल्लाह उन पर दया करे, इसी राय की ओर झुकते थे और इसे प्राथमिकता देते थे, और मैं भी यही कहता हूँ; अल्लाह तआला अपने बंदों पर इससे कहीं अधिक दयालु है कि इस कल्पित तौबा करने वाले के लिए उसके इस कथन का अर्थ समाप्त हो जाए: {और वही है जो अपने बंदों की तौबा स्वीकार करता है} [अश-शूरा: 25] और उसका कथन: {और निःसंदेह, मैं बहुत क्षमा करने वाला हूँ} [ता-हा: 82]।

जब यह स्थापित हो गया, तो जान लें कि उनके कथन: "अल्लाह पर" (अला अल्लाह) में एक शब्द लुप्त है, और यह अपने शाब्दिक अर्थ पर नहीं है। बल्कि इसका अर्थ है: अल्लाह के अनुग्रह और अपने बंदों पर उसकी दया के आधार पर। यह नबी ﷺ के मुआज़ से कहे गए इस कथन की तरह है: "क्या तुम जानते हो कि अल्लाह पर बंदों का क्या हक़ है?" उन्होंने कहा: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "यह कि वह उन्हें जन्नत (स्वर्ग) में प्रवेश दे" (2)। इस सब का अर्थ है: उसके अनुग्रह और उसकी दया पर, उसके सच्चे वादे और सत्य वचन (3) के कारण। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {उसने दया को अपने ऊपर अनिवार्य कर लिया है} [अल-अनआम: 12] अर्थात: इसका वादा किया है।

और कहा गया: यहाँ "अला" (पर) का अर्थ "इंदा" (पास/निकट) है, और अर्थ एक ही है। अनुमान यह है: अल्लाह के पास, अर्थात: उसने वादा किया है, और उसके वादे में कोई उल्लंघन नहीं है कि वह

तौबा स्वीकार करता है यदि वह उसे सही करने वाली शर्तों के साथ हो, जो कि चार हैं: दिल से पछतावा, वर्तमान में गुनाह छोड़ना, दोबारा वैसा न करने का दृढ़ संकल्प, और यह कि...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/24, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया वह उसी से है, और अल-इरशाद पृ. 339 में अबू अल-मुआली का कथन। (2) इसे इन शब्दों के साथ अहमद (22039) ने उद्धृत किया है। अहमद (21991), बुखारी (2856) और मुस्लिम (30) ने मुआज़ रज़ियल्लाहु अन्हु से उद्धृत किया है, उन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ के पीछे सवारी पर था, तो उन्होंने कहा: "ऐ मुआज़, क्या तुम जानते हो कि बंदों पर अल्लाह का क्या हक़ है?" मैंने कहा: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "यह कि तुम उसकी इबादत करो और उसके साथ किसी को शरीक (साझा) न करो।" उन्होंने कहा: "तो क्या तुम जानते हो कि बंदों का अल्लाह पर क्या हक़ है यदि वे ऐसा करें?" मैंने कहा: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "कि वह उन्हें अज़ाब (दंड) न दे।" (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/24।

سورہ النساء: الآیتان ۱۷ - ۱۸ ۱۵۰

اس کے لیے جس نے توبہ کی [طہ: ۸۲]۔ پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ کا ان چیزوں کے بارے میں خبر دینا جو اس نے اپنے اوپر لازم کی ہیں، ان چیزوں کے واجب ہونے کا تقاضا کرتا ہے [سماعاً]۔ اور عقیدہ یہ ہے کہ اس پر عقلاً کچھ واجب نہیں ہے؛ رہی بات سماع کی، تو اس کا ظاہر توبہ کرنے والے کی توبہ کی قبولیت ہے۔ ابو المعالی اور دیگر نے کہا: اور یہ ظواہر محض غلبہ ظن فراہم کرتے ہیں؛ اللہ تعالیٰ پر توبہ کی قبولیت کے بارے میں قطعیت (یقین) فراہم نہیں کرتے۔ ابن عطیہ (۱) نے کہا: اس معاملے میں ابو المعالی اور دیگر کی مخالفت کی گئی ہے۔ اگر ہم فرض کریں کہ ایک شخص نے مکمل شرائط کے ساتھ توبہ نصوح کی ہے، تو ابو المعالی کہتے ہیں: اس کی توبہ کی قبولیت کا ظن غالب ہے۔ اور دوسروں نے کہا: اللہ تعالیٰ پر اس کی توبہ کی قبولیت قطعیت کے ساتھ ہے جیسا کہ اس نے اپنے بارے میں خبر دی ہے، جل و عز۔ ابن عطیہ نے کہا: اور میرے والد رحمہ اللہ اسی قول کی طرف میلان رکھتے تھے اور اسے ترجیح دیتے تھے، اور میں بھی یہی کہتا ہوں، اور اللہ تعالیٰ اپنے بندوں پر اس سے کہیں زیادہ مہربان ہے کہ اس فرض کردہ تائب کے حق میں اس کے قول کا مفہوم ختم ہو جائے: ﴿وَهُوَ الَّذِیْ یَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهٖ﴾ [الشوریٰ: ۲۵] اور اس کا قول: ﴿وَاِنِّیْ لَغَفَّارٌ﴾ [طہ: ۸۲]۔

اور جب یہ ثابت ہو گیا تو جان لو کہ اس کے قول: "علی اللہ" (اللہ پر) میں حذف ہے، اور یہ اپنے ظاہر پر نہیں ہے، بلکہ اس کا معنی ہے: اللہ کے فضل اور اس کے بندوں پر اس کی رحمت پر۔ اور یہ نبی ﷺ کے معاذ سے اس قول کی طرح ہے: "کیا تم جانتے ہو کہ اللہ پر بندوں کا کیا حق ہے؟" انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ فرمایا: "یہ کہ وہ انہیں جنت میں داخل کرے" (۲)۔ تو اس سب کا معنی ہے: اس کے فضل اور رحمت پر اس کے سچے وعدے اور قولِ حق (۳)

کی وجہ سے۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ﴾ [الأنعام: ١٢] یعنی: اس کا وعدہ فرمایا ہے۔

اور کہا گیا: یہاں "علی" کا معنی "عند" (پاس) ہے، اور معنی ایک ہی ہے، تقدیر یہ ہے: اللہ کے پاس، یعنی: اس نے وعدہ کیا ہے، اور اس کے وعدے میں کوئی خلاف ورزی نہیں ہے کہ وہ توبہ قبول فرماتا ہے اگر وہ اس کی درستگی کی شرائط کے ساتھ ہو، جو کہ چار ہیں: دل سے ندامت، حال میں گناہ چھوڑ دینا، دوبارہ اس کی طرف نہ لوٹنے کا پختہ ارادہ، اور یہ کہ...

(١) المحرر الوجيز ٢/ ٢٤، اور جو پہلے قوسین میں آیا وہ اسی سے ہے، اور الارشاد ص ٣٣٩ میں ابو المعالی کا قول۔ (٢) اسے ان الفاظ کے ساتھ احمد (٢٢٠٣٩) نے روایت کیا ہے۔ اور احمد (٢١٩٩١)، بخاری (٢٨٥٦)، اور مسلم (٣٠) نے بھی معاذ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نبی ﷺ کے پیچھے سواری پر سوار تھا، آپ ﷺ نے فرمایا: "اے معاذ، کیا تم جانتے ہو کہ بندوں پر اللہ کا کیا حق ہے؟" میں نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ فرمایا: "یہ کہ تم اس کی عبادت کرو اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہراؤ۔" فرمایا: "پھر کیا تم جانتے ہو کہ بندوں کا اللہ پر کیا حق ہے جب وہ ایسا کریں؟" میں نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ فرمایا: "یہ کہ وہ انہیں عذاب نہ دے۔" (٣) المحرر الوجيز ٢/ ٢٤۔

...that it be out of shame before Allah Almighty, not before anyone else. If any of these conditions are missing, repentance is not valid(1). It has been said: Among its conditions are the confession of sin and frequent seeking of forgiveness. Many of the meanings and rulings of repentance have already been mentioned in "Al-Imran"(2). There is no dispute—as far as I know—that repentance does not waive a prescribed punishment (hadd). For this reason, our scholars said: If the male thief, the female thief, and the slanderer repent, and evidence is established against them, the punishments are carried out upon them(3). It was said: "ala" (upon) means "min" (from), i.e., "repentance is from Allah for those who...", as said by Abu Bakr bin Abdus, and Allah knows best. In "At-Tahrim"(4) there will be discussion about "sincere repentance" and the things from which one should repent. The Second: His saying, the Almighty: {For those who do evil in ignorance}. "Evil" in this verse, and in "Al-An'am": {that whoever among you does evil in ignorance} [Verse: 54], encompasses both disbelief and sins; for everyone who disobeys his Lord is ignorant until he desists from his disobedience. Qatadah said: The companions of the Prophet ﷺ agreed that every act of disobedience is an act of ignorance, whether intentional or out of ignorance. This was also said by Ibn Abbas, Qatadah, Ad-Dahhak, Mujahid, and As-Suddi. It was narrated from Ad-Dahhak and Mujahid that they both said: Ignorance here means intentionality. Ikrimah said: All worldly matters are ignorance. He means: those specific to it and outside of obedience to Allah. This statement aligns with the saying of the Almighty: {The life of this world is but play and diversion} Muhammad: 36.

---

(1) See Al-Irshad p. 337, and Al-Mufhim 7/96 - 70. (2) 5/196 and 5/325 - 330. (3) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/600. The author will discuss this issue more extensively than here when interpreting the saying of the Almighty: {But whoever repents after his wrongdoing and reforms} [Al-Ma'idah: 39]. (4) In the interpretation of His saying, the Almighty: {O you who have believed, repent to Allah with sincere repentance} [At-Tahrim: 8]. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/24, and At-Tabari narrated the mentioned reports 6/507-510. Qatadah's report was also narrated by Abd al-Razzaq in at-Tafsir 1/151, and his wording, along with At-Tabari's, is: The companions of the Messenger of Allah ﷺ gathered and saw that everything by which Allah is disobeyed is ignorance, whether intentional or otherwise.

...कि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के सामने शर्मिंदगी से हो, किसी और के सामने नहीं। यदि इनमें से कोई भी शर्त अधूरी रह जाती है, तो पश्चात्ताप (तौबा) मान्य नहीं होगा(1)। यह कहा गया है: इसकी शर्तों में पाप स्वीकार करना और बार-बार क्षमा माँगना शामिल है। पश्चात्ताप के कई अर्थ और नियम पहले ही "आल-इमरान" में बताए जा चुके हैं(2)। मेरी जानकारी में इसमें कोई मतभेद नहीं है कि पश्चात्ताप से निर्धारित दंड (हद) समाप्त नहीं होता है; इसी कारण हमारे विद्वानों ने कहा: यदि चोर (पुरुष या महिला) और झूठा आरोप लगाने वाला पश्चात्ताप करते हैं और उनके विरुद्ध गवाही स्थापित हो जाती है, तो उन पर दंड लागू किया जाएगा(3)। कहा गया है: "अला" (पर) का अर्थ "मिन" (से) है, अर्थात: "अल्लाह की ओर से पश्चात्ताप उन लोगों के लिए है जो...", यह अबू बक्र बिन अब्दुलस ने कहा है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। "अत-तहरीम"(4) में "सच्चे पश्चात्ताप" (तौबा-ए-नसूक) और उन चीज़ों के बारे में चर्चा की जाएगी जिनसे पश्चात्ताप किया जाना चाहिए। दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {उन लोगों के लिए जो अज्ञानता में बुराई करते हैं}। इस आयत में "बुराई", और "अल-अनाम" में: {कि जो कोई तुम में से अज्ञानता में बुराई करे} [आयत: 54], इसमें कुफ्र (अविश्वास) और पाप दोनों शामिल हैं; क्योंकि जो कोई भी अपने रब की अवज्ञा करता है वह तब तक अज्ञानी है जब तक कि वह अपनी अवज्ञा से हट न जाए। कतादह ने कहा: नबी ﷺ के साथियों ने सहमति जताई कि हर अवज्ञा अज्ञानता का कार्य है, चाहे वह जानबूझकर की गई हो या अज्ञानता में। इब्न अब्बास, कतादह, अद-दह्हाक, मुजाहिद और अस-सुद्दी ने भी यही कहा। अद-दह्हाक और मुजाहिद से रिवायत है कि उन दोनों ने कहा: यहाँ अज्ञानता का अर्थ जानबूझकर करना है। इकरिमा ने कहा: दुनिया के सभी मामले अज्ञानता हैं। उनका तात्पर्य है: वे जो अल्लाह की आज्ञाकारिता से बाहर हैं। यह कथन अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस वचन के अनुरूप है: {सांसारिक जीवन तो केवल खेल और तमाशा है} मुहम्मद: 36।

---

(1) देखें अल-इरशाद पृ. 337, और अल-मुफहिम 7/96 - 70। (2) 5/196 और 5/325 - 330। (3) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/600। लेखक अल्लाह के इस कथन की व्याख्या करते समय इस मुद्दे पर यहाँ से अधिक विस्तार से चर्चा करेंगे: {फिर जो अपने अत्याचार के बाद पश्चात्ताप कर ले और सुधार कर ले} [अल-माइदाह: 39]। (4) अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में: {हे ईमान वालों! अल्लाह के सामने सच्चे दिल से पश्चात्ताप करो} [अत-तहरीम: 8]। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/24, और अत-तबारी ने उक्त विवरणों को 6/507-510 में उद्धृत किया है। कतादह

की रिपोर्ट को अब्द अल-रज्जाक ने भी अत-तफ़सीर 1/151 में उद्धृत किया है, और उनके और अत-तबारी के शब्द इस प्रकार हैं: अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी इकट्ठा हुए और देखा कि हर वह चीज़ जिससे अल्लाह की अवज्ञा की जाती है, वह अज्ञानता है, चाहे वह जानबूझकर हो या अन्यथा।

...یہ اللہ تعالیٰ سے حیا کی وجہ سے ہو نہ کہ کسی اور سے، پس اگر ان شرائط میں سے کوئی شرط ختم ہو جائے تو توبہ صحیح نہیں ہو گی(۱)۔ اور کہا گیا ہے: اس کی شرائط میں گناہ کا اعتراف، اور کثرت سے استغفار کرنا شامل ہے، اور "آل عمران" میں توبہ کے بہت سے معانی اور احکام گزر چکے ہیں(۲)۔ اور میرے علم کے مطابق اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ توبہ حد کو ساقط نہیں کرتی؛ اسی لیے ہمارے علماء نے کہا ہے: چور مرد، چور عورت اور تہمت لگانے والا جب توبہ کر لیں اور ان پر گواہی قائم ہو جائے تو ان پر حدود قائم کی جائیں گی(۳)۔ اور کہا گیا ہے: "علی" یہاں "من" کے معنی میں ہے یعنی: اللہ کی طرف سے توبہ ان لوگوں کے لیے ہے جو...، یہ بات ابوبکر بن عبدوس نے کہی ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور "التحریم"(۴) میں توبہ نصوح اور ان چیزوں کے بارے میں کلام آئے گا جن سے توبہ کی جاتی ہے۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ﴾ (ان لوگوں کے لیے جو نادانی میں برائی کرتے ہیں)۔ اس آیت میں "سوء" (برائی)، اور "الانعام" میں: ﴿ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ﴾ [آیت: ۵۴] کفر اور معاصی دونوں کو شامل ہے؛ پس جس نے بھی اپنے رب کی نافرمانی کی وہ جاہل ہے یہاں تک کہ وہ اپنی معصیت سے باز آ جائے۔ قتادہ نے کہا: نبی ﷺ کے صحابہ کا اس پر اتفاق ہے کہ ہر معصیت جہالت ہے، خواہ وہ جان بوجھ کر ہو یا نادانی میں، اور یہی قول ابن عباس، قتادہ، ضحاک، مجاہد اور سدی کا ہے۔ اور ضحاک اور مجاہد سے مروی ہے کہ ان دونوں نے کہا: یہاں جہالت سے مراد جان بوجھ کر کرنا ہے۔ اور عکرمہ نے کہا: دنیا کے تمام معاملات جہالت ہیں۔ ان کی مراد وہ معاملات ہیں جو اللہ کی اطاعت سے باہر ہیں۔ اور یہ قول اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے

مطابق ہے: ﴿ إِنَّمَا الْحَيَوٰةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ ﴾ (دنیا کی زندگی تو محض کھیل اور تماشہ ہے) محمد: ۳۶۔

---

(۱) دیکھئے الارشاد ص ۳۳۷، اور المفہم ۹۶/۷ - ۷۰۔ (۲) ۱۹۶/۵ اور ۳۲۵/۵ - ۳۳۰۔ (۳) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۶۰۰، اور مصنف اس مسئلہ کا ذکر یہاں سے زیادہ تفصیل سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں کریں گے: ﴿ فَمَن تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ ﴾ [المائدہ: ۳۹]۔ (۴) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿ يَتَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا ﴾ [التحریم: ۸]۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/ ۲۴، اور طبری نے مذکورہ اخبار کو ۵۰۷/۶ - ۵۱۰ میں نکالا ہے۔ اور قتادہ کی خبر کو عبدالرزاق نے بھی التفسیر ۱۵۱/۱ میں نکالا ہے اور ان کے اور طبری کے ہاں اس کے الفاظ یہ ہیں: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ جمع ہوئے تو انہوں نے دیکھا کہ ہر وہ چیز جس کے ذریعے اللہ تعالیٰ کی نافرمانی کی جائے وہ جہالت ہے، خواہ وہ جان بوجھ کر ہو یا اس کے علاوہ۔

Al-Zajjaj(1) said: That is, His saying: {in ignorance} means their preference for the fleeting pleasure over the eternal pleasure. It was said: "in ignorance" means: they do not know the true nature of the punishment, mentioned by Ibn Furak. Ibn Atiyyah(2) said: This saying of his was weakened and rejected. Thirdly: His Almighty's saying: {then repent soon after} Ibn Abbas and As-Suddi said: It means: before illness and death(3). It was narrated from Ad-Dahhak that he said: Everything that is before death is considered "soon"(4). Abu Mijlaz, Ad-Dahhak also, Ikrimah, Ibn Zayd, and others said: Before witnessing the angels and the agony of death, and before a person is overcome by himself (loses consciousness)(5). Mahmoud Al-Warraq excelled when he said: Prepare for yourself a hoped-for repentance *** Before death and before the locking of tongues. Hasten with it before the souls are locked away *** For it is a treasure and a gain for the penitent doer of good(6). Our scholars, may Allah have mercy on them, said: Repentance from him is only valid at this time because hope remains, and regret and the determination to leave the act are valid from him(7). At-Tirmidhi narrated from Ibn Umar from the Prophet ﷺ that he said: "Indeed, Allah accepts the repentance of a servant as long as he does not gargle (reach the death rattle)." He said: This is a Hasan Gharib Hadith(8). The meaning of "as long as he does not gargle" is: as long as his soul has not reached his throat.

(1) Ma'ani al-Qur'an 2/29. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/24. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/24. And the report of Ibn Abbas and As-Suddi was narrated by Al-Tabari 6/512. (4) Narrated by Abd al-Razzaq 1/151, and Al-Tabari 6/513. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/24. And Al-Tabari narrated it 6/512 from Ibn Abbas, Ad-Dahhak, Abu Mijlaz, and Muhammad ibn Qays. (6) The first verse was previously mentioned on 2/317, and the author mentioned the two verses in Al-Tadhkirah p. 46. Mahmoud ibn al-Hasan al-Warraq was a good Baghdadi, an excellent poet, whose poems in sermons are well-known, died during the era of Al-Mu'tasim. Al-Siyar 11/461. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/25. (8) Sunan al-Tirmidhi (3537) and it was previously mentioned on 5/197.

१५२ सूरह अन-निसा: आयतें १७ - १८

अल्-ज़ज्जाज(1) ने कहा: अर्थात, अल्लाह का कथन: {अज्ञानतावश} का अर्थ है उनका चिरस्थायी आनंद के बजाय क्षणभंगुर आनंद को चुनना। कहा गया: "अज्ञानतावश" का अर्थ है: वे दंड के वास्तविक स्वरूप को नहीं जानते, जिसे इब्न फूरक ने उल्लेख किया है। इब्न अतिया(2) ने कहा: उनके इस कथन को कमजोर माना गया और खारिज कर दिया गया। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {फिर वे जल्द ही तौबा कर लेते हैं} इब्न अब्बास और अस-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ है: बीमारी और मृत्यु से पहले(3)। अद-दहाक से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मृत्यु से पहले जो कुछ भी है वह "जल्द" है(4)। अबू मिजलाज़, अद-दहाक ने भी, इक्रमाह, इब्न ज़ैद और अन्य लोगों ने कहा: फरिश्तों के दिखने और मौत की सख्ती से पहले, और इससे पहले कि व्यक्ति अपने आप पर नियंत्रण खो दे(5)। महमूद अल-वर्रक ने बहुत अच्छा कहा है जब उन्होंने कहा: अपने लिए एक आशापूर्ण तौबा तैयार करो *** मृत्यु से पहले और जबान बंद होने से पहले। इसके साथ जल्दी करो इससे पहले कि रूहें बंद हो जाएं*** क्योंकि यह तौबा करने वाले नेकी करने वाले के लिए खजाना और लाभ है(6)। हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: इस समय उसकी तौबा केवल इसलिए मान्य है क्योंकि उम्मीद बनी रहती है, और पछतावा और कार्य छोड़ने का दृढ़ संकल्प उससे मान्य होता है(7)। तिर्मिज़ी ने इब्न उमर से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "बेशक अल्लाह बंदे की तौबा स्वीकार करता है जब तक कि वह गरगरा न करने लगे (प्राण कंठ तक न आ जाएं)।" उन्होंने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है(8)। "जब तक वह गरगरा न करने लगे" का अर्थ है: जब तक उसकी आत्मा उसके हलक तक न पहुँच जाए।

(1) मआनी अल-कुरान २/२९। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२४। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२४। और इब्न अब्बास और अस-सुद्दी की रिवायत अल-तबरी ६/५१२ द्वारा दी गई है। (4) इसे अब्द अल-रज्जाक १/१५१ और अल-तबरी ६/५१३ ने रिवायत किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२४। और अल-तबरी ने इसे इब्न अब्बास, अद-दहाक, अबू मिजलाज़ और मुहम्मद इब्न कैस से ६/५१२ पर रिवायत किया है। (6) पहला शेर २/३१७ पर पहले आ चुका है, और लेखक ने दोनों शेरों का उल्लेख 'अल-तज़किराह' पृष्ठ ४६ में किया है। महमूद इब्न अल-हसन अल-वर्रक बगदाद के एक नेक शख्स, एक उत्कृष्ट कवि थे, उपदेशों में उनकी कविताएँ प्रसिद्ध हैं, अल-मुतसिम के काल में उनकी मृत्यु हुई। अल-सियार ११/४६१। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२५। (8) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३५३७) और यह पहले ५/१९७ पर आ चुका है।

۱۵۲ سورة النساء: آیت ۱۷ - ۱۸

اور زجاج(1) نے کہا: یعنی اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بِجَهَالَةٍ﴾ (نادانی میں) اس سے مراد ان کا فانی لذت کو باقی رہنے والی لذت پر ترجیح دینا ہے۔ اور کہا گیا ہے: "بجہالۃ" یعنی: وہ سزا کی حقیقت کو نہیں جانتے، اسے ابن فورک نے ذکر کیا ہے۔ ابن عطیہ(2) نے کہا: ان کے اس قول کو ضعیف قرار دیا گیا اور اسے مسترد کر دیا گیا۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ يَتُوبُونَ مِن قَرِيبٍ﴾ (پھر وہ جلد ہی توبہ کر لیتے ہیں) ابن عباس اور سدی نے کہا: اس کا مطلب ہے: بیماری اور موت سے پہلے(3)۔ ضحاک سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: موت سے پہلے جو کچھ بھی ہے وہ قریب ہے(4)۔ ابو مجلز، ضحاک نے بھی، عکرمہ، ابن زید اور دیگر نے کہا: فرشتوں کے مشاہدے اور جاں کنی سے پہلے، اور اس سے پہلے کہ انسان اپنے آپ پر قابو کھو دے(5)۔ اور محمود الوراق نے کتنا اچھا کہا ہے جب انہوں نے کہا: اپنے لیے ایک ایسی توبہ آگے بھیج جس کی امید ہو *** موت سے پہلے اور زبانوں کے بند ہونے سے پہلے۔ روحوں کے مقفل ہونے سے پہلے اس میں جلدی کر *** کیونکہ یہ رجوع کرنے والے محسن کے لیے خزانہ اور غنیمت ہے(6)۔ ہمارے علماء رحمہم اللہ نے کہا: اس وقت اس کی توبہ صرف اس لیے صحیح ہے کہ امید باقی ہے، اور اس سے ندامت اور گناہ چھوڑنے کا عزم صحیح ہوتا ہے(7)۔ اور ترمذی نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”بیشک اللہ بندے کی توبہ قبول کرتا ہے جب تک کہ وہ غرغرہ نہ کرنے لگے (جان حلق تک نہ پہنچ جائے)۔“ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے(8)۔ اور غرغرہ نہ کرنے کا مطلب یہ ہے: جب تک اس کی روح اس کے حلق تک نہ پہنچ جائے۔

(۱) معانی القرآن ۲۹/۲۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۴/۲۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۴/۲۔ اور ابن عباس اور سدی کی خبر طبری ۵۱۲/۶ نے نقل کی ہے۔ (۴) اسے عبد الرزاق ۱۵۱/۱ اور طبری ۵۱۳/۶ نے

نقل کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۴/۲۔ اور اسے طبری نے ۵۱۲/۶ پر ابن عباس، ضحاک، ابو مجلز اور محمد بن قیس سے نقل کیا ہے۔ (۶) پہلا شعر ۲/۳۱۷ پر گزر چکا ہے، اور مصنف نے دونوں شعر التذکرہ ص ۴۶ میں ذکر کیے ہیں، اور محمود بن الحسن الوراق بغدادی خیر، عمدہ شاعر تھے، ان کے اشعار نصیحتوں میں مشہور ہیں، المعتصم کے دور میں فوت ہوئے۔ السیر ۴۶۱/۱۱۔ (۷) المحرر الوجیز ۲۵/۲۔ (۸) سنن الترمذی (۳۵۳۷) اور یہ ۵/۱۹۷ پر پہلے گزر چکا ہے۔

Page 153 Surah An-Nisa: Verses 17 - 18

...his throat; thus it is like something that one gargles with. This was stated by Al-Harawi (1). It is also said: the meaning is that they repent soon after the sin without persistence. Taking the initiative while in good health is better, and more conducive to one's hope for righteous deeds. Remoteness, in its uttermost sense, is death (2), as he said: And where is the place of remoteness except my place (3) Salih al-Murri narrated from al-Hasan, who said: "Whoever shames his brother for a sin from which he has repented to Allah, Allah will afflict him with it." (4). Al-Hasan also said: "Indeed, when Iblis was cast down, he said: 'By Your glory, I will not leave the son of Adam as long as the soul is in his body.' Allah the Almighty said: 'By My glory, I will not block repentance from the son of Adam as long as he does not reach the stage of the death rattle (gargling stage).'" (5). Fourth: His words, the Almighty: "And repentance is not..." He, glorified be He, denied that those who are present at death and are in a state (6) of despair should enter into the ruling of the repentant, as was the case with Pharaoh when he was in the depths of water and drowning, so what he showed of faith did not benefit him; because repentance at that time does not benefit.

(1) See Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith 3/360. (2) In (Z): from death, and the discussion is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/25. (3) The second half of a verse by Malik ibn al-Rayb from a poem in which he elegizes himself. It is in Dhayl al-Amali p. 137, Jamharat Ash'ar al-Arab 2/763, Al-Iqd al-Farid 3/247, Al-Muharrar al-Wajiz 2/25, and Al-Khazanah 2/205. Its opening is: They say do not be far, while they are burying me... (4) Narrated by Abu al-Layth 1/340. And narrated by al-Tirmidhi (2505), and Ibn Adi in Al-Kamil 6/2181, and Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (1371) through Khalid ibn Ma'dan from Mu'adh ibn Jabal from the Prophet ﷺ. Al-Tirmidhi said: A strange hadith, and its chain of narration is not connected, and Khalid ibn Ma'dan did not reach Mu'adh ibn Jabal. Ibn al-Jawzi said: This hadith is not authentic, and the accused is Muhammad ibn al-Hasan; Ahmad said: I do not see him worth anything, and Yahya said: He was a liar, and al-Nasa'i said: His hadith is abandoned. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/341, and Ibn Kathir mentioned it in the interpretation of the words of the Almighty: "And Iblis had already found his assumption of them true, so they followed him" [Saba: 20] and attributed it to Ibn Abu Hatim, and Al-Tabari narrated it similarly from al-Hasan from the Prophet ﷺ in a mursal form. (6) In (D): sphere/space.

पृष्ठ १५३ सूरा अन-निसा: आयत १७ - १८

...उसका गला; इस प्रकार यह उस वस्तु की तरह है जिससे गरारे किए जाते हैं। अल-हरवी (१) ने ऐसा ही कहा है। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि वे पाप के तुरंत बाद बिना किसी हठ के पश्चाताप करते हैं। अच्छे स्वास्थ्य में पहल करना बेहतर है, और अच्छे कार्यों की आशा के लिए अधिक उपयुक्त है। दूरी, अपने पूर्ण अर्थ में, मृत्यु है (२), जैसा कि उन्होंने कहा: और दूरी का स्थान मेरे स्थान के अलावा और कहाँ है (३) सालिह अल-मुर्री ने अल-हसन से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जो कोई अपने भाई को उस पाप के लिए शर्मिंदा करता है जिससे उसने अल्लाह से तौबा (पश्चाताप) कर ली है, अल्लाह उसे उसी पाप में डाल देगा।" (४). अल-हसन ने यह भी कहा: "निस्संदेह, जब इब्लीस को नीचे उतारा गया, तो उसने कहा: 'तेरी महिमा की शपथ, मैं आदम की संतान को तब तक नहीं छोड़ूँगा जब तक उसकी आत्मा उसके शरीर में है।' अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: 'मेरी महिमा की शपथ, मैं आदम की संतान से तौबा का दरवाजा तब तक बंद नहीं करूँगा जब तक कि उसके प्राण कंठ तक न पहुँच जाएँ(ग़रग़रा न होने लगे)।'" (५). चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "और तौबा उनके लिए नहीं है..." अल्लाह ने इस बात से इनकार किया है कि जो लोग मृत्यु के समय उपस्थित हों और निराशा (६) की स्थिति में हों, उन्हें तौबा करने वालों के हुक्म में शामिल किया जाए, जैसा कि फिरौन के साथ हुआ था जब वह पानी के घेरे और डूबने की स्थिति में था, तो उसके ईमान दिखाने का उसे कोई लाभ नहीं हुआ; क्योंकि उस समय तौबा करना लाभदायक नहीं होता है।

(१) देखें अन-निहाया फ़ी ग़रीब अल-हदीस ३/३६०। (२) (ज़) में: मृत्यु से, और चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२५ में है। (३) मलिक बिन अल-रेब की एक कविता का दूसरा चरण जिसमें वे स्वयं का शोकगीत गाते हैं। यह ज़ैल अल-अमाली पृष्ठ १३७, जम्हरत अश'आर अल-अरब २/७६३, अल-इक्द अल-फ़रीद ३/२४७, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२५, और अल-ख़ज़ाना २/२०५ में है। इसका आरंभ है: वे कहते हैं कि दूर मत जाओ, जबकि वे मुझे दफना रहे होते हैं... (४) इसे अबू अल-लैथ १/३४० ने निकाला है। और इसे अल-तिर्मिज़ी (२५०५), और इब्न अदी ने अल-कामिल ६/२१८१ में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ू'आत (१३७१) में खालिद बिन मदान के माध्यम से मुआज़ बिन जबल से नबी ﷺ के हवाले से निकाला है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक अजीब हदीस है, और इसकी सनद (सूत्र) जुड़ी हुई नहीं है, और खालिद बिन मदान मुआज़ बिन जबल से नहीं मिले। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह हदीस सही नहीं है, और जिस पर आरोप है वह मुहम्मद बिन अल-हसन है; अहमद ने कहा: मैं उसे कुछ भी नहीं समझता, और यहया ने कहा: वह झूठा था, और अन-नसाई ने कहा: उसकी हदीस

छोड़ दी गई है। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/३४१, और इब्न कथीर ने अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है: "और इब्लीस ने उनके बारे में अपना अनुमान सच पाया, तो उन्होंने उसका अनुसरण किया" [सबा: २०] और इसे इब्न अबी हातिम की ओर जिम्मेदार ठहराया, और अल-तब़री ने इसे इसी तरह अल-हसन से नबी ﷺ के हवाले से मुर्सल रूप में रिवायत किया है। (६) (द) में: क्षेत्र/परिधि।

صفحہ ۱۵۳ سورۃ النساء: آیات ۱۷ - ۱۸

...اس کا حلق؛ چنانچہ یہ اس چیز کی مانند ہو جاتا ہے جس سے غرغرہ کیا جاتا ہے۔ یہ بات الہروی (۱) نے کہی ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ گناہ کے فوراً بعد بغیر کسی اصرار کے توبہ کر لیتے ہیں۔ صحت مندی میں پہل کرنا بہتر ہے، اور نیک عمل کی امید کے لیے زیادہ موزوں ہے۔ دوری، اپنی پوری انتہا میں موت ہے (۲)، جیسا کہ انہوں نے کہا: اور دوری کا مقام میرے مقام کے علاوہ اور کہاں ہے (۳) صالح المری نے الحسن سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: "جس نے اپنے بھائی کو اس گناہ پر شرمندہ کیا جس سے وہ اللہ کے حضور توبہ کر چکا ہو، اللہ اسے اس گناہ میں مبتلا کر دے گا" (۴)۔ الحسن نے یہ بھی کہا: "بے شک ابلیس جب (زمین پر) اتارا گیا تو اس نے کہا: 'تیری عزت کی قسم، میں ابن آدم کو نہیں چھوڑوں گا جب تک روح اس کے جسم میں ہے۔' اللہ تعالیٰ نے فرمایا: 'میری عزت کی قسم، میں ابن آدم سے توبہ کا دروازہ اس وقت تک بند نہیں کروں گا جب تک اس کا سانس نہیں اکھڑ جاتا (غرغرہ نہیں شروع ہو جاتا)۔'" (۵)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ان لوگوں کے لیے توبہ نہیں ہے..." اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس بات کی نفی کی ہے کہ وہ لوگ توبہ کرنے والوں کے حکم میں داخل ہوں جنہیں موت آ جائے اور وہ مایوسی (۶) کی حالت میں ہوں، جیسا کہ فرعون کے ساتھ ہوا جب وہ پانی کی گہرائی اور غرق ہونے کی حالت میں تھا، تو اس کے ایمان کے اظہار نے اسے فائدہ نہ پہنچایا؛ کیونکہ اس وقت کی توبہ فائدہ مند نہیں ہوتی۔

(۱) دیکھئے النہایۃ فی غریب الحدیث ۳/۳۶۰۔ (۲) (ظ) میں: موت سے، اور بحث المحرر الوجیز ۲/۲۵ میں ہے۔ (۳) مالک بن الریب کے اس شعر کا دوسرا مصرع جس میں انہوں نے خود کا مرثیہ لکھا ہے، یہ ذیل الأمالي صفحہ ۱۳۷، جمہرۃ اشعار العرب ۲/۷۶۳، العقد الفرید ۳/۲۴۷،

المحرر الوجیز ۲/۲۵، اور الخزانۃ ۲/۲۰۵ میں ہے۔ اس کا پہلا مصرع ہے: وہ کہتے ہیں دور نہ ہو، جبکہ وہ مجھے دفن کر رہے ہیں... (۴) اسے ابو اللیث ۱/۳۴۰ نے روایت کیا ہے۔ اور اسے ترمذی (۲۵۰۵)، ابن عدی نے الکامل ۶/۲۱۸۱ میں، اور ابن الجوزی نے الموضوعات (۱۳۷۱) میں خالد بن معدان کے واسطے سے معاذ بن جبل سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور اس کی سند متصل نہیں ہے، اور خالد بن معدان نے معاذ بن جبل کو نہیں پایا۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ حدیث صحیح نہیں ہے، اور جس پر الزام ہے وہ محمد بن الحسن ہے؛ امام احمد نے کہا: میں اسے کچھ نہیں سمجھتا، اور یحییٰ نے کہا: وہ جھوٹا تھا، اور نسائی نے کہا: اس کی حدیث متروک ہے۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۴۱، اور ابن کثیر نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے: "اور ابلیس نے ان کے بارے میں اپنا گمان سچ پایا تو انہوں نے اس کی پیروی کی" [سبا: ۲۰] اور اسے ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا، اور طبری نے اسے اسی طرح الحسن سے نبی ﷺ کے حوالے سے مرسل روایت کیا ہے۔ (۶) (د) میں: حیز (جگہ/حلقہ)۔

Because it is a state of cessation of legal responsibility. This was stated by Ibn Abbas, Ibn Zayd, and the majority of commentators (1). As for the disbelievers who die in their disbelief, there is no repentance for them in the Hereafter. To them the Almighty refers in His saying: {For those We have prepared a painful punishment}, which is eternal residence. And if the reference was to everyone, then regarding the sinners, it is a punishment that is not eternal. This is based on the interpretation that "evil deeds" refers to what is less than disbelief. Meaning, repentance is not for those who committed sins less than disbelief and then repented at the time of death, nor for those who died as disbelievers and then repented on the Day of Resurrection. It has also been said: "Evil deeds" here means disbelief. So the meaning would be: Repentance is not for the disbelievers who repent at the time of death, nor for those who die while they are disbelievers (2). Abu al-Aliyah said: The first part of the verse was revealed concerning the believers: {Repentance with Allah is only for...}, and the second concerning the hypocrites: {And repentance is not for those who do evil deeds}, meaning [not] the acceptance of repentance for those who persisted in their actions. {Until, when death comes to one of them}, meaning the choking, the agony of death, and seeing the Angel of Death. {He says, "Indeed, I have repented now."}. Such a person has no repentance. Then He mentioned the repentance of the disbelievers, so the Almighty said: {Nor for those who die while they are disbelievers. For those We have prepared a painful punishment}, meaning painful and eternal (3). It has been mentioned previously (4). WWW.NAFSEISLAM.COM The Almighty's saying: {O you who have believed, it is not lawful for you to inherit women by compulsion. And do not make it difficult for them in order to take [back] part of what you gave them unless they commit a clear immorality. And live with them in kindness. For if you dislike them - perhaps you dislike a thing and Allah makes therein much good. (19)} There are eight issues concerning this:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/25, and Al-Tabari related the reports from Ibn Abbas, Ibn Zayd and others 6/516-518. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/443. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/341, and what was between brackets is from it. The report of Abu al-Aliyah was related by Ibn Abi Hatim separately in Al-Athar (5015), (5021) and (5024), and Al-Tabari related it 6/518 from Al-Rabi'. (4) 1/301.

क्योंकि यह कानूनी उत्तरदायित्व (तक्लीफ) की समाप्ति की स्थिति है। इब्न अब्बास, इब्न जैद और अधिकांश टिप्पणीकारों (मुफस्सिरीन) ने यही कहा है (1)। जहाँ तक उन काफ़िरों का प्रश्न है जो अपने कुफ्र (अविश्वास) पर मरते हैं; परलोक में उनके लिए कोई पश्चाताप (तौबा) नहीं है, और सर्वशक्तिमान का यह कथन उनकी ओर संकेत करता है: {उन्हीं के लिए हमने दुखद दंड तैयार कर रखा है}, और वह शाश्वत निवास है। और यदि इस कथन का संकेत सभी की ओर था; तो पापियों के संबंध में, यह एक ऐसा दंड है जिसके साथ अनंत काल तक रहना नहीं है। यह इस व्याख्या पर आधारित है कि "बुराइयाँ" कुफ्र से कम के पाप हैं। यानी, तौबा उनके लिए नहीं है जिन्होंने कुफ्र के अलावा अन्य पाप किए और फिर मृत्यु के समय पश्चाताप किया, और न ही उनके लिए जो काफ़िर के रूप में मरे और फिर प्रलय के दिन पश्चाताप किया। और यह भी कहा गया है: यहाँ "बुराइयों" से तात्पर्य कुफ्र है, तो इसका अर्थ होगा: तौबा उन काफ़िरों के लिए नहीं है जो मृत्यु के समय पश्चाताप करते हैं, और न ही उनके लिए जो काफ़िर होने की स्थिति में मर जाते हैं (2)। अबू अल-आलिया ने कहा: आयत का पहला भाग विश्वासियों (मोमिनों) के बारे में उतरा: {अल्लाह के यहाँ तौबा केवल उनके लिए है...}, और दूसरा भाग मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के बारे में: {और तौबा उनके लिए नहीं है जो बुराइयाँ करते हैं} अर्थात उन लोगों के लिए तौबा स्वीकार करना [नहीं] है जो अपने कार्यों पर अड़े रहे। {यहाँ तक कि जब उनमें से किसी की मृत्यु का समय आ जाता है} अर्थात शर्क(दम घुटना), प्राण निकलना और मौत के फरिश्ते को देखना। {वह कहता है, "मैंने अब तौबा कर ली है।"} । तो ऐसे व्यक्ति के लिए कोई तौबा नहीं है। फिर उसने काफ़िरों की तौबा का उल्लेख किया, तो सर्वशक्तिमान ने कहा: {और न ही उनके लिए जो काफ़िर होने की स्थिति में मरते हैं। उन्हीं के लिए हमने दुखद दंड तैयार कर रखा है} अर्थात दर्दनाक और निरंतर (3)। यह पहले बताया जा चुका है (4)।
WWW.NAFSEISLAM.COM अल्लाह तआला का फरमान: {हे ईमान वालों! तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं है कि तुम जबरदस्ती औरतों के वारिस बन जाओ। और उन्हें इस नियत से न रोको कि तुम उन्हें दिए हुए (महर) का कुछ हिस्सा वापस ले लो, सिवाय इसके कि वे कोई खुल्लम-खुल्ला बेहयाई का काम करें। और उनके साथ भलाई से पेश आओ। फिर अगर तुम उन्हें नापसंद करो तो मुमकिन है कि तुम किसी चीज़ को नापसंद करो और अल्लाह उसमें बहुत भलाई पैदा कर दे। (19)} इसमें आठ मुद्दे हैं:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/25, और इब्न अब्बास, इब्न ज़ैद और अन्य से रिवायतें अल-तबरी 6/516-518 में उद्धृत हैं। (2) इ'राब अल-क़ुरान अल-नहस द्वारा 1/443। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/341, और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है। अबू अल-आलिया की रिवायत इब्न अबी हातिम द्वारा अल-असार (5015), (5021) और (5024) में अलग-अलग उद्धृत की गई है, और अल-तबरी 6/518 ने इसे अल-रबी' से उद्धृत किया है। (4) 1/301।

١٥٤ سورة النساء: آیات ١٧ - ١٩

کیونکہ یہ شرعی ذمہ داری (تکلیف) کے خاتمے کی حالت ہے۔ ابن عباس، ابن زید اور جمہور مفسرین نے یہی کہا ہے (١)۔ اور رہے وہ کفار جو اپنے کفر پر مرتے ہیں؛ تو آخرت میں ان کے لیے کوئی توبہ نہیں، اور انہی کی طرف اللہ تعالیٰ کے اس قول میں اشارہ ہے: ﴿أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ (انہی کے لیے ہم نے دردناک عذاب تیار کر رکھا ہے) اور وہ ہمیشگی ہے۔ اور اگر اس قول سے اشارہ سب کی طرف ہو؛ تو گنہگاروں کے حق میں یہ ایسا عذاب ہے جس کے ساتھ ہمیشگی نہیں، اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ "برائیاں" کفر سے کم درجے کے گناہ ہیں، یعنی: توبہ ان لوگوں کے لیے نہیں ہے جنہوں نے کفر سے کم برائیاں کیں، پھر موت کے وقت توبہ کی، اور نہ ان کے لیے جو کافر ہو کر مرے اور پھر قیامت کے دن توبہ کی۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہاں "برائیاں" سے مراد کفر ہے، تو معنی یہ ہوگا: توبہ ان کفار کے لیے نہیں ہے جو موت کے وقت توبہ کرتے ہیں، اور نہ ان کے لیے جو کفر کی حالت میں مرتے ہیں (٢)۔ اور ابو العالیہ نے کہا: آیت کا پہلا حصہ مومنوں کے بارے میں نازل ہوا: ﴿إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ﴾ (اللہ پر توبہ کا قبول کرنا صرف ان کے لیے ہے...)، اور دوسرا منافقوں کے بارے میں: ﴿وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ﴾ یعنی ان لوگوں کے لیے توبہ کی قبولیت [نہیں] ہے جو اپنے فعل پر اصرار کرتے رہے۔ ﴿حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ﴾ یعنی نزع کا عالم اور ملک الموت کا مشاہدہ۔ ﴿قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ﴾ (وہ کہتا ہے، "اب میں نے توبہ کی۔")۔ تو ایسے شخص کے لیے کوئی توبہ نہیں۔ پھر اس نے کفار کی توبہ کا ذکر کیا، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ یعنی ہمیشہ رہنے والا دردناک عذاب (٣)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٤)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَٰأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَرِثُواْ

النِّسَآءَ كَرْهًا ۖ وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا۟ بِبَعْضِ مَآ ءَاتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّآ أَن يَأْتِينَ بِفَٰحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ ۚ وَعَاشِرُوهُنَّ بِٱلْمَعْرُوفِ ۚ فَإِن كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَىٰٓ أَن تَكْرَهُوا۟ شَيْـًٔا وَيَجْعَلَ ٱللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا ﴿١٩﴾ ﴾ اس میں آٹھ مسائل ہیں:

---

(۱) المحرر الوجیز ۲/ ۲۵، اور طبری نے ابن عباس، ابن زید وغیرہ سے آثار نقل کیے ہیں ۶/ ۵۱۶ - ۵۱۸۔ (۲) اعراب القرآن، نحاس ۱/ ۴۴۳۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۱/ ۳۴۱، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور ابو العالیہ کا اثر ابن ابی حاتم نے آثار (۵۰۱۵)، (۵۰۲۱) اور (۵۰۲۴) میں متفرق طور پر نکالا ہے، اور طبری نے اسے ربیع سے ۶/ ۵۱۸ پر نقل کیا ہے۔ (۴) ۱/ ۳۰۱۔

Surat An-Nisa: Verse 19 | 155

First: His statement, Most High: "It is not lawful for you to inherit women by force." This is connected to what was previously mentioned regarding wives. The intention is to negate injustice and harm towards them; the address is to the guardians.

And "an" (that) is in the position of nominative (raf') by "yahillu" (is lawful), meaning: inheriting women is not lawful for you. And "karhan" (by force) is an infinitive in the position of a circumstantial adverb (hal) (1).

Reports and sayings of the commentators differed regarding the reason for its revelation. Al-Bukhari (2) narrated from Ibn Abbas: "O you who have believed, it is not lawful for you to inherit women by compulsion and do not make it difficult for them in order to take back part of what you gave them." He said: When a man died, his guardians were more entitled to his wife. If some of them wished, they would marry her; if they wished, they would give her in marriage; and if they wished, they would not give her in marriage. They were more entitled to her than her own family. So this verse was revealed regarding that. Abu Dawood (3) also recorded it with a similar meaning.

Al-Zuhri and Abu Mijlaz said: It was their custom that when a man died, his son from another woman or his closest male relative would throw his garment over the woman, and thus he became more entitled to her than she was to herself and more than her guardians. If he wished, he married her without a dowry except for the dowry the deceased had given her. If he wished, he gave her in marriage to someone else and took her dowry without giving her anything. And if he wished, he would prevent her from marrying so that she would ransom herself from him with what she inherited from the deceased, or she would die and he would inherit from her (4). So Allah the Almighty revealed: "O you who have believed, it is not lawful for you to inherit women by force." Thus, the meaning is: It is not lawful for you to inherit them from their husbands so as to become husbands to them.

It was said: If the heir preceded and threw a garment over her, then he was more entitled to her. But if she preceded him and went to her family, she was more entitled to herself. This was said by Al-Suddi (5).

It was also said: A man might have an old woman while his soul longed for a young woman, so he would dislike parting with the old woman...

(1) See I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/443, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/194. (2) In his Sahih (4579). (3) In his Sunan (2089). (4) Mentioned by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 140 without attribution, and recorded by Abd al-Razzaq 1/151, and al-Tabari 6/526 from al-Zuhri, and also recorded in brief by al-Tabari 6/522 from Abu Mijlaz. (5) Recorded by al-Tabari 6/524.

सूरह अन-निसा: आयत 19 | 155

प्रथम: अल्लाह का कथन: "तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं है कि तुम जबरदस्ती औरतों के वारिस बन बैठो।" यह पत्नियों के पिछले उल्लेख से जुड़ा है। इसका उद्देश्य उनके साथ अन्याय और उन्हें नुकसान पहुँचाने का निषेध करना है; यह संबोधन अभिभावकों के लिए है।

और "أن" (कि) "يحل" के कारण रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: स्त्रियों का उत्तराधिकार तुम्हारे लिए वैध नहीं है। और "كرهاً" (जबरदस्ती) हाल (अवस्थावाचक क्रियाविशेषण) के स्थान पर एक मसदर (संज्ञा) है (1)।

इसके अवतरण (नुज़ूल) के कारण के बारे में रिवायतों और मुफ़स्सरीन (टीकाकारों) के कथनों में मतभेद है। बुखारी (2) ने इब्ने अब्बास से रिवायत की है: "ए ईमान वालो! तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं है कि तुम जबरदस्ती औरतों के वारिस बन बैठो और न उन्हें इस गर्ज़ से रोको कि जो कुछ तुमने उन्हें दिया है उसमें से कुछ ले लो।" उन्होंने कहा: जब कोई आदमी मर जाता था, तो उसके वारिस उसकी पत्नी पर अधिक अधिकार रखते थे। यदि उनमें से कोई चाहता, तो उससे विवाह कर लेता; यदि वे चाहते, तो उसका विवाह (कहीं और) कर देते; और यदि वे चाहते, तो उसका विवाह नहीं होने देते थे। वे उसके अपने परिवार से अधिक उस पर अधिकार रखते थे। अतः इस बारे में यह आयत उतरी। अबू दाऊद (3) ने भी इसी अर्थ में इसे उद्धृत किया है।

जुहरी और अबू मिज्लज़ ने कहा: उनकी यह प्रथा थी कि जब कोई व्यक्ति मर जाता था, तो उसकी दूसरी पत्नी से उसका पुत्र या उसका कोई करीबी पुरुष संबंधी उस महिला पर अपना कपड़ा डाल देता था, और इस तरह वह उस पर स्वयं उस महिला और उसके अभिभावकों से अधिक अधिकार प्राप्त कर लेता था। यदि वह चाहता, तो बिना किसी मेहर (दहेज) के उससे विवाह कर लेता, सिवाय उस मेहर के जो मृतक ने उसे दिया था। यदि वह चाहता, तो उसका विवाह किसी और से कर देता और उसका मेहर खुद ले लेता और उसे कुछ न देता। और यदि वह चाहता, तो उसे विवाह करने से रोक देता ताकि वह मृतक से विरासत में मिली संपत्ति से उसे फिरौती देकर खुद को छुड़ाए, या वह मर जाए और वह उसका वारिस बन जाए (4)। अतः अल्लाह तआला ने उतारा: "ए ईमान वालो! तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं है कि तुम जबरदस्ती औरतों के वारिस बन बैठो।" तो अर्थ यह हुआ: तुम्हारे लिए यह वैध नहीं है कि तुम उनके पतियों से उन्हें विरासत में प्राप्त करो और उनके पति बन जाओ।

कहा गया है: यदि वारिस पहले पहुँचकर उस पर कपड़ा डाल देता, तो वह उस पर अधिक अधिकार रखता था। और यदि वह महिला उससे पहले अपने परिवार के पास चली जाती, तो वह स्वयं पर अधिक अधिकार रखती थी। यह सुद्दी (5) ने कहा है।

यह भी कहा गया है: किसी व्यक्ति के पास कोई वृद्ध स्त्री होती और उसका मन किसी युवा स्त्री की ओर लालायित होता, तो वह वृद्ध स्त्री को छोड़ना नापसंद करता...

(1) देखें इराब अल-कुरान अन-नहहास 1/443, और मुश्किल इराब अल-कुरान 1/194। (2) अपनी सहीह (4579) में। (3) अपनी सुनन (2089) में। (4) अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 140 में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है, और अब्द अल-रज्जाक 1/151, और अल-तबरी 6/526 ने ज़ुहरी से इसे उद्धृत किया है, और अल-तबरी 6/522 ने अबू मिज्लज़ से इसे संक्षिप्त रूप में उद्धृत किया है। (5) अल-तबरी 6/524 द्वारा उद्धृत।

سورة النساء: آیت ۱۹ | ۱۵۵

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تمہارے لیے حلال نہیں کہ تم زبردستی عورتوں کے وارث بن بیٹھو"۔ یہ بیویوں کے پچھلے ذکر سے متعلق ہے۔ مقصد ان پر ظلم اور نقصان کی نفی کرنا ہے؛ اور یہ خطاب سرپرستوں سے ہے۔

اور لفظ "أن" فعل "يَحِلُّ" کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، یعنی: عورتوں کی وراثت تمہارے لیے حلال نہیں۔ اور "كَرْهًا" (زبردستی) مصدر ہے جو حالت (حال) کے مقام پر ہے (۱)۔

اس آیت کے سببِ نزول کے بارے میں روایات اور مفسرین کے اقوال مختلف ہیں۔ بخاری (۲) نے ابن عباس سے روایت کی ہے: "اے ایمان والو! تمہارے لیے حلال نہیں کہ تم زبردستی عورتوں کے وارث بن بیٹھو اور انہیں اس لیے نہ روکو کہ جو کچھ تم نے انہیں دیا ہے اس میں سے کچھ لے اڑو"۔ انہوں نے کہا: جب کوئی شخص مر جاتا تو اس کے ورثاء اس کی بیوی کے زیادہ حقدار ہوتے تھے۔ اگر ان میں سے کوئی چاہتا تو اس سے شادی کر لیتا، اور اگر چاہتے تو اس کی شادی کہیں اور کر دیتے، اور اگر چاہتے تو اس کی شادی ہی نہ ہونے دیتے۔ وہ اس کے اپنے گھر والوں سے زیادہ اس پر حق رکھتے تھے۔ چنانچہ اس بارے میں یہ آیت نازل ہوئی۔ ابو داؤد (۳) نے بھی اسے اسی معنی میں نقل کیا ہے۔

زہری اور ابو مجلز نے کہا: ان کا دستور تھا کہ جب کوئی آدمی مرتا تو اس کا بیٹا (کسی دوسری بیوی سے) یا اس کا کوئی قریبی رشتہ دار اس عورت پر اپنا کپڑا ڈال دیتا، تو وہ خود اس عورت اور اس کے گھر والوں سے زیادہ اس کا حقدار بن جاتا۔ پھر اگر وہ چاہتا تو اس سے مہر کے بغیر شادی کر لیتا سوائے اس مہر کے جو میت نے اسے دیا تھا۔ اور اگر وہ چاہتا تو اس کی شادی کسی

اور سے کر دیتا اور اس کا مہر خود لے لیتا اور اسے کچھ نہ دیتا۔ اور اگر وہ چاہتا تو اس نکاح سے روک دیتا تاکہ وہ میت سے ملنے والی وراثت کے بدلے اپنی جان چھڑائے، یا وہ مر جائے اور وہ اس کا وارث بن جائے (۴)۔ پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "اے ایمان والو! تمہارے لیے حلال نہیں کہ تم زبردستی عورتوں کے وارث بن بیٹھو"۔ پس معنی یہ ہوا: تمہارے لیے یہ حلال نہیں کہ تم ان کے شوہروں سے انہیں وراثت میں پاؤ اور ان کے شوہر بن جاؤ۔

کہا گیا ہے: اگر وارث پہل کرتا اور اس پر کپڑا ڈال دیتا تو وہ اس کا زیادہ حقدار ہوتا، اور اگر وہ عورت اس سے پہلے اپنے گھر والوں کے پاس چلی جاتی تو وہ اپنی ذات کی زیادہ حقدار ہوتی۔ یہ قول سدی (۵) کا ہے۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: کسی مرد کے پاس بوڑھی عورت ہوتی اور اس کا دل جوان عورت کی طرف مائل ہوتا، تو وہ بوڑھی عورت کو چھوڑنا ناپسند کرتا...

(۱) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۴۳، اور مشکل اعراب القرآن ۱/۱۹۴۔ (۲) اپنی صحیح (۴۵۷۹) میں۔ (۳) اپنی سنن (۲۰۸۹) میں۔ (۴) واحدی نے اسباب النزول ص ۱۴۰ میں بغیر حوالے کے ذکر کیا، اور عبد الرزاق ۱/۱۵۱، اور طبری ۶/۵۲۶ نے زہری سے، اور طبری ۶/۵۲۲ نے ابو مجلز سے مختصراً اسے نقل کیا ہے۔ (۵) اسے طبری ۶/۵۲۴ نے نقل کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 19 [Page] 156

...for her wealth, so he keeps her and does not approach her until she ransoms herself from him with her wealth, or she dies and he inherits her wealth. Thus this verse was revealed. And the husband was commanded to divorce her if he disliked her company and not to keep her against her will; that is the saying of the Almighty: "It is not lawful for you to inherit women by force" (1).

The purpose of the verse is to abolish what they used to do in their ignorance (Jahiliyyah), and so that women are not treated like property to be inherited from men as wealth is inherited (2).

And "karhan" (against will) with a 'damma' on the 'kaf' is the reading of Hamza and al-Kisa'i; the rest read it with 'fatha' (3), and they are two linguistic variations. Al-Qutaybi said: 'karh' with 'fatha' means coercion, and 'kurh' with 'damma' means hardship. It is said: 'Do that voluntarily or unwillingly (karhan)', meaning: willingly or coerced (4).

The address is to the guardians. It was also said: to the husbands of women if they keep them with ill-treatment in the hope of inheriting from them, or that they ransom themselves with some of their dowry, and this is more correct. Ibn Atiyyah chose this (5) and said: The evidence for this is the saying of the Almighty: "Except if they commit an open immorality." And if she commits an immorality, it is not for the guardian to detain her until her wealth is gone by consensus of the Ummah; rather that is for the husband, as will be explained in the issue after this.

Second: The saying of the Almighty: "And do not treat them with harshness." The meaning of "adhl" (harsh treatment/constraint) has been previously mentioned as 'prevention' in "Al-Baqarah" (6).

"Except if they commit a clear immorality." People differed on the meaning of "immorality." Al-Hasan said: It is adultery, and if an unmarried woman commits adultery, she is lashed a hundred times and exiled for a year, and what she took from her husband is returned to him.

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/341. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/26. (3) Al-Sab'ah p. 229, and Al-Taysir p. 95. (4) Tafsir Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 122. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/27. (6) 4/105.

सूरा अन-निसा: आयत 19 [पृष्ठ] 156

...उसके धन के लिए, इसलिए वह उसे अपने पास रखता है और उसके पास नहीं जाता जब तक कि वह अपने धन से खुद को छुड़ा न ले, या वह मर न जाए और वह उसके धन का उत्तराधिकारी बन जाए। इस प्रकार यह आयत उतरी। और पति को आदेश दिया गया कि यदि वह उसकी संगत को नापसंद करता है तो उसे तलाक दे दे और उसे उसकी इच्छा के विरुद्ध न रखे; यही सर्वशक्तिमान का कथन है: "तुम्हारे लिए यह वैध नहीं है कि तुम स्त्रियों के जबरदस्ती वारिस बन जाओ" (1)।

आयत का उद्देश्य उस रीति को समाप्त करना है जिस पर वे अपनी अज्ञानता (जाहिलियत) के समय में थे, और यह कि महिलाओं को पुरुषों से विरासत में मिलने वाली संपत्ति की तरह न माना जाए जैसे धन विरासत में मिलता है (2)।

और "करहन" (अनिच्छा से) 'काफ' पर 'दम्मा' के साथ हमजा और अल-किसाई का पाठ है; बाकी इसे 'फत्हा' के साथ पढ़ते हैं (3), और ये दो भाषाई रूप हैं। अल-कुतैबी ने कहा: 'कर्ह' - फत्हा के साथ - का अर्थ है जबरदस्ती, और 'कुर्ह' - दम्मा के साथ - का अर्थ है कठिनाई। कहा जाता है: 'वह स्वेच्छा से या अनिच्छा से (करहन) करो', अर्थात: स्वेच्छा से या मजबूरी में (4)।

यह संबोधन अभिभावकों (वलियों) के लिए है। यह भी कहा गया है: महिलाओं के पतियों के लिए यदि वे उनके साथ बुरा व्यवहार करके उन्हें रोक रखते हैं इस उम्मीद में कि वे उनके वारिस बनेंगे, या वे अपने मेहर के कुछ हिस्से के साथ खुद को छुड़ा लेंगी, और यह अधिक सही है। इब्न अतिय्या ने इसे चुना (5) और कहा: इसका प्रमाण सर्वशक्तिमान का कथन है: "सिवाय इसके कि वे कोई स्पष्ट निर्लज्जता का काम करें।" और यदि वह निर्लज्जता करती है; तो उम्मत की सहमति से अभिभावक के लिए उसे तब तक रोके रखना जायज़ नहीं है जब तक कि उसका धन खत्म न हो जाए; बल्कि यह पति के लिए है, जैसा कि इसके बाद के मसले में स्पष्ट किया जाएगा।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "और उन्हें तंग न करो।" 'अज़्ल' (तंग करने/रोकने) का अर्थ पहले "अल-बकरा" में 'रोकना' बताया जा चुका है (6)।

"सिवाय इसके कि वे कोई स्पष्ट निर्लज्जता का काम करें।" "निर्लज्जता" (फहिशा) के अर्थ पर लोगों में मतभेद था। अल-हसन ने कहा: यह व्यभिचार (ज़िना) है, और यदि कोई अविवाहित स्त्री व्यभिचार करती है तो उसे सौ कोड़े मारे जाते हैं और एक साल के लिए निर्वासित कर दिया जाता है, और जो उसने अपने पति से लिया था वह उसे वापस कर दिया जाता है।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/341। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/26। (3) अल-सबअह पृ. 229, और अल-तयसीर पृ. 95। (4) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृ. 122। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/27 में। (6) 4/105।

سورة النساء: آیت ۱۹ [صفحہ] ۱۵۶

...اس کے مال کے لیے، چنانچہ وہ اسے روک رکھتا ہے اور اس کے قریب نہیں جاتا یہاں تک کہ وہ اپنے مال سے اپنا فدیہ دے دے، یا وہ مر جائے اور وہ اس کے مال کا وارث بن جائے۔ پس یہ آیت نازل ہوئی۔ اور شوہر کو حکم دیا گیا کہ اگر وہ اس کی صحبت کو ناپسند کرتا ہے تو اسے طلاق دے دے اور اسے زبردستی نہ روکے؛ یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "تمہارے لیے حلال نہیں کہ تم عورتوں کے زبردستی وارث بن بیٹھو" (۱)۔

آیت کا مقصد اس طریقے کو ختم کرنا ہے جس پر وہ اپنی جاہلیت میں تھے، اور یہ کہ عورتوں کو مردوں سے وراثت میں ملنے والے مال کی طرح نہ بنایا جائے جیسا کہ مال وراثت میں ملتا ہے (۲)۔

اور "كَرْهاً" (زبردستی) 'کاف' پر 'ضمہ' (پیش) کے ساتھ حمزہ اور کسائی کی قراءت ہے، باقی 'فتحہ' (زبر) کے ساتھ پڑھتے ہیں (۳)، اور یہ دو لغتیں ہیں۔ القتیبی نے کہا: كَرْه - فتحہ کے ساتھ - کا معنی ہے اکراہ (زبردستی کرنا)، اور كُرْه - ضمہ کے ساتھ - کا معنی ہے مشقت۔ کہا جاتا ہے: "تم وہ کام خوشی سے کرو یا ناخوشی سے (كرهاً)"، یعنی: خوشی سے یا زبردستی سے (۴)۔

یہ خطاب اولیاء کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: عورتوں کے شوہروں کے لیے ہے جب وہ انہیں برے سلوک کے ساتھ محض اس لالچ میں روک رکھتے ہیں کہ ان کے وارث بنیں، یا وہ اپنے مہر کا کچھ حصہ دے کر خلاصی پائیں، اور یہی زیادہ صحیح ہے۔ ابن عطیہ نے اسے اختیار کیا (۵) اور کہا: اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "سوائے اس کے کہ وہ کھلی بے حیائی کا ارتکاب کریں"۔ اور جب وہ بے حیائی کا ارتکاب کرے؛ تو امت کے اجماع کے مطابق ولی کے لیے اسے اس وقت

تک قید رکھنا جائز نہیں جب تک کہ اس کا مال ختم ہو جائے؛ بلکہ یہ شوہر کے لیے ہے، جیسا کہ اس کے بعد والے مسئلے میں اس کا بیان آئے گا۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور انہیں تنگ نہ کرو"۔ 'عضل' کا معنی پہلے گزر چکا ہے کہ اس کا مطلب "البقرہ" میں 'منع کرنا' ہے (۶)۔

"سوائے اس کے کہ وہ کھلی بے حیائی کا ارتکاب کریں"۔ لوگوں نے فاحشہ کے معنی میں اختلاف کیا ہے، پس حسن نے کہا: اس سے مراد زنا ہے، اور جب کنواری عورت زنا کرے تو اسے سو کوڑے مارے جاتے ہیں اور ایک سال کے لیے شہر بدر کر دیا جاتا ہے، اور جو کچھ اس نے اپنے شوہر سے لیا تھا وہ اسے واپس کر دیا جاتا ہے۔

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۴۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/۲۶۔ (۳) السبعہ ص ۲۲۹، والتیسیر ص ۹۵۔

(۴) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۱۲۲۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/۲۷ میں۔ (۶) ۴/ ۱۰۵۔

157 Surah An-Nisa: Verse 19

Abu Qilabah said: If a man's wife commits adultery, there is no harm in him causing her distress and making things difficult for her until she ransoms herself from him. As-Suddi said: If they do that, then take back their dowries (1).

Ibn Sirin and Abu Qilabah said: It is not permissible for him to take a ransom from her unless he finds a man on her belly [catching her in the act]. Allah the Almighty said: "except if they commit a manifest indecency" (2).

Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Ad-Dahhak, and Qatadah said: The manifest indecency in this verse is hatred and disobedience (nushuz). They said: If she becomes disobedient, it becomes lawful for him to take her wealth, and this is the school of Malik. Ibn Atiyyah (3) said: However, I do not recall a specific text from him regarding the "indecency" in this verse. Some people said: Indecency is foul language and bad conduct in word and deed, and this is within the meaning of disobedience. Some scholars permit taking money from a disobedient wife in the form of Khul' (divorce initiated by the wife), but he believes it should not exceed what he gave her, relying on the verse: "that you may take back part of what you have given them". Malik and a group of scholars said: The husband may take all that the disobedient wife possesses. Ibn Atiyyah said: Adultery is harder on a husband than disobedience and harm, and all of that is "indecency" that justifies taking wealth.

Abu Umar (4) said: The statement of Ibn Sirin and Abu Qilabah is, in my view, nothing; because indecency can be foul language and harm (5), from which a foul-mouthed person is called "fāḥish" and "mutafaḥḥish". Moreover, if he were to discover indecency from her, he could undergo the process of Li'an (oath of condemnation), or if he wished, he could divorce her. As for causing her distress until she ransoms herself with her wealth, he does not have the right to do that. I know of no one who said he may cause her distress and treat her badly until she initiates Khul' if he finds her committing adultery, other than Abu Qilabah. And Allah knows best. Allah Almighty said: "If you fear that they will not keep within the limits of Allah," meaning in good conduct and fulfilling the rights of the husband and him fulfilling her rights, "then there is no blame on them for what..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/28, and Al-Tabari reported these accounts 6/532-533. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/444, al-Muhalla 10/242, and al-Istidhkar 17/181. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/28, and Al-Tabari reported the mentioned reports 6/533-534,

and Ibn Abi Shaybah also reported it from Ibn Mas'ud 5/108. (4) In al-Istidhkar 17/181. (5) In al-Istidhkar: Because indecency can be in foul language and harshness.

१५७ सूरा अन-निसा: आयत १९

अबू किलाबा ने कहा: यदि किसी पुरुष की पत्नी व्यभिचार करती है, तो उसे कष्ट देने और उसके लिए चीजें मुश्किल बनाने में कोई बुराई नहीं है जब तक कि वह खुद को उससे छुड़ा न ले। अस-सुद्दी ने कहा: यदि वे ऐसा करती हैं, तो उनके मेहर वापस ले लो (१)।

इब्न सिरीन और अबू किलाबा ने कहा: उसके लिए उससे फिरौती लेना हलाल नहीं है जब तक कि वह उसे किसी आदमी के साथ न पाए। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "सिवाय इसके कि वे कोई स्पष्ट अश्लीलता (फ़ाहिशा) करें" (२)।

इब्न मसूद, इब्न अब्बास, अद-दहाक और कतादा ने कहा: इस आयत में स्पष्ट अश्लीलता से तात्पर्य घृणा और अवज्ञा (नुशूज़) है। उन्होंने कहा: यदि वह अवज्ञाकारी हो जाती है, तो उसके लिए उसका धन लेना जायज़ है, और यही मलिक का मत है। इब्न अतिय्या (३) ने कहा: हालाँकि, मुझे इस आयत में "अश्लीलता" के संबंध में उनके द्वारा कोई विशिष्ट पाठ याद नहीं है। कुछ लोगों ने कहा: अश्लीलता का अर्थ है अभद्र भाषा और कथनी और करनी में बुरा व्यवहार, और यह अवज्ञा के अर्थ में है। कुछ विद्वान एक अवज्ञाकारी पत्नी से खुल (पत्नी द्वारा शुरू किया गया तलाक) के रूप में धन लेने की अनुमति देते हैं, लेकिन उनका मानना है कि यह उससे अधिक नहीं होना चाहिए जो उसने उसे दिया था, इस आयत पर भरोसा करते हुए: "ताकि तुम उस चीज़ का कुछ हिस्सा ले सको जो तुमने उन्हें दी थी"। मलिक और विद्वानों के एक समूह ने कहा: पति उस सब को ले सकता है जो अवज्ञाकारी पत्नी के पास है। इब्न अतिय्या ने कहा: व्यभिचार पति के लिए अवज्ञा और कष्ट से अधिक कठिन है, और यह सब "अश्लीलता" है जो धन लेने को उचित ठहराती है।

अबू उमर (४) ने कहा: मेरी नज़र में इब्न सिरीन और अबू किलाबा की बात का कोई मोल नहीं है; क्योंकि अश्लीलता अभद्र भाषा और कष्ट भी हो सकती है (५), जिससे एक अपशब्द बोलने वाले व्यक्ति को "फ़ाहिश" और "मुतफहिश" कहा जाता है। इसके अलावा, अगर उसे उसकी ओर से अश्लीलता का पता चलता है, तो वह लियान (शपथ प्रक्रिया) कर सकता था, या यदि वह चाहता, तो उसे तलाक दे सकता था। जहाँ तक उसे तब तक कष्ट देने का सवाल है जब तक कि वह अपने धन से खुद को छुड़ा न ले; उसे ऐसा करने का अधिकार नहीं है। मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसने यह कहा हो कि यदि वह उसे व्यभिचार करते हुए पाता है, तो उसे उसे तब तक कष्ट देने और उसके साथ बुरा व्यवहार करने का अधिकार है जब तक कि वह खुल न ले ले, सिवाय अबू किलाबा

के। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "यदि तुम्हें डर हो कि वे दोनों अल्लाह की सीमाओं को कायम नहीं रख पाएंगे," यानी अच्छे आचरण और पति के अधिकारों को पूरा करने और उसके द्वारा उसके अधिकारों को पूरा करने में, "तो उन दोनों पर कोई दोष नहीं है जो..."

(१) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ २/२८, और अल-तबारी ने इन विवरणों को ६/५३२ - ५३३ में उद्धृत किया है। (२) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरान १/४४४, अल-मुहल्ला १०/२४२, और अल-इस्तिदकार १७/१८१। (३) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ २/२८ में, और अल-तबारी ने ६/५३३-५३४ में उल्लेखित विवरणों को उद्धृत किया है, और इब्न अबी शयबा ने भी इब्न मसूद ५/१०८ से इसे उद्धृत किया है। (४) अल-इस्तिदकार १७/१८१ में। (५) अल-इस्तिदकार में: क्योंकि अश्लीलता अभद्र भाषा और कठोरता में हो सकती है।

۱۵۷ سورۃ النساء: آیت ۱۹

اور ابو قلابہ نے کہا: اگر کسی شخص کی بیوی زنا کرے تو اس میں کوئی حرج نہیں کہ وہ اسے تکلیف دے اور اس پر سختی کرے یہاں تک کہ وہ اس سے فدیہ دے کر جان چھڑا لے۔ اور السدی نے کہا: اگر وہ ایسا کریں تو ان کے مہر لے لو (۱)۔

ابن سیرین اور ابو قلابہ نے کہا: اس کے لیے حلال نہیں کہ اس سے فدیہ لے سوائے اس کے کہ وہ اسے کسی مرد کے ساتھ رنگے ہاتھوں پکڑے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: «إِلَّا أَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ» (مگر یہ کہ وہ کھلی بے حیائی کریں) (۲)۔

اور ابن مسعود، ابن عباس، ضحاک اور قتادہ نے کہا: اس آیت میں فاحشہ مبینہ سے مراد بغض اور نافرمانی (نشوز) ہے، انہوں نے کہا: پس جب وہ نافرمانی کرے تو اس کے لیے اس کا مال لینا حلال ہے، اور یہی مالک کا مذہب ہے۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: سوائے اس کے کہ مجھے اس آیت میں فاحشہ کے بارے میں ان کی کوئی نص یاد نہیں۔ اور ایک گروہ نے کہا: فاحشہ زبان کی بدتمیزی اور قول و فعل میں برا سلوک ہے، اور یہ نشوز کے معنی میں ہے۔ اور بعض اہل علم نافرمانی کرنے والی عورت سے خلع کی صورت میں مال لینے کی اجازت دیتے ہیں، مگر ان کی رائے یہ ہے کہ وہ اس سے زیادہ نہ لے جو اسے دیا تھا، اللہ تعالیٰ کے اس قول پر بھروسہ کرتے ہوئے: «لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا ءَاتَيْتُمُوهُنَّ»۔ اور مالک اور اہل علم کی ایک جماعت نے کہا: شوہر کے لیے جائز ہے کہ وہ نافرمانی کرنے والی عورت سے اس کی تمام ملکیت لے لے۔ ابن عطیہ نے کہا: اور زنا شوہر کے لیے نشوز اور اذیت سے زیادہ سخت ہے، اور یہ سب ایسی فحش حرکت ہے جو مال لینے کو حلال کر دیتی ہے۔

ابو عمر (۴) نے کہا: ابن سیرین اور ابو قلابہ کا قول میرے نزدیک کچھ نہیں؛ کیونکہ فاحشہ بدزبانی اور اذیت بھی ہو سکتی ہے (۵)، اسی لیے بدزبان کو فاحش اور متفحش کہا جاتا ہے، اور اس بنا پر کہ اگر اسے اس کی فحاشی کا علم ہو جاتا تو وہ اس سے لعان کر سکتا تھا، اور اگر چاہتا تو اسے طلاق دے دیتا؛ رہی بات اسے تکلیف دینے کی یہاں تک کہ وہ اپنے مال کے بدلے فدیہ دے کر جان چھڑائے؛ تو اسے اس کا حق نہیں، اور میں ابو قلابہ کے علاوہ کسی کو نہیں جانتا جس نے یہ کہا ہو کہ اگر وہ اسے زنا کرتے ہوئے پائے تو اسے اسے تکلیف دینے اور اس کے ساتھ برا سلوک کرنے کا حق ہے یہاں تک کہ وہ اس سے خلع کر لے۔ واللہ اعلم۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا: «فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ» یعنی اچھے سلوک اور شوہر کے حق کی ادائیگی اور عورت کے حق کی ادائیگی میں، «فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا» (تو ان دونوں پر کوئی گناہ نہیں اس میں جو...)۔

(۱) المحرر الوجیز ۲/۲۸، اور ان روایات کو طبری نے ۶/ ۵۳۲ - ۵۳۳ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۴۴، والمحلی ۱۰/۲۴۲، والاستذکار ۱۷/۱۸۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۲۸ میں، اور مذکورہ آثار کو طبری نے ۶/ ۵۳۳-۵۳۴ میں نقل کیا ہے، اور اسے ابن مسمود سے ابن ابی شیبہ نے بھی ۵/۱۰۸ میں نقل کیا ہے۔ (۴) الاستذکار ۱۷/۱۸۱ میں۔ (۵) الاستذکار میں: کیونکہ فاحشہ بدزبانی اور سختی میں ہو سکتی ہے۔

158 Surah An-Nisa, Verse 19

...she ransomed herself with it [Al-Baqarah: 229]. And Allah, the Mighty and Sublime, said: {But if they give up to you of themselves any part of it, then consume it with enjoyment and health} [An-Nisa: 4]. So these verses are the basis of this chapter.

Ata' al-Khurasani said: If a man's wife committed an indecency, he would take from her what he had given her and expel her. This was then abrogated by the prescribed legal punishments (Hudud).

A fourth saying: {Except that they commit a clear indecency} except if they commit adultery, then they are confined in houses. This was before the abrogation, and this is in the sense of Ata's saying, and it is weak (1).

Third: If we assume the view that the addressees regarding 'Adhl' (preventing marriage) are the guardians, then its jurisprudence is that whenever it is proven that a guardian is preventing marriage (adhil), the judge looks into the matter of the woman and her suitor, except for the father with his daughters. For if his prevention has wisdom in it, it is not contested, according to a single opinion, and that relates to the suitor and suitors. And if his prevention is proven [unjust], then there are two opinions in the Maliki school: that he is like other guardians, the judge marries off whoever of his daughters wants to marry and seeks it, and the other opinion is that he is not interfered with (2).

Fourth: It is permissible for "ta'duluuhunna" (you prevent them) to be in the jussive case as a prohibition, so the 'Waw' (and) would be joining a sentence separate from the first. It is also permissible for it to be in the accusative case as a conjunction with "an tarithu" (that you inherit), so the 'Waw' would be associative (3), joining a verb to a verb. Ibn Mas'ud read: "wa la an ta'duluuhunna", and this reading strengthens the possibility of the accusative case, and that prevention is something not permissible according to the text (4).

Fifth: His statement, the Most High: {Clear} with a kasra on the 'ya' is the reading of Nafi' and Abu 'Amr, and: {Clarified}...

(1) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/444, al-Muharrar al-Wajiz 2/28, and the saying of Ata' al-Khurasani was recorded by Abd al-Razzaq (11020) and al-Tabari 6/532. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/27. (3) In (D), (Z), (T), and (M): 'mushtarika' (shared), and what is confirmed is from (Kh), which matches what is in al-Muharrar al-Wajiz 2/27, and the text is from it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/27, and the reading of Ibn Mas'ud was

mentioned by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/259, and al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/443, and Abu Hayyan in al-Bahr 3/204.

१५८ सूरह अन-निसा, आयत १९

...उसने इसके साथ खुद को छुड़ाया [अल-बक़रह: २२९]। और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फिर यदि वे अपनी खुशी से उसमें से कुछ तुम्हें दे दें, तो उसे मजे से और स्वास्थ्यप्रद खाओ} [अन-निसा: ४]। तो ये आयतें इस अध्याय का आधार हैं।

अता अल-खुरासानी ने कहा: जब किसी व्यक्ति की पत्नी कोई अश्लीलता (व्यभिचार) करती थी, तो वह उससे वह सब ले लेता था जो उसने उसे दिया था और उसे निकाल देता था, फिर इसे कानूनी दंड (हुदूद) द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया।

एक चौथी बात: {सिवाय इसके कि वे कोई स्पष्ट अश्लीलता करें} सिवाय इसके कि वे व्यभिचार करें, तो उन्हें घरों में बंद कर दिया जाता था। यह निरसन से पहले था, और यह अता के कथन के अर्थ में है, और यह कमजोर है (१)।

तीसरा: यदि हम इस विचार पर चलें कि 'अध्ल' (विवाह रोकना) के संबंध में संबोधन अभिभावकों (वुलिया) के लिए है, तो इसका न्यायशास्त्र यह है कि जब भी यह साबित हो जाए कि कोई अभिभावक विवाह रोक रहा है (आधिल), तो न्यायाधीश महिला और उसके पति (मंगेतर) के मामले को देखता है, सिवाय पिता के अपनी बेटियों के मामले में। क्योंकि यदि उसके रोकने में कोई भलाई (सुधार) है, तो उसे चुनौती नहीं दी जा सकती, एकमत से, और वह मंगेतर और मंगेतरों के संबंध में है। और यदि उसका रोकना साबित हो जाए [अनुचित], तो मलिकी संप्रदाय में दो विचार हैं: कि वह अन्य अभिभावकों की तरह है, न्यायाधीश उसकी बेटियों में से जिसे वे चाहें और मांगें, उनका निकाह करा देता है, और दूसरा विचार यह है कि उसे छेड़ा नहीं जाता (२)।

चौथा: यह संभव है कि "तअदुलुहुन्ना" (तुम उन्हें रोको) निषेध के रूप में जज़्म (jussive) में हो, तो 'वाव' (और) पहले वाले से कटी हुई एक वाक्य को जोड़ने वाली होगी। और यह भी संभव है कि यह "अन तरिसू" पर नसब (accusative) के रूप में हो, तो 'वाव' सहभागी (३) होगी, एक क्रिया को दूसरी क्रिया से जोड़ती हुई। इब्न मसूद ने पढ़ा: "व ला अन तअदुलुहुन्ना", और यह पाठ नसब की संभावना को पुख्ता करता है, और यह कि रोकना पाठ (नस्) के अनुसार जायज नहीं है (४)।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {मुबय्यिनतिन} 'या' पर कसरा के साथ नाफ़े और अबू अम्र का पाठ है, और: {मुबय्यनतिन}...

(१) देखें नहस द्वारा एराब अल-कुरान १/४४४, अल-मुहर्रर अल-वजीज २/२८, और अता अल-खुरासानी का कथन अब्द अल-रज्जाक (११०२०) और अल-तबारी ६/५३२ द्वारा निकाला गया है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/२७। (३) (द), (ज़), (त), और (म) में: 'मुश्तरिका' (साझा), और जो सिद्ध है वह (ख) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज २/२७ में जो है उसके अनुरूप है, और पाठ उसी से है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/२७, और इब्न मसूद के पाठ का उल्लेख अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान १/२५९ में किया है, और नहस ने एराब अल-कुरान १/४४३ में, और अबू हय्यान ने अल-बहर ३/२०४ में किया है।

۱۵۸ سورہ النساء، آیت ۱۹

... اس نے اس کے ذریعے فدیہ دیا [البقرہ: ۲۲۹]۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا: {پھر اگر وہ اپنی خوشی سے اس میں سے کچھ تمہیں دے دیں تو اسے خوشگواری اور تندرستی کے ساتھ کھاؤ} [النساء: ۴]۔ پس یہ آیات اس باب کی اصل ہیں۔

عطاء الخراسانی نے کہا: جب کسی آدمی کی بیوی کسی بے حیائی کا ارتکاب کرتی تو وہ اس سے وہ سب لے لیتا جو اس نے اسے دیا تھا اور اسے نکال دیتا، پھر اسے حدود کے ذریعے منسوخ کر دیا گیا۔

ایک چوتھا قول: {بجز اس کے کہ وہ کھلی بے حیائی کا ارتکاب کریں} یعنی سوائے اس کے کہ وہ زنا کریں، تو انہیں گھروں میں قید کر دیا جاتا، پس یہ نسخ سے پہلے تھا، اور یہ عطاء کے قول کے معنی میں ہے، اور یہ ضعیف ہے (۱)۔

تیسری بات: اگر ہم اس قول پر چلیں کہ 'عضل' (نکاح سے روکنا) کے خطاب سے مراد اولیاء ہیں؛ تو اس کا فقہی حکم یہ ہے کہ جب بھی کسی ولی کے بارے میں یہ ثابت ہو جائے کہ وہ عضل کرنے والا (رکاوٹ ڈالنے والا) ہے؛ تو قاضی عورت اور اس کے شوہر (منگیتر) کے معاملے میں غور کرے گا، سوائے باپ کے اپنی بیٹیوں کے معاملے میں، کیونکہ اگر اس کے روکنے میں کوئی بہتری ہو؛ تو اس پر اعتراض نہیں کیا جائے گا، متفقہ طور پر، اور یہ منگیتر اور منگیتروں کے متعلق ہے۔ اور اگر اس کا عضل کرنا (ناجائز روکنا) ثابت ہو جائے؛ تو مذہبِ مالک میں اس کے بارے میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ وہ باقی اولیاء کی طرح ہے، قاضی اس کی بیٹیوں میں سے جس

کا چاہے اور وہ مطالبہ کرے، نکاح کر دیتا ہے، اور دوسرا قول یہ ہے کہ اس سے تعرض نہیں کیا جاتا (۲)۔

چوتھی بات: جائز ہے کہ "تَعْضُلُوهُنَّ" نہی کے طور پر جزم کی حالت میں ہو، تو 'واؤ' عاطفہ ہو گی جو پہلے کلام سے منقطع جملے کا عطف کرے گی، اور یہ بھی جائز ہے کہ "أن تَرِثُوا" پر عطف کی وجہ سے نصب کی حالت میں ہو، تو 'واؤ' مشرکہ (۳) ہو گی، جو ایک فعل کا دوسرے فعل پر عطف کرے گی۔ ابن مسعود نے پڑھا: "ولا أن تعضلوهن"، پس یہ قرأت نصب کے احتمال کو قوی کرتی ہے، اور یہ کہ عضل وہ چیز ہے جو نص کے مطابق جائز نہیں ہے (۴)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مُبَيِّنَةٍ} 'یا' کے کسرہ کے ساتھ نافع اور ابو عمرو کی قرأت ہے، اور: {مُبَيَّنَةٍ}...

(۱) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۴۴، والمحرر الوجيز ۲/۲۸، اور عطاء الخراسانی کا قول عبد الرزاق (۱۱۰۲۰) اور الطبری ۶/۵۳۲ نے روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجيز ۲/۲۷۔ (۳) (د)، (ز)، (ط) اور (م) میں: مشترکہ، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے، جو المحرر الوجيز ۲/۲۷ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۴) المحرر الوجيز ۲/۲۷، اور ابن مسعود کی قرأت کا ذکر الفراء نے معانی القرآن ۱/۲۵۹ میں، اور النحاس نے اعراب القرآن ۱/۴۴۳ میں، اور ابو حیان نے البحر ۳/۲۰۴ میں کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 19 159

[An-Nur: 34 and 46] with the 'fatha' on the 'ya' (1). And Ibn Abbas read: "mubayinatin" (clear/evident) with a 'kasra' on the 'ba' and a 'sukun' on the 'ya', from 'abana ash-shay', it is said: 'abana al-amru binafsihi' (the matter became clear itself) and 'abantuhu' (I made it clear), and 'bayyana' and 'bayyantuhu', and all these readings are eloquent linguistic dialects (2).

Sixth: The Almighty's saying: {And live with them in kindness} meaning: according to what Allah has commanded of good treatment. The address is for everyone, as everyone has social interaction ('ishra), whether a husband or a guardian, but the intended meaning of this command is mostly husbands (3), and it is like the Almighty's saying: {Then keep them with kindness} [Al-Baqarah: 229]. That is fulfilling her right of the dower (mahr) and maintenance (nafaqa), and that he does not frown in her face without a sin, and that he is pleasant in speech, not harsh or coarse, nor showing inclination towards someone else (4). And 'al-'ishra' (social interaction) is mingling and mixing. From it is the saying of Tarafa: "For if her intent was distant once, perhaps it is upon the covenant of a social lover." (5) He made 'the lover' a collective like 'the mixture' or 'the group' (6). And he associated with him (aasharahu), and the people associated with each other (ta'ashara al-qawm and i'tasharu). So Allah the Almighty commanded good companionship with women when they contract marriage with them so that the bond between them and their companionship may be complete, for it is more peaceful for the soul and more pleasant for life. And this is mandatory upon the husband.

---

(1) The author's phrase: "and the rest read 'mubayyanat'" instead of "mubayyinatin", which is an oversight by him, may Allah have mercy on him. What is established is from 'Al-Muharrir al-Wajiz' 27/2 and the discourse is from it. It means that Abu Amr and Nafi' agreed on these two words as mentioned, throughout the entire Quran. This word "mubayyina" was also read with a 'kasra' on the 'ya' by Ibn 'Amir, Hamza, Al-Kisa'i, and Hafs on the authority of 'Asim, and they read "mubayyinat" with a 'kasra' on the 'ya'. Ibn Kathir and 'Asim, in the narration of Abu Bakr, read "bi fahishatin mubayyina" and "ayatin mubayyinatin" with a 'fatha' on the 'ya'. 'As-Sab'a' p. 230 and 'At-Taysir' p. 95 and p. 162. (2) 'Al-Muharrir al-Wajiz' 27/2, and the reading of Ibn Abbas was mentioned by Ibn Jinni in 'Al-Muhtasab' 183/1. (3) 'Al-Muharrir al-Wajiz' 28/2. (4) 'Ahkam al-Quran' by Al-Kiya At-Tabari 382/1. (5) 'Al-Muharrir al-Wajiz' 28/2, and 'Al-Lisan' (A-sh-r). The verse is in Tarafa's Diwan p. 52 with the narration:

'mu'takir', and according to this, the Diwan's narration has no evidence in it. (6) In (m): 'Al-fariq', and what is established is from the copies, which is what matches 'Al-Muharrir al-Wajiz' 28/2.

सूरा अन-निसा: आयत 19 159

[अन्-नूर: 34 और 46] 'या' पर 'फथ' के साथ (1)। और इब्न अब्बास ने पढ़ा: "मुबय्यिनातिन" (स्पष्ट) 'बा' पर 'कसरा' और 'या' पर 'सुकून' के साथ, 'अबाना अल-शाय' से, कहा जाता है: 'अबाना अल-अम्रू बिनफ्सिही' (मामला स्वयं स्पष्ट हो गया) और 'अंतुहू' (मैंने इसे स्पष्ट कर दिया), और 'बय्यना' और 'बय्यंतुहू', और ये सभी पाठ सुव्यवस्थित भाषाई बोलियाँ हैं (2)।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनके साथ भलाई से रहो} अर्थात: जैसा कि अल्लाह ने अच्छे व्यवहार का आदेश दिया है। यह संबोधन सभी के लिए है, क्योंकि प्रत्येक व्यक्ति का सामाजिक मेलजोल ('इशरा) होता है, चाहे वह पति हो या अभिभावक, लेकिन इस आदेश का अर्थ मुख्य रूप से पति है (3), और यह सर्वशक्तिमान के कथन के समान है: {तो उन्हें भलाई के साथ रखो} [अल-बक़रह: 229]। वह है मेहर (दहेज) और भरण-पोषण (नफ़क़ा) का उसका अधिकार पूरा करना, और यह कि वह बिना किसी पाप के उसके चेहरे पर त्योरियां न चढ़ाए, और यह कि वह बातचीत में मिलनसार हो, कठोर या रूखा न हो, और न ही किसी और के प्रति झुकाव दिखाए (4)। और 'अल-'इशरा' (सामाजिक मेलजोल) घुलना-मिलना और मेल-मिलाप है। इसमें तरफ़ा का कथन है: "यदि उसका इरादा एक बार दूर था, तो शायद वह एक सामाजिक प्रेमी के वचन पर है।" (5) उसने 'प्रेमी' को 'मिश्रण' या 'समूह' (6) की तरह सामूहिक बना दिया। और उसने उसके साथ मेलजोल किया (आशराहु), और लोगों ने आपस में मेलजोल किया (तआशरा अल-क़ौम और एतशरू)। अतः अल्लाह सर्वशक्तिमान ने महिलाओं के साथ अच्छे साथ का आदेश दिया है जब वे उनके साथ विवाह का अनुबंध करते हैं ताकि उनके बीच का बंधन और उनका साथ पूर्ण हो, क्योंकि यह आत्मा के लिए अधिक शांतिपूर्ण और जीवन के लिए अधिक सुखद है। और यह पति पर अनिवार्य है।

---

(1) लेखक का वाक्यांश: "मबय्यनात" के बजाय "मुबय्यिनातिन", जो उनकी एक चूक है, अल्लाह उन पर दया करे। जो स्थापित है वह 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' 27/2 से है और व्याख्या उसी से है। इसका मतलब है कि अबू अम्र और नाफ़ि' इन दो शब्दों पर सहमत हुए जैसा कि उल्लेख किया गया है, पूरे कुरान में। यह शब्द "मुबय्यिना" इब्न आमिर, हमजा, अल-किसाई और आसिम की ओर से हफ़्स द्वारा 'या' पर 'कसरा' के साथ भी पढ़ा गया था, और उन्होंने 'या' पर 'कसरा' के साथ "मुबय्यिनात" पढ़ा। अबू बक्र के वर्णन में इब्न कसीर और आसिम ने 'या' पर 'फथ' के साथ "बि फाहिशातिन मुबय्यिना" और "आयातिन मुबय्यिनातिन" पढ़ा। 'अस-सबआ' पृ. 230 और 'अत-

तयसीर' पृ. 95 और पृ. 162। (2) 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' 27/2, और इब्न अब्बास के पाठ का उल्लेख इब्न जिन्नी ने 'अल-मुह्तसब' 183/1 में किया था। (3) 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' 28/2। (4) अल-किया अत-तबरी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' 382/1। (5) 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' 28/2, और 'अल-लिसान' (अ-श-र)। यह छंद तरफ़ा के दीवान पृ. 52 में वर्णन के साथ है: 'मुअतकिर', और इसके अनुसार, दीवान के वर्णन में इसका कोई प्रमाण नहीं है। (6) (म) में: 'अल-फ़रीक़', और जो स्थापित है वह प्रतियों से है, जो 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' 28/2 में जो है उससे मेल खाता है।

سورة النساء: آیت ۱۹ ۱۵۹

[النور: ٣٤ اور ٤٦] 'یا' کے فتحہ کے ساتھ (۱)۔ اور ابن عباس نے پڑھا: «مُبِينَةٍ» 'با' کے کسرہ اور 'یا' کے سکون کے ساتھ، 'ابان الشیء' سے، کہا جاتا ہے: 'ابان الامر بنفسہ' (معاملہ خود واضح ہو گیا) اور 'ابنتُہ' (میں نے اسے واضح کر دیا)، اور 'بَيَّن' اور 'بَيَّنتُہ'، اور یہ تمام قراتیں فصیح لغات ہیں (۲)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ یعنی: اس پر جس کا اللہ نے حسن معاشرت کا حکم دیا ہے۔ اور خطاب سب کے لیے ہے، کیونکہ ہر ایک کی ایک معاشرت ہوتی ہے، خواہ شوہر ہو یا ولی، لیکن اس حکم سے مراد اکثر شوہر ہی ہوتے ہیں (۳)، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: ﴿فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ﴾ [البقرہ: ۲۲۹]۔ اور وہ مہر اور نفقہ میں سے اس کا حق پورا کرنا ہے، اور یہ کہ وہ بغیر کسی گناہ کے اس کے سامنے تیوری نہ چڑھائے، اور یہ کہ وہ بات چیت میں خوش اخلاق ہو، سخت خو یا کھردرا نہ ہو، اور نہ ہی کسی اور کی طرف میلان ظاہر کرے (۴)۔ اور 'العِشْرَة' (معاشرت): میل جول اور اختلاط ہے۔ اسی سے طرفہ کا قول ہے: فَلَئِنْ شَطَّتْ نَواها مَرَّةً لَعَلَى عَهْدِ حَبِيبٍ مُعْتَشِرٍ (۵) اس نے 'حبیب' (محبوب) کو مجموعہ قرار دیا جیسے 'الخلیط' (آمیزہ) اور 'الفریق' (گروہ) (۶)۔ اور اس نے اس سے معاشرت کی (عاشرہ)، اور لوگوں نے آپس میں معاشرت کی (تعاشر القوم) اور وہ ایک دوسرے کے ساتھ گھل مل گئے (اعتشروا)۔ پس اللہ سبحانہ نے عورتوں کے ساتھ حسن سلوک کا حکم دیا ہے جب وہ ان سے نکاح کریں تاکہ ان کے درمیان محبت اور رفاقت کمال پر ہو، کیونکہ یہ نفس کے لیے زیادہ باعث سکون اور زندگی کے لیے زیادہ خوشگوار ہے۔ اور یہ شوہر پر واجب ہے۔

(۱) مصنف کی عبارت: "اور باقیوں نے 'مبینات' پڑھا" بجائے "مبینة" کے، جو ان سے سہو ہوا ہے، اللہ ان پر رحم کرے۔ اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' ۲۷/۲ سے ہے اور کلام اسی سے ہے۔ مطلب یہ ہے کہ ابو عمرو اور نافع ان دونوں لفظوں پر متفق ہوئے جیسا کہ ذکر کیا گیا، پورے قرآن میں۔ اور یہ لفظ «مبینة» 'یا' کے کسرہ کے ساتھ ابن عامر، حمزہ، کسائی اور حفص نے عاصم سے روایت کرتے ہوئے بھی پڑھا ہے، اور انہوں نے «مبینات» 'یا' کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابن کثیر اور عاصم نے ابوبکر کی روایت میں «بفاحشةٍ مبیّنة» اور «آیاتٍ مبیّنات» 'یا' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا۔ 'السبعہ' ص ۲۳۰ اور 'التیسیر' ص ۹۵ اور ص ۱۶۲۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۷/۲، اور ابن عباس کی قرات کا ذکر ابن جنی نے 'المحتسب' ۱۸۳/۱ میں کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۸/۲۔ (۴) احکام القرآن للکیا الطبری ۳۸۲/۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۸/۲، اور اللسان (عشر)۔ اور یہ شعر طرفہ کے دیوان ص ۵۲ میں اس روایت کے ساتھ ہے: 'معتکر'، اور اس لحاظ سے دیوان کی روایت میں کوئی دلیل نہیں ہے۔ (۶) (م) میں: 'الفریق'، اور جو نسخوں سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو 'المحرر الوجیز' ۲۸/۲ کے موافق ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 19 160

And it is not obligatory for him in legal judgment (1). Some said: It is for him to adorn himself for her as she adorns herself for him. Yahya ibn Abd al-Rahman al-Hanthali said: I came to Muhammad ibn al-Hanafiyyah, and he came out to me in a red cloak with his beard dripping with Ghaliya (perfume) (2). I said: What is this? He said: Indeed, my wife put this cloak on me and perfumed me with fragrance; for they desire from us what we desire from them (3). Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) said: I love to adorn myself for my wife as I love for my wife to adorn herself for me (4). And this is included in what we mentioned. Ibn Atiyyah (5) said: And the meaning of the verse refers to the saying of the Prophet ﷺ: "Enjoy her while there is crookedness in her" (6), meaning: Let there be no bad companionship on your part despite her crookedness, for from it opposition arises, and through it discord occurs, which is the cause of Khul' (divorce initiated by the wife). Seventh: Our scholars argued from the saying of Allah the Almighty: "And live with them honorably" that (7) if one servant is not enough for the woman, then he must provide her with servants according to her needs, such as the daughter of a Caliph or a King and those like them for whom one servant is not enough, and that is considered living honorably. Al-Shafi'i and Abu Hanifa said: He is only obligated to provide one servant, and that is enough for her to serve herself. There is no woman in the world for whom one servant is not enough. This is like a fighter who has several horses; a share of the booty is only given for one horse, because he can only fight on one horse at a time.

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/363. His saying: "Adamah", meaning: mixing and agreement. Al-Lisan (Adam). (2) Al-Ghaliya: A type of perfume composed of musk, ambergris, oud, and oil. Al-Nihayah (Ghala). (3) We did not find it (as quoted), but Ibn Sa'd narrated in Al-Tabaqat 5/114 from Abu Idris who said: I saw Ibn al-Hanafiyyah dyeing with henna and katam. I said to him: Did Ali used to dye? He said: No. I said: Then why do you? He said: To appear youthful to women. (4) Mentioned previously 4/52. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/28. (6) Thus the author quoted from Ibn Atiyyah, and it is similar to a segment of a hadith from Abu Hurairah narrated by Ibn Hibban (1480), and similarly narrated by Ahmad (9524), Al-Bukhari (5184), and Muslim (1468). (7) In (m): that.

सूरह अन-निसा: आयत १९ १६०

और कानूनी फैसले में यह उस पर अनिवार्य नहीं है (१)। कुछ ने कहा: इसका अर्थ है कि वह उसके लिए उसी तरह सजे-सँवरे जैसे वह उसके लिए सजती-सँवरती है। याह्या बिन अब्द अल-रहमान अल-हंथली ने कहा: मैं मुहम्मद इब्न अल-हनफिया के पास आया, तो वह एक लाल चादर ओढ़े बाहर आए और उनकी दाढ़ी से गालिया (सुगंध) टपक रही थी (२)। मैंने कहा: यह क्या है? उन्होंने कहा: वास्तव में, मेरी पत्नी ने यह चादर मुझ पर डाली और मुझे इत्र से सुगन्धित किया; क्योंकि वे हमसे वही चाहती हैं जो हम उनसे चाहते हैं (३)। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: मुझे अपनी पत्नी के लिए सजना-सँवरना उतना ही पसंद है जितना मुझे अपनी पत्नी का मेरे लिए सजना-सँवरना पसंद है (४)। और यह उसी में शामिल है जिसका हमने उल्लेख किया है। इब्न अतिय्या (५) ने कहा: और आयत का अर्थ पैगंबर ﷺ के इस कथन की ओर संकेत करता है: "उसका आनंद लो जबकि उसमें टेढ़ापन है" (६) अर्थात्: उसके टेढ़ेपन के बावजूद तुम्हारे व्यवहार में कोई बुराई न हो, क्योंकि इसी से विरोध पैदा होता है, और इसी के माध्यम से कलह होती है, जो 'खुल' (पत्नी द्वारा तलाक की मांग) का कारण बनता है। सातवाँ: हमारे विद्वानों ने अल्लाह के इस कथन से दलील दी है: "और उनके साथ भलाई के साथ रहो" कि (७) यदि एक नौकर स्त्री के लिए पर्याप्त नहीं है, तो उसे उसकी आवश्यकता के अनुसार नौकर उपलब्ध कराने चाहिए, जैसे खलीफा या राजा की बेटी और उनके जैसी महिलाएं जिनके लिए एक नौकर पर्याप्त नहीं है, और यही 'भलाई के साथ रहने' (मुआशरा बिल-मरुफ़) में आता है। शाफ़ई और अबू हनीफा ने कहा: उस पर केवल एक नौकर अनिवार्य है, और वह उसकी अपनी सेवा के लिए पर्याप्त है। दुनिया में ऐसी कोई स्त्री नहीं है जिसके लिए एक नौकर पर्याप्त न हो। यह एक योद्धा की तरह है जिसके पास कई घोड़े हों; उसे केवल एक घोड़े के लिए लूट का हिस्सा दिया जाता है; क्योंकि वह एक समय में केवल एक ही घोड़े पर लड़ सकता है।

(१) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी १/३६३। उनका कथन: अदमह, अर्थात: मेलजोल और सहमति। अल-लिसान (अदम)। (२) गालिया: कस्तूरी, अंबर, ऊद और तेल से बनी एक प्रकार की सुगंध। अल-निहाया (ग़ला)। (३) हमें यह (उद्धृत रूप में) नहीं मिला, लेकिन इब्न साद ने अल-तबक़ात ५/११४ में अबू इदरीस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने इब्न अल-हनफिया को मेंहदी और कतम से रंगते हुए देखा। मैंने उनसे कहा: क्या अली रंगते थे? उन्होंने कहा: नहीं। मैंने कहा: फिर आपका क्या हाल है? उन्होंने कहा: मैं महिलाओं के लिए युवा दिखने के लिए ऐसा करता हूँ। (४) पहले उल्लेख किया गया ४/५२। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/२८। (६) लेखक ने इब्न अतिय्या से इसी तरह उद्धृत

किया है, और यह अबू हुरैरा की एक हदीस का हिस्सा है जिसे इब्न हिब्बान (१४८०) ने संकलित किया है, और इसी तरह अहमद (९५२४), बुखारी (५१८४) और मुस्लिम (१४६८) ने भी संकलित किया है।
(७) (म) में: कि।

سورہ النساء: آیت ۱۹ ۱۶۰

اور قضا (قانونی فیصلے) میں یہ اس پر لازم نہیں ہے (۱)۔ بعض نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ اس کے لیے ویسے ہی بناؤ سنگھار کرے جیسے وہ اس کے لیے کرتی ہے۔ یحییٰ بن عبد الرحمن الحنظلی کہتے ہیں: میں محمد بن الحنفیہ کے پاس آیا، وہ ایک سرخ چادر اوڑھے باہر نکلے اور ان کی داڑھی سے 'غالیہ' (خوشبو) ٹپک رہی تھی (۲)۔ میں نے کہا: یہ کیا ہے؟ انہوں نے فرمایا: میری بیوی نے یہ چادر مجھ پر ڈالی اور مجھے خوشبو لگائی؛ کیونکہ وہ ہم سے وہی چاہتی ہیں جو ہم ان سے چاہتے ہیں (۳)۔ ابن عباس ؓ نے فرمایا: مجھے اپنی بیوی کے لیے بناؤ سنگھار کرنا ویسے ہی پسند ہے جیسے مجھے اپنی بیوی کا میرے لیے بناؤ سنگھار کرنا پسند ہے (٤)۔ اور یہ اسی میں شامل ہے جس کا ہم نے ذکر کیا ہے۔ ابن عطیہ (٥) فرماتے ہیں: آیت کا مفہوم نبی کریم ﷺ کے اس قول کی طرف اشارہ کرتا ہے: "اس (عورت) سے نفع اٹھاؤ جبکہ اس میں کجی (ٹیڑھا پن) موجود ہے" (٦) یعنی: اس کی کجی کے باوجود تمہاری طرف سے بدسلوکی نہیں ہونی چاہیے، کیونکہ اسی سے اختلاف جنم لیتا ہے، اور اسی سے جھگڑا واقع ہوتا ہے، جو کہ 'خلع' کا سبب بنتا ہے۔ ساتواں: ہمارے علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کیا ہے: "وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ" (اور ان کے ساتھ بھلے طریقے سے زندگی بسر کرو) کہ (۷) اگر عورت کے لیے ایک خادم کافی نہ ہو تو شوہر پر لازم ہے کہ وہ اس کی کفایت کے مطابق خادم مہیا کرے، جیسے خلیفہ یا بادشاہ کی بیٹی اور ان جیسی خواتین جن کے لیے ایک خادم کافی نہیں ہوتا، اور یہی 'معاشرت بالمعروف' (بھلے طریقے سے رہنا) ہے۔ امام شافعی اور امام ابوحنیفہ فرماتے ہیں: اس پر صرف ایک ہی خادم لازم ہے، اور وہ اس کی اپنی خدمت کے لیے کافی ہے۔ دنیا میں کوئی ایسی عورت نہیں ہے جس کے لیے ایک خادم کافی نہ ہو۔ یہ اس مجاہد کی طرح ہے جس کے پاس کئی

گھوڑے ہوں، تو اسے مال غنیمت میں حصہ صرف ایک ہی گھوڑے کا دیا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ ایک وقت میں صرف ایک ہی گھوڑے پر سوار ہو کر لڑ سکتا ہے۔

(١) احکام القرآن لابن العربی ١/٣٦٣۔ ان کا قول: 'أدمة'، یعنی: میل جول اور موافقت۔ اللسان (أدم)۔ (٢) الغالیہ: ایک قسم کی مرکب خوشبو جو مشک، عنبر، عود اور تیل سے بنتی ہے۔ النہایہ (غلا)۔ (٣) ہمیں یہ (من و عن) نہیں ملی، البتہ ابن سعد نے الطبقات ٥/١١٤ میں ابو ادریس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابن الحنفیہ کو مہندی اور کتم سے خضاب لگاتے دیکھا۔ میں نے ان سے پوچھا: کیا علی خضاب لگاتے تھے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ میں نے کہا: پھر آپ کو کیا ہوا؟ انہوں نے کہا: میں عورتوں کے لیے جوان دکھنے کے لیے ایسا کرتا ہوں۔ (٤) پہلے گزر چکا ٤/٥٢۔ (٥) المحرر الوجیز ٢/٢٨۔ (٦) مصنف نے ابن عطیہ سے اسی طرح نقل کیا ہے، اور یہ حضرت ابوہریرہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے ابن حبان (١٤٨٠) نے روایت کیا ہے، اور اسی طرح اسے احمد (٩٥٢٤)، بخاری (٥١٨٤) اور مسلم (١٤٦٨) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٧) نسخہ (م) میں: اس پر کہ۔

Our scholars said: This is an error; because the like of the daughters of kings who have many servants, one servant is not enough for her; because she needs her clothes washed, her bed prepared (1), and other things that one person cannot manage, and this is clear. And Allah knows best.

Eighth: His Almighty's saying: {But if you dislike them} - meaning: for ugliness, or bad character, without committing indecency or rebellion; in this case, it is recommended to be patient, for perhaps the matter will lead to Allah granting him righteous children from her. And {that} is raised by 'perchance' (عسى), and 'that' and the verb constitute a verbal noun (2).

I said: From this meaning is what was reported in Sahih Muslim (3) on the authority of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A believing man should not hate a believing woman; if he dislikes one of her characteristics, he will be pleased with another." Or he said: "something else." The meaning: i.e., he should not hate her with a total hatred that drives him to divorce her. Meaning: he should not do that, but rather forgive her bad deeds for her good ones, and overlook what he dislikes for what he loves.

And Makhul said: I heard Ibn Umar saying: A man seeks guidance from Allah the Almighty, and it is chosen for him, then he becomes angry with his Lord, Mighty and Sublime, but it does not take long before he looks at the outcome, and finds that it was chosen for his good (4).

And Ibn al-Arabi mentioned (5), saying: Abu al-Qasim bin Habib (6) told me in Mahdia, from Abu al-Qasim al-Sayyuri, from Abu Bakr bin Abdul-Rahman, who said (7): Sheikh Abu Muhammad bin Abi Zaid was of the well-known status in knowledge and religion (8), and he had a wife who was ill-mannered, and she was...

(1) In (Kh) and (Z): her kitchen. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/194. (3) Number (1469), and it is in Ahmad (8363). (4) Reported by Nu'aym bin Hammad in his additions to az-Zuhd by Ibn al-Mubarak (128), and Ibn Abi al-Dunya in al-Rida (56), and Makhul from Ibn Umar as a mursal report, as in al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 166. (5) In Ahkam al-Qur'an 1/363. (6) In Ahkam al-Qur'an: Abu al-Qasim bin Abi Habib told me. (7) Before it in (M): where. (8) In Ahkam al-Qur'an: in status and knowledge.

हमारे विद्वानों ने कहा: यह गलत है; क्योंकि राजाओं की उन बेटियों के समान जिनके पास बहुत सारे सेवक होते हैं, उनके लिए एक सेवक पर्याप्त नहीं होता; क्योंकि उन्हें अपने कपड़े धोने, अपना बिस्तर ठीक करने (1) और अन्य चीज़ों की ज़रूरत होती है जिसे एक व्यक्ति नहीं कर सकता, और यह स्पष्ट है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

आठवाँ: अल्लाह तआला का कहना: {अगर तुम उन्हें नापसंद करो} यानी: कुरूपता के कारण, या बुरे चरित्र के कारण, बिना किसी अश्लीलता या विद्रोह के; ऐसी स्थिति में धैर्य रखने की सलाह दी जाती है, क्योंकि शायद मामला इस ओर मुड़ जाए कि अल्लाह उससे उसे नेक बच्चे प्रदान करे। और {कि} को 'शायद' (عسى) द्वारा उठाया गया है, और 'कि' और क्रिया मिलकर एक क्रियात्मक संज्ञा (2) बनाते हैं।

मैंने कहा: इसी अर्थ से वह है जो सहीह मुस्लिम (3) में अबू हुरैरा से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "कोई मोमिन पुरुष किसी मोमिन महिला से नफरत न करे; अगर वह उसके एक गुण को नापसंद करता है, तो वह उसके दूसरे गुण से प्रसन्न होगा।" या उन्होंने कहा: "कुछ और"। अर्थ है: यानी वह उससे ऐसी पूर्ण घृणा न करे जो उसे तलाक देने पर मजबूर कर दे। यानी: उसे ऐसा नहीं करना चाहिए, बल्कि उसकी बुराई को उसकी अच्छाई के लिए माफ कर देना चाहिए, और जिसे वह पसंद करता है उसके लिए उसे अनदेखा कर देना चाहिए जिसे वह नापसंद करता है।

और मखुल ने कहा: मैंने इब्न उमर को कहते सुना: एक आदमी अल्लाह तआला से मार्गदर्शन मांगता है, और उसके लिए चुन लिया जाता है, फिर वह अपने रब से नाराज़ हो जाता है, लेकिन जल्द ही वह परिणाम देखता है, और पाता है कि यह उसके भले के लिए ही चुना गया था (4)।

और इब्न अल-अरबी ने उल्लेख किया (5) कि उन्होंने कहा: मुझे अल-महदिया में अबू अल-कासिम बिन हबीब (6) ने अबू अल-कासिम अल-सय्युरी के माध्यम से, अबू बक्र बिन अब्दुल-रहमान से बताया, उन्होंने कहा (7): शेख अबू मुहम्मद बिन अबी जैद ज्ञान और धर्म में प्रसिद्ध स्थिति (8) के थे, और उनकी एक पत्नी थी जो बुरे व्यवहार वाली थी, और वह...

(1) (ख) और (ज़) में: उसकी रसोई। (2) मुशकिल इराब अल-कुरान 1/194। (3) संख्या (1469), और यह अहमद (8363) के पास है। (4) इसे नुइम बिन हम्माद ने इब्न अल-मुबारक की 'अज़-जुहद' (128) में अपनी वृद्धि में शामिल किया है, और इब्न अबी अल-दुन्या ने 'अल-रिदा' (56) में, और मखुल

ने इब्न उमर से मुरसल के रूप में, जैसा कि इब्न अबी हातिम की 'अल-मरासील' पृष्ठ 166 में है। (5) अहकाम अल-कुरान 1/363 में। (6) अहकाम अल-कुरान में: मुझे अबू अल-कासिम बिन अबी हबीब ने बताया। (7) इससे पहले (म) में: जहाँ। (8) अहकाम अल-कुरान में: स्थिति और ज्ञान में।

ہمارے علماء نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ بادشاہوں کی بیٹیوں کی طرح جن کی بہت زیادہ خدمت گزاری ہوتی ہے، ان کے لیے ایک خادم کافی نہیں ہوتا؛ کیونکہ انہیں اپنے کپڑے دھونے، اپنا بستر درست کرنے (1) اور دیگر کاموں کی ضرورت ہوتی ہے جو ایک شخص نہیں کر سکتا، اور یہ واضح ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِن كَرِهْتُمُوهُنَّ﴾ یعنی: بدصورتی کی وجہ سے، یا بد اخلاقی کی وجہ سے، بغیر کسی بے حیائی یا نافرمانی کے؛ ایسی صورت میں برداشت کی ترغیب دی جاتی ہے، کیونکہ ہو سکتا ہے کہ معاملہ اس طرف مڑ جائے کہ اللہ اسے اس سے نیک اولاد عطا فرمائے۔ اور ﴿أَن﴾ کو 'عسى' نے رفع دیا ہے، اور 'أن' اور فعل مل کر مصدر (2) بنتے ہیں۔

میں نے کہا: اسی معنی سے وہ ہے جو صحیح مسلم (3) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی مومن مرد کسی مومن عورت سے دشمنی نہ رکھے؛ اگر وہ اس کی ایک عادت کو ناپسند کرتا ہے تو اس کی دوسری عادت سے راضی ہو جائے گا۔" یا فرمایا: "اس کے علاوہ"۔ معنی یہ ہے کہ: یعنی وہ اس سے ایسی مکمل نفرت نہ کرے جو اسے علیحدگی پر مجبور کر دے۔ یعنی: اسے ایسا نہیں کرنا چاہیے، بلکہ اس کی برائی کو اس کی اچھائی کی وجہ سے معاف کر دینا چاہیے، اور جس چیز کو وہ پسند کرتا ہے اس کی خاطر اس چیز سے چشم پوشی کرنی چاہیے جسے وہ ناپسند کرتا ہے۔

اور مکحول نے کہا: میں نے ابن عمر کو کہتے سنا: ایک آدمی اللہ تعالیٰ سے خیر مانگتا ہے، تو اس کے لیے فیصلہ کر دیا جاتا ہے، پھر وہ اپنے رب پر ناراض ہوتا ہے، لیکن زیادہ دیر نہیں گزرتی کہ وہ انجام کو دیکھتا ہے، تو اسے معلوم ہوتا ہے کہ یہ اس کے حق میں بہتر تھا (4)۔

اور ابن العربی نے ذکر کیا (5) کہ انہوں نے کہا: مجھے مہدیہ میں ابو القاسم بن حبیب (6) نے ابو القاسم السیوری کے واسطے سے ابو بکر بن عبد الرحمن سے بتایا، انہوں نے کہا (7): شیخ ابو محمد بن ابی زید علم و دین میں معروف مقام (8) کے حامل تھے، اور ان کی ایک بیوی تھی جو بد اخلاق تھی، اور وہ...

(1) (خ) اور (ظ) میں: اس کا باورچی خانہ۔ (2) مشکل إعراب القرآن ١ / ١٩٤۔ (3) رقم (١٤٦٩)، اور یہ احمد (٨٣٦٣) کے ہاں بھی ہے۔ (4) اسے نعیم بن حماد نے ابن المبارک کی 'الزہد' (128) پر اپنے اضافے میں روایت کیا، اور ابن ابی الدنیا نے 'الرضا' (56) میں، اور مکحول نے ابن عمر سے مرسل روایت کی، جیسا کہ ابن ابی حاتم کی 'المراسیل' ص 166 میں ہے۔ (5) احکام القرآن ١ / ٣٦٣ میں۔ (6) احکام القرآن میں: مجھے ابو القاسم بن ابی حبیب نے بتایا۔ (7) اس سے پہلے (م) میں: جہاں۔ (8) احکام القرآن میں: مقام اور معرفت میں۔

...she falls short in his rights and harms him with her tongue. So it was said to him regarding her matter, and he was urged to be patient with her. He used to say: "I am a man upon whom God has completed His blessings in the health of my body, my knowledge, and what my right hand possesses. Perhaps she was sent as a punishment for my sin, so I fear that if I part from her, a punishment more severe than her will descend upon me."

Our scholars said(1): In this is evidence for the dislike of divorce despite its permissibility. And it was narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Indeed, Allah does not dislike anything He has permitted except divorce and eating [to excess], and indeed, Allah hates the stomach when it is full."(2)

The Almighty's saying: {But if you want to replace one wife with another and you have given one of them a great amount [in gifts], do not take [back] from it anything. Would you take it in injustice and manifest sin? And how could you take it while you have gone in unto each other and they have taken from you a solemn covenant?}

In it are six issues:

The first: Since the previous verse dealt with the ruling of separation caused by the woman, and that the husband may take money from her, He followed that by mentioning separation caused by the husband(3), and explained that if he desires divorce without [her] disobedience (nushuz) and bad conduct, he has no right to demand money from her(4).

The second: The scholars differed when both spouses want separation and there was disobedience and bad conduct from both of them. Malik (may Allah have mercy on him) said: The husband may take from her if she caused the separation, and his causing it is not taken into account. A group of scholars said: It is not permissible for him to take money unless she is the sole one who committed disobedience.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/363. (2) We did not find it with this wording, but Abu Dawud (2178) narrated from Muharib bin Dithar from Ibn Umar from the Prophet (peace be upon him) that he said: "The most hated of permissible things to Allah is divorce." And he narrated (2177) something similar from Muharib from the Prophet (peace be upon him) as a mursal report. Al-Khattabi said in Ma'alim al-Sunan

3/231: The famous report on this from Muharib bin Dithar is mursal from the Prophet (peace be upon him). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/27. (4) See al-Ishraf 4/215.

...वह उसके अधिकारों में कोताही करती है और अपनी ज़ुबान से उसे दुख पहुँचाती है। उसके बारे में उससे बात की गई और उसे सब्र करने की सलाह दी गई। वह कहा करता था: "मैं ऐसा व्यक्ति हूँ जिस पर अल्लाह ने मेरे शरीर के स्वास्थ्य, मेरे ज्ञान और मेरी संपत्ति में अपनी नेमतें पूरी कर दी हैं। शायद उसे मेरे गुनाह की सज़ा के तौर पर भेजा गया हो, इसलिए मुझे डर है कि अगर मैं उसे छोड़ दूँ, तो मुझ पर इससे भी कड़ी सज़ा नाज़िल हो सकती है।"

हमारे विद्वानों ने कहा(1): इसमें जायज़ होने के बावजूद तलाक़ की नापसंदगी का प्रमाण है। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से वर्णित है कि आपने फरमाया: "बेशक अल्लाह किसी ऐसी चीज़ को नापसंद नहीं करता जिसे उसने अनुमति दी हो सिवाय तलाक़ और (अधिक) खाने के, और बेशक अल्लाह भरे हुए पेट से नफरत करता है"(2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि तुम एक पत्नी के स्थान पर दूसरी पत्नी लाना चाहो और तुम उन्हें ढेरों माल दे चुके हो, तो उसमें से कुछ भी वापस न लो। क्या तुम उसे झूठे आरोप और स्पष्ट पाप के रूप में लोगे? और तुम उसे कैसे ले सकते हो जबकि तुम एक-दूसरे के साथ एकांत में रह चुके हो और वे तुमसे पक्का वादा ले चुकी हैं?}

इसमें छह मुद्दे हैं:

पहला: चूँकि पिछली आयत में उस अलगाव का हुक्म गुज़र चुका है जिसका कारण महिला हो, और यह कि पति उससे धन ले सकता है, इसलिए इसके बाद उस अलगाव का उल्लेख किया जिसका कारण पति हो(3), और स्पष्ट किया कि यदि वह बिना किसी अवज्ञा (नुशुज़) और बुरे व्यवहार के तलाक़ चाहता है, तो उसे उससे धन माँगने का कोई अधिकार नहीं है(4)।

दूसरा: विद्वानों में उस स्थिति में मतभेद है जब दोनों पति-पत्नी अलगाव चाहते हों और दोनों की ओर से अवज्ञा और बुरा व्यवहार हो; इमाम मालिक (रहमतुल्लाह अलैह) ने कहा: पति उससे ले सकता है यदि वह अलगाव का कारण बनी हो, और उसके स्वयं के कारण बनने पर विचार नहीं किया जाएगा। और विद्वानों के एक समूह ने कहा: उसके लिए धन लेना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि अवज्ञा केवल उसी (महिला) की ओर से न हो।

(1) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 1/363। (2) हमें इन शब्दों के साथ यह नहीं मिला, लेकिन अबू दाऊद (2178) ने मुहारिब बिन दितार से, उन्होंने इब्न उमर से, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत किया कि आपने फरमाया: "अल्लाह के नज़दीक हलाल चीज़ों में सबसे अधिक नापसंदीदा तलाक़ है।" और (2177) में इसी तरह मुहारिब से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से मुरसल (बिना कड़ी के) रिवायत किया गया है। खत्ताबी ने मआलिम अस-सुनन 3/231 में कहा: इस बारे में मशहूर मुहारिब बिन दितार की नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से मुरसल रिवायत ही है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/27। (4) देखिए अल-इशराफ़ 4/215।

...وہ اس کے حقوق میں کوتاہی کرتی ہے اور اسے اپنی زبان سے تکلیف دیتی ہے، چنانچہ اس کے معاملے میں اس سے کہا گیا، اور اسے اس پر صبر کرنے کی تلقین کی گئی۔ وہ کہا کرتا تھا: "میں ایسا شخص ہوں جس پر اللہ نے میرے بدن کی صحت، میرے علم، اور میری ملکیت میں اپنی نعمتیں مکمل کر دی ہیں۔ شاید وہ میرے گناہ کی سزا کے طور پر بھیجی گئی ہو، لہٰذا مجھے ڈر ہے کہ اگر میں اسے چھوڑ دوں تو مجھ پر اس سے بھی سخت سزا نازل ہو جائے۔"

ہمارے علماء نے کہا (۱): اس میں حلال ہونے کے باوجود طلاق کی ناپسندیدگی پر دلیل ہے۔ اور نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "بے شک اللہ کسی ایسی چیز کو ناپسند نہیں کرتا جسے اس نے مباح (حلال) قرار دیا ہو سوائے طلاق اور (زیادہ) کھانے کے، اور بے شک اللہ بھرے ہوئے پیٹ سے نفرت کرتا ہے" (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اگر تم ایک بیوی کی جگہ دوسری بیوی لانا چاہو اور تم انہیں ڈھیروں مال دے چکے ہو، تو اس میں سے کچھ بھی واپس نہ لو۔ کیا تم اسے بہتان اور کھلے گناہ کے طور پر لینا چاہتے ہو؟ اور تم اسے کیسے لے سکتے ہو جب کہ تم ایک دوسرے سے مل چکے ہو اور وہ تم سے پختہ عہد لے چکی ہیں؟}

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: چونکہ گزشتہ آیت میں اس جدائی کا حکم گزر چکا ہے جس کا سبب عورت ہو، اور یہ کہ شوہر اس سے مال لے سکتا ہے، اس لیے اس کے بعد اس جدائی کا ذکر کیا جس کا سبب شوہر ہو

(۳)، اور واضح کیا کہ اگر وہ نافرمانی (نشوز) اور بدسلوکی کے بغیر طلاق چاہتا ہو، تو اسے اس سے مال طلب کرنے کا حق نہیں ہے (۴)۔

دوسرا: علماء کا اس صورت میں اختلاف ہوا ہے جب دونوں میاں بیوی جدائی چاہتے ہوں اور دونوں کی طرف سے نافرمانی اور بدسلوکی ہو؛ امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: شوہر اس سے لے سکتا ہے اگر وہ جدائی کا سبب بنی ہو، اور اس کے اپنے سبب بننے کا لحاظ نہیں کیا جائے گا۔ اور علماء کی ایک جماعت نے کہا: اس کے لیے مال لینا جائز نہیں ہے سوائے اس کے کہ نافرمانی صرف اس (عورت) کی طرف سے ہو۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۳۶۳۔ (۲) ہمیں اس لفظ کے ساتھ یہ نہیں ملا، اور ابو داؤد (۲۱۷۸) نے محارب بن دثار سے، انہوں نے ابن عمر سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: "اللہ کے نزدیک حلال چیزوں میں سب سے زیادہ ناپسندیدہ طلاق ہے"۔ اور (۲۱۷۷) میں اسی کی مثل محارب سے نبی کریم ﷺ سے مرسل روایت کیا ہے۔ خطابی نے معالم السنن ۳/ ۲۳۱ میں کہا: اس بارے میں مشہور محارب بن دثار کی نبی کریم ﷺ سے مرسل روایت ہی ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/ ۲۷۔ (۴) دیکھیے الاشراف ۴/ ۲۱۵۔

Surah An-Nisa: Verses 20-21 163

...and by his injustice in that (1).

Third: The saying of the Almighty: "And you have given one of them a great amount (qintar)" the verse. This is evidence for the permissibility of high amounts in dowries; because Allah Almighty does not cite an example except with what is permissible (2). Umar (may Allah be pleased with him) delivered a sermon and said: "Behold! Do not exceed in women's dowries, for if it were a nobility in this world, or piety before Allah, then the Messenger of Allah (PBUH) would have been the most deserving of it. He never gave a dowry to any of his wives or daughters more than twelve ounces" (3). Then a woman stood up to him and said: "O Umar, Allah gives us and you deprive us! Does not Allah, Glorified and Exalted is He, say: 'and you have given one of them a qintar [a great amount], take nothing from it'?" So Umar said: "A woman was right and a leader was wrong!" (4).

In another narration: Umar lowered his head and then said: "All people are more knowledgeable than you, O Umar!" (5). And in another: "A woman was right and a man was wrong, and Allah's help is sought" (6). And he stopped his objection.

(1) In the copies: "and seeking it in that," and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 2/27, and the text is from it. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/27. (3) To this point, it was reported by Ahmad (340), Abu Dawud (2106), and al-Tirmidhi (1114) via Muhammad bin Sirin from Abu al-Ajfa al-Sulami who said: Umar addressed us... Al-Tirmidhi said: This is a hasan sahih hadith. See what follows. (4) In (Za): "and your leader was wrong," and in (Mim) and Al-Amidi's Al-Ihkam 4/193: "and Umar was wrong." Ibn Hazm mentioned it in Al-Ihkam 1/244-245 with the wording: "and the Commander of the Faithful was wrong." Reported by Abd al-Razzaq (10420) with the wording: "a woman argued with Umar and defeated him." (5) Al-Haythami attributed it in Majma' al-Zawa'id 4/284, and Ibn Kathir in the tafsir of the verse "And you have given one of them a qintar" to Abu Ya'la via Mujalid bin Sa'id, from Al-Sha'bi, from Masruq, from Umar. Al-Haythami said: narrated by Abu Ya'la in Al-Kabir, and it contains Mujalid bin Sa'id who is weak but has been authenticated. Sa'id bin Mansur (598) and Al-Bayhaqi 7/233 narrated it via Mujalid from Al-Sha'bi from Umar, and did not mention Masruq in it, with the wording: "Everyone is more knowledgeable than Umar." Al-Bayhaqi said: This is broken (munqati'). Al-Daraqutni reported it in Al-Ilal 2/233, 238-239 via both paths with the wording: "Half a person is more knowledgeable than Umar." He mentioned that this addition in Mujalid's narration

was not brought by anyone else, and said: Only the hadith of Abu al-Ajfa is authentic. (6) His saying: "and Allah's help is sought," is from manuscript copies and is not in (Mim), which matches Al-Muharrar al-Wajiz 2/29... Ibn Kathir mentioned this narration via Al-Zubayr bin Bakkar, who said: My uncle Mus'ab bin Abdullah told me, from my grandfather that he said: Umar bin Al-Khattab said... and there is a break in the chain as Ibn Kathir mentioned.

सूरह अन-निसा: आयतें 20 - 21 163

...और उसमें उसके अन्याय के कारण (1)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "और तुमने उनमें से किसी को धन का ढेर (किंतार) दिया हो" आयत। यह महर (स्त्रीधन) में अधिकता की अनुमति का प्रमाण है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान केवल उसी चीज़ का उदाहरण देते हैं जो जायज़ है (2)। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने खुत्बा (भाषण) दिया और कहा: "सावधान! स्त्रियों के महर में ज्यादती न करो, क्योंकि अगर यह दुनिया में कोई सम्मान की बात होती या अल्लाह के पास तक़वा (परहेज़गारी) का काम होता, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इसके सबसे ज़्यादा हकदार होते। उन्होंने अपनी किसी भी पत्नी या बेटी को बारह ओकिया से ज़्यादा महर नहीं दिया" (3)। तब एक महिला उनके पास खड़ी हुई और कहा: "ऐ उमर, अल्लाह हमें देता है और आप हमें वंचित करते हैं! क्या अल्लाह सुब्हानहू व ताला ने नहीं फ़रमाया: 'और तुमने उनमें से किसी को धन का ढेर दिया हो, तो उसमें से कुछ भी वापस न लो'?" तो उमर ने कहा: "एक महिला सही थी और एक अमीर (नेता) ग़लत था!" (4)।

एक अन्य रिवायत में है: उमर ने अपना सिर झुका लिया फिर कहा: "ऐ उमर, सभी लोग तुझसे ज़्यादा ज्ञानी हैं!" (5)। और एक अन्य में: "एक महिला सही थी और एक पुरुष ग़लत था, और अल्लाह ही मदद करने वाला है" (6)। और उन्होंने अपनी आपत्ति छोड़ दी।

(1) प्रतियों में: 'और उसमें उसकी तलाश', अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/27 से पुष्ट है, और मूल पाठ वहीं से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/27। (3) यहाँ तक अहमद (340), अबू दाऊद (2106) और तिरमिज़ी (1114) ने मुहम्मद बिन सिरीन के माध्यम से अबू अल-अजफ़ा अल-सुल्मी से रिवायत किया है। तिरमिज़ी ने कहा: यह हसन सहीह हदीस है। (4) नुस्खा (ज़) में 'आपका अमीर ग़लत था' और (म) तथा अल-अमिदी की 'अल-इहकाम' में 'उमर ग़लत था' शब्द हैं। इब्न हज़्म ने भी इसका उल्लेख किया है। अब्द अल-रज्जाक ने रिवायत की है कि एक महिला ने उमर से बहस की और उन्हें हरा दिया। (5) अल-हैथमी और इब्न कसीर ने इसे अबू याला के हवाले से मुजालिद बिन सईद के माध्यम से उल्लेख किया है। अल-हैथमी के अनुसार मुजालिद कमज़ोर हैं लेकिन कुछ ने उन्हें विश्वसनीय माना है। अल-बैहकी ने इसे मुनक़ति (टूटी हुई कड़ी) कहा है। दारकुतनी ने भी इसका उल्लेख किया है कि 'आधा इंसान उमर से ज़्यादा फक़ीह है'। (6) 'अल्लाह ही मदद करने वाला है' शब्द

हस्तलिपियों से हैं। इब्न कसीर ने इसे ज़ुबैर बिन बक्कार के माध्यम से उल्लेख किया है, जिसमें इब्न कसीर के अनुसार इनक़िता (कड़ी का टूटना) है।

سورة النساء: آيات ٢٠ - ٢١ ١٦٣

...اور اس میں اس کے ظلم کی وجہ سے (١).

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تم نے ان میں سے کسی کو ڈھیر سارا مال (قنطار) دے رکھا ہو" (آیت). یہ مہر میں زیادتی کے جواز کی دلیل ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ صرف مباح (جائز) چیز ہی کی مثال دیتا ہے (٢). حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے خطبہ دیا اور فرمایا: "خبردار! عورتوں کے مہر میں مبالغہ نہ کرو، کیونکہ اگر یہ دنیا میں باعثِ عزت یا اللہ کے ہاں تقویٰ کی بات ہوتی تو رسول اللہ ﷺ اس کے سب سے زیادہ حقدار ہوتے؛ آپ ﷺ نے اپنی کسی بیوی یا بیٹی کو بارہ اوقیہ سے زیادہ مہر نہیں دیا" (٣). پس ایک عورت کھڑی ہوئی اور کہا: اے عمر! اللہ ہمیں عطا فرماتا ہے اور آپ ہمیں محروم کرتے ہیں! کیا اللہ سبحانہ و تعالیٰ نہیں فرماتا: "اور تم نے ان میں سے کسی کو ڈھیر سارا مال دیا ہو تو اس میں سے کچھ بھی واپس نہ لو"؟ تو حضرت عمر نے فرمایا: ایک عورت نے درست کہا اور ایک امیر نے غلطی کی! (٤).

ایک اور روایت میں ہے: حضرت عمر نے سر جھکا لیا پھر فرمایا: "اے عمر! تمام لوگ تم سے زیادہ فقیہ (علم والے) ہیں" (٥). اور ایک دوسری روایت میں ہے: "عورت نے درست کہا اور مرد نے غلطی کی، اور اللہ ہی مددگار ہے" (٦). اور انہوں نے اپنی بات سے رجوع کر لیا.

(١) نسخوں میں ہے: "وتطلبه في ذلك"، اور صحیح "المحرر الوجیز" ٢/٢٧ سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے. (٢) المحرر الوجیز ٢/٢٧. (٣) اس مقام تک احمد (٣٤٠)، ابوداؤد (٢١٠٦) اور ترمذی (١١١٤) نے محمد بن سیرین کے واسطے سے ابو العجفاء السلمی سے نقل کیا ہے. امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے. (٤) نسخہ (ظ) میں ہے "اور تمہارے امیر نے غلطی کی"، اور (م) نیز آمِدِی کی "الاحکام" میں ہے: "اور عمر نے غلطی کی". ابن حزم نے بھی اسے

نقل کیا ہے۔ عبد الرزاق نے ان الفاظ سے نقل کیا ہے: ایک عورت نے عمر سے بحث کی اور انہیں لاجواب کر دیا۔ (٥) ہیثمی نے مجمع الزوائد میں اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اسے نقل کیا ہے۔ ہیثمی نے کہا کہ اس میں مجالد بن سعید ہے جو ضعیف ہے لیکن اسے ثقہ بھی کہا گیا ہے۔ بیہقی نے اسے منقطع قرار دیا ہے۔ دارقطنی نے بھی اسے مختلف الفاظ سے نقل کیا ہے۔ (٦) قول "والله المستعان" قلمی نسخوں سے ہے، یہ المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ ابن کثیر نے اسے زبیر بن بکار کے واسطے سے ذکر کیا ہے لیکن اس میں انقطاع ہے۔

Abu Hatim al-Busti narrated it in his Sahih Musnad from Abu al-Ajfa' as-Sulami, who said: 'Umar addressed the people, and he mentioned it up to his saying: twelve ounces, and he did not mention: a woman stood up to him. To the end (1).

Ibn Majah narrated it in his Sunan from Abu al-Ajfa' (2), and added after his saying 'ounces': "And indeed, a man may make the dowry of his wife so heavy that it causes enmity in his soul, and he says: 'I have been burdened for you with the alaq (strap) of the water-skin, or the araq (moisture) of the water-skin.' And I was an Arabized man (muwallad) (4); I do not know what alaq of the water-skin or araq of the water-skin is."

Al-Jawhari said (5): alaq of the water-skin is a variant for araq of the water-skin. Others said (6): It is said: alaq of the water-skin is its strap by which it is hung; he says: "I have been burdened for you with the strap of the water-skin." And araq of the water-skin is its water; he says: "I endured hardship for you until I traveled and needed the moisture of the water-skin," which is its water during travel.

It is also said: rather, araq of the water-skin means he says: "I strove for you and burdened myself until I sweated the sweat of the water-skin," which is its leaking.

And it was said: They used to stock up on water and hang it on camels, alternating it, and it was hard on the back; so both terms, araq and alaq, were interpreted by this.

Al-Asma'i said: araq of the water-skin is a word meaning hardship. He said: And I do not know what its origin is.

(1) Sahih Ibn Hibban (4620), and see what preceded two comments ago. (2) No. (1887), and it is with Ahmad (285). Abu al-Ajfa' as-Sulami al-Basri, it was said: his name is Haram ibn Nusayb, and it was said the opposite, and it was said with 'Sad' instead of 'Seen', died after (90 AH) as mentioned by al-Bukhari. Al-Taqrib p. 579. (3) In (Kh) and (Za): "to boil", and in (D) and (Z): "to give", and what is confirmed is from (M) which corresponds to what is in Sunan Ibn Majah. (4) In the handwritten copies: "stranger muwallad". What is confirmed is from (M) which corresponds to what is in the sources. Al-Muwallad, as al-Jawhari said in al-Sihah (w-l-d): A man is muwallad if he is an Arab but not of pure descent. (5) Al-Sihah (a-l-q). (6) Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 3/286-290.

१६४ सूरा अन-निसा: आयत २० - २१

अबू हातिम अल-बुस्ती ने अपनी सहीह मसनद में अबू अल-अजफा अल-सुलमी से इसे वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: उमर ने लोगों को संबोधित किया, और इसका उल्लेख अपनी बात तक किया: बारह औंस, और उन्होंने यह उल्लेख नहीं किया: एक महिला उनके पास खड़ी हुई। अंत तक (१)।

और इब्न माजह ने इसे अपनी सुनन में अबू अल-अजफा (२) से वर्णित किया है, और अपनी बात 'औंस' के बाद जोड़ा: "और वास्तव में, एक आदमी अपनी पत्नी के महर को इतना भारी कर सकता है कि उसके मन में शत्रुता पैदा हो जाए, और वह कहता है: 'मुझ पर तुम्हारे लिए मश्क (पानी का थैला) का 'अलक' (पट्टा) या मश्क का 'अरक' (पसीना/नमी) लाद दिया गया है।' और मैं एक अरबीकृत (मुवल्लद) आदमी था (४); मुझे नहीं पता कि मश्क का 'अलक' या मश्क का 'अरक' क्या है।"

अल-जौहरी ने कहा (५): मश्क का 'अलक', मश्क के'अरक' का एक भाषाई रूप है। दूसरों ने कहा (६): यह कहा जाता है: मश्क का 'अलक' उसका वह पट्टा है जिससे उसे लटकाया जाता है; वह कहता है: "मुझ पर तुम्हारे लिए मश्क का पट्टा लाद दिया गया है।" और मश्क का 'अरक' उसका पानी है; वह कहता है: "मैंने तुम्हारे लिए कठिनाई झेली यहाँ तक कि मैंने यात्रा की और मुझे मश्क के अरक की आवश्यकता पड़ी," जो यात्रा के दौरान उसका पानी है।

कहा जाता है: बल्कि मश्क के अरक का अर्थ है कि वह कहे: "मैंने तुम्हारे लिए मेहनत की और खुद को कष्ट दिया यहाँ तक कि मुझे मश्क के पसीने की तरह पसीना आ गया," जो उसका रिसना है।

और कहा गया: वे पानी जमा करते थे और उसे ऊंटों पर लटका देते थे, बारी-बारी से, और यह पीठ पर भारी होता था; इसलिए इन दोनों शब्दों 'अरक' और 'अलक' की व्याख्या इससे की गई।

अल-असमी ने कहा: मश्क का अरक एक शब्द है जिसका अर्थ है कठिनाई। उन्होंने कहा: और मुझे नहीं पता कि इसका मूल क्या है।

(१) सहीह इब्न हिब्बान (४६२०), और दो टिप्पणियों से पहले जो आया उसे देखें। (२) संख्या (१८८७), और यह अहमद (२८५) के पास है। अबू अल-अजफा अल-सुलमी अल-बसरी, कहा गया: उनका नाम हरम बिन नुसयब है, और इसका उल्टा भी कहा गया, और 'सीन' के स्थान पर 'साद' के साथ भी कहा गया, बुखारी के उल्लेखानुसार (९० हिजरी) के बाद उनकी मृत्यु हुई। अल-तक़रीब पृष्ठ ५७९। (३) (ख) और (ज़) में: "उबलने के लिए", और (द) और (ज़) में: "देने के लिए", और जो पुष्ट है वह (म)

से है जो सुनन इब्न माजह में जो है उसके अनुरूप है। (४) हस्तलिखित प्रतियों में: "अजनबी मुवल्लद"। जो पुष्ट है वह (म) से है जो स्रोतों में जो है उसके अनुरूप है। मुवल्लद, जैसा कि अल-जौहरी ने अल-सिहह (व-ल-द) में कहा है: एक आदमी मुवल्लद है यदि वह अरबी है लेकिन शुद्ध वंश का नहीं है। (५) अल-सिहह (अ-ल-क़)। (६) अबू उबैद द्वारा गरीब अल-हदीस ३/२८६-२९०।

۱۶۴ سورۃ النساء: آیات ۲۰ - ۲۱

اسے ابو حاتم البستی نے اپنی صحیح مسند میں ابوالعجفاء السلمی سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: عمرؓ نے لوگوں سے خطاب کیا، اور اس کا ذکر اپنی اس بات تک کیا: بارہ اوقیہ، اور انہوں نے یہ ذکر نہیں کیا: ایک عورت ان کے سامنے کھڑی ہوئی۔ آخر تک (۱)۔

اور اسے ابن ماجہ نے اپنی سنن میں ابوالعجفاء (۲) سے روایت کیا ہے، اور اپنی بات 'اوقیہ' کے بعد یہ اضافہ کیا: "اور بے شک، ایک آدمی اپنی بیوی کا مہر اتنا بوجھل بنا دیتا ہے کہ اس کے دل میں اس کے لیے دشمنی پیدا ہو جاتی ہے، اور وہ کہتا ہے: 'مجھ پر تمہاری خاطر مشکیزے کا علق (تسمہ/پٹا) یا مشکیزے کا عرق (پسینہ/نمی) لاد دیا گیا ہے۔' اور میں ایک عربی النسل (مولد) آدمی تھا (۴)؛ میں نہیں جانتا کہ مشکیزے کا علق یا مشکیزے کا عرق کیا ہے۔"

جوہری نے کہا (۵): مشکیزے کا 'علق' مشکیزے کے 'عرق' ہی کی ایک لغت (بول چال) ہے۔ دوسروں نے کہا (۶): کہا جاتا ہے: مشکیزے کا 'علق' اس کا وہ تسمہ ہے جس سے اسے لٹکایا جاتا ہے؛ وہ کہتا ہے: "مجھ پر تمہاری خاطر مشکیزے کا تسمہ لاد دیا گیا ہے۔" اور مشکیزے کا 'عرق' اس کا پانی ہے؛ وہ کہتا ہے: "میں نے تمہارے لیے مشقت اٹھائی یہاں تک کہ میں نے سفر کیا اور مجھے مشکیزے کے عرق کی ضرورت پڑی،" جو سفر میں اس کا پانی ہے۔

اور کہا جاتا ہے: بلکہ مشکیزے کے عرق کا مطلب یہ ہے کہ وہ کہے: "میں نے تمہارے لیے محنت کی اور بوجھ اٹھایا یہاں تک کہ مجھے مشکیزے کے پسینے کی طرح پسینہ آگیا،" جو اس کا ٹپکنا ہے۔

اور کہا گیا: وہ پانی کا ذخیرہ کرتے تھے، پھر اسے اونٹوں پر لٹکا دیتے تھے اور باری باری اٹھاتے تھے، تو یہ کمر پر گراں گزرتا تھا؛ چنانچہ ان دونوں لفظوں 'عرق' اور 'علق' کی تفسیر اسی سے کی گئی ہے۔

اصمعی نے کہا: مشکیزے کا عرق ایک ایسا کلمہ ہے جس کا معنی ہے شدت (سختی)۔ انہوں نے کہا: اور میں نہیں جانتا کہ اس کی اصل کیا ہے۔

(۱) صحیح ابن حبان (۴۶۲۰)، اور دو تعلیقوں سے پہلے جو گزر چکا اسے دیکھیں۔ (۲) نمبر (۱۸۸۷)، اور یہ احمد (۲۸۵) کے پاس ہے۔ اور ابوالعجفاء السلمی البصری، کہا گیا: ان کا نام ہرم بن نسیب ہے، اور اس کے برعکس بھی کہا گیا، اور 'سین' کی جگہ 'صاد' کے ساتھ بھی کہا گیا، بخاری کے ذکر کے مطابق وہ (۹۰ھ) کے بعد فوت ہوئے۔ التقریب ص ۵۷۹۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: "تاکہ ابلے"، اور (د) اور (ز) میں: "تاکہ دے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو سنن ابن ماجہ میں موجود لفظ کے مطابق ہے۔ (۴) قلمی نسخوں میں: "غریب مولد"۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو مصادر میں موجود لفظ کے مطابق ہے۔ اور مولد کے بارے میں جوہری نے الصحاح (و ل د) میں کہا: مولد وہ آدمی ہے: جب وہ خالص عرب نہ ہو (یعنی عربی النسل ہو مگر دوسری قوم سے آمیزش ہو)۔ (۵) الصحاح (علق)۔ (۶) غریب الحدیث از ابو عبید ۲۸۶/۳ - ۲۹۰۔

Al-Asma'i said: I heard Ibn Abi Tarafa—who was among the most eloquent people I have seen—saying: I heard our elders(1) say: "I encountered from so-and-so 'araq al-qirbah' (the sweat of the water-skin)," meaning hardship. And he recited to me by Ibn Ahmar:

It is not an insult to be counted, and its forgiveness is like the sweat of the water-skin on the fatigued sitting camel.(2)

Abu 'Ubayd said: He meant that he hears a word that enrages him, yet it is not an insult for which he would take(3) its speaker to task, even though it has reached him like the 'sweat of the water-skin'. So he said: "araq al-siqa'" (sweat of the water-skin),(4) because the poetry [meter] did not allow him otherwise. Then he said: "on the fatigued sitting camel," as if its meaning is: that the water-skin is hung on the sitting camel during their travels. This meaning is similar to what Al-Farra' used to narrate; he claimed that they were in the wilderness during their travels, provisioning themselves with water, so they would hang it on the camels in turns, and there was fatigue and hardship for the [camel's] back in that. Al-Farra' used to interpret this attaching of the water-skin with the letter 'lam' [bil-lam].

A group of people said: The verse does not permit extravagance in dowries; because the example of a 'qintar' (a large weight/amount) is only by way of hyperbole, as if He said: "And you gave this great amount that no one gives." This is like his saying, peace be upon him: "Whoever builds a mosque for Allah, even if it be like the nesting place of a sandgrouse, Allah will build for him a house in Paradise." And it is known that there can be no mosque like the nesting place of a sandgrouse(5).

And he, peace be upon him, said to Ibn Abi Hadrad when he came seeking help for his dowry, so he asked him about it, and he said: "Two hundred," then the Messenger of Allah, peace be upon him, became angry and said: "It is as if you cut gold and silver from the side of Al-Harrah, or..."

(1) Shikhan: plural of shaykh. Al-Sihah (sh-y-kh). And it occurred in (Z): mashayikhuna (our elders). (2) Tahdhib al-Lughah 1/226, Maqayis al-Lughah 4/284, Al-Mustaqsa 2/222, and Al-Lisan (a-r-q) (sh-t-m), and Al-Qa'ud among camels: is what the shepherd takes for riding and carrying belongings, and Al-Laghib: the exhausted and weary. Al-Lisan (q-'-d) (l-gh-b). (3) In (M): fa-yu'akhidhu (takes to task). (4) In the copies: ka-'araq, and the established one is from Gharib al-Hadith. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/29. The

hadith was narrated by Ahmad (2157) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them, and Ibn Hibban (1610) from the hadith of Abu Dharr, may Allah be pleased with him, and Ibn Majah (738) from the hadith of Jabir, may Allah be pleased with him. Mafhas al-qatah (the sandgrouse's hollow), said in Al-Nihayah (f-h-s): the place where it crouches and lays eggs, as if it scratches the dirt away from it, meaning uncovering it.

सूरा अन-निसा: आयत 20 - 21 165

अल-असमी ने कहा: मैंने इब्न अबी तरफा को सुना - और वे उन सबसे वाकपटु लोगों में से थे जिन्हें मैंने देखा है - कहते हुए: मैंने हमारे बुजुर्गों(1) को कहते सुना है: "मुझे फलां से 'अरक़ अल-किरबाह' (मश्क का पसीना) मिला," जिसका अर्थ है कठिनाई। और उन्होंने मुझे इब्न अहमार की पंक्तियाँ सुनाईं:

वह गिना जाने वाला अपमान नहीं है, और उसकी क्षमा थके हुए ऊँट पर मश्क के पसीने की तरह है। (2)

अबू उबैद ने कहा: उसका मतलब था कि वह ऐसी बात सुनता है जो उसे गुस्सा दिलाती है, फिर भी वह ऐसा अपमान नहीं है जिसके लिए वह बोलने वाले को सजा(3) दे, हालाँकि वह उस तक 'मश्क के पसीने' की तरह पहुँच गई है। तो उन्होंने कहा: "अरक़ अल-सिक़ा" (मश्क का पसीना),(4) क्योंकि काव्य के छंद ने उन्हें अनुमति नहीं दी। फिर उन्होंने कहा: "थके हुए बैठे ऊँट पर," जैसे कि इसका अर्थ है: कि उनकी यात्राओं के दौरान ऊँट पर मश्क टाँगी जाती है। यह अर्थ अल-फ़र्रा के वर्णन के समान है; उन्होंने दावा किया कि वे अपनी यात्राओं में रेगिस्तान में थे, पानी का प्रावधान कर रहे थे, इसलिए वे इसे ऊँटों पर बारी-बारी से लटकाते थे, और उसमें [ऊँट की] पीठ पर थकान और कठिनाई होती थी। अल-फ़र्रा मश्क लटकाने की इस व्याख्या को 'लाम' अक्षर के साथ करते थे।

एक समूह ने कहा: आयत मेहर (दहेज) में फिजूलखर्ची की अनुमति नहीं देती है; क्योंकि 'क़िन्तार' (एक बड़ी राशि) का उदाहरण केवल अतिशयोक्ति के रूप में है, जैसे कि उन्होंने कहा: "और तुमने इतनी बड़ी राशि दी जो कोई नहीं देता।" यह उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन की तरह है: "जिसने अल्लाह के लिए एक मस्जिद बनाई, भले ही वह रेत के मुर्ग (क़ता) के घोंसले की जगह के बराबर हो, अल्लाह उसके लिए जन्नत में एक घर बनाएगा।" और यह ज्ञात है कि रेत के मुर्ग के घोंसले के बराबर कोई मस्जिद नहीं हो सकती(5)।

और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इब्न अबी हदरद से कहा, जब वे अपने मेहर के लिए मदद माँगने आए थे, तो उन्होंने उनसे इसके बारे में पूछा, और उन्होंने कहा: "दो सौ," तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) क्रोधित हो गए और कहा: "ऐसा लगता है जैसे तुम अल-हर्रा के किनारे से सोना और चाँदी काट रहे हो, या..."

(1) शेखान: शेख का बहुवचन। अस-सिहह (शेख)। और (ज़) में 'मशायिखुना' (हमारे बुज़ुर्ग) आया है। (2) तहज़ीब अल-लुग़ह 1/226, मक़ायिस अल-लुग़ह 4/284, अल-मुस्तक़सा 2/222, और अल-लिसान (अरक़) (शतम), और ऊँटों में 'अल-क़ऊद': वह है जिसे चरवाहा सवारी करने और सामान ढोने के लिए उपयोग करता है, और 'अल-लाग़िब': बहुत थका हुआ और पस्त। अल-लिसान (क़अद) (लग़ब)। (3) (म) में: 'फयूआखिदु' (पकड़ लेना या सजा देना)। (4) प्रतियों में: 'कअरक़', और स्थापित पाठ 'ग़रीब अल-हदीस' से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/29। हदीस को अहमद (2157) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से, और इब्न हिब्बान (1610) ने अबू ज़र रज़ियल्लाहु अन्हु की हدیस से, और इब्न माजाह (738) ने जाबिर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। 'मफ़हस अल-क़ता', 'अन-निहाया' (फ़हस) में कहा गया है: वह स्थान जहाँ वह बैठती है और अंडे देती है, जैसे कि वह उससे मिट्टी हटाती है, यानी उसे प्रकट करती है।

سورة النساء: الآيتان ٢٠ - ٢١ ١٦٥

اصمعی نے کہا: میں نے ابن ابی طرفہ سے سنا - اور وہ ان سب سے فصیح لوگوں میں سے تھے جنہیں میں نے دیکھا ہے - وہ کہہ رہے تھے: میں نے اپنے شیوخ(١) سے سنا وہ کہتے تھے: "مجھے فلاں سے 'عرق القربہ' (مشکیزے کا پسینہ) ملا،" ان کی مراد سختی اور شدت تھی۔ اور انہوں نے میرے سامنے ابن احمر کے یہ اشعار پڑھے:

وہ کوئی گالی نہیں جسے شمار کیا جائے، اور اس کی معافی تھکے ہوئے اونٹ پر مشکیزے کے پسینے کی طرح ہے۔(٢)

ابو عبید نے کہا: ان کی مراد یہ تھی کہ وہ ایسی بات سنتا ہے جو اسے غصہ دلاتی ہے، حالانکہ وہ کوئی ایسی گالی نہیں ہے جس پر وہ اس کے کہنے والے کا مواخذہ(٣) کرے، اگرچہ وہ اس تک 'مشکیزے کے پسینے' کی طرح پہنچی ہو۔ پھر انہوں نے کہا: "عَرَقُ السِّقاء" (مشکیزے کا پسینہ)، (٤) کیونکہ شعر کے وزن نے انہیں اس کے علاوہ کی اجازت نہیں دی۔ پھر کہا: "تھکے ہوئے بیٹھے ہوئے اونٹ پر،" اور گویا اس کے معنی یہ ہیں: کہ ان کے سفروں میں مشکیزہ اونٹ پر لٹکایا جاتا ہے۔ اور یہ معنی اس کے مشابہ ہے جو الفراء بیان کرتے تھے؛ ان کا خیال تھا کہ وہ اپنے سفروں میں بیابانوں میں ہوتے تھے، پانی کا توشہ ساتھ رکھتے تھے، تو اسے باری باری اونٹوں پر لٹکاتے تھے، جس کی وجہ سے [اونٹ کی] پیٹھ پر تھکن اور مشقت ہوتی تھی۔ الفراء اس مشکیزے کے لٹکانے کی تفسیر 'لام' کے ساتھ کرتے تھے۔

اور ایک گروہ نے کہا: یہ آیت مہروں میں مبالغہ (بہت زیادہ مہر) کے جواز کا فائدہ نہیں دیتی؛ کیونکہ قنطار (بہت بڑی رقم) کی مثال محض مبالغہ کے طور پر دی گئی ہے، گویا اللہ نے فرمایا: "اور تم نے اسے اتنی بڑی مقدار دی جو کوئی نہیں دیتا۔" اور یہ آپ ﷺ کے اس قول کی طرح ہے:

"جس نے اللہ کے لیے مسجد بنائی اگرچہ وہ قطا (ایک پرندہ) کے انڈے دینے کی جگہ جتنی ہی کیوں نہ ہو، اللہ اس کے لیے جنت میں گھر بنائے گا۔" اور یہ معلوم ہے کہ قطا کے انڈے دینے کی جگہ جتنی کوئی مسجد نہیں ہوتی(۵)۔

اور آپ ﷺ نے ابن ابی حدرد سے فرمایا جب وہ اپنے مہر میں مدد لینے کے لیے آئے تھے، تو آپ نے ان سے مہر کے بارے میں پوچھا، انہوں نے کہا: "دو سو،" تو رسول اللہ ﷺ ناراض ہوئے اور فرمایا: "گویا تم الحرہ کے کنارے سے سونا اور چاندی کاٹ رہے ہو، یا..."

(۱) شیخان: شیخ کی جمع۔ الصحاح (شیخ)۔ اور (ظ) میں 'مشایخنا' (ہمارے بزرگ) واقع ہوا ہے۔ (۲) تہذیب اللغۃ ۱/۲۲۶، اور مقاییس اللغۃ ۴/۲۸۴، اور المستقصیٰ ۲/۲۲۲، اور اللسان (عرق) (شتم)، اور اونٹوں میں 'القعود' وہ ہے جسے چرواہا سواری اور سامان لادنے کے لیے استعمال کرتا ہے، اور 'اللاغب': بہت تھکا ہارا اور ماندہ۔ اللسان (قعد) (لغب)۔ (۳) (م) میں: 'فیؤاخذ' (مواخذہ کیا جائے) ہے۔ (۴) نسخوں میں 'کعرق' ہے، اور جو متن میں ہے وہ غریب الحدیث سے ثابت ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۲۹۔ اور اس حدیث کی تخریج احمد (۲۱۵۷) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے کی ہے، اور ابن حبان (۱۶۱۰) نے ابوذر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور ابن ماجہ (۷۳۸) نے جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے کی ہے۔ 'مفحص القطا'، النہایہ (فحص) میں کہا گیا ہے: وہ جگہ جہاں پرندہ بیٹھتا اور انڈے دیتا ہے، گویا وہ مٹی کو اس جگہ سے کھریدتا ہے یعنی اسے صاف کرتا ہے۔

mountain(1).

Some people inferred from this the prohibition of exaggerating dowries, but this is not mandatory. The Prophet's (PBUH) disapproval of this married man was not because of exaggeration or an increase in dowries, but rather the disapproval was because he was poor in that state, so he made himself need to seek help and ask, and this is disliked by consensus(2). Umar gave Umm Kulthum, daughter of Ali from Fatima (may Allah be pleased with them), forty thousand dirhams as dowry(3).

Abu Dawud(4) narrated from Uqbah bin Amir that the Prophet (PBUH) said to a man: "Are you satisfied that I marry you to so-and-so?" He said: "Yes." And he said to the woman: "Are you satisfied that I marry you to so-and-so?" She said: "Yes." So he married one to the other, and the man entered upon her, and he did not specify a dowry for her, nor did he give her anything. He was among those who witnessed Al-Hudaybiyyah, and whoever witnessed Al-Hudaybiyyah(5) had a share in Khaybar. When his death approached, he said: "Indeed, the Messenger of Allah (PBUH) married me to so-and-so, and I did not specify a dowry for her, nor did I give her anything, and I bear witness to you that I have given her from her dowry my share in Khaybar." So she took his share(6) and sold it for a hundred thousand.

The scholars have unanimously agreed that there is no limit to the maximum of the dowry; because of the saying of the Almighty: {And you have given...}

(1) Al-Muharrir al-Wajiz 2/29, and Ahmad narrated the hadith (23882) and in its chain is an ambiguous person, and it is supported by the hadith of Abu Hurairah in Muslim (1424) in which it says that the dowry was four awaq. It does not contain the name of the companion who was the owner of the story. See Musnad Ahmad (15706). (2) See Al-Muharrir al-Wajiz 2/29, and Al-Mufhim 4/126. (3) Narrated by Ibn Adi in Al-Kamil 4/1503, and Al-Bayhaqi 7/233 through Abdullah bin Zaid bin Aslam, from his father Zaid bin Aslam, from his father, that Umar... and Ibn Abi Shaybah narrated it 4/190 through Ata Al-Khurasani, and Ata did not meet Umar. See Al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 130. (4) In his Sunan (2117). (5) His saying: "And he was among those who witnessed Al-Hudaybiyyah," from (Kha) and (Zha), and it is not in the rest of the copies, and it matches what is in Sunan Abi Dawud. (6) The confirmed one is from (Zha), and in the rest of the copies: her share.

सूरह अन-निसा: आयत 20 - 21 166

पर्वत(1)।

कुछ लोगों ने इससे महर (दहेज) में अतिशयोक्ति की मनाही का निष्कर्ष निकाला, लेकिन यह आवश्यक नहीं है। इस विवाहित व्यक्ति पर पैगंबर (स.अ.व.) की आपत्ति महर में अतिशयोक्ति या वृद्धि के कारण नहीं थी, बल्कि आपत्ति इसलिए थी क्योंकि वह उस समय गरीब था, जिससे उसने खुद को मदद मांगने और सवाल करने के लिए मजबूर कर दिया, और यह सर्वसम्मति से नापसंद है(2)। उमर ने फातिमा से अली की बेटी उम्म कुलथुम (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) को महर के रूप में चालीस हजार दिरहम दिए थे(3)।

अबू दाऊद(4) ने उकबा बिन आमिर से वर्णन किया है कि पैगंबर (स.अ.व.) ने एक आदमी से कहा: "क्या तुम संतुष्ट हो कि मैं तुम्हारी शादी फलां से कर दूँ?" उसने कहा: "हाँ।" और उन्होंने महिला से कहा: "क्या तुम संतुष्ट हो कि मैं तुम्हारी शादी फलां से कर दूँ?" उसने कहा: "हाँ।" तो उन्होंने एक की शादी दूसरे से कर दी, और आदमी उसके पास गया, और उसने उसके लिए कोई महर तय नहीं किया, और न ही उसे कुछ दिया। वह उन लोगों में से था जो हुदैबियाह के गवाह थे, और जो हुदैबियाह(5) का गवाह था उसका खैबर में हिस्सा था। जब उसकी मृत्यु का समय आया, तो उसने कहा: "बेशक, अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने मेरी शादी फलां से की थी, और मैंने उसके लिए कोई महर तय नहीं किया था, और न ही मैंने उसे कुछ दिया था, और मैं तुम्हें गवाह बनाता हूँ कि मैंने उसे उसके महर के रूप में खैबर में अपना हिस्सा दे दिया है।" तो उसने उसका हिस्सा ले लिया(6), और उसे एक लाख में बेच दिया।

विद्वान इस बात पर एकमत हैं कि महर की अधिकतम सीमा की कोई सीमा नहीं है; सर्वशक्तिमान के कहने के कारण: {और तुमने दिया है...}

(1) अल-मुहर्रिर अल-वाजीज़ 2/29, और अहमद ने हदीस (23882) निकाली और इसके इसनाद में एक अस्पष्ट व्यक्ति है, और मुस्लिम (1424) में अबू हुरैरा की हदीस इसकी गवाही देती है जिसमें यह है कि महर चार ओक (awaq) पर था। इसमें कहानी के स्वामी साहबी का नाम नहीं है। देखें मसनद अहमद (15706)। (2) देखें अल-मुहर्रिर अल-वाजीज़ 2/29, और अल-मुफहीम 4/126। (3) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 4/1503 में निकाला, और अल-बैहकी 7/233 ने अब्दुल्ला बिन ज़ैद बिन असलम के माध्यम से, अपने पिता ज़ैद बिन असलम से, अपने पिता से, कि उमर... और इब्न अबी

शायबाह ने इसे अता अल-ख़ुरासानी के माध्यम से 4/190 निकाला, और अता उमर से नहीं मिले थे। देखें इब्न अबी हातिम की अल-मरासील पृष्ठ 130। (4) उनकी सुनन (2117) में। (5) उनका कहना: "और वह उन लोगों में से था जो हुदैबियाह के गवाह थे," (ख़) और (ज़) से, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है, और यह सुनन अबी दाऊद में जो है उसके अनुरूप है। (6) जो (ज़) से सिद्ध है, और बाकी प्रतियों में: उसका हिस्सा।

سورة النساء: آیات ۲۰ - ۲۱ ١٦٦

جبل(۱)۔

بعض لوگوں نے اس سے مہر میں زیادتی کی ممانعت کا استدلال کیا ہے، لیکن یہ لازم نہیں ہے، اور اس شادی شدہ شخص پر نبی ﷺ کا اعتراض مہر میں مبالغہ آرائی اور کثرت کی وجہ سے نہیں تھا، بلکہ اعتراض اس لیے تھا کہ وہ اس وقت فقیر تھا، جس نے اسے مدد مانگنے اور سوال کرنے پر مجبور کر دیا، اور یہ بات بالاتفاق ناپسندیدہ ہے(۲)۔ اور حضرت عمر نے حضرت فاطمہ سے حضرت علی کی صاحبزادی ام کلثوم (رضی اللہ عنہم) کو مہر میں چالیس ہزار درہم دیے تھے(۳)۔

اور ابو داؤد(٤) نے عقبہ بن عامر سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے ایک شخص سے فرمایا: "کیا تم اس بات پر راضی ہو کہ میں تمہارا نکاح فلاں سے کر دوں؟" اس نے کہا: "جی ہاں۔" اور آپ نے عورت سے فرمایا: "کیا تم راضی ہو کہ میں تمہارا نکاح فلاں سے کر دوں؟" اس نے کہا: "جی ہاں۔" چنانچہ آپ نے ان کا آپس میں نکاح کر دیا، وہ شخص اپنی بیوی کے پاس گیا، لیکن اس نے اس کے لیے کوئی مہر مقرر نہیں کیا تھا اور نہ ہی اسے کچھ دیا تھا۔ وہ شخص ان لوگوں میں سے تھا جو حدیبیہ میں حاضر تھے، اور جو حدیبیہ(٥) میں حاضر تھا اس کا خیبر میں حصہ تھا، پس جب اس کی وفات کا وقت قریب آیا تو اس نے کہا: "بے شک رسول اللہ ﷺ نے میرا نکاح فلاں سے کیا تھا، اور میں نے اس کے لیے کوئی مہر مقرر نہیں کیا تھا، اور نہ ہی اسے کچھ دیا تھا، اور میں تمہیں گواہ بناتا ہوں کہ میں نے اسے مہر کے طور پر خیبر میں اپنا حصہ دے دیا ہے۔" چنانچہ اس نے اس کا حصہ لے لیا(٦)، اور اسے ایک لاکھ میں فروخت کر دیا۔

اور علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ زیادہ سے زیادہ مہر کی کوئی حد مقرر نہیں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿وَءَاتَيْتُمْ ...﴾

(١) المحرر الوجيز ٢٩/٢، اور امام احمد نے اس حدیث کو روایت کیا (٢٣٨٨٢) جس کی سند میں ایک راوی مبہم ہے، اور اس کی تائید مسلم (١٤٢٤) میں حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے ہوتی ہے جس میں ہے کہ مہر چار اوقیہ پر تھا، اور اس میں اس صحابی کا نام نہیں ہے جس کا یہ قصہ ہے۔ دیکھئے مسند احمد (١٥٧٠٦)۔ (٢) دیکھئے المحرر الوجیز ٢٩/٢، اور المفہم ١٢٦/٤۔ (٣) اسے ابن عدی نے الکامل ١٥٠٣/٤ میں، اور بیہقی نے ٢٣٣/٧ میں عبداللہ بن زید بن اسلم کے واسطے سے ان کے والد زید بن اسلم سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا کہ عمر... اور اسے ابن ابی شیبہ نے ١٩٠/٤ میں عطا الخراسانی کے واسطے سے روایت کیا، جبکہ عطا نے حضرت عمر کو نہیں پایا۔ دیکھئے المراسیل لابن ابی حاتم ص ١٣٠۔ (٤) اپنی سنن (٢١١٧) میں۔ (٥) ان کا قول: "اور وہ ان لوگوں میں سے تھا جو حدیبیہ میں حاضر تھا"، نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے، باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور یہی سنن ابی داؤد کے موافق ہے۔ (٦) نسخہ (ظ) سے ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں ہے: سهمها۔

...one of them a heap [of gold]. They differed regarding its minimum amount(1), and this will be discussed under the Almighty's saying: '...that you seek [them] with your wealth' [An-Nisa: 24]. The discussion on defining the 'qintar' (heap) has already passed in 'Al Imran'(2).

Ibn Muhaysin read: 'wa-ātaytumuh-dāhunna' with the joining (wasl) of the 'alif' in 'ihdāhunna'(3), which is a linguistic dialect; of which is the poet's saying:

'And you hear from beneath the dust an 'azmalah' (sound) for it'(4)

And the saying of another:

'If I do not fight, then dress me in a niqab'(5)

Fourth: His saying (the Almighty): ﴿take nothing from it﴾. Bakr ibn Abdullah al-Muzani said: The husband takes nothing from the woman who initiates khula' (divorce); due to the Almighty's saying: ﴿take nothing﴾, and he considered it as abrogating the verse in 'Al-Baqarah'(6).

Ibn Zaid and others said: It is abrogated by His saying (the Almighty) in Surah Al-Baqarah: ﴿And it is not lawful for you to take anything of what you have given them﴾ (7).

The correct view is that these verses are 'muhkamah' (fixed and decisive), and there is nothing abrogating or abrogated among them, and all of them are built(8)

---

(1) See Al-Ishraf 4/48. (2) 5/47-48. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 25, and Al-Muhtasib 1/184. (4) We did not find its author, and it is in Al-Muhtasib 1/184, Al-Khasa'is 3/151, Al-Mustaqsa 2/44, and Al-Lisan (z-m-l), and its beginning: 'The horse's gums bleed in its chambers'. And Al-Azmalah: the sound, and its plural is Al-Azamil. (5) Previously mentioned 3/381. (6) Narrated by Al-Tabari 6/161, and it was previously mentioned 4/78, and he means by the verse of Baqarah His saying (the Almighty): ﴿there is no blame on them for what she gives to ransom herself﴾ [229]. (7) Narrated by Al-Tabari 6/547. (8) In (d), (z), and (m): 'yubna', and in (zh): 'yuthna', and what is established is from (kh), which is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/30 and the text is from it.

सूरा अन-निसा: आयत 20 - 21 | 167

...उनमें से एक को ढेर सारा माल [सोना] दिया हो। और उन्होंने इसके न्यूनतम मात्रा के बारे में मतभेद किया है (1), और यह अल्लाह तआला के इस कथन के पास आएगा: ﴿कि तुम अपने धन के साथ [उन्हें] तलाश करो﴾ [निसा: 24]। और 'क़िंतार' (ढेर) को परिभाषित करने की चर्चा 'आल इमरान' (2) में बीत चुकी है।

इब्न मुहैसिन ने पढ़ा: 'व-आतैतुमुह-दाहुन्ना', 'इहदाहुन्ना' (3) के 'अलिफ़' के वस्ल (जोड़ने) के साथ, जो एक भाषाई शैली (बोली) है; इसी से कवि का कथन है:

'और तुम धूल के नीचे से उसके लिए एक आवाज़ (अज़मला) सुनते हो' (4)

और दूसरे का कथन है:

'अगर मैं न लड़ूँ तो मुझे नकाब (बुर्का) पहना दो' (5)

चौथा बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: ﴿तो उसमें से कुछ भी न लो﴾। बक्र बिन अब्दुल्ला अल-मुज़नी ने कहा: पति खुला (तलाक मांगने वाली स्त्री) से कुछ भी नहीं लेता है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: ﴿तो न लो﴾, और उन्होंने इसे 'बकरा' की आयत को निरस्त (नासिख) करने वाला माना (6)।

इब्न ज़ैद और अन्य लोगों ने कहा: यह सूरह बकरा में अल्लाह तआला के इस कथन से निरस्त (मंसूख) है: ﴿और तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं है कि तुम उसमें से कुछ लो जो तुमने उन्हें दिया है﴾ (7)।

सही बात यह है कि ये आयतें 'मुहकम' (स्पष्ट और निश्चित) हैं, और उनमें कोई नासिख (निरस्त करने वाला) या मंसूख (निरस्त होने वाला) नहीं है, और ये सभी आधारित हैं (8)...

---

(1) देखें अल-इशराफ़ 4/48। (2) 5/47-48। (3) अल-क़िरात अल-शाधाह पृष्ठ 25, और अल-मुहतासिब 1/184। (4) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला, और यह अल-मुहतासिब 1/184, अल-खसाइस 3/151, अल-मुस्तक्सा 2/44 और अल-लिसान (ज़-म-ल) में है, और इसकी शुरुआत है: 'घोड़े के मसूड़ों से उसके कक्षों में खून बहता है'। और अल-अज़मला: ध्वनि, और इसका बहुवचन अल-अज़ामिल है। (5) पहले उल्लेख किया गया 3/381। (6) अल-तबरी 6/161 द्वारा वर्णित, और इसका पहले 4/78 में उल्लेख किया गया था, और 'बकरा' की आयत से उनका तात्पर्य अल्लाह तआला के इस कथन से है: ﴿उन दोनों पर कोई गुनाह नहीं है उसमें जो वह खुद को छुड़ाने के लिए

देखें [229]। (7) अल-तबरी 6/547 द्वारा वर्णित। (8) (द), (ज़) और (म) में: 'युब्रा', और (ज़ह) में: 'युथना', और जो स्थापित है वह (ख) से है, जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/30 के अनुरूप है और पाठ उसी से है।

...ان میں سے ایک کو ڈھیروں مال [سونا] دیا ہو۔ اور انہوں نے اس کی کم از کم مقدار میں اختلاف کیا ہے (۱)، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے تحت آئے گا: ﴿تاکہ تم اپنے مالوں کے ذریعے [انہیں] تلاش کرو﴾ [النساء: ۲۴]۔ اور 'آل عمران' میں قنطار کی حد بندی کے بارے میں بات گزر چکی ہے (۲)۔

اور ابن محیصن نے 'وَآتَيْتُمُ احْدَاهُنَّ' پڑھا، 'إحداهنَّ' کے الف کے وصل (ملا کر پڑھنے) کے ساتھ (۳)، اور یہ ایک لغت (لہجہ) ہے؛ اور اسی سے شاعر کا قول ہے:

'اور تو غبار کے نیچے سے اس کے لیے ایک آواز (ازملہ) سنتا ہے' (۴)

اور دوسرے کا قول ہے:

'اگر میں جنگ نہ کروں تو تم مجھے برقع پہنا دو' (۵)

چوتھا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس اس میں سے کچھ بھی نہ لو﴾۔ بکر بن عبداللہ المزنی نے کہا: شوہر خلع لینے والی عورت سے کچھ نہیں لیتا؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿پس نہ لو﴾، اور انہوں نے اسے سورہ 'بقرہ' کی آیت کا ناسخ قرار دیا (۶)۔

اور ابن زید وغیرہ نے کہا: یہ سورہ بقرہ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿اور تمہارے لیے حلال نہیں ہے کہ تم اس میں سے کچھ لو جو تم نے انہیں دیا ہے﴾ (۷)۔

اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ آیات 'محکمہ' (واضح و قطعی) ہیں، اور ان میں کوئی ناسخ و منسوخ نہیں ہے، اور یہ سب مبنی ہیں (۸)...

(۱) ملاحظہ کریں الاشراف ۴/ ۴۸۔ (۲) ۵/ ۴۷-۴۸۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۲۵، اور المحتسب ۱/ ۱۸۴۔ (۴) ہم اس کے کہنے والے سے واقف نہیں ہو سکے، اور یہ المحتسب ۱/ ۱۸۴، الخصائص ۳/ ۱۵۱، المستقصی ۲/ ۴۴، اور اللسان (زمل) میں ہے، اور اس کا آغاز ہے: 'گھوڑے کے مسوڑھوں سے اس کے تھان میں خون رستا ہے'۔ اور الأزمل: آواز، اور اس کی جمع الأزامل ہے۔ (۵) پہلے گزر چکا ۳/ ۳۸۱۔ (۶) اسے طبری نے ۶/ ۱۶۱ میں روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ۴/ ۷۸ میں گزر چکا ہے، اور بقرہ کی آیت سے ان کی مراد اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿پس ان دونوں پر کوئی گناہ نہیں ہے اس میں جو وہ بدلے میں دے﴾ [۲۲۹]۔ (۷) اسے طبری نے ۶/ ۵۴۷ میں روایت کیا ہے۔ (۸) (د)، (ز) اور (م) میں 'یبنی' ہے، اور (ظ) میں 'یثنی' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے، جو 'المحرر الوجیز' ۲/ ۳۰ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے۔

...one against another. Al-Tabari said: It is clear (muhkama), and there is no meaning to Bakr's saying "if she wanted to give", for the Prophet ﷺ allowed Thabit to take from his wife what he had given her (1). "Behtanan" (slanderously) is an infinitive in the place of a circumstantial adverb (hal), and "ithman" (sinfully) is conjoined to it, and "mubinan" (manifestly) is its adjective (2). Fifth: His, Exalted be He, saying: {And how can you take it...} the verse. A justification for prohibiting taking it with seclusion. Some said: "Al-ifda" is if he is with her under one blanket, whether he had intercourse or not; Al-Harawi narrated it, and it is the view of Al-Kalbi (3). Al-Farra said (4): "Al-ifda" is for a man and a woman to be in private (seclusion), even if he did not have intercourse with her (5). Ibn Abbas, Mujahid, Al-Suddi and others said: "Al-ifda" in this verse means sexual intercourse. Ibn Abbas said: "But Allah is Generous and uses metaphors" (6). The root of "Al-ifda" in the language is mixing, and it is said of a mixed thing: "fada". The poet said: I said to her, O my aunt, your camel is for you ** and dates are mixed in my bag with raisins (7) And it is said: The people are "fawda fada", meaning: mixed with no leader over them (8). Based on the meaning of "afda" being seclusion even if intercourse did not occur; does the dowry (mahr) become mandatory upon the existence of seclusion or not? Our scholars differed on this into four opinions: It becomes established by mere seclusion. It does not become established except...

(1) This issue was mentioned in 4/76 - 78, including Al-Tabari's view and the hadith of Thabit bin Qais (may Allah be pleased with him). (2) Syntax of the Qur'an 1/444. (3) Al-Kalbi's view mentioned by Abu al-Layth 1/342. (4) In Ma'ani al-Qur'an 1/259. (5) In (m): "And to have intercourse", which is an error. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/30, see the sources of their views in Musannaf Abd al-Razzaq (10826), Tafsir al-Tabari 6/541 - 542, Tafsir Ibn Abi Hatim (5066), and Tafsir Mujahid 151. (7) We did not identify its author; it appears in Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/49, Tahdhib al-Lugha 12/77, Mujmal al-Lugha 3/723, Maqayis al-Lugha 4/509, and as-Sihah and al-Lisan (fada); it appeared in some sources as: "O my aunt (ya ammata)", and in others as: "O my aunt (ya khalti)". (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/49.

168 सूरा अन-निसा: आयतें 20 - 21

...एक दूसरे के खिलाफ। अल-तबारी ने कहा: यह स्पष्ट (मुहकमा) है, और बक्र के इस कथन का कोई अर्थ नहीं है कि "यदि वह देना चाहती थी", क्योंकि पैगंबर ﷺ ने साबित को अपनी पत्नी से वह वापस लेने की अनुमति दी थी जो उन्होंने उसे दिया था (1)। "बुहतानन" (निंदापूर्वक) हाल (परिस्थितिजन्य क्रियाविशेषण) के स्थान पर एक मसदर (संज्ञा) है, और "इथ्मन" (पापपूर्ण तरीके से) उस पर संयोजित है, और "मुबीनन" (स्पष्ट रूप से) उसका विशेषण है (2)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम इसे कैसे ले सकते हो...} आयत। एकांत (खलवत) के साथ लेने की मनाही का तर्क। कुछ ने कहा: "अल-इफ्दा" तब होता है जब वह उसके साथ एक ही चादर में हो, चाहे उसने संभोग किया हो या नहीं; अल-हरवी ने इसे वर्णित किया है, और यह अल-कल्बी का विचार है (3)। अल-फर्रा ने कहा (4): "अल-इफ्दा" पुरुष और महिला का एकांत में होना है, भले ही उसने उसके साथ संभोग न किया हो (5)। इबन अब्बास, मुजाहिद, अल-सुद्दी और अन्य ने कहा: इस आयत में "अल-इफ्दा" का अर्थ संभोग है। इबन अब्बास ने कहा: "लेकिन अल्लाह उदार है और कनाया (रूपक) करता है" (6)। भाषा में "अल-इफ्दा" का मूल अर्थ 'मिश्रण' है, और मिश्रित चीज़ को 'फदा' कहा जाता है। कवि ने कहा: मैंने उससे कहा, ऐ मेरी चाची, आपकी ऊँटनी आपके लिए है ** और मेरे थैले में खजूर और किशमिश मिले हुए हैं (7) और कहा जाता है: लोग "फौदा फदा" हैं, जिसका अर्थ है: बिना किसी नेता के आपस में मिले हुए (8)। इस आधार पर कि "अफ्दा" का अर्थ एकांत है भले ही संभोग न हुआ हो; क्या एकांत के होने पर मेहर (दहेज) अनिवार्य हो जाता है या नहीं? हमारे विद्वानों ने इस पर चार मतों में मतभेद किया है: यह केवल एकांत से स्थापित हो जाता है। यह तब तक स्थापित नहीं होता जब तक...

(1) यह मामला 4/76 - 78 में पहले आ चुका है, जिसमें अल-तबारी का विचार और साबित बिन क़ैस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस शामिल है। (2) इराब अल-कुरान 1/444। (3) अल-कल्बी का विचार अबू अल-लैथ 1/342 द्वारा वर्णित। (4) मा'नी अल-कुरान 1/259 में। (5) (म) में: "और संभोग करना", जो एक त्रुटि है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/30, देखें मुसन्नाफ अब्द अल-रज्जाक (10826), तफ़सीर अल-तबारी 6/541 - 542, तफ़सीर इब्न अबी हातिम (5066), और तफ़सीर मुजाहिद 151। (7) हमें इसके कवि का पता नहीं चला; यह नहस की मा'नी अल-कुरान 2/49, तहज़ीब अल-लुगा 12/77, मुजमल अल-लुगा 3/723, मकायीस अल-लुगा 4/509 और अस-सिहाह और अल-लिसान (फ़ज़ा) में आया है। (8) नहस की मा'नी अल-कुरान 2/49।

168 سورہ النساء: آیات 20 - 21

...ایک دوسرے پر۔ طبری نے کہا: یہ محکم ہے، اور بکر کے اس قول کا کوئی معنی نہیں ہے کہ "اگر وہ (عورت) دینا چاہے"، کیونکہ نبی ﷺ نے ثابت کو اپنی بیوی سے وہ واپس لینے کی اجازت دی تھی جو انہوں نے اسے دیا تھا (1)۔ ﴿بُهْتَانًا﴾ مصدر ہے جو حال کے مقام پر واقع ہے، اور ﴿وَإِثْمًا﴾ اس پر معطوف ہے، اور ﴿مُّبِينًا﴾ اس کی صفت ہے (2)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تم اسے کیسے لے سکتے ہو...} آیت۔ یہ خلوت کے ساتھ (مہر) واپس لینے کی ممانعت کی علت ہے۔ بعض نے کہا: "افضاء" کا مطلب یہ ہے کہ وہ ایک ہی لحاف میں ہوں، چاہے جماع کیا ہو یا نہ کیا ہو؛ اسے ہروی نے نقل کیا ہے اور یہی کلبی کا قول ہے (3)۔ فراء نے کہا (4): "افضاء" یہ ہے کہ مرد اور عورت تنہائی (خلوت) میں ہوں، چاہے اس نے اس سے جماع نہ کیا ہو (5)۔ ابن عباس، مجاہد، سدی اور دیگر نے کہا: اس آیت میں "افضاء" سے مراد جماع ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: "لیکن اللہ کریم ہے وہ کنایہ کرتا ہے" (6)۔ لغت میں "افضاء" کی اصل "اختلاط" (ملنا) ہے، اور ملی جلی چیز کو "فضاء" کہا جاتا ہے۔ شاعر نے کہا: میں نے اس سے کہا اے میری پھوپھی تمہاری اونٹنی تمہارے لیے ہے ** اور میرے تھیلے میں کھجوریں اور کشمش ملے ہوئے ہیں (7) اور کہا جاتا ہے: لوگ "فوضی فضاء" ہیں، یعنی: آپس میں ملے جلے ہیں ان پر کوئی امیر (سربراہ) نہیں (8)۔ اور اس بنیاد پر کہ "افضی" کا معنی "خلوت" ہے اگرچہ جماع نہ ہوا ہو؛ کیا خلوت کی موجودگی سے مہر لازم ہو جاتا ہے یا نہیں؟ ہمارے علماء کا اس میں چار اقوال پر اختلاف ہے: محض خلوت سے مہر لازم ہو جاتا ہے۔ لازم نہیں ہوتا مگر...

(1) یہ مسئلہ 4/76 - 78 میں گزر چکا ہے، اس میں طبری کا قول اور ثابت بن قیسؓ کی حدیث ہے۔ (2) اعراب القرآن 1/444۔ (3) کلبی کا قول ابواللیث نے 1/342 میں ذکر کیا ہے۔ (4) معانی

القرآن 1/259 میں۔ (5) نسخہ (م) میں ہے: "اور یہ کہ جماع کرے"، جو کہ غلطی ہے۔ (6) المحرر الوجیز 2/30، اور دیکھیں ان کے اقوال کی تخریج مصنف عبد الرزاق (10826)، تفسیر طبری 6/541 - 542، تفسیر ابن ابی حاتم (5066) اور تفسیر مجاہد 151 میں۔ (7) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا، یہ نحاس کی معانی القرآن 2/49، تہذیب اللغۃ 12/77، مجمل اللغۃ 3/723، مقاییس اللغۃ 4/509 اور الصحاح و اللسان (فضا) میں مروی ہے۔ (8) معانی القرآن للنحاس 2/49۔

...by intercourse. It becomes established by privacy (khulwa) in the house of gift-giving. The distinction between his house and her house.

The correct view is its establishment by privacy absolutely (1), and this was said by Abu Hanifa and his companions; they said: If he is alone with her in a valid privacy, the full dowry (mahr) and the waiting period ('iddah) become obligatory, whether he had intercourse with her or not; because of what Al-Daraqutni narrated from [Muhammad bin Abdul Rahman bin] Thawban who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever uncovers a woman's veil and looks at her, the dowry becomes obligatory."(2)

Umar said: If he closes a door, draws a curtain, and sees nakedness (3), then the dowry has become obligatory, she must observe the waiting period, and she has the right to inheritance. And from Ali: If he closes a door, draws a curtain, and sees (4) nakedness, then the dowry has become obligatory (5).

Malik said: If his stay with her lasts for something like a year or its like, and they agree that there was no touching, and she demands the full dowry, it is for her. Ash-Shafi'i said: There is no waiting period for her, and she has half of the dowry (6). And this has already been mentioned in "Al-Baqarah" (7).

Sixth: His Almighty's saying: {And they have taken from you a solemn covenant} There are three opinions regarding it:

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/367. Ibn al-Arabi did not mention the fourth opinion, which is: the distinction between his house and her house, and it is mentioned in Al-Muwatta 2/529; Malik said: If he enters upon her in her house, and she says: He touched me, and he says: I did not touch her, she is believed against him. If she enters upon him in his house, and he says: I did not touch her, and she says: He touched me, he is believed against her. (2) Sunan al-Daraqutni (3824) and what was previously between brackets is from it. It is through Ibn Lahi'ah, from Abu Al-Aswad, from Muhammad bin Abdul Rahman bin Thawban with it. Al-Bayhaqi said 7/256: This is interrupted (munqati'), and some of its narrators are not relied upon. Abu Dawood recorded it in Al-Marasil through Safwan bin Sulaym, from Abdullah bin Yazid, from Muhammad bin Thawban, with it. Ibn al-Turkumani said in Al-Jawhar al-Naqi: It is a chain on the condition of Sahih, except for being irsal. It has already passed in 4/169. (3) His saying: and sees nakedness, is not in (Z), and we have not

come across it from the saying of Umar (may Allah be pleased with him). (4) In Sunan al-Daraqutni (3819): or saw. (5) Muwatta Malik 2/528, Musannaf Abd al-Razzaq 6/285-290, and Sunan al-Daraqutni (3819). Sunan al-Bayhaqi 7/255-256. (6) See Al-Istidhkar 16/125-133, Al-Ishraf 4/64, and Al-Muntaqa 3/292-293. (7) 4/169.

...सम्भोग द्वारा। यह उपहार के घर में एकांत (खलवत) द्वारा स्थापित हो जाता है। उसके घर और उसके घर के बीच अंतर।

सही विचार यह है कि यह पूर्णतः एकांत द्वारा स्थापित होता है (1), और यही अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा है; उन्होंने कहा: यदि वह उसके साथ वैध एकांत में रहता है, तो पूरा महर और इद्दत अनिवार्य हो जाता है, चाहे उसने उसके साथ सम्भोग किया हो या नहीं; क्योंकि अल-दारकुतनी ने [मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान बिन] थौबान से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने किसी महिला का घूंघट उठाया और उसे देखा, तो महर अनिवार्य हो गया।" (2)

उमर ने कहा: यदि उसने दरवाजा बंद कर दिया, पर्दा गिरा दिया और नग्नता देखी (3), तो महर अनिवार्य हो गया, उस पर इद्दत है और उसके लिए विरासत है। और अली से रिवायत है: यदि उसने दरवाजा बंद कर दिया, पर्दा गिरा दिया और नग्नता देखी (4), तो महर अनिवार्य हो गया (5)।

मलिक ने कहा: यदि उसके साथ उसका रहना एक वर्ष या उसके जैसा हो जाए, और वे इस बात पर सहमत हों कि कोई स्पर्श नहीं हुआ, और वह पूरे महर की मांग करे, तो वह उसका है। अल-शाफी ने कहा: उस पर कोई इद्दत नहीं है, और उसे आधा महर मिलेगा (6)। और यह पहले ही "अल-बकरा" में उल्लेखित किया जा चुका है (7)।

छठा: अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने तुमसे एक पक्का वादा लिया है} इसमें तीन कथन हैं:

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/367। इब्न अल-अरबी ने चौथे कथन का उल्लेख नहीं किया, जो कि है: उसके घर और उसके घर के बीच का अंतर, और इसका उल्लेख अल-मुवत्ता 2/529 में है; मलिक ने कहा: यदि वह उसके घर में उसके पास जाता है, और वह कहती है: उसने मुझे छुआ, और वह कहता है: मैंने उसे नहीं छुआ, तो उसकी बात मानी जाएगी। यदि वह उसके घर में उसके पास आती है, और वह कहता है: मैंने उसे नहीं छुआ, और वह कहती है: उसने मुझे छुआ, तो उसकी बात मानी जाएगी। (2) सुनन अल-दारकुतनी (3824) और कोष्ठक के बीच जो पहले था वह उसी से है। यह इब्न लहिया के माध्यम से है, अबू अल-अस्वद से, मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान

बिन थौबान के माध्यम से। अल-बैहकी ने कहा 7/256: यह मुनकाती (टूटा हुआ) है, और इसके कुछ कथाकारों पर भरोसा नहीं किया गया है। अबू दाऊद ने इसे अल-मरासील में सफवान बिन सुलैयम के माध्यम से, अब्दुल्ला बिन यजीद से, मुहम्मद बिन थौबान के माध्यम से दर्ज किया है। इब्न अल-तुर्कुमानी ने अल-जौहर अल-नकी में कहा: यह सहीह की शर्त पर एक सनद है, सिवाय इसके कि यह इरसाल है। यह पहले 4/169 में आ चुका है। (3) उसका कहना: और नग्नता देखी, (ज़) में नहीं है, और हमें उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन में यह नहीं मिला। (4) सुनन अल-दारकुतनी (3819) में: या देखा। (5) मुवत्ता मलिक 2/528, मुसन्नफ़ अब्द अल-रज्जाक 6/285-290, और सुनन अल-दारकुतनी (3819)। सुनन अल-बैहकी 7/255-256। (6) अल-इस्तिधकार 16/125-133, अल-इशराफ 4/64, और अल-मुंतका 3/292-293 देखें। (7) 4/169।

...وطء (جماع) سے۔ یہ گھر میں خلوت سے پختہ ہو جاتا ہے۔ اس کے گھر اور اس کے گھر کے درمیان فرق۔

اور صحیح یہ ہے کہ یہ مطلقاً خلوت سے پختہ ہو جاتا ہے (۱)، اور یہی امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا ہے؛ انہوں نے کہا: جب وہ اس کے ساتھ خلوتِ صحیحہ میں رہا، تو پورا مہر اور عدت واجب ہو جاتی ہے، خواہ اس نے اس کے ساتھ جماع کیا ہو یا نہ کیا ہو؛ اس لیے کہ دارقطنی نے [محمد بن عبد الرحمن بن] ثوبان سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس نے کسی عورت کا نقاب الٹا اور اسے دیکھا، تو مہر واجب ہو گیا» (۲)۔

اور عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جب اس نے دروازہ بند کر دیا، پردہ لٹکا دیا اور پردے کی جگہ دیکھی (۳)، تو مہر واجب ہو گیا، اس پر عدت ہے اور اسے وراثت ملے گی۔ اور علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے: جب اس نے دروازہ بند کر دیا، پردہ لٹکا دیا اور (۴) پردے کی جگہ دیکھی، تو مہر واجب ہو گیا (۵)۔

اور امام مالک نے فرمایا: جب اس کے ساتھ اس کا رہنا سال بھر یا اس جیسا طویل ہو جائے، اور وہ اس بات پر متفق ہوں کہ کوئی لمس (چھونا) نہیں ہوا، اور وہ پورے مہر کا مطالبہ کرے، تو وہ اسے ملے گا۔ اور امام شافعی نے فرمایا: اس پر کوئی عدت نہیں ہے، اور اسے آدھا مہر ملے گا (۶)۔ اور یہ پہلے «البقرة» (۷) میں گزر چکا ہے۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَخَذْنَ مِنكُم مِّيثَٰقًا غَلِيظًا﴾ اس میں تین اقوال ہیں:

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳۶۷/۱، اور ابن العربی نے چوتھا قول ذکر نہیں کیا جو یہ ہے: اس کے گھر اور اس کے گھر کے درمیان فرق، اور یہ الموطأ ۵۲۹/۲ میں مذکور ہے؛ مالک نے کہا: اگر وہ اس کے گھر میں اس کے پاس گیا، اور اس نے کہا: اس نے مجھے چھوا ہے، اور اس نے کہا: میں نے اسے نہیں چھوا، تو عورت کی بات مانی جائے گی، لیکن اگر وہ اس کے گھر میں اس کے پاس آئی، اور اس نے کہا: میں نے اسے نہیں چھوا، اور اس نے کہا: اس نے مجھے چھوا ہے، تو مرد کی بات مانی جائے گی۔ (۲) سنن الدارقطنی (۳۸۲۴) اور جو بریکٹ کے درمیان پہلے گزرا وہ اسی سے ہے، اور یہ ابن لہیہ کے طریق سے ہے، ابوالاسود سے، محمد بن عبد الرحمن بن ثوبان سے۔ بیہقی نے کہا ۲۵۶/۷: یہ منقطع ہے، اور اس کے بعض راویوں سے احتجاج نہیں کیا گیا۔ اور اسے ابوداؤد نے المراسیل میں صفوان بن سلیم کے طریق سے، عبد اللہ بن یزید سے، محمد بن ثوبان سے روایت کیا ہے۔ ابن الترکمانی نے الجوہر النقی میں کہا: یہ صحیح کی شرط پر سند ہے، سوائے اس کے کہ اس میں ارسال ہے۔ اور یہ ۱۶۹/۴ میں گزر چکا ہے۔ (۳) ان کا قول: 'اور پردے کی جگہ دیکھی'، نسخہ (ظ) میں نہیں ہے، اور ہمیں عمر رضی اللہ عنہ کے قول میں یہ نہیں ملا۔ (۴) سنن الدارقطنی (۳۸۱۹) میں ہے: یا دیکھا۔ (۵) موطأ مالک ۵۲۸/۲، اور مصنف عبد الرزاق ۲۸۵/۶ - ۲۹۰، اور سنن الدارقطنی (۳۸۱۹)۔ اور سنن البیہقی ۲۵۵/۷ - ۲۵۶۔ (۶) دیکھئے الاستذکار ۱۲۵/۱۶ - ۱۳۳، والاشراف ۶۴/۴، والمنتقی ۲۹۲/۳ - ۲۹۳۔ (۷) ۱۶۹/۴۔

170 Surah An-Nisa: Verses 20 - 22

It was said: It is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): “Fear Allah regarding women, for you have taken them by the trust of Allah and have made their private parts lawful to you by the word of Allah”(1). This was said by ‘Ikrimah and Ar-Rabi‘.

The second: The saying of Allah the Almighty: {either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with good treatment} [Al-Baqarah: 229]. This was said by Al-Hasan, Ibn Sirin, Qatadah, Ad-Dahhak, and As-Suddi.

The third: The marriage contract; the man’s saying: I have married and possessed the marriage contract; this was said by Mujahid and Ibn Zaid(2).

A group said: The solemn covenant: the child. And Allah knows best.

The saying of Allah the Almighty: {And do not marry those [women] whom your fathers married, except what has already passed. Indeed, it was an immorality and hateful [to Allah] and was evil as a way.} (22)

In it are four issues: First: The saying of Allah the Almighty: {And do not marry those [women] whom your fathers married}. It is said: People used to marry their father's wife with her consent after the revelation of Allah's saying: {O you who have believed, it is not lawful for you to inherit women by compulsion} [An-Nisa: 19], until this verse was revealed: {And do not marry those [women] whom your fathers married}. So it became forbidden in all cases; because "marriage" (nikah) applies to both sexual intercourse and the marriage contract. If the father married a woman, or had intercourse with her without marriage, she is forbidden to his son(3), as will be explained later, if Allah the Almighty wills(4).

Second: The saying of Allah the Almighty: {what [your fathers] married}. It was said: It refers to the women. And it was said: The contract, meaning: the corrupt marriage of your fathers that contradicts Allah’s religion; since Allah has perfected...

---

(1) It is part of the long hadith of Jabir regarding Hajj in Muslim (1218) and it has preceded in 2/375. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/30, and Al-Tabari mentioned their sayings in 6/543 - 546. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/343. (4) Page 188 of this part.

170 सूरह अन-निसा: आयत 20 - 22

कहा गया: यह पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कथन है: "महिलाओं के संबंध में अल्लाह से डरो, क्योंकि तुमने उन्हें अल्लाह की अमानत के रूप में लिया है, और अल्लाह के शब्द के द्वारा उनके निजी अंगों को अपने लिए हलाल (वैध) किया है"(1)। यह इकरामा और अर-रबी' ने कहा था।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर या तो भले तरीके से रोक रखना है या भले तरीके से विदा कर देना है} [अल-बक़रा: 229]। यह अल-हसन, इब्न सिरीन, कतादा, अद-दहहाक और अस-सुद्दी ने कहा था।

तीसरा: निकाह की गाँठ (अनुबंध); आदमी का कहना: मैंने निकाह किया और निकाह के अनुबंध का मालिक बना; यह मुजाहिद और इब्न जैद(2) ने कहा था।

एक समूह ने कहा: दृढ़ प्रतिज्ञा (मीसाक़-ए-ग़लीज़): संतान है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे बाप-दादाओं ने विवाह किया हो, सिवाय इसके कि जो बीत चुका। निस्संदेह यह एक अश्लीलता और घृणित कार्य था और बहुत बुरा मार्ग था।} (22)

इसमें चार मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे बाप-दादाओं ने विवाह किया हो}। कहा जाता है कि लोग अल्लाह के इस कथन के अवतरण के बाद अपनी पिता की पत्नी से उसकी सहमति से विवाह कर लेते थे: {ऐ ईमान वालो! तुम्हारे लिए यह वैध नहीं है कि तुम जबरदस्ती औरतों के वारिस बन जाओ} [अन-निसा: 19], यहाँ तक कि यह आयत अवतरित हुई: {और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे बाप-दादाओं ने विवाह किया हो}। अतः यह सभी स्थितियों में हराम (निषिद्ध) हो गया; क्योंकि "निकाह" शब्द संभोग और विवाह अनुबंध दोनों पर लागू होता है। यदि पिता ने किसी स्त्री से विवाह किया हो, या बिना विवाह के उसके साथ सहवास किया हो, तो वह उसके पुत्र पर हराम हो जाती है(3), जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा(4)।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जो [तुम्हारे बाप-दादाओं ने] निकाह किया}। कहा गया: इसका अर्थ स्त्रियाँ हैं। और कहा गया: अनुबंध (अक़्द), यानी: तुम्हारे पिताओं का वह भ्रष्ट निकाह जो अल्लाह के धर्म के विरुद्ध था; क्योंकि अल्लाह ने पुख्ता कर दिया है...

(1) यह मुस्लिम (1218) में हज के बारे में जाबिर की लंबी हदीस का एक हिस्सा है और यह पहले 2/375 में आ चुका है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/30, और अल-तबरी ने उनके कथनों को 6/543 - 546 में उद्धृत किया है। (3) तफसीर अबी अल-लैथ 1/343। (4) इस भाग का पृष्ठ 188।

۱۷۰ سورة النساء: آیات ۲۰ - ۲۲

کہا گیا: یہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: «فاتَّقوا الله في النساء، فإنكم أخذتموهُنَّ بأمانة الله، واستحللتم فُروجهُنَّ بكلمة الله»(۱) (عورتوں کے معاملے میں اللہ سے ڈرو، کیونکہ تم نے انہیں اللہ کی امانت کے ساتھ لیا ہے، اور اللہ کے کلمے کے ذریعے ان کی شرمگاہوں کو حلال کیا ہے)۔ یہ عکرمہ اور ربیع نے کہا۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَنٍ﴾ [البقرة: ۲۲۹] (پھر یا تو قاعدے کے مطابق روک لینا ہے یا بھلے طریقے سے چھوڑ دینا ہے)۔ یہ حسن، ابن سیرین، قتادہ، ضحاک اور سدی نے کہا۔

تیسرا: عُقدہ نکاح؛ مرد کا قول: میں نے نکاح کیا اور نکاح کی گرہ کا مالک بنا؛ یہ مجاہد اور ابن زید(۲) نے کہا۔

اور ایک گروہ نے کہا: میثاق غلیظ (پکا عہد): اولاد ہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ ءَابَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا (۲۲)﴾ (اور ان عورتوں سے نکاح نہ کرو جن سے تمہارے باپ دادا نکاح کر چکے ہوں مگر جو گزر چکا۔ بیشک یہ بے حیائی اور غصے کی بات تھی اور برا راستہ تھا)۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ ءَابَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاءِ﴾۔ کہا جاتا ہے: لوگ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے نازل ہونے کے بعد کہ: ﴿يَتأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا﴾ [النساء: ۱۹] (اے ایمان والو! تمہارے لیے حلال نہیں کہ تم زبردستی عورتوں کے وارث بن بیٹھو) باپ کی بیوی سے اس کی رضا مندی سے نکاح کر لیتے تھے، یہاں تک کہ یہ

آیت نازل ہوئی: ﴿وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ ءَابَاؤُكُمۡ﴾۔ تو یہ تمام حالات میں حرام ہو گیا؛ کیونکہ نکاح کا اطلاق جماع اور نکاح (عقد) دونوں پر ہوتا ہے، پس اگر باپ نے کسی عورت سے نکاح کیا ہو، یا بغیر نکاح کے اس سے وطی (جماع) کی ہو، تو وہ اس کے بیٹے پر حرام ہو گئی(۳)، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ اس کا بیان آئے گا(۴)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَا نَكَحَ﴾۔ کہا گیا: اس سے مراد عورتیں ہیں۔ اور کہا گیا: عقد (نکاح کا معاہدہ)، یعنی: تمہارے آباؤ اجداد کا وہ فاسد نکاح جو اللہ کے دین کے مخالف تھا؛ کیونکہ اللہ نے محکم کر دیا ہے...

---

(۱) یہ مسلم (۱۲۱۸) میں حج کے بارے میں جابر کی طویل حدیث کا ایک حصہ ہے اور یہ پہلے ۲/ ۳۷۵ پر گزر چکا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۳۰، اور طبری نے ان کے اقوال ۶/ ۵۴۳ - ۵۴۶ میں نقل کیے ہیں۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۱/ ۳۴۳۔ (۴) اس حصے کا صفحہ ۱۸۸۔

the aspect of marriage, and detailed its conditions. This is the choice of Al-Tabari (1); so "man" (who) is related to "tankihu" (you marry), and "ma nakaha" (what he married) is an infinitive. He said: If its meaning were: And do not marry the women whom your fathers married, then "man" should have been in the place of "ma". Thus, the prohibition according to this interpretation was only that they should not marry in the same corrupt manner as their fathers did. And the first [interpretation] is more correct, where "ma" carries the meaning of "that which" and "who". The evidence for this is that the Companions understood the verse in that sense, and from it they deduced the prohibition of sons marrying their fathers' wives (2). Among the Arabs, there were tribes that practiced a custom where a man's son would succeed him in marrying his father's wife. This custom was mandatory among the Ansar and was permissible among the Quraysh with mutual consent. Do you not see that [Abu] Amr ibn Umayya succeeded his father's wife after his death, and she bore him Musafir and Abu Mu'it? She also had Abu al-'As and others from Umayya, so the sons of Umayya were the brothers of Musafir and Abu Mu'it, as well as their uncles (3). Another example is Safwan ibn Umayya ibn Khalaf; he married his father's wife, Fakhtah bint al-Aswad ibn al-Muttalib ibn Asad, after his father was killed while married to her. Also, Manzur ibn Zabban succeeded Mulaykah bint Kharijah, who was under his father, Zabban ibn Sayyar. Additionally, Hisn ibn Abi Qays married his father's wife, Kubayshah bint Ma'n, and Al-Aswad ibn Khalaf married his father's wife (4). Al-Ash'ath ibn Sawwar said: Abu Qays, who was one of the righteous among the Ansar, died. His son Qays proposed to his father's wife. She said: "I consider you a son, but I will go to the Messenger of Allah ﷺ to seek his command." So she went to him...

(1) In his Tafsir, 6/552. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 1/368-369. (3) Al-Muharrar al-Wajiz, 2/26; the bracketed part is from it. The name of Abu Amr ibn Umayya was Dhakwan, and the name of Abu Mu'it was Aban ibn Abi Amr. Tabaqat Ibn Khayyat, 1/26. (4) Narrated by Abd al-Razzaq (12625) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): Islam separated between four [types of women] and the sons of their husbands... See Al-Muharrar al-Wajiz, 2/26, 30, and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 141.

171 सूरह अन-निसा: आयत 22

निकाह का पहलू, और इसकी शर्तों का विवरण दिया। यह अल-तबरी का चुनाव है (1); इसलिए "मन" (जो) "तन्किहू" (तुम निकाह करो) से संबंधित है और "मा नकहा" (जो उसने निकाह किया) एक स्रोत (मस्दर) है। उन्होंने कहा: यदि इसका अर्थ यह होता: "और उन महिलाओं से निकाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने निकाह किया था", तो "मा" के स्थान पर "मन" होना चाहिए था। इस प्रकार, इस व्याख्या के अनुसार निषेध केवल इस बात पर लागू हुआ कि वे अपने पिताओं के भ्रष्ट निकाह की तरह निकाह न करें। और पहली [व्याख्या] अधिक सही है, जहाँ "मा" का अर्थ "वह जो" और "जो" (व्यक्ति) होता है। इसका प्रमाण यह है कि सहाबा (पैगंबर के साथियों) ने आयत को इसी अर्थ में लिया, और इसी से उन्होंने बेटों के अपने पिताओं की पत्नियों से निकाह करने की मनाही का निष्कर्ष निकाला (2)। अरबों में ऐसे कबीले थे जिनमें यह रिवाज था कि व्यक्ति का बेटा अपने पिता की मृत्यु के बाद उसकी पत्नी का उत्तराधिकारी बन जाता था। यह परंपरा अंसार के बीच अनिवार्य थी, और कुरैश के बीच आपसी सहमति से इसकी अनुमति थी। क्या आप नहीं देखते कि [अबू] अम्र इब्न उमय्या अपने पिता की मृत्यु के बाद उनकी पत्नी के उत्तराधिकारी बने, और उनसे मुसाफिर और अबू मुइत पैदा हुए? उनके उमय्या से अबू अल-आस और अन्य पुत्र भी थे, इसलिए उमय्या के पुत्र मुसाफिर और अबू मुइत के भाई भी थे और उनके चाचा भी (3)। एक और उदाहरण सफवान इब्न उमय्या इब्न खलफ़ का है; उन्होंने अपने पिता के बाद उनकी पत्नी फाख्ता बिन्त अल-असवद इब्न अल-मुत्तलिब इब्न असद से निकाह किया, जबकि उमय्या उनके रहते हुए मारे गए थे। इसी तरह, मंजूर इब्न ज़ब्बान मुलैका बिन्त खारिजा के उत्तराधिकारी बने, जो उनके पिता ज़ब्बान इब्न सय्यार के निकाह में थीं। इसके अलावा, हिस्न इब्न अबी कैस ने अपने पिता की पत्नी कुबैशा बिन्त मान से निकाह किया, और अल-असवद इब्न खलफ ने अपने पिता की पत्नी से निकाह किया (4)। अल-अशअथ इब्न सव् वार ने कहा: अबू कैस, जो अंसार के नेक लोगों में से थे, का निधन हो गया। उनके बेटे कैस ने अपने पिता की पत्नी को निकाह का प्रस्ताव दिया। उन्होंने कहा: "मैं तुम्हें बेटा मानती हूँ, लेकिन मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के पास उनका आदेश लेने जाऊँगी।" तो वह उनके पास आईं...

(1) उनके तफ़्सीर में 6/552। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/368 - 369। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/26, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है। अबू अम्र इब्न उमय्या का नाम ज़कवान था, और अबू मुइत का नाम अबान इब्न अबी अम्र था। तबाक़त इब्न खय्यात 1/26। (4) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से अब्द अल-रज्जाक (12625) द्वारा वर्णित, उन्होंने कहा: इस्लाम

ने चार [प्रकार की महिलाओं] और उनके पतियों के बेटों के बीच अंतर किया है... देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/26, 30, और अल-वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 141।

۱۷۱ سورة النساء: آیت ۲۲

نکاح کی صورت، اور اس کی شرائط کی تفصیل بیان کی۔ یہ طبری کا انتخاب ہے(۱)؛ پس «مَن» کا تعلق «تَنْكِحُوا» سے ہے اور «ما نکح» مصدر ہے۔ انہوں نے کہا: اگر اس کا معنی یہ ہوتا: اور ان عورتوں سے نکاح نہ کرو جن سے تمہارے باپوں نے نکاح کیا، تو «ما» کی جگہ «مَن» ہونا واجب تھا۔ اس صورت میں نہی صرف اس بات پر واقع ہوئی کہ وہ اپنے باپوں کے فاسد نکاح کی طرح نکاح نہ کریں۔ اور پہلا [قول] زیادہ صحیح ہے، اور «ما»، «الذی» اور «مَن» کے معنی میں ہوگا۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ صحابہ کرام نے آیت کو اسی معنی پر لیا، اور اسی سے انہوں نے بیٹوں کے اپنے باپوں کی منکوحہ عورتوں سے نکاح کی ممانعت پر استدلال کیا(۲)۔ عربوں میں کچھ قبائل ایسے تھے جن میں یہ رواج تھا کہ آدمی کا بیٹا اپنے باپ کی بیوی کا وارث بن جاتا تھا، اور یہ طریقہ انصار میں لازمی تھا، جبکہ قریش میں باہمی رضامندی سے مباح تھا۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ [ابو] عمرو بن امیہ اپنے باپ کی وفات کے بعد ان کی بیوی کے وارث بنے، تو ان سے مسافر اور ابو معیط پیدا ہوئے، اور امیہ سے ان کے ابو العیص وغیرہ بھی تھے، پس بنو امیہ مسافر اور ابو معیط کے بھائی بھی تھے اور ان کے چچا بھی(۳)۔ انہی میں صفوان بن امیہ بن خلف ہیں؛ انہوں نے اپنے باپ کے بعد ان کی بیوی فاختہ بنت الاسود بن المطلب بن اسد سے نکاح کیا، اور امیہ ان کی موجودگی میں قتل ہوئے تھے۔ اور انہی میں سے منظور بن زبان ہیں؛ وہ ملیکہ بنت خارجہ کے وارث بنے، جو ان کے باپ زبان بن سیار کے نکاح میں تھیں۔ اور انہی میں سے حصن بن ابی قیس ہیں؛ انہوں نے اپنے باپ کی بیوی کبیشہ بنت معن سے نکاح کیا، اور الاسود بن خلف نے اپنے باپ کی بیوی سے نکاح کیا(۴)۔ اور اشعث بن سوار نے کہا: ابو قیس فوت ہوئے اور وہ انصار کے صالحین میں سے تھے، تو ان کے بیٹے قیس نے اپنے باپ کی بیوی کو پیغامِ نکاح دیا،

تو انہوں نے کہا: میں تمہیں بیٹا ہی سمجھتی ہوں، لیکن میں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہو کر آپ سے حکم معلوم کروں گی، چنانچہ وہ حاضر ہوئیں...

(۱) ان کی تفسیر میں ۶/ ۵۵۲۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۳۶۸ - ۳۶۹۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/ ۲۶، اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور ابو عمرو بن امیہ کا نام ذکوان تھا، اور ابو معیط کا نام ابان بن ابی عمرو تھا۔ طبقات ابن خیاط ۱/۲۶۔ (۴) اسے عبدالرزاق (۱۲۶۲۵) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: اسلام نے چار [قسم کی عورتوں] اور ان کے شوہروں کے بیٹوں کے درمیان تفریق کر دی...، اور دیکھیے المحرر الوجیز ۲/ ۲۶، ۳۰، اور اسباب النزول للواحدی ص۱۴۱۔

Surat an-Nisa: Verse 22 172

...So she informed him, and Allah revealed this verse(1).

Among the Arabs, there was one who married his daughter, Hajib bin Zurarah; he became a Magian and committed this act. An-Nadr bin Shumayl mentioned this in the book "Al-Mathalib" (The Defects). Thus, Allah forbade the believers from following the practice of their ancestors in this regard(2).

Third: His saying, the Almighty: "except what has already passed" means: what preceded and has gone by. Al-Salaf refers to those who preceded you among your fathers and relatives. This is a disconnected exception (istithna' munqati'), meaning: however, what has already passed, avoid it and leave it(3).

It is also said: "except" (illa) means "after", i.e., after what has passed(4), as the Almighty said: "They will not taste death therein except the first death" [Ad-Dukhan: 56], meaning: after the first death.

It is also said: "except what has already passed" means: nor what has passed, as the Almighty said: "And it is not for a believer to kill a believer except by mistake" [An-Nisa: 92], meaning: nor by mistake.

It is also said: In the verse, there is a transposition (taqdim wa ta'khir), meaning: do not marry those women whom your fathers married, for indeed it was an indecency, an abomination, and an evil way, except what has already passed.

It is also said: In the verse, there is an omission (idmar) for His saying: "And do not marry those [women] whom your fathers married," for if you do, you will be punished and held accountable, except for what has already passed(5).

Fourth: His saying, the Almighty: "Indeed, it was an indecency, an abomination, and an evil way." He followed it with successive extreme condemnation, and that is evidence that it is an act that has reached the ultimate degree of ugliness(6).

(1) Asbab al-Nuzul, p. 141; narrated by Ibn Abi Hatim (5073) through Ash'ath bin Sawar, from Adi bin Thabit, from a man from the Ansar who said: Abu Qais died... (2)

Al-Muharrar al-Wajiz 2/30-31. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/50. (4) Zad al-Masir 2/44. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/343. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/369.

सूरह अन-निसा: आयत 22 172

...तो उसने उन्हें सूचित किया, और अल्लाह ने यह आयत अवतरित की(1)।

अरबों में एक व्यक्ति ऐसा भी था जिसने अपनी बेटी से विवाह किया था, वह हाजिब बिन ज़ुरारा था; वह मजूसी (पारसी) हो गया था और उसने यह कृत्य किया था। अन-नद्र बिन शुमैल ने "अल-मसालिब" (दोष) पुस्तक में इसका उल्लेख किया है। अतः अल्लाह ने ईमान वालों को उनके पूर्वजों की इस परंपरा से मना कर दिया(2)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का यह कहना: "सिवाय उसके जो पहले हो चुका" का अर्थ है: जो पहले हो चुका और बीत चुका। 'सलफ' का अर्थ है वे लोग जो आपके पिता और रिश्तेदारों में आपसे पहले हुए। यह एक 'इस्तिथना मुनक़ाती' (विच्छिन्न अपवाद) है, जिसका अर्थ है: लेकिन जो पहले हो चुका है, उससे बचो और उसे छोड़ दो(3)।

यह भी कहा गया है: "इल्ला" (सिवाय) का अर्थ है "बाद", यानी जो बीत चुका उसके बाद(4), जैसा कि अल्लाह ने कहा: "वहाँ वे पहली मौत के सिवाय मौत का स्वाद नहीं चखेंगे" [अद-दुखान: 56], अर्थात: पहली मौत के बाद।

यह भी कहा गया है: "सिवाय उसके जो पहले हो चुका" का अर्थ है: और न ही वह जो बीत चुका, जैसा कि अल्लाह ने कहा: "और किसी ईमान वाले के लिए यह उचित नहीं कि वह किसी ईमान वाले की हत्या करे सिवाय गलती के" [अन-निसा: 92], यानी: और न ही गलती से।

यह भी कहा गया है: आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम व ताख़ीर) है, इसका अर्थ है: उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने विवाह किया था, वास्तव में यह एक अश्लीलता, घृणित कार्य और बुरा मार्ग था, सिवाय उसके जो पहले हो चुका।

यह भी कहा गया है: आयत में उनके इस कथन के लिए एक विलोपन (इदमार) है: "और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने विवाह किया," क्योंकि यदि तुम ऐसा करोगे तो तुम्हें दंडित किया जाएगा और जवाबदेह ठहराया जाएगा, सिवाय उसके जो पहले हो चुका(5)।

चौथा: सर्वशक्तिमान का यह कहना: "वास्तव में यह एक अश्लीलता, घृणित कार्य और बुरा मार्ग था।" उन्होंने इसके बाद निरंतर अत्यधिक निंदा की है, और यह इस बात का प्रमाण है कि यह एक ऐसा कार्य है जो कुरूपता की चरम सीमा पर पहुँच गया है(6)।

(1) असबाब अल-नुज़ूल पृ. 141; और इसे इब्न अबी हातिम (5073) ने अशअथ बिन सवार के माध्यम से, अदी बिन साबित से, अंसार के एक व्यक्ति से रिवायत किया है जिसने कहा: अबू क़ैस का निधन हो गया... (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/30-31। (3) अल-नहहास द्वारा रचित मानी अल-क़ुरआन 2/50 देखें। (4) ज़ाद अल-मसीर 2/44। (5) तफ़सीर अबी अल-लैस 1/343। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा रचित अहकाम अल-क़ुरआन 1/369।

سورة النساء: آیت 22 172

...تو اس نے انہیں مطلع کیا، اور اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی(1)۔

عربوں میں ایک شخص ایسا بھی تھا جس نے اپنی بیٹی سے نکاح کیا تھا، اور وہ حاجب بن زرارہ تھا؛ وہ مجوسی ہو گیا تھا اور اس نے یہ فعل کیا، النضر بن شمیل نے کتاب "المثالب" (عیوب) میں اس کا ذکر کیا ہے۔ پس اللہ نے مومنوں کو ان کے آباؤ اجداد کے اس طریقے سے منع فرما دیا(2)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "سوائے اس کے جو پہلے گزر چکا" یعنی: جو پہلے ہو چکا اور گزر گیا۔ اور 'سلف' سے مراد وہ لوگ ہیں جو آپ کے آباؤ اجداد اور رشتہ داروں میں آپ سے پہلے گزرے۔ اور یہ استثناء منقطع ہے، یعنی: لیکن جو پہلے ہو چکا ہے، اس سے بچو اور اسے چھوڑ دو(3)۔

کہا گیا ہے: "إلا" (سوائے) یہاں "بعد" کے معنی میں ہے، یعنی: جو گزر چکا اس کے بعد(4)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "وہاں وہ پہلی موت کے سوا موت کا ذائقہ نہیں چکھیں گے" [الدخان: 56] یعنی: پہلی موت کے بعد۔

کہا گیا ہے: "سوائے اس کے جو پہلے گزر چکا" یعنی: اور نہ ہی وہ جو گزر چکا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور کسی مومن کے لیے جائز نہیں کہ وہ کسی مومن کو قتل کرے سوائے غلطی کے" [النساء: 92] یعنی: اور نہ ہی غلطی سے۔

کہا گیا ہے: آیت میں تقدیم و تاخیر ہے، اس کا معنی ہے: ان عورتوں سے نکاح نہ کرو جن سے تمہارے باپوں نے نکاح کیا، بے شک یہ بے حیائی، غضب کی بات اور برا راستہ تھا، سوائے اس کے جو پہلے گزر چکا۔

کہا گیا ہے: آیت میں ان کے اس قول کے لیے اضمار (پوشیدہ ہونا) ہے: "اور ان عورتوں سے نکاح نہ کرو جن سے تمہارے باپوں نے نکاح کیا،" کیونکہ اگر تم ایسا کرو گے تو تمہیں سزا دی جائے گی اور تم سے مواخذہ ہو گا، سوائے اس کے جو پہلے گزر چکا(5)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بے شک یہ بے حیائی، غضب کی بات اور برا راستہ تھا۔" اللہ نے اس کے بعد مسلسل انتہائی مذمت کی ہے، اور یہ اس بات کی دلیل ہے کہ یہ ایسا فعل ہے جو قباحت کی انتہا تک پہنچا ہوا ہے(6)۔

(1) اسباب النزول ص 141؛ اور اسے ابن ابی حاتم (5073) نے اشعث بن سوار کے واسطے سے، عدی بن ثابت سے، انصار کے ایک شخص سے روایت کیا ہے جس نے کہا: ابو قیس فوت ہو گئے... (2) المحرر الوجیز 30/2 - 31۔ (3) دیکھیے معانی القرآن للنحاس 50/2۔ (4) زاد المسیر 44/2۔ (5) تفسیر ابی اللیث 343/1۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 369/1۔

Abu al-Abbas said: I asked Ibn al-A'rabi about "nikah al-maqt" (hateful marriage), and he said: It is for a man to marry his father's wife if he divorced her or died leaving her. This man is called: al-Dayzan (1). Ibn Arafa said: If an Arab man married his father's wife and had a child with her, the child was called: al-Maqti. The root of "maqt" is hatred, from maqatahu yamqutuhu maqtan, so he is mamqut (hated) and maqit. The Arabs used to say to a man born of his father's wife: maqit. Thus, the Almighty called this marriage "maqt" (hateful) because it is a source of hatred that attaches to the one who does it. It was also said: What is meant by the verse is the prohibition for a man to have intercourse with a woman his fathers had intercourse with, except for what happened in the past among the fathers in the Jahiliyyah (pre-Islamic period) of adultery with women, not by way of marriage; for it is permissible for you to marry them. And that you may have intercourse through marriage with those whom your fathers had intercourse with through adultery; this was said by Ibn Zayd (2). Accordingly, the exception would be connected, and it would be a basis for the view that adultery does not prohibit [marriage], as will be explained later (3). And Allah knows best.

His words, the Almighty: {Prohibited to you [for marriage] are your mothers, your daughters, your sisters, your father's sisters, your mother's sisters, your brother's daughters, your sister's daughters, your [milk] mothers who nursed you, your sisters through nursing, your wives' mothers, and your step-daughters under your guardianship [born] of your wives unto whom you have gone in. But if you have not gone in unto them, there is no sin upon you. And [prohibited are] the wives of your sons who are from your [own] loins, and that you take [in marriage] two sisters simultaneously, except for what has already occurred. Indeed, Allah is ever Forgiving and Merciful.} (23) In it are twenty-one issues:

(1) Al-Ma'ani al-Kabir by Ibn Qutaybah 1/521, and he said: Ibn al-A'rabi recited for Aws: And Persian descent among them is not denied, for all of them are a stepson (dayzan) and a predecessor (salaf) to their father. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/31, and al-Tabari narrated it from Ibn Zayd 6/551. (3) Page 188 of this volume.

१७३ सूरह अन-निसा: आयत २२ - २३

अबू अल-अब्बास ने कहा: मैंने इब्न अल-अरबी से "निकाह अल-मक़्त" (घृणित विवाह) के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: यह एक आदमी का अपने पिता की पत्नी से शादी करना है यदि उसने उसे तलाक दे दिया हो या वह मर गया हो। इस आदमी को "अल-दयज़ान" (१) कहा जाता है। इब्न अराफा ने कहा: अरबों में यदि कोई व्यक्ति अपने पिता की पत्नी से विवाह करता और उससे संतान होती, तो उस बच्चे को "अल-मक़ती" कहा जाता था। "मक़्त" का मूल अर्थ घृणा है, "मक़ताहु यमक़तुहु मक़तन" से, अतः वह "ममक़ूत" (घृणित) और "मक़ीत" है। अरब लोग अपने पिता की पत्नी से पैदा हुए आदमी को "मक़ीत" कहते थे। अतः अल्लाह ने इस विवाह को "मक़्त" (घृणित) कहा; क्योंकि यह एक ऐसी घृणा है जो इसे करने वाले से जुड़ जाती है। और यह भी कहा गया है: आयत का अर्थ एक पुरुष के लिए उस महिला के साथ संभोग करने का निषेध है जिससे उसके पूर्वजों ने संभोग किया हो, सिवाय उसके जो जाहिलियत (इस्लाम से पूर्व का समय) के दौरान पूर्वजों द्वारा महिलाओं के साथ व्यभिचार (ज़िना) के रूप में हुआ था, न कि विवाह के माध्यम से; क्योंकि आपके लिए उनसे विवाह करना जायज़ है। और यह कि आप निकाह के माध्यम से उन महिलाओं के साथ संभोग कर सकते हैं जिनके साथ आपके पिताओं ने व्यभिचार किया था; यह इब्न ज़ैद (२) ने कहा है। इसके अनुसार, अपवाद निरंतर होगा, और यह इस बात का आधार होगा कि व्यभिचार विवाह को प्रतिबंधित नहीं करता है, जैसा कि बाद में स्पष्ट किया जाएगा (३)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {तुम पर हराम (वर्जित) कर दी गईं तुम्हारी माँएं, तुम्हारी बेटियाँ, तुम्हारी बहनें, तुम्हारी फूफ़ियाँ, तुम्हारी ख़ालाएं(मौसियाँ), भतीजियाँ, भांजियाँ और तुम्हारी वे माँएं जिन्होंने तुम्हें दूध पिलाया हो, और तुम्हारी दूध शरीक (रज़ाअत वाली) बहनें, और तुम्हारी पत्नियों की माँएं, और तुम्हारी वे सौतेली बेटियाँ जो तुम्हारी गोद में (परवरिश पा रही) हों उन पत्नियों से जिनसे तुम संभोग कर चुके हो, लेकिन यदि तुमने उनसे संभोग न किया हो तो तुम पर कोई गुनाह नहीं, और तुम्हारे उन बेटों की पत्नियाँ जो तुम्हारी अपनी नस्ल (पीठ) से हों, और यह कि तुम दो बहनों को एक साथ (निकाह में) जमा करो, सिवाय इसके जो पहले हो चुका। निस्संदेह अल्लाह बड़ा क्षमाशील और अत्यंत दयावान है।} (२३) इसमें इक्कीस मुद्दे हैं:

(१) इब्न कुतैबा की अल-मानी अल-कबीर १/५२१, और उन्होंने कहा: इब्न अल-अरबी ने औस के लिए सुनाया: "और उनमें फारसी वंश को नकारा नहीं जा सकता, क्योंकि वे सभी अपने पिता के लिए

सौतेले पुत्र (दयज़ान) और पूर्ववर्ती (सलफ) हैं।" (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३१, और अल-तबारी ने इसे इब्न ज़ैद ६/५५१ से उद्धृत किया है। (३) इस खंड का पृष्ठ १८८।

۱۷۳ سورہ النساء: آیات ۲۲ - ۲۳

ابو العباس نے کہا: میں نے ابن الاعرابی سے نکاح المقت کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: وہ یہ ہے کہ ایک آدمی اپنے باپ کی بیوی سے شادی کر لے جب وہ اسے طلاق دے دے یا اس کے انتقال کے بعد، اور اس آدمی کو 'الضیزن' (۱) کہا جاتا ہے۔ ابن عرفہ نے کہا: عربوں میں جب کوئی شخص اپنے باپ کی بیوی سے شادی کرتا اور اس سے اولاد ہوتی، تو اس بچے کو 'المقتی' کہا جاتا تھا۔ اور مقت کی اصل بغض ہے، 'مقتہ یمقتہ مقتاً' سے، پس وہ 'ممقوت' اور 'مقیت' ہے۔ چنانچہ عرب اپنے باپ کی بیوی سے پیدا ہونے والے آدمی کو 'مقیت' کہتے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے اس نکاح کو 'مقت' (ناپسندیدہ/گھناؤنا) قرار دیا؛ کیونکہ یہ ایک ایسی نفرت ہے جو اس کے کرنے والے کے ساتھ جڑ جاتی ہے۔ اور کہا گیا ہے: آیت سے مراد یہ ممانعت ہے کہ آدمی ایسی عورت سے ہمبستری کرے جس سے اس کے آباؤ اجداد ہمبستری کر چکے ہوں، سوائے اس کے جو جاہلیت کے دور میں آباؤ اجداد کی طرف سے عورتوں کے ساتھ زنا کی صورت میں ہو چکا ہو، نہ کہ نکاح کی صورت میں، کیونکہ تمہارے لیے ان سے نکاح جائز ہے۔ اور یہ کہ تم نکاح کے ذریعے ان عورتوں سے ہمبستری کرو جن سے تمہارے آباؤ اجداد نے زنا کیا تھا؛ یہ قول ابن زید (۲) کا ہے۔ اس کے مطابق، استثنیٰ متصل ہوگا، اور یہ اس بات کی بنیاد ہوگا کہ زنا (نکاح کو) حرام نہیں کرتا، جیسا کہ آگے اس کی وضاحت آئے گی (۳)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: { تم پر حرام کر دی گئیں تمہاری مائیں، تمہاری بیٹیاں، تمہاری بہنیں، تمہاری پھوپھیاں، تمہاری خالائیں، تمہارے بھائیوں کی بیٹیاں، تمہاری بہنوں کی بیٹیاں، تمہاری وہ مائیں جنہوں نے تمہیں دودھ پلایا، تمہاری رضاعی بہنیں، تمہاری بیویوں کی مائیں، اور تمہاری وہ پرورش یافتہ بیٹیاں جو تمہاری گودوں میں (پل رہی) ہیں ان بیویوں سے جن سے تم دخول کر

چکے ہو، پس اگر تم نے ان سے دخول نہ کیا ہو تو تم پر کوئی گناہ نہیں، اور تمہارے ان بیٹوں کی بیویاں جو تمہاری اپنی پشت سے ہیں، اور یہ کہ تم دو بہنوں کو ایک ساتھ جمع کرو، سوائے اس کے جو پہلے ہو چکا، بے شک اللہ بڑا بخشنے والا نہایت رحم والا ہے (۲۳)} اس میں اکیس مسائل ہیں:

(۱) المعانی الکبیر لابن قتیبہ ۱/۵۲۱، اور انہوں نے کہا: ابن الاعرابی نے اوس کا یہ شعر پڑھا:

والفارسية فيهم غير منكرة فكلهم لأبيه ضيزن سلفُ (ترجمہ: اور ان میں فارسی نسل ہونا کوئی اچھنبے کی بات نہیں، کیونکہ وہ سب اپنے باپ کے سوتیلے بیٹے (ضیزن) اور سلف ہیں۔) (۲) المحرر الوجیز ۲/۳۱، اور طبری نے اسے ابن زید ۶/۵۵۱ سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسی جلد کا صفحہ ۱۸۸۔

Surah An-Nisa: Ayah 23, page 174

First: Allah's statement: {Prohibited to you [for marriage] are your mothers and your daughters} the verse. Meaning: marrying your mothers and marrying your daughters; Allah the Almighty mentioned in this verse what is permissible of women and what is prohibited, as He mentioned the prohibition of the father's wife. Thus, Allah prohibited seven by lineage, and six by nursing and affinity, and the Mutawatir Sunnah added a seventh, which is the combining of a woman and her paternal aunt, and consensus has stated this (1).

And the narration is established from Ibn Abbas who said: Seven are prohibited by lineage, and seven by affinity, and he recited this verse (2). Amr bin Salim, the client of the Ansar, said the same, and said: The seventh is Allah's statement: {And [also prohibited are] married women} (3).

The seven prohibited by lineage are: mothers, daughters, sisters, paternal aunts, maternal aunts, brother's daughters, and sister's daughters.

The seven prohibited by affinity and nursing are: foster mothers, foster sisters, mothers-in-law, stepdaughters, wives of sons, and combining two sisters, and the seventh is: {And do not marry those [women] whom your fathers married} [An-Nisa: 22].

Al-Tahawi said: All of this is from the Muhkam (clear) agreed-upon rulings, and it is not permissible to marry any one of them by consensus, except for the mothers of wives with whom their husbands have not consummated the marriage. The majority of the predecessors (Salaf) held the view that the mother becomes prohibited by the marriage contract with the daughter, but the daughter does not become prohibited except by consummation with the mother; this is the opinion of all the leading imams of fatwa in the lands.

A group of the predecessors said: The mother and the stepdaughter are the same; neither of them becomes prohibited except by consummation with the other.

They said: And the meaning of His statement: {And your wives' mothers} means: those with whom you have consummated {and your stepdaughters}.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/31, and Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 80. (2) Narrated by Abd al-Razzaq (10808), al-Tabari 6/553, and al-Hakim 2/304 and he authenticated it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/31, and narrated by al-Tabari 6/555. Amr bin Salim is Abu

Uthman al-Ansari al-Madani: judge of Marv, and it was said: his name is Umar. He saw Ibn Abbas and Ibn Umar. Tahdhib al-Kamal 34/69.

सूरा अन-निसा: आयत २३, पृष्ठ १७४

पहला: अल्लाह का कथन: {तुम्हारे लिए हराम की गई हैं तुम्हारी माँएं और तुम्हारी बेटियाँ} आयत। अर्थात: तुम्हारी माँओं से निकाह और तुम्हारी बेटियों से निकाह; अल्लाह तआला ने इस आयत में उन महिलाओं का उल्लेख किया है जो हलाल हैं और जो हराम हैं, जैसे कि उसने पिता की पत्नी के निषेध का उल्लेख किया है। इस प्रकार, अल्लाह ने सात वंश से, और छह दूध पिलाने और ससुराल (नातेदारी) से हराम की हैं, और मुतवातिर सुन्नत ने सातवें को जोड़ा, और वह है एक महिला और उसकी बुआ को एक साथ निकाह में रखना, और इज्मा (सहमति) ने इसे स्पष्ट किया है (१)।

इब्न अब्बास से रिवायत साबित है कि उन्होंने कहा: वंश से सात हराम हैं, और ससुराल से सात, और उन्होंने इस आयत को पढ़ा (२)। अनसार के दास अम्र बिन सालिम ने भी वैसा ही कहा, और कहा: सातवाँ अल्लाह का कथन है: {और [विवाहित महिलाएँ भी हराम हैं]} (३)।

वंश से सात हराम महिलाएँ हैं: माँएं, बेटियाँ, बहनें, बुआएं, मौसियाँ, भतीजियाँ और भांजियाँ।

ससुराल और दूध के रिश्ते से सात हराम महिलाएँ हैं: दूध पिलाने वाली माँएं, दूध शरीक बहनें, सास, सौतेली बेटियाँ, बेटों की पत्नियाँ, और दो बहनों को एक साथ निकाह में रखना, और सातवाँ है: {और उन औरतों से निकाह न करो जिनसे तुम्हारे बापों ने निकाह किया हो} [निसा: २२]।

अत-तहावी ने कहा: यह सब मुहुक्कम (स्पष्ट) सहमत मामलों में से है, और इज्मा के अनुसार उनमें से किसी एक से निकाह करना जायज़ नहीं है, सिवाय उन पत्नियों की माँओं के जिनके साथ उनके पतियों ने संभोग नहीं किया है। क्योंकि पूर्वजों (सलफ) के बहुमत की राय यह थी कि बेटी के साथ निकाह के अनुबंध (अक़्द) से माँ हराम हो जाती है, लेकिन माँ के साथ संभोग के बिना बेटी हराम नहीं होती; और यही सभी प्रमुख मुफ़्तियों की राय है।

पूर्वजों के एक समूह ने कहा: माँ और सौतेली बेटी बराबर हैं, उनमें से कोई भी हराम नहीं होती जब तक कि दूसरी के साथ संभोग न हो जाए।

उन्होंने कहा: और उनके कथन का अर्थ: {और तुम्हारी पत्नियों की माँएं} का अर्थ है: जिनके साथ तुमने संभोग किया है {और तुम्हारी सौतेली बेटियाँ}।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३१, और अल-इज्मा' इब्न अल-मुन्ज़िर पृष्ठ ८० द्वारा। (२) इसे अब्द अल-रज्जाक (१०८०८), अल-तबरी ६/५५३, और अल-हाकिम २/३०४ ने उद्धृत किया और इसे प्रमाणित

किया। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३१, और इसे अल-तब़री ६/५५५ ने उद्धृत किया। अम्र बिन सालिम अबू उस्मान अल-अंसारी अल-मदनी हैं: मर्व के न्यायाधीश, और कहा गया: उनका नाम उमर है। उन्होंने इब्न अब्बास और इब्न उमर को देखा था। तहज़ीब अल-कमाल ३४/६९।

سورہ النساء: آیت ۲۳ ١٧٤

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {حرمت علیکم امھاتکم وبناتکم} (تم پر تمہاری مائیں اور تمہاری بیٹیاں حرام کر دی گئیں) آیت۔ یعنی: تمہاری ماؤں سے نکاح اور تمہاری بیٹیوں سے نکاح؛ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں حلال اور حرام عورتوں کا ذکر کیا ہے، جیسا کہ باپ کی بیوی کی حرمت کا ذکر کیا، پس اللہ نے نسب سے سات، اور رضاعت و سسرالی رشتہ (صہریت) سے چھ عورتیں حرام کیں، اور سنتِ متواترہ نے ساتویں کو شامل کیا، اور وہ ہے عورت اور اس کی پھوپھی کو بیک وقت نکاح میں جمع کرنا، اور اجماع نے اس کی صراحت کی ہے (۱)۔

اور ابن عباس سے روایت ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: نسب سے سات حرام ہیں اور سسرالی رشتے سے سات، اور انہوں نے یہ آیت تلاوت کی (۲)۔ انصار کے مولیٰ عمرو بن سالم نے بھی اسی طرح کہا، اور کہا: ساتویں اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {والمحصنت} (اور شادی شدہ عورتیں) (۳)۔

پس نسب سے سات محرمات یہ ہیں: مائیں، بیٹیاں، بہنیں، پھوپھیاں، خالائیں، بھتیجیاں اور بھانجیاں۔

اور سسرالی رشتے اور رضاعت سے سات محرمات یہ ہیں: رضاعی مائیں، رضاعی بہنیں، بیویوں کی مائیں (سائیں)، ربائب (بیوی کی پہلے شوہر سے بیٹیاں)، بیٹوں کی بیویاں، اور دو بہنوں کو جمع کرنا، اور ساتویں: {ولا تنکحوا ما نکح اباؤکم} (اور ان عورتوں سے نکاح نہ کرو جن سے تمہارے باپوں نے نکاح کیا ہو) [النساء: ۲۲]۔

طحاوی نے کہا: یہ سب محکم اور متفق علیہ مسائل میں سے ہے، اور اجماع کے مطابق ان میں سے کسی ایک سے نکاح جائز نہیں، سوائے ان عورتوں کی ماؤں کے جن کے ساتھ ان کے شوہروں نے ابھی خلوت صحیحہ (ہمبستری) نہ کی ہو، کیونکہ جمہور سلف کا موقف یہ تھا کہ بیٹی

کے ساتھ عقد نکاح سے ہی ماں حرام ہو جاتی ہے، لیکن ماں کے ساتھ ہمبستری کے بغیر بیٹی حرام نہیں ہوتی؛ اور شہروں کے تمام ائمہ فتویٰ کا یہی قول ہے۔

اور سلف کی ایک جماعت نے کہا: ماں اور ربیبہ (سوتیلی بیٹی) برابر ہیں، ان میں سے کوئی ایک اس وقت تک حرام نہیں ہوتی جب تک دوسری کے ساتھ ہمبستری نہ ہو جائے۔

انہوں نے کہا: اور اللہ کے اس فرمان کا معنی: {و امهت نسائكم} یعنی: وہ عورتیں جن سے تم ہمبستری کر چکے ہو {وربائبكم}۔

---

(١) المحرر الوجيز ٣١/٢ ، اور الاجماع لابن المنذر ص ٨٠ . (٢) اسے عبد الرزاق (١٠٨٠٨)، طبری ٥٥٣/٦ ، اور حاکم نے ٣٠٤/٢ میں روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا۔ (٣) المحرر الوجيز ٣١/٢ ، اور اسے طبری نے ٥٥٥/٦ میں روایت کیا ۔ عمرو بن سالم ابو عثمان الانصاری المدنی ہیں: مرو کے قاضی، اور کہا گیا: ان کا نام عمر ہے ۔ انہوں نے ابن عباس اور ابن عمر کو دیکھا ۔ تہذیب الکمال ٦٩/٣٤ .

"...who are under your guardianship, born of your wives to whom you have gone in..." They claimed that the condition of "going in" applies to both mothers and stepdaughters (1); reported by Khilas (2) from Ali bin Abi Talib (3). It is also reported from Ibn Abbas, Jabir, and Zaid bin Thabit, and it is the opinion of Ibn al-Zubayr and Mujahid (4). Mujahid said: "Going in" is intended in both cases (5).

The majority opinion is contrary to this, and the ruling and fatwa are based on it (6). The people of Iraq were strict about this, to the point of saying: If he had sexual intercourse with her through adultery, or kissed her, or touched her with lust, her daughter would be forbidden to him. According to us and Al-Shafi'i, she is only forbidden through a valid marriage; and the haram (unlawful) does not make the halal (lawful) forbidden, as will follow (7). The hadith of Khilas from Ali is not authoritative, and its narration is not authentic according to the people of hadith knowledge (8), and the correct narration from him is like the opinion of the group (majority).

Ibn Jurayj said: I said to Ata': A man marries a woman, then he neither sees her nor has intercourse with her until he divorces her; is her mother permissible for him? He said: No, she is absolute (unconditional), whether he has entered into her or not. I said to him: Did Ibn Abbas use to read: "And your wives' mothers to whom you have gone in"? He said: No, no (9).

Sa'id narrated from Qatadah from Ikrimah from Ibn Abbas regarding Allah Almighty's saying: "And your wives' mothers," he said: It is absolute (10), she does not become permissible just by the contract (marriage) with the daughter.

(1) Al-Istidhkar 16/181. (2) Ibn 'Amr al-Hajari al-Basri, heard from Ammar bin Yasir, Ibn Abbas, and Aisha, and narrated from Ali bin Abi Talib and Abu Huraira, and he is trustworthy. They said: his narration from Ali is from a book, not from hearing. Tahdhib al-Asma wa al-Lughat 1/177. (3) Reported by Ibn Abi Shaybah 4/171, and al-Tabari 6/556. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/376. Ibn Abd al-Barr said in al-Istidhkar 16/182: There was disagreement about it from Ibn Abbas and Jabir, but there was no disagreement from Ibn al-Zubayr and Mujahid on it. (5) Reported by Abd al-Razzaq (10811). (6) See al-Ishraf 4/93, al-Istidhkar 16/184, and Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 2/127. (7) In the fourteenth issue. (8) Al-Istidhkar 16/184, and Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 2/127. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 2/32, and reported by al-

Tabari 6/550, and similarly by Abd al-Razzaq (10805) and (10816). (10) Reported by Ibn Abi Shaybah 4/173, and Ibn Abi Hatim (5086).

सूरह अन-निसा: आयत 23 | 175

"...जो तुम्हारी परविश में हैं, उन पत्नियों से जिनसे तुम सहवास कर चुके हो..." उन्होंने दावा किया कि सहवास की शर्त माताओं और सौतेली बेटियों दोनों पर लागू होती है (1); इसे खिलास (2) ने अली बिन अबी तालिब (3) से रिवायत किया है। यह इब्न अब्बास, जाबिर और ज़ैद बिन साबित से भी रिवायत है, और यह इब्न अल-ज़ुबैर और मुजाहिद (4) का मत है। मुजाहिद ने कहा: दोनों मामलों में "सहवास" अभिप्रेत है (5)।

बहुमत की राय इसके विपरीत है, और निर्णय और फतवा इसी पर आधारित है (6)। इराक के लोग इस बारे में सख्त थे, यहाँ तक कि उन्होंने कहा: यदि उसने व्यभिचार के माध्यम से उसके साथ संभोग किया, या उसे चूमा, या कामवासना के साथ उसे छुआ, तो उसकी बेटी उसके लिए वर्जित (हराम) हो जाएगी। हमारे और अल-शाफ़ई के अनुसार, वह केवल एक वैध विवाह के माध्यम से वर्जित होती है; और हराम (अवैध) हलाल (वैध) को हराम नहीं करता है, जैसा कि आगे आएगा (7)। अली से खिलास की हदीस प्रमाणिक नहीं है, और हदीस के जानकारों के अनुसार इसकी रिवायत सही नहीं है (8), और उनसे सही रिवायत बहुमत की राय के समान है।

इब्न जुरैज ने कहा: मैंने अता से कहा: एक आदमी एक महिला से निकाह करता है, फिर वह न तो उसे देखता है और न ही तलाक देने तक उसके साथ संभोग करता है; क्या उसकी माँ उसके लिए हलाल है? उन्होंने कहा: नहीं, वह मुतलक़ (बिना शर्त) है, चाहे उसने उसके साथ सहवास किया हो या नहीं। मैंने उनसे कहा: क्या इब्न अब्बास पढ़ते थे: "और तुम्हारी पत्नियों की माँएँ जिनसे तुमने सहवास किया है"? उन्होंने कहा: नहीं, नहीं (9)।

सईद ने कतादा से, उन्होंने इकरीमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में रिवायत की: "और तुम्हारी पत्नियों की माँएँ" उन्होंने कहा: यह मुबहम (अस्पष्ट/पूर्ण) है (10), वह केवल बेटी के साथ निकाह के अनुबंध से हलाल नहीं होती।

(1) अल-इस्तिज़कार 16/181। (2) इब्न अम्र अल-हजरी अल-बसरी, अम्मार बिन यासिर, इब्न अब्बास और आयशा से सुना, और अली बिन अबी तालिब और अबू हुरैरा से रिवायत किया, और वह विश्वसनीय हैं। उन्होंने कहा: अली से उनकी रिवायत एक किताब से है, सुनने से नहीं। तहज़ीब अल-अस्मा व अल-लुगात 1/177। (3) इब्न अबी शायबा 4/171 और अल-तबारी 6/556 द्वारा निकाला गया। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/376। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिज़कार

16/182 में कहा: इसमें इब्न अब्बास और जाबिर से मतभेद था, लेकिन इब्न अल-ज़ुबैर और मुजाहिद से इसमें कोई मतभेद नहीं था। (5) अब्द अल-रज्जाक द्वारा निकाला गया (10811)। (6) अल-इशराफ 4/93, अल-इस्तिज़कार 16/184, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/127 देखें। (7) चौदहवें मामले में। (8) अल-इस्तिज़कार 16/184, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/127। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/32, और अल-तबारी 6/550 द्वारा निकाला गया, और इसी तरह अब्द अल-रज्जाक (10805) और (10816) द्वारा। (10) इब्न अबी शायबा 4/173 और इब्न अबी हातिम (5086) द्वारा निकाला गया।

"...الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ..." اور انہوں نے گمان کیا کہ دخول (ہم بستری) کی شرط ماؤں اور ربیبوں (سوتیلی بیٹیوں) دونوں کی طرف راجع ہے (۱)؛ اسے خِلاس (۲) نے علی بن ابی طالب (۳) سے روایت کیا ہے۔ اور ابن عباس، جابر اور زید بن ثابت سے بھی مروی ہے، اور یہی ابن زبیر اور مجاہد (۴) کا قول ہے۔ مجاہد نے کہا: دونوں صورتوں میں دخول مراد ہے (۵)۔

جمہور کا قول اس کے خلاف ہے، اور اسی پر حکم اور فتویٰ ہے (۶)، اور اہل عراق نے اس میں سختی کی ہے یہاں تک کہ انہوں نے کہا: اگر اس نے زنا کے ساتھ اس سے وطی کی، یا اسے بوسہ دیا، یا شہوت کے ساتھ چھوا، تو اس کی بیٹی اس پر حرام ہو جائے گی۔ اور ہمارے ہاں اور امام شافعی کے نزدیک وہ صرف نکاح صحیح سے ہی حرام ہوتی ہے؛ اور حرام، حلال کو حرام نہیں کرتا جیسا کہ آگے آئے گا (۷)۔ اور علی سے خلاس کی حدیث سے حجت قائم نہیں ہوتی، اور اہل علمِ حدیث کے نزدیک اس کی روایت صحیح نہیں ہے (۸)، اور ان سے صحیح روایت وہی ہے جو جماعت کا قول ہے۔

ابن جریج نے کہا: میں نے عطا سے کہا: ایک آدمی کسی عورت سے نکاح کرتا ہے، پھر اسے دیکھتا ہے نہ اس سے جماع کرتا ہے یہاں تک کہ اسے طلاق دے دیتا ہے، کیا اس کی ماں اس کے لیے حلال ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں، وہ مطلق ہے، چاہے اس نے دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو۔ تو میں نے ان سے کہا: کیا ابن عباس یوں پڑھتے تھے: "وأمهات نسائكم اللاتي دخلتم بهن"؟ انہوں نے کہا: نہیں، نہیں (۹)۔

اور سعید نے قتادہ سے، انہوں نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَأُمَّهَٰتُ نِسَآئِكُمْ﴾ کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: وہ مبہم ہے (۱۰)، صرف بیٹی سے نکاح کے عقد سے حلال نہیں ہوتی۔

(۱) الاستذکار ۱۸۱/۱۶۔ (۲) ابن عمرو الہجری البصری، عمار بن یاسر، ابن عباس اور عائشہ سے سنا اور علی بن ابی طالب اور ابوہریرہ سے روایت کیا، وہ ثقہ ہیں، انہوں نے کہا: علی سے ان کی روایت کتاب سے ہے، سماع سے نہیں۔ تہذیب الاسماء واللغات ۱۷۷/۱۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۱۷۱/۴ اور طبری ۵۵۶/۶ نے روایت کیا۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳۷۶/۱۔ ابن عبدالبر نے الاستذکار ۱۸۲/۱۶ میں کہا: اس میں ابن عباس اور جابر سے اختلاف منقول ہے، جب کہ ابن زبیر اور مجاہد سے اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ (۵) اسے عبدالرزاق (۱۰۸۱۱) نے روایت کیا۔ (۶) دیکھئے الاشراف ۹۳/۴، الاستذکار ۱۸۴/۱۶، اور احکام القرآن للجصاص ۱۲۷/۲۔ (۷) چودہویں مسئلے میں۔ (۸) الاستذکار ۱۸۴/۱۶، اور احکام القرآن للجصاص ۱۲۷/۲۔ (۹) المحرر الوجیز ۳۲/۲، اور اسے طبری ۵۵۰/۶ نے روایت کیا، اور اسی طرح عبدالرزاق (۱۰۸۰۵) اور (۱۰۸۱۶) نے۔ (۱۰) اسے ابن ابی شیبہ ۱۷۳/۴ اور ابن ابی حاتم (۵۰۸۶) نے روایت کیا۔

176 Surah An-Nisa: Verse 23

Similarly, Malik narrated in his Muwatta (1) from Zaid bin Thabit, and in it: Zaid said: No, the mother is absolute (unconditional), there is no condition for her, rather the condition is for the step-daughters. Ibn al-Mundhir (2) said: This is the correct view; because all mothers of wives are included in the Almighty's saying: {and your wives' mothers}.

This view is supported from the grammatical side: if two predicates differ in their governing agent (amil), they cannot have a single adjective (na't). Thus, it is not permissible for grammarians to say: "I passed by your wives and fled from Zaid's elegant wives," with the intention that "elegant" is an adjective for both sets of wives. Similarly, in the verse, it is not permissible for "allati" (those who) to be an adjective for both [mothers and step-daughters] because the two predicates are different. However, it is permissible in the sense of "I mean" (3). Al-Khalil and Sibawayh recited:

"In it are Aktal or Rizam ... two little thieves who crack skulls" (4)

"Khuwayribayn" means two thieves, in the sense of: "I mean." And "yanqufan" means they break; "naqaftu ra'sahu" means I broke it (5).

It has been stated explicitly in the Hadith of Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather, from the Prophet (PBUH): "If a man marries a woman, it is not permissible for him to marry her mother, whether he has consummated the marriage with the daughter or not. But if he marries the mother and has not consummated the marriage with her and then divorces her, he may marry the daughter if he wishes" (6).

Footnotes: (1) 2/533. (2) Al-Ishraf 4/93. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/34. (4) Al-Kitab 2/149, Sibawayh attributed it to a man from the Asad tribe, and it is in Majaz al-Qur'an 2/175, Al-Kamil 2/937, and Amali Ibn al-Shajari 3/76. Ibn Manzur mentioned it in Al-Lisan (under 'Katl') twice, in one place it appears as: 'Khuwayriban', and he said: it is said: 'a thief is kharib', its diminutive is 'khuwayrib'. He quoted Al-Farra saying: "or" (aw) here is in the sense of "and" (waw); he meant that Aktal and Rizam are in it, and they are two thieves. (5) Al-Shantamari said in Sharh al-Shawahid p. 291: The meaning of 'yanqufan al-ham' is: they extract its brain, and this is a proverb he struck for their expertness in theft, and their extracting of the most hidden things and those furthest from aim. (6) It is written after it in (Kh), (D), (Z), and (M): "Narrated in the Sahihayn", and in (F): "Narrated by Muslim", both of which are errors. What is

established is from (Zah), as the Hadith is neither in the Sahihayn nor in Sahih Muslim. Rather, it was narrated by At-Tirmidhi (1117), and Ibn Adi 4/1469, through Ibn Lahi'ah from Amr ibn Shu'ayb, and Al-Tabari narrated it 5/557 through Al-Muthanna ibn Al-Sabbah from Amr ibn Shu'ayb. At-Tirmidhi said: This is a Hadith that is not authentic from the side of =

१७६ सूरा अन-निसा: आयत २३

इसी प्रकार मालिक ने अपनी 'मुवत्ता' (१) में ज़ैद बिन साबित से रिवायत की है, और उसमें है: ज़ैद ने कहा: नहीं, माँ मुतलक़ (बिना शर्त) है, उसके लिए कोई शर्त नहीं है, बल्कि शर्त रबीबाओं (सौतेली बेटियों) के लिए है। इब्न अल-मुन्ज़िर (२) ने कहा: और यही सही है; क्योंकि अल्लाह के इस कथन में पत्नियों की सभी माताएँ शामिल हैं: {और तुम्हारी पत्नियों की माँएँ}।

व्याकरण की दृष्टि से भी इस मत का समर्थन होता है कि यदि दो ख़बरों (predicates) के आमिल (governing agents) अलग-अलग हों, तो उनका विशेषण (adjective) एक नहीं हो सकता। अतः वैयाकरणों के अनुसार यह कहना अनुमत नहीं है: "मैं तुम्हारी पत्नियों के पास से गुज़रा और ज़ैद की खूबसूरत पत्नियों से भागा," इस अर्थ में कि "खूबसूरत" शब्द तुम्हारी पत्नियों और ज़ैद की पत्नियों दोनों का विशेषण हो। इसी तरह आयत में यह अनुमत नहीं है कि "अल्लाती" (जो) दोनों का विशेषण हो; क्योंकि दोनों ख़बरें अलग हैं, लेकिन यह "अनी" (मेरा मतलब है) के अर्थ में अनुमत है (३)। अल-खलील और सीबावैह ने पढ़ा:

"बेशक इसमें अक्ताल या रिज़ाम हैं ... दो छोटे चोर जो खोपड़ियाँ फोड़ते हैं" (४)

"खुवय्रिबैन" का अर्थ है दो चोर, "मेरा मतलब है" के अर्थ में। और "यंकुफ़ान" का अर्थ है वे तोड़ते हैं; "नकफ़्तु रअसहू" का अर्थ है मैंने उसका सिर तोड़ दिया (५)।

और यह अम्र बिन शुऐब की हदीस में उनके पिता, उनके दादा से, नबी ﷺ के माध्यम से स्पष्ट रूप से आया है: "जब कोई आदमी किसी औरत से निकाह करे, तो उसके लिए उसकी माँ से शादी करना हलाल नहीं है; चाहे उसने बेटी के साथ निकाह मुकम्मल किया हो या नहीं, और अगर उसने माँ से शादी की और उसके साथ निकाह मुकम्मल नहीं किया और फिर उसे तलाक़ दे दी, तो अगर वह चाहे तो बेटी से शादी कर सकता है" (६)।

फुटनोट्स: (१) २/५३३. (२) अल-इशराफ़ ४/९३. (३) मआनी अल-क़ुरआन - अल-ज़ज्जाज २/३४. (४) अल-किताब २/१४९, सीबावैह ने इसे असद के एक आदमी से जोड़ा है, और यह मजाज़ अल-क़ुरआन २/१७५, अल-कामिल २/९३७, और अमाली इब्न अल-शजरी ३/७६ में है। इब्न मंज़ूर ने इसे अल-लिसान ('क़त्ल' के अंतर्गत) में दो बार उल्लेख किया है, एक जगह यह 'खुवय्रिबान' के रूप में आया है, और उन्होंने कहा: कहा जाता है: 'चोर खारिब है', और उसका लघु रूप 'खुवय्रिब' है। उन्होंने अल-फ़र्रा का यह कथन उद्धृत किया: "या" (अो) यहाँ "और" (वाव) के अर्थ में है; उनका

अर्थ था कि इसमें अक्ताल और रिज़ाम हैं, और वे दोनों चोर हैं। (५) अल-शंतमरी ने शर्ह अल-शवाहिद पृष्ठ २९१ में कहा: 'यंकुफ़ान अल-हाम' का अर्थ है: वे उसका मस्तिष्क निकालते हैं, और यह उनकी चोरी की कला में विशेषज्ञता और सबसे गुप्त तथा पहुँच से बाहर की चीजों को निकालने के लिए दिया गया एक उदाहरण है। (६) इसके बाद (ख़), (द), (ज़) और (म) में आया है: "सहीहैन में रिवायत है", और (फ़) में: "मुस्लिम ने रिवायत की है", ये दोनों गलतियाँ हैं। (ज़ाह) से जो साबित है वह यह है कि हदीस न तो सहीहैन में है और न ही सहीह मुस्लिम में। बल्कि इसे अल-तिरमिज़ी (१११७) और इब्न अदी ४/१४६९ ने इब्न लहिया के माध्यम से अम्र बिन शुऐब से रिवायत किया है, और अल-तबरी ५/५५७ ने मुसन्ना बिन अल-सब्बाह के माध्यम से अम्र बिन शुऐब से रिवायत किया है। अल-तिरमिज़ी ने कहा: यह ऐसी हदीस है जो सही नहीं है =

۱۷۶ سورة النساء: آیت ۲۳

اسی طرح مالک نے اپنی مؤطا(۱) میں زید بن ثابت سے روایت کی ہے، اور اس میں ہے: زید نے کہا: نہیں، ماں مبہم ہے (بغیر کسی شرط کے)، اس میں کوئی شرط نہیں ہے، بلکہ شرط ربیباؤں (سوتیلی بیٹیوں) میں ہے۔ ابن المنذر(۲) نے کہا: اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں تمام بیویوں کی مائیں داخل ہیں: {اور تمہاری بیویوں کی مائیں}۔

اعراب کے لحاظ سے بھی اس قول کی تائید ہوتی ہے کہ جب دو خبریں اپنے عامل میں مختلف ہوں تو ان کی صفت ایک نہیں ہو سکتی۔ چنانچہ نحویوں کے نزدیک یہ کہنا جائز نہیں ہے: "میں تمہاری بیویوں کے پاس سے گزرا اور زید کی خوبصورت بیویوں سے بھاگا،" اس ارادے کے ساتھ کہ "خوبصورت" تمہاری بیویوں اور زید کی بیویوں دونوں کی صفت ہو، اسی طرح آیت میں یہ جائز نہیں کہ "اللاتي" (جو کہ) دونوں کی صفت ہو؛ کیونکہ دونوں خبریں مختلف ہیں، لیکن یہ "أعني" (یعنی میری مراد ہے) کے معنی میں جائز ہے(۳)۔ الخلیل اور سیبویہ نے پڑھا:

"بے شک اس میں اکتل یا رزام ہیں ... دو چھوٹے چور جو کھوپڑیاں توڑتے ہیں"(٤)

"خویربین" کا مطلب دو چور ہیں، "یعنی" کے معنی میں۔ اور "ینقفان" کا مطلب توڑنا ہے؛ "نقفت رأسہ" یعنی میں نے اس کا سر توڑ دیا(۵)۔

اور یہ صراحت کے ساتھ عمرو بن شعیب کی حدیث میں ان کے والد، ان کے دادا سے، نبی ﷺ کے واسطے سے آیا ہے: "جب آدمی کسی عورت سے نکاح کرے، تو اس کے لیے اس کی ماں سے شادی کرنا حلال نہیں ہے؛ خواہ اس نے بیٹی کے ساتھ دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو، اور اگر اس نے

ماں سے شادی کی اور اس کے ساتھ دخول نہیں کیا اور پھر اسے طلاق دے دی، تو اگر وہ چاہے تو بیٹی سے شادی کر سکتا ہے"(٦)۔

حواشی: (١) ٢/٥٣٣۔ (٢) الإشراف ٤ / ٩٣۔ (٣) معانی القرآن للزجاج ٢ / ٣٤۔ (٤) الكتاب ٢ / ١٤٩، اور سیبویہ نے اسے قبیلہ اسد کے ایک شخص کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ مجاز القرآن ٢ / ١٧٥، الكامل ٢ / ٩٣٧، اور امالی ابن الشجری ٣ / ٧٦ میں ہے۔ ابن منظور نے اسے اللسان (كتل) میں دو بار ذکر کیا ہے، ایک جگہ یہ 'خویربان' کے طور پر آیا ہے، اور انہوں نے کہا: کہا جاتا ہے: 'چور خارِب ہے'، اور اس کی تصغیر 'خویریب' ہے۔ انہوں نے الفراء کا قول نقل کیا: "أو" (یا) یہاں واوِ عطف (اور) کے معنی میں ہے؛ ان کی مراد تھی کہ اس میں اکتل اور رزام ہیں، اور وہ دونوں چور ہیں۔ (٥) الشنتمری نے شرح الشواہد صفحہ ٢٩١ میں کہا: 'ينقفان الهام' کا مطلب ہے: وہ اس کا دماغ نکالتے ہیں، اور یہ ان کے چوری کے علم اور چھپی ہوئی اور دور رس چیزوں کو نکالنے میں مہارت کے لیے ایک مثال دی گئی ہے۔ (٦) اس کے بعد (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں لکھا ہے: "صحیحین میں روایت ہے"، اور (ف) میں: "مسلم نے روایت کی ہے"، یہ دونوں غلطیاں ہیں اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ یہ ہے کہ حدیث نہ صحیحین میں ہے اور نہ صحیح مسلم میں، بلکہ اسے ترمذی (١١١٧) اور ابن عدی ٤ / ١٤٦٩ نے ابن لہیعہ کے واسطے سے عمرو بن شعیب سے روایت کیا ہے، اور طبری نے ٥ / ٥٥٧ میں مثنی بن الصباح کے واسطے سے عمرو بن شعیب سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ وہ حدیث ہے جو اس کی جہت سے صحیح نہیں ہے =

سورة النساء: الآية ٢٣ ١٧٧

الثانية: وإذا تقرَّر هذا وثبت؛ فاعلم أنَّ التحريم ليس صفة للأعيان(١)، والأعيان ليست مورداً للتحليل والتحريم ولا مصدراً، وإنما يتعلق التكليف بالأمر والنهي بأفعال المكلَّفين من حركة وسكون، لكنَّ الأعيان لمَّا كانت مورداً للأفعال أضيف الأمر والنهي والحكم إليها، وعُلِّق بها مجازاً على معنى الكناية بالمحلِّ عن الفعل الذي يحلُّ به.

الثالثة: قوله تعالى: ﴿ أُمَّهَٰتُكُمْ ﴾ تحريمُ الأمهاتِ عامٌّ في كلِّ حالٍ لا يتخصَّص بوجهٍ من الوجوه، ولهذا يسميه أهلُ العلم: المُبهم، أي: لا بابَ فيه ولا طريقَ إليه؛ لانسداد التحريم وقوته، وكذلك تحريم البنات والأخوات(٢)، ومَن ذُكر من المحرَّمات.

والأمهات جمع أُمَّهَة؛ يقال: أُمّ، وأُمَّهَة، بمعنىً واحد، وجاء القرآن بهما(٣). وقد تقدَّم في الفاتحة بيانه(٤).

وقيل: إنَّ أصلَ أُمّ: أُمَّهَة، على وزن فُعَّلَة، مثل: قُبَّرَة وحُمَّرَة، لطيْرَيْن(٥)، فسقطت وعادت في الجمع. قال الشاعر: أُمَّهَتِي خِنْدِفُ والدَّوْسُ أَبِي(٦)

= إسناده... والمثنى بن الصباح وابن لهيعة يضعفان في الحديث. والعمل على هذا عند أكثر أهل العلم. وقال الطبري: في إسناده نظر. (١) يعني أعيان الحُرْمة، كما هو في نسخة في حاشية أحكام القرآن لابن العربي ٣٧١/١، والكلام منه. (٢) المحرر الوجيز ٣١/٢. (٣) إعراب القرآن للنحاس ٤٤٤/١. (٤) ١٧٣/١. (٥) شرح الشافية ٣٠٢/٤. (٦) نسبه ابن دريد في الجمهرة ٢٦٧/٣ والأستراباذي في شرح الشافية ٣٠٣/٤ لقصي بن كلاب، وهو بلا نسبة في الصحاح (أمم)، والمزهر ١٧٩/١، والخزانة ٣٧٩/٧، وهو عندهم برواية: ...وإلياس أبي، وقبله: عند تناديهم بهالٍ وهبِ. وذكر السيوطي في المزهر عن الأصمعي عن أبي عمرو أن هذا مصنوع، وليس بحجة. وخندف زوجة إلياس بن مضر، واسمها ليلى بنت حلوان بن عمران، وخندف لقبها. القاموس (خندف).

सूरह अन-निसा: आयत 23 177

दूसरा: जब यह स्थापित और सिद्ध हो गया, तो जान लें कि निषेध (तहीम) भौतिक वस्तुओं (अयान) का गुण नहीं है(1), और भौतिक वस्तुएं न तो वैधता और निषेध का स्रोत हैं और न ही विषय। बल्कि, आदेश और निषेध के माध्यम से धार्मिक दायित्व (तकलीफ) उत्तरदायी व्यक्तियों (मुकल्लफीन) के कार्यों (गति और स्थिरता) से संबंधित होता है। लेकिन चूंकि भौतिक वस्तुएं इन कार्यों का विषय थीं, इसलिए आदेश, निषेध और नियम को उनकी ओर जिम्मेदार ठहराया गया, और उनके साथ लाक्षणिक रूप से जोड़ा गया, उस स्थान का संदर्भ देकर जहां वह कार्य होता है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तुम्हारी माताएं}, माताओं का निषेध हर परिस्थिति में सामान्य है, किसी भी रूप में विशिष्ट नहीं है। इसीलिए ज्ञान के लोग इसे "अल-मुबहम" (पूर्ण/अस्पष्ट) कहते हैं, यानी इसमें न तो कोई दरवाजा है और न ही कोई रास्ता, निषेध की मजबूती और रुकावट के कारण। यही बात बेटियों और बहनों के निषेध(2) पर भी लागू होती है, और उन सभी पर जिनका उल्लेख निषिद्ध श्रेणियों में किया गया है।

और माताओं (अल-उम्माहात) 'उम्महह' का बहुवचन है; कहा जाता है: 'उम्म' और 'उम्महह', एक ही अर्थ में, और कुरान में दोनों का उपयोग हुआ है(3)। और अल-फातिहा में इसकी व्याख्या पहले ही आ चुकी है(4)।

और कहा गया है: 'उम्म' का मूल 'उम्महह' है, 'फुअल्लाह' के वजन पर, जैसे: 'कुब्बारह' और 'हुम्मारह' (दो प्रकार के पक्षी)(5), इसलिए यह (हा) गिर गया और बहुवचन में वापस आ गया। कवि ने कहा है: मेरी माँ खिन्दिफ़ है और अल-दौस मेरे पिता हैं।(6)

= इसका इसनाद... और अल-मुथन्ना बिन अल-सबाह और इब्न लहीह को हदीस में कमजोर माना जाता है। और अधिकांश विद्वानों के अनुसार इसी पर अमल किया जाता है। अल-तबरी ने कहा: इसके इसनाद में विचार करने की आवश्यकता है। (1) अर्थात निषेध की भौतिक वस्तुएं, जैसा कि इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/371 के हाशिए में एक प्रति में है, और यह कथन उन्हीं का है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/31। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/444। (4) 1/173। (5) शर्ह अल-शाफिया 4/302। (6) इब्न दुरैद ने अल-जम्हरा 3/267 में और अल-अस्तराबादी ने शर्ह अल-शाफिया 4/303 में इसे कुसई बिन किलाब से जोड़ा है, और यह अल-सिहाह (अमम), अल-मिज़हर 1/179, और अल-खिज़ाना 7/379 में बिना किसी संदर्भ के है, और उनके

अनुसार रिवायत है: "...और इलियास मेरे पिता हैं," और इससे पहले: "जब वे एक-दूसरे को हाल और वहब के साथ पुकारते हैं।" अल-सुयूती ने अल-मिज़हर में अल-असमई से अबू अम्र के हवाले से उल्लेख किया है कि यह मनगढ़ंत है और प्रमाण नहीं है। खिन्दिफ़ इलियास बिन मुदर की पत्नी थीं, और उनका नाम लैला बिन्त हुलवान बिन इमरान था, और खिन्दिफ़ उनकी उपाधि थी। अल-कामूस (खिन्दिफ़)।

سورہ النساء: آیت ۲۳ ۱۷۷

دوسری بات: جب یہ بات ثابت اور مستحکم ہو گئی تو جان لو کہ تحریم (حرام ہونا) بذاتِ خود اعیان (ذاتی اشیاء) کی صفت نہیں ہے(۱)، اور اعیان نہ تو حلت و حرمت کا مورد ہیں اور نہ ہی مصدر، بلکہ تکلیف (شرعی حکم) تو مامور و منہی (احکام الٰہی) کے حوالے سے مکلفین کے افعال (حرکت و سکون) سے متعلق ہوتی ہے۔ لیکن چونکہ اعیان ان افعال کا مورد بنتی ہیں، اس لیے امر، نہی اور حکم کو ان کی طرف منسوب کر دیا گیا، اور مجازاً ان کے ساتھ معلق کر دیا گیا، یعنی محل (جگہ) کا ذکر کر کے اس فعل سے کنایہ کیا گیا جو اس میں واقع ہوتا ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أُمَّهَٰتُكُمْ﴾ (تمہاری مائیں)، ماؤں کی تحریم ہر حال میں عام ہے، کسی بھی پہلو سے اس میں کوئی تخصیص نہیں ہے۔ اسی لیے اہلِ علم اسے "المبہم" کہتے ہیں، یعنی اس میں کوئی دروازہ یا راستہ نہیں ہے، کیونکہ یہ تحریم انتہائی مضبوط اور مسدود ہے۔ اسی طرح بیٹیوں اور بہنوں کی تحریم کا بھی یہی حکم ہے(۲)، اور ان تمام کا جو محرمات میں ذکر کی گئی ہیں۔

اور الأمهات یہ أُمَّهَة کی جمع ہے؛ کہا جاتا ہے: أُمّ اور أُمَّهَة، دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، اور قرآن میں یہ دونوں لفظ آئے ہیں(۳)۔ اور سورہ فاتحہ میں اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے(۴)۔

اور کہا گیا ہے: أُمّ کی اصل أُمَّهَة ہے، فُعَّلَة کے وزن پر، جیسے: قُبَّرَة اور حُمَّرَة (دو پرندوں کے نام)(۵)، چنانچہ (ہائے ہوز) گر گئی اور جمع میں واپس آ گئی۔ شاعر نے کہا ہے: أُمَّهَتِي خِنْدِفُ والدَّوْسُ أَبِي(٦)

= اس کی سند... اور المثنیٰ بن الصباح اور ابن لهیعہ کو حدیث میں ضعیف قرار دیا گیا ہے۔ اور اکثر اہل علم کا اسی پر عمل ہے۔ اور طبری نے کہا: اس کی سند میں نظر ہے۔ (۱) یعنی اعیانِ حرمت، جیسا کہ ابن العربی کی احکام القرآن ۳۷۱/۱ کے حاشیے کے ایک نسخے میں ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۱/۲۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۴۴۴/۱۔ (۴) ۱۷۳/۱۔ (۵) شرح الشافیة ۳۰۲/۴۔ (۶) ابن درید نے الجمرہ ۲۶۷/۳ میں اور الاستراباذی نے شرح الشافیہ ۳۰۳/۴ میں اسے قصی بن کلاب کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ الصحاح (امم)، المزہر ۱۷۹/۱، اور الخزانہ ۳۷۹/۷ میں بغیر کسی نسبت کے ہے، اور ان کے ہاں روایت یوں ہے: ...وإلياس أبي، اور اس سے پہلے: عند تناديهم بهالٍ وهبِ۔ اور سیوطی نے المزہر میں اصمعی کے طریق سے ابو عمرو سے نقل کیا ہے کہ یہ من گھڑت ہے اور حجت نہیں ہے۔ اور خندف الیاس بن مضر کی بیوی تھی، ان کا نام لیلیٰ بنت حلوان بن عمران تھا، اور خندف ان کا لقب تھا۔ القاموس (خندف)۔

178 Surah An-Nisa: Verse 23

It was said: The root of "Umm" (mother) is "Ummah", and they recited: You accepted it from a mother (ummah) of yours, for as long as all resorted to her in calamities. (1) Its plural is "ummat" (2). Al-Ra'i said: The noble camels of Mundhir and Muharriq, their mothers and their sires were of stallion pedigree. (3)

"Umm" (Mother) is a name for every female who has a birth-relation to you; this includes the immediate mother (4), her mothers, and her grandmothers, as well as the father's mother and her grandmothers, however high they go. "Bint" (Daughter) is a name for every female to whom you have a birth-relation, or if you wish, you could say: every female whose lineage traces back to you through birth by one or more degrees; this includes your biological daughter, her daughters, and the daughters of your sons, however low they go. "Ukht" (Sister) is a name for every female who shares with you both your parents, or one of them.

"Banat" (Daughters) is the plural of "bint" (daughter), and the root is "banayah", while the usage is "ibnah" and "bint". Al-Farra said: The 'ba' in 'bint' was given a kasra to indicate the 'ya', and the 'alif' (hamza) in 'ukht' was given a damma to indicate the deletion of the 'waw', for the root of 'ukht' is 'akhawah', and the plural is 'akhawat' (5).

"Ammah" (Paternal Aunt) is a name for every female who shares with your father or your grandfather both their parents, or one of them. If you wish, you could say: For every male whose lineage traces back to you, his sister is your paternal aunt. A paternal aunt can also be from the mother's side, which is the sister of your mother's father.

(1) Its speaker is unknown. It is in Amali al-Qali 2/301, and Lisan al-Arab (amm), and the narration of its second half in both is: her veil is stripped off in the markets. (2) Al-Astarabadi said in the explanation of Al-Shafiya 4/302: It is mostly for rational beings with the 'ha', and for non-rational beings without 'ha'; they added the 'ha' to distinguish between those who are rational and those who are not. (3) His Diwan p. 217, and it is in Gharib al-Hadith 4/266, and Tahdhib al-Lugha 5/74 and 16/233 with the narration: they were 'hajain' (noble camels)..., and he said it describing camels. 'Al-Tarq' means mating, and 'Al-Fahil' is the one producing noble offspring in mating. Ibn Bari said, as in Al-Lisan (fahl): the correct recitation of the verse is 'naja'iba mundhirin' in the accusative case, and the estimation is: their mothers were noble camels of Mundhir, and their stallion was noble. (4) In al-Qamus (duna, lahh): He is

my cousin (lahhan), meaning: of close lineage. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/441 and 444.

178 सूरह अन-निसा: आयत 23

और कहा गया: 'उम्म' (माँ) की जड़ 'उम्मा' है, और उन्होंने पढ़ा: आपने इसे अपनी एक माँ (उम्मा) से स्वीकार किया, जब तक कि विपत्तियों में सभी उसकी ओर लौटते रहे। (1) और इसका बहुवचन 'उम्मात' (2) होता है। अल-रा'ई ने कहा: मुंज़िर और मुहर्रिक की कुलीन ऊँटनियां, उनकी माताएं और उनके नर अच्छी नस्ल के थे। (3)

तो 'माँ' हर उस महिला का नाम है जिससे आपका जन्म का संबंध है; इसमें सगी माँ (4), उसकी माँएँ और उसकी नानी-दादी शामिल हैं, और पिता की माँ और उसकी दादी भी, चाहे वे कितनी भी ऊपर हों। 'बेटी' हर उस महिला का नाम है जिस पर आपका जन्म का अधिकार है, या यदि आप चाहें, तो कह सकते हैं: हर वह महिला जिसका वंश जन्म के माध्यम से एक या अधिक स्तरों पर आप तक पहुँचता है; इसमें सगी बेटी, उसकी बेटियाँ और बेटों की बेटियाँ शामिल हैं, चाहे वे कितनी भी नीचे हों। 'बहन' हर उस महिला का नाम है जो आपके दोनों माता-पिता, या उनमें से किसी एक में आपके साथ है।

'बनात' (बेटियाँ) 'बिन्त' (बेटी) का बहुवचन है, और इसकी जड़ 'बनायाह' है, जबकि इस्तेमाल 'इबना' और 'बिन्त' है। अल-फर्रा ने कहा: 'बिन्त' में 'बा' को कसरा (इ की मात्रा) दिया गया ताकि कसरा 'या' की ओर संकेत करे, और 'उख्त' (बहन) में 'अलिफ' (हमज़ा) को धम्मा (उ की मात्रा) दिया गया ताकि 'वाव' के हटने का संकेत मिले, क्योंकि 'उख्त' की जड़ 'अखवाह' है, और बहुवचन 'अखवात' (5) है।

'अम्मा' (बुआ/चाची) हर उस महिला का नाम है जो आपके पिता या आपके दादा के साथ उनके माता-पिता, या उनमें से किसी एक में साझा करती है। यदि आप चाहें, तो कह सकते हैं: हर वह पुरुष जिसका वंश आप तक पहुँचता है, उसकी बहन आपकी बुआ है। बुआ माँ की तरफ से भी हो सकती है, जो आपकी माँ के पिता की बहन है।

(1) हमें इसके कहने वाले का पता नहीं चला, यह अमाली अल-क़ाली 2/301 और अल-लिसान (अमम) में है, और दोनों में इसके दूसरे हिस्से का वर्णन है: बाज़ारों में उसका दुपट्टा उससे छीन लिया जाता है। (2) अल-अस्तरबादी ने शर्ह अल-शफ़िया 4/302 में कहा: यह अधिकतर अक्ल रखने वालों के लिए 'हा' के साथ आता है, और जो अक्ल नहीं रखते उनके लिए बिना 'हा' के, उन्होंने अक्ल रखने वालों और न रखने वालों के बीच अंतर करने के लिए 'हा' जोड़ा। (3) उनका दीवान पृ. 217, और यह गरीब अल-हदीस 4/266 और तहज़ीब अल-लुग़ा 5/74 और 16/233 में इस वर्णन के साथ है: 'वे

हाजाइन (कुलीन ऊँट) थे...', और उन्होंने ऊँटों का वर्णन करते हुए यह कहा। 'अल-तर्क का अर्थ है प्रजनन, और 'अल-फ़हिल' वह है जो प्रजनन में कुलीन संतान पैदा करता है। इब्न बरी ने कहा, जैसा कि अल-लिसान (फ़हल) में है: शेर का सही पाठ 'नजाइबा मुनज़िरिन' नस़ब (अकारांत) के साथ है, और अर्थ है: उनकी माताएं मुंज़िर की कुलीन ऊँटनियां थीं, और उनका नर कुलीन था। (4) अल-क़ामूस (दुनया, लह्ह) में: वह मेरा चचेरा भाई (लहन) है, यानी: करीबी वंश का। (5) एराब अल-क़ुरआन अन-नह्हास 1/441 और 444।

۱۷۸ سورة النساء: آیت ۲۳

اور کہا گیا: ام (ماں) کی اصل امہ ہے، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: تم نے اسے اپنی ایک ایسی ماں (امہ) سے قبول کیا جس کی طرف مصائب میں وہ سب کے سب لوٹتے رہے تھے۔(۱) اور اس کی جمع امات (۲) آتی ہے۔ راعی نے کہا: منذر اور محرق کی اصیل اونٹنیاں، ان کی مائیں اور ان کے باپ بہترین نسل کے تھے۔(۳)

پس ماں ہر اس عورت کا نام ہے جس سے آپ کا ولادت کا رشتہ ہو؛ پس اس میں سگی ماں (۴)، اس کی مائیں اور اس کی نانیاں، اور باپ کی ماں اور اس کی دادیاں خواہ اوپر تک چلی جائیں، سب داخل ہیں۔ اور بیٹی ہر اس عورت کا نام ہے جس پر آپ کو ولادت کا حق حاصل ہو، یا اگر آپ چاہیں تو یوں کہیں: ہر وہ عورت جس کا نسب ولادت کے ذریعے ایک یا کئی درجوں میں آپ تک پہنچتا ہو، پس اس میں سگی بیٹی اور اس کی بیٹیاں اور بیٹوں کی بیٹیاں خواہ نیچے تک چلی جائیں، سب داخل ہیں۔ اور بہن ہر اس عورت کا نام ہے جو آپ کے والدین یا ان میں سے کسی ایک میں آپ کے ساتھ شریک ہو۔

اور بنات، بنت کی جمع ہے، اور اس کی اصل بَنَیَہ ہے، اور مستعمل الفاظ ابنتہ اور بنت ہیں۔ فراء نے کہا: بنت کی 'با' کو زیر دی گئی تاکہ یہ زیر 'یا' پر دلالت کرے، اور اخت کے الف (ہمزہ) کو پیش دی گئی تاکہ یہ 'واؤ' کے حذف ہونے پر دلالت کرے، کیونکہ اخت کی اصل اخوہ ہے، اور جمع اخوات (۵) ہے۔

اور عمہ (پھوپھی) ہر اس عورت کا نام ہے جو آپ کے باپ یا آپ کے دادا کے ساتھ ان کے والدین یا ان میں سے کسی ایک میں شریک ہو۔ اور اگر آپ چاہیں تو یوں کہیں: ہر وہ مرد جس کا نسب آپ

تک لوٹتا ہو اس کی بہن آپ کی پھوپھی ہے۔ اور کبھی پھوپھی ماں کی طرف سے بھی ہوتی ہے، اور وہ آپ کی ماں کے باپ کی بہن ہوتی ہے۔

(۱) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا، یہ امالی القالی ۳۰۱/۲ اور اللسان (امم) میں ہے، اور ان دونوں میں اس کے دوسرے مصرعے کی روایت یہ ہے: بازاروں میں اس کی اوڑھنی اس سے چھین لی جاتی ہے۔ (۲) استرآبادی نے شرح الشافیہ ۳۰۲/۴ میں کہا: یہ اکثر طور پر عقل والوں کے لیے 'ہا' کے ساتھ آتا ہے، اور غیر ذوی العقول کے لیے بغیر 'ہا' کے، انہوں نے عقل رکھنے والے اور نہ رکھنے والے کے درمیان فرق کرنے کے لیے 'ہا' کا اضافہ کیا۔ (۳) ان کا دیوان ص ۲۱۷، اور یہ غریب الحدیث ۲۶۶/۴، اور تہذیب اللغہ ۷۴/۵ اور ۲۳۳/۱۶ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "کانت هجائن..."، اور انہوں نے یہ اونٹوں کی تعریف میں کہا ہے۔ 'الطرَق' کا مطلب جفتی ہے، اور 'الفحیل' جفتی میں بہترین نسل پیدا کرنے والا نر ہے۔ ابن بری نے کہا جیسا کہ اللسان (فحل) میں ہے: بیت کا صحیح پڑھنا "نجائبَ منذرٍ" زبر (نصب) کے ساتھ ہے، اور تقدیر یہ ہے: ان کی مائیں منذر کی اصیل اونٹنیاں تھیں، اور ان کا نر بہترین تھا۔ (۴) القاموس (دنی، لحح) میں ہے: وہ میرا سگا چچا زاد (لحاً) ہے یعنی: قریبی نسب والا۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴۴۱/۱ اور ۴۴۴۔

Surah An-Nisa: Verse 23 ... 179

And the 'maternal aunt' (al-Khala) is a name for every female who shared both of your mother's parents, or one of them. And if you wish, you could say: Every female whose lineage traces back to you through birth, her sister is your maternal aunt. A maternal aunt can also be from the father's side, and she is your paternal grandmother's sister.

And the 'brother's daughter' (niece) is a name for every female related to your brother through birth, whether indirectly or directly; and the same applies to the 'sister's daughter'. These are the seven categories prohibited through lineage (1).

Nafi' - in the narration of Abu Bakr bin Abi Uwais - recited with a shadda (doubling) on the 'Kha' of 'al-Akh' (the brother) when it is accompanied by the definite article (al-), along with the transfer of the vowel (2).

Fourth: His, the Almighty's, saying: {And your [foster] mothers who nursed you}. They are identical in prohibition to those we have already mentioned; the Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'Fosterage prohibits what lineage prohibits' (3).

Abdullah recited: 'wa ummahatukum al-la'i' (and your mothers who...) without a 'Ta' (4); as in His, the Almighty's, saying: {And those of your women as have passed the age of menstruation} (5). A poet said:

Of those [women] (al-la'i) (6) who did not perform Hajj seeking reward... but to kill the innocent, unsuspecting one (7).

---

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/372 - 373, and al-Wasit 1/31 - 32. (2) We did not find this recitation in this place. Ibn Khalawayh mentioned in 'ash-Shadhah Recitations' p. 25: "And he has a brother [Verse: 12] with shadda according to some, and he said: Ibn Duraid said: The shadda is a linguistic variation. Ibn Khalawayh said: The scholars of Arabic view it as an error (lahn) because the root letter (lam al-fi'l) is a 'Waw'. End quote. Nafi's widely transmitted recitation (Mutawatir) is the same as the recitation of the group. (3) Narrated by Ahmad (2490), al-Bukhari (2645), and Muslim (1447) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) Mentioned by Ibn Atiyyah in 'al-Muharrar al-Wajiz' 2/32, and Abu Hayyan in 'al-Bahr' 3/211. Ibn Atiyyah specified it with a kasra on the 'Ya', while Abu Hayyan did not. (5) And with this, Ibn al-Bazzi and Abu Amr recited: with a silent 'Ya'. See 'al-Sab'ah' p. 518, and 'at-Taysir' p. 178. (6) In (Kh): 'al-Lati', and in (Z) and (Th): 'al-La'i', and what is

established is from (D), which matches the sources. (7) Al-Asfahani attributed it in 19/217 to al-A'raji, and Abu Ubaidah attributed it in 'Majaz al-Qur'an' 1/120 to Umar bin Abi Rabi'ah, but we did not find it in his printed collection (Diwan). Ibn Abd Rabbih mentioned it in 'al-Iqd al-Farid' 6/109 from Aisha bint Talhah that she recited it to him. It appears without attribution in 'Ma'ani al-Qur'an' by az-Zajjaj 2/28, and 'Amali Ibn al-Shajari' 3/60. And al-Azhi p. 306. All of them recited it with a Hamza.

सूरह अन-निसा: आयत 23 ... 179

और 'खाला' (मौसी) उस हर महिला का नाम है जिसने आपकी माँ के साथ उनके दोनों मूल (माता-पिता) या उनमें से एक को साझा किया हो। और यदि आप चाहें, तो कह सकते हैं: हर वह महिला जिसका वंश जन्म के माध्यम से आपसे जुड़ता है, उसकी बहन आपकी खाला है। और खाला पिता की ओर से भी हो सकती है, और वह आपके पिता की माँ (दादी) की बहन है।

और 'भाई की बेटी' (भतीजी) उस हर महिला का नाम है जिससे आपके भाई का जन्म का संबंध है, चाहे वह प्रत्यक्ष हो या अप्रत्यक्ष; और यही 'बहन की बेटी' (भांजी) के लिए भी है। तो ये वंश के आधार पर सात निषिद्ध (महिलाएँ) हैं (1)।

नाफ़े ने - अबू बक्र बिन अबी उवैस के वर्णन में - 'अल-अख' (भाई) के'खा' को तशदीद (दुगना) के साथ पढ़ा है जब उसमें 'अलिफ़ और लाम' हो और हरकत (स्वर) का स्थानांतरण हो (2)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हारी वे माताएँ जिन्होंने तुम्हें दूध पिलाया है}। निषेध (तहरीम) में वे उन्हीं की तरह हैं जिनका हमने ज़िक्र किया है; अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: 'दूध पिलाने से वही चीज़ें हराम हो जाती हैं जो वंश (नसब) से हराम होती हैं' (3)।

अब्दुल्ला ने 'त' के बिना 'व उम्माहातु कुम अल-ला'ई' पढ़ा (4); जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {और तुम्हारी महिलाओं में से वे जो मासिक धर्म से निराश हो चुकी हैं} (5)। एक कवि ने कहा है:

उनमें से [महिलाएं] (अल-ला'ई) (6) जिन्होंने सवाब की तलाश में हज नहीं किया... बल्कि निर्दोष, लापरवाह को मारने के लिए किया (7)।

---

(1) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/372 - 373, और अल-वसीत 1/31 - 32। (2) हमें इस स्थान पर यह पाठ (किरत) नहीं मिला। इब्न खालवैह ने 'अश-शाज़ह किरत' पृष्ठ 25 में उल्लेख किया है: "और उसका एक भाई है [आयत: 12] कुछ लोगों के अनुसार तशदीद के साथ, और उन्होंने कहा: इब्न दुरैद ने कहा: तशदीद एक भाषाई भिन्नता है। इब्न खालवैह ने कहा: अरबी विद्वान इसे एक भाषाई त्रुटि (लहन) मानते हैं क्योंकि मूल अक्षर 'वाव' है। नाफ़े की मुतवातिर किरत समूह (जमाअत) की किरत के समान ही है। (3) इसे अहमद (2490), अल-बुखारी (2645), और मुस्लिम (1447) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) इसका

उल्लेख इब्न अतिय्याह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/32 में और अबू हयान ने 'अल-बहर' 3/211 में किया है। इब्न अतिय्याह ने इसे 'या' के नीचे जेर (कसरा) के साथ सीमित किया, जबकि अबू हयान ने ऐसा नहीं किया। (5) और इसी के साथ इब्न अल-बज्ज़ी और अबू अम्र ने पढ़ा: साकिन 'या' के साथ। देखें 'अल-सब'आ' पृष्ठ 518, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ 178। (6) (ख) में: 'अल-लाती', और (ज़) और (ज़): 'अल-लाई' है, और जो स्थापित है वह (द) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। (7) अल-असफहानी ने इसे 19/217 में अल-अरजी के नाम किया है, और अबू उबैदा ने 'मजाज़ अल-कुरान' 1/120 में इसे उमर बिन अबी रबीअह के नाम किया है, लेकिन हमें यह उनके मुद्रित दीवान में नहीं मिला। इब्न अब्द रब्बिह ने 'अल-इक्द अल-फ़रीद' 6/109 में आयशा बिंत तलहा के हवाले से उल्लेख किया है कि उन्होंने इसे उन्हें सुनाया था। यह ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' 2/28 और 'अमाली इब्न अल-शजरी' 3/60 में बिना किसी श्रेय के आया है। और अल-अज़ही पृष्ठ 306। इन सभी ने इसे हमज़ा के साथ पढ़ा है।

سورة النساء: آیت ۲۳ ... ۱۷۹

اور 'خالہ' ہر اس عورت کا نام ہے جس نے آپ کی ماں کے ساتھ ان کے دونوں اصول (والدین) یا ان میں سے کسی ایک میں شرکت کی ہو۔ اور اگر آپ چاہیں تو کہہ سکتے ہیں: ہر وہ عورت جس کا نسب ولادت کے ذریعے آپ تک پہنچتا ہے، اس کی بہن آپ کی خالہ ہے۔ اور خالہ والد کی طرف سے بھی ہو سکتی ہے، اور وہ آپ کے باپ کی ماں (دادی) کی بہن ہے۔

اور 'بھتیجی' (بھائی کی بیٹی) ہر اس عورت کا نام ہے جس کی آپ کے بھائی سے ولادت کا رشتہ ہو، خواہ وہ بالواسطہ ہو یا بلاواسطہ؛ اور اسی طرح بھانجی (بہن کی بیٹی) کا حکم ہے۔ پس یہ نسب کی وجہ سے سات حرام عورتیں ہیں (۱)۔

نافع نے - ابوبکر بن ابی اویس کی روایت میں - 'الاخ' (بھائی) کے 'خا' پر تشدید کے ساتھ پڑھا ہے جب اس میں 'الف اور لام' ہو اور حرکت کی منتقلی کے ساتھ (۲)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہاری وہ مائیں جنہوں نے تمہیں دودھ پلایا}۔ یہ حرمت میں انہی کی طرح ہیں جن کا ہم نے ذکر کیا؛ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'رضاعت (دودھ پلانے) سے وہ سب حرام ہو جاتا ہے جو نسب سے حرام ہوتا ہے' (۳)۔

عبداللہ نے 'ت' کے بغیر 'وأمهاتكم اللائي' پڑھا ہے (۴)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور تمہاری عورتوں میں سے وہ جو حیض سے مایوس ہو چکی ہیں} (۵)۔ شاعر نے کہا:

ان عورتوں میں سے (اللائی) (۶) جنہوں نے ثواب کی نیت سے حج نہیں کیا... بلکہ اس لیے کہ وہ بے گناہ بے خبر شخص کو قتل کریں (۷)

(۱) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۳۷۲/۱ - ۳۷۳ ، والوسیط ۳۱/۱ - ۳۲ . (۲) ہمیں اس مقام پر اس قراءت کا علم نہیں ہوا۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۲۵ میں ذکر کیا ہے: "اور اس کا ایک بھائی ہے [آیت: ۱۲] بعض سے تشدید کے ساتھ، اور کہا: ابن درید نے کہا: تشدید ایک لغت ہے۔ ابن خالویہ نے کہا: اہل عرب اسے لغوی غلطی (لحن) سمجھتے ہیں کیونکہ فعل کا لام 'واو' ہے۔ اھ اور نافع کی متواتر قراءت وہی ہے جو جماعت کی قراءت ہے۔ (۳) اسے احمد (۲۴۹۰)، البخاری (۲۶۴۵)، اور مسلم (۱۴۴۷) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۲/۲ میں اور ابو حیان نے البحر ۲۱۱/۳ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اسے یاء کے کسرہ کے ساتھ مقید کیا ہے، جبکہ ابو حیان نے اسے مقید نہیں کیا۔ (۵) اور اسی کے ساتھ ابن البزی اور ابو عمرو نے پڑھا: یاء ساکنہ کے ساتھ۔ دیکھیے السبعہ ص ۵۱۸ ، والتیسیر ص ۱۷۸ . (۶) (خ) میں: اللاتی، اور (ز) اور (ظ) میں: اللائی، اور ثابت شدہ (د) سے ہے، جو مصادر کے مطابق ہے۔ (۷) اسے الاصفہانی نے ۲۱۷/۱۹ میں العرجی کی طرف منسوب کیا، اور ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۱۲۰/۱ میں اسے عمر بن ابی ربیعہ کی طرف منسوب کیا، اور ہمیں یہ ان کے مطبوعہ دیوان میں نہیں ملا۔ ابن عبد ربہ نے العقد الفرید ۱۰۹/۶ میں عائشہ بنت طلحہ کے حوالے سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے اسے ان کو سنایا، اور یہ زجاج کی معانی القرآن ۲۸/۲ اور امالی ابن الشجری ۶۰/۳ میں بغیر کسی نسبت کے آیا ہے۔ اور الازہی ص ۳۰۶۔ ان سب نے اسے ہمزہ کے ساتھ پڑھا ہے۔

Page 180 Surah An-Nisa: Verse 23

"Who have nursed you": If a woman nurses a child, she becomes forbidden to him because she is his mother [by breastfeeding], her daughter because she is his sister, her sister because she is his maternal aunt, and her mother because she is his grandmother. The daughter of her husband (the provider of the milk) is forbidden because she is his sister, his sister because she is his paternal aunt, and his mother because she is his grandmother (1). Also, the daughters of her sons and her daughters are forbidden, because they are the daughters of his brothers and sisters.

Fifth: Abu Nu'aym Ubaydullah bin Hisham al-Halabi said: Malik was asked about a woman: Can her brother by breastfeeding perform Hajj with her? He said: Yes. Abu Nu'aym said: Malik was asked about a woman who got married, and her husband entered upon her, then a woman came and claimed she had nursed both of them. He said: They should be separated; whatever she [the wife] took from him belongs to her, and whatever remains [of the dower] is not due from him (2). Then Malik said: The Prophet ﷺ was asked about something similar and ordered it. They said: O Messenger of Allah, she is a weak woman [referring to the witness or the situation]. The Prophet ﷺ said: "Is it not said that so-and-so married his sister?" (3).

Sixth: Prohibition by breastfeeding only occurs if the breastfeeding happens within the [first] two years, as mentioned previously in [the commentary on] "Al-Baqarah" (4). In our view [Maliki school], there is no difference between a little breastfeeding and a lot if it reaches the intestines, even if it is just one suck (5).

Ash-Shafi'i considered two conditions for breastfeeding: One of them: Five nursings; due to the hadith of Aisha who said: "Among what Allah revealed was: 'Ten known nursings make [marriage] forbidden,' then they were abrogated by five known ones, and the Messenger of Allah ﷺ passed away while they were..."

Footnotes: (1) Al-Mufhim 4/178. (2) Malik's view in Al-Mudawwanah 2/411, and in An-Nawadir wal-Ziyadat 5/84: that they are not separated. In Al-Mudawwanah 5/158 from Malik: In any testimony, no less than the testimony of two women is permissible; the testimony of one woman is not permissible in any matter. (3) We did not find it with this exact wording, but Al-Bukhari (88) and Ahmad (16148) recorded something similar from the hadith of Uqba bin Al-Harith. (4) 4/109. (5) Al-Istidhkar 18/259.

पृष्ठ १८० सूरह अन-निसा: आयत २३

"जिन्होंने तुम्हें दूध पिलाया है": यदि कोई महिला किसी बच्चे को दूध पिलाती है, तो वह उसके लिए वर्जित हो जाती है क्योंकि वह उसकी माँ (दूध के रिश्ते से) है, उसकी बेटी क्योंकि वह उसकी बहन है, उसकी बहन क्योंकि वह उसकी मौसी है, और उसकी माँ क्योंकि वह उसकी नानी है। उसके पति (दूध के स्रोत) की बेटी वर्जित है क्योंकि वह उसकी बहन है, उसकी बहन क्योंकि वह उसकी बुआ है, और उसकी माँ क्योंकि वह उसकी दादी है (१)। साथ ही, उसके बेटों और उसकी बेटियों की बेटियाँ भी वर्जित हैं, क्योंकि वे उसके भाइयों और बहनों की बेटियाँ हैं।

पाँचवाँ: अबू नुअयम उबैदुल्लाह बिन हिशाम अल-हलबी ने कहा: मलिक से एक महिला के बारे में पूछा गया: क्या उसका दूध का भाई उसके साथ हज कर सकता है? उन्होंने कहा: हाँ। अबू नुअयम ने कहा: मलिक से एक ऐसी महिला के बारे में पूछा गया जिसने शादी की, और उसके पति ने उसके साथ वैवाहिक संबंध बना लिए, फिर एक महिला आई और दावा किया कि उसने उन दोनों को दूध पिलाया है। उन्होंने कहा: उन्हें अलग कर दिया जाना चाहिए; जो कुछ उसने (पत्नी ने) उससे लिया है वह उसी का है, और जो कुछ (मेहर का) शेष है वह उस पर देय नहीं है (२)। फिर मलिक ने कहा: पैगंबर ﷺ से इसी तरह की बात पूछी गई और उन्होंने इसका आदेश दिया। उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, वह एक कमजोर महिला है [गवाह या स्थिति के संदर्भ में]। पैगंबर ﷺ ने कहा: "क्या यह नहीं कहा जाएगा कि फलां ने अपनी बहन से शादी की है?" (३)।

छठा: दूध पिलाने से वर्जना केवल तभी होती है जब दूध पिलाना [पहले] दो वर्षों के भीतर हो, जैसा कि पहले "अल-बकराह" (४) में बताया गया है। हमारे विचार में [मालिकी स्कूल], दूध कम पिलाने या ज्यादा पिलाने में कोई अंतर नहीं है यदि वह आंतों तक पहुँच जाता है, भले ही वह केवल एक बार चूसना हो (५)।

अश-शाफ़ई ने दूध पिलाने में दो शर्तें मानी हैं: उनमें से एक: पाँच बार दूध पिलाना; आयशा की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: "अल्लाह ने जो कुछ उतारा था उसमें यह भी था: 'दस ज्ञात बार दूध पिलाना [विवाह] वर्जित करता है', फिर उन्हें पाँच ज्ञात बार से निरस्त कर दिया गया, और अल्लाह के रसूल ﷺ का निधन हो गया जबकि वे..."

फुटनोट्स: (१) अल-मुफिम ४/१७८। (२) अल-मुदव्वना २/४११ में मलिक का विचार, और अन-नवाद़िर वल-ज़ियादात ५/८४ में: कि वे अलग नहीं किए जाते हैं। अल-मुदव्वना ५/१५८ में मलिक से:

किसी भी गवाही में दो महिलाओं की गवाही से कम स्वीकार्य नहीं है; किसी भी मामले में एक महिला की गवाही स्वीकार्य नहीं है। (३) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला, लेकिन अल-बुखारी (८८) और अहमद (१६१४८) ने उकबा बिन अल-हारिस की हदीस से इसी तरह की बात दर्ज की है। (४) ४/१०९। (५) अल-इस्तिधकार १८/२५९।

صفحہ ۱۸۰ سورۃ النساء: آیت ۲۳

«أَرْضَعْنَكُمْ» (جنہوں نے تمہیں دودھ پلایا): چنانچہ اگر عورت کسی بچے کو دودھ پلائے تو وہ اس پر حرام ہو جاتی ہے کیونکہ وہ اس کی ماں ہے، اور اس کی بیٹی کیونکہ وہ اس کی بہن ہے، اور اس کی بہن کیونکہ وہ اس کی خالہ ہے، اور اس کی ماں کیونکہ وہ اس کی نانی ہے۔ اور اس کے شوہر (صاحبِ لبن) کی بیٹی حرام ہے کیونکہ وہ اس کی بہن ہے، اور اس کی بہن کیونکہ وہ اس کی پھوپھی ہے، اور اس کی ماں کیونکہ وہ اس کی دادی ہے (۱)، اور اس کے بیٹوں اور بیٹیوں کی بیٹیاں؛ کیونکہ وہ اس کے بھائیوں اور بہنوں کی بیٹیاں ہیں۔

پانچویں بات: ابو نعیم عبید اللہ بن ہشام الحلبی نے کہا: امام مالک سے ایک عورت کے بارے میں پوچھا گیا: کیا اس کا رضاعی بھائی اس کے ساتھ حج کر سکتا ہے؟ انہوں نے فرمایا: ہاں۔ ابو نعیم نے کہا: اور امام مالک سے ایک ایسی عورت کے بارے میں پوچھا گیا جس نے شادی کی، اور اس کے شوہر نے اس سے رخصتی کر لی، پھر ایک عورت آئی اور دعویٰ کیا کہ اس نے ان دونوں کو دودھ پلایا ہے؛ انہوں نے فرمایا: ان کے درمیان علیحدگی کر دی جائے گی، اور جو کچھ عورت نے شوہر سے لے لیا وہ اسی کا ہے، اور جو باقی رہ گیا اس پر کچھ واجب نہیں (۲)۔ پھر امام مالک نے فرمایا: نبی کریم ﷺ سے اس طرح کی صورتحال کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے اسی کا حکم دیا۔ لوگوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، وہ تو ایک کمزور (تنہا) عورت ہے، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "کیا یہ نہیں کہا جائے گا کہ فلاں نے اپنی بہن سے شادی کر لی ہے؟" (۳)۔

چھٹی بات: رضاعت سے حرمت تبھی ثابت ہوتی ہے جب دودھ پلانا دو سال کی مدت کے اندر ہو، جیسا کہ "سورہ بقرہ" (۴) میں گزر چکا ہے۔ اور ہمارے نزدیک (مالکیہ) تھوڑے اور زیادہ دودھ

پینے میں کوئی فرق نہیں ہے جب وہ آنتوں تک پہنچ جائے، چاہے وہ ایک ہی گھونٹ (چسکی) کیوں نہ ہو (۵)۔

امام شافعی نے رضاعت میں دو شرطیں معتبر مانی ہیں: پہلی شرط: پانچ بار دودھ پلانا؛ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے جو نازل فرمایا تھا اس میں یہ بھی تھا: 'دس معلوم رضعات (بار دودھ پلانا) حرام کرتی ہیں'، پھر انہیں پانچ معلوم رضعات سے منسوخ کر دیا گیا، اور رسول اللہ ﷺ کی وفات ہوئی تو وہ..."

حواشی: (۱) المفہم ۴/ ۱۷۸۔ (۲) المدونہ ۲/ ۴۱۱ میں امام مالک کا قول، اور النوادر والزیادات ۵/ ۸۴ میں: کہ ان کے درمیان تفریق نہیں کی جائے گی۔ اور المدونہ ۵/ ۱۵۸ میں امام مالک سے مروی ہے: گواہیوں میں کسی بھی چیز میں دو عورتوں کی گواہی سے کم جائز نہیں، کسی بھی معاملے میں ایک عورت کی گواہی جائز نہیں۔ (۳) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملی، اور اسے امام بخاری (۸۸) اور احمد (۱۶۱۴۸) نے عقبہ بن الحارث کی حدیث سے اس کے ہم معنی روایت کیا ہے۔ (۴) ۴/ ۱۰۹۔ (۵) الاستذکار ۱۸/ ۲۵۹۔

Surah An-Nisa: Verse 23

...from what is recited of the Quran (1). The point of evidence in it is that it established that ten (breastfeedings) were abrogated by five. If the prohibition were tied to less than five, that would be an abrogation of the five. A solitary report (khabar al-wahid) or analogy (qiyas) is not accepted against this, because abrogation cannot occur through them. In the hadith of Sahla (2): "Breastfeed him five times, and it will make him mahram through them." (3).

The second condition: That it should be within two years. If it is outside of them, it does not cause prohibition; because of the saying of the Almighty: {two full years for those who wish to complete the term of nursing} [Al-Baqarah: 233]. After completion and perfection, there is nothing.

Abu Hanifa considered six months after the two years. Malik (considered) a month or so. Zufar said: As long as he is sustained by milk and has not been weaned, it is nursing, even if he reaches three years. Al-Awza'i said: If he is weaned at one year and his weaning continues, then there is no nursing after that.

Layth bin Sa'd alone among the scholars held that the nursing of an adult causes prohibition, which is the opinion of Aisha (may Allah be pleased with her). It was narrated from Abu Musa al-Ash'ari, and what was narrated from him indicates his withdrawal from that (4), which is what Abu Husayn narrated from Abu Atiyyah who said: A man came with his wife from...

(1) Reported by Muslim (1452). Al-Baji said in Al-Muntaqa 4/156: This which Aisha (may Allah be pleased with her) mentioned as having been revealed of the Quran, reporting it as abrogating or abrogated, is not established as Quran; because the Quran is only established by recurrent (mutawatir) reports. As for solitary reports, the Quran is not established by them, and this is among the solitary reports included in the category of 'strange' (ghara'ib). See: Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/317, and Al-Mufhim 4/185. (2) Daughter of Suhayl bin Amr, Al-Qurashiyyah Al-Amiriyyah, she embraced Islam early on and migrated with her husband Abu Hudhayfa bin Utbah to Abyssinia. Al-Isabah 12/319. The mentioned hadith is in the story of her nursing Salim, the freed slave of Abu Hudhayfa. (3) Reported by Malik in Al-Muwatta 2/605, and Ibn Hibban (4215) in detail from the hadith of Urwa bin Al-Zubayr that Abu Hudhayfa... and he mentioned the hadith. Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 18/270: This hadith enters the Musnad category because of Urwa meeting Aisha and the rest of the Prophet's ﷺ wives, and his meeting with Sahla bint Suhayl. End of quote. It

was reported by Muslim (1453) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) without mentioning the number of breastfeedings. Muslim also reported (1454) from Umm Salama, the Mother of the Believers, that she said: The rest of the Prophet's ﷺ wives refused to let anyone enter upon them based on that nursing, and they said to Aisha: "By Allah, we only see this as a concession granted by the Messenger of Allah ﷺ specifically for Salim, so no one shall enter upon us through this nursing, nor shall we see him." (4) Al-Tamhid 8/256 and 262-263, and Al-Istidhkar 18/258-259 and 272-273.

सूरह अन-निसा: आयत 23

...कुरान में जो पढ़ा जाता है (1)। इसमें प्रमाण का विषय यह है कि इसने यह सिद्ध किया कि दस (स्तनपान) को पांच से निरस्त (मनसूख) कर दिया गया था। यदि हराम (निषिद्ध) होना पांच से कम से जुड़ा होता, तो वह पांच का निरसन होता। इसके खिलाफ कोई एकाकी रिपोर्ट (ख़बर अल-वाहिद) या उपमा (क़ियास) स्वीकार नहीं की जाती है; क्योंकि उनके द्वारा निरसन नहीं हो सकता। सहला की हदीस (2) में है: "उसे पांच बार स्तनपान कराओ, उससे वे हराम हो जाएंगे।" (3)।

दूसरी शर्त: यह दो साल के भीतर होना चाहिए। यदि यह उनसे बाहर है, तो यह हराम नहीं करता है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {जो दूध पिलाने की अवधि पूरी करना चाहता है, उसके लिए पूरे दो वर्ष हैं} [अल-बक़रह: 233]। पूर्णता और पूर्ण होने के बाद कुछ नहीं है।

अबू हनीफा ने दो साल के बाद छह महीने और माना। मलिक ने एक महीना या ऐसा ही कुछ माना। ज़ुफ़र ने कहा: जब तक वह दूध पर निर्भर है और उसका दूध नहीं छुड़ाया गया है, तब तक वह स्तनपान है, चाहे वह तीन साल का ही क्यों न हो जाए। अल-औज़ाई ने कहा: यदि उसे एक वर्ष में दूध छुड़ा दिया गया और उसका दूध छूटना जारी रहा, तो उसके बाद कोई स्तनपान नहीं है।

विद्वानों में केवल लैथ बिन साद का मानना था कि वयस्क का स्तनपान हराम कर देता है, जो आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) का विचार है। यह अबू मूसा अल-अशअरी से वर्णित है, और उनसे जो वर्णित है वह इससे उनके पीछे हटने का संकेत देता है (4), जो कि अबू हुसैन ने अबू अतिय्या से वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: एक व्यक्ति अपनी पत्नी के साथ आया...

(1) मुस्लिम (1452) द्वारा रिपोर्ट किया गया। अल-बाजी ने अल-मुंतका 4/156 में कहा: यह जो आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने उल्लेख किया है कि यह कुरान से नाजिल हुआ था, जिसके बारे में उन्होंने बताया कि यह निरस्त करने वाला या निरस्त होने वाला है, वह कुरान के रूप में सिद्ध नहीं होता है; क्योंकि कुरान केवल मुतवातिर (लगातार) रिपोर्टों से सिद्ध होता है। जहाँ तक एकाकी रिपोर्टों की बात है, कुरान उनके द्वारा सिद्ध नहीं होता है, और यह 'अजीब' (ग़रैब) की श्रेणी में शामिल एकाकी रिपोर्टों में से है। देखें: मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलामा 2/317, और अल-मुफ़हिम 4/185।
(2) सुहैल बिन अम्र की बेटी, अल-कुरैशिय्या अल-आमिरिय्या, उन्होंने शुरुआत में ही इस्लाम स्वीकार कर लिया था और अपने पति अबू हुजैफा बिन उत्बा के साथ एबिसिनिया (हबश) चली गई थीं। अल-इसाबा 12/319। उल्लिखित हदीस अबू हुजैफा के दास सालिम को स्तनपान कराने की कहानी में

है। (3) अल-मुवत्ता 2/605 में मलिक द्वारा, और इब्न हिब्बान (4215) द्वारा उरवा बिन अल-जुबैर की हदीस से विस्तार से रिपोर्ट किया गया कि अबू हुजैफा... और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। इब्न अब्दुल बर्र ने अल-इस्तिधकार 18/270 में कहा: यह हदीस मुसनद में शामिल होती है; क्योंकि उरवा की आयशा और नबी ﷺ की अन्य पत्नियों से मुलाकात हुई थी, और सहला बिंत सुहैल से उनकी मुलाकात हुई थी। उद्धरण समाप्त। मुस्लिम (1453) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से स्तनपान की संख्या का उल्लेख किए बिना इसे रिपोर्ट किया है। मुस्लिम (1454) ने मोमिनों की माँ उम्मे सलमा से रिपोर्ट किया कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ की बाकी पत्नियों ने उस स्तनपान के आधार पर किसी को भी अपने पास आने देने से इनकार कर दिया, और उन्होंने आयशा से कहा: "अल्लाह की कसम, हम इसे केवल एक रियायत के रूप में देखते हैं जो अल्लाह के रसूल ﷺ ने विशेष रूप से सालिम के लिए दी थी, इसलिए कोई भी इस स्तनपान के माध्यम से हमारे पास नहीं आएगा और न ही हम उसे देखेंगे।" (4) अल-तमहीद 8/256 और 262-263, और अल-इस्तिधकार 18/258-259 और 272-273।

سورة النساء: آیت ۲۳

...جو قرآن سے پڑھا جاتا ہے (۱)۔ اس میں استدلال کا مقام یہ ہے کہ اس نے ثابت کیا کہ دس (رضاعتیں) پانچ سے منسوخ ہو گئیں، پس اگر تحریم پانچ سے کم کے ساتھ معلق ہوتی تو وہ پانچ کی منسوخی ہوتی۔ اور اس پر نہ تو خبر واحد قبول کی جاتی ہے اور نہ ہی قیاس؛ کیونکہ ان دونوں سے نسخ ثابت نہیں ہوتا۔ اور سہلہ کی حدیث (۲) میں ہے: «اسے پانچ بار دودھ پلاؤ، ان سے وہ حرام ہو جائیں گے» (۳)۔

دوسری شرط: یہ کہ (رضاعت) دو سال کے اندر ہو، اگر ان سے باہر ہو تو اس سے تحریم ثابت نہیں ہوگی؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ﴾ [البقرة: ۲۳۳]۔ اور اتمام و کمال کے بعد کچھ نہیں ہے۔

ابو حنیفہ نے دو سال کے بعد چھ ماہ کا اعتبار کیا۔ اور مالک نے ایک مہینہ یا اس کے قریب۔ اور زفر نے کہا: جب تک وہ دودھ پر گزارا کرتا ہے اور اس کا دودھ نہیں چھڑایا گیا تو وہ رضاعت ہے، اگرچہ اسے تین سال گزر جائیں۔ اور اوزاعی نے کہا: اگر ایک سال پر دودھ چھڑا دیا گیا اور اس کا چھڑانا جاری رہا تو اس کے بعد رضاعت نہیں۔

اور علما میں سے لیث بن سعد اس قول میں منفرد ہیں کہ بڑے کی رضاعت تحریم کا موجب بنتی ہے، اور یہی حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا قول ہے، اور یہ ابو موسیٰ اشعری سے بھی مروی ہے، اور ان سے وہ بھی مروی ہے جو اس سے رجوع پر دلالت کرتا ہے (۴)، اور یہی وہ ہے جسے ابو حصین نے ابو عطیہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ایک شخص اپنی بیوی کے ساتھ... آیا۔

(۱) اسے مسلم (۱۴۵۲) نے روایت کیا ہے۔ باجی نے المنتقیٰ ۱۵۶/۴ میں کہا: یہ جو عائشہ رضی اللہ عنہا نے ذکر کیا کہ یہ قرآن سے نازل ہوا تھا جس کے بارے میں انہوں نے بتایا کہ یہ ناسخ یا منسوخ ہے، یہ بطور قرآن ثابت نہیں ہوتا؛ کیونکہ قرآن صرف خبر متواتر سے ثابت ہوتا ہے، جہاں تک خبر واحد کا تعلق ہے تو اس سے قرآن ثابت नहीं होता، اور یہ خبر واحد کی ان احادیث میں سے ہے جو غرائب کے ضمن میں آتی ہیں۔ دیکھیے مختصر اختلاف العلماء ۳۱۷/۲، اور المفہم ۱۸۵/۴۔ (۲) سہیل بن عمرو کی بیٹی، القریشیہ العامریہ، قدیم الاسلام ہیں، انہوں نے اپنے شوہر ابو حذیفہ بن عتبہ کے ساتھ حبشہ کی طرف ہجرت کی۔ الاصابہ ۳۱۹/۱۲۔ اور مذکورہ حدیث ابو حذیفہ کے غلام سالم کو دودھ پلانے کے قصے میں ہے۔ (۳) اسے مالک نے الموطأ ۶۰۵/۲ میں، اور ابن حبان (۴۲۱۵) نے عروہ بن زبیر کی حدیث سے مفصل روایت کیا ہے کہ ابو حذیفہ... اور حدیث ذکر کی۔ ابن عبد البر نے الاستذکار ۱۸ / ۲۷۰ میں کہا: یہ حدیث مسند میں داخل ہوتی ہے؛ عروہ کی عائشہ اور نبی ﷺ کی دیگر ازواج سے ملاقات کی وجہ سے، اور ان کی سہلہ بنت سہیل سے ملاقات کی وجہ سے۔ اھ اور اسے مسلم (۱۴۵۳) نے عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث से رضاعت کی تعداد ذکر کیے بغیر روایت کیا ہے۔ اور مسلم (۱۴۵۴) نے ام المؤمنین ام سلمہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ کی باقی ازواج نے انکار کر دیا کہ اس رضاعت کی بنیاد پر ان کے پاس کوئی آئے، اور انہوں نے عائشہ سے کہا: اللہ کی قسم! ہم اسے صرف ایک رخصت سمجھتے ہیں جو رسول اللہ ﷺ نے خاص سالم کے لیے دی تھی، پس کوئی بھی اس رضاعت کے ذریعے ہمارے پاس نہیں آئے گا اور نہ ہی ہم اسے دیکھیں گے۔ (۴) التمہید ۲۵۶/۸ و ۲۶۲ - ۲۶۳، اور الاستذکار ۲۵۸/۱۸ - ۲۵۹ و ۲۷۲ - ۲۷۳۔

Surah An-Nisa: Verse 23 182

...Al-Madinah, so she gave birth and her breasts became swollen, so he began to suck and spit it out, and a draft of it entered his stomach. He asked Abu Musa, who said: "She is separated from you, and go to Ibn Mas'ud and inform him." He did so, and he brought the Bedouin to Abu Musa al-Ash'ari and said: "Do you see this gray-haired man as an infant (1)! Verily, breastfeeding only prohibits what causes flesh to grow and bone to develop." Al-Ash'ari said: "Do not ask me about anything while this scholar is among you (2)." His saying: "Do not ask me," indicates that he recanted from that.

Aishah argued with the story of Salim, the freed slave of Abu Hudhayfah, and that he was a man. So the Prophet ﷺ said to Sahla bint Suhayl: "Breastfeed him." narrated by al-Muwatta and others (3).

A group deviated and considered ten breastfeedings, clinging to the fact that it was in what was revealed: ten breastfeedings. It seems as if the abrogation did not reach them.

Dawud said: It is not prohibited except by three breastfeedings (4); and he argued with the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "One or two sucklings (imlajah) do not prohibit." narrated by Muslim (5). It is reported from Aishah and Ibn al-Zubayr (6), and this was said by Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, and Abu Ubaid (7), which is clinging to the 'dalil al-khitab' (8), and it is disputed.

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Al-Ashmat: Hair mixed with black and white. Al-Qamus (shamat). (2) Narrated by Abd al-Razzaq (13895) and al-Daraqutni (4362). (3) Al-Muwatta 2/605 and mentioned recently. (4) Al-Mufhim 4/184. (5) Under number (1451): (18), and it is with Ahmad (26873) from the hadith of Umm al-Fadl (may Allah be pleased with her), who is Lubaba bint al-Harith al-Hilaliyah, the wife of al-Abbas. His saying: al-imlajah; from al-malj, which is sucking, and al-imlajah: once, from amlajathu ummuhu, meaning: his mother breastfed him. Al-Nihayah (malj). (6) Ahmad (24026), and Muslim (1450) from Abdullah bin al-Zubayr from Aishah with the wording: "One or two suckings do not prohibit." Narrated by Ahmad (16110) from Abdullah bin al-Zubayr, similarly. (7) Al-Ishraf 4/111, and al-Istidhkar 18/262. (8) It is the 'mafhum al-mukhalafah' (inverse implication), and its definition was given on page 70 of this volume.

सूरा अन-निसा: आयत २३ १८२

...अल-मदीना, तो उसने बच्चे को जन्म दिया और उसके स्तनों में सूजन आ गई, तो उसने उसे चूसना और थूकना शुरू कर दिया, और उसका एक घूँट उसके पेट में चला गया। उसने अबू मूसा से पूछा, तो उन्होंने कहा: "वह तुमसे अलग हो गई है, और इब्न मसूद के पास जाओ और उन्हें बताओ।" उसने वैसा ही किया, और वह बद्दू को अबू मूसा अल-अशअरी के पास ले आया और कहा: "क्या तुम इस सफ़ेद बालों वाले आदमी को एक शिशु (१) के रूप में देखते हो! वास्तव में, स्तनपान केवल उसी को प्रतिबंधित करता है जिससे मांस बढ़ता है और हड्डी विकसित होती है।" अल-अशअरी ने कहा: "जब तक यह विद्वान तुम्हारे बीच है, मुझसे कुछ न पूछो (२)।" उनका यह कहना: "मुझसे न पूछो," इंगित करता है कि वह उस बात से मुकर गए।

आयशा ने अबू हुजैफ़ा के मुक्त गुलाम सालिम की कहानी के साथ तर्क दिया, और यह कि वह एक आदमी था। तो पैगंबर ﷺ ने सहला बिंत सुहैल से कहा: "उसे स्तनपान कराओ।" अल-मुवत्ता और अन्य द्वारा वर्णित (३)।

एक समूह ने अलग राह पकड़ी और दस बार स्तनपान कराने को माना, इस बात पर टिके रहे कि यह इसमें था जो अवतरित हुआ था: दस बार स्तनपान कराना। ऐसा लगता है कि निरस्तीकरण (abrogation) उन तक नहीं पहुँचा।

दाऊद ने कहा: यह तीन बार स्तनपान कराने के बिना प्रतिबंधित नहीं है (४); और उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के कथन के साथ तर्क दिया: "एक या दो बार चूसना (इमलाजह) प्रतिबंधित नहीं करता है।" मुस्लिम द्वारा वर्णित (५)। यह आयशा और इब्न अल-जुबैर (६) से वर्णित है, और अहमद, इशाक, अबू थौर और अबू उबैद (७) ने भी यही कहा है, जो 'दलील अल-खिताब' (८) को पकड़े हुए है, और यह विवादित है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) अल-अशमट: बाल जिनमें काला और सफेद मिला हो। अल-क़ामूस (शमत)। (२) अब्द अल-रज्जाक (१३८९५) और अल-दाराकुतनी (४३६२) द्वारा वर्णित। (३) अल-मुवत्ता २/६०५ और हाल ही में उल्लेख किया गया है। (४) अल-मुफहीम ४/१८४। (५) संख्या (१४५१): (१८) के तहत, और यह अहमद (२६८७३) के पास उम्म अल-फदल (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है, जो लुबाबा बिंत अल-हारिस अल-हिलालियाह हैं, अल-अब्बास की पत्नी। उनका कथन: अल-इमलाजह; अल-मलज से, जो

चूसना है, और अल-इमलाजह: एक बार, अमलजथु उम्मुहु से, जिसका अर्थ है: उसकी माँ ने उसे स्तनपान कराया। अल-निहाया (मलज)। (६) अहमद (२४०२६), और मुस्लिम (१४५०) अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर से आयशा के हवाले से इन शब्दों के साथ: "एक या दो बार चूसना प्रतिबंधित नहीं करता है।" अहमद (१६११०) द्वारा अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर से इसी तरह वर्णित। (७) अल-इशराफ ४/१११, और अल-इस्तिधकार १८/२६२। (८) यह 'मफहूम अल-मुखालाफह' (विपरीत निहितार्थ) है, और इसकी परिभाषा इस खंड के पृष्ठ ७० पर दी गई थी।

سورة النساء: آیت ۲۳ ۱۸۲

...مدینہ، تو اس نے جنا اور اس کی چھاتیاں سوج گئیں، تو وہ اسے چوسنے اور تھوکنے لگا، اور اس کا ایک گھونٹ اس کے پیٹ میں چلا گیا، تو اس نے ابوموسیٰ سے پوچھا، انہوں نے کہا: وہ تم سے جدا ہو گئی، اور ابن مسعود کے پاس جاؤ اور انہیں بتاؤ، اس نے ایسا ہی کیا، تو وہ دیہاتی کو ابوموسیٰ اشعری کے پاس لایا اور کہا: کیا آپ اس ادھیڑ عمر (۱) شخص کو شیر خوار بچہ سمجھتے ہیں! رضاعت سے تو وہی (رشتہ) حرام ہوتا ہے جو گوشت اگائے اور ہڈی (مضبوط) کرے۔ ابوموسیٰ اشعری نے کہا: جب تک یہ عالم تمہارے درمیان موجود ہے مجھ سے کچھ نہ پوچھو (۲)۔ تو ان کا یہ کہنا: مجھ سے نہ پوچھو، اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ اپنے اس قول سے رجوع کر چکے تھے۔

اور حضرت عائشہؓ نے ابو حذیفہ کے آزاد کردہ غلام سالم کے قصے سے استدلال کیا کہ وہ ایک مرد تھے۔ تو نبی ﷺ نے سہلہ بنت سہیل سے فرمایا: "اسے دودھ پلا دو" اسے موطا اور دیگر نے روایت کیا (۳)۔

اور ایک گروہ نے شذوذ اختیار کیا اور دس رضاعتوں کا اعتبار کیا، اس بات پر اصرار کرتے ہوئے کہ جو نازل ہوا تھا اس میں یہ تھا: دس رضاعتیں۔ گویا ان تک ناسخ نہیں پہنچا تھا۔

اور داؤد نے کہا: تین رضاعتوں سے کم میں حرمت ثابت نہیں ہوتی (٤)؛ اور انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: "ایک یا دو بار چوسنے سے حرمت ثابت نہیں ہوتی"۔ اسے مسلم نے روایت کیا (٥)۔ اور یہ حضرت عائشہ اور ابن زبیر سے مروی ہے (٦)، اور یہی قول احمد،

اسحاق، ابوثور اور ابو عبید کا ہے (۷)، اور یہ دلیل الخطاب (۸) سے استدلال ہے، اور اس میں اختلاف ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) الاشمط: وہ شخص جس کے بالوں میں سیاہی اور سفیدی ملی ہوئی ہو۔ القاموس (شمط)۔ (۲) اسے عبد الرزاق (۱۳۸۹۵) اور دارقطنی (٤٣٦٢) نے روایت کیا ہے۔ (۳) الموطأ ۲ / ٦٠٥ اور ابھی قریب ہی گزرا ہے۔ (٤) المفہم ٤ / ١٨٤ ۔ (٥) نمبر (١٤٥١): (١٨) کے تحت، اور یہ احمد (٢٦٨٧٣) کے ہاں ام الفضل رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ہے، جو لبابہ بنت حارث ہلالیہ ہیں، حضرت عباس کی اہلیہ۔ ان کا قول: الإملاجة؛ المَلْج سے ہے، جس کے معنی چوسنا ہیں، اور الإملاجة: ایک بار، أَمْلَجَتْه أمُّه سے، یعنی: اس کی ماں نے اسے دودھ پلایا۔ النہایۃ (ملج)۔ (٦) احمد (٢٤٠٢٦)، اور مسلم (١٤٥٠) عبداللہ بن زبیر سے حضرت عائشہ کے حوالے سے ان الفاظ کے ساتھ: "ایک بار یا دو بار چوسنا حرام نہیں کرتا"۔ اور اسے احمد (١٦١١٠) نے عبد اللہ بن زبیر سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۷) الإشراف ٤ / ١١١ ، والاستذکار ١٨ / ٢٦٢ ۔ (۸) یہ مفہوم مخالف ہے، اور اس کی تعریف اس حصے کے صفحہ ۷۰ پر گزر چکی ہے۔

Aside from these, the leaders of legal verdicts (fatwa) went to the opinion that a single breastfeeding establishes prohibition if it is verified, as we mentioned; holding onto the minimum that can be called "breastfeeding" (radāʿ). This was supported by what was found to be the practice in Medina, and by analogy to marriage affinity (sihr); on the grounds that it is an accidental meaning that necessitates a permanent prohibition, so number is not a condition for it, just like marriage affinity (1).

Al-Layth ibn Sa'd said: The Muslims agreed that a small or large amount of breastfeeding in the cradle, which breaks the fast of a fasting person, establishes prohibition. Abu 'Umar said (2): Al-Layth was not aware of the disagreement on that.

I say: The most explicit text on this chapter is the saying of the Prophet ﷺ: "One or two sucks do not establish prohibition." Narrated by Muslim in his Sahih (3). It explains the meaning of Allah's saying: {And your [milk] mothers who nursed you} meaning: they nursed you three times or more. However, it is possible that it refers to when its arrival into the infant's belly is not confirmed; because of his saying: "Ten known breastfeedings" and "Five known breastfeedings" (4). Describing them as "known" is only a precaution against what might be imagined or doubted regarding reaching the belly. His line of reasoning implies that if the breastfeedings are not "known," prohibition is not established (5). And Allah knows best.

At-Tahawi mentioned (6) that the hadith about "one or two sucks" (imlaaj) is not established; because sometimes Ibn al-Zubayr narrates it from the Prophet ﷺ, sometimes he narrates it from 'A'ishah, and sometimes he narrates it from his father. Such inconsistency (idhtirab) invalidates it (7).

(1) Al-Mufhim 4/184. (2) In al-Istidhkar 18/260. (3) No. (1451): (20) from Umm al-Fadl, and (1450) from 'A'ishah, and they have been mentioned previously. (4) It was mentioned at the beginning of this issue from the hadith of 'A'ishah, may Allah be pleased with her. (5) Al-Mufhim 4/185. (6) Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama' 2/317, and see Sharh Mushkil al-Athar 11/480 onwards. (7) At-Tamhid 8/269, and al-Istidhkar 18/287. The hadith of Ibn al-Zubayr from the Prophet ﷺ, and his hadith from 'A'ishah have been mentioned. As for the hadith of Ibn al-Zubayr from his father, it was narrated by at-Tirmidhi in al-'Ilal 1/453, an-Nasa'i in al-Kubra (5433), and at-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (4561) through Muhammad ibn Dinar, from Hisham, from his father, =

पृष्ठ १८३ | सूरा अन-निसा: आयत २३

इनके अलावा फतवा देने वाले इमामों का मत यह रहा है कि अगर स्तनपान की पुष्टि हो जाए तो एक ही बार का स्तनपान निकाह को हराम (वर्जित) कर देता है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है; उन्होंने "रज़ाअ" (स्तनपान) शब्द के न्यूनतम अर्थ को आधार बनाया है। इसे मदीना में प्रचलित प्रथा और "सिहर" (वैवाहिक रिश्ते) के साथ तुलना करके पुख्ता किया गया है; इस तर्क के साथ कि यह एक ऐसी स्थिति है जो स्थायी निषेध का कारण बनती है, इसलिए इसमें सिहर की तरह संख्या की शर्त नहीं है (१)।

अल-लैथ बिन साद ने कहा: मुसलमानों का इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि पालने में बच्चे के लिए स्तनपान की कम या अधिक मात्रा, जो रोज़ेदार का रोज़ा तोड़ दे, हराम कर देती है। अबू उमर ने कहा (२): अल-लैथ को इस विषय में मतभेदों की जानकारी नहीं थी।

मैं कहता हूँ: इस विषय में सबसे स्पष्ट पाठ पैगंबर ﷺ का यह कथन है: "एक या दो बार दूध चूसना हराम नहीं करता है।" इसे मुस्लिम ने अपनी सहीह (३) में उद्धृत किया है। यह अल्लाह के इस कथन के अर्थ की व्याख्या करता है: {और तुम्हारी वे माएँ जिन्होंने तुम्हें दूध पिलाया}, अर्थात: उन्होंने तुम्हें तीन या उससे अधिक बार दूध पिलाया। हालाँकि, यह भी संभव है कि इसका अर्थ उस स्थिति से हो जब दूध का शिशु के पेट में पहुँचना निश्चित न हो; क्योंकि उनके(पैगंबर) के वचन हैं: "दस ज्ञात स्तनपान" और "पाँच ज्ञात स्तनपान" (४)। उन्हें "ज्ञात" (मालूमात) कहना केवल उस भ्रम या संदेह से बचने के लिए है कि दूध पेट में पहुँचा या नहीं। उनकी बात का तर्क यह है कि यदि स्तनपान 'ज्ञात' न हों तो वे हराम नहीं करते (५)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अत-तहावी ने उल्लेख किया (६) कि "इम्लाज" (एक या दो बार चूसना) वाली हदीस प्रमाणित नहीं है; क्योंकि कभी इब्न अल-जुबैर इसे पैगंबर ﷺ से रिवायत करते हैं, कभी वे इसे आयशा से रिवायत करते हैं, और कभी वे इसे अपने पिता से रिवायत करते हैं। इस तरह की विसंगति (इज़्तिराब) इसे अमान्य कर देती है (७)।

(१) अल-मुफ़हिम ४/१८४ । (२) अल-इस्तिज़कार १८/२६० में। (३) संख्या (१४५१): (२०) उम्म अल-फज़ल से, और (१४५०) आयशा से, और ये पहले आ चुके हैं। (४) इस मसले की शुरुआत में आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस में इसका उल्लेख हो चुका है। (५) अल-मुफ़हिम ४/१८५ । (६) मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलमा २/३१७, और देखें शरह मुश्किल अल-आसार ११/४८० और उसके बाद। (७)

अत-तम्हीद ८/२६९, और अल-इस्तिज़कार १८/२८७। इब्न अल-जुबैर की पैगंबर ﷺ से हदीस और आयशा से उनकी हदीस का उल्लेख पहले हो चुका है। जहाँ तक इब्न अल-जुबैर की अपने पिता से हदीस का सवाल है, उसे तिर्मिज़ी ने अल-इलाहल १/४५३ में, नसाई ने अल-कुबरा (५४३३) में, और तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार (५४३१) में मुहम्मद बिन दीनार के माध्यम से, हिशाम से, उनके पिता से उद्धृत किया है, =

ان کے علاوہ فتویٰ دینے والے ائمہ اس طرف گئے ہیں کہ ایک بار کا دودھ پلانا بھی حرمت ثابت کر دیتا ہے جب اس کا ہونا یقینی ہو جائے، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا؛ انہوں نے "رضاع" کے کم از کم اطلاق کو بنیاد بنایا ہے۔ اس کی تائید مدینہ میں رائج عمل سے بھی ہوتی ہے، اور "سسرالی رشتے" (صہر) پر قیاس کرتے ہوئے؛ اس دلیل کے ساتھ کہ یہ ایک عارضی صورت ہے جو ابدی حرمت کا تقاضا کرتی ہے، لہٰذا اس میں صہر کی طرح تعداد شرط نہیں ہے (۱)۔

لیث بن سعد نے کہا: مسلمانوں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ پالنے میں دودھ کی تھوڑی یا زیادہ مقدار جو روزہ دار کا روزہ توڑ دے، حرمت ثابت کر دیتی ہے۔ ابو عمر نے کہا (۲): لیث کو اس بارے میں پائے جانے والے اختلاف کا علم نہیں تھا۔

میں کہتا ہوں: اس باب میں سب سے واضح نص نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: "ایک بار یا دو بار چوسنا حرمت ثابت نہیں کرتا۔" اسے مسلم نے اپنی صحیح (۳) میں روایت کیا ہے۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر کرتا ہے: {اور تمہاری وہ مائیں جنہوں نے تمہیں دودھ پلایا} یعنی: انہوں نے تمہیں تین یا اس سے زیادہ بار دودھ پلایا| تاہم، یہ بھی ممکن ہے کہ اسے اس صورت پر محمول کیا جائے جب اس کے بچے کے پیٹ میں پہنچنے کا یقین نہ ہو؛ کیونکہ آپ کا فرمان ہے: "دس معلوم رضعات" اور "پانچ معلوم رضعات" (۴)۔ انہیں "معلوم" قرار دینا محض اس وہم یا شک سے بچنے کے لیے ہے کہ دودھ پیٹ میں پہنچا ہے یا نہیں۔ اور آپ کے کلام کی دلیل یہ فائدہ دیتی ہے کہ اگر رضعات 'معلوم' نہ ہوں تو وہ حرمت ثابت نہیں کرتیں (۵)۔ واللہ اعلم۔

امام طحاوی نے ذکر کیا (۶) کہ "املاج" (ایک یا دو بار چوسنے) والی حدیث ثابت نہیں ہے؛ کیونکہ کبھی ابن الزبیر اسے نبی ﷺ سے روایت کرتے ہیں، کبھی اسے حضرت عائشہ سے روایت

کرتے ہیں، اور کبھی اسے اپنے والد سے روایت کرتے ہیں؛ اور اس طرح کا اضطراب اسے ساقط کر دیتا ہے (٧)۔

(١) المفہم ٤/ ١٨٤۔ (٢) الاستذکار ١٨/ ٢٦٠ میں۔ (٣) نمبر (١٤٥١): (٢٠) ام الفضل سے، اور (١٤٥٠) حضرت عائشہ سے، اور یہ دونوں پہلے گزر چکے ہیں۔ (٤) اس مسئلے کے آغاز میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث میں گزر چکا ہے۔ (٥) المفہم ٤/ ١٨٥۔ (٦) مختصر اختلاف العلماء ٢/ ٣١٧، اور دیکھیے شرح مشکل الآثار ١١/ ٤٨٠ اور اس کے بعد۔ (٧) التمہید ٨/ ٢٦٩، اور الاستذکار ١٨/ ٢٨٧۔ ابن الزبیر کی نبی ﷺ سے مروی حدیث، اور ان کی حضرت عائشہ سے مروی حدیث پہلے گزر چکی ہے۔ جہاں تک ابن الزبیر کی اپنے والد سے مروی حدیث کا تعلق ہے، اسے ترمذی نے العلل ١/ ٤٥٣ میں، نسائی نے الکبریٰ (٥٤٣٣) میں، اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (٤٥٦١) میں محمد بن دینار کے واسطے سے، ہشام سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا ہے، =

184 Surah An-Nisa: Verse 23

It was narrated from Aisha that nothing is made unlawful except for seven sucklings (1). It was also narrated from her that she ordered her sister Umm Kulthum to nurse Salim bin Abdullah ten times (2). A similar narration was reported from Hafsa (3), and from her three sucklings were narrated, and five sucklings were also narrated from her, as Al-Shafi'i (may Allah have mercy on him) said, and it was related from Ishaq.

Seventh: The Almighty's saying: {And your [foster] mothers who nursed you} was used as evidence by those who denied the fosterage through the father (labn al-fahl), namely Sa'id bin al-Musayyib, Ibrahim al-Nakha'i, and Abu Salama bin Abd al-Rahman, and they said: The husband's milk does not make anything unlawful from the man's side (4).

The majority said: The Almighty's saying: {And your [foster] mothers who nursed you} indicates that the husband (al-fahl) is a father; because the milk is attributed to him, as it flowed because of his child. This is weak, for the child was created from both the man's and the woman's fluid together, while the milk is from the woman (5), and it did not come out from the man, nor (6) was it from the man except for intercourse, which is the cause for the descent of fluid from him. When the child is separated, Allah created the milk without it being attributed to the man in any way; therefore, the man had no right in the milk, rather the milk is for her, so that cannot be taken by analogy from the fluid. And the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "What becomes unlawful through fosterage is what becomes unlawful through lineage" (7) requires prohibition through fosterage, and the aspect of attribution is not apparent.

WWW.NAFSEISLAM.COM

= from Abdullah bin al-Zubayr, from his father. Al-Tirmidhi said: I asked Muhammad about this hadith and he said: The correct narration is from Ibn al-Zubayr from Aisha, and the hadith of Muhammad bin Dinar was erroneous, as he added: from al-Zubayr. It is actually from Hisham bin Urwa, from his father, from Abdullah bin al-Zubayr, from the Prophet ﷺ. Al-Hafiz said in Al-Fath 9/147: The hadith of "two sucklings" also came through authentic chains, but some of them said: it is irregular (mudtarib); because it was disputed; whether it is from Aisha, or from al-Zubayr, or from Ibn al-Zubayr, or from Umm al-Fadl, but the irregularity was not problematic for Muslim, so he narrated it from the hadith of Umm al-Fadl... (1) Reported by Abd al-Razzaq (13911) and (13921). (2) Reported by Malik 2/603, and Abd al-Razzaq (13927) and

(13928), and see Al-Ishraf 4/111. (3) Reported by Malik 2/603, and Abd al-Razzaq (13929). (4) Al-Tamhid 8/243, and Al-Ishraf 4/113. (5) In (Kh) and (Za): for the woman. (6) In (M): and what. (7) Previously on page 179 of this volume.

१८४ सूरह अन-निसा: आयत २३

आयशा से रिवायत है कि सात बार दूध पिलाने के अलावा (विवाह) हराम नहीं होता (१)। उनसे यह भी रिवायत है कि उन्होंने अपनी बहन उम्मे कुलथुम को सालिम बिन अब्दुल्ला को दस बार दूध पिलाने का आदेश दिया (२)। हफसा से भी इसी तरह की रिवायत है (३), और उनसे तीन (दूध पिलाने) की रिवायत है, और उनसे पांच की भी रिवायत है, जैसा कि अल-शाफई (उन पर अल्लाह की रहमत हो) ने कहा है, और इसे इशाक से भी रिवायत किया गया है।

सातवाँ: अल्लाह तआला का कहना: {और तुम्हारी [वो] माताएँ जिन्होंने तुम्हें दूध पिलाया} इसका प्रमाण उन लोगों ने दिया जिन्होंने 'लब्न अल-फहल' (पति के कारण होने वाले दूध के माध्यम से दूध का रिश्ता) को नकार दिया, और वे सईद बिन अल-मुसय्यिब, इब्राहिम अल-नखाई और अबू सलमा बिन अब्द अल-रहमान हैं। उन्होंने कहा: पति का दूध पुरुष की ओर से कुछ भी हराम नहीं करता (४)।

और बहुमत (अल-जुमहूर) ने कहा: अल्लाह तआला का कहना: {और तुम्हारी [वो] माताएँ जिन्होंने तुम्हें दूध पिलाया} यह दर्शाता है कि पति (अल-फहल) एक पिता है; क्योंकि दूध को उससे जोड़ा गया है, क्योंकि यह उसके बच्चे के कारण बहता है। और यह कमजोर है, क्योंकि बच्चा पुरुष और महिला दोनों के पानी से बना है, जबकि दूध महिला (५) से है, और यह पुरुष से नहीं निकला, और न ही (६) पुरुष से संभोग के अलावा कुछ था, जो उससे पानी उतरने का कारण है। जब बच्चा अलग हो जाता है, तो अल्लाह ने दूध बनाया बिना इसके कि वह किसी भी तरह से पुरुष से जुड़ा हो; इसलिए, दूध में पुरुष का कोई अधिकार नहीं था, बल्कि दूध उसका (महिला का) है, इसलिए इसे पानी के सादृश्य से नहीं लिया जा सकता। और अल्लाह के रसूल ﷺ का कहना: "दूध पिलाना वह सब हराम कर देता है जो वंश हराम करता है" (७) दूध पिलाने से निषेध की आवश्यकता है, और श्रेय देने का पहलू स्पष्ट नहीं है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

= अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर से, उनके पिता से। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: मैंने मुहम्मद से इस हदीस के बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: सही हदीस इब्न अल-ज़ुबैर से आयशा से है, और मुहम्मद बिन दीनार की हदीस में गलती हुई, और उन्होंने इसमें जोड़ा: अल-ज़ुबैर से। यह वास्तव में हिशाम बिन उरवा से है, उनके पिता से, अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर से, नबी ﷺ से। अल-हाफिज़ ने अल-फतह ९/१४७ में कहा:

हदीस "दो चूसना" भी सही रास्तों से आई है, लेकिन उनमें से कुछ ने कहा: यह "मुद्तरिब" (अव्यवस्थित) है; क्योंकि इसमें मतभेद था कि क्या यह आयशा से है, या अल-ज़ुबैर से, या इब्न अल-ज़ुबैर से, या उम्म अल-फदल से, लेकिन मुस्लिम के लिए यह अव्यवस्था हानिकारक नहीं थी इसलिए उन्होंने इसे उम्म अल-फदल की हदीस से निकाला... (१) इसे अब्द अल-रज्जाक (१३९११) और (१३९२१) ने निकाला है। (२) इसे मलिक २/६०३ और अब्द अल-रज्जाक (१३९२७) और (१३९२८) ने निकाला है, और अल-इशराफ ४/१११ देखें। (३) इसे मलिक २/६०३ और अब्द अल-रज्जाक (१३९२९) ने निकाला है। (४) अल-तम्हीद ८/२४३ और अल-इशराफ ४/११३। (५) (ख) और (ज़) में: महिला के लिए। (६) (म) में: और जो। (७) इस भाग के पृष्ठ १७९ पर पहले आ चुका है।

۱۸۴ سورہ النساء: آیت ۲۳

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ سات بار دودھ پینے کے علاوہ (نکاح) حرام نہیں ہوتا(۱)۔ ان سے مروی ہے کہ انہوں نے اپنی بہن ام کلثوم کو حکم دیا کہ وہ سالم بن عبداللہ کو دس بار دودھ پلائیں(۲)۔ حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا سے بھی اسی طرح مروی ہے(۳)، اور ان سے تین بار مروی ہے، اور ان سے پانچ بار بھی مروی ہے، جیسا کہ امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا، اور اسے اسحاق سے بھی روایت کیا گیا ہے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأُمَّهَٰتُكُمُ الَّٰتِي أَرْضَعْنَكُمْ﴾ (اور تمہاری مائیں جنہوں نے تمہیں دودھ پلایا)، اس سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جو 'لبن الفحل' (مرد کا دودھ، یعنی شوہر کے باعث پیدا ہونے والا دودھ) کی حرمت کے قائل نہیں ہیں، اور وہ سعید بن المسیب، ابراہیم النخعی اور ابوسلمہ بن عبد الرحمن ہیں۔ انہوں نے کہا: لبن الفحل مرد کی طرف سے کسی چیز کو حرام نہیں کرتا(۴)۔

اور جمہور نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأُمَّهَٰتُكُمُ الَّٰتِي أَرْضَعْنَكُمْ﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ فحل (شوہر) باپ ہے؛ کیونکہ دودھ اسی کی طرف منسوب ہے، کیونکہ یہ اس کی اولاد کی وجہ سے جاری ہوا۔ اور یہ قول ضعیف ہے، کیونکہ بچہ مرد اور عورت دونوں کے پانی سے پیدا ہوا ہے، جبکہ دودھ عورت(۵) سے ہے، اور مرد سے خارج نہیں ہوا، اور نہ(۶) مرد کی طرف سے جماع کے علاوہ کچھ تھا جو اس سے پانی کے اترنے کا سبب ہے۔ جب بچہ جدا ہو گیا تو اللہ نے دودھ پیدا کیا بغیر اس کے کہ وہ کسی بھی طور پر مرد کی طرف مضاف ہو؛ اسی لیے مرد کا دودھ میں کوئی حق نہیں تھا، بلکہ دودھ عورت کا ہے، لہذا اسے پانی پر قیاس کرکے اخذ نہیں کیا جا سکتا۔

اور رسول اللہ ﷺ کا ارشاد ہے: "رضاعت سے وہ سب حرام ہو جاتا ہے جو نسب سے حرام ہوتا ہے"(۷) یہ رضاعت سے حرمت کا تقاضا کرتا ہے، اور نسبت کی کوئی وجہ ظاہر نہیں ہوتی۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

= عبداللہ بن زبیر سے، انہوں نے اپنے والد سے۔ امام ترمذی نے کہا: میں نے محمد سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: صحیح روایت ابن الزبیر سے عائشہ رضی اللہ عنہا سے ہے، اور محمد بن دینار کی حدیث میں خطا ہوئی ہے، اور انہوں نے اس میں اضافہ کیا: الزبیر سے۔ درحقیقت یہ ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عبداللہ بن زبیر سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی ہے۔ حافظ نے فتح الباری ۹/ ۱۴۷ میں کہا: حدیث "المصتان" (دو چوسنا) بھی صحیح طرق سے آئی ہے، لیکن بعض نے کہا: یہ مضطرب ہے؛ کیونکہ اس میں اختلاف ہوا ہے کہ آیا یہ حضرت عائشہ سے ہے، یا زبیر سے، یا ابن زبیر سے، یا ام الفضل سے، لیکن امام مسلم کے نزدیک یہ اضطراب قدح نہیں کرتا تھا چنانچہ انہوں نے اسے ام الفضل کی حدیث سے روایت کیا۔ (۱) اسے عبدالرزاق (۱۳۹۱۱) اور (۱۳۹۲۱) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے امام مالک نے موطا ۲/ ۶۰۳، اور عبدالرزاق نے (۱۳۹۲۷) اور (۱۳۹۲۸) میں روایت کیا، اور دیکھئے الاشراف ۴/ ۱۱۱۔ (۳) اسے امام مالک نے موطا ۲/ ۶۰۳، اور عبدالرزاق نے (۱۳۹۲۹) میں روایت کیا ہے۔ (۴) التمہید ۸/ ۲۴۳، اور الاشراف ۴/ ۱۱۳۔ (۵) (خ) اور (ظ) کے نسخوں میں: "للمرأة" ہے۔ (۶) (م) کے نسخے میں: "وما" ہے۔ (۷) اس حصے کے ص ۱۷۹ پر گزر چکا ہے۔

Breastfeeding is attributed to the man just as the appearance of the ratio of water (semen) to him and breastfeeding from her.

Yes, the origin of this is the hadith of Al-Zuhri and Hisham bin Urwah, from Urwah, from Aisha (may Allah be pleased with her): that Aflah, the brother of Abu al-Qu'ays (1), came to ask permission to enter upon her - and he was her paternal uncle through breastfeeding - after the veil (Hijab) had been revealed. She said: "I refused to grant him permission. When the Prophet (peace be upon him) came, I informed him, and he said: 'Let him enter upon you, for he is your uncle, may your right hand be covered with dust.' Abu al-Qu'ays was the husband of the woman who breastfed Aisha (may Allah be pleased with her) (2) - and this is also a solitary report (khabar wahid) - and it is possible that 'Aflah' and Abu Bakr were foster-brothers through the same milk, therefore he said: 'Let him enter upon you for he is your uncle.' In summary, the matter is problematic and knowledge is with Allah, but the practice is based on it, and caution in prohibition is better, although the Almighty's saying: 'And lawful to you are [all others] beyond these' strengthens the view of the opponent (3).

Eighth: His saying, the Almighty: 'And your foster-sisters through breastfeeding' (4:23). This refers to a full sister, who was breastfed by your mother with your father's milk, whether she was breastfed with you or born before or after you. And a paternal foster-sister (from the father but not the mother) is one who was breastfed by your father's wife. And a maternal foster-sister (from the mother but not the father) is one who was breastfed by your mother with the milk of another man.

Then He mentioned the prohibition by affinity (marriage), saying the Almighty: 'And the mothers of your wives' (4:23). Affinity includes four: the woman's mother, her daughter, the father's wife, and the son's wife. The mother of the wife becomes forbidden just by a valid marriage contract with her daughter, as mentioned before (4).

Ninth: His saying, the Almighty: 'And your step-daughters under your guardianship [born] of your wives unto whom you have gone in' (4:23). This is independent in itself. The phrase 'from your wives unto whom you have gone in' does not refer back to the first group, but rather it refers back to the step-daughters, as they are the nearest mentioned, as previously stated (5).

(1) In (Kh): Aba al-Qu'ays, in (Z): Abi al-Qu'ays, and in (M): Akha al-Qu'ays, and the established version is from (D), which is correct. (2) Narrated by Ahmad (24054), Al-Bukhari (4796), and Muslim (1445). (3) The seventh issue from 'Ahkam al-Quran' by Al-Kiya Al-Tabari 1/394-395. (4) Page 175 of this volume. (5) Pages 175-176 of this volume.

स्तनपान पुरुष से उसी प्रकार संबंधित है जैसे पानी (वीर्य) का अनुपात उससे और उससे स्तनपान।

हाँ, इसका मूल अल-ज़ुहरी और हिशाम बिन उरवा की हदीस है, उरवा से, आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से: कि अबू अल-कुआइस के भाई अफ़लाह (1) ने उनके पास आने की अनुमति मांगी - और वे स्तनपान के माध्यम से उनके चाचा थे - पर्दा (हिजाब) की आयत उतरने के बाद। उन्होंने कहा: "मैंने उन्हें अनुमति देने से इनकार कर दिया। जब पैगंबर (उन पर शांति हो) आए, तो मैंने उन्हें सूचित किया, और उन्होंने कहा: 'उन्हें अपने पास आने दो, क्योंकि वे तुम्हारे चाचा हैं, तुम्हारे दाहिने हाथ धूल से भर जाएं।' अबू अल-कुआइस उस महिला के पति थे जिसने आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को स्तनपान कराया था (2) - और यह भी एक 'खबर वाहिद' (एकल रिपोर्ट) है - और यह संभव है कि 'अफ़लाह' और अबू बकर एक ही दूध से पाले गए भाई थे, इसलिए उन्होंने कहा: 'उन्हें अपने पास आने दो क्योंकि वे तुम्हारे चाचा हैं।' कुल मिलाकर, यह मामला जटिल है और ज्ञान अल्लाह के पास है, लेकिन इस पर अमल किया जाता है, और निषेध में सावधानी बेहतर है, हालाँकि सर्वशक्तिमान का यह कहना: 'और इनके अलावा तुम्हारे लिए हलाल है' प्रतिद्वंद्वी के मत को पुख्ता करता है (3)।

आठवीं: सर्वशक्तिमान का कथन: 'और तुम्हारी वे बहनें जिन्होंने तुम्हारा दूध पिया है' (4:23)। यह सगी बहन के लिए है, जिसे तुम्हारी माँ ने तुम्हारे पिता के दूध से पाला हो; चाहे उसने तुम्हारे साथ दूध पिया हो या वह तुमसे पहले या बाद में पैदा हुई हो। और पिता की ओर से सौतेली बहन वह है जिसे तुम्हारे पिता की पत्नी ने दूध पिलाया हो। और माँ की ओर से सौतेली बहन वह है जिसे तुम्हारी माँ ने किसी दूसरे पुरुष के दूध से पाला हो।

फिर उन्होंने वैवाहिक संबंधों के कारण निषेध का उल्लेख किया, सर्वशक्तिमान ने कहा: 'और तुम्हारी पत्नियों की माताएँ (4:23)। वैवाहिक संबंधों में चार शामिल हैं: स्त्री की माँ, उसकी बेटी, पिता की पत्नी और पुत्र की पत्नी। पत्नी की माँ केवल उसकी बेटी के साथ वैध निकाह (अनुबंध) होने से ही हराम (निषिद्ध) हो जाती है, जैसा कि पहले बताया गया है (4)।

नौवीं: सर्वशक्तिमान का कथन: 'और तुम्हारी वे सौतेली बेटियाँ जो तुम्हारी गोद में हैं, तुम्हारी उन पत्नियों से जिनसे तुम मिल चुके हो' (4:23)। यह अपने आप में स्वतंत्र है। 'तुम्हारी उन पत्नियों से जिनसे तुम मिल चुके हो' वाक्यांश पहले समूह की ओर नहीं जाता, बल्कि यह सौतेली बेटियों की ओर जाता है; क्योंकि वे निकटतम वर्णित हैं, जैसा कि पहले बताया गया है (5)।

(1) (ख) में: अबा अल-कुआइस, (ज़) में: अबी अल-कुआइस, और (म) में: अखा अल-कुआइस, और (द) से प्रमाणित संस्करण सही है। (2) इसे अहमद (24054), अल-बुखारी (4796), और मुस्लिम (1445) ने उल्लेख किया है। (3) अल-किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-कुरान' से सातवां मुद्दा 1/394 - 395। (4) इस खंड का पृष्ठ 175। (5) इस खंड का पृष्ठ 175-176।

مرد کی طرف رضاعت کا انتساب ویسا ہی ہے جیسا کہ اس کی طرف پانی (نطفہ) کی نسبت کا ظاہر ہونا اور اس سے رضاعت کا ہونا۔

ہاں، اس میں اصل زہری اور ہشام بن عروہ کی عروہ سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے: کہ ابو القعیس کے بھائی افلح (۱) ان کے پاس آنے کی اجازت مانگنے آئے - اور وہ رضاعت کے اعتبار سے ان کے چچا تھے - پردہ کے احکام نازل ہونے کے بعد۔ انہوں نے کہا: میں نے انہیں اجازت دینے سے انکار کر دیا۔ جب نبی کریم ﷺ تشریف لائے تو میں نے انہیں بتایا، آپ ﷺ نے فرمایا: "انہیں اپنے پاس آنے دو، کیونکہ وہ تمہارے چچا ہیں، تمہارے دائیں ہاتھ خاک آلود ہوں۔" ابو القعیس اس عورت کے شوہر تھے جس نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کو دودھ پلایا تھا (۲) - اور یہ بھی خبرِ واحد ہے - اور یہ بھی احتمال ہے کہ "افلح" اور ابوبکر رضی اللہ عنہ ہم شیر (ایک ہی دودھ پینے والے) ہوں، اس لیے آپ نے فرمایا: "انہیں اپنے پاس آنے دو کیونکہ وہ تمہارے چچا ہیں۔" مختصراً یہ کہ اس قول میں اشکال ہے اور علم اللہ کے پاس ہے، لیکن عمل اسی پر ہے، اور تحریم (حرام قرار دینے) میں احتیاط بہتر ہے، اگرچہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿وَأُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ﴾ (اور ان کے علاوہ تمہارے لیے حلال ہے) مخالف کے قول کو تقویت دیتا ہے (۳)۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرَّضَاعَةِ﴾ (اور تمہاری وہ بہنیں جو دودھ شریک ہیں)۔ اس سے مراد سگی بہن ہے جو ماں اور باپ دونوں کی طرف سے ہو، یعنی جس کو تمہاری ماں نے تمہارے باپ کے دودھ سے پالا ہو؛ خواہ اس نے تمہارے ساتھ دودھ پیا ہو یا وہ تم سے پہلے یا بعد میں پیدا ہوئی ہو۔ اور باپ کی طرف سے بہن وہ ہے جسے تمہارے باپ کی بیوی نے دودھ پلایا

ہو۔ اور ماں کی طرف سے بہن وہ ہے جسے تمہاری ماں نے کسی دوسرے مرد کے دودھ سے پالا ہو۔

پھر مصاہرت (سسرالی رشتہ) کی وجہ سے تحریم کا ذکر کیا، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ﴾ (اور تمہاری بیویوں کی مائیں)۔ سسرالی رشتہ دار چار ہیں: بیوی کی ماں، اس کی بیٹی، باپ کی بیوی، اور بیٹے کی بیوی۔ پس بیوی کی ماں صرف اس کی بیٹی کے ساتھ صحیح نکاح ہو جانے سے ہی حرام ہو جاتی ہے جیسا کہ پہلے گزرا (٤)۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُم مِّن نِّسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ﴾ (اور تمہاری پرورش میں رہنے والی وہ لڑکیاں جو تمہاری ان بیویوں سے ہیں جن سے تم نے صحبت کی ہو)۔ یہ بذاتِ خود مستقل جملہ ہے۔ اور ﴿مِّن نِّسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ﴾ کا قول پہلے گروہ کی طرف نہیں لوٹتا، بلکہ یہ ربائب (سوتیلی بیٹیوں) کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ وہی سب سے قریب مذکور ہیں، جیسا کہ پہلے گزرا (٥)۔

---

(١) (خ) میں: ابا القعیس، (ظ) میں: ابی القعیس، اور (م) میں: اخا القعیس، اور (د) سے ثابت شدہ نسخہ درست ہے۔ (٢) اسے احمد (٢٤٠٥٤)، بخاری (٤٧٩٦)، اور مسلم (١٤٤٥) نے روایت کیا ہے۔ (٣) الکیا الطبری کی احکام القرآن، مسئلہ ہفتم، ١/ ٣٩٤ - ٣٩٥۔ (٤) اسی جلد کا صفحہ ١٧٥۔ (٥) اسی جلد کا صفحہ ١٧٥ - ١٧٦۔

Surah An-Nisa: Verse 23 [Page] 186

A *rabiba* (stepdaughter) is the daughter of a man's wife from another husband. She is called so because he raises her in his care (*hijr*), so she is *marbuba* (raised), following the pattern *fa'ila* meaning *maf'ula* (1).

The jurists agreed that the stepdaughter becomes prohibited for her mother's husband if he has consummated the marriage with the mother, even if the stepdaughter was not under his care. However, some early scholars and the literalists (*Ahl al-Zahir*) dissented, saying: The stepdaughter is not prohibited for him unless she is under the care of the one married to her mother. If she were in another country and he separated from the mother after consummation, he would be allowed to marry her. They argued using the verse, saying: Allah the Almighty prohibited the stepdaughter under two conditions: First, that she be under the care of the one married to her mother. Second, the consummation of the marriage with the mother. If one of these conditions is absent, the prohibition does not exist.

They also argued with the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "If she were not my stepdaughter under my care, she would not be lawful for me; she is my brother's daughter through breastfeeding" (2). Thus, he stipulated being under care (*al-hijr*).

And they narrated from Ali ibn Abi Talib the permission of that (3); Ibn al-Mundhir and al-Tahawi said: As for the Hadith from Ali, it is not established; because its narrator is Ibrahim ibn Ubayd, from Malik ibn Aws, from Ali (4), and this Ibrahim is not known, and most people of knowledge have received it with rejection and disagreement (5).

Abu Ubayd said: It is refuted by his saying: "Do not offer me your daughters or your sisters" (6), so it was general. And not...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/32. (2) See Al-Mufhim 4/181. The Hadith was recorded by Ahmad (26632), al-Bukhari (5106), and Muslim (1449) on the authority of Umm Habiba bint Abu Sufyan (may Allah be pleased with her), and the mentioned stepdaughter is Durra bint Abi Salama. (3) Al-Ishraf 4/94; Ibn al-Mundhir said: All those we mentioned and those we did not mention among the scholars of the cities have reached a consensus against this view. (4) Recorded by Abd al-Razzaq (10834), and Ibn Abi Hatim (5087). (5) Al-Hafiz mentioned in Al-Fath 9/158 that Ibrahim ibn Ubayd (who is Ibn Rifa'ah) is a trustworthy, well-known Tabi'i, and he said: His father

and grandfather were companions, and the narration from Ali is authentic. He also said: Were it not for the consensus that emerged on the issue and the rarity of the dissenter, following it would have been more appropriate. (6) A part of the previous Hadith of Umm Habiba.

सूरह अन-निसा: आयत 23 [पृष्ठ] 186

रबीबा (सौतेली बेटी): एक पुरुष की पत्नी की वह बेटी है जो किसी अन्य पुरुष से हो। इसे रबीबा इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह पुरुष उसे अपनी परवरिश (हिज्र) में पालता है, इसलिए वह मरबूबा (पोषित) है, 'फ़ईला' का अर्थ 'मफ़ऊला' के रूप में है (1)।

फुकहा (कानूनविदों) ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि सौतेली बेटी अपनी माँ के पति के लिए हराम (वर्जित) हो जाती है यदि उसने माँ के साथ निकाह मुकम्मल (संभोग) कर लिया हो, भले ही सौतेली बेटी उसकी परवरिश में न रही हो। हालांकि, कुछ शुरुआती विद्वानों और अहल-ए-ज़ाहिर ने अलग राय दी और कहा: सौतेली बेटी उसके लिए हराम नहीं है जब तक कि वह अपनी माँ से शादी करने वाले की परवरिश में न हो। यदि वह किसी दूसरे देश में हो और पति निकाह के बाद माँ से अलग हो जाए, तो वह उससे निकाह कर सकता है। उन्होंने आयत का हवाला देते हुए तर्क दिया: अल्लाह तआला ने सौतेली बेटी को दो शर्तों के साथ हराम किया है: पहली, कि वह अपनी माँ से शादी करने वाले की परवरिश में हो। दूसरी, माँ के साथ निकाह का मुकम्मल होना। यदि इन दोनों शर्तों में से एक भी अनुपस्थित है, तो हराम होने का नियम लागू नहीं होता।

उन्होंने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन से भी तर्क दिया: "अगर वह मेरी परवरिश में मेरी रबीबा न होती, तो भी वह मेरे लिए हलाल न होती; वह दूध के रिश्ते से मेरे भाई की बेटी है" (2)। इस प्रकार, उन्होंने 'परवरिश' (हिज्र) की शर्त रखी।

और उन्होंने अली बिन अबी तालिब से इसके जायज़ होने की रिवायत की (3); इब्न अल-मुन्ज़िर और अल-तहावी ने कहा: जहाँ तक अली से रिवायत की बात है, वह साबित नहीं है; क्योंकि इसके रावी इब्राहिम बिन उबैद हैं, मलिक बिन औस से, अली से (4), और यह इब्राहिम अज्ञात (मजहूल) हैं, और अधिकांश विद्वानों ने इसे अस्वीकार और असहमति के साथ लिया है (5)।

अबू उबैद ने कहा: यह उनके(नबी स.) के इस कथन से खारिज हो जाता है: "मुझ पर अपनी बेटियों या अपनी बहनों को पेश न करो" (6)। तो यह आदेश सामान्य (आम) था। और नहीं...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/32। (2) अल-मुफ़हिम 4/181 देखें। हदीस अहमद (26632), बुखारी (5106) और मुस्लिम (1449) द्वारा उम्मे हबीबा बिंत अबी सुफ़ियान (रज़ी.) के हवाले से दर्ज की गई है, और उल्लिखित रबीबा दुर्रा बिंत अबी सलमा हैं। (3) अल-इशराफ़ 4/94; इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: हमारे द्वारा उल्लेखित सभी विद्वानों और शहरों के विद्वानों ने इस विचार के विरुद्ध आम सहमति

(इज्मा) व्यक्त की है। (4) अब्द अल-रज्ज़ाक (10834) और इब्न अबी हातिम (5087) द्वारा दर्ज। (5) अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 9/158 में उल्लेख किया है कि इब्राहिम बिन उबैद (जो इब्न रिफाआ हैं) एक भरोसेमंद, प्रसिद्ध ताबिई हैं, और उन्होंने कहा: उनके पिता और दादा सहाबी थे, और अली से यह रिवायत सही है। उन्होंने यह भी कहा: यदि इस मुद्दे पर बनी आम सहमति और विरोध करने वालों की कमी न होती, तो इसे अपनाना बेहतर होता। (6) उम्मे हबीबा की पिछली हदीस का एक हिस्सा।

سورہ النساء: آیت ۲۳ [صفحہ] ۱۸۶

اور ربیبہ: وہ لڑکی جو مرد کی بیوی کی پہلے شوہر سے ہو، اسے اس لیے یہ نام دیا گیا کیونکہ وہ اسے اپنی گود (پرورش) میں پالتا ہے، پس وہ مربوبہ ہے، فعیلہ بمعنی مفعولہ ہے (۱)۔

اور فقہاء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ ربیبہ (سوتیلی بیٹی) اپنی ماں کے شوہر پر حرام ہو جاتی ہے جب وہ ماں کے ساتھ خلوت (ہم بستری) کر لے، اگرچہ وہ ربیبہ اس کی گود (پرورش) میں نہ ہو۔ لیکن بعض متقدمین اور اہل ظاہر نے اختلاف کیا اور کہا: ربیبہ اس پر حرام نہیں ہوتی جب تک کہ وہ اپنی ماں سے نکاح کرنے والے کی گود میں نہ ہو، پس اگر وہ کسی دوسرے ملک میں ہو اور وہ ہم بستری کے بعد ماں کو چھوڑ دے تو اس کے لیے اس (لڑکی) سے نکاح کرنا جائز ہے۔ انہوں نے آیت سے استدلال کیا اور کہا: اللہ تعالیٰ نے ربیبہ کو دو شرطوں کے ساتھ حرام کیا ہے: پہلی: یہ کہ وہ اپنی ماں سے نکاح کرنے والے کی گود (پرورش) میں ہو۔ دوسری: ماں کے ساتھ ہم بستری۔ پس جب ان دو شرطوں میں سے ایک بھی مفقود ہو گی تو تحریم (حرام ہونا) ثابت نہیں ہو گی۔

انہوں نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے بھی استدلال کیا: «اگر وہ میری گود میں میری ربیبہ نہ ہوتی تو بھی وہ میرے لیے حلال نہ ہوتی، وہ تو میری رضاعی بھتیجی ہے» (۲) پس آپ نے گود (پرورش) کی شرط لگائی۔

اور انہوں نے علی بن ابی طالب سے اس کے جواز کی روایت کی (۳)؛ ابن المنذر اور الطحاوی نے کہا: جہاں تک حضرت علی سے روایت کا تعلق ہے تو وہ ثابت نہیں ہے؛ کیونکہ اس کا راوی ابراہیم بن عبید ہے، مالک بن اوس سے، وہ علی سے (۴)، اور یہ ابراہیم غیر معروف ہے، اور اکثر اہل علم نے اسے رد اور اختلاف کے ساتھ قبول کیا ہے (۵)۔

ابو عبید نے کہا: اسے آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کا یہ قول رد کرتا ہے: «تم اپنی بیٹیاں اور اپنی بہنیں مجھ پر پیش نہ کرو» (۶) پس یہ حکم عام تھا۔ اور نہیں...

(۱) المحرر الوجیز ۳۲/۲۔ (۲) دیکھیے المفہم ۴/۱۸۱۔ اور حدیث کو احمد (۲۶۶۳۲)، بخاری (۵۱۰۶) اور مسلم (۱۴۴۹) نے ام حبیبہ بنت ابی سفیان رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، اور مذکورہ ربیبہ درہ بنت ابی سلمہ ہیں۔ (۳) الاشراف ۴/۹۴، ابن المنذر نے کہا: ہم نے جن کا ذکر کیا اور جن کا ذکر نہیں کیا، تمام شہروں کے علماء کا اس قول کے خلاف اجماع ہے۔ (۴) اسے عبد الرزاق (۱۰۸۳۴) اور ابن ابی حاتم (۵۰۸۷) نے روایت کیا ہے۔ (۵) الحافظ نے الفتح ۹/۱۵۸ میں ذکر کیا ہے کہ ابراہیم بن عبید (جو ابن رفاعہ ہے) ثقہ معروف تابعی ہے، اور کہا: اس کے والد اور دادا صحابی تھے، اور علی سے مروی اثر صحیح ہے۔ نیز کہا: اگر اس مسئلے میں پیدا ہونے والا اجماع اور مخالفت کی ندرت نہ ہوتی تو اس پر عمل کرنا زیادہ بہتر ہوتا۔ (۶) ام حبیبہ کی سابقہ حدیث کا ایک حصہ۔

Surah An-Nisa: Verse 23 187

...not say: [those] who are in my lap, but he equated between them in prohibition (1). Al-Tahawi said: Their attribution to the 'laps' (custody) is only based on what is most common for stepdaughters, not that they are not prohibited if they were not as such. Tenth: His Almighty's saying: {But if you have not gone in unto them} meaning the mothers. {then there is no sin upon you} meaning in marrying their daughters if you divorced them, or if they died before you. The scholars have reached a consensus that if a man marries a woman and then divorces her or she dies before he consummates the marriage with her, it is lawful for him to marry her daughter. They differed regarding the meaning of "entering unto mothers" (consummation) through which the prohibition of stepdaughters occurs. It was narrated from Ibn Abbas that he said: Consummation is sexual intercourse. This is the opinion of Tawus, Amr ibn Dinar, and others (2). Malik, Al-Thawri, Abu Hanifa, Al-Awza'i, and Al-Layth agreed that if he touches her with lust, her mother and daughter become forbidden to him, and she becomes forbidden to the father and the son, which is one of the two opinions of Al-Shafi'i. They differed regarding looking. Malik said: If he looks at her hair, her chest, or any of her beauties for pleasure, her mother and daughter become forbidden to him. The Kufans said: If he looks at her private parts with lust, it is like touching with lust. Al-Thawri said: If he looks at her private parts intentionally or touches her, without mentioning lust. Ibn Abi Layla said: Prohibition does not occur by looking until he touches; and this is the opinion of Al-Shafi'i (3). The evidence that prohibition occurs by looking is that it involves a kind of enjoyment, so it is treated like marriage; since rulings relate to meanings, not words. It might be possible to say: It is a kind of meeting with enjoyment, for looking is a meeting and an encounter, and in it, there is enjoyment between lovers, and poets have exaggerated that, saying:

(1) See Al-Ishraf 4/94, and Al-Fath 9/158. (2) Al-Ishraf 4/94, and the report of Ibn Abbas was cited by Al-Bukhari in Al-Fath 8/271 and 9/157, and related by Al-Tabari 6/559, and Ibn Abi Hatim (5091). (3) Al-Istidhkar 16/260-261.

सूरा अन-निसा: आयत 23 187

...नहीं कहा: [जो] मेरी गोद में हैं, बल्कि उन्होंने उनके बीच निषेध (तहरीम) में बराबरी की (1)। अल-तहावी ने कहा: उन्हें 'गोद' (देखभाल) से जोड़ना केवल इस आधार पर है जो सौतेली बेटियों के लिए सबसे आम है, न कि यह कि वे वैसी न होने पर निषिद्ध नहीं होंगी। दसवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {लेकिन यदि तुमने उनके साथ संभोग (प्रवेश) न किया हो} यानी माताओं के साथ। {तो तुम पर कोई पाप नहीं है} यानी उनकी बेटियों से विवाह करने में यदि तुमने उन्हें तलाक दे दिया हो, या वे तुम्हारे सामने मर गई हों। विद्वानों ने इस पर सर्वसम्मति व्यक्त की है कि यदि कोई पुरुष किसी स्त्री से विवाह करता है और फिर उसे तलाक दे देता है या संभोग करने से पहले उसकी मृत्यु हो जाती है, तो उसके लिए उसकी बेटी से विवाह करना वैध है। वे 'माताओं के साथ प्रवेश' के अर्थ के बारे में असहमत थे जिससे सौतेली बेटियों का निषेध होता है। इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: प्रवेश का अर्थ संभोग (जिमा) है। यह ताऊस, अम्र बिन दीनार और अन्य का मत है (2)। मालिक, अल-थौरी, अबू हनीफा, अल-औज़ाई और अल-लैथ इस बात पर सहमत हुए कि यदि वह उसे वासना (शहवत) के साथ छूता है; तो उसकी माँ और बेटी उसके लिए हराम हो जाती हैं, और वह पिता और पुत्र के लिए हराम हो जाती है, और यह अल-शफीई के दो कथनों में से एक है। वे देखने (नज़र) के संबंध में असहमत थे। मालिक ने कहा: यदि वह आनंद के लिए उसके बालों, उसके सीने, या उसके किसी सौंदर्य को देखता है; तो उसकी माँ और बेटी उसके लिए हराम हो जाती हैं। कूफ़ियों ने कहा: यदि वह वासना के साथ उसके गुप्त अंगों को देखता है; तो यह वासना के साथ छूने के समान है। अल-थौरी ने कहा: यदि वह जानबूझकर उसके गुप्त अंगों को देखता है या उसे छूता है, और वासना का उल्लेख नहीं किया। इब्न अबी लैला ने कहा: देखने से हराम नहीं होता जब तक कि वह छू न ले; और यह अल-शफीई का मत है (3)। इसका प्रमाण कि देखने से निषेध होता है, यह है कि इसमें एक प्रकार का आनंद लेना शामिल है, इसलिए इसे निकाह की तरह माना गया; क्योंकि निर्णय अर्थों से संबंधित होते हैं, शब्दों से नहीं। यह कहना संभव हो सकता है कि: यह आनंद के साथ मिलन का एक प्रकार है, क्योंकि देखना एक मिलन और मुलाक़ात है, और इसमें प्रेमियों के बीच आनंद है, और कवियों ने इसमें अतिशयोक्ति की है, उन्होंने कहा:

(1) देखें अल-इशराफ 4/94, और अल-फतह 9/158। (2) अल-इशराफ 4/94, और इब्न अब्बास का प्रभाव अल-बुखारी द्वारा अल-फतह 8/271 और 9/157 में उद्धृत किया गया है, और अल-तबारी 6/559 और इब्न अबी हातिम (5091) द्वारा जोड़ा गया है। (3) अल-इस्तिधकार 16/260-261।

سورة النساء: آیت ۲۳ ۱۸۷

...نہیں کہا: [جو] میری گود میں ہیں، بلکہ انہوں نے تحریم میں ان کے درمیان برابری کی (۱)۔ طحاوی نے کہا: ان کا گودوں سے منسوب ہونا صرف اس بات پر مبنی ہے جو عام طور پر ربیبوں (سوتیلی بیٹیوں) کے ساتھ ہوتا ہے، یہ نہیں کہ اگر وہ ایسی نہ ہوں تو وہ حرام نہیں ہوں گی۔ دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لیکن اگر تم نے ان کے ساتھ دخول (مباشرت) نہ کیا ہو} یعنی ماؤں کے ساتھ {تو تم پر کوئی گناہ نہیں} یعنی ان کی بیٹیوں سے نکاح کرنے میں اگر تم نے انہیں طلاق دے دی ہو، یا وہ تمہارے پاس فوت ہو گئی ہوں۔ علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ اگر کوئی شخص کسی عورت سے نکاح کرے پھر اسے طلاق دے دے یا دخول سے پہلے وہ مر جائے، تو اس کے لیے اس کی بیٹی سے نکاح کرنا حلال ہے۔ اور انہوں نے ماؤں کے ساتھ دخول کے معنی میں اختلاف کیا ہے جس سے ربیبوں کی تحریم واقع ہوتی ہے۔ ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: دخول سے مراد جماع ہے۔ یہی طاؤس، عمرو بن دینار اور دیگر کا قول ہے (۲)۔ اور مالک، ثوری، ابو حنیفہ، اوزاعی اور لیث نے اس بات پر اتفاق کیا ہے کہ اگر وہ اسے شہوت کے ساتھ چھوئے تو اس کی ماں اور بیٹی اس پر حرام ہو جاتی ہیں، اور وہ باپ اور بیٹے پر حرام ہو جاتی ہے، اور یہ شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے۔ اور انہوں نے نظر (دیکھنے) کے بارے میں اختلاف کیا۔ مالک نے کہا: اگر وہ لذت کے لیے اس کے بالوں، سینے، یا اس کی کسی خوبصورتی کو دیکھے تو اس کی ماں اور بیٹی اس پر حرام ہو جاتی ہیں۔ کوفیوں نے کہا: اگر وہ شہوت کے ساتھ اس کی شرمگاہ کو دیکھے تو یہ شہوت کے ساتھ چھونے کے درجے میں ہے۔ ثوری نے کہا: اگر وہ جان بوجھ کر اس کی شرمگاہ کو دیکھے یا اسے چھوئے، اور انہوں نے شہوت کا ذکر نہیں کیا۔ ابن ابی لیلیٰ نے کہا: نظر سے حرام نہیں ہوتا جب تک کہ چھو نہ لے؛ اور

یہی شافعی کا قول ہے (۳)۔ اور اس بات کی دلیل کہ نظر سے تحریم واقع ہوتی ہے یہ ہے کہ اس میں ایک قسم کا استمتاع (لطف اندوزی) ہے، چنانچہ اسے نکاح کے درجے میں رکھا گیا؛ کیونکہ احکام کا تعلق معانی سے ہے نہ کہ الفاظ سے۔ اور یہ کہنا ممکن ہے کہ: یہ استمتاع کے ساتھ ملنے کی ایک قسم ہے، کیونکہ دیکھنا ایک اجتماع اور ملاقات ہے، اور اس میں محبت کرنے والوں کے درمیان استمتاع ہے، اور شعراء نے اس میں مبالغہ آرائی کرتے ہوئے کہا ہے:

(۱) دیکھیے الاشراف ۴/ ۹۴، اور الفتح ۹/ ۱۵۸۔ (۲) الاشراف ۴/ ۹۴، اور ابن عباس کا اثر بخاری نے الفتح ۸/ ۲۷۱، اور ۹/ ۱۵۷ میں تعلیقاً ذکر کیا ہے، اور طبری نے ۶/ ۵۵۹ اور ابن ابی حاتم (۵۰۹۱) نے اسے موصولاً نقل کیا ہے۔ (۳) الاستذکار ۱۶/ ۲۶۰ - ۲۶۱۔

١٨٨

Surah An-Nisa: Verse 23

Does not the night gather the mother of 'Amr And us? So that is a closeness for us. Yes, and we see the crescent moon as he sees it, And the day rises over her(1) as it rises over me (2). So what about looking, sitting together, and pleasure(3)?

Eleventhly: His Almighty's saying: {And the wives of your sons}, 'Halā'il' is the plural of 'halīlah', and she is the wife. She was named 'halīlah'(4) because she stays (tahullu) with the husband wherever he stays; so it is of the form 'fa'īlah' meaning 'fā'ilah' (the one who stays). Az-Zajjaj(5) and a group went to the view that it is from the word 'halāl' (lawful), so she is 'halīlah' meaning 'muhallalah' (made lawful). And it was said: Because each of them unties (yahullu) the waistband (izār) of their companion(6).

Twelfthly: The scholars have agreed on the prohibition of what the fathers contracted upon for the sons, and what the sons contracted upon for the fathers, whether the contract was accompanied by intercourse or not(7); due to His Almighty's saying: {And do not marry those whom your fathers married from among women}, and His Almighty's saying: {And the wives of your sons who are from your loins}. If one of them enters into an invalid (fāsid) marriage, it is prohibited for the other to contract upon her just as it is prohibited through a valid marriage; because an invalid marriage is not without: either (8) being agreed upon as invalid, or differed upon. If its invalidity is agreed upon, it does not entail any ruling [nor prohibition], and its existence is like its non-existence. But if it is differed upon, then the prohibition related to it is the same as that related to a valid marriage; due to the possibility (9) that it might be...

(1) In (d): radiance. (2) Ahkām al-Qur'ān by Ibn al-'Arabi 1/371, and these two verses are by Jahdar bin Mu'āwiyah al-'Ukli the thief, as in Amāli al-Qāli 1/282, al-Hamāsah al-Basriyyah 2/98, and Muntaha al-Talab 3/271. (3) In (m): and conversation and pleasure. (4) In (kh) and (z): it was named so. (5) Ma'āni al-Qur'ān 2/35, and the author quoted it from him via Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajīz 2/33. (6) Tafsir al-Baghawi 1/412. (7) Al-Ijmā' p. 78. (8) In (kh) and (z): it is not without that. (9) In (kh) and (z): for the possibility of it.

१८८

सूरा अन-निसा: आयत २३

क्या रात उम-ए-अम्र को और हमें एकत्र नहीं करती? तो यह हमारे लिए निकटता है। हाँ, और हम अर्धचंद्र को वैसे ही देखते हैं जैसे वह उसे देखता है, और दिन उस पर छा जाता है(१) जैसे वह मुझ पर छा जाता है(२)। तो देखने, साथ बैठने और आनंद(३) का क्या कहना?

ग्यारहवीं: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हारे पुत्रों की पत्नियाँ}, 'हलायिल' हलीला का बहुवचन है, और वह पत्नी है। उसे हलीला(४) इसलिए कहा गया क्योंकि वह पति के साथ ठहरती (तहुल्लु) है जहाँ वह ठहरता है; अतः यह 'फईला' के रूप में है जिसका अर्थ 'फाइला' (ठहरने वाली) है। अज़-ज़ज्जाज(५) और एक समूह इस विचार पर गया कि यह 'हलाल' शब्द से है, इसलिए वह 'हलीला' है जिसका अर्थ 'मुहल्लला' (वैध की गई) है। और कहा गया है: क्योंकि उनमें से प्रत्येक अपने साथी के इज़ार (कमरबंद) को खोलता (यहुल्लु) है(६)।

बारहवीं: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि पिता ने पुत्रों के लिए जो अनुबंध किया और पुत्रों ने पिता के लिए जो अनुबंध किया, वह वर्जित है, चाहे अनुबंध के साथ संभोग हुआ हो या नहीं(७); अल्लाह तआला के कथन के कारण: {और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने विवाह किया था}, और अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हारे उन पुत्रों की पत्नियाँ जो तुम्हारी पीठ (नस्ल) से हैं}। यदि उनमें से कोई एक अमान्य (फासिद) निकाह करता है, तो दूसरे के लिए उस पर अनुबंध करना वर्जित है जैसा कि वैध निकाह में वर्जित होता है; क्योंकि अमान्य निकाह इससे खाली नहीं है: या तो (८) इसकी अमान्यता पर सहमति हो, या इसमें मतभेद हो। यदि इसकी अमान्यता पर सहमति है; तो यह किसी नियम [ना ही निषेध] को अनिवार्य नहीं करता है, और इसका अस्तित्व इसके न होने के समान है। और यदि इसमें मतभेद है, तो इससे संबंधित निषेध वही है जो वैध निकाह से संबंधित है; इस संभावना के कारण(९) कि यह हो सकता है...

(१) (द) में: चमक (अल-बहा)। (२) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन ३७१/१, और ये दो पद जहदर बिन मुआबिया अल-उक्ली 'चोर' के हैं, जैसा कि अमाली अल-क़ाली २८२/१, अल-हमासा अल-बसरिया ९८/२, और मुंतहा अल-तलब २७१/३ में है। (३) (म) में: और बातचीत और आनंद। (४) (ख) और (ज़) में: इसका नाम ऐसा रखा गया। (५) मा'नी अल-कुरआन ३५/२, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३३/२ में उद्धृत किया है। (६) तफ़सीर अल-बगवी

४१२/१। (७) अल-इज्मा पृष्ठ ७८। (८) (ख) और (ज़) में: यह इससे खाली नहीं है कि। (९) (ख) और (ज़) में: इसके संभावित होने के कारण।

۱۸۸

سورة النساء: آیت ۲۳

کیا رات اُمِّ عمرو کو اور ہمیں جمع نہیں کرتی؟ تو یہ ہمارے درمیان قربت کا باعث ہے۔ ہاں، اور ہم ہلال کو ویسا ہی دیکھتے ہیں جیسا وہ اسے دیکھتا ہے، اور دن اس پر چھا جاتا ہے(۱) جیسے وہ مجھ پر چھا جاتا ہے(۲)۔ تو پھر دیکھنے، ساتھ بیٹھنے اور لذت(۳) کا کیا حال ہو گا؟

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمْ﴾ (اور تمہارے بیٹوں کی بیویاں)، 'حلائل' حلیلہ کی جمع ہے، اور اس سے مراد بیوی ہے۔ اسے حلیلہ(۴) اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ شوہر کے ساتھ وہیں ٹھہرتی (تَحُلُّ) ہے جہاں وہ ٹھہرتا ہے، پس یہ 'فَعِيْلَہ' بمعنی 'فَاعِلَہ' (ٹھہرنے والی) ہے۔ اور زجاج(۵) اور ایک جماعت کا خیال ہے کہ یہ لفظ 'حلال' سے ہے، پس وہ حلیلہ بمعنی 'مُحَلَّلَہ' (حلال کی گئی) ہے۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کا ازار (تہبند) کھولتا (يَحُلُّ) ہے(۶)۔

بارہویں بات: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ باپوں نے بیٹوں کے لیے جو نکاح کیا اور بیٹوں نے باپوں کے لیے جو نکاح کیا وہ حرام ہے، خواہ نکاح کے ساتھ جماع ہوا ہو یا نہ ہوا ہو(۷)؛ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی وجہ سے: ﴿وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ ءَابَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاءِ﴾ (اور ان عورتوں سے نکاح نہ کرو جن سے تمہارے باپوں نے نکاح کیا تھا)، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ﴾ (اور تمہارے ان بیٹوں کی بیویاں جو تمہاری پشتوں سے ہیں)۔ چنانچہ اگر ان میں سے کسی نے نکاحِ فاسد کیا، تو دوسرے پر اس سے نکاح کرنا حرام ہو جائے گا جیسے نکاحِ صحیح میں حرام ہوتا ہے؛ کیونکہ نکاحِ فاسد دو حال سے خالی نہیں: یا تو(۸) اس کے فاسد ہونے پر اتفاق ہوگا، یا اس میں اختلاف ہوگا۔ اگر اس کے فاسد ہونے پر اتفاق ہو؛ تو اس سے کوئی حکم [اور نہ

ہی حرمت] ثابت نہیں ہوگی، اور اس کا ہونا نہ ہونے کے برابر ہے۔ اور اگر اس میں اختلاف ہو، تو اس سے وہ حرمت وابستہ ہو جائے گی جو نکاحِ صحیح سے وابستہ ہوتی ہے؛ اس احتمال(۹) کی وجہ سے کہ ہو سکتا ہے کہ...

(۱) (د) میں ہے: البہاء (رونق/چمک)۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۱/۳۷۱، اور یہ دو اشعار جحدر بن معاویہ العکلی اللص کے ہیں، جیسا کہ امالی القالی ۱/۲۸۲، الحماسہ البصریہ ۲/۹۸، اور منتہی الطلب ۳/۲۷۱ میں ہے۔ (۳) (م) میں ہے: اور بات چیت اور لذت۔ (۴) (خ) اور (ظ) میں ہے: اس کا نام یہ رکھا گیا۔ (۵) معانی القرآن ۲/۳۵، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۲/۳۳ میں نقل کیا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۱/۴۱۲۔ (۷) الاجماع ص ۷۸۔ (۸) (خ) اور (ظ) میں ہے: اس سے خالی نہیں کہ۔ (۹) (خ) اور (ظ) میں ہے: اس کے احتمال کی وجہ سے۔

Surah An-Nisa: Verse 23 (Page 189)

...marriage, thus it falls under the general sense of the word. In cases regarding private parts where prohibition (tahrim) and lawfulness (tahlil) conflict, prohibition is given precedence (1). And Allah knows best.

Ibn al-Mundhir said (2): There is a consensus among all the scholars of the cities from whom knowledge has been preserved that if a man has intercourse with a woman through an invalid marriage, she becomes forbidden to his father and his son, and to his grandfathers and his grandsons.

The scholars have reached a consensus, and this is the issue:

Thirteenth: That the contract of purchase for a slave girl does not make her forbidden to his father and his son. However, if the man buys a slave girl and touches or kisses her, she becomes forbidden to his father and his son; I do not know of any disagreement among them on this, so it is obligatory to prohibit that in submission to them. Since they disagreed on whether she becomes forbidden by looking without touching, it is not forbidden (3) because of their disagreement. Ibn al-Mundhir said: And nothing contrary to what we have said is authentic from any of the companions of the Messenger of Allah ﷺ.

Yaqub and Muhammad said: If a man looks at the private part of a woman with desire, she becomes forbidden to his father and his son, and her mother and daughter become forbidden to him. Malik said: If he has intercourse with a slave girl, or sits with her for that purpose even if he does not reach her, or kisses her, or touches her, or squeezes her for pleasure, she is not lawful for his son [nor for his father]. Al-Shafi'i said: Prohibition is only by touching, and it is not forbidden by looking without touching, and this is the view of al-Awza'i (4).

Fourteenth: They disagreed regarding intercourse through fornication (zina); does it cause prohibition or not? Most scholars said: If a man commits fornication with a woman, his marriage to her is not forbidden because of that. Similarly, his wife does not become forbidden to him if he commits adultery with her mother or her daughter; it is sufficient for him to have the legal punishment (hadd) established against him, then he may be with his wife. And whoever commits fornication with a woman and then wants to marry her mother or her daughter, they are not forbidden to him because of that.

Footnotes: (1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/370, and what preceded in brackets is from it. (2) Al-Ishraf 4/96, and Al-Ijma page 79. (3) In the manuscripts: "not permissible", and what is established is from Al-Ishraf. (4) Al-Ishraf 4/96, and what preceded in brackets is from it.

सूरह अन-निसा: आयत 23 (पृष्ठ 189)

...निकाह, अतः यह शब्द के सामान्य अर्थ के अंतर्गत आता है। और गुप्तांगों के मामले में जब निषेध (तहरीम) और वैधता (तहलील) के बीच टकराव होता है, तो निषेध को प्राथमिकता दी जाती है (1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (2): शहरों के उन सभी विद्वानों के बीच आम सहमति (इज्मा) है जिनसे ज्ञान संरक्षित किया गया है कि यदि कोई पुरुष किसी महिला के साथ अवैध निकाह के माध्यम से संभोग करता है, तो वह उसके पिता और उसके बेटे, और उसके दादाओं और उसके पोतों के लिए वर्जित (हराम) हो जाती है।

विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है और यह मसला है:

तेरहवां: यह कि दासी खरीदने का अनुबंध उसे उसके पिता और उसके बेटे के लिए वर्जित नहीं करता है। यदि कोई पुरुष दासी खरीदता है और उसे छूता या चूमता है, तो वह उसके पिता और उसके बेटे के लिए वर्जित हो जाती है; मुझे उनके बीच इस पर किसी मतभेद का पता नहीं है, इसलिए उनके प्रति समर्पण में इसे वर्जित करना अनिवार्य हो गया। चूंकि उन्होंने बिना छुए केवल देखने से वर्जित होने पर मतभेद किया है, इसलिए उनके मतभेद के कारण वह वर्जित नहीं हुई (3)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: और अल्लाह के रसूल ﷺ के किसी भी साथी से वह प्रमाणित नहीं है जो हमारे द्वारा कही गई बात के विपरीत हो।

याकूब और मुहम्मद ने कहा: यदि कोई पुरुष कामुकता के साथ किसी महिला के गुप्तांग को देखता है, तो वह उसके पिता और उसके बेटे के लिए वर्जित हो जाती है, और उसकी माँ और बेटी उस पर वर्जित हो जाती हैं। मालिक ने कहा: यदि वह दासी के साथ संभोग करता है, या उस उद्देश्य के लिए उसके साथ बैठता है भले ही वह उस तक न पहुंचे, या उसे चूमता है, या उसे छूता है, या आनंद के लिए उसे दबाता है, तो वह उसके बेटे [और न ही उसके पिता] के लिए वैध नहीं है। अल-शाफी ने कहा: निषेध केवल स्पर्श से होता है, और स्पर्श के बिना देखने से वर्जित नहीं होती, और यही अल-औज़ाई का कहना है (4)।

चौदहवां: उन्होंने व्यभिचार (ज़िना) के माध्यम से संभोग के बारे में मतभेद किया; क्या यह निषेध का कारण बनता है या नहीं? अधिकांश विद्वानों ने कहा: यदि कोई पुरुष किसी महिला के साथ व्यभिचार करता है, तो उसके कारण उस महिला से उसका निकाह वर्जित नहीं होता है। इसी तरह, उसकी

पत्नी उस पर वर्जित नहीं होती है यदि वह उसकी माँ या उसकी बेटी के साथ व्यभिचार करता है; उसके लिए इतना ही पर्याप्त है कि उस पर कानूनी दंड (हद्द) लागू किया जाए, फिर वह अपनी पत्नी के पास जा सकता है। और जिसने किसी स्त्री के साथ व्यभिचार किया, फिर उसकी माँ या उसकी बेटी से निकाह करना चाहा, तो वे उस पर इसके कारण वर्जित नहीं होतीं।

पाद टिप्पणियाँ: (1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 1/370, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह इसी से है। (2) अल-इशराफ 4/96, और अल-इज्मा पृष्ठ 79। (3) प्रतियों में: "जायज़ नहीं है", और जो स्थापित है वह अल-इशराफ से है। (4) अल-इशराफ 4/96, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह इसी से है।

سورة النساء: آیت ۲۳ (صفحہ ۱۸۹)

...نکاح، چنانچہ یہ لفظ کے مطلق مفہوم میں داخل ہے۔ اور شرمگاہوں کے معاملے میں جب تحریم (حرام ہونا) اور تحلیل (حلال ہونا) میں تعارض ہو، تو تحریم کو غلبہ دیا جاتا ہے (۱)۔ واللہ اعلم۔

ابن المنذر نے کہا (۲): شہروں کے ان تمام علماء جن سے علم محفوظ کیا گیا ہے، کا اس بات پر اجماع ہے کہ جب کوئی مرد کسی عورت سے نکاحِ فاسد کے ذریعے وطی (جماع) کرے، تو وہ اس کے باپ، اس کے بیٹے، اس کے داداؤں اور اس کے پوتوں پر حرام ہو جاتی ہے۔

اور علماء نے اجماع کیا ہے اور وہ مسئلہ یہ ہے:

تیرہواں: اس بات پر کہ لونڈی خریدنے کا عقد (معاہدہ) اسے اس کے باپ اور بیٹے پر حرام نہیں کرتا، پس جب کوئی شخص لونڈی خریدے اور اسے چھوئے یا بوسہ دے، تو وہ اس کے باپ اور بیٹے پر حرام ہو جاتی ہے؛ میں ان کے درمیان اس میں کسی اختلاف کو نہیں جانتا، لہٰذا ان کی اتباع میں اسے حرام قرار دینا واجب ہو گیا۔ اور جب انہوں نے بغیر چھوئے محض دیکھنے سے اس کی تحریم میں اختلاف کیا، تو ان کے اختلاف کی وجہ سے وہ حرام نہ ہوئی (۳)۔ ابن المنذر نے کہا: اور رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے کسی سے بھی ہمارے کہے ہوئے کے خلاف کچھ ثابت نہیں ہے۔

اور یعقوب اور محمد نے کہا: جب کوئی مرد شہوت کے ساتھ کسی عورت کی شرمگاہ کو دیکھے، تو وہ اس کے باپ اور اس کے بیٹے پر حرام ہو جاتی ہے، اور اس کی ماں اور اس کی بیٹی اس (مرد) پر حرام ہو جاتی ہیں۔ اور امام مالک نے کہا: جب وہ لونڈی سے وطی کرے، یا اس مقصد کے لیے اس کے پاس بیٹھے خواہ اس تک نہ پہنچے، یا اس کا بوسہ لے، یا اس کے جسم سے اپنا

جسم ملائے، یا لذت کے لیے اسے بھینچے، تو وہ اس کے بیٹے [اور نہ ہی اس کے باپ] کے لیے حلال ہے۔ امام شافعی نے کہا: تحریم صرف چھونے سے ہوتی ہے، اور چھوئے بغیر محض دیکھنے سے تحریم نہیں ہوتی، اور یہی امام اوزاعی کا قول ہے (۴)۔

چودھواں: اور انہوں نے زنا کے ذریعے وطی کے بارے میں اختلاف کیا کہ کیا یہ تحریم کا سبب بنتا ہے یا نہیں؟ پس اکثر اہل علم نے کہا: اگر کوئی شخص کسی عورت سے زنا کرے، تو اس کی وجہ سے اس کا اس سے نکاح حرام نہیں ہوتا، اور اسی طرح اس کی بیوی اس پر حرام نہیں ہوتی اگر وہ اس کی ماں یا اس کی بیٹی سے زنا کرے؛ اس کے لیے اتنا ہی کافی ہے کہ اس پر حد قائم کی جائے، پھر وہ اپنی بیوی کے پاس جائے۔ اور جس نے کسی عورت سے زنا کیا، پھر اس کی ماں یا بیٹی سے نکاح کرنا چاہا، تو وہ اس کی وجہ سے اس پر حرام نہیں ہوتیں۔

حواشی: (۱) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۳۷۰، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۲) الإشراف ۴ / ۹۶ ، اور الإجماع صفحہ ۷۹۔ (۳) نسخوں میں ہے: "لم یجز" (جائز نہیں)، اور جو ثابت ہے وہ الإشراف سے ہے۔ (۴) الإشراف ۴ / ۹۶ ، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔

A group said: It becomes forbidden for him; this view is narrated from Imran ibn Husayn, and it was held by al-Sha’bi, ‘Ata, al-Hasan, Sufyan al-Thawri, Ahmad, Ishaq, and the companions of opinion (Ashab al-Ra'y), and it is narrated from Malik; that zina (adultery/fornication) makes the mother and the daughter forbidden, and that it is in the same status as lawful (halal marriage), and this is the view of the people of Iraq. The correct view from Malik and the people of Hijaz is: that zina has no legal ruling; because Allah, the Almighty, said: {And your wives' mothers}, and the woman with whom he committed zina is not among the mothers of his wives, nor is her daughter among his stepdaughters. This is the view of al-Shafi'i and Abu Thawr (1); because since the dower, the obligation of waiting period ('iddah), inheritance, the attribution of the child, and the obligation of the legal punishment (hadd) are nullified in zina, it is nullified that it be judged by the ruling of valid marriage. Al-Daraqutni narrated from the hadith of al-Zuhri, from 'Urwah, from 'Aishah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about a man who committed zina with a woman and wanted to marry her or her daughter, so he said: "Forbidden (haram) does not make the lawful (halal) forbidden, only that which is through marriage makes forbidden" (2). Among the evidence for the other view is the Prophet's (peace be upon him) report about Jurayj and his saying: "O boy, who is your father? He said: So-and-so the shepherd" (3). This indicates that zina creates prohibitions just as lawful intercourse does; so the mother of the woman with whom zina was committed is not lawful, nor are her daughters, for the fathers of the adulterer nor for his children; this is the narration of Ibn al-Qasim in "Al-Mudawwanah" (4). It is also used as evidence that a child born from the water (semen) of the adulterer is not lawful for the one who committed zina with her mother, and it is...

---

(1) See Al-Ishraf 4/101, and Al-Istidhkhar 16/197-199. (2) Sunan al-Daraqutni (3680), and it was also narrated by Ibn Hibban in Al-Majruhin 2/98, and Ibn ‘Adi 5/1808, and Ibn al-Jawzi in Al-'Ilal 2/99. In its chain is ‘Uthman ibn ‘Abd al-Rahman al-Waqqasi, Ibn Hibban said: He was among those who narrated fabricated things from trustworthy narrators, it is not permissible to use him as evidence. Al-Hafiz said in Al-Taqrib p. 325: Abandoned (matruk), and Ibn Ma’in called him a liar. And it was narrated by Ibn Majah (2015) from the hadith of Ibn ‘Umar (may Allah be pleased with them). Al-Busiri weakened its chain in Misbah al-Zujajah 1/350. (3) Narrated by Ahmad (8071), Al-Bukhari (3436), and Muslim (2550) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be

pleased with him). (4) Al-Mufhim 6/514, and the narration of Ibn al-Qasim in Al-Mudawwanah 2/277.

सूरह अन-निसा: आयत 23 | 190

एक समूह ने कहा: यह उसके लिए हराम (वर्जित) हो जाता है; यह राय इमरान इब्न हुसैन से वर्णित है, और इसे अल-शाबी, अता, अल-हसन, सुफियान अल-थौरी, अहमद, इसहाक और असहाब अल-रय द्वारा कहा गया था, और यह मलिक से भी वर्णित है; कि ज़िना (व्यभिचार) माँ और बेटी को हराम कर देता है, और यह वैध (हलाल) विवाह की स्थिति में है, और यह इराक के लोगों की राय है। मलिक और हिजाज़ के लोगों की सही राय यह है: कि ज़िना का कोई कानूनी प्रभाव नहीं है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने कहा है: {और तुम्हारी पत्नियों की माँएँ}, और वह महिला जिसके साथ उसने ज़िना किया है, वह उसकी पत्नियों की माँओं में से नहीं है, और न ही उसकी बेटी उसकी सौतेली बेटियों में से है। यह अल-शफी और अबू थौर की राय है (1); क्योंकि जब ज़िना में मेहर, इद्दत की अनिवार्यता, विरासत, बच्चे का संबंध और हद (कानूनी सजा) की अनिवार्यता समाप्त हो जाती है, तो यह भी समाप्त हो जाता है कि उसे वैध निकाह के फैसले के अनुसार आंका जाए। अल-दाराकुतनी ने अल-ज़ुहरी की हदीस से, उरवा से, आयशा से वर्णन किया है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने एक महिला के साथ ज़िना किया और वह उससे या उसकी बेटी से शादी करना चाहता था, तो उन्होंने कहा: "हराम, हलाल को हराम नहीं करता, केवल वह जो निकाह के माध्यम से हो, हराम करता है" (2)। दूसरी राय के पक्ष में दलीलों में से एक नबी ﷺ का जुरैज के बारे में बयान और उनका कहना है: "ऐ लड़के, तेरा बाप कौन है? उसने कहा: फलां चरवाहा" (3)। यह इंगित करता है कि ज़िना से वही हुरमत (निषेध) पैदा होती है जो हलाल संभोग से पैदा होती है; इसलिए जिस महिला के साथ ज़िना किया गया उसकी माँ हलाल नहीं है, और न ही उसकी बेटियाँ, ज़िना करने वाले के पिताओं के लिए और न ही उसके बच्चों के लिए; और यह "अल-मुदव्वना" (4) में इब्न अल-कासिम का वर्णन है। इससे यह भी तर्क दिया जाता है कि जो ज़िना करने वाले के पानी (वीर्य) से पैदा हुई है, वह उसकी माँ के साथ ज़िना करने वाले के लिए हलाल नहीं है, और यह...

---

(1) देखें अल-इशराफ 4/101, और अल-इस्तिदखार 16/197-199। (2) सुनन अल-दाराकुतनी (3680), और इसे इब्न हिब्बान ने अल-मजरुहीन 2/98 में, और इब्न अदी ने 5/1808 में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल 2/99 में भी उद्धृत किया है। इसके इस्नाद (श्रृंखला) में उस्मान इब्न अब्द अल-रहमान अल-वक्कासी है, इब्न हिब्बान ने कहा: वह उन लोगों में से थे जो भरोसेमंदों से मनगढ़ंत बातें बयान करते थे, उनके आधार पर दलील देना जायज नहीं है। अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब पृष्ठ

325 में कहा: वह परित्यक्त (मतरूक) है, और इब्न मईन ने उन्हें झूठा कहा है। और इसे इब्न माजाह (2015) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-जुजाजाह 1/350 में इसके इस्नाद को कमज़ोर बताया है। (3) इसे अहमद (8071), बुखारी (3436) और मुस्लिम (2550) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) अल-मुफ़्हिम 6/514, और अल-मुदव्वना 2/277 में इब्न अल-कासिम का वर्णन।

ایک گروہ نے کہا: یہ اس پر حرام ہو جاتا ہے؛ یہ قول عمران بن حصین سے مروی ہے، اور اسی کے قائل شعبی، عطا، حسن، سفیان ثوری، احمد، اسحاق اور اصحاب الرائے ہیں، اور یہ مالک سے بھی مروی ہے؛ کہ زنا ماں اور بیٹی کو حرام کر دیتا ہے، اور یہ حلال (نکاح) کے درجے میں ہے، اور یہ اہل عراق کا قول ہے۔ مالک اور اہل حجاز کا صحیح قول یہ ہے کہ زنا کا کوئی حکم نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے فرمایا: {اور تمہاری بیویوں کی مائیں}، اور جس عورت سے اس نے زنا کیا وہ اس کی بیویوں کی ماؤں میں سے نہیں ہے، اور نہ ہی اس کی بیٹی اس کی پرورش پانے والی سوتیلی بیٹیوں (ربائب) میں سے ہے۔ یہی شافعی اور ابو ثور کا قول ہے(۱)؛ کیونکہ جب زنا میں مہر، عدت کا وجوب، وراثت، بچے کا الحاق اور حد کا وجوب ختم ہو گیا، تو یہ بھی ختم ہو گیا کہ اس پر جائز نکاح کا حکم لگایا جائے۔ اور دارقطنی نے زہری کی حدیث سے، عروہ سے، عائشہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جس نے ایک عورت سے زنا کیا، پھر اس نے اس سے یا اس کی بیٹی سے نکاح کرنے کا ارادہ کیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "حرام، حلال کو حرام نہیں کرتا، بلکہ وہی حرام کرتا ہے جو نکاح کے ذریعے ہو"(۲)۔ دوسرے قول کی دلیلوں میں سے ایک نبی ﷺ کا جریج کے بارے میں بتانا اور آپ کا قول ہے: "اے لڑکے، تیرا باپ کون ہے؟ اس نے کہا: فلاں چرواہا"(۳)۔ تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ زنا سے وہی حرمت ثابت ہوتی ہے جو حلال وطی (جماع) سے ثابت ہوتی ہے؛ چنانچہ جس عورت سے زنا کیا گیا اس کی ماں حلال نہیں ہے، اور نہ ہی اس کی بیٹیاں، زانی کے آباؤ اجداد کے لیے اور نہ ہی اس کی اولاد کے لیے؛ اور یہ "المدونہ"(٤) میں ابن القاسم

کی روایت ہے۔ اس سے یہ استدلال بھی کیا جاتا ہے کہ جو زانی کے پانی (نطفہ) سے پیدا ہوئی ہو وہ اس شخص کے لیے حلال نہیں ہے جس نے اس کی ماں کے ساتھ زنا کیا، اور وہ...

---

(۱) دیکھئے الاشراف ۱۰۱/٤، اور الاستذکار ١٦ / ١٩٧ - ١٩٩ . (۲) سنن دارقطنی (٣٦٨٠)، اور اسے ابن حبان نے المجروحین ۹۸/۲ میں، اور ابن عدی نے ۱۸۰۸/٥ میں، اور ابن الجوزی نے العلل ۹۹/۲ میں بھی روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں عثمان بن عبد الرحمن الوقاصی ہے، ابن حبان نے کہا: وہ ان لوگوں میں سے تھا جو ثقہ راویوں سے من گھڑت چیزیں روایت کرتے تھے، اس سے احتجاج (دلیل پکڑنا) جائز نہیں۔ حافظ نے التقریب ص ۳۲٥ میں کہا: متروک ہے، اور ابن معین نے اسے جھوٹا کہا ہے۔ اور اسے ابن ماجہ (۲۰۱٥) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بوصیری نے مصباح الزجاجہ ۱ / ۳٥۰ میں اس کی سند کو ضعیف قرار دیا ہے۔ (۳) اسے احمد (۸۰۷۱)، بخاری (٣٤٣٦)، اور مسلم (۲٥٥۰) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) المفہم ٥١٤/٦، اور المدونہ ۲۷۷/۲ میں ابن القاسم کی روایت۔

Surah An-Nisa: Verse 23 191

The famous [view] (1). He, peace and blessings be upon him, said: "Allah does not look at a man who looked at the private parts of a woman and her daughter" (2), and he did not distinguish between what is lawful and what is forbidden. And he, peace and blessings be upon him, said: "Allah does not look at whoever uncovered the veil of a woman and her daughter" (3). Ibn Khuwair Mindad said: For this reason, we said: A kiss and all other forms of enjoyment spread prohibition (create a legal impediment to marriage).

Abdul Malik bin Al-Majishun said: She is permissible (4). And this is the correct view according to the Almighty's saying: {And it is He who has created from water a human being and made him [a relative by] lineage and marriage} [Al-Furqan: 54], meaning through valid marriage (5), as will be explained in "Al-Furqan".

The basis for relying on the hadith for those two issues (6) is that the Prophet ﷺ narrated about Jurayj that he attributed the child of adultery to the adulterer, and Allah confirmed his attribution through the miracle of the infant speaking in testimony of that. The Prophet ﷺ informed about Jurayj in the context of praise and showing his honor. Thus, that attribution was correct by Allah Almighty's confirmation and the Prophet's ﷺ notification of it, so filiation and its rulings were established.

If it is said: Then it follows from this that the rulings of filiation and fatherhood, such as inheritance, guardianship, etc., should apply [due to them]. However, Muslims have agreed that there is no inheritance between them, so that attribution is not correct.

---

(1) Al-Mufhim 6/514. (2) Thus mentioned as marfu' (attributed to the Prophet) by Ibn al-Jawzi in 'Al-Tahqiq' 2/6, and he said: We do not know this hadith. It was narrated by Ibn Abi Shaybah 4/165, and Al-Daraqutni (3682) via Layth bin Abi Sulaym, from Hammad, from Ibrahim, from Alqama, from Ibn Mas'ud as mawquf (stopped at a companion). Al-Daraqutni said: Layth and Hammad are weak. (3) We did not find it as marfu'. Abd al-Razzaq (12745) narrated from Wahb bin Munabbih that it is written in the Torah: Whoever uncovers the private parts of a woman and her daughter is cursed. (4) Al-Mufhim 6/514, and his saying: "she is permissible", means the one created from the water of adultery (the illegitimate daughter). (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1414, see also al-Muntaqa 3/308. (6) In the copies: "for those issues",

and what is established is from Al-Mufhim 6/514, and the text is from it. By "the two issues" he means: First, that adultery creates a prohibition just as lawful intercourse does; Second, that a female born from an adulterer's water is not permissible for the adulterer with her mother.

सूरह अन-निसा: आयत 23 191

प्रसिद्ध [मत] (1)। उन्होंने, शांति और आशीर्वाद उन पर हो, कहा: "अल्लाह उस व्यक्ति की ओर नहीं देखता जिसने एक महिला और उसकी बेटी के गुप्तांगों को देखा" (2), और उन्होंने हलाल और हराम के बीच कोई भेद नहीं किया। और उन्होंने, शांति और आशीर्वाद उन पर हो, कहा: "अल्लाह उस पर नहीं देखता जिसने किसी महिला और उसकी बेटी का पर्दा हटाया" (3)। इब्न खुवैर मिंदाद ने कहा: इसी कारण से, हमने कहा: चुंबन और आनंद के अन्य सभी रूप निषेध (विवाह में बाधा) फैलाते हैं।

अब्दुल मलिक बिन अल-माजीशुन ने कहा: वह हलाल है (4)। और सर्वशक्तिमान के इस कथन के अनुसार यही सही है: {और वही है जिसने पानी से एक इंसान बनाया और उसे वंश और विवाह के माध्यम से [एक रिश्तेदार] बना दिया} [अल-फुरकान: 54], जिसका अर्थ वैध विवाह के माध्यम से है (5), जैसा कि "अल-फुरकान" के स्पष्टीकरण में आएगा।

उन दो मसलों (6) के लिए हदीस पर भरोसा करने का आधार यह है कि नबी ﷺ ने जुरैज के बारे में बताया कि उन्होंने व्यभिचार (ज़िना) की संतान को व्यभिचारी से जोड़ा, और अल्लाह ने चमत्कारिक रूप से शिशु के बोलने के माध्यम से उनके इस जुड़ाव की पुष्टि की। नबी ﷺ ने प्रशंसा के संदर्भ में और जुरैज के सम्मान को दर्शाने के लिए इसके बारे में बताया। इस प्रकार, अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुष्टि और नबी ﷺ की जानकारी से वह जुड़ाव सही था, इसलिए पुत्रत्व (फिलीएशन) और उसके नियम स्थापित हो गए।

यदि यह कहा जाए: तो इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि पुत्रत्व और पितृत्व के नियम, जैसे विरासत, संरक्षकता आदि, [उनके कारण] लागू होने चाहिए। हालाँकि, मुसलमान इस बात पर सहमत हैं कि उनके बीच कोई विरासत नहीं है, इसलिए वह जुड़ाव सही नहीं है।

---

(1) अल-मुफिम 6/514। (2) इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-तहक़ीक़' 2/6 में इसे मरफ़ू (पैगंबर को जिम्मेदार) के रूप में उल्लेख किया है, और कहा है: हम इस हदीस को नहीं जानते हैं। इसे इब्न अबी शायबा 4/165, और अल-दराकुतनी (3682) ने लैथ बिन अबी सुलैयम, हम्माद से, इब्राहिम से, अल्कामा से, इब्न मसूद से मौकूफ़ (एक साथी पर रुका हुआ) के रूप में वर्णित किया है। अल-दराकुतनी ने कहा: लैथ और हम्माद कमज़ोर हैं। (3) हमें यह मरफ़ू के रूप में नहीं मिला। अब्द अल-रज्जाक (12745) ने वहब बिन मुनब्बिह से वर्णन किया कि तौरात में लिखा है: जो कोई महिला और उसकी बेटी के गुप्तांगों को खोलता है, वह शापित है। (4) अल-मुफिम 6/514, और उनका

कहना: "वह हलाल है", का अर्थ है व्यभिचार के पानी से पैदा हुई (अवैध बेटी)। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1414, अल-मुन्तका 3/308 भी देखें। (6) प्रतियों में: "उन मुद्दों के लिए", और जो स्थापित है वह अल-मुफिम 6/514 से है, और पाठ उसी से है। "दो मुद्दों" से उनका तात्पर्य है: पहला, कि व्यभिचार उसी तरह निषेध पैदा करता है जैसे हलाल संभोग करता है; दूसरा, कि व्यभिचारी के पानी से पैदा हुई महिला उस व्यभिचारी के लिए उसकी माँ के साथ जायज़ नहीं है।

سورہ النساء: آیت ۲۳ ۱۹۱

مشہور (۱)۔ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «اللہ اس شخص کی طرف نہیں دیکھتا جس نے عورت اور اس کی بیٹی کی شرمگاہ کو دیکھا»(۲) اور آپ نے حلال و حرام کے درمیان فرق نہیں کیا۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «اللہ اس کی طرف نہیں دیکھتا جس نے عورت اور اس کی بیٹی کا پردہ ہٹایا»(۳)۔ ابن خویز منداد نے کہا: اسی وجہ سے ہم نے کہا ہے کہ بوسہ اور لطف اندوزی کی دیگر تمام صورتیں حرمت (نکاح کی ممانعت) پھیلا دیتی ہیں۔

اور عبدالملک بن الماجشون نے کہا: وہ حلال ہے(۴)۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے یہی درست ہے: ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا﴾ [الفرقان: ۵۴] یعنی صحیح نکاح کے ذریعے(۵)، جیسا کہ "الفرقان" کے بیان میں آگے آئے گا۔

ان دو مسئلوں (۶) پر حدیث سے استدلال کی وجہ یہ ہے کہ نبی ﷺ نے جریج کے بارے میں حکایت بیان کی ہے کہ انہوں نے زنا کے بچے کی نسبت زانی کی طرف کی، اور اللہ تعالیٰ نے بچے کے کلام کے ذریعے جو کہ ایک معجزہ تھا، اس نسبت کی تصدیق فرمائی۔ نبی ﷺ نے جریج کی تعریف اور ان کی کرامت ظاہر کرنے کے طور پر اس کی خبر دی، پس وہ نسبت اللہ تعالیٰ کی تصدیق اور نبی ﷺ کی خبر سے صحیح ثابت ہوئی، چنانچہ بنوت (بیٹا ہونا) اور اس کے احکام ثابت ہو گئے۔

اگر یہ کہا جائے: تو اس سے یہ لازم آتا ہے کہ [ان کی وجہ سے] بنوت اور ابوت کے احکام جیسے وراثت، ولایت وغیرہ جاری ہوں، حالانکہ مسلمانوں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ ان کے درمیان وراثت نہیں ہوتی، لہذا وہ نسبت درست نہیں ہے۔

(۱) المفہم ۵۱۴/۶ ۔ (۲) اسے ابن الجوزی نے التحقیق ۲/۶ میں مرفوعاً ذکر کیا ہے، اور کہا ہے: ہم اس حدیث کو نہیں جانتے، اور اسے ابن ابی شیبہ ۴/۱۶۵ اور دارقطنی (۳۶۸۲) نے لیث بن ابی سلیم کے طریق سے، حماد سے، انہوں نے ابراہیم سے، انہوں نے علقمہ سے، انہوں نے ابن مسعود سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ دارقطنی نے کہا: لیث اور حماد ضعیف ہیں۔ (۳) ہمیں یہ مرفوعاً نہیں ملی، اور عبدالرزاق (۱۲۷۴۵) نے وہب بن منبہ سے روایت کیا ہے کہ تورات میں لکھا ہے: جس نے عورت اور اس کی بیٹی کی شرمگاہ کو کھولا وہ ملعون ہے۔ (۴) المفہم ۵۱۴/۶ ، اور ان کا قول: "وہ حلال ہے"، یعنی وہ جو زنا کے پانی سے پیدا ہوئی (ناجائز بیٹی)۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۴۱۴ ، اور دیکھیے المنتقی ۳ / ۳۰۸ ۔ (۶) نسخوں میں ہے: "ان مسائل پر"، اور جو ثابت ہے وہ المفہم ۵۱۴/۶ سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ دو مسئلوں سے ان کی مراد ہے: پہلا یہ کہ زنا اسی طرح حرمت پیدا کرتا ہے جیسے حلال وطء (جماع) کرتا ہے، اور دوسرا یہ کہ زانی کے پانی سے پیدا ہونے والی لڑکی، زانی کے لیے اس کی ماں کے ساتھ حلال نہیں ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 23 192

The answer is: that this necessitates what we have mentioned. What the consensus has been established upon regarding the rulings [that it does not apply between them] we have exempted, and the rest remains based on the original evidence (1), and Allah knows best.

Fifteenth: The scholars also differed in this chapter regarding the issue of sodomy; Malik, Al-Shafi'i, Abu Hanifa, and their companions said: Marriage does not become forbidden due to sodomy. Al-Thawri said: If a man plays with a boy, his (the boy's) mother becomes forbidden to him (the man); this is also the opinion of Ahmad ibn Hanbal. He (Ahmad) said: If he commits sodomy with his wife's son, or her father, or her brother, his wife becomes forbidden to him. Al-Awza'i said: If he commits sodomy with a boy, and a daughter is born to the victim, it is not permissible for the transgressor to marry her; because she is the daughter of one with whom he has had relations. This is also an opinion of Ahmad ibn Hanbal (2).

Sixteenth: His saying, the Almighty: "(those who are from your loins)" is a specification to exclude everyone whom the Arabs used to adopt who were not from the loins. When the Prophet ﷺ married the woman (former wife) of Zaid ibn Harithah, the polytheists said: He married his son's wife! For he, peace and blessings be upon him, had adopted him (3); as will be explained in "Al-Ahzab" (4). The wife of a son through breastfeeding - even if not from the loins - is forbidden by consensus based on the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "What is forbidden by lineage is also forbidden by breastfeeding" (5).

Seventeenth: His saying, the Almighty: "(and that you join two sisters)" the position of "أن" (an) is nominative (raf') by being conjuncted to "(Forbidden to you are your mothers)" (6).

The word "two sisters" is a term that encompasses joining them together (7) through marriage and through ownership (concubinage). The Ummah has reached a consensus on prohibiting...

(1) Al-Mufhim 5/514, and what was previously between brackets is from it. (2) See Al-Mughni 9/529. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/33, and the citation of the report will appear in its place in Al-Ahzab. (4) Verse: 37. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/33, and the hadith was previously mentioned on p. 179 of this volume, and see Consensus p. 79, and Al-

Ishraf 4/95. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/194. (7) In the copies: "the whole", and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 2/33.

सूरह अन-निसा: आयत 23 192

उत्तर यह है: कि यह वही आवश्यक बनाता है जो हमने उल्लेख किया है। और जिन निर्णयों पर सर्वसम्मति (इज्मा) बनी है [कि यह उनके बीच लागू नहीं होता] हमने उन्हें छूट दी है, और शेष उस मूल प्रमाण (1) पर आधारित रहता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

पंद्रहवाँ: विद्वानों ने इस अध्याय में अप्राकृतिक कृत्य (लवात) के मुद्दे पर भी मतभेद किया है; मलिक, शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: अप्राकृतिक कृत्य के कारण निकाह हराम नहीं होता। अल-थौरी ने कहा: यदि कोई किसी लड़के के साथ खेलता है, तो उसकी माँ उस पर हराम हो जाती है; यह अहमद बिन हंबल का भी मत है। उन्होंने (अहमद) कहा: यदि वह अपनी पत्नी के बेटे, या उसके पिता, या उसके भाई के साथ अप्राकृतिक कृत्य करता है, तो उसकी पत्नी उस पर हराम हो जाती है। अल-औज़ाई ने कहा: यदि उसने किसी लड़के के साथ अप्राकृतिक कृत्य किया, और उस पीड़ित के यहाँ एक बेटी पैदा हुई, तो उस अपराधी के लिए उससे शादी करना जायज़ नहीं है; क्योंकि वह उसकी बेटी है जिसके साथ उसने संभोग किया था। यह अहमद बिन हंबल का भी एक मत है (2)।

सोलहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "(जो तुम्हारी अपनी संतानों में से हों)" एक विशिष्टीकरण है ताकि उन सभी को बाहर निकाला जा सके जिन्हें अरब गोद लिया करते थे जो कि अपनी संतान (पीठ से) नहीं थे। जब पैगंबर ﷺ ने ज़ैद बिन हारिसा की (पूर्व) पत्नी से विवाह किया, तो मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कहा: उसने अपने बेटे की पत्नी से विवाह किया! क्योंकि आप ﷺ ने उन्हें गोद लिया था (3); जैसा कि "अल-अहज़ाब" (4) में स्पष्ट किया जाएगा। और रज़ाअत (दूध पीने के संबंध) से बेटे की पत्नी - भले ही वह अपनी सगी संतान न हो - सर्वसम्मति से हराम है, जो पैगंबर ﷺ के इस कथन पर आधारित है: "रज़ाअत से वही चीज़ें हराम होती हैं जो वंशावली (नसब) से हराम होती हैं" (5)।

सत्रहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "(और दो बहनों को एक साथ रखना)" में "أن" (अन) का स्थान 'रफ़अ' (कर्ता कारक) है क्योंकि यह "(तुम पर तुम्हारी माताएँ हराम की गई हैं)" (6) पर आधारित है।

"दो बहनें" एक ऐसा शब्द है जिसमें निकाह और मिलिक-ए-यमीन (दासियों) के माध्यम से उन्हें एक साथ रखना (7) शामिल है। उम्मा (मुस्लिम समुदाय) ने ... को रोकने पर सर्वसम्मति व्यक्त की है।

(1) अल-मुफहिम 5/514, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (2) देखें अल-मुग़नी 9/529। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/33, और रिपोर्ट का स्रोत अल-अहज़ाब में इसके स्थान

पर आएगा। (4) आयत: 37। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/33, और हदीस इस भाग के पृष्ठ 179 पर पहले आ चुकी है, और देखें इज्मा पृष्ठ 79, और अल-इशराफ़ 4/95। (6) मुशकिल एराब अल-कुरान 1/194। (7) प्रतियों में: "सभी", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/33 से है।

سورة النساء: آیت ۲۳ ۱۹۲

جواب یہ ہے: کہ یہ اس بات کا مقتضی ہے جو ہم نے ذکر کی۔ اور جن احکامات پر اجماع منعقد ہو چکا ہے [کہ وہ ان کے درمیان جاری نہیں ہوتا] ہم نے اسے مستثنیٰ کر دیا، اور باقی اسی دلیل کی اصل پر رہا (۱)، واللہ اعلم۔

پندرھواں (مسئلہ): اس باب میں علماء نے لواطت کے مسئلے میں بھی اختلاف کیا ہے؛ چنانچہ مالک، شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: لواطت سے نکاح حرام نہیں ہوتا۔ اور ثوری نے کہا: اگر کسی لڑکے کے ساتھ کھیلا تو اس کی ماں اس پر حرام ہو جائے گی؛ یہی احمد بن حنبل کا قول ہے۔ انہوں نے کہا: اگر اس نے اپنی بیوی کے بیٹے، یا اس کے باپ، یا اس کے بھائی کے ساتھ لواطت کی، تو اس کی بیوی اس پر حرام ہو گئی۔ اور اوزاعی نے کہا: اگر اس نے کسی لڑکے کے ساتھ لواطت کی، اور اس شخص (جس کے ساتھ فعل ہوا) کے ہاں بیٹی پیدا ہوئی، تو اس فاجر (بدکار) کے لیے اس لڑکی سے نکاح کرنا جائز نہیں؛ کیونکہ وہ اس شخص کی بیٹی ہے جس کے ساتھ اس نے دخول کیا۔ اور یہ احمد بن حنبل کا (ایک) قول ہے (۲)۔

سولہواں (مسئلہ): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ) "جو تمہاری اپنی پشت سے ہوں" ایک تخصیص ہے تاکہ ہر وہ شخص نکل جائے جسے عرب متبنیٰ (منہ بولا بیٹا) بناتے تھے جو صلب (اپنی نسل) سے نہیں ہوتے تھے۔ اور جب نبی ﷺ نے زید بن حارثہ کی (سابقہ) بیوی سے نکاح کیا تو مشرکین نے کہا: اپنے بیٹے کی بیوی سے نکاح کر لیا! حالانکہ آپ ﷺ نے انہیں متبنیٰ بنایا تھا (۳)؛ جیسا کہ سورہ "الاحزاب" (٤) میں اس کا بیان آئے گا۔ اور رضاعی بیٹے کی بیوی - اگرچہ وہ صلب سے نہ ہو - اجماع کے ساتھ حرام ہے، جس کی بنیاد آپ ﷺ کا یہ ارشاد ہے: "رضاعت سے وہ سب حرام ہو جاتا ہے جو نسب سے حرام ہوتا ہے" (٥)۔

سترہواں (مسئلہ): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ) "اور یہ کہ تم دو بہنوں کو اکٹھا کرو" میں «أن» کا مقام رفع ہے کیونکہ اس کا عطف (حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ) (٦) پر ہے۔

اور «الأختان» (دو بہنیں) ایک ایسا لفظ ہے جو نکاح اور ملک یمین کے ذریعے جمع کرنے کو عام ہے (٧)۔ اور امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ ... سے منع کیا جائے۔

(١) المفہم ٥/٥١٤، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (٢) دیکھیے المغنی ٩/٥٢٩۔ (٣) المحرر الوجیز ٢/٣٣، اور اس خبر کی تخریج الاحزاب میں اپنے مقام پر آئے گی۔ (٤) آیت: ٣٧۔ (٥) المحرر الوجیز ٢/٣٣، اور حدیث اس جلد کے صفحہ ١٧٩ پر گزر چکی ہے، اور دیکھیے الاجماع صفحہ ٧٩، اور الاشراف ٤/٩٥۔ (٦) مشکل إعراب القرآن ١/١٩٤۔ (٧) نسخوں میں ہے: «الجمیع»، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ٢/٣٣ سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 23 193

Combining them in one marriage contract because of this verse(1), and his saying, peace and blessings be upon him: "Do not offer your daughters or your sisters to me"(2).

And they differed regarding two sisters through right-hand possession (slavery); the majority of scholars went to the view that it is not permissible to combine them in possession for sexual intercourse, even if it is permissible to combine them in ownership by consensus; likewise, a woman and her daughter in a single transaction(3).

And they differed regarding the marriage contract with the sister of a female slave with whom he has had intercourse. Al-Awza'i said: If he has had intercourse with a female slave of his through right-hand possession, it is not permissible for him to marry her sister. Ash-Shafi'i said: Right-hand possession does not prevent the marriage of the sister. Abu Omar(4) said: Whoever treats the marriage contract like a purchase allows it, and whoever treats it like intercourse does not allow it. They have agreed that it is not permissible to enter into a contract with the wife's sister; because of the saying of Allah the Almighty: "And that you should not have two sisters together [in marriage]" meaning two wives by a marriage contract. So, stand upon what they agreed upon and what they differed about, and the right path will become clear to you, God willing. And Allah knows best.

Eighteenth: The literalists (Ahl al-Zahir) took a divergent view and said: It is permissible to combine two sisters through right-hand possession for sexual intercourse just as it is permissible to combine them in ownership. They argued with what was narrated from Uthman regarding two sisters from right-hand possession: One verse prohibited them and another verse permitted them; mentioned by Abdul-Razzaq, Ma'mar told us, on the authority of Al-Zuhri, on the authority of Qabisa ibn Dhu'ayb, that Uthman ibn Affan was asked about two sisters from what the right hand possesses, so he said: I do not command you nor do I forbid you, a verse permitted them and a verse prohibited them. So the questioner left and met a man from the companions of the Messenger of Allah (PBUH) - Ma'mar said: I think he said: Ali - he said: What did you ask Uthman about? So he informed him of what he asked him and what he gave him as a fatwa, so he said to him: But I forbid you, and if it were up to me...

(1) Al-Ishraf 4/96. (2) Mentioned previously on p. 186 of this part. (3) Al-Ishraf 4/97. (4) Al-Istidhkar 16/256, and the speech before it is from it.

सूरह अन-निसा: आयत 23 193

उन्हें एक ही निकाह के अनुबंध में संयोजित करना इस आयत (1) के कारण है, और उनका कहना, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "अपनी बेटियों या अपनी बहनों को मेरे सामने पेश न करें" (2)।

और उन्होंने दासी (मिल्क अल-यमीन) के माध्यम से दो बहनों के बारे में मतभेद किया; अधिकांश विद्वानों का मत है कि संभोग के लिए स्वामित्व में उन्हें संयोजित करना अनुमत नहीं है, भले ही सर्वसम्मति से स्वामित्व में उन्हें संयोजित करना अनुमत हो; इसी तरह एक महिला और उसकी बेटी को एक ही सौदे में (3)।

और उन्होंने उस दासी की बहन के साथ निकाह के अनुबंध के बारे में मतभेद किया जिसके साथ उसने संभोग किया था। अल-औज़ाई ने कहा: यदि उसने अपनी किसी दासी के साथ संभोग किया है, तो उसके लिए उसकी बहन से विवाह करना अनुमत नहीं है। अल-शाफी ने कहा: दासी का स्वामित्व बहन के निकाह को नहीं रोकता है। अबू उमर (4) ने कहा: जिसने निकाह के अनुबंध को खरीद की तरह माना उसने इसे अनुमति दी, और जिसने इसे संभोग की तरह माना उसने इसे अनुमति नहीं दी। वे इस बात पर सहमत हुए हैं कि पत्नी की बहन के साथ अनुबंध करना अनुमत नहीं है; अल्लाह सर्वशक्तिमान के कथन के कारण: "और यह कि तुम दो बहनों को [निकाह में] एक साथ न लाओ" अर्थात निकाह के अनुबंध द्वारा दो पत्नियाँ। तो, इस पर रुकें जिस पर वे सहमत हुए और जिसमें उन्होंने मतभेद किया, अल्लाह ने चाहा तो आपको सही बात स्पष्ट हो जाएगी। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अठारहवीं: अहल अल-ज़ाहिर ने एक अलग रुख अपनाया और कहा: संभोग में दासी के रूप में दो बहनों को संयोजित करना अनुमत है जैसा कि उन्हें स्वामित्व में संयोजित करना अनुमत है। उन्होंने उस्मान से दो बहनों के बारे में जो वर्णित है उससे तर्क दिया: एक आयत ने उन्हें प्रतिबंधित किया और दूसरी आयत ने उन्हें अनुमति दी; अब्दुल-रज्जाक द्वारा वर्णित, मअमर ने हमें बताया, अल-ज़ुहरी से, क़बीसा इब्न ज़ुऐब से, कि उस्मान इब्न अफ़्फ़ान से उन दो बहनों के बारे में पूछा गया जो दासी हैं, तो उन्होंने कहा: मैं न तुम्हें आदेश देता हूँ और न ही मना करता हूँ, एक आयत ने उन्हें जायज़ किया और एक आयत ने उन्हें हराम किया। तो पूछने वाला चला गया और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों में से एक व्यक्ति से मिला - मअमर ने कहा: मुझे लगता है कि उन्होंने कहा: अली - उन्होंने कहा: तुमने उस्मान से क्या पूछा था? तो उसने उन्हें बताया कि उसने क्या पूछा था और उन्होंने क्या फतवा दिया था, तो उन्होंने उससे कहा: लेकिन मैं तुम्हें मना करता हूँ, और अगर मेरा तुम पर बस चलता...

(1) अल-इशराफ 4/96। (2) इस भाग के पृष्ठ 186 पर पहले उल्लेख किया गया है। (3) अल-इशराफ 4/97। (4) अल-इस्तिधकार 16/256, और उससे पहले की बात भी उन्हीं की है।

سورۃ النساء: آیت ۲۳ ۱۹۳

اس آیت کی وجہ سے ان دونوں کو نکاح کے ایک ہی عقد میں جمع کرنا(۱)، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول: "اپنی بیٹیوں اور اپنی بہنوں کو مجھ پر پیش نہ کرو"(۲)۔

اور انہوں نے ملکِ یمین (لونڈیوں) کے ذریعے دو بہنوں کے بارے میں اختلاف کیا؛ چنانچہ تمام علماء اس طرف گئے ہیں کہ جماع کے لیے ملکیت میں ان دونوں کو جمع کرنا جائز نہیں ہے، اگرچہ اجماع کے ساتھ ملکیت میں ان دونوں کو جمع کرنا جائز ہے؛ اور اسی طرح عورت اور اس کی بیٹی کو ایک ہی سودے میں(۳)۔

اور انہوں نے اس لونڈی کی بہن کے ساتھ نکاح کے عقد میں اختلاف کیا جس کے ساتھ اس نے جماع کیا ہو، چنانچہ اوزاعی نے کہا: جب اس نے ملکِ یمین کے ذریعے اپنی کسی لونڈی سے جماع کر لیا، تو اس کے لیے اس کی بہن سے نکاح کرنا جائز نہیں ہے۔ اور شافعی نے کہا: ملکِ یمین بہن کے نکاح سے نہیں روکتی۔ ابو عمر(٤) نے کہا: جس نے عقدِ نکاح کو خریداری کی طرح قرار دیا اس نے اسے جائز قرار دیا، اور جس نے اسے جماع کی طرح قرار دیا اس نے اسے ناجائز قرار دیا۔ اور انہوں نے اس بات پر اتفاق کیا ہے کہ بیوی کی بہن کے ساتھ عقد کرنا جائز نہیں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ﴾ یعنی نکاح کے عقد کے ذریعے دو بیویوں کو۔ پس اس بات پر غور کریں جس پر وہ متفق ہوئے اور جس میں انہوں نے اختلاف کیا، ان شاء اللہ آپ پر صحیح بات واضح ہو جائے گی۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

اٹھارویں: اہل ظاہر نے الگ راہ اختیار کی اور کہا: جماع میں ملک یمین کے ذریعے دو بہنوں کو جمع کرنا جائز ہے جس طرح ملکیت میں ان دونوں کو جمع کرنا جائز ہے۔ اور انہوں نے اس سے استدلال کیا جو حضرت عثمان سے ملک یمین کی دو بہنوں کے بارے میں مروی ہے: ایک آیت نے ان دونوں کو حرام کیا اور ایک آیت نے ان دونوں کو حلال کیا؛ اسے عبد الرزاق نے ذکر کیا، ہم سے معمر نے بیان کیا، زہری سے، انہوں نے قبیصہ بن ذویب سے کہ عثمان بن عفان سے ان دو بہنوں کے بارے میں پوچھا گیا جو ملک یمین میں ہوں، تو انہوں نے کہا: میں نہ تمہیں حکم دیتا ہوں اور نہ منع کرتا ہوں، ایک آیت نے انہیں حلال کیا اور ایک آیت نے انہیں حرام کیا۔ چنانچہ سائل نکلا اور رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص سے ملا - معمر نے کہا: میرا خیال ہے کہ انہوں نے کہا: علی - انہوں نے کہا: تم

نے عثمان سے کیا پوچھا تھا؟ تو اس نے انہیں اس بارے میں بتایا جو اس نے پوچھا تھا اور جو انہوں نے فتویٰ دیا تھا، تو انہوں نے اس سے کہا: لیکن میں تمہیں منع کرتا ہوں، اور اگر میرا تم پر اختیار ہوتا...

(١) الإشراف ٤ / ٩٦۔ (٢) اس جز کے ص١٨٦ پر گزر چکا ہے۔ (٣) الإشراف ٤ / ٩٧۔ (٤) الاستذكار ١٦ / ٢٥٦، اور اس سے پہلے کی کلام انہی کی ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 23 194

...way, then you did [so], I would have made you an exemplary punishment (1). At-Tahawi and Ad-Daraqutni mentioned from Ali and Ibn Abbas similar to the saying of Uthman (2). The verse that permitted them is the Almighty's saying: {And lawful for you are [all others] beyond those} (3). None of the imams of fatwa paid attention to this saying; because they understood from the interpretation of the Book of Allah the opposite, and it is not permissible for them to distort the interpretation. Among those who said that from the companions: Umar, Ali, Ibn Masud, Uthman (4), Ibn Abbas, Ammar, Ibn Umar, Aisha, and Ibn al-Zubayr, and these are the people of knowledge of the Book of Allah, so whoever opposes them is arbitrary in interpretation (5). Ibn al-Mundhir (6) mentioned that Ishaq ibn Rahwayh forbade combining them through intercourse, and that the majority of the people of knowledge disliked that, and he placed Malik among those who disliked it. There is no disagreement regarding the permissibility of combining them in ownership, as well as the mother and her daughter. Ibn Atiyyah (7) said: It follows from Ishaq's saying that the one who combines them through intercourse should be stoned, and the dislike is read from Malik's saying: that if he has intercourse with one then has intercourse with the other, he stops from both until he makes one of them forbidden, so he is not liable to a prescribed punishment (hadd). WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Musannaf Abd al-Razzaq (12728), and Ad-Daraqutni related it through him (3725), and it is with Malik in Al-Muwatta 2 / 538 - 539, and the saying of Ma'mar: I think he said Ali, meaning Az-Zuhri as is stated in Al-Muwatta and Al-Musannaf. (2) Sunan Ad-Daraqutni (3727), (3728). See Musannaf Abd al-Razzaq (12736) and (12737), and Al-Muhalla 9 / 522. (3) This is how it appeared in the copies: {And lawful for you are [all others] beyond those} and the point of evidence in the verse is His saying: {Except those whom your right hands possess}. Al-Baji said in Al-Muntaqa 3/326: And the meaning of that is that it was general and did not specify two sisters from others. See Al-Muhalla 9/523, and Al-Istidhkhar 16/250. (4) His saying: and Uthman, is not in (d) and (z). (5) See Al-Ishraf 4 / 97 and 326, and Al-Istidhkhar 16 / 250 - 251. (6) Al-Ishraf 4 / 97, and the author related it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 33. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 33.

सूरह अन-निसा: आयत 23 194

...रास्ता, फिर यदि तुमने ऐसा किया, तो मैं तुम्हें एक मिसाल वाला दंड बना देता (1)। अत-तहावी और अद-दाराकुतनी ने अली और इब्न अब्बास से उस्मान के कथन के समान उल्लेख किया है (2)। और जिस आयत ने उन्हें वैध किया वह अल्लाह का यह कथन है: {और तुम्हारे लिए उनके सिवा अन्य स्त्रियाँ वैध की गई हैं} (3)। फ़तवा के किसी भी इमाम ने इस कथन पर ध्यान नहीं दिया; क्योंकि उन्होंने अल्लाह की किताब की व्याख्या से इसके विपरीत समझा, और उनके लिए व्याख्या को विकृत करना जायज़ नहीं है। सहाबा में से जिन्होंने यह कहा: उमर, अली, इब्न मसूद, उस्मान (4), इब्न अब्बास, अम्मार, इब्न उमर, आयशा और इब्न अल-जुबैर, और ये अल्लाह की किताब के जानकार लोग हैं, इसलिए जो कोई उनका विरोध करता है वह व्याख्या में मनमानी करने वाला है (5)। इब्न अल-मुन्ज़िर (6) ने उल्लेख किया कि इशाक बिन रहवेह ने संभोग के माध्यम से उन्हें एक साथ रखने को हराम (वर्जित) माना, और विद्वानों के बहुमत ने इसे नापसंद किया, और उन्होंने मलिक को इसे नापसंद करने वालों में रखा। स्वामित्व (मिल्क) में उन्हें एक साथ रखने की वैधता में कोई मतभेद नहीं है, और इसी तरह माँ और उसकी बेटी के मामले में भी। इब्न अतिया (7) ने कहा: इशाक के कथन से यह निष्कर्ष निकलता है कि जो कोई संभोग के माध्यम से उन्हें एक साथ रखता है, उसे पत्थर मारकर मार डाला (संगसार) जाना चाहिए, और मलिक के कथन से नापसंदगी समझी जाती है: कि यदि वह एक के साथ संभोग करता है और फिर दूसरी के साथ संभोग करता है, तो वह दोनों से रुक जाए जब तक कि वह उनमें से एक को हराम न कर दे, इसलिए उस पर कोई निर्धारित दंड (हद) लागू नहीं होगा। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) मुसन्नाफ अब्द अल-रज्जाक (12728), और इसे उनके माध्यम से अद-दाराकुतनी (3725) ने निकाला है, और यह अल-मुवत्ता 2/538 - 539 में मलिक के पास है, और मा'मर का कहना है: मुझे लगता है कि उन्होंने अली कहा, यानी अज़-ज़ुहरी जैसा कि अल-मुवत्ता और मुसन्नाफ में स्पष्ट रूप से बताया गया है। (2) सुनन अद-दाराकुतनी (3727), (3728)। मुसन्नाफ अब्द अल-रज्जाक (12736) और (12737) और अल-मुहल्ला 9 / 522 देखें। (3) प्रतियों में इसी तरह आया है: {और तुम्हारे लिए उनके सिवा अन्य स्त्रियाँ वैध की गई हैं} और आयत में प्रमाण का स्थान अल्लाह का यह कथन है: {सिवाय उनके जो तुम्हारे कब्जे में हों}। अल-बाजी ने अल-मुंतका 3/326 में कहा: और इसका अर्थ यह है कि यह सामान्य था और इसमें दो बहनों को दूसरों से अलग नहीं किया गया था। अल-मुहल्ला 9/523 और अल-इस्तिधकार 16/250 देखें। (4) उनका कहना: और उस्मान, (द) और (ज़) में नहीं

है। (5) अल-इशराफ 4/97 और 326, और अल-इस्तिधकार 16/250 - 251 देखें। (6) अल-इशराफ 4/97, और लेखक ने इसे उनके माध्यम से इब्न अतिया द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/33 में उद्धृत किया है। (7) अल-मुहर्र, अल-वजीज़ 2/33।

سورہ النساء: آیت ۲۳ ۱۹۴

سبیل، پھر اگر تم نے ایسا کیا، تو میں تمہیں عبرت ناک سزا دیتا (۱)۔ اور طحاوی اور دارقطنی نے علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے عثمان رضی اللہ عنہ کے قول کی مانند ذکر کیا ہے (۲)۔ اور وہ آیت جس نے ان دونوں کو حلال کیا، اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَأُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ﴾ (اور تمہارے لیے ان کے سوا دیگر عورتیں حلال کر دی گئیں) (۳)۔ اور فتویٰ کے ائمہ میں سے کسی نے بھی اس قول کی طرف توجہ نہیں دی؛ کیونکہ انہوں نے کتاب اللہ کی تاویل سے اس کے خلاف سمجھا، اور ان کے لیے تاویل میں تحریف کرنا جائز نہیں۔ صحابہ کرام میں سے جنہوں نے یہ بات کہی: عمر، علی، ابن مسعود، عثمان (۴)، ابن عباس، عمار، ابن عمر، عائشہ اور ابن زبیر رضی اللہ عنہم، اور یہ اللہ کی کتاب کے علم والے لوگ ہیں، پس جس نے ان کی مخالفت کی وہ تاویل میں ہٹ دھرمی کرنے والا ہے (۵)۔ اور ابن المنذر (۶) نے ذکر کہ اسحاق بن راہویہ نے وطی (جماع) کے ذریعے ان دونوں کو جمع کرنے کو حرام قرار دیا، اور جمہور اہل علم نے اسے ناپسند کیا، اور مالک کو ان لوگوں میں شمار کیا جنہوں نے اسے ناپسند کیا۔ ملکیت میں ان دونوں کو جمع کرنے کے جواز میں کوئی اختلاف نہیں، اور اسی طرح ماں اور اس کی بیٹی کے معاملے میں بھی۔ ابن عطیہ (۷) نے کہا: اسحاق کے قول سے یہ نکلتا ہے کہ جماع کے ذریعے ان کو جمع کرنے والے کو رجم کیا جائے گا، اور مالک کے قول سے کراہت کا استدلال کیا جاتا ہے: کہ اگر اس نے ایک سے جماع کیا پھر دوسری سے جماع کیا، تو وہ دونوں سے رک جائے یہاں تک کہ ایک کو حرام کر دے، تو اس پر کوئی حد لازم نہیں آئے گی۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) مصنف عبد الرزاق (۱۲۷۲۸)، اور دارقطنی (۳۷۲۵) نے ان کے واسطے سے اسے روایت کیا ہے، اور یہ امام مالک کے پاس مؤطا ۲ / ۵۳۸ - ۵۳۹ میں ہے، اور معمر کا قول ہے: میرا

خیال ہے کہ انہوں نے علی کہا، یعنی زہری جیسا کہ مؤطا اور مصنف میں صراحت ہے۔ (۲) سنن دارقطنی (۳۷۲۷)، (۳۷۲۸)۔ اور دیکھئے مصنف عبد الرزاق (۱۲۷۳۶) اور (۱۲۷۳۷)، اور المحلی ۹ / ۵۲۲ ۔ (۳) نسخوں میں اسی طرح آیا ہے: ﴿وَأُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ﴾ اور آیت میں شاہد کی جگہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾۔ باجی نے المنتقی ۳ / ۳۲۶ میں کہا: اور اس کا مطلب یہ ہے کہ یہ عام تھا اور اس نے دو بہنوں کو دوسروں سے خاص نہیں کیا تھا۔ اور دیکھئے المحلی ۹ / ۵۲۳، اور الاستذکار ۱۶ / ۲۵۰ ۔ (۴) ان کا قول: اور عثمان، (د) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (۵) دیکھئے الاشراف ۴ / ۹۷ اور ۳۲۶، اور الاستذکار ۱۶ / ۲۵۰ - ۲۵۱ ۔ (۶) الاشراف ۴ / ۹۷، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۲ / ۳۳ میں نقل کیا ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۲ / ۳۳ ۔

١٩٥ Surat An-Nisa: Verse ٢٣

Abu Umar(1) said: As for Ali's saying: "I would have made him an exemplary punishment(2)," and he did not say: "I would have applied the prescribed punishment for an adulterer upon him." This is because whoever interprets a verse or a Sunnah and does not, in his own view, commit something forbidden, is not an adulterer by consensus, even if he is mistaken, unless he claims something for which ignorance is no excuse.

The saying of some of the Salaf regarding combining two sisters under ownership is: "One verse made them permissible and another verse made them forbidden," which is well-known and preserved. So how can the prescribed punishment for an adulterer be applied to someone who did something containing such a strong ambiguity? Success is from Allah.

Nineteenth: Scholars differed if a man was having intercourse with one sister, then wanted to have intercourse with the other. Ali, Ibn Umar, Al-Hasan Al-Basri, Al-Awza'i, Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq said: It is not permissible for him to have intercourse with the second until he forbids the intimacy of the other by removing her from his ownership through sale, manumission, or by marrying her off.

Ibn al-Mundhir(3) said: There is a second opinion by Qatadah, which is that if he was having intercourse with one and wanted to have intercourse with the other, he should intend to forbid the first to himself and not approach her, then refrain from both until the first forbidden one completes her waiting period (istibra'), then he may approach the second. There is a third opinion: which is that if he has two sisters, he should not approach either of them. This was stated by Al-Hakam and Hammad, and a similar meaning was narrated from Al-Nakha'i.

Malik's school: If a man owns two sisters, he may have intercourse with whichever he wishes, and refraining from the other is entrusted to his integrity. If he wants intercourse with the other, he must forbid the intimacy of the first upon himself by an action he performs that removes her from his ownership; either by marriage, sale, manumission to a term, writing a contract of manumission (kitaba), or long-term service. If he was having intercourse with one, then jumped to the other without forbidding the first, he must refrain from both, and it is not permissible for him to approach either until he forbids the other, and not...

(1) In al-Istidhkar 16/251, and what appears between brackets is from it. (2) Ali's saying previously mentioned: "I would have made you an exemplary punishment," and this wording mentioned by Ibn Abd al-Barr is found in Malik's al-Muwatta, and Abd al-Razzaq's al-Musannaf as previously mentioned. (3) Al-Ishraf 4/97, and the author quoted it from him along with what preceded it through Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/33.

१९५ सूरह अन-निसा: आयत २३

अबू उमर(१) ने कहा: अली के इस कथन के बारे में कि: "मैं उसे एक अनुकरणीय दंड (नकाल) बना देता(२)," और उन्होंने यह नहीं कहा: "मैं उस पर व्यभिचारी की निर्धारित सज़ा लागू करता।" ऐसा इसलिए है क्योंकि जो कोई किसी आयत या सुन्नत की व्याख्या करता है और अपने अनुसार किसी हराम (वर्जित) कार्य में लिप्त नहीं होता, वह सर्वसम्मति से व्यभिचारी नहीं है, भले ही वह गलत हो, जब तक कि वह ऐसी किसी चीज़ का दावा न करे जिसके लिए अज्ञानता का कोई बहाना न हो।

मिल्क-ए-यमीन (स्वामित्व) के तहत दो बहनों को एक साथ रखने के बारे में कुछ पूर्वजों (सलफ) का कहना है: "एक आयत ने उन्हें जायज़ बनाया और दूसरी आयत ने उन्हें हराम कर दिया," जो सर्वविदित और संरक्षित है। तो फिर उस व्यक्ति पर व्यभिचार की सज़ा कैसे लागू की जा सकती है जिसने ऐसा काम किया हो जिसमें इस तरह का गहरा संदेह (शुबा) हो? और सफलता अल्लाह की ओर से है।

उन्नीसवीं: विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि यदि कोई एक बहन के साथ संभोग कर रहा हो, फिर दूसरी के साथ करना चाहे; तो अली, इब्न उमर, अल-हसन अल-बसरी, अल-औज़ाई, अल-शाफ़ई, अहमद और इसहाक़ ने कहा: उसके लिए दूसरी के साथ संभोग करना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह पहली को अपने मालिकाना अधिकार से बाहर करके(बेचकर, आज़ाद करके या उसका निकाह कराके) उसे अपने लिए हराम न कर दे।

इब्न अल-मुन्ज़िर(३) ने कहा: इसमें कतादह का एक दूसरा मत है, जो यह है कि यदि वह एक के साथ संभोग कर रहा था और दूसरी के साथ करना चाहता था, तो उसे पहली को अपने ऊपर हराम करने और उसके पास न जाने की नीयत करनी चाहिए, फिर दोनों से तब तक दूर रहना चाहिए जब तक कि पहली की 'इद्दत' (इस्तिबरा) पूरी न हो जाए, फिर वह दूसरी के साथ संभोग कर सकता है। एक तीसरा मत भी है: कि यदि उसके पास दो बहनें हैं, तो वह उनमें से किसी के भी पास न जाए। अल-हकम और हम्माद ने ऐसा ही कहा है, और अल-नख़ई से भी इसी तरह का अर्थ वर्णित है।

मालिक का मत: यदि किसी व्यक्ति के पास मिल्कियत (स्वामित्व) में दो बहनें हों, तो वह उनमें से जिससे चाहे संभोग कर सकता है, और दूसरी से परहेज़ करना उसकी ईमानदारी पर निर्भर है। यदि वह दूसरी के साथ संभोग करना चाहता है, तो उसके लिए ज़रूरी है कि वह पहली के साथ संभोग को अपने ऊपर हराम कर ले, ऐसा कोई कार्य करके जो उसे उसके स्वामित्व से बाहर कर दे; जैसे

निकाह, बिक्री, या एक निश्चित अवधि के बाद आज़ादी, या किताबत (मुक्ति अनुबंध), या लंबी सेवा। यदि वह उनमें से एक के साथ संभोग कर रहा था, फिर पहली को हराम किए बिना दूसरी की ओर बढ़ गया, तो उसे दोनों से रुक जाना चाहिए, और उसके लिए उनमें से किसी के पास जाना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह दूसरी को हराम न कर दे, और न ही...

(१) अल-इस्तिज़कार १६/२५१ में, और कोष्ठक के बीच जो कुछ आता है वह उसी से है। (२) अली का कथन पहले उल्लेख किया गया है: "मैं तुम्हें एक अनुकरणीय दंड बना देता," और इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा उल्लेखित यह शब्दावली मलिक के अल-मुवत्ता और अब्द अल-रज्ज़ाक के अल-मुसन्नफ में है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। (३) अल-इशराफ ४/९७, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३३ में पहले की बातों के साथ उनसे उद्धृत किया है।

١٩٥ سورة النساء: الآية ٢٣

ابو عمر(١) نے کہا: حضرت علی کے اس قول کے بارے میں کہ: "میں اسے عبرت ناک سزا (نکال) بنا دیتا(٢)"، اور انہوں نے یہ نہیں کہا کہ: "میں اسے زانی کی حد لگاتا"۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ جو شخص کسی آیت یا سنت کی تاویل کرے، اور اس کے نزدیک وہ فعل حرام نہ ہو، تو بالاتفاق وہ [زانی] نہیں ہے، اگرچہ وہ غلطی پر ہو، الا یہ کہ وہ ایسی بات کا دعویٰ کرے جس میں جہالت کا عذر قبول نہ ہو۔

اور بعض سلف کا ملک یمین (ملکیت) کے تحت دو بہنوں کو جمع کرنے کے بارے میں یہ قول کہ: "انہیں ایک آیت نے حلال کیا اور دوسری آیت نے حرام کیا"، معلوم و محفوظ ہے۔ تو پھر اس شخص پر زانی کی حد کیسے لگائی جائے گی جس نے ایسا فعل کیا جس میں ایسا قوی شبہ موجود ہو؟ اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔

انیسویں بات: اور علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ اگر کوئی ایک سے وطء کرتا ہو، پھر دوسری سے وطء کرنا چاہے؛ تو حضرت علی، ابن عمر، حسن بصری، اوزاعی، شافعی، احمد اور اسحاق نے کہا: اس کے لیے دوسری سے وطء کرنا جائز نہیں جب تک کہ وہ دوسری (پہلی) کی شرمگاہ کو اپنی ملکیت سے نکال کر (بیچ کر، آزاد کر کے، یا نکاح کر کے) اپنے اوپر حرام نہ کر لے۔

ابن منذر(٣) نے کہا: اس میں قتادہ کا دوسرا قول یہ ہے کہ اگر وہ ایک سے وطء کرتا تھا اور دوسری سے وطء کا ارادہ کرے، تو وہ پہلی کو اپنے اوپر حرام کرنے اور اس کے قریب نہ جانے کی نیت کرے، پھر دونوں سے رکا رہے یہاں تک کہ پہلی کی عدت (استبراء) پوری ہو جائے، پھر دوسری سے وطء کرے۔ اور اس میں تیسرا قول یہ ہے کہ جب اس کے پاس دو بہنیں ہوں تو ان میں

سے کسی کے قریب نہ جائے۔ حکم اور حماد نے یہی کہا ہے، اور نخعی سے بھی یہی معنی مروی ہے۔

اور امام مالک کا مذہب یہ ہے کہ: اگر کسی شخص کے پاس ملکیت میں دو بہنیں ہوں، تو اسے اختیار ہے کہ جس سے چاہے وطء کرے، اور دوسری سے رکنا اس کی امانت پر موکول ہے۔ اگر وہ دوسری سے وطء کرنا چاہے تو اس پر لازم ہے کہ وہ پہلی کی شرمگاہ کو کسی ایسے فعل سے اپنے اوپر حرام کرے جو اسے ملکیت سے نکال دے؛ خواہ نکاح سے، یا بیع سے، یا مدت معینہ پر آزادی سے، یا کتابت سے، یا طویل خدمت سے۔ اگر وہ ایک سے وطء کر رہا تھا، پھر پہلی کو حرام کیے بغیر دوسری پر جھپٹ پڑا، تو دونوں سے رک جائے، اور اس کے لیے ان میں سے کسی کے قریب جانا جائز نہیں یہاں تک کہ وہ دوسری کو حرام کر دے، اور نہ ہی...

(١) الاستذکار ٢٥١/١٦ میں، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٢) حضرت علی کا قول پہلے گزر چکا ہے: "میں تمہیں عبرت ناک سزا بنا دیتا"، اور یہ لفظ جو ابن عبد البر نے ذکر کیا ہے وہ امام مالک کی موطا میں ہے، اور عبد الرزاق کی مصنف میں ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔ (٣) الإشراف ٩٧/٤، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٣٣/٢ میں ان سے نقل کیا ہے۔

196 Surah An-Nisa: Verse 23

It is entrusted to his integrity, because he is suspect concerning the one he has had intercourse with, and he was not suspect before since he had not had intercourse except with one (1).

The school of the Kufans in this matter – Al-Thawri, Abu Hanifa, and his companions – is that if he has intercourse with one of his two slave girls, he shall not have intercourse with the other. If he sells the first or marries her off and then she returns to him, he abstains from the other. He may have intercourse with her as long as her sister is in the waiting period (iddah) from divorce or death. As for after the completion of the iddah, then no, until someone else owns the sexual rights to the one he was having intercourse with. A similar meaning was narrated from Ali (may Allah be pleased with him). They said: Because the ownership that prevented intercourse with the girl in the beginning exists, so there is no difference between her returning to him and her remaining in his possession (2).

Malik's view is good; because it is a valid prohibition in the present, and it is not necessary to consider the future outcome. It is sufficient for him if he makes her vulva forbidden to himself by selling or marrying her off; that she becomes forbidden to him immediately. They did not differ regarding emancipation; because he cannot dispose of it in any way, but as for the Mukataba (slaved girl with a contract to purchase her freedom); she might fail [to pay] and thus return to his possession (3).

If a man has a slave girl he is having intercourse with, then he marries her sister, there are three opinions in the school regarding the marriage. The third: in "Al-Mudawwana" (4) that he is stopped from both of them if the marriage contract takes place until he prohibits one of them, with a dislike for this marriage; because it is a contract in a place where intercourse is not permissible (5). In this, there is evidence that owning by the right hand (slavery) does not prevent marriage, as previously mentioned from Al-Shafi'i (6).

In the same chapter is another view: that the marriage is not concluded. This is the meaning of Al-Awza'i's saying. Ashhab said in the Book of Istibra': The marriage contract in one of them is a prohibition for the vulva of the owned girl (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/33. (2) See Al-Istidhkar 16/254 - 255. (3) Al-Istidhkar 16/254. (4) 2/280. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/33, and from it the author quoted the words of

Al-Mudawwana. (6) Page 193 of this volume. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/33, and Al-Awza'i's saying preceded on page 193 of this volume.

१९६ सूरह अन-निसा: आयत २३

यह उसकी अमानत (ईमानदारी) पर छोड़ दिया गया है; क्योंकि वह उसके बारे में संदिग्ध है जिससे उसने संभोग किया है, और वह पहले संदिग्ध नहीं था क्योंकि उसने केवल एक के साथ ही संभोग किया था (१)।

इस विषय में कूफ़ियों का मत - अल-थौरी, अबू हनीफा और उनके साथियों का - यह है कि यदि वह अपनी दो दासियों में से एक के साथ संभोग करता है, तो वह दूसरी के साथ संभोग नहीं करेगा। यदि वह पहली को बेच देता है या उसका विवाह कर देता है और फिर वह उसके पास वापस आ जाती है, तो वह दूसरी से रुक जाता है। वह उसके साथ संभोग कर सकता है जब तक कि उसकी बहन तलाक या मृत्यु की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में हो। इद्दत पूरी होने के बाद नहीं, जब तक कि उस दासी के यौन अधिकार जिसका वह उपभोग कर रहा था, किसी और के पास न चले जाएँ। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी इसी आशय का वर्णन है। उन्होंने कहा: क्योंकि वह स्वामित्व जिसने शुरुआत में दासी के साथ संभोग करने से रोका था, मौजूद है, इसलिए उसके पास वापस आने और उसके स्वामित्व में रहने के बीच कोई अंतर नहीं है (२)।

मलिक का कथन अच्छा है; क्योंकि यह वर्तमान में एक वैध निषेध है, और भविष्य (परिणाम) पर विचार करना आवश्यक नहीं है। उसके लिए इतना ही पर्याप्त है यदि वह बिक्री या विवाह द्वारा उसके यौन अंगों को अपने लिए वर्जित कर दे; कि वह तुरंत उसके लिए वर्जित हो गई है। उन्होंने दासमुक्ति (आज़ाद करने) के बारे में मतभेद नहीं किया; क्योंकि वह किसी भी स्थिति में उसमें बदलाव नहीं कर सकता, लेकिन मुकातबा (आज़ादी खरीदने के अनुबंध वाली दासी) के मामले में; वह असफल हो सकती है और इस प्रकार उसके स्वामित्व में वापस आ सकती है (३)।

यदि किसी व्यक्ति के पास एक दासी है जिससे वह संभोग करता है, फिर वह उसकी बहन से विवाह कर लेता है, तो निकाह (विवाह) के बारे में मज़हब (विचारधारा) में तीन मत हैं। तीसरा: "अल-मुदव्वना" (४) में है कि यदि निकाह का अनुबंध हो जाता है तो उसे दोनों से रोक दिया जाता है जब तक कि वह उनमें से एक को वर्जित न कर दे, इस निकाह के प्रति नापसंदगी के साथ; क्योंकि यह एक ऐसी जगह पर अनुबंध है जहाँ संभोग करना जायज़ नहीं है (५)। इसमें यह प्रमाण है कि 'मिल्क अल-यमीन' (दासी का स्वामित्व) निकाह को नहीं रोकता, जैसा कि अल-शाफ़ई (६) से पहले बताया गया है।

इसी अध्याय में एक और मत है: कि निकाह संपन्न नहीं होता। अल-औज़ाई के कथन का यही अर्थ है। अशहब ने 'किताब अल-इस्तिबरा' में कहा: एक के साथ निकाह का अनुबंध दासी के यौन अंगों के वर्जित होने के समान है (७)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३३/२। (२) देखें अल-इस्तिधकार १६/२५४ - २५५। (३) अल-इस्तिधकार १६/२५४। (४) २/२८०। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३३/२, और लेखक ने अल-मुदव्वना के शब्दों को वहीं से उद्धृत किया है। (६) इस खंड का पृष्ठ १९३। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३३/२, और अल-औज़ाई का कथन इस खंड के पृष्ठ १९३ पर पहले आ चुका है।

١٩٦ سورة النساء: آیت ٢٣

یہ اس کی امانت پر چھوڑ دیا جاتا ہے؛ کیونکہ جس کے ساتھ اس نے جماع کیا ہے، اس کے بارے میں وہ متہم (مشکوک) ہے، اور اس سے پہلے وہ متہم نہیں تھا کیونکہ اس نے صرف ایک ہی کے ساتھ جماع کیا تھا (١)۔

اس باب میں کوفیوں کا مذہب - ثوری، ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب - یہ ہے کہ اگر اس نے اپنی دو لونڈیوں میں سے کسی ایک سے جماع کر لیا تو دوسری سے جماع نہیں کرے گا۔ اگر اس نے پہلی کو بیچ دیا یا اس کا نکاح کر دیا پھر وہ اس کے پاس واپس آگئی، تو وہ دوسری سے رک جائے گا، اور وہ اس سے جماع کر سکتا ہے جب تک کہ اس کی بہن طلاق یا وفات کی عدت میں ہو۔ جہاں تک عدت گزر جانے کے بعد کا تعلق ہے تو نہیں، یہاں تک کہ اس کے جماع والی لونڈی کی شرمگاہ کا مالک کوئی اور بن جائے؛ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے اسی مفہوم کی روایت ہے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ وہ ملکیت جس نے ابتدا میں لونڈی سے جماع کو روکا تھا وہ موجود ہے، لہٰذا اس کے واپس آنے اور اس کی ملکیت میں باقی رہنے میں کوئی فرق نہیں ہے (٢)۔

اور مالک کا قول اچھا ہے؛ کیونکہ یہ فی الحال ایک صحیح تحریم ہے، اور مستقبل کے انجام کی رعایت لازم نہیں ہے، اور اس کے لیے یہی کافی ہے جب اس نے بیچ کر یا نکاح کر کے اس کی شرمگاہ کو اپنے اوپر حرام کر لیا؛ کہ وہ فی الحال اس پر حرام ہو گئی۔ اور انہوں نے آزادی (عتق) کے بارے میں اختلاف نہیں کیا؛ کیونکہ وہ کسی حال میں اس میں تصرف نہیں کر سکتا، اور رہی مکاتبہ؛ تو وہ عاجز ہو سکتی ہے تو پھر وہ اس کی ملکیت میں واپس آ جائے گی (٣)۔

پس اگر کسی آدمی کے پاس لونڈی ہو جس سے وہ جماع کرتا ہو، پھر وہ اس کی بہن سے نکاح کر لے، تو نکاح کے بارے میں مذہب میں تین اقوال ہیں۔ تیسرا: "المدونہ" (٤) میں ہے کہ جب عقدِ نکاح واقع ہو جائے تو اسے دونوں سے روک دیا جائے گا یہاں تک کہ وہ ان میں سے ایک کو حرام کر دے، اس نکاح کی کراہت کے ساتھ؛ کیونکہ یہ ایسی جگہ عقد ہے جہاں جماع کرنا جائز نہیں (٥)۔ اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ ملکِ یمین نکاح سے مانع نہیں ہے، جیسا کہ شافعی (٦) سے پہلے گزر چکا ہے۔

اور اسی باب میں ایک اور قول ہے: کہ نکاح منعقد ہی نہیں ہوتا۔ اور یہی اوزاعی کے قول کا مفہوم ہے۔ اور اشہب نے 'کتاب الاستبراء' میں کہا: ایک میں عقدِ نکاح، مملوکہ (لونڈی) کی شرمگاہ کی تحریم ہے (٧)۔

(١) المحرر الوجيز ٣٣/٢۔ (٢) ينظر الاستذكار ٢٥٤/١٦ - ٢٥٥۔ (٣) الاستذكار ٢٥٤/١٦۔ (٤) ٢ / ٢٨٠۔ (٥) المحرر الوجيز ٣٣/٢، اور مؤلف نے مدونہ کی عبارت وہیں سے نقل کی ہے۔ (٦) اس جزء کا ص ١٩٣۔ (٧) المحرر الوجيز ٣٣/٢، اور اوزاعی کا قول اس جزء کے ص ١٩٣ پر گزر چکا ہے۔

The twentieth [point]: The scholars unanimously agree that if a man divorces his wife with a revocable divorce (talaq raj'i), he is not allowed to marry her sister, or four others besides her, until the waiting period (iddah) of the divorced woman has expired.

And they differed if he divorces her with an irrevocable divorce; a group said: He is not allowed to marry her sister nor a fourth woman until the iddah of the one he divorced has expired. It was narrated from Ali, Zaid bin Thabit, and [Ibn Abbas], and it is the view of Mujahid, Ata bin Abi Rabah, Al-Nakha'i, Sufyan al-Thawri, Ahmad bin Hanbal, and the people of opinion (Ashab al-Ray).

Another group said: He may marry her sister and four others (1) besides her. This was narrated from Ata, and it is the more established of the two narrations from him. It was also narrated from Zaid bin Thabit, and this was the view of Sa'id bin al-Musayyib, al-Hasan, al-Qasim, Urwah bin al-Zubayr, Ibn Abi Layla, al-Shafi'i, Abu Thawr, and Abu Ubaid. Ibn al-Mundhir (2) said: I think it is also the view of Malik, and this is what we say.

The twenty-first [point]: The Almighty's saying: {Except what has already passed} might have the same meaning as His saying: {Except what has already passed} in the verse: {And do not marry those [women] whom your fathers married, except what has already passed}. And it might carry an additional meaning, which is the permissibility of what passed, and that if the combining [of two sisters] occurred in pre-Islamic times (Jahiliyyah); the marriage was valid. If it occurs in Islam, he is given the choice between the two sisters, as stated by Malik and al-Shafi'i, without applying the contracts of non-believers according to the requirements of Islam and Islamic law, whether he made one contract for both of them or joined them in two contracts. Abu Hanifa invalidates their marriage if they were joined in one contract (3).

Hisham bin Abdullah narrated from Muhammad bin al-Hasan that he said: The people of Jahiliyyah knew all these prohibitions mentioned in this verse except two: one is marrying the father's wife, and the second is combining two sisters. Do you not see that He said: {And do not marry those [women] whom your fathers married...}

(1) Meaning: or four, as mentioned at the beginning of the issue, and the discussion is in Al-Ishraf 4/100. (2) Al-Ishraf 4/100, and what is between brackets is from it. (3) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 1/402.

सूरह अन-निसा: आयत 24 197

बीसवां [बिंदु]: विद्वानों का इस पर सर्वसम्मति (इज्मा) है कि यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी को ऐसी तलाक देता है जिसमें उसे वापस लेने का अधिकार है (तलाक-ए-रजी), तो उसके लिए उसकी बहन से विवाह करना या उसके अलावा चार और महिलाओं से विवाह करना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि तलाकशुदा महिला की प्रतीक्षा अवधि (इद्दत) समाप्त न हो जाए।

और वे इस बात पर असहमत हुए कि यदि वह उसे ऐसी तलाक देता है जिसमें उसे वापस लेने का अधिकार नहीं है; विद्वानों के एक समूह ने कहा: उसके लिए उसकी बहन या चौथी महिला से तब तक विवाह करना जायज़ नहीं है जब तक कि उस महिला की इद्दत समाप्त न हो जाए जिसे उसने तलाक दिया है। यह अली, जैद बिन साबित और [इब्न अब्बास] से वर्णित है, और यह मुजाहिद, अता बिन अबी रबाह, अल-नखई, सुफियान अल-थौरी, अहमद बिन हंबल और असहाब अल-राय (तर्कवादी विद्वानों) का मत है।

एक अन्य समूह ने कहा: वह उसकी बहन और उसके अलावा चार और (1) से विवाह कर सकता है। यह अता से वर्णित है, और यह उनसे दो वर्णनों में से अधिक पुष्ट है। यह जैद बिन साबित से भी वर्णित है, और सईद बिन अल-मुसय्यब, अल-हसन, अल-कासिम, उरवा बिन अल-जुबैर, इब्न अबी लैला, अल-शाफई, अबू थौर और अबू उबैद ने भी यही कहा है। इब्न अल-मुन्ज़िर (2) ने कहा: मुझे लगता है कि यह मलिक का भी मत है, और हम यही कहते हैं।

इक्कीसवां [बिंदु]: अल्लाह का कथन: {सिवाय उसके जो पहले हो चुका है} का अर्थ वही हो सकता है जो उसके इस कथन का है: {सिवाय उसके जो पहले हो चुका है} इस आयत में: {और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने विवाह किया था, सिवाय उसके जो पहले हो चुका है}। और इसमें एक अतिरिक्त अर्थ भी हो सकता है, वह है जो बीत चुका उसकी अनुमति, और यह कि यदि पूर्व-इस्लामी काल (जाहिलियत) में दो बहनों को एक साथ रखा गया था; तो विवाह मान्य था, और यदि इस्लाम में ऐसा होता है; तो उसे दो बहनों के बीच चुनाव करने का अधिकार दिया जाएगा, जैसा कि मलिक और शाफई ने कहा है, इस्लाम और शरिया की आवश्यकताओं के अनुसार काफिरों के अनुबंधों को लागू किए बिना, चाहे उसने दोनों के लिए एक ही अनुबंध किया हो या उन्हें दो अनुबंधों में जोड़ा हो। अबू हनीफा उनके विवाह को अमान्य मानते हैं यदि उन्हें एक ही अनुबंध में जोड़ा गया हो (3)।

हिशाम बिन अब्दुल्ला ने मुहम्मद बिन अल-हसन से रिवायत की कि उन्होंने कहा: जाहिलियत के लोग इस आयत में वर्णित इन सभी वर्जनाओं को जानते थे सिवाय दो के, एक पिता की पत्नी से विवाह करना, और दूसरा दो बहनों को एक साथ रखना; क्या आप नहीं देखते कि उसने कहा: {और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने विवाह किया था...}

(1) अर्थात: या चार, जैसा कि समस्या की शुरुआत में उल्लेख किया गया है, और चर्चा अल-इशराफ 4/100 में है। (2) अल-इशराफ 4/100, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (3) अल-किया अल-तबारी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/402।

سورہ النساء: آیت 24 197

بیسواں مسئلہ: علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ جب کوئی شخص اپنی بیوی کو ایسی طلاق دے جس میں اسے رجوع کا حق حاصل ہو (طلاق رجعی)؛ تو اس کے لیے اس کی بہن سے نکاح کرنا، یا اس کے علاوہ چار اور عورتوں سے نکاح کرنا جائز نہیں ہے جب تک کہ مطلقہ کی عدت ختم نہ ہو جائے۔

اور انہوں نے اس صورت میں اختلاف کیا جب وہ اسے ایسی طلاق دے جس میں اسے رجوع کا حق حاصل نہ ہو؛ تو ایک گروہ نے کہا: اس کے لیے اس کی بہن اور نہ ہی چوتھی عورت سے نکاح کرنا جائز ہے جب تک کہ اس عورت کی عدت ختم نہ ہو جائے جسے اس نے طلاق دی ہے۔ یہ حضرت علی، زید بن ثابت اور [ابن عباس] سے مروی ہے، اور یہی مجاہد، عطاء بن ابی رباح، النخعی، سفیان ثوری، احمد بن حنبل اور اصحاب الرائے کا مسلک ہے۔

اور ایک دوسرے گروہ نے کہا: وہ اس کی بہن اور اس کے علاوہ چار اور (1) سے نکاح کر سکتا ہے۔ یہ عطاء سے مروی ہے، اور یہ ان سے مروی دو روایتوں میں سے زیادہ مستند ہے، اور یہ زید بن ثابت سے بھی مروی ہے، اور اسی کے قائل سعید بن المسیب، الحسن، القاسم، عروہ بن الزبیر، ابن ابی لیلیٰ، الشافعی، ابو ثور اور ابو عبید ہیں۔ ابن المنذر (2) نے کہا: میرا خیال ہے کہ یہی امام مالک کا قول ہے، اور ہم بھی یہی کہتے ہیں۔

اکیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {سوائے اس کے جو پہلے ہو چکا} کا مطلب وہی ہو سکتا ہے جو اس کے اس ارشاد کا ہے: {سوائے اس کے جو پہلے ہو چکا} اس فرمان میں: {اور ان عورتوں سے نکاح نہ کرو جن سے تمہارے باپوں نے نکاح کیا تھا، سوائے اس کے جو پہلے ہو چکا}۔ اور

اس میں ایک زائد معنی کا بھی احتمال ہے، اور وہ یہ کہ جو گزر چکا اس کا جواز، اور یہ کہ اگر جاہلیت میں دو بہنوں کو جمع کیا گیا تھا؛ تو وہ نکاح صحیح تھا، اور اگر اسلام میں ایسا ہوا؛ تو اسے دو بہنوں کے درمیان اختیار دیا جائے گا، جیسا کہ امام مالک اور امام شافعی نے کہا ہے، اسلام کے تقاضوں اور شریعت کے مقتضی کے مطابق کفار کے عقود کو نافذ کیے بغیر، خواہ اس نے ان دونوں کے لیے ایک ہی عقد کیا ہو جس میں انہیں جمع کیا ہو، یا انہیں دو الگ الگ عقود میں جمع کیا ہو۔ اور امام ابو حنیفہ ان دونوں کا نکاح باطل قرار دیتے ہیں اگر انہیں ایک ہی عقد میں جمع کیا گیا ہو (3)۔

اور ہشام بن عبداللہ نے محمد بن الحسن سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: اہل جاہلیت اس آیت میں مذکور ان تمام محرمات کو جانتے تھے سوائے دو کے؛ ایک باپ کی منکوحہ سے نکاح کرنا، اور دوسرا دو بہنوں کو اکٹھا کرنا؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ نے فرمایا: {اور ان عورتوں سے نکاح نہ کرو جن سے تمہارے باپوں نے نکاح کیا تھا...}

(1) یعنی: یا چار، جیسا کہ مسئلے کے شروع میں ذکر کیا گیا ہے، اور بحث الاشراف 4/100 میں ہے۔ (2) الاشراف 4/100، اور قوسین کے درمیان جو ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) احکام القرآن للکیا الطبری 1/402۔

198 Surah An-Nisa: Verses 23 - 24

...women except what has already passed. {And to join two sisters together except what has already passed} and "except what has already passed" was not mentioned in the rest of the prohibited [categories] (1). And Allah knows best.

The saying of the Almighty: {And [also prohibited are] married women except those your right hands possess. [This is] the decree of Allah upon you. And lawful to you are [all others] beyond these, [provided] that you seek them [in marriage] with [gifts from] your property, desiring chastity, not unlawful sexual intercourse. So for whatever you enjoy [of marriage] from them, give them their due compensation as an obligation. And there is no blame upon you for what you mutually agree to beyond the obligation. Indeed, Allah is ever Knowing and Wise.}

There are fourteen issues in it: First: His saying: {and [forbidden are] women already married} is an adjunct to the prohibitions mentioned before. And "Tahassun" (protection/fortification) means prevention, and from it comes "al-Hisn" (the fortress); because one is prevented (protected) in it. From it is also the saying of the Almighty: {And We taught him the fashioning of coats of armor to protect you from your [enemy in] battle} [Al-Anbiya: 80] meaning: to prevent/protect you. From it also comes "al-Hisaan" for a horse - with a kasra on the letter 'ha' - because it prevents its owner from destruction. And "al-Hasaan", with a fatha on the letter 'ha': the chaste woman; because she prevents herself from destruction (2). A woman becomes "hasunat" (chaste), so she is "hasaan", like "jabunat" (became cowardly), so she is "jabaan" (coward) (3). Hassan [bin Thabit] said regarding Aisha, may Allah be pleased with her:

A chaste woman, composed, not suspected of any doubt, And she wakes up hungry from the flesh of the unaware women (4)

The verbal noun is: "al-Hasana", with a fatha on the letter 'ha', and "al-Hisn" like "al-Ilm".

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/344, and narrated similarly by al-Tabari 6/549 from Ibn Abbas and Qatada. (2) Tafsir al-Razi 10/39. (3) Al-Hujja by al-Farisi 3/147. (4) His Diwan p. 380, his saying: "Razan", meaning: full of dignity and intellect. "Ghartha": from "gharth", which is hunger. "Al-Ghawafil" is a broken plural of "ghafila". The meaning: she is at the peak of chastity and purity from being suspected of doubt, i.e., accused of it. Then he described her with perfect intellect, dignity, and piety that prevents her from

speaking about the honor of an unaware woman. Al-Mufhim 6/421, and the verse appeared in the Hadith narrated by al-Bukhari (4756) and Muslim (2488) from Masruq who said: I entered upon Aisha and Hassan bin Thabit was with her reciting poetry to her...

१९८ सूरह अन-निसा: आयत २३ - २४

...महिलाएं सिवाय इसके जो पहले बीत चुका है। {और यह कि तुम दो बहनों को एक साथ रखो सिवाय इसके जो पहले बीत चुका है} और 'सिवाय इसके जो पहले बीत चुका है' अन्य वर्जित श्रेणियों में नहीं बताया गया है (१)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

सर्वशक्तिमान का कथन है: {और (विवाहित) महिलाएँ(भी तुम पर हराम हैं), सिवाय उन (दासी) महिलाओं के जो तुम्हारे अधिकार में हों। यह तुम पर अल्लाह का कानून है। और इनके अतिरिक्त (बाकी महिलाएँ) तुम्हारे लिए हलाल (वैध) कर दी गई हैं, इस शर्त के साथ कि तुम अपने माल के बदले उन्हें (निकाह में) मांगो, पाक-दामनी के साथ, न कि बदकारी (अवैध सम्भोग) के लिए। फिर उनसे जो तुम फ़ायदा उठाओ, तो उन्हें उनका तयशुदा मेहर दे दो। और मेहर तय होने के बाद जो तुम आपस में राजी हो जाओ, तो उसमें तुम पर कोई गुनाह नहीं। बेशक अल्लाह सब कुछ जानने वाला, हिकमत वाला है।}

इसमें चौदह मुद्दे हैं: पहला: उसका कथन: {और (विवाहित) महिलाएँ} पहले बताई गई वर्जित महिलाओं पर आधारित है। 'तहसुन' का अर्थ है बचाव/रोकथाम, और इसी से 'अल-हिस्न' (किला) बना है; क्योंकि इसमें इंसान सुरक्षित रहता है। इसी से अल्लाह का यह कथन भी है: {और हमने उसे तुम्हारे लिए कवच बनाना सिखाया ताकि वह तुम्हें तुम्हारी लड़ाई की आंच से बचाए} [अल-अंबिया: ८०] यानी: तुम्हें बचाने के लिए। इसी से घोड़े के लिए 'अल-हिसान' शब्द आया है - 'हा' के नीचे जेर (कसरा) के साथ - क्योंकि वह अपने मालिक को विनाश से बचाता है। और 'अल-हसान', 'हा' पर जबर (फतहा) के साथ: वह पवित्र महिला जो स्वयं को विनाश से बचाती है (२)। महिला 'हसुनत' (पवित्र) हुई, तो वह 'हसान' है, जैसे 'जबुनत' (डरपोक हुई), तो वह 'जबान' (डरपोक) है (३)। हस्सान बिन साबित ने आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा के बारे में कहा:

वह एक पवित्र, गंभीर महिला है जिस पर किसी संदेह का आरोप नहीं लगाया जा सकता, और वह बेखबर महिलाओं की चुगली (मांस) से भूखी जागती है (४)

इसका स्रोत (मस्दर) 'अल-हसाना' है, 'हा' पर जबर के साथ, और 'अल-हिस्न' जैसे 'अल-इल्म'।

---

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/३४४, और इसी तरह तबरी ने ६/५४९ में इब्न अब्बास और कतादा से इसे उद्धृत किया है। (२) तफ़सीर अल-राज़ी १०/३९। (३) अल-हुज्जा अल-फ़ारसी ३/१४७ द्वारा। (४)

उनका दीवान पृष्ठ ३८०, उनका कहना है: 'रज़ान', यानी: गरिमा और बुद्धि से परिपूर्ण। 'गरथा': 'गरथ' से, जिसका अर्थ है भूख। 'अल-गवाफिल' 'ग़ाफ़िला' का बहुवचन है। अर्थ: वह अत्यंत पवित्र और दोषमुक्त है कि उस पर संदेह का आरोप लगाया जाए, यानी उस पर आरोप लगाया जाए। फिर उसने उसे पूर्ण बुद्धि, गरिमा और परहेजगारी के साथ वर्णित किया जो उसे किसी बेखबर महिला की इज्जत के बारे में बात करने से रोकता है। अल-मुफ़हिम ६/४२१, और यह शेर बुखारी (४७५६) और मुस्लिम (२४८८) द्वारा मसूरक से वर्णित हदीस में आया है, जिन्होंने कहा: मैं आयशा के पास गया और उनके पास हस्सान बिन साबित उन्हें कविता सुना रहे थे...

...عورتیں سوائے اس کے جو پہلے گزر چکا۔ {اور یہ کہ تم دو بہنوں کو ایک ساتھ جمع کرو سوائے اس کے جو پہلے گزر چکا} اور دیگر محرمات میں 'سوائے اس کے جو پہلے گزر چکا' کا ذکر نہیں کیا گیا (۱)۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور وہ عورتیں جو کسی کے نکاح میں ہوں (وہ بھی تم پر حرام ہیں) سوائے ان کے جو تمہاری ملکیت میں آ جائیں۔ یہ اللہ کا حکم ہے جو تم پر فرض کر دیا گیا ہے، اور ان کے سوا (باقی عورتیں) تمہارے لیے حلال کر دی گئی ہیں بشرطیکہ تم اپنے مالوں کے ذریعے ان کے طلب گار بنو، نکاح کی قید میں لانے کے لیے نہ کہ بدکاری کے لیے۔ پھر ان میں سے جن سے تم فائدہ اٹھاؤ تو انہیں ان کا طے شدہ مہر ادا کر دو۔ اور مہر مقرر ہونے کے بعد جس بات پر تم باہمی رضامندی سے طے کر لو اس میں تم پر کوئی گناہ نہیں۔ بے شک اللہ سب کچھ جاننے والا، حکمت والا ہے۔}

اس میں چودہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ عورتیں جو کسی کے نکاح میں ہوں} اس کا عطف پہلے ذکر کردہ محرمات پر ہے۔ 'تحصن' کا معنی ہے رکاوٹ یا بچاؤ، اسی سے 'حصن' (قلعہ) ہے؛ کیونکہ اس میں انسان محفوظ رہتا ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {اور ہم نے اسے تمہارے لیے لباس (زرہ) بنانا سکھایا تاکہ وہ تمہیں تمہاری لڑائی کے اثر سے بچائے} [الانبیاء: ۸۰] یعنی: تمہیں بچانے کے لیے۔ اسی سے گھوڑے کے لیے 'حِصان' (ح کے نیچے زیر کے ساتھ) ہے؛ کیونکہ وہ اپنے مالک کو ہلاکت سے بچاتا ہے۔ اور 'حَصان' (ح پر زبر کے ساتھ): پاک دامن عورت؛ اس لیے کہ وہ خود کو ہلاکت (گناہ) سے بچاتی ہے (۲)۔ عورت 'حَصُنَت'

(پاکدامن ہوئی)، تو وہ 'حَصان' ہے، جیسے 'جَبُنَت' (بزدل ہوئی) سے 'جَبان' (بزدل) (۳)۔ حضرت حسان بن ثابت رضی اللہ عنہ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی شان میں کہا:

وہ نہایت پاک دامن اور سنجیدہ ہیں، ان پر کوئی تہمت نہیں لگائی جا سکتی، اور وہ بے خبر عورتوں کی غیبت (گوشت کھانے) سے بھوکی صبح کرتی ہیں (۴)

اس کا مصدر 'حَصانہ' ہے (ح پر زبر کے ساتھ)، اور 'حِصن' جیسے 'عِلم'۔

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۴۴، اور اسے طبری نے ۶/۵۴۹ میں ابن عباس اور قتادہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر رازی ۱۰/۳۹۔ (۳) الحجہ للفارسی ۳/۱۴۷۔ (۴) ان کا دیوان ص ۳۸۰، ان کا قول: 'رزان' یعنی مکمل وقار اور عقل والی۔ 'غرثی': غرث سے، جس کا معنی بھوک ہے۔ 'غوافل' غافلہ کی جمع ہے، مطلب یہ کہ وہ حد درجہ پاک دامن اور پاکباز ہیں کہ ان پر کسی شک و شبہ کی تہمت لگائی جائے، پھر انہیں عقل و وقار اور تقویٰ کے کمال سے متصف کیا جو انہیں کسی غافل (بے خبر) عورت کی آبرو ریزی (غیبت) سے روکتا ہے۔ المفہم ۶/۴۲۱، اور یہ شعر اس حدیث میں آیا ہے جسے بخاری (۴۷۵۶) اور مسلم (۲۴۸۸) نے مسروق سے روایت کیا ہے، وہ کہتے ہیں: میں عائشہ رضی اللہ عنہا کے پاس گیا تو ان کے پاس حسان بن ثابت انہیں شعر سنا رہے تھے...

Surah An-Nisa: Verse 24 199

What is meant by "muhsanat" here is married women; it is said: "imra'atun muhsanatun," meaning a married woman.

And "muhsana" can also mean a free woman; as in: "And [lawful in marriage are] chaste women from among the believers and chaste women from among those who were given the Scripture" [Al-Ma'idah: 5]. And "muhsana" can mean chaste; Allah Almighty said: "[They should be] chaste, not lustful" [An-Nisa: 25], and He said: "protecting [themselves from illegal sexual intercourse], not committing adultery." And "muhsana" (passive) and "muhsina" (active) and "hasan" mean chaste, i.e., refraining from immorality (1). Freedom prevents a free woman from what slaves might practice; Allah Almighty said: "And those who accuse chaste women" [An-Nur: 4] meaning free women. It was the custom of slave women in the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah) to commit adultery. Do you not see the statement of Hind bint Utbah to the Prophet ﷺ when she pledged allegiance to him: "Does a free woman commit adultery?" (2). A husband also prevents his wife from marrying someone else. The linguistic root (h-s-n) means "prevention" or "protection" (3) as we explained.

The term "ihsan" (protection/fortification) is used in Islam because it is a protector and a preventer. It was not mentioned in the Book [Quran], but it appears in the Sunnah, including the saying of the Prophet ﷺ: "Faith shackles assassination" (4). From this also is the saying of al-Hudhali:

"It is not like the old days of the house, O Umm Malik, but chains have surrounded the necks" (5).

And the poet said: WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(1) See Al-Sihah (h-s-n), and I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/445. Al-Jawhari said: Tha'lab said: every chaste woman is "muhsana" and "muhsina," and every married woman is "muhsana" only. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/34. The hadith was recorded by Abu Ya'la (4754) through Umm 'Amr al-Mujashsh'iyah, who said: My paternal aunt told me, from my grandmother, from Aisha, who said: Hind bint Utbah came... Al-Hafiz said in al-Talkhis al-Habir 4/52: Its chain of narration contains unknown people. He said in al-Isabah 13/165: Among its paths is what Ibn Sa'd recorded with an authentic broken (mursal) chain from al-Sha'bi and from Maymun ibn Mihran. They are in Tabaqat Ibn Sa'd 8/9, 237. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/381. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/34.

Ahmad recorded the hadith (1426) from the hadith of al-Zubayr (RA), and (16832) from the hadith of Mu'awiyah (RA). "Al-fatk" (assassination) is when a man comes to his companion while he is unsuspecting and heedless, then falls upon him and kills him. Al-Nihayah 3/409. (5) Its author is Abu Khirash Khuwaylid bin Murrah, and it is in Al-Aghani 21/211, and Sharh Ash'ar al-Hudhaliyyin 3/1223. Al-Sukkari said: He meant: Islam has surrounded our necks, so we cannot do anything [contrary to its laws].

सूरह अन-निसा: आयत २४ १९९

यहाँ "मुहसनात" (ٱلْمُحْصَنَاتِ) का अर्थ विवाहित महिलाएँ है; कहा जाता है: "इमराअतुन मुहसनातुन" (امرأةٌ مُحْصَنَةٌ), अर्थात्: एक विवाहित महिला।

और "मुहसना" का अर्थ 'स्वतंत्र महिला' भी है; जैसे: "और [विवाह के लिए हलाल हैं] ईमानवाली पवित्र (मुहसनात) महिलाएँ और उन लोगों में से पवित्र महिलाएँ जिन्हें तुमसे पहले किताब दी गई थी" [अल-माइदा: ५]। और "मुहसना" का अर्थ 'चरित्रवान' भी है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "[उन्हें होना चाहिए] पवित्र, न कि व्यभिचारिणी" [अन-निसा: २५], और उसने फरमाया: "[खुद को अवैध यौन संबंधों से] सुरक्षित रखने वाले, न कि व्यभिचार करने वाले।" और "मुहसना", "मुहसिना" और "हसान" का अर्थ है चरित्रवान, यानी अनैतिकता से बचने वाली (१)। स्वतंत्रता एक स्वतंत्र महिला को उन कामों से रोकती है जो गुलाम करते थे; अल्लाह तआला ने फरमाया: "और जो लोग पवित्र महिलाओं (मुहसनात) पर आरोप लगाते हैं" [अन-नूर: ४] अर्थात: स्वतंत्र महिलाएँ। अज्ञानता (जाहिलियत) के दौर में दासी महिलाओं के बीच व्यभिचार आम था। क्या आपने हिंद बिन्त उत्बा का नबी ﷺ से वह कथन नहीं देखा जब उन्होंने उनसे बैअत (निष्ठा की शपथ) ली थी: "क्या एक स्वतंत्र महिला व्यभिचार करती है?" (२)। पति भी अपनी पत्नी को किसी और से शादी करने से रोकता है। अतः मूल शब्द (ह-स-न) का अर्थ "रोकना" या "सुरक्षा" (३) है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है।

"एहसान" शब्द का प्रयोग इस्लाम में किया जाता है क्योंकि यह रक्षा करने वाला और रोकने वाला है। यह किताब [कुरान] में नहीं आया है, लेकिन सुन्नत में आया है, जिसमें नबी ﷺ का यह कथन शामिल है: "ईमान ने हत्या (अल-फ़तक) को जकड़ लिया है" (४)। हुज़ैली के इस कथन में भी यही अर्थ है:

"यह उस पुराने घर के दौर जैसा नहीं है, ऐ उम्मे मलिक, बल्कि ज़ंजीरों ने गर्दनों को घेर लिया है" (५)।

और कवि ने कहा: WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(१) देखें अस-सिहाह (हसन), और इराब अल-कुरान अल-नहस १/४४५ द्वारा। अल-जौहरी ने कहा: थालब ने कहा: हर चरित्रवान महिला "मुहसना" और "मुहसिना" है, और हर विवाहित महिला केवल "मुहसना" है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३४। हदीस को अबू याला (४७५४) ने उम्मे अम्र अल-मुजशशियह के माध्यम से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: मेरी बुआ ने मुझे मेरी दादी से, उन्होंने

आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से बताया कि: हिंद बिन्त उत्बा आईं... अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर ४/५२ में कहा: इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अज्ञात लोग हैं। उन्होंने अल-इसाबा १३/१६५ में कहा: इसके रास्तों में इब्न साद द्वारा शाबी और मैमुन इब्न मिहरान से एक सहीह मुरसल सनद के साथ उद्धृत किया गया है। वे तबकात इब्न साद ८/९, २३७ में हैं। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/३८१। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३४। अहमद ने हदीस (१४२६) को ज़ुबैर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से और (१६८३२) मुआविया (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। "अल-फ़तक" (हत्या) तब होती है जब कोई व्यक्ति अपने साथी के पास तब आता है जब वह बेखबर और गाफिल होता है, फिर उस पर हमला करके उसे मार डालता है। अल-निहाया ३/४०९। (५) इसके रचयिता अबू खराश खुवैलद बिन मुर्रा हैं, और यह अल-अगानी २१/२११ और शरह अशआर अल-हुज़ैलियीन ३/१२२३ में है। अल-सुक्करी ने कहा: उनका अर्थ था: इस्लाम ने हमारी गर्दनों को घेर लिया है, इसलिए हम [इसके कानूनों के विपरीत] कुछ नहीं कर सकते।

سورة النساء: آیت ۲۴ ۱۹۹

یہاں "محصنات" (الْمُحْصَنَاتِ) سے مراد شادی شدہ عورتیں ہیں؛ کہا جاتا ہے: "امرأة محصنة"، یعنی: شادی شدہ عورت۔

اور محصنہ، یعنی: آزاد عورت؛ اسی سے ہے: ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ﴾ [المائدہ: ۵]۔ اور محصنہ، یعنی: پاک دامن؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ﴾ [النساء: ۲۵]، اور فرمایا: ﴿مُحْصَنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ﴾۔ اور محصنہ اور محصنہ (زیر کے ساتھ) اور حصان، یعنی: پاک دامن، یعنی: بے حیائی سے باز رہنے والی (۱)۔ آزادی آزاد عورت کو ان کاموں سے روکتی ہے جو غلام کرتے تھے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ﴾ [النور: ۴] یعنی: آزاد عورتیں، اور جاہلیت کے دور میں لونڈیوں میں زنا کا رواج تھا، کیا تم نے ہند بنت عتبہ کا نبی ﷺ سے وہ قول نہیں دیکھا جب وہ آپ ﷺ سے بیعت کر رہی تھیں: "کیا آزاد عورت زنا کرتی ہے؟" (۲)۔ اور شوہر بھی اپنی بیوی کو کسی دوسرے سے نکاح کرنے سے روکتا ہے، پس (ح ص ن) کی بنیاد کا معنی روکنا (۳) ہے جیسا کہ ہم نے واضح کیا۔

اور لفظ "احصان" کا استعمال اسلام میں کیا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ حفاظت کرنے والا اور روکنے والا ہے، اور یہ کتاب [قرآن] میں نہیں آیا، لیکن سنت میں وارد ہوا ہے، جس میں سے نبی ﷺ کا یہ قول ہے: «ایمان نے اچانک قتل (الفتک) کو زنجیر پہنا دی ہے» (۴)۔ اور اسی سے ہذلی کا یہ قول ہے:

"اے ام مالک، یہ گھر کے پرانے دور کی طرح نہیں ہے بلکہ گردنوں کو زنجیروں نے گھیر لیا ہے" (۵)۔

اور شاعر نے کہا: WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) ملاحظہ فرمائیں الصحاح (حصن)، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۴۵، جوہری نے کہا: ثعلب نے کہا: ہر پاک دامن عورت محصنہ (زبر کے ساتھ) اور محصنہ (زیر کے ساتھ) ہے، اور ہر شادی شدہ عورت صرف محصنہ (زبر کے ساتھ) ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۳۴، اور حدیث کو ابو یعلی (۴۷۵۴) نے ام عمرو المجاشعیہ کے واسطے سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے میری پھوپھی نے، انہوں نے میری دادی سے، انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا کہ: ہند بنت عتبہ آئیں... حافظ نے التلخیص الحبیر ۴/ ۵۲ میں کہا: اس کی سند میں مجہول راوی ہیں۔ اور الإصابہ ۱۳/ ۱۶۵ میں کہا: اس کے طرق میں سے وہ ہے جسے ابن سعد نے ایک صحیح مرسل سند کے ساتھ شعبی اور میمون بن مہران سے روایت کیا ہے۔ اور وہ طبقات ابن سعد ۸/ ۹، ۲۳۷ میں ہیں۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۳۸۱۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۳۴، اور حدیث کو احمد نے (۱۴۲۶) زبیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور (۱۶۸۳۲) معاویہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور الفتک یہ ہے کہ آدمی اپنے ساتھی کے پاس اس حال میں آئے کہ وہ بے خبر اور غافل ہو، پھر اس پر حملہ کر کے اسے قتل کر دے۔ النہایہ ۳/ ۴۰۹۔ (۵) اس کے کہنے والے ابو خراش خویلد بن مرہ ہیں، اور یہ الاغانی ۲۱/ ۲۱۱، اور شرح اشعار الہذلیین ۳/ ۱۲۲۳ میں ہے۔ سکری نے کہا: اس سے ان کی مراد یہ تھی: اسلام نے ہماری گردنوں کا احاطہ کر لیا ہے، اس لیے اب ہم [اس کے احکام کے خلاف] کچھ نہیں کر سکتے۔

200 Surah An-Nisa: Verse 24

She said, "Come to talk," and I said, "No... Allah and Islam forbid it to you."(1) And from him is the saying of Suhaym: "Old age and Islam are sufficient deterrents for a man."(2) Second: If this is established, scholars have differed in the interpretation of this verse. Ibn Abbas, Abu Qilaba, Ibn Zayd, Makhul, Al-Zuhri, and Abu Sa'id al-Khudri said: What is meant by "al-muhsanat" (married women) here is specifically those with husbands,(3) meaning: they are forbidden except for those whom your right hands possess through captivity from the land of war, for those are lawful for the one in whose share they fall even if they have a husband.(4). This is the opinion of Al-Shafi'i that captivity breaks the marriage bond, and it was said by Ibn Wahb and Ibn Abd al-Hakam, and narrated from Malik, and Ashhab held this view.(5) This is indicated by what Muslim narrated in his Sahih(6) from Abu Sa'id al-Khudri, that the Messenger of Allah ﷺ on the day of Hunayn sent an army to Awtas, so they met the enemy, fought them, triumphed over them, and took female captives from them. It was as if some people(7) among the companions of the Prophet ﷺ felt uneasy about having intercourse with them because of...

---

(1) Ibn al-Kalbi attributed it in Kitab al-Asnam p. 31, and al-Baghdadi in al-Khizana 7/228 to Rashid bin Abdullah al-Sulami, and Ibn Hisham attributed it in al-Sira 2/417 to Fadala bin Umayr bin al-Mulawwah al-Laythi. (2) Diwan Suhaym p. 16, and it is among the evidences of the book 4/225, and its beginning is: "Farewell to Umairah if you have prepared for a campaign." Suhaym was a slave of the Banu al-Hashas who lived during the pre-Islamic period and Islam; he is not known to have been a companion. It was said he was killed during Uthman's caliphate because of a woman from Banu al-Hashas: al-Isaba 5/6, and al-Khizana 2/102. (3) In the manuscripts, it appeared as "al-musbiyat dhawat al-azwaj" (captive married women), which is an error; what is fixed is from Al-Muharrar al-Wajiz 2/34-35, and the text is from it. (4) Narrated from Ibn Abbas, Abu Qilaba, and Makhul by al-Tabari 6/562, and the hadith of Abu Sa'id al-Khudri will follow. See al-Ishraf 4/324. (5) Al-Tamhid 3/144. (6) No. (1456), and it is with Ahmad (11797). (7) In (D) and (M): "So there were people", and what is fixed is from the rest of the manuscripts, which matches what is in Sahih Muslim.

२०० सूरा अन-निसा: आयत २४

उसने कहा, "बात करने के लिए आओ," और मैंने कहा, "नहीं... अल्लाह और इस्लाम तुम्हें मना करते हैं।"(१) और उन्हीं से सुहैम का कथन है: "बुढ़ापा और इस्लाम एक आदमी के लिए पर्याप्त निवारक हैं।"(२) दूसरा: यदि यह स्थापित हो जाता है, तो विद्वानों ने इस आयत की व्याख्या में मतभेद किया है। इब्न अब्बास, अबू क़िलाबा, इब्न ज़ैद, मखुल, अल-ज़ुहरी और अबू सईद अल-खुदरी ने कहा: यहाँ "अल-मुहसनात" (विवाहित महिलाओं) से तात्पर्य विशेष रूप से उन महिलाओं से है जिनके पति हैं,(३) अर्थात: वे निषिद्ध हैं सिवाय उनके जो युद्ध की भूमि से दासता के माध्यम से तुम्हारे दाहिने हाथ के अधिकार में आई हों, क्योंकि वे उसके लिए वैध हैं जिसके हिस्से में वे आती हैं भले ही उनका पति हो।(४)। यह अल-शफीई का मत है कि दासता विवाह बंधन को तोड़ देती है, और यह इब्न वहब और इब्न अब्द अल-हकम द्वारा कहा गया था, और मलिक से वर्णित है, और अशहब ने भी यही विचार रखा था।(५) यह मुस्लिम द्वारा उनके सहीह(६) में अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित बात से इंगित होता है, कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने हुनैन के दिन औतास के लिए एक सेना भेजी, तो वे दुश्मन से मिले, उनसे लड़े, उन पर विजय प्राप्त की, और उनसे महिला कैदियों को पकड़ लिया। ऐसा लगा जैसे नबी ﷺ के साथियों में से कुछ लोग(७) उनके साथ संभोग करने में झिझक रहे थे क्योंकि...

---

(१) इब्न अल-कल्बी ने इसे किताब अल-असनम पृ. ३१ में, और अल-बगदादी ने अल-खिज़ाना ७/२२८ में राशिद बिन अब्दुल्ला अल-सुलमी के नाम से उद्धृत किया है, और इब्न हिशाम ने इसे अल-सीरा २/४१७ में फदाला बिन उमैर बिन अल-मुलवाह अल-लैथी के नाम से उद्धृत किया है। (२) दीवान सुहैम पृ. १६, और यह पुस्तक ४/२२५ के साक्ष्यों में से है, और इसका प्रारंभ है: "उमैरा को विदा करो यदि तुमने अभियान की तैयारी कर ली है।" सुहैम बनू अल-हशहास का एक दास था जो पूर्व-इस्लामी काल और इस्लाम के दौरान जीवित रहा; उसे एक साथी (सहाबी) के रूप में नहीं जाना जाता है। कहा जाता है कि उसे उस्मान के खिलाफत के दौरान बनू अल-हशहास की एक महिला के कारण मार दिया गया था: अल-इसाबा ५/६, और अल-खिज़ाना २/१०२। (३) पांडुलिपियों में, यह "अल-मुस्बियत धवात अल-अज़वाज" (बंदी विवाहित महिलाएँ) के रूप में दिखाई दिया, जो एक त्रुटि है; जो तय किया गया है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३४-३५ से है, और पाठ उसी से है। (४) अल-तबरी ६/५६२ द्वारा इब्न अब्बास, अबू क़िलाबा और मखुल से वर्णित, और अबू सईद अल-खुदरी की हदीस आगे आएगी। अल-इशराफ ४/३२४ देखें। (५) अल-तम्हीद ३/१४४। (६) संख्या (१४५६), और यह

अहमद (११७९७) के पास है। (७) (डी) और (एम) में: "तो कुछ लोग थे", और जो तय किया गया है वह बाकी पांडुलिपियों से है, जो सहीह मुस्लिम में दी गई बात से मेल खाता है।

200 سورة النساء: آیت 24

اس نے کہا، "بات کرنے کے لیے آؤ،" تو میں نے کہا، "نہیں... اللہ اور اسلام تم پر پابندی لگاتے ہیں۔"(1) اور انہی میں سے سحیم کا قول ہے: "بڑھاپا اور اسلام ایک آدمی کے لیے کافی روک تھام ہیں۔"(2) دوسرا: اگر یہ ثابت ہو جائے تو علماء نے اس آیت کی تاویل میں اختلاف کیا ہے۔ ابن عباس، ابو قلابہ، ابن زید، مکحول، زہری اور ابو سعید خدری نے کہا: یہاں "محصنات" (شادی شدہ عورتوں) سے مراد خاص طور پر وہ ہیں جو شوہر والی ہوں،(3) یعنی: وہ حرام ہیں سوائے ان کے جو جنگی زمین سے قید ہو کر تمہارے قبضے میں آئیں، کیونکہ وہ اس کے لیے حلال ہیں جس کے حصے میں وہ آئیں خواہ ان کا شوہر ہی کیوں نہ ہو۔(4)۔ یہ امام شافعی کا قول ہے کہ قید نکاح کو توڑ دیتی ہے، اور یہی ابن وہب اور ابن عبد الحکم نے کہا، اور اسے مالک سے روایت کیا گیا، اور اشہب نے بھی یہی قول اپنایا۔(5) اس پر وہ روایت دلالت کرتی ہے جو مسلم نے اپنی صحیح(6) میں ابو سعید خدری سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے حنین کے دن اوطاس کی طرف ایک لشکر بھیجا، وہ دشمن سے ملے، ان سے لڑے، ان پر غالب آئے اور ان کی عورتوں کو قیدی بنا لیا۔ تو ایسا لگا جیسے نبی ﷺ کے اصحاب میں سے کچھ لوگ(7) ان سے صحبت کرنے میں ہچکچاہٹ محسوس کر رہے تھے کیونکہ...

---

(1) ابن الکلبی نے کتاب الاصنام ص 31 میں اور بغدادی نے الخزانہ 7/228 میں اسے راشد بن عبداللہ السلمی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن ہشام نے السیرۃ 2/417 میں فضالہ بن عمیر بن الملوح اللیثی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) دیوان سحیم ص 16، اور یہ کتاب 4/225 کے شواہد میں سے ہے، اور اس کا آغاز ہے: "عمیرہ کو الوداع کہہ دو اگر تم نے غزوے کی تیاری کر لی ہے۔" سحیم بنو الحسحاس کا غلام تھا جس نے جاہلیت اور اسلام دونوں کا دور پایا؛ ان کی صحابیت

معلوم نہیں ہے۔ کہا گیا ہے کہ انہیں عثمان کی خلافت میں بنو الحسحاس کی ایک عورت کی وجہ سے قتل کر دیا گیا تھا: الاصابۃ 6/5، اور الخزانہ 102/2۔ (3) نسخوں میں "المسبیات ذوات الأزواج" (شوہر والی قیدی عورتیں) واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے؛ اور جو درست کیا گیا ہے وہ المحرر الوجیز 2/34-35 سے ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (4) اسے طبری 6/562 نے ابن عباس، ابو قلابہ اور مکحول سے روایت کیا ہے، اور ابو سعید خدری کی حدیث آگے آئے گی۔ ملاحظہ کریں الاشراف 4/324۔ (5) التمہید 3/144۔ (6) نمبر (1456)، اور یہ احمد (11797) کے ہاں ہے۔ (7) (د) اور (م) میں: "فکان ناس" ہے، اور جو دیگر نسخوں سے ثابت ہے وہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔

Page 201

Surah An-Nisa, Verse 24

...their husbands from the polytheists. So Allah, the Mighty and Majestic, revealed regarding that: {And [also prohibited to you are] married women except those your right hands possess.} [An-Nisa: 24]. Meaning: they are lawful for you once their waiting period ('iddah) has expired. This is an explicit text stating that the verse was revealed because the companions of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) were hesitant to have intercourse with captive women who had husbands. So Allah Almighty revealed in answer to them: {except those your right hands possess}(1). This was the view of Malik, Abu Hanifa and his companions, Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr, and it is the correct view, God willing (2).

They disagreed on how her 'istibra' (ascertaining emptiness of the womb) should be. Al-Hasan said: The companions of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) used to perform 'istibra' for a captive woman with one menstruation (3). This has been narrated from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri regarding the captives of Awtas: "A pregnant woman is not to have intercourse until she gives birth, and a non-pregnant woman not until she has one menstruation" (4). No effect was given to the previous husband's bed such that it could be said: the captive woman is owned, but she was a wife whose marriage has ended, so she should observe the 'iddah of female slaves, according to what was reported from Al-Hasan bin Salih; he said: her 'iddah is two menstruations if she had a husband in the land of war (dar al-harb). But the majority of scholars held that her 'istibra' and the 'istibra' of one who has no husband are the same, in that all are cleared by one menstruation (5).

The well-known position in the Maliki school is that there is no difference whether the spouses are captured together or separately. Ibn Bukayr narrated from him that if they are both captured and the man is spared, they remain in their marriage. He viewed in this narration that sparing him is a preservation of what he owns, because he has entered into a covenant...

(1) Al-Mufhim 4/191. (2) Al-Istidhkar 16/275. (3) Narrated by Abd al-Razzaq (12753). (4) Narrated by Ahmad (11228), Abu Dawud (2157), and narrated by Ibn Abi Shaybah 4/370 from Ali, and al-Daraqutni (3640) from Ibn Abbas. Ibn Abd al-Barr said in at-Tamhid 3/143: The hadiths from the Prophet (pbuh) that he said: "A pregnant woman is not to have intercourse until..." are good (hasan) hadiths, and the majority of

people of knowledge act upon them regarding intercourse resulting from ownership. End quote. Al-Ha'il: Any female who does not become pregnant. (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 2/407, and see al-Ishraf 4/313.

पृष्ठ २०१

सूरह अन-निसा, आयत २४

...मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से उनके पति। तो अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने इसके बारे में नाज़िल (अवतरित) किया: {और [तुम्हारे लिए वर्जित हैं] विवाहित महिलाएँ सिवाय उनके जो तुम्हारे दक्षिण हस्त के अधिकार में आ जाएँ(अर्थात युद्धबंदी महिलाएँ)}। मतलब: उनके इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बीतने के बाद वे तुम्हारे लिए हलाल हैं। और यह एक स्पष्ट पाठ है कि यह आयत नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों के उन बंदी महिलाओं के साथ संभोग करने में संकोच के कारण उतरी थी जिनके पति थे। तो अल्लाह तआला ने उनके उत्तर में नाज़िल किया: {सिवाय उनके जो तुम्हारे दक्षिण हस्त के अधिकार में आ जाएँ}(१)। यही बात मालिक, अबू हनीफा और उनके साथियों, शाफ़ई, अहमद, इसहाक और अबू थौर ने कही है, और इंशा अल्लाह यही सही है(२)।

और उन्होंने इस बात में मतभेद किया कि उसकी 'इस्तिबराह' (गर्भ की शुद्धि) कैसे होगी। अल-हसन ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथी बंदी महिला की इस्तिबराह एक मासिक धर्म से करते थे(३)। और यह औतास के बंदियों के बारे में अबू सईद अल-खुद़री की हदीस से वर्णित है: "गर्भवती महिला के साथ संभोग तब तक न किया जाए जब तक वह जन्म न दे दे, और बिना गर्भ वाली महिला के साथ तब तक न किया जाए जब तक उसे एक मासिक धर्म न आ जाए"(४)। पिछले पति के बिस्तर का कोई प्रभाव नहीं माना गया कि यह कहा जाए: बंदी महिला स्वामित्व में है, लेकिन वह एक पत्नी थी जिसका निकाह समाप्त हो गया, इसलिए वह दासियों की इद्दत पूरी करेगी, जैसा कि अल-हसन बिन सालेह से उद्धृत है; उन्होंने कहा: उसकी इद्दत दो मासिक धर्म है यदि दार-अल-हरब (युद्ध क्षेत्र) में उसका पति था। लेकिन अधिकांश विद्वानों ने माना कि उसकी इस्तिबराह और जिसका पति नहीं है उसकी इस्तिबराह एक ही है, कि सभी एक मासिक धर्म से शुद्ध हो जाती हैं(५)।

मालिकी पंथ में प्रसिद्ध यह है कि इसमें कोई अंतर नहीं है कि पति-पत्नी एक साथ बंदी बनाए गए हों या अलग-अलग। इब्न बुक़ैर ने उनसे रिवायत की है कि यदि वे दोनों एक साथ बंदी बनाए गए और पुरुष को छोड़ दिया गया, तो उनका निकाह बरकरार रहेगा। उन्होंने इस रिवायत में माना कि उसे छोड़ देना उसके स्वामित्व की रक्षा है; क्योंकि अब उसका एक अनुबंध हो गया है...

(१) अल-मुफ़हिम ४/१९१। (२) अल-इस्तिज़कार १६/२७५। (३) इसे अब्द अल-रज्जाक ने संकलित किया (१२७५३)। (४) इसे अहमद (११२२८), अबू दाऊद (२१५७) ने संकलित किया, और इब्न अबी शयबा ४/३७० ने अली से और अल-दारक़ुतनी (३६४०) ने इब्न अब्बास से संकलित किया। इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तमहीद ३/१४३ में कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की गई हदीसें कि उन्होंने कहा: "गर्भवती महिला के साथ संभोग तब तक न किया जाए जब तक..." हसन हदीसें हैं, और विद्वानों का समूह मल्क-ए-यमीन (स्वामित्व) के कारण होने वाले संभोग के बारे में इसी पर अमल करता है। अल-हाइल: हर वह महिला जो गर्भवती नहीं होती। (५) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरआन २/४०७, और अल-इशराफ ४/३१३ देखें।

صفحہ ۲۰۱

سورہ النساء: آیت ۲۴

...مشرکین میں سے ان کے شوہر، چنانچہ اللہ عزوجل نے اس بارے میں نازل فرمایا: ﴿وَالْمُحْصَنَتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَنُكُمْ﴾ (اور وہ عورتیں جو نکاح میں ہوں، سوائے ان کے جو تمہارے قبضے میں آ جائیں)۔ یعنی: وہ تمہارے لیے حلال ہیں جب ان کی عدت گزر جائے۔ اور یہ ایک صریح نص ہے کہ یہ آیت نبی ﷺ کے صحابہ کی ان قیدی عورتوں سے جماع کرنے سے ہچکچاہٹ کی وجہ سے نازل ہوئی جن کے شوہر موجود تھے، تو اللہ تعالیٰ نے ان کے جواب میں نازل فرمایا: ﴿إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَنُكُمْ﴾ (۱)۔ یہی بات امام مالک، ابو حنیفہ اور ان کے ساتھیوں، شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور نے کہی ہے، اور انشاء اللہ یہی صحیح ہے (۲)۔

اور انہوں نے اس کے استبراء (رحم کی صفائی کی تصدیق) کی کیفیت میں اختلاف کیا، تو حسن نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ قیدی عورت کا استبراء ایک حیض سے کرتے تھے (۳)، اور یہ حدیث ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے اوطاس کے قیدیوں کے بارے میں مروی ہے: "حاملہ عورت سے جماع نہ کیا جائے یہاں تک کہ وہ بچہ جن دے، اور غیر حاملہ سے جب تک کہ اسے ایک حیض نہ آ جائے" (۴)۔ سابقہ شوہر کے بستر کا کوئی اثر تسلیم نہیں کیا گیا کہ یہ کہا جائے: قیدی عورت ملکیت میں ہے، بلکہ وہ ایک ایسی بیوی تھی جس کا نکاح ختم ہو چکا تھا، لہذا وہ لونڈیوں کی عدت گزارے گی، جیسا کہ حسن بن صالح سے منقول ہے؛ انہوں نے کہا: اس پر دو حیض عدت ہے اگر دار الحرب میں اس کا شوہر موجود تھا۔ جبکہ جمہور علماء کی رائے یہ تھی کہ اس کا استبراء اور اس کا استبراء جس کا کوئی شوہر نہ ہو، ایک ہی ہے، کہ سب کے لیے ایک حیض کافی ہے (۵)۔

اور مذہبِ مالکی میں مشہور یہ ہے کہ اس میں کوئی فرق نہیں کہ میاں بیوی اکٹھے قید ہوئے ہوں یا الگ الگ۔ اور ابن بکیر نے ان سے روایت کیا ہے کہ اگر وہ دونوں اکٹھے قید ہوئے اور مرد کو زندہ چھوڑ دیا گیا تو انہیں ان کے نکاح پر برقرار رکھا جائے گا، انہوں نے اس روایت میں یہ رائے دی کہ اسے باقی رکھنا اس کی ملکیت کو باقی رکھنا ہے؛ کیونکہ اب اس کا ایک عہد ہو چکا ہے...

(۱) المفہم ۴/ ۱۹۱۔ (۲) الاستذکار ۱۶/ ۲۷۵۔ (۳) اسے عبد الرزاق نے روایت کیا (۱۲۷۵۳)۔ (۴) اسے احمد (۱۱۲۲۸)، ابو داؤد (۲۱۵۷) نے روایت کیا، اور اسے ابن ابی شیبہ نے ۴/ ۳۷۰ میں علی سے، اور دارقطنی (۳۶۴۰) نے ابن عباس سے روایت کیا۔ ابن عبد البر نے التمہید ۳/ ۱۴۳ میں کہا: نبی ﷺ سے مروی احادیث کہ آپ نے فرمایا: "حاملہ سے جماع نہ کیا جائے یہاں تک کہ..." حسن احادیث ہیں، اور اہل علم کی ایک جماعت ملک یمین کے ذریعے حاصل ہونے والی عورت سے جماع کے بارے میں اسی پر عمل پیرا ہے۔ الحائل: ہر وہ مادہ جو حاملہ نہ ہو۔ (۵) أحكام القرآن للكيا الطبري ۲/ ۴۰۷، اور دیکھیے الإشراف ۴/ ۳۱۳۔

202 Surah An-Nisa: Verse 24

And his wife is among the things he owns, so no barrier should be placed between him and her (1), and this is the view of Abu Hanifa and al-Thawri, and Ibn al-Qasim said it and narrated it from Malik (2). The correct view is the first, for what we mentioned; and because Allah Almighty said: {except what your right hands possess}, thus He referred to ownership by the right hand (slave ownership), and made it the influential factor, so the ruling relates to it from both the perspective of generality and reasoning, except for what evidence has specified (3).

And regarding the verse, there is a second view stated by Abdullah bin Mas'ud, Sa'id bin al-Musayyib, al-Hasan bin Abi al-Hasan, Ubayy bin Ka'b, Jabir bin Abdullah, and Ibn Abbas in the narration of Ikrima: that what is meant by the verse is married women, i.e., they are forbidden, except if a man buys a slave woman who has a husband, then her sale is her divorce, giving her as charity is her divorce, inheriting her is her divorce, and the husband's divorce of her is her divorce. Ibn Mas'ud said: If a slave woman is sold and she has a husband, then the buyer has more right to her private parts (4). Likewise the 'Musayyiba' (one left free), all of this necessitates separation between her and her husband. They said: If it is so, then the sale of the slave woman must be a divorce for her; because the private part is forbidden to two [men] at the same time by the consensus of Muslims (5).

I say: This is refuted by the hadith of Barirah; because Aisha (may Allah be pleased with her) bought Barirah and emancipated her, then the Prophet (peace be upon him) gave her a choice, and she had a husband (6). In their consensus that Barirah was given a choice while under her husband Mughith (7) — after Aisha bought her and emancipated her — is evidence that the sale of the slave woman is not her divorce. Upon this are a group of jurists of the regions from the people of opinion (Ra'y) and Hadith, and that...

---

(1) Al-Mufhim 4/192. (2) Al-Tamhid 3/143-144. (3) Ahkam al-Qur'an for al-Kiya al-Tabari 2/407. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/35, and Abd al-Razzaq (13168-13173) and al-Tabari 6/565-568 recorded their sayings. (5) Al-Istidhkar 16/275. (6) Narrated by Ahmad (25366), al-Bukhari (2536), and Muslim (1504). A passage of it has preceded in 3/318 and 5/25. (7) Mawla of Abi Ahmad bin Jahsh al-Asadi, his mention is established in Sahih al-Bukhari. Al-Isabah 9/267. See Sahih al-Bukhari (5281).

२०२ सूरा अन-निसा: आयत २४

और उसकी पत्नी उन चीज़ों में से है जिनका वह मालिक है, इसलिए उसके और उसके बीच कोई बाधा नहीं डाली जानी चाहिए (१), और यह अबू हनीफा और अल-थौरी का विचार है, और इब्न अल-कासिम ने इसे कहा और इसे मालिक से सुनाया (२)। सही दृष्टिकोण पहला है, उस कारण से जिसका हमने उल्लेख किया है; और क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {उनको छोड़कर जिनके आप मालिक बन गए हैं (दासी)}, इसलिए उन्होंने 'मिल्क अल-यमीन' (दासी स्वामित्व) का हवाला दिया, और इसे प्रभावशाली कारक बनाया, इसलिए हुक्म सामान्यता और तर्क दोनों के दृष्टिकोण से इससे संबंधित है, सिवाय उसके जिसे प्रमाण ने विशिष्ट किया है (३)।

और आयत के बारे में, एक दूसरा विचार है जो अब्दुल्ला बिन मसूद, सईद बिन अल-मुसय्यिब, अल-हसन बिन अबी अल-हसन, उबै बिन काब, जाबिर बिन अब्दुल्ला और इकरीमा की रिवायत में इब्न अब्बास द्वारा कहा गया है: कि आयत का अर्थ है विवाहित महिलाएँ, यानी, वे हराम हैं, सिवाय इसके कि यदि कोई पुरुष उस दासी को खरीदता है जिसका पति है, तो उसकी बिक्री ही उसका तलाक है, उसे दान में देना उसका तलाक है, उसे विरासत में मिलना उसका तलाक है, और पति का उसे तलाक देना उसका तलाक है। इब्न मसूद ने कहा: यदि कोई दासी बेची जाती है और उसका पति है, तो खरीदार उसके अंगों का अधिक हकदार है (४)। इसी तरह 'मुसय्यिबा' (वह जिसे स्वतंत्र छोड़ दिया गया), यह सब उसके और उसके पति के बीच अलगाव का कारण बनता है। उन्होंने कहा: यदि ऐसा है, तो दासी की बिक्री उसके लिए तलाक होना चाहिए; क्योंकि मुसलमानों की आम सहमति के अनुसार एक ही समय में दो [पुरुषों] के लिए एक ही प्राइवेट पार्ट हराम है (५)।

मैं कहता हूँ: हदीस-ए-बरीरा इस बात का खंडन करती है; क्योंकि आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) ने बरीरा को खरीदा और उसे आज़ाद कर दिया, फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे चुनने का अधिकार दिया, और वह विवाहित थी (६)। उनके इस इज्मा (आम सहमति) में कि बरीरा को उसके पति मुगीथ (७) के तहत अधिकार दिया गया था - जब आयशा ने उसे खरीदकर आज़ाद कर दिया था - यह सबूत है कि दासी की बिक्री उसका तलाक नहीं है। इस पर बड़े शहरों के फुकहा (कानूनविद) का एक समूह है, जो 'अहल-ए-राय' और 'अहल-ए-हदीस' में से हैं, और कि...

---

(१) अल-मुफ्हिम ४/१९२। (२) अल-तम्हीद ३/१४३-१४४। (३) अल-किया अल-तबरी के अहकाम अल-कुरान २/४०७। (४) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ २/३५, और अब्द अल-रज्जाक (१३१६८ - १३१७३), और

अल-तबरी ६/५६५ - ५६८ ने उनके कथनों को उद्धृत किया है। (५) अल-इस्तिज़कार १६/२७५। (६) इसे अहमद (२५३६६), बुखारी (२५३६) और मुस्लिम (१५०४) ने रिवायत किया है। इसका एक हिस्सा ३/३१८ और ५/२५ में पहले आ चुका है। (७) अबी अहमद बिन जहश अल-असदी के मौला, उनका उल्लेख सहीह अल-बुखारी में स्थापित है। अल-इसाबा ९/२६७। देखें सहीह अल-बुखारी (५२८१)।

۲۰۲ سورة النساء: آیت ۲۴

اور اس کی بیوی ان چیزوں میں شامل ہے جن کا وہ مالک ہے، پس اس کے اور اس کے درمیان کوئی رکاوٹ نہ ڈالی جائے (۱)، اور یہی امام ابوحنیفہ اور ثوری کا قول ہے، اور ابن القاسم نے یہی کہا اور اسے امام مالک سے روایت کیا (۲)۔ اور صحیح پہلا قول ہے؛ اس وجہ سے جو ہم نے ذکر کی؛ اور اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {مگر جن کے تم مالک بن گئے ہو (لونڈیاں)}، پس اللہ نے ملکِ یمین (لونڈی کی ملکیت) پر حوالہ دیا، اور اسے ہی مؤثر قرار دیا، چنانچہ حکم عمومیت اور تعلیل دونوں لحاظ سے اسی سے متعلق ہوگا، سوائے اس کے جسے دلیل نے خاص کر دیا ہو (۳)۔

اور آیت کے بارے میں دوسرا قول ہے جسے عبداللہ بن مسعود، سعید بن مسیب، حسن بن ابی الحسن، ابی بن کعب، جابر بن عبداللہ، اور عکرمہ کی روایت میں ابن عباس نے بیان کیا ہے: کہ آیت سے مراد شادی شدہ عورتیں ہیں، یعنی وہ حرام ہیں، سوائے اس کے کہ کوئی شخص شادی شدہ لونڈی خریدے، تو اس کی فروخت ہی اس کی طلاق ہے، اسے صدقہ کرنا اس کی طلاق ہے، اسے وراثت میں پانا اس کی طلاق ہے، اور شوہر کا اسے طلاق دینا (تو) طلاق ہے ہی۔ ابن مسعود نے فرمایا: جب لونڈی فروخت کی جائے اور اس کا شوہر ہو تو خریدار اس کے بضع (شرمگاہ) کا زیادہ حقدار ہے (۴)۔ اسی طرح مُسیّبہ (جسے آزاد چھوڑ دیا جائے)، یہ سب اس کے اور اس کے شوہر کے درمیان جدائی کا موجب ہیں۔ انہوں نے کہا: جب ایسا ہے تو لونڈی کی فروخت اس کے لیے طلاق ہونی چاہیے؛ کیونکہ مسلمانوں کے اجماع کے مطابق ایک ہی وقت میں دو [مردوں] کے لیے ایک شرمگاہ حرام ہے (۵)۔

میں کہتا ہوں: اس قول کی تردید حدیثِ بَرِیرہ سے ہوتی ہے؛ کیونکہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے بَرِیرہ کو خریدا اور اسے آزاد کیا، پھر نبی کریم ﷺ نے انہیں اختیار دیا، اور وہ شادی شدہ تھیں (۶)، اور ان کے اس اجماع میں کہ بَرِیرہ کو ان کے شوہر مغیث (۷) کے تحت ہوتے ہوئے اختیار دیا گیا تھا - جب حضرت عائشہ نے انہیں خرید کر آزاد کر دیا تھا - اس بات کی دلیل ہے کہ لونڈی کی فروخت اس کی طلاق نہیں ہے، اور اسی پر اہل رائے اور اہل حدیث میں سے بڑے شہروں کے فقہاء کی ایک جماعت ہے، اور یہ کہ...

---

(۱) المفہم ۴/ ۱۹۲۔ (۲) التمہید ۳/ ۱۴۳-۱۴۴۔ (۳) احکام القرآن للکیا الطبری ۲/ ۴۰۷۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۳۵، اور ان کے اقوال کو عبد الرزاق (۱۳۱۶۸ - ۱۳۱۷۳)، اور الطبری ۶/ ۵۶۵ - ۵۶۸ نے روایت کیا ہے۔ (۵) الاستذکار ۱۶/ ۲۷۵۔ (۶) اسے احمد (۲۵۳۶۶)، بخاری (۲۵۳۶)، اور مسلم (۱۵۰۴) نے روایت کیا ہے۔ اور اس کا ایک ٹکڑا ۳/ ۳۱۸ اور ۵/ ۲۵ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۷) ابی احمد بن جحش الاسدی کے مولیٰ، ان کا ذکر صحیح بخاری میں ثابت ہے۔ الاصابۃ ۹/ ۲۶۷۔ اور دیکھیے صحیح بخاری (۵۲۸۱)۔

Surah An-Nisa: Verse 24

203

divorce for her except divorce (1). Some have argued with the generality of His saying: {except those whom your right hands possess}, and by analogy with the female captives. What we mentioned from the hadith of Barirah specifies it and refutes it, and that is only specific to female captives according to the hadith of Abu Sa'id, and it is the correct and true view, God willing.

And in the verse there is a third saying: Al-Thawri narrated from Hammad (2), from Ibrahim, that Ibn Mas'ud said regarding the saying of Allah the Almighty: {And [also prohibited are] married women except those whom your right hands possess}: He said: those with husbands among the Muslims and polytheists. Ali bin Abi Talib said: those with husbands among the polytheists (3). And in Al-Muwatta (4) on the authority of Sa'id bin Al-Musayyib: {And [also prohibited are] married women}: they are those with husbands. This returns to the fact that Allah has forbidden adultery.

A group said: 'Al-Muhsanat' (married women) in this verse is intended to mean the chaste women, meaning: all women are forbidden. And He clothed them with the name of 'Ihsan' (chastity/marriage); whether they were married or unmarried, since the laws themselves require that (5).

{Except those whom your right hands possess} they said: it means: through marriage or purchase. This is the saying of Abu al-Aliyah, 'Ubaydah al-Salmani, Tawus, Sa'id ibn Jubayr, and 'Ata', and 'Ubaydah narrated it from 'Umar (6), so they included marriage under 'possession of the right hand'. The meaning of the verse for them in the saying of the Almighty: {except those whom your right hands possess} means you possess their marital protection by marriage, and you possess their person by purchase, so it's as if they are all...

(1) See Al-Ishraf 4/123 and 325. (2) In (Kh): Al-Tirmidhi narrated from Mujahid, and in the rest of the manuscripts: Al-Thawri narrated from Mujahid, and both are wrong, and what is established is correct, and Hammad: he is Ibn Abi Sulayman. (3) Al-Tabari (6/271) reported the saying of Ali and the saying of Ibn Mas'ud, and Al-Tabarani in Al-Mu'jam Al-Kabir (9036) and Ibn Abd al-Barr mentioned them in Al-Istidhkar 16/276-277. And Ibn Abi Shaybah (4/266) reported the saying of Ali (may Allah be pleased with him). (4) 2/541. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/35. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/35, and Al-Tabari reported their sayings 2/568-569.

सूरह अन-निसा: आयत 24

203

उसके लिए तलाक, सिवाय तलाक के(1)। कुछ लोगों ने उनके इस कथन की व्यापकता के साथ तर्क दिया है: {उनको छोड़कर जो तुम्हारे अधिकार में आई हैं}, और युद्धबंदिनियों पर सादृश्य (कयास) के द्वारा। और हमने बरीरा की हदीस से जो उल्लेख किया है, वह इसे विशिष्ट करता है और इसका खंडन करता है, और यह कि अबू सईद की हदीस के अनुसार केवल युद्धबंदिनियों के लिए विशिष्ट है, और ईश्वर ने चाहा तो यही सही और सत्य है।

और आयत में एक तीसरा कथन है: अल-थौरी ने हम्माद (2) से, इब्राहिम से रिवायत की है, उन्होंने कहा कि इब्न मसूद ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {और विवाहित स्त्रियाँ भी (तुम्हारे लिए वर्जित हैं) सिवाय उनके जो तुम्हारे अधिकार में आई हैं}: उन्होंने कहा: मुसलमानों और मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से वे जिनके पति हैं। और अली बिन अबी तालिब ने कहा: मुशरिकों में से वे जिनके पति हैं (3)। और अल-मुवत्ता (4) में सईद बिन अल-मुसय्यिब से रिवायत है: {और विवाहित स्त्रियाँ}: वे विवाहित महिलाएँ हैं। और यह इस तथ्य की ओर लौटता है कि अल्लाह ने व्यभिचार को हराम (वर्जित) कर दिया है।

एक समूह ने कहा: इस आयत में 'मुहसनात' (विवाहित महिलाओं) से तात्पर्य पवित्र महिलाओं से है, अर्थात: सभी महिलाएँ हराम हैं। और उसने उन्हें 'इहसान' (पवित्रता/विवाह) के नाम से सुसज्जित किया; चाहे वे विवाहित हों या अविवाहित, क्योंकि कानून स्वयं इसकी आवश्यकता रखते हैं (5)।

{सिवाय उनके जो तुम्हारे अधिकार में आई हैं} उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: निकाह (विवाह) या खरीद के माध्यम से। यह अबू अल-आलिया, उबैदा अल-सलमानी, ताऊस, सईद इब्न जुबैर और अता का कथन है, और उबैदा ने इसे उमर (6) से रिवायत किया है, इसलिए उन्होंने निकाह को 'मिल्क अल-यमीन' (अधिकार) के तहत शामिल किया है। उनके निकट अल्लाह तआला के इस कथन में आयत का अर्थ: {सिवाय उनके जो तुम्हारे अधिकार में आई हैं} यह है कि तुम निकाह के द्वारा उनके वैवाहिक संरक्षण के मालिक बनते हो, और खरीद के द्वारा उनके अस्तित्व (गर्दन) के मालिक बनते हो, तो मानो वे सभी...

(1) अल-इशराफ 4/123 और 325 देखें। (2) (ख़) में: अल-तिर्मिज़ी ने मुजाहिद से रिवायत की, और बाकी प्रतियों में: अल-थौरी ने मुजाहिद से रिवायत की, और दोनों गलत हैं, और जो सिद्ध है वह सही

है, और हम्माद: वह इब्न अबी सुलेमान है। (3) अली का कथन और इब्न मसूद का कथन अल-तबरी 6/271 में, और अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (9036) में उद्धृत किया है और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिधकार 16/276-277 में उनका उल्लेख किया है। और इब्न अबी शैबा 4/266 ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन उद्धृत किया है। (4) 2/541। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/35। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/35, और अल-तबरी ने उनके कथनों को उद्धृत किया 2/568-569।

سورة النساء: آیت ۲۴

۲۰۳

اس کے لیے طلاق بجز طلاق کے(۱)۔ اور بعض نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے عموم سے استدلال کیا ہے: ﴿إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾ (مگر وہ جو تمہارے قبضے میں آئیں)، اور لونڈیوں پر قیاس کرتے ہوئے۔ اور ہم نے جو بریرہ کی حدیث ذکر کی ہے وہ اسے خاص کرتی ہے اور اس کا رد کرتی ہے، اور یہ کہ وہ ابو سعید کی حدیث کی روشنی میں صرف لونڈیوں کے ساتھ خاص ہے، اور ان شاء اللہ یہی صحیح اور حق بات ہے۔

اور آیت میں ایک تیسرا قول ہے: ثوری نے حماد(۲) سے، انہوں نے ابراہیم سے روایت کیا، ابن مسعود نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾ کے بارے میں کہا: مسلمانوں اور مشرکین میں سے شادی شدہ عورتیں۔ اور علی بن ابی طالب نے کہا: مشرکین میں سے شادی شدہ عورتیں(۳)۔ اور الموطأ(۴) میں سعید بن المسیب سے مروی ہے: ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ﴾ سے مراد شادی شدہ عورتیں ہیں۔ اور اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ نے زنا کو حرام قرار دیا ہے۔

ایک گروہ نے کہا: اس آیت میں 'محصنات' سے مراد پاکدامن عورتیں ہیں، یعنی تمام عورتیں حرام ہیں۔ اور انہیں 'احصان' کا نام دیا گیا؛ خواہ وہ شادی شدہ ہوں یا غیر شادی شدہ، کیونکہ شریعتیں بذاتِ خود اسی کا تقاضا کرتی ہیں(۵)۔

﴿إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾ انہوں نے کہا: اس کا مطلب نکاح یا خریداری کے ذریعے ملکیت ہے۔ یہ ابو العالیہ، عبیدہ السلمانی، طاؤس، سعید بن جبیر اور عطا کا قول ہے، اور عبیدہ نے اسے عمر(۶)

سے روایت کیا ہے، چنانچہ انہوں نے نکاح کو 'ملک یمین' کے تحت داخل کیا۔ ان کے نزدیک اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾ میں آیت کا مطلب یہ ہے کہ تم نکاح کے ذریعے ان کی عصمت کے مالک ہوتے ہو، اور خریداری کے ذریعے ان کی ذات کے مالک ہوتے ہو، گویا وہ سب کی سب...

(۱) دیکھیے الإشراف ۴/۱۲۳ اور ۳۲۵۔ (۲) (خ) میں ہے: ترمذی نے مجاہد سے روایت کیا، اور باقی نسخوں میں ہے: ثوری نے مجاہد سے روایت کیا، اور دونوں غلط ہیں، اور جو ثابت ہے وہی درست ہے، اور حماد سے مراد ابن ابی سلیمان ہیں۔ (۳) علی اور ابن مسعود کا قول طبری ۶/۲۷۱، اور طبرانی نے المعجم الکبیر (۹۰۳۶) میں روایت کیا ہے اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۱۶/۲۷۶-۲۷۷ میں ان کا ذکر کیا ہے۔ اور ابن ابی شیبہ ۴/۲۶۶ نے علی رضی اللہ عنہ کا قول روایت کیا ہے۔ (۴) ۲/ ۵۴۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/ ۳۵۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/ ۳۵، اور طبری نے ان کے اقوال روایت کیے ہیں ۲/ ۵۶۸-۵۶۹۔

٢٠٤ Surah An-Nisa: Verse 24

...right hand possesses, and anything besides that is fornication (Zina), and this is a good saying(1). Ibn Abbas said: "al-muhsanat" (the chaste women) refers to the chaste women among the Muslims and from the People of the Book; Ibn Atiyyah(2) said: With this interpretation, the meaning of the verse returns to the prohibition of fornication. Al-Tabari(3) narrated that a man said to Sa'id bin Jubayr: "Did you not see Ibn Abbas when he was asked about this verse and he said nothing about it?" Sa'id said: "Ibn Abbas did not know it." It was also narrated from Mujahid that he said: "If I knew someone who could explain this verse to me, I would have journeyed to him on the livers of camels (i.e., traveled far): [referring to] His words {and [forbidden to you are] muhsanat} until His words {Wise}." Ibn Atiyyah said: "I do not know how this saying was attributed to Ibn Abbas, nor how Mujahid reached this conclusion?!" Third: His Almighty's saying: {the decree of Allah upon you} is in the accusative case (nasb) as an emphatic verbal noun (masdar mu'akkad), i.e., these women were forbidden by a decree from Allah upon you. And the meaning of "forbidden upon you" is "Allah has decreed upon you." Az-Zajjaj(4) and the Kufans said: It is in the accusative case due to incitement (ighra'), meaning: adhere to the Book of Allah, or: upon you is the Book of Allah. This view is problematic according to what Abu Ali mentioned; for in incitement, it is not permissible to place the object before the particle of incitement. So it is not said: "Zaydan 'alayka" (Zayd upon you), or "Zaydan dunaka" (Zayd before you), but rather: "'alayka Zaydan" (upon you is Zayd), and "dunaka 'Amran" (before you is Amr)(5). What he said is correct if it were to be in the accusative case due to "'alaykum", but under the assumption of an omitted verb, it is permissible. Nominative case (raf') is also possible with the meaning: "This is the Book of Allah and His obligation"(6).

(1) Ibn al-Arabi rejected it in Ahkam al-Quran 1/383, saying: It is challenged by His Almighty's words: {Except from their wives or those their right hands possess, for indeed, they will not be blamed} [Al-Mu'minun: 6, and Al-Ma'arij: 30]. He distinguished between them, and none of the masters of Sharia ever referred to a free woman in marriage as being "what the right hand possesses." (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/35, and the mentioned report of Ibn Abbas was narrated by al-Tabari 6/570. (3) In his Tafsir 6/574, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/35. (4) Ma'ani al-Quran 2/36-37. (5) See Ma'ani al-Quran by al-Farra' 1/260, Tafsir al-Tabari 7/580, and Mushkil I'rab al-Quran 1/194. (6) I'rab al-Quran by an-Nahhas 1/445.

٢٠٤ सूरा अन-निसा: आयत 24

...दाहिने हाथ का स्वामित्व, और इसके अलावा जो कुछ भी है वह व्यभिचार (ज़िना) है, और यह एक अच्छा कथन है(1)। इब्न अब्बास ने कहा: "अल-मुहसनात" (सती स्त्रियाँ) से तात्पर्य मुसलमानों और अहल-ए-किताब (किताब वाले) की सती स्त्रियों से है; इब्न अतियाह(2) ने कहा: इस व्याख्या के साथ, आयत का अर्थ व्यभिचार के निषेध की ओर वापस लौटता है। अल-तबरी(3) ने उल्लेख किया है कि एक व्यक्ति ने सईद बिन जुबैर से कहा: "क्या आपने इब्न अब्बास को नहीं देखा जब उनसे इस आयत के बारे में पूछा गया, और उन्होंने इसके बारे में कुछ नहीं कहा?" सईद ने कहा: "इब्न अब्बास इसे नहीं जानते थे।" मुजाहिद से भी यह उल्लेख है कि उन्होंने कहा: "यदि मुझे कोई ऐसा व्यक्ति पता होता जो मेरे लिए इस आयत की व्याख्या कर सके, तो मैं ऊंटों के कलेजे पर (यानी बहुत दूर) चलकर उसके पास जाता: [संदर्भ में] उनके शब्द {और [तुम पर हराम हैं] विवाहित स्त्रियाँ} से लेकर उनके शब्द {तत्वज्ञ} तक।" इब्न अतियाह ने कहा: "मुझे नहीं पता कि यह कथन इब्न अब्बास के नाम कैसे किया गया, और न ही यह कि मुजाहिद इस निष्कर्ष तक कैसे पहुंचे?!" तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह का लिखा हुआ तुम पर} मफ़ऊल मुतलक (मस्दर मुअक्कद) होने के कारण नसब (accusative case) में है, यानी: अल्लाह की ओर से तुम पर एक लिखित आदेश के तहत ये स्त्रियाँ हराम की गई हैं। और "तुम पर हराम की गई" का अर्थ है "अल्लाह ने तुम पर लिखा है (अनिवार्य किया है)"। अल-ज़ज्जाज(4) और कुफ़ा वालों ने कहा: यह "इग़रा" (प्रेरणा) के कारण नसब में है, यानी: अल्लाह की किताब को थामे रखो, या: तुम पर अल्लाह की किताब लाज़िम है। इसमें अबू अली के बताए अनुसार आपत्ति है; क्योंकि इग़रा में मंसूब (कर्म) को इग़रा के शब्द से पहले लाना जायज़ नहीं है। इसलिए "ज़ैदन अलैका" (ज़ैद तुम पर) या "ज़ैदन दूनका" (ज़ैद तुम्हारे सामने) नहीं कहा जाता, बल्कि "अलैका ज़ैदन" और "दूनका अम्रन" कहा जाता है(5)। उन्होंने जो कहा वह सही है इस आधार पर कि यह "अलैकुम" के कारण मंसूब हो, लेकिन यदि क्रिया के लोप (हज़फ़) का अनुमान लगाया जाए तो यह जायज़ है। रफ़ (nominative case) भी इस अर्थ में जायज़ है: "यह अल्लाह की किताब और उसका फ़र्ज़ है"(6)।

(1) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 1/383 में इसे अस्वीकार कर दिया और कहा: इस पर अल्लाह तआला के इस कथन से आपत्ति की जाती है: {सिवाय अपनी पत्नियों के या जिनके उनके दाहिने हाथ स्वामी हों, तो निस्संदेह वे निंदा योग्य नहीं हैं} [अल-मुमिनून: 6, और अल-मआरिज: 30]। उन्होंने दोनों के बीच अंतर किया है, और शरीयत के किसी भी इमाम ने कभी भी निकाह वाली स्वतंत्र

महिला को "दाहिने हाथ का स्वामित्व" नहीं कहा। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/35, और इब्न अब्बास का उल्लेखित प्रभाव अल-तबरी 6/570 द्वारा निकाला गया है। (3) अपनी तफ़सीर 6/574 में, और लेखक ने इसे इब्न अतियाह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/35 में उद्धृत किया है। (4) मानी अल-कुरान 2/36-37। (5) देखें फ़र्रा की मानी अल-कुरान 1/260, तफ़सीर अल-तबरी 7/580, और मुश्किल एराब अल-कुरान 1/194। (6) अल-नहहास की एराब अल-कुरान 1/445।

٢٠٤ سورة النساء: آیت ٢٤

...ملک یمین، اور اس کے علاوہ جو کچھ ہے وہ زنا ہے، اور یہ قولِ حسن ہے(١)۔ اور ابن عباس نے کہا: «المحصنات»: سے مراد مسلمانوں اور اہل کتاب کی پاکدامن عورتیں ہیں؛ ابن عطیہ(٢) نے کہا: اور اس تاویل سے آیت کا معنی زنا کی تحریم کی طرف لوٹتا ہے۔ اور طبری(٣) نے سند کے ساتھ بیان کیا کہ ایک شخص نے سعید بن جبیر سے کہا: «کیا آپ نے ابن عباس کو نہیں دیکھا جب ان سے اس آیت کے بارے میں سوال کیا گیا، تو انہوں نے اس میں کچھ نہیں کہا؟» سعید نے کہا: «ابن عباس اسے نہیں جانتے تھے۔» اور مجاہد سے بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: «اگر میں کسی ایسے شخص کو جانتا جو میرے لیے اس آیت کی تفسیر کرتا، تو میں اونٹوں کے جگر مار کر (یعنی دور دراز کا سفر کر کے) اس کی طرف جاتا: ان کا قول ﴿وَالْمُحْصَنَتُ﴾ سے لے کر ﴿حَكِيمًا﴾ تک۔» ابن عطیہ نے کہا: «میں نہیں جانتا کہ یہ قول ابن عباس کی طرف کیسے منسوب ہوا، اور نہ یہ کہ مجاہد اس قول تک کیسے پہنچے؟!» تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كِتَبَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ﴾ مصدرِ مؤکد ہونے کی بنا پر نصب میں ہے، یعنی: یہ عورتیں اللہ کی طرف سے تم پر ایک لکھی ہوئی تحریم کے طور پر حرام کی گئی ہیں، اور «حرمت علیکم» کا معنی ہے: «کتب اللہ علیکم» (اللہ نے تم پر لکھ دیا ہے)۔ اور زجاج(٤) اور کوفیوں نے کہا: یہ اغراء کی بنا پر نصب میں ہے، یعنی: اللہ کی کتاب کو لازم پکڑو، یا: تم پر اللہ کی کتاب لازم ہے۔ اور اس میں ابو علی کے ذکر کردہ قول کے مطابق نظر (اعتراض) ہے؛ کیونکہ اغراء میں منسوب کو حرفِ اغراء پر مقدم کرنا جائز نہیں ہے، پس «زیداً علیک» یا «زیداً دونک» نہیں کہا جاتا، بلکہ «علیک زیداً» اور «دونک عمراً» کہا جاتا ہے(٥)۔ اور انہوں نے جو کہا وہ اس صورت میں صحیح ہے کہ وہ

«علیکم» کی وجہ سے منسوب ہو، لیکن فعل کے محذوف ہونے کی تقدیر پر یہ جائز ہے۔ اور رفع بھی جائز ہے اس معنی پر کہ: یہ اللہ کی کتاب اور اس کا فرض ہے(٦)۔

(١) اور ابن العربی نے احکام القرآن ١ / ٣٨٣ میں اسے رد کیا اور کہا: اس پر اللہ تعالیٰ کے اس قول سے اعتراض کیا جاتا ہے: ﴿إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ﴾ [المؤمنون: ٦ ، والمعارج: ٣٠] پس انہوں نے ان کے درمیان فرق کیا، اور اربابِ شریعت میں سے کسی نے بھی نکاح کی ملکیت میں آزاد عورت پر «ملک یمین» کا لفظ کبھی اطلاق نہیں کیا۔ (٢) المحرر الوجیز ٢ / ٣٥ ، اور ابن عباس کا مذکورہ اثر طبری ٦ / ٥٧٠ نے نکالا ہے۔ (٣) اپنی تفسیر ٦ / ٥٧٤ ، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٢ / ٣٥ میں نقل کیا ہے۔ (٤) معانی القرآن ٢ / ٣٦ - ٣٧ . (٥) دیکھئے فراء کی معانی القرآن ١ / ٢٦٠ ، تفسیر طبری ٧ / ٥٨٠ ، اور مشکل اعراب القرآن ١ / ١٩٤ . (٦) نحاس کی اعراب القرآن ١ / ٤٤٥ .

205 Surah An-Nisa: Verse 24

Abu Haywah and Muhammad ibn al-Sumayfa’ recited: “Allah has prescribed (kataba Allahu) for you” using the past tense verb attributed to the Name of Allah Almighty (1). The meaning is: Allah has prescribed for you the prohibitions He has detailed.

Ubaidah al-Salmani and others said: His saying: {the prescription of Allah upon you} is an allusion to what was established in the Qur'an in His saying: {two or three or four}. This is remote, and the more apparent view is that His saying: {the prescription of Allah upon you} is an allusion to the prohibition that acts as a barrier between people and what the Arabs used to do (2).

Fourthly: His saying: {And lawful to you are [all others] beyond these}. Hamza, al-Kisa'i, and ‘Asim in the narration of Hafs recited: {And lawful [uḥilla] to you} as a counterpart to {forbidden to you}. The rest recited with the fatha (i.e., “And He made lawful” [wa-ahalla]) as a counterpart to His saying: {the prescription of Allah upon you} (3).

This would imply that no women are forbidden except those mentioned, but that is not the case; for Allah Almighty has forbidden, through the tongue of His Prophet, those not mentioned in the verse, so they are added to it. Allah Almighty said: {And whatever the Messenger has given you - take; and what he has forbidden you - refrain from} [Al-Hashr: 7].

Muslim and others (4) narrated from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: “One should not combine [in marriage] a woman and her paternal aunt, nor a woman and her maternal aunt.” Ibn Shihab said: So you see the maternal aunt of her father and the paternal aunt of her father in that same status (5).

It has been said: The prohibition of combining a woman and her paternal and maternal aunts is derived from the verse itself.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/36, and it is in the irregular recitations p. 25, and Al-Muhtasib 1/185 attributed to Ibn al-Sumayfa’ al-Yamani only. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/36, and the saying of Ubaidah was narrated similarly by al-Tabari 6/579. (3) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/445-446, Al-Hujjah by al-Farisi 3/150, Al-Kashf ‘an Wujuh al-Qira’at 1/385, Al-Sab’ah p. 231, and Al-Taysir p. 95. (4) Sahih Muslim (1408): (33), and it

is with Ahmad (9952), and al-Bukhari (5109). (5) Cited by al-Bukhari after the previous hadith in narration (5110), and Muslim (1408): (36).

205 सूरह अन-निसा: आयत 24

अबू हय्याह और मुहम्मद बिन अल-सुमैफ़ा ने पढ़ा: "अल्लाह ने तुम पर लिख दिया (अनिवार्य किया)", क्रिया के भूतकाल रूप के साथ जिसे अल्लाह के नाम से जोड़ा गया है (1), और अर्थ है: अल्लाह ने तुम पर वह सब लिख दिया (निषिद्ध कर दिया) जिसका उसने हराम होने के संबंध में वर्णन किया है।

उबैदा अल-सलमानी और अन्य ने कहा: और अल्लाह का कथन: {अल्लाह का तुम पर लिखना} उस ओर संकेत है जो कुरान में अल्लाह के इस कथन से सिद्ध है: {दो-दो, तीन-तीन और चार-चार}। इसमें दूरी (एक दूर की बात) है, और अधिक स्पष्ट यह है कि अल्लाह का कथन: {अल्लाह का तुम पर लिखना} वास्तव में उस निषेध (तहरीम) की ओर संकेत है जो लोगों और उन कार्यों के बीच बाधा है जो अरब के लोग किया करते थे (2)।

चौथा: अल्लाह का कथन: {और इनके अतिरिक्त तुम्हारे लिए हलाल की गईं}। हमज़ा, अल-किसाई और असीम ने हफ़्स की रिवायत में {और तुम्हारे लिए हलाल की गईं (उहिल्ला)} पढ़ा है, {तुम पर हराम की गईं (हुर्रिमद)} के प्रतिउत्तर में। बाकी पाठकों ने इसे फतह (अकारांत) के साथ पढ़ा है, अल्लाह के कथन {अल्लाह का तुम पर लिखना} के प्रतिउत्तर में (3)।

और यह अपेक्षा करता है कि महिलाओं में से केवल वही वर्जित हों जिनका उल्लेख किया गया है, जबकि ऐसा नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला ने अपने नबी की ज़बान से उन्हें भी वर्जित किया है जिनका उल्लेख आयत में नहीं है, अतः उन्हें इसमें जोड़ा जाएगा; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जो कुछ रसूल तुम्हें दें उसे ले लो और जिससे वह तुम्हें रोक दें उससे रुक जाओ} [अल-हश्र: 7]।

मुस्लिम और अन्य (4) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "किसी स्त्री और उसकी बुआ को, या किसी स्त्री और उसकी मौसी को (निकाह में) एक साथ इकट्ठा न किया जाए।" इब्न शिहाब ने कहा: तो आप देखेंगे कि उसके पिता की मौसी और उसके पिता की बुआ भी उसी दर्जे में हैं (5)।

और कहा गया है कि: एक स्त्री और उसकी बुआ व मौसी को इकट्ठा करने का निषेध स्वयं इसी आयत से प्राप्त होता है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/36, और यह असामान्य पाठ (किरात) पृ. 25 में है, और अल-मुहतासिब 1/185 केवल इब्न अल-सुमैफ़ा अल-यमनी से संबंधित है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

2/36, और उबैदा का कथन अल-तबरी 6/579 द्वारा इसी तरह उद्धृत किया गया है। (3) देखिए इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/445-446, अल-हुज्जा अल-फारसी द्वारा 3/150, अल-कश्फ 'अन वुजुह अल-किरात 1/385, अल-सब'आ पृ. 231, और अल-तयसीर पृ. 95। (4) सहीह मुस्लिम (1408): (33), और यह अहमद (9952) और अल-बुखारी (5109) के पास भी है। (5) अल-बुखारी ने पिछली हदीस के बाद रिवायत (5110) में इसका उल्लेख किया है, और मुस्लिम (1408): (36)।

205 سورہ النساء: آیت 24

ابو حیوہ اور محمد بن السمیفع نے پڑھا: "اللہ نے تم پر لکھ دیا (فرض کیا)"، فعل ماضی کے ساتھ جس کی نسبت اللہ تعالیٰ کے نام کی طرف ہے (1)، اور معنی یہ ہے کہ اللہ نے تم پر وہ سب لکھ دیا (حرام کر دیا) جو اس نے تحریم کے سلسلے میں بیان کیا ہے۔

عبیدہ السلمانی وغیرہ نے کہا: اور اللہ کا ارشاد: {كِتَٰبَ اللهِ عَلَيْكُمْ} (اللہ کا تم پر لکھنا) اشارہ ہے اس کی طرف جو قرآن میں اس کے اس قول سے ثابت ہے: {مَثْنٰى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ} (دو دو، تین تین اور چار چار)۔ اور اس میں دوری (بعید بات) ہے، اور زیادہ ظاہر یہ ہے کہ اللہ کا ارشاد: {كِتَٰبَ اللهِ عَلَيْكُمْ} دراصل اس تحریم کی طرف اشارہ ہے جو لوگوں اور اس چیز کے درمیان حائل ہے جو اہل عرب کیا کرتے تھے (2)۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَأُحِلَّ لَكُمْ مَّا وَرَاءَ ذٰلِكُمْ} (اور ان کے علاوہ تمہارے لیے حلال کی گئیں)۔ حمزہ، کسائی اور عاصم نے حفص کی روایت میں اسے {وَأُحِلَّ لَكُمْ} (حلال کی گئیں) پڑھا ہے، {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ} (تم پر حرام کی گئیں) کے جواب میں۔ باقیوں نے اسے فتحہ کے ساتھ (یعنی "وَاَحَلَّ") پڑھا ہے، اللہ تعالیٰ کے ارشاد {كِتَٰبَ اللهِ عَلَيْكُمْ} کے جواب میں (3)۔

اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ عورتوں میں سے صرف وہی حرام ہوں جن کا ذکر ہوا، حالانکہ ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی کی زبان سے ان کو بھی حرام کیا ہے جن کا ذکر آیت میں نہیں ہے، چنانچہ انہیں اس کے ساتھ ملایا جائے گا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا} [الحشر: 7] (اور جو کچھ رسول تمہیں دیں اسے لے لو اور جس سے وہ تمہیں روک دیں اس سے رک جاؤ)۔

مسلم اور دیگر (4) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کسی عورت اور اس کی پھوپھی کو، یا کسی عورت اور اس کی خالہ کو (نکاح میں) جمع نہ کیا جائے"۔ ابن شہاب نے کہا: تو تم دیکھو گے کہ اس کے باپ کی خالہ اور اس کے باپ کی پھوپھی بھی اسی مرتبے میں ہیں (5)۔

اور کہا گیا ہے کہ: عورت اور اس کی پھوپھی و خالہ کو جمع کرنے کی تحریم خود اسی آیت سے ماخوذ ہے۔

---

(1) المحرر الوجیز 36/2، اور یہ شاذ قرآت میں ص 25 ہے، اور المحتسب 1/ 185 میں صرف ابن السمیفع الیمانی کی طرف منسوب ہے۔ (2) المحرر الوجیز 36/2، اور عبیدہ کا قول طبری نے 579/6 میں اسی طرح نکالا ہے۔ (3) دیکھیے اعراب القرآن نحاس 445/1 - 446، اور الحجة فارسی 3 / 150، اور الکشف عن وجوہ القراءات 1 / 385، اور السبعة ص 231، اور التیسیر ص 95۔ (4) صحیح مسلم (1408): (33)، اور یہ احمد (9952) کے ہاں ہے، اور بخاری (5109)۔ (5) بخاری نے اسے مذکورہ بالا حدیث کے بعد روایت (5110) میں ذکر کیا ہے، اور مسلم (1408): (36)۔

Surah An-Nisa: Verse 24, Page 206

Because God Almighty forbade combining two sisters in marriage, and combining a woman and her paternal aunt is similar in meaning to combining two sisters, or because the maternal aunt is in the status of a mother, and the paternal aunt is in the status of a father. The first view is correct; because the Book (Quran) and the Sunnah are like one thing, as if He said: I have made lawful for you what is beyond what we mentioned in the Book, and what is beyond what I have completed the explanation with through the tongue of Muhammad, peace and blessings be upon him(1).

The saying of Ibn Shihab: We consider the maternal aunt of her father and the paternal aunt of her father to be in that position. He came to that conclusion because he took "maternal aunt" and "paternal aunt" in a general sense, and this was valid for him because "paternal aunt" is a name for every female who shared with your father his two origins (parents), or one of them, and the maternal aunt is likewise(2), as we have explained.

In the compilation of Abu Dawood and others, it is narrated from Abu Huraira that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "A woman should not be married along with her paternal aunt, nor a paternal aunt along with her brother's daughter, nor a woman along with her maternal aunt, nor a maternal aunt along with her sister's daughter. The elder should not be married along with the younger, nor the younger along with the elder"(3).

Abu Dawood also narrated from Ibn Abbas, from the Prophet ﷺ, that he disliked combining the paternal aunt and maternal aunt [as co-wives of one man], and [combining] two paternal aunts and two maternal aunts(4).

The narration: "They shall not be combined"(5) with the 'ayn [in 'yujma'u'] having a dammah [u sound], being a report about(6) legality, thus implying the prohibition of that. This hadith is agreed upon for practice in prohibiting the combination between those mentioned in it.

---

(1) See Al-Istidhkar 16/171 - 172. (2) Al-Mufhim 4/102. (3) Sunan Abi Dawood (2065), and narrated by Ahmad (9500), and al-Tirmidhi (1126) who said: Hasan Sahih. "The younger" refers to the niece (brother's or sister's daughter), and "the elder" is the paternal or maternal aunt. See Al-Mufhim 4/103. (4) Sunan Abi Dawood (2067), also in Ahmad (1878), and al-Nahhas in Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/182 with the wording:

"He forbade" instead of "He disliked." Al-Mundhiri said in Mukhtasar al-Sunan 3/15: Its chain of narration includes Khusayf ibn Abd al-Rahman Abu Awn al-Harrani, and more than one hadith scholar has weakened him. (5) Refers to the hadith of Abu Huraira from the Prophet ﷺ: "A woman and her paternal aunt shall not be combined..." which was mentioned recently. (6) In (D), (Z), and (M): "upon", and what is established is from (Kh) and (Zha), which is consistent with what is in Al-Mufhim 4/101, and the speech is from it.

सूरह अन-निसा: आयत 24, पृष्ठ 206

क्योंकि अल्लाह तआला ने दो बहनों को एक साथ निकाह में जमा करने को हराम कर दिया है, और एक औरत और उसकी फूफी को जमा करना दो बहनों को जमा करने के अर्थ में ही है, या इसलिए कि खाला (मौसी) माँ के दर्जे में है, और फूफी पिता के दर्जे में है। और पहला विचार सही है; क्योंकि किताब (कुरान) और सुन्नत एक ही चीज़ की तरह हैं, जैसे कि उन्होंने कहा हो: मैंने तुम्हारे लिए उन चीज़ों के अलावा सब जायज़ कर दिया है जो हमने किताब में ज़िक्र की हैं, और उन चीज़ों के अलावा जिन्हें मैंने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ज़ुबान से मुकम्मल तौर पर बयान कर दिया है(1)।

इब्न शिहाब का कहना है: तो हम उसके पिता की खाला और उसके पिता की फूफी को उसी दर्जे में देखते हैं। वह इस नतीजे पर इसलिए पहुंचे क्योंकि उन्होंने 'खाला' और 'फूफी' को सामान्य अर्थ में लिया, और यह उनके लिए सही था; क्योंकि 'फूफी' उस हर औरत का नाम है जो तुम्हारे पिता के साथ उसके दोनों माता-पिता या उनमें से किसी एक में साझीदार हो, और 'खाला' भी वैसी ही है(2), जैसा कि हमने बयान किया है।

अबू दाऊद और अन्य के संकलन में अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "किसी औरत से उसकी फूफी की मौजूदगी में निकाह न किया जाए, न ही फूफी से उसके भतीजी की मौजूदगी में, न ही किसी औरत से उसकी खाला की मौजूदगी में, और न ही खाला से उसकी भांजी की मौजूदगी में। न बड़ी का निकाह छोटी की मौजूदगी में किया जाए, और न ही छोटी का बड़ी की मौजूदगी में"(3)।

अबू दाऊद ने इब्न अब्बास से, नबी ﷺ के हवाले से यह भी रिवायत किया है कि उन्होंने फूफी और खाला को एक साथ जमा करने को, और दो फूफियों और दो खालाओं को जमा करने को नापसंद किया(4)।

रिवायत: "ला युज्मउ" (जमा न किया जाए)(5), इसमें 'ऐन' पर पेश (ज़म्मा) है जो इस बारे में सूचना देता है कि यह शरीयत के अनुसार है(6), जिसमें ऐसा करने की मनाही शामिल है। इस हदीस पर उन लोगों के बीच जमा करने की मनाही में अमल करने पर इत्तेफाक (आम सहमति) है जिनका इसमें ज़िक्र किया गया है।

(1) अल-इस्तिज़कार 16/171 - 172 देखें। (2) अल-मुफ़हिम 4/102। (3) सुनन अबू दाऊद (2065), और इसे अहमद (9500), और तिरमिज़ी (1126) ने निकाला है और कहा: हसन सहीह है। छोटी से मुराद भतीजी या भांजी है, और बड़ी से मुराद फूफी या खाला है। अल-मुफ़हिम 4/103 देखें। (4) सुनन अबू दाऊद (2067), और यह अहमद (1878) के पास है, और अल-नाहस की 'अल-नाि़सिख वल-मनसूख़' 2/182 में "नापसंद किया" के बजाय "मना किया" शब्दों के साथ है। अल-मुन्ज़िरी ने 'मुख़्तसर अल-सुनन' 3/15 में कहा है: इसकी सनद में ख़ुसैफ़ बिन अब्दुर्रहमान अबू औन अल-हर्रानी है, और कई हदीस के हाफिजों ने उसे कमज़ोर करार दिया है। (5) नबी ﷺ से अबू हुरैरा की हदीस की ओर इशारा है: "एक औरत और उसकी फूफी को जमा न किया जाए..." और यह अभी पहले गुज़र चुका है। (6) (द), (ज़) और (म) में: 'अला' (पर), और जो (ख़) और (ज़ॉ) से साबित है, वही अल-मुफ़हिम 4/101 में मौजूद चीज़ के मुताबिक है, और यह इबारत वहीं से है।

سورة النساء: آیت ۲۴، صفحہ ۲۰۶

کیونکہ اللہ تعالیٰ نے دو بہنوں کو ایک ساتھ نکاح میں جمع کرنے کو حرام قرار دیا ہے، اور عورت اور اس کی پھوپھی کو جمع کرنا دو بہنوں کو جمع کرنے کے معنی میں ہی ہے، یا اس لیے کہ خالہ ماں کے قائم مقام ہے، اور پھوپھی باپ کے قائم مقام ہے۔ اور صحیح بات پہلی ہے؛ کیونکہ کتاب (قرآن) اور سنت ایک ہی چیز کی طرح ہیں، گویا اس نے کہا ہو: میں نے تمہارے لیے ان کے علاوہ سب حلال کر دیا ہے جن کا ذکر ہم نے کتاب میں کیا ہے، اور ان کے علاوہ جن کا بیان میں نے محمد ﷺ کی زبان سے مکمل کر دیا ہے(۱)۔

ابن شہاب کا قول ہے: تو ہم اس کے باپ کی خالہ اور اس کے باپ کی پھوپھی کو اسی درجے میں سمجھتے ہیں۔ وہ اس نتیجے پر اس لیے پہنچے کیونکہ انہوں نے خالہ اور پھوپھی کو عام معنی میں لیا، اور یہ ان کے نزدیک درست تھا؛ کیونکہ پھوپھی اس ہر عورت کا نام ہے جو تمہارے باپ کے ساتھ اس کے دونوں اصولوں (والدین) یا ان میں سے کسی ایک میں شریک ہو، اور خالہ بھی اسی طرح ہے(۲)، جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔

اور ابو داؤد وغیرہ کی تصنیف میں ابو ہریرہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "عورت سے اس کی پھوپھی کی موجودگی میں نکاح نہ کیا جائے، اور نہ پھوپھی سے اس کی بھتیجی کی موجودگی میں، اور نہ عورت سے اس کی خالہ کی موجودگی میں، اور نہ خالہ سے اس کی بھانجی کی موجودگی میں۔ نہ بڑی کا نکاح چھوٹی کی موجودگی میں کیا جائے، اور نہ ہی چھوٹی کا بڑی کی موجودگی میں"(۳)۔

ابو داؤد نے ابن عباس سے، نبی ﷺ کے حوالے سے یہ بھی روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے پھوپھی اور خالہ کو جمع کرنے کو، اور دو پھوپھیوں اور دو خالاؤں کو جمع کرنے کو ناپسند فرمایا(۴)۔

روایت ہے: "لا يُجمَعُ" (جمع نہ کیا جائے)(۵)، 'عین' کے رفع (پیشہ) کے ساتھ خبر دیتے ہوئے(۶) اس کی شرعی حیثیت کے بارے میں، تو یہ اس سے ممانعت کو شامل ہے۔ اور اس حدیث پر ان لوگوں کے درمیان جمع کرنے کی ممانعت میں عمل کرنے پر اتفاق ہے جن کا اس میں ذکر ہوا ہے۔

---

(۱) الاستذکار ۱۷۱/۱۶ - ۱۷۲ ملاحظہ فرمائیں۔ (۲) المفہم ۱۰۲/۴۔ (۳) سنن ابی داؤد (۲۰۶۵)، اور اسے احمد (۹۵۰۰) اور ترمذی (۱۱۲۶) نے روایت کیا اور کہا: حسن صحیح ہے، اور صغریٰ (چھوٹی) سے مراد بھتیجی یا بھانجی ہے، اور کبریٰ (بڑی) سے مراد پھوپھی یا خالہ ہے۔ المفہم ۱۰۳/۴ ملاحظہ فرمائیں۔ (۴) سنن ابی داؤد (۲۰۶۷)، اور یہ احمد (۱۸۷۸) کے ہاں ہے، اور النحاس کی 'الناسخ والمنسوخ' ۱۸۲/۲ میں "کرہ" (ناپسند کیا) کی جگہ "نہیٰ" (منع کیا) کے لفظ کے ساتھ ہے۔ المنذری نے 'مختصر السنن' ۱۵/۳ میں کہا: اس کی سند میں خصیف بن عبد الرحمن ابو عون الحرانی ہے، اور حفاظِ حدیث میں سے ایک سے زائد نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (۵) یہ نبی ﷺ سے ابو ہریرہ کی حدیث کی طرف اشارہ ہے: "عورت اور اس کی پھوپھی کو جمع نہ کیا جائے..." اور یہ ابھی قریب ہی گزری ہے۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں: 'علی' ہے، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی 'المفہم' ۱۰۱/۴ کے مطابق ہے، اور یہ کلام اسی سے ماخوذ ہے۔

...by marriage (1). The Khawarij permitted combining two sisters, and combining a woman with her paternal aunt or her maternal aunt. Their disagreement is not taken into account because they deviated from the religion and left it, and because they oppose the established Sunnah (2). His saying: "Two paternal aunts and two maternal aunts shall not be combined" (3). Some scholars found this problematic and were confused about its meaning, to the point that it was interpreted in a far-fetched or impermissible way. It was said: the meaning of "between two paternal aunts" is metaphorical, meaning: between the paternal aunt and her brother's daughter; thus they are called "two paternal aunts", just as it is said: "The Sunnah of the two Umars", meaning Abu Bakr and Umar. He said: and the same applies to the two maternal aunts [He said: in the first, there is an omission, meaning: between the paternal aunt and her brother's daughter]. An-Nahhas said: This is an eccentricity the likes of which is hardly ever heard. Moreover, along with being far-fetched, it would result in repetitive speech without benefit; because if the meaning were: "he forbade combining a paternal aunt and her brother's daughter," and "between two paternal aunts" meant the paternal aunt and her brother's daughter, the speech would become repetitive without benefit. Also, if it were as he said, it would have to be: "and between the maternal aunt," but the Hadith is not like that; because the Hadith is: "he forbade combining the paternal aunt and the maternal aunt." Therefore, according to the wording of the Hadith, it is mandatory that two women should not be combined if one is the paternal aunt of the other, and the other is the maternal aunt of the first. An-Nahhas said: This can be interpreted in a sound way: a man and his son marry a woman and her daughter; the man marries the daughter and the son marries the mother. A daughter is born to each of them from these two wives. The father's daughter is the paternal aunt of the son's daughter, and the son's daughter is the maternal aunt of the father's daughter. As for combining two maternal aunts, this requires there to be two women (4), each of whom...

(1) See Al-Ijma' p. 80, Al-Ishraf 4/98, and Al-Istidkar 16/168. (2) Al-Mufhim 4/101-102. (3) It is the same Hadith of Ibn Abbas mentioned by the author with the wording: "He disliked combining the paternal aunt and the maternal aunt..." The discussion is in An-Nasikh wal-Mansukh by An-Nahhas 2/182, and what follows in brackets is from it. (4) In the copies: "that they be two women," and the text used is from An-Nasikh wal-Mansukh 2/183.

पृष्ठ २०७ | सूरा अन-निसा: आयत २४

...निकाह के माध्यम से (१)। खवारिज ने दो बहनों को एक साथ रखने, और एक महिला को उसकी बुआ या मौसी के साथ रखने की अनुमति दी थी। उनके मतभेद को महत्व नहीं दिया जाता है; क्योंकि वे धर्म से भटक गए और उससे बाहर निकल गए, और इसलिए कि वे स्थापित सुन्नत के विरुद्ध हैं (२)। और उनका कहना: "दो बुआओं और दो मौसियों को एक साथ नहीं जोड़ा जाएगा" (३)। कुछ विद्वानों को इसमें कठिनाई हुई और वे इसके अर्थ को लेकर भ्रमित हो गए; यहाँ तक कि उन्होंने इसे एक दूर की कौड़ी या अनुचित अर्थ में ले लिया। कहा गया: "दो बुआओं" का अर्थ लाक्षणिक है, यानी: बुआ और उसके भाई की बेटी के बीच; इसलिए उन्हें "दो बुआ" कहा गया, ठीक वैसे ही जैसे कहा जाता है: "दो उमरों की सुन्नत", यानी अबू बक्र और उमर। उन्होंने कहा: और यही बात दो मौसियों पर भी लागू होती है [उन्होंने कहा: पहले वाले में विलोप है, यानी: बुआ और उसके भाई की बेटी के बीच]। अन-नहास ने कहा: यह ऐसी मनमानी व्याख्या है जिसके जैसा उदाहरण शायद ही कभी सुना गया हो। इसमें मनमानी के साथ-साथ यह भी है कि यह बिना किसी लाभ के दोहराया गया भाषण होगा; क्योंकि यदि अर्थ यह था: "उन्होंने बुआ और उसके भाई की बेटी को साथ रखने से मना किया," और "दो बुआओं" से उनका तात्पर्य बुआ और उसके भाई की बेटी ही था, तो बात बिना किसी लाभ के दोहराव बन जाती। इसके अलावा, यदि वैसा ही होता जैसा उन्होंने कहा, तो यह होना चाहिए था: "और मौसी के बीच," जबकि हदीस वैसी नहीं है; क्योंकि हदीस है: "उन्होंने बुआ और मौसी को एक साथ रखने से मना किया।" इसलिए, हदीस के शब्दों के अनुसार यह अनिवार्य है कि ऐसी दो महिलाओं को एक साथ न लाया जाए जिनमें से एक दूसरे की बुआ हो और दूसरी पहले वाली की मौसी हो। अन-नहास ने कहा: इसे एक सही अर्थ में समझा जा सकता है: एक आदमी और उसके बेटे ने एक महिला और उसकी बेटी से शादी की; पिता ने बेटी से शादी की और बेटे ने माँ से शादी की। इन दोनों पत्नियों से उन दोनों को एक-एक बेटी पैदा हुई। तो पिता की बेटी, बेटे की बेटी की बुआ है, और बेटे की बेटी, पिता की बेटी की मौसी है। जहाँ तक दो मौसियों को एक साथ रखने की बात है; इसके लिए आवश्यक है कि दो महिलाएँ हों (४) जिनमें से प्रत्येक...

(१) देखें अल-इज्मा' पृ. ८०, अल-इशराफ ४/९८, और अल-इस्तिदकार १६/१६८। (२) अल-मुफ्हिम ४/१०१-१०२। (३) यह इब्न अब्बास की वही हदीस है जिसे लेखक ने इन शब्दों में उल्लेख किया है: "उन्होंने बुआ और मौसी को एक साथ रखने को नापसंद किया..." चर्चा अन-नहास की अन-नासिख

वल-मंसूख २/१८२ में है, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (४) प्रतियों में: "कि वे दो महिलाएँ हों", और प्रमाणित पाठ अन-नासिख वल-मंसूख २/१८३ से है।

نکاح کے ذریعے (۱)۔ اور خوارج نے دو بہنوں کو جمع کرنے، اور عورت کو اس کی پھوپھی اور خالہ کے ساتھ جمع کرنے کی اجازت دی ہے، اور ان کے اختلاف کا اعتبار نہیں کیا جاتا؛ کیونکہ وہ دین سے نکل گئے ہیں، اور اس لیے کہ وہ سنتِ ثابتہ کے مخالف ہیں (۲)۔ اور ان کا قول: دو پھوپھیوں اور دو خالاؤں کو جمع نہ کیا جائے (۳)۔ تو بعض اہل علم پر یہ مشکل ہوا اور وہ اس کے معنی میں حیران رہ گئے؛ یہاں تک کہ اسے ایسے معنی پر محمول کیا جو بعید ہے یا جائز نہیں، چنانچہ کہا: "دو پھوپھیوں" سے مراد مجازی ہے، یعنی: پھوپھی اور اس کے بھائی کی بیٹی کے درمیان؛ تو ان دونوں کو "دو پھوپھیاں" کہا گیا، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "عمرین کی سنت" یعنی ابوبکر اور عمر، انہوں نے کہا: اور دو خالاؤں کے درمیان بھی اسی طرح ہے [انہوں نے کہا: اور پہلے میں حذف ہے، یعنی: پھوپھی اور اس کے بھائی کی بیٹی کے درمیان]۔ النحاس نے کہا: یہ اس طرح کی کھینچ تان (تعسف) ہے جس کی مثال شاید ہی سنی گئی ہو، اور اس میں تعسف کے ساتھ یہ بھی ہے کہ یہ بغیر کسی فائدے کے کلام کی تکرار ہو گی؛ کیونکہ اگر معنی یہ ہو: پھوپھی اور اس کے بھائی کی بیٹی کو جمع کرنے سے منع کیا، اور "دو پھوپھیوں" سے مراد ان کی پھوپھی اور اس کے بھائی کی بیٹی ہی ہو، تو کلام بلا فائدہ مکرر ہو گیا، اور یہ بھی کہ اگر ایسا ہی ہوتا جیسا اس نے کہا تو واجب تھا کہ یوں ہوتا: "اور خالہ کے درمیان"، جبکہ حدیث ایسی نہیں ہے؛ کیونکہ حدیث ہے: پھوپھی اور خالہ کو جمع کرنے سے منع کیا۔ پس لفظِ حدیث کے مطابق واجب یہ ہے کہ ایسی دو عورتوں کو جمع نہ کیا جائے جن میں سے ایک دوسرے کی پھوپھی ہو، اور دوسری پہلی کی خالہ ہو۔ النحاس نے کہا: اور یہ ایک صحیح معنی پر نکلتا ہے، کہ ایک شخص اور اس کے بیٹے نے ایک عورت اور اس کی بیٹی سے نکاح کیا، باپ نے بیٹی سے نکاح کیا اور

بیٹے نے ماں سے نکاح کیا، تو ان دونوں بیویوں سے ان دونوں کے ہاں ایک ایک بیٹی پیدا ہوئی، تو باپ کی بیٹی بیٹے کی بیٹی کی پھوپھی ہے، اور بیٹے کی بیٹی باپ کی بیٹی کی خالہ ہے۔ اور رہا دو خالاؤں کو جمع کرنا؛ تو یہ اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ دو عورتیں ہوں (۴) جن میں سے ہر ایک...

(۱) ملاحظہ کریں الاجماع ص ۸۰، والاشراف ۴/ ۹۸، والاستذکار ۱۶/ ۱۶۸۔ (۲) المفہم ۴/ ۱۰۱ - ۱۰۲۔ (۳) یہ ابن عباس کی وہی حدیث ہے جسے مصنف نے ان الفاظ میں ذکر کیا ہے: پھوپھی اور خالہ کو جمع کرنے کو ناپسند کیا.... اور کلام النحاس کی "الناسخ والمنسوخ" ۲/ ۱۸۲ میں ہے، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۴) نسخوں میں ہے: "کہ وہ دو عورتیں ہوں"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ الناسخ والمنسوخ ۲/ ۱۸۳ سے ہے۔

Page 208 Surah An-Nisa: Ayah 24

...maternal aunt of the other, and that is when a man marries the daughter of a man, and the other marries his daughter, then a daughter is born to each of them, so the daughter of each of them is the maternal aunt of the other. As for combining two paternal aunts; it requires that two women not be combined where each of them is the paternal aunt of the other, and that is when a man marries the mother of another man, and the other marries the mother of the former, then a daughter is born to each of them, so the daughter of each of them is the paternal aunt of the other. This is what Allah has forbidden through the tongue of His Messenger Muhammad ﷺ from what is not in the Quran. Fifth: And if this is established; the scholars have formulated a good rule regarding those who are forbidden to be combined in marriage. Mu’tamir bin Sulayman narrated from Fudayl bin Maysarah, from Abu Hariz(1), from Al-Sha'bi who said: Any two women, if you were to assume one of them to be a male, it would not be permissible for him to marry the other, then combining them is invalid. I said to him: From whom is this [rule]? He said: From the companions of the Messenger of Allah (2)ﷺ. Sufyan al-Thawri said: Our interpretation is that it should be from lineage (nasab), and it is not like the case of a woman and her husband's daughter, whom one may combine if he wishes. Abu Umar said(3): This is according to the school of Malik, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, Al-Awza'i, and all the jurists of the regions from the people of Hadith and others, as far as I know; they do not differ in this principle. Some of the predecessors disliked a man combining a man's daughter and his wife because if one of them were male(4), it would not be permissible for him to marry the other. But the view held by scholars is that there is no harm in that, and what is taken into account is lineage, not other forms of marriage relationships (musaharah).

Footnotes: (1) He is Abdullah bin al-Husayn al-Azdi, one of the men of At-Tahdhib, and it was corrupted in the manuscripts to: Abu Jarir. (2) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 18/281-282, and Al-Istidhkar 16/174, and narrated by Abd al-Razzaq (10768) similarly through At-Thawri, from Ibn Abi Layla, from Al-Sha'bi, and he mentioned after it the following saying of Sufyan. (3) At-Tamhid 18/282. (4) In the manuscripts: "because if one of them were male," and the established version is from At-Tamhid.

पृष्ठ २०८ सूरा अन-निसा: आयत २४

...एक-दूसरे की खाला (मौसी), और वह यह है कि एक आदमी ने दूसरे आदमी की बेटी से शादी की, और दूसरे ने उसकी बेटी से शादी की, फिर उनमें से प्रत्येक को एक बेटी पैदा हुई, तो उनमें से प्रत्येक की बेटी दूसरे की खाला होगी। रही बात दो फूफ़ियों को एक साथ जमा करने की; तो यह आवश्यक है कि ऐसी दो औरतों को जमा न किया जाए जिनमें से प्रत्येक दूसरे की फूफी हो, और वह यह है कि एक आदमी दूसरे आदमी की माँ से शादी करे और दूसरा पहले की माँ से शादी करे, फिर उनमें से प्रत्येक को एक बेटी पैदा हो, तो उनमें से प्रत्येक की बेटी दूसरे की फूफी होगी। यह वह है जिसे अल्लाह ने अपने रसूल मुहम्मद ﷺ की ज़ुबानी हराम किया है जो कुरान में नहीं है। पाँचवाँ: और यदि यह स्थापित हो जाए; तो विद्वानों ने उन महिलाओं के बारे में एक अच्छा नियम बनाया है जिन्हें विवाह में एक साथ लाना वर्जित है। मोतमिर बिन सुलेमान ने फ़ुदैल बिन मैसरा से, उन्होंने अबू हरीज़ (१) से, उन्होंने अल-शाबी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: कोई भी दो औरतें, यदि आप उनमें से एक को पुरुष मान लें और उसके लिए दूसरी से निकाह करना जायज़ न हो, तो उन्हें [एक ही निकाह में] जमा करना बातिल (अमान्य) है। मैंने उनसे कहा: यह किसकी ओर से है? उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों से (२)। सुफयान अल-थौरी ने कहा: हमारे पास इसकी व्याख्या यह है कि यह वंश (नसब) से होना चाहिए, और यह उस औरत और उसके पति की बेटी की तरह नहीं है जिन्हें वह चाहे तो एक साथ जमा कर सकता है। अबू उमर ने कहा (३): यह मालिक, शाफी, अबू हनीफा, औज़ाई और शहरों के अन्य सभी फुक़हा (विधिवेत्ताओं), चाहे वे हदीस वाले हों या अन्य, के मज़हब के अनुसार है, जहाँ तक मुझे पता है; वे इस सिद्धांत में मतभेद नहीं रखते। सल्फ़ (पूर्वजों) के एक समूह ने एक व्यक्ति के लिए एक आदमी की बेटी और उसकी पत्नी को [एक ही निकाह में] जमा करने को नापसंद किया है क्योंकि यदि उनमें से एक पुरुष होता (४), तो उसके लिए दूसरे से निकाह करना हलाल न होता। लेकिन विद्वानों की राय यह है कि इसमें कोई हर्ज नहीं है, और जिस चीज़ का ध्यान रखा जाता है वह वंश (नसब) है, न कि ससुराल के रिश्ते (मुसाहराह)।

फुटनोट्स: (१) वह अब्दुल्ला बिन अल-हुसैन अल-अज़दी हैं, जो अत-तहज़ीब के व्यक्तियों में से हैं, और पांडुलिपियों में इसे अबू जरीर के रूप में विकृत कर दिया गया था। (२) इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तम्हीद १८/२८१-२८२ और अल-इस्तिज़कार १६/१७४ में इसका उल्लेख किया है, और अब्द अल-रज्जाक (१०७६८) ने इसे अल-थौरी के माध्यम से इब्न अबी लैला से, उन्होंने अल-शाबी से इसी तरह रिवायत किया है, और उन्होंने इसके बाद सुफयान का अगला कथन उद्धृत किया है। (३) अत-

तम्हीद १८/२८२। (४) पांडुलिपियों में: "क्योंकि यदि उनमें से एक पुरुष होता," और पुष्ट पाठ अत-तम्हीद से है।

صفحہ ۲۰۸ سورۃ النساء: آیت ۲٤

...دوسری کی خالہ ہو، اور وہ یہ ہے کہ ایک آدمی نے کسی آدمی کی بیٹی سے شادی کی، اور دوسرے نے اس کی بیٹی سے شادی کی، پھر ان میں سے ہر ایک کے ہاں بیٹی پیدا ہوئی، تو ان میں سے ہر ایک کی بیٹی دوسرے کی خالہ ہوگی۔ رہا معاملہ دو پھوپھیوں کو جمع کرنے کا؛ تو اس کا تقاضا یہ ہے کہ ایسی دو عورتوں کو جمع نہ کیا جائے جن میں سے ہر ایک دوسرے کی پھوپھی ہو، اور وہ یہ ہے کہ ایک آدمی کسی دوسرے آدمی کی ماں سے شادی کرے اور دوسرا پہلے کی ماں سے شادی کرے، پھر ان میں سے ہر ایک کے ہاں ایک بیٹی پیدا ہو، تو ان میں سے ہر ایک کی بیٹی دوسرے کی پھوپھی ہوگی۔ پس یہ وہ ہے جسے اللہ نے اپنے رسول محمد ﷺ کی زبان پر حرام کیا ہے ان چیزوں میں سے جو قرآن میں نہیں ہیں۔ پاچویں بات: اور جب یہ ثابت ہو گیا؛ تو علماء نے ان خواتین کے بارے میں جنہیں نکاح میں جمع کرنا حرام ہے ایک اچھا قاعدہ بیان کیا ہے، چنانچہ معتمر بن سلیمان نے فضیل بن میسرہ سے، انہوں نے ابو حریز(۱) سے، انہوں نے شعبی سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: کوئی بھی دو عورتیں، اگر آپ ان میں سے ایک کی جگہ مرد کو فرض کریں اور اس کے لیے دوسری سے نکاح کرنا جائز نہ ہو، تو ان دونوں کو جمع کرنا باطل ہے۔ میں نے ان سے کہا: یہ کس سے مروی ہے؟ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ سے(۲)۔ سفیان ثوری نے کہا: ہمارے نزدیک اس کی تفسیر یہ ہے کہ یہ نسب کی وجہ سے ہونا چاہیے، اور یہ اس عورت اور اس کے شوہر کی بیٹی کے درجے میں نہیں ہے جنہیں وہ چاہے تو جمع کر سکتا ہے۔ ابو عمر نے کہا(۳): اور یہ مالک، شافعی، ابو حنیفہ، اوزاعی اور شہروں کے دیگر تمام فقہاء، اہل حدیث ہوں یا غیر، کے مذہب کے مطابق ہے، جہاں تک میں جانتا ہوں؛ وہ اس اصل میں اختلاف نہیں کرتے۔ اور سلف کی ایک جماعت نے اس بات کو ناپسند کیا ہے کہ ایک

شخص کسی آدمی کی بیٹی اور اس کی بیوی کو جمع کرے کیونکہ اگر ان میں سے ایک مرد ہوتا(۴) تو اس کے لیے دوسرے سے نکاح حلال نہ ہوتا۔ اور جس پر علماء کا اتفاق ہے وہ یہ ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں ہے، اور جس چیز کا لحاظ رکھا جاتا ہے وہ نسب ہے، سسرالی رشتوں (مصاہرہ) کے علاوہ۔

حواشی: (۱) یہ عبداللہ بن الحسین الازدی ہیں، جو التہذیب کے راویوں میں سے ہیں، اور نسخوں میں یہ تحریف ہو کر 'ابو جریر' ہو گیا ہے۔ (۲) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۲۸۱/۱۸ - ۲۸۲ اور الاستذکار ۱٦/۱۷٤ میں ذکر کیا ہے، اور عبد الرزاق (۱۰۷٦۸) نے اسے ثوری کے واسطے سے ابن ابی لیلیٰ سے، انہوں نے شعبی سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس کے بعد سفیان کا آنے والا قول ذکر کیا ہے۔ (۳) التمہید ۱۸/ ۲۸۲۔ (۴) نسخوں میں ہے: "اس لیے کہ اگر ان میں سے ایک مرد ہوتا"، اور جو متن میں ہے وہ التمہید سے ثابت ہے۔

Then, in some reports, there was a mention of the reason for the prohibition of combining those mentioned [in marriage], which is the severing of close kinship ties that such a combination leads to, due to the hatred and evils that occur between co-wives because of jealousy. Ibn Abbas narrated: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) forbade a man from marrying a woman while being married to her paternal or maternal aunt, and said: "If you do that, you will have severed your kinship ties." It was mentioned by Abu Muhammad Al-Asili in his 'Fawa'id' and by Ibn Abd al-Barr and others(1).

Among the 'Murasil' (disconnected narrations) of Abu Dawood from Isa(2) bin Talha, he said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) forbade marrying a woman along with her relatives(3) for fear of severing ties. Some of the predecessors applied this reasoning consistently and forbade combining a woman and her female relative, whether she is a daughter of a paternal uncle, a paternal aunt, a maternal uncle, or a maternal aunt. This was narrated from Ishaq bin Talha, Ikrimah, Qatadah, and Ata in the report of Ibn Abi Najih. It was also narrated from Ibn Jurayj that there is no harm in that, and this is the correct view(4).

Hassan bin Hassan(5) bin Ali married the daughter of Muhammad bin Ali and the daughter of Umar bin Ali in a single night, thus combining two paternal cousins. This was mentioned by Abd al-Razzaq. Ibn Uyaynah added: Their wives reached a point where they did not know which of the two people would go to(6).

(1) Al-Mufhim 4/103, and reported by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 18/277-278, and Ibn Hibban (4116) with the wording: "If you [women] do that, you will have severed your kinship ties," and it was reported with masculine wording by Al-Tabarani (11931). (2) In the manuscripts and Al-Mufhim 4/103 (from which the author quoted): "Hussein," but the established name from the 'Murasil' of Abu Dawood (208) is Isa, and it is likewise in Tuhfat al-Ashraf 13/330. (3) In the manuscripts: "her sisters," but the corrected version is from the primary sources. (4) Al-Tamhid 18/280, see also Al-Istidkar 16/173. (5) In the manuscripts, Al-Istidkar 16/173, and Musannaf Abd al-Razzaq (10770): "Hassan bin Hussein," which is an error. The correct version is from Al-Tamhid 18/280 and the text belongs to it. Al-Hussein had no offspring except from his son Ali Zayn al-Abidin. See Jamharat Ansab al-Arab p. 38, 52; and Al-Siyar 4/390. He is Al-Hassan bin Al-Hassan bin Ali bin Abi Talib, Abu Muhammad. He had few

narrations and fatwas despite his truthfulness and majesty. He died in the year 99 AH. Al-Siyar 3/483. (6) Reported by Abd al-Razzaq (10771).

सूरह अन-निसा: आयत 24 209

फिर, कुछ रिपोर्टों में उन लोगों के बीच संयोजन (एक साथ विवाह) के निषेध के कारण के बारे में चेतावनी आई है जिनका उल्लेख किया गया है, और वह यह है कि ऐसा संयोजन करीबी रिश्तेदारों के संबंधों को तोड़ने का कारण बनता है, जो ईर्ष्या के कारण सौतों के बीच उत्पन्न होने वाली नफरत और बुराइयों से होता है। इब्न अब्बास ने वर्णन किया: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने एक आदमी को उसकी बुआ या उसकी मौसी की मौजूदगी में महिला से निकाह करने से मना किया, और कहा: "यदि तुम ऐसा करोगे, तो तुम अपनी रिश्तेदारी को तोड़ दोगे।" इसे अबू मुहम्मद अल-असिली ने अपने 'फ़वाइद' में और इब्न अब्द अल-बर्र और अन्य (1) ने उल्लेख किया है।

ईसा (2) बिन तल्हा से अबू दाऊद के'मुरसिल' वर्णनों में से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने रिश्तेदारी टूटने के डर से एक महिला का उसकी रिश्तेदारों (3) के साथ निकाह करने से मना किया। कुछ पूर्ववर्तियों (सलफ़) ने इस कारण को व्यापक रूप से लागू किया और एक महिला और उसकी महिला रिश्तेदार के बीच संयोजन को प्रतिबंधित किया, चाहे वह चचेरी बहन, फुफेरी बहन, ममेरी बहन या मौसेरी बहन हो। यह इशाक बिन तल्हा, इकरीमा, कतदा और अता से इब्न अबी नजीह के वर्णन में मूक किया गया है। इब्न जुरैज से भी वर्णित है कि इसमें कोई हर्ज नहीं है, और यही सही है (4)।

हसन बिन हसन (5) बिन अली ने एक ही रात में मुहम्मद बिन अली की बेटी और उमर बिन अली की बेटी से निकाह किया, इस प्रकार दो चचेरी बहनों को निकाह में मिलाया। इसका उल्लेख अब्द अल-रज्जाक ने किया है। इब्न उययनाह ने जोड़ा: उनकी पत्नियाँ ऐसी हो गईं कि वे नहीं जानती थीं कि उनमें से किसके पास लोग जाएंगे (6)।

(1) अल-मुफ़हिम 4/103, और इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 18/277-278 में उद्धृत किया है, और इब्न हिब्बान (4116) ने इन शब्दों के साथ: "यदि तुम [महिलाएं] ऐसा करोगी, तो तुम अपनी रिश्तेदारी तोड़ दोगी", और इसे अल-तबरानी (11931) ने पुल्लिंग शब्दों के साथ उद्धृत किया है। (2) प्रतियों और अल-मुफ़हिम 4/103 में आया है (जिससे लेखक ने उद्धृत किया): "हुसैन", जबकि अबू दाऊद के मुरसिल (208) से प्रमाणित नाम ईसा है, और तुहफ़त अल-अशरफ़ 13/330 में भी यही है। (3) प्रतियों में: "उसकी बहनें", और प्रमाणित संस्करण स्रोतों से है। (4) अल-तमहीद 18/280, देखें अल-इस्तिदकार 16/173। (5) प्रतियों, अल-इस्तिदकार 16/173 और मुसन्निफ अब्द

अल-रज्जाक (10770) में: "हसन बिन हुसैन" आया है, जो एक त्रुटि है। प्रमाणित संस्करण अल-तमहीद 18/280 से है और पाठ उसी का है। अल-हुसैन की उनके बेटे अली ज़ैन अल-आबिदीन के अलावा कोई संतान नहीं थी। देखें जमहरत अनसब अल-अरब पृष्ठ 38, 52; और अल-सियार 4/390। वह हसन बिन हसन बिन अली बिन अबू तालिब, अबू मुहम्मद हैं। अपनी सच्चाई और गरिमा के बावजूद उनके वर्णन और फ़तवे कम थे। उनकी मृत्यु वर्ष 99 हिजरी में हुई। अल-सियार 3/483। (6) अब्द अल-रज्जाक (10771) द्वारा उद्धृत।

سورۃ النساء: آیت ۲۴ ۲۰۹

پھر بعض روایات میں مذکورہ افراد کے درمیان جمع کرنے (ایک ساتھ نکاح میں رکھنے) کی ممانعت کی وجہ پر تنبیہ کی گئی ہے، اور وہ یہ ہے کہ اس طرح جمع کرنا قریبی رشتہ داریوں کے کٹنے کا باعث بنتا ہے، کیونکہ غیرت کی وجہ سے سوتنوں کے درمیان نفرت اور برائیاں پیدا ہوتی ہیں۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے کسی عورت سے اس کی پھوپھی یا اس کی خالہ کی موجودگی میں نکاح کرنے سے منع فرمایا، اور فرمایا: "اگر تم ایسا کرو گے، تو تم نے اپنی رشتہ داریاں کاٹ دیں۔" اسے ابو محمد الاصیلی نے اپنی کتاب 'فوائد' میں اور ابن عبد البر وغیرہ نے ذکر کیا ہے(۱)۔

ابو داؤد کی مراسیل میں عیسیٰ(۲) بن طلحہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے قطع رحمی کے خوف سے عورت کو اس کی کسی رشتہ دار(۳) کے ساتھ نکاح میں جمع کرنے سے منع فرمایا۔ بعض سلف نے اس وجہ کو عمومی طور پر نافذ کیا اور عورت اور اس کی کسی بھی رشتہ دار عورت کو جمع کرنے سے منع کیا، خواہ وہ چچا زاد ہو یا پھوپھی زاد، ماموں زاد ہو یا خالہ زاد۔ یہ اسحاق بن طلحہ، عکرمہ، قتادہ اور عطا سے ابن ابی نجیح کی روایت میں مروی ہے، اور ابن جریج سے مروی ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں، اور یہی صحیح ہے(۴)۔

حسن بن حسن(۵) بن علی نے ایک ہی رات میں محمد بن علی کی صاحبزادی اور عمر بن علی کی صاحبزادی سے نکاح کیا، پس انہوں نے دو چچا زاد بہنوں کو جمع کیا۔ اسے عبد الرزاق نے ذکر کیا ہے۔ ابن عیینہ نے مزید کہا: تو ان کی عورتیں ایسی ہو گئیں کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ (لوگ) ان میں سے کس کے پاس جائیں گے(۶)۔

(۱) المفہم ۴ / ۱۰۳، اور اسے ابن عبد البر نے التمہید ۱۸ / ۲۷۷ - ۲۷۸ میں، اور ابن حبان (۴۱۱۶) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "اگر تم (عورتیں) ایسا کرو گی تو تم اپنی رشتہ داریاں کاٹ دو گی" اور اسے طبرانی (۱۱۹۳۱) نے مذکر الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں اور المفہم ۴ / ۱۰۳ میں واقع ہوا ہے (اور وہیں سے مصنف نے نقل کیا): "حسین"، جبکہ ابو داؤد کی مراسیل (۲۰۸) سے ثابت شدہ نام عیسیٰ ہے، اور تحفة الاشراف ۱۳ / ۳۳۰ میں بھی اسی طرح ہے۔ (۳) نسخوں میں ہے: "اس کی بہنیں"، اور ثابت شدہ متن مصادر سے ہے۔ (۴) التمہید ۱۸ / ۲۸۰، اور دیکھئے الاستذکار ۱۶ / ۱۷۳۔ (۵) نسخوں، الاستذکار ۱۶ / ۱۷۳ اور مصنف عبد الرزاق (۱۰۷۷۰) میں "حسن بن حسین" واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے۔ درست نام التمہید ۱۸ / ۲۸۰ سے ہے اور کلام اسی کا ہے۔ حسین رضی اللہ عنہ کی نسل صرف ان کے بیٹے علی زین العابدین سے چلی۔ دیکھئے جمهرة انساب العرب ص ۳۸، ۵۲؛ اور السیر ۴ / ۳۹۰۔ وہ حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب، ابو محمد ہیں، اپنی سچائی اور جلالت کے باوجود ان کی روایت اور فتویٰ کم تھا۔ ان کی وفات ۹۹ ہجری میں ہوئی۔ السیر ۳ / ۴۸۳۔ (۶) اسے عبد الرزاق نے (۱۰۷۷۱) پر روایت کیا ہے۔

Malik disliked this, but it is not forbidden according to him. In the hearing of Ibn al-Qasim: Malik was asked about two paternal female cousins (daughters of paternal uncles) - can they be married at the same time? He said: I do not know it to be forbidden. It was said to him: Do you dislike it? He said: Some people avoid it. Ibn al-Qasim said: It is permissible, there is nothing wrong with it (1). Ibn al-Mundhir said (2): I do not know anyone who has invalidated this marriage; they are included in the generality of what is permitted for marriage, not excluded from it by the Book (Quran), Sunnah, or consensus (Ijma). Likewise, joining two daughters of a paternal aunt or two daughters of a maternal aunt in marriage.

Al-Suddi said regarding the Almighty's saying: {And lawful to you are [all others] beyond these}: meaning marriage to fewer than five wives (3). And it was said: The meaning is: And lawful for you is what is beyond those forbidden by kinship (mahrams) among your relatives. Qatadah said: He means by that exclusively what the right hand possesses (bondwomen) (4).

Sixth: The Almighty's saying: {that you seek them with your wealth} is a phrase that encompasses both marriage and purchase. And "that" (an) is in the accusative case (nasb) as a substitute for "what" (ma), and according to the recitation of Hamzah (5) it is in the nominative case (raf'). It is possible that the meaning is: because, or by, such that the preposition "lam" or "ba" is omitted, thus being in the accusative position (6).

And {chaste} is in the accusative case as a description of state (hal), and its meaning is: abstaining from fornication. {Not fornicators} means: not committing adultery. Sifah (fornication) is adultery, and it is derived from "safh al-ma" (spilling of water), meaning: its pouring and flowing. From it is the saying of the Prophet ﷺ when he heard the beating of tambourines at a wedding: "This is marriage, not fornication, nor secret marriage" (7).

(1) Al-Tamhid 18/280. (2) Al-Ishraf 4/100. (3) It appeared in some copies: "fewer than the private parts", which is an error. The verified text is from "Al-Nukat wal-'Uyun" 1/470, and the wording is taken from it, and "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/36, and Al-Tabari recorded its likeness in 6/570. (4) Recorded by Al-Tabari 6/582. (5) Meaning: "And [He] made lawful", which is also the recitation of Al-Kisa'i and Asim in the narration of Hafs as previously mentioned in the fourth issue. (6) See "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 1/446, and "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/36. (7) "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/36, recorded by Malik in "Al-Mudawwanah" 2/194, Ibn Adi 2/768, and Al-Bayhaqi 7/290

from the hadith of Ali. In its chain of narration is Husayn ibn Abdullah, about whom Ibn Adi said: weak, rejected in hadith.

मलिक ने इसे नापसंद किया, लेकिन उनके अनुसार यह हराम (निषिद्ध) नहीं है। इब्न अल-क़ासिम की सुनवाई में है: मलिक से दो चचेरी बहनों (चाचा की बेटियों) के बारे में पूछा गया - क्या उन्हें एक साथ निकाह में रखा जा सकता है? उन्होंने कहा: मुझे नहीं पता कि यह हराम है। उनसे पूछा गया: क्या आप इसे नापसंद करते हैं? उन्होंने कहा: कुछ लोग इससे बचते हैं। इब्न अल-क़ासिम ने कहा: यह हलाल है, इसमें कोई बुराई नहीं है (1)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (2): मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसने इस विवाह को अमान्य किया हो; वे विवाह के लिए अनुमत महिलाओं के सामान्य वर्ग में शामिल हैं, और कुरान, सुन्नत या आम सहमति (इज्मा) द्वारा इससे बाहर नहीं हैं। इसी तरह, दो बुआ की बेटियों या दो मौसी की बेटियों को एक साथ निकाह में रखना भी जायज़ है।

अस-सुद्दी ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {और इनके अतिरिक्त तुम्हारे लिए हलाल हैं}: अर्थात पाँच से कम पत्नियों से निकाह (3)। और कहा गया: इसका अर्थ है: तुम्हारे लिए अपने करीबी रिश्तेदारों में महरमों (जिनसे विवाह वर्जित है) के अलावा जो हैं वे हलाल हैं। क़तादा ने कहा: उनका इससे मतलब विशेष रूप से दासियों (मिल्क अल-यमीन) से है (4)।

छठा: अल्लाह का कथन: {ताकि तुम उन्हें अपने माल से तलाश करो} एक ऐसा शब्द है जिसमें निकाह और खरीदारी दोनों शामिल हैं। और "कि" (अन) "जो" (मा) के बदले में नसब (accusative) की स्थिति में है, और हमज़ा (5) के पाठ (क़िरात) के अनुसार यह रफ़अ (nominative) की स्थिति में है। यह संभव है कि इसका अर्थ हो: 'क्योंकि' या 'द्वारा', तब 'लाम' या 'बा' को हटा दिया जाता है, तो यह नसब की स्थिति में होगा (6)।

और {पाक-दामन रहते हुए} हाल (अवस्था) के रूप में नसब में है, और इसका अर्थ है: व्यभिचार (ज़िना) से बचते हुए। {न कि मस्ती (ज़िना) करते हुए} अर्थात: व्यभिचार न करने वाले। 'सिफ़ाह' का अर्थ ज़िना है, और यह 'सफ़ह अल-मा' (पानी बहाने) से निकला है, जिसका अर्थ है: इसका बहना और गिरना। इसी से नबी ﷺ का वह कथन है जब उन्होंने एक शादी में डफ बजते सुना: "यह निकाह है, सिफ़ाह (ज़िना) नहीं और न ही गुप्त निकाह" (7)।

(1) अत-तम्हीद 18/280। (2) अल-इशराफ़ 4/100। (3) प्रतियों में "शर्मगाह के नीचे" लिखा गया है, जो गलत है। सही पाठ "अन-नुकात वल-उयून" 1/470 से है, और शब्द उसी के हैं, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/36, और अत-तबरी ने इसे 6/570 में इसी तरह दर्ज किया है। (4) अत-तबरी 6/582

द्वारा उद्धृत। (5) यानी: "और [उसने] हलाल किया", जो कि हफ़्स के वर्णन में अल-किसाई और आसिम का पाठ भी है जैसा कि चौथे मसले में पहले उल्लेख किया गया है। (6) नह्हास की "एराब अल-क़ुरआन" 1/446 और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/36 देखें। (7) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/36, इसे मलिक ने "अल-मुदव्वनाह" 2/194 में, इब्न अदी ने 2/768 में और अल-बैहक़ी ने 7/290 में अली की हदीस से उद्धृत किया है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में हुसैन बिन अब्दुल्ला हैं, जिनके बारे में इब्न अदी ने कहा: हदीस में कमज़ोर और अस्वीकार्य (मुनकर)।

۲۱۰ سورہ النساء: آیت ۲۴

اور امام مالکؒ نے اسے ناپسند کیا، لیکن ان کے نزدیک یہ حرام نہیں ہے۔ اور ابن القاسم کی سماعت میں ہے: امام مالکؒ سے دو چچیری بہنوں (ابنتی العم) کے بارے میں پوچھا گیا کہ کیا ان دونوں کو ایک نکاح میں جمع کیا جا سکتا ہے؟ انہوں نے فرمایا: مجھے معلوم نہیں کہ یہ حرام ہو۔ ان سے کہا گیا: کیا آپ اسے ناپسند کرتے ہیں؟ انہوں نے فرمایا: لوگ اس سے بچتے ہیں۔ ابن القاسم نے کہا: یہ حلال ہے، اس میں کوئی حرج نہیں (۱)۔ ابن المنذرؒ نے کہا (۲): میں کسی کو نہیں جانتا جس نے اس نکاح کو باطل قرار دیا ہو، اور وہ ان عورتوں کے عموم میں داخل ہیں جن سے نکاح مباح ہے، وہ کتاب، سنت یا اجماع کے ذریعے اس سے خارج نہیں ہیں، اور اسی طرح دو پھوپھی زاد یا دو خالہ زاد بہنوں کو ایک نکاح میں جمع کرنا (بھی جائز ہے)۔

اور السدی نے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَأُحِلَّ لَكُم مَّا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ﴾ کے بارے میں کہا: یعنی پانچ سے کم میں نکاح (۳)۔ اور کہا گیا: اس کا معنی یہ ہے کہ تمہارے قریبی رشتہ داروں میں سے محرمات کے علاوہ جو ہیں وہ تمہارے لیے حلال ہیں۔ قتادہؒ نے کہا: اس سے مراد خاص طور پر لونڈیاں (ملک الیمین) ہیں (۴)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَن تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُم﴾ ایک ایسا لفظ ہے جو شادی اور خریداری دونوں کو جمع کرتا ہے۔ اور «أن» یہاں «ما» سے بدل ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، اور حمزہ (۵) کی قرات کے مطابق محلِ رفع میں ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا معنی ہو: اس لیے کہ، یا اس کے ساتھ، تو 'لام' یا 'باء' محذوف ہوگی، پس یہ محلِ نصب میں ہوگا (۶)۔

اور ﴿مُحْصِنِينَ﴾ حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور اس کا معنی ہے: زنا سے بچنے والے۔ ﴿غَيْرَ مُسَافِحِينَ﴾ یعنی: زنا نہ کرنے والے۔ اور 'سفاح' زنا کو کہتے ہیں، اور یہ 'سفح الماء' سے ماخوذ

ہے، یعنی: پانی بہانا اور اس کا جاری ہونا، اور اسی سے نبی کریم ﷺ کا وہ قول ہے جب آپ ﷺ نے شادی میں دف بجنے کی آواز سنی: «یہ نکاح ہے، سفاح (زنا) نہیں اور نہ ہی خفیہ نکاح ہے» (۷)۔

(۱) التمهيد ۲۸۰/۱۸۔ (۲) الإشراف ۱۰۰/۴۔ (۳) نسخوں میں واقع ہوا: "شرمگاہ کے نیچے"، جو کہ غلط ہے، اور درست عبارت "النكت والعيون" ۴۷۰/۱ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور "المحرر الوجيز" ۳۶/۲، اور اسے طبری نے ۶/۵۷۰ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۵۸۲/۶ میں روایت کیا ہے۔ (۵) یعنی: «وأحلّ»، اور یہ روایتِ حفص میں الکسائی اور عاصم کی قرات بھی ہے جیسا کہ چوتھے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۶) دیکھئے: إعراب القرآن للنحاس ۴۴۶/۱، اور المحرر الوجيز ۳۶/۲۔ (۷) المحرر الوجيز ۳۶/۲، اور اسے مالک نے المدونة ۱۹۴/۲ میں، ابن عدی نے ۷۶۸/۲ میں، اور بیہقی نے ۲۹۰/۷ میں حضرت علیؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں حسین بن عبداللہ ہے، جس کے بارے میں ابن عدی نے کہا: ضعيف منكر الحديث ہے۔

Surah An-Nisa: Ayah 24 211

It has been said that the saying [of Allah]: {Chaste, not committing illegal sexual intercourse} [Quran 4:24] carries two possible interpretations. One is what we mentioned, which is chastity through the marriage contract. Its estimation is: Seek the benefits of the vulva (intercourse) with your wealth in the manner of marriage, not in the manner of fornication. According to this view, the verse would have a general application. It is also possible to say: "Muhsineen" (chaste ones) means that chastity is a quality of the women, meaning: marry them on the condition of chastity in them. The first view is more appropriate because whenever it is possible for the verse to run on its generality and be attached to its requirement, it is more appropriate; and because the requirement of the second view is that it would not be permissible to marry fornicatresses, and that is contrary to the consensus (1).

Seventh: His saying, the Almighty: {with your wealth}. Allah the Almighty permitted private parts (marriage) through wealth and did not specify [a type of wealth]. Thus, if it occurs without wealth, it becomes obligatory that permission is not granted through it, because it is not on the permitted condition, as if he contracted on wine or pork, or what is not valid to be owned (2).

Ahmad's view that manumission (freeing a slave) can be a dowry (mahr) is refuted; because there is no delivery of wealth in it, but rather only the cancellation of ownership without her being entitled to the delivery of wealth to her. For what the master owned of his slave (3) did not transfer to her, but rather it lapsed. So if the husband did not deliver anything to her, and she was not entitled to anything from him, and he only destroyed his ownership by it, then it was not a dowry. This is clear along with His saying, the Almighty: {And give the women [their dowries]} [Quran 4:4], and that is a command that requires obligation, and giving manumission is not valid [as a gift]. And His saying, the Almighty: {But if they, of their own accord, remit any part of it to you, then take it and enjoy it} [Quran 4:4], and that is impossible in manumission. So nothing remains for the dowry to be except wealth; because of His saying, the Almighty: "with your wealth."

Those who said so differed regarding the amount of that. Al-Shafi'i relied on the generality of His saying, the Almighty: {with your wealth} regarding the permissibility of a dowry being small or large (4), and it is the correct view, and it is supported by his saying, peace be upon him...

(1) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 2 / 410. (2) Ibn al-Mundhir said in al-Ishraf 4 / 52: Most of the people of knowledge said: if he has consummated with her, then she is entitled to a dowry of her peers; this is the opinion of Malik, al-Shafi'i, the companions of legal opinion, and Abu Thawr. Abu Ubayd said: This marriage is never established. (3) In the manuscripts: "with him," and what is established is from Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 2 / 409, and the speech is from him. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1 / 387.

सूरा अन-निसा: आयत 24 211

और यह कहा गया है कि अल्लाह का यह कथन: {पाकदामन रहते हुए, न कि खुल्लम-खुल्ला व्यभिचार करते हुए} [कुरान 4:24] के दो संभावित अर्थ हैं। पहला वह है जिसका हमने उल्लेख किया है, जो निकाह के अनुबंध के माध्यम से शुद्धता है। इसका अनुमान यह है: निकाह के तरीके से अपने धन के साथ यौन सुख की तलाश करो, न कि व्यभिचार के तरीके से। इस दृष्टिकोण के अनुसार, आयत का सामान्य अनुप्रयोग होगा। यह कहना भी संभव है: "मुहसिनीन" (पाकदामन) का अर्थ है कि शुद्धता महिलाओं का एक गुण है, जिसका अर्थ है: उनके साथ इस शर्त पर निकाह करें कि उनमें शुद्धता हो। पहला दृष्टिकोण अधिक उपयुक्त है; क्योंकि जब भी आयत को उसकी व्यापकता पर चलाना और उसकी आवश्यकताओं के साथ जुड़ना संभव हो, तो वह अधिक उपयुक्त है; और क्योंकि दूसरे दृष्टिकोण की आवश्यकता यह है कि व्यभिचारिणी महिलाओं से निकाह करना जायज़ नहीं होगा, और यह सर्वसम्मति (इज्मा) के विरुद्ध है (1)।

सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {अपने धन के साथ}। अल्लाह तआला ने धन के माध्यम से विवाह की अनुमति दी है और इसमें कोई अंतर नहीं किया है। इसलिए, यदि यह बिना धन के होता है, तो यह अनिवार्य हो जाता है कि इसके माध्यम से अनुमति न दी जाए; क्योंकि यह अनुमत शर्त पर नहीं है, जैसे कि यदि उसने शराब या सूअर, या ऐसी चीज़ पर अनुबंध किया हो जिसका स्वामित्व मान्य नहीं है (2)।

अहमद के इस कथन का खंडन किया जाता है कि दासी को स्वतंत्र करना (एतक) मेहर हो सकता है; क्योंकि इसमें धन का हस्तांतरण नहीं होता है, बल्कि केवल स्वामित्व की समाप्ति होती है बिना इसके कि वह धन की सुपुर्दगी की हकदार बने। क्योंकि मालिक के पास अपने दास (3) का जो स्वामित्व था, वह उसके पास हस्तांतरित नहीं हुआ, बल्कि वह समाप्त हो गया। तो यदि पति ने उसे कुछ भी सुपुर्द नहीं किया, और वह उससे कुछ पाने की हकदार नहीं थी, और उसने केवल इसके द्वारा अपना स्वामित्व नष्ट कर दिया, तो वह मेहर नहीं था। यह अल्लाह तआला के इस कथन के साथ स्पष्ट है: {और स्त्रियों को (उनके मेहर) दे दो}, और यह एक आदेश है जो अनिवार्यता का तकाज़ा करता है, और स्वतंत्रता (एतक) देना मान्य नहीं है। और अल्लाह तआला का कथन: {फिर यदि वे अपनी प्रसन्नता से उसमें से कुछ तुम्हारे लिए छोड़ दें, तो उसे मजे से खाओ-पियो} [निसा: 4], और यह स्वतंत्रता (एतक) के मामले में असंभव है। तो मेहर का धन होने के अलावा और कुछ नहीं बचा; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: "अपने धन के साथ"।

और ऐसा कहने वालों में इसकी मात्रा के बारे में मतभेद था, इसलिए अल-शफीई ने मेहर के थोड़ा या बहुत होने की जायज़ता के बारे में अल्लाह तआला के इस कथन की व्यापकता का सहारा लिया: {अपने धन के साथ} (4), और यही सही है, और इसे उनके(सल्ल.) इस कथन से बल मिलता है...

(1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 2 / 410। (2) इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-इशराफ 4 / 52 में कहा: अधिकांश विद्वानों ने कहा है: यदि उसने उसके साथ सहवास किया है, तो वह अपने जैसी महिलाओं के मेहर की हकदार है, यह मालिक, अल-शफीई, राय वालों (असहाबुल राय) और अबू थौर का मत है। और अबू उबैद ने कहा: यह निकाह कभी भी साबित नहीं होता। (3) प्रतियों में: "उसके पास", और जो पुष्ट है वह अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरान 2 / 409 से है, और कथन उन्हीं का है। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1 / 387।

سورة النساء: آیت ۲۴ ۲۱۱

اور یہ کہا گیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ﴾ (پاک دامن رہتے ہوئے، نہ کہ بدکاری کرتے ہوئے) [النساء: ۲۴] دو صورتوں کا احتمال رکھتا ہے: ایک وہ جو ہم نے ذکر کیا، اور وہ نکاح کے عقد کے ذریعے پاک دامنی حاصل کرنا ہے، اس کی تقدیر یہ ہے کہ: اپنے مالوں کے ذریعے نکاح کے طریقے پر جنسی نفع تلاش کرو، نہ کہ بدکاری کے طریقے پر، تو اس صورت میں آیت میں عموم ہوگا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ کہا جائے: "محصنین" یعنی: پاک دامنی ان کی صفت ہے، اور اس کا معنی یہ ہے کہ: تم ان سے ان میں پاک دامنی کی شرط پر نکاح کرو۔ پہلی صورت زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ جب بھی آیت کو اس کے عموم پر چلانا اور اس کے تقاضے سے وابستہ ہونا ممکن ہو، تو وہ زیادہ بہتر ہے؛ اور اس لیے کہ دوسری صورت کا تقاضا یہ ہے کہ بدکار عورتوں سے نکاح کرنا جائز نہیں ہوگا، اور یہ اجماع کے خلاف ہے (۱)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بِأَمْوَالِكُم﴾ (اپنے مالوں کے بدلے)۔ اللہ تعالیٰ نے شرمگاہوں (نکاح) کو مال کے بدلے حلال کیا ہے اور اس میں کوئی تخصیص نہیں کی، لہذا اگر یہ مال کے بغیر حاصل ہو تو واجب ہے کہ اس سے اباحت (حلت) واقع نہ ہو؛ کیونکہ یہ اس شرط پر نہیں ہے جس کی اجازت دی گئی ہے، جیسے کہ اگر کوئی شراب یا خنزیر، یا ایسی چیز پر عقد کرے جس کی ملکیت درست نہیں (۲)۔

اور احمد کے اس قول کا رد ہوتا ہے کہ لونڈی کو آزاد کرنا (عتق) مہر ہو سکتا ہے؛ کیونکہ اس میں مال کی حوالگی نہیں ہے، بلکہ اس میں صرف ملکیت کا اسقاط ہے بغیر اس کے کہ وہ (عورت) اس کے بدلے میں مال کی حوالگی کی حقدار بنے، کیونکہ آقا اپنے غلام (۳) کا جو مالک تھا وہ اس کی طرف منتقل نہیں ہوا، بلکہ صرف ساقط ہو گیا۔ پس جب شوہر نے اس کے حوالے

کوئی چیز نہیں کی، اور وہ اس سے کسی چیز کی حقدار نہیں بنی، بلکہ اس نے اسکے ذریعے صرف اپنی ملکیت کو زائل کیا، تو وہ مہر نہیں تھا۔ اور یہ بات اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے ساتھ واضح ہے: ﴿وَآتُوا النِّسَاءَ﴾ (اور عورتوں کو ان کے مہر دے دو)، اور یہ ایک امر ہے جو وجوب کا تقاضا کرتا ہے، اور عتق (آزادی) دینا درست نہیں ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ﴾ [النساء: ٤] (پھر اگر وہ اپنی خوشی سے اس (مہر) میں سے کچھ تمہیں دے دیں تو اسے مزے سے کھاؤ)، اور یہ عتق میں ناممکن ہے۔ تو مہر کے لیے مال ہونے کے سوا کچھ باقی نہ رہا؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان: "باموالکم" کی وجہ سے۔

اور جس نے یہ کہا ہے اس نے اس کی مقدار میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ شافعی نے مہر کے تھوڑے یا زیادہ ہونے کے جواز میں اللہ تعالیٰ کے فرمان ﴿بِأَمْوَالِكُم﴾ کے عموم سے استدلال کیا ہے (٤)، اور یہی صحیح ہے، اور آپ ﷺ کا یہ فرمان اس کی تائید کرتا ہے...

(١) احکام القرآن للکیا الطبری ٢ / ٤١٠۔ (٢) ابن المنذر نے الاشراف ٤ / ٥٢ میں کہا: اکثر اہل علم کا قول ہے: اگر اس نے اس کے ساتھ ہمبستری کر لی ہے، تو اس کے لیے مہر مثل ہے، یہ مالک، شافعی، اصحاب الرائے اور ابو ثور کا قول ہے۔ اور ابو عبید نے کہا: یہ نکاح کبھی ثابت نہیں ہوتا۔ (٣) نسخوں میں: "عندہ" ہے، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن للکیا الطبری ٢ / ٤٠٩ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ١ / ٣٨٧۔

Peace and blessings be upon him in the Hadith of the gifted woman: “Even if it is an iron ring”(1). And his saying, peace and blessings be upon him: “Marry the single ones”; three times. It was said: “O Messenger of Allah, what are the ties [of dowry] between them?” He said: “Whatever the families agree upon, even if it is a twig of Arak [Miswak]”(2).

Abu Sa’id al-Khudri said: We asked the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) about the dowry (Mahr) for women, and he said: “It is whatever their families agree upon.” Jabir narrated that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: “If a man gives a woman a handful of food, she becomes lawful to him.” Both were recorded by al-Daraqutni in his Sunan(3).

Al-Shafi'i said: Everything that is permissible as a price for something, or permissible as a fee/wage, is permissible to be a dowry. This is the opinion of the majority of scholars. A group of the people of Hadith from the people of Medina and others all permitted the dowry to be a small or large amount of wealth; this is the opinion of Abdullah bin Wahb, the companion of Malik, and it was chosen by Ibn al-Mundhir and others(4).

Sa’id ibn al-Musayyib said: If he gave her a whip as a dowry, she would be lawful to him. He married his daughter to Abdullah ibn Wada’ah(5) for two dirhams. Rabi’ah said: Marriage is permissible for one dirham. Abu al-Zinad said: Whatever the families agree upon. Malik said: The dowry should not be less than a quarter of a [gold] dinar or three [silver] dirhams by weight. Some of our companions said in explaining this: “The most similar thing to that was the cutting of the hand [as a legal punishment for theft]; because...”

(1) Recorded by Ahmad (22798), al-Bukhari (5030), and Muslim (1425). (2) Recorded by al-Daraqutni (3600), Ibn Adi 6/2189, and al-Bayhaqi 7/239 via Abd al-Rahman bin al-Baylamani from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). Ibn Adi recorded it 6/2188 via Abd al-Rahman bin al-Baylamani from Ibn Umar, and al-Bayhaqi recorded it 7/239 via Ibn al-Baylamani from Umar. Abu Dawood recorded it in Al-Marasil (215) from Ibn al-Baylamani from the Prophet (PBUH). Al-Bayhaqi said: Abd al-Rahman bin al-Baylamani is weak. See Al-Talkhis al-Habir 3/190, and Nasb al-Rayah 3/200. (3) Sunan al-Daraqutni (3592, 3593), and also recorded by al-Bayhaqi 7/239; its chain contains Abu Harun al-Abdi. Al-Bayhaqi said: He is not reliable. Al-Hafiz said in Al-Taqrib p. 347: Abandoned (Matruk), and some accused him of lying. (4) Al-Ishraf

4/48-49. (5) As quoted by the author from Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 2/186. His name appeared in Hilyat al-Awliya 2/169 and Siyar A'lam al-Nubala 4/233 as: Kathir.

सूरह अन-निसा: आयत 24 | 212

नबी करीम (सल्ल.) की हदीस-ए-मौहूबा में है: "चाहे वह लोहे की एक अंगूठी ही क्यों न हो"(1)। और आपका फ़रमान: "अविवाहितों का निकाह कराओ"; तीन बार। पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल! उनके बीच (निकाह का) क्या अनुबंध हो? आपने फ़रमाया: "जिस पर घर वाले राज़ी हो जाएं, चाहे वह अराक (मिसवाक) की एक टहनी ही क्यों न हो"(2)।

अबू सईद खुदरी (रज़ि.) कहते हैं: हमने अल्लाह के रसूल (सल्ल.) से औरतों के मेहर (स्त्रीधन) के बारे में पूछा, तो आपने फ़रमाया: "वह वही है जिस पर उनके घर वाले आपस में सहमत हो जाएं'। जाबिर (रज़ि.) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फ़रमाया: "अगर कोई आदमी किसी औरत को अपनी मुट्ठी भर खाना (मेहर में) दे दे, तो वह उसके लिए हलाल हो जाती है"। इन दोनों हदीसों को दारकुतनी ने अपनी सुनन में दर्ज किया है(3)।

इमाम शाफ़ई ने कहा: हर वह चीज़ जो किसी चीज़ की क़ीमत बन सकती है या पारिश्रमिक के तौर पर दी जा सकती है, वह मेहर भी बन सकती है। यही अधिकांश विद्वानों (जमहूर) की राय है। मदीना और अन्य स्थानों के हदीस विद्वानों के एक समूह ने थोड़े और ज़्यादा दोनों तरह के माल के साथ मेहर को जायज़ माना है; यही इमाम मालिक के साथी अब्दुल्ला बिन वहाब की राय है, और इसी को इब्न मुन्ज़िर आदि ने चुना है(4)।

सईद बिन मुसय्यब ने कहा: अगर वह उसे एक कोड़ा मेहर में दे दे, तो वह उसके लिए जायज़ हो जाएगी। उन्होंने अपनी बेटी का निकाह अब्दुल्ला बिन वदाआ(5) से दो दिरहम के बदले कर दिया था। रबीअह ने कहा: एक दिरहम के बदले निकाह जायज़ है। अबू अल-ज़िनाद ने कहा: जिस पर घर वाले राज़ी हो जाएं। मालिक ने कहा: मेहर एक चौथाई दीनार [सोने] या तीन दिरहम से कम नहीं होना चाहिए। हमारे कुछ विद्वानों ने इसकी वजह बताते हुए कहा: "इसकी सबसे ज़्यादा समानता हाथ काटने (चोरी की सज़ा) से है; क्योंकि..."

(1) इसे अहमद (22798), बुखारी (5030) और मुस्लिम (1425) ने संकलित किया है। (2) इसे दारकुतनी (3600), इब्न अदी 6/2189 और बैहक़ी 7/239 ने इब्न अब्बास के माध्यम से उद्धृत किया है। इब्न अदी ने इसे 6/2188 में इब्न उमर के माध्यम से और बैहक़ी ने 7/239 में उमर के माध्यम से उद्धृत किया है। अबू दाऊद ने इसे अल-मरासील (215) में नबी (सल्ल.) से उद्धृत किया है। बैहक़ी ने कहा: इसके वर्णनकर्ता अब्दुल रहमान बिन अल-बैलमानी कमज़ोर हैं। देखिए अल-तल्खीस अल-

हबीर 3/190। (3) सुनन दारकुतनी (3592, 3593)। बैहक़ी ने कहा: इसके वर्णनकर्ता अबू हारून अल-अब्दी विश्वसनीय नहीं हैं। हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब (पृष्ठ 347) में उन्हें 'मतरूक' कहा है। (4) अल-इशराफ़ 4/48-49। (5) जैसा कि लेखक ने इब्न अब्दुल बर्र से अल-तमहीद 2/186 में उद्धृत किया है। हिल्यत अल-औलिया 2/169 में उनका नाम 'कसीर' दर्ज है।

نبی کریم ﷺ سے منسوب حدیثِ موہوبہ میں ہے: "چاہے وہ لوہے کی ایک انگوٹھی ہی کیوں نہ ہو"(۱)۔ اور آپ ﷺ کا فرمان: "غیر شادی شدہ افراد کا نکاح کرو"؛ تین بار۔ پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول! ان کے درمیان (مہر کا) کیا تعلق ہو؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس پر گھر والے راضی ہو جائیں، چاہے وہ اراک (مسواک) کی ایک ٹہنی ہی کیوں نہ ہو"(۲)۔

ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: ہم نے رسول اللہ ﷺ سے عورتوں کے مہر کے بارے میں پوچھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ وہی ہے جس پر ان کے گھر والے باہم متفق ہو جائیں"۔ جابر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر کوئی شخص کسی عورت کو اپنی مٹھی بھر کھانا (مہر میں) دے دے، تو وہ اس کے لیے حلال ہو جاتی ہے"۔ ان دونوں روایتوں کو دارقطنی نے اپنی سنن میں نقل کیا ہے(۳)۔

امام شافعی نے کہا: ہر وہ چیز جو کسی شے کی قیمت بن سکتی ہے یا اجرت کے طور پر دی جا سکتی ہے، وہ مہر بھی بن سکتی ہے۔ یہی جمہور اہل علم کا قول ہے۔ اہل مدینہ اور دیگر مقامات کے محدثین کی ایک جماعت نے قلیل اور کثیر دونوں طرح کے مال کے ساتھ مہر کو جائز قرار دیا ہے، اور یہی امام مالک کے شاگرد عبداللہ بن وہب کا قول ہے، اور اسی کو ابن منذر وغیرہ نے اختیار کیا ہے(۴)۔

سعید بن مسیب نے کہا: اگر وہ اسے ایک کوڑا مہر میں دے دے تو وہ اس کے لیے حلال ہو جائے گی۔ انہوں نے اپنی بیٹی کا نکاح عبداللہ بن وداعہ(۵) سے دو درہم کے عوض کر دیا تھا۔ ربیعہ نے کہا: ایک درہم کے عوض نکاح جائز ہے۔ ابو الزناد نے کہا: جس پر گھر والے راضی ہو جائیں۔ امام مالک نے فرمایا: مہر چوتھائی دینار [سونے] یا تین درہم سے کم نہیں ہونا چاہیے۔ ہمارے

بعض اصحاب نے اس کی وجہ بیان کرتے ہوئے کہا: "اس کی سب سے زیادہ مشابہت چوری میں ہاتھ کاٹنے کی حد سے ہے؛ کیونکہ..."

(۱) اسے احمد (۲۲۷۹۸)، بخاری (۵۰۳۰) اور مسلم (۱۴۲۵) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے دارقطنی (۳۶۰۰)، ابن عدی ۲۱۸۹/۶ اور بیہقی ۲۳۹/۷ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ ابن عدی نے اسے ۲۱۸۸/۶ میں ابن عمر سے اور بیہقی نے ۲۳۹/۷ میں حضرت عمر سے روایت کیا ہے۔ ابو داؤد نے اسے المراسیل (۲۱۵) میں نقل کیا ہے۔ بیہقی نے کہا کہ عبد الرحمن بن البیلمانی ضعیف ہے۔ تلخیص الحبیر ۳/ ۱۹۰ دیکھیں۔ (۳) سنن دارقطنی (۳۵۹۲، ۳۵۹۳)۔ بیہقی نے کہا: اس کی سند میں ابو ہارون العبدی ہے جو غیر مستند ہے۔ حافظ نے تقریب (ص ۳۴۷) میں اسے 'متروک' کہا ہے۔ (۴) الاشراف ۴/ ۴۸-۴۹۔ (۵) مصنف نے ابن عبد البر سے التمہید ۱۸۶/۲ میں اسی طرح نقل کیا ہے۔ حلیۃ الاولیاء ۲/ ۱۶۹ میں ان کا نام 'کثیر' آیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 24 Page: 213

The private part is a limb, and the hand is a limb made permissible by a predetermined amount (1) of money, which is a quarter of a dinar, or three dirhams by weight. Thus, Malik compared the private part to the hand in this regard. Abu 'Umar (2) said: Abu Hanifa preceded him in this, as he likened the dowry to the cutting of the hand. In his view, the hand is not cut except for a gold dinar, or ten dirhams by weight, and there is no dowry less than that in his view. This is the view of a group of his companions and the people of his school of thought, and it is the view of most of the people of his city regarding the cutting of the hand, but not regarding the minimum dowry. Ad-Darawardi said to Malik—when he said: There is no dowry less than a quarter of a dinar—: "You have adopted a difficult path in this, O Abu Abdullah." Meaning: You have followed the way of the people of Iraq in this matter. Abu Hanifa argued using what was narrated by Jabir that the Messenger of Allah ﷺ said: «There is no dowry less than ten dirhams». It was narrated by Ad-Daraqutni. In its chain of narration is Mubashir bin 'Ubayd, who is abandoned (3). It was narrated from Dawud al-Awdi, from Ash-Sha'bi, from Ali (peace be upon him): The mahr (dowry) shall not be less than ten dirhams. Ahmad bin Hanbal said: Ghiyath bin Ibrahim was prompted to report from Dawud al-Awdi from Ash-Sha'bi from Ali: "No mahr is less than ten dirhams," so it became a hadith (4). An-Nakha'i said: Its minimum is forty dirhams. Sa'id bin Jubayr: fifty dirhams. Ibn Shubrumah: five dirhams (5). Ad-Daraqutni narrated it from Ibn Abbas from Ali (may Allah be pleased with him): No mahr is less than five dirhams (6).

(1) In (D): "bi-qadr". (2) At-Tamhid 2/186-188, and what preceded between brackets is from it. (3) Sunan ad-Daraqutni (3602). (4) Sunan ad-Daraqutni (3603) and (3606), and narrated by al-Bayhaqi 7/240-241, and it is narrated from Yahya bin Ma'in his saying: Ghiyath is a liar, not trustworthy nor reliable, and Dawud al-Awdi is nothing. (5) Al-Istidhkar 16/73-74, and in it from an-Nakha'i are two other opinions; it was narrated from him that he said: I dislike it to be like the mahr of a prostitute, but rather ten or twenty. The other opinion is like that of Abu Hanifa: ten dirhams. See al-Ishraf 4/49. (6) Sunan ad-Daraqutni (3605), and also narrated by Ibn al-Jawzi in al-Tahqiq (1676), and in its chain of narration is al-Hasan bin Dinar. Ibn al-Jawzi said: Ahmad said: Al-Hasan bin Dinar's hadith is not written down. Yahya said: He is nothing. Abu Hatim said: Abandoned liar. Al-Fallas said: The scholars agreed that it should not be narrated from him.

सूरह अन-निसा: आयत 24 पृष्ठ: 213

गुप्तांग एक अंग है, और हाथ एक अंग है जिसे धन की एक निर्धारित राशि (1) द्वारा अनुमत किया जाता है, जो कि एक दीनार का चौथाई हिस्सा है, या वजन के हिसाब से तीन दिरहम है। इस प्रकार, मालिक ने इस संबंध में हाथ के साथ गुप्तांग की तुलना की। अबू 'उमर (2) ने कहा: अबू हनीफ़ा ने इस मामले में उनसे पहले कदम रखा था, क्योंकि उन्होंने महर (दहेज) की तुलना हाथ काटने की सजा से की थी। उनके विचार में, सोने के एक दीनार या वजन के हिसाब से दस दिरहम के बिना हाथ नहीं काटा जाता है, और उनके विचार में इससे कम कोई महर नहीं है। यह उनके साथियों और उनके विचारधारा के लोगों का विचार है, और यह हाथ काटने के संबंध में उनके शहर के अधिकांश लोगों का विचार है, न कि न्यूनतम महर के संबंध में। अल-दरावर्दी ने मालिक से कहा - जब उन्होंने कहा: एक चौथाई दीनार से कम कोई महर नहीं है - : "हे अबू अब्दुल्लाह, आपने इसमें एक कठिन मार्ग अपनाया है।" अर्थात: आपने इस मामले में इराक के लोगों के मार्ग का अनुसरण किया है। अबू हनीफ़ा ने जाबिर द्वारा वर्णित हदीस का उपयोग करते हुए तर्क दिया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: «दस दिरहम से कम कोई महर नहीं है»। इसे अल-दाराकुतनी ने उद्धृत किया है। इसके वर्णन की श्रृंखला में मुबशिर बिन 'उबैद है, जिसे छोड़ दिया गया (तर्कहीन माना गया) है (3)। दाऊद अल-अवदी से, अल-शाबी के माध्यम से, अली (उन पर शांति हो) से वर्णित है: महर दस दिरहम से कम नहीं होगा। अहमद बिन हनबल ने कहा: गियास बिन इब्राहिम को दाऊद अल-अवदी से अल-शाबी के माध्यम से अली से यह कहने के लिए प्रेरित किया गया था: "दस दिरहम से कम कोई महर नहीं है," इसलिए यह एक हदीस बन गया (4)। अल-नखई ने कहा: इसका न्यूनतम चालीस दिरहम है। सईद बिन जुबैर: पचास दिरहम। इब्न शुबरुमा: पांच दिरहम (5)। अल-दाराकुतनी ने इब्न अब्बास से अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के माध्यम से इसे वर्णित किया: पांच दिरहम से कम कोई महर नहीं है (6)।

(1) (D) में: "bi-qadr"। (2) अल-तम्हीद 2/186-188, और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है। (3) सुनन अल-दाराकुतनी (3602)। (4) सुनन अल-दाराकुतनी (3603) और (3606), और अल-बैहकी 7/240-241 द्वारा उद्धृत, और यह याह्या बिन मईन के उनके कथन से उद्धृत है: गियास एक झूठा है, न तो विश्वसनीय है और न ही भरोसेमंद, और दाऊद अल-अवदी कुछ भी नहीं है। (5) अल-इस्तिधकार 16/73-74, और इसमें अल-नखई से दो अन्य विचार हैं; उनसे वर्णित है कि उन्होंने कहा: मुझे यह वेश्या के महर जैसा होना नापसंद है, बल्कि दस या बीस। दूसरा विचार अबू हनीफ़ा

के समान है: दस दिरहम। अल-इशराफ 4/49 देखें। (6) सुनन अल-दाराकुतनी (3605), और इब्न अल-जौज़ी द्वारा अल-तहकीक (1676) में भी उद्धृत, और इसके वर्णन की श्रृंखला में अल-हसन बिन दीनार है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: अहमद ने कहा: अल-हसन बिन दीनार की हदीस नहीं लिखी जाती है। याह्या ने कहा: वह कुछ भी नहीं है। अबू हातिम ने कहा: छोड़ दिया गया झूठा। अल-फलास ने कहा: विद्वान इस बात पर सहमत थे कि उससे वर्णन नहीं किया जाना चाहिए।

سورہ النساء: آیت ۲۴ صفحہ: ۲۱۳

بُضع (شرمگاہ) ایک عضو ہے، اور ہاتھ بھی ایک عضو ہے جسے مال کی ایک مقررہ مقدار (۱) کے ذریعے حلال کیا جاتا ہے، جو کہ ایک دینار کا چوتھائی حصہ ہے، یا وزن کے حساب سے تین درہم۔ چنانچہ امام مالکؒ نے ہاتھ پر قیاس کرتے ہوئے بضع کو اسی کے برابر قرار دیا۔ ابو عمر (۲) کہتے ہیں: امام ابو حنیفہؒ اس معاملے میں ان سے پہلے یہ بات کہہ چکے ہیں، چنانچہ انہوں نے مہر کو ہاتھ کاٹنے پر قیاس کیا۔ ان کے نزدیک ہاتھ سونے کے ایک دینار یا وزن کے حساب سے دس درہم سے کم پر نہیں کاٹا جاتا، اور ان کے نزدیک اس سے کم کوئی مہر نہیں ہے۔ ان کے اصحاب اور ان کے مسلک کے لوگوں کی بھی یہی رائے ہے، اور یہ ہاتھ کاٹنے کے بارے میں ان کے شہر کے اکثر لوگوں کا قول ہے، نہ کہ مہر کی کم از کم مقدار کے بارے میں۔ الدراوردی نے مالک سے کہا - جب انہوں نے کہا کہ مہر چوتھائی دینار سے کم نہیں ہوتا - : اے ابو عبداللہ، آپ نے اس میں بہت باریک بینی سے کام لیا ہے۔ یعنی: آپ نے اس معاملے میں اہل عراق کا راستہ اختیار کیا ہے۔ امام ابو حنیفہؒ نے حضرت جابرؓ سے مروی اس حدیث سے استدلال کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «دس درہم سے کم کوئی مہر نہیں ہے»۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں مبشر بن عبید متروک (۳) ہے۔ اور داود الاودی سے، انہوں نے شعبی سے اور انہوں نے حضرت علیؑ سے روایت کی ہے: مہر دس درہم سے کم نہیں ہوتا۔ امام احمد بن حنبلؒ کہتے ہیں: غیاث بن ابراہیم کو داود الاودی کی سند سے شعبی کے واسطے سے حضرت علی سے یہ بات تلقین کی گئی تھی: "دس درہم سے کم کوئی مہر نہیں ہے،" یوں یہ ایک حدیث بن گئی (۴)۔ اور نخعیؒ کہتے ہیں: اس کی کم از کم مقدار چالیس درہم ہے۔ سعید بن جبیرؒ: پچاس درہم۔ ابن شبرمہؒ:

پانچ درہم (۵)۔ اور دارقطنی نے ابن عباسؓ سے اور انہوں نے حضرت علیؓ سے روایت کی ہے: پانچ درہم سے کم کوئی مہر نہیں ہے (۶)۔

(۱) (د) میں ہے: بقدر۔ (۲) التمہید ۱۸۶/۲ - ۱۸۸، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (۳) سنن الدارقطنی (۳۶۰۲)۔ (۴) سنن الدارقطنی (۳۶۰۳) اور (۳۶۰۶)، اور اسے بیہقی نے ۲۴۰/۷ - ۲۴۱ میں روایت کیا ہے، اور یحییٰ بن معین سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے کہ: غیاث جھوٹا ہے، وہ نہ تو ثقہ ہے اور نہ ہی قابلِ اعتماد، اور داود الاودی کی کوئی حیثیت نہیں ہے۔ (۵) الاستذکار ۷۳/۱۶ - ۷۴، اور اس میں نخعی سے دو اور اقوال بھی منقول ہیں، چنانچہ ان سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں اسے ناپسند کرتا ہوں کہ مہر فاحشہ کے مہر جیسا ہو، بلکہ دس یا بیس درہم۔ دوسرا قول امام ابو حنیفہؒ کے قول جیسا ہے یعنی: دس درہم۔ دیکھیے الاشراف ۴۹/۴۔ (۶) سنن الدارقطنی (۳۶۰۵)، اور اسے ابن الجوزی نے بھی التحقیق (۱۶۷۶) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں حسن بن دینار ہے، ابن الجوزی کہتے ہیں: امام احمد نے کہا کہ حسن بن دینار کی حدیث نہیں لکھی جاتی، اور یحییٰ نے کہا: وہ کچھ نہیں ہے، اور ابو حاتم نے کہا: متروک کذاب ہے، اور فلاس نے کہا: اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ اس سے روایت نہیں لی جائے گی۔

214 Surah An-Nisa: Verse 24

Eighth: Allah Almighty's saying: {So for whatever you enjoy [of marriage] from them, give them their due compensation as an obligation.} "Enjoyment" (Al-Istimta') means seeking pleasure, and "dues" (Al-Ujur) means dowries (Al-Muhoor). The dowry is called a 'due' or 'wage' because it is the compensation for enjoyment. This is a text indicating that the dowry is called a wage, which is evidence that it is in exchange for intimacy (al-bud'); because what is in exchange for a benefit is called a wage. Scholars have differed on what is the object of the contract in marriage: Is it the woman's body, or the benefit of intimacy, or the legality of it? There are three opinions, and the apparent view is all of them together, for the contract entails all that. And Allah knows best.

Ninth: Scholars differed on the meaning of the verse. Al-Hasan, Mujahid, and others said: The meaning is: Whatever you have benefited and taken pleasure in from sexual intercourse with women through a valid marriage, {give them their due compensation}, meaning: their dowries. If he has intercourse with her once, the full dowry becomes obligatory (1), if it was specified, or the equivalent dowry (Mahr al-Mithl) if it was not specified.

If the marriage was invalid (fasid), reports from Malik have varied regarding the invalid marriage; does she deserve the equivalent dowry, or the specified one if it was a valid dowry? He said once: the specified dowry, which is the apparent view of his school of thought, because what they agreed upon is certain, and the equivalent dowry is a matter of judgment (ijtihad), so it is necessary to return to what is certain; because properties are not deserved by doubt. The basis of his saying: "the equivalent dowry" is that the Prophet ﷺ said: "Whichever woman marries without the permission of her guardian, her marriage is void, but if he has entered into her, she is entitled to her equivalent dowry for what he has made lawful of her private parts" (2).

Ibn Khuwayz Mandad said: It is not permissible to interpret the verse as a justification for Mut'ah marriage; because the Messenger of Allah ﷺ

---

(1) Recorded similarly by Al-Tabari 6/585 from Ibn Abbas, and concisely from Al-Hasan and Mujahid. (2) Recorded with this wording: "...she has an equivalent dowry..." Al-Bayhaqi 7/105, and recorded by Ahmad (24372) and Ibn Majah (1879) with the wording: "she has her dowry", and recorded by Abu Dawud (2083), and Al-Tirmidhi

(1102) with the wording: "The dowry is for her". This hadith has been mentioned before with this wording in 3/464. Ibn Hazm said in Al-Muhalla 9/492: His saying, peace and blessings be upon him: "The dowry is for her" with the definite article (al-), and his saying: "she has her dowry", these two expressions necessitate for her the customary specified dowry, or a dowry that would be hers if there was no specified dowry, which is her equivalent dowry.

214 सूरह अन-निसा: आयत 24

आठवां: अल्लाह तआला का कहना है: {तो जिनसे तुमने फायदा उठाया, उन्हें उनका तय किया हुआ मेहर (अज्र) अदा करो।} फायदा उठाना (इस्तिमता): सुख प्राप्त करना है, और 'अज्र' (उजूर): मेहर हैं; मेहर को 'अज्र' इसलिए कहा गया है क्योंकि यह सुख भोगने का बदला (मज़दूरी) है। यह इस बात पर स्पष्ट है कि मेहर को 'अज्र' कहा जाता है, और यह इस बात का प्रमाण है कि यह शारीरिक संबंध (बुज़'अ) के बदले में है; क्योंकि जो किसी लाभ के बदले में होता है उसे 'अज्र' कहा जाता है। विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद है कि निकाह के अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) का विषय क्या है: स्त्री का शरीर, या संभोग का लाभ, या उसकी वैधता; ये तीन मत हैं, और ज़ाहिर बात यह है कि ये सभी सम्मिलित हैं, क्योंकि अनुबंध इन सभी की मांग करता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

नौवां: विद्वानों ने आयत के अर्थ में मतभेद किया है, तो हसन, मुजाहिद और अन्य ने कहा: इसका अर्थ है: सही निकाह के माध्यम से महिलाओं के साथ संभोग से आपने जो लाभ और आनंद प्राप्त किया है, {उन्हें उनका अज्र (मेहर) दें}, यानी: उनका मेहर। यदि उसने उसके साथ एक बार भी संभोग किया है, तो पूरा मेहर अनिवार्य हो गया (1) यदि वह तय (मुसम्मा) था, या उसके समान मेहर (मेहर-ए-मिस्ल) यदि वह तय नहीं किया गया था।

यदि निकाह फासिद (अमान्य) था, तो फासिद निकाह के बारे में मालिक से रिवायत में मतभेद है; क्या वह मेहर-ए-मिस्ल की हकदार है, या तय किए गए मेहर की यदि वह सही मेहर था? उन्होंने एक बार कहा: तय किया गया मेहर, और यह उनके मज़हब का ज़ाहिर (स्पष्ट) रुख है, और वह इसलिए कि जिस पर वे राजी हुए वह निश्चित है, और मेहर-ए-मिस्ल इjtहिाद (तर्क) है, इसलिए जो निश्चित है उस पर लौटना अनिवार्य है; क्योंकि संपत्ति संदेह से अर्जित नहीं की जाती है। उनके इस कथन का आधार कि 'मेहर-ए-मिस्ल' होगा, यह है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जो भी महिला अपने वली (अभिभावक) की अनुमति के बिना निकाह करती है, उसका निकाह बातिल (शून्य) है, फिर यदि उसने उसके साथ संभोग किया है, तो उसे उसके गुप्तांगों को हलाल करने के बदले में उसके समान मेहर (मेहर-ए-मिस्ल) मिलेगा" (2)।

इब्न खुवैज़ मंदाद ने कहा: आयत को मुतअ (अस्थायी विवाह) की अनुमति के रूप में लेना जायज़ नहीं है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने...

(1) इसे अल-तब़री 6/585 में इब्न अब्बास से इसी तरह उद्धृत किया गया है, और अल-हसन और मुजाहिद से संक्षिप्त रूप में। (2) इसे इन शब्दों के साथ उद्धृत किया गया है: "...तो उसके लिए उसके समान मेहर है..." अल-बैहकी 7/105, और इसे अहमद (24372) और इब्न माजह (1879) ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "तो उसके लिए उसका मेहर है" और अबू दाऊद (2083) और अल-तिर्मिज़ी (1102) ने इन शब्दों के साथ: "मेहर उसके लिए है"। यह हदीस पहले इन शब्दों के साथ 3/464 में गुज़र चुकी है। इब्न हज़्म ने अल-मुहल्ला 9/492 में कहा: उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहना: "मेहर उसके लिए है" 'अल' (definite article) के साथ, और उनका कहना: "उसके लिए उसका मेहर है", ये दो शब्द उसके लिए उस मेहर को अनिवार्य करते हैं जो तयशुदा और जाना-पहचाना हो, या वह मेहर जो उसके लिए हो यदि वहां कोई तयशुदा मेहर न हो, और वह उसका मेहर-ए-मिस्ल है।

214 سورة النساء: آیت 24

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جن عورتوں سے تم نے فائدہ اٹھایا تو ان کو ان کے مہر بطورِ فرض ادا کر دو۔} استمتاع کا مطلب ہے لذت حاصل کرنا، اور اجور سے مراد مہر ہیں؛ مہر کو 'اجر' اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ استمتاع کا بدلہ (اجرت) ہے، اور یہ اس بات پر نص ہے کہ مہر کو اجر کہا جاتا ہے، اور یہ اس بات کی دلیل ہے کہ یہ 'بُضع' (شرمگاہ سے نفع اٹھانے) کے مقابلے میں ہے؛ کیونکہ جو کسی نفع کے بدلے میں ہو اسے اجر کہا جاتا ہے۔ اور علماء کا اس بات میں اختلاف ہے کہ نکاح میں عقد (معاہدہ) کس چیز پر ہوتا ہے: عورت کا بدن، یا بُضع کا نفع، یا اس کی حلت (جواز)؛ یہ تین اقوال ہیں، اور ظاہر یہی ہے کہ یہ سب مجموعی طور پر مراد ہیں، کیونکہ عقد ان سب کا تقاضا کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔

نویں بات: علماء نے آیت کے معنی میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ حسن، مجاہد اور دیگر نے کہا: معنی یہ ہے: صحیح نکاح کے ذریعے تم نے عورتوں کے ساتھ جماع سے جو نفع اور لذت حاصل کی ہے {تو ان کو ان کے اجر (مہر) دو} یعنی: ان کے مہر۔ پس اگر اس نے اس کے ساتھ ایک بار جماع کر لیا تو پورا مہر واجب ہو گیا (1) اگر وہ مقرر (مسمی) تھا، یا مہرِ مثل اگر مہر مقرر نہیں کیا گیا تھا۔

پس اگر نکاح فاسد ہو، تو نکاحِ فاسد کے بارے میں امام مالک سے روایت میں اختلاف ہے؛ کیا وہ مہرِ مثل کی مستحق ہوگی، یا مسمی (مقرر کردہ) مہر کی اگر وہ صحیح مہر تھا؟ انہوں نے ایک بار کہا: مہرِ مسمی، اور یہی ان کے مذہب کا ظاہر قول ہے، اور وہ اس لیے کہ جس پر وہ راضی ہوئے وہ یقینی ہے، اور مہرِ مثل اجتہاد ہے، پس اس کی طرف رجوع کرنا واجب ہے جو یقینی ہے؛ کیونکہ مال شک سے ثابت نہیں ہوتے۔ اور ان کے قول 'مہرِ مثل' کی وجہ یہ ہے کہ نبی کریم ﷺ

نے فرمایا: "جس عورت نے بھی اپنے ولی کی اجازت کے بغیر نکاح کیا، اس کا نکاح باطل ہے، پس اگر مرد نے اس کے ساتھ دخول کر لیا تو اس کے لیے اس کا مہرِ مثل ہے اس کے بدلے میں جو اس نے اس کی شرمگاہ کو حلال کیا" (2)۔

ابنِ خویز منداد نے کہا: اس آیت کو نکاحِ متعہ کے جواز پر محمول کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے...

---

(1) اسے اسی طرح طبری نے 6/ 585 میں ابن عباس سے روایت کیا، اور حسن و مجاہد سے اختصار کے ساتھ روایت کیا۔ (2) اسے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا گیا: "...پس اس کے لیے مہرِ مثل ہے..." بیہقی 105/7، اور اسے احمد (24372) اور ابن ماجہ (1879) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "پس اس کے لیے اس کا مہر ہے" اور اسے ابو داؤد (2083) اور ترمذی (1102) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "پس مہر اسی کا ہے"۔ یہ حدیث ان الفاظ کے ساتھ پہلے 3/ 464 میں گزر چکی ہے۔ ابن حزم نے المحلی 9/ 492 میں کہا: آپ ﷺ کا قول "پس مہر اسی کا ہے" الف لام کے ساتھ تعریف ہے، اور آپ کا قول "پس اس کے لیے اس کا مہر ہے"، تو یہ دونوں لفظ اس کے لیے مہرِ معہود مسمی کو واجب کرتے ہیں، یا وہ مہر جو اس کے لیے ہو اگر وہاں مہرِ مسمی نہ ہو، اور وہ اس کا مہرِ مثل ہے۔

Page 215 Surah An-Nisa: Verse 24

He forbade mut'ah (temporary) marriage and prohibited it, because Allah Almighty said: {So marry them with the permission of their people} [An-Nisa: 25], and it is known that marriage with the permission of the families is legal marriage with a guardian and two witnesses, and mut'ah marriage is not like that.

The majority (of scholars) said: It means the mut'ah marriage that existed at the beginning of Islam. Ibn Abbas, Ubayy, and Ibn Jubayr read: "So for whatever you enjoy [of marriage] from them to a specified term, give them their due compensation." Then the Prophet ﷺ forbade it (1).

Sa'id ibn al-Musayyib said: It was abrogated by the verse of inheritance. For there was no inheritance in mut'ah (2).

Aishah and Al-Qasim ibn Muhammad said: Its prohibition and abrogation are in the Quran; that is in the words of the Almighty: {And they who guard their private parts (5) Except from their wives or those their right hands possess, for indeed, they will not be blamed} [An-Mu'minun: 5-6], and mut'ah is neither marriage nor what the right hand possesses (3).

Ad-Daraqutni reported (4) from Ali ibn Abi Talib that he said: The Messenger of Allah ﷺ forbade mut'ah, he said: It was only for those who could not find [the means for regular marriage], so when the verses regarding marriage, divorce, waiting period (iddah), and inheritance between husband and wife were revealed, it was abrogated.

It was narrated from Ali that he said: The fast of Ramadan abrogated every other fast (5), Zakat abrogated every other charity, divorce, iddah, and inheritance abrogated mut'ah, and the Udhiyah (sacrifice) (6) abrogated every other slaughter.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/36, and At-Tabari 6/586-588 cited the reading of Ibn Abbas, Ubayy, and Ibn Jubayr. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/36, and the report from Sa'id was cited by Abd al-Razzaq (14045), Ibn Abi Shaybah 4/292, and An-Nahas in An-Nasikh wal-Mansukh 2/192. (3) Al-Istidhkar 16/297, and Abu Ubayd cited it from Aishah in An-Nasikh wal-Mansukh (131), and Al-Hakim 2/305, and authenticated it. Abd al-Razzaq (14036) and (14037) cited it from Al-Qasim ibn Muhammad, and Abu Ubayd in An-Nasikh wal-Mansukh (132) and (133), and An-Nahas in An-Nasikh wal-Mansukh 2/194. (4) In his Sunan (3645). (5) After it in (D): and prayer abrogated every prayer. (6)

In (D) and (M): Al-Adhiyah (they are synonyms) and what is fixed from (Kh) and (Z), which is consistent with what Abd al-Razzaq cited in Al-Musannaf (14046).

पृष्ठ २१५ सूरा अन-निसा: आयत २४

उन्होंने मुतअ (अस्थायी) विवाह से मना किया और इसे हराम (वर्जित) करार दिया, क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो उनके घर वालों की अनुमति से उनसे विवाह करो} [अन-निसा: २५], और यह सर्वविदित है कि घर वालों की अनुमति से विवाह एक वली (अभिभावक) और दो गवाहों के साथ वैध विवाह है, और मुतअ विवाह ऐसा नहीं है।

बहुमत (विद्वानों) ने कहा: इसका अर्थ मुतअ विवाह है जो इस्लाम के शुरुआती दौर में था। इब्न अब्बास, उबैय और इब्न जुबैर ने पढ़ा: "तो उनमें से जिनसे तुम एक निश्चित समय तक आनंद प्राप्त करो, उन्हें उनका मह्र दे दो"। फिर नबी ﷺ ने इससे मना कर दिया (१)।

सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: इसे विरासत की आयत ने निरस्त कर दिया। क्योंकि मुतअ में कोई विरासत नहीं थी (२)।

आयशा और अल-कासिम बिन मुहम्मद ने कहा: इसकी मनाही और निरस्तीकरण कुरान में है; और वह अल्लाह तआला के इस कथन में है: {और वे जो अपने गुप्तांगों की रक्षा करते हैं (५) सिवाय अपनी पत्नियों या जो उनके दाहिने हाथ के अधिकार में हैं, क्योंकि वास्तव में उन पर कोई दोष नहीं है} [अल-मुमिनून: ५-६], और मुतअ न तो निकाह (विवाह) है और न ही मिल्क-ए-यमीन (दासी) (३)।

अल-दारकुतनी ने (४) अली बिन अबी तालिब से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुतअ से मना किया, उन्होंने कहा: यह केवल उनके लिए था जिन्हें [नियमित विवाह का साधन] नहीं मिलता था, फिर जब पति और पत्नी के बीच निकाह, तलाक, इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) और विरासत के नियम उतरे, तो इसे निरस्त कर दिया गया।

अली से रिवायत है कि उन्होंने कहा: रमजान के रोजों ने हर (दूसरे) रोजे को निरस्त कर दिया (५), जकात ने हर सदके(दान) को निरस्त कर दिया, तलाक, इद्दत और विरासत ने मुतअ को निरस्त कर दिया, और कुर्बानी (६) ने हर जबह (पशु वध) को निरस्त कर दिया।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/३६, और अल-तबरी ६/५८६-५८८ ने इब्न अब्बास, उबैय और इब्न जुबैर के पाठ को उद्धृत किया। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/३६, और सईद की रिवायत को अब्द अल-रज्जाक (१४०४५), इब्न अबी शैबा ४/२९२, और अल-नहास ने अन-नासिख वल-मनसूख २/१९२ में उद्धृत किया। (३) अल-इस्तिधकार १६/२९७, और अबू उबैद ने आयशा से अन-नासिख वल-मनसूख

(१३१) में इसे उद्धृत किया, और अल-हाकिम २/३०५ ने इसे सही बताया। अब्द अल-रज्जाक (१४०३६) और (१४०३७) ने इसे अल-कासिम बिन मुहम्मद से उद्धृत किया, और अबू उबैद ने अन-नासिख वल-मनसूख (१३२) और (१३३) में, और अल-नहास ने अन-नासिख वल-मनसूख २/१९४ में। (४) उनकी सुनन (३६४५) में। (५) इसके बाद (द) में: और नमाज ने हर नमाज को निरस्त कर दिया। (६) (द) और (म) में: अल-अधिया (दोनों का एक ही अर्थ है) और जो (ख) और (ज़) से पुष्ट है, जो अब्द अल-रज्जाक द्वारा अल-मुसन्नफ़ (१४०४६) में उद्धृत के अनुरूप है।

صفحہ ۲۱۵ سورة النساء: آیت ۲٤

نکاحِ متعہ سے منع فرمایا اور اسے حرام قرار دیا، اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَانْكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ﴾ [النساء: ۲۵]، اور یہ معلوم ہے کہ اہل خانہ کی اجازت سے نکاح، ولی اور دو گواہوں کے ساتھ شرعی نکاح ہے، اور نکاحِ متعہ ایسا نہیں ہے۔

جمہور (علماء) نے کہا: اس سے مراد نکاحِ متعہ ہے جو اسلام کے ابتدائی دور میں تھا۔ ابن عباس، ابی اور ابن جبیر نے پڑھا: "فما استمتعتم به منهنَّ إلى أجلٍ مُسَمًّى فآتوهنَّ أجورهنَّ" (پس جن عورتوں سے تم نے ایک مدتِ مقررہ تک فائدہ اٹھایا تو انہیں ان کا مہر دے دو)۔ پھر نبی ﷺ نے اس سے منع فرما دیا (۱)۔

سعید بن المسیب نے کہا: اسے وراثت کی آیت نے منسوخ کر دیا۔ کیونکہ متعہ میں وراثت نہیں تھی (۲)۔

عائشہ اور القاسم بن محمد نے کہا: اس کی تحریم اور منسوخی قرآن میں ہے؛ اور وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ (٥) إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ﴾ [المؤمنون: ٥-٦]، اور متعہ نہ تو نکاح ہے اور نہ ہی ملکِ یمین (۳)۔

اور دارقطنی (٤) نے علی بن ابی طالب سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے متعہ سے منع فرمایا، انہوں نے کہا: یہ صرف ان کے لیے تھا جنہیں [نکاح کی استطاعت] نہیں ملتی تھی، پھر جب میاں بیوی کے درمیان نکاح، طلاق، عدت اور وراثت کے احکام نازل ہوئے تو اسے منسوخ کر دیا گیا۔

اور علی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رمضان کے روزوں نے ہر روزے کو منسوخ کر دیا (٥)، زکوٰۃ نے ہر صدقے کو منسوخ کر دیا، طلاق، عدت اور وراثت نے متعہ کو منسوخ کر دیا، اور الضحیہ (قربانی) (٦) نے ہر ذبیحہ کو منسوخ کر دیا۔

---

(١) المحرر الوجيز ٣٦/٢، اور ابن عباس، ابی اور ابن جبیر کی قرأت کو طبری نے ٥٨٦/٦ - ٥٨٨ میں نقل کیا ہے۔ (٢) المحرر الوجيز ٣٦/٢، اور سعید کے اثر کو عبد الرزاق (١٤٠٤٥)، ابن ابی شیبہ ٢٩٢/٤، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ ١٩٢/٢ میں نقل کیا ہے۔ (٣) الاستذكار ٢٩٧/١٦، اور عائشہ سے اسے ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (١٣١) میں نقل کیا، اور حاکم نے ٣٠٥/٢ میں اسے صحیح قرار دیا۔ اور القاسم بن محمد سے اسے عبد الرزاق نے (١٤٠٣٦) اور (١٤٠٣٧) میں، اور ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (١٣٢) اور (١٣٣) میں، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ ١٩٤/٢ میں نقل کیا ہے۔ (٤) اپنی سنن (٣٦٤٥) میں۔ (٥) اس کے بعد (د) میں ہے: اور نماز نے ہر نماز کو منسوخ کر دیا۔ (٦) (د) اور (م) میں: الأضحية (دونوں کا ایک ہی مطلب ہے) اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے، وہ اس کے موافق ہے جو عبد الرزاق نے المصنف (١٤٠٤٦) میں نقل کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 24 216

And from Ibn Mas'ud, he said: "Mut'ah (temporary marriage) is abrogated; it was abrogated by [the rulings on] divorce, the waiting period ('iddah), and inheritance (1)."

'Ata' narrated from Ibn Abbas, who said: "Mut'ah was nothing but a mercy from Allah the Almighty with which He showed mercy to His servants. Had 'Umar not prohibited it, no one would have committed adultery except a wretched person (2)."

Tenthly: Scholars differed on how many times it was permitted and then abrogated. In Sahih Muslim (3), narrated by Abdullah, he said: "We were on an expedition with the Messenger of Allah (peace be upon him) and we had no women with us. So we said: 'Should we castrate ourselves?' He forbade us from doing that. Then he permitted us to marry a woman for a garment until a specified time."

Abu Hatim al-Busti said in his Sahih (4): "Their saying to the Prophet (peace be upon him), 'Should we castrate ourselves?' is evidence that Mut'ah was forbidden before the enjoyment (al-istimta') was permitted to them. Had it not been forbidden, their question would have been meaningless. Then he permitted them during the expedition to marry women for a garment until a specified time. Then he prohibited it in the year of Khaybar, then permitted it in the year of the Conquest [of Mecca], then prohibited it after three days, so it is prohibited until the Day of Resurrection."

Ibn al-Arabi said (5): "As for Mut'ah with women, it is one of the rarities of the Sharia; because it was permitted at the dawn of Islam, then prohibited on the day of Khaybar, then permitted in the Battle of Awtas, then prohibited after that. The matter settled on prohibition, and it has no equivalent in the Sharia except the issue of the Qibla (direction of prayer); because abrogation occurred to it twice, then it settled after that."

Others who collected the chains of hadith regarding it said (6): "It necessitates permission and prohibition seven times; Ibn Abi 'Amrah narrated that it was at the dawn of Islam (7). And Salama bin al-Akwa' narrated..."

---

(1) Reported by Abd al-Razzaq (14044) and Abu 'Ubayd (134). (2) Reported by Abd al-Razzaq (14021), Abu 'Ubayd (135), and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 3/26. (3) Number (1404), and it is with Ahmad (3650) and al-Bukhari (4615). (4) Following hadith (4141). (5) In Al-Qabas 2/713-714. (6) He is Abu al-Abbas, and his words are in

Al-Mufhim 4/92. What will appear between brackets is from him. (7) Reported by Muslim (1406): (27).

सूरह अन-निसा: आयत २४ पृष्ठ २१६

इब्न मसूद से वर्णित है, उन्होंने कहा: "मुतआ (अस्थायी विवाह) निरस्त (मंसूख) हो चुका है; इसे तलाक, इद्दत और विरासत के नियमों ने निरस्त कर दिया है (१)।"

अता ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: "मुतआ अल्लाह तआला की ओर से एक रहमत (दया) के सिवा कुछ न था जिससे उसने अपने बंदों पर दया की थी। यदि उमर ने इसे मना न किया होता, तो कोई भी व्यक्ति ज़िना (व्यभिचार) नहीं करता सिवाय एक अभागे के(२)।"

दसवीं बात: विद्वानों में मतभेद है कि इसे कितनी बार जायज़ किया गया और कितनी बार निरस्त किया गया। सहीह मुस्लिम (३) में अब्दुल्ला से रिवायत है, उन्होंने कहा: "हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ एक युद्ध अभियान पर थे और हमारे पास महिलाएँ नहीं थीं। हमने कहा: 'क्या हम खुद को नपुंसक बना लें?' आपने हमें ऐसा करने से मना कर दिया। फिर आपने हमें अनुमति दी कि हम एक कपड़े के बदले एक निश्चित समय के लिए किसी महिला से विवाह कर लें।"

अबू हातिम अल-बुस्ती ने अपनी सहीह (४) में कहा: "उनका नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से यह कहना कि 'क्या हम खुद को नपुंसक बना लें?' इस बात का प्रमाण है कि मुतआ की अनुमति मिलने से पहले यह वर्जित था। यदि यह वर्जित न होता, तो उनके सवाल का कोई अर्थ नहीं होता। फिर आपने उन्हें युद्ध के दौरान कपड़े के बदले एक निश्चित अवधि के लिए विवाह की अनुमति दी। फिर खैबर के साल इससे मना कर दिया, फिर मक्का विजय के साल इसकी अनुमति दी, फिर तीन दिन बाद इसे हराम कर दिया, अतः यह कयामत के दिन तक हराम (वर्जित) है।"

इब्न अल-अरबी (५) ने कहा: "जहाँ तक महिलाओं के साथ मुतआ का संबंध है, यह शरीयत की अनोखी बातों में से एक है; क्योंकि इस्लाम के आरंभ में इसे जायज़ किया गया, फिर खैबर के दिन इसे हराम कर दिया गया, फिर औतास के युद्ध में जायज़ किया गया, फिर उसके बाद हराम कर दिया गया। और मामला हराम होने पर ही स्थिर हुआ। शरीयत में इसके जैसा कोई दूसरा मसला नहीं है सिवाय किबला के मसले के, क्योंकि इसमें भी दो बार बदलाव (नसख) हुआ, फिर उसके बाद स्थिर हुआ।"

दूसरों ने, जिन्होंने इससे संबंधित हदीसों के रास्तों को एकत्रित किया है, कहा (६): "यह सात बार हलाल और हराम किए जाने की ओर संकेत करता है; इब्न अबी अमराह ने रिवायत की है कि यह इस्लाम के शुरुआती दौर में था (७)। और सलमा बिन अल-अकवा ने रिवायत की..."

---

(१) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (१४०४४) और अबू उबैद (१३४) ने उद्धृत किया है। (२) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (१४०२१), अबू उबैद (१३५) और अल-तहावी ने शरह मा'नी अल-असार २६/३ में उद्धृत किया है। (३) संख्या (१४०४), और यह अहमद (३६५०) और बुखारी (४६१५) के पास है। (४) हदीस (४१४१) के बाद। (५) अल-क़बस ७१३/२ - ७१४ में। (६) वे अबू अल-अब्बास हैं, और उनकी बात अल-मुफ्हिम ९२/४ में है। और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उन्हीं का है। (७) इसे मुस्लिम (१४०६): (२७) ने उद्धृत किया है।

سورة النساء: آیت ۲۴ صفحہ ۲۱۶

اور ابن مسعود سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "متعہ منسوخ ہے؛ اسے طلاق، عدت اور وراثت نے منسوخ کر دیا ہے (۱)۔"

اور عطا نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: "متعہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک رحمت کے سوا کچھ نہ تھا جس کے ذریعے اس نے اپنے بندوں پر رحم فرمایا تھا۔ اگر عمر اس سے منع نہ کرتے، تو بدبخت کے سوا کوئی زنا نہ کرتا (۲)۔"

دسویں بات: علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ یہ کتنی بار مباح ہوا اور منسوخ ہوا؛ پس صحیح مسلم (۳) میں عبداللہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ غزوہ میں تھے اور ہمارے پاس عورتیں نہیں تھیں، تو ہم نے کہا: کیا ہم خصی نہ ہو جائیں؟ تو آپ ﷺ نے ہمیں اس سے منع فرمایا، پھر ہمیں رخصت دی کہ ہم کپڑے کے عوض ایک مدت تک عورت سے نکاح کر لیں۔"

ابو حاتم البستی نے اپنی صحیح (۴) میں کہا: "ان کا نبی ﷺ سے یہ کہنا کہ 'کیا ہم خصی نہ ہو جائیں؟' اس بات کی دلیل ہے کہ متعہ مباح ہونے سے پہلے ممنوع تھا، اور اگر یہ ممنوع نہ ہوتا تو ان کے اس سوال کا کوئی معنی نہ ہوتا۔ پھر آپ ﷺ نے انہیں غزوے میں کپڑے کے عوض ایک مدت تک نکاح کی رخصت دی، پھر خیبر کے سال اس سے منع فرمایا، پھر فتح (مکہ) کے سال اس کی اجازت دی، پھر تین دن بعد اسے حرام کر دیا، پس یہ قیامت کے دن تک حرام ہے۔"

اور ابن العربی (۵) نے کہا: "جہاں تک عورتوں سے متعہ کا تعلق ہے، تو یہ شریعت کے عجائبات میں سے ہے؛ کیونکہ یہ آغازِ اسلام میں مباح ہوا، پھر خیبر کے دن حرام ہوا، پھر غزوہ اوطاس میں مباح ہوا، پھر اس کے بعد حرام ہوا، اور معاملہ تحریم (حرام ہونے) پر ہی ٹھہر گیا، اور

شریعت میں اس کی کوئی نظیر نہیں ہے سوائے قبلہ کے مسئلے کے؛ کیونکہ اس پر بھی دو بار نسخ طاری ہوا، پھر اس کے بعد وہ مستقر (طے) ہو گیا۔"

اور ان کے علاوہ دوسروں نے، جنہوں نے اس بارے میں احادیث کے طرق جمع کیے ہیں، کہا (۶): "یہ سات بار حلال اور حرام ہونے کا تقاضا کرتا ہے؛ پس ابن ابی عمرہ نے روایت کی کہ یہ آغازِ اسلام میں تھا (۷)۔ اور سلمہ بن الاکوع نے روایت کی..."

---

(۱) اسے عبد الرزاق (۱۴۰۴۴) اور ابو عبید (۱۳۴) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے عبد الرزاق (۱۴۰۲۱)، ابو عبید (۱۳۵) اور طحاوی نے شرح معانی الآثار ۲۶/۳ میں روایت کیا ہے۔ (۳) نمبر (۱۴۰۴)، اور یہ احمد (۳۶۵۰) اور بخاری (۴۶۱۵) کے ہاں ہے۔ (۴) حدیث (۴۱۴۱) کے بعد۔ (۵) القبس ۲/ ۷۱۳ - ۷۱۴ میں۔ (۶) وہ ابو العباس ہیں، اور ان کی بات المفہم ۴/ ۹۲ میں ہے۔ اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ انہی کا ہے۔ (۷) اسے مسلم (۱۴۰۶): (۲۷) نے روایت کیا ہے۔

Surat Al-Nisa: Verse 24 217

That it was in the year of Awtas (1). From the narration of Ali, its prohibition was on the day of Khaybar (2). From the narration of Al-Rabi' bin Sabra, its permissibility was on the day of the Conquest [of Mecca], [then its prohibition at that time] (3). I said: All these routes are in Sahih Muslim. In others, from Ali, his prohibition of it was during the Battle of Tabuk; narrated by Ishaq bin Rashid, from Al-Zuhri, from Abdullah bin Muhammad bin Ali, from his father, from Ali (4). Ishaq bin Rashid was not followed on this narration from Ibn Shihab; as stated by Abu Omar, may Allah have mercy on him (5). In the Musannaf of Abu Dawud (6), from the hadith of Al-Rabi' bin Sabrah, the prohibition of it was during the Farewell Pilgrimage, and Abu Dawud went on to say that this is the most authentic of what was narrated in that regard (7). Amr said on the authority of Al-Hasan: Mut'ah was never permitted except three [times/days] during the Umrah of Al-Qada'; it was not permitted before or after it (8). This was also narrated from Sabrah (9). So these are seven instances in which Mut'ah was permitted...

(1) Reported by Ahmad (16552) and Muslim (1405): (18), and its wording: The Messenger of Allah ﷺ permitted Mut'ah for three [days] in the year of Awtas, then he prohibited it. (2) Reported by Ahmad (592), Al-Bukhari (4216), and Muslim (1407). Sabrah said at the end of the hadith: I did not leave until the Messenger of Allah ﷺ prohibited it. (3) Reported by Ahmad (15337) and Muslim (1406). Sabrah said at the end of the hadith: I did not leave until the Messenger of Allah ﷺ prohibited it. (4) Reported by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 10/100, and it is the strangest of what has been narrated in that regard, as Al-Hafiz Ibn Hajar reported in Al-Fath 9/167 from Al-Suhayli. (5) Al-Istidhkar 16/289, and see Al-Nawawi's explanation of Sahih Muslim 9/180. (6) Under number (2072), and it is with Ahmad (15338). (7) Al-Istidhkar 16/290, and Al-Tamhid 10/104. Al-Hafiz said in Al-Fath 9/170: The narration about it being at the time of the Conquest is more authentic and more famous. See Al-Talkhis al-Habir 3/156. (8) Reported by Abd al-Razzaq (14040), from Ma'mar, from Amr bin Ubayd, as mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 10/107, and there was an omission in its chain of narration in the Musannaf. Amr is Ibn Ubayd, and Al-Hasan is Al-Basri. Al-Hafiz Ibn Hajar reported in Fath al-Bari 9/169 from Al-Suhayli that the narration of its prohibition during the Umrah of Al-Qada' is a strange narration, and that the well-known view for its prohibition was on the day of the Conquest, as is established in Sahih Muslim. Al-Hafiz mentioned that his statement: "It was not permitted before or after it," is an addition from Amr bin Ubayd, who is a rejected narrator, and Said bin

Mansur reported it through an authentic route from Al-Hasan without this addition. (9) Reported by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 10/107 from the route of Ibn Lahi'ah, from Al-Rabi' bin Sabrah, from his father. Then he said: I did not find this in a chain-linked (Musnad) hadith except from the hadith of Ibn Lahi'ah. End quote. Meaning: there is criticism regarding it.

सूरह अन-निसा: आयत 24 217

कि यह अवतास के वर्ष (1) में था। अली के वर्णन से, इसका निषेध खैबर के दिन (2) हुआ था। अर-रबी बिन सबरा के वर्णन से, इसकी अनुमति मक्का की विजय के दिन थी, [फिर उसी समय इसका निषेध किया गया] (3)। मैंने कहा: ये सभी मार्ग सही मुस्लिम में हैं। अन्य वर्णनों में, अली से, इसका निषेध तबुक के युद्ध के दौरान बताया गया है; इसे इशाक बिन राशिद ने अल-जुहरी से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अली से, उन्होंने अपने पिता से, और उन्होंने अली (4) से वर्णित किया है। इशाक बिन राशिद का इब्न शिहाब से इस वर्णन पर किसी ने अनुसरण नहीं किया है; जैसा कि अबू उमर रहिमुल्लाह (5) ने कहा है। अबू दाऊद (6) के मुसन्नफ़ में अर-रबी बिन सबराह की हदीस से, विदाई हज के दौरान इसका निषेध बताया गया है, और अबू दाऊद का मत है कि इस संबंध में यह सबसे प्रामाणिक वर्णन है (7)। अम्र ने हसन के हवाले से कहा: मुतआ (अस्थायी विवाह) कभी भी जायज़ नहीं था सिवाय उमराह अल-क़ज़ा के दौरान तीन [बार/दिनों] के, न इससे पहले और न इसके बाद (8)। यह सबराह (9) से भी वर्णित है। तो ये सात स्थान हैं जहाँ मुतआ को जायज़ किया गया था...

(1) अहमद (16552) और मुस्लिम (1405): (18) द्वारा उद्धृत, और इसके शब्द हैं: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अवतास के वर्ष में तीन दिनों के लिए मुतआ की अनुमति दी, फिर इसे वर्जित कर दिया। (2) अहमद (592), अल-बुखारी (4216), और मुस्लिम (1407) द्वारा उद्धृत। सबराह ने हदीस के अंत में कहा: मैं तब तक नहीं निकला जब तक अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे हराम (वर्जित) नहीं कर दिया। (3) अहमद (15337) और मुस्लिम (1406) द्वारा उद्धृत। सबराह ने हदीस के अंत में कहा: मैं तब तक नहीं निकला जब तक अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे हराम नहीं कर दिया। (4) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमीद 10/100 में उद्धृत किया है, और यह इस संबंध में सबसे विचित्र वर्णन है, जैसा कि अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 9/167 में अल-सुहैली से उद्धृत किया है। (5) अल-इस्तिधकार 16/289, और देखें सही मुस्लिम की अल-नवावी की व्याख्या 9/180। (6) संख्या (2072) के तहत, और यह अहमद (15338) के पास भी है। (7) अल-इस्तिधकार 16/290, और अल-तमीद 10/104। अल-हाफिज़ ने अल-फ़तह 9/170 में कहा: मक्का की विजय के समय वाला वर्णन अधिक प्रामाणिक और प्रसिद्ध है। देखें अल-तल्खीस अल-हबीर 3/156। (8) अब्द अल-रज्जाक (14040) द्वारा उद्धृत, मामर से, अम्र बिन उबैद से, जैसा कि इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमीद 10/107 में उल्लेख किया है, और मुसन्नफ़ में इसके वर्णन की श्रृंखला में कमी थी। अम्र इब्न उबैद है, और हसन अल-बसरी हैं। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने फ़तह अल-बारी 9/169 में अल-सुहैली से उद्धृत किया कि उमराह अल-

क़ज़ा के दौरान इसके निषेध का वर्णन एक विचित्र वर्णन है, और इसके निषेध के लिए प्रसिद्ध मत मक्का की विजय का दिन था, जैसा कि सही मुस्लिम में स्थापित है। अल-हाफिज़ ने उल्लेख किया कि उनका कथन: "इससे पहले या बाद में इसकी अनुमति नहीं थी," अम्र बिन उबैद की ओर से एक वृद्धि है, जो एक अस्वीकार्य वर्णनकर्ता है, और सईद बिन मंसूर ने इसे हसन से एक प्रामाणिक मार्ग के माध्यम से इस वृद्धि के बिना उद्धृत किया है। (9) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमीद 10/107 में इब्न लहिया के मार्ग से, अर-रबी बिन सबरा से, उनके पिता के माध्यम से उद्धृत। फिर उन्होंने कहा: मुझे इब्न लहिया की हदीस के अलावा किसी भी मुसनद हदीस में यह नहीं मिला। यानी: इसके बारे में आलोचना है।

سورة النساء: آیت ۲۴ ۲۱۷

کہ یہ اوطاس کے سال (۱) میں تھا۔ اور علی کی روایت سے، اس کی ممانعت خیبر کے دن (۲) ہوئی تھی۔ اور ربیع بن سبرہ کی روایت سے، اس کی اجازت فتح مکہ کے دن تھی، [پھر اسی وقت اس کی ممانعت کر دی گئی] (۳)۔ میں نے کہا: یہ تمام طرق صحیح مسلم میں ہیں۔ اور دوسروں سے علی کی روایت میں، غزوہ تبوک کے دوران اس کی ممانعت کا ذکر ہے؛ اسے اسحاق بن راشد نے زہری سے، انہوں نے عبداللہ بن محمد بن علی سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے علی (۴) سے روایت کیا ہے۔ ابن شہاب سے اس روایت پر اسحاق بن راشد کی کسی نے تائید نہیں کی؛ جیسا کہ ابو عمر رحمہ اللہ (۵) نے کہا ہے۔ اور ابو داؤد کی مصنف (۶) میں ربیع بن سبرہ کی حدیث سے، حجۃ الوداع کے دوران اس کی ممانعت کا ذکر ہے، اور ابو داؤد کی رائے ہے کہ اس بارے میں یہی سب سے زیادہ صحیح روایت ہے (۷)۔ اور عمرو نے حسن سے روایت کیا: متعہ کبھی بھی حلال نہیں ہوا سوائے عمرۃ القضاء میں تین [بار/دنوں] کے، اس سے پہلے حلال ہوا نہ اس کے بعد (۸)۔ یہ سبرہ (۹) سے بھی مروی ہے۔ پس یہ سات مقامات ہیں جہاں متعہ حلال کیا گیا تھا...

(۱) اسے احمد (۱۶۵۵۲) اور مسلم (۱۴۰۵): (۱۸) نے روایت کیا ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: رسول اللہ ﷺ نے اوطاس کے سال میں تین دن کے لیے متعہ کی اجازت دی، پھر اس سے منع فرما دیا۔ (۲) اسے احمد (۵۹۲)، بخاری (۴۲۱۶) اور مسلم (۱۴۰۷) نے روایت کیا ہے۔ اور سبرہ نے حدیث کے آخر میں کہا: میں وہاں سے نہیں نکلا یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ نے اسے حرام کر دیا۔ (۳) اسے احمد (۱۵۳۳۷) اور مسلم (۱۴۰۶) نے روایت کیا ہے۔ اور سبرہ نے حدیث کے آخر میں کہا: میں وہاں سے نہیں نکلا یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ نے اسے حرام کر دیا۔ (۴) اسے ابن عبد البر

نے التمہید ۱۰/ ۱۰۰ میں روایت کیا ہے، اور یہ اس بارے میں سب سے زیادہ عجیب روایت ہے، جیسا کہ الحافظ ابن حجر نے الفتح ۹/ ۱۶۷ میں سہیلی سے نقل کیا ہے۔ (۵) الاستذکار ۱۶/ ۲۸۹، اور دیکھئے شرح نووی بر صحیح مسلم ۹/ ۱۸۰۔ (۶) نمبر (۲۰۷۲) کے تحت، اور یہ احمد (۱۵۳۳۸) کے پاس بھی ہے۔ (۷) الاستذکار ۱۶/ ۲۹۰، اور التمہید ۱۰/ ۱۰۴۔ الحافظ نے الفتح ۹/ ۱۷۰ میں کہا: اس بارے میں روایت کہ یہ فتح مکہ کے موقع پر تھا، زیادہ صحیح اور مشہور ہے۔ دیکھئے التلخیص الحبیر ۳/ ۱۵۶۔ (۸) اسے عبد الرزاق (۱۴۰۴۰) نے معمر سے، انہوں نے عمرو بن عبید سے روایت کیا، جیسا کہ ابن عبد البر نے التمہید ۱۰/ ۱۰۷ میں ذکر کیا ہے، اور مصنف میں اس کی سند میں کچھ حذف ہوا تھا۔ عمرو سے مراد ابن عبید ہے، اور حسن سے مراد بصری ہیں۔ الحافظ ابن حجر نے فتح الباری ۹/ ۱۶۹ میں سہیلی سے نقل کیا ہے کہ عمرۃ القضاء میں اس کی ممانعت کی روایت عجیب ہے، اور اس کی ممانعت میں مشہور روایت فتح مکہ کے دن کی ہے، جیسا کہ صحیح مسلم میں ثابت ہے۔ الحافظ نے ذکر کیا کہ ان کا یہ قول: "اس سے پہلے حلال ہوا نہ اس کے بعد"، عمرو بن عبید کا اضافہ ہے، جو کہ متروک الحدیث ہے، اور سعید بن منصور نے اسے حسن سے ایک صحیح طریق سے اس اضافے کے بغیر روایت کیا ہے۔ (۹) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۱۰/ ۱۰۷ میں ابن لہیعہ کے طریق سے، ربیع بن سبرہ سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا ہے۔ پھر انہوں نے کہا: مجھے یہ روایت ابن لہیعہ کی حدیث کے علاوہ کسی مسند حدیث میں نہیں ملی۔ یعنی: اس پر کلام ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 24 | 218

And forbidden...

Abu Ja'far al-Tahawi said: All those who narrated from the Prophet (peace be upon him) its permissibility, they reported that it was during a journey, and that the prohibition followed it during that same journey, so it was then prohibited. None of them reported that it happened while in residence. The same was narrated from Ibn Mas'ud(1). As for the hadith of Sabra which mentions the Prophet (peace be upon him) permitting it during the Farewell Pilgrimage (Hajjat al-Wada'); it falls outside all those contexts. We have examined this particular word and found it only in the narration of Abdul Aziz ibn Umar ibn Abdul Aziz specifically(2). Ismail ibn Ayyash narrated it from Abdul Aziz ibn Umar ibn Abdul Aziz, mentioning that this was during the conquest of Mecca, and that they complained to him about celibacy, so he granted them a concession regarding it(3). It is impossible for them to have complained of celibacy during the Farewell Pilgrimage because they had performed the pilgrimage with their wives, and marrying women in Mecca was possible for them; they were not in the same situation as they were in previous battles.

It is possible that, since it was the Prophet's (peace be upon him) custom to repeat such matters during his military expeditions and in gathering places; he mentioned its prohibition during the Farewell Pilgrimage due to the large gathering of people, so that those who had not heard it before could hear it. Thus, he emphasized it so that no doubt would remain for anyone claiming its lawfulness; and because the people of Mecca used to practice it frequently.

Eleventh: Al-Layth ibn Sa'd narrated from Bukayr ibn al-Ashajj, from Ammar, the client of al-Sharid, who said: I asked Ibn Abbas about Mut'ah (temporary marriage); is it fornication (sifah) or marriage (nikah)? He said: Neither fornication nor marriage. I asked: Then what is it? He said: Mut'ah is as Allah the Almighty said. I asked: Is there a waiting period ('iddah) for it? He said:

---

(1) Mentioned previously on page 216 of this volume. (2) He is truthful but prone to errors, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Taqrib al-Tahdhib. Al-Nawawi, in his commentary on Sahih Muslim (9/180), quoted Qadi Iyad as saying that the correct view regarding what occurred during the Farewell Pilgrimage was simply the prohibition, as stated in other narrations. His (peace be upon him) renewal of the prohibition on that day was due to the gathering of people, so that those present

could inform those absent, for the completion of the religion, and the establishment of Sharia, as he settled various matters and clarified the lawful and prohibited on that day. See Sunan Ibn Majah (1962). (3) The narration of Muslim regarding its permissibility on the day of the conquest of Mecca was previously mentioned, followed by its permanent prohibition at that time.

सूरा अन-निसा: आयत २४ | २१८

और हराम कर दी गईं...

अबू जाफ़र अल-तहावी ने कहा: उन सभी लोगों ने जिन्होंने नबी ﷺ से इसकी अनुमति के बारे में रिवायत की है, उन्होंने बताया कि यह यात्रा के दौरान था, और उसके बाद उसी यात्रा में इस पर प्रतिबंध लगा दिया गया था, इसलिए इससे मना कर दिया गया। उनमें से किसी ने भी यह नहीं बताया कि यह घर पर रहने (हज़र) के दौरान हुआ था। इसी तरह इब्न मसूद(१) से रिवायत है। जहाँ तक सबरा की हदीस का सवाल है जिसमें विदाई हज (हज्जतुल-वदा) के दौरान नबी ﷺ द्वारा इसकी अनुमति का ज़िक्र है; तो वह इन सभी सन्दर्भों से बाहर है। हमने इस शब्द पर विचार किया है और इसे केवल अब्दुल अज़ीज़ बिन उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ की रिवायत में ही पाया है(२)। इस्माइल बिन अय्याश ने इसे अब्दुल अज़ीज़ बिन उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ से रिवायत किया है, जिसमें उन्होंने उल्लेख किया है कि यह मक्का की जीत के समय था, और उन्होंने उनके सामने अविवाहित रहने (उज़बा) की शिकायत की थी, तो उन्होंने उन्हें इसमें छूट दी थी(३)। यह असंभव है कि उन्होंने विदाई हज के दौरान अविवाहित रहने की शिकायत की हो; क्योंकि वे अपनी पत्नियों के साथ हज करने आए थे, और मक्का में महिलाओं से विवाह करना उनके लिए संभव था; वे उस समय वैसी स्थिति में नहीं थे जैसी पिछली लड़ाइयों में थे।

यह संभव है कि, चूँकि अपनी सैन्य अभियानों और सार्वजनिक स्थानों पर ऐसी बातों को दोहराना नबी ﷺ की आदत थी; उन्होंने लोगों के एकत्र होने के कारण विदाई हज में इसके निषेध का उल्लेख किया, ताकि वह इसे सुन सकें जिन्होंने इसे पहले नहीं सुना था। उन्होंने इस पर ज़ोर दिया ताकि इसकी वैधता का दावा करने वाले किसी भी व्यक्ति के लिए कोई संदेह न रहे; और इसलिए भी कि मक्का के लोग इसका बहुत अधिक उपयोग करते थे।

ग्यारहवाँ: अल-लैथ बिन साद ने बुखैर बिन अल-अशज से, अम्मार (अल-शरीद के आज़ाद किए हुए गुलाम) से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने इब्न अब्बास से मुता (अस्थायी विवाह) के बारे में पूछा; क्या यह व्यभिचार (सिफ़ाह) है या निकाह? उन्होंने कहा: न तो व्यभिचार है और न ही निकाह। मैंने कहा: फिर यह क्या है? उन्होंने कहा: मुता वैसा ही है जैसा अल्लाह तआला ने कहा है। मैंने कहा: क्या इस पर इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) है? उन्होंने कहा:

(१) इस भाग के पृष्ठ २१६ पर पहले उल्लेख किया गया है। (२) वह सच्चे हैं लेकिन गलतियाँ करते हैं, जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'तकरीब अल-तहज़ीब' में उल्लेख किया है। अल-नववी ने 'शराह मुस्लिम' (९/१८०) में काज़ी अयाज़ के हवाले से कहा है कि विदाई हज के दौरान जो कुछ हुआ वह केवल निषेध था, जैसा कि अन्य रिवायतों में आया है। उस दिन नबी ﷺ द्वारा निषेध का नवीनीकरण लोगों के एकत्र होने के कारण था, ताकि उपस्थित लोग अनुपस्थित लोगों तक पहुँचा सकें और धर्म की पूर्णता और शरीयत की स्थापना के लिए, जैसा कि उन्होंने उस दिन कई चीज़ें तय कीं और हलाल और हराम को स्पष्ट किया। देखें सुनन इब्न माजह (१९६२)। (३) मक्का विजय के दिन इसकी अनुमति के बारे में मुस्लिम की रिवायत पहले ही उल्लेख की जा चुकी है, फिर उस समय इसे स्थायी रूप से हराम कर दिया गया था।

اور حرام کر دی گئیں---

ابو جعفر الطحاوی نے کہا: ان تمام لوگوں نے جنہوں نے نبی ﷺ سے اس کی اجازت کے بارے میں روایت کی ہے، انہوں نے بتایا کہ یہ سفر کے دوران تھا، اور اس کے بعد اسی سفر میں اس کی ممانعت آگئی تھی، چنانچہ اس سے روک دیا گیا۔ ان میں سے کسی نے بھی یہ نہیں بتایا کہ یہ حالتِ حضر (گھر پر قیام) میں ہوا تھا، اور اسی طرح ابن مسعود(۱) سے روایت ہے۔ رہا سبرہ کی حدیث کا معاملہ جس میں حجۃ الوداع کے موقع پر نبی ﷺ کی طرف سے اس کی اباحت (اجازت) کا ذکر ہے؛ تو وہ ان تمام معانی سے خارج ہے۔ ہم نے اس لفظ پر غور کیا ہے اور اسے صرف عبدالعزیز بن عمر بن عبدالعزیز کی روایت میں پایا ہے(۲)۔ اسماعیل بن عیاش نے اسے عبدالعزیز بن عمر بن عبدالعزیز سے روایت کیا ہے، جس میں ذکر ہے کہ یہ فتح مکہ کے موقع پر تھا، اور انہوں نے آپ ﷺ سے مجرد رہنے (عزبہ) کی شکایت کی تھی، تو آپ ﷺ نے انہیں اس کی رخصت دی تھی(۳)۔ یہ ناممکن ہے کہ وہ حجۃ الوداع میں عزبہ کی شکایت کرتے؛ کیونکہ وہ اپنی عورتوں کے ساتھ حج کر رہے تھے، اور مکہ میں عورتوں سے نکاح کرنا ان کے لیے ممکن تھا؛ وہ اس وقت اس حالت میں نہیں تھے جیسے کہ پچھلے غزوات میں تھے۔

اور یہ احتمال ہے کہ چونکہ اپنی مہمات اور اجتماعات کے مقامات پر ایسی باتوں کی تکرار کرنا نبی ﷺ کی عادت تھی؛ اس لیے آپ نے لوگوں کے اجتماع کی وجہ سے حجۃ الوداع میں اس کی تحریم کا ذکر فرمایا، تاکہ وہ شخص بھی اسے سن لے جس نے پہلے نہیں سنا تھا، چنانچہ آپ ﷺ نے اس کی تاکید فرمائی تاکہ اس کی حلت کا دعویٰ کرنے والے کسی شخص کے لیے کوئی شبہ باقی نہ رہے؛ اور اس لیے بھی کہ اہل مکہ اس کا کثرت سے استعمال کرتے تھے۔

گیارہویں بات: لیث بن سعد نے بکیر بن الاشج سے، انہوں نے عمار (مولی الشرید) سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے ابن عباس سے متعہ کے بارے میں پوچھا؛ کیا یہ بدکاری ہے یا نکاح؟ انہوں نے کہا: نہ بدکاری ہے اور نہ نکاح۔ میں نے پوچھا: پھر یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: متعہ ویسا ہی ہے جیسا اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے۔ میں نے پوچھا: کیا اس پر عدت ہے؟ انہوں نے کہا:

---

(۱) اس جلد کے صفحہ ۲۱۶ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) وہ سچے ہیں لیکن غلطی کر جاتے ہیں، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے 'تقریب التہذیب' میں ذکر کیا ہے۔ امام نووی نے 'شرح مسلم' (۱۸۰/۹) میں قاضی عیاض سے نقل کیا ہے کہ صحیح بات یہ ہے کہ حجۃ الوداع میں جو کچھ ہوا وہ محض ممانعت تھی، جیسا کہ دیگر روایات میں آیا ہے، اور اس دن آپ ﷺ کا اس کی ممانعت کی تجدید فرمانا لوگوں کے اجتماع کی وجہ سے تھا، اور تاکہ حاضر غائب تک پہنچا دے، اور تکمیلِ دین اور شریعت کی پختگی کے لیے، جیسا کہ آپ ﷺ نے اس دن بہت سی چیزیں طے فرمائیں اور حلال و حرام کو واضح کیا۔ سنن ابن ماجہ (۱۹۶۲) دیکھیں۔ (۳) فتح مکہ کے دن اس کی اباحت کے بارے میں مسلم کی روایت پہلے ذکر ہو چکی ہے، پھر اس وقت اسے ابدی طور پر حرام قرار دے دیا گیا۔

219 Surah An-Nisa: Verse 24

Yes, one menstruation. I said: Do they inherit from each other? He said: No(1). Abu Omar said: The scholars of the predecessors and successors did not disagree that Mut'ah is a marriage for a fixed term in which there is no inheritance, and separation occurs upon the expiration of the term without divorce(2). Ibn Atiyyah said(3): Mut'ah used to be that a man marries a woman with two witnesses and the permission of the guardian for a specified term, provided there is no inheritance between them, and he gives her what they agreed upon. Once the period ends, he has no way over her, and she must clear her womb (istibra'); because the child is undoubtedly attributed to him. If she does not become pregnant, she becomes lawful for another. In Al-Nahhas's book, there is an error on this point, stating that the child is not attributed in a Mut'ah marriage. I said: This is what is understood from Al-Nahhas's statement; for he said: Mut'ah is only to say to her: I marry you for a day - or something similar - on the condition that there is no waiting period (iddah) for you, no inheritance between us, no divorce, and no witness to attest to that. This is essence of fornication (zina), and it was never permitted in Islam. Therefore, Umar said: I will not be brought a man who married through Mut'ah except that I bury him under stones (stoning)(4). Twelfth: Our scholars disagreed if one enters into a Mut'ah marriage: Is he subject to the prescribed punishment (hadd) and the child is not attributed to him, or is the punishment waived due to doubt (shubha) and the child is attributed to him? There are two opinions, but he is disciplined (ta'zir)(5) and punished. And if today the child is attributed in a Mut'ah marriage according to some scholars despite saying it is prohibited, then how would it not be attributed at that time when it was permitted? This proves that Mut'ah marriage was under a ruling...

(1) Narrated by Abu Ubaid in Al-Nasikh wa Al-Mansukh (136), and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 10/115. (2) Al-Istidhkar 16/296, and the completion of his words: and this is not part of the ruling for a wife according to any of the Muslims. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/36. (4) Al-Nasikh wa Al-Mansukh 2/193. Al-Nahhas's statement has a basis in tradition; he narrated after this statement from Ibn Shihab his saying: Salim bin Abdullah said to me while discussing with me: These people speak of Mut'ah! Have you seen a marriage without divorce, waiting period, or inheritance? Umar's report was narrated by Abu Ubaid in Al-Nasikh wa Al-Mansukh (127), and it is part of a hadith narrated by Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both. (5) In (m): excused, and the discussion is in Al-Mufhim 4/93.

२१९ सूरह अन-निसा: आयत २४

हाँ, एक माहवारी। मैंने कहा: क्या वे एक-दूसरे के वारिस होंगे? उसने कहा: नहीं (१)। अबू उमर ने कहा: पूर्वजों और बाद के विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि निकाह-ए-मुता (अस्थायी विवाह) एक निश्चित अवधि के लिए किया गया निकाह है जिसमें कोई विरासत नहीं होती है, और तलाक के बिना अवधि की समाप्ति पर अलगाव हो जाता है (२)। इब्न अतिय्या ने कहा (३): मुता यह होता था कि एक व्यक्ति दो गवाहों और वली (अभिभावक) की अनुमति से एक निश्चित अवधि के लिए एक महिला से शादी करता था, इस शर्त पर कि उनके बीच कोई विरासत नहीं होगी, और वह उसे वह देता था जिस पर वे सहमत होते थे। जब अवधि समाप्त हो जाती थी, तो उसका उस पर कोई अधिकार नहीं रह जाता था, और उसे अपने गर्भ की शुद्धता (इस्तिबरा) सुनिश्चित करनी होती थी; क्योंकि बच्चा निसंदेह उसी का माना जाता था। यदि वह गर्भवती नहीं होती थी, तो वह दूसरे के लिए वैध हो जाती थी। अल-नहस की पुस्तक में इस विषय पर एक त्रुटि है, जिसमें कहा गया है कि मुता निकाह में बच्चे का संबंध पिता से नहीं जोड़ा जाता है। मैंने कहा: अल-नहस के बयान से यही समझा जाता है; क्योंकि उसने कहा था: मुता केवल उसे यह कहना है: मैं तुमसे एक दिन के लिए शादी करता हूँ - या ऐसा ही कुछ - इस शर्त पर कि तुम्हारे लिए कोई इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) नहीं है, हमारे बीच कोई विरासत नहीं है, कोई तलाक नहीं है, और इस पर कोई गवाह नहीं है। यह अपने आप में ज़िना (व्यभिचार) है, और इस्लाम में इसे कभी भी अनुमति नहीं दी गई; इसीलिए उमर ने कहा था: मेरे पास कोई भी ऐसा व्यक्ति नहीं लाया जाएगा जिसने मुता किया हो, सिवाय इसके कि मैं उसे पत्थरों के नीचे दफन कर दूँ (संगसारी कर दूँ) (४)। बारहवीं बात: हमारे विद्वानों के बीच इस पर मतभेद है कि यदि कोई मुता निकाह करता है: तो क्या उसे 'हद' (निर्धारित दंड) दिया जाएगा और बच्चा उससे संबंधित नहीं होगा, या संदेह (शुभा) के कारण 'हद' टाल दिया जाएगा और बच्चा उससे संबंधित माना जाएगा? इस पर दो राय हैं, लेकिन उसे ताज़ीर (अनुशासनात्मक दंड) (५) और सजा दी जाएगी। और अगर आज कुछ विद्वानों के अनुसार मुता निकाह को हराम कहने के बावजूद बच्चा पिता से संबंधित माना जाता है, तो उस समय ऐसा क्यों नहीं होता जब यह जायज़ था? तो यह साबित करता है कि मुता निकाह का हुक्म...

(१) अबू उबैद ने अल-नासिख वल-मनसूख (१३६) में और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद १०/११५ में इसे उद्धृत किया है। (२) अल-इस्तिदकार १६/२९६, और उनकी बात का समापन: और यह किसी भी मुसलमान के अनुसार पत्नी के हुक्म में नहीं है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३६। (४) अल-

नासिख वल-मनसूख २/१९३, और अल-नहस के कथन का आधार हदीस में है। उन्होंने अपने इस कथन के बाद इब्न शिहाब से उनकी यह बात उद्धृत की: सालिम बिन अब्दुल्ला ने मुझसे चर्चा करते हुए कहा: ये लोग मुता की बात करते हैं! क्या आपने कभी ऐसा निकाह देखा है जिसमें न तलाक हो, न इद्दत और न विरासत? उमर की रिपोर्ट अबू उबैद ने अल-नासिख वल-मनसूख (१२७) में उद्धृत की है, और यह जाबिर बिन अब्दुल्ला (रज़ि.) द्वारा वर्णित एक हदीस का हिस्सा है। (५) (म) में: 'माफ़ किया जाएगा' है, और चर्चा अल-मुफहीम ४/९३ में है।

۲۱۹ سورہ النساء: آیت ۲۴

ہاں، ایک حیض۔ میں نے کہا: کیا وہ ایک دوسرے کے وارث ہوں گے؟ انہوں نے کہا: نہیں (۱)۔ ابو عمر نے کہا: سلف اور خلف کے علماء میں اس بات پر کوئی اختلاف نہیں ہے کہ نکاحِ متعہ ایک مقررہ مدت تک کا نکاح ہے جس میں کوئی وراثت نہیں ہوتی، اور طلاق کے بغیر مدت ختم ہونے پر علیحدگی ہو جاتی ہے (۲)۔ ابن عطیہ نے کہا (۳): متعہ یہ تھا کہ ایک شخص دو گواہوں اور ولی کی اجازت سے ایک مقررہ مدت کے لیے عورت سے شادی کرے، اس شرط پر کہ ان کے درمیان کوئی وراثت نہیں ہوگی، اور وہ اسے وہ کچھ دے جس پر وہ متفق ہوں۔ جب مدت ختم ہو جاتی تو اسے اس پر کوئی اختیار نہ رہتا، اور وہ اپنے رحم کی صفائی (استبراء) کرے گی؛ کیونکہ بچہ بلاشبہ اس سے لاحق (منسوب) ہوتا ہے۔ اگر وہ حاملہ نہ ہوتی تو وہ دوسرے کے لیے حلال ہو جاتی۔ النحاس کی کتاب میں اس بارے میں غلطی ہے کہ نکاحِ متعہ میں بچہ منسوب نہیں ہوتا۔ میں نے کہا: النحاس کی عبارت سے یہی سمجھا جاتا ہے؛ کیونکہ انہوں نے کہا: متعہ صرف یہ ہے کہ وہ اس سے کہے: میں تم سے ایک دن کے لیے نکاح کرتا ہوں - یا اس طرح کا کچھ - اس شرط پر کہ تم پر کوئی عدت نہیں، ہمارے درمیان کوئی وراثت نہیں، کوئی طلاق نہیں، اور اس پر کوئی گواہ نہیں ہے۔ اور یہ عین زنا ہے، اور اسلام میں اسے کبھی بھی مباح (جائز) نہیں کیا گیا؛ اسی لیے عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: میرے پاس کوئی ایسا شخص نہیں لایا جائے گا جس نے متعہ کیا ہو مگر یہ کہ میں اسے پتھروں کے نیچے چھپا دوں گا (رجم کر دوں گا) (۴)۔ بارہویں بات: اور ہمارے علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ اگر کوئی نکاحِ متعہ کرے: تو کیا اس پر حد جاری ہوگی اور بچہ اس سے منسوب نہیں ہوگا، یا شبہ کی وجہ سے حد ختم کر دی جائے گی اور بچہ اس سے منسوب ہوگا؟ اس میں دو قول ہیں، لیکن اسے تعزیر (۵) اور سزا دی جائے گی۔ اور اگر آج بعض

علماء کے قول کے مطابق نکاحِ متعہ کو حرام قرار دینے کے باوجود بچہ منسوب ہوتا ہے، تو اس وقت کیسے منسوب نہیں ہوتا جب یہ مباح تھا؟ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نکاحِ متعہ کا حکم...

(۱) اسے ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۱۳۶) میں اور ابن عبد البر نے التمہید ۱۰/۱۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) الاستذکار ۱۶/۲۹۶، اور ان کے کلام کا تتمہ: اور یہ کسی بھی مسلمان کے نزدیک بیوی کے حکم میں نہیں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۳۶۔ (۴) الناسخ والمنسوخ ۲/۱۹۳، اور النحاس کے قول کی بنیاد اثر میں موجود ہے، انہوں نے اپنے اس قول کے بعد ابن شہاب سے ان کا یہ قول روایت کیا: سالم بن عبداللہ نے مجھ سے مذاکرہ کرتے ہوئے کہا: یہ لوگ متعہ کی بات کرتے ہیں! کیا تم نے کوئی ایسا نکاح دیکھا ہے جس میں نہ طلاق ہو، نہ عدت اور نہ وراثت؟ عمر رضی اللہ عنہ کی خبر ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۱۲۷) میں روایت کی ہے، اور یہ حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی ایک روایت کردہ حدیث کا حصہ ہے۔ (۵) (م) میں ہے: معاف کیا جائے گا (یعذر)، اور اس پر بحث المفہم ۴/۹۳ میں ہے۔

220 Surah An-Nisa: Verse 24

...valid marriage, and it differs from it in terms of term and inheritance. Al-Mahdawi narrated from Ibn Abbas that Mut'ah marriage was without a guardian (wali) or witnesses. In what he narrated, there is weakness (1); for what we mentioned. Ibn al-Arabi said (2): Ibn Abbas used to speak of its permissibility, then his retraction from it was established (3), so the consensus was formed on its prohibition (4); therefore, if anyone performs it, he is stoned according to the well-known opinion of the school of thought. In another narration from Malik: He is not stoned because Mut'ah marriage is not forbidden, but due to another principle of our scholars which is strange, they were unique in it among other scholars, and it is: Is what was prohibited by the Sunnah like what was prohibited by the Quran or not? From the narration of some Madinese from Malik, they are not equal, and this is weak. Abu Bakr al-Turtushi said (5): No one permitted Mut'ah marriage except Imran bin Husayn, Ibn Abbas, some of the Companions, and a group from the Ahl al-Bayt (6). Regarding Ibn Abbas's view, a poet says: I say to the caravan when the stay was long for us .. O companion, do you have interest in the fatwa of Ibn Abbas?

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/36, and it occurred in it: Ibn al-Musayyib, instead of: Ibn Abbas. (2) Al-Qabas 2/714. (3) Narrated by al-Tirmidhi (1122). Abu Ubaid narrated in al-Nasikh wa al-Mansukh (140), and al-Nahhas in al-Nasikh wa al-Mansukh 2/191-192 from him that Allah's saying: {So for whatever you enjoy [of marriage] from them} was abrogated by His saying: {O Prophet, when you [Muslims] divorce women, divorce them for [the commencement of] their waiting period}. Al-Nahhas narrated 2/198 from him that he said: Enjoyment (istimta') is marriage. See al-Istidhkar 16/299, Ma'alim al-Sunan 3/191, and Fath al-Bari 9/171. (4) See al-Ishraf 4/75, al-Nasikh wa al-Mansukh by Abu Ubaid p. 80, Ma'alim al-Sunan 3/190, al-Istidhkar 16/300, and Sharh al-Sunnah by al-Baghawi 9/100. (5) Muhammad bin al-Walid bin Khalaf al-Fihri al-Andalusi, the Sheikh of the Malikis, and Turtusha is the last border of Muslims from the north of Andalusia, died in Alexandria in the year (520 AH). Al-Siyar 19/490. (6) See al-Fath 9/174, where Al-Hafiz Ibn Hajar, may Allah have mercy on him, refuted Ibn Hazm's attribution of the opinion permitting Mut'ah marriage to some Companions, then said: Ibn Hazm nevertheless admitted its prohibition due to the established saying of the Prophet ﷺ: "It is forbidden until the Day of Resurrection." He said: So we were entrusted with this statement to abrogate the prohibition.

220 सूरह अन-निसा: आयत 24

...वैध विवाह, और यह अवधि और विरासत के मामले में उससे भिन्न है। अल-महदावी ने इब्न अब्बास से वर्णन किया है कि मुत्ता निकाह बिना वली (अभिभावक) और गवाहों के होता था। उनके द्वारा वर्णित इस बात में कमजोरी (1) है; जैसा कि हमने उल्लेख किया है। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): इब्न अब्बास इसकी अनुमति की बात करते थे, फिर उससे उनके पीछे हटने की पुष्टि हो गई (3), इसलिए इसके निषेध पर आम सहमति (इज्मा) बन गई (4); अतः यदि कोई इसे करता है, तो संप्रदाय के प्रसिद्ध मत के अनुसार उसे पथराव (रज़्म) किया जाएगा। मलिक से एक अन्य रिवायत में है: उसे पथराव नहीं किया जाएगा क्योंकि मुत्ता निकाह हराम (वर्जित) नहीं है, लेकिन हमारे विद्वानों के एक अन्य सिद्धांत के कारण जो अजीब है, वे अन्य विद्वानों के बीच इसमें अकेले थे, और वह यह है: क्या सुन्नत द्वारा वर्जित किया गया वैसा ही है जैसा कुरान द्वारा वर्जित किया गया है या नहीं? मलिक से कुछ मदीना निवासियों के वर्णन के अनुसार, वे समान नहीं हैं, और यह कमजोर है। अबू बक्र अल-तूरतूशी ने कहा (5): मुत्ता निकाह की अनुमति इमरान बिन हुसैन, इब्न अब्बास, कुछ सहाबा (साथियों) और अहले बैत के एक समूह के अलावा किसी ने नहीं दी (6)। इब्न अब्बास के मत के बारे में एक कवि कहता है: मैं काफिले से कहता हूँ जब हमारा ठहरना लंबा हो गया.. ऐ साथी, क्या तुम्हें इब्न अब्बास के फतवे में दिलचस्पी है?

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/36, और इसमें इब्न अब्बास के बजाय इब्न अल-मुसय्यिब का उल्लेख हुआ है। (2) अल-क़बास 2/714। (3) इसे तिरमिज़ी (1122) ने उद्धृत किया है। अबू उबैद ने अल-नासिख वल-मनसूख (140) में, और अल-नहहास ने अल-नासिख वल-मनसूख 2/191-192 में उनसे वर्णन किया है कि अल्लाह का कथन: {तो उनसे जो तुमने लाभ उठाया} उनके इस कथन द्वारा निरस्त कर दिया गया: {ऐ नबी, जब तुम स्त्रियों को तलाक दो, तो उन्हें उनकी इद्दत के लिए तलाक दो}। अल-नहहास ने 2/198 में उनसे रिवायत की कि उन्होंने कहा: लाभ उठाना (इस्तिम्ता) निकाह है। देखें अल-इस्तिज़कार 16/299, मआलिम अस-सुनन 3/191, और फतह अल-बारी 9/171। (4) देखें अल-इशराफ 4/75, अबू उबैद की अल-नासिख वल-मनसूख पृ. 80, मआलिम अस-सुनन 3/190, अल-इस्तिज़कार 16/300, और अल-बग़वी की शरह अस-सुनह 9/100। (5) मुहम्मद बिन अल-वलीद बिन खलफ अल-फिहरी अल-अंदलुसी, मालिकी संप्रदाय के शेख, और तूरतूशा उत्तरी अंडालूसिया से मुसलमानों की अंतिम सीमा है, उनकी मृत्यु सिकंदरिया (अलेक्जेंड्रिया) में वर्ष (520 हिजरी) में हुई थी। अस-सियार 19/490। (6) देखें अल-फतह 9/174, जहाँ हाफ़िज़ इब्न हजर (रह.)

ने इब्न हज़्म द्वारा कुछ सहाबा को मुत्ता निकाह की अनुमति देने के श्रेय का खंडन किया है, फिर कहा: इब्न हज़्म ने इसके बावजूद पैगंबर ﷺ के इस कथन के कारण इसके निषेध को स्वीकार किया है: "यह कयामत के दिन तक हराम है।" उन्होंने कहा: तो हम इस कथन के साथ निषेध के निरस्तीकरण के लिए सुरक्षित थे।

220 سورہ النساء: آیت ٢٤

نکاحِ صحیح، اور یہ اس سے مدت اور وراثت میں الگ ہے۔ الْمَهْدَوِيُّ نے ابن عباس سے نقل کیا ہے کہ نکاحِ متعة بغیر ولی اور گواہوں کے تھا۔ اور جو انہوں نے نقل کیا ہے اس میں کمزوری (١) ہے؛ اس وجہ سے جو ہم نے ذکر کیا۔ ابن العربی (٢) نے کہا: اور ابن عباس اس کے جواز کے قائل تھے، پھر ان کا اس سے رجوع ثابت ہو گیا (٣)، پس اس کی تحریم پر اجماع منعقد ہو گیا (٤)؛ چنانچہ اگر کوئی اسے کرے تو مذہب کے مشہور قول کے مطابق اسے رجم کیا جائے گا۔ اور امام مالک سے ایک دوسری روایت میں ہے: اسے رجم نہیں کیا جائے گا کیونکہ نکاحِ متعة حرام نہیں ہے، لیکن ہمارے علماء کے ایک اور اصول کی وجہ سے جو کہ غریب (انوکھا) ہے جس میں وہ تمام علماء میں اکیلے ہیں، اور وہ یہ ہے کہ: کیا وہ چیز جو سنت سے حرام ہوئی؛ کیا وہ اس کی مثل ہے جو قرآن سے حرام ہوئی یا نہیں؟ پس بعض اہل مدینہ کی امام مالک سے روایت میں ہے کہ دونوں برابر نہیں ہیں، اور یہ ضعیف ہے۔ اور ابوبکر الطرطوشی (٥) نے کہا: اور نکاحِ متعة میں عمران بن حصین، ابن عباس، بعض صحابہ اور اہل بیت کی ایک جماعت (٦) کے علاوہ کسی نے رخصت نہیں دی۔ اور ابن عباس کے قول کے بارے میں شاعر کہتا ہے: میں قافلے والوں سے کہتا ہوں جب ہمارا قیام طویل ہو گیا.. اے دوست، کیا تمہیں ابن عباس کے فتویٰ میں دلچسپی ہے؟

(١) المحرر الوجیز ٣٦/٢ اور اس میں ابن عباس کی جگہ ابن المسیب واقع ہوا ہے۔ (٢) القبس ٧١٤/٢ ۔ (٣) اسے ترمذی (١١٢٢) نے نکالا ہے۔ اور ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (١٤٠) میں، اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ ١٩١/٢-١٩٢ میں ان سے روایت کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَمَا اسْتَمْتَعْتُم بِهِ مِنْهُنَّ﴾ اس کے قول نے منسوخ کر دیا: ﴿يأيها النبي إذا طلقتم النساء فطلقوهن لعدتهن﴾ اور نحاس نے ١٩٨/٢ میں ان سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: استمتاع نکاح ہے۔ اور دیکھئے الاستذکار

٢٩٩/١٦، ومعالم السنن ١٩١/٣، وفتح الباري ١٧١/٩۔ (٤) دیکھئے الإشراف ٧٥/٤، والناسخ والمنسوخ لأبي عبيد ص ٨٠، ومعالم السنن ١٩٠/٣، والاستذكار ٣٠٠/١٦، وشرح السنة للبغوي ١٠٠/٩۔ (٥) محمد بن ولید بن خلف الفهری الأندلسي، مالکیہ کے شیخ، اور طرطوشہ شمالی اندلس سے مسلمانوں کی آخری سرحد ہے، اسکندریہ میں سن (٥٢٠ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٤٩٠/١٩۔ (٦) دیکھئے الفتح ١٧٤/٩، اور اس میں حافظ ابن حجر رحمہ اللہ نے ابن حزم کے اس قول کا رد کیا ہے جو انہوں نے بعض صحابہ کی طرف نکاحِ متعة کے قول کی نسبت کی تھی، پھر فرمایا: اور ابن حزم نے اس کے باوجود نبی کریم ﷺ کے اس قول کی وجہ سے اس کی تحریم کا اعتراف کیا ہے کہ: "یہ قیامت کے دن تک حرام ہے"۔ فرمایا: پس ہم اس قول کے ساتھ تحریم کے منسوخ ہونے پر مطمئن ہوئے۔

Surah An-Nisa: Verse 24 -- 221

"In a soft, delicate-limbed, smooth woman, she will be your abode until people return." (1)

The rest of the scholars and jurists from among the Sahaba (Companions), the Tabi'un (Successors), and the righteous predecessors (Salaf al-Salih) are of the opinion that this verse is abrogated, and that Mut'ah (temporary marriage) is forbidden (2).

Abu 'Umar said (3): The companions of Ibn Abbas from the people of Mecca and Yemen all considered Mut'ah to be lawful according to the school of thought of Ibn Abbas, while the rest of the people forbade it. Ma'mar said: Az-Zuhri said: People's detestation for it increased until a poet said:

"The narrator said when his gathering lasted long: O companion, do you have any interest in the legal opinion of Ibn Abbas?" (4)

As mentioned previously.

Thirteenth: The saying of the Almighty: {their due compensation} (ujurahunna) encompasses wealth and other things. Thus, it is permissible for the dowry (Mahr) to be the utility of tangible assets. Scholars have differed on this; Malik, Al-Muzani, Al-Layth, Ahmad, and Abu Hanifa and his companions forbade it. However, Abu Hanifa said: If one marries based on that, the marriage is valid, and it falls under the ruling of one who has not specified a dowry for her; she is entitled to her equivalent dowry (Mahr al-mithl) if he has consummated the marriage with her, and if he has not consummated the marriage (5), she is entitled to the 'Mut'ah' (consolatory gift).

Ibn al-Qasim disliked it in the Book of Muhammad, and Asbagh permitted it. Ibn Shas said (6): If it occurs, it remains valid according to the opinion of most companions. This is the narration of Asbagh from Ibn al-Qasim.

---

(1) These two verses were mentioned in a report cited by al-Fakihi in "Akhbar Makkah" (1712), al-Khattabi in "Ma'alim al-Sunan" 3/191, and al-Tabarani in "al-Mu'jam al-Kabir" (10601) from Sa'id ibn Jubayr, who mentioned them to Ibn Abbas. He (Ibn Abbas) said: "To Allah we belong and to Him we shall return. No, by Allah, I did not issue a fatwa for this, nor did I intend this. I did not make anything lawful from it except what Allah made lawful of carrion, blood, and the flesh of swine [only in cases of extreme necessity]." (2) "Al-Nasikh wal-Mansukh" by Abu 'Ubayd, p. 82. (3)

"Al-Istidhkar" 6/295. (4) Narrated by Abd al-Razzaq (14039), and mentioned by Ibn Abd al-Barr in "Al-Istidhkar" 16/296. (5) Meaning if he divorces her before consummating the marriage, as in "Sharh Ma'ani al-Athar" by al-Tahawi 3/17. (6) "'Iqd al-Jawahir al-Thamina" 2/100, and what precedes it is from there. The mentioned Muhammad is Ibn al-Mawwaz, and his book is "al-Mawwaziyya," and it hasn't appeared yet.

सूरह अन-निसा: आयत २४ -- २२१

"एक कोमल, नाजुक अंगों वाली, चिकनी स्त्री में, वह लोगों के वापस लौटने तक तुम्हारा निवास होगी।" (१)

सहाबा, ताबईन और नेक पूर्वजों (सलफ़ सालिहीन) में से बाकी विद्वानों और न्यायविदों का मत है कि यह आयत निरस्त (मनसूख़) है, और निकाह-ए-मुता (अस्थायी विवाह) हराम है (२)।

अबू उमर ने कहा (३): मक्का और यमन के इब्न अब्बास के साथी सभी इब्न अब्बास के विचारधारा के अनुसार मुता को हलाल मानते थे, जबकि बाकी लोगों ने इसे हराम माना। मामर ने कहा: अज़-ज़ुहरी ने कहा: इसके प्रति लोगों की घृणा इतनी बढ़ गई कि एक कवि ने कहा:

"जब उसकी सभा लंबी खिंच गई तो मुहद्दिस ने कहा: ऐ दोस्त, क्या तुझे इब्न अब्बास के फ़तवे में कोई दिलचस्पी है?" (४)

जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

तेरहवीं: अल्लाह तआला का कथन: {उनका पारिश्रमिक} (उजूरहुन्ना) धन और अन्य चीजों को शामिल करता है, इसलिए यह जायज़ है कि मेहर (दहेज) भौतिक संपत्तियों का लाभ (उपयोगिता) हो। विद्वानों ने इस पर मतभेद किया है; मालिक, अल-मुज़नी, अल-लैथ, अहमद और अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने इसे वर्जित किया है। हालांकि, अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि कोई इस आधार पर विवाह करता है, तो विवाह मान्य है, और यह उस व्यक्ति के नियम के अंतर्गत आता है जिसने उसके लिए मेहर तय नहीं किया है; यदि उसने उसके साथ सहवास किया है तो वह 'मेहर-ए-मिसल' (समान मेहर) की हकदार है, और यदि उसने सहवास नहीं किया है (५), तो वह 'मुता' (सांत्वना उपहार) की हकदार है।

इब्न अल-कासिम ने मुहम्मद की किताब में इसे नापसंद किया, और अस्बाग़ ने इसे अनुमति दी। इब्न शाश ने कहा (६): यदि ऐसा होता है, तो अधिकांश साथियों की राय के अनुसार यह प्रभावी रहता है। यह इब्न अल-कासिम से अस्बाग़ का वर्णन है।

---

(१) ये दो छंद अल-फाकिही द्वारा "अखबार मक्का" (१७१२), अल-खत्ताबी द्वारा "मआलिम अल-सुनन" ३/१९१, और अल-तबरानी द्वारा "अल-मुजम अल-कबीर" (१०६०१) में सईद इब्न जुबैर से उद्धृत किए गए हैं, जिन्होंने इब्न अब्बास को इनका उल्लेख किया था। उन्होंने (इब्न अब्बास) कहा: "हम अल्लाह के हैं और उसी की ओर हमें लौटना है। नहीं, अल्लाह की कसम, मैंने इसके लिए

फतवा नहीं दिया था, और न ही मेरा यह इरादा था। मैंने इसमें से कुछ भी हलाल नहीं किया सिवाय उसके जो अल्लाह ने मुर्दार, खून और सूअर के मांस में से हलाल किया है [केवल अत्यंत आवश्यकता की स्थिति में]।" (२) अबू उबैद द्वारा "अल-नाि़सिख वल-मनसूख", पृष्ठ ८२। (३) "अल-इस्तिज़कार" ६/२९५। (४) अब्द अल-रज्जाक (१४०३९) द्वारा वर्णित, और इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा "अल-इस्तिज़कार" १६/२९६ में उल्लेखित। (५) मतलब अगर वह सहवास से पहले उसे तलाक दे देता है, जैसा कि अल-तहावी द्वारा "शरह मआनी अल-आसार" ३/१७ में है। (६) "इक़्द अल-जवाहर अल-थमीना" २/१००, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। उल्लेखित मुहम्मद इब्न अल-मव्वाज़ हैं, और उनकी पुस्तक "अल-मव्वाज़िया" है, और यह अभी तक प्रकट नहीं हुई है।

سورہ النساء: آیت ۲۴ -- ۲۲۱

"ایک نرم و نازک، ملائم اعضاء والی عورت میں، وہ لوگوں کے لوٹنے تک تمہارا ٹھکانہ ہو گی۔" (۱)

صحابہ، تابعین اور سلف صالحین میں سے باقی تمام علماء اور فقہاء اس بات پر متفق ہیں کہ یہ آیت منسوخ ہے، اور متعہ (عارضی نکاح) حرام ہے (۲)۔

ابو عمر نے کہا (۳): مکہ اور یمن کے رہنے والے ابن عباس کے تمام ساتھی ابن عباس کے مسلک کے مطابق متعہ کو حلال سمجھتے تھے، جبکہ باقی لوگوں نے اسے حرام قرار دیا ہے۔ معمر نے کہا: زہری نے کہا: لوگوں میں اس کے لیے نفرت اتنی بڑھ گئی کہ ایک شاعر نے کہا:

"محدث نے کہا جب اس کی مجلس طویل ہو گئی: اے دوست، کیا تجھے ابن عباس کے فتوے میں کوئی دلچسپی ہے؟" (۴)

جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أُجُورَهُنَّ﴾ (ان کے مہر) مال اور دیگر چیزوں کو شامل ہے، لہذا یہ جائز ہے کہ مہر اشیاء کے منافع (استعمال) کی صورت میں ہو۔ اس بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ امام مالک، مزنی، لیث، احمد، اور امام ابو حنیفہ اور ان کے ساتھیوں نے اسے منع کیا ہے۔ تاہم امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر اس پر نکاح ہو جائے تو نکاح جائز ہے، اور یہ اس شخص کے حکم میں ہے جس نے مہر مقرر نہ کیا ہو؛ اگر اس نے دخول کر لیا تو وہ مہرِ مثل کی حقدار ہے، اور اگر دخول نہیں کیا (۵) تو اس کے لیے 'متعہ' (جوڑا) ہے۔

ابن القاسم نے محمد کی کتاب میں اسے ناپسند کیا ہے، اور اصبغ نے اسے جائز قرار دیا ہے۔ ابن شاس نے کہا (۶): اگر ایسا ہو جائے، تو اکثر اصحاب کے قول کے مطابق یہ نافذ ہو جاتا ہے۔ یہ ابن القاسم سے اصبغ کی روایت ہے۔

---

(۱) یہ دو اشعار الفاکہی نے "اخبار مکہ" (۱۷۱۲)، الخطابی نے "معالم السنن" ۳/۱۹۱، اور الطبرانی نے "المعجم الکبیر" (۱۰۶۰۱) میں سعید بن جبیر سے نقل کیے ہیں کہ انہوں نے ابن عباس سے ان کا ذکر کیا تو انہوں نے کہا: انا للہ وانا الیہ راجعون، اللہ کی قسم، میں نے یہ فتویٰ نہیں دیا تھا، اور نہ ہی میرا یہ ارادہ تھا، اور میں نے اس میں سے کچھ بھی حلال نہیں کیا سوائے اس کے جو اللہ نے مردار، خون اور خنزیر کے گوشت سے حلال کیا ہے [یعنی صرف اضطرار کی حالت میں]۔ (۲) الناسخ والمنسوخ از ابو عبید ص ۸۲۔ (۳) الاستذکار ۶/ ۲۹۵۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے (۱۴۰۳۹) روایت کیا ہے، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۱۶/ ۲۹۶ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) یعنی اگر دخول سے پہلے طلاق دے دے، جیسا کہ طحاوی کی "شرح معانی الآثار" ۳/ ۱۷ میں ہے۔ (۶) عقد الجواهر الثمينة ۲/ ۱۰۰، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ مذکورہ محمد: ابن المواز ہیں، اور ان کی کتاب "الموازیہ" ہے، جو تاحال منظر عام پر نہیں آئی۔

Page 222 Surat An-Nisa, Verse 24

Al-Shafi'i said: The marriage is valid, and he must teach her what he stipulated for her(1). If he divorces her before consummation, Al-Shafi'i has two opinions: one is that she is entitled to half the fee for teaching that Surah, and the other is that she is entitled to half of the dowry of her peers(2). Ishaq said: The marriage is permissible.

Abu al-Hasan al-Lakhmi said: The opinion permitting all of that is better. Leasing and Hajj are like other properties that are owned, sold, and bought. Malik only disliked that because he preferred the dowry to be immediate, while leasing and Hajj are in the sense of being deferred(3).

Those who hold the first opinion argued that Allah Almighty said: {with your wealth}. The definition of wealth (mal) is what greed attaches to and is prepared for benefit; the benefit of a person in leasing, and the benefit of teaching for knowledge, none of it is wealth.

Al-Tahawi(4) said: The consensus principle is that if a man hired a man to teach him a specific Surah of the Quran - named - for a dirham, it would not be permissible; because leasing is only permissible for one of two(5) meanings: either for a specific work, such as sewing a garment and the like, or for a known time. If he hired him to teach a Surah, that is a lease neither for a known time nor for a known work, but he hired him to be taught, and he might understand with little or much teaching, in a short or long time. Similarly, if he sold his house to him on the condition that he teaches him a Surah of the Quran, it would not be permissible for the reasons we mentioned regarding leases. Since teaching does not grant ownership of benefits or physical assets, it is established by reasoning that it does not grant ownership of the right to sexual relations (abda'). And Allah is the Granter of success.

Those who permitted it argued with the hadith of Sahl ibn Sa'd regarding the gifted woman, in which he said: ...

---

(1) i.e., from the Quran, which is an example of the dowry being benefits, as the author mentioned at the beginning of this issue. The discussion is in al-Ishraf 4/57, and Ibn al-Mundhir titled a chapter: "Mention of marriage based on teaching the Quran." (2) In (Kh) and (Z): her dowry. (3) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 2/101-102. (4) Sharh Ma'ani al-Athar 3/19. (5) In (Z): by one.

पृष्ठ २२२ सूरा अन-निसा, आयत २४

अल-शाफ़ेई ने कहा: निकाह (विवाह) स्थापित है, और उसे उसे वह सिखाना चाहिए जो उसने उसके लिए शर्त रखी थी(१)। यदि वह संभोग से पहले उसे तलाक दे देता है, तो अल-शाफ़ेई की इसमें दो राय हैं: एक यह कि उसे उस सूरा को सिखाने के आधे शुल्क का अधिकार है, और दूसरी यह कि उसे उसके समान स्त्रियों के मेहर का आधा हिस्सा पाने का अधिकार है(२)। इशाक ने कहा: निकाह जायज़ है।

अबू अल-हसन अल-लखमी ने कहा: इन सभी की अनुमति देने वाली बात अधिक बेहतर है। पट्टा (इज़ारा) और हज अन्य संपत्तियों की तरह हैं जिन्हें प्राप्त किया जाता है और बेचा और खरीदा जाता है। मालिक ने इसे केवल इसलिए नापसंद किया क्योंकि वह चाहते थे कि मेहर नकद (तुरंत) हो, जबकि पट्टा और हज स्थगित (उधार) के अर्थ में हैं(३)।

पहली राय रखने वालों ने तर्क दिया कि अल्लाह तआला ने कहा है: {अपने माल के साथ}। माल की हकीकत वह है जिससे लालच जुड़ा हो और जिसका उपयोग लाभ के लिए किया जाए; पट्टे में व्यक्ति का लाभ, और ज्ञान के लिए सिखाने का लाभ, यह सब माल नहीं है।

अल-तहावी(४) ने कहा: आम सहमति का सिद्धांत यह है कि यदि कोई व्यक्ति किसी व्यक्ति को कुरान की एक निर्दिष्ट सूरा - जिसका नाम लिया गया हो - एक दिरहम के बदले सिखाने के लिए नियुक्त करता है, तो यह जायज़ नहीं होगा; क्योंकि पट्टा केवल दो(५) अर्थों में से एक के लिए जायज़ है: या तो किसी विशिष्ट कार्य के लिए, जैसे कपड़े सिलना और उसके समान, या फिर एक ज्ञात समय के लिए। और यदि उसने उसे सूरा सिखाने के लिए नियुक्त किया, तो वह पट्टा न तो एक ज्ञात समय के लिए है और न ही एक ज्ञात कार्य के लिए, बल्कि उसने उसे सिखाने के लिए नियुक्त किया, और वह कम या अधिक शिक्षा से, कम या अधिक समय में समझ सकता है। इसी प्रकार, यदि उसने अपना घर उसे इस शर्त पर बेच दिया कि वह उसे कुरान की एक सूरा सिखाएगा, तो यह उन कारणों से जायज़ नहीं होगा जिनका हमने पट्टों के मामले में उल्लेख किया है। चूँकि शिक्षण से लाभ या भौतिक संपत्ति का स्वामित्व प्राप्त नहीं होता है, इसलिए विचार करने से यह सिद्ध होता है कि इससे वैवाहिक अधिकार (निकाह) का स्वामित्व प्राप्त नहीं होता है। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

जिन लोगों ने इसकी अनुमति दी है, उन्होंने उपहार में दी गई महिला के संबंध में सहल बिन साद की हदीस से तर्क दिया, जिसमें उन्होंने कहा: ...

(१) यानी कुरान से, और यह मेहर के लाभ होने का एक उदाहरण है, जैसा कि लेखक ने इस मुद्दे की शुरुआत में उल्लेख किया है। चर्चा अल-इशराफ ४/५७ में है, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसके लिए एक अध्याय बनाया है: "कुरान सिखाने पर निकाह का उल्लेख।" (२) (ख) और (ज़) में: उसका मेहर। (३) 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना २/१०१-१०२। (४) शरह मानी अल-असार ३/१९। (५) (ज़) में: एक के द्वारा।

صفحہ ۲۲۲ سورۃ النساء، آیت ۲۴

امام شافعیؒ نے فرمایا: نکاح ثابت ہے، اور اس پر واجب ہے کہ وہ اسے وہ سکھائے جس کی اس نے شرط رکھی تھی(۱)۔ اگر اس نے دخول سے پہلے اسے طلاق دے دی، تو اس میں امام شافعیؒ کے دو اقوال ہیں: ایک یہ کہ اسے اس سورت کی تعلیم کی نصف اجرت ملے گی، اور دوسرا یہ کہ اسے اس کے مثل مہر کا نصف ملے گا(۲)۔ اسحاق نے کہا: نکاح جائز ہے۔

ابو الحسن اللخمی نے کہا: ان سب کے جواز کا قول زیادہ بہتر ہے۔ اجارہ (کرایہ داری) اور حج دیگر مالوں کی طرح ہیں جن کی ملکیت حاصل کی جاتی ہے اور انہیں بیچا اور خریدا جاتا ہے۔ امام مالکؒ نے اسے صرف اس لیے ناپسند کیا کیونکہ وہ مہر کے فوری (نقد) ہونے کو پسند کرتے تھے، جبکہ اجارہ اور حج ادھار کے معنی میں ہیں(۳)۔

پہلے قول والوں نے یہ دلیل پیش کی کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اپنے مالوں کے بدلے}۔ مال کی حقیقت وہ ہے جس سے لالچ وابستہ ہو اور اسے نفع کے لیے تیار کیا جائے؛ اجارہ میں فرد کا نفع، اور علم کے لیے تعلیم کا نفع، یہ سب مال نہیں ہے۔

امام طحاویؒ(۴) نے فرمایا: متفقہ اصول یہ ہے کہ اگر کوئی شخص کسی شخص کو اس بات پر اجرت پر رکھے کہ وہ اسے قرآن کی ایک متعین سورت - جس کا نام لیا گیا ہو - ایک درہم کے عوض سکھائے، تو یہ جائز نہیں ہوگا؛ کیونکہ اجارہ صرف دو(۵) صورتوں میں سے کسی ایک کے لیے جائز ہوتا ہے: یا تو کسی خاص کام پر، جیسے کپڑے کی سلائی اور اس جیسا کوئی کام، یا پھر ایک معلوم وقت کے لیے۔ اور جب اس نے اسے سورت سکھانے کے لیے اجرت پر رکھا، تو یہ اجارہ نہ تو معلوم وقت پر ہے اور نہ ہی معلوم کام پر، بلکہ اس نے اسے اس لیے اجرت پر

رکھا کہ اسے سکھایا جائے، اور وہ تھوڑی یا زیادہ تعلیم سے، کم یا زیادہ وقت میں سمجھ سکتا ہے۔ اسی طرح اگر اس نے اپنا گھر اس شرط پر بیچا کہ وہ اسے قرآن کی ایک سورت سکھائے گا، تو ان وجوہات کی بنا پر جو ہم نے اجارہ کے بارے میں ذکر کیں، یہ جائز نہیں ہوگا۔ اور جب تعلیم کے ذریعے نہ تو منافع کی ملکیت حاصل ہوتی ہے اور نہ ہی اشیاء (مال) کی، تو غور و فکر سے یہ ثابت ہوا کہ اس کے ذریعے شرمگاہوں (نکاح) کی ملکیت بھی حاصل نہیں ہوتی۔ واللہ الموفق (اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے)۔

جنہوں نے اس کے جواز کا قول کیا انہوں نے سہل بن سعد کی اس حدیث سے استدلال کیا جو ہبہ کی جانے والی خاتون کے بارے میں ہے، جس میں ہے کہ: آپؐ نے فرمایا: ...

---

(۱) یعنی قرآن میں سے، اور یہ مہر کے منافع ہونے کی ایک مثال ہے، جیسا کہ مصنف نے اس مسئلے کے شروع میں ذکر کیا ہے۔ اس بارے میں بحث الاشراف ۴/۵۷ میں ہے اور ابن المنذر نے اس کے لیے باب قائم کیا ہے: "قرآن کی تعلیم پر نکاح کے ذکر کا باب"۔ (۲) نسخہ (خ) اور (ظ) میں ہے: اس کا مہر۔ (۳) عقد الجواهر الثمينة ۲/ ۱۰۱-۱۰۲۔ (۴) شرح معانی الآثار ۳/ ۱۹۔ (۵) نسخہ (ظ) میں ہے: ایک کے ساتھ۔

Surah An-Nisa: Verse 24 223

"Go, for I have given her in marriage to you for what you have of the Quran" (1). In another narration, he said: "Go, for I have married her to you; teach her from the Quran" (2). They said: This is evidence for the conclusion of marriage and the deferment of the dowry (Mahr), which is the teaching. This is based on the apparent meaning of his saying: "for what you have of the Quran," as the letter 'Ba' indicates compensation (iwad); as you say: take this for that (hatha bi hatha), meaning: in exchange for it.

And his saying in the other narration: "so teach her" is an explicit command for teaching, and the context testifies that this is for the sake of marriage. No attention is paid to the statement of those who said: That was an honor for the man for what he memorized of the Quran, i.e., because of what he memorized, so the 'Ba' would be in the sense of 'Lam' (for the sake of); because the second Hadith explicitly contradicts this in his saying: "so teach her from the Quran" (3).

There is no proof in what was narrated about Abu Talha, that he proposed to Umm Sulaim, and she said: If you become a Muslim, I will marry you. So he became a Muslim and married her. No dowry was known to be more generous than hers; her dowry was Islam (4). For that is specific to him. Also, nothing of it reaches her, unlike teaching and other benefits.

And Shu'ayb (peace be upon him) married his daughter to Musa (peace be upon him) on the condition that he tend sheep for him as her dowry (Sadaq), as will be explained in Surah Al-Qasas (5).

It has been narrated from the Hadith of Ibn Abbas (6) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said to a man from among his companions: "O so-and-so, have you married?" He said: No, and I have nothing with which to marry. He said: "Do you not have 'Say, He is...'"

(1) Narrated by Ahmad (22850), Al-Bukhari (5030), and Muslim (1425): (76). (2) Sahih Muslim (1425): (77). (3) Al-Mufhim 4/131. Abu al-Abbas mentioned therein that the 'Ba' being in the sense of 'Lam' is not correct linguistically or contextually. (4) Narrated by An-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/114 from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and his saying: "No dowry was known..." is the statement of Thabit al-Bunani, the narrator of the Hadith from Anas (may Allah be pleased with him). (5) In the commentary on the verse: "Indeed, I wish to wed you to one of these two

daughters of mine, on condition that you serve me for eight years" [Verse: 27]. (6) Thus in the copies, and it is an error. It was narrated by Ahmad (13309), At-Tirmidhi (2895), Ibn Hibban in Al-Majruhin 1/336, and Ibn Adi in Al-Kamil 3/1180 from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him).

सूरा अन-निसा: आयत 24 223

"जाओ, मैंने उसे तुम्हें उस कुरान के बदले निकाह में दे दिया है जो तुम्हारे पास है" (1)। एक अन्य रिवायत में है, उन्होंने कहा: "जाओ, मैंने उससे तुम्हारा निकाह कर दिया है, उसे कुरान से सिखाओ" (2)। उन्होंने कहा: यह निकाह के संपन्न होने और महर (दहेज) में देरी का प्रमाण है, जो कि शिक्षा है। यह उनके इस कथन के ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) अर्थ पर आधारित है: "उस कुरान के बदले जो तुम्हारे पास है," क्योंकि 'बा' (अक्षर) मुआवज़े (ऐवज़) के लिए है; जैसे आप कहते हैं: यह इसके बदले लो, यानी: इसके विनिमय में।

और दूसरी रिवायत में उनका कहना: "उसे सिखाओ" शिक्षा के आदेश में स्पष्ट है, और संदर्भ इस बात की गवाही देता है कि यह निकाह के लिए है। उन लोगों की बात पर ध्यान नहीं दिया जाता जिन्होंने कहा: यह उस व्यक्ति के सम्मान में था जो उसने कुरान से याद किया था, यानी: जो उसने याद किया था उसके कारण, तो 'बा' 'लाम' के अर्थ में होगा; क्योंकि दूसरी हदीस उनके इस कथन में इसके विपरीत स्पष्ट रूप से कहती है: "उसे कुरान से सिखाओ" (3)।

अबू तलहा के बारे में जो रिवायत है, उसमें कोई दलील नहीं है कि उन्होंने उम्म सुलैब को निकाह का पैग़ाम दिया, तो उन्होंने कहा: अगर आप इस्लाम कबूल कर लें, तो मैं आपसे निकाह कर लूँगी। तो उन्होंने इस्लाम कबूल कर लिया और उनसे निकाह कर लिया। उनके महर से ज़्यादा उदार कोई महर नहीं जाना गया, उनका महर इस्लाम था (4)। क्योंकि यह उनके लिए विशेष है। साथ ही, शिक्षा और अन्य लाभों के विपरीत, इसमें से कुछ भी उन तक नहीं पहुँचता है।

और शुऐब (अलैहिस्सलाम) ने अपनी बेटी का निकाह मूसा (अलैहिस्सलाम) से इस शर्त पर किया था कि वह उनके महर (सदाक़) के बदले उनकी भेड़ें चराएंगे, जैसा कि सूरा अल-क़सस में स्पष्ट किया जाएगा (5)।

इब्न अब्बास (6) की हदीस से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने साथियों में से एक व्यक्ति से कहा: "ऐ फलां, क्या तुमने निकाह कर लिया है?" उसने कहा: नहीं, और मेरे पास निकाह करने के लिए कुछ नहीं है। आपने फ़रमाया: "क्या तुम्हारे पास 'कहो, वह...' नहीं है?"

(1) इसे अहमद (22850), बुखारी (5030) और मुस्लिम (1425): (76) ने निकाला है। (2) सहीह मुस्लिम (1425): (77)। (3) अल-मुफ्हिम 4/131। और अबू अल-अब्बास ने इसमें उल्लेख किया है

कि 'बा' का 'लाम' के अर्थ में होना भाषाई या संदर्भ के रूप में सही नहीं है। (4) इसे अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 6/114 में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और उनका यह कहना: "कोई महर नहीं जाना गया..." अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हदीस के रावी साबित अल-बुनानी का कथन है। (5) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या पर: "मैं चाहता हूँ कि अपनी इन दो बेटियों में से एक का निकाह तुमसे कर दूँ, इस शर्त पर कि तुम आठ साल तक मेरी सेवा करो" [आयत: 27]। (6) प्रतियों में ऐसा ही है, और यह गलत है, और इसे अहमद (13309), तिर्मिज़ी (2895), इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन 1/336 में, और इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1180 में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है।

سورة النساء: آیت ٢٤ ٢٢٣

"جاؤ، میں نے اسے تمہارے پاس موجود قرآن کے بدلے تمہاری ملکیت میں دے دیا ہے" (١)۔ ایک روایت میں ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "چلو، میں نے اس سے تمہارا نکاح کر دیا ہے، اب اسے قرآن سکھاؤ" (٢)۔ علماء نے کہا: اس میں نکاح کے منعقد ہونے اور مہر میں تاخیر کی دلیل ہے، جو کہ تعلیم ہے، اور یہ آپ ﷺ کے قول "بما معك من القرآن" کے ظاہر پر مبنی ہے، کیونکہ یہاں حرف "با" بدلے (عوض) کے لیے ہے؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: "خذ هذا بهذا" یعنی یہ اس کے بدلے میں لے لو۔

اور دوسری روایت میں آپ ﷺ کا قول "فعلمها" (پس اسے سکھاؤ) تعلیم کے حکم میں نص ہے، اور کلام کا سیاق و سباق اس بات پر گواہ ہے کہ یہ نکاح کی خاطر ہے، اور ان لوگوں کے قول کی طرف توجہ نہیں دی جائے گی جنہوں نے کہا: یہ اس شخص کے قرآن حفظ کرنے کی وجہ سے اس کی تکریم تھی، یعنی اس لیے کہ اس نے حفظ کیا تھا، تو یہاں "با" بمعنی "لام" (وجہ بتانے کے لیے) ہوگا؛ کیونکہ دوسری حدیث آپ ﷺ کے قول "فعلمها من القرآن" میں اس کے خلاف صراحت کرتی ہے (٣)۔

اور ابوطلحہ سے جو مروی ہے اس میں کوئی حجت نہیں ہے کہ انہوں نے ام سلیم کو نکاح کا پیغام دیا، تو انہوں نے کہا: اگر آپ اسلام لے آئیں تو میں آپ سے نکاح کر لوں گی، چنانچہ وہ اسلام لے آئے اور ان سے نکاح کر لیا۔ ان کے مہر سے بڑھ کر کوئی باعزت مہر نہیں جانا گیا، ان کا مہر اسلام لانا تھا (٤)۔ کیونکہ یہ ان کے ساتھ خاص ہے۔ نیز، تعلیم اور دیگر فوائد کے برعکس اس سے عورت کو براہ راست کچھ حاصل نہیں ہوتا۔

اور حضرت شعیب علیہ السلام نے اپنی بیٹی کا نکاح حضرت موسیٰ علیہ السلام سے اس شرط پر کیا تھا کہ وہ ان کا مہر (صداق) ادا کرنے کے لیے ان کی بکریاں چرائیں گے، جیسا کہ سورہ قصص میں اس کا بیان آئے گا (۵)۔

اور ابن عباس (٦) کی حدیث سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے صحابہ میں سے ایک شخص سے پوچھا: "اے فلاں! کیا تم نے نکاح کر لیا ہے؟" اس نے عرض کیا: نہیں، اور میرے پاس کچھ نہیں ہے جس سے میں نکاح کروں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تمہارے پاس 'قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ' (سورت) نہیں ہے؟"

(۱) اسے احمد (۲۲۸۵۰)، بخاری (۵۰۳۰) اور مسلم (۱٤۲۵): (۷٦) نے روایت کیا ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۱٤۲۵): (۷۷)۔ (۳) المفہم ٤/ ۱۳۱۔ اور اس میں ابوالعباس نے ذکر کیا ہے کہ "با" کا بمعنی "لام" ہونا لغت اور سیاق کے لحاظ سے صحیح نہیں ہے۔ (۴) اسے نسائی نے المجتبیٰ ٦/ ۱۱٤ میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ان کا قول: "فلا یعلم مہر..." یہ حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کرنے والے راوی ثابت البنانی کا قول ہے۔ (۵) اللہ تعالیٰ کے قول کی تفسیر کے وقت: ﴿إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُنكِحَكَ إِحْدَى ابْنَتَيَّ هَاتَيْنِ عَلَىٰ أَن تَأْجُرَنِي ثَمَانِيَ حِجَجٍ﴾ [آیت: ۲۷]۔ (٦) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ غلط ہے، اور اسے احمد (۱۳۳۰۹)، ترمذی (۲۸۹۵)، ابن حبان نے المجروحین ۱/ ۳۳٦ میں، اور ابن عدی نے الکامل ۳/ ۱۱۸۰ میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

224 Surat An-Nisa, Verse 24

[Say,] 'He is Allah, [who is] One'?" He said: Yes! He said: "[It is] one-third of the Quran. Do you not have with you the Verse of the Kursi (Ayat al-Kursi)?" He said: Yes! He said: "[It is] one-fourth of the Quran. Do you not have with you 'When the victory of Allah has come and the conquest'?" He said: Yes! He said: "[It is] one-fourth of the Quran. Do you not have with you 'When the earth is shaken'?" He said: Yes! He said: "One-fourth of the Quran. Get married, get married"(1). I say: Al-Daraqutni (2) narrated the hadith of Sahl from the hadith of Ibn Mas'ud, and it contains an addition clarifying what Malik and others argued with. In it: the Messenger of Allah (PBUH) said: "Who will marry this woman?" So that man stood up and said: I will, O Messenger of Allah. He said: "Do you have any wealth?" He said: No, O Messenger of Allah. He said: "Do you recite anything from the Quran?" He said: Yes, Surah Al-Baqarah and the Mufassal Surahs. Then the Messenger of Allah (PBUH) said: "I have married her to you on the condition that you recite [the Quran] to her and teach her, and when Allah provides for you, compensate her." So the man married her on that basis. This is a text - if it were authentic - stating that teaching cannot be a dowry. Al-Daraqutni said: It was uniquely narrated by Utbah ibn al-Sakan, and he is abandoned (matruk) in hadith. And "faridatan" (فَرِيضَةً) is in the accusative case as an absolute object in the position of a state (hal), i.e., made obligatory. Fourteenth: His, the Exalted's, saying: "And there is no blame upon you for what you mutually agree to after the obligation (dowry)." Meaning: an increase or decrease in the dowry; for that is permissible upon mutual agreement after the obligation is established. And it means the woman's exoneration from the dowry, or the man's payment of the full dowry if he divorces before consummation. And those who say the verse is about Mut'ah (temporary marriage) say: This is an indication of what they agreed upon in terms of an increase in the duration of Mut'ah in the early days of Islam; for a man would marry a woman for a month, for example, and when the month ended, he might say: Increase the term for me, and I will increase the dowry for you. So He clarified that this was permissible upon mutual agreement (3).

---

(1) In its chain is Salamah ibn Wardan, and he is weak. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 2/193: Abu Hatim said: He is not strong, most of what he narrates from Anas is rejected (munkar). Abu Dawud said: Weak. Yahya said: He is nothing. Ahmad said: Rejected in hadith. Al-Hakim said: Most of his narrations from Anas are rejected. Al-Dhahabi said: Al-Hakim was right. (2) In his Sunan (3613). (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/37.

224 सूरा अन-निसा, आयत 24

[कहो,] 'वह अल्लाह है, [जो] एक है'?" उसने कहा: हाँ! उन्होंने कहा: "[यह] कुरान का एक तिहाई है। क्या तुम्हारे पास आयत अल-कुर्सी नहीं है?" उसने कहा: हाँ! उन्होंने कहा: "[यह] कुरान का एक चौथाई है। क्या तुम्हारे पास 'जब अल्लाह की मदद और जीत आ जाए' नहीं है?" उसने कहा: हाँ! उन्होंने कहा: "[यह] कुरान का एक चौथाई है। क्या तुम्हारे पास 'जब धरती हिला दी जाए' नहीं है?" उसने कहा: हाँ! उन्होंने कहा: "कुरान का एक चौथाई। निकाह कर लो, निकाह कर लो"(1)। मैं कहता हूँ: अल-दाराकुतनी (2) ने सहल की हदीस को इब्न मसूद की हदीस से वर्णित किया है, और इसमें एक वृद्धि है जो स्पष्ट करती है कि मलिक और अन्य लोगों ने किस बात पर बहस की थी। इसमें है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "इस औरत से कौन निकाह करेगा?" तो वह आदमी खड़ा हुआ और कहा: मैं, ऐ अल्लाह के रसूल। उन्होंने कहा: "क्या तुम्हारे पास कुछ धन है?" उसने कहा: नहीं, ऐ अल्लाह के रसूल। उन्होंने कहा: "क्या तुम कुरान से कुछ पढ़ते हो?" उसने कहा: हाँ, सूरह अल-बकरा और मुफस्सल सूरह। तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मैंने उसे इस शर्त पर तुम्हारे निकाह में दिया है कि तुम उसे [कुरान] सुनाओगे और उसे सिखाओगे, और जब अल्लाह तुम्हें प्रदान करेगा, तो तुम उसकी भरपाई कर देना।" तो उस आदमी ने उसी आधार पर उससे निकाह कर लिया। यह एक पाठ है - यदि यह प्रामाणिक होता - कि शिक्षा मेहर (दहेज) नहीं हो सकती। अल-दाराकुतनी ने कहा: इसे अकेले उत्बाह इब्न अल-सकन द्वारा वर्णित किया गया था, और वह हदीस में 'मतरूक' (त्यागा हुआ) है। और "फ़रीज़तन" (فَرِيضَةً) 'हाल' के स्थान पर मस्तर (संज्ञा) के रूप में 'नसब' (द्वितीया विभक्ति) में है, यानी अनिवार्य किया गया। चौदहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "और जो तुम मेहर तय होने के बाद आपसी रजामंदी से तय कर लो, उसमें तुम पर कोई गुनाह नहीं है।" अर्थात: मेहर में वृद्धि या कमी; क्योंकि मेहर तय हो जाने के बाद आपसी रजामंदी से ऐसा करना जायज़ है। और इसका अर्थ है औरत का मेहर माफ़ कर देना, या आदमी का पूरा मेहर चुकाना अगर वह सहवास से पहले तलाक दे दे। और जो लोग कहते हैं कि आयत मुतअ (अस्थायी विवाह) के बारे में है, वे कहते हैं: यह इस्लाम के शुरुआती दिनों में मुतअ की अवधि में वृद्धि के बारे में उनकी आपसी सहमति का संकेत है; क्योंकि एक आदमी एक महीने के लिए औरत से निकाह करता था, उदाहरण के लिए, और जब महीना समाप्त हो जाता था, तो वह शायद कहता: मेरे लिए समय सीमा बढ़ा दो, और मैं तुम्हारे लिए मेहर बढ़ा दूँगा। तो उन्होंने स्पष्ट किया कि यह आपसी रजामंदी पर जायज़ था (3)।

(1) इसके वर्णन की श्रृंखला में सलमा इब्न वरदान है, और वह कमज़ोर है। अल-ज़हाबी ने अल-मीज़ान 2/193 में कहा: अबू हातिम ने कहा: वह मजबूत नहीं है, अनस से उसके द्वारा वर्णित अधिकांश चीजें 'मुनकर' (अस्वीकार्य) हैं। अबू दाऊद ने कहा: कमज़ोर। यहया ने कहा: वह कुछ भी नहीं है। अहमद ने कहा: हदीस में मुनकर। अल-हाकिम ने कहा: अनस से उसके अधिकांश वर्णन मुनकर हैं। अल-ज़हाबी ने कहा: अल-हाकिम ने सच कहा। (2) उनकी सुनन (3613) में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/37 देखें।

۲۲۴ سورة النساء، آیت ۲۴

[کہو،] 'وہ اللہ ہے، [جو] ایک ہے'؟" اس نے کہا: جی ہاں! آپ ﷺ نے فرمایا: "[یہ] قرآن کا ایک تہائی ہے، کیا تمہارے پاس آیت الکرسی نہیں ہے؟" اس نے کہا: جی ہاں! آپ ﷺ نے فرمایا: "قرآن کا چوتھائی حصہ، کیا تمہارے پاس ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ﴾ نہیں ہے؟" اس نے کہا: جی ہاں! آپ ﷺ نے فرمایا: "قرآن کا چوتھائی حصہ، کیا تمہارے پاس ﴿إِذَا زُلْزِلَتِ﴾ نہیں ہے؟" اس نے کہا: جی ہاں! آپ ﷺ نے فرمایا: "قرآن کا چوتھائی حصہ۔ نکاح کر لو، نکاح کر لو"(۱)۔ میں کہتا ہوں: اور دارقطنی (۲) نے ابن مسعود کی حدیث سے سہل کی حدیث کی تخریج کی ہے، اور اس میں ایک ایسی زیادتی ہے جو مالک اور دیگر کے استدلال کی وضاحت کرتی ہے، اس میں ہے: تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس عورت سے کون نکاح کرے گا؟" تو وہ شخص کھڑا ہوا اور کہا: میں، اے اللہ کے رسول۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تمہارے پاس مال ہے؟" اس نے کہا: نہیں، اے اللہ کے رسول۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم قرآن میں سے کچھ پڑھتے ہو؟" اس نے کہا: جی ہاں، سورہ بقرہ اور سورہ مفصل۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں نے اسے تمہارے نکاح میں دے دیا اس شرط پر کہ تم اسے [قرآن] سناؤ اور اسے سکھاؤ، اور جب اللہ تمہیں رزق دے گا تو تم اسے معاوضہ دے دینا۔" چنانچہ اس شخص نے اسی بنیاد پر اس سے نکاح کر لیا۔ اور یہ نص ہے - اگر صحیح ہو تو - اس بارے میں کہ تعلیم مہر نہیں ہو سکتی۔ دارقطنی نے کہا: عتبہ بن السکن اس کے بیان کرنے میں تنہا ہے، اور وہ متروک الحدیث ہے۔ اور لفظ ﴿فَرِيضَةً﴾ مصدر ہونے کی بنا پر حالت کے مقام پر منصوب ہے، یعنی: مقرر کردہ۔ چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ﴾ یعنی: مہر میں اضافے اور کمی کے بارے میں؛ کیونکہ فریضہ (مہر) مقرر ہونے کے بعد باہمی رضامندی سے ایسا کرنا جائز ہے۔ اور اس سے مراد عورت کا مہر معاف کرنا ہے،

یا دخول سے پہلے طلاق دینے کی صورت میں مرد کا پورا مہر ادا کرنا ہے۔ اور جو لوگ یہ کہتے ہیں کہ یہ آیت متعہ کے بارے میں ہے، ان کا کہنا ہے: یہ اس بات کی طرف اشارہ ہے جس پر وہ اسلام کے ابتدائی دور میں مدتِ متعہ میں اضافے کے لیے باہمی رضامندی کرتے تھے؛ کیونکہ آدمی عورت سے مثلاً ایک مہینے کے لیے نکاح کرتا تھا، اور جب مہینہ ختم ہو جاتا تو شاید وہ کہتا: میری مدت بڑھا دو، میں تمہارا مہر بڑھا دوں گا۔ تو بیان کیا گیا کہ یہ باہمی رضامندی پر جائز تھا (۳)۔

---

(۱) اس کی سند میں سلمہ بن وردان ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ ذہبی نے 'المیزان' ۲/ ۱۹۳ میں کہا ہے: ابو حاتم نے کہا: وہ قوی نہیں ہے، حضرت انس سے اس کی بیان کردہ زیادہ تر روایات منکر ہیں۔ ابو داؤد نے کہا: ضعیف ہے۔ یحییٰ نے کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے۔ احمد نے کہا: منکر الحدیث۔ حاکم نے کہا: حضرت انس سے اس کی روایات اکثر منکر ہیں۔ ذہبی نے کہا: حاکم نے سچ کہا۔ (۲) اپنی سنن (۳۶۱۳) میں۔ (۳) دیکھئے: المحرر الوجیز ۲/ ۳۷۔

Surah An-Nisa: Verse 25

Page 225

Allah the Almighty says: {And whoever among you cannot [afford] the abundance to marry free believing women, then [let him marry] from those whom your right hands possess of your believing young women. And Allah is most knowing about your faith. You are of one another. So marry them with the permission of their people and give them their due compensation according to what is acceptable. [They should be] chaste, neither [of] those who commit unlawful intercourse nor those who take [secret] lovers. But once they are sheltered in marriage, if they should commit adultery, then for them is half the punishment for [free] chaste women. This [permission] is for him among you who fears sin, but to be patient is better for you. And Allah is Forgiving and Merciful. (25)}

In it are twenty-one issues:

First: Allah's saying: {And whoever among you cannot [afford] the abundance...} the verse. Allah pointed out a facilitation in marriage (1), which is the marriage of a slave-girl for the one who cannot find the "tawl" (abundance/means).

Scholars differed on the meaning of "tawl" into three views:

First: Amplitude and wealth; this was said by Ibn Abbas, Mujahid, Sa'id ibn Jubayr, As-Suddi, Ibn Zayd, and Malik in Al-Mudawwanah (2).

It is said: "tala yatulu tawlan" (with a fatha on the 'Ta'), regarding favor and capability. And so-and-so is "dhu tawl", meaning: possessor of capability in his wealth. And "tulan" - with a damma on the 'Ta' - is the opposite of shortness.

What is meant here is: The ability to pay the dowry (mahr) according to the view of most people of knowledge, and this is what Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr say. Ahmad ibn al-Mu'adhdhal (3) said: Abdul-Malik said: "Tawl" is everything through which marriage is possible, from cash, or goods, or a debt from a solvent person (4). He said: And everything that can be sold...

(1) In (Kh) and (Z): "al-manakih" (marriages). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/37, and Malik's view in Al-Mudawwanah 2/205, and At-Tabari cited the rest of the views 6/592-593. (3) Abu al-Abbas al-Abdi al-Basri, the Maliki jurist (Usuli), teacher of Isma'il al-Qadi, he studied under Abd al-Malik ibn al-Majishun and Muhammad ibn Maslamah. As-Siyar 11/519. (4) In al-Istidhkar 16/232 (and the speech is from him): "or a debt according

to what he said," which is an error. See al-Muntaqa 3/323. Abd al-Malik: is Ibn al-Majishun.

सूरह अन-निसा: आयत 25

पृष्ठ 225

अल्लाह तआला का फरमान है: {और तुममें से जो कोई भी आज़ाद मोमिन औरतों से निकाह करने की ताक़त (सअत) न रखता हो, तो वे उन मोमिन लौंडियों में से निकाह कर लें जो तुम्हारे कब्जे में हों। और अल्लाह तुम्हारे ईमान को खूब जानता है। तुम सब एक ही (नस्ल) से हो। लिहाज़ा उनके मालिकों की इजाज़त से उनसे निकाह कर लो और उन्हें दस्तूर के मुताबिक उनके मेहर अदा करो, बशर्ते कि वे पाक-दामन हों, बदचलन न हों और न ही छुपकर आशना बनाने वाली हों। फिर जब वे निकाह के ज़रिये महफ़ूज़ हो जाएं और फिर भी वे किसी बेहयाई (ज़िना) का काम करें, तो उन पर उस सज़ा का आधा है जो आज़ाद औरतों के लिए मुक़र्रर है। यह (इजाज़त) उस शख़्स के लिए है जिसे तुममें से गुनाह में पड़ने का डर हो। और अगर तुम सब्र करो तो यह तुम्हारे लिए ज़्यादा बेहतर है। और अल्लाह बहुत बख़्शने वाला, निहायत रहम करने वाला है। (25)}

इसमें इक्कीस मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और तुममें से जो कोई भी ताक़त न रखता हो...} आयत। अल्लाह ने निकाह (1) में एक सहूलियत की तरफ इशारा फरमाया है, और वह यह है कि जिसके पास 'तौल' (कुदरत/ताकत) न हो, उसके लिए लौंडी से निकाह करना।

उलेमा (विद्वानों) ने 'तौल' के अर्थ में तीन मतों पर इख्तिलाफ (मतभेद) किया है:

पहला: विस्तार और अमीरी; यह इब्ने अब्बास, मुजाहिद, सईद बिन जुबैर, अस-सुद्दी, इब्ने ज़ैद और मुदव्वना में मालिक (2) ने कहा है।

कहा जाता है: "ताल यतूलु तौलन" (ता पर ज़बर के साथ), फ़ज़्ल और कुदरत के मामले में। और फुलां "ज़ू तौल" है, यानी: अपने माल में कुदरत रखने वाला। और 'तूलन' - 'ता' पर पेश के साथ - लंबाई के लिए आता है जो छोटेपन का उल्टा है।

और यहाँ मक़सद है: मेहर अदा करने की कुदरत, ज़्यादातर अहल-ए-इल्म (विद्वानों) की राय में, और यही इमाम शाफ़ई, अहमद, इसहाक़ और अबू सौर कहते हैं। अहमद बिन अल-मुअद्दल (3) ने कहा: अब्दुल मलिक ने कहा: 'तौल' वह सब कुछ है जिसके ज़रिए निकाह मुमकिन हो, चाहे वह नक़द हो,

या सामान हो, या किसी मालदार पर क़र्ज़ हो (4)। उन्होंने कहा: और हर वह चीज़ जिसे बेचना मुमकिन हो...

(1) (ख़) और (ज़) में: अल-मनाकह (निकाह)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/37, और मुदव्वना 2/205 में मालिक का कथन, और बाकी राय तबरानी ने 6/592-593 में पेश की हैं। (3) अबू अल-अब्बास अल-अब्दी अल-बसरी, मालिकी उसूली, इस्माइल अल-क़ाज़ी के उस्ताद, उन्होंने अब्दुल मलिक बिन अल-माजीशून और मुहम्मद बिन мslamah से इल्म हासिल किया। अस-सियार 11/519। (4) अल-इस्तिज़कार 16/232 में (और कलाम उन्हीं से है): "या उस पर क़र्ज़ जो उसने कहा", और वह गलत है। देखिए अल-मुंतक़ा 3/323। अब्दुल मलिक: वह इब्ने अल-माजीशून हैं।

سورۃ النساء: آیت ۲۵

صفحہ ۲۲۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور تم میں سے جو کوئی اتنی وسعت نہ رکھتا ہو کہ آزاد مومن عورتوں سے نکاح کر سکے، تو وہ ان مومن لونڈیوں میں سے نکاح کر لے جو تمہارے قبضے میں ہیں۔ اور اللہ تمہارے ایمان کو خوب جانتا ہے۔ تم ایک دوسرے ہی میں سے ہو۔ پس ان کے گھر والوں کی اجازت سے ان سے نکاح کرو اور دستور کے مطابق ان کے مہر انہیں ادا کرو، بشرطیکہ وہ پاک دامن ہوں، بدکاری کرنے والی نہ ہوں اور نہ ہی خفیہ یارانے گانٹھنے والی ہوں۔ پھر جب وہ نکاح کے حصار میں آ جائیں، پھر اگر وہ کسی بے حیائی (زنا) کا ارتکاب کریں تو ان پر اس سزا کا آدھا ہے جو آزاد عورتوں پر ہے۔ یہ (اجازت) تم میں سے اس کے لیے ہے جسے گناہ میں پڑ جانے کا خوف ہو۔ اور اگر تم صبر کرو تو یہ تمہارے لیے بہتر ہے۔ اور اللہ بہت بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے۔ (۲۵)﴾

اس میں اکیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور تم میں سے جو کوئی بھی وسعت نہ رکھتا ہو...﴾ آیت۔ اللہ تعالیٰ نے نکاح (۱) میں ایک رخصت (آسانی) کی طرف اشارہ فرمایا ہے، اور وہ اس شخص کے لیے لونڈی سے نکاح ہے جسے 'طول' (وسعت/قدرت) میسر نہ ہو۔

علماء نے 'طول' کے معنی میں تین اقوال پر اختلاف کیا ہے:

پہلا: فراخی اور مالداری؛ یہ قول ابن عباس، مجاہد، سعید بن جبیر، السدی اور ابن زید کا ہے، اور امام مالک نے المدونہ (۲) میں یہی کہا ہے۔

کہا جاتا ہے: "طال یطول طَولاً" (ط پر زبر کے ساتھ)، فضل و کرم اور قدرت کے معنوں میں۔ اور فلاں "ذو طَول" ہے، یعنی: اپنے مال میں قدرت والا۔ اور "طُولاً" (ط پر پیش کے ساتھ) کوتاہی (چھوٹے پن) کی ضد ہے۔

اور یہاں مراد ہے: مہر کی قدرت، اکثر اہل علم کے قول کے مطابق، اور امام شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور یہی کہتے ہیں۔ احمد بن المعدل (٣) نے کہا: عبد الملک نے کہا: 'طول' وہ ہر چیز ہے جس کے ذریعے نکاح پر قدرت حاصل ہو سکے، خواہ وہ نقد ہو، یا سامانِ تجارت ہو، یا کسی مالدار پر قرض ہو (٤)۔ کہا: اور ہر وہ چیز جسے فروخت کرنا ممکن ہو...

(١) (خ) اور (ظ) میں ہے: المناکح۔ (٢) المحرر الوجیز ٣٧/٢، اور المدونہ ٢٠٥/٢ میں امام مالک کا قول، اور طبری نے باقی اقوال ٥٩٢/٦-٥٩٣ میں ذکر کیے ہیں۔ (٣) ابو العباس العبدی البصری، اصولی مالکی، اسماعیل القاضی کے استاد، انہوں نے عبد الملک بن الماجشون اور محمد بن مسلمہ سے تفقہ حاصل کیا۔ السیر ٥١٩/١١۔ (٤) الاستذکار ٢٣٢/١٦ میں (اور کلام انہی سے ہے): "یا اس پر قرض جو اس نے کہا"، اور وہ غلط ہے۔ دیکھیے المنتقیٰ ٣٢٣/٣۔ عبد الملک: وہ ابن الماجشون ہیں۔

Page 226 Surah An-Nisa: Verse 25

...and his wages, it is 'tawl' (means/affluence). He said: Neither one wife, nor two, nor three are considered 'tawl'. He said: I heard this from Malik (may Allah be pleased with him). Abd al-Malik said: Because a wife is not married with (meaning her marriage doesn't provide the means to marry another), nor is she a means to reach someone else, as she is not property. Malik was asked about a man who marries a slave girl while he is among those who possess 'tawl' (the means to marry a free woman)? He said: I believe they should be separated. It was said to him: He fears 'anat' (hardship/sin). He replied: The whip should be used on him. Then he lightened his stance after that (1). The second opinion: 'Tawl' refers to a free woman. Malik's opinion varied regarding the free woman: Is she 'tawl' or not? He said in "Al-Mudawwanah" (2): A free woman is not 'tawl' that prevents marrying a slave girl if he does not find the means for another and fears 'anat'. However, in the book of Muhammad, it states what implies that a free woman is equivalent to 'tawl' (3); Al-Lakhmi said: This is the apparent meaning of the Quran. Something similar was narrated from Ibn Habib, and Abu Hanifa said it. This implies that whoever has a free wife is not permitted to marry a slave girl, even if he lacks the means and fears 'anat', because he is a seeker of desire and already has a wife. Al-Tabari also held this view and argued for it (4). Abu Yusuf (5) said: 'Tawl' is having a free woman under him (in marriage). So if a free woman is under him, he possesses 'tawl', and it is not permissible for him to marry a slave girl. The third opinion: 'Tawl' is endurance and patience for one who loves a slave girl and is infatuated with her to the extent that he cannot marry anyone else. He may marry the slave girl if he cannot control his passion for her and fears he might commit zina with her, even if he has the financial means to marry a free woman. This is the opinion of Qatada, Al-Nakha'i, 'Ata, and Sufyan al-Thawri. Thus, Allah’s saying: "For him among you who fears sin (al-anat)" would be, according to this interpretation, [an explanation] of the description...

(1) Al-Istidhkar 16/229, and see Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/305, and Al-Muntaqa 3/323. (2) 2/205. (3) See Al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/519. Muhammad: he is Ibn al-Mawwaz. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/37, and Al-Tabari's statement in the Tafsir 6/594-595. Al-Lakhmi: he is Abu al-Hasan Ali bin Muhammad, and Ibn Habib: he is Abd al-Malik. (5) His statement in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/393.

पृष्ठ २२६ सूरा अन-निसा: आयत २५

...और उसकी मजदूरी, वह 'तौल' (सामर्थ्य) है। उन्होंने कहा: न एक पत्नी, न दो, न तीन 'तौल' हैं। उन्होंने कहा: मैंने यह मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सुना है। अब्दुल मलिक ने कहा: क्योंकि पत्नी के साथ निकाह नहीं किया जाता (यानी उसका निकाह दूसरे निकाह का साधन नहीं बनता), और न ही वह किसी और तक पहुँचने का जरिया है; क्योंकि वह संपत्ति नहीं है। मालिक से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो एक दासी (लौंडी) से निकाह करता है जबकि वह 'तौल' (स्वतंत्र स्त्री से निकाह करने का सामर्थ्य) रखने वालों में से है? उन्होंने कहा: मेरा मानना है कि उन्हें अलग कर दिया जाना चाहिए। उनसे कहा गया: वह 'अनात' (कठिनाई/व्यभिचार का डर) से डरता है। उन्होंने कहा: उसे कोड़े मारे जाने चाहिए। फिर उन्होंने इसके बाद अपने रुख में नरमी बरती (१)। दूसरा मत: 'तौल' का अर्थ स्वतंत्र स्त्री है। स्वतंत्र स्त्री के बारे में मालिक की राय में मतभेद रहा है: क्या वह 'तौल' है या नहीं? उन्होंने "अल-मुदव्वनाह" (२) में कहा: एक स्वतंत्र स्त्री 'तौल' नहीं है जो दासी से निकाह करने से रोकती हो, यदि उसे दूसरी के लिए साधन न मिले और वह 'अनात' से डरता हो। और मुहम्मद की पुस्तक में वह है जो यह दर्शाता है कि स्वतंत्र स्त्री 'तौल' के समान है (३); अल-लखमी ने कहा: यह कुरान का स्पष्ट अर्थ है। इब्न हबीब से भी ऐसा ही वर्णन किया गया है, और अबू हनीफा ने भी यही कहा है। इसका अर्थ यह है कि जिसके पास स्वतंत्र पत्नी हो, उसके लिए दासी से निकाह करना जायज़ नहीं है, भले ही उसके पास साधन न हों और वह 'अनात' से डरता हो; क्योंकि वह कामवासना का इच्छुक है और उसके पास पत्नी है, और अल-तबरीज ने भी यही कहा और इसके पक्ष में तर्क दिया (४)। अबू यूसुफ (५) ने कहा: 'तौल' का अर्थ है उसके अधीन (निकाह में) एक स्वतंत्र स्त्री का होना। इसलिए यदि उसके अधीन एक स्वतंत्र स्त्री है, तो वह 'तौल' वाला है, और उसके लिए दासी से निकाह करना जायज़ नहीं है। तीसरा मत: 'तौल' का अर्थ है सहनशक्ति और धैर्य उस व्यक्ति के लिए जो किसी दासी से प्रेम करता है और उसका दीवाना हो जाता है, यहाँ तक कि वह किसी और से निकाह करने में असमर्थ हो जाता है। उसे दासी से निकाह करने का अधिकार है यदि वह अपनी वासना पर नियंत्रण नहीं रख सकता और उसे डर है कि वह उसके साथ व्यभिचार कर बैठेगा, भले ही उसके पास स्वतंत्र स्त्री से निकाह करने के लिए धन का सामर्थ्य हो। यह कतादा, अल-नखई, अता और सुफियान अल-थौरी का मत है। इस प्रकार अल्लाह का कथन: "तुम में से उसके लिए जो 'अनात' (गुनाह) से डरे" इस व्याख्या के अनुसार... के गुण के[स्पष्टीकरण] में होगा।

(१) अल-इस्तिधकार १६/२२९, और देखें मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा २/३०५, और अल-मुंतका ३/३२३। (२) २/२०५। (३) देखें अल-नवादिर व अल-ज़ियादात ४/५१९। मुहम्मद: वह इब्न अल-मव्वाज़ हैं। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३७, और तफ़सीर में तबरी का कथन ६/५९४-५९५। अल-लखमी: वह अबू अल-हसन अली बिन मुहम्मद हैं, और इब्न हबीब: वह अब्दुल मलिक हैं। (५) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान में उनका कथन १/३९३।

صفحہ ۲۲۶ سورۃ النساء: آیت ۲۵

اور اس کی اجرت، تو وہ 'طول' (وسعت) ہے۔ انہوں نے کہا: نہ ایک بیوی، نہ دو اور نہ تین 'طول' ہیں۔ انہوں نے کہا: میں نے یہ مالک (رضی اللہ عنہ) سے سنا ہے۔ عبدالملک نے کہا: کیونکہ بیوی کے ساتھ نکاح نہیں کیا جاتا (یعنی اس کا نکاح دوسرے نکاح کا ذریعہ نہیں بنتا)، اور نہ ہی اس کے ذریعے کسی دوسرے تک پہنچا جا سکتا ہے؛ کیونکہ وہ مال نہیں ہے۔ امام مالکؒ سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو لونڈی سے نکاح کرتا ہے جبکہ وہ ان لوگوں میں سے ہے جو 'طول' (آزاد عورت سے نکاح کی وسعت) پاتے ہیں؟ تو انہوں نے فرمایا: میرا خیال ہے کہ ان دونوں کے درمیان تفریق کر دی جائے۔ ان سے کہا گیا: وہ 'عنت' (گناہ/مشقت) سے ڈرتا ہے۔ انہوں نے فرمایا: اسے کوڑا مارا جائے۔ پھر اس کے بعد انہوں نے اس میں نرمی برتی (۱)۔ دوسرا قول: 'طول' سے مراد آزاد عورت ہے۔ آزاد عورت کے بارے میں امام مالکؒ کے قول میں اختلاف ہے: کیا وہ 'طول' ہے یا نہیں؟ تو انہوں نے "المدونہ" (۲) میں فرمایا: آزاد عورت ایسا 'طول' نہیں ہے جو لونڈی سے نکاح سے روک دے، جب اسے دوسری کے لیے وسعت نہ ملے اور وہ 'عنت' سے ڈرتا ہو۔ اور محمد کی کتاب میں وہ کچھ ہے جو اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ آزاد عورت 'طول' کے درجے میں ہے (۳)؛ اللخمی نے کہا: اور یہی قرآن کا ظاہر ہے۔ اور اسی طرح کی بات ابن حبیب سے مروی ہے، اور یہی امام ابوحنیفہؒ نے کہا ہے۔ تو اس کا تقاضا یہ ہے کہ جس کے پاس آزاد بیوی ہو، اس کے لیے لونڈی سے نکاح جائز نہیں، اگرچہ اسے وسعت حاصل نہ ہو اور وہ 'عنت' سے ڈرتا ہو؛ کیونکہ وہ شہوت کا طلبگار ہے اور اس کے پاس بیوی موجود ہے، اور امام طبریؒ بھی اسی کے قائل ہیں اور انہوں نے اس پر دلیل دی ہے (۴)۔ ابویوسف (۵) نے کہا: 'طول' سے مراد اس کے نکاح میں آزاد عورت کا ہونا ہے، پس جب اس کے پاس آزاد عورت ہو تو وہ 'طول' والا

ہے، لہذا اس کے لیے لونڈی سے نکاح جائز نہیں ہے۔ تیسرا قول: 'طول' سے مراد ہمت اور صبر ہے اس شخص کے لیے جو کسی لونڈی سے محبت کرے اور اس کا گرویدہ ہو جائے یہاں تک کہ وہ اس کی وجہ سے کسی اور سے نکاح کی استطاعت نہ رکھے، تو اسے لونڈی سے نکاح کرنے کا حق ہے اگر وہ اپنی خواہش پر قابو نہ پا سکے اور اسے ڈر ہو کہ وہ اس کے ساتھ بدکاری کرے گا، اگرچہ اسے آزاد عورت سے نکاح کے لیے مال میں وسعت حاصل ہو۔ یہ قتادہ، نخعی، عطا اور سفیان ثوری کا قول ہے۔ پس اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "تم میں سے اس کے لیے جو گناہ (عنت) سے ڈرے" اس تاویل کے مطابق... کی صفت کے [بیان] میں ہوگا۔

(۱) الاستذکار ۲۲۹/۱۶، اور دیکھیے مختصر اختلاف العلماء ۳۰۵/۲، اور المنتقی ۳۲۳/۳۔ (۲) ۲۰۵/۲۔ (۳) دیکھیے النوادر والزیادات ۵۱۹/۴۔ محمد: یہ ابن المواز ہیں۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۷/۲، اور تفسیر طبری ۵۹۴/۶ - ۵۹۵۔ اللخمی: یہ ابوالحسن علی بن محمد ہیں، اور ابن حبیب: یہ عبدالملک ہیں۔ (۵) ابن العربی کی احکام القرآن میں ان کا قول ۳۹۳/۱۔

Page 227 Surah An-Nisa: Verse 25

Lack of patience (1).

According to the first interpretation, marrying a slave woman is conditional on two things: lack of financial means and fear of falling into sin (adultery); it is not valid unless both conditions are met. This is the text of Malik's school of thought in "Al-Mudawwanah" from the narration of Ibn Nafi', Ibn al-Qasim, Ibn Wahb, and Ibn Ziyad (2). Mutarrif and Ibn al-Majishun said: It is not permissible for a man to marry a slave woman, nor is it sanctioned if it occurs unless the two conditions are met (3), as God Almighty said. Asbagh also said this. This view was reported from Jabir ibn Abdullah, Ibn Abbas, 'Ata, Tawus, al-Zuhri, and Makhlul. This was also the view of al-Shafi'i, Abu Thawr, Ahmad, and Ishaq, and it was chosen by Ibn al-Mundhir and others (4).

If a man finds the dowry but lacks maintenance (for her); Malik said in Muhammad's book: It is not permissible for him to marry a slave woman. Asbagh said: That is permissible; since the maintenance of the slave woman is upon her family if he does not take her into his household (5).

In the verse, there is a fourth opinion: Mujahid said: Among what God has eased for this nation is the marriage of a slave woman and a Christian woman, even if he is wealthy (6).

Abu Hanifa also said this, and he did not stipulate fear of sin, if he did not have a free woman as a wife (7).

They said: Because any wealth that can be used to marry a slave woman can also be used to marry a free woman. Therefore, according to this, the verse is a basis for the absolute permissibility of marrying a slave woman. Abd al-Razzaq (8) said: And this is what Sufyan took, and that is...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/37 and what is between the brackets from it, see Al-Ishraf 4/119, and narrated by al-Tabari 6/593-594 from Jabir ibn Abdullah, Rabi'ah, Ibn Zayd, al-Sha'bi, al-Nakha'i, and 'Ata. (2) Al-Mudawwanah 2/205, and the discussion is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/37. (3) In the manuscripts: "They are not confirmed unless the two conditions meet," and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz. (4) Al-Ishraf 4/119, and see the extraction of the mentioned reports in Musannaf Abd al-Razzaq 7/263-264. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/37, and Malik's statement is in Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/519. (6) Narrated by Abd al-Razzaq (13087). From Sufyan al-

Thawri, from Layth, from Mujahid. (7) Al-Istidhkar 16/235. (8) In the manuscripts: Mujahid said, and it is a slip of the pen from the author, may God have mercy on him, and what is correct is what we have established, as Mujahid is a teacher =

पृष्ठ २२७ सूरह अन-निसा: आयत २५

धैर्य की कमी (१)।

पहली व्याख्या के अनुसार, एक दासी से विवाह दो शर्तों पर निर्भर है: धन की कमी, और व्यभिचार का डर; यह तब तक वैध नहीं है जब तक कि दोनों शर्तें एक साथ न मिलें। यह इब्न नाफ़ि, इब्न अल-कासिम, इब्न वहब और इब्न ज़ियाद की रिवायत से "अल-मुदव्वनाह" में मलिक के संप्रदाय का पाठ है (२)। मुतार्रिफ और इब्न अल-माजीशुन ने कहा: किसी पुरुष के लिए एक दासी से विवाह करना हलाल नहीं है, और न ही इसे स्वीकार किया जाएगा यदि यह घटित हो जब तक कि दो शर्तें न मिलें (३) जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा है। असबाग ने भी यही कहा। यह विचार जाबिर बिन अब्दुल्ला, इब्न अब्बास, अता, ताऊस, अल-ज़ुहरी और मखुल से वर्णित है, और शफीई, अबू थौर, अहमद और इसहाक ने भी यही कहा, और इब्न अल-मुन्ज़िर और अन्य लोगों ने इसे चुना (४)।

यदि मेहर मिल जाए लेकिन खर्च (खर्चा) न हो; तो मुहम्मद की किताब में मलिक ने कहा: उसके लिए दासी से विवाह करना जायज़ नहीं है। असबाग ने कहा: यह जायज़ है; क्योंकि दासी का खर्च उसके परिवार पर है यदि वह उसे अपने पास नहीं रखता (५)।

आयत में एक चौथा विचार है: मुजाहिद ने कहा: अल्लाह ने इस उम्मत के लिए जो विस्तार किया है, उनमें से दासी और ईसाई महिला से विवाह करना है, भले ही वह अमीर हो (६)।

अबू हनीफा ने भी यही कहा, और उन्होंने व्यभिचार के डर की शर्त नहीं रखी, यदि उसके निकाह में कोई स्वतंत्र महिला नहीं है (७)।

उन्होंने कहा: क्योंकि जिस धन से दासी से विवाह किया जा सकता है, उससे स्वतंत्र महिला से भी विवाह किया जा सकता है। इसलिए, यह आयत दासी से निकाह की पूर्ण अनुमति में एक आधार है। अब्द अल-रज्जाक (८) ने कहा: और सुफियान इसे ही अपनाते हैं, और वह...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७/२ और उसके बीच जो कोष्ठक में है, अल-इशराफ़ ११९/४ देखें, और अल-तबरी ५९३/६-५९४ द्वारा जाबिर बिन अब्दुल्ला, रबीया, इब्न ज़ैद, अल-शाबी, अल-नखाई और अता से वर्णित। (२) अल-मुदव्वनाह २०५/२, और चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७/२ में है। (३) प्रतियों में: "वे तब तक मान्य नहीं होंगे जब तक कि दो शर्तें न मिलें", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (४) अल-इशराफ़ ११९/४, और मुसन्निफ अब्द अल-रज्जाक २६३/७-२६४ में

वर्णित उल्लेखित रिपोर्टों की निकासी देखें। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७/२, और नवादिर वल-ज़ियादात ५१९/४ में मलिक का कथन। (६) अब्द अल-रज्जाक (१३०८७) द्वारा वर्णित। सुफियान अल-थौरी से, लैथ से, मुजाहिद से। (७) अल-इस्तिधकार २३५/१६। (८) प्रतियों में: मुजाहिद ने कहा, और यह लेखक, अल्लाह उन पर दया करे, की कलम की फिसलन है, और सही वही है जो हमने स्थापित किया है, मुजाहिद एक उस्ताद हैं =

صفحہ ۲۲۷ سورۃ النساء: آیت ۲۵

صبر کی کمی (۱)۔

پہلی تاویل کے مطابق، لونڈی سے نکاح دو شرطوں کے ساتھ معلق ہے: مال کی وسعت کا نہ ہونا، اور گناہ (زنا) کا خوف؛ پس یہ دونوں کے اکٹھا ہونے کے بغیر درست نہیں ہے۔ یہ ابن نافع، ابن القاسم، ابن وہب اور ابن زیاد کی روایت سے "المدونہ" میں امام مالک کے مذہب کی نص ہے (۲)۔ مطرف اور ابن الماجشون نے کہا: کسی مرد کے لیے لونڈی سے نکاح کرنا حلال نہیں ہے، اور نہ ہی اسے برقرار رکھا جائے گا اگر وہ واقع ہو جائے جب تک کہ دونوں شرطیں جمع نہ ہو جائیں (۳) جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا۔ اصبغ نے بھی یہی کہا۔ یہ قول جابر بن عبداللہ، ابن عباس، عطا، طاؤس، زہری اور مکحول سے مروی ہے، اور امام شافعی، ابو ثور، احمد اور اسحاق نے یہی کہا ہے، اور ابن المنذر وغیرہ نے اسے اختیار کیا ہے (۴)۔

اگر مہر پایا جائے اور نفقہ (خرچہ) نہ ہو؛ تو مالک نے محمد کی کتاب میں کہا: اس کے لیے لونڈی سے نکاح کرنا جائز نہیں ہے۔ اصبغ نے کہا: یہ جائز ہے؛ کیونکہ لونڈی کا نفقہ اس کے گھر والوں پر ہے اگر وہ اسے اپنے پاس نہ رکھے (۵)۔

آیت میں چوتھا قول ہے: مجاہد نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اس امت پر جو وسعت فرمائی ہے، ان میں سے لونڈی اور عیسائی عورت سے نکاح کرنا ہے، چاہے وہ مالدار ہو (۶)۔

امام ابو حنیفہ نے بھی یہی کہا، اور انہوں نے گناہ کے خوف کی شرط نہیں لگائی، اگر اس کے نکاح میں کوئی آزاد عورت نہ ہو (۷)۔

انہوں نے کہا: کیونکہ ہر وہ مال جس سے لونڈی سے نکاح ممکن ہے، اس سے آزاد عورت سے بھی نکاح ممکن ہے۔ پس یہ آیت اس لحاظ سے لونڈی سے نکاح کے مطلق جواز کی بنیاد ہے۔ عبد الرزاق (۸) نے کہا: اور سفیان اسی کو اختیار کرتے ہیں، اور وہ...

---

(۱) المحرر الوجیز ۲/۳۷ اور اس میں بریکٹ کے درمیان جو ہے، نیز دیکھئے الإشراف ۴/۱۱۹، اور اسے طبری نے ۶/۵۹۳-۵۹۴ میں جابر بن عبداللہ، ربیعہ، ابن زید، شعبی، نخعی اور عطا سے روایت کیا ہے۔ (۲) المدونہ ۲/۲۰۵، اور کلام المحرر الوجیز ۲/۳۷ میں ہے۔ (۳) نسخوں میں ہے: "وہ دونوں تسلیم نہیں کیے جائیں گے جب تک کہ دو شرطیں جمع نہ ہوں"، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے۔ (۴) الإشراف ۴/۱۱۹، اور مصنف عبد الرزاق ۷/۲۶۳-۲۶۴ میں مذکورہ آثار کی تخریج دیکھیں۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/۳۷، اور النوادار والزیادات ۴/۵۱۹ میں امام مالک کا قول۔ (۶) اسے عبد الرزاق (۱۳۰۸۷) نے روایت کیا۔ سفیان ثوری سے، انہوں نے لیث سے، انہوں نے مجاہد سے۔ (۷) الاستذکار ۱۶/۲۳۵۔ (۸) نسخوں میں ہے: مجاہد نے کہا، اور یہ مصنف رحمہ اللہ سے قلم کی لغزش ہوئی ہے، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے، پس مجاہد شیخ ہیں =

228 Surah An-Nisa: Verse 25

I asked him about marrying a slave woman, and he related to me from Ibn Abi Layla, from Al-Minhal, from Abbad bin Abdullah, from Ali (may Allah be pleased with him), who said: "If a free woman is married alongside a slave woman, the free woman gets two days and the slave woman gets one day." He said: Ali did not see any problem with that (1).

The argument for this statement is the generality of His saying, the Almighty: "And lawful for you are [all others] beyond these" [An-Nisa: 24].

And His saying, the Almighty: "And whoever among you cannot afford the means..." until His saying: "That is for those among you who fear falling into sin." Like the saying (2) of the Mighty and Majestic: "Then marry those that please you of women, two or three or four. But if you fear that you will not be just, then [marry only] one." Everyone has agreed that a free man may marry four women even if he fears he will not be just; they said: Similarly, he may marry a slave woman even if he possesses the means and is not afraid of falling into sin.

It has been narrated from Malik regarding one who finds the means for a free woman, that he may marry a slave woman despite his ability to afford a free woman; that is weak in his view (3). He said another time: It is not a clear prohibition, and I permit it.

The correct view is that it is not permissible for a free Muslim man to marry a non-Muslim slave woman under any circumstances (4), nor for him to marry a Muslim slave woman (5) except under the two conditions stated as we explained. 'Al-Anat' (sin) means adultery. If he lacks the means and does not fear sin, it is not permissible for him to marry a slave woman, and likewise if he finds the means and fears sin.

If he is capable of affording a free woman from the People of the Book (Kitabiyyah), which is the issue:

= Sheikh Abdul Razzaq. Abdul Razzaq said this after relating the previously mentioned statement of Mujahid from Sufyan Al-Thawri, from Layth, from him. See Al-Istidhkar 16/235. (1) Thus the author quoted from Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 16/235, while in Musannaf Abd al-Razzaq it says: He said (meaning Sufyan Al-Thawri): I did not see any problem with it. (2) In (Z) and (M): "By the saying", and what is established is from the rest of the copies, which agrees with what is in Al-Istidhkar

6/237 and the text is from it. (3) This is the narration of Ibn al-Qasim from Malik in Al-'Utbiyya; see Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/521, and Al-Bayan wal-Tahsil 4/390. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/38, and the details of this issue will come in the eighth issue. (5) In (M): "With the slave woman".

228 सूरह अन-निसा: आयत 25

मैंने उनसे एक दासी (लौंडी) से निकाह के बारे में पूछा, तो उन्होंने मुझे इब्न अबी लैला से, उन्होंने अल-मिन्हाल से, उन्होंने अब्बाद बिन अब्दुल्ला से, और उन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "यदि एक स्वतंत्र महिला के साथ एक दासी से विवाह किया जाता है, तो स्वतंत्र महिला के लिए दो दिन होंगे और दासी के लिए एक दिन।" उन्होंने कहा: अली ने इसमें कोई बुराई नहीं देखी (1)।

इस कथन का तर्क अल्लाह तआला के इस सामान्य कथन में है: "और तुम्हारे लिए इनके अतिरिक्त सब हलाल हैं" [अन-निसा: 24]।

और अल्लाह तआला का कथन: "और तुममें से जिसके पास सामर्थ्य न हो..." उनके इस कथन तक: "यह उनके लिए है जो तुममें से गुनाह में पड़ने से डरते हों।" जैसे कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल का कथन (2) है: "तो उन औरतों से निकाह करो जो तुम्हें पसंद हों, दो-दो, तीन-तीन और चार-चार; फिर यदि तुम्हें डर हो कि तुम न्याय न कर सकोगे, तो एक ही काफी है।" सभी इस बात पर सहमत हैं कि एक स्वतंत्र व्यक्ति चार विवाह कर सकता है चाहे उसे न्याय न कर पाने का डर हो; उन्होंने कहा: इसी तरह वह एक दासी से निकाह कर सकता है भले ही उसके पास सामर्थ्य हो और गुनाह का डर न हो।

और इमाम मालिक से उस व्यक्ति के बारे में रिवायत किया गया है जिसके पास एक स्वतंत्र स्त्री के लिए सामर्थ्य है, कि वह स्वतंत्र स्त्री की सामर्थ्य होने के बावजूद एक दासी से निकाह कर सकता है; यह उनके कथन (3) में कमज़ोर है। उन्होंने एक अन्य अवसर पर कहा: यह स्पष्ट रूप से हराम (वर्जित) नहीं है, और मैं इसे अनुमति देता हूँ।

सही बात यह है कि एक स्वतंत्र मुसलमान के लिए किसी भी स्थिति में गैर-मुस्लिम दासी से निकाह करना जायज़ नहीं है (4), और न ही उसके लिए मुस्लिम दासी (5) से निकाह करना जायज़ है सिवाय उन दो शर्तों के जिनका उल्लेख हमने स्पष्ट रूप से किया है। 'अल-अनत' का अर्थ ज़िना (व्यभिचार) है। यदि उसके पास सामर्थ्य नहीं है और उसे गुनाह का डर नहीं है, तो उसके लिए दासी से निकाह करना जायज़ नहीं है, और इसी तरह यदि उसके पास सामर्थ्य है और गुनाह का डर है।

यदि वह एक स्वतंत्र अहल-ए-किताब (किताबी) महिला की सामर्थ्य रखता है, और यही मसला है:

= शेख अब्दुल रज्जाक। अब्दुल रज्जाक ने यह बात सुफ़यान अल-थौरी, लैथ से रिवायत करते हुए मुजाहिद के पूर्वोक्त कथन के बाद कही। देखिए अल-इस्तिज़कार 16/235। (1) इसी प्रकार लेखक ने अल-इस्तिज़कार 16/235 में इब्न अब्द अल-बर्र से उद्धृत किया है, जबकि मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक में है: उन्होंने कहा (अर्थात सुफ़यान अल-थौरी): मुझे इसमें कोई बुराई नहीं लगी। (2) (ज़) और (म) प्रतियों में: "उनके कथन के लिए", और जो शेष प्रतियों में स्थापित है वह अल-इस्तिज़कार 6/237 के अनुसार है और मूल पाठ वहीं से है। (3) यह अल-'उत्बिया में मालिक से इब्न अल-कासिम की रिवायत है, देखिए अल-नवादिर वल-ज़ियादात 4/521, और अल-बयान वल-तहसील 4/390। (4) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/38, और इस मसले का विवरण आठवें मसले में आएगा। (5) (म) प्रति में: "दासी के साथ"।

۲۲۸ سورہ النساء: آیت ۲۵

میں نے ان سے لونڈی کے نکاح کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے مجھے ابن ابی لیلیٰ سے، انہوں نے المنہال سے، انہوں نے عباد بن عبداللہ سے، اور انہوں نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: "جب آزاد عورت کے ہوتے ہوئے لونڈی سے نکاح کیا جائے؛ تو آزاد عورت کے لیے دو دن ہوں گے، اور لونڈی کے لیے ایک دن۔" انہوں نے کہا: علی رضی اللہ عنہ نے اس میں کوئی حرج نہیں سمجھا (۱)۔

اس قول کی دلیل اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کا عموم ہے: ﴿وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ﴾ (اور تمہارے لیے ان کے علاوہ سب حلال ہیں) [النساء: ۲۴]۔

اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا﴾ (اور تم میں سے جو استطاعت نہ رکھتا ہو...) اس کے فرمان ﴿ذَٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ﴾ (یہ اس کے لیے ہے جو تم میں سے گناہ میں پڑنے سے ڈرے) تک، جیسے اللہ عزوجل کا قول (۲) ہے: ﴿فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً﴾ (پس تم عورتوں میں سے اپنی پسند کے مطابق دو دو، تین تین اور چار چار سے نکاح کر لو، پھر اگر تمہیں خوف ہو کہ تم عدل نہ کر سکو گے تو ایک ہی کافی ہے)۔ اور سب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ آزاد مرد چار عورتوں سے نکاح کر سکتا ہے اگرچہ اسے عدل نہ کرنے کا خوف ہو؛ انہوں نے کہا: اسی طرح اس کے لیے لونڈی سے نکاح کرنا جائز ہے اگرچہ اس کے پاس استطاعت ہو اور اسے گناہ میں پڑنے کا خوف نہ ہو۔

اور امام مالک سے اس شخص کے بارے میں مروی ہے جسے آزاد عورت کے لیے استطاعت حاصل ہو، کہ وہ آزاد عورت کی استطاعت کے باوجود لونڈی سے نکاح کر سکتا ہے؛ اور یہ ان

کے قول (۳) میں ضعیف ہے۔ انہوں نے ایک دوسری جگہ کہا ہے: یہ واضح حرام نہیں ہے، اور میں اسے جائز قرار دیتا ہوں۔

اور صحیح بات یہ ہے کہ آزاد مسلمان مرد کے لیے کسی بھی صورت میں غیر مسلم لونڈی سے نکاح کرنا جائز نہیں ہے (۴)، اور نہ ہی اس کے لیے مسلم لونڈی (۵) سے نکاح کرنا جائز ہے سوائے ان دو شرطوں کے جو ہم نے بیان کیں جن کی نص موجود ہے۔ اور 'العنت' سے مراد زنا ہے۔ پس اگر وہ استطاعت نہیں رکھتا اور اسے گناہ (زنا) میں پڑنے کا خوف بھی نہیں ہے؛ تو اس کے لیے لونڈی سے نکاح جائز نہیں ہے، اور اسی طرح اگر استطاعت رکھتا ہے اور گناہ کا خوف ہے۔

پس اگر وہ آزاد کتابیہ عورت پر استطاعت رکھتا ہو، اور یہی مسئلہ ہے:

= شیخ عبد الرزاق، اور عبد الرزاق نے یہ کلام مجاہد کا قول - جو پہلے ذکر ہوا - سفیان ثوری سے، انہوں نے لیث سے، انہوں نے ان سے نقل کرنے کے بعد کہا ہے۔ دیکھئے الاستذکار ۱۶/ ۲۳۵۔ (۱) اسی طرح مصنف نے الاستذکار ۱۶/ ۲۳۵ میں ابن عبد البر سے نقل کیا ہے، اور جو مصنف عبد الرزاق میں ہے: انہوں نے کہا (یعنی سفیان ثوری): میں نے اس میں کوئی حرج نہیں دیکھا۔ (۲) نسخہ (ظ) اور (م) میں ہے: "لقولہ" (اس کے قول کے لیے)، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ "کقولہ" (اس کے قول کی طرح) ہے، جو الاستذکار ۶/ ۲۳۷ کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (۳) یہ العتبیہ میں امام مالک سے ابن القاسم کی روایت ہے، دیکھئے النوادر والزیادات ۴/ ۵۲۱، اور البیان والتحصیل ۴/ ۳۹۰۔ (۴) دیکھئے المحرر الوجیز ۲/ ۳۸، اور اس مسئلہ کی تفصیل آٹھویں مسئلہ میں آئے گی۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: "بالأمۃ"۔

Surah An-Nisa: Verse 25 229 The Second [Issue]: Does he marry a slave woman? Our scholars differed on this. It was said: He marries the slave woman; for a Muslim slave woman is not comparable to a disbelieving woman. A believing slave woman is better than a polytheist free woman. This was chosen by Ibn al-Arabi(1). And it was said: He marries a woman from the People of the Book; because even though the slave woman surpasses her in faith, the disbelieving woman surpasses her in freedom, and she is a wife. Also, her child will be free and not enslaved, whereas the child of a slave woman will be a slave. This is what aligns with the principle of the school of thought (Madhhab). The Third [Issue]: Scholars differed regarding a man who marries a free woman while already married to a slave woman, without her knowing about it(2). A group said: The marriage is valid. Likewise, said Sa'id ibn al-Musayyib, Ata ibn Abi Rabah, Al-Shafi'i, Abu Thawr, the People of Opinion (As-hab al-Ra'y), and it was narrated from Ali. It was said: The free woman has the choice once she knows(3). Then, in what matter does she have the choice? Az-Zuhri, Sa'id ibn al-Musayyib, Malik, Ahmad, and Ishaq said: In staying with him or leaving him. Abd al-Malik said: In confirming the marriage of the slave woman or annulling it(4). An-Nakha'i said: If he marries a free woman while having a slave woman, he must separate from the slave woman, unless he has a child with her. If he does, they are not separated. Masruq said: The marriage of the slave woman is annulled; because it was a matter permitted out of necessity, like carrion. So, when the necessity is lifted(5), the permission is lifted(6). The Fourth [Issue]: If he had two slave women under him, and the free woman knew about one of them but did not know...

---

(1) Ahkam al-Quran 1/393. (2) In the manuscripts: "and the slave woman did not know about her," what is established is from (m). (3) Al-Ishraf 4/120, and the report of Ali preceded in the first issue. (4) See Al-Ma'una 2/798. (5) In (d): ceased. (6) Al-Ishraf 4/119 and 120, and Al-Istidkar 16/231. Ibn Abi Shaybah reported the two narrations from Ibrahim and Masruq 4/149.

सूरह अन-निसा: आयत 25 229 दूसरा [मुद्दा]: क्या वह दासी से विवाह कर सकता है? हमारे विद्वानों ने इसमें मतभेद किया है। कहा गया: वह दासी से विवाह कर सकता है; क्योंकि एक मुस्लिम दासी की तुलना एक काफिर महिला से नहीं की जा सकती। एक आस्तिक दासी एक मुशरिक (बहुदेववादी) स्वतंत्र महिला से बेहतर है। इब्न अल-अरबी (1) ने इसे ही चुना है। और कहा गया: वह अहल-ए-किताब (किताब वाले) की महिला से विवाह करता है; क्योंकि यद्यपि दासी विश्वास (ईमान) में उससे श्रेष्ठ है, लेकिन काफिर महिला स्वतंत्रता में उससे श्रेष्ठ है, और वह एक पत्नी है। साथ ही, उसकी संतान स्वतंत्र होगी और उसे दास नहीं बनाया जाएगा, जबकि दासी की संतान दास होगी; और यही वह बात है जो पंथ (मज़हब) के मूल सिद्धांत के अनुरूप है। तीसरा [मुद्दा]: विद्वानों ने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया है जो एक स्वतंत्र महिला से विवाह करता है जबकि वह पहले से ही एक दासी से विवाहित है और उसे (स्वतंत्र महिला को) इसके बारे में पता नहीं था (2)। एक समूह ने कहा: विवाह वैध है। इसी प्रकार सईद इब्न अल-मुसय्यिब, अता इब्न अबी रबाह, अल-शाफी, अबू थौर और असहाब अल-राय ने कहा है, और यह अली से भी वर्णित है। कहा गया: स्वतंत्र महिला को पता चलने पर विकल्प (खियार) प्राप्त है (3)। फिर, उसे किस बात में विकल्प प्राप्त है? अल-जुहरी, सईद इब्न अल-मुसय्यिब, मलिक, अहमद और इशाक ने कहा: उसके साथ रहने या उसे छोड़ने में। अब्दुल मलिक ने कहा: दासी के विवाह की पुष्टि करने या उसे रद्द करने में (4)। अन-नखई ने कहा: यदि वह दासी होने के बावजूद एक स्वतंत्र महिला से विवाह करता है; तो वह दासी से अलग हो जाए, जब तक कि उससे उसकी कोई संतान न हो, यदि संतान है; तो उनके बीच अलगाव नहीं किया जाएगा। मसरूक ने कहा: दासी का विवाह रद्द कर दिया जाता है; क्योंकि यह आवश्यकता के कारण अनुमति दी गई बात थी; जैसे कि मुर्दार (मृत जानवर का मांस), इसलिए जब आवश्यकता समाप्त (5) हो जाती है, तो अनुमति भी समाप्त हो जाती है (6)। चौथा [मुद्दा]: यदि उसके अधीन दो दासियाँ थीं; स्वतंत्र महिला को उनमें से एक के बारे में पता चला, और वह नहीं जानती थी...

---

(1) अहकाम अल-कुरान 1 / 393। (2) पांडुलिपियों में: "और दासी को उसके बारे में पता नहीं था," जो स्थापित है वह (म) से है। (3) अल-इशराफ 4 / 120, और अली का प्रभाव पहले मुद्दे में आ चुका है। (4) अल-मऊना 2 / 798 देखें। (5) (द) में: समाप्त हो गई। (6) अल-इशराफ 4 / 119 और 120, और अल-इस्तिदकार 16 / 231। इब्न अबी शैबा ने इब्राहिम और मसरूक से दो वृत्तांत निकाले 4 / 149।

سورۃ النساء: آیت ۲۵ ۲۲۹ دوسرا [مسئلہ]: کیا وہ لونڈی سے نکاح کر سکتا ہے؟ ہمارے علماء نے اس میں اختلاف کیا ہے، پس کہا گیا: وہ لونڈی سے نکاح کر سکتا ہے؛ کیونکہ مسلمان لونڈی کافرہ کے برابر نہیں ہو سکتی، پس مومنہ لونڈی مشرک آزاد عورت سے بہتر ہے۔ اور ابن العربی(۱) نے اسی کو اختیار کیا ہے۔ اور کہا گیا: وہ کتابیہ سے نکاح کرے؛ کیونکہ لونڈی اگرچہ ایمان کی وجہ سے اس سے افضل ہے؛ مگر کافرہ آزادی کی وجہ سے اس سے افضل ہے، اور وہ بیوی ہے۔ نیز؛ اس کی اولاد آزاد ہوگی اسے غلام نہیں بنایا جا سکے گا، اور لونڈی کی اولاد غلام ہوگی؛ اور یہی وہ بات ہے جو مذہب کی اصل کے مطابق ہے۔ تیسرا [مسئلہ]: اور علماء نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو لونڈی کے ہوتے ہوئے آزاد عورت سے نکاح کرے اور اسے (آزاد عورت کو) اس کا علم نہ ہو(۲)، تو ایک گروہ نے کہا: نکاح قائم رہے گا۔ اسی طرح سعید بن المسیب، عطا بن ابی رباح، شافعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے نے کہا ہے، اور یہ علی سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: آزاد عورت کو اختیار حاصل ہے جب اسے علم ہو جائے(۳)۔ پھر اسے کس چیز میں اختیار حاصل ہے؟ تو زہری، سعید بن المسیب، مالک، احمد اور اسحاق نے کہا: اس کے ساتھ رہنے یا اس سے جدا ہونے میں۔ اور عبدالملک نے کہا: لونڈی کے نکاح کو برقرار رکھنے یا اسے فسخ کرنے میں(۴)۔ اور نخعی نے کہا: جب وہ لونڈی کے ہوتے ہوئے آزاد عورت سے نکاح کرے؛ تو لونڈی سے جدا ہو جائے، سوائے اس کے کہ اس سے اس کی کوئی اولاد ہو، اگر ہو؛ تو ان کے درمیان جدائی نہیں کی جائے گی۔ اور مسروق نے کہا: لونڈی کا نکاح فسخ کر دیا جائے گا؛ کیونکہ یہ ضرورت کی بنا پر مباح کیا گیا کام تھا؛ جیسے مردار، پس جب ضرورت ختم(۵) ہو گئی تو اباحت بھی ختم ہو گئی(۶)۔ چوتھا [مسئلہ]: پس اگر اس کے نکاح میں دو لونڈیاں تھیں؛ آزاد عورت کو ان میں سے ایک کا علم ہوا، اور وہ نہیں جانتی تھی...

(۱) احکام القرآن ۱ / ۳۹۳ . (۲) خطی نسخوں میں ہے: "اور لونڈی کو اس کا علم نہ تھا"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) الإشراف ۱۲۰/۴ ، اور علی کا اثر پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۴) دیکھئے المعونۃ ۷۹۸/۲ . (۵) (د) میں ہے: ختم ہو گئی۔ (۶) الإشراف ۴ / ۱۱۹ اور ۱۲۰ ، اور الاستذکار ۲۳۱/۱۶ . اور ابن ابی شیبہ نے ابراہیم اور مسروق سے دو روایتیں نقل کیں ۴ / ۱۴۹ .

Page: 230 Surah An-Nisa: Verse 25

...with the other, then she would have the choice (1). Do you not see that if a free woman was married to a slave woman and she consented, then another slave woman was married to her and she consented (2), then he married another and she objected, she would have that right; similarly in this case if she did not know about the two slave women and only knew about one. Ibn al-Qasim said: Malik said: We only gave the choice to the free woman in these matters because of what the scholars before me said. He means Sa'id ibn al-Musayyib, Ibn Shihab, and others. Malik said: Were it not for what they said, I would have considered it permissible; because it is permissible in the Book of Allah (3). If the free woman is not enough for him, and he needs another, and cannot afford her dower, it is permissible for him to marry a slave woman, until he reaches four by marriage according to the apparent meaning of the Quran; narrated by Ibn Wahb from Malik. Ibn al-Qasim narrated from him: His marriage is rejected. Ibn al-Arabi (4) said: The first is more correct in evidence, and so it is in the Quran; for whoever accepts the established cause, accepts the consequence arranged upon it, and that (5) she has no choice; because she knew that he has the right to marry four; and she knew that if he could not afford to marry a free woman, he would marry a slave woman, and what Allah, Glory be to Him, stipulated upon her is what she stipulated upon herself, and her knowledge is not considered in the conditions of Allah, Glory be to Him and Exalted. This is the utmost investigation of the chapter and fairness in it. Fifth: His saying, Exalted is He: {The chaste women} means free women; this is indicated by the division between them and the slave girls in His saying: {from among your believing slave girls}. A group said: It means virtuous women. This is weak; because slave girls fall under it (6). So they permitted marriage with slave girls of the People of the Book, and prohibited prostitutes from...

---

(1) Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/521. (2) His saying: "then he married a slave woman and she consented," is not in (D) and (Z). (3) Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/519, and after it he mentioned the saying of Ibn al-Muwaz: I see he means the saying of the Almighty: {And marry the unmarried among you and the righteous among your male slaves and female slaves} and Abd al-Razzaq 7/266-267 narrated the reports of al-Zuhri and Ibn al-Musayyib. (4) Ahkam al-Quran 1/394. (5) In (D) and (Kh): "That no". (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/37.

पृष्ठ: २३० सूरह अन-निसा: आयत २५

...दूसरे के साथ, तो उसके पास विकल्प होगा (१)। क्या आप नहीं देखते कि यदि एक स्वतंत्र स्त्री का विवाह एक दासी से हो गया और उसने सहमति दे दी, फिर दूसरी दासी से उसका विवाह हो गया और उसने सहमति दे दी (२), फिर उसने एक और से विवाह किया और उसने आपत्ति की, तो उसे वह अधिकार होगा; इसी प्रकार इस मामले में भी यदि वह दो दासियों के बारे में नहीं जानती थी और केवल एक के बारे में जानती थी। इब्न अल-कासिम ने कहा: मलिक ने कहा: हमने इन मामलों में स्वतंत्र स्त्री को विकल्प केवल इसलिए दिया क्योंकि मुझसे पहले के विद्वानों ने ऐसा कहा था। उनका तात्पर्य सईद इब्न अल-मुसय्यिब, इब्न शिहाब और अन्य से है। मलिक ने कहा: यदि उन्होंने यह न कहा होता, तो मैं इसे हलाल मानता; क्योंकि यह अल्लाह की किताब में हलाल है (३)। यदि स्वतंत्र स्त्री उसके लिए पर्याप्त नहीं है, और उसे दूसरी की आवश्यकता है, और वह उसका मेहर देने में असमर्थ है, तो उसके लिए दासी से विवाह करना जायज है, जब तक कि वह कुरान के स्पष्ट अर्थ के अनुसार विवाह द्वारा चार तक न पहुँच जाए; इसे इब्न वहाब ने मलिक से वर्णित किया है। इब्न अल-कासिम ने उनसे वर्णित किया: उसका निकाह रद्द कर दिया जाएगा। इब्न अल-अरबी (४) ने कहा: साक्ष्य में पहला अधिक सही है, और कुरान में भी ऐसा ही है; क्योंकि जो कोई प्रमाणित कारण को स्वीकार करता है, वह उस पर आधारित परिणाम को भी स्वीकार करता है, और यह कि (५) उसके पास कोई विकल्प नहीं है; क्योंकि वह जानती थी कि उसे चार विवाह करने का अधिकार है; और वह जानती थी कि यदि वह स्वतंत्र स्त्री से विवाह करने में असमर्थ रहा, तो वह दासी से विवाह करेगा, और अल्लाह सुभानहु व तआला ने उस पर जो शर्त रखी है, वही उसने अपने ऊपर रखी है, और अल्लाह सुभानहु व तआला की शर्तों में उसके ज्ञान पर विचार नहीं किया जाता है। यह इस अध्याय की गहन जाँच और इसमें न्याय की पराकाष्ठा है। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {अल-मुहसनात} का अर्थ स्वतंत्र स्त्रियाँ है; यह उनके और दासियों के बीच विभाजन द्वारा इंगित होता है उनके इस कथन में: {तुम्हारी मोमिन दासियों में से}। एक समूह ने कहा: इसका अर्थ सती स्त्रियाँ हैं। यह विचार कमजोर है; क्योंकि दासियाँ इसके अंतर्गत आती हैं (६)। इसलिए उन्होंने अहले किताब की दासियों से निकाह की अनुमति दी, और वेश्याओं को वर्जित किया...

---

(१) अल-नवादिर वल-ज़ियादात ५२१/४। (२) उनका कहना: "फिर उसने एक दासी से विवाह किया और वह सहमत हो गई", (द) और (ज़) में नहीं है। (३) अल-नवादिर वल-ज़ियादात ५१९/४, और इसके बाद उन्होंने इब्न अल-मुवाज़ का कथन उद्धृत किया: मेरा मानना है कि उनका तात्पर्य अल्लाह

तआला के इस कथन से है: {और तुममें से जो अविवाहित हों उनका विवाह कर दो और जो तुम्हारे नेक दास और दासियाँ हों} और अब्द अल-रज्ज़ाक ७/२६६-२६७ ने अल-ज़ुहरी और इब्न अल-मुसय्यिब की रिपोर्टें उद्धृत की हैं। (४) अहकाम अल-कुरान ३९४/१। (५) (द) और (ख) में: कि नहीं। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७/२।

صفحہ: ۲۳۰ سورۃ النساء: آیت ۲۵

دوسری کے ساتھ، تو اسے اختیار ہوگا (۱)۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اگر ایک آزاد عورت کا نکاح کسی لونڈی پر کر دیا جائے اور وہ راضی ہو جائے، پھر دوسری لونڈی پر نکاح کر دیا جائے اور وہ راضی ہو جائے (۲)، پھر کسی اور سے نکاح کیا جائے اور وہ انکار کر دے، تو یہ اس کا حق ہوگا، اسی طرح اس صورت میں بھی اگر وہ دو لونڈیوں کے بارے میں نہ جانتی ہو اور صرف ایک کا علم رکھتی ہو۔ ابن القاسم نے کہا: مالک نے کہا: ہم نے ان مسائل میں آزاد عورت کو اختیار صرف اس وجہ سے دیا ہے جو مجھ سے پہلے کے علماء نے کہا۔ ان کی مراد سعید بن المسیب، ابن شہاب اور دیگر ہیں۔ مالک نے کہا: اگر انہوں نے یہ نہ کہا ہوتا تو میں اسے حلال سمجھتا؛ کیونکہ یہ اللہ کی کتاب میں حلال ہے (۳)۔ پس اگر آزاد عورت اسے کافی نہ ہو، اور اسے دوسری کی ضرورت ہو، اور وہ اس کے مہر پر قدرت نہ رکھتا ہو، تو اس کے لیے جائز ہے کہ وہ لونڈی سے نکاح کرے، یہاں تک کہ قرآن کے ظاہر کے مطابق نکاح کے ذریعے چار تک پہنچ جائے؛ اسے ابن وہب نے مالک سے روایت کیا ہے۔ اور ابن القاسم نے ان سے روایت کیا ہے: اس کا نکاح رد کر دیا جائے گا۔ ابن العربی (۴) نے کہا: دلیل کے اعتبار سے پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور قرآن میں بھی اسی طرح ہے؛ کیونکہ جو شخص کسی سببِ محقق پر راضی ہو جائے، وہ اس پر مرتب ہونے والے مسبب پر بھی راضی ہو جاتا ہے، اور یہ کہ (۵) اسے اختیار نہیں ہوگا؛ کیونکہ اسے معلوم تھا کہ اسے چار نکاح کرنے کا حق ہے؛ اور اسے علم تھا کہ اگر وہ آزاد عورت سے نکاح کی قدرت نہ پا سکا تو وہ لونڈی سے نکاح کرے گا، اور اللہ سبحانہ نے اس پر جو شرط رکھی وہی ہے جو اس نے اپنے نفس پر شرط لگائی، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی شرائط میں اس کے علم کا اعتبار نہیں کیا جاتا۔ اور یہ اس باب میں تحقیق کی انتہا اور اس میں انصاف ہے۔ پانچویں

بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الْمُحْصَنَتِ﴾ سے مراد آزاد عورتیں ہیں؛ اس پر ان کے اور لونڈیوں کے درمیان تقسیم دلالت کرتی ہے اس کے قول میں: ﴿مِن فَتَيَٰتِكُمُ الْمُؤْمِنَٰتِ﴾۔ اور ایک گروہ نے کہا: اس کا معنی پاکدامن عورتیں ہیں۔ اور یہ قول ضعیف ہے؛ کیونکہ لونڈیاں بھی اس کے تحت آتی ہیں (۶)۔ چنانچہ انہوں نے اہل کتاب کی لونڈیوں سے نکاح کو جائز قرار دیا، اور بدکار عورتوں کو حرام کیا...

---

(۱) النوادر والزیادات ۵۲۱/۴۔ (۲) ان کا قول: "پھر اس نے اس پر لونڈی سے نکاح کیا اور وہ راضی ہو گئی"، (د) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (۳) النوادر والزیادات ۵۱۹/۴، اور اس کے بعد انہوں نے ابن المواز کا قول ذکر کیا: میرا خیال ہے ان کی مراد اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَأَنكِحُوا الْأَيَـٰمَىٰ مِنكُمْ وَالصَّـٰلِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ﴾ اور عبدالرزاق ۲۶۶/۷ - ۲۶۷ نے زہری اور ابن المسیب کی خبریں روایت کی ہیں۔ (۴) احکام القرآن ۳۹۴/۱۔ (۵) (د) اور (خ) میں: کہ نہیں۔ (۶) المحرر الوجیز ۳۷/۲۔

believing women and those of the People of the Book. This is the opinion of Ibn Maysarah and Al-Suddi. Scholars have differed on what is permissible for a free man who cannot afford the means and fears falling into sin (hardship) regarding marrying slave women. Malik, Abu Hanifa, Ibn Shihab Al-Zuhri, and Al-Harith Al-Uqli (1) said: He may marry four. Hammad ibn Abi Sulayman said: He is not allowed to marry more than two slave women. Al-Shafi'i, Abu Thawr, Ahmad, and Ishaq said: He is not allowed to marry more than one slave woman. This is the opinion of Ibn Abbas, Masruq, and a group [of scholars], and they argued based on the Almighty's saying: {That is for him among you who fears falling into sin}. This meaning [the fear] is removed by marrying one (2). Sixth: The Almighty's saying: {From those whom your right hands possess}, meaning: let him marry someone else's slave girl. There is no disagreement among scholars that it is not permissible for him to marry his own slave girl; because of the conflict and difference of rights (3). Seventh: The Almighty's saying: {From among your young women}, meaning: those owned as slaves, and it is the plural of 'fatat' (young girl). The Arabs say for a male slave: 'fata' (young man), and for a female slave: 'fatat' (young woman) (4). In the authentic Hadith: "None of you should say: my male slave and my female slave, but let him say: my young man and my young woman" (5), and it will come later (6). The terms 'fata' and 'fatat' are also used (7) for free people at the beginning of youth, while for slaves, they are used in youth and old age. Eighth: The Almighty's saying: {Believing [women]}, this clarifies that it is not permissible to marry a slave girl who is from the People of the Book.

(1) He is Al-Harith bin Yazid Al-Uqli Al-Taymi, he was a jurist from the companions of Ibrahim, one of their elite, and was trustworthy in Hadith, died long ago. Tahdhib al-Tahdhib 1/340. (2) Al-Istidhkar 16/238-239, and the report of Ibn Abbas was recorded by Ibn Abi Shaybah 4/147. (3) See Al-Ma'unah 2/801. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/63. (5) Narrated by Ahmad (10368), Al-Bukhari (2552), and Muslim (2249) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (6) Page 315 of this part. (7) In (m): on.

सूरह अन-निसा: आयत 25 231

ईमान वाली और किताबियात (अहले किताब की महिलाएँ)। और यह इब्न मैसरा और अल-सुद्दी का कहना है। विद्वानों ने इस बारे में मतभेद किया है कि एक स्वतंत्र पुरुष के लिए क्या जायज़ है जिसके पास साधन (महर आदि) नहीं हैं और उसे व्यभिचार (कठिनाई) में पड़ने का डर है, दासियों से निकाह करने के संबंध में। मलिक, अबू हनीफा, इब्न शिहाब अल-ज़ुहरी और अल-हरिथ अल-उक़ली (1) ने कहा: वह चार से निकाह कर सकता है। हम्माद बिन अबी सुलेमान ने कहा: उसे दो से अधिक दासियों से निकाह करने की अनुमति नहीं है। अल-शाफ़ई, अबू थौर, अहमद और इशाक ने कहा: उसे केवल एक दासी से निकाह करने की अनुमति है। यह इब्न अब्बास, मसरूक और एक समूह का कहना है, और उन्होंने अल्लाह के इस कथन से दलील दी है: {यह तुममें से उस व्यक्ति के लिए है जिसे व्यभिचार (कठिनाई) में पड़ने का डर हो}। और यह अर्थ (डर) एक निकाह से समाप्त हो जाता है (2)। छठा: अल्लाह का कथन: {उनमें से जो तुम्हारे दाहिने हाथों के अधिकार में हैं}, यानी: वह किसी और की दासी से निकाह करे। विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि उसके लिए अपनी स्वयं की दासी से निकाह करना जायज़ नहीं है; अधिकारों के टकराव और अंतर के कारण (3)। सातवां: अल्लाह का कथन: {तुम्हारी युवतियों में से}, यानी: जो दासियाँ हैं, और यह 'फताह' (युवती) का बहुवचन है। अरब लोग पुरुष दास के लिए 'फ़ता' (युवक) और महिला दास के लिए 'फ़ताह' (युवती) कहते हैं (4)। सही हदीस में है: "तुम में से कोई यह न कहे: मेरा गुलाम और मेरी दासी, बल्कि उसे कहना चाहिए: मेरा जवान और मेरी जवान लड़की" (5) और यह आगे आएगा (6)। 'फ़ता' और 'फ़ताह' शब्द स्वतंत्र लोगों के लिए जवानी की शुरुआत में भी इस्तेमाल किए जाते हैं (7), जबकि दासों के लिए जवानी और बुढ़ापे दोनों में उपयोग किए जाते हैं। आठवां: अल्लाह का कथन: {ईमान वाली [स्त्रियाँ]}, इससे यह स्पष्ट होता है कि अहले किताब की दासी से निकाह करना जायज़ नहीं है।

(1) वह अल-हरिथ बिन यज़ीद अल-उक़ली अल-तयमी हैं, वह इब्राहिम के साथियों में से एक प्रसिद्ध फ़कीह थे, और हदीस में भरोसेमंद थे, उनकी मृत्यु प्राचीन समय में हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब 1/340। (2) अल-इस्तिधकार 16/238-239, और इब्न अब्बास की रिवायत इब्न अबी शैबा 4/147 द्वारा संकलित है। (3) देखें अल-मौना 2/801। (4) अल-नहस द्वारा 'मा'आनी अल-कुरान' 2/63। (5) इसे अहमद (10368), बुखारी (2552), और मुस्लिम (2249) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (6) इस खंड का पृष्ठ 315। (7) (म) में: पर।

سورہ النساء: آیت ۲۵ ۲۳۱

مومنات اور کتابیات۔ اور یہ ابن میسرہ اور السدی کا قول ہے۔ علماء نے اس بارے میں اختلاف کیا ہے کہ اس آزاد شخص کے لیے کیا جائز ہے جو مقدرت نہیں رکھتا اور لونڈیوں سے نکاح کرنے میں گناہ (سختی) میں پڑنے کا خوف رکھتا ہے۔ امام مالک، ابو حنیفہ، ابن شہاب الزہری، اور الحارث العکلی (۱) نے کہا: اسے چار لونڈیوں سے نکاح کرنے کا حق ہے۔ حماد بن ابی سلیمان نے کہا: اسے دو سے زیادہ لونڈیوں سے نکاح کی اجازت نہیں۔ امام شافعی، ابو ثور، احمد اور اسحاق نے کہا: اسے صرف ایک لونڈی سے نکاح کرنے کی اجازت ہے۔ یہ ابن عباس، مسروق اور ایک جماعت کا قول ہے، اور انہوں نے اللہ تعالی کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿ذَٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنكُمْ﴾۔ اور یہ معنی (خوف) ایک نکاح سے دور ہو جاتا ہے (۲)۔ چھٹی بات: اللہ تعالی کا قول: ﴿فَمِن مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُم﴾ یعنی: وہ کسی دوسرے کی لونڈی سے نکاح کرے۔ اور علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ کسی کے لیے اپنی لونڈی سے نکاح کرنا جائز نہیں؛ حقوق کے ٹکراؤ اور اختلاف کی وجہ سے (۳)۔ ساتویں بات: اللہ تعالی کا قول: ﴿مِن فَتَيَاتِكُمُ﴾ یعنی: جو مملوکہ (لونڈیاں) ہیں، اور یہ 'فتاۃ' کی جمع ہے۔ عرب مملوک (غلام) کے لیے 'فتی' اور لونڈی کے لیے 'فتاۃ' کہتے ہیں (۴)۔ صحیح حدیث میں ہے: "تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: میرا غلام اور میری لونڈی، بلکہ اسے کہنا چاہیے: میرا جوان اور میری جوان لڑکی" (۵) اور یہ آگے آئے گا (۶)۔ لفظ 'فتی' اور 'فتاۃ' کا اطلاق آزاد لوگوں پر بھی جوانی کی ابتدا میں ہوتا ہے (۷)، لیکن غلاموں کے بارے میں یہ جوانی اور بڑھاپے دونوں میں بولا جاتا ہے۔ آٹھویں بات: اللہ تعالی کا قول: ﴿الْمُؤْمِنَاتِ﴾ اس سے یہ واضح کیا کہ کتابیہ لونڈی سے نکاح کرنا جائز نہیں۔

(۱) وہ الحارث بن یزید العکلی التیمی ہیں، وہ ابراہیم کے اصحاب میں سے ایک جید فقیہ تھے، اور حدیث میں ثقہ تھے، ان کی وفات قدیم ہے۔ تہذیب التہذیب ۱/۳۴۰۔ (۲) الاستذکار ۱۶/۲۳۸-۲۳۹، اور ابن عباس کا اثر ابن ابی شیبہ ۴/۱۴۷ نے نقل کیا ہے۔ (۳) دیکھیے المعونہ ۸۰۱/۲۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۲/۶۳۔ (۵) اسے احمد (۱۰۳۶۸)، بخاری (۲۵۵۲)، اور مسلم (۲۲۴۹) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) اس جلد کا صفحہ ۳۱۵۔ (۷) (م) میں: علی (پر)۔

This attribute is a condition according to Malik and his companions, Al-Shafi'i and his companions, Al-Thawri, Al-Awza'i, Al-Hasan Al-Basri, Al-Zuhri, Makhul, and Mujahid. A group of scholars, including the proponents of opinion (As-hab al-Ra'y), said: Marrying a slave woman from the People of the Book is permissible (1).

Abu Umar said (2): I do not know of any predecessors for their statement except Abu Maysarah Amr ibn Shurahbil (3), for he said: The slave women of the People of the Book are in the same status as their free women.

They said: And His saying, "believing women," is by way of an excellent description, and it is not a condition that others are not allowed. This is like the saying of the Almighty: "But if you fear that you will not be just, then [marry only] one" [An-Nisa: 3]. If he fears he will not be just and marries more than one, it is permissible, but it is better not to. Likewise here, it is better not to marry [a slave woman] unless she is a believer, but if he marries a non-believer, it is permissible (4).

They argued by analogy with free women, because since the word "believing women" regarding free women did not prevent marrying [free] women of the People of the Book, likewise the word "believing women" regarding slave women does not prevent marrying slave women of the People of the Book.

Ashhab said in "Al-Mudawwanah": It is permissible for a Muslim slave to marry a slave woman from the People of the Book. According to him, the prohibition is for the husband to be superior in both freedom and religion together (5).

There is no disagreement among scholars that it is not permissible for a Muslim to marry a Zoroastrian or an idolater. Since their marriage is prohibited by consensus, having intercourse with them through right hand possession is also prohibited by analogy and consideration. It has been narrated from Tawus, Mujahid, Ata, and Amr ibn Dinar that they said: There is no harm in having intercourse (6) with a Zoroastrian slave woman.

(1) Al-Ishraf 4/121, and Al-Istidhkar 16/264. (2) In Al-Istidhkar 16/264. (3) Al-Hamdani Al-Kufi, narrated from Umar, Ali, Ibn Mas'ud, and others. He was among the early devout worshipers and died during the governorship of Ubayd Allah ibn Ziyad. Siyar 4/135. The narration was recorded by Al-Tabari 6/600. (4) Tafsir Abi al-Layth 1/346, and what is in brackets is from it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/38, and what is in brackets is from it. (6) In manuscripts (kh), (d), (z), and (m): "by marriage", and the

established text is from (z), which matches what is in Al-Istidhkar 16/268, and the words are from it.

सूरह अन-निसा: आयत 25 | 232

यह विशेषता मलिक और उनके साथियों, अल-शाफ़ई और उनके साथियों, अल-थौरी, अल-औज़ई, अल-हसन अल-बसरी, अल-ज़ुहरी, मखुल और मुजाहिद के अनुसार एक शर्त है। विद्वानों के एक समूह ने, जिनमें राय के समर्थक (असहाब अर-राय) शामिल हैं, कहा: किताब वाले लोगों (अहल अल-किताब) की दासी से निकाह करना जायज़ है (1)।

अबू उमर ने कहा (2): मैं उनके इस कथन के लिए अबू मयसरह अम्र इब्न शुराहबील (3) के अलावा किसी पूर्वज को नहीं जानता, क्योंकि उन्होंने कहा था: अहल अल-किताब की दासियाँ उनकी स्वतंत्र महिलाओं के समान ही हैं।

उन्होंने कहा: और उनका (अल्लाह का) कहना, "ईमान वाली महिलाएँ" एक उत्कृष्ट गुण के रूप में है, और यह कोई शर्त नहीं है कि उनके अलावा अन्य जायज़ नहीं हैं। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन की तरह है: "लेकिन यदि तुम्हें डर हो कि तुम न्याय नहीं कर पाओगे, तो फिर एक ही" [अन-निसा: 3]। यदि उसे डर है कि वह न्याय नहीं कर पाएगा और एक से अधिक निकाह करता है, तो यह जायज़ है, लेकिन बेहतर है कि न करे। इसी तरह यहाँ, यह बेहतर है कि [दासी] से निकाह न किया जाए जब तक कि वह मोमिना (ईमान वाली) न हो, लेकिन अगर वह गैर-मोमिना से निकाह करता है, तो यह जायज़ है (4)।

उन्होंने स्वतंत्र महिलाओं के साथ सादृश्य (क़यास) द्वारा तर्क दिया, क्योंकि चूँकि स्वतंत्र महिलाओं के संबंध में "ईमान वाली महिलाएँ' शब्द ने अहल अल-किताब की [स्वतंत्र] महिलाओं से निकाह करने से नहीं रोका, उसी तरह दासियों के संबंध में "ईमान वाली महिलाएँ' शब्द अहल अल-किताब की दासियों से निकाह करने से नहीं रोकता।

अशहब ने "अल-मुदव्वना" में कहा: एक मुस्लिम दास के लिए अहल अल-किताब की दासी से निकाह करना जायज़ है। उनके अनुसार, निषेध तब है जब पति स्वतंत्रता और धर्म दोनों में श्रेष्ठ हो (5)।

विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि एक मुस्लिम के लिए मजूसी (पारसी) या मूर्तिपूजक महिला से निकाह करना जायज़ नहीं है। चूँकि सर्वसम्मति से उनका निकाह हराम है, इसलिए सादृश्य और विचार के आधार पर उनके साथ सहवास (मिलकीयत के तहत) भी हराम है।

ताऊस, मुजाहिद, अता और अम्र इब्न दीनार से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मजूसी दासी के साथ सहवास (6) करने में कोई बुराई नहीं है।

(1) अल-इशराफ 4/121, और अल-इस्तिधकार 16/264। (2) अल-इस्तिधकार 16/264 में। (3) अल-हमदानी अल-कूफ़ी, उमर, अली, इब्न मसूद और अन्य से रिवायत की। वह शुरुआती पवित्र उपासकों में से थे, और उबैद अल्लाह इब्न ज़ियाद के शासनकाल के दौरान उनकी मृत्यु हुई। सियार 4/135। रिवायत अल-तबरी 6/600 द्वारा संकलित है। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/346, और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/38, और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (6) पांडुलिपियों (ख़), (द), (ज़) और (म) में: "निकाह द्वारा", और स्थापित पाठ (ज़) से है, जो अल-इस्तिधकार 16/268 में जो है उसके साथ मेल खाता है, और शब्द उसी से हैं।

یہ صفت مالک اور ان کے اصحاب، شافعی اور ان کے اصحاب، ثوری، اوزاعی، حسن بصری، زہری، مکحول اور مجاہد کے نزدیک شرط ہے۔ اہل علم کے ایک گروہ نے، جن میں اصحاب الرائے بھی شامل ہیں، کہا: اہل کتاب کی لونڈی سے نکاح جائز ہے (۱)۔

ابو عمر نے کہا (۲): میں ان کے اس قول کے لیے ابو میسرہ عمرو بن شرحبیل (۳) کے علاوہ کسی سلف (پیشرو) کو نہیں جانتا، کیونکہ انہوں نے کہا: اہل کتاب کی لونڈیاں ان کی آزاد عورتوں کے درجے میں ہیں۔

انہوں نے کہا: اور ان (اللہ) کا فرمان "مؤمنات" (ایمان والی عورتیں) فضیلت والے وصف کے طور پر ہے، اور یہ شرط نہیں ہے کہ اس کے علاوہ کوئی اور جائز نہ ہو، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: "پھر اگر تمہیں ڈر ہو کہ تم انصاف نہ کر سکو گے، تو ایک ہی" [النساء: ۳]۔ پس اگر اسے ڈر ہو کہ وہ انصاف نہیں کر سکے گا اور وہ ایک سے زیادہ نکاح کر لے تو جائز ہے، لیکن بہتر یہی ہے کہ نہ کرے۔ اسی طرح یہاں، بہتر یہی ہے کہ [لونڈی] سے نکاح نہ کیا جائے جب تک کہ وہ مؤمنہ نہ ہو، لیکن اگر کسی غیر مؤمنہ سے نکاح کر لے تو جائز ہے (٤)۔

انہوں نے آزاد عورتوں پر قیاس سے استدلال کیا، وہ اس طرح کہ جب آزاد عورتوں کے بارے میں لفظ "مؤمنات" نے کتابیہ [آزاد] عورتوں سے نکاح سے نہیں روکا، تو اسی طرح لونڈیوں کے بارے میں لفظ "مؤمنات" کتابیہ لونڈیوں سے نکاح سے نہیں روکتا۔

اشہب نے "المدونہ" میں کہا: ایک مسلمان غلام کے لیے جائز ہے کہ وہ کتابیہ لونڈی سے نکاح کر لے۔ ان کے نزدیک ممانعت اس صورت میں ہے جب شوہر آزادی اور دین دونوں میں ایک ساتھ برتر ہو (٥)۔

اور علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ کسی مسلمان کے لیے مجوسیہ یا بت پرست عورت سے نکاح جائز نہیں۔ اور جب اجماع کے ساتھ ان کا نکاح حرام ہے، تو قیاس اور نظر کی رو سے ملک یمین کے تحت ان سے وطی (جماع) بھی حرام ہے۔ طاؤس، مجاہد، عطاء اور عمرو بن دینار سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: مجوسی لونڈی سے وطی (٦) کرنے میں کوئی حرج نہیں۔

(١) الاشراف ٤/١٢١، اور الاستذکار ١٦/٢٦٤۔ (٢) الاستذکار ١٦/٢٦٤ میں۔ (٣) الہمدانی الکوفی، انہوں نے عمر، علی، ابن مسعود اور دیگر سے روایت کی، اور وہ عبادت گزار اولیاء میں سے تھے، ان کی وفات عبید اللہ بن زیاد کی ولایت میں ہوئی۔ السیر ٤/١٣٥۔ اور اثر کو الطبری نے ٦/٦٠٠ میں نقل کیا ہے۔ (٤) تفسیر ابی اللیث ١/٣٤٦، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٢/٣٨، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٦) نسخوں (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: "نکاح کے ساتھ"، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے جو الاستذکار ١٦/٢٦٨ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 25, Page 233

...by what your right hands possess. This is an anomalous and abandoned opinion; none of the jurists in the metropolitan centers paid it any attention. They said: It is not permissible for him(1) to have intercourse with her until she embraces Islam. The discussion of this issue has already been fully presented in «Al-Baqarah»(2). All praise be to Allah.

The Ninth: His Almighty's saying: {And Allah is most knowing of your faith}. The meaning is: Allah is knowledgeable of the hidden aspects of matters, while you only have their outward appearances. You are all children of Adam, and the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous among you. So, do not disdain from marrying slave women when necessary, even if she is newly captured, or if she is mute or the like. In this phrasing, there is an indication that the faith of a slave woman might be better than the faith of some free women(3).

The Tenth: His Almighty's saying: {you are from one another}. This is a subject and predicate, like saying: Zaid is in the house. The meaning is: You are children of Adam. It is also said: You are believers. It is also said: There is a transposition in the sentence; the meaning is: And whoever among you cannot afford to marry free believing women, let some of you marry from others: this man's slave girl to this man, and this man's slave girl to this man. Thus, "some of you" according to this estimation is nominative due to its verb, which is: "let him marry"(4).

The purpose of this speech is to prepare the souls of the Arabs who used to find the child of a slave woman repugnant, and would shame him, calling him a "hybrid" (Hajin). When the Sharia came permitting marriage to them, they learned that such stigmatization had no meaning(5). The slave woman's status was lower, so it was not permissible for a free man to marry her except out of necessity; because it leads to the enslavement of the child, and because the slave woman is not constantly available for the husband; because she is occupied with the service of...

(1) His saying: "for him" is not in (m). (2) 3 / 460. (3) His saying: (min - from) is in (kh) and (za), but not in the rest of the copies. It is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/38 and the text is from it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/446. This opinion was chosen by al-Tabari 6/601, and weakened by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar 2/38. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/38.

सूरह अन-निसा: आयत 25, पृष्ठ 233

...दाहिने हाथ के अधिकार में। यह एक असामान्य और परित्यक्त विचार है; शहरों के किसी भी न्यायविदों ने इस पर ध्यान नहीं दिया। उन्होंने कहा: उसके लिए यह वैध नहीं है (1) कि वह उसके साथ सहवास करे जब तक कि वह इस्लाम स्वीकार न कर ले। इस मुद्दे पर चर्चा पहले ही 'अल-बकरा' (2) में पूरी तरह से प्रस्तुत की जा चुकी है। और अल्लाह का शुक्र है।

नौवीं: सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह तुम्हारे ईमान को सबसे अच्छी तरह जानता है}। इसका अर्थ यह है कि: अल्लाह मामलों के छिपे हुए पहलुओं का ज्ञानी है, जबकि तुम्हारे पास उनका केवल बाहरी रूप है। तुम सब आदम की संतान हो, और अल्लाह की दृष्टि में तुममें से सबसे महान वह है जो तुममें सबसे अधिक परहेज़गार है। इसलिए, आवश्यकता पड़ने पर दासियों से विवाह करने से न कतराएं भले ही वह हाल ही में बंदी बनाई गई हो, या वह गूंगी हो या इसी तरह की अन्य। इस शब्दावली में एक संकेत है कि संभवतः एक दासी का ईमान कुछ स्वतंत्र महिलाओं (3) के ईमान से बेहतर हो सकता है।

दसवीं: सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम एक-दूसरे से हो}। यह उद्देश्य और विधेय है, जैसे कहना: ज़ैद घर में है। अर्थ है: तुम आदम की संतान हो। कहा गया है: तुम मोमिन (विश्वासी) हो। यह भी कहा गया है: वाक्य की संरचना में आगे-पीछे का क्रम है; अर्थ है: और तुममें से जो स्वतंत्र मोमिन महिलाओं से विवाह करने का सामर्थ्य न रखता हो, तो तुममें से कुछ दूसरे से विवाह कर लें: यह इसकी दासी, और यह उसकी दासी। इस अनुमान के अनुसार "तुममें से कुछ" अपने क्रिया के कारण कर्ता कारक में है जो कि है: "तो वह निकाह करे" (4)।

इस कथन का उद्देश्य अरबों के मन को तैयार करना है जो दासी की संतान को घृणा की दृष्टि से देखते थे, उसे अपमानित करते थे और उसे "हजीन" (मिश्रित) कहते थे। जब शरीयत में उनसे निकाह की अनुमति आई, तो उन्हें पता चला कि उस अपमान का कोई अर्थ नहीं है (5)। दासी की स्थिति नीची थी, इसलिए एक स्वतंत्र व्यक्ति के लिए आवश्यकता के बिना उससे विवाह करना वैध नहीं था; क्योंकि इससे संतान की गुलामी का कारण बनता था, और क्योंकि दासी पति के लिए हर समय उपलब्ध नहीं रहती थी, क्योंकि वह सेवा में व्यस्त रहती थी...

(1) उनका कहना: "उसके लिए", (म) में नहीं है। (2) 3/460। (3) उनका कहना: (मिन - से) शब्द (ख) और (ज़) में है, बाकी प्रतियों में नहीं है, और यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/38 में जो है उसके

अनुकूल है और पाठ उसी से है। (4) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान 1/446, और इस विचार को अल-तबरी 6/601 द्वारा चुना गया था, और इब्न अतिय्याह द्वारा अल-मुहर्रर 2/38 में इसे कमजोर बताया गया था। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/38।

سورة النساء: آیت ۲۵، صفحہ ۲۳۳

...ملک یمین کے ذریعے۔ اور یہ ایک شاذ اور متروک قول ہے؛ شہروں کے فقہاء میں سے کسی نے اس کی طرف التفات نہیں کیا۔ اور انہوں نے کہا: اس کے لیے جائز نہیں (۱) کہ وہ اس سے ہم بستری کرے یہاں تک کہ وہ اسلام قبول کر لے۔ اس مسئلہ پر بحث پہلے ہی سورہ «بقرہ» (۲) میں مکمل طور پر گزر چکی ہے۔ والحمد للہ۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُمْ﴾ معنی یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ معاملات کے باطن سے واقف ہے، اور تمہارے پاس ان کا صرف ظاہر ہے، اور تم سب اولاد آدم ہو، اور اللہ کے نزدیک تم میں سب سے زیادہ معزز وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ پرہیزگار ہے، لہٰذا ضرورت کے وقت لونڈیوں سے نکاح کرنے سے عار محسوس نہ کرو، چاہے وہ نئی قید ہو کر آئی ہو، یا گونگی ہو یا اس جیسی کوئی اور۔ پس اس لفظ میں اس بات پر تنبیہ ہے کہ بسا اوقات ایک لونڈی کا ایمان بعض آزاد عورتوں (۳) کے ایمان سے بہتر ہو سکتا ہے۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ﴾ مبتدا اور خبر ہے، جیسے آپ کا کہنا: زید گھر میں ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ: تم سب اولاد آدم ہو۔ اور کہا گیا: تم سب مومن ہو۔ اور یہ بھی کہا گیا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے؛ معنی یہ ہے کہ: اور تم میں سے جو کوئی آزاد مومنہ عورتوں سے نکاح کی وسعت نہ رکھتا ہو؛ تو وہ تم میں سے بعض کا بعض سے نکاح کر دے: یہ اس کی لونڈی ہے، اور یہ اس کی لونڈی۔ پس «بعضکم» اس تقدیر پر اپنے فعل کی وجہ سے مرفوع ہے اور وہ ہے: پس وہ نکاح کرے (٤)۔

اس کلام سے مقصود ان عربوں کے نفوس کو تیار کرنا تھا جو لونڈی کی اولاد کو ناپسند کرتے تھے، اور اسے عار دلاتے تھے، اور اسے ہجین (دغلا) کہتے تھے، جب شریعت میں ان سے نکاح کا جواز آ گیا، تو انہیں معلوم ہو گیا کہ اس عار دلانے کا کوئی معنی نہیں ہے (٥)۔ اور لونڈی کا درجہ تو صرف اس لیے گرا ہوا تھا کہ آزاد کے لیے اس سے نکاح جائز نہیں تھا سوائے ضرورت کے؛ کیونکہ یہ اولاد کے غلام بننے کا سبب بنتا تھا، اور اس لیے کہ لونڈی ہر وقت شوہر کے لیے فارغ نہیں ہوتی تھی؛ کیونکہ وہ خدمت میں مشغول رہتی تھی...

(١) اس کا قول: «لہ»، (م) میں نہیں ہے۔ (٢) ٣ / ٤٦٠۔ (٣) اس کا قول: (من) نسخہ (خ) اور (ظ) میں ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور یہی المحرر الوجیز ٢/٣٨ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ١/٤٤٦، اور اس قول کو طبری نے ٦/٦٠١ میں اختیار کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر ٢/٣٨ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٢/٣٨۔

Surah An-Nisa: Verse 25 | 234

...The Master. Eleventh: The words of the Almighty: "So marry them with the permission of their people" [Surah An-Nisa: 25], meaning with the guardianship and permission of their owning masters. Likewise, a male slave may not marry except with the permission of his master, because the slave is property and has no authority over himself, and his entire body is occupied [by servitude]. However, the difference between them [the male and female slave] is: if a male slave marries without his master's permission and the master subsequently approves it, it is valid. This is the school of thought of Malik and the People of Opinion (Hanafi school), and it is the opinion of Al-Hasan Al-Basri, Ata bin Abi Rabah, Sa'id bin Al-Musayyib, Shurayh, and Al-Sha'bi. But if a female slave marries without the permission of her people, the marriage is annulled and is not validated by the master's subsequent approval; because the deficiency of being a female slave prevents the marriage contract from occurring at all (1).

A group said: If a slave marries without his master's permission, his marriage is annulled. This is the opinion of Al-Shafi'i, Al-Awza'i, and Dawud bin Ali. They said: It is not permissible, whether the master approves it or not (2), because a void contract cannot be validated by subsequent approval. If he wishes to marry, he must start a new contract according to its established rules.

Muslim scholars have reached a consensus that a slave's marriage without his master's permission is not permissible. Ibn Umar used to consider a slave in that situation as a fornicator and would apply the legal punishment (hadd) to him; this is also the opinion of Abu Thawr (3). Abd al-Razzaq mentioned, from Abdullah bin Umar, from Nafi', from Ibn Umar, and from Ma'mar, from Ayyub, from Nafi', from Ibn Umar: that he caught a slave of his who married without his permission, so he flogged him with the legal punishment, separated them, and nullified her dowry.

He said: Ibn Jurayj informed us, from Musa bin Uqba, that he informed him from Nafi', from Ibn Umar: that he viewed a slave's marriage without his guardian's permission as fornication, believed the legal punishment was due upon him, and would punish those who performed the marriage for them (4).

(1) See Al-Ishraf 4/129, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/400. (2) In (Dh) and (M): The master's approval is not valid if he was not present. In (Z): The master's approval is not valid and it is not permissible. In al-Istidhkar 16/312 (the wording is his): The master's approval is not valid and it is not permissible; what is confirmed is from (Kh)

and (Zha). (3) Al-Ishraf 4/129, and al-Istidhkar 16/313. (4) Musannaf Abd al-Razzaq (12980), (12981), and (12982), and narrated by Abu Dawud (2079) from the hadith of Ibn Umar as a Marfu' narration (attributed to the Prophet), but he graded it weak and correctly identified it as Mawquf (attributed to the Companion).

सूरा अन-निसा: आयत 25 | 234

...मालिक। ग्यारहवीं: सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन है: "तो उनसे उनके घर वालों की अनुमति से विवाह करो" [सूरा अन-निसा: 25], अर्थात उनके मालिक स्वामियों के संरक्षण और उनकी अनुमति से। इसी तरह, एक दास (गुलाम) अपने स्वामी की अनुमति के बिना विवाह नहीं कर सकता; क्योंकि दास एक संपत्ति है और उसे स्वयं पर कोई अधिकार नहीं है, और उसका पूरा शरीर [सेवा में] व्यस्त है। हालाँकि, उनके[नर और मादा दास] बीच अंतर यह है: यदि एक दास अपने स्वामी की अनुमति के बिना विवाह करता है और स्वामी बाद में इसे स्वीकार कर लेता है, तो यह मान्य है। यह मालिक और असहाब अल-राय (हनफी विचारधारा) का पंथ है, और यही राय अल-हसन अल-बसरी, अता बिन अबी रबाह, सईद बिन अल-मुसय्यिब, शुरैह और अल-शाबी की है। लेकिन यदि एक दासी अपने घर वालों की अनुमति के बिना विवाह करती है, तो निकाह रद्द कर दिया जाता है, और स्वामी की बाद की स्वीकृति से वह जायज़ नहीं होता; क्योंकि दासी के स्त्री होने की कमी निकाह के संपन्न होने को बिल्कुल रोक देती है (1)।

एक अन्य समूह ने कहा: यदि दास अपने स्वामी की अनुमति के बिना निकाह करता है, तो उसका निकाह रद्द कर दिया जाता है; यह अल-शाफ़ई, अल-औज़ाई और दाऊद बिन अली की राय है। उन्होंने कहा: यह जायज़ नहीं है; चाहे स्वामी इसे मंजूरी दे या न दे (2); क्योंकि एक अमान्य अनुबंध की स्वीकृति मान्य नहीं हो सकती। यदि वह निकाह करना चाहता है, तो उसे अपनी सुन्नत के अनुसार नए सिरे से निकाह करना होगा।

मुस्लिम विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि स्वामी की अनुमति के बिना दास का निकाह जायज़ नहीं है। इब्न उमर ऐसे दास को व्यभिचारी (ज़ानी) मानते थे और उस पर दंड (हद) लागू करते थे; यही राय अबू थौर (3) की भी है। अब्द अल-रज्ज़ाक ने अब्दुल्लाह बिन उमर से, उन्होंने नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से, और मअमर ने अय्यूब से, उन्होंने नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से उल्लेख किया है: कि उन्होंने अपने एक दास को पकड़ा जिसने उनकी अनुमति के बिना निकाह किया था, तो उन्होंने उसे कोड़े मारे (हद लगाई), उनके बीच जुदाई करा दी, और उसका मेहर (दहेज) रद्द कर दिया।

उन्होंने कहा: इब्न जुरैज ने हमें मूसा बिन उकबा से सूचित किया, उन्होंने नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से बताया: कि वह स्वामी की अनुमति के बिना दास के निकाह को व्यभिचार मानते थे, और उस पर दंड

(हद) लागू करने के पक्षधर थे, और उन लोगों को दंडित करते थे जिन्होंने उनका निकाह कराया था (4)।

(1) देखें अल-इशराफ 4/129, और अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 1/400 द्वारा। (2) (ज़) और (म) में: स्वामी की स्वीकृति जायज़ नहीं है यदि वह उपस्थित न हो, और (ज़) में: स्वामी की स्वीकृति जायज़ नहीं है और वह मान्य नहीं हुआ, और अल-इस्तिज़कार 16/312 में (और शब्द उनके हैं): स्वामी की स्वीकृति जायज़ नहीं है और वह मान्य नहीं हुआ, और जो प्रमाणित है वह (ख) और (ज़ौ) से है। (3) अल-इशराफ 4/129, और अल-इस्तिज़कार 16/313। (4) मुसन्निफ अब्द अल-रज्ज़ाक (12980) और (12981) और (12982), और अबू दाऊद (2079) द्वारा इब्न उमर की हदीस से मरफ़ूअ के रूप में उद्धृत किया गया है, और उन्होंने इसे कमज़ोर बताया और इसके वक़्फ़ होने को सही ठहराया।

...مالک (مولیٰ)۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَانكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ﴾ یعنی: ان کے مالکوں کی سرپرستی اور ان کی اجازت سے نکاح کرو۔ اسی طرح غلام بھی اپنے مالک کی اجازت کے بغیر نکاح نہیں کر سکتا، کیونکہ غلام ایک مملوک ہے جس کا اپنا کوئی اختیار نہیں، اور اس کا سارا وجود (خدمت میں) مصروف ہے، لیکن ان دونوں (مرد و عورت غلام) میں فرق یہ ہے کہ: اگر غلام اپنے مالک کی اجازت کے بغیر نکاح کر لے اور پھر مالک اسے جائز قرار دے دے تو نکاح ہو جاتا ہے، یہ امام مالک اور اصحاب الرائے (احناف) کا مسلک ہے، اور یہی قول حسن بصری، عطا بن ابی رباح، سعید بن مسیب، شریح اور شعبی کا ہے۔ جبکہ اگر لونڈی اپنے گھر والوں کی اجازت کے بغیر نکاح کرے تو اسے فسخ کر دیا جائے گا، اور مالک کے جائز قرار دینے سے بھی وہ جائز نہیں ہوگا، کیونکہ لونڈی میں نسائیت کی کمی نکاح کے منعقد ہونے سے بالکل مانع ہے (۱)۔

اور ایک گروہ نے کہا: جب غلام اپنے مالک کی اجازت کے بغیر نکاح کرے تو اس کا نکاح فسخ کر دیا جائے گا؛ یہ امام شافعی، اوزاعی اور داؤد بن علی کا قول ہے؛ انہوں نے کہا: یہ جائز نہیں ہے؛ خواہ مولیٰ اسے جائز قرار دے یا نہ دے (۲)؛ کیونکہ فاسد عقد کی اجازت صحیح نہیں ہوتی، چنانچہ اگر وہ نکاح کرنا چاہے تو نئے سرے سے سنت کے مطابق کرے۔

اور علمائے اسلام کا اس بات پر اجماع ہے کہ مالک کی اجازت کے بغیر غلام کا نکاح جائز نہیں۔ ابن عمر اس صورت میں غلام کو زانی شمار کرتے تھے اور اس پر حد لگاتے تھے؛ اور یہی ابوثور کا قول ہے (۳)۔ عبد الرزاق نے عبداللہ بن عمر سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے، اور معمر نے ایوب سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ:

انہوں نے اپنے ایک غلام کو پکڑا جس نے ان کی اجازت کے بغیر نکاح کیا تھا، تو انہوں نے اسے حد ماری، ان کے درمیان جدائی کرا دی، اور اس کا مہر باطل کر دیا۔

فرمایا: اور ہمیں ابن جریج نے موسیٰ بن عقبہ سے خبر دی کہ انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے خبر دی: کہ وہ مالک کی اجازت کے بغیر غلام کے نکاح کو زنا سمجھتے تھے، اور اس پر حد کے قائل تھے، اور ان لوگوں کو بھی سزا دیتے تھے جنہوں نے ان کا نکاح پڑھایا (۴)۔

(۱) ملاحظہ ہو الاشراف ۴/ ۱۲۹ ، اور احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۴۰۰ ۔ (۲) نسخہ (ذ) اور (م) میں ہے: مولیٰ کی اجازت جائز نہیں اگر وہ موجود نہ ہو، اور (ز) میں ہے: مولیٰ کی اجازت جائز نہیں اور وہ درست نہیں ہوا، اور الاستذکار ۱۶/ ۳۱۲ (اور کلام اسی سے ہے) میں ہے: مولیٰ کی اجازت جائز نہیں اور اس نے اسے درست قرار نہیں دیا، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۳) الاشراف ۴/ ۱۲۹ ، اور الاستذکار ۱۶/ ۳۱۳ ۔ (۴) مصنف عبد الرزاق (۱۲۹۸۰) و (۱۲۹۸۱) و (۱۲۹۸۲)، اور اسے ابوداؤد نے (۲۰۷۹) میں ابن عمر کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور اسے ضعیف قرار دیتے ہوئے موقوف ہونے کو درست کہا ہے۔

٢٣٥ Surah An-Nisa: Verse 25

He said: And Ibn Jurayj informed us, on the authority of Abdullah bin Muhammad bin Aqeel, who said: I heard Jabir bin Abdullah saying: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Any slave who marries without the permission of his master is an adulterer."(1) And from Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him): It is a forbidden marriage, but if he marries with his master's permission, then divorce is in the hands of the one who makes the private parts lawful [the husband].(2) Abu Umar(3) said: This is the view of a group of jurists of the major cities in Hijaz and Iraq. There was no disagreement reported from Ibn Abbas that divorce is in the master's hand, and Jabir bin Zaid and a group followed him in that.(4) Among scholars, this is considered an anomaly that is not relied upon. I think Ibn Abbas interpreted God Almighty's saying: {Allah sets forth the parable of a slave belonging to another, having no power over anything} in this way. The scholars unanimously agreed that a slave's marriage is permissible with his master's permission. If he enters into an invalid marriage, Ash-Shafi'i said: If he has not consummated it, she gets nothing. If he has consummated it, he must pay the dowry when he is freed. This is the correct view of his school of thought, and it is the opinion of Abu Yusuf and Muhammad: No dowry is due until he is freed. Abu Hanifa said: If he has consummated it, she is entitled to the dowry. Malik and Ash-Shafi'i said: If a slave is owned by two men and one of them gives him permission to marry, and he marries, the marriage is void.(5) As for a slave girl, if her owners permit the marriage and give consent, it is permissible even if she does not conduct the contract herself, but appoints someone to conduct it for her. Twelfth: Allah Almighty’s saying: {And give them their dowries} is evidence for the obligation of the dowry in marriage, and that it belongs to the slave girl. {In a fair manner} means: according to Sharia and Sunnah. This implies that they are more entitled to their dowries than their masters, which is the school of thought of Malik. He said in the Book of Pledges: The master has no right to take his slave girl's dowry and leave her without a trousseau.(6)

(1) Musannaf Abd al-Razzaq (12979), also recorded by Ahmad (14212), and al-Tirmidhi (1111) who graded it as good. (2) Musannaf Abd al-Razzaq (12976). (3) Al-Istidhkar 16/314, and the preceding speech is from him. (4) Recorded by Abd al-Razzaq (12960) and (12962) from Ibn Abbas, and (12966) from Jabir bin Zaid. (5) Al-Ishraf 4/129-130, and what preceded in brackets is from it. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/38, and Malik's saying is in Al-Mudawwana 5/316.

२३० सूरह अन-निसा: आयत 25

उन्होंने कहा: और इब्न जुरायज ने हमें अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अकील के हवाले से बताया, जिन्होंने कहा: मैंने जाबिर बिन अब्दुल्ला को कहते सुना: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जो गुलाम अपने मालिक की अनुमति के बिना शादी करता है, वह व्यभिचारी है।" (1) और उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है: यह एक हराम (निषिद्ध) निकाह है, लेकिन यदि वह अपने मालिक की अनुमति से निकाह करता है, तो तलाक उस व्यक्ति के हाथ में है जो शर्मगाह को हलाल करता है [पति]। (2) अबू उमर (3) ने कहा: हिजाज़ और इराक के प्रमुख शहरों के फकीहों (धर्मशास्त्रियों) के एक समूह का यही मत है। इब्न अब्बास से इस बारे में कोई मतभेद नहीं बताया गया है कि तलाक मालिक के हाथ में है, और जाबिर बिन ज़ैद और एक समूह ने इस मामले में उनका अनुसरण किया है। (4) विद्वानों के बीच, इसे एक ऐसी विसंगति (अपवाद) माना जाता है जिस पर भरोसा नहीं किया जाता है। मुझे लगता है कि इब्न अब्बास ने अल्लाह के इस फरमान की व्याख्या इस तरह की है: {अल्लाह ने एक गुलाम का उदाहरण दिया है जो दूसरे का है, जिसके पास किसी चीज़ पर कोई अधिकार नहीं है}। विद्वानों ने सर्वसम्मति से सहमति व्यक्त की है कि अपने मालिक की अनुमति से गुलाम का निकाह जायज़ है। यदि वह एक अमान्य निकाह करता है, तो अल-शाफ़ई ने कहा: यदि उसने संभोग नहीं किया है, तो उसके लिए कुछ भी नहीं है। यदि उसने संभोग किया है, तो आजाद होने पर उसे महर (दहेज) देना होगा। यह उनके पंथ का सही दृष्टिकोण है, और यह अबू यूसुफ और मुहम्मद का कहना है: आजाद होने तक उस पर कोई महर नहीं है। अबू हनीफा ने कहा: यदि उसने संभोग किया है, तो वह महर की हकदार है। मलिक और अल-शाफ़ई ने कहा: यदि कोई गुलाम दो आदमियों के स्वामित्व में है और उनमें से एक उसे निकाह करने की अनुमति देता है, और वह निकाह कर लेता है, तो निकाह शून्य (बातिल) है। (5) जहाँ तक लौंडी (दासी) का सवाल है, यदि उसके मालिक निकाह की अनुमति देते हैं, तो यह जायज़ है, भले ही वह खुद निकाह का अनुबंध न करे, बल्कि किसी को अपनी ओर से अनुबंध करने के लिए नियुक्त करे। बारहवीं: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {और उन्हें उनके महर दें} निकाह में महर की अनिवार्यता का प्रमाण है, और यह कि वह दासी के लिए है। {उचित तरीके से} का अर्थ है: शरीयत और सुन्नत के अनुसार। इसका तात्पर्य यह है कि वे अपने मालिकों की तुलना में अपने महर की अधिक हकदार हैं, जो मलिक का पंथ है। उन्होंने 'किताब अल-रुहून' में कहा है: मालिक को अपनी दासी का महर लेने और उसे बिना दहेज (सामान) के छोड़ने का कोई अधिकार नहीं है। (6)

(1) मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक (12979), अहमद (14212) और अल-तिर्मिज़ी (1111) द्वारा भी दर्ज किया गया है जिन्होंने इसे हसन कहा है। (2) मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक (12976)। (3) अल-इस्तिधकार 16/314, और उससे पहले की बात उनकी है। (4) अब्द अल-रज्जाक (12960) और (12962) ने इब्न अब्बास से और (12966) जाबिर बिन ज़ैद से दर्ज किया है। (5) अल-इशराफ 4/129-130, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/38, और अल-मुदव्वना 5/316 में मलिक का कथन।

۲۳۵ سورہ النساء: آیت 25

انہوں نے کہا: اور ابن جریج نے ہمیں عبداللہ بن محمد بن عقیل کے حوالے سے خبر دی، انہوں نے کہا: میں نے جابر بن عبداللہ کو کہتے سنا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس غلام نے اپنے مالک کی اجازت کے بغیر نکاح کیا، وہ بدکار ہے" (1)۔ اور عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے: یہ نکاح حرام ہے، لیکن اگر اس نے اپنے مالک کی اجازت سے نکاح کیا تو طلاق اس کے ہاتھ میں ہے جو شرمگاہ کو حلال کرتا ہے [شوہر] (2)۔ ابو عمر (3) نے کہا: حجاز اور عراق کے بڑے شہروں کے فقہاء کی ایک جماعت کا یہی مسلک ہے۔ ابن عباس سے اس میں کوئی اختلاف منقول نہیں کہ طلاق مالک کے ہاتھ میں ہے، اور جابر بن زید اور ایک گروہ نے اس میں ان کی پیروی کی ہے (4)۔ اور علماء کے نزدیک یہ ایک ایسا شذوذ (غیر معمولی بات) ہے جس پر بھروسہ نہیں کیا جاتا، اور میرا خیال ہے کہ ابن عباس نے اس بارے میں اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ﴾۔ اور اہل علم کا اس بات پر اتفاق ہے کہ غلام کا نکاح اپنے آقا کی اجازت سے جائز ہے، پھر اگر اس نے فاسد نکاح کیا تو شافعی نے کہا: اگر اس نے دخول نہیں کیا تو اس عورت کے لیے کچھ نہیں ہے، اور اگر دخول کر لیا تو اس پر آزاد ہونے کے بعد مہر واجب ہوگا۔ ان کے مذہب میں یہی صحیح بات ہے، اور یہی ابو یوسف اور محمد کا قول ہے کہ: آزاد ہونے تک اس پر کوئی مہر نہیں۔ ابو حنیفہ نے کہا: اگر اس نے دخول کر لیا تو اس کے لیے مہر ہے۔ مالک اور شافعی نے کہا: اگر غلام دو آدمیوں کے درمیان (مشترکہ ملکیت) ہو اور ان میں سے ایک نے اسے نکاح کی اجازت دی اور اس نے نکاح کر لیا، تو نکاح باطل ہے (5)۔ رہی بات لونڈی کی، تو جب اس کے مالکان نکاح کی اجازت دے دیں، تو جائز ہے اگرچہ وہ خود عقد نہ کرے، لیکن وہ کسی کو اپنا وکیل بنائے جو اس کا نکاح کرائے۔ بارہویں بات: اللہ تعالیٰ

کا ارشاد: ﴿وَءَاتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ﴾ نکاح میں مہر کے واجب ہونے پر دلیل ہے، اور یہ کہ وہ لونڈی کا حق ہے۔ ﴿بِالْمَعْرُوفِ﴾ کا مطلب ہے: شریعت اور سنت کے مطابق، اور یہ اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ وہ اپنے مہروں کی اپنے آقاؤں سے زیادہ حقدار ہیں، اور یہی امام مالک کا مسلک ہے۔ انہوں نے 'کتاب الرہون' میں کہا ہے: آقا کے لیے یہ جائز نہیں کہ اپنی لونڈی کا مہر خود لے لے اور اسے بغیر جہیز کے چھوڑ دے (6)۔

(1) مصنف عبد الرزاق (12979)، اور اسے احمد (14212) اور ترمذی (1111) نے بھی روایت کیا ہے اور اسے حسن قرار دیا ہے۔ (2) مصنف عبد الرزاق (12976)۔ (3) الاستذکار 16/314، اور اس سے پہلے کی بات انہی کی ہے۔ (4) اسے عبد الرزاق نے (12960) اور (12962) میں ابن عباس سے، اور (12966) میں جابر بن زید سے روایت کیا ہے۔ (5) الاشراف 4/129-130، اور بریکٹ میں جو پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (6) المحرر الوجیز 2/38، اور المدونہ 5/316 میں امام مالک کا قول۔

236 Surah An-Nisa: Verse 25

Ash-Shafi'i said: The dowry (Sadaq) belongs to the master; because it is compensation [for benefit], so it does not belong to the female slave. Its basis is the permissibility of benefit from the slave's person (1), and it was only mentioned because the dowry became obligatory because of her.

Judge Ismail mentioned in his rulings: Some Iraqis claimed: If he marries his female slave to his male slave, there is no dowry. This is contrary to the Book and the Sunnah. He expounded on it at length (2).

Thirteenthly: The Almighty's saying: {Muhsanat} meaning: chaste. Al-Kisa'i recited: "Muhsinat" with a kasra (short 'i' sound) on the 'Sad' throughout the entire Quran, except in the Almighty's saying: {And married women [are forbidden to you]} [An-Nisa: 24]. The rest of the reciters read it with a fatha (short 'a' sound) on the 'Sad' throughout the Quran (3).

Then He said: {not committing adultery} meaning: not fornicators, i.e., openly committing adultery; because among the people of the Pre-Islamic Period (Jahiliyyah) there were open fornicators, and they had flags set up like the veterinarian's flag.

{nor taking secret lovers} friends in immorality, the singular of which is 'khidn' or 'khadeen', and he is the one who befriends you, and a man is 'khudanah' if he takes 'akhdan', i.e., companions; on the authority of Abu Zaid (4). It was said: 'Musafihah' (fornicatress) is one who openly commits adultery, i.e., one who hires herself out for that. And 'Dhat al-Khidn' (one with a secret lover) is the one who commits adultery secretly. It was also said: 'Musafihah' is the common one, and 'Dhat al-Khidn' is the one who commits adultery with only one person.

The Arabs used to shame the public announcement of adultery, but they did not shame taking secret lovers. Then Islam abolished all of that, and regarding that, the Almighty's saying was revealed: {And do not approach immoralities - what is apparent of them and what is concealed} [Al-An'am: 151]; on the authority of Ibn Abbas and others (5).

Fourteenthly: The Almighty's saying: {So when they are married} the recitation of Asim, Hamza, and Al-Kisa'i with a fatha...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/401, and what is between the brackets is from it. (2) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 1/431, and Ibn al-Arabi 1/397. (3) Al-Sab'ah p.

230, and Al-Taysir p. 95. (4) Mentioned by Ibn Faris in Mujmal al-Lugha 2/280. (5) Narrated by Al-Tabari 6/603.

236 सूरह अन-निसा: आयत 25

अल-शाफई ने कहा: महर (सदक़) मालिक का है; क्योंकि यह [लाभ] का मुआवज़ा है, इसलिए यह दासी का नहीं होगा। इसका आधार गुलाम के शरीर में लाभ की अनुमति है (1), और इसका उल्लेख केवल इसलिए किया गया क्योंकि महर उसके कारण अनिवार्य हो गया था।

न्यायाधीश इस्माइल ने अपने फैसलों में उल्लेख किया: कुछ इराकियों ने दावा किया: यदि वह अपनी दासी की शादी अपने गुलाम से करता है, तो कोई महर नहीं है। यह किताब और सुन्नत के खिलाफ है। उन्होंने इस पर विस्तार से चर्चा की (2)।

तेरहवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {मुहसनात} यानी: पवित्र। अल-किसाई ने पूरे कुरान में 'साद' पर कसरा (इ) के साथ "मुहसिनात" पढ़ा, सिवाय सर्वशक्तिमान के इस कथन के {और विवाहित महिलाएं[तुम्हारे लिए निषिद्ध हैं]} [अन-निसा: 24]। बाकी पाठकों ने पूरे कुरान में 'साद' पर फतह (अ) के साथ पढ़ा (3)।

फिर उन्होंने कहा: {मुसाफिहात नहीं} यानी: व्यभिचारिणी नहीं, यानी: खुलेआम व्यभिचार करने वाली; क्योंकि जाहिलियत (अज्ञानता) के दौर के लोगों में खुलेआम व्यभिचार करने वाली स्त्रियाँ होती थीं, और उनके पास पशु चिकित्सक के झंडे की तरह झंडे लगे होते थे।

{और न ही गुप्त प्रेमी बनाने वाली} अनैतिकता में मित्र, जिनका एकवचन 'खिदन' या 'खदीन' है, और वह वह है जो आपसे मित्रता करता है, और एक व्यक्ति 'खुदना' है यदि वह 'अखदान' यानी साथी बनाता है; अबू ज़ैद के अधिकार पर (4)। कहा गया: 'मुसाफिहा' वह है जो खुलेआम व्यभिचार करती है, यानी जो खुद को उसके लिए किराए पर देती है। और 'धात अल-खिदन' वह है जो गुप्त रूप से व्यभिचार करती है। यह भी कहा गया: 'मुसाफिहा' वह है जो सभी के लिए उपलब्ध है, और 'धात अल-खिदन' वह है जो केवल एक के साथ व्यभिचार करती है।

अरब लोग व्यभिचार की सार्वजनिक घोषणा को शर्मनाक मानते थे, लेकिन वे गुप्त प्रेमी रखने को शर्मनाक नहीं मानते थे। फिर इस्लाम ने उन सभी को समाप्त कर दिया, और उसी के बारे में सर्वशक्तिमान का कथन अवतरित हुआ: {और अश्लील कर्मों के पास न जाओ - चाहे वे प्रकट हों या गुप्त} [अल-अनअम: 151]; इब्न अब्बास और अन्य (5) के अधिकार पर।

चौदहवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जब वे विवाहित हो जाएं} असीम, हमजा और अल-किसाई का पाठ फतह के साथ...

---

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 401/1, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है। (2) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबारी द्वारा 431/1, और इब्न अल-अरबी द्वारा 397/1। (3) अल-सबआ पृष्ठ 230, और अल-तयसीर पृष्ठ 95। (4) मुजमल अल-लुगा 2/280 में इब्न फारिस द्वारा इसका उल्लेख किया गया है। (5) अल-तबारी 603/6 द्वारा उद्धृत।

٢٣٦ سورہ النساء: آیت ٢٥

اور امام شافعی نے فرمایا: مہر (صداق) آقا کا ہے؛ کیونکہ یہ [منفعت کا] عوض ہے، پس یہ لونڈی کا نہیں ہو سکتا۔ اس کی اصل غلام کے وجود میں منفعت کی اجازت ہے (١)، اور اس کا ذکر صرف اس لیے کیا گیا کیونکہ مہر اس کی وجہ سے واجب ہوا۔

قاضی اسماعیل نے اپنے احکام میں ذکر کیا: بعض عراقیوں کا گمان ہے کہ: جب وہ اپنی لونڈی کا نکاح اپنے غلام سے کرے تو کوئی مہر نہیں۔ اور یہ کتاب و سنت کے خلاف ہے۔ اور انہوں نے اس پر تفصیل سے بحث کی (٢)۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مُحْصَنَتٍ} یعنی: پاکدامن۔ اور الکسائی نے پورے قرآن میں 'صاد' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "محصناتِ" پڑھا، سوائے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے: {وَالْمُحْصَنَتُ مِنَ النِّسَاءِ} [النساء: ٢٤]۔ اور باقی قارئین نے پورے قرآن میں 'صاد' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (٣)۔

پھر فرمایا: {غَيْرَ مُسَفِحَتٍ} یعنی: بدکار نہیں، یعنی: علی الاعلان زنا کرنے والی نہیں؛ کیونکہ جاہلیت کے لوگوں میں ایسی عورتیں تھیں جو کھلم کھلا زنا کرتی تھیں، اور ان کے پاس جھنڈے لگے ہوتے تھے جیسے ویٹرنری ڈاکٹر کا جھنڈا ہوتا ہے۔

{وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ} فحاشی پر دوست بنانے والی، ان کا واحد 'خِدْن' یا 'خَدِین' ہے، اور یہ وہ ہے جو تم سے دوستی کرے، اور آدمی 'خُدَنَةٌ' ہے جب وہ 'اخدان' یعنی ساتھی بنا لے؛ ابو زید سے مروی ہے (٤)۔ اور کہا گیا: 'المسافحة' کھلم کھلا زنا کرنے والی ہے، یعنی وہ جو اس کام کے لیے

خود کو کرائے پر دیتی ہے۔ اور 'ذات الخِدْن' وہ ہے جو چھپ کر زنا کرتی ہے۔ اور کہا گیا: 'المسافحة' عام عورت ہے، اور 'ذات الخِدْن' وہ ہے جو صرف ایک سے زنا کرے۔

اور عرب زنا کے اعلان کو برا سمجھتے تھے، اور 'اخدان' (چھپے یار) بنانے کو برا نہیں سمجھتے تھے، پھر اسلام نے ان سب کو ختم کر دیا، اور اس بارے میں اللہ تعالیٰ کا یہ قول نازل ہوا: {وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ} (اور بے حیائی کے کاموں کے قریب نہ جاؤ، چاہے وہ ظاہر ہوں یا پوشیدہ) [الأنعام: ١٥١]؛ ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے (٥)۔

چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَإِذَا أُحْصِنَّ} عاصم، حمزہ اور کسائی کی قراءت فتحہ (زبر) کے ساتھ...

---

(١) احکام القرآن لابن العربی ٤٠١/١، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (٢) احکام القرآن للکیا الطبری ٤٣١/١، اور لابن العربی ٣٩٧/١۔ (٣) السبعہ ص ٢٣٠، اور التیسیر ص ٩٥۔ (٤) اسے ابن فارس نے مجمل اللغہ ٢/ ٢٨٠ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) اسے طبری نے ٦٠٣/٦ میں روایت کیا ہے۔

...the hamza. The rest pronounced it with a damma (u sound) (1). With the fatha (a sound), its meaning is: they became Muslims, and with the damma: they were married (2).

If a Muslim slave woman commits adultery, she is lashed half the lashing of a free woman. Her being Muslim is her "ihsan" (fortification/protection) according to the majority: Ibn Mas'ud, Al-Sha'bi, Al-Zuhri, and others (3). Accordingly, a non-believing slave woman is not punished if she commits adultery, which is the opinion of Al-Shafi'i as mentioned by Ibn Al-Mundhir (4).

Others said: Her "ihsan" is marriage to a free man. If a Muslim slave woman who has not married commits adultery, there is no prescribed punishment (hadd) for her. This was said by Sa'id ibn Jubayr, Al-Hasan, and Qatada, and it was narrated from Ibn Abbas and Abu Al-Darda (5). Abu Ubayd (6) also said this; he said: In the hadith of Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him), he was asked about the punishment of a slave woman and he said: "The slave woman has thrown the scalp of her head behind the house" (7). Al-Asma'i said: "Al-farwa" is the skin of the head (scalp).

Abu Ubayd said: He did not mean the scalp itself—how could she throw her scalp behind the house? Rather, this is a metaphor. He meant by "al-farwa" the veil. He is saying: She has no veil or hijab, and she goes out to every place her owners send her, unable to refuse. She ends up in situations where she cannot refrain from immorality, such as herding sheep, paying taxes, and the like. So, it is as if he saw that there is no prescribed punishment for her if she commits immorality for this reason.

Another group said: Her "ihsan" is marriage, but the prescribed punishment is obligatory for the Muslim slave woman even if... [text continues on next page]

---

(1) Al-Sab'a p. 231, and Al-Taysir p. 95; it is from 'Asim via the narration of Shu'bah, and the narration of Hafs from him is: "uhsinna" with a damma on the hamza like the rest. (2) Tafsir al-Tabari 6/605. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/39, and Al-Tabari cited their opinions in 6/609-611. (4) Al-Ishraf 2/47. (5) See Al-Ishraf 2/47, Al-Tamhid 9/99, Al-Istidhkar 24/102-104, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/39; Al-Tabari cited their opinions in 6/611-612 except for the opinion of Abu Al-Darda. (6) Gharib al-Hadith 3/305. (7) Narrated by Abd al-Razzaq (13612).

सूरह अन-निसा: आयत 25 | 237

...हमज़ा। बाकी लोगों ने इसे दम्मा (उ की ध्वनि) के साथ पढ़ा (1)। फत्हा (अ की ध्वनि) के साथ इसका अर्थ है: वे मुसलमान हो गईं, और दम्मा के साथ: उनका निकाह हो गया (2)।

यदि कोई मुस्लिम दासी व्यभिचार करती है, तो उसे एक स्वतंत्र महिला की तुलना में आधी कोड़े मारने की सजा दी जाती है। बहुमत की राय में उसका मुसलमान होना ही उसका 'इहसान' (किलाबंदी/संरक्षण) है: इब्न मसूद, अल-शा'बी, अल-ज़ुहरी और अन्य (3)। तदनुसार, एक गैर-मुस्लिम दासी को व्यभिचार करने पर दंडित नहीं किया जाता है, जो इब्न अल-मुंधीर द्वारा वर्णित अल-शफीई की राय है (4)।

अन्य लोगों ने कहा: उसका 'इहसान' एक स्वतंत्र पुरुष से विवाह है। यदि कोई मुस्लिम दासी जिसने विवाह नहीं किया है, व्यभिचार करती है, तो उस पर कोई निर्धारित दंड (हद) नहीं है; यह सईद बिन जुबैर, अल-हसन और कतादा द्वारा कहा गया था, और यह इब्न अब्बास और अबू अल-दरदा से वर्णित है (5)। अबू उबैद (6) ने भी यही कहा; उन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में, उनसे एक दासी की सजा के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "दासी ने अपने सिर की खाल घर के पीछे फेंक दी है" (7)। अल-असमई ने कहा: 'अल-फरवा' सिर की खाल (स्कैल्प) है।

अबू उबैद ने कहा: उनका मतलब खुद सिर की खाल से नहीं था—वह अपने सिर की खाल घर के पीछे कैसे फेंक सकती है? बल्कि, यह एक मुहावरा है। उनका 'फरवा' से मतलब घूंघट (नकाब) था। वह कह रहे हैं: उसके पास कोई घूंघट या हिजाब नहीं है, और वह हर उस जगह जाती है जहाँ उसके मालिक उसे भेजते हैं, वह इससे इनकार करने में असमर्थ है। वह ऐसी स्थितियों में पहुँच जाती है जहाँ वह अनैतिकता से बचने में असमर्थ होती है, जैसे भेड़ चराना, कर चुकाना और इसी तरह। तो, ऐसा लगता है जैसे उन्होंने देखा कि इस कारण से अनैतिकता करने पर उस पर कोई निर्धारित दंड नहीं है।

एक अन्य समूह ने कहा: उसका 'इहसान' विवाह है, लेकिन मुस्लिम दासी के लिए निर्धारित दंड अनिवार्य है, भले ही... [पाठ अगले पृष्ठ पर जारी है]

---

(1) अल-सबा पृष्ठ 231, और अल-तयसीर पृष्ठ 95; यह शुबाह के वर्णन के माध्यम से आसिम से है, और उनसे हफ्स का वर्णन है: "उहसिन्ना" बाकी लोगों की तरह हमज़ा पर दम्मा के साथ। (2) तफ़्सीर

अल-तबरी 6/605। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/39, और अल-तबरी ने उनकी राय 6/609-611 में उद्धृत की है। (4) अल-इशराफ़ 2/47। (5) देखें अल-इशराफ़ 2/47, अल-तम्हीद 9/99, अल-इस्तिज़कार 24/102-104, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/39; अल-तबरी ने अबू अल-दरदा की राय को छोड़कर 6/611-612 में उनकी राय उद्धृत की है। (6) ग़रीब अल-हदीस 3/305। (7) अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा वर्णित (13612)।

ہمزہ۔ باقیوں نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا (۱)۔ پس فتحہ (زبر) کے ساتھ اس کا معنی ہے: وہ مسلمان ہو گئیں، اور ضمہ کے ساتھ: ان کا نکاح کر دیا گیا (۲)۔

چنانچہ اگر مسلمان لونڈی زنا کرے تو اسے آزاد عورت کی نسبت آدھی سزا (کوڑے) دی جائے گی، اور جمہور کے قول کے مطابق اس کا اسلام لانا ہی اس کا 'احصان' (محفوظ ہونا) ہے: ابن مسعود، شعبی، زہری اور دیگر (۳)۔ اس بنا پر کافر لونڈی پر حد نہیں ہے اگر وہ زنا کرے، اور یہی امام شافعی کا قول ہے جیسا کہ ابن المنذر نے ذکر کیا (۴)۔

دوسروں نے کہا: اس کا احصان آزاد مرد سے نکاح کرنا ہے۔ پس اگر ایسی مسلمان لونڈی زنا کرے جس نے نکاح نہ کیا ہو تو اس پر کوئی حد نہیں ہے؛ یہ بات سعید بن جبیر، حسن اور قتادہ نے کہی، اور یہ ابن عباس اور ابودرداء سے مروی ہے (۵)۔ یہی قول ابوعبید (۶) کا ہے؛ انہوں نے کہا: عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کی حدیث میں ہے کہ ان سے لونڈی کی حد کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: "لونڈی نے اپنے سر کی کھال گھر کے پیچھے پھینک دی ہے" (۷)۔ اصمعی نے کہا: الفروہ سر کی جلد (کھال) ہے۔

ابوعبید نے کہا: ان کی مراد بعینہ سر کی کھال نہیں تھی، اور وہ اپنے سر کی کھال گھر کے پیچھے کیسے پھینک سکتی ہے، بلکہ یہ ایک مثال ہے، ان کی مراد 'فروہ' سے نقاب (پردہ) تھا، وہ فرما رہے ہیں کہ: اس پر کوئی نقاب یا حجاب نہیں ہے، اور وہ ہر اس جگہ جاتی ہے جہاں اس کے مالکان اسے بھیجتے ہیں، وہ اس سے انکار کرنے کی قدرت نہیں رکھتی، پس وہ ایسی جگہ ہو جاتی ہے جہاں وہ فجور (بدکاری) سے بچنے پر قادر نہیں ہوتی، جیسے بکریاں چرانا، خراج ادا

کرنا اور اس جیسی دیگر چیزیں، گویا انہوں نے اس وجہ سے یہ رائے قائم کی کہ اگر وہ بدکاری کرے تو اس پر حد نہیں ہے۔

ایک گروہ نے کہا: اس کا احصان نکاح ہے، سوائے اس کے کہ مسلمان لونڈی پر حد واجب ہے اگرچہ... [بقیہ متن اگلے صفحے پر]

---

(۱) السبعہ ص۲۳۱، والتیسیر ص۹۵، اور یہ عاصم سے شعبہ کی روایت ہے، اور ان سے حفص کی روایت: «أُحصِنّ» ہمزہ پر ضمہ کے ساتھ ہے جیسے باقیوں کی۔ (۲) تفسیر طبری ۶/۶۰۵۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۳۹، اور طبری نے ان کے اقوال ۶/۶۰۹-۶۱۱ میں نقل کیے ہیں۔ (۴) الإشراف ۲/۴۷۔ (۵) دیکھیے الإشراف ۲/۴۷، والتمہید ۹/۹۹، والاستذکار ۲۴/۱۰۲ - ۱۰۴، والمحرر الوجیز ۲/۳۹، اور طبری نے ابودرداء کے قول کے علاوہ دیگر کے اقوال ۶/۶۱۱-۶۱۲ میں نقل کیے ہیں۔ (۶) غریب الحدیث ۳/۳۰۵۔ (۷) اسے عبدالرزاق نے روایت کیا (۱۳۶۱۲)۔

238 Surah An-Nisa: Verse 25

A married woman is [dealt with] according to the Sunnah, as in Sahih al-Bukhari and Muslim (1) it was asked: O Messenger of Allah, what if a slave girl commits adultery and is not married (iḥṣān)? He made the prescribed punishment (hadd) obligatory for her. Az-Zuhri said: So the married woman's punishment is defined by the Quran, and the unmarried Muslim woman's punishment is defined by the Hadith (2). Judge Ismail said: There is a distance [from correctness] in the statement of those who say: "when they are married (uḥṣinna)" means "they have embraced Islam"; because the mention of faith preceded them in the words of the Almighty: "from your believing young women". As for those who say: "when they are married" means "they got married", and that there is no punishment for a slave girl until she gets married, they followed the apparent meaning of the Quran, and I reckon they did not know this Hadith. The ruling with us is that if a slave girl commits adultery and has been married, she is to be flogged according to the Book of Allah, and if she commits adultery and has not been married, she is to be flogged according to the Hadith of the Prophet ﷺ, and she is not to be stoned; because stoning cannot be halved. Abu Umar said (3): The apparent meaning of the words of Allah, the Mighty and Sublime, necessitates (4) that there is no prescribed punishment for a slave girl, even if she is a Muslim, except after marriage, then the Sunnah came with her flogging even if she is not married, so that was an additional clarification. I say: The back of a believer is a protected sanctuary that cannot be violated except with certainty, and there is no certainty with disagreement, were it not for what came in the authentic Sunnah of flogging in that. And Allah knows best. Abu Thawr said, in what Ibn al-Mundhir mentioned (5): If they differed regarding the stoning of both of them, then both are to be stoned if they are married, and if there is a consensus, then consensus is more deserving. Fifteenth: And the scholars differed on who carries out the prescribed punishment on them; Ibn Shihab said:

---

(1) Sahih al-Bukhari (2153, 2154), and Sahih Muslim (1704). It is also with Ahmad (17057), and it is from the hadith of Abu Huraira and Zayd ibn Khalid al-Juhani (may Allah be pleased with them both). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/39. (3) In Al-Tamheed 9/104. (4) In [manuscripts] (kh) and (za): it decides. (5) In Al-Ishraf 2/49.

एक विवाहित महिला के साथ सुन्नत के अनुसार व्यवहार किया जाता है, जैसा कि सहीह अल-बुखारी और मुस्लिम (1) में है कि पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, यदि कोई दासी व्यभिचार करती है और विवाहित (एहसान) नहीं है? तो उन्होंने उस पर निर्धारित सजा (हद्द) अनिवार्य कर दी। अज़-ज़ुहरी ने कहा: तो विवाहित महिला की सजा कुरान द्वारा परिभाषित है, और अविवाहित मुस्लिम महिला की सजा हदीस द्वारा परिभाषित है (2)। काजी इस्माइल ने कहा: उन लोगों के बयान में सच्चाई से दूरी है जो कहते हैं: "जब वे विवाहित हों (उहसिन्ना)" का अर्थ है "वे इस्लाम स्वीकार कर चुकी हों"; क्योंकि विश्वास का उल्लेख अल्लाह तआला के शब्दों में उनसे पहले आ चुका है: "अपनी मोमिन युवतियों में से"। जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जो कहते हैं: "जब वे विवाहित हों" का अर्थ है "उन्होंने शादी कर ली", और यह कि दासी पर तब तक कोई सजा नहीं है जब तक कि वह शादी न कर ले, उन्होंने कुरान के प्रत्यक्ष अर्थ का पालन किया, और मुझे लगता है कि वे इस हदीस को नहीं जानते थे। हमारे यहाँ नियम यह है कि यदि कोई दासी व्यभिचार करती है और विवाहित है, तो उसे अल्लाह की किताब के अनुसार कोड़े मारे जाने चाहिए, और यदि वह व्यभिचार करती है और विवाहित नहीं है, तो उसे नबी ﷺ की हदीस के अनुसार कोड़े मारे जाने चाहिए, और उसे पत्थर मारकर नहीं मारा जाना चाहिए; क्योंकि पत्थर मारने की सजा को आधा नहीं किया जा सकता। अबू उमर ने कहा (3): अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों का प्रत्यक्ष अर्थ यह आवश्यक (4) बनाता है कि एक दासी के लिए कोई निर्धारित सजा नहीं है, भले ही वह मुस्लिम हो, सिवाय शादी के बाद के, फिर सुन्नत कोड़े मारने के साथ आई भले ही वह विवाहित न हो, तो यह एक अतिरिक्त स्पष्टीकरण था। मैं कहता हूँ: एक मोमिन की पीठ एक संरक्षित अभयारण्य है जिसे बिना निश्चितता के उल्लंघन नहीं किया जा सकता, और असहमति के साथ कोई निश्चितता नहीं है, अगर उसमें कोड़े मारने की प्रामाणिक सुन्नत न आई होती। और अल्लाह बेहतर जानता है। अबू थौर ने कहा, इब्न अल-मुंधीर (5) ने जो उल्लेख किया है: यदि वे उन दोनों को पत्थर मारने के बारे में मतभेद करते हैं, तो उन दोनों को पत्थर मार दिया जाना चाहिए यदि वे विवाहित हैं, और यदि सर्वसम्मति है, तो सर्वसम्मति अधिक योग्य है। पंद्रहवाँ: और विद्वानों ने इस बात पर मतभेद किया कि उन पर निर्धारित सजा कौन लागू करता है; इब्न शिहाब ने कहा:

---

(1) सहीह अल-बुखारी (2153, 2154), और सहीह मुस्लिम (1704)। यह अहमद (17057) के पास भी है, और यह अबू हुरैरा और ज़ैद इब्न खालिद अल-जुहनी (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की

हदीस से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/39। (3) अल-तम्हीद 9/104 में। (4) [पांडुलिपियों] (ख़) और (ज़) में: यह तय करता है। (5) अल-इशराफ़ 2/49 में।

۲۳۸ سورة النساء: آیت ۲۵

شادی شدہ عورت سنت کے مطابق (برتاؤ کی جاتی ہے)، جیسا کہ صحیح بخاری اور مسلم (۱) میں ہے کہ عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، اگر لونڈی زنا کرے اور وہ شادی شدہ (محصنہ) نہ ہو؟ تو آپ نے اس پر حد واجب قرار دی۔ زہری نے کہا: پس شادی شدہ عورت کی حد قرآن سے متعین ہے، اور غیر شادی شدہ مسلمان عورت کی حد حدیث سے متعین ہے (۲)۔ قاضی اسماعیل نے کہا: ان لوگوں کے قول میں دوری (صحت سے) ہے جو کہتے ہیں: «إِذَا أُحْصِنَّ» (جب وہ نکاح میں آئیں) کا مطلب ہے "وہ اسلام لائیں"؛ اس لیے کہ ایمان کا ذکر ان کے لیے اللہ تعالیٰ کے اس قول میں پہلے گزر چکا ہے: ﴿مِن فَتَيَٰتِكُمُ ٱلْمُؤْمِنَٰتِ﴾ (تمہاری مسلمان لونڈیوں میں سے)۔ اور رہا ان کا قول جنہوں نے کہا: «إذا أُحْصِنَّ» (جب وہ نکاح میں آئیں) کا مطلب ہے "وہ نکاح کر لیں"، اور یہ کہ لونڈی پر اس وقت تک کوئی حد نہیں جب تک وہ نکاح نہ کر لے، تو وہ قرآن کے ظاہر کی طرف گئے ہیں، اور میرا خیال ہے کہ انہیں اس حدیث کا علم نہ تھا۔ اور ہمارے نزدیک معاملہ یہ ہے کہ لونڈی جب زنا کرے اور وہ نکاح شدہ ہو تو اسے کتاب اللہ کے مطابق کوڑے لگائے جائیں گے، اور اگر وہ زنا کرے اور نکاح شدہ نہ ہو تو اسے نبی ﷺ کی حدیث کے مطابق کوڑے لگائے جائیں گے، اور اس پر رجم (سنگسار کرنا) نہیں ہے؛ اس لیے کہ رجم آدھا نہیں ہوتا۔ ابو عمر (۳) نے کہا: اللہ عزوجل کے قول کا ظاہر اس بات کا تقاضا (۴) کرتا ہے کہ لونڈی پر کوئی حد نہیں ہے چاہے وہ مسلمان ہی کیوں نہ ہو مگر نکاح کے بعد، پھر سنت اس کے کوڑے لگانے کے ساتھ آئی چاہے وہ نکاح شدہ نہ ہو، تو یہ مزید وضاحت تھی۔ میں کہتا ہوں: مومن کی پیٹھ ایک پناہ گاہ ہے جو یقین کے بغیر حلال نہیں کی جا سکتی، اور اختلاف کے ساتھ کوئی یقین نہیں ہوتا، اگر اس بارے میں کوڑے لگانے کی صحیح سنت نہ آئی ہوتی۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔ اور ابو ثور نے اس

میں کہا جو ابن المنذر (۵) نے ذکر کیا: اگر انہوں نے ان دونوں کو رجم کرنے میں اختلاف کیا، تو وہ دونوں رجم کیے جائیں گے اگر وہ محصن ہوں، اور اگر اجماع ہو تو اجماع زیادہ بہتر ہے۔

پندرہویں (بات): اور علماء نے اس میں اختلاف کیا کہ ان پر حد کون قائم کرے گا؛ پس ابن شہاب نے کہا:

---

(۱) صحیح بخاری (۲۱۵۳ ، ۲۱۵۴)، اور صحیح مسلم (۱۷۰۴)۔ اور یہ احمد (۱۷۰۵۷) کے ہاں بھی ہے، اور یہ حضرت ابو ہریرہ اور زید بن خالد جہنی رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۹/۲۔ (۳) التمہید ۱۰۴/۹ میں۔ (۴) (خ) اور (ظ) کے نسخوں میں: "يقضي" (فیصلہ کرتا ہے) ہے۔ (۵) الاشراف ۴۹/۲ میں۔

Surah An-Nisa: Verse 25 239

The Sunnah (established practice) has passed that the slave man and slave woman are punished by their masters for adultery, unless their case is raised to the authority (ruler), for no one is to act on their own behalf against him (1). This is in accordance with the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "If the slave-girl of any of you commits adultery, let him scourge her (2) with the prescribed punishment (Hadd)."

And Ali (may Allah be pleased with him) said in his sermon: "O people, carry out the prescribed punishment (Hadd) on your slaves, both those who are married and those who are not. For a slave-girl belonging to the Messenger of Allah ﷺ committed adultery, and he ordered me to scourge her. But she had recently (3) given birth, so I feared that if I scourged her, I might kill her. I mentioned that to the Prophet ﷺ, and he said: 'You did well'." Muslim recorded it as an account from Ali (4). An-Nasa'i documented it with a chain of narration and said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Carry out the prescribed punishments on those whom your right hands possess, both those who are married and those who are not" (5).

This is a clear text regarding masters carrying out the prescribed punishments on their slaves, whether they are married or not. Malik (may Allah be pleased with him) said: The master punishes his slave for adultery, drinking wine, and slander (Qadhf) if witnesses testify to that before him, but he does not cut off his hand for theft; rather, only the Imam (leader) does that. This is also the view of Al-Layth. It was narrated from a group of the Sahabah (Companions) that they carried out the prescribed punishments on their slaves, including Ibn Umar and Anas, and no one from the Sahabah opposed them (6). It was narrated from Ibn Abi Layla that he said: "I saw the remnants of the Ansar whipping the young female slaves among their people if they committed adultery, in their assemblies" (7).

(1) Recorded by Abd al-Razzaq (13606). (2) In (M): "Let him punish her", and the Hadith was recorded by Ahmad (9470), Al-Bukhari (2234), and Muslim (1703) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). It was mentioned on page 145 of this volume, and the author will mention it in full on page 242 of this volume. (3) In (M): "Recent". (4) Under number (1705), and it is with Ahmad (1341). (5) Al-Sunan al-Kubra by al-Nasa'i (7201) and (7229) without the phrase: "those who are married among them and those who are not," and we have not come across this addition; rather, it is in the account from Ali as mentioned previously. (6) Al-Istidhkar

24/107-108. The report from Ibn Umar was recorded by Abd al-Razzaq (13316) and (13610), and the report from Anas was recorded by Al-Bayhaqi 8/243, 245. (7) Al-Istidhkar 24/108, and it was recorded by Al-Bayhaqi 8/245.

सूरा अन-निसा: आयत 25 239

सुन्नत (स्थापित प्रथा) यह रही है कि गुलाम पुरुष और गुलाम महिला को उनके मालिकों द्वारा व्यभिचार के लिए दंडित किया जाता है, जब तक कि उनका मामला सुल्तान (शासक) तक न पहुँचाया जाए, क्योंकि किसी को भी उसके विरुद्ध अपनी मर्जी से काम करने का अधिकार नहीं है (1)। यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के अनुरूप है: "यदि तुम में से किसी की दासी व्यभिचार करे, तो वह उसे निर्धारित दंड (हद्द) के रूप में कोड़े मारे (2)"।

और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपने खुतबे (भाषण) में कहा: "ऐ लोगों, अपने गुलामों पर निर्धारित दंड (हद्द) लागू करो, चाहे वे विवाहित हों या अविवाहित। क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ की एक दासी ने व्यभिचार किया था, तो उन्होंने मुझे उसे कोड़े मारने का आदेश दिया। लेकिन वह हाल ही में (3) प्रसव (बच्चे को जन्म देने) से गुजरी थी, इसलिए मुझे डर था कि अगर मैंने उसे कोड़े मारे, तो मैं उसे मार डालूँगा। मैंने नबी ﷺ से इसका जिक्र किया, तो उन्होंने कहा: 'तुमने अच्छा किया'।" मुस्लिम ने इसे अली (4) से मवक़ूफ़ (रुका हुआ) के रूप में उद्धृत किया है। अन-नसाई ने इसे एक सनद (श्रृंखला) के साथ प्रलेखित किया और कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अपने गुलामों (जिनके तुम मालिक हो) पर हद्द लागू करो, चाहे वे विवाहित हों या अविवाहित" (5)।

यह गुलामों पर मालिकों द्वारा हद्द लागू करने के बारे में एक स्पष्ट पाठ है, चाहे वे विवाहित हों या नहीं। मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: मालिक अपने गुलाम को व्यभिचार, शराब पीने और तोहमत लगाने (क़ज़्फ़) के लिए दंडित करता है यदि गवाह उसके सामने इसकी गवाही देते हैं, लेकिन वह चोरी के लिए उसका हाथ नहीं काटता; बल्कि केवल इमाम (शासक) ही ऐसा करता है। अल-लैथ का भी यही मत है। सहाबा (साथियों) के एक समूह से रिवायत है कि उन्होंने अपने गुलामों पर हद्द लागू की, जिनमें इब्न उमर और अनस शामिल थे, और सहाबा में से किसी ने भी उनका विरोध नहीं किया (6)। इब्न अबी लैला से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मैंने अंसार के बचे हुए लोगों को देखा कि वे अपनी दासियों को कोड़े मारते थे यदि वे व्यभिचार करती थीं, अपनी सभाओं में" (7)।

(1) अब्द अल-रज्जाक द्वारा दर्ज (13606)। (2) (M) में: "वह उसे दंडित करे", और हदीस को अहमद (9470), अल-बुखारी (2234), और मुस्लिम (1703) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से दर्ज किया है। इसका उल्लेख इस खंड के पृष्ठ 145 पर किया गया था, और लेखक इसे इस खंड के पृष्ठ 242 पर पूर्ण रूप से उल्लेख करेंगे। (3) (M) में: "हालिया"। (4) नंबर (1705) के तहत,

और यह अहमद (1341) के पास है। (5) अल-नसाई की अल-सुनन अल-कुबरा (7201) और (7229) वाक्यांश के बिना: "उनमें से जो विवाहित हैं और जो विवाहित नहीं हैं," और हमें यह अतिरिक्त जानकारी नहीं मिली है; बल्कि यह अली के मवक़ूफ़ वर्णन में है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। (6) अल-इस्तिज़कार 24/107-108। इब्न उमर की रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक (13316) और (13610) द्वारा दर्ज की गई थी, और अनस की रिपोर्ट अल-बैहक़ी 8/243, 245 द्वारा दर्ज की गई थी। (7) अल-इस्तिज़कार 24/108, और इसे अल-बैहक़ी 8/245 द्वारा दर्ज किया गया था।

سورہ النساء: آیت ۲۵ ۲۳۹

سنت یہ چلی آ رہی ہے کہ غلام اور لونڈی کو ان کے گھر والے (مالک) زنا کی صورت میں حد لگاتے ہیں، الا یہ کہ ان کا معاملہ سلطان (حاکم) تک پہنچایا جائے، کیونکہ کسی کے لیے جائز نہیں کہ وہ اس (حاکم) کے خلاف اپنی مرضی سے کوئی اقدام کرے(۱)۔ اور یہی آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کا تقاضا ہے: "اگر تم میں سے کسی کی لونڈی زنا کرے تو وہ اسے حد کے طور پر کوڑے مارے(۲)"۔

اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے اپنے خطبے میں فرمایا: اے لوگو، اپنے غلاموں پر حد قائم کرو، چاہے وہ شادی شدہ ہوں یا غیر شادی شدہ۔ کیونکہ رسول اللہ ﷺ کی ایک لونڈی نے زنا کیا تو آپ ﷺ نے مجھے اسے کوڑے مارنے کا حکم دیا۔ دیکھا تو وہ ابھی نئی نئی(۳) نفاس (زچگی) سے فارغ ہوئی تھی، مجھے ڈر ہوا کہ اگر میں نے اسے کوڑے مارے تو وہ مر نہ جائے، میں نے اس کا تذکرہ نبی کریم ﷺ سے کیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تم نے اچھا کیا"۔ اسے مسلم نے حضرت علی (۴) سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ اور نسائی نے اسے مسنداً روایت کیا ہے اور اس میں کہا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنے غلاموں پر حدود قائم کرو، چاہے وہ شادی شدہ ہوں یا غیر شادی شدہ"(۵)۔

اور یہ مالکوں کے اپنے غلاموں پر حدود قائم کرنے کے بارے میں صریح نص ہے، چاہے وہ شادی شدہ ہوں یا غیر شادی شدہ۔ امام مالک رحمہ اللہ فرماتے ہیں: آقا اپنے غلام پر زنا، شراب نوشی اور تہمت (قذف) کی صورت میں حد قائم کرتا ہے اگر گواہ اس کے پاس اس کی گواہی دیں، لیکن وہ چوری میں اس کا ہاتھ نہیں کاٹتا، بلکہ اسے صرف امام (حاکم) ہی کاٹتا ہے۔ اور یہی لیث کا قول ہے۔ صحابہ کی ایک جماعت سے مروی ہے کہ انہوں نے اپنے غلاموں پر حدود قائم کیں،

ان میں ابن عمر اور انس شامل ہیں، اور صحابہ میں سے کسی نے ان کی مخالفت نہیں کی(۶)۔ ابن ابی لیلیٰ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے انصار کے باقی ماندہ لوگوں کو پایا کہ وہ اپنی لونڈیوں کو کوڑے مارتے تھے جب وہ زنا کرتیں، اپنی مجلسوں میں(۷)۔

(۱) اسے عبد الرزاق نے روایت کیا (۱۳۶۰۶)۔ (۲) (م) میں ہے: پس اسے حد لگائے، اور اس حدیث کو احمد (۹۴۷۰)، بخاری (۲۲۳۴)، اور مسلم (۱۷۰۳) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ اسی جلد کے ص ۱۴۵ پر گزر چکا ہے، اور مصنف اسے مکمل طور پر اسی جلد کے ص ۲۴۲ پر ذکر کریں گے۔ (۳) (م) میں: حدیث۔ (۴) برقم (۱۷۰۵)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (۱۳۴۱)۔ (۵) سنن کبریٰ للنسائی (۷۲۰۱) اور (۷۲۲۹) اس قول کے بغیر: "ان میں سے جو شادی شدہ ہوں اور جو نہ ہوں" اور ہمیں یہ زیادتی نہیں ملی، بلکہ یہ علی سے موقوف روایت میں ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ (۶) الاستذکار ۱۰۷/۲۴ - ۱۰۸، اور اثر ابن عمر کو عبد الرزاق (۱۳۳۱۶) اور (۱۳۶۱۰) نے روایت کیا ہے، اور اثر انس کو بیہقی نے ۲۴۳/۸، ۲۴۵ پر روایت کیا ہے۔ (۷) الاستذکار ۱۰۸/۲۴، اور اسے بیہقی نے ۲۴۵/۸ پر روایت کیا ہے۔

Abu Hanifa said: The ruler, not the master, implements the legal punishments (hudud) for male and female slaves in adultery and other offenses. This is also the view of Al-Hasan ibn Hayy. Ash-Shafi'i said: The master punishes him in every legal punishment and carries out the amputation, and he argued using the hadiths we mentioned. Al-Thawri and Al-Awza'i said: He punishes him for adultery (1). This is what the hadiths imply, and Allah knows best. The discussion on the banishment of slaves has already passed in this Surah (2).

Sixteenth: If a female slave commits adultery and is then set free before her master punishes her, he has no way to punish her, and the ruler lashes her if that is proven to him. If she commits adultery and then marries, her master also does not have the right to lash her because of the husband's right; as that might harm him. This is Malik's school of thought if the husband is not owned by the master, but if he were, it would be permissible for the master; because their rights are his right (3).

Seventeenth: If a male slave confesses to adultery and his master denies it, the legal punishment is mandatory for the slave because of his confession, and no regard is given to the master's denial, and this is agreed upon among scholars. Likewise, the mudabbara (4), the mother of children (umm al-walad), the mukatib (slave with a contract for freedom), and the partially freed slave. They also agreed that if a female slave commits adultery and is then freed, she is punished with the punishment of female slaves, and if she commits adultery while she does not know of her freedom, then she finds out after being punished, the remainder of the free woman's punishment is carried out on her; mentioned by Ibn al-Mundhir.

Eighteenth: They differed regarding the master's pardon for his male and female slave if they commit adultery. Al-Hasan al-Basri used to say: He has the right to pardon. Others besides Al-Hasan said: It is not permissible (5) for him except to carry out the punishment, just as it is not permissible for the ruler to pardon a legal punishment if he knows of it, so it is not permissible for the master to pardon his female slave if...

(1) Al-Tamhid 9/105, and Al-Istidhkar 24/108, and see Al-Ishraf 2/49 - 50. (2) Pages 145-146 of this volume. (3) Al-Mufhim 5/122. (4) In (D) and (M): 'al-mudabbir', and what is established in the rest of the copies matches what is in Al-Ishraf 2/50, and the wording is from it. 'Al-mudabbara' means: the one freed upon [the master's] death. It

is said: the man 'dabbara' his slave 'tadbeeran' if he frees him after his death. Al-Misbah al-Munir (d-b-r). (5) In (Kh) and (Z): 'benefits him'.

अबू हनीफ़ा ने कहा: सुल्तान (शासक), न कि मालिक, व्यभिचार और अन्य दंडों में गुलामों और लौंडियों पर कानूनी दंड (हुदूद) लागू करता है। यही अल-हसन इब्न हय्य का भी विचार है। अल-शाफ़ई ने कहा: मालिक उसे हर दंड में दंडित करता है और उसे काट देता है, और उन्होंने उन हदीसों का तर्क दिया जिनका हमने उल्लेख किया है। अल-थौरी और अल-अवज़ई ने कहा: वह उसे व्यभिचार के लिए दंडित करता है (1)। हदीसों का यही तात्पर्य है, और अल्लाह बेहतर जानता है। इस सूरा (2) में गुलामों के निर्वासन पर चर्चा पहले ही हो चुकी है।

सोलहवाँ: यदि कोई लौंडी व्यभिचार करती है और फिर उसका मालिक उसे दंडित करने से पहले स्वतंत्र कर देता है, तो उसे उसे दंडित करने का कोई रास्ता नहीं है, और यदि उसके पास यह साबित हो जाता है तो सुल्तान उसे कोड़े मारता है। यदि वह व्यभिचार करती है और फिर शादी कर लेती है, तो उसके मालिक को पति के अधिकार के कारण उसे कोड़े मारने का अधिकार नहीं है; क्योंकि इससे उसे नुकसान हो सकता है। यह मालिक का मत है यदि पति मालिक के स्वामित्व में नहीं है, लेकिन यदि वह होता, तो मालिक के लिए यह जायज़ होता; क्योंकि उनके अधिकार उसका अधिकार हैं (3)।

सत्रहवाँ: यदि कोई गुलाम व्यभिचार स्वीकार करता है और उसका मालिक उससे इनकार करता है, तो गुलाम के कबूलनामे के कारण उस पर कानूनी दंड अनिवार्य है, और मालिक के इनकार पर कोई ध्यान नहीं दिया जाता है, और यह विद्वानों के बीच सर्वसम्मत है। इसी तरह मुदब्बरा (4), उम्म अल-वलद, मुकातिब और आंशिक रूप से स्वतंत्र गुलाम के लिए भी यही है। उन्होंने इस बात पर भी सहमति व्यक्त की कि यदि कोई लौंडी व्यभिचार करती है और फिर स्वतंत्र हो जाती है, तो उसे लौंडियों का दंड दिया जाता है, और यदि वह अपनी स्वतंत्रता के बारे में जाने बिना व्यभिचार करती है, फिर उसे दंडित होने के बाद पता चलता है, तो उस पर एक स्वतंत्र महिला का पूरा दंड लागू किया जाता है; इब्न अल-मुंधीर ने इसका उल्लेख किया है।

अठारहवाँ: वे अपने गुलाम और लौंडी को व्यभिचार करने पर मालिक की माफी के बारे में असहमत थे। अल-हसन अल-बसरी कहते थे: उसे माफ करने का अधिकार है। अल-हसन के अलावा अन्य लोगों ने कहा: उसके लिए दंड लागू करने के अलावा और कोई गुंजाइश नहीं है (5), जिस तरह

सुल्तान के लिए कानूनी दंड को माफ करना जायज़ नहीं है यदि वह इसके बारे में जानता है, तो मालिक के लिए अपनी लौंडी को माफ करना जायज़ नहीं है यदि...

(1) अल-तमहीद 9/105, और अल-इस्तिधकार 24/108, और अल-इशराफ़ 2/49 - 50 देखें। (2) इस खंड के पृष्ठ 145-146। (3) अल-मुफ़हिम 5/122। (4) (D) और (M) में: 'अल-मुदब्बिर', और बाकी प्रतियों में जो स्थापित है वह अल-इशराफ़ 2/50 में जो है उसके अनुरूप है, और शब्द उसी से हैं। 'मुदब्बरा' का अर्थ है: वह जिसे [मालिक की] मृत्यु के बाद मुक्त किया गया हो। कहा जाता है: आदमी ने अपने गुलाम का 'तदबीर' किया: यदि वह उसकी मृत्यु के बाद उसे मुक्त कर देता है। अल-मिस्बाह अल-मुनीर (द-ब-र)। (5) (Kh) और (Z) में: 'उसे लाभ पहुँचाता है'।

اور امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا: زنا اور دیگر تمام حدود میں غلاموں اور لونڈیوں پر سلطان (حاکم) حد قائم کرے گا نہ کہ مولیٰ (مالک)۔ یہی حسن بن حی کا قول ہے۔ امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: مولیٰ اسے ہر حد میں حد لگائے گا اور (چوری کی صورت میں ہاتھ) کاٹے گا، اور انہوں نے ان احادیث سے استدلال کیا جو ہم نے ذکر کیں۔ ثوری اور اوزاعی نے کہا: وہ اسے زنا میں حد لگائے گا (١)۔ اور یہی احادیث کا تقاضا ہے، واللہ اعلم۔ اور اس سورت میں غلاموں کو جلاوطن کرنے کے بارے میں کلام گزر چکا ہے (٢)۔

سولہویں (بات): اگر لونڈی زنا کرے پھر اپنے مولیٰ کے حد لگانے سے پہلے آزاد ہو جائے، تو اس کے پاس اس پر حد لگانے کا کوئی راستہ نہیں، اور حاکم اسے کوڑے لگائے گا جب اس کے پاس یہ ثابت ہو جائے۔ پس اگر اس نے زنا کیا پھر نکاح کر لیا، تو مولیٰ کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ اسے حد لگائے کیونکہ یہ شوہر کا حق ہے؛ اس لیے کہ یہ اسے نقصان پہنچا سکتا ہے۔ اور یہ امام مالک رحمہ اللہ کا مذہب ہے اگر شوہر مولیٰ کی ملکیت میں نہ ہو، پس اگر وہ (اس کا غلام) ہو، تو مولیٰ کے لیے یہ جائز ہے؛ کیونکہ ان دونوں کا حق اس کا اپنا حق ہے (٣)۔

سترہویں (بات): پس اگر غلام زنا کا اقرار کرے اور مولیٰ اس کا انکار کرے، تو غلام پر اس کے اقرار کی وجہ سے حد واجب ہوگی، اور مولیٰ کے انکار کی طرف کوئی توجہ نہیں دی جائے گی، اور یہ علماء کے درمیان متفقہ مسئلہ ہے۔ اور اسی طرح مدبرہ (٤)، ام الولد، مکاتب اور وہ جس کا کچھ حصہ آزاد ہو چکا ہو۔ اور اس پر بھی ان کا اجماع ہے کہ لونڈی جب زنا کرے پھر آزاد کر دی جائے، تو اسے لونڈیوں والی حد لگائی جائے گی، اور اگر وہ اس حال میں زنا کرے کہ اسے اپنی

آزادی کا علم نہ ہو، پھر اسے علم ہو جبکہ اسے حد لگائی جا چکی ہو، تو اس پر آزاد عورت کی حد مکمل کی جائے گی؛ اسے ابن المنذر نے ذکر کیا ہے۔

اٹھارہویں (بات): اور انہوں نے مولیٰ کے اپنے غلام اور لونڈی کو معاف کرنے کے بارے میں اختلاف کیا ہے جب وہ زنا کریں، تو حسن بصری رحمہ اللہ فرماتے تھے: اسے معاف کرنے کا حق ہے۔ اور حسن کے علاوہ دیگر نے کہا: اس کے لیے حد قائم کرنے کے علاوہ کوئی گنجائش (۵) نہیں، جس طرح سلطان کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ حد معلوم ہونے کے بعد اسے معاف کر دے، اسی طرح مولیٰ کے لیے بھی جائز نہیں کہ وہ اپنی لونڈی کو معاف کر دے جب...

(۱) التمہید ۱۰۵/۹، والاستذکار ۱۰۸/۲۴، اور دیکھئے الاشراف ۴۹/۲ - ۵۰۔ (۲) اس جلد کے ص ۱۴۶-۱۴۵۔ (۳) المفہم ۱۲۲/۵۔ (۴) (د) اور (م) میں: المدبر، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہ الاشراف ۵۰/۲ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ اور مدبرہ یعنی: وہ جسے دبر (وفات کے بعد) سے آزاد کیا گیا ہو، کہا جاتا ہے: "دبر الرجل عبده تدبيراً" یعنی جب وہ اسے اپنی موت کے بعد آزاد کر دے۔ المصباح المنیر (دبر)۔ (۵) (خ) اور (ظ) میں: "اسے نفع دے"۔

Surah An-Nisa: Verse 25 241

...punishment became obligatory for her, and this is according to the school of thought of Abu Thawr. Ibn al-Mundhir said: And this is what we say (1).

Nineteenth: His, the Almighty's, saying: {Then they shall have half of the punishment that is for free women} [4:25], meaning: flogging. By "al-muhsanat" (free women) here, he means free virgins; because for the previously married free woman, the punishment is stoning, and stoning cannot be halved. A virgin is called "muhsanah" even if she is not married because "ihsan" (protection/chastity) is attained through her, just as an animal is called "udhiyah" (sacrifice) before it is sacrificed, and a cow is called "muthirah" (tilling cow) before it tills.

It was also said: "Al-muhsanat" are married women; because they are subject to both flogging and stoning according to the Hadith, and stoning cannot be halved, so they are subject to half of the flogging (2).

The benefit in the reduction of their punishment is that they are weaker than free women. And it is said: they do not reach their goals as free women do. And it is said: because punishment is due in proportion to the blessing. Do you not see that Allah Almighty said to the wives of the Prophet (peace be upon him): {O wives of the Prophet! Whoever of you should commit a clear indecency, for her the punishment would be doubled} [Al-Ahzab: 30]. Since their blessing was greater, He made their punishment more severe. Likewise, for the slave-girl; since her blessing was less, her punishment was less (3).

The verse mentioned the punishment of slave-girls specifically, and the punishment of male slaves was not mentioned. However, the punishment for male and female slaves is the same: fifty lashes for adultery, and forty for false accusation (qadhf) and drinking alcohol; because the slave-girl's punishment was reduced due to the deficiency of slavery (4). So, male slaves were included in that by the same reason of being owned, just as female slaves were included under the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "Whoever manumits his share in a slave..." (5). This is what scholars call "analogy in the sense of the original case" (al-qiyas fi ma'na al-asl); including His, the Almighty's, saying: {And those who accuse chaste women...} [An-Nur: 4] verse. So, chaste men are definitely included in that (6); as will be explained later.

(1) Al-Ishraf 2/51. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/66 - 67. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/347. In (M) it appeared as: Likewise, slave-girls; since their blessing is less, their punishment is less. (4) Previous source. (5) Narrated by Ahmad (397), al-Bukhari (2522), and Muslim (1501) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (6) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/406 - 407.

सूरह अन-निसा: आयत 25 241

...उस पर दंड (हद्द) अनिवार्य हो गया, और यह अबू थौर के मत के अनुसार है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: और हम यही कहते हैं (1)।

उन्नीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तो उन पर उस सज़ा का आधा है जो स्वतंत्र स्त्रियों (अल-मुहसनात) पर है} [4:25], अर्थात: कोड़े मारना। यहाँ 'मुहसनात' से तात्पर्य स्वतंत्र कुंवारी लड़कियों से है; क्योंकि विवाहित स्वतंत्र स्त्री के लिए सज़ा पत्थर मार-मार कर मार डालना (रजम) है, और रजम को आधा नहीं किया जा सकता। एक कुंवारी को 'मुहसना' कहा गया है भले ही वह विवाहित न हो; क्योंकि शुचिता (इहसान) उसी से होती है, जैसे किसी जानवर को क़ुरबानी (उधिया) कहा जाता है इससे पहले कि उसकी क़ुरबानी दी जाए, और जैसे गाय को हल चलाने वाली (मुथीरा) कहा जाता है इससे पहले कि वह हल चलाए।

और कहा गया है: "मुहसनात" विवाहित स्त्रियाँ हैं; क्योंकि हदीस के अनुसार उन पर कोड़े मारना और रजम दोनों हैं, और रजम को आधा नहीं किया जा सकता, इसलिए उन पर कोड़े मारने की सज़ा आधी हो गई (2)।

उनकी सज़ा में कमी का लाभ यह है कि वे स्वतंत्र स्त्रियों की तुलना में कमज़ोर होती हैं। और यह भी कहा जाता है कि: वे अपनी इच्छाओं को उस तरह पूरा नहीं कर पातीं जैसे स्वतंत्र स्त्रियाँ करती हैं। और यह भी कहा जाता है: क्योंकि सज़ा नियामत (ईश्वरीय उपहार) की मात्रा के अनुसार होती है। क्या आपने नहीं देखा कि अल्लाह तआला ने पैगंबर ﷺ की पत्नियों से कहा: {हे नबी की पत्नियों! तुममें से जो कोई प्रत्यक्ष अश्लीलता का काम करेगी, उसके लिए सज़ा दोगुनी कर दी जाएगी} [अल-अहज़ाब: 30]। जब उनकी नियामत अधिक थी, तो उसने उनकी सज़ा को और कड़ा कर दिया, और इसी तरह दासी के लिए; चूंकि उसकी नियामत कम थी, इसलिए उसकी सज़ा कम थी (3)।

आयत में विशेष रूप से दासियों की सज़ा का उल्लेख किया गया है, और दासों (पुरुषों) की सज़ा का उल्लेख नहीं किया गया है, लेकिन दासों और दासियों की सज़ा समान है: व्यभिचार में पचास कोड़े, और झूठे आरोप (कज़्फ़) और शराब पीने में चालीस कोड़े; क्योंकि दासी की सज़ा गुलामी की कमी के कारण कम हुई थी (4)। अतः दासों (पुरुषों) को भी उसी कारण से इसमें शामिल किया गया कि वे भी अधीन हैं, जिस प्रकार दासियाँ अल्लाह के रसूल ﷺ के इस कथन के अंतर्गत आती हैं: "जिसने किसी गुलाम में अपना हिस्सा आज़ाद किया..." (5)। और इसे ही विद्वान मूल अर्थ में तुलना (क़यास)

कहते हैं; जिसमें अल्लाह तआला का यह कथन भी शामिल है: {और जो लोग पवित्र स्त्रियों पर आरोप लगाते हैं...} [अन-नूर: 4] आयत। तो इसमें पवित्र पुरुष निश्चित रूप से शामिल हैं (6); जैसा कि आगे बताया जाएगा।

(1) अल-इशराफ 2/51। (2) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/66 - 67। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/347। (म) में यह इस प्रकार आया है: और इसी तरह दासियाँ; चूंकि उनकी नियामत कम है, इसलिए उनकी सज़ा कम है। (4) पूर्व स्रोत। (5) इसे अहमद (397), बुखारी (2522) और मुस्लिम (1501) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (6) देखें अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 1/406 - 407।

سورة النساء: آیت ۲۵ ۲۴۱

...اس پر حد واجب ہوگئی، اور یہ ابو ثور کے مذہب کے مطابق ہے۔ ابن المنذر نے کہا: اور یہی ہمارا قول ہے (۱)۔

انیسویں (بات): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَتِ مِنَ الْعَذَابِ﴾ یعنی: کوڑے مارنا، اور یہاں 'محصنات' سے مراد آزاد کنواری لڑکیاں ہیں؛ کیونکہ شادی شدہ آزاد عورت (ثیب) پر رجم (سنگساری) ہے، اور رجم کے ٹکڑے نہیں کیے جا سکتے (یعنی اسے آدھا نہیں کیا جا سکتا)۔ اور کنواری کو 'محصنہ' اس لیے کہا گیا اگرچہ وہ شادی شدہ نہ ہو؛ کیونکہ احصان (پاکدامنی) اسی سے ہوتی ہے، جیسا کہ جانور کو ذبح کرنے سے پہلے 'اُضحیہ' (قربانی کا جانور) کہا جاتا ہے، اور گائے کو ہل چلانے سے پہلے 'مثیرہ' (ہل چلانے والی) کہا جاتا ہے۔

اور کہا گیا ہے: "المحصنات" سے مراد شادی شدہ عورتیں ہیں؛ کیونکہ حدیث میں ان پر مار (کوڑے) اور رجم دونوں ہیں، اور رجم آدھا نہیں ہو سکتا، لہذا ان پر کوڑوں کی سزا آدھی ہوگئی (۲)۔

ان کی حد میں کمی کا فائدہ یہ ہے کہ وہ آزاد عورتوں سے کمزور ہوتی ہیں۔ اور کہا جاتا ہے کہ: وہ اپنی مراد (مقاصد) تک نہیں پہنچ پاتیں جیسا کہ آزاد عورتیں پہنچتی ہیں۔ اور کہا جاتا ہے: اس لیے کہ سزا نعمت کی مقدار کے مطابق واجب ہوتی ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ تعالیٰ نے نبی ﷺ کی ازواج مطہرات سے فرمایا: ﴿يَنِسَاءَ النَّبِيِّ مَن يَأْتِ مِنكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ يُضَعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ﴾ [الاحزاب: ۳۰] پس جب ان کی نعمت زیادہ تھی، تو ان کی سزا کو زیادہ سخت کر دیا، اور اسی طرح لونڈی کا حال ہے؛ چونکہ اس کی نعمت کم تھی، اس لیے اس کی سزا کم ہوئی (۳)۔

آیت میں خاص طور پر لونڈیوں کی حد کا ذکر کیا گیا ہے، اور غلاموں (مردوں) کی حد کا ذکر نہیں کیا گیا، لیکن غلاموں اور لونڈیوں کی حد برابر ہے: زنا میں پچاس کوڑے، اور قذف (تہمت تراشی) اور شراب نوشی میں چالیس؛ کیونکہ لونڈی کی حد غلامی کے نقص کی وجہ سے کم ہوئی (۴)۔ پس غلام (مرد) بھی مملوکیت (غلامی) کی وجہ سے اس میں داخل ہوگئے، جس طرح لونڈیاں آپ ﷺ کے اس ارشاد کے تحت داخل ہیں: "جس نے کسی غلام میں اپنا حصہ آزاد کیا..." (۵)۔ اور یہ وہی ہے جسے علماء اصل کے معنی میں قیاس کہتے ہیں؛ اور اسی میں اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد بھی شامل ہے: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ﴾ [النور: ۴] آیت۔ پس پاکدامن مرد یقیناً اس میں داخل ہیں (۶)؛ اس کی تفصیل آگے آئے گی۔

(۱) الإشراف ۲/۵۱۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۲/۶۶ - ۶۷۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۴۷۔ اور (م) میں یہ اس طرح ہے: اور اسی طرح لونڈیاں؛ جب ان کی نعمت کم ہے تو ان کی سزا کم ہے۔ (۴) پچھلا حوالہ۔ (۵) اسے احمد (۳۹۷)، بخاری (۲۵۲۲) اور مسلم (۱۵۰۱) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۱/۴۰۶ - ۴۰۷۔

242 Surah An-Nisa: Ayah 25

Surah An-Nur, if God Almighty wills.

Twentieth: The scholars agreed that selling a fornicating slave-girl is not an obligatory duty upon her owner, even if they [the scholars] preferred that for him; because of his [the Prophet's] peace and blessings be upon him, saying: “If the slave-girl of one of you commits fornication and her fornication is proven, let him lash her the prescribed punishment (Hadd), and let him not reproach her. Then if she commits fornication, let him lash her the prescribed punishment, and let him not reproach her. Then if she commits fornication a third time and her fornication is proven, let him sell her even for a rope of hair.” It was recorded by Muslim on the authority of Abu Hurairah (1).

The Zahiri school of thought (Ahl al-Zahir) said that selling her is obligatory on the fourth occasion. Among them were Dawud and others; because of his saying: “let him sell her” and his saying: “then sell her even for a braid [dhafeer].” Ibn Shihab said: I do not know if it is after the third or the fourth, and the 'dhafeer' is the rope (2).

If he sells her, he must make her fornication known; because it is a defect, so it is not permissible to conceal it.

If it is said: If the purpose of the Hadith is to remove the fornicatress, and it is obligatory for the seller to inform about her fornication, then no one should buy her; because she is among those who have been ordered (3) to be removed.

The answer is: She is property, and it is not to be wasted; because of the prohibition against wasting property, nor should she be left neglected; because that is an inducement for her to fornicate and enables it. And she is not to be imprisoned permanently; for in that is the suspension of her benefit to her master. So nothing remains but to sell her. Perhaps the second master will keep her chaste through intercourse, or he will be extreme in caution [with her] and thus prevent her from that. In general, with the change of ownership, circumstances change for her (4). And Allah knows best.

Twenty-first: The Almighty's saying: {And that you be patient is better for you} i.e., patience over celibacy.

(1) Sahih Muslim (1703): (30) and it has already been mentioned on p. 145 and 239 of this volume. His saying: “and let him not reproach her” i.e.: he should not shame her nor rebuke her, and should not blame her excessively. Al-Mufhim 5/120. (2) His saying: “then sell her even for a braid [dhafeer]” is a second narration in the aforementioned Hadith of Abu Hurairah, and it is in Muslim (1703): (32), and the saying of Ibn Shihab was mentioned after it. (3) In (m): we were ordered. (4) Al-Mufhim 5/121, and what preceded between brackets is from it.

242 सूरह अन-निसा: आयत 25

सूरह अन-नूर, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

बीसवीं बात: विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि व्यभिचारी दासी को बेचना उसके मालिक के लिए अनिवार्य कर्तव्य नहीं है, भले ही वे [विद्वान] उसके लिए इसे पसंद करें; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "यदि तुममें से किसी की दासी व्यभिचार करती है और उसका व्यभिचार सिद्ध हो जाता है, तो वह उसे निर्धारित दण्ड (हद) दे, और उसे धिक्कारे नहीं। फिर यदि वह व्यभिचार करती है, तो वह उसे हद दे और उसे धिक्कारे नहीं। फिर यदि वह तीसरी बार व्यभिचार करती है और उसका व्यभिचार सिद्ध हो जाता है, तो उसे बेच दे, चाहे वह बालों की एक रस्सी के बदले ही क्यों न हो।" इसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है (1)।

ज़ाहिरी विचारधारा (अहल अल-ज़ाहिर) के लोगों ने चौथी बार में उसे बेचने को अनिवार्य कहा है। उनमें दाऊद और अन्य शामिल हैं; क्योंकि उन्होंने कहा: "उसे बेच दे" और "फिर उसे बेच दो चाहे वह धफीर (चोटी) के बदले ही क्यों न हो।" इब्न शिहाब ने कहा: मुझे नहीं पता कि यह तीसरी बार के बाद है या चौथी बार के बाद, और 'धफीर' रस्सी है (2)।

यदि वह उसे बेचता है, तो उसे उसके व्यभिचार के बारे में बताना चाहिए; क्योंकि यह एक दोष है, इसलिए इसे छुपाना जायज़ नहीं है।

यदि यह कहा जाए: यदि हदीस का उद्देश्य व्यभिचारिणी को दूर करना है, और बेचने वाले पर उसके व्यभिचार की जानकारी देना अनिवार्य है, तो किसी को उसे नहीं खरीदना चाहिए; क्योंकि वह उनमें से है जिन्हें दूर करने का आदेश (3) दिया गया है।

उत्तर यह है कि: वह संपत्ति है, और उसे बर्बाद नहीं किया जाना चाहिए; क्योंकि संपत्ति को बर्बाद करने की मनाही है, और न ही उसे लावारिस छोड़ देना चाहिए; क्योंकि यह उसे व्यभिचार के लिए उकसाना और उसे सक्षम बनाना है। और उसे हमेशा के लिए कैद नहीं रखा जाना चाहिए; क्योंकि इसमें उसके स्वामी के लिए उसके लाभ को रोकना है। तो उसे बेचने के अलावा और कोई विकल्प नहीं बचता। शायद दूसरा स्वामी सहवास के माध्यम से उसे पवित्र रखे, या वह उसके मामले में अत्यधिक सावधानी बरते और उसे उससे रोक दे। कुल मिलाकर, स्वामित्व बदलने के साथ, उसके लिए परिस्थितियाँ बदल जाती हैं (4)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

इक्कीसवीं बात: अल्लाह का कथन: {और यदि तुम धैर्य रखो तो यह तुम्हारे लिए बेहतर है} यानी: कुंवारेपन (अविवाहित रहने) पर धैर्य।

(1) सहीह मुस्लिम (1703): (30) और यह इस भाग के पृष्ठ 145 और 239 पर पहले ही उल्लेखित है। उनका कथन: "और वह उसे धिक्कारे नहीं" यानी: वह उसे शर्मिंदा न करे और न ही उसे डांटे, और उसे बहुत अधिक दोष न दे। अल-मुफ्हिम 5/120। (2) उनका कथन: "फिर उसे बेच दो चाहे वह धफीर (चोटी) के बदले ही क्यों न हो" पूर्वोक्त अबू हुरैरा की हदीस में दूसरा वर्णन है और यह मुस्लिम (1703): (32) में है, और इसके बाद इब्न शिहाब का कथन उल्लेखित है। (3) (m) में: हमें आदेश दिया गया। (4) अल-मुफ्हिम 5/121, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है।

242 سورہ النساء: آیت 25

سورہ النور، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

بیسویں بات: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ زنا کار لونڈی کو فروخت کرنا اس کے مالک پر واجب اور لازم نہیں ہے، اگرچہ وہ اس کے لیے اسے پسند کرتے ہیں؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: "جب تم میں سے کسی کی لونڈی زنا کرے اور اس کا زنا ظاہر ہو جائے تو وہ اسے حد (شرعی سزا) لگائے اور اسے ملامت نہ کرے، پھر اگر وہ دوبارہ زنا کرے تو وہ اسے حد لگائے اور اسے ملامت نہ کرے، پھر اگر وہ تیسری بار زنا کرے اور اس کا زنا ثابت ہو جائے تو اسے فروخت کر دے اگرچہ بالوں کی ایک رسی کے عوض ہی کیوں نہ ہو۔" اسے مسلم نے ابو ہریرہ سے روایت کیا ہے (1)۔

اور اہل ظاہر نے چوتھی مرتبہ اس کے بیچنے کے وجوب کا قول کیا ہے۔ ان میں داؤد اور دیگر شامل ہیں؛ کیونکہ آپ کا قول ہے: "اسے بیچ دے" اور "پھر اسے بیچ دو اگرچہ ضفیر (چوٹی) کے بدلے میں ہی کیوں نہ ہو"۔ ابن شہاب نے کہا: مجھے نہیں معلوم کہ یہ تیسری بار کے بعد ہے یا چوتھی بار کے بعد، اور 'ضفیر' رسی ہے (2)۔

پس جب وہ اسے بیچے تو اس کے زنا سے آگاہ کرے؛ کیونکہ یہ ایک عیب ہے، پس اسے چھپانا جائز نہیں۔

اگر یہ کہا جائے کہ: اگر حدیث کا مقصد زانیہ کو دور کرنا ہے، اور بیچنے والے پر اس کے زنا کی تعریف (واضح کرنا) واجب ہے، تو کسی کے لیے اسے خریدنا مناسب نہیں؛ کیونکہ وہ ان میں سے ہے جنہیں دور کرنے کا حکم (3) دیا گیا ہے۔

تو جواب یہ ہے کہ: وہ مال ہے، اور اسے ضائع نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ مال کو ضائع کرنے کی ممانعت ہے، اور نہ ہی اسے آوارہ چھوڑا جائے گا؛ کیونکہ یہ اسے زنا پر اکسانے اور اسے ممکن بنانے کے مترادف ہے، اور اسے ہمیشہ قید نہیں رکھا جائے گا؛ کیونکہ اس میں اس کے مالک کے لیے اس کے فائدے کا تعطل ہے۔ پس اسے بیچنے کے سوا کچھ باقی نہیں بچتا۔ شاید دوسرا مالک ہمبستری کے ذریعے اسے پاکدامن رکھے، یا اس کی حفاظت میں مبالغہ کرے اور اسے اس سے روک دے۔ اور مجموعی طور پر ملکیت بدلنے سے اس کے حالات بدل جاتے ہیں (4)۔ واللہ اعلم۔

اکیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ} یعنی: تجرد (بغیر شادی کے رہنے) پر صبر کرنا۔

(1) صحیح مسلم (1703): (30) اور یہ اس جلد کے صفحہ 145 اور 239 پر پہلے گزر چکا ہے۔ ان کا قول: "اور اسے ملامت نہ کرے" یعنی: اسے شرمندہ نہ کرے اور نہ ہی ڈانٹ ڈپٹ کرے، اور زیادہ ملامت نہ کرے۔ المفہم 5/120۔ (2) ان کا قول: "پھر اسے بیچ دو اگرچہ ضفیر کے بدلے ہی کیوں نہ ہو" ابو ہریرہ کی مذکورہ حدیث میں ایک دوسری روایت ہے جو مسلم (1703): (32) میں ہے اور اس کے بعد ابن شہاب کا قول ذکر کیا گیا ہے۔ (3) (م) میں ہے: ہمیں حکم دیا گیا۔ (4) المفہم 5/121، اور قوسین کے درمیان جو کچھ پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 25 - 26 / 243

[Marriage to a free woman] is better than marrying a slave woman; because it leads to the enslavement of the child. Restraining oneself and being patient in maintaining high morals is better than meanness(1). It was narrated from 'Umar (may Allah be pleased with him) that he said: "Any free man who marries a slave woman has enslaved half of himself"(2). Meaning his child becomes a slave; so patience against that is better so that the child does not become enslaved.

Sa'id ibn Jubayr said: "Marrying a slave woman is close to adultery; Allah Almighty said: {And to be patient is better for you} i.e., against marrying slave women"(3).

In Sunan Ibn Majah from al-Dahhak ibn Muzahim, who said: I heard Anas ibn Malik say: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Whoever wishes to meet Allah pure and purified, let him marry free women"(4).

And Abu Ishaq al-Tha'labi narrated it from the hadith of Yunus ibn Mirdas, who was a servant of Anas, and added: Abu Hurairah said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Free women are the rectitude of the house, and slave women are the destruction of the house, or he said: the corruption of the house"(5).

His saying (Almighty): {Allah wants to make clear to you and guide you to the ways of those before you and to turn to you in forgiveness, and Allah is Knowing and Wise} [26].

Meaning: To clarify for you the matters of your religion and the interests of your affairs, and what is permissible for you and what is forbidden for you.

---

(1) Confirmed from (Kh), and in others: "Al-Badhala". "Al-Nadhala" means meanness. (2) Narrated by Abd al-Razzaq (13103), Sa'id ibn Mansur (739), Ibn Abi Shaybah 4/147, and al-Darimi (3177) via Sa'id ibn al-Musayyib from 'Umar, and Sa'id did not hear from 'Umar. Al-Marasil by Ibn Abi Hatim, p. 64. (3) Narrated similarly by al-Tabari 6/614, Abd al-Razzaq (13100), Sa'id ibn Mansur (732), and Ibn Abi Shaybah 4/146. (4) Sunan Ibn Majah (1862), and also narrated by Ibn Adi 3/1157, and Ibn al-Jawzi in 'Al-Mawdu'at' (1096) and he said: In it is Kathir ibn Salim, al-Nasa'i said he is a discarded narrator (matruk), Ibn Hibban said: He narrates from Anas what is not from his hadith and fabricates them, and Ibn Adi said: His hadith is munkar (rejected). (5) Mentioned by al-Sakhawi in 'Al-Maqasid al-Hasana' p. 187 from al-Tha'labi, and mentioned that in its chain of narrators is Ahmad ibn Muhammad ibn 'Umar al-

Yamami, and said of him: Matruk (discarded), Abu Hatim called him a liar, and Yunus is unknown.

सूरह अन-निसा: आयत 25 - 26 / 243

[एक स्वतंत्र महिला से विवाह करना] एक दासी से विवाह करने से बेहतर है; क्योंकि इससे बच्चा दास बन जाता है। अपने आप पर नियंत्रण रखना और उच्च नैतिकता बनाए रखने में धैर्य रखना नीचता(1) से बेहतर है। उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जो कोई भी स्वतंत्र व्यक्ति किसी दासी से शादी करता है, उसने अपना आधा हिस्सा गुलाम बना लिया है"(2)। यानी उसकी संतान गुलाम बन जाती है; इसलिए उससे धैर्य रखना बेहतर है ताकि बच्चा गुलाम न बने।

सईद इब्न जुबैर ने कहा: "दासी से निकाह ज़िना (व्यभिचार) के करीब है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और यह कि तुम धैर्य रखो, तुम्हारे लिए बेहतर है} यानी: दासियों से निकाह करने के विरुद्ध"(3)।

सुनन इब्न माजह में अल-दह्हाक इब्न मुज़ाहिम से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अनस इब्न मलिक को कहते सुना: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते सुना: "जो कोई अल्लाह से पवित्र और शुद्ध होकर मिलना चाहता है, वह स्वतंत्र महिलाओं से विवाह करे"(4)।

और अबू इशाक अल-थलाबी ने इसे यूनुस इब्न मिरदास की हदीस से रिवायत किया है, जो अनस के सेवक थे, और जोड़ा: अबू हुरैरा ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते सुना: "स्वतंत्र महिलाएँ घर की सुधार हैं, और दासियाँ घर की तबाही हैं, या उन्होंने कहा: घर का बिगाड़ हैं"(5)।

उनका कथन (अल्लाह तआला): {अल्लाह चाहता है कि वह तुम्हारे लिए (दीन की बातें) स्पष्ट कर दे और तुम्हें उन लोगों के तरीके दिखाए जो तुमसे पहले थे और तुम्हारी तौबा स्वीकार करे, और अल्लाह सब कुछ जानने वाला, तत्वदर्शी है} [26]।

अर्थ: तुम्हारे लिए तुम्हारे धर्म के मामलों और तुम्हारे मामलों के हितों को स्पष्ट करना, और जो तुम्हारे लिए हलाल (अनुमेय) है और जो तुम पर हराम (वर्जित) है।

---

(1) (ख) से पुष्ट, और दूसरों में: "अल-बधाला"। "अल-नधाला" का अर्थ है नीचता। (2) इसे अब्द अल-रज्जाक (13103), सईद इब्न मंसूर (739), इब्न अबी शायबा 4/147, और अद-दारिमी (3177) ने सईद इब्न अल-मुसय्यिब के माध्यम से उमर से रिवायत किया है, और सईद ने उमर से नहीं सुना। अल-मरासील इब्न अबी हातिम, पृ. 64। (3) अल-तबरी 6/614, अब्द अल-रज्जाक (13100), सईद इब्न मंसूर (732), और इब्न अबी शायबा 4/146 द्वारा इसी तरह रिवायत किया गया। (4) सुनन इब्न

माजह (1862), और इब्न अदी 3/1157 द्वारा भी रिवायत किया गया, और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मौदुआत' (1096) में कहा: इसमें कसीर इब्न सलीम है, अन-नसाई ने कहा कि वह मतरूक है, इब्न हिब्बान ने कहा: वह अनस से वह रिवायत करता है जो उनकी हदीस नहीं है और गढ़ता है, और इब्न अदी ने कहा: उनकी हदीस मुनकर (अस्वीकार्य) है। (5) अल-सखावी ने 'अल-मक़ासिद अल-हसना' पृ. 187 में अल-थलाबी से इसका उल्लेख किया है, और उल्लेख किया है कि इसके रावी (वर्णनकर्ता) की श्रृंखला में अहमद इब्न मुहम्मद इब्न उमर अल-यामामी है, और उसके बारे में कहा: मतरूक, अबू हातिम ने उसे झूठा कहा, और यूनुस अज्ञात है।

سورہ النساء: آیت ۲۵ - ۲۶ / ۲۴۳

[آزاد عورت سے نکاح کرنا] لونڈی سے نکاح کرنے سے بہتر ہے؛ کیونکہ یہ اولاد کو غلام بنانے کا باعث بنتا ہے۔ نفس پر قابو پانا اور اعلیٰ اخلاق پر صبر کرنا کمینگی(1) سے بہتر ہے۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: "جس کسی آزاد شخص نے لونڈی سے شادی کی، اس نے اپنا آدھا حصہ غلام بنا لیا"(2)۔ یعنی اس کی اولاد غلام ہو جاتی ہے؛ لہٰذا اس سے بچنے پر صبر کرنا بہتر ہے تاکہ اولاد غلام نہ بنے۔

سعید بن جبیر نے کہا: "لونڈی سے نکاح زنا کے قریب ہی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور یہ کہ تم صبر کرو تمہارے لیے بہتر ہے} یعنی: لونڈیوں سے نکاح کرنے کے خلاف"(3)۔

سنن ابن ماجہ میں ضحاک بن مزاحم سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے انس بن مالک کو کہتے سنا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جو شخص اللہ سے پاک و پاکیزہ ہو کر ملنا چاہتا ہے، وہ آزاد عورتوں سے نکاح کرے"(4)۔

اور اسے ابو اسحاق الثعلبی نے یونس بن مرداس کی حدیث سے روایت کیا، جو حضرت انس کے خادم تھے، اور اضافہ کیا: حضرت ابوہریرہ نے فرمایا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "آزاد عورتیں گھر کی اصلاح ہیں، اور لونڈیاں گھر کی تباہی ہیں، یا فرمایا: گھر کا بگاڑ ہیں"(5)۔

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: {اللہ چاہتا ہے کہ تمہارے لیے (دین کی باتیں) کھول کر بیان کرے اور تمہیں ان لوگوں کے طریقے بتائے جو تم سے پہلے تھے اور تمہاری توبہ قبول کرے، اور اللہ جاننے والا حکمت والا ہے} [۲۶]۔

یعنی: تمہارے لیے تمہارے دین کے معاملات اور تمہارے معاملات کی مصلحتیں واضح کرے، اور جو تمہارے لیے حلال ہے اور جو تم پر حرام ہے (وہ بیان کرے)۔

---

(١) (خ) میں یہی ثابت ہے، اور دیگر نسخوں میں: "البذالة" ہے۔ "النذالة" کے معنی کمینگی کے ہیں۔ (٢) اسے عبدالرزاق (١٣١٠٣)، سعید بن منصور (٧٣٩)، ابن ابی شیبہ ٤/١٤٧ اور الدارمی (٣١٧٧) نے سعید بن المسیب کے واسطے سے حضرت عمر سے روایت کیا ہے، اور سعید نے حضرت عمر سے نہیں سنا۔ المراسیل لابن ابی حاتم ص ٦٤۔ (٣) اسے طبری ٦/٦١٤، عبدالرزاق (١٣١٠٠)، سعید بن منصور (٧٣٢) اور ابن ابی شیبہ ٤/١٤٦ نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٤) سنن ابن ماجہ (١٨٦٢)، اور اسے ابن عدی ٣/١١٥٧ اور ابن الجوزی نے الموضوعات (١٠٩٦) میں بھی روایت کیا ہے اور کہا: اس میں کثیر بن سلیم ہے، نسائی نے اسے متروک الحدیث کہا ہے، ابن حبان نے کہا: وہ حضرت انس سے وہ باتیں روایت کرتا ہے جو ان کی حدیث نہیں ہے اور خود سے گھڑتا ہے، اور ابن عدی نے کہا: منکر الحدیث ہے۔ (٥) سخاوی نے المقاصد الحسنہ ص ١٨٧ میں ثعلبی سے اس کا ذکر کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ اس کی سند میں احمد بن محمد بن عمر الیمامی ہے، اور اس کے بارے میں کہا: متروک، ابو حاتم نے اسے جھوٹا کہا، اور یونس مجہول ہے۔

This indicates the impossibility of any occurrence being devoid of the judgment of Allah Almighty, and from it is His saying: {We have not neglected in the Book a thing} [Al-An'am: 38] as will follow.

And He said after this: {Allah wants to lighten for you [your difficulties]}, so this came with "أن" (an - that), and the first was with the letter "lam". Al-Farra' (1) said: The Arabs interchange between the "lam" of "kay" (so that) and "an", so they use the "lam" which carries the meaning of "kay" in place of "an" in: "I wanted" and "I ordered"; they say: "I wanted that you do" and "I wanted so that you do"; because both seek the future. And it is not permissible: "I thought so that you do"; because you say: "I thought that you have already stood" (2). And in the Revelation: {And I am commanded to do justice among you}, {And we were commanded to submit to the Lord of the worlds}, {They want to extinguish the light of Allah with their mouths}, {They want that they extinguish the light of Allah}. The poet (3) said:

I want so that I forget her mention, but it is as if Layla appears to me in every path. (4)

He means: that I forget. Al-Nahhas (5) said: Az-Zajjaj (6) deemed this statement wrong and said: If the "lam" were in the sense of "an", another "lam" would have entered it, as you say: "I came so that (kay) you honor me", then you say: "I came for so that (likay) you honor me". And he recited to us:

I wanted so that (likayma) people know that they are the trousers of Qais while the delegations are witnesses (7).

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/261, and the author cited it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/447. (2) To clarify this talk, we transmit what Al-Farra' said in Ma'ani al-Qur'an 1/263 where he said: The "an" that enters with "dhann" (suspicion/thought) is with the past tense of the verb; so you say: "I think that Zaid has already stood." And with the future; so you say: "I think that Zaid will stand." And with nouns; so you say: "I think that you are standing." So the "lam" was not placed in its position, nor "kay" in its position; since it did not seek the future alone. And whenever you see "an" suitable for both future and past, do not enter upon it "kay" and "lam". (3) He is Kuthayyir 'Azza, and the verse is in his Diwan p. 276. (4) In the manuscript copies: "wa ka'annama", and what is established is from (m) and the Diwan. (5) In I'rab al-Qur'an 1/448. (6) Ma'ani al-Qur'an for him 2/42. (7) Its speaker is Qais ibn Sa'd ibn 'Abada al-

Ansari, and it is in Al-Kamil by al-Mubarrad 2/640, and Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 2/43, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/448, and al-Mukhassas 15/17, and al-Khizana 8/514.

सूरह अल-निसा: आयत 26 | पृष्ठ 244

यह इंगित करता है कि कोई भी घटना अल्लाह सर्वशक्तिमान के निर्णय से रहित नहीं हो सकती, और इसी में से उनका कहना है: {हमने पुस्तक में किसी भी चीज़ की उपेक्षा नहीं की है} [अल-अनआम: 38] जैसा कि आगे आएगा।

और उन्होंने इसके बाद कहा: {अल्लाह आपके लिए [आपकी कठिनाइयों को] हल्का करना चाहता है}, तो यह "أن" (कि) के साथ आया, और पहला "लाम" अक्षर के साथ था। अल-फर्रा (1) ने कहा: अरब "के" (kay) के"लाम" और "अन" (an) के बीच विनिमय करते हैं, इसलिए वे "लाम" का उपयोग करते हैं जो "के" का अर्थ रखता है "अन" के स्थान पर: "मैंने चाहा" और "मैंने आदेश दिया" में; वे कहते हैं: "मैंने चाहा कि तुम करो" और "मैंने चाहा ताकि तुम करो"; क्योंकि दोनों भविष्य की मांग करते हैं। और यह अनुमति नहीं है: "मैंने सोचा ताकि तुम करो"; क्योंकि आप कहते हैं: "मैंने सोचा कि तुम पहले ही खड़े हो चुके हो" (2)। और वहि (खुदा का कलाम) में: {और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं तुम्हारे बीच न्याय करूँ}, {और हमें आदेश दिया गया था कि हम ब्रह्मांडों के भगवान के सामने आत्मसमर्पण करें}, {वे अपने मुँह से अल्लाह के नूर को बुझाना चाहते हैं}, {वे चाहते हैं कि वे अल्लाह के नूर को बुझा दें}। कवि (3) ने कहा:

मैं चाहता हूँ ताकि मैं उसकी चर्चा भूल जाऊँ लेकिन ऐसा लगता है जैसे लैला हर रास्ते में मुझे दिखाई देती है। (4)

उनका मतलब है: कि मैं भूल जाऊँ। अल-नहस (5) ने कहा: अज़्-ज़ज्जाज (6) ने इस कथन को गलत ठहराया और कहा: यदि "लाम" "अन" के अर्थ में होता, तो उस पर एक और "लाम" प्रवेश करता, जैसा कि आप कहते हैं: "मैं आया ताकि (kay) तुम मेरा सम्मान करो", फिर आप कहते हैं: "मैं आया इसके लिए ताकि (likay) तुम मेरा सम्मान करो"। और उन्होंने हमें सुनाया:

मैंने चाहा ताकि (likayma) लोग जान सकें कि वे कैस की पतलून हैं जबकि प्रतिनिधि गवाह हैं (7)।

---

(1) मानी अल-कुरान 1/261 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 1/447 में उद्धृत किया है। (2) इस बात को स्पष्ट करने के लिए, हम वह प्रसारित करते हैं जो अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 1/263 में कहा था जहाँ उन्होंने कहा: "अन" जो "ज़न" (संदेह/विचार) के साथ प्रवेश करता है वह क्रिया के भूतकाल के साथ होता है; तो आप कहते हैं: "मुझे लगता है कि ज़ैद

पहले ही खड़ा हो चुका है।" और भविष्य के साथ; तो आप कहते हैं: "मुझे लगता है कि ज़ैद खड़ा होगा।" और संज्ञाओं के साथ; तो आप कहते हैं: "मुझे लगता है कि आप खड़े हैं।" इसलिए "लाम" को उसके स्थान पर नहीं रखा गया था, न ही "के" को उसके स्थान पर; क्योंकि इसने अकेले भविष्य की मांग नहीं की थी। और जब भी आप "अन" को भविष्य और भूतकाल दोनों के लिए उपयुक्त देखें, तो उस पर "के" और "लाम" प्रवेश न कराएं। (3) वह कुथय्यिर अज़ा है, और पद उनके दीवान पृष्ठ 276 में है। (4) पांडुलिपि प्रतियों में: "व कअन्नमा", और जो स्थापित है वह (म) और दीवान से है। (5) इराब अल-कुरान 1/448 में। (6) उनके लिए मानी अल-कुरान 2/42। (7) इसके वक्ता कैस इब्न साद इब्न अबादा अल-अंसारी हैं, और यह अल-मुबर्राद द्वारा अल-कामिल 2/640 में है, और अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/43, और अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 1/448, और अल-मुखस्सस 15/17, और अल-खिज़ाना 8/514 में है।

یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کوئی بھی واقعہ اللہ تعالیٰ کے حکم سے خالی نہیں ہو سکتا، اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {ہم نے کتاب میں کسی چیز کی کمی نہیں چھوڑی} [الأنعام: ٣٨] جیسا کہ آگے آئے گا۔

اور اس کے بعد فرمایا: {اللہ چاہتا ہے کہ تم پر (بوجھ) ہلکا کر دے}، پس یہ لفظ "أن" کے ساتھ آیا، اور پہلا "لام" کے ساتھ تھا۔ الفراء (١) نے کہا: عرب "لامِ کی" اور "أن" کے درمیان تبادلہ کرتے ہیں، چنانچہ وہ اس "لام" کو جو "کی" (تاکہ) کے معنی میں ہو "أن" کی جگہ لاتے ہیں: "میں نے چاہا" اور "میں نے حکم دیا" میں؛ پس وہ کہتے ہیں: "میں نے چاہا کہ تم کرو" اور "میں نے چاہا تاکہ تم کرو"؛ کیونکہ یہ دونوں مستقبل کے طلبگار ہیں۔ اور یہ جائز نہیں ہے: "میں نے گمان کیا تاکہ تم کرو"؛ کیونکہ تم کہتے ہو: "میں نے گمان کیا کہ تم کھڑے ہو چکے ہو" (٢)۔ اور قرآنِ مجید میں ہے: {اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ تمہارے درمیان عدل کروں}، {اور ہمیں حکم دیا گیا ہے کہ ہم رب العالمین کے فرمانبردار ہو جائیں}، {وہ چاہتے ہیں کہ اللہ کے نور کو اپنے مونہوں سے بجھا دیں}، {وہ چاہتے ہیں کہ اللہ کے نور کو بجھا دیں}۔ شاعر (٣) نے کہا:

میں چاہتا ہوں تاکہ میں اس کا ذکر بھول جاؤں، لیکن گویا لیلیٰ ہر راستے میں میرے سامنے آ کھڑی ہوتی ہے۔ (٤)

اس کی مراد ہے: کہ میں بھول جاؤں۔ النحاس (٥) نے کہا: اور الزجاج (٦) نے اس قول کو غلط قرار دیا اور کہا: اگر "لام" "أن" کے معنی میں ہوتا تو اس پر ایک اور "لام" داخل ہوتا، جیسا کہ تم کہتے ہو: "میں آیا تاکہ (کی) تم میری عزت کرو"، پھر تم کہتے ہو: "میں آیا اس کے لیے تاکہ (لکی) تم میری عزت کرو"۔ اور ہمیں یہ شعر سنایا:

میں نے چاہا تاکہ (لکیما) لوگ جان لیں کہ وہ قیس کا پائجامہ ہے جبکہ وفود گواہ ہیں (۷)۔

---

(۱) معانی القرآن ۱ / ۲٦۱ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۱ / ٤٤۷ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اس کلام کی وضاحت کے لیے ہم وہ نقل کرتے ہیں جو الفراء نے معانی القرآن ۱ / ۲٦۳ میں کہا، جہاں انہوں نے فرمایا: "أن" جو ظن (گمان) کے ساتھ داخل ہوتا ہے وہ فعل ماضی کے ساتھ ہوتا ہے؛ پس تم کہتے ہو: "میرا گمان ہے کہ زید کھڑا ہو چکا ہے۔" اور مستقبل کے ساتھ؛ پس تم کہتے ہو: "میرا گمان ہے کہ زید کھڑا ہو گا۔" اور اسماء کے ساتھ؛ پس تم کہتے ہو: "میرا گمان ہے کہ تم کھڑے ہو۔" پس "لام" کو اس کی جگہ نہیں رکھا گیا، اور نہ ہی "کی" کو اس کی جگہ؛ کیونکہ اس نے اکیلے مستقبل کا تقاضا نہیں کیا تھا۔ اور جب بھی تم دیکھو کہ "أن" مستقبل اور ماضی دونوں کے ساتھ موزوں ہے تو اس پر "کی" اور "لام" داخل نہ کرو۔ (۳) وہ کثیر عزہ ہے، اور بیت اس کے دیوان ص ۲۷٦ میں ہے۔ (۴) قلمی نسخوں میں: "وکأنما" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) اور دیوان سے ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۱ / ٤٤۸ میں۔ (۶) ان کی کتاب معانی القرآن ۲ / ٤۲۔ (۷) اس کے کہنے والے قیس بن سعد بن عبادہ الانصاری ہیں، اور یہ المبرد کی الکامل ۲ / ٦٤۰، اور الزجاج کی معانی القرآن ۲ / ٤۳، اور النحاس کی اعراب القرآن ۱ / ٤٤۸، اور المخصص ۱۷ / ۱۵، اور الخزانہ ۸ / ۵۱٤ میں ہے۔

He said: The implied meaning is: His will (1) is to clarify to you. Al-Nahhas said: The matter went beyond this, to the point that some reciters called it the "Laam of 'An'". It was also said: The meaning is: Allah wants this so that He may clarify to you. {And guide you to the ways of those before you} i.e., of the people of truth. It was said: the meaning of "guides you" is: He clarifies to you the paths of those before you from the people of truth and the people of falsehood (2). Some people of reflection said: In this is evidence that everything (3) that was prohibited (4) before this verse for us; was also prohibited for those who were before us. Al-Nahhas said (5): This is an error; because it [could] mean: And He clarifies to you the matter of those who were before you among those who used to avoid what they were forbidden from, and it could be: And He clarifies to you as He clarified to those who were before you among the prophets, and it does not specifically refer to this. It is said: His saying: "Allah intends" is the beginning of the story, i.e., Allah wants to clarify to you the manner of His obedience. "And guide you": He makes you know "the ways of those before you" how He punished them when they abandoned His command, while for you, if you do that, He will not punish you, but He will turn to you in mercy. {And Allah is All-Knowing} of those who repent. {All-Wise} in accepting repentance (6). His, the Almighty's, saying: {Allah wants to accept your repentance, but those who follow [their] passions want you to digress [into] a great deviation. (27) Allah wants to lighten for you [your difficulties]; and mankind was created weak. (28)}. His, the Almighty's, saying: {Allah wants to accept your repentance} is a subject and predicate. And "an" (that) is in the accusative position.

---

(1) In (Kh): He intended by it, and likewise it is in the printed edition of I'rab al-Qur'an, and it occurred in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj: Allah, the Mighty and Sublime, intended it to clarify to you. (2) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/43. (3) The word "everything" (kull) is not in (Kh). (4) In (Za) and (Meem): what Allah prohibited. (5) In I'rab al-Qur'an 1/448, and what will come between brackets is from it, and see al-Muharrar al-Wajiz 2/40. (6) Tafsir of Abi al-Layth 1/348.

२४५ सूरह अन-निसा: आयत २६ - २८

उन्होंने कहा: आशय यह है: उनकी इच्छा (१) आपको स्पष्ट करने की है। अल-नहस ने कहा: बात इससे आगे बढ़ गई, यहाँ तक कि कुछ पाठकों ने इसे 'अन' का लाम कहा। और कहा गया: अर्थ यह है: अल्लाह यह चाहता है ताकि वह आपके लिए स्पष्ट कर दे। {और तुम्हें उन लोगों के तौर-तरीकों पर चलाए जो तुमसे पहले थे} यानी: सत्य वालों में से। और कहा गया: "तुम्हें हिदायत देता है" का अर्थ है: वह तुम्हारे लिए उन लोगों के रास्तों को स्पष्ट करता है जो तुमसे पहले सत्य वाले और असत्य वाले थे (२)। चिंतन करने वाले कुछ लोगों ने कहा: इसमें इस बात का प्रमाण है कि इस आयत से पहले जो कुछ (३) हम पर हराम (४) किया गया था; वह उन पर भी हराम था जो हमसे पहले थे। अल-नहस ने कहा (५): यह गलत है; क्योंकि इसका अर्थ [हो सकता है]: और वह तुम्हारे लिए उन लोगों के मामले को स्पष्ट करता है जो तुमसे पहले थे, जो उन चीजों से बचते थे जिनसे उन्हें मना किया गया था, और यह भी हो सकता है: और वह तुम्हारे लिए वैसे ही स्पष्ट करता है जैसे उसने तुमसे पहले के नबियों के लिए स्पष्ट किया था, और यह विशेष रूप से इसी की ओर संकेत नहीं करता है। और कहा जाता है: उनका कथन: "अल्लाह चाहता है" कहानी की शुरुआत है, अर्थात: अल्लाह आपको अपनी आज्ञाकारिता का तरीका स्पष्ट करना चाहता है। "और तुम्हें मार्गदर्शन दे": वह तुम्हें "तुमसे पहले के लोगों के तौर-तरीकों" से अवगत कराता है कि जब उन्होंने मेरी आज्ञा छोड़ दी तो उनका क्या अंजाम हुआ, और यदि तुम ऐसा करोगे, तो मैं तुम्हें दंडित नहीं करूँगा, बल्कि मैं तुम्हारी तौबा स्वीकार करूँगा। {और अल्लाह सब कुछ जानने वाला है} उसे जो तौबा करता है। {तथा अत्यंत तत्वदर्शी है} तौबा स्वीकार करने में (६)। अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह चाहता है कि तुम्हारी तौबा स्वीकार करे, और जो लोग अपनी वासनाओं का अनुसरण करते हैं, वे चाहते हैं कि तुम (सत्य मार्ग से) बहुत दूर हट जाओ। (२७) अल्लाह चाहता है कि तुम पर से बोझ हल्का कर दे; और मनुष्य कमज़ोर पैदा किया गया है। (२८)}। अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह चाहता है कि तुम्हारी तौबा स्वीकार करे} यह मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है। और "अन" (कि) नसब (accusative) की स्थिति में है।

---

(१) (ख़) में: उन्होंने इससे इरादा किया, और इसी तरह कुरान के इ'राब के मुद्रित संस्करण में भी है, और अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान में आया है: अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने इसे आपके लिए स्पष्ट करने का इरादा किया। (२) अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान २ / ४३ देखें। (३) शब्द "कुल" (सब) (ख़) में नहीं है। (४) (ज़) और (म) में: जिसे अल्लाह ने हराम किया। (५) इ'राब अल-कुरान १ / ४४८ में,

और जो ब्रैकेट के बीच आएगा वह इसी से है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २ / ४० देखें। (६) तफ़्सीर अबी अल-लैथ १ / ३४८।

۲۴۵ سورة النساء: آیات ۲۶ - ۲۸

انہوں نے کہا: اور تقدیر (مقدر عبارت) یہ ہے: اس کا ارادہ (۱) تمہارے لیے واضح کرنا ہے۔ النحاس نے کہا: معاملہ اس سے بھی آگے بڑھ گیا یہاں تک کہ بعض قراء نے اسے لام «أن» کا نام دیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اللہ یہ چاہتا ہے تاکہ وہ تمہارے لیے واضح کر دے۔ ﴿وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ﴾ یعنی: اہل حق میں سے۔ اور کہا گیا: «یھدیکم» کا معنی ہے: وہ تمہارے لیے ان لوگوں کے راستے واضح کرتا ہے جو تم سے پہلے تھے اہل حق اور اہل باطل میں سے(۲)۔ اور اہل نظر میں سے بعض نے کہا: اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ اس آیت سے پہلے جو کچھ(۳) ہم پر حرام(۴) کیا گیا تھا؛ وہ ان پر بھی حرام تھا جو ہم سے پہلے تھے۔ النحاس نے کہا(۵): یہ غلط ہے؛ کیونکہ اس کا معنی [ہو] سکتا ہے: اور وہ تمہارے لیے ان لوگوں کا معاملہ واضح کرتا ہے جو تم سے پہلے تھے ان میں سے جو ان چیزوں سے بچتے تھے جن سے انہیں منع کیا گیا تھا، اور یہ بھی ہو سکتا ہے: اور وہ تمہارے لیے ویسے ہی واضح کرتا ہے جیسے اس نے تم سے پہلے انبیاء کے لیے واضح کیا تھا، اور اس سے خاص طور پر یہی مراد نہیں لیا جاتا۔ اور کہا جاتا ہے: ان کا قول: «يُرِيدُ الله» قصے کی ابتدا ہے، یعنی: اللہ چاہتا ہے کہ تمہارے لیے اپنی اطاعت کا طریقہ واضح کر دے۔ «وَيَهْدِيَكُمْ»: تمہیں پہچان کرواتا ہے «سُنَنَ الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ» کی کہ جب انہوں نے میرا حکم چھوڑا تو ان کا کیا انجام ہوا، اور تم اگر ایسا کرو گے تو میں تمہیں سزا نہیں دوں گا، بلکہ میں تمہاری توبہ قبول کر لوں گا۔ ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ﴾ اس سے جو توبہ کرے۔ ﴿حَكِيمٌ﴾ توبہ کی قبولیت میں(٦)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ يُرِيدُ أَن يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَن تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا (٢٧) يُرِيدُ اللَّهُ أَن يُخَفِّفَ عَنكُمْ وَخُلِقَ الْإِنسَانُ ضَعِيفًا (٢٨)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ يُرِيدُ أَن يَتُوبَ عَلَيْكُمْ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ اور «أن» محل نصب میں ہے۔

(١) (خ) میں: اس سے ارادہ کیا، اور اسی طرح اعراب القرآن کے مطبوعہ نسخے میں ہے، اور زجاج کی معانی القرآن میں واقع ہوا ہے: اللہ عزوجل نے تمہارے لیے وضاحت کرنے کا ارادہ کیا۔ (٢) زجاج کی معانی القرآن ٢ / ٤٣ دیکھیں۔ (٣) لفظ «کل» (خ) میں نہیں ہے۔ (٤) (ظ) اور (م) میں: جو اللہ نے حرام کیا۔ (٥) اعراب القرآن ١ / ٤٤٨ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے، اور المحرر الوجیز ٢ / ٤٠ دیکھیں۔ (٦) تفسیر ابی اللیث ١ / ٣٤٨۔

246 Surah An-Nisa: Verses 27 - 28 ...by "wants", and likewise "Allah wants to lighten [the burden] for you" (1), so "to lighten" is in the accusative case because of "wants".

The meaning is: He wants your repentance, i.e., He accepts it, thus pardoning your sins. And He wants to lighten [the burden] for you; it is said: this applies to all rulings of the Sharia, and this is the correct view. It is also said: what is meant by lightening is the marriage of female slaves, i.e., when We knew your weakness in being patient regarding women, We lightened it for you by permitting female slaves; this was said by Mujahid, Ibn Zayd, and Tawus. Tawus said: Man is not weaker in anything than he is regarding the matter of women (2).

There is a difference of opinion in identifying those who follow [their] lusts. Mujahid said: they are the adulterers. Al-Suddi: they are the Jews and Christians. A group said: they are the Jews specifically; because they wanted the Muslims to follow them in marrying paternal sisters. Ibn Zayd said: that is general (3), and it is the more correct view. And "inclination" (al-mayl) is deviating from the straight path; whoever is on it would love for others to be like them so that they are not met with disgrace.

His (Allah's) saying: "And man was created weak" is in the accusative case as a state (hal). The meaning is: his whims sway him, and his desires and anger provoke him, and this is the greatest weakness, so he needed lightening (4).

Tawus said: that is regarding the matter of women specifically. And it was narrated from Ibn Abbas that he recited: "And [He] created man weak" (5), meaning: Allah created man weak, i.e., he cannot remain patient regarding women.

Ibn al-Musayyib said: "Eighty years have passed over me, and one of my eyes is gone, and I am weak-sighted..."

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/449. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/40, and al-Tabari reported their sayings 6/625. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/40, and al-Tabari reported the mentioned sayings 6/622-623, and preferred Ibn Zayd's view. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/449. (5) Al-Kashshaf 1/521, and al-Muharrar al-Wajiz 2/41, and al-Bahr 3/228, and Ibn Khalawayh attributed it in 'The Anomalous Recitations' p. 25 to Mujahid. And the saying of Tawus was mentioned recently.

पृष्ठ 246 सूरह अन-निसा: आयत 27 - 28 ... "चाहता है" द्वारा, और इसी तरह "अल्लाह चाहता है कि तुम पर से बोझ हल्का कर दे" (1), तो "कि हल्का कर दे" "चाहता है" के कारण नसब (accusative) की स्थिति में है।

और अर्थ है: वह तुम्हारी तौबा चाहता है, यानी: उसे स्वीकार करता है, जिससे तुम्हारे पापों को क्षमा कर देता है। और वह तुम पर से बोझ हल्का करना चाहता है; कहा गया है: यह शरीयत के सभी आदेशों में है, और यही सही है। और यह भी कहा गया है: हल्केपन से तात्पर्य दासियों से विवाह है, यानी: जब हमने महिलाओं के संबंध में धैर्य रखने में तुम्हारी कमजोरी को जान लिया, तो हमने दासियों को अनुमति देकर तुम्हारे लिए इसे हल्का कर दिया; यह मुजाहिद, इब्न ज़ैद और ताऊस ने कहा है। ताऊस ने कहा: मनुष्य महिलाओं के मामले से ज्यादा किसी और चीज़ में इतना कमज़ोर नहीं होता (2)।

वासनाओं का अनुसरण करने वालों की पहचान में मतभेद है, मुजाहिद ने कहा: वे व्यभिचारी हैं। अल-सुद्दी: वे यहूदी और ईसाई हैं। एक समूह ने कहा: वे विशेष रूप से यहूदी हैं; क्योंकि वे चाहते थे कि मुसलमान पिता की ओर से बहनों से निकाह (विवाह) करने में उनका अनुसरण करें। इब्न ज़ैद ने कहा: यह सामान्य है (3)। और यही अधिक सही है। और "झुकाव" (अल-मय्ल) का अर्थ है सीधे रास्ते से हटना, तो जो उस पर है वह चाहता है कि उसके जैसा कोई उस पर हो ताकि उसे अपमान का सामना न करना पड़े।

अल्लाह का कथन: "और मनुष्य कमज़ोर पैदा किया गया है" हाल (अवस्था) के रूप में नसब में है, और अर्थ है: उसकी इच्छाएँ उसे विचलित करती हैं, और उसकी वासना और क्रोध उसे उकसाते हैं, और यह सबसे बड़ी कमज़ोरी है, इसलिए उसे हल्केपन की आवश्यकता थी (4)।

ताऊस ने कहा: यह विशेष रूप से महिलाओं के मामले में है। और इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "और (उसने) इंसान को कमज़ोर पैदा किया" (5) यानी: अल्लाह ने इंसान को कमज़ोर पैदा किया, यानी: वह औरतों के मामले में सब्र नहीं कर पाता।

इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: "मुझ पर अस्सी वर्ष बीत चुके हैं, और मेरी एक आँख चली गई है, और मैं कमज़ोर दृष्टि वाला हूँ..."

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/449। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/40, और अल-तबरी ने उनके कथनों को उद्धृत किया 6/625। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/40, और अल-तबरी ने

उल्लेखित कथनों को उद्धृत किया 6/622-623, और इब्न ज़ैद के कथन को प्राथमिकता दी। (4) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/449। (5) अल-कश्शाफ़ 1/521, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/41, और अल-बह्र 3/228, और इब्न खलवैह ने इसे 'शाज़ किरातों' (पृष्ठ 25) में मुजाहिद की ओर श्रेय दिया। और ताऊस का कथन अभी पहले आया है।

صفحہ ٢٤٦ سورة النساء: آیات ٢٧ - ٢٨ ... «يُرِيدُ» کے ساتھ، اور اسی طرح «يُرِيدُ اللهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ» (١)، پس «أن يخفف» «يريد» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔

اور معنی ہے: وہ تمہاری توبہ چاہتا ہے، یعنی: اسے قبول فرماتا ہے، پس تمہارے گناہوں سے درگزر کرتا ہے۔ اور وہ تم پر تخفیف (بوجھ ہلکا کرنا) چاہتا ہے؛ کہا گیا ہے: یہ شریعت کے تمام احکام میں ہے، اور یہی درست قول ہے۔ اور کہا گیا ہے: تخفیف سے مراد لونڈیوں سے نکاح ہے، یعنی: جب ہم نے عورتوں کے بارے میں صبر کرنے میں تمہاری کمزوری کو جان لیا، تو ہم نے لونڈیوں کی اباحت (اجازت) دے کر تم پر تخفیف کر دی؛ یہ بات مجاہد، ابن زید اور طاؤس نے کہی ہے۔ طاؤس نے کہا: انسان عورتوں کے معاملے سے زیادہ کسی چیز میں کمزور نہیں ہوتا (٢)۔

شہوتوں کی پیروی کرنے والوں کے تعین میں اختلاف کیا گیا ہے، مجاہد نے کہا: وہ زانی لوگ ہیں۔ سدی نے کہا: وہ یہودی اور نصاریٰ ہیں۔ ایک گروہ نے کہا: وہ خاص طور پر یہودی ہیں؛ کیونکہ وہ چاہتے تھے کہ مسلمان باپ شریک بہنوں سے نکاح میں ان کی پیروی کریں۔ ابن زید نے کہا: یہ عام ہے (٣)۔ اور یہی زیادہ صحیح ہے۔ اور «ميل» (جھکاؤ) سے مراد سیدھے راستے سے ہٹنا ہے، پس جو اس پر ہوتا ہے وہ چاہتا ہے کہ اس جیسے لوگ اس پر ہوں تاکہ اسے رسوائی کا سامنا نہ کرنا پڑے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَخُلِقَ الْإِنسَانُ ضَعِيفًا﴾ حال ہونے کی بنا پر نصب میں ہے، اور معنی ہے: اس کی خواہشات اسے مائل کرتی ہیں، اور اس کی شہوت اور غصہ اسے بے قابو کر دیتے ہیں، اور یہ سخت ترین کمزوری ہے، چنانچہ وہ تخفیف کا محتاج ہوا (٤)۔

طاؤس نے کہا: یہ خاص طور پر عورتوں کے معاملے میں ہے۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «وخلَقَ الإنسانَ ضعيفاً» (۵) یعنی: اللہ نے انسان کو کمزور پیدا کیا، یعنی: وہ عورتوں کے معاملے میں صبر نہیں کر پاتا۔

ابن مسیب نے کہا: مجھ پر اسی سال گزر چکے ہیں، اور میری ایک آنکھ جاتی رہی ہے، اور میں دھندلا دیکھتا ہوں...

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۱/٤٤٩۔ (۲) المحرر الوجيز ۲/٤٠ ، اور طبری نے ان کے اقوال نقل کیے ہیں ٦/٦٢٥۔ (۳) المحرر الوجيز ۲/٤٠ ، اور طبری نے مذکورہ اقوال نقل کیے ہیں ٦/٦٢٢ - ٦٢٣ ، اور ابن زید کے قول کو ترجیح دی۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۱/٤٤٩۔ (۵) الكشاف ۱/٥٢١ ، والمحرر الوجيز ۲/٤١ ، والبحر ۳/٢٢٨ ، اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قرأتوں میں ص ۲۵ پر مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور طاؤس کا قول ابھی گزرا ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 27 - 29 247

...by the other, and my companion is blind and deaf - meaning his penis - and I fear the temptation of women (1).

Something similar was narrated from Ubadah bin al-Samit (may Allah be pleased with him). Ubadah said: "Don't you see that I only stand with support (rifdan), and I only eat what has been softened for me - Yahya said: meaning softened and warmed - and my companion has been dead for a long time - Yahya said: meaning his penis - and it would not please me to be alone with a woman who is not lawful for me, even if I possessed everything upon which the sun rises; for fear that Satan would come and stir it up against me, for indeed he has neither hearing nor sight!" (2).

The Almighty says: {O you who have believed, do not consume one another's wealth unjustly but only [in lawful] business by mutual consent. And do not kill yourselves [or one another]. Indeed, Allah is to you ever Merciful. (29)}

It contains nine points:

The first: His words, the Almighty: {unjustly} meaning: without right. The ways for that are many, as we have clarified. And we have previously presented its meaning in Al-Baqarah (3).

Among consuming wealth unjustly is the "Urban" sale (earnest money), which is for one to take an item from you, or rent an animal from you, and give you a dirham or more, on the condition that if he buys it, or rides the animal, it is part of the price of the item or the animal's rent; and if he leaves the purchase of the item or the animal's rent, what he gave you belongs to you.

This is not sound and is not permissible according to a group of jurists from various regions, among the Hejazis and Iraqis; because it is a form of gambling, deception (Gharar), and risk, and consuming wealth unjustly without compensation or gift, and that is void by consensus. The Urban sale is annulled (4) if it occurs in this manner, before possession.

(1) Mentioned similarly by Al-Zamakhshari in Al-Faiq 2/436. (2) Narrated by Al-Bayhaqi in Al-Shu’ab (5448), and Al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 14/187, and Yahya is Ibn Sa'id al-Qattan, one of the narrators. Abu Ubayd mentioned it in Gharib al-Hadith 4/143 and said: His saying: "I only stand with support (rifdan)," meaning: I cannot stand unless I am supported and helped. (3) 3/222 and what follows. (4) In (D) and (Z): "abrogated"

(mansukh), and it also appeared like this in the printed version of Al-Tamhid 24/179, and the speech is from it, as well as Al-Istidhkar 10/19.

सूरह अन-निसा: आयत 27 - 29 247

...दूसरे के द्वारा, और मेरा साथी अंधा और बहरा है - उसका मतलब उसकी कामेच्छा (लिंग) से था - और मुझे महिलाओं के फितने (प्रलोभन) का डर है (1)।

इसी तरह उबादा बिन अल-सामित (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है, उबादा ने कहा: "क्या तुम मुझे नहीं देखते कि मैं बिना सहारे (रिफ़्दान) के नहीं खड़ा हो सकता, और मैं वही खाता हूँ जो मेरे लिए नरम किया गया हो - याह्या ने कहा: मतलब नरम और गर्म - और मेरा साथी लंबे समय से मर चुका है - याह्या ने कहा: मतलब उसकी कामेच्छा (लिंग) - और मुझे यह पसंद नहीं होगा कि मैं ऐसी महिला के साथ अकेला रहूँ जो मेरे लिए हलाल नहीं है, भले ही मेरे पास वह सब कुछ हो जिस पर सूरज उगता है; इस डर से कि शैतान आकर उसे मेरे खिलाफ भड़का दे, क्योंकि उसके पास न सुनने की शक्ति है और न देखने की!" (2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ ईमान वालो! एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्ण तरीके से न खाओ, सिवाय इसके कि वह तुम्हारी आपसी सहमति से व्यापार हो। और अपने आप को (या एक-दूसरे को) न मारो। निस्संदेह अल्लाह तुम पर बहुत दयालु है। (29)}

इसमें नौ मसले (बिंदु) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {अन्यायपूर्ण तरीके से} यानी: बिना किसी अधिकार के। इसके तरीके बहुत हैं जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। और हमने पहले ही सूरह अल-बकरा (3) में इसके अर्थ का वर्णन कर दिया है।

और माल को अन्यायपूर्ण तरीके से खाने में "बय अल-अरबान" (बयाना या साई देना) भी शामिल है, और वह यह है कि कोई आपसे कोई वस्तु ले, या आपसे कोई जानवर किराए पर ले, और आपको एक दिरहम या उससे अधिक दे, इस शर्त पर कि यदि वह उसे खरीदता है, या जानवर की सवारी करता है, तो वह वस्तु की कीमत या जानवर के किराए का हिस्सा होगा; और यदि वह वस्तु खरीदने या जानवर के किराए को छोड़ देता है, तो उसने जो आपको दिया है वह आपका होगा।

यह सही नहीं है और हेजाज़ियों और इराकियों के बीच के न्यायविदों (फुकहा) के एक समूह के अनुसार जायज नहीं है; क्योंकि यह जुआ, धोखे (ग़रर) और जोखिम की श्रेणी में आता है, और बिना किसी मुआवज़े या उपहार के अन्यायपूर्ण तरीके से माल खाना है, और यह सर्वसम्मति (इज्मा) से

बातिल (अमान्य) है। और "बय अल-अरबान" निरस्त (4) है यदि यह इस तरह से होता है, कब्जे से पहले।

(1) अल-ज़मखशरी ने अल-फ़ाइक 2/436 में इसी तरह इसका उल्लेख किया है। (2) इसे अल-बैहकी ने अल-शुअब (5448) में, और अल-मिज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल 14/187 में उद्धृत किया है, और याह्या इब्न सईद अल-कत्तान हैं, जो इसनाद के पुरुषों में से एक हैं। और अबू उबैद ने गरीब अल-हदीस 4/143 में इसका उल्लेख किया और कहा: उनका कथन: "मैं बिना सहारे (रिफ़्दान) के नहीं खड़ा हो सकता," यानी: मैं खड़ा होने में सक्षम नहीं हूँ जब तक कि मुझे सहारा और सहायता न दी जाए। (3) 3/222 और उसके बाद। (4) (द) और (ज़) में: "मनसूख" (निरस्त), और इसी तरह यह अल-तमहीद 24/179 के मुद्रित संस्करण में भी आया है, और यह बात वहीं से है, और साथ ही अल-इस्तिज़कार 10/19 से।

سورة النساء: آیات ۲۷ - ۲۹ ۲۴۷

...دوسرے کے ذریعے، اور میرا ساتھی اندھا اور بہرا ہے - یعنی اس کا عضوِ مخصوص - اور میں عورتوں کے فتنے سے ڈرتا ہوں (۱)۔

اسی طرح عبادہ بن الصامت رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، عبادہ نے کہا: "کیا تم مجھے نہیں دیکھتے کہ میں صرف سہارے (رِفْداً) کے ساتھ ہی کھڑا ہوتا ہوں، اور میں وہی کھاتا ہوں جو میرے لیے نرم کیا گیا ہو - یحییٰ نے کہا: یعنی نرم اور گرم کیا گیا - اور میرا ساتھی ایک مدت سے مر چکا ہے - یحییٰ نے کہا: یعنی اس کا عضوِ مخصوص - اور مجھے یہ بات خوش نہیں کرتی کہ میں کسی ایسی عورت کے ساتھ تنہا ہوں جو میرے لیے حلال نہیں، خواہ میرے پاس وہ سب کچھ ہو جس پر سورج طلوع ہوتا ہے؛ اس خوف سے کہ شیطان آ کر اسے میرے خلاف بھڑکا دے، کیونکہ اس کے پاس نہ سننے کی قوت ہے اور نہ دیکھنے کی!" (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اے ایمان والو! اپنے مال آپس میں ناحق طریقے سے نہ کھاؤ، سوائے اس کے کہ تمہاری باہمی رضامندی سے تجارت ہو۔ اور اپنے آپ کو (یا ایک دوسرے کو) قتل نہ کرو۔ بے شک اللہ تم پر نہایت مہربان ہے۔ (۲۹)}

اس میں نو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {ناحق طریقے سے} یعنی: بغیر کسی حق کے۔ اس کی صورتیں کثیر ہیں جیسا کہ ہم نے واضح کیا ہے۔ اور ہم نے اس کے معنی سورہ بقرہ (۳) میں پہلے بیان کر دیے ہیں۔

اور ناحق طریقے سے مال کھانے میں "بیعِ عُربان" (بیعانہ) بھی شامل ہے، اور وہ یہ ہے کہ کوئی آپ سے کوئی چیز لے، یا آپ سے کوئی جانور کرائے پر لے، اور آپ کو ایک درہم یا اس سے

زیادہ دے، اس شرط پر کہ اگر وہ اسے خرید لے، یا جانور پر سواری کرے، تو وہ چیز کی قیمت یا جانور کے کرائے کا حصہ ہو گا؛ اور اگر وہ چیز خریدنا یا جانور کا کرایہ چھوڑ دے، تو جو اس نے آپ کو دیا وہ آپ کا ہوا۔

پس یہ درست نہیں ہے اور حجازیوں اور عراقیوں کے فقہاء کی ایک جماعت کے نزدیک جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ جوئے، دھوکے (غرر) اور خطرے کی قبیل سے ہے، اور بغیر کسی معاوضے یا ہدیے کے ناحق مال کھانا ہے، اور یہ بالاتفاق باطل ہے۔ اور بیعِ عُربان منسوخ (۴) ہے جب وہ اس طرح واقع ہو، قبضے سے پہلے۔

(۱) اسے زمخشری نے الفائق ۲/۴۳۶ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے بیہقی نے الشعب (۵۴۴۸) میں، اور مزی نے تہذیب الکمال ۱۴/۱۸۷ میں روایت کیا ہے، اور یحییٰ، ابن سعید القطان ہیں جو اسناد کے راویوں میں سے ہیں۔ اور ابو عبید نے غریب الحدیث ۴/۱۴۳ میں اس کا ذکر کیا اور کہا: ان کا قول: "میں صرف سہارے (رِفْداً) کے ساتھ کھڑا ہوتا ہوں"، یعنی: میں کھڑے ہونے کی قدرت نہیں رکھتا جب تک کہ مجھے سہارا اور مدد نہ دی جائے۔ (۳) ۳/۲۲۲ اور اس کے بعد۔ (۴) (د) اور (ز) میں: "منسوخ" ہے، اور اسی طرح التمہید ۲۴/۱۷۹ کے مطبوعہ نسخے میں بھی آیا ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے، اور اسی طرح الاستذکار ۱۰/۱۹۔

248 Surah an-Nisa: Verse 29

...and after it, and the commodity is returned if it is still exists; if it is lost, its value on the day of its receipt is returned. It has been narrated from a group; among them are Ibn Sirin, Mujahid, Nafi' ibn Abd al-Harith(1), and Zayd ibn Aslam, that they permitted the sale with earnest money (Bay' al-'Urban) according to what we have described.

Zayd ibn Aslam used to say: The Messenger of Allah ﷺ permitted it.

Abu Umar(2) said: This is not known from the Prophet ﷺ through an authentic chain; rather, it was mentioned by Abd al-Razzaq on the authority of al-Aslami, from Zayd ibn Aslam, as a mursal (interrupted) report(3). This and its like are not authoritative proof.

It is possible that the permissible sale with earnest money is based on the interpretation of Malik and the jurists with him, which is that one pays the earnest money, then counts it as part of the price if he chooses to complete the sale. There is no disagreement regarding the permissibility of this according to Malik and others.

In Malik's Muwatta'(4), on the authority of a person considered trustworthy by him, from Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather: That the Messenger of Allah ﷺ forbade the sale with earnest money.

Abu Umar(5) said: People have discussed the identity of the "trustworthy person" cited by him in this context, and the most likely explanation given is that: he took it from Ibn Lahi'ah, or from Ibn Wahb, from Ibn Lahi'ah; because Ibn Lahi'ah heard it from Amr ibn Shu'ayb and narrated it from him. Ibn Wahb and others(6) narrated it from Ibn Lahi'ah. Ibn Lahi'ah is one of the scholars, except that it is said his books were burned, so whenever he narrated after that from his memory, he made mistakes. What Ibn al-Mubarak and Ibn Wahb narrated from him is considered authentic by some. Others weaken all of his reports. He possessed vast knowledge and narrated many hadiths, but his status according to them is as we mentioned.

---

(1) He is Nafi' ibn Abd al-Harith al-Khuza'i, a companion of the Prophet. It was said that he embraced Islam on the day of the conquest of Mecca and stayed there, not migrating. He was an official for Umar ibn al-Khattab over Mecca. Tahdhib al-Kamal 29/279 - 280. (2) Al-Tamhid 24/179. (3) We did not find it in 'al-Musannaf'. Ibn Hajar also attributed it in 'al-Talkhis' 3/17 to Abd al-Razzaq in his 'Musannaf', and stated that it is weak along with being 'mursal'. Al-Aslami is Ibrahim ibn Muhammad ibn Abi

Yahya. (4) 2/609, and it is in Ahmad (6723). (5) Al-Tamhid 24/176. (6) The hadith was narrated from Amr ibn Shu'ayb through other connected (muttasil) chains, as in Sunan al-Bayhaqi 5/342 - 343. Al-Bayhaqi said: The basis of this hadith is Malik's 'mursal' report.

248 सूरह अन-निसा: आयत 29

...और उसके बाद, यदि वस्तु विद्यमान है तो उसे लौटा दिया जाता है; यदि वह खो गई है, तो उसके प्राप्त होने के दिन के मूल्य को लौटाया जाता है। एक समूह से वर्णित है; जिनमें इब्न सिरीन, मुजाहिद, नाफ़े बिन अब्दुल हारिस(1), और ज़ैद बिन असलम शामिल हैं, कि उन्होंने अर्बन की बिक्री (बयाना देकर की जाने वाली बिक्री) को अनुमति दी थी जैसा कि हमने वर्णन किया है।

ज़ैद बिन असलम कहा करते थे: अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसकी अनुमति दी थी।

अबू उमर(2) ने कहा: यह नबी ﷺ से किसी भी सही तरीके से ज्ञात नहीं है; बल्कि इसे अब्दुल रज़्ज़ाक ने अल-असलमी के माध्यम से ज़ैद बिन असलम से एक 'मुरसल' (बिना निरंतरता वाली) रिपोर्ट के रूप में उल्लेख किया है(3)। यह और इसके समान रिपोर्टें प्रमाण (हुज्जत) नहीं हैं।

यह संभव है कि जायज़ अर्बन की बिक्री वही हो जिसकी व्याख्या मालिक और उनके साथ अन्य न्यायविदों ने की है, और वह यह है कि व्यक्ति बयाना (अर्बन) देता है, फिर यदि वह बिक्री पूरी करने का विकल्प चुनता है तो उस बयाने को मूल्य के हिस्से के रूप में गिना जाता है। इमाम मालिक और अन्य के अनुसार इसकी वैधता में कोई मतभेद नहीं है।

इमाम मालिक की 'मुवट्टा'(4) में, उनके पास विश्वसनीय व्यक्ति के माध्यम से, अम्र बिन शुऐब से, उनके पिता से, उनके दादा से वर्णित है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अर्बन की बिक्री से मना फरमाया है।

अबू उमर(5) ने कहा: लोगों ने इस स्थान पर उनके पास मौजूद "विश्वसनीय व्यक्ति" के बारे में चर्चा की है, और इसके बारे में कही गई सबसे संभावित बात यह है कि: उन्होंने इसे इब्न लहिया से लिया था, या इब्न वहब के माध्यम से इब्न लहिया से लिया था; क्योंकि इब्न लहिया ने इसे अम्र बिन शुऐब से सुना था और उनसे इसे वर्णित किया था। इब्न वहब और अन्य ने इसे इब्न लहिया से वर्णित किया है(6)। इब्न लहिया विद्वानों में से एक हैं, सिवाय इसके कि यह कहा जाता है कि उनकी किताबें जल गई थीं, इसलिए उसके बाद जब भी उन्होंने अपनी याददाश्त से हदीस सुनाई, तो उन्होंने गलतियाँ कीं। इब्न अल-मुबारक और इब्न वहब ने उनसे जो वर्णन किया है, वह कुछ के अनुसार सही है। उनमें से कुछ उनकी सभी हदीसों को कमज़ोर (ज़ईफ़) मानते हैं। उनके पास व्यापक ज्ञान था और वे बहुत सारी हदीसें सुनाते थे, लेकिन उनके बारे में स्थिति वैसी ही है जैसा हमने उल्लेख किया है।

(1) वह नाफ़े बिन अब्दुल हारिस अल-खुज़ाई हैं, वह एक सहाबी (नबी के साथी) थे। कहा गया कि उन्होंने मक्का की विजय के दिन इस्लाम स्वीकार किया और मक्का में ही रहे और प्रवास (हिजरत) नहीं की। वह मक्का पर उमर बिन अल-खत्ताब के राज्यपाल थे। तहज़ीब अल-कमाल 29/279 - 280। (2) अल-तम्हीद 24/179। (3) हमें 'अल-मुसन्निफ़' में यह नहीं मिला, और इब्न हज़र ने भी 'अल-तल्ख़ीस' 3/17 में इसे अब्दुल रज़्ज़ाक की 'मुसन्निफ़' की ओर संदर्भित किया है, और कहा कि यह 'मुरसल' होने के साथ कमज़ोर है। अल-असलमी इब्राहिम बिन मुहम्मद बिन अबी यह्या हैं। (4) 2/609, और यह अहमद (6723) के पास भी है। (5) अल-तम्हीद 24/176। (6) हदीस अम्र बिन शुऐब से अन्य जुड़े हुए (मुत्तसिल) रास्तों से भी वर्णित है जैसे कि सुनन अल-बैहकी 5/342 - 343 में है। बैहकी ने कहा: इस हदीस का आधार इमाम मालिक की 'मुरसल' रिपोर्ट है।

248 سورہ النساء: آیت 29

...اور اس کے بعد، اور سامان واپس کر دیا جائے گا اگر وہ موجود ہے؛ اگر وہ ضائع ہو گیا ہو تو اس کے قبضے کے دن کی قیمت واپس کی جائے گی۔ اور ایک جماعت سے مروی ہے؛ جن میں ابن سیرین، مجاہد، نافع بن عبد الحارث(1)، اور زید بن اسلم شامل ہیں، کہ انہوں نے بیعِ عربان (بیعانہ پر خرید و فروخت) کو جائز قرار دیا جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔

زید بن اسلم کہا کرتے تھے: رسول اللہ ﷺ نے اسے جائز قرار دیا۔

ابو عمر(2) نے کہا: یہ نبی ﷺ سے کسی صحیح سند سے ثابت نہیں ہے، بلکہ اسے عبد الرزاق نے اسلمی سے، اور انہوں نے زید بن اسلم سے مرسل(3) کے طور پر ذکر کیا ہے۔ یہ اور اس جیسی روایات حجت نہیں ہیں۔

اور یہ ممکن ہے کہ جائز بیعِ عربان وہی ہو جس کی تاویل امام مالک اور ان کے ساتھ دیگر فقہاء نے کی ہے، اور وہ یہ ہے کہ وہ بیعانہ (عربان) دے، پھر اگر وہ بیع مکمل کرنے کا فیصلہ کرے تو اس کے بیعانہ کو قیمت میں شمار کر لیا جائے، اور امام مالک اور دوسروں کے نزدیک اس کے جواز میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

اور مؤطا مالک(4) میں ان کے نزدیک ایک ثقہ راوی سے، عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی ہے کہ: رسول اللہ ﷺ نے بیعِ عربان سے منع فرمایا۔

ابو عمر(5) نے کہا: لوگوں نے اس مقام پر ان کے نزدیک موجود "ثقہ" راوی کے بارے میں کلام کیا ہے، اور اس بارے میں سب سے قوی قول یہ ہے کہ: انہوں نے اسے ابن لہیعہ سے لیا، یا ابن

وہب کے واسطے سے ابن لہیعہ سے لیا؛ کیونکہ ابن لہیعہ نے اسے عمرو بن شعیب سے سنا تھا اور ان سے روایت کیا تھا، اسے ابن لہیعہ سے ابن وہب اور دوسروں نے روایت کیا ہے(6)۔ ابن لہیعہ علماء میں سے ایک ہیں، سوائے اس کے کہ یہ کہا جاتا ہے کہ ان کی کتابیں جل گئی تھیں، اس کے بعد جب بھی وہ اپنے حافظے سے روایت کرتے تھے تو غلطی کر جاتے تھے۔ ابن المبارک اور ابن وہب نے ان سے جو روایت کیا ہے وہ بعض کے نزدیک صحیح ہے۔ اور کچھ لوگ ان کی تمام احادیث کو ضعیف قرار دیتے ہیں۔ ان کے پاس وسیع علم تھا اور وہ کثیر الحدیث تھے، لیکن ان کی حالت ان کے نزدیک وہی ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

---

(1) وہ نافع بن عبد الحارث الخزاعی ہیں، وہ صحابی تھے۔ کہا گیا کہ وہ فتح مکہ کے دن اسلام لائے اور مکہ ہی میں قیام کیا، ہجرت نہیں کی۔ وہ مکہ پر عمر بن الخطاب کے عامل (گورنر) تھے۔ تہذیب الکمال 29/279 - 280۔ (2) التمہید 24/179۔ (3) ہمیں یہ 'مصنف' میں نہیں ملی، اور ابن حجر نے 'التلخیص' 3/17 میں بھی اسے عبد الرزاق کی 'مصنف' کی طرف منسوب کیا ہے، اور کہا کہ یہ 'مرسل' ہونے کے ساتھ ساتھ ضعیف بھی ہے۔ اور اسلمی سے مراد ابراہیم بن محمد بن ابی یحییٰ ہیں۔ (4) 2/609، اور یہ احمد (6723) کے پاس بھی ہے۔ (5) التمہید 24/176۔ (6) اور یہ حدیث عمرو بن شعیب سے دیگر متصل طرق سے بھی مروی ہے جیسا کہ سنن بیہقی 5/342 - 343 میں ہے۔ بیہقی نے کہا: اس حدیث کی اصل مالک کی مرسل روایت ہے۔

٢٤٩ Surah An-Nisa: Verse 29

...what (1) we described. The second point: The Almighty's saying: {except it be a trade by mutual consent among you} this is a disconnected exception (istithna' munqati'), meaning: "but rather a trade by mutual consent" (2). Trade is: buying and selling, and this is like the Almighty's saying: {Allah has permitted trade and forbidden usury} [Al-Baqarah: 275] as previously mentioned. It was read as: "tijāratun" in the nominative case (3), meaning: "unless a trade occurs", and upon this Sibawayh recited: May my camel be a ransom for the children of Dhuhl bin Shayban, when it is a day with grey-colored stars (4). This is called the "complete 'kāna'" (kāna al-tāmma); because it is complete with its subject (fā'il) and does not need a predicate (maf'ūl/khabar). And it was read as: "tijāratan" in the accusative case, so 'kāna' would be "incomplete" (nāqiṣa); because it is not complete with the noun without the predicate, so its noun is hidden within it. And if you wish, you could estimate it as: "unless the wealth be the wealth of trade", so the first part of the construct (muḍāf) was omitted and the second part (muḍāf ilayh) took its place (5). This has been mentioned before (6), and an example of it is the Almighty's saying: {And if he is in difficulty} [Al-Baqarah: 280]. The third point: The Almighty's saying: {tijāratan} (trade). Trade in the language is an expression for exchange, and from it is the reward that the Creator, Glorified be He, gives to the servant in exchange for righteous deeds, which are part of His grace (7). Allah Almighty said: {O you who believe, shall I guide you to a trade that will save you from a painful punishment?} [As-Saff: 10]. And He said: {They hope for a trade that will never perish} [Fatir: 29]. And He said:

---

(1) In (M): "as". (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 2/41, Ibn Atiyyah said: The meaning is: "but if it was a trade." (3) Al-Sab'ah p. 231, and At-Taysir p. 95, and it is the reading of Nafi', Ibn Kathir, Abu 'Amr, and Ibn 'Amir. And 'Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i read it: {tijāratan} in the accusative case, and it will be mentioned later. (4) Mentioned earlier 4/418. (5) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/196. (6) 1/290 and 4/364. (7) In the manuscripts: "His action", and what is established is from "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 1/408, and the speech is from him.

२४९ सूरा अन-निसा: आयत २९

...जैसा (१) हमने वर्णन किया है। दूसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {सिवाय इसके कि वह आपसी सहमति से किया गया व्यापार हो} यह एक विच्छिन्न अपवाद (इस्तिथना मुंकति') है, यानी: "बल्कि आपसी सहमति से किया गया व्यापार हो" (२)। व्यापार है: खरीदना और बेचना, और यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: {अल्लाह ने व्यापार को वैध किया है और ब्याज को अवैध} [अल-बकराह: २७५] जैसा कि पहले बताया जा चुका है। इसे "तिजारतुन" (tijāratun) रफ़' (पेश) के साथ पढ़ा गया है (३), यानी: "जब तक कि व्यापार न हो जाए", और इसी पर सिबावेह ने पढ़ा: मेरे ऊँट ज़ुल बिन शैबान की संतानों के लिए फिरौती हों, जब वह दिन हो जिसमें भूरे रंग के तारे हों (४)। इसे "ताम्मा काना" (kāna al-tāmma - पूर्ण काना) कहा जाता है; क्योंकि यह अपने कर्ता (फ़ा'इल) के साथ पूर्ण होता है, और इसे कर्म (मफ़'ऊल/ख़बर) की आवश्यकता नहीं होती। और इसे "तिजारतन" (tijāratan) नस्ब (ज़बर) के साथ पढ़ा गया है, तो "काना" अपूर्ण (नाक़िसा) होगा; क्योंकि यह बिना ख़बर के संज्ञा (इस्म) के साथ पूरा नहीं होता, इसलिए इसका इस्म (संज्ञा) इसमें छिपा हुआ है। और यदि आप चाहें, तो आप इसका अनुमान लगा सकते हैं, यानी: "सिवाय इसके कि धन व्यापार का धन हो", तो 'मुज़ाफ़' (पहला शब्द) हटा दिया गया और 'मुज़ाफ़ इलैह' (दूसरा शब्द) ने उसका स्थान ले लिया (५)। यह पहले उल्लेखित हो चुका है (६), और इसका एक उदाहरण अल्लाह तआला का यह कथन है: {और यदि वह तंगी में हो} [अल-बकराह: २८०]। तीसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {व्यापार}। भाषा में व्यापार विनिमय (लेन-देन) की अभिव्यक्ति है, और इसी से वह प्रतिफल (पुरस्कार) है जो सृष्टिकर्ता (पवित्र है वह) सेवक को नेक कर्मों के बदले में देता है, जो उसके अनुग्रह का हिस्सा हैं (७)। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {ऐ ईमान वालो, क्या मैं तुम्हें ऐसे व्यापार का रास्ता बताऊं जो तुम्हें दुखद दंड से बचा ले?} [अस-सफ़: १०]। और फ़रमाया: {वे ऐसे व्यापार की आशा रखते हैं जो कभी नष्ट नहीं होगा} [फ़ातिर: २९]। और फ़रमाया:

---

(१) (म) में: "जैसा"। (२) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४१, इब्न अतिया ने कहा: और अर्थ है: बल्कि यदि वह व्यापार हो। (३) अल-सबा पृष्ठ २३१, और अत-तयसीर पृष्ठ ९५, और यह नाफी', इब्न कसीर, अबू 'अम्र और इब्न आमिर की क़िरअत है। और आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {तिजारतन} नस्ब के साथ, और यह आगे आएगा। (४) पहले उल्लेखित ४/४१८। (५) मुशकिल एराब अल-क़ुरआन १/१९६। (६) १/२९० और ४/३६४। (७) प्रतियों में: "उसका कार्य", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरआन" १/४०८ से है, और बात उन्हीं की है।

٢٤٩ سورة النساء: آیت ٢٩

...جو (١) ہم نے بیان کیا۔ دوسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مگر یہ کہ تمہاری آپسی رضامندی سے تجارت ہو} یہ استثناء منقطع ہے، یعنی: "بلکہ آپسی رضامندی سے تجارت ہو" (٢)۔ اور تجارت ہے: خرید و فروخت، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: {اللہ نے تجارت کو حلال کیا اور سود کو حرام} [البقرہ: ٢٧٥] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور اسے "تجارةٌ" رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا گیا ہے (٣)، یعنی: "بشرطیکہ کوئی تجارت واقع ہو"، اور اسی پر سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: فدَى لبني ذُهلِ بنِ شيبانَ ناقتي إذا كان يومٌ ذو كواكبَ أشهبُ (٤) (ترجمہ: میرے اونٹ ذُہل بن شیبان کی اولاد پر قربان ہوں، جب کوئی ایسا دن ہو جس میں مٹیالے رنگ کے ستارے ہوں)۔ اور اسے "كان التامہ" کہا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ اپنے فاعل کے ساتھ مکمل ہو جاتا ہے، اور اسے مفعول (خبر) کی ضرورت نہیں ہوتی۔ اور اسے "تجارةً" نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا گیا ہے، تو "كان" ناقصہ ہوگا؛ کیونکہ یہ خبر کے بغیر اسم کے ساتھ مکمل نہیں ہوتا، پس اس کا اسم اس میں پوشیدہ ہے۔ اور اگر آپ چاہیں تو اس کا اندازہ یوں کر سکتے ہیں، یعنی: "مگر یہ کہ وہ مال تجارت کے مال ہوں"، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا اور مضاف الیہ کو اس کی جگہ قائم کر دیا گیا (٥)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٦)، اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور اگر کوئی تنگی والا ہو} [البقرہ: ٢٨٠]۔ تیسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تجارت}۔ لغت میں تجارت سے مراد معاوضہ (تبادلہ) ہے، اور اسی سے وہ اجر ہے جو باری تعالیٰ سبحانہ بندے کو نیک اعمال کے عوض عطا فرماتا ہے جو کہ اس کے فضل کا ایک حصہ ہیں (٧)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اے ایمان والو، کیا میں تمہیں ایسی تجارت بتاؤں جو تمہیں دردناک عذاب سے بچا لے؟} [الصف: ١٠]۔ اور فرمایا: {وہ ایسی تجارت کے امیدوار ہیں جو کبھی نقصان میں نہ ہوگی} [فاطر: ٢٩]، اور فرمایا:

(١) (م) میں: "کما" (جیسا کہ)۔ (٢) دیکھئے المحرر الوجیز ٤١/٢، ابن عطیہ نے کہا: اور معنی ہے: بلکہ اگر وہ تجارت ہو۔ (٣) السبعۃ ص ٢٣١، اور التیسیر ص ٩٥، اور یہ نافع، ابن کثیر، ابو عمرو اور ابن عامر کی قرأت ہے۔ اور عاصم، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: {تجارةً} نصب کے ساتھ، اور یہ آگے آئے گا۔ (٤) پہلے گزر چکا ٤١٨/٤۔ (٥) مشکل إعراب القرآن ١٩٦/١۔ (٦) ٢٩٠/١ اور ٣٦٤/٤۔ (٧) نسخوں میں ہے: "فعلہ" (اس کا فعل)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ ابن العربی کی "احکام القرآن" ٤٠٨/١ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

Page 250 Surah An-Nisa: Verse 29

"Indeed, Allah has purchased from the believers their lives and their properties" [At-Tawbah: 111] the verse, so He called all of that a sale and a purchase metaphorically, likening it to the contracts of buying and selling through which considerations (compensations) are obtained (1).

And it is of two types: fluctuation (trade) while staying at home without moving or traveling, and this is waiting and hoarding that people of status have avoided, and those of significant standing have shunned.

The second: fluctuation of wealth through travel, and transporting it to different cities; this is more appropriate for people of chivalry, and more general in benefit and utility, although it is riskier and involves greater uncertainty (Gharar). It has been narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Indeed, the traveler and his wealth are in danger (Qalat), except for what Allah protects" (2). Meaning: at risk. And it is said: in the Torah: O son of Adam, initiate travel, and I will initiate provision for you (3).

Al-Tabari: And this verse is the clearest evidence of the corruption of the saying of [the ignorant among the Sufis who deny seeking sustenance through trade and industry] (4).

Fourth: Know that every exchange is trade in whatever way the compensation may be, except that His saying: "in falsehood" excluded from it every compensation that is not permissible in Sharia, such as interest (Riba), ignorance (Jahalah), or valuation of an invalid compensation, like wine, pork, and the like. Also excluded from it are all permissible contracts in which there is no compensation, such as a loan (Qard), charity (Sadaqah), and a gift (Hibah) not intended for reward (5). Contracts of donations (6) were permitted by other mentioned evidences.

---

(1) In (D), (Z), (Th), and (M): "purposes" (Al-Aghrad), and what is fixed from (Kh) is what accords with what is in "Ahkam al-Quran" by Al-Kiya al-Tabari 2/439 and the words are from him, as well as "Ahkam al-Quran" by Al-Jassas 3/173. (2) Reported by Al-Silafi in "Akhbar Abi al-'Ala" as in "Al-Talkhis al-Habir" 3/98, and Al-Daylami mentioned it in "Musnad al-Firdaws" (5065) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). Al-Nawawi said in "Tahdhib al-Asma wal-Lughat" 2/100: This is not a report from the Messenger of Allah ﷺ, but rather it is from the words of some of the Salaf (predecessors), and it is said: it is from Ali. Ibn al-Athir cited it in "Al-Nihayah" (Qalat), and said: "Al-Qalat" is destruction. (3) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in "Bahjat al-

Majalis" 1/222. (4) Similarly in the Tafsir of al-Tabari 6/629, and what is between brackets is from him, and there was a blank space in its place in (D). The author will mention this talk in the ninth issue. (5) His saying: "not for reward" is not in (Th). (6) In "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 1/408. (And the talk from him is: Sales).

पृष्ठ २५० सूरा अन-निसा: आयत २९

"निश्चय ही अल्लाह ने ईमान वालों से उनकी जानें और उनके माल खरीद लिए हैं" [अत-तौबा: १११] आयत, तो उन्होंने इस सब को लाक्षणिक रूप से 'खरीद और बिक्री' कहा है, इसे उन खरीद और बिक्री के अनुबंधों के समान बताया है जिनके माध्यम से मुआवजा (बदल) प्राप्त किया जाता है (१)।

और यह दो प्रकार के होते हैं: घर पर रहकर बिना चले या यात्रा किए व्यापार करना, और यह प्रतीक्षा और जमाखोरी है जिससे प्रतिष्ठित लोगों ने परहेज किया है, और महत्वपूर्ण पदों वाले लोगों ने इसे नापसंद किया है।

दूसरा: यात्रा के माध्यम से धन का लेन-देन, और उसे शहरों में ले जाना; यह मर्यादा वाले लोगों के लिए अधिक उपयुक्त है, और लाभ और उपयोगिता में अधिक व्यापक है, हालांकि यह अधिक जोखिम भरा है और इसमें अधिक अनिश्चितता (गरर) शामिल है। पैगंबर ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "निश्चय ही यात्री और उसका धन खतरे (कलत) में है, सिवाय उसके जिसकी अल्लाह रक्षा करे" (२)। अर्थ: खतरे में। और कहा जाता है: तौरात में है: हे आदम के पुत्र, यात्रा शुरू कर, मैं तेरे लिए जीविका शुरू करूँगा (३)।

अल-तबारी: और यह आयत [सूफियों के बीच के अज्ञानियों जो व्यापार और उद्योगों के माध्यम से जीविका प्राप्त करने से इनकार करते हैं] के कथन के भ्रष्टाचार का सबसे स्पष्ट प्रमाण है (४)।

चौथा: जान लें कि प्रत्येक विनिमय व्यापार है चाहे मुआवजा किसी भी तरह का हो, सिवाय इसके कि उनका कथन: "झूठ/अन्यायपूर्ण तरीके से" ने उससे हर उस मुआवजे को बाहर कर दिया जो शरीयत में जायज़ नहीं है, जैसे ब्याज (रिबा), अज्ञानता (जहाला), या अमान्य मुआवजे का मूल्यांकन, जैसे शराब, सूअर का मांस और इसके समान। इसमें से वे सभी वैध अनुबंध भी बाहर हो गए जिनमें कोई मुआवजा नहीं है, जैसे ऋण (कर्ज़), दान (सदका), और वह उपहार (हिबा) जो प्रतिफल के लिए नहीं है (५)। दान के अनुबंध (६) अन्य उल्लेखित प्रमाणों द्वारा अनुमत किए गए थे।

---

(१) (द), (ज़), (थ) और (म) में: "उद्देश्य" (अल-अग्राद), और (ख) से जो तय है वह अल-किया अल-तबारी की "अहकाम अल-क़ुरान" २/४३९ में है और शब्द उनके हैं, साथ ही अल-जसास की "अहकाम अल-क़ुरान" ३/१७३ में भी। (२) अल-सिलाफी द्वारा "अखबार अबी अल-अला" में रिपोर्ट किया गया जैसा कि "अल-तलखीस अल-हबीर" ३/९८ में है, और अल-दयलमी ने इसे अबू हुरैरा

(रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से "मुसनद अल-फिरदौस" (५०६५) में उल्लेख किया है। अल-नववी ने "तहज़ीब अल-अस्मा वल-लुगात" २/१०० में कहा: यह अल्लाह के रसूल ﷺ की कोई रिपोर्ट नहीं है, बल्कि यह कुछ पूर्वजों (सलफ़) के शब्द हैं, और कहा जाता है: यह अली से है। इब्न अल-असीर ने इसे "अल-निहाया" (कलत) में उद्धृत किया, और कहा: "अल-कलत" का अर्थ है विनाश। (३) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा "बहजत अल-मजालिस" १/२२२ में उल्लेख किया गया है। (४) अल-तबारी की तफ़सीर ६/६२९ में इसी तरह, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है, और (द) में इसके स्थान पर खाली जगह थी। लेखक इस बात का उल्लेख नौवें मुद्दे में करेगा। (५) उनका कथन: "प्रतिफल के लिए नहीं" (थ) में नहीं है। (६) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" १/४०८ में। (और उनकी ओर से बात है: बिक्री)।

صفحہ ۲۵۰ سورۃ النساء: آیت ۲۹

﴿بلاشبہ اللہ نے مومنوں سے ان کی جانیں اور ان کے مال خرید لیے ہیں﴾ [التوبہ: ۱۱۱] آیت، تو اللہ نے اس سب کو مجازی طور پر خرید و فروخت کا نام دیا ہے، اسے خرید و فروخت کے ان معاہدوں سے تشبیہ دیتے ہوئے جن کے ذریعے عوض حاصل کیے جاتے ہیں (۱)۔

اور یہ دو قسم کی ہے: ایک گھر پر رہتے ہوئے نقل و حرکت اور سفر کے بغیر مال کا الٹ پھیر (تجارت) کرنا، اور یہ انتظار اور ذخیرہ اندوزی ہے جس سے صاحبِ حیثیت لوگوں نے گریز کیا ہے اور صاحبِ وقار لوگوں نے اس سے زہد اختیار کیا ہے۔

اور دوسری قسم: سفروں کے ذریعے مال کا الٹ پھیر کرنا اور اسے شہروں تک منتقل کرنا، تو یہ صاحبِ مروت لوگوں کے لیے زیادہ موزوں ہے اور نفع و فائدے میں زیادہ عام ہے، سوائے اس کے کہ یہ زیادہ پرخطر اور زیادہ غیر یقینی (غرر) ہے۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «بلاشبہ مسافر اور اس کا مال خطرے (قلت) پر ہوتے ہیں، سوائے اس کے جسے اللہ بچائے» (۲)۔ یعنی: خطرے پر۔ اور کہا گیا: تورات میں ہے: اے ابنِ آدم! تو سفر شروع کر، میں تیرے لیے رزق کا آغاز کروں گا (۳)۔

طبری: اور یہ آیت [صوفیوں کے ان جاہلوں کے قول کے فاسد ہونے کی سب سے بڑی دلیل ہے جو تجارت اور صنعت کے ذریعے روزی طلب کرنے کے منکر ہیں] (۴)۔

چوتھی بات: جان لو کہ ہر وہ معاملہ جس میں بدلہ دیا جائے تجارت ہے، عوض خواہ کسی بھی صورت میں ہو، سوائے اس کے کہ اللہ کے قول: «باطل طریقے سے» نے اس سے ہر وہ عوض نکال دیا ہے جو شرعاً جائز نہیں ہے، جیسے سود، جہالت، یا فاسد عوض کا تعین، جیسے شراب،

خنزیر وغیرہ۔ اور اس سے وہ ہر جائز معاہدہ بھی نکل گیا جس میں کوئی عوض نہیں ہوتا، جیسے قرض، صدقہ اور وہ ہبہ جو ثواب (بدلے) کے لیے نہ ہو (۵)۔ اور عطیات کے معاہدے (۶) دیگر مذکورہ دلائل کی بنا پر جائز قرار دیے گئے۔

---

(۱) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: 'الأغراض' (مقاصد) ہے، اور جو (خ) سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو الکیا الطبری کی 'احکام القرآن' ۴۳۹/۲ میں ہے اور یہ عبارت انھی کی ہے، اسی طرح جصاص کی 'احکام القرآن' ۱۷۳/۳ میں ہے۔ (۲) اسے السلفی نے 'اخبار ابی العلاء' میں نقل کیا ہے جیسا کہ 'التلخیص الحبیر' ۹۸/۳ میں ہے، اور دیلمی نے اسے 'مسند الفردوس' (۵۰۶۵) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ذکر کیا ہے۔ اور امام نووی نے 'تہذیب الاسماء واللغات' ۱۰۰/۲ میں کہا: یہ رسول اللہ ﷺ کی حدیث نہیں ہے، بلکہ یہ بعض سلف کا قول ہے، اور کہا گیا ہے کہ یہ حضرت علی سے مروی ہے۔ اور ابن الاثیر نے اسے 'النہایۃ' (قلت) میں ذکر کیا اور کہا: 'القلت' کا معنی ہلاکت ہے۔ (۳) اسے ابن عبد البر نے 'بہجۃ المجالس' ۲۲۲/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) اسی طرح تفسیر طبری ۶۲۹/۶ میں ہے، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ انھی کا ہے، اور (د) میں اس کی جگہ خالی سفیدی تھی۔ مصنف نویں مسئلے میں اس کلام کا ذکر کریں گے۔ (۵) ان کا قول: 'لا للثواب' (ثواب کے لیے نہیں)، (ظ) میں نہیں ہے۔ (۶) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۴۰۸/۱ میں۔ (اور ان کا کلام: بیوعات (خرید و فروخت) سے متعلق ہے)۔

in their places. So these are two agreed-upon ends. Also excluded from this is your brother's invitation to his food; Abu Dawud (1) narrated from Ibn Abbas regarding the words of the Almighty: {And do not consume one another's wealth unjustly but only [in lawful] business by mutual consent}: A man used to feel uneasy about eating at anyone's place after this verse was revealed. So that was abrogated by another verse in "An-Nur", saying: {There is no blame upon you that you eat from your [own] houses...} up to His words: {or all together} [61] (2). The wealthy man would invite a man from his family to his food, and he would say: I am too embarrassed to eat from it - and 'tajanuh' means embarrassment - and say: The poor person is more deserving of it than me. So it was made permissible for them in that regard to eat from that upon which the name of Allah has been mentioned, and the food of the People of the Book was made permissible (3). Fifth: If you buy something from the market, and its owner says to you before the purchase: Taste it, and you are free to do so. Do not eat from it; because his permission to eat is for the sake of the purchase, and perhaps a purchase will not occur between you, so that eating would be suspicious. But if he described a quality to you, and you bought it, and then did not find it to have that quality, you have the choice (to return it). Sixth: The majority are of the view that 'ghabn' (inequality/deception in price) in trade is permissible, such as a man selling a ruby for a dirham when it is worth a hundred; that is permissible (4), and that the owner of valid ownership is permitted to sell his extensive property for a trivial small amount, and this is something about which there is no disagreement (5) among the scholars if he knows the value of that, just as a gift is permissible if he gave it away. And they differed regarding it if he did not know the value of that. A group said: Whether he knew its value or did not know...

---

(1) In his Sunan (3753), and Al-Bayhaqi also narrated it 7/274 - 275. (2) Al-Bayhaqi said in this place: Thus he said, meaning His words: {There is not upon the blind any blame...} up to His words: {or all together}. (3) Al-Mundhiri said in Mukhtasar al-Sunan 5/294: Its chain of narration contains Ali bin Husayn bin Waqid, and there is some speech about him. Ending. And Al-Tabari narrated it 6/627 from Ikrimah and Al-Hasan, their saying. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/41. (5) In (kh) and (z): disagreement.

सूरा अन-निसा: आयत 29 251

अपने स्थानों पर। तो ये दो सर्वसम्मत पक्ष हैं। और इसमें से आपके भाई का आपको अपने भोजन के लिए बुलाना भी शामिल है; अबू दाऊद (1) ने इब्न अब्बास से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में रिवायत की है: {और तुम आपस में एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्ण ढंग से न खाओ, सिवाय इसके कि तुम्हारी आपसी सहमति से कोई व्यापार हो}: तो इस आयत के उतरने के बाद आदमी किसी के यहाँ खाने में झिझक महसूस करता था, फिर इसे "अन-नूर" की दूसरी आयत द्वारा निरस्त (abrogate) कर दिया गया, जिसमें कहा गया: {तुम पर इसमें कोई दोष नहीं कि तुम अपने घरों से खाओ...} उनके इस वचन तक: {या सब मिलकर} [61] (2)। तब अमीर आदमी अपने परिवार के किसी आदमी को अपने भोजन पर बुलाता था, तो वह कहता: मुझे इससे खाने में शर्म महसूस होती है - और 'तजनुह' का अर्थ है शर्म या झिझक - और कहता: गरीब व्यक्ति मुझसे अधिक इसका हकदार है, इसलिए उनके लिए यह जायज़ कर दिया गया कि वे उसमें से खाएं जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया हो, और किताब वालों (अहले किताब) का भोजन भी हलाल कर दिया गया (3)। पाँचवाँ: यदि आप बाज़ार से कुछ खरीदते हैं, और उसका मालिक खरीद से पहले आपसे कहता है: इसे चख लें, और आप इसके लिए स्वतंत्र हैं। तो उसमें से न खाएँ क्योंकि खाने की उसकी अनुमति खरीदने के लिए है, और शायद आपके बीच खरीद न हो, तो वह खाना संदिग्ध होगा। लेकिन अगर उसने आपको कोई विशेषता बताई, और आपने उसे खरीदा, फिर उसे उस विशेषता वाला नहीं पाया, तो आपको विकल्प (वापस करने का) प्राप्त है। छठा: और बहुसंख्यक (जम्हुर) विद्वान व्यापार में 'ग़बन' (कीमत में भारी अंतर या धोखा) के जायज़ होने पर हैं, जैसे कि कोई व्यक्ति एक दिरहम में एक नीलम बेचे जबकि वह सौ के बराबर हो, तो वह जायज़ है (4), और यह कि वैध स्वामित्व वाले मालिक के लिए अपना बहुत सारा माल बहुत कम कीमत पर बेचना जायज़ है, और विद्वानों के बीच इसमें कोई मतभेद (5) नहीं है यदि वह उसका मूल्य जानता हो, जैसे कि उपहार (हिबा) देना जायज़ है। और उन्होंने इसमें मतभेद किया है यदि वह उसका मूल्य न जानता हो, तो एक समूह ने कहा: चाहे वह उसका मूल्य जानता हो या न जानता हो...

---

(1) उनकी सुनन (3753) में, और अल-बैहकी ने भी इसे 7/274 - 275 में उद्धृत किया है। (2) अल-बैहकी ने इस स्थान पर कहा: उन्होंने ऐसा ही कहा, उनका अभिप्राय उनके इस कथन से है: {अंधे पर कोई दोष नहीं...} उनके इस वचन तक: {या सब मिलकर}। (3) अल-मुन्दिरी ने मुख्तसर अल-सुनन 5/294 में कहा: इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अली बिन हुसैन बिन वाकिद है, और उनके बारे

में कुछ चर्चा है। समाप्त। और अल-तब़री 6/627 ने इसे इकरीमा और अल-हसन से उनके कथन के रूप में उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/41। (5) (ख) और (ज़) में: मतभेद।

اپنے مقامات پر۔ تو یہ دو متفقہ پہلو ہیں۔ اور اس سے آپ کے بھائی کا آپ کو اپنے کھانے کی طرف بلانا بھی نکلتا ہے؛ ابوداؤد (۱) نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا ہے: {اور تم آپس میں ایک دوسرے کا مال ناحق نہ کھاؤ، سوائے اس کے کہ تمہاری باہمی رضامندی سے کوئی تجارت ہو} : تو اس آیت کے نازل ہونے کے بعد آدمی کسی کے پاس کھانے میں حرج محسوس کرتا تھا، پھر اسے سورہ "النور" کی دوسری آیت سے منسوخ کر دیا گیا، جس میں فرمایا: {تم پر اس میں کوئی گناہ نہیں کہ تم اپنے گھروں سے کھاؤ...} اللہ کے اس ارشاد تک: {یا سب مل کر} [٦١] (۲)۔ تو امیر آدمی اپنے گھر والوں میں سے کسی کو اپنے کھانے پر بلاتا تھا، تو وہ کہتا: مجھے اس میں سے کھانے میں جھجک محسوس ہوتی ہے - اور 'تجنح' کا مطلب ہے حرج یا جھجک محسوس کرنا - اور کہتا: مسکین مجھ سے زیادہ اس کا حقدار ہے، تو اس سلسلے میں ان کے لیے حلال کر دیا گیا کہ وہ اس میں سے کھائیں جس پر اللہ کا نام لیا گیا ہو، اور اہل کتاب کا کھانا بھی حلال کر دیا گیا (۳)۔ پانچویں بات: اگر آپ بازار سے کوئی چیز خریدیں اور اس کا مالک خریدنے سے پہلے آپ سے کہے: اسے چکھ لیں، آپ کو اجازت ہے۔ تو اس میں سے نہ کھائیں؛ کیونکہ اس کی کھانے کی اجازت خریدنے کی خاطر ہے، اور شاید آپ کے درمیان خریداری نہ ہو، تو وہ کھانا مشتبہ ہو جائے گا، لیکن اگر اس نے آپ کو کوئی صفت بتائی اور آپ نے اسے خرید لیا، پھر اسے اس صفت پر نہ پایا، تو آپ کو اختیار حاصل ہے۔ چھٹی بات: اور جمہور علماء تجارت میں 'غبن' (قیمت میں بہت زیادہ کمی یا زیادتی) کے جواز کے قائل ہیں، جیسے کہ کوئی شخص ایک درہم میں یاقوت بیچے جبکہ وہ سو کے برابر ہو، تو یہ جائز ہے (٤)، اور یہ کہ جائز ملکیت والے مالک کے لیے اپنا بہت سا مال معمولی سی قیمت پر بیچنا جائز ہے،

اور اگر وہ اس کی قدر و قیمت جانتا ہو تو اس میں علماء کے درمیان کوئی اختلاف (٥) نہیں ہے، جیسے کہ ہبہ کرنا جائز ہے اگر وہ ہبہ کر دے۔ اور انہوں نے اس صورت میں اختلاف کیا ہے جب وہ اس کی قدر نہ جانتا ہو، تو ایک گروہ نے کہا: چاہے وہ اس کی قدر جانتا ہو یا نہ جانتا ہو...

---

(١) اپنی سنن (٣٧٥٣) میں، اور اسے بیہقی نے بھی ٢٧٤/٧ - ٢٧٥ میں روایت کیا ہے۔ (٢) بیہقی نے اس مقام پر کہا: اسی طرح انہوں نے کہا، ان کی مراد اللہ کا یہ قول ہے: {اندھے پر کوئی حرج نہیں...} اس کے قول {یا سب مل کر} تک۔ (٣) منذری نے مختصر السنن ٢٩٤/٥ میں کہا: اس کی سند میں علی بن حسین بن واقد ہے، اور اس میں کلام ہے۔ ختم۔ اور طبری نے ٦/٦٢٧ پر عکرمہ اور حسن سے ان کا قول روایت کیا ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٢/٤١۔ (٥) (خ) اور (ظ) میں: خلاف۔

252 Surah An-Nisa: Verse 29

... it is permissible if he is sensible, free, and an adult (1).

A group said: Deception (gross disparity in price), if it exceeds one-third, is rejected; only the approximate and customary (2) in trade is permitted. As for the gross and excessive, it is not. This was stated by Ibn Wahb from the companions of Malik, may Allah have mercy on him (3).

The first [view] is more correct; because of his (peace and blessings be upon him) saying in the hadith of the adulterous slave-woman: "Let him sell her, even for a strand of hair" (4), and his saying to Umar: "Do not buy it - meaning the horse - even if (5) he gives it to you for a single dirham" (6), and his saying: "Leave people alone, Allah provides for some of them through others" (7), and his saying: "Let no city-dweller sell for a desert-dweller" (8). There is no distinction in them between small and large amounts, whether it is one-third or otherwise.

The seventh point: His (the Almighty) saying: {by mutual consent from among you}, meaning: from satisfaction, except that it comes from the form of 'mufa'ala' (mutual interaction); because trade involves two parties.

Scholars differed regarding mutual consent. A group said: Its completion and finalization are by the physical parting of the bodies after the contract of sale, or by one of them saying to his companion: "Choose," and he says: "I have chosen," and that is also after the contract, so it becomes final even if they have not parted. This was said by a group of the companions and the followers, and by it said...

(1) Al-Tamhid 9/106. (2) His saying: "customary," is not in (Z). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/41. (4) Previously on page 242 of this part. (5) In (D) and (M): "even if," and what is established in the rest of the copies is what matches the sources of extraction as will follow. (6) Narrated by Ahmad (281), al-Bukhari (2623), and Muslim (1620) from the hadith of Umar. (7) Narrated by Ahmad (14291), and Muslim (1522) from the hadith of Jabir, and narrated by Ahmad (10649) from the hadith of Abu Hurairah. (8) Narrated by Ahmad (8937), al-Bukhari (2161), and Muslim (1520) from the hadith of Abu Hurairah. It is a part of the previously mentioned hadith in some of its narrations.

252 सूरह अन-निसा: आयत 29

... तो यह जायज़ है यदि वह समझदार, स्वतंत्र और वयस्क हो (1)।

एक समूह ने कहा: 'ग़बन' (कीमत में बड़ा अंतर), यदि वह एक तिहाई से अधिक हो, तो उसे रद्द कर दिया जाएगा; व्यापार में केवल वही स्वीकार्य है जो निकटतम और सामान्य (2) हो। जहाँ तक अत्यधिक और बहुत ज़्यादा का सवाल है, वह जायज़ नहीं है। यह बात इब्न वहब ने कही, जो मालिक के साथियों में से थे, अल्लाह उन पर रहम करे (3)।

पहला [विचार] अधिक सही है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने व्यभिचारी दासी के बारे में हदीस में फ़रमाया: "उसे बेच दो, चाहे वह एक बालों की लट के बदले ही क्यों न हो" (4), और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से आपका कहना: "इसे मत खरीदो - यानी घोड़ा - चाहे (5) वह तुम्हें इसे एक दिरहम में ही क्यों न दे दे" (6), और आपका फ़रमान: "लोगों को छोड़ दो, अल्लाह उनके माध्यम से एक-दूसरे को रिज़्क़ देता है" (7), और आपका फ़रमान: "कोई शहर का रहने वाला किसी देहाती के लिए (माल) न बेचे" (8)। इनमें एक तिहाई या किसी और चीज़ के कम या ज़्यादा होने के बीच कोई अंतर नहीं बताया गया है।

सातवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का फ़रमान: {आपस की रज़ामंदी से}, यानी: संतुष्टि से, सिवाय इसके कि यह 'मुफ़ाअला' (पारस्परिक क्रिया) के रूप में आया है; क्योंकि व्यापार दो लोगों के बीच होता है।

विद्वानों ने आपसी रज़ामंदी को लेकर मतभेद किया है। एक समूह ने कहा: इसकी पूर्णता और निश्चय बिक्री के अनुबंध के बाद शरीरों के अलग होने से होता है, या इनमें से एक अपने साथी से कहे: "चुन लो," और वह कहे: "मैंने चुन लिया है," और यह भी अनुबंध के बाद ही होता है, तो यह अंतिम हो जाता है भले ही वे अलग न हुए हों। यह बात सहाबा और ताबिईन के एक समूह ने कही है, और इसी के साथ कहा है...

(1) अल-तमहीद 9/106। (2) उनका कहना: "सामान्य," (ज़) संस्करण में नहीं है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/41। (4) इस भाग के पृष्ठ 242 पर पहले आ चुका है। (5) (द) और (म) में: "भले ही," और शेष प्रतियों में जो स्थापित है वह तखरीज के स्रोतों में जो है उसके अनुरूप है जैसा कि आगे आएगा। (6) इसे अहमद (281), बुखारी (2623), और मुस्लिम (1620) ने उमर की हदीस से निकाला है। (7) इसे अहमद (14291), और मुस्लिम (1522) ने जाबिर की हदीस से निकाला है, और अहमद (10649) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। (8) इसे अहमद (8937), बुखारी (2161),

और मुस्लिम (1520) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। यह कुछ रिवायतों में पिछली हदीस का एक हिस्सा है।

۲۵۲ سورة النساء: آیت ۲۹

... تو یہ جائز ہے اگر وہ سمجھدار، آزاد اور بالغ ہو(۱)۔

اور ایک گروہ نے کہا: غبن (قیمت میں بڑا فرق) اگر تہائی سے بڑھ جائے تو وہ مردود ہے، تجارت میں صرف وہی جائز ہے جو قریب قریب اور معروف(۲) ہو۔ لیکن جو فاحش اور حد سے زیادہ ہو وہ نہیں۔ یہ بات امام مالک کے اصحاب میں سے ابن وہب رحمہ اللہ نے کہی ہے(۳)۔

اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے بدکار لونڈی کی حدیث میں فرمایا: "اسے بیچ دو خواہ بالوں کی ایک لٹ کے بدلے ہی کیوں نہ ہو"(٤)، اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمانا: "اسے مت خریدو - یعنی گھوڑا - اگرچہ (٥) وہ تمہیں ایک درہم کے بدلے ہی کیوں نہ دے دے"(٦) اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان: "لوگوں کو چھوڑ دو، اللہ ان کے ذریعے ایک دوسرے کو رزق دیتا ہے"(٧) اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان: "کوئی شہری کسی دیہاتی کا سامان نہ بیچے"(٨)۔ ان احادیث میں تھوڑے یا زیادہ کی کوئی تفصیل نہیں ہے، خواہ وہ تہائی ہو یا اس کے علاوہ کچھ اور۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ} یعنی: باہمی رضامندی سے، سوائے اس کے کہ یہ مفاعلہ کے وزن پر آیا ہے؛ کیونکہ تجارت دو افراد کے درمیان ہوتی ہے۔

علماء نے رضامندی کی صورت میں اختلاف کیا ہے، تو ایک گروہ نے کہا: اس کا کمال اور حتمی ہونا عقدِ بیع کے بعد ابدان کے جدا ہونے سے ہوتا ہے، یا یہ کہ ان میں سے ایک اپنے ساتھی سے کہے: "اختیار کر لو (یعنی سودا فائنل کر لو)"، تو وہ کہے: "میں نے اختیار کر لیا"، اور یہ بھی

عقد کے بعد ہی ہوتا ہے، تو سودا پکا ہو جاتا ہے خواہ وہ جدا نہ ہوئے ہوں۔ یہ بات صحابہ اور تابعین کی ایک جماعت نے کہی ہے، اور اسی کے قائل ہیں...

(١) التمهيد ١٠٦/٩ . (٢) ان کا قول: 'المتعارف'، نسخہ (ظ) میں نہیں ہے۔ (٣) المحرر الوجيز ٤١/٢ . (٤) اسی جلد کے صفحہ ٢٤٢ پر گزر چکا ہے۔ (٥) (د) اور (م) میں: 'ولو' ہے، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہی تخریج کے مصادر کے موافق ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (٦) اسے احمد (٢٨١)، بخاری (٢٦٢٣)، اور مسلم (١٦٢٠) نے حضرت عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٧) اسے احمد (١٤٢٩١)، اور مسلم (١٥٢٢) نے حضرت جابر کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد (١٠٦٤٩) نے حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٨) اسے احمد (٨٩٣٧)، بخاری (٢١٦١)، اور مسلم (١٥٢٠) نے حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ یہ بعض روایات میں پچھلی حدیث کا ایک حصہ ہے۔

Surat An-Nisa: Verse 29 253

Al-Shafi'i (1), Al-Thawri, Al-Awza'i, Al-Layth, Ibn 'Uyaynah, Ishaq, and others (2). Al-Awza'i said: Both parties have the option [to revoke] as long as they have not separated, except for three types of sales: the Sultan's sale of spoils, partnership in inheritance, and partnership in trade. If he strikes a deal in these three, the sale becomes binding and they do not have the option. He said: The definition (3) of separation is that each of them becomes hidden from the other, which is the opinion of the people of Sham. Al-Layth said: Separation is when one of them stands up (4). Ahmad bin Hanbal used to say: They both have the option indefinitely as long as they (5) have not separated physically, whether they said "choose" (6) or not, until they separate physically from their place (7). This was also said by Al-Shafi'i. This is the correct view on this subject, due to the hadiths narrated regarding it. It is narrated from Ibn Umar, Abu Barzah (8), and a group of scholars. Malik and Abu Hanifa said: The completion of the sale is when the sale is contracted verbally, so the contract is finalized by that, and the option is removed (9). Muhammad bin al-Hasan said: The meaning of his saying in the hadith: "The two parties to a sale have the option as long as they have not separated" is that if the seller says: "I have sold to you," he has the right to retract as long as the buyer has not said: "I have accepted." This is the opinion of Abu Hanifa, and it is also the explicitly stated school of Malik, as narrated by Ibn Khuwayz Mandad (10).

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/41. (2) Al-Tamhid 14/23-24. (3) In (Kh) and (Z): 'aspect'. (4) Al-Tamhid 14/15. (5) In (Z): 'as long as they don't'. (6) In (D) and (M): 'we chose'. (7) Al-Tamhid 14/24. His saying: 'from their place' is not in (Z). (8) The author will mention it from them shortly. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 2/42. (10) Al-Tamhid 14/13-14.

सूरह अन-निसा: आयत 29 253

अल-शाफ़ेई (1), अल-तौरी, अल-औज़ाई, अल-लैथ, इब्न उययना, इल्हाक़ और अन्य (2)। अल-औज़ाई ने कहा: दोनों पक्षों के पास तब तक [सौदा रद्द करने का] विकल्प है जब तक वे अलग नहीं हो जाते, सिवाय तीन प्रकार की बिक्री के: सुल्तान द्वारा लूट के माल की बिक्री, विरासत में साझेदारी, और व्यापार में साझेदारी। यदि उसने इन तीनों में सौदा पक्का कर लिया है, तो बिक्री अनिवार्य हो जाती है और उनके पास विकल्प नहीं रहता। उन्होंने कहा: अलगाव की परिभाषा (3) यह है कि उनमें से प्रत्येक एक-दूसरे की नज़रों से ओझल हो जाए, और यही शाम के लोगों का मत है। अल-लैथ ने कहा: अलगाव तब है जब उनमें से एक खड़ा हो जाए (4)। अहमद बिन हंबल कहा करते थे: उन दोनों के पास हमेशा विकल्प रहता है जब तक कि वे (5) शारीरिक रूप से अलग न हो जाएं, चाहे उन्होंने "चुनें" (6) कहा हो या नहीं, जब तक कि वे अपने स्थान से शारीरिक रूप से अलग न हो जाएं (7)। अल-शाफ़ेई ने भी यही कहा है। इस विषय में यही सही मत है; क्योंकि इस बारे में हदीसें आई हैं। यह इब्न उमर, अबू बरज़ा (8) और विद्वानों के एक समूह से वर्णित है। मालिक और अबू हनीफ़ा ने कहा: बिक्री की पूर्णता तब होती है जब बिक्री मौखिक रूप से अनुबंधित हो जाती है, इसलिए अनुबंध उसी से संपन्न हो जाता है और विकल्प समाप्त हो जाता है (9)। मुहम्मद बिन अल-हसन ने कहा: हदीस में उनके कहने का अर्थ है: "बिक्री करने वाले दो पक्षों के पास विकल्प है जब तक कि वे अलग न हो जाएं' इसका मतलब है कि यदि विक्रेता कहता है: "मैंने तुम्हें बेच दिया है," तो उसे पीछे हटने का अधिकार है जब तक कि खरीदार ने यह न कहा हो: "मैंने स्वीकार कर लिया है।" यही अबू हनीफ़ा का मत है, और यही मलिक का भी स्पष्ट मत है, जैसा कि इब्न खुवैज़ मंदाद (10) ने वर्णित किया है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/41. (2) अत-तम्हीद 14/23-24. (3) (ख) और (ज़) में: 'पक्ष'। (4) अत-तम्हीद 14/15. (5) (ज़) में: 'जब तक वे नहीं'। (6) (द) और (म) में: 'हमने चुना'। (7) अत-तम्हीद 14/24. उनका कहना: 'अपने स्थान से', (ज़) में नहीं है। (8) लेखक शीघ्र ही उनके बारे में उल्लेख करेंगे। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/42. (10) अत-तम्हीद 14/13-14।

سورة النساء: آیت ۲۹ ۲۵۳

شافعی (۱)، ثوری، اوزاعی، لیث، ابن عیینہ، اسحاق اور دیگر (۲)۔ امام اوزاعی نے کہا: ان دونوں (بائع اور مشتری) کو اس وقت تک اختیار ہے جب تک وہ جدا نہ ہو جائیں، سوائے تین قسم کی بیع (خرید و فروخت) کے: سلطان کی مال غنیمت کی بیع، وراثت میں شراکت، اور تجارت میں شراکت۔ پس جب ان تینوں میں سودا پکا ہو جائے تو بیع لازم ہو جاتی ہے اور ان کے پاس اختیار نہیں رہتا۔ انہوں نے کہا: جدائی کی حد (۳) یہ ہے کہ وہ دونوں ایک دوسرے سے اوجھل ہو جائیں، اور یہی اہل شام کا قول ہے۔ لیث نے کہا: جدائی یہ ہے کہ ان میں سے کوئی ایک اٹھ کھڑا ہو (٤)۔ احمد بن حنبل فرمایا کرتے تھے: ان دونوں کو ہمیشہ اختیار ہے جب تک کہ (٥) وہ جسمانی طور پر جدا نہ ہو جائیں، خواہ انہوں نے کہا ہو: "تم اختیار کر لو" (٦)، یا نہ کہا ہو، یہاں تک کہ وہ اپنی جگہ سے جسمانی طور پر جدا ہو جائیں (۷)، اور یہی بات شافعی نے بھی کہی ہے۔ اور اس باب میں یہی قول صحیح ہے؛ کیونکہ اس بارے میں احادیث وارد ہوئی ہیں۔ اور یہ ابن عمر، ابو برزہ (۸) اور علماء کی ایک جماعت سے مروی ہے۔ مالک اور ابو حنیفہ نے کہا: بیع کی تکمیل یہ ہے کہ بیع زبان سے منعقد ہو جائے، پس اسی سے عقد لازم ہو جاتا ہے اور اختیار ختم ہو جاتا ہے (۹)۔ محمد بن حسن نے کہا: حدیث میں آپ ﷺ کے ارشاد "بیچنے والے دونوں کو اختیار ہے جب تک وہ جدا نہ ہو جائیں" کا مطلب یہ ہے کہ جب بیچنے والا کہے: "میں نے تجھے بیچ دیا"، تو اسے رجوع کرنے کا حق ہے جب تک کہ خریدار یہ نہ کہہ دے: "میں نے قبول کر لیا"۔ اور یہی ابو حنیفہ کا قول ہے، اور یہی امام مالک کے مذہب کی نص بھی ہے، جسے ابن خویز منداد (۱۰) نے حکایت کیا ہے۔

حواشی: (١) المحرر الوجيز ٢/ ٤١۔ (٢) التمهيد ١٤ / ٢٣ - ٢٤ ۔ (٣) (خ) اور (ظ) میں: "وجہ" (صورت) ہے۔ (٤) التمهيد ١٤/ ١٥ ۔ (٥) (ظ) میں: "جب تک کہ نہیں"۔ (٦) (د) اور (م) میں: "اخترنا" (ہم نے اختیار کیا) ہے۔ (٧) التمهيد ١٤ / ٢٤۔ اور ان کا قول: "اپنی جگہ سے"، (ظ) میں نہیں ہے۔ (٨) مصنف عنقریب ان دونوں کے بارے میں ذکر کریں گے۔ (٩) المحرر الوجيز ٢/ ٤٢ ۔ (١٠) التمهيد ١٤ / ١٣ - ١٤ ۔

254 Surat An-Nisa: Verse 29

And it was said: He does not have the right to withdraw. This was previously discussed in "Al-Baqarah"(1). The former group argued based on what was established from the hadith of Samurah bin Jundub, Abu Barza, Ibn Umar, Abdullah bin Amr bin al-Aas, Abu Hurairah, Hakim bin Hizam, and others from the Prophet (peace and blessings be upon him): "Both parties in a business transaction have the right to choose (to cancel) as long as they have not separated, or one says to the other: 'Choose'." Narrated by Ayyub, from Nafi', from Ibn Umar(2). So his saying (peace and blessings be upon him) in this narration: "or one says to the other: 'Choose'" has the same meaning as the other narration: "except the sale of choice"(3) and his saying: "unless their sale is by choice"(4) and the like. That is: one of them says to his companion after the sale is completed: choose to execute the sale or rescind it. If he chooses to proceed with the sale, the sale between them is finalized even if they have not separated(5). And Ibn Umar - who is the narrator of the hadith - when he traded with someone and wanted to finalize the sale, he would walk a little then return(6). It is a principle that: He who narrates a hadith is more knowledgeable about its interpretation, especially...

(1) 4 / 395. (2) The hadith of Samurah (may Allah be pleased with him) was recorded by Ahmad (20182), An-Nasa'i 7/251, and Ibn Majah (2183). And the hadith of Abu Barza (may Allah be pleased with him) was recorded by Ahmad (19813), Abu Dawood (3457), and Ibn Majah (2182). And the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) was recorded by Ahmad (5418), Al-Bukhari (2109), and Muslim (1531): (43). And the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them both) was recorded by Ahmad (6721), Abu Dawood (3456), and An-Nasa'i 7/251 - 252. And the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) was recorded by Ahmad (8099). And the hadith of Hakim bin Hizam (may Allah be pleased with him) was recorded by Ahmad (15324), Al-Bukhari (2114), and Muslim (1532). The wording mentioned above is the wording of the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both), and see At-Tamhid 8/14. (3) This narration was recorded by Ahmad (5130), Al-Bukhari (2111), and Muslim (1531) through Abdullah bin Dinar, from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). Its wording is: "Every two parties in a sale have no sale between them until they separate except the sale of choice." (4) This narration was recorded by Muslim (1531): (45) through Ibn Jurayj, from Nafi', from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both), see Al-Istidhkar 20/224-225. (5) At-

Tamhid 14 / 23. (6) At-Tamhid 14 / 16, and the report was recorded by Muslim after hadith (1531): (45).

२५४ सूरा अन-निसा: आयत २९

और कहा गया: उसे वापस जाने का अधिकार नहीं है। और यह "अल-बकराह" (१) में बीत चुका है। पहले लोगों ने समुरह बिन जुंदुब, अबू बरज़ा, इब्न उमर, अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस, अबू हुरैरा, हकीम बिन हिज़ाम और अन्य से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की हदीस से साबित बात से दलील दी: "खरीदने और बेचने वाले दोनों को (सौदा रद्द करने का) विकल्प है जब तक कि वे अलग न हो जाएं या उनमें से एक दूसरे से कहे: 'चुन लो' ।" इसे अय्यूब ने नाफे से, उन्होंने इब्न उमर (२) से रिवायत किया है। तो इस रिवायत में उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) यह कहना: "या उनमें से एक दूसरे से कहे: 'चुन लो'" वही अर्थ रखता है जो दूसरी रिवायत का है: "सिवाय विकल्प की बिक्री के" (३) और उनका कहना: "जब तक कि उनकी बिक्री विकल्प के साथ न हो" (४) और इसके समान। यानी: उनमें से एक सौदा पूरा होने के बाद अपने साथी से कहता है: बिक्री को लागू करना या उसे रद्द करना चुन लो। यदि वह बिक्री जारी रखने को चुनता है, तो उनके बीच बिक्री पूरी हो जाती है, भले ही वे अलग न हुए हों (५)। और इब्न उमर - जो हदीस के रावी हैं - जब किसी के साथ सौदा करते और चाहते कि बिक्री प्रभावी हो जाए, तो वे थोड़ा पैदल चलते और फिर वापस आ जाते (६)। और उसूलों में है: जिसने हदीस रिवायत की है, वह उसकी व्याख्या को बेहतर जानता है, विशेष रूप से...

(१) ४ / ३९५। (२) समुरह (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस अहमद (२०१८२), निसाई ७/२५१, और इब्न माजह (२१८३) ने निकाली है। अबू बरज़ा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस अहमद (१९८१३), अबू दाऊद (३४५७), और इब्न माजह (२१८२) ने निकाली है। इब्न उमर (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस अहमद (५४१८), बुखारी (२१०९), और मुस्लिम (१५३१): (४३) ने निकाली है। अब्दुल्लाह बिन अम्र (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस अहमद (६७२१), अबू दाऊद (३४५६), और निसाई ७/२५१ - २५२ ने निकाली है। अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस अहमद (८०९९) ने निकाली है। हकीम बिन हिज़ाम (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस अहमद (१५३२४), बुखारी (२११४), और मुस्लिम (१५३२) ने निकाली है। ऊपर उल्लेखित शब्द इब्न उमर (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस के शब्द हैं, देखें अत-तम्हीद ८/१४। (३) यह रिवायत अहमद (५१३०), बुखारी (२१११), और मुस्लिम (१५३१) ने अब्दुल्लाह बिन दीनार के माध्यम से इब्न उमर (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से निकाली है। इसके शब्द हैं: "हर दो बेचने वालों के बीच कोई बिक्री नहीं है जब तक कि वे अलग न हो जाएं सिवाय विकल्प की बिक्री के।" (४) यह रिवायत मुस्लिम (१५३१): (४५) ने इब्न जुरैज के माध्यम से, नाफे से, इब्न उमर (रज़िअल्लाहु

अन्हुमा) से निकाली है, देखें अल-इस्तिज़कार २०/२२४-२२५। (५) अत-तम्हीद १४ / २३। (६) अत-तम्हीद १४ / १६, और यह खबर मुस्लिम ने हदीस (१५३१): (४५) के बाद निकाली है।

۲۵۴ سورة النساء: آیت ۲۹

اور کہا گیا: اسے واپس ہونے کا حق نہیں۔ اور یہ "البقرہ" (۱) میں گزر چکا ہے۔ پہلے لوگوں نے حضرت سمرہ بن جندب، ابو برزہ، ابن عمر، عبداللہ بن عمرو بن العاص، ابو ہریرہ، حکیم بن حزام اور دیگر سے مروی نبی کریم ﷺ کی حدیث سے استدلال کیا: "خریدنے اور بیچنے والے دونوں کو (سودا منسوخ کرنے کا) اختیار ہے جب تک کہ وہ جدا نہ ہوں، یا ایک اپنے ساتھی سے کہے: 'اختیار کر لو'۔" اسے ایوب نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر (۲) سے روایت کیا ہے۔ پس اس روایت میں آپ ﷺ کا یہ فرمان: "یا ایک اپنے ساتھی سے کہے: 'اختیار کر لو'" دوسری روایت کے ہم معنی ہے: "سوائے خیار والی بیع (سودے) کے" (۳) اور آپ کا فرمان: "مگر یہ کہ ان کی بیع خیار (اختیار) پر ہو" (۴) اور اسی طرح کے دیگر الفاظ یعنی: بیع مکمل ہونے کے بعد ان میں سے ایک اپنے ساتھی سے کہے: بیع کو نافذ کرنے یا اسے ختم کرنے میں سے ایک کو اختیار کر لو| پس اگر وہ بیع برقرار رکھنے کا انتخاب کرے تو ان کے درمیان بیع مکمل ہو گئی اگرچہ وہ جدا نہ ہوئے ہوں (۵)۔ اور ابن عمر - جو حدیث کے راوی ہیں - جب کسی سے سودا کرتے اور چاہتے کہ سودا پکا ہو جائے تو تھوڑی دور چلتے پھر واپس آ جاتے (۶)۔ اور اصولوں میں ہے: جس نے حدیث روایت کی ہو وہ اس کی تشریح زیادہ بہتر جانتا ہے، خاص طور پر...

(۱) ۴ / ۳۹۵۔ (۲) سمرہ (رضی اللہ عنہ) کی حدیث احمد (۲۰۱۸۲)، نسائی ۷/۲۵۱، اور ابن ماجہ (۲۱۸۳) نے روایت کی۔ ابو برزہ (رضی اللہ عنہ) کی حدیث احمد (۱۹۸۱۳)، ابو داود (۳۴۵۷)، اور ابن ماجہ (۲۱۸۲) نے روایت کی۔ ابن عمر (رضی اللہ عنہما) کی حدیث احمد (۵۴۱۸)، بخاری (۲۱۰۹)، اور مسلم (۱۵۳۱): (۴۳) نے روایت کی۔ عبداللہ بن عمرو (رضی اللہ عنہما) کی حدیث احمد (۶۷۲۱)، ابو داود (۳۴۵۶)، اور نسائی ۷/۲۵۱ - ۲۵۲ نے روایت کی۔ ابو ہریرہ (رضی اللہ

عنہ) کی حدیث احمد (۸۰۹۹) نے روایت کی۔ حکیم بن حزام (رضی اللہ عنہ) کی حدیث احمد (۱۵۳۲۴)، بخاری (۲۱۱۴)، اور مسلم (۱۵۳۲) نے روایت کی۔ مذکورہ بالا الفاظ ابن عمر (رضی اللہ عنہما) کی حدیث کے ہیں، دیکھئے التمہید ۸/۱۴۔ (۳) یہ روایت احمد (۵۱۳۰)، بخاری (۲۱۱۱)، اور مسلم (۱۵۳۱) نے عبداللہ بن دینار کے واسطے سے ابن عمر (رضی اللہ عنہما) سے روایت کی۔ اس کے الفاظ یہ ہیں: "ہر دو بیع کرنے والوں کے درمیان بیع مکمل نہیں ہوتی جب تک کہ وہ جدا نہ ہوں سوائے خیار والی بیع کے۔" (۴) یہ روایت مسلم (۱۵۳۱): (۴۵) نے ابن جریج کے واسطے سے، نافع سے، ابن عمر (رضی اللہ عنہما) سے روایت کی، دیکھئے الاستذکار ۲۰/۲۲۴-۲۲۵۔ (۵) التمہید ۱۴ / ۲۳۔ (۶) التمہید ۱۴ / ۱۶، اور مسلم نے حدیث (۱۵۳۱): (۴۵) کے بعد یہ واقعہ روایت کیا ہے۔

Page 255 Surah An-Nisa: Verse 29

...the Companions; as they are the most knowledgeable of speech and best situated in circumstances (1). Abu Dawud and Al-Daraqutni narrated from Abu al-Wadi' (2) who said: We were on a journey in an army, and a man came with a horse. A man from among us said to him: "Will you sell this horse for this servant?" He said: "Yes," so he sold it to him. Then he stayed the night with us. When morning came, he went to his horse. Our companion (3) said to him: "What is the matter with you and the horse (4)! Did you not sell it to me?" He said: "I have no need for this sale." He replied: "You have no right to that, you have already sold it to me." The people said to them: "This is Abu Barzah, a companion of the Messenger of Allah ﷺ." So they went to him. He asked them: "Are you satisfied with the judgement of the Messenger of Allah ﷺ?" They said: "Yes." He said: "The Messenger of Allah ﷺ said: 'The two parties in a business transaction have the right to choose (to cancel) as long as they have not separated,' and I do not see that you two have separated." These are two companions who knew the source of the Hadith and acted according to its implications. In fact, this was the practice of the Companions. Salim said: Ibn 'Umar said: "Whenever we made a transaction, each one of us had the right to choose as long as the two transacting parties had not separated." He said: "So I and 'Uthman made a transaction; I sold him my property in the valley for property of his in Khaybar. He said: When I sold it to him, I began to walk backwards in retreat, for fear that 'Uthman might want to revoke the sale before I left him." Al-Daraqutni narrated it (5). Furthermore, the linguists (6) distinguished between *faraqtu* (with a light/single consonant) and *farraqtu* (with a heavy/double consonant). They applied the light form to speech and the heavy form to physical bodies. Ahmad bin Yahya Tha'lab said: Ibn al-A'rabi informed me, from al-Mufaddal (7), who said: It is said: *Faraqtu* between the two statements —lightly— and they became distinct, and *farraqtu* between two (people/objects).

Footnotes: (1) See *At-Tamheed* 5/313, and *Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama* 4/312. (2) *Sunan Abi Dawud* (3457), and *Sunan al-Daraqutni* (2809), and the wording is his. Abu al-Wadi' is 'Abbad bin Nusayb al-Qaysi, and it is said: his name is Abdullah, the first is more famous, and he is well-known by his kunya (honorific name), and he was in the police force of Ali (may Allah be pleased with him). (3) In the manuscripts: "his companion," and what is established is from (m) and *Sunan al-Daraqutni*. (4) In (d), (z), and (m): "and the horse," and what is established is from (kh) and (za), which corresponds to what is in *Sunan al-Daraqutni*. (5) In his *Sunan* (2811), and it is with al-Bukhari (2116),

and Muslim (1531). (6) In (d), (z), and (m): "Then he said that the linguists...", and what is established is from (kh) and (za). (7) He is al-Mufaddal bin Muhammad bin Ya'la ad-Dabbi al-Kufi, an Imam, reciter, grammarian, and chronicler, died in the year (168 AH). *Tabaqat al-Qurra'* 2/307.

पृष्ठ 255 सूरा अन-निसा: आयत 29

...साहबा (नबी के साथी); क्योंकि वे वाणी के सबसे बड़े ज्ञाता थे और परिस्थितियों को बेहतर समझते थे (1)। अबू दाऊद और अद-दाराकुतनी ने अबू अल-वदी' (2) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "हम एक सेना के साथ यात्रा पर थे, तभी एक व्यक्ति घोड़ा लेकर आया। हमारे बीच के एक व्यक्ति ने उससे कहा: 'क्या तुम यह घोड़ा इस दास के बदले बेचोगे?' उसने कहा: 'हाँ,' और उसे बेच दिया। फिर वह रात हमारे साथ रहा। जब सुबह हुई, तो वह अपने घोड़े के पास गया। हमारे साथी (3) ने उससे कहा: 'तुम्हें और इस घोड़े को क्या हुआ (4)! क्या तुमने इसे मुझे नहीं बेचा था?' उसने कहा: 'मुझे इस बिक्री की कोई ज़रूरत नहीं है।' उसने जवाब दिया: 'तुम्हें इसका अधिकार नहीं है, तुम इसे मुझे बेच चुके हो।' लोगों ने उनसे कहा: 'ये अबू बरज़ा हैं, जो अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी हैं।' तो वे उनके पास गए। उन्होंने उन दोनों से पूछा: 'क्या तुम अल्लाह के रसूल ﷺ के फैसले से संतुष्ट हो?' उन्होंने कहा: 'हाँ।' उन्होंने कहा: 'अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'लेन-देन करने वाले दोनों पक्षों को (सौदा रद्द करने का) विकल्प है जब तक कि वे अलग न हो जाएं' और मैं नहीं देख रहा कि तुम दोनों अलग हुए हो।" ये दो साहबा थे जो हदीस के स्रोत को जानते थे और उसके अनुसार कार्य करते थे, बल्कि यही साहबा का व्यवहार था। सालिम ने कहा: इब्न उमर ने कहा: "जब भी हम आपस में लेन-देन करते थे, तो हममें से प्रत्येक को विकल्प होता था जब तक कि लेन-देन करने वाले अलग न हो जाएं।" उन्होंने कहा: "तो मैंने और उस्मान ने एक सौदा किया; मैंने घाटी में अपनी संपत्ति उन्हें खैबर में उनकी संपत्ति के बदले बेच दी। उन्होंने कहा: जब मैंने उसे बेच दिया, तो मैं पीछे की ओर हटने लगा, इस डर से कि उस्मान मुझसे अलग होने से पहले सौदा रद्द न करना चाहें।" इसे दाराकुतनी ने उद्धृत किया है (5)। फिर भाषाविदों (6) ने 'फ़रक़्तु' (हल्के/एकल व्यंजन के साथ) और 'फ़र्रक़्तु' (भारी/दोहरे व्यंजन के साथ) के बीच अंतर किया। उन्होंने इसे बोलने में हल्केपन के लिए और शरीरों (भौतिक वस्तुओं) के लिए भारीपन के साथ रखा। अहमद बिन यह्या सा'लब ने कहा: इब्न अल-अरबी ने मुझे अल-मुफद्दल (7) के हवाले से बताया कि उन्होंने कहा: यह कहा जाता है: 'फ़रक़्तु' दो बातों के बीच - हल्के से - तो वे अलग हो गईं, और 'फ़र्रक़्तु' दो (व्यक्तियों/वस्तुओं) के बीच।

पादलेख: (1) देखें अत-तमहीद 5/313, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 4/312। (2) सुनन अबू दाऊद (3457), और सुनन अद-दाराकुतनी (2809), और शब्द उनके हैं। अबू अल-वदी' अब्बाद बिन नुसैब अल-कैसी हैं, और कहा जाता है कि उनका नाम अब्दुल्ला है, पहला अधिक प्रसिद्ध है, और वह अपनी कुनियत से प्रसिद्ध हैं, और वह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की पुलिस में थे।

(3) पांडुलिपियों में: "उनके साथी," और जो स्थापित है वह (म) और सुनन अद-दाराकुतनी से है। (4) (द), (ज़), और (म) में: "और घोड़ा," और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो सुनन अद-दाराकुतनी में है उसके समान है। (5) अपनी सुनन (2811) में, और यह बुखारी (2116) और मुस्लिम (1531) में है। (6) (द), (ज़), और (म) में: "फिर उन्होंने कहा कि भाषाविद...", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है। (7) वह अल-मुफद्दल बिन मुहम्मद बिन याला अद-दब्बी अल-कूफी हैं, एक इमाम, कारी, व्याकरणविद् और इतिहासकार, जिनकी मृत्यु वर्ष (168 हिजरी) में हुई। तबक़ात अल-कुर्रा 2/307।

صفحہ ۲۵۵ سورۃ النساء: آیت ۲۹

...صحابہ؛ کیونکہ وہ کلام کے سب سے زیادہ جاننے والے اور حالات سے زیادہ واقف تھے (۱)۔ ابو داؤد اور دارقطنی نے ابوالوضیء (۲) سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم ایک لشکر میں سفر پر تھے، پس ایک آدمی آیا جس کے پاس ایک گھوڑا تھا۔ ہم میں سے ایک آدمی نے اس سے کہا: کیا تم یہ گھوڑا اس لڑکے (غلام) کے بدلے بیچتے ہو؟ اس نے کہا: ہاں، پس اس نے اسے بیچ دیا۔ پھر وہ رات ہمارے ساتھ رہا، جب صبح ہوئی تو وہ اپنے گھوڑے کی طرف اٹھا۔ ہمارے ساتھی (۳) نے اس سے کہا: تمہیں اور گھوڑے کو کیا ہوا (٤)! کیا تم نے اسے میرے ہاتھ نہیں بیچ دیا تھا؟ اس نے کہا: مجھے اس بیع (خرید و فروخت) کی کوئی ضرورت نہیں ہے۔ اس نے کہا: تمہیں یہ حق نہیں ہے، تم اسے مجھے بیچ چکے ہو۔ لوگوں نے ان دونوں سے کہا: یہ ابو برزہ ہیں جو رسول اللہ ﷺ کے صحابی ہیں، تو وہ دونوں ان کے پاس آئے۔ انہوں نے ان سے پوچھا: کیا تم رسول اللہ ﷺ کے فیصلے پر راضی ہو؟ انہوں نے کہا: ہاں۔ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیچنے والے اور خریدنے والے کو (سودا ختم کرنے کا) اختیار ہے جب تک کہ وہ جدا نہ ہوں" اور میں تم دونوں کو جدا ہوتے نہیں دیکھ رہا۔ پس یہ دو صحابی تھے جنہوں نے حدیث کے مخرج (ماخذ) کو جانا اور اس کے مقتضا پر عمل کیا، بلکہ صحابہ کا یہی عمل تھا؛ سالم نے کہا: ابن عمر نے کہا: جب ہم آپس میں بیع کرتے تو ہم میں سے ہر ایک کو اختیار ہوتا جب تک کہ متبایعین (بیچنے اور خریدنے والے) جدا نہ ہو جاتے۔ انہوں نے کہا: پس میں نے اور عثمان نے بیع کی، میں نے وادی میں موجود اپنا مال ان کے خیبر میں موجود مال کے بدلے بیچ دیا۔ انہوں نے کہا: جب میں نے اسے بیچ دیا تو میں ایڑیوں کے بل پیچھے ہٹنے لگا، اس ڈر سے کہ عثمان میرے جدا ہونے سے پہلے بیع واپس نہ کر دیں۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (٥)۔ پھر اہل لغت (٦) نے "فَرَقْتُ" (تخفیف کے

ساتھ) اور "فَرَّقْتُ" (تشدید کے ساتھ) کے درمیان فرق کیا، پس انہوں نے تخفیف کو کلام میں اور تشدید کو ابدان (جسموں) میں قرار دیا؛ احمد بن یحییٰ ثعلب نے کہا: مجھے ابن الاعرابی نے مفضل (۷) سے خبر دی، انہوں نے کہا: کہا جاتا ہے: "فَرَقْتُ" دو باتوں کے درمیان - تخفیف کے ساتھ - پس وہ دونوں جدا ہو گئیں، اور "فَرَّقْتُ" دو (اشخاص یا اشیاء) کے درمیان۔

حواشی: (۱) دیکھئے التمهید ٥/ ۳۱۳، اور مختصر اختلاف العلماء ٤/ ۳۱۲۔ (۲) سنن ابی داؤد (۳٤٥۷)، اور سنن دارقطنی (۲۸۰۹)، اور لفظ انہی کے ہیں۔ اور ابوالوضیء عباد بن نسیب القیسی ہیں، اور کہا گیا ہے کہ ان کا نام عبداللہ ہے، اور پہلا زیادہ مشہور ہے، اور وہ اپنی کنیت سے مشہور ہیں، اور وہ حضرت علی رضی اللہ عنہ کے پولیس دستے میں شامل تھے۔ (۳) خطی نسخوں میں: "صاحبہ" (اس کا ساتھی)، اور ثابت شدہ (م) اور سنن دارقطنی سے ہے۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں: "والفرس" (اور گھوڑا)، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو سنن دارقطنی میں موجود لفظ کے مطابق ہے۔ (٥) اپنی سنن (۲۸۱۱) میں، اور یہ بخاری (۲۱۱٦) اور مسلم (۱٥۳۱) میں ہے۔ (٦) (د)، (ز) اور (م) میں: "پھر انہوں نے کہا کہ اہل لغت..."، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۷) وہ مفضل بن محمد بن یعلی الضبی الکوفی ہیں، امام، مقری، نحوی اور اخباری، سن ۱٦۸ھ میں وفات پائی۔ طبقات القراء ۲/ ۳۰۷۔

- forcefully - so they separated. He made the separation verbal, and the dispersal physical (1).

The Malikis argued with what was previously explained regarding the verse of debt, and with the words of the Almighty: {O you who have believed, fulfill [all] contracts} [Al-Ma'idah: 1], and these two have contracted, and in this Hadith is the invalidation of fulfilling contracts (2).

They said: Dispersal can be verbal, like the marriage contract and the occurrence of divorce which God has called separation; the Almighty said: {But if they separate [by divorce], Allah will provide [for] each of them from His abundance} [An-Nisa: 130], and the Almighty said: {And do not be like those who became divided} [Al Imran: 105], and he (peace and blessings be upon him) said: "My nation will divide," and he did not mean with their bodies (3).

Al-Daraqutni and others narrated from Amr ibn Shu'ayb who said: I heard Shu'ayb saying: I heard Abdullah ibn Amr saying: I heard the Prophet ﷺ saying: "Whichever man buys a sale from another man, each of them has the option [of cancellation] until they separate from their place, unless it is a sale with a condition of option, and it is not lawful for one of them to separate from his companion for fear that he might ask to rescind the sale" (4).

They said: This indicates that the sale has been completed between them before separation; because rescission is only valid in sales that have been completed.

They said: The meaning of his saying: "The two transacting parties have the option" means: those bargaining have the option (5) as long as they have not contracted, but if they contract, the option in it is invalidated.

(1) Az-Zahir fi Gharib Alfaz al-Imam al-Shafi'i by al-Azhari, pp. 289-290. (2) At-Tamhid 14/11, and Ibn Abd al-Barr responded to their argumentation with this verse saying: This is a general statement subject to various types of specification. See At-Tamhid 14/15, and Al-Istidhkar 20/234. (3) In the manuscripts: and he did not say, and in (Kh) and (Z): with their bodies, and what is established is from At-Tamhid 14/12, and the speech is from it, and his saying ﷺ "My nation will divide" is a piece of the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri, narrated by Ahmad (11196), and An-Nasa'i in Al-Kubra (8503). It is also a piece of the Hadith of Abu Hurayrah which preceded in 5/241. (4) Sunan al-

Daraqutni (2998), and it is with Ahmad (6721), Abu Dawood (3456), At-Tirmidhi (1247), and An-Nasa'i 4480, and it occurred in other than Al-Daraqutni: "yastaqilah" instead of "yuqilah". At-Tirmidhi said: This is a Hasan (good) Hadith. (5) See At-Tamhid 14/12.

सूरह अन-निसा: आयत 29 | 256

- ज़ोर देकर - तो वे अलग हो गए। उन्होंने अलगाव को मौखिक बना दिया, और विसर्जन को शारीरिक (1)।

मलिकियों ने उन बातों से तर्क दिया जो ऋण की आयत के संबंध में पहले स्पष्ट की जा चुकी थीं, और सर्वशक्तिमान के शब्दों के साथ: {हे ईमान वालो! अनुबंधों को पूरा करो} [अल-माएदा: 1], और इन दोनों ने अनुबंध किया है, और इस हदीस में अनुबंधों को पूरा करने का अमान्यकरण है (2)।

उन्होंने कहा: अलगाव मौखिक हो सकता है, जैसे विवाह का अनुबंध और तलाक का होना जिसे अल्लाह ने अलगाव (फिराक) कहा है; सर्वशक्तिमान ने कहा: {और यदि वे दोनों अलग हो जाएँ तो अल्लाह अपनी उदारता से प्रत्येक को धनी बना देगा} [अन-निसा: 130], और सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उन लोगों की तरह न हो जाना जो अलग-अलग हो गए} [आल इमरान: 105], और उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "मेरा उम्मा (राष्ट्र) विभाजित हो जाएगा," और उनका मतलब उनके शरीरों से नहीं था (3)।

अल-दारकुत्नी और अन्य लोगों ने अम्र इब्न शुएब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने शुएब को कहते सुना: मैंने अब्दुल्ला इब्न अम्र को कहते सुना: मैंने पैगंबर ﷺ को कहते सुना: "जो कोई व्यक्ति दूसरे व्यक्ति से कुछ खरीदता है, तो उनमें से प्रत्येक के पास विकल्प होता है जब तक कि वे अपने स्थान से अलग न हो जाएं जब तक कि वह विकल्प की शर्त वाला सौदा न हो, और उनमें से किसी के लिए भी अपने साथी को इस डर से छोड़ना जायज़ नहीं है कि वह सौदा रद्द करने की माँग कर सकता है" (4)।

उन्होंने कहा: यह इंगित करता है कि अलगाव से पहले उनके बीच बिक्री पूरी हो चुकी है; क्योंकि रद्दीकरण केवल उन्हीं बिक्री में मान्य होता है जो पूरी हो चुकी हों।

उन्होंने कहा: उनके इस कथन का अर्थ: "दोनों लेनदेन करने वालों के पास विकल्प है" का अर्थ है: सौदेबाज़ी करने वालों के पास विकल्प है (5) जब तक कि उन्होंने अनुबंध नहीं किया है, लेकिन यदि वे अनुबंध करते हैं, तो उसमें विकल्प अमान्य हो जाता है।

(1) अल-अज़हरी द्वारा अल-ज़हीर फी ग़रीब अल्फ़ाज़ अल-इमाम अल-शाफ़ई, पृ. 289-290। (2) अत-तम्हीद 14/11, और इब्न अब्द अल-बर ने इस आयत के साथ उनके तर्क का उत्तर देते हुए

कहा: यह एक सामान्य कथन है जो विभिन्न प्रकार के विनिर्देशों के अधीन है। देखें अत-तम्हीद 14/15, और अल-इस्तिधकार 20/234। (3) पांडुलिपियों में: और उन्होंने नहीं कहा, और (ख) और (ज़) में: उनके शरीरों से, और जो स्थापित है वह अत-तम्हीद 14/12 से है, और भाषण उसी से है, और उनका कथन ﷺ "मेरा उम्मा विभाजित हो जाएगा" अबू सईद अल-खुदरी की हदीस का एक हिस्सा है, जिसे अहमद (11196) और अल-कुबरा (8503) में अन-नसाई द्वारा उद्धृत किया गया है। यह अबू हुरैरा की हदीस का भी एक हिस्सा है जो पहले 5/241 में आ चुका है। (4) सुनन अल-दारकुत्नी (2998), और यह अहमद (6721), अबू दाऊद (3456), अत-तिर्मिज़ी (1247), और अन-नसाई 4480 के पास है, और अल-दारकुत्नी के अलावा अन्य में यह आया है: "यस्तकीलाहु" के बजाय "युकीलाहु"। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। (5) देखें अत-तम्हीद 14/12।

• مشدداً - پس وہ دونوں جدا ہو گئے۔ چنانچہ اس نے قول میں افتراق (جدائی) پیدا کیا اور جسمانی طور پر تفرق (۱)۔

مالکیہ نے ان دلائل سے استدلال کیا جو قرض کی آیت میں پہلے بیان ہو چکے ہیں، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: {اے ایمان والو! معاہدوں کو پورا کرو} [المائدہ: ۱]، اور ان دونوں نے عقد کر لیا ہے، اور اس حدیث میں معاہدوں کی وفاداری کا ابطال ہے (۲)۔

انہوں نے کہا: اور افتراق قول کے ذریعے بھی ہوتا ہے، جیسے نکاح کا عقد، اور طلاق کا واقع ہونا جسے اللہ نے فراق کا نام دیا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اگر وہ دونوں جدا ہو جائیں تو اللہ اپنی وسعت سے ہر ایک کو غنی کر دے گا} [النساء: ۱۳۰]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور تم ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جو تفرقہ میں پڑ گئے} [آل عمران: ۱۰۵]، اور آپ ﷺ نے فرمایا: "میری امت تفرقہ میں پڑ جائے گی"، اور اس سے مراد ان کے اجسام نہیں تھے (۳)۔

دارقطنی اور دیگر نے عمرو بن شعیب سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے شعیب کو کہتے سنا: میں نے عبداللہ بن عمرو کو کہتے سنا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جو شخص کسی دوسرے سے کوئی سودا خریدے، تو ان میں سے ہر ایک کو اختیار حاصل ہے جب تک کہ وہ اپنی جگہ سے جدا نہ ہو جائیں، سوائے اس کے کہ وہ خیار (شرط) والا سودا ہو، اور ان میں سے کسی کے لیے یہ حلال نہیں کہ وہ اس ڈر سے اپنے ساتھی سے جدا ہو جائے کہ وہ سودا منسوخ کرنے کا مطالبہ کرے گا" (٤)۔

انہوں نے کہا: پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جدائی سے پہلے ان کے درمیان بیع (سودا) مکمل ہو چکا ہے؛ کیونکہ اقالہ (سودا ختم کرنا) صرف ان بیوع میں درست ہوتا ہے جو مکمل ہو چکی ہوں۔

انہوں نے کہا: اور آپ ﷺ کے اس قول کا مطلب: "بیع کرنے والے اختیار والے ہیں" یعنی: بھاؤ تاؤ کرنے والے اختیار والے ہیں (٥) جب تک کہ وہ عقد نہ کر لیں، پس جب وہ عقد کر لیتے ہیں تو اس میں خیار (اختیار) ختم ہو جاتا ہے۔

(١) الزاهر فی غریب الفاظ الامام الشافعی للازهری ص ٢٨٩ - ٢٩٠۔ (٢) التمهید ١٤ / ١١، اور ابن عبد البر نے اس آیت سے ان کے استدلال کا جواب دیتے ہوئے کہا: یہ عموم ہے جس پر مختلف قسم کی تخصیص وارد ہوتی ہے۔ دیکھیے التمهید ١٤ / ١٥، اور الاستذکار ٢٠ / ٢٣٤۔ (٣) نسخوں میں ہے: "اور نہیں کہا"، اور (خ) و (ظ) میں ہے: "ان کے اجسام کے ساتھ"، اور جو ثابت ہے وہ التمهید ١٤ / ١٢ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور آپ ﷺ کا قول "میری امت تفرقہ میں پڑ جائے گی" ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ٹکڑا ہے، اسے احمد (١١١٩٦) اور نسائی نے الکبریٰ (٨٥٠٣) میں روایت کیا ہے۔ یہ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی اس حدیث کا بھی حصہ ہے جو ٥ / ٢٤١ پر گزر چکی ہے۔ (٤) سنن الدارقطنی (٢٩٩٨)، اور یہ احمد (٦٧٢١)، ابو داؤد (٣٤٥٦)، ترمذی (١٢٤٧)، اور نسائی ٤٤٨٠ کے ہاں ہے، اور دارقطنی کے علاوہ دیگر کے ہاں "یستقیلہ" کی جگہ "یقیلہ" واقع ہوا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ (٥) دیکھیے التمهید ١٤ / ١٢۔

Surah An-Nisa: Verse 29 257 The answer is: as for what they used as a pretext(1) concerning separation through speech, what is meant by that is religions, as we explained in "Al-Imran"(2). Even if it is correct in some places, it is incorrect in this place. The clarification is to say: Tell us about the speech through which the meeting occurred and the sale was completed: Is it the speech by which separation was intended, or something else? If they say: it is something else, they have made it impossible and brought something unreasonable; because there is no speech other than that. And if they say: it is that very speech, it is said to them: How is it permissible for the speech by which they met and through which their sale was completed to be the same speech by which they separated? This is the very essence of the impossible and the corrupt in speech(3)! As for his saying: "And it is not lawful for him to part from his companion for fear that he might ask to cancel the sale," its meaning—if sound—is one of recommendation (mandub), as evidenced by his saying (peace and blessings be upon him): "Whoever cancels the sale of a Muslim, Allah will forgive his mistake"(4), and by the consensus (ijma') of Muslims that this is lawful for the one who does it, contrary to the literal meaning of the hadith(5); and because of their consensus that it is permissible for him to leave him for his sale to be executed, and he does not cancel it unless he wishes. In what they have agreed upon in that regard is a refutation of the narration of those who narrated: "It is not lawful," so if the intended meaning of this report is not recommendation, otherwise it is invalid by consensus(6). As for the interpretation of "the two parties in a sale" as "the two bargainers"; it is a departure from the literal wording. Its meaning is simply: the two parties to a sale, after their contract, have the option [to rescind] as long as they are in their meeting place, except for a sale in which one of them says to his companion: "Choose," and he chooses. Then the option is terminated between them even if they have not separated. If an "option sale" is assumed, the meaning is: except for the sale of option, for it keeps the option after physical separation(7). And the completion of this chapter...

---

(1) In (ظ): was deceived. (2) 4/ 159. (3) Al-Tamhid 14/ 18. (4) In (د) and (ظ): "Allah forgave his mistake." The hadith was narrated by Ahmad (7431), Abu Dawood (3460), Ibn Majah (2199), and Ibn Hibban (5030) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). Ibn Majah and Ibn Hibban added: "on the Day of Resurrection." (5) Al-Tamhid 14/ 16. (6) Al-Tamhid 14/ 18. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/ 42, and what preceded in brackets is from it.

सूरा अन-निसा: आयत २९ २५७ उत्तर यह है: जहाँ तक उनके उस बहाने(१) का सवाल है जो बातचीत के माध्यम से अलगाव के बारे में है, तो उससे तात्पर्य धर्मों से है जैसा कि हमने "आल-इमरान"(२) में स्पष्ट किया है। भले ही यह कुछ स्थानों पर सही हो, लेकिन इस स्थान पर यह गलत है। इसका स्पष्टीकरण यह है कि कहा जाए: हमें उस बातचीत के बारे में बताएं जिसके माध्यम से बैठक हुई और बिक्री पूरी हुई: क्या यह वही बातचीत थी जिससे अलगाव का इरादा था, या कुछ और? यदि वे कहते हैं: यह कुछ और है, तो उन्होंने इसे असंभव बना दिया है और कुछ तर्कहीन लेकर आए हैं; क्योंकि उसके अलावा कोई और बातचीत नहीं थी। और यदि वे कहते हैं: यह वही बातचीत है, तो उनसे कहा जाता है: यह कैसे जायज़ हो सकता है कि जिस बातचीत से वे मिले और जिसके माध्यम से उनकी बिक्री पूरी हुई, उसी बातचीत से वे अलग भी हों? यह तो कथन का बिल्कुल असंभव और भ्रष्ट रूप है(३)! रही बात उनके इस कथन की: "और उसके लिए अपने साथी को इस डर से छोड़ना जायज़ नहीं है कि वह बिक्री रद्द करने के लिए कहे," तो इसका अर्थ—यदि सही हो—सिफ़ारिश (मंदूब) के तौर पर है, जैसा कि उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) इस कथन से सिद्ध होता है: "जिसने किसी मुसलमान की बिक्री रद्द की, अल्लाह उसकी गलती माफ कर देगा"(४), और मुसलमानों की आम सहमति (इज्मा) से कि ऐसा करने वाले के लिए यह जायज़ है, जो हदीस के शाब्दिक अर्थ के विपरीत है(५); और उनकी आम सहमति के कारण कि उसके लिए उसे छोड़ना जायज़ है ताकि उसकी बिक्री निष्पादित हो सके और वह उसे तब तक रद्द नहीं करता जब तक वह न चाहे। और जिस पर वे सहमत हुए हैं, उसमें उन लोगों के वर्णन का खंडन है जिन्होंने वर्णन किया: "यह जायज़ नहीं है," इसलिए यदि इस रिपोर्ट का उद्देश्य सिफ़ारिश नहीं है, अन्यथा यह आम सहमति से अमान्य है(६)। रही बात "दो खरीददारों-विक्रेताओं" की "दो मोलभाव करने वालों" के रूप में व्याख्या करने की; तो यह शाब्दिक अर्थ से विचलन है। इसका अर्थ केवल यह है: बिक्री के दो पक्ष, अपने अनुबंध के बाद, विकल्प [रद्द करने का] रखते हैं जब तक वे अपनी बैठक के स्थान पर हैं, सिवाय उस बिक्री के जिसमें उनमें से एक अपने साथी से कहता है: "चुनें," और वह चुन लेता है। तब उनके बीच विकल्प समाप्त हो जाता है भले ही वे अलग न हुए हों। यदि "विकल्प बिक्री" मान ली जाए, तो अर्थ है: विकल्प की बिक्री को छोड़कर, क्योंकि यह शारीरिक अलगाव के बाद भी विकल्प को बनाए रखता है(७)। और इस अध्याय का समापन...

---

(१) (ظ) में: धोखा खाया। (२) ४/ १५९। (३) अल-तम्हीद १४/ १८। (४) (ن) और (ظ) में: "अल्लाह ने उसकी गलती माफ कर दी।" हदीस को अहमद (७४३१), अबू दाऊद (३४६०), इब्न माजाह (२१९९),

और इब्न हिब्बान (५०३०) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है। इब्न माजाह और इब्न हिब्बान ने जोड़ा: "कयामत के दिन।" (५) अल-तम्हीद १४/ १६। (६) अल-तम्हीद १४/ १८। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/ ४२, और कोष्ठक में जो पहले आया वह उसी से है।

سورۃ النساء: آیت ۲۹ ۲۵۷ اور جواب یہ ہے: جہاں تک ان کے اس عذر(۱) کا تعلق ہے جو کلام کے ذریعے جدائی کے بارے میں ہے، تو اس سے مراد ادیان (مذاہب) ہیں جیسا کہ ہم نے "آل عمران"(۲) میں بیان کیا ہے، اور اگرچہ یہ بعض مقامات پر درست ہو، لیکن اس مقام پر یہ درست نہیں ہے۔ اور اس کی وضاحت یہ ہے کہ کہا جائے: ہمیں اس کلام کے بارے میں بتائیں جس سے اجتماع ہوا اور بیع مکمل ہوئی: کیا وہ وہی کلام ہے جس سے جدائی کا ارادہ کیا گیا، یا اس کے علاوہ کچھ اور؟ اگر وہ کہیں: وہ کچھ اور ہے، تو انہوں نے اسے ناممکن بنا دیا اور ایسی بات کہی جو عقل میں نہیں آتی؛ کیونکہ وہاں اس کے علاوہ کوئی کلام نہیں تھا۔ اور اگر وہ کہیں: وہ بعینہ وہی کلام ہے، تو ان سے کہا جائے گا: یہ کیسے جائز ہو سکتا ہے کہ جس کلام سے وہ اکٹھے ہوئے اور جس سے ان کی بیع مکمل ہوئی، اسی سے ان کے درمیان جدائی ہو؟ یہ تو قول کی عین محال اور فاسد صورت ہے(۳)! رہا ان کا یہ قول: "اور اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ اپنے ساتھی سے اس خوف سے جدا ہو کہ وہ اسے معافی (بیع کی واپسی) کا کہے گا" تو اس کا معنی - اگر درست ہو - تو استحباب (مندوب) پر محمول ہے، جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے ثابت ہے: "جس نے کسی مسلمان کا سودا واپس کیا (اقالہ کیا)، اللہ اس کی لغزش معاف کر دے گا"(۴)، اور مسلمانوں کے اس اجماع سے کہ یہ کرنے والے کے لیے جائز ہے، جو کہ حدیث کے ظاہر کے خلاف ہے(۵)؛ اور ان کے اس اجماع کی وجہ سے کہ اس کے لیے جدا ہونا جائز ہے تاکہ اس کی بیع نافذ ہو جائے، اور وہ اسے (بیع کو) ختم نہیں کرتا سوائے اس کے کہ وہ چاہے۔ اور جس پر انہوں نے اجماع کیا ہے، اس میں ان لوگوں کی روایت کا رد ہے جنہوں نے روایت کیا: "یہ جائز نہیں ہے"، پس اگر اس خبر کی وجہ استحباب نہ ہو، ورنہ یہ باجمعِ امت باطل ہے(۶)۔ رہا "المتبایعان" کی تاویل "باہمی سودا کرنے والوں" سے کرنا؛ تو یہ لفظ کے ظاہر سے روگردانی ہے، حالانکہ اس کا اصل معنی یہ ہے: بیع کرنے والے اپنے عقد کے بعد اختیار رکھتے ہیں جب

تک وہ اپنی مجلس میں ہوں، سوائے اس بیع کے جس میں ایک دوسرے سے کہے: "اختیار کر لو"، پس وہ اختیار کر لے، تو ان کے درمیان اختیار ختم ہو جاتا ہے اگرچہ وہ جدا نہ ہوئے ہوں، پس اگر "بیعِ خیار" فرض کی جائے؛ تو معنی یہ ہے: سوائے بیعِ خیار کے، کیونکہ وہ ابدان کی جدائی کے بعد بھی اختیار کو باقی رکھتی ہے(۷)۔ اور اس باب کا تتمہ...

---

(۱) (ظ) میں: اغترا (دھوکہ کھایا)۔ (۲) ۴/ ۱۵۹۔ (۳) التمهيد ۱۴ / ۱۸۔ (۴) (د) اور (ظ) میں: "اللہ نے اس کی لغزش معاف کر دی۔" حدیث کو احمد (۷۴۳۱)، ابوداؤد (۳۴۶۰)، ابن ماجہ (۲۱۹۹)، اور ابن حبان (۵۰۳۰) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ابن ماجہ و ابن حبان نے اضافہ کیا: "قیامت کے دن"۔ (۵) التمهيد ۱۴ / ۱۶۔ (۶) التمهيد ۱۴ / ۱۸۔ (۷) المحرر الوجيز ۲/ ۴۲، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

258 Surah An-Nisa: Verse 29

...in the books of disagreement. And in the saying of 'Amr bin Shu'ayb: I heard my father saying (1). [This is] evidence for the authenticity of his hadith; for Al-Daraqutni said (2): Abu Bakr Al-Nisaburi narrated to us, Muhammad bin Ali Al-Warraq narrated to us, he said: I said to Ahmad bin Hanbal: Did ['Amr bin] Shu'ayb hear anything from his father? He said: He says: My father narrated to me. He said: I said: So did his father hear from Abdullah bin 'Amr? He said: Yes, I believe he heard from him. Al-Daraqutni said: I heard Abu Bakr Al-Nisaburi saying: He is 'Amr bin Shu'ayb bin Muhammad bin Abdullah bin 'Amr bin Al-As, and it has been verified that 'Amr bin Shu'ayb heard from his father Shu'ayb, and Shu'ayb's hearing from his grandfather Abdullah bin 'Amr. Eighth: Al-Daraqutni narrated from Ibn Umar, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The honest and trustworthy Muslim merchant will be with the prophets, the truthful, and the martyrs on the Day of Resurrection" (3). It is disliked for a merchant to swear oaths for the purpose of promoting and beautifying goods, or to invoke blessings upon the Prophet ﷺ while presenting his goods, such as saying: "May Allah bless Muhammad, how excellent this is!" It is recommended for the merchant that his trade does not distract him from performing obligatory duties. When the time for prayer comes, he should leave his trade so that he may be among the people of this verse: {Men whom neither trade nor sale distracts from the remembrance of Allah} [An-Nur: 37], and it will be discussed further. Ninth: In this verse, along with the hadiths we mentioned, there is a rebuttal to the saying of those among the ignorant Sufis who deny seeking sustenance through trade and industry; because Allah Almighty forbade consuming...

---

(1) Previously mentioned as: I heard Shu'ayb saying... (2) In his Sunan (2999), and what will appear between brackets is from it. (3) Sunan al-Daraqutni (2812), and narrated by Ibn Majah (2139) without mentioning the prophets and the truthful. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 3/412: It is a hadith with a good chain of transmission and authentic meaning, and being together does not necessarily mean being at their level. It was narrated by Al-Tirmidhi (1209) and Al-Hakim 2/6 through Al-Hasan, from Abu Sa'id al-Khudri, from the Prophet ﷺ. Al-Tirmidhi said: A good hadith (hasan), we do not know it except through this chain. Al-Hakim said: From the mursal narrations of Al-Hasan.

258 सूरह अन-निसा: आयत 29

...विवाद की पुस्तकों में। और 'अम्र बिन शुऐब के इस कथन में: "मैंने अपने पिता को कहते सुना (1)"। यह उनकी हदीस की प्रामाणिकता का प्रमाण है; क्योंकि अल-दाराकुतनी ने कहा (2): हमें अबू बक्र अल-निशापुरी ने बताया, हमें मुहम्मद बिन अली अल-वर्राक ने बताया, उन्होंने कहा: मैंने अहमद बिन हंबल से पूछा: क्या ['अम्र बिन] शुऐब ने अपने पिता से कुछ सुना? उन्होंने कहा: वह कहते हैं: "मेरे पिता ने मुझे बताया।" उन्होंने कहा: मैंने पूछा: तो क्या उनके पिता ने अब्दुल्ला बिन 'अम्र से सुना? उन्होंने कहा: हाँ, मेरा मानना है कि उन्होंने उनसे सुना है। अल-दाराकुतनी ने कहा: मैंने अबू बक्र अल-निशापुरी को यह कहते सुना: वह 'अम्र बिन शुऐब बिन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन 'अम्र बिन अल-आस हैं, और यह प्रमाणित हो चुका है कि 'अम्र बिन शुऐब ने अपने पिता शुऐब से सुना है, और शुऐब ने अपने दादा अब्दुल्ला बिन 'अम्र से सुना है। आठवाँ: अल-दाराकुतनी ने इब्न उमर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सच्चा और अमीन (अमानतदार) मुस्लिम व्यापारी कयामत के दिन नबियों, सिद्दीकों और शहीदों के साथ होगा" (3)। व्यापारी के लिए यह नापसंद है कि वह सामान की बिक्री बढ़ाने और उसे सजाने-संवारने के लिए कसमें खाए, या अपना सामान पेश करते समय नबी ﷺ पर दुरूद (आशीर्वाद) भेजे, जैसे कि कहना: "अल्लाह मुहम्मद पर कृपा करे, यह कितना शानदार है!" व्यापारी के लिए यह मुस्तहब (पसंदीदा) है कि उसका व्यापार उसे फ़राइज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) को पूरा करने से विचलित न करे। जब नमाज़ का समय आए, तो उसे अपना व्यापार छोड़ देना चाहिए ताकि वह इस आयत के लोगों में शामिल हो सके {वे लोग जिन्हें न तो व्यापार और न ही क्रय-विक्रय अल्लाह की याद से गाफिल करता है} [नूर: 37], और इसका ज़िक्र आगे आएगा। नौवाँ: इस आयत में, उन हदीसों के साथ जिनका हमने ज़िक्र किया है, अज्ञानी सूफियों के उस कथन का खंडन है जो व्यापार और उद्योगों के माध्यम से जीविका की तलाश का खंडन करते हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने खाना हराम किया है...

---

(1) पहले इस शब्द के साथ आया है: मैंने शुऐब को कहते सुना... (2) उनके'सुनन' (2999) में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (3) सुनन अल-दाराकुतनी (2812), और इब्न माजाह (2139) ने नबियों और सिद्दीकों के उल्लेख के बिना इसे रिवायत किया है। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 3/412 में कहा: यह अच्छी सनद (सूत्र) और सही अर्थ वाली हदीस है, और साथ होने का मतलब यह नहीं है कि वे उनके दर्जे में होंगे। इसे तिरमिज़ी (1209) और अल-हाकिम 2/6 ने हसन के माध्यम से,

अबू सईद अल-खुद़री से, नबी ﷺ के हवाले से रिवायत किया है। तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस 'हसन' है, हम इसे केवल इसी तरीके से जानते हैं। अल-हाकिम ने कहा: हसन की मुर्सल रिवायतों में से है।

258 سورة النساء: آیت 29

...اختلافی کتب میں۔ اور عمرو بن شعیب کے اس قول میں کہ: "میں نے اپنے باپ کو کہتے سنا(1)۔" ان کی حدیث کی صحت پر دلیل ہے؛ کیونکہ دارقطنی نے کہا(2): ہمیں ابوبکر نیسابوری نے بیان کیا، ہمیں محمد بن علی الوراق نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے احمد بن حنبل سے کہا: کیا [عمرو بن] شعیب نے اپنے باپ سے کچھ سنا ہے؟ انہوں نے کہا: وہ کہتا ہے: "مجھے میرے باپ نے حدیث بیان کی۔" انہوں نے کہا: میں نے کہا: تو کیا ان کے باپ نے عبداللہ بن عمرو سے سنا ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں, میرا خیال ہے کہ انہوں نے ان سے سنا ہے۔ دارقطنی نے کہا: میں نے ابوبکر نیسابوری کو کہتے سنا: وہ عمرو بن شعیب بن محمد بن عبداللہ بن عمرو بن العاص ہیں، اور عمرو بن شعیب کا اپنے باپ شعیب سے سننا، اور شعیب کا اپنے دادا عبداللہ بن عمرو سے سننا درست ثابت ہے۔ آٹھویں بات: دارقطنی نے ابن عمر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سچا اور امانت دار مسلمان تاجر قیامت کے دن نبیوں، صدیقوں اور شہیدوں کے ساتھ ہو گا"(3)۔ تاجر کے لیے یہ مکروہ ہے کہ وہ سامان کی فروخت بڑھانے اور اسے مزین کرنے کے لیے قسمیں کھائے، یا اپنا سودا پیش کرتے ہوئے نبی ﷺ پر درود پڑھے، جیسے کہ وہ کہے: اللہ محمد پر رحمت فرمائے، یہ کتنا عمدہ ہے! اور تاجر کے لیے مستحب ہے کہ اس کی تجارت اسے فرائض کی ادائیگی سے غافل نہ کرے، چنانچہ جب نماز کا وقت آئے تو اسے چاہیے کہ اپنی تجارت چھوڑ دے تاکہ وہ اس آیت والوں میں سے ہو جائے: ﴿ایسے لوگ جنہیں اللہ کی یاد سے نہ تجارت غافل کرتی ہے اور نہ خرید و فروخت﴾ [النور: 37] اور یہ آگے آئے گا۔ نویں بات: اس آیت میں ان احادیث کے ساتھ جو ہم نے ذکر کیں، ان جاہل صوفیوں کے قول کی تردید ہے جو

تجارتوں اور صنعتوں کے ذریعے رزق تلاش کرنے کا انکار کرتے ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اسے کھانا حرام قرار دیا...

---

(1) پہلے ان الفاظ کے ساتھ گزر چکا ہے: میں نے شعیب کو کہتے سنا... (2) اپنی سنن (2999) میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) سنن دارقطنی (2812)، اور اسے ابن ماجہ (2139) نے نبیوں اور صدیقوں کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے۔ ذہبی نے المیزان 3/412 میں کہا: یہ اچھی سند اور صحیح معنی والی حدیث ہے، اور ساتھ ہونے سے یہ لازم نہیں آتا کہ وہ ان کے درجے میں ہوں۔ اور اسے ترمذی (1209) اور حاکم 2/6 نے حسن کے طریق سے، ابوسعید خدری سے، نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں۔ اور حاکم نے کہا: یہ حسن کی مراسیل میں سے ہے۔

Page 259 Surah An-Nisa: Verses 29 - 30

...unjustly, and He made it lawful through trade, and this is clear (1). The Almighty's saying: {And do not kill yourselves} involves one issue: Al-Hasan read: "tuqattilu" (2) in the intensive form. The people of interpretation (Tafsir scholars) have unanimously agreed that what is meant by this verse is the prohibition of some people killing others. Then its wording covers a man killing himself with intent to kill out of greed for the world and seeking wealth, by putting himself in peril leading to destruction. It is also possible that it refers to saying: {And do not kill yourselves} in a state of distress or anger, all of which are covered by the prohibition. Amr ibn al-Aas used this verse as evidence when he refrained from washing with cold water—when he was in a state of major ritual impurity during the Battle of Dhat al-Salasil—fearing for his life from it. The Prophet (peace and blessings be upon him) approved of his reasoning, laughed in his presence, and did not say anything (3). Narrated by Abu Dawood and others, and it will be mentioned later (4). The Almighty's saying: {And whoever does that in aggression and injustice - We will drive him into a Fire, and that, for Allah, is [always] easy.} (30) "That" is an indication towards killing; because it is the nearest mentioned thing; 'Ata said it (5). It is also said: It refers back to consuming wealth unjustly and killing oneself; because the prohibition of them came sequentially and consecutively, then the threat was given according to the prohibition. And it is said: It is general, covering everything that was prohibited of the matters, from the beginning of the Surah until the Almighty's saying: {And whoever does that}.

---

(1) See Tafsir al-Tabari 6/629 - 630. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/42, and Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira'at al-Shadhah p. 25 to Ali ibn Abi Talib and al-Sulami, and al-Zamakhshari attributed it in Al-Kashshaf 1/522 to Ali. (3) See Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 2/442, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/42. (4) Sunan Abi Dawood (334), and it is with Ahmad (17812), and al-Bukhari mentioned it as a brief hanging report as in al-Fath 1/454, and see Taghliq al-Ta'liq 2/188 - 191. It will come on p. 360 of this part. (5) Narrated by al-Tabari 6/638.

पृष्ठ २५९ सूरह अन-निसा: आयत २९ - ३०

...अन्यायपूर्ण तरीके से, और उसने व्यापार के माध्यम से इसे वैध बना दिया, और यह स्पष्ट है (१)। अल्लाह तआला का कथन: {और अपने आप को मत मारो} इसमें एक मुद्दा है: अल-हसन ने इसे "तुक़त्तिलू" (२) के रूप में पढ़ा, जो अधिकता (बार-बार होने) को दर्शाता है। व्याख्याकारों (तफ़्सीर विद्वानों) का इस बात पर आम सहमति है कि इस आयत का उद्देश्य लोगों का एक-दूसरे को मारने से रोकना है। फिर इसके शब्द उस व्यक्ति को भी शामिल करते हैं जो दुनिया के लालच और धन की खोज में जानबूझकर अपनी जान लेता है, यानी खुद को ऐसे जोखिम में डालना जो विनाश की ओर ले जाए। और यह कहना भी संभव है: {और अपने आप को मत मारो} झुंझलाहट या क्रोध की स्थिति में; यह सब निषेध के दायरे में आता है। अम्र इब्न अल-आस ने इस आयत से दलील दी थी जब उन्होंने ठंडे पानी से नहाने से मना किया था - जब वे 'धत अल-सलासिल' के युद्ध में नापाकी (जनाबत) की स्थिति में थे - अपनी जान के डर से। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके तर्क को स्वीकार किया, उनकी मौजूदगी में हँसे, और कुछ नहीं कहा (३)। इसे अबू दाऊद और अन्य ने उद्धृत किया है, और यह आगे आएगा (४)। अल्लाह तआला का कथन: {और जो कोई भी ऐसा शत्रुता और अन्याय में करेगा - हम उसे आग में झोंक देंगे, और अल्लाह के लिए यह बहुत आसान है।} (३०) "वह" (ज़ालिका) हत्या की ओर संकेत है; क्योंकि यह सबसे निकटतम उल्लेखित है; अता (५) ने यह कहा। और यह भी कहा गया है: यह नाजायज तरीके से धन खाने और हत्या करने, दोनों की ओर इशारा करता है; क्योंकि इन दोनों का निषेध एक के बाद एक लगातार आया है, फिर निषेध के अनुसार चेतावनी दी गई है। और यह भी कहा गया है: यह सूरह के प्रारंभ से लेकर अल्लाह के इस कथन {और जो कोई भी ऐसा करेगा} तक की सभी निषिद्ध बातों पर सामान्य रूप से लागू होता है।

---

(१) देखें तफ़्सीर अल-तबरी ६/६२९ - ६३०। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४२, और इब्न खलवैह ने "अल-किराअत अल-शाद्दाह" पृ. २५ में इसे अली इब्न अबी तालिब और अल-सुलमी से जोड़ा है, और अल-ज़मखशरी ने "अल-कशशाफ़" १/५२२ में इसे अली से जोड़ा है। (३) देखें अहकाम अल-क़ुरआन अल-किया अल-तबरी २/४४२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४२। (४) सुनन अबू दाऊद (३३४), और यह अहमद (१७८१२) में है, और बुखारी ने इसे संक्षिप्त रूप में उल्लेख किया है जैसा कि अल-फ़तह १/४५४ में है, देखें तग़लीक़ अल-तअलीक़ २/१८८ - १९१। यह इस भाग के पृष्ठ ३६० पर आएगा। (५) इसे तबरी ने ६/६३८ में उद्धृत किया है।

صفحہ ۲۵۹ سورہ النساء: آیات ۲۹ - ۳۰

... ناحق طریقے سے، اور اسے تجارت کے ذریعے حلال کیا، اور یہ واضح ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اپنے آپ کو قتل نہ کرو} اس میں ایک مسئلہ ہے: حسن بصری نے اسے "تُقَتِّلُوا" (۲) پڑھا ہے جو کثرت پر دلالت کرتا ہے۔ اہل تفسیر کا اس بات پر اجماع ہے کہ اس آیت سے مراد یہ ہے کہ لوگ ایک دوسرے کو قتل نہ کریں۔ پھر اس کے الفاظ اس شخص کو بھی شامل کرتے ہیں جو دنیا کی حرص اور مال کی طلب میں قصداً اپنی جان لیتا ہے، یعنی اپنے آپ کو ایسے خطرے میں ڈالنا جو ہلاکت کا باعث بنے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ کہا جائے: {اور اپنے آپ کو قتل نہ کرو} غصے یا پریشانی کی حالت میں؛ یہ سب ممانعت کے زمرے میں آتا ہے۔ عمرو بن العاص نے اس آیت سے استدلال کیا تھا جب انہوں نے ٹھنڈے پانی سے غسل کرنے سے پرہیز کیا تھا - جب وہ غزوہ ذات السلاسل کے دوران حالتِ جنابت میں تھے - اپنی جان کے خوف سے۔ تو نبی کریم ﷺ نے ان کے استدلال کو برقرار رکھا، آپ ﷺ ان کے سامنے ہنسے اور کچھ نہیں فرمایا (۳)۔ اسے ابوداؤد وغیرہ نے روایت کیا ہے، اور یہ آگے آئے گا (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو کوئی ظلم و زیادتی سے ایسا کرے گا، تو ہم اسے عنقریب آگ میں جھونک دیں گے، اور یہ اللہ پر بہت آسان ہے۔} (۳۰) "ذلک" (ایسا/وہ) سے مراد قتل ہے؛ کیونکہ یہ سب سے قریب مذکور ہے؛ یہ عطاء (۵) کا قول ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ باطل طریقے سے مال کھانے اور جان لینے دونوں کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ ان دونوں کی ممانعت لگاتار اور ایک ساتھ آئی ہے، پھر ممانعت کے مطابق وعید (دھمکی) نازل ہوئی۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان تمام امور پر عام ہے جن سے سورت کے آغاز سے لے کر اللہ تعالیٰ کے اس قول {اور جو کوئی ایسا کرے گا} تک منع کیا گیا ہے۔

(۱) دیکھیے تفسیر الطبری ۶/ ۶۲۹ - ۶۳۰۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۴۲، اور ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" ص ۲۵ میں اسے علی بن ابی طالب اور السلمی کی طرف منسوب کیا ہے، اور زمخشری نے "الکشاف" ۱/ ۵۲۲ میں اسے حضرت علی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) دیکھیے احکام القرآن للکیا الطبری ۲/ ۴۴۲، اور المحرر الوجیز ۲/ ۴۲۔ (۴) سنن ابوداؤد (۳۳۴)، اور یہ احمد (۱۷۸۱۲) میں ہے، اور بخاری نے اسے مختصرًا تعلیقاً ذکر کیا ہے جیسا کہ الفتح ۱/ ۴۵۴ میں ہے، دیکھیے تغلیق التعلیق ۲/ ۱۸۸ - ۱۹۱۔ اور یہ اس جلد کے صفحہ ۳۶۰ پر آئے گا۔ (۵) اسے طبری نے ۶/ ۶۳۸ میں روایت کیا ہے۔

260 Surah An-Nisa: Verse 30

Al-Tabari (1) said: "That" refers to what was forbidden from the last threat, and that is the saying of the Almighty: {O you who have believed, it is not lawful for you to inherit women by compulsion} [An-Nisa: 19]; because everything forbidden from the beginning of the Surah was coupled with a threat, except for His saying: {O you who have believed, it is not lawful for you}, for there is no threat after it except His saying: {And whoever does that in aggression and injustice}.

Aggression: is exceeding the limit. Injustice is putting a thing in other than its proper place (2), as has already been mentioned (3).

He restricted the threat by mentioning aggression and injustice; to exclude actions of oversight and error; and he mentioned aggression and injustice despite the closeness of their meanings because of the difference in their words, and that is considered elegant in speech (4) as the poet said:

And he found her speech a lie and a falsehood (5)

The elegance of the conjunction lies in the difference between the two words; as is said: "distantly and remotely" (bu'dan wa suhqan), and from this is the saying of Jacob: {I only complain of my suffering and my grief to Allah} [Yusuf: 86]. So that is elegant due to the difference in wording.

And {We will cast him} (Nusleehi) means: We will make him feel its heat. We have already explained the meaning of combining these verses and the hadith of Abu Sa'id al-Khudri regarding the sinners and the people of major sins for whom the threat is executed, so there is no point in repeating that (6).

Al-A'mash and Al-Nakha'i read: "Nasleehi" (7) with a fatha on the letter Nun, on the basis that it is derived from: "saliya naran" (he burned in fire).

---

(1) In his Tafsir 6/639, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/42-43, and the speech before it is from him. (2) Tafsir al-Baghawi 1/418. (3) 1/475. (4) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 2/442. (5) The second half of a verse by Adi bin Zaid, in his Diwan p. 183; its first half is: "And she presented the skin for its two veins," and it was previously mentioned in 2/107. (6) Previously on page 92 of this part. (7) Al-Qira'at al-Shadhah (Uncommon Readings) p. 25, and Al-Muhtasib 1/186.

260 सूरह अन-निसा: आयत 30

अल-तबरी (1) ने कहा: "वह" (ذَٰلِكَ) पिछली चेतावनी में जो मना किया गया था, उस पर वापस जाता है, और वह सर्वशक्तिमान का कथन है: {हे ईमान वालों, तुम्हारे लिए यह वैध नहीं है कि तुम औरतों के ज़बरदस्ती वारिस बन जाओ} [अन-निसा: 19]; क्योंकि सूरह की शुरुआत से जो कुछ भी मना किया गया था, उसके साथ एक चेतावनी जुड़ी हुई थी, सिवाय उनके इस कथन के {हे ईमान वालों, तुम्हारे लिए यह वैध नहीं है}, क्योंकि इसके बाद उनके इस कथन के अलावा कोई चेतावनी नहीं है: {और जो कोई भी ऐसा आक्रमण और अन्याय से करेगा}।

आक्रमण: सीमा पार करना है। अन्याय किसी चीज़ को उसके उचित स्थान के अलावा कहीं और रखना है (2), जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (3)।

उन्होंने आक्रमण और अन्याय का उल्लेख करके चेतावनी को सीमित कर दिया; ताकि विस्मृति और त्रुटि के कृत्यों को इससे बाहर रखा जा सके और उन्होंने आक्रमण और अन्याय का उल्लेख उनके अर्थों की निकटता के बावजूद उनके शब्दों के अंतर के कारण किया, और इसे भाषण में सुंदर माना जाता है (4) जैसा कि कवि ने कहा:

और उसने उसके शब्दों को झूठ और असत्य पाया (5)

दो शब्दों के अंतर के कारण संयोजन की सुंदरता है; जैसे कहा जाता है: "दूर और बहुत दूर" (बुअदन वा सुहकन), और इसी से याकूब का कथन है: {मैं केवल अल्लाह से अपनी पीड़ा और अपने दुःख की शिकायत करता हूँ} [यूसुफ: 86]। तो शब्दों के अंतर के कारण यह सुंदर है।

और {हम उसे झोंक देंगे} (नुस्लीहि) का अर्थ है: हम उसे इसकी गर्मी महसूस कराएंगे। हम इन आयतों और अवज्ञाकारियों और बड़े पापों के लोगों के बारे में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस को संयोजित करने के अर्थ को पहले ही स्पष्ट कर चुके हैं, जिनके लिए चेतावनी लागू की जाती है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है (6)।

अल-अमश और अल-नखई ने पढ़ा: "नस्लीहि" (7) नून अक्षर पर फतहा के साथ, इस आधार पर कि यह शब्द "सलिया नारन" (वह आग में जला) से लिया गया है।

---

(1) उनकी तफ़सीर 6/639 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/42-43 में उनसे उद्धृत किया है, और इससे पहले का कथन उन्हीं का है। (2) तफ़सीर

अल-बग़वी 1/418। (3) 1/475। (4) अल-किया अल-तबरी द्वारा 'अहकाम अल-कुरआन' 2/442। (5) अदी बिन ज़ैद के एक शेर का दूसरा हिस्सा, जो उनके दीवान के पृष्ठ 183 पर है; इसका पहला हिस्सा है: "और उसने खाल को उसकी दो नसों के लिए पेश किया," और इसका उल्लेख पहले 2/107 में किया गया है। (6) इस भाग के पिछले पृष्ठ 92 पर। (7) 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' (दुर्लभ पाठ) पृष्ठ 25, और 'अल-मुहतासिब' 1/186।

260 سورہ النساء: آیت 30

طبری (1) نے کہا: «ذلک» (وہ) آخری وعید میں جس چیز سے منع کیا گیا تھا اس کی طرف لوٹتا ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {اے ایمان والو! تمہارے لیے حلال نہیں کہ تم زبردستی عورتوں کے وارث بن بیٹھو} [النساء: 19]؛ کیونکہ سورہ کے آغاز سے جس چیز سے بھی منع کیا گیا تھا اس کے ساتھ وعید (عذاب کی دھمکی) ملی ہوئی تھی، سوائے ان کے اس قول کے: {اے ایمان والو! تمہارے لیے حلال نہیں}، کیونکہ اس کے بعد اللہ کے اس قول کے علاوہ کوئی وعید نہیں ہے: {اور جو کوئی ایسا ظلم اور زیادتی سے کرے گا}۔

زیادتی (العدوان): حد سے گزرنا ہے۔ اور ظلم: کسی چیز کو اس کے اصل مقام کے علاوہ کہیں اور رکھنا ہے (2)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔

اور انہوں نے وعید کو زیادتی اور ظلم کے ذکر کے ساتھ مقید کیا؛ تاکہ بھول چوک اور غلطی کے کام اس سے نکل جائیں؛ اور زیادتی اور ظلم کا ذکر ان کے معانی کے قریب ہونے کے باوجود ان کے الفاظ کے اختلاف کی وجہ سے کیا، اور کلام میں یہ حسن سمجھا جاتا ہے (4) جیسا کہ شاعر نے کہا:

اور اس نے اس کی بات کو جھوٹ اور مینہ (جھوٹ) پایا (5)

اور عطف کا حسن دو لفظوں کے اختلاف کی وجہ سے ہے؛ کہا جاتا ہے: «بعداً و سحقاً» (دوری اور بربادی)، اور اسی سے یعقوب علیہ السلام کا قول ہے: {میں تو اپنی پریشانی اور رنج و غم کی فریاد اللہ ہی سے کرتا ہوں} [یوسف: 86]۔ تو لفظ کے اختلاف کی وجہ سے یہ حسن ہے۔

اور {نصليہ} کا معنی ہے: ہم اسے اس کی تپش پہنچائیں گے۔ اور ہم ان آیات اور گناہگاروں اور کبیرہ گناہ والوں کے بارے میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث کے درمیان جمع کرنے کا معنی بیان کر چکے ہیں جن پر وعید نافذ ہو گی، لہٰذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں (6)۔

اور اعمش اور نخعی نے «نَصْلِيهِ» (7) نون کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، اس بنا پر کہ یہ «صَلِيَ ناراً» (آگ میں جلنا) سے مشتق ہے۔

---

(1) اپنی تفسیر 6/639 میں، اور مصنف نے اسے ان سے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 2/42-43 میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ (2) تفسیر البغوی 1/418۔ (3) 1/475۔ (4) احکام القرآن للکیا الطبری 2/442۔ (5) عدی بن زید کے ایک شعر کا دوسرا مصرعہ، جو ان کے دیوان ص 183 پر ہے؛ اس کا پہلا مصرعہ ہے: «وقَدَّمَتِ الأديم لِراهِشَيْه»، اور یہ پہلے 2/107 میں گزر چکا ہے۔ (6) اس جلد کے ص 92 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (7) القراءات الشاذة ص 25، اور المحتسب 1/186۔

That is: I roasted it(1), and in the report: "a roasted sheep"(2). The [form with] damma on the [prefix] 'nun' is derived from [a past tense with] hamza, similar to: ta'imtu (I ate) and at'amtu (I fed).

His Almighty's saying: {If you avoid the major sins which you are forbidden, We will remove from you your lesser sins and admit you to a noble entrance.} [An-Nisa: 31]

In it are two points:

First: Since the Almighty forbade in this Surah sins that are major sins, and promised the expiation of minor sins for avoiding them, this indicates that sins are of two types: major and minor. This is the opinion of a group of commentators and jurists, and that a touch or a look is expiated by avoiding major sins, certainly due to His truthful promise and His true word, not because it is mandatory upon Him. The counterpart to this discussion is what was previously explained regarding the acceptance of repentance in the verse: {Allah accepts only the repentance of...} [An-Nisa: 17]. So, Allah Almighty forgives minor sins by avoiding major ones, but with an additional requirement to avoidance, which is the performance of obligatory duties.

Muslim(3) narrated from Abu Hurairah that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The five daily prayers, from one Friday prayer to the next, and from one Ramadan to the next, are expiations for the sins committed in between them, as long as major sins are avoided."(4)

Abu Hatim al-Busti narrated in his Sahih Musnad(5) from Abu Hurairah and Abu Sa'id al-Khudri,

(1) In (M): 'Aslaytuhu'. Ibn Jinni said in Al-Muhtasib 1/186: It is said: 'Salahu yaslihi' when he roasted it, and it is derived from 'Salia naran' (suffered fire) and 'Aslaytuhu naran' (I made him suffer fire). (2) Narrated by Al-Bukhari (5414) from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him): that he passed by a group of people with a roasted sheep in front of them, so they invited him, but he refused to eat... and narrated by Ahmad (23859) from Abu Rafi', the freed slave of the Prophet (peace be upon him), who said: A roasted sheep was prepared for the Messenger of Allah (peace be upon him)... the Hadith. (3) In his Sahih (233), and it is with Ahmad (9197). (4) It appeared in Sahih Muslim and Musnad Ahmad as: 'if he avoided', and the text established here is from other copies, which matches what is in Al-Mufhim 1/492. (5) Number (1748), and it was also narrated by Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 5/8.

पृष्ठ 261 सूरह अन-निसा: आयत 30 - 31

अर्थात्: मैंने इसे भूना(1), और हदीस में है: "भुनी हुई भेड़"(2)। और [मुज़ारे के] 'नू' पर पेश (धम्मा) होने के साथ, यह हमज़ा वाले शब्द (अफ़अला) से लिया गया है, जैसे: तअमतु (मैंने चखा) और अतअमतु (मैंने खिलाया)।

अल्लाह का फरमान: {यदि तुम उन बड़े गुनाहों से बचते रहो जिनसे तुम्हें रोका गया है, तो हम तुम्हारी बुराइयों (छोटे गुनाहों) को तुमसे दूर कर देंगे और तुम्हें एक सम्मानजनक प्रवेश (जन्नत) प्रदान करेंगे।} [अन-निसा: 31]

इसमें दो मुद्दे हैं:

पहला: चूँकि अल्लाह तआला ने इस सूरह में उन पापों से मना किया है जो बड़े गुनाह (कबीरा) हैं, और उनके त्याग पर छोटे गुनाहों (सगीरा) की माफ़ी का वादा किया है, तो यह इस बात की दलील है कि गुनाह बड़े और छोटे होते हैं। व्याख्याकारों और न्यायविदों (फुक़हा) के एक समूह का यही मत है। और यह कि छूना या देखना निश्चित रूप से बड़े गुनाहों से बचने के कारण माफ़ कर दिया जाता है, उनके सच्चे वादे और उनके सत्य कथन के कारण, न कि इसलिए कि यह उन पर अनिवार्य है। इस विषय पर चर्चा उसी के समान है जो तौबा की स्वीकृति के बारे में पहले बताई जा चुकी है: {अल्लाह पर तौबा (का कुबूल करना) उन्हीं के लिए है...} [अन-निसा: 17]। अतः अल्लाह तआला बड़े गुनाहों से बचने पर छोटे गुनाहों को माफ़ कर देता है, लेकिन बचने के साथ एक और शर्त जुड़ी है और वह है फर्ज़ इबादतों की अदायगी।

मुस्लिम(3) ने अबू हुरैरा से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "पाँचों नमाज़ें, एक जुमा से दूसरे जुमा तक, और एक रमज़ान से दूसरे रमज़ान तक, उनके बीच होने वाले गुनाहों के लिए कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) हैं, बशर्ते कि बड़े गुनाहों (कबीरा) से बचा जाए।"(4)

अबू हातिम अल-बुस्ती ने अपनी सहीह मुस्नद(5) में अबू हुरैरा और अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत किया है...

(1) पाठांतर (म) में: 'अस्लैतुहू'। इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/186 में कहा है: कहा जाता है: 'सलाहु यस्लीही' जब उसने उसे भूना, और यह 'सलिया नारन' और 'अस्लैतुहू नारन' से लिया गया है। (2) इसे बुखारी (5414) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) से निकाला है: कि वे कुछ लोगों के पास से गुज़रे जिनके सामने

भुनी हुई भेड़ थी, तो उन्होंने उन्हें बुलाया, पर उन्होंने खाने से मना कर दिया... और इसे अहमद (23859) ने नबी ﷺ के आज़ाद किए हुए गुलाम अबू राफेसे रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए एक भुनी हुई भेड़ तैयार की गई... हदीस। (3) अपनी सहीह (233) में, और यह अहमद (9197) के पास भी है। (4) सहीह मुस्लिम और मुस्नद अहमद में 'इज़ा इज्तनबा' आया है, और यहाँ प्रतियों के आधार पर संशोधित पाठ है, जो अल-मुफ़हिम 1/492 के अनुकूल है। (5) नंबर (1748), और इसे नसाई ने अल-मुज्तबा 5/8 में भी निकाला है।

صفحہ ٢٦١ سورہ النساء: آیات ٣٠ - ٣١

یعنی: میں نے اسے بھونا(١)، اور حدیث میں ہے: "بھنی ہوئی بکری"(٢)۔ اور (مضارع کے) نون کے ضمہ کے ساتھ (یعنی نُصلیہ) یہ ہمزہ والے باب (افعال) سے منقول ہے، جیسے: طَعِمتُ (میں نے کھایا) اور أطْعَمتُ (میں نے کھلایا)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تم ان بڑے گناہوں سے بچتے رہو جن سے تمہیں منع کیا گیا ہے تو ہم تمہاری برائیاں (چھوٹے گناہ) تم سے دور کر دیں گے اور تمہیں عزت کے مقام (جنت) میں داخل کریں گے۔} [النساء: ٣١]

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: چونکہ اللہ تعالیٰ نے اس سورت میں ان گناہوں سے منع فرمایا ہے جو کبیرہ ہیں، اور ان کے اجتناب پر صغیرہ گناہوں کی معافی کا وعدہ کیا ہے، تو یہ اس بات کی دلیل ہے کہ گناہ کبیرہ اور صغیرہ ہوتے ہیں۔ مفسرین اور فقہاء کی ایک جماعت اسی طرف گئی ہے، اور یہ کہ چھونا یا دیکھنا یقینی طور پر کبیرہ گناہوں سے بچنے کی وجہ سے مٹ جاتا ہے، اللہ کے سچے وعدے اور اس کے قولِ حق کی بنیاد پر، نہ کہ اس لیے کہ اللہ پر ایسا کرنا واجب ہے۔ اس کلام کی نظیر وہ ہے جو توبہ کی قبولیت کے بارے میں پہلے گزر چکی ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: {إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ} [النساء: ١٧]۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ کبیرہ گناہوں سے بچنے پر صغیرہ گناہوں کو معاف فرما دیتا ہے، لیکن اجتناب کے ساتھ ایک اور چیز کا ہونا بھی ضروری ہے اور وہ ہے فرائض کی ادائیگی۔

امام مسلم(۳) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، وہ فرماتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "پانچوں نمازیں، ایک جمعہ سے دوسرے جمعہ تک، اور ایک رمضان سے دوسرے رمضان تک، اپنے درمیانی گناہوں کا کفارہ ہیں جب کہ کبیرہ گناہوں سے بچا جائے۔"(۴)

اور ابوہاتم البُستی نے اپنی صحیح مسند(۵) میں حضرت ابوہریرہ اور حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہما سے روایت کیا...

(۱) نسخہ (م) میں: أصليته ہے۔ ابن جنی نے المحتسب ۱۸۶/۱ میں کہا ہے: کہا جاتا ہے: صلاہ يَصْلِيه جب اس نے اسے بھونا، اور یہ صلي ناراً اور صليته ناراً سے منقول ہے۔ (۲) اسے بخاری (٥٤١٤) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے: کہ وہ ایک قوم کے پاس سے گزرے جن کے سامنے بھنی ہوئی بکری تھی، انہوں نے آپ کو دعوت دی تو آپ نے کھانے سے انکار کر دیا...، اور اسے احمد (۲۳۸۵۹) نے نبی ﷺ کے مولیٰ ابو رافع سے روایت کیا ہے، وہ کہتے ہیں: رسول اللہ ﷺ کے لیے بھنی ہوئی بکری تیار کی گئی... الحدیث۔ (۳) اپنی صحیح (۲۳۳) میں، اور یہ احمد (۹۱۹۷) کے ہاں بھی ہے۔ (٤) صحیح مسلم اور مسند احمد میں 'إذا اجتنب' آیا ہے، اور یہاں نسخوں کے مطابق 'اجتُنبت' ثابت کیا گیا ہے، جو المفہم ٤٩٢/١ کے موافق ہے۔ (۵) نمبر (١٧٤٨)، اور اسے نسائی نے المجتبیٰ ۸/۵ میں بھی روایت کیا ہے۔

That the Messenger of Allah (PBUH) sat on the pulpit and then said: "By Him in Whose Hand is my soul" three times, then he remained silent. Every man among us(1) fell down weeping, saddened by the oath of the Messenger of Allah (PBUH). Then he said: "There is no servant who performs the five prayers, fasts Ramadan, and avoids the seven major sins, but that the eight gates of Paradise will be opened for him on the Day of Resurrection, until they are clattering(2)," then he recited: {If you avoid the major sins which you are forbidden, We will remove from you your lesser sins.} [An-Nisa: 31].

The Book and the authentic Sunnah have collaborated in definitively expiating minor sins, such as looking and the like. The Sunnah explained that what is meant by "avoid" is not the total avoidance of all major sins. And Allah knows best.

As for the scholars of Usul (principles of jurisprudence), they said: It is not definitively obligatory that minor sins are expiated by avoiding major sins; rather, this is understood based on the preponderance of probability and the strength of hope, while [Divine] Will remains established. This is evidenced by the fact that if we were to definitively state(3) that for one who avoids major sins and fulfills the obligatory duties, his minor sins are definitely expiated, they would be in the same ruling as permissible matters regarding which one is certain there is no consequence, and that would be a dismantling of the bonds of Sharia. And there is no "minor sin" according to us(4).

Abd al-Rahim al-Qushayri said: The correct view is that they are all major sins, but some of them have a greater impact than others, and the wisdom in not distinguishing them is so that the servant avoids all acts of disobedience.

I say: Also, whoever looks at the act of disobedience itself—as some said: "Do not look at the smallness of the sin, but look at Whom you have disobeyed"—all sins in this proportion would be major sins. In this manner, the words of Judge Abu Bakr bin al-Tayyib(5), Professor Abu Ishaq al-Isfara'ini, Abu al-Ma'ali(6), Abu Nasr Abd al-Rahim al-Qushayri, and others emerge; they said: It is only said...

---

(1) In (d): The people fell on their faces; every man among us... (2) In Sahih Ibn Hibban: "latastafiqu" (clash/clatter together). (3) In (z): If it were definitive. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/44. (5) His words in Al-Muharrar al-Wajiz 2/44. (6) Al-Irshad p. 328.

कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिंबर पर बैठे और फिर तीन बार कहा: "उसकी क़सम जिसके हाथ में मेरी जान है", फिर आप चुप हो गए। हम में से हर आदमी(1) अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की कसम से दुखी होकर रोते हुए गिर पड़ा। फिर आपने फ़रमाया: "कोई ऐसा बंदा नहीं है जो पाँचों वक्त की नमाज़ पढ़े, रमज़ान के रोज़े रखे, और सात बड़े गुनाहों (कबायिर) से बचे, सिवाय इसके कि क़यामत के दिन उसके लिए जन्नत के आठों दरवाज़े खोल दिए जाएँगे, यहाँ तक कि वे खड़खड़ाने लगेंगे(2)," फिर आपने यह आयत पढ़ी: {यदि तुम उन बड़े पापों से बचते रहो जिनसे तुम्हें रोका गया है, तो हम तुम्हारे (छोटे) पाप तुमसे दूर कर देंगे।} [अन-निसा: 31]।

किताब (क़ुरआन) और सहीह सुन्नत ने निश्चित रूप से छोटे गुनाहों (सग़ायर) के मिट जाने का समर्थन किया है, जैसे कि (ग़लत) नज़र डालना और उसके जैसा। और सुन्नत ने स्पष्ट किया कि 'बचो' से तात्पर्य सभी बड़े गुनाहों से पूरी तरह बचना नहीं है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

जहाँ तक उसूल (सिद्धांतों) के विद्वानों का सवाल है, उन्होंने कहा: बड़े गुनाहों से बचने के कारण छोटे गुनाहों का मिट जाना निश्चित रूप से अनिवार्य नहीं है; बल्कि इसे प्रबल संभावना और आशा की शक्ति पर आधारित माना जाता है, जबकि (अल्लाह की) इच्छा बनी रहती है। इसका प्रमाण यह है कि यदि हम बड़े गुनाहों से बचने वाले और फ़र्ज़ अदा करने वाले के लिए छोटे गुनाहों के मिटने को निश्चित मान लेते(3), तो वे उसके लिए उस जायज़ (मुबाह) चीज़ के हुक्म में होते जिसके बारे में यह निश्चित हो कि उसका कोई परिणाम नहीं होगा, और यह शरीयत के बंधनों को तोड़ने जैसा होता। और हमारे नज़दीक कोई गुनाह 'छोटा' नहीं है(4)।

अब्दुल रहीम अल-कुशैरी ने कहा: सही बात यह है कि वे सब बड़े गुनाह हैं, लेकिन उनमें से कुछ का प्रभाव दूसरों से अधिक होता है, और उनमें अंतर न करने की हिकमत (बुद्धिमानी) यह है कि बंदा सभी अवज्ञाओं से बचे।

मैं कहता हूँ: इसके अलावा, जो कोई अवज्ञा के मूल रूप को देखता है—जैसा कि कुछ लोगों ने कहा: "गुनाह की छोटापन न देखो, बल्कि यह देखो कि तुमने किसकी अवज्ञा की है"—तो इस अनुपात में सभी गुनाह बड़े गुनाह होंगे। इसी तरह क़ाज़ी अबू बक्र बिन अल-तैय्यब(5), उस्ताद अबू इस्हाक़

अल-इस्फ़रायिनी, अबू अल-मआली(6), अबू नसर अब्दुल रहीम अल-कुशैरी और अन्य के शब्द निकलते हैं; उन्होंने कहा: केवल यह कहा जाता है...

---

(1) (द) में: लोग अपने चेहरों के बल गिर पड़े; हम में से हर आदमी... (2) सहीह इब्न हिब्बान में: "लतस्तफ़िक़ु" (टकराना/खड़खड़ाना)। (3) (ज़) में: यदि यह निश्चित होता। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/44। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/44 में उनकी बात। (6) अल-इरशाद पृ. 328।

کہ رسول اللہ ﷺ منبر پر تشریف فرما ہوئے اور پھر تین بار فرمایا: «اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے»، پھر آپ ﷺ خاموش ہو گئے۔ ہم میں سے ہر شخص(۱) رسول اللہ ﷺ کی قسم کی وجہ سے غم زدہ ہو کر رونے لگا، پھر آپ ﷺ نے فرمایا: «کوئی ایسا بندہ نہیں ہے جو پانچوں نمازیں ادا کرے، رمضان کے روزے رکھے، اور سات بڑے گناہوں (کبائر) سے بچے، سوائے اس کے کہ قیامت کے دن اس کے لیے جنت کے آٹھوں دروازے کھول دیے جائیں گے، یہاں تک کہ وہ کھٹکھٹانے لگیں گے(۲)»، پھر آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿إِن تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ﴾ [النساء: ۳۱] (اگر تم ان بڑے گناہوں سے بچتے رہو جن سے تمہیں روکا گیا ہے، تو ہم تمہارے (چھوٹے) گناہ تم سے دور کر دیں گے)۔

چنانچہ کتاب اللہ اور صحیح سنت نے چھوٹے گناہوں (صغائر) کے قطعی طور پر معاف ہونے میں ایک دوسرے کا ساتھ دیا ہے، جیسے (غلط) نظر ڈالنا اور اس جیسی چیزیں۔ اور سنت نے واضح کیا کہ «تجنبوا» (بچو) سے مراد تمام کبیرہ گناہوں سے کلی طور پر بچنا نہیں ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

رہے اصولیین، تو انہوں نے کہا: کبیرہ گناہوں سے بچنے کی صورت میں صغیرہ گناہوں کا معاف ہونا قطعی طور پر واجب نہیں ہے، بلکہ اس کا محمل غالب گمان اور قوی امید پر ہے، جبکہ مشیت (اللہ کی مرضی) ثابت ہے۔ اس پر دلیل یہ ہے کہ اگر ہم کبیرہ گناہوں سے بچنے والے اور فرائض ادا کرنے والے کے لیے صغیرہ گناہوں کی معافی کو یقینی قرار دے دیں(۳)، تو وہ اس کے حق میں اس مباح (جائز) چیز کے حکم میں ہو جائیں گے جس کے بارے میں یقین ہو کہ اس پر کوئی

گرفت نہیں ہوگی، اور یہ شریعت کی بنیادوں کو منہدم کرنے کے مترادف ہے۔ اور ہمارے نزدیک کوئی گناہ صغیرہ نہیں ہے(۴)۔

عبد الرحیم القشیری نے کہا: صحیح بات یہ ہے کہ وہ سب کبائر ہی ہیں، لیکن بعض کا اثر بعض سے زیادہ ہوتا ہے، اور (صغیرہ و کبیرہ میں) تمیز نہ کرنے کی حکمت یہ ہے کہ بندہ تمام معاصی (نافرمانیوں) سے بچے۔

میں کہتا ہوں: نیز، جس نے خود نافرمانی کی حقیقت کو دیکھا - جیسا کہ بعض نے کہا: «گناہ کی چھوٹائی کو نہ دیکھو، بلکہ یہ دیکھو کہ تم نے کس کی نافرمانی کی ہے» - تو اس نسبت سے تمام گناہ کبیرہ ہوں گے، اور اسی نہج پر قاضی ابوبکر بن الطیب(۵)، استاد ابو اسحاق الاسفراییني، ابو المعالی(۶)، اور ابو نصر عبد الرحیم القشیری وغیرہ کا کلام نکلتا ہے؛ انہوں نے کہا: صرف یہ کہا جاتا ہے کہ...

---

(۱) (د) میں ہے: لوگ اپنے چہروں کے بل گر پڑے؛ ہم میں سے ہر شخص... (۲) صحیح ابن حبان میں ہے: «لتصطفق» (ٹکرانا یا آواز پیدا کرنا)۔ (۳) (ظ) میں ہے: اگر یہ قطعی ہوتا۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۴۴۔ (۵) ان کا کلام المحرر الوجیز ۲/ ۴۴ میں ہے۔ (۶) الارشاد ص ۳۲۸۔

Surah An-Nisa: Ayah 31 263

For some of them: minor; in comparison to what is greater than it, as it is said: Adultery is minor compared to disbelief, and a forbidden kiss is minor compared to adultery. According to us, no sin is forgiven by avoiding another sin; rather, all of that is major, and the one who commits it is under [Allah's] will, except for disbelief; because of Allah's saying: {Indeed, Allah does not forgive association with Him, but He forgives what is less than that for whom He wills}.

And they argued using the recitation of those who read: {If you avoid the major [singular] of what you are forbidden} (1) referring to Monotheism, and the major sin: Polytheism.

They said: And on the plural [reading]; the intention is the types of disbelief. And the verse that restricted the ruling - so all these absolute [statements] are referred to it - is the saying of the Almighty: {and He forgives what is less than that for whom He wills} [An-Nisa: 48].

And they argued with what was narrated by Muslim and others (2) from Abu Umama, that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever takes the right of a Muslim man by his [false] oath, Allah has made Hellfire obligatory for him and forbidden Paradise for him." A man said to him: O Messenger of Allah, even if it was something small? He said: "Even if it was a stick of Arak (Siwak)." Thus, severe warning has come for the small, just as it has come for the large.

Ibn Abbas said: A major sin is every sin that Allah has concluded with fire, anger, a curse, or punishment (3).

Ibn Mas'ud said: Major sins are what Allah forbade in this Surah up to thirty-three verses, and the confirmation of this is the saying of the Almighty: {If you avoid the major sins which you are forbidden} (4).

Tawus said: It was said to Ibn Abbas: Are the major sins seven? He said: They are closer to seventy (5).

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 25 on the authority of Sa'id bin Jubayr and Mujahid. (2) Sahih Muslim (137), and it is with Ahmad (22239). (3) Reported by Al-Tabari 6/652. (4) Reported by Al-Bazzar in his Musnad (1532), and Al-Tabari 6/641-642, and Al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar 2/354, and it came in all narrations: to thirty verses, instead of: to thirty-three. (5) Reported by Abd al-Razzaq (19702), and Al-Tabari 6/651.

सूरह अन-निसा: आयत 31 263

उनमें से कुछ के लिए: छोटा (सगीरा); उस चीज़ की तुलना में जो उससे बड़ी है, जैसा कि कहा जाता है: व्यभिचार (ज़िना) कुफ़्र (अविश्वास) की तुलना में छोटा है, और एक निषिद्ध चुंबन व्यभिचार की तुलना में छोटा है। हमारे पास ऐसा कोई पाप नहीं है जो दूसरे पाप से बचने से माफ हो जाए, बल्कि वह सब बड़ा (कबीरा) है, और उसे करने वाला अल्लाह की इच्छा पर निर्भर है, कुफ़्र के अलावा; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक अल्लाह यह माफ़ नहीं करता कि उसके साथ किसी को शरीक ठहराया जाए, और इसके अलावा जिसे चाहे माफ़ कर देता है}।

और उन्होंने उन लोगों की किरअत (पाठ) से दलील दी जिन्होंने पढ़ा: {यदि तुम उस बड़ी चीज़ से बचो जिससे तुम्हें रोका गया है} (1) तौहीद (एकेश्वरवाद) पर, और सबसे बड़ा पाप: शिर्क है।

उन्होंने कहा: और बहुवचन पर; तो उद्देश्य कुफ़्र की किस्में हैं। और वह आयत जिसने हुक्म को सीमित किया - तो ये सभी बिना शर्त बातें उसी की ओर लौटाई जाती हैं - अल्लाह तआला का फरमान है: {और वह इसके अलावा जिसे चाहे माफ़ कर देता है} [निसा: 48]।

और उन्होंने उस हदीस से दलील दी जिसे मुस्लिम और अन्य (2) ने अबू उमामा से रिवायत किया है, कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "जिसने अपनी [झूठी] कसम से किसी मुसलमान का हक छीन लिया, अल्लाह ने उसके लिए आग वाजिब कर दी और उसके लिए जन्नत हराम कर दी।" एक आदमी ने उनसे कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, चाहे वह कोई मामूली चीज़ ही क्यों न हो? आपने फरमाया: "चाहे वह अराक (मिस्वाक) की एक टहनी ही क्यों न हो।" तो कम चीज़ पर भी कड़ी चेतावनी आई है; जैसे कि अधिक चीज़ पर आई है।

इब्न अब्बास ने कहा: कबीरा (बड़ा पाप) वह हर पाप है जिसे अल्लाह ने आग, या गुस्से, या लानत, या अज़ाब (3) के साथ खत्म किया है।

इब्न मसूद ने कहा: कबीरा गुनाह वे हैं जिनसे अल्लाह ने इस सूरह में तैंतीस आयतों तक रोका है, और इसकी पुष्टि अल्लाह तआला का यह फरमान है: {यदि तुम उन बड़े गुनाहों से बचो जिनसे तुम्हें रोका गया है} (4)।

ताऊस ने कहा: इब्न अब्बास से कहा गया: क्या कबीरा गुनाह सात हैं? उन्होंने कहा: वे सत्तर के करीब हैं (5)।

(1) अल-किराअत अल-शाद्दाह पेज 25, सईद बिन जुबैर और मुजाहिद के हवाले से। (2) सहीह मुस्लिम (137), और यह अहमद (22239) के पास है। (3) इसे तबरी ने 6/652 में निकाला है। (4) इसे अल-बज्ज़ार ने अपनी मुसनद (1532) में, और तबरी ने 6/641-642 में, और अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार 2/354 में निकाला है, और सभी रिवायतों में आया है: तीस आयतों तक, बजाय: तैंतीस तक के। (5) इसे अब्द अल-रज्जाक (19702) और तबरी ने 6/651 में निकाला है।

سورہ النساء: آیت ۳۱ ۲۶۳

ان میں سے بعض کے لیے: صغیرہ؛ اس کے مقابلے میں جو اس سے بڑا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: زنا کفر کے مقابلے میں صغیرہ ہے، اور ممنوعہ بوسہ زنا کے مقابلے میں صغیرہ ہے، اور ہمارے ہاں کوئی ایسا گناہ نہیں ہے جو دوسرے گناہ سے بچنے کی وجہ سے معاف ہو جائے، بلکہ وہ سب کبیرہ ہیں، اور اس کا مرتکب اللہ کی مشیئت (مرضی) میں ہے، سوائے کفر کے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک اللہ اس بات کو معاف نہیں کرتا کہ اس کے ساتھ شریک ٹھہرایا جائے، اور اس کے سوا جس کے لیے چاہے معاف فرما دیتا ہے}۔

اور انہوں نے ان لوگوں کی قرات سے استدلال کیا جنہوں نے پڑھا: {اگر تم اس بڑی چیز سے بچو جس سے تمہیں روکا گیا ہے} (۱) توحید پر، اور سب سے بڑا گناہ: شرک ہے۔

انہوں نے کہا: اور جمع پر؛ تو مراد کفر کی اقسام ہیں۔ اور وہ آیت جس نے حکم کو مقید کیا - پس یہ تمام مطلق (باتیں) اسی کی طرف لوٹائی جاتی ہیں - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور وہ اس کے سوا جس کے لیے چاہے معاف فرما دیتا ہے} [النساء: ۴۸]۔

اور انہوں نے اس سے استدلال کیا جسے مسلم اور دیگر (۲) نے ابو امامہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنی (جھوٹی) قسم کے ذریعے کسی مسلمان کا حق چھین لیا، اللہ نے اس کے لیے آگ واجب کر دی اور اس پر جنت حرام کر دی"۔ ایک آدمی نے آپ سے کہا: اے اللہ کے رسول، اگرچہ وہ معمولی سی چیز ہو؟ آپ نے فرمایا: "اگرچہ وہ اراک (مسواک) کی ایک ٹہنی ہی کیوں نہ ہو"۔ پس تھوڑی چیز پر بھی سخت وعید آئی ہے؛ جیسا کہ زیادہ پر آئی ہے۔

اور ابن عباس نے فرمایا: کبیرہ ہر وہ گناہ ہے جسے اللہ نے آگ، یا غصے، یا لعنت، یا عذاب (۳) پر ختم کیا ہو۔

اور ابن مسعود نے فرمایا: کبائر وہ ہیں جن سے اللہ نے اس سورت میں تینتیس آیات تک روکا ہے، اور اس کی تصدیق اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اگر تم ان بڑے گناہوں سے بچو جن سے تمہیں روکا گیا ہے} (۴)۔

اور طاؤس نے کہا: ابن عباس سے کہا گیا: کیا کبیرہ گناہ سات ہیں؟ انہوں نے کہا: وہ ستر کے زیادہ قریب ہیں (۵)۔

(۱) القراءات الشاذہ ص ۲۵ از سعید بن جبیر و مجاہد۔ (۲) صحیح مسلم (۱۳۷)، اور یہ احمد (۲۲۲۳۹) کے پاس ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۶/۶۵۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے البزار نے اپنی مسند (۱۵۳۲) میں، اور طبری نے ۶/۶۴۱-۶۴۲ میں، اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار ۲/۳۵۴ میں روایت کیا ہے، اور تمام روایات میں آیا ہے: تیس آیات تک، بجائے: تینتیس کے۔ (۵) اسے عبد الرزاق (۱۹۷۰۲) اور طبری نے ۶/۶۵۱ میں روایت کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Ayah 31 264

Said bin Jubair said: A man said to Ibn Abbas: "Are the major sins seven?" He replied: "They are closer to seven hundred than to seven; however, no sin is major if followed by seeking forgiveness (Istighfar), and no sin is minor if persisted upon." (1)

It was narrated from Ibn Mas'ud that he said: "Major sins are four: despairing of Allah's solace (2), losing hope in Allah's mercy, feeling secure from Allah's plan, and associating partners with Allah. The Quran points to them." (3)

It was narrated from Ibn Umar: "They are nine: killing a soul, consuming usury (Riba), consuming an orphan's wealth, accusing a chaste woman (4) (of adultery), false testimony, disobedience to parents, fleeing from the battlefield, sorcery (magic), and desecrating the Sacred House (Al-Haram)." (5)

Among the major sins according to scholars are: gambling, theft, drinking alcohol, insulting the righteous predecessors, rulers deviating from the truth, following whims, false oaths, losing hope in Allah's mercy, and a person insulting his parents—by insulting a man's parents, so that man insults his parents in return—and spreading corruption on earth, among many others mentioned in the Quran.

(1) Reported by Al-Tabari 6/651. (2) In (Kh) and (Z): "Al-Iyas", both have the same meaning. (3) Reported by Abd al-Razzaq (19702), and Al-Tabari 6/648-649. (4) In (Kh): "Al-Muhsanat" (plural). (5) Reported by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (8), and Al-Tabari 6/646-647 from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) as a mawquf narration. Al-Baghawi raised it to a marfu' narration in Al-Ja'diyyat (3339), and through him Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 5/79. The mawquf narration has the ruling of a marfu' one because it is not something said based on opinion. Al-Khara'iti reported it in Ma'sa'i al-Akhlaq (247) from Ibn Umar as a marfu' narration, mentioning seven, without mentioning sorcery or desecrating the Sacred House. Abu Dawud reported it (2875) from Umayr bin Qatadah as a marfu' narration, mentioning nine like the hadith of Ibn Umar. In all these narrations, associating partners with Allah is mentioned instead of false testimony. The hadith has supporting narrations; Al-Bukhari (2766) and Muslim (89) reported from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Avoid the seven destructive sins," and he mentioned them as in the hadith of Ibn Umar, without mentioning false testimony and desecrating the Sacred House. As for false testimony, it was mentioned in the hadith of Abu Bakrah (may Allah be pleased with him) reported by Al-Bukhari (2654) and Muslim (87).

सूरा अन-निसा: आयत 31 264

सईद बिन जुबैर ने कहा: एक आदमी ने इब्न अब्बास से पूछा: "क्या बड़े गुनाह सात हैं?" उन्होंने उत्तर दिया: "वे सात की तुलना में सात सौ के करीब हैं; हालाँकि, इस्तग़फ़ार (क्षमा माँगने) के साथ कोई गुनाह बड़ा नहीं रहता, और लगातार करते रहने पर कोई गुनाह छोटा नहीं रहता।" (1)

इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "बड़े गुनाह चार हैं: अल्लाह की राहत (2) से निराश होना, अल्लाह की रहमत से नाउम्मीद होना, अल्लाह की योजना से बेख़ौफ़ होना, और अल्लाह के साथ शरीक ठहराना। क़ुरआन उनकी ओर संकेत करता है।" (3)

इब्न उमर से रिवायत है: "वे नौ हैं: किसी जान को मारना, सूद (ब्याज) खाना, अनाथ का धन खाना, पाक दामन महिला (4) पर आरोप लगाना, झूठी गवाही देना, माता-पिता की अवज्ञा करना, युद्ध के मैदान से भागना, जादू करना, और हरम शरीफ़ (पवित्र घर) में धर्मद्रोह करना।" (5)

विद्वानों के अनुसार बड़े गुनाहों में शामिल हैं: जुआ, चोरी, शराब पीना, पूर्वजों को अपशब्द कहना, शासकों का सत्य से विमुख होना, अपनी इच्छाओं का पालन करना, झूठी शपथ लेना, अल्लाह की रहमत से निराश होना, और एक व्यक्ति द्वारा अपने माता-पिता को गाली देना—किसी दूसरे आदमी के माता-पिता को गाली देकर, जिससे वह आदमी बदले में उसके माता-पिता को गाली दे—और ज़मीन पर फसाद फैलाना, इसके अलावा और भी बहुत कुछ जिनका विवरण क़ुरआन में आया है।

(1) इसे अल-तबरी 6/651 ने उद्धृत किया है। (2) (ख) और (ज़) में: "अल-इयास", दोनों का अर्थ एक ही है। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक (19702) और अल-तबरी 6/648-649 ने उद्धृत किया है। (4) (ख) में: "अल-मुहसानात" (बहुवचन)। (5) इसे अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (8) में और अल-तबरी 6/646-647 ने इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से मौक़ूफ़ रिवायत के रूप में उद्धृत किया है। अल-बग़वी ने अल-जादियत (3339) में इसे मरफ़ूअ स्तर तक पहुँचाया है, और उनके माध्यम से इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 5/79 में। मौक़ूफ़ रिवायत का हुक्म मरफ़ूअ जैसा ही है क्योंकि यह राय के आधार पर कही जाने वाली बात नहीं है। अल-खरैती ने इसे मसावी अल-अख़लाक (247) में इब्न उमर से मरफ़ूअ के रूप में उद्धृत किया है, जिसमें सात का उल्लेख किया गया है, जादू या हरम शरीफ़ में धर्मद्रोह का उल्लेख नहीं किया गया है। अबू दाऊद (2875) ने इसे उमैर बिन क़तादा से मरफ़ूअ के रूप में उद्धृत किया है, जिसमें इब्न उमर की हदीस की तरह नौ का उल्लेख किया गया है। इन सभी रिवायतों में झूठी गवाही के बजाय अल्लाह के साथ शरीक ठहराने

का उल्लेख है। हदीस के अन्य प्रमाण भी हैं; अल-बुखारी (2766) और मुस्लिम (89) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "सात विनाशकारी गुनाहों से बचो," और उन्होंने उनका उल्लेख इब्न उमर की हदीस की तरह किया, झूठी गवाही और हरम शरीफ़ में धर्मद्रोह का उल्लेख किए बिना। जहाँ तक झूठी गवाही का सवाल है, इसका उल्लेख अबू बकरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में है जो अल-बुखारी (2654) और मुस्लिम (87) में आई है।

سورة النساء: آیت ۳۱ ۲۶۴

سعید بن جبیر نے کہا: ایک آدمی نے ابن عباس سے کہا: "کیا کبیرہ گناہ سات ہیں؟" انہوں نے جواب دیا: "وہ سات کے مقابلے میں سات سو کے قریب ہیں؛ تاہم استغفار (معافی مانگنے) کے ساتھ کوئی گناہ کبیرہ نہیں رہتا، اور اصرار (مستقل مزاجی سے گناہ کرتے رہنے) کے ساتھ کوئی گناہ صغیرہ نہیں رہتا۔" (۱)

ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "کبیرہ گناہ چار ہیں: اللہ کی راحت (۲) سے مایوسی، اللہ کی رحمت سے ناامیدی، اللہ کی تدبیر سے بے خوفی، اور اللہ کے ساتھ شرک کرنا۔ قرآن ان کی طرف اشارہ کرتا ہے۔" (۳)

ابن عمر سے مروی ہے: "وہ نو ہیں: کسی جان کو قتل کرنا، سود کھانا، یتیم کا مال کھانا، پاک دامن عورت (۴) پر تہمت لگانا، جھوٹی گواہی دینا، والدین کی نافرمانی کرنا، میدان جنگ سے فرار ہونا، جادو کرنا، اور حرم شریف میں الحاد (بے دینی/نافرمانی) کرنا۔" (۵)

علماء کے نزدیک کبیرہ گناہوں میں سے یہ بھی ہیں: جوا، چوری، شراب نوشی، سلف صالحین کو برا بھلا کہنا، حکمرانوں کا حق سے انحراف کرنا، خواہشات کی پیروی کرنا، جھوٹی قسم، اللہ کی رحمت سے ناامیدی، اور انسان کا اپنے والدین کو گالی دینا—اس طرح کہ وہ کسی دوسرے شخص کے والدین کو گالی دے اور وہ شخص بدلے میں اس کے والدین کو گالی دے—اور زمین میں فساد پھیلانا، اس کے علاوہ اور بھی بہت سے گناہ جن کی تفصیل قرآن میں آئی ہے۔

(۱) اسے الطبری ۶۵۱/۶ نے روایت کیا ہے۔ (۲) (خ) اور (ظ) میں: "الیاس"، دونوں کے معنی ایک ہی ہیں۔ (۳) اسے عبدالرزاق (۱۹۷۰۲) اور الطبری ۶۴۸/۶ - ۶۴۹ نے روایت کیا ہے۔ (۴)

(خ) میں: "المحصنات"۔ (۵) اسے بخاری نے الادب المفرد (۸) میں اور الطبری ۶۴۶/۶ - ۶۴۷ نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ البغوی نے اسے الجعدیات (۳۳۳۹) میں مرفوعاً ذکر کیا ہے، اور ان کے واسطے سے ابن عبدالبر نے التمہید ۷۹/۵ میں۔ موقوف روایت کا حکم مرفوع والا ہے کیونکہ یہ ایسی بات نہیں جو رائے سے کہی جائے۔ الخرائطی نے اسے مساوی الاخلاق (۲۴۷) میں ابن عمر سے مرفوعاً روایت کیا ہے، جس میں سات کا ذکر ہے، جادو اور حرم میں الحاد کا ذکر نہیں کیا۔ ابوداؤد (۲۸۷۵) نے عمیر بن قتادہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے، جس میں ابن عمر کی حدیث کی طرح نو کا ذکر ہے۔ ان تمام روایات میں جھوٹی گواہی کے بجائے اللہ کے ساتھ شرک کا ذکر ہے۔ حدیث کے شواہد موجود ہیں، بخاری (۲۷۶۶) اور مسلم (۸۹) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «سات ہلاک کر دینے والے گناہوں سے بچو» پس آپ نے ان کا ذکر ابن عمر کی حدیث کی طرح کیا، سوائے جھوٹی گواہی اور حرم میں الحاد کے ذکر کے۔ جہاں تک جھوٹی گواہی کا تعلق ہے، تو وہ ابوبکرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث میں بخاری (۲۶۵۴) اور مسلم (۸۷) کے ہاں آئی ہے۔

In the hadiths compiled by the Imams, Muslim has mentioned a large number of them in the Book of Faith (1). People have differed in counting and limiting them, due to the variation in the reports regarding them. What I say is: many authentic (Sahih) and good (Hasan) hadiths have been narrated about them, which were not intended to be exhaustive, but some are greater than others in relation to the extent of their harm: Shirk (associating partners with Allah) is the greatest of them all, and it is that which is not forgiven, based on the text of Allah Almighty to that effect. Next is: despair (2) of the mercy of Allah; because in it is a denial of the Quran; as He says, and His word is the truth: "My mercy encompasses all things" [Al-A'raf: 156], while he says: it will not be forgiven him, thus he has restricted something vast. This is if he holds such a belief; and therefore Allah Almighty said: "Indeed, no one despairs of relief from Allah except the disbelieving people" [Yusuf: 87]. Next is: despondency, Allah Almighty said: "And who despairs of the mercy of his Lord except those who are astray?" [Al-Hijr: 56]. Next is: feeling secure from the plan of Allah, so one persists in disobedience and relies on the mercy of Allah without action; Allah Almighty said: "Then did they feel secure from the plan of Allah? But no one feels secure from the plan of Allah except the losing people" [Al-A'raf: 99], and Allah Almighty said: "And that was your thought which you thought about your Lord. It has brought you to ruin, and you have become among the losers" [Fussilat: 23]. Next is: murder; because it involves taking (3) souls and obliterating existence, and sodomy involves cutting off offspring, and adultery involves mixing lineages through waters (semen), and wine involves the loss of reason which is the basis of legal responsibility, and neglecting prayer and the call to prayer involves neglecting to manifest the symbols (4) of Islam, and false testimony involves the justification of shedding blood, violating private parts, and seizing wealth, among other things whose harm is clear. Thus, every sin that is great...

---

(1) Sahih Muslim Hadiths (87), (88), (89), and (90). (2) In (Kh) and (Z): 'al-iyās', and they have the same meaning. (3) In (Kh) and (Z): 'dhahāb' (taking away). (4) In (Kh) and (D): 'shi'ār' (symbol/motto).

इमामों द्वारा संकलित हदीसों में, मुस्लिम ने ईमान की किताब (1) में उनमें से एक बड़ी संख्या का उल्लेख किया है। लोगों ने उन्हें गिनने और सीमित करने में मतभेद किया है, क्योंकि उनके बारे में विवरणों में भिन्नता है। मैं जो कहता हूँ वह यह है: उनके बारे में कई प्रामाणिक (सहीह) और अच्छी (हसन) हदीसें बयान की गई हैं, जिनका उद्देश्य उन्हें सीमित करना नहीं था, लेकिन उनके नुकसान की मात्रा के संबंध में कुछ दूसरों से बड़े हैं: शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना) उन सब में सबसे बड़ा है, और यह वह है जिसे क्षमा नहीं किया जाता है; इस पर अल्लाह तआला के स्पष्ट आदेश के आधार पर। उसके बाद: अल्लाह की रहमत (दया) से निराशा (2); क्योंकि इसमें कुरान को झुठलाना है; जैसा कि वह कहता है, और उसकी बात सच है: "मेरी रहमत हर चीज़ पर छाई हुई है" [अल-आराफ: 156], जबकि वह कहता है: उसे क्षमा नहीं किया जाएगा, इस प्रकार उसने एक विशाल चीज़ को प्रतिबंधित कर दिया है। यह तब है जब वह ऐसा विश्वास रखता हो; और इसीलिए अल्लाह तआला ने फरमाया: "बेशक, अल्लाह की रहमत से केवल काफिर (अविश्वासी) ही निराश होते हैं" [यूसुफ: 87]। उसके बाद: घोर निराशा, अल्लाह तआला ने फरमाया: "और अपने रब की रहमत से गुमराह लोगों के सिवा कौन निराश होता है?" [अल-हिज्र: 56]। उसके बाद: अल्लाह की चाल से बेखौफ होना, इसलिए व्यक्ति अवज्ञा में लगा रहता है और बिना किसी कर्म के अल्लाह की रहमत पर भरोसा करता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "क्या फिर वे अल्लाह की चाल से निडर हो गए? तो अल्लाह की चाल से केवल वही लोग निडर होते हैं जो घाटा उठाने वाले हैं" [अल-आराफ: 99], और अल्लाह तआला ने फरमाया: "और यह तुम्हारा वह विचार था जो तुमने अपने रब के बारे में सोचा था। इसने तुम्हें बर्बाद कर दिया, और तुम घाटा उठाने वालों में से हो गए" [फुस्सिलत: 23]। उसके बाद: हत्या; क्योंकि इसमें जान लेना (3) और अस्तित्व को मिटाना शामिल है, और कुकर्म (सडोमी) में वंश को काटना शामिल है, और व्यभिचार में वीर्य के माध्यम से वंशावली का मिल जाना शामिल है, और शराब में बुद्धि का नष्ट होना शामिल है जो धार्मिक जिम्मेदारी का आधार है, और नमाज और अज़ान को छोड़ने में इस्लाम के प्रतीकों (4) को प्रकट न करना शामिल है, और झूठी गवाही में खून बहाने, इज्जत लूटने और धन हड़पने को वैध बनाना शामिल है, और ऐसी अन्य चीजें जिनका नुकसान स्पष्ट है। अत; हर वह गुनाह जो बड़ा है...

---

(1) सहीह मुस्लिम हदीस (87), (88), (89), और (90)। (2) (ख़) और (ज़) में: 'अल-इयास', और दोनों का अर्थ एक ही है। (3) (ख़) और (ज़) में: 'ज़हाब' (ले जाना)। (4) (ख़) और (द) में: 'शिआर' (प्रतीक)।

سورة النساء: آیت ۳۱ ۲۶۵

اور ائمہ کی تخریج کردہ احادیث میں، مسلم نے کتاب الایمان (۱) میں ان کا ایک بڑا حصہ ذکر کیا ہے۔ ان کے شمار کرنے اور محدود کرنے میں لوگوں کا اختلاف رہا ہے، اس بارے میں آثار (روایات) کے اختلاف کی وجہ سے۔ میرا قول یہ ہے: اس بارے میں بہت سی صحیح اور حسن احادیث آئی ہیں، جن کا مقصد احاطہ کرنا نہیں تھا، لیکن ان میں سے بعض بعض کے مقابلے میں بڑے ہیں اس نقصان کے لحاظ سے جو زیادہ ہوتا ہے: پس شرک ان سب میں سب سے بڑا ہے، اور وہی ہے جسے بخشا نہیں جاتا؛ اس پر اللہ تعالیٰ کی نص (واضح حکم) کی وجہ سے۔ اور اس کے بعد: اللہ کی رحمت سے مایوسی (۲)؛ کیونکہ اس میں قرآن کی تکذیب ہے؛ اس لیے کہ وہ فرماتا ہے اور اس کا قول برحق ہے: ﴿ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ ﴾ [الاعراف: ۱۵۶]، اور وہ کہتا ہے: اسے نہیں بخشا جائے گا، تو اس نے ایک وسیع چیز کو محدود کر دیا۔ یہ اس صورت میں ہے جب وہ اس کا معتقد ہو؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ إِنَّهُ لَا يَيْئَسُ مِن رَّوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ ﴾ [یوسف: ۸۷]۔ اور اس کے بعد: قنوط (مایوسی)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَمَن يَقْنَطُ مِن رَّحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ ﴾ [الحجر: ۵۶]۔ اور اس کے بعد: اللہ کی تدبیر سے بے خوف ہونا، چنانچہ وہ گناہوں میں مگن رہتا ہے اور بغیر عمل کے اللہ کی رحمت پر تکیہ کرتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ ﴾ [الاعراف: ۹۹]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنتُم بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُم مِّنَ الْخَاسِرِينَ ﴾ [فصلت: ۲۳]۔ اور اس کے بعد: قتل؛ اس لیے کہ اس میں جانوں کا ضیاع (۳) اور وجود کا خاتمہ ہے، اور لواطت میں نسل کا قطع ہونا ہے، اور زنا میں پانیوں (نطفوں) کے ذریعے نسب کا خلط ملط ہونا ہے، اور شراب میں عقل کا جانا ہے جو کہ مکلف ہونے کی بنیاد ہے، اور نماز اور اذان چھوڑنے میں شعائر (۴) اسلام کے اظہار کا ترک

ہے، اور جھوٹی گواہی میں خونوں، عصمتوں اور مالوں کی مباحیت ہے، اس کے علاوہ وہ چیزیں جن کا نقصان واضح ہے، پس ہر وہ گناہ جو بڑا ہو...

---

(١) صحیح مسلم احادیث (٨٧) اور (٨٨) اور (٨٩) اور (٩٠)۔ (٢) (خ) اور (ظ) میں: الایاس، اور دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (٣) (خ) اور (ظ) میں: ذہاب۔ (٤) (خ) اور (د) میں: شعار۔

Surah An-Nisa: Verse 31 (Page 266)

...the Law has promised punishment for it and emphasized it, or its harm in existence is great - as we mentioned - then it is a major sin (Kabirah), and anything else is a minor sin (Sagirah). This connects this chapter for you and regulates it, and Allah knows best (1).

Second: The saying of Allah the Almighty: {And We will admit you to a noble entrance} Abu Amr and most of the Kufans recited: "mudkhalan" with a dammah on the 'mim', so it is possible that it is a verbal noun (Masdar), meaning: admission (idkhalan), and the object is omitted, meaning: and We will admit you to Paradise with a [noble] admission. It is also possible that it means a place, so it would be an object.

The people of Madinah recited it with a fathah on the 'mim' (2), so it is permissible for it to be the verbal noun of 'dakhal' (to enter), and it is accusative (mansub) due to a hidden verb, the estimation being: "and We admit you, so you enter an entrance", and the speech indicates it. It is also permissible for it to be a noun of place, so it is accusative because it is an object, meaning: and We will admit you to a noble place, which is Paradise (3).

Abu Sa'id ibn al-A'rabi said: I heard Abu Dawud al-Sijistani say: I heard Abu Abdullah Ahmad ibn Hanbal say: All Muslims are in Paradise. So I said to him: How? He said: Allah Mighty and Majestic says: {If you avoid the major sins which you are forbidden, We will remove from you your lesser sins and admit you to a noble entrance} meaning Paradise. And the Prophet ﷺ said: "I have reserved my intercession for the people of major sins from my Ummah" (4). So if Allah, Mighty and Majestic, forgives what is less than major sins, and the Prophet ﷺ intercedes for major sins, then what sin remains for Muslims?

Our scholars said: Major sins, according to the People of the Sunnah, are forgiven for whoever desists from them before death, according to what we mentioned.

---

(1) Abu al-Abbas said in Al-Mufhim 1/284: Every sin that the Law has termed as big or great, or informed of the severity of punishment for it, or attached a prescribed punishment (Hadd) to it, or strictly denounced and intensified it, and the Book of Allah, or Sunnah, or Consensus testified to that, then it is a major sin. (2) Nafi' recited with a fathah on the 'mim' here and in Al-Hajj (verse 59), and the rest with a dammah. Al-Sab'ah p. 232, and Al-Taysir p. 95. (3) See Al-Hujjah by Al-Farisi 3/153-154, and Al-

Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/386-387. (4) Narrated by Abu Ya'la (5813) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. And narrated by Ahmad (13222), Abu Dawud (4739), and Al-Tirmidhi (2435) from the hadith of Anas, may Allah be pleased with him, without his saying: "I have reserved...". Al-Tirmidhi said: A good authentic (Hasan Sahih) hadith. And in this chapter from Jabir in Ibn Majah (4310) and Al-Tirmidhi (2436), and from Ibn Abbas in Al-Tabarani's Al-Mu'jam al-Kabir (11454).

सूरह अन-निसा: आयत 31 (पृष्ठ 266)

...शरिया ने उस पर सज़ा की धमकी दी है और उस पर ज़ोर दिया है, या दुनिया में उसका नुकसान बहुत बड़ा है - जैसा कि हमने उल्लेख किया है - तो वह 'कबीरा' (बड़ा गुनाह) है, और इसके अलावा जो कुछ भी है वह 'सगीरा' (छोटा गुनाह) है। यह आपके लिए इस विषय को जोड़ता और नियंत्रित करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और हम तुम्हें एक सम्मानजनक प्रवेश द्वार में प्रवेश देंगे} अबू अम्र और अधिकांश कूफ़ा के निवासियों ने "मुदख़लन" को 'मीम' पर पेश (ज़म्मा) के साथ पढ़ा है, तो यह संभव है कि यह एक 'मस्दर' (क्रियात्मक संज्ञा) हो, यानी: प्रवेश कराना (इदख़ालन), और कर्म लुप्त है, यानी: और हम तुम्हें जन्नत में एक [सम्मानजनक] प्रवेश देंगे। और यह भी संभव है कि इसका अर्थ स्थान हो, तो यह कर्म (मफ़ऊल) होगा।

और मदीना के लोगों ने इसे 'मीम' पर ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ा है (2), तो यह 'दख़ल' (प्रवेश करना) का मस्दर होना जायज़ है, और यह एक छिपी हुई क्रिया के कारण 'मंसूब' (कर्म कारक) है, इसका अनुमान यह है: "और हम तुम्हें प्रवेश देते हैं, तो तुम एक प्रवेश द्वार में प्रवेश करते हो", और बातचीत इसका संकेत देती है। और यह भी संभव है कि यह 'इस्म-ए-मकान' (स्थान सूचक संज्ञा) हो, तो यह कर्म होने के नाते मंसूब होगा, यानी: और हम तुम्हें एक सम्मानजनक स्थान में प्रवेश देंगे जो कि जन्नत है (3)।

अबू सईद इब्न अल-अरबी ने कहा: मैंने अबू दाऊद अल-सिजिस्तानी को कहते सुना: मैंने अबू अब्दुल्ला अहमद इब्न हंबल को कहते सुना: सभी मुसलमान जन्नत में हैं। तो मैंने उनसे कहा: कैसे? उन्होंने कहा: अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फ़रमाता है: {यदि तुम उन बड़े गुनाहों (कबीरा) से बचते रहोगे जिनसे तुम्हें रोका गया है, तो हम तुम्हारी बुराइयाँ दूर कर देंगे और तुम्हें एक सम्मानजनक प्रवेश द्वार में प्रवेश देंगे} यानी जन्नत। और नबी ﷺ ने फ़रमाया: "मैंने अपनी शिफ़ाअत (सिफारिश) अपनी उम्मत के उन लोगों के लिए बचा कर रखी है जो कबीरा गुनाह करने वाले हैं" (4)। तो जब अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल कबीरा गुनाहों से छोटे गुनाहों को माफ़ कर देता है, और नबी ﷺ कबीरा गुनाहों के लिए शिफ़ाअत करते हैं, तो मुसलमानों पर कौन सा गुनाह बाकी रह जाता है?

हमारे विद्वानों ने कहा: सुन्नत वालों (अहल-ए-सुन्नत) के अनुसार कबीरा गुनाह उनके लिए माफ़ कर दिए जाते हैं जो मौत से पहले उनसे तौबा कर लें (छोड़ दें), जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

(1) अबू अल-अब्बास ने 'अल-मुफ़्हिम' 1/284 में कहा: हर वह गुनाह जिसे शरीअत ने बड़ा या महान कहा है, या उस पर कड़ी सज़ा की सूचना दी है, या उस पर कोई 'हद' (निर्धारित दंड) लागू की है, या उसकी कड़ी निंदा और सख्ती की है, और अल्लाह की किताब, या सुन्नत, या इज्मा (आम सहमति) ने इसकी गवाही दी है, तो वह 'कबीरा' है। (2) नाफ़े ने यहाँ और सूरह अल-हज्ज (आयत 59) में 'मीम' पर ज़बर के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने पेश के साथ। अस-सबअह पृ. 232, और अत-तयसीर पृ. 95। (3) देखिए अल-हुज्जह लि-फ़ारसी 3/153-154, और अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किरात 1/386-387। (4) इसे अबू या'ला (5813) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। और अहमद (13222), अबू दाऊद (4739), और तिर्मिज़ी (2435) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है बिना उनके"मैंने बचा कर रखी है..." कहे। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। और इस अध्याय में इब्न माजह (4310) और तिर्मिज़ी (2436) में जाबिर से, और तबरानी की 'अल-मुअजम अल-कबीर' (11454) में इब्न अब्बास से भी रिवायत है।

سورة النساء: آیت ۳۱ (صفحہ ۲٦٦)

...شریعت نے جس پر سزا کی وعید سنائی ہے اور اس پر سختی کی ہے، یا وجود میں اس کا نقصان بہت بڑا ہے - جیسا کہ ہم نے ذکر کیا - تو وہ کبیرہ گناہ ہے، اور اس کے علاوہ صغیرہ گناہ ہے۔ یہ آپ کے لیے اس باب کو جوڑتا اور اسے ضابطے میں لاتا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۱)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَنُدْخِلْكُم مُّدْخَلًا كَرِيمًا﴾ ابو عمرو اور اکثر کوفیوں نے: «مدخلاً» میم پر پیش (ضمہ) کے ساتھ پڑھا ہے، تو یہ احتمال ہے کہ یہ مصدر ہو، یعنی: داخل کرنا (إدخالاً)، اور مفعول محذوف ہے، یعنی: اور ہم تمہیں جنت میں [عزت کے ساتھ] داخل کریں گے۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ جگہ کے معنی میں ہو، تو یہ مفعول ہوگا۔

اور اہل مدینہ نے میم پر زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا ہے (۲)، تو جائز ہے کہ یہ 'دخل' کا مصدر ہو، اور یہ ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منصوب ہے، تقدیر یہ ہے: "اور ہم تمہیں داخل کرتے ہیں، پس تم ایک داخل ہونے کی جگہ داخل ہوتے ہو"، اور کلام اس پر دلالت کرتا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ اسمِ مکان ہو، تو یہ مفعول بہ ہونے کی بنا پر منصوب ہوگا، یعنی: اور ہم تمہیں ایک معزز جگہ میں داخل کریں گے اور وہ جنت ہے (۳)۔

اور ابو سعید بن الاعرابی نے کہا: میں نے ابو داؤد السجستانی کو کہتے سنا: میں نے ابو عبد اللہ احمد بن حنبل کو کہتے سنا: تمام مسلمان جنت میں ہیں، تو میں نے ان سے کہا: وہ کیسے؟ انہوں نے کہا: اللہ عزوجل فرماتا ہے: ﴿إِن تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُم مُّدْخَلًا كَرِيمًا﴾ یعنی جنت۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: «میں نے اپنی شفاعت اپنی امت کے کبیرہ گناہ کرنے والوں کے لیے بچا کر رکھی ہے» (٤)۔ تو جب اللہ عزوجل کبیرہ گناہوں سے کم تر گناہوں کو

معاف فرما دیتا ہے، اور نبی ﷺ کبیرہ گناہوں کے بارے میں شفاعت فرماتے ہیں، تو مسلمانوں پر کون سا گناہ باقی رہ جاتا ہے؟

ہمارے علماء نے کہا: اہل سنت کے نزدیک کبیرہ گناہ ان لوگوں کے لیے معاف کر دیے جاتے ہیں جو موت سے پہلے ان سے توبہ کر لیں (باز آ جائیں) جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

---

(١) ابو العباس نے 'المفہم' ١/٢٨٤ میں کہا: ہر وہ گناہ جس پر شریعت نے بڑے یا عظیم ہونے کا اطلاق کیا ہو، یا اس پر سخت سزا کی خبر دی ہو، یا اس پر کوئی حد مقرر کی ہو، یا اس کی سخت مذمت اور سختی کی ہو، اور اللہ کی کتاب، یا سنت، یا اجماع نے اس کی گواہی دی ہو، تو وہ کبیرہ گناہ ہے۔ (٢) نافع نے یہاں اور سورہ الحج (آیت: ٥٩) میں میم پر زبر کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے پیش کے ساتھ۔ السبعہ ص ٢٣٢، اور التیسیر ص ٩٥۔ (٣) دیکھیے الحجۃ للفارسی ٣/١٥٣-١٥٤، اور الکشف عن وجوہ القراءات ١/٣٨٦-٣٨٧۔ (٤) اسے ابو یعلیٰ (٥٨١٣) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٣٢٢٢)، ابو داؤد (٤٧٣٩)، اور ترمذی (٢٤٣٥) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسے "ادخرت" کے لفظ کے بغیر روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور اس باب میں ابن ماجہ (٤٣١٠) اور ترمذی (٢٤٣٦) میں جابر سے، اور طبرانی کی المعجم الکبیر (١١٤٥٤) میں ابن عباس سے بھی روایت ہے۔

...preceded. And it may be forgiven for those who die upon it from the Muslims, as the Almighty said: {And He forgives what is less than that for whom He wills} [4:48]. What is meant by that is the one who dies upon sins; for if the meaning were the one who repented before death, there would be no sense in differentiating between shirk (associating partners with Allah) and other things, since the one who repents from shirk is also forgiven.

It was narrated from Ibn Mas'ud that he said: Five verses from Surah An-Nisa are more beloved to me than the whole world combined: the Almighty's saying: {If you avoid the major sins which you are forbidden...} the verse [31], and His saying: {Indeed, Allah does not forgive association with Him, but He forgives...} the verse [48], and the Almighty's saying: {And whoever does a wrong or wrongs himself...} the verse [110], and the Almighty's saying: {If there is a good deed, He multiplies it...} [40], and the Almighty's saying: {And those who believe in Allah and His messengers} (1) the verse [152].

And Ibn Abbas said: Eight verses in Surah An-Nisa are better for this Ummah than all that the sun rises and sets upon: {Allah wants to make clear to you} [26], {And Allah wants to accept your repentance} [27], {Allah wants to lighten for you [your difficulties]} [28], {If you avoid the major sins which you are forbidden, We will remove from you your misdeeds} the verse [31], {Indeed, Allah does not forgive association with Him} the verse [48], {Indeed, Allah does not do injustice, [even] as much as an atom's weight} [40], {And whoever does a wrong or wrongs himself} [110], {What would Allah do with your punishment} the verse [147] (2).

The Almighty's saying: {And do not wish for that by which Allah has made some of you exceed others. For men is a share of what they have earned, and for women is a share of what they have earned. And ask Allah of His bounty. Indeed Allah is ever, of all things, Knowing (32)} In it are four issues:

---

(1) Reported by Abdur Razzaq in at-Tafsir 1/155, and in its chain of narration is a man who was not named. It was also reported similarly by at-Tabarani in al-Kabir (9096), and al-Hakim 2/305 from the path of Ma'n bin Abdur Rahman bin Abdullah bin Mas'ud, from his father, from his grandfather. Al-Hakim said: This is an authentic chain if Abdur Rahman heard from his father, though there is disagreement regarding that. (2) Reported by at-Tabari 6/660-661, and in it is the Almighty's saying:

{And those who believe in Allah and His messengers} [152] instead of: {What would Allah do with your punishment}.

267 सूरा अन-निसा: आयत 31-32

...पिछले भाग से निरंतर। और उन मुसलमानों के लिए क्षमा हो सकती है जो उन पापों पर मर जाते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और वह इसके अलावा जिसे चाहे क्षमा कर देता है} [4:48]। इसका अर्थ वह व्यक्ति है जो पापों की स्थिति में मर गया हो; क्योंकि यदि इसका अर्थ वह व्यक्ति होता जिसने मृत्यु से पहले पश्चात्ताप (तौबा) कर लिया हो, तो शिर्क(बहुदेववाद) और अन्य पापों के बीच अंतर करने का कोई अर्थ नहीं रह जाता, क्योंकि शिर्क से पश्चात्ताप करने वाले को भी क्षमा कर दिया जाता है।

इब्न मसूद से वर्णित है कि उन्होंने कहा: सूरा अन-निसा की पाँच आयतें मुझे पूरी दुनिया से अधिक प्रिय हैं: अल्लाह तआला का फरमान: {यदि तुम उन बड़े गुनाहों से बचो जिनसे तुम्हें रोका गया है...} आयत [31], और उसका फरमान: {निस्संदेह, अल्लाह अपने साथ शरीक किए जाने को क्षमा नहीं करता, और वह क्षमा कर देता है...} आयत [48], और अल्लाह तआला का फरमान: {और जो कोई बुरा कार्य करे या स्वयं पर अत्याचार करे...} आयत [110], और अल्लाह तआला का फरमान: {यदि कोई नेकी हो तो वह उसे कई गुना बढ़ा देता है...} [40], और अल्लाह तआला का फरमान: {और जो लोग अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाए} (1) आयत [152]।

और इब्न अब्बास ने कहा: सूरा अन-निसा में आठ आयतें इस उम्मत के लिए उन सभी चीज़ों से बेहतर हैं जिन पर सूरज निकलता और डूबता है: {अल्लाह चाहता है कि तुम्हारे लिए स्पष्ट कर दे} [26], {और अल्लाह चाहता है कि तुम्हारी तौबा स्वीकार करे} [27], {अल्लाह चाहता है कि तुमसे बोझ हल्का कर दे} [28], {यदि तुम उन बड़े गुनाहों से बचो जिनसे तुम्हें रोका गया है, तो हम तुम्हारी बुराइयों को तुमसे दूर कर देंगे} आयत [31], {निस्संदेह अल्लाह अपने साथ शरीक किए जाने को क्षमा नहीं करता} आयत [48], {निस्संदेह अल्लाह रत्ती भर भी अन्याय नहीं करता} [40], {और जो कोई बुरा कार्य करे या स्वयं पर अत्याचार करे} [110], {अल्लाह तुम्हें अज़ाब देकर क्या करेगा} आयत [147] (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम उस चीज़ की अभिलाषा न करो जिसके द्वारा अल्लाह ने तुममें से कुछ को दूसरों पर श्रेष्ठता दी है। पुरुषों के लिए उसका हिस्सा है जो उन्होंने कमाया, और महिलाओं के लिए उसका हिस्सा है जो उन्होंने कमाया। और अल्लाह से उसका अनुग्रह माँगो। निस्संदेह अल्लाह हर चीज़ को भली-भाँति जानने वाला है (32)} इसमें चार मुद्दे हैं:

(1) अब्दुर रज्जाक ने अत-तफ़सीर 1/155 में इसे निकाला है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में एक ऐसा व्यक्ति है जिसका नाम नहीं बताया गया है। इसे इसी तरह अत-तबरानी ने अल-कबीर (9096) में, और अल-हाकिम ने 2/305 में मान बिन अब्दुर रहमान बिन अब्दुल्ला बिन मसूद के माध्यम से, उनके पिता से, उनके दादा से वर्णित किया है। अल-हाकिम ने कहा: यह एक प्रामाणिक श्रृंखला है यदि अब्दुर रहमान ने अपने पिता से सुना हो, हालांकि इस बारे में मतभेद है। (2) अत-तबरी 6/660-661 द्वारा निकाला गया, और इसमें अल्लाह तआला का फरमान: {और जो लोग अल्लाह और उसके रसूलों पर ईमान लाए} [152] है, बजाय इसके {अल्लाह तुम्हें अज़ाब देकर क्या करेगा}।

٢٦٧ سورة النساء: الآيتان ٣١- ٣٢

تقدَّم. وقد يُغفر لمن مات عليها من المسلمين، كما قال تعالى: ﴿وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَاءُ﴾. والمرادُ بذلك مَن مات على الذنوب، فلو كان المرادُ مَن تاب قبل الموت، لم يكن للتفرقة بين الإشراك وغيره معنىً؛ إذ التائبُ من الشرك أيضاً مغفورٌ له.

ورُوي عن ابن مسعود أنه قال: خمسُ آياتٍ من سورة النساء هي أحبُّ إليَّ من الدنيا جميعاً: قوله تعالى: ﴿إِن تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ﴾ الآية [٣١]، وقوله: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ﴾ الآية [٤٨] وقوله تعالى: ﴿وَمَن يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ﴾ الآية [١١٠]، وقوله تعالى: ﴿إِن تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا﴾ [٤٠]، وقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ﴾ (١) الآية [١٥٢].

وقال ابن عباس: ثمان آياتٍ في سورة النساء، هنَّ خيرٌ لهذه الأمة مما طلعت عليه الشمس وغربت: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ﴾ [٢٦]، ﴿وَاللَّهُ يُرِيدُ أَن يَتُوبَ عَلَيْكُمْ﴾ [٢٧]، ﴿يُرِيدُ اللَّهُ أَن يُخَفِّفَ عَنكُمْ﴾ [٢٨]، ﴿إِن تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ﴾ الآية [٣١]، ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ﴾ الآية [٤٨]، ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ﴾ [٤٠]، ﴿وَمَن يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ﴾ [١١٠]، ﴿مَّا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ﴾ الآية [١٤٧] (٢).

قوله تعالى: ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ ۚ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا ۖ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ ۚ وَاسْأَلُوا اللَّهَ مِن فَضْلِهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا ٣٢﴾ فيه أربع مسائل:

---

(١) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ١/ ١٥٥ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ایک ایسا شخص ہے جس کا نام نہیں لیا گیا۔ اسے اسی طرح الطبرانی نے الکبیر (٩٠٩٦) میں، اور الحاکم نے ٢/ ٣٠٥ میں معن بن عبد الرحمن بن عبد اللہ بن مسعود کے واسطے سے اپنے والد سے اور انہوں نے

اپنے دادا سے روایت کیا ہے۔ الحاکم نے کہا: یہ سند صحیح ہے اگر عبد الرحمن نے اپنے والد سے سنا ہو، اور اس میں اختلاف ہے۔ (۲) اسے الطبری نے ٦/ ٦٦٠ - ٦٦١ میں روایت کیا ہے، اور اس میں اللہ تعالی کا قول: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ﴾ [۱۵۲] اس کے بدلے ہے: ﴿مَّا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ﴾۔

Surah An-Nisa: Ayah 32, Page 268

First: Al-Tirmidhi narrated from Umm Salama that she said: "Men go to war and women do not, and we only get half of the inheritance." So Allah revealed: "And do not wish for that by which Allah has made some of you exceed others." [An-Nisa: 32]. Mujahid said: And about it was revealed: "Indeed, the Muslim men and Muslim women..." [Al-Ahzab: 35]. Umm Salama was the first woman traveler to arrive in Madinah as an immigrant. Abu 'Isa (Al-Tirmidhi) said: This is a Mursal Hadith (disconnected chain), and some narrated it from Ibn Abi Najih, from Mujahid, as Mursal, that Umm Salama said: such and such.

Qatada said: The [people of] Jahiliyya (Pre-Islamic period) did not give inheritance to women or children. When they were given inheritance and the male was given a share equal to that of two females, women wished that their shares were made (2) like those of men. And the men said: "We hope to be preferred over women by our good deeds in the Hereafter as we were preferred over them in inheritance." So it was revealed: "And do not wish for that by which Allah has made some of you exceed others." (3).

Second: His saying, the Almighty: "And do not wish". Wishing (Tamanni) is a type of will related to the future, just as regret (Talhhuf) is a type of it related to the past. So Allah Almighty forbade the believers from wishing, because it involves preoccupation of the mind and forgetting the end (appointed time/death) (4).

Scholars have differed: Does this prohibition include envy (Ghibta), which is: for a man to wish to have the same state (5) as his companion without wishing for his companion's state to be removed. The majority are for its permissibility: Malik and others. It is what is intended by some in the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "There is no envy except in two: a man to whom Allah has given the Qur'an, so he stands by it throughout the hours of the night and the hours of the day, and a man to whom Allah has given..."

(1) Sunan al-Tirmidhi (3022), and what is between brackets is from it; it is also in Ahmad (26736) without the saying of Mujahid. Disconnection (Irsal) here means a break in the chain of narration between Mujahid and Umm Salama. (2) In (Kh): "occurred". (3) Narrated by al-Tabari 6/667-668, and what preceded between brackets is from it; al-Wahidi mentioned it similarly in 'Asbab al-Nuzul', p. 143. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/412. (5) In (Zha): "wealth".

सूरा अन-निसा: आयत 32, पृष्ठ 268

पहला: अल-तिर्मिज़ी ने उम्म सलमा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "पुरुष युद्ध के लिए जाते हैं और महिलाएँ नहीं, और हमें विरासत का केवल आधा हिस्सा मिलता है।" तो अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: "और उस चीज़ की तमन्ना न करो जिसके द्वारा अल्लाह ने तुममें से कुछ को दूसरों पर श्रेष्ठता दी है।" [अन-निसा: 32]। मुजाहिद ने कहा: और इसी के बारे में नाज़िल हुआ: "बेशक, मुसलमान पुरुष और मुसलमान महिलाएँ.." [अल-अहज़ाब: 35]। उम्म सलमा मदीना आने वाली पहली प्रवासी महिला यात्री थीं। अबू ईसा (तिर्मिज़ी) ने कहा: यह एक मुरसल हदीस है, और उनमें से कुछ ने इसे इब्न अबी नजीह के माध्यम से, मुजाहिद से, मुरसल के रूप में रिवायत किया है कि उम्म सलमा ने कहा: ऐसा और वैसा।

कदादह ने कहा: जाहिलियत के[लोग] महिलाओं या बच्चों को विरासत नहीं देते थे। जब उन्हें विरासत दी गई और पुरुष का हिस्सा दो महिलाओं के हिस्से के बराबर कर दिया गया, तो महिलाओं ने तमन्ना की कि काश उनके हिस्से (2) भी पुरुषों के हिस्सों की तरह होते। और पुरुषों ने कहा: "हमें उम्मीद है कि हम आख़िरत में अपने नेक आमाल के ज़रिए महिलाओं से ऊपर रहेंगे, जैसे हमें विरासत में उनसे ऊपर रखा गया है।" तो नाज़िल हुआ: "और उस चीज़ की तमन्ना न करो जिसके द्वारा अल्लाह ने तुममें से कुछ को दूसरों पर श्रेष्ठता दी है।" (3)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: "और तमन्ना न करो"। तमन्ना: भविष्य से संबंधित एक प्रकार की इच्छा है, जैसे पछतावा (तलहहुफ) अतीत से संबंधित एक प्रकार की इच्छा है। इसलिए अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने मोमिनों को तमन्ना करने से मना किया है, क्योंकि इसमें मन का उलझाव और मौत (अजल) को भूल जाना शामिल है (4)।

विद्वानों में मतभेद है: क्या इस मनाही में 'ग़िबता' (ईर्ष्या का एक अच्छा रूप) शामिल है, जो यह है कि: एक आदमी तमन्ना करे कि उसकी हालत (5) उसके साथी जैसी हो जाए, बिना यह तमन्ना किए कि उसके साथी की वह हालत खत्म हो जाए। बहुमत इसकी अनुमति देने के पक्ष में है: मलिक और अन्य। और कुछ के नज़दीक नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस कौल में यही मुराद है: "हसद (ईर्ष्या) केवल दो चीजों में है: एक वह आदमी जिसे अल्लाह ने कुरान दिया है, तो वह रात और दिन के घंटों में उसके साथ खड़ा रहता है, और एक वह आदमी जिसे अल्लाह ने..."

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3022), और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और यह अहमद (26736) में मुजाहिद के कथन के बिना है। यहाँ 'इरसाल' का अर्थ मुजाहिद और उम्म सलमा के बीच सनद में विच्छेद (टूटना) है। (2) (ख) में: "हुआ"। (3) अल-तबरी 6/667-668 द्वारा निकाला गया, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है, और अल-वाहिदी ने इसे 'असबाब अल-नुज़ूल' पृष्ठ 143 में इसी तरह ज़िक्र किया है। (4) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/412। (5) (ज़) में: "माल"।

سورة النساء: آیت ۳۲، صفحہ ۲۶۸

پہلا: ترمذی نے ام سلمہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "مرد غزوہ (جنگ) کرتے ہیں اور عورتیں نہیں کرتیں، اور ہمیں وراثت کا صرف آدھا حصہ ملتا ہے"؛ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ (اور اس چیز کی تمنا نہ کرو جس کے ذریعے اللہ نے تم میں سے بعض کو بعض پر فضیلت دی ہے)۔ مجاہد نے کہا: اور اسی کے بارے میں نازل ہوا: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (بے شک مسلمان مرد اور مسلمان عورتیں...) [الاحزاب: ۳۵]، اور ام سلمہ پہلی خاتون مسافر تھیں جو ہجرت کر کے مدینہ پہنچیں۔ ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث مرسل ہے، اور بعض نے اسے ابن ابی نجیح سے، مجاہد کے واسطے سے مرسل روایت کیا ہے کہ ام سلمہ نے کہا: ایسا اور ویسا۔

اور قتادہ نے کہا: [اہلِ] جاہلیت عورتوں اور بچوں کو وارث نہیں بناتے تھے؛ جب انہیں وارث بنایا گیا اور مرد کے لیے دو عورتوں کے برابر حصہ رکھا گیا، تو عورتوں نے تمنا کی کہ کاش ان کے حصے (۲) بھی مردوں کے حصوں کی طرح ہوتے۔ اور مردوں نے کہا: "ہم امید رکھتے ہیں کہ ہمیں آخرت میں اپنی نیکیوں کی وجہ سے عورتوں پر اسی طرح فضیلت دی جائے گی جیسے ہمیں وراثت میں ان پر فضیلت دی گئی ہے"؛ تو نازل ہوا: ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ (۳)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَتَمَنَّوْا﴾۔ تمنا: ارادے کی ایک قسم ہے جس کا تعلق مستقبل سے ہے، جیسے حسرت (تلہف) ایک قسم ہے جس کا تعلق ماضی سے ہے؛ چنانچہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے مومنوں کو تمنا کرنے سے منع فرمایا؛ کیونکہ اس میں دل کا لگاؤ اور موت (اجل) کو بھول جانا ہے (۴)۔

اور علماء کا اختلاف ہے: کیا اس ممانعت میں 'غبطہ' بھی داخل ہے، اور وہ یہ ہے کہ: آدمی تمنا کرے کہ اس کی حالت (٥) بھی اپنے ساتھی جیسی ہو جائے، بغیر اس کے کہ وہ اس کے ساتھی سے چھن جانے کی تمنا کرے۔ اور جمہور اس کے جواز کے قائل ہیں: مالک وغیرہ، اور بعض کے نزدیک آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس ارشاد میں یہی مراد ہے: "حسد صرف دو چیزوں میں ہے: ایک وہ شخص جسے اللہ نے قرآن دیا، تو وہ رات کی گھڑیوں اور دن کے اوقات میں اس کے ساتھ (نماز میں) کھڑا ہوتا ہے، اور ایک وہ شخص جسے اللہ نے..."

(١) سنن ترمذی (٣٠٢٢)، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (٢٦٧٣٦) کے ہاں مجاہد کے قول کے بغیر ہے۔ اور یہاں ارسال سے مراد مجاہد اور ام سلمہ کے درمیان سند میں انقطاع ہے۔ (٢) (خ) میں: "حاصل ہوا"۔ (٣) اسے طبری نے ٦٦٧/٦ - ٦٦٨ میں روایت کیا ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے، اور الواحدی نے 'اسباب النزول' ص ١٤٣ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (٤) احکام القرآن، ابن العربی ٤١٢/١۔ (٥) (ظ) میں: "مال"۔

"...wealth, so he spends it by night and by day" (1). Thus, the meaning of his saying: "There is no envy (hasad)" means: there is no envy (ghibta - positive envy) greater or better than the envy in these two matters. Al-Bukhari pointed out this meaning when he titled this hadith: Chapter on Ghibta in Knowledge and Wisdom (2).

Al-Muhallab said: Allah Almighty explained in this verse what is not permissible to wish for, and that is what pertains to the transient world and its likes.

Ibn Atiyyah said (3): As for wishing for righteous deeds, that is good. If a person wishes from Allah without joining his wish with anything we have previously mentioned, then that is permissible. This is found in the hadith of the Prophet ﷺ in his saying: "I would love to be killed in the way of Allah, then brought to life, then killed" (4).

I say: This hadith is the one with which Al-Bukhari began the Book of Wishing in his Sahih (5). It indicates wishing for good and deeds of righteousness, and the desire for them. In it is the virtue of martyrdom over other deeds of righteousness; because he (peace and blessings be upon him) wished for it above others, due to its high status and the dignity of its people. So Allah granted it to him; according to his saying: "The morsel of Khaybar continues to affect me, now is the time it has severed my aorta (7)."

---

(1) Narrated by Ahmad (4550), Al-Bukhari (7529), and Muslim (815) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (2) Fath al-Bari 1/165, and the discussion in Al-Mufhim 2/445-446. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/45. (4) In the manuscripts: "I would love to live then be killed," and what is recorded is from Al-Muharrar al-Wajiz, and it is a piece of a hadith from Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, narrated by Ahmad (9480), Al-Bukhari (36), and Muslim (1876). (5) Fath al-Bari 13/217. (6) In (Z): "Until that," instead of: "Now is the time." (7) Narrated by Al-Bukhari in a similar way (4428) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. His saying: "Ukla" with a damma on the hamza, means: the morsel he ate from the sheep, and some narrators pronounce the alif with a fatha, which is an error; because he only ate one morsel from it. His saying: "Tu'aaduni," means: it recurs and the pain of its poison returns to me at known times. And the "Abhar": a vein in the back, and they are two aortas. It is also said: it is a vein within the heart, which if severed, life does not remain with it. Al-Nihaya (Abhar, Akal, Adad) and in Al-

Mu'jam al-Wasit: The Abharan: the two veins that carry blood from all the veins of the body to the right atrium of the heart.

"...धन, जिसे वह रात और दिन के समय खर्च करता है" (1)। इसलिए उनके कहने का अर्थ "कोई ईर्ष्या (हसद) नहीं" यह है कि: इन दो मामलों में रश्क (गिबता) से बढ़कर या बेहतर कोई रश्क नहीं है। और इमाम बुखारी ने इस अर्थ की ओर संकेत किया है जब उन्होंने इस हदीस पर अध्याय बनाया: ज्ञान और बुद्धिमत्ता में रश्क का अध्याय (2)।

अल-मुहल्लब ने कहा: अल्लाह तआला ने इस आयत में स्पष्ट किया है कि किस चीज़ की कामना करना जायज़ नहीं है, और वह सांसारिक सामान और उसके जैसा है।

इब्न अतिय्या ने कहा (3): जहाँ तक नेक कर्मों की कामना का संबंध है, तो वह अच्छा है। और यदि कोई व्यक्ति अल्लाह से कामना करे बिना अपनी कामना को उन चीज़ों के साथ जोड़े जिनका हमने उल्लेख किया है, तो वह जायज़ है, और यह नबी ﷺ की हदीस में मौजूद है: "मैं चाहता हूँ कि मैं अल्लाह की राह में मारा जाऊँ फिर जीवित किया जाऊँ फिर मारा जाऊँ (4)।

मैंने कहा: यही वह हदीस है जिससे बुखारी ने अपनी 'सहीह' में 'किताब अल-तमन्नी' शुरू की है (5), और यह भलाई की कामना और नेकी के कामों, और उनमें रुचि पर संकेत करती है, और इसमें अन्य सभी नेक कर्मों पर शहादत की श्रेष्ठता है; क्योंकि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) दूसरों के बजाय इसकी कामना की, इसके उच्च पद और इसके लोगों की गरिमा के कारण, तो अल्लाह ने उन्हें यह प्रदान किया; उनके कहने के अनुसार: "खैबर के निवाले का प्रभाव मुझ पर लौटता रहा है, अब वह समय है कि इसने मेरी महाधमनी (अब्हर) को काट दिया है (7)।"

---

(1) इसे अहमद (4550), बुखारी (7529), और मुस्लिम (815) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) फतह अल-बारी 1/165, और अल-मुफ्हिम 2/445-446 में चर्चा। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/45 में। (4) प्रतियों में: "मैं चाहता हूँ कि मैं जीवित रहूँ फिर मारा जाऊँ" और जो दर्ज है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है, और यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा है, जिसे अहमद (9480), बुखारी (36), और मुस्लिम (1876) ने उद्धृत किया है। (5) फतह अल-बारी 13/217। (6) (ज़) में: "उस समय तक," के बजाय: "अब वह समय है।" (7) बुखारी ने इसी तरह (4428) आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से इसे उद्धृत किया है। उनका कहना: "उक्ला", हम्ज़ा पर दम्मा के साथ, जिसका अर्थ है: वह निवाला जो उन्होंने भेड़ से खाया था, और कुछ वर्णनकर्ता अलिफ़ पर फथा पढ़ते हैं, जो कि एक त्रुटि है; क्योंकि उन्होंने उससे केवल एक निवाला ही

खाया था। उनका कहना: "तुआदुनी," का अर्थ है: यह बार-बार लौटता है और इसके जहर का दर्द मुझे ज्ञात समय पर फिर से होता है। और "अब्हर": पीठ में एक नस है, और वे दो महाधमनी हैं। यह भी कहा जाता है: यह हृदय के भीतर एक नस है, जिसे काटने पर जीवन शेष नहीं रहता। 'अल-निहाया' (अब्हर, अकल, अदद) और 'अल-मुअजम अल-वसीत' में: अब्हरान: दो नसें, जो शरीर की सभी नसों से रक्त को हृदय के दाहिने अलिंद (एट्रियम) तक ले जाती हैं।

"...مال، تو وہ اسے رات کے اوقات اور دن کے اوقات میں خرچ کرتا ہے" (۱)۔ پس ان کے قول کا مطلب: "کوئی حسد نہیں" یہ ہے کہ: ان دو معاملوں میں رشک (غبطہ) سے بڑھ کر یا بہتر کوئی رشک نہیں ہے۔ اور امام بخاری نے اس معنی کی طرف اشارہ کیا ہے جب انہوں نے اس حدیث پر باب باندھا: علم اور حکمت میں رشک کا باب (۲)۔

مہلب نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں واضح کیا ہے کہ کس چیز کی تمنا کرنا جائز نہیں ہے، اور وہ دنیاوی ساز و سامان اور اس جیسی چیزیں ہیں۔

ابن عطیہ نے کہا (۳): جہاں تک نیک اعمال کی تمنا کا تعلق ہے، تو وہ اچھا ہے، اور اگر انسان اللہ سے تمنا کرے بغیر اس کے کہ اپنی تمنا کو ان چیزوں کے ساتھ جوڑے جن کا ہم نے ذکر کیا ہے، تو وہ جائز ہے، اور یہ نبی کریم ﷺ کی حدیث میں موجود ہے: "میں چاہتا ہوں کہ میں اللہ کی راہ میں قتل کیا جاؤں، پھر زندہ کیا جاؤں، پھر قتل کیا جاؤں" (۴)۔

میں کہتا ہوں: یہی وہ حدیث ہے جس سے امام بخاری نے اپنی صحیح میں کتاب التمنی کا آغاز کیا ہے (۵)، اور یہ خیر کی تمنا اور نیکی کے کاموں، اور ان میں رغبت پر دلالت کرتی ہے، اور اس میں دیگر تمام نیک اعمال پر شہادت کی فضیلت ہے؛ اس لیے کہ آپ علیہ الصلوۃ والسلام نے اس کی تمنا کی نہ کہ کسی اور کی، اس کے بلند مرتبے اور اس کے اہل کی عزت کی وجہ سے، تو اللہ نے آپ کو یہ عطا فرمایا؛ آپ کے قول کے مطابق: "خیبر کے لقمے کا اثر مجھ پر لوٹتا رہا ہے، اب وہ وقت ہے کہ اس نے میری رگِ جاں (ابہر) کاٹ دی ہے (۷)۔"

(۱) اسے احمد (۴۵۵۰)، بخاری (۷۵۲۹) اور مسلم (۸۱۵) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) فتح الباری ۱۶۵/۱، اور المفہم ۴۴۵/۲ - ۴۴۶ میں بحث۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۵/۲ میں۔ (۴) نسخوں میں ہے: "میں چاہتا ہوں کہ میں زندہ رہوں پھر قتل کیا جاؤں"، اور جو متن میں ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے، اور یہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ ہے جسے احمد (۹۴۸۰)، بخاری (۳۶) اور مسلم (۱۸۷۶) نے روایت کیا ہے۔ (۵) فتح الباری ۲۱۷/۱۳۔ (۶) نسخہ (ظ) میں: "اس وقت تک"، بجائے: "اب وہ وقت ہے"۔ (۷) امام بخاری نے اسی طرح (۴۴۲۸) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "أُكلة"، ہمزہ کے پیش کے ساتھ، یعنی: وہ لقمہ جو انہوں نے بکری سے کھایا تھا، اور بعض راوی الف پر زبر پڑھتے ہیں جو کہ غلط ہے؛ کیونکہ آپ نے اس سے صرف ایک ہی لقمہ کھایا تھا۔ اور ان کا قول: "تُعادُّنی"، یعنی: یہ بار بار لوٹتا ہے اور اس کے زہر کا درد مجھے معلوم اوقات میں دوبارہ ہوتا ہے۔ اور "الأبهر": پیٹھ میں ایک رگ ہے، اور یہ دو رگیں ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ دل کے اندر چھپی ہوئی رگ ہے، جب وہ کٹ جائے تو اس کے ساتھ زندگی باقی نہیں رہتی۔ النہایہ (ابہر، اکل، عدد) اور المعجم الوسیط میں ہے: الأبهران: وہ دو رگیں جو جسم کی تمام رگوں سے خون لے کر دل کے دائیں خانے (atrium) تک پہنچاتی ہیں۔

And in the Sahih (authentic collection): "Indeed, it is said to the martyr: 'Make a wish,' and he says: 'I wish to return to the world so that I may be killed in Your cause once again'" (1).

And the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) used to wish for the faith of Abu Talib, Abu Lahab (2), and the leaders of the Quraysh, despite knowing that it would not happen. And he used to say: "Oh, how I long for my brothers who will come after me, who will believe in me without having seen me" (3).

All of this indicates that wishing is not forbidden if it does not lead (4) to envy and mutual hatred. The wishing forbidden in the verse is of this nature (5), which includes a man wishing for the state of another in terms of religion or worldly matters such that what the other has passes away, whether you wish for it to come to you or not. This is envy itself, which Allah Almighty condemned in His saying: {Or do they envy people for what Allah has given them of His bounty?} [An-Nisa: 54].

Also included in this is a man proposing marriage over his brother's proposal, and selling over his brother's sale; because it leads to envy and detestation.

Some scholars disliked ghibta (envying someone's blessing without wishing for its loss), saying it falls under the prohibition, but the correct view is its permissibility as we have explained (6), and with Allah is our success.

Al-Dahhak said: It is not permissible for anyone to wish for anyone's wealth, have you not heard those who said: {Oh, would that... [we had the like of what Qarun was given]}

(1) Narrated by Ahmad (12342) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and in it: "ten times" instead of: "once again", and narrated similarly by Al-Bukhari (2795), and Muslim (1877). (2) In (M): and the faith of Abu Lahab. (3) Cited with this wording by Al-Kiya al-Tabari in Ahkam al-Qur'an 2/444, and narrated similarly by Ahmad (12579) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and it has a supporting report from the hadith of Abu Hurayrah narrated by Ahmad (7393), and Muslim (249). (4) In (Z): "da'iyan" (active participle). (5) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 2/444. (6) See Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 2/443-444, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/44. Al-Kiya said: For one of us might wish to be a leader and a master in religion and the world, and there is no prohibition against it, even if he knows for certain it will not happen.

270 सूरह अन-निसा: आयत 32

और सहीह में है: "बेशक, शहीद से कहा जाएगा: 'इच्छा करो', तो वह कहेगा: 'मैं चाहता हूँ कि मैं दुनिया में वापस जाऊँ ताकि मैं तेरी राह में एक बार फिर मारा जाऊँ" (1)।

और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अबू तालिब, अबू लहब (2) और कुरैश के सरदारों के ईमान लाने की कामना करते थे, बावजूद इसके कि वे जानते थे कि ऐसा नहीं होगा। और आप फरमाया करते थे: "हाय, मुझे अपने उन भाइयों से मिलने का कितना शौक है जो मेरे बाद आएंगे, जो मुझ पर ईमान लाएंगे जबकि उन्होंने मुझे देखा नहीं होगा" (3)।

यह सब इस बात का प्रमाण है कि 'तमन्ना' (इच्छा) तब तक मना नहीं है जब तक कि वह ईर्ष्या (हसद) और आपसी द्वेष का कारण (4) न बने। आयत में जिस तमन्ना से मना किया गया है वह इसी प्रकार की है (5), जिसमें यह शामिल है कि आदमी दूसरे की धार्मिक या दुनियावी स्थिति की ऐसी कामना करे कि दूसरे के पास जो है वह समाप्त हो जाए, चाहे आप यह चाहें कि वह आपके पास आए या नहीं। यही वास्तविक ईर्ष्या है, जिसे अल्लाह तआला ने अपने इस कथन में धिक्कारा है: {या वे लोगों से उस पर ईर्ष्या करते हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने अनुग्रह से दिया है?} [अन-निसा: 54]।

इसमें किसी व्यक्ति का अपने भाई के निकाह के पैगाम पर पैगाम देना, और उसके सौदे पर सौदा करना भी शामिल है; क्योंकि यह ईर्ष्या और नफरत का कारण है।

कुछ विद्वानों ने 'ग़िब्ता' (किसी की नेमत को देखकर वैसी ही नेमत चाहना बिना उसके छिनने की कामना किए) को नापसंद किया है और इसे मनाही में शामिल माना है, लेकिन सही बात यह है कि जैसा कि हमने स्पष्ट किया है (6), यह जायज़ है, और अल्लाह ही तौफीक देने वाला है।

दहहाक ने कहा: किसी के लिए भी किसी दूसरे के धन की कामना करना जायज़ नहीं है, क्या तुमने उन लोगों को नहीं सुना जिन्होंने कहा था: {काश कि हमारे पास भी वैसा ही होता...}

(1) इसे अहमद (12342) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और उसमें: "दस बार" है बजाय: "एक बार फिर", और इसे बुखारी (2795) और मुस्लिम (1877) ने भी इसी तरह निकाला है। (2) (म) में: और अबू लहब का ईमान। (3) इसे इन्हीं शब्दों के साथ अल-किया अल-तबरी ने 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/444 में उल्लेख किया है, और अहमद (12579) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह निकाला है, और इसका समर्थन अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की

हदीस से भी होता है जिसे अहमद (7393) और मुस्लिम (249) ने निकाला है। (4) (ज़) में: "दा-इयन" (सक्रिय कृदंत)। (5) अहकाम अल-क़ुरान, अल-किया अल-तबरी 2/444। (6) देखें अहकाम अल-क़ुरान, अल-किया अल-तबरी 2/443-444, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/44। अल-किया ने कहा: हम में से कोई दीन और दुनिया में इमाम और सरदार बनने की तमन्ना कर सकता है, और इसकी मनाही नहीं है, भले ही उसे निश्चित रूप से पता हो कि ऐसा नहीं होगा।

270 سورة النساء: آیت 32

اور صحیح (حدیث) میں ہے: «بے شک شہید سے کہا جائے گا: تمنا کرو، تو وہ کہے گا: میں تمنا کرتا ہوں کہ دنیا میں واپس لوٹ جاؤں تاکہ تمہاری راہ میں ایک بار پھر قتل کیا جاؤں»(1)۔

اور رسول اللہ ﷺ ابو طالب، ابو لہب(2) اور قریش کے سرداروں کے ایمان لانے کی تمنا کیا کرتے تھے، اس کے باوجود کہ آپ جانتے تھے کہ ایسا نہیں ہوگا۔ اور آپ فرمایا کرتے تھے: «ہائے، مجھے اپنے ان بھائیوں کا کتنا شوق ہے جو میرے بعد آئیں گے، جو مجھ پر ایمان لائیں گے حالانکہ انہوں نے مجھے دیکھا نہیں ہوگا»(3)۔

اور یہ سب اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ تمنا سے اس وقت تک منع نہیں کیا گیا جب تک کہ وہ حسد اور باہمی بغض کا باعث(4) نہ بنے۔ اور آیت میں جس تمنا سے منع کیا گیا ہے وہ اسی قسم کی ہے(5)، جس میں یہ داخل ہے کہ آدمی دوسرے کی دین یا دنیا کی ایسی حالت کی تمنا کرے کہ دوسرے کے پاس جو نعمت ہے وہ ختم ہو جائے، خواہ آپ یہ تمنا کریں کہ وہ آپ کے پاس آ جائے یا نہ آئے۔ اور یہی عین حسد ہے، جس کی اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول میں مذمت فرمائی ہے: ﴿أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ﴾ [النساء: 54] (ترجمہ: یا وہ لوگوں سے اس چیز پر حسد کرتے ہیں جو اللہ نے انہیں اپنے فضل سے دی ہے)۔

اور اس میں کسی شخص کا اپنے بھائی کے پیغامِ نکاح پر پیغام دینا، اور اس کی بیع پر بیع کرنا بھی شامل ہے؛ کیونکہ یہ حسد اور دشمنی کا باعث ہے۔

بعض علماء نے 'غبطہ' (بغیر زوالِ نعمت کی خواہش کے دوسرے جیسی نعمت کی تمنا) کو ناپسند کیا ہے اور اسے ممانعت میں داخل مانا ہے، لیکن صحیح بات اس کا جواز ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا(6)، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

ضحاک نے کہا: کسی کے لیے جائز نہیں کہ کسی کے مال کی تمنا کرے، کیا تم نے ان لوگوں کی بات نہیں سنی جنہوں نے کہا تھا: ﴿يَٰلَيْتَ ... (ترجمہ: اے کاش کہ ہمارے پاس بھی ویسا ہی ہوتا جیسا قارون کو دیا گیا)۔

(1) اسے احمد (12342) نے حضرت انسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں «دس بار» ہے بجائے «ایک بار پھر» کے، اور بخاری (2795) اور مسلم (1877) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (2) (م) نسخے میں ہے: اور ابو لہب کا ایمان۔ (3) الکیا الطبری نے 'احکام القرآن' 2/444 میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور احمد (12579) نے حضرت انسؓ کی حدیث سے اسے اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس کی شاہد حدیث حضرت ابو ہریرہؓ سے ہے جسے احمد (7393) اور مسلم (249) نے روایت کیا ہے۔ (4) (ظ) نسخے میں ہے: «داعیاً»۔ (5) احکام القرآن، الکیا الطبری 2/444۔ (6) دیکھیے احکام القرآن، الکیا الطبری 2/443 - 444، اور المحرر الوجیز 2/44۔ الکیا نے کہا: ہم میں سے کوئی دین اور دنیا میں امام اور سردار بننے کی تمنا کر سکتا ہے، اور اس کی ممانعت نہیں ہے، اگرچہ اسے قطعی طور پر معلوم ہو کہ ایسا نہیں ہوگا۔

Surat an-Nisa: Ayah 32, Page 271

"...like what Qarun has been given" [Al-Qasas: 79] until he said: "And those who had wished for his position the day before began to say, 'Oh, how Allah extends provision for whom He wills of His servants and restricts it! Had not Allah been gracious to us, He would have caused it to swallow us up...'" [Al-Qasas: 82].

Al-Kalbi said: A man should not wish for his brother's wealth, nor his wife, nor his servant, nor his beast of burden, but let him say: O Allah, grant me the like of it. It is likewise in the Torah, and similarly His saying in the Quran: "And ask Allah of His bounty" (1).

Ibn Abbas said: Allah, Glory be to Him, forbade a man from wishing for so-and-so's wealth and family, and commanded His believing servants to ask Him of His bounty (2).

Evidence for the majority includes the saying of the Prophet ﷺ: "The world is only for four people: A man to whom Allah has given wealth and knowledge, so he fears his Lord concerning it, maintains his ties of kinship with it (3), and knows that Allah has a right in it, so he is in the best of positions. And a man to whom Allah has given knowledge but not wealth, so he is sincere in intention, saying: 'If I had wealth, I would act as so-and-so acts,' so he is according to his intention, and their reward is the same..." The hadith continues, and has been mentioned previously (4). Reported and authenticated by at-Tirmidhi (5).

Al-Hasan said: None of you should wish for wealth, for what does he know, perhaps his destruction is in it. This is only correct if he wishes for it for the sake of the world. As for if he wishes for it for good, the Sharia has permitted it; the servant wishes for it to reach the Lord through it, and Allah does what He wills (6).

Thirdly: His saying, Exalted is He: "For men is a share of what they have earned" meaning of reward and punishment.

(1) Tafsir al-Baghawi 1/421. (2) Reported by al-Tabari 6/664. (3) In versions (kh) and (d): in it. (4) 5/331. (5) Under number (2325) from the hadith of Abu Kabsha al-Anmari. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/413.

सूरह अन-निसा: आयत 32, पृष्ठ 271

"...वैसा ही जैसा कारून को दिया गया है" [अल-क़सस: 79] यहाँ तक कि उन्होंने कहा: "और जिन्होंने कल उसके पद की कामना की थी, वे कहने लगे, 'ओह, अल्लाह अपने दासों में से जिसके लिए चाहता है रोज़ी बढ़ा देता है और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है! यदि अल्लाह हम पर मेहरबान न होता, तो वह हमें भी ज़मीन में धँसा देता...'" [अल-क़सस: 82] ।

अल-कल्बी ने कहा: किसी व्यक्ति को अपने भाई के धन, न उसकी पत्नी, न उसके नौकर और न ही उसके पशु की कामना करनी चाहिए, बल्कि उसे यह कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, मुझे भी इसके जैसा प्रदान कर। तौरात में भी ऐसा ही है, और इसी तरह कुरान में उसका कथन है: "और अल्लाह से उसके अनुग्रह की याचना करो" (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह सुब्हानहू व ता'आला ने एक व्यक्ति को दूसरे के धन और परिवार की कामना करने से मना किया है, और अपने मोमिन बंदों को उसके अनुग्रह से माँगने का आदेश दिया है (2)।

बहुमत के लिए प्रमाणों में से पैगंबर ﷺ का कथन है: "यह दुनिया केवल चार प्रकार के लोगों के लिए है: एक वह व्यक्ति जिसे अल्लाह ने धन और ज्ञान दिया है, तो वह उसके बारे में अपने रब से डरता है, उसके माध्यम से अपने रिश्तेदारों के साथ अच्छे संबंध रखता है (3), और जानता है कि इसमें अल्लाह का हक़ है, तो वह सबसे अच्छे पद पर है। और वह व्यक्ति जिसे अल्लाह ने ज्ञान दिया लेकिन धन नहीं दिया, तो वह अपनी नीयत में सच्चा है, वह कहता है: 'यदि मेरे पास धन होता, तो मैं भी वैसा ही काम करता जैसा फलां व्यक्ति करता है,' तो वह अपनी नीयत के अनुसार है, और उन दोनों का फल समान है..." हदीस जारी है, और इसे पहले उद्धृत किया जा चुका है (4)। इसे अल-तिर्मिज़ी ने संकलित और प्रमाणित किया है (5)।

अल-हसन ने कहा: तुममें से किसी को धन की कामना नहीं करनी चाहिए, क्योंकि उसे क्या पता, शायद उसकी बर्बादी इसी में हो। यह तभी सही है जब वह दुनिया के लिए इसकी कामना करे। जहाँ तक भलाई के लिए इसकी कामना करने की बात है, तो शरीयत ने इसकी अनुमति दी है; बंदा इसकी कामना करता है ताकि इसके माध्यम से वह अपने रब तक पहुँच सके और अल्लाह जो चाहता है वही करता है (6)।

तीसरा: उसका कथन, "पुरुषों के लिए उनके द्वारा किए गए कार्यों का एक हिस्सा है," इसका अर्थ है पुरस्कार और दंड।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/421। (2) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 6/664। (3) (ख़) और (द) प्रतियों में: 'उसमें'। (4) 5/331। (5) अबू कब्शा अल-अनमारी की हदीस से संख्या (2325) के तहत। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/413।

سورة النساء: آیت 32، صفحہ 271

"...جیسا کہ قارون کو دیا گیا" [القصص: 79] یہاں تک کہ اس نے کہا: "اور وہ لوگ جنہوں نے کل اس کے مرتبے کی تمنا کی تھی کہنے لگے، 'ہائے افسوس! اللہ اپنے بندوں میں سے جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور (جس کے لیے چاہتا ہے) تنگ کر دیتا ہے، اگر اللہ نے ہم پر احسان نہ کیا ہوتا تو وہ ہمیں بھی (زمین میں) دھنسا دیتا...'" [القصص: 82]۔

الکلبی نے کہا: کوئی شخص اپنے بھائی کے مال، نہ اس کی بیوی، نہ اس کے خادم اور نہ ہی اس کے جانور کی تمنا کرے، بلکہ اسے یہ کہنا چاہیے: اے اللہ! مجھے بھی اس جیسا عطا فرما۔ تورات میں بھی ایسا ہی ہے، اور اسی طرح قرآن میں اس کا فرمان ہے: "اور اللہ سے اس کا فضل مانگو" (1)۔

ابن عباس نے کہا: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے کسی شخص کو دوسرے کے مال اور اہل و عیال کی تمنا کرنے سے منع فرمایا ہے، اور اپنے مومن بندوں کو حکم دیا ہے کہ وہ اس سے اس کا فضل مانگیں (2)۔

جمہور کے لیے دلائل میں سے نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: "دنیا صرف چار طرح کے لوگوں کے لیے ہے: ایک وہ شخص جسے اللہ نے مال اور علم دیا ہے، تو وہ اس میں اپنے رب سے ڈرتا ہے، اس کے ذریعے صلہ رحمی کرتا ہے (3)، اور اس میں اللہ کا حق پہچانتا ہے، تو یہ شخص سب سے بہترین مرتبے پر ہے۔ اور وہ شخص جسے اللہ نے علم دیا مگر مال نہیں دیا، تو وہ سچی نیت والا ہے، وہ کہتا ہے: 'اگر میرے پاس مال ہوتا تو میں بھی ویسا ہی کام کرتا جیسا فلاں کرتا ہے'، تو وہ اپنی نیت کے مطابق ہے، پس ان دونوں کا اجر برابر ہے..." حدیث، اور یہ پہلے گزر چکی ہے (4)۔ اسے ترمذی نے روایت کیا اور صحیح قرار دیا (5)۔

الحسن نے کہا: تم میں سے کوئی مال کی تمنا نہ کرے، اسے کیا معلوم شاید اس کی ہلاکت اسی میں ہو۔ اور یہ تب صحیح ہے جب وہ دنیا کے لیے اس کی تمنا کرے، لیکن اگر وہ خیر کے لیے اس کی تمنا کرے تو شریعت نے اس کی اجازت دی ہے؛ پس بندہ اس کی تمنا کرتا ہے تاکہ اس کے ذریعے اپنے رب تک پہنچے، اور اللہ جو چاہتا ہے کرتا ہے (6)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "مردوں کے لیے اس میں سے حصہ ہے جو انہوں نے کمایا" اس سے مراد ثواب اور عذاب ہے۔

(1) تفسیر البغوی 421/1۔ (2) اسے طبری نے روایت کیا 664/6۔ (3) (خ) اور (د) کے نسخوں میں: 'اس میں'۔ (4) 331/5۔ (5) ابوکبشہ الانماری کی حدیث سے نمبر (2325) کے تحت۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 413/1۔

272 Surah An-Nisa: Verse 32

"And for women" likewise. Qatada said this. For a woman, the reward for a good deed is tenfold, just like for men. Ibn Abbas said: What is meant by that is inheritance (1). According to this saying, "acquisition" means receiving a share, the male getting a portion equal to that of two females. Allah, the Almighty and Majestic, forbade wishing in this manner because of the motives of envy it contains, and because Allah knows their interests better than they do. So He established the division among them with disparity according to what He knew of their interests (2). Fourth: His words, the Exalted: "And ask Allah of His bounty." At-Tirmidhi narrated from Abdullah that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Ask Allah of His bounty, for indeed Allah loves to be asked, and the best worship is waiting for relief" (3). It was also related by Ibn Majah (4) from Abu Hurairah that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever does not ask of Allah, He becomes angry with him" (5). This indicates that the command to ask Allah, the Exalted, is obligatory. Some scholars took this meaning and composed poetry about it, saying: Allah is angry if you abandon asking Him... while the son of Adam gets angry when he is asked (6). Ahmad ibn al-Mu'addal, Abu al-Fadl, the Maliki jurist (7), said it beautifully: WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) The two reports were narrated by al-Tabari 6/667-668, and see Zad al-Masir 2/70. (2) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 2/443. (3) Sunan at-Tirmidhi (3571), and it was also narrated by Ibn Adi in al-Kamil 2/665, saying: I do not know of this hadith being narrated with this chain except by Hammad bin Waqid from Isra'il from Abu Ishaq... Hammad bin Waqid generally narrates things that trustworthy narrators do not support him in. At-Tirmidhi said: Hammad bin Waqid is not a preserver (hafiz). Abu Nu'aym narrated this hadith from Isra'il, from Hakim bin Jubayr, from a man, from the Prophet (peace be upon him). Abu Nu'aym's hadith is more likely to be correct. Al-Ajluni said in Kashf al-Khafa 1/558: Al-Iraqi said: Weak, but al-Hafiz Ibn Hajar graded it fair (hasan). (4) In (d), (z), and (m): Ibn Majah also narrated it, and the confirmed version is from (kh) and (zha). (5) Sunan at-Tirmidhi (3373), and Sunan ibn Majah (2827), and in Ibn Majah it is with the wording: "Whoever does not supplicate..." It has been previously mentioned in 1/162. (6) Previously mentioned in 1/163. (7) Al-Basri, sheikh of Muhammad bin Isma'il al-Qadi, he studied under Abd al-Malik bin al-Majishun and Muhammad bin Maslamah, =

पृष्ठ २७२ सूरा अन-निसा: आयत ३२

"और औरतों के लिए" भी वैसा ही है। कतादा ने यह कहा। एक महिला के लिए भी एक पुण्य कर्म का प्रतिफल पुरुषों की तरह दस गुना है। इब्न अब्बास ने कहा: इससे तात्पर्य उत्तराधिकार से है (१)। इस कथन के अनुसार "अर्जन" का अर्थ प्राप्ति है, पुरुष को दो महिलाओं के बराबर हिस्सा मिलता है। अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, ने इस तरह की कामना करने से मना किया है क्योंकि इसमें ईर्ष्या की भावना होती है; और क्योंकि अल्लाह उनके हितों को उनसे बेहतर जानता है। इसलिए उसने उनके बीच हिस्सेदारी उनके हितों के ज्ञान के अनुसार असमानता के साथ निर्धारित की (२)। चौथा: उसका, जो सर्वोच्च है, कथन: "और अल्लाह से उसकी कृपा माँगो।" अत-तिरमिज़ी ने अब्दुल्ला से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने फरमाया: "अल्लाह से उसकी कृपा माँगो, क्योंकि अल्लाह माँगे जाने को पसंद करता है, और सबसे अच्छी इबादत राहत का इंतज़ार करना है" (३)। इब्न माजाह (४) ने अबू हुरैरा से भी इसे उद्धृत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने फरमाया: "जो अल्लाह से नहीं माँगता, वह उस पर क्रोधित होता है" (५)। यह दर्शाता है कि अल्लाह तआला से माँगने का आदेश अनिवार्य है। कुछ विद्वानों ने इस भाव को ग्रहण किया और इसे काव्य के रूप में पिरोया: अल्लाह क्रोधित होता है यदि आप उससे माँगना छोड़ देते हैं... जबकि आदम का बेटा माँगने पर क्रोधित होता है (६)। अहमद बिन अल-मुअद्दल, अबू अल-फज़्ल, मालिकी न्यायविद (७) ने इसे सुंदरता से कहा:
WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) अल-तबरी ६/६६७-६६८ ने दोनों रिवायतों को निकाला है, और ज़ाद अल-मसीर २/७० देखें। (२) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान २/४४३। (३) सुनन अत-तिरमिज़ी (३५७१), और इब्न अदी ने भी अल-कामिल २/६६५ में इसे निकाला और कहा: मुझे नहीं पता कि इस श्रृंखला के साथ हम्माद बिन वाकिद के अलावा इस हदीस को इसराइल से अबू इसहाक से किसी और ने रिवायत किया है... हम्माद बिन वाकिद आम तौर पर ऐसी चीजें रिवायत करते हैं जिनमें विश्वसनीय लोग उनका समर्थन नहीं करते। अत-तिरमिज़ी ने कहा: हम्माद बिन वाकिद हाफ़िज़ (संरक्षक) नहीं हैं। अबू नुअैम ने इस हदीस को इसराइल से, हाकिम बिन जुबैर से, एक आदमी से, नबी (उन पर शांति हो) से रिवायत किया। अबू नुअैम की हदीस के सही होने की संभावना अधिक है। अल-अजलुनी ने कशफ़ अल-खफ़ा १/५५८ में कहा: अल-इराकी ने कहा: कमज़ोर है, और हाफ़िज़ इब्न हजर ने इसे हसन (अच्छा) बताया। (४) (द), (ज़) और (म) में: इब्न माजाह ने भी इसे निकाला, और पुष्ट संस्करण

(ख) और (ज़ा) से है। (५) सुनन अत-तिरमिज़ी (३३७३), और सुनन इब्न माजाह (२८२७), और इब्न माजाह के पास यह इन शब्दों के साथ है: "जो दुआ नहीं करता..." और यह पहले १/१६२ पर बीत चुका है। (६) १/१६३ में पहले आ चुका है। (७) अल-बसरी, मुहम्मद बिन इस्माइल अल-क़ाज़ी के शेख, उन्होंने अब्दुल मलिक बिन अल-माजीशुन और मुहम्मद बिन मसलमा के सानिध्य में ज्ञान प्राप्त किया, =

صفحہ ۲۷۲ سورۃ النساء: آیت ۳۲

"اور عورتوں کے لیے" بھی اسی طرح ہے۔ یہ قتادہ نے کہا۔ پس عورت کے لیے بھی ایک نیکی کا بدلہ مردوں کی طرح دس گنا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد وراثت ہے (۱)۔ اس قول کے مطابق "اکتساب" کا مطلب حصہ پانا ہے، مرد کے لیے دو عورتوں کے برابر حصہ ہے، پس اللہ عزوجل نے اس طریقے سے تمنا کرنے سے منع فرمایا کیونکہ اس میں حسد کے اسباب پائے جاتے ہیں؛ اور اس لیے کہ اللہ تعالیٰ ان کے مفادات کو ان سے زیادہ جانتا ہے، چنانچہ اس نے ان کے درمیان تقسیم ان کے مفادات کے علم کے مطابق تفاوت (فرق) کے ساتھ رکھی (۲)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اللہ سے اس کا فضل مانگو"۔ ترمذی نے عبداللہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ سے اس کا فضل مانگو، کیونکہ اللہ کو پسند ہے کہ اس سے مانگا جائے، اور بہترین عبادت کشادگی (راحت) کا انتظار کرنا ہے" (۳)۔ اور اسے ابن ماجہ (٤) نے بھی ابو ہریرہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو اللہ سے نہیں مانگتا، اللہ اس پر ناراض ہوتا ہے" (٥)۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اللہ تعالیٰ سے مانگنے کا حکم واجب ہے، اور بعض علماء نے اس مفہوم کو لیا اور اسے نظم میں ڈھالا، پس کہا: اللہ ناراض ہوتا ہے اگر تو اس سے مانگنا چھوڑ دے... اور ابن آدم سے جب مانگا جائے تو وہ ناراض ہوتا ہے (٦)۔ اور احمد بن المعدل ابو الفضل فقیہ مالکی (۷) نے کیا خوب کہا ہے:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) طبری نے ان دونوں روایتوں کو ٦٦٧/٦ - ٦٦٨ میں نکالا ہے، اور دیکھئے زاد المسیر ۷۰/۲۔ (۲) احکام القرآن للکیا طبری ٤٤٣/٢۔ (۳) سنن ترمذی (۳۵۷۱)، اور ابن عدی نے اسے الکامل ٦٦٥/٢ میں بھی نکالا اور کہا: میں نہیں جانتا کہ اس سند کے ساتھ اسے حماد بن واقد کے علاوہ

کسی نے اسرائیل عن ابی اسحاق سے روایت کیا ہو... اور حماد بن واقد عام طور پر وہ روایت کرتے ہیں جس میں ثقہ راوی ان کی پیروی نہیں کرتے۔ ترمذی نے کہا: حماد بن واقد حافظ نہیں ہیں۔ اور ابو نعیم نے یہ حدیث اسرائیل سے، حکیم بن جبیر سے، ایک شخص سے، نبی ﷺ سے روایت کی ہے، اور ابو نعیم کی حدیث زیادہ صحیح معلوم ہوتی ہے۔ اور عجلونی نے کشف الخفاء ۵۵۸/۱ میں کہا: عراقی نے کہا: ضعیف ہے، اور حافظ ابن حجر نے اسے حسن قرار دیا ہے۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: اور ابن ماجہ نے بھی نکالا، اور ثابت شدہ نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (٥) سنن ترمذی (٣٣٧٣)، اور سنن ابن ماجہ (٢٨٢٧)، اور ابن ماجہ کے ہاں یہ ان الفاظ کے ساتھ ہے: "جو دعا نہیں کرتا..." اور یہ پہلے ١٦٢/١ پر گزر چکا ہے۔ (٦) پہلے ١٦٣/١ پر گزر چکا ہے۔ (٧) البصری، شیخ محمد بن اسماعیل القاضی، انہوں نے عبد الملک بن الماجشون اور محمد بن مسلمہ سے فقہ حاصل کی، =

Seek sustenance from Him who has no doorkeeper before Him if He is asked. He who, out of generosity, dislikes the one who stops asking Him, and who is pleased with the asker. And He whose word, when spoken, is carried out without being signed by a scribe.

We have elaborated on this meaning in the book "Qam' al-Hirs bi-l-Zuhd wa-l-Qana'a" (Curbing Greed with Asceticism and Contentment). Said ibn Jubayr said regarding: {And ask Allah of His bounty}: It refers to worship, not worldly matters (2). And it was said: Ask Him for success in acting in a way that pleases Him.

Narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: Ask your Lord even for a shoelace (3), for if Allah (Exalted and Majestic be He) does not make it easy, it will not be easy (4). Sufyan ibn 'Uyaynah said: He did not command asking except to give (5).

Al-Kisa'i and Ibn Kathir read: "wa-salu-llaha min fadlihi" without a hamza in the entire Quran. The rest [read it] with the hamza: {wa-s'alu-llaha} (6). Its origin is with the hamza, but the hamza was deleted for ease of pronunciation. And Allah knows best.

Allah Almighty says: {And to everyone We have appointed heirs to what has been left by parents and relatives. And to those with whom your right hands have made a pledge, give them their share. Indeed, Allah is ever, over all things, a Witness.}

In it are five issues:

= He is an author of eloquence and clarity. Al-Siyar 11/519. Al-Qadi 'Iyad said in Tartib al-Madarik 1/47: Ahmad bin al-Mu'addal, many pronounce it with a 'dal', but the correct pronunciation is with a 'dhal'. Ends. His verses are in al-Tamhid 4/110 and Tartib al-Madarik 2/554. (1) In (D): 'for his asking', and in (Z) and (Zh): 'he asks Him', and in (M): 'you ask Him'. What is established is from (Kh) and Tartib al-Madarik. (2) Narrated by al-Tabari 6/669. Ibn Atiyya said in al-Muharrar al-Wajiz 2/45: The majority said: that is general, and it is what the wording implies. (3) In the manuscripts: 'satiety', and what is established is from the sources of documentation and will follow. 'Shas' is the singular of 'shusu' al-na'l' (sandal strap). (4) Narrated by Ahmad in al-Zuhd p. 252, Abu Ya'la (4560), and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (1119). Regarding this, from Anas, attributed to the Prophet: "Let one of you ask his Lord for all his needs,

even for his sandal strap if it breaks." Narrated by Ibn Hibban (894). (5) Tafsir al-Baghawi 1/421. (6) Al-Sab'a p. 232, and al-Taysir p. 95.

उससे जीविका मांगो जिसके सामने मांगे जाने पर कोई दरबान नहीं होता। वह जो उदारता के कारण उससे अप्रसन्न होता है जो उससे मांगना छोड़ देता है, और जो मांगने वाले से प्रसन्न होता है। और वह जिसका वचन, जब कहा जाता है, तो किसी मुंशी के हस्ताक्षर के बिना ही पूरा हो जाता है।

हमने इस अर्थ के बारे में अपनी पुस्तक 'क़मअ अल-हर्स बिल-ज़ुहद वल-क़नाअत' (संयम और संतोष के द्वारा लालच का दमन) में विस्तार से बताया है। सईद बिन जुबैर ने आयत: {और अल्लाह से उसकी कृपा मांगो} के बारे में कहा: इसका अर्थ इबादत है, सांसारिक मामले नहीं (2)। और कहा गया: उससे उन कार्यों को करने की सफलता मांगो जो उसे प्रसन्न करते हैं।

आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अपने रब से एक जूते के फीते (3) तक के लिए मांगो, क्योंकि यदि अल्लाह (महान और प्रतापी) उसे आसान नहीं करेगा, तो वह आसान नहीं होगा (4)। सुफियान बिन उययना ने कहा: उसने मांगने का आदेश केवल देने के लिए ही दिया है (5)।

अल-किसाई और इब्न कथीर ने पूरे कुरान में बिना हमज़ा के"व-सलुल्लाहा मिन फदलिही" पढ़ा है। शेष ने हमज़ा के साथ पढ़ा है: {व-सअलुल्लाहा} (6)। इसका मूल हमज़ा के साथ है; लेकिन उच्चारण में आसानी के लिए हमज़ा को हटा दिया गया। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और हर एक के लिए हमने वारिस (उत्तराधिकारी) बना दिए हैं उस माल के जो माता-पिता और निकट संबंधियों ने छोड़ा हो। और वे जिनसे तुम्हारी दाहिनी भुजाओं (अहदों) ने शपथ ली है, उन्हें उनका हिस्सा दो। निस्संदेह, अल्लाह हर चीज़ पर गवाह है।}

इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं:

= वह रचनाओं, वाक्पटुता और स्पष्टता के धनी हैं। अल-सियर 11/519। अल-क़ादी इयाज़ ने तरतीब अल-मदारिक 1/47 में कहा: अहमद बिन अल-मुअद्दल, कई लोग इसे 'दाल' के साथ कहते हैं, लेकिन सही उच्चारण 'ज़ाल' के साथ है। समाप्त। उनके छंद अल-तम्हीद 4/110 और तरतीब अल-मदारिक 2/554 में हैं। (1) (D) में: 'उसके मांगने के लिए', और (Z) और (Zh) में: 'वह उससे मांगता है', और (M) में: 'तुम उससे मांगते हो'। जो स्थापित है वह (Kh) और तरतीब अल-मदारिक से है। (2) अल-तबरी 6/669 द्वारा वर्णित। इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/45 में कहा: बहुमत ने

कहा: वह सामान्य है, और यही शब्द का अर्थ है। (3) प्रतियों में: 'तृप्ति', और जो स्थापित है वह स्रोतों से है और आगे आएगा। 'शस' जूते के फीते का एकवचन है। (4) अहमद ने अल-ज़ुहद पृष्ठ 252, अबू याला (4560), और अल-बैहकी ने अल-शुआब (1119) में वर्णित किया। इस बारे में अनस से रिवायत है: "तुम में से हर एक को अपने रब से अपनी हर ज़रूरत मांगनी चाहिए, यहाँ तक कि अपने जूते का तस्मा भी अगर वह टूट जाए।" इसे इब्न हिब्बान (894) ने वर्णित किया है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 1/421। (6) अल-सबआ पृष्ठ 232, और अल-तयसीर पृष्ठ 95।

۲۷۳ سورہ النساء: آیت ۳۲ - ۳۳

اس سے رزق طلب کرو جس کے سامنے مانگے جانے پر کوئی دربان نہیں۔ جو سخاوت کی بنا پر اس سے ناپسند کرتا ہے جو مانگنا چھوڑ دے، اور جو مانگنے والے سے خوش ہوتا ہے۔ اور وہ جس کی بات جب کہی جاتی ہے تو وہ کسی منشی کے دستخط کے بغیر ہی جاری ہو جاتی ہے۔

ہم نے اس معنی کے بارے میں اپنی کتاب "قمع الحرص بالزہد والقناعۃ" میں تفصیل سے بتایا ہے۔ سعید بن جبیر نے ﴿وَسْـَٔلُوا اللهَ مِن فَضْلِهِۦ﴾ کے بارے میں کہا: اس سے مراد عبادت ہے، دنیاوی معاملات نہیں (۲)۔ اور کہا گیا: اس سے ان کاموں کی توفیق مانگو جو اسے پسند ہوں۔

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: اپنے رب سے جوتے کے تسمے (۳) تک مانگو، کیونکہ اگر اللہ عزوجل اسے آسان نہ فرمائے تو وہ آسان نہیں ہوگا (۴)۔ سفیان بن عیینہ نے کہا: اس نے مانگنے کا حکم نہیں دیا مگر عطا کرنے کے لیے (۵)۔

الکسائی اور ابن کثیر نے پورے قرآن میں بغیر ہمزہ کے "وسلوا اللہ من فضلہ" پڑھا ہے۔ باقیوں نے ہمزہ کے ساتھ: ﴿وَسْـَٔلُوا اللهَ﴾ (۶)۔ اس کی اصل ہمزہ کے ساتھ ہے؛ مگر تخفیف (آسانی) کے لیے ہمزہ کو حذف کر دیا گیا۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں:

= وہ تصانیف، فصاحت اور بیان کے مالک ہیں۔ السیر ۱۱/۵۱۹۔ قاضی عیاض نے ترتیب المدارک ۱/۴۷ میں کہا: احمد بن المعدل، بہت سے لوگ اسے 'دال' کے ساتھ پڑھتے ہیں، اور صحیح 'ذال' کے ساتھ ہے۔ ا۔ھ ان کے اشعار تمہید ۴/۱۱۰ اور ترتیب المدارک ۲/۵۵۴ میں ہیں۔ (۱) (د) میں: 'اس کے سوال کے لیے'، اور (ز) اور (ظ) میں: 'وہ اس سے مانگتا ہے'، اور (م) میں: 'تم اس سے مانگتے ہو'۔ ثابت شدہ متن (خ) اور ترتیب المدارک سے ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۶/۶۶۹ پر روایت کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/۴۵ میں کہا: جمہور نے کہا: یہ عام ہے، اور لفظ کا تقاضا بھی یہی ہے۔ (۳) نسخوں میں 'شبع' (سیر ہونا) ہے، اور مستند وہی ہے جو مآخذ سے ہے اور آگے آئے گا۔ 'شَسْع' جوتے کے تسمے کو کہتے ہیں۔ (۴) اسے احمد نے الزہد صفحہ ۲۵۲، ابو یعلیٰ (۴۵۶۰) اور بیہقی نے الشعب (۱۱۱۹) میں روایت کیا ہے۔ اس باب میں انس سے مرفوعاً مروی ہے: "تم میں سے ہر ایک اپنے رب سے اپنی تمام حاجتیں مانگے، یہاں تک کہ اپنے جوتے کا تسمہ بھی اگر وہ ٹوٹ جائے۔" اسے ابن حبان نے روایت کیا ہے (۸۹۴)۔ (۵) تفسیر البغوی ۱/۴۲۱۔ (۶) السبعۃ صفحہ ۲۳۲، اور التیسیر صفحہ ۹۵۔

274 Surah An-Nisa: Verse 33

First: The Almighty explained that every human being has heirs and guardians; so let everyone benefit (1) from what Allah has apportioned for them from the inheritance, and do not desire the property of others.

Al-Bukhari reported (2) in the Book of Inheritance Laws from the narration of Said bin Jubayr from Ibn Abbas: (And for everyone We have appointed heirs from what parents and near relatives leave, and to those with whom you have made an oath) [An-Nisa: 33]. He said: When the Migrants (Muhajirun) first came to Medina, an Ansar would inherit from a Migrant to the exclusion of his own relatives, because of the brotherhood that the Messenger of Allah (peace be upon him) established between them. So when the verse (And for everyone We have appointed heirs) was revealed, he said: It abrogated (and to those with whom you have made an oath).

Abu al-Hasan bin Battal said: In all copies it occurred: (And for everyone We have appointed heirs) said: It abrogated (and to those with whom you have made an oath). The correct view is that the abrogating verse is: (And for everyone We have appointed heirs) and the abrogated verse is: (and to those with whom you have made an oath), and this is how Al-Tabari narrated it in his narration (3).

It was narrated from the majority of the Salaf (early scholars) that the verse abrogating His saying: (and to those with whom you have made an oath) is the Almighty's saying in "Al-Anfal": (And blood relatives are closer to one another) [75]. This was narrated from Ibn Abbas, Qatadah, and Al-Hasan Al-Basri; and it is what Abu Ubayd confirmed in his book "The Abrogator and the Abrogated" (4).

Regarding it, there is another saying narrated by Al-Zuhri from Said bin Al-Musayyib, who said: Allah, the Mighty and Sublime, commanded those who...

---

(1) In the manuscripts: "one (ahad)", and what is established is from (m). (2) In his Sahih (6747). (3) Tafsir al-Tabari 6/678. Al-Hafiz mentioned in Al-Fath 12/29 the words of Ibn Battal and said: The interpretation from the narration of Al-Salt bin Muhammad from Abu Usama similar to what was attributed to Al-Tabari has already been mentioned in Al-Kafalah [Sahih Al-Bukhari (2292)], so its attribution to what is in Al-Bukhari was more appropriate... Ibn Al-Munayyar answered in the footnote, saying: The pronoun in "nasakhatha" (i.e., the third-person feminine singular suffix 'ha') refers to the brotherhood (mu'akhah), not to the verse. The pronoun in "nasakhatha", which is the hidden subject, refers to his saying: "And for everyone We

have appointed heirs", and his saying: "and to those with whom you have made an oath" is a substitute for the pronoun (i.e., the third-person feminine singular suffix 'ha'). The origin of the speech is: When "And for everyone We have appointed heirs" was revealed, it abrogated "and to those with whom you have made an oath". Al-Kirmani said: The subject of "nasakhatha" is the verse "ja'alna", and "alladhina 'aqadat" is in the accusative case by an implied verb: I mean. (4) P. 224, and in it he cited the report of Ibn Abbas (414), and Al-Tabari cited it from Ibn Abbas and others 6/675 - 677.

२७४ सूरह अन-निसा: आयत ३३

प्रथम: सर्वशक्तिमान ने स्पष्ट किया कि प्रत्येक मनुष्य के वारिस और संरक्षक होते हैं; इसलिए हर किसी को उस विरासत से लाभ उठाना (१) चाहिए जो अल्लाह ने उनके लिए निर्धारित की है, और दूसरों की संपत्ति की इच्छा नहीं करनी चाहिए।

अल-बुखारी ने (२) विरासत के कानूनों की पुस्तक में सईद बिन जुबैर के माध्यम से इब्न अब्बास के वर्णन से रिपोर्ट किया: (और हर किसी के लिए हमने वारिस नियुक्त किए हैं जो माता-पिता और करीबी रिश्तेदारों ने छोड़े हैं, और जिनसे तुमने शपथ ली है) [अन-निसा: ३३]। उन्होंने कहा: जब मुहाजिरुन (प्रवासी) पहली बार मदीना आए, तो एक अंसार अपने रिश्तेदारों को छोड़कर एक मुहाजिर से विरासत प्राप्त करता था, उस भाईचारे के कारण जो अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उनके बीच स्थापित किया था। इसलिए जब आयत (और हर किसी के लिए हमने वारिस नियुक्त किए हैं) नाजिल हुई, तो उन्होंने कहा: इसने निरस्त कर दिया (और जिनसे तुमने शपथ ली है)।

अबू अल-हसन बिन बत्तल ने कहा: सभी प्रतियों में यह आया है: (और हर किसी के लिए हमने वारिस नियुक्त किए हैं) ने कहा: इसने निरस्त कर दिया (और जिनसे तुमने शपथ ली है)। सही विचार यह है कि निरस्त करने वाली आयत है: (और हर किसी के लिए हमने वारिस नियुक्त किए हैं) और निरस्त की गई आयत है: (और जिनसे तुमने शपथ ली है), और इसी तरह अल-तबरी ने अपने वर्णन में इसे वर्णित किया है (३)।

सलफ (प्रारंभिक विद्वानों) के बहुमत से यह वर्णित है कि उनके कथन को निरस्त करने वाली आयत: (और जिनसे तुमने शपथ ली है) सर्वशक्तिमान का "अल-अनफाल" में कथन है: (और रक्त संबंधी एक-दूसरे के अधिक निकट हैं) [७५]। यह इब्न अब्बास, कतादा और अल-हसन अल-बसरी से वर्णित है; और यही वह है जिसे अबू उबैद ने अपनी पुस्तक "निरस्त करने वाला और निरस्त किया गया" में पुष्ट किया है (४)।

इसके बारे में, अल-ज़ुहरी द्वारा सईद बिन अल-मुसय्यब से वर्णित एक और कहावत है, जिन्होंने कहा: अल्लाह, जो पराक्रमी और महान है, ने उन लोगों को आज्ञा दी जिन्होंने...

---

(१) पांडुलिपियों में: "एक (अहद)", और जो स्थापित है वह (म) से है। (२) उनके सहीह (६७४७) में। (३) तफ़सीर अल-तबरी ६/६७८। अल-हाफिज़ ने अल-फतह १२/२९ में इब्न बत्तल के शब्दों का

उल्लेख किया और कहा: अल-साल्ट बिन मुहम्मद के अबू ओसामा से वर्णन से व्याख्या जो अल-तबरी के लिए जिम्मेदार है, पहले से ही अल-कफाला [सहीह अल-बुखारी (२२९२)] में उल्लिखित है, इसलिए अल-बुखारी में जो है उसका श्रेय अधिक उपयुक्त था... इब्न अल-मुनय्यर ने हाशिये में उत्तर दिया, कहा: "नसखथा" में सर्वनाम (यानी, तीसरा व्यक्ति स्त्री एकवचन प्रत्यय 'हा') भाईचारे (मु'आखा) को संदर्भित करता है, आयत को नहीं। "नसखथा" में सर्वनाम, जो छिपा हुआ विषय है, उनके कथन को संदर्भित करता है: "और हर किसी के लिए हमने वारिस नियुक्त किए हैं", और उनका कथन: "और जिनसे तुमने शपथ ली है" सर्वनाम (यानी, तीसरा व्यक्ति स्त्री एकवचन प्रत्यय 'हा') के लिए एक विकल्प है। भाषण का मूल है: जब "और हर किसी के लिए हमने वारिस नियुक्त किए हैं" नाजिल हुई, तो इसने "और जिनसे तुमने शपथ ली है" को निरस्त कर दिया। अल-किरमानी ने कहा: "नसखथा" का विषय आयत "जा'अलना" है, और "अल्लादीना 'अकादत" एक निहित क्रिया द्वारा कर्मकारक में है: मेरा मतलब है। (४) पृ. २२४, और इसमें उन्होंने इब्न अब्बास (४१४) की रिपोर्ट उद्धृत की, और अल-तबरी ने इसे इब्न अब्बास और अन्य ६/६७५ - ६७७ से उद्धृत किया।

٢٧٤ سورة النساء: آیت ٣٣

پہلی بات: اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ ہر انسان کے وارث اور مولیٰ (سرپرست) ہیں؛ پس ہر ایک کو اس سے فائدہ اٹھانا چاہیے (١) جو اللہ نے اس کے لیے میراث میں سے تقسیم کیا ہے، اور کسی دوسرے کے مال کی تمنا نہ کرے۔

بخاری نے (٢) کتاب الفرائض میں سعید بن جبیر کی روایت سے ابن عباس سے نقل کیا ہے: (اور ہم نے ہر ایک کے لیے وارث بنا دیے ہیں اس مال کے جو والدین اور قریبی رشتہ دار چھوڑ جائیں، اور جن سے تمہارے دائیں ہاتھوں نے عہد کیا ہے) [النساء: 33]۔ انہوں نے کہا: جب مہاجرین مدینہ تشریف لائے تو انصاری مہاجر کا وارث ہوتا تھا نہ کہ اپنے رشتہ داروں کا؛ اس بھائی چارے کی وجہ سے جو رسول اللہ ﷺ نے ان کے درمیان قائم فرمایا تھا۔ پس جب یہ آیت نازل ہوئی: (اور ہم نے ہر ایک کے لیے وارث بنا دیے ہیں) تو انہوں نے کہا: اس نے منسوخ کر دیا: (اور جن سے تمہارے دائیں ہاتھوں نے عہد کیا ہے)۔

ابو الحسن بن بطال نے کہا: تمام نسخوں میں یہ واقع ہوا ہے: (اور ہم نے ہر ایک کے لیے وارث بنا دیے ہیں) انہوں نے کہا: اس نے منسوخ کیا (اور جن سے تمہارے دائیں ہاتھوں نے عہد کیا ہے)۔ اور درست بات یہ ہے کہ ناسخ آیت یہ ہے: (اور ہم نے ہر ایک کے لیے وارث بنا دیے ہیں) اور منسوخ آیت: (اور جن سے تمہارے دائیں ہاتھوں نے عہد کیا ہے) ہے، اور اسی طرح طبری نے اپنی روایت میں اسے بیان کیا ہے (٣)۔

جمہور سلف سے مروی ہے کہ ان کے اس قول (اور جن سے تمہارے دائیں ہاتھوں نے عہد کیا ہے) کو منسوخ کرنے والی آیت سورہ "الأنفال" میں اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: (اور رشتہ دار ایک

دوسرے کے زیادہ قریب ہیں) [75]۔ یہ ابن عباس، قتادہ اور حسن بصری سے مروی ہے؛ اور یہی وہ قول ہے جسے ابو عبید نے اپنی کتاب "الناسخ والمنسوخ" میں ثابت کیا ہے (٤)۔

اس میں ایک اور قول بھی ہے جسے زہری نے سعید بن المسیب سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: اللہ عزوجل نے ان لوگوں کو حکم دیا جنہوں نے...

---

(١) قلمی نسخوں میں ہے: "أحد"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (٢) اپنی صحیح (6747) میں۔ (٣) تفسیر طبری 6/678۔ اور حافظ نے الفتح 12/29 میں ابن بطال کا کلام ذکر کیا اور کہا: کفالہ میں [صحیح بخاری (2292)] صلت بن محمد کی ابو اسامہ سے روایت کردہ تفسیر پہلے گزر چکی ہے جیسا کہ طبری کی طرف منسوب ہے، تو اسے بخاری کی طرف منسوب کرنا زیادہ اولیٰ تھا... اور ابن منیر نے حاشیہ میں جواب دیتے ہوئے کہا: "نسختها" میں ضمیر (یعنی ہاء غائب) اخوت (بھائی چارے) کی طرف لوٹ رہی ہے نہ کہ آیت کی طرف، اور "نسختها" میں جو ضمیر مستتر (پوشیدہ) فاعل ہے وہ ان کے قول "ولكل جعلنا موالي" کی طرف لوٹتی ہے، اور ان کا قول "والذين عاقدت أيمانكم" ضمیر (یعنی ہاء غائب) سے بدل ہے۔ کلام کی اصل یہ ہے: جب "ولكل جعلنا موالي" نازل ہوئی تو اس نے "والذين عاقدت أيمانكم" کو منسوخ کر دیا۔ اور کرمانی نے کہا: "نسختها" کا فاعل آیت "جعلنا" ہے، اور "والذين عاقدت" ایک پوشیدہ فعل "أعني" (یعنی میری مراد ہے) کی وجہ سے مفعول ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ (٤) ص 224، اور اس میں انہوں نے ابن عباس کا اثر (414) نکالا ہے، اور اسے ابن عباس اور دیگر سے طبری نے 6/675 - 677 پر نکالا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 33 275

...they adopted others than their own sons in the Pre-Islamic period (Jahiliyyah), and inherited in Islam, so they should be given a share in the will, and the inheritance was returned to the relatives (Dhu al-Rahm) and the agnates (Asaba) (1). A group said: The word of the Almighty: "And those with whom your right hands have made a pledge" is clear (Muhkam) and not abrogated; rather, Allah commanded the believers to give the allies their shares of support, advice, and the like; Al-Tabari mentioned it from Ibn Abbas (2): "And to those with whom your right hands have made a pledge, give them their share" of support, advice, and provision, and he recommends for them though the inheritance has gone. This is the opinion of Mujahid and Al-Suddi (3). I say: Al-Nahhas chose it, and narrated it from Sa'id ibn Jubayr (4). Abrogation is not correct, because reconciliation is possible as explained by Ibn Abbas in what Al-Tabari mentioned, and Al-Bukhari narrated it from him in the Book of Tafsir (5). The inheritance of relatives will come in Surah "Al-Anfal" (6) if Allah Almighty wills. Second: "Kull" (All/Every) in the speech of the Arabs means encompassment and generality. If it comes individually, there must be an omission in the speech according to all grammarians, to the extent that some of them allowed: "I passed by all (bi kulli)", like "before (qablu)" and "after (ba'du)". The estimation of the omission is: "And for everyone we have appointed heirs" (7), meaning inheritors. "And those with whom your right hands have made a pledge" means by alliance; from Qatadah: that is because a man would make a pact with another man saying: My blood is your blood, my destruction is your destruction, my revenge is your revenge, my war is your war, my peace is your peace, you inherit from me and I inherit from you, you seek for me and I seek for you, and you pay blood money (Diyya) for me and I pay blood money for you;

---

(1) Narrated by Al-Tabari 6/681-682, and Al-Nahhas in "Al-Nasikh wal-Mansukh" (363). (2) Tafsir al-Tabari 6/679, and it is in Sahih al-Bukhari (2292) and (4580). (3) Narrated by Abd al-Razzaq (19198), Abu Ubayd in "Al-Nasikh wal-Mansukh" (412), and Al-Tabari 6/679 from Mujahid, and narrated by Al-Tabari 6/681 from Al-Suddi. (4) Al-Nasikh wal-Mansukh 2/205. (5) Tafsir al-Tabari 6/679, and Sahih al-Bukhari (4580) and it was mentioned recently. (6) Verse: 75, the seventh issue. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/451, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/46.

सूरह अन-निसा: आयत 33 275

...उन्होंने जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में अपने बेटों के अलावा दूसरों को गोद लिया था, और इस्लाम में विरासत पाई थी, इसलिए उन्हें वसीयत में हिस्सा दिया जाना चाहिए, और विरासत रिश्तेदारों (ज़ु अल-रहम) और सगे-संबंधियों (असाबा) को लौटा दी गई थी (1)। एक समूह ने कहा: सर्वशक्तिमान का कथन: "और जिनसे तुम्हारे दाहिने हाथों ने वादा किया है" पुख्ता (मुहकम) है और मंसूख (रद्द) नहीं है; बल्कि अल्लाह ने मोमिनों को आदेश दिया कि वे सहयोगियों को समर्थन, सलाह और इसी तरह के अन्य कामों में उनके हिस्से दें; अल-तबरी ने इब्न अब्बास (2) से इसका उल्लेख किया है: "और जिनसे तुम्हारे दाहिने हाथों ने वादा किया है, उन्हें उनका हिस्सा दो" यानी समर्थन, सलाह और सहायता में, और वह उनके लिए वसीयत करते हैं जबकि विरासत चली गई है। यह मुजाहिद और अल-सुद्दी (3) का मत है। मैं कहता हूँ: अल-नहस ने इसे चुना है, और इसे सईद बिन जुबैर (4) से रिवायत किया है। मंसूख होना सही नहीं है; क्योंकि दोनों के बीच सामंजस्य बिठाना संभव है जैसा कि इब्न अब्बास ने अल-तबरी द्वारा वर्णित बातों में स्पष्ट किया है, और अल-बुखारी ने उनसे तफ़सीर की किताब (5) में इसे रिवायत किया है। रिश्तेदारों की विरासत "अल-अनफाल" (6) में आएगी, इंशाअल्लाह। दूसरा: अरबों की बोली में "कुल्ल" (सब/प्रत्येक) का अर्थ समावेश और व्यापकता है। यदि यह अकेला आता है, तो सभी व्याकरणविदों के अनुसार वाक्य में कुछ विलोप (حذف) होना चाहिए, यहाँ तक कि उनमें से कुछ ने अनुमति दी है: "मैं सब से गुज़रा (बिकुल्ल)", जैसे: "पहले (क़ब्लू)" और "बाद में (बाद्)"। विलोप का अनुमान है: "और हर एक के लिए हमने वारिस नियुक्त किए हैं" (7), यानी उत्तराधिकारी। "और जिनसे तुम्हारे दाहिने हाथों ने वादा किया है" का अर्थ गठबंधन (हिल्फ़) से है; कतादाह से: ऐसा इसलिए है क्योंकि एक व्यक्ति दूसरे व्यक्ति से अनुबंध करता था और कहता था: मेरा खून तुम्हारा खून है, मेरा विनाश तुम्हारा विनाश है, मेरा बदला तुम्हारा बदला है, मेरी जंग तुम्हारी जंग है, मेरी शांति तुम्हारी शांति है, तुम मेरे वारिस बनोगे और मैं तुम्हारा वारिस बनूँगा, तुम मेरी तरफ से मांग करोगे और मैं तुम्हारी तरफ से मांग करूँगा, और तुम मेरी तरफ से दियत (खून की कीमत) अदा करोगे और मैं तुम्हारी तरफ से अदा करूँगा;

---

(1) अल-तबरी 6/681-682 द्वारा उद्धृत, और "अल-नासिख वल-मंसूख" (363) में अल-नहस द्वारा। (2) तफ़सीर अल-तबरी 6/679, और यह सहीह अल-बुखारी (2292) और (4580) में है। (3) अब्द अल-रज्जाक (19198) द्वारा उद्धृत, अबू उबैद "अल-नासिख वल-मंसूख" (412) में, और मुजाहिद से अल-तबरी 6/679, और अल-सुद्दी से अल-तबरी 6/681। (4) अल-नासिख वल-मंसूख 2/205। (5)

तफ़सीर अल-तबरी 6/679, और सहीह अल-बुखारी (4580) और इसे हाल ही में वर्णित किया गया है। (6) आयत: 75, सातवां मुद्दा। (7) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 1/451, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/46।

سورہ النساء: آیت ۳۳ ۲۷۵

...انہوں نے جاہلیت میں اپنے بیٹوں کے علاوہ دوسروں کو منہ بولا بیٹا بنایا تھا، اور اسلام میں وراثت پاتے تھے، کہ ان کے لیے وصیت میں حصہ رکھا جائے، اور وراثت رشتہ داروں (ذوی الرحم) اور عصبہ کی طرف لوٹا دی گئی (۱)۔ اور ایک گروہ نے کہا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جن سے تمہارے داہنے ہاتھوں نے عہد و پیمان کیا ہے﴾ محکم ہے اور منسوخ نہیں ہے؛ بلکہ اللہ نے مومنوں کو حکم دیا کہ وہ حلیفوں کو نصرت، نصیحت اور اس جیسی دیگر چیزوں میں سے ان کا حصہ دیں؛ اسے طبری نے ابن عباس (۲) سے ذکر کیا ہے: ﴿اور جن سے تمہارے داہنے ہاتھوں نے عہد و پیمان کیا ہے، انہیں ان کا حصہ دو﴾ یعنی نصرت، نصیحت اور امداد میں سے، اور وہ ان کے لیے وصیت کرتا ہے جبکہ وراثت ختم ہو چکی ہے۔ یہ مجاہد اور سدی (۳) کا قول ہے۔ میں کہتا ہوں: اور اسے نحاس نے اختیار کیا ہے، اور اسے سعید بن جبیر (۴) سے روایت کیا ہے۔ اور نسخ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ تطبیق ممکن ہے جیسا کہ ابن عباس نے اس میں واضح کیا ہے جسے طبری نے ذکر کیا ہے، اور بخاری نے ان سے کتاب التفسیر (۵) میں روایت کیا ہے۔ اور ذوی الارحام کی وراثت «الأنفال» (۶) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ دوسری بات: عربوں کے کلام میں «كُلّ» کے معنی احاطہ اور عموم کے ہیں۔ جب یہ مفرد آئے تو تمام نحویوں کے نزدیک کلام میں حذف کا ہونا ضروری ہے، یہاں تک کہ ان میں سے بعض نے جائز قرار دیا ہے: "مررتُ بكلّ" (میں سب سے گزرا)، جیسے: "قبلُ" اور "بعدُ"۔ اور حذف کی تقدیر یہ ہے: "اور ہر ایک کے لیے ہم نے واریس بنائے ہیں" (۷)، یعنی ورثاء۔ ﴿اور جن سے تمہارے داہنے ہاتھوں نے عہد و پیمان کیا ہے﴾ یعنی حلف (معاہدے) کے ذریعے؛ قتادہ سے مروی ہے: اور وہ اس طرح کہ ایک شخص دوسرے شخص سے معاہدہ کرتا تھا اور کہتا تھا: میرا خون تمہارا خون ہے، میری بربادی تمہاری

بربادی ہے، میرا بدلہ تمہارا بدلہ ہے، میری جنگ تمہاری جنگ ہے، میری صلح تمہاری صلح ہے، تم میرے وارث بنو گے اور میں تمہارا وارث بنوں گا، تم میرا مطالبہ کرو گے اور میں تمہارا مطالبہ کروں گا، اور تم میری طرف سے دیت ادا کرو گے اور میں تمہاری طرف سے؛

---

(۱) اسے طبری ۶۸۱/۶ - ۶۸۲ نے، اور نحاس نے "الناسخ والمنسوخ" (۳۶۳) میں روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر طبری ۶۷۹/۶، اور یہ صحیح بخاری (۲۲۹۲) اور (۴۵۸۰) میں ہے۔ (۳) اسے عبدالرزاق (۱۹۱۹۸) نے، ابو عبید نے "الناسخ والمنسوخ" (۴۱۲) میں، اور طبری ۶۷۹/۶ نے مجاہد سے، اور طبری ۶۸۱/۶ نے سدی سے روایت کیا ہے۔ (۴) الناسخ والمنسوخ ۲۰۵/۲۔ (۵) تفسیر طبری ۶۷۹/۶، اور صحیح بخاری (۴۵۸۰) اور یہ حال ہی میں گزر چکا ہے۔ (۶) آیت: ۷۵، ساتواں مسئلہ۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۴۵۱/۱، اور المحرر الوجیز ۴۶/۲۔

...so the ally gets one-sixth of the ally's inheritance, then it was abrogated (1).

Third: His words, the Exalted: {Mawaliya [successors]}. Know that "Al-Mawla" is a homonym used in several senses. The manumitter is called "mawla," and the manumitted person is called "mawla." It is said: the higher mawla and the lower mawla as well (2). The helper is called "mawla," as in the Almighty's saying: {and that the disbelievers have no protector (mawla) for them} [Muhammad: 11]. The cousin is called "mawla," and the neighbor is called "mawla." As for the words of the Almighty: {And for everyone We have appointed heirs (mawaliya)}, it means agnates (asaba); because of his saying, peace and blessings be upon him: "Whatever is left after the shares go to the nearest male agnate" (3). Among the agnates is the higher mawla, not the lower one, according to the opinion of most scholars; because the concept regarding the manumitter is that he is the one who bestowed favor upon the manumitted, like an originator for him; so he deserves his inheritance for this reason.

Al-Tahawi narrated from Al-Hasan bin Ziyad that the lower mawla inherits from the higher one, and he argued for this with what was narrated: that a man manumitted a slave of his, then the manumitter died and left no one but the manumitted person, so the Messenger of Allah (peace be upon him) made his inheritance for the manumitted youth (4).

Al-Tahawi said: There is no contradiction to this hadith, so it became obligatory to follow it; and because if it is possible to establish the inheritance for the manumitter on the premise that he was like an originator for him, then he is similar to a father, and the mawla...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 1/421, narrated by Abd al-Razzaq (19197), and al-Tabari 6/676-677. His saying: "My blood-money is your blood-money"; Al-Hadm - with a sukun on the 'dal' and opening it - is wasting the blood of the slain, and with a fatha on the 'dal': the grave. From it is his saying (peace be upon him) in the Pledge of Aqaba: "Nay, blood is blood, and destruction is destruction," meaning: I will be buried where you are buried, and if your blood is sought, then my blood is sought, and if your blood is wasted, then my blood is wasted. See "Al-Nihaya" (hadm). (2) The higher mawla is the manumitter, and the lower mawla is the manumitted person. See "Al-Qawanin al-Fiqhiyyah" by Ibn Juzi, p. 382. (3) "Ahkam al-Quran" by al-Kiya al-Tabari 2/445. The hadith was narrated by Ahmad (2657), al-Bukhari (6732), and Muslim

(1615) with the wording: "Give the fixed shares of inheritance to those who are entitled to them, and what remains is for the nearest male relative." Ibn al-Mulaqqin said in "Khulasa al-Badr al-Munir": Al-Rafi'i said: And in one narration: "for the nearest male agnate." I say: It is strange even if al-Rafi'i claimed its popularity. Al-Hafiz said in "Al-Talkhis al-Habir" 3/81: And this wording follows - meaning al-Rafi'i - Al-Ghazali in it, who followed his Imam, and Ibn al-Jawzi said in "Al-Tahqiq": This wording is not preserved, and Al-Mundhiri said the same, and Ibn al-Salah said regarding it that it is far from correct linguistically, let alone as a narration, for 'asaba' in language is a collective noun, not for an individual. The hadith was mentioned on page 118 of this part with the wording: "...for the nearest male man." (4) Narrated by al-Tirmidhi (2106) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) and he said: A good (Hasan) hadith.

...तो सहयोगी को सहयोगी की विरासत का छठा हिस्सा मिलता है, फिर इसे निरस्त कर दिया गया (१)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {मवालिया [उत्तराधिकारी]}। जान लें कि "अल-मौला" एक ऐसा शब्द है जिसके कई अर्थ हैं। स्वतंत्र करने वाले को "मौला" कहा जाता है, और जिसे स्वतंत्र किया गया उसे भी "मौला" कहा जाता है। इसे उच्च मौला और निम्न मौला भी कहा जाता है (२)। सहायक को "मौला" कहा जाता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {और कि काफ़िरों का कोई मौला (संरक्षक) नहीं है} [मुहम्मद: ११]। चचेरे भाई को "मौला" कहा जाता है, और पड़ोसी को भी "मौला" कहा जाता है। जहाँ तक सर्वशक्तिमान के इस कथन का प्रश्न है: {और हर एक के लिए हमने उत्तराधिकारी (मवालिया) नियुक्त किए हैं}, इसका अर्थ 'असाबा' (पितृपक्ष के रिश्तेदार) है; क्योंकि नबी (स.अ.व.) का कथन है: "हिस्सों के बाद जो कुछ बचे वह निकटतम पुरुष रिश्तेदार के लिए है" (३)। अधिकांश विद्वानों के मत के अनुसार, 'असाबा' में उच्च मौला शामिल है, न कि निम्न; क्योंकि स्वतंत्र करने वाले के संबंध में अवधारणा यह है कि उसने स्वतंत्र होने वाले पर उपकार किया है, जैसे कि उसके लिए एक प्रवर्तक के समान; इसलिए वह इस कारण से उसकी विरासत का हकदार है।

तहावी ने हसन बिन ज़ियाद से वर्णन किया है कि निम्न मौला उच्च मौला से विरासत प्राप्त करता है, और उन्होंने इसके पक्ष में यह दलील दी: कि एक व्यक्ति ने अपने एक गुलाम को स्वतंत्र किया, फिर स्वतंत्र करने वाले की मृत्यु हो गई और उसने स्वतंत्र किए गए व्यक्ति के अलावा किसी को नहीं छोड़ा, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसकी विरासत स्वतंत्र किए गए युवक को दे दी (४)।

तहावी ने कहा: इस हदीस का कोई विरोध नहीं है, इसलिए इसका पालन करना अनिवार्य हो गया; और क्योंकि यदि स्वतंत्र करने वाले के लिए विरासत स्थापित करना संभव है इस आधार पर कि वह उसके लिए प्रवर्तक की तरह था, तो वह पिता के समान है, और मौला...

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४२१/१, इसे अब्द अल-रज्जाक (१९१९७) और अल-तबरी ६/६७६-६७७ द्वारा उद्धृत किया गया है। उनका कथन: "मेरा खून तुम्हारा खून है"; अल-हद्म - 'दाल' पर सुकून और उस पर ज़बर के साथ - मारे गए व्यक्ति के खून को व्यर्थ करना है, और 'दाल' पर फतह के साथ: कब्र। इसी से बैत-ए-अक़बा में उनका ﷺ का कथन है: "बल्कि खून खून है, और हद्म हद्म है" यानी: मैं वहीं दफन होऊंगा जहाँ तुम दफन होगे, और यदि तुम्हारा खून मांगा गया, तो मेरा खून मांगा गया, और

यदि तुम्हारा खून बहाया गया, तो मेरा खून बहाया गया। देखें 'अल-निहाया' (हद्म)। (२) उच्च मौला स्वतंत्र करने वाला है, और निम्न मौला वह है जिसे स्वतंत्र किया गया है। देखें इब्न जुज़ी की 'अल-कवानीन अल-फिक्हिया', पृष्ठ ३८२। (३) अल-किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-कुरान' २/४४५। हदीस को अहमद (२६५७), बुखारी (६७३२), और मुस्लिम (१६१५) ने इन शब्दों में उद्धृत किया है: "विरासत के निर्धारित हिस्से उनके हकदारों को दे दो, और जो कुछ बचे वह निकटतम पुरुष रिश्तेदार के लिए है"। इब्न अल-मुलाक़िन ने 'खुलसा अल-बद्र अल-मुनीर' में कहा: राफ़ेई ने कहा: और एक वर्णन में है: "निकटतम पुरुष असाबा के लिए"। मैं कहता हूँ: यह अजीब है भले ही राफ़ेई ने इसकी लोकप्रियता का दावा किया हो। अल-हाफ़िज़ ने 'अल-तल्खीस अल-हबीर' ३/८१ में कहा: और यह शब्दावली अनुसरण करती है - जिसका अर्थ है राफ़ेई - इसमें अल-ग़ज़ाली का, जिन्होंने अपने इमाम का अनुसरण किया, और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-तहक़ीक़' में कहा: यह शब्दावली सुरक्षित नहीं है, और अल-मुन्दिरी ने भी यही कहा, और इब्न अल-सलाह ने इसके बारे में कहा कि यह भाषाई रूप से सही होने से बहुत दूर है, हदीस के रूप में तो दूर की बात है, क्योंकि भाषा में 'असाबा' एक सामूहिक संज्ञा है, न कि किसी व्यक्ति विशेष के लिए। हदीस का उल्लेख इस भाग के पृष्ठ ११८ पर इन शब्दों के साथ किया गया है: "...निकटतम पुरुष व्यक्ति के लिए"। (४) इसे तिरमिज़ी (२१०६) ने इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है और कहा: यह एक 'हसन' हदीस है।

...پس حلیف کے لیے حلیف کی میراث کا چھٹا حصہ ہو گا پھر اسے منسوخ کر دیا گیا (١)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مَوَالِيَ [وارث]}۔ جان لیں کہ "الْمَوْلَى" ایک مشترک لفظ ہے جو کئی صورتوں پر بولا جاتا ہے، چنانچہ آزاد کرنے والے کو "مَوْلًى" کہا جاتا ہے، اور جسے آزاد کیا گیا اسے بھی "مَوْلًى" کہا جاتا ہے۔ اسے مولیٰ اسفل (نیچے والا مولیٰ) اور مولیٰ اعلیٰ (اوپر والا مولیٰ) بھی کہا جاتا ہے (٢)۔ مددگار کو "مَوْلَى" کہا جاتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ} [محمد: ١١]، یعنی کافروں کا کوئی مددگار نہیں۔ چچا زاد بھائی کو مولیٰ کہا جاتا ہے، اور پڑوسی کو مولیٰ کہا جاتا ہے۔ رہا اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ} تو اس سے مراد عصبہ ہیں؛ کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "جو حصے (وارثوں میں) بچ جائیں وہ قریب ترین مرد عصبہ کے لیے ہیں" (٣)۔ اکثر علماء کے قول کے مطابق، عصبات میں مولیٰ اعلیٰ داخل ہے نہ کہ اسفل؛ کیونکہ آزاد کرنے والے کے حق میں مفہوم یہ ہے کہ وہی آزاد ہونے والے پر انعام کرنے والا ہے، گویا کہ وہ اس کے لیے موجد (وجود میں لانے والا) کی مانند ہے؛ چنانچہ وہ اس معنی کی وجہ سے اس کی میراث کا مستحق ہوا۔

اور طحاوی نے حسن بن زیاد سے حکایت کی ہے کہ مولیٰ اسفل مولیٰ اعلیٰ سے میراث پاتا ہے، اور اس پر اس روایت سے استدلال کیا ہے کہ: ایک شخص نے اپنے ایک غلام کو آزاد کیا، پھر آزاد کرنے والا فوت ہو گیا اور اس نے سوائے اس آزاد کردہ شخص کے کوئی (وارث) نہیں چھوڑا، تو رسول اللہ ﷺ نے اس کی میراث اس آزاد کردہ لڑکے کے لیے قرار دی (٤)۔

طحاوی نے کہا: اس حدیث کا کوئی مخالف نہیں ہے، لہٰذا اس پر عمل کرنا واجب ہو گیا؛ اور اس لیے کہ جب آزاد کرنے والے کے لیے میراث ثابت کرنا ممکن ہے اس بنیاد پر کہ وہ اس کے لیے موجد کی طرح تھا، تو وہ باپ کے مشابہ ہے، اور مولیٰ...

---

(١) تفسیر البغوی ٤٢١/١، اسے عبدالرزاق (١٩١٩٧) اور طبری ٦٧٦/٦ - ٦٧٧ نے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "میرا خون تمہارا خون ہے"؛ الْهَدْم - دال کے سکون اور اس پر زبر کے ساتھ - مقتول کے خون کو رائیگاں کرنا ہے، اور دال کے فتحہ (زبر) کے ساتھ: قبر۔ اسی سے آپ ﷺ کا بیعت عقبہ میں فرمان ہے: "بلکہ خون خون ہے، اور ہدم ہدم ہے" یعنی: میں وہیں دفن ہوں گا جہاں تم دفن ہو گے، اور اگر تمہارا خون مانگا گیا، تو میرا خون مانگا گیا، اور اگر تمہارا خون رائیگاں کیا گیا، تو میرا خون رائیگاں کیا گیا۔ دیکھئے "النهایہ" (ہدم)۔ (٢) مولیٰ اعلیٰ آزاد کرنے والا ہے، اور مولیٰ اسفل وہ ہے جسے آزاد کیا گیا ہے۔ دیکھئے ابن جزی کی "القوانین الفقهیة" ص ٣٨٢۔ (٣) الکیا طبری کی "أحكام القرآن" ٤٤٥/٢، اور حدیث کو احمد (٢٦٥٧)، بخاری (٦٧٣٢) اور مسلم (١٦١٥) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "فرائض (مقررہ حصے) ان کے اہل تک پہنچاؤ، پھر جو باقی بچ جائے وہ قریب ترین مرد کے لیے ہے"۔ ابن الملقن نے "خلاصة البدر المنیر" میں کہا: رافعی نے کہا: اور ایک روایت میں ہے: "قریب ترین مرد عصبہ کے لیے" میں کہتا ہوں: یہ غریب ہے اگرچہ رافعی نے اس کی شہرت کا دعویٰ کیا ہے۔ حافظ نے "التلخیص الحبیر" ٨١/٣ میں کہا: اور یہ لفظ - یعنی رافعی نے - اس میں غزالی کی پیروی کی ہے، اور وہ اپنے امام کے تابع ہیں، اور ابن الجوزی نے "التحقیق" میں کہا ہے: یہ لفظ محفوظ نہیں ہے، اور اسی طرح منذری نے کہا، اور ابن الصلاح نے اس کے بارے میں کہا کہ یہ لغت کے لحاظ سے درست ہونے سے دور ہے چہ جائیکہ روایت کے لحاظ سے، کیونکہ لغت میں عصبہ جمع کا نام ہے نہ کہ واحد کا۔ اور حدیث اس حصے کے ص ١١٨ پر ان الفاظ کے ساتھ گزر چکی ہے: "...قریب ترین مرد کے

لیے"۔ (٤) اسے ترمذی (٢١٠٦) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 33 277 The lower [client] is like the son, and that requires equality between them in inheritance, and the principle is that connection is general. In the report: "The client of a people is one of them"(1). Those who disagreed with this—and they are the majority—said: Inheritance requires kinship, and there is no kinship, except that we established for the manumitter (mu'tiq) the inheritance by virtue of the favor bestowed upon the manumitted (mu'taq), so it requires reciprocating the favor with a reward, and that is not reversed in the case of the lower client. As for the son, he is the most entitled of people to be his father's successor and stand in his place, and the manumitted is not fit to stand in the place of his manumitter; rather, the manumitter has bestowed a favor upon him, so the Law met him by making him more entitled to his manumitted client, and this is not found in the lower client, so the difference between them appeared(2), and Allah knows best. The fourth [issue]: His saying (Exalted be He): {And those to whom your right hands have pledged} Ali ibn Kabsha narrated from Hamza: "Aqqadat" with a shadda on the qaf for intensification(3). The famous narration from Hamza is: {Your right hands have pledged} with a lightened qaf, which is the reading of 'Asim and al-Kisa'i(4), and it is a remote reading; because mutual pledging (mu'aqada) only occurs between two or more, so its pattern is 'fa'ala'. Abu Ja'far al-Nahhas(5) said: Hamza's reading is permissible despite its obscurity in Arabic; its estimation would be: "and those whose right hands have bound them in an alliance," and it transits(7) to two objects; and its estimation: "your right hands bound the alliance for them," then the 'lam' was deleted, like His saying (Exalted be He): {And when...

(1) Narrated by Ahmad (15708) from the hadith of Mehran, the client of the Prophet ﷺ, and narrated by al-Bukhari (6761) from the hadith of Anas ؓ with the wording: "The client of a people is from themselves." (2) The third issue in its entirety is in Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 2/445-446. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/46, and it is an irregular reading, and Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira'at al-Shadhah p. 26 to Umm Sa'da bint Sa'd ibn al-Rabi', and Mubashir ibn 'Ubayd. (4) Al-Sab'a p. 233, and al-Taysir p. 96. (5) In I'rab al-Qur'an 1/451. (6) In (M): in. (7) In the copies: transited, and what is established is from (M) and I'rab al-Qur'an.

सूरा अन-निसा: आयत 33 277 निचला [आश्रित/मुवला] पुत्र के समान है, और इसके लिए विरासत में उनके बीच समानता की आवश्यकता होती है, और मूल सिद्धांत यह है कि संबंध सामान्य होता है। हदीस में है: "किसी जाति का मुवला उन्हीं में से एक है"(1)। जिन लोगों ने इसका विरोध किया—और वे बहुमत में हैं—उन्होंने कहा: विरासत के लिए रिश्तेदारी की आवश्यकता होती है, और यहाँ कोई रिश्तेदारी नहीं है, सिवाय इसके कि हमने मुक्त करने वाले (मुअतिक) के लिए विरासत को मुक्त किए गए (मुअतक) पर किए गए उपकार के कारण स्थापित किया है, इसलिए उपकार का बदला इनाम से देने की आवश्यकता होती है, और यह निचले मुवला के मामले में उलट नहीं होता है। जहाँ तक बेटे का सवाल है, वह अपने पिता का उत्तराधिकारी होने और उसका स्थान लेने के लिए लोगों में सबसे अधिक हकदार है, और मुक्त किया गया व्यक्ति अपने मुक्त करने वाले का स्थान लेने के योग्य नहीं है; बल्कि मुक्त करने वाले ने उस पर उपकार किया है, इसलिए शरीयत ने उसे उसके मुक्त किए गए मुवला का अधिक हकदार बनाकर उसका बदला दिया है, और यह निचले मुवला में नहीं पाया जाता है, इसलिए उनके बीच का अंतर स्पष्ट हो गया(2), और अल्लाह बेहतर जानता है। चौथा [मुद्दा]: अल्लाह तआला का कथन: {और वे लोग जिनसे तुम्हारे दाहिने हाथों ने प्रतिज्ञा की है} अली इब्न कब्शा ने हमजा से रिवायत की है: "अक्कादत" काफ पर तशदीद के साथ अधिकता के लिए(3)। हमजा से प्रसिद्ध रिवायत है: {तुम्हारे दाहिने हाथों ने प्रतिज्ञा की} हल्के काफ के साथ, जो असीम और अल-किसाई की किराअत (पठन शैली) है(4), और यह एक दूर की किराअत है; क्योंकि आपसी प्रतिज्ञा (मुआक़ादा) केवल दो या दो से अधिक के बीच होती है, इसलिए इसका रूप 'फाअला' है। अबू जाफ़र अल-नहहास(5) ने कहा: हमजा की किराअत अरबी में अपनी अस्पष्टता के बावजूद जायज़ है; इसका अनुमान यह होगा: "और वे जिनके दाहिने हाथों ने उन्हें गठबंधन में बाँध दिया है," और यह दो कर्मों (मफ़ूल) तक जाता है(7); और इसका अनुमान: "तुम्हारे दाहिने हाथों ने उनके लिए गठबंधन बाँधा," फिर 'लाम' को हटा दिया गया, जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {और जब...

(1) इसे अहमद (15708) ने नबी ﷺ के मुवला मेहरान की हदीस से निकाला है, और बुखारी (6761) ने अनस ؓ की हदीस से इन शब्दों के साथ निकाला है: "किसी कौम का मुवला उन्हीं में से होता है।" (2) तीसरा मुद्दा अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरान 2/445-446 में पूरी तरह से है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/46, और यह एक शाज़ (अनियमित) किराअत है, और इब्न खालवैह ने अल-किराअत अल-शाज़ाह पृष्ठ 26 में इसे उम्म सादा बिन्त साद इब्न अल-रबी और मुबशिर इब्न उबैद से संबंधित किया है। (4) अल-सबा पृष्ठ 233, और अल-तयसीर पृष्ठ 96। (5) इराब अल-कुरान

1/451 में। (6) (म) में: में। (7) प्रतियों में: तअद्दा (गया), और जो स्थापित है वह (म) और इराब अल-कुरान से है।

سورة النساء: آیت ۳۳ ۲۷۷ اسفل [مولیٰ] بیٹے کی طرح ہے، اور یہ وراثت میں ان کے درمیان برابری کا تقاضا کرتا ہے، اور اصل یہ ہے کہ تعلق عام ہوتا ہے۔ حدیث میں ہے: «قوم کا مولیٰ انہی میں سے ہوتا ہے»(۱)۔ اور جن لوگوں نے اس کی مخالفت کی - اور وہ جمہور ہیں - انہوں نے کہا: وراثت قرابت کا تقاضا کرتی ہے، اور کوئی قرابت نہیں ہے، سوائے اس کے کہ ہم نے آزاد کرنے والے (معتق) کے لیے وراثت کو آزاد شدہ (معتق) پر احسان کے حکم سے ثابت کیا ہے، لہٰذا یہ احسان کا بدلہ جزا سے دینے کا تقاضا کرتا ہے، اور یہ مولیٰ اسفل میں عکس نہیں ہوتا۔ جہاں تک بیٹے کا تعلق ہے، تو وہ اپنے باپ کا جانشین بننے اور اس کے قائم مقام ہونے کے لیے لوگوں میں سب سے زیادہ حقدار ہے، اور آزاد شدہ اس قابل نہیں ہے کہ وہ اپنے آزاد کرنے والے کا قائم مقام بنے؛ بلکہ آزاد کرنے والے نے اس پر احسان کردیا، تو شرع نے اسے اس کے آزاد کردہ مولیٰ کا زیادہ حقدار بنا کر اس کا بدلہ دیا، اور یہ مولیٰ اسفل میں نہیں پایا جاتا، چنانچہ دونوں کے درمیان فرق ظاہر ہو گیا(۲) واللہ اعلم۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ لوگ جن سے تمہارے دائیں ہاتھوں نے عہد کیا ہے﴾ علی بن کبشہ نے حمزہ سے روایت کیا: «عقَّدت» قاف کی تشدید کے ساتھ تکثیر کے لیے(۳)۔ اور حمزہ سے مشہور ﴿عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾ ہے قاف کی تخفیف کے ساتھ، اور یہ عاصم اور کسائی کی قرأت ہے(۴)، اور یہ ایک بعید قرأت ہے؛ اس لیے کہ معاقدہ (عہد و پیمان) صرف دو یا دو سے زائد کے درمیان ہوتا ہے، لہٰذا اس کا باب 'فاعَل' ہے۔ ابو جعفر النحاس(۵) نے کہا: حمزہ کی قرأت عربی کی ایک پیچیدگی کے باوجود جائز ہے، اس میں تقدیر (پوشیدہ معنی) یہ ہوگی: "اور وہ لوگ جنہیں تمہارے دائیں ہاتھوں نے حلف (عہد) میں باندھا ہے"، اور یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی(۷) ہوتا ہے؛ اور اس کی تقدیر ہے: "تمہارے دائیں ہاتھوں نے ان کے لیے حلف باندھا"، پھر 'لام' کو حذف کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب...

(۱) اسے احمد (۱۵۷۰۸) نے مہران مولیٰ النبی ﷺ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بخاری (۶۷۶۱) نے حضرت انس ؓ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «قوم کا مولیٰ خود ان میں سے ہوتا ہے»۔ (۲) تیسرا مسئلہ مکمل طور پر الکیا الطبری کی احکام القرآن ۲/ ۴۴۵ - ۴۴۶ میں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/ ۴۶، اور یہ ایک شاذ قرأت ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۲۶ میں اسے ام سعدا بنت سعد بن الربیع، اور مبشر بن عبید کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) السبعۃ ص ۲۳۳، اور التیسیر ص ۹۶۔ (۵) اعراب القرآن ۱/ ۴۵۱ میں۔ (۶) (م) میں: فی۔ (۷) نسخوں میں: تعدَّی، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور اعراب القرآن سے ہے۔

Page: 278 Surat An-Nisa: Verses 33 - 34

"Kālūhum" [Al-Mutaffifin: 3] meaning: they measured for them. And the second object was omitted, as is said: "Kiltuka," meaning: I measured wheat for you. And the first object was omitted because it is connected in the relative clause.

Fifthly: The Almighty's saying: {Indeed, Allah is ever over all things a Witness} [4:33], meaning: He has witnessed your contracts with them, and He, Mighty and Majestic, loves fulfillment (1).

The Almighty's saying: {Men are in charge of women by [right of] what Allah has given one over the other and what they spend [for maintenance] from their wealth. So righteous women are devoutly obedient, guarding in [the husband's] absence what Allah would have them guard. But those [wives] from whom you fear arrogance - [first] advise them; [then if they persist], forsake them in bed; and [finally], strike them. But if they obey you [once more], seek no means against them. Indeed, Allah is ever Exalted and Grand.} (34)

It contains eleven points:

The first: The Almighty's saying: {Men are in charge of women} is a subject and predicate, meaning: they undertake the expenditure on them and the defense of them; and also because among them are rulers, princes, and those who go to war, which is not the case for women. It is said: "Qawwām" (in charge) and "Qayyim" (caretaker).

The verse was revealed concerning Sa'd bin al-Rabi'; his wife Habibah bint Zaid bin Abi Zuhair (2) rebelled against him, so he slapped her. Her father said: O Messenger of Allah, I gave him my noble daughter in marriage and he slapped her! The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Let her take retaliation from her husband." So she left with her father to take retaliation from him, then he (peace and blessings be upon him) said: "Come back, this is Gabriel who came to me," and Allah revealed this verse. The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "We intended one thing and Allah intended another." In another narration: "I wanted something, and what Allah wanted is better." And the first ruling was annulled (3).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/452. (2) It occurred in (M): Habibah bint Zaid bin Kharijah bin Abi Zuhair, which is an error, see al-Isabah 4/54. (3) Asbab al-Nuzul by al-

Wahidi p. 144 from Muqatil, and narrated by al-Tabari 6/688 from al-Hasan in brief without mentioning names.

पृष्ठ: 278 सूरह अन-निसा: आयतें 33 - 34

"कालूहुम" [अल-मुतफ़्फ़िफीन: 3] का अर्थ है: उन्होंने उनके लिए नापा। और दूसरा कर्म (object) हटा दिया गया है, जैसा कि कहा जाता है: "किलतुका", जिसका अर्थ है: मैंने तुम्हारे लिए गेहूँ नापा। और पहला कर्म हटा दिया गया क्योंकि वह 'सिला' (संयोजन) में जुड़ा हुआ है।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, अल्लाह हर चीज़ का गवाह है} [4:33], यानी: उसने उनके साथ आपके समझौतों को देखा है, और वह, शक्तिशाली और प्रतापी, वफ़ादारी (वादे को पूरा करने) को पसंद करता है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {पुरुष महिलाओं के संरक्षक हैं क्योंकि अल्लाह ने उनमें से एक को दूसरे पर श्रेष्ठता दी है और इसलिए कि वे अपने धन में से खर्च करते हैं। तो नेक स्त्रियाँ आज्ञाकारी होती हैं, (पति की) अनुपस्थिति में उन चीज़ों की रक्षा करती हैं जिनकी रक्षा का अल्लाह ने आदेश दिया है। और जिन पत्नियों से तुम्हें सरकशी (अहंकार) का डर हो, तो (पहले) उन्हें समझाओ, (फिर) उन्हें बिस्तरों में अकेला छोड़ दो, और (अंत में) उन्हें मारो। फिर यदि वे तुम्हारी आज्ञा मानने लगें, तो उनके विरुद्ध कोई रास्ता न निकालो। निस्संदेह, अल्लाह सबसे ऊपर और बहुत बड़ा है।} (34)

इसमें ग्यारह विषय शामिल हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {पुरुष महिलाओं के संरक्षक हैं} मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है, यानी: वे उन पर खर्च करने और उनकी रक्षा करने की ज़िम्मेदारी उठाते हैं; और इसलिए भी कि उनके बीच शासक, राजकुमार और वे लोग होते हैं जो युद्ध में जाते हैं, और यह महिलाओं के मामले में नहीं है। कहा जाता है: "क़व्वाम" और "क़य्यिम" (देखभाल करने वाला)।

यह आयत साद बिन अल-रबी' के बारे में उतरी थी; उनकी पत्नी हबीबा बिंत ज़ैद बिन अबी ज़ुहैर (2) ने उनके प्रति अवज्ञा (नशुज़) दिखाई, तो उन्होंने उसे थप्पड़ मार दिया। उसके पिता ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने अपनी लाड़ली बेटी का निकाह उससे किया और उसने उसे थप्पड़ मारा! तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "उसे अपने पति से बदला (क़िसास) लेने दो।" तो वह बदला लेने के लिए अपने पिता के साथ चली गई, फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "वापस आओ, यह जिब्रील मेरे पास आए हैं," और अल्लाह ने यह आयत नाजिल की। तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "हमने एक चीज़ चाही और अल्लाह ने दूसरी चाही।" एक

अन्य वर्णन में: "मैंने कुछ चाहा, और जो अल्लाह ने चाहा वह बेहतर है।" और पहला फैसला रद्द कर दिया गया (3)।

---

(1) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास द्वारा, 1/452। (2) (म) प्रति में 'हबीबा बिंत ज़ैद बिन खारिजा बिन अबी ज़ुहैर' आया है, जो एक गलती है, देखें अल-इसाबा 4/54। (3) अस्बाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी द्वारा, पृ. 144, मुक़ातिल से; और अल-तबरी 6/688 ने इसे हसन से संक्षिप्त रूप में बिना नाम लिए उद्धृत किया है।

صفحہ: 278 سورۃ النساء: آیات 33 - 34

"كَالُوهُمْ" [المطففين: 3] یعنی: انہوں نے ان کے لیے ناپا۔ اور دوسرا مفعول حذف کر دیا گیا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "كِلْتُكَ"، یعنی: میں نے تمہارے لیے گندم ناپی۔ اور پہلا مفعول حذف کر دیا گیا کیونکہ وہ صلہ میں متصل ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا﴾ یعنی: اس نے ان کے ساتھ تمہارے معاہدوں کا مشاہدہ کیا ہے، اور وہ، عز و جل، وفاداری کو پسند فرماتا ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مرد عورتوں پر قوام (نگہبان) ہیں اس بنا پر کہ اللہ نے ان میں سے بعض کو بعض پر فضیلت دی ہے اور اس بنا پر کہ وہ اپنے مالوں میں سے خرچ کرتے ہیں۔ پس نیک بیویاں فرماں بردار ہوتی ہیں، (مرد کی) عدم موجودگی میں ان چیزوں کی حفاظت کرنے والی ہوتی ہیں جن کی حفاظت کا اللہ نے حکم دیا ہے۔ اور جن عورتوں سے تمہیں سرکشی کا ڈر ہو تو انہیں سمجھاؤ، (और अगर نہ مانیں تو) انہیں بستروں میں تنہا چھوڑ دو، اور (اگر پھر भी نہ مانیں تو) انہیں مارو। پھر اگر وہ تمہاری فرماں برداری کرنے لگیں تو ان پر (زیادتی کا) کوئی راستہ تلاش نہ کرو। بے شک اللہ سب سے بلند اور بہت بڑا ہے۔﴾ (34)

اس میں گیارہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ﴾ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: وہ ان پر نفقہ (اخراجات) اٹھانے اور ان کا دفاع کرنے کا کام سرانجام دیتے ہیں؛ اور اس لیے بھی کہ ان میں حکام، امراء اور وہ لوگ ہوتے ہیں جو جہاد کرتے ہیں، اور یہ چیزیں عورتوں میں نہیں ہوتیں۔ کہا جاتا ہے: "قوام" اور "قیم" (نگہبان/منتظم)۔

اور یہ آیت سعد بن ربیع کے بارے میں نازل ہوئی؛ ان کی بیوی حبیبہ بنت زید بن ابی زہیر (2) نے ان کی نافرمانی کی تو انہوں نے اسے تھپڑ مار دیا۔ اس کے باپ نے کہا: اے اللہ کے رسول! میں نے اپنی بیٹی ان کے نکاح میں دی اور انہوں نے اسے تھپڑ مار دیا! تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اس کے شوہر سے بدلہ لیا جائے۔" چنانچہ وہ اپنے باپ کے ساتھ بدلہ لینے کے لیے چلی گئیں، پھر آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "واپس آ جاؤ، یہ جبریل میرے پاس آئے ہیں" اور اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ہم نے ایک چیز چاہی اور اللہ نے دوسری چیز چاہی۔" ایک اور روایت میں ہے: "میں نے ایک چیز چاہی، اور جو اللہ نے چاہا وہ بہتر ہے۔" اور پہلا حکم منسوخ کر دیا گیا (3)۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 1/ 452۔ (2) نسخہ (م) میں 'حبیبہ بنت زید بن خارجہ بن ابی زہیر' واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے، دیکھیے الإصابة 4/ 54۔ (3) أسباب النزول للواحدي ص 144 از مقاتل، اور اسے الطبری 6/ 688 نے حسن بصری سے مختصراً بغیر ناموں کے ذکر کے روایت کیا ہے۔

279 Surah An-Nisa: Verse 34

It has been said that regarding this rejected ruling, the following was revealed: {And hasten not with the Qur’an before its revelation is completed to you} Taha: 114. Ismail bin Ishaq mentioned, saying: Hajjaj bin al-Minhal and ‘Arim bin al-Fadl(2) narrated to us - and the wording is by Hajjaj - he said: Jarir bin Hazim narrated to us, saying: I heard al-Hasan saying: A woman came to the Prophet (peace be upon him) and said: "My husband slapped my face." He said: "There shall be retribution (Qisas) between you." Then Allah the Almighty revealed: {And hasten not with the Qur’an before its revelation is completed to you}. So the Prophet (peace be upon him) withheld until: {Men are the protectors and maintainers of women} (3) was revealed.

Abu Rauq said: It was revealed regarding Jamilah bint Abdullah bin Ubayy (4) and her husband Thabit bin Qays ibn Shammas.

Al-Kalbi said: It was revealed regarding 'Amira bint Muhammad bin Maslamah and her husband Sa'd bin al-Rabi' (5).

It was also said: Its cause was the aforementioned statement of Umm Salama (6). The reason for the arrangement is that they [women] spoke about the preference of men over women in inheritance, so the verse: {And do not wish for...} was revealed. Then the Almighty explained that their preference over them in inheritance is due to what men bear of dower (Mahr) and spending, and then the benefit of their preference returns to them [the women].

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/47. (2) He is Muhammad bin al-Fadl al-Sadusi, Abu al-Nu'man al-Basri, and 'Arim is a nickname for him. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/415; and transmitted by Ibn Abi Shaybah 9/299, and al-Tabari 6/689 through Waki' from Jarir, and it is Mursal (disconnected chain). (4) In (m): Jamilah bint Ubayy, and the confirmed one is from the rest of the manuscripts, which matches what is in al-Ujab fi Bayan al-Asbab 2/869. Al-Hafiz Ibn Hajar quoted it from al-Thalabi. There is disagreement about the name mentioned by al-Hafiz in al-Isabah 12/175 and 180. (5) Al-Thalabi mentioned it in his exegesis as in al-Isabah 13/59 and al-Baghawi reported it 1/422, but he said: Habiba, instead of: 'Amira. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/47, and the statement of Umm Salama preceded on page 268 of this volume.

२७९ सूरा अन-निसा: आयत ३४

कहा गया है कि इस अस्वीकृत हुक्म के बारे में यह नाज़िल हुआ: {और आप कुरआन के साथ जल्दी न करें इससे पहले कि इसकी वह्य (खुलासा) आपकी ओर पूरी की जाए} ताहा: ११४; इस्माइल बिन इसहाक ने उल्लेख किया, कहा: हमें हज्जाज बिन अल-मिनहाल और आरिम बिन अल-फदल (२) ने हदीस सुनाई - और शब्द हज्जाज के हैं - उन्होंने कहा: हमें जरीर बिन हाज़िम ने हदीस सुनाई, कहा: मैंने अल-हसन को यह कहते हुए सुना: एक महिला नबी ﷺ के पास आई और कहा: "मेरे पति ने मेरे चेहरे पर तमाचा मारा।" उन्होंने कहा: "तुम दोनों के बीच किसास (बदला) होगा।" फिर अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {और आप कुरआन के साथ जल्दी न करें इससे पहले कि इसकी वह्य आपकी ओर पूरी की जाए}। तो नबी ﷺ रुक गए जब तक कि नाज़िल नहीं हुआ: {पुरुष महिलाओं के रक्षक और प्रबंधक हैं} (३)।

अबू रक़ ने कहा: यह जमीला बिन्त अब्दुल्ला बिन उबैय (४) और उनके पति साबित बिन क़ैस इब्न शम्मास के बारे में नाज़िल हुआ।

अल-कलबी ने कहा: यह अमीरा बिन्त मुहम्मद बिन मसलमा और उनके पति साद बिन अल-रबी (५) के बारे में नाज़िल हुआ।

और कहा गया है: इसका कारण उम्मे सलमा का पूर्वोक्त कथन (६) था। व्यवस्था का कारण यह है कि उन्होंने (महिलाओं ने) विरासत में महिलाओं पर पुरुषों की प्राथमिकता के बारे में बात की थी, इसलिए आयत नाज़िल हुई: {और तुम तमन्ना न करो...}। फिर अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि विरासत में उन पर उनकी प्राथमिकता इसलिए है क्योंकि पुरुषों पर मेहर और खर्च का बोझ है, फिर उनकी प्राथमिकता का लाभ उन्हीं (महिलाओं) को वापस मिलता है।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४७। (२) वह मुहम्मद बिन अल-फदल अल-सदूसी, अबू अल-नुमान अल-बसरी हैं, और आरिम उनका उपनाम है। (३) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/४१५; और इब्न अबी शैबा ९/२९९, और अल-तबरी ६/६८९ द्वारा वकी' के माध्यम से जरीर से उद्धृत, और यह मुर्सल है। (४) (म) में: जमीला बिन्त उबैय, और बाकी पांडुलिपियों से पुष्ट किया गया है, जो अल-उजब फी बयान अल-असबाब २/८६९ में है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने इसे अल-थलाबी से उद्धृत किया है। नाम में मतभेद है जिसका उल्लेख अल-हाफिज़ ने अल-इसाबा १२/१७५ और १८० में किया है। (५) अल-थलाबी ने इसे अपनी तफ़सीर में उद्धृत किया है जैसा कि अल-इसाबा १३/५९ में है और

अल-बग़वी ने इसे १/४२२ में उद्धृत किया है, लेकिन उन्होंने कहा: हबीबा, अमीरा के बजाय। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४७, और उम्मे सलमा का कथन इस खंड के पृष्ठ २६८ पर पहले आ चुका है।

۲۷۹ سورة النساء: آیت ۳۴

کہا گیا ہے کہ اس مسترد شدہ حکم کے بارے میں نازل ہوا: ﴿اور تم قرآن کے ساتھ جلدی نہ کرو اس سے پہلے کہ اس کی وحی تمہاری طرف مکمل کی جائے﴾ طٰہٰ: ۱۱۴؛ اسماعیل بن اسحاق نے ذکر کیا کہ: ہمیں حجاج بن المنہال اور عارم بن الفضل (۲) نے بیان کیا - اور الفاظ حجاج کے ہیں - انہوں نے کہا: ہمیں جریر بن حازم نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے حسن کو فرماتے ہوئے سنا: ایک عورت نبی ﷺ کے پاس آئی اور کہا: "میرے شوہر نے میرے چہرے پر تھپڑ مارا ہے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "تم دونوں کے درمیان قصاص (بدلہ) ہو گا"۔ پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿اور تم قرآن کے ساتھ جلدی نہ کرو اس سے پہلے کہ اس کی وحی تمہاری طرف مکمل کی جائے﴾۔ تو نبی ﷺ رک گئے یہاں تک کہ نازل ہوا: ﴿مرد عورتوں پر حاکم ہیں﴾ (۳)۔

ابو روق نے کہا: یہ جمیلہ بنت عبداللہ بن ابی (۴) اور ان کے شوہر ثابت بن قیس ابن شماس کے بارے میں نازل ہوئی۔

الکلبی نے کہا: یہ عمیرہ بنت محمد بن مسلمہ اور ان کے شوہر سعد بن الربیع (۵) کے بارے میں نازل ہوئی۔

اور کہا گیا: اس کا سبب ام سلمہ کا سابقہ قول (۶) تھا، اور ترتیب کی وجہ یہ ہے کہ انہوں نے (عورتوں نے) وراثت میں عورتوں پر مردوں کی فضیلت کے بارے میں بات کی تھی، تو آیت نازل ہوئی: ﴿اور تم تمنا نہ کرو...﴾۔ پھر اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ وراثت میں ان پر ان کی فضیلت ان حقوق (مہر اور اخراجات) کی وجہ سے ہے جو مردوں پر ہیں، پھر ان کی فضیلت کا فائدہ انہی (عورتوں) کی طرف لوٹتا ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۲/۴۷۔ (۲) وہ محمد بن الفضل السدوسی، ابو النعمان البصری ہیں، اور عارم ان کا لقب ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۱/۴۱۵، اور اسے ابن ابی شیبہ ۹/۲۹۹، اور الطبری ۶/۶۸۹ نے وکیع عن جریر کی سند سے روایت کیا ہے، اور یہ مرسل ہے۔ (۴) (م) میں: جمیلہ بنت ابی، اور بقیہ نسخوں میں ثابت شدہ یہی ہے، جو العجاب فی بیان الاسباب ۲/۸۶۹ کے موافق ہے۔ اسے حافظ ابن حجر نے ثعلبی سے نقل کیا ہے۔ اور نام میں اختلاف ہے جسے حافظ نے الاصابہ ۱۲/۱۷۵ اور ۱۸۰ میں بیان کیا ہے۔ (۵) ثعلبی نے اسے اپنی تفسیر میں ذکر کیا جیسا کہ الاصابہ ۱۳/۵۹ میں ہے اور بغوی نے اسے ۱/۴۲۲ میں نقل کیا ہے، لیکن انہوں نے کہا: حبیبہ، بجائے: عمیرہ۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/۴۷، اور ام سلمہ کا قول اسی حصے کے صفحہ ۲۶۸ پر گزر چکا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 34 280

It is said: Men have an advantage in increased intellect and management; thus, the right of guardianship over women was given to them for that reason. It was also said: Men have an inherent strength of soul and nature that women do not have, because men's nature is dominated by heat and dryness, leading to strength and intensity, while women's nature is dominated by moisture and coldness, leading to softness and weakness. Therefore, the right of guardianship over them was established for that reason, and by the Almighty's saying: {and because they spend [to support them] from their means}(1).

Second: This verse indicates that men should discipline their wives. If they maintain the rights of men, then a man should not treat his wife poorly.

The word "Qawwam" is an intensive form (fa'aal) derived from "al-qiyam 'ala al-shay'" (standing over something), which means taking full charge, looking after it, and guarding it with diligence. Thus, men's guardianship over women is within this limit(2), which is managing her affairs, disciplining her, keeping her in her home, preventing her from displaying herself in public, and it is mandatory for her to obey him and accept his command as long as it is not a sin(3). The reasoning for this is based on merit, financial support, intellect, strength in matters of Jihad, inheritance, and commanding good and forbidding evil.

Some have even considered the beard as a factor in this preference! But this is insignificant, for a beard may exist without any of the qualities mentioned. Refutation of this has already been provided in [the commentary on] Surah "Al-Baqarah"(4).

Third: Scholars understood from the Almighty's saying: {and because they spend [to support them] from their means} that if a man becomes unable to provide maintenance for her, he is no longer her guardian (Qawwam). If he is no longer her guardian, she has the right to annul the marriage contract because the purpose for which marriage was legislated has ceased. This provides clear evidence from this perspective for the establishment of the annulment of marriage in cases of insolvency regarding maintenance and clothing(5); this is the school of thought of Malik and Al-Shafi'i. And Abu [Hanifa said...]

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/353. From the saying: "It is said men have merit..." was not mentioned in this place in manuscript (Kh), but rather appeared at the beginning of the issue, after the saying: "and that is not in women." (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/47.

(3) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 2/449. (4) 4/53. (5) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 2/449.

सूरा अन-निसा: आयत ३४ २८०

और कहा जाता है: वास्तव में पुरुषों को बुद्धि और प्रबंधन की अधिकता में श्रेष्ठता प्राप्त है; इसलिए उनके लिए महिलाओं पर संरक्षण (क़वामियत) का अधिकार रखा गया। और कहा गया: पुरुषों में आत्मा और स्वभाव की ऐसी अतिरिक्त शक्ति होती है जो महिलाओं में नहीं होती; क्योंकि पुरुषों के स्वभाव पर गर्मी और शुष्कता हावी होती है, जिससे उनमें शक्ति और तीव्रता पैदा होती है, जबकि महिलाओं के स्वभाव पर नमी और ठंडक हावी होती है, जिससे उनमें कोमलता और कमजोरी का भाव पैदा होता है, इसलिए इसी आधार पर उन पर संरक्षण का अधिकार रखा गया, और अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {और इसलिए कि वे अपने धन से खर्च करते हैं}(1)।

दूसरा: और यह आयत पुरुषों द्वारा अपनी महिलाओं के अनुशासन (तदीब) पर संकेत करती है, इसलिए जब वे पुरुषों के अधिकारों की रक्षा करें; तो पुरुष के लिए उचित नहीं है कि वह अपनी पत्नी के साथ बुरा व्यवहार करे।

शब्द "क़वाम" (Qawwam) 'फाल' (fa'aal) के वजन पर अतिशयोक्ति (mubalagha) का रूप है, जो किसी चीज़ पर खड़े होने (अल-क़ियाम अला अल-शय), उसकी देखरेख में स्वतंत्र होने और लगन से उसकी रक्षा करने से बना है। अतः महिलाओं पर पुरुषों का संरक्षण इसी सीमा तक है(2), और वह यह है कि पुरुष महिला के प्रबंधन और अनुशासन का कार्य करे, उसे उसके घर में रखे, उसे बाहर निकलने (प्रदर्शन) से रोके और महिला पर उसकी आज्ञा का पालन करना और उसके आदेश को स्वीकार करना अनिवार्य है जब तक कि वह पाप न हो(3); और इसका कारण श्रेष्ठता, भरण-पोषण, बुद्धि, जिहाद के मामलों में शक्ति, विरासत, और अच्छाई का आदेश देने तथा बुराई से रोकने में निहित है।

और कुछ लोगों ने श्रेष्ठता में दाढ़ी का भी ध्यान रखा है! लेकिन यह कोई महत्वपूर्ण बात नहीं है; क्योंकि कभी-कभी दाढ़ी होती है लेकिन उसके साथ वे गुण नहीं होते जिनका हमने उल्लेख किया है। और इसका खंडन सूरा "अल-बक़रह"(4) में पहले ही दिया जा चुका है।

तीसरा: विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन से समझा: {और इसलिए कि वे अपने धन से खर्च करते हैं} कि जब पुरुष महिला का भरण-पोषण (नफ़क़ा) करने में असमर्थ हो जाता है, तो वह उस पर संरक्षक (क़वाम) नहीं रहता, और जब वह उस पर संरक्षक नहीं रहता, तो महिला को विवाह अनुबंध रद्द करने का अधिकार होता है; क्योंकि वह उद्देश्य समाप्त हो गया जिसके लिए विवाह

निर्धारित किया गया था। और इस पहलू से इस पर स्पष्ट प्रमाण है कि भरण-पोषण और वस्त्र में तंगी की स्थिति में विवाह का विच्छेद (फ़स्ख़) सिद्ध है(5); और यही इमाम मालिक और इमाम शाफ़ई का मत है। और अबू [हनफ़ा ने कहा...]

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/353। और इस कथन से: "कहा जाता है कि पुरुषों को श्रेष्ठता प्राप्त है..." पांडुलिपि (ख) में इस स्थान पर नहीं आया, बल्कि मुद्दे की शुरुआत में आया है, इस कथन के बाद: "और यह महिलाओं में नहीं है"। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/47। (3) अहकाम अल-कुरआन लिल्किया अल-तबरी 2/449। (4) 4/53। (5) अहकाम अल-कुरआन लिल्किया अल-तबरी 2/449।

سورة النساء: آیت ٣٤ ٢٨٠

اور کہا جاتا ہے: بیشک مردوں کو عقل اور تدبیر کی زیادتی میں فضیلت حاصل ہے؛ اسی لئے ان پر قوامیت (نگرانی) کا حق رکھا گیا۔ اور کہا گیا: مردوں میں نفس اور فطرت کی ایسی زائد قوت ہے جو عورتوں میں نہیں ہے؛ کیونکہ مردوں کی طبیعت پر گرمی اور خشکی غالب ہوتی ہے، جس سے ان میں قوت اور شدت پیدا ہوتی ہے، جبکہ عورتوں کی طبیعت پر رطوبت اور سردی غالب ہوتی ہے، جس سے ان میں نرمی اور کمزوری کا معنی پیدا ہوتا ہے، پس اسی بنا پر ان پر قوامیت کا حق رکھا گیا، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اور اس وجہ سے کہ وہ اپنے مالوں میں سے خرچ کرتے ہیں}(1)۔

دوسرا: اور یہ آیت مردوں کے اپنی عورتوں کی تادیب پر دلالت کرتی ہے، پس جب وہ مردوں کے حقوق کی حفاظت کریں؛ تو مرد کے لئے مناسب نہیں کہ وہ اپنی بیوی کے ساتھ برا سلوک کرے۔

لفظ "قوام" مبالغہ کا صیغہ ہے، جو کسی چیز پر کھڑے ہونے (القیام علی الشیء)، اس کی دیکھ بھال میں خود مختار ہونے، اور تندہی سے اس کی حفاظت کرنے سے مشتق ہے۔ پس عورتوں پر مردوں کی قوامیت اسی حد تک ہے(2)، اور وہ یہ ہے کہ مرد عورت کی تدبیر اور تادیب کرے، اسے اس کے گھر میں رکھے، اسے باہر نکلنے (نمود و نمائش) سے روکے، اور عورت پر اس کی اطاعت اور اس کے حکم کو قبول کرنا لازم ہے جب تک کہ وہ گناہ نہ ہو(3)؛ اور اس کی علت فضیلت، نفقہ، عقل، جہاد کے معاملات میں قوت، وراثت، اور امر بالمعروف و نہی عن المنکر ہے۔

اور بعض نے فضیلت میں داڑھی کا بھی لحاظ کیا ہے! لیکن یہ کوئی چیز نہیں؛ کیونکہ بسا اوقات داڑھی ہوتی ہے لیکن اس کے ساتھ ان چیزوں میں سے کچھ نہیں ہوتا جن کا ہم نے ذکر کیا ہے۔ اور اس کا رد سورہ "البقرہ"(4) میں گزر چکا ہے۔

تیسرا: علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے سمجھا: {اور اس وجہ سے کہ وہ اپنے مالوں میں سے خرچ کرتے ہیں} کہ جب مرد عورت کا نفقہ (خرچہ) دینے سے عاجز ہو جائے تو وہ اس پر قوام نہیں رہتا، اور جب وہ اس پر قوام نہ رہے تو عورت کو نکاح کا عقد فسخ کرنے کا حق حاصل ہے؛ کیونکہ وہ مقصد ختم ہو گیا جس کے لئے نکاح مشروع کیا گیا تھا۔ اور اس پہلو سے اس پر واضح دلیل ہے کہ نفقہ اور لباس میں تنگدستی کی صورت میں نکاح کا فسخ ثابت ہے(5)؛ اور یہی امام مالک اور امام شافعی کا مسلک ہے۔ اور ابوحنیفہ نے کہا...

---

(1) تفسیر ابی اللیث 1/ 353۔ اور اس قول سے: "اور کہا جاتا ہے کہ مردوں کو فضیلت حاصل ہے..." نسخہ (خ) میں اس جگہ نہیں آیا، بلکہ مسئلہ کے شروع میں آیا ہے، اس قول کے بعد: "اور یہ عورتوں میں نہیں ہے"۔ (2) المحرر الوجیز 2/ 47۔ (3) احکام القرآن للکیا الطبری 2/ 449۔ (4) 4/ 53۔ (5) احکام القرآن للکیا الطبری 2/ 449۔

Hanifah: It is not annulled; because of the Almighty's saying: "And if there is [one] in hardship, then [let there be] postponement until [a time of] ease." [Al-Baqarah: 280]. The discussion on this has already been mentioned in this Surah(1).

Fourth: His (the Almighty) saying: "So righteous women are devoutly obedient, guarding in [the husband's] absence..." [An-Nisa: 34]. All of this is news, and its intent is the command to obey the husband and fulfill his rights over his wealth and herself during the husband's absence. In Musnad Abi Dawud Al-Tayalisi, on the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The best of women is the one who, when you look at her, she pleases you, when you command her, she obeys you, and when you are absent from her, she guards you concerning herself and your wealth." He said: and he recited this verse: "Men are in charge of women..." until the end of the verse(2).

And he (peace be upon him) said to Umar: "Shall I not inform you of the best thing a man can treasure? A righteous woman; if he looks at her, she pleases him, if he commands her, she obeys him, and if he is absent from her, she guards him." Reported by Abu Dawud(3).

In the Mushaf of Ibn Mas'ud: "So the righteous (plural feminine form) are devoutly obedient, guarding." This is a structure specific to the feminine. Ibn Jinni said(4): The broken plural is more phonetically similar to the meaning; as it gives the sense of abundance, which is what is intended here.

And "ma" in His saying: "with what Allah has guarded" [bi-ma hafiz Allah] is masdariyyah (infinitive), i.e., by Allah's protection for them. It is also correct that it be in the sense of "alladhi" (that which), and the referent (the pronoun) in "hafiza" would be an accusative pronoun(5). In the recitation of Abu Ja'far:

(1) Page 59 of this volume, see Al-Ishraf 4/43. (2) Musnad Al-Tayalisi (2325), also reported by Al-Baghawi in Al-Tafsir 1/423. In its chain is Abu Ma'shar Najih ibn Abd al-Rahman al-Madani; Al-Hafiz said in Al-Taqrib p. 491: weak. It was reported similarly through another route by Al-Hakim 2/161 and he authenticated it. In the manuscripts and Al-Baghawi's tafsir, it appears as: "she guards you concerning herself and her wealth," while the established version from (m) is what agrees with Musnad Al-Tayalisi. (3) In his Sunan (1664), and Al-Hakim reported it in 1/409 and authenticated it. It is from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) Al-

Muhtasib 1/187, the author quoted him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/47, and Ibn Khalawayh attributed the reading in Al-Qira'at al-Shadhah p. 26 to Talhah ibn Musarrif. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/47. The meaning is: with that which Allah has preserved for them from their dowries... as the author will mention from the words of Al-Nahhas.

हनीफ़ा: इसे रद्द नहीं किया जाता है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: "और यदि कोई तंगी में हो, तो आसानी होने तक मोहलत दी जाए।" [अल-बक़रह: 280]। इसके बारे में चर्चा इस सूरा में पहले ही आ चुकी है(1)।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: "अतः नेक स्त्रियाँ वे हैं जो आज्ञाकारी हों, [पति की] अनुपस्थिति में रक्षा करने वाली हों..." [अन-निसा: 34]। यह सब एक समाचार (खबर) है, और इसका उद्देश्य पति की आज्ञा मानने और पति की अनुपस्थिति में उसके धन और स्वयं के मामले में उसके अधिकारों को पूरा करने का आदेश है। मुसनद अबी दाऊद अल-तयालिसी में, अबू हुरैरा के अधिकार पर, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "सबसे अच्छी महिला वह है जिसे जब आप देखें तो वह आपको खुश कर दे, जब आप उसे आदेश दें तो वह आपकी बात माने, और जब आप उससे दूर हों तो वह स्वयं के और आपके धन के मामले में आपकी रक्षा करे।" उन्होंने कहा: और उन्होंने यह आयत पढ़ी: "पुरुष स्त्रियों पर संरक्षक हैं..." आयत के अंत तक(2)।

और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उमर से कहा: "क्या मैं तुम्हें उस सबसे अच्छी चीज़ के बारे में न बताऊं जो एक व्यक्ति संजो सकता है? एक नेक औरत; अगर वह उसे देखे, तो वह उसे खुश कर दे, अगर वह उसे आदेश दे, तो वह उसका पालन करे, और अगर वह उससे दूर हो, तो वह उसकी रक्षा करे।" इसे अबू दाऊद ने दर्ज किया है(3)।

इब्न मसूद के मुसहफ में है: "अतः नेक स्त्रियाँ आज्ञाकारी, रक्षा करने वाली हैं"। यह स्त्रीलिंग के लिए विशिष्ट एक संरचना है। इब्न जिन्नी ने कहा(4): बहुवचन अर्थ के अधिक करीब है; क्योंकि यह प्रचुरता का भाव देता है, जो यहाँ अभिप्रेत है।

और उनके कथन में "मा" ﴿बिका हफ़िज़ अल्लाह﴾ में मसदरिया (इनफिनिटिव) है, यानी: अल्लाह द्वारा उनके लिए सुरक्षा के द्वारा। यह भी सही है कि यह "अल्लाज़ी" (वह जो) के अर्थ में हो, और "हफ़िज़" में लौटने वाला (सर्वनाम) एक कर्म कारक सर्वनाम होगा(5)। अबू जाफ़र के पाठ में:

(1) इस खंड का पृष्ठ 59, अल-इशराफ़ 4/43 देखें। (2) मुसनद अल-तयालिसी (2325), अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 1/423 में भी इसे उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला में अबू माशर नजीह इब्न अब्द अल-रहमान अल-मदनी हैं; अल-हाफिज़ ने अल-तक़रीब पृष्ठ 491 में कहा है: कमज़ोर। हाकिम 2/161 द्वारा एक अन्य मार्ग से इसी तरह की रिपोर्ट दी गई और उन्होंने इसे प्रमाणित किया।

पांडुलिपियों और अल-बगवी की तफ़सीर में यह इस प्रकार आता है: "वह स्वयं के और अपने धन के मामले में आपकी रक्षा करे," जबकि (म) से स्थापित संस्करण वह है जो मुसनद अल-तयालिसी के अनुरूप है। (3) उनके सुनन (1664) में, और अल-हाकिम ने इसे 1/409 में रिपोर्ट किया और प्रमाणित किया। यह इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से है। (4) अल-मुहतासिब 1/187, लेखक ने इसे इब्न अतिय्याह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/47 में उद्धृत किया है, और इब्न खलवेह ने अल-किरात अल-शादा पृष्ठ 26 में इस पाठ को तल्हा इब्न मुसर्रिफ को जिम्मेदार ठहराया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/47। इसका अर्थ है: उससे जो अल्लाह ने उनके लिए उनके मेहर से सुरक्षित रखा है... जैसा कि लेखक अल-नहस के शब्दों से उल्लेख करेंगे।

حنیفہ: یہ منسوخ نہیں ہوتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور اگر کوئی تنگی والا ہو تو آسانی تک مہلت دینا ہے" [البقرہ: ۲۸۰]۔ اس سورہ میں اس بارے میں پہلے بات ہو چکی ہے(۱)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پس نیک عورتیں فرمانبردار ہوتی ہیں، [شوہر کی] عدم موجودگی میں حفاظت کرنے والی ہوتی ہیں..." [النساء: ۳۴]۔ یہ سب ایک خبر ہے، اور اس کا مقصد شوہر کی اطاعت اور شوہر کی غیر موجودگی میں اس کے مال اور اپنی ذات میں اس کے حق کو پورا کرنے کا حکم دینا ہے۔ مسند ابی داؤد الطیالسی میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بہترین عورت وہ ہے کہ جب تم اسے دیکھو تو وہ تمہیں خوش کر دے، جب تم اسے حکم دو تو وہ تمہاری اطاعت کرے، اور جب تم اس سے غائب ہو تو وہ اپنی ذات اور تمہارے مال میں تمہاری حفاظت کرے"۔ انہوں نے کہا: اور آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: "مرد عورتوں پر قوام ہیں..." آیت کے آخر تک(۲)۔

اور آپ ﷺ نے عمر رضی اللہ عنہ سے فرمایا: "کیا میں تمہیں انسان کے بہترین خزانے کے بارے میں نہ بتاؤں؟ نیک عورت؛ جب وہ اس کی طرف دیکھے تو وہ اسے خوش کر دے، جب وہ اسے حکم دے تو وہ اس کی اطاعت کرے، اور جب وہ اس سے غائب ہو تو وہ اس کی حفاظت کرے"۔ اسے ابوداؤد نے روایت کیا ہے(۳)۔

اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے مصحف میں ہے: "فَالصَّوَالِحُ قَوانِتُ حَوَافِظ"۔ اور یہ بناوٹ مؤنث کے لیے مخصوص ہے۔ ابن جنی نے کہا(۴): جمع مکسر لفظی طور پر معنی کے زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ یہ کثرت کا فائدہ دیتی ہے، اور یہاں یہی مقصود ہے۔

اور اللہ تعالیٰ کے قول ﴿بِمَا حَفِظَ اللَّهُ﴾ میں "ما" مصدریہ ہے، یعنی: اللہ کی طرف سے ان کی حفاظت کی وجہ سے۔ اور یہ بھی درست ہے کہ یہ "الذی" کے معنی میں ہو، اور "حفظ" میں پلٹنے والی ضمیر (عائد) ضمیرِ منصوب ہو گی(۵)۔ اور ابوجعفر کی قرات میں:

(۱) اس جلد کا صفحہ ۵۹، اور دیکھئے الاشراف ۴/ ۴۳۔ (۲) مسند الطیالسی (۲۳۲۵)، اور اسے بغوی نے بھی تفسیر ۴۲۳/۱ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابو معشر نجیح بن عبدالرحمن المدنی ہیں، حافظ نے التقریب صفحہ ۴۹۱ میں کہا: ضعیف ہے، اور اسے حاکم نے ۱۶۱/۲ میں دوسرے طریقے سے روایت کر کے صحیح قرار دیا ہے۔ اور خطی نسخوں اور تفسیر بغوی میں واقع ہوا ہے: "وہ اپنی ذات اور اپنے مال میں تمہاری حفاظت کرے"، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی مسند الطیالسی کے موافق ہے۔ (۳) اپنی سنن (۱۶۶۴) میں، اور حاکم نے اسے ۴۰۹/۱ میں روایت کر کے صحیح قرار دیا ہے۔ اور یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ہے۔ (۴) المحتسب ۱۸۷/۱، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۴۷/۲ میں نقل کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة صفحہ ۲۶ میں یہ قرات طلحہ بن مصرف کی طرف منسوب کی ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴۷/۲۔ اور معنی ہے: اس چیز کے بدلے جو اللہ نے ان کے مہر وغیرہ میں سے ان کے لیے محفوظ کی ہے--- جیسا کہ مصنف نحاس کے کلام سے ذکر کریں گے۔

بما حفظ الله» بالنصب(١). قال النحاس(٢): الرفع أبين، أي: حافظاتٌ لغيب(٣) أزواجهن بحفظ» الله ومعونته وتسديده. وقيل: بما حفظهن الله في مهورهن وعشرتهن. وقيل: بما استَحْفَظَهُنَّ اللهُ مِنْ(٤) أداء الأمانات إلى أزواجهن. ومعنى قراءة النصب: بحفظهن الله، أي: بحفظهن أمره، أو دينه؛ وقيل في التقدير: بما حفظن الله، ثم وُحد الفعل(٥)، كما قيل: فـإنَّ الـحوادث أودى بـها(٦) وقيل: المعنى: بحفظ الله [أي: بخوف]، مثل: حفظت الله(٧). الخامسة: قوله تعالى: ﴿وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ﴾ اللاتي: جمع التي وقد تقدَّم(٨). قال ابن عباس: تخافون بمعنى: تعلمون وتتيقنون(٩). وقيل: هو على بابه. والنُّشوز: العصيان، مأخوذ من النَّشَز، وهو ما ارتفع من الأرض. يقال: نَشَزَ الرجلُ يَنْشُز وينشِز: إذا كان قاعداً فنهض قائماً، ومنه قوله عز وجل: ﴿وَإِذَا قِيلَ انشُزُوا فَانشُزُوا﴾ أي: ارتفعوا وانهضوا إلى حرب أو أمر من أمور الله [المجادلة: ١١]

---

(١) في (م): هذه القراءة من العشرة، ينظر النشر ٢/٢٤٩ . (٢) في إعراب القرآن ١/٤٥٢ . (٣) في (م): لمغيب. (٤) في (م): إياه من. (٥) قال ابن عطية في المحرر الوجيز ٢/٤٧ : وفي حذفه (يعني الضمير) قبح، لا يجوز إلا في الشعر. (٦) قال أبو حيان في البحر ٣ / ٢٤٠ : يريد: أَوْدَيْنَ، والبيت للأعشى ميمون بن قيس، وهو في ديوانه ص٢٢١ ، والكتاب ٢/٤٦ ، وصدره في الديوان: فإن تعهديني ولي لِمَّةٌ (٧) إعراب القرآن للنحاس ١/٤٥٢ . وينظر الدر المصون ٣ / ٦٧١ . (٨) ص١٣٧ من هذا الجزء . (٩) ذكره ابن الجوزي في التفسير ٢/٧٥ .

--- Translation ---

282 Surah An-Nisa: Verse 34

"By what Allah has preserved" in the accusative case (1). Al-Nahhas said (2): The nominative case is clearer, meaning: they are guardians of the secrets (3) of their husbands by Allah's protection, aid, and guidance. It is also said: by what Allah has preserved for them in their dowries and their companionship. And it is said: by what Allah has entrusted them with (4) in fulfilling trusts to their husbands. The meaning of the accusative reading is: by their preservation for Allah, i.e., by their preservation of His command, or His religion; and it was said in the estimation: by what they preserved for Allah, then the verb was made singular (5), as it was said: "For indeed, events have destroyed them (6)" And it was said: The meaning is: by fearing Allah [i.e., by fear], like: I feared Allah (7). Fifth: His words, the Almighty: {And those from whom you fear rebellion (nushuz)} "Allati" is the plural of "allati", and it has been mentioned before (8). Ibn Abbas said: "you fear" means: you know and are certain (9). It was also said: it is in its literal sense. And "Al-Nushuz": disobedience, derived from "Al-Nashaz", which is what is elevated from the ground. It is said: a man "nashaza", "yanshuzu" and "yanshizu": if he was sitting and then stood up, and from

it is His word, Almighty and Majestic: {And when it is said, "Rise up," then rise up} [Al-Mujadila: 11], i.e.: rise up and stand up for war or a matter from the matters of Allah.

---

(1) This reading is from the ten [qira'at], see An-Nashr 2/249. (2) In I'rab al-Quran 1/452. (3) In (M): "for absence". (4) In (M): "him from". (5) Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/47: its omission (meaning the pronoun) is ugly, not permissible except in poetry. (6) Abu Hayyan said in Al-Bahr 3/240: he means: "awdayna" (plural), and the verse is by Al-A'sha Maymun bin Qays, and it is in his Diwan p. 221, and Al-Kitab 2/46, and its beginning in the Diwan is: "If you find me with a lock of hair...". (7) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/452. See Ad-Durr al-Masun 3/671. (8) Page 137 of this volume. (9) Mentioned by Ibn al-Jawzi in at-Tafsir 2/75.

२८२ सूरत अन-निसा: आयत ३४

بما حفظ الله» بالنصب(١). قال النحاس(٢): الرفع أبين، أي: حافظاتٌ لغيب(٣) أزواجهن» بحفظ الله ومعونته وتسديده. وقيل: بما حفظهن الله في مهورهن وعشرتهن. وقيل: بما استَحْفَظَهُنَّ اللهُ مِنْ(٤) أداء الأمانات إلى أزواجهن. ومعنى قراءة النصب: بحفظهن الله، أي: بحفظهن أمره، أو دينه؛ وقيل في التقدير: بما حفظن الله، ثم وُحد الفعل(٥)، كما قيل: فـإنَّ الـحوادث أودى بـها(٦) وقيل: المعنى: بحفظ الله [أي: بخوف]، مثل: حفظت الله(٧).

الخامسة: قوله تعالى: ﴿وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ﴾ اللاتي: جمع التي وقد تقدَّم(٨). قال ابن عباس: تخافون بمعنى: تعلمون وتتيقنون(٩). وقيل: هو على بابه. والنُّشوز: العصيان، مأخوذ من النَّشَز، وهو ما ارتفع من الأرض. يقال: نَشَزَ الرجلُ يَنْشُز وينشِز: إذا كان قاعداً فنهض قائماً، ومنه قوله عز وجل: ﴿وَإِذَا قِيلَ انشُزُوا فَانشُزُوا﴾ [المجادلة: ١١] أي: ارتفعوا وانهضوا إلى حرب أو أمر من أمور الله

---

(١) في هذه القراءة من العشرة، ينظر النشر ٢٤٩/٢ . (٢) في إعراب القرآن ٤٥٢/١ . (٣) في (م): لمغيب. (٤) في (م): إياه من. (٥) قال ابن عطية في المحرر الوجيز ٤٧/٢ : وفي حذفه قبح، لا يجوز إلا في الشعر. (٦) قال أبو حيان في البحر ٣ / ٢٤٠ : يريد (يعني الضمير) أَوْدَيْنَ، والبيت للأعشى ميمون بن قيس، وهو في ديوانه ص٢٢١ ، والكتاب ٤٦/٢ ، وصدره في الديوان: فإن تعهديني ولي لِمَّةٌ (٧) إعراب القرآن للنحاس ٤٥٢/١ . وينظر الدر المصون ٣ / ٦٧١ . (٨) ص١٣٧ من هذا الجزء . (٩) ذكره ابن الجوزي في التفسير ٧٥/٢ .

--- अनुवाद ---

282 सूरा अन-निसा: आयत 34

"जिसके द्वारा अल्लाह ने रक्षा की" नस़्ब (विभक्ति) में (1)। अल-नह्हास ने कहा (2): रफ़' (विभक्ति) अधिक स्पष्ट है, अर्थात: अपने पतियों की अनुपस्थिति में (गुप्त बातों की) रक्षा करने वाली (3), अल्लाह की सुरक्षा, सहायता और मार्गदर्शन से। और कहा गया: जो कुछ अल्लाह ने उनके मेहर और उनके साथ रहने में उनकी रक्षा की। और कहा गया: अल्लाह ने उन्हें अपने पतियों के प्रति अमानत अदा करने के लिए जो जिम्मेदारी सौंपी (4)। नस़्ब के पाठ का अर्थ है: अल्लाह के लिए उनकी रक्षा द्वारा, अर्थात उसके आदेश या उसके धर्म की रक्षा द्वारा; और अनुमान में कहा गया: अल्लाह के लिए जो

उन्होंने रक्षा की, फिर क्रिया को एकवचन रखा गया (5), जैसा कि कहा गया है: "निश्चित रूप से घटनाओं ने उन्हें नष्ट कर दिया (6)" और कहा गया: अर्थ है: अल्लाह की रक्षा (अर्थात: भय) द्वारा, जैसे: मैंने अल्लाह का भय माना (7)। पाँचवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और वे महिलाएँ जिनसे तुम्हें सरकशी (नुशूज़) का डर हो} "अल्लाती": "अल्लती" का बहुवचन है और इसका उल्लेख पहले हो चुका है (8)। इब्न अब्बास ने कहा: "तुम्हें डर हो" का अर्थ है: तुम जानते हो और तुम्हें विश्वास है (9)। और कहा गया: यह अपने मूल अर्थ में है। और "नुशूज़": अवज्ञा, "नशज़" से लिया गया है, जो ज़मीन से उठा हुआ हिस्सा होता है। कहा जाता है: आदमी "नशज़" हुआ, "यन्शुज़ु" और "यन्शिज़ु": जब वह बैठा हो और खड़ा हो जाए, और इसी से अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला का कथन है: {और जब कहा जाए, 'उठ जाओ,' तो उठ जाओ} [अल-मुजादिला: 11] अर्थात: उठो और युद्ध या अल्लाह के मामलों में से किसी मामले के लिए खड़े हो जाओ।

---

(1) यह पाठ दस क़िराअत में से है, देखें अन-नश्र 2/249। (2) इ'राबुल क़ुरआन 1/452 में। (3) (म) में: "अनुपस्थिति के लिए"। (4) (म) में: "उसे से"। (5) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/47 में कहा: इसे हटाना (अर्थात सर्वनाम को) भद्दा है, कविता के अलावा इसकी अनुमति नहीं है। (6) अबू ह़य्यान ने अल-बह्र 3/240 में कहा: उनका मतलब है: "औदैना" (बहुवचन), और यह शेर अल-आशा मैमुन बिन क़ैस का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 221, और अल-किताब 2/46 में है, और दीवान में इसका पहला मिसरा है: "यदि तुम मुझे पाओ कि मेरे पास ज़ुल्फ़ें हैं..."। (7) अल-नह़्हास द्वारा इ'राबुल क़ुरआन 1/452। अल-दुर्र अल-मस्ून 3/671 देखें। (8) इस खंड का पृष्ठ 137। (9) इब्न अल-जौज़ी ने अत-तफ़्सीर 2/75 में इसका उल्लेख किया है।

٢٨٢ سورة النساء: الآية ٣٤

«بما حفظ الله» بالنصب(١). قال النحاس(٢): الرفع أبين، أي: حافظاتٌ لغيب(٣) أزواجهن بحفظ الله ومعونته وتسديده. وقيل: بما حفظهن الله في مهورهن وعشرتهن. وقيل: بما استَحْفَظَهُنَّ اللهُ مِنْ(٤) أداء الأمانات إلى أزواجهن. ومعنى قراءة النصب: بحفظهن الله، أي: بحفظهن أمره، أو دينه؛ وقيل في التقدير: بما حفظن الله، ثم وُحد الفعل(٥)، كما قيل: فـإنَّ الـحوادث أودى بـها(٦) وقيل: المعنى: بحفظ الله [أي: بخوف]، مثل: حفظت الله(٧). الخامسة: قوله تعالى: ﴿وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ﴾ اللاتي: جمع التي وقد تقدَّم(٨). قال ابن عباس: تخافون بمعنى: تعلمون وتتيقنون(٩). وقيل: هو على بابه. والنُّشوز: العصيان، مأخوذ من النَّشَز، وهو ما ارتفع من الأرض. يقال: نَشَزَ الرجلُ يَنْشُز وينشِز: إذا كان قاعداً فنهض قائماً، ومنه قوله عز وجل: ﴿وَإِذَا قِيلَ انشُزُوا فَانشُزُوا﴾ [المجادلة: ١١] أي: ارتفعوا وانهضوا إلى حرب أو أمر من أمور الله

---

(١) هذه القراءة من العشرة، ينظر النشر ٢٤٩/٢ . (٢) في إعراب القرآن ٤٥٢/١ . (٣) في (م): لمغيب. (٤) في (م): إياه من. (٥) قال ابن عطية في المحرر الوجيز ٤٧/٢ : وفي حذفه (يعني الضمير) قبح، لا يجوز إلا في الشعر. (٦) قال أبو حيان في البحر ٣ / ٢٤٠ : يريد: أَوْدَيْنَ، والبيت للأعشى ميمون بن قيس، وهو في ديوانه ص٢٢١ ، والكتاب ٤٦/٢ ، وصدره في الديوان: فإن تعهديني ولي لِمَّةٌ (٧) إعراب القرآن للنحاس ٤٥٢/١ . وينظر الدر المصون ٣ / ٦٧١ . (٨) ص١٣٧ من هذا الجزء . (٩) ذكره ابن الجوزي في التفسير ٧٥/٢ .

--- ترجمہ ---

٢٨٢ سورة النساء: آيت ٣٤

"بما حفظ الله" بالنصب (١)۔ نحاس نے کہا(٢): رفع زیادہ واضح ہے، یعنی: اللہ کی حفاظت، مدد اور رہنمائی کے ساتھ اپنے شوہروں کی غیر موجودگی میں (رازوں کی) حفاظت کرنے والیاں(٣)۔ اور کہا گیا: جو کچھ اللہ نے ان کے مہروں اور ان کے ساتھ رہنے میں ان کی حفاظت کی۔ اور کہا گیا: اللہ نے انہیں اپنے شوہروں کے لیے امانتیں ادا کرنے کی جو ذمہ داری دی(٤)۔ نصب کی قرات کا معنی ہے: اللہ کے لیے ان کی حفاظت کرنا، یعنی اس کے حکم کی، یا اس کے دین کی حفاظت کرنا؛ اور تقدیر میں کہا گیا: جو انہوں نے اللہ کے لیے حفاظت کی، پھر فعل کو واحد لایا گیا(٥)، جیسا کہ کہا گیا: فـإنَّ الـحوادث أودى بـها(٦) اور کہا گیا: معنی ہے: اللہ کی حفاظت [یعنی: خوف] کے ساتھ، جیسے: میں نے اللہ کا خوف مانا(٧)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ﴾ اللاتی: "التی" کی جمع ہے اور یہ پہلے گزر چکا ہے(٨)۔ ابن عباس نے فرمایا: "تم ڈرتے ہو" کا معنی ہے: تم جانتے ہو اور تمہیں یقین ہے(٩)۔ اور کہا گیا: یہ اپنے اصلی معنی پر ہے۔ اور "نشوز": نافرمانی، "نشز" سے ماخوذ ہے، اور یہ زمین کا بلند حصہ ہوتا ہے۔ کہا جاتا ہے: آدمی "نشز" ہوا، "ینشز" (پیش کے ساتھ) اور "ینشز" (زیر کے ساتھ): جب وہ بیٹھا ہو اور پھر کھڑا ہو جائے، اور اسی سے اللہ عزوجل کا قول ہے: ﴿وَإِذَا قِيلَ انشُزُوا فَانشُزُوا﴾ [المجادلہ: ١١] یعنی: اٹھو اور جنگ یا اللہ کے معاملات میں سے کسی معاملے کے لیے کھڑے ہو جاؤ۔

---

(١) یہ قرات دس قراتوں میں سے ہے، دیکھئے النشر ٢/٢٤٩۔ (٢) اعراب القرآن ١/٤٥٢ میں۔ (٣) (م) میں: "غیر موجودگی کے لیے"۔ (٤) (م) میں: "اسے سے"۔ (٥) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٢/٤٧ میں کہا: اسے (یعنی ضمیر کو) حذف کرنا قبیح ہے، یہ صرف شعر میں جائز ہے۔ (٦) ابو حیان نے البحر ٣ / ٢٤٠ میں کہا: اس کا مطلب ہے: "اودین" (جمع)، اور یہ شعر الاعشی میمون بن قیس کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ٢٢١، اور الکتاب ٢/٤٦ میں ہے، اور دیوان میں اس کا پہلا

مصرع ہے: "فان تعہدینی ولی لمۃ"۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۴۵۲/۱۔ دیکھئے الدر المصون ۳ / ۶۷۱۔ (۸) اس جلد کا ص ۱۳۷۔ (۹) ابن الجوزی نے التفسیر ۷۵/۲ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 34 283

Exalted is He (1). The meaning is: that is, you fear their disobedience and their arrogance above what Allah has obligated upon them regarding obedience to their husbands. Abu Mansur Al-Lughawi said (2): "Nushuz" is the mutual dislike of each spouse for the other; it is said: "Nashazat tanshu-zu," so she is "Nashiz," without the letter 'ha'. And "Nashasat tanshu-su," which refers to poor companionship. Ibn Faris said (3): "Nashazat Al-Mar'atu" means the woman became difficult for her husband, and her husband "Nashaza" against her: when he beats her and treats her harshly. Ibn Durayd said (4): "Nashazat," "Nashasat," and "Nashasat" the woman, all have one meaning. Sixth: His saying, Exalted is He: {So advise them} [Fa'izuhunna], meaning: with the Book of Allah, that is, remind them of what Allah has obligated upon them regarding good companionship and beautiful treatment of the husband, and acknowledging the degree he has over her. And it is said: The Prophet ﷺ said: "If I were to command anyone to prostrate to anyone, I would have commanded the woman to prostrate to her husband" (5). And he said: "She should not refuse him even if she is on a camel's saddle" (6). And he said: "Any woman who spends the night deserting her husband's bed; the angels curse her until she reaches morning" (7). In a narration: "Until she returns and places her hand in his hand" (8). And other such things. Seventh: His saying, Exalted is He: {And forsake them in the beds} [Wahjuruhunna fil-madaji'], and Ibn Mas'ud and Al-Nakha'i recited...

(1) See Tahdhib al-Lugha 11/304, and al-Sihah (nushuz). (2) He is al-Azhari, and his words are similar in Tahdhib al-Lugha 11/296, 350. (3) Mujmal al-Lugha 3/869. (4) Jamharat al-Lugha 3/24, and the author cited it from him via Ibn Faris in al-Mujmal. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi, the Hadith was mentioned previously 1/437, and what follows is a portion of it. (6) In (m): on the back of a saddle, and the 'qatab' is a small saddle the size of a camel's hump. Al-Sihah (qatab). It was said that Arab women, when they wanted to give birth, would sit on a saddle; it is said that it makes the child's exit easier. Al-Nihayah (qatab). (7) Narrated by Ahmad (10946), al-Bukhari (5194), and Muslim (1436) from the Hadith of Abu Hurayrah (RA). (8) Narrated by al-Bayhaqi in al-Shu'ab (8732) from the Hadith of Ibn Abbas (RA), and it contains: "...and your women from the people of Paradise are the loving ones, who frequently return to their husbands, who, if he gets angry, comes until she puts her hand in his hand, then says: I will not taste sleep until you are pleased."

सूरह अन-निसा: आयत 34 283

परमेश्वर सर्वोच्च (1)। अर्थ यह है: यानी, तुम्हें उनकी अवज्ञा और अल्लाह ने उन पर पतियों की आज्ञाकारिता के संबंध में जो अनिवार्य किया है, उससे ऊपर उठने का डर है। अबू मंसूर अल-लुगवी ने कहा (2): "नुशुज़" का अर्थ पति-पत्नी में से प्रत्येक का अपने साथी को नापसंद करना है; कहा जाता है: "नशज़त तनशुज़ु", तो वह "नाशिर" है, बिना 'हा' अक्षर के। और "नशसत तनशुसु", जिसका अर्थ है बुरा व्यवहार। इब्न फारिस ने कहा (3): महिला का "नशज़त" होना यानी वह अपने पति के लिए कठिन हो गई, और उसके पति का उसके खिलाफ "नशज़ा" होना: जब वह उसे मारता है और उसके साथ बुरा व्यवहार करता है। इब्न दुरैद ने कहा (4): महिला का "नशज़त", "नशसत" और "नशसत" होना, इन सबका एक ही अर्थ है। छठा: परमेश्वर का कथन: {तो उन्हें उपदेश दो} [फइज़ुहुन्ना], अर्थात: अल्लाह की किताब के साथ, अर्थात: उन्हें याद दिलाओ कि अल्लाह ने उन पर अच्छी संगति और पति के साथ सुंदर व्यवहार, और उस दर्जे को स्वीकार करने के बारे में क्या अनिवार्य किया है जो उसे उन पर प्राप्त है। और कहा जाता है: नबी ﷺ ने फरमाया: "अगर मैं किसी को हुक्म देता कि वह किसी को सजदा करे, तो मैं औरत को हुक्म देता कि वह अपने शौहर को सजदा करे" (5)। और उन्होंने फरमाया: "वह खुद को न रोके चाहे वह ऊँट की काठी (क़तब) पर ही क्यों न हो" (6)। और उन्होंने फरमाया: "जो भी औरत रात अपने शौहर के बिस्तर को छोड़कर गुजारे, फरिश्ते सुबह होने तक उस पर लानत भेजते हैं" (7)। एक रिवायत में है: "जब तक कि वह वापस न आ जाए और अपना हाथ उसके हाथ में न रख दे" (8)। और इसी तरह की अन्य बातें। सातवां: परमेश्वर का कथन: {और उन्हें बिस्तरों में छोड़ दो} [वहजुरुहुन्ना फिल-मदाजी'], और इब्न मसूद और अल-नखई ने पढ़ा...

(1) देखिए तहजीब अल-लुगा 11/304, और अल-सिहाह (नुशुज़)। (2) वह अल-अज़हरी हैं, और उनके शब्द तहजीब अल-लुगा 11/296, 350 में इसी तरह के हैं। (3) मुजमल अल-लुगा 3/869। (4) जम्हरत अल-लुगा 3/24, और लेखक ने अल-मुजमल में इब्न फारिस के माध्यम से इसे उनसे उद्धृत किया है। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान, हदीस पहले 1/437 में वर्णित की गई थी, और इसके बाद का हिस्सा उसका एक अंश है। (6) (म) में: काठी की पीठ पर, और 'क़तब' कूबड़ के आकार की एक छोटी काठी होती है। अल-सिहाह (क़तब)। कहा जाता है कि अरब महिलाएं जब बच्चे को जन्म देना चाहती थीं, तो वे काठी पर बैठती थीं; कहा जाता था कि यह बच्चे के बाहर निकलने में आसानी पैदा करता है। अल-निहाया (क़तब)। (7) इसे अहमद (10946), अल-बुखारी (5194), और मुस्लिम (1436) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

(8) इसे अल-बैहकी ने अल-शुआब (8732) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसमें है: "...और जन्नत वालों में से तुम्हारी औरतें वे हैं जो बहुत प्यार करने वाली और अपने शौहर की तरफ बार-बार पलटने वाली हैं, जो अगर वह नाराज़ हो जाए, तो आती हैं यहाँ तक कि अपना हाथ उसके हाथ में रख देती हैं, फिर कहती हैं: जब तक तुम राज़ी न हो जाओगे मैं नींद का स्वाद नहीं चखूँगी।"

سورہ النساء: آیت ۳۴ ۲۸۳

تعالیٰ (۱)۔ پس معنی یہ ہے: یعنی، تم ان کی نافرمانی اور ان باتوں سے سرکشی کرنے سے ڈرتے ہو جو اللہ نے ان پر شوہروں کی اطاعت کے بارے میں واجب کی ہیں۔ ابو منصور اللغوی نے کہا (۲): "نشوز" میاں بیوی میں سے ہر ایک کا اپنے ساتھی کو ناپسند کرنا ہے؛ کہا جاتا ہے: "نَشَزَتْ تَنْشُزُ"، تو وہ "ناشِز" ہے، بغیر 'ہا' کے۔ اور "نَشَصَتْ تَنْشُصُ"، اور یہ بد خلقی اور برے سلوک کے معنی میں ہے۔ اور ابن فارس نے کہا (۳): عورت کا "نَشَزَتْ" یہ ہے کہ وہ اپنے شوہر پر دشوار ہو جائے، اور اس کا شوہر اس پر "نَشَزَ" ہو جائے: یعنی جب وہ اسے مارے اور اس سے جفا کرے۔ ابن درید نے کہا (۴): عورت کا "نشزت"، "نَشَسَتْ" اور "نَشَصَتْ" سب ایک ہی معنی میں ہیں۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَعِظُوهُنَّ ﴾ یعنی: اللہ کی کتاب کے ذریعے، یعنی: انہیں وہ باتیں یاد دلاؤ جو اللہ نے ان پر شوہر کے ساتھ اچھی رفاقت اور عمدہ برتاؤ، اور اس درجے کے اعتراف کے بارے میں واجب کی ہیں جو اسے ان پر حاصل ہے۔ اور مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اگر میں کسی کو حکم دیتا کہ وہ کسی کو سجدہ کرے تو میں عورت کو حکم دیتا کہ وہ اپنے شوہر کو سجدہ کرے» (۵)۔ اور فرمایا: «وہ اپنے آپ کو اس سے نہ روکے خواہ وہ کجاوے (قَتَب) پر ہی کیوں نہ ہو» (۶)۔ اور فرمایا: «جو عورت اس حال میں رات گزارے کہ وہ اپنے شوہر کے بستر سے جدا رہے، فرشتے اس پر صبح تک لعنت بھیجتے رہتے ہیں» (۷)۔ ایک روایت میں ہے: «جب تک کہ وہ رجوع نہ کر لے اور اپنا ہاتھ اس کے ہاتھ میں نہ دے دے» (۸)۔ اور اسی طرح کی دیگر چیزیں۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ ﴾ اور ابن مسعود اور النخعی نے پڑھا...

(۱) دیکھیے تہذیب اللغۃ ۱۱ / ۳۰۴، اور الصحاح (نشز)۔ (۲) یہ الازہری ہیں، اور ان کی کلام تہذیب اللغۃ ۱۱ / ۲۹۶، ۳۵۰ میں اسی طرح ہے۔ (۳) مجمل اللغۃ ۳ / ۸۶۹۔ (۴) جمہرۃ اللغۃ ۳ / ۲۴، اور مصنف نے اسے ابن فارس کے واسطے سے مجمل میں نقل کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے ۱ / ۴۳۷، اور اس کے بعد والا حصہ اس کا ایک ٹکڑا ہے۔ (۶) (م) میں ہے: قتب کی پیٹھ پر، اور قتب کوہان کے برابر ایک چھوٹا زین (کجاوا) ہوتا ہے۔ الصحاح (قتب)۔ اور کہا گیا ہے کہ عرب کی عورتیں جب وضع حمل کا ارادہ کرتیں تو قتب پر بیٹھتیں، کہا جاتا ہے کہ یہ بچے کے نکلنے میں آسانی پیدا کرتا ہے۔ النہایۃ (قتب)۔ (۷) اسے احمد (۱۰۹۴۶)، بخاری (۵۱۹۴) اور مسلم (۱۴۳۶) نے حضرت ابو ہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۸) اسے بیہقی نے الشعب (۸۷۳۲) میں حضرت ابن عباس ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اس میں ہے: «... اور تمہاری عورتیں جو اہل جنت میں سے ہیں وہ بہت پیار کرنے والی اور اپنے شوہر کی طرف بار بار رجوع کرنے والی ہیں، جو اگر وہ (شوہر) ناراض ہو جائے تو آتی ہیں یہاں تک کہ اپنا ہاتھ اس کے ہاتھ میں رکھ دیتی ہیں، پھر کہتی ہیں: جب تک تم راضی نہیں ہو جاؤ گے میں آنکھ نہیں جھپکوں گی (یعنی سوؤں گی نہیں)»۔

Surah an-Nisa: Verse 34 284 And others: "in the bed (al-madja')" in the singular (1); as if it were a generic noun representing the plural. "Deserting them in the bed" means to lie with her but turn one's back to her and not have intercourse; as narrated from Ibn Abbas and others. Mujahid said: Keep away from their beds; according to this statement, there is an ellipsis (omission) whose estimation is: "and desert them by shunning the beds, or by leaving the beds (3)." This is supported by "forsake them (ahjuruhunna)" from "hijran," which is distance; it is said: "hajarahu," meaning: he moved away and distanced himself from him. Her distance cannot be achieved except by leaving her bed. Ibrahim al-Nakha'i, al-Sha'bi, Qatadah, and al-Hasan al-Basri (4) said this was the meaning, and it was narrated by Ibn Wahb and Ibn al-Qasim from Malik, and chosen by Ibn al-Arabi, who said (5): they applied the command to the most fulfilling, and this statement is like saying: forsake him for the sake of Allah. This is Malik's principle. I say: This is a good opinion; for if the husband avoids her bed, if she loves the husband, that will be hard for her, so she returns to righteousness. But if she is resentful, her defiance (nushuz) (6) will appear; thus it becomes clear that the defiance is on her part. It is also said: "ahjuruhunna" is from "al-hajr," which is foul speech, meaning: be harsh with them in speech, but lie with them for intercourse and other things; Sufyan said this was the meaning, and it was narrated from Ibn Abbas (7). It is also said: meaning: tie them up securely in their houses, from their saying: "hajara al-ba'ira," meaning: he tied it with a "hajar," which is a rope used to tie a camel. This is the choice of al-Tabari, and he criticized all other views. And in...

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 26. (2) In the manuscripts: "fayataqarrar," and the confirmed version is from (M). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/48, and what is between the brackets is from it, and the reports from Ibn Abbas, Mujahid and others were produced by al-Tabari 6/700 - 702. (4) Al-Tabari produced their statements 6/702 - 703. (5) Ahkam al-Qur'an 1/419. (6) In the tafsir of Abu al-Layth 1/352 (and the text is from him): then joy appears. (7) Al-Tabari produced both their statements 6/704 - 705.

सूरह अन-निसा: आयत 34 284 और अन्य: "बिस्तर में (अल-मदजा')" एकवचन में (1); जैसे कि यह एक जातिवाचक संज्ञा हो जो बहुवचन का प्रतिनिधित्व करती है। बिस्तरों में छोड़ देने का अर्थ है कि उसके साथ लेटना लेकिन उसकी ओर पीठ फेर लेना और संभोग न करना; जैसा कि इब्न अब्बास और अन्य से वर्णित है। मुजाहिद ने कहा: उनके बिस्तरों से दूर रहो; इस कथन के अनुसार, यहाँ एक लोप (अध्याहार) है जिसका अनुमान है: "और बिस्तरों को त्याग कर उन्हें छोड़ दो, या बिस्तरों को छोड़ कर (3)।" यह "हजरान" से "उन्हें छोड़ दो (अहजुरुहुन्ना)" द्वारा समर्थित है, जिसका अर्थ दूरी है; कहा जाता है: "हजरहु," जिसका अर्थ है: वह उससे दूर हो गया और उसने खुद को दूर कर लिया। उसके बिस्तरों को छोड़े बिना उससे दूरी हासिल नहीं की जा सकती। इब्राहिम अल-नखई, अल-शाबी, कतादा और अल-हसन अल-बसरी (4) ने कहा कि यही अर्थ है, और इसे इब्न वहब और इब्न अल-कासिम ने मलिक से रिवायत किया है, और इब्न अल-अरबी ने इसे चुना है, और कहा (5): उन्होंने आदेश को सबसे अधिक पूर्ण पर लागू किया, और यह कहना वैसा ही है जैसे आप कहें: अल्लाह के लिए उसे छोड़ दो। और यही मलिक का सिद्धांत है। मैं कहता हूँ: यह एक अच्छी राय है; क्योंकि यदि पति उसके बिस्तर से परहेज करता है, तो यदि वह पति से प्रेम करती है, तो यह उसके लिए कठिन होगा, इसलिए वह सही रास्ते पर लौट आएगी। लेकिन यदि वह घृणा करती है, तो उसकी अवज्ञा (नुशुज़) (6) प्रकट हो जाएगी; इस प्रकार यह स्पष्ट हो जाता है कि अवज्ञा उसकी ओर से है। यह भी कहा गया है: "अहजुरुहुन्ना" "अल-हज्र" से है, जो कि अभद्र भाषा है, यानी: उनके साथ बातचीत में कठोर रहो, लेकिन संभोग और अन्य चीजों के लिए उनके साथ लेटो; सुफियान ने कहा कि यही अर्थ है, और यह इब्न अब्बास (7) से वर्णित है। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: उन्हें उनके घरों में मजबूती से बाँध दो, उनके इस कथन से: "हजर अल-बइर," यानी: उसने ऊँट को "हजार" से बाँध दिया, जो कि ऊँट को बाँधने के लिए इस्तेमाल की जाने वाली रस्सी है। यह अल-तबरी का चुनाव है, और उन्होंने अन्य सभी कथनों की आलोचना की है। और...

---

(1) अल-किरात अल-शाज्जाह, पृष्ठ 26। (2) हस्तलिपियों में: "फयतकर्रर", और (म) से पुष्ट संस्करण। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/48, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है, और इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य से रिपोर्ट अल-तबरी 6/700 - 702 द्वारा निकाली गई थी। (4) अल-तबरी ने उनके बयानों को 6/702 - 703 निकाला। (5) अहकाम अल-कुरान 1/419। (6) अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/352 में (और पाठ उनसे है): फिर खुशी दिखाई देती है। (7) अल-तबरी ने उनके दोनों बयानों को 6/704 - 705 निकाला।

سورة النساء: آیت ۳۴ ۲۸۴ اور دیگر (قراءتوں میں): «فی المَضجع» واحد کے صیغے کے ساتھ ہے (۱)؛ گویا یہ اسم جنس ہے جو جمع کی نمائندگی کر رہا ہے۔ خواب گاہوں میں ہجر (چھوڑ دینے) کا مطلب یہ ہے کہ وہ اس کے ساتھ لیٹے لیکن اس کی طرف پیٹھ کر لے اور اس سے ہم بستری نہ کرے؛ یہ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے۔ اور مجاہد نے کہا: ان کے بستروں سے الگ رہو؛ اس قول کے مطابق یہاں ایک جملہ محذوف مانا جائے گا جس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: اور بستروں کو ترک کر کے انہیں چھوڑ دو، یا بستروں سے علیحدگی اختیار کر کے (۳)۔ اس کی تائید لفظ «اہجروہنّ» سے ہوتی ہے جو ہجران سے مشتق ہے، جس کے معنی دوری کے ہیں۔ کہا جاتا ہے: «ہَجَرَہ»، یعنی وہ اس سے دور ہو گیا اور اس نے اس سے علیحدگی اختیار کر لی۔ اور عورت سے دوری اس کے بستر کو چھوڑے بغیر ممکن نہیں ہے۔ ابراہیم نخعی، شعبی، قتادہ اور حسن بصری (۴) نے یہی معنی بیان کیے ہیں، اور اسے ابن وہب اور ابن قاسم نے امام مالک سے روایت کیا ہے، اور ابن العربی نے اسے ہی اختیار کیا ہے، اور کہا (۵): انہوں نے اس حکم کو سب سے زیادہ کامل معنی پر محمول کیا ہے، اور یہ قول ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: اللہ کی رضا کے لیے اسے چھوڑ دو۔ اور یہی امام مالک کی اصل (اصول) ہے۔ میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ ایک عمدہ قول ہے؛ کیونکہ جب شوہر عورت کے بستر سے اعراض کرتا ہے؛ تو اگر وہ شوہر سے محبت کرنے والی ہو تو یہ اس پر شاق گزرتا ہے، چنانچہ وہ اصلاح کی طرف مائل ہو جاتی ہے، اور اگر وہ بغض رکھنے والی ہو تو اس کی طرف سے نشوز (نافرمانی) (۶) ظاہر ہو جاتی ہے؛ تو یہ واضح ہو جاتا ہے کہ نشوز اس کی جانب سے ہے۔ اور کہا گیا ہے: «اہجروہنّ» ہَجْر سے مشتق ہے، اور وہ ہے کلام میں برائی (بدکلامی)، یعنی: ان کے ساتھ گفتگو میں سختی اختیار کرو، لیکن ہم بستری وغیرہ کے لیے ان کے ساتھ لیٹو؛ سفیان نے یہی معنی بیان کیے ہیں، اور یہ ابن عباس (۷) سے مروی ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: انہیں ان کے گھروں میں مضبوطی سے قید کر دو، ان

کے قول «ہجر البعیر» سے، یعنی: اس نے اونٹ کو ہجار سے باندھ دیا، اور ہجار وہ رسی ہے جس سے اونٹ کو باندھا جاتا ہے۔ اور یہ طبری کا اختیار کردہ قول ہے، اور انہوں نے دیگر تمام اقوال پر جرح کی ہے۔ اور...

---

(۱) القراءات الشاذة ص ۲۶۔ (۲) خطی نسخوں میں: «فیتقرر» ہے، اور جو یہاں ثبت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۸/۲، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ وہیں سے ہے، اور ابن عباس، مجاہد وغیرہ کے آثار طبری نے ۷۰۰/۶ - ۷۰۲ میں تخریج کیے ہیں۔ (۴) طبری نے ان کے اقوال کی تخریج ۷۰۲/۶ - ۷۰۳ میں کی ہے۔ (۵) احکام القرآن ۴۱۹/۱۔ (۶) ابو اللیث کی تفسیر ۳۵۲/۱ میں (اور کلام انہی کا ہے): پھر خوشی ظاہر ہوتی ہے۔ (۷) طبری نے ان دونوں کے قول کی تخریج ۷۰۴/۶ - ۷۰۵ میں کی ہے۔

٢٨٥ Surah An-Nisa: Verse 34

His words in this place are subject to consideration (1). Judge Abu Bakr ibn al-Arabi refuted him in his "Ahkam" (2), saying: What a slip from a scholar of the Quran and Sunnah! What led him to this interpretation is a strange Hadith narrated by Ibn Wahb from Malik: That Asma, the daughter of Abu Bakr as-Siddiq and the wife of az-Zubayr ibn al-Awwam, used to go out until he was censured for that. He said: And he censured her and her co-wife, so he tied the hair of one to the other, then beat them severely. The co-wife was better at shielding herself, while Asma did not shield herself, so the beating was more on her. She complained to her father Abu Bakr (may Allah be pleased with him), and he said to her: "O my little daughter, be patient, for az-Zubayr is a righteous man, and perhaps he will be your husband in Paradise. It has reached me that if a man marries a virgin (3), he will marry her in Paradise." So he saw the tying and knotting, along with the possibility of the wording, and the action of az-Zubayr, and thus ventured into this interpretation! This desertion (hajr) lasts at most a month among scholars, as the Prophet (peace and blessings be upon him) did when he confided in Hafsa and she disclosed it to Aisha, and they both collaborated against him (4). It does not reach the four months that Allah set as a deadline as an excuse for the one who takes an oath of abstinence (mu'li). Eighth: The saying of Allah the Almighty: {and strike them}. Allah commanded to start with women with admonition first, then with desertion; if these are not effective, then striking; for it is what reforms her for him and makes her fulfill his right. Striking in this verse is the striking for discipline that is not painful (ghayr al-mubarih), which does not break a bone nor disfigure a limb (5), like a poke or the like; for the intention behind it is reform and nothing else. Therefore, undoubtedly, if it leads to death, compensation is mandatory, and the same applies to a teacher striking his student for instruction.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/48, and the saying of al-Tabari in the Tafsir 6/706-707. (2) 1/418. (3) In (m): with a woman. (4) Narrated by al-Bukhari (5191) and Muslim (1479) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/48.

२८५ सूरह अन-निसा: आयत ३४

इस स्थान पर उनके शब्दों पर विचार करने की आवश्यकता है (१)। न्यायाधीश अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने अपने "अहकाम" (२) में उनका खंडन करते हुए कहा: कुरान और सुन्नत के विद्वान से यह कैसी चूक है! उन्हें इस व्याख्या की ओर ले जाने वाला कारण इब्न वहाब द्वारा मलिक से वर्णित एक अजीब हदीस है: कि असमा बिंत अबू बक्र अस-सिद्दीक़, जुबैर इब्न अल-अववाम की पत्नी, बाहर जाया करती थीं, यहाँ तक कि इसके लिए उन्हें टोका गया। उन्होंने कहा: और उन्होंने उन्हें और उनकी सौतन को टोका, फिर एक के बालों को दूसरे से बांध दिया, फिर उन्हें बुरी तरह पीटा। सौतन खुद को बचाने में बेहतर थी, जबकि असमा खुद को नहीं बचाती थीं, इसलिए उन पर प्रहार अधिक हुए। उन्होंने अपने पिता अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से शिकायत की, तो उन्होंने उनसे कहा: "हे मेरी नन्हीं बेटी, धैर्य रखो, क्योंकि जुबैर एक नेक आदमी हैं, और शायद वह स्वर्ग में भी तुम्हारे पति होंगे। मुझ तक यह बात पहुँची है कि यदि कोई पुरुष किसी कुंवारी स्त्री से विवाह करता है (३), तो वह स्वर्ग में भी उससे विवाह करेगा।" तो उन्होंने बांधने और गांठ लगाने को देखा, शब्दों की संभावना के साथ, और जुबैर के कार्य को, और इस प्रकार इस व्याख्या को अपनाया! विद्वानों के अनुसार इस अलगाव (हिज्र) की सीमा एक महीना है, जैसा कि पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने तब किया था जब उन्होंने हफ्सा को एक गोपनीय बात बताई थी और उन्होंने इसे आयशा को बता दिया था, और उन दोनों ने उनके खिलाफ सहयोग किया था (४)। यह उन चार महीनों तक नहीं पहुँचता जो अल्लाह ने 'मुअ्ली' (संभोग न करने की कसम खाने वाला) के लिए एक समय सीमा के रूप में निर्धारित किए हैं। आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उन्हें मारो}। अल्लाह ने आदेश दिया कि पहले स्त्रियों को उपदेश दिया जाए, फिर उनसे अलग रहा जाए; यदि ये प्रभावी न हों, तो मारना; क्योंकि यही वह है जो उसे उसके लिए सुधारता है और उसे उसका अधिकार पूरा करने के लिए प्रेरित करता है। इस आयत में मारना अनुशासन के लिए वह मार है जो दर्दनाक न हो (ग़ैर अल-मुबराह), जिससे न तो हड्डी टूटे और न ही कोई अंग विकृत हो (५), जैसे कि एक मुक्का या इसी तरह का; क्योंकि इसके पीछे का उद्देश्य केवल सुधार है और कुछ नहीं। इसलिए, निःसंदेह, यदि इससे मृत्यु हो जाती है, तो मुआवजा अनिवार्य है, और यही बात शिक्षक द्वारा अपने छात्र को शिक्षा के लिए मारने पर भी लागू होती है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४८, और तफ़सीर में अल-तबरी का कथन ६/७०६-७०७। (२) १/४१८। (३) (म) में: एक महिला के साथ। (४) इसे बुखारी (५१९१) और मुस्लिम (१४७९) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४८।

۲۸۵ سورہ النساء: آیت ۳۴

اس مقام پر ان کا کلام محلِ نظر ہے (۱)۔ قاضی ابوبکر بن العربی نے اپنی کتاب "احکام" (۲) میں ان کی تردید کی اور فرمایا: قرآن و سنت کے عالم کی طرف سے یہ کیسی لغزش ہے! اور جس چیز نے انہیں اس تاویل پر مجبور کیا وہ ایک غریب حدیث ہے جسے ابن وہب نے امام مالک سے روایت کیا ہے: کہ اسماء بنت ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہا، جو زبیر بن عوام کی زوجہ تھیں، باہر جایا کرتی تھیں، یہاں تک کہ اس پر انہیں ملامت کی گئی۔ راوی نے کہا: انہوں نے اسماء اور ان کی سوکن کو ملامت کی، پھر ایک کے بالوں کو دوسری کے بالوں سے باندھ دیا، پھر انہیں سخت مارا پیٹا۔ سوکن اپنے بچاؤ میں زیادہ بہتر تھی، جبکہ اسماء اپنا بچاؤ نہیں کرتی تھیں، اس لیے انہیں زیادہ مار پڑی۔ انہوں نے اپنے والد ابوبکر رضی اللہ عنہ سے شکایت کی تو انہوں نے ان سے فرمایا: "اے میری پیاری بیٹی، صبر کر، کیونکہ زبیر ایک صالح آدمی ہیں، اور شاید وہ جنت میں بھی تمہارے شوہر ہوں، اور مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ جب کوئی مرد کسی کنواری عورت سے نکاح کرتا ہے (۳) تو وہ اس سے جنت میں بھی نکاح کرے گا۔" چنانچہ انہوں نے الفاظ کے احتمال اور زبیر رضی اللہ عنہ کے فعل کے ساتھ گرہ لگانے اور باندھنے کو دیکھا، تو اس تفسیر کی طرف مائل ہو گئے! اور علماء کے نزدیک اس ہجر (علیحدگی) کی انتہائی مدت ایک مہینہ ہے، جیسا کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے کیا تھا جب آپ نے حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا کو ایک راز کی بات بتائی اور انہوں نے اسے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پر ظاہر کر دیا، اور ان دونوں نے آپ کے خلاف تعاون کیا (۴)۔ اور یہ چار ماہ کی اس مدت تک نہیں پہنچتا جو اللہ تعالیٰ نے 'مؤلی' (ایلا کرنے والے) کے لیے عذر کے طور پر مقرر فرمائی ہے۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {واضربوھن}۔ اللہ تعالیٰ نے حکم دیا کہ پہلے عورتوں کو وعظ و نصیحت کی جائے، پھر

(بستروں میں) علیحدگی اختیار کی جائے، اگر یہ دونوں کارگر نہ ہوں تو پھر مارا جائے؛ کیونکہ یہی وہ عمل ہے جو عورت کی اصلاح کرتا ہے اور اسے شوہر کے حق کی ادائیگی پر آمادہ کرتا ہے۔ اور اس آیت میں مارنے سے مراد تادیبی مار ہے جو تکلیف دہ نہ ہو (غیر مبرح)، جس سے نہ ہڈی ٹوٹے اور نہ کوئی عضو داغدار ہو (۵)، جیسے مکا مارنا یا اس طرح کی کوئی چیز؛ کیونکہ اس سے مقصود محض اصلاح ہے اور کچھ نہیں۔ لہٰذا اگر یہ مار ہلاکت کا باعث بن جائے تو اس پر ضمان (تاوان) لازم ہوگا، اور یہی حکم اس استاد کا ہے جو اپنے شاگرد کو تعلیم کے لیے مارتا ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۲/۴۸، اور طبری کا قول تفسیر میں ۶/۷۰۶-۷۰۷۔ (۲) ۱/۴۱۸۔ (۳) (م) میں ہے: ایک عورت سے۔ (۴) اسے بخاری (۵۱۹۱) اور مسلم (۱۴۷۹) نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/۴۸۔

286 Surah An-Nisa: Verse 34

The Quran and Etiquette (1). In Sahih Muslim: "Fear Allah regarding women, for you have taken them by the trust of Allah, and you have made their private parts lawful for yourselves by the word of Allah. It is your right upon them that they do not allow anyone whom you dislike to tread upon your beds. If they do that, then hit them with a strike that is not harsh" - the hadith. It was narrated from the long hadith of Jabir regarding Hajj (2), meaning: they should not allow anyone you dislike into your homes, whether relatives, women, or strangers (3). Upon this is interpreted what Al-Tirmidhi narrated and authenticated (4), from Amr bin Al-Ahwas that he attended the Farewell Pilgrimage with the Messenger of Allah (PBUH). He praised and thanked Allah, then reminded and exhorted [mentioning a story in the hadith] and said: "Lo! Treat women kindly, for they are like captives in your hands (5). You have no power over them except for that, unless they commit a clear indecency. If they do so, then forsake them in their beds, and hit them with a strike that is not harsh. If they obey you, then do not seek a way against them. Lo! You have a right over your women and your women have a right over you. As for your right over your women, it is that they do not allow anyone you dislike on your beds, nor do they permit anyone you dislike in your homes (6). Lo! And their right over you is that you treat them well regarding their clothing and food." He said: This is a Hasan Sahih hadith. His saying: "clear indecency" means: they should not allow in anyone their husbands dislike, nor should they anger them. It does not mean adultery; for that is forbidden [whether with someone the husband dislikes or someone he does not dislike].

(1) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 1/450. (2) Sahih Muslim (1218), and the long hadith of Jabir preceded in 2/375, and the mentioned excerpt from it is on page 170 of this part. (3) In (Kh), (Zha), and (M): relatives and foreign women, and in Al-Mufhim 3/334 (and the text is from it): men and women, relatives and strangers. (4) In his Sunan (1163), and what will come between brackets is from it. (5) His saying: 'Awan' among you, Al-Tirmidhi said: meaning captives in your hands. (6) In (Kh), (Zha), and (M): 'man' (who), and what is fixed is from (D) and (Z), which matches what is in Sunan al-Tirmidhi.

कुरान और शिष्टाचार (1)। सहीह मुस्लिम में है: "महिलाओं के संबंध में अल्लाह से डरो, क्योंकि तुमने उन्हें अल्लाह की अमानत के तौर पर लिया है, और अल्लाह के शब्द से उनके निजी अंगों को अपने लिए हलाल किया है। उनके ऊपर तुम्हारा अधिकार है कि वे तुम्हारे बिस्तरों पर किसी ऐसे व्यक्ति को न आने दें जिसे तुम नापसंद करते हो। यदि वे ऐसा करती हैं, तो उन्हें ऐसी मार मारो जो कष्टदायक न हो" - हदीस। इसे हज के बारे में जाबिर की लंबी हदीस (2) से उद्धृत किया गया है, जिसका अर्थ है: वे तुम्हारे घरों में किसी ऐसे व्यक्ति को प्रवेश न करने दें जिसे तुम नापसंद करते हो, चाहे वे रिश्तेदार हों, महिलाएं हों या अजनबी (3)। इसी आधार पर उसे समझा जाता है जिसे तिरमिज़ी ने रिवायत किया और सहीह बताया (4), अम्र बिन अल-अहवास से कि वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ विदाई हज में उपस्थित थे। उन्होंने अल्लाह की प्रशंसा और स्तुति की, फिर नसीहत और उपदेश दिया [हदीस में एक कहानी का उल्लेख किया] और कहा: "सुनो! महिलाओं के साथ अच्छा व्यवहार करो, क्योंकि वे तुम्हारे पास कैदियों की तरह हैं (5)। तुम्हारे पास उनके ऊपर इसके अलावा कोई अधिकार नहीं है, जब तक कि वे कोई स्पष्ट अश्लीलता न करें। यदि वे ऐसा करती हैं, तो उन्हें बिस्तरों में छोड़ दो (उनसे अलग हो जाओ), और उन्हें ऐसी मार मारो जो कष्टदायक न हो। यदि वे तुम्हारी बात मान लें, तो उनके विरुद्ध कोई रास्ता न तलाशो। सुनो! तुम्हारी पत्नियों पर तुम्हारा अधिकार है और तुम्हारी पत्नियों का तुम पर अधिकार है। जहाँ तक तुम्हारी पत्नियों पर तुम्हारे अधिकार की बात है, तो वह यह है कि वे तुम्हारे बिस्तरों पर किसी ऐसे व्यक्ति को न आने दें जिसे तुम नापसंद करते हो, और न ही वे तुम्हारे घरों में किसी ऐसे व्यक्ति को अनुमति दें जिसे तुम नापसंद करते हो (6)। सुनो! और उनका तुम पर अधिकार यह है कि तुम उनके पहनावे और भोजन के मामले में उनके साथ अच्छा व्यवहार करो।" उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। उनका कहना: "स्पष्ट अश्लीलता" का अर्थ है: वे उसे प्रवेश न करने दें जिसे उनके पति नापसंद करते हैं, और न ही उन्हें क्रोधित करें। इसका अर्थ व्यभिचार (ज़िना) नहीं है; क्योंकि वह तो हराम (निषिद्ध) है [चाहे उस व्यक्ति के साथ हो जिसे पति नापसंद करता है या जिसे वह नापसंद नहीं करता]।

(1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 1/450। (2) सहीह मुस्लिम (1218), और जाबिर की लंबी हदीस 2/375 में आ चुकी है, और इसका उल्लेखित अंश इस खंड के पृष्ठ 170 पर है। (3) (ख़), (ज़ॉ), और (म) में: रिश्तेदार और अजनबी महिलाएं और अल-मुफ़्हिम 3/334 में (और शब्द वहीं से हैं): पुरुष और महिलाएं रिश्तेदार और अजनबी। (4) उनकी सुनन (1163) में, और कोष्ठक

के बीच जो आएगा वह उसी से है। (5) उनका कहना: 'अवान' तुम्हारे पास, तिरमिज़ी ने कहा: यानी तुम्हारे हाथों में कैदी। (6) (ख़), (ज़ॉ), और (म) में: 'मन' (जो), और जो स्थिर है वह (द) और (ज़) से है, जो सुनन अल-तिरमिज़ी में जो है उसके अनुरूप है।

286 سورة النساء: آیت 34

قرآن اور ادب (1)۔ صحیح مسلم میں ہے: «عورتوں کے بارے میں اللہ سے ڈرو، کیونکہ تم نے انہیں اللہ کی امان سے لیا ہے، اور اللہ کے کلمے سے ان کی شرمگاہوں کو اپنے لیے حلال کیا ہے، اور تمہارا ان پر یہ حق ہے کہ وہ تمہارے بستروں پر کسی ایسے شخص کو نہ آنے دیں جسے تم ناپسند کرتے ہو، اگر وہ ایسا کریں تو انہیں ایسی مار مارو جو تکلیف دہ نہ ہو» - حدیث۔ اسے حج کے بارے میں جابر کی طویل حدیث (2) سے نقل کیا گیا ہے، یعنی: وہ تمہارے گھروں میں کسی ایسے شخص کو داخل نہ ہونے دیں جسے تم ناپسند کرتے ہو، خواہ وہ رشتہ دار ہوں، عورتیں ہوں یا اجنبی (3)۔ اسی پر اسے محمول کیا جاتا ہے جسے ترمذی نے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا (4)، عمرو بن الاحوص سے کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ حجۃ الوداع میں شریک تھے۔ آپ ﷺ نے اللہ کی حمد و ثنا بیان کی، پھر نصیحت و وعظ فرمایا [حدیث میں ایک قصہ ذکر کیا] اور فرمایا: «خبردار! عورتوں کے ساتھ خیر خواہی کا سلوک کرو، کیونکہ وہ تمہارے پاس قیدیوں کی طرح ہیں (5)، تمہیں ان پر اس کے علاوہ کسی چیز کا اختیار نہیں ہے، الا یہ کہ وہ کھلی بے حیائی کا ارتکاب کریں۔ اگر وہ ایسا کریں تو انہیں بستروں میں اکیلا چھوڑ دو، اور انہیں ایسی مار مارو جو تکلیف دہ نہ ہو، پھر اگر وہ تمہاری اطاعت کریں تو ان پر (زیادتی کا) کوئی راستہ تلاش نہ کرو! خبردار! تمہارا تمہاری عورتوں پر حق ہے اور تمہاری عورتوں کا تم پر حق ہے۔ رہا تمہارا حق تمہاری عورتوں پر، تو وہ یہ ہے کہ وہ تمہارے بستروں پر کسی ایسے شخص کو جگہ نہ دیں جسے تم ناپسند کرتے ہو، اور نہ ہی تمہارے گھروں میں کسی ایسے کو آنے کی اجازت دیں جسے تم ناپسند کرتے ہو (6)۔ خبردار! اور ان کا تم پر حق یہ ہے کہ تم ان کے لباس اور کھانے پینے میں ان کے ساتھ اچھا سلوک کرو»۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ آپ کا قول:

«بفاحشة مبينة» (کھلی بے حیائی) سے مراد ہے: وہ کسی ایسے شخص کو داخل نہ کریں جسے ان کے شوہر ناپسند کرتے ہوں، اور نہ ہی انہیں غصہ دلائیں۔ اس سے مراد زنا نہیں ہے؛ کیونکہ وہ تو حرام ہے [خواہ اس شخص کے ساتھ ہو جسے شوہر ناپسند کرتا ہو یا جسے وہ ناپسند نہ کرتا ہو]۔

(1) احکام القرآن للکیا الطبری 1 / 450۔ (2) صحیح مسلم (1218)، اور جابر کی طویل حدیث 2 / 375 میں گزر چکی ہے، اور اس کا مذکورہ ٹکڑا اسی حصے کے صفحہ 170 پر ہے۔ (3) (خ) اور (ظ) اور (م) میں: رشتہ دار اور اجنبی عورتیں، اور المفہم 3 / 334 میں (اور کلام اسی سے ہے): مرد اور عورتیں، رشتہ دار اور اجنبی۔ (4) اپنی سنن (1163) میں، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (5) آپ کا قول: 'عوان عندکم'، ترمذی نے کہا: یعنی تمہارے ہاتھوں میں قیدی۔ (6) (خ) اور (ظ) اور (م) میں: 'من'، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، جو سنن ترمذی میں موجود لفظ کے مطابق ہے۔

287 Surah An-Nisa: Verse 34

...and the prescribed punishment (Hadd) applies to him (1).

And the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Beat women if they disobey you in a matter of known good, with a beating that is not harsh" (2). Ata said: I said to Ibn Abbas: What is a beating that is not harsh? He said: With a toothbrush (Siwak) or something similar (3).

It is narrated that Umar (may Allah be pleased with him) hit his wife, and was censured for that, so he said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) saying: "A man will not be questioned as to why he beat his wife" (4).

Ninth: His Saying, Exalted is He: {Then if they obey you} meaning: they leave defiance (nushuz) {seek not a way against them} meaning: do not transgress against them by word or deed. This is a prohibition against oppressing them after confirming the superiority over them and the ability to discipline them. It was said: The meaning is: do not demand love for yourselves from them, for that is not in their power (5).

Tenth: His Saying, Exalted is He: {Indeed, Allah is ever Exalted and Grand} is a sign to husbands to lower their wings and be gentle, meaning: if you have power over them, then remember the power of Allah, for His hand of power is above every hand. Let no one act superior towards his wife, for Allah is ever-watchful (6); therefore, it is appropriate here to be characterized by highness and greatness.

Eleventh: If this is established, then know that Allah, the Mighty and Sublime, has not commanded in anything of His Book...

---

(1) Al-Mufhim 334/3, and what is between brackets is from it. (2) Narrated by Al-Tabari 709/6 from Ikrima, as Mursal. (3) Narrated by Al-Tabari 712/6. (4) Narrated by Ahmad (122), Ibn Majah (1986), and narrated by Abu Dawud (2147), and Al-Nasa'i in Al-Kubra (9123) its last part. In its chain of narration is Abd al-Rahman al-Musli, Al-Dhahabi mentioned in Al-Mizan 602/2 that he is not known except through this hadith, Dawud ibn Abdullah al-Awdi was unique in narrating from him. Abu al-Fath al-Azdi mentioned him - as in Tahdhib al-Tahdhib 569/2 - among the weak narrators, and said: there is doubt in him, and cited this hadith for him. (5) See Tafsir al-Tabari 714/6. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 48/2.

२८७ सूरह अन-निसा: आयत ३४

...और उस पर निर्धारित दंड (हद) लागू होता है(१)।

और पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "स्त्रियों को मारो यदि वे ज्ञात भलाई के मामले में तुम्हारी अवज्ञा करें, ऐसी मार जो कठोर न हो"(२)। अता ने कहा: मैंने इब्न अब्बास से पूछा: ऐसी मार क्या है जो कठोर न हो? उन्होंने कहा: मिसवाक (दातून) या उसके समान किसी वस्तु से(३)।

यह वर्णित है कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने अपनी पत्नी को मारा, और इसके लिए उनकी निंदा की गई, तो उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) को कहते सुना: "एक पुरुष से यह नहीं पूछा जाएगा कि उसने अपनी पत्नी को क्यों मारा"(४)।

नौवाँ: अल्लाह का कथन: {फिर यदि वे तुम्हारी आज्ञा का पालन करें} अर्थात: वे अवज्ञा (नुशूज़) छोड़ दें {तो उनके विरुद्ध कोई मार्ग न खोजो} अर्थात: वचन या कर्म से उनके विरुद्ध उल्लंघन न करो। यह उनकी श्रेष्ठता और उन्हें अनुशासित करने की क्षमता की पुष्टि के बाद उन पर अत्याचार करने के विरुद्ध निषेध है। कहा गया है: इसका अर्थ है: उनसे अपने लिए प्रेम की मांग न करो, क्योंकि यह उनके अधिकार में नहीं है(५)।

दसवाँ: अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, अल्लाह हमेशा सर्वोच्च और महान है} पति को विनम्र होने और व्यवहार में कोमलता लाने का संकेत है, अर्थात: यदि तुम उन पर शक्ति रखते हो, तो अल्लाह की शक्ति को याद करो, क्योंकि उसकी शक्ति का हाथ हर हाथ के ऊपर है। कोई भी अपनी पत्नी पर श्रेष्ठता न जताए, क्योंकि अल्लाह घात में है(६); इसलिए, यहाँ उच्चता और महानता की विशेषताओं का होना उचित है।

ग्यारहवाँ: यदि यह सिद्ध हो जाता है, तो जान लें कि अल्लाह, जो शक्तिशाली और प्रतापी है, ने अपनी पुस्तक में किसी भी चीज़ के लिए आदेश नहीं दिया है...

---

(१) अल-मुफिम ३३४/३, और इसके कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (२) इसे अल-तबरी ७०९/६ ने इकरीमा से मुरसल के रूप में उद्धृत किया है। (३) इसे अल-तबरी ७१२/६ ने उद्धृत किया है। (४) इसे अहमद (१२२), इब्न माजाह (१९८६) ने उद्धृत किया है, और अबू दाऊद (२१४७) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (९१२३) में इसके अंतिम भाग को उद्धृत किया है। इसके वर्णन की श्रृंखला में अब्द अल-रहमान अल-मुसली है, अल-धहाबी ने अल-मीज़ान ६०२/२ में उल्लेख किया है कि वह केवल

इसी हदीस के माध्यम से जाना जाता है, दाऊद इब्न अब्दुल्ला अल-अवदी ने अकेले उससे इसका वर्णन किया है। अबू अल-फतह अल-अज़दी ने उनका उल्लेख किया है - जैसा कि तहज़ीब अल-तहज़ीब ५६९/२ में है - कमजोर वर्णनकर्ताओं में, और कहा: उसमें संदेह है, और उनके लिए इस हदीस को उद्धृत किया। (५) देखें तफ़सीर अल-तबरी ७१४/६। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४८/२।

۲۸۷ سورة النساء: آیت ۳۴

...اور اس پر حد واجب ہوگی(۱)۔

اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "عورتوں کو مارو اگر وہ معروف کاموں میں تمہاری نافرمانی کریں، ایسی مار جو تکلیف دہ نہ ہو"(۲)۔ عطا کہتے ہیں: میں نے ابن عباس سے پوچھا: غیر مبرح (نہ دکھنے والی) مار سے کیا مراد ہے؟ انہوں نے فرمایا: مسواک یا اس جیسی کسی چیز کے ساتھ(۳)۔

مروی ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اپنی بیوی کو مارا، تو ان پر ملامت کی گئی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے سنا: "آدمی سے یہ نہیں پوچھا جائے گا کہ اس نے اپنی بیوی کو کیوں مارا"(۴)۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پھر اگر وہ تمہاری اطاعت کریں﴾ یعنی: وہ نافرمانی (نشوز) چھوڑ دیں ﴿تو ان پر کوئی راستہ تلاش نہ کرو﴾ یعنی: قول یا فعل سے ان پر زیادتی نہ کرو۔ یہ ان پر فضیلت اور ان کی تادیب پر قدرت کے اقرار کے بعد ان پر ظلم سے ممانعت ہے۔ کہا گیا ہے: اس کا مطلب یہ ہے کہ: ان سے اپنے لیے محبت کا مطالبہ نہ کرو، کیونکہ یہ ان کے اختیار میں نہیں ہے(۵)۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بے شک اللہ بہت بلند اور بہت بڑا ہے﴾ شوہروں کے لیے عاجزی اور نرمی اختیار کرنے کا اشارہ ہے، یعنی: اگر تم ان پر قدرت رکھتے ہو تو اللہ کی قدرت کو یاد رکھو، کیونکہ اس کی قدرت کا ہاتھ ہر ہاتھ کے اوپر ہے۔ کوئی بھی اپنی بیوی پر برتری نہ جتائے، کیونکہ اللہ گھات میں ہے(۶)؛ اس لیے یہاں بلندی اور بڑائی کی صفات کا ذکر کرنا بہت مناسب ہے۔

گیارہویں بات: اور جب یہ ثابت ہو گیا تو جان لو کہ اللہ عزوجل نے اپنی کتاب میں کسی چیز کا حکم نہیں دیا...

---

(۱) المفہم ۳۳۴/۳، اور قوسین کے درمیان جو عبارت ہے وہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (۲) اسے الطبری نے ۷۰۹/۶ میں عکرمہ سے مرسل روایت کیا ہے۔ (۳) اسے الطبری نے ۷۱۲/۶ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے احمد (۱۲۲)، اور ابن ماجہ (۱۹۸۶) نے روایت کیا ہے، اور ابو داؤد (۲۱۴۷) اور النسائی نے 'الکبری' (۹۱۲۳) میں اس کا آخری حصہ روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں عبد الرحمن المسلی ہے، الذہبی نے 'المیزان' ۶۰۲/۲ میں ذکر کیا ہے کہ وہ صرف اسی حدیث سے پہچانے جاتے ہیں، ان سے داؤد بن عبد اللہ الاودی نے اکیلے روایت کی ہے۔ اور ابو الفتح الازدی نے ان کا ذکر کیا ہے - جیسا کہ تہذیب التہذیب ۵۶۹/۲ میں ہے - ضعفاء (کمزور راویوں) میں، اور کہا: اس میں نظر (شک) ہے، اور ان کی یہ حدیث پیش کی۔ (۵) دیکھیے تفسیر الطبری ۷۱۴/۶۔ (۶) المحرر الوجیز ۴۸/۲۔

288

Surah An-Nisa: Verse 34

...with explicit beating except here, and in the case of major prescribed punishments (hudud). So He equated their disobedience to their husbands with major sins, and entrusted this task to husbands rather than leaders (imams), and gave it to them instead of judges without witnesses or evidence, as a trust from God Almighty to husbands over women.

Al-Muhallab said: Beating women was only permitted because of their refusal to be with their husbands in intimacy (cohabitation). There is disagreement about the obligation of beating her for [not performing] service, but analogy requires that if it is permissible to beat her for intimacy, it is permissible (1) for the service obligated to the husband in a kind manner.

Ibn Khuwayz Mindad said: Recalcitrance (nushuz) forfeits financial support and all (2) marital rights. In such cases, it is permissible for the husband to discipline her with a non-severe beating, along with exhortation and abandonment until she returns from her recalcitrance. When she returns, her rights return. Likewise, for everything that requires discipline, it is permissible for the husband to discipline her. The situation differs between the discipline of a high-status woman and a low-status woman; the discipline for a high-status woman is reprimand (adh-dhal), while the discipline for a low-status woman is the whip. The Prophet ﷺ said: "May God have mercy on a man who hung his whip and disciplined his family" (3). And he said: "Verily, Abu Jahm does not put down his staff from his shoulder" (4). Bashshar said:

The free man is blamed, and the rod is for the slave (5)

"Blamed" (yulha) means: censured. Ibn Duraid said (6): .....

---

(1) In (M): beating her is permissible. (2) In (M): the rights. (3) Reported by Ibn Adi (4/1642) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). In its chain is Abbad ibn Kathir; Ibn Ma'in said: "He is nothing." Al-Bukhari said: "He lived in Makkah, they abandoned him." An-Nasa'i said: "Abandoned." Al-Mizan 2/372. (4) Reported by Ahmad (27333) and Muslim (1480:36) from the hadith of Fatima bint Qays (may Allah be pleased with her). Abu al-Abbas said in Al-Mufhim (4/272): "It was said: it means he beats women, as explained in another narration [(1480:47)], and in another [(1480:48)]: 'he is harsh towards women'. It was also said: it means he travels

a lot. Some narrations outside of Sahih Muslim indicate this, however the first interpretation is better." (5) Al-Maqsura by Ibn Duraid with commentary by Al-Lakhmi p. 365. It is in the Diwan of Bashshar 1/558 with the version: "advised" (yusa) instead of "blamed" (yulha), followed by: "and there is nothing for the backslider like rejection." (6) Al-Maqsura p. 365, and Al-Mufhim 5/120.

२८८

सूरह अन-निसा: आयत ३४

...स्पष्ट रूप से मारने के साथ सिवाय यहाँ के और बड़े दंडों (हुदूद) के मामलों में। इसलिए उसने पतियों के प्रति उनकी अवज्ञा को बड़े गुनाहों के बराबर माना, और यह कार्य इमामों के बजाय पतियों को सौंप दिया, और गवाहों या सबूतों के बिना न्यायाधीशों के बजाय उन्हें दिया, जो सर्वशक्तिमान ईश्वर की ओर से महिलाओं पर पतियों के लिए एक अमानत है।

अल-मुहल्लब ने कहा: महिलाओं को मारने की अनुमति केवल सहवास (विवाह संबंध) में अपने पतियों से इनकार करने के कारण दी गई थी। सेवा के लिए उसे मारने की अनिवार्यता के बारे में असहमति है, लेकिन सादृश्य (क़ियास) के अनुसार यदि सहवास के लिए उसे मारना जायज़ है, तो पति के लिए अच्छे व्यवहार के साथ अनिवार्य सेवा के लिए भी जायज़ (१) है।

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: नाफरमानी (नुशूज़) से भरण-पोषण और सभी (२) वैवाहिक अधिकार समाप्त हो जाते हैं। ऐसे मामलों में, पति के लिए उसे बिना चोट पहुँचाए अनुशासनात्मक रूप से मारना, उपदेश देना और उसे छोड़ने की अनुमति है जब तक कि वह अपनी नाफरमानी से वापस न आ जाए। जब वह लौट आती है, तो उसके अधिकार वापस मिल जाते हैं। इसी तरह, हर उस चीज़ के लिए जिसमें अनुशासन की आवश्यकता होती है, पति के लिए उसे अनुशासित करना जायज़ है। उच्च वर्ग की महिला और निम्न वर्ग की महिला के अनुशासन में अंतर है; उच्च वर्ग की महिला के लिए अनुशासन फटकार है, जबकि निम्न वर्ग की महिला के लिए कोड़ा है। पैगंबर ﷺ ने कहा: "ईश्वर उस व्यक्ति पर दया करे जिसने अपना कोड़ा लटकाया और अपने परिवार को अनुशासित किया" (३)। और उन्होंने कहा: "बेशक, अबू जहम अपने कंधे से अपना डंडा नीचे नहीं रखते" (४)। बशार ने कहा:

स्वतंत्र व्यक्ति को फटकार लगाई जाती है, और छड़ी गुलाम के लिए है (५)

"फटकार" का अर्थ है: निंदा करना। इब्न दुरैद ने कहा (६): .....

---

(१) (म) में: उसे मारना जायज़ है। (२) (म) में: अधिकार। (३) इब्न अदी (४/१६४२) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। इसके वर्णनकर्ताओं में अब्बाद इब्न कसीर है; इब्न मुईन ने कहा: "वह कुछ भी नहीं है।" अल-बुखारी ने कहा: "वह मक्का में रहता था, लोगों ने उसे

छोड़ दिया।" अन-नसाई ने कहा: "परित्यक्त।" अल-मीजान २/३७२। (४) अहमद (२७३३३) और मुस्लिम (१४८०:३६) ने फातिमा बिंत क़ैस (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-मुफहिम (४/२७२) में अबू अल-अब्बास ने कहा: "कहा गया है: इसका मतलब है कि वह महिलाओं को मारने वाला है, जैसा कि एक अन्य रिवायत [(१४८०:४७)] में समझाया गया है, और एक अन्य [(१४८०:४८)] में: 'वह महिलाओं के प्रति कठोर है'। यह भी कहा गया है: इसका मतलब है कि वह बहुत यात्रा करता है। सहीह मुस्लिम के अलावा कुछ रिवायतों में इसका संकेत मिलता है, हालांकि पहली व्याख्या बेहतर है।" (५) अल-लखमी की व्याख्या के साथ इब्न दुरैद की अल-मकसूरा पृष्ठ ३६५। यह बशार के दीवान १/५५८ में है: "फटकार" के बजाय "सलाह", उसके बाद: "और पीछे हटने वाले के लिए अस्वीकार करने जैसा कुछ नहीं है।" (६) अल-मकसूरा पृष्ठ ३६५, और अल-मुफहिम ५/१२०।

۲۸۸

سورہ النساء: آیت ۳۴

...کھلم کھلا مارنے کے ساتھ سوائے یہاں کے، اور حدود کے معاملات میں۔ تو اس نے اپنے شوہروں کی نافرمانی کو کبیرہ گناہوں کے برابر قرار دیا، اور یہ کام حکام کے بجائے شوہروں کے سپرد کیا، اور گواہوں یا ثبوتوں کے بغیر ججوں کے بجائے انہیں سونپ دیا، جو اللہ تعالیٰ کی طرف سے خواتین پر شوہروں کے لیے ایک امانت ہے۔

المہلب نے کہا: عورتوں کو مارنے کی اجازت صرف ہمبستری (مباضعت) میں اپنے شوہروں سے انکار کرنے کی وجہ سے دی گئی تھی۔ خدمت کے لیے اسے مارنے کے وجوب میں اختلاف ہے، لیکن قیاس کا تقاضا ہے کہ اگر ہمبستری کے لیے اسے مارنا جائز ہے، تو شوہر کے لیے معروف طریقے سے واجب خدمت کے لیے بھی (۱) جائز ہے۔

ابن خویز منداد نے کہا: نشوز (نافرمانی) نفقہ اور تمام (۲) زوجیت کے حقوق کو ختم کر دیتا ہے، اور اس صورت میں شوہر کے لیے جائز ہے کہ اسے بغیر تکلیف پہنچائے تادیبی مار مارے، اور وعظ کرے اور دوری اختیار کرے یہاں تک کہ وہ اپنی نافرمانی سے باز آ جائے۔ جب وہ واپس آجائے گی تو اس کے حقوق بھی واپس آ جائیں گے۔ اسی طرح، ہر وہ چیز جو تادیب کا تقاضا کرے، اس میں شوہر کے لیے اسے تادیب کرنا جائز ہے۔ اعلیٰ درجے کی خاتون اور ادنیٰ درجے کی خاتون کی تادیب میں فرق ہوتا ہے؛ اعلیٰ خاتون کی تادیب ملامت ہے، اور ادنیٰ کی تادیب کوڑا ہے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ اس شخص پر رحم کرے جس نے اپنا کوڑا لٹکایا اور اپنے اہل

خانہ کو تادیب کی" (۳)۔ اور فرمایا: "بے شک ابوجہم اپنے کندھے سے لاٹھی نہیں اتارتا" (۴)۔

بشار نے کہا:

آزاد آدمی ملامت کیا جاتا ہے اور لاٹھی غلام کے لیے ہے (۵)

"يُلْحَىٰ" کا مطلب ہے: ملامت کرنا۔ ابن درید نے کہا (۶): .....

---

(۱) (م) میں: اسے مارنا جائز ہے۔ (۲) (م) میں: حقوق۔ (۳) اسے ابن عدی (۴/۱۶۴۲) نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اس کی سند میں عباد بن کثیر ہے، ابن معین نے کہا: "وہ کچھ بھی نہیں ہے۔" بخاری نے کہا: "مکہ میں رہا، اسے چھوڑ دیا گیا۔" نسائی نے کہا: "متروک۔" المیزان ۲/۳۷۲۔ (۴) اسے احمد (۲۷۳۳۳) اور مسلم (۳۶:۱۴۸۰) نے حضرت فاطمہ بنت قیس رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابو العباس نے المفہم (۴/۲۷۲) میں کہا: "کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب ہے کہ وہ عورتوں کو مارنے والا ہے، جیسا کہ دوسری روایت [(۴۷:۱۴۸۰)] میں وضاحت آئی ہے، اور ایک اور روایت [(۴۸:۱۴۸۰)] میں: 'اس میں عورتوں پر سختی ہے'۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس سے مراد یہ ہے کہ وہ بہت زیادہ سفر کرنے والا ہے، صحیح مسلم کے علاوہ بعض روایتوں میں اس کا اشارہ ملتا ہے، مگر پہلی تاویل زیادہ بہتر ہے۔" (۵) المقصورة از ابن درید بشرح اللخمی ص ۳۶۵، اور یہ دیوانِ بشار ۱/۵۵۸ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "یوصی" بجائے "یلحی"، اور اس کے بعد ہے: "ولیس للمخلف مثل الرد"۔ (۶) المقصورة ص ۳۶۵، اور المفہم ۵/۱۲۰۔

Blame is a standing deterrent for the free person, while the slave is only deterred by the stick.

Ibn al-Mundhir said (1): The people of knowledge agreed on the obligation of husbands to provide maintenance for their wives if they are all adults, except for the rebellious (nashiz) among them who refuses [marital duties].

Abu Umar said (2): Whoever's wife rebels against him after he has consummated the marriage with her, her maintenance falls away from him unless she is pregnant. Ibn al-Qasim differed with the majority of jurists regarding the maintenance of a rebellious wife and made it obligatory. If the rebellious wife returns to her husband, her future maintenance becomes obligatory. A woman's maintenance does not drop from her husband for anything other than rebellion: not due to illness, menstruation, postpartum bleeding, fasting, pilgrimage, her husband's absence, or his being imprisoned from her for a right or injustice other than what we have mentioned. And Allah knows best (3).

The Almighty's saying: {And if you fear dissension between the two, send an arbitrator from his people and an arbitrator from her people. If they both desire reconciliation, Allah will cause it between them. Indeed, Allah is ever Knowing and Acquainted.} (35)

It contains five issues: First: The Almighty's saying: {And if you fear dissension between the two}, the meaning of "dissension" (shiqaq) has already been mentioned in "Al-Baqarah" (4). It is as if each of the spouses takes a "side" (shiq) other than the side of their partner, i.e., a direction other than the direction of their partner. The meaning is: if you fear a dissension occurring between them, so the infinitive (masdar) was added to the adverb (zarf), like your saying: "I like the walking of the moonlit night" (5), and "the fasting of the day of Arafah." And in the Revelation: {Nay, it was a plot of night and day} [Saba: 33].

It was said: Indeed, "bayn" (between) was treated as a noun, and its adverbial nature was removed; as it carries the meaning of their state.

---

(1) In Al-Ishraf 4/138. (2) In Al-Kafi 2/559, and what will appear between brackets is from it. (3) End of the section from (Kh), and the following section begins with Verse (60) of Al-Ma'idah. (4) 2/208 and 419. (5) See Al-Bahr Al-Muhit 3/243.

सूरह अन-निसा: आयत 34 - 35 289

स्वतंत्र व्यक्ति के लिए निंदा एक स्थायी निवारक है, जबकि गुलाम को केवल छड़ी से ही रोका जा सकता है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (1): विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि पतियों पर अपनी पत्नियों का भरण-पोषण अनिवार्य है यदि वे सभी वयस्क हों, सिवाय उन बाग़ी (नाशिज़) पत्नियों के जो इनकार करती हैं।

अबू उमर ने कहा (2): जिस व्यक्ति की पत्नी विवाह संपन्न होने के बाद उससे विद्रोह करती है, उसका भरण-पोषण उससे समाप्त हो जाता है, जब तक कि वह गर्भवती न हो। इब्न अल-क़ासिम ने विद्रोही पत्नी के भरण-पोषण के बारे में फ़ुक़हा (न्यायविदों) के बहुमत से असहमति जताई और इसे अनिवार्य बना दिया। यदि विद्रोही पत्नी अपने पति के पास वापस आ जाती है, तो उसका भविष्य का भरण-पोषण अनिवार्य हो जाता है। विद्रोह के अलावा किसी भी चीज़ के लिए पति से स्त्री का भरण-पोषण नहीं गिरता: न बीमारी के कारण, न मासिक धर्म, न प्रसवोत्तर रक्तस्राव, न रोज़ा, न हज, न पति की अनुपस्थिति, और न ही हमारे द्वारा बताए गए के अलावा किसी अधिकार या अन्याय के लिए उसे उससे दूर कैद करना। और अल्लाह बेहतर जानता है (3)।

अल्लाह का फरमान: {और यदि तुम्हें उन दोनों के बीच अनबन का डर हो, तो एक निर्णायक उसके (पति के) लोगों में से और एक निर्णायक उसके(पत्नी के) लोगों में से भेजो। यदि वे दोनों सुलह करना चाहेंगे, तो अल्लाह उन दोनों के बीच मेल करा देगा। वास्तव में, अल्लाह सब कुछ जानने वाला, हर बात की खबर रखने वाला है।} (35)

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {और यदि तुम्हें उन दोनों के बीच अनबन (शिकाक) का डर हो}, "शिकाक" का अर्थ पहले "अल-बक़रह" (4) में बताया जा चुका है। ऐसा लगता है जैसे पति-पत्नी में से हर एक अपने साथी के हिस्से (शिक़) के अलावा दूसरा हिस्सा लेता है, यानी अपने साथी की दिशा के अलावा दूसरी दिशा। अर्थ यह है: यदि तुम्हें उनके बीच फूट पड़ने का डर हो, तो यहाँ 'मस्दर' (क्रियावाचक संज्ञा) को 'ज़रफ़' (क्रिया विशेषण) के साथ जोड़ा गया है, जैसे आपका कहना: "मुझे चांदनी रात की सैर पसंद है" (5), और "अराफा के दिन का रोज़ा।" और कुरआन में है: {बल्कि रात और दिन की चालबाज़ी थी} [सबा: 33]।

कहा गया है: वास्तव में, 'बैन' (बीच) को संज्ञा की तरह इस्तेमाल किया गया है, और इसकी क्रिया-विशेषण प्रकृति को हटा दिया गया है; क्योंकि इसका अर्थ उनकी स्थिति से है।

---

(1) अल-इशराफ़ 4/138 में। (2) अल-काफी 2/559 में, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है। (3) (ख़) से भाग का अंत, और अगला भाग अल-मईदा की आयत (60) से शुरू होता है। (4) 2/208 और 419. (5) अल-बहर अल-मुहीत 3/243 देखें।

سورة النساء: آیات ۳۴ - ۳۵ ۲۸۹

ملامت آزاد شخص کے لیے مستقل روکنے والی ہے، جبکہ غلام کو سوائے لاٹھی کے کوئی چیز نہیں روکتی۔

ابن المنذر نے کہا (۱): اہل علم کا اس پر اتفاق ہے کہ بیویوں کا نان و نفقہ ان کے شوہروں پر واجب ہے اگر وہ سب بالغ ہوں، سوائے ان میں سے نافرمان (ناشزہ) کے جو انکار کرے۔

ابو عمر نے کہا (۲): جس کی بیوی نکاح کے بعد اس سے نافرمانی کرے، اس کا نفقہ اس سے ساقط ہو جاتا ہے الا یہ کہ وہ حاملہ ہو۔ ابن القاسم نے ناشزہ کے نفقہ کے بارے میں فقہاء کی جماعت سے اختلاف کیا اور اسے واجب قرار دیا۔ اور جب ناشزہ اپنے شوہر کے پاس واپس آ جائے تو مستقبل میں اس کا نفقہ واجب ہو جاتا ہے۔ اور عورت کا نفقہ اس کے شوہر سے نشوز (نافرمانی) کے علاوہ کسی اور چیز کی وجہ سے ساقط نہیں ہوتا، نہ بیماری سے، نہ حیض سے، نہ نفاس سے، نہ روزے سے، نہ حج سے، نہ شوہر کی غیر موجودگی سے، اور نہ ہی اسے کسی حق یا ناانصافی کی بنا پر اس سے دور قید کرنے سے سوائے اس کے جو ہم نے ذکر کیا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر تمہیں ان دونوں کے درمیان مخالفت کا ڈر ہو تو ایک منصف مرد کے خاندان سے اور ایک منصف عورت کے خاندان سے بھیجو، اگر وہ دونوں اصلاح چاہیں گے تو اللہ ان کے درمیان موافقت پیدا کر دے گا، بے شک اللہ سب کچھ جاننے والا، خبردار ہے (۳۵)﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر تمہیں ان دونوں کے درمیان شقاق (مخالفت) کا ڈر ہو﴾ ، "شقاق" کے معنی "البقرہ" (۴) میں گزر چکے ہیں۔ تو گویا میاں بیوی میں

سے ہر ایک اپنے ساتھی کی سمت کے علاوہ دوسری سمت (شق) اختیار کر لیتا ہے، یعنی اپنے ساتھی کی سمت کے علاوہ کوئی اور رخ۔ اور مراد یہ ہے: اگر تمہیں ان کے درمیان پھوٹ پڑنے کا ڈر ہو، تو مصدر کی اضافت ظرف کی طرف کی گئی ہے جیسا کہ تمہارا قول ہے: "مجھے چاندنی رات کی سیر پسند ہے" (۵)، اور "عرفہ کے دن کا روزہ"۔ اور قرآن مجید میں ہے: ﴿بلکہ رات اور دن کی مکاریاں تھیں﴾ [سبا: ۳۳]۔

اور کہا گیا ہے: بے شک "بین" کو اسماء کے طور پر استعمال کیا گیا ہے، اور اس سے ظرفیت ختم کر دی گئی ہے؛ کیونکہ یہ ان دونوں کے حال کے معنی میں ہے۔

---

(۱) الإشراف ۴/۱۳۸ میں۔ (۲) الکافی ۲/۵۵۹ میں، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) (خ) سے جز کا اختتام، اور اگلا جز المائدہ کی آیت (۶۰) سے شروع ہوتا ہے۔ (۴) ۲/۲۰۸ اور ۴۱۹۔ (۵) البحر المحیط ۳/۲۴۳ ملاحظہ فرمائیں۔

Page 290 Surah An-Nisa: Verse 35

and their companionship(1), meaning: and if you fear the estrangement of their companionship and association, then "send". And "you fear" is according to the previously mentioned disagreement(2).

Sa'id ibn Jubayr said: The ruling is that he should advise them first, so if she accepts, otherwise he deserts her, then if she accepts, otherwise he strikes her, then if she accepts, otherwise the judge sends an arbiter from his family and an arbiter from her family, so they look into who is causing the harm, and at that point, 'Khul' (divorce initiated by the wife) occurs(3). It has been said: he may strike before advising. But the first is more correct; due to the sequence of that in the verse.

Second: The majority of scholars are of the opinion that the ones addressed by His saying: {And if you fear} are the judges and rulers. And that His saying: {If they both desire reconciliation, Allah will cause it between them} means the two arbiters(4); according to the statement of Ibn Abbas, Mujahid, and others(5). Meaning: if the two arbiters desire reconciliation, Allah will bring success between the spouses.

And it was said: the spouses are intended, meaning: if the spouses desire reconciliation and honesty in what they told the two arbiters, Allah will bring success between them(6).

And it was said: the address is to the guardians(7). He says: {If you fear} meaning: you knew of a disagreement between the spouses {then send an arbiter from his family and an arbiter from her family}.

And the two arbiters should only be from the family of the man and the woman; as they are more knowledgeable about the conditions of the spouses, and they should be of justice, good insight, and vision in jurisprudence. If there is no one found from their families who...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/49. (2) Page 24 of this volume. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/420, and narrated by at-Tabari 6/716. Ibn al-Arabi said: This is the best I have heard. (4) Al-Muntaqa 4/113, and see al-Istidhkār 18/111. (5) Narrated from Ibn Abbas, Mujahid, and others by Ibn Abi Shaybah 5/212, and at-Tabari 6/730. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/49. (7) Al-Muntaqa 4/113.

पृष्ठ २९० सूरा अन-निसा: आयत ३५

और उनका साथ(१), अर्थात: और यदि तुम्हें उनके साथ और संगति के टूटने का डर हो, तो "भेजो"। और "तुम्हें डर हो" (खिफ्तुम) पहले उल्लेखित मतभेद के अनुसार है(२)।

सईद बिन जुबैर ने कहा: नियम यह है कि वह पहले उन्हें सलाह दे, यदि वह मान जाए, अन्यथा वह उसे छोड़ दे (बिस्तर अलग कर दे), फिर यदि वह मान जाए, अन्यथा वह उसे मारे, फिर यदि वह मान जाए, अन्यथा न्यायाधीश उसके(पति के) परिवार से एक मध्यस्थ और उसके(पत्नी के) परिवार से एक मध्यस्थ भेजे, फिर वे दोनों देखेंगे कि नुकसान किसकी ओर से है, और उस समय 'खुला' (पत्नी द्वारा तलाक) होगा(३)। यह भी कहा गया है: उसे सलाह देने से पहले मारने का अधिकार है। लेकिन पहला अधिक सही है; आयत में उस क्रम के कारण।

दूसरा: विद्वानों का बहुमत इस मत पर है कि उनके कथन: {और यदि तुम्हें डर हो} द्वारा संबोधित व्यक्ति न्यायाधीश और शासक हैं। और उनका कथन: {यदि वे दोनों सुलह चाहें, तो अल्लाह उनके बीच सामंजस्य बना देगा} का अर्थ दो मध्यस्थ हैं(४); इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य के कथन के अनुसार(५)। अर्थात: यदि दो मध्यस्थ सुलह चाहते हैं, तो अल्लाह पति-पत्नी के बीच सफलता लाएगा।

और यह कहा गया: पति-पत्नी अभिप्रेत हैं, अर्थात: यदि पति-पत्नी सुलह चाहते हैं और उन्होंने मध्यस्थों को जो बताया उसमें सच्चाई है, तो अल्लाह उनके बीच सामंजस्य बना देगा(६)।

और यह कहा गया: संबोधन अभिभावकों (वलियों) के लिए है(७)। वह कहते हैं: {यदि तुम्हें डर हो} अर्थात: तुम्हें पति-पत्नी के बीच मतभेद का पता चला {तो उसके परिवार से एक मध्यस्थ और उसके परिवार से एक मध्यस्थ भेजो}।

और दो मध्यस्थ केवल पुरुष और महिला के परिवार से होने चाहिए; क्योंकि वे पति-पत्नी की स्थितियों से अधिक परिचित होते हैं, और वे न्यायप्रिय, अच्छी अंतर्दृष्टि और न्यायशास्त्र (फिक्ह) में पारखी होने चाहिए। यदि उनके परिवारों में कोई ऐसा न मिले जो...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/४९। (२) इस भाग का पृष्ठ २४। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/४२०, और अत-तबरी ६/७१६ द्वारा उद्धृत। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह सबसे अच्छा है जो मैंने सुना है। (४) अल-मुंतका ४/११३, और अल-इस्तिधकार १८/१११ देखें। (५) इब्न अब्बास, मुजाहिद

और अन्य से इब्न अबी शयबा ५/२१२ और अत-तबरी ६/७३० द्वारा उद्धृत। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/४९। (७) अल-मुंतका ४/११३।

صفحہ ۲۹۰ سورۃ النساء: آیت ۳۵

اور ان کی معاشرت (۱)، یعنی: اور اگر تمہیں ان کی معاشرت اور رفاقت کے منقطع ہونے کا خوف ہو تو "بھیجو"۔ اور "خفتم" (اگر تمہیں خوف ہو) پہلے ذکر کردہ اختلاف کے مطابق ہے (۲)۔

سعید بن جبیر نے کہا: حکم یہ ہے کہ پہلے وہ انہیں وعظ کرے، اگر وہ قبول کر لے تو ٹھیک، ورنہ اسے (بستر میں) چھوڑ دے، پھر اگر وہ قبول کر لے تو ٹھیک، ورنہ اسے مارے، پھر اگر وہ قبول کر لے تو ٹھیک، ورنہ حاکم اس (شوہر) کے گھر والوں سے ایک حکم (ثالث) اور اس (بیوی) کے گھر والوں سے ایک حکم بھیجے، پس وہ دونوں دیکھیں کہ نقصان کس کی طرف سے ہے، اور اس وقت خلع (۳) ہوگا۔ اور کہا گیا ہے: اسے وعظ سے پہلے مارنے کا حق ہے۔ لیکن پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ آیت میں اسی ترتیب کی وجہ سے۔

دوسرا قول: جمہور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اس قول {وَإِنْ خِفْتُمْ} (اور اگر تمہیں خوف ہو) کے مخاطب حکام اور امراء ہیں۔ اور اس قول {إِن يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا} (اگر وہ دونوں اصلاح چاہیں گے تو اللہ ان کے درمیان موافقت پیدا کر دے گا) سے مراد دو حکم (ثالث) ہیں (٤)؛ ابن عباس، مجاہد اور دیگر کے قول کے مطابق (٥)۔ یعنی: اگر دو ثالث اصلاح چاہیں تو اللہ میاں بیوی کے درمیان موافقت پیدا کر دے گا۔

اور کہا گیا ہے: مراد میاں بیوی ہیں، یعنی: اگر میاں بیوی اصلاح چاہیں اور جو انہوں نے دونوں ثالثوں کو بتایا اس میں سچے ہوں، تو اللہ ان کے درمیان موافقت پیدا کر دے گا (٦)۔

اور کہا گیا ہے: خطاب اولیاء کے لیے ہے (۷)۔ وہ کہتا ہے: {إِنْ خِفْتُمْ} یعنی: تمہیں میاں بیوی کے درمیان اختلاف کا علم ہوا {فَابْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِّنْ أَهْلِهَا} (تو ایک ثالث اس کے گھر والوں سے اور ایک ثالث اس کے گھر والوں سے بھیجو)۔

اور دو ثالث صرف مرد اور عورت کے گھر والوں میں سے ہونے چاہئیں؛ کیونکہ وہ میاں بیوی کے احوال سے زیادہ واقف ہوتے ہیں، اور وہ عادل، صاحبِ بصیرت اور فقہ کی سمجھ رکھنے والے ہوں۔ پس اگر ان کے گھر والوں میں سے کوئی نہ ملے جو...

(۱) المحرر الوجیز ۴۹/۲۔ (۲) اس جزء کا صفحہ ۲۴۔ (۳) أحکام القرآن لابن العربی ۴۲۰/۱ ، اور اسے طبری نے ۷۱۶/۶ میں روایت کیا ہے۔ ابن العربی نے کہا: یہ سب سے بہتر ہے جو میں نے سنا ہے۔ (٤) المنتقی ۱۱۳/٤ ، اور دیکھیے الاستذکار ۱۱۱/۱۸۔ (٥) اسے ابن عباس، مجاہد اور دیگر سے ابن ابی شیبہ ۲۱۲/٥ ، اور طبری نے ۷۳۰/٦ میں روایت کیا ہے۔ (٦) المحرر الوجیز ۴۹/۲۔ (۷) المنتقی ۱۱۳/٤۔

Surah An-Nisa: Verse 35 Page 291

...fit for that, so two just and knowledgeable arbiters from other than the couple's families are sent; this is when their situation is complicated and it is not known which of them is at fault. But if the wrongdoer is known, then the right is taken for the partner from him, and he is compelled to remove the harm (1).

And it is said: The arbiter from the husband's family meets with him privately and says to him: "Tell me what is in your heart, do you desire her or not, so that I may know your intent?" If he says: "I have no need for her, take from her for me whatever you can (2), and separate us," then it is known that the recalcitrance (nushuz) is from his side. But if he says: "I desire her, so please her from my wealth with whatever you wish, and do not separate us," then it is known that he is not the recalcitrant one.

And [the woman's guardian] meets with the woman privately and says to her: "Do you desire your husband or not?" If she says: "Separate us, and give him from my wealth whatever he wants," then it is known that the recalcitrance is from her side. But if she says: "Do not separate us, but urge him to increase my maintenance and treat me well," then it is known that the recalcitrance is not from her side.

When it becomes clear to the two arbiters from whose side the recalcitrance originated, they approach that person with admonishment, reprimand, and prohibition; that is the meaning of Allah's saying: {appoint an arbiter from his family and an arbiter from her family} (3).

Third: The scholars said: This verse has classified women logically; for they are either obedient or recalcitrant. Recalcitrance either returns to obedience or not (4). If it is the first, they are left alone; because of what An-Nasa'i narrated: That Aqeel bin Abi Talib married Fatima bint Utbah bin Rabi'ah [she said: be patient with me and I will spend on you]. Whenever he entered upon her, she would say: "O sons of Hashim, by Allah, my heart will never love you. Where are those whose necks were like silver ewers, whose noses reached the water before their lips (5)? Where is Utbah bin Rabi'ah? Where is Shaybah bin Rabi'ah?" He would remain silent, until one day he entered upon her while he was weary, and she said to him:

(1) Al-Kafi 2/596. (2) In the Tafsir of Abu al-Layth 1/352 (and the speech is from him): "take from her for me whatever you can." (3) Tafsir of Abu al-Layth 1/352, and what preceded in brackets is from it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/49. (5) Meaning their noses

reach the water before their lips, which is a description of a high-bridged nose, and Arabs praise long noses.

सूरह अन-निसा: आयत 35 पृष्ठ 291

...इसके लिए उपयुक्त है, तो उन दोनों के परिवारों के अलावा दो न्यायप्रिय और ज्ञानी मध्यस्थ भेजे जाते हैं; ऐसा तब होता है जब उनका मामला पेचीदा हो और यह न पता हो कि उनमें से किसकी गलती है। लेकिन अगर गलत करने वाले का पता चल जाए, तो उससे दूसरे साथी का हक लिया जाता है, और उसे नुकसान दूर करने के लिए मजबूर किया जाता है (1)।

और कहा जाता है: पति के परिवार का मध्यस्थ उससे अकेले में मिलता है और उससे कहता है: "मुझे बताओ कि तुम्हारे दिल में क्या है, तुम उसे चाहते हो या नहीं, ताकि मुझे तुम्हारा इरादा पता चल सके?" अगर वह कहता है: "मुझे उसकी कोई जरूरत नहीं है, मेरे लिए उससे जो हो सके ले लो (2), और हमें अलग कर दो," तो पता चलता है कि अवज्ञा (नुशूज़) उसकी ओर से है। लेकिन अगर वह कहता है: "मैं उसे चाहता हूँ, इसलिए मेरे धन से जो चाहो उसे देकर खुश कर दो, और हमें अलग मत करो," तो पता चलता है कि वह अवज्ञा करने वाला नहीं है।

और [स्त्री का अभिभावक] स्त्री के साथ एकांत में मिलता है और उससे कहता है: "क्या तुम अपने पति को चाहती हो या नहीं?" अगर वह कहती है: "हमें अलग कर दो, और उसे मेरे धन में से जो वह चाहता है दे दो," तो पता चलता है कि अवज्ञा उसकी ओर से है। लेकिन अगर वह कहती है: "हमें अलग मत करो, बल्कि उसे मेरा खर्चा बढ़ाने और मेरे साथ अच्छा व्यवहार करने के लिए प्रेरित करो," तो पता चलता है कि अवज्ञा उसकी ओर से नहीं है।

जब दोनों मध्यस्थों को पता चल जाता है कि अवज्ञा किसकी ओर से हुई है, तो वे उस व्यक्ति को नसीहत, डांट-फटकार और मनाही के साथ समझाते हैं; अल्लाह के इस कथन का यही अर्थ है: {तो उसके घराने में से एक निर्णायक नियुक्त करो और एक निर्णायक उसके घराने में से} (3)।

तीसरा: विद्वानों ने कहा: इस आयत ने स्त्रियों का तार्किक वर्गीकरण किया है; क्योंकि वे या तो आज्ञाकारी हैं या अवज्ञाकारी। अवज्ञा या तो आज्ञाकारिता में वापस आती है या नहीं (4), यदि पहला मामला है, तो उन्हें छोड़ दिया जाता है; जैसा कि अन-नसाई ने उल्लेख किया है: कि अकील बिन अबी तालिब ने उत्बा बिन रबीआ की बेटी फातिमा से शादी की [उसने कहा: मेरे साथ धैर्य रखो और मैं तुम पर खर्च करूंगी]। जब भी वह उसके पास आता, वह कहती: "ओ हाशम के बेटों, खुदा की कसम, मेरा दिल तुमसे कभी प्यार नहीं करेगा। कहाँ हैं वे जिनकी गर्दनें चांदी की सुराहियों जैसी थीं, जिनकी नाक उनके होठों से पहले पानी तक पहुँचती थी (5)? कहाँ है उत्बा बिन रबीआ? कहाँ है शैबा बिन

रबीआ?" वह चुप रहता, यहाँ तक कि एक दिन वह उसके पास थका हुआ आया, तो उसने उससे कहा:

(1) अल-काफी 2/596। (2) अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/352 में (और यह उन्हीं का कथन है): "मेरे लिए उससे जो हो सके ले लो।" (3) अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/352, और कोष्ठक में दिया गया हिस्सा इसी से है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/49। (5) इसका अर्थ है कि उनकी नाक उनके होठों से पहले पानी तक पहुँचती है, जो ऊँची नाक का वर्णन है, और अरब लंबी नाक की प्रशंसा करते हैं।

سورۃ النساء: آیت ۳۵ صفحہ ۲۹۱

...اس کے لائق ہے، تو ان دونوں کے خاندانوں کے علاوہ دو عادل اور عالم ثالث (پنچ) بھیجے جاتے ہیں؛ اور یہ تب ہوتا ہے جب ان کا معاملہ پیچیدہ ہو جائے اور یہ معلوم نہ ہو سکے کہ ان میں سے کس کی طرف سے زیادتی ہوئی ہے۔ لیکن اگر ظالم کا پتہ چل جائے، تو اس سے اس کے ساتھی کا حق دلایا جاتا ہے، اور اسے نقصان دور کرنے پر مجبور کیا جاتا ہے (۱)۔

اور کہا جاتا ہے: شوہر کے گھرانے کا ثالث اس کے ساتھ تنہائی میں ملتا ہے اور اس سے کہتا ہے: "مجھے بتاؤ جو تمہارے جی میں ہے، کیا تم اسے چاہتے ہو یا نہیں، تاکہ میں تمہارا ارادہ جان لوں؟" اگر وہ کہتا ہے: "مجھے اس کی کوئی ضرورت نہیں ہے، اس سے میرے لیے جو لے سکتے ہو لے لو (۲)، اور ہمارے درمیان جدائی کرا دو،" تو معلوم ہو جاتا ہے کہ نافرمانی (نشوز) اس کی طرف سے ہے۔ اور اگر وہ کہتا ہے: "میں اسے چاہتا ہوں، پس میرے مال میں سے جو چاہو دے کر اسے راضی کر لو، اور ہمارے درمیان جدائی نہ کراؤ،" تو معلوم ہوتا ہے کہ وہ نافرمان نہیں ہے۔

اور [عورت کا ولی] عورت کے ساتھ تنہائی میں ملتا ہے اور اس سے کہتا ہے: "کیا تم اپنے شوہر کو چاہتی ہو یا نہیں؟" اگر وہ کہتی ہے: "میرے اور اس کے درمیان جدائی کرا دو، اور اسے میرے مال میں سے جو وہ چاہے دے دو،" تو معلوم ہو جاتا ہے کہ نشوز اس کی طرف سے ہے۔ اور اگر وہ کہتی ہے: "ہمارے درمیان جدائی نہ کراؤ، بلکہ اسے اس بات پر آمادہ کرو کہ وہ میرا نفقہ بڑھا دے اور میرے ساتھ اچھا سلوک کرے،" تو معلوم ہوتا ہے کہ نشوز اس کی طرف سے نہیں ہے۔

پس جب دونوں پر یہ ظاہر ہو جائے کہ نشوز کس کی طرف سے تھا، تو وہ اسے نصیحت، زجر اور منع کے ساتھ پیش آتے ہیں؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کا یہی مطلب ہے: {تو ایک منصف مرد کے خاندان میں سے اور ایک منصف عورت کے خاندان میں سے مقرر کرو} (۳)۔

تیسرا: علماء نے کہا: اس آیت نے عورتوں کی عقلی تقسیم کی ہے؛ کیونکہ وہ یا تو فرمانبردار ہیں، یا نافرمان۔ اور نشوز یا تو فرمانبرداری کی طرف لوٹ آتا ہے یا نہیں (۴)، پس اگر پہلی صورت ہو تو انہیں چھوڑ دیا جاتا ہے؛ جیسا کہ امام نسائی نے روایت کیا ہے: کہ عقیل بن ابی طالب نے عتبہ بن ربیعہ کی بیٹی فاطمہ سے شادی کی [اس نے کہا: مجھ پر صبر کرو اور میں تم پر خرچ کروں گی]۔ جب وہ ان کے پاس داخل ہوتے تو وہ کہتیں: "اے بنو ہاشم، خدا کی قسم میرا دل تم سے کبھی محبت نہیں کرے گا، کہاں گئے وہ جن کی گردنیں چاندی کی صراحیوں جیسی تھیں، جن کی ناکیں ان کے ہونٹوں سے پہلے پانی تک پہنچتی تھیں (۵)؟ عتبہ بن ربیعہ کہاں ہے؟ شیبہ بن ربیعہ کہاں ہے؟" پس وہ خاموش رہتے، یہاں تک کہ ایک دن وہ ان کے پاس آئے جبکہ وہ پریشان تھے، تو انہوں نے ان سے کہا:

(۱) الکافی ۵۹۶/۲ ۔ (۲) ابواللیث کی تفسیر ۳۵۲/۱ میں (اور یہ انہی کا کلام ہے): "اس سے میرے لیے جتنا ہو سکے لے لو۔" (۳) ابواللیث کی تفسیر ۳۵۲/۱، اور قوسین کے درمیان جو ہے وہ وہیں سے ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴۹/۲ ۔ (۵) یعنی ان کی ناکیں ان کے ہونٹوں سے پہلے پانی تک پہنچتی ہیں، اور یہ اونچی ناک کی صفت ہے، اور عرب لمبی ناک کی تعریف کرتے ہیں۔

Where is Utbah bin Rabi'ah? He said: On your left in the Hellfire when you enter. So she spread (1) her clothes over herself, then went to Uthman and mentioned that to him. So he sent Ibn Abbas and Muawiyah. Ibn Abbas said: I will surely separate them. Muawiyah said: I would not separate two elders from the Banu Abd Manaf. So they went to them, and found that they had closed their doors and settled their matter (2).

If they find that they have disagreed and have not reconciled, and their situation worsened, they should strive for harmony to the best of their ability, reminding them of Allah and of companionship. If they repent and return, they leave them; and if it is otherwise, and they see separation, they separate them (3).

Their separation is permissible for the couple, whether it agrees with the judgment of the local judge or contradicts it, whether the couple entrusted them with that or did not entrust them. The separation in that case is an irrevocable divorce (4).

A group said: They do not have the right to divorce unless the husband entrusts them with that, and they should inform the Imam. This is based on the premise that they are two witness messengers (5). Then the Imam separates if he wishes, or he commands (6) the arbiter to separate. This is one of the two opinions of Al-Shafi'i, and it was said by the Kufans, and it is the opinion of Ata, Ibn Zayd, and Al-Hasan, and it was said by Abu Thawr.

The correct view is the first, that the two arbiters have the right to divorce without authorization, which is the opinion of Malik, Al-Awza'i, and Ishaq. It was narrated from Uthman, Ali, and Ibn Abbas, and from Al-Sha'bi and Al-Nakha'i, and it is the opinion...

(1) Thus in the copies and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, and the words from it in the sources of the report: so she tied. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/424, and what preceded between brackets from it, and we did not find it with al-Nasa'i, and it was narrated by al-Shafi'i in al-Umm 5/104, Abd al-Razzaq (11887), and Ibn Sa'd 8/238. See Uyun al-Akhbar 4/60. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/424. (4) Al-Kafi 2/596. (5) In (D) and (Z): No, two witnesses. (6) In (Zha) and (Meem): and he commands.

सूरह अन-निसा: आयत 35 | 292

उत्बाह बिन रबीआ कहाँ है? उन्होंने कहा: जब तुम प्रवेश करोगे तो आग में तुम्हारी बाईं ओर। तब उसने अपने ऊपर अपने कपड़े फैलाए (1), फिर वह उस्मान के पास गई और उनसे इसका ज़िक्र किया। तो उन्होंने इब्न अब्बास और मुआविया को भेजा। इब्न अब्बास ने कहा: मैं निश्चित रूप से उन दोनों के बीच अलगाव कर दूँगा। मुआविया ने कहा: मैं बनू अब्द मुनाफ़ के दो बुज़ुर्गों के बीच अलगाव नहीं करूँगा। फिर वे दोनों उनके पास गए, और उन्हें पाया कि उन्होंने अपने दरवाज़े बंद कर लिए थे और अपना मामला सुलझा लिया था (2)।

यदि वे उन्हें पाते हैं कि उनमें मतभेद हो गया है और उनमें समझौता नहीं हुआ है, और उनका मामला बिगड़ गया है, तो वे अपनी पूरी कोशिश से मेल-मिलाप का प्रयास करें, और उन्हें अल्लाह और साथ रहने की याद दिलाएं। यदि वे प्रायश्चित करते हैं और वापस लौट आते हैं, तो वे उन्हें छोड़ देते हैं; और यदि इसके विपरीत है, और वे अलगाव देखते हैं, तो वे उनके बीच अलगाव कर देते हैं (3)।

और उन दोनों के द्वारा अलगाव पति-पत्नी पर मान्य है, चाहे वह देश के काजी (न्यायाधीश) के फैसले के अनुरूप हो या उसके विपरीत हो, चाहे पति-पत्नी ने उन्हें इसके लिए अधिकृत किया हो या नहीं। इसमें अलगाव 'तलाक-ए-बाइन' (अटल तलाक) है (4)।

एक समूह ने कहा: उनके पास तलाक का अधिकार नहीं है जब तक कि पति उन्हें इसके लिए अधिकृत न करे, और उन्हें इमाम को सूचित करना चाहिए। यह इस आधार पर है कि वे दो गवाह दूत हैं (5)। फिर इमाम चाहे तो अलगाव कर देता है, या वह पंच (हकम) को अलगाव का आदेश (6) देता है। यह अल-शाफ़ई के दो कथनों में से एक है, और कुफ़ियों ने भी यही कहा है, और यह अता, इब्न ज़ैद और अल-हसन का कथन है, और अबू थौर ने भी यही कहा है।

और सही राय पहली है, कि दोनों पंचों को अधिकार के बिना भी तलाक देने का अधिकार है, और यह मालिक, अल-औज़ाई और इशाक का कथन है। यह उस्मान, अली और इब्न अब्बास से और अल-शाबी और अल-नखई से वर्णित है, और यह कथन है...

(1) प्रतियों में ऐसा ही है, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में, और रिपोर्ट के स्रोतों से इसका अर्थ है: तो उसने बांध लिया। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/424, और जो उनके बीच कोष्ठक में था, और हमें यह अल-नसाई के पास नहीं मिला, और इसे अल-शाफ़ई ने अल-

उम्म 5/104 में, अब्दुल रज़्ज़ाक (11887) और इब्न साद 8/238 में उद्धृत किया है। उयून अल-अखबार 4/60 देखें। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/424। (4) अल-काफ़ी 2/596। (5) (द) और (ज़) में: नहीं, दो गवाह। (6) (ज़्हा) और (मीम) में: और वह आदेश देता है।

عتبہ بن ربیعہ کہاں ہے؟ اس نے کہا: جب تم داخل ہو گی تو تمہارے بائیں جانب آگ میں۔ پس اس نے (۱) اپنے اوپر اپنے کپڑے پھیلا لیے، پھر وہ عثمان کے پاس آئی اور ان سے اس کا ذکر کیا۔ تو انہوں نے ابن عباس اور معاویہ کو بھیجا۔ ابن عباس نے کہا: میں ان کے درمیان ضرور جدائی کر دوں گا۔ معاویہ نے کہا: میں بنو عبد مناف کے دو بزرگوں کے درمیان جدائی نہیں کروں گا۔ پس وہ دونوں ان کے پاس گئے، تو انہیں پایا کہ انہوں نے اپنے دروازے بند کر لیے تھے اور اپنا معاملہ درست کر لیا تھا (۲)۔

اگر وہ ان دونوں کو پائیں کہ ان میں اختلاف ہو گیا ہے اور صلح نہیں ہوئی، اور ان کا معاملہ بگڑ گیا ہے، تو وہ اپنی پوری کوشش سے الفت و محبت کی کوشش کریں، اور انہیں اللہ اور ساتھ رہنے کی یاد دلائیں۔ اگر وہ توبہ کر لیں اور لوٹ آئیں تو انہیں چھوڑ دیں؛ اور اگر اس کے علاوہ ہو، اور وہ جدائی دیکھیں، تو ان کے درمیان تفریق (جدائی) کر دیں (۳)۔

اور ان کا جدا کرنا میاں بیوی پر جائز ہے، خواہ وہ شہر کے قاضی کے فیصلے کے موافق ہو یا اس کے خلاف، خواہ میاں بیوی نے انہیں اس کا وکیل بنایا ہو یا نہ بنایا ہو۔ اور اس میں جدائی طلاقِ بائن ہے (۴)۔

ایک گروہ نے کہا: انہیں طلاق کا حق نہیں جب تک کہ شوہر انہیں اس کا وکیل نہ بنا دے، اور انہیں امام کو مطلع کرنا چاہیے۔ اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ وہ دونوں گواہ پیغام رساں ہیں (۵)۔ پھر امام اگر چاہے تو جدائی کر دیتا ہے، یا وہ حکم (منصف) کو جدائی کا حکم (۶) دیتا ہے۔ اور یہ امام

شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے، اور اہل کوفہ نے بھی یہی کہا ہے، اور یہ عطاء، ابن زید اور حسن کا قول ہے، اور ابو ثور نے بھی یہی کہا ہے۔

اور صحیح پہلا قول ہے، کہ دونوں حکموں (منصفوں) کو وکالت کے بغیر ہی طلاق دینے کا حق ہے، اور یہی مالک، اوزاعی اور اسحاق کا قول ہے۔ اور یہ عثمان، علی اور ابن عباس سے مروی ہے، اور شعبی اور نخعی سے، اور یہی قول ہے...

(۱) نسخوں اور ابن العربی کی احکام القرآن میں اسی طرح ہے، اور روایت کے مصادر سے اس کا کلام ہے: تو اس نے باندھ لیا۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱/۴۲۴، اور ان کے درمیان بریکٹ میں جو پہلے گزرا، اور ہمیں یہ نسائی کے ہاں نہیں ملا، اور اسے شافعی نے الام ۵/۱۰۴ میں، عبدالرزاق (۱۱۸۸۷) اور ابن سعد ۸/۲۳۸ میں نقل کیا ہے۔ اور عیون الاخبار ۴/۶۰ دیکھیں۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۱/۴۲۴۔ (۴) الکافی ۲/۵۹۶۔ (۵) (د) اور (ز) میں ہے: نہیں، دو گواہ۔ (۶) (ظ) اور (م) میں ہے: اور وہ حکم دیتا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 35 293

Ash-Shafi'i (1); because Allah the Almighty said: {appoint an arbiter from his people and an arbiter from her people}. This is a text from Allah, Glorified and Exalted, stating that they are two judges, not two agents or two witnesses. The 'agent' (wakil) has a name and a meaning in the Sharia, and the 'arbiter' (hakam) has a name and a meaning in the Sharia. When Allah has explained each of them, it is not appropriate for a beginner—let alone a scholar—to superimpose the meaning of one onto the other (2)!

Ad-Daraqutni narrated from the hadith of Muhammad ibn Sirin, from 'Ubaydah regarding this verse {And if you fear a breach between them, appoint an arbiter from his people and an arbiter from her people}: He said: A man and a woman came to Ali, and with each of them was a group of people. He ordered them, so they appointed an arbiter from his family and an arbiter from her family. He said to the two arbiters: "Do you know what is incumbent upon you? It is incumbent upon you that if you see fit to separate them, you separate them." The woman said: "I am satisfied with the Book of Allah for whatever is for me or against me in it." The husband said: "As for separation, no." Ali said: "You have lied! By Allah, you shall not leave until you acknowledge the same as she has acknowledged" (3).

This is a sound and established chain of narration reported from Ali through established routes, from Ibn Sirin, from 'Ubaydah; Abu 'Umar said it (4). If they were two agents or two witnesses, he would not have said to them: "Do you know what is incumbent upon you?" He would have said: "Do you know what you have been entrusted with (5)?" And this is clear.

Abu Hanifa argued using Ali's (may Allah be pleased with him) statement to the husband: "You shall not leave until you agree to what she has agreed to." This indicates that his school of thought is that they do not separate them except with the husband's consent, and because the consensus original principle is that divorce is in the hand of the husband, or in the hand of whomever he grants that power to. Malik and those who followed him considered it a matter of divorce...

(1) See Al-Ishraf 4/225, Al-Istidhkar 18/112, Al-Muntaqa 4/114, and Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Tabari 1/451. Al-Kiya mentioned that the more correct of Ash-Shafi'i's two opinions is requiring the two spouses to authorize the two arbiters to unite or separate them if they see fit. This is what's in Al-Umm 5/104. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/424. His saying: "li-shadin" (to a beginner), Al-Shadi is the one who has

learned a bit of knowledge and the like, i.e., has taken a part of it. Lisan (Shada). (3) Sunan al-Daraqutni (3778), and narrated by Abd al-Razzaq (11883). 'Ubaydah is Al-Salmani. (4) In Al-Istidhkar 18/109. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/424.

सूरह अन-निसा: आयत 35 293

अल-शाफ़ई (1); क्योंकि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तो उसके घर वालों में से एक पंच और उसके घर वालों में से एक पंच नियुक्त करो}। यह अल्लाह सुब्हानहू व तआला की ओर से एक पाठ है कि वे दोनों न्यायाधीश (क़ाज़ी) हैं, न कि दो वकील या दो गवाह। शरीयत में 'वकील' का एक नाम और अर्थ है, और 'पंच' (हकम) का शरीयत में एक नाम और अर्थ है; इसलिए जब अल्लाह ने उनमें से प्रत्येक को स्पष्ट कर दिया है, तो किसी नौसिखिए के लिए - विद्वान की तो बात ही क्या - एक के अर्थ को दूसरे पर थोपना उचित नहीं है (2)!

अद-दारक़ुतनी ने मुहम्मद इब्न सिरीन की हदीस से, उबैदाह से इस आयत {और यदि तुम्हें उन दोनों के बीच अनबन का डर हो, तो उसके घर वालों में से एक पंच और उसके घर वालों में से एक पंच नियुक्त करो} के बारे में रिवायत की है: उन्होंने कहा: एक पुरुष और एक महिला अली के पास आए, और उनमें से प्रत्येक के साथ लोगों का एक समूह था। उन्होंने उन्हें आदेश दिया, तो उन्होंने उसके परिवार से एक पंच और उसके परिवार से एक पंच नियुक्त किया। उन्होंने दोनों पंचों से कहा: "क्या तुम जानते हो कि तुम पर क्या अनिवार्य है? तुम पर यह अनिवार्य है कि यदि तुम अलग करना उचित समझो, तो तुम उन्हें अलग कर दो।" महिला ने कहा: "मैं अल्लाह की किताब से संतुष्ट हूँ कि इसमें मेरे पक्ष में या विपक्ष में जो कुछ भी है।" पति ने कहा: "जहाँ तक अलगाव का सवाल है, तो नहीं।" अली ने कहा: "तुमने झूठ बोला! अल्लाह की कसम, तुम तब तक नहीं जाओगे जब तक कि तुम उसी बात को स्वीकार न कर लो जिसे उसने स्वीकार किया है" (3)।

यह अली से स्थापित मार्गों के माध्यम से रिपोर्ट की गई एक सही और पुख्ता रिवायत है, इब्न सिरीन से, उबैदाह से; अबू उमर ने यह कहा (4)। यदि वे दो वकील या दो गवाह होते, तो वह उनसे यह नहीं कहते: "क्या तुम जानते हो कि तुम पर क्या अनिवार्य है?" वे बस यह कहते: "क्या तुम जानते हो कि तुम्हें क्या कार्य सौंपा गया है (5)?" और यह स्पष्ट है।

अबू हनीफ़ा ने पति के प्रति अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के इस कथन से तर्क दिया: "तुम तब तक नहीं जाओगे जब तक कि तुम उस बात से सहमत न हो जाओ जिस पर वह सहमत हुई है।" इससे पता चलता है कि उनका मत यह है कि वे पति की सहमति के बिना उन्हें अलग नहीं करते, और क्योंकि सर्वसम्मत मूल सिद्धांत यह है कि तलाक़ पति के हाथ में है, या उसके हाथ में है जिसे वह यह अधिकार देता है। मालिक और उनके अनुयायियों ने इसे तलाक़ के मामले के रूप में माना...

(1) अल-इशराफ़ 4/225, अल-इस्तिदकार 18/112, अल-मुंतक़ा 4/114, और अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/451 देखें। अल-किया ने उल्लेख किया कि अल-शाफ़ई के दो विचारों में से अधिक सही यह है कि दोनों पति-पत्नी को दो पंचों को अधिकृत करने की आवश्यकता है कि यदि वे उचित समझें तो वे उन्हें जोड़ दें या अलग कर दें। यही अल-उम्म 5/104 में है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/424। उनका कहना: "ली-शादिन" (एक नौसिखिए के लिए), अल-शादी वह है जिसने ज्ञान और इसी तरह की कुछ बातें सीखी हैं, यानी उसका एक हिस्सा लिया है। लिसान (शदा)। (3) सुनन अद-दारक़ुतनी (3778), और अब्द अल-रज्जाक द्वारा वर्णित (11883)। उबैदाह: वह अल-सलमानी है। (4) अल-इस्तिदकार 18/109 में। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/424।

سورہ النساء: آیت 35 293

شافعی (1)؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تو ایک حکم (پنچ) مرد کے لوگوں میں سے اور ایک حکم عورت کے لوگوں میں سے مقرر کرو}۔ یہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی طرف سے ایک نص ہے کہ وہ دونوں قاضی ہیں، نہ کہ دو وکیل یا دو گواہ۔ شریعت میں 'وکیل' کا ایک نام اور معنی ہے، اور 'حکم' کا شریعت میں ایک نام اور معنی ہے؛ پس جب اللہ نے ان میں سے ہر ایک کو واضح کر دیا ہے، تو کسی نوآموز کے لیے - عالم کی تو بات ہی کیا - یہ مناسب نہیں کہ ایک کے معنی دوسرے پر چسپاں کرے (2)!

اور دارقطنی نے محمد بن سیرین کی حدیث سے، عبیدہ سے اس آیت {اور اگر تمہیں ان دونوں کے درمیان پھوٹ کا ڈر ہو تو ایک حکم مرد کے گھر والوں میں سے اور ایک حکم عورت کے گھر والوں میں سے مقرر کرو} کے بارے میں روایت کیا ہے: انہوں نے کہا: ایک مرد اور ایک عورت علی رضی اللہ عنہ کے پاس آئے اور ان میں سے ہر ایک کے ساتھ لوگوں کی ایک جماعت تھی۔ آپ نے انہیں حکم دیا، تو انہوں نے مرد کے خاندان سے ایک حکم اور عورت کے خاندان سے ایک حکم مقرر کیا۔ آپ نے دونوں حکموں سے کہا: "کیا تم جانتے ہو کہ تم پر کیا واجب ہے؟ تم پر واجب ہے کہ اگر تم جدائی مناسب سمجھو، تو جدائی کر دو۔" عورت نے کہا: "میں اللہ کی کتاب پر راضی ہوں، جو کچھ اس میں میرے حق میں یا میرے خلاف ہے۔" شوہر نے کہا: "جہاں تک جدائی کا تعلق ہے، تو نہیں۔" علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "تو نے جھوٹ بولا! اللہ کی قسم، تو یہاں سے نہیں جائے گا جب تک کہ تو اسی طرح اقرار نہ کرے جس طرح اس (عورت) نے اقرار کیا ہے" (3)۔

اور یہ ایک صحیح اور ثابت شدہ سند ہے جو علی رضی اللہ عنہ سے ثابت شدہ طریقوں سے مروی ہے، ابن سیرین سے، عبیدہ سے؛ یہ بات ابو عمر نے کہی (4)۔ اگر وہ دو وکیل یا دو گواہ ہوتے، تو آپ ان سے یہ نہ کہتے: "کیا تم جانتے ہو کہ تم پر کیا واجب ہے؟" بلکہ صرف یہ کہتے: "کیا تم جانتے ہو کہ تمہیں کس بات کا وکیل بنایا گیا ہے (5)؟" اور یہ بالکل واضح ہے۔

ابو حنیفہ نے شوہر کے حق میں علی رضی اللہ عنہ کے اس قول سے استدلال کیا کہ: "تو یہاں سے نہیں جائے گا جب تک کہ تو اس بات پر راضی نہ ہو جائے جس پر وہ راضی ہوئی ہے۔" پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کا مذہب یہ ہے کہ وہ دونوں شوہر کی رضا مندی کے بغیر جدائی نہیں کراتے، اور اس لیے کہ متفقہ اصل قاعدہ یہ ہے کہ طلاق شوہر کے ہاتھ میں ہے، یا اس کے ہاتھ میں ہے جسے وہ یہ اختیار دے دے۔ مالک اور ان کے متبعین نے اسے طلاق کے باب سے قرار دیا...

(1) دیکھئے: الإشراف 4/225، والاستذكار 18/112، والمنتقى 4/114، وأحكام القرآن للكيا الطبري 1/451۔ الکیا نے ذکر کیا ہے کہ شافعی کے دو اقوال میں سے زیادہ صحیح قول یہ ہے کہ میاں بیوی دونوں حکموں کو وکیل بنائیں کہ وہ اگر مناسب سمجھیں تو ملائیں یا جدا کر دیں۔ یہی قول 'الأم' 5/104 میں ہے۔ (2) أحكام القرآن لابن العربي 1/424۔ ان کا قول: "لشادٍ"، الشادی: وہ شخص جو علم وغیرہ میں سے کچھ سیکھ لے، یعنی اس کا ایک حصہ حاصل کر لے۔ اللسان (شدا)۔ (3) سنن الدارقطنی (3778)، اور اسے عبد الرزاق نے روایت کیا (11883)۔ عبیدہ: وہ السلمانی ہیں۔ (4) الاستذكار 18/109 میں۔ (5) أحكام القرآن لابن العربي 1/424۔

294 Surah An-Nisa: Ayah 35

[The authority of] the Sultan over the master and the impotent (1).

Fourth: If the two arbiters disagree, their ruling is not binding, and nothing is required as a result, except for what they agree upon. Likewise, for any two arbiters who judge a matter, if one of them rules for separation and the other does not, or if one rules for a financial settlement and the other refuses, it is nothing until they both agree (2).

Malik said concerning the two arbiters pronouncing three divorces: "One [divorce] becomes binding (3), and they do not have the right to more than one irrevocable divorce," and this is the opinion of Ibn al-Qasim. Ibn al-Qasim also said: "The three become binding if they both agree on them (4)," and this was said by Al-Mughira, Ashhab, Ibn al-Majishun, and Asbagh. Ibn al-Muwaz said: "If one of them rules for one and the other for three, then it is one." Ibn Habib narrated from Asbagh that this is nothing (5).

Fifth: Sending one [arbiter] is sufficient; because Allah, Glory be to Him, ruled in the case of adultery for four witnesses, then the Prophet (PBUH) sent Unays alone to the adulteress and said to him: "If she confesses, then stone her." Likewise, Abd al-Malik said in 'Al-Mudawwanah' (6).

I say: Since sending one is permissible, if the spouses appointed one arbiter, it would be sufficient, and it is more appropriate for permissibility if they both consent to it; Allah only addressed the rulers concerning the sending, not the spouses.

So if (7) the spouses send two arbiters, and they rule, their ruling is binding; because arbitration is permissible according to us, and the action of the arbiter is binding in every matter. This is provided that each of them is upright. Even if...

---

(1) Al-Istidhkar 18/113. (2) Al-Kafi 2/597. (3) In [manuscript] (Zha): it will be. (4) In [manuscripts] (Dal) and (Zha): upon him. (5) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 5/282, Al-Kafi 2/597, Al-Istidhkar 18/113, and Al-Muntaqa 4/114. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/427, and the Hadith was mentioned earlier on p. 144 of this part, and see Al-Mudawwanah 2/368. (7) In [manuscript] (Dal): Sixth: If they send...

२९४ सूरा अन-निसा: आयत ३५

सुल्तान का अधिकार स्वामी और नपुंसक पर (१)।

चौथा: यदि दो मध्यस्थों (पंचों) के बीच मतभेद हो, तो उनका निर्णय प्रभावी नहीं होगा, और उससे कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा, सिवाय उस बात के जिस पर वे दोनों सहमत हों। इसी प्रकार किसी भी मामले में निर्णय लेने वाले किन्हीं दो मध्यस्थों के लिए, यदि उनमें से एक अलगाव का निर्णय देता है और दूसरा नहीं देता, या यदि उनमें से एक धन (माल) का निर्णय देता है और दूसरा मना कर देता है, तो उनका निर्णय तब तक कुछ भी नहीं है जब तक कि वे सहमत न हो जाएं(२)।

मलिक ने दो मध्यस्थों द्वारा तीन तलाक देने के बारे में कहा: "एक [तलाक] प्रभावी (३) होता है, और उन्हें एक से अधिक तलाक-ए-बाइन (अपरिवर्तनीय अलगाव) का अधिकार नहीं है," और यही इब्न अल-कासिम का मत है। इब्न अल-कासिम ने यह भी कहा: "तीन प्रभावी हो जाएंगे यदि वे दोनों उस पर सहमत हों (४)," और यही बात अल-मुगीरा, अशहब, इब्न अल-माजीशुन और असबाघ ने भी कही है। इब्न अल-मुवाज़ ने कहा: "यदि उनमें से एक ने एक और दूसरे ने तीन का निर्णय दिया, तो वह एक ही माना जाएगा।" इब्न हबीब ने असबाघ से रिवायत किया कि वह कुछ भी नहीं है (५)।

पाँचवाँ: एक व्यक्ति को भेजना पर्याप्त है; क्योंकि अल्लाह सुभानहु ने व्यभिचार (ज़िना) के मामले में चार गवाहों का नियम दिया है, फिर पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अनैस को अकेले व्यभिचारिणी महिला के पास भेजा और उनसे कहा: "यदि वह स्वीकार कर ले, तो उसे संगसार (पत्थरों से मारना) कर दो।" और इसी तरह अब्दुल मलिक ने 'अल-मुदव्वनाह' में कहा है (६)।

मैं कहता हूँ: जब एक को भेजना जायज़ है, तो यदि पति-पत्नी किसी एक को मध्यस्थ नियुक्त करें, तो वह पर्याप्त होगा, और यह जायज़ होने के लिए अधिक उपयुक्त है यदि वे दोनों इससे संतुष्ट हों; अल्लाह ने केवल हाकिमों (शासकों) को भेजने के लिए संबोधित किया है, न कि पति-पत्नी को।

अतः यदि (७) पति-पत्नी दो मध्यस्थों को भेजते हैं, और वे निर्णय देते हैं, तो उनका निर्णय प्रभावी होगा; क्योंकि हमारे पास मध्यस्थता (तहकीम) जायज़ है, और मध्यस्थ का कार्य हर मामले में प्रभावी होता है। यह तब है जब उनमें से प्रत्येक न्यायप्रिय (आदिल) हो। और यदि...

---

(१) अल-इस्तिदकार १८/११३। (२) अल-काफी २/५९७। (३) पांडुलिपि (ज़ॉ) में: 'होना' है। (४) पांडुलिपि (दाल) और (ज़ॉ) में: 'उस पर' है। (५) देखें अन-नवादिर वल-ज़ियादात ५/२८२, अल-काफी

२/५९७, अल-इस्तिदकार १८/११३, और अल-मुंतका ४/११४। (६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/४२७, और हदीस इस भाग के पृष्ठ १४४ पर पहले आ चुकी है, और देखें अल-मुदव्वनाह २/३६८। (७) पांडुलिपि (दाल) में: छठा: यदि वे भेजें...

۲۹۴ سورہ النساء: آیت ۳۵

سلطان کا اختیار مولیٰ اور عنین (نامرد) پر (۱)۔

چوتھی بات: اگر دو منصفوں (حکمین) میں اختلاف ہو جائے تو ان کا فیصلہ نافذ نہیں ہوگا، اور اس سے کچھ بھی لازم نہیں آئے گا، سوائے اس کے جس پر وہ دونوں متفق ہو جائیں۔ اسی طرح ہر دو منصف جو کسی معاملے میں فیصلہ کریں، اگر ان میں سے ایک تفریق (علیحدگی) کا فیصلہ کرے اور دوسرا نہ کرے، یا ان میں سے ایک مال کا فیصلہ کرے اور دوسرا انکار کر دے، تو جب تک وہ دونوں متفق نہ ہو جائیں ان کی بات کی کوئی حیثیت نہیں (۲)۔

امام مالک نے ان دو منصفوں کے بارے میں جو تین طلاقیں دے دیں، فرمایا: "ایک (طلاق) واقع (۳) ہوگی، اور انہیں ایک سے زیادہ طلاقِ بائن دینے کا اختیار نہیں ہے،" اور یہی ابن القاسم کا قول ہے۔ ابن القاسم نے یہ بھی کہا: "اگر وہ دونوں تین پر متفق ہو جائیں تو تینوں واقع ہو جائیں گی (۴)"، اور یہی بات مغیرہ، اشہب، ابن الماجشون اور اصبغ نے کہی ہے۔ ابن المواز نے کہا: "اگر ان میں سے ایک نے ایک کا اور دوسرے نے تین کا فیصلہ کیا، تو وہ ایک ہی ہے"۔ ابن حبیب نے اصبغ سے نقل کیا ہے کہ اس کی کوئی حیثیت نہیں (۵)۔

پانچویں بات: ایک شخص کو بھیجنا کافی ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ نے زنا میں چار گواہوں کا حکم دیا ہے، پھر نبی کریم ﷺ نے انیس کو تنہا زانیہ عورت کے پاس بھیجا اور ان سے فرمایا: "اگر وہ اعتراف کر لے تو اسے رجم کر دو" اور اسی طرح عبدالملک نے 'المدونہ' میں کہا ہے (۶)۔

میں کہتا ہوں: جب ایک کو بھیجنا جائز ہے، تو اگر میاں بیوی کسی ایک کو منصف مقرر کر لیں تو وہ بھی کافی ہوگا، اور اگر وہ دونوں اس پر راضی ہوں تو یہ جائز ہونے کے زیادہ قریب ہے؛ اللہ نے منصف بھیجنے کے لیے حکام سے خطاب فرمایا ہے نہ کہ میاں بیوی سے۔

پس اگر (۷) میاں بیوی دو منصف بھیجیں، اور وہ فیصلہ کریں، تو ان کا فیصلہ نافذ ہوگا؛ کیونکہ ہمارے نزدیک تحکیم (ثالثی) جائز ہے، اور ہر معاملے میں منصف کا فعل نافذ ہوتا ہے۔ یہ اس صورت میں ہے جب ان میں سے ہر ایک عادل ہو۔ اور اگر...

---

(۱) الاستذکار ۱۸/۱۱۳۔ (۲) الکافی ۲/۵۹۷۔ (۳) نسخہ (ظ) میں: "تکون" (ہوگی) ہے۔ (۴) نسخہ (د) اور (ظ) میں: "علیہ" (اس پر) ہے۔ (۵) دیکھئے النوادر والزیادات ۵/۲۸۲، الکافی ۲/۵۹۷، الاستذکار ۱۸/۱۱۳، اور المنتقی ۴/۱۱۴۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/۴۲۷، اور حدیث اس جز کے ص ۱۴۴ پر گزر چکی ہے، اور دیکھئے المدونہ ۲/۳۶۸۔ (۷) نسخہ (د) میں ہے: چھٹی بات: پس اگر وہ بھیجیں...

Surah An-Nisa: Verse 35 / 295

... not just; Abd al-Malik said: His ruling is annulled; because they risked (1) what is not permissible regarding uncertainty (gharar).

Ibn al-Arabi said (2): The correct view is that it is effective; because if it is a power of attorney, then the agent's action is valid, and if it is arbitration, they have placed it upon themselves, and uncertainty does not affect it, just as it does not affect the chapter of power of attorney. The chapter of adjudication is built entirely on uncertainty, and it is not necessary in it to know the outcome of the ruling for the one being ruled upon.

Ibn al-Arabi said (3): The issue of the two arbiters was explicitly stated by Allah, and He ruled with it upon the emergence of discord between the spouses and the differences between them. It is a great matter upon whose origin in dispatching the Ummah has reached a consensus, even if they differed in the details of its consequences. It is surprising for the people of our land (4) how they neglected the requirement of the Book and the Sunnah in this, and said: They should be placed in the hands of a trustworthy person. In this, there is an opposition to the text that is not hidden from you (5); they neither complied with Allah's book nor were they satisfied with analogies. I have called for that; yet none responded to me regarding the dispatching of two arbiters upon discord except for one judge, nor to the ruling by oath with a witness except another. So when Allah gave me authority over the matter, I implemented the Sunnah as it should be.

And do not be surprised at the people of our land for the ignorance they have (6), but be surprised at Abu Hanifa; for him, the two arbiters have no report! Rather, be twice as surprised at ash-Shafi'i (7) for he said: What resembles the apparent...

(1) In (Zha): They transgressed. (2) In 'Ahkam al-Qur'an' 1/427, and what precedes it from it. (3) In 'al-Qabas' 2/758. (4) In (Kha), (Dal), and (Mim): our land, and what is established is from (Zay) and (Zha), which corresponds to what is in al-Qabas. (5) Up to this point is the speech of Ibn al-Arabi from al-Qabas, and what follows is from 'Ahkam al-Qur'an' 1/421, and what will come between brackets from it. (6) In 'Ahkam al-Qur'an': their submersion [in ignorance]. (7) In 'Ahkam al-Qur'an': Rather, be also surprised at ash-Shafi'i.

सूरह अन-निसा: आयत 35 / 295

... न्यायपूर्ण नहीं; अब्दुल मलिक ने कहा: उसका निर्णय रद्द है; क्योंकि उन्होंने अनिश्चितता (गरर) के संबंध में वह जोखिम उठाया (1) जो उचित नहीं है।

इब्न अल-अरबी ने कहा (2): सही बात यह है कि यह प्रभावी है; क्योंकि यदि यह वकालत (पावर ऑफ अटॉर्नी) है, तो वकील का कार्य मान्य है, और यदि यह मध्यस्थता है, तो उन्होंने इसे स्वयं पर स्वीकार किया है, और अनिश्चितता इसमें प्रभावी नहीं है, जैसे कि वकालत के अध्याय में प्रभावी नहीं होती है। न्याय का पूरा अध्याय अनिश्चितता पर आधारित है, और इसमें यह आवश्यक नहीं है कि जिसके विरुद्ध निर्णय दिया जा रहा है, उसे निर्णय के परिणाम का ज्ञान हो।

इब्न अल-अरबी ने कहा (3): दो मध्यस्थों का मामला अल्लाह द्वारा स्पष्ट रूप से बताया गया है, और पति-पत्नी के बीच विवाद और मतभेद उत्पन्न होने पर उन्होंने इसके साथ निर्णय दिया। यह एक महान विषय है जिसके मूल आधार (भेजने) पर पूरी उम्मत सहमत है, भले ही वे इसके परिणामों के विवरण में असहमत हों। हमारे देश के लोगों (4) पर आश्चर्य है कि वे इस संबंध में किताब और सुन्नत की आवश्यकता से कैसे बेखबर रहे, और कहा: उन्हें एक अमीन (विश्वसनीय व्यक्ति) के हाथों में रखा जाना चाहिए। इसमें पाठ (नस्स) का विरोध है जो आप से छिपा नहीं है (5); न तो उन्होंने अल्लाह की किताब का पालन किया और न ही वे कयास (तर्क) से संतुष्ट हुए। मैंने इसके लिए आह्वान किया; फिर भी विवाद के समय दो मध्यस्थों को भेजने के लिए केवल एक न्यायाधीश के अलावा किसी ने उत्तर नहीं दिया, और न ही गवाह के साथ शपथ द्वारा निर्णय लेने के लिए किसी दूसरे ने। फिर जब अल्लाह ने मुझे मामले का अधिकार दिया, तो मैंने सुन्नत को उसी तरह लागू किया जैसा होना चाहिए।

और हमारे देश के लोगों की अज्ञानता (6) पर आश्चर्य न करें, बल्कि अबू हनीफा पर आश्चर्य करें; उनके पास दो मध्यस्थों के लिए कोई रिपोर्ट नहीं है! बल्कि अल-शाफ़ई (7) पर दुगना आश्चर्य करें, क्योंकि उन्होंने कहा: जो ज़ाहिर (स्पष्ट अर्थ) के समान है...

(1) (ज़): में 'तख़ाताउ' (वे आगे बढ़ गए)। (2) 'अहकाम अल-कुरान' 1/427 में, और उससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (3) 'अल-क़बस' 2/758 में। (4) (ख़), (द) और (म) में: 'हमारा देश', और (ज़ै) और (ज़) से जो स्थापित है वह 'अल-क़बस' में जो है उसके अनुरूप है। (5) इस बिंदु तक इब्न अल-अरबी का कथन 'अल-क़बस' से है, और इसके बाद का हिस्सा 'अहकाम अल-कुरान' 1/421 से है, और जो

कोष्ठक के बीच आएगा वह भी वहीं से है। (6) 'अहकाम अल-कुरान' में: 'गमरहुम' (उनकी अज्ञानता में डूबना)। (7) 'अहकाम अल-कुरान' में: बल्कि अल-शाफ़ई पर भी आश्चर्य करें।

سورہ النساء: آیت ۳۵ / ۲۹۵

... غیر عادل؛ عبدالملک نے کہا: اس کا حکم کالعدم ہے؛ کیونکہ ان دونوں نے ایسی غیر یقینی صورتحال (غرر) کا خطرہ مول لیا (۱) جو مناسب نہیں تھی۔

ابن العربی نے کہا (۲): صحیح بات یہ ہے کہ یہ نافذ العمل ہے؛ کیونکہ اگر یہ توکیل (پاور آف اٹارنی) ہے تو وکیل کا فعل نافذ ہے، اور اگر یہ تحکیم (ثالثی) ہے تو انہوں نے اسے خود پر لازم کر لیا ہے، اور غرر (غیر یقینی) اس میں اثر انداز نہیں ہوتا، جیسا کہ یہ بابِ توکیل میں اثر انداز نہیں ہوتا۔ عدلیہ کا پورا باب غرر پر مبنی ہے، اور اس میں یہ ضروری نہیں ہے کہ جس کے خلاف فیصلہ دیا جا رہا ہو اسے فیصلے کے نتیجے کا علم ہو۔

ابن العربی نے کہا (۳): دو حکموں (ثالثوں) کا مسئلہ اللہ نے واضح طور پر بیان کیا ہے، اور میاں بیوی کے درمیان اختلاف اور جھگڑے کے وقت اسی کا حکم دیا، اور یہ ایک عظیم مسئلہ ہے جس کی اصل (بھیجنے) پر امت کا اجماع ہے، اگرچہ وہ اس کے نتائج کی تفصیلات میں اختلاف رکھتے ہیں۔ ہمارے ملک کے لوگوں (۴) پر تعجب ہے کہ وہ اس بارے میں کتاب و سنت کے تقاضے سے غافل رہے، اور کہا: ان کو کسی امین کے سپرد کر دیا جائے۔ اس میں نص کی وہ مخالفت ہے جو تم پر پوشیدہ نہیں (۵)؛ نہ تو انہوں نے اللہ کی کتاب کی پیروی کی اور نہ ہی قیاس پر اکتفا کیا۔ میں نے اس کی طرف دعوت دی؛ تو جھگڑے کے وقت دو حکموں کو بھیجنے کی بات پر سوائے ایک قاضی کے کسی نے جواب نہ دیا، اور نہ ہی گواہ کے ساتھ قسم کے ذریعے فیصلے پر سوائے ایک دوسرے کے۔ پھر جب اللہ نے مجھے معاملے کا اختیار دیا، تو میں نے سنت کو اسی طرح جاری کیا جیسا کہ ہونا چاہیے۔

اور ہمارے ملک کے لوگوں کی اس جہالت (۶) پر تعجب نہ کرو جو ان کے پاس ہے، بلکہ ابوحنیفہ پر تعجب کرو؛ ان کے نزدیک دو حکموں کے بارے میں کوئی روایت نہیں! بلکہ شافعی (۷) پر دوہرا تعجب کرو کیونکہ انہوں نے کہا: وہ جو ظاہر کے مشابہ ہے...

(۱) (ظ) میں ہے: تخاطوا (انہوں نے حد سے تجاوز کیا)۔ (۲) احکام القرآن ۱/۴۲۷ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (۳) القبس ۲/۷۵۸ میں۔ (۴) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: بلدنا (ہمارا ملک)، اور جو (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو القبس میں ہے۔ (۵) اس مقام تک القبس سے ابن العربی کا کلام ہے، اور اس کے بعد احکام القرآن ۱/۴۲۱ سے ہے، اور جو آگے بریکٹ میں آئے گا وہ بھی وہیں سے ہے۔ (۶) احکام القرآن میں ہے: غمرهم (ان کی جہالت میں غرقابی)۔ (۷) احکام القرآن میں ہے: بلکہ شافعی پر بھی تعجب کرو۔

296 Surah An-Nisa: Verse 35

The verse concerns what is common to both spouses together, until their circumstances become ambiguous. He said: This is because I found that Allah, Almighty and Sublime, permitted reconciliation in the case of the husband's rebellion (nushuz), [and permitted beating in the case of the wife's rebellion], and permitted divorce by mutual consent (khul') if they fear they cannot maintain Allah's bounds, and that is likely to be with the wife's consent. He forbade the husband from taking back anything he had given if he intended to replace one wife with another. Thus, when He commanded appointing two arbiters for those whose discord we fear, it indicated that their judgment is different from that of the spouses. Therefore, an arbiter is sent from his family and an arbiter from her family. Two arbiters are only sent if they are trustworthy, with the consent of both spouses and their delegation of power [to the arbiters], so that they may reconcile or separate if they see fit. This indicates that the two arbiters are representatives of the spouses.

Ibn al-Arabi said(1): "This is the extent of Shafi'i's discourse, and his followers rejoice in it, but there is nothing in it worthy of attention, and it does not resemble his standard of knowledge. Judge Abu Ishaq undertook to refute it, but he was not fair to him in most cases."

As for his statement: "What resembles the apparent meaning of the verse is that it concerns what is common to both spouses," it is not correct. Rather, it is its explicit text (nass), and it is one of the clearest and most evident verses of the Quran. For Allah Almighty said: "Men are the protectors and maintainers of women" [An-Nisa: 34]. Whoever fears rebellion from his wife should admonish her; if she repents, then well and good; otherwise, avoid her in the bed; if she desists, well and good; otherwise, strike her. If she persists in her excess, then the two arbiters are sent to them(2). If this is not an explicit text, then there is no clarification in the Quran! And even if it were not an explicit text, it would be the apparent meaning. As for Shafi'i saying: "it resembles the apparent meaning," we do not know what resembles the apparent meaning?

Then he said: "He permitted divorce by mutual consent (khul') if they fear they cannot maintain Allah's bounds, and that is likely to be with the wife's consent." Rather, it must be so, and it is its explicit text.

Then he said: "When He commanded the two arbiters, we knew that their judgment is different from the judgment of the spouses. And it is necessary that..."

(1) Ahkam al-Quran 1/422. (2) In (z) and (t): to her.

296 सूरा अन-निसा: आयत 35

आयत उस बारे में है जो दोनों पति-पत्नी के लिए सामान्य है, जब तक कि उनकी परिस्थितियाँ संदिग्ध न हो जाएँ। उन्होंने कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि मैंने पाया कि अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने, पति की अवज्ञा (नुशुज़) के मामले में सुलह की अनुमति दी है, [और पत्नी की अवज्ञा के मामले में मारने की अनुमति दी है], और यदि उन्हें डर हो कि वे अल्लाह की सीमाओं को नहीं बनाए रख पाएंगे, तो 'खुल' (आपसी सहमति से तलाक) की अनुमति दी है, और इसकी संभावना है कि यह पत्नी की सहमति से हो। उन्होंने पति को अपनी दी हुई किसी भी चीज़ को वापस लेने से मना कर दिया है यदि वह एक पत्नी के स्थान पर दूसरी पत्नी लाना चाहता है। इस प्रकार, जब उन्होंने उन लोगों के लिए दो मध्यस्थ नियुक्त करने का आदेश दिया जिनके बीच कलह का हमें डर है, तो इसने संकेत दिया कि उनका निर्णय पति-पत्नी के निर्णय से अलग है। इसलिए, उसके परिवार से एक मध्यस्थ और उसके परिवार से एक मध्यस्थ भेजा जाता है। दो मध्यस्थ तभी भेजे जाते हैं जब वे भरोसेमंद हों, दोनों पति-पत्नी की सहमति से और उनके द्वारा [मध्यस्थों को] अधिकार सौंपने के साथ; ताकि यदि वे उचित समझें तो मेल-मिलाप करा सकें या अलग कर सकें। यह दर्शाता है कि दोनों मध्यस्थ पति-पत्नी के प्रतिनिधि हैं।

इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: "यह शाफ़ई के कथन की पराकाष्ठा है, और उनके अनुयायी इससे प्रसन्न होते हैं, लेकिन इसमें ऐसा कुछ भी नहीं है जो ध्यान देने योग्य हो, और यह उनके ज्ञान के स्तर के अनुरूप नहीं है। न्यायाधीश अबू इशाक ने इसका खंडन करने का बीड़ा उठाया, लेकिन उन्होंने अधिकांश मामलों में उनके साथ न्याय नहीं किया।"

जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: "जो आयत के स्पष्ट अर्थ जैसा लगता है वह यह है कि यह दोनों पति-पत्नी के लिए सामान्य है," यह सही नहीं है। बल्कि, यह उसका स्पष्ट पाठ (नस्स) है, और यह कुरान की सबसे स्पष्ट और सुस्पष्ट आयतों में से एक है। क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: "पुरुष महिलाओं के संरक्षक और भरण-पोषण करने वाले हैं" [अन-निसा: 34]। जिसे अपनी पत्नी की ओर से अवज्ञा का डर हो, उसे उसे समझाना चाहिए; यदि वह मान जाए, तो ठीक है; अन्यथा, बिस्तर में उससे दूरी बनाए रखे; यदि वह रुक जाए, तो ठीक है; अन्यथा, उसे मारे। यदि वह अपनी ज्यादती पर अड़ी रहे, तो दोनों मध्यस्थ उनके पास (2) भेजे जाते हैं। यदि यह एक स्पष्ट पाठ नहीं है, तो कुरान में कोई स्पष्टीकरण नहीं है! और भले ही यह स्पष्ट पाठ न हो, यह स्पष्ट अर्थ तो होगा ही। जहाँ तक

शाफ़ई के यह कहने का सवाल है: "यह स्पष्ट अर्थ जैसा लगता है," हमें नहीं पता कि स्पष्ट अर्थ जैसा क्या है?

फिर उन्होंने कहा: "अल्लाह ने 'खुल' (आपसी सहमति से तलाक) की अनुमति दी है यदि उन्हें डर हो कि वे अल्लाह की सीमाओं को नहीं बनाए रख पाएंगे, और इसकी संभावना है कि यह पत्नी की सहमति से हो।" बल्कि, ऐसा होना ही चाहिए, और यह उसका स्पष्ट पाठ है।

फिर उन्होंने कहा: "जब उन्होंने दो मध्यस्थों का आदेश दिया, तो हमें पता चला कि उनका निर्णय पति-पत्नी के निर्णय से भिन्न है। और यह आवश्यक है कि..."

(1) अहकाम अल-कुरान 1/422. (2) (ज़) और (त) में: उसके पास।

۲۹۶ سورہ النساء: آیت ۳۵

آیت اس بارے میں ہے جو دونوں میاں بیوی کے لیے عام ہے یہاں تک کہ ان دونوں کے حالات مشتبہ ہو جائیں۔ انہوں نے کہا: وہ اس لیے کہ میں نے اللہ عزوجل کو پایا کہ اس نے شوہر کی نافرمانی (نشوز) کی صورت میں صلح کی اجازت دی، [اور عورت کی نافرمانی کی صورت میں مارنے کی اجازت دی]، اور ان کے اس خوف کی صورت میں کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم نہیں رکھ سکیں گے، خلع کی اجازت دی، اور یہ اس بات کے مشابہ ہے کہ عورت کی رضا مندی سے ہو۔ اور اس نے منع فرمایا کہ شوہر دی ہوئی چیزوں میں سے کچھ واپس لے اگر وہ ایک بیوی کی جگہ دوسری بیوی لانا چاہتا ہو، پس جب اس نے ان کے بارے میں جن کے درمیان شقاق (بگاڑ) کا ہمیں خوف ہو، دو حکموں (ثالثوں) کا حکم دیا، تو اس نے دلالت کی کہ ان دونوں کا حکم میاں بیوی کے حکم سے مختلف ہے، پس جب معاملہ ایسا ہو تو ایک حکم مرد کے گھر والوں میں سے اور ایک حکم عورت کے گھر والوں میں سے بھیجا جائے، اور دو حکم اسی وقت بھیجے جاتے ہیں جب وہ امانت دار ہوں، میاں بیوی کی رضامندی اور ان دونوں کے (حکموں کو) وکیل بنانے کے ساتھ؛ کہ وہ دونوں جمع کر دیں (صلح کرا دیں) یا تفریق کر دیں اگر وہ ایسا مناسب سمجھیں۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ دونوں حکم میاں بیوی کے وکیل ہیں۔

ابن العربی(۱) نے کہا: "یہ شافعی کے کلام کی انتہا ہے، اور ان کے اصحاب اس پر خوش ہوتے ہیں، حالانکہ اس میں کوئی ایسی چیز نہیں جس کی طرف التفات کیا جائے، اور نہ ہی یہ ان کے علمی مقام کے مشابہ ہے، اور قاضی ابو اسحاق نے ان پر رد کرنے کی ذمہ داری لی لیکن اکثر معاملات میں ان کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔"

رہا ان کا یہ قول: "جو آیت کے ظاہر کے مشابہ ہے وہ یہ ہے کہ یہ دونوں میاں بیوی کے لیے عام ہے"۔ تو یہ صحیح نہیں ہے، بلکہ یہ اس کی نص ہے، اور یہ قرآن کی واضح ترین اور روشن ترین آیات میں سے ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ﴾ [النساء: ۳۴]۔ اور جس نے اپنی بیوی سے نشوز کا خوف محسوس کیا تو اسے نصیحت کرے، پس اگر وہ باز آ جائے (تو بہتر)؛ ورنہ بستروں میں ان سے علیحدگی اختیار کرے، پھر اگر وہ مان جائے؛ ورنہ اسے مارے، پھر اگر وہ اپنی سرکشی پر اڑی رہے تو دونوں حکم ان کی طرف (۲) جائیں گے۔ اور اگر یہ نص نہیں ہے تو قرآن میں کوئی بیان نہیں! اور اسے چھوڑیں کہ یہ نص نہ ہو، یہ ظاہر تو ہو گا۔ لیکن یہ کہ شافعی کہیں: "ظاہر کے مشابہ ہے"، تو ہم نہیں جانتے کہ ظاہر کے مشابہ کیا چیز ہے؟

پھر انہوں نے کہا: "اور اس نے ان کے اس خوف کی صورت میں کہ وہ اللہ کی حدود قائم نہیں رکھ سکیں گے، خلع کی اجازت دی، اور یہ اس بات کے مشابہ ہے کہ عورت کی رضامندی سے ہو"۔ بلکہ ایسا ہونا واجب ہے، اور یہ اس کی نص ہے۔

پھر انہوں نے کہا: "پس جب اس نے دو حکموں کا حکم دیا تو ہمیں معلوم ہوا کہ ان کا حکم میاں بیوی کے حکم سے مختلف ہے۔ اور واجب ہے کہ..."

(۱) احکام القرآن ۱/۴۲۲۔ (۲) (ز) اور (ط) میں: اس کی طرف۔

...it being someone else [the arbitrators] is by them implementing [a judgment] upon the two [spouses] without their choice, thus "otherness" is realized. However, if they [the spouses] implement upon themselves what they had authorized them [the arbitrators] with, then they [the arbitrators] did not judge contrary to their [the spouses'] command, and so "otherness" was not realized. As for his statement: "with the consent of the spouses and their authorization," it is a blatant error; for Allah, glorified be He, addressed someone other than the spouses when discord between the spouses is feared by sending two arbitrators. If the addressee is someone other than them, how could it be by their authorization, and no judgment is valid for them except what they both agree upon?! This is the path of fairness and investigation in responding to him. And in this verse, there is evidence for the affirmation of arbitration, and it is not as the Kharijites say: "There is no arbitration for anyone except Allah the Almighty." And this is a word of truth, but they intended falsehood by it (1). Allah's saying: {Worship Allah and associate nothing with Him, and to parents do good, and to relatives, orphans, the needy, the near neighbor, the neighbor farther away, the companion at your side, the traveler, and those whom your right hands possess. Indeed, Allah does not love those who are self-deluding and boastful (36)}. In it are eighteen issues: The first: The scholars agreed that this verse is from the definitive (Muhkam) agreed upon, none of it is abrogated. Similarly, it is in all the [divine] books, and even if it were not so, it would have been known through reason, even if the Book had not been revealed. And the meaning of worship (2) has preceded: it is humility and dependency on the One who has Judgment and Choice. So Allah Almighty commanded His servants to be humble to Him and sincere in it. The verse is a principle for the purity of deeds for Allah Almighty, and refining them from the impurities of ostentation and other things; Allah Almighty said: {So whoever would hope for the meeting with his Lord - let him do righteous work and not associate in the worship of his Lord anyone} [Al-Kahf: 110], until some of our scholars said:

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/352. (2) 1/340.

297 सूरह अन-निसा: आयत 35 - 36

...दूसरे के द्वारा होना इस प्रकार है कि वह उनकी पसंद के बिना उन पर लागू हो, तो "गैरियत" (दूसरा होना) सिद्ध हो जाती है। लेकिन अगर उन्होंने स्वयं उन पर वह लागू किया जिसके लिए उन्होंने उन्हें नियुक्त किया था, तो उन्होंने उनके आदेश के विरुद्ध निर्णय नहीं लिया, इसलिए "गैरियत" सिद्ध नहीं हुई। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: "पति-पत्नी की सहमति और उनके प्राधिकरण से," तो यह सरासर गलती है; क्योंकि अल्लाह सुभानहु व ताआला ने पति-पत्नी के बीच फूट के डर की स्थिति में पति-पत्नी के अलावा किसी और को दो मध्यस्थ भेजने का निर्देश दिया है। यदि संबोधित व्यक्ति उनके अलावा कोई और है, तो यह उनके अधिकार द्वारा कैसे हो सकता है, और उनके लिए कोई निर्णय तब तक मान्य नहीं है जब तक कि वे दोनों उस पर सहमत न हों?! उसे उत्तर देने में निष्पक्षता और जांच का यही तरीका है। और इस आयत में मध्यस्थता (तहकीम) की पुष्टि का प्रमाण है, और वैसा नहीं है जैसा कि ख्वारिज कहते हैं: "अल्लाह सर्वशक्तिमान के अलावा किसी के लिए कोई मध्यस्थता नहीं है।" और यह सच्चाई का शब्द है, लेकिन वे इसके द्वारा असत्य का इरादा रखते हैं (1)। अल्लाह का फरमान: {और अल्लाह की इबादत करो और उसके साथ किसी को शरीक न करो, और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो और रिश्तेदारों, अनाथों, गरीबों, करीबी पड़ोसियों, दूर के पड़ोसियों, साथ बैठने वालों, यात्रियों और जिनके तुम मालिक हो (उनके साथ भी अच्छा व्यवहार करो)। बेशक अल्लाह उन लोगों को पसंद नहीं करता जो घमंडी और शेखी बघारने वाले होते हैं (36)}। इसमें अठारह मुद्दे हैं: पहला: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि यह आयत सुस्पष्ट (मुहकम) और सर्वसम्मत है, इसका कोई भी हिस्सा निरस्त (मनसूख) नहीं है। इसी तरह यह सभी आसमानी किताबों में है, और यदि ऐसा न भी होता, तो भी इसे बुद्धि के द्वारा जाना जाता, भले ही किताब अवतरित न हुई होती। और इबादत (उबूदियत) (2) का अर्थ पहले ही बीत चुका है: और वह है उसके सामने विनम्रता और मोहताजी जिसके पास निर्णय और चुनाव का अधिकार है। इसलिए अल्लाह ताआला ने अपने बंदों को उसके सामने विनम्र होने और उसमें ईमानदारी बरतने का आदेश दिया। तो यह आयत अल्लाह ताआला के लिए कर्मों की शुद्धता और उन्हें दिखावे और अन्य चीजों की अशुद्धियों से साफ करने में एक मूल सिद्धांत है; अल्लाह ताआला ने फरमाया: {तो जो कोई अपने रब से मिलने की उम्मीद रखता है, उसे चाहिए कि वह नेक काम करे और अपने रब की इबादत में किसी को शरीक न करे} [अल-कहफ: 110], यहाँ तक कि हमारे कुछ विद्वानों ने कहा:

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/352। (2) 1/340।

297 سورة النساء: آیات ۳۵ - ۳۶

...دوسرے کا ہونا اس طرح ہے کہ وہ ان دونوں پر ان کے اختیار کے بغیر نافذ ہو، تو غیریت (دوسرا ہونا) متحقق ہو جاتی ہے۔ لیکن اگر انہوں نے ان دونوں پر وہی نافذ کیا جس کا انہوں نے انہیں وکیل بنایا تھا، تو انہوں نے ان کے حکم کے خلاف فیصلہ نہیں کیا، لہذا غیریت متحقق نہیں ہوئی۔ رہا ان کا یہ قول: "میاں بیوی کی رضا مندی اور ان کی وکالت سے،" تو یہ صریح غلطی ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے میاں بیوی کے درمیان پھوٹ پڑنے کے خوف کی صورت میں میاں بیوی کے علاوہ کسی اور کو دو حکم (ثالث) بھیجنے کا خطاب فرمایا ہے۔ اور جب مخاطب ان کے علاوہ کوئی اور ہے، تو یہ ان کی وکالت سے کیسے ہو سکتا ہے، اور ان کے لیے کوئی فیصلہ تب تک درست نہیں جب تک کہ وہ دونوں اس پر متفق نہ ہو جائیں؟! اسے جواب دینے میں انصاف اور تحقیق کا یہی طریقہ ہے۔ اور اس آیت میں تحکیم (ثالثی) کے ثبوت پر دلیل ہے، اور ایسا نہیں ہے جیسا کہ خوارج کہتے ہیں: "اللہ تعالیٰ کے سوا کسی کے لیے کوئی تحکیم نہیں ہے۔" اور یہ حق بات ہے، لیکن وہ اس سے باطل کا ارادہ رکھتے ہیں (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَن كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا (٣٦)﴾۔ اس میں اٹھارہ مسائل ہیں: پہلا: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ یہ آیت "محکم" اور متفق علیہ ہے، اس میں سے کچھ بھی منسوخ نہیں ہے۔ اسی طرح یہ تمام (آسمانی) کتابوں میں ہے، اور اگر ایسا نہ بھی ہوتا تب بھی عقل کی رو سے اسے پہچان لیا جاتا، اگرچہ کتاب نازل نہ ہوتی۔ اور عبودیت (۲) کا معنی پہلے گزر چکا ہے: اور وہ ہے اس کے لیے عاجزی اور محتاجی اختیار کرنا جس کے پاس حکم اور اختیار ہے، پس اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو اپنے سامنے عاجزی کرنے اور اس میں

اخلاص برتنے کا حکم دیا۔ پس یہ آیت اللہ تعالیٰ کے لیے اعمال کے خالص ہونے اور انہیں ریاکاری اور دیگر آلائشوں سے پاک کرنے میں ایک اصل (بنیاد) ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾ [الكهف: ١١٠] یہاں تک کہ ہمارے بعض علماء نے کہا:

(١) تفسیر ابی اللیث ١ / ٣٥٢ . (٢) ١ / ٣٤٠ .

Surah An-Nisa: Verse 36 298

Indeed, whoever performs ablution to cool down, or fasts to rest their stomach, and intends to draw closer to God along with that; it is not sufficient for them; because they mixed a worldly intention with the intention of drawing closer, and for God there is only pure action (1); as God Almighty said: "Unquestionably, for Allah is the pure religion" [Az-Zumar: 3] and He said: "And they were not commanded except to worship Allah, [being] sincere to Him in religion" [Al-Bayyina: 5].

Likewise, if a man feels someone entering during bowing while he is an imam, he should not wait for them; because by waiting, he takes his bowing out of being purely for God Almighty (2).

In Sahih Muslim (3) from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Allah Blessed and Exalted said: 'I am the most self-sufficient of partners beyond needing partnership. Whoever does a deed in which they associate someone else with Me, I leave them and their partnership.'"

Al-Daraqutni narrated from Anas ibn Malik that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "On the Day of Resurrection, sealed scrolls will be brought and set before Allah Almighty. Allah Almighty will say to the angels: 'Discard this and accept this.' The angels will say: 'By Your Glory, we saw nothing but good.' Allah - the Mighty and Majestic, and He knows best - will say: 'This was for someone other than Me, and today I only accept from deeds that which was sought (4) for My Sake (Face)'" (5).

He also narrated from Al-Dahhak ibn Qays al-Fihri that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah Almighty says: 'I am the best partner, so whoever associates a partner with Me, it belongs to my partner. O people, make your deeds sincere for Allah Almighty, for Allah does not accept except what is pure for Him. And do not say this is for Allah and for the relative, for it is for the relative and there is nothing from it for Allah. And do not say this is for Allah and for your sake (faces), for it is..."

(1) In the manuscripts: 'righteous', and the confirmed version is from (M). Ibn al-Arabi mentioned this statement in Ahkam al-Qur'an 1/428, then said: "And this is weak; for cooling down for God, cleaning and resting the stomach for God, for all of that is recommended, or permissible in some places, and permissibility does not contradict Sharia." (2) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/453. (3) No. (2985), and it is in

Ahmad (7999). (4) In (M): "what was sought". (5) Sunan al-Daraqutni (132), and Salaf 2/332.

सूरह अन-निसा: आयत 36 298

यदि कोई व्यक्ति ठंडा होने के लिए वज़ू करता है, या अपने पेट को आराम देने के लिए उपवास (रोज़ा) रखता है, और इसके साथ ईश्वर के करीब आने का इरादा रखता है; तो यह उसके लिए पर्याप्त नहीं है; क्योंकि उसने निकटता के इरादे में सांसारिक इरादे को मिला दिया है, और अल्लाह के लिए केवल शुद्ध कर्म है (1); जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "निश्चित रूप से, शुद्ध धर्म अल्लाह ही के लिए है" [अज-ज़ुमर: 3] और उसने कहा: "और उन्हें इसके सिवा कोई आदेश नहीं दिया गया था कि वे अल्लाह की इबादत करें, उसी के लिए धर्म को शुद्ध करते हुए" [अल-बय्यिना: 5]।

इसी तरह, यदि एक इमाम को रुकू के दौरान किसी के आने का एहसास होता है, तो उसे उसका इंतज़ार नहीं करना चाहिए; क्योंकि इंतज़ार करने से उसका रुकू अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए विशुद्ध होने से बाहर हो जाता है (2)।

सहीह मुस्लिम (3) में अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अल्लाह बरकत वाला और सर्वशक्तिमान ने कहा: 'मैं भागीदारों में से शिर्क(साझेदारी) से सबसे अधिक बेपरवाह हूँ। जिसने ऐसा कोई काम किया जिसमें उसने मेरे साथ किसी और को शरीक किया, तो मैंने उसे और उसके शिर्क को छोड़ दिया'।"

अल-दारकुतनी ने अनस बिन मालिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "कयामत के दिन मुहरबंद लिपियाँ (अमलनामे) लाई जाएँगी और अल्लाह सर्वशक्तिमान के सामने रखी जाएँगी। अल्लाह सर्वशक्तिमान फरिश्तों से कहेगा: 'इसे फेंक दो और इसे स्वीकार करो।' फरिश्ते कहेंगे: 'तेरी इज़्ज़त की कसम, हमने भलाई के सिवा कुछ नहीं देखा।' अल्लाह - शक्तिशाली और प्रतापी, और वह बेहतर जानता है - कहेगा: 'यह मेरे अलावा किसी और के लिए था, और आज मैं केवल उन्हीं कर्मों को स्वीकार करता हूँ जिनमें मेरी प्रसन्नता (चेहरा) चाही गई थी (4)'" (5)।

अल-दहाक बिन क़ैस अल-फ़िहरी से भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "निस्संदेह अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: 'मैं सबसे अच्छा साथी (साझेदार) हूँ, तो जिसने मेरे साथ किसी को शरीक किया; तो वह मेरे शरीक का है। ऐ लोगो, अपने कर्मों को अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए शुद्ध करो, क्योंकि अल्लाह केवल उसे ही स्वीकार करता है जो उसके लिए शुद्ध हो। और यह मत कहो कि यह अल्लाह के लिए है और रिश्तेदारों के लिए है, क्योंकि वह रिश्तेदारों के लिए है, और

अल्लाह के लिए उसमें से कुछ भी नहीं है। और यह मत कहो कि यह अल्लाह के लिए है और तुम्हारे सम्मान (चेहरों) के लिए है, क्योंकि वह..."

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: 'सालेह' (नेक), और (M) से इसकी पुष्टि हुई है। इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 1/428 में इस बात का उल्लेख किया है, फिर कहा: "और यह कमजोर है; क्योंकि अल्लाह के लिए ठंडा होना, सफाई करना और पेट को आराम देना, ये सभी अनुशंसित हैं, या कुछ स्थानों पर जायज़ हैं, और जायज़ होना शरिया के विरोधाभासी नहीं है।" (2) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 1/453। (3) नंबर (2985), और यह अहमद (7999) में है। (4) (M) में: "जो चाहा गया था"। (5) सुनन अल-दारकुतनी (132), और सलफ 2/332।

سورہ النساء: آیت ۳۶ ۲۹۸

بے شک جو شخص ٹھنڈک حاصل کرنے کے لیے وضو کرے، یا اپنے معدے کو آرام دینے کے لیے روزہ رکھے، اور اس کے ساتھ تقرب الٰہی کی نیت بھی کرے؛ تو یہ اس کے لیے کافی نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے تقرب کی نیت میں دنیاوی نیت ملا دی، اور اللہ کے لیے صرف خالص عمل ہے (۱)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ ۚ﴾ [الزمر: ۳] اور فرمایا: ﴿ وَما أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ﴾ [البينة: ۵]۔

اسی طرح اگر امام کو رکوع کی حالت میں کسی کے داخل ہونے کا احساس ہو تو وہ اس کا انتظار نہ کرے؛ کیونکہ اس کا انتظار کرنا اس کے رکوع کو اللہ تعالیٰ کے لیے خالص ہونے سے نکال دیتا ہے (۲)۔

اور صحیح مسلم (۳) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: میں شرکاء میں شرک سے سب سے زیادہ بے نیاز ہوں، جس نے کوئی ایسا عمل کیا جس میں میرے ساتھ کسی اور کو شریک کیا، تو میں نے اسے اور اس کے شرک کو چھوڑ دیا"۔

اور دارقطنی نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن مہر بند صحیفے لائے جائیں گے اور اللہ تعالیٰ کے سامنے پیش کیے جائیں گے۔ اللہ تعالیٰ فرشتوں سے فرمائے گا: اسے پھینک دو اور اسے قبول کر لو۔ فرشتے عرض کریں گے: تیری عزت کی قسم، ہم نے تو صرف بھلائی ہی دیکھی ہے۔ اللہ عزوجل فرمائے گا - حالانکہ وہ

بہتر جانتا ہے - کہ یہ میرے علاوہ کسی اور کے لیے تھا، اور آج میں عمل میں سے صرف وہی قبول کروں گا جس سے میری رضا (وجہ) مقصود تھی (۴)" (۵)۔

اور ضحاک بن قیس الفہری سے بھی روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: میں بہترین شریک ہوں، پس جس نے میرے ساتھ کسی کو شریک کیا؛ وہ میرے شریک کا ہے۔ اے لوگو! اپنے اعمال اللہ تعالیٰ کے لیے خالص کرو، کیونکہ اللہ صرف وہی قبول کرتا ہے جو اس کے لیے خالص ہو، اور یہ نہ کہو کہ یہ اللہ کے لیے ہے اور صلہ رحمی کے لیے ہے، کیونکہ وہ صلہ رحمی ہی کے لیے ہے، اور اللہ کے لیے اس میں سے کچھ نہیں ہے، اور یہ نہ کہو کہ یہ اللہ کے لیے ہے اور تمہاری وجاہت (چہروں) کے لیے ہے، کیونکہ وہ..."

(۱) قلمی نسخوں میں: "الصالح"، اور (م) سے ثابت شدہ ہے، اور ابن العربی نے اس کلام کا ذکر احکام القرآن ۱/۴۲۸ میں کیا ہے، پھر فرمایا: "اور یہ ضعیف ہے؛ کیونکہ اللہ کے لیے ٹھنڈک حاصل کرنا، صفائی ستھرائی اور معدے کو آرام دینا، یہ سب مستحب ہیں، یا کسی جگہ مباح ہیں، اور اباحت شریعت کے منافی نہیں ہے"۔ (۲) احکام القرآن، للکیا الطبری ۱/۴۵۳۔ (۳) نمبر (۲۹۸۵)، اور یہ احمد (۷۹۹۹) کے ہاں ہے۔ (۴) (م) میں: "ما کان ابتغی"۔ (۵) سنن دارقطنی (۱۳۲)، اور سلف ۲/۳۳۲۔

Page 299 Surah An-Nisa: Verse 36

...for your faces, and Allah Almighty has nothing from it (1).

Issue: If this is established; then know that our scholars (may Allah have mercy on them) said: Shirk (associating partners with Allah) is of three ranks; and all of it is forbidden. Its root is: the belief in a partner for Allah in His divinity, which is the Greatest Shirk, and it is the shirk of the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah). This is what is meant by Allah's saying: {Indeed, Allah does not forgive association with Him, but He forgives what is less than that for whom He wills} [An-Nisa: 48].

Following it in rank is: the belief in a partner for Allah Almighty in action. This is the saying of whoever says: that some being other than Allah Almighty is independent in bringing about an action and creating it, even if he does not believe it to be a god (2), like the Qadariyyah, the Magians of this nation (3). Ibn Umar dissociated himself from them, as in the hadith of Jibreel, peace be upon him (4).

Following this rank is: association in worship, which is ostentation (Riyaa). It is to perform something from the acts of worship that Allah commanded to be done for Him, for someone else. This is what the verses and hadiths were brought to clarify its prohibition. It invalidates deeds (5), and it is hidden, not known by every ignorant, foolish person. May Allah be pleased with Al-Muhasibi; for he clarified it in his book "Al-Ri'ayah" and showed how it spoils deeds.

In Sunan Ibn Majah (6) on the authority of Abu Sa'id bin Abi Fadalah al-Ansari - and he was from...

---

(1) Sunan al-Daraqutni (133), and previously 2/423. (2) Al-Mufhim 6/615. (3) Refers to the hadith "The Qadariyyah are the Magians of this nation" narrated from several companions as mentioned by Al-Suyuti in Al-La'ali al-Masnu'ah 1/231-239 and said: It reaches, through its collective chains, the level of Hasan (good) which is used as evidence, if Allah wills. (4) Narrated by Ahmad (184), Muslim (8) on the authority of Yahya bin Ya'mar and Humayd bin Abd al-Rahman al-Himyari, they said: We met Ibn Umar and mentioned predestination (Qadar) and what they say about it. He said: If you return to them, say: Ibn Umar is free from you, and you are free from him - three times - then he said: Umar bin Al-Khattab told me that while they were sitting - or staying - with the Prophet ﷺ... and he mentioned the hadith of Jibreel, and a part of the hadith of Jibreel has already been mentioned 1/252. See Al-Mufhim 1/136. (5) Al-

Mufhim 6/615. (6) No. (4203), and also narrated by Ahmad (15838), and Al-Tirmidhi (3154) and said: A good strange (Hasan Gharib) hadith.

पृष्ठ 299 सूरह अन-निसा: आयत 36

...तुम्हारे चेहरों के लिए, और अल्लाह तआला का इसमें से कुछ भी नहीं है (1)।

मसला: यदि यह सिद्ध हो गया है; तो जान लें कि हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा है: शिर्क(अल्लाह के साथ शरीक ठहराना) तीन श्रेणियों में है; और यह सब हराम है। इसकी जड़ है: अल्लाह की उलूहीयत (दिव्यता) में उसका कोई साझीदार मानना, और यह 'शिर्कए-अकबर' (सबसे बड़ा शिर्क) है, और यह जाहिलियत (अज्ञानता के काल) का शिर्क है। अल्लाह के इस कथन का यही अर्थ है: {बेशक अल्लाह यह बात माफ नहीं करता कि उसके साथ किसी को शरीक ठहराया जाए और उसके अलावा जिसे चाहता है माफ कर देता है} [अन-निसा: 48]।

इसके बाद की श्रेणी है: कर्म (फ़ैल) में अल्लाह तआला का साझीदार मानना। यह उस व्यक्ति का कहना है जो कहता है: कि अल्लाह तआला के अलावा कोई वजूद किसी काम को करने और उसे पैदा करने में स्वतंत्र है, भले ही वह उसे खुदा न मानता हो (2), जैसे कदरिया (Qadariyyah), जो इस उम्मत के मजूसी हैं (3)। इब्न उमर ने उनसे अपनी बेज़ारी (अलग होने) का इज़हार किया, जैसा कि जिब्रील अलैहिस्सलाम की हदीस में है (4)।

इस श्रेणी के बाद आता है: इबादत (पूजा) में शिर्क करना, जो कि 'रिया' (दिखावा) है। यह उन इबादतों में से कुछ करना है जिसे अल्लाह ने अपने लिए करने का हुक्म दिया था, किसी और के लिए करना। यही वह चीज़ है जिसके लिए आयतें और हदीसें इसकी मनाही को स्पष्ट करने के लिए आई हैं। यह कर्मों को नष्ट कर देने वाला है (5), और यह गुप्त है, जिसे हर अज्ञानी मूर्ख नहीं जानता। अल्लाह अल-मुहासिबी से प्रसन्न हो; उन्होंने अपनी पुस्तक "अल-रियाया" में इसे स्पष्ट किया है और बताया है कि यह कर्मों को कैसे बिगाड़ता है।

और सुनन इब्न माजह (6) में अबू सईद बिन अबी फ़दाला अल-अंसारी से रिवायत है - और वह ... में से थे।

---

(1) सुनन अल-दाराकुतनी (133), और पूर्व पृष्ठ 2/423। (2) अल-मुफ़हिम 6/615। (3) यह हदीस "कदरिया इस उम्मत के मजूसी हैं" की ओर संकेत करता है, जो कई सहाबा से रिवायत है जैसा कि सुयूती ने अल-लआली अल-मस्नूअह 1/231-239 में उल्लेख किया है और कहा: यह अपने सामूहिक मार्गों के माध्यम से हसन (अच्छी) के स्तर तक पहुँचती है जिसे प्रमाण के रूप में उपयोग किया जाता

है, यदि अल्लाह ने चाहा। (4) इसे अहमद (184), मुस्लिम (8) ने याह्या बिन या'मर और हुमैद बिन अब्द अल-रहमान अल-हिमयरी से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हम इब्न उमर से मिले और हमने तक़दीर (क़दर) और वे इसके बारे में जो कहते हैं उसका उल्लेख किया। उन्होंने कहा: जब आप उनके पास लौटें, तो कहें: इब्न उमर तुमसे अलग है, और तुम उससे अलग हो - तीन बार - फिर उन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब ने मुझे बताया कि जब वे बैठे थे - या ठहरे हुए थे - पैगंबर ﷺ के पास... और उन्होंने जिब्रील की हदीस का उल्लेख किया, और जिब्रील की हदीस का एक हिस्सा पहले ही आ चुका है 1/252। देखें अल-मुफ़हिम 1/136। (5) अल-मुफ़हिम 6/615। (6) संख्या (4203), और इसे अहमद (15838) और तिर्मिज़ी (3154) ने भी रिवायत किया है और कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है।

صفحہ 299 سورۃ النساء: آیت 36

...تمہارے چہروں کے لیے، اور اللہ تعالیٰ کا اس میں سے کچھ بھی نہیں ہے (1)۔

مسئلہ: جب یہ ثابت ہوگیا؛ تو جان لیں کہ ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے فرمایا ہے: شرک کے تین درجات ہیں؛ اور یہ سب حرام ہیں۔ اس کی جڑ یہ ہے: اعتقاد شريك لله في ألوهيته (اللہ کی الوہیت میں اس کا کوئی شریک ماننا)، اور یہ 'شرکِ اعظم' (سب سے بڑا شرک) ہے، اور یہ جاہلیت کا شرک ہے، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول سے یہی مراد ہے: {بے شک اللہ اس بات کو معاف نہیں کرتا کہ اس کے ساتھ کسی کو شریک ٹھہرایا جائے اور اس کے سوا جس کے لیے چاہتا ہے معاف کر دیتا ہے} [النساء: 48]۔

اس کے بعد کا درجہ ہے: اعتقاد شريك لله تعالى في الفعل (فعل یعنی کام میں اللہ تعالیٰ کا شریک ماننا)۔ یہ اس شخص کا قول ہے جو کہتا ہے: کہ اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی موجود کسی فعل کو کرنے اور اسے وجود بخشنے میں خود مختار ہے، اگرچہ وہ اسے خدا نہ مانتا ہو (2)، جیسے قدریہ جو اس امت کے مجوسی ہیں (3)۔ ابن عمر نے ان سے بیزاری کا اظہار کیا، جیسا کہ جبرائیل علیہ السلام کی حدیث میں ہے (4)۔

اس درجے کے بعد ہے: عبادت میں شرک کرنا، جو کہ 'ریا' (دکھاوا) ہے، اور وہ یہ ہے کہ ان عبادتوں میں سے کچھ کرے جن کا اللہ نے اپنے لیے کرنے کا حکم دیا تھا، کسی اور کے لیے کرنا۔ یہی وہ چیز ہے جس کے لیے آیات اور احادیث اس کی تحریم (حرام ہونے) کو بیان کرنے کے لیے آئی ہیں، اور یہ اعمال کو باطل (ضائع) کرنے والا ہے (5)، اور یہ پوشیدہ ہے، جسے ہر جاہل بیوقوف نہیں جانتا۔ اللہ تعالیٰ المحاسبی سے راضی ہو؛ انہوں نے اپنی کتاب "الرعایہ" میں اسے واضح کیا اور اعمال کو فاسد کرنے میں اس کا اثر بیان کیا۔

اور سنن ابن ماجہ (6) میں ابو سعید بن ابی فضالہ الانصاری سے روایت ہے - اور وہ ... میں سے تھے۔

---

(1) سنن الدارقطنی (133)، اور سابقہ 2/423۔ (2) المفہم 6/615۔ (3) یہ حدیث "قدریہ اس امت کے مجوسی ہیں" کی طرف اشارہ ہے جو کئی صحابہ سے مروی ہے جیسا کہ سیوطی نے اللآلی المصنوعہ 1/231-239 میں ذکر کیا ہے اور فرمایا: یہ اپنے مجموعی طرق کے ذریعے درجۂ حسن تک پہنچتی ہے جس سے اللہ نے چاہا تو احتجاج (دلیل لینا) درست ہے۔ (4) اسے احمد (184)، مسلم (8) نے یحییٰ بن یعمر اور حمید بن عبد الرحمن الحمیری سے روایت کیا ہے، ان دونوں نے کہا: ہم ابن عمر سے ملے اور تقدیر (قدر) اور جو کچھ وہ اس بارے میں کہتے ہیں اس کا ذکر کیا۔ انہوں نے فرمایا: جب تم ان کی طرف لوٹو تو کہہ دینا: ابن عمر تم سے بری ہے، اور تم اس سے بری ہو - تین بار - پھر انہوں نے فرمایا: عمر بن الخطاب نے مجھے خبر دی کہ جس وقت وہ نبی کریم ﷺ کے پاس بیٹھے ہوئے تھے - یا تشریف فرما تھے -... اور انہوں نے حدیث جبرائیل کا ذکر کیا، اور حدیث جبرائیل کا ایک ٹکڑا پہلے گزر چکا ہے 1/252۔ اور دیکھئے المفہم 1/136۔ (5) المفہم 6/615۔ (6) نمبر (4203)، اور اسے احمد (15838) اور ترمذی (3154) نے بھی روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 36 300 The Companions (1) - He said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When Allah gathers the first and the last on the Day of Resurrection, a day about which there is no doubt, a caller will call out: 'Whoever associated anyone in a deed they did for the sake of Allah, the Almighty and Majestic, let him seek his reward from someone other than Allah, for Allah is the most self-sufficient of partners beyond needing partnership.'" In it, on the authority of Abu Sa'id al-Khudri, he said: The Messenger of Allah ﷺ came out to us while we were discussing the Antichrist (Al-Masih ad-Dajjal). He said: "Shall I not inform you of what I fear for you more than the Antichrist?" We said: "Yes, O Messenger of Allah!" He said: "Hidden polytheism (Ash-Shirk al-Khafi): that a man stands to pray and beautifies his prayer because he sees someone looking at him (3)." In it, on the authority of Shaddad bin Aws, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The thing I fear most for my Ummah is associating partners with Allah. Verily, I do not say they will worship the sun, the moon, or an idol, but deeds done for other than Allah, and a hidden desire (5)." Reported by At-Tirmidhi Al-Hakim (6). It will appear at the end of Al-Kahf (7), and in it is an explanation of the hidden desire. Ibn Lahi'ah narrated from Yazid bin Abi Habib, who said: The Messenger of Allah ﷺ was asked about the hidden desire, and he said: "It is a man who learns knowledge and loves that people should sit with him (8)." Sahl bin Abdullah al-Tustari, may Allah have mercy on him, said: Ostentation (Ar-Riya') is of three types:

---

(1) Mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Isabah 11/163 among those named Abu Sa'd. He said: Abu Sa'd bin Fadalah, also called Ibn Abi Fadalah, and also Abu Sa'id bin Fadalah bin Abi Fadalah. Adh-Dhahabi said in At-Tajrid 2/172: Abu Sa'd ibn Abi Fadalah al-Ansari al-Harithi, and it also appears thus in Ibn Majah and At-Tirmidhi. (2) In (d) and (z): "mimma", and in (zha): "ma", and the established version is from (m). (3) Sunan Ibn Majah (4204), and reported by Ahmad similarly (11252). (4) In (zha): "akhaf" (I fear). (5) Sunan Ibn Majah (4205), and in its chain is 'Amir bin Abdullah; Al-Hafiz said in At-Taqrib p. 231: Unknown. (6) In Nawadir al-Usul p. 400. (7) At verse: 109. (8) Reported by Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-'Ilm (1149), and it is mursal (disconnected), and there is talk about Ibn Lahi'ah.

सूरा अन-निसा: आयत 36 300 सहाबा (1) - उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह कयामत के दिन पहले और पिछले सभी लोगों को इकट्ठा करेगा, एक ऐसा दिन जिसमें कोई संदेह नहीं है, तो एक पुकारने वाला पुकारेगा: 'जिसने अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के लिए किए गए किसी काम में किसी को शरीक किया हो, तो वह अपना इनाम अल्लाह के सिवा किसी और से मांगे, क्योंकि अल्लाह शरीकों में शिर्क(साझेदारी) से सबसे अधिक बेपरवाह है'।" इसमें अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे पास आए जबकि हम मसीह दज्जाल के बारे में चर्चा कर रहे थे। उन्होंने फरमाया: "क्या मैं तुम्हें वह बात न बताऊं जिसका मुझे तुम्हारे लिए मसीह दज्जाल से भी अधिक डर है?" हमने कहा: "क्यों नहीं, ऐ अल्लाह के रसूल!" उन्होंने फरमाया: "गुप्त शिर्क(अश-शिर्क अल-खफी), कि आदमी नमाज़ पढ़ने खड़ा हो और अपनी नमाज़ को इसलिए संवारे क्योंकि वह देख रहा है कि कोई आदमी उसे देख रहा है (3)।" इसमें शद्दाद बिन औस से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिस चीज़ का मुझे अपनी उम्मत के लिए सबसे ज़्यादा डर है, वह अल्लाह के साथ शिर्क करना है। बेशक, मैं यह नहीं कहता कि वे सूरज, चाँद या मूर्ति की पूजा करेंगे, बल्कि अल्लाह के अलावा किसी और के लिए किए गए कार्य और एक गुप्त इच्छा (5)।" इसे तिर्मिज़ी अल-हकीम ने रिवायत किया है (6)। यह अल-कहफ़ (7) के अंत में आएगा, और इसमें गुप्त इच्छा का स्पष्टीकरण है। इब्न लहीया ने यज़ीद बिन अबी हबीब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से गुप्त इच्छा के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने फरमाया: "यह वह आदमी है जो ज्ञान सीखता है और उसे यह पसंद है कि लोग उसके पास बैठें(8)।" सह्ल बिन अब्दुल्ला अल-तुस्तरी (रह.) ने कहा: दिखावा (रिया) तीन प्रकार का होता है:

---

(1) अल-हाफिज़ इब्न हजर ने 'अल-इसाबा' 11/163 में उन लोगों के बीच इसका उल्लेख किया है जिनका नाम अबू साद है। उन्होंने कहा: अबू साद बिन फदाला, जिसे इब्न अबी फदाला भी कहा जाता है, और अबू सईद बिन फदाला बिन अबी फदाला भी। अल-ज़हबी ने 'अत-तजरीद' 2/172 में कहा: अबू साद इब्न अबी फदाला अल-अंसारी अल-हारिसी, और इब्न माजाह और तिर्मिज़ी में भी ऐसा ही आया है। (2) (द) और (ज़) में: "मिम्मा", और (ज़ा) में: "मा", और स्थापित पाठ (म) से है। (3) सुनन इब्न माजाह (4204), और अहमद ने इसी तरह रिवायत किया है (11252)। (4) (ज़ा) में: "अखाफ" (मुझे डर है)। (5) सुनन इब्न माजाह (4205), और इसके सूत्र (इसनाद) में आमिर बिन अब्दुल्ला हैं; अल-हाफिज़ ने 'अत-तक़रीब' पृष्ठ 231 में कहा है: अज्ञात (मजहूल)। (6) 'नवादिर अल-उसूल' पृष्ठ

400 में। (7) आयत: 109 पर। (8) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'जामी बयान अल-इल्म' (1149) में इसे रिवायत किया है और यह मुरसल है, और इब्न लहीया के बारे में कुछ आपत्तियां हैं।

سورة النساء: آیت ۳۶ ۳۰۰ الصحابہ(۱) ۔ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب اللہ اگلوں اور پچھلوں کو قیامت کے دن جمع کرے گا، اس دن جس میں کوئی شک نہیں، تو ایک پکارنے والا پکارے گا: جس نے کسی ایسے عمل میں جو اس نے اللہ عزوجل کے لیے کیا تھا، کسی کو شریک کیا ہو، تو اسے چاہیے کہ وہ اپنا ثواب اللہ کے سوا کسی اور سے مانگے، کیونکہ اللہ شرکاء میں شرک سے سب سے زیادہ بے نیاز ہے۔» اسی میں ابوسعید الخدری سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے جبکہ ہم مسیح دجال کا تذکرہ کر رہے تھے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «کیا میں تمہیں وہ بات نہ بتاؤں جس کا مجھے تم پر مسیح دجال سے بھی زیادہ ڈر ہے؟» ہم نے عرض کیا: کیوں نہیں اے اللہ کے رسول! تو آپ ﷺ نے فرمایا: «شرکِ خفی (پوشیدہ شرک)، یہ کہ آدمی نماز پڑھنے کھڑا ہو، پھر وہ اپنی نماز کو اس لیے سنوارے کہ وہ دیکھ رہا ہے کہ کوئی شخص اسے دیکھ رہا ہے(۳)»۔ اسی میں شداد بن اوس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک جس چیز کا مجھے اپنی امت پر سب سے زیادہ خوف ہے وہ اللہ کے ساتھ شریک ٹھہرانا ہے، خبردار! میں یہ نہیں کہتا کہ وہ سورج، چاند یا بت کی پوجا کریں گے، بلکہ اللہ کے علاوہ کسی اور کے لیے کیے گئے اعمال، اور ایک پوشیدہ خواہش (۵)» اسے ترمذی الحکیم نے روایت کیا ہے(۶)۔ اور یہ سورہ کہف(۷) کے آخر میں آئے گا، اور اس میں پوشیدہ خواہش کا بیان ہے۔ اور ابن لہیعہ نے یزید بن ابی حبیب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے پوشیدہ خواہش کے بارے میں پوچھا گیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «یہ وہ آدمی ہے جو علم سیکھتا ہے اور یہ پسند کرتا ہے کہ لوگ اس کے پاس بیٹھیں»(۸)۔ سہل بن عبداللہ التستری رحمہ اللہ نے فرمایا: ریا کاری کی تین صورتیں ہیں:

(١) اسے حافظ ابن حجر نے الاصابہ ١٦٣/١١ میں ان لوگوں کے تذکرے میں ذکر کیا ہے جن کا نام ابو سعد ہے، پس انہوں نے کہا: ابو سعد بن فضالہ، اور کہا جاتا ہے: ابن ابی فضالہ، اور کہا جاتا ہے ابو سعید بن فضالہ بن ابی فضالہ۔ اور ذہبی نے التجرید ١٧٢/٢ میں کہا: ابو سعد ابن ابی فضالہ الانصاری الحارثی، اور اسی طرح ابن ماجہ اور ترمذی میں بھی آیا ہے۔ (٢) نسخہ (د) اور (ز) میں: "مما"، اور نسخہ (ظ) میں: "ما"، اور متن میں ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (٣) سنن ابن ماجہ (٤٢٠٤)، اور اسے احمد نے اسی طرح روایت کیا ہے (١١٢٥٢)۔ (٤) نسخہ (ظ) میں: "أخاف"۔ (٥) سنن ابن ماجہ (٤٢٠٥)، اور اس کی اسناد میں عامر بن عبداللہ ہیں، حافظ نے التقریب ص٢٣١ میں کہا: مجہول ہے۔ (٦) نوادر الاصول ص٤٠٠ میں۔ (٧) آیت نمبر: ١٠٩ کے پاس۔ (٨) اسے ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (١١٤٩) میں روایت کیا ہے اور یہ مرسل ہے، اور ابن لہیعہ کے بارے میں کلام ہے۔

One of them: is to intend in the core of his action for other than Allah, while wanting it to be known as being for Allah; this is a form of hypocrisy and a doubt in faith. The other: is to enter into something for the sake of Allah, then if someone other than Allah observes him, he becomes energetic; this person, if he repents, wants(1) to repeat everything he did. The third: entered into the work with sincerity and finished it for Allah, then became known for it and praised for it, and felt comfortable with their praise; this is the ostentation (riyaa) that Allah has forbidden. Sahl said: Luqman said to his son: "Ostentation is seeking the reward of your work in the world, while the people's work is for the Hereafter." He was asked: "What is the medicine for ostentation?" He said: "Hiding the work." He was asked: "How is the work hidden?" He said: "What you are tasked with showing of work, do not enter it except with sincerity, and what you are not tasked with showing, love that no one knows about it except Allah." He said: "Every work that the creation has seen, do not count it as part of [your real] work." Ayoub Al-Sakhtiyani said: "He is not wise who loves for his position to be known from his work." I say: Sahl's saying: "And the third entered into the work with sincerity..." to the end. If his tranquility and joy in them are to obtain a status in their hearts, so they praise him, exalt him, and honor him, and he gains what he wants from them of money or otherwise, then this is blameworthy; because his heart is filled(2) with joy by their knowledge of it, even if they found out about it after completion. As for him whose creation Allah made aware of while he did not like their knowledge of it, so he rejoices in Allah's making and His grace(3) upon him, his joy in Allah's grace is an act of obedience, as Allah Almighty said: {Say, "In the bounty of Allah and in His mercy - in that let them rejoice; it is better than what they accumulate."} [Yunus: 58]. The expansion and completion of this is in the book "Al-Ri'aya" by Al-Muhasibi, so whoever wants it, let him look it up there.

(1) In (m): increases. (2) In (m): overwhelmed. (3) In (m): and by His grace.

सूरा अल-निसा: आयत 36 301

पहला: यह कि वह अपने कार्य के मूल में अल्लाह के अलावा किसी और के लिए संकल्प करे, और यह चाहे कि उसे अल्लाह के लिए जाना जाए; यह पाखंड (मुनाफ़िक़त) का एक प्रकार है और ईमान में संदेह है। दूसरा: वह अल्लाह के लिए किसी कार्य में प्रवेश करता है, फिर यदि अल्लाह के अलावा कोई और उसे देख लेता है, तो वह सक्रिय हो जाता है; यह व्यक्ति, यदि पश्चाताप करता है, तो चाहता (1) है कि जो कुछ उसने किया उसे दोबारा करे। तीसरा: वह ईमानदारी (इख्लास) के साथ कार्य में प्रवृत्त हुआ और उसे अल्लाह के लिए पूर्ण किया, फिर उसके कारण वह प्रसिद्ध हो गया और उसकी प्रशंसा की गई, और वह उनकी प्रशंसा से सुकून महसूस करने लगा; यह वह दिखावा (रिया) है जिससे अल्लाह ने मना किया है। सह्ल ने कहा: लुक़मान ने अपने पुत्र से कहा: "दिखावा यह है कि तुम अपने काम का बदला इसी दुनिया में चाहो, जबकि लोगों का काम आख़िरत (परलोक) के लिए होता है।" उनसे पूछा गया: "दिखावे की दवा क्या है?" उन्होंने कहा: "काम को छिपाना।" उनसे पूछा गया: "काम कैसे छिपाया जाए?" उन्होंने कहा: "जिस काम को दिखाने का तुम्हें आदेश दिया गया है, उसमें केवल ईमानदारी के साथ ही प्रवेश करो, और जिसे दिखाने का आदेश नहीं दिया गया है, उसे पसंद करो कि अल्लाह के अलावा कोई उसे न जाने।" उन्होंने कहा: "हर वह काम जिसे लोगों ने देख लिया, उसे अपने [वास्तविक] काम में मत गिनो।" अयूब अल-सख्तियानी ने कहा: "वह बुद्धिमान नहीं है जो यह पसंद करे कि उसके काम से उसका रुतबा जाना जाए।" मैं कहता हूँ: सह्ल का कथन: "और तीसरा ईमानदारी के साथ काम में प्रवृत्त हुआ..." अंत तक। यदि उनका सुकून और उनकी खुशी इसलिए है ताकि उनके दिलों में उनका स्थान बन जाए, वे उनकी प्रशंसा करें, उनका सम्मान करें और उनका आदर करें, और वह उनसे धन या कुछ और प्राप्त करे जो वह उनसे चाहता है, तो यह निंदनीय है; क्योंकि उसका दिल उनके जानने से खुशी से भर(2) जाता है, भले ही उन्हें काम पूरा होने के बाद पता चला हो। रही बात उसकी जिसकी सृष्टि को अल्लाह ने अवगत करा दिया जबकि वह उनका जानना पसंद नहीं करता था, तो वह अल्लाह के करने और उस पर उसके अनुग्रह(3) से प्रसन्न होता है, तो अल्लाह के अनुग्रह पर उसकी प्रसन्नता आज्ञाकारिता है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {कह दो, "अल्लाह के फज़ल (अनुग्रह) और उसकी रहमत (दया) पर, इसी पर उन्हें खुश होना चाहिए; यह उससे कहीं बेहतर है जो वे जमा करते हैं।" [यूनुस: 58]। इसका विस्तार और समापन अल-मुहासिबी की पुस्तक "अल-रिआया" में है, तो जो कोई इसे चाहता है, वह वहाँ देख ले।

(1) (m) में: बढ़ता है। (2) (m) में: अभिभूत। (3) (m) में: और उसके अनुग्रह से।

سورة النساء: آیت ۳۶ ۳۰۱

پہلا: یہ کہ وہ اپنے عمل کی بنیاد میں اللہ کے سوا کسی اور کے لیے ارادہ کرے، اور یہ چاہے کہ اسے اللہ کے لیے جانا جائے؛ یہ منافقت کی ایک قسم ہے اور ایمان میں شک ہے۔ دوسرا: وہ اللہ کے لیے کسی چیز میں داخل ہوتا ہے، پھر اگر اللہ کے سوا کوئی اور اسے دیکھ لے تو وہ چست ہو جاتا ہے؛ یہ شخص اگر توبہ کرے تو چاہتا(۱) ہے کہ جو کچھ اس نے کیا اسے دوبارہ کرے۔ تیسرا: وہ اخلاص کے ساتھ عمل میں داخل ہوا اور اسے اللہ کے لیے مکمل کیا، پھر اس وجہ سے وہ مشہور ہو گیا اور اس کی تعریف کی گئی، اور وہ ان کی تعریف سے سکون محسوس کرنے لگا؛ یہ وہ ریا کاری ہے جس سے اللہ نے منع فرمایا ہے۔ سہل نے کہا: لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا: "ریا کاری یہ ہے کہ تم اپنے عمل کا بدلہ دنیا کے گھر میں چاہو، حالانکہ لوگوں کا عمل آخرت کے لیے ہوتا ہے۔" ان سے پوچھا گیا: "ریا کاری کی دوا کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "عمل کو چھپانا۔" ان سے پوچھا گیا: "عمل کیسے چھپایا جائے؟" انہوں نے کہا: "جس عمل کو ظاہر کرنے کا تمہیں حکم دیا گیا ہے، اس میں صرف اخلاص کے ساتھ داخل ہو، اور جسے ظاہر کرنے کا حکم نہیں دیا گیا، اسے پسند کرو کہ اللہ کے سوا کوئی اسے نہ جانے۔" انہوں نے کہا: "ہر وہ عمل جسے مخلوق نے دیکھ لیا، اسے اپنے [حقیقی] عمل میں شمار نہ کرو۔" ایوب السختیانی نے کہا: "وہ عقلمند نہیں ہے جو یہ پسند کرے کہ اس کے عمل سے اس کا مقام معلوم ہو جائے۔" میں کہتا ہوں: سہل کا قول: "اور تیسرا اخلاص کے ساتھ عمل میں داخل ہوا..." آخر تک۔ اگر ان کا سکون اور ان کی خوشی ان کے دلوں میں اپنا مقام حاصل کرنے کے لیے ہے تاکہ وہ اس کی تعریف کریں، اسے معزز سمجھیں اور اس کے ساتھ اچھا سلوک کریں، اور وہ ان سے مال یا اس کے علاوہ وہ کچھ حاصل کرے جو وہ ان سے چاہتا ہے، تو یہ قابلِ مذمت ہے؛ کیونکہ اس کا دل ان کے مطلع ہونے کی وجہ

سے خوشی سے لبریز(۲) ہو جاتا ہے، خواہ وہ کام مکمل ہونے کے بعد ہی مطلع ہوئے ہوں۔ رہا وہ شخص جس کی مخلوق کو اللہ نے مطلع کر دیا حالانکہ وہ ان کا مطلع ہونا پسند نہیں کرتا تھا، تو وہ اللہ کی صناعی اور اس پر اس کے فضل(۳) سے خوش ہوتا ہے، تو اللہ کے فضل پر اس کی خوشی اطاعت ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {فرما دیجئے: (یہ سب) اللہ کے فضل اور اس کی رحمت کے باعث ہے، پس اسی پر انہیں خوش ہونا چاہیے، یہ اس (مال و دولت) سے کہیں بہتر ہے جسے وہ جمع کر رہے ہیں۔} [یونس: ۵۸]۔ اس کی تفصیل اور تکمیل المحاسبی کی کتاب "الرعایہ" میں ہے، پس جو کوئی اسے چاہتا ہے وہ وہاں دیکھ لے۔

(۱) (م) میں: بڑھتا ہے۔ (۲) (م) میں: مغلوب۔ (۳) (م) میں: اور اس کے فضل سے۔

Surah An-Nisa: Verse 36, Page 302

Sahl was asked about the Prophet's ﷺ hadith: "I perform an act of worship in secret, then it becomes known and I am pleased by that" (1). He said: He is pleased from the perspective of gratitude to Allah who made it apparent for him, or something like that.

This is a sufficient statement regarding showing off and the purity of deeds. The reality of sincerity has already been discussed in Surah Al-Baqarah (2). Praise be to Allah.

Second point: Allah's saying: {And do good to parents}. It was previously mentioned at the beginning of this Surah that part of being good to them is freeing them from slavery (3), and the full ruling on honoring them will come in Surah "Subhan" (Al-Isra) (4).

Ibn Abi 'Ablah recited it as: "ihsanun" (إحسانٌ) with the nominative case (raf'), meaning: "Kindness to them is obligatory" (5). The others recited it in the accusative case (nasb), meaning: "Be kind to them with kindness" (6).

Scholars said: The people most deserving after the Munificent Creator of gratitude, kindness, commitment to righteousness and obedience, and submission, are those whose kindness Allah coupled with His worship and obedience, and whose gratitude He coupled with His gratitude. They are the parents. Allah the Almighty said: {Be grateful to Me and to your parents} [Luqman: 14]. Shu'bah and Hushaym Al-Wasiti narrated from Ya'la ibn 'Ata, from his father, from Abdullah ibn 'Amr ibn al-As that the Messenger of Allah ﷺ said: "The pleasure of the Lord is in the pleasure of the parents, and His wrath is in the wrath of parents..."

(1) Narrated by at-Tirmidhi (2384) and Ibn Majah (4226) via Abu Sinan al-Shaybani, from Habib ibn Abi Thabit, from Abu Salih, from Abu Hurayrah, who said: A man said: O Messenger of Allah, I perform a deed, then it is discovered, and I am pleased by that. He said: "You have two rewards: the reward of secrecy and the reward of publicity." At-Tirmidhi said: A fair (hasan) strange (gharib) hadith. Al-A'mash and others narrated from Habib ibn Abi Thabit, from Abu Salih, from the Prophet ﷺ in a disconnected (mursal) form, without mentioning Abu Hurayrah. Hannad narrated the mursal version in az-Zuhd (880). Abu Hatim authenticated the mursal chain in 'Ilal Ibn Abu Hatim 1/102, as did ad-Daraqutni in al-'Ilal 184/8. (2) 2/423. (3) Page 16 of this part. (4) Verse: (23) and (24). (5) This is an anomalous (shadhdh) recitation. See al-

Muharrar al-Wajiz 2/49-50, al-Bahr 3/244, and ad-Durr al-Masun 3/674. The author of ad-Durr said: The nominative recitation is on the basis that it is a subject (mubtada') and the preceding prepositional phrase is its predicate (khabar). The meaning of this sentence is a command for kindness, even if it is declarative, like his saying: "So patient perseverance is beautiful." (6) In (m): to both of them.

सूरह अन-निसा: आयत 36, पृष्ठ 302

सहल से पैगंबर ﷺ की हदीस के बारे में पूछा गया: "मैं एक काम गुप्त रूप से करता हूँ, फिर उसका पता चल जाता है और यह मुझे अच्छा लगता है" (1)। उन्होंने कहा: वह अल्लाह के प्रति आभार के दृष्टिकोण से प्रसन्न होता है जिसने इसे उसके लिए प्रकट किया, या कुछ ऐसा ही।

दिखावे और कर्मों की शुद्धता के बारे में यह एक पर्याप्त कथन है। इखलास (ईमानदारी/शुद्धता) की वास्तविकता के बारे में सूरह 'अल-बकरा' (2) में पहले ही चर्चा की जा चुकी है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

दूसरा बिंदु: अल्लाह का कथन: {और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो}। इस सूरह के आरंभ में पहले ही बताया जा चुका है कि उनके साथ एहसान करने में उन्हें (गुलामी से) मुक्त करना भी शामिल है (3), और उनकी सेवा के नियम का पूरा विवरण सूरह 'सुभान' (अल-इस्रा) (4) में आएगा।

इब्न अबी आबलाह ने इसे "इहसानुन" (إحسانٌ) रफ़' (पेश) के साथ पढ़ा, अर्थात: "उनके साथ दयालुता अनिवार्य है" (5)। शेष ने इसे नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा, जिसका अर्थ है: "उनके साथ दयालुता से व्यवहार करो" (6)।

विद्वानों ने कहा: परोपकारी निर्माता के बाद आभार, दयालुता, धार्मिकता के प्रति प्रतिबद्धता, आज्ञाकारिता और समर्पण के सबसे अधिक हकदार वे लोग हैं जिनके प्रति दयालुता को अल्लाह ने अपनी इबादत और आज्ञाकारिता के साथ जोड़ा है, और उनके प्रति आभार को अपने प्रति आभार के साथ जोड़ा है। वे माता-पिता हैं। अल्लाह तआला ने फरमाया: {मेरा और अपने माता-पिता का आभार मानो} [लुकमान: 14]। शुअबा और हुशैम अल-वासिती ने यअला बिन अता से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "रब की प्रसन्नता माता-पिता की प्रसन्नता में है, और उसकी नाराजगी माता-पिता की नाराजगी में है..."

(1) इसे अल-तिर्मिज़ी (2384) और इब्न माजाह (4226) ने अबू सिनान अल-शायबानी के माध्यम से, हबीब बिन अबी साबित से, अबू सालेह से, अबू हुरैरा से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मैं एक कार्य करता हूँ, फिर वह प्रकट हो जाता है, और मुझे वह पसंद आता है। आपने कहा: "तुम्हारे लिए दो पुरस्कार हैं: गोपनीयता का पुरस्कार और प्रकटीकरण का पुरस्कार।" तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन ग़रीब है, और अल-आमश और अन्य लोगों ने हबीब बिन अबी साबित से, अबू सालेह से, नबी ﷺ से मुरसल (बिना सहाबी के नाम के) के रूप में रिवायत

किया है, उन्होंने इसमें अबू हुरैरा का उल्लेख नहीं किया है। हन्नाद ने अज़-ज़ुहद (880) में मुरसल रिवायत निकाली है, और अबू हातिम ने 'इलल इब्न अबी हातिम 1/102 में इसके मुरसल होने की पुष्टि की है, जैसा कि दारकुतनी ने अल-'इलल 8/184 में किया है। (2) 2/423। (3) इस भाग का पृष्ठ 16। (4) आयत: (23) और (24)। (5) और यह एक शाज़ (दुर्लभ) क़िरात है। देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/49-50, अल-बहर 3/244, और अद-दुर्र अल-मसून 3/674। दुर्र के लेखक ने कहा: रफ़' के साथ पढ़ने का आधार यह है कि यह मुब्तदा (विषय) है और इससे पहले वाला जार-मजरूर इसकी खबर (विधेय) है। इस वाक्य का उद्देश्य एहसान का आदेश देना है, भले ही यह खबरिया (घोषणात्मक) हो, जैसे उनका कहना है: "तो सुंदर धैर्य ही श्रेयस्कर है।" (6) (म) में: उन दोनों के प्रति।

سورہ النساء: آیت ٣٦، صفحہ ٣٠٢

سہل سے نبی ﷺ کی اس حدیث کے بارے میں پوچھا گیا: "میں کوئی عمل چھپ کر کرتا ہوں، پھر وہ ظاہر ہو جاتا ہے تو مجھے اچھا لگتا ہے" (١)۔ انہوں نے کہا: اسے اللہ کے شکر کے پہلو سے اچھا لگتا ہے کہ اللہ نے اسے ظاہر کر دیا، یا اسی طرح کی کوئی بات۔

ریاکاری اور اعمال کے اخلاص کے بارے میں یہ ایک کافی جملہ ہے۔ 'البقرہ' (٢) میں اخلاص کی حقیقت گزر چکی ہے۔ والحمد للہ۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ (اور والدین کے ساتھ بھلائی کرو)۔ اس سورت کے شروع میں یہ بات گزر چکی ہے کہ ان کے ساتھ احسان کرنے میں انہیں (غلامی سے) آزاد کرنا بھی شامل ہے (٣)، اور 'سبحان' (سورہ بنی اسرائیل) (٤) میں ان کے ساتھ حسنِ سلوک کا حکم تفصیل سے آئے گا۔

ابن ابی عبلہ نے "إحسانٌ" رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: ان کے ساتھ احسان کرنا واجب ہے (٥)۔ باقی قراء نے اسے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، جس کا مطلب ہے: ان کے ساتھ خوب احسان کرو (٦)۔

علماء نے کہا: خالقِ منان کے بعد شکر، احسان، نیکی کی پابندی، اطاعت اور فرمانبرداری کے سب سے زیادہ حقدار وہ لوگ ہیں جن کے ساتھ احسان کو اللہ نے اپنی عبادت اور اطاعت کے ساتھ جوڑا ہے، اور ان کے شکر کو اپنے شکر کے ساتھ ملایا ہے۔ وہ والدین ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ﴾ [لقمان:١٤] (میرا شکر ادا کرو اور اپنے والدین کا)۔ شعبہ اور ہشیم الواسطی نے یعلی بن عطا سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عبداللہ بن عمرو بن العاص سے روایت کیا

کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "رب کی رضا والدین کی رضا میں ہے، اور اس کی ناراضگی والدین کی ناراضگی میں ہے..."

(١) اسے ترمذی (٢٣٨٤) اور ابن ماجہ (٤٢٢٦) نے ابو سنان الشیبانی کے طریق سے، حبیب بن ابی ثابت سے، ابو صالح سے، ابو ہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ایک شخص نے عرض کیا: یا رسول اللہ، میں کوئی عمل کرتا ہوں، پھر اس پر اطلاع ہو جاتی ہے تو وہ مجھے اچھا لگتا ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے لیے دو اجر ہیں: پوشیدہ رکھنے کا اجر اور ظاہر ہونے کا اجر۔" ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، اور اعمش وغیرہ نے حبیب بن ابی ثابت سے، ابو صالح سے، نبی ﷺ سے مرسل روایت کی ہے، اس میں انہوں نے ابو ہریرہ کا ذکر نہیں کیا۔ ھناد نے الزہد (٨٨٠) میں مرسل روایت کی تخریج کی ہے، اور ابو حاتم نے اس کے مرسل ہونے کی تصحیح کی ہے جیسا کہ علل ابن ابی حاتم ١٠٢/١ میں ہے، اور دارقطنی نے العلل ١٨٤/٨ میں۔ (٢) ٤٢٣/٢۔ (٣) اس جز کا صفحہ ١٦۔ (٤) آیت: (٢٣) اور (٢٤)۔ (٥) یہ ایک شاذ قرأت ہے۔ دیکھئے المحرر الوجیز ٤٩/٢-٥٠، البحر ٢٤٤/٣، اور الدر المصون ٦٧٤/٣۔ صاحبِ در نے کہا: رفع کے ساتھ پڑھنا اس بنیاد پر ہے کہ یہ مبتدا ہے اور اس سے پہلے والا جار مجرور اس کی خبر ہے، اور اس جملے سے مراد احسان کا حکم ہے اگرچہ یہ خبر کی صورت میں ہے، جیسے ان کا قول: "پس صبرِ جمیل (ہی بہتر) ہے۔" (٦) (م) میں: ان دونوں کی طرف۔

Surah An-Nisa: Verse 36 303

...parents (1). Thirdly: His saying, Exalted is He: {and to near relatives, orphans, the needy}. Discussion on this has already passed in "Al-Baqarah" (2). Fourthly: His saying, Exalted is He: {and the neighbor who is a relative and the neighbor who is a stranger}. As for the neighbor, Allah Almighty has commanded his protection, the fulfillment of his rights, and the recommendation to observe his covenant in His Book and through the tongue of His Prophet. Do you not see that He, Glory be to Him, emphasized mentioning him after parents and relatives? So He, Exalted is He, said: {and the neighbor who is a relative}, meaning: the kin, {and the neighbor who is a stranger}, meaning: the non-relative (stranger); as stated by Ibn Abbas (3), and it is also thus in the language. From it: "So-and-so is a stranger (ajnabi)," and likewise "janabah": distance (4). The people of the language recited: "So do not deprive me of a gift due to strangeness, for I am a man who is a stranger among the tents (qibab)." (5) And Al-A'sha said (6): "I came to Hurayth as a visitor from a distance (as a stranger), but Hurayth was stingy with my gift." Al-A'mash and Al-Mufaddal read: "wa al-jari al-janb" with a fatha on the 'jeem' and sukun on the 'noon' (7), and they are two dialects; it is said: "janb" and "junub", "ajnab" and "ajnabi" if there is no kinship between them, and its plural is: "ajanib". It was said: on the assumption of omitting the possessive (mudhaf), i.e.: "wa al-jari dhi al-janb", meaning: possessing...

(1) Narrated by at-Tirmidhi (1899) from the hadith of Abdullah bin 'Amr - may Allah be pleased with them both - as marfu' (attributed to the Prophet) and mawquf (attributed to the companion), and he said: the mawquf is more authentic. (2) 2/229. (3) Narrated by at-Tabari 6/7 and 9. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/84. (5) Its speaker is 'Alqamah al-Fahl, and it is in his Diwan p. 48. His commentator said: "an" means: after, i.e.: do not deprive me after exile and distance from my home. (6) His Diwan p. 115. (7) Mentioned by Ibn Khalawayh in "The Irregular Readings" (al-Qira'at al-Shadhdhah) p. 26, and Abu Hayyan in "al-Bahr" 3/245 from al-Mufaddal from 'Asim. Ibn Mujahid said in "al-Sab'ah" p. 233: No one else brought it. End. We did not find it from al-A'mash.

सूरह अन-निसा: आयत 36 303

...माता-पिता (1)। तीसरा: महामहिम अल्लाह का कथन: {तथा निकट के रिश्तेदारों, अनाथों और निर्धनों के साथ (अच्छा व्यवहार करो)}। इस पर चर्चा "अल-बकरा" (2) में हो चुकी है। चौथा: महामहिम अल्लाह का कथन: {तथा पास वाले पड़ोसी और दूर वाले पड़ोसी (के साथ भी)}। जहाँ तक पड़ोसी की बात है, अल्लाह तआला ने अपनी किताब में और अपने नबी की ज़ुबान से उसकी हिफ़ाज़त करने, उसके अधिकारों को पूरा करने और उसके साथ किए गए वादों को निभाने का आदेश दिया है। क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने माता-पिता और रिश्तेदारों के बाद उनका ज़िक्र करके इस बात पर ज़ोर दिया है? तो अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तथा पास वाला पड़ोसी} यानी: रिश्तेदार, {तथा दूर वाला पड़ोसी} यानी: अजनबी (जो रिश्तेदार न हो); जैसा कि इब्न अब्बास (3) ने कहा है, और भाषा में भी यही अर्थ है। इसी से है: "फ़लाँ व्यक्ति अजनबी है", और इसी तरह "जनाबः" (Janabah) का अर्थ है: दूरी (4)। भाषा के विद्वानों ने यह शेर पढ़ा है: "तो मुझे मेरी परदेसी हालत की वजह से किसी तोहफे से वंचित न करना, क्योंकि मैं खेमों के बीच एक अजनबी आदमी हूँ।" (5) और अल-अशा ने कहा है (6): "मैं हुरैथ के पास एक अजनबी के तौर पर मिलने आया, लेकिन हुरैथ ने मुझे कुछ देने में कंजूसी दिखाई।" अल-अअमश और अल-मुफ़द्दल ने इसे "वल-जारिल जम्ब" (wa al-jari al-janb) पढ़ा है, 'जीम' पर फ़त्हा और 'नुन' पर सुकून के साथ (7), और ये दोनों बोलियाँ हैं; कहा जाता है: "जम्ब" और "जुनुब", "अजनाब" और "अजनबी" जब उनके बीच कोई रिश्तेदारी न हो, और इसका बहुवचन "अजानिब" है। और कहा गया है: यह मुज़ाफ़ (कारक चिह्न) को हटाने के आधार पर है, यानी: "वल-जारि ज़िल-जम्ब", यानी: वाला...

(1) इसे अल-तिर्मिज़ी (1899) ने अब्दुल्लाह बिन अम्र - अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो - की हदीस से मरफ़ूअ और मौक़ूफ़ के रूप में वर्णित किया है, और उन्होंने कहा: मौक़ूफ़ अधिक प्रामाणिक है। (2) 2/229. (3) इसे अल-तबरी ने 6/7 और 9 में वर्णित किया है। (4) नहहास द्वारा रचित माअनी अल-क़ुरआन 2/84। (5) इसके रचयिता अलक़मा अल-फ़हल हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 48 में है। उनके व्याख्याकार ने कहा: "अन" का अर्थ है: "बाद", यानी: मेरे परदेस होने और अपने घर से दूर होने के बाद मुझे वंचित न करना। (6) उनका दीवान पृष्ठ 115। (7) इब्न खालवैह ने इसे "अल-किरात अल-शाज़्ज़ह" (Anomalous Readings) पृष्ठ 26 में उल्लेख किया है, और अबू हयान ने "अल-बहर" 3/245 में अल-मुफ़द्दल से आसिम के हवाले से उल्लेख किया है। इब्न मुजाहिद ने "अल-

सबअह" पृष्ठ 233 में कहा: उनके अलावा किसी और ने इसे नहीं बताया। समाप्त। हमें अल-अअमश से इसका कोई प्रमाण नहीं मिला।

سورہ النساء: آیت ۳۶ ۳۰۳

والدین (۱)۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَبِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ﴾ (اور رشتہ داروں، یتیموں اور مسکینوں کے ساتھ)۔ اس پر کلام «البقرہ» (۲) میں گزر چکا ہے۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى وَالْجَارِ الْجُنُبِ﴾ (اور قریبی پڑوسی اور اجنبی پڑوسی کے ساتھ)۔ جہاں تک پڑوسی کا تعلق ہے، اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں اور اپنے نبی کی زبان پر اس کی حفاظت، اس کے حق کی ادائیگی اور اس کے عہد کی پاسداری کی وصیت فرمائی ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے والدین اور رشتہ داروں کے بعد اس کا ذکر کر کے اسے مؤکد فرمایا ہے؟ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى﴾ یعنی: رشتہ دار، ﴿وَالْجَارِ الْجُنُبِ﴾ یعنی: اجنبی؛ یہ ابن عباس (۳) کا قول ہے، اور لغت میں بھی اسی طرح ہے۔ اسی سے ہے: فلاں شخص اجنبی ہے، اور اسی طرح "جنابت" کا معنی ہے: دوری (۴)۔ اہل لغت نے یہ شعر پڑھا ہے: "پس مجھے میری غریب الوطنی کی وجہ سے کسی عطا سے محروم نہ کرنا، کیونکہ میں خیموں کے درمیان ایک اجنبی آدمی ہوں۔" (۵) اور الاعشی نے کہا ہے (۶): "میں حارث کے پاس بطور اجنبی ملاقات کے لیے آیا، لیکن حارث نے مجھے دینے میں بخیلی دکھائی۔" الاعمش اور المفضل نے «والجارِ الجَنْب» جیم کے فتحہ اور نون کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے (۷)، اور یہ دونوں لغتیں ہیں؛ کہا جاتا ہے: "جَنْب" اور "جُنُب"، "أجْنَب" اور "أجنبي" جب ان کے درمیان کوئی رشتہ داری نہ ہو، اور اس کی جمع "أجانب" ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ مضاف کے حذف کی تقدیر پر ہے، یعنی: "والجار ذي الجنب"، یعنی: والا...

(۱) اسے ترمذی (۱۸۹۹) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے مرفوعاً اور موقوفاً روایت کیا ہے، اور کہا کہ موقوف زیادہ صحیح ہے۔ (۲) ۲۲۹/۲۔ (۳) اسے طبری نے ۶/۷ اور ۹

میں روایت کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۲/ ۸۴۔ (۵) اس کے شاعر علقمہ الفحل ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ ۴۸ میں ہے، اس کے شارح نے کہا: «عن» یہاں «بعد» کے معنی میں ہے، یعنی: میری پردیسی اور گھر سے دوری کے بعد مجھے محروم نہ کرنا۔ (۶) ان کا دیوان صفحہ ۱۱۵۔ (۷) اسے ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" صفحہ ۲۶ میں، اور ابو حیان نے "البحر" ۳/ ۲۴۵ میں المفضل عن عاصم کی روایت سے ذکر کیا ہے۔ ابن مجاہد نے "السبعة" صفحہ ۲۳۳ میں کہا: ان کے علاوہ کوئی اور اسے نہیں لایا۔ انتہیٰ۔ اور ہم اسے الاعمش سے نہیں پا سکے۔

Surah An-Nisa: Ayah 36 | 304

...the side (1).

Nawf al-Shami said: {The neighbor who is near of kin} means the Muslim, and {the neighbor who is a stranger} means the Jew and the Christian (2).

I say: Based on this, being kind to the neighbor is commanded and recommended, whether they are Muslim or non-Muslim, which is correct. Kindness (Ihsan) can mean providing solace/support, and it can mean good companionship, refraining from harm, and protecting them (3).

Al-Bukhari narrated from Aisha that the Prophet (PBUH) said: "Gabriel continued to advise me to be kind to the neighbor until I thought he would give him a share of inheritance (4)."

And it was narrated from Abu Shurayh that the Prophet (PBUH) said: "By Allah, he does not believe, by Allah, he does not believe, by Allah, he does not believe." It was asked: "O Messenger of Allah, who?" He said: "He whose neighbor is not safe from his harm (5)."

This is general for every neighbor, and [the Prophet] peace and blessings be upon him emphasized not harming them by swearing three times, and that one does not have complete faith if he harms his neighbor. So, the believer should be careful of harming his neighbor, refrain from what Allah and His Messenger have forbidden, and desire what they are pleased with and what they have encouraged the servants to do.

It is narrated from the Prophet (PBUH) that he said: "Neighbors are of three types: a neighbor who has three rights, a neighbor who has two rights, and a neighbor who has one right. As for the neighbor who has three rights, he is the Muslim relative; he has the right of neighborship, the right of kinship, and the right of Islam. The neighbor who has two rights is the Muslim neighbor; he has the right of Islam and the right of neighborship. And the neighbor who has one right is..."

(1) See Al-Hujjah by Al-Farisi 3/158. (2) Narrated by Al-Tabari 7/8 and 10; Nawf al-Shami is Nawf bin Fadalah al-Himyari al-Bakali. (3) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 2/455. (4) Sahih al-Bukhari (6014), and it is with Ahmad (24260), and Muslim (2624). And Ahmad narrated it (5577), Al-Bukhari (6015), and Muslim (2625) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them. (5) Sahih al-Bukhari (6016), and

it is with Ahmad (16372), and Ahmad also narrated it (7878) from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him.

सूरह अन-निसा: आयत 36 | 304

...पक्ष (1)।

नौफ़ अल-शामी ने कहा: "{रिश्तेदार पड़ोसी}" का अर्थ है मुस्लिम, और "{अजनबी पड़ोसी}" का अर्थ है यहूदी और ईसाई (2)।

मैंने कहा: इसके आधार पर, पड़ोसी के साथ दयालु होने का आदेश दिया गया है और इसकी सिफारिश की गई है, चाहे वे मुस्लिम हों या गैर-मुस्लिम, और यही सही है। परोपकार (इहसान) का अर्थ सांत्वना देना हो सकता है, और इसका अर्थ अच्छा व्यवहार करना, नुकसान से बचना और उनकी रक्षा करना भी हो सकता है (3)।

अल-बुखारी ने आयशा से रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जिब्रईल मुझे पड़ोसी के बारे में लगातार वसीयत करते रहे यहाँ तक कि मुझे लगा कि वे उसे विरासत में हिस्सा दिला देंगे (4)।"

और अबू शुरैह से रिवायत है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अल्लाह की कसम, वह ईमान वाला नहीं है, अल्लाह की कसम, वह ईमान वाला नहीं है, अल्लाह की कसम, वह ईमान वाला नहीं है।" पूछा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, कौन?" उन्होंने कहा: "वह जिसका पड़ोसी उसकी बुराइयों से सुरक्षित न हो (5)।"

यह हर पड़ोसी के लिए सामान्य है, और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तीन बार कसम खाकर उन्हें नुकसान न पहुँचाने पर ज़ोर दिया है, और यह कि वह व्यक्ति पूर्ण ईमान वाला नहीं है जो अपने पड़ोसी को नुकसान पहुँचाता है। इसलिए, आस्तिक (मोमिन) को अपने पड़ोसी को नुकसान पहुँचाने से सावधान रहना चाहिए, और अल्लाह और उसके रसूल ने जिससे मना किया है उससे रुक जाना चाहिए, और उन कार्यों की इच्छा रखनी चाहिए जिनसे वे प्रसन्न होते हैं और जिनके लिए उन्होंने बंदों को प्रोत्साहित किया है।

पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "पड़ोसी तीन प्रकार के होते हैं: एक पड़ोसी जिसके तीन अधिकार हैं, एक पड़ोसी जिसके दो अधिकार हैं, और एक पड़ोसी जिसका एक अधिकार है। जहाँ तक उस पड़ोसी का सवाल है जिसके तीन अधिकार हैं, वह मुस्लिम रिश्तेदार है; उसके पास पड़ोसी का अधिकार, रिश्तेदारी का अधिकार और इस्लाम का अधिकार है। जिस

पड़ोसी के दो अधिकार हैं, वह मुस्लिम पड़ोसी है; उसके पास इस्लाम का अधिकार और पड़ोसी का अधिकार है। और जिस पड़ोसी का एक ही अधिकार है, वह है..."

(1) देखें अल-हुज्जाह, अल-फ़ारसी 3/158। (2) अल-तबरी 7/8 और 10 द्वारा वर्णित; नौफ़ अल-शामी नौफ़ बिन फ़दाला अल-हिम्यरी अल-बकाली हैं। (3) अहकाम अल-क़ुरान, अल-किया अल-तबरी 2/455। (4) सहीह अल-बुखारी (6014), और यह अहमद (24260) और मुस्लिम (2624) के पास है। और अहमद (5577), अल-बुखारी (6015), और मुस्लिम (2625) ने इसे इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से वर्णित किया है। (5) सहीह अल-बुखारी (6016), और यह अहमद (16372) के पास है, और अहमद (7878) ने भी इसे अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है।

...پہلو (١)۔

نوف الشامی نے کہا: ﴿الجار ذي الْقُرْبَى﴾ (قریبی پڑوسی) سے مراد مسلمان ہے اور ﴿وَالْجَارِ الْجُنُبِ﴾ (اجنبی پڑوسی) سے مراد یہودی اور نصرانی ہے (٢)۔

میں کہتا ہوں: اس بنیاد پر، پڑوسی کے ساتھ حسنِ سلوک کا حکم دیا گیا ہے اور یہ مستحب ہے، چاہے وہ مسلمان ہو یا کافر، اور یہی صحیح قول ہے۔ اور احسان کے معنی غم خواری کے بھی ہو سکتے ہیں، اور اس کا مطلب اچھا برتاؤ کرنا، اذیت سے بچنا اور اس کی مدافعت کرنا بھی ہو سکتا ہے (٣)۔

امام بخاریؒ نے حضرت عائشہؓ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جبرئیلؑ مجھے پڑوسی کے بارے میں مسلسل وصیت کرتے رہے یہاں تک کہ مجھے گمان ہونے لگا کہ وہ اسے وراثت میں حصہ دار بنا دیں گے" (٤)۔

اور ابو شریحؓ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم! وہ مومن نہیں، اللہ کی قسم! وہ مومن نہیں، اللہ کی قسم! وہ مومن نہیں"۔ عرض کیا گیا: یا رسول اللہ! کون؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ جس کا پڑوسی اس کی شرارتوں (تکلیفوں) سے محفوظ نہ ہو" (٥)۔

یہ ہر پڑوسی کے بارے میں عام ہے، اور آپ ﷺ نے تین بار قسم کھا کر اسے تکلیف نہ دینے پر زور دیا ہے، اور یہ کہ وہ شخص کامل ایمان والا نہیں جو اپنے پڑوسی کو ایذا پہنچائے۔ پس مومن کو چاہیے کہ وہ اپنے پڑوسی کو تکلیف دینے سے بچے، اور جن کاموں سے اللہ اور اس کے

رسول ﷺ نے منع فرمایا ہے ان سے رک جائے، اور ان کاموں کی رغبت رکھے جن سے وہ دونوں راضی ہوں اور جن کی انہوں نے بندوں کو ترغیب دی ہے۔

اور نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "پڑوسی تین طرح کے ہوتے ہیں: ایک پڑوسی وہ ہے جس کے تین حقوق ہیں، ایک وہ جس کے دو حقوق ہیں اور ایک وہ جس کا ایک حق ہے۔ وہ پڑوسی جس کے تین حقوق ہیں، وہ مسلمان رشتہ دار ہے؛ اس کا پڑوسی ہونے کا حق، قرابت داری کا حق اور اسلام کا حق ہے۔ اور وہ پڑوسی جس کے دو حقوق ہیں، وہ مسلمان پڑوسی ہے؛ اس کا اسلام کا حق اور پڑوسی ہونے کا حق ہے۔ اور وہ پڑوسی جس کا ایک ہی حق ہے، وہ ہے..."

(١) دیکھئے: الحجة للفارسی ٣/١٥٨۔ (٢) اسے طبری نے ٧/٨ اور ١٠ میں روایت کیا ہے، اور نوف الشامی سے مراد نوف بن فضالة الحمیری البکالی ہیں۔ (٣) احکام القرآن للکیا الطبری ٢/٤٥٥۔ (٤) صحیح بخاری (٦٠١٤)، اور یہ احمد (٢٤٢٦٠) اور مسلم (٢٦٢٤) کے ہاں بھی ہے۔ اور اسے احمد (٥٥٧٧)، بخاری (٦٠١٥) اور مسلم (٢٦٢٥) نے حضرت ابن عمرؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٥) صحیح بخاری (٦٠١٦)، اور یہ احمد (١٦٣٧٢) کے ہاں بھی ہے، اور اسے احمد (٧٨٧٨) نے حضرت ابو ہریرہؓ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔

...the disbeliever; he has the right of neighborliness (1).

Fifth: Al-Bukhari (2) narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: I said: O Messenger of Allah, I have two neighbors; to which of them should I give a gift? He said: "To the one whose door is closer to you." So a group of scholars went on to say that this hadith explains the meaning of the Almighty's saying: {and the neighbor who is a kinsman}, and that it refers to the neighbor residing close to you. {And the neighbor who is a stranger}: is the one residing far from you (3).

And they used this as evidence for the obligation of the right of pre-emption (shuf'a) for the neighbor, and they supported it with his saying (peace and blessings be upon him): "The neighbor is more entitled to his proximity" (4). But there is no proof in that, for Aisha (may Allah be pleased with her) only asked the Prophet ﷺ about whom to start with among her neighbors in giving a gift, so he informed her that the one whose door is closer is more entitled to it than others.

Ibn al-Mundhir said: This hadith indicates that the term 'neighbor' can apply to someone who is not immediately adjacent. Abu Hanifa departed from the literal meaning of this hadith and said: If the adjacent neighbor waives the right of pre-emption and the one next to him seeks it, but he has no shared wall with the house nor a common path, then there is no right of pre-emption for him (5).

---

(1) Reported by Al-Khara'iti in 'Makarim al-Akhlaq' p. 40-41, and Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' (9560) from the hadith of Abdullah ibn Amr (may Allah be pleased with them both). In its chain is Suwayd ibn Abd al-Aziz, and Uthman ibn Ata al-Khurasani and his father; Al-Bayhaqi said: They are weak, although they are not accused of fabrication. Hannad reported it in 'Az-Zuhd' (1036) via Suwayd ibn Abd al-Aziz from Zayd ibn Yuthay' from the Prophet ﷺ as a mursal report. Al-Bazzar reported it in 'Kashf al-Astar' (1896) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him); in its chain is Abdullah ibn Muhammad al-Harithi. Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 8/300: He is a fabricator. Al-Munawi said in 'Fayd al-Qadir' 3/367: Some said: It has connected and mursal chains, and none of them are without criticism. (2) In his Sahih (2259), and it is also with Ahmad (25423). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/50. (4) Reported by Ahmad (23871), and Al-Bukhari (2258) and (6977). In the first narration of Al-Bukhari, it came as: "bi-saqbihi". Ibn al-Athir said in 'An-Nihayah' (saqab): Saqab with 'seen' or 'sad' originally means: proximity. It is said: 'saqubat al-dar' and 'asqabat', meaning:

the house became near. (5) The word: 'fihi' is not in (Zha), and the word 'lahu' is not in (Dal) and (Zay). See 'Al-Ishraf' 1/38.

...काफिर; उसे पड़ोस का अधिकार है (1)।

पांचवां: अल-बुखारी (2) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे दो पड़ोसी हैं; मैं उन दोनों में से किसे उपहार दूं? उन्होंने कहा: "जिसका दरवाजा आपके सबसे करीब हो।" विद्वानों के एक समूह ने इस हदीस के आधार पर यह अर्थ निकाला है कि अल्लाह के इस कथन का अर्थ: {और वह पड़ोसी जो रिश्तेदार है}, यह है कि जो आपके घर के पास रहता है। {और वह पड़ोसी जो अजनबी है}: वह है जो आपसे दूर रहता है (3)।

और उन्होंने इससे पड़ोसी के लिए शुफा (पूर्व-क्रय अधिकार) की अनिवार्यता पर तर्क दिया, और उन्होंने इसे उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन से पुष्ट किया: "पड़ोसी अपनी निकटता का अधिक हकदार है" (4)। इसमें कोई प्रमाण नहीं है, क्योंकि आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने नबी ﷺ से केवल अपने पड़ोसियों में से उपहार देने की शुरुआत किसके साथ की जाए, इसके बारे में पूछा था, तो उन्होंने उन्हें सूचित किया कि जिसका दरवाजा करीब है, वह दूसरों की तुलना में इसका अधिक हकदार है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह हदीस इंगित करती है कि पड़ोसी वह भी हो सकता है जो बिल्कुल सटा हुआ न हो। अबू हनीफा इस हदीस के प्रत्यक्ष अर्थ से हट गए और कहा: यदि सटा हुआ पड़ोसी शुफा छोड़ देता है और उसके बगल वाला इसकी मांग करता है, लेकिन उसके पास घर के लिए कोई दीवार नहीं है और न ही कोई रास्ता है, तो उसके लिए कोई शुफा नहीं है (5)।

---

(1) इसे अल-खराइती ने 'मकारिम अल-अखलाक़' पृ. 40-41 में और अल-बैहकी ने 'अश-शुअब' (9560) में अब्दुल्ला इब्न अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला में सुवैद इब्न अब्दुल अजीज और उस्मान इब्न अता अल-खुरासतनी और उनके पिता हैं। अल-बैहकी ने कहा: वे कमजोर हैं, हालांकि उन पर गढ़ी हुई हदीस का आरोप नहीं है। हन्नाद ने इसे 'अज़-जुहद' (1036) में सुवैद इब्न अब्दुल अजीज के माध्यम से ज़ैद इब्न युथै से नबी ﷺ से मुरसल (टूटी हुई कड़ी) के रूप में उद्धृत किया है। अल-बज़ार ने 'कश्फ़ अल-अस्तर' (1896) में जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला में अब्दुल्ला इब्न मुहम्मद अल-हारिसी है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 8/300 में कहा: वह गढ़ी हुई हदीस बनाने वाला है। अल-मुनावी ने 'फ़ैद अल-क़दीर' 3/367 में कहा: कुछ ने कहा: इसके मुत्तसिल (जुड़े हुए) और मुरसल रास्ते हैं, और वे सभी

आलोचना से मुक्त नहीं हैं। (2) उनके'सहीह' (2259) में, और यह अहमद (25423) के पास भी है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/50। (4) अहमद (23871), और अल-बुखारी (2258) और (6977) द्वारा उद्धृत। अल-बुखारी की पहली रिवायत में यह "बि-सकबिही" के रूप में आया है। इब्न अल-अथिर ने 'अन-निहाया' (सकब) में कहा: मूल रूप से 'सीन' और 'साद' के साथ सकब का अर्थ निकटता है। कहा जाता है: 'सकुबत अल-दार' और 'असकबत', यानी: घर करीब हो गया। (5) शब्द: 'फीही', (ज़ा) में नहीं है, और शब्द 'लहू', (दाल) और (ज़ाय) में नहीं है। देखिए 'अल-इशराफ' 1/38।

...کافر؛ اس کے لیے پڑوسی کے حقوق ہیں (١)۔

پانچویں بات: بخاری (٢) نے عائشہ (رضی اللہ عنہا) سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میرے دو پڑوسی ہیں، میں ان میں سے کسے ہدیہ دوں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس کا دروازہ تجھ سے زیادہ قریب ہو"۔ تو علماء کی ایک جماعت اس طرف گئی ہے کہ یہ حدیث اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ﴾ کی تفسیر کرتی ہے، اور یہ کہ وہ آپ کے قریب رہنے والا پڑوسی ہے۔ ﴿وَالْجَارِ الْجُنُبِ﴾: وہ ہے جو آپ سے دور رہنے والا ہو (٣)۔

اور انہوں نے اس سے پڑوسی کے لیے حقِ شفعہ کے وجوب پر استدلال کیا ہے، اور انہوں نے آپ ﷺ کے اس قول سے اس کی تائید کی ہے: "پڑوسی اپنے قرب (سقب) کا زیادہ حقدار ہے" (٤)۔ لیکن اس میں کوئی دلیل نہیں ہے، کیونکہ عائشہ رضی اللہ عنہا نے تو نبی ﷺ سے صرف یہ پوچھا تھا کہ وہ ہدیہ دینے میں اپنے پڑوسیوں میں سے کس سے آغاز کریں، تو آپ ﷺ نے انہیں بتایا کہ جس کا دروازہ قریب ہے وہ دوسروں کے مقابلے میں اس کا زیادہ حقدار ہے۔

ابن المنذر نے کہا: تو یہ حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ پڑوسی کا اطلاق اس پر بھی ہوتا ہے جو بالکل ساتھ جڑا ہوا نہ ہو۔ اور امام ابو حنیفہ اس حدیث کے ظاہر سے ہٹ گئے اور فرمایا: اگر جڑا ہوا پڑوسی شفعہ چھوڑ دے، اور اس کے ساتھ والا اس کا مطالبہ کرے، اور اس کی گھر کے ساتھ کوئی دیوار نہ ہو اور نہ ہی راستہ، تو اس کے لیے اس میں کوئی شفعہ نہیں ہے (٥)۔

---

(١) اسے الخرائطی نے 'مکارم الاخلاق' ص ٤٠-٤١ میں، اور البیہقی نے 'شعب الایمان' (٩٥٦٠) میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں سوید بن

عبدالعزیز، اور عثمان بن عطا الخراسانی اور ان کے والد ہیں، البیہقی نے کہا: یہ ضعیف ہیں مگر ان پر وضع حدیث کی تہمت نہیں ہے۔ اور اسے ہناد نے 'الزہد' (١٠٣٦) میں سوید بن عبدالعزیز کے واسطے سے زید بن یثیع سے نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ اور اسے البزار نے 'کشف الاستار' (١٨٩٦) میں جابر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عبداللہ بن محمد الحارثی ہے، الہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ٨/٣٠٠ میں کہا: وہ کذاب (جھوٹا) ہے۔ المناوی نے 'فیض القدیر' ٣/٣٦٧ میں کہا: بعض نے کہا: اس کے متصل اور مرسل طرق ہیں، اور یہ سب کلام سے خالی نہیں ہیں۔ (٢) اپنی صحیح (٢٢٥٩) میں، اور یہ احمد (٢٥٤٢٣) کے پاس بھی ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٢ / ٥٠۔ (٤) اسے احمد (٢٣٨٧١)، اور بخاری (٢٢٥٨) اور (٦٩٧٧) نے روایت کیا ہے، اور بخاری کی پہلی روایت میں لفظ «بِسَقْبِه» آیا ہے۔ ابن الاثیر نے 'النہایہ' (سقب) میں کہا: سقب 'سین' اور 'صاد' کے ساتھ اصل میں 'قرب' کے معنی میں ہے، کہا جاتا ہے: 'سقبت الدار' اور 'اسقبت' یعنی: گھر قریب ہو گیا۔ (٥) لفظ: 'فیہ'، (ظ) میں نہیں ہے، اور لفظ 'لہ'، (د) اور (ز) میں نہیں ہے، اور دیکھیے 'الاشراف' ١/ ٣٨۔

The scholars say: If a man bequeaths to his neighbors, it is given to the adjacent neighbor and others; except for Abu Hanifa; for he differed from the generality of scholars and said: It is only given to the adjacent neighbor alone. Sixth: People differed on the definition of neighborhood; Al-Awza'i used to say: Forty houses from every direction (1). Ibn Shihab said it too, and it was narrated that a man came to the Prophet ﷺ and said: I settled in a community, and the one closest to me in proximity is the one who causes me the most harm; so the Prophet ﷺ sent Abu Bakr, Umar, and Ali to shout at the doors of the mosques: Indeed, forty houses are neighbors, and he whose neighbor is not safe from his mischief shall not enter Paradise (2). Ali bin Abi Talib said: Whoever hears the call (Adhan) is a neighbor (3). Another group said: Whoever hears the call to prayer (Iqama), he is a neighbor of that mosque [and proportionately for houses]. Another group said: Whoever lives with a man in a neighborhood or city is a neighbor (4). Allah Almighty said: {If the hypocrites do not desist...} until His saying: {then they will not remain your neighbors therein except for a little while} [Al-Ahzab: 60]. So Allah Almighty made their gathering in the city a neighborhood (5). Neighborliness has levels; some are closer than others, the lowest of which is the wife (6), as he said: O my neighbor, depart from me, for you are divorced (7)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/50. (2) Reported by Al-Tabarani (19/143) via Al-Zuhri, from Abd al-Rahman bin Ka'b bin Malik from his father. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 8/169: It contains Yusuf bin al-Safar, who is disregarded. Abu Dawood reported it in abbreviated form in Al-Marasil (350) via Al-Zuhri from the Prophet ﷺ. This is the well-known version as mentioned by Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 6/276. See Khulasat al-Badr al-Munir 2/144, and al-Talkhis al-Habir 3/93. The authentic Hadith was mentioned previously in the fourth issue: By Allah, he does not believe... whose neighbor is not safe from his mischief. (3) Reported by Abd al-Razzaq (1915). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/50, and what was previously between brackets is from it. (5) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Tabari 2/455. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/50. (7) Said by Al-A'sha, in his Diwan p. 313, and its second half is: Likewise are the affairs of people, coming and going.

विद्वान कहते हैं: यदि कोई व्यक्ति अपने पड़ोसियों के लिए वसीयत करता है, तो वह सटे हुए पड़ोसी और अन्य लोगों को दी जाती है; सिवाय अबू हनीफा के, क्योंकि उन्होंने विद्वानों की सामान्य राय से अलग मत रखा और कहा: यह केवल सटे हुए पड़ोसी को ही दी जाती है। छठा: पड़ोस की सीमा के बारे में लोगों में मतभेद था; अल-औज़ाई कहा करते थे: हर तरफ से चालीस घर (1)। इब्न शिहाब ने भी यही कहा, और यह वर्णित है कि एक व्यक्ति पैगंबर ﷺ के पास आया और कहा: मैं एक समुदाय में बस गया हूँ, और जो मेरे सबसे करीब है, वही मुझे सबसे अधिक नुकसान पहुँचाता है; तो पैगंबर ﷺ ने अबू बक्र, उमर और अली को मस्जिदों के दरवाजों पर चिल्लाने के लिए भेजा: सावधान, चालीस घर पड़ोसी हैं, और वह व्यक्ति जन्नत में प्रवेश नहीं करेगा जिसका पड़ोसी उसकी शरारतों से सुरक्षित नहीं है (2)। अली बिन अबी तालिब ने कहा: जो अज़ान सुनता है, वह पड़ोसी है (3)। एक अन्य समूह ने कहा: जो नमाज़ की इकामत सुनता है, वह उस मस्जिद का पड़ोसी है [और घरों के लिए भी उसी अनुपात में]। एक अन्य समूह ने कहा: जो किसी व्यक्ति के साथ किसी मोहल्ले या शहर में रहता है, वह पड़ोसी है (4)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {अगर मुनाफिक बाज़ न आए...} उनके इस कथन तक: {तो वे वहाँ आपके पड़ोसी बनकर नहीं रहेंगे मगर थोड़े समय के लिए} [अल-अहज़ाब: 60]। तो अल्लाह तआला ने शहर में उनके जमा होने को पड़ोस करार दिया (5)। पड़ोस के स्तर होते हैं; कुछ दूसरों की तुलना में अधिक करीब होते हैं, जिनमें सबसे निचला स्तर पत्नी है (6), जैसा कि उसने कहा: ऐ मेरी पड़ोसन, मुझसे अलग हो जा क्योंकि तू तलाक़शुदा है (7)

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/50। (2) इसे अल-तबरानी (19/143) ने अल-ज़ुहरी के माध्यम से, अब्द अल-रहमान बिन काब बिन मलिक से उनके पिता के हवाले से उद्धृत किया है। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 8/169 में कहा: इसमें यूसुफ बिन अल-सफर है जिसे छोड़ दिया गया है। अबू दाऊद ने इसे अल-मरासिल (350) में अल-ज़ुहरी के माध्यम से पैगंबर ﷺ से संक्षिप्त रूप में उद्धृत किया है। यह वही प्रसिद्ध संस्करण है जैसा कि अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 6/276 में उल्लेख किया है। देखिए खुलासा अल-बद्र अल-मुनीर 2/144, और अल-तल्खीस अल-हबीर 3/93। चौथी समस्या में पहले भी सही हदीस गुज़र चुकी है: अल्लाह की कसम, वह मोमिन नहीं... जिसका पड़ोसी उसकी शरारतों से सुरक्षित न हो। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक (1915) ने उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/50, और जो कोष्ठक के बीच है वह इसी से है। (5) अहकाम अल-कुरआन, अल-किया अल-तबरी 2/455। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/50। (7) इसके कहने वाले अल-आशा

हैं, जो उनके दीवान के पृष्ठ 313 पर है, और इसका दूसरा भाग है: इसी तरह लोगों के मामले हैं, आने और जाने वाले।

علماء کہتے ہیں: اگر کوئی شخص اپنے پڑوسیوں کے لیے وصیت کرے تو وہ ساتھ والے پڑوسی اور دوسروں کو دی جائے گی؛ سوائے ابوحنیفہ کے؛ کیونکہ انہوں نے جمہور علماء سے اختلاف کیا اور کہا: یہ صرف ساتھ والے پڑوسی ہی کو دی جائے گی۔ چھٹا: پڑوس کی حد کے بارے میں لوگوں میں اختلاف ہوا؛ اوزاعی فرماتے تھے: ہر طرف سے چالیس گھر (۱)۔ ابن شہاب نے بھی یہی کہا، اور روایت ہے کہ ایک شخص نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کیا: میں ایک قوم کے محلے میں مقیم ہوا ہوں، اور ان میں سے جو مجھ سے پڑوس میں سب سے زیادہ قریب ہے وہی مجھے سب سے زیادہ تکلیف پہنچاتا ہے؛ تو نبی ﷺ نے ابوبکر، عمر اور علی کو بھیجا کہ وہ مساجد کے دروازوں پر پکاریں: آگاہ رہو کہ چالیس گھر پڑوسی ہیں، اور وہ شخص جنت میں داخل نہیں ہوگا جس کا پڑوسی اس کی شرارتوں سے محفوظ نہ ہو (۲)۔ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جس نے اذان سنی، وہ پڑوسی ہے (۳)۔ ایک گروہ نے کہا: جس نے نماز کی اقامت سنی، وہ اس مسجد کا پڑوسی ہے [اور گھروں کا بھی اسی تناسب سے]۔ ایک گروہ نے کہا: جو کسی شخص کے ساتھ کسی محلے یا شہر میں رہتا ہے، وہ پڑوسی ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اگر منافقین باز نہ آئے...} اس کے قول تک: {تو وہ اس میں تھوڑی دیر کے سوا آپ کے پڑوسی نہیں رہیں گے} [الاحزاب: ۶۰]۔ تو اللہ تعالیٰ نے شہر میں ان کے اکٹھا ہونے کو پڑوس قرار دیا (۵)۔ پڑوس کے مراتب ہیں؛ بعض بعض سے زیادہ قریب ہیں، ان میں سے ادنیٰ درجہ بیوی کا ہے (۶)، جیسا کہ اس نے کہا: اے میری پڑوسن، مجھ سے الگ ہو جا کیونکہ تو طلاق یافتہ ہے (۷)

(۱) المحرر الوجیز ۲/۵۰۔ (۲) اسے طبرانی (۱۹/۱۴۳) نے زہری کے واسطے سے، عبد الرحمٰن بن کعب بن مالک سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۶۹/۸

میں کہا: اس میں یوسف بن السفر ہے جو متروک ہے۔ اور اسے ابوداؤد نے مراسیل (۳۵۰) میں زہری کے واسطے سے نبی ﷺ سے مختصراً روایت کیا ہے۔ اور یہ وہی مشہور ہے جیسا کہ بیہقی نے السنن الکبریٰ ۶/۲۷۶ میں ذکر کیا ہے۔ اور دیکھیے خلاصۃ البدر المنیر ۲/۱۴۴، اور التلخیص الحبیر ۳/۹۳۔ چوتھے مسئلے میں صحیح حدیث گزر چکی ہے: اللہ کی قسم، وہ مومن نہیں... جس کا پڑوسی اس کی شرارتوں سے محفوظ نہ ہو۔ (۳) اسے عبدالرزاق (۱۹۱۵) نے روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۵۰، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۵) احکام القرآن للکیا الطبری ۲/۴۵۵۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/۵۰۔ (۷) اس کے کہنے والے الاعشی ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۳۱۳ میں ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: اسی طرح لوگوں کے معاملات ہیں، آنے اور جانے والے۔

Surah An-Nisa: Verse 36 307

Seventhly: Regarding honoring the neighbor as narrated by Muslim (1) on the authority of Abu Dharr, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: “O Abu Dharr, if you cook broth, increase its water and take care of your neighbors.” Thus, [the Prophet], peace and blessings be upon him, encouraged noble character, because of the resulting love, good companionship, and the fulfillment of need and prevention of corruption; for a neighbor may be troubled by the smell (2) of his neighbor's cooking pot, and perhaps he has children whose desires are stirred, making the pain and burden great for the head of the household, especially if the provider is weak or a widow. Thus, the hardship is amplified, and their pain and regret intensify. It was said that this was the punishment of Jacob for being separated from Joseph (peace be upon them). All of this is repelled by sharing some of the cooked food with them (3). For this reason, he, peace and blessings be upon him, specifically mentioned (4) the near neighbor with a gift; because he sees what enters his neighbor's house and what comes out of it, and if he sees it, he would love to share in it. Also, he is quicker to respond to his neighbor when a need arises in times of negligence and surprise; therefore, he began with the one whose door is closer, even if [another] house is geographically nearer. And Allah knows best.

Eighthly: The scholars said: When he (peace and blessings be upon him) said: “increase its water”, he subtly pointed out a way to make it easy for the miserly person, by making the addition something that has no cost—which is water. Therefore, he did not say: “If you cook broth, increase its meat,” as that is not easy for everyone (5). How well the poet said: My pot and my neighbor’s pot are one *** and to him, before me, the pot is raised (6)

(1) In his Sahih (2625): (142), and it is with Ahmad (21326). (2) In Al-Misbah al-Munir: Al-Qutar: the smoke from cooked food, in both form and meaning. (3) Al-Mufham 6/611. Excluding his saying: “And this was the punishment of Jacob in his separation from Joseph as it was said,” for we have not come across it, and Allah knows best its authenticity. (4) In (D) and (M): “encouraged”, which is a mistake. (5) Al-Mufham 6/611 - 612. (6) Its author is Miskin al-Darimi, who is Rabi’ah ibn ‘Amir, and it is in Ash-Shi’r wa ash-Shu’ara’ 1/545, Amali al-Murtada 1/474, Mu’jam al-Udaba’ 11/131, and Bahjat al-Majalis by Ibn Abd al-Barr 1/290 with the narration: My fire and my neighbor's fire are one *** and to him, before me, the pot descends.

सूरा अन-निसा: आयत 36 307

सातवाँ: पड़ोसी का सम्मान करने के बारे में जैसा कि मुस्लिम (1) ने अबू ज़र से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "ऐ अबू ज़र, जब तुम शोरबा (सूप) पकाओ, तो उसमें पानी बढ़ा दो और अपने पड़ोसियों का ख्याल रखो।" इस प्रकार, [नबी] सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने नेक अख़लाक़ (चरित्र) को प्रोत्साहित किया, क्योंकि इससे प्यार, अच्छा मेल-मिलाप पैदा होता है और ज़रूरत पूरी होती है तथा बिगाड़ दूर होता है; क्योंकि एक पड़ोसी अपने पड़ोसी की हांडी की खुशबू (2) से परेशान हो सकता है, और शायद उसके बच्चे हों जिनकी इच्छाएं जागृत हो जाएं जिससे घर के मुखिया के लिए दर्द और बोझ बढ़ जाता है, खासकर अगर देखभाल करने वाला कमज़ोर या विधवा हो। इस प्रकार, कठिनाई बढ़ जाती है, और उनका दर्द और अफसोस तीव्र हो जाता है। कहा गया है कि यूसुफ़ (अलैहिस्सलाम) से जुदाई में याकूब (अलैहिस्सलाम) की सज़ा यही थी। यह सब उन्हें पकाए हुए भोजन में से कुछ हिस्सा देने (3) से दूर हो जाता है। इसी कारण से, उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) विशेष रूप से पास के पड़ोसी को उपहार देने का ज़िक्र (4) किया; क्योंकि वह देखता है कि उसके पड़ोसी के घर में क्या आता है और क्या जाता है, और यदि वह उसे देखता है, तो वह उसमें हिस्सा लेना पसंद करेगा। साथ ही, वह लापरवाही और अचानक ज़रूरत पड़ने के समय अपने पड़ोसी की पुकार का जवाब देने में अधिक तेज़ होता है; इसलिए, उन्होंने उस व्यक्ति से शुरुआत की जिसका दरवाज़ा नज़दीक है, भले ही [दूसरा] घर भौगोलिक रूप से अधिक नज़दीक हो। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

आठवाँ: विद्वानों ने कहा: जब उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "उसमें पानी बढ़ा दो", तो उन्होंने कंजूस व्यक्ति के लिए इसे आसान बनाने का एक सूक्ष्म इशारा किया, कि ऐसी चीज़ बढ़ाई जाए जिसकी कोई कीमत नहीं है—जो कि पानी है। इसलिए, उन्होंने यह नहीं कहा: "यदि तुम शोरबा पकाओ, तो उसका मांस बढ़ा दो"; क्योंकि यह हर किसी के लिए आसान नहीं है (5)। कवि ने क्या खूब कहा है: मेरी हांडी और मेरे पड़ोसी की हांडी एक ही है *** और मुझसे पहले, उसके पास हांडी ले जाई जाती है (6)

(1) उनकी सहीह (2625): (142) में, और यह अहमद (21326) के पास है। (2) अल-मिस्बाह अल-मुनीर में: अल-कुतार: पके हुए भोजन का धुआं/खुशबू, रूप और अर्थ दोनों में। (3) अल-मुफहम 6/611। उनके इस कथन को छोड़कर: "और यूसुफ़ से जुदाई में याकूब की यही सज़ा थी जैसा कि कहा गया है," क्योंकि हमें यह नहीं मिला, और अल्लाह ही इसकी प्रामाणिकता बेहतर जानता है। (4)

(डी) और (एम) में: "प्रोत्साहित किया", जो एक गलती है। (5) अल-मुफहम 6/611 - 612। (6) इसके लेखक मिस्कीन अल-दारमी हैं, जो रबीआ इब्न आमिर हैं, और यह अश्-शिअर व अश्-शुअरा 1/545, अमाली अल-मुर्तज़ा 1/474, मुअजम अल-उदबा 11/131, और इब्न अब्द अल-बर्र की बहजत अल-मजालिस 1/290 में इस रिवायत के साथ है: मेरी आग और मेरे पड़ोसी की आग एक ही है *** और मुझसे पहले, उसके पास हांडी उतरती है।

سورة النساء: آیت ۳۶ ۳۰۷

ساتویں بات: پڑوسی کے احترام کے بارے میں جیسا کہ مسلم (۱) نے ابو ذر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اے ابو ذر! جب تم شوربہ پکاؤ تو اس میں پانی زیادہ کر لو، اور اپنے پڑوسیوں کا خیال رکھو۔» چنانچہ آپ ﷺ نے مکارمِ اخلاق کی ترغیب دی؛ کیونکہ اس سے محبت اور حسنِ معاشرت پیدا ہوتی ہے، اور حاجت و فساد دور ہوتا ہے؛ کیونکہ پڑوسی اپنے پڑوسی کی ہانڈی کی خوشبو (۲) سے اذیت محسوس کر سکتا ہے، اور شاید اس کے بچے ہوں جن کی خواہش بیدار ہو جائے، اور گھر کے سربراہ پر تکلیف اور بوجھ بڑھ جائے، خاص طور پر اگر سربراہ کمزور یا بیوہ ہو، تو مشقت بڑھ جاتی ہے اور ان کا دکھ اور حسرت شدید ہو جاتی ہے۔ کہا گیا ہے کہ یوسف (علیہ السلام) کی جدائی میں یعقوب (علیہ السلام) کی سزا یہی تھی (۳)۔ یہ سب کچھ انہیں ہانڈی میں شریک کرنے سے دور ہو جاتا ہے، اور اسی لیے آپ ﷺ نے قریبی پڑوسی کو ہدیہ کے لیے خاص (۴) کیا؛ کیونکہ وہ دیکھتا ہے کہ اس کے پڑوسی کے گھر کیا داخل ہوتا ہے اور کیا نکلتا ہے، اور جب وہ اسے دیکھتا ہے تو اس میں شریک ہونا پسند کرتا ہے۔ نیز، وہ غفلت اور اچانک ضرورت کے وقت اپنے پڑوسی کی پکار پر زیادہ تیزی سے جواب دیتا ہے؛ اسی لیے آپ ﷺ نے اس سے ابتدا کی جس کا دروازہ قریب ہے، اگرچہ [دوسرا] گھر فاصلے کے لحاظ سے زیادہ قریب ہو۔ واللہ اعلم۔

آٹھویں بات: علماء نے کہا: جب آپ ﷺ نے فرمایا: «اس کا پانی زیادہ کر لو»؛ تو اس سے بخیل کے لیے معاملے کو آسان کرنے پر لطیف تنبیہ کی، اور اضافے کو ایسی چیز میں رکھا جس کی کوئی قیمت نہیں؛ اور وہ پانی ہے؛ اسی لیے آپ نے یہ نہیں فرمایا: جب شوربہ پکاؤ تو اس کا گوشت زیادہ کر لو؛ کیونکہ یہ ہر ایک کے لیے آسان نہیں ہے (۵)۔ اور کہنے والے نے کیا خوب کہا ہے:

میری ہانڈی اور پڑوسی کی ہانڈی ایک ہی ہے *** اور مجھ سے پہلے ہانڈی اسی کی طرف اٹھائی جاتی ہے (۶)

(۱) ان کی صحیح (۲۶۲۵): (۱۴۲)، اور یہ احمد (۲۱۳۲۶) کے پاس ہے۔ (۲) المصباح المنیر میں: القتار: پکے ہوئے کھانے کا دھواں، وزن اور معنی کے لحاظ سے۔ (۳) المفہم ۶/۶۱۱۔ اس قول کے بغیر: "اور یوسف کی جدائی میں یعقوب کی یہی سزا تھی جیسا کہ کہا گیا ہے"، کیونکہ ہمیں یہ نہیں ملا، اور اللہ ہی اس کی صحت کو بہتر جانتا ہے۔ (۴) (د) اور (م) میں: "حض" (ترغیب دی)، جو کہ غلطی ہے۔ (۵) المفہم ۶/۶۱۱ - ۶۱۲۔ (۶) اس کے قائل مسکین الدارمی ہیں جو ربیعہ بن عامر ہیں، اور یہ الشعر والشعراء ۱/۵۴۵، امالی المرتضیٰ ۱/۴۷۴، معجم الادباء ۱۱/۱۳۱، اور بہجۃ المجالس لابن عبد البر ۱/۲۹۰ میں اس روایت کے ساتھ ہے: میری آگ اور پڑوسی کی آگ ایک ہی ہے *** اور مجھ سے پہلے ہانڈی اسی کی طرف اترتی ہے۔

And a small, meager, and insignificant gift should not be given; based on the words of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Then look at a household of your neighbors and give them some of it in a kind way" (2), meaning: something that is customarily given [as such]; for even if a little is among what is given, it may not reach that status. However, if only a little is available, he should give it and not look down upon it, and the recipient must accept it (3); because of his (peace and blessings be upon him) saying: "O believing women, let none of you despise [giving] to her neighbor, even if it is a burnt sheep's trotter" (5). Malik recorded it in his Muwatta (6).

Likewise, we have recorded it: "O believing women" (Ya Nisa'u al-Mu'minatu) with the nominative case without the genitive construction (idhafa). The estimation is: "O you believing women," just as you say: "O honorable men." The vocative is omitted, which is "ayyuha" (O you), and "women" in the estimation is an adjective for "ayyuha," and "believing" is an adjective for "women." It has also been said: "O women of the believers" (Ya nisa'a al-mu'minati) with the genitive construction, but the first is more common (7).

WWW.NAFSEISLAM.COM

Ninth: Part of honoring the neighbor is not to prevent him from fixing a wooden beam (8) as a kindness to him; the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "None of you should prevent his neighbor from fixing a wooden beam in his wall." Then Abu Hurairah said: Why do I see you turning away from it!

---

(1) In (Zha): Al-Qadr (amount/measure). (2) Another narration of the aforementioned Hadith of Abu Dharr, found in Muslim (1625): (143). (3) Al-Mufhim 6/612. (4) In (Ma): Do not despise. (5) In the copies: burnt (muhraq), and the established version is from (Ma). (6) 2/931 and 996. Recorded by Ahmad (16611), via Amr bin Mu'adh bin Sa'd bin Mu'adh from his grandmother, from the Prophet (PBUH). Recorded by Ahmad (2566), Al-Bukhari (6017), and Muslim (1030) from the Hadith of Abu Hurairah (RA) with the wording: "O Muslim women, let no neighbor despise [giving] to her neighbor, even if it is a sheep's trotter (firsin)." Firsin: a bone with little meat. Al-Nihaya (firsin). (7) Al-Sindi said - as in the commentary of the Hadith (27449) from Musnad Ahmad -: The genitive construction is based on the fact that the vocative refers to the women present, and "believing women" refers to all believing women, so the part is added to

the whole. See Al-Istidhkar 26/317 and 27/405, Al-Mufhim 3/74, and Al-Fath 5/198. (8) In (Ma): a wooden beam for him.

सूरह अन-निसा: आयत 36 | 308

और बहुत थोड़ा, मामूली और तुच्छ उपहार नहीं दिया जाना चाहिए; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "फिर अपने पड़ोसियों के एक घराने को देखो, और उन्हें उसमें से भले तरीके से दो" (2) यानी: ऐसी चीज़ जो प्रथा के अनुसार [उस तरह] दी जाती हो; क्योंकि भले ही थोड़ा उपहार दी जाने वाली चीज़ों में से हो, लेकिन हो सकता है कि वह उस स्थान तक न पहुँचे। लेकिन अगर थोड़ा ही उपलब्ध हो, तो उसे वही देना चाहिए और उसे तुच्छ नहीं समझना चाहिए, और प्राप्तकर्ता को उसे स्वीकार करना चाहिए (3); क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "ऐ मोमिन औरतों, तुम में से कोई अपनी पड़ोसन को [उपहार देने में] हिकारत (तुच्छता) से न देखे, चाहे वह बकरी का जला हुआ खुर ही क्यों न हो" (5)। इसे मालिक ने अपनी 'मुवत्ता' में उद्धृत किया है (6)।

इसी तरह हमने इसे रिकॉर्ड किया है: "या निसाउल-मुमिनतु" (ऐ मोमिन औरतों) बिना 'इज़ाफ़त' (संबंध कारक) के रफ़ (पेश) के साथ। अनुमान यह है: "ऐ तुम मोमिन औरतों", जैसे आप कहते हैं: "ऐ सम्मानित पुरुषों", तो पुकारने वाला शब्द लुप्त है, जो कि "अय्युहा" (ऐ तुम) है, और "औरतें" अनुमान में "अय्युहा" का विशेषण है, और "मोमिन" "औरतों" का विशेषण है। यह भी कहा गया है: "या निसाअल-मुमिनाती" (मोमिनों की औरतों) इज़ाफ़त के साथ, लेकिन पहला अधिक प्रचलित है (7)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

नौंवीं बात: पड़ोसी के सम्मान में यह शामिल है कि उसे अपनी दीवार में लकड़ी का शहतीर (8) गाड़ने से न रोका जाए, उस पर कृपा करते हुए; अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "तुममें से कोई अपने पड़ोसी को अपनी दीवार में लकड़ी गाड़ने से न रोके।" फिर अबू हुरैरा ने कहा: मुझे क्या हो गया है कि मैं तुम्हें इससे मुँह फेरते हुए देख रहा हूँ!

---

(1) (ज़) में: अल-क़द्र (मात्रा/माप)। (2) अबू ज़र की पिछली हदीस का दूसरा वर्णन, जो मुस्लिम (1625): (143) में है। (3) अल-मुफ़हिम 6/612। (4) (म) में: ला तहक़िरन्ना (तुच्छ न समझो)। (5) प्रतियों में: 'मुहरक़' (जला हुआ), और (म) से साबित है। (6) 2/931 और 996। अहमद (16611) ने इसे रिवायत किया है, जो अम्र बिन मुआज बिन साद बिन मुआज के माध्यम से उनकी दादी से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से है। अहमद (2566), अल-बुखारी (6017) और मुस्लिम (1030) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "ऐ मुस्लिम औरतों,

कोई पड़ोसन अपनी पड़ोसन को [देने में] हिकारत से न देखे, चाहे वह बकरी का खुर (फ़िरसिन) ही क्यों न हो।" फ़िरसिन: हड्डी जिस पर थोड़ा मांस हो। अन-निहाया (फ़िरसिन)। (7) अल-सिंदी ने कहा - जैसा कि मसनद अहमद की हदीस (27449) के हाशिये में है -: इज़ाफ़त इस आधार पर है कि पुकारी जाने वाली औरतें वहाँ मौजूद औरतें हैं, और "मोमिनात" से मुराद सभी मोमिन औरतें हैं, तो हिस्से को पूरे के साथ जोड़ दिया गया। देखिए अल-इस्तिज़कार 26/317 और 27/405, अल-मुफ़हिम 3/74, और अल-फ़तह 5/198। (8) (म) में: उसके लिए लकड़ी।

اور بہت تھوڑا، معمولی اور حقیر تحفہ نہیں دیا جانا چاہیے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "پھر اپنے پڑوسیوں کے کسی گھرانے کو دیکھو، اور انہیں اس میں سے اچھے طریقے سے دو" (۲) یعنی: ایسی چیز جو عرفِ عام میں [اس طرح] دی جاتی ہو؛ کیونکہ تھوڑا بھی اگرچہ ان چیزوں میں سے ہو جو دی جاتی ہیں، تو ہو سکتا ہے کہ وہ اس مقام تک نہ پہنچے۔ لیکن اگر تھوڑا ہی میسر ہو تو اسے وہی دے دینا چاہیے اور اسے حقیر نہیں سمجھنا چاہیے، اور لینے والے پر اسے قبول کرنا لازم ہے (۳)؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "اے ایمان والی عورتو، تم میں سے کوئی اپنی پڑوسن کو [تحفہ دینے میں] حقیر نہ سمجھے، خواہ وہ بکری کا جلا ہوا کھر ہی کیوں نہ ہو" (۵)۔ اسے امام مالک نے اپنی 'موطا' میں روایت کیا ہے (۶)۔

اسی طرح ہم نے اسے مقید کیا ہے: "يَا نِسَاءَ الْمُؤْمِنَاتُ" اضافت کے بغیر رفع (پیش) کے ساتھ تقدیر (پوشیدہ مفہوم) یہ ہے: "اے ایمان والی عورتو"، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "اے معزز مردو"، پس منادیٰ محذوف ہے، جو کہ "ایُّھا" ہے، اور "نساء" تقدیر میں "ایُّھا" کی صفت ہے، اور "مؤمنات" "نساء" کی صفت ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: "یا نساء المؤمنات" اضافت کے ساتھ، اور پہلا زیادہ عام ہے (۷)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

نویں بات: پڑوسی کے احترام میں یہ شامل ہے کہ اسے اپنی دیوار میں لکڑی گاڑنے (۸) سے نہ روکا جائے، اس کے ساتھ نرمی برتتے ہوئے؛ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "تم میں سے کوئی اپنے پڑوسی کو اپنی دیوار میں لکڑی گاڑنے سے نہ روکے۔" پھر ابوہریرہ رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: مجھے کیا ہوا ہے کہ میں تمہیں اس سے اعراض کرتے ہوئے دیکھ رہا ہوں!

(١) (ظ) میں: القدر (مقدار)۔ (٢) ابوذر کی گزشتہ حدیث کی ایک اور روایت، جو مسلم (١٦٢٥): (١٤٣) میں ہے۔ (٣) المفہم ٦١٢/٦ ۔ (٤) (م) میں: لا تحتقرن (حقیر نہ سمجھو)۔ (٥) نسخوں میں: 'محرق' (جلا ہوا)، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (٦) ٩٣١/٢ اور ٩٩٦ ۔ اسے احمد (١٦٦١١) نے روایت کیا ہے، جو عمرو بن معاذ بن سعد بن معاذ کے واسطے سے ان کی دادی سے، نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے مروی ہے۔ اور اسے احمد (٢٥٦٦)، بخاری (٦٠١٧) اور مسلم (١٠٣٠) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "اے مسلمان عورتو، کوئی پڑوسن اپنی پڑوسن کو [دینے میں] حقیر نہ سمجھے، چاہے وہ بکری کا کھر (فرسن) ہی کیوں نہ ہو۔" فرسن: وہ ہڈی جس پر تھوڑا سا گوشت ہو۔ النہایہ (فرسن)۔ (٧) سندھی نے کہا - جیسا کہ مسند احمد کی حدیث (٢٧٤٤٩) کے حاشیہ میں ہے -: اضافت اس بنیاد پر ہے کہ منادیٰ سے مراد حاضر عورتیں ہیں، اور "مؤمنات" سے تمام مومن عورتیں، پس جز کی اضافت کل کی طرف کی گئی۔ دیکھیے الاستذکار ٣١٧/٢٦ اور ٢٧ / ٤٠٥، والمفہم ٧٤/٣، والفتح ١٩٨/٥ ۔ (٨) (م) میں: اس کے لیے لکڑی۔

Surah An-Nisa: Verse 36 309

...turning away, 'By Allah, I will surely throw it between your flanks'(1). It was narrated: 'khashabah' and 'khashabah' in plural and singular forms. And it was narrated as 'aktafikum' with a 't' [shoulders], and 'aknafikum' with an 'n' flanks. The meaning of 'I will surely throw it with it' is: with the word and the story.

Is this ruled as an obligation (wujub) or a recommendation (nadb)? There is disagreement among scholars. Malik, Abu Hanifa, and their companions held that its meaning is: a recommendation to treat the neighbor kindly, to overlook their faults, and to do good to them, and that it is not obligatory, based on the evidence of the Prophet's ﷺ saying: 'The property of a Muslim person is not lawful [to take] except with their heart's content'(3).

They said: The meaning of his saying: 'None of you should prevent his neighbor' is like the meaning of his ﷺ saying: 'If the wife of one of you asks permission to go to the mosque, he should not prevent her'(4). According to everyone, this means recommendation, based on what the man sees as proper and good in that.

Ash-Shafi'i, his companions, Ahmad ibn Hanbal, Ishaq, Abu Thawr, Dawud ibn Ali, and a group of the people of Hadith held that it is an obligation. They said: If Abu Hurairah had not understood from what he heard from the Prophet ﷺ the meaning of obligation, he would not have made obligatory upon them what is not obligatory.

This is the position of Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him); for he ruled against Muhammad ibn Maslamah in favor of al-Dahhak ibn Khalifa regarding a canal, that it should pass through Muhammad ibn Maslamah's land. Muhammad ibn Maslamah said: 'No, by Allah.' Umar said: 'By Allah, it shall surely pass through it, even if it is over your belly.' So Umar ordered him to let it pass, and al-Dahhak did so; narrated by Malik in 'Al-Muwatta'(5).

(1) Narrated by Ahmad (7154), Al-Bukhari (2463), and Muslim (1609). (2) See Al-Mufhim 4 / 531 - 533. (3) Narrated by Ahmad (15488) from the hadith of Umar bin Yathribi (may Allah be pleased with him). And it was narrated similarly (23605) from the hadith of Abu Humaid Al-Sa'idi (may Allah be pleased with him). (4) Narrated by Ahmad (4522), Al-Bukhari (873), and Muslim (442) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). (5) 2 / 746, and Malik narrated it from Amr bin Yahya Al-Mazini from his father, that Al-Dahhak... Al-Bayhaqi said in As-Sunan Al-Kubra 6 / 157: This is mursal, and Yahya bin Saeed Al-Ansari also narrated it with the

same meaning, and it is also mursal. His saying: Al-Khalij: It is a river that is cut off from the great river to a place where it is put to use. An-Nihayah (kh-l-j).

सूरा अन-निसा: आयत ३६ ३०९

...विमुख होते हुए, 'अल्लाह की कसम, मैं इसे निश्चित रूप से तुम्हारे पाश्र्वों के बीच फेंक दूँगा'(१)। यह 'खशबह' और 'खशबः' के रूप में बहुवचन और एकवचन दोनों रूपों में वर्णित है। और इसे 'अक्ताफिकुम' 'त' [कंधों] के साथ और 'अकनाफिकुम' 'न' [पाश्र्वों] के साथ भी वर्णित किया गया है(२)। 'मैं इसके साथ इसे निश्चित रूप से फेंक दूँगा' का अर्थ है: शब्द और कहानी के साथ।

क्या इसे कर्तव्य (अनिवार्यता) माना जाए या केवल सिफारिश? विद्वानों के बीच इस पर मतभेद है। इमाम मालिक, अबू हनीफा और उनके साथियों का मत है कि इसका अर्थ है: पड़ोसी के साथ दयालुता बरतने, उसकी गलतियों को अनदेखा करने और उसके साथ अच्छा व्यवहार करने की सिफारिश करना, और यह अनिवार्य नहीं है, जिसका प्रमाण पैगंबर ﷺ का यह कथन है: 'किसी मुस्लिम व्यक्ति की संपत्ति उसकी मन की प्रसन्नता के बिना [लेना] वैध नहीं है'(३)।

उन्होंने कहा: उनके इस कथन का अर्थ: 'तुममें से कोई भी अपने पड़ोसी को न रोके उनके ﷺ के इस कथन के समान है: 'यदि तुममें से किसी की पत्नी मस्जिद जाने की अनुमति मांगे, तो वह उसे न रोके(४)। सभी के अनुसार, इसका अर्थ सिफारिश है, जो व्यक्ति उसमें सुधार और भलाई देखता है उसके आधार पर।

इमाम अल-शाफी और उनके साथियों, अहमद बिन हंबल, इसहाक, अबू थौर, दाऊद बिन अली और हदीस के लोगों के एक समूह का मानना है कि यह अनिवार्य है। उन्होंने कहा: यदि अबू हुरैरा ने पैगंबर ﷺ से जो सुना था, उससे उन्होंने अनिवार्यता का अर्थ न समझा होता, तो वे उन पर वह अनिवार्य न करते जो अनिवार्य नहीं है।

यही उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) का मत है; क्योंकि उन्होंने अल-दहाक बिन खलीफा के पक्ष में मुहम्मद बिन मसलमा के खिलाफ एक नहर के बारे में फैसला सुनाया था, कि इसे मुहम्मद बिन मसलमा की भूमि से होकर गुजरना चाहिए। मुहम्मद बिन मसलमा ने कहा: 'नहीं, अल्लाह की कसम।' उमर ने कहा: 'अल्लाह की कसम, यह निश्चित रूप से वहां से गुजरेगी, चाहे वह तुम्हारे पेट के ऊपर से ही क्यों न हो।' इसलिए उमर ने उन्हें उसे गुजरने देने का आदेश दिया, और अल-दहाक ने ऐसा ही किया; इसे इमाम मालिक ने 'अल-मुवत्त'(५) में वर्णित किया है।

(१) अहमद (७१५४), अल-बुखारी (२४६३), और मुस्लिम (१६०९) द्वारा वर्णित। (२) अल-मुफहीम ४ / ५३१ - ५३३ देखें। (३) उमर बिन यथरिबी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से अहमद (१५४८८) द्वारा

वर्णित। और इसे अबू हमैद अल-साइदी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से (२३६०५) भी इसी तरह वर्णित किया गया है। (४) इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से अहमद (४५२२), अल-बुखारी (८७३), और मुस्लिम (४४२) द्वारा वर्णित। (५) २ / ७४६, और मालिक ने इसे अम्र बिन यहया अल-माज़िनी से उनके पिता के माध्यम से वर्णित किया है, कि अल-दहाक... अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा ६ / १५७ में कहा: यह मुर्सल है, और यहया बिन सईद अल-अंसारी ने भी इसी अर्थ के साथ इसे वर्णित किया है, और यह भी मुर्सल है। उनका कथन: अल-खलीज: यह एक ऐसी नहर है जो बड़ी नदी से काटकर उस स्थान तक ले जाई जाती है जहाँ उसका उपयोग किया जा सके। अन-निहाया (ख-ल-ज)।

سورہ النساء: آیت ۳۶ ۳۰۹

...منہ پھیرتے ہوئے، 'اللہ کی قسم، میں اسے تمہارے پہلوؤں کے بیچ ضرور پھینک دوں گا'(۱)۔ یہ 'خشبہ' اور 'خشبہ' کے طور پر جمع اور واحد دونوں شکلوں میں مروی ہے۔ اور یہ 'اکتافکم' (تمہارے کندھے) 'ت' کے ساتھ اور 'اکنافکم' (تمہارے پہلو) 'ن' کے ساتھ بھی مروی ہے(۲)۔ 'میں اس کے ساتھ اسے ضرور پھینک دوں گا' کا مطلب ہے: بات اور قصے کے ساتھ۔

کیا اسے وجوب (لازم) سمجھا جائے گا یا ندب (پسندیدہ)؟ اس بارے میں علماء کے درمیان اختلاف ہے۔ امام مالک، امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب کا موقف یہ ہے کہ اس کا مطلب یہ ہے: پڑوسی کے ساتھ حسن سلوک، اس سے درگزر کرنے اور اس کے ساتھ بھلائی کرنے کی ترغیب (ندب) دینا، اور یہ واجب نہیں ہے، جس کی دلیل نبی کریم ﷺ کا یہ ارشاد ہے: 'کسی مسلمان کا مال اس کی دلی خوشی کے بغیر [لینا] حلال نہیں ہے'(۳)۔

انہوں نے کہا: ان کے اس قول کا مطلب: 'تم میں سے کوئی اپنے پڑوسی کو نہ روکے' نبی کریم ﷺ کے اس قول کی طرح ہے: 'اگر تم میں سے کسی کی بیوی مسجد جانے کی اجازت مانگے تو وہ اسے نہ روکے'(۴)۔ تمام کے نزدیک اس کا مطلب ندب ہے، اس بات پر جو آدمی اس میں اصلاح اور بھلائی دیکھتا ہے۔

جبکہ امام شافعی اور ان کے اصحاب، امام احمد بن حنبل، اسحاق، ابو ثور، داؤد بن علی اور محدثین کی ایک جماعت کا خیال ہے کہ یہ واجب ہے۔ انہوں نے کہا: اگر حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے جو سنا تھا اس سے وجوب کا مطلب نہ سمجھا ہوتا، تو وہ ان پر ایسی چیز واجب نہ کرتے جو واجب نہیں۔

یہی حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کا مذہب ہے؛ چنانچہ انہوں نے محمد بن مسلمہ کے خلاف ضحاک بن خلیفہ کے حق میں ایک نہر کے بارے میں فیصلہ دیا کہ وہ محمد بن مسلمہ کی زمین سے گزرے گی۔ محمد بن مسلمہ نے کہا: 'نہیں، اللہ کی قسم۔' حضرت عمر نے فرمایا: 'اللہ کی قسم، یہ ضرور گزرے گی چاہے تمہارے پیٹ کے اوپر سے ہی کیوں نہ گزرے۔' چنانچہ حضرت عمر نے انہیں اسے گزرنے دینے کا حکم دیا، اور ضحاک نے ایسا ہی کیا؛ اسے امام مالک نے 'الموطأ'(۵) میں روایت کیا ہے۔

(۱) اسے احمد (۷۱۵۴)، بخاری (۲۴۶۳) اور مسلم (۱۶۰۹) نے روایت کیا ہے۔ (۲) دیکھئے المفہم ۴/ ۵۳۱ - ۵۳۳۔ (۳) اسے احمد نے (۱۵۴۸۸) حضرت عمر بن یثربی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسی طرح (۲۳۶۰۵) حضرت ابو حمید الساعدی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی مروی ہے۔ (۴) اسے احمد (۴۵۲۲)، بخاری (۸۷۳) اور مسلم (۴۴۲) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) ۲ / ۷۴۶، اور مالک نے اسے عمرو بن یحییٰ المازنی سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا ہے کہ ضحاک...، بیہقی نے السنن الکبریٰ ۶ / ۱۵۷ میں کہا: یہ مرسل ہے، اور یحییٰ بن سعید الانصاری نے بھی اسی معنی میں اسے روایت کیا ہے، اور وہ بھی مرسل ہے۔ ان کا قول: الخلیج: یہ وہ نہر ہے جو بڑی نہر سے کاٹ کر اس جگہ تک لے جائی جاتی ہے جہاں اس سے فائدہ اٹھایا جا سکے۔ النہایۃ (خ ل ج)۔

Page 310 Surah An-Nisa: Verse 36

Al-Shafi'i claimed in the book "Al-Radd" (The Refutation) that Malik did not narrate from any of the companions a disagreement with Umar on this chapter. He criticized Malik for narrating it and including it in his book, yet not following it and rejecting it based on his own opinion.

Abu Umar (1) said: It is not as Al-Shafi'i claimed, because Muhammad bin Maslama's opinion on this was contrary to Umar's opinion, and the opinion of Al-Ansari (2) was also contrary to the opinion of Umar and Abdurrahman bin Awf in the story of Al-Rabi' and its diversion - and Al-Rabi' is the irrigation stream. When the companions differ, it is mandatory to refer to analytical reasoning (Nazar). Analytical reasoning indicates that the blood, wealth, and honor of Muslims are sacred among them, except for what a person gives willingly from their heart; this is what is established from the Prophet ﷺ. Abu Hurairah's saying points to the disagreement on this: "Why do I see you turning away from it! By Allah, I will surely throw it at you!" - or something similar.

The former ones answered and said: Ruling by the elbow (al-mirfaq) is excluded by the Sunnah from the meaning of his saying, peace and blessings be upon him: "The property of a Muslim man is not lawful except with his good will," because this means ownership and consumption, and the 'mirfaq' is not part of that; because the Prophet ﷺ distinguished between them in judgment. It is not obligatory to join what the Messenger of Allah ﷺ separated. Malik narrated that there was a judge in Medina who used to rule by it, called Al-Muttalib (3).

They argued from traditions with the hadith of Al-A'mash from Anas, who said: A boy from among us was martyred on the day of Uhud, so his mother started wiping the dust from his face and saying: "Be glad, congratulations to you on Paradise." The Prophet ﷺ said (4): "How do you know? Perhaps he used to speak about what (5) did not concern him, and withhold what would not harm him." And Al-A'mash is not authentic...

(1) Al-Istidhkar 22/230, and the speech before it is from him, and it is also in Al-Tamhid 10/222 onwards. (2) In the copies: Al-Ansar, and what is confirmed from Al-Istidhkar, and Al-Ansari mentioned here is Abdullah bin Zaid bin Asim Al-Ansari, as in Al-Tamhid 10/226. Malik recorded his story with Abdurrahman bin Awf in Al-Muwatta 2/746. (3) Al-Istidhkar 22/227. (4) In (M): He said to her. (5) In (D) and (Z): with what.

पृष्ठ ३१० सूरा अन-निसा: आयत ३६

अल-शफी ने पुस्तक "अल-रद्द" में दावा किया कि मलिक ने इस अध्याय पर उमर से असहमति रखने वाले किसी भी साथी (सहाबी) से वर्णन नहीं किया। उन्होंने मलिक की आलोचना की कि उन्होंने इसे वर्णित किया और अपनी पुस्तक में शामिल किया, फिर भी इसका पालन नहीं किया और अपनी राय के आधार पर इसे खारिज कर दिया।

अबू उमर (१) ने कहा: यह वैसा नहीं है जैसा अल-शफी ने दावा किया था; क्योंकि इस पर मुहम्मद बिन मसलमा की राय उमर की राय के विपरीत थी, और अल-अंसारी (२) की राय भी रबी' और उसके मार्ग परिवर्तन की कहानी में उमर और अब्दुर्रहमान बिन औफ़ की राय के विपरीत थी - और रबी' सिंचाई की धारा है। जब साथियों में मतभेद हो, तो विश्लेषणात्मक तर्क(नज़र) का सहारा लेना अनिवार्य है। विश्लेषणात्मक तर्क इंगित करता है कि मुसलमानों का रक्त, धन और सम्मान एक-दूसरे पर हराम (पवित्र/वर्जित) है, सिवाय उसके जिसे कोई व्यक्ति अपनी इच्छा से सहर्ष देता है; यही पैगंबर ﷺ से प्रमाणित है। इस पर असहमति को अबू हुरैरा का यह कहना दर्शाता है: "मैं तुम्हें इससे विमुख होते क्यों देख रहा हूँ! अल्लाह की कसम, मैं इसे निश्चित रूप से तुम पर फेंकूँगा!" - या इसके समान।

पूर्वजों ने उत्तर दिया और कहा: कोहनी (अल-मिरफ़ाक) के द्वारा निर्णय करना सुन्नत द्वारा उनके (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) इस कथन के अर्थ से बाहर है: "एक मुस्लिम व्यक्ति की संपत्ति तब तक वैध नहीं है जब तक कि उसकी अपनी इच्छा न हो," क्योंकि इसका अर्थ स्वामित्व और उपभोग है, और 'मिरफ़ाक' उसका हिस्सा नहीं है; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने निर्णय में उनके बीच अंतर किया है। जिसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने अलग किया है, उसे जोड़ना अनिवार्य नहीं है। मलिक ने वर्णन किया कि मदीना में एक न्यायाधीश था जो इसके द्वारा निर्णय करता था, जिसे अल-मुत्तलिब (३) कहा जाता था।

उन्होंने अल-अमश से अनस की हदीस के साथ परंपराओं से तर्क दिया, जिन्होंने कहा: उहुद के दिन हमारे बीच से एक लड़का शहीद हो गया, तो उसकी माँ उसके चेहरे से धूल पोंछने लगी और कहने लगी: "खुश हो जाओ, तुम्हें जन्नत मुबारक हो।" पैगंबर ﷺ ने कहा (४): "तुम्हें कैसे पता? शायद वह उन बातों (५) के बारे में बात करता था जो उससे संबंधित नहीं थीं, और वह रोकता था जो उसे नुकसान नहीं पहुँचाता था।" और अल-अमश प्रमाणित नहीं है...

(१) अल-इस्तिदकार २२/२३०, और उससे पहले का भाषण उन्हीं का है, और यह अल-तम्हीद १०/२२२ और उसके बाद भी है। (२) प्रतियों में: अल-अंसार, और अल-इस्तिदकार से जो पुष्ट है, और यहाँ उल्लिखित अंसारी अब्दुल्ला बिन ज़ैद बिन असीम अल-अंसारी हैं, जैसा कि अल-तम्हीद १०/२२६ में है। मलिक ने अल-मुवत्ता २/७४६ में अब्दुर्रहमान बिन औफ़ के साथ उनकी कहानी दर्ज की है। (३) अल-इस्तिदकार २२/२२७। (४) (म) में: उन्होंने उससे कहा। (५) (द) और (ज़) में: उसके साथ।

صفحہ ۳۱۰ سورۃ النساء: آیت ۳۶

شافعی نے کتاب «الرد» میں دعویٰ کیا کہ مالک نے اس باب میں عمر کے خلاف کسی صحابی سے روایت نہیں کی۔ اور انہوں نے مالک پر اعتراض کیا کہ انہوں نے اسے روایت کیا اور اپنی کتاب میں داخل کیا، لیکن اس پر عمل نہیں کیا اور اپنی رائے سے اسے رد کر دیا۔

ابو عمر(۱) نے کہا: یہ ویسا نہیں جیسا شافعی نے دعویٰ کیا؛ کیونکہ اس بارے میں محمد بن مسلمہ کی رائے عمر کی رائے کے خلاف تھی، اور انصاری(۲) کی رائے بھی ربیع (نہر) کے قصے اور اس کے موڑنے میں عمر اور عبد الرحمن بن عوف کی رائے کے خلاف تھی - اور ربیع: چھوٹی نہر ہے۔ اور جب صحابہ میں اختلاف ہو جائے تو نظر (غور و فکر) کی طرف رجوع کرنا واجب ہے، اور نظر اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ مسلمانوں کے خون، ان کے مال اور ان کی عزتیں ایک دوسرے پر حرام ہیں، سوائے اس کے جس پر دل خوشی سے راضی ہو، تو یہی نبی ﷺ سے ثابت شدہ ہے۔ اور اس بارے میں اختلاف پر ابو ہریرہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: کیا بات ہے کہ میں تمہیں اس سے اعراض کرتے ہوئے دیکھ رہا ہوں! اللہ کی قسم، میں اسے تمہارے درمیان ضرور ڈالوں گا؛ یہ یا اس کے مانند۔

پہلوں نے جواب دیا اور کہا: مِرفَق (کہنی) کے ذریعے فیصلہ کرنا سنت کی رو سے آپ ﷺ کے اس قول کے معنی سے خارج ہے: «کسی مسلمان کا مال اس کی خوشی کے بغیر حلال نہیں ہے» کیونکہ اس کا معنی ملکیت اور صرف کرنا ہے، اور مِرفَق اس میں سے نہیں ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے حکم میں ان کے درمیان فرق کیا ہے۔ پس جو رسول اللہ ﷺ نے فرق کیا ہے اسے جمع کرنا واجب نہیں ہے۔ اور مالک نے حکایت کی ہے کہ مدینہ میں ایک قاضی تھا جو اس کے مطابق فیصلہ کرتا تھا جسے المطلب(۳) کہا جاتا تھا۔

اور انہوں نے اثر (روایت) سے اعمش کی حدیث سے دلیل پکڑی جو انس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: احد کے دن ہم میں سے ایک لڑکا شہید ہوا، تو اس کی ماں اس کے چہرے سے مٹی پونچھنے لگی اور کہنے لگی: خوش ہو جاؤ، تمہیں جنت مبارک ہو۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا(۴): «تجھے کیا معلوم؟ شاید وہ ایسی بات کرتا ہو جو (۵) اسے فائدہ نہ دیتی ہو، اور ایسی چیز سے روکتا ہو جو اسے نقصان نہ دیتی ہو»۔ اور اعمش صحیح نہیں...

(۱) الاستذکار ۲۲ / ۲۳۰، اور اس سے پہلے کی گفتگو بھی وہیں سے ہے، اور یہ التمہید ۱۰ / ۲۲۲ اور اس کے بعد بھی ہے۔ (۲) نسخوں میں: الانصار ہے، اور الاستذکار سے ثابت شدہ اور یہاں مذکور انصاری عبد اللہ بن زید بن عاصم الانصاری ہیں، جیسا کہ التمہید ۱۰ / ۲۲۶ میں ہے۔ اور ان کا عبد الرحمن بن عوف کے ساتھ قصہ مالک نے موطا ۲ / ۷۴۶ میں نکالا ہے۔ (۳) الاستذکار ۲۲ / ۲۲۷۔ (۴) (م) میں ہے: اس سے کہا۔ (۵) (د) اور (ز) میں ہے: اس کے ساتھ۔

Surah An-Nisa: Verse 36, Page 311

...He heard from Anas, and Allah knows best. This was said by Abu Omar(1).

Tenthly: A hadith was reported in which the Prophet ﷺ summarized the rights of the neighbor, and it is the hadith of Mu'adh bin Jabal; he said: We said, "O Messenger of Allah, what is the right of the neighbor(2)?" He said: "If he asks you for a loan, you lend to him; if he seeks your help, you help him; if he is in need, you give to him; if he falls ill, you visit him; if he dies, you follow his funeral; if good befalls him, it gladdens you and you congratulate him; if a calamity strikes him, it grieves you and you console him; do not annoy him with the smell (qutar)(3) of your cooking pot unless you give him some of it; do not build high to overlook him and block the wind from him except with his permission; and if you buy fruit, give him some as a gift, otherwise bring it in secretly; let not your child go out with any of it to vex his child. Do you understand what I am saying to you? None will fulfill the right of the neighbor except a few of those whom Allah has shown mercy," or words to that effect(4). This is a comprehensive hadith, and it is a "good" (Hasan) hadith(5), in its chain of narration is Abu...

Footnotes: (1) Al-Tamhid 10/228. The hadith was narrated by Abu Ya'la (4017), and Ibn Abi al-Dunya in *Al-Samt* (109) through Yahya bin Ya'la al-Aslami, from al-A'mash, from Anas. Al-Haythami said in *Majma' al-Zawa'id* 10/303: In it is Yahya bin Ya'la and he is weak. At-Tirmidhi (2316) narrated it similarly, and al-Bayhaqi in *Al-Shu'ab* (10835) through Hafs bin Ghiyath, from al-A'mash, from Anas, and in it: "... or was stingy with what does not diminish him" instead of "and prevents wealth that does not harm him." At-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith. Al-Bayhaqi said: This is the preserved version. And al-Bayhaqi narrated it in *Al-Shu'ab* (10836), and al-Diya' in *Al-Mukhtara* (2232) through Sa'd bin al-Salt, from al-A'mash, from Abu Sufyan (who is Talha bin Nafi') from Anas with the wording: "... and is stingy with what does not enrich him." Al-Daraqutni said, as quoted by al-Diya': And the saying of Sa'd bin al-Salt is more likely. We say: Sa'd bin al-Salt was mentioned by Ibn Hibban in *Al-Thiqat* 6/378 and he said: He may have become solitary (aghraba). Also, al-A'mash did not hear anything from Abu Sufyan, and he narrated about a hundred hadiths from him, and they are only a known script. *Tahdhib al-Tahdhib* 2/110. (2) In the manuscript versions: "the neighborhood", and what is established is from (m). (3) In the manuscript versions: "do not hurt him", and what is established is from (m). Qutar: the smoke from cooked food, in weight and meaning, and it has been mentioned recently. (4) Narrated by Abu al-Shaykh in *Al-Tawbih wa al-Tanbih* (25). And narrated by al-Khara'iti

in *Makarim al-Akhlaq* pp. 40-41 in detail from the hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both, and a part of it has already been mentioned on p. 305 of this part. At-Tabarani narrated it similarly in *Al-Mu'jam al-Kabir* (1014) through Bahz bin Hakim, from his father, from his grandfather. Al-Hafiz said in *Al-Fath* 10/446: Their chains of narration are weak, but the difference in their routes suggests that the hadith has an origin. See the following comment. (5) What is meant by his saying here: a Hasan hadith, is that it is good in language and wording, not in terminology, for the hadith is weak =

सूरह अन-निसा: आयत 36, पृष्ठ 311

...अनस से उनका सुना हुआ है, और अल्लाह बेहतर जानता है। यह अबू उमर (1) ने कहा।

दसवीं बात: एक हदीस आई है जिसमें नबी ﷺ ने पड़ोसी के अधिकारों (सुविधाओं) को संकलित किया है, और वह मुआज बिन जबल की हदीस है; उन्होंने कहा: हमने कहा, हे अल्लाह के रसूल, पड़ोसी का हक (2) क्या है? उन्होंने कहा: "यदि वह आपसे कर्ज मांगे, तो उसे कर्ज दें; यदि वह आपसे मदद मांगे, तो उसकी मदद करें; यदि वह जरूरतमंद हो, तो उसे दें; यदि वह बीमार हो, तो उसकी मिज़ाजपुर्सी (मुलाकात) करें; यदि उसकी मृत्यु हो जाए, तो उसके जनाजे के साथ जाएं; यदि उसे कोई खुशी मिले, तो आपको खुशी हो और उसे बधाई दें; यदि उस पर कोई विपदा आए, तो आपको दुख हो और उसे सांत्वना दें; अपने चूल्हे के धुएँ(कुतार) (3) से उसे परेशान न करें, जब तक कि आप उसे उसमें से कुछ न दें; उसकी अनुमति के बिना अपनी इमारत को ऊँचा न करें ताकि आप उस पर नज़र डाल सकें और उसकी हवा को रोकें; और यदि आप फल खरीदें, तो उसे कुछ उपहार के रूप में दें, अन्यथा इसे चुपके से अंदर ले जाएं; आपका बच्चा उसमें से कुछ लेकर बाहर न निकले जिससे उसके बच्चे को चिढ़ (तकलीफ) हो। क्या आप समझते हैं कि मैं आपसे क्या कह रहा हूँ? पड़ोसी का हक केवल वही लोग पूरा करेंगे जिन पर अल्लाह ने दया की है," या इसी तरह के शब्द (4)। यह एक व्यापक हदीस है, और यह एक "अच्छी" (हसन) हदीस है (5), इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अबू...

पादलेख: (1) अल-तमहीद 10/228। हदीस अबू याला (4017) द्वारा, और इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अल-साम्त' (109) में याह्या बिन याला अल-असल्मी के माध्यम से, अल-अमश से, अनस से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 10/303 में कहा: इसमें याह्या बिन याला है और वह कमजोर है। तिरमिज़ी (2316) और बैहकी ने 'अल-शुअ़ब' (10835) में हफ्स बिन गियाथ के माध्यम से, अल-अमश से, अनस (रज़िअल्लाहु अन्हु) से इसी तरह उद्धृत किया है, और इसमें: "... या उस चीज़ के साथ कंजूसी की जो उसे कम नहीं करती" के स्थान पर: "और उस धन को रोकता है जो उसे नुकसान नहीं पहुँचाता।" तिरमिज़ी ने कहा: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है। बैहकी ने कहा: यही सुरक्षित संस्करण है। बैहकी ने इसे 'अल-शुअ़ब' (10836) में और अल-ज़िया ने 'अल-मुख्तारा' (2232) में साद बिन अल-सल्त के माध्यम से, अल-अमश से, अबू सुफ़यान (जो तल्हा बिन नाफ़िअ़ हैं) से अनस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "... और उस चीज़ के साथ कंजूसी करता है जो उसे समृद्ध नहीं करती।" दारकुतनी ने कहा, जैसा कि अल-ज़िया ने उनसे उद्धृत किया: और साद

बिन अल-सल्त का कथन अधिक संभावित है। हम कहते हैं: इब्न हिब्बान ने 'अल-थिकात' 6/378 में साद बिन अल-सल्त का उल्लेख किया और कहा: वह कभी-कभी अकेला (ग़रीब) हो जाता है। साथ ही, अल-अमश ने अबू सुफ़यान से कुछ भी नहीं सुना, और उन्होंने उनसे लगभग सौ हदीसें सुनाईं, और वे केवल एक ज्ञात लिपि हैं। तहज़ीब अल-तहज़ीब 2/110। (2) पांडुलिपि संस्करणों में: "पड़ोस", और जो स्थापित है वह (एम) से है। (3) पांडुलिपि संस्करणों में: "उसे चोट न पहुँचाएँ', और जो स्थापित है वह (एम) से है। कुतार: पकाए गए भोजन का धुआँ, वजन और अर्थ में, और इसका हाल ही में उल्लेख किया गया है। (4) अबू अल-शेख ने 'अल-तौबीह व अल-तन्बीह' (25) में उद्धृत किया। और अल-खरैती ने 'मकारिम अल-अखलाक़' पृष्ठ 40-41 में विस्तार से अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया, और इसका एक हिस्सा पहले ही इस भाग के पृष्ठ 305 पर उल्लेख किया जा चुका है। तबरानी ने 'अल-मुअ़जम अल-कबीर' (1014) में बहज़ बिन हकीम के माध्यम से, उनके पिता से, उनके दादा से इसी तरह उद्धृत किया। अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फतह' 10/446 में कहा: उनकी वर्णन श्रृंखलाएँ कमजोर हैं, लेकिन विभिन्न रास्तों से पता चलता है कि हदीस का एक मूल आधार है। अगली टिप्पणी देखें। (5) यहाँ उनके कहने का मतलब: एक हसन हदीस, यह है कि यह भाषा और शब्दों में अच्छी है, शब्दावली में नहीं, क्योंकि हदीस कमजोर है =

سورة النساء: آیت ۳۶، صفحہ ۳۱۱

...اس کا حضرت انس سے سماع ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ یہ ابو عمر (۱) نے کہا۔

دسویں بات: ایک حدیث وارد ہوئی ہے جس میں نبی کریم ﷺ نے پڑوسی کے حقوق و مرافق کو جمع فرما دیا ہے، اور وہ حضرت معاذ بن جبل کی حدیث ہے؛ انہوں نے کہا: ہم نے عرض کیا یا رسول اللہ، پڑوسی کا کیا حق ہے (۲)؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر وہ تم سے قرض مانگے تو اسے قرض دو؛ اگر وہ تم سے مدد مانگے تو اس کی مدد کرو؛ اگر وہ ضرورت مند ہو تو اسے عطا کرو؛ اگر وہ بیمار ہو جائے تو اس کی عیادت کرو؛ اگر وہ فوت ہو جائے تو اس کے جنازے کے ساتھ جاؤ؛ اگر اسے کوئی بھلائی پہنچے تو تمہیں خوشی ہو اور اسے مبارکباد دو؛ اگر اسے کوئی مصیبت پہنچے تو تمہیں رنج ہو اور اس کی تعزیت کرو؛ اسے اپنی ہانڈی کے دھوئیں (قُتار) (۳) سے تکلیف نہ دو الا یہ کہ تم اسے اس میں سے کچھ دو؛ اس کی اجازت کے بغیر اپنی عمارت اس سے اونچی نہ کرو کہ اس پر جھانکنے لگو اور اس کی ہوا روک دو؛ اور اگر تم پھل خریدو تو اسے اس میں سے کچھ ہدیہ دو، ورنہ اسے چھپا کر اندر لاؤ؛ تمہارا بچہ اس میں سے کچھ لے کر باہر نہ نکلے جس سے اس کے بچے کو غصہ (تکلیف) دلائیں۔ کیا تم سمجھ رہے ہو جو میں تم سے کہہ رہا ہوں؟ پڑوسی کا حق وہی ادا کرے گا جس پر اللہ نے رحم کیا ہو،" یا اس طرح کا کوئی کلمہ (۴)۔ یہ ایک جامع حدیث ہے، اور یہ ایک "حسن" حدیث ہے (۵)، اس کی سند میں ابو...

حواشی: (۱) التمہید ۲۲۸/۱۰۔ اور حدیث کی تخریج ابو یعلیٰ (۴۰۱۷) نے کی ہے، اور ابن ابی الدنیا نے 'الصمت' (۱۰۹) میں یحییٰ بن یعلیٰ الاسلمی کے واسطے سے، اعمش سے، انہوں نے حضرت انس سے روایت کی ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۳۰۳/۱۰ میں کہا: اس میں یحییٰ بن یعلیٰ ہے اور وہ ضعیف ہے۔ اور اس کی مثل ترمذی (۲۳۱۶) اور بیہقی نے 'الشعب' (۱۰۸۳۵)

میں حفص بن غیاث کے واسطے سے، اعمش سے، انہوں نے حضرت انس (رضی اللہ عنہ) سے روایت کی ہے، اور اس میں: "... یا اس چیز میں بخل کرے جو اسے کم نہیں کرتی" کے بجائے: "اور وہ مال روکتا ہے جو اسے نقصان نہیں پہنچاتا" کے الفاظ ہیں۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے۔ اور بیہقی نے کہا: یہی محفوظ (نسخہ) ہے۔ اور اس کی تخریج بیہقی نے 'الشعب' (۱۰۸۳۶) میں اور ضیاء نے 'المختارہ' (۲۲۳۲) میں سعد بن الصلت کے واسطے سے، اعمش سے، انہوں نے ابو سفیان (جو کہ طلحہ بن نافع ہیں) سے، انہوں نے حضرت انس سے ان الفاظ کے ساتھ کی ہے: "... اور اس چیز میں بخل کرتا ہے جو اسے فائدہ نہیں پہنچاتی"۔ دارقطنی نے، جیسا کہ ضیاء نے ان سے نقل کیا ہے، کہا: اور سعد بن الصلت کا قول زیادہ قرینِ قیاس ہے۔ ہم کہتے ہیں: سعد بن الصلت کا ذکر ابن حبان نے 'الثقات' ۳۷۸/۶ میں کیا ہے اور کہا: بسا اوقات وہ انوکھی بات (اغراب) کر دیتے ہیں۔ جیسا کہ اعمش نے ابو سفیان سے کچھ نہیں سنا، حالانکہ انہوں نے ان سے تقریباً سو حدیثیں روایت کی ہیں، اور وہ محض ایک معروف صحیفہ ہے۔ تہذیب التہذیب ۲/ ۱۱۰۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "الجوار" ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "لا تؤذیہ" ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ (م) سے ثابت شدہ ہے۔ اور القُتار: پکی ہوئی چیز کا دھواں ہے، وزن اور معنی کے اعتبار سے، اور یہ حال ہی میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) اس کی تخریج ابو الشیخ نے 'التوبیخ والتنبیہ' (۲۵) میں کی ہے۔ اور الخرائطی نے 'مکارم الاخلاق' ص ۴۰ - ۴۱ میں اسے حضرت عبداللہ بن عمرو (رضی اللہ عنہما) کی حدیث سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس کا ایک حصہ اس جلد کے صفحہ ۳۰۵ پر گزر چکا ہے۔ اور اس کی مثل طبرانی نے 'المعجم الکبیر' (۱۰۱۴) میں بہز بن حکیم، ان کے والد اور دادا کے واسطے سے روایت کی ہے۔ حافظ نے 'الفتح' ۴۴۶/۱۰ میں کہا: اور ان کی سندیں واہی (کمزور) ہیں، لیکن مختلف طرق سے مروی ہونا اس بات کا احساس دلاتا ہے کہ حدیث کی کوئی اصل ہے۔ اور اگلا

حاشیہ دیکھیں۔ (۵) یہاں ان کے قول: "حدیث حسن" سے مراد یہ ہے کہ وہ لغت اور لفظ کے اعتبار سے اچھی ہے، نہ کہ اصطلاحی اعتبار سے، کیونکہ حدیث ضعیف ہے =

Page 312 Surah An-Nisa: Verse 36 Al-Fadl Uthman bin Matar al-Shaybani is not satisfactory(1).

Eleventh: The scholars said: The hadiths regarding honoring the neighbor came absolute, not restricted, even the disbeliever as we explained. In the report, they said: O Messenger of Allah, shall we feed them from the sacrificial meat? He said: “Do not feed(2) the polytheists from the sacrifice of the Muslims”(3). His prohibition ﷺ against feeding polytheists from the Muslims' sacrifice might refer to the obligatory sacrifice, from which the person sacrificing is not allowed to eat, nor can he feed the rich. As for the non-obligatory sacrifice, where feeding the rich is permissible, it is allowed to feed it to the people of the covenant (Dhimmi). The Prophet ﷺ said to Aisha when distributing the sacrificial meat: “Start with our Jewish neighbor”(4).

It is narrated that a sheep was slaughtered in the household of Abdullah bin Amr(5). When he arrived, he asked: Have you sent any to our Jewish neighbor? Have you sent any to our Jewish neighbor(6)? - three times - I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: “Gabriel kept on recommending the neighbor to me until I thought he would make him an heir”(7).

= due to the weakness of its narrator (as the author will mention). This usage has appeared in the books of some Imams, as Al-Suyuti mentioned in Tadrib al-Rawi 1/176 from Ibn Abd al-Barr that he said about a hadith: Very good (hasan jiddan), and in its chain is a neglected (matruk) narrator. Al-Suyuti said: By 'hasan' he meant the goodness of the wording. See the following comment. (1) Abu Dawud, Yahya, and an-Nasa'i weakened him, and al-Bukhari said: Denounced in Hadith, and Ibn Hibban said: He narrates fabricated reports from reliable ones. Al-Mizan 3/53. Uthman bin Matar narrated it from Yazid bin Bazi', from Ata al-Khorasani, from Mu'adh. Yazid was weakened by al-Daraqutni and Ibn Ma'in. Al-Mizan 4/420. Regarding Ata, the Hafiz said in At-Taqrib p. 332: Truthful but errs a lot, sends (irsal) and conceals (tadlis). We say: Ata's narration from Mu'adh is disconnected (mursal). See Marasil Ibn Abi Hatim p. 130, and Tahdhib al-Tahdhib 3/108. (2) In (Z): feeds. (3) A part of a hadith from Abdullah bin Amr may Allah be pleased with them both, and it preceded on page 305 of this volume. (4) We did not find its source (takhrij), and al-Tirmidhi pointed to it after hadith (1943). See the following comment. (5) In (D) and (Z): bin Umar, and his hadith is in Ahmad (5577), al-Bukhari (6015), and Muslim (2625) without mentioning the story of slaughtering the sheep. (6) Thus the phrase was repeated in (Z) and (Z), and Sunan al-Tirmidhi. (7) Reported by Ahmad (6496), Abu Dawud (5152), and al-

Tirmidhi (1943) through Mujahid, from Abdullah bin Amr. Al-Tirmidhi said: A good (hasan) strange (gharib) hadith, and this hadith has also been narrated from Mujahid from Aisha and Abu Hurairah from the Prophet ﷺ.

पृष्ठ 312 सूरह अन-निसा: आयत 36 अल-फदल उस्मान बिन मतर अल-शायबानी संतोषजनक नहीं है(1)।

ग्यारहवीं: विद्वानों ने कहा: पड़ोसी का सम्मान करने के संबंध में हदीसें निरपेक्ष आई हैं, प्रतिबंधित नहीं, यहाँ तक कि काफ़िर के लिए भी जैसा कि हमने बताया। रिपोर्ट में, उन्होंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, क्या हम उन्हें कुरबानी के मांस में से खिलाएं? उन्होंने कहा: "मुसलमानों की कुरबानी में से मुशरिकों को न खिलाओ"(2) (3)। मुशरिकों को मुसलमानों की कुरबानी से खिलाने से उनका ﷺ निषेध उस अनिवार्य कुरबानी का उल्लेख कर सकता है, जिसमें से कुरबानी करने वाले को खाने की अनुमति नहीं है, और न ही वह अमीरों को खिला सकता है। जहाँ तक गैर-अनिवार्य कुरबानी का सवाल है, जहाँ अमीरों को खिलाना जायज़ है, उसे अहले-ज़िम्मा (संधि वाले लोगों) को खिलाना जायज़ है। पैगंबर ﷺ ने आयशा से कुरबानी का मांस बाँटते समय कहा: "हमारे यहूदी पड़ोसी से शुरू करो"(4)।

वर्णित है कि अब्दुल्ला बिन अम्र(5) के घर में एक भेड़ काटी गई थी। जब वे आए, तो उन्होंने पूछा: क्या तुमने हमारे यहूदी पड़ोसी को कुछ भेजा है? क्या तुमने हमारे यहूदी पड़ोसी को कुछ भेजा है(6)? - तीन बार - मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "जिब्रील मुझे पड़ोसी के बारे में वसीयत करते रहे यहाँ तक कि मुझे लगा कि वह उसे वारिस बना देंगे"(7)।

= इसके कथावाचक की कमजोरी के कारण (जैसा कि लेखक उल्लेख करेगा)। इस प्रयोग का उल्लेख कुछ इमामों की किताबों में मिलता है, जैसा कि अल-सुयूती ने तदरीब अल-रवी 1/176 में इब्न अब्द अल-बर्र से उद्धृत किया है कि उन्होंने एक हदीस के बारे में कहा: बहुत अच्छी (हसन जिद्दन), और इसके सूत्र में एक परित्यक्त (मतरूक) कथावाचक है। अल-सुयूती ने कहा: 'हसन' से उनका तात्पर्य शब्दों की अच्छाई से था। अगली टिप्पणी देखें। (1) अबू दाऊद, याह्या और अन-नसाई ने उन्हें कमजोर बताया, और अल-बुखारी ने कहा: हदीस में अस्वीकार्य, और इब्न हिब्बान ने कहा: वह विश्वसनीय लोगों से मनगढ़ंत बातें बयान करता है। अल-मीज़ान 3/53। उस्मान बिन मतर ने इसे यज़ीद बिन बज़ी से, अता अल-ख़ुरासानी से, मुआज़ रदीअल्लाहु अन्हु से बयान किया। यज़ीद को अल-दाराकुतनी और इब्न मुईन ने कमजोर बताया। अल-मीज़ान 4/420। अता के बारे में हाफ़िज़ ने अत-तक़रीब पृष्ठ 332 में कहा: सच्चा है लेकिन बहुत गलतियाँ करता है, इरसाल और तदलीस करता है। हम कहते हैं: अता का मुआज़ से वर्णन मुरसल (टूटा हुआ) है। मरासील इब्न अबी हातिम पृष्ठ

130, और तहज़ीब अल-तहज़ीब 3/108 देखें। (2) (ज़) में: खिलाता है। (3) अब्दुल्ला बिन अम्र रदीअल्लाहु अन्हुमा की एक हदीस का हिस्सा, और यह इस भाग के पृष्ठ 305 पर पहले आ चुका है। (4) हमें इसका स्रोत (तख़रीज) नहीं मिला, और अल-तिर्मिज़ी ने हदीस (1943) के बाद इसकी ओर इशारा किया। अगली टिप्पणी देखें। (5) (द) और (ज़) में: बिन उमर, और उनकी हदीस अहमद (5577), अल-बुखारी (6015), और मुस्लिम (2625) में भेड़ काटने की कहानी के उल्लेख के बिना है। (6) इस प्रकार वाक्यांश (ज़) और (ज़) और सुनन अल-तिर्मिज़ी में दोहराया गया था। (7) इसे अहमद (6496), अबू दाऊद (5152), और अल-तिर्मिज़ी (1943) ने मुजाहिद के माध्यम से, अब्दुल्ला बिन अम्र से रिपोर्ट किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: एक अच्छी (हसन) अजनबी (गरीब) हदीस, और यह हदीस मुजाहिद से आयशा और अबू हुरैरा के माध्यम से पैगंबर ﷺ से भी वर्णित है।

٣١٢ سورہ النساء: آیت ٣٦ الفضل عثمان بن مطر الشیبانی غیر مرضی ہے(١)۔

گیارہویں: علماء نے کہا: پڑوسی کے اکرام کے بارے میں احادیث مطلق آئی ہیں، مقید نہیں، یہاں تک کہ کافر کے لیے بھی جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔ روایت میں ہے کہ انہوں نے کہا: یا رسول اللہ، کیا ہم انہیں قربانی کے گوشت میں سے کھلائیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "مسلمانوں کی قربانی میں سے مشرکین کو نہ کھلاؤ"(٢) (٣)۔ مشرکین کو مسلمانوں کی قربانی کھلانے سے آپ ﷺ کی ممانعت کا احتمال اس واجب قربانی پر ہے جس میں سے قربانی کرنے والے کے لیے کھانا جائز نہیں، اور نہ ہی وہ مالداروں کو کھلا سکتا ہے۔ جہاں تک غیر واجب قربانی کا تعلق ہے جس میں مالداروں کو کھلانا کافی ہوتا ہے، تو اہل ذمہ کو کھلانا جائز ہے۔ نبی کریم ﷺ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے قربانی کا گوشت تقسیم کرتے وقت فرمایا: "हमारे یہودی پڑوسی سے آغاز کرو"(٤)۔

اور روایت ہے کہ عبداللہ بن عمرو(٥) کے گھر والوں میں ایک بکری ذبح کی گئی، جب وہ آئے تو پوچھا: کیا تم نے ہمارے یہودی پڑوسی کو ہدیہ بھیجا ہے؟ کیا تم نے ہمارے یہودی پڑوسی کو ہدیہ بھیجا ہے(٦)؟ - تین بار - میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جبرئیل مجھے پڑوسی کے بارے میں مسلسل وصیت کرتے رہے یہاں تک کہ مجھے گمان ہوا کہ وہ اسے وارث بنا دیں گے"(٧)۔

= اس کے راوی کی کمزوری کی وجہ سے (جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے)۔ اور یہ استعمال بعض ائمہ کی کتابوں میں وارد ہوا ہے، جیسا کہ سیوطی نے تدریب الراوی ١٧٦/١ میں ابن عبد البر سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے ایک حدیث کے بارے में کہا: حسن جداً، اور اس کی سند میں متروک راوی ہے۔ سیوطی نے کہا: حسن سے ان کی مراد حسنِ لفظ تھی۔ اگلا حاشیہ دیکھیں۔ (١) ابو داؤد، یحییٰ اور نسائی نے اسے ضعیف قرار دیا، اور بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے، اور ابن حبان نے کہا: ثقہ راویوں سے موضوع روایات بیان کرتا ہے۔ المیزان ٥٣/٣۔ اور اسے عثمان بن

مطر نے یزید بن بزیع سے، انہوں نے عطا الخراسانی سے، انہوں نے معاذ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ اور یزید کو دارقطنی اور ابن معین نے ضعیف قرار دیا ہے۔ المیزان ۴۲۰/۴۔ اور عطا؛ ان کے بارے میں حافظ نے التقریب ص ۳۳۲ میں کہا: سچے ہیں لیکن بہت وہم کرتے ہیں اور ارسال و تدلیس کرتے ہیں۔ ہم کہتے ہیں: عطا کی معاذ سے روایت مرسل ہے۔ دیکھئے مراسیل ابن ابی حاتم ص ۱۳۰، اور تہذیب التہذیب ۱۰۸/۳۔ (۲) (ظ) میں ہے: یُطعم۔ (۳) عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، اور اس سے پہلے اس جلد کے ص ۳۰۵ پر گزر چکا ہے۔ (۴) ہمیں اس کی تخریج نہیں ملی، اور ترمذی نے حدیث (۱۹۴۳) کے بعد اس کی طرف اشارہ کیا ہے، اگلا حاشیہ دیکھیں۔ (۵) (د) اور (ز) میں ہے: بن عمر، اور ان کی حدیث احمد (۵۵۷۷)، بخاری (۶۰۱۵)، اور مسلم (۲۶۲۵) کے ہاں بکری ذبح کرنے کے قصے کے ذکر کے بغیر ہے۔ (۶) اسی طرح (ز) اور (ظ) اور سنن ترمذی میں عبارت مکرر ہے۔ (۷) اسے احمد (۶۴۹۶)، ابو داؤد (۵۱۵۲)، اور ترمذی (۱۹۴۳) نے مجاہد کے طریق سے عبداللہ بن عمرو سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: حدیث حسن غریب ہے، اور یہ حدیث مجاہد سے عائشہ اور ابوہریرہ کے واسطے سے بھی نبی ﷺ سے مروی ہے۔

Twelfth: His, the Almighty's, saying: {and the companion by your side} [wa al-sahibi bi-al-janb] meaning: the companion in travel. Al-Tabari (1) reported that the Messenger of Allah (PBUH) was with a man from among his companions, and they were on two mounts. The Messenger of Allah (PBUH) entered a thicket and cut two sticks; one of them was crooked. He came out and gave his companion (2) the straight one. The man said, "O Messenger of Allah, you were more deserving of this!" He said: "O so-and-so (3), indeed every companion who accompanies another is responsible for his companionship, even if for an hour of the day."

Rabiah bin Abi Abd al-Rahman said: For travel there is chivalry, and for home there is chivalry. As for chivalry in travel, it is giving provisions, having few disagreements with companions, and much joking in things that do not anger Allah. As for chivalry at home, it is frequenting the mosques, reciting the Quran, and having many brothers for the sake of Allah, the Mighty and Sublime (4).

And by some of the Banu Asad - and it was said it is for Hatim al-Ta'i (5) - : If my companion does not have a mount behind my camel as a favor, may my feet never be carried. And if he does not have half of my travel-bag from my provisions, may I never have provisions or favor. We are partners in what we are in, and I see that I owe him a favor for what he received from my grace.

Ali, Ibn Mas'ud, and Ibn Abi Layla said: "The companion by your side" is the wife. Ibn Jurayj: He is the one who accompanies you and stays with you hoping for your benefit.

The first opinion is more correct; it is the saying of Ibn Abbas, Ibn Jubayr, Ikrimah, Mujahid, and al-Dahhak (6).

---

(1) In his Tafsir 7/16, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/51. And in its chain of narration there is ambiguity and interruption. (2) In (m): So he came out and gave it to his companion. (3) In Tafsir al-Tabari: No, O so-and-so. (4) Reported by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamheed 23/178, and reported by Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (9575) from the saying of Ja'far bin Muhammad. (5) Al-Tamheed 23/179, and Al-Basri attributed it in Al-Hamasah al-Basriyya 2/38 to Al-Mughira bin Habna'. (6) Al-Tabari reported their sayings 7/11-16.

बारहवीं: अल्लाह तआला का फरमान: {और बगल के साथी} यानी: यात्रा का साथी। अल-तबरी (१) ने रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ उनके साथियों में से एक व्यक्ति था और वे दोनों दो सवारियों पर थे। अल्लाह के रसूल ﷺ एक झाड़ी में दाखिल हुए और दो लकड़ियाँ काटीं; उनमें से एक टेढ़ी थी। आप बाहर आए और अपने साथी (२) को सीधी लकड़ी दी। उसने कहा: हे अल्लाह के रसूल, आप इसके अधिक हकदार थे! आपने फरमाया: "हे फलां (३), वास्तव में हर साथी जो दूसरे का साथ देता है, वह अपनी सोहबत (साथ) के बारे में जवाबदेह है, चाहे वह दिन की एक घड़ी के लिए ही क्यों न हो।"

रबिया बिन अबी अब्द अल-रहमान ने कहा: यात्रा के लिए मर्यादा है, और निवास के लिए मर्यादा है; यात्रा की मर्यादा तो भोजन बांटना, साथियों के साथ कम असहमति रखना और अल्लाह की नाराजगी के बिना खूब मजाक करना है। जहाँ तक निवास की मर्यादा का सवाल है, तो वह है मस्जिदों में नियमित रूप से जाना, कुरान की तिलावत करना और अल्लाह की खातिर अधिक भाई बनाना (४)।

और बनू असद के कुछ लोगों के अनुसार - और कहा गया है कि यह हातिम अल-ताई (५) का है - : यदि मेरे साथी के पास कृपा स्वरूप मेरी ऊंटनी के पीछे सवारी नहीं है, तो मेरे पैर कभी न उठाए जाएं। और यदि मेरे भोजन के थैले का आधा हिस्सा उसके लिए नहीं है, तो न ही मेरे पास भोजन हो और न ही कृपा। हम जो कुछ भी हैं उसमें भागीदार हैं, और मैं देखता हूँ कि उसने मेरी कृपा से जो कुछ प्राप्त किया, उसके लिए मैं उसका ऋणी हूँ।

अली, इब्न मसूद और इब्न अबी लैला ने कहा: "बगल का साथी" पत्नी है। इब्न जुरैज: वह वह है जो आपके लाभ की आशा में आपका साथ देता है और आपके साथ रहता है।

और पहली बात अधिक सही है; और यह इब्न अब्बास, इब्न जुबैर, इकरामा, मुजाहिद और अद-दह्हाक (६) का कथन है।

---

(१) अपनी तफसीर १६/७ में, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' ५१/२ में उनसे उद्धृत किया है। और इसकी इस्नाद (रिवायत की श्रृंखला) में अस्पष्टता और विच्छेद है। (२) (म) में: तो वह बाहर निकला और अपने साथी को दिया। (३) तफसीर अल-तबरी में: नहीं, ओ फलां। (४) इब्न अब्द अल-बर ने 'अल-तमहीद' १७८/२३ में इसे निकाला है, और अल-बैहकी ने 'अश-

शुअब' (९५७५) में जाफर बिन मुहम्मद के कथन से इसे निकाला है। (५) अल-तमहीद १७९/२३, और अल-बसरी ने 'अल-हमासा अल-बसरिया' ३८/२ में इसे अल-मुगीरा बिन हबना' से जोड़ा है। (६) अल-तबरी ने उनके कथनों को ११/७ - १६ में निकाला है।

بارہویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ﴾ یعنی: سفر کا ساتھی۔ طبری (١) نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ان کے صحابہ میں سے ایک شخص تھا اور وہ دونوں دو سواریوں پر تھے، پس رسول اللہ ﷺ ایک جھاڑی میں داخل ہوئے اور دو لکڑیاں کاٹیں؛ ان میں سے ایک ٹیڑھی تھی، اور آپ باہر تشریف لائے اور اپنے ساتھی (٢) کو سیدھی لکڑی دے دی۔ اس نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، آپ اس کے زیادہ حقدار تھے! تو آپ ﷺ نے فرمایا: «اے فلاں(٣)، بے شک ہر ساتھی جو کسی دوسرے کا ساتھ دیتا ہے، وہ اپنی رفاقت کا ذمہ دار ہے خواہ وہ دن کی ایک گھڑی ہی کیوں نہ ہو»۔

اور ربیعہ بن ابی عبد الرحمن نے کہا: سفر کی مروءت (اخلاق) ہے، اور قیام کی مروءت ہے؛ سفر کی مروءت تو توشہ (کھانا) بانٹنا، ساتھیوں کے ساتھ کم اختلاف کرنا، اور اللہ کی ناراضگی کے بغیر کثرت سے مزاح کرنا ہے۔ رہی قیام کی مروءت، تو وہ مسجدوں کی پابندی، تلاوتِ قرآن، اور اللہ کی رضا کے لیے کثرت سے بھائی بنانا ہے (٤)۔

اور بنو اسد کے بعض لوگوں کے لیے - اور کہا گیا ہے کہ یہ حاتم الطائی (٥) کے اشعار ہیں - :

اگر میرے ساتھی کے پاس بطورِ احسان میری اونٹنی کے پیچھے کوئی سواری نہیں، تو میرے پاؤں کبھی نہ اٹھائے جائیں۔ اور اگر میرے توشے دان میں سے اس کے لیے آدھا حصہ نہیں ہے، تو نہ میرے پاس توشہ ہو اور نہ ہی مجھ پر کوئی فضل ہو۔ ہم جس حال میں ہیں اس میں شریک ہیں، اور میں دیکھتا ہوں کہ اس نے میرے فضل سے جو کچھ پایا، اس کی وجہ سے مجھ پر اس کا حق ہے۔

اور حضرت علی، ابن مسعود اور ابن ابی لیلیٰ نے کہا: «الصاحب بالجنب» سے مراد بیوی ہے۔ ابن جریج: وہ ہے جو آپ کے فائدے کی امید میں آپ کے ساتھ رہے اور آپ کی صحبت اختیار کرے۔

اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ اور یہی ابن عباس، ابن جبیر، عکرمہ، مجاہد اور ضحاک (۶) کا قول ہے۔

---

(۱) اپنی تفسیر ۱۶/۷ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۵۱/۲ میں ان سے نقل کیا ہے۔ اور اس کی سند میں ابہام اور انقطاع ہے۔ (۲) (م) میں ہے: پس وہ نکلے اور اپنے ساتھی کو دے دی۔ (۳) تفسیر طبری میں ہے: نہیں اے فلاں۔ (۴) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۱۷۸/۲۳ میں روایت کیا ہے، اور بیہقی نے الشعب (۹۵۷۵) میں جعفر بن محمد کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۵) التمہید ۱۷۹/۲۳، اور بصری نے الحماسۃ البصریہ ۳۸/۲ میں اسے مغیرہ بن حبناء کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) طبری نے ان کے اقوال ۱۱/۷ - ۱۶ میں نقل کیے ہیں۔

The verse may include everyone in general. And Allah knows best.

Thirteenth: His Almighty's saying: {And the wayfarer}. Mujahid said: He is the one who passes by you while traveling (1). As-Sabeel means the road, so the traveler was attributed to it because of his passage on it and his persistence on it. Among the acts of kindness towards him is giving to him, being companionable with him, and providing him with guidance and direction.

Fourteenth: His Almighty's saying: {And those whom your right hands possess}. Allah Almighty commanded kindness towards slaves, and the Prophet ﷺ explained this. Muslim and others (2) narrated from Al-Ma'rur bin Suwaid, who said: We passed by Abu Dharr in Al-Rabadhah, and he was wearing a cloak, and his servant was wearing the same. We said: O Abu Dharr, if you had combined the two, they would have made a suit. He said: There was an exchange of words between me and a man from among my brothers, and his mother was a non-Arab. I shamed him regarding his mother, so he complained about me to the Prophet ﷺ. I met the Prophet ﷺ, and he said: "O Abu Dharr, you are a man in whom there is ignorance." I said: O Messenger of Allah, whoever insults men, they insult his father and mother. He said: "O Abu Dharr, you are a man in whom there is ignorance. They are your brothers; Allah has placed them under your authority. So feed them from what you eat, and clothe them with what you wear, and do not burden them with work (3) that overcomes them. If you do burden them, then help them."

It was narrated from Abu Hurayrah that he rode a mule one day and had his servant ride behind him. Someone said to him: If only you had let him get down to run behind your beast. Abu Hurayrah said: "For two bundles of fire to run with me, burning from me what they burn, is more beloved to me than for my servant to run behind me" (4).

Abu Dawud narrated from Abu Dharr, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever among your slaves suits you, feed him from what you eat and clothe him from what you wear, and whoever among them does not suit you..."

---

(1) Reported by al-Tabari 17/7. (2) Reported by Ahmad (21432), al-Bukhari (30), and Muslim (1661). (3) His saying: "of work", from (Zah). (4) Mentioned by Ibn al-Athir in al-Nihayah (Daghath). His saying "Daghathan": Ibn al-Athir said: Meaning: two bundles of firewood, he used them for fire, meaning they had caught fire and become fire.

आयत सामान्य रूप से सभी को शामिल कर सकती है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

तेरहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और मुसाफिर}। मुजाहिद ने कहा: वह वह है जो यात्रा करते समय आपके पास से गुजरता है (1)। 'सबील' का अर्थ है रास्ता, इसलिए यात्री को उस पर से गुजरने और उस पर बने रहने के कारण उससे जोड़ा गया है। उसके साथ दयालुता के कार्यों में उसे देना, उसका साथ देना और उसका मार्गदर्शन करना शामिल है।

चौदहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और वे जिनके स्वामी तुम्हारे दाहिने हाथ बने हैं}। अल्लाह तआला ने गुलामों के साथ दयालुता का आदेश दिया, और नबी ﷺ ने इसे स्पष्ट किया। मुस्लिम और अन्य (2) ने अल-मारूर बिन सुवैद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: हम अर-रबदाह में अबू ज़र के पास से गुजरे, और उन्होंने एक चादर पहनी हुई थी, और उनके गुलाम ने भी वैसी ही पहनी थी। हमने कहा: ऐ अबू ज़र, अगर आपने इन दोनों को मिला दिया होता, तो यह एक सूट (जोड़ा) बन जाता। उन्होंने कहा: मेरे और मेरे भाइयों में से एक आदमी के बीच कुछ अनबन हो गई थी, और उसकी माँ गैर-अरब थी। मैंने उसे उसकी माँ के बारे में ताना दिया, तो उसने नबी ﷺ से मेरी शिकायत की। मैं नबी ﷺ से मिला, तो उन्होंने कहा: "ऐ अबू ज़र, तुम ऐसे व्यक्ति हो जिसमें अज्ञानता (जाहिलियत) है।" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, जो पुरुषों को गाली देता है, वे उसके पिता और माँ को गाली देते हैं। उन्होंने कहा: "ऐ अबू ज़र, तुम ऐसे व्यक्ति हो जिसमें अज्ञानता है। वे तुम्हारे भाई हैं; अल्लाह ने उन्हें तुम्हारे अधीन किया है। तो उन्हें वही खिलाओ जो तुम खाते हो, और उन्हें वही पहनाओ जो तुम पहनते हो, और उन पर काम (3) का ऐसा बोझ न डालो जो उन पर हावी हो जाए। अगर तुम उन पर बोझ डालो, तो उनकी मदद करो।"

अबू हुरैरा से रिवायत है कि वे एक दिन एक खच्चर पर सवार हुए और अपने गुलाम को अपने पीछे बिठा लिया। किसी ने उनसे कहा: काश आपने उसे अपने जानवर के पीछे दौड़ने के लिए उतार दिया होता। अबू हुरैरा ने कहा: "आग के दो गट्ठर मेरे साथ दौड़ें और जो कुछ वे मुझसे जला सकें जला दें, यह मुझे इसके बजाय अधिक प्रिय है कि मेरा गुलाम मेरे पीछे दौड़ने के लिए उतार दिया होता।" (4)।

अबू दाऊद ने अबू ज़र से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम्हारे गुलामों में से जो तुम्हारे अनुकूल हो, उसे वही खिलाओ जो तुम खाते हो और उसे वही पहनाओ जो तुम पहनते हो, और जो उनमें से तुम्हारे अनुकूल न हो..."

(1) अल-तबरी 17/7 द्वारा उद्धृत। (2) अहमद (21432), बुखारी (30), और मुस्लिम (1661) द्वारा उद्धृत। (3) उनका कहना: "काम से", (ज़) से। (4) इब्न अल-अथिर द्वारा अल-निहाया (दग़थ) में उल्लेख किया गया है। उनका कहना "दग़थान": इब्न अल-अथिर ने कहा: अर्थात: जलाऊ लकड़ी के दो गट्ठर, उन्होंने उन्हें आग के लिए इस्तेमाल किया, जिसका अर्थ है कि वे जल गए थे और आग बन गए थे।

اور یہ آیت عمومی طور پر سب کو شامل ہو سکتی ہے۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

تیرھویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور مسافر (ابن السبیل)}۔ مجاہد نے کہا: یہ وہ ہے جو سفر کے دوران تمہارے پاس سے گزرے (1)۔ اور سبیل کے معنی راستہ ہیں، پس مسافر کو اس کی طرف منسوب کیا گیا کیونکہ وہ اس پر سے گزرتا ہے اور اس پر مستقل رہتا ہے۔ اس کے ساتھ احسان میں اسے کچھ دینا، اس کی رفاقت کرنا، اور اس کی رہنمائی و ہدایت کرنا شامل ہے۔

چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور تمہارے مملوک (لونڈی غلام)}۔ اللہ تعالیٰ نے مملوکوں (غلاموں) کے ساتھ احسان کرنے کا حکم دیا، اور نبی ﷺ نے اسے واضح فرمایا۔ چنانچہ مسلم وغیرہ (2) نے المعرور بن سوید سے روایت کی، انہوں نے کہا: ہم مقام ربذہ میں ابو ذرؓ کے پاس سے گزرے، ان پر ایک چادر تھی اور ان کے غلام پر بھی ویسی ہی چادر تھی۔ ہم نے کہا: اے ابو ذر، اگر آپ ان دونوں کو جمع کر لیتے تو یہ ایک مکمل جوڑا (حلہ) بن جاتا۔ انہوں نے کہا: میرے اور میرے بھائیوں میں سے ایک شخص کے درمیان کچھ تلخ کلامی ہو گئی تھی، اس کی ماں عجمی (غیر عرب) تھی، میں نے اسے اس کی ماں کی وجہ سے عار دلائی۔ اس نے نبی ﷺ سے میری شکایت کی۔ میں نبی ﷺ سے ملا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ابو ذر، تم ایسے آدمی ہو جس میں ابھی جاہلیت کا کچھ اثر ہے"۔ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، جو شخص مردوں کو گالی دیتا ہے تو وہ اس کے باپ اور ماں کو گالی دیتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ابو ذر، تم ایسے آدمی ہو جس میں جاہلیت ہے۔ وہ تمہارے بھائی ہیں، اللہ نے انہیں تمہارے ماتحت کر دیا ہے۔ پس تم جو کھاتے ہو انہیں بھی وہی کھلاؤ، اور جو پہنتے ہو انہیں بھی وہی پہناؤ، اور ان پر کام (3) کا اتنا بوجھ نہ ڈالو جو ان پر غالب آ جائے، اور اگر ان پر بوجھ ڈالو تو ان کی مدد کرو"۔

اور ابو ہریرہؓ سے مروی ہے کہ وہ ایک دن ایک خچر پر سوار ہوئے اور اپنے غلام کو اپنے پیچھے بٹھا لیا۔ کسی کہنے والے نے ان سے کہا: کاش آپ اسے اپنی سواری کے پیچھے دوڑنے کے لیے نیچے اتار دیتے! تو ابو ہریرہؓ نے فرمایا: "آگ کے دو گٹھے میرے ساتھ دوڑیں جو مجھ سے جتنا جلا سکیں جلا دیں، یہ مجھے اس سے زیادہ پسند ہے کہ میرا غلام میرے پیچھے دوڑے" (4)۔

اور ابو داؤد نے ابو ذرؓ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے مملوکوں میں سے جو تمہارے موافق ہو، اسے وہی کھلاؤ جو تم خود کھاتے ہو، اور وہی پہناؤ جو تم خود پہنتے ہو، اور جو ان میں سے تمہارے موافق نہ ہو..."

---

(1) اسے طبری نے 17/7 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے احمد (21432)، بخاری (30)، اور مسلم (1661) نے روایت کیا ہے۔ (3) ان کا قول: "کام سے"، نسخہ (ظ) سے۔ (4) ابن الاثیر نے اسے 'النہایہ' (ضغث) میں ذکر کیا ہے۔ ان کا قول 'ضغثان': ابن الاثیر نے کہا: یعنی لکڑیوں کے دو گٹھے، جنہیں آگ کے لیے استعمال کیا گیا، یعنی وہ بھڑک اٹھے اور آگ بن گئے۔

Surah An-Nisa: Verse 36 315

...then sell him and do not torture God's creation." (1). 'la yammakum': agreed with you. 'al-mula'imah': agreement. And Muslim (2) narrated from Abu Huraira (may Allah be pleased with him), from the Prophet ﷺ that he said: "For the slave is his food and clothing, and he should not be burdened with work except what he can bear." And he, peace and blessings be upon him, said: "None of you should say: 'My slave (male)' or 'My slave (female)', but rather should say: 'My lad' and 'My lass'." (3) And its explanation will come in Surah Yusuf, peace be upon him (4). So the Prophet ﷺ encouraged masters to have noble character, urged them to it, and guided them towards kindness and the path of humility so that they do not see any superiority for themselves over their slaves. For everyone is a slave of Allah, and the wealth belongs to Allah, but He has subjected some to others and made some possessors of others, as a completion of blessing and implementation of wisdom. If they feed them less than what they eat themselves, and clothe them less than what they wear in terms of quality and quantity, it is permissible, since (5) he has fulfilled his duty towards him. There is no disagreement on this, and Allah knows best. And Muslim narrated from Abdullah bin Amr when a steward of his came to him, he asked (6): "Have you given the slaves their food?" He said: "No." He said: "Then go and give it to them, for the Messenger of Allah ﷺ said: 'It is enough sin for a man to withhold the food of those whom he possesses.'" (7). The fifteenth point: It was established from the Prophet ﷺ that he said: "Whoever strikes his slave a prescribed punishment (hadd) that he did not deserve, or slaps him, then his expiation is to set him free." (8). And its meaning is: that he strikes him to the extent of a hadd punishment when no hadd was due upon him. And it came...

(1) Sunan Abi Dawood (5161), and it is in Ahmad (21483), and it is through the route of Mawriq al-Ijli, from Abu Dharr, from the Prophet ﷺ, and Mawriq did not hear from Abu Dharr. Al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 169. (2) In his Sahih (1662), and it is in Ahmad (7365). (3) Reported by Ahmad (10368), and al-Bukhari (2552) from the hadith of Abu Huraira (RA). (4) In the interpretation of the words of the Almighty: {Mention me to your lord} [42]. (5) In the copies: 'idha' (if), and what is established is from al-Mufhim 4/352, and the speech is from it. (6) In (m): So he entered and said. (7) Sahih Muslim (996), and 'al-qahraman': he is like the treasurer and the agent, and the guardian of what is under his hand, and the one in charge of the man's affairs, in the language of the Persians. Al-Nihaya (qahram). (8) Reported by Ahmad (5051), and Muslim (1657) from the hadith of Abdullah bin Umar (RAA).

सूरह अन-निसा: आयत 36 315

...तो उसे बेच दो और अल्लाह की रचना को कष्ट न दो।" (1)। 'ला यम्मकुं: तुम्हारी सहमति। 'अल-मुलाइमा': सहमति। और मुस्लिम (2) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "गुलाम के लिए उसका भोजन और कपड़े हैं, और उसे काम का बोझ नहीं दिया जाना चाहिए सिवाय उसके जो वह सह सके।" और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "तुममें से कोई यह न कहे: 'मेरा गुलाम' या 'मेरी दासी', बल्कि वह कहे: 'मेरा लड़का' और 'मेरी लड़की'।" (3) और इसका विवरण सूरह यूसुफ (अलैहिस्सलाम) में आएगा (4)। अतः पैगंबर ﷺ ने स्वामियों को अच्छे चरित्र के लिए प्रोत्साहित किया, उन्हें इस पर उकसाया, और उन्हें परोपकार और विनम्रता के मार्ग पर चलने के लिए निर्देशित किया ताकि वे अपने दासों पर खुद को श्रेष्ठ न समझें। क्योंकि सभी अल्लाह के दास हैं, और धन अल्लाह का है, लेकिन उसने कुछ को दूसरों के अधीन कर दिया है, और कुछ को दूसरों का स्वामी बना दिया है, आशीर्वाद की पूर्णता और ज्ञान के कार्यान्वयन के रूप में। यदि वे उन्हें अपने भोजन से कम खिलाते हैं, और गुणवत्ता और मात्रा में अपने कपड़ों से कम पहनाते हैं, तो यह जायज़ है, क्योंकि (5) उसने अपने कर्तव्य को पूरा कर दिया है। इसमें कोई मतभेद नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और मुस्लिम ने अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत की है जब उनका एक प्रबंधक (क़हरमान) उनके पास आया, तो उन्होंने पूछा (6): "क्या तुमने दासों को उनका भोजन दे दिया है?" उसने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "तो जाओ और उन्हें दे दो, क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया है: 'एक व्यक्ति के लिए इतना ही गुनाह काफी है कि वह उन लोगों का भोजन रोक ले जिनका वह मालिक है'।" (7)। पंद्रहवीं बात: पैगंबर ﷺ से यह सिद्ध है कि उन्होंने फरमाया: "जिसने अपने गुलाम को ऐसी सज़ा (हद) दी जिसका वह हकदार नहीं था, या उसे थप्पड़ मारा, तो उसका प्रायश्चित (कफ्फारा) उसे आज़ाद करना है।" (8)। और इसका अर्थ है: कि वह उसे हद की मात्रा में मारता है जबकि उस पर कोई हद वाजिब नहीं थी। और आया...

(1) सुनन अबू दाऊद (5161), और यह अहमद (21483) में है, और यह मौरीक अल-इजली के माध्यम से है, अबू ज़र से, पैगंबर ﷺ से, और मौरीक ने अबू ज़र से नहीं सुना। इब्न अबी हातिम की अल-मरासील पृष्ठ 169। (2) अपनी सहीह (1662) में, और यह अहमद (7365) में है। (3) अहमद (10368) और बुखारी (2552) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत। (4) सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या में: {अपने स्वामी के पास मेरा ज़िक्र करना} [42]। (5) प्रतियों में: 'इज़ा' (यदि), और जो स्थापित है वह अल-मुफ़हिम 4/352 से है, और कथन उसी का है। (6) (म) में: तो वह अंदर

आया और कहा। (7) सहीह मुस्लिम (996), और 'अल-क़हरमान': वह खजांची और एजेंट की तरह है, और उसके हाथ के नीचे जो है उसका रक्षक, और फारसियों की भाषा में मनुष्य के मामलों का प्रभारी। अल-निहाया (क़हरम)। (8) अहमद (5051) और मुस्लिम (1657) द्वारा अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत।

سورہ النساء: آیت 36 315

...تو اسے بیچ دو اور اللہ کی مخلوق کو اذیت نہ دو"(1)۔ 'لا یَمَّکم' : تمہاری مرضی کے موافق ہوا۔ اور 'المُلائِمَۃُ' : موافقت۔ اور مسلم(2) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، نبی کریم ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "غلام کے لیے اس کا کھانا اور کپڑا ہے، اور اس پر کام کا اتنا ہی بوجھ ڈالا جائے جتنا وہ برداشت کر سکے۔" اور آپ علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: "تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: 'میرا غلام' یا 'میری لونڈی'، بلکہ یوں کہے: 'میرا نوجوان' اور 'میری نوجوان لڑکی'"(3) اور اس کا بیان سورہ یوسف علیہ السلام میں آئے گا(4)۔ چنانچہ نبی کریم ﷺ نے آقاؤں کو مکارمِ اخلاق کی ترغیب دی، انہیں اس پر ابھارا، اور انہیں احسان، اور تواضع کی راہ اختیار کرنے کی ہدایت فرمائی تاکہ وہ اپنے غلاموں پر خود کو فضیلت نہ دیں، کیونکہ سب اللہ کے بندے ہیں، اور مال اللہ کا مال ہے، لیکن اس نے نعمت کی تکمیل اور حکمت کے نفاذ کے لیے بعض کو بعض کے تابع کر دیا ہے اور بعض کو بعض کا مالک بنا دیا ہے۔ پس اگر وہ انہیں اپنے کھانے سے کم کھلائیں، اور اپنے لباس سے کم معیار اور مقدار کا لباس پہنائیں، تو یہ جائز ہے، کیونکہ(5) اس نے اپنے واجب کردہ حق کو پورا کر دیا ہے۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے، واللہ اعلم۔ اور مسلم نے عبداللہ بن عمرو سے روایت کیا کہ جب ان کا ایک کارندہ (قہرمان) ان کے پاس آیا، تو انہوں نے پوچھا(6): کیا تم نے غلاموں کو ان کا کھانا دے دیا ہے؟ اس نے کہا: نہیں۔ فرمایا: تو جاؤ اور انہیں دے دو، کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آدمی کے گناہگار ہونے کے لیے یہی کافی ہے کہ وہ ان کا رزق روک لے جن کا وہ مالک ہے"(7)۔ پندرہویں بات: نبی کریم ﷺ سے ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: "جس نے اپنے غلام کو ایسی سزا (حد) ماری جس کا وہ حقدار نہیں تھا، یا اسے تھپڑ

مارا، تو اس کا کفارہ اسے آزاد کرنا ہے"(8)۔ اور اس کا مطلب ہے: کہ وہ اسے حد کی مقدار کے برابر مارے جبکہ اس پر کوئی حد (واجب) نہیں تھی۔ اور آیا...

(1) سنن ابی داؤد (5161)، اور یہ احمد (21483) میں ہے، اور یہ مورق العجلی کے واسطے سے ہے، حضرت ابوذر سے، نبی کریم ﷺ سے، اور مورق نے ابوذر سے نہیں سنا۔ المراسیل لابن ابی حاتم ص 169۔ (2) اپنی صحیح (1662) میں، اور یہ احمد (7365) میں ہے۔ (3) اسے احمد (10368)، اور بخاری (2552) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اللہ تعالی کے قول کی تفسیر کے وقت: ﴿أَذْكُرْنِي عِندَ رَبِّكَ﴾ [42]۔ (5) نسخوں میں: 'إذا' ہے، اور ثابت شدہ 'المفہم' 4/352 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (6) (م) میں: پس وہ داخل ہوا اور کہا۔ (7) صحیح مسلم (996)، اور 'قہرمان': وہ خزانچی اور وکیل کی طرح ہے، اور جو اس کے ہاتھ کے نیچے ہو اس کا محافظ، اور فارسی زبان میں آدمی کے امور کا ذمہ دار۔ النہایہ (قہرم)۔ (8) اسے احمد (5051)، اور مسلم (1657) نے حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Page Header: Surah An-Nisa: Verse 36 316

Main Text: From a group of companions, they took retribution (Qisas) for the servant from the master's son for beating him, and they freed the servant when the master did not want retribution. Peace and blessings be upon him, he said: "Whoever accuses his slave of adultery, the punishment of eighty (lashes) will be established upon him on the Day of Resurrection"(1). And he, peace and blessings be upon him, said: "The one who treats his subordinates badly shall not enter Paradise"(2). And he, peace and blessings be upon him, said: "Ill-nature is an ill omen, and good treatment of subordinates is growth, and upholding family ties increases life span, and charity wards off an evil death"(3). Sixteenth: Scholars have differed in this chapter as to which is better, a free man or a slave? Muslim(4) narrated from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The righteous slave has two rewards." By the One in Whose hand is the soul of Abu Hurairah, were it not for Jihad in the path of Allah, Hajj, and honoring my mother, I would have loved to die as a slave. It was narrated from Ibn Umar that the Messenger of Allah ﷺ said: "If a slave is sincere to his master and worships Allah well, he will have his reward twice over"(5).

Footnotes: (1) Reported by Ahmad (9567), Al-Bukhari (6858), and Muslim (1660) from the Hadith of Abu Hurairah with the addition: "unless it is as he said", and without his saying: "eighty". The mention of eighty appeared in two narrations from Ibn Umar - may Allah be pleased with them - and Ibn al-Musayyib, reported by Abd al-Razzaq (17970) and (17971). (2) Reported by Ahmad (13) and (31), and Al-Tirmidhi (1946) via Farqad al-Sabakhi, from Murrah al-Tayyib, from Abu Bakr, from the Prophet ﷺ. Al-Tirmidhi said: A strange (gharib) hadith, and Ayyub al-Sakhtiyani and others spoke about Farqad al-Sabakhi regarding his memory. His saying: "bad treatment of subordinates": meaning one who treats slaves poorly. Al-Nihayah (Milk). (3) Reported by Abd al-Razzaq (20118) and Ahmad (16079) from the Hadith of Rafi' ibn Makith, and in them: "righteousness" instead of "upholding family ties", and it also appears in Ahmad: "good character" instead of "good treatment of subordinates". Abu Dawood (5162) reported it concisely with the wording: "Good treatment of subordinates is a blessing, and ill-nature is an ill omen", and according to them, it is through some of the sons of Rafi' ibn Makith, from Rafi' ibn Makith, from the Prophet ﷺ. Al-Mundhiri said in Mukhtasar al-Sunan 8/49: It contains an unknown narrator. His saying: "upholding family ties increases life span" was reported by al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir (8014) from the Hadith of Abu Umamah, and al-Haythami graded it as good (hasan) in Majma' al-Zawa'id 3/115. It is supported by the Hadith of Anas in al-Bukhari

(2067) and Muslim (2557) from the Prophet ﷺ: "Whoever would like his provision to be expanded and his lifespan to be extended, let him maintain family ties." His saying: "charity wards off an evil death" was reported by al-Tirmidhi (664) from the Hadith of Anas, and he graded it as good (hasan). (4) In his Sahih (1665), and it is with Ahmad (8372), and al-Bukhari (2548). (5) Reported by Ahmad (4673), al-Bukhari (2546), and Muslim (1664).

शीर्षक: सूरह अन-निसा: आयत 36 316

मुख्य पाठ: सहाबा के एक समूह से वर्णित है कि उन्होंने नौकर को मारने के बदले में मालिक के बेटे से बदला (क़िसास) लिया, और जब मालिक ने बदला नहीं चाहा तो उन्होंने नौकर को आज़ाद कर दिया। और आप ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने अपने दास पर व्यभिचार का आरोप लगाया, क़ियामत के दिन उस पर अस्सी (कोड़ों) की सजा लागू की जाएगी"(1)। और आप ﷺ ने फ़रमाया: "मातहतों के साथ बुरा व्यवहार करने वाला स्वर्ग में प्रवेश नहीं करेगा"(2)। और आप ﷺ ने फ़रमाया: "बुरा व्यवहार दुर्भाग्य है, और मातहतों के साथ अच्छा व्यवहार बरकत (विकास) है, और रिश्तेदारों से मेल-जोल उम्र बढ़ाता है, और दान बुरी मौत को टालता है"(3)। सोलहवीं बात: और इस विषय में विद्वानों के बीच मतभेद रहा है कि कौन श्रेष्ठ है, स्वतंत्र व्यक्ति या दास? मुस्लिम(4) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "नेक दास के लिए दोहरा इनाम है।" उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में अबू हुरैरा की जान है, अगर अल्लाह की राह में जिहाद, हज और मेरी माँ की सेवा न होती, तो मैं दास के रूप में मरना पसंद करता। इब्न उमर से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "जब कोई दास अपने मालिक के साथ वफादारी करता है और अल्लाह की इबादत अच्छी तरह करता है, तो उसे दोहरा इनाम मिलता है"(5)।

पाद-टिप्पणी: (1) इसे अहमद (9567), बुखारी (6858), और मुस्लिम (1660) ने अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित किया है, जिसमें यह अतिरिक्त है: "सिवाय इसके कि वैसा ही हो जैसा उसने कहा", और "अस्सी" शब्द के बिना। अस्सी का उल्लेख इब्न उमर और इब्न अल-मुसय्यिब से दो रिवायतों में आया है, जिन्हें अब्द अल-रज़्ज़ाक (17970) और (17971) ने संकलित किया है। (2) इसे अहमद (13) और (31), और तिरमिज़ी (1946) ने फ़रक़द अल-सबख़ी के माध्यम से, मुर्रा अल-तय्यब से, अबू बक्र से, नबी ﷺ के हवाले से रिवायत किया है। तिरमिज़ी ने कहा: यह एक अजनबी (गरीब) हदीस है, और अय्यूब अल-सख्तियानी और अन्य लोगों ने फ़रक़द अल-सबख़ी की याददाश्त पर सवाल उठाए हैं। उनके शब्द: "मातहतों के साथ बुरा व्यवहार": यानी जो दासों के साथ बुरा व्यवहार करता है। अन-निहाया (मिल्क)। (3) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक (20118) और अहमद (16079) ने राफ़े बिन मकीथ की हदीस से वर्णित किया है, और उनमें "रिश्तेदारों से मेल-जोल" के बजाय "नेकी" शब्द है, और अहमद के यहाँ "मातहतों के साथ अच्छे व्यवहार" के बजाय "अच्छे आचरण" का उल्लेख है। अबू दाऊद (5162) ने इसे संक्षिप्त रूप में इन शब्दों के साथ वर्णित किया है: "मातहतों के साथ अच्छा व्यवहार सौभाग्य है, और बुरा व्यवहार दुर्भाग्य है", और उनके पास यह राफ़े बिन मकीथ के कुछ बेटों के

माध्यम से राफ़े बिन मकीथ से नबी ﷺ के हवाले से है। अल-मुन्ज़िरी ने मुख़्तसर अल-सुनन 8/49 में कहा: इसमें एक अज्ञात वर्णनकर्ता है। और उनका कथन: "रिश्तेदारों से मेल-जोल उम्र बढ़ाता है" इसे तबरानी ने अल-मुजम अल-कबीर (8014) में अबू उमामा की हदीस से वर्णित किया है, और हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 3/115 में इसे हसन कहा है। बुखारी (2067) और मुस्लिम (2557) में अनस की हदीस नबी ﷺ से इसकी गवाही देती है: "जो चाहता है कि उसकी रोज़ी बढ़ा दी जाए और उसकी उम्र लंबी कर दी जाए, उसे चाहिए कि वह रिश्तेदारों से मेल-जोल रखे।" और उनका कथन: "दान बुरी मौत को टालता है" इसे तिरमिज़ी (664) ने अनस की हदीस से वर्णित किया है और इसे हसन कहा है। (4) उनके सहीह (1665) में, और यह अहमद (8372) और बुखारी (2548) के पास भी है। (5) इसे अहमद (4673), बुखारी (2546), और मुस्लिम (1664) ने वर्णित किया है।

صفحہ کی سرخی: سورہ النساء: الآية ٣٦ ٣١٦

عبارت: صحابہ کی ایک جماعت سے مروی ہے کہ انہوں نے مار پیٹ کی وجہ سے خادم کے لیے (مالک کے) بیٹے سے قصاص لیا، اور جب مالک نے قصاص نہیں چاہا تو خادم کو آزاد کر دیا۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنے غلام پر بدکاری کی تہمت لگائی، قیامت کے دن اس پر اسی (کوڑوں) کی حد قائم کی جائے گی"(١)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "ماتحتوں کے ساتھ برا سلوک کرنے والا جنت میں داخل نہیں ہوگا"(٢)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "بد اخلاقی نحوست ہے، اور ماتحتوں کے ساتھ حسنِ سلوک ترقی (برکت) ہے، اور صلہ رحمی عمر میں اضافہ کرتی ہے، اور صدقہ بری موت کو دور کرتا ہے"(٣)۔ سولہویں بات: اور اس باب میں علماء کا اختلاف ہے کہ کون افضل ہے، آزاد یا غلام؟ امام مسلم(٤) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "نیک سیرت غلام کے لیے دہرا اجر ہے"۔ اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں ابو ہریرہ کی جان ہے، اگر اللہ کی راہ میں جہاد، حج اور اپنی ماں کے ساتھ حسنِ سلوک (کی ذمہ داری) نہ ہوتی، تو میں پسند کرتا کہ میں غلامی کی حالت میں مروں۔ اور ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک غلام جب اپنے آقا کا خیر خواہ ہو اور اللہ کی عبادت اچھے طریقے سے کرے، تو اس کے لیے اس کا اجر دو گنا ہے"(٥)۔

حواشی: (١) اسے احمد (٩٥٦٧)، بخاری (٦٨٥٨) اور مسلم (١٦٦٠) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے اضافے کے ساتھ روایت کیا ہے: "سوائے اس کے کہ وہ ویسا ہی ہو جیسا اس نے کہا"، اور لفظ "اسی" کے بغیر۔ "اسی" کا تذکرہ ابن عمر رضی اللہ عنہما اور ابن مسیب سے دو آثار میں آیا ہے، جنہیں عبدالرزاق (١٧٩٧٠) اور (١٧٩٧١) نے روایت کیا ہے۔ (٢) اسے احمد (١٣) اور (٣١)، اور ترمذی (١٩٤٦) نے فرقد سبخی کے واسطے سے، مرہ طیب

سے، ابوبکر رضی اللہ عنہ سے، نبی ﷺ کے حوالے سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور ایوب سختیانی اور دیگر نے فرقد سبخی کے حافظے کے حوالے سے کلام کیا ہے۔ آپ کا قول: "سیئ الملکۃ": یعنی وہ جو ماتحتوں (غلاموں) کے ساتھ برا سلوک کرے۔ النہایہ (ملک)۔ (۳) اسے عبدالرزاق (۲۰۱۱۸) اور احمد (۱۶۰۷۹) نے رافع بن مکیث کی حدیث سے روایت کیا ہے، ان دونوں میں "صلہ رحمی" کی جگہ "نیکی" کا لفظ ہے، اور احمد کے ہاں "حسنِ ملکۃ" کی جگہ "حسنِ خلق" آیا ہے۔ ابوداؤد (۵۱۶۲) نے اسے مختصراً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "ماتحتوں کے ساتھ اچھا سلوک برکت ہے اور بد اخلاقی نحوست ہے"، اور ان کے نزدیک یہ رافع بن مکیث کے بعض بیٹوں کے واسطے سے رافع بن مکیث سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ منذری نے مختصر السنن ۴۹/۸ میں کہا: اس میں ایک راوی مجہول ہے۔ اور آپ کا قول: "صلہ رحمی عمر میں اضافہ کرتی ہے" اسے طبرانی نے المعجم الکبیر (۸۰۱۴) میں ابو امامہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ۳/۱۱۵ میں اسے حسن کہا ہے، اور بخاری (۲۰۶۷) اور مسلم (۲۵۵۷) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی نبی ﷺ سے روایت اس کی تائید کرتی ہے: "جسے یہ پسند ہو کہ اس کے رزق میں وسعت دی جائے اور اس کی عمر دراز کی جائے تو اسے چاہیے کہ صلہ رحمی کرے"۔ اور آپ کا قول: "صدقہ بری موت کو ٹالتا ہے" اسے ترمذی (٦٦٤) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اسے حسن کہا ہے۔ (٤) اپنی صحیح (١٦٦٥) میں، اور یہ احمد (٨٣٧٢) اور بخاری (٢٥٤٨) کے ہاں بھی ہے۔ (٥) اسے احمد (٤٦٧٣)، بخاری (٢٥٤٦) اور مسلم (١٦٦٤) نے روایت کیا ہے۔

He used this and similar instances to argue for the merit of the slave; because he is addressed from two perspectives: he is required to worship Allah, and required to serve his master. This was the view held by Abu 'Umar Yusuf bin 'Abd al-Barr al-Namari (1), and Abu Bakr Muhammad bin 'Abd Allah bin Ahmad al-Amiri al-Baghdadi, the Hafiz. Those who preferred the free person argued by saying: Independence in matters of religion and the world is only achieved by free people. The slave is like one who is non-existent due to his lack of independence, like a tool directed by force, and like an animal subjected by compulsion. Therefore, he was deprived of the positions of testimony and most positions of authority, and his legal punishments were less than those of free people to indicate his low status. Although the free person is addressed from only one side, his duties in it are more, his efforts are greater, and thus his reward is more. Abu Huraira alluded to this by saying: "Were it not for Jihad and Hajj"; meaning: were it not for the deficiency that affects the slave due to missing out on these matters (2). And Allah knows best. Seventeenth: Anas bin Malik narrated that the Prophet ﷺ said: "Gabriel continued to enjoin me to treat neighbors well until I thought he would make them heirs. And he continued to enjoin me regarding women until I thought he would prohibit their divorce. And he continued to enjoin me regarding slaves until I thought he would set a term for them, after which they would be free. And he continued to enjoin me regarding the Siwak until I feared it would wear down my mouth - or it was narrated until he almost did. And he continued to enjoin me regarding the night prayer until I thought the best of my nation would not sleep at night." Abu al-Layth al-Samarqandi mentioned it in his tafsir (3). Eighteenth: His saying, the Almighty: ﴿Indeed, Allah does not like﴾ meaning: He is not pleased with ﴿whoever is self-deluded and boastful﴾. So He, the Glorified, denied His love and pleasure for anyone who has this quality, meaning: the effects [of His love] do not appear on him...

---

(1) At-Tamheed 4/237. (2) Al-Mufhim 4/355. (3) 1/354, and Abu Hanifa recorded it in his Musnad (557) with the commentary of Mulla Ali al-Qari without mentioning women and the Siwak. Ibn Abi al-Dunya recorded the hadith about women in 'Al-Iyal' (483) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and its chain of narration contains an unknown person. The authentic part of it is his saying: "Gabriel continued to enjoin me regarding the neighbor until I thought he would make him an heir." It was mentioned previously in the eleventh issue.

उन्होंने इसका और इसके जैसी बातों का इस्तेमाल गुलाम की श्रेष्ठता के तर्क के रूप में किया; क्योंकि उसे दो तरफ से संबोधित किया जाता है: अल्लाह की इबादत का आदेश और अपने मालिक की सेवा का आदेश। यही राय अबू उमर यूसुफ बिन अब्द अल-बर्र अल-नमरी (1), और अबू बक्र मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अहमद अल-आमरी अल-बगदादी अल-हाफ़िज़ की थी। जिन लोगों ने स्वतंत्र व्यक्ति को प्राथमिकता दी, उन्होंने यह तर्क दिया कि: धर्म और दुनिया के मामलों में स्वतंत्रता केवल स्वतंत्र लोगों द्वारा ही प्राप्त की जाती है। गुलाम अपनी स्वतंत्रता की कमी के कारण अस्तित्वहीन के समान है, और जोर-जबर्दस्ती से चलाए जाने वाले एक उपकरण की तरह है, और मजबूरी से वश में किए गए जानवर की तरह है। इसीलिए उसे गवाही के पदों और अधिकांश शासन व्यवस्था से वंचित रखा गया, और स्वतंत्र लोगों की तुलना में उसकी सजाएँ कम रखी गईं ताकि उसकी निम्न स्थिति का संकेत मिल सके। यद्यपि स्वतंत्र व्यक्ति को केवल एक ही पक्ष से संबोधित किया जाता है, लेकिन उसमें उसके कर्तव्य अधिक हैं, उसका प्रयास बड़ा है, और इसलिए उसका प्रतिफल भी अधिक है। अबू हुरैरा ने इसकी ओर इशारा करते हुए कहा था: "यदि जिहाद और हज न होता"; यानी: उस कमी के लिए जो गुलाम को इन कार्यों के छूट जाने के कारण पहुँचती है (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है। सत्रहवीं बात: अनस बिन मालिक ने नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जिब्रईल मुझे पड़ोसी के बारे में वसीयत करते रहे यहाँ तक कि मुझे लगा कि वह उसे वारिस बना देंगे। और वह मुझे औरतों के बारे में वसीयत करते रहे यहाँ तक कि मुझे लगा कि वह उनके तलाक को हराम कर देंगे। और वह मुझे गुलामों के बारे में वसीयत करते रहे यहाँ तक कि मुझे लगा कि वह उनके लिए एक समय सीमा तय कर देंगे जिसके बाद वे आजाद हो जाएंगे। और वह मुझे मिस्वाक के बारे में वसीयत करते रहे यहाँ तक कि मुझे डर लगने लगा कि कहीं मेरा मुँह न घिस जाए - या रिवायत है कि करीब था कि ऐसा हो जाए। और वह मुझे रात की नमाज के बारे में वसीयत करते रहे यहाँ तक कि मुझे लगा कि मेरी उम्मत के बेहतरीन लोग रात में सोएंगे ही नहीं।" अबू अल-लैथ अल-समरकंदी ने अपनी तफ़सीर में इसका उल्लेख किया है (3)। अठारहवीं बात: अल्लाह तआला का यह कहना: ﴿बेशक अल्लाह पसंद नहीं करता﴾ यानी: वह राजी नहीं होता ﴿उस व्यक्ति से जो घमंडी और शेखीखोर हो﴾। तो अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उस व्यक्ति से अपनी मोहब्बत और रजामंदी को नकार दिया जिसमें यह गुण हो, यानी: उस पर [अल्लाह की मोहब्बत के] निशान दिखाई नहीं देते...

(1) अल-तमहीद 4/237। (2) अल-मुफ्हिम 4/355। (3) 1/354, और अबू हनीफ़ा ने अपनी मुसनद (557) में मुल्ला अली अल-कारी की व्याख्या के साथ इसे औरतों और मिस्वाक के जिक्र के बिना रिवायत किया है। और औरतों वाली हदीस को इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अल-इयाल' (483) में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की रिवायत से दर्ज किया है, और इसकी सनद में एक अज्ञात व्यक्ति है। इसका सही हिस्सा उनका यह कहना है: "जिब्रईल मुझे पड़ोसी के बारे में वसीयत करते रहे यहाँ तक कि मुझे लगा कि वह उसे वारिस बना देंगे।" और यह ग्यारहवें मसले में पहले गुजर चुका है।

سورة النساء: آیت ۳۶ ۳۱۷

انہوں نے اس سے اور اس جیسی دیگر باتوں سے غلام کی فضیلت پر استدلال کیا؛ کیونکہ اسے دو جہتوں سے مخاطب کیا گیا ہے: اللہ کی عبادت کا مطالبہ، اور اپنے آقا کی خدمت کا مطالبہ۔ اور یہی رائے ابو عمر یوسف بن عبد البر النمری (۱)، اور حافظ ابو بکر محمد بن عبد اللہ بن احمد العامری البغدادی نے اختیار کی ہے۔ جنہوں نے آزاد کو فضیلت دی انہوں نے یہ کہہ کر استدلال کیا کہ: دین و دنیا کے امور میں استقلال (خود مختاری) صرف آزاد لوگوں کو حاصل ہوتا ہے، اور غلام اپنی عدم خود مختاری کی وجہ سے مفقود (معدوم) کی طرح ہے، اور جبر کے تحت چلائے جانے والے آلے کی طرح ہے، اور زبردستی قابو کیے گئے چوپائے کی طرح ہے؛ اسی لیے اسے گواہی کے عہدوں اور بیشتر حکومتی عہدوں سے محروم رکھا گیا، اور آزاد لوگوں کے مقابلے میں اس کی حدیں (سزائیں) کم رکھی گئیں تاکہ اس کی کم قدری کا احساس دلایا جا سکے، اور آزاد شخص اگرچہ ایک ہی جہت سے مطالبہ کیا جاتا ہے، لیکن اس میں اس کی ذمہ داریاں زیادہ ہیں، اس کی مشقت بڑی ہے، لہذا اس کا ثواب بھی زیادہ ہے۔ ابو ہریرہ نے اس کی طرف اپنے اس قول سے اشارہ کیا: "اگر جہاد اور حج نہ ہوتا"؛ یعنی: اگر وہ نقص نہ ہوتا جو ان امور کے فوت ہونے کی وجہ سے غلام کو لاحق ہوتا ہے (۲)۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ سترہویں بات: انس بن مالک نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «جبرئیل مجھے پڑوسی کے بارے میں برابر وصیت کرتے رہے یہاں تک کہ مجھے گمان ہوا کہ وہ اسے وارث بنا دیں گے، اور وہ مجھے عورتوں کے بارے میں برابر وصیت کرتے رہے یہاں تک کہ میں نے سوچا کہ وہ ان کی طلاق کو حرام کر دیں گے، اور وہ مجھے غلاموں کے بارے میں برابر وصیت کرتے رہے یہاں تک کہ مجھے گمان ہوا کہ وہ ان کے لیے کوئی ایسی مدت مقرر کر دیں گے جس کے ختم ہونے پر وہ

آزاد ہو جائیں، اور وہ مجھے مسواک کے بارے میں برابر وصیت کرتے رہے یہاں تک کہ مجھے ڈر ہوا کہ میں اپنا منہ زخمی نہ کر لوں - اور روایت ہے کہ قریب تھا کہ ایسا ہو جائے - اور وہ مجھے قیامِ لیل (تہجد) کے بارے میں برابر وصیت کرتے رہے یہاں تک کہ میں نے سوچا کہ میری امت کے بہترین لوگ رات کو نہیں سوئیں گے»۔ اسے ابو اللیث السمرقندی نے اپنی تفسیر میں ذکر کیا ہے (۳)۔ اٹھارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بے شک اللہ پسند نہیں کرتا﴾ یعنی: وہ راضی نہیں ہوتا ﴿ہر اس شخص سے جو اترانے والا، فخر کرنے والا ہو﴾ پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس شخص سے اپنی محبت اور رضا کی نفی کر دی جس کی یہ صفت ہو، یعنی: اس پر [اللہ کی محبت کے] آثار ظاہر نہیں ہوتے...

---

(۱) التمہید ۴/۲۳۷۔ (۲) المفہم ۴/۳۵۵۔ (۳) ۳۵۴/۱، اور اسے ابو حنیفہ نے اپنی مسند (۵۵۷) میں ملا علی القاری کی شرح کے ساتھ عورتوں اور مسواک کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے۔ اور عورتوں والی حدیث ابن ابی الدنیا نے 'العیال' (۴۸۳) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کی ہے، اور اس کی سند میں ایک مجہول (نامعلوم) شخص ہے۔ اور اس کا صحیح حصہ آپ ﷺ کا یہ قول ہے: «جبرئیل مجھے پڑوسی کے بارے میں برابر وصیت کرتے رہے یہاں تک کہ مجھے گمان ہوا کہ وہ اسے وارث بنا دیں گے»۔ اور یہ گیارہویں مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔

...His blessings in the Hereafter. In this is a kind of threat. And "al-mukhtal" (the arrogant): is the one who has pride, i.e., arrogance. And "al-fakhur" (the boastful): is the one who counts his merits with pride. Boasting is extravagance and self-exaltation. These two traits were specifically mentioned here because they lead those who possess them (1) to disdain the poor relative, the poor neighbor, and others mentioned in the verse, thereby neglecting God's command to be kind to them.

Asim, in what was mentioned by Al-Mufaddal on his authority, recited: "wal-jari al-janbi" (the neighbor of the side) with a 'fatha' on the 'jeem' and a 'sukun' on the 'noon'. Al-Mahdawi said: It is based on the estimation of omitting the annexed noun, i.e., "the neighbor who possesses the side," meaning of the side area (2). Al-Akhfash recited (3):

The people are to one side, and the leader is to another side.

And "al-janb" means the side, i.e., the one who is distant from kinship. And God knows best.

The Almighty's saying: {Those who are stingy and enjoin stinginess upon people and hide what Allah has given them of His bounty; and We have prepared for the disbelievers a humiliating punishment [37]}.

The Almighty's saying: {Those who are stingy and enjoin stinginess upon people} contains two issues:

First: The Almighty's saying: {Those who are stingy} - "Those" (al-ladhina): is in the accusative case (nasb) as a substitute (badal) for "whoever" (man) in His saying: "whoever was," and it cannot be an adjective because "who" (man) and "what" (ma) are neither described by adjectives nor used as adjectives (4). It is permissible for it to be in the nominative case (raf') as a substitute for the pronoun hidden in "fakhur". And it is permissible for it to be in the nominative case, being conjoined with {And those who spend their wealth to be seen by people} [5]. And it is permissible for it to be a starting subject (mubtada'), with the predicate (khabar) being omitted, i.e.: "Those who are stingy, for them is such-and-such," or the predicate could be: {Indeed, Allah does not wrong even as much as an atom's weight} (6). And it is permissible for it to be in the accusative case by implying "I mean,"...

(1) In (Z) and (Zha): its two possessors (feminine), and in (D): its two possessors (dual). (2) See Al-Hujjah by Al-Farisi 3/158, and the reading was mentioned previously in 5/183. (3) Ma'ani al-Quran 1/446, and as-Sihah (Janb), and Al-Hujjah by Al-Farisi 3/158. (4) Al-Tabari 7/21 allowed "al-ladhina" to be in the accusative case as an adjective for "man". (5) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/455, and what is between brackets is from it. (6) Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrar al-Wajeez 2/52 to Al-Zajjaj, and said: In this there is some affectation. And according to this, the verse is about the disbelievers.

...आख़िरत में उसकी नेमतें। इसमें एक प्रकार की धमकी है। और "मुख़ताल": घमंडी, यानी: अहंकार। और "फ़ख़ूर": वह जो अपने गुणों को गर्व से गिनता है। फ़ख़्र (शेख़ी) का अर्थ है दिखावा और अहंकारपूर्ण व्यवहार। यहाँ इन दो गुणों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि ये अपने स्वामियों (1) को गरीब रिश्तेदार, गरीब पड़ोसी और आयत में वर्णित अन्य लोगों के प्रति उपेक्षा और घृणा की ओर ले जाते हैं, जिससे उनके साथ अच्छा व्यवहार करने के अल्लाह के आदेश की अवहेलना होती है।

आसिम ने मुफद्दल द्वारा उद्धृत पाठ के अनुसार पढ़ा: «والجارِ الجَنْبِ» (वल-जारिल जंब) 'जीम' पर ज़बर और 'नून' पर सुकून के साथ। अल-महदवी ने कहा: यह 'मुज़ाफ़' के विलोप के अनुमान पर है, यानी: "वही पड़ोसी जो किनारे वाला है", यानी: किनारे की दिशा वाला (2)। अल-अखफ़श ने सुनाया (3):

लोग एक तरफ हैं और अमीर (नेता) दूसरी तरफ।

और "जंब" का अर्थ है दिशा या किनारा, यानी: वह जो रिश्तेदारी से दूर हो। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {जो लोग कंजूसी करते हैं और लोगों को कंजूसी का हुक्म देते हैं और जो कुछ अल्लाह ने उन्हें अपने फ़ज़्ल (अनुग्रह) से दिया है उसे छिपाते हैं; और हमने काफिरों के लिए अपमानजनक अज़ाब तैयार कर रखा है [37]}।

अल्लाह का कथन: {जो लोग कंजूसी करते हैं और लोगों को कंजूसी का हुक्म देते हैं} इसमें दो मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {जो लोग कंजूसी करते हैं} - "जो" (अल्लज़ीना): यह "मं" (जो कोई) के बदले में 'नस्ब' की स्थिति में है जो उसके कथन "मं काना" (जो कोई था) में है, और यह विशेषण (सिफ़त) नहीं हो सकता; क्योंकि "मं" और "मा" न तो वर्णित होते हैं और न ही वर्णन करने के लिए उपयोग किए जाते हैं (4)। यह "फ़ख़ूर" में छिपे हुए सर्वनाम के स्थान पर 'रफ़ा' (प्रथमा विभक्ति) की स्थिति में भी हो सकता है। और यह 'रफ़ा' की स्थिति में होकर {और जो लोग अपने माल लोगों को दिखाने के लिए ख़र्च करते हैं} [5] पर भी जुड़ सकता है। और यह भी संभव है कि यह मुब्तदा

(विषय) हो और ख़बर (विधेय) छिपी हुई हो, यानी: "वे जो कंजूसी करते हैं उनके लिए ऐसा-ऐसा है", या ख़बर हो सकती है: {बेशक अल्लाह एक ज़र्रे के बराबर भी ज़ुल्म नहीं करता} (6)। और यह "मैं कहना चाहता हूँ" को छिपाकर 'नस्ब' की स्थिति में भी हो सकता है,...

(1) (ज़) और (ज़ा) में: "साहिबाहा", और (द) में: "साहिबाहुमा"। (2) देखिए अल-हुज्जाह अल-फारिसी द्वारा 3/158, और पिछला पाठ 5/183। (3) मा'नी अल-क़ुरान 1/446, और अस-सिह़ाह (जंब), और अल-हुज्जाह अल-फारिसी द्वारा 3/158। (4) अल-तबरी 7/21 ने "अल्लज़ीना" को "मं" के विशेषण के रूप में 'नस्ब' होने की अनुमति दी है। (5) एराब अल-क़ुरान अन-नह़्हास द्वारा 1/455, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (6) इब्न अतिय्या ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/52 में अल-ज़ज्जाज की ओर श्रेय दिया है, और कहा है: इसमें कुछ बनावट है। और इस आधार पर आयत काफिरों के बारे में है।

...آخرت میں اس کی نعمتیں۔ اس میں ایک قسم کی وعید (دھمکی) ہے۔ اور "مختال": تکبر والا، یعنی: غرور۔ اور "فخور": وہ جو اپنے کارناموں کو فخر سے گنے۔ فخر سے مراد شیخی اور بڑائی مارنا ہے۔ ان دو صفات کا ذکر یہاں خاص طور پر اس لیے کیا گیا ہے کیونکہ یہ اپنے حاملین (1) کو غریب رشتہ دار، غریب پڑوسی اور آیت میں مذکور دیگر لوگوں سے حقارت اور دوری پر اکساتی ہیں، جس سے ان کے ساتھ حسن سلوک کا اللہ کا حکم ضائع ہو جاتا ہے۔

عاصم نے مفضل سے مروی روایت کے مطابق «والجارِ الجَنْب» جیم کے فتحہ (زبر) اور نون کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ المہدوی نے کہا: یہ مضاف کے حذف کے تقدیر پر ہے، یعنی: "پڑوسی جو پہلو والا ہے"، یعنی: پہلو کی سمت والا (2)۔ الاخفش نے یہ شعر پڑھا (3):

لوگ ایک طرف ہیں اور امیر (حکمران) دوسری طرف۔

اور "الجنب" سے مراد پہلو یا سمت ہے، یعنی: وہ جو قرابت داری سے دور ہو۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ لوگ جو بخل کرتے ہیں اور لوگوں کو بخل کا حکم دیتے ہیں اور اللہ نے انہیں اپنے فضل سے جو کچھ دیا ہے اسے چھپاتے ہیں؛ اور ہم نے کافروں کے لیے ذلیل کرنے والا عذاب تیار کر رکھا ہے [37]}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ لوگ جو بخل کرتے ہیں اور لوگوں کو بخل کا حکم دیتے ہیں} اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ لوگ جو بخل کرتے ہیں} - "الذين" (جو لوگ): یہ اس کے قول "مَنْ كَانَ" (جو کوئی تھا) میں موجود "مَنْ" سے بدل کی صورت میں محلِ نصب میں ہے، اور یہ صفت نہیں ہو سکتا؛ کیونکہ "مَنْ" اور "مَا" کی نہ تو صفت بیان کی جاتی ہے اور نہ ہی ان سے صفت بیان کی جاتی ہے (4)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "فخور" میں چھپی ہوئی ضمیر سے بدل کے طور پر محلِ رفع میں ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ محلِ رفع میں ہو اور اس کا عطف {اور وہ لوگ جو اپنے مال لوگوں کو دکھانے کے لیے خرچ کرتے ہیں} [5] پر ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا ہو اور خبر محذوف ہو، یعنی: "وہ جو بخل کرتے ہیں ان کے لیے ایسا ایسا ہے"، یا خبر ہو سکتی ہے: {بے شک اللہ ایک ذرہ برابر بھی ظلم نہیں کرتا} (6)۔ اور یہ "اعنی" (یعنی میں مراد لیتا ہوں) کے اضمار کے ساتھ منصوب بھی ہو سکتا ہے،...

(1) (ز) اور (ظ) میں: "صاحباها"، اور (د) میں: "صاحباهما"۔ (2) دیکھیے الحجہ للفارسی 158/3، اور سابقہ قرأت 183/5۔ (3) معانی القرآن 446/1، اور الصحاح (جنب)، اور الحجہ للفارسی 158/3۔ (4) الطبری 21/7 نے "الذين" کو "مَنْ" کی نعت (صفت) کے طور پر منصوب ہونا جائز قرار دیا ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 455/1، اور جو کچھ قوسین (بریکٹس) میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (6) ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 2/ 52 میں الزجاج کی طرف منسوب کیا ہے، اور کہا ہے: اس میں کچھ تکلف (بناوٹ) ہے۔ اور اس بنیاد پر یہ آیت کافروں کے بارے میں ہے۔

Thus, the verse refers to the believers; according to this interpretation, the verse indicates that those who are stingy are denied the love of Allah. Therefore, O believers, do good to those whom He has mentioned, for Allah does not love anyone who possesses qualities that prevent them from doing good (1).

Second: His words, Exalted be He: {Who are stingy and enjoin stinginess upon the people} [An-Nisa: 37]. The stinginess condemned in Islamic Law (Sharia) is the withholding of what Allah Almighty has made obligatory upon a person. This is similar to His words, Exalted be He: {And let not those who [greedily] withhold what Allah has given them of His bounty think...} [Al 'Imran: 180], the verse. The discussion on stinginess, its true nature, and the full distinction between it and covetousness (Shuhh) has already been covered in [the commentary of] "Al 'Imran" (2).

According to the opinion of Ibn Abbas and others, what is meant by this verse is the Jews; for they combined arrogance, boasting, stinginess with wealth, and concealing what Allah had revealed in the Torah regarding the description of Muhammad (3) ﷺ. And it is said: What is meant is the hypocrites whose spending and belief were out of self-preservation (Taqiyyah). The meaning is: Indeed, Allah does not love any arrogant boaster, nor those who are stingy, according to what we mentioned of its grammatical analysis.

His words, Exalted be He: {And We have prepared for the disbelievers a humiliating punishment} [An-Nisa: 37]. Allah Almighty separated the warning to the stingy believers from the warning to the disbelievers, by making the first the deprivation of love, and the second a humiliating punishment.

His words, Exalted be He: {And those who spend their wealth to be seen by the people and believe not in Allah nor in the Last Day. And he to whom Satan is a companion - then evil is he as a companion} [An-Nisa: 38].

It contains two issues: First: His words, Exalted be He: {And those who spend their wealth to be seen by the people}, the verse. Allah Almighty conjoined [this] to {those who are stingy}: {those who spend their wealth to be seen by the people}. And it is said: It is conjoined to "the disbelievers", so it would be in the position of genitive case (Khafḍ) (4). And whoever considers the 'Waw' (and) to be extra, permitted the second to be...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/52. (2) 5/440. (3) Narrated from Ibn Abbas and others by al-Tabari 7/22-24. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/455.

इस प्रकार, यह आयत मोमिनों (आस्थावानों) के बारे में है; इस व्याख्या के अनुसार, आयत का अर्थ यह है कि कंजूस लोग अल्लाह के प्रेम से वंचित हैं। इसलिए, हे मोमिनों! उन लोगों के साथ भलाई करो जिनका नाम लिया गया है, क्योंकि अल्लाह ऐसे किसी भी व्यक्ति को पसंद नहीं करता जिसमें भलाई करने से रोकने वाले गुण पाए जाते हों (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जो स्वयं कंजूसी करते हैं और लोगों को भी कंजूसी का हुक्म देते हैं} [अन-निसा: 37]। शरीयत में निंदनीय कंजूसी (बुख्ल) वह है जो अल्लाह तआला ने उस पर अनिवार्य (फ़र्ज़) किया है उसे अदा करने से रुक जाना। यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: {और वे लोग जो उस चीज़ में कंजूसी करते हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने अनुग्रह से दी है, वे कदापि यह न समझें...} [आल 'इमरान: 180], आयत। "आल 'इमरान" (2) में कंजूसी, उसकी वास्तविकता और उसके और लोभ (शुह) के बीच के अंतर पर पूरी तरह से चर्चा की जा चुकी है।

इब्न अब्बास और अन्य लोगों के कथन के अनुसार, इस आयत से मुराद यहूदी हैं; क्योंकि उन्होंने घमंड, बड़बोलेपन, धन की कंजूसी, और तौरात में मुहम्मद ﷺ के गुणों के बारे में अल्लाह द्वारा उतारी गई बातों को छिपाने को एक साथ जमा कर दिया था (3)। और कहा गया है कि: इससे मुराद मुनाफिक (पाखंडी) हैं जिनका खर्च करना और ईमान लाना केवल दिखावे (तक़िय्या) के लिए था। अर्थ यह है कि: बेशक अल्लाह किसी भी घमंडी और बड़बोले को पसंद नहीं करता, और न ही उन्हें जो कंजूसी करते हैं, जैसा कि हमने इसके व्याकरण के विश्लेषण में उल्लेख किया है।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने काफ़िरों (इनकार करने वालों) के लिए अपमानजनक अज़ाब (यातना) तैयार कर रखा है} [अन-निसा: 37]। अल्लाह तआला ने कंजूस मोमिनों को दी गई चेतावनी को काफ़िरों की चेतावनी से अलग किया है, इस तरह कि पहले के लिए अल्लाह के प्रेम का न होना और दूसरे के लिए अपमानजनक अज़ाब मुक़र्रर किया।

अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग अपने धन को लोगों के दिखाने के लिए खर्च करते हैं और न अल्लाह पर ईमान रखते हैं और न अंतिम दिन (क़ियामत) पर। और जिसका साथी शैतान बन जाए, तो वह बहुत ही बुरा साथी है} [अन-निसा: 38]।

इसमें दो मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग अपने धन को लोगों के दिखाने के लिए खर्च करते हैं}, आयत। अल्लाह तआला ने {जो कंजूसी करते हैं} पर {जो लोग अपने

धन को लोगों के दिखाने के लिए खर्च करते हैं} का अतफ़ (संबद्ध) किया है। और कहा गया है कि: यह "काफ़िरों" पर अतफ़ है, इसलिए यह खफ़्ज़ (मजरूर/कर्म कारक) के स्थान पर होगा (4)। और जिसने 'वाव' (और) को अतिरिक्त माना है, उसने दूसरे को... होने की अनुमति दी है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/52. (2) 5/440. (3) इसे इब्न अब्बास और अन्य से अल-तबरी ने उद्धृत किया है 7/22-24. (4) इराब अल-कुरान, अल-नह्हास 1/455.

پس یہ آیت مومنوں کے بارے میں ہوگی؛ اس تاویل کے مطابق آیت کا مفہوم یہ ہے کہ بخیل لوگوں سے اللہ کی محبت نفی ہے (یعنی اللہ ان سے محبت نہیں کرتا)۔ لہٰذا، اے مومنو! جن کا ذکر کیا گیا ہے ان کے ساتھ حسنِ سلوک کرو، क्योंकि اللہ ایسے کسی شخص کو پسند نہیں کرتا جس میں احسان کرنے سے روکنے والی خصلتیں موجود ہوں (۱)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ﴾ (جو خود بخل کرتے ہیں اور لوگوں کو بھی بخل کا حکم دیتے ہیں)۔ شریعت میں مذموم بخل یہ ہے کہ انسان ان حقوق کی ادائیگی سے رک جائے جو اللہ تعالیٰ نے اس پر واجب کیے ہیں۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی مانند ہے: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا ءَاتَىٰهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِۦ﴾ [آل عمران: ۱۸۰] الآیہ۔ اور سورہ "آلِ عمران" (۲) میں بخل، اس کی حقیقت، اور بخل و شُح (حرص) کے درمیان فرق پر تفصیلی گفتگو گزر چکی ہے۔

ابنِ عباس اور دیگر مفسرین کے قول کے مطابق اس آیت سے مراد یہودی ہیں؛ کیونکہ انہوں نے تکبر، فخر، مال کے بخل، اور تورات میں نازل کردہ محمد ﷺ کی صفات کو چھپانے جیسی تمام برائیوں کو اپنے اندر جمع کر لیا تھا (۳)۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: اس سے مراد منافقین ہیں جن کا خرچ کرنا اور ایمان لانا محض تقیہ (دکھاوے) کے طور پر تھا۔ اور معنی یہ ہے کہ: یقیناً اللہ کسی تکبر کرنے والے فخر جتانے والے کو پسند نہیں کرتا، اور نہ ہی ان کو جو بخل کرتے ہیں، جیسا کہ ہم نے اس کے اعراب کے بیان میں ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُّهِينًا﴾ (اور ہم نے کافروں کے لیے رسوا کن عذاب تیار کر رکھا ہے)۔ اللہ تعالیٰ نے بخیل مومنوں کی وعید کو کافروں کی وعید سے الگ فرمایا، اس طرح کہ پہلے کے لیے عدمِ محبت (محبت نہ ہونا) اور دوسرے کے لیے رسوا کن عذاب کو مقرر فرمایا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَن يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا﴾ (اور وہ لوگ جو اپنے مال لوگوں کے دکھاوے کے لیے خرچ کرتے ہیں اور اللہ پر اور قیامت کے دن پر ایمان نہیں رکھتے، اور جس کا ساتھی شیطان بن جائے تو وہ بہت ہی برا ساتھی ہے)۔

اس میں دو مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ﴾ الآیہ۔ اللہ تعالیٰ نے ﴿الَّذِينَ يَبْخَلُونَ﴾ پر ﴿الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ﴾ کا عطف فرمایا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ "کافرین" पर عطف ہے، پس یہ حالتِ خفض (جر) میں ہوگا (۴)۔ اور جس نے 'واو' کو زائد سمجھا ہے، اس نے جائز قرار دیا ہے کہ دوسرا...

---

(۱) المحرر الوجيز ۲/ ۵۲۔ (۲) ۵ / ۴۴۰۔ (۳) اسے ابنِ عباس اور دیگر سے طبری نے روایت کیا ہے ۷/ ۲۲ - ۲۴۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۵۵۔

Surah An-Nisa: Verse 38 320

...has news for the first. The majority (of scholars) said: It was revealed regarding the hypocrites (1); because of Allah Almighty's saying: {to be seen of men}, and showing off (Riya') is a part of hypocrisy. Mujahid said: (It was revealed) regarding the Jews. Al-Tabari (2) weakened this view; because Allah Almighty denied from this group (3) belief in Allah and the Last Day, while the Jews are not like that. Ibn Atiyyah (4) said: Mujahid's statement is plausible based on exaggeration and obligation; since their belief in the Last Day is like no belief at all, in terms of it not benefiting them. It was also said: It was revealed regarding those who fed others on the day of Badr, and they were the leaders of Mecca; they spent on people so that they would go out to Badr (5). Ibn al-Arabi (6) said: Spending out of showing off (Riya') falls under the legal rulings in terms of it not being sufficient/accepted. I say: Evidence for this from the Book is Allah Almighty's saying: {Say: Spend willingly or unwillingly; it will never be accepted from you} [At-Tawbah: 53], and it will be mentioned later. Second: Allah Almighty's saying: {And whoever has Satan as a companion - then evil is he as a companion}. In the speech, there is an ellipsis, its estimation being: {And they do not believe in Allah nor in the Last Day}, so their companion is Satan {And whoever has Satan as a companion - then evil is he as a companion}. And 'Al-Qarin' (companion) is 'Al-Muqarin', meaning: the associate and the close friend, and it is on the pattern of 'fa'eel' from 'al-iqran' (pairing); Adi bin Zayd said: Do not ask about a man, but ask about his companion, for every companion follows the example of the one he is paired with. (7)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/52, Ibn Atiyyah said: And this is what is correct. (2) In his Tafsir 7/26, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/52. (3) As-Sinfah: A group of anything. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/52. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/354. (6) Ahkam al-Qur'an 1/432. (7) Mentioned previously 5/273.

सूरह अन-निसा: आयत 38 320

...उनके पास पहले के लिए समाचार है। बहुमत (विद्वानों) ने कहा: यह मुनाफिकों (पाखंडियों) के बारे में अवतरित हुई (1); अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {दिखावे के लिए लोगों को}, और दिखावा (रिया) पाखंड का हिस्सा है। मुजाहिद ने कहा: (यह) यहूदियों के बारे में (अवतरित हुई)। अल-तबरी (2) ने इस मत को कमजोर बताया; क्योंकि अल्लाह तआला ने इस वर्ग (3) से अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखने का खंडन किया है, जबकि यहूदी ऐसे नहीं हैं। इब्न अतिय्याह (4) ने कहा: मुजाहिद का कथन अतिशयोक्ति और अनिवार्यता के आधार पर उचित है; क्योंकि अंतिम दिन पर उनका ईमान न होने के बराबर है, इस अर्थ में कि यह उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाता है। और यह भी कहा गया: यह बद्र के दिन भोजन खिलाने वालों के बारे में अवतरित हुई, और वे मक्का के नेता थे; उन्होंने लोगों पर खर्च किया ताकि वे बद्र के लिए निकलें (5)। इब्न अल-अरबी (6) ने कहा: दिखावे के लिए किया गया खर्च कानूनी फैसलों के अंतर्गत आता है इस अर्थ में कि यह पर्याप्त नहीं है। मैं कहता हूँ: पुस्तक (कुरआन) से इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {कह दो: चाहे तुम स्वेच्छा से खर्च करो या अनिच्छा से, यह तुमसे कभी स्वीकार नहीं किया जाएगा} [अत-तौबा: 53], और यह आगे आएगा। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और जिसका साथी शैतान हो गया, तो वह बहुत बुरा साथी है}। इस कथन में एक छिपा हुआ अर्थ है, जिसका अनुमान है: {और वे न तो अल्लाह पर ईमान रखते हैं और न ही अंतिम दिन पर}, इसलिए उनका साथी शैतान है {और जिसका साथी शैतान हो गया, तो वह बहुत बुरा साथी है}। और 'अल-करीन' का अर्थ 'अल-मुकरीन' है, यानी: साथी और घनिष्ठ मित्र, और यह 'अल-इकरान' (जोड़ी बनाना) से 'फईल' के वजन पर है; अदी बिन ज़ैद ने कहा: किसी व्यक्ति के बारे में मत पूछो, बल्कि उसके साथी के बारे में पूछो, क्योंकि हर साथी उसी का अनुसरण करता है जिसके साथ वह जुड़ा होता है। (7)

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/52, इब्न अतिय्याह ने कहा: और यही सही है। (2) अपनी तफ़सीर 7/26 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्याह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/52 में उद्धृत किया है। (3) अस-सिन्फह: किसी भी चीज़ का समूह। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/52। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/354। (6) अहकाम अल-कुरआन 1/432। (7) पहले उल्लेखित 5/273।

سورة النساء: آیت ۳۸ ۳۲۰

...ان کے پاس پہلے کے لیے خبر ہے۔ جمہور (علماء) نے فرمایا: یہ منافقین کے بارے میں نازل ہوئی (۱)؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿رِئَاءَ النَّاسِ﴾، اور دکھاوا (ریا کاری) نفاق کا حصہ ہے۔ مجاہد نے کہا: (یہ) یہودیوں کے بارے میں (نازل ہوئی)۔ طبری (۲) نے اس قول کو ضعیف قرار دیا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس گروہ (۳) سے اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان کی نفی کی ہے، جبکہ یہودی ایسے نہیں ہیں۔ ابن عطیہ (۴) نے کہا: مجاہد کا قول مبالغہ اور الزام کی بنیاد پر درست ہے؛ کیونکہ یومِ آخرت پر ان کا ایمان نہ ہونے کے برابر ہے، اس لحاظ سے کہ یہ انہیں کوئی فائدہ نہیں دیتا۔ اور کہا گیا: یہ بدر کے دن کھانا کھلانے والوں کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ مکہ کے سردار تھے؛ انہوں نے لوگوں پر خرچ کیا تاکہ وہ بدر کی طرف نکلیں (۵)۔ ابن العربی (۶) نے کہا: دکھاوے کا خرچہ احکام میں اس لحاظ سے داخل ہے کہ یہ کفایت نہیں کرتا (قبول نہیں ہوتا)۔ میں کہتا ہوں: کتاب (قرآن) سے اس پر دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿قُلْ أَنفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا لَّن يُتَقَبَّلَ مِنكُمْ﴾ [التوبہ: ۵۳] اور یہ آگے آئے گا۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَن يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا﴾ کلام میں ایک پوشیدہ عبارت (إضمار) ہے جس کی تقدیر یہ ہے: ﴿وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ پس ان کا ساتھی شیطان ہے ﴿وَمَن يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا﴾۔ اور 'القرین' سے مراد 'المقارن' ہے، یعنی: ساتھی اور جگری دوست، اور یہ 'إقران' (جوڑنے) سے 'فعیل' کے وزن پر ہے؛ عدی بن زید نے کہا: عن المرء لا تسألْ وسلْ عن قَرينه فكلُّ قـرينٍ بالمقـارنِ يَقْتَدي (۷) (کسی شخص کے بارے میں نہ پوچھو بلکہ اس کے ساتھی کے بارے میں پوچھو، کیونکہ ہر ساتھی اپنے جوڑ (ساتھی) کی پیروی کرتا ہے۔)

(١) المحرر الوجيز ٢/ ٥٢ ، ابن عطیہ نے کہا: اور یہی صحیح ہے۔ (٢) اپنی تفسیر ٧/ ٢٦ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٢/ ٥٢ میں نقل کیا ہے۔ (٣) الصفۃ: ہر چیز کا گروہ۔ (٤) المحرر الوجیز ٢/ ٥٢ ۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ١/ ٣٥٤ ۔ (٦) احکام القرآن ١/ ٤٣٢ ۔ (٧) پہلے گزر چکا ٥/ ٢٧٣ ۔

And the meaning is: whoever accepts from Satan in this world, then he has become his companion. It is also possible that the meaning is: whoever is paired with Satan in the Fire, "and evil is [such] a companion," meaning: what a wretched companion Satan is, and it is in the accusative case as a specification (tamyiz) (1).

The Almighty's saying: {And what [harm] would it do them if they believed in Allah and the Last Day and spent out of what Allah has provided for them? And Allah is ever Knowing of them. (39)}

"Ma" (what) is in the nominative case as a subject and "dha" is its predicate, and "dha" means "that which." It is also possible that "ma" and "dha" are a single noun. According to the first, its interpretation is: "And what is it that is upon them," and according to the second, its interpretation is: "And what thing is upon them {if they believed in Allah and the Last Day}" (2). Meaning: they believed in the Necessary Being (Allah), and in what the Messenger brought of the details of the Hereafter. {And spent out of what Allah has provided for them? And Allah is ever Knowing of them.} Its meaning has been mentioned previously in other places.

The Almighty's saying: {Indeed, Allah does not do injustice, [even] as much as an atom's weight; while if there is a good deed, He multiplies it and gives from Himself a great reward. (40)}

The Almighty's saying: {Indeed, Allah does not do injustice, [even] as much as an atom's weight}, meaning: He does not deprive them nor diminish from the reward of their work even the weight of an atom, but rather He recompenses them for it and rewards them for it. The intent of the speech is: that Allah Almighty does not wrong a little or a lot, as the Almighty said: {Indeed, Allah does not wrong the people at all} [Yunus: 44].

And the "Dharrah" (atom/speck): is the red ant, as narrated from Ibn Abbas and others, and it is the smallest of ants. Also narrated from him: the head of an ant. Yazid bin Harun said: they claimed that the atom has no weight (3).

It is narrated that a man placed bread until the ants covered it enough to hide it, then he weighed it, and it did not increase the weight of the bread by anything.

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/455 - 456. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/52. (3) These reports were narrated by al-Tabari 7/29 - 30, and see al-Muharrar al-Wajiz 2/53.

321 सूरा अन-निसा: आयत 38 - 40

और अर्थ है: जिसने दुनिया में शैतान की बात मानी, वह उसका साथी बन गया। और यह भी संभव है कि अर्थ हो: जिसे आग में शैतान के साथ जोड़ा गया है "और वह कितना बुरा साथी है," यानी: शैतान कितना बुरा साथी है, और यह 'तमीज़' के तौर पर नसब (accusative) में है (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उनका क्या बिगड़ता अगर वे अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाते और जो कुछ अल्लाह ने उन्हें दिया है उसमें से ख़र्च करते? और अल्लाह उनके बारे में खूब जानने वाला है। (39)}

"मा" (क्या) मुबतदा (विषय) के तौर पर रफ़ा की स्थिति में है और "ज़ा" उसकी ख़बर (विधेय) है, और "ज़ा" का अर्थ 'वह जो' है। यह भी संभव है कि "मा" और "ज़ा" एक ही संज्ञा हों। पहले के अनुसार, इसका अर्थ है: "और वह क्या है जो उन पर है," और दूसरे के अनुसार, इसका अर्थ है: "और उन पर क्या चीज़ है {अगर वे अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाते}" (2)। अर्थात: उन्होंने 'वाजिब-उल-वजूद' (अल्लाह) की पुष्टि की, और उस पर भी जो रसूल परलोक के विवरणों के बारे में लाए। {और जो कुछ अल्लाह ने उन्हें दिया है उसमें से ख़र्च करते? और अल्लाह उनके बारे में खूब जानने वाला है।} इसका अर्थ अन्य स्थानों पर पहले भी आ चुका है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक अल्लाह रत्ती बराबर भी ज़ुल्म नहीं करता; और अगर कोई नेकी हो तो उसे दोगुना कर देता है और अपने पास से बड़ा बदला देता है। (40)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक अल्लाह रत्ती बराबर भी ज़ुल्म नहीं करता}, यानी: वह उनके कर्मों के प्रतिफल में से एक रत्ती के बराबर भी न तो कमी करता है और न ही उसे छीनता है, बल्कि वह उन्हें इसका बदला देता है और उस पर पुरस्कृत करता है। इस कथन का उद्देश्य यह है कि अल्लाह तआला न तो थोड़ा और न ही बहुत ज़ुल्म करता है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {बेशक अल्लाह लोगों पर बिल्कुल भी ज़ुल्म नहीं करता} [यूनुस: 44]।

और "ज़र्रा" (रत्ती/कण): लाल चींटी है, इब्न अब्बास और अन्य से, और यह चींटियों में सबसे छोटी है। उनसे यह भी रिवायत है: चींटी का सिर। यज़ीद बिन हारून ने कहा: वे दावा करते थे कि ज़र्रा का कोई वज़न नहीं होता (3)।

और यह वर्णन किया जाता है कि एक व्यक्ति ने रोटी रखी यहाँ तक कि चींटियों ने उसे इतना ढक लिया कि वह छिप गई, फिर उसने उसे तोला, तो रोटी के वज़न में कोई वृद्धि नहीं हुई।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/455 - 456। (2) मा'नी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 2/52। (3) ये आसार अल-तबरी 7/29 - 30 द्वारा उद्धृत किए गए हैं, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/53 देखें।

٣٢١ سورة النساء: الآيات ٣٨ - ٤٠

اور معنی یہ ہے: جس نے دنیا میں شیطان کی بات مانی تو وہ اس کا ساتھی بن گیا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: جسے آگ میں شیطان کے ساتھ جوڑا گیا ہے "پس وہ کتنا برا ساتھی ہے" یعنی: شیطان کتنا برا ساتھی ہے، اور یہ تمیز کی بنا پر نصب ہے (١)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ ءَامَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللَّهُ وَكَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا (٣٩)﴾

"ما" ابتدا کی بنا پر رفع کی جگہ میں ہے اور "ذا" اس کی خبر ہے، اور "ذا" 'الذی' کے معنی میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "ما" اور "ذا" ایک ہی اسم ہوں۔ پس پہلے (قول) کے مطابق اس کی تقدیر ہے: "اور وہ کیا ہے جو ان پر ہے"، اور دوسرے (قول) کے مطابق اس کی تقدیر ہے: "اور ان پر کیا چیز ہے ﴿اگر وہ اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان لاتے﴾" (٢) یعنی: انہوں نے واجب الوجود (اللہ) کی تصدیق کی، اور ان تفصیلات کی جو رسول آخرت کے بارے میں لائے ﴿اور اس میں سے خرچ کرتے جو اللہ نے انہیں رزق دیا اور اللہ ان کے حال سے خوب واقف ہے﴾ اس کا معنی پہلے دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔

قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِن تَكُ حَسَنَةً يُضَعِفْهَا وَيُؤْتِ مِن لَّدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا (٤٠)﴾

قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ﴾ یعنی: وہ ان کے عمل کے ثواب میں سے ایک ذرہ برابر بھی نہ کمی کرتا ہے اور نہ ان کا حق مارتا ہے، بلکہ انہیں اس کا پورا بدلہ دیتا ہے اور اس پر ثواب دیتا ہے۔ اور کلام سے مراد یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ تھوڑا یا زیادہ (کچھ بھی) ظلم نہیں کرتا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بے شک اللہ لوگوں پر کچھ بھی ظلم نہیں کرتا﴾ [یونس: ٤٤]۔

اور "ذرہ": ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے کہ یہ سرخ چیونٹی ہے، اور یہ سب سے چھوٹی چیونٹی ہوتی ہے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: چیونٹی کا سر۔ یزید بن ہارون نے کہا: ان کا گمان تھا کہ ذرہ کا کوئی وزن نہیں ہوتا (۳)۔

اور حکایت کی جاتی ہے کہ ایک شخص نے روٹی رکھی یہاں تک کہ اسے ذرات (چیونٹیوں) نے اس قدر ڈھانپ لیا کہ وہ چھپ گئی، پھر اس نے اسے تولا، تو روٹی کے وزن میں ذرا برابر بھی اضافہ نہ ہوا۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۵۵ - ۴۵۶۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲/۵۲۔ (۳) ان آثار کی تخریج طبری نے ۷/۲۹ - ۳۰ میں کی ہے، اور دیکھئے المحرر الوجیز ۲/۵۳۔

322 Surah An-Nisa: Verse 40

I said: The Quran and the Sunnah indicate that the atom (dhara) has a weight, just as the dinar and half of it have weights. And Allah knows best. It was said: The atom (dhara) is a mustard seed (1), as Allah Almighty said: {No soul will be wronged in the least, and even if it be the weight of a mustard seed, We will bring it forth} [Al-Anbiya: 47]. Other things were also said. In general, it is an expression for the least and smallest of things. In Sahih Muslim (2), on the authority of Anas, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: “Verily, Allah does not wrong a believer regarding a good deed; he is given [reward] for it in this world and rewarded for it in the Hereafter. As for the disbeliever, he is fed for the good deeds he did for Allah in this world, so that when he reaches the Hereafter, he has no good deed to be rewarded for.” His saying, Almighty: {And if it is a good deed, He multiplies it} means: He increases its reward. The people of Hijaz read: "hasanatun" (حَسَنَةٌ) in the nominative case, while the majority read it in the accusative case "hasanatan" (حَسَنَةً) (3). According to the first, "taku" means "it occurs," so it is complete (tam). According to the second, it is deficient (naqis), meaning: "if your action is a good deed." Al-Hasan read: "nudha'ifuha" (نُضَاعفها) with the 'nun' of greatness (4). The rest read it with 'ya', and it is more correct because of His saying: "wayu'ti" (And He gives). Abu Raja read: "yuda'ifuha" (يُضَعِّفُها) with a shadda (5), and the rest read "yuda'ifuha" (يضاعفها) with an alif. These are two linguistic variations meaning: multiplication. Abu Ubaida said (6): "yuda'ifuha" means: He makes it many folds, and "yuda'iffuha" with intensification (shadda) means: He makes it double.

---

(1) Zad al-Masir 2/84. (2) Hadith number (2808), and it is with Ahmad (12237). (3) Ibn Kathir and Nafi’ read it in the nominative case, and the rest in the accusative case. Al-Sab’ah p. 233, and Al-Taysir p. 96. (4) Ibn Khalawayh attributed it to the irregular (shadh) readings p. 26, and Al-Zamakhshari 1/527 to Ibn Hormuz. Ibn Khalawayh mentioned in the irregular readings p. 26, and Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 2/54 that Al-Hasan's reading is: "yud'ifuha" from "ad'afa". (5) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 2/88, and it is the reading of Ibn Kathir and Ibn Amir from the seven. See Al-Sab’ah pp. 184-185, and Al-Taysir p. 81. (6) In Majaz al-Quran 1/127.

322 सूरा अन-निसा: आयत 40

मैंने कहा: कुरान और सुन्नत इस बात का संकेत देते हैं कि ज़र्रे (परमाणु) का भार होता है; जैसे कि दीनार और उसके आधे का भार होता है। और अल्लाह बेहतर जानता है। कहा गया है: ज़र्रा राई का दाना है (1), जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {किसी जान पर ज़रा भी ज़ुल्म नहीं किया जाएगा, और अगर वह राई के दाने के बराबर भी हो तो हम उसे सामने लाएँगे} [अल-अंबिया: 47]। इसके अलावा भी कुछ बातें कही गई हैं। कुल मिलाकर, यह सबसे कम और छोटी चीज़ों के लिए एक शब्द है। और सहीह मुस्लिम (2) में अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह मोमिन पर एक नेकी के बारे में भी ज़ुल्म नहीं करता, उसे इसके बदले दुनिया में भी दिया जाता है और आखिरत में भी बदला दिया जाता है। जहाँ तक काफिर का सवाल है, उसे दुनिया में अल्लाह के लिए किए गए अच्छे कामों का खाना खिला दिया जाता है, यहाँ तक कि जब वह आखिरत में पहुँचता है, तो उसके पास कोई ऐसी नेकी नहीं होती जिसका बदला उसे दिया जाए।" अल्लाह तआला का फरमान: {और अगर कोई नेकी हो तो वह उसे कई गुना बढ़ा देता है} यानी: उसका सवाब बढ़ा देता है। हिजाज़ के लोगों ने इसे पेश (रफ़ा) के साथ "हसनतुन" (حَسَنَةٌ) पढ़ा है, और आम लोगों ने ज़बर (नस्ब) के साथ "हसनतन" (حَسَنَةً) (3) पढ़ा है। पहले के अनुसार, "तकु" का अर्थ "होना" (घटित होना) है, तो यह 'ताम्मा' है। और दूसरे के अनुसार यह 'नाकिसा' है, यानी: "यदि तेरा कार्य नेकी हो।" अल-हसन ने अज़मत वाले 'नून' के साथ "नुदा'इफुहा" (نُضَاعفها) पढ़ा है (4)। बाकियों ने 'या' के साथ पढ़ा है, और यही ज़्यादा सही है; क्योंकि अल्लाह का इरशाद है: "वयु'ति" (और वह देता है)। अबू रजा ने "युद़'इफुहा" (يُضَعِّفُها) (तशदीद के साथ) पढ़ा है (5), और बाकियों ने "युदा'इफुहा" (يضاعفها) (अलिफ के साथ) पढ़ा है। ये दोनों भाषाई रूप हैं जिनका अर्थ है: बहुत अधिक करना। अबू उबैदा ने कहा (6): "युदा'इफुहा" का अर्थ है: वह उसे कई गुना कर देता है, और "युद़'इफुहा" (तशदीद के साथ) का अर्थ है: वह उसे दो गुना कर देता है।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 2/84। (2) नंबर (2808), और यह अहमद (12237) के पास है। (3) इब्न कसीर और नाफ़े ने रफ़ा के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने नस्ब के साथ। अल-सब'आ पृ. 233, और अल-तयसीर पृ. 96। (4) इब्न खालवैह ने इसे शाज़ (अनियमित) किरातों पृ. 26 में, और अल-ज़मखशरी ने 1/527 में इब्न हुरमुज़ की ओर मंसूब किया है। इब्न खालवैह ने शाज़ किरातों पृ. 26 में उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/54 में कि हसन की किरात "युदइफुहा" 'अदअफा' से है। (5) म'आनी अल-कुरान अल-नहहास 2/88 द्वारा, और यह सात किरातों में से इब्न कसीर और

इब्न आमिर की किरात है। देखें अल-सब'आ पृ. 184-185, और अल-तयसीर पृ. 81। (6) मजाज़ अल-कुरान 1/127 में।

میں نے کہا: قرآن و سنت اس بات پر دلالت کرتے ہیں کہ ذرے کا وزن ہے؛ جیسا کہ دینار اور اس کے آدھے کا وزن ہوتا ہے۔ واللہ اعلم۔ اور کہا گیا: ذرہ رائی کا دانہ ہے (۱)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کسی جان پر ذرا بھی ظلم نہیں کیا جائے گا اور اگر وہ رائی کے دانے کے برابر بھی ہو تو ہم اسے لے آئیں گے} [الانبیاء: ۴۷]۔ اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ مجموعی طور پر یہ سب سے کم اور چھوٹی چیزوں کا نام ہے۔ اور صحیح مسلم (۲) میں حضرت انس سے روایت ہے، وہ فرماتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”بے شک اللہ کسی مومن پر ایک نیکی کے بارے میں بھی ظلم نہیں کرتا، اسے اس کے بدلے دنیا میں بھی دیا جاتا ہے اور آخرت میں بھی جزا دی جائے گی۔ رہا کافر، تو اسے اس کی ان نیکیوں کے بدلے جو اس نے اللہ کے لیے دنیا میں کی تھیں، کھانا کھلا دیا جاتا ہے، یہاں تک کہ جب وہ آخرت میں پہنچتا ہے تو اس کے پاس کوئی ایسی نیکی نہیں ہوتی جس کا اسے بدلہ دیا جائے۔“ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر کوئی نیکی ہو تو وہ اسے کئی گنا بڑھا دیتا ہے} یعنی: اس کا ثواب زیادہ کر دیتا ہے۔ اہل حجاز نے ”حَسَنَةٌ“ (رفع کے ساتھ) پڑھا ہے، اور عامۃ الناس نے ”حَسَنَةً“ (نصب کے ساتھ) پڑھا ہے (۳)۔ پہلی صورت میں ”تَكُ“ کا معنی ”ہونا“ (واقع ہونا) ہے، پس یہ تامہ ہے۔ اور دوسری صورت میں یہ ناقصہ ہے، یعنی: ”اگر تیرا عمل نیکی ہو۔“ حسن نے نونِ عظمت کے ساتھ ”نُضَاعفها“ پڑھا ہے (۴)۔ باقیوں نے یا کے ساتھ، اور یہی زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ کے قول ”ويؤتِ“ کی مناسبت سے ہے۔ ابورجاء نے ”يُضَعِّفُها“ (تشدید کے ساتھ) پڑھا ہے (۵)، اور باقیوں نے ”يضاعفها“، اور یہ دونوں لغات ہیں جن کا معنی ہے: کثرت کرنا۔ ابو عبیدہ نے کہا (۶): ”يضاعفها“ کا معنی ہے: وہ اسے کئی گنا کر دیتا ہے، اور ”يُضَعِّفُها“ تشدید کے ساتھ کا معنی ہے: وہ اسے دو گنا کر دیتا ہے۔

(١) زاد المسير ٢/ ٨٤ ـ (٢) رقم (٢٨٠٨)، اور یہ احمد (١٢٢٣٧) کے ہاں ہے۔ (٣) ابن کثیر اور نافع نے رفع کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے نصب کے ساتھ۔ السبعۃ ص ٢٣٣، والتیسیر ص ٩٦ ـ (٤) ابن خالویہ نے اسے شاذ قرأتوں ص ٢٦ میں، اور زمخشری نے ٥٢٧/١ میں ابن ہرمز کی طرف منسوب کیا ہے۔ ابن خالویہ نے شاذ قرأتوں ص ٢٦ میں ذکر کیا، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥٤/٢ میں کہ حسن کی قرأت "یُضعفها" أضعف سے ہے۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٨٨/٢، اور یہ سات قرأتوں میں سے ابن کثیر اور ابن عامر کی قرأت ہے۔ دیکھئے السبعۃ ص ١٨٤-١٨٥، والتیسیر ص ٨١ ـ (٦) مجاز القرآن ١٢٧/١ میں۔

Surah An-Nisa: Verse 40 323

{from Him (min ladunhu)} means from his presence. There are four linguistic variants: ladun, ludun, ladu, and lada (1). When they attribute it to themselves, they double the 'nun' [letter 'n'], and "min" (from) precedes it, as "min" is used to denote the start of an end-point, and "ladun" is similarly used. Since they share this characteristic, it was appropriate for "min" to precede it. Therefore, Sibawayh (2) said regarding ladun: it is the location that is the start of the end-point.

{a great reward (ajran 'aziman)} means Paradise. In Sahih Muslim (3), from the lengthy Hadith of Abu Sa'id al-Khudri - the Hadith of Intercession - it says: "Until when the believers have been saved from the Fire, by the One in whose hand is my soul! There is none among you (4) more persistent in pleading with Allah for the full recovery of rights than the believers (5) on the Day of Resurrection for their brothers who are in the Fire. They say: 'O our Lord, they used to fast with us, pray, and perform Hajj.' It will be said to them: 'Take out whomsoever you recognize,' so their forms [faces] will be forbidden from the Fire. They will bring out many people; the Fire will have taken some up to the middle of their shins and others up to their knees. Then (6) they will say: 'O our Lord, none of those you commanded us remains in it.' He, the Exalted and Majestic, will say: 'Go back, and whomever you find in whose heart is the weight of a dinar of good, bring him out.' So they will bring out many people. Then they will say: 'O our Lord, we have not left in it anyone of those you commanded us.' Then He will say: 'Go back, and whomever you find in whose heart is the weight of half a dinar of good, bring him out.' So they will bring out many people. Then they will say: 'O our Lord, we have not left in it anyone of those you commanded us.' Then He will say: 'Go back, and whomever you find in whose heart is the weight of an atom's weight of good, bring him out.' So they will bring out many people. Then they will say: 'O our Lord, we have not left any good in it (7)." Abu Sa'id al-Khudri used to say: "If you do not believe me..."

(1) Al-Nahhas mentioned nine variants in I'rab al-Quran 1/357-358. See also Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/53, and Amali ibn al-Shajari 1/339-340. (2) Al-Kitab 4/233, and see al-Muharrar al-Wajiz 2/54. (3) Number (183), and it was previously mentioned on 4/272. (4) In (m): "none among you". (5) In (m): "from the believers to Allah". (6) The word: "then", from (m). (7) In (d) and (z): "anyone".

सूरह अन-निसा: आयत 40 323

﴿मिन लदुनहु﴾ का अर्थ है उसकी ओर से। इसमें चार भाषाई रूप हैं: लदुन, लुदुन, लदु और लदा (1)। जब वे इसे स्वयं से जोड़ते हैं, तो वे 'नून' को दोगुना कर देते हैं, और "मिन" (से) इस पर प्रवेश करता है, क्योंकि "मिन" सीमा की शुरुआत के लिए आता है, और "लदुन" भी वैसा ही है। जब वे समान हो गए, तो इस पर "मिन" का प्रवेश करना उचित हो गया; इसलिए सिबवेह (2) ने लदुन के बारे में कहा: यह वह स्थान है जो सीमा का आरंभ है।

﴿अजरन अज़ीमा﴾ का अर्थ है जन्नत (स्वर्ग)। सहीह मुस्लिम (3) में अबू सईद अल-खुदरी की लंबी हदीस - शफ़ाअत की हदीस - में है: "जब मोमिन आग से निजात पा जाएंगे, तो उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है! तुममें से कोई भी (4) अपने उन भाइयों के लिए जो आग में होंगे, अल्लाह से हक की पूरी मांग करने में उन मोमिनों से ज़्यादा कड़ा नहीं होगा (5) जो क़यामत के दिन सिफारिश करेंगे। वे कहेंगे: 'ऐ हमारे रब! वे हमारे साथ रोज़े रखते थे, नमाज़ पढ़ते थे और हज करते थे।' उनसे कहा जाएगा: 'निकाल लो जिन्हें तुम पहचानते हो', तो आग पर उनके चेहरे हराम कर दिए जाएंगे। वे बहुत से लोगों को बाहर निकालेंगे; आग ने किसी को आधी पिंडलियों तक और किसी को घुटनों तक पकड़ रखा होगा। फिर (6) वे कहेंगे: 'ऐ हमारे रब! उनमें से कोई नहीं बचा जिसका तूने हमें हुक्म दिया था।' वह (अल्लाह) अज़्ज़ा वजल्ला कहेगा: 'वापस जाओ, और जिसके दिल में एक दीनार के बराबर भी भलाई पाओ, उसे निकाल लाओ।' वे बहुत से लोगों को बाहर निकालेंगे। फिर वे कहेंगे: 'ऐ हमारे रब! हमने उसमें किसी को नहीं छोड़ा जिसका तूने हुक्म दिया था।' फिर वह कहेगा: 'वापस जाओ, और जिसके दिल में आधा दीनार के बराबर भी भलाई पाओ, उसे निकाल लाओ।' वे बहुत से लोगों को बाहर निकालेंगे। फिर वे कहेंगे: 'ऐ हमारे रब! हमने उसमें किसी को नहीं छोड़ा जिसका तूने हुक्म दिया था।' फिर वह कहेगा: 'वापस जाओ, और जिसके दिल में एक ज़र्रे के बराबर भी भलाई पाओ, उसे निकाल लाओ।' वे बहुत से लोगों को बाहर निकालेंगे। फिर वे कहेंगे: 'ऐ हमारे रब! हमने उसमें कोई भलाई नहीं छोड़ी (7)।'" अबू सईद अल-खुदरी कहते थे: "अगर तुम मेरी तस्दीक न करो..."

(1) नह्हास ने 'इराब अल-क़ुरान' 1/357-358 में नौ बोलियों का उल्लेख किया है, और ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरान' 2/53 और इब्न अल-शजरी की 'अमाली' 1/339-340 देखें। (2) अल-किताब 4/233, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/54 देखें। (3) संख्या (183), और यह पहले 4/272 पर आ

चुका है। (4) (m) में: "तुममें से कोई नहीं"। (5) (m) में: "मोमिनों में से अल्लाह के लिए"। (6) शब्द: "फिर", (m) से। (7) (d) और (z) में: "किसी को"।

سورہ النساء: آیت ۴۰ ۳۲۳

﴿مِن لَّدُنْهُ﴾ یعنی اس کی طرف سے۔ اس میں چار لغتیں (لہجے) ہیں: لَدُنْ، لُدُنْ، لَدُ اور لَدَىٰ (۱)۔ جب وہ اسے اپنی طرف منسوب کرتے ہیں تو 'نون' پر شد دیتے ہیں، اور اس پر «مِنْ» داخل ہوتا ہے، کیونکہ «من» ابتدا غایت کے لیے آتا ہے اور «لَدُنْ» بھی اسی طرح ہے۔ چنانچہ جب دونوں ایک جیسے ہو گئے تو اس پر «من» کا داخل ہونا حسن (درست) ٹھہرا؛ اسی لیے سیبویہ (۲) نے 'لدن' کے بارے میں کہا: یہ وہ مقام ہے جو غایت (انتہا) کی ابتدا ہے۔

﴿أَجْرًا عَظِيمًا﴾ یعنی جنت۔ صحیح مسلم (۳) میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی طویل حدیث - حدیثِ شفاعت - میں ہے: "یہاں تک کہ جب مومنین آگ سے نجات پا جائیں گے، تو اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے! تم میں سے کوئی بھی (۴) اپنے ان بھائیوں کے لیے جو آگ میں ہوں گے، اللہ تعالیٰ سے حق کی مکمل بازیابی کے لیے قیامت کے دن ان مومنوں سے بڑھ کر اصرار کرنے والا نہیں ہوگا (۵)۔ وہ کہیں گے: 'اے ہمارے رب! وہ ہمارے ساتھ روزے رکھتے تھے، نمازیں پڑھتے تھے اور حج کرتے تھے۔' ان سے کہا جائے گا: 'جسے تم پہچانتے ہو اسے نکال لو'، تو آگ پر ان کی صورتیں حرام کر دی جائیں گی۔ وہ ایک بڑی مخلوق (لوگوں) کو نکالیں گے؛ آگ نے کسی کو آدھی پنڈلیوں تک اور کسی کو گھٹنوں تک پکڑ رکھا ہوگا۔ پھر (۶) وہ کہیں گے: 'اے ہمارے رب! جن کا تو نے ہمیں حکم دیا تھا، ان میں سے اب کوئی باقی نہیں بچا'۔ اللہ عزوجل فرمائے گا: 'واپس جاؤ، جس کے دل میں ایک دینار کے برابر بھی خیر پاؤ اسے نکال لو'۔ وہ بہت سے لوگوں کو نکال لائیں گے۔ پھر وہ کہیں گے: 'اے ہمارے رب! جن کا تو نے ہمیں حکم دیا تھا، ان میں سے ہم نے کسی کو نہیں چھوڑا'۔ پھر وہ فرمائے گا: 'واپس جاؤ، جس کے دل میں آدھا دینار کے برابر بھی خیر پاؤ اسے نکال لو'۔ وہ بہت سے لوگوں کو نکال لائیں گے۔ پھر وہ

کہیں گے: 'اے ہمارے رب! جن کا تو نے ہمیں حکم دیا تھا، ان میں سے ہم نے کسی کو نہیں چھوڑا'۔ پھر وہ فرمائے گا: 'واپس جاؤ، جس کے دل میں ذرہ برابر بھی خیر پاؤ اسے نکال لو'۔ وہ بہت سے لوگوں کو نکال لائیں گے۔ پھر وہ کہیں گے: 'اے ہمارے رب! ہم نے اس میں کوئی خیر نہیں چھوڑی (۷)'۔" اور ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کہتے تھے: "اگر تم میری تصدیق نہ کرو..."

(۱) نحاس نے اعراب القرآن ۱/۳۵۷-۳۵۸ میں نو لغات کا ذکر کیا ہے، اور زجاج کی معانی القرآن ۲/۵۳، اور ابن الشجری کی امالی ۱/۳۳۹-۳۴۰ ملاحظہ فرمائیں۔ (۲) الکتاب ۴/۲۳۳، اور المحرر الوجیز ۲/۵۴ ملاحظہ فرمائیں۔ (۳) نمبر (۱۸۳)، اور یہ پہلے ۴/۲۷۲ پر گزر چکا ہے۔ (۴) (م) میں: تم میں سے کوئی نہیں۔ (۵) (م) میں: مومنوں میں سے اللہ کے لیے۔ (۶) لفظ: ثم، (م) سے۔ (۷) (د) اور (ز) میں: احداً (کسی کو)۔

...with this Hadith, so read if you wish: "Indeed, Allah does not do injustice, [even] as much as an atom's weight; while if there is a good deed, He multiplies it and gives from Himself a great reward." And he mentioned the Hadith.

It was narrated from Ibn Mas'ud, from the Prophet (peace be upon him) that he said: "A servant will be brought on the Day of Resurrection and made to stand. A herald will call out over the heads of all creations: 'This is so-and-so, son of so-and-so. Whoever has a right over him, let him come and take his right.' Then [Allah] will say: 'Give these people their rights.' He will say: 'O Lord, from where can I give, when the world has gone from me?' Then Allah the Exalted will say to the angels: 'Look at his good deeds and give them from them.' If there remains even an atom's weight of a good deed, the angels will say: 'O Lord' - and He knows better than them - 'every claimant has been given his right, and an atom's weight of a good deed remains.' Then Allah the Exalted will say to the angels: 'Double it for My servant, and admit him into Paradise by the grace of My mercy.' And the confirmation of this is: 'Indeed, Allah does not do injustice, [even] as much as an atom's weight; while if there is a good deed, He multiplies it.' But if he was a wretched servant, the angels will say: 'Our God, his good deeds are exhausted, and his bad deeds remain, and many claimants remain.' So [Allah] the Exalted will say: 'Take from their bad deeds and add them to his bad deeds, then write for him a decree to the Fire.'" Thus, the verse, according to this interpretation, is about litigants, and that the Exalted does not do injustice by an atom's weight for one litigant against another; He takes from him for the other. Nor does He do injustice by an atom's weight remaining for him, but rather He rewards him for it and multiplies it for him. This is [the meaning of] His words: "and if there is a good deed, He multiplies it" (2).

Abu Hurairah narrated: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Allah, Glorified be He, gives His believing servant two million good deeds for a single good deed," and he recited: "Indeed, Allah does not do injustice, [even] as much as an atom's weight; while if there is a good deed, He multiplies it and gives from Himself a great reward." Abu Uthman (3) said: Abu Hurairah said: "And when Allah says: 'a great reward', who can estimate its magnitude!" It was previously mentioned from Ibn Abbas and Ibn Mas'ud that: This verse is one of the verses that are better than everything upon which the sun rises (4).

(1) In (m): "so add them to." (2) Tafsir al-Baghawi 1/429, and the Hadith of Ibn Mas'ud was recorded by al-Tabari 7/32-34, and Ibn Abi Hatim (5335). (3) In (d): Abu Ubayd; in (z) and (zha): Abu Ubaydah; in (fa) and (m): Ubaydah, which is a misspelling. The correct version is what we have established: Abu Uthman al-Nahdi, the narrator of the Hadith from Abu Hurairah, as in Musnad Ahmad (10760), and also recorded by al-Tabari 7/35. (4) Page 267 of this volume.

सूरह अन-निसा: आयत 40 324

...इस हदीस के साथ, यदि आप चाहें तो पढ़ें: "बेशक अल्लाह रत्ती भर भी ज़ुल्म नहीं करता; और अगर कोई नेकी हो तो उसे दोगुना कर देता है और अपने पास से बड़ा बदला देता है।" और उसने हदीस का ज़िक्र किया।

इब्न मसूद से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "क़यामत के दिन बंदे को लाया जाएगा और खड़ा किया जाएगा। एक पुकारने वाला तमाम मख्लूक़ात के सामने पुकारेगा: 'यह फ़लां का बेटा फ़लां है। जिस किसी का इस पर कोई हक़ हो, वह आए और अपना हक़ ले ले।' फिर [अल्लाह] कहेगा: 'इन लोगों को उनके हक़ दो।' वह कहेगा: 'ऐ रब, मैं कहाँ से दूँ, जबकि दुनिया तो मुझसे चली गई?' तब अल्लाह तआला फ़रिश्तों से कहेगा: 'इसके नेक आमाल देखो और उनमें से इन्हें दे दो।' अगर रत्ती भर भी नेकी बच जाए, तो फ़रिश्ते कहेंगे: 'ऐ रब' - और वह उनसे बेहतर जानता है - 'हर हक़दार को उसका हक़ दे दिया गया है, और रत्ती भर नेकी बच गई है।' तब अल्लाह तआला फ़रिश्तों से कहेगा: 'मेरे बंदे के लिए इसे दोगुना कर दो, और मेरी रहमत के फ़ज़्ल से इसे जन्नत में दाख़िल कर दो।' और इसकी पुष्टि यह है: 'बेशक अल्लाह रत्ती भर भी ज़ुल्म नहीं करता; और अगर कोई नेकी हो तो उसे दोगुना कर देता है।' लेकिन अगर वह एक बदकिस्मत बंदा हुआ, तो फ़रिश्ते कहेंगे: 'हमारे माबूद, इसकी नेकियाँ खत्म हो गई हैं, और इसकी बुराइयाँ बच गई हैं, और अभी बहुत से दावा करने वाले बाक़ी हैं।' तब अल्लाह तआला कहेगा: 'उनकी बुराइयों में से ले लो और उन्हें इसकी बुराइयों में जोड़ दो (1), फिर उसके लिए आग का फैसला लिख दो'।" तो आयत इस व्याख्या के अनुसार विरोधियों के बारे में है, और यह कि अल्लाह तआला एक विरोधी पर दूसरे विरोधी के लिए रत्ती भर भी ज़ुल्म नहीं करता, वह उससे लेकर उसे दे देता है। और न ही वह उसके लिए बची हुई रत्ती भर की नेकी पर ज़ुल्म करता है, बल्कि वह उसे उसका बदला देता है और उसे उसके लिए दोगुना कर देता है, और यही अल्लाह तआला का कहना है: "और अगर कोई नेकी हो तो उसे दोगुना कर देता है" (2)।

अबू हुरैरा ने रिवायत की: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते हुए सुना: "बेशक अल्लाह सुब्हानहू अपने मोमिन बंदे को एक नेकी के बदले बीस लाख नेकियाँ देता है" और उन्होंने आयत पढ़ी: "बेशक अल्लाह रत्ती भर भी ज़ुल्म नहीं करता; और अगर कोई नेकी हो तो उसे दोगुना कर देता है और अपने पास से बड़ा बदला देता है।" अबू उस्मान (3) ने कहा: अबू हुरैरा ने कहा: "और जब अल्लाह कहता है: 'बड़ा बदला', तो उसकी कद्र कौन कर सकता है!" और इब्न अब्बास और इब्न मसूद से पहले यह

ज़िक्र आ चुका है कि: यह आयत उन आयतों में से एक है जो उन तमाम चीज़ों से बेहतर है जिन पर सूरज उगता है (4)।

---

(1) (म) में: "तो उसे जोड़ दो।" (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/429, और इब्न मसूद की हदीस को अल-तब़री 7/32-34 और इब्न अबी हातिम (5335) ने निकाला है। (3) (द) में: अबू उबैद, और (ज़) और (ज़ॉ) में: अबू उबैदा, और (फ़) और (म) में: उबैदा, और यह एक लेखन त्रुटि है, और सही वही है जो हमने स्थापित किया है, और वह अबू उस्मान अल-नहदी है, जो अबू हुरैरा से हदीस के रावी हैं, जैसा कि मुसनद अहमद (10760) में है, और इसे अल-तब़री 7/35 ने भी निकाला है। (4) इस भाग का पृष्ठ 267।

سورة النساء: آیت 40 324

...اس حدیث کے ساتھ، پس اگر تم چاہو تو پڑھو: ﴿بیشک اللہ ذرہ برابر بھی ظلم نہیں کرتا؛ اور اگر کوئی نیکی ہو تو اسے دوگنا کر دیتا ہے اور اپنے پاس سے بڑا اجر عطا فرماتا ہے﴾ اور حدیث ذکر کی۔

ابن مسعود سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «قیامت کے دن بندے کو لایا جائے گا اور کھڑا کیا جائے گا، اور ایک منادی تمام مخلوقات کے سامنے پکارے گا: یہ فلاں بن فلاں ہے، جس کا اس پر کوئی حق ہو وہ آئے اور اپنا حق لے لے۔ پھر [اللہ] فرمائے گا: ان لوگوں کو ان کے حقوق ادا کرو۔ وہ عرض کرے گا: اے رب! میں کہاں سے دوں جبکہ دنیا تو مجھ سے چلی گئی؟ تو اللہ تعالیٰ فرشتوں سے فرمائے گا: اس کے نیک اعمال دیکھو اور ان میں سے انہیں دے دو۔ اگر ذرہ برابر ہی نیکی بچ گئی تو فرشتے کہیں گے: اے رب - اور وہ ان سے زیادہ جاننے والا ہے - ہر حق والے کو اس کا حق دے دیا گیا ہے اور ایک ذرہ برابر نیکی بچ گئی ہے۔ تو اللہ تعالیٰ فرشتوں سے فرمائے گا: میرے بندے کے لیے اسے دوگنا کر دو اور اسے میرے فضل و رحمت سے جنت میں داخل کر دو۔ اور اس کی تصدیق یہ ہے: ﴿بیشک اللہ ذرہ برابر بھی ظلم نہیں کرتا؛ اور اگر کوئی نیکی ہو تو اسے دوگنا کر دیتا ہے﴾۔ اور اگر وہ بدبخت بندہ ہوا تو فرشتے کہیں گے: اے ہمارے معبود! اس کی نیکیاں ختم ہو گئیں اور اس کی برائیاں باقی رہ گئیں، اور ابھی بہت سے حقدار باقی ہیں۔ تو اللہ تعالیٰ فرمائے گا: ان کی برائیوں میں سے لے لو اور اس کی برائیوں میں شامل کر دو (1)، پھر اس کے لیے آگ کا پروانہ لکھ دو»۔ پس آیت اس تاویل کے مطابق جھگڑا کرنے والوں کے بارے میں ہے، اور یہ کہ اللہ تعالیٰ کسی کے حق میں دوسرے پر ذرہ برابر بھی ظلم نہیں کرتا، اس سے لے کر اسے دے دیتا ہے، اور نہ ہی اس کی کسی بچی ہوئی نیکی پر ذرہ برابر ظلم کرتا

ہے، بلکہ اسے اس کا ثواب دیتا ہے اور اسے اس کے لیے دوگنا کر دیتا ہے، اور یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اگر کوئی نیکی ہو تو اسے دوگنا کر دیتا ہے﴾ (2)۔

اور ابو ہریرہ نے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «بیشک اللہ سبحانہ اپنے مومن بندے کو ایک نیکی کے بدلے بیس لاکھ نیکیاں عطا فرماتا ہے» اور یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿بیشک اللہ ذرہ برابر بھی ظلم نہیں کرتا؛ اور اگر کوئی نیکی ہو تو اسے دوگنا کر دیتا ہے اور اپنے پاس سے بڑا اجر عطا فرماتا ہے﴾۔ ابو عثمان (3) نے کہا: ابو ہریرہ نے کہا: اور جب اللہ فرمائے: ﴿اجر عظیم﴾ تو اس کی قدر و منزلت کون جان سکتا ہے! اور ابن عباس اور ابن مسعود سے پہلے یہ بات گزر چکی ہے کہ: یہ آیت ان آیات میں سے ایک ہے جو ہر اس چیز سے بہتر ہے جس پر سورج طلوع ہوتا ہے (4)۔

---

(1) (م) میں ہے: پس اسے اس کی طرف منسوب کر دو۔ (2) تفسیر بغوی 1/429، اور ابن مسعود کی حدیث کو طبری نے 7/32-34 اور ابن ابی حاتم (5335) نے روایت کیا ہے۔ (3) (د) میں ہے: ابو عبید، اور (ز) اور (ظ) میں ہے: ابو عبیدہ، اور (ف) اور (م) میں ہے: عبیدہ، اور یہ تحریفی غلطی ہے، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے، اور وہ ابو عثمان النہدی ہیں جو ابو ہریرہ سے حدیث کے راوی ہیں، جیسا کہ مسند احمد (10760) میں ہے، اور اسے طبری نے بھی 7/35 پر روایت کیا ہے۔ (4) اس حصے کا صفحہ 267۔

Surah An-Nisa: Verse 41 325

The Almighty's saying: {So how [will it be] when We bring from every nation a witness and we bring you, [O Muhammad], against these [people] as a witness?} [An-Nisa: 41]

The 'Fa' was vocalized with a fatha due to the meeting of two silent letters (sakinayn), and 'idha' (when) is an adverb of time, and the verb acting upon it is 'ji'na' (We bring) (1).

Abu al-Layth al-Samarqandi mentioned: Al-Khalil bin Ahmad narrated to us, who said Ibn Mani' narrated to us, who said Abu Kamil narrated to us, who said Fudayl narrated to us, from Yunus bin Muhammad bin Fadala, from his father, that the Messenger of Allah (PBUH) came to them in the [mosque] of Bani Zafar, sat on the rock in the [mosque] of Bani Zafar with Ibn Mas'ud, Mu'adh, and some of his companions. He ordered a reciter to read, until he reached this verse: {So how [will it be] when We bring from every nation a witness and we bring you, [O Muhammad], against these [people] as a witness?}. The Messenger of Allah (PBUH) wept until his cheeks were wet, and he said: "O Lord, this is for those amongst whom I am present, so what about those I have not seen (2)?"

Al-Bukhari (3) narrated from Abdullah, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said to me: "Recite to me." I said: "Should I recite to you when it was revealed to you?" He said: "I love to hear it from someone else." So I recited Surah 'An-Nisa' to him until I reached: {So how [will it be] when We bring from every nation a witness and we bring you, [O Muhammad], against these [people] as a witness?}. He said: "Stop." And his eyes were overflowing with tears.

Muslim (4) also recorded it, and instead of saying "Stop," he said: So I raised my head - or a man nudged me...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/456. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/356, Ibn Mani' is Muhammad bin al-Qasim al-Baghawi, Abu Kamil is al-Jahdari, and Fudayl is Ibn Sulayman al-Basri. The hadith was also recorded by al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir 19/243, including what is between brackets. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/4: Al-Tabarani narrated it and its narrators are trustworthy. Bani Zafar Mosque, and al-Hafiz Ibn Hajar cited in al-Isaba 9/105 (in the biography of Muhammad bin Fadala) from al-Baghawi saying: I do not know of Muhammad bin Fadala narrating anything other than this. He said in al-Fath 1/571: Bani Zafar Mosque is east of al-Baqi', known

as the Mule Mosque. Bani Zafar with harakat: a clan of Bani Sulaym. Al-Qamus (Zafar). (3) In his Sahih (4582), and it is with Ahmad (3606). (4) In his Sahih (800): (247).

सूरह अन-निसा: आयत 41 325

अल्लाह तआला का फरमान है: {तो फिर क्या हाल होगा जब हम हर उम्मत में से एक गवाह लाएंगे और (ऐ नबी!) हम आपको इन सब पर गवाह के तौर पर लाएंगे?}

दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण 'फ़ा' पर ज़बर (फ़तहा) दिया गया है, और 'इज़ा' (जब) समय का क्रियाविशेषण है, और इस पर अमल करने वाला क्रिया 'जिअना' (हम लाए) है (1)।

अबू अल-लैथ अल-समरकंदी ने उल्लेख किया है: अल-खलील बिन अहमद ने हमें बताया, उन्होंने कहा कि इब्न मनी' ने हमें बताया, उन्होंने कहा कि अबू कामिल ने हमें बताया, उन्होंने कहा कि फ़ुदैल ने हमें बताया, यूनुस बिन मुहम्मद बिन फदाला से, उन्होंने अपने पिता से, कि अल्लाह के रसूल ﷺ बनी ज़फ़र की [मस्जिद] में उनके पास आए, बनी ज़फ़र की [मस्जिद] की चट्टान पर बैठे और उनके साथ इब्न मसूद, मुआज और उनके कुछ साथी थे। उन्होंने एक पढ़ने वाले को पढ़ने का आदेश दिया, यहाँ तक कि जब वह इस आयत पर पहुँचा: {तो फिर क्या हाल होगा जब हम हर उम्मत में से एक गवाह लाएंगे और हम आपको इन सब पर गवाह के तौर पर लाएंगे?} तो अल्लाह के रसूल ﷺ इतना रोए कि उनके गाल भीग गए, और उन्होंने कहा: "ऐ रब, यह उनके लिए है जिनके बीच मैं मौजूद हूँ, तो उनका क्या होगा जिन्हें मैंने नहीं देखा (2)?"

बुखारी (3) ने अब्दुल्ला से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझसे कहा: "मेरे सामने कुरान पढ़ो।" मैंने कहा: "क्या मैं आपके सामने पढ़ूँ जबकि यह आप ही पर नाज़िल हुआ है?" उन्होंने कहा: "मुझे दूसरों से सुनना अच्छा लगता है।" तो मैंने उनके सामने सूरह 'अन-निसा' पढ़ी यहाँ तक कि मैं पहुँचा: {तो फिर क्या हाल होगा जब हम हर उम्मत में से एक गवाह लाएंगे और हम आपको इन सब पर गवाह के तौर पर लाएंगे?} उन्होंने कहा: "बस करो।" तो देखा कि उनकी आँखों से आँसू बह रहे थे।

मुस्लिम (4) ने भी इसे रिवायत किया है और "बस करो" के बजाय कहा: तो मैंने अपना सिर उठाया - या एक आदमी ने मुझे इशारा किया...

---

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नह़ास 1/456। (2) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/356, इब्न मनी' मुहम्मद बिन अल-कासिम अल-बग़वी हैं, अबू कामिल अल-जह़दरी हैं, और फ़ुदैल इब्न सुलेमान अल-बसरी हैं। हदीस को अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर 19/243 में भी रिवायत किया है, और जो

कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। अल-ह़ैथमी ने मज्मअ अल-ज़वाइद 4/7 में कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है और इसके रावी विश्वसनीय हैं। और बनी ज़फ़र मस्जिद, और अल-ह़ाफ़िज़ इब्न ह़जर ने अल-इसाबा 9/105 में (मुहम्मद बिन फदाला की जीवनी में) अल-बग़वी से नकल किया है: मैं नहीं जानता कि मुहम्मद बिन फदाला ने इसके अलावा कुछ रिवायत किया हो। और उन्होंने अल-फ़तह 1/571 में कहा: बनी ज़फ़र मस्जिद अल-बक़ी के पूर्व में है, और इसे खच्चर वाली मस्जिद (मस्जिद अल-बग़ला) के रूप में जाना जाता है। और बनू ज़फ़र (ज़ और फ़ पर ज़बर के साथ): बनी सुलैयम का एक कबीला है। अल-कामूस (ज़फ़र)। (3) अपनी सहीह (4582) में, और यह अहमद (3606) के पास भी है। (4) अपनी सहीह (800): (247) में।

سورة النساء: آیت ۴۱ ۳۲۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِن كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ شَهِيدًا ﴾ (ترجمہ: پھر کیا حال ہوگا جب ہم ہر امت میں سے ایک گواہ لائیں گے اور (اے نبی!) ہم آپ کو ان سب پر گواہ بنا کر لائیں گے؟)

دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے 'فاء' پر زبر دیا گیا ہے، اور «إذا» (جب) ظرفِ زمان ہے، اور اس میں عمل کرنے والا فعل «جِئْنَا» ہے (۱)۔

ابو اللیث السمرقندی نے ذکر کیا: ہم سے الخلیل بن احمد نے بیان کیا، انہوں نے کہا ہم سے ابن مَنیع نے بیان کیا، انہوں نے کہا ہم سے ابو کامل نے بیان کیا، انہوں نے کہا ہم سے فُضیل نے بیان کیا، یونس بن محمد بن فضالہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، کہ رسول اللہ ﷺ بنی ظفر کی [مسجد] میں ان کے پاس آئے، آپ بنی ظفر کی [مسجد] میں موجود چٹان پر بیٹھ گئے اور آپ کے ساتھ ابن مسعود، معاذ اور آپ کے کچھ صحابہ تھے۔ آپ نے ایک قاری کو قرآن پڑھنے کا حکم دیا، یہاں تک کہ جب وہ اس آیت پر پہنچا: ﴿ فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِن كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ شَهِيدًا ﴾ تو رسول اللہ ﷺ (اس قدر) روئے کہ آپ کے رخسار مبارک تر ہو گئے، پھر آپ ﷺ نے فرمایا: "اے میرے رب، یہ ان پر (گواہی) ہے جن کے درمیان میں موجود ہوں، تو ان کا کیا حال ہوگا جنہیں میں نے نہیں دیکھا (۲)؟"

اور بخاری (۳) نے عبداللہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے (قرآن) سناؤ۔" میں نے عرض کیا: "میں آپ کو سناؤں جبکہ یہ آپ ہی پر نازل ہوا ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "میں اسے دوسروں سے سننا پسند کرتا ہوں۔" تو میں نے آپ ﷺ کو سورہ 'النساء' سنائی یہاں تک کہ جب میں اس آیت پر پہنچا: ﴿ فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِن كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ

شَهِيدًا ﴾ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "بس کرو۔" میں نے دیکھا تو آپ ﷺ کی آنکھوں سے آنسو بہہ رہے تھے۔

اور اسے مسلم (۴) نے بھی روایت کیا ہے اور "بس کرو" کے بجائے کہا: "تو میں نے اپنا سر اٹھایا - یا کسی آدمی نے مجھے اشارہ کیا..."

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴۵۶/۱۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۳۵۶/۱، ابن منیع محمد بن القاسم البغوی ہیں، اور ابو کامل الجحدری ہیں، اور فضیل ابن سلیمان البصری ہیں، اور یہ حدیث طبرانی نے بھی المعجم الکبیر ۲۴۳/۱۹ میں روایت کی ہے، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۴/۷ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے اور اس کے راوی ثقہ ہیں۔ اور مسجد بنی ظفر، اور حافظ ابن حجر نے الاصابہ ۱۰۵/۹ میں (محمد بن فضالہ کے حالات میں) بغوی سے نقل کیا ہے: میں نہیں جانتا کہ محمد بن فضالہ نے اس کے علاوہ کچھ روایت کیا ہو۔ اور الفتح ۵۷۱/۱ میں کہا: مسجد بنی ظفر بقیع کے مشرق میں ہے، اور اسے مسجد البغلہ کے نام سے جانا جاتا ہے۔ اور بنو ظفر (ظ اور ف پر زبر کے ساتھ): بنی سلیم کا ایک قبیلہ ہے۔ القاموس (ظفر)۔ (۳) اپنی صحیح (۴۵۸۲) میں، اور یہ احمد (۳۶۰۶) کے پاس بھی ہے۔ (۴) اپنی صحیح (۸۰۰): (۲۴۷) میں۔

...beside me, so I raised my head and saw his tears flowing. Our scholars said (1): The weeping of the Prophet ﷺ was only because of the greatness of what this verse contains of the horror of the event and the severity of the matter, as prophets are brought as witnesses against their nations regarding their belief and disbelief, and he ﷺ will be brought on the Day of Resurrection as a witness. The reference in His saying: {against these} is to the disbelievers of Quraish and other disbelievers. The disbelievers of Quraish were specifically mentioned because the burden of punishment is more severe for them than for others (2); due to their stubbornness upon seeing miracles and the extraordinary events that Allah manifested through him. The meaning is: What will be the state of these disbelievers on the Day of Resurrection {when We bring from every nation a witness and We bring you as a witness against these}? Will they be punished or rewarded (3)? This is a rhetorical question intended for reproach (4). And it was said: The reference is to his entire nation; Ibn al-Mubarak mentioned: A man from the Ansar informed us, from Al-Minhal bin Amr, who told him that he heard Sa'id bin al-Musayyib saying: Not a day passes but the Prophet's ﷺ nation is presented to him morning and evening, so he recognizes them by their marks and their deeds. Therefore, he testifies against them. Allah, Blessed and Exalted is He, says: {So how [will it be] when We bring from every nation a witness} meaning their prophet {and We bring you as a witness against these} (5). The grammatical position of "How" (Kayfa) is accusative (nasb) by an implied verb, the estimation being: "how will their state be" (6), as we mentioned.

---

(1) Al-Mufhim 2/427. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/55, and it occurs therein: ... because the impact of the threat is more severe upon them... (3) In the manuscripts: "punished", and the confirmed version is from (M). (4) See Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/53. (5) Narrated by Na'im ibn Hammad in Ziyadat al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (166). Ibn Kathir said when explaining this verse: There is a break in the chain of narration; for it contains an unnamed man, and it is from the words of Sa'id bin al-Musayyib, not attributed directly to the Prophet. (6) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/53, and it is also permissible for "Kayfa" to be in the nominative case (raf') as a predicate for an omitted subject, i.e.: "how is their state or their affair?". Al-Samin al-Halabi mentioned it in Ad-Durr al-Masun 3/682 - 683.

सूरह अन-निसा, आयत 41 326

...मेरे पास, तो मैंने अपना सिर उठाया और देखा कि उनके आँसू बह रहे थे। हमारे विद्वानों ने कहा (1): पैगंबर ﷺ का रोना केवल इसलिए था क्योंकि इस आयत में उस दृश्य की भयावहता और मामले की गंभीरता शामिल है, क्योंकि पैगंबरों को उनके उम्मतों (समुदायों) के खिलाफ गवाही देने के लिए लाया जाएगा कि किसने विश्वास किया और किसने झुठलाया, और उन्हें ﷺ प्रलय के दिन एक गवाह के रूप में लाया जाएगा। अल्लाह के कथन: {इन लोगों पर} में संकेत कुरैश के काफिरों और अन्य काफिरों की ओर है। कुरैश के काफिरों का विशेष रूप से उल्लेख इसलिए किया गया है क्योंकि दंड का बोझ दूसरों की तुलना में उन पर अधिक गंभीर है (2); चमत्कार और अल्लाह द्वारा उनके हाथों प्रकट किए गए असाधारण कार्यों को देखने के बावजूद उनकी हठधर्मिता के कारण। इसका अर्थ है: प्रलय के दिन इन काफिरों की क्या स्थिति होगी {जब हम हर उम्मत से एक गवाह लाएंगे और हम आपको इन लोगों पर गवाह के रूप में लाएंगे}? क्या उन्हें दंडित किया जाएगा या उन्हें सुख दिया जाएगा (3)? यह एक प्रश्न है जिसका अर्थ फटकार लगाना है (4)। और यह भी कहा गया है: यह संकेत उनकी पूरी उम्मत की ओर है; इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया है: अंसार के एक व्यक्ति ने हमें बताया, अल-मिन्हाल बिन अम्र से, उन्होंने उसे बताया कि उन्होंने सईद बिन अल-मुसय्यिब को यह कहते हुए सुना: कोई भी दिन ऐसा नहीं जाता जब पैगंबर ﷺ की उम्मत उनके सामने सुबह और शाम पेश न की जाती हो, इसलिए वह उन्हें उनके लक्षणों और उनके कार्यों से पहचानते हैं। इसलिए, वह उनके खिलाफ गवाही देंगे। अल्लाह, जो धन्य और सर्वोच्च है, कहता है: {तो क्या हाल होगा जब हम हर उम्मत से एक गवाह लाएंगे} यानी उनके पैगंबर को {और हम आपको इन लोगों पर गवाह के रूप में लाएंगे} (5)। और "कैसे" (कैफ़ा) का व्याकरणिक स्थान एक छिपे हुए क्रिया द्वारा कर्म कारक (नस्ब) है, जिसका अनुमान है: "उनकी स्थिति कैसी होगी" (6), जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

---

(1) अल-मुफ्हिम 2/427। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/55, और इसमें आया है: ... क्योंकि धमकी का प्रभाव उन पर अधिक गंभीर है... (3) हस्तलिपियों में: "सज़ा पाने वाले", और (M) से पुष्ट किया गया। (4) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/53 देखें। (5) इसे नईम बिन हम्माद ने इब्न अल-मुबारक (166) की ज़ियादात अल-जुहद में उद्धृत किया है। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या करते समय कहा: इसमें एक कड़ी टूटी हुई है; क्योंकि इसमें एक ऐसा व्यक्ति है जिसका नाम नहीं लिया गया है, और यह सईद बिन अल-मुसय्यिब का कथन है, जिसे पैगंबर तक नहीं पहुँचाया गया है। (6) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/53, और यह भी संभव है कि "कैफ़ा" एक लुप्त कर्ता के

लिए विधेय के रूप में कर्ता कारक (रफ़) में हो, यानी: "उनकी स्थिति या उनका मामला कैसा है?"। अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसून 3/682 - 683 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ النساء، آیت 41 326

...میرے پاس، تو میں نے اپنا سر اٹھایا تو دیکھا کہ آپ ﷺ کے آنسو بہہ رہے تھے۔ ہمارے علماء نے کہا (1): نبی کریم ﷺ کا رونا صرف اس وجہ سے تھا کہ اس آیت میں اس منظر کی ہولناکی اور معاملے کی سنگینی کا ذکر ہے، کیونکہ انبیاء کو ان کی امتوں پر تصدیق اور تکذیب کی گواہی کے لیے لایا جائے گا، اور آپ ﷺ کو قیامت کے دن گواہ بنا کر لایا جائے گا۔ اور اللہ کے ارشاد: {ان لوگوں پر} میں اشارہ کفار قریش اور دیگر کفار کی طرف ہے۔ کفار قریش کا خصوصی ذکر اس لیے کیا گیا کیونکہ عذاب کا بوجھ ان پر دوسروں کی نسبت زیادہ سخت ہے (2)؛ معجزات دیکھنے کے باوجود ان کے عناد (ہٹ دھرمی) اور ان غیر معمولی واقعات کی وجہ سے جو اللہ نے آپ ﷺ کے ہاتھوں ظاہر کیے۔ مطلب یہ ہے کہ: قیامت کے دن ان کافروں کا کیا حال ہوگا {جب ہم ہر امت سے ایک گواہ لائیں گے اور ہم آپ کو ان لوگوں پر گواہ بنا کر لائیں گے}، آیا وہ عذاب دیے جائیں گے یا نعمتوں سے نوازے جائیں گے (3)؟ اور یہ استفہام (سوال) ڈانٹ ڈپٹ کے معنی میں ہے (4)۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: اشارہ آپ ﷺ کی پوری امت کی طرف ہے؛ ابن المبارک نے ذکر کیا ہے: ہمیں انصار کے ایک شخص نے المنہال بن عمرو کے واسطے سے بتایا کہ انہوں نے سعید بن المسیب کو کہتے ہوئے سنا: کوئی دن ایسا نہیں گزرتا مگر نبی ﷺ کی امت صبح و شام آپ ﷺ کے سامنے پیش کی جاتی ہے، پس آپ ﷺ انہیں ان کی علامتوں اور ان کے اعمال سے پہچانتے ہیں، اسی لیے آپ ﷺ ان پر گواہی دیں گے۔ اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: {پھر کیا حال ہوگا جب ہم ہر امت سے ایک گواہ لائیں گے} یعنی ان کا نبی {اور ہم آپ کو ان لوگوں پر گواہ بنا کر لائیں گے} (5)۔ اور "کیف" کا اعرابی مقام ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے حالت نصب میں ہے، تقدیر کلام یہ ہے: "ان کا حال کیسا ہوگا" (6)، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

(1) المفہم 2/ 427۔ (2) المحرر الوجیز 2/ 55، اور اس میں ہے: ... کیونکہ وعید کی سختی ان پر زیادہ شدید ہے... (3) قلمی نسخوں میں ہے: "سزا یافتہ"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 2/ 53۔ (5) اسے نعیم بن حماد نے زہادات ابن المبارک کی زیادتیوں (166) میں روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: اس میں انقطاع ہے؛ کیونکہ اس میں ایک ایسا شخص ہے جس کا نام نہیں لیا گیا، اور یہ سعید بن المسیب کا قول ہے، اسے مرفوع نہیں کیا گیا۔ (6) معانی القرآن للزجاج 2/ 53، اور یہ بھی جائز ہے کہ "کیف" ایک محذوف مبتدا کی خبر ہونے کی وجہ से حالت رفع میں ہو، یعنی: ان کا حال یا ان کا معاملہ کیسا ہے؟ اسے السمین الحلبی نے الدر المصون 3/ 682 - 683 میں ذکر کیا ہے۔

The hidden verb may take the place of "idha" (when) (1). The governing agent for "idha" is "ji'na" (We brought) (2). And "shahidan" (as a witness) is a circumstantial phrase (hal).

From the jurisprudence in the hadith: it is permissible for a student to read to a teacher and present to him (3), and the reverse is also permissible. This will be explained in the hadith of Ubayy in Surah "Lam Yakun" (Al-Bayyinah) (4), if God Almighty wills.

Allah Almighty's saying: {On that Day those who disbelieved and disobeyed the Messenger will wish that the earth were leveled over them, and they will not hide a single word from Allah 42}

The waw in "asawu" (they disobeyed) was vocalized with damma due to the meeting of two non-voweled consonants, and it is permissible to vocalize it with kasra (5). Nafi' and Ibn 'Amir recited: "tassawwa" with a fatha on the ta and shadda on the sin. Hamzah and Al-Kisa'i recited similarly, except they lightened the sin. The rest vocalized the ta with damma and lightened the sin (6), in the passive voice, and the doer is unnamed. The meaning is: if Allah were to level the earth with them, i.e., make them and the earth equal. Another meaning: they wished if Allah had not resurrected them, and the earth were level over them; because they were moved from the dust (7).

According to the first and second recitations, the earth is the subject (fa'il), and the meaning is: they wished if the earth had opened up for them, so they would sink into it. This was said by Qatadah. And it was said: the preposition 'bi' (with/by) has the meaning of 'ala' (upon), i.e., if it were leveled upon them.

(1) Thus in the manuscripts: and perhaps the correct phrasing is: the hidden verb has taken the place of "idha". Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 2/53: and elided: to be their state, because in the speech there is evidence for what was elided. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/456, and in other than it that the governing agent in "idha" is the hidden one, whether it is a subject (mubtada') or a verb. See what will come in the interpretation of verse (7) of Surah Saba. (3) Al-Mufhim 2/427, and it refers to the hadith of Ibn Mas'ud in his recitations to the Prophet (4) ﷺ. In its introduction before the interpretation of its first verse. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/457. (6) Al-Sab'ah p. 234, and Al-Taysir p. 96. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/457.

सूरह अन-निसा: आयत 41 - 42 327

छिपी हुई क्रिया "इज़ा" (जब) का स्थान ले सकती है (1)। "इज़ा" का शासी कारक "जिअना" (हम लाए) है (2)। और "शहीदन" (गवाह के रूप में) हाल (परिस्थिति वाचक) है।

हदीस के फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) से: एक छात्र का उस्ताद के सामने पढ़ना और उसे सुनाना जायज़ है (3), और इसका उल्टा भी जायज़ है। इसका विवरण इंशा अल्लाह सूरह "लम यकुन" (अल-बय्यिनह) में उबय की हदीस में आएगा (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {उस दिन वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया और रसूल की नाफरमानी की, चाहेंगे कि काश! धरती उनके साथ बराबर कर दी जाती, और वे अल्लाह से कोई बात न छुपा सकेंगे 42}

"असवु" (उन्होंने नाफरमानी की) में 'वाव' पर 'दम्मा' (पेश) दो सुकून वाले अक्षरों के मिलन के कारण आया है, और इसे 'कसरा' (ज़ेर) के साथ पढ़ना भी जायज़ है (5)। नाफी' और इब्न आमिर ने "तस्सवा" पढ़ा है, जिसमें 'ता' पर ज़बर और 'सीन' पर शद्दा है। हमज़ा और किसाई ने भी ऐसा ही पढ़ा, सिवाय इसके कि उन्होंने 'सीन' को हल्का (बिना शद्दा के) पढ़ा। बाकी लोगों ने 'ता' पर 'दम्मा' (पेश) पढ़ा और 'सीन' को हल्का किया (6), यह मजलूल (कर्मवाच्य) है, और कर्ता का नाम नहीं लिया गया है। इसका अर्थ है: यदि अल्लाह उनके साथ धरती को बराबर कर दे, अर्थात उन्हें और धरती को एक समान कर दे। एक अन्य अर्थ यह है: उन्होंने चाहा कि काश अल्लाह उन्हें दोबारा जीवित न करता, और धरती उनके ऊपर बराबर होती; क्योंकि उन्हें मिट्टी से लाया गया था (7)।

पहली और दूसरी क़िरात (पठन) के अनुसार; धरती कर्ता (फाइल) है, और अर्थ है: उन्होंने चाहा कि काश धरती उनके लिए खुल जाती और वे उसमें धंस जाते। यह क़तादाह ने कहा है। और कहा गया है कि 'बा' यहाँ 'अला' के अर्थ में है, अर्थात काश वह उनके ऊपर बराबर कर दी जाती।

(1) प्रतियों में इसी तरह है: और शायद वाक्यांश का सही रूप यह है: और छिपी हुई क्रिया ने "इज़ा" का स्थान ले लिया है। अज्-ज़ज्जाज ने 'मा'नी अल-कुरान' 2/53 में कहा है: और विलोपित: उनकी स्थिति हो, क्योंकि भाषण में विलोपित चीज़ के लिए प्रमाण मौजूद है। (2) नह्हास की इ'राबुल कुरान 1/456, और दूसरों के अनुसार "इज़ा" में शासी कारक छुपा हुआ है, चाहे वह मुब्तदा (विषय) हो या क्रिया। देखें जो सूरह सबा की आयत (7) की व्याख्या में आएगी। (3) अल-मुफ्हिम 2/427, और यह नबी ﷺ को सुनाने वाली इब्न मसऊद की हदीस की ओर इशारा करता है। (4) उसकी पहली आयत

की व्याख्या से पहले उसकी प्रस्तावना में। (5) नह़्हास की इ'राबुल कुरान 1/457। (6) अल-सबआ पृष्ठ 234, और अल-तयसीर पृष्ठ 96। (7) नह़्हास की इ'राबुल कुरान 1/457।

سورہ النساء: آیات 41 - 42 327

اور پوشیدہ فعل «إذا» (جب) کے قائم مقام ہو سکتا ہے (1)۔ اور «إذا» میں عمل کرنے والا «جئنا» (ہم لائے) ہے (2)۔ اور «شهيداً» : حال ہے۔

حدیث کے فقہ سے: طالب علم کا استاد کے سامنے پڑھنا اور اسے سنانا جائز ہے (3)، اور اس کا الٹ بھی جائز ہے۔ اس کا بیان انشاء اللہ تعالیٰ سورہ «لم یکن» (البینہ) میں ابی کی حدیث میں آئے گا (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اس دن وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا اور رسول کی نافرمانی کی، یہ تمنا کریں گے کہ کاش زمین ان کے ساتھ برابر کر دی جاتی، اور وہ اللہ سے کوئی بات چھپا نہ سکیں گے 42﴾

«عَصَوُا» (انہوں نے نافرمانی کی) میں 'واؤ' پر دو ساکنوں کے اکٹھا ہونے کی وجہ سے ضمہ (پیش) دیا گیا ہے، اور اسے کسرہ (زیر) دینا بھی جائز ہے (5)۔ نافع اور ابن عامر نے «تُسَوَّى» تاء کے فتحہ (زبر) اور سین کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے۔ حمزہ اور کسائی نے بھی اسی طرح پڑھا، سوائے اس کے کہ انہوں نے سین کو ہلکا (بغیر تشدید) پڑھا۔ باقی قراء نے تاء پر ضمہ (پیش) پڑھا اور سین کو ہلکا کیا (6)، یہ فعل مجہول ہے، اور فاعل کا نام ذکر نہیں کیا گیا۔ معنی یہ ہے: کاش اللہ ان کے ساتھ زمین کو برابر کر دے، یعنی انہیں اور زمین کو برابر کر دے۔ ایک اور معنی یہ ہے: انہوں نے تمنا کی کہ کاش اللہ انہیں دوبارہ زندہ نہ کرتا، اور زمین ان پر برابر ہوتی؛ کیونکہ انہیں مٹی سے نکالا گیا تھا (7)۔

پہلی اور دوسری قرات کے مطابق، زمین فاعل ہے، اور معنی یہ ہے: انہوں نے تمنا کی کہ کاش زمین ان کے لیے پھٹ جاتی اور وہ اس میں دھنس جاتے۔ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ 'باء' یہاں 'علیٰ' کے معنی میں ہے، یعنی کاش وہ ان پر برابر کر دی جاتی۔

(1) نسخوں میں اسی طرح ہے: اور شاید عبارت کی درستی یہ ہے: اور پوشیدہ فعل نے «إذا» کی جگہ لے لی ہے۔ زجاج نے معانی القرآن 2/53 میں کہا: اور محذوف: ان کا حال ہو، کیونکہ کلام میں محذوف پر دلیل موجود ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 1/456، اور دوسروں کے نزدیک «إذا» میں عمل کرنے والا پوشیدہ ہے، خواہ وہ مبتدا ہو یا فعل۔ دیکھئے وہ جو سورہ سبا کی آیت (7) کی تفسیر میں آئے گا۔ (3) المفہم 2/427، اور یہ نبی ﷺ کے سامنے ابن مسعود کی قرات والی حدیث کی طرف اشارہ ہے۔ (4) اس کی پہلی آیت کی تفسیر سے پہلے اس کے مقدمہ میں۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 1/457۔ (6) السبعة ص 234، اور التیسیر ص 96۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 1/457۔

Meaning: It splits and is leveled over them. Narrated from Al-Hasan (1).

The reading with tashdid (doubling of a consonant) is based on idgham (merging), and the lightened reading (takhfif) is by omitting the ta. It was also said: They only wished for this when they saw the animals turning into dust, and they knew they would be immortal in the fire. This is the meaning of the Almighty's saying: "And the disbeliever will say, 'Oh, I wish that I were dust!'" [An-Naba: 40].

It was also said: They only wished for this when this nation (the Muslims) testified for the prophets, as previously mentioned in 'Al-Baqarah' regarding the Almighty's saying: "And thus we have made you a just community" the verse [143]. Then the previous nations will say: Among them are adulterers and thieves, so their testimony should not be accepted. Then the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) will vouch for them. Then the polytheists will say: "By Allah, our Lord, we were not polytheists." So their mouths will be sealed, and their legs and hands will testify to what they used to earn. That is the Almighty's saying: "That Day, those who disbelieved and disobeyed the Messenger will wish the earth could be leveled over them" meaning it swallows them up (2). And Allah knows best.

The Almighty's saying: "and they will not hide [any] statement from Allah." Al-Zajjaj (3) said: Some said: "and they will not hide [any] statement from Allah" is a new sentence (musta'naf); because what they did is apparent to Allah, and they are unable to hide it.

Others said: It is conjoined (ma'tuf), and the meaning is: they wished that the earth were leveled over them, and that they had not hidden any statement from Allah; because their lie became evident.

Ibn Abbas was asked about this verse, and about the Almighty's saying: "By Allah, our Lord, we were not polytheists" [Al-An'am: 23]. He said: When they saw that no one enters Paradise except the people of Islam, they said: [Come, let us deny, so they said:] "By Allah, our Lord, we were not polytheists." So Allah sealed their mouths, and their hands and legs spoke, thus they cannot hide any statement from Allah (5).

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/90-91, and Qatadah's statement was narrated by Ibn Abi Hatim (5347). (2) Tafsir Abi al-Layth 1/355. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/54. (4) In (M): "he wishes if," and in the rest of the manuscripts: "he wishes that," and the established version is from Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj. (5) Narrated with

this wording by al-Tabari 7/42, and what precedes between brackets is from him, and al-Bukhari narrated it at length as in al-Fath 8/555-556.

सूरा अन-निसा: आयत 42 | 328

अर्थ: वह फट जाती है और उन पर बराबर कर दी जाती है। अल-हसन (1) से वर्णित है।

तशदीद (अक्षरों का दोहराव) के साथ पढ़ना इद्ग़ाम (विलय) पर आधारित है, और हल्का पढ़ना (तखफीफ) 'ता' को हटाकर है। यह भी कहा गया है: उन्होंने केवल तब इसकी कामना की जब उन्होंने जानवरों को धूल बनते देखा, और वे जान गए कि वे आग में हमेशा रहेंगे। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन का अर्थ है: "और काफ़िर कहेगा, 'काश! मैं मिट्टी होता!'" [अन-नबा: 40]।

यह भी कहा गया है: उन्होंने केवल तब इसकी कामना की जब इस उम्मत (मुसलमानों) ने पैगंबरों के लिए गवाही दी, जैसा कि 'अल-बकराह' में सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में पहले बताया गया है: "और इसी प्रकार हमने तुम्हें एक न्यायप्रिय समुदाय बनाया है" आयत [143]। तब पिछली उम्मतें कहेंगी: उनमें व्यभिचारी और चोर हैं, इसलिए उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जानी चाहिए। फिर पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) उनकी सिफारिश करेंगे। तब मुशरिक (बहुदेववादी) कहेंगे: "अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक नहीं थे।" फिर उनके मुँह सील कर दिए जाएंगे, और उनके पैर और हाथ उनके द्वारा किए गए कार्यों की गवाही देंगे। वही सर्वशक्तिमान का कथन है: "उस दिन, जिन्होंने कुफ्र किया और रसूल की अवज्ञा की, वे चाहेंगे कि काश ज़मीन उन पर बराबर कर दी जाती" अर्थात वह उन्हें निगल जाती (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: "और वे अल्लाह से कोई बात नहीं छिपा सकेंगे।" अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: कुछ ने कहा: "और वे अल्लाह से कोई बात नहीं छिपा सकेंगे" एक नया वाक्य (मुस्तनफ) है; क्योंकि उन्होंने जो कुछ भी किया वह अल्लाह के सामने स्पष्ट है, और वे इसे छिपाने में असमर्थ हैं।

दूसरों ने कहा: यह जुड़ा हुआ (मातूफ) है, और इसका अर्थ है: उन्होंने चाहा कि काश ज़मीन उन पर बराबर कर दी जाती, और यह कि उन्होंने अल्लाह से कोई बात नहीं छिपाई होती; क्योंकि उनका झूठ प्रकट हो गया था।

इब्न अब्बास से इस आयत के बारे में पूछा गया, और सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में: "अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक नहीं थे" [अल-अनाम: 23]। उन्होंने कहा: जब उन्होंने देखा कि इस्लाम के लोगों के अलावा कोई भी जन्नत में प्रवेश नहीं करता है, तो उन्होंने कहा: [आओ, हम इनकार करते हैं, तो उन्होंने कहा:] "अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक नहीं थे।" तो अल्लाह

ने उनके मुँह सील कर दिए, और उनके हाथों और पैरों ने बात की, इस प्रकार वे अल्लाह से कोई बात नहीं छिपा पाते (5)।

(1) अल-नहस द्वारा 'मानी अल-कुरान' 2/90-91, और कतादा का बयान इब्न अबी हातिम (5347) द्वारा निकाला गया है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/355। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मानी अल-कुरान' 2/54। (4) (एम) में: "वह चाहता है कि अगर," और बाकी प्रतियों में: "वह चाहता है कि," और अल-ज़ज्जाज के'मानी अल-कुरान' से स्थापित संस्करण है। (5) इसे अल-तबरी 7/42 द्वारा इन शब्दों के साथ निकाला गया था, और कोष्ठक के बीच जो कुछ भी पहले है वह उसी से है, और अल-बुखारी ने इसे विस्तार से निकाला है जैसा कि अल-फतह 8/555-556 में है।

یعنی: وہ پھٹ جاتی ہے اور ان پر برابر کر دی جاتی ہے۔ الحسن (1) سے روایت ہے۔

تشفید کے ساتھ پڑھنا ادغام پر مبنی ہے، اور تخفیف 'تاء' کو حذف کرنے پر ہے۔ اور کہا گیا: انہوں نے صرف اس وقت اس کی تمنا کی جب انہوں نے چوپایوں کو مٹی ہوتے دیکھا، اور جان لیا کہ وہ آگ میں ہمیشہ رہنے والے ہیں، اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی ہے: "اور کافر کہے گا: کاش میں مٹی ہوتا!" [النباء: 40]۔

اور کہا گیا: انہوں نے اس وقت اس کی تمنا کی جب اس امت نے انبیاء کے لیے گواہی دی، جیسا کہ 'البقرہ' میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکا ہے: "اور اسی طرح ہم نے تمہیں ایک عادل امت بنایا ہے" آیت [143]۔ تو پچھلی امتیں کہیں گی: ان میں زانی اور چور ہیں، پس ان کی گواہی قبول نہ کی جائے، پھر نبی ﷺ ان کی تزکیہ فرمائیں گے، تو مشرکین کہیں گے: "اللہ کی قسم اے ہمارے رب! ہم مشرک نہ تھے" پھر ان کے منہ بند کر دیے جائیں گے، اور ان کے پاؤں اور ہاتھ ان کے اعمال کی گواہی دیں گے، تو وہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اس دن وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا اور رسول کی نافرمانی کی، تمنا کریں گے کہ کاش زمین ان پر برابر کر دی جاتی" یعنی وہ ان میں دھنس جاتی (2)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ اللہ سے کوئی بات نہیں چھپا سکیں گے۔" زجاج (3) نے کہا: بعض نے کہا: "اور وہ اللہ سے کوئی بات نہیں چھپا سکیں گے" جملہ مستأنفہ ہے؛ کیونکہ جو کچھ انہوں نے کیا وہ اللہ کے پاس ظاہر ہے، وہ اسے چھپانے پر قادر نہیں۔

اور بعض نے کہا: یہ معطوف ہے، اور معنی یہ ہے: انہوں نے تمنا کی کہ کاش زمین ان پر برابر کر دی جاتی، اور یہ کہ وہ اللہ سے کوئی بات نہ چھپاتے؛ کیونکہ ان کا جھوٹ ظاہر ہو چکا تھا۔

ابن عباس سے اس آیت کے بارے میں اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں سوال کیا گیا: "اللہ کی قسم اے ہمارے رب! ہم مشرک نہ تھے" [الانعام: 23]، تو انہوں نے کہا: جب انہوں نے دیکھا کہ اہل اسلام کے سوا کوئی جنت میں داخل نہیں ہوتا، تو انہوں نے کہا: [آؤ ہم انکار کر دیں، تو انہوں نے کہا:] "اللہ کی قسم اے ہمارے رب! ہم مشرک نہ تھے"۔ تو اللہ نے ان کے منہ بند کر دیے، اور ان کے ہاتھوں اور پاؤں نے بات کی، پس وہ اللہ سے کوئی بات نہیں چھپا سکتے (5)۔

(1) معانی القرآن للنحاس 90/2 - 91، اور قتادہ کا قول ابن ابی حاتم (5347) نے نکالا ہے۔ (2) تفسیر ابی اللیث 355/1۔ (3) معانی القرآن للزجاج 54/2۔ (4) (م) میں: "یود لو أن"، اور باقی نسخوں میں: "یود أن"، اور ثابت شدہ زجاج کے معانی القرآن سے ہے۔ (5) اسے طبری 7/42 نے ان الفاظ کے ساتھ نکالا ہے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور بخاری نے اسے الفتح 555/8 - 556 کی طرح تفصیلاً نکالا ہے۔

Al-Hasan and Qatada said: The Hereafter has different stages; this happens in some and that happens in others(1). Its meaning is: when it became clear to them and they were held accountable, they did not conceal it. Further explanation for this will come in [Surah] "Al-An'am"(2), if Allah Almighty wills.

The Almighty's saying: {O you who have believed, do not approach prayer while you are intoxicated until you know what you are saying or in a state of janaba, except those passing through [a place of prayer], until you have washed [your whole body]. And if you are ill or on a journey or one of you comes from the place of relieving himself or you have contacted women and find no water, then seek clean earth and wipe over your faces and your hands [with it]. Indeed, Allah is ever Pardoning and Forgiving. 43}

It contains forty-four(3) issues: First: The Almighty's saying: {O you who have believed, do not approach prayer while you are intoxicated} Allah, Glorified and Exalted be He, specifically addressed the believers with this; because they used to establish the prayer having consumed wine, which had impaired(4) their minds, so they were singled out with this address; since the disbelievers did not perform it [the prayer] neither while sober nor while intoxicated.

Abu Dawud(5) narrated from Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) who said: When the prohibition of wine was revealed, Umar said: O Allah, give us a clear and satisfying explanation(6) regarding wine. Then the verse in [Surah] al-Baqarah was revealed: {They ask you about wine and gambling} [Verse: 219]. He said: So Umar was called and it was recited to him, and he said: O Allah, give us a clear and satisfying explanation regarding wine. Then the verse in [Surah] an-Nisa was revealed: {O you who have believed, do not approach...}

(1) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/92 from Qatada, and mentioned by Al-Baghawi 1/430 from Al-Hasan at length. (2) In the commentary of its verse 23. (3) This is how the number appears in the copies, but it differs in (z) and (z) starting from the thirty-fifth. (4) In the manuscript copies: "and it turned/looked". In the printed version of Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/432 (and the speech is from him): "it was lost/perished", and the fixed one is from (m). (5) In his Sunan (3670) and what will follow between brackets is from it, and it is in Ahmad (378), Al-Tirmidhi (3049), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 8/286-287. (6) In (d) and (m): "healing", in all places, and the fixed one is from (z) and (z), which matches what is in Sunan Abi Dawud.

सूरह अन-निसा: आयतें 42 - 43 329

अल-हसन और क़तादा ने कहा: आख़िरत (परलोक) के कई पड़ाव हैं, यह कुछ में होता है और वह कुछ अन्य में(1)। इसका अर्थ यह है: जब उनके सामने बात स्पष्ट हो गई और उनका हिसाब लिया गया, तो उन्होंने इसे नहीं छिपाया। और इसका अधिक विवरण "अल-अन'आम"(2) में आएगा, यदि अल्लाह तआला ने चाहा।

अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालो! जब तुम नशे की हालत में हो तो नमाज़ के करीब न जाओ, जब तक कि तुम यह न जान लो कि तुम क्या कह रहे हो, और न ही जनाबत (अपवित्रता) की स्थिति में, सिवाय इसके कि तुम रास्ता पार करने वाले (मुसाफिर) हो, जब तक कि तुम स्नान न कर लो। और यदि तुम बीमार हो या यात्रा पर हो या तुममें से कोई शौच से आया हो या तुमने स्त्रियों को छुआ हो और तुम्हें पानी न मिले, तो पवित्र मिट्टी का उपयोग करो और अपने चेहरों और अपने हाथों पर फेर लो। निस्संदेह अल्लाह क्षमा करने वाला और दयावान है। 43}

इसमें चवालीस(3) मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालो! जब तुम नशे की हालत में हो तो नमाज़ के करीब न जाओ} अल्लाह सुभानहु व तआला ने इस संबोधन के साथ विशेष रूप से मोमिनों (ईमान वालों) को संबोधित किया है; क्योंकि वे शराब पीकर नमाज़ कायम करते थे, जिससे उनकी बुद्धि क्षीण(4) हो जाती थी, इसलिए उन्हें इस संबोधन के साथ विशेष किया गया; क्योंकि काफिर तो न तो होश में नमाज़ पढ़ते थे और न ही नशे में।

अबू दाऊद(5) ने उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब शराब की मनाही का हुक्म उतरा, तो उमर ने कहा: ऐ अल्लाह! हमारे लिए शराब के बारे में स्पष्ट और संतोषजनक विवरण(6) बयान फरमा। फिर वह आयत उतरी जो सूरह अल-बकरा में है: {वे आपसे शराब और जुए के बारे में पूछते हैं} [आयत: 219]। उन्होंने कहा: फिर उमर को बुलाया गया और उन्हें पढ़कर सुनाया गया, तो उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह! हमारे लिए शराब के बारे में स्पष्ट और संतोषजनक विवरण बयान फरमा। फिर सूरह अन-निसा की यह आयत उतरी: {हे ईमान वालो! नमाज़ के करीब न जाओ...}

(1) अन-नहहास ने मानी अल-क़ुरआन 2/92 में क़तादा से इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने 1/430 में अल-हसन से सविस्तार इसका उल्लेख किया है। (2) इसकी आयत संख्या 23 की व्याख्या में। (3) प्रतियों में संख्या इसी प्रकार आई है, लेकिन (ज़) और (ज़) में पैंतीसवीं से यह भिन्न है।

(4) हस्तलिखित प्रतियों में: "और मुड़ा"। इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन के मुद्रित संस्करण 1/432 में (और यह उन्हीं का शब्द है): "नष्ट हो गया", और (म) से पुष्ट किया गया। (5) उनकी सुनन (3670) में और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह उसी से है, और यह अहमद (378), तिरमिज़ी (3049), और निसाई की मुजतबा 8/286-287 में है। (6) (द) और (म) में: "चंगा करने वाला", सभी स्थानों पर, और (ज़) और (ज़) से पुष्ट किया गया, जो सुनन अबू दाऊद के अनुकूल है।

سورہ النساء: آیات ٤٢ - ٤٣ ٣٢٩

الحسن اور قتادہ نے کہا: آخرت کے کئی مقامات ہیں، یہ بعض میں ہوتا ہے اور وہ بعض دیگر میں(١)۔ اس کا مفہوم یہ ہے کہ جب ان پر حقیقت واضح ہو گئی اور ان کا محاسبہ کیا گیا تو انہوں نے اسے نہیں چھپایا۔ اور اس کی مزید تفصیل ان شاء اللہ تعالیٰ "الانعام"(٢) میں آئے گی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَوٰةَ وَأَنتُمْ سُكَرَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُواْ وَإِن كُنتُم مَّرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا ٤٣﴾

اس میں چوالیس(٣) مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَوٰةَ وَأَنتُمْ سُكَرَىٰ﴾ اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے اس خطاب کے ساتھ مومنوں کو خاص کیا؛ کیونکہ وہ شراب پینے کے بعد نماز قائم کرتے تھے جس سے ان کی عقلیں ماؤف(٤) ہو جاتی تھیں، اس لیے انہیں اس خطاب کے ساتھ خاص کیا گیا؛ کیونکہ کفار تو نہ ہوش کی حالت میں نماز پڑھتے تھے اور نہ ہی نشے کی حالت میں۔

ابو داؤد(٥) نے حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ جب شراب کی ممانعت نازل ہوئی تو عمر رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: اے اللہ! ہمارے لیے شراب کے بارے میں کوئی واضح اور تسلی بخش بیان(٦) فرما۔ چنانچہ سورہ بقرہ کی یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ﴾ [آیت: ٢١٩]۔ راوی کہتے ہیں: پھر عمر رضی اللہ عنہ کو بلایا گیا اور انہیں یہ آیت پڑھ کر سنائی گئی، تو انہوں نے پھر عرض کیا: اے اللہ! ہمارے لیے شراب کے بارے میں واضح اور تسلی بخش بیان فرما۔ تو سورہ نساء کی یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا...﴾

(١) اسے النحاس نے معانی القرآن ٢/ ٩٢ میں قتادہ سے ذکر کیا ہے، اور البغوی نے ١/ ٤٣٠ میں الحسن سے تفصیل کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ (٢) اس کی آیت نمبر ٢٣ کی تفسیر میں۔ (٣) نسخوں میں یہی عدد آیا ہے، لیکن (ز) اور (ظ) میں پینتیسویں سے اختلاف پایا جاتا ہے۔ (٤) قلمی نسخوں میں: "والتفت" ہے۔ اور ابن العربی کی احکام القرآن کے مطبوعہ نسخہ ١/ ٤٣٢ میں (اور یہ انہی کا کلام ہے): "تلفت" ہے، اور (م) سے ثابت شدہ لفظ لیا گیا ہے۔ (٥) ان کی سنن (٣٦٧٠) میں اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (٣٧٨)، ترمذی (٣٠٤٩) اور نسائی کی المجتبیٰ ٨/ ٢٨٦ - ٢٨٧ میں بھی ہے۔ (٦) (د) اور (م) میں: تمام مقامات پر "شافیاً" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے، اور یہی سنن ابی داؤد کے موافق ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 43 330

“...prayer while you are intoxicated.” The caller of the Messenger of Allah (peace be upon him) used to announce when the prayer was established (1): “Let no intoxicated person approach the prayer.” Then Umar was called and it was read to him, and he said: “O Allah, clarify for us [regarding wine] a healing clarification.” Then this verse was revealed: “Will you then desist?” [Al-Ma'idah: 91]. Umar said: “We have desisted.”

Said ibn Jubayr said: People were following their pre-Islamic custom until they were commanded or forbidden (2). They used to drink it at the beginning of Islam until it was revealed: “They ask you about wine and gambling. Say, ‘In them is great sin and [yet, some] benefit for people.’” They said: “We drink it for the benefit, not for the sin.” Then a man drank it and went forward to lead them in prayer, and he read (3): “Say, O disbelievers, I worship what you worship.” Then it was revealed: “O you who have believed, do not approach prayer while you are intoxicated.” They said: “At times other than the prayer.” Umar said: “O Allah, reveal for us a healing clarification regarding wine.” Then the verse was revealed: “Satan only wants...” the verse. Umar said: “We have desisted, we have desisted.” Then the caller of the Messenger of Allah (peace be upon him) went around announcing: “Lo, wine has indeed (4) been forbidden (5);” as will be further explained in Al-Ma'idah, if Allah wills (6).

At-Tirmidhi narrated (7) from Ali ibn Abi Talib, who said: Abd al-Rahman ibn Awf prepared food for us, invited us, and gave us wine to drink. The wine took its toll on us, and when the time for prayer arrived, they put me forward [to lead]. I read: “Say, O disbelievers, I do not worship what you worship, and we worship what you worship.” He said: Then Allah Almighty revealed: “O you who have believed, do not approach prayer while you are intoxicated until you know what you are saying.”

Abu Isa [At-Tirmidhi] said: This is a Good-Authentic [hassan sahih] Hadith [Gharib].

(1) In (M): calls out. (2) In (D) and (Z): they desist. (3) In (D) and (Z): he said. (4) In (M): Verily. (5) We did not find it [this specific wording], but it has the same meaning as the Hadith before it and the Hadith after it. (6) Verse: 90. (7) In his Sunan (3026), and what appears between brackets is from it. It was also narrated in a similar way by Abu Dawud (3671).

सूरह अन-निसा: आयत 43 330

“...नमाज़ जब तुम नशे में हो।” अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मुनादी (पुकारने वाले) ने जब नमाज़ खड़ी की जाती तो पुकारा (1): “कोई भी नशे में धुत्त व्यक्ति नमाज़ के करीब न आए।” फिर उमर को बुलाया गया और उन्हें यह पढ़कर सुनाया गया, तो उन्होंने कहा: “ऐ अल्लाह, हमारे लिए [शराब के बारे में] एक स्पष्ट और संतोषजनक स्पष्टीकरण दे।” तब यह आयत उतरी: “तो क्या तुम बाज़ आओगे?” [अल-मइदा: 91]। उमर ने कहा: “हम बाज़ आ गए।”

सईद इब्न जुबैर ने कहा: लोग अपने जाहिलियत (इस्लाम से पहले के दौर) के मामलों पर थे जब तक कि उन्हें आदेश न दिया गया या मना न किया गया (2)। वे इस्लाम की शुरुआत में इसे (शराब) पीते थे जब तक कि यह आयत नाजिल नहीं हुई: “वे आपसे शराब और जुए के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, ‘उन दोनों में बड़ा गुनाह है और लोगों के लिए कुछ फायदे भी हैं।’” उन्होंने कहा: “हम इसे फायदे के लिए पीते हैं न कि गुनाह के लिए।” फिर एक आदमी ने इसे पिया और नमाज़ पढ़ाने के लिए आगे बढ़ा, और उसने पढ़ा (3): “कह दो, ऐ काफिरों, मैं उसकी इबादत करता हूँ जिसकी तुम इबादत करते हो।” तब यह नाजिल हुआ: “ऐ ईमान वालो, नमाज़ के करीब न जाओ जब तुम नशे में हो।” उन्होंने कहा: “नमाज़ के समय के अलावा।” उमर ने कहा: “ऐ अल्लाह, हमारे लिए शराब के बारे में एक संतोषजनक स्पष्टीकरण नाजिल फरमा।” तब आयत नाजिल हुई: “शैतान तो बस यही चाहता है...” आयत। उमर ने कहा: “हम बाज़ आ गए, हम बाज़ आ गए।” फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मुनादी ने चक्कर लगाया और ऐलान किया: “सुनो, शराब वास्तव में (4) हराम कर दी गई है (5);” जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो आगे 'अल-मइदा' में इसका बयान आएगा (6)।

और तिर्मिज़ी ने रिवायत की है (7), अली इब्न अबी तालिब से, उन्होंने कहा: अब्दुल रहमान इब्न औफ़ ने हमारे लिए खाना तैयार किया, हमें बुलाया और हमें शराब पिलाई। हम पर शराब का असर हो गया, और नमाज़ का वक़्त आ गया, तो उन्होंने मुझे आगे कर दिया। मैंने पढ़ा: “कह दो, ऐ काफिरों, मैं उसकी इबादत नहीं करता जिसकी तुम इबादत करते हो, और हम उसकी इबादत करते हैं जिसकी तुम इबादत करते हो।” उन्होंने कहा: तब अल्लाह तआला ने नाजिल फरमाया: “ऐ ईमान वालो, नमाज़ के करीब न जाओ जब तुम नशे में हो यहाँ तक कि तुम जान सको कि तुम क्या कह रहे हो।”

अबू ईसा [तिर्मिज़ी] ने कहा: यह हदीस हसन सहीह [ग़रीब] है।

(1) (म) में है: पुकारता है। (2) (द) और (ज़) में है: वे बाज़ आ जाएं। (3) (द) और (ज़) में है: उसने कहा। (4) (म) में है: बेशक। (5) हमें यह (इन शब्दों में) नहीं मिला, और इसका अर्थ इसके पहले वाली हदीस और इसके बाद वाली हदीस के समान है। (6) आयत: 90। (7) अपनी सुनन (3026) में, और जो कुछ कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और अबू दाऊद (3671) ने भी इसी तरह की रिवायत की है।

سورة النساء: آیت ۴۳ ۳۳۰

"...نماز جب تم نشے کی حالت میں ہو۔" رسول اللہ ﷺ کا منادی (اعلان کرنے والا) جب نماز کھڑی ہوتی تو پکارتا (۱): "خبردار! کوئی نشے میں دھت شخص نماز کے قریب نہ آئے۔" پھر حضرت عمر کو بلایا گیا اور ان پر یہ آیت پڑھی گئی، تو انہوں نے کہا: "اے اللہ، ہمارے لیے [شراب کے بارے میں] ایسی وضاحت فرما جو تسلی بخش ہو۔" تب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾ [المائدہ: ۹۱] (کیا تم اب باز آنے والے ہو؟)۔ حضرت عمر نے فرمایا: "ہم باز آگئے"۔

سعید بن جبیر فرماتے ہیں: لوگ اپنی جاہلیت کے طریقے پر تھے جب تک کہ انہیں حکم نہ دیا گیا یا منع نہ کیا گیا (۲)۔ وہ اسلام کے ابتدائی دور میں شراب پیتے تھے یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ﴾ (وہ آپ سے شراب اور جوئے کے بارے میں پوچھتے ہیں، کہہ دیجئے کہ ان میں بڑا گناہ ہے اور لوگوں کے لیے کچھ فائدے بھی ہیں)۔ لوگوں نے کہا: "ہم اسے فائدے کے لیے پیتے ہیں گناہ کے لیے نہیں"۔ پھر ایک آدمی نے پی اور وہ نماز پڑھانے کے لیے آگے بڑھا، تو اس نے پڑھا (۳): "قل یا أیها الکافرون أعبد ما تعبدون" (کہہ دیجئے اے کافرو میں اس کی عبادت کرتا ہوں جس کی تم عبادت کرتے ہو)۔ تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَتَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَوةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى﴾۔ لوگوں نے کہا: "نماز کے وقت کے علاوہ [پی سکتے ہیں]"۔ حضرت عمر نے کہا: "اے اللہ، شراب کے بارے میں ہم پر شفا بخش (واضح) بیان نازل فرما"۔ تو آیت نازل ہوئی: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَنُ﴾ الآیۃ۔ حضرت عمر نے فرمایا: "ہم باز آگئے، ہم باز آگئے"۔ پھر رسول اللہ ﷺ کے منادی نے چکر لگایا [اور پکارا]: "خبردار! بے شک (۴) شراب حرام کر دی گئی ہے (۵)"؛ جیسا کہ ان شاء اللہ "المائدہ" میں اس کی وضاحت آئے گی (۶)۔

اور ترمذی نے روایت کیا (۷)، حضرت علی بن ابی طالب سے، انہوں نے فرمایا: عبد الرحمن بن عوف نے ہمارے لیے کھانا تیار کیا، ہمیں بلایا اور شراب پلائی۔ ہم پر شراب کا اثر ہو گیا، اور نماز کا وقت آ گیا، تو انہوں نے مجھے آگے بڑھا دیا۔ میں نے پڑھا: "قل یا أیها الکافرون لا أعبد ما تعبدون، ونحن نعبد ما تعبدون" (کہہ دیجئے اے کافرو میں اس کی عبادت نہیں کرتا جس کی تم عبادت کرتے ہو، اور ہم اس کی عبادت کرتے ہیں جس کی تم عبادت کرتے ہو)۔ فرمایا: تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَوَةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾۔

امام ابو عیسیٰ [ترمذی] نے فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح [غریب] ہے۔

(۱) (م) میں ہے: پکارتا ہے۔ (۲) (د) اور (ز) میں ہے: وہ باز آجائیں۔ (۳) (د) اور (ز) میں ہے: اس نے کہا۔ (۴) (م) میں ہے: بے شک۔ (۵) یہ ان الفاظ میں ہمیں نہیں ملی، اور اس کے معنی وہی ہیں جو اس سے پہلی حدیث اور اس کے بعد والی حدیث کے ہیں۔ (۶) آیت: ۹۰۔ (۷) اپنی سنن (۳۰۲۶) میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور اسی طرح اسے ابوداؤد (۳۶۷۱) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 43 331

The connection and order with what precedes (1) is that He, Exalted and Almighty, said: {Worship Allah and associate nothing with Him} [An-Nisa: 36], then after faith He mentioned prayer, which is the head of all worship; therefore, its neglecter is killed, its obligation is not waived, and the discourse led to mentioning its conditions without which it is not valid. Second: The majority of scholars and the body of jurists are of the opinion that what is meant by intoxication is the intoxication of wine; except for Al-Dahhak, who said: what is meant is the intoxication of sleep (2); because of the saying of the peace and blessings be upon him: "If one of you feels drowsy during prayer, let him lie down until sleep leaves him, for he does not know, he may want to seek forgiveness but instead curses himself (3)." Abida Al-Salmani said: {while you are intoxicated} meaning if you are holding back urine; because of his saying, peace and blessings be upon him: "None of you should pray while he is holding back urine (4)" and in one narration: "while he is pressing his thighs together" (5). I say: the words of Al-Dahhak and Abida are correct in meaning, for what is required of the person praying is to turn to Allah Almighty with his heart, and to stop paying attention to anything else, and to be free from everything that distracts him, such as sleep, holding urine, hunger, and everything that occupies the mind and changes the state. He ﷺ said: "If dinner is served..."

(1) In (M): before it. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/434, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/56. And it was narrated by al-Tabari 7/48. Ibn Atiyah said: This is weak. Ibn al-Arabi said: If he meant that the prohibition of wine intoxication is a prohibition of sleep intoxication, then he is correct. (3) Narrated by Ahmad (25661), Al-Bukhari (212), and Muslim (786). From the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (4) Narrated by Ahmad (22152) from the hadith of Abu Umamah, may Allah be pleased with him, with the wording: "None of you should come to prayer while he is holding back urine..." and in its chain of transmission is Al-Safr bin Nusair, Al-Hafiz said in At-Taqrib: Weak. It has supporting evidence, including what was narrated by Muslim (560) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, with the wording: "There is no prayer in the presence of food, nor while he is resisting the two impurities." And including what Abu Dawood (91) narrated from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, with the wording: "It is not permissible for a man who believes in Allah and the Last Day to pray while he is holding back urine until he relieves himself." (5) Narrated by Malik in Al-Muwatta 1/160 from Umar, may

Allah be pleased with him, as a Mawquf report with the wording: None of you should pray while he is pressing between his hips.

सूरह अन-निसा: आयत 43 331

पिछली आयतों (1) के साथ संबंध और क्रम यह है कि अल्लाह सुभानहु व तआला ने कहा: {अल्लाह की इबादत करो और उसके साथ किसी को शरीक न ठहराओ} [अन-निसा: 36], फिर ईमान के बाद नमाज़ का ज़िक्र किया जो तमाम इबादतों का सिर (मुख्य) है; इसीलिए इसे छोड़ने वाले को कत्ल किया जाता है, इसका फ़र्ज़ साक़ित (खत्म) नहीं होता, और बात उसकी शर्तों के ज़िक्र तक पहुँच गई जिनके बिना वह सही नहीं होती। दूसरा: विद्वानों के बहुमत और फकीहों के समूह का मत है कि नशे (सुकुर) से मुराद शराब का नशा है; सिवाय अल-दह्हाक के, उन्होंने कहा: मुराद नींद का नशा है (2); क्योंकि नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम ने फरमाया: "जब तुम में से किसी को नमाज़ में उंघाई आने लगे, तो उसे सो जाना चाहिए यहाँ तक कि उसकी नींद चली जाए, क्योंकि वह नहीं जानता कि शायद वह मगफिरत (क्षमा) मांगना चाहे और (नींद के कारण) अपने आप को बुरा-भला कह बैठे(3)।" अबीदा अल-सलमानी ने कहा: {जबकि तुम नशे की हालत में हो} यानी जब तुम्हें पेशाब का दबाव हो; क्योंकि नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम का फरमान है: "तुम में से कोई भी उस वक्त नमाज़ न पढ़े जब वह पेशाब रोके हुए हो (4)" और एक रिवायत में है: "और वह अपनी रानों को भींचे हुए हो" (5)। मैं कहता हूँ: अल-दह्हाक और अबीदा की बात अर्थ के लिहाज़ से सही है, क्योंकि नमाज़ पढ़ने वाले से यह अपेक्षित है कि वह अपने दिल से अल्लाह तआला की ओर मुतवज्जे हो, और दूसरी चीज़ों की ओर ध्यान देना छोड़ दे, और हर उस चीज़ से खाली हो जाए जो उसे परेशान करे जैसे नींद, पेशाब का दबाव, भूख और हर वह चीज़ जो दिमाग को व्यस्त करे और हाल को बदल दे। आप ﷺ ने फरमाया: "जब रात का खाना तैयार हो..."

(1) (म) में: उससे पहले। (2) अहकामुल कुरआन, इब्न अल-अरबी 1/434, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/56। और इसे अल-तबरी 7/48 ने निकाला है। इब्न अतिया ने कहा: यह ज़ईफ़ (कमजोर) है। इब्न अल-अरबी ने कहा: यदि उनका मतलब यह था कि शराब के नशे की मनाही नींद के नशे की मनाही है, तो उन्होंने सही कहा। (3) इसे अहमद (25661), अल-बुखारी (212), और मुस्लिम (786) ने हज़रत आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से रिवायत किया है। (4) इसे अहमद (22152) ने हज़रत अबू उमामा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "तुम में से कोई भी नमाज़ के लिए न आए जबकि वह पेशाब रोके हुए हो..." और इसकी सनद में अल-सफ़र बिन नुसैर है, अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा: ज़ईफ़ है। इसके अन्य प्रमाण भी हैं, जिनमें से एक मुस्लिम (560) ने हज़रत आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से इन शब्दों के साथ रिवायत

किया है: "नमाज़ उस वक्त नहीं होती जब खाना मौजूद हो, और न ही उस वक्त जब वह दो गंदगियों (पेशाब-पाखाना) को रोक रहा हो।" और उनमें से एक वह है जिसे अबू दाऊद (91) ने हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "अल्लाह और आखिरत के दिन पर ईमान रखने वाले किसी आदमी के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह नमाज़ पढ़े जबकि वह पेशाब रोके हुए हो जब तक कि वह हल्का न हो जाए।" (5) इसे मालिक ने अल-मुवत्ता 1/160 में हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु से 'मौकूफ़' तौर पर इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: तुम में से कोई भी नमाज़ न पढ़े जबकि वह अपने कूल्हों को भींचे हुए हो।

سورہ النساء: آیت 43 331

پچھلی آیات (1) کے ساتھ ربط اور ترتیب کا پہلو یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالی نے فرمایا: ﴿وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا﴾ [النساء: 36]، پھر ایمان کے بعد نماز کا ذکر فرمایا جو تمام عبادتوں کی بنیاد ہے؛ اسی لیے اسے ترک کرنے والے کو قتل کیا جاتا ہے، اس کا فرض ساقط نہیں ہوتا، اور کلام ان کی شرائط کے ذکر تک پہنچ گیا جن کے بغیر وہ درست نہیں ہوتی۔ دوسری بات: علمائے کرام کی اکثریت اور فقہاء کی جماعت اس پر ہے کہ 'سکر' (نشہ) سے مراد شراب کا نشہ ہے؛ سوائے ضحاک کے، انہوں نے کہا: اس سے مراد نیند کا نشہ ہے (2)؛ کیونکہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: "جب تم میں سے کسی کو نماز میں اونگھ آنے لگے تو اسے چاہیے کہ سو جائے یہاں تک کہ اس کی نیند دور ہو جائے، کیونکہ اسے معلوم نہیں کہ شاید وہ استغفار کرنا چاہے اور (نیند کی وجہ سے) اپنے آپ کو گالی دے بیٹھے (3)۔" عبیدہ سلمانی نے کہا: ﴿وَأَنتُمْ سُكَارَى﴾ یعنی جب تمہیں پیشاب کی شدت ہو؛ کیونکہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: "تم میں سے کوئی بھی اس حال میں نماز نہ پڑھے کہ وہ پیشاب روکے ہوئے ہو (4)" اور ایک روایت میں ہے: "اور وہ اپنی رانوں کو بھینچے ہوئے ہو" (5)۔ میں کہتا ہوں: ضحاک اور عبیدہ کا قول معنی کے اعتبار سے صحیح ہے، کیونکہ نمازی سے یہ مطلوب ہے کہ وہ اپنے دل سے اللہ تعالی کی طرف متوجہ ہو، اور دوسروں کی طرف التفات کرنا چھوڑ دے، اور ہر اس چیز سے خالی ہو جائے جو اسے پریشان کرے جیسے نیند، پیشاب کی شدت، بھوک اور ہر وہ چیز جو ذہن کو مشغول کرے اور حال کو بدل دے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "جب رات کا کھانا حاضر ہو..."

(1) (م) میں ہے: اس سے پہلے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 1/434، والمحرر الوجیز 2/56۔ اور اسے طبری نے 7/48 میں روایت کیا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ ضعیف ہے۔ ابن العربی نے

کہا: اگر ان کی مراد یہ تھی کہ شراب کے نشے کی ممانعت نیند کے نشے کی ممانعت ہے تو انہوں نے درست کہا۔ (3) اسے احمد (25661)، بخاری (212) اور مسلم (786) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اسے احمد (22152) نے حضرت ابو امامہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "تم میں سے کوئی نماز کے لیے نہ آئے جبکہ وہ پیشاب روکے ہوئے ہو..." اور اس کی سند میں السفر بن نسیر ہے، حافظ نے التقریب میں کہا: ضعیف ہے۔ اس کے شواہد موجود ہیں، ان میں سے وہ ہے جسے مسلم (560) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "کھانے کی موجودگی میں نماز نہیں ہوتی، اور نہ ہی اس حال میں جب وہ دو گندگیوں (پیشاب و پاخانہ) کو روک رہا ہو۔" ان میں سے وہ بھی ہے جسے ابوداؤد (91) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "اللہ اور یوم آخرت پر ایمان رکھنے والے کسی شخص کے لیے یہ حلال نہیں کہ وہ اس حال میں نماز پڑھے کہ وہ پیشاب روکے ہوئے ہو یہاں تک کہ وہ ہلکا ہو جائے۔" (5) اسے مالک نے الموطا 1/160 میں حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے 'موقوفاً' ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: تم میں سے کوئی اس حال میں نماز نہ پڑھے کہ وہ اپنے کولہوں کو بھینچے ہوئے ہو۔

“...and the prayer was established, so start with dinner” (1). Thus, the Prophet (PBUH) took into account the removal of every distraction that occupies the mind, so that one approaches the worship of his Lord with a free heart and a pure mind, and thus becomes humble in his prayer. This verse includes: {Successful indeed are the believers, those who are humble in their prayers} [Al-Mu'minun: 1-2] according to what will follow in its explanation.

Ibn Abbas said: The saying of the Almighty: {O you who believe, do not approach prayer while you are intoxicated} is abrogated by the verse of Al-Ma'idah: {When you rise to pray, wash...} [Al-Ma'idah: 6] (2). According to this view, they were commanded not to pray while intoxicated, then they were later commanded to pray in all cases, and this was before the prohibition [of alcohol] (3).

Mujahid said: It was abrogated by the prohibition of wine. Akrimah and Qatadah said the same (4), and it is the correct view in this chapter due to the mentioned hadith of Ali. It was narrated that Umar ibn al-Khattab (RA) said: "The prayer was established, then the caller of the Messenger of Allah (PBUH) called out: Let no intoxicated person approach the prayer." Mentioned by Al-Nahhas (5). According to the opinion of Al-Dahhak and Ubaydah, the verse is Muhkam (firmly established) and there is no abrogation in it.

Third: The saying of the Almighty: {and do not approach}. If it is said: "La Taqrab" - with fatha on the 'ra' - its meaning was: "Do not engage in the action". If it was with damma on the 'ra', its meaning was: "Do not come near it" (6).

The address is to the collective community who are sober. As for the intoxicated person, if he loses discernment due to his intoxication, he is not addressed at that time because of the loss of his mind. Rather, he is addressed to comply with what is obligatory for him when...

(1) Narrated by Ahmad (12076) and Muslim (557) from the hadith of Anas (RA). (2) Narrated by Al-Nahhas in 'Al-Nasikh wal-Mansukh' 2/207. (3) 'Al-Nasikh wal-Mansukh' by Al-Nahhas 2/207-208. (4) Narrated from Qatadah by Abd al-Razzaq in 'Al-Tafsir' 1/163, Al-Tabari 6/47, and Al-Nahhas 2/208-209. Narrated from Mujahid by Al-Tabari 6/47, and mentioned from Akrimah by Al-Nahhas in 'Ma'ani al-Quran' 2/93, and narrated by Abu Dawud (3672) via Akrimah from Ibn Abbas. (5) In 'Ma'ani al-Quran' 2/94, and its authentication was mentioned recently. (6) In the manuscript copies:

"Do not come near it", and what is confirmed is from (m), and the speech is in 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 1/433.

सूरह अन-निसा: आयत 43 | 332

“...और नमाज़ खड़ी हो गई, तो रात के खाने से शुरू करो” (1)। इस प्रकार पैगंबर (स.अ.व.) ने मन को विचलित करने वाली हर चीज़ को दूर करने का ध्यान रखा, ताकि व्यक्ति अपने रब की इबादत के लिए खाली दिल और शुद्ध बुद्धि के साथ आए, और इस तरह अपनी नमाज़ में विनम्र हो जाए। इस आयत में शामिल है: {वास्तव में मोमिन सफल हो गए, जो अपनी नमाज़ में विनम्र हैं} [अल-मुमिनून: 1-2] जैसा कि इसके स्पष्टीकरण में आगे आएगा।

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह तआला का यह कहना: {हे ईमान वालों, नशे की हालत में नमाज़ के करीब न जाओ} अल-माइदाह की आयत द्वारा निरस्त (mansukh) कर दिया गया है: {जब तुम नमाज़ के लिए खड़े हो, तो धो लो...} [अल-माइदाह: 6] (2)। इस राय के अनुसार, उन्हें नशे की हालत में नमाज़ न पढ़ने का आदेश दिया गया था, फिर बाद में उन्हें हर हाल में नमाज़ पढ़ने का आदेश दिया गया, और यह शराब की पाबंदी से पहले था (3)।

मुजाहिद ने कहा: इसे शराब की पाबंदी द्वारा निरस्त कर दिया गया था। अक्रमाह और क़तादा ने भी यही कहा (4), और इस अध्याय में यही सही विचार है; अली की उल्लिखित हदीस के कारण। यह वर्णित है कि उमर बिन अल-खत्ताब (रजि.) ने कहा: "नमाज़ खड़ी हो गई, फिर अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के पुकारने वाले ने पुकारा: कोई भी नशे में धुत व्यक्ति नमाज़ के करीब न आए।” अल-नहस द्वारा उल्लेखित (5)। अल-दहक और उबैदह की राय के अनुसार, आयत मोहकम (मजबूत) है और इसमें कोई निरसन नहीं है।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कहना: {और करीब न जाओ}। यदि कहा जाए: "ला तक्रब" - 'रा' पर फतहा के साथ - तो इसका अर्थ था: "कार्य में शामिल न हों"। यदि यह 'रा' पर दम्मा के साथ होता, तो इसका अर्थ था: "उसके पास न जाओ" (6)।

संबोधन उम्मत के उन लोगों के समूह के लिए है जो होश में हैं। जहाँ तक नशे में धुत व्यक्ति का सवाल है, यदि वह अपने नशे के कारण विवेक खो देता है, तो उस समय उसे संबोधित नहीं किया जाता क्योंकि उसकी बुद्धि चली गई है। बल्कि, उसे उन चीज़ों का पालन करने के लिए संबोधित किया जाता है जो उस पर अनिवार्य हैं जब...

(1) इसे अहमद (12076) और मुस्लिम (557) ने अनस (रजि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) इसे अल-नहस ने 'अल-नासिख वल-मनसूख' 2/207 में उद्धृत किया है। (3) अल-नहस द्वारा 'अल-

नासिख वल-मनसूख' 2/207-208। (4) इसे क़तादा से अब्द अल-रज्जाक ने 'अल-तफ़सीर' 1/163 में, अल-तबरी 6/47 में, और अल-नहस 2/208-209 में उद्धृत किया है। मुजाहिद से इसे अल-तबरी 6/47 ने उद्धृत किया है, और अक्रमाह से इसका उल्लेख अल-नहस ने 'मानी अल-कुरान' 2/93 में किया है, और इसे अबू दाऊद (3672) ने अक्रमाह के माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। (5) 'मानी अल-कुरान' 2/94 में, और इसका प्रमाणीकरण हाल ही में दिया गया है। (6) हस्तलिखित प्रतियों में: "उसके पास न जाओ", और जो पुष्टि की गई है वह (म) से है, और बात इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 1/433 में है।

"...اور نماز قائم ہو گئی، تو کھانے (عشاء) سے شروع کرو"(1)۔ پس نبی ﷺ نے ہر اس مشغول کرنے والی چیز کے زوال کا خیال رکھا جس سے دل وابستہ ہو، یہاں تک کہ انسان اپنے رب کی عبادت کی طرف فارغ دل اور خالص عقل کے ساتھ متوجہ ہو، اور اپنی نماز میں خشوع اختیار کرے۔ اور اس آیت میں داخل ہے: ﴿یقیناً وہ مومن کامیاب ہو گئے جو اپنی نمازوں میں خشوع کرنے والے ہیں﴾ [المؤمنون: 1-2] اس کی تفصیل کے مطابق جو آگے آئے گی۔

اور ابن عباس نے کہا: اللہ تعالیٰ کا یہ قول: ﴿اے ایمان والو! نشے کی حالت میں نماز کے قریب نہ جاؤ﴾ سورہ مائدہ کی آیت سے منسوخ ہے: ﴿جب تم نماز کے لیے کھڑے ہو تو (وضو میں اعضاء کو) دھو لو...﴾ [المائدہ: 6] (2)۔ پس اس قول کے مطابق انہیں حکم دیا گیا کہ وہ نشے کی حالت میں نماز نہ پڑھیں، پھر بعد میں انہیں ہر حال میں نماز پڑھنے کا حکم دیا گیا، اور یہ تحریم (شراب کی ممانعت) سے پہلے کی بات ہے(3)۔

اور مجاہد نے کہا: یہ شراب کی تحریم سے منسوخ ہو گئی۔ اور اسی طرح عکرمہ اور قتادہ نے کہا(4)، اور اس باب میں یہی صحیح ہے؛ حضرت علی رضی اللہ عنہ کی مذکورہ حدیث کی وجہ سے۔ اور روایت ہے کہ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: نماز کھڑی کی گئی، تو رسول اللہ ﷺ کے منادی نے پکارا: کوئی نشہ کرنے والا نماز کے قریب نہ آئے۔ اسے نحاس نے ذکر کیا ہے(5)۔ اور ضحاک اور عبیدہ کے قول کے مطابق آیت محکم ہے، اس میں کوئی نسخ نہیں ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور قریب نہ جاؤ﴾۔ جب کہا جائے: "لا تَقْرَب" - را کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - تو اس کا معنی تھا: فعل میں مشغول نہ ہو، اور جب را کے ضمہ (پیش) کے ساتھ ہو تو اس کا معنی تھا: اس کے قریب نہ جاؤ (6)۔

اور خطاب امت کے ان لوگوں کی جماعت سے ہے جو ہوش میں ہیں۔ جہاں تک نشہ کرنے والے کا تعلق ہے، جب وہ اپنے نشے کی وجہ سے تمیز کھو بیٹھے، تو عقل کے چلے جانے کی وجہ سے اس وقت وہ مخاطب نہیں ہے، بلکہ وہ ان چیزوں کی تعمیل کا مخاطب ہے جو اس پر واجب ہیں جب...

(1) اسے احمد (12076) اور مسلم (557) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے نحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' 207/2 میں روایت کیا ہے۔ (3) 'الناسخ والمنسوخ' از نحاس 207/2 - 208۔ (4) اسے قتادہ سے عبدالرزاق نے 'التفسیر' 163/1 میں، طبری نے 47/6 میں، اور نحاس نے 208/2 - 209 میں روایت کیا ہے۔ مجاہد سے اسے طبری نے 47/6 میں روایت کیا ہے، اور عکرمہ سے نحاس نے 'معانی القرآن' 93/2 میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابوداؤد (3672) نے عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (5) 'معانی القرآن' 94/2 میں، اور اس کی تخریج ابھی گزری ہے۔ (6) قلمی نسخوں میں ہے: "اس کے قریب نہ جاؤ"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور کلام ابن العربی کی 'احکام القرآن' 433/1 میں ہے۔

sober], and by expiating what he neglected during the time of his intoxication from the rulings that were established for him before the intoxication (1).

Fourthly: The Almighty's saying: {the prayer} Scholars differed on what is meant by prayer here. A group said: It is the well-known worship itself; which is the opinion of Abu Hanifa; and for this reason, He said: {until you know what you are saying}. Another group said: It refers to the places of prayer, which is the opinion of Ash-Shafi'i, so the annexed noun (mudhaf) was omitted. The Almighty said: {monasteries, churches, and prayers (synagogues)} [Al-Hajj: 40]. Thus, He called the places of prayer 'prayer'. This interpretation is supported by the Almighty's saying: {nor in a state of major ritual impurity, except when traveling through}. This implies that it is permissible for a person in a state of major impurity to pass through the mosque but not to pray in it. Abu Hanifa said: The meaning of the Almighty's saying: {nor in a state of major ritual impurity, except when traveling through} is the traveler who does not find water, so he performs tayammum (dry ablution) and prays (2), and its explanation will follow (3).

A group said: It refers to both the place and the prayer together; because at that time they only came to the mosque for prayer, and they did not pray except in congregation, so they were inseparable (4).

Fifthly: The Almighty's saying: {while you are intoxicated} is a subject and predicate, a sentence in the place of an adverbial phrase (hal) of "do not approach". And "sukara" is the plural of "sakran", like "kaslan" and "kusala".

An-Nakha'i recited it: "sakrā"; with a fatha on the sin following the pattern: fa'lā, which is a plural form of sakran. It was only pluralized as sakrā because intoxication is an affliction that affects the intellect, so it followed the pattern of sar'ā and its category.

Al-A'mash recited it: "sukrā", like hublā, so it is a singular adjective. It is permissible to describe a group with a singular adjective according to what they use in describing a group as one (5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/56, and what preceded between brackets is from it. (2) See Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 2/458 - 459, and by Ibn al-Arabi 1/436 - 437. (3) In

the eleventh issue. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/57. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 26, Al-Muhtasib 1/188 - 189, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/56 - 57.

सूरह अन-निसा: आयत 43 333

होश में आए], और नशे की हालत में छोड़े गए उन आदेशों के प्रायश्चित द्वारा जो नशे से पहले उस पर अनिवार्य किए गए थे (1)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {प्रार्थना (नमाज़)} यहाँ नमाज़ से क्या तात्पर्य है, इस पर विद्वानों में मतभेद है। एक समूह ने कहा: यह स्वयं प्रसिद्ध इबादत है; यह अबू हनीफा का मत है; इसीलिए उसने कहा: {यहाँ तक कि तुम जान सको कि तुम क्या कह रहे हो}। एक अन्य समूह ने कहा: इसका अर्थ नमाज़ के स्थान हैं, जो अल-शाफी का मत है, जहाँ 'मुदाफ' (सम्बन्धित संज्ञा) को हटा दिया गया है। अल्लाह तआला ने कहा: {मठों, गिरजाघरों और नमाज़गाहों (प्रार्थनाओं)} [अल-हज्ज: 40]। इस प्रकार, उसने नमाज़ के स्थानों को 'नमाज़' कहा। इस व्याख्या का प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {और न ही जनाबत (अशुद्धता) की स्थिति में, सिवाय इसके कि तुम रास्ता पार कर रहे हो}। इसका तात्पर्य है कि अपवित्र व्यक्ति को मस्जिद से गुजरने की अनुमति है, न कि उसमें नमाज़ पढ़ने की। अबू हनीफा ने कहा: अल्लाह तआला के कथन {और न ही जनाबत की स्थिति में, सिवाय इसके कि तुम रास्ता पार कर रहे हो} का अर्थ वह यात्री है जिसे पानी नहीं मिलता; वह तयम्मुम करता है और नमाज़ पढ़ता है (2), और इसका विवरण आगे आएगा (3)।

एक समूह ने कहा: इसका तात्पर्य स्थान और नमाज़ दोनों से है; क्योंकि उस समय वे केवल नमाज़ के लिए मस्जिद आते थे, और वे केवल सामूहिक रूप से नमाज़ पढ़ते थे, इसलिए वे दोनों अविभाज्य थे (4)।

पाँचवां: अल्लाह तआला का कथन: {जब तुम नशे की हालत में हो} यह 'मुबतदा' और 'खबर' है, जो 'तक़रबू' की 'हाल' (अवस्था) को दर्शाता है। और 'सुक़ारा' 'सकरान' का बहुवचन है, जैसे 'कसलान' और 'कुसाला'।

अन-नखई ने इसे 'सक्रा' पढ़ा है; 'सीन' पर फतह के साथ, 'फअला' के वजन पर, जो 'सकरान' का बहुवचन है। इसे 'सक्रा' के रूप में इसलिए बदला गया क्योंकि नशा एक ऐसी बीमारी है जो बुद्धि को प्रभावित करती है, इसलिए यह 'सरआ' और उसके समान शब्दों की श्रेणी में आता है।

अल-अमश ने इसे 'सुक्रा' पढ़ा है, 'हुबला' की तरह, इसलिए यह एक एकवचन विशेषण है। समूह के लिए एकवचन विशेषण का प्रयोग करना जायज़ है जैसा कि वे समूह को एक के रूप में बताने के लिए उपयोग करते हैं (5)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/56, और जो पहले कोष्ठक के बीच था वह इसी से है। (2) देखें अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/458 - 459, और इब्न अल-अरबी द्वारा 1/436 - 437। (3) ग्यारहवें मुद्दे में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/57। (5) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ 26, अल-मुह्तसिब 1/188 - 189, और अल-मुहर्र, अल-वजीज़ 2/56 - 57।

سورة النساء: آيت 43 333

صحا]، وبتكفير ما ضَيَّعَ في وقت سكره من الأحكام التي تَقَرَّرَ تكليفه إياها قبل السُّكْر (١).

الرابعة: قوله تعالى: {الصَّلَوةَ} اختلف العلماء في المراد بالصلاة هنا، فقالت طائفة: هي العبادة المعروفة نفسها؛ وهو قول أبي حنيفة؛ ولذلك قال: {حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ}. وقالت طائفة: المراد مواضع الصلاة، وهو قول الشافعي، فحذف المضاف. وقد قال تعالى: {لَّهُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ} [الحج: ٤٠]. فسمَّى مواضع الصلاة صلاةً. ويدلُّ على هذا التأويل قوله تعالى: {وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ}. وهذا يقتضي جواز العُبُور للجُنُب في المسجد لا الصلاة فيه. وقال أبو حنيفة: المراد بقوله تعالى: {وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ} المسافر إذا لم يجد الماء، فإنه يتيمَّم ويصلّي (٢)، وسيأتي بيانه (٣).

وقالت طائفة: المراد الموضع والصلاة معاً؛ لأنهم كانوا حينئذ لا يأتون المسجد إلا للصلاة، ولا يُصلُّون إلا مجتمعين، فكانا متلازمين (٤).

الخامسة: قوله تعالى: {وَأَنتُمْ سُكَرَى} ابتداء وخبر، جملةٌ في موضع الحال من «تَقْرَبُوا». و «سُكَارَى» جمع سكران، مثل كسلان وكُسَالى.

وقرأ النَّخَعِيُّ: «سَكْرَى»؛ بفتح السين على مثال: فَعْلَى، وهو تكسير سكران، وإنما كُسِّر على سكرى لأنَّ السُّكر آفةٌ تلحق العقل، فجرى مَجْرى صَرْعَى وبابِه.

وقرأ الأعمش: «سُكْرَى»، كحُبلى، فهو صفةٌ مُفْرَدة، وجاز الإخبار بالصفة المفردة عن الجماعة على ما يستعملونه من الإخبار عن الجماعة بالواحد (٥).

(١) المحرر الوجيز ٥٦/٢ ، وما سلف بين حاصرتين منه. (٢) ينظر أحكام القرآن للكيا الطبري ٤٥٨/٢ - ٤٥٩ ، ولابن العربي ٤٣٦/١ - ٤٣٧ . (٣) في المسألة الحادية عشرة. (٤) المحرر الوجيز ٥٧/٢ . (٥) القراءات الشاذة ص ٢٦ ، والمحتسب ١٨٨/١ - ١٨٩ ، والمحرر الوجيز ٥٦/٢ - ٥٧ .

Surah An-Nisa: Verse 43 | 334

And intoxication (al-sukr): is the opposite of sobriety; it is said: sakira yaskaru sakran, from the paradigm of hamida yahmadu (1). And "his eye sakarat taskuru", meaning: it became confused, and from this is the saying of the Almighty: {Our eyes have been dazzled [sukkirat]} [Al-Hijr: 15]. And "I sakartu al-bathqa" (2): I blocked it. So the intoxicated person is cut off from the intellect he possessed.

Sixthly: In this verse, there is evidence, rather a textual proof, that drinking was permissible in early Islam, even until it leads the person to intoxication. Some people said: Intoxication is forbidden by reason, and was never permitted in any religion, and they interpreted "intoxication" in this verse as sleep.

Al-Qaffal said: It is possible that they were permitted such amount of drink that moves the nature towards generosity, courage, and zeal.

I say: This meaning is present in their poetry; and Hassan [ibn Thabit] said: "And we drink it, and it leaves us as kings" (3)

We have addressed this meaning extensively in [the commentary on] "Al-Baqarah" (4).

Al-Qaffal said: As for what removes the intellect to the extent that its possessor reaches the point (5) of insanity and fainting, its intent was not permitted. Rather, if it happened unintentionally, it would be pardoned for the person.

I say: This is correct, and its explanation will come in "Al-Ma'idah," God Almighty willing, in the story of Hamza (6).

---

(1) In Matn al-Lughah 3/179: sakira: sakaran, sukran, sakaran, and sukranan. Ibn al-A'rabi said, as in Tahdhib al-Lughah 5/56: sakira from drink: yaskaru sukran, and sakira from anger: yaskaru sakaran. (2) In the copies: al-sadd (the dam), and perhaps the correct one is what we have established, and al-bathq is the place where water bursts forth, from a river and the like. The author cited the phrase in Surah Al-Hijr (verse 15) with the wording: sakartu al-nahra: when I blocked it. See Tahdhib al-Lughah 10/55-56, and Adab al-Katib by Ibn Qutaybah p. 334. (3) Diwan Hassan p. 8, and it was previously mentioned in 3/442, and its second half is: "And lions that the encounter does not repel." (4) 3/442. (5) In (Zha): in a state of. (6) Upon the interpretation of the Almighty's saying: {O you who have believed, indeed, intoxicants, gambling, [sacrificing on] stone alters...} [90].

सूरह अन-निसा: आयत 43 | 334

और 'अल-सुक्र' (नशा): होश में होने का विपरीत है; कहा जाता है: 'सकिरा यस्करु सकरन', 'हमिदा यहमदु' के उदाहरण पर (1)। और "उसकी आँख 'सकरत तस्कुरु'", अर्थात: वह भ्रमित हो गई, और इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {हमारी आँखों पर पर्दा डाल दिया गया [सुक्किरत]} [अल-हिज्र: 15]। और "मैंने 'सकरतु अल-बथका' किया" (2): मैंने उसे बंद कर दिया। तो नशे में धुत व्यक्ति उस बुद्धि से कट जाता है जो उसके पास थी।

छठा: इस आयत में सबूत है, बल्कि एक पाठ्य प्रमाण है कि इस्लाम के शुरुआती दिनों में पीना जायज़ था, यहाँ तक कि वह व्यक्ति को नशे की स्थिति तक ले जाए। कुछ लोगों ने कहा: बुद्धि के अनुसार नशा हराम है, और इसे किसी भी धर्म में अनुमति नहीं दी गई थी, और उन्होंने इस आयत में "नशा" का अर्थ नींद से लिया।

अल-कफ़्फ़ाल ने कहा: यह संभव है कि उन्हें पीने की उतनी अनुमति दी गई थी जो स्वभाव को उदारता, साहस और उत्साह की ओर ले जाए।

मैं कहता हूँ: यह अर्थ उनकी शायरी में मौजूद है; और हसन [इब्न थाबित] ने कहा: "और हम इसे पीते हैं, और यह हमें राजाओं की तरह छोड़ देता है" (3)

हमने "अल-बक़रह" (4) [की व्याख्या] में इस अर्थ को विस्तार से स्पष्ट किया है।

अल-कफ़्फ़ाल ने कहा: जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जो बुद्धि को इस हद तक खत्म कर देती है कि उसका मालिक पागलपन और बेहोशी की स्थिति (5) में पहुँच जाता है, तो इसकी मंशा की अनुमति नहीं दी गई थी। बल्कि, यदि यह अनजाने में हो जाए, तो इसे व्यक्ति के लिए माफ कर दिया जाएगा।

मैं कहता हूँ: यह सही है, और इसका स्पष्टीकरण इंशाअल्लाह "अल-माइदा" में आएगा, हमज़ा (6) की कहानी में।

---

(1) मत्न अल-लुग़ह 3/179 में: सकिरा: सकरन, सुकरन, सकरन और सुकराना। इब्न अल-अरबी ने कहा, जैसा कि तहज़ीब अल-लुग़ह 5/56 में है: पीने से सकिरा: यस्करु सुकरन, और गुस्से से सकिरा: यस्करु सकरन। (2) प्रतियों में: अल-सद्द (बाँध), और शायद सही वही है जो हमने स्थापित किया है, और अल-बथक़ वह स्थान है जहाँ से पानी फूटता है, नदी और इसी तरह के अन्य स्थानों से। लेखक

ने सूरह अल-हिज्र (आयत 15) में वाक्यांश को इस शब्द के साथ उद्धृत किया है: सकरतु अल-नहरा: जब मैंने इसे बंद कर दिया। देखिए तहज़ीब अल-लुग़ह 10/55-56, और इब्न कुतैबा की अदब अल-कातिब पृष्ठ 334। (3) दीवान हसन पृष्ठ 8, और यह पहले 3/442 में उल्लेख किया जा चुका है, और इसका दूसरा भाग है: "और वे शेर जिन्हें मुकाबला पीछे नहीं हटाता।" (4) 3/442। (5) (ज़ा) में: एक स्थिति में। (6) सर्वशक्तिमान के कथन की व्याख्या पर: {हे विश्वास करने वालो, वास्तव में शराब, जुआ, पाषाण वेदी...} [90]।

سورة النساء: آیت 43 | 334

اور السُّكْر (نشہ): ہوش و حواس کی ضد ہے؛ کہا جاتا ہے: سَكِر يَسْكَر سَكْراً، یہ حَمِد یحمد (1) کے باب سے ہے۔ اور "سَكَرَتْ عينه تَسْكُر"، یعنی: وہ حیران رہ گئی، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَرُنَا﴾ [الحجر: 15] (ہماری آنکھیں بند کر دی گئی ہیں)۔ اور "سَكَرْتُ البَثْق" (2): میں نے اسے بند کر دیا۔ چنانچہ نشے میں دھت شخص اپنی اس عقل سے منقطع ہو جاتا ہے جو اس کے پاس تھی۔

چھٹی بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل بلکہ صریح نص ہے کہ اسلام کے آغاز میں پینا مباح تھا، یہاں تک کہ وہ صاحبِ شراب کو نشے تک پہنچا دے۔ ایک گروہ نے کہا: نشہ عقل کے نزدیک حرام ہے، اور کسی بھی دین میں اسے جائز نہیں قرار دیا گیا، اور انہوں نے اس آیت میں نشے کو نیند پر محمول کیا۔

القَفَّال نے کہا: یہ احتمال ہے کہ ان کے لیے اتنی مقدار میں پینا مباح تھا جو طبیعت کو سخاوت، بہادری اور غیرت کی طرف مائل کر دے۔

میں کہتا ہوں: یہ معنی ان کے اشعار میں پایا جاتا ہے؛ اور حسان [بن ثابت] نے کہا ہے: "اور ہم اسے پیتے ہیں، تو وہ ہمیں بادشاہ بنا کر چھوڑتی ہے" (3)

ہم نے "البقرہ" (4) [کی تفسیر] میں اس معنی کو سیر حاصل بحث کے ساتھ واضح کر دیا ہے۔

القَفَّال نے کہا: رہی وہ چیز جو عقل کو اس حد تک زائل کر دے کہ صاحبِ عقل جنون اور بے ہوشی کی حالت (5) میں پہنچ جائے، تو اس کا ارادہ کرنا مباح نہیں تھا۔ بلکہ اگر ارادے کے بغیر ایسا ہو جائے تو اس کا مواخذہ نہیں ہوگا۔

میں کہتا ہوں: یہ صحیح ہے، اور اس کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ "المائدہ" میں حضرت حمزہ (6) کے قصے میں آئے گا۔

---

(1) متن اللغہ 3/179 میں ہے: سَكِر: سَكَراً، سُكْراً، سَكَراً اور سُكْراناً۔ ابن الاعرابی نے کہا، جیسا کہ تہذیب اللغہ 5/56 میں ہے: شراب پینے سے سَكِر: يَسْكَر سُكْراً، اور غصے سے سَكِر: يَسْكَر سَكَراً۔ (2) نسخوں میں ہے: السد، اور شاید صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا، اور البتهق: پانی کے پھٹنے کی جگہ ہے، نہر وغیرہ سے۔ مصنف نے سورہ الحجر (آیت: 15) میں یہ عبارت ان الفاظ کے ساتھ ذکر کی ہے: سَكَرْتُ النهر: جب میں نے اسے بند کر دیا۔ دیکھیے تہذیب اللغہ 10/55-56، اور ادب الکاتب از ابن قتیبہ ص 334۔ (3) دیوانِ حسان ص 8، اور یہ پہلے 3/442 پر گزر چکا ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "اور ایسے شیر جنہیں میدانِ جنگ پیچھے نہیں ہٹاتا۔" (4) 3/442۔ (5) (ظ) میں ہے: ایک حالت میں۔ (6) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ﴾ [90]۔

Surah An-Nisa: Verse 43 335

When this verse was revealed, Muslims used to avoid drinking during prayer times. After they prayed the Isha prayer, they would drink. They continued in this manner until its prohibition was revealed in "Al-Ma'idah" in the saying of the Almighty: "Will you then desist?" [Al-Ma'idah: 91] (1).

Seventh: The Almighty's saying: "Until you know what you are saying," meaning: until you know it with certainty without error. A drunken person does not know what he says; therefore, Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him) said: "The divorce of a drunkard is not binding on him" (2). It was narrated from Ibn Abbas, Tawus, Ata, Al-Qasim, and Rabi'ah, and it is the opinion of Al-Layth bin Sa'd, Ishaq, Abu Thawr, and Al-Muzani (3). Al-Tahawi chose this and said: "The scholars agree that the divorce of an insane person (ma'tuh) is not valid, and the drunkard is like an insane person, just as one plagued by obsessive thoughts is insane due to those thoughts. They do not differ that if someone drinks henbane and loses his mind, his divorce is not valid; likewise for one who becomes intoxicated from drink" (4).

A group permitted his divorce; it was narrated from Umar bin Al-Khattab (5), Mu'awiyah, and a group of the Successors (Tabi'in). This is the opinion of Abu Hanifa, Al-Thawri, and Al-Awza'i, and Al-Shafi'i's opinion on it differed. Malik held him liable for divorce, [manumission of slaves], and retaliation (qisas) for wounds and murder, but did not hold him liable for marriage and sales. Abu Hanifa said: "All actions and contracts of a drunkard are valid like the actions of a sober person, except for apostasy."

(1) Related by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/163 from Qatada. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/57, and Al-Bukhari mentioned it without chain (mu'allaq). Al-Fath 9/388, and Ibn Abi Shaybah narrated its full chain 5/39. (3) The report from Ibn Abbas was mentioned by Al-Bukhari without a chain as in Al-Fath 9/388, and Ibn Abi Shaybah narrated its full chain 5/48. The rest of the reports were mentioned by Ibn Al-Mundhir in Al-Ishraf 4/191, and Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 18/164. Ibn Abi Shaybah 5/39 related the opinions of Tawus, Ata, and Al-Qasim. (4) Al-Tahawi's statement was mentioned by Al-Jassas in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/431-432, and Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 18/164, without mentioning the consensus that the divorce of an insane person is invalid. Ibn Al-Mundhir mentioned the consensus on page 87. (5) Related by Ibn Abi Shaybah 5/38, and Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 18/163: its chain of narration has some weakness.

सूरा अन-निसा: आयत 43 335

जब यह आयत उतरी, तो मुसलमान नमाज़ के समय शराब पीने से बचते थे। ईशा की नमाज़ पढ़ने के बाद वे इसे पीते थे। वे इसी तरह करते रहे जब तक कि सूरा "अल-माएदा" में अल्लाह तआला के इस फरमान के ज़रिए इसकी हुरमत (मनाही) नाज़िल नहीं हो गई: "तो क्या तुम बाज़ आ जाओगे?" [अल-माएदा: 91] (1)।

सातवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: "यहाँ तक कि तुम जान लो कि तुम क्या कह रहे हो", यानी: जब तक तुम उसे बिना किसी गलती के यकीन के साथ ना जान लो। नशे में धुत व्यक्ति को पता नहीं होता कि वह क्या कह रहा है; इसीलिए उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "नशेड़ी का तलाक़ उस पर लाज़िम नहीं होता" (2)। यह इब्न अब्बास, ताऊस, अता, अल-क़ासिम और रबीआ से रिवायत है, और यही अल-लैथ बिन साद, इसहाक, अबू थौर और अल-मुज़नी का कौल (राय) है (3)। अल-तहावी ने इसे चुना और कहा: "विद्वानों का इस बात पर इत्तेफाक (सहमति) है कि एक पागल (मअतूह) का तलाक़ जायज़ नहीं है, और नशेड़ी एक पागल की तरह है, जैसे कि वसवसों (बुरे विचारों) से ग्रस्त व्यक्ति उन वसवसों के कारण पागल होता है। वे इस बात में इख्तिलाफ (मतभेद) नहीं करते कि अगर कोई भंग (नशीली चीज़) पी ले और उसकी अक्ल चली जाए, तो उसका तलाक़ जायज़ नहीं है; इसी तरह शराब से नशा करने वाले का भी यही हुक्म है" (4)।

एक गिरोह ने उसके तलाक़ को जायज़ माना है; यह उमर बिन अल-खत्ताब (5), मुआविया और ताबेईन की एक जमात से रिवायत है। यही अबू हनीफा, अल-थौरी और अल-औज़ाई का कौल है, और इसमें अल-शाफई की राय अलग-अलग रही है। मलिक ने उसके तलाक़, [गुलाम आज़ाद करने] और ज़ख्मों व कत्ल में किसास (बदले) को लाज़िम किया, लेकिन निकाह और खरीद-ओ-फरोख्त को लाज़िम नहीं किया। अबू हनीफा ने कहा: "नशेड़ी के तमाम काम और मुआहिदे (अनुबंध) एक होशमंद व्यक्ति के कामों की तरह ही साबित (मान्य) हैं, सिवाय इर्तिदाद (धर्मत्याग) के।"

(1) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अत्तफ़सीर 1/163 में कतादा से रिवायत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/57, और अल-बुखारी ने इसे बिना सनद के ज़िक्र किया। अल-फत्ह 9/388, और इब्न अबी शैबा ने इसे सनद के साथ रिवायत किया 5/39। (3) इब्न अब्बास की रिवायत को अल-बुखारी ने बिना सनद के ज़िक्र किया जैसा कि अल-फत्ह 9/388 में है, और इब्न अबी शैबा ने इसे मुकम्मल सनद के साथ रिवायत किया 5/48। बाकी आसार (रिवायतें) इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-इशराफ़ 4/191

में और इब्न अब्द अल-बर ने अल-इस्तिज़कार 18/164 में ज़िक्र किए हैं। इब्न अबी शैबा 5/39 ने ताऊस, अता और अल-क़ासिम के कौल रिवायत किए हैं। (4) अल-तहावी का कौल अल-जस्सास ने मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलमा 2/431-432 में ज़िक्र किया है, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-इस्तिज़कार 18/164 में, बिना इस इज्मा (सहमति) के ज़िक्र के कि पागल का तलाक़ जायज़ नहीं है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने पेज 87 पर इज्मा का ज़िक्र किया है। (5) इसे इब्न अबी शैबा 5/38 ने रिवायत किया है, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-इस्तिज़कार 18/163 में कहा: इसकी सनद में कमज़ोरी है।

سورة النساء: الآية ٤٣ ٣٣٥

اور مسلمان جب یہ آیت نازل ہوئی تو نماز کے اوقات میں پینے سے پرہیز کرتے تھے، پھر جب عشاء کی نماز پڑھ لیتے تو پیتے تھے۔ وہ اسی حالت پر رہے یہاں تک کہ سورہ "المائدہ" میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے ذریعے اس کی حرمت نازل ہوئی: ﴿فَهَلْ أَنتُم مُّنتَهُونَ﴾ [المائدہ: ۹۱] (۱)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾ یعنی: یہاں تک کہ تم اسے بغیر کسی غلطی کے یقین کے ساتھ جان لو۔ اور نشے میں دھت شخص نہیں جانتا کہ وہ کیا کہہ رہا ہے؛ اسی لیے عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ نے فرمایا: بے شک نشے میں دھت شخص کی طلاق اس پر لازم نہیں ہوتی (۲)۔ یہ ابن عباس، طاؤس، عطا، القاسم اور ربیعہ سے مروی ہے، اور یہی لیث بن سعد، اسحاق، ابو ثور اور المزنی کا قول ہے (۳)۔ اور اسے الطحاوی نے اختیار کیا اور کہا: علماء کا اس پر اجماع ہے کہ معتوہ (جس کی عقل ٹھکانے نہ ہو) کی طلاق جائز نہیں، اور نشے میں دھت شخص معتوہ ہے، جیسے کہ وسوسوں کا شکار شخص وسوسوں کی وجہ سے معتوہ ہوتا ہے۔ اور وہ اس میں اختلاف نہیں کرتے کہ جس نے بھنگ پی لی اور اس کی عقل چلی گئی تو اس کی طلاق جائز نہیں، اسی طرح جو شراب سے نشے میں آ گیا (٤)۔

اور ایک گروہ نے اس کی طلاق کو جائز قرار دیا؛ یہ عمر بن الخطاب (٥)، معاویہ اور تابعین کی ایک جماعت سے مروی ہے۔ اور یہی ابو حنیفہ، ثوری اور اوزاعی کا قول ہے، اور اس میں امام شافعی کا قول مختلف ہے۔ اور امام مالک نے اسے طلاق، [اور غلام آزاد کرنے] اور زخموں اور قتل میں قصاص کا پابند بنایا، لیکن نکاح اور خرید و فروخت کا پابند نہیں بنایا۔ اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: نشے میں دھت شخص کے تمام افعال اور اس کے معاہدے ہوش مند شخص کے افعال کی طرح ثابت ہیں، سوائے ارتداد کے۔

(۱) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۱۶۳/۱ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۵۷/۵، اور اسے بخاری نے تعلیقاً ذکر کیا۔ الفتح ۳۸۸/۹، اور اسے ابن ابی شیبہ نے موصولاً روایت کیا ۳۹/۵۔ (۳) ابن عباس کا اثر بخاری نے تعلیقاً ذکر کیا جیسا کہ الفتح ۳۸۸/۹ میں ہے، اور اسے ابن ابی شیبہ نے موصولاً روایت کیا ۴۸/۵۔ اور باقی آثار ابن المنذر نے الإشراف ۱۹۱/٤ میں، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۱٦٤/۱۸ میں ذکر کیے، اور ابن ابی شیبہ ۳۹/۵ نے طاؤس، عطا اور القاسم کا قول روایت کیا ہے۔ (٤) طحاوی کا قول جصاص نے مختصر اختلاف العلماء ٤۳۱/۲ - ٤۳۲ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۱٦٤/۱۸ میں، بغیر اس اجماع کے ذکر کے کہ معتوہ کی طلاق جائز نہیں، اور ابن المنذر نے ص ۸۷ پر اجماع کا ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے ابن ابی شیبہ ۳۸/۵ نے روایت کیا، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۱٦۳/۱۸ میں کہا: اس کی سند میں کچھ کمزوری ہے۔

Page 336 Surah An-Nisa, Verse 43

For if he apostatizes (1), his wife is not separated from him except as a matter of legal preference (istihsan). Abu Yusuf said: He is considered an apostate even in a state of drunkenness. This is also the view of Ash-Shafi'i, except that he does not execute him in his state of intoxication nor does he ask him to repent. Imam Abu Abdullah al-Mazari said: An anomalous report has been narrated among us: that the divorce of a drunken person is not binding. Muhammad ibn Abd al-Hakam said: Neither divorce nor manumission is binding upon him. Ibn Shas (2) said: Sheikh Abu al-Walid (3) reconciled the disagreement regarding the confused person who still possesses some of his intellect, but cannot control his confusion, thus making mistakes and being correct. He said: As for the drunkard who cannot distinguish the earth from the sky, or a man from a woman, there is no disagreement that he is like a madman in all his actions and circumstances in his dealings with people, and in what is between him and God Almighty as well, except regarding the prayers whose time has passed. It was said: They are not waived for him, unlike the madman, because by inducing drunkenness upon himself, he is like one who intentionally omits them until their time has elapsed. Sufyan al-Thawri said: The definition of drunkenness is the impairment of the intellect (4). So if he is asked to recite and he confuses his recitation, and speaks of what he does not know, he is lashed. Ahmad said: If his intellect changes from the state of health, he is drunk. Something similar was narrated from Malik. Ibn al-Mundhir (5) said: If he confuses his recitation, he is drunk, based on the saying of God Almighty: {until you know what you are saying}. If he is in a state where he does not know what he is saying, he is kept away (6) from the mosque for fear of pollution; his prayer is not valid, and if he prays, he must make it up. If he is in a state where he knows what he is saying and performs the prayer, his ruling is that of a sober person.

Footnotes: (1) Following it in the manuscripts: "for he," and what is established is from al-Istidhkar 18/162, and the speech is from it, and what preceded in brackets is from it. (2) In 'Iqd al-Jawahir al-Thamina 2/161, and the speech before it is from it. (3) He is Judge Sulaiman bin Khalaf Abu al-Walid al-Baji, the author of al-Muntaqa. (4) In al-Ishraf 4/191 (and the speech is from it): seizure of the intellect. (5) Al-Ishraf 4/191. (6) In (m): avoid.

पृष्ठ 336 सूरा अन-निसा, आयत 43

क्योंकि यदि वह धर्मत्याग (1) करता है, तो उसकी पत्नी उससे अलग नहीं होती है, सिवाय कानूनी वरीयता (इस्तिहसान) के। अबू यूसुफ ने कहा: वह नशे की हालत में भी धर्मत्यागी माना जाएगा। यह अल-शफीई का भी मत है, सिवाय इसके कि वह उसे नशे की हालत में मारते नहीं हैं और न ही उससे तौबा करने के लिए कहते हैं। इमाम अबू अब्दुल्ला अल-मज़ारी ने कहा: हमारे बीच एक विषम विवरण सुनाया गया है: कि एक शराबी का तलाक बाध्यकारी नहीं है। मुहम्मद इब्न अब्द अल-हकम ने कहा: न तो तलाक और न ही गुलामी से मुक्ति उस पर बाध्यकारी है। इब्न शास (2) ने कहा: शेख अबू अल-वलीद (3) ने उस भ्रमित व्यक्ति के बारे में असहमति को सुलझाया जिसके पास अभी भी उसकी बुद्धि का कुछ हिस्सा है, लेकिन वह अपने भ्रम को नियंत्रित नहीं कर सकता, इस प्रकार गलतियाँ करता है और सही भी होता है। उन्होंने कहा: जहाँ तक उस शराबी का सवाल है जो जमीन और आसमान, या पुरुष और महिला के बीच अंतर नहीं कर सकता, तो इसमें कोई असहमति नहीं है कि वह लोगों के साथ अपने व्यवहार में और सर्वशक्तिमान ईश्वर के साथ अपने संबंधों में भी अपने सभी कार्यों और परिस्थितियों में एक पागल व्यक्ति की तरह है, सिवाय उन नमाजों के जिनका समय बीत चुका है। यह कहा गया था: वे उससे माफ नहीं की जाती हैं, पागल के विपरीत, क्योंकि खुद पर नशा थोपकर, वह उस व्यक्ति की तरह है जो जानबूझकर उन्हें तब तक छोड़ देता है जब तक कि उनका समय समाप्त न हो जाए। सुफियान अल-थौरी ने कहा: नशे की परिभाषा बुद्धि की दुर्बलता (4) है। इसलिए यदि उसे पढ़ने के लिए कहा जाता है और वह अपने पाठ में भ्रमित हो जाता है, और वह बोलता है जिसे वह नहीं जानता, तो उसे कोड़े मारे जाते हैं। अहमद ने कहा: यदि उसकी बुद्धि स्वास्थ्य की स्थिति से बदल जाती है, तो वह नशे में है। मलिक से भी इसी तरह का वर्णन किया गया है। इब्न अल-मुन्ज़िर (5) ने कहा: यदि वह अपने पाठ में भ्रमित हो जाता है, तो वह नशे में है, सर्वशक्तिमान ईश्वर के कथन के आधार पर: {जब तक कि तुम जान न लो कि तुम क्या कह रहे हो}। यदि वह ऐसी स्थिति में है जहाँ वह नहीं जानता कि वह क्या कह रहा है, तो उसे गंदगी के डर से मस्जिद से दूर (6) रखा जाता है; उसकी नमाज़ मान्य नहीं है, और यदि वह नमाज़ पढ़ता है, तो उसे उसे दोहराना होगा। यदि वह ऐसी स्थिति में है जहाँ वह जानता है कि वह क्या कह रहा है और नमाज़ अदा करता है, तो उसका निर्णय एक सचेत व्यक्ति का है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) पांडुलिपियों में इसके बाद: "क्योंकि वह," और जो स्थापित है वह अल-इस्तिधकार 18/162 से है, और भाषण उसी से है, और जो कोष्ठक में पहले आया वह उसी से है। (2)

'इक्द अल-जवाहर अल-थमीना 2/161 में, और उससे पहले का भाषण उसी से है। (3) वह न्यायाधीश सुलेमान बिन खलफ अबू अल-वलीद अल-बाजी हैं, जो अल-मुंतका के लेखक हैं। (4) अल-इशराफ 4/191 में (और भाषण उसी से है): बुद्धि का हरण। (5) अल-इशराफ 4/191। (6) (m) में: बचो।

صفحہ 336 سورۃ النساء، آیت 43

چنانچہ اگر وہ مرتد (1) ہو جائے تو اس کی بیوی اس سے جدا نہیں ہوتی سوائے استحسان کے طور پر۔ ابو یوسف نے کہا: وہ نشے کی حالت میں بھی مرتد ہو گا۔ اور یہی شافعی کا قول ہے، سوائے اس کے کہ وہ اسے نشے کی حالت میں قتل نہیں کرتے اور نہ ہی اس سے توبہ کا مطالبہ کرتے ہیں۔ امام ابو عبداللہ المازری نے کہا: ہمارے ہاں ایک شاذ روایت بیان کی گئی ہے: کہ نشے میں دھت شخص کی طلاق واقع نہیں ہوتی۔ محمد بن عبد الحکم نے کہا: اس پر نہ طلاق لازم آتی ہے اور نہ ہی عتاق (غلام آزاد کرنا)۔ ابن شاس (2) نے کہا: شیخ ابو الولید (3) نے اس اختلاف کو اس خلط ملط شخص پر محمول کیا جس کی عقل کا کچھ حصہ باقی ہو، مگر وہ خود پر قابو نہ رکھتا ہو، چنانچہ وہ کبھی غلطی کرتا ہے اور کبھی صحیح بات کرتا ہے۔ انہوں نے کہا: رہا وہ نشئی جو زمین اور آسمان، یا مرد اور عورت میں تمیز نہ کر سکے، تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ اپنے تمام افعال اور احوال میں لوگوں کے ساتھ معاملات میں، اور اللہ تعالیٰ کے ساتھ اپنے تعلق میں بھی دیوانے کی طرح ہے، سوائے ان نمازوں کے جن کا وقت گزر چکا ہو، پس کہا گیا: وہ اس سے ساقط نہیں ہوتیں، دیوانے کے برعکس؛ اس لیے کہ اس نے خود پر نشہ طاری کر کے، اس شخص کی طرح کام کیا جس نے قصداً نمازیں چھوڑ دیں یہاں تک کہ ان کا وقت نکل گیا۔ سفیان ثوری نے کہا: نشے کی حد عقل کا بگڑ جانا (4) ہے، پس جب اس سے پڑھوایا جائے اور وہ اپنی قراءت میں گڑبڑ کرے، اور وہ باتیں کرے جو وہ نہیں جانتا، تو اسے کوڑے لگائے جائیں گے۔ احمد نے کہا: جب اس کی عقل صحت کی حالت سے بدل جائے تو وہ نشے میں ہے۔ مالک سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ ابن المنذر (5) نے کہا: جب وہ اپنی قراءت میں گڑبڑ کرے تو وہ نشے میں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کرتے ہوئے: {حتیٰ کہ تم جان لو کہ تم کیا کہہ رہے ہو}۔

پس اگر وہ اس حال میں ہو کہ وہ نہیں جانتا کہ وہ کیا کہہ رہا ہے؛ تو اسے آلودگی کے خوف سے مسجد سے دور (6) رکھا جائے گا؛ اور اس کی نماز درست نہیں ہوگی، اور اگر اس نے نماز پڑھ لی تو اس کی قضا کرے گا۔ اور اگر وہ اس حال میں ہو کہ وہ جانتا ہے کہ وہ کیا کہہ رہا ہے؛ اور نماز ادا کرے؛ تو اس کا حکم ہوش مند شخص والا ہی ہو گا۔

حواشی: (1) نسخوں میں اس کے بعد ہے: "فإنه" (کیونکہ وہ)، اور جو ثابت ہے وہ الاستذکار 18/162 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (2) عقد الجواہر الثمینہ 161/2 میں، اور اس سے پہلے والا کلام اسی سے ہے۔ (3) وہ قاضی سلیمان بن خلف ابو الولید الباجی ہیں، جو "المنتقی" کے مصنف ہیں۔ (4) الاشراف 191/4 میں (اور کلام اسی سے ہے): عقل کا چھن جانا۔ (5) الاشراف 191/4۔ (6) (م) میں ہے: تجنَّب (بچنا)۔

337 Surah An-Nisa: Verse 43

Eighth: His words (Exalted is He): "nor when you are in a state of ritual impurity (junub)" is coordinated with the position of the accusative clause in His saying: "while you are intoxicated" (1), meaning: do not pray when you have become ritually impure.

It is said: tajannabtum, ajnabtum, and junibtum all have the same meaning. The word 'junub' is not made feminine, dual, or plural, because it follows the weight of the infinitive (masdar), like 'bu'd' (distance) and 'qurb' (closeness). Sometimes they shorten it and say 'junb'; some people have recited it that way (2).

Al-Farra said: It is said 'januba al-rajulu' (the man became junub), 'ajnabu', [jannaba, and tajannaba] from 'janabah' (ritual impurity) (3).

It was said: 'Junub' is pluralized in one dialect as 'ajnab', like 'unuq' and 'a’naq', and 'tunub' and 'atnab'. Whoever says 'janib' for the singular says 'junnab' for the plural, like 'rakib' and 'rukkab'. The root meaning is distance, as if the 'junub' person has become distant from the state of prayer due to the discharge of gushing water (4). He [a poet] said (5): Do not deny me a gift because of being a stranger... for I am a man in the midst of tents, a stranger. And a 'junub' man means a stranger. 'Janabah' is the mingling of a man and a woman.

Ninth: The majority of the nation [scholars] are of the opinion that a 'junub' is the one who is not pure due to ejaculation or the meeting of the two circumcised parts [intercourse]. It is narrated from some of the Companions that ghusl (ritual bath) is only required for ejaculation (6), due to the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Water is only from water" (7). Narrated by Muslim.

In Al-Bukhari, from Ubayy ibn Ka'b, that he said: O Messenger of Allah, if a man has intercourse with his wife but does not ejaculate? He said: "He washes what has touched the woman from him, then he performs ablution (wudu) and prays." Abu Abdullah said:

(1) In some copies, "until you know" appeared instead, which was a slip of the pen by the author, may Allah have mercy on him. See 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 1/457, 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 1/198, 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/57, and 'Al-Durr al-Masun' 3/689. (2) Ibn Atiyyah mentioned this recitation in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/57 without attribution. (3) 'Tahdhib al-Lugha' 11/117, and what is between the brackets is from it. (4) See 'Maqayis al-Lugha' 1/483, 'Al-Sihah' (janaba), 'Al-Kashshaf' 1/528, and 'Umdat

al-Huffaz' 1/559-560. (5) Alqamah al-Fahl, and it was previously mentioned on p. 303 of this volume. (6) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/57, see 'Al-Awsat' 2/77-78, and 'Al-Istidhkar' 3/79 and thereafter. (7) In his Sahih (343) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), and it is also in Ahmad (11434).

337 सूरह अन-निसा: आयत 43

आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "और न अपवित्रता (जुनुब) की स्थिति में" यह उनके कथन: "जब तुम नशे में हो" (1) में मनसब जुमले के स्थान पर आधारित है, अर्थात: जब तुम अपवित्र (जुनुब) हो जाओ तो नमाज़ न पढ़ो।

कहा जाता है: तजन्नब्तुम (تجنبتم), अजनब्तुम (أجنبتم), और जुनिब्तुम (جنبتم) का एक ही अर्थ है। 'जुनुब' (جنب) शब्द का स्त्रीलिंग, द्विवचन या बहुवचन नहीं बनाया जाता; क्योंकि यह मस्तर (भाववाचक संज्ञा) के वज़न पर है, जैसे 'बुअद' (दूरी) और 'कुर्ब' (निकटता)। कभी-कभी इसे संक्षिप्त करके'जुनब' (جنب) भी कहते हैं; और कुछ लोगों ने इसे इसी तरह पढ़ा है (2)।

अल-फर्रा ने कहा: कहा जाता है 'जनुब अर-रजुलु' (वह व्यक्ति अपवित्र हो गया), 'अजनबा', [जन्नबा, और तजन्नबा] जनाबत (अपवित्रता) से (3)।

कहा गया है: एक भाषा में 'जुनुब' का बहुवचन 'अजनाब' (أجناب) आता है; जैसे 'उनुक' और 'अअनाक़', और 'तनुब' और 'अतनाब'। और जो एकवचन के लिए 'जानिब' (جانب) कहता है, वह बहुवचन में 'जुन्नाब' (جناب) कहता है; जैसे 'राकिब' और 'रुक्काय'। इसका मूल अर्थ 'दूरी' है, जैसे कि जुनुब व्यक्ति वीर्यपात के कारण नमाज़ की स्थिति से दूर हो गया हो (4)। कवि ने कहा (5): तो मुझे अजनबी होने के कारण दान से वंचित न करें... क्योंकि मैं तम्बुओं के बीच एक परदेसी व्यक्ति हूँ। और 'जुनुब' व्यक्ति का अर्थ अजनबी (परदेसी) भी होता है। 'जनाबत' पुरुष और स्त्री के मेल-मिलाप को कहते हैं।

नौवां: उम्मत के अधिकांश विद्वान इस बात पर हैं कि 'जुनुब' वह है जो वीर्यपात या संभोग (खतना वाले भागों के मिलने) के कारण अपवित्र हो गया हो। कुछ सहाबा से रिवायत है कि ग़ुस्ल केवल वीर्यपात से ही अनिवार्य होता है (6); क्योंकि नबी (स.अ.व.) का कथन है: "पानी तो पानी ही से है" (7)। इसे मुस्लिम ने उल्लेख किया है।

बुखारी में उबई बिन काब से रिवायत है कि उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यदि कोई पुरुष अपनी पत्नी से संभोग करे और वीर्यपात न हो? आपने फरमाया: "वह उस हिस्से को धो ले जो पत्नी से स्पर्श हुआ हो, फिर वुज़ू करे और नमाज़ पढ़े।" अबू अब्दुल्लाह ने कहा:

(1) प्रतियों में इसके स्थान पर "यहाँ तक कि तुम जान लो" आ गया है, जो लेखक (रह.) की लेखनी की चूक है। देखिये नहहास की 'एराब अल-कुरान' 1/457, 'मुश्किल एराब अल-कुरान' 1/198, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/57, और 'अद-दुर्र अल-मून' 3/689। (2) इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/57 में बिना किसी संदर्भ के इस पाठ का उल्लेख किया है। (3) 'तहज़ीब अल-लुग़ा' 11/117, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (4) देखिये 'मक़ायिस अल-लुग़ा' 1/483, 'अस-सिहह' (जुनब), 'अल-कशाफ' 1/528, और 'उम्दत अल-हुफ़्फ़ाज़' 1/559-560। (5) अलक़मा अल-फ़हल, और यह इसी भाग के पृष्ठ 303 पर पहले आ चुका है। (6) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/57, देखिये 'अल-अवसत' 2/77-78, और 'अल-इस्तिज़कार' 3/79 और उसके बाद। (7) उनकी सहीह (343) में अबू सईद अल-खुद़री (रज़ि.) की हदीस से, और यह अहमद (11434) में भी है।

۳۳۷ سورہ النساء: آیت ۴۳

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا جُنُبًا﴾ اس کا عطف ﴿وَأَنتُمْ سُكَرَى﴾ (۱) میں جملہ منصوب کے محل پر ہے، یعنی: جب تم حالتِ جنابت میں ہو تو نماز کے قریب نہ جاؤ۔

اور کہا جاتا ہے: تَجنَّبتم، أجنبتم اور جُنِبتم سب ایک ہی معنی میں ہیں۔ لفظ 'جُنُب' نہ مونث ہوتا ہے، نہ تثنیہ اور نہ ہی اس کی جمع آتی ہے؛ کیونکہ یہ مصدر کے وزن پر ہے، جیسے 'بُعد' (دوری) اور 'قُرب' (نزدیکی)۔ بسا اوقات اسے تخفیف کے ساتھ 'جُنْب' بھی کہتے ہیں؛ اور بعض لوگوں نے اسے اسی طرح پڑھا ہے (۲)۔

اور فراء نے کہا: کہا جاتا ہے: 'جَنُب الرجل' (وہ شخص جنبی ہو گیا) اور 'أَجْنَبَ' [اور جَنَّب اور تجنَّب] جنابت سے (۳)۔

اور کہا گیا ہے: ایک لغت میں 'جنب' کی جمع 'أجناب' آتی ہے؛ جیسے 'عُنُق' کی جمع 'أعناق' اور 'طُنُب' کی جمع 'أطناب'۔ اور جو واحد کے لیے 'جانب' کہتا ہے، وہ جمع کے لیے 'جُنَّاب' کہتا ہے؛ جیسے 'راقب' اور 'رُكَّاب'۔ اس کا اصل معنی دوری ہے، گویا کہ 'جنبی' اچھلنے والے پانی (منی) کے نکلنے کی وجہ سے نماز کی حالت سے دور ہو گیا (۴)۔ شاعر نے کہا ہے (۵): پس تو مجھے اجنبی ہونے کی بنا پر عطا سے محروم نہ کر... کیونکہ میں خیموں کے درمیان ایک مسافر شخص ہوں۔ اور 'رجل جُنُب' کا مطلب مسافر بھی ہوتا ہے۔ اور 'جنابت' مرد کا عورت سے اختلاط کرنا ہے۔

نویں بات: جمہورِ امت کا موقف یہ ہے کہ 'جنبی' وہ ہے جو انزال (منی نکلنے) یا جماع (اعضائے مخصوصہ کے ملنے) کی وجہ سے ناپاک ہو۔ اور بعض صحابہ سے مروی ہے کہ: غسل صرف

انزال ہی سے واجب ہوتا ہے (۶)؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ کا فرمان ہے: «پانی (غسل) تو صرف پانی (منی) کی وجہ سے ہے» (۷)۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے۔

اور بخاری میں ابی بن کعب سے مروی ہے کہ انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اگر مرد اپنی بیوی سے جماع کرے اور انزال نہ ہو؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «وہ اس حصے کو دھو لے جو عورت سے مس ہوا ہو، پھر وضو کرے اور نماز پڑھے»۔ ابو عبداللہ نے کہا:

(۱) نسخوں میں اس کی جگہ ﴿حَتَّى تَعْلَمُوا﴾ واقع ہوا ہے، جو مصنف رحمہ اللہ کے قلم کی لغزش ہے۔ دیکھئے: اعراب القرآن للنحاس ۴۵۷/۱، ومشکل اعراب القرآن ۱۹۸/۱، والمحرر الوجیز ۵۷/۲، والدر المصون ۶۸۹/۳۔ (۲) ابن عطیہ نے اس قرأت کا ذکر 'المحرر الوجیز' ۵۷/۲ میں بغیر کسی نسبت کے کیا ہے۔ (۳) تہذیب اللغۃ ۱۱۷/۱۱ اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (۴) دیکھئے: مقاییس اللغۃ ۴۸۳/۱، والصحاح (جنب)، والکشاف ۵۲۸/۱، وعمدۃ الحفاظ ۵۵۹/۱ - ۵۶۰۔ (۵) علقمہ الفحل، اور یہ اسی جلد کے ص ۳۰۳ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۵۷/۲، اور دیکھئے: الاوسط ۷۷/۲ - ۷۸، والاستذکار ۷۹/۳ اور اس کے بعد۔ (۷) اپنی صحیح (۳۴۳) میں حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ احمد (۱۱۴۳۴) میں بھی موجود ہے۔

Page 338 Surah An-Nisa: Verse 43

Ghusl is safer, and that is the latter opinion, [and] we have only explained it because of their disagreement (1). Muslim transmitted it in his Sahih with the same meaning (2), and said at its end: Abu al-Ala bin al-Shikhir said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to abrogate some of his Hadiths with others, just as some of the Quran abrogates other parts (3). Abu Ishaq said: This is abrogated (4). Al-Tirmidhi said: This ruling was at the beginning of Islam, then it was abrogated (5). I say: This is the opinion of the majority of scholars among the Companions, the Successors, and the jurists of the various regions: that Ghusl is obligatory upon the meeting of the two circumcised parts. There was a difference of opinion among the Companions regarding this, then they referred back to the narration of Aisha from the Prophet (peace be upon him) who said: "When he sits between her four limbs and the circumcised parts touch, then Ghusl becomes obligatory." Transmitted by Muslim (6). And in the two Sahihs (Bukhari and Muslim), from the Hadith of Abu Hurairah from the Prophet (peace be upon him) who said: "When he sits between her four limbs, then exerts himself with her, Ghusl becomes obligatory" (7). Muslim added: "Even if there is no ejaculation" (8).

(1) Sahih al-Bukhari (293), and what was previously between brackets is from it; and Abu Abdullah is al-Bukhari, may Allah have mercy on him. It was also transmitted by Ahmad (21081). (2) Number (346). (3) Sahih Muslim (344). The statement of Abu al-Ala occurred before the Hadith of Abu Hurairah, not at the end as mentioned by the author. Al-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim (4/27): Abu al-Ala's name is Yazid bin Abdullah bin al-Shikhir, and he is a Tabi'i (successor). Muslim's intention in narrating this statement from Abu al-Ala is that the Hadith "Water (Ghusl) is only due to water (ejaculation)" is abrogated. (4) Al-Mufhim (1/601). Abu Ishaq is Ibrahim bin Muhammad bin Sufyan, the narrator of Sahih Muslim. See Sahih Muslim with Nawawi's commentary (10/218). (5) Sunan al-Tirmidhi, following Hadith (111). (6) In his Sahih (349), and it is with Ahmad (24206). (7) In (M): Ghusl becomes obligatory for him. (8) Sahih al-Bukhari (291), and Sahih Muslim (348), and it is with Ahmad (7198). His saying: "then exerts himself with her" (jahadaha), the author of al-Nihayah said under (jahada): meaning, he pushed her and urged her. It is said: a man exerted himself (jahada) in a matter: when he was serious and went to extremes in it.

पृष्ठ ३३८ सूरा अन-निसा: आयत ४३

ग़ुस्ल (स्नान) अधिक सुरक्षित है, और वह बाद की राय है, [और] हमने केवल उनके मतभेदों के कारण इसे समझाया है (१)। मुस्लिम ने इसे अपनी सहीह में उसी अर्थ के साथ उद्धृत किया है (२), और इसके अंत में कहा: अबू अल-अला बिन अल-शिख़ीर ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपनी कुछ हदीसों को दूसरों के साथ मंसूख़ (रद्द) कर दिया करते थे, ठीक वैसे ही जैसे कुरान के कुछ हिस्से दूसरे हिस्सों को मंसूख़ करते हैं (३)। अबू इसहाक ने कहा: यह मंसूख़ है (४)। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह आदेश इस्लाम की शुरुआत में था, फिर इसे मंसूख़ कर दिया गया (५)। मैं कहता हूँ: सहाबा, ताबिईन और विभिन्न क्षेत्रों के न्यायविदों में विद्वानों का बहुमत इसी राय पर है: कि दोनों खतना किए गए अंगों के मिलने पर ग़ुस्ल अनिवार्य हो जाता है। सहाबा के बीच इस पर मतभेद था, फिर वे आयशा की रिवायत पर लौट आए जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से है कि उन्होंने कहा: "जब वह उसकी चार शाखाओं (अंगों) के बीच बैठ जाए और खतना वाला अंग खतना वाले अंग को छू जाए, तो ग़ुस्ल अनिवार्य हो जाता है।" इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है (६)। और सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में अबू हुरैरा की हदीस से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "जब वह उसकी चार शाखाओं के बीच बैठ जाए, फिर उसके साथ प्रयास करे, तो ग़ुस्ल अनिवार्य हो जाता है" (७)। मुस्लिम ने जोड़ा: "भले ही वीर्यपात न हुआ हो" (८)।

(१) सहीह अल-बुखारी (२९३), और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है, और अबू अब्दुल्ला अल-बुखारी हैं, अल्लाह उन पर दया करे। इसे अहमद (२१०८१) ने भी रिवायत किया है। (२) संख्या (३४६)। (३) सहीह मुस्लिम (३४४), और अबू अल-अला का कथन इसमें अबू हुरैरा की हदीस से पहले आया है, न कि अंत में जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है। नववी ने सहीह मुस्लिम (४/२७) की अपनी व्याख्या में कहा है: अबू अल-अला का नाम यज़ीद बिन अब्दुल्ला बिन अल-शिख़ीर है, और वह एक ताबिई हैं। अबू अल-अला से इस बात को रिवायत करने में मुस्लिम का उद्देश्य यह है कि "पानी (ग़ुस्ल) पानी (वीर्यपात) से ही है" वाली हदीस मंसूख़ है। (४) अल-मुफ़हिम (१/६०१)। अबू इसहाक इब्राहीम बिन मुहम्मद बिन सुफ़यान हैं, जो सहीह मुस्लिम के रावी (वर्णनकर्ता) हैं। देखें सहीह मुस्लिम नववी की व्याख्या के साथ (१०/२१८)। (५) सुनन अल-तिर्मिज़ी, हदीस (१११) के बाद। (६) अपनी सहीह (३४९) में, और यह अहमद (२४२०६) के पास है। (७) (म) में: उस पर ग़ुस्ल अनिवार्य हो गया। (८) सहीह अल-बुखारी (२९१), और सहीह मुस्लिम (३४८), और यह अहमद (७१९८) के पास है। उनका कहना है: "फिर उसके साथ प्रयास करे" (जहदाहा), अन-निहाया के लेखक ने (जहद) के

तहत कहा: यानी, उसे धकेला और प्रेरित किया। कहा जाता है: एक व्यक्ति ने किसी मामले में प्रयास किया (जहदा): जब उसने उसमें गंभीरता दिखाई और अति की।

صفحہ ۳۳۸ سورۃ النساء: آیت ۴۳

غسل زیادہ محتاط عمل ہے، اور یہی آخری بات ہے، [اور] ہم نے اسے ان کے اختلاف کی وجہ سے بیان کیا ہے (۱)۔ اور مسلم نے اسے اپنی صحیح میں اسی معنی کے ساتھ روایت کیا ہے (۲)، اور اس کے آخر میں کہا: ابو العلاء بن الشخیر نے کہا: رسول اللہ ﷺ اپنی بعض احادیث کو بعض سے منسوخ فرما دیا کرتے تھے، جیسا کہ قرآن کا بعض حصہ بعض کو منسوخ کرتا ہے (۳)۔ ابو اسحاق نے کہا: یہ منسوخ ہے (۴)۔ اور ترمذی نے کہا: یہ حکم اسلام کے شروع میں تھا، پھر منسوخ ہو گیا (۵)۔ میں کہتا ہوں: اسی پر صحابہ، تابعین اور شہروں کے فقہاء میں سے علماء کی جماعت متفق ہے کہ ختنہ والی جگہوں کے ملنے ہی سے غسل واجب ہو جاتا ہے۔ صحابہ کے درمیان اس میں اختلاف تھا، پھر انہوں نے حضرت عائشہ کی نبی ﷺ سے روایت کی طرف رجوع کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جب وہ اس کی چار شاخوں (اعضاء) کے درمیان بیٹھ جائے، اور ختنہ والی جگہ ختنہ والی جگہ کو چھو لے، تو غسل واجب ہو گیا"۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۶)۔ اور صحیحین میں حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب وہ اس کی چار شاخوں کے درمیان بیٹھے، پھر کوشش کرے، تو غسل واجب ہو گیا" (۷)۔ مسلم نے اضافہ کیا: "اگرچہ انزال نہ ہو" (۸)۔

(۱) صحیح بخاری (۲۹۳)، اور اس میں بریکٹ کے درمیان جو کچھ ہے وہ وہیں سے ہے، اور ابو عبداللہ، بخاری رحمہ اللہ تعالی ہیں۔ اور اسے احمد (۲۱۰۸۱) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۲) نمبر (۳۴۶) کے تحت۔ (۳) صحیح مسلم (۳۴۴)، اور اس میں ابو العلاء کا قول ابو ہریرہ کی حدیث سے پہلے واقع ہوا ہے، نہ کہ آخر میں جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا ہے۔ نووی نے صحیح مسلم کی اپنی شرح (۴/ ۲۷) میں کہا: ابو العلاء کا نام یزید بن عبداللہ بن الشخیر ہے، اور وہ تابعی ہیں، اور مسلم

کی ابو العلاء سے اس کلام کی روایت کا مقصد یہ ہے کہ حدیث "پانی (غسل) پانی (انزال) ہی سے ہے" منسوخ ہے۔ (۴) المفہم ۱/ ۶۰۱۔ اور ابو اسحاق، ابراہیم بن محمد بن سفیان ہیں، جو صحیح مسلم کے راوی ہیں۔ اور دیکھیے صحیح مسلم بشرح النووی ۱۰ / ۲۱۸۔ (۵) سنن ترمذی، حدیث (۱۱۱) کے بعد۔ (۶) اپنی صحیح (۳۴۹) میں، اور یہ احمد (۲۴۲۰۶) کے پاس ہے۔ (۷) (م) میں ہے: اس پر واجب ہوا۔ (۸) صحیح بخاری (۲۹۱)، اور صحیح مسلم (۳۴۸)، اور یہ احمد (۷۱۹۸) کے پاس ہے۔ ان کا قول: "پھر کوشش کرے" (جحدها)، صاحبِ نہایہ نے کہا (جحد): یعنی اسے دھکیلا اور ابھارا، کہا جاتا ہے: آدمی نے معاملے میں کوشش کی (جحد): جب اس نے اس میں سنجیدگی اور مبالغہ کیا۔

Surah An-Nisa: Verse 43 Page: 339

Ibn al-Qassar (1) said: The Successors (Tabi'un) and those after them reached a consensus, after the disagreement of those before them, on following the hadith: "When the two circumcised parts meet" (2). If consensus is reached after a disagreement, it negates the previous disagreement.

Al-Qadi Iyad (3) said: We do not know of anyone who held this view after the disagreement of the Companions, except for what is narrated from al-A'mash, then after him Dawud al-Isbahani. It has been narrated that Umar (may Allah be pleased with him) compelled people to stop following the hadith "Water is only from water" when they differed (4). Ibn Abbas interpreted it as referring to nocturnal emission (wet dreams) (5), meaning: bathing with water is only obligatory due to the emission of water (semen) during a wet dream. When there is no emission, even if one dreams of having intercourse, no bath (Ghusl) is required. This is something on which there is no disagreement among all scholars (6).

The Tenth Point: Allah's saying: {Except those passing through a way}. It is said: "I crossed (abartu) the road," meaning: I traversed it from one side to the other. "I crossed (abartu) the river," and this is "abr al-nahr" (the river bank), meaning its shore. It is also pronounced as "ubr" with a damma. "Al-Ma'bar" is that by which one crosses, such as a ship or a bridge. "Abir al-sabil" (wayfarer) means one who passes along the path. A camel is called "ubr asfar" if it is constantly traveled upon (7), and it crosses the desert and mid-day heat due to its fast pace. The poet said:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Ali bin Umar bin Ahmad al-Baghdadi, the Judge, Abu al-Hasan, Sheikh of the Malikis, died in the year (397 AH). Siyar 17/107. His words are in Ikmal al-Mu'allim 2/195, and al-Mufhim 1/600. (2) Narrated with this wording by Ahmad (24914) and Ibn Majah (608). It was previously mentioned with the wording: "And the circumcised part touched the circumcised part." Al-Hafiz said in al-Fath 1/395: The meaning of touching and meeting is alignment. This is indicated by al-Tirmidhi's narration with the wording: "When it passes," and physical touching is not intended... Even if touching occurred before penetration, bathing is not obligatory by consensus. (3) Ikmal al-Mu'allim 2/196, and the author quoted it from him via Abu al-Abbas in al-Mufhim 1/600. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 1/88, and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/58-59. (5) Narrated by al-Tirmidhi (112). Al-Hafiz said in al-Talkhis al-Habir: In its chain is weakness because it is from the narration of Sharik from Abu al-Jahhaf

(whose name is Dawud bin Abi Awf). (6) Al-Istidhkar 3/86. (7) Mujmal al-Lugha 3/643. Al-Fayruzabadi mentioned that the letter 'Ayn can have three vowel markings. Al-Qamus (Abara).

सूरह अन-निसा: आयत 43 पृष्ठ संख्या: 339

इब्न अल-क़स्सार (1) ने कहा: उत्तराधिकारियों (ताबीईन) और उनके बाद आने वालों ने, उनसे पहले के लोगों के मतभेद के बाद, इस हदीस को अपनाने पर आम सहमति (इज्मा) व्यक्त की: "जब दो खतना किए हुए अंग मिलते हैं" (2)। और यदि मतभेद के बाद आम सहमति हो जाती है, तो वह पिछले मतभेद को समाप्त कर देती है।

अल-कादी इयाद (3) ने कहा: हम किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानते जिसने सहाबा के मतभेद के बाद इस पर राय दी हो, सिवाय इसके जो अल-आमश से वर्णित है, फिर उनके बाद दाऊद अल-इसबहानी से। और यह वर्णित है कि उमर (रजि.) ने लोगों को "पानी (ग़ुस्ल) केवल पानी (वीर्यपात) से है" हदीस को छोड़ने के लिए मजबूर किया जब उनमें मतभेद हुआ (4)। इब्न अब्बास ने इसकी व्याख्या एहतलाम (स्वप्नदोष) (5) के रूप में की, अर्थात: पानी (ग़ुस्ल) केवल स्वप्नदोष के दौरान पानी (वीर्य) निकलने के कारण अनिवार्य है। जब वीर्यपात न हो, भले ही वह संभोग का सपना देखे, तो स्नान (ग़ुस्ल) आवश्यक नहीं है। यह ऐसी बात है जिस पर सभी विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है (6)।

दसवीं बात: अल्लाह का कथन: {सिवाय मार्ग से गुजरने वालों के}। कहा जाता है: "मैंने सड़क पार की (अबरतू)," अर्थात: मैं एक तरफ से दूसरी तरफ गया। "मैंने नदी पार की," और यह "अब्र अल-नहर" (नदी का तट) है, अर्थात इसका किनारा। इसे "उब्र" भी कहा जाता है। "अल-मअबर" वह है जिससे पार किया जाता है, जैसे जहाज या पुल। "आबिर अल-सबील" (रास्ता पार करने वाला) का अर्थ है जो रास्ते से गुजरता है। एक ऊंटनी को "उब्र असफ़ार" कहा जाता है यदि उस पर लगातार यात्रा की जाती है (7), और वह अपनी तेज़ चाल के कारण रेगिस्तान और दोपहर की गर्मी को पार करती है। कवि ने कहा:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अली बिन उमर बिन अहमद अल-बगदादी, कादी, अबू अल-हसन, मलिकियों के शेख, वर्ष (397 हिजरी) में मृत्यु हुई। सियार 17/107। उनकी बात इकमल अल-मुअल्लिम 2/195 और अल-मुफहिम 1/600 में है। (2) अहमद (24914) और इब्न माजाह (608) ने इन शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है। इससे पहले यह इन शब्दों के साथ आ चुका है: "और खतना वाले हिस्से ने खतना वाले हिस्से को छुआ।" अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 1/395 में कहा: छूने और मिलने का अर्थ आमने-सामने होना है, और यह तिरमिज़ी के वर्णन से सिद्ध होता है जिसके शब्द हैं: "जब वह पार कर जाए,"

और छूने का अर्थ वास्तविक छूना नहीं है... यदि प्रवेश से पहले स्पर्श हुआ हो, तो आम सहमति से स्नान अनिवार्य नहीं है। (3) इकमल अल-मुअल्लिम 196/2, और लेखक ने इसे अबू अल-अब्बास के माध्यम से अल-मुफहिम 1/600 में उनसे उद्धृत किया है। (4) इब्न अबी शयबा 1/88 और अल-तहावी ने शरह मानी अल-असार 1/58-59 में उद्धृत किया है। (5) तिरमिज़ी (112) ने इसे उद्धृत किया है। अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर में कहा: इसकी श्रृंखला में कमजोरी है क्योंकि यह अबू अल-जह्हाफ़ (जिनका नाम दाऊद बिन अबी औफ़ है) से शरीक का वर्णन है। (6) अल-इस्तिज़कार 3/86। (7) मुजमल अल-लुगा 3/643। अल-फ़ैरुज़ाबादी ने इसमें ऐन अक्षर पर तीनों मात्राओं का उल्लेख किया है। अल-कामूस (अबर)।

سورہ النساء: آیت 43 صفحہ نمبر: 339

ابن القصار (1) نے کہا: تابعین اور ان کے بعد آنے والوں نے، ان سے پہلے والوں کے اختلاف کے بعد، اس حدیث پر عمل کرنے پر اجماع کیا: "جب دو ختنہ شدہ حصے ملیں" (2)۔ اور جب اختلاف کے بعد اجماع صحیح ہو جائے تو وہ اختلاف کو ختم کر دیتا ہے۔

قاضی عیاض (3) نے کہا: ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے صحابہ کے اختلاف کے بعد اس پر رائے دی ہو، سوائے اس کے جو الاعمش سے مروی ہے، پھر ان کے بعد داؤد الاصبہانی سے۔ اور یہ روایت ہے کہ حضرت عمر (رضی اللہ عنہ) نے لوگوں کو "پانی (غسل) صرف پانی (انزال) سے ہے" والی حدیث پر عمل چھوڑنے پر مجبور کیا جب ان میں اختلاف ہوا (4)۔ ابن عباس نے اس کی تاویل احتلام (5) سے کی، یعنی: غسل صرف احتلام میں انزال کی وجہ سے واجب ہوتا ہے۔ اور جب انزال نہ ہو، چاہے وہ دیکھے کہ وہ جماع کر رہا ہے، تو غسل واجب نہیں ہے۔ اور یہ وہ بات ہے جس میں تمام علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے (6)۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {مگر راستہ پار کرنے والے}۔ کہا جاتا ہے: "میں نے راستہ عبور کیا (عبرتُ)،" یعنی: میں ایک طرف سے دوسری طرف گیا۔ "میں نے نہر عبور کی،" اور یہ "عبر النہر" (نہر کا کنارہ) ہے، یعنی اس کا کنارہ۔ اسے "عبر" (ع کے پیش کے ساتھ) بھی کہا جاتا ہے۔ "المعبر" وہ ہے جس کے ذریعے پار کیا جائے جیسے کشتی یا پل۔ "عابر السبیل" (راستہ عبور کرنے والا) یعنی راستے سے گزرنے والا۔ اونٹنی کو "عبر اسفار" کہا جاتا ہے اگر اس پر مسلسل سفر کیا جائے (7)، اور وہ اپنی تیز رفتاری کی وجہ سے ریگستان اور سخت گرمی کو عبور کرتی ہے۔ شاعر نے کہا:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) علی بن عمر بن احمد البغدادی، قاضی، ابو الحسن، مالکیہ کے شیخ، وفات سال (397ھ)۔ السیر 17/107۔ ان کی گفتگو اکمال المعلم 2/195 اور المفہم 1/600 میں ہے۔ (2) اسے ان الفاظ کے ساتھ احمد (24914) اور ابن ماجہ (608) نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ان الفاظ کے ساتھ گزر چکا ہے: "اور ختنہ والے حصے نے ختنہ والے حصے کو چھوا"۔ حافظ نے الفتح 1/395 میں کہا: چھونے اور ملنے سے مراد آمنے سامنے ہونا ہے، اور اس پر ترمذی کی روایت دلالت کرتی ہے جس کے الفاظ ہیں: "جب وہ تجاوز کر جائے"، اور چھونے سے مراد اس کی حقیقت نہیں ہے... اگر دخول سے پہلے چھونا ہو جائے تو بالاجماع غسل واجب نہیں ہوتا۔ (3) اکمال المعلم 2/196، اور مصنف نے اسے ان سے ابو العباس کے واسطے سے المفہم 1/600 میں نقل کیا ہے۔ (4) اسے ابن ابی شیبہ 1/88 اور الطحاوی نے شرح معانی الآثار 1/58-59 میں روایت کیا ہے۔ (5) اسے ترمذی (112) نے روایت کیا ہے۔ حافظ نے التلخیص الحبیر میں کہا: اس کی سند میں کمزوری ہے کیونکہ یہ ابو الجحاف (جن کا نام داؤد بن ابی عوف ہے) سے شریک کی روایت ہے۔ (6) الاستذکار 3/86۔ (7) مجمل اللغہ 3/643۔ اور فیروز آبادی نے اس میں عین کی تینوں حرکتیں (زبر، زیر، پیش) نقل کی ہیں۔ القاموس (عبر)۔

340 Surah An-Nisa: Ayah 43

A swift-handed she-camel, light in gait, crossing the midday heat like a red-legged male ostrich. (1) (2) And "abara al-qawm" means: they died. He recited: God's decree overcomes everything, and it toys with both the anxious and the patient. If we pass away, we have peers (who have gone before), and if we remain, then we are under vows [to meet death eventually]. (3) He says: If we die, we have equals who died before us, and if we survive, death is inevitable for us, as if its coming was a vow upon us. (4) Eleventh: Scholars differed regarding His saying: "except those passing through a way". Ali (may Allah be pleased with him), Ibn Abbas, Ibn Jubayr, Mujahid, and Al-Hakam said: "A wayfarer (passerby) is a traveler; and it is not permissible for anyone to approach prayer while in a state of ritual impurity (janaba) except after bathing, except for the traveler, for he performs tayammum (dry ablution)." (5) This is the view of Abu Hanifa; because usually, water is not lacking in residence, so the resident bathes due to the presence of water, while the traveler performs tayammum if he does not find it. Ibn al-Mundhir said (6): The proponents of legal reasoning (Ashab al-Ra'y) said regarding a traveler in a state of ritual impurity who passes by a mosque containing a spring: he performs tayammum with clean soil, enters the mosque, draws water from it, and then takes the water out of the mosque. A group permitted the entry of a person in a state of ritual impurity into the mosque, and some of them argued with the Prophet's ﷺ saying: "A believer..."

---

(1) In version (Za'): "kal-harouf". (2) Its author is Khuwaylid bin al-Rathamiyyah as in Amali al-Qali 1/127. His saying: "ayranah", meaning: a she-camel resembling a wild ass in its speed and vigor. "as-suruh": the fast she-camel. "ash-shimmilla": the light one. Al-Sihah (ayr), (sarah), and (shamal). "al-haziff": the coarse of the male ostriches. "al-dhulman" is the plural of "dhalim", which is the male ostrich. "al-khadib": the male ostrich that has reached the rutting season, and its legs turned red. Al-Lisan (hazaf), (dhalam), and (khadhab). (3) We did not find their author. The two verses are in al-Mujmal 3/643, and the second verse is in Tahdhib al-Lugha 2/380, and al-Sihah (abar). His saying: "lummat", plural of "lummah", and "lummah" here means: peer/equal. (4) Mujmal al-Lugha 3/643. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/57. Their sayings were recorded by al-Tabari 7/50-53. The reports from Ali and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) were also recorded by Ibn Abi Shaybah 1/157 and Ibn al-Mundhir in al-Awsat 2/108. (6) Al-Awsat 2/107.

३४० सूरा अन-निसा: आयत ४३

एक तेज़ हाथ वाली ऊँटनी, चाल में हल्की, दोपहर की तपिश को पार करती हुई एक लाल पैरों वाले नर शुतुरमुर्ग की तरह। (१) (२) और "अबरा अल-क़ौम" का अर्थ है: वे मर गए। उन्होंने पढ़ा: ईश्वर का विधान सब कुछ जीत लेता है, और यह व्याकुल और धैर्यवान दोनों के साथ खेलता है। यदि हम गुज़र जाएँ(मर जाएँ), तो हमारे बराबर के लोग (पहले जा चुके) हैं, और यदि हम रह जाएँ, तो हम पर वचन (मृत्यु का) है। (३) कहने का अर्थ है: यदि हम मर जाते हैं, तो हमारे बराबर के लोग हमसे पहले मर चुके हैं, और यदि हम जीवित रहते हैं, तो मृत्यु हमारे लिए अनिवार्य है, जैसे कि हम पर इसके आने की मन्नत हो। (४) ग्यारहवीं (व्याख्या): और विद्वान उनके इस कथन में भिन्न थे: "सिवाय राह गुज़रने वालों के"। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु), इब्न अब्बास, इब्न जुबैर, मुजाहिद और अल-हकाम ने कहा: "राहगीर (मुसाफिर) यात्री है; और किसी के लिए भी अपवित्रता (जनाबत) की स्थिति में नमाज़ के करीब जाना जायज़ नहीं है जब तक कि वह स्नान न कर ले, सिवाय यात्री के, क्योंकि वह तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) करता है।" (५) यह अबू हनीफ़ा का विचार है; क्योंकि आमतौर पर रिहायशी इलाकों में पानी की कमी नहीं होती, इसलिए निवासी पानी की मौजूदगी के कारण स्नान करता है, जबकि यात्री यदि पानी न मिले तो तयम्मुम करता है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (६): राय वाले लोगों (Ashab al-Ra'y) ने उस अपवित्र यात्री के बारे में कहा जो एक मस्जिद के पास से गुज़रता है जिसमें पानी का स्रोत है: वह पाक मिट्टी से तयम्मुम करे, मस्जिद में प्रवेश करे, उससे पानी निकाले, और फिर मस्जिद से बाहर पानी ले आए। एक समूह ने अपवित्र व्यक्ति के मस्जिद में प्रवेश की अनुमति दी है, और उनमें से कुछ ने पैगंबर ﷺ के इस कथन से दलील दी: "एक मोमिन (आस्थावान)..."

---

(१) संस्करण (ज़) में: "कल-हरूफ़"। (२) इसके लेखक खुवैलद बिन अल-रथामिया हैं जैसा कि 'अमाली अल-क़ाली' १/१२७ में है। उनका कथन: "अयराना", अर्थात: एक ऊँटनी जो अपनी गति और जोश में जंगली गधे के समान है। "अस-सुरुह": तेज़ ऊँटनी। "अश-शिम्मिल्ला": हल्की। 'अस-सिहाह' (अयरा), (सरह), और (शमल)। "अल-हज़िफ़": नर शुतुरमुर्गों में से खुरदरा। "अल-धुलमान", "धलीम" का बहुवचन है, जो नर शुतुरमुर्ग है। "अल-खादिब": वह नर शुतुरमुर्ग जो परिपक्वता के समय पर पहुँच गया हो और उसके पैर लाल हो गए हों। 'लिसान अल-अरब' (हज़फ़), (धलम), और (खज़ब)। (३) हमें उनके लेखक का पता नहीं चला। ये दो छंद 'अल-मुजमल' ३/६४३ में हैं, और दूसरा छंद 'तहज़ीब अल-लुगा' २/३८० और 'अस-सिहाह' (अबर) में है। उनका कहना: "लुमात", "लुम्मा" का बहुवचन है, और यहाँ "लुम्मा" का अर्थ है: समान/बराबर। (४) 'मुजमल अल-लुगा' ३/६४३। (५) 'अल-

मुहर्रर अल-वजीज़' २/५७। उनके कथनों को अत-तबरी ७/५०-५३ द्वारा उद्धृत किया गया था। अली और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से रिपोर्टों को इब्न अबी शैबा १/१५७ और इब्न अल-मुन्ज़िर ने 'अल-औसत' २/१०८ में भी उद्धृत किया है। (६) 'अल-औसत' २/१०७।

ایک تیز رفتار اونٹنی، جو چال میں ہلکی ہے، دوپہر کی تپش کو اس طرح عبور کرتی ہے جیسے ایک سرخ ٹانگوں والا نر شتر مرغ۔ (۱) (۲) اور "عبر القوم" کا مطلب ہے: وہ مر گئے۔ اور انہوں نے (شعر) پڑھا: اللہ کا فیصلہ ہر چیز پر غالب آتا ہے، اور وہ بے صبراور صابر دونوں کے ساتھ کھیلتا ہے۔ اگر ہم گزر جائیں (مر جائیں) تو ہمارے جیسے (پہلے بھی گزرے) ہیں، اور اگر ہم باقی رہیں تو ہم پر (موت کے) وعدے ہیں۔ (۳) کہتے ہیں: اگر ہم مر جائیں تو ہمارے ہمسر (پہلے ہی) مر چکے ہیں، اور اگر ہم باقی رہیں تو ہمارے لیے مرنا ناگزیر ہے، گویا اس کے آنے پر ہم پر نذریں (واجب) ہوں۔ (۴) گیارہویں (بحث): اور علماء نے اللہ کے قول: ﴿إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ﴾ (مگر راستہ پار کرنے والے) کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ، ابن عباس، ابن جبیر، مجاہد اور الحکم نے کہا: راہگیر سے مراد مسافر ہے؛ اور کسی کے لیے جائز نہیں کہ وہ جنابت کی حالت میں نماز کے قریب جائے سوائے غسل کرنے کے، سوائے مسافر کے، کیونکہ وہ تیمم کرتا ہے۔ (۵) یہ امام ابو حنیفہ کا قول ہے؛ کیونکہ عام طور پر بستی میں پانی کی کمی نہیں ہوتی، لہٰذا مقیم پانی کی موجودگی کی وجہ سے غسل کرے گا، جبکہ مسافر اگر پانی نہ پائے تو تیمم کرے گا۔ ابن المنذر نے کہا (۶): اصحاب الرائے نے مسافر جنبی (جس پر غسل واجب ہو) کے بارے میں کہا جو ایسی مسجد سے گزرے جس میں چشمہ ہو: وہ پاک مٹی سے تیمم کرے، مسجد میں داخل ہو، اس سے پانی بھرے، پھر مسجد سے پانی باہر لے آئے۔ اور ایک گروہ نے جنبی کے مسجد میں داخل ہونے کی رخصت دی ہے، اور ان میں سے بعض نے نبی کریم ﷺ کے اس قول سے دلیل لی: "مومن..."

(۱) نسخہ (ظ) میں: "کالھروف"۔ (۲) اس کے قائل خویلد بن الرثامیہ ہیں جیسا کہ امالی القالی ۱۲۷/۱ میں ہے۔ ان کا قول: "عیرانة"، یعنی: وہ اونٹنی جو اپنی تیزی اور چستی میں جنگلی گدھے کی مشابہ ہو۔ "السرح": تیز رفتار اونٹنی۔ "الشملة": ہلکی پھلکی۔ الصحاح (عیر) اور (سرح) اور (شمل)۔ "الھزف": سخت جثے والا شتر مرغ۔ "الظلمان"، "ظلیم" کی جمع ہے، اور وہ نر شتر مرغ ہے۔ "الخاضب": وہ نر شتر مرغ جس کی ٹانگیں (مستی کے موسم میں) سرخ ہو گئی ہوں۔ لسان العرب (ھزف) اور (ظلم) اور (خضب)۔ (۳) ہمیں ان کے قائل کا علم نہیں ہو سکا، یہ دونوں شعر "المجمل" ۶۴۳/۳ میں ہیں، اور دوسرا شعر "تہذیب اللغة" ۳۸۰/۲ اور الصحاح (عبر) میں ہے۔ ان کا قول: "لمات"، "لمة" کی جمع ہے، اور یہاں "لمة" کا مطلب "مثل" (ہمسر) ہے۔ (۴) مجمل اللغة ۶۴۳/۳۔ (۵) المحرر الوجیز ۵۷/۲، اور ان کے اقوال طبری ۵۰/۷ - ۵۳ نے نکالے ہیں، اور حضرت علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی روایتیں ابن ابی شیبہ ۱۵۷/۱ اور ابن المنذر نے الاوسط ۱۰۸/۲ میں بھی درج کی ہیں۔ (۶) الاوسط ۱۰۷/۲۔

Surah An-Nisa: Verse 43 341

...is not impure"(1). Ibn al-Mundhir said: "And this is what we say"(2). Ibn Abbas also said, as did Ibn Mas'ud, Ikrimah, and al-Nakha'i: "The wayfarer (Aabir al-Sabil) is the passer-by who crosses"(3); and this is the opinion of Amr bin Dinar, Malik, and al-Shafi'i(4). A group said: "The person in a state of ritual impurity (junub) does not pass through the mosque unless they find no other way; then they perform tayammum and pass through it." This was said by al-Thawri and Ishaq bin Rahwayh. Ahmad and Ishaq said regarding the junub person: "If they perform ablution (wudu), there is no harm in them sitting in the mosque"; as narrated by Ibn al-Mundhir(5). Some narrated regarding the cause of revelation for the verse that a group of the Ansar had the doors of their houses facing into the mosque, so if one of them became in a state of ritual impurity, they were forced to pass through the mosque(6). I say: This is correct, and it is supported by what Abu Dawood(7) narrated from Jasrah bint Dajajah, who said: I heard Aisha, may Allah be pleased with her, say: The Messenger of Allah ﷺ came while the faces of his companions' houses were facing the mosque, so he said: "Direct these houses away from the mosque." Then the Prophet ﷺ entered, and the people did nothing, hoping that a concession would be granted to them. So he came out to them and said: "Direct these houses away from the mosque, for I do not make the mosque lawful for a menstruating woman or a person in a state of ritual impurity." And in Sahih Muslim: "Do not let [any of these doors] remain..."

(1) Narrated by Ahmad (7211), al-Bukhari (285), and Muslim (371) from the hadith of Abu Hurayrah (RA), and narrated by Ahmad (23264) and Muslim (372) from the hadith of Hudhayfah (RA). (2) Similarly in al-Awsat 2/110. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/57. Ibn Atiyyah said: "This requires what was previously mentioned regarding the saying that prayer refers to the mosque and the place of prayer." Al-Tabari recorded their opinions in 7/54-58. (4) Al-Awsat 2/107. (5) Al-Awsat 2/107 and 108. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/57. (7) In his Sunan (232).

सूरह अन-निसा: आयत 43 341

...अपवित्र नहीं है"(1)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: "और हम यही कहते हैं"(2)। इब्न अब्बास ने भी कहा, और इब्न मसूद, इक्रमा और अल-नखई ने: "राहगीर (आबिर अल-सबील) वह है जो गुजरने वाला हो"(3); और यही अम्र बिन दीनार, मलिक और शाफ़ई का मत है(4)। एक समूह ने कहा: "जुनुब (नापाकी की हालत वाला व्यक्ति) मस्जिद से तब तक नहीं गुजरेगा जब तक कि कोई और रास्ता न हो; तो वह तयम्मुम करे और उसमें से गुजर जाए।" अल-थौरी और इशाक बिन राहवेह ने ऐसा ही कहा है। अहमद और इशाक ने जुनुब के बारे में कहा: "यदि वह वज़ू कर ले, तो मस्जिद में बैठने में कोई हर्ज नहीं है"; जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर ने उल्लेख किया है(5)। कुछ लोगों ने आयत के अवतरण के कारण के बारे में रिवायत किया है कि अंसार के एक समूह के घरों के दरवाजे मस्जिद की ओर खुलते थे, इसलिए यदि उनमें से कोई नापाक (जुनुब) हो जाता, तो उसे मस्जिद से गुजरने के लिए मजबूर होना पड़ता था(6)। मैंने कहा: यह सही है, और इसका समर्थन उस रिवायत से होता है जिसे अबू दाऊद(7) ने जसराह बिंत दजाजाह से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने आयशा (रज़ि.) को कहते सुना: अल्लाह के रसूल ﷺ आए जबकि उनके साथियों के घरों के रुख मस्जिद की ओर थे, तो उन्होंने फरमाया: "इन घरों को मस्जिद से मोड़ दो।" फिर नबी ﷺ प्रवेश कर गए और लोगों ने इस उम्मीद में कुछ नहीं किया कि शायद उनके लिए कोई छूट (रुख़्सत) नाज़िल हो जाए। फिर आप ﷺ उनके पास बाहर आए और फरमाया: "इन घरों को मस्जिद से मोड़ दो, क्योंकि मैं मासिक धर्म वाली महिला या जुनुब (नापाक व्यक्ति) के लिए मस्जिद हलाल नहीं करता।" और सहीह मुस्लिम में है: "न रहने देना..."

(1) इसे अहमद (7211), बुखारी (285) और मुस्लिम (371) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से रिवायत किया है, और अहमद (23264) और मुस्लिम (372) ने हुजैफा (रज़ि.) की हदीस से रिवायत किया है। (2) इसी तरह अल-औसत 2/110 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/57। इब्न अतिय्या ने कहा: "इसके लिए उस पूर्व कथन की आवश्यकता है कि नमाज़ से तात्पर्य मस्जिद और नमाज़ की जगह है।" अल-तबरी ने उनके मतों को 7/54-58 में दर्ज किया है। (4) अल-औसत 2/107। (5) अल-औसत 2/107 और 108। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/57। (7) अपनी सुनन (232) में।

سورہ النساء: آیت 43 341

نجس نہیں ہے"(1)۔ ابن المنذر نے کہا: اور یہی ہم کہتے ہیں (2)۔ ابن عباس نے بھی کہا اور ابن مسعود، عکرمہ اور النخعی نے: عابر السبیل سے مراد راستہ گزرنے والا ہے (3)؛ اور یہی عمرو بن دینار، مالک اور شافعی کا قول ہے (4)۔ ایک گروہ نے کہا: جنبی (ناپاکی کی حالت والا) مسجد میں سے نہیں گزرے گا الا یہ کہ کوئی چارہ نہ ہو، تو وہ تیمم کرے اور گزر جائے۔ سفیان ثوری اور اسحاق بن راہویہ نے یہی کہا ہے۔ احمد اور اسحاق نے جنبی کے بارے میں کہا: اگر وہ وضو کر لے تو مسجد میں بیٹھنے میں کوئی حرج نہیں؛ اسے ابن المنذر نے نقل کیا ہے (5)۔ بعض نے آیت کے سببِ نزول میں روایت کیا ہے کہ انصار کے ایک گروہ کے گھروں کے دروازے مسجد میں کھلتے تھے، پس جب ان میں سے کوئی جنبی ہوتا تو اسے مسجد میں سے گزرنے کی مجبوری ہوتی تھی (6)۔ میں کہتا ہوں: یہ صحیح ہے، اس کی تائید اس سے ہوتی ہے جو ابو داؤد (7) نے جسرہ بنت دجاجہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے عائشہ رضی اللہ عنہا کو کہتے ہوئے سنا: رسول اللہ ﷺ تشریف لائے جبکہ صحابہ کے گھروں کے رخ مسجد کی طرف تھے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ان گھروں کے رخ مسجد سے پھیر دو"۔ پھر نبی ﷺ داخل ہو گئے اور لوگوں نے اس امید پر کچھ نہ کیا کہ شاید ان کے لیے کوئی رخصت نازل ہو جائے، پھر آپ ﷺ ان کے پاس باہر نکلے اور فرمایا: "ان گھروں کے رخ مسجد سے پھیر دو، کیونکہ میں حیض والی اور جنبی کے لیے مسجد کو حلال نہیں کرتا"۔ اور صحیح مسلم میں ہے: "ہرگز باقی نہ رہنے دیں..."

(1) احمد (7211)، بخاری (285)، اور مسلم (371) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور احمد (23264) اور مسلم (372) نے حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2)

اس کی مانند الاوسط 2 / 110 میں ہے۔ (3) المحرر الوجیز 2 / 57، ابن عطیہ نے کہا: اور یہ اس قول کی طرف محتاج ہے جو پہلے گزر چکا ہے کہ صلاۃ سے مراد یہاں مسجد اور جائے نماز ہے۔ اور طبری نے ان کے اقوال 7 / 54 - 58 میں نکالے ہیں۔ (4) الاوسط 2 / 107۔ (5) الاوسط 2 / 107 اور 108۔ (6) المحرر الوجیز 2 / 57۔ (7) اپنی سنن میں (232)۔

Surah An-Nisa: Verse 43 342

...in the mosque a khawkha (small door) except the khawkha of Abu Bakr."(1) So he ﷺ ordered the doors to be closed when that led to using the mosque as a path and passing through it. He excepted the khawkha of Abu Bakr as an honor and a specialty for him, because they were mostly inseparable (2). It has been narrated from the Prophet ﷺ that he did not permit anyone to pass through the mosque or sit in it, except Ali ibn Abi Talib (RA); narrated by Atiyyah al-Awfi (3) from Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "It is not appropriate for a Muslim, nor is it proper, to be in a state of ritual impurity (janaba) in the mosque except me and Ali."(4) Our scholars said: This could be because Ali's house was in the mosque, just as the Prophet's ﷺ house was in the mosque, even if the two houses were not strictly inside the mosque, they were adjacent to the mosque, and their doors were into the mosque. So the Messenger of Allah ﷺ considered them part of the mosque, saying: "It is not appropriate for a Muslim..." the Hadith. What indicates that Ali's house was in the mosque is what was narrated by Ibn Shihab from Salim bin Abdullah, who said: A man asked my father about Ali and Uthman (may Allah be pleased with them both); which of them was better? Abdullah bin Umar said to him: "This is the house of the Messenger of Allah ﷺ" - and he pointed to Ali's house next to it - "there was no one else in the mosque besides them," and he mentioned the Hadith (5). Thus, they were not in a state of ritual impurity in the mosque, rather...

(1) Sahih Muslim (2382): (2) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (RA) and it is with Al-Bukhari (3904), and the khawkha: a small door like a large window, situated between two houses with a door mounted on it. Al-Nihayah (Khawkh). And Ahmad (11134) and Al-Bukhari (3654) extracted it within a hadith, which includes: "No door shall remain in the mosque but it must be closed, except the door of Abu Bakr." Al-Hafiz said in Al-Fath 14/7: Yabqayann, with the first letter having a fatha and a nun of emphasis, and some narrated it with a damma on the first letter. (2) Al-Mufhim 6/243-244. (3) He is Atiyyah bin Sa'd al-Awfi; Al-Hafiz said in Taqrib al-Tahdhib: Truthful but makes many mistakes. (4) Narrated similarly by Al-Tirmidhi (3727) and he said: A good but strange (hasan gharib) hadith, we only know it from this chain, and Muhammad bin Isma'il (meaning Al-Bukhari) heard this hadith from me and found it strange. See Al-Talkhis al-Habir 3/136. (5) We did not find it with this chain and context, and Al-Bukhari (3704) extracted from Sa'd bin Ubaidah who said: A man came to Ibn Umar and asked him... and mentioned similarly, and Al-Nasa'i also

extracted it in Al-Sunan al-Kubra (8437) from Al-Ala bin Arrar, and that he was the questioner.

सूरह अन-निसा: आयत 43 342

...मस्जिद में एक ख़ौखा (छोटा दरवाज़ा) सिवाय अबू बक्र के ख़ौखा के।" (1) तो उन्होंने ﷺ दरवाज़ों को बंद करने का आदेश दिया जब इससे मस्जिद को एक रास्ते के रूप में इस्तेमाल करने और उससे गुज़रने की स्थिति पैदा हो गई। उन्होंने अबू बक्र के ख़ौखा को उनके सम्मान और विशेषता के रूप में छूट दी, क्योंकि वे दोनों अक्सर साथ रहते थे (2)। पैगंबर ﷺ से यह रिवायत है कि उन्होंने किसी को मस्जिद से गुज़रने या उसमें बैठने की अनुमति नहीं दी, सिवाय अली बिन अबी तालिब (रजि.) के, अतीया अल-औफ़ी (3) ने अबू सईद अल-ख़ुदरी से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "किसी मुसलमान के लिए यह उचित नहीं है, और न ही यह जायज़ है कि वह मस्जिद में नापाकी (जनाबत) की हालत में रहे, सिवाय मेरे और अली के।" (4) हमारे विद्वानों ने कहा: यह इसलिए हो सकता है क्योंकि अली का घर मस्जिद में था, जैसे कि पैगंबर ﷺ का घर मस्जिद में था, भले ही दोनों घर तकनीकी रूप से मस्जिद के अंदर नहीं थे, लेकिन वे मस्जिद से सटे हुए थे, और उनके दरवाज़े मस्जिद में खुलते थे। इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें मस्जिद का हिस्सा माना, और कहा: "किसी मुसलमान के लिए उचित नहीं है..." हदीस। अली का घर मस्जिद में होने का प्रमाण वह है जिसे इब्न शिहाब ने सालिम बिन अब्दुल्लाह से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने मेरे पिता से अली और उस्मान (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के बारे में पूछा; उन दोनों में से कौन बेहतर था? अब्दुल्लाह बिन उमर ने उससे कहा: "यह अल्लाह के रसूल ﷺ का घर है" - और उन्होंने इसके बगल में अली के घर की ओर इशारा किया - "उन दोनों के अलावा मस्जिद में और कोई नहीं था," और उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया (5)। इस प्रकार, वे मस्जिद में नापाक नहीं होते थे, बल्कि...

(1) सहीह मुस्लिम (2382): (2) अबू सईद अल-ख़ुदरी (रजि.) की हदीस से और यह अल-बुखारी (3904) के पास है, और ख़ौखा: एक बड़ी खिड़की जैसा छोटा दरवाज़ा, जो दो घरों के बीच होता है जिस पर दरवाज़ा लगा होता है। अन-निहाया (ख़ौख)। और अहमद (11134) और अल-बुखारी (3654) ने इसे एक हदीस के भीतर उद्धृत किया है, जिसमें शामिल है: "मस्जिद में कोई दरवाज़ा नहीं बचेगा जिसे बंद न कर दिया जाए, सिवाय अबू बक्र के दरवाज़े के।" अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 14/7 में कहा: यबक़यन्न, पहले अक्षर पर फ़त्हा और ताकीद के नून के साथ, और कुछ ने इसे पहले अक्षर पर धम्मा के साथ रिवायत किया है। (2) अल-मुफ़्हिम 6/243-244। (3) वह अतीया बिन साद अल-औफ़ी हैं; अल-हाफ़िज़ ने तकरीब अल-तहज़ीब में कहा: सच्चे हैं लेकिन बहुत गलतियाँ करते हैं।

(4) इसी तरह अल-तिर्मिज़ी (3727) द्वारा उद्धृत किया गया है और उन्होंने कहा: यह एक हसन ग़रीब हदीस है, हम इसे केवल इसी श्रृंखला से जानते हैं, और मुहम्मद बिन इस्माइल (यानी अल-बुखारी) ने मुझसे यह हदीस सुनी और इसे अजीब पाया। देखिए अल-तल्ख़ीस अल-हबीर 3/136। (5) हमें यह इस श्रृंखला और संदर्भ के साथ नहीं मिला, और अल-बुखारी (3704) ने साद बिन उबैदा से रिवायत किया जिन्होंने कहा: एक व्यक्ति इब्न उमर के पास आया और उनसे पूछा... और इसी तरह का उल्लेख किया, और अल-नसाई ने भी इसे अल-सुनन अल-कुबरा (8437) में अल-अला बिन अर्रार से रिवायत किया है, और यह कि वही पूछने वाला था।

سورة النساء: آیت ٤٣ ٣٤٢

...مسجد میں ایک خَوخہ (چھوٹا دروازہ) سوائے ابوبکر کے خَوخہ کے۔" (١) پس آپ ﷺ نے دروازوں کو بند کرنے کا حکم دیا جب یہ مسجد کو راستے کے طور پر استعمال کرنے اور اس میں سے گزرنے کا باعث بن رہا تھا۔ اور ابوبکر کے خَوخہ کو ان کے اکرام اور خصوصیت کے طور پر مستثنیٰ قرار دیا؛ کیونکہ وہ دونوں اکثر جدا نہیں ہوتے تھے (٢)۔ اور نبی ﷺ سے روایت ہے کہ انہوں نے کسی کو مسجد سے گزرنے یا اس میں بیٹھنے کی اجازت نہیں دی، سوائے علی بن ابی طالب (رض) کے؛ اسے عطیہ العوفی (٣) نے ابوسعید الخدری سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کسی مسلمان کے لیے یہ مناسب نہیں ہے، اور نہ ہی یہ درست ہے کہ وہ مسجد میں حالتِ جنابت میں رہے سوائے میرے اور علی کے۔" (٤) ہمارے علماء نے کہا: اور یہ ہو سکتا ہے کہ اس کی وجہ یہ ہو کہ علی کا گھر مسجد में था، جیسا کہ نبی ﷺ کا گھر مسجد میں تھا، اگرچہ دونوں گھر مسجد کے اندر نہیں تھے، لیکن وہ مسجد سے متصل تھے، اور ان کے دروازے مسجد میں تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں مسجد میں سے قرار دیا، پس فرمایا: "کسی مسلمان کے لیے مناسب نہیں ہے"۔ الحدیث۔ اور جو چیز اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ علی کا گھر مسجد میں تھا وہ ہے جسے ابن شہاب نے سالم بن عبداللہ سے روایت किया है، انہوں نے کہا: ایک شخص نے میرے والد سے علی اور عثمان (رضی اللہ عنہما) کے بارے میں پوچھا؛ ان دونوں میں سے کون بہتر تھا؟ تو عبداللہ بن عمر نے اس سے کہا: "یہ رسول اللہ ﷺ کا گھر ہے" - اور انہوں نے اپنے پہلو میں علی کے گھر کی طرف اشارہ کیا - "ان دونوں کے علاوہ مسجد میں اور کوئی نہیں تھا،" اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا (٥)۔ تو وہ مسجد میں حالتِ جنابت میں نہیں ہوتے تھے، بلکہ

(١) صحيح مسلم (٢٣٨٢): (٢) ابوسعيد الخدری (رض) کی حدیث سے اور یہ بخاری (٣٩٠٤) کے ہاں ہے، اور الخوخہ: ایک چھوٹا دروازہ بڑی کھڑکی کی طرح، جو دو گھروں کے درمیان ہوتا ہے جس پر دروازہ لگا ہوتا ہے۔ النہایۃ (خوخ)۔ اور اسے احمد (١١١٣٤) اور بخاری (٣٦٥٤) نے ایک حدیث کے ضمن میں نقل किया है، جس میں ہے: "مسجد میں کوئی دروازہ باقی نہ رہے مگر اسے بند کر دیا جائے، سوائے ابوبکر کے دروازے کے۔" حافظ نے الفتح ١٤/٧ میں کہا: بَیقینَّ، پہلے حرف پر فتحہ اور نون تاکید کے ساتھ، اور بعض نے اسے پہلے حرف پر ضمہ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (٢) المفہم ٦/ ٢٤٣ - ٢٤٤۔ (٣) وہ عطیہ بن سعد العوفی ہیں؛ حافظ نے تقریب التہذیب میں کہا: صدوق (سچے) ہیں لیکن غلطیاں بہت کرتے ہیں۔ (٤) اسے امام ترمذی (٣٧٢٧) نے اسی طرح نقل کیا اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، ہم اسے صرف اسی سند سے جانتے ہیں، اور محمد بن اسماعیل (یعنی بخاری) نے مجھ سے یہ حدیث سنی تو اسے غریب (عجیب) پایا۔ دیکھیے التلخیص الحبیر ٣/ ١٣٦۔ (٥) ہم اس سند اور سیاق کے ساتھ اس پر واقف نہیں ہو سکے، اور بخاری (٣٧٠٤) نے سعد بن عبیدہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ایک شخص ابن عمر کے پاس آیا اور ان سے پوچھا... اور اس کی طرح ذکر کیا، اور اسے نسائی نے بھی السنن الکبری (٨٤٣٧) میں علاء بن عرار سے روایت کیا ہے، اور یہ کہ وہی سائل تھا۔

343

Surah An-Nisa: Verse 43

They used to become in a state of ritual impurity (janaba) in their houses, and their houses were part of the mosque; since their doors were in it, they would pass through it in a state of impurity when they left their houses.

It is possible that this was a specific exemption for them, and the Prophet ﷺ was singled out for certain things, so this could be among the things he was singled out for. Then the Prophet ﷺ singled out Ali, peace be upon him, and permitted for him what he did not permit for others. Even if the doors of their houses were in the mosque, there were other house doors in the mosque besides theirs, until the Prophet ﷺ ordered them to be closed except for the door of Ali.

Amr ibn Maymun narrated from Ibn Abbas that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Close the doors except the door of Ali." (1) So he, peace and blessings be upon him, singled him out by leaving his door in the mosque, and he used to be in a state of impurity in his house, and his house was in the mosque.

As for his saying: "Let no small door (khawkha) remain in the mosque except the small door of Abu Bakr," that was—and Allah knows best—doors that opened into the mosque as small side-doors, while the main doors of the houses were outside the mosque; so he, peace and blessings be upon him, ordered those small doors to be closed and left Abu Bakr's small door as an honor to him.

---

(1) Narrated by Ahmad (3061), al-Tirmidhi (3732), and al-Nasa'i in al-Kubra (8355), (8373), and (8374), Ibn Adi 7/2685, and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at 1/273 through Abu Balj (Yahya ibn Sulaym, or Ibn Abi Sulaym) from Amr ibn Maymun, from him. Ibn al-Jawzi said: Ahmad said: Abu Balj narrated a rejected (munkar) hadith: "Close the doors", and similarly said al-Dhahabi in al-Mizan 4/384. And al-Uqayli narrated it in al-Du'afa 4/222 through Shu'bah, from Abu Salih, from Amr ibn Maymun from him. He said: It is not preserved from Shu'bah's hadith, and Abu Awana narrated it from Abu Balj, and it is not authentic from Abu Awana. On this topic, from Sa'd ibn Abi Waqqas in Ahmad (1511) and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at 1/272. And from Ibn Umar in Ahmad (4797) and al-Mawdu'at 1/272. And from Zayd ibn Arqam in Ahmad (19287) and al-Mawdu'at 1/273. And from Jabir ibn Abdullah in al-Mawdu'at 1/274. And from Jabir ibn Samura in al-Tabarani (2031). And from Ali in al-Bazzar (2552 - Kashf al-Astar). Sheikh Shu'ayb said in the footnotes of al-Musnad 1/331: There is no sound chain of

narration among the chains of these hadiths, rather they are weak chains that do not stand up to criticism. Al-Hafiz Ibn Hajar, may Allah have mercy on him, did nothing to strengthen this hadith with such chains, and he was not correct in criticizing the two Hafizs, Ibn al-Jawzi and al-Iraqi, for including this hadith in al-Mawdu'at. See al-Qawl al-Musaddad 5-6 and 17-22, and Fath al-Bari 7/14-15.

343

सूरह अन-निसा: आयत 43

वे अपने घरों में अपवित्र (जनाबा की स्थिति में) हो जाते थे, और उनके घर मस्जिद का हिस्सा थे; क्योंकि उनके दरवाजे उसी में थे, इसलिए वे अपने घरों से निकलते समय अपवित्रता की स्थिति में उससे होकर गुजरते थे।

यह संभव है कि यह उनके लिए एक विशिष्ट छूट थी, और पैगंबर ﷺ को कुछ चीजों के लिए विशिष्ट किया गया था, इसलिए यह उन चीजों में से हो सकता है जिनके लिए उन्हें विशिष्ट किया गया था। फिर पैगंबर ﷺ ने अली (अ.) को विशिष्ट किया, और उनके लिए वह अनुमति दी जो उन्होंने दूसरों को नहीं दी थी। भले ही उनके घरों के दरवाजे मस्जिद में थे, लेकिन उनके घरों के अलावा मस्जिद में अन्य घरों के दरवाजे भी थे, जब तक कि पैगंबर ﷺ ने अली के दरवाजे को छोड़कर बाकी सभी को बंद करने का आदेश नहीं दिया।

अम्र बिन मैमुन ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अली के दरवाजे को छोड़कर सभी दरवाजे बंद कर दो।" (1) तो उन्होंने, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, उन्हें यह विशेषता दी कि उनका दरवाजा मस्जिद में रहने दिया, और वे अपने घर में अपवित्र होते थे और उनका घर मस्जिद में था।

रहा उनका यह कहना: "मस्जिद में अबू बक्र की खिड़की (खौखा) के अलावा कोई खिड़की न रहे," तो वह—और अल्लाह बेहतर जानता है—मस्जिद में खुलने वाली खिड़कियां थीं, जबकि घरों के मुख्य दरवाजे मस्जिद के बाहर थे; इसलिए उन्होंने, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, उन खिड़कियों को बंद करने और अबू बक्र की खिड़की को उनके सम्मान में छोड़ने का आदेश दिया।

---

(1) इसे अहमद (3061), तिरमिज़ी (3732), और निसई ने अल-कुबरा (8355), (8373) और (8374), इब्न अदी 7/2685, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत 1/273 में अबू बल्ज (यहया बिन सुलैम, या इब्न अबी सुलैम) के माध्यम से अम्र बिन मैमुन से रिवायत किया है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: अहमद ने कहा: अबू बल्ज ने एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस रिवायत की है: "दरवाजे बंद करो", और इसी तरह अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 4/384 में कहा है। अकीली ने इसे अज़-ज़ुअफ़ा 4/222 में शुअबा के माध्यम से अबू सालेह से, अम्र बिन मैमुन से रिवायत किया है। उन्होंने कहा: यह शुअबा

की हदीस से सुरक्षित नहीं है, और अबू अवाना ने इसे अबू बल्ज से रिवायत किया है, और यह अबू अवाना से सही नहीं है। इस विषय में साद बिन अबी वक़्क़ास से अहमद (1511) में, और इब्न अल-जौज़ी से अल-मौज़ूआत 1/272 में है। और इब्न उमर से अहमद (4797) और अल-मौज़ूआत 1/272 में है। और ज़ैद बिन अरक़म से अहमद (19287) और अल-मौज़ूआत 1/273 में है। और जाबिर बिन अब्दुल्ला से अल-मौज़ूआत 1/274 में है। और जाबिर बिन समुरा से तबरानी (2031) में है। और अली से बज़ार (2552 - कश्फ़ अल-अस्तार) में है। शेख शुऐब ने अल-मुसनद 1/331 के हाशिए में कहा है: इन हदीसों की सनदों (कड़ियों) में कोई भी सही सनद नहीं है, बल्कि वे कमज़ोर सनदें हैं जो आलोचना पर खरी नहीं उतरतीं। हाफ़िज़ इब्न हजर (रह.) ने ऐसी सनदों के साथ इस हदीस को मज़बूत करने के लिए कुछ नहीं किया, और हाफ़िज़ इब्न अल-जौज़ी और इराकी द्वारा इस हदीस को अल-मौज़ूआत (गढ़ी हुई हदीसों) में शामिल करने की उनकी आलोचना सही नहीं थी। देखें अल-क़ौल अल-मुसद्दद 5-6 और 17-22, और फ़तह अल-बारी 7/14-15।

٣٤٣

سورة النساء: آیت ٤٣

وہ اپنے گھروں میں جنبی ہو جاتے تھے، اور ان کے گھر مسجد کا حصہ تھے؛ کیونکہ ان کے دروازے اس میں کھلتے تھے، لہذا وہ اپنے گھروں سے نکلتے وقت جنابت کی حالت میں اس سے گزرتے تھے۔

اور یہ ممکن ہے کہ یہ ان کے لیے ایک خاص رعایت ہو، اور نبی ﷺ کو بعض چیزوں کے ساتھ خاص کیا گیا تھا، تو یہ بھی ان چیزوں میں سے ہو سکتا ہے جن کے ساتھ آپ ﷺ کو خاص کیا گیا۔ پھر نبی ﷺ نے علی علیہ السلام کو خاص کیا، اور ان کے لیے اس چیز کی اجازت دی جس کی دوسروں کو اجازت نہیں دی تھی۔ اگرچہ ان کے گھروں کے دروازے مسجد میں تھے، لیکن مسجد میں ان کے گھروں کے علاوہ بھی دوسرے گھروں کے دروازے تھے، یہاں تک کہ نبی ﷺ نے علی کے دروازے کے علاوہ باقی تمام دروازے بند کرنے کا حکم دیا۔

اور عمرو بن میمون نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «سُدُّوا الأبواب إلا باب علي» یعنی "دروازے بند کر دو سوائے علی کے دروازے کے۔" (١) تو آپ علیہ الصلوۃ والسلام نے ان کا دروازہ مسجد میں چھوڑ کر انہیں یہ خصوصیت عطا فرمائی، اور وہ اپنے گھر میں جنبی ہوتے تھے اور ان کا گھر مسجد میں تھا۔

اور جہاں تک آپ ﷺ کے اس قول کا تعلق ہے: «لا تَبْقَيَنَّ في المسجد خوخة إلا خوخة أبي بكر» یعنی "مسجد میں ابوبکر کی کھڑکی (خوخہ) کے علاوہ کوئی کھڑکی باقی نہ رہے،" تو وہ—واللہ اعلم—مسجد کی طرف کھلنے والے چھوٹے دروازے (کھڑکیاں) تھے، جبکہ گھروں کے بڑے

دروازے مسجد سے باہر تھے؛ چنانچہ آپ علیہ الصلوۃ والسلام نے ان کھڑکیوں کو بند کرنے کا حکم دیا، اور ابوبکر کے اعزاز میں ان کی کھڑکی رہنے دی۔

---

(۱) اسے احمد (۳۰٦۱)، ترمذی (۳۷۳۲)، اور نسائی نے الکبریٰ (۸۳۵۵)، (۸۳۷۳) اور (۸۳۷٤)، ابن عدی ۷/ ۲٦۸۵، اور ابن الجوزی نے الموضوعات ۱/ ۲۷۳ میں ابوبلج (یحییٰ بن سلیم، یا ابن ابی سلیم) کے واسطے سے عمرو بن میمون سے روایت کیا ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: احمد نے کہا: ابو بلج نے ایک منکر حدیث روایت کی ہے: "دروازے بند کر دو"، اور اسی طرح ذہبی نے المیزان ٤/ ۳۸٤ میں کہا ہے۔ اور عقیلی نے اسے الضعفاء ٤/ ۲۲۲ میں شعبہ کے واسطے سے ابوصالح سے، عمرو بن میمون سے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ شعبہ کی حدیث سے محفوظ نہیں ہے، اور اسے ابو عوانہ نے ابوبلج سے روایت کیا ہے، اور یہ ابو عوانہ سے صحیح نہیں ہے۔ اس باب میں سعد بن ابی وقاص سے احمد (۱۵۱۱) کے ہاں، اور ابن الجوزی سے الموضوعات ۱/ ۲۷۲ میں ہے۔ اور ابن عمر سے احمد (٤۷۹۷) اور الموضوعات ۱/ ۲۷۲ میں ہے۔ اور زید بن ارقم سے احمد (۱۹۲۸۷) اور الموضوعات ۱/ ۲۷۳ میں ہے۔ اور جابر بن عبداللہ سے الموضوعات ۱/ ۲۷٤ میں ہے۔ اور جابر بن سمرہ سے طبرانی (۲۰۳۱) کے ہاں ہے۔ اور علی سے بزار (۲۵۵۲ - کشف الاستار) کے ہاں ہے۔ شیخ شعیب نے مسند کے حاشیہ ۱/ ۳۳۱ میں کہا ہے: ان احادیث کی اسناد میں کوئی بھی سند درست نہیں ہے، بلکہ یہ ضعیف اسناد ہیں جو تنقید پر پوری نہیں اترتیں، اور حافظ ابن حجر رحمہ اللہ نے ایسی اسناد کے ساتھ اس حدیث کی تقویت میں کچھ نہیں کیا، اور وہ دونوں حافظوں ابن الجوزی اور عراقی پر ان احادیث کو الموضوعات میں لانے پر تنقید کرنے میں حق بجانب نہیں تھے۔ دیکھئے القول المسدد ٥-٦ اور ۱۷-۲۲، اور فتح الباری ۷/ ۱٤-۱۵۔

Surah An-Nisa: Verse 43 344

The "khawkhat" (small doors) are like "kuwa" (small windows) and "mashaki" (niches) (1), and the door of Ali was the door of the house through which he used to enter and exit. Ibn Umar explained this by saying: There were no others in the mosque besides them. If it is said: It has been established from 'Ata ibn Yasar that he said: There were men among the companions of the Prophet (peace be upon him) who would be in a state of major ritual impurity (janaba), so they would perform ablution (wudu) and come to the mosque, and they would talk in it. This indicates that staying in the mosque for a person in a state of janaba is permissible if they have performed wudu, and this is the school of thought of Ahmad and Ishaq as we mentioned. The answer is that wudu does not remove the state of janaba, and every place designated for worship and honored above physical impurity should not be entered by someone who is not fit for that worship, nor is it correct for them to be engaged in it (2). And most of what is reported about their circumstances is that they used to bathe in their homes. If it is said: This is invalidated by the person in a state of minor impurity (muhdith) (3); for it is not permissible for him to perform prayer, yet he enters the mosque. We say: That occurs frequently, so it would be difficult to perform wudu for it (4), and in the words of the Almighty: "nor when you are in a state of ceremonial impurity (junub), except when passing through..." there is what is sufficient. And if it is not permissible for him to stay; then it is more appropriate that it is not permissible for him to touch the Mushaf (copy of the Quran), nor to read from it; for it has a greater sanctity. Its explanation will come in [the commentary on Surah] "Al-Waqi'ah" (5), God willing. Twelfth: And according to our scholars, a person in a state of janaba is generally prohibited from reading the Quran, except for a few verses for seeking refuge. Musa ibn 'Uqbah narrated from Nafi', from Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The person in a state of janaba and the menstruating woman should not read anything from the Quran." Reported by Ibn Majah (6).

(1) Meaning the plural of "mishkah", and we have not come across this plural in linguistic books; "mishkah" is a non-penetrating niche. Al-Nihayah (mshk). (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/438. (3) In (d) and (z): with "al-hadath" (impurity). (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/438, and what preceded in brackets is from it. (5) In the commentary of the Almighty's saying: "Which none shall touch but those who are clean." [79]. (6) In his Sunan (596), and it was also reported by al-Tirmidhi (131), and Ibn 'Adi 1/294. Al-Hafiz Ibn Hajar said in =

सूरह अन-निसा: आयत 43 344

और "खौखात" (छोटे दरवाजे) "कुवा" (झरोखों) और "मशाकी" (ताकों) (1) की तरह हैं, और अली का दरवाजा उस घर का दरवाजा था जिससे वे प्रवेश करते और निकलते थे। इब्न उमर ने यह कहकर इसकी व्याख्या की: मस्जिद में उनके अलावा कोई और नहीं था। यदि यह कहा जाए: अता इब्न यसार से यह साबित है कि उन्होंने कहा: पैगंबर (उन पर शांति हो) के साथियों में से कुछ पुरुष ऐसे थे जिन्हें जनाबत (अशुद्धि) हो जाती थी, तो वे वज़ू करते थे और मस्जिद में आते थे, और वे वहां बातें करते थे। यह इंगित करता है कि जुनुब (अशुद्ध व्यक्ति) के लिए मस्जिद में ठहरना जायज़ है यदि उसने वज़ू किया हो, और यह अहमद और इसहाक का पंथ (मज़हब) है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। उत्तर यह है कि वज़ू जनाबत (अशुद्धि) की स्थिति को दूर नहीं करता है, और हर स्थान जो इबादत (उपासना) के लिए बनाया गया है और शारीरिक अशुद्धि से सम्मानित है, वहां ऐसे व्यक्ति को प्रवेश नहीं करना चाहिए जो उस इबादत के योग्य नहीं है, और न ही उसके लिए उसमें संलग्न होना सही है (2)। और उनकी परिस्थितियों के बारे में जो जानकारी मिली है, वह यह है कि वे अपने घरों में स्नान (गुस्ल) किया करते थे। यदि यह कहा जाए: यह "मुहदिथ" (लघु अशुद्धि वाला व्यक्ति) (3) द्वारा अमान्य हो जाता है; क्योंकि उसके लिए नमाज़ पढ़ना जायज़ नहीं है, फिर भी वह मस्जिद में प्रवेश करता है। हम कहते हैं: ऐसा अक्सर होता है, इसलिए उसके लिए वज़ू करना कठिन होगा (4), और सर्वशक्तिमान के शब्दों में: "और न ही तब जब तुम जनाबत की स्थिति में हो, सिवाय इसके कि तुम रास्ते से गुजर रहे हो..." वह पर्याप्त है। और यदि उसके लिए रुकना जायज़ नहीं है; तो और भी अधिक उचित है कि उसके लिए मुसहफ़ (कुरान की प्रति) को छूना जायज़ न हो, और न ही उसे पढ़ना; क्योंकि इसकी पवित्रता अधिक है। इसकी व्याख्या "अल-वाकिआ" (5) में आएगी, इंशा अल्लाह। बारहवीं बात: और हमारे विद्वानों के अनुसार जुनुब को कुरान पढ़ने से आम तौर पर मना किया गया है, सिवाय पनाह माँगने के लिए कुछ आयतों के। मूसा इब्न उकबा ने नाफी से, उन्होंने इब्न उमर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने फरमाया: "जुनुब और मासिक धर्म वाली महिला कुरान का कुछ भी हिस्सा न पढ़ें।" इसे इब्न माजा ने रिवायत किया है (6)।

(1) यानी "मिश्कात" का बहुवचन, और हमें भाषाई पुस्तकों में यह बहुवचन नहीं मिला; "मिश्कात" एक गैर-मर्मज्ञ ताक (आला) है। अल-निहाया (मशक)। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/438। (3) (द) और (ज़) में: "अल-हदथ" के साथ। (4) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/438, और जो कोष्ठक में है वह उसी से है। (5) अल्लाह ताला के इस फरमान की व्याख्या में:

"जिसे केवल पाक लोग ही छूते हैं।" [79]। (6) अपनी सुनन (596) में, और इसे अल-तिर्मिज़ी (131) और इब्न अदी 1/294 ने भी रिवायत किया है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने कहा =

سورة النساء: آیت 43 344

اور "خوخات" (چھوٹے دروازے) روشن دانوں اور طاقوں (1) کی طرح ہیں، اور علی کا دروازہ اس گھر کا دروازہ تھا جس سے وہ داخل ہوتے اور نکلتے تھے۔ ابن عمر نے اس کی وضاحت کرتے ہوئے فرمایا: مسجد میں ان دونوں کے علاوہ کوئی اور (دروازہ) نہیں تھا۔ اگر یہ کہا جائے: عطا بن یسار سے یہ ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ کے صحابہ میں سے کچھ لوگ ایسے تھے جنہیں جنابت لاحق ہو جاتی تھی، تو وہ وضو کرتے اور مسجد میں آتے، اور وہاں باتیں کرتے تھے۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اگر جنبی وضو کر لے تو اس کا مسجد میں ٹھہرنا جائز ہے، اور یہی احمد اور اسحاق کا مذہب ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ جواب یہ ہے کہ وضو جنابت کی حالت کو ختم نہیں کرتا، اور ہر وہ جگہ جو عبادت کے لیے بنائی گئی ہو اور ظاہری ناپاکی سے پاک رکھی گئی ہو، وہاں اس شخص کو داخل نہیں ہونا چاہیے جو اس عبادت کے لیے موزوں نہ ہو، اور نہ ہی اس کے لیے اس میں مشغول ہونا درست ہے (2)۔ اور ان کے منقولہ احوال میں سے اکثر یہ ہے کہ وہ اپنے گھروں میں غسل کیا کرتے تھے۔ اگر کہا جائے: یہ "محدث" (بے وضو شخص) (3) سے باطل ہو جاتا ہے؛ کیونکہ اس کے لیے نماز پڑھنا جائز نہیں ہے لیکن وہ مسجد میں داخل ہوتا ہے۔ ہم کہتے ہیں: ایسا کثرت سے پیش آتا ہے، اس لیے اس کے لیے وضو کرنا مشکل ہوگا (4)، اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں: ﴿وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ﴾ (اور نہ جنابت کی حالت میں، سوائے اس کے کہ تم راستہ عبور کرنے والے ہو...) وہ بات ہے جو کافی اور شافی ہے۔ اور جب اسے مسجد میں ٹھہرنا جائز نہیں ہے؛ تو بطریقِ اولیٰ اسے مصحف کو چھونا اور اسے پڑھنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس کی حرمت زیادہ عظیم ہے۔ اس کا بیان انشاء اللہ تعالیٰ "الواقعہ" (5) میں آئے گا۔ بارہویں بات: اور ہمارے علماء کے نزدیک جنبی کو عموماً قرآن پڑھنے سے منع

کیا جاتا ہے، سوائے تعوذ کے لیے مختصر آیات کے۔ موسیٰ بن عقبہ نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جنبی اور حائضہ عورت قرآن میں سے کچھ نہ پڑھیں"۔ اسے ابن ماجہ نے روایت کیا ہے (6)۔

(1) یعنی مشکاۃ کی جمع، اور ہمیں لغت کی کتابوں میں یہ جمع نہیں ملی، اور مشکاۃ: وہ طاق ہے جو آر پار نہ ہو۔ النہایہ (مشک)۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 1/438۔ (3) (د) اور (ظ) میں: بالحدث۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1/438، اور جو قوسین میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ (5) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ [79]۔ (6) اپنی سنن (596) میں، اور اسے ترمذی (131) نے بھی روایت کیا ہے، اور ابن عدی 1/294۔ حافظ ابن حجر نے کہا =

Surah An-Nisa: Verse 43 [Page] 345

Al-Daraqutni narrated from the hadith of Sufyan, from Mis'ar and Shu'ba, from 'Amr ibn Murrah, from Abdullah ibn Salamah, from Ali who said: "Nothing would prevent the Messenger of Allah ﷺ from reciting the Qur'an except being in a state of major ritual impurity (janaba)." Sufyan said: Shu'ba said to me: "I have never narrated a hadith better than this"(1).

Ibn Majah narrated it and said: Muhammad ibn Bashshar narrated to us, Muhammad ibn Ja'far narrated to us, Shu'ba narrated to us, from 'Amr ibn Murrah, and he mentioned it with the same meaning(2), and this is a sound (sahih) chain of narration(3).

And from Ibn Abbas, from Abdullah ibn Rawahah; that the Messenger of Allah ﷺ forbade any of us from reciting the Quran while being in a state of janaba. Al-Daraqutni narrated it(4).

It was narrated from Ikrimah that he said: Ibn Rawahah was lying down next to his wife, then he got up and went to a slave girl of his in a corner of the room and had intercourse with her. His wife woke up startled and did not find him in his bed. She got up and went out and saw him with his slave girl. She went back into the house, took a blade, then...

= Al-Dirayah 1/86: It is from the narration of Isma'il ibn 'Ayyash from Musa ibn 'Uqbah, and it is weak. Ibn Abi Hatim said in al-'Ilal [1/49]: The correct view is that it is the saying of Ibn Umar.

Al-Hafiz also said in al-Talkhis al-Habir 1/138: But al-Daraqutni narrated it [423] from the hadith of al-Mughirah ibn Abd al-Rahman from Musa, and in it is another version [424] which contains an obscure narrator, from Abu Ma'shar who is weak, from Musa. Ibn Sayyid al-Nas authenticated al-Mughirah's path and erred in that; for in it is Abd al-Malik ibn Maslamah who is weak. If he were excluded, the chain of narration would be authentic.

(1) Sunan al-Daraqutni 1/119.

(2) Sunan Ibn Majah (594), and also narrated by Ahmad (627) and (639), Abu Dawood (229), and al-Nasa'i 1/144 from several paths from Shu'ba with it. At-Tirmidhi narrated it similarly (146) from the path of al-A'mash and Ibn Abi Layla, from 'Amr ibn Murrah, with it, and said: A good sound (hasan sahih) hadith.

(3) Al-Hafiz said in al-Talkhis 1/139: Al-Tirmidhi, Ibn al-Sakan, Abd al-Haqq, and al-Baghawi in Sharh al-Sunnah authenticated it. Ibn Khuzaymah narrated with his chain of narration from Shu'ba who said: "This hadith is one-third of my capital." Then al-Hafiz quoted al-Shafi'i's saying regarding this hadith: "The people of hadith do not establish it." Al-Bayhaqi said: "He only said that because Abdullah ibn Salamah's narration had changed, and he only narrated this hadith after he grew old." Shu'ba said so. Al-Khattabi said: "Ahmad used to weaken this hadith." Al-Nawawi said in al-Khulasah: "The majority differed with al-Tirmidhi and weakened this hadith." Al-Hafiz said: "Al-Tirmidhi's specification of that is evidence that he did not see it authenticated by anyone else."

(4) In his Sunan 1/120 and 121.

सूरह अन-निसा: आयत 43 [पृष्ठ] 345

दारकुतनी ने सुफियान की हदीस से, मिस्आर और शुबा से, अम्र इब्न मुर्रह से, अब्दुल्ला इब्न सलामा से, अली से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ को कुरान पढ़ने से कोई चीज़ नहीं रोकती थी, सिवाय इसके कि वे जुनुब (अशुद्ध अवस्था) में हों।" सुफियान ने कहा: शुबा ने मुझसे कहा: "मैंने इससे बेहतर कोई हदीस बयान नहीं की"(1)।

इब्न माजाह ने इसे रिवायत किया और कहा: हमसे मुहम्मद इब्न बशार ने बयान किया, हमसे मुहम्मद इब्न जाफर ने बयान किया, हमसे शुबा ने बयान किया, अम्र इब्न मुर्रह से, और उन्होंने इसे उसी अर्थ के साथ उल्लेख किया(2), और यह एक सही इसनाद (प्रमाण श्रृंखला) है(3)।

और इब्न अब्बास से, अब्दुल्ला इब्न रवाहा के हवाले से; कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने हममें से किसी को भी जुनुब की अवस्था में कुरान पढ़ने से मना किया है। दारकुतनी ने इसे रिवायत किया(4)।

इक्रिमा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: इब्न रवाहा अपनी पत्नी के पास लेटे हुए थे, फिर वे उठे और कमरे के एक कोने में अपनी एक लौंडी के पास गए और उसके साथ संभोग किया। उनकी पत्नी घबराकर उठीं और उन्हें उनके बिस्तर पर नहीं पाया। वह उठीं और बाहर गईं और उन्हें अपनी लौंडी के साथ देखा। वह घर वापस आईं, एक छुरा लिया फिर...

= अल-दिराया 1/86: यह मूसा इब्न उकबा से इस्माइल इब्न अय्याश की रिवायत है, और यह कमजोर (ज़ईफ़) है। इब्न अबी हातिम ने अल-इलाह [1/49] में कहा: सही बात यह है कि यह इब्न उमर का कथन है।

अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर 1/138 में भी कहा: लेकिन अल-दारकुतनी ने इसे मूसा से अल-मुगीरा इब्न अब्द अल-रहमान की हदीस [423] से रिवायत किया है, और इसमें एक और पहलू [424] है जिसमें एक अस्पष्ट वर्णनकर्ता है, अबू मशर से जो कमजोर है, मूसा से। इब्न सैय्यद अल-नास ने अल-मुगीरा के मार्ग को सही ठहराया और उसमें गलती की; क्योंकि उसमें अब्द अल-मलिक इब्न मसलमा है जो कमजोर है। यदि वह न होता तो उसकी इसनाद सही होती।

(1) सुनन अल-दारकुतनी 1/119।

(2) सुनन इब्न माजाह (594), और इसे अहमद (627) और (639), अबू दाऊद (229), और अल-नसाई 1/144 ने भी शुबा के माध्यम से कई मार्गों से रिवायत किया है। अत-तिर्मिज़ी ने इसे अल-

अमाश और इब्न अबी लैला के मार्ग से, अम्र इब्न मुर्रह से इसी तरह रिवायत किया (146), और कहा: हदीस हसन सही है।

(3) अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्खीस 1/139 में कहा: अत-तिर्मिज़ी, इब्न अल-सकन, अब्द अल-हक्क और अल-बग़वी ने शर्ह अल-सुन्ना में इसे सही ठहराया। इब्न खुजैमा ने शुबा से अपनी इसनाद के साथ रिवायत किया जिन्होंने कहा: "यह हदीस मेरी पूंजी का एक तिहाई है।" फिर अल-हाफ़िज़ ने इस हदीस के बारे में अल-शाफ़ई का कथन उद्धृत किया: "हदीस के लोग इसे प्रमाणित नहीं करते।" अल-बैहकी ने कहा: "उन्होंने ऐसा केवल इसलिए कहा क्योंकि अब्दुल्ला इब्न सलामा की रिवायत बदल गई थी, और उन्होंने यह हदीस बूढ़े होने के बाद ही सुनाई थी।" शुबा ने ऐसा कहा। अल-खत्ताबी ने कहा: "अहमद इस हदीस को कमजोर मानते थे।" अल-नवावी ने अल-खुलासा में कहा: "बहुमत ने अत-तिर्मिज़ी से असहमति जताई और इस हदीस को कमजोर बताया।" अल-हाफ़िज़ ने कहा: "अत-तिर्मिज़ी का इसका विशेष उल्लेख इस बात का प्रमाण है कि उन्होंने इसे किसी और द्वारा सही ठहराते हुए नहीं देखा।"

(4) उनकी सुनन 1/120 और 121 में।

سورة النساء: آیت 43 345

دارقطنی نے سفیان کی حدیث سے، مسعر اور شعبہ سے، عمرو بن مرہ سے، عبداللہ بن سلمہ سے، علی سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: "رسول اللہ ﷺ کو قرآن پڑھنے سے کوئی چیز نہیں روکتی تھی، سوائے اس کے کہ آپ حالت جنابت میں ہوں۔" سفیان نے کہا: شعبہ نے مجھ سے کہا: "میں نے اس سے بہتر کوئی حدیث بیان نہیں کی"(1)۔

ابن ماجہ نے اسے روایت کیا اور کہا: ہم سے محمد بن بشار نے بیان کیا، ہم سے محمد بن جعفر نے بیان کیا، ہم سے شعبہ نے بیان کیا، عمرو بن مرہ سے، اور انہوں نے اسے اسی معنی کے ساتھ ذکر کیا(2)، اور یہ سند صحیح ہے(3)۔

اور ابن عباس سے، عبداللہ بن رواحہ کے حوالے سے؛ کہ رسول اللہ ﷺ نے ہم میں سے کسی کو جنابت کی حالت میں قرآن پڑھنے سے منع فرمایا۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا(4)۔

اور عکرمہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: ابن رواحہ اپنی بیوی کے پہلو میں لیٹے ہوئے تھے، پھر وہ اٹھے اور کمرے کے ایک کونے میں اپنی ایک لونڈی کے پاس گئے اور اس سے ہمبستری کی۔ ان کی بیوی گھبرا کر جاگ اٹھیں اور انہیں ان کے بستر پر نہ پایا۔ وہ اٹھیں اور باہر نکلیں تو انہیں اپنی لونڈی کے پاس دیکھا۔ وہ گھر واپس آئیں، چھری پکڑی پھر...

= الدرایۃ 1/86: یہ موسیٰ بن عقبہ سے اسماعیل بن عیاش کی روایت ہے، اور یہ ضعیف ہے۔ ابن ابی حاتم نے العلل [1/49] میں کہا: درست بات یہ ہے کہ یہ ابن عمر کا قول ہے۔

الحافظ نے التلخیص الحبیر 1/138 میں بھی کہا: لیکن دارقطنی نے اسے موسیٰ سے مغیرہ بن عبد الرحمن کی حدیث [423] سے روایت کیا ہے، اور اس میں ایک اور پہلو [424] ہے جس میں

ایک مبہم راوی ہے، ابو معشر سے جو ضعیف ہے، موسیٰ سے۔ ابن سید الناس نے مغیرہ کے طریقے کو صحیح قرار دیا اور اس میں غلطی کی؛ کیونکہ اس میں عبد الملک بن مسلمہ ہے جو ضعیف ہے۔ اگر وہ نہ ہوتا تو اس کی سند صحیح ہوتی۔

(1) سنن دارقطنی 1/119۔

(2) سنن ابن ماجہ (594)، اور اسے احمد (627) اور (639)، ابوداؤد (229)، اور نسائی 1/144 نے بھی شعبہ کے واسطے سے کئی طرق سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے اسے اعمش اور ابن ابی لیلیٰ کے طریقے سے، عمرو بن مرہ سے اسی طرح روایت کیا (146)، اور کہا: حدیث حسن صحیح ہے۔

(3) الحافظ نے التلخیص 1/139 میں کہا: ترمذی، ابن السکن، عبد الحق اور بغوی نے شرح السنہ میں اسے صحیح قرار دیا ہے۔ ابن خزیمہ نے شعبہ سے اپنی سند کے ساتھ روایت کیا جنہوں نے کہا: "یہ حدیث میرے سرمائے کا ایک تہائی حصہ ہے۔" پھر الحافظ نے امام شافعی کا اس حدیث کے بارے میں قول نقل کیا: "اہل حدیث اسے ثابت نہیں مانتے۔" بیہقی نے کہا: "انہوں نے ایسا صرف اس لیے کہا کیونکہ عبداللہ بن سلمہ کی روایت بدل گئی تھی، اور انہوں نے یہ حدیث بوڑھے ہونے کے بعد ہی سنائی تھی۔" شعبہ نے ایسا کہا Bra۔ خطابی نے کہا: "احمد اس حدیث کو کمزور قرار دیتے تھے۔" نووی نے خلاصہ میں کہا: "اکثریت نے ترمذی سے اختلاف کیا اور اس حدیث کو ضعیف قرار دیا۔" الحافظ نے کہا: "ترمذی کا اس کے لیے مخصوص ہونا اس بات کی دلیل ہے کہ انہوں نے اسے کسی اور سے صحیح ہوتے ہوئے نہیں دیکھا۔"

(4) اپنی سنن 1/120 اور 121 میں۔

Surah An-Nisa: Verse 43. Page 346.

[He] went out, and when he finished, he stood up and met her carrying a blade. He asked, "What is the matter?"(1) She replied, "What is the matter! If I had caught you where I saw you, I would have stabbed you between your shoulders with this blade." He asked, "Where did you see me?" She replied, "I saw you with the slave girl." He said, "You did not see me; and the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade any of us to recite the Quran while in a state of ritual impurity (janaba)." She said, "Then recite!" - and she did not read the Quran(2) - so he said:

"The Messenger of Allah came to us reciting His book, as a famous morning light shines bright. He brought guidance after blindness, so our hearts are certain that what he said is true. He spends the night keeping his side away from his bed, when the beds of the polytheists are heavy."

She said, "I believe in Allah and I disbelieve my eyes." Then the next morning he went to the Messenger of Allah (peace be upon him) and informed him, and he laughed until his premolars showed (peace be upon him)(3).

Thirteenth: His Almighty's saying: {until you wash [your whole body]} Allah, Glorified and Exalted be He, forbade prayer except after washing (ghusl); and washing is a rational concept, and its term among the Arabs is known, it expresses the passing of the hand with water over the part being washed. Therefore, the Arabs distinguished between saying: 'I washed the cloth', and saying: 'I poured water over it' or 'I dipped it in water'(4).

Once this is established, know that the scholars differed concerning the person in a state of ritual impurity who pours water over his body or dips into it without rubbing. The well-known position of the Maliki school is that it is not sufficient until he rubs [his skin]; because Allah, Glorified and Exalted be He, commanded the person in ritual impurity to perform ghusl, just as He commanded the person performing ablution (wudu) to wash his face and hands [up to the elbows], and it was necessary for the one performing ablution to pass his hands with the water over his face and hands. Thus...

(1) A word used for questioning, meaning: How are you? What is your concern? Al-Sihah (mahyam). (2) His saying: and she did not read the Quran. From (M). (3) Sunan al-Daraqutni (432), and it is mursal. Ibn Abd al-Barr mentioned this story in 'Bahjat al-Majalis' 3/36, summarized through the path of Usama bin Zaid, from Nafi', from Ibn

Umar, that Abdullah bin Rawaha approached a slave girl of his, so his wife accused him... and in it: 'when the beds of the sleepers are heavy'. Ibn Abi 'Asim narrated from Abu Hurayra (may Allah be pleased with him) that he used to say in his stories: 'A brother of yours used to say poetry and words that were not obscenity...' and mentioned the verses. (4) Al-Muntaqa 1/94.

सूरह अन-निसा: आयत 43। पृष्ठ 346।

[वह] बाहर निकला, और जब वह फारिग हुआ तो खड़ा हो गया और उसे छुरा लिए हुए पाया। उसने पूछा, "क्या बात है (महयम)?" (1) उसने कहा, "क्या बात है! अगर मैंने तुम्हें वहीं पकड़ लिया होता जहाँ मैंने तुम्हें देखा था, तो मैंने इस छुरे से तुम्हारी पीठ में घोंप दिया होता।" उसने पूछा, "तुमने मुझे कहाँ देखा?" उसने कहा, "मैंने तुम्हें दासी के साथ देखा।" उसने कहा, "तुमने मुझे नहीं देखा; और अल्लाह के रसूल ﷺ ने हममें से किसी को भी जनाबत (अशुद्धि) की स्थिति में कुरआन पढ़ने से मना किया है।" उसने कहा, "तो पढ़ो!" - और वह स्वयं कुरआन नहीं पढ़ती थी(2) - तो उसने कहा:

"अल्लाह के रसूल हमारे पास अपनी किताब पढ़ते हुए आए, जैसे सुबह की मशहूर रोशनी चमकती है। वह अंधेपन के बाद मार्गदर्शन लाए, इसलिए हमारे दिलों को यकीन है कि उन्होंने जो कहा वह सच है। वह रात बिताते हैं अपने बिस्तर से दूर, जब बहुदेववादियों के बिस्तर भारी हो जाते हैं।"

उसने कहा, "मैं अल्लाह पर ईमान लाई और अपनी आँखों को झुठलाया।" फिर अगली सुबह वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास गया और उन्हें बताया, तो वह हँसे यहाँ तक कि उनके दाढ़ के दांत दिखाई देने लगे (3)ﷺ।

तेरहवाँ: अल्लाह सुब्हानहु व तआला का कहना: {जब तक तुम नहा न लो (ग़ुस्ल न कर लो)} अल्लाह ने नहाने के बिना नमाज़ पढ़ने से मना किया है; और ग़ुस्ल एक समझ में आने वाला शब्द है, और अरबों के बीच इसका शब्द प्रसिद्ध है; यह धोए जाने वाले हिस्से पर पानी के साथ हाथ फेरने को व्यक्त करता है। इसीलिए, अरबों ने 'मैंने कपड़ा धोया' और 'मैंने उस पर पानी डाला' या 'मैंने उसे पानी में डुबोया' कहने के बीच अंतर किया है(4)।

जब यह तय हो गया, तो जान लें कि विद्वानों ने जनाबत की स्थिति वाले व्यक्ति के बारे में मतभेद किया है जो अपने शरीर पर पानी डालता है या उसमें डुबकी लगाता है और मलता नहीं है। मालिकी मत (मज़हब) का प्रसिद्ध विचार यह है कि यह तब तक पर्याप्त नहीं है जब तक वह मलता नहीं है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने जनाबत वाले व्यक्ति को ग़ुस्ल करने का आदेश दिया है, जैसे उसने वूज़ू करने वाले को अपना चेहरा और हाथ [कोहनियों तक] धोने का आदेश दिया है, और वूज़ू करने वाले के लिए अपने चेहरे और हाथों पर पानी के साथ हाथ फेरना ज़रूरी था। इसी तरह...

(1) पूछताछ के लिए इस्तेमाल किया जाने वाला शब्द, जिसका अर्थ है: तुम्हारा क्या हाल है? तुम्हारी क्या बात है? अल-सिहाह (महयम)। (2) उसका कहना: और वह कुरआन नहीं पढ़ती थी। (म) से। (3)

सुनन अल-दाराकुतनी (432), और यह मुरसल है। इब्न अब्द अल-बर ने 'बहजत अल-मजालिस' 3/36 में इस कहानी का संक्षिप्त उल्लेख उसामा बिन ज़ैद, नाफ़े से, इब्न उमर के माध्यम से किया है कि अब्दुल्ला बिन रवाहा अपनी एक दासी के पास गए तो उनकी पत्नी ने उन पर आरोप लगाया... और इसमें है: 'जब सोने वालों के बिस्तर भारी हो जाते हैं'। इब्न अबी आसिम ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि वह अपनी कहानियों में कहा करते थे: 'तुम्हारा एक भाई कविता और ऐसी बातें कहता था जो अश्लीलता नहीं थीं...' और छंदों का उल्लेख किया। (4) अल-मुंतक़ा 1/94।

سورة النساء: آیت 43۔ صفحہ 346۔

وہ نکلا، اور جب فارغ ہوا تو کھڑا ہو گیا اور اسے چھری لیے ہوئے پایا۔ اس نے پوچھا، "کیا معاملہ ہے (مَهْيَمْ)؟"(1) اس نے کہا، "کیا معاملہ ہے! اگر میں نے تمہیں وہیں پا لیا ہوتا جہاں میں نے تمہیں دیکھا تھا، تو میں اس چھری سے تمہارے کندھوں کے درمیان گھونپ دیتی۔" اس نے پوچھا، "تم نے مجھے کہاں دیکھا؟" اس نے کہا، "میں نے تمہیں لونڈی کے ساتھ دیکھا۔" اس نے کہا، "تم نے مجھے نہیں دیکھا؛ اور رسول اللہ ﷺ نے ہم میں سے کسی کو جنابت کی حالت میں قرآن پڑھنے سے منع فرمایا ہے۔" اس نے کہا، "تو پھر پڑھو!" - اور وہ قرآن نہیں پڑھتی تھی(2) - تو اس نے کہا:

"ہمارے پاس اللہ کے رسول اپنی کتاب کی تلاوت کرتے ہوئے آئے، جس طرح صبح کی مشہور روشنی چمکتی ہے۔ وہ اندھے پن کے بعد ہدایت لائے، پس ہمارے دلوں کو یقین ہے کہ جو انہوں نے فرمایا وہ برحق ہے۔ وہ رات اپنے بستر سے دور گزارتے ہیں جب مشرکین کے بستر گراں (بھاری) ہو جاتے ہیں۔"

تب اس نے کہا، "میں اللہ پر ایمان لائی اور اپنی آنکھوں کو جھٹلایا۔" پھر اگلی صبح وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس گیا اور آپ کو خبر دی، تو آپ ﷺ اس قدر ہنسے کہ آپ کی داڑھیں نظر آنے لگیں ﷺ(3)۔

تیرہواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {حَتَّىٰ تَغْتَسِلُواْ} (یہاں تک کہ تم غسل کر لو) اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے نماز سے منع فرمایا ہے سوائے غسل کے بعد کے؛ اور غسل ایک معقول معنی ہے، اور اہل عرب کے ہاں اس کا لفظ معلوم ہے، جس سے مراد دھوئے جانے والے عضو پر پانی کے ساتھ ہاتھ پھیرنا

ہے۔ اسی لیے عربوں نے اپنے قول "میں نے کپڑا دھویا" اور "میں نے اس پر پانی بہایا" یا "میں نے اسے پانی میں ڈبویا" کے درمیان فرق کیا ہے(4)۔

جب یہ بات ثابت ہو گئی، تو جان لو کہ علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو جنابت کی حالت میں اپنے جسم پر پانی ڈالتا ہے یا اس میں غرق ہوتا ہے لیکن ملتا نہیں، تو امام مالک کے مذہب میں مشہور قول یہ ہے کہ یہ اس وقت تک کافی نہیں جب تک وہ مل نہ لے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے جنبی کو غسل کا حکم دیا ہے، جیسا کہ وضو کرنے والے کو چہرہ اور ہاتھ [کونیوں تک] دھونے کا حکم دیا ہے، اور وضو کرنے والے کے لیے اپنے چہرے اور ہاتھوں پر پانی کے ساتھ ہاتھ پھیرنا ضروری تھا۔ اسی طرح...

(1) ایک لفظ جو دریافت کرنے کے لیے بولا جاتا ہے، اس کے معنی ہیں: تمہارا کیا حال ہے؟ کیا معاملہ ہے؟ الصحاح (مَهْيَمْ)۔ (2) اس کا قول: اور وہ قرآن نہیں پڑھتی تھی۔ (م) سے۔ (3) سنن الدارقطنی (432)، اور یہ مرسل ہے۔ ابن عبد البر نے بہجۃ المجالس 36/3 میں اس قصے کا خلاصہ اسامہ بن زید، عن نافع، عن ابن عمر کی سند سے ذکر کیا ہے کہ عبد اللہ بن رواحہ اپنی ایک لونڈی کے پاس گئے تو ان کی بیوی نے ان پر تہمت لگائی... اور اس میں ہے: 'جب سونے والوں کے بستر گراں ہو جاتے ہیں'۔ ابن ابی عاصم نے حضرت ابوہریرہ ؓ سے روایت کیا ہے کہ وہ اپنے قصوں میں کہا کرتے تھے: 'تمہارا ایک بھائی ایسی شاعری اور بات کہتا تھا جو بیہودہ نہیں تھی...' اور ان اشعار کا ذکر کیا۔ (4) المنتقی 1/ 94۔

347 Surah An-Nisa: Verse 43

The entire body of the person in the state of major ritual impurity (Junub) and their head are in the same ruling as the face and hands of the person performing ablution (Wudu). This is the saying of Al-Muzani and his choice (1).

Abu al-Faraj Amr ibn Muhammad al-Maliki said: This is what is reasonable from the word 'ghusl' (washing); because 'ightisal' (bathing) in the language is an action (ifti'al), and whoever does not pass their hands [over the body] has done nothing but pour water. People of the language do not call him a 'washer' (ghasil), but rather they call him a 'pourer of water' or 'one who immerses himself in it'. He said: Along these lines, narrations have come from the Prophet (PBUH) that he said: "Under every hair there is Janaba (impurity), so wash the hair and cleanse the skin (bashara)" (2). He said: And its cleansing - and Allah knows best - is only by following it up [with the hands]; to the extent of what we mentioned (3).

I say: There is no proof in what he used as evidence from the Hadith for two reasons:

First: That it has been disagreed upon in its interpretation; Sufyan ibn 'Uyaynah said: The meaning of his (PBUH) saying "and cleanse the skin" is intended for washing the private parts and cleaning them (4), and that he used 'skin' (bashara) as a metonym for the private parts. Ibn Wahb said: I have not seen anyone more knowledgeable in interpreting Hadiths than Ibn 'Uyaynah (5).

Second: That the Hadith was narrated by Abu Dawood in his Sunan, and he said about it: "And this Hadith is weak" (6); as is in the narration of Ibn Dasah (7). And in the narration of Al-Lu'lu'i from him: "Al-Harith ibn Wajih is weak, his Hadith is munkar (disclaimed)" (8). So the deduction from the Hadith falls away, and reliance remains on the linguistic usage as we mentioned.

---

(1) At-Tamheed 22/ 95 - 96, Al-Istidhkar 3/ 63, and what preceded between brackets is from them. (2) Narrated by Abu Dawood (248), At-Tirmidhi (106), and Ibn Majah (597) from the Hadith of Abu Hurairah (RA). In its chain of narration is Al-Harith ibn Wajih; Abu Dawood said after the Hadith: His Hadith is munkar (disclaimed), and he is weak. At-Tirmidhi said: A strange Hadith (gharib), we do not know it except from his Hadith, and he is a scholar but not a very strong one. (3) At-Tamheed 22/ 96. (4) In At-Tamheed: and its complexities. (5) At-Tamheed 22/ 99. Ibn Abd al-Barr said after Sufyan's statement: I have not seen this interpretation from anyone other than Ibn 'Uyaynah. (6) Ibn Abd al-Barr quoted this statement from Abu Dawood in At-Tamheed

22/ 99. (7) He is Muhammad ibn Bakr ibn Muhammad ibn Abd al-Razzaq ibn Dasah, Abu Bakr al-Basri al-Tammar, the last to narrate the Sunan from Abu Dawood, died in the year (346 AH). Siyar 15/ 538. (8) Sunan Abu Dawood, following Hadith (248), and Al-Lu'lu'i is Muhammad ibn Ahmad ibn Amr al-Basri, Abu Ali, the Imam, the Hadith scholar, the truthful, died in the year (333 AH). Siyar 15/ 307.

347 सूरह अन-निसा: आयत 43

जुनुब (बड़ी नापाकी की स्थिति में व्यक्ति) का पूरा शरीर और उसका सिर वुज़ू करने वाले के चेहरे और हाथों के समान ही हुक्म में है। यह अल-मुज़ानी का कथन और उनकी पसंद है (1)।

अबू अल-फ़रज अम्र बिन मुहम्मद अल-मलिकी ने कहा: 'ग़ुस्ल' शब्द से यही तर्कसंगत अर्थ निकलता है; क्योंकि भाषा में 'इग़्तिसाल' (नहाना) एक क्रिया है, और जिसने अपने हाथों को [शरीर पर] नहीं घुमाया, उसने केवल पानी डालने के अलावा कुछ नहीं किया। भाषा के जानकार उसे 'धोने वाला' (ग़ासिल) नहीं कहते, बल्कि उसे 'पानी डालने वाला' या 'उसमें डूबने वाला' कहते हैं। उन्होंने कहा: इसी तरह, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायतें आई हैं कि उन्होंने फरमाया: "हर बाल के नीचे जनाबत (नापाकी) है, इसलिए बालों को धोओ और त्वचा (बशरा) को साफ़ करो" (2)। उन्होंने कहा: और इसकी सफ़ाई - और अल्लाह बेहतर जानता है - केवल हाथों से मलने से ही होती है; जैसा कि हमने ज़िक्र किया है (3)।

मैंने कहा: हदीस से उन्होंने जो दलील दी है, उसमें दो कारणों से कोई दलील नहीं है:

पहला: इसके अर्थ में मतभेद है; सुफ़यान बिन उयैना ने कहा: उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन "और त्वचा को साफ़ करो" का अर्थ है गुप्तांगों को धोना और उन्हें साफ़ करना (4), और उन्होंने 'त्वचा' (बशरा) शब्द का प्रयोग गुप्तांगों के लिए एक संकेत के रूप में किया है। इब्न वहब ने कहा: मैंने हदीसों की व्याख्या करने में इब्न उयैना से ज़्यादा जानकार किसी को नहीं देखा (5)।

दूसरा: यह कि इस हदीस को अबू दाऊद ने अपनी सुनन में निकाला है, और उन्होंने इसके बारे में कहा है: "और यह हदीस ज़ईफ़ (कमज़ोर) है" (6); इब्न दासा की रिवायत में ऐसा ही है (7)। और अल-लुलुई की उनसे रिवायत में है: "अल-हारिस बिन वजीह ज़ईफ़ है, उसकी हदीस मुनकर (अस्वीकृत) है" (8)। अतः हदीस से दलील देना ख़त्म हो जाता है, और भाषाई प्रयोग पर ही भरोसा रहता है जैसा कि हमने ज़िक्र किया है।

---

(1) अल-तमहीद 22/ 95 - 96, अल-इस्तिज़कार 3/ 63, और उनके बीच जो पहले आया है। (2) इसे अबू दाऊद (248), तिरमिज़ी (106) और इब्न माजाह (597) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है। इसके इस्नाद में अल-हारिस बिन वजीह है; अबू दाऊद ने हदीस के बाद कहा: उनकी हदीस मुनकर (अस्वीकृत) है और वह ज़ईफ़ हैं। तिरमिज़ी ने कहा: यह एक ग़रीब

हदीस है, हम इसे केवल उनकी हदीस से जानते हैं, और वह एक ऐसे शेख हैं जो उस स्तर के नहीं हैं। (3) अल-तमहीद 22/ 96. (4) अल-तमहीद में: और इसकी पेचीदगियाँ। (5) अल-तमहीद 22/ 99। इब्न अब्द अल-बर्र ने सुफ़यान के कथन के बाद कहा: मैंने इब्न उयैना के अलावा किसी और से यह व्याख्या नहीं देखी। (6) इब्न अब्द अल-बर्र ने अबू दाऊद के इस कथन को अल-तमहीद 22/ 99 में उद्धृत किया है। (7) वह मुहम्मद बिन बक्र बिन मुहम्मद बिन अब्द अल-रज़्ज़ाक बिन दासा, अबू बक्र अल-बसरी अल-तम्मार हैं, जिन्होंने अबू दाऊद से सुनन की अंतिम बार रिवायत की, उनकी मृत्यु वर्ष (346 हिजरी) में हुई। अल-सियार 15/ 538। (8) सुनन अबू दाऊद, हदीस (248) के बाद, और अल-लुलुई मुहम्मद बिन अहमद बिन अम्र अल-बसरी, अबू अली, इमाम, हदीस के विद्वान, सच्चे हैं, उनकी मृत्यु वर्ष (333 हिजरी) में हुई। अल-सियार 15/ 307।

۳۴۷ سورہ النساء: آیت ۴۳

جنبی (جس پر غسل فرض ہو) کا تمام بدن اور اس کا سر وضو کرنے والے کے چہرے اور ہاتھوں کے حکم میں ہے۔ اور یہ المزنی کا قول اور ان کا انتخاب ہے (۱)۔

ابو الفرج عمرو بن محمد المالکی نے کہا: لفظ 'غسل' سے یہی بات سمجھ میں آتی ہے؛ کیونکہ لغت میں 'اغتسال' (نہانا) ایک فعل ہے، اور جس نے اپنے ہاتھوں کو (بدن پر) نہیں پھیرا، اس نے پانی ڈالنے کے علاوہ کچھ نہیں کیا، اہل لغت اسے 'دھونے والا' (غاسل) نہیں کہتے، بلکہ اسے پانی انڈیلنے والا یا اس میں غوطہ لگانے والا کہتے ہیں۔ انہوں نے کہا: اور اسی طرح نبی کریم ﷺ سے احادیث آئی ہیں کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہر بال کے نیچے جنابت ہے، پس بالوں کو دھوؤ اور کھال (بشرہ) کو صاف کرو" (۲)۔ انہوں نے کہا: اور اس کی صفائی - واللہ اعلم - اسے (ہاتھوں سے) ملنے کے بغیر نہیں ہوتی؛ اسی حد تک جو ہم نے ذکر کیا (۳)۔

میں نے کہا: انہوں نے حدیث سے جو استدلال کیا ہے اس میں دو وجوہات کی بنا پر کوئی دلیل نہیں ہے:

پہلی وجہ: یہ کہ اس کی تاویل میں اختلاف کیا گیا ہے؛ سفیان بن عیینہ نے کہا: آپ ﷺ کے اس قول "اور کھال کو صاف کرو" سے مراد شرمگاہ کا دھونا اور اس کی صفائی ہے (۴)، اور یہ کہ آپ ﷺ نے کھال (بشرہ) سے شرمگاہ کی کنایہ فرمایا ہے۔ ابن وہب نے کہا: میں نے احادیث کی تفسیر میں ابن عیینہ سے بڑھ کر کسی کو عالم نہیں دیکھا (۵)۔

دوسری وجہ: یہ کہ اس حدیث کو ابوداؤد نے اپنی سنن میں روایت کیا ہے، اور اس میں فرمایا ہے: "اور یہ حدیث ضعیف ہے" (۶)؛ جیسا کہ ابن داسہ کی روایت میں ہے (۷)۔ اور ان سے لؤلؤی کی

روایت میں ہے: "حارث بن وجیہ ضعیف ہے، اس کی حدیث منکر ہے" (۸)۔ پس حدیث سے استدلال ساقط ہو گیا، اور اصل بنیاد زبان (لغوی معنی) پر ہی رہی جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

---

(۱) التمہید ۲۲/ ۹۵ - ۹۶ ، والاستذکار ۳/ ۶۳ ، اور ان کے درمیان جو پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) اسے ابوداؤد (۲۴۸)، ترمذی (۱۰۶) اور ابن ماجہ (۵۹۷) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں حارث بن وجیہ ہے؛ ابوداؤد نے حدیث کے بعد فرمایا: ان کی حدیث منکر ہے، اور وہ ضعیف ہیں، اور ترمذی نے کہا: یہ غریب حدیث ہے، ہم اسے صرف ان کی حدیث سے جانتے ہیں، اور وہ ایسے شیخ ہیں جو اس پائے کے نہیں ہیں۔ (۳) التمہید ۲۲/ ۹۶۔ (۴) التمہید میں: اور اس کی گتھیاں۔ (۵) التمہید ۲۲/ ۹۹۔ اور ابن عبد البر نے سفیان کے قول کے بعد کہا: میں نے ابن عیینہ کے علاوہ کسی اور سے یہ تفسیر نہیں دیکھی۔ (۶) ابن عبد البر نے ابوداؤد کے اس قول کو التمہید ۲۲/ ۹۹ میں نقل کیا ہے۔ (۷) وہ محمد بن بکر بن محمد بن عبد الرزاق بن داسہ، ابوبکر البصری التمار ہیں، جنہوں نے ابوداؤد سے سنن کی آخری بار روایت کی، ان کی وفات سن (۳۴۶ ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۵/ ۵۳۸۔ (۸) سنن ابی داؤد، حدیث (۲۴۸) کے بعد، اور لؤلؤی محمد بن احمد بن عمرو البصری، ابو علی، امام، محدث، صادق ہیں، ان کی وفات سن (۳۳۳ ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۵/ ۳۰۷۔

...clearly.

This is supported by what is established in the authentic Hadith: that a boy was brought to the Prophet ﷺ, and he urinated on him. So he called for water and poured it over the urine without washing it; narrated by Aisha. A similar report is from Umm Qais bint Mihsan; both were recorded by Muslim(2).

The majority of scholars and the group of jurists said: It is sufficient for a person in a state of major ritual impurity (Junub) to pour water over themselves and immerse in it if it is thorough and covers everything, even if they do not rub (the body)(3); based on the implication of the Hadith of Maymuna and Aisha regarding the ghusl (ritual bath) of the Prophet ﷺ. Both were narrated by the Imams(4), and that the Prophet ﷺ used to pour water over his body. This was also stated by Muhammad bin Abd al-Hakam, and Abu al-Faraj returned to this view, and narrated it from Malik; he said: He only ordered passing the hands (rubbing) in ghusl because it is unlikely that one who does not pass his hands over it will be safe from water missing(5) some parts of the body that must be covered(6). Ibn al-Arabi said(7): I wonder at Abu al-Faraj who narrated and related from the founder of the school (Malik) that ghusl without that (rubbing) is sufficient, while Malik never said that explicitly or by derivation; it is rather from his (Abu al-Faraj's) delusions.

I say: This has been narrated from Malik explicitly; Marwan bin Muhammad al-Tatiri(8), who is trustworthy, said...

(1) In (d): "so it was brought". (2) Aisha's Hadith is in Muslim (286), and recorded by Ahmad (25768), and al-Bukhari (6355). Umm Qais's Hadith is in Muslim (287), and recorded by Ahmad (26996) and al-Bukhari (223). Umm Qais is the sister of Ukasha bin Mihsan; she was among those who embraced Islam early in Mecca, pledged allegiance, and migrated. It is said her name was Umayya. Al-Isabah 13/269. (3) Al-Tamheed 22/97, and Al-Istidhkar 3/64. (4) Maymuna's (may Allah be pleased with her) Hadith was recorded by Ahmad (26799), al-Bukhari (266), and Muslim (317). Aisha's (may Allah be pleased with her) Hadith was recorded by Ahmad (24700), al-Bukhari (248), and Muslim (316). (5) In (d) and (z): "from missing". (6) Al-Kafi 1/175. (7) Ahkam al-Qur'an 1/439. (8) In the manuscripts: "Al-Zahiri", which is a distortion; he is Marwan bin Muhammad bin Hassan, Abu Bakr, also said to be Abu Abd al-Rahman al-Asadi al-Dimashqi. Al-Tabarani said: Everyone who sold clothes in Damascus was called "Al-Tatiri". He died in the year (210 AH). Al-Siyar 9/510.

सूरह अन-निसा: आयत 43 | 348

...स्पष्ट रूप से।

इसकी पुष्टि उस बात से होती है जो सही हदीस में साबित है: कि पैगंबर ﷺ के पास एक लड़के को लाया गया, और उसने उन पर पेशाब कर दिया। तो उन्होंने पानी मंगाया और उसे पेशाब पर डाल दिया और उसे धोया नहीं; इसे आयशा ने रिवायत किया है। इसी तरह की रिवायत उम्म क़ैस बिंत मिहसन से भी है; इन दोनों को मुस्लिम (2) ने दर्ज किया है।

विद्वानों के बहुमत और न्यायविदों के समूह ने कहा है: जुनुब (बड़ी नापाकी की स्थिति) वाले व्यक्ति के लिए पानी डालना और उसमें डूबना पर्याप्त है यदि यह पूरी तरह से हो और पूरे शरीर को ढंक ले, भले ही वह (शरीर को) न रगड़े(3); पैगंबर ﷺ के गुस्ल (स्नान) के संबंध में मैमुना और आयशा की हदीस के अर्थ के आधार पर। दोनों को इमामों (4) द्वारा रिवायत किया गया है, और यह कि पैगंबर ﷺ अपने शरीर पर पानी बहाते थे। मुहम्मद बिन अब्द अल-हकम ने भी यही कहा है, और अबू अल-फरज इसी राय पर लौट आए, और उन्होंने इसे मालिक से रिवायत किया; उन्होंने कहा: उन्होंने गुस्ल में हाथों को फेरने (रगड़ने) का आदेश केवल इसलिए दिया क्योंकि इसकी संभावना कम है कि जो अपने हाथों को उस पर नहीं फेरता है वह शरीर के उन हिस्सों से पानी छूटने(5) से बच पाएगा जिन्हें ढंकना अनिवार्य है(6)। इब्न अल-अरबी ने कहा(7): मुझे अबू अल-फरज पर आश्चर्य होता है जिन्होंने मज़हब के संस्थापक (मालिक) से रिवायत की और बताया कि उसके बिना गुस्ल पर्याप्त है, जबकि मालिक ने कभी भी स्पष्ट रूप से या निष्कर्ष के रूप में ऐसा नहीं कहा; यह केवल उनके(अबू अल-फरज के) भ्रमों में से है।

मैं कहता हूँ: यह मालिक से स्पष्ट रूप से रिवायत किया गया है; मरवान बिन मुहम्मद अल-तातिरी(8) ने कहा, जो विश्वसनीय हैं...

(1) (द) में: "तो लाया गया"। (2) आयशा की हदीस मुस्लिम (286) में है, और अहमद (25768) और बुखारी (6355) द्वारा दर्ज की गई है। उम्म क़ैस की हदीस मुस्लिम (287) में है, और अहमद (26996) और बुखारी (223) द्वारा दर्ज की गई है। उम्म क़ैस उकाशा बिन मिहसन की बहन हैं; वह उन लोगों में से थीं जिन्होंने मक्का में जल्दी इस्लाम स्वीकार किया, बैत (शपथ) ली और हिजरत की। कहा जाता है कि उनका नाम उमय्या था। अल-इसाबा 13/269। (3) अल-तमहीद 22/97, और अल-इस्तिदकार 3/64। (4) मैमुना (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस अहमद (26799), बुखारी

(266), और मुस्लिम (317) द्वारा दर्ज की गई थी। आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस अहमद (24700), बुखारी (248), और मुस्लिम (316) द्वारा दर्ज की गई थी। (5) (द) और (ज़) में: "छूट जाने से"। (6) अल-काफी 1/175। (7) अहकाम अल-कुरआन 1/439। (8) पांडुलिपियों में: "अल-ज़ाहिरी", जो एक विकृति है; वह मरवान बिन मुहम्मद बिन हसन, अबू बक्र हैं, जिन्हें अबू अब्द अल-रहमान अल-असदी अल-दिमशकी भी कहा जाता है। अल-तबरानी ने कहा: दमिश्क में कपड़े बेचने वाले हर व्यक्ति को "अल-तातिरी" कहा जाता था। उनकी मृत्यु वर्ष (210 हिजरी) में हुई थी। अल-सियार 9/510।

...صاف طور پر۔

اس کی تائید اس بات سے ہوتی ہے جو صحیح حدیث میں ثابت ہے: کہ نبی ﷺ کے پاس ایک لڑکا لایا گیا، تو اس نے آپ پر پیشاب کر دیا۔ چنانچہ آپ ﷺ نے پانی منگوایا اور اسے پیشاب پر بہا دیا اور اسے دھویا نہیں؛ اسے حضرت عائشہ نے روایت کیا ہے۔ اسی طرح کی روایت ام قیس بنت محصن سے بھی ہے؛ ان دونوں کو مسلم (2) نے روایت کیا ہے۔

جمہور علماء اور فقہاء کی جماعت نے کہا ہے: جنبی (بڑی ناپاکی کی حالت والے) کے لیے پانی بہانا اور اس میں غوطہ لگانا کافی ہے اگر وہ اچھی طرح ہو اور پورے جسم کو ڈھانپ لے، اگرچہ وہ (جسم کو) نہ ملے (3)؛ نبی ﷺ کے غسل کے بارے میں میمونہ اور عائشہ کی حدیث کے تقاضے پر۔ ان دونوں کو ائمہ (4) نے روایت کیا ہے، اور یہ کہ نبی ﷺ اپنے جسم پر پانی بہاتے تھے؛ محمد بن عبد الحکم نے بھی یہی کہا، اور ابو الفرج اسی قول کی طرف رجوع کر گئے، اور اسے امام مالک سے روایت کیا؛ انہوں نے کہا: غسل میں ہاتھوں کو پھیرنے (ملنے) کا حکم اس لیے دیا گیا ہے کیونکہ یہ بعید ہے کہ جو اپنے ہاتھوں کو جسم پر نہ پھیرے وہ جسم کے ان حصوں سے پانی کے بچ جانے (5) سے محفوظ رہے جن کا دھونا واجب ہے (6)۔ ابن العربی (7) نے کہا: مجھے ابو الفرج پر تعجب ہے جنہوں نے صاحبِ مذہب (امام مالک) سے روایت اور حکایت کی کہ اس کے بغیر غسل کافی ہے، حالانکہ مالک نے کبھی بھی صراحتاً یا استنباطاً ایسا نہیں کہا؛ بلکہ یہ محض ان (ابو الفرج) کے اوہام میں سے ہے۔

میں کہتا ہوں: یہ امام مالک سے صراحتاً مروی ہے؛ مروان بن محمد الطاطری (8) نے کہا، جو کہ ثقہ ہیں...

(1) نسخہ (د) میں: "فأتي" (تو لایا گیا)۔ (2) حضرت عائشہ کی حدیث مسلم (286) میں ہے، اور اسے احمد (25768) اور بخاری (6355) نے روایت کیا ہے۔ ام قیس کی حدیث مسلم (287) میں ہے، اور اسے احمد (26996) اور بخاری (223) نے روایت کیا ہے۔ ام قیس حضرت عکاشہ بن محصن کی بہن ہیں، وہ مکہ میں قدیم الاسلام تھیں، انہوں نے بیعت کی اور ہجرت کی، کہا جاتا ہے کہ ان کا نام امیہ تھا۔ الإصابة 13/269۔ (3) التمهيد 22/97 ، اور الاستذكار 3/64 ۔ (4) حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کو احمد (26799)، بخاری (266) اور مسلم (317) نے روایت کیا ہے۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کو احمد (24700)، بخاری (248) اور مسلم (316) نے روایت کیا ہے۔ (5) نسخہ (د) اور (ز) میں: "من أن ينكب" (بچ جانے سے)۔ (6) الكافی 1/175 ۔ (7) احكام القرآن 1/439 ۔ (8) نسخوں میں "الظاہری" ہے جو کہ تحریف ہے، وہ مروان بن محمد بن حسان، ابو بکر ہیں، اور انہیں ابو عبد الرحمن الاسدی الدمشقی بھی کہا جاتا ہے۔ طبرانی نے کہا: دمشق میں کپڑے بیچنے والے ہر شخص کو "الطاطری" کہا جاتا تھا۔ وفات سن (210 ھ) میں ہوئی۔ السیر 9/510 ۔

From the trustworthy narrators of the Sham: I asked Malik bin Anas about a man who immersed himself in water while in a state of major ritual impurity (janaba) and did not perform ablution (wudhu). He said: His prayer is valid. Abu Omar said (1): This narration states that he did not rub (his body) nor perform wudhu, and yet it was sufficient according to Malik. The well-known view in his school of thought is that it is not sufficient until he rubs; by analogy to washing the face and hands.

The argument of the majority: Anyone who pours water over themselves has bathed (performed ghusl), and the Arabs say: "The sky washed me." Aisha and Maymuna narrated the description of the Prophet's ﷺ ghusl and did not mention (2) rubbing. If it were obligatory, he would not have omitted it; because he is the one who clarifies God's intent. If he had done it, it would have been narrated from him just as the running of fingers through the roots of his hair with water, pouring water over his head, and other details of his ghusl and wudhu (PBUH) were narrated.

Abu Omar said (3): It is not rejected that 'washing' in the Arabic language can sometimes be by rubbing, and sometimes by pouring and overflowing. If this is so, then it is not impossible that Allah, Mighty and Majestic, commanded His servants in ablution to pass their hands over their faces with water, and that being 'washing', and that they overflow water over themselves in the ritual bath of major impurity and menstruation, and that being 'washing' in accordance with the Sunnah, without being outside the language. Each of the two matters would be an original principle in itself, one should not be referred back to the other; because primary principles are not referred back to each other by analogy, and this is something about which there is no disagreement among the scholars of the Ummah. Rather, secondary branches are referred back by analogy to primary principles. And with Allah is success.

Fourteenthly: The hadith of Maymuna and Aisha refutes what was narrated by Shu'bah, the freed slave of Ibn Abbas, from Ibn Abbas; that when he performed ghusl from janaba, he washed his hands seven times, and his private parts seven times (4). And it has been narrated from...

(1) Al-Tamhid 22/97, and what precedes it is from it. (2) In (d), (z), and (m): "they mention" (dual form). (3) Al-Istidhkar 3/66-67. (4) Al-Tamhid 22/94, and Abu Dawud narrated it with the wording: When he performed ghusl, he poured with his right hand onto his left hand seven times, then washed his private parts, then forgot once... and it does not mention how many times he washed his private parts.

शाम के विश्वसनीय वर्णनकर्ताओं से: मैंने मलिक बिन अनस से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा जो जनाबत (बड़ी नापाकी) की स्थिति में पानी में डूब गया और उसने वूज़ू नहीं किया। उन्होंने कहा: उसकी नमाज़ हो गई। अबू उमर ने कहा (1): इस रिवायत में है कि: न उसने शरीर मला और न ही वूज़ू किया, और मलिक के अनुसार यह उसके लिए पर्याप्त था। उनके मज़हब (विचारधारा) में प्रसिद्ध राय यह है कि जब तक वह शरीर न मले, तब तक यह पर्याप्त नहीं है; चेहरे और हाथों को धोने के कयास (तुलना) पर।

जमात (बहुमत) की दलील: कि जिस किसी ने भी अपने ऊपर पानी डाला, उसने गुस्ल कर लिया, और अरब कहते हैं: "आसमान ने मुझे धो दिया।" आयशा और मैमूना ने अल्लाह के रसूल ﷺ के गुस्ल के तरीके का वर्णन किया है और उन्होंने शरीर मलने (2) का ज़िक्र नहीं किया। यदि यह अनिवार्य (वाजिब) होता, तो वे इसे नहीं छोड़ते; क्योंकि वे ही अल्लाह की मंशा को स्पष्ट करने वाले हैं। यदि उन्होंने ऐसा किया होता, तो यह उनसे उसी तरह वर्णित होता जैसे पानी से उनके बालों की जड़ों में उँगलियाँ फेरना, अपने सिर पर पानी डालना और उनके गुस्ल तथा वूज़ू के अन्य तरीके(उन पर शांति और आशीर्वाद हो) वर्णित हुए हैं।

अबू उमर ने कहा (3): यह कोई अनजानी बात नहीं है कि अरबी भाषा में 'धोना' (गुस्ल) कभी मलने के अर्थ में होता है, और कभी पानी डालने और बहाने के अर्थ में। और यदि ऐसा है; तो यह असंभव नहीं है कि अल्लाह (महान और प्रतापी) ने अपने बंदों को वूज़ू में पानी के साथ अपने चेहरों पर हाथ फेरने की इबादत दी हो और उसे 'धोना' कहा जाए, और वे जनाबत और मासिक धर्म के गुस्ल में अपने ऊपर पानी बहाएं और वह सुन्नत के अनुकूल 'धोना' हो, जो भाषा से बाहर न हो। इन दोनों बातों में से प्रत्येक अपने आप में एक मूल सिद्धांत (असल) हो, एक को दूसरे की ओर मोड़ना ज़रूरी न हो; क्योंकि मूल सिद्धांतों को कयास के आधार पर एक-दूसरे की ओर नहीं मोड़ा जाता, और इस बात में उम्मत के विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है। कयास के आधार पर केवल उप-शाखाओं (फ़ुरू) को ही मूल सिद्धांतों की ओर मोड़ा जाता है। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

चौदहवीं बात: मैमूना और आयशा की हदीस उस बात का खंडन करती है जो इब्न अब्बास के आज़ाद किए हुए गुलाम शुबा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है; कि जब वे जनाबत से गुस्ल करते थे, तो अपने हाथों को सात बार और अपने गुप्तांगों को सात बार धोते थे (4)। और यह भी रिवायत है...

(1) अत-तम्हीद 22/97, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (2) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: 'यज़कुरा' (द्विवचन)। (3) अल-इस्तिज़कार 3/66-67। (4) अत-तम्हीद 22/94, और अबू दाऊद ने इन शब्दों में इसे निकाला है: जब वे गुस्ल करते थे, तो अपने दाहिने हाथ से अपने बाएँ हाथ पर सात बार पानी डालते थे, फिर अपने गुप्तांगों को धोते थे, फिर एक बार भूल गए... और इसमें यह नहीं है कि उन्होंने कितनी बार अपने गुप्तांगों को धोया।

شامیوں کے معتبر راویوں سے مروی ہے: میں نے مالک بن انس سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جس نے حالتِ جنابت میں پانی میں غوطہ لگایا اور وضو نہیں کیا، انہوں نے کہا: اس کی نماز ہو گئی۔ ابو عمر (1) نے کہا: اس روایت میں یہ ہے کہ: اس نے نہ بدن کو ملا اور نہ وضو کیا، اور امام مالک کے نزدیک یہ اسے کفایت کر گیا۔ جبکہ ان کے مذہب میں مشہور یہ ہے کہ جب تک بدن نہ ملے کفایت نہیں کرے گا؛ چہرے اور ہاتھوں کو دھونے پر قیاس کرتے ہوئے ۔

جماعت کی دلیل یہ ہے کہ: ہر وہ شخص جس نے اپنے اوپر پانی بہایا اس نے غسل کر لیا، اور اہل عرب کہتے ہیں: "آسمان نے مجھے دھو دیا"۔ حضرت عائشہ اور حضرت میمونہ رضی اللہ عنہما نے رسول اللہ ﷺ کے غسل کی کیفیت بیان کی ہے اور انہوں نے بدن ملنے (2) کا ذکر نہیں کیا، اور اگر یہ واجب ہوتا تو آپ ﷺ اسے نہ چھوڑتے؛ کیونکہ آپ ﷺ ہی اللہ کی مراد کو واضح کرنے والے ہیں، اور اگر آپ ﷺ نے ایسا کیا ہوتا تو وہ آپ سے ضرور نقل ہوتا جس طرح کہ آپ کے پانی کے ساتھ بالوں کی جڑوں میں خلال کرنے، اپنے سر پر پانی ڈالنے اور آپ کے غسل و وضو کی دیگر کیفیات نقل ہوئی ہیں، آپ پر درود و سلام ہو۔

ابو عمر (3) نے کہا: یہ بات انوکھی نہیں ہے کہ اہل عرب کی زبان میں 'غسل' (دھونا) کبھی رگڑنے کے معنی میں ہو اور کبھی پانی بہانے اور انڈیلنے کے معنی میں۔ اور جب صورتحال یہ ہے تو اس میں کوئی مانع نہیں کہ اللہ عزوجل نے اپنے بندوں کو وضو میں پانی کے ساتھ اپنے چہروں پر ہاتھ پھیرنے کا حکم دے کر اسے 'غسل' قرار دیا ہو، اور وہ جنابت اور حیض کے غسل میں اپنے اوپر پانی بہائیں اور وہ سنت کے موافق 'غسل' ہو، جو لغت سے خارج نہ ہو، اور ان دونوں باتوں میں سے ہر ایک بذاتِ خود ایک اصل ہو، ایک کو دوسرے کی طرف لوٹانا واجب نہ

ہو؛ کیونکہ اصولوں کو قیاس کی بنیاد پر ایک دوسرے کی طرف نہیں لوٹایا جاتا، اور یہ وہ بات ہے جس میں علمائے امت کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ فروع کو ہی اصولوں پر قیاس کر کے لوٹایا جاتا ہے۔ وباللہ التوفیق۔

چودھویں بات: حضرت میمونہ اور عائشہ رضی اللہ عنہما کی حدیث اس بات کو رد کرتی ہے جو ابن عباس کے مولیٰ شعبہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے؛ کہ جب وہ جنابت سے غسل کرتے تھے تو اپنے ہاتھوں کو سات بار اور اپنی شرمگاہ کو سات بار دھوتے تھے (4)۔ اور مروی ہے...

(1) التمہید 22/97، اور اس سے پہلے والا حصہ وہیں سے ہے۔ (2) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: یذکرا۔ (3) الاستذکار 3/66 - 67۔ (4) التمہید 22/94، اور ابو داؤد نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: جب وہ غسل کرتے تو اپنے دائیں ہاتھ سے بائیں ہاتھ پر سات بار پانی ڈالتے، پھر اپنی شرمگاہ دھوتے، پھر ایک بار بھول گئے... اور اس میں یہ نہیں ہے کہ انہوں نے کتنی بار شرمگاہ کو دھویا۔

Page 350 Surah An-Nisa: Verse 43

Ibn Umar said: Prayer used to be fifty [times], washing for ritual impurity (janaba) seven times, and washing urine from a garment seven times. The Messenger of Allah (peace be upon him) kept asking until prayer was made five [times], washing for janaba once (1), and washing [the spot of] urine once (2). Ibn Abd al-Barr (3) said: The chain of narration (isnad) of this hadith from Ibn Umar has weakness and softness, even though Abu Dawood and the one before him recorded it from Shu'ba, the freed slave of Ibn Abbas, and this Shu'ba is not strong. The hadiths of Aisha and Maymunah contradict them. Fifteenth: Whoever is unable to pass his hand over [all] of his body, Sahnun said: He should have someone near him do it, or use a cloth. In "Al-Wadiha": He passes his hand over what he can reach of his body, then pours water until it covers what his hands could not reach (4). Sixteenth: Malik's opinion differed regarding a person in a state of janaba running their fingers through their beard: Ibn al-Qasim narrated from him that he said: It is not required of him. Ashhab narrated from him that it is required of him. Ibn Abd al-Hakam said: That is more beloved to us; because the Messenger of Allah (peace be upon him) used to run his fingers through his hair during the ghusl of janaba, and that is general, even if it is more apparent regarding the hair of his head. Scholars are divided between these two opinions (5). From the perspective of meaning: Covering the entire body in ghusl is obligatory, and the skin under the beard is part of it, so it is necessary to deliver water to it and touch it with the hand. The obligation shifted to the hair in the minor purification (wudu) because it is based on easing [burdens] and the substitution of parts.

Footnotes: (1) In (M): Once. (2) In (Zha): And washing urine from the garment once; in (Za): and washing from the garment once; and in Al-Tamhid 22/94 (and the text is from it): and washing the garment from urine once. The hadith was recorded by Ahmad (5884) and Abu Dawood (247). (3) Al-Tamhid 95/22. (4) Al-Muntaqa 1/94, and what preceded in brackets is from it. Al-Wadiha is a book on Sunan and Fiqh by Abd al-Malik ibn Habib, as mentioned by Judge Iyad in Tartib al-Madarik 3/35, and he said: Nothing like it has been authored. (5) Al-Tamhid 95/22.

पृष्ठ ३५० सूरा अन-निसा: आयत ४३

इब्न उमर ने कहा: नमाज़ पचास [बार] हुआ करती थी, जनाबत (अशुद्धि) के लिए गुस्ल (स्नान) सात बार, और कपड़े से पेशाब धोना सात बार होता था। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तब तक मांगते रहे जब तक कि नमाज़ पाँच [बार] नहीं कर दी गई, जनाबत के लिए गुस्ल एक बार (१), और पेशाब धोना एक बार (२) कर दिया गया। इब्न अब्द अल-बर्र (३) ने कहा: इब्न उमर से इस हदीस की रिवायत की कड़ी (इसनाद) में कमजोरी है, भले ही अबू दाऊद और उनसे पहले वाले ने इसे इब्न अब्बास के आज़ाद किए हुए गुलाम शुबा से रिवायत किया हो, और यह शुबा मजबूत नहीं है। आयशा और मैमूना की हदीसें इनका खंडन करती हैं। पंद्रहवीं: जो व्यक्ति अपने [पूरे] शरीर पर अपना हाथ फेरने में असमर्थ हो, तो सहनून ने कहा: वह अपने पास वाले से ऐसा करवा ले, या कपड़े का उपयोग करे। "अल-वादिहा" में है: वह अपने शरीर के उन हिस्सों पर हाथ फेरता है जहाँ तक पहुँच सकता है, फिर पानी बहाता है जब तक कि वह उन हिस्सों तक न पहुँच जाए जहाँ उसके हाथ नहीं पहुँच सके(४)। सोलहवीं: जनाबत की स्थिति में अपनी दाढ़ी में उंगलियाँ फेरने के संबंध में मलिक की राय अलग-अलग थी: इब्न अल-कासिम ने उनसे रिवायत किया कि उन्होंने कहा: यह उन पर अनिवार्य नहीं है। अश्हब ने उनसे रिवायत किया कि यह उन पर अनिवार्य है। इब्न अब्द अल-हकम ने कहा: यह हमें अधिक प्रिय है; क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जनाबत के गुस्ल के दौरान अपने बालों में उंगलियाँ फेरा करते थे, और यह सामान्य है, भले ही यह उनके सिर के बालों के बारे में अधिक स्पष्ट हो। विद्वान इन दो मतों पर विभाजित हैं (५)। अर्थ के दृष्टिकोण से: गुस्ल में पूरे शरीर को पानी से ढंकना अनिवार्य है, और दाढ़ी के नीचे की त्वचा भी उसी का हिस्सा है, इसलिए वहां पानी पहुँचाना और हाथ से उसे छूना आवश्यक है। छोटी शुद्धता (वज़ू) में दायित्व बालों पर स्थानांतरित हो गया क्योंकि यह नरमी और अंगों के बदले जाने पर आधारित है।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) (एम) में: एक बार। (२) (ज़्हा) में: और कपड़े से पेशाब धोना एक बार; (ज़ा) में: और कपड़े से धोना एक बार; और अल-तमहीद २२/९४ में (और पाठ उसी से है): और कपड़े को पेशाब से एक बार धोना। हदीस अहमद (५८८४) और अबू दाऊद (२४७) द्वारा दर्ज की गई थी। (३) अल-तमहीद ९५/२२। (४) अल-मुंतका १/९४, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है। अल-वादिहा अब्द अल-मलिक इब्न हबीब द्वारा सुनन और फिकह पर लिखी गई एक पुस्तक है, जैसा कि न्यायाधीश इयाज़ ने तरतीब अल-मदारिक ३/३५ में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: इसके जैसा कुछ भी नहीं लिखा गया है। (५) अल-तमहीद ९५/२२।

صفحہ ۳۵۰ سورۃ النساء: آیت ۴۳

ابن عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: نماز پچاس [مرتبہ] ہوا کرتی تھی، اور غسل جنابت سات بار، اور کپڑے سے پیشاب دھونا سات بار ہوتا تھا؛ اللہ کے رسول ﷺ برابر سوال کرتے رہے یہاں تک کہ نماز پانچ کر دی گئی، اور جنابت سے غسل ایک بار (۱)، اور پیشاب کا دھونا ایک بار (۲) کر دیا گیا۔ ابن عبد البر (۳) نے کہا: ابن عمر سے اس حدیث کی سند میں کمزوری ہے، اگرچہ ابوداؤد اور ان سے پہلے والے نے اسے شعبہ مولیٰ ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور یہ شعبہ قوی نہیں ہے، اور عائشہ اور میمونہ رضی اللہ عنہما کی حدیثیں ان دونوں کی تردید کرتی ہیں۔ پندرھواں مسئلہ: جو شخص اپنے [تمام] بدن پر ہاتھ پھیرنے کی استطاعت نہ رکھتا ہو، تو سحنون نے کہا: وہ اپنے پاس والے سے اس میں مدد لے، یا کپڑے سے کام لے۔ اور "الواضحہ" میں ہے: وہ اپنے جسم کے جس حصے تک پہنچ سکے اپنا ہاتھ پھیرے، پھر پانی بہائے یہاں تک کہ وہ ان حصوں تک پہنچ جائے جہاں تک اس کے ہاتھ نہیں پہنچ سکے (۴)۔ سولہواں مسئلہ: جنبی کے اپنی داڑھی میں خلال کرنے کے بارے میں امام مالک کے قول میں اختلاف ہے: ابن القاسم نے ان سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: اس پر یہ واجب نہیں ہے۔ اور اشہب نے ان سے روایت کیا کہ اس پر یہ واجب ہے۔ ابن عبد الحکم نے کہا: یہی ہمیں زیادہ پسند ہے؛ کیونکہ اللہ کے رسول ﷺ غسل جنابت میں اپنے بالوں کا خلال فرمایا کرتے تھے، اور یہ عام ہے، اگرچہ زیادہ ظاہر اس میں سر کے بال ہیں۔ اور ان دونوں اقوال پر علماء منقسم ہیں (۵)۔ معنی کے اعتبار سے: غسل میں پورے جسم کو ڈھانپنا واجب ہے، اور داڑھی کے نیچے کی کھال بھی اسی کا حصہ ہے، لہذا وہاں تک پانی پہنچانا اور ہاتھ سے اسے مس کرنا واجب ہوا۔ طہارت صغریٰ (وضو) میں فرض بالوں کی طرف اس لیے منتقل ہوا کیونکہ اس کی بنیاد تخفیف اور اعضاء کے بدلے جانے پر ہے۔

حواشی: (۱) (م) میں: ایک بار۔ (۲) (ظ) میں: اور کپڑے سے پیشاب دھونا ایک بار، اور (ز) میں: کپڑے سے دھونا ایک بار، اور التمہید ۲۲/ ۹۴ میں (اور عبارت اسی سے ہے): اور کپڑے کو پیشاب سے دھونا ایک بار۔ اور حدیث کو احمد (۵۸۸۴) اور ابوداؤد (۲۴۷) نے روایت کیا ہے۔ (۳) التمہید ۹۵/ ۲۲۔ (۴) المنتقی ۱/ ۹۴، اور جو قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ اور الواضحہ عبد الملک بن حبیب کی سنن اور فقہ میں لکھی گئی کتاب ہے، جیسا کہ قاضی عیاض نے ترتیب المدارک ۳/ ۳۵ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: اس جیسی کوئی کتاب نہیں لکھی گئی۔ (۵) التمہید ۹۵/ ۲۲۔

351 Surah An-Nisa: Verse 43

...in it(1) without necessity; therefore, wiping over the leather socks (khuffayn) is permissible in it (ablution), but not permissible in the major ritual bath (ghusl). I say: This is supported by the saying of the Prophet (peace be upon him): "Under every hair there is Janaba (impurity)"(2). Seventeenth: Some people went to extremes and made rinsing the mouth (madmadah) and sniffing water into the nose (istinshaq) obligatory; based on the saying of the Almighty: {until you have washed yourselves (taktasilu)}. Among them is Abu Hanifa; because they are part of the face, and their ruling is like the outer face, such as the cheek and forehead(3). Whoever leaves them and prays must repeat the prayer, like someone who leaves a small spot (lum'ah) dry(4). Whoever leaves them in their wudu (minor ablution), no repetition is required of them(5). Malik said: They are not obligatory; neither in Janaba nor in wudu; because they are internal like the inside of the body(6). This was also said by Muhammad ibn Jarir al-Tabari, al-Layth ibn Sa'd, al-Awza'i, and a group of the Successors (Tabi'un). Ibn Abi Layla and Hammad ibn Abi Sulayman said: They are both obligatory(7) in both wudu and ghusl. This is the view of Ishaq, Ahmad ibn Hanbal, and some companions of Dawud. A similar view was narrated from al-Zuhri and 'Ata'. It was also narrated from Ahmad that rinsing the mouth is Sunnah and sniffing water into the nose is obligatory, a view held by some companions of Dawud. The argument of those who do not make them obligatory is: that Allah (Glory be to Him) did not mention them in His Book, nor did He make them obligatory.

---

(1) In (Z) and (Zha): and its explanation is the 'Abdal' in it, and in (D): its explanation is that you do not rub in it, and the confirmed text is from (M), which agrees with what is in the printed edition of Al-Muntaqa 1/94, and the speech is from it. (2) It was mentioned previously in the thirteenth issue. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/439. (4) Al-Lum'ah: the spot that water does not reach during washing and ablution. Lisan al-Arab (L-m-'). (5) At-Tamhid 4/34 and Al-Istidhkar 2/12, and this is also the view of al-Thawri. (6) In (M): because they are internal, so it is not obligatory like the inside of the body. (7) In (Zha): they are two obligations.

पृष्ठ 351 सूरह अन-निसा: आयत 43

...इसमें(1) बिना किसी आवश्यकता के इसलिए इसमें (वुज़ू में) मोज़ों (ख़ुफ़ैन) पर मसह करना जायज़ है, और ग़ुस्ल (स्नान) में जायज़ नहीं है। मैं कहता हूँ: इसका समर्थन पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन से होता है: "प्रत्येक बाल के नीचे जनाबत (अशुद्धि) है"(2)। सत्रहवाँ: कुछ लोगों ने इसमें अति की और कुल्ला करने (मज़मज़ाह) और नाक में पानी डालने (इस्तिनशाक़) को अनिवार्य (वाजिब) कर दिया; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {जब तक कि तुम स्नान न कर लो (तख़्तासिलु)}। उनमें से एक अबू हनीफ़ा हैं; क्योंकि वे चेहरे का हिस्सा हैं, और उनका हुक्म चेहरे के बाहरी हिस्से जैसा ही है, जैसे गाल और माथा(3)। जो कोई उन्हें छोड़ देता है और नमाज़ पढ़ता है, उसे नमाज़ दोहरानी होगी, जैसे कि उस व्यक्ति के लिए जिसने कोई छोटा हिस्सा (लुम्अह) सूखा छोड़ दिया हो(4)। जो कोई उन्हें अपने वुज़ू में छोड़ देता है, उसे दोहराने की ज़रूरत नहीं है(5)। मालिक ने कहा: वे अनिवार्य नहीं हैं; न तो जनाबत में और न ही वुज़ू में; क्योंकि वे शरीर के अंदरूनी हिस्से की तरह आंतरिक हैं(6)। मुहम्मद इब्न जरीर अल-तबरी, अल-लैथ इब्न साद, अल-अवज़ाई और ताबिईन के एक समूह ने यही कहा है। इब्न अबी लैला और हम्माद इब्न अबी सुलेमान ने कहा: वे वुज़ू और ग़ुस्ल दोनों में अनिवार्य(7) हैं। यह इसहाक, अहमद इब्न हंबल और दाऊद के कुछ साथियों का मत है। अल-ज़ुहरी और अता से भी ऐसा ही मत वर्णित है। अहमद से यह भी वर्णित है कि कुल्ला करना सुन्नत है और नाक में पानी डालना अनिवार्य है, और दाऊद के कुछ साथियों ने भी यही कहा है। जो लोग इन्हें अनिवार्य नहीं मानते उनका तर्क यह है: कि अल्लाह सुब्हानहु ने अपनी किताब में इनका ज़िक्र नहीं किया है, और न ही इन्हें अनिवार्य किया है।

---

(1) (ज़) और (ज़ा) में: और इसका स्पष्टीकरण इसमें अब्दाल है, और (द) में: इसका स्पष्टीकरण यह है कि आप इसमें मलें नहीं, और जो (म) से पुष्ट है, वह अल-मुंतक़ा 1/94 के मुद्रित संस्करण के अनुरूप है, और बात उसी की है। (2) इसका उल्लेख तेरहवें मुद्दे में पहले हो चुका है। (3) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 1/439। (4) अल-लुम्अह: वह स्थान जहाँ ग़ुस्ल और वुज़ू के दौरान पानी नहीं पहुँचता। लिसान अल-अरब (ल-म-अ)। (5) अल-तमहीद 4/34 और अल-इस्तिज़कार 2/12, और यह अल-थौरी का भी मत है। (6) (म) में: क्योंकि वे आंतरिक हैं इसलिए शरीर के अंदरूनी हिस्से की तरह अनिवार्य नहीं हैं। (7) (ज़ा) में: दो अनिवार्य कार्य हैं।

صفحہ 351 سورۃ النساء: آیت 43

اس میں(۱) بغیر ضرورت کے؛ اسی لیے اس میں (وضو میں) موزوں پر مسح کرنا جائز ہے، اور غسل میں جائز نہیں ہے۔ میں کہتا ہوں: اس کی تائید نبی ﷺ کے اس قول سے ہوتی ہے: «ہر بال کے نیچے جنابت ہے»(۲)۔ سترہویں بات: کچھ لوگوں نے مبالغہ کیا اور کلی کرنے (مضمضہ) اور ناک میں پانی ڈالنے (استنشاق) کو واجب قرار دیا؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿حَتَّى تَغْتَسِلُوا﴾ (یہاں تک کہ تم غسل کر لو)۔ ان میں ابو حنیفہ بھی شامل ہیں؛ کیونکہ یہ دونوں چہرے کا حصہ ہیں اور ان کا حکم چہرے کے ظاہری حصے جیسا ہے، جیسے گال اور پیشانی(۳)۔ چنانچہ جس نے انہیں چھوڑ دیا اور نماز پڑھ لی، وہ اسے لوٹائے گا، جیسے اس شخص کا حکم ہے جس نے کوئی جگہ (لمعہ) خشک چھوڑ دی ہو(٤)۔ اور جس نے انہیں اپنے وضو میں چھوڑ دیا، اس پر اعادہ نہیں ہے(٥)۔ امام مالک نے فرمایا: یہ دونوں فرض نہیں ہیں؛ نہ جنابت میں اور نہ وضو میں؛ کیونکہ یہ دونوں جسم کے اندرونی حصے کی طرح باطن ہیں(٦)۔ یہی قول محمد بن جریر الطبری، لیث بن سعد، اوزاعی اور تابعین کی ایک جماعت کا ہے۔ ابن ابی لیلیٰ اور حماد بن ابی سلیمان نے کہا: یہ دونوں وضو اور غسل دونوں میں فرض(۷) ہیں۔ یہی قول اسحاق، احمد بن حنبل اور داؤد کے بعض اصحاب کا ہے۔ زہری اور عطاء سے بھی اسی طرح کا قول مروی ہے۔ امام احمد سے یہ بھی مروی ہے کہ کلی کرنا سنت ہے اور ناک میں پانی ڈالنا فرض ہے، اور داؤد کے بعض اصحاب نے یہی کہا ہے۔ ان لوگوں کی دلیل جو ان دونوں کو واجب نہیں سمجھتے یہ ہے کہ: اللہ سبحانہ نے اپنی کتاب میں ان کا ذکر نہیں فرمایا، اور نہ ہی انہیں واجب قرار دیا ہے۔

---

(۱) (ز) اور (ظ) میں ہے: اور اس کا بیان اس میں ابدال ہے، اور (د) میں ہے: اور اس کا بیان یہ ہے کہ تو اس میں نہ ملے، اور جو (م) سے ثابت ہے، وہ المنتقی ۹٤/۱ کے مطبوعہ نسخے کے

موافق ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (۲) تیرہویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۴۳۹/۱۔ (٤) اللمعہ: وہ جگہ جہاں غسل اور وضو میں پانی نہ پہنچے۔ اللسان (لمع)۔ (٥) التمہید ۳٤/٤ اور الاستذکار ۱۲/۲، اور یہی قول ثوری کا بھی ہے۔ (٦) (م) میں ہے: کیونکہ وہ دونوں باطن ہیں اس لیے جسم کے اندرونی حصے کی طرح (دھونا) واجب نہیں ہے۔ (۷) (ظ) میں ہے: دو فرض ہیں۔

Surah An-Nisa: Verse 43 352 ...His Messenger, nor did everyone agree upon it, and the obligatory duties are only established through these ways. Those who mandated them (rinsing the mouth and sniffing water into the nose) argued based on the verse and the Almighty's saying: {wash your faces} [Al-Ma'idah: 6]. Thus, what was obligatory in one type of washing (the face) is obligatory in the other. Moreover, it was not recorded that the Prophet (peace be upon him) ever omitted rinsing the mouth or sniffing water into the nose in his ablution (Wudu) or in his ritual bath (Ghusl) from major impurity (Janabah). He is the one who clarifies God's intent through word and deed. Those who distinguished between them argued that the Prophet (peace be upon him) performed rinsing of the mouth but did not command it, and his actions are recommended and not obligatory unless there is evidence. He performed sniffing water into the nose(1) and commanded it, and his command always implies obligation(2). Eighteenth: Our scholars said: Intention (Niyyah) is necessary in the ritual bath (Ghusl) from major impurity (Janabah), because of the Almighty's saying: {until you have washed yourselves [by bathing]}. This implies intention. This was the view of Malik, Al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr, as well as for ablution (Wudu) and dry ablution (Tayammum). They supported this with the Almighty's saying: {And they were not commanded except to worship Allah, [being] sincere to Him in religion} [Al-Bayyinah: 5]. Sincerity is the intention to draw closer to Allah Almighty, and the intent is to perform what He has made obligatory upon His believing servants. And he (peace be upon him) said: "Actions are but by intentions"(3), and this is an action. Al-Awza'i and Al-Hasan said: Ablution and dry ablution are valid without intention. Abu Hanifa and his companions said: Every purification with water is valid without intention, but dry ablution (Tayammum) is not valid without intention; by analogy with the consensus on removing impurities from bodies and clothes without intention(4). Al-Walid ibn Muslim narrated it from Malik(5). (1) In (Th): Al-Istinthar (blowing water out of the nose). (2) Al-Tamhid 4/34-36, and Al-Istidhkar 2/11-14. (3) Previously mentioned 3/270. (4) Al-Istidhkar 3/67-70. (5) See "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 1/440.

सूरह अन-निसा: आयत 43 352 ...उसके रसूल, न ही इस पर सभी सहमत हुए, और अनिवार्य कर्तव्य केवल इन्हीं तरीकों से स्थापित होते हैं। जिन लोगों ने उन्हें (कुल्ला करना और नाक में पानी डालना) अनिवार्य माना, उन्होंने आयत और सर्वशक्तिमान के इस कथन के आधार पर तर्क दिया: {अपने चेहरे धो लो} [अल-मायदा: 6]। इस प्रकार, धोने के एक प्रकार (चेहरे) में जो अनिवार्य था, वह दूसरे में भी अनिवार्य है। इसके अलावा, यह दर्ज नहीं किया गया है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कभी भी अपने वज़ू या जनाबत (अशुद्धता) से स्नान (ग़ुस्ल) में कुल्ला करने या नाक में पानी डालने को छोड़ा हो। वह शब्द और कर्म के माध्यम से अल्लाह के इरादे को स्पष्ट करने वाले हैं। जिन लोगों ने उनके बीच अंतर किया, उन्होंने तर्क दिया कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कुल्ला किया लेकिन इसका आदेश नहीं दिया, और उनके कार्य अनुशंसित हैं और अनिवार्य नहीं हैं जब तक कि कोई प्रमाण न हो। उन्होंने नाक में पानी डाला(1) और इसका आदेश दिया, और उनका आदेश हमेशा अनिवार्यता का अर्थ देता है(2)। अठारहवाँ: हमारे विद्वानों ने कहा: जनाबत से ग़ुस्ल (स्नान) में नियत (इरादा) आवश्यक है, क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {जब तक कि तुम स्नान न कर लो}। यह नियत की आवश्यकता को दर्शाता है। यह मलिक, अल-शाफई, अहमद, इसहाक और अबू थौर का विचार था, साथ ही वज़ू और तयम्मुम के लिए भी। उन्होंने सर्वशक्तिमान के इस कथन के साथ इसका समर्थन किया: {और उन्हें केवल अल्लाह की इबादत करने का आदेश दिया गया था, उसके लिए धर्म में निष्ठावान होकर} [अल-बय्यिनाह: 5]। निष्ठा अल्लाह सर्वशक्तिमान के करीब आने का इरादा है, और इसका उद्देश्य वह करना है जो उसने अपने मोमिन बंदों पर अनिवार्य किया है। और उन्होंने (उन पर शांति हो) कहा: "कर्म केवल नियत (इरादों) से होते हैं"(3), और यह एक कर्म है। अल-औज़ाई और अल-हसन ने कहा: वज़ू और तयम्मुम नियत के बिना भी वैध हैं। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: पानी से हर शुद्धि नियत के बिना वैध है, लेकिन तयम्मुम बिना नियत के वैध नहीं है; सर्वसम्मति के आधार पर शरीर और कपड़ों से गंदगी हटाने की तुलना में जिसमें नियत आवश्यक नहीं है(4)। अल-वलीद इब्न मुस्लिम ने इसे मलिक से रिवायत किया(5)। (1) (थ) में: अल-इस्तिन्थर (नाक से पानी बाहर निकालना)। (2) अल-तमहीद 4/34-36, और अल-इस्तिज़कार 2/11-14। (3) पहले उल्लेख किया गया है 3/270। (4) अल-इस्तिज़कार 3/67-70। (5) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" देखें 1/440।

سورہ النساء: آیت 43 352 رسول، اور نہ ہی اس پر سب کا اتفاق ہوا، اور فرائض صرف انہی طریقوں سے ثابت ہوتے ہیں۔ جن لوگوں نے ان دونوں (کلی کرنا اور ناک میں پانی ڈالنا) کو واجب قرار دیا، انہوں نے اس آیت اور اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾ [المائدہ: 6]، پس جو دھونے کی ایک صورت (چہرہ دھونا) میں واجب ہے وہ دوسری صورت میں بھی واجب ہے۔ نیز نبی کریم ﷺ سے یہ منقول نہیں کہ آپ نے اپنے وضو میں یا جنابت کے غسل میں کبھی کلی کرنا اور ناک میں پانی ڈالنا چھوڑا ہو، اور آپ ﷺ قولاً اور عملاً اللہ کی مراد کو واضح کرنے والے ہیں۔ جن لوگوں نے ان دونوں کے درمیان فرق کیا، انہوں نے یہ استدلال کیا کہ نبی کریم ﷺ نے کلی تو کی لیکن اس کا حکم نہیں دیا، اور آپ کے افعال مندوب (پسندیدہ) ہیں واجب نہیں جب تک کہ کوئی دلیل نہ ہو۔ اور آپ ﷺ نے ناک میں پانی ڈالا(1) اور اس کا حکم دیا، اور آپ کا حکم ہمیشہ وجوب کے لیے ہوتا ہے(2)۔ اٹھارویں بات: ہمارے علماء نے کہا: غسلِ جنابت میں نیت ضروری ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿حَتَّى تَغْتَسِلُوا﴾ اور یہ نیت کا تقاضا کرتا ہے۔ یہی قول امام مالک، شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور کا ہے، اور یہی حکم وضو اور تیمم کا بھی ہے۔ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے بھی استدلال کیا: ﴿وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾ [البینہ: 5]۔ اور اخلاص کا مطلب اللہ تعالیٰ کا قرب حاصل کرنے کے لیے نیت کرنا ہے، اور اس کا مقصد وہ کچھ ادا کرنا ہے جو اللہ نے اپنے مومن بندوں پر فرض کیا ہے۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اعمال کا دارومدار نیتوں پر ہے"(3) اور یہ (غسل) بھی ایک عمل ہے۔ امام اوزاعی اور حسن بصری نے کہا: وضو اور تیمم بغیر نیت کے بھی کفایت کر جاتا ہے۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: پانی سے ہونے والی ہر طہارت بغیر نیت کے کفایت کر جاتی ہے، لیکن تیمم بغیر نیت کے جائز نہیں؛ اس پر قیاس کرتے ہوئے کہ بدن اور کپڑوں سے نجاست کا دور کرنا بالاتفاق

بغیر نیت کے جائز ہے(4)۔ اسے ولید بن مسلم نے امام مالک سے روایت کیا ہے(5)۔ (1) نسخہ (ظ) میں ہے: الاستنثار (ناک جھاڑنا)۔ (2) التمہید 4/34-36، اور الاستذکار 2/ 11-14۔ (3) پہلے گزر چکا ہے 3/270۔ (4) الاستذکار 3/ 67-70۔ (5) دیکھئے ابن العربی کی احکام القرآن 1/440۔

Surah An-Nisa: Verse 43 353

Nineteenth: As for the amount of water used for ritual bathing (ghusl); Malik narrated from Ibn Shihab, from 'Urwah ibn al-Zubayr, from 'Aishah, the Mother of the Believers (may Allah be pleased with her): that the Messenger of Allah (peace be upon him) used to wash from a vessel; it was the 'Faraq' from ritual impurity (janabah) (1). The word 'Al-Faraq' can be pronounced with a vowel or a sukun on the 'ra' (2). Ibn Wahb said: 'Al-Faraq' is a wooden measure; Ibn Shihab used to say: it holds five 'aqsat' by the 'aqsat' of the Umayyads.

Muhammad ibn 'Isa al-A'sha (3) explained 'Al-Faraq', saying: it is three 'sa's'. He said: and it is five 'aqsat'. He said: in the five 'aqsat' there are twelve 'mudds' by the 'mudd' of the Prophet (peace be upon him) (4). In Sahih Muslim (5): Sufyan said: 'Al-Faraq' is three 'sa's'.

And from Anas, he said: The Prophet (peace be upon him) used to perform ablution (wudu) with a 'mudd' and wash (perform ghusl) with a 'sa' up to five 'mudds' (6). In another narration: he used to wash with five 'makakik' and perform ablution with one 'makkuk' (7).

These hadiths indicate the recommendation of using a small amount of water without strict measure or weight; a person takes from it according to what is sufficient and does not use much, for excessive use is waste (israf), and waste is blameworthy. The view of the Ibadis is to use a lot of water, and that is from Satan (8).

(1) Al-Muwatta 1/44, and via Malik, narrated by Muslim (319): (40). Narrated by Ahmad (24089), Al-Bukhari (250), and Muslim (319): (41) through several chains from Al-Zuhri. (2) Jamharat al-Lughah 2/400. (3) Abu 'Abd Allah al-Ma'afiri, from Cordoba, known as Al-A'sha. He traveled in the year Malik died, which was 177 AH, and heard from the Iraqis and Medinans. He was predominantly focused on hadith and narrations. He died in 218 AH, or it was said otherwise. See Tartib al-Madarik 3/23-25. (4) Al-Istidhkar 3/75, and Al-Tamhid 8/102, which is equivalent to 4.948 kg. See Mu'jam Matn al-Lughah 1/87. (5) Following hadith (419): (41), and it was mentioned previously. (6) Narrated by Al-Bukhari (201), and Muslim (325): (51). (7) This narration was recorded by Ahmad (12105) and Muslim (325): (50). Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (m-k-k): He meant by makkuk the 'mudd'... and 'makkuk' is a name for a measure, and its amount varies according to the custom of the people in different lands. (8) Al-Tamhid 4/103, and Al-Istidhkar 3/72-73. Ibn 'Abd al-Barr said: It is a view that appeared long ago and some of the Companions and Successors were asked

about it, so this hadith and its like were cited (meaning the previous hadith of 'Aishah, may Allah be pleased with her).

सूरह अन-निसा: आयत 43 353

उन्नीसवीं: जहाँ तक उस पानी की मात्रा का सवाल है जिससे स्नान (ग़ुस्ल) किया जाता है; मालिक ने इब्न शिहाब से, उन्होंने उरवा इब्न अल-ज़ुबैर से, और उन्होंने मोमिनों की माँ आइशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक बर्तन से ग़ुस्ल किया करते थे; वह जनाबत (अपवित्रता) से 'फ़रक' था (1)। 'अल-फ़रक' शब्द में 'रा' पर ज़बर (फ़तह) भी हो सकता है और सुकून भी (2)। इब्न वहब ने कहा: 'अल-फ़रक' लकड़ी का एक माप (पैमाना) है; इब्न शिहाब कहा करते थे: इसमें बनू उमय्या के'अकसात' के हिसाब से पाँच 'अकसात' आते हैं।

मुहम्मद इब्न ईसा अल-अशा (3) ने 'अल-फ़रक' की व्याख्या करते हुए कहा: यह तीन 'साअ' है। उन्होंने कहा: और यह पाँच 'अकसात' है। उन्होंने कहा: पाँच 'अकसात' में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के'मुद्द' के हिसाब से बारह 'मुद्द' होते हैं (4)। सहीह मुस्लिम (5) में है: सुफ़यान ने कहा: 'अल-फ़रक' तीन 'साअ' है।

और अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक 'मुद्द' से वुज़ू करते थे, और एक 'साअ' से लेकर पाँच 'मुद्द' तक से ग़ुस्ल करते थे (6)। एक अन्य रिवायत में है: पाँच 'मक़ाक़ीक़' से ग़ुस्ल करते थे, और एक 'मक़्क़ूक' से वुज़ू करते थे (7)।

ये हदीसें बिना नाप-तौल के कम पानी इस्तेमाल करने की मुस्तहब (पसंदीदा) होने पर दलालत करती हैं; इंसान उतना ही ले जितना पर्याप्त हो, और अधिक पानी न बहाए, क्योंकि अधिकता 'सरफ़' (व्यर्थ व्यय) है, और 'सरफ़' निंदनीय है। इबादिया संप्रदाय का मत पानी की अधिकता का है, और वह शैतान की ओर से है (8)।

(1) अल-मुवत्ता 1/44, और मालिक के माध्यम से मुस्लिम ने इसे (319): (40) पर निकाला है। अहमद (24089), अल-बुखारी (250), और मुस्लिम (319): (41) ने इसे अल-ज़ुहरी के माध्यम से विभिन्न मार्गों से निकाला है। (2) जमहरत अल-लुग़ह 2/400 (3) अबू अब्दुल्ला अल-माअफ़िरी, क़ुर्तुबी, जो अल-अशा के नाम से प्रसिद्ध हैं, उस वर्ष यात्रा पर निकले जब मालिक की मृत्यु हुई, जो हिजरी 177 था, उन्होंने इराकियों और मदीना वालों से (हदीसें) सुनीं। उन पर हदीस और आसार का प्रभुत्व था, उनकी मृत्यु 218 हिजरी में हुई, और कुछ और भी कहा गया है। देखिए तरतीब अल-मदारिक 3/23 - 25। (4) अल-इस्तिज़कार 3/75, और अल-तमहीद 8/102, जो 4.948 किलोग्राम के बराबर है। मुअजम मतन अल-लुग़ह 1/87 देखें। (5) हदीस (419): (41) के बाद, और यह पहले

भी बीत चुका है। (6) अल-बुखारी (201) और मुस्लिम (325): (51) द्वारा निकाला गया। (7) इस रिवायत को अहमद (12105) और मुस्लिम (325): (50) ने निकाला है। इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (म-क-क) में कहा: मक़्क़ूक से उनका अर्थ मुद्द था... और मक़्क़ूक माप के एक बर्तन का नाम है, और इसका परिमाण देशों में लोगों की प्रथाओं के अनुसार बदलता रहता है। (8) अल-तमहीद 4/103, और अल-इस्तिज़कार 3/72 - 73। इब्न अब्द अल-बर ने कहा: यह एक ऐसा मत है जो पुराने समय में प्रकट हुआ था और इसके बारे में कुछ सहाबा और ताबिईन से पूछा गया था, इसलिए यह हदीस और इसके समान (यानी आइशा रज़ियल्लाहु अन्हा की पिछली हदीस) पेश की गई।

سورہ النساء: آیت 43 353

انیسویں (بحث): رہا غسل کے پانی کی مقدار کا معاملہ؛ تو امام مالک نے ابن شہاب سے، انہوں نے عروہ بن زبیر سے، انہوں نے ام المؤمنین عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ: رسول اللہ ﷺ ایک برتن سے غسل فرماتے تھے؛ جو کہ جنابت (کی وجہ سے غسل) کے لیے 'فرق' (نامی برتن) تھا (1)۔ لفظ 'فرق' میں 'ر' پر زبر بھی آ سکتا ہے اور وہ ساکن بھی ہو سکتا ہے (2)۔ ابن وہب نے کہا: 'فرق' لکڑی کا ایک پیمانہ ہے؛ ابن شہاب فرمایا کرتے تھے کہ: اس میں بنو امیہ کے 'اقساط' کے حساب سے پانچ 'اقساط' کی گنجائش ہوتی ہے۔

اور محمد بن عیسیٰ الاعشی (3) نے 'فرق' کی تشریح کرتے ہوئے کہا: یہ تین 'صاع' کے برابر ہے، انہوں نے کہا: اور یہ پانچ 'اقساط' ہے، انہوں نے کہا: پانچ اقساط میں نبی ﷺ کے 'مد' کے حساب سے بارہ 'مد' ہوتے ہیں (4)۔ اور صحیح مسلم (5) میں ہے: سفیان نے کہا: 'فرق' تین 'صاع' ہے۔

اور حضرت انس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ ایک 'مد' سے وضو فرماتے تھے، اور ایک 'صاع' سے لے کر پانچ 'مد' تک (پانی) سے غسل فرماتے تھے (6)۔ اور ایک روایت میں ہے: پانچ 'مکاکیک' سے غسل فرماتے اور ایک 'مکوک' سے وضو فرماتے تھے (7)۔

یہ احادیث ناپ تول کے بغیر پانی کے کم استعمال کے مستحب ہونے پر دلالت کرتی ہیں؛ انسان اس میں سے حسب ضرورت لے اور زیادہ پانی نہ بہائے، کیونکہ کثرت سے پانی استعمال کرنا اسراف ہے، اور اسراف مذموم (ناپسندیدہ) ہے۔ اور اباضیہ کا مذہب پانی کی کثرت (زیادہ استعمال) کا ہے، اور وہ شیطان کی طرف سے ہے (8)۔

(1) الموطأ 1/44، اور مالک کے واسطے سے امام مسلم نے اسے (319): (40) پر نقل کیا ہے۔ نیز احمد (24089)، بخاری (250) اور مسلم (319): (41) نے اسے زہری کے مختلف طرق سے روایت کیا ہے۔ (2) جمهرة اللغة 2/ 400 (3) ابو عبد الله المعافری، قرطبی، جو 'اعشی' کے نام سے معروف ہیں، اس سال (سفر پر) روانہ ہوئے جس سال امام مالک کی وفات ہوئی یعنی 177ھ میں، اور اہل عراق و اہل مدینہ سے (علم) حاصل کیا۔ ان پر حدیث و اثر کا غلبہ تھا، وفات 218ھ میں ہوئی، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ دیکھیے ترتيب المدارك 3/ 23 - 25 . (4) الاستذكار 3/ 75، اور التمهيد 8/ 102، جو کہ 4.948 کلو گرام کے برابر ہے۔ دیکھیے معجم متن اللغة 1/ 87 . (5) حدیث (419): (41) کے بعد، اور یہ ابھی قریب ہی گزرا ہے۔ (6) اسے امام بخاری (201) اور مسلم (325): (51) نے روایت کیا ہے۔ (7) اس روایت کو امام احمد (12105) اور مسلم (325): (50) نے نقل کیا ہے۔ ابن الاثیر نے 'النہایہ' (م ک ک) میں کہا ہے: مکوک سے ان کی مراد 'مد' تھی۔۔۔ اور مکوک ایک پیمانے کا نام ہے، اور شہروں میں لوگوں کے رواج کے مطابق اس کی مقدار بدلتی رہتی ہے۔ (8) التمهيد 103/4، اور الاستذكار 3/ 72 - 73 . ابن عبد البر نے کہا: یہ وہ مذہب ہے جو قدیم زمانے میں ظاہر ہوا تھا اور اس کے بارے میں بعض صحابہ اور تابعین سے سوال کیا گیا تھا، اسی لیے یہ حدیث اور اس جیسی دیگر احادیث (یعنی حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی گزشتہ حدیث) پیش کی گئی ہیں۔

Surah An-Nisa: Verse 43 354

The twentieth point: His words, the Almighty: "And if you are ill or on a journey or one of you comes from the place of relieving himself or you have contacted women and find no water, then seek clean earth and wipe over your faces and your hands." This is the verse of Tayammum. It was revealed regarding Abdul Rahman bin Auf; he was in a state of ritual impurity (janaba) while wounded, so he was permitted to perform Tayammum (1), then the verse became general for all people. It was also said: It was revealed because the Companions lacked water during the Battle of Al-Muraysi' when Aisha's necklace was lost (2). Malik narrated the hadith from the report of Abdul Rahman bin Al-Qasim, from his father, from Aisha (3). Al-Bukhari titled this verse in the Book of Interpretation: Muhammad narrated to us, he said: Abda informed us, from Hisham bin Urwa, from his father, from Aisha, may Allah be pleased with her, she said: A necklace belonging to Asma was lost, so the Prophet ﷺ sent men to search for it. Prayer time came and they were not in a state of ablution, and they found no water, so they prayed without ablution; then Allah Almighty revealed the verse of Tayammum (4). I say: This narration does not mention the location, and it states that the necklace belonged to Asma,

(1) Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned it in Al-Ujab 2/881 from Muqatil, and Ibn Atiyya mentioned it in Al-Muharrar al-Wajiz 2/58 briefly from Al-Naqqash. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/57. (3) Al-Muwatta 1/53, and through Malik it was narrated by Ahmad (25455), Al-Bukhari (334), and Muslim (367): (108), and it does not mention the name of the battle. It says: "Until we reached Al-Bayda or Dhat al-Jaysh, my necklace broke..." Al-Hafiz said in Al-Fath 1/432: Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamheed [19/267]: It is said: it (meaning the revelation of the verse of Tayammum) was during the expedition of Banu al-Mustaliq, and he stated this with certainty in Al-Istidhkar [3/141], and Ibn Sa'd [Al-Tabaqat 2/65] and Ibn Hibban [Al-Thiqat 1/263] preceded him in this. The expedition of Banu al-Mustaliq is the Battle of Al-Muraysi', and in it occurred the story of the slander (Ifk) against Aisha, and the beginning of that was also due to her necklace being lost. If what they stated with certainty is established, it is taken to mean that it fell from her twice during that journey due to the difference in the two stories as shown in their contexts, and some of our scholars considered that unlikely... and see the completion of his words therein. (4) The word "verse" is from (M), and the hadith is in Sahih al-Bukhari (4583).

सूरह अन-निसा: आयत 43 354

बीसवीं बात: सर्वशक्तिमान का वचन: "और यदि तुम बीमार हो या यात्रा पर हो या तुम में से कोई शौच से आया हो या तुमने स्त्रियों को स्पर्श किया हो और तुम्हें पानी न मिले, तो स्वच्छ मिट्टी तलाश करो और अपने चेहरों और अपने हाथों पर मल लो।" यह तयम्मुम की आयत है, यह अब्दुल रहमान बिन औफ़ के बारे में उतरी थी; वह घायल अवस्था में जनाबत (अशुद्धि) की स्थिति में थे, इसलिए उन्हें तयम्मुम करने की अनुमति दी गई थी (1), फिर यह आयत सभी लोगों के लिए सामान्य हो गई। और यह भी कहा गया है: यह तब उतरी जब सहाबा के पास अल-मुरैसी के युद्ध के दौरान पानी नहीं था जब आयशा का हार खो गया था (2)। मलिक ने इस हदीस को अब्दुल रहमान बिन अल-कासिम की रिवायत से, उनके पिता से, आयशा से उद्धृत किया है (3)। और अल-बुखारी ने तफ़सीर की किताब में इस आयत का शीर्षक दिया है: हमें मुहम्मद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अब्दा ने हिशाम बिन उरवा से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से बताया, उन्होंने कहा: असमा का एक हार खो गया था, तो नबी ﷺ ने उसे खोजने के लिए कुछ लोगों को भेजा। नमाज़ का समय हो गया और वे वज़ू की स्थिति में नहीं थे, और उन्हें पानी नहीं मिला, इसलिए उन्होंने बिना वज़ू के नमाज़ पढ़ी; तब अल्लाह तआला ने तयम्मुम की आयत नाज़िल की (4)। मैं कहता हूँ: इस रिवायत में स्थान का उल्लेख नहीं है, और इसमें उल्लेख है कि हार असमा का था,

(1) अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-उजाब 2/881 में मुक़ातिल से इसका उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/58 में अल-नक़्क़ाश से संक्षेप में इसका उल्लेख किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/57. (3) अल-मुवत्ता 1/53, और मलिक के माध्यम से इसे अहमद (25455), अल-बुखारी (334) और मुस्लिम (367): (108) ने उद्धृत किया है, और इसमें युद्ध के नाम का उल्लेख नहीं है। इसमें कहा गया है: "यहाँ तक कि जब हम अल-बैदा या ज़ात अल-जैश पहुँचे तो मेरा हार टूट गया..." अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 1/432 में कहा: इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद [19/267] में कहा: यह कहा जाता है: यह (यानी तयम्मुम की आयत का उतरना) बनू अल-मुस्तलिक के अभियान में था, और उन्होंने अल-इस्तिज़कार [3/141] में निश्चितता के साथ यह बात कही है, और इब्न साद [अल-तबाक़ात 2/65] और इब्न हिब्बान [अत-तिकात 1/263] ने उनसे पहले ऐसा किया था। बनू अल-मुस्तलिक का अभियान अल-मुरैसी का युद्ध है, और इसमें आयशा के खिलाफ़ इफ़्क (बदनामी) की कहानी घटी थी, और उसकी शुरुआत भी उनके हार के गिरने के कारण हुई थी। यदि वह जो उन्होंने निश्चित रूप से कहा है साबित है, तो इसे इस रूप में लिया जाएगा

कि उस यात्रा में उनके पास से दो बार हार गिरा था क्योंकि दोनों कहानियों के संदर्भ में अंतर है जैसा कि उनके संदर्भ में दिखाया गया है, और हमारे कुछ उस्तादों ने इसे दूर की बात माना है... और उसमें उनकी पूरी बात देखें। (4) शब्द "आयत" (म) से है, और हदीस सहीह अल-बुखारी (4583) में है।

سورة النساء: آیت 43 354

بیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر تم بیمار ہو یا سفر پر ہو یا تم میں سے کوئی قضائے حاجت سے آیا ہو یا تم نے عورتوں کو چھوا ہو اور تمہیں پانی نہ ملے، تو پاک مٹی کا قصد کرو اور اپنے چہروں اور اپنے ہاتھوں کا مسح کرو۔" یہ تیمم کی آیت ہے، یہ عبد الرحمن بن عوف کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ زخمی حالت میں حالت جنابت میں تھے، تو انہیں تیمم کرنے کی رخصت دی گئی (1)، پھر یہ آیت تمام لوگوں کے لیے عام ہو گئی۔ اور کہا گیا: یہ غزوہ مریسیع میں صحابہ کرام کے پاس پانی نہ ہونے کی وجہ سے نازل ہوئی جب حضرت عائشہ کا ہار گم ہو گیا تھا (2)۔ مالک نے یہ حدیث عبد الرحمن بن القاسم کی روایت سے، ان کے والد سے، حضرت عائشہ سے نقل کی ہے (3)۔ اور بخاری نے کتاب التفسیر میں اس آیت کا عنوان اس طرح باندھا ہے: ہمیں محمد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں عبدہ نے ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے خبر دی، انہوں نے کہا: اسماء کا ایک ہار گم ہو گیا، تو نبی ﷺ نے اس کی تلاش میں چند آدمی بھیجے، پھر نماز کا وقت آ گیا اور وہ باوضو نہیں تھے، اور انہیں پانی نہ ملا، تو انہوں نے بغیر وضو کے نماز پڑھ لی؛ اس پر اللہ تعالیٰ نے تیمم کی آیت نازل فرمائی (4)۔ میں کہتا ہوں: اور اس روایت میں مقام کا ذکر نہیں ہے، اور اس میں یہ ہے کہ ہار اسماء کا تھا،

(1) الحافظ ابن حجر نے العجاب 2/881 میں مقاتل سے اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/58 میں النقاش سے مختصراً اسے نقل کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 2/57۔ (3) الموطأ 1/53، اور مالک کے واسطے سے اسے احمد (25455)، بخاری (334) اور مسلم (367): (108) نے روایت کیا ہے، اور اس میں غزوے کے نام کا ذکر نہیں ہے، اور اس میں آیا

ہے: یہاں تک کہ جب ہم بیداء یا ذات الجیش میں تھے تو میرا ہار ٹوٹ گیا... حافظ نے الفتح 1/432 میں کہا: ابن عبد البر نے التمہید [19/267] میں کہا: کہا جاتا ہے کہ یہ (یعنی آیت تیمم کا نزول) غزوہ بنی المصطلق میں ہوا تھا، اور انہوں نے الاستذکار [3/141] میں اس پر جزم کیا ہے، اور ابن سعد [الطبقات 2/65] اور ابن حبان [الثقات 1/263] ان سے پہلے یہ بات کہہ چکے ہیں۔ اور غزوہ بنی المصطلق ہی غزوہ مریسیع ہے، اور اسی میں حضرت عائشہ کے خلاف قصہ افک پیش آیا تھا، اور اس کی ابتدا بھی ان کا ہار گرنے کی وجہ سے ہوئی تھی، پس اگر وہ بات ثابت ہے جس پر انہوں نے جزم کیا ہے، تو اسے اس پر محمول کیا جائے گا کہ اس سفر میں دو بار ہار گرا تھا کیونکہ دونوں قصوں میں اختلاف ہے جیسا کہ ان کے سیاق سے ظاہر ہے، اور ہمارے بعض شیوخ نے اسے بعید قرار دیا ہے... اور اس میں ان کی کلام کا بقیہ حصہ دیکھیں۔ (4) لفظ "آیت" (م) سے ہے، اور حدیث صحیح بخاری (4583) میں ہے۔

Contrary to the Hadith of Malik.

An-Nasa'i mentioned from the narration of Ali bin Mushir, from Hisham bin Urwa, from his father, from Aisha: that she borrowed a necklace from Asma while she was on a journey with the Messenger of Allah (peace be upon him), and it slipped away from her. That place was called Al-Salsal, and he mentioned the Hadith (1). So, in this narration from Hisham, the necklace belonged to Asma, and Aisha borrowed it from Asma. This is an explanation for the Hadith of Malik when he said: "A necklace of Aisha was broken," and for the Hadith of Al-Bukhari when he said: "A necklace belonging to Asma was lost." It also states that the place is called Al-Salsal.

Al-Tirmidhi recorded it: Al-Humaydi narrated to us (2), Sufyan narrated to us, Hisham bin Urwa narrated to us, from his father, from Aisha: that her necklace fell off on the night of Al-Abwa, so the Messenger of Allah (peace be upon him) sent two men to search for it, and he mentioned the Hadith. In this narration from Hisham also, the necklace is attributed to her, but it is the attribution of a borrower according to the evidence of An-Nasa'i's Hadith. Regarding the place, he said: "Al-Abwa" as Malik said, except that it is without doubt (3).

And in the Hadith of Malik, she said (4): We made the camel I was riding get up, and we found the necklace under it.

---

(1) We did not find it in An-Nasa'i, and Al-Hafiz Ibn Hajar attributed it in Al-Fath 1/432 to Ja'far bin Muhammad Al-Firyabi in his book on purification (Kitab al-Taharah), and through his route, it was recorded by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 19/267. It was also recorded by Al-Bukhari (336) and Muslim (367): (109) through various routes from Hisham bin Urwa, from his father, from Aisha, that she borrowed a necklace from Asma and it was lost... and the Hadith mentioned without mentioning the name of the place where the incident occurred. Al-Salsal: is the name of a place in the outskirts of Medina. Mu'jam al-Buldan 3/421. (2) In the author's statement: "Al-Tirmidhi recorded it," there is ambiguity, for it is not the Al-Tirmidhi who is the author of the Sunan, but rather his teacher Muhammad bin Isma'il bin Yusuf. Ibn Abd al-Barr recorded it in Al-Tamhid 19/268 through his route, from Al-Humaydi, with it, and it is in Musnad Al-Humaydi (195). (3) Malik's Hadith from Al-Muwatta and the two Sahihs was mentioned previously, and there is no mention of Al-Abwa in it. It states: "until we were at Al-Bayda, or Dhat al-Jaysh." Al-Bayda, as mentioned recently in the

footnotes, and the mention of Al-Abwa came in Ibn Abbas's (may Allah be pleased with them both) praise of Lady Aisha (may Allah be pleased with her) while she was on her deathbed. Part of what he said to her was, "and your necklace fell off on the night of Al-Abwa, then verses of the Quran were revealed concerning you." Recorded by Ahmad (1905). Al-Abwa and Dhat al-Jaysh are names of places between Mecca and Medina. See Fath al-Bari 1/432. (4) In the copies: "He said", and what is established is from Muwatta Malik 1/54.

मलिक की हदीस के विपरीत।

अन-नसाई ने अली बिन मुशीर के वर्णन से, हिशाम बिन उरवा से, उनके पिता से, आयशा से उल्लेख किया है: कि उन्होंने अस्मा से एक हार उधार लिया था जब वह अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) के साथ यात्रा पर थीं, और वह उनसे फिसल गया। उस स्थान को अल-सलसल कहा जाता था, और उन्होंने हदीस (1) का उल्लेख किया। तो, हिशाम के इस वर्णन में, हार अस्मा का था, और आयशा ने इसे अस्मा से उधार लिया था। यह मलिक की हदीस के लिए एक स्पष्टीकरण है जब उन्होंने कहा: "आयशा का एक हार टूट गया था," और अल-बुखारी की हदीस के लिए जब उन्होंने कहा: "अस्मा का एक हार खो गया था।" इसमें यह भी उल्लेख है कि उस स्थान को अल-सलसल कहा जाता है।

अल-तिर्मिज़ी ने इसे दर्ज किया है: अल-हुमैदी ने हमसे बयान किया (2), सुफियान ने हमसे बयान किया, हिशाम बिन उरवा ने हमसे बयान किया, उनके पिता से, आयशा से: कि उनका हार अल-अबवा की रात गिर गया था, इसलिए अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) ने दो पुरुषों को उसकी तलाश के लिए भेजा, और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। हिशाम के इस वर्णन में भी, हार को उनके साथ जोड़ा गया है, लेकिन यह अन-नसाई की हदीस के प्रमाण के अनुसार एक उधारकर्ता का संबंध है। स्थान के बारे में उन्होंने कहा: "अल-अबवा" जैसा कि मलिक ने कहा था, सिवाय इसके कि यह बिना किसी संदेह के है (3)।

और मलिक की हदीस में, उन्होंने कहा (4): हमने उस ऊंट को खड़ा किया जिस पर मैं सवार थी, और हमें उसके नीचे हार मिला।

---

(1) हमें यह अन-नसाई में नहीं मिला, और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 1/432 में इसे जाफ़र बिन मुहम्मद अल-फ़रियाबी की पवित्रता की पुस्तक (किताब अल-तहराह) में श्रेय दिया है, और उनके मार्ग से, इसे इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 19/267 में दर्ज किया गया था। इसे अल-बुखारी (336) और मुस्लिम (367): (109) द्वारा हिशाम बिन उरवा से, उनके पिता से, आयशा से विभिन्न मार्गों के माध्यम से दर्ज किया गया है, कि उन्होंने अस्मा से एक हार उधार लिया था और वह खो गया था... और हदीस उस स्थान के नाम का उल्लेख किए बिना बताई गई है जहाँ घटना हुई थी। अल-सलसल: मदीना के बाहरी इलाके में एक स्थान का नाम है। मुअजम अल-बुल्दान 3/421। (2) लेखक के कथन में: "अल-तिर्मिज़ी ने इसे दर्ज किया," अस्पष्टता है, क्योंकि यह सुनान के लेखक

अल-तिर्मिज़ी नहीं हैं, बल्कि उनके शिक्षक मुहम्मद बिन इस्माइल बिन यूसुफ हैं। इब्न अब्द अल-बर्र ने इसे अल-तमहीद 19/268 में उनके मार्ग से, अल-हुमैदी से दर्ज किया है, और यह मसनद अल-हुमैदी (195) में है। (3) अल-मुवत्ता और दो सहीह से मलिक की हदीस पहले बताई गई थी, और इसमें अल-अबवा का कोई उल्लेख नहीं है। इसमें कहा गया है: "जब तक हम अल-बैदा, या ज़ात अल-जैश में नहीं थे।" अल-बैदा, जैसा कि हाल ही में पादलेखों में उल्लेख किया गया है, और अल-अबवा का उल्लेख इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की सैयदा आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की प्रशंसा में आया था जब वह अपने मृत्युशय्या पर थीं। उन्होंने उनसे जो कहा था उसका हिस्सा था, "और आपका हार अल-अबवा की रात गिर गया था, फिर आपके बारे में कुरान की आयतें उतरीं।" अहमद (1905) द्वारा दर्ज किया गया। अल-अबवा और ज़ात अल-जैश मक्का और मदीना के बीच के स्थानों के नाम हैं। फतह अल-बारी 1/432 देखें। (4) प्रतियों में: "उन्होंने कहा" (पुल्लिंग), और जो स्थापित है वह मुवत्ता मलिक 1/54 से है।

حدیثِ مالک کے خلاف۔

اور نسائی نے علی بن مسہر کی روایت سے، ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے ذکر کیا ہے کہ: انہوں نے اسماء رضی اللہ عنہا سے ایک ہار ادھار لیا تھا جب وہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ایک سفر میں تھیں، تو وہ ان سے گر گیا، اور اس جگہ کو الصلصل کہا جاتا تھا، اور انہوں نے حدیث (1) کا ذکر کیا۔ تو ہشام کی اس روایت میں یہ ہے کہ ہار اسماء کا تھا، اور عائشہ نے اسے اسماء سے ادھار لیا تھا۔ اور یہ مالک کی اس حدیث کا بیان ہے جس میں انہوں نے کہا: "عائشہ کا ایک ہار ٹوٹ گیا،" اور بخاری کی اس حدیث کا جس میں انہوں نے کہا: "اسماء کا ایک ہار ضائع ہو گیا۔" اور اس میں یہ بھی ہے کہ اس جگہ کو الصلصل کہا جاتا ہے۔

اور اسے ترمذی نے روایت کیا: ہمیں حمیدی (2) نے بیان کیا، ہمیں سفیان نے بیان کیا، ہمیں ہشام بن عروہ نے بیان کیا، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا کہ: ان کا ہار ابواء کی رات گر گیا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے دو آدمیوں کو اس کی تلاش میں بھیجا، اور حدیث کا ذکر کیا۔ تو ہشام کی اس روایت میں بھی ہار کی نسبت ان کی طرف ہے، لیکن یہ ادھار لینے والے کی نسبت ہے جیسا کہ نسائی کی حدیث کی دلیل سے معلوم ہوتا ہے۔ اور جگہ کے بارے میں انہوں نے کہا: "الابواء" جیسا کہ مالک نے کہا، سوائے اس کے کہ یہ بغیر کسی شک کے ہے (3)۔

اور مالک کی حدیث میں انہوں نے کہا (4): اور ہم نے اس اونٹ کو اٹھایا جس پر میں سوار تھی، تو ہمیں اس کے نیچے ہار مل گیا۔

---

(1) ہمیں یہ نسائی کے ہاں نہیں ملا، اور حافظ ابن حجر نے الفتح 1/ 432 میں اسے جعفر بن محمد فریابی کی کتاب الطہارۃ کی طرف منسوب کیا ہے، اور انہی کے واسطے سے ابن عبد البر نے التمہید 19/ 267 میں اسے روایت کیا ہے۔ اور بخاری (336) اور مسلم (367): (109) نے ہشام بن عروہ کے واسطے سے ان کے والد سے اور انہوں نے عائشہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے اسماء سے ایک ہار ادھار لیا جو ضائع ہو گیا... اور حدیث کا ذکر کیا لیکن اس جگہ کا نام نہیں لیا جہاں یہ واقعہ پیش آیا| اور الصلصل: مدینہ کے مضافات میں ایک جگہ کا نام ہے۔ معجم البلدان 3/ 421۔ (2) مصنف کے اس قول میں: "اسے ترمذی نے روایت کیا،" ابہام ہے، کیونکہ یہ سنن والے ترمذی نہیں ہیں، بلکہ ان کے شیخ محمد بن اسماعیل بن یوسف ہیں، اور ابن عبد البر نے التمہید 19/ 268 میں ان کے واسطے سے حمیدی سے اسے روایت کیا ہے، اور یہ مسند الحمیدی (195) میں ہے۔ (3) مؤطا اور صحیحین سے مالک کی حدیث پہلے گزر چکی ہے، اور اس میں ابواء کا ذکر نہیں ہے، بلکہ اس میں ہے: "یہاں تک کہ جب ہم بیداء یا ذات الجیش میں پہنچے۔" اور بیداء جیسا کہ حال ہی میں حاشیے میں ذکر ہوا، اور ابواء کا ذکر حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی اس وقت تعریف میں آیا جب وہ وفات کے قریب تھیں، تو انہوں نے جو کچھ ان سے کہا اس میں یہ بھی تھا کہ "اور آپ کا ہار ابواء کی رات گر گیا تھا، تو آپ کے بارے میں قرآن کی آیات نازل ہوئیں۔" اسے احمد (1905) نے روایت کیا ہے۔ اور ابواء اور ذات الجیش مکہ اور مدینہ کے درمیان مقامات کے نام ہیں۔ دیکھئے فتح الباری 1/ 432۔ (4) نسخوں میں: "قال" (مذکر) ہے، اور جو درست ہے وہ موطا مالک 1/ 54 سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 43 356

It is mentioned in Al-Bukhari: that the Messenger of Allah (ﷺ) found it (1). This is all correct in meaning, and the difference among narrators regarding whether it was a necklace or a collar, or the location, does not detract from the hadith, nor does it weaken any part of it. This is because the intended meaning and purpose of the hadith is the revelation of Tayammum (2). The narrations have clarified the matter of the necklace (3).

As for the saying in the hadith of At-Tirmidhi: "So he sent two men," it is said: one of them was Usayd ibn Hudayr (4). Perhaps they are the ones meant by "men" in Al-Bukhari's hadith, so he expressed them with a plural term, as the minimum for a plural is two. Or others followed in their footsteps, so the use of the term is correct, and Allah knows best. So they were sent to search for it, they searched, but found nothing in their direction. When they returned, they made the camel stand up, and found it underneath him (5).

It has been narrated that the companions of the Messenger of Allah (ﷺ) were afflicted with wounds, which spread among them. Then they were afflicted with ritual impurity (janaba), and they complained about that to the Messenger of Allah (ﷺ), so this verse was revealed (6). This is also not contrary to what we mentioned; for they might have been afflicted with wounds in that raid of theirs from which they were returning, as there was fighting in it. So they complained, and the necklace was lost, and the verse was revealed.

It has been said: the loss of the necklace was during the Raid of Banu al-Mustaliq. This is also not contrary to the saying of those who say: during the Raid of al-Muraysi', as they are one and the same raid; for the Prophet (ﷺ) raided Banu...

---

(1) Refers to the aforementioned hadith of Al-Bukhari, and the saying of Aisha (may Allah be pleased with her) in it: "So the Messenger of Allah (ﷺ) sent men in search of it..." In another narration by Al-Bukhari (336): "So the Messenger of Allah (ﷺ) sent a man and he found it." In a third narration (3773): "So the Messenger of Allah (ﷺ) sent people from his companions in search of it." See Al-Mufhim 1/611. (2) At-Tamhid 19/268. (3) In (M): And the narrations regarding the matter of the necklace have been established. (4) Reported by Abu Dawud (317), and Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 19/268 from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (5) Al-Mufhim 1/612. (6) Reported by Ibn Abi Shaybah 1/101, and At-Tabari 7/75 from Ibrahim al-Nakha'i.

सूरह अन-निसा: आयत 43 356

अल-बुखारी में आया है: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे पा लिया (1)। यह सब अर्थ में सही है, और वर्णनकर्ताओं के बीच हार या माला, या स्थान के बारे में मतभेद हदीस की प्रामाणिकता को कम नहीं करता है, और न ही इसके किसी हिस्से को कमजोर करता है; क्योंकि हदीस का अभीष्ट अर्थ और उद्देश्य तैयमुम का अवतरण है (2)। हदीसों ने हार के मामले को स्पष्ट कर दिया है (3)।

जहाँ तक अत-तिर्मिज़ी की हदीस में उनके इस कथन का सवाल है: "तो उन्होंने दो आदमियों को भेजा," कहा जाता है: उनमें से एक उसैद बिन हुदैर थे (4)। शायद वे ही अल-बुखारी की हदीस में 'पुरुषों' से अभिप्रेत हैं, इसलिए उन्हें बहुवचन शब्द के साथ व्यक्त किया गया; क्योंकि बहुवचन के लिए न्यूनतम दो है। या उनके पदचिन्हों पर अन्य लोग भी गए, इसलिए इस शब्द का प्रयोग सही है, और अल्लाह बेहतर जानता है। तो उन्हें उसकी तलाश में भेजा गया, उन्होंने तलाश की, लेकिन अपनी दिशा में कुछ नहीं पाया। जब वे लौटे, तो उन्होंने ऊँट को उठाया, और उसे उसके नीचे पाया (5)।

यह भी वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों को घाव लगे थे, जो उनमें फैल गए थे। फिर वे जनाबत (अपवित्रता) की स्थिति में आ गए, तो उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसकी शिकायत की, तब यह आयत नाजिल (अवतरित) हुई (6)। यह भी हमारे द्वारा बताई गई बात के विपरीत नहीं है; क्योंकि हो सकता है कि उन्हें उनकी उस लड़ाई में घाव लगे हों जिससे वे लौट रहे थे; क्योंकि उसमें युद्ध हुआ था, इसलिए उन्होंने शिकायत की, और हार खो गया, और आयत नाजिल हुई।

कहा गया है: हार का खोना बनू अल-मुस्तलिक की लड़ाई में हुआ था। यह भी उनके कथन के विपरीत नहीं है जो कहते हैं: मुरैसीअ की लड़ाई में, क्योंकि वे एक ही लड़ाई है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बनू... पर हमला किया था।

---

(1) अल-बुखारी की पूर्ववर्ती हदीस को संदर्भित करता है, और उसमें आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) का कथन: "तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसकी तलाश में कुछ पुरुषों को भेजा..." अल-बुखारी की एक अन्य रिवायत (336) में: "तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक आदमी को भेजा और उसने उसे पा लिया।" तीसरी रिवायत (3773) में: "तो अल्लाह

के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने साथियों में से कुछ लोगों को उसकी तलाश में भेजा।" देखें अल-मुफ़्हिम 1/611। (2) अत-तमहीद 19/268। (3) (M) में: और हार के मामले में रिवायतें पुख्ता हो चुकी हैं। (4) इसे अबू दाऊद (317) ने और इब्न अब्द अल-बर ने अत-तमहीद 19/268 में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। (5) अल-मुफ़्हिम 1/612। (6) इसे इब्न अबी शैबा 1/101 और अत-तबरी 7/75 ने इब्राहिम अल-नखई से उद्धृत किया है।

سورہ النساء: آیت ۴۳ ۳۵۶

اور بخاری میں آیا ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے اسے پا لیا (۱)۔ اور یہ سب معنی کے لحاظ سے درست ہے، اور راویوں کا ہار اور مالا، یا مقام کے بارے میں اختلاف حدیث پر اثر انداز نہیں ہوتا، اور نہ ہی اس کے کسی حصے کو کمزور کرتا ہے؛ کیونکہ حدیث سے مقصود اور مراد تیمم کا نزول ہے (۲)، اور روایتوں نے ہار کے معاملے کو واضح کر دیا ہے (۳)۔

جہاں تک ترمذی کی حدیث میں ان کے اس قول کا تعلق ہے: "پس انہوں نے دو آدمیوں کو بھیجا،" کہا جاتا ہے: ان میں سے ایک اسید بن حضیر (۴) تھے۔ شاید بخاری کی حدیث میں مردوں سے مراد یہی دونوں ہوں، اس لیے ان کے لیے جمع کا لفظ استعمال کیا گیا؛ کیونکہ جمع کی کم از کم تعداد دو ہے، یا ان کے پیچھے دوسرے لوگ بھی گئے، اس لیے اس لفظ کا استعمال درست ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ پس انہیں اس کی تلاش میں بھیجا گیا، انہوں نے تلاش کیا، لیکن اپنی سمت میں کچھ نہ پایا۔ جب وہ واپس آئے تو انہوں نے اونٹ کو اٹھایا، تو اسے اس کے نیچے پایا (۵)۔

اور یہ روایت کی گئی ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کو زخم آئے تھے، جو ان میں پھیل گئے، پھر وہ جنابت کی حالت میں آگئے، تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے اس کی شکایت کی، تب یہ آیت نازل ہوئی (۶)۔ اور یہ بھی اس کے خلاف نہیں ہے جو ہم نے ذکر کیا ہے؛ کیونکہ ہو سکتا ہے کہ انہیں ان کے اس غزوے میں زخم آئے ہوں جس سے وہ واپس آرہے تھے؛ کیونکہ اس میں لڑائی ہوئی تھی، چنانچہ انہوں نے شکایت کی، اور ہار گم ہو گیا، اور آیت نازل ہوئی۔

اور کہا گیا ہے: کہ ہار کا گم ہونا غزوہ بنی المصطلق میں ہوا تھا۔ یہ بھی ان لوگوں کے قول کے خلاف نہیں ہے جو کہتے ہیں: غزوہ مریسیع میں، کیونکہ یہ ایک ہی غزوہ ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے بنو... پر حملہ کیا تھا۔

---

(۱) یہ بخاری کی سابقہ حدیث کی طرف اشارہ ہے، اور اس میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا قول: "پس رسول اللہ ﷺ نے اس کی تلاش میں کچھ مردوں کو بھیجا..." بخاری کی ایک اور روایت (۳۳۶) میں ہے: "پس رسول اللہ ﷺ نے ایک آدمی کو بھیجا تو اس نے اسے پا لیا،" اور تیسری روایت (۳۷۷۳) میں ہے: "پس رسول اللہ ﷺ نے اپنے صحابہ میں سے کچھ لوگوں کو اس کی تلاش میں بھیجا۔" دیکھیے المفہم ۶۱۱/۱۔ (۲) التمہید ۲۶۸/۱۹۔ (۳) (م) میں ہے: اور ہار کے معاملے میں روایتیں ثابت ہو چکی ہیں۔ (۴) اسے ابو داؤد (۳۱۷) نے اور ابن عبد البر نے التمہید ۲۶۸/۱۹ میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) المفہم ۶۱۲/۱۔ (۶) اسے ابن ابی شیبہ ۱۰۱/۱ اور طبری ۷۵/۷ نے ابراہیم نخعی سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 43 357

Al-Mustaliq in Shaban of the sixth year of Hijra, according to what Khalifah ibn Khayyat(1) and Abu Umar ibn Abd al-Barr(2) said. He (the Prophet) appointed Abu Dharr al-Ghifari over Medina. It was also said: rather Numaylah ibn Abd Allah al-Laythi(3). The Messenger of Allah ﷺ raided Banu al-Mustaliq while they were unaware, and they were at a water source called al-Muraysi' in the direction of Qudayd near the coast. He killed those he killed and took the women and children captive(4). Their battle cry that day was: "Amit, amit" (Death, death). It has also been said: Banu al-Mustaliq gathered against the Messenger of Allah ﷺ and intended to attack him. When he heard of that, he went out to them and met them at a water source called: al-Muraysi', so they fought, and Allah defeated them.

This is what has been narrated regarding the beginning of Tayammum (dry ablution) and its reason. It has been said: The verse in Surah al-Ma'idah is the verse of Tayammum, as will be explained there(6).

Abu Umar(7) said: So Allah Almighty revealed the verse of Tayammum, which is the verse of Wudu (ablution) mentioned in Surah al-Ma'idah, or the verse in Surah An-Nisa. Tayammum is not mentioned in any other than these two verses, and both are Medinan.

Twenty-first: His saying, the Almighty: ﴿مَرْضَىٰ﴾ (sick) - Sickness is an expression of the body's departure from...

---

(1) Transmitted by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 1/442, al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 35/146, and al-Hafiz Ibn Hajar in al-Fath 7/430. (2) Al-Istidhkar 3/141; Ibn Ishaq also said it as in Sirat Ibn Hisham 2/289, and in it is another opinion; that it was in the year five, which is what al-Hakim and al-Hafiz Ibn Hajar preferred. See al-Fath 7/430. (3) Sirat Ibn Hisham 2/286, and al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar p. 217. Numaylah ibn Abd Allah al-Laythi is the one who killed Miqyas ibn Subabah on the day of the Conquest, and the Prophet ﷺ had declared his blood permissible. Al-Isabah 10/188. (4) After it in (M): "whoever he took captive". What is established from the manuscripts matches what is in al-Durar p. 217, and the speech is from it. (5) Al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar p. 217, and what is between brackets is from it. See what was narrated by al-Bukhari (2541), and Muslim (1730) from the Hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them, and al-Tabarani in al-Awsat (6012), and al-Kabir (6496) from the Hadith of Sinan ibn Wabrah, in the story of this battle. (6) When

interpreting the saying of the Almighty: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ﴾ [Verse: 6].
(7) Al-Tamhid 19/279.

सूरह अन-निसा: आयत 43 357

हिजरत के छठे वर्ष के शाबान में अल-मुस्तलिक, जैसा कि खलीफा इब्न खय्यात(1) और अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र(2) ने कहा है। उन्होंने मदीना पर अबू जर अल-ग़िफ़ारी को नियुक्त किया। और यह भी कहा गया है: बल्कि नुमैला इब्न अब्द अल्लाह अल-लैथी(3)। अल्लाह के रसूल ﷺ ने बनू अल-मुस्तलिक पर छापा मारा जब वे बेखबर थे, और वे तटीय क्षेत्र के पास कुदैद की दिशा में अल-मुरैसी' नामक एक जल स्रोत पर थे। उन्होंने जिन्हें मारना था मारा और महिलाओं और बच्चों को बंदी बना लिया(4)। उस दिन उनका नारा था: "अमित, अमित" (मृत्यु, मृत्यु)। यह भी कहा गया है: बनू अल-मुस्तलिक अल्लाह के रसूल ﷺ के विरुद्ध एकत्र हुए और उन पर हमला करना चाहते थे। जब उन्हें इसकी सूचना मिली, तो वे उनकी ओर निकले और उन्हें एक जल स्रोत पर मिले जिसे कहा जाता है: अल-मुरैसी', फिर उन्होंने युद्ध किया, और अल्लाह ने उन्हें पराजित कर दिया।

यह तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) की शुरुआत और उसके कारण के बारे में जो आया है वह है। यह भी कहा गया है: सूरह अल-माइदाह की आयत तयम्मुम की आयत है, जैसा कि वहां उसके विवरण में आएगा(6)।

अबू उमर(7) ने कहा: तो अल्लाह तआला ने तयम्मुम की आयत नाज़िल की, और वह सूरह अल-माइदाह में उल्लिखित वज़ू की आयत है, या सूरह अन-निसा की आयत। इन दो आयतों के अलावा किसी अन्य में तयम्मुम का उल्लेख नहीं है और ये दोनों मदनी (मदीना में उतरी) हैं।

इक्कीसवां: उनका कहना, सर्वशक्तिमान: ﴿मर्दा (बीमार)﴾ - बीमारी शरीर के... से बाहर निकलने की अभिव्यक्ति है।

---

(1) इसे इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरान 1/442 में, अल-मिज़्ज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल 35/146 में और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 7/430 में उद्धृत किया है। (2) अल-इस्तिज़कार 3/141; इब्न इशाक ने भी सीरत इब्न हिशाम 2/289 में यही कहा है, और इसमें एक अन्य राय है; कि यह पांचवें वर्ष में था, जिसे अल-हाकिम और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने प्राथमिकता दी। देखें अल-फ़तह 7/430। (3) सीरत इब्न हिशाम 2/286, और अल-दुरर फ़ी इख़्तिसार अल-मग़ाज़ी व अल-सियर पृष्ठ 217। नुमैला इब्न अब्द अल्लाह अल-लैथी वह है जिसने फ़तह (मक्का की विजय) के दिन मिकयास इब्न सुबाबाह को मार डाला था, और नबी ﷺ ने उसके खून को माफ़ कर दिया था (उसे दंड से मुक्त रखा था)। अल-इसाबा 10/188। (4) (M) में इसके बाद है: "जो बंदी बनाया गया"।

हस्तलिपियों से जो पुष्ट होता है, वह अल-दुरर पृष्ठ 217 के अनुरूप है, और विवरण वहीं से है। (5) अल-दुरर फ़ी इख़्तिसार अल-मग़ाज़ी व अल-सियर पृष्ठ 217, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। देखें कि बुखारी (2541) और मुस्लिम (1730) ने इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से क्या निकाला है, और अल-तबरानी ने अल-अवसत (6012) में, और अल-कबीर (6496) ने सिनान इब्न वबराह की हदीस से, इस युद्ध की कहानी में। (6) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या करते समय: ﴿ऐ ईमान वालो! जब तुम नमाज़ के लिए खड़े होओ﴾ [आयत: 6]। (7) अल-तमहीद 19/279।

سورة النساء: آیت 43 357

المصطلق شعبان میں ہجرت کے چھٹے سال، جیسا کہ خلیفہ بن خیاط(1) اور ابو عمر بن عبد البر(2) نے کہا۔ انہوں نے ابو ذر الغفاری کو مدینہ پر مقرر کیا۔ اور کہا گیا: بلکہ نمیلہ بن عبد اللہ اللیثی(3)۔ اور اللہ کے رسول ﷺ نے بنو المصطلق پر اس وقت حملہ کیا جب وہ غافل تھے، اور وہ قدید کی جانب ساحل کے قریب مریسیع نامی پانی کے چشمے پر تھے، تو جو قتل ہوئے انہیں قتل کیا گیا، اور عورتوں اور بچوں کو قیدی بنا لیا گیا(4)۔ اس دن ان کا نعرہ تھا: "أمت أمت" (موت، موت)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: بنو المصطلق اللہ کے رسول ﷺ کے خلاف جمع ہوئے تھے اور ان کا ارادہ کیا تھا، جب انہیں یہ خبر ملی تو وہ ان کی طرف نکلے، پس وہ انہیں ایک پانی کے چشمے پر ملے جسے مریسیع کہا جاتا ہے، تو ان میں جنگ ہوئی، اور اللہ نے انہیں شکست دی۔

یہ وہ ہے جو تیمم کی ابتدا اور اس کے سبب کے بارے میں آیا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: سورہ مائدہ کی آیت تیمم کی آیت ہے، جیسا کہ وہاں اس کی وضاحت آئے گی(6)۔

ابو عمر(7) نے کہا: تو اللہ تعالیٰ نے تیمم کی آیت نازل فرمائی، اور وہ وضو کی وہ آیت ہے جو سورہ مائدہ میں مذکور ہے، یا وہ آیت جو سورہ نساء میں ہے۔ ان دو آیتوں کے علاوہ کہیں اور تیمم کا ذکر نہیں ہے اور یہ دونوں مدنی ہیں۔

اکیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَرْضَىٰ﴾ (بیمار) - بیماری بدن کے ... سے باہر نکلنے کا اظہار ہے۔

---

(1) اسے ابن العربی نے احکام القرآن 1/442 میں، اور المزی نے تہذیب الکمال 35/146 میں، اور الحافظ ابن حجر نے الفتح 7/430 میں نقل کیا ہے۔ (2) الاستذکار 3/141، اور اسے ابن اسحاق نے بھی سیرت ابن ہشام 2/289 میں کہا ہے، اور اس میں ایک دوسرا قول ہے؛ کہ یہ سنہ

پانچ ہجری میں تھی، اور اسی کو الحاکم اور الحافظ ابن حجر نے ترجیح دی ہے۔ دیکھئے الفتح 7/430۔ (3) سیرت ابن ہشام 2/286، اور الدرر فی اختصار المغازی والسیر ص217، اور نمیلہ ابن عبد اللہ اللیثی وہ ہے جس نے فتح کے دن مقیس بن صبابہ کو قتل کیا تھا، اور نبی ﷺ نے اس کا خون رائیگاں قرار دیا تھا۔ الاصابہ 10/188۔ (4) (م) میں اس کے بعد ہے: جس نے قید کیا۔ اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ الدرر ص217 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (5) الدرر فی اختصار المغازی والسیر ص217، اور جو کچھ قوسین (brackets) میں ہے وہ اسی سے ہے، اور دیکھئے جو امام بخاری (2541) اور مسلم (1730) نے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور الطبرانی نے الاوسط (6012) میں، اور الکبیر (6496) میں سنان بن وبرہ کی حدیث سے، اس غزوہ کے قصے میں۔ (6) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر کے وقت: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَوةِ﴾ [آیت: 6]۔ (7) التمہید 19/279۔

358 Surah An-Nisa: Verse 43

...the limit of moderation and habit, towards deviation and anomaly. It is of two types: major and minor (1); If it is major, such that one fears death due to the coldness of the water, or due to an existing ailment, or fears the loss (2) of some limbs, then such a person performs Tayammum (dry ablution) by consensus, except for what was narrated from Al-Hasan and Ata that he should perform purification even if he dies. This is refuted by the words of the Almighty: {And He has not placed upon you in the religion any hardship} [Al-Hajj: 78], and His words: {And do not kill yourselves} (3) [An-Nisa: 29]. Ad-Daraqutni narrated from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas, regarding the words of the Mighty and Majestic: {And if you are ill or on a journey}, he said: If a man has a wound in the way of Allah, or sores, or smallpox, and he enters a state of major impurity (Janaba), and fears he will die if he bathes, he should perform Tayammum (4). And from Sa'id bin Jubayr also, from Ibn Abbas, who said: A sick person was granted a concession to perform Tayammum with clean earth (5). Amr ibn al-As performed Tayammum when he feared he would perish from the severity of the cold, and the Prophet ﷺ did not order him to wash or repeat it (6). If it is minor, but he fears that an ailment will occur, or increase, or that recovery will be delayed, then these people perform Tayammum by consensus of the school of thought. Ibn Atiyyah (7) said: From what I have memorized. WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/440. (2) In (D) and (Z): loss (fawat). (3) See Al-Awsat 2/20-21 and 26, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/58, and the report of Ata was recorded by Abdul Razzaq (864). (4) Sunan ad-Daraqutni (678), and it is in Musannaf Ibn Abi Shaybah 1/101, and recorded as Marfu' by Ibn Khuzaymah (272), Ibn al-Jarud (129), and al-Hakim 1/165. Al-Bazzar said, as in At-Talkhis al-Habir 1/146: We do not know of it being raised (as a Marfu' hadith) from Ata by any of the trustworthy narrators except Jarir, and Ibn Adi mentioned from Ibn Ma'in that Jarir heard from Ata after his mental confusion. (5) Sunan ad-Daraqutni (679), and it is in Musannaf Abd ar-Razzaq (869). Ad-Daraqutni said: Ali bin Asim narrated it from Ata and raised it to the Prophet ﷺ, while Warqa, Abu Awanah, and others attributed it to him as a Mawquf report, and that is what is correct. End quote. Abu Zur'ah and Abu Hatim also authenticated the Mawquf report, as in 'Ilal Ibn Abi Hatim 1/25-26. (6) Previously mentioned on p. 259 of this volume, and will follow shortly. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/58.

358 सूरह अन-निसा: आयत 43

...अति और विचलन की ओर जाने वाली सामान्यता की सीमा। यह दो प्रकार की होती है: अधिक और कम (1); यदि यह अधिक हो, जैसे कि कोई ठंडे पानी के कारण, या अपनी बीमारी के कारण मृत्यु से डरता हो, या अंगों के नष्ट होने (2) का डर हो, तो ऐसा व्यक्ति सर्वसम्मति से तयम्मुम करता है, सिवाय उस बात के जो अल-हसन और अता से वर्णित है कि वह शुद्धिकरण करे भले ही वह मर जाए। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों द्वारा खंडित है: {और उसने धर्म में तुम पर कोई कठिनाई नहीं रखी है} [अल-हज्ज: 78], और उसके शब्द: {और अपने आप को मत मारो} (3) [अन-निसा: 29]। अद-दराकुत्नी ने सईद बिन जुबैर से, उन्होंने इब्न अब्बास से, अल्लाह के इन शब्दों के बारे में वर्णित किया है: {और यदि तुम बीमार हो या यात्रा पर हो}, उन्होंने कहा: यदि किसी व्यक्ति को अल्लाह की राह में घाव, या फोड़े, या चेचक हो, और वह नापाकी (जनाबत) की स्थिति में हो, और उसे डर हो कि स्नान करने पर वह मर जाएगा, तो वह तयम्मुम करे (4)। और सईद बिन जुबैर से भी, इब्न अब्बास के माध्यम से, जिन्होंने कहा: बीमार व्यक्ति को पाक मिट्टी से तयम्मुम करने की अनुमति दी गई थी (5)। अम्र इब्न अल-आस ने अत्यधिक ठंड के कारण मृत्यु के डर से तयम्मुम किया, और पैगंबर ﷺ ने उन्हें स्नान करने या दोहराने का आदेश नहीं दिया (6)। यदि यह कम हो, लेकिन उसे डर हो कि बीमारी हो जाएगी, या बढ़ जाएगी, या ठीक होने में देरी होगी, तो विचारधारा की सर्वसम्मति के अनुसार ये लोग तयम्मुम करते हैं। इब्न अतियाह (7) ने कहा: जैसा मैंने याद किया है। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/440 द्वारा। (2) (D) और (Z) में: 'फवात' (नष्ट होना)। (3) अल-औसत 2/20-21 और 26 देखें, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/58, और अता का विवरण अब्दुल रज्जाक (864) द्वारा निकाला गया है। (4) सुनन अद-दराकुत्नी (678), और यह मुसन्नफ इब्न अबी शैबा 1/101 में है, और इब्न खुजैमा (272), इब्न अल-जारूद (129), और अल-हाकिम 1/165 द्वारा मरफू के रूप में वर्णित है। अल-बज़ार ने अत्तलखीस अल-हबीर 1/146 में कहा: हम विश्वसनीय लोगों में से जरीर के अलावा अता से इसे मरफू के रूप में वर्णित करने वाले किसी को नहीं जानते, और इब्न अदी ने इब्न मुईन के हवाले से उल्लेख किया कि जरीर ने अता से उनके मानसिक भ्रम के बाद सुना था। (5) सुनन अद-दराकुत्नी (679), और यह मुसन्नफ अब्दुल रज्जाक (869) में है। अद-दराकुत्नी ने कहा: अली बिन असीम ने इसे अता से वर्णित किया और इसे पैगंबर ﷺ तक पहुँचाया, जबकि वरका, अबू अवाना और अन्य ने इसे मौकूफ के रूप में वर्णित किया, और वही सही है। अबू ज़ुर्आ और अबू हातिम ने भी मौकूफ को सही माना है, जैसा कि इलल इब्न अबी हातिम 1/25-26 में

है। (6) इस खंड के पृष्ठ 259 पर पहले उल्लेख किया गया है, और जल्द ही आगे आएगा। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/58 में।

اعتدال اور عادت کی حد سے انحراف اور شذوذ کی طرف۔ اور یہ دو طرح کا ہے: کثیر اور یسیر (۱)؛ چنانچہ اگر کثیر ہو اس طرح کہ ٹھنڈے پانی کی وجہ سے، یا اس بیماری کی وجہ سے جو اسے لاحق ہے، موت کا خوف ہو، یا بعض اعضاء کے ضائع ہونے (۲) کا خوف ہو، تو یہ شخص بالاجماع تیمم کرے گا، سوائے اس کے جو حسن اور عطاء سے مروی ہے کہ وہ طہارت حاصل کرے گا اگرچہ وہ مر جائے۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے مردود ہے: {وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ} [الحج: ۷۸]، اور اللہ تعالیٰ کا قول: {وَلَا تَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ} (۳) [النساء: ۲۹]۔ اور دارقطنی نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے، اللہ عزوجل کے قول: {وَإِن كُنتُم مَّرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ} کے بارے میں روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: جب کسی آدمی کو اللہ کی راہ میں زخم ہو، یا پھوڑے ہوں، یا چیچک ہو، اور وہ جنبی ہو جائے، تو اسے اندیشہ ہو کہ اگر غسل کرے گا تو مر جائے گا، تو وہ تیمم کرے (٤)۔ اور سعید بن جبیر ہی سے، ابن عباس کے حوالے سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: مریض کو پاک مٹی (صعید) سے تیمم کرنے کی رخصت دی گئی (٥)۔ اور عمرو بن العاص نے تیمم کیا جب انہیں شدید سردی کی وجہ سے ہلاک ہو جانے کا خوف ہوا، اور نبی ﷺ نے انہیں نہ غسل کا حکم دیا اور نہ اعادہ کا (٦)۔ اگر وہ یسیر (تھوڑا) ہو لیکن اس کے ساتھ اسے بیماری پیدا ہونے، یا اس کے بڑھنے، یا شفاء میں تاخیر کا اندیشہ ہو، تو یہ لوگ مذہب کے اجماع کے مطابق تیمم کریں گے۔ ابن عطیہ (۷) نے کہا: اس میں جو میں نے حفظ کیا ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) أحكام القرآن لابن العربي ۱/ ٤٤٠۔ (۲) (د) اور (ز) میں ہے: فوات (ضائع ہونا)۔ (۳) دیکھئے الاوسط ۲/ ۲۰ - ۲۱ اور ۲٦، اور المحرر الوجیز ۲/ ۵۸، اور عطاء کا اثر عبد الرزاق نے نکالا

ہے (٨٦٤)۔ (٤) سنن الدارقطنی (٦٧٨)، اور یہ مصنف ابن ابی شیبہ ١/ ١٠١ میں ہے، اور اسے ابن خزیمہ (٢٧٢)، ابن الجارود (١٢٩)، اور الحاکم ١/ ١٦٥ نے مرفوعاً نکالا ہے۔ بزار نے التلخیص الحبیر ١/ ١٤٦ میں کہا: ہم ثقہ لوگوں میں سے جریر کے علاوہ کسی کو نہیں جانتے جس نے اسے عطاء سے مرفوعاً بیان کیا ہو، اور ابن عدی نے ابن معین سے ذکر کیا کہ جریر نے عطاء سے ان کے اختلاط کے بعد سنا تھا۔ (٥) سنن الدارقطنی (٦٧٩)، اور یہ مصنف عبد الرزاق (٨٦٩) میں ہے۔ دارقطنی نے کہا: اسے علی بن عاصم نے عطاء سے روایت کیا اور اسے نبی ﷺ تک مرفوع کیا، جب کہ ورقاء، ابو عوانہ اور دیگر نے اسے موقوف رکھا، اور یہی درست ہے۔ اھـ ابو زرعہ اور ابو حاتم نے بھی موقوف کو صحیح قرار دیا ہے، جیسا کہ علل ابن ابی حاتم ١/ ٢٥ - ٢٦ میں ہے۔ (٦) اس جزء کے صفحہ ٢٥٩ پر پہلے ذکر ہو چکا ہے، اور عنقریب آئے گا۔ (٧) المحرر الوجیز ٢/ ٥٨ میں۔

Surah An-Nisa: Verse 43 359

I said: Al-Baji (1) has mentioned a difference of opinion in this regard. Judge Abu al-Hasan (2) said: For example, if a healthy person fears catching a cold or a fever, and likewise if a sick person fears an increase in illness. Abu Hanifa spoke similarly. Al-Shafi'i said: Tayammum is not permissible for him in the presence of water unless he fears death (or destruction of an organ). Judge Abu al-Hasan narrated this from Malik.

Ibn al-Arabi (3) said: Al-Shafi'i said: Tayammum is not permitted for a sick person unless he fears death; because an increase in illness is not certain; it might or might not happen, and it is not permissible to leave a certain obligation for a doubtful fear (4). We say: You have contradicted yourself; for you said (5): If he fears death from the cold, he should perform Tayammum. So, just as the fear of death makes Tayammum permissible, so does the fear of illness; because illness is a danger, just as death is a danger.

He said: It is strange that Al-Shafi'i says: If the price of water increases even by a single grain over its actual value, he is not required to buy it to protect his wealth and must perform Tayammum, yet he fears illness for his body! Their arguments [on this matter] are not worth hearing.

I said: The correct view among Al-Shafi'i's statements, according to what Al-Qushayri Abu Nasr Abd al-Rahim said in his Tafsir, is: The illness for which Tayammum is permitted is that in which he fears (6) loss of life or loss of a limb if he were to use water. But if he fears a prolonged illness, the correct view for Al-Shafi'i is the permissibility of Tayammum.

Abu Dawud and Al-Daraqutni (7) narrated from Yahya bin Ayyub, from Yazid bin Abi Habib, from...

(1) In Al-Muntaqa 1/110. (2) He is Ali bin Umar bin al-Qassar. (3) In Ahkam al-Qur'an 1/441, and what will follow between brackets is from it. (4) In (Za): for the feared thing. (5) In the manuscripts: "if I said", and what is established is from (Meem), which matches what is in Ahkam al-Qur'an. (6) The word "fears" is not in (Zay) and (Za). (7) Sunan Abi Dawud (334), and Sunan al-Daraqutni (681), and it is in Ahmad (17812), and Al-Bukhari mentioned it as a Mu'allaq report.

सूरह अन-निसा: आयत 43 359

मैंने कहा: अल-बाजी (1) ने इसमें मतभेद का उल्लेख किया है; काजी अबू अल-हसन (2) ने कहा: जैसे कि एक स्वस्थ व्यक्ति को जुकाम या बुखार का डर हो, और इसी तरह अगर बीमार व्यक्ति को बीमारी बढ़ने का डर हो। अबू हनीफा ने भी ऐसा ही कहा। अल-शाफिई ने कहा: पानी की उपस्थिति में उसके लिए तयम्मुम करना जायज़ नहीं है जब तक कि उसे जान जाने (या अंग नष्ट होने) का डर न हो, और काजी अबू अल-हसन ने इसे मालिक से रिवायत किया है।

इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: अल-शाफिई ने कहा: बीमार के लिए तयम्मुम की अनुमति तब तक नहीं है जब तक कि उसे जान जाने का डर न हो; क्योंकि बीमारी का बढ़ना निश्चित नहीं है; यह हो भी सकता है और नहीं भी, और एक संदिग्ध डर (4) के लिए एक निश्चित अनिवार्य (फ़र्ज़) को छोड़ना जायज़ नहीं है। हमने कहा: आपने विरोधाभास किया है; क्योंकि आपने कहा (5): यदि उसे ठंड से जान जाने का डर हो तो वह तयम्मुम करे। तो जिस तरह जान जाने का डर तयम्मुम को जायज़ बनाता है, उसी तरह बीमारी का डर भी इसे जायज़ बनाता है; क्योंकि बीमारी एक खतरा है, ठीक वैसे ही जैसे जान जाना एक खतरा है।

उन्होंने कहा: अल-शाफिई पर आश्चर्य है जो कहते हैं: यदि पानी की कीमत उसके वास्तविक मूल्य से एक दाने के बराबर भी बढ़ जाए, तो धन की सुरक्षा के लिए उसे खरीदना आवश्यक नहीं है और वह तयम्मुम करे, जबकि वह अपने शरीर के लिए बीमारी से डरता है! उनकी बातें सुनने लायक नहीं हैं।

मैंने कहा: अल-शाफिई के कथनों में से सही बात वह है जो अल-कुशैरी अबू नस्र अब्द अल-रहीम ने अपनी तफसीर में कही है: वह बीमारी जिसके लिए तयम्मुम की अनुमति है वह है जिसमें उसे जान जाने (6) या पानी के उपयोग से किसी अंग के नष्ट होने का डर हो। लेकिन यदि उसे लंबी बीमारी का डर हो; तो अल-शाफिई के लिए सही राय तयम्मुम की अनुमति है।

अबू दाऊद और अद-दारकुतनी (7) ने याह्या बिन अय्यूब से, उन्होंने यज़ीद बिन अबी हबीब से, उन्होंने...

(1) अल-मुंतका 1/110 में। (2) वह अली बिन उमर बिन अल-कसार हैं। (3) अहकाम अल-कुरआन 1/441 में, और कोष्ठक के बीच जो कुछ भी आएगा वह उसी से है। (4) (ज़ो) में: डरावनी चीज़ के

लिए। (5) हस्तलिपियों में: "यदि मैंने कहा", और जो स्थापित है वह (मीम) से है, जो अहकाम अल-कुरआन में जो कुछ है उसके अनुरूप है। (6) "डर" शब्द (ज़े) और (ज़ो) में नहीं है। (7) सुनन अबी दाऊद (334), और सुनन अद-दारकुतनी (681), और यह अहमद (17812) के पास है, और अल-बुखारी ने इसे टिप्पणी (मुअल्लाक़) के रूप में उल्लेख किया है।

سورہ النساء: آیت 43 359

میں نے کہا: باجی (1) نے اس میں اختلاف کا ذکر کیا ہے؛ قاضی ابوالحسن (2) نے کہا: جیسے ایک تندرست شخص کو زکام یا بخار کا ڈر ہو، اور اسی طرح اگر بیمار کو بیماری بڑھنے کا اندیشہ ہو۔ ابوحنیفہ نے بھی اسی طرح کا قول اختیار کیا ہے۔ اور شافعی نے کہا: پانی کی موجودگی میں اس کے لیے تیمم جائز نہیں ہے الا یہ کہ اسے ہلاکت کا خوف ہو، اور اسے قاضی ابوالحسن نے مالک سے روایت کیا ہے۔

ابن العربی (3) نے کہا: شافعی نے کہا: بیمار کے لیے تیمم کی اجازت صرف اس صورت میں ہے جب اسے جان جانے کا خوف ہو؛ کیونکہ بیماری میں اضافے کا یقین نہیں ہوتا؛ یہ ہو بھی سکتا ہے اور نہیں بھی، اور مشکوک خوف (4) کی وجہ سے یقینی فرض کو چھوڑنا جائز نہیں ہے۔ ہم نے کہا: آپ نے تضاد بیانی کی ہے؛ کیونکہ آپ نے کہا (5): اگر اسے سردی سے ہلاکت کا خوف ہو تو وہ تیمم کر لے۔ پس جس طرح ہلاکت کا خوف تیمم کو مباح کرتا ہے، اسی طرح بیماری کا خوف بھی اسے مباح کرتا ہے؛ کیونکہ بیماری ایک خطرہ ہے، جیسے ہلاکت ایک خطرہ ہے۔

انہوں نے کہا: شافعی پر تعجب ہے جو کہتے ہیں کہ: اگر پانی کی قیمت اس کی اصل قیمت سے ایک دانہ بھی بڑھ جائے، تو مال کی حفاظت کے لیے اس کا خریدنا لازم نہیں رہتا اور اس پر تیمم لازم ہو جاتا ہے، حالانکہ وہ اپنے بدن کے لیے بیماری سے ڈر رہا ہوتا ہے! ان کی اس بات کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔

میں نے کہا: شافعی کے اقوال میں سے صحیح وہی ہے جو قشیری ابونصر عبدالرحیم نے اپنی تفسیر میں بیان کیا ہے: وہ بیماری جس میں تیمم مباح ہے وہ ہے جس میں پانی کے استعمال سے

جان جانے (6) یا کسی عضو کے ضائع ہونے کا اندیشہ ہو۔ لیکن اگر اسے لمبی بیماری کا ڈر ہو؛ تو شافعی کا صحیح قول یہ ہے کہ تیمم جائز ہے۔

ابوداؤد اور دارقطنی (7) نے یحییٰ بن ایوب سے، انہوں نے یزید بن ابی حبیب سے، انہوں نے... روایت کی ہے۔

(1) المنتقی 1/110 میں۔ (2) وہ علی بن عمر بن القصار ہیں۔ (3) احکام القرآن 1/441 میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (4) (ظ) میں: خوفزدہ چیز کے لیے۔ (5) قلمی نسخوں میں: "اگر میں نے کہا"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو احکام القرآن میں موجود بات کے مطابق ہے۔ (6) لفظ "خوف" (ز) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (7) سنن ابی داؤد (334)، اور سنن دارقطنی (681)، اور یہ احمد (17812) کے ہاں ہے، اور بخاری نے اسے تعلیقاً ذکر کیا ہے۔

From 'Imran bin Abi Anas, from 'Abd al-Rahman bin Jubayr, from 'Amr bin al-'Aas, who said: "I had a nocturnal emission on a cold night during the Battle of Dhat al-Salasil. I feared that if I performed ghusl (ritual bath), I would perish. So I performed tayammum (dry ablution) and then led my companions in the morning prayer. They mentioned this to the Messenger of Allah (peace be upon him), and he said: 'O 'Amr! Did you lead your companions in prayer while you were in a state of ritual impurity (junub)?' So I informed him of what prevented me from performing ghusl, and I said: 'I heard Allah, Mighty and Majestic is He, say: "And do not kill yourselves [or one another]. Indeed, Allah is to you ever Merciful" (4:29).' The Prophet of Allah (peace be upon him) laughed and said nothing."

This hadith indicates the permissibility of tayammum with fear [of harm], not just with certainty [of harm]. It also uses the term 'junub' for one who has performed tayammum, and it shows the permissibility of a person who has performed tayammum leading those who have performed wudu (water ablution) in prayer. This is one of the two opinions held by us, and it is the correct one, which Malik affirmed in his Muwatta, and it was read to him until he died. The second opinion is that he should not lead the prayer, because he is of lesser virtue than the one who has performed wudu, and the rule for an Imam is that he should be of a higher rank. Al-Daraqutni narrated from the hadith of Jabir bin 'Abdullah that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The one who has performed tayammum should not lead those who have performed wudu." Its chain of transmission is weak.

Abu Dawood and Al-Daraqutni narrated from Jabir who said: "We went out on a journey, and a stone hit a man among us and wounded his head. Then he had a nocturnal emission, so he asked his companions: 'Do you find any concession for me to perform tayammum?' They said: 'We do not find any concession for you while you have access to water.' So he performed ghusl and died. When we came to the Prophet (peace be upon him), he was informed of that and said: 'They killed him, may Allah kill them! Why did they not ask when they did not know?'"

Footnotes: = As in Al-Fath 1/454 summarized. Al-Hafiz said: Its chain of narration is strong, but he mentioned it with a form indicative of weakness because he summarized it. It was mentioned previously on page 259 of this part. (1) See Al-Ishraf 2/26. (2) In (Z): He affirmed it. (3) Al-Muwatta 1/55. In it: Malik was asked about a man who performed tayammum, should he lead his companions in prayer while they have

performed wudu? He said: Someone else leading them is more beloved to me, but if he leads them, I see no harm in it. (4) This is the opinion of Al-Awza'i, Muhammad bin Al-Hasan, and Al-Hasan bin Hayy. See Al-Istidhkar 3/177. (5) Sunan al-Daraqutni (713). (6) Sunan Abi Dawood (336), and Sunan al-Daraqutni (729). (7) In (Z): We were informed.

इमरान बिन अबी अनस से, अब्दुर्रहमान बिन जुबैर से, अम्र बिन अल-आस से रिवायत है, उन्होंने कहा: "ज़ातुल सलासिल के युद्ध के दौरान एक ठंडी रात में मुझे स्वप्नदोष (एहतलाम) हो गया। मुझे डर लगा कि अगर मैंने ग़ुस्ल (स्नान) किया तो मैं हलाक (मर) जाऊँगा। इसलिए मैंने तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) किया और फिर अपने साथियों को सुबह की नमाज़ पढ़ाई। उन्होंने इसका ज़िक्र अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से किया, तो आपने फ़रमाया: 'ऐ अम्र! क्या तुमने अपने साथियों को नापाकी (जुनुब) की हालत में नमाज़ पढ़ाई?' तो मैंने उन्हें उस वजह के बारे में बताया जिसने मुझे ग़ुस्ल करने से रोका था, और मैंने कहा: 'मैंने अल्लाह अज़-व-जल्ल को यह कहते सुना है: "और अपने आप को कत्ल न करो, बेशक अल्लाह तुम पर बहुत मेहरबान है" (4:29)।' अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हँसे और कुछ नहीं कहा।"

यह हदीस डर (नुकसान के अंदेशे) की स्थिति में तयम्मुम की अनुमति को दर्शाती है, न कि केवल निश्चितता के साथ। इसमें तयम्मुम करने वाले के लिए 'जुनुब' शब्द का प्रयोग किया गया है, और यह भी कि तयम्मुम करने वाला व्यक्ति वज़ू करने वालों की नमाज़ का इमाम बन सकता है। यह हमारे यहाँ दो मतों में से एक है, और यही सही है, जिसे मालिक ने अपनी 'मुवत्ता' में पुख्ता किया है, और उनकी मृत्यु तक इसे उनके सामने पढ़ा गया। दूसरा मत यह है कि वह इमामत नहीं करेगा; क्योंकि वह वज़ू करने वाले की तुलना में कम गुणी है, और इमाम के लिए नियम यह है कि वह उच्च श्रेणी का होना चाहिए। दारकुतनी ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह की हदीस से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तयम्मुम करने वाला वज़ू करने वालों की इमामत न करे।" इसकी सनद (सूत्र) कमज़ोर है।

अबू दाऊद और दारकुतनी ने जाबिर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "हम एक सफर पर निकले, तो हमारे बीच के एक आदमी को पत्थर लगा जिससे उसका सिर फट गया। फिर उसे स्वप्नदोष हो गया, तो उसने अपने साथियों से पूछा: 'क्या आप मेरे लिए तयम्मुम की कोई रियायत पाते हैं?' उन्होंने कहा: 'हम आपके लिए कोई रियायत नहीं पाते जबकि आप पानी के इस्तेमाल पर सक्षम हैं।' तो उसने ग़ुस्ल किया और उसकी मौत हो गई। जब हम नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए, तो उन्हें इसकी सूचना दी गई, तो आपने फ़रमाया: 'उन्होंने उसे मार डाला, अल्लाह उन्हें मार डाले! जब उन्हें मालूम नहीं था तो उन्होंने पूछा क्यों नहीं?'"

पाद-टिप्पणियाँ: = जैसा कि अल-फ़तह 454/1 में संक्षेप में है, हाफ़िज़ ने कहा: इसकी सनद मज़बूत है, लेकिन उन्होंने इसे बीमारी (कमजोरी) के रूप में उल्लेख किया है क्योंकि उन्होंने इसे संक्षिप्त किया है। यह इस भाग के पृष्ठ 259 पर पहले आ चुका है। (1) देखें अल-इशराफ़ 2/26। (2) (ज़) में: उसने इसे पुख्ता किया। (3) अल-मुवत्ता 1/55, उसमें है: मालिक से एक ऐसे आदमी के बारे में पूछा गया जिसने तयम्मुम किया हो, क्या वह अपने साथियों की इमामत करेगा जबकि वे वज़ू से हों? उन्होंने कहा: मुझे उनके अलावा किसी और का इमामत करना ज़्यादा पसंद है, लेकिन अगर वही इमामत करे तो मैं इसमें कोई बुराई नहीं देखता। (4) यह अल-औज़ाई, मुहम्मद बिन अल-हसन और अल-हसन बिन हय्य का मत है। देखें अल-इस्तिज़कार 3/177। (5) सुनन अल-दारकुतनी (713)। (6) सुनन अबू दाऊद (336), और सुनन अल-दारकुतनी (729)। (7) (ज़) में: हमें बताया गया।

عمران بن ابی انس سے، انہوں نے عبدالرحمن بن جبیر سے، انہوں نے عمرو بن العاص سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "غزوہ ذات السلاسل کے دوران ایک سرد رات میں مجھے احتلام (غسل کی حاجت) ہو گیا۔ مجھے اندیشہ ہوا کہ اگر میں نے غسل کیا تو ہلاک ہو جاؤں گا۔ چنانچہ میں نے تیمم کیا اور اپنے ساتھیوں کو صبح کی نماز پڑھائی۔ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے اس کا ذکر کیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: 'اے عمرو! کیا تم نے اپنے ساتھیوں کو جنابت کی حالت میں نماز پڑھائی؟' میں نے آپ ﷺ کو اس رکاوٹ کے بارے میں بتایا جس نے مجھے غسل سے روکا تھا، اور عرض کیا: 'میں نے اللہ عزوجل کو فرماتے سنا ہے: "اور اپنے آپ کو قتل نہ کرو، بے شک اللہ تم پر نہایت رحم کرنے والا ہے" (۴:۲۹)۔' اللہ کے نبی ﷺ ہنس پڑے اور کچھ نہ فرمایا۔"

یہ حدیث خوف (نقصان کے اندیشے) کی صورت میں تیمم کے جائز ہونے پر دلالت کرتی ہے، نہ کہ صرف یقین کی صورت میں۔ اس میں تیمم کرنے والے پر 'جنبی' کا اطلاق ہوا ہے، اور یہ بھی معلوم ہوا کہ تیمم کرنے والا وضو کرنے والوں کی امامت کر سکتا ہے۔ ہمارے نزدیک دو اقوال میں سے ایک یہی ہے، اور یہی صحیح ہے، جس کی امام مالک نے اپنی 'مؤطا' میں تائید کی ہے اور ان کی وفات تک ان کے سامنے یہی پڑھا گیا۔ دوسرا قول یہ ہے کہ وہ امامت نہیں کرے گا؛ کیونکہ وہ وضو کرنے والے کی نسبت فضیلت میں کم ہے، اور امام کا قاعدہ یہ ہے کہ وہ مرتبہ میں بلند ہو۔ دارقطنی نے جابر بن عبداللہ کی حدیث سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تیمم کرنے والا وضو کرنے والوں کی امامت نہ کرے۔" اس کی سند ضعیف ہے۔

ابو داؤد اور دارقطنی نے جابر سے روایت کی، انہوں نے کہا: "ہم ایک سفر پر نکلے، ہم میں سے ایک شخص کو پتھر لگا جس سے اس کا سر زخمی ہو گیا۔ پھر اسے احتلام ہو گیا، تو اس نے اپنے

ساتھیوں سے پوچھا: 'کیا تم میرے لیے تیمم کی کوئی رخصت پاتے ہو؟' انہوں نے کہا: 'ہم تمہارے لیے کوئی رخصت نہیں پاتے جبکہ تم پانی کے استعمال پر قادر ہو۔' چنانچہ اس نے غسل کیا اور فوت ہو گیا۔ جب ہم نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور آپ ﷺ کو اس کی اطلاع دی گئی تو آپ ﷺ نے فرمایا: 'انہوں نے اسے قتل کر دیا، اللہ انہیں قتل کرے! جب انہیں علم نہ تھا تو انہوں نے پوچھ کیوں نہ لیا؟'"

حواشی: = جیسا کہ الفتح ۴۵۴/۱ میں مختصراً ہے، حافظ نے کہا: اس کی سند قوی ہے، لیکن انہوں نے اسے صیغہ تمریض کے ساتھ ذکر کیا ہے کیونکہ انہوں نے اسے مختصر کیا ہے، اور اس کا ذکر اسی حصہ کے ص ۲۵۹ پر گزر چکا ہے۔ (۱) دیکھئے الاشراف ۲/۲۶۔ (۲) (ظ) میں: اسے برقرار رکھا۔ (۳) الموطأ ۱/۵۵، اور اس میں ہے: مالک سے ایک ایسے شخص کے بارے میں پوچھا گیا جس نے تیمم کیا ہو، کیا وہ اپنے ساتھیوں کی امامت کرے جبکہ وہ وضو سے ہوں؟ انہوں نے فرمایا: مجھے ان کے علاوہ کسی اور کا امامت کرنا زیادہ پسند ہے، لیکن اگر وہی امامت کرے تو میں اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتا۔ (۴) یہ امام اوزاعی، محمد بن الحسن اور حسن بن حی کا قول ہے۔ دیکھئے الاستذکار ۳/۱۷۷۔ (۵) سنن الدارقطنی (۷۱۳)۔ (۶) سنن ابی داؤد (۳۳۶)، اور سنن الدارقطنی (۷۲۹)۔ (۷) (ظ) میں: ہمیں بتایا۔

"The only cure for ignorance is to ask. It would have been sufficient for him to perform tayammum and to bandage—Musa was unsure—his wound with a piece of cloth, then wipe over it, and wash the rest of his body."

Al-Daraqutni said(1): Abu Bakr said: This is a Sunnah that was unique to the people of Makkah and carried by the people of Al-Jazeera. No one narrated it from 'Ata from Jabir except Al-Zubayr bin Khurayq, and he is not strong (in narration). Al-Awza'i disagreed with him, narrating it from 'Ata from Ibn Abbas, which is correct.

There was a difference regarding Al-Awza'i: it was said: from him, from 'Ata(2); and it was said: from him, I heard from 'Ata(3); and Al-Awza'i sent the end of it from 'Ata from the Prophet (4)ﷺ, and that is correct.

Ibn Abi Hatim said: I asked my father and Abu Zur'ah about it, and they said: Ibn Abi al-Ishrin narrated it from Al-Awza'i, from Isma'il bin Muslim, from 'Ata, from Ibn Abbas, and he supported the Hadith(5).

Dawud said: Anyone who is called sick is permitted to perform tayammum, because of the Almighty's saying: {And if you are ill}. Ibn Atiyyah said(6): This is a deviant view. Rather, according to the scholars of the Ummah, it is for those who fear using water or being harmed(7) by it, such as someone with smallpox, measles, or illnesses where water is feared, as previously mentioned from Ibn Abbas(8).

---

(1) In his Sunan following Hadith (729). (2) Reported by Ibn Majah (572) and Al-Daraqutni (732). (3) Reported by Ahmad (3056) and Abu Dawood (337). (4) Reported by Ibn Majah following Hadith (572) and Al-Daraqutni following Hadith (730). (5) 'Ilal of Ibn Abi Hatim 1/37; it occurred there: "invalidated the hadith" instead of "supported the hadith," which is more likely. See At-Talkhis al-Habir 1/147. Ibn Majah (572) narrated it through this Ibn Abi al-Ishrin but did not mention Isma'il bin Muslim in it. The hadith has another route from 'Ata reported by Ibn Khuzaymah (273), Ibn Hibban (1314), and Al-Hakim 1/165 through Walid bin Ubaydullah bin Abi Rabah, from 'Ata, from Ibn Abbas. Al-Hakim said: This hadith is Sahih (authentic). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/58. (7) In (Z): harmed. (8) Page 358 of this volume.

"अज्ञानता का एकमात्र उपचार पूछना है। उसके लिए इतना ही पर्याप्त था कि वह तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) कर लेता और अपने घाव पर पट्टी बांध लेता—मूसा को संदेह था—फिर उस पर मसह (हाथ फेरना) कर लेता और बाकी शरीर धो लेता।"

अल-दारकुतनी ने कहा(1): अबू बक्र ने कहा: यह एक ऐसी सुन्नत है जो मक्का वालों के लिए विशिष्ट थी और अल-जज़ीरा के लोगों द्वारा लाई गई थी। इसे 'अता से जाबिर के माध्यम से अल-जुबैर बिन खुरैय़क़ के अलावा किसी ने नहीं सुनाया है, और वह (रिवायत में) मज़बूत नहीं है। अल-औज़ाई ने उनसे असहमति जताई, और इसे 'अता से इब्न अब्बास के माध्यम से सुनाया, और यही सही है।

अल-औज़ाई के बारे में मतभेद था: कहा गया: उनसे, 'अता से(2); और कहा गया: उनसे, मुझे 'अता से खबर मिली(3); और अल-औज़ाई ने इसका अंत 'अता से नबी ﷺ के माध्यम से भेजा(4), और यही सही है।

इब्न अबी हातिम ने कहा: मैंने अपने पिता और अबू ज़ुरअह से इसके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: इब्न अबी अल-इशरीन ने इसे अल-औज़ाई से, इस्माइल बिन मुस्लिम से, 'अता से, इब्न अब्बास से रिवायत किया है, और उन्होंने हदीस का समर्थन किया है(5)।

दाऊद ने कहा: जो कोई भी बीमार कहलाता है, उसके लिए तयम्मुम करना जायज़ है, क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि तुम बीमार हो}। इब्न अतिय्या ने कहा(6): यह एक गलत विचार है। बल्कि, उम्मत के विद्वानों के अनुसार, यह उन लोगों के लिए है जो पानी के इस्तेमाल से डरते हैं या उससे नुकसान पहुँचने(7) का डर हो, जैसे चेचक, खसरा या ऐसी बीमारियाँ जिनमें पानी से डर हो, जैसा कि इब्न अब्बास से पहले उल्लेख किया गया है(8)।

---

(1) उनकी सुनान में हदीस (729) के बाद। (2) इब्न माजाह (572) और अल-दारकुतनी (732) द्वारा निकाला गया। (3) अहमद (3056) और अबू दाऊद (337) द्वारा निकाला गया। (4) इब्न माजाह द्वारा हदीस (572) के बाद और अल-दारकुतनी द्वारा हदीस (730) के बाद निकाला गया। (5) इब्न अबी हातिम की 'इलाल 1/37; वहां "असनद अल-हदीस" के बजाय "अफ़सद अल-हदीस" (हदीस को बिगाड़ दिया) लिखा है, जो अधिक संभावित है। अत-तल्ख़ीस अल-हबीर 1/147 देखें। इब्न माजाह (572) ने इसे इस इब्न अबी अल-इशरीन के माध्यम से रिवायत किया है, लेकिन इसमें इस्माइल बिन

मुस्लिम का उल्लेख नहीं किया। हदीस का 'अता से एक और मार्ग है जिसे इब्न खुज़ैमा (273), इब्न हिब्बान (1314) और अल-हाकिम 1/165 ने वलीद बिन उबैदुल्लाह बिन अबी रबाह के माध्यम से, 'अता से, इब्न अब्बास से निकाला है। अल-हाकिम ने कहा: यह हदीस सही है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/58। (7) (ज़) में: नुकसान पहुँचना। (8) इस जिल्द का पृष्ठ 358।

"جہالت کا علاج صرف پوچھنا ہے۔ اس کے لیے کافی تھا کہ وہ تیمم کر لیتا اور اپنے زخم پر پٹی باندھ لیتا - موسیٰ کو شک تھا - پھر اس پر مسح کر لیتا اور باقی جسم دھو لیتا۔"

دارقطنی نے کہا(1): ابوبکر نے کہا: یہ وہ سنت ہے جس کے ساتھ اہل مکہ منفرد تھے، اور اسے اہل جزیرہ نے روایت کیا، اور اسے عطاء سے جابر کے واسطے سے زبیر بن خریق کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کیا، اور وہ قوی نہیں ہے، اور اوزاعی نے اس کی مخالفت کی، تو انہوں نے اسے عطاء سے ابن عباس کے واسطے سے روایت کیا، اور وہی درست ہے۔

اور اوزاعی سے روایت میں اختلاف ہوا، تو کہا گیا: ان سے، عطاء سے(2)، اور کہا گیا: ان سے، مجھے عطاء سے پہنچا(3)، اور اوزاعی نے اس کا آخری حصہ عطاء سے نبی ﷺ کے واسطے سے مرسل بیان کیا(4)، اور وہی درست ہے۔

ابن ابی حاتم نے کہا: میں نے اپنے والد اور ابوزرعہ سے اس کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: اسے ابن ابی العشرین نے اوزاعی سے، انہوں نے اسماعیل بن مسلم سے، انہوں نے عطاء سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا اور حدیث کو مسند کیا(5)۔

داؤد نے کہا: ہر وہ شخص جس پر مریض کا نام صادق آتا ہو اس کے لیے تیمم جائز ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِن كُنتُم مَّرْضَىٰ﴾ (اور اگر تم بیمار ہو)۔ ابن عطیہ نے کہا(6): یہ ایک غلط قول ہے: یہ امت کے علماء کے نزدیک صرف اس کے لیے ہے جو پانی کے استعمال سے ڈرتا ہو، یا اسے اس سے تکلیف پہنچتی ہو(7)، جیسے چیچک، خسرہ کے مریض اور وہ بیماریاں جن میں پانی سے ڈر ہو، جیسا کہ ابن عباس سے پہلے ذکر ہوا(8)۔

(1) اپنی سنن میں حدیث (729) کے بعد۔ (2) اسے ابن ماجہ (572) اور دارقطنی (732) نے روایت کیا۔ (3) اسے احمد (3056) اور ابوداؤد (337) نے روایت کیا۔ (4) اسے ابن ماجہ نے حدیث (572) کے بعد اور دارقطنی نے حدیث (730) کے بعد روایت کیا۔ (5) علل ابن ابی حاتم 1/37 اور اس میں "أفسد الحديث" واقع ہوا ہے، بجائے "أسند الحديث" کے، اور یہی زیادہ قرین قیاس ہے۔ دیکھیے التلخیص الحبیر 1/147۔ اور اسے ابن ماجہ (572) نے اسی ابن ابی العشرین کے طریق سے روایت کیا ہے، لیکن اس میں اسماعیل بن مسلم کا ذکر نہیں کیا۔ اور اس حدیث کا عطاء سے ایک اور طریق ہے جسے ابن خزیمہ (273)، ابن حبان (1314)، اور حاکم 1/165 نے ولید بن عبید اللہ بن ابی رباح کے طریق سے عطاء سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث صحیح ہے۔ (6) المحرر الوجیز 2/58۔ (7) (ظ) میں: تکلیف پہنچی۔ (8) اس جز کا ص 358۔

362

Surah An-Nisa: Verse 43

Twenty-second: Regarding His saying, the Almighty: "or [if you are] on a journey" [Quran 4:43], tayammum (dry ablution) is permissible due to travel—whether long or short—when water is unavailable. It is not stipulated that it must be a journey in which prayer is shortened; this is the school of thought of Malik and the majority of scholars. Some said: Tayammum is only allowed in a journey where prayer is shortened. Others stipulated that it must be a journey of obedience. All of this is weak (1). And Allah knows best.

Twenty-third: Scholars have unanimously agreed on the permissibility of tayammum during travel as we mentioned, but they differed regarding it for those residing at home (not traveling). Malik and his companions held the view that tayammum at home and while traveling is permissible; this is also the view of Abu Hanifa and Muhammad. Al-Shafi'i said: It is not permissible for a healthy resident to perform tayammum unless he fears destruction (physical harm/death); this is also the view of al-Tabari.

Al-Shafi'i also said, along with al-Layth and al-Tabari: If water is unavailable at home while fearing the [lapse of] prayer time for both the healthy (2) and the sick, one performs tayammum, prays, and then repeats it. Abu Yusuf and Zufar said: Tayammum is not permissible at home; neither due to illness nor for fear of time elapsing. Al-Hasan and Ata said: The sick person does not perform tayammum if he finds water; nor does anyone other than the sick (3).

The cause of disagreement: Their difference lies in the understanding of the verse. Malik and those who followed him said: Allah's mention of the sick and travelers in the condition for tayammum was based on the most common situation of those who do not find water. Residents, for the most part, have water available, which is why they weren't explicitly mentioned. Thus, anyone who does not find water, or is prevented from it by an obstacle, or fears missing the prayer time, performs tayammum. The traveler does so by the explicit text, and the resident by the underlying meaning. Similarly, the sick person by the text, and the healthy person by the meaning.

As for those who forbade it at home, they said: Allah the Almighty made tayammum a concession for the sick and the traveler, like breaking the fast and shortening the

prayer. He did not permit tayammum except under two conditions: illness and travel. Therefore, a healthy resident is not included in this because he falls outside Allah's stated condition.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/58. (2) In the manuscripts: "the healthy". What is established is from Al-Tamhid 19/293, and the text is from it, and what is in brackets is from it. (3) The statement of Al-Hasan and Ata was mentioned at the beginning of the twenty-first issue.

362

सूरह अन-निसा: आयत 43

बाईसवां: अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: "या [यदि तुम] यात्रा पर हो", पानी की अनुपलब्धता पर यात्रा के कारण तयम्मुम की अनुमति है—चाहे यात्रा लंबी हो या छोटी। यह अनिवार्य नहीं है कि वह ऐसी यात्रा हो जिसमें नमाज़ कसर (छोटी) की जाती है; यह इमाम मालिक और अधिकांश विद्वानों का मत है। कुछ लोगों ने कहा: तयम्मुम केवल उसी यात्रा में किया जा सकता है जिसमें नमाज़ छोटी की जाती है। अन्य लोगों ने शर्त रखी कि वह आज्ञाकारिता की यात्रा होनी चाहिए। यह सब दुर्बल (कमजोर) विचार हैं (1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तेईसवां: विद्वानों ने यात्रा के दौरान तयम्मुम की अनुमति पर आम सहमति जताई है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, लेकिन वे घर पर (बिना यात्रा के) रहने वालों के लिए इसमें असहमत थे। इमाम मालिक और उनके साथियों का विचार था कि घर पर और यात्रा के दौरान तयम्मुम जायज़ है; यही अबू हनीफा और मुहम्मद का भी मत है। अल-शाफई ने कहा: एक स्वस्थ निवासी के लिए तयम्मुम जायज़ नहीं है जब तक कि उसे विनाश (जान का खतरा) का डर न हो; यही अल-तबरी का भी मत है।

अल-शाफई ने अल-लैथ और अल-तबरी के साथ यह भी कहा: यदि घर पर पानी उपलब्ध न हो और स्वस्थ (2) और बीमार दोनों के लिए नमाज़ का समय निकलने का डर हो, तो वह तयम्मुम करे, नमाज़ पढ़े और फिर उसे दोहराए। अबू यूसुफ और ज़ुफ़र ने कहा: घर पर तयम्मुम जायज़ नहीं है; न तो बीमारी के कारण और न ही समय बीत जाने के डर से। अल-हसन और अता ने कहा: बीमार व्यक्ति तयम्मुम नहीं करता है यदि उसे पानी मिल जाए; और न ही बीमार के अलावा कोई और (3)।

मतभेद का कारण: उनका मतभेद आयत की समझ में है। इमाम मालिक और उनके अनुयायियों ने कहा: अल्लाह तआला द्वारा तयम्मुम की शर्त में बीमारों और यात्रियों का उल्लेख उन लोगों की सामान्य स्थिति पर आधारित है जिन्हें पानी नहीं मिलता। निवासियों के पास अधिकांशतः पानी उपलब्ध होता है, इसलिए उनका स्पष्ट उल्लेख नहीं किया गया। अत; जो कोई भी पानी नहीं पाता, या किसी बाधा के कारण उस तक नहीं पहुँच पाता, या नमाज़ का समय निकलने का डर रखता है, वह तयम्मुम करे। यात्री स्पष्ट पाठ (नस्) द्वारा ऐसा करता है, और निवासी अर्थ (कियास) के आधार पर। इसी तरह, बीमार पाठ द्वारा और स्वस्थ अर्थ द्वारा।

जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने घर पर इसे मना किया, उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने तयम्मुम को बीमार और यात्री के लिए एक रियायत बनाया है, जैसे रोज़ा तोड़ना और नमाज़ को कसर करना। उसने दो शर्तों के बिना तयम्मुम की अनुमति नहीं दी: बीमारी और यात्रा। इसलिए, एक स्वस्थ निवासी इसमें शामिल नहीं है क्योंकि वह अल्लाह तआला की शर्त से बाहर है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/58। (2) पांडुलिपियों में: "स्वस्थ"। जो स्थापित है वह अल-तम्हीद 19/293 से है, और पाठ उसी से है, और जो कोष्ठक में है वह भी उसी से है। (3) अल-हसन और अता का कथन इक्कीसवें मसले की शुरुआत में आ चुका है।

362

سورہ النساء: آیت 43

بائیسواں: اللہ تعالیٰ کے ارشاد کے بارے میں: ﴿أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ﴾ (یا اگر تم سفر پر ہو)، پانی کی عدم دستیابی کی صورت میں سفر کی وجہ سے تیمم جائز ہے—خواہ سفر لمبا ہو یا مختصر۔ یہ شرط نہیں ہے کہ وہ ایسا سفر ہو جس میں نماز قصر کی جاتی ہے؛ یہ امام مالک اور جمہور علماء کا مسلک ہے۔ بعض لوگوں نے کہا: تیمم صرف اسی سفر میں ہو سکتا ہے جس میں نماز قصر کی جاتی ہے۔ دوسروں نے شرط لگائی کہ وہ سفرِ طاعت (نیکی کا سفر) ہونا چاہیے۔ اور یہ سب اقوال ضعیف ہیں (1)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

تیئیسواں: علماء نے سفر میں تیمم کے جواز پر اتفاق کیا ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، لیکن انہوں نے مقیم (گھر پر رہنے والے) کے لیے اس میں اختلاف کیا ہے۔ امام مالک اور ان کے ساتھیوں کا موقف ہے کہ حضر (گھر) اور سفر میں تیمم جائز ہے؛ یہی امام ابو حنیفہ اور امام محمد کا بھی قول ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: تندرست مقیم کے لیے تیمم جائز نہیں ہے الا یہ کہ اسے ہلاکت کا خوف ہو؛ یہی طبری کا بھی قول ہے۔

امام شافعی نے لیث اور طبری کے ساتھ یہ بھی فرمایا: اگر حضر میں پانی نہ ہو اور تندرست (2) اور مریض دونوں کے لیے وقت نکل جانے کا خوف ہو، تو وہ تیمم کرے، نماز پڑھے اور پھر اس کا اعادہ کرے۔ ابو یوسف اور زفر نے کہا: حضر میں تیمم جائز نہیں ہے؛ نہ بیماری کی وجہ سے اور نہ ہی وقت کے فوت ہونے کے خوف سے۔ حسن اور عطا نے کہا: مریض تیمم نہیں کرے گا اگر اسے پانی مل جائے؛ اور نہ ہی مریض کے علاوہ کوئی اور (3)۔

اختلاف کی وجہ: ان کا اختلاف آیت کے مفہوم کی سمجھ میں ہے؛ چنانچہ امام مالک اور ان کے متبعین نے کہا: اللہ تعالیٰ کا تیمم کی شرط میں مریضوں اور مسافروں کا ذکر ان لوگوں کی اکثریت کی حالت پر مبنی ہے جنہیں پانی نہیں ملتا۔ مقیم حضرات کے پاس عام طور پر پانی موجود ہوتا ہے، اسی لیے ان کا واضح ذکر نہیں کیا گیا۔ پس ہر وہ شخص جس کو پانی نہ ملے، یا کوئی رکاوٹ اسے پانی سے روک دے، یا اسے نماز کے وقت کے فوت ہونے کا خوف ہو، وہ تیمم کرے۔ مسافر نص (واضح حکم) سے، اور مقیم معنی (قیاس) کے لحاظ سے۔ اسی طرح مریض نص سے، اور تندرست معنی کے لحاظ سے۔

اور رہے وہ لوگ جنہوں نے حضر میں اس سے منع کیا، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے تیمم کو مریض اور مسافر کے لیے رخصت بنایا ہے، جیسے روزہ افطار کرنا اور نماز قصر کرنا۔ اس نے صرف دو شرطوں کے ساتھ تیمم کی اجازت دی: بیماری اور سفر۔ لہٰذا تندرست مقیم اس میں داخل نہیں ہے؛ کیونکہ وہ اللہ تعالیٰ کی شرط سے خارج ہے۔

(1) المحرر الوجیز 58/2۔ (2) نسخوں میں "الصحیح" (تندرست) ہے۔ ثابت شدہ قول التمہید 293/19 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ بھی اسی سے ہے۔ (3) حسن اور عطا کا قول اکیسویں مسئلے کے آغاز میں گزر چکا ہے۔

Surat An-Nisa: Ayah 43 [Page] 363

As for the opinion of Al-Hasan and Ata, who prohibited it [Tayammum] entirely in the presence of water, they said: Allah the Almighty only made it conditional upon the absence of water; because of His saying: {and you find no water, then perform tayammum} [Al-Ma'idah: 6]. Thus, tayammum was not permitted for anyone except when water is absent.

Abu 'Umar (1) said: If it were not for the opinion of the majority and what was narrated from the traditions, the opinion of Al-Hasan and Ata would have been correct, and Allah knows best. The Messenger of Allah (peace be upon him) permitted tayammum for 'Amr ibn al-'Aas while he was traveling when he feared death if he performed ghusl (full body wash) with water; a sick person is even more deserving of that.

I say: Among the evidence for the permissibility of tayammum while stationary (at home) if one fears missing the prayer if they go to water are: the Book (Quran) and the Sunnah;

As for the Book: it is the saying of the Almighty: {or one of you comes from the place of relieving himself} [An-Nisa: 43], meaning a resident who lacks water performs tayammum. This was stated by Al-Qushayri Abd al-Rahim, who said: Then one considers (2) the obligation of making up the prayer; because the lack of water while stationary is a rare excuse. There are two opinions regarding making up the prayer.

I say: Likewise, our companions stated regarding one who performs tayammum while stationary: does he repeat the prayer when he finds water or not? The well-known opinion from the Maliki school of thought is that he does not repeat it, and that is the correct view (3). Ibn Habib and Muhammad ibn Abd al-Hakam said: He repeats it always. Ibn al-Mundhir narrated it from Malik (4). Al-Walid said on his authority: He performs ghusl even if the sun has risen (5).

As for the Sunnah: it is what Al-Bukhari (6) narrated from Abu al-Juhaym (7) ibn al-Harith ibn al-Simmah...

---

(1) Al-Tamhid 19/294, and the preceding text is from it; see Al-Istidhkar 3/171-173. (2) In the manuscript copies: "yaqa'" (occurs), and the confirmed version is from (m). (3) See Al-Muntaqa 1/111-112. (4) Al-Awsat 2/30, and it is in Al-Mudawwana 1/44. (5) Al-Awsat 2/30. The aforementioned Al-Walid: is Ibn Muslim al-Dimashqi the Hadith

Master (Hafiz), he was a vessel of knowledge but poor in obfuscation (tadlis), and he is among the men of Al-Tahdhib. He died in the year 195 AH. Al-Siyar 9/211. (6) In his Sahih (337), and it is with Ahmad (17541). (7) In the manuscript copies: Al-Jahm, and the confirmed version is from (m), and it is the correct one, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Fath 1/442.

सूरा अन-निसा: आयत 43 [पृष्ठ] 363

जहाँ तक अल-हसन और अता की राय का सवाल है, जिन्होंने पानी की उपस्थिति में इसे (तयम्मुम को) पूरी तरह से प्रतिबंधित कर दिया था, उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने इसे केवल पानी की अनुपस्थिति के साथ शर्तबद्ध किया है; उसके इस कथन के कारण: {और तुम्हें पानी न मिले, तो तयम्मुम कर लो} [अल-माइदा: 6]। इस प्रकार, पानी की कमी के अलावा किसी के लिए भी तयम्मुम की अनुमति नहीं दी गई।

अबू उमर (1) ने कहा: यदि बहुमत की राय और परंपराओं से जो वर्णित है वह न होता, तो अल-हसन और अता की राय सही होती, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अम्र बिन अल-आस को तयम्मुम की अनुमति दी थी जब वे यात्रा पर थे और उन्हें डर था कि यदि वे पानी से गुसल (स्नान) करेंगे तो उनकी मृत्यु हो सकती है; एक बीमार व्यक्ति इसके लिए और भी अधिक हकदार है।

मैं कहता हूँ: घर पर (हज़र में) रहते हुए तयम्मुम की अनुमेयता के प्रमाणों में से, यदि किसी को पानी के पास जाने पर प्रार्थना (नमाज़) छूट जाने का डर हो: कुरान और सुन्नत हैं;

जहाँ तक कुरान की बात है: तो अल्लाह का यह कथन है: {या तुममें से कोई शौच से आया हो} [अन-निसा: 43], जिसका अर्थ है कि एक निवासी जिसके पास पानी नहीं है वह तयम्मुम करता है। अल-कुशैरी अब्द अल-रहीम ने इसे स्पष्ट किया है, उन्होंने कहा: फिर नमाज़ कज़ा करने (दोबारा पढ़ने) की अनिवार्यता पर विचार किया जाता है (2); क्योंकि घर पर पानी की कमी एक दुर्लभ बहाना है। कज़ा करने के संबंध में दो राय हैं।

मैं कहता हूँ: इसी तरह हमारे साथियों ने उस व्यक्ति के बारे में उल्लेख किया है जो घर पर रहते हुए तयम्मुम करता है: क्या वह पानी मिलने पर नमाज़ दोहराता है या नहीं? मालिकी पंथ (मज़हब) की प्रसिद्ध राय यह है कि वह इसे नहीं दोहराता है, और यही सही विचार है (3)। इब्न हबीब और मुहम्मद इब्न अब्द अल-हकम ने कहा: वह इसे हमेशा दोहराता है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे मालिक (4) से रिवायत किया है। अल-वलीद ने उनके हवाले से कहा: वह गुसल करता है भले ही सूरज निकल आया हो (5)।

जहाँ तक सुन्नत की बात है: तो वह है जिसे अल-बुखारी (6) ने अबू अल-जुहैम (7) बिन अल-हारिस बिन अल-सिम्मा से रिवायत किया है...

(1) अल-तमहीद 19/294, और इससे पहले की बात भी उन्हीं की है, देखिए अल-इस्तिज़कार 3/171-173। (2) पांडुलिपि प्रतियों में: "यका" (घटित होता है), और पुष्ट संस्करण (म) से है। (3) देखिए अल-मुंतका 1/111-112। (4) अल-अवसत 2/30, और यह अल-मुदव्वना 1/44 में है। (5) अल-अवसत 2/30। पूर्वोक्त अल-वलीद: इब्न मुस्लिम अल-दमिश्की अल-हाफिज़ हैं, वे ज्ञान के भंडार थे, लेकिन तदलीस (तथ्यों को छिपाने) में बुरे थे, और वे अल-तहज़ीब के विद्वानों में से हैं। उनका निधन 195 हिजरी में हुआ। अस-सियार 9/211। (6) अपनी सहीह (337) में, और यह अहमद (17541) के पास है। (7) पांडुलिपि प्रतियों में: अल-जहम, और पुष्ट संस्करण (म) से है, और यही सही है, जैसा कि अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 1/442 में उल्लेख किया है।

سورة النساء: آیت 43 [صفحہ] 363

جہاں تک الحسن اور عطا کا قول ہے جنہوں نے پانی کی موجودگی میں اسے [تیمم کو] مکمل طور پر منع کیا تھا، تو انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اسے صرف پانی کی عدم موجودگی کے ساتھ مشروط کیا ہے۔ اس کے ارشاد کی وجہ سے: {پھر تم پانی نہ پاؤ تو تیمم کر لو} [المائدہ: 6]۔ چنانچہ پانی کی عدم موجودگی کے سوا کسی کے لیے تیمم جائز نہیں کیا گیا۔

ابو عمر (1) نے کہا: اگر جمہور کا قول اور وہ آثار جو مروی ہیں نہ ہوتے، تو الحسن اور عطا کا قول درست ہوتا، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے عمرو بن العاص کو تیمم کی اجازت دی تھی جب وہ سفر میں تھے اور انہیں اندیشہ تھا کہ اگر انہوں نے پانی سے غسل کیا تو ہلاک ہو جائیں گے؛ تو بیمار اس کا زیادہ حقدار ہے۔

میں کہتا ہوں: حالتِ حضر (گھر پر قیام) میں تیمم کے جواز کی دلیل میں سے، اگر کسی کو اندیشہ ہو کہ پانی کے پاس جانے کی صورت میں نماز فوت ہو جائے گی: کتاب (قرآن) اور سنت ہے؛

جہاں تک کتاب کا تعلق ہے: تو اللہ سبحانہ کا فرمان ہے: {یا تم میں سے کوئی قضائے حاجت سے آیا ہو} [النساء: 43]، یعنی مقیم جب پانی نہ پائے تو تیمم کر لے۔ القشیری عبد الرحیم نے اس کی صراحت کی ہے، انہوں نے کہا: پھر قضا کے وجوب میں غور (2) کیا جاتا ہے؛ کیونکہ حضر میں پانی کا نہ ہونا ایک نادر عذر ہے۔ اور قضا کے بارے میں دو قول ہیں۔

میں کہتا ہوں: اسی طرح ہمارے ساتھیوں نے اس شخص کے بارے میں صراحت کی ہے جس نے حضر میں تیمم کیا، تو کیا وہ پانی ملنے پر نماز دہرائے گا یا نہیں؟ مذہبِ مالک میں مشہور قول یہ ہے کہ وہ نہیں دہرائے گا، اور یہی صحیح ہے (3)۔ ابن حبیب اور محمد بن عبد الحکم نے کہا: وہ

اسے ہمیشہ دہرائے گا۔ ابن المنذر نے اسے مالک (4) سے روایت کیا ہے۔ اور الولید نے ان سے روایت کیا ہے: وہ غسل کرے گا چاہے سورج نکل آئے (5)۔

جہاں تک سنت کا تعلق ہے: تو وہ ہے جسے بخاری (6) نے ابو الجہیم (7) بن الحارث بن الصمہ سے روایت کیا ہے...

---

(1) التمہید 19/294، اور اس سے پہلے کی گفتگو اسی سے ہے، دیکھیے الاستذکار 3/171-173۔ (2) قلمی نسخوں میں: "یقع" ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (3) دیکھیے المنتقی 1/111-112۔ (4) الاوسط 2/30، اور یہ المدونہ 1/44 میں ہے۔ (5) الاوسط 2/30۔ مذکورہ الولید: ابن مسلم الدمشقی الحافظ ہیں، وہ علم کے برتنوں میں سے تھے، لیکن تدلیس میں برے تھے، اور وہ رجالِ تہذیب میں سے ہیں۔ ان کی وفات 195ھ میں ہوئی۔ السیر 9/211۔ (6) اپنی صحیح (337) میں، اور یہ احمد (17541) کے ہاں ہے۔ (7) قلمی نسخوں میں: الجہم، اور ثابت شدہ (م) سے ہے، اور یہی درست ہے، جیسا کہ الحافظ ابن حجر نے الفتح 1/442 میں ذکر کیا ہے۔

Al-Ansari said: The Prophet ﷺ arrived from the direction of "Bi'r Jamal," and a man met him and greeted him with peace, but the Prophet ﷺ did not return the greeting until he approached a wall, wiped his face and hands, and then returned the greeting (1). Muslim narrated it, and it does not contain the word "Bi'r" (2). Al-Daraqutni (3) narrated it from the hadith of Ibn Umar, which says: Then he returned the greeting to the man and said: "Nothing prevented me from returning the greeting to you (4) except that I was not in a state of purity."

Twenty-fourth: His saying, Exalted is He: {or if one of you comes from the place of relieving oneself} [Al-Gha'it]. "Al-Gha'it" originally means: a low-lying part of the land. Its plural is "al-ghitan" and "al-aghwat"; and from it, the Ghouta of Damascus was named. The Arabs used to seek out this type of place to relieve themselves, seeking privacy from people's eyes. Then the human waste itself came to be called "gha'it" by association. "Ghaata" in the earth means he disappeared into it (5).

Al-Zuhri read: "min al-ghayt" (6). It is possible its origin is "al-ghayt," then lightened, like "hayn" and "mayyit" and similar words. And it is possible it is from "al-ghawt," evidenced by their saying "taghawwata" when someone goes to the "gha'it," so the 'waw' of "ghawt" was changed into a 'ya', just as they said for "la hawla": "la hayla" (7).

And "aw" (or) is in the sense of "wa" (and), meaning: if you are ill or on a journey, and one of you comes from...

(1) Al-Nawawi said in the Commentary on Muslim 4/64: Bi'r Jamal is a place near Medina. This hadith is understood as the Prophet ﷺ being without water at the time of tayammum, for tayammum is not permissible for one able to use water if it is available. (2) Sahih Muslim (369), and it contains the word "bi'r." Regarding the author's statement—may Allah have mercy on him—"Muslim narrated it," it is an approximation, as Muslim said in this hadith: "And Al-Layth bin Sa'd narrated from Ja'far bin Rabi'ah..." Al-Nawawi said in the Commentary on Muslim 4/63: This is how it appeared in Sahih Muslim from all narrations, as a broken chain (munqati') between Muslim and Al-Layth, and this type is called "mu'allaq" (hanging)... In Sahih Muslim, there are fourteen or twelve such broken hadiths. See Al-Mufhim 1/617. (3) In his Sunan (676). Abu Dawud also narrated it (330) and commented on it. (4) The word: "al-Salam," from (M). (5) Tahdhib al-Lughah 8/165. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 26,

and Al-Muhtasib 1/190, and they added its attribution to Abdullah bin Mas'ud. (7) Al-Muhtasib 1/190.

अल-अंसारी ने कहा: पैगंबर ﷺ "बिर जमल" की दिशा से आए, और एक आदमी उनसे मिला और उन्हें सलाम किया, लेकिन पैगंबर ﷺ ने तब तक सलाम का जवाब नहीं दिया जब तक कि वह एक दीवार के पास नहीं पहुंचे, अपने चेहरे और हाथों को पोंछा (तयम्मुम किया), और फिर सलाम का जवाब दिया (1)। मुस्लिम ने इसे संकलित किया है, और इसमें "बिर" शब्द नहीं है (2)। दारकुतनी (3) ने इसे इब्न उमर की हदीस से संकलित किया है, जिसमें है: फिर उन्होंने उस व्यक्ति को सलाम का जवाब दिया और कहा: "सलाम का जवाब देने से मुझे केवल इस बात ने रोका (4) कि मैं शुद्धता (वज़ू) की स्थिति में नहीं था।"

चौबीसवां: अल्लाह का कहना: {या तुम में से कोई शौच से आया हो} [अल-ग़ैत]। "ग़ैत" का मूल अर्थ है: ज़मीन का निचला हिस्सा। इसका बहुवचन "अल-ग़ैतान" और "अल-अग़वात" है; और इसी से दमिश्क के"ग़ौता" का नाम पड़ा है। अरब लोग लोगों की नज़रों से छिपकर अपनी ज़रूरत पूरी करने के लिए इस तरह के स्थानों का सहारा लेते थे। फिर मनुष्य के मल को ही तुलनात्मक रूप से "ग़ैत" कहा जाने लगा। ज़मीन में "ग़ाता" का अर्थ है कि वह उसमें गायब हो गया (5)।

ज़ुहरी ने पढ़ा: "मिन अल-ग़ैत" (6), तो यह संभव है कि इसका मूल "अल-ग़ैत" हो, जिसे हल्का कर दिया गया हो, जैसे "हैन" और "मय्यित" आदि। और यह संभव है कि यह "ग़ौत" से हो; उनके इस कथन के प्रमाण से: "तग़व्वता": जब कोई शौच के लिए गया हो, तो "ग़ौत" का 'वाव' 'या' में बदल गया, जैसा कि उन्होंने "ला हौल" के लिए कहा: "ला हैल" (7)।

और "औ" (या) "वा" (और) के अर्थ में है, यानी: यदि आप बीमार हों या यात्रा पर हों, और आप में से कोई... से आए...

(1) अल-नववी ने शरह मुस्लिम 4/64 में कहा: बिर जमल मदीना के पास एक स्थान है, और यह हदीस इस आधार पर है कि पैगंबर ﷺ तयम्मुम के समय पानी की कमी महसूस कर रहे थे, क्योंकि पानी की उपलब्धता में पानी का उपयोग करने में सक्षम व्यक्ति के लिए तयम्मुम जायज़ नहीं है। (2) सहीह मुस्लिम (369), और इसमें "बिर" शब्द है। और लेखक के इस कथन में—अल्लाह उन पर दया करे—"मुस्लिम ने इसे संकलित किया," यह अनुमति योग्य है, क्योंकि मुस्लिम ने इस हदीस में कहा है: "और लैथ बिन साद ने जाफर बिन रबीआ से रिवायत की..." अल-नववी ने शरह मुस्लिम 4/63 में कहा: सहीह मुस्लिम में सभी रिवायतों में ऐसा ही हुआ है, मुस्लिम और लैथ के बीच श्रृंखला

टूटी हुई (मुनक़ति) है, और इस प्रकार को "मुअल्लाक" (लटका हुआ) कहा जाता है... सहीह मुस्लिम में चौदह या बारह हदीसें इस तरह टूटी हुई हैं। देखें अल-मुफ़्हिम 1/617। (3) अपनी सुनन (676) में। अबू दाऊद ने भी इसे रिवायत किया (330) और उस पर चर्चा की। (4) शब्द: अल-सलाम, (म) से। (5) तहज़ीब अल-लुग़ह 8/165। (6) अल-क़िराआत अल-शादह पृ. 26, और अल-मुहतासिब 1/190, और उन्होंने इसे अब्दुल्ला इब्न मसूद से जोड़ा है। (7) अल-मुहतासिब 1/190।

انصاری نے کہا: نبی کریم ﷺ «بئر جَمَل» کی طرف سے تشریف لائے، تو ایک شخص آپ سے ملا اور سلام کیا، لیکن نبی کریم ﷺ نے سلام کا جواب نہیں دیا یہاں تک کہ آپ ایک دیوار کے پاس پہنچے، اپنے چہرے اور ہاتھوں کا مسح کیا (تیمم کیا)، پھر سلام کا جواب دیا (١)۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے، اور اس میں لفظ «بئر» نہیں ہے (٢)۔ اور اسے دارقطنی (٣) نے ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا، جس میں ہے: پھر آپ نے اس شخص کو سلام کا جواب دیا اور فرمایا: «مجھے تمہارے سلام کا جواب دینے سے کسی چیز نے نہیں روکا (٤) سوائے اس کے کہ میں پاکیزگی کی حالت میں نہیں تھا»۔

چوبیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنكُم مِّنَ الْغَائِطِ﴾ [یا تم میں سے کوئی قضائے حاجت سے آیا ہو]۔ غائط کی اصل: زمین کا وہ حصہ جو نیچا ہو، اور اس کی جمع: الغیطان اور الاغواط ہے؛ اور اسی سے غوطۂ دمشق کا نام پڑا۔ عرب اپنی حاجت پوری کرنے کے لیے اس قسم کے مقامات کا رخ کرتے تھے تاکہ لوگوں کی نظروں سے اوجھل رہیں، پھر انسان سے نکلنے والی غلاظت کو مناسبت کی بنا پر غائط کہا جانے لگا۔ اور «غاط في الأرض يغوط» کا مطلب ہے جب وہ غائب ہو گیا (٥)۔

اور زہری نے «من الغَيْطِ» پڑھا (٦)، تو یہ احتمال ہے کہ اس کی اصل «الغَيْط» ہو، پھر اسے ہلکا کر دیا گیا ہو، جیسے «ہین» اور «میت» وغیرہ۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ «الغَوْط» سے ہو؛ ان کے اس قول کی دلیل سے: «تغوَّط» جب وہ غائط (پاخانہ) کے لیے گیا ہو، تو غوط کا 'واؤ' 'یاء' سے بدل گیا، جیسا کہ انہوں نے «لا حَوْل» میں کہا: «لا حَيْل» (٧)۔

اور «أو» یہاں «واؤ» کے معنی میں ہے، یعنی: اگر تم بیمار ہو یا سفر پر ہو، اور تم میں سے کوئی... سے آیا ہو...

(۱) نووی نے شرح مسلم ٤ / ٦٤ میں کہا: بئر جمل مدینہ کے قریب ایک جگہ ہے، اور یہ حدیث اس پر محمول ہے کہ آپ ﷺ تیمم کے وقت پانی سے محروم تھے، کیونکہ پانی کی موجودگی میں پانی استعمال کرنے پر قادر شخص کے لیے تیمم جائز نہیں ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۳۶۹)، اور اس میں لفظ «بئر» ہے۔ اور مصنف رحمہ اللہ کے قول «أخرجه مسلم» میں وسعت ہے، کیونکہ مسلم نے اس حدیث میں کہا: «اور لیث بن سعد نے جعفر بن ربیعہ سے روایت کی...» نووی نے شرح مسلم ٤ / ٦٣ میں کہا: صحیح مسلم میں تمام روایات میں ایسا ہی ہوا ہے، مسلم اور لیث کے درمیان سند منقطع ہے، اور اس قسم کو «معلق» کہا جاتا ہے... اور صحیح مسلم میں چودہ یا بارہ احادیث اسی طرح منقطع ہیں۔ دیکھیے المفہم ١ / ٦١٧۔ (۳) اپنی سنن (٦٧٦) میں۔ اور اسے ابو داؤد (۳۳۰) نے بھی روایت کیا اور اس پر کلام کیا۔ (۴) لفظ: السلام، (م) سے۔ (۵) تہذیب اللغة ٨ / ١٦٥۔ (۶) القراءات الشاذة ص ٢٦، اور المحتسب ١ / ١٩٠، اور انہوں نے اسے عبداللہ بن مسعود کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۷) المحتسب ١ / | ١٩٠

365 Surah An-Nisa: Verse 43

...al-gha'it (relieving oneself), then perform tayammum. Thus, the reason necessitating tayammum, based on this, is ritual impurity (al-hadath), not illness or travel. This indicates the permissibility of tayammum while resident, as we explained.

The correct view regarding "or" (aw) is that it retains its literal meaning according to scholars of logic. "Or" has its meaning and "and" (wa) has its meaning. According to them, this involves an ellipsis (omission), and the meaning is: "And if you are ill with a sickness such that you are unable to touch water, or are on a journey and find no water, and were in need of water. And Allah knows best(1).

Twenty-fifth: The term "al-gha'it" collectively refers in meaning to all ritual impurities that nullify the minor purification (wudu).

People have differed in categorizing them, and the most refined categorization mentioned is that they are of three types, about which there is no dispute in our school of thought (Madhab): loss of consciousness, habitual discharge, and physical touching. According to Abu Hanifa's school, it is whatever impurities come out of the body, regardless of the exit point, and touching is not considered (a nullifier). According to the school of al-Shafi'i and Muhammad ibn Abd al-Hakam: it is whatever comes out of the two passages (urethra and anus), regardless of whether it's habitual or not, and touching is considered (a nullifier)(2).

Once this is established, know that Muslims have reached a consensus that whoever loses their sanity due to fainting, insanity, or intoxication must perform wudu(3). They differed regarding sleep: is it a ritual impurity like other impurities, or is it not a ritual impurity, or is it a situation likely to lead to impurity? There are three opinions: two extremes and a middle ground.

The first extreme: Al-Muzani, Abu Ibrahim Ismail, held that it is a ritual impurity and that wudu is obligatory for both small and large amounts of it, like other ritual impurities(4). This is the implication of Malik's statement in al-Muwatta: "One does not perform wudu except for an impurity that comes from the male organ or the anus, or sleep(5)." This is also the implication of the Hadith of Safwan ibn...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/96. (2) See al-Muharrar al-Wajiz 2/58. (3) Al-Ijma' p. 17, and al-Awsat 1/144. (4) Al-Istidhkar 2/74; al-Bayhaqi dedicated a chapter in Ma'rifat al-Sunan wa al-Athar 1/366 titled: "The Choice of al-Muzani, may Allah have

mercy on him," where he mentioned the Hadiths and reports that al-Muzani cited as evidence in this matter. (5) Al-Muwatta 1/22.

365 सूरह अन-निसा: आयत 43

...शौच (अल-ग़ैत), तो तयम्मुम करो। इस प्रकार, इसके आधार पर तयम्मुम को आवश्यक बनाने वाला कारण 'हदथ' (अशुद्धि) है, न कि बीमारी या यात्रा। यह निवास की स्थिति में भी तयम्मुम की अनुमति को दर्शाता है, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है।

और "या" (aw) के बारे में सही विचार यह है कि तर्कशास्त्रियों के अनुसार यह अपने मूल अर्थ में है। "या" का अपना अर्थ है और "और" (wa) का अपना अर्थ है। उनके अनुसार, यहाँ शब्दों का विलोप (ellipsis) है, और अर्थ यह है: "और यदि तुम बीमार हो ऐसी बीमारी के साथ कि तुम पानी को छूने में असमर्थ हो, या यात्रा पर हो और तुम्हें पानी न मिले, और तुम्हें पानी की आवश्यकता हो। और अल्लाह ही बेहतर जानता है(1)।

पच्चीसवाँ: शब्द "अल-ग़ैत" अर्थ की दृष्टि से उन सभी अशुद्धियों को समाहित करता है जो लघु शुद्धि (वुज़ू) को भंग करती हैं।

लोगों ने इन्हें वर्गीकृत करने में मतभेद किया है, और इसके बारे में कही गई सबसे परिष्कृत बात यह है कि ये तीन प्रकार की हैं, जिनमें हमारे मज़हब (विचारधारा) में कोई विवाद नहीं है: होश खोना, सामान्य रूप से बाहर निकलने वाली चीज़ें (मलमूत्र), और स्पर्श। अबू हनीफा के मज़हब के अनुसार, शरीर से निकलने वाली कोई भी अशुद्धि अशुद्धि है, चाहे वह कहीं से भी निकले, और स्पर्श को (वुज़ू भंग करने वाला) नहीं माना जाता है। शाफ़ई और मुहम्मद इब्न अब्द अल-हकम के मज़हब के अनुसार: वह जो दो मार्गों (मूत्रमार्ग और गुदा) से निकलता है, चाहे वह सामान्य हो या न हो, और स्पर्श को (वुज़ू भंग करने वाला) माना जाता है(2)।

जब यह स्थापित हो गया, तो जान लें कि मुसलमानों का इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि जो कोई बेहोशी, पागलपन या नशे के कारण अपनी मानसिक चेतना खो देता है, उसे वुज़ू करना चाहिए(3)। उन्होंने नींद के बारे में मतभेद किया है कि क्या यह अन्य अशुद्धियों की तरह एक अशुद्धि (हदथ) है, या यह अशुद्धि नहीं है, या यह अशुद्धि की संभावना वाली स्थिति है? इसमें तीन राय हैं: दो छोर और एक मध्य मार्ग।

पहला छोर: अल-मुज़नी अबू इब्राहिम इस्माइल का मानना था कि यह एक अशुद्धि है, और इसके कम या अधिक होने पर वुज़ू अनिवार्य है, जैसे अन्य अशुद्धियों के लिए होता है(4)। यही मुवत्ता में

मालिक के कथन का निहितार्थ है: "कोई व्यक्ति वुज़ू नहीं करता है सिवाय उस अशुद्धि के जो पुरुष अंग या गुदा से निकलती है, या नींद से(5)।" और सफ़वान इब्न... की हदीस का भी यही निहितार्थ है।

(1) मा'नी अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/96। (2) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/58। (3) अल-इज्मा पृष्ठ 17, और अल-औसत 1/144। (4) अल-इस्तिधकार 2/74, और अल-बयहकी ने 'मारिफ़त अल-सुनन व अल-अथार' 1/366 में एक अध्याय समर्पित किया है जिसका नाम है: "अल-मुज़नी का चुनाव, अल्लाह उन पर रहम करे", जिसमें उन्होंने उन हदीसों और रिवायतों का उल्लेख किया है जिन्हें अल-मुज़नी ने इस मामले में प्रमाण के रूप में उद्धृत किया है। (5) अल-मुवत्ता 1/22।

365 سورہ النساء: آیت 43

الغائط (قضائے حاجت)، تو تم تیمم کر لو۔ پس اس بنا پر تیمم کو واجب کرنے والا سبب 'حدث' (ناپاکی) ہے نہ کہ بیماری اور سفر، تو یہ حالتِ قیام (حضر) میں بھی تیمم کے جواز پر دلالت کرتا ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔

اور "أو" (یا) کے بارے میں صحیح بات یہ ہے کہ اہلِ نظر (علماءِ منطق) کے نزدیک یہ اپنے اصل معنی پر ہے۔ پس "أو" کا اپنا معنی ہے اور "و" (اور) کا اپنا معنی۔ اور یہ ان کے نزدیک حذف پر ہے، اور معنی یہ ہے: "اور اگر تم ایسی بیماری میں مبتلا ہو جس میں تم پانی چھونے کی قدرت نہیں رکھتے، یا تم سفر پر ہو اور تمہیں پانی نہ ملے، اور تمہیں پانی کی ضرورت ہو۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے(1)۔

پچیسواں (نکتہ): لفظ "الغائط" معنی کے اعتبار سے ان تمام واقعات (حدث) کو جمع کرتا ہے جو طہارتِ صغریٰ (وضو) کو توڑنے والے ہیں۔

اور لوگوں نے ان کے احاطہ کرنے میں اختلاف کیا ہے، اور اس بارے میں کہی گئی سب سے عمدہ بات یہ ہے کہ یہ تین اقسام ہیں، جن میں ہمارے مذہب میں کوئی اختلاف نہیں ہے: عقل کا زائل ہونا، معمول کا خروج (فضلات)، اور چھونا۔ اور امام ابو حنیفہ کے مذہب کے مطابق جسم سے جو بھی نجاست نکلے (وہ ناقضِ وضو ہے)، وہ مخرج (نکلنے کی جگہ) کی رعایت نہیں کرتے، اور چھونے کو شمار نہیں کرتے۔ اور امام شافعی اور محمد بن عبد الحکم کے مذہب کے مطابق: وہ جو سبیلین (پیشاب و پاخانے کے راستوں) سے نکلے، وہ معمول کے مطابق ہونے کی رعایت نہیں کرتے، اور چھونے کو شمار کرتے ہیں(2)۔

اور جب یہ ثابت ہو گیا؛ تو جان لو کہ مسلمانوں کا اس بات پر اجماع ہے کہ جس کی عقل بے ہوشی، جنون یا نشے کی وجہ سے زائل ہو جائے، اس پر وضو لازم ہے(3)۔ اور انہوں نے نیند کے بارے میں اختلاف کیا ہے کہ کیا وہ دیگر واقعات کی طرح ایک 'حدث' ہے، یا وہ 'حدث' نہیں ہے، یا وہ 'حدث' کا گمان (مظنہ) ہے؟ تین اقوال ہیں: دو اطراف اور ایک درمیانی راہ۔

پہلی طرف: المزنی ابو ابراہیم اسماعیل اس طرف گئے ہیں کہ وہ 'حدث' ہے، اور اس کی تھوڑی یا زیادہ مقدار سے وضو واجب ہے، جیسے دیگر احداث (ناپاکیوں) سے ہوتا ہے(4)۔ اور یہی مؤطا میں امام مالک کے قول کا تقاضا ہے کیونکہ ان کا قول ہے: "وضو نہیں کیا جاتا مگر اس حدث سے جو ذکر (آلہ تناسل) یا دبر (پاخانے کے مقام) سے نکلے، یا نیند سے(5)۔" اور یہ صفوان بن... کی حدیث کا تقاضا ہے۔

(1) معانی القرآن للنحاس 96/2 . (2) ینظر المحرر الوجیز 58/2 . (3) الإجماع ص 17 ، والأوسط 144/1 . (4) الاستذکار 74/2 ، اور بیہقی نے معرفۃ السنن والآثار 366/1 میں ایک باب الگ کیا ہے جس کا نام رکھا ہے: "اختیار المزنی رحمہ اللہ"، پس انہوں نے ان احادیث اور آثار کا ذکر کیا ہے جن سے المزنی نے اس مسئلہ میں استدلال کیا ہے۔ (5) الموطأ 22/1 .

'Assal; narrated by al-Nasa'i, al-Daraqutni, and al-Tirmidhi, and he (al-Tirmidhi) authenticated it(1). They all narrated it from the hadith of 'Asim bin Abi al-Nujud, from Zirr bin Hubaysh, who said: I came to Safwan bin 'Assal al-Muradi and said: I have come to ask you about wiping over the leather socks (khuffayn). He said: [Yes], I was in the army sent by the Messenger of Allah (peace be upon him), and he commanded us to wipe over the leather socks if we had put them on while in a state of purity, for three days if we were traveling, and for a day and a night if we were resident, and not to take them off for urination, defecation, or sleep, [and not to take them off] except for major ritual impurity (janabah).

In this hadith and the saying of Malik, there is equalization between defecation, urination, and sleep. They said: The analogy is that since a large amount of it and what overwhelms the mind is considered a minor ritual impurity (hadath), it follows that a small amount of it should also be so(2).

It has been narrated from Ali bin Abi Talib that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The string of the anus is the eyes, so whoever sleeps let him perform ablution." And this is general. It was narrated by Abu Dawud(3), and al-Daraqutni narrated it from the hadith of Muawiyah bin Abi Sufyan from the Prophet (peace be upon him)(4).

As for the other side, it was narrated from Abu Musa al-Ash'ari what indicates that sleep, according to him, is not a ritual impurity in any case, until the sleeper commits a ritual impurity other than sleep; because he used to appoint someone to guard him when he slept.

If no impurity came out of him, he would stand up from his sleep and pray(5); and it was narrated from 'Ubaydah, and Sa'id bin...

---

(1) Sunan al-Nasa'i (al-Mujtaba) 1/98, Sunan al-Daraqutni (761), Sunan al-Tirmidhi (96) and (3535), the wording is that of al-Daraqutni, and what appears between brackets is from it. Ahmad narrated the long version (18095). (2) At-Tamhid 18/246. Abu 'Umar said: This is a rare (shadh) and unrecommended opinion, and the majority of scholars hold the opposite view. (3) In his Sunan (203), and it is with Ahmad (887). Ibn al-Qattan weakened it in "Bayan al-Wahm wal-Iham" 3/9 due to the weakness of two of its narrators, and the anonymity of the third, who is Abdul Rahman bin 'Aidh. Ibn 'Aidh narrated it from Ali but did not hear it from him. "Al-Sah" is one of the names of

the anus, and "al-Wika'" is the string used to tie the mouth of a water skin and similar vessels. Ma'alim al-Sunan 1/72. (4) Sunan al-Daraqutni (597), (518), and it is with Ahmad (16879). In its chain of narration is Abu Bakr bin Abi Maryam; al-Hafiz said in at-Taqrib p. 550: Weak. Abu Hatim was asked about the hadith of Ali and Muawiyah and said: They are not strong. Al-Ilal by Ibn Abu Hatim 1/47. Ibn Abd al-Barr said in al-Istidhkar 2/76: They are two weak hadiths that cannot be used as evidence from the perspective of transmission. (5) Narrated by Ibn Abi Shaybah 1/133, and Ibn al-Mundhir in al-Awsat 1/154.

'असाल; इसे अल-नसाई, अल-दारकुतनी और अल-तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है और उन्होंने (अल-तिर्मिज़ी) इसे सही करार दिया है(1)। उन सभी ने इसे आसिम बिन अबी अल-नजुद की हदीस से, ज़िर्र बिन हुबैश से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: मैं सफ़वान बिन असाल अल-मुरादी के पास आया और कहा: मैं आपसे मोज़ों (खफ़ैन) पर मसह करने के बारे में पूछने आया हूँ। उन्होंने कहा: [हाँ], मैं उस सेना में था जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने भेजा था, और उन्होंने हमें आदेश दिया कि यदि हम उन्हें पाकी की हालत में पहनें, तो यात्रा के दौरान तीन दिनों तक और निवास की स्थिति में एक दिन और एक रात तक मोज़ों पर मसह करें, और पेशाब, मल या नींद के लिए उन्हें न उतारें, [और उन्हें न उतारें] सिवाय जनाबत (बड़ी नापाकी) के।

इस हदीस और मालिक के कथन में मल, मूत्र और नींद के बीच समानता है। उन्होंने कहा: सादृश्य (क़ियास) यह है कि चूँकि इसकी अधिक मात्रा और वह जो बुद्धि पर हावी हो जाए, हदस (अशुद्धि) है, इसलिए यह आवश्यक है कि इसकी अल्प मात्रा भी वैसी ही हो(2)।

और अली बिन अबी तालिब से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "आँखें गुदा की डोरी हैं, अतः जो सो जाए वह वुज़ू करे।" और यह सामान्य है। इसे अबू दाऊद(3) ने उद्धृत किया है, और अल-दारकुतनी ने इसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुआविया बिन अबी सुफ़यान की हदीस से उद्धृत किया है(4)।

जहाँ तक दूसरे पक्ष का प्रश्न है, अबू मूसा अल-अशअरी से वह वर्णित है जो इंगित करता है कि उनके अनुसार नींद किसी भी स्थिति में हदस नहीं है, जब तक कि सोने वाला नींद के अलावा कोई हदस न करे; क्योंकि जब वह सोते थे तो किसी को अपनी सुरक्षा के लिए नियुक्त करते थे।

यदि उनमें से कोई हदस नहीं निकलता, तो वह अपनी नींद से उठते और नमाज़ पढ़ते(5); और यह उबैदा और सईद बिन... से वर्णित है।

---

(1) सुनन अल-नसाई (अल-मुजतबा) 1/98, सुनन अल-दारकुतनी (761), सुनन अल-तिर्मिज़ी (96) और (3535), शब्द अल-दारकुतनी के हैं, और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। अहमद ने हदीस को विस्तार से उद्धृत किया है (18095)। (2) अल-तमहीद 18/246। अबू उमर ने कहा: यह एक असामान्य (शाज़) मत है जो प्रशंसनीय नहीं है, और अधिकांश विद्वान इसके विपरीत मत रखते हैं।

(3) अपनी सुनन (203) में, और यह अहमद (887) के पास है और इब्न अल-क़त्तान ने 'बयान अल-वहम वल-इहाम' 3/9 में इसके दो रावी की कमज़ोरी और तीसरे की अज्ञातता के कारण इसे दोषपूर्ण बताया है, जो अब्दुल रहमान बिन आइज़ है। इब्न आइज़ ने इसे अली से रिवायत किया है लेकिन उनसे सुना नहीं है। 'अल-सह': गुदा के नामों में से एक नाम है, और 'अल-विका': वह डोरी है जिससे मशक आदि का मुँह बाँधा जाता है। मालिम अल-सुनन 1/72। (4) सुनन अल-दारकुतनी (597), (518) और यह अहमद (16879) के पास है, और इसकी सनद में अबू बक्र बिन अबी मरियम है, हाफ़िज़ ने तक़रीब पृष्ठ 550 में कहा: ज़ईफ़ (कमज़ोर) है। अबू हातिम से अली और मुआविया की हदीस के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: दोनों मज़बूत नहीं हैं। अल-इलाल इब्न अबी हातिम 1/47। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिज़कार 2/76 में कहा: ये दो कमज़ोर हदीसें हैं जो नकल के दृष्टिकोण से दलील नहीं बन सकतीं। (5) इब्न अबी शैबा 1/133 और अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 1/154 में उद्धृत किया है।

عسّال؛ اسے نسائی، دارقطنی اور ترمذی نے روایت کیا اور اسے (ترمذی نے) صحیح قرار دیا ہے(1)۔ ان سب نے اسے عاصم بن ابی النجود کی حدیث سے، زر بن حبیش سے روایت کیا ہے، جنہوں نے کہا: میں صفوان بن عسّال المرادی کے پاس آیا اور کہا: میں آپ کے پاس موزوں (خفین) پر مسح کے بارے میں پوچھنے آیا ہوں۔ انہوں نے کہا: [جی ہاں]، میں اس لشکر میں تھا جسے رسول اللہ ﷺ نے بھیجا تھا، تو آپ ﷺ نے ہمیں حکم دیا کہ جب ہم انہیں پاکی کی حالت میں پہنیں تو سفر کی صورت میں تین دن اور اقامت کی صورت میں ایک دن اور ایک رات موزوں پر مسح کریں، اور پیشاب، پاخانہ یا نیند کی وجہ سے انہیں نہ اتاریں، [اور انہیں نہ اتاریں] سوائے جنابت (بڑی ناپاکی) کے۔

پس اس حدیث اور مالک کے قول میں پاخانے، پیشاب اور نیند کے درمیان برابری ہے۔ انہوں نے کہا: قیاس یہ ہے کہ جب اس کی کثرت اور وہ چیز جو عقل پر غالب آ جائے حدث (ناپاکی) ہے، تو ضروری ہے کہ اس کی قلیل مقدار بھی ایسی ہی ہو(2)۔

اور علی بن ابی طالب سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آنکھیں مقعد کا بندھن ہیں، پس جو سو جائے وہ وضو کرے۔" اور یہ عام ہے۔ اسے ابو داؤد(3) نے روایت کیا ہے، اور دارقطنی نے اسے حضرت معاویہ بن ابی سفیان کی حدیث سے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے(4)۔

جہاں تک دوسرے پہلو کا تعلق ہے، تو ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے مروی ہے جو اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کے نزدیک نیند کسی بھی حال میں حدث نہیں ہے، جب تک کہ سونے والا

نیند کے علاوہ کوئی حدث نہ کر دے؛ کیونکہ وہ جب سوتے تھے تو کسی کو اپنی حفاظت پر مامور کرتے تھے۔

پس اگر ان سے کوئی حدث صادر نہ ہوتا، تو وہ اپنی نیند سے اٹھتے اور نماز پڑھ لیتے(5)؛ اور یہ عبیدہ اور سعید بن... سے مروی ہے۔

---

(1) سنن نسائی (المجتبیٰ) 98/1، سنن دارقطنی (761)، سنن ترمذی (96) اور (3535)، الفاظ دارقطنی کے ہیں، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ اور احمد نے حدیث کو تفصیل سے روایت کیا ہے (18095)۔ (2) التمہید 246/18۔ ابو عمر نے کہا: یہ ایک شاذ قول ہے جو مستحسن نہیں ہے، اور جمہور علماء اس کے خلاف ہیں۔ (3) اپنی سنن (203) میں، اور یہ احمد (887) کے پاس ہے اور ابن القطان نے 'بیان الوہم والایہام' 9/3 میں اس کے دو راویوں کے ضعف اور تیسرے کی جہالت کی وجہ سے اسے معلول قرار دیا ہے، جو عبد الرحمن بن عائذ ہے، اور ابن عائذ اسے علی سے روایت کرتے ہیں حالانکہ ان سے سنا نہیں۔ 'السہ': مقعد کے ناموں میں سے ایک نام ہے، اور 'الوکاء': وہ تسمہ یا ڈوری ہے جس سے مشکیزے وغیرہ کا منہ باندھا جاتا ہے۔ معالم السنن 72/1۔ (4) سنن دارقطنی (597)، (518) اور یہ احمد (16879) کے پاس ہے، اور اس کی سند میں ابو بکر بن ابی مریم ہے، حافظ نے التقریب ص 550 میں کہا: ضعیف ہے۔ اور ابو حاتم سے علی اور معاویہ کی حدیث کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: دونوں قوی نہیں ہیں۔ العلل لابن ابی حاتم 47/1۔ اور ابن عبد البر نے الاستذکار 76/2 میں کہا: یہ دو ضعیف حدیثیں ہیں جن سے نقل کے پہلو سے حجت قائم نہیں ہوتی۔ (5) اسے ابن ابی شیبہ 133/1 اور ابن المنذر نے الاوسط 154/1 میں روایت کیا ہے۔

367 Surah An-Nisa: Verse 43

... Al-Musayyab, and Al-Awza'i in the narration of Mahmud bin Khalid (1).

The majority of scholars hold a view contrary to these two extremes. As for the gist of Malik's school of thought: every sleeper who falls into a heavy sleep, and whose sleep lasts long in whatever state he may be, must perform ablution (Wudu) (2). This is also the opinion of Al-Zuhri, Rabi'ah, and Al-Awza'i in the narration of Al-Walid bin Muslim.

Ahmad bin Hanbal said: If the sleep is light and does not overwhelm the heart or take over it, it does not invalidate ablution.

Abu Hanifa and his companions said: Ablution is only required for one who sleeps lying down on his side or on his buttocks (3).

Al-Shafi'i said: Whoever sleeps while sitting, no ablution is required of him; Ibn Wahb narrated this from Malik (4).

The correct view among these opinions is the well-known position of Malik's school, due to the Hadith of Ibn Umar that the Messenger of Allah ﷺ was occupied one night —meaning with the Isha prayer—so he delayed it until we slept [in the mosque], then we woke up, then we slept, then we woke up. Then the Prophet ﷺ came out to us and said: "No one on earth is waiting for the prayer except you." Narrated by the Imams, and the wording is from Al-Bukhari (5); it is the most authentic on this subject in terms of chain of narration and practice (6).

As for what Malik said in his Muwatta', and Safwan bin Assal in his Hadith, it means: a heavy sleep that overwhelms the self, as evidenced by this Hadith and others with a similar meaning. Also, Waki' narrated the Hadith of Safwan, from Mis'ar, from Asim bin Abi Al-Nujud, who said: "or wind (passing gas)", instead of: "or..."

(1) Al-Istidhkar 2/70 and 74, Al-Tamhid 18/242 and 245, and Ibn Al-Mundhir mentioned it in Al-Awsat 1/155 from Sa'id bin Al-Musayyab only. (2) Al-Muntaqa 1/49. Ibn Abd al-Barr quoted Malik's opinion in Al-Istidhkar 2/70 with the wording: "Whoever sleeps lying down or prostrating should perform ablution, and whoever sleeps sitting down, no ablution is required unless his sleep is long." (3) See Al-Awsat 1/148, Al-Istidhkar 2/70-71, and Al-Tamhid 18/242-243. (4) Al-Muntaqa 1/49. (5) Sahih Al-Bukhari (570), and what was mentioned in brackets is from it; it is also in Ahmad (5611) and Muslim (639). (6) Al-Tamhid 18/218.

३६७ सूरह अन-निसा: आयत ४३

... अल-मुसय्यब, और महमूद बिन खालिद के वर्णन में अल-औज़ाई (१)।

बहुसंख्यक विद्वान इन दो चरम सीमाओं के विपरीत मत रखते हैं। जहाँ तक मलिकी विचारधारा का सार है: हर वह सोने वाला जो गहरी नींद में सो जाता है, और जिसकी नींद लंबी होती है, चाहे वह किसी भी स्थिति में हो, उसके लिए वूज़ू (आचमन) अनिवार्य है (२)। यही राय अल-ज़ुहरी, रबीअह, और अल-वलीद बिन मुस्लिम के वर्णन में अल-औज़ाई की भी है।

अहमद बिन हंबल ने कहा: यदि नींद हल्की है और हृदय पर हावी नहीं होती है या उसे पूरी तरह नहीं घेरती है, तो यह वूज़ू को प्रभावित नहीं करती है।

अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: वूज़ू केवल उसी व्यक्ति पर अनिवार्य है जो करवट लेकर या कूल्हों के बल लेटकर सोता है (३)।

अल-शाफई ने कहा: जो व्यक्ति बैठे-बैठे सो जाता है, उस पर वूज़ू अनिवार्य नहीं है; इब्न वहब ने इसे मलिक से वर्णित किया है (४)।

इन मतों में से सही मत मलिकी विचारधारा का प्रसिद्ध रुख है; इब्न उमर की हदीस के कारण कि अल्लाह के रसूल ﷺ एक रात व्यस्त थे - जिसका अर्थ ईशा की नमाज़ है - इसलिए उन्होंने इसमें देरी की यहाँ तक कि हम [मस्जिद में] सो गए, फिर हम जागे, फिर हम सो गए, फिर हम जागे। फिर नबी ﷺ हमारे पास आए और कहा: "तुम्हारे अलावा ज़मीन पर कोई भी नमाज़ का इंतज़ार नहीं कर रहा है।" इसे इमामों ने वर्णित किया है, और शब्द बुखारी के हैं (५); यह इस विषय में सनद (वर्णन श्रृंखला) और अमल (व्यवहार) के दृष्टिकोण से सबसे प्रामाणिक है (६)।

जहाँ तक मलिक ने अपनी मुवत्ता में कहा है, और सफवान बिन अस्साल ने अपनी हदीस में, उसका अर्थ है: एक भारी नींद जो स्वयं पर हावी हो जाए, जैसा कि इस हदीस और इसके समान अर्थ वाली अन्य हदीसों से सिद्ध होता है। साथ ही, वकी' ने सफवान की हदीस को मिस'अर से, उन्होंने आसिम बिन अबी अल-नजुद से वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: "या हवा (गैस निकलना)", इसके बजाय: "या..."

(१) अल-इस्तिज़कार २/७० और ७४, अल-तम्हीद १८/२४२ और २४५, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत १/१५५ में केवल सईद बिन अल-मुसय्यब से इसका उल्लेख किया है। (२) अल-मुंतक़ा १/४९।

इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिज़कार २/७० में मलिक के कथन को इन शब्दों में उद्धृत किया: "जो कोई करवट लेकर या सजदा करते हुए सो जाए, उसे वूज़ू करना चाहिए, और जो बैठकर सो जाए, उस पर वूज़ू नहीं है जब तक कि उसकी नींद लंबी न हो।" (३) देखें अल-औसत १/१४८, अल-इस्तिज़कार २/७०-७१, और अल-तम्हीद १८/२४२-२४३। (४) अल-मुंतक़ा १/४९। (५) सहीह बुखारी (५७०), और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और यह अहमद (५६११) और मुस्लिम (६३९) के पास भी है। (६) अल-तम्हीद १८/२१८।

... المسیب، اور محمود بن خالد کی روایت میں اوزاعی (۱)۔

جمہور ان دو انتہاؤں کے خلاف رائے رکھتے ہیں۔ جہاں تک امام مالک کے مذہب کا خلاصہ ہے: ہر وہ سونے والا جو گہری نیند سو جائے، اور اس کی نیند لمبی ہو، چاہے وہ کسی بھی حالت میں ہو، اس پر وضو واجب ہو جاتا ہے (۲)۔ یہی قول زہری، ربیعہ، اور ولید بن مسلم کی روایت میں اوزاعی کا ہے۔

احمد بن حنبل نے کہا: اگر نیند ہلکی ہو جو دل پر حاوی نہ ہو اور اسے مغلوب نہ کرے تو یہ نقصان دہ نہیں (وضو نہیں ٹوٹتا)۔

ابو حنیفہ اور ان کے ساتھیوں نے کہا: وضو صرف اس پر ہے جو کروٹ کے بل لیٹ کر یا چوتڑوں کے بل ٹیک لگا کر سوئے (۳)۔

شافعی نے کہا: جو شخص بیٹھے بیٹھے سو جائے اس پر وضو نہیں ہے؛ ابن وہب نے اسے مالک سے روایت کیا ہے (۴)۔

ان اقوال میں سے صحیح امام مالک کے مذہب کا مشہور قول ہے؛ ابن عمر کی حدیث کی وجہ سے کہ رسول اللہ ﷺ ایک رات کسی کام میں مشغول ہو گئے - یعنی عشاء کی نماز سے - تو اسے مؤخر کر دیا یہاں تک کہ ہم [مسجد میں] سو گئے، پھر ہم بیدار ہوئے، پھر ہم سو گئے، پھر ہم بیدار ہوئے۔ پھر نبی ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے اور فرمایا: "تمہارے علاوہ روئے زمین پر کوئی بھی نماز کا انتظار نہیں کر رہا ہے۔" اسے ائمہ نے روایت کیا ہے، اور الفاظ بخاری کے ہیں (۵)؛ یہ سند اور عمل کے اعتبار سے اس باب میں سب سے زیادہ صحیح ہے (۶)۔

جہاں تک امام مالک نے اپنی موطا میں اور صفوان بن عسال نے اپنی حدیث میں کہا ہے، تو اس کا مفہوم یہ ہے: ایسی گہری نیند جو نفس پر غالب آ جائے، اس حدیث اور اس کے ہم معنی دیگر روایات کی دلیل سے۔ نیز صفوان کی حدیث کو وکیع نے مسعر سے، انہوں نے عاصم بن ابی النجود سے روایت کیا ہے، تو انہوں نے کہا: "یا ہوا (خارج ہونا)"، بجائے اس کے کہ: "یا..."

(۱) الاستذکار ۲/ ۷۰ و ۷۴، والتمہید ۱۸/ ۲۴۲ و ۲۴۵، اور ابن المنذر نے الاوسط ۱/ ۱۵۵ میں اسے صرف سعید بن المسیب سے ذکر کیا ہے۔ (۲) المنتقی ۱/ ۴۹، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۲/ ۷۰ میں امام مالک का قول ان الفاظ میں نقل کیا ہے: "جو شخص کروٹ کے بل لیٹ کر یا سجدہ کی حالت میں سو جائے تو وہ وضو کرے، اور جو بیٹھ کر سوئے اس پر وضو نہیں الا یہ کہ اس کی نیند لمبی ہو جائے۔" (۳) دیکھیے الاوسط ۱/ ۱۴۸، والاستذکار ۲/ ۷۰ - ۷۱، والتمہید ۱۸/ ۲۴۲ - ۲۴۳۔ (۴) المنتقی ۱/ ۴۹۔ (۵) صحیح بخاری (۵۷۰)، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (۵۶۱۱) اور مسلم (۶۳۹) کے ہاں بھی ہے۔ (۶) التمہید ۱۸/ ۲۱۸۔

...sleep." Ad-Daraqutni (1) said: "In this hadith, no one said: 'or wind' except Waki' from Mis'ar." I say: Waki' is a reliable imam; Al-Bukhari, Muslim, and other imams narrated from him. Therefore, the argument based on Safwan's hadith for those who hold that sleep is an act of ritual impurity falls away. As for what Abu Hanifa held, it is weak (2); narrated by Ad-Daraqutni (3) from Ibn Abbas: "The Messenger of Allah (peace be upon him) slept while prostrating until he snored or breathed heavily, then he stood up and prayed. I said: 'O Messenger of Allah, you slept!' He said: 'Ablution is only obligatory for one who sleeps lying down, for when one lies down, his joints relax.'" Abu Khalid narrated it alone from Qatadah, and it is not authentic; as stated by Ad-Daraqutni. Abu Dawud also recorded it and said: The statement "Ablution is for one who sleeps lying down" is a rejected (munkar) hadith. No one narrated it except Abu Khalid Yazid ad-Dalani from Qatadah. A group narrated its beginning from Ibn Abbas, but they did not mention any of this (4). Abu 'Umar bin 'Abd al-Barr (5) said: "This is a rejected hadith; none of the reliable companions of Qatadah narrated it. Only Abu Khalid ad-Dalani was alone in reporting it, and they rejected it [from him], and he is not an authority in what he transmitted." As for Ash-Shafi'i's saying: "Ablution is due upon every sleeper except for the one sitting alone, and everyone who deviates from a balanced sitting position and sleeps must perform ablution," this is also the view of At-Tabari and Dawud. It was narrated from Ali, Ibn Mas'ud, and Ibn Umar (6); because a seated person is unlikely to fall into a deep sleep, so he is within the sense of sleep (7).

(1) In his Sunan (480). (2) This is also the view of ath-Thawri, al-Hasan bin Hayy, Hammad bin Abi Sulayman, al-Hakam bin 'Utaybah, and Ibrahim al-Nakha'i, as in al-Istidhkar 2/71. (3) In his Sunan (596), also recorded by Ahmad (2315), Abu Dawud (202), at-Tirmidhi (77), and Ibn 'Adi 7/2731. (4) Sunan Abi Dawud, after Hadith (202). (5) Al-Tamhid 18/243, and what will come between brackets is from it. (6) Al-Tamhid 18/243-244, and Abd al-Razzaq recorded the mentioned reports (484) and (489). (7) In (M): the sleep.

"...नींद।" अद-दाराकुतनी (1) ने कहा: "मिस'अर से वकीअ के अलावा किसी ने भी इस हदीस में 'या हवा' नहीं कहा है।" मैं कहता हूँ: वकीअ एक विश्वसनीय इमाम हैं; अल-बुखारी, मुस्लिम और अन्य इमामों ने उनसे रिवायत की है। इसलिए, सफवान की हदीस पर आधारित उन लोगों की दलीलें गिर जाती हैं जो यह मानते हैं कि नींद एक अशुद्धि (हदाथ) है। जहाँ तक अबू हनीफ़ा के मत का सवाल है, वह कमज़ोर है (2); अद-दाराकुतनी (3) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) सजदे में सो गए यहाँ तक कि खर्राटे लेने लगे या गहरी साँस लेने लगे, फिर उठे और नमाज़ पढ़ी। मैंने कहा: 'अल्लाह के रसूल, आप सो गए थे!' उन्होंने कहा: 'वज़ू केवल उसी व्यक्ति पर अनिवार्य है जो लेटकर सोता है, क्योंकि जब कोई लेटता है, तो उसके जोड़ ढीले हो जाते हैं।" अबू खालिद ने इसे कतादा से अकेले रिवायत किया है, और यह प्रामाणिक नहीं है; जैसा कि अद-दाराकुतनी ने कहा है। अबू दाऊद ने भी इसे उद्धृत किया और कहा: यह कथन कि "वज़ू उस पर है जो लेटकर सोता है" एक 'मुनकर' (अस्वीकार्य) हदीस है। अबू खालिद यजीद अद-दालानी के अलावा किसी ने इसे कतादा से रिवायत नहीं किया है। एक समूह ने इसकी शुरुआत इब्न अब्बास से रिवायत की है, लेकिन उन्होंने इसमें से कुछ भी उल्लेख नहीं किया (4)। अबू उमर बिन अब्दुल बर्र (5) ने कहा: "यह एक मुनकर हदीस है; कतादा के विश्वसनीय साथियों में से किसी ने भी इसे रिवायत नहीं किया है। केवल अबू खालिद अद-दालानी ने इसे अकेले रिवायत किया है, और उन्होंने [उन पर] इसका खंडन किया है, और वह जो उन्होंने पेश किया है उसमें प्रमाण नहीं हैं।" जहाँ तक शाफ़ई के कथन का प्रश्न है: "हर सोने वाले पर वज़ू अनिवार्य है सिवाय अकेले बैठे व्यक्ति के, और जो कोई भी बैठने की संतुलित स्थिति से हट जाता है और सो जाता है, उस पर वज़ू अनिवार्य है," यह तबरी और दाऊद का भी विचार है। यह अली, इब्न मसूद और इब्न उमर (6) से रिवायत है; क्योंकि बैठने वाला व्यक्ति शायद ही गहरी नींद में सोता है, इसलिए वह नींद के अर्थ में है (7)।

(1) उनकी सुनन (480) में। (2) यह अल-थौरी, अल-हसन बिन हय्य, हम्माद बिन अबी सुलैमान, अल-हकम बिन उतायबा और इब्राहिम अल-नखई का भी विचार है, जैसा कि अल-इस्तिधकार 2/71 में है। (3) उनकी सुनन (596) में, अहमद (2315), अबू दाऊद (202), अल-तिर्मिज़ी (77), और इब्न अदी 7/2731 द्वारा भी उद्धृत। (4) सुनन अबू दाऊद, हदीस (202) के बाद। (5) अल-तमहीद 18/243, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (6) अल-तमहीद 18/243-244, और अब्दुल रज्ज़ाक ने उल्लेखित विवरणों (484) और (489) को उद्धृत किया। (7) (म) में: नींद।

"...نیند۔" دارقطنی(۱) نے کہا: "اس حدیث میں مسعر سے وکیع کے علاوہ کسی نے 'یا ہوا' نہیں کہا۔" میں کہتا ہوں: وکیع ثقہ امام ہیں؛ بخاری، مسلم اور دیگر ائمہ نے ان سے روایت کی ہے؛ لہذا صفوان کی حدیث سے ان لوگوں کا استدلال ساقط ہو گیا جنہوں نے اسے اس بات پر پکڑا کہ نیند حدث ہے۔ جہاں تک ابو حنیفہ کے موقف کا تعلق ہے، تو وہ ضعیف ہے(۲)؛ اسے دارقطنی(۳) نے ابن عباس سے روایت کیا ہے: "رسول اللہ ﷺ سجدے کی حالت میں سو گئے یہاں تک کہ خراٹے لینے لگے یا لمبی سانسیں لینے لگے، پھر اٹھے اور نماز پڑھی، تو میں نے کہا: یا رسول اللہ، آپ تو سو گئے تھے! آپ ﷺ نے فرمایا: 'وضو صرف اس پر واجب ہے جو لیٹ کر سوئے، کیونکہ جب کوئی لیٹتا ہے تو اس کے جوڑ ڈھیلے ہو جاتے ہیں'۔" اسے ابو خالد نے قتادہ سے اکیلے روایت کیا ہے، اور یہ صحیح نہیں ہے؛ یہ دارقطنی نے کہا ہے۔ اور اسے ابو داؤد نے بھی روایت کیا اور کہا: ان کا قول: "وضو اس پر ہے جو لیٹ کر سوئے" ایک منکر حدیث ہے جسے ابو خالد یزید الدالانی کے علاوہ کسی نے قتادہ سے روایت نہیں کیا، اور اس کا اول حصہ ایک جماعت نے ابن عباس سے روایت کیا ہے؛ انہوں نے اس میں سے کچھ بھی ذکر نہیں کیا(٤)۔ اور ابو عمر بن عبد البر(٥) نے کہا: "یہ منکر حدیث ہے؛ اسے قتادہ کے ثقہ شاگردوں میں سے کسی نے روایت نہیں کیا، بلکہ ابو خالد الدالانی اس میں اکیلے ہیں، اور انہوں نے اس پر نکارت کا اظہار کیا ہے، اور وہ اپنی نقل کردہ روایت میں حجت نہیں ہیں۔" رہی بات شافعی کے قول کی: "ہر سونے والے پر وضو ہے سوائے اکیلے بیٹھنے والے کے، اور ہر وہ شخص جو اعتدال کی حالت سے نکل کر سو گیا، اس پر وضو لازم ہے؛" تو یہ طبری اور داؤد کا بھی قول ہے، اور یہ علی، ابن مسعود اور ابن عمر(٦)

سے مروی ہے؛ کیونکہ بیٹھنے والا مشکل سے گہری نیند سوتا ہے، تو وہ نیند کے معنی میں ہے(۷)۔

(۱) اپنی سنن (٤٨٠) میں۔ (۲) یہی قول ثوری، حسن بن حی، حماد بن ابی سلیمان، حکم بن عتیبہ اور ابراہیم نخعی کا ہے جیسا کہ الاستذکار ۷۱/۲ میں ہے۔ (۳) اپنی سنن (٥٩٦) میں، اور اسے احمد (۲۳۱٥)، ابو داؤد (۲۰۲)، ترمذی (۷۷)، اور ابن عدی ۲۷۳۱/۷ نے بھی روایت کیا ہے۔ (٤) سنن ابی داؤد، حدیث (۲۰۲) کے بعد۔ (٥) التمہید ۱۸/ ۲٤۳، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٦) التمہید ۱۸/ ۲٤۳ - ۲٤٤، اور مذکورہ آثار کو عبد الرزاق نے (٤٨٤) اور (٤٨٩) میں روایت کیا ہے۔ (۷) (م) میں: النوم (نیند)۔

369 Surah An-Nisa: Verse 43

...light.

Al-Daraqutni (1) narrated from the hadith of Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather: that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever sleeps while sitting, there is no ablution (wudu) upon him, and whoever lays down on his side, then ablution is incumbent upon him."

As for the discharge; we have what Al-Bukhari narrated (2), he said: Qutaybah narrated to us, Yazid ibn Zuray' narrated to us (3), from Khalid, from Ikrimah, from Aisha, she said: A woman from his wives performed I'tikaf (spiritual retreat) with the Messenger of Allah (peace be upon him), and she would see blood and yellow discharge, with a basin under her, while she was praying. This is an unusual discharge; it is just a ruptured vein, so it is an illness. And whatever is like this from what comes out of the two passages; then there is no mandatory ablution for it according to us, contrary to Al-Shafi'i as we mentioned. And with Allah is our success. This refutes the Hanafi view which considered the impure discharge. Thus, the school of Malik ibn Anas (may Allah be pleased with him) is correct and clear as long as breath continues, and may Allah be pleased with all of them.

Twenty-sixth: His words, the Almighty: {or you have touched women} [Quran 4:43]. Nafi', Ibn Kathir, Abu Amr, Asim, and Ibn Amir read it as {Lāmastumu}. Hamza and Al-Kisa'i read it as {Lamastumu} (4). Regarding its meaning, there are three opinions: First: that {Lāmastumu} means you had sexual intercourse. Second: {Lāmastumu} means you touched (directly skin-to-skin). Third: it combines both matters together. And {Lamastumu} has the same meaning according to most people, except that it was narrated from Muhammad ibn Yazid that he said: In linguistic terms, it is better for "Lāmastumu" to mean: you kissed or similar; because each of the two parties has an action in it. He said: "Lamastumu" means: you covered [them sexually] and touched, and there is no action for the woman in this [linguistic form] (5).

The scholars differed on the ruling of the verse into five schools of thought; one group said: the "touching" (mulamasa) here...

---

(1) In his Sunan (599), and in its chain of narration is Umar ibn Harun ibn Yazid al-Thaqafi; Al-Hafiz said in Al-Taqrib p. 355: Abandoned (matruk). (2) In his Sahih (310), and it is with Ahmad (24998). (3) In (M): he said narrated to us. (4) Al-Sab'ah p. 234,

and Al-Taysir p. 96. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/459. Muhammad ibn Yazid: he is Al-Mubarrad, author of Al-Kamil.

३६९ सूरह अन-निसा: आयत ४३

हल्का।

और अल-दराकुत्नी (१) ने अम्र इब्न शुएब की हदीस से, उनके पिता से, उनके दादा से रिवायत की है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जो व्यक्ति बैठकर सो जाता है, उस पर वुज़ू (वज़ू) नहीं है, और जो व्यक्ति अपनी करवट पर लेट जाता है, तो उस पर वुज़ू अनिवार्य है।"

जहाँ तक निर्वहन (discharge) का प्रश्न है; हमारे पास वह है जो अल-बुखारी ने रिवायत किया है (२), उन्होंने कहा: हमें कुतैबा ने बताया, हमें यज़ीद इब्न ज़ुरैअ ने बताया (३), खालिद से, इकरीमा से, आयशा से, उन्होंने कहा: उनकी पत्नियों में से एक महिला ने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ एतिकाफ़ किया, और वह खून और पीला स्राव (discharge) देखती थी, और नमाज़ पढ़ते समय उसके नीचे एक बर्तन होता था। यह एक असामान्य निर्वहन है; यह केवल एक फटी हुई नस है, इसलिए यह एक बीमारी है। और जो कुछ भी इस प्रकार का है जो दो रास्तों से निकलता है; तो हमारे अनुसार इसके लिए वुज़ू अनिवार्य नहीं है, अल-शाफई के विपरीत जैसा कि हमने उल्लेख किया है। और अल्लाह के साथ ही हमारी सफलता है। यह हनफ़ी दृष्टिकोण का खंडन करता है जिसने अशुद्ध निर्वहन पर विचार किया। इस प्रकार, मलिक इब्न अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का मत सही और स्पष्ट है जब तक साँस चलती है, और अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो।

छब्बीसवीं: महामहिम के वचन: {या तुमने स्त्रियों को स्पर्श किया हो} [कुरान ४:४३]। नाफी, इब्न कसीर, अबू अम्र, आसिम और इब्न आमिर ने इसे {ला-मस्तमु} (Lāmastumu) पढ़ा है। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे {लमस्तमु} (Lamastumu) पढ़ा है (४)। इसके अर्थ के संबंध में तीन मत हैं: पहला: कि {ला-मस्तमु} का अर्थ है तुमने संभोग किया। दूसरा: {ला-मस्तमु} का अर्थ है तुमने (सीधे त्वचा से त्वचा) स्पर्श किया। तीसरा: यह दोनों बातों को एक साथ जोड़ता है। और अधिकांश लोगों के अनुसार {लमस्तमु} का भी वही अर्थ है, सिवाय इसके कि मुहम्मद इब्न यज़ीद से यह वर्णित है कि उन्होंने कहा: भाषाई रूप से "ला-मस्तमु" का अर्थ होना बेहतर है: तुमने चूमा या उसके समान; क्योंकि उनमें से प्रत्येक का इसमें एक कार्य (action) है। उन्होंने कहा: "लमस्तमु" का अर्थ है: तुमने ढँक लिया (यौन रूप से) और छुआ, और इसमें स्त्री का कोई कार्य (भाषाई रूप में) नहीं है (५)।

विद्वान आयत के आदेश पर पाँच मतों में विभाजित हुए; एक समूह ने कहा: यहाँ "मुलामसा" (स्पर्श) का अर्थ है...

(१) उनकी सुनन (५९९) में, और इसकी रिवायत की श्रृंखला में उमर इब्न हारून इब्न यज़ीद अल-सकाफ़ी हैं; अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब पृष्ठ ३५५ में कहा: परित्यक्त (matruk)। (२) उनकी सहीह (३१०) में, और यह अहमद (२४९९८) के पास है। (३) (म) में: उन्होंने कहा हमें बताया। (४) अल-सबा पृष्ठ २३४, और अल-तयसीर पृष्ठ ९६। (५) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा १/४५९। मुहम्मद इब्न यज़ीद: वह अल-मुबर्रद हैं, अल-कामिल के लेखक।

۳۶۹ سورة النساء: آیت ۴۳

خفیف۔

اور دارقطنی (۱) نے عمرو بن شعیب کی حدیث سے، اپنے والد سے، ان کے دادا سے روایت کیا ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص بیٹھ کر سو جائے اس پر وضو نہیں، اور جو شخص کروٹ کے بل لیٹ جائے تو اس پر وضو (لازم) ہے"۔

رہی بات خارج ہونے والی چیز کی؛ تو ہمارے پاس وہ ہے جو بخاری (۲) نے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہمیں قتیبہ نے بیان کیا، ہمیں یزید بن زریع نے بیان کیا (۳)، خالد سے، عکرمہ سے، عائشہ رضی اللہ عنہا سے، انہوں نے کہا: آپ ﷺ کی ازواج مطہرات میں سے ایک خاتون نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ اعتکاف کیا، وہ (استحاضہ کا) خون اور زردی دیکھتی تھیں، اور ان کے نیچے ایک تشت (برتن) ہوتا تھا جبکہ وہ نماز پڑھ رہی ہوتی تھیں۔ پس یہ غیر معمولی خارج ہونے والی چیز ہے، اور یہ محض ایک رگ ہے جو کٹ گئی، پس یہ بیماری ہے، اور جو کچھ اس طرح کا ہو جو دونوں راستوں سے نکلے؛ تو ہمارے نزدیک اس پر وضو واجب نہیں، شافعی کے برعکس جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور اللہ ہی سے ہماری توفیق ہے۔ اور یہ حنفیوں پر رد ہے جہاں انہوں نے نجس خارج ہونے والی چیز کا لحاظ کیا۔ پس مالک بن انس رضی اللہ عنہ کا مذہب صحیح اور واضح ثابت ہوا جب تک سانس چلتی ہے، اور اللہ ان سب سے راضی ہو۔

چھبیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ﴾ (یا تم نے عورتوں کو چھوا ہو)۔ نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، عاصم اور ابن عامر نے اسے {لَامَسْتُمُ} پڑھا ہے۔ اور حمزہ و کسائی نے اسے {لَمَسْتُمُ} (۴) پڑھا ہے؛ اور اس کے معنی میں تین اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ "لامستم" سے مراد جماع

(ہم بستری) کرنا ہو۔ دوسرا: "لامستم" سے مراد ہاتھ وغیرہ سے چھونا ہو۔ تیسرا: یہ دونوں باتوں کو جامع ہے۔ اور "لمستم" زیادہ تر لوگوں کے نزدیک اسی کے ہم معنی ہے، سوائے اس کے کہ محمد بن یزید سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: لغت میں اولیٰ یہ ہے کہ "لامستم" بمعنی بوسہ لینا یا اس کے مانند ہو؛ کیونکہ ان میں سے ہر ایک کا ایک فعل ہے۔ انہوں نے کہا: اور "لمستم" بمعنی ڈھانپ لینا اور مس کرنا ہے، اور اس (لفظی صیغے) میں عورت کا کوئی فعل نہیں ہے (۵)۔

اور علماء نے آیت کے حکم میں پانچ مذاہب پر اختلاف کیا ہے؛ چنانچہ ایک گروہ نے کہا: یہاں ملامسہ سے مراد ہے...

---

(۱) اپنی سنن (۵۹۹) میں، اور اس کی سند میں عمر بن ہارون بن یزید الثقفی ہے، حافظ نے التقریب ص ۳۵۵ میں کہا: متروک (ناقابل اعتبار) ہے۔ (۲) اپنی صحیح (۳۱۰) میں، اور یہ احمد (۲۴۹۹۸) کے پاس بھی ہے۔ (۳) (م) نسخے میں ہے: "قال حدثنا" (کہا کہ ہمیں بیان کیا)۔ (۴) السبعۃ ص ۲۳۴، اور التیسیر ص ۹۶۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۵۹۔ محمد بن یزید: یہ مبرد ہیں، صاحب الکامل۔

...specific to the hand, and the Junub (one in a state of major ritual impurity) is not mentioned except with water; therefore, he is not included in the meaning intended by His saying: "And if you are ill..." [the rest of] the verse. So there is no way for him to perform Tayammum (dry ablution). Rather, the Junub performs Ghusl (ritual bath), or leaves the prayer until he finds water. This opinion was reported from 'Umar and Ibn Mas'ud (1).

Abu 'Umar (2) said: None of the jurists of the major cities from the people of opinion (Ahl ar-Ra'y) and the transmitters of reports (Hamalat al-Athar) held the opinion of 'Umar and Abdullah in this matter. This is — and Allah knows best — due to the Hadith of 'Ammar and 'Imran bin Husayn, and the Hadith of Abu Dharr from the Prophet ﷺ regarding the Tayammum of the Junub (3).

Abu Hanifa said the opposite of this opinion, saying: "Al-Mulamasah" (touching) here is specific to touching which is sexual intercourse. Thus, the Junub performs Tayammum, and the one who touches with his hand has no mention made of him [in this context], so it is not a ritual impurity; nor does it break his Wudu (ablution). So if a man kisses his wife for pleasure, his Wudu is not broken (4). They supported this with what was narrated by Ad-Daraqutni (5) from 'Aisha: That the Messenger of Allah ﷺ kissed some of his wives, then went out for prayer, and did not perform Wudu. 'Urwah said: So I said to her: "Who was it but you?" She laughed.

Malik said: The one who touches through intercourse performs Tayammum, and the one who touches with the hand performs Tayammum if he experiences pleasure. If he touches her without desire, there is no Wudu [needed]. This was also said by Ahmad and Ishaq, and it is the requirement of the verse. 'Ali ibn Ziyad said: If she is wearing thick clothing, there is nothing upon him; but if it is thin, he must perform Wudu. Abd al-Malik bin al-Majishun said: Whoever intentionally touches his wife with his hand playfully should perform Wudu, whether he experienced pleasure or...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/58, and it was narrated from 'Umar and Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with them) by Al-Bukhari (345) and (376) and (347) and Muslim (368). (2) At-Tamhid 19/271, see also Al-Istidhkar 3/148. (3) The Hadith of 'Ammar was narrated by Ahmad (18332), Al-Bukhari (338), and Muslim (368). The Hadith of 'Imran was narrated by Ahmad (19898), Al-Bukhari (344), and Muslim (682). The Hadith of Abu Dharr was narrated by Ahmad (21304), Abu Dawood (332), At-Tirmidhi (124), and

An-Nasa'i 1/171. At-Tirmidhi said: It is a Hasan Sahih Hadith. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/59, see also Al-Istidhkar 3/50, and Al-Awsat 1/125. (5) In his Sunan 1/136, and it was also narrated by Ahmad (25766), Abu Dawood (179), At-Tirmidhi (86), and Ibn Majah (502). Discussion on it will follow shortly.

सूरह अन-निसा: आयत 43 | 370

...हाथ के लिए विशिष्ट है, और 'जुनुब' (बड़ी नापाकी की स्थिति में व्यक्ति) का उल्लेख केवल पानी के साथ है; इसलिए वह अल्लाह के इस कथन के अर्थ में शामिल नहीं है: "और यदि तुम बीमार हो..." आयत के अंत तक। तो उसके लिए तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) का कोई मार्ग नहीं है, बल्कि जुनुब ग़ुस्ल (स्नान) करता है, या पानी मिलने तक नमाज़ छोड़ देता है। यह कथन उमर और इब्न मसूद (1) से वर्णित है।

अबू उमर (2) ने कहा: नगरों के फकीहों में से किसी ने भी, चाहे वे राय वाले हों या रिवायतों के ज्ञाता, इस मामले में उमर और अब्दुल्ला के कथन को नहीं अपनाया। यह — और अल्लाह बेहतर जानता है — अम्मार और इमरान बिन हुसैन की हदीस और जुनुब के तयम्मुम के बारे में पैगंबर ﷺ से अबू ज़र की हदीस (3) के कारण है।

अबू हनीफा ने इस कथन के विपरीत कहा: यहाँ "मुलामासा" (स्पर्श) का अर्थ केवल संभोग से है। इसलिए, जुनुब तयम्मुम करता है, और हाथ से स्पर्श करने वाले का यहाँ कोई उल्लेख नहीं है, इसलिए यह कोई हदत (नापाकी) नहीं है; और न ही यह उसके वज़ू को तोड़ता है। अतः यदि कोई पुरुष आनंद के लिए अपनी पत्नी को चूमता है, तो उसका वज़ू नहीं टूटता (4)। उन्होंने इसका समर्थन अद-दाराकुतनी (5) द्वारा आयशा से वर्णित हदीस से किया: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी कुछ पत्नियों को चूमा, फिर नमाज़ के लिए निकले और वज़ू नहीं किया। उरवा ने कहा: मैंने उनसे कहा: "वह आपके सिवा और कौन हो सकता है?" तो वह हंस पड़ीं।

मालिक ने कहा: संभोग के माध्यम से स्पर्श करने वाला तयम्मुम करता है, और हाथ से स्पर्श करने वाला तब तयम्मुम करता है जब उसे आनंद महसूस हो। यदि वह बिना किसी इच्छा के उसे स्पर्श करता है, तो वज़ू की आवश्यकता नहीं है। यही बात अहमद और इस्हाक ने भी कही है, और यही आयत की मांग है। अली इब्न ज़ियाद ने कहा: यदि उसने मोटे कपड़े पहने हैं, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है, और यदि वे पतले हैं, तो उसे वज़ू करना चाहिए। अब्दुल मलिक बिन अल-माजीशून ने कहा: जो कोई जानबूझकर दुलार के लिए अपनी पत्नी को हाथ से छूता है, उसे वज़ू करना चाहिए, चाहे उसे आनंद मिला हो या...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/58, और इसे उमर और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से अल-बुखारी (345), (376), (347) और मुस्लिम (368) ने निकाला है। (2) अत-तमहीद 19/271, और

अल-इस्तिज़कार 3/148 देखें। (3) अम्मार की हदीस अहमद (18332), अल-बुखारी (338), और मुस्लिम (368) ने निकाली है। इमरान की हदीस अहमद (19898), अल-बुखारी (344), और मुस्लिम (682) ने निकाली है। अबू ज़र की हदीस अहमद (21304), अबू दाऊद (332), अत-तिर्मिज़ी (124), और अन-नसाई 1/171 ने निकाली है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/59, और अल-इस्तिज़कार 3/50, और अल-अवसत 1/125 देखें। (5) अपनी सुनन 1/136 में, और इसे अहमद (25766), अबू दाऊद (179), अत-तिर्मिज़ी (86), और इब्न माजाह (502) ने भी निकाला है। इस पर चर्चा जल्द ही आएगी।

...ہاتھ کے ساتھ مخصوص ہے، اور جُنُب (حالتِ جنابت میں شخص) کا ذکر پانی کے سوا نہیں ہے؛ پس وہ اللہ کے اس ارشاد کے مراد معنی میں داخل نہیں ہوا: ﴿وَإِن كُنتُم مَّرْضَىٰ﴾ (اور اگر تم بیمار ہو) آیت کے آخر تک، تو اس کے لیے تیمم کا کوئی راستہ نہیں ہے، بلکہ جُنُب غسل کرے گا، یا نماز چھوڑ دے گا جب تک کہ اسے پانی نہ مل جائے، یہ قول عمر اور ابن مسعود (1) سے روایت کیا گیا ہے۔

ابو عمر (2) نے کہا: شہروں کے فقہاء میں سے اہل رائے اور اہل آثار میں سے کسی نے بھی اس مسئلے میں عمر اور عبداللہ کے قول کو اختیار نہیں کیا۔ یہ — اور اللہ بہتر جانتا ہے — عمار اور عمران بن حصین کی حدیث اور جُنُب کے تیمم کے بارے میں نبی ﷺ سے ابو ذر کی حدیث (3) کی وجہ سے ہے۔

ابو حنیفہ نے اس قول کے برعکس کہا، انہوں نے کہا: یہاں "ملامسہ" (چھونا) صرف جماع (ہمبستری) کے ساتھ مخصوص ہے۔ پس جُنُب تیمم کرتا ہے، اور ہاتھ سے چھونے والے کا یہاں کوئی ذکر نہیں ہے، لہٰذا یہ کوئی حدث نہیں ہے؛ اور نہ ہی یہ اس کے وضو کو توڑنے والا ہے۔ چنانچہ اگر کوئی شخص لذت کے لیے اپنی بیوی کا بوسہ لیتا ہے تو اس کا وضو نہیں ٹوٹتا (4)؛ اور انہوں نے اس کی تائید اس حدیث سے کی جو دارقطنی (5) نے عائشہؓ سے روایت کی ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنی بعض ازواج کا بوسہ لیا، پھر نماز کے لیے تشریف لے گئے اور وضو نہیں کیا۔ عروہ نے کہا: میں نے ان سے کہا: "وہ آپ کے سوا کون ہو سکتا ہے؟" تو وہ ہنس پڑیں۔

مالک نے کہا: جماع کے ذریعے چھونے والا تیمم کرتا ہے، اور ہاتھ سے چھونے والا تب تیمم کرتا ہے جب وہ لذت محسوس کرے۔ پس اگر وہ بغیر شہوت کے اسے چھوئے تو وضو واجب نہیں، اور یہی بات احمد اور اسحاق نے کہی ہے، اور یہی آیت کا تقاضا ہے۔ علی بن زیاد نے کہا: اگر اس پر موٹا لباس ہے تو اس پر کچھ واجب نہیں، اور اگر باریک ہے تو اس پر وضو لازم ہے۔ عبدالملک بن الماجشون نے کہا: جس نے جان بوجھ کر چھیڑ چھاڑ کی غرض سے اپنی بیوی کو ہاتھ سے چھوا تو وہ وضو کرے، اسے لذت ملی ہو یا...

---

(1) المحرر الوجیز 58/2، اور اسے عمر اور ابن مسعود (رضی اللہ عنہما) سے البخاری (345) اور (376) اور (347) اور مسلم (368) نے روایت کیا ہے۔ (2) التمہید 271/19، اور ملاحظہ کریں الاستذکار 148/3۔ (3) عمار کی حدیث کو احمد (18332)، بخاری (338) اور مسلم (368) نے روایت کیا۔ اور عمران کی حدیث کو احمد (19898)، بخاری (344) اور مسلم (682) نے روایت کیا۔ اور ابو ذر کی حدیث کو احمد (21304)، ابوداؤد (332)، ترمذی (124) اور نسائی 171/1 نے روایت کیا۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (4) المحرر الوجیز 59/2، اور ملاحظہ کریں الاستذکار 50/3، اور الاوسط 125/1۔ (5) اپنی سنن 136/1 میں، اور اسے احمد (25766)، ابوداؤد (179)، ترمذی (86) اور ابن ماجہ (502) نے بھی روایت کیا۔ اس پر کلام عنقریب آئے گا۔

Surah An-Nisa: Verse 43 371 ...did not find pleasure (1). Judge Abu al-Walid al-Baji said in "Al-Muntaqa" (2): "What has been verified from the school of Malik and his companions is that wudu (ablution) is required for the intention of pleasure, regardless of its occurrence. So, whoever intends pleasure by touching, wudu becomes obligatory for him, whether he found pleasure or not. This is the meaning of what is in 'Al-Utbiyyah' from the narration of Isa on the authority of Ibn al-Qasim. As for an erection alone, Ibn Nafi' narrated from Malik that it does not require wudu or washing of the penis, unless it is accompanied by touching or pre-ejaculatory fluid (madhy). Sheikh Abu Ishaq said: Whoever has a [strong] erection, his wudu is nullified; and this is Malik's view in 'Al-Mudawwanah' (3). Al-Shafi'i said: If a man touches any part of a woman's body with any part of his own, whether with the hand or other parts of the body, the nullification of purity is associated with it. This is the view of Ibn Mas'ud, Ibn Umar, Al-Zuhri, and Rabi'ah (4). Al-Awza'i said: If the touching was with the hand, it nullifies purity, and if it was with other than the hand, it does not nullify it; due to Allah's saying: '...and they touched it with their hands' [Al-An'am: 7]. These are five schools of thought, the most solid of which is Malik's, and it is narrated from Umar and his son Abdullah. It is also the view of Abdullah ibn Mas'ud, that 'touching' (mulamasah) refers to acts short of sexual intercourse, and that wudu is obligatory for that. This is the view of most jurists (5).

(1) Al-Tamhid 21/179 - 180. (2) 1/92, and what follows between brackets is from it. (3) 1/13. (4) See Al-Awsat 1/116 - 121, Al-Tamhid 21/180, and Al-Istidhkar 3/46 - 47. Malik recorded the view of Ibn Umar in Al-Muwatta 1/43, and Al-Daraqutni (518). Ibn Mas'ud's view was recorded by Abd al-Razzaq (499), and Ibn al-Mundhir in Al-Awsat 1/118. (5) See Al-Tamhid 21/176. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 21/181: 'The correct view is that of Malik; because only two opinions came from the Companions (may Allah be pleased with them) regarding the meaning of "mulamasah" (touching): one is sexual intercourse, and the other is what is short of intercourse. Those among them who said it is what is short of intercourse only meant that which provides pleasure and is not intercourse. They did not mean by touching: slapping or touching without pleasure; because that is not intercourse nor does it resemble it.' See Al-Istidhkar 3/47 - 48.

सूरह अन-निसा: आयत 43 371 ...सुख नहीं मिला (1)। काजी अबू अल-वलीद अल-बाजी ने "अल-मुंतका" (2) में कहा: "मलिक और उनके साथियों के मत से जो सत्यापित हुआ है वह यह है कि वुज़ू (वज़ू) सुख के इरादे के लिए अनिवार्य है, चाहे वह सुख प्राप्त हो या न हो। इसलिए, जो कोई छूने से सुख का इरादा रखता है, उस पर वुज़ू अनिवार्य हो जाता है, चाहे उसे सुख मिला हो या नहीं। इब्न अल-कासिम के माध्यम से ईसा के वर्णन में 'अल-उतबिया' में यही अर्थ है। जहाँ तक केवल उत्तेजना (इरेक्शन) का सवाल है, इब्न नाफी ने मलिक से वर्णन किया है कि इसमें वुज़ू या लिंग धोने की आवश्यकता नहीं है, जब तक कि उसके साथ स्पर्श या मज़ी (प्री-इजैक्युलेटरी फ्लूइड) न हो। शेख अबू इसहाक ने कहा: जिसे [मजबूत] उत्तेजना हुई, उसका वुज़ू टूट गया; और 'अल-मुदव्वना' (3) में मलिक का यही विचार है। अल-शाफी ने कहा: यदि कोई पुरुष अपने शरीर के किसी भी हिस्से को महिला के शरीर के किसी भी हिस्से से स्पर्श करता है, चाहे वह हाथ से हो या शरीर के अन्य अंगों से, तो इससे पवित्रता का भंग होना जुड़ा हुआ है। यह इब्न मसूद, इब्न उमर, अल-जुहरी और रबीआ (4) का विचार है। अल-औज़ाई ने कहा: यदि स्पर्श हाथ से था, तो इसने पवित्रता को भंग कर दिया, और यदि हाथ के अलावा किसी और चीज़ से था, तो इसने इसे भंग नहीं किया; क्योंकि अल्लाह ने कहा है: '...और उन्होंने इसे अपने हाथों से छुआ' [अल-अनआम: 7]। ये पाँच विचारधाराएँ हैं, जिनमें से सबसे ठोस मलिक की है, और यह उमर और उनके बेटे अब्दुल्ला से वर्णित है। यह अब्दुल्ला इब्न मसूद का भी विचार है कि 'मुलामसाह' (स्पर्श) का अर्थ संभोग से कम के कार्य हैं, और इसके लिए वुज़ू अनिवार्य है। अधिकांश न्यायविदों (5) का यही विचार है।

(1) अल-तमहीद 21/179 - 180. (2) 1/92, और इसके बाद कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है। (3) 1/13. (4) देखें अल-अवसत 1/116 - 121, अल-तमहीद 21/180, और अल-इस्तिज़कार 3/46 - 47। मलिक ने अल-मुवत्ता 1/43 में इब्न उमर के विचार को दर्ज किया, और अल-दाराकुतनी (518)। इब्न मसूद के विचार को अब्द अल-रज्जाक (499) और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-अवसत 1/118 में दर्ज किया। (5) देखें अल-तमहीद 21/176। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 21/181 में कहा: 'सही विचार मलिक का है; क्योंकि सहाबा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से "मुलामसाह" (स्पर्श) के अर्थ के बारे में केवल दो मत आए हैं: एक संभोग है, और दूसरा संभोग से कम है। उनमें से जिन्होंने कहा कि यह संभोग से कम है, उनका तात्पर्य केवल उस चीज़ से था जिससे सुख मिलता है और जो संभोग नहीं है। उन्होंने स्पर्श से थप्पड़ मारना या बिना सुख के छूना नहीं चाहा; क्योंकि वह संभोग नहीं है और न ही उसके जैसा है।' देखें अल-इस्तिज़कार 3/47 - 48.

سورة النساء: آیت 43 371 ...لذت نہیں ملی (1)۔ قاضی ابو الولید الباجی نے "المنتقیٰ" (2) میں کہا: "امام مالک اور ان کے اصحاب کے مسلک سے جو بات ثابت ہے وہ یہ ہے کہ وضو لذت حاصل کرنے کے ارادے کی وجہ سے واجب ہوتا ہے، چاہے لذت حاصل ہو یا نہ ہو۔ چنانچہ، جس نے چھونے سے لذت کا ارادہ کیا، اس پر وضو واجب ہو گیا، خواہ اسے لذت ملی ہو یا نہیں۔ عیسیٰ کی ابن القاسم سے روایت میں 'العتبیة' میں جو کچھ ہے اس کا یہی مفہوم ہے۔ رہا محض جوش (انتشار) کا معاملہ، تو ابن نافع نے مالک سے روایت کی ہے کہ اس سے نہ وضو واجب ہوتا ہے اور نہ ہی شرمگاہ دھونا، جب تک کہ اس کے ساتھ چھونا یا مذی نہ ہو۔ شیخ ابو اسحاق نے کہا: جس کو [شدید] انتشار ہوا، اس کا وضو ٹوٹ گیا؛ اور 'المدونہ' (3) میں مالک کا یہی قول ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: اگر کوئی مرد اپنے جسم کا کوئی حصہ عورت کے جسم کے کسی حصے سے چھو لے، خواہ وہ ہاتھ سے ہو یا جسم کے دیگر اعضاء سے، تو اس سے طہارت کے ٹوٹنے کا حکم متعلق ہوگا، اور یہ ابن مسعود، ابن عمر، زہری اور ربیعہ (4) کا قول ہے۔ امام اوزاعی نے کہا: اگر چھونا ہاتھ سے تھا تو اس نے طہارت کو توڑ دیا، اور اگر ہاتھ کے علاوہ کسی اور چیز سے تھا تو اس نے اسے نہیں توڑا؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: '...اور انہوں نے اسے اپنے ہاتھوں سے چھوا' [الانعام: 7]۔ یہ پانچ مسلک ہیں جن میں سب سے مضبوط مسلک امام مالک کا ہے، اور یہ عمر اور ان کے بیٹے عبداللہ سے مروی ہے۔ یہ عبداللہ بن مسعود کا بھی قول ہے کہ 'ملامسہ' جماع کے علاوہ دیگر افعال کا نام ہے، اور یہ کہ اس سے وضو واجب ہوتا ہے۔ اکثر فقہاء (5) اسی طرف گئے ہیں۔

(1) التمہید 21/179 - 180۔ (2) 1/92، اور اس میں قوسین کے درمیان جو کچھ آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) 1/13۔ (4) دیکھیے الاوسط 1/116 - 121، اور التمہید 21/180، اور الاستذکار

3/46 - 47- ابن عمر کا قول مالک نے الموطا 1/43 میں نقل کیا ہے، اور دارقطنی (518)۔ ابن مسعود کا قول عبدالرزاق (499) اور ابن المنذر نے الاوسط 1/118 میں نقل کیا ہے۔ (5) دیکھیے التمہید 21/176- ابن عبدالبر نے التمہید 21/181 میں کہا: 'صحیح قول امام مالک کا ہے؛ کیونکہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم سے ملامسہ کے معنی میں صرف دو اقوال آئے ہیں: ایک جماع، اور دوسرا: جماع کے علاوہ۔ ان میں سے جنہوں نے کہا کہ یہ جماع کے علاوہ ہے، ان کی مراد صرف وہ چیز تھی جس سے لذت حاصل ہو اور وہ جماع نہ ہو، اور ان کی مراد چھونے سے طمانچہ مارنا یا بغیر لذت کے چھونا نہیں تھا؛ کیونکہ یہ جماع نہیں ہے اور نہ ہی اس کے مشابہ ہے۔' دیکھیے الاستذکار 3/47 - 48-

Surah An-Nisa: Verse 43 372

Ibn al-Arabi said (1): This is the apparent meaning of the verse; for His words at the beginning of it: {nor when you are in a state of major ritual impurity [janaba]} indicated sexual intercourse, and His words: {or if one of you comes from the place of relieving himself} indicated the occurrence of minor ritual impurity, and His words: {or you have touched women} indicated physical touching and kissing. Thus, they became three sentences for three rulings, and this is the pinnacle of knowledge and clarification. If the meaning of "touching" was sexual intercourse, it would have been a repetition in speech.

I say: As for what Abu Hanifa used as evidence from the hadith of Aisha, it is a Mursal hadith (disconnected chain); narrated by Waki', from al-A'mash, from Habib ibn Abi Thabit, from Urwa, from Aisha. Yahya ibn Sa'id said, mentioning the hadith of al-A'mash from Habib from Urwa: As for Sufyan al-Thawri, he was the most knowledgeable of people about this; he claimed that Habib did not hear anything from Urwa; this was stated by al-Daraqutni (2).

If it is said: You follow Mursal reports, so it is binding upon you to accept it and act upon it. We say: We abandoned it due to the apparent meaning of the verse and the practice of the Companions.

(1) In Ahkam al-Qur'an 1/444. (2) We did not find his statement, but al-Bayhaqi narrated it (1/126) through his path. Abu Hatim mentioned something similar—as in Marasil Ibn Abi Hatim p. 34—from Yahya ibn Ma'in and Ahmad ibn Hanbal. At-Tirmidhi reported after the hadith (86) from Ali ibn al-Madini his saying: Yahya ibn Sa'id al-Qattan weakened this hadith very much, and said: It is like nothing. At-Tirmidhi said: And I heard Muhammad ibn Isma'il [al-Bukhari] weakening this hadith, and he said: Habib ibn Abi Thabit did not hear from Urwa. Al-Zayla'i said in Nasb al-Raya 1/72: Abu Umar ibn Abd al-Barr tended toward authenticating this hadith, saying [al-Istidhkar 3/52]: The Kufans authenticated it and established it; due to the narration of trustworthy imams of hadith for it, and Habib's meeting with Urwa is not denied because he narrated from those who were older than Urwa and died earlier. Al-Zayla'i said: As for what Abu Dawud narrated [in his Sunan after narration (180)] from al-Thawri that he said: Habib ibn Abi Thabit only narrated to us from Urwa al-Mazni, Abu Dawud did not provide a chain for this, rather he said after it: Hamza narrated from Habib from Urwa ibn al-Zubayr from Aisha an authentic hadith, so this indicates that Abu Dawud was not satisfied with what al-Thawri said, and this is

prioritized because it is affirmative, while al-Thawri is negating. We say: Habib was not alone in narrating this hadith, for Hisham ibn Urwa followed him, from his father, from Aisha who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) kissed some of his wives, then prayed and did not perform ablution. Recorded by al-Daraqutni (488). And recorded by al-Bazzar (as in Nasb al-Raya 2/74) from the path of Abd al-Karim al-Jazari, from Ata, from Aisha that the Prophet (peace be upon him) used to kiss some of his wives, then pray and not perform ablution. Abd al-Haqq said in al-Ahkam al-Wusta 1/142 after mentioning the hadith from al-Bazzar's side: I do not know any defect in it that requires abandoning it. Al-Hafiz said in al-Diraya 1/45: Its men are trustworthy.

सूरह अन-निसा: आयत 43 372

इब्न अल-अरबी ने कहा (1): और यह आयत के अर्थ से स्पष्ट है; क्योंकि इसके आरंभ में उनका कहना: {और न जनाबत की स्थिति में} संभोग का संकेत देता है, और उनका कहना: {या तुम में से कोई शौच से आया हो} अशुद्धि (हदस) के होने का संकेत देता है, और उनका कहना: {या तुमने स्त्रियों को छुआ हो} छूने और चूमने का संकेत देता है। इस प्रकार, ये तीन वाक्यों में तीन नियम बन गए, और यह ज्ञान और स्पष्टीकरण की पराकाष्ठा है। यदि "छूने" का अर्थ संभोग होता, तो यह वाणी में पुनरावृत्ति होती।

मैं कहता हूँ: जहाँ तक अबू हनीफ़ा ने आयशा की हदीस से प्रमाण लिया है, तो वह एक मुरसल हदीस (कटी हुई शृंखला) है; जिसे वकी ने अल-अ'मश से, हबीब इब्न अबी साबित से, उरवा से, आयशा से वर्णित किया है। यहया इब्न सईद ने हबीब के माध्यम से उरवा से अल-अ'मश की हदीस का उल्लेख करते हुए कहा: जहाँ तक सुफयान अल-थौरी की बात है, वह इस बारे में लोगों में सबसे अधिक ज्ञानी थे; उन्होंने दावा किया कि हबीब ने उरवा से कुछ भी नहीं सुना; यह अल-दाराकुतनी (2) ने कहा है।

यदि कहा जाए: आप मुरसल हदीसों को मानते हैं, तो आपके लिए इसे स्वीकार करना और इस पर अमल करना अनिवार्य है। हमने कहा: हमने इसे आयत के स्पष्ट अर्थ और सहाबा (नबी के साथियों) के अमल के कारण छोड़ दिया।

(1) अहकाम अल-कुरान 1/444 में। (2) हमें उनका कथन नहीं मिला, लेकिन अल-बैहाक़ी ने इसे उनके माध्यम से (1/126) वर्णित किया है। अबू हातिम ने इसी तरह की बात कही - जैसा कि मरासिल इब्न अबी हातिम पृ. 34 में है - यहया इब्न मुईन और अहमद इब्न हंबल से। तिरमिज़ी ने हदीस (86) के बाद अली इब्न अल-मदीनी से उनके इस कथन को उद्धृत किया: यहया इब्न सईद अल-क़त्तान ने इस हदीस को बहुत कमज़ोर बताया है, और कहा: यह कुछ भी नहीं के समान है। तिरमिज़ी ने कहा: और मैंने मुहम्मद इब्न इस्माइल [बुखारी] को इस हदीस को कमज़ोर बताते हुए सुना, और उन्होंने कहा: हबीब इब्न अबी साबित ने उरवा से नहीं सुना। ज़ैला'ई ने नसब अल-राया 1/72 में कहा: और अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र इस हदीस को प्रमाणित (सहीह) मानने की ओर प्रवृत्त हुए, उन्होंने कहा [अल-इस्तिज़कार 3/52]: कूफ़ा वालों ने इसे प्रमाणित किया और इसकी पुष्टि की; क्योंकि हदीस के विश्वसनीय इमामों ने इसे वर्णित किया है, और हबीब का उरवा से मिलना नकारा नहीं जा सकता क्योंकि उन्होंने उनसे भी बड़े और उनसे पहले मरने वालों से रिवायत की है। ज़ैला'ई ने कहा:

और जहाँ तक अबू दाऊद ने [अपनी सुनन में रिवायत (180) के बाद] अल-थौरी से जो उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: हबीब इब्न अबी साबित ने हमें केवल उरवा अल-मज़नी से हदीस सुनाई, तो अबू दाऊद ने इसका कोई प्रमाण (सनद) नहीं दिया, बल्कि इसके बाद कहा: और हमज़ा ने हबीब के माध्यम से उरवा इब्न अल-जुबैर से आयशा से एक सहीह हदीस रिवायत की है, तो यह इस बात का संकेत है कि अबू दाऊद अल-थौरी की बात से संतुष्ट नहीं थे, और इसे प्राथमिकता दी जाती है क्योंकि यह सकारात्मक (पुष्टि करने वाला) है, जबकि अल-थौरी नकारात्मक (नकारने वाले) हैं। हमने कहा: और हबीब इस हदीस को रिवायत करने में अकेले नहीं थे, बल्कि हिशाम इब्न उरवा ने उनके पिता के माध्यम से आयशा से उनका अनुसरण किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी कुछ पत्नियों को चूमा, फिर नमाज़ पढ़ी और वुज़ू नहीं किया। इसे दाराकुतनी (488) ने निकाला है। और इसे बज़ार ने (जैसा कि नसब अल-राया 2/74 में है) अब्दुल करीम अल-जज़री के माध्यम से, अता से, आयशा से निकाला है कि नबी ﷺ अपनी कुछ पत्नियों को चूमते थे, फिर नमाज़ पढ़ते थे और वुज़ू नहीं करते थे। अब्दुल हक़ ने अल-अहकाम अल-वुस्ता 1/142 में बज़ार की ओर से हदीस का उल्लेख करने के बाद कहा: मुझे इसमें कोई ऐसी कमी (इल्लत) नहीं मालूम जो इसे छोड़ने का कारण बने। हाफ़िज़ ने अल-दिराया 1/45 में कहा: इसके वर्णनकर्ता विश्वसनीय (सिक़ा) हैं।

سورة النساء: آیت 43 372

ابن العربی (1) نے کہا: اور یہ آیت کے مفہوم سے ظاہر ہے؛ کیونکہ اس کے شروع میں ان کا قول: ﴿وَلَا جُنُبًا﴾ جماع کا فائدہ دیتا ہے، اور ان کا قول: ﴿أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنكُم مِّنَ الْغَائِطِ﴾ حدث (ناپاکی) کا فائدہ دیتا ہے، اور ان کا قول: ﴿أَوْ لَمَسْتُمُ﴾ چھونے اور بوس و کنار کا فائدہ دیتا ہے۔ پس یہ تین احکام کے لیے تین جملے بن گئے، اور یہ علم اور آگاہی کی انتہا ہے۔ اگر لمس (چھونے) سے مراد جماع ہوتا تو کلام میں تکرار ہوتی۔

میں نے کہا: اور جہاں تک اس بات کا تعلق ہے جس سے ابوحنیفہ نے عائشہ کی حدیث سے استدلال کیا ہے، تو وہ حدیث مرسل ہے؛ اسے وکیع نے اعمش سے، انہوں نے حبیب بن ابی ثابت سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے عائشہ سے روایت کیا ہے۔ یحییٰ بن سعید نے حبیب کے واسطے سے عروہ سے اعمش کی حدیث کا ذکر کرتے ہوئے کہا: جہاں تک سفیان ثوری کا تعلق ہے، وہ اس بارے میں لوگوں میں سب سے زیادہ جاننے والے تھے؛ ان کا دعویٰ تھا کہ حبیب نے عروہ سے کچھ نہیں سنا؛ یہ دارقطنی (2) نے کہا ہے۔

اگر کہا جائے: آپ تو مرسل کے قائل ہیں، لہٰذا اس کی قبولیت اور اس پر عمل کرنا آپ پر لازم ہے۔ ہم نے کہا: ہم نے اسے آیت کے ظاہر اور صحابہ کے عمل کی وجہ سے چھوڑا ہے۔

(1) احکام القرآن 1/444 میں۔ (2) ہم ان کے کلام پر مطلع نہیں ہو سکے، لیکن بیہقی نے ان کے طریقے سے (1/126) اسے روایت کیا ہے۔ ابو حاتم نے بھی اسی طرح کا ذکر کیا ہے - جیسا کہ مراسیل ابن ابی حاتم ص 34 میں ہے - یحییٰ بن معین اور احمد بن حنبل سے۔ ترمذی نے حدیث (86) کے بعد علی بن مدینی سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: یحییٰ بن سعید القطان نے اس حدیث کو بہت زیادہ ضعیف قرار دیا، اور کہا: یہ کچھ بھی نہ ہونے کے برابر ہے۔ ترمذی نے کہا: اور میں

نے محمد بن اسماعیل (بخاری) کو اس حدیث کو ضعیف قرار دیتے ہوئے سنا، اور انہوں نے کہا: حبیب بن ابی ثابت نے عروہ سے نہیں سنا۔ زیلعی نے نصب الرایہ 1/72 میں کہا: اور ابو عمر بن عبد البر اس حدیث کی تصحیح کی طرف مائل ہوئے ہیں، چنانچہ انہوں نے کہا [الاستذکار 3/52]: کوفیوں نے اس کی تصحیح کی اور اسے ثابت مانا؛ حدیث کے ثقہ ائمہ کی روایت کی وجہ سے، اور حبیب کی عروہ سے ملاقات کا انکار نہیں کیا جا سکتا کیونکہ انہوں نے ان سے بھی بڑے اور قدیم وفات پانے والوں سے روایت کی ہے۔ اور زیلعی نے کہا: جہاں تک ابوداؤد نے [اپنی سنن میں روایت (180) کے بعد] ثوری سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: حبیب بن ابی ثابت نے ہمیں صرف عروہ المزنی سے حدیث بیان کی، تو ابوداؤد نے اس کی سند بیان نہیں کی، بلکہ اس کے بعد کہا: اور حمزہ نے حبیب کے واسطے سے عروہ بن زبیر سے عائشہ سے ایک صحیح حدیث روایت کی ہے، پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ابوداؤد ثوری کی بات پر مطمئن نہیں تھے، اور اسے مقدم رکھا جائے گا کیونکہ یہ مثبت (ثابت کرنے والا) ہے جبکہ ثوری نافی (انکار کرنے والے) ہیں۔ ہم نے کہا: اور حبیب اس حدیث کی روایت میں اکیلے نہیں ہیں، بلکہ ہشام بن عروہ نے اپنے والد کے واسطے سے عائشہ سے ان کی متابعت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اپنی بعض بیویوں کا بوسہ لیا، پھر نماز پڑھی اور وضو نہیں کیا۔ اسے دارقطنی (488) نے نکالا ہے۔ اور بزار نے (جیسا کہ نصب الرایہ 2/74 میں ہے) عبد الکریم الجزری کے واسطے سے، انہوں نے عطا سے، انہوں نے عائشہ سے نکالا ہے کہ نبی ﷺ اپنی بعض بیویوں کا بوسہ لیتے تھے، پھر نماز پڑھتے تھے اور وضو نہیں کرتے تھے۔ عبد الحق نے الاحکام الوسطیٰ 1/142 میں بزار کی طرف سے حدیث کے ذکر کے بعد کہا: میں اس کی کوئی ایسی علت نہیں جانتا جو اسے ترک کرنے کا موجب بنے۔ حافظ نے الدرایہ 1/45 میں کہا: اس کے رجال ثقہ ہیں۔

If it is said: Indeed, "al-mulamasa" (contact/touching) means sexual intercourse, and that has been narrated from Ibn Abbas (1). We say: Al-Faruq (Umar) and his son disagreed with him, and Abdullah ibn Mas'ud followed them, and he is a Kufi (from Kufa); so why did you disagree with him?!

If it is said: "Al-mulamasa" is of the form "mufa'ala" (reciprocal form in Arabic grammar), and it only happens between two people, whereas touching with the hand is only from one. Thus, it is proven that "al-mulamasa" is sexual intercourse [which happens between two]. We say: The implication of "mulamasa" is the meeting of two skins, whether that is from one or two; because each of them is described [as being] a toucher and one being touched (2).

Another answer: And it is that "mulamasa" can be from one; therefore, the Prophet (peace be upon him) forbade "ba'i al-mulamasa" (a type of sale by touching), and the cloth is touched but is not a toucher (3). Ibn Umar said, speaking about himself: "And at that time I had nearly reached puberty" (4). The Arabs say: "I punished the thief" and "I repaired the sandal", and such usage is frequent.

If it is said: When Allah, Glory be to Him, mentioned the cause of minor ritual impurity (hadath), which is coming from the privy, He mentioned the cause of major ritual impurity (janaba), which is "mulamasa." So He explained the ruling for minor and major ritual impurity when water is absent, just as the explanation of their ruling was provided when water is present.

We say: We do not prevent carrying the word to mean both intercourse and touching, and it yields both rulings as we have explained. It has been recited as "lamastum" (you touched) as we mentioned.

As for what Al-Shafi'i held, that a man touching a woman with some part of his body without any barrier between them, whether with desire or without desire, necessitates wudu (ablution) for him, this is also apparent from the Quran, and likewise...

(1) Al-Muntaqa 1/92, and the narration of Ibn Abbas was cited by Al-Bukhari as in Al-Fath 8/271, and linked by Ibn Abi Shaybah 1/166, Ibn al-Mundhir in Al-Awsat 1/116, and Ibn Abi Hatim (5367). (2) Al-Muntaqa 1/92, and what was between brackets is from it. (3) Al-Muntaqa 1/92, and the hadith was narrated by Ahmad (10169), Al-Bukhari (2146), and Muslim (1511) from the hadith of Abu Hurayrah. And Al-Bukhari

(2144) and Muslim (1512) narrated it from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri. (4) We did not find it among the words of Ibn Umar, and the discussion on it preceded in 1/28.

यदि यह कहा जाए कि: वास्तव में "अल-मुलामिसा" (स्पर्श/संपर्क) का अर्थ संभोग है, और यह इब्न अब्बास (1) से वर्णित है। हम कहते हैं: अल-फ़ारूक (उमर) और उनके पुत्र ने उनसे असहमति जताई, और अब्दुल्ला इब्न मसूद ने उनका अनुसरण किया, जो कूफ़ी (कूफ़ा से) थे; तो आपने उनका विरोध क्यों किया?!

यदि यह कहा जाए कि: "अल-मुलामिसा" अरबी व्याकरण के"मुफ़ा'अला" (पारस्परिक रूप) से है, और यह केवल दो लोगों के बीच होता है, जबकि हाथ से स्पर्श करना केवल एक से होता है। इस प्रकार, यह सिद्ध होता है कि "अल-मुलामिसा" संभोग है [जो दो के बीच होता है]। हम कहते हैं: "मुलामिसा" का अर्थ दो त्वचाओं का मिलना है, चाहे वह एक से हो या दो से; क्योंकि उनमें से प्रत्येक को स्पर्श करने वाला और स्पर्श किया गया [माना जाता है] (2)।

एक अन्य उत्तर: और वह यह है कि "मुलामिसा" एक की ओर से भी हो सकता है; इसीलिए पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने "बै-ए-मुलामिसा" (स्पर्श द्वारा बिक्री का एक प्रकार) से मना किया, जहाँ कपड़ा स्पर्श किया जाता है लेकिन वह स्पर्श करने वाला नहीं होता (3)। इब्न उमर ने अपने बारे में बात करते हुए कहा: "और उस समय मैं लगभग यौवन की आयु तक पहुँच गया था" (4)। अरब कहते हैं: "मैंने चोर को दंडित किया" और "मैंने सैंडल की मरम्मत की", और इस तरह के प्रयोग अक्सर होते हैं।

यदि यह कहा जाए कि: जब अल्लाह ने अशुद्धि (हदस) के कारण का उल्लेख किया, जो कि शौचालय से आना है, तो उसने बड़ी अशुद्धि (जनाबत) के कारण का भी उल्लेख किया, जो कि "मुलामिसा" है। इसलिए उसने पानी की अनुपस्थिति में छोटी और बड़ी अशुद्धि का नियम स्पष्ट किया, जैसे कि पानी की उपस्थिति में उनके नियम का विवरण दिया गया था।

हम कहते हैं: हम शब्द को संभोग और स्पर्श दोनों के अर्थ में लेने से नहीं रोकते हैं, और यह दोनों नियमों को स्पष्ट करता है जैसा कि हमने बताया है। इसे "लमस्तुम" (तुमने स्पर्श किया) के रूप में भी पढ़ा गया है जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

जहाँ तक अल-शाफ़ी के विचार का प्रश्न है कि किसी पुरुष द्वारा महिला को उसके शरीर के किसी हिस्से से छूने पर, उनके बीच कोई बाधा न होने पर, चाहे वह वासना के साथ हो या बिना वासना के, उसके लिए वूज़ू (वज़ू) करना अनिवार्य हो जाता है, यह भी कुरान से स्पष्ट है, और इसी तरह...

(1) अल-मुंतका 1/92, और इब्न अब्बास के कथन का उल्लेख अल-बुखारी ने अल-फ़तह 8/271 में किया है, और इब्न अबी शैबा 1/166, अल-औसत 1/116 में इब्न अल-मुनज़िर और इब्न अबी हातिम (5367) द्वारा जोड़ा गया है। (2) अल-मुंतका 1/92, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (3) अल-मुंतका 1/92, और हदीस अहमद (10169), अल-बुखारी (2146), और मुस्लिम (1511) द्वारा अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत की गई है। और अल-बुखारी (2144) और मुस्लिम (1512) ने इसे अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से उद्धृत किया है। (4) हमें यह इब्न उमर के शब्दों में नहीं मिला, और इस पर चर्चा 1/28 में पहले ही हो चुकी है।

اگر یہ کہا جائے کہ: "الملامسہ" سے مراد جماع (ہمبستری) ہے، اور یہ ابن عباس (۱) سے مروی ہے۔ ہم کہتے ہیں: فاروق (عمر) اور ان کے بیٹے نے ان سے اختلاف کیا، اور عبداللہ بن مسعود نے ان کی پیروی کی، جو کہ کوفی تھے؛ تو تم نے ان کی مخالفت کیوں کی؟!

اگر یہ کہا جائے کہ: "الملامسہ" بابِ مفاعلہ سے ہے، اور یہ صرف دو کے درمیان ہوتا ہے، جبکہ ہاتھ سے چھونا (لمس) صرف ایک کی طرف سے ہوتا ہے، تو ثابت ہوا کہ ملامسہ جماع ہے [جو دو کے درمیان ہوتا ہے]۔ ہم کہتے ہیں: ملامسہ کا تقاضا دو کھالوں (بشرتین) کا ملنا ہے، خواہ وہ ایک کی طرف سے ہو یا دو کی طرف سے؛ کیونکہ ان میں سے ہر ایک کو لامس (چھونے والا) اور ملموس (جسے چھوا گیا) کہا جاتا ہے (۲)۔

دوسرا جواب: یہ ہے کہ ملامسہ ایک کی طرف سے بھی ہو سکتا ہے؛ اسی لیے نبی کریم ﷺ نے "بیع الملامسہ" (چھو کر خرید و فروخت) سے منع فرمایا، اور کپڑا ملموس ہوتا ہے نہ کہ لامس (۳)۔ ابن عمر نے اپنے بارے میں بتاتے ہوئے کہا: "اور میں اس وقت قریب البلوغ تھا" (۴)۔ اور عرب کہتے ہیں: "عاقبت اللص" (میں نے چور کو سزا دی) اور "طارقت النعل" (میں نے جوتے کی مرمت کی)، اور یہ کثیر الاستعمال ہے۔

اگر یہ کہا جائے کہ: جب اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے حدث (چھوٹی ناپاکی) کے سبب کا ذکر کیا، جو کہ جائے حاجت سے آنا ہے، تو جنابت (بڑی ناپاکی) کے سبب کا بھی ذکر فرمایا جو کہ ملامسہ ہے، پس پانی نہ ہونے کی صورت میں حدث اور جنابت کا حکم بیان فرمایا، جیسا کہ پانی کی موجودگی میں ان کے حکم کا بیان فائدہ مند رہا۔

ہم کہتے ہیں: ہم لفظ کو جماع اور لمس دونوں پر محمول کرنے سے نہیں روکتے، اور یہ دونوں احکام کا فائدہ دیتا ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔ اور اسے "لَمَسْتُم" بھی پڑھا گیا ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

رہا وہ موقف جس کی طرف امام شافعی گئے ہیں کہ مرد کا عورت کو اپنے بدن کے کسی حصے سے چھونا جبکہ ان کے درمیان کوئی رکاوٹ نہ ہو، خواہ شہوت کے ساتھ ہو یا بغیر شہوت کے، اس پر وضو واجب ہو جاتا ہے، تو یہ قرآن کے ظاہر سے بھی واضح ہے، اور اسی طرح...

(۱) المنتقی ۹۲/۱ ، اور اثرِ ابن عباس کو بخاری نے تعلیقاً ذکر کیا جیسا کہ الفتح ۲۷۱/۸ میں ہے، اور اسے ابن ابی شیبہ ۱۶۶/۱ ، ابن المنذر نے الاوسط ۱۱۶/۱ ، اور ابن ابی حاتم (۵۳۶۷) نے وصل کیا۔ (۲) المنتقی ۹۲/۱ ، اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اسی سے ہے۔ (۳) المنتقی ۹۲/۱ ، اور اس حدیث کو احمد (۱۰۱۶۹)، بخاری (۲۱۴۶) اور مسلم (۱۵۱۱) نے حضرت ابو ہریرہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری (۲۱۴۴) اور مسلم (۱۵۱۲) نے اسے حضرت ابو سعید خدریؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) ہمیں یہ کلامِ ابن عمر میں نہیں ملا، اور اس پر کلام ۱/۲۸ میں گزر چکا ہے۔

374 Surah An-Nisa: Verse 43

If she touches him, wudu' becomes obligatory [for her and] him, except for the hair; for there is no wudu' for whoever touches his wife's hair, whether with desire or without desire, and likewise for the tooth and the nail; for that is different from the skin. If he takes precautions and performs wudu' when touching her hair, it is good. And if he touches her with his hand or she touches him with her hand over the clothing and finds pleasure in that or does not, there is nothing upon them until it reaches the skin(1), whether he was intentional in that or forgetful, whether the woman was alive or dead, if she was a stranger (not a mahram). His [Ash-Shafi'i's] opinion differed if he touched a young girl or an old woman with his hand, or one of his female relatives whom it is not permissible for him to marry. Once he said: It breaks wudu'; because of the Almighty's saying: {or you have touched women}, and He did not differentiate. The second: It does not break it; because there is no room for desire in them. Al-Marwazi said: Ash-Shafi'i's saying is more similar to the apparent meaning of the Book; because Allah, the Mighty and Majestic, said: {or you have touched women} and did not say with desire nor without desire. Similarly, those who made wudu' obligatory from the companions of the Prophet (peace be upon him) did not stipulate desire. He said: And likewise the generality of the Tabi'un. Al-Marwazi said: As for what Malik went towards, regarding taking into account desire and pleasure from over the garment requiring wudu', Al-Layth bin Sa'd agreed with him on that, and we do not know of anyone who said that other than the two of them. He said: And that is not correct upon reflection; because whoever does that is not a 'toucher' of his wife, and not 'in contact' with her in reality, he is only a toucher of her garment. And they have consensus that if he finds pleasure and desires [without] touching, wudu' is not obligatory for him, so likewise whoever touches over the garment; because he is not in contact with the woman(2). I say: As for what was mentioned that no one agreed with Malik on his saying except Al-Layth bin Sa'd, Al-Hafiz Abu Umar bin Abd al-Barr mentioned that this is the saying of Ishaq and Ahmad, and it was narrated from Ash-Sha'bi and An-Nakha'i; all of them said: If he touches and finds pleasure, wudu' is obligatory, and if he does not find pleasure, then no wudu'(3).

(1) At-Tamheed 21 / 180, and what preceded in brackets is from it, see Al-Istidhkar 3 / 47. (2) At-Tamheed 21 / 180 - 181, and what preceded in brackets is from it, and Al-Marwazi is Abu Abdullah Muhammad bin Nasr. (3) At-Tamheed 21 / 179, and these

agreed with Malik on considering pleasure when touching without a barrier, as for considering pleasure =

३७४ सूरह अन-निसा: आयत ४३

यदि वह उसे छूती है, तो उस पर [और उस पर] वूज़ू अनिवार्य हो जाता है, बालों को छोड़कर; क्योंकि अपनी पत्नी के बालों को छूने वाले पर वूज़ू नहीं है, चाहे वह कामेच्छा (شهوة) के साथ हो या बिना कामेच्छा के, और इसी तरह दांत और नाखून के लिए भी; क्योंकि वे त्वचा से अलग हैं। यदि वह सावधानी बरतता है और उसके बाल छूने पर वूज़ू करता है, तो यह अच्छा है। और यदि वह उसे अपने हाथ से छूता है या वह उसे अपने हाथ से कपड़े के ऊपर से छूती है और उससे आनंद प्राप्त होता है या नहीं; तो उन पर कुछ भी नहीं है जब तक कि वह त्वचा तक न पहुँच जाए(१), चाहे वह जानबूझकर हो या अनजाने में, चाहे वह महिला जीवित हो या मृत, यदि वह पराई महिला (अजनबी) हो। और उनका [अल-शाफी का] मत अलग-अलग था यदि उन्होंने अपने हाथ से एक छोटी लड़की या एक बूढ़ी औरत को छुआ, या उनके उन रिश्तेदारों में से एक जिन्हें उनसे विवाह करना हराम है। एक बार उन्होंने कहा: वूज़ू टूट जाता है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {या तुमने स्त्रियों को छुआ हो}, और उसने अंतर नहीं किया। दूसरा: यह नहीं टूटता; क्योंकि उनमें कामेच्छा का कोई स्थान नहीं है। अल-मारवाजी ने कहा: अल-शाफी का कहना किताब के प्रत्यक्ष अर्थ के अधिक समान है; क्योंकि अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, ने कहा: {या तुमने स्त्रियों को छुआ हो} और कामेच्छा के साथ या बिना कामेच्छा के नहीं कहा। इसी तरह, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के उन साथियों ने जिन्होंने वूज़ू को अनिवार्य बताया, कामेच्छा की शर्त नहीं रखी। उन्होंने कहा: और इसी तरह ताबिईन के आम लोग भी। अल-मारवाजी ने कहा: जहाँ तक मालिक के उस विचार का संबंध है कि कपड़े के ऊपर से कामेच्छा और आनंद का ध्यान रखना वूज़ू को अनिवार्य बनाता है, अल-लैथ बिन साद इस पर उनके साथ सहमत थे, और हम उन दोनों के अलावा किसी और को नहीं जानते जिसने ऐसा कहा हो। उन्होंने कहा: और विचार करने पर यह सही नहीं है; क्योंकि जो कोई ऐसा करता है वह वास्तव में अपनी पत्नी को छूने वाला नहीं है, और वास्तव में उसके संपर्क में नहीं है, वह केवल उसके कपड़े को छूने वाला है। और उन्होंने सर्वसम्मति व्यक्त की है कि यदि वह बिना छुए आनंद और कामेच्छा महसूस करता है, तो उस पर वूज़ू अनिवार्य नहीं है, इसलिए इसी तरह जो कपड़े के ऊपर से छूता है; क्योंकि वह महिला के संपर्क में नहीं है(२)। मैंने कहा: जहाँ तक इस बात का उल्लेख है कि अल-लैथ बिन साद के अलावा किसी ने भी मालिक की बात का समर्थन नहीं किया, अल-हाफिज़ अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र ने उल्लेख किया है कि यह इशाक और अहमद का कथन

है, और यह अल-शाबी और अल-नखई से वर्णित है; उन सभी ने कहा: यदि वह छूता है और आनंद प्राप्त करता है, तो वूज़ू अनिवार्य है, और यदि वह आनंद प्राप्त नहीं करता है, तो वूज़ू नहीं है(३)।

(१) अत-तम्हीद २१ / १८०, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है, देखें अल-इस्तिधकार ३ / ४७। (२) अत-तम्हीद २१ / १८० - १८१, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है, और अल-मारवाजी अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन नस्र हैं। (३) अत-तम्हीद २१ / १७९, और ये बिना किसी बाधा के छूने पर आनंद को ध्यान में रखने पर मलिक के साथ सहमत हुए, जहाँ तक आनंद का ध्यान रखना =

اگر وہ (عورت) اسے چھو لے تو اس پر [اور اس پر] وضو واجب ہو جاتا ہے، سوائے بالوں کے؛ کیونکہ اپنی بیوی کے بالوں کو چھونے والے پر وضو نہیں ہے، خواہ شہوت سے ہو یا بغیر شہوت کے، اور اسی طرح دانت اور ناخن کا بھی یہی حکم ہے؛ کیونکہ یہ کھال (بشرہ) کے حکم میں نہیں ہیں۔ اگر وہ احتیاطاً وضو کر لے جب اس کے بال چھوئے تو یہ اچھا ہے۔ اور اگر اس نے اسے اپنے ہاتھ سے چھوا یا عورت نے اسے اپنے ہاتھ سے کپڑے کے اوپر سے چھوا اور اس سے لذت حاصل ہوئی یا نہ ہوئی؛ تو ان پر کچھ نہیں جب تک کہ کھال سے مس نہ ہو جائے(۱)، برابر ہے کہ وہ اس میں جان بوجھ کر ہو یا بھولے سے، عورت زندہ ہو یا مردہ، بشرطیکہ وہ اجنبیہ (غیر محرم) ہو۔ اور ان کا (امام شافعی کا) قول مختلف ہے جب کسی چھوٹی بچی یا بوڑھی عورت کو ہاتھ سے چھوئے، یا اپنے محرمات میں سے کسی کو جن سے نکاح حلال نہیں، تو ایک مرتبہ انہوں نے کہا: وضو ٹوٹ جاتا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان کی وجہ سے: {او لامستم النساء} (یا تم عورتوں کو چھوؤ)، تو اس میں کوئی تفریق نہیں کی۔ اور دوسرا قول یہ ہے کہ: وضو نہیں ٹوٹتا؛ کیونکہ ان میں شہوت کا دخل نہیں ہے۔ مروزی کہتے ہیں: شافعی کا قول کتاب کے ظاہر کے زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {او لامستم النساء} اور شہوت یا بغیر شہوت کی قید نہیں لگائی، اور اسی طرح صحابہ کرام رضی اللہ عنہم میں سے جنہوں نے وضو واجب قرار دیا انہوں نے شہوت کی شرط نہیں لگائی| انہوں نے کہا: اور اسی طرح عام تابعین کا بھی یہی حال ہے۔ مروزی کہتے ہیں: رہا وہ موقف جس کی طرف امام مالک گئے ہیں کہ کپڑے کے اوپر سے شہوت اور لذت کا لحاظ رکھنا وضو کو واجب کرتا ہے، تو اس پر لیث بن سعد نے ان کی موافقت کی ہے، اور ہم ان دونوں کے علاوہ کسی اور کو نہیں جانتے جس نے یہ بات کہی ہو۔ انہوں نے کہا: اور غور کرنے

پر یہ صحیح نہیں معلوم ہوتا؛ کیونکہ جس نے ایسا کیا وہ حقیقت میں اپنی بیوی کو چھونے والا نہیں ہے، اور نہ ہی حقیقت میں اسے مس کرنے والا ہے، وہ تو محض اس کے کپڑے کو چھونے والا ہے۔ اور سب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر کوئی بغیر چھوئے لذت اور شہوت پائے تو اس پر وضو واجب نہیں ہوتا، تو اسی طرح جو کپڑے کے اوپر سے چھوئے اس کا بھی یہی حکم ہے؛ کیونکہ وہ عورت کو مس کرنے والا نہیں ہے(۲)۔ میں کہتا ہوں: جہاں تک اس بات کا ذکر ہے کہ لیث بن سعد کے علاوہ کسی نے امام مالک کی موافقت نہیں کی، تو حافظ ابو عمر بن عبد البر نے ذکر کیا ہے کہ یہ اسحاق اور احمد کا قول ہے، اور یہ شعبی اور نخعی سے مروی ہے؛ ان سب نے کہا: اگر چھوئے اور لذت پائے تو وضو واجب ہے، اور اگر لذت نہ پائے تو وضو نہیں ہے(۳)۔

(۱) التمهيد ۲۱ / ۱۸۰ ، اور جو بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے، دیکھئے الاستذکار ۳ / ۴۷۔

(۲) التمهيد ۲۱ / ۱۸۰ - ۱۸۱ ، اور جو بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے، اور مروزی ابو عبد اللہ محمد بن نصر ہیں۔ (۳) التمهيد ۲۱ / ۱۷۹ ، اور انہوں نے بغیر کسی رکاوٹ کے چھونے پر لذت کے اعتبار میں امام مالک کی موافقت کی، رہا لذت کا اعتبار کرنا =

375 Surah An-Nisa: Verse 43

As for his statement: "This is not correct upon reflection," it is indeed incorrect. It has been reported in an authentic tradition from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: "I used to sleep in front of the Messenger of Allah (peace be upon him) with my feet in his qiblah (direction of prayer). When he prostrated, he nudged me, and I would withdraw my feet. When he stood up, I would stretch them out again." She added, "Houses at that time did not have lamps." (1) This is an explicit text showing that the Prophet (peace be upon him) was the one 'touching', and that he nudged Aisha's feet. As in Al-Qasim's narration from Aisha: "When he intended to prostrate, he nudged my feet and I withdrew them." Reported by Al-Bukhari (2). This specifies the general meaning of the verse: "...or you have touched [women]."

Thus, according to the apparent meaning (3) of the verse, it was obligatory for the wudu (ablution) of every person who touches to be nullified, however (4) they touched. But the Sunnah—which is the explanation of Allah's Book—has indicated that wudu is required for some who touch and not others, specifically those who do not feel pleasure and do not intend it.

It should not be said: "Perhaps there was a garment over Aisha's feet, or he was hitting her feet with his sleeve." For we say: The reality of 'ghamz' (nudging/squeezing) is only with the hand. From it is 'ghamz' of a ram, meaning feeling it to see if it is fat or not. As for 'ghamz' being hitting with a sleeve, no. And the feet of a sleeping person are usually exposed, especially with stretching out and narrow living conditions. This was the situation at that time; do you not see her saying: "When he stood up, I stretched them," and her saying: "Houses at that time did not have lamps." It has been explicitly reported from her that she said: "I used to stretch my feet in the qiblah of the Prophet (peace be upon him) while he was praying. When he prostrated, he nudged me and I raised them, and when he stood up, I stretched them." Reported by Al-Bukhari (5). So it is clear that the nudging was in its literal sense with direct contact.

= ...above the garment according to the Malikis. Ibn Abd al-Barr said in 'Al-Istidhkar' 3/57: "The majority of scholars disagree with them on that, and that is the truth in my view; because if pleasure is devoid of touch, it does not necessitate wudu by consensus. Whoever touches through a garment and feels pleasure, has felt pleasure without direct contact, touch, or skin-to-skin contact." See 'Al-Mughni' 1/261. (1) Reported by Ahmad (25148), Al-Bukhari (382), and Muslim (512): (272). (2) Sahih Al-

Bukhari (519), and this narration is in Ahmad (24169). (3) In (D) and (M): 'to the apparent', and what is fixed is from (Z) and (Zha), which matches what is in 'Al-Tamhid' 21/171, and the speech is from it. (4) In (D): 'where'. (5) We did not find this wording in Al-Bukhari, but it was reported with this wording by Al-Tahawi in 'Sharh Ma'ani al-Athar' 1/462.

३७५ सूरह अन-निसा: आयत ४३

जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: "यह विचार करने पर सही नहीं है," तो यह वास्तव में सही नहीं है। आइशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से एक प्रामाणिक हदीस में वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के सामने सोती थी और मेरे पैर उनके किबले की दिशा में होते थे। जब वह सजदा करते, तो वह मुझे छूते (इशारा करते), तो मैं अपने पैर समेट लेती थी, और जब वह खड़े होते, तो मैं उन्हें फिर से फैला देती थी।" उन्होंने यह भी कहा: "उन दिनों घरों में चिराग नहीं हुआ करते थे।" (१) यह इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि नबी ﷺ छूने वाले थे, और उन्होंने आइशा के पैरों को छुआ था, जैसा कि कासिम की आइशा से रिवायत में है: "जब उन्होंने सजदा करने का इरादा किया, तो उन्होंने मेरे पैरों को छुआ और मैंने उन्हें समेट लिया।" इसे बुखारी (२) ने रिपोर्ट किया है। अतः यह आयत के सामान्य अर्थ को स्पष्ट करता है: "...या तुमने (महिलाओं को) छुआ हो।"

अतः आयत के प्रकट अर्थ (३) के अनुसार, हर छूने वाले का वज़ू टूटना अनिवार्य होता, चाहे उसने कैसे भी (४) छुआ हो। परंतु सुन्नत ने—जो अल्लाह की किताब की व्याख्या है—यह दर्शाया है कि वज़ू कुछ छूने वालों पर अनिवार्य है और कुछ पर नहीं, और वह वह व्यक्ति है जिसे कोई आनंद न मिले और न ही उसका ऐसा कोई इरादा हो।

यह नहीं कहा जाना चाहिए: "शायद आइशा के पैरों पर कोई कपड़ा था, या वह अपनी आस्तीन से उनके पैरों को छू रहे थे।" क्योंकि हम कहते हैं: छूने (ग़म्ज़) की वास्तविकता केवल हाथ से होती है, जैसे किसी भेड़ को यह देखने के लिए छूना कि वह मोटी है या नहीं। जहाँ तक आस्तीन से मारने को छूना कहने की बात है, तो ऐसा नहीं है। सोने वाले व्यक्ति के पैर आमतौर पर खुले रहते हैं, खासकर पैर फैलाने और संकीर्ण परिस्थितियों में। उस समय यही स्थिति थी; क्या आप उनके इस कथन को नहीं देखते: "जब वह खड़े होते, तो मैं उन्हें फैला देती थी," और उनका यह कथन: "उन दिनों घरों में चिराग नहीं थे।" स्पष्ट रूप से उनसे वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैं नबी ﷺ के किबले में अपने पैर फैलाए रखती थी जबकि वह नमाज़ पढ़ रहे होते थे। जब वह सजदा करते, तो वह मुझे छूते थे, तो मैं उन्हें उठा लेती थी, और जब वह खड़े होते, तो मैं उन्हें फैला देती थी।" इसे बुखारी (५) ने रिपोर्ट किया है। तो यह स्पष्ट हो गया कि छूना अपनी वास्तविकता में सीधे स्पर्श के साथ था।

= ...मलिकियों के अनुसार कपड़े के ऊपर से। इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-इस्तिज़कार' ३/५७ में कहा: "विद्वानों का बहुमत इस मामले में उनका विरोध करता है, और मेरे विचार में यही सत्य है;

क्योंकि यदि बिना स्पर्श के आनंद मिलता है, तो सर्वसम्मति से वज़ू अनिवार्य नहीं होता। और जिसने कपड़े के माध्यम से स्पर्श किया और आनंद महसूस किया, उसने बिना सीधे स्पर्श, रगड़ या त्वचा से त्वचा के संपर्क के आनंद महसूस किया।" देखिए 'अल-मुग़नी' १/२६१। (१) इसे अहमद (२५१४८), बुखारी (३८२) और मुस्लिम (५१२): (२७२) ने रिपोर्ट किया है। (२) सहीह बुखारी (५१९), और यह रिवायत अहमद (२४१६९) में है। (३) (द) और (म) में: 'प्रकट के लिए', और जो पुष्ट है वह (ज़) और (ज़) से है, जो 'अल-तमहीद' २१/१७१ में मौजूद सामग्री के अनुरूप है, और कथन उसी से है। (४) (द) में: 'जहाँ'। (५) हमें बुखारी में यह शब्दावली नहीं मिली, लेकिन इसे अल-तहावी ने 'शराह मानी अल-आसार' १/४६२ में इस शब्दावली के साथ रिपोर्ट किया है।

رہا ان کا یہ قول کہ: "غور و فکر کے اعتبار سے یہ صحیح نہیں ہے،" تو یہ درست نہیں ہے۔ ایک صحیح روایت میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "میں رسول اللہ ﷺ کے سامنے سوتی تھی اور میرے پاؤں آپ کے قبلہ (نماز کی جگہ) میں ہوتے تھے۔ جب آپ ﷺ سجدہ کرتے تو مجھے ٹھوکا دیتے (دباتے)، تو میں اپنے پاؤں سمیٹ لیتی، اور جب آپ کھڑے ہوتے تو میں انہیں دوبارہ پھیلا دیتی۔" انہوں نے مزید کہا: "ان دنوں گھروں میں چراغ نہیں ہوتے تھے۔" (۱) پس یہ اس بات پر نص (واضح دلیل) ہے کہ نبی ﷺ چھونے والے تھے، اور یہ کہ آپ نے حضرت عائشہ کے پاؤں کو دبایا تھا، جیسا کہ قاسم کی روایت میں حضرت عائشہ سے مروی ہے: "جب آپ نے سجدہ کرنے کا ارادہ کیا تو میرے پاؤں کو دبایا تو میں نے انہیں سمیٹ لیا۔" اسے بخاری (۲) نے روایت کیا ہے۔ پس یہ آیت کے عمومی حکم: ﴿أَوْ لَمَسْتُمُ﴾ (یا تم نے عورتوں کو چھوا ہو) کی تخصیص کرتا ہے۔

پس آیت کے ظاہری (۳) معنی کے اعتبار سے ہر چھونے والے کا وضو ٹوٹنا واجب تھا خواہ وہ کیسے ہی (۴) چھوتا۔ لیکن سنت نے—جو کہ کتاب اللہ کی تشریح ہے—یہ ظاہر کیا کہ وضو بعض چھونے والوں پر ہے بعض پر نہیں، اور وہ وہ شخص ہے جسے لذت نہ ملے اور نہ اس کا ارادہ ہو۔

اور یہ نہیں کہا جائے گا کہ: "شاید حضرت عائشہ کے پاؤں پر کوئی کپڑا تھا، یا آپ اپنی آستین سے ان کے پاؤں پر مارتے تھے،" کیونکہ ہم کہتے ہیں: 'غمز' (ٹھوکا دینے یا دبانے) کی حقیقت ہاتھ ہی سے ہوتی ہے، جیسا کہ تم مینڈھے کو دباتے ہو یہ دیکھنے کے لیے کہ وہ موٹا ہے یا نہیں؟ رہی یہ بات کہ آستین سے مارنا غمز ہے، تو ایسا نہیں ہے۔ اور سونے والے کے پاؤں عام طور پر

کھلے ہی ہوتے ہیں، خاص طور پر پاؤں پھیلا کر سونے کی صورت میں اور تنگی حالات میں۔ اس وقت یہی صورت حال تھی، کیا آپ ان کے اس قول کو نہیں دیکھتے: "جب آپ کھڑے ہوتے تو میں انہیں پھیلا دیتی،" اور ان کا یہ قول: "ان دنوں گھروں میں چراغ نہیں ہوتے تھے۔" اور ان سے یہ بات صراحت کے ساتھ مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "میں نبی ﷺ کے قبلہ میں اپنے پاؤں پھیلائے رکھتی تھی جب کہ آپ نماز پڑھ رہے ہوتے تھے۔ جب آپ سجدہ کرتے تو مجھے دباتے، تو میں انہیں اٹھا لیتی، اور جب آپ کھڑے ہوتے تو میں انہیں پھیلا دیتی۔" اسے بخاری (۵) نے روایت کیا ہے۔ پس ظاہر ہوا کہ غمز اپنی حقیقت پر تھا جس میں براہ راست چھونا شامل تھا۔

= ...مالکیہ کے نزدیک کپڑے کے اوپر سے۔ ابن عبد البر نے الاستذکار ۳/ ۵۷ میں فرمایا: "جمہور علماء اس معاملے میں ان کی مخالفت کرتے ہیں، اور میرے نزدیک حق یہی ہے؛ کیونکہ لذت جب چھونے سے خالی ہو تو بالاتفاق وضو واجب نہیں ہوتا، اور جس نے کپڑے کو چھوا اور لذت محسوس کی تو اس نے بغیر براہ راست مس، لمس یا چھونے کے لذت حاصل کی۔" دیکھیے المغنی ۱/ ۲۶۱۔ (۱) اسے احمد (۲۵۱۴۸)، بخاری (۳۸۲)، اور مسلم (۵۱۲): (۲۷۲) نے روایت کیا ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۵۱۹)، اور یہ روایت احمد (۲۴۱۶۹) کے ہاں ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: 'ظاہر کے لیے'، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے، جو التمہید ۲۱/ ۱۷۱ کے موافق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۴) (د) میں: 'جہاں'۔ (۵) ہمیں بخاری کے ہاں یہ الفاظ نہیں ملے، لیکن اسے طحاوی نے 'شرح معانی الآثار' ۱/ ۴۶۲ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔

Another evidence is what Aisha (may Allah be pleased with her) narrated as well, saying: "One night I missed the Messenger of Allah (peace be upon him) from the bed, so I searched for him, and my hand fell upon the soles of his feet while he was in the mosque, and they were upright," the Hadith (1). So when she placed her hand on his foot while he was prostrating, and he continued in his prostration, it was evidence that wudu (ablution) is not broken except for some touching and not others. If it is said: There was a barrier on his foot, as Al-Muzani said. It was said (2): A foot is a foot without a barrier until a barrier is proven (3), and the principle is to stand by the apparent meaning; rather, with the sum of what we mentioned, it becomes like a textual decree (nass). If it is said: The Ummah has agreed that if a man forces a woman, and his circumcision touches hers, while she does not take pleasure in that, or she was asleep, so she did not take pleasure or desire, then Ghusl (ritual bath) is mandatory for her. Likewise, the ruling for someone who kisses or touches out of desire (4) or without desire, their purity is broken and wudu becomes mandatory; because the meaning in touching, handling, and kissing is the act, not the pleasure (5). We said: We have mentioned that Al-A'mash and others disagreed with the consensus you claimed (6). We accept it, but this is an argument from consensus in a matter of dispute; so it is not binding, and we have proven the correctness of our school of thought with authentic Hadiths. Ash-Shafi'i said - regarding what you claimed he was not preceded in, yet his teacher Malik preceded him in it, as is well known to us -: "If a Hadith is authentic, then take it and leave my statement." And the Hadith has been established regarding that, so why do you not follow it?! And it follows from your school of thought that whoever strikes his wife, hitting her with his hand as a discipline and out of harshness...

(1) Narrated by Ahmad (25655) and Muslim (486). (2) In (M): It was said to him. (3) At-Tamhid 21/171. (4) In (D) and (M): with desire. (5) At-Tamhid 21/180 - 181. (6) See p. 339 of this volume.

एक अन्य प्रमाण वह है जिसे आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने भी रिवायत किया है, उन्होंने कहा: "एक रात मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को बिस्तर से गायब पाया, तो मैंने उन्हें ढूँढा, और मेरा हाथ उनके पैरों के तलवों पर पड़ा जब वे मस्जिद में थे, और वे सीधे खड़े थे," हदीस (1)। तो जब उन्होंने अपना हाथ उनके पैर पर रखा जबकि वे सजदे में थे, और वे अपने सजदे में बने रहे, तो यह इस बात का प्रमाण था कि वुज़ू (शुद्धि) केवल कुछ स्पर्शों से टूटता है, सभी से नहीं। यदि यह कहा जाए: उनके पैर पर कोई पर्दा (आड़) था, जैसा कि अल-मुज़ानी ने कहा। उत्तर दिया गया (2): पैर बिना किसी पर्दे के पैर ही है जब तक कि पर्दा साबित न हो जाए (3), और मूल सिद्धांत स्पष्ट अर्थ के साथ रहना है; बल्कि, जो हमने उल्लेख किया है उसके योग से, यह एक स्पष्ट पाठ (नस्) की तरह हो जाता है। यदि यह कहा जाए: उम्मत (मुस्लिम समुदाय) इस बात पर सहमत है कि यदि कोई पुरुष किसी महिला को मजबूर करता है, और उसका खतना उसके खतने को छूता है, जबकि उसे इसमें कोई आनंद नहीं मिलता, या वह सो रही थी, इसलिए उसने न तो आनंद लिया और न ही इच्छा की, तो उस पर गुस्ल (स्नान) अनिवार्य है। इसी प्रकार, उस व्यक्ति का हुक्म जो कामवासना (4) से या बिना कामवासना के चूमता है या छूता है, उसकी पवित्रता भंग हो जाती है और वुज़ू अनिवार्य हो जाता है; क्योंकि स्पर्श, छूने और चूमने का अर्थ कार्य है, न कि आनंद (5)। हमने कहा: हमने उल्लेख किया है कि अल-अअमश और अन्य ने उस आम सहमति का विरोध किया है जिसका आपने दावा किया है (6)। यदि हम इसे स्वीकार भी कर लें, तो यह विवाद के विषय में आम सहमति से तर्क करना है; इसलिए यह अनिवार्य नहीं है, और हमने प्रामाणिक हदीसों के साथ अपने पंथ की शुद्धता को सिद्ध किया है। अल-शाफई ने कहा - उस बारे में जो आपने दावा किया था कि उनसे पहले कोई नहीं था, जबकि उनके शिक्षक मलिक उनसे पहले यह कह चुके थे, जैसा कि हमारे पास प्रसिद्ध है -: "यदि हदीस सही है, तो इसे अपनाएं और मेरी बात छोड़ दें।" और हदीस इस बारे में प्रमाणित हो चुकी है, तो आप इसका पालन क्यों नहीं करते?! और आपके पंथ के अनुसार यह अनिवार्य हो जाता है कि जो कोई अपनी पत्नी को मारता है, उसे अनुशासित करने और कठोरता दिखाने के लिए अपने हाथ से थप्पड़ मारता है...

(1) इसे अहमद (25655) और मुस्लिम (486) ने रिवायत किया है। (2) (M) में: उनसे कहा गया। (3) अत-तम्हीद 21/171। (4) (D) और (M) में: कामवासना के साथ। (5) अत-तम्हीद 21/180 - 181। (6) इस खंड का पृष्ठ 339 देखें।

٣٧٦ سورة النساء: آیت ٤٣

ایک اور دلیل وہ ہے جسے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے بھی روایت کیا ہے، آپ فرماتی ہیں: "ایک رات میں نے رسول اللہ ﷺ کو بستر سے غائب پایا، تو میں نے آپ ﷺ کو تلاش کیا، تو میرا ہاتھ آپ ﷺ کے قدموں کے تلوں پر پڑا جب کہ آپ مسجد میں تھے، اور وہ (دونوں قدم) کھڑے تھے،" پوری حدیث (١)۔ پس جب انہوں نے اپنا ہاتھ آپ کے قدم مبارک پر رکھا جب کہ آپ سجدے میں تھے، اور آپ اپنے سجدے میں مصروف رہے، تو یہ اس بات کی دلیل تھی کہ وضو صرف بعض چھونے والوں پر ٹوٹتا ہے نہ کہ سب پر۔ اگر کہا جائے: آپ کے قدم پر کوئی حائل (رکاوٹ) تھی، جیسا کہ المزنی نے کہا۔ کہا گیا (٢): قدم بغیر حائل کے قدم ہی ہے جب تک کہ حائل ثابت نہ ہو جائے (٣)، اور اصل ظاہر پر قائم رہنا ہے، بلکہ ان سب باتوں کے مجموعے سے جو ہم نے ذکر کیں، یہ ایک صریح نص کی طرح ہو جاتا ہے۔ اگر کہا جائے: امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ اگر کوئی مرد کسی عورت کو مجبور کرے، اور اس کا مقامِ ختنہ اس کے مقامِ ختنہ کو چھو جائے، جبکہ وہ اس سے لذت حاصل نہ کر رہی ہو، یا وہ سوئی ہوئی ہو، تو اس نے نہ لذت پائی اور نہ خواہش کی، تو اس پر غسل واجب ہے، تو اسی طرح اس شخص کا حکم ہے جس نے شہوت (٤) کے ساتھ یا بغیر شہوت کے بوسہ لیا یا چھوا، اس کی طہارت ٹوٹ گئی اور وضو واجب ہو گیا؛ کیونکہ چھونے، مس کرنے اور بوسہ لینے میں معنی فعل ہے نہ کہ لذت (٥)۔ ہم نے کہا: ہم ذکر کر چکے ہیں کہ اعمش اور ان کے علاوہ دیگر نے اس اجماع کی مخالفت کی ہے جس کا تم نے دعویٰ کیا (٦)۔ ہم اسے تسلیم بھی کر لیں، لیکن یہ محلِ نزاع میں اجماع سے استدلال ہے؛ لہٰذا یہ لازم نہیں آتا، اور ہم نے صحیح احادیث سے اپنے مذہب کی صحت پر استدلال کیا ہے۔ اور امام شافعی نے فرمایا - اس بارے میں جس میں تم نے یہ گمان کیا کہ ان سے پہلے کسی نے یہ نہیں کہا، حالانکہ

ان کے استاد امام مالک ان سے پہلے یہ کہہ چکے تھے، جیسا کہ ہمارے ہاں مشہور ہے -: "اگر حدیث صحیح ثابت ہو جائے تو اسے لے لو اور میرے قول کو چھوڑ دو،" اور اس بارے میں حدیث ثابت ہو چکی ہے، تو پھر تم اس کے قائل کیوں نہیں ہوتے؟! اور تمہارے مذہب کے مطابق یہ لازم آتا ہے کہ جس نے اپنی بیوی کو مارا، اسے ادب سکھانے اور سختی کرنے کے لیے اپنے ہاتھ سے تھپڑ مارا...

(١) اسے احمد (٢٥٦٥٥) اور مسلم (٤٨٦) نے روایت کیا ہے۔ (٢) (م) میں ہے: ان سے کہا گیا۔ (٣) التمهيد ١٧١/٢١۔ (٤) (د) اور (م) میں ہے: شہوت کے ساتھ (٥) التمهيد ١٨٠/٢١ - ١٨١۔ (٦) اس جزء کا صفحہ ٣٣٩ دیکھیں۔

Surah An-Nisa: Verse 43 377

...on her, that his wudu is invalidated; because the intent is the occurrence of the action, and this is something no one says as far as I know (1), and Allah knows best. The Imams Malik and others (2) narrated: that he ﷺ used to pray while Umamah bint Abi al-Aas, the daughter of Zainab the daughter of the Messenger of Allah ﷺ, was on his shoulder. When he bowed, he would put her down, and when he rose from prostration, he would pick her up again. This refutes what ash-Shafi'i said in one of his two opinions: that if he touched a young girl, his purity would be invalidated; adhering to the literal wording of 'women'. This is weak; for touching a young girl is like touching a wall. His opinion differed regarding female relatives (mahrams); because pleasure is not considered there, whereas we considered pleasure. So where it is found, the ruling is found, which is the necessity of wudu (3).

As for Al-Awza'i's view in considering the hand specifically; it is because 'touching' (al-lams) is most commonly used with the hand, so he restricted it to it and not other limbs, even to the extent that he said (4): If a man inserts his feet into his wife's clothes and touches her private parts or her stomach; his wudu is not invalidated by that. He said regarding a man kissing his wife: If he comes to ask me, I say: perform wudu, and if he does not perform wudu, I do not blame him.

Abu Thawr said: There is no wudu required for one who kisses his wife, or has skin-to-skin contact with her, or touches her (5). This follows the school of Abu Hanifa, and Allah knows best.

Twenty-seventh: His, the Exalted, saying: {and you find no water}. The reasons for which a traveler does not find water are: either its complete absence, or the absence of some of it, or fearing the loss of companions [due to searching for it], or [fearing] for the luggage because of searching for it, or fearing thieves or predatory animals (6), or missing the time, or thirst for himself or others, or similarly for cooking food for the benefit of his body. If any of these things occur, he performs tayammum and prays.

(1) See Al-Tamhid 21/181, and Al-Istidhkār 3/48. (2) Al-Muwatta 1/170, and narrated by Ahmad (22519), Al-Bukhari (516), and Muslim (543). (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/445. (4) His saying: "He said", is in (ظ) and not in the rest of the manuscripts. (5) Al-Tamhid 21/172-173. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/58, and what is between the brackets is from it.

सूरह अन-निसा: आयत ४३ ३७७

...उस पर, कि उसका वज़ू टूट जाए; क्योंकि उद्देश्य क्रिया का होना है, और जहाँ तक मुझे पता है कोई भी ऐसा नहीं कहता (१), और अल्लाह बेहतर जानता है। इमामों मलिक और अन्य (२) ने रिवायत किया है: कि वह ﷺ नमाज़ पढ़ते थे जबकि ज़ैनब रज़ियल्लाहु अन्हा (अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी) की बेटी उमामा बिन्त अबी अल-आस उनके कंधे पर होती थीं। जब वह रुकूअ करते तो उन्हें नीचे रख देते, और जब सजदे से उठते तो उन्हें फिर से उठा लेते। यह अल-शाफ़ई के दो कथनों में से एक का खंडन करता है: कि यदि उन्होंने किसी छोटी बच्ची को छुआ, तो उनकी पवित्रता भंग हो जाएगी; 'स्त्रियों' (निसा) शब्द के शाब्दिक अर्थ को पकड़ते हुए। यह कमज़ोर है; क्योंकि छोटी बच्ची को छूना दीवार छूने जैसा है। महरम महिलाओं के संबंध में उनकी राय अलग थी; क्योंकि वहाँ आनंद (लज़्ज़त) पर विचार नहीं किया जाता है, जबकि हमने आनंद पर विचार किया है। तो जहाँ भी यह पाया जाता है, वहाँ हुक्म (आदेश) पाया जाता है, और वह है वज़ू की अनिवार्यता (३)।

जहाँ तक अल-औज़ाई के केवल हाथ पर विचार करने के विचार का सवाल है; यह इसलिए है क्योंकि 'छूने' (लमस) का उपयोग अक्सर हाथ के साथ किया जाता है, इसलिए उन्होंने इसे केवल इसी तक सीमित रखा, अन्य अंगों तक नहीं, यहाँ तक कि उन्होंने कहा (४): यदि कोई व्यक्ति अपने पैर अपनी पत्नी के कपड़ों में डालता है और उसके गुप्तांगों या उसके पेट को छूता है; तो इससे उसका वज़ू नहीं टूटता। उन्होंने अपनी पत्नी को चूमने वाले पुरुष के बारे में कहा: यदि वह मुझसे पूछने आता है, तो मैं कहता हूँ: वज़ू करो, और यदि वह वज़ू नहीं करता है, तो मैं उसे दोष नहीं देता।

अबू थौर ने कहा: जो अपनी पत्नी को चूमता है या उसे स्पर्श करता है या छूता है, उस पर वज़ू लाज़िम नहीं है (५)। यह अबू हनीफ़ा के मज़हब पर आधारित है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सत्ताईसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम पानी न पाओ}। वे कारण जिनसे मुसाफिर पानी नहीं पाता हैं: या तो उसका पूरी तरह से न होना, या उसका कुछ हिस्सा न होना, या [पानी की तलाश के कारण] साथियों के बिछड़ जाने का डर होना, या तलाश के कारण सामान का [डर] होना, या चोरों या जंगली जानवरों का डर होना (६), या समय निकल जाने का डर, या अपने लिए या दूसरों के लिए प्यास का डर, या इसी तरह अपने शरीर के लाभ के लिए खाना पकाने के लिए। यदि इनमें से कोई एक चीज़ हो, तो वह तयम्मुम करे और नमाज़ पढ़े।

(१) देखें अल-तमहीद १८१/२१, और अल-इस्तिज़कार ४८/३। (२) अल-मुवत्ता १७०/१, और इसे अहमद (२२५१९), अल-बुखारी (५१६), और मुस्लिम (५४३) ने उद्धृत किया है। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन ४४५/१। (४) उनका कथन: "कहा", (ظ) में है और बाकी पांडुलिपियों में नहीं है। (५) अल-तमहीद १७२/२१ - १७३। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५८/२, और कोष्ठक के बीच की सामग्री इसी से है।

...اس پر، کہ اس کا وضو ٹوٹ جائے؛ کیونکہ مقصد فعل کا پایا جانا ہے، اور میرے علم کے مطابق کوئی بھی یہ نہیں کہتا (۱)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ ائمہ مالک اور دیگر (۲) نے روایت کیا ہے: کہ آپ ﷺ نماز پڑھتے تھے اور امامہ بنت ابی العاص (جو رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی حضرت زینب کی بیٹی تھیں) آپ کے کندھے پر ہوتی تھیں، جب آپ رکوع کرتے تو انہیں اتار دیتے اور جب سجدے سے اٹھتے تو انہیں دوبارہ اٹھا لیتے تھے۔ اور یہ امام شافعی کے ان دو اقوال میں سے ایک کی تردید کرتا ہے جس میں انہوں نے کہا: اگر کسی چھوٹی بچی کو چھوا تو اس کی طہارت ٹوٹ جائے گی؛ 'النساء' (عورتوں) کے لفظ کو بنیاد بناتے ہوئے، اور یہ قول ضعیف ہے؛ کیونکہ چھوٹی بچی کو چھونا دیوار چھونے کی طرح ہے۔ اور محرم خواتین کے بارے میں ان کا قول مختلف ہے؛ اس لیے کہ وہاں لذت کا اعتبار نہیں کیا جاتا، اور ہم نے لذت کا اعتبار کیا ہے، پس جہاں لذت پائی گئی وہاں حکم پایا گیا، اور وہ ہے وضو کا واجب ہونا (۳)۔

جہاں تک امام اوزاعی کا خاص طور پر ہاتھ کا اعتبار کرنا ہے؛ تو اس لیے کہ 'لمس' (چھونا) کا استعمال زیادہ تر ہاتھ کے لیے ہوتا ہے، چنانچہ انہوں نے اسے ہاتھ تک ہی محدود رکھا، دیگر اعضاء کے لیے نہیں، یہاں تک کہ انہوں نے کہا (۴): اگر کوئی شخص اپنے پاؤں اپنی بیوی کے کپڑوں میں داخل کرے اور اس کی شرمگاہ یا اس کے پیٹ کو چھوئے؛ تو اس سے اس کا وضو نہیں ٹوٹتا۔ اور انہوں نے اپنی بیوی کو بوسہ دینے والے مرد کے بارے میں کہا: اگر کوئی مجھ سے پوچھنے آئے تو میں کہتا ہوں: وضو کر لے، اور اگر وہ وضو نہ کرے تو میں اسے برا نہیں کہتا۔

اور ابو ثور نے کہا: جو اپنی بیوی کا بوسہ لے یا اس سے جسمانی طور پر مس کرے یا اسے چھوئے اس پر وضو نہیں ہے (۵)۔ اور یہ امام ابو حنیفہ کے مذہب پر مبنی ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

ستائیسواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً﴾ (پھر اگر تم پانی نہ پاؤ)۔ وہ اسباب جن کی وجہ سے مسافر کو پانی نہیں ملتا یہ ہیں: یا تو بالکل ختم ہو جانا، یا اس کے کچھ حصے کا نہ ہونا، یا [پانی کی تلاش کی وجہ سے] ساتھیوں کے بچھڑ جانے کا خوف، یا تلاش کی وجہ سے سامان کا [ڈر] ہونا، یا چوروں یا درندوں کا ڈر ہونا (۶)، یا وقت کا فوت ہو جانا، یا اپنی جان یا دوسرے کی جان کے لیے پیاس کا ڈر، یا اسی طرح اپنے جسم کی اصلاح کے لیے کھانا پکانے کے لیے۔ پس اگر ان میں سے کوئی ایک چیز ہو تو تیمم کرے اور نماز پڑھے۔

(۱) دیکھئے التمہید ۱۸۱/۲۱، اور الاستذکار ۴۸/۳۔ (۲) الموطأ ۱۷۰/۱، اور اسے احمد (۲۲۵۱۹)، بخاری (۵۱۶)، اور مسلم (۵۴۳) نے روایت کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۴۴۵/۱۔ (۴) ان کا قول: "قال"، (ظ) نسخے میں ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۵) التمہید ۱۷۲/۲۱ - ۱۷۳۔ (۶) المحرر الوجیز ۵۸/۲، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 43 / 378

Its unavailability for a sick person results from not finding someone to hand it to him, or fearing harm from it. Its unavailability for a healthy resident also results from a high price that covers all varieties, or from being imprisoned or tied up. Al-Hasan said: A man buys water with all his money and remains destitute. This is weak because the religion of God is ease. A group said: He buys it as long as it does not exceed the value; a third or more. Another group said: He buys the value(1) of a dirham for two or three dirhams, and the like. All of this is in the school of Malik, may God have mercy on him. It was said to Ashhab: Is a water-skin bought for ten dirhams? He said: I do not see that as being required of people(2). Al-Shafi'i spoke against the increase.

Twenty-eighth: Scholars differed: Is searching for water a condition for the validity of tayammum or not? The apparent view of the Maliki school is that it is a condition; this is the saying of Al-Shafi'i. Judge Abu Muhammad ibn Nasr held that it is not a condition for the validity of tayammum; this is the saying of Abu Hanifa(3). It was narrated from Ibn Umar that he used to be on a journey two bow-shots away from his path, and he would not turn aside to it(4). Ishaq said: Searching is not required of him except in his place, and he mentioned the hadith of Ibn Umar(5).

The first is more correct, and it is the well-known view from the school of Malik in Al-Muwatta; because of the saying of God Almighty: {So if...}

(1) Following it in (Z) is a blank space of about five lines. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/59. (3) The phrase in al-Muntaqa 1/110 (and the discussion is from it): Judge Abu al-Faraj narrated from Malik: that there is no harm in combining two missed prayers with one tayammum. Judge Abu Muhammad ibn Nasr and others from our companions held that the reason for this is that searching for water is not a condition for the validity of tayammum. We say: The saying of Judge Abu Muhammad Abd al-Wahhab ibn Muhammad ibn Nasr is the obligation to search for water, as in al-Ma’unah 1/149, and Sharh al-Talqin 1/274. Al-Mazari said in Sharh al-Talqin 1/275: As for searching, the well-known view of the school is affirming it, and some of our companions deduced from the permission to combine two missed prayers with one tayammum the dropping of the search; for if it were obligatory, he would have been ordered to search for the second prayer. He made the school on two views: obligating the search, and dropping it. This deduction is subject to consideration, because the search for the first prayer may suffice instead of initiating a new search for the

second prayer, making the ruling of the first search extend to the second prayer. (4) Extracted by Ibn al-Mundhir in al-Awsat 2/35, and a 'ghalwah' (bow-shot) is the distance of an arrow shot. Al-Nihayah (ghala). (5) Al-Awsat 2/35.

सूरह अन-निसा: आयत 43 / 378

एक बीमार व्यक्ति के लिए इसकी अनुपलब्धता का परिणाम यह होता है कि उसे कोई देने वाला नहीं मिलता, या उसे इससे नुकसान होने का डर होता है। एक स्वस्थ निवासी के लिए इसकी अनुपलब्धता का परिणाम सभी प्रकारों पर भारी कीमत होने, या कैद होने या बंधे होने के कारण भी होता है। अल-हसन ने कहा: एक आदमी अपने पूरे पैसे से पानी खरीदता है और निराश्रित रहता है। यह कमज़ोर विचार है, क्योंकि ईश्वर का धर्म आसान है। एक समूह ने कहा: वह इसे तब तक खरीदता है जब तक कि यह मूल्य से अधिक न हो जाए; एक तिहाई या उससे अधिक। एक अन्य समूह ने कहा: वह एक दिरहम का मूल्य(1) दो या तीन दिरहम में खरीदता है, और इसी तरह। यह सब मलिक के मत में है, ईश्वर उन पर दया करे। अशहब से कहा गया: क्या पानी की मशक दस दिरहम में खरीदी जाती है? उन्होंने कहा: मुझे नहीं लगता कि लोगों पर ऐसा करना ज़रूरी है(2)। अल-शाफ़ी ने वृद्धि के विरुद्ध बात की।

अठ्ठाइसवां: विद्वानों में मतभेद था: क्या तयम्मुम की वैधता के लिए पानी की तलाश करना एक शर्त है या नहीं? मलिकी मत का स्पष्ट दृष्टिकोण यह है कि यह एक शर्त है; यह अल-शाफ़ी का कहना है। न्यायाधीश अबू मुहम्मद इब्न नस्र का मत था कि तयम्मुम की वैधता के लिए यह शर्त नहीं है; यह अबू हनीफा का कहना है(3)। इब्न उमर से वर्णित है कि वे अपनी यात्रा के दौरान अपने रास्ते से दो तीर की दूरी पर होते थे, और वे उसकी ओर नहीं मुड़ते थे(4)। इसहाक ने कहा: उसे अपने स्थान के अलावा कहीं और तलाश करने की आवश्यकता नहीं है, और उन्होंने इब्न उमर की हदीस का उल्लेख किया(5)।

पहला अधिक सही है, और यह अल-मुवत्ता में मलिक के मत से प्रसिद्ध है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {तो यदि...}

(1) इसके बाद (ज़) में लगभग पांच पंक्तियों का रिक्त स्थान है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/59। (3) अल-मुंतक़ा 1/110 में वाक्यांश (और चर्चा उसी से है): न्यायाधीश अबू अल-फराज ने मलिक से वर्णन किया: कि एक तयम्मुम के साथ दो छूटी हुई नमाजों को जोड़ने में कोई हर्ज नहीं है। न्यायाधीश अबू मुहम्मद इब्न नस्र और हमारे अन्य साथियों का मत था कि इसका कारण यह है कि पानी की तलाश करना तयम्मुम की वैधता के लिए शर्त नहीं है। हम कहते हैं: न्यायाधीश अबू मुहम्मद अब्द अल-वहाब इब्न मुहम्मद इब्न नस्र का कथन पानी की तलाश करने की अनिवार्यता है, जैसा कि अल-

मउनाह 1/149 और शरह अल-तलक़ीन 1/274 में है। अल-मज़ारी ने शरह अल-तलक़ीन 1/275 में कहा: जहाँ तक तलाश करने की बात है, मत का प्रसिद्ध दृष्टिकोण इसकी पुष्टि करना है, और हमारे कुछ साथियों ने एक तयम्मुम के साथ दो छूटी हुई नमाजों को जोड़ने की अनुमति से तलाश को छोड़ने का निष्कर्ष निकाला; क्योंकि यदि यह अनिवार्य होता, तो उन्हें दूसरी नमाज के लिए तलाश करने का आदेश दिया जाता। उन्होंने मत को दो विचारों पर आधारित किया: तलाश को अनिवार्य करना, और इसे छोड़ना। इस निष्कर्ष पर विचार करने की आवश्यकता है, क्योंकि पहली नमाज के लिए की गई तलाश दूसरी नमाज के लिए नई तलाश शुरू करने के बजाय पर्याप्त हो सकती है, जिससे पहली तलाश का नियम दूसरी नमाज पर भी लागू हो जाता है। (4) इब्न अल-मुन्जिर ने अल-अवसत 2/35 में उद्धृत किया, और 'ग़लवा' (तीर-प्रक्षेप) एक तीर की मार की दूरी है। अल-निहाया (ग़ला)। (5) अल-अवसत 2/35।

سورة النساء: آیت 43 / 378

ایک بیمار شخص کے لیے پانی کی عدم دستیابی کا نتیجہ یہ ہوتا ہے کہ اسے کوئی دینے والا نہیں ملتا، یا اسے اس سے نقصان کا ڈر ہوتا ہے۔ ایک صحت مند مقیم کے لیے اس کی عدم دستیابی کا نتیجہ قیمت کے بہت زیادہ بڑھ جانے کی وجہ سے بھی ہوتا ہے جو تمام اقسام کو گھیر لے، یا اس کے قید ہونے یا بندھے ہونے کی وجہ سے۔ الحسن نے کہا: ایک آدمی اپنے تمام مال سے پانی خریدتا ہے اور محتاج رہتا ہے۔ یہ قول ضعیف ہے، کیونکہ اللہ کا دین آسان ہے۔ ایک گروہ نے کہا: وہ اسے اس وقت تک خریدتا ہے جب تک کہ وہ قیمت سے زیادہ نہ ہو جائے؛ ایک تہائی یا اس سے زیادہ۔ ایک اور گروہ نے کہا: وہ ایک درہم کی قیمت(1) دو یا تین درہم میں خریدتا ہے، اور اسی طرح۔ یہ سب امام مالک رحمہ اللہ کے مذہب میں ہے۔ اشہب سے کہا گیا: کیا مشکیزہ دس درہم میں خریدا جائے؟ انہوں نے کہا: میں لوگوں پر اس کی ضرورت نہیں دیکھتا(2)۔ شافعی نے زیادتی کے عدم کا قول کیا۔

اٹھائیسواں: علماء کا اس میں اختلاف ہے: کیا تیمم کے صحیح ہونے کے لیے پانی کی تلاش شرط ہے یا نہیں؟ مالکی مذہب کا ظاہر یہ ہے کہ یہ شرط ہے؛ اور یہی شافعی کا قول ہے۔ قاضی ابو محمد ابن نصر کا قول ہے کہ تیمم کے صحیح ہونے کے لیے یہ شرط نہیں ہے؛ اور یہی ابو حنیفہ کا قول ہے(3)۔ ابن عمر سے مروی ہے کہ وہ سفر میں اپنے راستے سے دو تیر کی مسافت (غلوتین) پر ہوتے تھے، اور وہ اس کی طرف نہیں مڑتے تھے(4)۔ اسحاق نے کہا: اسے اپنی جگہ کے علاوہ تلاش کرنا لازم نہیں، اور انہوں نے ابن عمر کی حدیث ذکر کی(5)۔

اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور موطا میں امام مالک کے مذہب سے یہی مشہور ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {پھر اگر...}

(1) اس کے بعد (ز) میں تقریباً پانچ سطروں کی جگہ خالی ہے۔ (2) المحرر الوجیز 59/2 ۔ (3) المنتقی 1/110 میں عبارت (اور کلام اسی سے ہے): قاضی ابو الفرج نے امام مالک سے روایت کی: کہ ایک تیمم سے دو قضا نمازیں جمع کرنے میں کوئی حرج نہیں، اور قاضی ابو محمد بن نصر اور ہمارے دیگر اصحاب کا قول ہے کہ اس کی وجہ یہ ہے کہ پانی کی تلاش تیمم کے صحیح ہونے کے لیے شرط نہیں ہے۔ ہم کہتے ہیں: قاضی ابو محمد عبد الوہاب بن محمد بن نصر کا قول پانی کی تلاش کا وجوب ہے، جیسا کہ المعونة 1/149، اور شرح التلقین 1/274 میں ہے۔ مازری نے شرح التلقین 1/275 میں کہا: جہاں تک تلاش کا تعلق ہے تو مذہب میں اس کا اثبات مشہور ہے، اور ہمارے بعض اصحاب نے ایک تیمم سے دو قضا نمازیں جمع کرنے کی اجازت سے تلاش کے سقوط کا استنباط کیا؛ کیونکہ اگر یہ واجب ہوتا تو دوسری نماز کے لیے تلاش کا حکم دیا جاتا، اور انہوں نے مذہب کو دو قولوں پر رکھا: وجوبِ طلب، اور اسقاطِ اس تخریج میں نظر ہے، کیونکہ پہلی نماز کی طلب دوسری نماز کے لیے دوبارہ طلب سے کفایت کر سکتی ہے، اور پہلی طلب کا حکم دوسری نماز تک کھنچتا ہوا قرار دیا جائے گا۔ (4) ابن المنذر نے الاوسط 2/35 میں روایت کیا، اور 'غلوہ': تیر کے مارنے کی مسافت ہے۔ النہایہ (غلا)۔ (5) الاوسط 2/35 ۔

Surah An-Nisa: Verse 43 379

“...find water.” This implies that Tayammum (dry ablution) is not to be used except after seeking water. Also, from the perspective of analogy (qiyas), this is a substitute commanded when one is unable to perform the original act. Therefore, performing it is not sufficient except with certainty of the absence of the original, like fasting instead of freeing a slave as expiation(1). Twenty-ninth: Once this is established and water is absent, one of three situations must occur for the mukallaf (accountable person): either they strongly believe there is no hope of finding water throughout the [entire] time, or they strongly expect to find it and have high hopes, or both possibilities are equal to them. These are three states: The first: It is recommended for him to perform Tayammum and pray at the beginning(2) of the time; because if he misses the virtue of water, it is recommended for him to attain(3) the virtue of the beginning of the time. The second(4): He performs Tayammum in the middle of the time; as related by the companions of Malik from him. So, he delays the prayer hoping to attain the virtue of water as long as he does not miss the virtue of the beginning of the time; for the virtue of the beginning of the time can be attained in its middle due to its proximity to it. The third: He delays the prayer until he finds water at the end of the time; because the virtue of water is greater than the virtue of the beginning of the time. This is because the virtue of the beginning of the time is disputed, while the virtue of water is agreed upon. Furthermore, it is permissible to leave the virtue of the beginning of the time without necessity, but it is not permissible to leave the virtue of water except out of necessity. The “time” in this case is the end of the preferred (mukhtar) time, as stated by Ibn Habib. If he knew water would be available at the end of the time, yet performed Tayammum at the beginning and prayed; Ibn al-Qasim said: It suffices him, but if he finds water, he repeats it within the time specifically. Abdul-Malik bin al-Majishun said: If he finds water afterwards(5), he repeats it forever(6).

(1) Al-Muntaqa 1/110. What will follow between brackets is from it 1/113. (2) In (M): at the beginning. (3) In (Zha): to obtain. (4) By saying “the second,” he means what he mentioned last, which is the state where both matters are equal. He will speak at his saying “the third” about the case of prevailing thought regarding the existence of water. See Al-Muntaqa 1/113, and Al-Ma’unah 1/148. (5) In (Za) and (Zha): he does not repeat. (6) Al-Muntaqa 1/113.

सूरह अन-निसा: आयत 43 379

“...पानी मिल जाए।” इसका तात्पर्य यह है कि पानी की तलाश के बिना तैयमुम का उपयोग नहीं किया जाना चाहिए। सादृश्य (क़ियास) के दृष्टिकोण से भी, यह एक विकल्प है जिसका आदेश मूल कार्य करने में असमर्थ होने पर दिया गया है। इसलिए, मूल की अनुपस्थिति की निश्चितता के बिना इसे करना पर्याप्त नहीं है, जैसे प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) में दास को मुक्त करने के बदले रोज़ा रखना(1)। उन्तीसवाँ: जब यह सिद्ध हो जाए और पानी न हो, तो मुकल्लफ़ (जवाबदेह व्यक्ति) के लिए तीन में से एक स्थिति होनी चाहिए: या तो उसे दृढ़ विश्वास हो कि [पूरे] समय के दौरान पानी मिलने की कोई उम्मीद नहीं है, या उसे पानी मिलने की प्रबल संभावना हो और उच्च आशा हो, या उसके लिए दोनों स्थितियां समान हों। ये तीन अवस्थाएँ हैं: पहली: उसके लिए समय के प्रारंभ(2) में तैयमुम करना और नमाज़ पढ़ना मुस्तहब (पसंदीदा) है; क्योंकि यदि वह पानी के पुण्य (फ़ज़ीलत) से वंचित रह जाता है, तो उसके लिए समय के प्रारंभ के पुण्य को प्राप्त(3) करना मुस्तहब है। दूसरी(4): वह समय के मध्य में तैयमुम करता है; जैसा कि इमाम मालिक के साथियों ने उनसे वर्णित किया है। अतः वह पानी प्राप्त करने की आशा में नमाज़ में देरी करता है जब तक कि वह समय के प्रारंभ के पुण्य को न खो दे; क्योंकि समय के प्रारंभ का पुण्य उसके मध्य में भी प्राप्त किया जा सकता है क्योंकि वह उसके निकट है। तीसरी: वह समय के अंत तक नमाज़ में देरी करता है जब तक कि उसे पानी न मिल जाए; क्योंकि पानी का पुण्य समय के प्रारंभ के पुण्य से अधिक है। ऐसा इसलिए है क्योंकि समय के प्रारंभ के पुण्य पर मतभेद है, जबकि पानी के पुण्य पर सर्वसम्मति है। इसके अलावा, बिना किसी आवश्यकता के समय के प्रारंभ के पुण्य को छोड़ना जायज़ है, लेकिन बिना आवश्यकता के पानी के पुण्य को छोड़ना जायज़ नहीं है। इस मामले में “समय” पसंदीदा (मुख़्तार) समय का अंत है, जैसा कि इब्न हबीब ने कहा है। यदि उसे पता था कि समय के अंत में पानी मिल जाएगा, फिर भी उसने प्रारंभ में तैयमुम किया और नमाज़ पढ़ी; तो इब्न अल-क़ासिम ने कहा: यह उसके लिए पर्याप्त है, लेकिन यदि उसे पानी मिल जाता है, तो वह विशेष रूप से उसी समय के भीतर इसे दोहराता है। अब्दुल-मलिक बिन अल-माजीशून ने कहा: यदि उसे बाद में(5) पानी मिल जाता है, तो वह इसे हमेशा(6) के लिए दोहराता है।

(1) अल-मुंतक़ा 1/110। कोष्ठक के बीच आने वाली सामग्री वहीं से है 1/113। (2) (म) में: प्रारंभ में। (3) (ज़) में: प्राप्त करना। (4) “दूसरी” से उनका तात्पर्य उस स्थिति से है जिसका उन्होंने अंत में उल्लेख किया है, यानी वह स्थिति जहाँ दोनों बातें समान हों। वह अपनी बात “तीसरी” में पानी की

उपस्थिति के बारे में प्रबल विचार की स्थिति के बारे में बात करेंगे। देखिए अल-मुंतक़ा 1/113, और अल-मऊनह 1/148। (5) (ज़) और (ज़) में: उसने नहीं दोहराया। (6) अल-मुंतक़ा 1/113।

سورة النساء: آیت 43 379

«تَجِدُوا مَاءً» (پانی پاؤ)۔ اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ تیمم کا استعمال پانی کی تلاش کے بعد ہی کیا جائے۔ اور قیاس کے پہلو سے بھی یہ ہے کہ، یہ ایک ایسا بدل (متبادل) ہے جس کا حکم اصل سے عاجز ہونے کی صورت میں دیا گیا ہے، لہذا اس کا کرنا صرف اصل کی عدم موجودگی کے یقین کے ساتھ ہی کافی ہوگا، جیسے کفارے میں غلام آزاد کرنے کے بدلے روزہ رکھنا(1)۔ انتیسواں: جب یہ ثابت ہو جائے اور پانی نہ ہو، تو مکلف کے لیے تین میں سے ایک صورت ہونی چاہیے: یا تو اسے پورے وقت میں پانی کے پائے جانے سے مایوسی کا غلبہ ہو، یا اسے پانی ملنے کا غالب گمان ہو اور اس کی امید قوی ہو، یا اس کے نزدیک دونوں باتیں برابر ہوں، تو یہ تین حالتیں ہیں: پہلی: اس کے لیے وقت کے اول(2) حصے میں تیمم کرنا اور نماز پڑھنا مستحب ہے؛ کیونکہ جب وہ پانی کی فضیلت سے محروم ہو گیا، تو اس کے لیے مستحب ہے کہ وہ وقت کے اول حصے کی فضیلت حاصل(3) کر لے۔ دوسری(4): وہ وقت کے درمیان میں تیمم کرے؛ اسے امام مالک کے اصحاب نے ان سے روایت کیا ہے، چنانچہ وہ پانی کی فضیلت پانے کی امید میں نماز کو مؤخر کرے گا جب تک کہ وقت کے اول حصے کی فضیلت فوت نہ ہو جائے؛ کیونکہ وقت کے اول حصے کی فضیلت اس کے قریب ہونے کی وجہ سے اس کے درمیان میں بھی حاصل کی جا سکتی ہے۔ تیسری: وہ نماز کو وقت کے آخر تک مؤخر کرے یہاں تک کہ اسے پانی مل جائے؛ کیونکہ پانی کی فضیلت وقت کے اول حصے کی فضیلت سے بڑی ہے، اس لیے کہ وقت کے اول حصے کی فضیلت میں اختلاف ہے جبکہ پانی کی فضیلت پر اتفاق ہے، اور وقت کے اول حصے کی فضیلت کو بغیر ضرورت کے چھوڑنا جائز ہے، جبکہ پانی کی فضیلت کو بغیر ضرورت کے چھوڑنا جائز نہیں، اور اس میں وقت 'وقتِ مختار' کا آخری حصہ ہے۔ یہ ابن حبیب نے کہا ہے۔ پس

اگر اسے معلوم ہو کہ وقت کے آخر میں پانی مل جائے گا؛ پھر اس نے اول وقت میں تیمم کیا اور نماز پڑھی؛ تو ابن القاسم نے کہا: یہ اسے کافی ہو جائے گا، پھر اگر اسے پانی مل گیا؛ تو وہ خاص طور پر وقت کے اندر ہی اعادہ کرے۔ اور عبد الملک بن الماجشون نے کہا: اگر اسے بعد(5) میں پانی مل گیا؛ تو وہ ہمیشہ(6) کے لیے اعادہ کرے۔

(1) المنتقی 110/1۔ اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ وہیں سے ہے 113/1۔ (2) (م) میں: وقت کے شروع میں۔ (3) (ظ) میں: حاصل کرنا۔ (4) 'دوسری' سے ان کی مراد وہ حالت ہے جو انہوں نے آخر میں ذکر کی، یعنی وہ حالت جس میں دونوں باتیں برابر ہوں۔ وہ اپنے قول 'تیسری' میں پانی کے پائے جانے کے ظنِ غالب کی حالت کے بارے میں بات کریں گے۔ دیکھئے المنتقی 113/1، والمعونہ 148/1۔ (5) (ز) اور (ظ) میں: تو اس نے اعادہ نہیں کیا۔ (6) المنتقی 113/1۔

380 Surah An-Nisa: Verse 43

The thirtieth point: What is taken into consideration regarding the presence of water is that one finds (1) enough for their purification. If one finds less than what is sufficient, they perform tayammum and do not use what they found. This is the opinion of Malik and his companions, and it was said by Abu Hanifa (2), and Ash-Shafi'i in one of his two opinions, which is the opinion of most scholars; because Allah Almighty made the obligation one of two things: either water or dust. If the water is not sufficient to dispense with tayammum, it is legally non-existent; because what is required by its presence is sufficiency (3).

Ash-Shafi'i said in the other opinion: He uses the water he has and performs tayammum; because he is a possessor of water, so the condition of tayammum has not been met. Once he uses it and the water is gone, he performs tayammum for what he did not find.

Ash-Shafi'i's opinion also differed regarding someone who forgot the water in his saddle and performed tayammum. The correct view is that he repeats [the prayer]; because if the water was with him, he is a possessor and has simply been negligent. The other opinion is: he does not repeat, which is the opinion of Malik; because if he did not know of it, then he did not find it (4).

The thirty-first point: Abu Hanifa permitted wudu with altered water; because of the Almighty's saying: {water}, so he said: This is a negation in an indefinite context, which is linguistically general; thus, it would be beneficial for the permissibility of wudu with altered and unaltered water (5); because the name water applies to it. We say: Negation in an indefinite context is general as you said, but in genus. So it is general for every water that is from the sky, a river, or a spring, fresh or salty. As for what is outside the genus, which is the altered water, it is not included in it, just as bean water (6) or rose water is not included. The ruling (7) on waters will come in "Al-Furqan" (8), if Allah Almighty wills.

---

(1) In (M): that he finds of it. (2) Al-Muntaqa 1/110. (3) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/51. (4) The previous source, and see Al-Awsat 2/72. (5) His saying: and unaltered, is not in (D) and (Z). (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/446. (7) In (Z) limit. (8) When interpreting the verse: 48.

३८० सूरा अन-निसा: आयत ४३

तीसवाँ बिंदु: पानी की मौजूदगी के संबंध में जिस बात का ध्यान रखा जाता है वह यह है कि व्यक्ति को अपनी शुद्धि के लिए पर्याप्त पानी मिले (१)। यदि किसी को अपनी जरूरत से कम पानी मिलता है, तो वह तयम्मुम (tayammum) करे और जो पानी मिला है उसका उपयोग न करे। यह मलिक और उनके साथियों की राय है, और अबू हनीफ़ा (२) ने भी यही कहा है, और अल-शफ़ीई ने अपनी दो रायों में से एक में यही कहा है, और यही अधिकांश विद्वानों की राय है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने दायित्व को दो चीजों में से एक बनाया है: या तो पानी, या मिट्टी। यदि पानी तयम्मुम की आवश्यकता को दूर करने के लिए पर्याप्त नहीं है, तो उसे कानूनी रूप से गैर-मौजूद माना जाता है; क्योंकि इसकी मौजूदगी से जो अपेक्षित है वह पर्याप्तता है (३)।

अल-शफ़ीई ने दूसरी राय में कहा: वह अपने पास मौजूद पानी का उपयोग करता है और तयम्मुम करता है; क्योंकि वह पानी पाने वाला है, इसलिए तयम्मुम की शर्त पूरी नहीं हुई। जब वह इसका उपयोग कर लेता है और पानी खत्म हो जाता है, तो वह उस चीज़ के लिए तयम्मुम करता है जो उसे नहीं मिली।

अल-शफ़ीई की राय इस बारे में भी भिन्न थी कि यदि कोई अपने सामान (काठी) में पानी भूल गया और तयम्मुम कर लिया। सही विचार यह है कि वह [प्रार्थना] दोहराता है; क्योंकि यदि पानी उसके पास था, तो वह उसे पाने वाला है और उसने केवल लापरवाही की है। दूसरी राय यह है: वह दोहराता नहीं है, और यह मलिक की राय है; क्योंकि यदि उसे इसके बारे में पता नहीं था, तो उसने इसे नहीं पाया (४)।

इकतीसवाँ बिंदु: अबू हनीफ़ा ने बदले हुए (परिवर्तित) पानी से वज़ू की अनुमति दी; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {पानी}, उन्होंने कहा: यह एक अनिश्चित संदर्भ में निषेध है, जो भाषाई रूप से सामान्य है; इस प्रकार यह बदले हुए और अपरिवर्तित पानी दोनों के साथ वज़ू की अनुमति के लिए उपयोगी होगा (५); क्योंकि 'पानी' नाम इस पर लागू होता है। हम कहते हैं: अनिश्चित संदर्भ में निषेध सामान्य है जैसा कि आपने कहा, लेकिन यह श्रेणी (genus) में है। इसलिए यह आसमान, नदी या झरने के हर उस पानी के लिए सामान्य है जो मीठा या खारा हो। जहाँ तक श्रेणी से बाहर के पानी की बात है, जो कि बदला हुआ पानी है, वह इसमें शामिल नहीं है, जैसे सेम का पानी (६) या गुलाब का पानी शामिल नहीं है। पानी पर निर्णय (७) "अल-फ़ुरकान" (८) में आएगा, इंशा अल्लाह।

(१) (म) में: कि वह उसमें से पाए। (२) अल-मुंतक़ा १/११०। (३) अहकाम अल-क़ुरान अल-किया अल-तबारी ३/५१ द्वारा। (४) पिछला स्रोत, और अल-औसत २/७२ देखें। (५) उनका कहना: और अपरिवर्तित, (द) और (ज़) में नहीं है। (६) इब्न अल-अरबी १/४४६ द्वारा अहकाम अल-क़ुरान। (७) (ज़) में सीमा (limit)। (८) आयत की व्याख्या करते समय: ४८।

تیسواں نکتہ: پانی کی موجودگی کے بارے میں جس چیز کا لحاظ رکھا جاتا ہے وہ یہ ہے کہ اسے اپنی طہارت کے لیے کافی پانی مل جائے (۱)، پس اگر اسے اپنی کفایت سے کم پانی ملے تو وہ تیمم کرے اور جو پانی ملا ہے اسے استعمال نہ کرے۔ یہ امام مالک اور ان کے اصحاب کا قول ہے، اور یہی امام ابوحنیفہؒ (۲) نے فرمایا ہے، اور امام شافعیؒ نے اپنے دو اقوال میں سے ایک میں یہی کہا ہے، اور یہی اکثر علماء کا قول ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرض کو دو چیزوں میں سے ایک قرار دیا ہے، یا پانی یا مٹی۔ پس اگر پانی تیمم سے بے نیاز کرنے والا نہ ہو تو وہ شرعی طور پر معدوم (نہ ہونے کے برابر) ہے، کیونکہ اس کی موجودگی سے مطلوب کفایت (کافی ہونا) ہے (۳)۔

اور امام شافعیؒ نے دوسرے قول میں فرمایا: وہ اپنے پاس موجود پانی کو استعمال کرے اور تیمم کرے؛ کیونکہ وہ پانی پانے والا ہے، لہٰذا تیمم کی شرط پوری نہیں ہوئی۔ پھر جب اسے استعمال کر لے اور پانی ختم ہو جائے تو اس چیز کے لیے تیمم کرے جو اسے نہیں ملی۔

امام شافعیؒ کا قول اس شخص کے بارے میں بھی مختلف ہے جو اپنے کجاوے میں پانی بھول گیا اور تیمم کر لیا، اور صحیح یہ ہے کہ وہ (نماز کا) اعادہ کرے؛ کیونکہ جب پانی اس کے پاس تھا تو وہ اسے پانے والا تھا اور اس نے صرف کوتاہی کی۔ دوسرا قول یہ ہے کہ وہ اعادہ نہ کرے، اور یہ امام مالک کا قول ہے؛ کیونکہ جب اسے معلوم نہیں تھا تو اس نے اسے نہیں پایا (۴)۔

اکتیسواں نکتہ: اور امام ابوحنیفہؒ نے متغیر (بدلے ہوئے) پانی سے وضو کو جائز قرار دیا، اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {مَاءً} (پانی) کی وجہ سے۔ انہوں نے فرمایا: یہ نکرہ کے سیاق میں نفی ہے، جو

لغوی طور پر عام ہوتی ہے؛ لہٰذا یہ متغیر اور غیر متغیر دونوں طرح کے پانی سے وضو کے جواز کا فائدہ دے گی (۵)؛ کیونکہ اس پر پانی کا نام صادق آتا ہے۔ ہم کہتے ہیں: نکرہ میں نفی عام ہوتی ہے جیسا کہ آپ نے کہا، لیکن جنس میں، چنانچہ یہ ہر اس پانی کے لیے عام ہے جو آسمان یا دریا یا چشمے سے ہو، میٹھا ہو یا کھاری۔ جہاں تک غیر جنس کا تعلق ہے، اور وہ متغیر ہے، تو وہ اس میں داخل نہیں، جیسا کہ اس میں باقلاء کا پانی (۶) یا عرقِ گلاب داخل نہیں۔ اور پانیوں کا حکم (۷) "الفرقان" (۸) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

---

(۱) نسخہ (م) میں: کہ اس میں سے پائے۔ (۲) المنتقی ۱/۱۱۰۔ (۳) احکام القرآن للکیا الطبری ۳/۵۱۔ (۴) المصدر السابق، اور دیکھئے الاوسط ۲/۷۲۔ (۵) ان کا قول: اور غیر متغیر، نسخہ (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/۴۴۶۔ (۷) نسخہ (ظ) میں حد۔ (۸) آیت ۴۸ کی تفسیر کے وقت۔

Thirty-second: They (the scholars) agreed that ablution (wudu) and ritual bathing (ghusl) are not permissible with any beverage except date-wine (nabidh) [for they differed regarding purification with it] in the absence of water(1); and Allah's saying: {and find no water, then seek clean earth} rejects it. The hadith mentioning ablution with nabidh was narrated by Ibn Mas'ud and it is not authentic; because the one who narrated it is Abu Zayd, who is unknown and not known to have been a companion of Abdullah; as stated by Ibn al-Mundhir and others(2). Its clarification will come in "Al-Furqan," God willing(3).

Thirty-third: The water whose absence permits tayammum is the pure and purifying water remaining in its original(4) state. Some authors on the rulings of the Quran said: When He said: {and find no water, then seek clean earth}, He only permitted tayammum when every part of water is absent; because it is an indefinite term encompassing every part of it, whether mixed with something else or on its own. No one refrains from calling date-wine 'water,' and since it is so, tayammum is not permissible(5) when it is available(6). This is the school of the Kufans, Abu Hanifa and his companions(7), and they used weak narrations as evidence, which will be mentioned in Surah Al-Furqan, where the discussion on water will be, God willing.

Thirty-fourth: His Almighty's saying: {then seek clean earth} Tayammum is among the things specially granted to this Ummah as a facilitation for them; the Prophet (PBUH) said: "We have been favored over people with three things: the entire earth has been made a mosque for us..."

---

(1) Al-Awsat 1/253, and what is between the brackets is from it. (2) Al-Awsat 1/256, and the hadith of Ibn Mas'ud was narrated by Abu Dawood (84), Ibn Majah (384), and Tirmidhi (88) and he said: Abu Zayd is an unknown man among the people of hadith, no narration other than this hadith is known for him. (3) In the interpretation of verse 48, the eleventh issue. (4) In (M): characteristics. (5) In (D) and (Z): it is necessary. (6) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/57, and see Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/338, al-Kiya al-Tabari said: This is excessive ignorance, for the application of the name water does not refer to nabidh, and assuming the name water includes it is like assuming it includes every broth and nabidh in the world. (7) Al-Awsat 1/255.

३८१ सूरह अन-निसा: आयत ४३

बत्तीसवीं (बात): विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि पानी की अनुपस्थिति में नबीज़ (खजूर की शराब) के अलावा किसी भी पेय से वज़ू और ग़ुस्ल करना जायज़ नहीं है क्योंकि उन्होंने इसके साथ शुद्धि के बारे में मतभेद किया है; और अल्लाह का कथन: {और यदि तुम्हें पानी न मिले, तो शुद्ध मिट्टी से तयम्मुम कर लो} इसे नकारता है। नबीज़ के साथ वज़ू का उल्लेख करने वाली हदीस इब्न मसूद द्वारा वर्णित है, और यह प्रामाणिक नहीं है; क्योंकि इसे वर्णित करने वाला अबू ज़ैद है, जो अज्ञात है और अब्दुल्ला के साथी के रूप में नहीं जाना जाता है; जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर और अन्य ने कहा है (२)। इसका स्पष्टीकरण "अल-फ़ुरक़ान" में आएगा, इंशाअल्लाह (३)।

तैंतीसवीं (बात): वह पानी जिसकी अनुपस्थिति तयम्मुम की अनुमति देती है, वह शुद्ध और शुद्ध करने वाला पानी है जो अपनी मूल(४) स्थिति में रहता है। कुरान के नियमों पर लिखने वाले कुछ लोगों ने कहा: जब अल्लाह ने कहा: {और यदि तुम्हें पानी न मिले, तो शुद्ध मिट्टी से तयम्मुम कर लो}, तो उसने केवल तभी तयम्मुम की अनुमति दी जब पानी का हर हिस्सा अनुपस्थित हो; क्योंकि यह एक अनिश्चित शब्द है जिसमें इसका हर हिस्सा शामिल है, चाहे वह किसी और चीज़ के साथ मिला हुआ हो या अपने आप में हो। खजूर की शराब को 'पानी' कहने से कोई नहीं रुकता, और चूंकि ऐसा है, इसलिए इसकी उपस्थिति में तयम्मुम जायज़ नहीं(५) है(६)। यह कूफ़ियों, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों का मत है(७), और उन्होंने इसके प्रमाण के रूप में कमज़ोर हदीसों का इस्तेमाल किया जिनका ज़िक्र सूरह अल-फ़ुरक़ान में आएगा, जहाँ पानी के बारे में चर्चा होगी, इंशाअल्लाह।

चौंतीसवीं (बात): अल्लाह का कथन: {तो शुद्ध मिट्टी से तयम्मुम कर लो} तयम्मुम उन चीज़ों में से है जो विशेष रूप से इस उम्मत को उनके लिए आसानी के रूप में दी गई हैं; पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "हमें लोगों पर तीन चीज़ों के साथ श्रेष्ठता दी गई है: हमारे लिए पूरी ज़मीन को मस्जिद बना दिया गया है..."

---

(१) अल-औसत १/२५३, और कोष्ठक के बीच का अंश वहीं से है। (२) अल-औसत १/२५६, और इब्न मसूद की हदीस अबू दाऊद (८४), इब्न माजाह (३८४), और तिरमिज़ी (८८) ने उद्धृत की है और उन्होंने कहा: अबू ज़ैद हदीस के लोगों के बीच एक अज्ञात व्यक्ति है, इस हदीस के अलावा उसकी कोई अन्य रिवायत ज्ञात नहीं है। (३) आयत ४८ की व्याख्या में, ग्यारहवां विषय। (४) (म) में: विशेषताएं। (५) (द) और (ज़) में: आवश्यक है। (६) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान

३/५७, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/३३८ देखें, अल-किया अल-तबरी ने कहा: यह अत्यधिक अज्ञानता है, क्योंकि पानी नाम का प्रयोग नबीज़ को संदर्भित नहीं करता है, और यह मानना कि पानी नाम में यह शामिल है, वैसा ही है जैसे यह मानना कि इसमें दुनिया का हर शोरबा और नबीज़ शामिल है। (७) अल-औसत १/२५५।

بتیسویں بات: اس بات پر اجماع ہے کہ پانی نہ ہونے کی صورت میں نبیذ (کھجور کا پانی) کے علاوہ کسی اور مشروب سے وضو اور غسل جائز نہیں کیونکہ انہوں نے اس سے طہارت کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اگر تمہیں پانی نہ ملے تو پاک مٹی سے تیمم کر لو} اس کی نفی کرتا ہے۔ نبیذ سے وضو کا ذکر کرنے والی حدیث ابن مسعود نے روایت کی ہے اور وہ ثابت نہیں ہے؛ کیونکہ اسے روایت کرنے والا ابو زید ہے، جو مجہول ہے اور عبد اللہ کی صحبت سے نہیں پہچانا جاتا؛ یہ بات ابن المنذر اور دیگر نے کہی ہے(۲)۔ اور ان شاء اللہ اس کی وضاحت «الفرقان» میں آئے گی(۳)۔

تنتیسویں بات: وہ پانی جس کا نہ ملنا تیمم کو مباح کرتا ہے، وہ پاک اور پاک کرنے والا پانی ہے جو اپنی اصل(۴) حالت پر باقی ہو۔ احکام القرآن کے بعض مصنفین نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر اگر تمہیں پانی نہ ملے تو پاک مٹی سے تیمم کر لو} تو تیمم کو صرف اسی وقت مباح کیا جب پانی کا ہر جزو مفقود ہو؛ کیونکہ یہ لفظ نکرہ ہے جو اس کے ہر جزو کو شامل ہے، چاہے وہ کسی اور چیز کے ساتھ ملا ہوا ہو یا تنہا ہو۔ اور کوئی شخص کھجور کی نبیذ کو 'پانی' کہنے سے منع نہیں کرتا، اور جب معاملہ ایسا ہے تو اس کی موجودگی میں تیمم جائز نہیں(۵) ہوا(۶)۔ اور یہ کوفیوں، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کا مذہب ہے(۷)، اور انہوں نے اس پر ضعیف احادیث سے استدلال کیا ہے جن کا ذکر سورہ الفرقان میں آئے گا، اور وہیں پانی کے بارے میں قول آئے گا ان شاء اللہ تعالیٰ۔

چونتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو تیمم کر لو} تیمم ان چیزوں میں سے ہے جو اس امت کے ساتھ خاص کی گئی ہیں ان پر وسعت و آسانی کے لیے؛ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «ہمیں لوگوں پر تین چیزوں کی وجہ سے فضیلت دی گئی ہے: ہمارے لیے پوری زمین مسجد بنا دی گئی ہے...»

---

(۱) الاوسط ۱/ ۲۵۳، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت وہیں سے ہے۔ (۲) الاوسط ۱/ ۲۵۶، اور ابن مسعود کی حدیث ابو داود (۸۴)، ابن ماجہ (۳۸۴)، اور ترمذی (۸۸) نے روایت کی ہے اور فرمایا: ابو زید اہل حدیث کے نزدیک ایک مجہول شخص ہے، اس حدیث کے علاوہ اس کی کوئی اور روایت معلوم نہیں ہے۔ (۳) آیت ۴۸ کی تفسیر میں، گیارہواں مسئلہ۔ (۴) (م) میں: اوصاف۔ (۵) (د) اور (ز) میں: واجب ہے۔ (۶) احکام القرآن للکیا الطبری ۳/ ۵۷، اور دیکھیے احکام القرآن للجصاص ۳/ ۳۳۸، الکیا الطبری نے کہا: یہ انتہائی جہالت ہے، کیونکہ پانی کے نام کا اطلاق نبیذ پر نہیں ہوتا، اور یہ فرض کرنا کہ پانی کا نام اسے شامل ہے ایسا ہی ہے جیسے یہ فرض کرنا کہ وہ دنیا کے ہر شوربے اور نبیذ کو شامل ہے۔ (۷) الاوسط ۱/ ۲۵۵۔

"And its soil has been made a means of purification for us," and he mentioned the Hadith (1).

The mention of its revelation has already preceded, and that was because of the necklace as we explained (2). The mention of the reasons that permit it has already preceded, and the discussion here is regarding its meaning linguistically and legally, its description and manner, what one performs tayammum with and for, who is allowed to perform tayammum, the conditions of tayammum, and other rulings related to it.

Linguistically, Tayammum means: purpose (intention). It is said (3): "I aimed for the thing" (tayammantu ash-shay’a): I intended it, and "I aimed for the ground" (tayammantu as-sa'id): I intentionally headed for it, and "I aimed for him with my spear and my arrow," meaning: I intended him specifically and no one else (4). Al-Khalil recited:

I aimed the spear at him sideways then I said to him *** This is bravery, not the play of children's slides (5)

Al-Khalil said: Whoever says "ammamtu" (I headed straight for) in this verse has erred, because he said: "sideways" (shazran), and being sideways is only from a side, and he did not intend what was straight in front of him (6). Imru' al-Qais said:

I aimed for her from Adhru'at while her people were *** in Yathrib; the closest part of her home was a high sight (8)

And he also said:

I aimed for the spring which is near Dharij *** upon which the shadow falls; its duckweed is high (9)

---

(1) Reported by Muslim (522) from the hadith of Hudhayfah (may Allah be pleased with him), and narrated similarly by Ahmad (23251). (2) P. 354 of this volume. (3) The phrase: "it is said", from (Z). (4) Mujmal al-Lughah 3/940. (5) Its speaker is Mula'ib al-Asinnah, 'Amir ibn Malik as in al-Sihah (Zahlaq), and al-Lisan (Amm), and in them: "al-muru’ah" (chivalry) instead of "al-basalah" (bravery), and it is in al-Mujmal 3/940 without attribution. Al-Zahaliq, singular "zuhluqah": which are the tracks of children sliding from top to bottom. Al-Lisan (Zahlaq). (6) Mujmal al-Lughah 3/940. (7) In (Z): "fa-yammantuha". (8) Diwan Imru' al-Qais p. 31, and it has been mentioned before in

3/332. (9) Appendix to Diwan Imru' al-Qais p. 475, Adab al-Katib p. 28, Jamharat Ash'ar al-Arab 1/164, and Sharh Adab al-Katib by al-Batlayusi p. 295. Al-Batlayusi said: Dharij: a place in the lands of Abs where there is water, and "al-'armad", "al-tahlab", and "al-ghulfaq" are the same: which is the greenery that grows on water, and "tam": elevated. He describes that it is water no one visits, as moss has overgrown it. There are two opinions on the meaning of this verse; it is said: he is describing wild donkeys... and it is said: he is only describing his she-camel.

"और उसकी मिट्टी हमारे लिए पवित्रता का साधन बनाई गई है," और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (1)।

इसके अवतरण (नुज़ूल) का उल्लेख पहले ही हो चुका है, और वह हार के कारण था जैसा कि हमने स्पष्ट किया है (2)। जिन कारणों से इसकी अनुमति मिलती है उनका उल्लेख पहले ही हो चुका है, और यहाँ चर्चा इसके भाषाई और कानूनी अर्थ, इसके स्वरूप और तरीके, किसके साथ और किसके लिए तयम्मुम किया जाता है, किसे तयम्मुम करने की अनुमति है, तयम्मुम की शर्तें, और इसके अन्य नियमों के बारे में है।

भाषाई रूप से, तयम्मुम का अर्थ है: इरादा (उद्देश्य)। कहा जाता है (3): "तयम्मन्तु अश-शय्या": मैंने उसका इरादा किया, और "तयम्मन्तु अस-सईद": मैंने जानबूझकर मिट्टी का इरादा किया, और "मैंने अपने भाले और तीर से उसका इरादा किया," अर्थात: मैंने उसके अलावा किसी और का नहीं बल्कि उसी का इरादा किया (4)। अल-खलील ने पढ़ा:

मैंने तिरछी नज़रों से उस पर भाला साधा फिर मैंने उससे कहा *** यह बहादुरी है, बच्चों की फिसलनी का खेल नहीं (5)

अल-खलील ने कहा: जिसने इस छंद में "अम्ममतु" (सीधा निशाना लगाना) कहा है, उसने गलती की है; क्योंकि उसने कहा: "तिरछी नज़रों से" (शज़रन), और तिरछा होना केवल एक तरफ से होता है, और उसका इरादा अपने सामने की चीज़ का नहीं था (6)। इम्रुल क़ैस ने कहा:

मैंने अजरुआत से उसका इरादा किया जबकि उसके लोग *** यसरिब में थे; उसके घर का निकटतम भाग एक ऊँचा दृश्य था (8)

और उन्होंने यह भी कहा:

मैंने उस चश्मे का इरादा किया जो धारिज के पास है *** जिस पर छाया पड़ती है; उसकी काई ऊँची है (9)

---

(1) इसे मुस्लिम (522) ने हुज़ैफ़ा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है, और अहमद (23251) ने इसी तरह इसे उद्धृत किया है। (2) इस खंड का पृष्ठ 354। (3) शब्द: "कहा जाता है", (ज़) से। (4)

मुजमल अल-लुग़ा 3/940। (5) इसके वक्ता मुलैब अल-असिन्नाह, आमिर बिन मलिक हैं जैसा कि अल-सिहाह (ज़हलाक़) और अल-लिसान (अम्म) में है, और उनमें "अल-बसाला" (बहादुरी) के बजाय "अल-मुरुआ" (मर्दानगी) है, और यह मुजमल 3/940 में बिना किसी श्रेय के है। ज़हालीक़, एकवचन "ज़ुहलूक़ा": जो बच्चों के ऊपर से नीचे फिसलने के निशान हैं। अल-लिसान (ज़हलाक़)। (6) मुजमल अल-लुग़ा 3/940। (7) (ज़) में: "फ़-यम्मन्तुहा"। (8) दीवान इम्रुल क़ैस पृष्ठ 31, और यह पहले 3/332 में आ चुका है। (9) दीवान इम्रुल क़ैस का परिशिष्ट पृष्ठ 475, अदब अल-कातिब पृष्ठ 28, जमहरत अशआर अल-अरब 1/164, और अल-बतलायुसी द्वारा शरह अदब अल-कातिब पृष्ठ 295। अल-बतलायुसी ने कहा: धारिज: अब्स की भूमि में एक स्थान जहाँ पानी है, और "अल-अर्मद", "अल-तहलब" और "अल-ग़ुलफ़ाक़" एक ही हैं: जो पानी पर होने वाली हरियाली (काई) है, और "तामी": ऊँचा। वह वर्णन करता है कि यह ऐसा पानी है जहाँ कोई नहीं आता, क्योंकि इस पर काई जम गई है। इस छंद के अर्थ के बारे में दो मत हैं; कहा गया है: वह जंगली गधों का वर्णन कर रहा है... और कहा गया है: वह केवल अपनी ऊंटनी का वर्णन कर रहा है।

اور اس کی مٹی ہمارے لیے پاکیزگی کا ذریعہ بنائی گئی ہے" اور حدیث کا ذکر کیا (1)۔

اس کے نزول کا ذکر پہلے ہو چکا ہے، اور وہ ہار کی وجہ سے تھا جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے (2)۔ اور ان اسباب کا ذکر پہلے ہو چکا ہے جو اس کی اجازت دیتے ہیں، اور یہاں کلام اس کے لغوی اور شرعی معنی، اس کی صفت اور کیفیت، جس سے اور جس کے لیے تیمم کیا جاتا ہے، جس کے لیے تیمم جائز ہے، تیمم کی شرائط اور اس کے دیگر احکام کے بارے میں ہے۔

پس تیمم لغت میں: قصد (ارادہ) کرنا ہے؛ کہا جاتا ہے (3): "تیممت الشیء": میں نے اس کا قصد کیا، اور "تیممت الصعید": میں نے مٹی کا ارادہ کیا، اور "میں نے اپنے نیزے اور تیر سے اس کا قصد کیا،" یعنی: میں نے اس کے علاوہ کسی اور کا نہیں بلکہ اس کا ارادہ کیا (4)۔ اور الخلیل نے پڑھا:

میں نے ترچھی نظروں سے اس پر نیزہ تانا پھر میں نے اس سے کہا *** یہ بہادری ہے، بچوں کے پھسلنے کا کھیل نہیں (5)

الخلیل نے کہا: جس نے اس شعر میں "أممته" (میں نے سیدھا قصد کیا) کہا اس نے غلطی کی؛ کیونکہ اس نے کہا ہے: "شزراً" (ترچھی نظر سے)، اور "شزر" صرف ایک جانب سے ہوتا ہے، اور اس نے اپنے سامنے کا قصد نہیں کیا (6)۔ اور امرؤ القیس نے کہا:

میں نے اذرعات سے اس کا قصد کیا جبکہ اس کے گھر والے *** یثرب میں تھے؛ اس کے گھر کا قریب ترین حصہ اونچی نظر پر تھا (8)

اور اس نے یہ بھی کہا:

میں نے اس چشمے کا قصد کیا جو ضارج کے پاس ہے *** جس پر سایہ پڑتا ہے؛ اس کی کائی اونچی ہے (9)

---

(1) اسے مسلم (522) نے حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے احمد (23251) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (2) اسی جلد کا ص 354۔ (3) لفظ: "کہا جاتا ہے"، (ظ) سے۔ (4) مجمل اللغہ 3 / 940۔ (5) اس کا کہنے والا ملاعب الاسنة عامر بن مالک ہے جیسا کہ الصحاح (زحلق) اور اللسان (امم) میں ہے، اور ان دونوں میں: "المروءة" (مروت) ہے، بجائے "البسالة" (بہادری) کے، اور یہ مجمل 3 / 940 میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ والزحالیق، اس کا واحد "زحلوقة" ہے: اور یہ بچوں کے اوپر سے نیچے پھسلنے کے نشانات ہیں۔ اللسان (زحلق)۔ (6) مجمل اللغہ 3 / 940۔ (7) (ظ) میں: "فیممتہا"۔ (8) دیوان امرؤ القیس ص 31، اور یہ 3 / 332 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (9) ملحق دیوان امرؤ القیس ص 475، اور ادب الکاتب ص 28، اور جمهرة اشعار العرب 1/ 164، اور شرح ادب الکاتب للبطلیوسی ص 295۔ بطلیوسی نے کہا: ضارج: عبس کے ملک میں ایک جگہ ہے جہاں پانی ہے، اور "العرمض"، "الطحلب" اور "الغلفق" ایک ہی ہیں: اور یہ وہ سبزی ہے جو پانی پر ہوتی ہے، اور "طامی": بلند۔ وہ بیان کرتا ہے کہ یہ وہ پانی ہے جہاں کوئی نہیں آتا، کیونکہ اس پر کائی آگئی ہے، اور اس شعر کے معنی میں دو قول ہیں؛ کہا گیا: وہ جنگلی گدھوں کا وصف بیان کر رہا ہے... اور کہا گیا: وہ صرف اپنی اونٹنی کا وصف بیان کر رہا ہے۔

Another [poet said]: Indeed, I am such that if a land displeases me, I direct [the chest of] my camel to another land (1). And A'sha Bahila said: I aimed for Qays, though many a rugged wasteland lay between me and him (2). And Humayd ibn Thawr said: Ask the abode whither Umm Tariq has headed; yet is it the custom of abodes to speak? (3) And for Al-Shafi'i, may Allah have mercy on him: My knowledge is with me wherever I head, I carry it; my belly is its container, not the belly of a chest (4). Ibn al-Sikkit (5) said: The Almighty's saying: {So perform tayammum with clean earth} means: aim for [it]. Then their use of this word became frequent until tayammum became the wiping of the face and hands with dust. Ibn al-Anbari (6) said regarding their saying: 'The man has performed tayammum,' it means: he has wiped dust on his face and hands. I say: And this is the legal (Shari'i) tayammum, if the intention is proximity [to Allah]. And 'I performed tayammum for the sick person, so he performed tayammum for prayer.' And 'a man is muyammam' [means] he attains all that he seeks; from al-Shaybani (7). And he recited:

(1) Al-Zahir by al-Anbari 1/42, and what is in brackets is from it. (2) Diwan al-A'sha p. 69, and Al-Sihah (sh-z-n) says: 'Al-Shazan' is the roughness of the ground. 'Al-Mahmah' is a vast desert with distant ends, plural is 'Al-Mahamah'. Al-Sihah (m-h-h). (3) His Diwan p. 7, and in it: 'Umm Salim' instead of 'Umm Tariq'. (4) Diwan p. 100 (Dar Ibn Zaydun edition). (5) Islah al-Mantiq p. 348. (6) Al-Zahir 1/41. (7) Mujmal al-Lugha 3/490, and Al-Shaybani is Ishaq ibn Mirar, a scholar of Arabic, from Kufa and settled in Baghdad. Among his books: Kitab al-Jim, and Al-Nawadir al-Kabir. He died in the year (213 AH). Inbah al-Ruwat 1/221.

एक अन्य [कवि ने कहा]: वास्तव में, मैं ऐसा हूँ कि यदि कोई भूमि मुझे अप्रसन्न करती है, तो मैं अपने ऊँट [के सीने] को दूसरी भूमि की ओर मोड़ देता हूँ (1)। और अशा बाहिला ने कहा: मैंने क़ैस का इरादा किया, हालांकि मेरे और उसके बीच उबड़-खाबड़ ज़मीन के कई रेगिस्तान थे (2)। और हुमैद बिन थौर ने कहा: ठिकाने से पूछो कि उम्म तारिक किधर गई हैं; और क्या ठिकानों का बोलना दस्तूर है? (3) और अल-शाफ़ई (अल्लाह उन पर रहम करे) के लिए: मेरा ज्ञान मेरे साथ है जहाँ भी मैं जाता हूँ, मैं उसे ले जाता हूँ; मेरा पेट उसका पात्र है, किसी संदूक का पेट नहीं (4)। इब्न अल-सिक्किट (5) ने कहा: अल्लाह तआला का कथन: {तो पाक मिट्टी से तयम्मुम करो} अर्थात: इरादा करो। फिर इस शब्द का उनका उपयोग इतना बढ़ गया कि तयम्मुम का अर्थ चेहरे और हाथों को मिट्टी से पोंछना हो गया। इब्न अल-अंबारी (6) ने उनके इस कथन के बारे में कहा: 'आदमी ने तयम्मुम किया,' इसका अर्थ है: उसने अपने चेहरे और हाथों पर मिट्टी मली। मैं कहता हूँ: और यही शरई तयम्मुम है, यदि इसका उद्देश्य [अल्लाह का] सान्निध्य हो। और 'मैंने बीमार के लिए तयम्मुम किया, तो उसने नमाज़ के लिए तयम्मुम किया।' और 'एक आदमी मुयमम है' [का अर्थ है] वह जो कुछ भी चाहता है उसे पा लेता है; अल-शैबानी (7) से। और उन्होंने पाठ किया:

(1) अल-ज़ाहिर अल-अंबारी द्वारा 1/42, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है। (2) दीवान अल-अशा पृ. 69, और अल-सिहाह (sh-z-n) में है: 'अल-शज़न' ज़मीन का खुरदरापन है। और 'अल-महमा' दूर के सिरों वाला एक बड़ा रेगिस्तान है, बहुवचन 'अल-महामा' है। अल-सिहाह (m-h-h)। (3) उनका दीवान पृ. 7, और उसमें: 'उम्म तारिक' के बजाय 'उम्म सालिम' है। (4) दीवान पृ. 100 (दार इब्न ज़ैदून संस्करण)। (5) इस्लाह अल-मंतिक पृ. 348। (6) अल-ज़ाहिर 1/41। (7) मुजमल अल-लुग़ा 3/490, और अल-शैबानी इसहाक बिन मिरार हैं, अरबी के विद्वान, कूफ़ी जो बगदाद में बस गए थे। उनकी किताबों में से: किताब अल-जीम, और अल-नवादिर अल-कबीर। उनकी मृत्यु वर्ष (213) में हुई। इनबाह अल-रुवात 1/221।

دوسرا [شاعر کہتا ہے]: بے شک میں ایسا ہوں کہ جب مجھے کوئی سرزمین ناپسند ہو جائے تو میں اپنے اونٹ [کے سینے] کا رخ کسی اور سرزمین کی طرف کر لیتا ہوں (1)۔ اور اعشی باہلہ نے کہا: میں نے قیس کا ارادہ کیا، حالانکہ میرے اور اس کے درمیان ناہموار زمین کے کتنے ہی بیابان تھے (2)۔ اور حمید بن ثور نے کہا: بستی سے پوچھو کہ ام طارق کدھر گئی ہے؛ اور کیا بستیوں کا دستور ہے کہ وہ کلام کریں؟ (3) اور امام شافعی رحمہ اللہ کے لیے ہے: میرا علم میرے ساتھ ہے جہاں بھی میں جاؤں میں اسے اٹھائے پھرتا ہوں؛ میرا پیٹ اس کا برتن ہے، نہ کہ صندوق کا پیٹ (4)۔ ابن السکیت (5) نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس پاک مٹی سے تیمم کرو} یعنی: ارادہ کرو۔ پھر اس لفظ کا استعمال اتنا زیادہ ہوا کہ تیمم کا مطلب چہرے اور ہاتھوں پر مٹی ملنا ہو گیا۔ اور ابن الانباری (6) نے ان کے اس قول کے بارے میں کہا: 'آدمی نے تیمم کیا،' اس کا مطلب ہے: اس نے اپنے چہرے اور ہاتھوں پر مٹی ملی۔ میں کہتا ہوں: اور یہی شرعی تیمم ہے، جب اس سے مقصد قرب الٰہی ہو۔ اور 'میں نے مریض کو تیمم کرایا تو اس نے نماز کے لیے تیمم کیا۔' اور 'رجل میمم' [کا مطلب ہے] وہ جو کچھ طلب کرتا ہے اسے پا لیتا ہے؛ شیبانی (7) سے مروی ہے۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا:

(1) الزاہر از الانباری 1/42، اور بریکٹ میں دیا گیا لفظ اسی سے ہے۔ (2) دیوان الاعشی ص 69، اور الصحاح (شزن) میں ہے: 'الشزن' زمین کی سختی و ناہمواری۔ اور 'المہمہ' دور دراز کناروں والا بیابان، اس کی جمع 'المہامہ' ہے۔ الصحاح (مہہ)۔ (3) ان کا دیوان ص 7، اور اس میں 'ام طارق' کے بجائے 'ام سالم' ہے۔ (4) دیوان ص 100 (دار ابن زیدون ایڈیشن)۔ (5) اصلاح المنطق ص 348۔ (6) الزاہر 1/41۔ (7) مجمل اللغہ 3/490، اور الشیبانی اسحاق بن مرار ہیں،

عربی زبان کے ماہر، کوفی جو بغداد میں مقیم ہوئے، ان کی کتابوں میں سے: کتاب الجیم، اور النوادر الکبیر۔ وفات سن (213)۔ انباہ الرواۃ 1/221۔

384 Surah An-Nisa: Verse 43

“Indeed, we found the ages of Ibn Sa’d heading for the House, of high glory.” (1) Another said: “Bright, not born under the star of stinginess, heading for the House, of noble origin.” (2) Thirty-fifth (3): The term 'Tayamum' (dry ablution) was mentioned by Allah Almighty in His Book in 'Al-Baqarah' (4), in this Surah, and in 'Al-Ma'idah' (5). The one in this Surah is the Verse of Tayamum. And Allah knows best. Al-Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi (6) said: "This is a dilemma for which I have found no remedy with anyone; there are two verses in which Tayamum is mentioned, [one] in 'An-Nisa' and the other in 'Al-Ma'idah'. So we do not know which verse Aisha meant when she said: 'Then Allah revealed the Verse of Tayamum' (7)." Then he said: "And her hadith indicates that before that, Tayamum was neither known nor practiced by them." I say: As for his saying: "So we do not know which verse Aisha meant," it is this verse according to what we mentioned. And Allah knows best. And his saying: "And her hadith indicates that Tayamum before that was neither known nor practiced by them;"

(1) Mujmal al-Lughah 3/490 with the narration: “high-status (Rafīʿ al-Jadd).” (2) Al-Jawhari attributed them in 'As-Sihah' (y-m-m) to Ru'bah ibn al-Ajjaj, and Al-Batalyawsi mentioned them in 'Sharh Adab al-Katib' p. 416, saying: "This rajaz is narrated for Ru'bah, but I did not find it in his Diwan of poetry." They appeared without attribution in 'Adab al-Katib' p. 491 and 'Al-Khizanah' 11/324, and in these sources they are narrated with the version: 'al-Sunkh' with the letter 'khā'. Al-Batalyawsi said: 'Al-Sunkh' and 'Al-Sunj' with 'khā' and 'jīm' mean: the origin, and it has been narrated: 'Al-Sunh' with 'hā'. Ibn Jinni attributed them in 'Sirr Sina'at al-I'rab' 1/179 to Ru'bah with the narration: 'Umar al-Ajari, of noble origin, radiant, not born under a star of stinginess. And with this narration, they are among verses attributed to Ru'bah in his Diwan p. 171. (3) In (z) and (zh): Thirty-fourth. (4) See 4/349, and the verse is His saying Almighty: {And do not aim for what is bad of it to spend} [267]. (5) Verse: 6. (6) Ahkam al-Qur'an 1/441 - 442. What will appear in brackets is from it. (7) Refers to Aisha's hadith that was previously mentioned at the beginning of the twentieth issue.

३८४ सूरा अन-निसा: आयत ४३

"वास्तव में हमने इब्न साद के युगों को घर (काबा) की ओर प्रस्थान करते हुए पाया, जो उच्च महिमा वाले थे।" (१) एक अन्य ने कहा: "चमकदार, जो कृपणता के नक्षत्र के नीचे पैदा नहीं हुआ, घर की ओर जाने वाला, महान मूल का।" (२) पैंतीसवां (३): अल्लाह तआला ने अपनी किताब में 'अल-बकराह' (४), इस सूरा में, और 'अल-माइदह' (५) में 'तयम्मुम' शब्द का उल्लेख किया है। और इस सूरा में जो है वह तयम्मुम की आयत है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। अल-क़ादी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (६) ने कहा: "यह एक ऐसी दुविधा है जिसका समाधान मुझे किसी के पास नहीं मिला; दो आयतें हैं जिनमें तयम्मुम का उल्लेख है, [एक] 'अन-निसा' में और दूसरी 'अल-माइदह' में। इसलिए हम नहीं जानते कि आयशा ने अपने इस कथन से किस आयत को लक्षित किया: 'तब अल्लाह ने तयम्मुम की आयत अवतरित की' (७)।" फिर उन्होंने कहा: "और उनकी हदीस यह दर्शाती है कि उससे पहले तयम्मुम उनके लिए न तो ज्ञात था और न ही उस पर अमल किया जाता था।" मैं कहता हूँ: जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: "इसलिए हम नहीं जानते कि आयशा ने किस आयत को लक्षित किया," तो वह यही आयत है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। और अल्लाह बेहतर जानता है। और उनका कथन: "और उनकी हदीस यह दर्शाती है कि उससे पहले तयम्मुम न तो ज्ञात था और न ही प्रचलित था;"

(१) मुजमल अल-लुग़ह ३/४९० रिवायत के साथ: उच्च पद (रफ़ी-उल-जद्द) वाला। (२) अल-जौहरी ने उन्हें 'अस-सिहाह' (य-म-म) में रुअबा बिन अल-अज्जाज के लिए जिम्मेदार ठहराया, और अल-बतल्यौसी ने 'शर्ह अदब अल-कातिब' पृष्ठ ४१६ में उनका उल्लेख किया और कहा: "यह रजज़ रुअबा के लिए रिवायत किया गया है, लेकिन मुझे यह उनके काव्य संग्रह (दीवान) में नहीं मिला।" वे 'अदब अल-कातिब' पृष्ठ ४९१ और 'अल-खिजाना' ११/३२४ में बिना किसी संदर्भ के आए हैं, और इन स्रोतों में यह इस रिवायत के साथ है: 'अस-सुन्ख' अक्षर 'खा' के साथ। अल-बतल्यौसी ने कहा: 'अस-सुन्ख' और 'अस-सुन्ज' 'खा' और 'जीम' के साथ अर्थ है: मूल (जड़), और इसे 'हा' के साथ 'अस-सुन्ह' भी रिवायत किया गया है। इब्न जिन्नी ने 'सिर्र सिनाअत अल-इराब' १/१७९ में उन्हें रुअबा से जोड़ा है, इस रिवायत के साथ: 'उमर अल-अजारी, नेक मूल का, प्रकाशमान, जो कंजूसी के सितारे के नीचे पैदा नहीं हुआ।' और वे इस रिवायत के साथ रुअबा के दीवान पृष्ठ १७१ में उनके श्रेय वाली आयतों में से हैं। (३) (ज़) और (ज़हा) में: चौंतीसवाँ। (४) देखें ४/३४९, और आयत अल्लाह तआला का यह फरमान है: {और तुम उसमें से खराब चीज़ (खर्च करने) का इरादा न करो} [२६७]। (५) आयत: ६। (६)

अहकाम अल-कुरआन १/४४१-४४२। जो कुछ कोष्ठकों के बीच आएगा वह इसी से है। (७) आयशा की उस हदीस की ओर संकेत करता है जो बीसवें विषय की शुरुआत में पहले दी गई थी।

"بے شک ہم نے ابن سعد کے زمانوں کو پایا، وہ گھر (کعبہ) کا قصد کرنے والے، بلند مرتبت والے تھے۔" (۱) اور دوسرے نے کہا: "روشن جبیں، جو بخل کے ستارے تلے پیدا نہیں ہوا، گھر کا قصد کرنے والا، عالی نسب والا۔" (۲) پینتیسویں (۳): لفظ 'تیمم' اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں 'بقرہ' (۴)، اس سورہ میں، اور 'مائدہ' (۵) میں ذکر فرمایا ہے۔ اور جو اس سورہ میں ہے وہ تیمم کی آیت ہے۔ واللہ اعلم۔ اور قاضی ابوبکر ابن العربی (۶) نے کہا: "یہ ایک ایسی مشکل ہے جس کا حل میں نے کسی کے پاس نہیں پایا؛ وہ دو آیتیں ہیں جن میں تیمم کا ذکر ہے، [ایک] 'نساء' میں، اور دوسری 'مائدہ' میں۔ چنانچہ ہمیں معلوم نہیں کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے اپنے اس قول سے کون سی آیت مراد لی ہے: 'تب اللہ نے تیمم کی آیت نازل فرمائی' (۷)۔" پھر انہوں نے کہا: "اور ان کی حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اس سے پہلے تیمم ان کے لیے نہ معلوم تھا اور نہ اس پر عمل کیا جاتا تھا۔" میں کہتا ہوں: رہا ان کا یہ قول: "چنانچہ ہمیں معلوم نہیں کہ حضرت عائشہ نے کون سی آیت مراد لی،" تو وہ یہی آیت ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ واللہ اعلم۔ اور ان کا یہ قول: "اور ان کی حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اس سے پہلے تیمم نہ معلوم تھا اور نہ اس پر عمل کیا جاتا تھا؛"

(۱) مجمل اللغہ ۳/ ۴۹۰ بروایت: رفیع الجدِّ (بلند بخت)۔ (۲) جوہری نے 'الصحاح' (یمم) میں ان کا انتساب رؤبہ بن العجاج کی طرف کیا ہے، اور بطلیوسی نے 'شرح ادب الکاتب' ص ۴۱۶ میں ان کا ذکر کیا اور کہا: "یہ رجز رؤبہ سے روایت کیا جاتا ہے، لیکن میں نے اسے ان کے دیوانِ شعر میں نہیں پایا۔" اور یہ 'ادب الکاتب' ص ۴۹۱ اور 'الخزانہ' ۱۱/ ۳۲۴ میں بلا نسبت آئے ہیں، اور ان مصادر میں یہ روایت: 'السنخ' (خاء کے ساتھ) سے ہے۔ بطلیوسی نے کہا: 'السنخ' اور 'السنح' (خاء

اور جیم کے ساتھ) کا معنی ہے: اصل، اور اسے 'السنح' (حاء کے ساتھ) بھی روایت کیا گیا ہے۔ اور ابن جنی نے 'سر صناعۃ الاعراب' ۱/ ۱۷۹ میں ان کا انتساب رؤبہ کی طرف اس روایت کے ساتھ کیا ہے: عمر الأجاري كريم السنح أبلج لم يولد بنجم الشح اور وہ اس روایت کے ساتھ ان اشعار میں شامل ہیں جو رؤبہ کے دیوان ص ۱۷۱ میں ان کی طرف منسوب ہیں۔ (۳) (ز) اور (ظ) میں: چونتیسویں۔ (۴) دیکھئے ۴/ ۳۴۹، اور وہ آیت اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ﴾ [۲۶۷]۔ (۵) آیت: ۶۔ (۶) احکام القرآن ۱/ ۴۴۱ - ۴۴۲۔ اور جو کچھ دو بریکٹوں کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (۷) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی اس حدیث کی طرف اشارہ ہے جو بیسویں مسئلے کے آغاز میں گزری ہے۔

It is correct and there is no disagreement among historians (ahl al-siyar); because it is known that the ritual bath (ghusl) for major impurity (janaba) was not made obligatory before wudu. Likewise, it is known among all historians that the Prophet ﷺ, since prayer was made obligatory upon him in Mecca, did not pray except with a wudu like our wudu today. This indicates that the verse of wudu was revealed so that its pre-existing obligation would be recited in the revelation (Tanzil). And in the saying [in Malik's Hadith]: 'the verse of tayammum was revealed,' and he did not say: 'the verse of wudu,' it clarifies that what was new knowledge for them at that time was the ruling of tayammum, not the ruling of wudu (1); and this is clear, without any problem.

Thirty-sixth (2): Tayammum is obligatory for every responsible person (mukallaf) bound by prayer if they lack water and the prayer time has started. Abu Hanifa and his two companions, and Al-Muzani, the companion of Al-Shafi'i, said: it is permissible before it. Because seeking water, according to them, is not a condition, by analogy with supererogatory prayer (nafl). Since tayammum was permissible for nafl without seeking water, it is also permissible for the obligatory prayer. They cited as evidence from the Sunnah his (PBUH) saying to Abu Dharr: 'Clean earth is the wudu of a Muslim even if he does not find water for ten years (3).' So the Prophet (PBUH) called the earth 'wudu' just as water is called, so its ruling is then the ruling of water. And Allah knows best.

Our evidence: the words of Allah Almighty: {And if you find no water}. It cannot be said 'he did not find water' except for someone who sought it and did not find it, and this meaning has been mentioned before (4). Also, because it is a purification of necessity (5) like the woman with chronic bleeding (mustahada). And because the Prophet ﷺ said: 'Wherever prayer reaches you; perform tayammum and pray' (6). This is the view of Ash-Shafi'i and Ahmad, and it is narrated from Ali, Ibn Umar, and Ibn Abbas (7).

---

(1) At-Tamhid 19/279, and what preceded in brackets is from it. By Malik's Hadith, he means the Hadith of Aisha narrated by Malik; see the previous comment. (2) In (Z) and (Zha): The thirty-fifth. (3) Previously on p. 370 of this volume. (4) In the twenty-eighth issue. (5) In (D): necessary. (6) Reported by Abu Awana 1/392 from the Hadith of Abu Dharr, and reported by Ahmad (7068) from the Hadith of Abdullah bin Amr in length, and in it: 'Wherever prayer reaches me, I wiped and prayed.' And reported by

Ahmad (14264), Al-Bukhari (335), and Muslim (521) from the Hadith of Jabir, and in it: '... so whichever man prayer reaches him, let him pray wherever he is.' (7) See Tafsir Al-Baghawi 1/437.

यह सही है और जीवनीकारों (सियर) के बीच इस पर कोई विवाद नहीं है; क्योंकि यह ज्ञात है कि जनाबत का गुस्ल वज़ू से पहले अनिवार्य नहीं किया गया था। साथ ही, सभी जीवनीकारों को ज्ञात है कि पैगंबर ﷺ ने जब से मक्का में उन पर नमाज़ अनिवार्य की गई थी, हमारे आज के वज़ू के समान वज़ू किए बिना नमाज़ नहीं पढ़ी। इससे संकेत मिलता है कि वज़ू की आयत इसलिए उतरी ताकि उसका पहले से चला आ रहा अनिवार्य होना कुरआन (तन्ज़ील) में तिलावत किया जा सके। [मालिक की हदीस] के इस कथन में कि: 'तो तयम्मुम की आयत उतरी', और यह नहीं कहा गया कि 'वज़ू की आयत', यह स्पष्ट करता है कि उस समय उनके ज्ञान में जो नई चीज़ आई वह तयम्मुम का आदेश था, वज़ू का नहीं (1); और यह बात स्पष्ट है, इसमें कोई संदेह नहीं है।

छत्तीसवीं (2) बात: तयम्मुम हर उस व्यक्ति (मुकल्लफ़) पर अनिवार्य है जिस पर नमाज़ अनिवार्य है, यदि पानी न हो और नमाज़ का समय शुरू हो गया हो। अबू हनीफ़ा और उनके दो साथियों, और अल-मुज़नी (शाफ़ई के साथी) ने कहा: समय से पहले भी अनुमति है। क्योंकि उनके अनुसार पानी ढूँढना शर्त नहीं है, नफ़्ल (अतिरिक्त) नमाज़ के आधार पर। चूँकि नफ़्ल के लिए पानी ढूँढे बिना तयम्मुम अनुमत है, तो अनिवार्य नमाज़ के लिए भी अनुमत होगा। उन्होंने सुन्नत से अबू ज़र के लिए पैगंबर ﷺ के इस कथन से दलील दी: 'स्वच्छ मिट्टी मुस्लिम का वज़ू है चाहे वह दस साल तक पानी न पाए (3)'। तो पैगंबर ﷺ ने मिट्टी को वज़ू कहा जैसे पानी को कहा जाता है, इसलिए इसका वही नियम है जो पानी का है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

हमारा प्रमाण: अल्लाह का कथन है: {फिर यदि तुम्हें पानी न मिले}। और यह नहीं कहा जाता कि 'पानी नहीं मिला' सिवाय उस व्यक्ति के जिसने खोजा और नहीं पाया, और यह अर्थ पहले आ चुका है (4)। और क्योंकि यह आवश्यकता (ज़रूरत) की पवित्रता है (5) जैसे मुस्तहाज़ा (बीमारी के रक्त वाली महिला)। और क्योंकि पैगंबर ﷺ ने कहा: 'नमाज़ तुम्हें जहाँ भी मिल जाए; तयम्मुम करो और नमाज़ पढ़ लो' (6)। यह शाफ़ई और अहमद का मत है, और यह अली, इब्न उमर और इब्न अब्बास (7) से वर्णित है।

---

(1) अत-तम्हीद 19/279, और कोष्ठक में जो कुछ पहले आया वह उसी से है। मालिक की हदीस से उनका तात्पर्य आयशा की हदीस है जिसे मालिक ने वर्णित किया है; पिछला विवरण देखें। (2) पाण्डुलिपि (ज़) और (ज़ा) में: पैंतीसवीं। (3) इस भाग के पृष्ठ 370 पर पहले आ चुका है। (4)

अट्ठाईसवें मुद्दे में। (5) पाण्डुलिपि (द) में: ज़रूरी। (6) इसे अबू अवाना ने 1/392 में अबू ज़र की हदीस से वर्णित किया है, और अहमद (7068) ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से विस्तार से वर्णित किया है, और इसमें है: 'जहाँ भी नमाज़ मुझे पा ले, मैंने तयम्मुम किया और नमाज़ पढ़ी'। और अहमद (14264), अल-बुखारी (335), और मुस्लिम (521) ने जाबिर की हदीस से वर्णित किया है, जिसमें है: '... तो जिस व्यक्ति को नमाज़ पा ले, वह वहीं नमाज़ पढ़ ले जहाँ वह हो'। (7) तफ़्सीर अल-बगवी 1/437 देखें।

سو صحیح ہے اور اس میں سیرت نگاروں کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ کیونکہ یہ معلوم ہے کہ غسلِ جنابت وضو سے پہلے فرض نہیں ہوا تھا۔ اسی طرح تمام سیرت نگاروں کے نزدیک یہ بات بھی معلوم ہے کہ نبی کریم ﷺ جب سے مکہ میں آپ پر نماز فرض ہوئی، ہمارے آج کے وضو جیسا وضو کیے بغیر نماز نہیں پڑھتے تھے۔ اس سے یہ ثابت ہوا کہ وضو کی آیت اس لیے نازل ہوئی تاکہ اس کا سابقہ حکم قرآن کے نزول میں متلو (تلاوت کیا جانے والا) ہو جائے۔ اور حدیثِ مالک کے اس قول میں کہ: 'پس تیمم کی آیت نازل ہوئی'، اور یہ نہیں کہا کہ 'وضو کی آیت'، یہ واضح ہوتا ہے کہ اس وقت ان کے لیے جو نیا حکم سامنے آیا وہ تیمم کا تھا نہ کہ وضو کا (۱)؛ اور یہ بات واضح ہے، اس میں کوئی اشکال نہیں ہے۔

چھتیسویں (۲) بات: تیمم ہر اس مکلف پر لازم ہے جس پر نماز لازم ہو، جب پانی نہ ملے اور نماز کا وقت داخل ہو جائے۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے دونوں ساتھیوں اور امام شافعی کے شاگرد مزنی نے کہا: وقت سے پہلے بھی جائز ہے۔ کیونکہ ان کے نزدیک پانی تلاش کرنا نفل نماز پر قیاس کرتے ہوئے شرط نہیں ہے۔ چونکہ نفل کے لیے پانی تلاش کیے بغیر تیمم جائز ہے، تو فرض کے لیے بھی جائز ہوگا۔ انہوں نے سنت سے حضرت ابو ذر رضی اللہ عنہ کے لیے آپ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا کہ: «پاک مٹی مسلمان کا وضو ہے اگرچہ وہ دس سال تک پانی نہ پائے (۳)»۔ تو آپ ﷺ نے مٹی کو وضو کا نام دیا جیسے پانی کو دیا جاتا ہے، لہٰذا اس کا حکم وہی ہے جو پانی کا حکم ہے۔ واللہ اعلم۔

اور ہماری دلیل: اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً} (پس اگر تم پانی نہ پاؤ)۔ اور یہ نہیں کہا جاتا کہ 'پانی نہیں پایا' مگر اس شخص کے لیے جس نے تلاش کیا اور نہ پایا، اور یہ معنی پہلے

گزر چکا ہے (۴)۔ اور اس لیے کہ یہ ضرورت کی طہارت ہے (۵) جیسے مستحاضہ (بیماری کا خون آنے والی عورت)۔ اور اس لیے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «تمہیں جہاں بھی نماز (کا وقت) پا لے؛ تیمم کرو اور نماز پڑھو» (۶)۔ یہی امام شافعی اور امام احمد کا قول ہے، اور یہ حضرت علی، ابن عمر اور ابن عباس رضی اللہ عنہم سے مروی ہے (۷)۔

---

(۱) التمہید ۱۹/ ۲۷۹ ، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ مالک کی حدیث سے ان کی مراد حضرت عائشہ کی وہ حدیث ہے جسے مالک نے روایت کیا ہے، سابقہ حاشیہ دیکھیں۔ (۲) نسخہ (ز) اور (ظ) میں ہے: پینتیسویں۔ (۳) اسی جلد کے صفحہ ۳۷۰ پر گزر چکا ہے۔ (۴) اٹھائیسویں مسئلے میں۔ (۵) نسخہ (د) میں ہے: ضرورية (ضروری)۔ (۶) اسے ابو عوانہ نے ۳۹۲/۱ میں حضرت ابو ذر کی حدیث سے روایت کیا، اور احمد (۷۰۶۸) نے عبد اللہ بن عمرو کی حدیث سے طویل روایت کیا، اور اس میں ہے: «جہاں بھی مجھے نماز نے پایا میں نے مسح (تیمم) کیا اور نماز پڑھی»۔ اور احمد (١٤٢٦٤)، بخاری (۳۳۵) اور مسلم (۵۲۱) نے حضرت جابر کی حدیث سے روایت کیا، جس میں ہے: «... پس جس شخص کو بھی نماز کا وقت پا لے وہ وہیں نماز پڑھ لے جہاں وہ ہو»۔ (۷) دیکھئے تفسیر البغوی ٤٣٧/١۔

Surah An-Nisa: Verse 43 Page 386

Thirty-Seventh(1): The scholars unanimously agree that Tayammum (dry ablution) does not remove Janaba (major ritual impurity) or Hadath (minor ritual impurity), and that one who performs Tayammum for them, upon finding water, returns to being Junub (in major ritual impurity) or Muhdith (in minor ritual impurity) as they were before(2); because of the statement of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Abu Dharr: "When you find water, let it touch your skin."(3) Except for what was narrated from Abu Salama bin Abd al-Rahman, reported by Ibn Jurayj and Abd al-Hamid bin Jubayr bin Shayba from him(4), and narrated by Ibn Abi Dhi'b from Abd al-Rahman bin Harmala from him(5), who said regarding the Junub person who performs Tayammum and then finds water: He remains in his state of purity and does not need Ghusl (ritual bath) or Wudu (ablution) until he breaks it.

It was also narrated from him concerning one who performed Tayammum and prayed, then found water within the time: that he performs Wudu and repeats that prayer(6). Ibn Abd al-Barr said(7): This is a contradiction and a lack of careful thought; Abu Salama was not considered by them to have the same understanding as his fellow Tabi'un (successors) in Medina.

Thirty-Eighth(8): They unanimously agree that whoever performs Tayammum and then finds water before starting the prayer, his Tayammum becomes invalid, and he must use the water(9).

The majority (of scholars) hold that whoever performs Tayammum and prays and finishes his prayer, having made an effort to find water and not finding any in his belongings, his prayer is complete; because he fulfilled his duty as commanded. It is not permissible to mandate(10) a repetition without proof. Some of them recommended that he repeat it within the time if he performs Wudu.

---

(1) In (z) and (z): The sixth. (2) Al-Tamhid 19/291. (3) Preceded on page 370 of this volume. (4) Narrated by Abd al-Razzaq (885). (5) Narrated by Abd al-Razzaq (891). (6) Narrated by Abd al-Razzaq (888). (7) Al-Istidhkār 3/167-168, and the preceding text is from him. (8) In (z) and (z): The seventh. (9) Al-Ishraf 2/65, and Al-Istidhkār 3/168. (10) In the manuscripts: "yūjibu" (requires), and what is established is from (m).

सूरा अन-निसा: आयत 43 पृष्ठ 386

सैंतीसवाँ(1): विद्वानों का सर्वसम्मति (इज्मा) है कि तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) जनाबत (बड़ी अशुद्धि) या हदस (छोटी अशुद्धि) को दूर नहीं करता है, और तयम्मुम करने वाला व्यक्ति जब पानी पाता है, तो वह फिर से 'जुनुब' (बड़ी अशुद्धि की स्थिति में) या 'मुहद्दिस' (छोटी अशुद्धि की स्थिति में) हो जाता है जैसा वह पहले था(2); क्योंकि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने अबू ज़र्र से कहा था: "जब तुम्हें पानी मिल जाए, तो उसे अपनी त्वचा को स्पर्श करने दो।"(3) सिवाय उस चीज़ के जो अबू सलमा बिन अब्द अल-रहमान से रिवायत की गई है, जिसे इब्न जुरायज और अब्द अल-हमीद बिन जुबैर बिन शैबा ने उनसे रिवायत किया है(4), और इब्न अबी ज़ीब ने अब्द अल-रहमान बिन हरमला से उनसे रिवायत किया है(5)। उन्होंने तयम्मुम करने वाले जुनुब व्यक्ति के बारे में कहा जिसे पानी मिल जाता है: वह अपनी पाकी (पवित्रता) की स्थिति में ही रहता है, उसे तब तक ग़ुस्ल (स्नान) या वज़ू की आवश्यकता नहीं होती जब तक कि वह अशुद्ध न हो जाए।

और उनसे यह भी रिवायत है कि जिस व्यक्ति ने तयम्मुम किया और नमाज़ पढ़ी, फिर समय के भीतर ही पानी मिल गया: वह वज़ू करे और उस नमाज़ को फिर से पढ़े(6)। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा(7): यह विरोधाभास और सोच-विचार की कमी है, और उनके अनुसार अबू सलमा की समझ मदीना के उनके साथी ताबीईन जैसी नहीं थी।

अड़तीसवाँ(8): उनका इस पर इत्तेफ़ाक (सहमति) है कि जिस किसी ने तयम्मुम किया और फिर नमाज़ में दाखिल होने से पहले पानी मिल गया, तो उसका तयम्मुम अमान्य हो जाता है और उसे पानी का उपयोग करना चाहिए(9)।

और अधिकांश विद्वानों (जमहूर) का मत है कि जिसने तयम्मुम किया और नमाज़ पढ़ी और अपनी नमाज़ पूरी कर ली, जबकि उसने पानी खोजने की कोशिश की थी और उसके पास के सामान में पानी नहीं था, तो उसकी नमाज़ पूरी है; क्योंकि उसने अपना कर्तव्य उसी तरह निभाया जैसा उसे आदेश दिया गया था। बिना किसी प्रमाण के नमाज़ को दोहराना अनिवार्य करना(10) उचित नहीं है। उनमें से कुछ ने यह सलाह दी है कि यदि वह वज़ू कर ले तो समय रहते उसे दोहरा लेना बेहतर है।

---

(१) (ज़) और (ज़) में: छठा। (२) अल-तमहीद १९/२९१। (३) इस खंड के पृष्ठ ३७० पर पहले आ चुका है। (४) अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा वर्णित (८८५)। (५) अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा वर्णित (८९१)। (६) अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा वर्णित (८८८)। (७) अल-इस्तिज़कार ३/१६७-१६८, और इससे पहले की इबारत

उन्हीं की है। (८) (ज़) और (ज़) में: सातवां। (९) अल-इशराफ़ २/६५, और अल-इस्तिज़कार ३/१६८। (१०) हस्तलिपियों में: "यूजिब" (अनिवार्य करता है), और जो यहाँ है वह (म) से है।

سورة النساء: آیت 43 صفحہ 386

سینتیسواں مسئلہ(۱): علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ تیمم جناب (بڑی ناپاکی) اور حدث (چھوٹی ناپاکی) کو دور نہیں کرتا، اور یہ کہ ان دونوں کے لیے تیمم کرنے والا جب پانی پا لیتا ہے تو وہ دوبارہ ویسا ہی جنبی یا محدث ہو جاتا ہے جیسا وہ پہلے تھا(۲)؛ کیونکہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ابو ذر رضی اللہ عنہ سے فرمایا تھا: "جب تمہیں پانی مل جائے تو اسے اپنی جلد سے مس کرو۔"(۳) سوائے اس بات کے جو ابوسلمہ بن عبدالرحمن سے مروی ہے، جسے ابن جریج اور عبدالحمید بن جبیر بن شیبہ نے ان سے روایت کیا ہے(۴)، اور ابن ابی ذئب نے عبدالرحمن بن حرملہ سے ان کے واسطے سے روایت کیا ہے(۵)۔ انہوں نے تیمم کرنے والے جنبی کے بارے میں کہا جسے پانی مل جائے: وہ اپنی طہارت پر باقی ہے، اسے غسل یا وضو کی ضرورت نہیں جب تک کہ اس کا وضو نہ ٹوٹ جائے۔

اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ جس شخص نے تیمم کیا اور نماز پڑھی، پھر وقت کے اندر ہی اسے پانی مل گیا: وہ وضو کرے اور اس نماز کو لوٹائے(۶)۔ ابن عبدالبر نے کہا(۷): یہ تضاد اور کم فہمی ہے، اور ان کے نزدیک ابوسلمہ کی فقاہت مدینہ کے ان کے ساتھی تابعین جیسی نہ تھی۔

اڑتیسواں مسئلہ(۸): علماء کا اس پر اجماع ہے کہ جس نے تیمم کیا اور نماز شروع کرنے سے پہلے پانی پا لیا، اس کا تیمم باطل ہو گیا اور اسے پانی استعمال کرنا واجب ہے(۹)۔

اور جمہور کا موقف یہ ہے کہ جس نے تیمم کیا اور نماز پڑھ کر فارغ ہو گیا، جبکہ اس نے پانی تلاش کرنے میں پوری کوشش کی تھی اور اس کے کجاوے میں پانی نہ تھا، تو اس کی نماز مکمل ہے؛ کیونکہ اس نے اپنا فرض ویسے ہی ادا کیا جیسے اسے حکم دیا گیا تھا۔ لہٰذا بغیر کسی دلیل

کے نماز دہرانے کو واجب قرار دینا(١٠) جائز نہیں۔ اور ان میں سے بعض نے مستحب قرار دیا ہے کہ اگر وہ وضو کر لے تو وقت کے اندر نماز دہرا لے۔

---

(١) (ز) اور (ظ) میں: چھٹا۔ (٢) التمہید ٢٩١/١٩۔ (٣) اس جلد کے صفحہ ٣٧٠ پر گزر چکا ہے۔ (٤) اسے عبدالرزاق نے نکالا ہے (٨٨٥)۔ (٥) اسے عبدالرزاق نے نکالا ہے (٨٩١)۔ (٦) اسے عبدالرزاق نے نکالا ہے (٨٨٨)۔ (٧) الاستذکار ٣/ ١٦٧ - ١٦٨، اور اس سے پہلے کی کلام انہی کی ہے۔ (٨) (ز) اور (ظ) میں: ساتواں۔ (٩) الإشراف ٢/ ٦٥، اور الاستذکار ٣/ ١٦٨۔ (١٠) نسخوں میں: "یوجب" (واجب کرتا ہے)، اور متن میں ثابت شدہ (م) سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 43 387

...and washed (1). It was narrated from Tawus, 'Ata, Al-Qasim bin Muhammad, Makhul, Ibn Sirin, Az-Zuhri, and Rabi'ah; all of them said: he should repeat the prayer. Al-Awza'i considered it recommended and said: it is not obligatory (2); because of what was narrated by Abu Sa'id al-Khudri who said: "Two men went out on a journey, and the time for prayer came but they had no water. So they performed Tayammum with clean earth and prayed. Then they found water within the time [of that prayer]. One of them repeated the prayer after performing Wudu (3), while the other did not repeat it. Then they came to the Messenger of Allah ﷺ and mentioned that to him. He said to the one who did not repeat it: 'You have followed the Sunnah, and your prayer was sufficient for you.' And he said to the one who performed Wudu and repeated it: 'For you is the reward twice over.'" It was narrated by Abu Dawud, who said: Others than [Ibn] Nafi' narrate it from Al-Layth, from 'Amirah bin Abi Najiyah, from Bakr bin Sawadah, from 'Ata, from the Prophet ﷺ, and the mention of Abu Sa'id in this chain of narration is not preserved [it is Mursal] (4). Al-Daraqutni narrated it and said in it: "Then they found water after [within] the time" (5). Thirty-Ninth (6): Scholars differed if water is found after starting the prayer;

(1) Al-Istidhkar 3/168. (2) Al-Ishraf 2/63, see also Ma'alim al-Sunan 1/105. (3) In the manuscripts "and Wudu", and what is confirmed is from (M). (4) Sunan Abu Dawud (338) and what is between brackets is from it. Al-Nasa'i narrated it in Al-Mujtaba 1/213. They both narrated it through Abdullah bin Nafi' from Al-Layth bin Sa'd from Bakr bin Sawadah from 'Ata bin Yasar from Abu Sa'id al-Khudri who said: Two men went out... Al-Zayla'i said in Nasb al-Rayah 1/160: Ibn al-Qattan said: The one who narrated it as a continuous chain omitted a man from the chain, who is 'Amirah, so it becomes interrupted. And the one who narrates it as Mursal includes 'Amirah, and he is unknown. He (meaning Ibn al-Qattan) said: But Abu Ali bin al-Sakan narrated it: Abu Bakr bin Muhammad bin Ahmad al-Wasiti narrated to us, Abbas bin Muhammad narrated to us, Abu al-Walid al-Tayalisi narrated to us, Al-Layth bin Sa'd narrated to us from 'Amr bin al-Harith and 'Amirah bin Abi Najiyah from Bakr bin Sawadah from 'Ata from Abu Sa'id: that two men went out on a journey... So the connection between Al-Layth and Bakr through 'Amr bin al-Harith, who is trustworthy, and he coupled him with 'Amirah, and supported it by mentioning Abu Sa'id. See Bayan al-Wahm wa al-Iham 2/432-434. (5) Sunan al-Daraqutni (727), and what is between brackets is from it. Al-Darimi (744) and al-Tabarani in al-Awsat (7918) narrated it. (6) In (Z) and (Th): The thirty-eighth.

सूरा अन-निसा: आयत 43 387

...और उसने स्नान किया (1)। ताऊस, अता, अल-कासिम बिन मुहम्मद, मखुल, इब्न सिरीन, अज़-ज़ुहरी और रबीआ से वर्णित है; वे सभी कहते थे: वह नमाज़ दोहराएगा। अल-औज़ाई ने इसे मुस्तहब (पसंदीदा) माना और कहा: यह अनिवार्य नहीं है (2); क्योंकि अबू सईद अल-खुदरी द्वारा वर्णित किया गया है, उन्होंने कहा: "दो आदमी यात्रा पर निकले, और नमाज़ का समय हो गया लेकिन उनके पास पानी नहीं था। इसलिए उन्होंने पाक मिट्टी से तयम्मुम किया और नमाज़ पढ़ी। फिर उन्हें समय रहते [उसी नमाज़ के समय में] पानी मिल गया। उनमें से एक ने वूज़ू (3) करके नमाज़ दोहराई, जबकि दूसरे ने इसे नहीं दोहराया। फिर वे अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए और उन्हें इसके बारे में बताया। उन्होंने उस व्यक्ति से कहा जिसने नहीं दोहराया था: 'तुमने सुन्नत का पालन किया है, और तुम्हारी नमाज़ तुम्हारे लिए पर्याप्त थी।' और उन्होंने उस व्यक्ति से कहा जिसने वूज़ू किया और दोहराया: 'तुम्हारे लिए दोगुना सवाब (पुरस्कार) है।'" इसे अबू दाऊद ने उद्धृत किया है, और कहा: [इब्न] नाफी के अलावा अन्य लोग इसे अल-लैथ से, अमिराह बिन अबी नाजिया से, बक्र बिन सवादा से, अता से, नबी ﷺ से वर्णित करते हैं। इस इसनाद (शृंखला) में अबू सईद का उल्लेख सुरक्षित नहीं है [यह मुरसल है] (4)। अल-दाराकुतनी ने इसे उद्धृत किया और इसमें कहा: "फिर उन्होंने समय के बाद [समय के भीतर] पानी पाया" (5)। उनतालीसवीं (6): विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि यदि नमाज़ शुरू करने के बाद पानी मिल जाए;

(1) अल-इस्तिधकार 3/168। (2) अल-इशराफ 2/63, देखें मालिम अल-सुनन 1/105। (3) पांडुलिपियों में "और वूज़ू", और जो पुष्ट है वह (म) से है। (4) सुनन अबू दाऊद (338) और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। अल-नसाई ने इसे अल-मुजतबा 1/213 में उद्धृत किया है। दोनों ने इसे अब्दुल्ला बिन नाफी के माध्यम से अल-लैथ बिन साद से, बक्र बिन सवादा से, अता बिन यसार से, अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: दो आदमी निकले... अल-जैलाई ने नसब अल-राया 1/160 में कहा: इब्न अल-कत्तान ने कहा: जिस व्यक्ति ने इसे एक निरंतर शृंखला के रूप में पेश किया, उसने शृंखला से एक आदमी को छोड़ दिया, जो अमिराह है, इसलिए यह कटा हुआ हो जाता है। और जो इसे मुरसल के रूप में भेजता है उसमें अमिराह शामिल है, और वह अज्ञात स्थिति का है। उन्होंने कहा (यानी इब्न अल-कत्तान): लेकिन अबू अली बिन अल-सकन ने इसे वर्णित किया है: हमें अबू बक्र बिन मुहम्मद बिन अहमद अल-वास्ति ने बताया, हमें अब्बास बिन मुहम्मद ने बताया, हमें अबू अल-वलीद अल-तयालिसी ने बताया, हमें अल-लैथ बिन साद ने अम्र बिन अल-हारिस और

अमिराह बिन अबी नाजिया से, बक्र बिन सवादा से, अता से, अबू सईद से बताया: कि दो आदमी यात्रा पर निकले... तो अल-लैथ और बक्र के बीच का संबंध अम्र बिन अल-हारिस के माध्यम से है जो विश्वसनीय है, और उन्होंने उसे अमिराह के साथ जोड़ा, और अबू सईद के उल्लेख के साथ इसका समर्थन किया। देखें बयान अल-वहम व अल-इहम 2/432-434। (5) सुनन अल-दाराकुतनी (727), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। अल-दारिमी (744) और अल-तबरानी ने अल-औसत (7918) में इसे उद्धृत किया है। (6) (ज़) और (ज़) में: अड़तीसवीं।

اور غسل کیا (۱)۔ اور طاوس، عطاء، قاسم بن محمد، مکحول، ابن سیرین، زہری اور ربیعہ سے مروی ہے، وہ سب کہتے ہیں: وہ نماز لوٹائے گا۔ اور اوزاعی نے اسے مستحب قرار دیا ہے، اور کہا: یہ واجب نہیں ہے (۲)؛ کیونکہ ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: دو آدمی سفر پر نکلے، نماز کا وقت آ گیا اور ان کے پاس پانی نہیں تھا، تو انہوں نے پاک مٹی سے تیمم کیا اور نماز پڑھ لی، پھر انہیں وقت کے اندر ہی پانی مل گیا، تو ان میں سے ایک نے وضو کر کے نماز لوٹائی (۳)، اور دوسرے نے نہیں لوٹائی، پھر وہ دونوں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور آپ سے اس کا تذکرہ کیا، تو آپ ﷺ نے اس شخص سے جس نے نماز نہیں لوٹائی تھی فرمایا: "تم نے سنت کو پالیا، اور تمہاری نماز تمہارے لیے کافی ہوگئی"، اور جس نے وضو کیا اور نماز لوٹائی اس سے فرمایا: "تمہارے لیے دوگنا اجر ہے"۔ اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے، اور کہا: [ابن] نافع کے علاوہ دیگر لوگ اسے لیث سے، وہ عمیرہ بن ابی ناجیہ سے، وہ بکر بن سوادہ سے، وہ عطاء سے، وہ نبی ﷺ سے روایت کرتے ہیں۔ اور اس سند میں ابو سعید کا ذکر محفوظ نہیں ہے [اور یہ مرسل ہے] (۴)۔ اور دارقطنی نے اسے روایت کیا اور اس میں کہا ہے: "پھر انہوں نے وقت کے بعد [وقت کے اندر] پانی پایا" (۵)۔ انتالیسواں (۶): اور علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ اگر نماز میں داخل ہونے کے بعد پانی مل جائے؛

(۱) الاستذکار ۳ / ۱۶۸۔ (۲) الإشراف ۲ / ۶۳، اور دیکھئے معالم السنن ۱ / ۱۰۵۔ (۳) خطی نسخوں میں "اور وضو"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۴) سنن ابی داؤد (۳۳۸) اور اس کے درمیان کی قوسین اسی سے ہے، اور نسائی نے المجتبی ۱ / ۲۱۳ میں اسے روایت کیا ہے، ان دونوں نے اسے عبد اللہ بن نافع کے واسطے سے لیث بن سعد سے، انہوں نے بکر بن سوادہ سے، انہوں نے

عطاء بن یسار سے، انہوں نے ابو سعید خدری سے روایت کیا ہے کہ: دو آدمی نکلے... زیلعی نے نصب الرایہ ۱ / ۱۶۰ میں کہا: ابن القطان نے کہا: جس نے اسے مسنداً روایت کیا ہے اس نے سند سے ایک آدمی گرا دیا ہے، اور وہ عمیرہ ہے، تو یہ منقطع ہو جاتی ہے، اور جو اسے مرسل روایت کرتا ہے اس میں عمیرہ شامل ہے، اور وہ مجہول الحال ہے، انہوں نے (یعنی ابن القطان نے) کہا: لیکن اسے ابو علی بن السکن نے روایت کیا ہے: ہمیں ابو بکر بن محمد بن احمد الواسطی نے بیان کیا، ہمیں عباس بن محمد نے بیان کیا، ہمیں ابو الولید الطیالسی نے بیان کیا، ہمیں لیث بن سعد نے عمرو بن الحارث اور عمیرہ بن ابی ناجیہ سے، انہوں نے بکر بن سوادہ سے، انہوں نے عطاء سے، انہوں نے ابو سعید سے بیان کیا: کہ دو آدمی سفر پر نکلے... تو لیث اور بکر کے درمیان کا واسطہ عمرو بن الحارث ہے جو ثقہ ہے، اور اسے عمیرہ کے ساتھ ملایا، اور اسے ابو سعید کے ذکر کے ساتھ مسنداً بیان کیا۔ دیکھئے بیان الوہم والایہام ۲ / ۴۳۲ - ۴۳۴۔ (۵) سنن دارقطنی (۷۲۷)، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور اسے دارمی (۷۴۴) اور طبرانی نے الاوسط (۷۹۱۸) میں روایت کیا ہے۔ (۶) (ز) اور (ظ) میں ہے: اڑتیسواں۔

Malik said: He does not have to interrupt the prayer and use water, but should complete his prayer and perform ablution (wudu) for subsequent prayers. This was also stated by Ash-Shafi'i, and it was chosen by Ibn al-Mundhir (1).

Abu Hanifa and a group, including Ahmad ibn Hanbal, Al-Muzani, [and Ibn 'Ulayyah], said: He should interrupt the prayer, perform wudu, and restart the prayer due to the presence of water. Their argument is that since Tayammum (dry ablution) becomes void with the presence of water before the prayer, likewise what remains of the prayer also becomes void. If part of it becomes void, the whole of it becomes void; because of the consensus of scholars that a woman observing the waiting period (iddah) by months, if only a little of it remains and then she menstruates, she must restart her iddah based on menstruation. They said: The same applies to one for whom water becomes available while in prayer, by analogy and reasoning.

Our evidence is the saying of the Almighty: "and do not let your deeds go to waste" [Muhammad: 33]. Everyone has agreed on the permissibility of entering prayer with Tayammum when water is absent, but they differed on interrupting it if water is seen (2), and no Sunnah or consensus (3) has been established regarding its interruption.

Another of their arguments is: One who must fast for 'Zihar' or 'killing' as expiation, and has fasted most of it, then finds a slave to free, does not cancel his fast nor return to freeing the slave. Similarly, one who entered prayer with Tayammum does not interrupt it nor return to performing wudu with water (4).

Completion of forty (5): They differed on whether one can pray multiple prayers with one Tayammum, or is Tayammum required (6) for every prayer, obligatory and supererogatory? Shurayk ibn Abd Allah al-Qadi said: He performs Tayammum for every supererogatory and obligatory prayer (7).

Malik said: For every obligatory prayer; because he must seek water for every prayer, and whoever seeks water...

---

(1) Al-Awsat 2/66. (2) In (D) and (M): "it is seen" (ru'iya). (3) At-Tamhid 19/290, and Al-Istidhkar 3/169-170, and what is in brackets is from them. (4) Al-Istidhkar 3/170. (5) In (Z) and (Zha): The thirty-ninth. (6) In (Zha): is required of him. (7) At-Tamhid 19/294.

सूरह अन-निसा, आयत 43 388

इमाम मलिक ने कहा: उसे नमाज़ रोकने और पानी का उपयोग करने की आवश्यकता नहीं है, बल्कि वह अपनी नमाज़ पूरी करे, और आगे की नमाज़ों के लिए वज़ू करे। यही बात इमाम अल-शाफई ने भी कही है, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे चुना है (1)।

अबू हनीफा और एक समूह, जिनमें अहमद बिन हंबल, अल-मुज़ानी और [इब्न 'उलय्याह] शामिल हैं, ने कहा: वह नमाज़ को रोके, वज़ू करे और पानी की उपलब्धता के कारण फिर से नमाज़ शुरू करे। उनका तर्क यह है कि चूँकि नमाज़ से पहले पानी मिलने पर तयम्मुम बातिल (अमान्य) हो जाता है, इसलिए जो नमाज़ शेष है वह भी बातिल हो जाती है। और यदि उसका कुछ हिस्सा बातिल हो जाए, तो पूरी नमाज़ बातिल हो जाती है; क्योंकि विद्वानों की सर्वसम्मति है कि महीनों के हिसाब से 'इद्दत' (प्रतीक्षा अवधि) बिताने वाली महिला के मामले में, यदि थोड़ा समय शेष हो और उसे मासिक धर्म आ जाए, तो उसे मासिक धर्म के आधार पर अपनी इद्दत नए सिरे से शुरू करनी होगी। उन्होंने कहा: जो व्यक्ति नमाज़ पढ़ रहा हो और पानी आ जाए, उस पर भी यही बात लागू होती है, क़यास (सादृश्य) और तर्क के आधार पर।

हमारा प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन है: "और अपने कर्मों को व्यर्थ न करो" [मुहम्मद: 33]। पानी न होने पर तयम्मुम के साथ नमाज़ शुरू करने की अनुमति पर सभी सहमत हैं, लेकिन यदि पानी देख लिया जाए (2) तो उसे तोड़ने के बारे में उनके बीच मतभेद है, और इसे तोड़ने के बारे में कोई सुन्नत या इजमा (सर्वसम्मति) (3) स्थापित नहीं है।

उनका एक और तर्क यह है: जिस पर 'ज़िहार' या 'हत्या' के कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) के रूप में रोज़ा रखना अनिवार्य है, और उसने अधिकांश रोज़े रख लिए हों, फिर उसे आज़ाद करने के लिए एक गुलाम मिल जाए, तो वह अपने रोज़े को रद्द नहीं करता और न ही गुलाम आज़ाद करने की ओर लौटता है। इसी प्रकार, जिसने तयम्मुम के साथ नमाज़ शुरू की, वह उसे नहीं तोड़ता और न ही पानी से वज़ू करने की ओर लौटता है (4)।

चालीसवां मुद्दा (5): उन्होंने इस पर मतभेद किया कि क्या एक ही तयम्मुम से कई नमाज़ें पढ़ी जा सकती हैं, या हर फर्ज़ और नफिल नमाज़ के लिए तयम्मुम अनिवार्य (6) है? शरीक बिन अब्दुल्लाह अल-क़ाज़ी ने कहा: वह हर नफिल और फर्ज़ नमाज़ के लिए तयम्मुम करे (7)।

इमाम मलिक ने कहा: प्रत्येक फर्ज़ नमाज़ के लिए; क्योंकि उसे हर नमाज़ के लिए पानी तलाशना चाहिए, तो जिसने पानी तलाशा...

---

(1) अल-अवसत 2/66। (2) (द) और (म) में: 'देखा जाए' (रुआ)। (3) अल-तम्हीद 19/290, और अल-इस्तिज़कार 3/169-170, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। (4) अल-इस्तिज़कार 3/170। (5) (ज़) और (ज़) में: उनतालीसवां। (6) (ज़) में: उस पर अनिवार्य है। (7) अल-तम्हीद 19/294।

امام مالکؒ نے فرمایا: اسے نماز توڑنے اور پانی استعمال کرنے کی ضرورت نہیں، بلکہ وہ اپنی نماز مکمل کرے، اور آئندہ کے لیے وضو کرے۔ امام شافعیؒ نے بھی یہی کہا ہے، اور ابن المنذرؒ (۱) نے اسے پسند کیا ہے۔

امام ابو حنیفہؒ اور ایک جماعت، جن میں احمد بن حنبلؒ، مزنیؒ اور [ابن علیہؒ] شامل ہیں، نے کہا: وہ نماز توڑ دے، وضو کرے اور پانی کی موجودگی کی وجہ سے نماز کا از سرِ نو آغاز کرے۔ ان کی دلیل یہ ہے کہ جب نماز سے پہلے پانی پائے جانے سے تیمم باطل ہو گیا، تو اسی طرح نماز کا باقی حصہ بھی باطل ہو جائے گا، اور جب اس کا کچھ حصہ باطل ہوا تو وہ پوری باطل ہو گئی؛ کیونکہ علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ وہ عورت جو مہینوں کے حساب سے عدت گزار رہی ہو، اگر اس کی عدت کا تھوڑا حصہ باقی ہو اور اسے حیض آ جائے، تو اسے حیض کے حساب سے اپنی عدت نئے سرے سے شروع کرنی ہو گی۔ انہوں نے کہا: وہ شخص جس کے لیے نماز کے دوران پانی آ جائے، قیاس اور نظر کی بنیاد پر اس کا حکم بھی یہی ہے۔

اور ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "اور اپنے اعمال کو باطل نہ کرو" [محمد: ۳۳]۔ پانی نہ ہونے کی صورت میں تیمم کے ساتھ نماز شروع کرنے کے جواز پر سب کا اتفاق ہے، اور اگر وہ پانی دیکھ لے (۲) تو اسے توڑنے میں ان کا اختلاف ہے، اور اسے توڑنے پر کوئی سنت یا اجماع (۳) ثابت نہیں ہے۔

ان کی ایک دلیل یہ بھی ہے: وہ شخص جس پر ظہار یا قتل کی وجہ سے روزہ واجب ہو، اور اس نے اس کا اکثر حصہ رکھ لیا ہو، پھر اسے غلام مل جائے، تو وہ اپنے روزے کو ختم نہیں کرتا اور

نہ ہی غلام کی طرف رجوع کرتا ہے۔ اسی طرح جس نے تیمم کے ساتھ نماز شروع کی، وہ اسے نہیں توڑتا اور نہ ہی پانی کے ساتھ وضو کی طرف لوٹتا ہے (٤)۔

چالیسویں بحث (٥): اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا کہ کیا ایک ہی تیمم کے ساتھ کئی نمازیں پڑھی جا سکتی ہیں، یا ہر نماز، خواہ فرض ہو یا نفل، اس کے لیے تیمم لازم (٦) ہے؟ تو شریک بن عبد اللہ القاضیؒ نے کہا: وہ ہر نفل اور فرض نماز کے لیے تیمم کرے (٧)۔

امام مالکؒ نے فرمایا: ہر فرض نماز کے لیے؛ کیونکہ اسے ہر نماز کے لیے پانی تلاش کرنا چاہیے، تو جس نے پانی تلاش کیا...

---

(١) الأوسط ٦٦/٢ . (٢) نسخہ (د) اور (م) میں: "رُؤي" (دیکھ لیا گیا)۔ (٣) التمهيد ١٩/ ٢٩٠ ، والاستذكار ٣ / ١٦٩ - ١٧٠ ، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ انہی سے ہے۔ (٤) الاستذكار ٣/ ١٧٠ . (٥) نسخہ (ز) اور (ظ) میں: انتالیسویں بحث۔ (٦) نسخہ (ظ) میں: اس پر لازم ہے۔ (٧) التمهيد ١٩/ ٢٩٤ .

Surah An-Nisa: Verse 43 / 389

...if he does not find it, he performs Tayammum (1).

Abu Hanifa, Al-Thawri, Al-Layth, Al-Hassan bin Hayy, and Dawud said: He prays as much as he wishes with one Tayammum as long as he does not break his state of ritual purity (hadath); because he is pure as long as he does not find water, and he is not required to seek water if he despairs of finding it.

What we have said is more correct; because Allah, the Exalted and Majestic, has obligated every person rising for prayer to seek water, and has obligated Tayammum in its absence to make prayer permissible before the time expires. It is a purification of necessity and is incomplete, evidenced by the consensus of Muslims on its invalidation upon finding water even if no hadath occurred, which is not the case for purification with water (2).

This disagreement also relates to the permissibility of Tayammum before the start of the prayer time. Al-Shafi'i and the proponents of the first view do not allow it; because when Allah Almighty said: {and you do not find water, then perform Tayammum}, it became clear that the validity of Tayammum is tied to need, and there is no need before the time starts.

Based on this, one does not perform two obligatory prayers with one Tayammum (3), and this is clear.

Our scholars differed regarding one who prayed two obligatory prayers with one Tayammum. Yahya bin Yahya narrated from Ibn al-Qasim: He repeats the second as long as the time remains. Abu Zaid bin Abi al-Ghamr (4) narrated from him: He repeats it indefinitely. Similarly, it was narrated from Mutarrif and Ibn al-Majishun: He repeats the second indefinitely. This is what our companions argue; because seeking water is a condition (5). Ibn Abdus mentioned that Ibn Nafi' narrated from Malik regarding one who combines two prayers that he performs Tayammum for each prayer. Abu al-Faraj said regarding someone who mentioned several missed prayers: If he makes them up with one Tayammum, there is no harm, and that is permissible for him (6). This is based on...

(1) See Al-Muntaqa 1/110. (2) Al-Tamheed 19/295. (3) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/55. (4) Abd al-Rahman bin Umar bin Abi al-Ghamr, narrated from Ibn al-Qasim, Ibn Wahb, and others. He saw Malik but did not take from him. He died in the year (234 AH). Tartib al-Madarik 2/565. (5) Al-Muntaqa 1/110, and see Al-Tamheed

19/294. Mutarrif: He is the son of Abdullah bin Mutarrif bin Yasar, and Ibn al-Majishun: He is Abdul Malik. (6) Al-Tamheed 19/295. Abu al-Faraj: He is Umar bin Muhammad al-Qadi.

सूरह अन-निसा: आयत ४३ / ३८९

...यदि वह उसे नहीं पाता है, तो वह तयम्मुम करता है (१)।

अबू हनीफा, अल-थौरी, अल-लैथ, अल-हसन बिन हय्य और दाऊद ने कहा: वह एक तयम्मुम के साथ जितना चाहे उतनी नमाज़ पढ़ सकता है जब तक कि उसकी पवित्रता की स्थिति (हदथ) न टूट जाए; क्योंकि वह तब तक पवित्र है जब तक उसे पानी नहीं मिलता, और यदि उसे पानी मिलने की कोई उम्मीद न हो तो उसे पानी तलाशने की आवश्यकता नहीं है।

हमने जो कहा है वह अधिक सही है; क्योंकि अल्लाह, जो प्रतापी और महिमामय है, ने नमाज़ के लिए खड़े होने वाले प्रत्येक व्यक्ति पर पानी की तलाश करना अनिवार्य कर दिया है, और इसकी अनुपस्थिति में समय समाप्त होने से पहले नमाज़ को जायज़ बनाने के लिए तयम्मुम अनिवार्य कर दिया है। यह आवश्यकता की शुद्धि है और अपूर्ण है, जिसका प्रमाण मुसलमानों की इस बात पर आम सहमति है कि पानी मिलने पर यह अमान्य हो जाता है, भले ही कोई हदथ न हुआ हो, जबकि पानी से शुद्धि के मामले में ऐसा नहीं है (२)।

यह असहमति नमाज़ का समय शुरू होने से पहले तयम्मुम करने की अनुमति से भी संबंधित है। अल-शाफ़ई और पहले दृष्टिकोण के समर्थक इसकी अनुमति नहीं देते हैं; क्योंकि जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और यदि तुम्हें पानी न मिले, तो तयम्मुम करो}, तो यह स्पष्ट हो गया कि तयम्मुम की वैधता आवश्यकता से जुड़ी है, और समय से पहले कोई आवश्यकता नहीं है।

इस आधार पर, कोई एक तयम्मुम के साथ दो अनिवार्य नमाज़ें नहीं पढ़ता (३), और यह स्पष्ट है।

हमारे विद्वानों के बीच उस व्यक्ति के बारे में मतभेद था जिसने एक तयम्मुम के साथ दो अनिवार्य नमाज़ें पढ़ीं। याह्या बिन याह्या ने इब्न अल-कासिम से रिवायत की: वह दूसरी नमाज़ को तब तक दोहराएगा जब तक समय बाकी है। अबू ज़ैद बिन अबी अल-ग़मरा (४) ने उनसे रिवायत की: वह इसे हमेशा के लिए दोहराएगा। इसी तरह मुतर्रिफ और इब्न अल-माजीशून से रिवायत है: वह दूसरी नमाज़ को हमेशा के लिए दोहराएगा। हमारे साथी इसी बात पर बहस करते हैं; क्योंकि पानी की तलाश एक शर्त है (५)। इब्न अब्दुस ने उल्लेख किया कि इब्न नाफ़े ने मालिक से उस व्यक्ति के बारे में रिवायत की जो दो नमाज़ों को मिलाता है कि वह प्रत्येक नमाज़ के लिए तयम्मुम करता है। अबू अल-फ़रज ने कई छूटी हुई नमाज़ों का ज़िक्र करने वाले के बारे में कहा: यदि वह उन्हें एक तयम्मुम के

साथ पूरा करता है, तो उस पर कोई दोष नहीं है, और यह उसके लिए जायज़ है (६)। यह इस पर आधारित है कि...

(१) अल-मुंतक़ा १/११० देखें। (२) अल-तमहीद १९/२९५। (३) अहकाम अल-क़ुरआन, अल-किया अल-तबरी द्वारा ३/५५। (४) अब्द अल-रहमान बिन उमर बिन अबी अल-ग़मरा, इब्न अल-कासिम, इब्न वहाब और अन्य से रिवायत की। उन्होंने मालिक को देखा लेकिन उनसे शिक्षा नहीं ली। उनकी मृत्यु वर्ष (२३४ हिजरी) में हुई। तरतीब अल-मदारिक २/५६५। (५) अल-मुंतक़ा १/११०, और अल-तमहीद १९/२९४ देखें। मुतर्रिफ: वह अब्दुल्ला बिन मुतर्रिफ बिन यसार का बेटा है, और इब्न अल-माजीशून: वह अब्दुल मलिक है। (६) अल-तमहीद १९/२९५। अबू अल-फ़रज: वह उमर बिन मुहम्मद अल-क़ादी है।

سورة النساء: آیت ۴۳ / ۳۸۹

...پس اگر وہ اسے نہ پائے، تو وہ تیمم کرے (۱)۔

ابو حنیفہ، الثوری، اللیث، الحسن بن حی اور داؤد نے کہا: وہ ایک تیمم سے جتنا چاہے نماز پڑھے جب تک کہ اس کا وضو نہ ٹوٹ جائے (حدث نہ ہو)؛ کیونکہ وہ اس وقت تک پاک ہے جب تک اسے پانی نہیں ملتا، اور اگر وہ پانی سے مایوس ہو جائے تو اسے پانی تلاش کرنے کی ضرورت نہیں ہے۔

اور جو بات ہم نے کہی ہے وہ زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے نماز کے لیے کھڑے ہونے والے ہر شخص پر پانی تلاش کرنا واجب کیا ہے، اور اس کی عدم موجودگی میں وقت نکلنے سے پہلے نماز کی اجازت کے لیے تیمم واجب کیا ہے، لہٰذا یہ ضرورت کی طہارت ہے جو ناقص ہے، اس کی دلیل مسلمانوں کا اس پر اجماع ہے کہ پانی ملنے پر یہ باطل ہو جاتا ہے خواہ حدث نہ بھی ہوا ہو، جبکہ پانی سے طہارت ایسی نہیں ہے (۲)۔

اور یہ اختلاف وقت داخل ہونے سے پہلے تیمم کے جواز میں بھی ظاہر ہوتا ہے؛ چنانچہ شافعی اور پہلے موقف کے حاملین اسے جائز نہیں قرار دیتے؛ کیونکہ جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا﴾ تو اس سے ظاہر ہوا کہ تیمم کی کفایت ضرورت سے جڑی ہے، اور وقت سے پہلے کوئی ضرورت نہیں ہے۔

اور اسی بنیاد پر ایک تیمم سے دو فرض نمازیں نہیں پڑھی جا سکتیں (۳)، اور یہ واضح ہے۔

اور ہمارے علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جس نے ایک تیمم سے دو فرض نمازیں پڑھیں، چنانچہ یحییٰ بن یحییٰ نے ابن القاسم سے روایت کی: وہ دوسری نماز کو دہرائے گا جب

تک کہ وقت باقی ہے۔ اور ابو زید بن ابی الغمر (۴) نے ان سے روایت کی: وہ اسے ہمیشہ کے لیے دہرائے گا۔ اسی طرح مطرف اور ابن الماجشون سے مروی ہے: وہ دوسری نماز کو ہمیشہ کے لیے دہرائے گا۔ اور یہی وہ بات ہے جس پر ہمارے اصحاب مناظرہ کرتے ہیں؛ کیونکہ پانی کی تلاش ایک شرط ہے (۵)۔ اور ابن عبدوس نے ذکر کیا کہ ابن نافع نے مالک سے روایت کی اس شخص کے بارے میں جو دو نمازیں جمع کرتا ہے کہ وہ ہر نماز کے لیے تیمم کرے گا۔ اور ابو الفرج نے ان نمازوں کے بارے میں کہا جن کا کسی نے ذکر کیا ہو: اگر وہ انہیں ایک تیمم سے قضا کرے تو اس پر کوئی حرج نہیں، اور یہ اس کے لیے جائز ہے (۶)۔ اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ...

(۱) دیکھیے المنتقی ۱/ ۱۱۰ ۔ (۲) التمہید ۱۹/ ۲۹۵ ۔ (۳) احکام القرآن للکیا الطبری ۳/ ۵۵ ۔ (۴) عبد الرحمن بن عمر بن ابی الغمر، انہوں نے ابن القاسم، ابن وہب اور دیگر سے روایت کی، اور مالک کو دیکھا مگر ان سے روایت نہیں لی، ان کا انتقال ۲۳۴ھ میں ہوا۔ ترتیب المدارک ۲/ ۵۶۵ ۔ (۵) المنتقی ۱/ ۱۱۰ ، اور دیکھیے التمہید ۱۹/ ۲۹۴ ۔ مطرف: وہ عبد اللہ بن مطرف بن یسار کے بیٹے ہیں، اور ابن الماجشون: وہ عبد الملک ہیں۔ (۶) التمہید ۱۹/ ۲۹۵ ۔ ابو الفرج: وہ عمر بن محمد القاضی ہیں۔

Surah An-Nisa: Ayah 43 390 Seeking water is not a condition. The first opinion is more correct. And Allah knows best. Forty-first (1): His saying, Exalted is He: {clean earth} [Sa'idan Tayyiban]. Al-Sa'id is the surface of the earth, whether there is dust on it or not; this was said by Al-Khalil, Ibn al-A'rabi (2), and Al-Zajjaj (3). Al-Zajjaj said (3): I do not know of any disagreement on this among linguists. Allah the Almighty said: {And indeed, We will make that which is upon it [into] a barren ground.} [Al-Kahf: 8], meaning: hard ground that grows nothing (4). And He said: {so it becomes a slippery plain} [Al-Kahf: 40]. From this is the saying of Dhu al-Rumma: As if in the forenoon, a crawling sensation in the bones of the head, a trunk-like spout, casts him upon the ground (5). It is only called sa'id because it is the end of what one ascends to from the [interior] of the earth (6). The plural of sa'id is su'udat (7), and from it is the Hadith: "Beware of sitting in the pathways (su'udat)" (8).

(1) In (Z) and (Zha): Completing forty. (2) See Al-'Ayn 1/290, Tahdhib al-Lugha 2/8, and al-Muntaqa 1/116. (3) Ma'ani al-Qur'an for him 2/56. (4) Al-Istidhkar 3/158. (5) Diwan Dhu al-Rumma 1/389. Abu Nasr Ahmad ibn Hatim al-Bahili, the commentator of the Diwan, said: "al-dabbaba" refers to wine that creeps into the bones. "khurtum" is the first of what descends and is taken from the wine-jar. The poet describes a fawn, and the meaning is: as if in the forenoon, the wine of sleep knocks him flat. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/56, and what is between the brackets is from it. (7) Abu 'Ubayd said in "Gharib al-Hadith" 2/125: the plural of sa'id is su'ud, then su'udat is the plural of the plural, just as you say: tariq (path), turuq (paths), then turuqat (pathways). (8) A fragment of a Hadith from Abu Sa'id al-Khudri recorded by Ahmad (11586) with the wording: "Beware of sitting in the road." He said: perhaps Ma'mar (one of its narrators) said: "on the pathways (su'udat)". It was also recorded by Ahmad (11309), Al-Bukhari (6229), and Muslim (2121) with the wording: "Beware of sitting in the roads"... and Ahmad also recorded it (27163) from the hadith of Abu Shurayh ibn 'Amr al-Khuza'i, with the wording: "Beware of sitting on the pathways (su'udat)"... and in its chain of narration there is a discarded narrator. Al-Bukhari recorded it in "Al-Adab al-Mufrad" (1149) from Abu Hurayra (may Allah be pleased with him): that the Prophet ﷺ forbade gatherings in the pathways.

सूरा अन-निसा: आयत 43 390 पानी की तलाश कोई शर्त नहीं है। और पहली राय अधिक सही है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। इकतालीसवाँ (1): अल्लाह तआला का कहना है: {स्वच्छ मिट्टी} [सईदन तय्यिबन]। अस-सईद: ज़मीन की सतह है, चाहे उस पर धूल हो या न हो; यह अल-ख़लील, इब्न अल-अरबी (2) और अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा है। अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: मैं भाषाविदों के बीच इसमें किसी मतभेद के बारे में नहीं जानता। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और वास्तव में, हम उस पर जो कुछ है उसे एक बंजर भूमि बना देंगे।} [अल-कहफ़: 8], यानी: ऐसी कठोर ज़मीन जो कुछ भी नहीं उगाती (4)। और फरमाया: {ताकि वह एक फिसलन भरा मैदान बन जाए} [अल-कहफ़: 40]। इसी से ज़ु अल-रुम्मा का कहना है: मानो दोपहर के समय, सिर की हड्डियों में रेंगने वाली कोई चीज़, एक सूंड जैसी धार, उसे ज़मीन पर पटक देती है (5)। इसे 'सईद' इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह ज़मीन के[भीतर] से ऊपर की ओर आने का अंत है (6)। 'सईद' का बहुवचन 'सुअुदात' (7) है, और इसी से हदीस है: "रास्तों (सुअुदात) में बैठने से बचो" (8)।

(1) (ज़) और (ज़ॉ) में: चालीस को पूरा करने वाली। (2) देखें अल-'ऐन 1/290, तहज़ीब अल-लुग़ा 2/8, और अल-मुंतक़ा 1/116। (3) उनके लिए मानी अल-क़ुरआन 2/56। (4) अल-इस्तिज़कार 3/158। (5) दीवान ज़ु अल-रुम्मा 1/389, दीवान के व्याख्याकार अबू नस्र अहमद बिन हातिम अल-बाहिली ने कहा: 'दब्बाबा' वह शराब है जो हड्डियों में रेंगती है। 'ख़ुरतूम' वह पहली चीज़ है जो उतरती है और मटके से ली जाती है, और कवि एक हिरण के बच्चे का वर्णन कर रहा है, और अर्थ यह है: मानो दोपहर के समय, उसे नींद की शराब ने पस्त कर दिया हो। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन 2/56, और जो कोष्ठकों के बीच है वह उसी से है। (7) अबू उबैद ने "ग़रीब अल-हदीस" 2/125 में कहा: सईद का बहुवचन सुअुद है, फिर सुअुदात बहुवचन का बहुवचन है, जैसे आप कहते हैं: तरीक़ (रास्ता), तुरुक़ (रास्ते), फिर तुरुक़ात (राहें)। (8) अबू सईद अल-ख़ुदरी की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (11586) ने इन शब्दों के साथ निकाला है: "रास्ते में बैठने से बचो"। उन्होंने कहा: शायद मअ़मर (इसके रावी में से एक) ने 'सुअुदात' (रास्तों) पर कहा था। इसे अहमद (11309), अल-बुखारी (6229), और मुस्लिम (2121) ने भी इन शब्दों के साथ निकाला है: "रास्तों में बैठने से बचो"... और अहमद ने इसे (27163) अबू शुरैह बिन अम्र अल-ख़ुज़ाई की हदीस से भी इन शब्दों के साथ निकाला है: "सुअुदात (रास्तों) पर बैठने से बचो"... और इसके सनद में एक छोड़ा हुआ रावी है। अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (1149) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसे निकाला है: कि नबी ﷺ ने रास्तों में बैठने से मना फरमाया...

سورة النساء: آیت 43 390 پانی کی طلب شرط نہیں ہے۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔ واللہ اعلم۔

کتالیسواں (1): اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿صَعِيداً طَيِّباً﴾ الصعید: زمین کا چہرہ (سطح) ہے، اس پر مٹی ہو یا نہ ہو؛ یہ بات الخلیل، ابن الاعرابی (2) اور الزجاج (3) نے کہی ہے۔ الزجاج (3) نے کہا: میں ماہرین لغت کے درمیان اس میں کسی اختلاف کو نہیں جانتا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيداً جُرُزاً﴾ [الکہف: 8] یعنی: ایسی سخت زمین جو کچھ نہیں اگاتی (4)۔ اور اللہ نے فرمایا: ﴿فَتُصْبِحَ صَعِيداً زَلَقاً﴾ [الکہف: 40]۔ اور اسی سے ذوالرمہ کا یہ قول ہے: گویا کہ وہ چاشت کے وقت، سر کی ہڈیوں میں رینگتی ہوئی کوئی چیز، سونڈ جیسی دھار، اسے زمین پر پٹخ دیتی ہے (5)۔ اسے صعید اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ زمین کے [اندر] سے اوپر کی طرف چڑھنے کی انتہا ہے (6)۔ صعید کی جمع 'صُعُدات' (7) ہے، اور اسی سے حدیث ہے: "راستوں (صُعُدات) میں بیٹھنے سے بچو" (8)۔

(1) (ز) اور (ظ) میں: چالیسویں مکمل کرنے والی۔ (2) ملاحظہ کریں العین 1/290، تہذیب اللغہ 2/8، اور المنتقی 1/116۔ (3) ان کے لیے معانی القرآن 2/56۔ (4) الاستذکار 3/158۔ (5) دیوان ذی الرمہ 1/389، دیوان کے شارح ابو نصر احمد بن حاتم الباہلی نے کہا: 'الدبابہ' وہ شراب ہے جو ہڈیوں میں رینگتی ہے۔ 'خرطوم' وہ پہلی چیز ہے جو اترتی ہے اور مٹکے سے لی جاتی ہے، اور شاعر ہرن کے بچے کی صفت بیان کر رہا ہے، اور معنی یہ ہے: گویا وہ چاشت کے وقت، اسے نیند کی شراب نے پچھاڑ دیا ہو۔ (6) الزجاج کے لیے معانی القرآن 2/56، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (7) ابو عبید نے "غریب الحدیث" 2/125 میں کہا: صعید کی جمع صُعُد ہے، پھر صُعُدات جمع الجمع ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: طریق (راستہ)، طُرُق (راستے) پھر طُرُقات (راستے)۔ (8) ابوسعید الخدری کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (11586) نے ان

الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "راستے میں بیٹھنے سے بچو"۔ انہوں نے کہا: شاید معمر (اس کے ایک راوی) نے 'صُعُدات' (راستوں) پر کہا تھا۔ اور اسے احمد (11309)، بخاری (6229) اور مسلم (2121) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "راستوں میں بیٹھنے سے بچو" ... اور احمد نے (27163) اسے ابو شریح بن عمرو الخزاعی کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "صُعُدات (راستوں) پر بیٹھنے سے بچو" ... اور اس کی سند میں متروک راوی ہے۔ اور بخاری نے الادب المفرد (1149) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے راستوں میں بیٹھنے سے منع فرمایا ...

The scholars differed concerning it because it was restricted by the term 'Tayyib' (pure/good); a group said: Dry ablution (Tayammum) is performed with everything on the surface of the earth, whether it be soil, sand, stones, minerals, or salty land (1). This is the school of Malik, Abu Hanifa, al-Thawri, and al-Tabari; and 'Tayyib' means pure. Another group said: 'Tayyib' means 'halal' (lawful), and this is an unsettled opinion (2).

Al-Shafi'i and Abu Yusuf said: 'Sa'id' (the surface of the earth) is soil that produces vegetation, and it is what is 'Tayyib'; Allah the Almighty said: {And the good land—its vegetation comes forth by permission of its Lord} [Al-A'raf: 58]. Therefore, dry ablution is not permissible on anything else according to them. Al-Shafi'i said: 'Sa'id' only applies to soil that has dust. Abd al-Razzaq (3) mentioned from Ibn Abbas that he was asked: Which 'Sa'id' is best? He replied: Cultivated land (Al-Harth). Abu Omar (4) said: In this statement of Ibn Abbas, there is that which indicates that 'Sa'id' can be other than cultivated land.

Ali (may Allah be pleased with him) said: It is soil specifically (5). In the book of al-Khalil: Perform Tayammum with 'Sa'id', i.e., take from its dust; as narrated by Ibn Faris (6). This necessitates Tayammum with soil, for a solid stone has no dust upon it.

Al-Kiya al-Tabari (7) said: Al-Shafi'i stipulated that the soil must cling to the hand, and one performs Tayammum with it by transferring it to the limbs of Tayammum, just as water is transferred to the limbs of Wudu (ablution).

Al-Kiya said: There is no doubt that the word 'Sa'id' is not a definitive text for what al-Shafi'i said, except that the statement...

---

(1) In al-Misbah al-Munir: 'Sabkhah' land, with the letter 'ba' quiescent, open, or broken: meaning salty land. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/59, and see Tafsir al-Tabari 7/82. (3) In his Musannaf (814). (4) Al-Istidhkar 3/161, and the speech before it is from him. (5) We did not find it in this context, and perhaps the author, may Allah have mercy on him, refers to what was narrated by Ahmad (763) from the hadith of Ali (ra) from the Prophet (saw) who said: "I have been given what none of the prophets were given," and in it: "...and the earth (soil) was made a means of purification for me..." (6) Mujmal al-Lughah 2/534, and the saying of al-Khalil in al-Ayn 1/290. (7) Ahkam al-Qur'an 3/58.

३९१ सूरह अन-निसा: आयत ४३

विद्वानों ने इसमें मतभेद किया है क्योंकि इसे 'तय्यिब' (शुद्ध/पवित्र) शब्द के साथ सीमित किया गया है; एक समूह ने कहा: ज़मीन की पूरी सतह से तयम्मुम (मिट्टी से शुद्धि) की जा सकती है, चाहे वह मिट्टी हो, रेत हो, पत्थर हो, खनिज हो, या खारी भूमि (१) हो। यह मालिक, अबू हनीफ़ा, अल-थौरी और अल-तबरी का मत है; और 'तय्यिब' का अर्थ 'शुद्ध' है। एक अन्य समूह ने कहा: 'तय्यिब' का अर्थ 'हलाल' (वैध) है, और यह एक अस्थिर मत (२) है।

अल-शाफ़ई और अबू यूसुफ़ ने कहा: 'सईद' (ज़मीन की सतह) वनस्पति उगाने वाली मिट्टी है, और वही 'तय्यिब' है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जो अच्छी ज़मीन है, उसकी वनस्पति अपने रब के हुक्म से निकलती है} [अल-अराफ़: ५८]। इसलिए उनके अनुसार इसके अलावा किसी और चीज़ पर तयम्मुम करना जायज़ नहीं है। अल-शाफ़ई ने कहा: 'सईद' केवल धूल वाली मिट्टी पर ही लागू होता है। अब्द अल-रज़्ज़ाक (३) ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया है कि उनसे पूछा गया: कौन सा 'सईद' सबसे अच्छा है? उन्होंने कहा: 'अल-हर्स' (खेती वाली भूमि)। अबू उमर (४) ने कहा: इब्न अब्बास के इस कथन में वह संकेत है जो बताता है कि 'सईद' खेती वाली भूमि के अलावा भी हो सकता है।

अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: यह विशेष रूप से मिट्टी (५) है। अल-खलील की पुस्तक में है: 'सईद से तयम्मुम करो', अर्थात: इसकी धूल से लो; जैसा कि इब्न फारिस (६) ने वर्णित किया है। यह मिट्टी के साथ तयम्मुम की आवश्यकता को दर्शाता है, क्योंकि ठोस पत्थर पर धूल नहीं होती।

अल-किया अल-तबरी (७) ने कहा: अल-शाफ़ई ने यह शर्त रखी कि मिट्टी हाथ से चिपकनी चाहिए, और इसके द्वारा तयम्मुम किया जाता है इसे तयम्मुम के अंगों तक ले जाकर, जैसे वज़ू के अंगों तक पानी ले जाया जाता है।

अल-किया ने कहा: इसमें कोई संदेह नहीं है कि 'सईद' शब्द अल-शाफ़ई द्वारा कही गई बात के लिए कोई स्पष्ट प्रमाण नहीं है, सिवाय इसके कि कहना...

---

(१) अल-मिसबाह अल-मुनीर में: 'सब्खा' भूमि, 'बा' के सुकून, फ़त्हा या कसरा के साथ: अर्थात खारी भूमि। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५९, और तफ़सीर अल-तबरी ७/८२ देखें। (३) उनके मुसन्नफ़ (८१४) में। (४) अल-इस्तिज़कार ३/१६१, और इससे पहले की बात उन्हीं की है। (५) हमें इस संदर्भ में

यह नहीं मिला, और शायद लेखक, अल्लाह उन पर रहम करे, उस हदीस की ओर इशारा कर रहे हैं जिसे अहमद (७६३) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नबी ﷺ की हदीस से वर्णित किया है जिन्होंने कहा: "मुझे वह दिया गया है जो भविष्यवक्ताओं में से किसी को नहीं दिया गया," और उसमें है: "...और मिट्टी को मेरे लिए शुद्धिकरण का साधन बना दिया गया है..." (६) मुजमल अल-लुग़ा २/५३४, और अल-ऐन १/२९० में अल-खलील का कथन। (७) अहकाम अल-कुरान ३/५८।

۳۹۱ سورہ النساء: آیت ۴۳

علماء نے اس میں اختلاف کیا ہے کیونکہ اسے لفظ 'طیب' (پاک/ستھرا) کے ساتھ مقید کیا گیا ہے؛ ایک گروہ نے کہا: تیمم روئے زمین کی ہر چیز سے کیا جا سکتا ہے، خواہ وہ مٹی ہو، ریت ہو، پتھر ہو، معدنیات ہو، یا شوریدہ (نمکین) زمین (۱) ہو۔ یہ مالک، ابوحنیفہ، ثوری اور طبری کا مسلک ہے؛ اور 'طیب' کا معنی 'پاک' ہے۔ ایک اور گروہ نے کہا: 'طیب' کا معنی 'حلال' ہے، اور یہ ایک مضطرب قول (۲) ہے۔

امام شافعی اور ابو یوسف نے کہا: 'صعید' وہ مٹی ہے جو نباتات اگاتی ہے، اور وہی طیب ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور پاکیزہ زمین، اس کا سبزہ اپنے رب کے حکم سے نکلتا ہے} [الاعراف: ۵۸]، چنانچہ ان کے نزدیک اس کے علاوہ کسی اور چیز پر تیمم جائز نہیں۔ امام شافعی نے فرمایا: 'صعید' صرف غبار والی مٹی پر ہی بولا جاتا ہے۔ عبد الرزاق (۳) نے ابن عباس سے روایت کیا کہ ان سے پوچھا گیا: کون سا 'صعید' سب سے بہتر ہے؟ تو انہوں نے کہا: 'الحرث' (کھیتی والی زمین)۔ ابو عمر (۴) نے کہا: ابن عباس کے اس قول میں یہ دلیل ہے کہ 'صعید' کھیتی والی زمین کے علاوہ بھی ہو سکتا ہے۔

حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہ خاص طور پر مٹی (۵) ہے۔ خلیل کی کتاب میں ہے: 'صعید سے تیمم کرو'، یعنی: اس کے غبار سے لو؛ جیسا کہ ابن فارس (۶) نے بیان کیا ہے۔ یہ مٹی سے تیمم کا تقاضا کرتا ہے، کیونکہ ٹھوس پتھر پر غبار نہیں ہوتا۔

الکیا طبری (۷) نے کہا: امام شافعی نے شرط لگائی ہے کہ مٹی ہاتھ سے چمٹ جائے، اور اسے اعضائے تیمم تک منتقل کر کے تیمم کیا جائے، جس طرح وضو کے اعضاء تک پانی منتقل کیا جاتا ہے۔

الکیا نے کہا: اس میں کوئی شک نہیں کہ لفظ 'صعید' امام شافعی کے قول پر نص نہیں ہے، سوائے اس کے کہ قول...

---

(۱) المصباح المنیر میں ہے: 'ارض سَبِخَة'، باء کے سکون، فتحہ اور کسرہ کے ساتھ: یعنی نمکین زمین۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۵۹، اور دیکھئے تفسیر طبری ۷/ ۸۲۔ (۳) اپنی مصنف (۸۱۴) میں۔ (۴) الاستذکار ۳/ ۱۶۱، اور اس سے پہلے والی بات انہی کی ہے۔ (۵) ہمیں اس سیاق کے ساتھ یہ نہیں ملا، اور شاید مصنف رحمہ اللہ اس طرف اشارہ کر رہے ہیں جو احمد (۷۶۳) نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کی کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "مجھے وہ کچھ دیا گیا ہے جو انبیاء میں سے کسی کو نہیں دیا گیا"، اور اس میں ہے: "...اور مٹی کو میرے لیے ذریعہ طہارت بنا دیا گیا..." (۶) مجمل اللغة ۲/ ۵۳۴، اور العین ۱/ ۲۹۰ میں خلیل کا قول۔ (۷) احکام القرآن ۳/ ۵۸۔

Messenger of Allah ﷺ said: "The earth has been made for me a place of prostration and its soil pure." (1) This explains that. I said: The proponents of this view cited the saying of the Prophet (PBUH): "And its soil has been made pure for us," and they said: This is a case of the general being qualified by the specific. However, it is not like that; rather, it is a case of specifying some individuals within a general category, as Allah Almighty said: {In both of them are fruit and palm trees and pomegranates} [Ar-Rahman: 68]. We mentioned this in "Al-Baqarah" regarding the verse: {And His angels and His messengers and Gabriel and Michael} [Al-Baqarah: 98].

Linguists have related that 'sa'id' is a name for the surface of the earth as we mentioned, and it is the text of the Quran as we explained, and after Allah's explanation there is no further explanation. The Messenger of Allah ﷺ said to the person in a state of major ritual impurity: "Use the earth (sa'id), for it is sufficient for you," and it will come later (2). Thus, "sa'idan" according to this is an adverb of place. Whoever considers it to mean soil, it is an object with an omitted preposition, i.e., "with earth," and "tayyiban" (pure/good) is its adjective. Whoever considers "tayyiban" to mean "halal" (lawful), treats it as a circumstantial phrase (hal) or a verbal noun (masdar) (3).

Forty-second (4): When this is established, know that the point of consensus among what we mentioned is that a man should perform tayammum (dry ablution) on pure, non-transported, non-usurped growing soil. The point of consensus regarding prohibition is: that a man should not perform tayammum on pure gold, silver, ruby, emerald, or food items such as bread, meat, and others, or on impurities. There is disagreement regarding other things like minerals; it was allowed, which is the school of Malik and others, and prohibited, which is the school of Shafi'i and others (5).

Ibn Khuwayz Mindad said: According to Malik, tayammum is permissible on grass if it is below...

(1) Mentioned previously on p. 382 of this volume. (2) Regarding Allah's words: {Then perform tayammum with clean earth} [Al-Ma'idah: 6], its citation was previously given in 5/223 from the hadith of Imran bin Husain (may Allah be pleased with him). (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/220. (4) In manuscripts (Z) and (Zha): The forty-first. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/60.

392 सूरह अन-निसा: आयतें 44 - 53

अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरे लिए पूरी धरती को सजदागाह और उसकी मिट्टी को पवित्र बनाने वाली (तहुर) बनाया गया है।" (1) यह इस बात को स्पष्ट करता है। मैंने कहा: इस विचार के समर्थकों ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन से दलील ली है: "और उसकी मिट्टी हमारे लिए पवित्र करने वाली बनाई गई है", और उन्होंने कहा: यह 'मुतलक' (सामान्य) और 'मुक़य्यद' (विशिष्ट) का मामला है। जबकि ऐसा नहीं है, बल्कि यह सामान्य श्रेणी के भीतर कुछ विशिष्ट चीज़ों के उल्लेख का मामला है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {उन दोनों में मेवे और खजूर और अनार हैं} [अर-रहमान: 68]। और हमने इसका उल्लेख 'अल-बक़रह' में इस आयत के पास किया है: {और उसके फरिश्तों और उसके रसूलों और जिब्रील और मीकाईल} [अल-बक़रह: 98]।

भाषाविदों ने बताया है कि 'सईद' धरती की सतह का नाम है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और यह कुरान का स्पष्ट पाठ है जैसा कि हमने बताया, और अल्लाह के बयान के बाद कोई और बयान नहीं है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने जुनुब (जिस पर नहाना वाजिब हो) वाले व्यक्ति से कहा: "तुम सईद (धरती की सतह) का इस्तेमाल करो, क्योंकि वह तुम्हारे लिए काफी है", और यह आगे आएगा (2)। अतः "सईदन" इस आधार पर स्थानवाचक क्रियाविशेषण है। और जिसने इसे मिट्टी के अर्थ में लिया, उसके लिए यह एक लुप्त पूर्वसर्ग के साथ कर्म (मफऊल) है, यानी: मिट्टी के साथ, और "तय्यिबन" (पवित्र/उत्तम) उसका विशेषण है। और जिसने "तय्यिबन" का अर्थ "हलाल" (वैध) लिया, उसने इसे 'हाल' (अवस्था) या 'मस्दर' (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में रखा (3)।

बयालीसवाँ (4): जब यह स्थिर हो गया, तो जान लें कि हमारे द्वारा उल्लेखित बातों में सर्वसम्मति (इज्मा) का विषय यह है कि व्यक्ति ऐसी शुद्ध मिट्टी पर तयम्मुम करे जो उगने वाली हो, जिसे कहीं से लाया न गया हो और न ही वह छीनी हुई हो। और निषेध (मनाही) पर सर्वसम्मति का विषय यह है कि: व्यक्ति शुद्ध सोने, चांदी, नीलम, पन्ने और भोजन की चीज़ों जैसे रोटी, मांस और अन्य चीज़ों पर, या अशुद्धियों पर तयम्मुम न करे। इसके अलावा अन्य चीज़ों जैसे खनिजों के बारे में मतभेद है; इसे अनुमति दी गई है, जो इमाम मलिक और अन्य का मत है, और मना किया गया है, जो इमाम शाफ़ई और अन्य का मत है (5)।

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इमाम मलिक के अनुसार घास पर तयम्मुम जायज़ है यदि वह...

(1) इस भाग के पृष्ठ 382 पर पहले आ चुका है। (2) अल्लाह के कथन: {तो तुम पाक मिट्टी से तयम्मुम करो} [अल-माएदा: 6] के पास, और इसकी तख़रीज (संदर्भ) 5/223 में इमरान बिन हुसैन (रजि.) की हदीस से पहले आ चुकी है। (3) मुश्किल इ'राब अल-कुरान 1/220। (4) (ज़) और (ज़) में: इकतालीसवाँ। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/60।

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جُعِلَتْ ليَ الأرضُ مسجداً، وترابُها طهوراً» (۱) اس نے اس بات کی وضاحت کی۔ میں نے کہا: اس قول کے حاملین نے آپ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: «وجُعِلت تربتُها لنا طهوراً»، اور انہوں نے کہا: یہ مطلق اور مقید کے باب سے ہے۔ حالانکہ ایسا نہیں ہے، بلکہ یہ عموم کے بعض افراد پر نص (وضاحت) کے باب سے ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ فِيهِمَا فَٰكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ ﴾ [الرحمن: ۶۸]۔ اور ہم نے اسے سورہ "البقرہ" میں اس قول کے پاس ذکر کیا ہے: ﴿ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَرُسُلِهِۦ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَىٰلَ ﴾ [البقرة: ۹۸]۔

اہل لغت نے بیان کیا ہے کہ "صعید" زمین کے چہرے (اوپری سطح) کا نام ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور یہ قرآن کی نص ہے جیسا کہ ہم نے واضح کیا، اور اللہ کے بیان کے بعد کوئی بیان نہیں۔ رسول اللہ ﷺ نے جنبی شخص سے فرمایا: «عليك بالصعيد، فإنَّه يكفيك» اور یہ آگے آئے گا (۲)۔ پس «صعيداً» اس بنا پر ظرف مکان ہے۔ اور جس نے اسے مٹی کے معنی میں لیا تو وہ با (حرف جر) کے حذف کی تقدیر کے ساتھ مفعول بہ ہے، یعنی: بصعید، اور «طيباً» اس کی صفت ہے۔ اور جس نے «طيباً» کو حلال کے معنی میں لیا، اس نے اسے حال یا مصدر کے طور پر نصب دیا (۳)۔

بیالیسویں (۴) بحث: اور جب یہ طے پا گیا تو جان لو کہ اجماع کا مقام ان چیزوں میں سے جو ہم نے ذکر کیں یہ ہے کہ آدمی ایسی پاک مٹی پر تیمم کرے جو اگنے والی ہو، نہ کہ منتقل شدہ اور نہ ہی غصب شدہ۔ اور ممانعت میں اجماع کا مقام یہ ہے کہ: آدمی خالص سونے، چاندی، یاقوت، زمرد اور کھانے پینے کی چیزوں جیسے روٹی، گوشت وغیرہ پر، یا نجاستوں پر تیمم کرے۔ اور اس کے

علاوہ دیگر چیزوں جیسے معدنیات میں اختلاف کیا گیا ہے؛ چنانچہ اسے جائز قرار دیا گیا، اور یہ امام مالک وغیرہ کا مذہب ہے۔ اور منع کیا گیا اور یہ امام شافعی وغیرہ کا مذہب ہے (۵)۔

ابن خویزمنداد نے کہا: امام مالک کے نزدیک گھاس پر تیمم جائز ہے اگر وہ...

(۱) اس جلد کے صفحہ ۳۸۲ پر گزر چکا ہے۔ (۲) اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿ فَتَيَمَّمُواْ صَعِيدًا طَيِّبًا ﴾ [المائدة: ۶] کے پاس، اور اس کی تخریج ۵/ ۲۲۳ پر عمران بن حصین رضی اللہ عنہ کی حدیث سے گزر چکی ہے۔ (۳) مشکل اعراب القرآن ۱/ ۲۲۰۔ (۴) نسخہ (ز) اور (ظ) میں ہے: اکتالیسویں۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/ ۶۰۔

Surah An-Nisa: Verse 43 393

... the earth. There is disagreement from him regarding tayammum (dry ablution) on snow (1); in 'Al-Mudawwanah' and 'Al-Mabsut' (2) it is permissible, while in others it is prohibited.

The [Maliki] school also differed regarding tayammum on wood; the majority are for prohibition. In 'Mukhtasar al-Waqqar', it is mentioned as permissible (3). It was also said there is a difference between it being detached or attached; so it was permitted for the attached and prohibited for the detached.

Al-Thalabi mentioned that Malik said: If a person struck his hands on a tree and then wiped with them, it would suffice him.

He said: Al-Awza'i and Al-Thawri said: It is permissible with the earth and everything on it including trees, stones, clay, and others, until they both said: If he struck his hands on frozen water and snow, it would suffice him (4).

Ibn Atiyyah said (5): As for soil transported from mud or elsewhere, the majority of the school allows tayammum with it, while some within the school prohibit it, and the prohibition is more common outside the school. As for cooked materials like gypsum and baked bricks, there are two opinions in the school: permission and prohibition; and there is disagreement regarding tayammum on a wall.

I say: The correct view is permission, due to the hadith of Abu Juhaym ibn al-Harith ibn al-Simmah al-Ansari who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) came from the direction of Bi'r Jamal, and a man met him and greeted him. The Prophet (peace be upon him) did not return the greeting until he turned to a wall and wiped his face and hands, then he returned the greeting. Recorded by Al-Bukhari (6). This is evidence for the validity of tayammum with things other than soil, as held by Malik and those who agree with him. It refutes...

(1) Al-Tamhid 19/288. (2) Al-Mudawwanah 46/1, cited from Al-Mabsut by Al-Baji in Al-Muntaqa 116/1. (Al-Mabsut is by Muhammad ibn Maslamah). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/60. Al-Waqqar is Muhammad Abu Bakr ibn Abi Yahya Zakariya al-Waqqar; he was a memorizer of the school, authored 'Kitab al-Sunnah', and has two summaries in jurisprudence. The people of Kairouan prefer his summary over that of Ibn Abd al-Hakam. He died in the year 269 AH. Tartib al-Madarik 3/91. (4) See Al-Majmu' 2/232. Ibn al-Mundhir related in 'Al-Awsat' 2/42 from Al-Thawri a different opinion, that he

did not permit tayammum on snow. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/60. (6) In his Sahih (337), and it has already been mentioned on pp. 363-364 of this volume.

सूरह अन-निसा: आयत 43 393

... पृथ्वी। बर्फ पर तयम्मुम (सूखा वज़ू) करने के संबंध में उनसे मतभेद है (1); 'अल-मुदव्वनाह' और 'अल-मबसूत' (2) में यह जायज़ है, जबकि अन्य में इसे वर्जित माना गया है।

लकड़ी पर तयम्मुम के बारे में भी मज़हब में मतभेद है; अधिकांश विद्वान इसे वर्जित मानते हैं। 'मुख्तसर अल-वक्कार' में इसे जायज़ बताया गया है (3)। यह भी कहा गया कि इसमें अंतर है कि वह लकड़ी अलग है या जुड़ी हुई; जो जुड़ी हुई है उसके लिए अनुमति दी गई और जो अलग है उसके लिए मना किया गया।

अल-थलाबी ने उल्लेख किया कि मलिक ने कहा: यदि कोई व्यक्ति किसी पेड़ पर अपने हाथ मारे और फिर उनसे मसह करे, तो यह उसके लिए पर्याप्त होगा।

उन्होंने कहा: अल-औज़ाई और अल-थौरी ने कहा: यह पृथ्वी और उस पर मौजूद हर चीज़ जैसे पेड़, पत्थर, मिट्टी आदि के साथ जायज़ है, यहाँ तक कि उन दोनों ने कहा: यदि उसने अपने हाथ जमी हुई बर्फ और हिमपात पर मारे, तो यह उसके लिए पर्याप्त होगा (4)।

इब्न अतिय्या ने कहा (5): जहाँ तक मिट्टी या अन्य स्थान से लाई गई मिट्टी की बात है, मज़हब के अधिकांश विद्वान इसके साथ तयम्मुम की अनुमति देते हैं, जबकि मज़हब में एक राय मनाही की भी है, और मज़हब के बाहर मनाही अधिक है। जहाँ तक पकी हुई चीज़ों जैसे जिप्सम और पकी हुई ईंटों का सवाल है, मज़हब में दो मत हैं: अनुमति और मनाही; और दीवार पर तयम्मुम करने के बारे में भी मतभेद है।

मैं कहता हूँ: सही राय अनुमति की है, क्योंकि अबू जुहैम इब्न अल-हारिस इब्न अल-सिम्मा अल-अंसारी की हदीस है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बीर जमल की दिशा से आए, और एक व्यक्ति उनसे मिला और उन्हें सलाम किया। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सलाम का जवाब तब तक नहीं दिया जब तक कि वह एक दीवार की ओर नहीं मुड़े और अपने चेहरे और हाथों का मसह नहीं किया, फिर उन्होंने सलाम का जवाब दिया। इसे बुखारी ने उद्धृत किया है (6)। यह मिट्टी के अलावा अन्य चीज़ों के साथ तयम्मुम की वैधता का प्रमाण है, जैसा कि मलिक और उनके सहमत विद्वान कहते हैं। यह खंडन करता है...

(1) अल-तमहीद 19/288। (2) अल-मुदव्वनाह 46/1, अल-मुंतका 116/1 में अल-बाजी द्वारा अल-मबसूत से उद्धृत। (अल-मबसूत मुहम्मद इब्न मसलमा द्वारा लिखित है)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/60। अल-वक्कार, मुहम्मद अबू बक्र इब्न अबी यह्या जकारिया अल-वक्कार हैं; वह मज़हब के हाफिज़ थे, उन्होंने 'किताब अल-सुन्नाह' लिखी, और न्यायशास्त्र में उनके दो संक्षिप्त ग्रंथ हैं। कैरवान के लोग उनके संक्षिप्त ग्रंथ को इब्न अब्द अल-हकम के संक्षिप्त ग्रंथ से बेहतर मानते हैं। उनकी मृत्यु वर्ष 269 हिजरी में हुई। तरतीब अल-मदारिक 3/91। (4) देखें अल-मजमू 2/232। इब्न अल-मुन्जिर ने 'अल-औसत' 2/42 में अल-थौरी से इसके विपरीत राय बताई है कि वह बर्फ पर तयम्मुम को जायज़ नहीं मानते थे। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/60। (6) अपनी सहीह (337) में, और इसका उल्लेख इस खंड के पृष्ठ 363-364 पर पहले ही किया जा चुका है।

سورہ النساء: آیت 43 393

... زمین۔ برف پر تیمم کرنے کے متعلق ان سے اختلاف منقول ہے (1)؛ چنانچہ 'المدونہ' اور 'المبسوط' (2) میں اس کا جواز ہے، جبکہ دیگر کتابوں میں اس کی ممانعت ہے۔

لکڑی پر تیمم کرنے کے بارے میں بھی مذہب میں اختلاف ہے؛ جمہور ممانعت کے قائل ہیں۔ 'مختصر الوقار' میں ہے کہ یہ جائز ہے (3)۔ ایک قول یہ بھی ہے کہ اس میں فرق ہے کہ لکڑی الگ ہو یا (زمین سے) متصل ہو؛ چنانچہ متصل پر جواز دیا گیا اور منفصل (الگ) پر منع کیا گیا۔

ثعلبی نے ذکر کیا کہ امام مالک نے فرمایا: اگر کوئی اپنا ہاتھ درخت پر مارے، پھر اس سے مسح کرے تو یہ اسے کفایت کر جائے گا۔

انہوں نے کہا: اوزاعی اور ثوری نے کہا: زمین اور اس پر موجود ہر چیز جیسے درخت، پتھر اور مٹی وغیرہ سے تیمم جائز ہے، یہاں تک کہ ان دونوں نے کہا: اگر اس نے اپنا ہاتھ جمی ہوئی برف اور پالا پر مارا تو یہ اسے کفایت کر جائے گا (4)۔

ابن عطیہ نے کہا (5): جہاں تک مٹی یا کسی اور جگہ سے لائی ہوئی خاک کا تعلق ہے؛ تو جمہور مذہب اس سے تیمم کے جواز کے قائل ہیں، جبکہ مذہب میں ایک قول ممانعت کا بھی ہے، اور غیر مذہب میں ممانعت زیادہ ہے۔ رہی بات ان چیزوں کی جنہیں پکایا گیا ہو جیسے جپس (چونا) اور اینٹ؛ تو مذہب میں اس بارے میں دو اقوال ہیں: جواز اور ممانعت؛ اور دیوار پر تیمم کرنے میں بھی اختلاف ہے۔

میں کہتا ہوں: صحیح قول جواز ہے؛ کیونکہ ابو جہیم بن حارث بن صمہ انصاری کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ بئر جمل کی جانب سے تشریف لائے، تو ایک شخص آپ سے ملا اور

سلام کیا، نبی ﷺ نے اسے جواب نہیں دیا یہاں تک کہ آپ ایک دیوار کی طرف متوجہ ہوئے اور اپنے چہرے اور ہاتھوں کا مسح کیا، پھر آپ نے سلام کا جواب دیا۔ اسے بخاری نے روایت کیا ہے (6)۔ یہ مٹی کے علاوہ دیگر اشیاء سے تیمم کے صحیح ہونے کی دلیل ہے جیسا کہ امام مالک اور ان کے موافقین کہتے ہیں۔ اور یہ رد کرتا ہے...

(1) التمہید 19/ 288۔ (2) المدونہ 46/1، اور اسے باجی نے المنتقی 116/1 میں المبسوط سے نقل کیا ہے۔ (المبسوط محمد بن مسلمہ کی ہے)۔ (3) المحرر الوجیز 2/ 60۔ الوقار سے مراد محمد ابو بکر بن ابی یحییٰ زکریا الوقار ہیں، وہ مذہب کے حافظ تھے، 'کتاب السنہ' تالیف کی، اور فقہ میں ان کے دو مختصرات ہیں، اہل قیروان ان کے مختصر کو ابن عبد الحکم کے مختصر پر فضیلت دیتے ہیں۔ ان کی وفات سال 269ھ میں ہوئی۔ ترتیب المدارک 91/3۔ (4) دیکھیے المجموع 232/2، اور ابن منذر نے الاوسط 42/2 میں ثوری سے اس کے خلاف نقل کیا ہے کہ وہ برف پر تیمم کے قائل نہیں تھے۔ (5) المحرر الوجیز 60/2۔ (6) اپنی صحیح (337) میں، اور اس کا تذکرہ اسی جلد کے ص 363-364 پر گزر چکا ہے۔

...on Al-Shafi'i and those who followed him in that what is used for wiping (Tayammum) must be pure earth having dust that clings to the hand. Al-Naqqash mentioned from Ibn 'Ulayya and Ibn Kaysan that they allowed Tayammum with musk and saffron. Ibn 'Atiyyah (1) said: This is a pure error from several perspectives. Abu 'Umar said: The group of scholars allows Tayammum with salty marshes (sabakh) (2) except Ishaq ibn Rahwayh. It was narrated from Ibn Abbas regarding someone who needs to perform Tayammum while in mud; he said: He takes some of the mud and smears it on part of his body, and when it dries, he performs Tayammum with it. Al-Thawri and Ahmad said: Tayammum is permissible with the dust of felt (lubd) (3). Al-Tha'labi said: Abu Hanifa allowed Tayammum with kohl, arsenic, lime, gypsum, and crushed gemstones. He said: If one performs Tayammum with the filings (suhalah) (4) of gold, silver, brass, copper, or lead, it is not valid (5); because it is not of the nature of the earth (6). Forty-third (7): His saying, Most High: {So wipe your faces and your hands}. Wiping (Al-Mash) is a homonymous term that can mean sexual intercourse; it is said: "The man wiped (masaha) the woman" if he had intercourse with her. Wiping also means: wiping something with a sword and cutting it with it. "The camels wiped their day" means if they traveled. "Al-Mashaa'" is the flat-buttocked woman (8) who has no buttocks. And in someone there is a "mashah" (trace) of beauty (9). What is meant here by wiping is an expression for drawing the hand over the part being wiped specifically; if it is with a tool, then it is...

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 60/2. (2) Plural of sabkhah, meaning: salty land, and it was mentioned recently. (3) Al-Istidhkar 3/158 and 161, and the report of Ibn Abbas was extracted by Ibn al-Mundhir in al-Awsat 42/2. (4) Al-Suhalah, with damma: what falls from gold and silver when filed. Al-Qamus (s-h-l). And it occurred in (Zha): with suhaqah. (5) In (Zha): is not valid. (6) Look at Al-Awsat 39/2, and Al-Istidhkar 3/157-158. (7) In (Zay) and (Zha): the second. (8) In (Zha): Al-Rastaa'. (9) Mujmal al-Lughah 831/3.

394 सूरा अन-निसा: आयत 43

...अल-शाफी और उनके अनुयायियों के अनुसार कि जिससे मसह (तयम्मुम) किया जाए वह शुद्ध मिट्टी होनी चाहिए जिसमें धूल हो जो हाथ से चिपक जाए। अल-नक़्क़ाश ने इब्न उलैय्या और इब्न कैसान से उल्लेख किया है कि उन्होंने कस्तूरी और केसर के साथ तयम्मुम करने की अनुमति दी। इब्न अतियाह (1) ने कहा: यह कई पहलुओं से पूरी तरह से गलत है। अबू उमर ने कहा: विद्वानों का समूह खारी दलदली जमीन (सबाख) (2) के साथ तयम्मुम की अनुमति देता है सिवाय इशाक बिन राहवेह के। इब्न अब्बास से उस व्यक्ति के बारे में वर्णित है जिसे कीचड़ में तयम्मुम करने की आवश्यकता हो; उन्होंने कहा: वह कीचड़ का कुछ हिस्सा लेता है और उसे अपने शरीर के किसी हिस्से पर लगा लेता है, और जब वह सूख जाता है, तो वह उससे तयम्मुम करता है। अल-थौरी और अहमद ने कहा: ऊनी कपड़े (लुब्द) की धूल से तयम्मुम जायज़ है (3)। अल-थालाबी ने कहा: अबू हनीफा ने सुरमा, हरताल, चूना, जिप्सम और कुचले हुए रत्नों के साथ तयम्मुम की अनुमति दी। उन्होंने कहा: यदि कोई सोने, चांदी, पीतल, तांबे या सीसे के बुरादे (सुहालाह) (4) के साथ तयम्मुम करता है, तो यह मान्य नहीं है (5); क्योंकि यह पृथ्वी की प्रकृति का नहीं है (6)। तैंतालीसवाँ (7): अल्लाह तआला का कथन: {तो अपने चेहरों और अपने हाथों का मसह (पोंछना) करो}। 'मसह' एक बहुअर्थी शब्द है जिसका अर्थ संभोग भी हो सकता है; कहा जाता है: "पुरुष ने महिला का मसह किया" यदि उसने उसके साथ संभोग किया। मसह का अर्थ है: किसी चीज़ को तलवार से पोंछना और उसे उससे काटना। "ऊंटों ने अपना दिन मसह किया" का अर्थ है यदि वे चले। "अल-मशा" वह चपटे कूल्हे वाली महिला (8) है जिसके कूल्हे नहीं होते। और किसी में सुंदरता का "मसह" (अंश) होता है (9)। यहाँ मसह से तात्पर्य विशेष रूप से मसह की जाने वाली वस्तु पर हाथ फेरने से है; यदि यह किसी उपकरण के साथ है, तो यह...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 60/2 में। (2) सबख़ह का बहुवचन, अर्थात्: खारी ज़मीन, और इसका हाल ही में उल्लेख किया गया था। (3) अल-इस्तिधकार 158/3 और 161, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट को इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 42/2 में निकाला था। (4) अल-सुहालाह, दम्मा के साथ: घिसने पर सोने और चांदी से जो गिरता है। अल-कामूस (स-ह-ल)। और (ज़ा) में आया है: सुहाक़ह के साथ। (5) (ज़ा) में: जायज़ नहीं है। (6) देखें अल-औसत 39/2, और अल-इस्तिधकार 157/3-158। (7) (ज़ै) और (ज़ा) में: दूसरी। (8) (ज़ा) में: अल-रस्ता। (9) मुजमल अल-लुगा 831/3।

٣٩٤ سورہ النساء: آیت ٤٣

...شافعی اور ان کے پیروکاروں کے مطابق کہ جس سے مسح (تیمم) کیا جائے وہ پاک مٹی ہو جس میں غبار ہو جو ہاتھ سے لگ جائے۔ النقاش نے ابن علیہ اور ابن کیسان سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے مشک اور زعفران سے تیمم کو جائز قرار دیا ہے۔ ابن عطیہ (١) نے کہا: یہ کئی پہلوؤں سے سراسر غلطی ہے۔ ابو عمر نے کہا: علماء کی جماعت شور زدہ زمین (سباخ) (٢) سے تیمم کے جواز پر متفق ہے سوائے اسحاق بن راہویہ کے۔ اور ابن عباس سے اس شخص کے بارے میں مروی ہے جسے مٹی میں تیمم کی ضرورت ہو؛ انہوں نے فرمایا: وہ مٹی لیتا ہے اور اسے اپنے جسم کے کچھ حصے پر لیپ لیتا ہے، پھر جب وہ خشک ہو جائے تو اس سے تیمم کر لے۔ اور ثوری اور احمد نے کہا: نمدے (لبد) کے غبار سے تیمم جائز ہے (٣)۔ ثعلبی نے کہا: ابو حنیفہ نے سرمہ، ہرتال، چونا، جپسم اور کچے ہوئے جواہرات سے تیمم کی اجازت دی ہے۔ انہوں نے کہا: اگر کوئی سونے، چاندی، پیتل، تانبے یا سیسے کے برادے (سحالہ) (٤) سے تیمم کرے تو وہ جائز نہیں ہے (٥)؛ کیونکہ یہ زمین کی جنس سے نہیں ہے (٦)۔ تینتالیسویں (٧): اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ﴾ (پس اپنے چہروں اور اپنے ہاتھوں کا مسح کرو)۔ 'مسح' ایک مشترک لفظ ہے جو جماع (ہمبستری) کے معنی میں بھی ہوتا ہے، کہا جاتا ہے: "مرد نے عورت کا مسح کیا" جب اس نے اس سے جماع کیا۔ اور مسح کا مطلب ہے: کسی چیز کو تلوار سے مسح کرنا اور اسے کاٹنا۔ "اونٹوں نے اپنا دن مسح کیا" یعنی جب وہ چلے۔ اور "المسحاء": وہ چپٹے کولہوں والی عورت (٨) جس کے سرین نہ ہوں۔ اور فلاں میں حسن کا "مسحہ" (تھوڑا سا اثر) ہے (٩)۔ اور یہاں مسح سے مراد خاص طور پر مسح کی جانے والی چیز پر ہاتھ پھیرنا ہے؛ پس اگر یہ کسی آلے سے ہو تو وہ...

(١) المحرر الوجيز ٦٠/٢ میں۔ (٢) سبخہ کی جمع، یعنی: نمکین زمین، اور اس کا حال ہی میں ذکر ہوا ہے۔ (٣) الاستذکار ٣/ ١٥٨ اور ١٦١، اور ابن عباس کی روایت کو ابن المنذر نے الاوسط ٤٢/٢ میں نقل کیا ہے۔ (٤) السحالہ، ضمہ کے ساتھ: جو سونا چاندی گھسنے سے گرتا ہے۔ القاموس (سحل)۔ اور (ظ) میں "بسحاقہ" واقع ہوا ہے۔ (٥) (ظ) میں ہے: جائز نہیں ہے۔ (٦) دیکھیے الاوسط ٣٩/٢، اور الاستذکار ٣/ ١٥٧ - ١٥٨۔ (٧) (ز) اور (ظ) میں ہے: دوسری۔ (٨) (ظ) میں ہے: الرستاء۔ (٩) مجمل اللغہ ٨٣١/٣۔

...consists of transferring the tool [dust] to the hand and dragging it over the area to be wiped (1). This is the implication of the Almighty's word in the verse of "Al-Ma'idah": {Wipe your faces and your hands with it} [6]. His saying: "with it" (min-hu) indicates that there must be a transfer of dust to the site of tayammum. This is the Shafi'i school (2), but we do not require it; because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), when he placed his hands on the ground and raised them, he blew on them (3). In another narration: he shook them (4). This indicates that the [transfer of the] tool is not required; this is clarified by his performing tayammum on a wall.

Ash-Shafi'i said: Since it is necessary when wiping the head with water for there to be moisture transferred to the head, similarly wiping with dust; there must be a transfer.

There is no disagreement that the ruling for the face in tayammum and wudu' is comprehensiveness and following all its parts. Some permitted not following [every fold] like the wrinkles (6) in footwear, and between the fingers in the head. This is a view in the [Maliki] school by Muhammad ibn Maslamah; narrated by Ibn Atiyyah (7). Allah the Mighty and Sublime said: {your faces and your hands}, so He started with the face before the hands, and this is the view of the majority. It occurred in Al-Bukhari from the hadith of Ammar in the chapter: Tayammum is one strike, mentioning the hands before the face (8). Some scholars said this by analogy with reversing the order of wudu'.

Forty-fourth (9): The scholars differed: how far does tayammum reach on the hands? Ibn... said...

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/448. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/581. (3) Narrated by Ahmad (18332), Al-Bukhari (338), and Muslim (368): (112) from the hadith of Ammar ibn Yasir (may Allah be pleased with him). (4) Narrated by Al-Bukhari (347), and Muslim (368): (111). (5) In (ظ): 'its requirement'. (6) In Al-Misbah al-Munir: Al-Ghuduun are the folds of the skin, and the folds of everything are also called ghuduun, singular: Ghadn and Ghadan. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/60, and the speech that will come is from it. (8) Sahih al-Bukhari (347), and it is with Ahmad (18328). (9) In (z) and (ظ): The third.

सूरह अन-निसा: आयत 43 | 395

...उपकरण [मिट्टी] को हाथ में स्थानांतरित करना और उसे पोंछे जाने वाले क्षेत्र पर खींचना (1) शामिल है। यह "अल-माएदा" की आयत में सर्वशक्तिमान के शब्दों का निहितार्थ है: {अपने चेहरों और अपने हाथों को उससे पोंछें} [6]। उनका कहना: "उससे" (मिन्हु) यह दर्शाता है कि तयम्मुम के स्थान पर मिट्टी का स्थानांतरण होना चाहिए। यह शफीई संप्रदाय है (2), लेकिन हम इसे आवश्यक नहीं मानते; क्योंकि पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने जब अपने हाथ ज़मीन पर रखे और उन्हें उठाया, तो उन पर फूंक मारी (3)। एक अन्य विवरण में: उन्होंने उन्हें झाड़ दिया (4)। यह इंगित करता है कि उपकरण [का स्थानांतरण] आवश्यक नहीं है; यह एक दीवार पर उनके तयम्मुम करने से स्पष्ट होता है।

अल-शफीई ने कहा: चूँकि सिर को पानी से पोंछते समय सिर पर नमी का स्थानांतरित होना आवश्यक है, वैसे ही मिट्टी से पोंछना; स्थानांतरण होना ही चाहिए।

इसमें कोई मतभेद नहीं है कि तयम्मुम और वज़ू में चेहरे का नियम व्यापकता और उसके सभी हिस्सों का अनुसरण करना है। कुछ लोगों ने जूतों की सिलवटों (6) और सिर में उंगलियों के बीच की तरह हर हिस्से का गहराई से अनुसरण न करने की अनुमति दी। यह मुहम्मद इब्न मसलमा द्वारा [मलिकी] संप्रदाय में एक विचार है; जिसे इब्न अतियाह (7) ने वर्णित किया है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अपने चेहरे और अपने हाथ}, इसलिए उसने हाथों से पहले चेहरे से शुरुआत की, और यही बहुमत का विचार है। अल-बुखारी में अम्मार की हदीस से यह अध्याय में आया है: तयम्मुम एक प्रहार है, जिसमें चेहरे से पहले हाथों का उल्लेख है (8)। कुछ विद्वानों ने वज़ू के क्रम को उलटने के सादृश्य (क़यास) से यह कहा।

चौवालीसवीं (9): विद्वानों में मतभेद था: हाथों पर तयम्मुम कहाँ तक पहुँचता है? इब्न... ने कहा...

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/448। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/581। (3) अहमद (18332), अल-बुखारी (338), और मुस्लिम (368): (112) द्वारा अम्मार इब्न यासिर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित। (4) अल-बुखारी (347), और मुस्लिम (368): (111) द्वारा वर्णित। (5) (ظ) में: 'इसकी आवश्यकता'। (6) अल-मिसबाह अल-मुनीर में: अल-गुदुन त्वचा की सिलवटें हैं, और हर चीज़ की सिलवटों को भी गुदुन कहा जाता है, एकवचन: गदन और

गदन। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/60, और जो भाषण आएगा वह उसी से है। (8) सहीह अल-बुखारी (347), और यह अहमद (18328) के पास है। (9) (ज़) और (ज़): तीसरा।

...آلے [مٹی] کو ہاتھ پر منتقل کرنے، اور اسے مسح کی جانے والی جگہ پر پھیرنے کی عبارت ہے (1)، اور یہی سورہ "المائدہ" کی آیت میں اللہ تعالیٰ کے ارشاد کا تقاضا ہے: {پس اپنے چہروں اور اپنے ہاتھوں کا اس سے مسح کرو} [6]۔ پس اس کا قول: "اس سے" (منہ) اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ مٹی کو تیمم کی جگہ پر منتقل کرنا ضروری ہے۔ اور یہی شافعی مسلک ہے (2)، لیکن ہم اسے شرط نہیں ٹھہراتے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے جب اپنے ہاتھ زمین پر رکھے اور انہیں اٹھایا، تو ان میں پھونک ماری (3)۔ اور ایک روایت میں ہے: جھاڑا (4)۔ اور یہ آلے [کی منتقلی] کی شرط نہ ہونے پر دلالت کرتا ہے؛ اس کی وضاحت دیوار پر آپ کے تیمم سے ہوتی ہے۔

امام شافعی نے فرمایا: جب سر کے پانی سے مسح میں کوئی چارہ نہیں اس تری سے جو سر کی طرف منتقل کی جائے، تو اسی طرح مٹی سے مسح ہے؛ منتقلی ضروری ہے۔

اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ تیمم اور وضو میں چہرے کا حکم یہ ہے کہ: مکمل احاطہ کیا جائے اور اس کے تمام حصوں تک پہنچا جائے، اور بعض نے موزوں کی سلوٹوں (6) کی طرح ہر ہر حصے تک پہنچنے کی ضرورت نہ ہونے کی اجازت دی، اور سر میں انگلیوں کے درمیان، اور یہ مسلک میں محمد بن مسلمہ کا قول ہے؛ اسے ابن عطیہ نے بیان کیا ہے (7)۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا: {اپنے چہروں اور اپنے ہاتھوں کا}، پس ہاتھوں سے پہلے چہرے سے آغاز کیا، اور جمہور کا یہی قول ہے۔ اور بخاری میں حضرت عمار کی حدیث سے یہ بات آئی ہے: باب تیمم ایک ضرب ہے، چہرے سے پہلے ہاتھوں کا ذکر (8)۔ اور بعض اہل علم نے وضو کے الٹ ترتیب پر قیاس کرتے ہوئے یہ بات کہی۔

چوالیسویں (9): اور علماء کا اختلاف ہوا: ہاتھوں میں تیمم کہاں تک پہنچتا ہے؟ تو ابن... نے کہا...

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 1/ 448۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/ 581۔ (3) اسے احمد (18332)، بخاری (338) اور مسلم (368): (112) نے حضرت عمار بن یاسر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اسے بخاری (347) اور مسلم (368): (111) نے روایت کیا ہے۔ (5) (ظ) میں: 'اس کی شرط ہونا'۔ (6) المصباح المنیر میں ہے: الغُضون: جلد کی سلوٹیں، اور ہر چیز کی سلوٹیں بھی غضون کہلاتی ہیں، واحد: غَضْن اور غَضَن۔ (7) المحرر الوجیز 2/ 60، اور آگے آنے والی کلام اسی سے ہے۔ (8) صحیح بخاری (347)، اور یہ احمد (18328) کے ہاں ہے۔ (9) (ز) اور (ظ) میں ہے: تیسری۔

396 Surah An-Nisa: Verse 43

Shihab: Up to the shoulders (1). And it was narrated from Abu Bakr Al-Siddiq (2).

In the Musannaf of Abu Dawood, from Al-A'mash: That the Messenger of Allah ﷺ wiped up to the middle of his forearms (3). Ibn Atiyyah said (4): No one has spoken by this Hadith in what I have memorized.

It was said: It reaches up to the elbows; by analogy with wudu (ablution). This is the opinion of Abu Hanifa, Al-Shafi'i and their companions, Al-Thawri, Ibn Abi Salama, and Al-Layth. All of them see reaching the elbows in Tayammum (dry ablution) as an obligatory duty. This was also said by Muhammad bin Abdullah bin Abd al-Hakam and Ibn Nafi', and Ismail Al-Qadi leaned towards it (5). Ibn Nafi' said: Whoever performs Tayammum only up to the wrists must repeat the prayer forever. Malik said in "Al-Mudawwanah": He repeats it within the time (6).

Tayammum to the elbows was narrated from the Prophet ﷺ by Jabir bin Abdullah (7) and Ibn Umar, and that is what he used to say (8).

---

(1) Narrated by Al-Tabari 7/90, see Al-Tamhid 19/283. (2) Narrated by Ahmad (18888), and Al-Tabari 7/90 through Ubaidullah bin Abdullah bin Utbah, from Ammar (may Allah be pleased with him), and Ubaidullah did not hear from Ammar as mentioned by Al-Mizzi in Tuhfat al-Ashraf 7/481. (3) Sunan Abi Dawood (323) and its wording in it is: Then he wiped his face and his forearms to the middle of the forearms, and it did not reach the elbows. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/61, and what preceded it. (5) See Al-Awsat 2/48, Al-Istidhkhar 3/162 and 164, and Al-Tamhid 19/282-283. (6) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/60, and Malik's statement in Al-Mudawwanah 1/43. (7) Narrated by Al-Daraqutni (691), and Al-Hakim 1/180 and authenticated it, and Al-Daraqutni said: Its men are all trustworthy, and the correct view is that it is mawquf (attributed to a companion). It was narrated as mawquf from Jabir by Ibn Abi Shaybah 1/159, Ibn al-Mundhir 2/49, and Al-Daraqutni (692). (8) The hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them) was narrated by Al-Daraqutni (685), and Al-Hakim 1/179 through Ali bin Zabyan, from Ubaidullah bin Umar, from Nafi', from Ibn Umar (may Allah be pleased with them) as marfu' (attributed to the Prophet). Al-Daraqutni said: Thus Ali bin Zabyan narrated it as marfu', while Yahya al-Qattan, Hushaym and others made it mawquf, which is correct. Then he narrated their hadith. And Ali bin Zabyan, Al-Nasa’i and Abu Hatim said about him: Abandoned (matruk), and Yahya bin Saeed and Abu Dawood said: He is nothing, and Abu Zur’ah said: Feeble in Hadith. See Nasb al-Rayah

1/150, and al-Dirayah 1/67. And Malik also narrated the mawquf version in Al-Muwatta 1/56, and Abd al-Razzaq (817) and (819).

396 सूरह अन-निसा: आयत 43

शिहाब: कंधों तक (1)। और यह अबू बक्र अल-सिद्दीक़ (2) से रिवायत है।

अबू दाऊद के मुसन्निफ में अल-आमश से है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी कोहनियों के आधे हिस्से तक मसह किया (3)। इब्न अतिया ने कहा (4): जहाँ तक मुझे याद है, किसी ने भी इस हदीस के अनुसार राय नहीं दी है।

कहा गया है: यह कोहनियों तक पहुँचता है; वज़ू के साथ तुलना (क़ियास) के आधार पर। यह अबू हनीफ़ा, अल-शाफ़ई और उनके साथियों, अल-थौरी, इब्न अबी सलमा और अल-लैथ की राय है। वे सभी तैयमुम में कोहनियों तक पहुँचने को एक अनिवार्य फ़र्ज़ मानते हैं। यही बात मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अब्द अल-हकम और इब्न नाफ़े ने भी कही है, और इस्माइल अल-क़ाज़ी भी इसी ओर गए हैं (5)। इब्न नाफ़े ने कहा: जिसने केवल कलाई तक तैयमुम किया, उसे हमेशा अपनी नमाज़ दोहरानी होगी। मलिक ने "अल-मुदव्वना" में कहा: वह समय के भीतर उसे दोहराएगा (6)।

नबी ﷺ से कोहनियों तक तैयमुम की रिवायत जाबिर बिन अब्दुल्ला (7) और इब्न उमर से है, और वे यही कहा करते थे (8)।

---

(1) इसे अल-तबरी 90/7 ने निकाला है, और अल-तम्हीद 283/19 देखें। (2) इसे अहमद (18888) और अल-तबरी 90/7 ने उबैदुल्ला बिन अब्दुल्ला बिन उत्बा के माध्यम से अम्मार (रज़ियल्लाहु अन्हु) से निकाला है, और उबैदुल्ला ने अम्मार से नहीं सुना जैसा कि अल-मिज़्ज़ी ने तोहफ़त अल-अशराफ़ 481/7 में ज़िक्र किया है। (3) सुनन अबू दाऊद (323) और इसमें इसके शब्द हैं: फिर उन्होंने अपना चेहरा और अपनी बाहों को कोहनियों के आधे हिस्से तक मसह किया, और वह कोहनियों तक नहीं पहुँचा। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 61/2, और जो उससे पहले है। (5) अल-अवसत 48/2, अल-इस्तिज़कार 162/3 और 164, और अल-तम्हीद 19/ 282 - 283 देखें। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 60/2, और अल-मुदव्वना 43/1 में मलिक का कथन। (7) इसे अल-दारकुतनी (691) और अल-हाकिम 180/1 ने निकाला और इसे सहीह कहा, और अल-दारकुतनी ने कहा: इसके सभी रावी विश्वसनीय हैं, और सही बात यह है कि यह मौक़ूफ़ है। जाबिर से मौक़ूफ़ के रूप में इसे इब्न अबी शायबा 159/1, इब्न अल-मुन्ज़िर 49/2 और अल-दारकुतनी (692) ने निकाला है। (8) इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस को अल-दारकुतनी (685) और अल-हाकिम 179/1 ने अली बिन ज़बयान के माध्यम से उबैदुल्ला बिन उमर से, नाफ़े से, इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से मरफ़ूअ के

तौर पर निकाला है। अल-दारकुतनी ने कहा: इसी तरह अली बिन ज़बयान ने इसे मरफ़ूअ के तौर पर रिवायत किया है, जबकि यहया अल-क़त्तान, हुशैम और अन्य ने इसे मौक़ूफ़ ठहराया है, और यही सही है। फिर उन्होंने उनकी हदीस निकाली। और अली बिन ज़बयान के बारे में अल-नसाई और अबू हातिम ने कहा: वह त्याज्य (मतरूक) है, और यहया बिन सईद और अबू दाऊद ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, और अबू ज़ुरअह ने कहा: वह हदीस में कमज़ोर है। नसब अल-राया 150/1 और अल-दराया 67/1 देखें। मलिक ने अल-मुवत्ता 56/1 और अब्द अल-रज़्ज़ाक (817) और (819) में मौक़ूफ़ संस्करण भी निकाला है।

396 سورة النساء: آیت 43

شہاب: کندھوں تک (1)۔ اور یہ ابوبکر صدیق (2) سے مروی ہے۔

اور ابوداؤد کی مصنف میں اعمش سے مروی ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے بازوؤں کے نصف تک مسح کیا (3)۔ ابن عطیہ نے کہا (4): جتنا مجھے یاد ہے، کسی نے بھی اس حدیث کے مطابق بات نہیں کی۔

اور کہا گیا ہے: یہ کہنیوں تک پہنچتا ہے؛ وضو پر قیاس کرتے ہوئے. یہ ابوحنیفہ، شافعی اور ان کے ساتھیوں، ثوری، ابن ابی سلمہ اور لیث کا قول ہے۔ یہ سب تیمم میں کہنیوں تک پہنچنے کو فرض و واجب سمجھتے ہیں۔ یہی بات محمد بن عبداللہ بن عبدالحکم اور ابن نافع نے کہی ہے، اور اسی طرف اسماعیل قاضی کا میلان ہے (5)۔ ابن نافع نے کہا: جس نے پہنچوں تک تیمم کیا، وہ اپنی نماز کا ہمیشہ اعادہ کرے۔ مالک نے "المدونة" میں کہا: وہ وقت کے اندر اعادہ کرے گا (6)۔

اور نبی ﷺ سے کہنیوں تک تیمم کی روایت جابر بن عبداللہ (7) اور ابن عمر سے مروی ہے، اور اسی کے وہ قائل تھے (8)۔

---

(1) اسے طبری 90/7 نے نکالا ہے، اور التمہید 283/19 دیکھیں۔ (2) اسے احمد (18888) اور طبری 90/7 نے عبید اللہ بن عبداللہ بن عتبہ کے واسطے سے عمار رضی اللہ عنہ سے نکالا ہے، اور عبید اللہ نے عمار سے نہیں سنا جیسا کہ مزی نے تحفۃ الاشراف 481/7 میں ذکر کیا ہے۔ (3) سنن ابوداؤد (323) اور اس کے الفاظ یہ ہیں: پھر انہوں نے اپنے چہرے اور بازوؤں کا نصف کلائیوں تک مسح کیا، اور کہنیوں تک نہیں پہنچے۔ (4) المحرر الوجیز 61/2، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (5) الاوسط 48/2، اور الاستذکار 162/3 اور 164، اور التمہید 19/ 282 - 283

دیکھیں۔ (6) المحرر الوجیز 60/2، اور المدونہ 43/1 میں امام مالک کا قول۔ (7) اسے دارقطنی (691) اور حاکم 180/1 نے نکالا اور اس کی تصحیح کی، اور دارقطنی نے کہا: اس کے تمام راوی ثقہ ہیں، اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ موقوف ہے۔ جابر سے موقوفاً اسے ابن ابی شیبہ 159/1، ابن المنذر 49/2 اور دارقطنی (692) نے نکالا ہے۔ (8) ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث دارقطنی (685) اور حاکم 179/1 نے علی بن ظبیان کے واسطے سے عبید اللہ بن عمر سے، نافع سے، ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مرفوعاً نکالی ہے۔ دارقطنی نے کہا: اسی طرح علی بن ظبیان نے اسے مرفوعاً روایت کیا ہے، جبکہ یحییٰ القطان، ہشیم اور دیگر نے اسے موقوف قرار دیا ہے، اور یہی درست ہے۔ پھر انہوں نے ان کی حدیث نکالی۔ اور علی بن ظبیان کے بارے میں نسائی اور ابو حاتم نے کہا: وہ متروک ہے، اور یحییٰ بن سعید اور ابوداؤد نے کہا: وہ کچھ نہیں ہے، اور ابوزرعہ نے کہا: وہ حدیث میں کمزور ہے۔ نصب الرایۃ 150/1 اور الدرایۃ 67/1 دیکھیں۔ امام مالک نے موطا 56/1 اور عبدالرزاق (817) اور (819) میں موقوف ورژن بھی نکالا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 43 397

Al-Daraqutni said (1): Qatada was asked about tayammum (dry ablution) while traveling, and he said: Ibn Umar used to say: up to the elbows. Al-Hasan and Ibrahim al-Nakha'i used to say: up to the elbows. He said: A narrator told me from al-Sha'bi, from Abdul Rahman bin Abza, from Ammar bin Yasir: that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "up to the elbows." Abu Ishaq said: I mentioned it to Ahmad bin Hanbal, and he was amazed by it and said: How good it is!

A group said: it should reach the wrists (al-ku'ayn), which are the two wrist bones. It is narrated from Ali bin Abi Talib (2), al-Awza'i, Ata', and al-Sha'bi in one narration. This was also said by Ahmad bin Hanbal, Ishaq bin Rahwayh, Dawud bin Ali, and al-Tabari (3). It is narrated from Malik, and it is the old opinion of al-Shafi'i.

Makhul said: Al-Zuhri and I met, and we discussed tayammum. Al-Zuhri said: Wiping is up to the armpits. I said: From whom did you take this? He said: From the Book of Allah, Mighty and Majestic; for Allah the Almighty says: {Wipe over your faces and your hands} - so it is all the hand. I said to him: But Allah the Almighty says: {As for the thief, male or female, cut off their hands} [Al-Ma'idah: 38], so from where is the hand cut? He said: So I defeated him in argument (4).

It is related from al-Dawudi (5) that [wiping to] the wrists is obligatory, [to the elbows is Sunnah], and to the armpits is a merit. Ibn Atiyyah (6) said: This is an opinion that is supported neither by analogy nor by evidence. Some people generalized the word "hand" and made it obligatory from the shoulder. Some people drew an analogy with wudu' (ablution) and made it obligatory from the elbows, and this is where the majority of the Ummah stands. Another group stood with the hadith regarding the wrists, and it was also analogized to the [ruling of] cutting; since it is a ruling...

---

(1) In his Sunan (693). (2) Narrated by Abd al-Razzaq (824) and Ibn al-Mundhir in al-Awsat 2/50. (3) Al-Istidhkār 3/163, al-Tamhīd 19/282, and see al-Awsat 2/50 and the statement of al-Tabari in his Tafsir 7/90. (4) Narrated by Abu Nu'aym in al-Hilyah 5/179. (5) In (D), (Z), and (M): Al-Darawardi; and in (Zh): Al-Dawardi. What is established is from al-Muharrar al-Wajiz 2/60, and the speech is from him. Al-Dawudi is Ahmad bin Nasr al-Asadi, one of the Maliki imams, and his biography has been mentioned previously. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/61, and what is previously in brackets is from him.

सूरह अन-निसा: आयत 43 397

अल-दारकुतनी ने कहा (1): कतादा से यात्रा के दौरान तयम्मुम (मिट्टी से वज़ू) के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: इब्न उमर कहा करते थे: कोहनियों तक। अल-हसन और इब्राहिम अल-नखई कहा करते थे: कोहनियों तक। उन्होंने कहा: एक रावी (कथावाचक) ने मुझे अल-शअबी से, उन्होंने अब्दुर रहमान बिन अब्ज़ा से, उन्होंने अम्मार बिन यासिर से बताया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "कोहनियों तक।" अबू इशाक ने कहा: मैंने अहमद बिन हंबल से इसका ज़िक्र किया, तो वे इस पर चकित हुए और कहा: यह कितना अच्छा है!

एक समूह ने कहा: यह कलाई (अल-कुऐन) तक पहुँचना चाहिए, जो हाथ के जोड़ की दो हड्डियाँ हैं। यह अली बिन अबी तालिब (2), अल-औज़ाई, अता और एक वर्णन में अल-शअबी से रिवायत है। अहमद बिन हंबल, इशाक बिन रहवैह, दाऊद बिन अली और अल-तबरी (3) ने भी यही कहा है। यह मालिक से भी रिवायत है, और अल-शाफी का पुराना मत यही है।

मखूल ने कहा: मैं और अल-ज़ुहरी मिले और हमने तयम्मुम पर चर्चा की। अल-ज़ुहरी ने कहा: मसह (हाथ फेरना) बगल तक है। मैंने पूछा: आपने यह किससे लिया? उन्होंने कहा: अल्लाह के ग्रंथ से; क्योंकि अल्लाह तआला कहता है: {अपने चेहरों और अपने हाथों का मसह करो} - तो यह पूरा हाथ है। मैंने उनसे कहा: लेकिन अल्लाह तआला कहता है: {और चोरी करने वाला और चोरी करने वाली, उन दोनों के हाथ काट दो} [अल-माइदा: 38], तो हाथ कहाँ से काटा जाता है? उन्होंने कहा: तो मैंने उन्हें दलील में हरा दिया (4)।

अल-दाऊदी (5) से उल्लेख है कि कलाइयों तक [मसह करना] फ़र्ज़ (अनिवार्य) है, [कोहनियों तक सुन्नत है], और बगल तक एक फ़ज़ीलत (गुण) है। इब्न अतिया (6) ने कहा: यह ऐसी बात है जिसका न तो क़यास (अनुमान) और न ही कोई प्रमाण समर्थन करता है। कुछ लोगों ने "हाथ" शब्द का सामान्य अर्थ लिया और इसे कंधे से अनिवार्य माना। कुछ लोगों ने वज़ू पर क़यास किया और इसे कोहनियों से अनिवार्य माना, और इसी पर उम्मत (मुस्लिम समुदाय) का बहुमत है। एक समूह कलाइयों के बारे में हदीस के साथ खड़ा रहा, और इसे हाथ काटने के नियम पर भी क़यास किया गया; क्योंकि यह एक नियम है...

---

(1) उनकी सुनन में (693)। (2) इसे अब्द अल-रज्जाक (824) और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 2/50 में उद्धृत किया है। (3) अल-इस्तिधकार 3/163, अल-तमहीद 19/282, और अल-औसत

2/50 और अल-तबरी का उनके तफ़सीर 7/90 में बयान देखें। (4) अबू नुऐम ने अल-हिलया 5/179 में उद्धृत किया है। (5) (द), (ज़) और (म) में: अल-दरावर्दी; और (ज़ह) में: अल-दावर्दी। जो प्रमाणित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/60 से है, और भाषण उन्हीं का है। अल-दाऊदी अहमद बिन नस्र अल-असदी हैं, जो मालिकी इमामों में से एक हैं, और उनकी जीवनी पहले दी जा चुकी है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/61, और कोष्ठक में जो कुछ पहले है वह उन्हीं का है।

سورة النساء: آیت 43 397

دارقطنی نے کہا (1): قتادہ سے سفر میں تیمم کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: ابن عمر کہا کرتے تھے: کہنیوں تک۔ اور حسن اور ابراہیم نخعی کہا کرتے تھے: کہنیوں تک۔ انہوں نے کہا: مجھ سے ایک راوی نے شعبی کے واسطے سے، انہوں نے عبدالرحمن بن ابزی سے، انہوں نے عمار بن یاسر سے بیان کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کہنیوں تک"۔ ابو اسحاق نے کہا: میں نے احمد بن حنبل سے اس کا ذکر کیا، تو وہ اس پر حیران ہوئے اور کہا: یہ کتنا اچھا ہے!۔

ایک گروہ نے کہا: یہ پہنچوں (کوعین) تک پہنچنا چاہیے، اور وہ کلائی کی دو ہڈیاں ہیں۔ یہ علی بن ابی طالب (2)، اوزاعی، عطا اور ایک روایت میں شعبی سے مروی ہے۔ احمد بن حنبل، اسحاق بن راہویہ، داؤد بن علی اور طبری (3) نے بھی یہی کہا ہے، اور یہ مالک سے مروی ہے، اور شافعی کا قدیم قول یہی ہے۔

مکحول نے کہا: میں اور زہری ملے، تو ہم نے تیمم پر تبادلہ خیال کیا۔ زہری نے کہا: مسح بغلوں تک ہے۔ میں نے پوچھا: آپ نے یہ کس سے لیا؟ انہوں نے کہا: اللہ عزوجل کی کتاب سے؛ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {پس اپنے چہروں اور اپنے ہاتھوں کا مسح کرو} - تو یہ پورا ہاتھ ہے۔ میں نے ان سے کہا: لیکن اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور چوری کرنے والا اور چوری کرنے والی، ان دونوں کے ہاتھ کاٹ دو} [المائدہ: 38]، تو ہاتھ کہاں سے کاٹا جاتا ہے؟ انہوں نے کہا: پس میں نے ان پر حجت قائم کر دی (ان سے بحث جیت لی) (4)۔

اور داودی (5) سے منقول ہے کہ پہنچوں تک [مسح] فرض ہے، [کہنیوں تک سنت ہے]، اور بغلوں تک فضیلت ہے۔ ابن عطیہ (6) نے کہا: یہ ایسا قول ہے جس کی تائید نہ قیاس کرتا ہے اور نہ دلیل۔ بلکہ کچھ لوگوں نے لفظ "ہاتھ" کو عام رکھا اور اسے کندھے سے واجب قرار دیا، اور

کچھ لوگوں نے وضو پر قیاس کیا اور کہنیوں سے واجب قرار دیا، اور اسی پر امت کی اکثریت ہے۔ اور ایک گروہ پہنچوں کے بارے میں حدیث پر رکا رہا، اور اسے [ہاتھ] کاٹنے پر بھی قیاس کیا گیا؛ کیونکہ یہ ایک حکم ہے...

---

(1) اپنی سنن میں (693)۔ (2) اسے عبدالرزاق (824) اور ابن المنذر نے الاوسط 2 / 50 میں روایت کیا ہے۔ (3) الاستذکار 3 / 163، اور التمہید 19 / 282، اور الاوسط 2 / 50 اور طبری کا قول اپنی تفسیر 7 / 90 میں دیکھیں۔ (4) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 5 / 179 میں روایت کیا ہے۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: الدراوردی، اور (ظ) میں: الداوردی، اور المحرر الوجیز 2 / 60 سے ثابت ہے، اور کلام اسی کا ہے، اور الداودی احمد بن نصر الاسدی ہیں جو مالکی ائمہ میں سے ہیں، اور ان کا تذکرہ پہلے گزر چکا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 2 / 61، اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی کا ہے۔

Page 398 Surah An-Nisa: Verse 43

...legitimate and purification just as this is purification. A group stayed with the Hadith of Ammar regarding the two palms(1). This is the view of Ash-Sha'bi(2). Forty-fifth (3): The scholars also differed; is one strike enough for Tayammum or not? Malik in "Al-Mudawwanah"(4) held that Tayammum consists of two strikes: one strike for the face, and one strike for the hands. This is the view of Al-Awza'i, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa and his companions(5), Ath-Thawri, Al-Layth(6), and Ibn Abi Salama. It was narrated by Jabir bin Abdullah and Ibn Umar from the Prophet (7)ﷺ. Ibn al-Jahm(8) said: Tayammum is with one strike. It was narrated from Al-Awza'i in what is more famous from him, and it is the view of Ata, and Ash-Sha'bi in one narration. This was said by Ahmad bin Hanbal, Ishaq, Dawud, and Al-Tabari. It is the most authentic of what has been narrated in that regard from the Hadith of Ammar(9). Malik said in the book of Muhammad: If one performs Tayammum with one strike, it suffices him. Ibn Nafi' said: He should repeat it forever(10). Abu Umar(11) said: Ibn Abi Layla and Al-Hasan bin Hayy said: Two strikes; with each strike he wipes his face, forearms, and elbows. No one else among the people of knowledge said this.

Footnotes: (1) Its wording in Al-Bukhari (347): Then he (meaning the Prophet ﷺ) struck the ground with his palm once, then shook them, then wiped the back of his hand with his left, or the back of his left with his palm, then wiped his face with them. This was mentioned at the end of the forty-third issue. (2) Al-Awsat 2/50. (3) In (z) and (zha): the fourth. (4) 1/42. (5) In (d): and his companions. (6) Al-Istidhkar 3/164, and Al-Tamhid 19/283, see Al-Awsat 2/48. (7) Their graduation was mentioned recently and the discussion on them, and they are about Tayammum to the elbows. (8) In the copies: Ibn Abi al-Jahm, and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 2/60, and the speech is from him, and he is Muhammad bin al-Jahm al-Maliki, and his biography was mentioned in 1/303. (9) Mentioned in the two preceding issues. (10) Al-Nawadir wal-Ziyadat 1/104. (11) In Al-Tamhid 19/283.

पृष्ठ ३९८ सूरह अन-निसा: आयत ४३

...वैध और शुद्धिकरण है जैसे यह शुद्धिकरण है। एक समूह हथेलियों के संबंध में अम्मार की हदीस के साथ रहा(१)। यह अल-शाबी का विचार है(२)। पैंतालीसवां(३): विद्वानों में इस बात पर भी मतभेद है कि क्या तयम्मुम में एक बार हाथ मारना काफी है या नहीं? 'अल-मुदव्वना'(४) में मलिक का मत था कि तयम्मुम दो बार हाथ मारने से होता है: एक बार चेहरे के लिए और एक बार हाथों के लिए। यह अल-औज़ाई, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों(५), अल-थौरी, अल-लैथ(६) और इब्न अबी सलमा का विचार है। इसे जाबिर बिन अब्दुल्ला और इब्न उमर ने पैगंबर ﷺ से रिवायत किया है(७)। इब्न अल-जहम(८) ने कहा: तयम्मुम एक बार हाथ मारने से है। अल-औज़ाई से उनके बारे में जो अधिक प्रसिद्ध है, उसमें यही रिवायत है, और यह अता का विचार है, और एक रिवायत में अल-शाबी का भी। अहमद बिन हंबल, इसहाक, दाऊद और अल-तबारी ने यही कहा है। अम्मार की हदीस से इस संबंध में जो कुछ भी रिवायत किया गया है, उसमें यह सबसे प्रामाणिक है(९)। मुहम्मद की किताब में मलिक ने कहा: यदि कोई एक बार हाथ मारकर तयम्मुम करता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त है। इब्न नाफ़े ने कहा: वह इसे हमेशा दोहराए(१०)। अबू उमर(११) ने कहा: इब्न अबी लैला और अल-हसन बिन हय्य ने कहा: दो बार हाथ मारना; प्रत्येक बार हाथ मारने से वह अपने चेहरे, अग्रबाहुओं और कोहनियों को पोंछेगा। ज्ञान के लोगों में से किसी और ने ऐसा नहीं कहा।

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-बुखारी (३४७) में इसके शब्द हैं: फिर उन्होंने (यानी पैगंबर ﷺ ने) अपनी हथेली से जमीन पर एक बार मारा, फिर उन्हें झाड़ा, फिर उनसे अपने दाहिने हाथ के पिछले हिस्से को बाएं हाथ से, या बाएं हाथ के पिछले हिस्से को दाहिनी हथेली से पोंछा, फिर उनसे अपना चेहरा पोंछा। तिरालीसवें मसले के अंत में इसका उल्लेख किया जा चुका है। (२) अल-औसत २/५०। (३) (ज़) और (ज़ा) में: चौथा। (४) १/४२। (५) (द) में: और उसके साथी। (६) अल-इस्तिधकार ३/१६४, और अल-तम्हीद १९/२८३, अल-औसत २/४८ देखें। (७) उनकी तख़रीज हाल ही में बताई गई है और उन पर चर्चा की गई है, और वे कोहनियों तक तयम्मुम के बारे में हैं। (८) प्रतियों में: इब्न अबी अल-जहम, और जो पुख्ता है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/६० से है, और बात उन्हीं की है, और वे मुहम्मद बिन अल-जहम अल-मालकी हैं, और उनकी जीवनी १/३०३ में बताई जा चुकी है। (९) पिछली दो समस्याओं में बताया गया है। (१०) अल-नवादिर वल-ज़ियादात १/१०४। (११) अल-तम्हीद १९/२८३ में।

صفحہ ۳۹۸ سورہ النساء: آیت ۴۳

...شرعی اور تطہیر ہے جیسا کہ یہ تطہیر ہے۔ ایک گروہ نے ہتھیلیوں کے بارے میں عمار کی حدیث کو اختیار کیا(۱)۔ یہی شعبی کا قول ہے(۲)۔ پینتالیسواں(۳): علماء میں اس بارے میں بھی اختلاف ہے کہ کیا تیمم میں ایک بار ہاتھ مارنا کافی ہے یا نہیں؟ چنانچہ مالک نے 'المدونہ'(۴) میں یہ موقف اختیار کیا کہ تیمم دو بار ہاتھ مارنے سے ہے: ایک بار چہرے کے لیے اور ایک بار ہاتھوں کے لیے۔ یہی اوزاعی، شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب(۵)، ثوری، لیث(۶) اور ابن ابی سلمہ کا قول ہے۔ اسے جابر بن عبد اللہ اور ابن عمر نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے(۷)۔ ابن الجہم(۸) نے کہا: تیمم ایک بار ہاتھ مارنے سے ہے۔ اوزاعی سے ان کے بارے میں جو مشہور ہے اس میں یہی مروی ہے، اور یہ عطاء کا قول ہے، اور ایک روایت میں شعبی کا بھی۔ یہی بات احمد بن حنبل، اسحاق، داؤد اور طبری نے کہی ہے۔ عمار کی حدیث سے اس بارے میں جو کچھ مروی ہے اس میں یہ سب سے زیادہ مستند ہے(۹)۔ مالک نے محمد کی کتاب میں کہا: اگر کسی نے ایک بار ہاتھ مار کر تیمم کیا تو یہ اسے کفایت کر جائے گا۔ ابن نافع نے کہا: وہ اسے ہمیشہ دہرائے(۱۰)۔ ابو عمر(۱۱) نے کہا: ابن ابی لیلیٰ اور حسن بن حی نے کہا: دو بار ہاتھ مارنا؛ ہر بار ہاتھ مارنے سے وہ اپنے چہرے، کلائیوں اور کہنیوں کا مسح کرے گا۔ اہل علم میں سے ان دونوں کے سوا کسی نے یہ بات نہیں کہی۔

حواشی: (۱) بخاری (۳۴۷) میں اس کے الفاظ ہیں: پھر آپ ﷺ نے اپنی ہتھیلی سے زمین پر ایک بار ہاتھ مارا، پھر انہیں جھاڑا، پھر ان سے اپنے دائیں ہاتھ کی پشت کا بائیں ہاتھ سے، یا بائیں ہاتھ کی پشت کا دائیں ہتھیلی سے مسح کیا، پھر ان سے اپنے چہرے کا مسح کیا۔ تیتالیسویں مسئلے کے آخر میں اس کی طرف اشارہ گزر چکا ہے۔ (۲) الاوسط ۲/۵۰۔ (۳) (ز) اور (ظ) میں: چوتھا۔ (۴)

۱/۴۲۔ (۵) (د) میں: اور اس کے اصحاب۔ (۶) الاستذکار ۳/۱۶۴، اور التمہید ۱۹/۲۸۳، دیکھئیے الاوسط ۲/۴۸۔ (۷) ان دونوں کی تخریج قریب ہی گزر چکی ہے اور ان پر گفتگو بھی، اور وہ کہنیوں تک تیمم کے بارے میں ہیں۔ (۸) نسخوں میں ہے: ابن ابی الجہم، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۲/۶۰ سے ہے، اور کلام انھی کا ہے، اور وہ محمد بن الجہم المالکی ہیں، ان کا ترجمہ ۱/۳۰۳ میں گزر چکا ہے۔ (۹) گزشتہ دو مسائل میں گزر چکا ہے۔ (۱۰) النوادر والزیادات ۱/۱۰۴۔ (۱۱) التمہید ۱۹/۲۸۳ میں۔

Abu Umar said (1): When the reports differed regarding the method of dry ablution (tayammum) and became contradictory, the obligation in that was to return to the apparent meaning of the Book, which indicates two strikes; one strike for the face, and another for the hands up to the elbows, by analogy to ablution (wudu) and in following the action of Ibn Umar; for he is one whose knowledge of the Book of Allah is not dismissed. And if anything had been proven from the Prophet (peace be upon him) regarding that, it would have been mandatory to stop at it. And with Allah is success.

His (the Almighty's) saying: {Indeed, Allah is ever Pardoning and Forgiving} i.e.: He has never ceased being one who accepts pardon, which is ease, and forgives sin, i.e.: covers its punishment so He does not(2) punish.

His (the Almighty's) saying: {Have you not seen those who were given a portion of the Scripture, purchasing error and wishing that you would lose the way? (44) And Allah is most knowing of your enemies; and sufficient is Allah as an ally, and sufficient is Allah as a helper. (45) Among those who are Jews are those who displace words from their [proper] places and say, "We hear and disobey" and "Hear but be not heard" and "Ra'ina," twisting their tongues and defaming the religion. And if they had said, "We hear and obey" and "Hear" and "Look at us," it would have been better for them and more suitable. But Allah has cursed them for their disbelief, so they believe not, except for a few. (46) O you who were given the Scripture, believe in what We have sent down [to Muhammad], confirming that which is with you, before We obliterate faces and turn them toward their backs or curse them as We cursed the Sabbath-breakers. And ever is the decree of Allah accomplished. (47) Indeed, Allah does not forgive association with Him, but He forgives what is less than that for whom He wills. And he who associates others with Allah has certainly fabricated a tremendous sin. (48) Have you not seen those who claim purity for themselves? Rather, Allah purifies whom He wills, and they shall not be wronged [even as much as] the thread of a date seed. (49) Look how they invent about Allah untruth, and sufficient is that as a manifest sin. (50) Have you not seen those who were given a portion of the Scripture, who believe in superstition (Jibt) and false gods (Taghut) and say about the disbelievers, "These are better guided than the believers as to the way"? (51) Those are the ones whom Allah has cursed; and he whom Allah curses - never will you find for him a helper. (52) Or have they a share of dominion? Then [if they did], they would not give the people [even as much as] the speck on a date seed. (53)}

His (the Almighty's) saying: {Have you not seen those who were given a portion of the Scripture} up to His saying: {And among them are some who believed}

---

(1) Al-Tamhid 19 / 287. (2) In (M): 'fa la' (so not).

अबू उमर (1) ने कहा: जब तयम्मुम (शुष्क वज़ू) की विधि के संबंध में विवरण भिन्न हो गए और परस्पर विरोधी हो गए, तो इस मामले में कर्तव्य यह था कि पुस्तक (कुरान) के स्पष्ट अर्थ की ओर लौटा जाए, जो दो प्रहारों का संकेत देता है; एक प्रहार चेहरे के लिए, और दूसरा कोहनियों तक हाथों के लिए, वज़ू के साथ सादृश्य (क़यास) द्वारा और इब्न उमर के कृत्य का अनुसरण करते हुए; क्योंकि वे ऐसे व्यक्ति हैं जिनके अल्लाह की किताब के ज्ञान को नकारा नहीं जा सकता। और यदि इस बारे में नबी (उन पर शांति हो) से कुछ प्रमाणित होता, तो वहीं रुक जाना अनिवार्य होता। और अल्लाह के साथ ही सफलता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह अल्लाह बहुत माफ़ करने वाला और क्षमाशील है} यानी: वह हमेशा से माफ़ी स्वीकार करने वाला रहा है, जो कि सहजता है, और पाप को क्षमा करने वाला, यानी: उसकी सजा को ढक देता है ताकि वह दंड न दे(2)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें किताब का एक हिस्सा दिया गया था, वे गुमराहियाँ खरीदते हैं और चाहते हैं कि तुम भी रास्ता भटक जाओ? (44) और अल्लाह तुम्हारे दुश्मनों को खूब जानता है; और अल्लाह ही संरक्षक के रूप में काफी है, और अल्लाह ही सहायक के रूप में काफी है। (45) जो यहूदी हैं उनमें से कुछ ऐसे हैं जो शब्दों को उनके सही स्थानों से बदल देते हैं और कहते हैं, "हमने सुना और नाफरमानी की" और "सुनो, न सुनाया जाने वाला" और अपनी जुबान को मरोड़कर और धर्म पर कटाक्ष करते हुए "राईना" (हमारी ओर ध्यान दें) कहते हैं। और यदि वे कहते, "हमने सुना और आज्ञा मानी" और "सुनिए" और "हमारी ओर देखिये," तो यह उनके लिए बेहतर और अधिक उचित होता। लेकिन अल्लाह ने उनके कुफ्र (अविश्वास) के कारण उन पर लानत की है, इसलिए वे ईमान नहीं लाते, सिवाय बहुत कम लोगों के। (46) ऐ किताब वालों! उस पर ईमान लाओ जो हमने उतारा है (मुहम्मद पर), जो तुम्हारे पास मौजूद (किताब) की पुष्टि करता है, इससे पहले कि हम चेहरों को मिटा दें और उन्हें उनकी पीठ की तरफ फेर दें या उन पर लानत करें जैसे हमने सब्त (शनिवार) वालों पर लानत की थी। और अल्लाह का आदेश पूरा होकर ही रहता है। (47) निस्संदेह अल्लाह इस बात को माफ नहीं करता कि उसके साथ किसी को शरीक ठहराया जाए, लेकिन इसके अलावा जिसे वह चाहता है माफ कर देता है। और जिसने अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराया, उसने निश्चित रूप से बहुत बड़ा पाप गढ़ा। (48) क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जो अपने आप को बहुत पाक-साफ़ बताते हैं? बल्कि अल्लाह जिसे

चाहता है पाक-साफ़ करता है, और उनके साथ धागे के बराबर भी ज़ुल्म नहीं किया जाएगा। (49) देखो वे अल्लाह पर कैसा झूठ गढ़ते हैं, और स्पष्ट पाप के रूप में यही काफी है। (50) क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें किताब का एक हिस्सा दिया गया था, वे जिब्त (जादू-टोना) और तागुत (झूठे खुदाओं) को मानते हैं और काफ़िरों के बारे में कहते हैं, "ये लोग ईमान वालों की तुलना में अधिक सही रास्ते पर हैं"? (51) ये वही लोग हैं जिन पर अल्लाह ने लानत की है; और जिस पर अल्लाह लानत कर दे, तो तुम उसके लिए कोई मददगार नहीं पाओगे। (52) क्या बादशाहत में उनका कोई हिस्सा है? तब तो वे लोगों को तिल के बराबर भी कुछ न देते। (53)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें किताब का एक हिस्सा दिया गया था} उनके इस कथन तक: {तो उनमें से कुछ वे हैं जो ईमान लाए}

---

(1) अल-तमहीद 19/287। (2) (म) में: 'फला' (तो नहीं)।

ابو عمر (1) نے کہا: جب تیمم کی کیفیت کے بارے میں آثار (روایات) مختلف ہوگئے اور ان میں تعارض پیدا ہوا، تو اس میں واجب یہ تھا کہ کتاب (قرآن) کے ظاہر کی طرف رجوع کیا جائے، اور وہ دو ضربوں پر دلالت کرتا ہے؛ ایک ضرب چہرے کے لیے، اور دوسری ہاتھوں کے لیے کہنیوں تک، وضو پر قیاس کرتے ہوئے اور ابن عمر کے فعل کی پیروی کرتے ہوئے؛ کیونکہ وہ ایسے شخص ہیں جن کے علمِ کتاب اللہ کو رد نہیں کیا جا سکتا۔ اور اگر اس بارے میں نبی ﷺ سے کچھ ثابت ہوتا تو وہیں رک جانا واجب ہوتا۔ اور اللہ ہی سے توفیق ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک اللہ بہت معاف کرنے والا، بڑا بخشنے والا ہے} یعنی: وہ ہمیشہ سے معافی قبول کرنے والا رہا ہے، جو کہ سہولت ہے، اور گناہ بخشتا ہے، یعنی: اس کی سزا کو چھپا لیتا ہے پس وہ سزا نہیں دیتا(2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہیں کتاب کا ایک حصہ دیا گیا، وہ گمراہی خریدتے ہیں اور چاہتے ہیں کہ تم (بھی) راہ سے بھٹک جاؤ (44) اور اللہ تمہارے دشمنوں کو خوب جانتا ہے؛ اور اللہ ہی کافی ہے کارساز کے طور پر، اور اللہ ہی کافی ہے مددگار کے طور پر۔ (45) یہودیوں میں سے کچھ ایسے ہیں جو کلام کو اس کے ٹھکانوں سے بدل دیتے ہیں اور کہتے ہیں "ہم نے سنا اور نافرمانی کی" اور "سنو نہ سنائے جانے والا" اور اپنی زبانوں کو مروڑ کر اور دین پر طعنہ زنی کرتے ہوئے "راعنا" کہتے ہیں۔ اور اگر وہ کہتے "ہم نے سنا اور اطاعت کی" اور "سنئے" اور "ہم پر نظر کیجئے" تو یہ ان کے لیے بہتر اور زیادہ درست ہوتا۔ لیکن اللہ نے ان کے کفر کی وجہ سے ان پر لعنت کی ہے، پس وہ ایمان نہیں لاتے مگر بہت کم۔ (46) اے وہ لوگو جنہیں کتاب دی گئی! اس پر ایمان لاؤ جو ہم نے نازل کیا (محمد پر) جو اس کی تصدیق

کرنے والا ہے جو تمہارے پاس ہے، اس سے پہلے کہ ہم چہروں کو مٹادیں اور انہیں ان کی پیٹھوں کی طرف پھیر دیں یا ان پر لعنت کریں جیسے ہم نے سبت (ہفتہ) والوں پر لعنت کی تھی۔ اور اللہ کا حکم پورا ہو کر رہتا ہے۔ (47) بیشک اللہ اس بات کو معاف نہیں کرتا کہ اس کے ساتھ شریک ٹھہرایا جائے، اور اس کے علاوہ جسے چاہتا ہے بخش دیتا ہے۔ اور جس نے اللہ کے ساتھ شریک ٹھہرایا اس نے بہت بڑا گناہ گھڑا۔ (48) کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو اپنے آپ کو پاک باز بتاتے ہیں؟ بلکہ اللہ جسے چاہتا ہے پاک فرماتا ہے، اور ان پر دھاگے کے برابر بھی ظلم نہیں کیا جائے گا۔ (49) دیکھو وہ اللہ پر کیسا جھوٹ گھڑتے ہیں، اور یہی صریح گناہ کے طور پر کافی ہے۔ (50) کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہیں کتاب کا ایک حصہ دیا گیا، وہ جبت (جادو ٹونا) اور طاغوت (باطل معبودوں) پر ایمان لاتے ہیں اور کافروں کے بارے میں کہتے ہیں "یہ لوگ ایمان والوں سے زیادہ صحیح راستے پر ہیں"؟ (51) یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے لعنت کی ہے؛ اور جس پر اللہ لعنت کر دے تو تم اس کے لیے کوئی مددگار نہیں پاؤ گے۔ (52) کیا ان کا بادشاہت میں کوئی حصہ ہے؟ تب تو وہ لوگوں کو ایک تل کے برابر بھی کچھ نہ دیتے۔ (53)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہیں کتاب کا ایک حصہ دیا گیا} یہاں تک کہ اس کا ارشاد: {پس ان میں سے بعض وہ ہیں جو ایمان لائے}

---

(1) التمہید 19 / 287 - (2) (م) میں ہے: فلا۔

٤٠٠ Surah An-Nisa: Verses 44 - 53

“...from it; and among them are those who turn away from it.” (55) [part of] the verse.

It was revealed regarding the Jews of Medina and its surroundings. Ibn Ishaq said: Rifa'a bin Zaid bin Al-Tabut was one of the grandees of the Jews. Whenever he spoke to the Messenger of Allah ﷺ, he would twist his tongue and say: "Raina sam'ak" (Listen to us) (1) O Muhammad, so that we may make you understand. Then he would slander Islam and defect it. So Allah, the Almighty and Majestic, revealed: {Have you not seen those who were given a portion of the Scripture...} to His saying: {...except a few.} (2).

The meaning of “they purchase” (yashtaroon) is: they exchange. It is in the accusative case (mansub) as a state (hal) (3). There is an ellipsis in the speech, estimated as: they purchase misguidance with guidance, as Allah Almighty said: {Those are the ones who have purchased error [in exchange] for guidance} [Al-Baqarah: 16]. This was said by Al-Qutaybi (4) and others. {And they want you to lose the way} is conjoined to it. The meaning is: you stray from the path of truth. Al-Hasan recited: “tadhillu” with a fatha on the daad, meaning: from the path (5).

Allah Almighty's saying: {And Allah is most knowing of your enemies} means: [more knowing than] you; so do not take them as companions, for they are your enemies (6). It is possible that “A'lam” (most knowing) means: “Alim” (Knowing), like His saying: {And it is easier for Him} [Ar-Rum: 27], meaning: easy.

{And sufficient is Allah as an ally} - the 'ba' is extra; it was added because the meaning is: suffice with Allah, for He will suffice you against your enemies. “Waliyyan” (Ally) and “Nasiran” (Helper) are in the accusative case for clarification (bayan), or if you wish, as a state (hal) (7).

---

(1) In (Z): we heard, and in (DH): hearing. (2) Sirat Ibn Hisham 1 / 560. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1 / 459. (4) Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 178. (5) Ibn Khalawayh mentioned in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 26 from Al-Hasan that he recited it as: 'yadhillu' with 'ya' and fatha on 'daad', and from Yahya bin Waththab: 'tadhillu' with 'ta' and fatha. Al-Zamakhshari said in Al-Kashshaf 1 / 530: It was read: 'an yadhillu' with 'ya', with fatha on 'daad' and its kasra. (6) Tafsir al-Baghawi 1 / 438, and it occurred in it: “so do not seek advice from them...” (7) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1 / 460.

४०० सूरह अन-निसा: आयतें 44 - 53

“...उससे; और उनमें से वे हैं जो उससे मुँह मोड़ लेते हैं।” (55) आयत का हिस्सा।

यह मदीना के यहूदियों और उनके आसपास के लोगों के बारे में अवतरित हुई थी। इब्न इशाक ने कहा: रिफा बिन ज़ैद बिन अल-ताबूत यहूदियों के प्रमुखों में से एक था। जब भी वह अल्लाह के रसूल ﷺ से बात करता, तो वह अपनी ज़बान घुमाता और कहता: "रैना सम'अक" (हमें सुनें) (1) ऐ मुहम्मद, ताकि हम आपको समझा सकें। फिर वह इस्लाम की निंदा करता और उसमें दोष निकालता। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने अवतरित किया: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें किताब का एक हिस्सा दिया गया था...} उनके इस कथन तक: {...मगर थोड़े से।} (2).

“यशतरून” (वे खरीदते हैं) का अर्थ है: वे विनिमय करते हैं। यह ‘हाल’ (अवस्था) के रूप में ‘नस्ब’ (आरोप्य कारक) की स्थिति में है (3)। वाक्य में एक शब्द लुप्त है, जिसका अनुमान है: वे मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता खरीदते हैं, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {ये वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता खरीदी} [अल-बक़रह: 16]। यह अल-कुतैबी (4) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था। {और वे चाहते हैं कि तुम रास्ता भटक जाओ} इस पर आधारित है। इसका अर्थ है: तुम सत्य के मार्ग से भटक जाओ। अल-हसन ने ‘द़ाद’ पर फ़त्हा के साथ “तद़िल्लू” पढ़ा, जिसका अर्थ है: मार्ग से (5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह तुम्हारे दुश्मनों को सबसे बेहतर जानता है} का अर्थ है: [तुमसे बेहतर जानता है]; इसलिए उन्हें अपना साथी न बनाओ, क्योंकि वे तुम्हारे दुश्मन हैं (6)। यह संभव है कि “अ'लम” (सबसे अधिक जानने वाला) का अर्थ “अलीम” (जानने वाला) हो, जैसे उनका कथन: {और यह उनके लिए अधिक सरल है} [अर-रूम: 27], जिसका अर्थ है: सरल।

{और अल्लाह एक संरक्षक के रूप में पर्याप्त है} - ‘बा’ अतिरिक्त है; इसे जोड़ा गया क्योंकि अर्थ है: अल्लाह के साथ पर्याप्त रहो, क्योंकि वह तुम्हारे दुश्मनों के खिलाफ तुम्हारे लिए पर्याप्त है। “वलिय्यन” (संरक्षक) और “नसीरन” (सहायक) स्पष्टीकरण (बयान) के लिए ‘नस्ब’ में हैं, या यदि आप चाहें, तो ‘हाल’ के रूप में (7)।

---

(1) (ज़) में: हमने सुना, और (ज़) में: सुनना। (2) सीरत इब्न हिशाम 1 / 560। (3) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 1 / 459। (4) तावील मुश्किल अल-कुरान पृ. 178। (5) इब्न खालवैय ने 'अल-

किरात अल-शाज़्ज़ाह' पृ. 26 में अल-हसन से उल्लेख किया है कि उन्होंने इसे 'यद़िल्लू' (या और द़ाद पर फ़त्हा के साथ) पढ़ा था, और यह्या बिन वत्थाब से: 'तद़िल्लू' (ता और फ़त्हा के साथ)। अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 1 / 530 में कहा: इसे 'अन यद़िल्लू' (या के साथ, द़ाद पर फ़त्हा और इसकी कसरा के साथ) पढ़ा गया था। (6) तफ़सीर अल-बगवी 1 / 438, और इसमें यह आया है: “तो उनसे सलाह न माँगें...” (7) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 1 / 460।

٤٠٠ سورہ النساء: آیات ٤٤ - ٥٣

بِهِۦ وَمِنْهُم مَّن صَدَّ عَنْهُ ۚ (٥٥) الآية۔

یہ مدینہ کے یہودیوں اور ان کے مضافات کے بارے میں نازل ہوئی۔ ابن اسحاق نے کہا: رفاعہ بن زید بن التابوت یہودیوں کے بڑے سرداروں میں سے تھا، جب وہ رسول اللہ ﷺ سے بات کرتا تو اپنی زبان کو موڑتا اور کہتا: "أَرْعِنا سَمْعَكَ" (ہماری بات سنیں) (١) اے محمد تاکہ ہم آپ کو سمجھائیں، پھر اسلام پر طعن کرتا اور اس میں عیب نکالتا، تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ﴾ اس کے قول: ﴿قَلِيلًا﴾ تک (٢)۔

اور «يَشْتَرُونَ» کا معنی ہے: وہ بدل لیتے ہیں، اور یہ حال کے طور پر محلِ نصب میں ہے (٣)، اور کلام میں حذف ہے، جس کی تقدیر ہے: وہ ہدایت کے بدلے گمراہی خریدتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ﴾ [البقرہ: ١٦] یہ قول قتیبی (٤) اور دیگر کا ہے۔ ﴿وَيُرِيدُونَ أَن تَضِلُّوا السَّبِيلَ﴾ اس پر عطف ہے، اور معنی ہے: تم حق کے راستے سے بھٹک جاؤ۔ اور حسن نے «تَضِلُّوا» ضاد کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا، یعنی: راستے سے (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ﴾ اس کا ارادہ ہے: تم سے زیادہ؛ پس تم انہیں دوست نہ بناؤ، کیونکہ وہ تمہارے دشمن ہیں (٦)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «أعلم» بمعنی «عليم» (جاننے والا) ہو، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ﴾ [الروم: ٢٧] یعنی: آسان۔

﴿وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَلِيًّا﴾ با زائدہ ہے؛ اسے زائد کیا گیا کیونکہ معنی ہے: اللہ پر اکتفا کرو، پس وہ تمہارے دشمنوں کے خلاف تمہارے لیے کافی ہے۔ اور «وَلِيًّا» اور «نَصِيرًا» بیان (تمیز) کے طور پر منصوب ہیں، اور اگر تم چاہو تو حال کے طور پر (٧)۔

(١) في (ز): سمعنا، وفي (ظ): سمعاً. (٢) سيرة ابن هشام ١ / ٥٦٠ . (٣) إعراب القرآن للنحاس ١ / ٤٥٩ . (٤) تأويل مشكل القرآن ص ١٧٨ . (٥) ذكر ابن خالويه في القراءات الشاذة ص ٢٦ عن الحسن أنه قرأها: «يَضُلُّوا» بالياء وفتح الضاد، وعن يحيى بن وثاب: «تَضُلُّوا» بالتاء والفتح. وقال الزمخشري في الكشاف ١ / ٥٣٠ : وقرئ: «أن يَضِلُّوا» بالياء، بفتح الضاد وكسرها. (٦) تفسير البغوي ١ / ٤٣٨ ، ووقع فيه: فلا تستنصحوهم... (٧) إعراب القرآن للنحاس ١ / ٤٦٠ .

٤٠١

Surah An-Nisa: Verses 44 - 53

Regarding His saying (the Most High): {Among those who are Jews} [Quran 4:46]. Al-Zajjaj said: If "min" (among) is connected to what precedes it, then one should not stop at the word "nasira" (helper); however, if it is considered independent, then stopping at "nasira" is permissible. The estimation would be: "Among those who are Jews are a people who distort the words"; then the word was omitted (1). This is the view of Sibawayh (2), and grammarians recited: (3) "If you said there is none among her people who would not sin [by lying], who excels her in lineage and beauty." They said: The meaning is: "If you said there is no *one* among her people who excels her," then he omitted [the word "one"]. Al-Farra' said (4): What is omitted is "man" (who/those), meaning: "Among those who are Jews are those who distort." This is like His saying: {And there is not one of us but has a known place} [Surat as-Saffat: 164], meaning: "those who have." Dhu al-Rumma said: (5) "So they remained, and among them was one whose tears preceded him, and another who let the tears of the eye flow in torrents." He means: "And among them [those] whose tears...", thus omitting the relative pronoun. Al-Mubarrad and Al-Zajjaj rejected this, because omitting the relative pronoun is like omitting part of the word (6).

---

(1) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/57. If "min" is connected to what precedes it, it is either connected to "tara" (have you seen), meaning: "Have you not seen those who were given a portion of the Scripture among those who are Jews." Or it is connected to "nasira", meaning: "He protects you from those who are Jews." Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/61: According to these two interpretations, one does not stop at "nasira". (2) See Al-Kitab 2/346. (3) In (Zha) and (Meem): "mubassam", and in (Daal) and (Zay): "yabtasim". What is established is from the sources. The verse is by Hakim ibn Maiyyah al-Rab'i, and it is in Al-Kitab 2/345, Amali al-Qali 2/210, Al-Khasa'is 2/371, Al-Khizanah 5/62, and Ibn Ya'ish 1/59 attributed it to Abu al-Aswad al-Jumani. Al-Farra' mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 1/271 with the narration: "lam ta'tham" instead of "lam taytham". Regarding his saying "taytham", Al-Baghdadi said: Its origin is "ta'tham", then the "ta" was vocalized with a kasra according to the dialect of those who break the letters of the present tense prefix, except for the "ya" due to dislike, and they are Banu Asad. Regarding his saying "maysam", it means: goodness and beauty, as said by Al-Qali. (4) Ma'ani al-Qur'an 1/271. (5) Diwan Dhu al-Rumma 1/141, and its second half there is: "And another

turns back the tear of the eye with leisure." Abu Nasr al-Bahili, the commentator of the Diwan, said: "yathni" means: returns and diverts. "Bil-mahl": they say to him: "mahlan" i.e., "don't do it, be patient and take heart." Regarding his saying "yudhri": it flows, and "haml al-ayn" is its flowing with tears. (6) See Al-Muqtadab 2/137-138, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/58.

٤٠١

सूरह अन-निसा: आयतें 44 - 53

अल्लाह के इस कथन के संबंध में: {जो यहूदी बने उनमें से} [कुरान 4:46]। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यदि "मिन" (में से) पहले वाले हिस्से से जुड़ा है, तो "नसीरा" (सहायक) शब्द पर रुकना नहीं चाहिए। लेकिन यदि इसे स्वतंत्र माना जाता है, तो "नसीरा" पर रुकना जायज़ है। इसका अर्थ यह होगा: "जो यहूदी बने उनमें से वे लोग हैं जो शब्दों को उनके स्थानों से बदलते हैं"; फिर शब्द को हटा दिया गया (1)। यह सिबावेह का मत है (2), और वैयाकरणों ने पढ़ा है: (3) "यदि आपने कहा कि उसके लोगों में कोई ऐसा नहीं है जो पाप [झूठ बोलकर] न करे, जो वंश और सौंदर्य में उससे बढ़कर हो।" उन्होंने कहा: अर्थ है: "यदि आपने कहा कि उसके लोगों में कोई एक ऐसा नहीं है जो उससे बढ़कर हो," तो उन्होंने [शब्द "एक"] को हटा दिया। अल-फर्रा ने कहा (4): जो हटाया गया है वह "मन" (जो/वे) है, अर्थ है: "जो यहूदी बने उनमें से वे हैं जो बदलते हैं।" यह अल्लाह के इस कथन की तरह है: {और हममें से कोई नहीं मगर उसके लिए एक ज्ञात स्थान है} [सूरह अस-साफ़ात: 164], जिसका अर्थ है: "वे जिनके लिए।" ज़ुल-रुम्मा ने कहा: (5) "तो वे रह गए, और उनमें से वह था जिसके आँसू उससे पहले बह निकले, और दूसरा जो आँख के आँसुओं को धार बनाकर बहा रहा था।" उसका तात्पर्य है: "और उनमें से [वे] जिनके आँसू...", इस प्रकार संबंधवाचक सर्वनाम को हटा दिया गया। अल-मुबर्रद और अल-ज़ज्जाज ने इसे अस्वीकार कर दिया, क्योंकि संबंधवाचक सर्वनाम को हटाना शब्द के एक हिस्से को हटाने जैसा है (6)।

---

(1) देखें अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/57। यदि "मिन" पहले वाले से जुड़ा है, तो यह या तो "तारा" (क्या आपने देखा) से जुड़ा है, जिसका अर्थ है: "क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें किताब का एक हिस्सा दिया गया था, उन लोगों में से जो यहूदी बने।" या यह "नसीरा" से जुड़ा है, जिसका अर्थ है: "वह उन लोगों से आपकी रक्षा करता है जो यहूदी बने।" इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/61 में कहा: इन दो व्याख्याओं के अनुसार, कोई "नसीरा" पर नहीं रुकता है। (2) देखें अल-किताब 2/346। (3) (ज़ाह) और (मीम) में: "मुबस्सम", और (दाल) और (ज़ाय) में: "यबतसिम"। जो स्रोतों से स्थापित है वह यही है। यह शेर हकीम इब्न मैय्या अल-रबई का है, और यह अल-किताब 2/345, अमाली अल-क़ाली 2/210, अल-खसाइस 2/371, अल-खिजाना 5/62 में है, और इब्न या'ईश 1/59 ने इसे अबू अल-असवद अल-जुमानी का बताया है। अल-फर्रा ने इसे मा'नी अल-कुरान

1/271 में इस वर्णन के साथ उल्लेख किया है: "लम ताम" के बजाय "लम तयथम"। "तयथम" के बारे में अल-बगदादी ने कहा: इसका मूल "ताम" है, फिर वर्तमान काल के उपसर्ग के अक्षरों को तोड़ने वालों की भाषा के अनुसार 'ता' को कसरा के साथ बोला गया, सिवाय 'या' के, नापसंदगी के कारण, और वे बनू असद हैं। "मैसम" का अर्थ है: अच्छाई और सुंदरता, जैसा कि अल-क़ाली ने कहा। (4) मा'नी अल-कुरान 1/271। (5) दीवान ज़ुल-रुम्मा 1/141, और वहां इसका दूसरा आधा हिस्सा है: "और दूसरा आँख के आँसू को इत्मीनान से पीछे मोड़ता है।" दीवान के व्याख्याकार अबू नस्र अल-बाहिली ने कहा: "यथनी" का अर्थ है: वापस लाना और मोड़ना। "बिल-महल" का अर्थ है: वे उससे कहते हैं: "महलन" यानी, "ऐसा मत करो, धैर्य रखो।" "युधरी" का अर्थ है: बहना, और "हमल अल-ऐन" का अर्थ है आँसुओं का बहना। (6) देखें अल-मुक्तादब 2/137-138, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/58।

٤٠١

سورہ النساء: آیات 44 - 53

اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں: {مِنَ الَّذِينَ هَادُوا} [النساء: 46]۔ الزجاج نے کہا: اگر "من" کو ماقبل سے متعلق کیا جائے تو لفظ "نصیراً" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اور اگر اسے الگ (منقطع) سمجھا جائے تو "نصیراً" پر وقف جائز ہے۔ اس کی تقدیر (پوشیدہ عبارت) یوں ہوگی: "یہودی ہونے والوں میں سے ایک قوم ہے جو کلام کو اس کے مقامات سے بدلتی ہے"؛ پھر (قوم کا لفظ) حذف کر دیا گیا (1)۔ یہ سیبویہ کا مذہب ہے (2)، اور ماہرین نحو نے یہ شعر پڑھا ہے: (3) "کاش تم کہتی کہ اس کی قوم میں کوئی ایسا نہیں جو گناہ [جھوٹ] نہ کرے، جو حسب و نسب اور خوبصورتی میں اس سے بڑھ کر ہو۔" انہوں نے کہا: معنی یہ ہیں: "کاش تم کہتی کہ اس کی قوم میں کوئی ایک ایسا نہیں جو اس سے بڑھ کر ہو،" تو انہوں نے [ایک کا لفظ] حذف کر دیا۔ الفرّاء نے کہا (4): محذوف لفظ "مَن" ہے، معنی یہ ہیں: "یہودی ہونے والوں میں سے وہ ہیں جو تحریف کرتے ہیں۔" یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ} [الصافات: 164] یعنی: "وہ جن کے لیے"۔ ذوالرمہ نے کہا: (5) "پس وہ ٹھہر گئے، اور ان میں سے ایک وہ تھا جس کے آنسو اس سے پہلے بہ نکلے، اور دوسرا وہ جو آنکھ کے آنسوؤں کو دھار کی صورت میں بہا رہا تھا۔" اس کی مراد ہے: "اور ان میں سے [وہ] جس کے آنسو..."، پس اسم موصول کو حذف کر دیا۔ المبرد اور الزجاج نے اس کا انکار کیا ہے، کیونکہ اسم موصول کا حذف کرنا کلمہ کے ایک حصے کو حذف کرنے کے مترادف ہے (6)۔

(1) ملاحظہ ہو معانی القرآن للزجاج 2/57۔ اگر "من" ماقبل سے متعلق ہو تو یا تو وہ "تر" (تم نے دیکھا) سے متعلق ہے اور معنی ہوں گے: "کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہیں کتاب کا ایک حصہ دیا گیا ان لوگوں میں سے جو یہودی بنے۔" یا وہ "نصیراً" سے متعلق ہے اور معنی ہوں گے: "وہ تمہاری مدد کرتا ہے ان لوگوں سے جو یہودی بنے۔" ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/61 میں کہا: ان دو تاویلات کے مطابق "نصیراً" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ (2) ملاحظہ ہو الکتاب 2/346۔ (3) نسخہ (ظ) اور (م) میں: "ومبسم" ہے، اور (د) اور (ز) میں: "ویبسم" ہے، اور جو مستند ہے وہ مآخذ سے لیا گیا ہے۔ یہ شعر حکیم بن معیّہ الربعی کا ہے، اور یہ الکتاب 2/345، امالی القالی 2/210، الخصائص 2/371، اور الخزانہ 5/62 میں موجود ہے، اور ابن یعیش 1/59 نے اسے ابوالاسود الجمانی کی طرف منسوب کیا ہے۔ الفرّاء نے اسے معانی القرآن 1/271 میں اس روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے: "لم تأثم" بجائے "لم تیثم" کے۔ لفظ "تیثم" کے بارے میں البغدادی نے کہا: اس کی اصل "تأثم" ہے، پھر حرف مضارعت پر کسرہ لایا گیا ان لوگوں کی لغت کے مطابق جو سوائے "یاء" کے تمام حروف مضارعت کو کسرہ دیتے ہیں، اور وہ بنو اسد ہیں۔ لفظ "میثم" کا معنی حسن و جمال ہے، یہ القالی نے کہا۔ (4) معانی القرآن 1/271۔ (5) دیوان ذی الرمہ 1/141، اور اس کا مصرع ثانی وہاں یوں ہے: "وآخر يثني عبرة العين بالمهل"۔ دیوان کے شارح ابونصر الباہلی نے کہا: "یثنی" کے معنی ہیں لوٹانا اور پھیرنا۔ "بالمهل" کے بارے میں وہ کہتے ہیں: "مہلاً" یعنی رک جاؤ، ایسا نہ کرو، صبر کرو اور ہمت دکھاؤ۔ لفظ "یذری" کے معنی بہنا ہیں، اور "ہمل العین" آنکھوں سے آنسوؤں کے بہنے کو کہتے ہیں۔ (6) ملاحظہ ہو المقتضب 2/137-138، اور معانی القرآن للزجاج 2/58۔

Abu Abd al-Rahman al-Sulami and Ibrahim al-Nakha'i recited: {the words} [al-kalam] (1). Al-Nahhas said (2): {the words} [al-kalim] in this [verse] is more appropriate; because they only distort the words of the Prophet ﷺ, or what they have in the Torah, and they do not distort all speech. The meaning of {they distort} [yuharrifuna] is that they interpret it incorrectly. Allah Almighty condemned them for that because they did it intentionally.

It was said: {from their places} means the description of the Prophet (3) ﷺ.

{And they say: "We hear and we disobey"} means: We heard your words and we disobeyed your command (4).

{And listen, as one who does not hear} Ibn Abbas said: They used to say to the Prophet ﷺ: "Listen, may you not hear." This was their intention - may Allah curse them - while they appeared to mean: "Listen without being made to hear anything disliked or harmful." (5)

Al-Hasan and Mujahid said: Its meaning is: "not heard from you," meaning: not accepted, and not answered regarding what you say (6). Al-Nahhas said (7): If it were so, it would have been: "not heard from you." The discussion about {attend to us} [Ra'ina] has preceded (8).

The meaning of {twisting their tongues} is that they twist their tongues away from the truth, meaning: they lean them towards what is in their hearts. The origin of "al-layy" (twisting) is "al-fatl" (spinning/twisting), and it is in the accusative case as a verbal noun (masdar), or if you wish, it could be an object of purpose (maf'ul lahu). Its original form is "lawyan," then the "waw" was assimilated into the "ya." {And defaming} is coordinated with it, meaning: they defame [the religion].

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/460, and Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 26 to Ali ﷺ and al-Sulami. (2) I'rab al-Qur'an 1/460. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/358, and Tafsir al-Baghawi 1/438. (4) Al-Tabari related this view in 7/104 from Mujahid and Ibn Zayd. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/460, and the report of Ibn Abbas was related by al-Tabari 7/105, and Ibn Abi Hatim (5394), and al-Tabarani in "al-Mu'jam al-Kabir" (12695). (6) Al-Tabari related their reports in 7/105 - 106, and Ibn Abi Hatim (5395) and (5396). (7) In I'rab al-Qur'an 1/460. (8) 2/297.

अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी और इब्राहिम अल-नखई ने पढ़ा: {अल-कलाम} (1)। अल-नहस ने कहा (2): यहाँ {अल-कलिम} (शब्द) अधिक उपयुक्त है; क्योंकि वे केवल नबी ﷺ के शब्दों को बदलते हैं, या जो उनके पास तौरात में है उसे, और वे पूरे भाषण को नहीं बदलते हैं। {वे बदलते हैं} [युहर्रिफ़ून] का अर्थ है कि वे इसकी गलत व्याख्या (तावील) करते हैं। अल्लाह तआला ने इसके लिए उनकी निंदा की क्योंकि वे इसे जानबूझकर करते थे।

कहा गया: {उनके स्थानों से} का अर्थ नबी ﷺ का गुण है (3)।

{और वे कहते हैं: "हमने सुना और हमने अवज्ञा की"} यानी: हमने आपकी बात सुनी और आपके आदेश की अवज्ञा की (4)।

{और सुनो, जैसे कोई न सुन रहा हो} इब्न अब्बास ने कहा: वे नबी ﷺ से कहते थे: "सुनो, तुम न सुनो।" यह उनका इरादा था - अल्लाह उन्हें शाप दे - जबकि वे यह जताते थे कि उनका मतलब है: "अप्रिय या हानिकारक कुछ भी सुने बिना सुनें।" (5)

अल-हसन और मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: "आपकी ओर से सुना नहीं गया," अर्थात्: स्वीकार नहीं किया गया, और जो आप कहते हैं उसका उत्तर नहीं दिया गया (6)। अल-नहस ने कहा (7): यदि ऐसा होता, तो यह होता: "आपसे सुना नहीं गया।" {हमारी ओर ध्यान दें} [राईना] के बारे में चर्चा पहले हो चुकी है (8)।

{अपनी ज़बानों को मरोड़ने} का अर्थ है कि वे अपनी ज़बानों को सत्य से दूर मरोड़ते हैं, अर्थात्: वे उन्हें उस ओर झुकाते हैं जो उनके दिलों में है। "अल-लई" (मरोड़ना) का मूल "अल-फ़त्ल" (मरोड़ना/बुनना) है, और यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्तर) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, या यदि आप चाहें, तो यह उद्देश्य का कर्म (मफ़ऊल लहु) हो सकता है। इसका मूल "लवयान" था, फिर 'वाव' को 'या' में मिला दिया गया। {और ताना देना} इस पर आश्रित है, यानी: वे (धर्म पर) ताना मारते हैं।

(1) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/460, और इब्न खलवेह ने इसे "अल-किरात अल-शाज्जाह" पृष्ठ 26 में अली ﷺ और अल-सुलमी के नाम से उल्लेख किया है। (2) एराब अल-कुरान 1/460। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/358, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/438। (4) अल-तबरी ने यह विचार 7/104 में मुजाहिद और इब्न ज़ैद से उद्धृत किया है। (5) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/460,

और इब्न अब्बास की रिपोर्ट अल-तबरी 7/105, और इब्न अबी हातिम (5394), और अल-तबरानी द्वारा "अल-मुजम अल-कबीर" (12695) में उद्धृत की गई है। (6) अल-तबरी ने 7/105-106 में उनकी रिपोर्टें दी हैं, और इब्न अबी हातिम (5395) और (5396)। (7) एराब अल-कुरान 1/460 में। (8) 2/297।

ابو عبد الرحمن السلمی اور ابراہیم النخعی نے پڑھا: ﴿الكَلَامَ﴾ (1)۔ النحاس نے کہا (2): اس مقام پر ﴿الْكَلِمَ﴾ زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ وہ صرف نبی ﷺ کے کلمات کو، یا ان کے پاس جو تورات میں ہے اسے بدلتے ہیں، اور وہ تمام کلام کو نہیں بدلتے۔ ﴿يُحَرِّفُونَ﴾ (وہ بدلتے ہیں) کا معنی ہے کہ وہ اس کی غلط تاویل کرتے ہیں۔ اور اللہ تعالیٰ نے اس پر ان کی مذمت کی؛ کیونکہ وہ ایسا جان بوجھ کر کرتے تھے۔

اور کہا گیا: ﴿عَن مَّوَاضِعِهِ﴾ سے مراد نبی ﷺ کی صفت ہے (3)۔

﴿وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا﴾ یعنی: ہم نے آپ کی بات سنی اور آپ کے حکم کی نافرمانی کی (4)۔

﴿وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ﴾ ابن عباس نے کہا: وہ نبی ﷺ سے کہتے تھے: سنو، تم نہ سنو۔ ان کی مراد یہی تھی - اللہ ان پر لعنت کرے - جبکہ وہ یہ ظاہر کرتے تھے کہ ان کی مراد ہے: سنو بغیر کوئی ناگوار بات یا تکلیف سنے (5)۔

حسن اور مجاہد نے کہا: اس کا معنی ہے: آپ سے سنا نہیں گیا، یعنی: مقبول نہیں ہے، اور جو آپ کہتے ہیں اس کا جواب نہیں دیا گیا (6)۔ النحاس نے کہا (7): اگر ایسا ہوتا تو یہ "غير مسموع منک" ہوتا۔ اور ﴿رَاعِنَا﴾ (8) کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے۔

اور ﴿لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ﴾ کا معنی ہے کہ وہ اپنی زبانوں کو حق سے پھیر لیتے ہیں، یعنی: جو ان کے دلوں میں ہے اس کی طرف مائل کر دیتے ہیں۔ "اللی" کی اصل "الفتل" (مروڑنا) ہے، اور یہ مصدر ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یا اگر آپ چاہیں تو یہ مفعول لہ ہو سکتا ہے۔ اس کی اصل "لويا"

تھی، پھر واؤ کو یاء میں مدغم کر دیا گیا۔ ﴿وَطَعْنًا﴾ اس پر عطف ہے، یعنی: وہ (دین میں) طعنہ دیتے ہیں۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 1/460، اور ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذة" ص 26 میں علی ﷺ اور السلمی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن 1/460۔ (3) تفسیر ابی اللیث 1/358، اور تفسیر البغوی 1/438۔ (4) اس قول کو طبری نے 7/104 میں مجاہد اور ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 1/460، اور ابن عباس کا اثر طبری 7/105، اور ابن ابی حاتم (5394)، اور طبرانی نے المعجم الکبیر (12695) میں روایت کیا ہے۔ (6) ان دونوں کے آثار کو طبری 7/105 - 106، اور ابن ابی حاتم (5395) اور (5396) نے روایت کیا ہے۔ (7) فی اعراب القرآن 1/460۔ (8) 2/297۔

In religion, meaning: they say to their companions: If he were a prophet, he would have known that we revile him. So Allah Almighty revealed this to His Prophet, and it was among the signs of his prophethood, and He forbade them from this saying(1). The meaning of {more upright}: more correct for them in opinion.

{So they do not believe, except a few} meaning: except for a small amount of faith that does not earn them the name of faith. It was said: its meaning is: they do not believe except a few of them(2). This is far-fetched; because He, Mighty and Majestic, has informed about them that He cursed them for their disbelief.

His saying, the Almighty: {O you who were given the Scripture, believe in what We have sent down}. Ibn Ishaq said: The Messenger of Allah (peace be upon him) spoke to the leaders of the Jewish rabbis - including Abdullah bin Suriya al-A'war, and Ka'b bin Asad - and said to them: "O assembly of Jews, fear Allah and submit, for by Allah you know that what I have brought to you is the truth." He said: "We do not know that, O Muhammad." And they denied what they knew, and persisted in disbelief, so Allah, Mighty and Majestic, revealed concerning them: {O you who were given the Scripture, believe in what We have sent down confirming that which is with you, before We obliterate faces} to the end of the verse(3).

His saying, the Almighty: {confirming that which is with you} is in the accusative case as a 'hal' (state). {before We obliterate faces} 'At-Tams': eradication of the trace of something, and from it is His saying, the Almighty: {And when the stars are obliterated} [Al-Mursalat: 8]. And 'Natmisu' and 'Natmusu' with kasra or damma on the 'meem' in the future are two dialects. It is said in speech: 'tasama yatsimu' and 'yatsumu', meaning 'tamasa'(4); it is said: 'tamasa al-athar' and 'tasama', meaning: it was erased, all of these are dialects, and from it is His saying, the Almighty: {Our Lord, obliterate their wealth} [Yunus: 88] meaning: destroy it, on the authority of Ibn...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/461. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 2/62: This twisting with the tongue to something contrary to what is in the heart exists even now in the Children of Israel, and examples of it are preserved in our era, except that it is not appropriate to mention them in this book. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/59. (3) Transmitted from Ibn Ishaq by Ibn Hisham in the Sirah, 1/560 - 561, and through Ibn Ishaq it was brought out by Ibn Abi Hatim (5411) from Ikrimah, and

it occurred in it: Ka'b bin al-Ashraf, instead of: Ka'b bin Asad. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/461.

धर्म के बारे में, यानी: वे अपने साथियों से कहते हैं: यदि वह नबी होते, तो उन्हें पता चल जाता कि हम उन्हें अपशब्द कह रहे हैं, तो अल्लाह तआला ने अपने नबी को इस पर सूचित कर दिया, और यह उनकी नबुवत के संकेतों में से था, और उन्हें इस कथन से मना कर दिया(1)। और {अक़वाम} का अर्थ है: उनकी राय में उनके लिए अधिक सही।

{तो वे ईमान नहीं लाते मगर थोड़े} यानी: सिवाय थोड़े से ईमान के जिसके वे ईमान के नाम के हकदार नहीं होते। और कहा गया है: इसका अर्थ है: उनमें से केवल थोड़े ही ईमान लाते हैं(2)। यह बात दूर की है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनके बारे में बताया है कि उसने उनके कुफ़्र के कारण उन पर लानत भेजी है।

अल्लाह तआला का फरमान: {हे उन लोगों जिन्हें किताब दी गई है, उस पर ईमान लाओ जो हमने उतारा है}। इब्न इसहाक ने कहा: रसूलुल्लाह ﷺ ने यहूदियों के रब्बियों के सरदारों से बात की - जिनमें अब्दुल्ला बिन सूरिया अल-अअवर और काब बिन असद शामिल थे - तो उनसे कहा: "ऐ यहूदियों के समूह, अल्लाह से डरो और इस्लाम लाओ, क्योंकि खुदा की कसम, तुम जानते हो कि जो मैं तुम्हारे पास लाया हूँ वह सत्य है।" उसने कहा: "ऐ मुहम्मद, हम यह नहीं जानते।" और उन्होंने उस चीज़ का इनकार किया जिसे वे जानते थे, और कुफ़्र पर अड़े रहे, तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनके बारे में उतारा: {हे उन लोगों जिन्हें किताब दी गई है, उस पर ईमान लाओ जो हमने उतारा है जो उस चीज़ की तस्दीक करता है जो तुम्हारे पास है, इससे पहले कि हम चेहरों को मिटा दें} आयत के अंत तक(3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {जो उस चीज़ की तस्दीक करता है जो तुम्हारे पास है} यह 'हाल' (अवस्था) के आधार पर नसब में है। {इससे पहले कि हम चेहरों को मिटा दें} 'त़म्स': किसी चीज़ के निशान को जड़ से मिटाना, और इसी से अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब सितारे मिटा दिए जाएँगे} [अल-मुरस़लात: 8]। और 'नत़मिसु' और 'नत़मुसु' भविष्य काल में 'मीम' पर कसरा और दम्मा के साथ दो बोलियाँ हैं। बोलचाल में कहा जाता है: 'त़समा यत़सिमु' और 'यत़समु', जिसका अर्थ 'त़मसा'(4) है; कहा जाता है: 'त़मसा अल-असर' और 'त़समा', यानी: मिट गया, ये सभी बोलियाँ हैं, और इसी से अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ हमारे रब, उनके माल व दौलत को मिटा दे} [यूनुस: 88] यानी: उन्हें नष्ट कर दे, इब्न... से।

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 1/461। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/62 में कहा: दिल में जो है उसके विपरीत जुबान से यह हेरफेर आज भी बनी इस्राइल में मौजूद है, और हमारे युग में इसके उदाहरण सुरक्षित हैं, सिवाय इसके कि इस किताब में उनका उल्लेख करना उचित नहीं है। (2) मा'नी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 2/59। (3) इसे इब्न हिशाम ने सीरत में इब्न इसहाक से उद्धृत किया है, 1/560 - 561, और इब्न इसहाक के माध्यम से इब्ن अबी हातिम (5411) ने इसे इकरीमा से निकाला है, और इसमें काब बिन अल-अशरफ का नाम आया है, काब बिन असद के स्थान पर। (4) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 1/461।

سورة النساء: آیات ۴۴ - ۵۳ ۴۰۳

دین میں، یعنی: وہ اپنے ساتھیوں سے کہتے ہیں: اگر وہ نبی ہوتے تو جان لیتے کہ ہم انہیں برا بھلا کہہ رہے ہیں، پس اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی کو اس پر مطلع کر دیا، اور یہ ان کی نبوت کی نشانیوں میں سے تھا، اور انہیں اس قول سے منع فرما دیا(۱)۔ اور ﴿أَقْوَمُ﴾ کا معنی ہے: ان کی رائے میں ان کے لیے زیادہ درست۔

﴿فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ یعنی: سوائے تھوڑے سے ایمان کے جس کے ذریعے وہ ایمان کے نام کے مستحق نہیں ہوتے۔ اور کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: ان میں سے تھوڑے ہی ایمان لاتے ہیں(۲)۔ اور یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے ان کے بارے میں خبر دی ہے کہ اس نے ان کے کفر کی وجہ سے ان پر لعنت کی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَتَأَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ عَامِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا﴾ ابن اسحاق نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے یہود کے احبار کے سرداروں سے بات کی - جن میں عبداللہ بن صوریا الاعور، اور کعب بن اسد شامل تھے - تو ان سے فرمایا: "اے گروہِ یہود، اللہ سے ڈرو اور اسلام لاؤ، پس اللہ کی قسم تم جانتے ہو کہ جو میں تمہارے پاس لایا ہوں وہ حق ہے۔" اس نے کہا: اے محمد، ہم یہ نہیں جانتے۔ اور انہوں نے اس کا انکار کیا جسے وہ جانتے تھے، اور کفر پر اصرار کیا، پس اللہ عزوجل نے ان کے بارے میں نازل فرمایا: ﴿يَتَأَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ عَامِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُم مِّن قَبْلِ أَن نَّطْمِسَ وُجُوهًا﴾ آیت کے آخر تک(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُم﴾ حال کی بنا پر منسوب ہے۔ ﴿مِن قَبْلِ أَن نَّطْمِسَ وُجُوهًا﴾ الطمس: کسی چیز کے اثر کو جڑ سے ختم کر دینا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ﴾

[المرسلات: ٨]۔ اور 'نطمس' اور 'نطمس' مستقبل میں میم کے کسرہ اور ضمہ کے ساتھ دو لغتیں ہیں۔ اور کلام میں کہا جاتا ہے: طسم یطسم اور یطسم، بمعنی طمس(۴)؛ کہا جاتا ہے: طمس الاثر وطسم، یعنی: مٹ گیا، یہ سب لغتیں ہیں، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ﴾ [یونس: ٨٨] یعنی: انہیں ہلاک کر دے، عن ابن...

(١) اعراب القرآن للنحاس ۴۶۱/۱۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۶۲/۲ میں کہا: زبان کا دل کے خلاف یہ موڑنا بنی اسرائیل میں اب تک موجود ہے، اور ہمارے زمانے میں اس کی مثالیں محفوظ ہیں، سوائے اس کے کہ اس کتاب میں ان کا ذکر کرنا مناسب نہیں ہے۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ۵۹/۲۔ (٣) اسے ابن ہشام نے السیرہ میں ابن اسحاق سے نقل کیا، ۵۶۰/۱ - ۵۶۱، اور ابن اسحاق کے طریق سے اسے ابن ابی حاتم (۵۴۱۱) نے عکرمہ سے روایت کیا ہے، اور اس میں کعب بن اسد کے بجائے کعب بن الاشرف واقع ہوا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۴۶۱/۱

...Arafa. And it is said: "tamasahu fatamasa" (he obliterated it, so it was obliterated), which can be both intransitive and transitive. "God obliterated his sight," and he is "matmus al-basar" (one whose sight is obliterated): when the trace of the eye is gone. From this is the saying of the Almighty: "And if We willed, We could have obliterated their eyes" [Ya-Sin: 66], meaning: We blinded them (1).

Scholars differed regarding the intended meaning of this verse; is it literal, such that the face becomes like the back of the head, removing the nose, mouth, eyebrow, and eye? Or is it an expression for the misguidance in their hearts and the stripping away of success from them? There are two opinions. It is narrated from Ubayy ibn Ka'b that he said: "Before We obliterate": before We misguide you with a misguidance from which you will never find guidance thereafter. He holds that it is a metaphor, and that if they do not believe, He will do this to them as a punishment (2).

Qatada said: Its meaning is before We make the faces like the backs of heads, i.e., We take away the nose, lips, eyes, and eyebrows; this is its meaning according to the people of language (3).

It is narrated from Ibn Abbas and Atiyyah al-Awfi: that obliteration (al-tams) is specifically to remove the eyes and place them at the back of the head, so it would be a "turning back on the rear," and one would walk backwards (4).

Malik (may God have mercy on him) said: The beginning of Ka'b al-Ahbar's conversion to Islam was that he passed by a man at night who was reciting this verse: {O you who were given the Scripture, believe...} so he placed his palms over his face and returned home walking backwards, and he embraced Islam on the spot and said: "By God, I feared that I would not reach my house before my face was obliterated" (5).

(1) See Tahdhib al-Lugha 12/352. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/105. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/105 - 106, and the report from Qatada was narrated similarly by Abd al-Razzaq 1/163, and al-Tabari 7/112. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/63, and al-Tabari narrated both their views in 7/112. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/63, and the story of Ka'b's conversion was narrated by al-Tabari 7/119 from Ibrahim, and Ibn Abi Hatim (5413) from Abu Idris al-Khawlani.

404 सूरह अन-निसा: आयत 44 - 53

...अरफ़ा। और कहा जाता है: "तमसहू फ़तमसा" (उसने इसे मिटा दिया, तो यह मिट गया), जो अकर्मक और सकर्मक दोनों हो सकता है। "अल्लाह ने उसकी दृष्टि मिटा दी," और वह "मतमूस अल-बसर" है: जब आँख का निशान मिट जाता है। इसी से अल्लाह तआला का यह कथन है: {और यदि हम चाहते तो उनकी आँखों को मिटा देते} [या-सीन: 66], जिसका अर्थ है: हमने उन्हें अंधा कर दिया (1)।

विद्वानों ने इस आयत के अभीष्ट अर्थ के बारे में मतभेद किया है; क्या यह वास्तविकता है, जिससे चेहरा सिर के पिछले हिस्से की तरह हो जाता है, जिससे नाक, मुँह, भौहें और आँखें चली जाती हैं? या यह उनके दिलों में भटकाव और उनसे सफलता (तौफ़ीक़) छीन लेने की अभिव्यक्ति है? इसके दो मत हैं। उबय बिन काब से रिवायत है कि उन्होंने कहा: {इससे पहले कि हम मिटा दें}: इससे पहले कि हम तुम्हें ऐसे भटकाव में डाल दें जिसके बाद तुम कभी मार्गदर्शन न पा सको। उनका मानना है कि यह एक रूपक है, और यदि वे विश्वास नहीं करते हैं, तो वह उन्हें सजा के तौर पर ऐसा करेगा (2)।

क़तादा ने कहा: इसका अर्थ यह है कि इससे पहले कि हम चेहरों को सिर के पिछले हिस्से जैसा बना दें, यानी: नाक, होंठ, आँखें और भौहें हटा दें; भाषाविदों के अनुसार यही इसका अर्थ है (3)।

इब्न अब्बास और अतिया अल-औफ़ी से रिवायत है: कि मिटाना (अल-तम्स) विशेष रूप से आँखों को हटाना और उन्हें सिर के पिछले हिस्से में रखना है, तो यह "पीछे की ओर मुड़ना" होगा, और व्यक्ति पीछे की ओर चलेगा (4)।

मालिक (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने कहा: काब अल-अहबार के इस्लाम लाने की शुरुआत यह थी कि वह रात में एक आदमी के पास से गुजरे जो इस आयत को पढ़ रहा था: {हे वे जिन्हें किताब दी गई थी, विश्वास करो...} तो उन्होंने अपनी हथेलियाँ अपने चेहरे पर रखीं और पीछे की ओर चलते हुए अपने घर लौट आए, और उन्होंने वहीं इस्लाम कबूल कर लिया और कहा: "अल्लाह की कसम, मुझे डर था कि मैं अपने घर नहीं पहुँच पाऊँगा कि मेरा चेहरा मिटा दिया जाए" (5)।

(1) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 12/352। (2) मा'नी अल-क़ुरान अल-नहहास द्वारा 2/105। (3) मा'नी अल-क़ुरान अल-नहहास द्वारा 2/105 - 106, और क़तादा के प्रभाव को अब्द अल-रज़्ज़ाक 1/163 और अल-तबरी 7/112 द्वारा इसी तरह निकाला गया था। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/63, और

अल-तब़री ने उन दोनों के कथनों को 7/112 में निकाला। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/63, और काब के इस्लाम की कहानी अल-तब़री 7/119 ने इब्राहिम से, और इब्न अबी हातिम (5413) ने अबू इदरीस अल-खौलानी से निकाली।

404 سورة النساء: آيات 44 - 53

...عرفة۔ اور کہا جاتا ہے: "طَمَسَه فطَمَس" (اس نے اسے مٹایا تو وہ مٹ گیا)، یہ لازم اور متعدی دونوں ہے۔ اور "اللہ نے اس کی بصارت مٹا دی،" اور وہ "مطموس البصر" ہے: جب آنکھ کا نشان ختم ہو جائے۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَطَمَسْنَا عَلَى أَعْيُنِهِمْ﴾ [یس: 66]، فرماتے ہیں: ہم نے انہیں اندھا کر دیا (1)۔

علماء نے اس آیت کے مرادی معنی میں اختلاف کیا ہے؛ کیا یہ حقیقت ہے، کہ چہرہ گدی کی طرح بنا دیا جائے، جس سے ناک، منہ، ابرو اور آنکھ ختم ہو جائے؟ یا یہ ان کے دلوں میں گمراہی اور ان سے توفیق سلب کرنے کی تعبیر ہے؟ دو قول ہیں۔ ابی بن کعب سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: ﴿مِن قَبْلِ أَن نَّطْمِسَ﴾: اس سے پہلے کہ ہم تمہیں ایسی گمراہی میں ڈال دیں کہ تم اس کے بعد کبھی ہدایت نہ پا سکو۔ وہ اسے تمثیل قرار دیتے ہیں، اور یہ کہ اگر وہ ایمان نہ لائے تو وہ سزا کے طور پر ان کے ساتھ ایسا کرے گا (2)۔

قتادہ نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ اس سے پہلے کہ ہم چہروں کو گدیاں بنا دیں، یعنی: ناک، ہونٹ، آنکھیں اور ابرو ختم کر دیں؛ اہل لغت کے نزدیک یہی اس کا معنی ہے (3)۔

ابن عباس اور عطیہ العوفی سے مروی ہے کہ: "طمس" یہ ہے کہ خاص طور پر آنکھیں مٹا دی جائیں اور گدی میں لوٹا دی جائیں، تو یہ پیٹھ پیچھے لوٹانا ہوگا، اور وہ الٹے قدم چلے گا (4)۔

مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: کعب الاحبار کے اسلام لانے کی ابتدا یہ تھی کہ وہ رات کے وقت ایک شخص کے پاس سے گزرے جو یہ آیت پڑھ رہا تھا: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَبَ ءَامِنُوا﴾ تو انہوں نے اپنی ہتھیلیاں اپنے چہرے پر رکھیں اور الٹے پاؤں اپنے گھر لوٹ گئے، اور وہیں اسلام قبول کر لیا

اور کہا: اللہ کی قسم، مجھے ڈر تھا کہ میں اپنے گھر نہیں پہنچ پاؤں گا یہاں تک کہ میرا چہرہ مٹا دیا جائے گا (5)۔

(1) دیکھئے تہذیب اللغۃ 12/352۔ (2) معانی القرآن للنحاس 2/105۔ (3) معانی القرآن للنحاس 2/105 - 106، اور قتادہ کا اثر عبدالرزاق 1/163 اور الطبری 7/112 نے اسی طرح نکالا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 2/63، اور الطبری نے ان دونوں کے اقوال 7/112 میں نکالے ہیں۔ (5) المحرر الوجیز 2/63، اور کعب کے اسلام کا قصہ الطبری 7/119 نے ابراہیم سے، اور ابن ابی حاتم (5413) نے ابو ادریس الخولانی سے نکالا ہے۔

405

Surah An-Nisa: Verses 44 - 53

And likewise did Abdullah bin Salam, when this verse was revealed and he heard it; he came to the Messenger of Allah ﷺ before going to his family, and embraced Islam, and said: O Messenger of Allah, I did not think (1) I would reach you until my face was turned to my back.

If it is asked: How was it permissible for Him to threaten them with erasing their faces if they did not believe, then they did not believe and that was not done to them?

It was said: Because when these and those who followed them believed, the threat was lifted from the rest. Al-Mubarrad said: The threat remains awaited. He said: There must be erasing among the Jews and metamorphosis before the Day of Resurrection (2).

Allah's saying: {or curse them} meaning: the owners of the faces {as We cursed the people of the Sabbath} meaning: We transform them (3) into monkeys and pigs, on the authority of Al-Hasan and Qatada (4). It was said: It is a transition from address to the third person (absent).

{And the command of Allah is always executed} meaning: happening and existing. By "command" is meant: the thing commanded, so it is a verbal noun used in the place of a passive participle (5), so the meaning is: whenever He wants it, He brings it into existence. It was said: its meaning is that every matter He informed of its occurrence; it will happen as He informed.

Allah's saying: {Indeed, Allah does not forgive that partners should be ascribed to Him} It was narrated that the Prophet ﷺ recited: {Indeed, Allah forgives all sins} [Az-Zumar: 53], so a man said to him: O Messenger of Allah, even polytheism (shirk)! So there was revealed: {Indeed, Allah does not forgive that partners should be ascribed to Him but He forgives what is less than that for whom He wills} (6).

---

(1) In the manuscripts: "I know", and what is established is from the Tafsir of Abu al-Layth 1/359, and Tafsir al-Baghawi 1/439, and in them is the story of the conversion of Abdullah bin Salam to Islam, and Ibn Hajar attributed it in Al-Ujab 2/883 to al-Tha'labi. (2) Tafsir al-Baghawi 1/359. (3) In (Z): "He transforms them", and in (Zha): "by transforming them". (4) His saying: Qatada, is not in (D), and al-Tabari reported their two statements in 7/120. (5) See Tafsir al-Tabari 7/120-121. (6) Ma'ani al-Qur'an by an-

Nahhas 2/107-108, and al-Tabari reported it in 7/122, and Ibn Abi Hatim (5422) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both.

405

सूरह अन-निसा: आयत 44 - 53

और इसी तरह अब्दुल्ला बिन सलाम ने किया, जब यह आयत उतरी और उन्होंने इसे सुना; वह अपने परिवार के पास जाने से पहले अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए, और इस्लाम स्वीकार कर लिया, और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने नहीं सोचा था (1) कि मैं आप तक पहुँच पाऊँगा इससे पहले कि मेरा चेहरा मेरी पीठ की ओर न फेर दिया जाए।

यदि यह पूछा जाए: उनके लिए चेहरों को मिटाने की धमकी देना कैसे जायज़ था यदि वे विश्वास नहीं करते, फिर उन्होंने विश्वास नहीं किया और उनके साथ ऐसा नहीं किया गया?

तो कहा गया: कि जब ये और इनके अनुयायी ईमान लाए, तो बाकियों से चेतावनी हटा ली गई। अल-मुबर्रद ने कहा: चेतावनी अभी भी प्रतीक्षित है। उन्होंने कहा: यहूदियों के बीच चेहरों का मिटना और कयामत के दिन से पहले कायापलट होना अनिवार्य है (2)।

अल्लाह का फरमान: {या उन पर लानत भेजें} अर्थात: चेहरों वालों पर {जैसे हमने सब्त वालों पर लानत भेजी थी} अर्थात: हम उन्हें बंदरों और सूअरों में बदल देंगे (3), अल-हसन और कतादा के अधिकार पर (4)। और यह कहा गया: यह संबोधन से अनुपस्थित (अन्य पुरुष) की ओर प्रस्थान है।

{और अल्लाह का आदेश पूरा होकर रहता है} अर्थात: होने वाला और विद्यमान। आदेश से तात्पर्य है: जिस बात का आदेश दिया गया है, इसलिए यह एक क्रियावाचक संज्ञा है जो कर्मवाचक कृदंत के स्थान पर प्रयुक्त हुई है (5), तो अर्थ यह है: कि जब भी वह इसे चाहता है, वह इसे अस्तित्व में लाता है। यह कहा गया: इसका अर्थ यह है कि जिस भी बात के होने की उसने सूचना दी है; वह वैसा ही होगा जैसा उसने बताया।

अल्लाह का फरमान: {निश्चय ही अल्लाह इसे क्षमा नहीं करता कि उसके साथ किसी को साझी ठहराया जाए} यह रिवायत है कि नबी ﷺ ने तिलावत की: {निश्चय ही अल्लाह सभी पापों को क्षमा कर देता है} [अज़-ज़ुमर: 53], तो एक व्यक्ति ने उनसे कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, और शिर्क(बहुदेववाद)! तो यह आयत उतरी: {निश्चय ही अल्लाह इसे क्षमा नहीं करता कि उसके साथ किसी को साझी ठहराया जाए, परन्तु वह इसके अलावा जिसे चाहता है क्षमा कर देता है} (6)।

(1) प्रतियों में: "मैं जानता हूँ", और जो स्थापित है वह अबू अल-लैथ के तफ़सीर 1/359 और तफ़सीर अल-बग़वी 1/439 से है, और उनमें अब्दुल्ला बिन सलाम के इस्लाम अपनाने की कहानी है, और इब्न हजर ने अल-उजाब 2/883 में इसे अल-सालाबी को जिम्मेदार ठहराया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/359। (3) (ज़) में: "वह उन्हें बदल देता है", और (ज़्हा) में: "उन्हें बदलने के द्वारा"। (4) उसका कहना: कतादा, (डी) में नहीं है, और अल-तब़री ने 7/120 में उनके दो कथनों को उद्धृत किया है। (5) देखें तफ़सीर अल-तब़री 7/120-121। (6) मा'नी अल-कुरान अल-नहस द्वारा 2/107-108, और अल-तब़री ने इसे 7/122 में उद्धृत किया, और इब्न अबी हातिम (5422) इब्न उमर की हदीस से, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो।

405

سورہ النساء: آیات 44 - 53

اور اسی طرح عبداللہ بن سلام نے کیا، جب یہ آیت نازل ہوئی اور انہوں نے اسے سنا؛ وہ اپنے گھر والوں کے پاس جانے سے پہلے رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے، اور اسلام قبول کیا، اور کہا: اے اللہ کے رسول، میں نہیں سمجھتا تھا (1) کہ میں آپ تک پہنچ پاؤں گا یہاں تک کہ میرا چہرہ میری گدی کی طرف نہ پھیر دیا جائے۔

اگر یہ کہا جائے کہ: اگر وہ ایمان نہ لائے تو انہیں چہرے مٹانے کی دھمکی دینا کیسے جائز ہوا، پھر وہ ایمان نہ لائے اور ان کے ساتھ ایسا نہ کیا گیا؟

تو کہا گیا: کہ جب یہ لوگ اور ان کی پیروی کرنے والے ایمان لے آئے تو باقیوں سے وعید اٹھا لی گئی۔ اور المبرد نے کہا: وعید باقی ہے اور اس کا انتظار ہے۔ انہوں نے کہا: یہودیوں میں چہروں کے مٹنے اور قیامت سے پہلے مسخ (شکل بگڑنے) کا ہونا لازمی ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یا ہم ان پر لعنت کریں} یعنی: چہروں والوں پر {جیسا کہ ہم نے ہفتہ والوں پر لعنت کی تھی} یعنی: ہم انہیں بندروں اور خنزیروں میں مسخ کر دیں گے (3)، حسن اور قتادہ سے مروی ہے (4)۔ اور کہا گیا: یہ خطاب سے غائب کی طرف خروج ہے۔

{اور اللہ کا حکم ہو کر رہنے والا ہے} یعنی: ہونے والا اور موجود۔ اور امر سے مراد مامور ہے، پس یہ مصدر مفعول کے مقام پر واقع ہوا ہے (5)، پس معنی یہ ہے کہ: وہ جب بھی اسے چاہتا ہے، اسے وجود میں لاتا ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی یہ ہے کہ ہر وہ کام جس کے ہونے کی اس نے خبر دی ہے؛ وہ ویسا ہی ہونے والا ہے جیسا اس نے خبر دی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک اللہ اس بات کو معاف نہیں کرتا کہ اس کے ساتھ شریک ٹھہرایا جائے} مروی ہے کہ نبی ﷺ نے تلاوت فرمائی: {بے شک اللہ تمام گناہوں کو معاف فرما دیتا ہے} [الزمر: 53]، تو ایک شخص نے آپ سے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اور شرک! تو نازل ہوا: {بے شک اللہ اس بات کو معاف نہیں کرتا کہ اس کے ساتھ شریک ٹھہرایا جائے اور وہ اس کے علاوہ جسے چاہتا ہے معاف کر دیتا ہے} (6)۔

---

(1) نسخوں میں: "میں جانتا ہوں"، اور جو ثابت ہے وہ ابو اللیث کی تفسیر 1/359 اور تفسیر البغوی 1/439 سے ہے، اور ان دونوں میں عبداللہ بن سلام کے اسلام لانے کا قصہ ہے، اور ابن حجر نے العجاب 2/883 میں اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) تفسیر البغوی 1/359۔ (3) (ز) میں: "انہیں مسخ کر دیتا ہے"، اور (ظ) میں: "انہیں مسخ کرنے کے ساتھ"۔ (4) ان کا قول: قتادہ، (د) میں نہیں ہے، اور الطبری نے ان دونوں کے اقوال 7/120 میں نقل کیے ہیں۔ (5) دیکھیے تفسیر الطبری 7/120 - 121۔ (6) معانی القرآن للنحاس 2/107 - 108، اور الطبری نے اسے 7/122 میں نکالا ہے، اور ابن ابی حاتم (5422) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔

This is among the definitive (Muhkam) agreed-upon matters about which there is no disagreement within the Ummah. "...and He forgives what is less than that for whom He wills" [An-Nisa: 48] is from the ambiguous (Mutashabih) matters that scholars have discussed. Muhammad ibn Jarir al-Tabari said (1): This verse has clarified that every perpetrator of a major sin is under the will of Allah Almighty; if He wills, He pardons their sin, and if He wills, He punishes them for it, as long as their major sin is not associating others with Allah Almighty (shirk).

Some said: Allah Almighty clarified this by His saying: "If you avoid the major sins which you are forbidden, We will remove from you your lesser sins" [An-Nisa: 31]. Thus, He made known that He wills to forgive minor sins for those who avoid major sins, and He does not forgive them for those who commit major sins.

Some people of interpretation (Tawil) held that this verse abrogates (is Nasikh for) the one at the end of "Al-Furqan". Zaid bin Thabit said: Surah An-Nisa was revealed six months after "Al-Furqan" (3). The correct view is that there is no abrogation, because abrogation in reports is impossible (4). The explanation of how to reconcile the verses in this Surah and in "Al-Furqan" will come, God willing (5).

And in Al-Tirmidhi (6), from Ali bin Abi Talib, he said: There is no verse in the Quran more beloved to me than this one.

---

(1) In his Tafsir 7/123, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in "I'rab al-Quran" 1/463, and the speech before it is from him. (2) In (D), (Z), and (M): "So in". (3) Narrated by Abu Dawud (4272), Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/87, Abu Ubayd in "Al-Nasikh wal-Mansukh" (489), Al-Tabari 7/349, Al-Nahhas in "Al-Nasikh wal-Mansukh" 2/87, and Ibn Abi Hatim (5814). There is a point of consideration in the author's words here; the verse of An-Nisa mentioned in the report of Zaid and others as having abrogated the verse of Al-Furqan is His saying: "And whoever kills a believer intentionally" [Verse 93]; it abrogated His saying: "Except for those who repent, believe and do righteous work" [Al-Furqan: 71], which is what the author will mention in its place in Surah An-Nisa at Verse 93. See "Al-Nasikh wal-Mansukh" by Abu Ubayd (490). (4) In (Zha): impossible. See "Al-Nasikh wal-Mansukh" by Al-Nahhas 1/404-405 and 2/224, and "Al-Idah li Nasikh al-Quran wa Mansukhuhu" by Makki, p. 66. See also what was mentioned previously 2/304-305. (5) In the interpretation of His saying: "And whoever kills a believer intentionally" [An-Nisa: 93]. (6) Under number (3037).

सूरा अन-निसा: आयतें 44 - 53 406

यह उन स्पष्ट और सर्वसम्मत (मुहकम) बातों में से है जिनके बारे में उम्मत के बीच कोई मतभेद नहीं है। "...और वह इसके अलावा जिसे चाहे क्षमा कर देता है" [अन-निसा: 48] उन अस्पष्ट (मुतशाबिह) बातों में से है जिन पर विद्वानों ने चर्चा की है। मुहम्मद इब्न जरीर अल-तब़री ने कहा (1): इस आयत ने स्पष्ट कर दिया है कि बड़े पाप (कबीरा गुनाह) करने वाला हर व्यक्ति अल्लाह तआला की इच्छा के अधीन है; यदि वह चाहे तो उसके पाप को क्षमा कर दे, और यदि वह चाहे तो उसे उसके लिए दंडित करे, बशर्ते कि उसका बड़ा पाप अल्लाह तआला के साथ किसी को शरीक करना (शिर्क) न हो।

कुछ लोगों ने कहा: अल्लाह तआला ने इसे अपने इस कथन से स्पष्ट कर दिया है: "यदि तुम उन बड़े पापों से बचते रहो जिनसे तुम्हें रोका गया है, तो हम तुम्हारी बुराइयों को तुम से दूर कर देंगे" [अन-निसा: 31]। इस प्रकार, उसने स्पष्ट कर दिया कि वह उन लोगों के छोटे पापों को क्षमा करना चाहता है जो बड़े पापों से बचते हैं, और वह उन्हें उनके लिए क्षमा नहीं करता जो बड़े पाप करते हैं।

कुछ व्याख्याकारों (अहल अल-तावील) का मानना है कि यह आयत "अल-फ़ुरकान" के अंत वाली आयत को निरस्त (नासिख़) करने वाली है। ज़ैद बिन साबित ने कहा: सूरा अन-निसा "अल-फ़ुरकान" के छह महीने बाद उतरी थी (3)। सही बात यह है कि कोई निरस्तीकरण (नस्ख) नहीं है; क्योंकि सूचनाओं (अख़बार) में निरस्तीकरण असंभव है (4)। इस सूरा और "अल-फ़ुरकान" की आयतों के बीच समन्वय का विवरण इंशा अल्लाह आगे आएगा (5)।

और अल-तिर्मिज़ी (6) में अली बिन अबी तालिब से वर्णित है, उन्होंने कहा: कुरान में कोई भी आयत मुझे इससे अधिक प्रिय नहीं है।

---

(1) उनकी तफ़सीर 7/123 में, और लेखक ने इसे अल-नह्हास के माध्यम से "एराब अल-कुरान" 1/463 में उनसे उद्धृत किया है, और इससे पहले की बात उन्हीं की है। (2) (द), (ज़) और (म) में: "तो में"। (3) इसे अबू दाऊद (4272), अल-नसाई ने अल-मुज्तबा 7/87 में, अबू उबैद ने "अल-नासिख़ वल-मंसूख़" (489) में, अल-तब़री ने 7/349 में, अल-नह्हास ने "अल-नासिख़ वल-मंसूख़" 2/87 में, और इब्न अबी हातिम (5814) ने संकलित किया है। यहाँ लेखक की बात में विचार करने की बात है, क्योंकि अन-निसा की वह आयत जिसके बारे में ज़ैद और अन्य की रिपोर्ट में कहा गया है कि उसने अल-फ़ुरकान की आयत को निरस्त कर दिया, वह अल्लाह का यह कथन है: "और जो कोई किसी मोमिन की जान-बूझकर हत्या करे" [आयत 93]; इसने अल्लाह के इस कथन को निरस्त

किया: "सिवाय उनके जिन्होंने तौबा की और ईमान लाए और नेक काम किए" [अल-फ़ुरकान: 71], और यही वह बात है जिसे लेखक सूरा अन-निसा में आयत 93 के स्थान पर उल्लेख करेंगे। देखिए अबू उबैद की "अल-नासिख़ वल-मंसूख़" (490)। (4) (ज़्हा) में: असंभव है। देखिए अल-नह्हास की "अल-नासिख़ वल-मंसूख़" 1/404-405 और 2/224, और मक्की की "अल-ईदाह ली नासिख़ अल-कुरान व मंसूख़ुहू" पृष्ठ 66। यह भी देखें जो पहले आ चुका है 2/304-305। (5) अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में: "और जो कोई किसी मोमिन की जान-बूझकर हत्या करे" [अन-निसा: 93]। (6) संख्या (3037) के तहत।

سورۃ النساء: آیات 44 - 53 406

اور یہ ان محکم اور متفقہ باتوں میں سے ہے جن کے بارے میں امت کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ "اور وہ اس کے علاوہ جسے چاہے بخش دیتا ہے" [النساء: 48] ان متشابہ باتوں میں سے ہے جن پر علماء نے کلام کیا ہے۔ محمد بن جریر الطبری نے کہا (1): اس آیت نے واضح کر دیا ہے کہ ہر کبیرہ گناہ کا مرتکب اللہ تعالیٰ کی مشیت کے تحت ہے؛ اگر وہ چاہے تو اس کا گناہ معاف کر دے، اور اگر چاہے تو اسے اس پر سزا دے، جب تک کہ اس کا کبیرہ گناہ اللہ تعالیٰ کے ساتھ شرک نہ ہو۔

بعض نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اسے اپنے اس قول سے واضح کر دیا ہے: "اگر تم ان بڑے گناہوں سے بچتے رہو جن سے تمہیں روکا گیا ہے، تو ہم تم سے تمہاری برائیاں دور کر دیں گے" [النساء: 31]۔ پس اس نے آگاہ کر دیا کہ وہ ان لوگوں کے صغیرہ گناہوں کو معاف کرنا چاہتا ہے جو کبیرہ گناہوں سے بچتے ہیں، اور وہ انہیں ان کے لیے معاف نہیں کرتا جو کبیرہ گناہ کرتے ہیں۔

بعض اہل تاویل کا خیال ہے کہ یہ آیت "الفرقان" کے آخر والی آیت کے لیے ناسخ ہے۔ زید بن ثابت نے کہا: سورہ النساء "الفرقان" کے چھ ماہ بعد نازل ہوئی (3)۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ کوئی نسخ نہیں ہے؛ کیونکہ خبروں میں نسخ محال (ناممکن) ہے (4)۔ اس سورت اور "الفرقان" کی آیات کے درمیان تطبیق (جمع) کا بیان ان شاء اللہ آگے آئے گا (5)۔

اور ترمذی (6) میں علی بن ابی طالب سے مروی ہے، انہوں نے کہا: قرآن میں کوئی آیت مجھے اس آیت سے زیادہ محبوب نہیں ہے۔

(1) اپنی تفسیر 7/123 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے "اعراب القرآن" 1/463 میں ان سے نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کی گفتگو انہی کی ہے۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں: "ففی"۔ (3) اسے ابو داؤد (4272)، نسائی نے المجتبیٰ 7/87 میں، ابو عبید نے "الناسخ والمنسوخ" (489) میں، طبری نے 7/349 میں، النحاس نے "الناسخ والمنسوخ" 2/87 میں، اور ابن ابی حاتم (5814) نے روایت کیا ہے۔ یہاں مصنف کے کلام میں غور طلب بات ہے، کیونکہ سورہ نساء کی وہ آیت جس کے بارے میں زید وغیرہ کی روایت میں آیا ہے کہ اس نے سورہ فرقان کی آیت کو منسوخ کر دیا، وہ اللہ کا یہ قول ہے: "اور جو کسی مومن کو قصداً قتل کرے" [آیت 93]؛ اس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کو منسوخ کیا: "مگر وہ جس نے توبہ کی اور ایمان لایا اور نیک عمل کیے" [الفرقان: 71]، اور یہی وہ بات ہے جسے مصنف سورہ نساء میں آیت 93 کے مقام پر ذکر کریں گے۔ دیکھیے ابو عبید کی "الناسخ والمنسوخ" (490)۔ (4) (ظ) میں: مستحیل، اور دیکھیے النحاس کی "الناسخ والمنسوخ" 1/404-405 اور 2/224، اور مکی کی "الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ" صفحہ 66۔ نیز دیکھیے جو پہلے گزر چکا 2/304-305۔ (5) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے پاس: "اور جو کسی مومن کو قصداً قتل کرے" [النساء: 93]۔ (6) نمبر (3037) کے تحت۔

٤ · ٧ Surah An-Nisa: Verses 44 - 53

The verse: {Indeed, Allah does not forgive association with Him, but He forgives what is less than that for whom He wills.} He said: This is a "Hasan Gharib" (good but rare) hadith.

Allah's saying: {Have you not seen those who claim purity for themselves?} There are three issues in it: First: His saying: {Have you not seen those who claim purity for themselves?} This wording is general in its literal sense, and none of the commentators disagreed that what is meant are the Jews. And they disagreed on the meaning by which they claimed purity for themselves; Qatada and Al-Hasan said: it is their saying: {We are the children of Allah and His beloved ones} [Al-Ma'idah: 18], and their saying: {None will enter Paradise except one who is a Jew or a Christian} [Al-Baqarah: 111]. Ad-Dahhak and As-Suddi said: [That is] their saying: We have no sins, and what we do during the day is forgiven at night, and what we do at night is forgiven during the day, and we are like children in the absence of sins.

Mujahid, Abu Malik, and Ikrima said: [It refers to] their putting forward their young [children] for prayer; because they have no sins. And this is far from the intended meaning of the verse.

Ibn Abbas said: That is their saying: Our sons (1) who died intercede for us and purify us.

Abdullah bin Masud said: That is the praise of some of them for others (2). This is the best of what has been said; for it is the apparent meaning of the verse, and purification (Tazkiyah) means: cleansing and exonerating (3) from sins.

Second: This verse and His saying: {So do not claim purity for yourselves} [An-Najm: 32] necessitate lowering/restraining (4) from the one who praises himself with his tongue, and informing that the truly pure and cleansed is the one whose actions are good and whom Allah has purified.

---

(1) In the copies: "Our fathers", and what is confirmed is from Al-Muharrar al-Wajiz 2/65, and the speech is from it, and from Tafsir al-Tabari 7/124-127, and in it is the extraction of the previous reports. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/65, and Al-Tabari narrated it 2/127-128. (3) In (d) and (z): "Sanctification" or "Exaltation". (4) In (z): "Text", and in (z): "Deficiency" or "Detraction".

४०७ सूरह अन-निसा: आयत ४४ - ५३

आयत: {निस्संदेह अल्लाह इसे क्षमा नहीं करेगा कि उसके साथ किसी को साझी ठहराया जाए, किन्तु इसके अतिरिक्त जिसे वह चाहेगा क्षमा कर देगा।} उन्होंने कहा: यह एक "हसन गरीब" हदीस है।

अल्लाह का कथन: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जो स्वयं को पवित्र बताते हैं?} इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: उसका कथन: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जो स्वयं को पवित्र बताते हैं?} यह शब्द अपने प्रत्यक्ष अर्थ में सामान्य है, और व्याख्याकारों में से किसी ने भी इस बात पर असहमति नहीं जताई है कि इससे तात्पर्य यहूदी हैं। और वे उस अर्थ पर असहमत हुए जिसके द्वारा उन्होंने स्वयं को पवित्र ठहराया; क़तादा और अल-हसन ने कहा: वह उनका यह कहना है: {हम अल्लाह के पुत्र और उसके प्रिय हैं} [अल-माएदा: १८], और उनका यह कहना: {जन्नत में केवल वही प्रवेश करेगा जो यहूदी या ईसाई होगा} [अल-बक़रा: १११]। अद-दह्हाक और अस-सुद्दी ने कहा: [वह] उनका यह कहना है: हमारे कोई पाप नहीं हैं, और दिन में हमने जो किया वह रात में क्षमा कर दिया जाता है, और रात में हमने जो किया वह दिन में क्षमा कर दिया जाता है, और हम पापों के अभाव में बच्चों के समान हैं।

मुजाहिद, अबू मालिक और इकरीमा ने कहा: नमाज़ के लिए उनके अपने छोटे [बच्चों] को आगे करना; क्योंकि उन पर कोई पाप नहीं है। और यह आयत के उद्देश्य से दूर है।

इब्न अब्बास ने कहा: वह उनका यह कहना है: हमारे पुत्र (१) जो मर गए, वे हमारे लिए सिफारिश करेंगे और हमें पवित्र करेंगे।

अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: वह एक-दूसरे की प्रशंसा करना है (२)। यह कही गई बातों में सबसे अच्छा है; क्योंकि यह आयत का स्पष्ट अर्थ है, और तज़किया (पवित्रता) का अर्थ है: पापों से शुद्धि और निर्दोषता (३)।

दूसरा: यह आयत और उसका कथन: {अतः तुम स्वयं अपनी पवित्रता का दावा न करो} [अन-नज्म: ३२] अपनी ज़ुबान से स्वयं की प्रशंसा करने वाले के प्रति नापसंदगी (४) की माँग करता है, और यह सूचना देता है कि वास्तव में पवित्र और शुद्ध वह है जिसके कार्य अच्छे हों और जिसे अल्लाह ने पवित्र किया हो।

(१) प्रतियों में: "हमारे पिता", और जो सिद्ध है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/६५ से है, और कथन उसी से है, और तफ़सीर अल-तब़री ७/१२४-१२७ से, और उसमें पिछले अवशेषों का निष्कर्षण है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/६५, और अल-तब़री ने इसे २/१२७-१२८ पर उद्धृत किया है। (३) (द) और (ज़) में: "तन्ज़ील" (महिमा वर्णन)। (४) (ज़) में: "नस्ल" (मूल पाठ), और (ज़) में: "नक़्स" (कमी)।

۴۰۷ سورة النساء: آیات ۴۴ - ۵۳

آیت: ﴿یقیناً اللہ اس بات کو معاف نہیں کرتا کہ اس کے ساتھ کسی کو شریک ٹھہرایا جائے، اور وہ اس کے علاوہ جسے چاہے معاف کر دیتا ہے﴾ فرمایا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو اپنی پاکیزگی کا دعویٰ کرتے ہیں؟﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو اپنی پاکیزگی کا دعویٰ کرتے ہیں؟﴾ یہ لفظ اپنے ظاہر میں عام ہے، اور مفسرین میں سے کسی نے اس میں اختلاف نہیں کیا کہ مراد یہودی ہیں۔ اور انہوں نے اس معنی میں اختلاف کیا ہے جس کے ذریعے انہوں نے خود کو پاک قرار دیا؛ قتادہ اور حسن نے کہا: یہ ان کا قول ہے: ﴿ہم اللہ کے بیٹے اور اس کے پیارے ہیں﴾ [المائدہ: ۱۸]، اور ان کا قول: ﴿جنت میں ہرگز کوئی داخل نہ ہو گا سوائے اس کے جو یہودی ہو یا نصرانی﴾ [البقرہ: ۱۱۱]۔ ضحاک اور سدی نے کہا: [یہ] ان کا قول ہے: ہمارے کوئی گناہ نہیں ہیں، اور جو ہم نے دن میں کیا وہ رات کو بخش دیا گیا، اور جو ہم نے رات کو کیا وہ دن کو بخش دیا گیا، اور ہم گناہوں نہ ہونے میں بچوں کی طرح ہیں۔

اور مجاہد، ابو مالک اور عکرمہ نے کہا: ان کا اپنے چھوٹے [بچوں] کو نماز کے لیے آگے کرنا؛ کیونکہ ان پر کوئی گناہ نہیں ہیں۔ اور یہ آیت کے مقصد سے بعید (دور) ہے۔

اور ابن عباس نے کہا: وہ ان کا یہ قول ہے: ہمارے بیٹے (۱) جو فوت ہو گئے وہ ہماری سفارش کریں گے اور ہمیں پاک کریں گے۔

اور عبداللہ بن مسعود نے کہا: وہ ان کا ایک دوسرے کی تعریف کرنا ہے (۲)۔ اور یہ کہی گئی باتوں میں سب سے بہتر ہے؛ کیونکہ یہ آیت کے معنی سے ظاہر ہے، اور تزکیہ کا مطلب ہے: گناہوں سے پاک ہونا اور بری ہونا (۳)۔

دوسرا: یہ آیت اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پس اپنی پاکیزگی کے دعوے نہ کرو﴾ [النجم: ۳۲] تقاضا کرتا ہے کہ اپنی زبان سے اپنی تعریف کرنے والے کی مذمت (۴) کی جائے، اور یہ آگاہی دی جائے کہ اصل میں پاک اور تزکیہ یافتہ وہ ہے جس کے افعال اچھے ہوں اور اللہ نے اسے پاک قرار دیا ہو۔

---

(۱) نسخوں میں ہے: "ہمارے آباؤ اجداد"، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۲/ ۶۵ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور تفسیر طبری ۷/ ۱۲۴ - ۱۲۷ سے، اور اس میں گزشتہ آثار کی تخریج ہے۔
(۲) المحرر الوجیز ۲/ ۶۵، اور اسے طبری نے ۱۲۷/۲ - ۱۲۸ میں روایت کیا ہے۔ (۳) (د) اور (ز) میں ہے: "التنزیہ" (پاک قرار دینا)۔ (۴) (ز) میں ہے: "النص" (متن)، اور (ظ) میں ہے: "النقص" (کمی)۔

408 Surah An-Nisa: Verses 44 - 53 Almighty (1). There is no significance in a person's self-commendation; the true significance lies in God's commendation of him. In Sahih Muslim (2), on the authority of Muhammad ibn Amr ibn Ata, who said: I named my daughter Barrah, so Zaynab bint Abi Salama said to me: The Messenger of Allah ﷺ forbade this name. I was named Barrah, and the Messenger of Allah ﷺ said: "Do not (3) commend yourselves; Allah knows best who among you are the righteous." They asked: What shall we name her? He replied: "Name her Zaynab." The Book and the Sunnah have indicated the prohibition of self-praise. This category includes what has become common in these Egyptian lands of describing themselves with attributes that imply self-commendation, such as Zakiyy al-Din (Pure of Faith), Muhyi al-Din (Reviver of Faith), and the like. However, since the reprehensible acts of those named with these names became numerous, these attributes became inconsistent with their origins and ceased to mean anything (4). Third: As for commending others and praising them, it is reported in Al-Bukhari (5) from the hadith of Abu Bakra: That a man was mentioned in the presence of the Prophet ﷺ, and a man praised him favorably. The Prophet ﷺ said: "Woe to you! You have cut your companion's neck" - repeating it several times - "If any of you must praise another, let him say: I think he is so-and-so, if he thinks he is such, and his account is with Allah, and one should not commend anyone before Allah." So he ﷺ forbade (6) exceeding in praising a man with what is not in him, for it might lead him to self-admiration (7) and pride, making him think he truly occupies that status. This would lead him to neglect deeds and cease increasing in virtue. Therefore, he ﷺ said: "Woe to you! You have cut your companion's neck." And in another hadith: "You have broken the man's back" (8) when they described him with what was not in him.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/65-66. (2) Under number (2142). (3) In (Z) and (Zha): "Do not commend". (4) Al-Mufhim 5/465. (5) Under number (6061), and it is with Ahmad (20422), and Muslim (3000). (6) The word: 'from' is from (Zha). (7) In (Zha): "in self-admiration". (8) Narrated by Ahmad (19692), Al-Bukhari (2663), and Muslim (3001) from the hadith of Abu Musa Al-Ash'ari (may Allah be pleased with him).

408 सूरह अन-निसा: आयत 44 - 53 अल्लाह अज्ज़ व जल्ल (1)। अतः मनुष्य द्वारा स्वयं की प्रशंसा करने का कोई महत्व नहीं है, बल्कि महत्व तो अल्लाह द्वारा उसकी प्रशंसा किए जाने का है। और सहीह मुस्लिम (2) में मुहम्मद बिन अम्र बिन अता से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अपनी बेटी का नाम बर्राह रखा, तो ज़ैनब बिन्त अबी सलमा ने मुझसे कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने इस नाम से मना किया है। मेरा नाम बर्राह रखा गया था, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम स्वयं (3) की प्रशंसा न करो, अल्लाह तुम में से पुण्यवान लोगों को बेहतर जानता है।" उन्होंने पूछा: हम उसका नाम क्या रखें? उन्होंने फरमाया: "उसका नाम ज़ैनब रखो।" निश्चित रूप से कुरान और सुन्नत ने मनुष्य द्वारा स्वयं की प्रशंसा करने की मनाही की ओर संकेत किया है। इसी श्रेणी में वह भी आता है जो इन मिस्र के क्षेत्रों में प्रचलित हो गया है कि वे स्वयं को ऐसी उपाधियों से नवाज़ते हैं जिनमें प्रशंसा का भाव होता है; जैसे ज़कीउद्दीन (धर्म का पवित्र), मुहुयुद्दीन (धर्म को पुनर्जीवित करने वाला), और इसी तरह के अन्य। लेकिन जब इन नामों से पुकारे जाने वाले लोगों के बुरे काम बढ़ गए, तो इन उपाधियों का उनके मूल अर्थों से हटना स्पष्ट हो गया, और वे अब किसी काम की नहीं रहीं (4)। तीसरा: जहाँ तक दूसरों की प्रशंसा और उनकी तारीफ करने की बात है, तो बुखारी (5) में अबू बकरा की हदीस में है: कि नबी ﷺ के पास एक व्यक्ति का ज़िक्र किया गया, तो एक व्यक्ति ने उसकी जमकर प्रशंसा की। नबी ﷺ ने फरमाया: "तुम पर अफ़सोस! तुमने अपने साथी की गर्दन काट दी" - इसे कई बार दोहराया - "यदि तुम में से किसी को प्रशंसा करनी ही है, तो उसे कहना चाहिए: मैं उसे ऐसा और ऐसा समझता हूँ, यदि उसे ऐसा लगता हो, और उसका हिसाब अल्लाह के ज़िम्मे है, और अल्लाह के सामने किसी की पवित्रता का दावा नहीं करना चाहिए।" अतः उन्होंने ﷺ मना फरमाया (6) कि किसी व्यक्ति की प्रशंसा में इतना आगे न बढ़ें कि उसमें वह गुण न हो, क्योंकि इससे उसमें आत्ममुग्धता (7) और अहंकार पैदा हो सकता है, और वह सोचने लगे कि वास्तव में वह उसी उच्च पद पर है, जिससे वह कर्मों की उपेक्षा करने लगे और श्रेष्ठता में वृद्धि करना छोड़ दे। इसीलिए उन्होंने ﷺ फरमाया: "तुम पर अफ़सोस! तुमने अपने साथी की गर्दन काट दी।" और दूसरी हदीस में है: "तुमने आदमी की पीठ तोड़ दी" (8) जब उन्होंने उसमें वह गुण बताए जो उसमें नहीं थे।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/65-66। (2) संख्या (2142) के तहत। (3) (ज़) और (ज़ॉ) में: "क्या तुम प्रशंसा करते हो"। (4) अल-मुफ़हिम 5/465। (5) संख्या (6061) के तहत, और यह अहमद (20422) और मुस्लिम (3000) के पास भी है। (6) शब्द: 'से', 'ज़ॉ' से है। (7) (ज़ॉ) में: "आत्ममुग्धता

में"। (8) इसे अहमद (19692), बुखारी (2663), और मुस्लिम (3001) ने अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

۴۰۸ سورہ النساء: آیات ۴۴ - ۵۳ عز وجل (۱)۔ لہٰذا انسان کے اپنے آپ کو پاک قرار دینے کا کوئی اعتبار نہیں، بلکہ اصل اعتبار اللہ کی طرف سے اسے پاک قرار دیے جانے کا ہے۔ اور صحیح مسلم (۲) میں محمد بن عمرو بن عطا سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے اپنی بیٹی کا نام بَرَّة (نیکوکار) رکھا، تو زینب بنت ابی سلمہ نے مجھ سے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اس نام سے منع فرمایا ہے۔ میرا نام بَرَّة رکھا گیا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم اپنی (۳) تعریف خود نہ کرو، اللہ تم میں سے نیک لوگوں کو بہتر جانتا ہے"۔ انہوں نے پوچھا: ہم اس کا کیا نام رکھیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کا نام زینب رکھو"۔ پس کتاب و سنت نے انسان کے اپنے آپ کو پاک قرار دینے کی ممانعت پر دلالت کی ہے۔ اور اسی زمرے میں وہ بات بھی آتی ہے جو ان مصری علاقوں میں بکثرت پائی جاتی ہے کہ وہ اپنے آپ کو ایسی صفات سے نوازتے ہیں جو خود ستائی کے زمرے میں آتی ہیں؛ جیسے زکی الدین (دین کا پاکیزہ)، محی الدین (دین کو زندہ کرنے والا) اور اسی طرح کے دیگر نام۔ لیکن جب ان ناموں سے پکارے جانے والوں کی برائیاں کثرت سے سامنے آئیں، تو ان ناموں کا اپنی اصل سے پیچھے رہ جانا واضح ہو گیا، اور اب ان کا کوئی فائدہ نہ رہا (۴)۔

تیسری بات: جہاں تک دوسروں کی تعریف اور ان کی مدح سرائی کا تعلق ہے، تو بخاری (۵) میں ابوبکرہ کی حدیث سے ثابت ہے کہ نبی ﷺ کے پاس ایک شخص کا تذکرہ ہوا، تو ایک آدمی نے اس کی بہت تعریف کی۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "تیرا ناس ہو! تو نے اپنے ساتھی کی گردن کاٹ دی" - یہ آپ ﷺ نے کئی بار فرمایا - "اگر تم میں سے کسی کے لیے تعریف کرنا ناگزیر ہو، تو اسے کہنا چاہیے: میں اسے ایسا ایسا سمجھتا ہوں، اگر وہ واقعی اسے ایسا سمجھتا ہو، اور اس کا حساب اللہ کے ذمہ ہے، اور اللہ کے مقابلے میں کسی کو پاک قرار نہیں دینا چاہیے"۔ پس آپ ﷺ نے اس بات سے منع فرمایا (۶) کہ کسی شخص کی تعریف میں مبالغہ آرائی کی جائے جو اس میں نہ ہو،

کیونکہ یہ چیز اسے خود پسندی (۷) اور تکبر میں مبتلا کر سکتی ہے، اور وہ سمجھنے لگتا ہے کہ وہ حقیقت میں اسی مقام پر ہے، جس کے نتیجے میں وہ عمل میں کوتاہی کرنے لگتا ہے اور نیکیوں میں اضافے کو چھوڑ دیتا ہے۔ اسی لیے آپ ﷺ نے فرمایا: "تیرا ناس ہو! تو نے اپنے ساتھی کی گردن کاٹ دی"۔ اور دوسری حدیث میں ہے: "تم نے آدمی کی پیٹھ توڑ دی" (۸) جب انہوں نے اسے ان اوصاف سے نوازا جو اس میں نہیں تھے۔

(۱) المحرر الوجیز ۲ / ۶۵ - ۶۶۔ (۲) نمبر (۲۱۴۲) کے تحت۔ (۳) (ز) اور (ظ) میں: "کیا تم پاکیزگی بیان کرتے ہو"۔ (۴) المفہم ۵ / ۴۶۵۔ (۵) نمبر (۶۰۶۱) کے تحت، اور یہ احمد (۲۰۴۲۲) اور مسلم (۳۰۰۰) کے ہاں بھی ہے۔ (۶) لفظ: 'عن' (سے)، 'ظ' نسخے سے ہے۔ (۷) (ظ) میں: "خود پسندی میں"۔ (۸) اسے احمد (۱۹۶۹۲)، بخاری (۲۶۶۳) اور مسلم (۳۰۰۱) نے ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Based on this, scholars interpreted his ﷺ saying: "Throw dust in the faces of those who praise [others]" (1) as meaning: those who praise to their faces (2) with falsehood and what is not in them, so that they make it a commodity by which they consume the one being praised and tempt him. As for praising a man for what he has of good deeds and commendable matters; to be an encouragement for him in similar things, and an incitement for people to emulate him in similar things, then he is not a "praisegiver" (in the prohibited sense), even if he has become a praiser by the beautiful words he spoke about him. This goes back to intentions: {And Allah knows the mischief-maker from the peacemaker} [Al-Baqarah: 220].

The Prophet ﷺ was praised in poetry, sermons, and speech, and he did not throw dust in the faces of those who praised him, nor did he command it. Like the saying of Abu Talib:

"And a fair one, for whose face's sake the rain clouds are asked for rain *** The refuge of orphans, the protector of widows"(3)

And like the praise of Al-Abbas and Hassan for him in their poetry(4), and Ka'b bin Zuhair praised him(5), and he also praised his companions, saying: "Indeed, you are few at the time of greed, and many at the time of alarm"(6).

As for his ﷺ saying in the Sahih Hadith: "Do not over-praise me as the Christians over-praised Jesus, son of Mary, and say: The servant of Allah and His Messenger"(7). Its meaning is: do not describe me with qualities that are not in me, seeking thereby my praise, as the Christians described Jesus with what was not in him, so they attributed to him that he is the Son of God, and thus they disbelieved and went astray. This implies that whoever raises a man above his limit, and exceeds...

(1) Previously mentioned 1/208. (2) His saying: "in their faces", is not in (ظ). (3) Narrated by Al-Bukhari (1008) from the path of Abdullah bin Dinar, who said: I heard Ibn Umar reciting the poetry of Abu Talib: "And a fair one, for whose face's sake...". Al-Hafiz said in Al-Fath 2/496: His saying: "Thimal", means the support and refuge. (4) See Musnad Ahmad (12409), and Sirat Ibn Hisham 2/666. (5) In his famous poem: "Banat Su'ad...", and it is in his Diwan p. 83, and Sirat 2/503. (6) Mentioned by Al-Khattabi in Gharib al-Hadith 1/682, and in its chain is Al-Waqidi. Al-Hafiz said in Al-Taqrib p. 433: Abandoned (matruk). (7) Narrated by Ahmad (154), and Al-Bukhari (3445) from the Hadith of Umar (may Allah be pleased with him).

इसके आधार पर, विद्वानों ने उनके ﷺ के इस कथन की व्याख्या की है: "प्रशंसा करने वालों के चेहरों पर धूल झोंक दो" (1) कि इसका अर्थ है: वे जो झूठ के साथ और जो उनमें नहीं है, उनके चेहरे पर प्रशंसा करते हैं (2), ताकि वे इसे एक वस्तु बना लें जिसके द्वारा वे प्रशंसा पाने वाले का उपभोग करें और उसे लुभाएं। जहाँ तक किसी व्यक्ति की उसके अच्छे कर्मों और प्रशंसनीय बातों के लिए प्रशंसा करने का प्रश्न है; ताकि यह उसके लिए समान कार्यों में प्रोत्साहन हो, और लोगों के लिए समान कार्यों में उसका अनुकरण करने की प्रेरणा हो, तो वह "प्रशंसा करने वाला" (निषिद्ध अर्थ में) नहीं है, भले ही उसने उसके बारे में जो सुंदर शब्द कहे हों, उसके कारण वह प्रशंसक बन गया हो। यह इरादों पर निर्भर करता है: {और अल्लाह सुधार करने वाले से बिगाड़ करने वाले को जानता है} [अल-बकराह: 220]।

नबी ﷺ की प्रशंसा कविता, उपदेशों और भाषणों में की गई थी, और उन्होंने प्रशंसा करने वालों के चेहरों पर धूल नहीं झोंकी, और न ही ऐसा करने का आदेश दिया। जैसे अबू तालिब का कहना है:

"और एक गोरा मुखड़ा, जिसके चेहरे के वास्ते बादलों से वर्षा माँगी जाती है *** अनाथों का सहारा, विधवाओं का रक्षक"(3)

और जैसे अल-अब्बास और हस्सान ने अपनी कविता(4) में उनकी प्रशंसा की, और काब बिन जुहैर ने उनकी प्रशंसा की(5), और उन्होंने स्वयं भी अपने साथियों की प्रशंसा की, यह कहते हुए: "निश्चित रूप से, तुम लालच के समय कम होते हो, और घबराहट के समय बहुत होते हो"(6)।

रही बात सहीह हदीस में उनके ﷺ के कथन की: "मेरी वैसे अतिशयोक्तिपूर्ण प्रशंसा न करो जैसे ईसाइयों ने मरियम के बेटे ईसा की अतिशयोक्तिपूर्ण प्रशंसा की, और कहो: अल्लाह का बंदा और उसका रसूल"(7)। इसका अर्थ है: मुझे उन गुणों से वर्णित न करो जो मुझमें नहीं हैं, जिसके द्वारा तुम मेरी प्रशंसा चाहते हो, जैसा कि ईसाइयों ने ईसा को उस चीज़ से वर्णित किया जो उनमें नहीं थी, इसलिए उन्होंने उन्हें अल्लाह का बेटा होने का श्रेय दिया, और इस प्रकार उन्होंने कुफ़्र किया और गुमराह हो गए। इसका तात्पर्य यह है कि जो कोई किसी व्यक्ति को उसकी सीमा से ऊपर उठाता है, और अति करता है...

(1) पहले उल्लेख किया गया 1/208। (2) उनका कहना: "उनके चेहरों पर", (ظ) में नहीं है। (3) अल-बुखारी (1008) द्वारा अब्दुल्ला बिन दीनार के मार्ग से वर्णित, उन्होंने कहा: मैंने इब्न उमर को

अबू तालिब की कविता पढ़ते हुए सुना: "और एक गोरा मुखड़ा..."। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 2/496 में कहा: उनका कहना: "थिमाल", का अर्थ सहारा और शरण है। (4) मुसनद अहमद (12409), और सीरत इब्न हिशाम 2/666 देखें। (5) उनकी प्रसिद्ध कविता में: "बनात सुआद...", और यह उनके दीवान पृष्ठ 83 और सीरत 2/503 में है। (6) अल-खत्ताबी द्वारा गरीब अल-हदीस 1/682 में उल्लेख किया गया है, और इसके सूत्र में अल-वाकिदी है। अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब पृष्ठ 433 में कहा: परित्यक्त (मतरूक)। (7) अहमद (154), और अल-बुखारी (3445) द्वारा उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित।

سورة النساء: آیات ۴۴ - ۵۳ ۴۰۹

اسی بنا پر علماء نے آپ ﷺ کے اس قول کی تاویل کی ہے: «مداحوں کے چہروں پر مٹی ڈالو» (۱) کہ اس سے مراد وہ لوگ ہیں جو منہ پر (۲) باطل اور ایسی باتوں سے تعریف کرتے ہیں جو ان میں نہیں ہوتیں، تاکہ وہ اسے ایک ایسی تجارت بنا لیں جس کے ذریعے وہ ممدوح (جس کی تعریف کی جا رہی ہو) کو کھائیں اور اسے فتنے میں ڈال دیں۔ لیکن اگر کسی شخص کی تعریف ان اچھے کاموں اور قابل تعریف امور کی وجہ سے کی جائے جو اس میں پائے جاتے ہیں؛ تاکہ اس کے لیے اسی طرح کے کاموں کی ترغیب ہو، اور لوگوں کے لیے اس جیسے کاموں میں اس کی پیروی کرنے کی ترغیب ہو، تو وہ 'مداح' (ممنوعہ معنوں میں) نہیں ہے، اگرچہ وہ اپنی خوبصورت باتوں کی وجہ سے تعریف کرنے والا بن چکا ہو۔ اس کا دارومدار نیتوں پر ہے: ﴿اور اللہ بگاڑنے والے کو سنوارنے والے سے خوب جانتا ہے﴾ [البقرۃ: ۲۲۰]۔

اور نبی ﷺ کی تعریف و توصیف شاعری، خطبات اور گفتگو میں کی گئی ہے، اور آپ ﷺ نے مداحوں کے چہروں پر مٹی نہیں ڈالی، اور نہ ہی اس کا حکم دیا۔ جیسا کہ ابوطالب کا قول ہے:

”وہ روشن چہرہ جس کے صدقے بادلوں سے بارش طلب کی جاتی ہے *** یتیموں کا سہارا، بیواؤں کا محافظ“ (۳)

اور جیسا کہ عباس اور حسان نے اپنی شاعری (۴) میں آپ ﷺ کی تعریف کی، اور کعب بن زہیر (۵) نے آپ ﷺ کی مدح کی، اور آپ ﷺ نے خود بھی اپنے صحابہ کی تعریف کی، اور فرمایا: ”تم لالچ کے وقت کم ہو جاتے ہو، اور گھبراہٹ کے وقت بہت زیادہ ہو جاتے ہو“ (۶)۔

رہا آپ ﷺ کا صحیح حدیث میں یہ قول: «میری ویسے حد سے زیادہ تعریف نہ کرو جیسے عیسائیوں نے عیسیٰ بن مریم کی حد سے زیادہ تعریف کی، بلکہ یہ کہو: اللہ کا بندہ اور اس کا رسول» (۷) تو اس کا معنی یہ ہے کہ مجھے ان صفات کے ساتھ مت بیان کرو جو مجھ میں نہیں ہیں، جس سے تم میری تعریف کرنا چاہتے ہو، جیسا کہ عیسائیوں نے عیسیٰ علیہ السلام کو ان صفات کے ساتھ بیان کیا جو ان میں نہیں تھیں، اور ان کو اللہ کا بیٹا قرار دیا، پس انہوں نے کفر کیا اور گمراہ ہوئے۔ اور یہ اس بات کا متقاضی ہے کہ جو کوئی کسی شخص کو اس کے مقام سے بلند کرے، اور حد سے تجاوز کرے...

(۱) سلف ۱ / ۲۰۸ . (۲) ان کا قول: "ان کے چہروں پر"، (ظ) میں نہیں ہے . (۳) اسے بخاری (۱۰۰۸) نے عبداللہ بن دینار کی سند سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابن عمر رضی اللہ عنہ کو ابوطالب کے اس شعر کو بطور تمثیل پڑھتے ہوئے سنا: "وأبيض يستسقى..."۔ حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۲/۴۹۶ میں کہا: ان کا قول "ثمال"، اس کا معنی عماد (ستون) اور جائے پناہ ہے۔ (۴) دیکھئے مسند احمد (۱۲۴۰۹)، اور سیرت ابن ہشام ۲ / ۶۶۶ . (۵) اپنے مشہور قصیدہ: "بانت سعاد..." میں، اور یہ ان کے دیوان ص ۸۳، اور السیرۃ ۲ / ۵۰۳ میں ہے۔ (۶) اسے خطابی نے غریب الحدیث ۱ / ۶۸۲ میں ذکر کیا ہے، اور اس کی سند میں واقدی ہے، حافظ ابن حجر نے التقریب ص ۴۳۳ میں کہا ہے: متروک ہے۔ (۷) اسے احمد (۱۵۴)، اور بخاری (۳۴۴۵) نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 44 - 53 410

... its measure (1) with what is not in it; then he is a sinful transgressor; because if that were permissible for anyone, the most deserving of the creation for that would have been the Messenger of Allah ﷺ.

His (The Almighty's) saying: {And they shall not be wronged even as much as the thread of a date-stone (fatila)} The pronoun in "they shall not be wronged" refers to those mentioned who purified themselves, and those whom Allah, Almighty and Majestic, purifies. As for those other than these two groups, it is known that Allah Almighty does not wrong them (3) from other than this verse.

The "fatila" (thread): is the thin string in the cleft of a date pit; this was said by Ibn Abbas, Ata, and Mujahid (4). It is also said: it is the skin around the pit, between it and the unripe date (busr) (5).

Ibn Abbas also said, along with Abu Malik and al-Suddi: it is what comes out from between your fingers or palms of dirt when you rub them; so it is "fa'eel" in the sense of "maf'ool" (twisted/rolled). All of this goes back to a metaphor for belittling something and making it small, and that Allah does not wrong him in any way (6).

Similar to this belittling is His (The Almighty's) saying: {And they shall not be wronged even as much as the speck on a date-stone (naqira)} [An-Nisa: 124], and it is the small dent (7) on the back of the date pit, and from it the palm tree sprouts, and it will be mentioned later. A poet said disparaging some kings: He gathers an army of thousands and raids ... then does not take even a fatila (a tiny amount) from the enemy (8).

---

(1) In (Zha): by its measure. (2) In (Mim): then a transgressor. (3) In (Zay) and (Zha): He does not wrong them. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/66, and their sayings were cited by al-Tabari 7/131 - 132. (5) Al-Wasit by al-Wahidi 2/65. Al-Busr and al-Busr: from the fruit of the palm tree, that which has colored but not yet ripened, and it is between green dates (balah) and ripe dates (rutab); the singular is busra. Mu'jam Matn al-Lugha (busr). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/66, and the reports were cited by al-Tabari 7/129 - 131. (7) In (Zha): the pit/dent (al-nuqra). (8) Said by al-Nabigha, as in ash-Shi'r wa ash-Shu'ara 1/165, and al-Aghani 11/13, and as-Sina'atayn by al-Askari p. 275, said in satire of an-Nu'man ibn al-Mundhir.

सूरह अन-निसा: आयत 44 - 53 410

... उसका माप (1) जो उसमें नहीं है; तो वह एक पापी उल्लंघनकर्ता है; क्योंकि यदि वह किसी के लिए अनुमेय होता, तो सृष्टि में उसके लिए सबसे अधिक पात्र अल्लाह के रसूल ﷺ होते।

अल्लाह तआला का कहना: {और उन पर रत्ती भर भी ज़ुल्म नहीं किया जाएगा (फ़तीला)} "उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाएगा" में सर्वनाम उन लोगों को संदर्भित करता है जिन्होंने खुद को शुद्ध किया, और जिन्हें अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, शुद्ध करता है। इन दो समूहों के अलावा दूसरों के बारे में यह पता है कि अल्लाह तआला उनके साथ अन्याय नहीं करता है (3) इस आयत के अलावा अन्य आयतों से।

और "फ़तीला" (धागा): वह धागा है जो खजूर की गुठली की दरार में होता है; यह इब्न अब्बास, अता और मुजाहिद द्वारा कहा गया था (4)। यह भी कहा गया है: यह गुठली के चारों ओर की खाल है; इसके और अधपके खजूर (बुस्र) के बीच (5)।

इब्न अब्बास ने अबू मलिक और अल-सुद्दी के साथ यह भी कहा: यह वह गंदगी है जो आपकी उंगलियों या हथेलियों के बीच से निकलती है जब आप उन्हें रगड़ते हैं; इसलिए यह "मफूल" के अर्थ में "फ़ईल" है (मरोड़ा हुआ)। यह सब किसी चीज़ को तुच्छ समझने और उसे कमतर आंकने के रूपक की ओर जाता है, और यह कि अल्लाह उसके साथ रत्ती भर भी अन्याय नहीं करता है (6)।

इस तरह के तुच्छ समझने का उदाहरण अल्लाह का यह कहना है: {और उन पर रत्ती भर भी ज़ुल्म नहीं किया जाएगा (नक़ीरा)} [निसा: 124], और यह खजूर की गुठली के पीछे का छोटा सा गड्ढा (7) है, और उसी से खजूर का पेड़ उगता है, और यह बाद में आएगा। एक कवि ने कुछ राजाओं की निंदा करते हुए कहा: वह हजारों की सेना इकट्ठा करता है और हमला करता है ... फिर दुश्मन से रत्ती भर (फ़तीला) भी नहीं छीनता (8)।

---

(1) (ज़्हा) में: उसके माप के साथ। (2) (मीम) में: तो एक उल्लंघनकर्ता। (3) (ज़ाय) और (ज़्हा) में: वह उनके साथ अन्याय नहीं करता। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 66/2, और उनके कथनों को अल-तबरी 131/7 - 132 ने उद्धृत किया है। (5) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 65/2। अल-बुस्र और अल-बुस्र: खजूर का फल, जो रंगीन हो गया है लेकिन अभी पका नहीं है, और यह हरे खजूर (बलाह) और पके खजूर (रुतब) के बीच का होता है; एकवचन बुस्रह है। मुअजम मतन अल-लुगा (बुस्र)। (6) अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ 66/2, और रिवायतों को अल-तबरी 129/7 - 131 ने उद्धृत किया है। (7) (ज़हा) में: गड्ढा (अल-नुक़रा)। (8) इसके कहने वाले अल-नाबिगा हैं, जैसा कि अल-शेयर व अल-शुअरा 165/1, और अल-अघानी 13/11, और अल-अस्करी द्वारा अल-सिनाअतैन पृष्ठ 275 में है, जो अल-नुमान इब्न अल-मुन्ज़िर की निंदा में कहा गया है।

سورہ النساء: آیات ۴۴ - ۵۳ ۴۱۰

... اس کی مقدار (۱) اس کے ساتھ جو اس میں نہیں ہے؛ تو وہ گنہگار حد سے بڑھنے والا ہے؛ کیونکہ اگر یہ کسی کے لیے جائز ہوتا تو مخلوق میں اس کے سب سے زیادہ حقدار رسول اللہ ﷺ ہوتے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلاً﴾ "يُظْلَمُونَ" میں ضمیر ان مذکورہ لوگوں کی طرف لوٹتی ہے جنہوں نے اپنے آپ کو پاک کیا، اور جنہیں اللہ عزوجل پاک کرتا ہے۔ ان دو گروہوں کے علاوہ دوسروں کے بارے میں یہ معلوم ہے کہ اللہ تعالیٰ ان پر ظلم نہیں کرتا (۳) اس آیت کے علاوہ دیگر دلائل سے۔

اور "فتیل": وہ دھاگہ ہے جو کھجور کی گٹھلی کے شگاف میں ہوتا ہے؛ یہ ابن عباس، عطا اور مجاہد نے کہا (۴)۔ اور یہ بھی کہا گیا: وہ چھلکا ہے جو گٹھلی کے گرد ہوتا ہے؛ اس کے اور گدر (بسر) کھجور کے درمیان (۵)۔

ابن عباس نے ابو مالک اور سدی کے ساتھ مل کر یہ بھی کہا: یہ وہ میل ہے جو آپ کی انگلیوں یا ہتھیلیوں کے درمیان سے نکلتا ہے جب آپ انہیں ملتے ہیں؛ پس یہ مفعول کے معنی میں "فعیل" ہے (مروڑا ہوا)۔ یہ سب کسی چیز کو حقیر سمجھنے اور اسے چھوٹا ظاہر کرنے کے استعارے کی طرف لوٹتا ہے، اور یہ کہ اللہ اس پر ذرہ برابر بھی ظلم نہیں کرتا (۶)۔

اس تحقیر کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيراً﴾ [النساء: ۱۲۴]، اور وہ گٹھلی کی پشت پر موجود چھوٹا سا گڑھا (۷) ہے، اور اسی سے کھجور کا درخت اگتا ہے، اور یہ آگے آئے

گا۔ ایک شاعر نے بعض بادشاہوں کی مذمت کرتے ہوئے کہا: وہ ہزاروں کا لشکر جمع کرتا ہے اور حملہ کرتا ہے ... پھر دشمن سے ایک فتیل (ذرہ برابر) بھی نہیں چھینتا (۸)۔

---

(۱) (ظ) میں: بمقداره (اس کی مقدار کے مطابق)۔ (۲) (م) میں: فمعتد (پس حد سے بڑھنے والا)۔ (۳) (ز) اور (ظ) میں: لا يظلمهم (وہ ان پر ظلم نہیں کرتا)۔ (۴) المحرر الوجيز ٦٦/٢، اور ان کے اقوال طبری نے ١٣١/٧ - ١٣٢ میں نکالے ہیں۔ (۵) الواحدي کی الوسيط ٦٥/٢۔ بسر اور بسر: کھجور کا وہ پھل جو رنگ بدل چکا ہو لیکن ابھی پکا نہ ہو، یہ کچی (بلح) اور پکی کھجور (رطب) کے درمیان کی حالت ہے؛ واحد بسرة ہے۔ معجم متن اللغة (بسر)۔ (۶) المحرر الوجيز ٦٦/٢، اور آثار کو طبری نے ١٢٩/٧ - ١٣١ میں نکالا ہے۔ (۷) (ظ) میں: النقرة (گڑھا)۔ (۸) اس کے قائل نابغہ ہیں، جیسا کہ الشعر والشعراء ١٦٥/١، اور الاغانی ١٣/١١، اور الصناعتين از عسکری ص ٢٧٥ میں ہے، یہ نعمان بن منذر کی ہجو میں کہا گیا ہے۔

411 Surah An-Nisa: Verses 44 - 53

Then the Prophet ﷺ was amazed by that and said: {Look how they invent lies against Allah} regarding their saying: "We are the children of Allah and His beloved ones." It was also said: it refers to their self-purification; according to Ibn Jurayj. And it was narrated that they said: "We have no sins except like the sins of our children on the day they are born."

"Al-Iftira" (invention) means fabrication, and from it: "So-and-so fabricated against so-and-so," meaning he accused him of what is not in him. And "Faraytu al-shay'" means: I cut it.

{And sufficient is that as a manifest sin.} It is in the accusative case (nasb) for clarification (1). The meaning is to emphasize the gravity of the sin and its condemnation. The Arabs use such expressions for both praise and blame (2).

His words, Exalted is He: {Have you not seen those who were given a portion of the Scripture}, meaning the Jews, {they believe in 'al-Jibt' and 'at-Taghut'}. The people of interpretation differed in interpreting 'al-Jibt' and 'at-Taghut'. Ibn Abbas, Ibn Jubayr, and Abu al-Aliyah said: 'Al-Jibt' is a sorcerer in the language of the Abyssinians, and 'at-Taghut' is a soothsayer (3).

And al-Faruq Umar (may Allah be pleased with him) said: 'Al-Jibt' is magic, and 'at-Taghut' is Satan (4).

Ibn Mas'ud said: 'Al-Jibt' and 'at-Taghut' here refer to Ka'b bin al-Ashraf and Huyayy bin Akhtab. Ikrimah said: 'Al-Jibt' is Huyayy bin Akhtab, and 'at-Taghut' is Ka'b bin al-Ashraf (5), and the evidence for this is the saying...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/462. (2) Al-Fakhr al-Razi said in the Tafsir 10/127: It is said: "Kafa bihi" (sufficient is it), for emphasis in the sense of praise or blame. As for praise, it is like His saying: {And Allah is sufficient as a Protector, and Allah is sufficient as a Helper} [An-Nisa: 45]. As for blame, it is as in this instance. (3) Narrated by al-Tabari 7/137 from Ibn Jubayr and Abu al-Aliyah, and mentioned by al-Wahidi 2/66, and al-Fakhr al-Razi 10/128 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) Al-Bukhari mentioned it as an appendix in al-Fath 8/251, and al-Tabari connected it in 7/135. (5) We did not find this attributed to Ibn Mas'ud and Ikrimah, but al-Tabari narrated it in 7/139-140 from Ibn Abbas and al-Dahhak. Al-Bukhari mentioned as an appendix in al-Fath 8/251 from Ikrimah: "Al-Jibt" in the language of the Abyssinians is

Satan, and "at-Taghut" is a soothsayer. Al-Hafiz said: Abd ibn Humayd connected it with a sound (sahih) chain from him.

411 सूरह अन-निसा: आयतें 44 - 53

फिर पैगंबर ﷺ को इस पर आश्चर्य हुआ और उन्होंने कहा: {देखो कि वे अल्लाह के खिलाफ कैसे झूठ गढ़ते हैं} उनके इस कथन के बारे में: "हम अल्लाह के बेटे और उसके प्रिय हैं।" यह भी कहा गया है: यह उनके आत्म-शुद्धिकरण की ओर संकेत है; इब्न जुरैज के अनुसार। और यह वर्णित है कि उन्होंने कहा: "हमारे पास अपने बच्चों के जन्म के दिन के पापों के अलावा कोई पाप नहीं है।"

"अल-इफ्तिरा" (गढ़ना) का अर्थ है मनगढ़ंत बात, और इसी से है: "फलां ने फलां के खिलाफ झूठ गढ़ा," यानी उसने उस पर वह आरोप लगाया जो उसमें नहीं है। और "फ़रैतु अल-शय'" का अर्थ है: मैंने इसे काट दिया।

{और यह एक स्पष्ट पाप के रूप में पर्याप्त है।} यह स्पष्टीकरण (1) के लिए कर्म कारक (नस्ब) में है। इसका अर्थ पाप की गंभीरता और उसकी निंदा पर जोर देना है। अरब लोग प्रशंसा और निंदा दोनों के लिए इस तरह के भावों का उपयोग करते हैं (2)।

अल्लाह का कथन: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें किताब का एक हिस्सा दिया गया था}, यानी यहूदी, {वे 'अल-जिब्त' और 'अत-तागूत' में विश्वास करते हैं}। व्याख्या करने वालों ने 'अल-जिब्त' और 'अत-तागूत' की व्याख्या में मतभेद किया है। इब्न अब्बास, इब्न जुबैर और अबू अल-आलिया ने कहा: हबशी भाषा में 'अल-जिब्त' जादूगर है, और 'अत-तागूत' ज्योतिषी (काहिन) है (3)।

और अल-फारूक उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: 'अल-जिब्त' जादू है, और 'अत-तागूत' शैतान है (4)।

इब्न मसूद ने कहा: यहाँ 'अल-जिब्त' और 'अत-तागूत' का अर्थ काब बिन अल-अशरफ और हुयै बिन अख़तब है। इकरीमा ने कहा: 'अल-जिब्त' हुयै बिन अख़तब है, और 'अत-तागूत' काब बिन अल-अशरफ है (5), इसका प्रमाण यह कथन है...

(1) नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/462। (2) अल-फख्र अल-राजी ने तफ़सीर 10/127 में कहा: यह कहा जाता है: "कफ़ा बिही" (यह पर्याप्त है), प्रशंसा या निंदा के अर्थ में जोर देने के लिए। प्रशंसा के लिए, यह उनके कथन की तरह है: {और अल्लाह संरक्षक के रूप में पर्याप्त है, और अल्लाह सहायक के रूप में पर्याप्त है} [अन-निसा: 45]। निंदा के लिए, जैसा कि इस स्थान पर है। (3) इब्न जुबैर और अबू अल-आलिया से अल-तबरी 7/137 द्वारा वर्णित, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु

अन्हुमा) से अल-वाहिदी 2/66 और अल-फख्र अल-राजी 10/128 द्वारा उल्लेखित। (4) अल-बुखारी ने इसे अल-फतह 8/251 में एक परिशिष्ट के रूप में उल्लेख किया, और अल-तबरी ने इसे 7/135 में संकलित किया। (5) हमें इब्न मसूद और इकरीमा से यह नहीं मिला, लेकिन अल-तबरी ने इसे इब्न अब्बास और अल-दहहाक से 7/139-140 में वर्णित किया। अल-बुखारी ने इकरीमा से अल-फतह 8/251 में परिशिष्ट के रूप में उल्लेख किया: हबशी भाषा में "अल-जिब्त" शैतान है, और "अत-ताग़ूत" ज्योतिषी है। अल-हाफिज ने कहा: अब्द इब्न हुमैद ने उनके माध्यम से एक सही श्रृंखला (सनद) के साथ इसे संकलित किया।

411 سورہ النساء: آیات 44 - 53

پھر نبی ﷺ کو اس پر تعجب ہوا اور فرمایا: {دیکھو وہ اللہ پر کیسا جھوٹ باندھتے ہیں} ان کے اس قول کے بارے میں کہ: "ہم اللہ کے بیٹے اور اس کے پیارے ہیں۔" اور یہ بھی کہا گیا: اس سے مراد ان کا خود کو پاک قرار دینا ہے؛ ابن جریج سے منقول ہے۔ اور روایت ہے کہ انہوں نے کہا: "ہمارے کوئی گناہ نہیں سوائے ان گناہوں کے جو ہمارے بچوں کے ہوتے ہیں جس دن وہ پیدا ہوتے ہیں۔"

اور "الافتراء": گھڑنا ہے، اور اسی سے ہے: "فلاں نے فلاں پر بہتان باندھا،" یعنی اس پر وہ تہمت لگائی جو اس میں نہیں ہے۔ اور "فرَيتُ الشيء": میں نے اسے کاٹ دیا۔

{اور یہ ایک کھلے گناہ کے طور پر کافی ہے۔} یہ تمیز (بیان) کی بنا پر منصوب ہے (1)۔ اس کا معنی گناہ کی سنگینی اور اس کی مذمت کو اجاگر کرنا ہے۔ عرب مدح اور ذم دونوں میں اس طرح کے اسلوب استعمال کرتے ہیں (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہیں کتاب کا ایک حصہ دیا گیا}، یعنی یہودی، {وہ جبت اور طاغوت پر ایمان لاتے ہیں}۔ اہل تاویل نے جبت اور طاغوت کی تشریح میں اختلاف کیا ہے، پس ابن عباس، ابن جبیر اور ابو العالیہ نے کہا: جبت حبشی زبان میں جادوگر ہے، اور طاغوت کاہن ہے (3)۔

اور فاروقِ اعظم عمر (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا: جبت جادو ہے، اور طاغوت شیطان ہے (4)۔

ابن مسعود نے کہا: جبت اور طاغوت یہاں کعب بن اشرف اور حیی بن اخطب مراد ہیں۔ عکرمہ نے کہا: جبت حیی بن اخطب ہے، اور طاغوت کعب بن اشرف ہے (5)، اس کی دلیل اللہ کا قول ہے...

(1) إعراب القرآن للنحاس 1 / 462۔ (2) فخر رازی نے تفسیر 10 / 127 میں کہا: کہا جاتا ہے: "کفی بہ" (وہ کافی ہے)، مدح یا ذم کے طور پر مبالغہ کے لیے۔ مدح میں تو اللہ کے اس قول کی طرح ہے: {اور اللہ کافی ہے کارساز اور اللہ کافی ہے مددگار} [النساء: 45] اور جہاں تک ذم کا تعلق ہے تو جیسا کہ اس مقام پر ہے۔ (3) اسے طبری نے 7 / 137 میں ابن جبیر اور ابو العالیہ سے روایت کیا، اور واحدی نے 2 / 66 میں اور فخر رازی نے 10 / 128 میں ابن عباس (رضی اللہ عنہما) سے ذکر کیا۔ (4) اسے بخاری نے الفتح 8 / 251 میں معلقاً ذکر کیا، اور طبری نے 7 / 135 میں اسے موصول (مستند) کیا۔ (5) ہمیں ابن مسعود اور عکرمہ سے یہ نہیں ملا، البتہ اسے طبری نے 7 / 139 - 140 میں ابن عباس اور ضحاک سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے الفتح 8 / 251 میں عکرمہ سے معلقاً ذکر کیا ہے کہ: جبت حبشی زبان میں شیطان ہے، اور طاغوت کاہن ہے۔ حافظ نے کہا: اسے عبد بن حمید نے ان سے صحیح اسناد کے ساتھ موصول کیا ہے۔

412

Surah An-Nisa: Verses 44 - 53

Allah Most High said: {They wish to refer for judgment to Al-Taghut} [An-Nisa: 60].

Qatadah said: Al-Jibt is Satan, and Al-Taghut is the soothsayer (1).

Ibn Wahb narrated from Malik bin Anas: Al-Taghut is anything worshipped besides Allah. He said: I heard someone saying: Indeed Al-Jibt is Satan; mentioned by Al-Nahhas (2).

It was said: Both are everything worshipped besides Allah, or followed in disobedience to Allah (3), and this is good.

The origin of Al-Jibt is "Al-Jibs", which is [the heavy one] in whom there is no good, so the 'ta' was substituted for the 'sin'; said by Qutrub (4).

It was said: Al-Jibt is Iblis, and Al-Taghut are his allies.

Malik's statement in this chapter is good; indicated by Allah's saying: {Worship Allah and avoid Al-Taghut} [An-Nahl: 36], and Allah Most High said: {And those who have avoided Taghut, lest they worship it} [Az-Zumar: 17]. Qatan (5) [bin Qabisah] bin Al-Mukhariq narrated from his father that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Augury (al-tarq), divination by birds (al-tiyarah), and drawing lines in the sand (al-iyafah) are from Al-Jibt." Al-tarq: scaring off birds (for omens), and al-iyafah: drawing lines; related by Abu Dawood in his Sunan (6).

It was said: Al-Jibt is everything Allah has forbidden, and Al-Taghut is everything that makes a person transgress. And Allah knows best.

(1) Narrated by Abd al-Razzaq 1/164, and al-Tabari 7/138. (2) Ma'ani al-Quran 2/111 – 112. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/111, and see Majaz al-Quran 1/129, and Tafsir al-Tabari 7/140-141. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/271, and what preceded between brackets from it. (5) The word: Qatan, from (M). (6) No. (3907), and what preceded between brackets from it, and it is with Ahmad (20604), and Awf bin Abi Jamilah (the narrator of the hadith) said at its end: Al-iyafah: scaring away birds, and al-tarq: the line drawn in the ground, and Al-Jibt; Al-Hasan said: It is Satan. Ibn al-Athir said: Al-tarq is throwing pebbles which women do, and it was said: It is the line in the sand, which is a type of soothsaying. Al-iyafah: scaring away birds and seeking omens from their names, voices, and passage. Al-Nihayah (khatt), (taraq), and (ayaf).

४१२

सूरह अन-निसा: आयतें ४४ - ५३

(अल्लाह) परमेश्वर ने कहा: {वे फ़ैसला कराने के लिए तागूत (शैतान/झूठे पूज्य) के पास जाना चाहते हैं} [अन-निसा: ६०]।

क़तादा ने कहा: जिब्त शैतान है, और तागूत ज्योतिषी (काहिन) है (१)।

इब्न वाहब ने मलिक बिन अनस से रिवायत की: तागूत वह सब कुछ है जिसकी अल्लाह के सिवा पूजा की जाए। उन्होंने कहा: मैंने किसी को यह कहते सुना है कि जिब्त शैतान है; अल-नहस ने इसका उल्लेख किया है (२)।

यह कहा गया है: ये दोनों अल्लाह के अलावा हर पूजी जाने वाली चीज़ हैं, या अल्लाह की अवज्ञा में जिसका अनुसरण किया जाए (३), और यह (व्याख्या) अच्छी है।

'जिब्त' का मूल 'जिब्स' है, जिसका अर्थ है [भारी/निकम्मा] जिसमें कोई भलाई न हो, इसलिए 'सीन' के स्थान पर 'ता' को बदल दिया गया; यह कुत्रुब ने कहा है (४)।

यह कहा गया है: जिब्त इब्लीस है, और तागूत उसके सहयोगी हैं।

इस विषय में मलिक का कथन उत्तम है; जैसा कि अल्लाह के इस कथन से प्रमाणित होता है: {कि अल्लाह की इबादत करो और तागूत से बचो} [अन-नह्ल: ३६], और अल्लाह तआला ने कहा: {और वे लोग जो तागूत से बचे कि उसकी इबादत करें} [अज़-ज़ुमर: १७]। क़तन (५) [बिन क़बीसा] बिन अल-मुख़ारिक़ ने अपने पिता से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "शकुन (अल-तर्क), पक्षियों से भविष्य बताना (अल-तियारा), और रेत पर लकीरें खींचना (अल-इयाफ़ा) जिब्त के प्रकार हैं।" अल-तर्क (शकुन के लिए) पक्षियों को डराना, और अल-इयाफ़ा: लकीरें खींचना; इसे अबू दाऊद ने अपनी सुनन में दर्ज किया है (६)।

यह कहा गया है: जिब्त वह सब कुछ है जिसे अल्लाह ने हराम (वर्जित) किया है, और तागूत वह सब कुछ है जो इंसान को सरकशी करने पर उकसाता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(१) इसे अब्द अल-रज्जाक १/१६४ और अल-तबरी ७/१३८ ने निकाला है। (२) मानी अल-कुरान २/१११ - ११२। (३) अल-नहस की मानी अल-कुरान २/१११, और मिजाज अल-कुरान १/१२९ और तफ़सीर

अल-तबरी ७/१४०-१४१ देखें। (४) अल-नहस की मानी अल-कुरान १/२७१, और कोष्ठक के बीच की सामग्री वहां से है। (५) शब्द: क़तन, (म) से। (६) संख्या (३९०७), और कोष्ठक के बीच की सामग्री वहां से है, और यह अहमद (२०६०४) के पास भी है, और औफ़ बिन अबी जमीला (हदीस के रावी) ने इसके अंत में कहा: अल-इयाफ़ा: पक्षियों को डराना, और अल-तर्क़ ज़मीन पर खींची गई लकीर, और जिब्त; हसन ने कहा: यह शैतान है। इब्न अल-असीर ने कहा: अल-तर्क कंकड़ फेंकना है जो औरतें करती हैं, और कहा गया: यह रेत पर लकीर है, जो भविष्य बताने का एक प्रकार है। अल-इयाफ़ा: पक्षियों को डराना और उनके नामों, आवाज़ों और गुजरने से शकुन लेना। अल-निहाया (ख़त्त), (तरक़) और (ऐफ़)।

٤١٢

سورة النساء: آیات ٤٤ - ٥٣

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يُرِيدُونَ أَن يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ﴾ [النساء: ٦٠] (وہ چاہتے ہیں کہ اپنا مقدمہ طاغوت کے پاس لے جائیں)۔

قتادہ: الجبت سے مراد شیطان ہے، اور الطاغوت سے مراد کاہن ہے (١)۔

ابن وہب نے مالک بن انس سے روایت کیا: الطاغوت وہ ہے جس کی اللہ کے سوا عبادت کی جائے۔ انہوں نے کہا: میں نے کسی کو کہتے سنا ہے کہ الجبت شیطان ہے؛ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (٢)۔

اور کہا گیا: یہ دونوں اللہ کے سوا ہر معبود ہیں، یا اللہ کی نافرمانی میں جس کی اطاعت کی جائے (٣)، اور یہ بات درست ہے۔

الجبت کی اصل "الجبس" ہے، اور یہ وہ [بھاری] ہے جس میں کوئی خیر نہ ہو، چنانچہ سین کو تاء سے بدل دیا گیا؛ یہ قطرب کا قول ہے (٤)۔

اور کہا گیا: الجبت ابلیس ہے، اور الطاغوت اس کے اولیاء (مددگار) ہیں۔

اس باب میں امام مالک کا قول حسن (بہترین) ہے؛ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد دلالت کرتا ہے: ﴿أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ﴾ [النحل: ٣٦] (کہ اللہ کی عبادت کرو اور طاغوت سے بچو)، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَن يَعْبُدُوهَا﴾ [الزمر: ١٧] (اور وہ لوگ جو طاغوت سے بچے کہ اس کی پرستش کریں)۔ اور قطن (٥) [بن قبیصہ] بن المخارق نے اپنے والد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "الطرْق (پرندے اڑا کر شگون لینا)، الطیرہ (بد

شگونی)، اور العیافہ (لکیریں کھینچنا) جبت میں سے ہیں"۔ الطرْق: جھڑکنا (پرندوں کو)، اور العیافہ: لکیر کھینچنا؛ اسے ابو داؤد نے اپنی سنن میں روایت کیا ہے (۶)۔

اور کہا گیا: الجبت سے مراد ہر وہ چیز ہے جسے اللہ نے حرام کیا ہے، اور الطاغوت سے مراد ہر وہ چیز ہے جو انسان کو سرکشی پر آمادہ کرے۔ واللہ اعلم۔

(۱) اسے عبد الرزاق ۱/ ۱۶۴، اور الطبری ۷/ ۱۳۸ نے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۲/ ۱۱۱ – ۱۱۲۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۲/ ۱۱۱، اور دیکھئے مجاز القرآن ۱/ ۱۲۹، اور تفسیر الطبری ۷/ ۱۴۰ - ۱۴۱۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۲۷۱، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت وہاں سے ہے۔ (۵) لفظ: قطن، (م) سے۔ (۶) نمبر (۳۹۰۷)، اور بریکٹ کی درمیانی عبارت وہاں سے ہے، اور یہ احمد (۲۰۶۰۴) کے ہاں بھی ہے، اور عوف بن ابی جمیلہ (راویِ حدیث) نے اس کے آخر میں کہا: العیافہ: پرندوں کو اڑانا، اور الطرق زمین پر لکیر کھینچنا، اور الجبت؛ حسن نے کہا: یہ شیطان ہے۔ اور ابن الاثیر نے کہا: الطرق کنکریوں سے مارنا (شگون لینا) ہے جو عورتیں کرتی ہیں، اور کہا گیا: یہ ریت پر لکیر کھینچنا ہے، جو کہ کہانت (پیشگوئی) کی ایک قسم ہے۔ العیافہ: پرندوں کو جھڑکنا اور ان کے ناموں، آوازوں اور گزرنے کے راستوں سے فال لینا ہے۔ النہایہ (خط)، (طرق) اور (عیف)۔

Surah An-Nisa: Verses 44 - 53 413

His saying (Exalted is He): {And they say to those who disbelieve} meaning: the Jews say to the disbelievers of Quraysh: You are more guided in the way than those who believed in Muhammad. This is because Ka'b bin al-Ashraf set out with seventy riders from the Jews to Mecca after the Battle of Uhud; to ally with Quraysh against the Messenger of Allah (peace be upon him). Ka'b stayed with Abu Sufyan, who hosted him well, and the Jews stayed in the houses of Quraysh. They made a pact and a covenant that they would unite in fighting Muhammad. Abu Sufyan said: "You are a man who reads the Book and knows, while we are unlettered and do not know. So, which of us is more guided in the way and closer to the truth, us or Muhammad?" Ka'b said: "By Allah, you are more guided in the way than what Muhammad is upon!" (1)

His saying (Exalted is He): {Or do they have a share in the kingdom?} meaning: Do they? And the 'mim' is a connective. {a share}: a portion {of the kingdom}. This is in the way of denial, meaning they have nothing of the kingdom, and if they had anything of it, they would not give anyone anything from it, due to their stinginess and envy. (2)

It was said: The meaning is: rather, do they have a share, so "am" would be 'munqati'ah' (disconnected), meaning turning away from the first and starting anew for the second. (3)

It was said: It is a conjunction to something omitted; because they were too proud to follow Muhammad (peace be upon him). The estimation is: Are they more worthy of prophethood than the one I sent, or do they have a share in the kingdom? {In that case, they would not give the people [even] as much as the speck on a date seed} meaning: they withhold rights. Allah, the Mighty and Sublime, informed about them what He knows of them. (4)

And 'an-naqir' is the speck (5) on the back of the date seed, on the authority of Ibn Abbas, Qatadah, and others. (6) Also from Ibn Abbas: 'an-naqir' is what a man pecks with his finger as he pecks the ground. Abu al-Aliyah said: I asked...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 1/441, and recorded by al-Nasa'i in al-Kubra (11643), al-Tabari 7/142, and Ibn Hibban (6572) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Tafsir al-Baghawi 1/442. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/62, al-Wasit 2/67, and al-Muharrar al-Wajiz 2/67. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/463.

(5) In (Zha): the pit/indentation. (6) Their sayings were recorded by al-Tabari 7/149 - 150.

सूरह अन-निसा: आयतें 44 - 53 413

अल्लाह तआला का कथन: {और वे काफ़िरों से कहते हैं} यानी: यहूदी कुरैश के काफ़िरों से कहते हैं: तुम मुहम्मद पर ईमान लाने वालों की तुलना में अधिक सीधे मार्ग पर हो। और यह इसलिए कि कअब बिन अल-अशरफ उहुद की लड़ाई के बाद यहूदियों के सत्तर सवारों के साथ मक्का गया; ताकि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के खिलाफ लड़ने के लिए कुरैश के साथ गठबंधन कर सके। कअब अबू सुफियान के पास रुका, जिसने उसकी अच्छी खातिरदारी की, और यहूदी कुरैश के घरों में ठहरे। उन्होंने आपस में समझौता और वादा किया कि वे मुहम्मद से लड़ने के लिए एकजुट होंगे। अबू सुफियान ने कहा: "तुम एक ऐसे व्यक्ति हो जो किताब पढ़ते हो और जानते हो, जबकि हम अनपढ़ हैं और नहीं जानते। तो, हममें से कौन अधिक सीधे मार्ग पर और सत्य के अधिक निकट है, हम या मुहम्मद?" कअब ने कहा: "अल्लाह की कसम, तुम उस चीज़ की तुलना में अधिक सीधे मार्ग पर हो जिस पर मुहम्मद है!" (1)

अल्लाह तआला का कथन: {या उनके पास राज्य का कोई हिस्सा है?} यानी: क्या उनके पास है? और 'मीम' एक संयोजक है। {हिस्सा}: भाग्य {राज्य का}। और यह इनकार के तौर पर है, यानी राज्य में उनका कोई हिस्सा नहीं है, और अगर उनके पास इसमें से कुछ होता, तो वे अपनी कंजूसी और ईर्ष्या के कारण किसी को कुछ भी नहीं देते। (2)

कहा गया है: इसका अर्थ है: बल्कि क्या उनके पास हिस्सा है, तो "अम" 'मुनक़तिअह' (विच्छेदित) होगा, और इसका अर्थ पहले से मुड़ना और दूसरे के लिए नया प्रारंभ करना है। (3)

और कहा गया है: यह एक हटाए गए शब्द के साथ जुड़ा हुआ है; क्योंकि उन्हें मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का अनुसरण करने में गर्व महसूस होता था। अनुमान यह है: क्या वे नबूवत (पैगंबरी) के लिए उस व्यक्ति से अधिक योग्य हैं जिसे मैंने भेजा है, या उनके पास राज्य का कोई हिस्सा है? {तो उस समय वे लोगों को एक तिल के बराबर भी न देते} यानी: वे अधिकार देने से रोकते हैं। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनके बारे में वह बताया जो वह उनके बारे में जानता है। (4)

और 'अन-नक़ीर' खजूर की गुठली की पीठ पर लगा छोटा सा धब्बा (5) है, जो इब्न अब्बास, क़तादह और अन्य लोगों से वर्णित है (6)। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है: 'नक़ीर' वह है जिसे आदमी अपनी उंगली से खुरचता है जैसे वह जमीन को खुरचता है। अबू अल-आलिया ने कहा: मैंने पूछा...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 1/441, और इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (11643) में, अल-तबरी 7/142 में, और इब्न हिब्बान (6572) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/442। (3) देखें अज़्-ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरआन 2/62, अल-वसीत 2/67, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/67। (4) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नह़्ह़ास 1/463 द्वारा। (5) (ज़) में: गड्ढा/छोटा छेद। (6) अल-तबरी ने उनके कथनों को 7/149 - 150 में संकलित किया है।

سورہ النساء: آیات 44 - 53 413

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ کافروں سے کہتے ہیں} یعنی: یہودی قریش کے کافروں سے کہتے ہیں: تم محمد ﷺ پر ایمان لانے والوں سے زیادہ ہدایت والے راستے پر ہو۔ اور وہ اس لیے کہ کعب بن اشرف احد کی جنگ کے بعد یہودیوں کے ستر سواروں کے ساتھ مکہ روانہ ہوا؛ تاکہ رسول اللہ ﷺ کے خلاف لڑنے کے لیے قریش سے حلیف بن سکیں۔ کعب ابو سفیان کے پاس ٹھہرا، جس نے اس کی اچھی میزبانی کی، اور یہودی قریش کے گھروں میں اترے۔ انہوں نے آپس میں معاہدہ اور عہد کیا کہ وہ محمد ﷺ کے خلاف لڑنے کے لیے متحد ہوں گے۔ ابو سفیان نے کہا: "تم ایک ایسے شخص ہو جو کتاب پڑھتے ہو اور جانتے ہو، جبکہ ہم امی (ان پڑھ) ہیں اور نہیں جانتے۔ تو، ہم میں سے کون زیادہ ہدایت یافتہ اور حق کے زیادہ قریب ہے، ہم یا محمد؟" کعب نے کہا: "اللہ کی قسم، تم اس (راستے) سے زیادہ ہدایت پر ہو جس پر محمد ہے!" (1)

اللہ تعالیٰ کا قول: {یا ان کے پاس بادشاہی کا کوئی حصہ ہے؟} یعنی: کیا ان کے پاس ہے؟ اور 'میم' صلہ ہے۔ {حصہ}: بخت/نصیب {بادشاہی کا}۔ اور یہ انکار کے طور پر ہے، یعنی بادشاہی میں ان کا کچھ نہیں ہے، اور اگر ان کے پاس اس میں سے کچھ ہوتا، تو وہ اپنی بخل اور حسد کی وجہ سے کسی کو کچھ نہ دیتے (2)۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: بلکہ کیا ان کے پاس حصہ ہے، تو "ام" منقطعہ ہوگی، اور اس کا معنی پہلے سے اعراض کرنا اور دوسرے کے لیے استئناف (نیا آغاز) کرنا ہے (3)۔

اور کہا گیا ہے: یہ محذوف پر عاطفہ ہے؛ کیونکہ انہوں نے محمد ﷺ کی اتباع سے عار (تکبر) محسوس کیا۔ اور تقدیر (مرادی عبارت) یہ ہے: کیا وہ نبوت کے زیادہ حقدار ہیں اس سے جسے

میں نے بھیجا ہے، یا ان کے پاس بادشاہی کا کوئی حصہ ہے؟ {تب تو وہ لوگوں کو ایک نُقیر (تل برابر) بھی نہ دیں گے} یعنی: وہ حقوق روک لیتے ہیں۔ اللہ عزوجل نے ان کے بارے میں وہ خبر دی جو وہ ان کے بارے میں جانتا ہے (4)۔

اور 'نقیر': وہ نکتہ (5) ہے جو گٹھلی کی پشت پر ہوتا ہے، ابن عباس، قتادہ اور دیگر سے مروی ہے (6)۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: 'نقیر' وہ ہے جو آدمی اپنی انگلی سے کریدتا ہے جیسے وہ زمین کریدتا ہے۔ ابو العالیہ نے کہا: میں نے پوچھا...

---

(1) تفسیر البغوی 1/441، اور اسے النسائی نے الکبری (11643) میں، الطبری نے 7/142 میں، اور ابن حبان نے (6572) میں حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) تفسیر البغوی 1/442۔ (3) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 2/62، والوسیط 2/67، والمحرر الوجیز 2/67۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 1/463۔ (5) (ظ) میں: النقرہ (گڑھا)۔ (6) ان کے اقوال الطبری نے 7/149 - 150 میں نقل کیے ہیں۔

Ibn Abbas regarding the "naqir" (tiny speck): He placed the tip of his thumb on the palm side of his index finger, then raised them and said: This is the "naqir"(1).

And "al-naqir": It is a block of wood that is hollowed out and drinks are fermented in it, and regarding it came the prohibition which was then abrogated. And so-and-so is of "generous naqir", meaning: origin(2).

And "idhan" (then/in that case) here is cancelled and non-operative; because the coordinating conjunction "fa" enters it, and if it were in the accusative case (mansub) it would be permissible(3). Sibawayh said: "idhan" among verb agents is like "adhunnu" (I think) among noun agents, i.e., it is cancelled if the speech is not dependent on it. If it is at the beginning of the speech and what follows it is in the future tense, it puts it in the accusative case (nasb)(4); as in your saying: "I will visit you," and the responder says to you: "Idhan ukrimaka" (Then I shall honor you). Abd Allah bin 'Anamah al-Dabbi said(5):

Drive back your donkey, let it not graze in our garden Then [it] will be driven back while the ass's tether is tightened

It is in the accusative case (nasb); because what precedes "idhan" is complete, so it occurred at the beginning of a statement. If it occurs in the middle between two things like your saying: "Zayd idhan yazuruka" (Zayd will then visit you), it is cancelled. If the coordinating conjunction "fa" or "waw" enters it, then both operation and cancellation are permissible; as for operation, it is because what is after the "waw" begins a new sentence in the manner of...

(1) Reported by al-Tabari 7/152. (2) Al-Sihah (n-q-r). His saying: "and regarding it came the prohibition which was then abrogated," means abrogated by his ﷺ saying: "...So drink from all vessels, but do not drink anything intoxicant" reported by Muslim (977). See Al-Mufhim 1/175-177 and 5/263-267. Ibn al-Athir said in al-Nihayah (n-q-r): Al-Naqir is the trunk of a palm tree whose center is hollowed out, then dates are thrown into it, and water is added so it becomes intoxicating wine. (3) See al-Muharrar al-Wajiz 2/68. Ibn Atiyah said: Cancellation is more eloquent and is the language of the Quran, and it is written as "idhan" with a nun and with an alif. The nun is the original, like 'an and man, and it is permissible to write it with an alif due to the correctness of pausing on it, so it resembled the nun of nunation (tanwin), and it is not correct to pause on "man" and "an". (4) Al-Kitab 3/12, and the author quoted him via al-Nahhas

in I'rab al-Qur'an 1/463. (5) An early Islamic poet (mukhadram), and he was a companion. Ibn Makula said: He witnessed al-Qadisiyyah. See al-Isabah 6/185 and 7/248, and al-Khizanah 8/472. The verse is in al-Kitab 3/14, al-Mufaddaliyat p. 383, al-Muqtadab 2/10, Sharh al-Mufassal 7/16, and al-Khizanah 8/462 and 464. The first half of the verse was reported by some as: Drive back your donkey, do not let its pack-saddle be removed...

इब्न अब्बास ने "नक़ीर" (खजूर की गुठली का छेद) के बारे में कहा: उन्होंने अपने अंगूठे के सिरे को अपनी तर्जनी उंगली के अंदरूनी हिस्से पर रखा, फिर उन्हें उठाया और कहा: यह "नक़ीर" (1) है।

और "अल-नक़ीर": यह लकड़ी का एक कुंदा है जिसे खोखला किया जाता है और उसमें पेय किण्वित (ferment) किए जाते हैं, और इसके बारे में निषेध आया था जिसे बाद में निरस्त (abrogated) कर दिया गया। और फलां व्यक्ति "उदार नक़ीर" का है, अर्थात: मूल/वंश(2)।

और "इज़न" (तो/उस स्थिति में) यहाँ प्रभावहीन है; क्योंकि इस पर संयोजक "फा" लगा है, और यदि इसे 'नस्ब' (अक्युसेटिव केस) दिया जाता तो यह जायज होता(3)। सिबावेह ने कहा: क्रिया कारकों में "इज़न" का स्थान संज्ञा कारकों में "अज़ुन्नु" (मैं सोचता हूँ) के समान है, अर्थात: यदि भाषण उस पर निर्भर न हो तो इसे रद्द कर दिया जाता है। यदि यह भाषण की शुरुआत में हो और उसके बाद आने वाला शब्द भविष्य काल में हो, तो यह उसे 'नस्ब' (accusative case) देता है(4); जैसे आपका कहना: "मैं आपसे मिलने आऊँगा," और उत्तर देने वाला आपसे कहता है: "इज़न उकरिमका" (तो मैं आपका सम्मान करूँगा)। अब्दुल्ला बिन अनामा अल-दब्बी ने कहा(5):

अपने गधे को वापस लौटा लो, वह हमारे उपवन में न चरे तभी [उसे] लौटा दिया जाएगा जबकि गधे का पट्टा कस दिया गया हो

यह 'नस्ब' में है; क्योंकि "इज़न" से पहले की बात पूरी है, इसलिए यह वाक्य की शुरुआत में आया है। यदि यह दो चीज़ों के बीच में आता है जैसे आपका कहना: "ज़ैद इज़न यज़ूरुका" (ज़ैद तब आपसे मिलने आएगा), तो यह प्रभावहीन हो जाता है। यदि इस पर संयोजक "फा" या "वाव" लग जाए, तो इसका प्रभावी होना और न होना दोनों जायज हैं; जहाँ तक प्रभावी होने की बात है, वह इसलिए है क्योंकि "वाव" के बाद जो आता है वह एक नया वाक्य शुरू करता है...

(1) अल-तबरी 7/152 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (2) अल-सिहाह (न-क़-र)। उनका कहना: "और इसके बारे में निषेध आया था जिसे बाद में निरस्त कर दिया गया," इसका अर्थ है उनके ﷺ के इस कथन द्वारा निरस्त किया गया: "...तो सभी बर्तनों में पियो, लेकिन कोई भी नशीली चीज़ मत पियो" मुस्लिम (977) द्वारा रिपोर्ट किया गया। अल-मुफहिम 1/175-177 और 5/263-267 देखें। इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (न-क़-र) में कहा: अल-नक़ीर खजूर के पेड़ का तना है जिसके बीच को खोखला कर दिया जाता है, फिर उसमें खजूर डाले जाते हैं और पानी मिलाया जाता है ताकि वह

नशीली शराब बन जाए। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/68 देखें। इब्न अतिया ने कहा: प्रभावहीन करना अधिक स्पष्ट है और यह कुरान की भाषा है, और इसे नून के साथ "इज़न" और अलिफ के साथ लिखा जाता है। नून मूल है, जैसे 'अन' और 'मन', और अलिफ के साथ लिखना जायज है क्योंकि इस पर रुकना सही है, इसलिए यह तनवीन के नून के समान हो गया, और 'मन' और 'अन' पर रुकना सही नहीं है। (4) अल-किताब 3/12, और लेखक ने नहहस के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 1/463 में इसे उद्धृत किया है। (5) एक प्रारंभिक इस्लामी कवि (मुख़दरम), और वे एक सहाबी थे। इब्न माकुला ने कहा: उन्होंने कादिसिया की लड़ाई देखी थी। अल-इसाबा 6/185 और 7/248, और अल-खिज़ाना 8/472 देखें। यह छंद अल-किताब 3/14, अल-मुफद्दलियात पृष्ठ 383, अल-मुक़्तदब 2/10, शरह अल-मुफस्सल 7/16 और अल-खिज़ाना 8/462 और 464 में है। छंद का पहला भाग कुछ लोगों द्वारा इस प्रकार बताया गया है: अपने गधे को वापस लौटा लो, उसकी जीन को मत उतारो...

ابن عباس رضی اللہ عنہ "نقیر" (کھجور کی گٹھلی کے گڑھے) کے بارے میں: انہوں نے انگوٹھے کا سرا شہادت کی انگلی کے اندرونی حصے پر رکھا، پھر ان دونوں کو اٹھایا اور فرمایا: یہ "نقیر"(1) ہے۔

اور "النقیر": یہ لکڑی کا ایک ایسا تنا ہے جسے کھوکھلا کیا جاتا ہے اور اس میں مشروب تیار کیا جاتا ہے، اور اس کے بارے میں ممانعت آئی تھی جو پھر منسوخ ہوگئی۔ اور فلاں شخص "کریم النقیر" (عمدہ اصل والا) ہے، یعنی: اصل(2)۔

اور "اذاً" (تب/تو پھر) یہاں لغو (بے اثر) ہے؛ اس پر فائے عطف کے داخل ہونے کی وجہ سے، اور اگر اسے نصب دیا جاتا تو یہ جائز ہوتا(3)۔ سیبویہ نے کہا: افعال کے عوامل میں "اذاً" کا وہی مقام ہے جو اسماء کے عوامل میں "اظن" کا ہے، یعنی: اگر کلام اس پر منحصر نہ ہو تو اسے لغو قرار دیا جاتا ہے۔ اگر یہ کلام کے شروع میں ہو اور اس کے بعد والا فعل مستقبل کے لیے ہو، تو یہ اسے نصب دیتا ہے(4)؛ جیسے آپ کا قول: "میں آپ سے ملنے آؤں گا،" تو جواب دینے والا آپ سے کہتا ہے: "اذاً اکرِمَک" (تو میں آپ کی عزت کروں گا)۔ عبداللہ بن عنمہ الضبی نے کہا(5):

اپنے گدھے کو واپس موڑ لو، وہ ہمارے چمن میں نہ چرے تب وہ واپس موڑ دیا جائے گا جبکہ گدھے کا تسمہ کسا ہوا ہو

یہاں نصب دیا گیا ہے؛ کیونکہ "اذاً" سے پہلے والا کلام مکمل ہے، لہذا یہ جملے کے آغاز میں واقع ہوا۔ اگر یہ دو چیزوں کے درمیان واقع ہو جیسے آپ کا قول: "زیدٌ اذاً یزورُک" (زید تب آپ سے ملنے آئے گا)، تو اسے لغو کر دیا جاتا ہے۔ اگر اس پر فائے عطف یا واؤ عطف داخل ہو، تو

اس میں عمل دینا اور لغو کرنا دونوں جائز ہیں؛ جہاں تک عمل دینے کا تعلق ہے تو اس لیے کہ واؤ کے بعد والے حصے کا نئے سرے سے آغاز ہوتا ہے...

(1) اسے طبری نے 152/7 میں روایت کیا ہے۔ (2) الصحاح (نقر)۔ ان کا قول: "اور اس میں ممانعت آئی پھر منسوخ ہوگئی،" اس سے مراد ان ﷺ کا یہ قول ہے: "...تو تمام برتنوں میں پیو، لیکن کوئی نشہ آور چیز نہ پیو" اسے مسلم (977) نے روایت کیا ہے۔ دیکھیے المفہم 175/1 - 177 اور 263/5 - 267۔ ابن الاثیر نے 'النہایہ' (نقر) میں کہا: النقیر کھجور کے درخت کا وہ تنا ہے جس کا درمیانی حصہ کھوکھلا کر دیا جاتا ہے، پھر اس میں کھجوریں ڈالی جاتی ہیں اور پانی ڈالا جاتا ہے تاکہ وہ نشہ آور شراب بن جائے۔ (3) دیکھیے المحرر الوجیز 68/2، اور ابن عطیہ نے کہا: لغو کرنا زیادہ فصیح ہے اور یہی قرآن کی زبان ہے، اور "اذاً" نون اور الف دونوں کے ساتھ لکھا جاتا ہے۔ نون ہی اصل ہے جیسے 'عن' اور 'من' میں، اور اس کا الف کے ساتھ لکھنا اس پر وقف کے درست ہونے کی وجہ سے جائز ہوا، تو یہ نونِ تنوین کے مشابہ ہو گیا، اور 'من' اور 'عن' پر وقف درست نہیں ہے۔ (4) الکتاب 12/3، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 463/1 میں نقل کیا ہے۔ (5) یہ ایک مخضرم اسلامی شاعر ہیں اور صحابی ہیں، ابن ماکولہ نے کہا: وہ قادسیہ میں موجود تھے۔ دیکھیے الاصابہ 185/6 اور 248/7، اور الخزانہ 472/8۔ یہ شعر الکتاب 14/3، المفضلیات ص 383، المقتضب 10/2، شرح المفصل 16/7، اور الخزانہ 462/8 اور 464 میں ہے۔ اس شعر کا پہلا مصرعہ بعض کے ہاں اس طرح مروی ہے: اپنے گدھے کو واپس موڑ لو اس کا کجاوہ نہ اتارو...

Page 415 Surah An-Nisa: Verses 44 - 55

It is the conjunction of a sentence with a sentence, so it is permissible in texts other than the Quran to say: "fa'idhan la yu'tu" (then they would not give). In the revelation, it says: {And then they would not have remained} [Al-Isra: 76], and in the mushaf of Ubayy: "And then they would not remain"(1). As for the cancellation (of its grammatical effect), it is because what follows the 'waw' (and) only occurs after speech that it is conjoined to. According to Sibawayh, the agent that puts the verb into the subjunctive mood is "idhan" (then) due to its similarity to "an". According to Al-Khalil, "an" is implicit after "idhan". Al-Farra' claimed that "idhan" is written with an 'alif' and that it is nunated (takes tanween). Al-Nahhas said(2): I heard Ali ibn Sulayman say: I heard Abu al-Abbas Muhammad ibn Yazid say: I wish I could cauterize the hand of anyone who writes "idhan" with an alif, because it is like "lan" and "an", and tanween does not enter into particles. The Almighty's saying: {Or do they envy people for what Allah has given them of His bounty? But We had already given the family of Abraham the Scripture and wisdom and conferred upon them a great kingdom. And some of them believed in him, and some of them averted their faces from him. And sufficient is Hell as a blaze.} There are four issues regarding this: The first: The Almighty's saying: {Or do they envy} means the Jews. {The people} refers specifically to the Prophet ﷺ, according to Ibn Abbas, Mujahid, and others(3). They envied him for the prophethood, and his companions for their faith in him. Qatadah said: "The people" refers to the Arabs; the Jews envied them for the prophethood(4). Al-Dahhak said: The Jews envied the Quraysh because the prophethood was among them(5). Envy is blameworthy, and its possessor is sorrowful. It consumes good deeds just as fire consumes wood.

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 77, and p. 27 without attribution, and Al-Farra' attributed it in Ma'ani al-Quran 1/273 to Abdullah ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (2) In I'rab al-Quran 1/463, and the preceding speech is from it. (3) Al-Tabari reported their statements 7/154. (4) Al-Tabari reported it 7/155 and 156. (5) Mentioned by Abu al-Layth 1/361.

पृष्ठ 415 सूरा अन-निसा: आयतें 44 - 55

एक वाक्य का दूसरे वाक्य से संबंध (conjunction), इसलिए कुरान के अलावा अन्य ग्रंथों में यह जायज है: "फ़-इज़न ला यूतवा" (तो वे नहीं देंगे)। और वह्य (revelation) में है: {और तब वे नहीं रहते} [अल-इसरा: 76], और उबै के मुसहफ़ में: "और तब वे नहीं रहेंगे"(1)। जहाँ तक इसके व्याकरणिक प्रभाव के निरसन (cancellation) की बात है, तो ऐसा इसलिए है क्योंकि 'वाव' (और) के बाद आने वाला शब्द केवल उस बातचीत के बाद होता है जिससे उसे जोड़ा जाता है। सिबवैयाह के अनुसार, क्रिया को 'नसब' (subjunctive) देने वाला शब्द "इज़न" (तब) है क्योंकि यह "अन" के समान है। अल-खलील के अनुसार, "इज़न" के बाद "अन" अंतर्निहित (implicit) है। अल-फर्रा का दावा था कि "इज़न" को 'अलिफ़' के साथ लिखा जाता है और यह नूनेटेड (तन्वीन वाला) है। अल-नहस ने कहा(2): मैंने अली इब्न सुलेमान को यह कहते हुए सुना: मैंने अबू अल-अब्बास मुहम्मद इब्न यज़ीद को कहते सुना: मेरी इच्छा है कि मैं उस व्यक्ति के हाथ को दाग दूँ जो "इज़न" को अलिफ़ के साथ लिखता है; क्योंकि यह "लन" और "अन" की तरह है, और अक्षरों (particles) में तन्वीन नहीं आती। अल्लाह तआला का कथन: {या वे लोगों से उस पर ईर्ष्या करते हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने अनुग्रह से दिया है? हमने तो इब्राहीम के घराने को किताब और हिकमत (बुद्धि) प्रदान की थी और उन्हें एक महान राज्य दिया था। फिर उनमें से कोई तो उस पर ईमान लाया और कोई उससे रुक गया। और दहकती हुई आग के रूप में जहन्नम (नरक) काफी है।} इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {या वे ईर्ष्या करते हैं} से तात्पर्य यहूदियों से है। {लोगों} से विशेष रूप से नबी ﷺ मुराद हैं, जैसा कि इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य से वर्णित है(3)। उन्होंने उनसे नबूवत (पैग़म्बरी) के कारण ईर्ष्या की, और उनके साथियों से उन पर ईमान लाने के कारण। क़तादा ने कहा: "लोग" से मुराद अरब हैं, यहूदियों ने उनसे नबूवत के कारण ईर्ष्या की(4)। अल-दह्हाक ने कहा: यहूदियों ने कुरैश से ईर्ष्या की; क्योंकि नबूवत उनमें थी(5)। ईर्ष्या निंदनीय है, और इसका स्वामी दुखी रहता है, और यह नेक कामों को उसी तरह खा जाती है जैसे आग लकड़ी को खा जाती है।

---

(1) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 77, और पृ. 27 बिना श्रेय के और अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 1/273 में इसे अब्दुल्ला इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जोड़ा है। (2) इराब अल-कुरान 1/463 में, और इससे पहले की बात उसी से है। (3) अल-तबरी ने उनके कथनों को 7/154 में उद्धृत किया है। (4) अल-तबरी ने इसे 7/155 और 156 में उद्धृत किया है। (5) अबू अल-लैथ द्वारा 1/361 में वर्णित।

صفحہ ۴۱۵ سورہ النساء: آیات ۴۴ - ۵۵

جملے کا جملے پر عطف ہے، چنانچہ قرآن کے علاوہ میں یہ جائز ہے: "فإذاً لا یؤتوا" (تو وہ نہیں دیں گے)۔ اور وحی (قرآن) میں ہے: ﴿وَإِذًا لَّا يَلْبَثُونَ﴾ [الاسراء: ٧٦]، اور ابیّ کے مصحف میں ہے: «وإذاً لا یلبثوا»(۱)۔ رہا اس کے عمل کا باطل ہونا، تو اس لیے کہ 'واؤ' کے بعد وہی لفظ آتا ہے جس کا اس پر عطف کیا گیا ہو۔ سیبویہ کے نزدیک فعل کو نصب دینے والا "إذاً" ہے کیونکہ یہ "أن" کے مشابہ ہے، اور خلیل کے نزدیک "إذاً" کے بعد "أن" مقدر (پوشیدہ) ہے۔ فراء کا خیال تھا کہ "إذاً" الف کے ساتھ لکھا جاتا ہے اور یہ منون (تنوین والا) ہے۔ نحاس نے کہا(۲): میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: میں نے ابوالعباس محمد بن یزید کو کہتے سنا: میرا جی چاہتا ہے کہ میں اس شخص کا ہاتھ داغ دوں جو "إذاً" کو الف کے ساتھ لکھتا ہے؛ کیونکہ یہ "لَنْ" اور "أَنْ" کی طرح ہے، اور حروف میں تنوین داخل نہیں ہوتی۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ ۖ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُم مُّلْكًا عَظِيمًا * فَمِنْهُم مَّنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُم مَّن صَدَّ عَنْهُ ۚ وَكَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَمْ يَحْسُدُونَ﴾ سے مراد یہودی ہیں۔ ﴿النَّاسَ﴾ سے مراد خاص طور پر نبی ﷺ ہیں، ابن عباس، مجاہد اور دیگر سے یہی مروی ہے(۳)۔ انہوں نے آپ ﷺ سے نبوت پر حسد کیا، اور آپ کے صحابہ سے ان کے ایمان لانے پر۔ قتادہ نے کہا: "النَّاس" سے مراد عرب ہیں، یہودیوں نے ان سے نبوت پر حسد کیا(٤)۔ ضحاک نے کہا: یہودیوں نے قریش سے حسد کیا؛ کیونکہ نبوت ان میں تھی(٥)۔ حسد مذموم ہے، اور اس کا صاحب (حاسد) غمزدہ رہتا ہے، اور یہ نیکیوں کو اس طرح کھا جاتا ہے جیسے آگ لکڑی کو کھاتی ہے۔

(١) القراءات الشاذة ص ٧٧، اور ص ٢٧ بغیر نسبت کے، اور فراء نے معانی القرآن ٢٧٣/١ میں اسے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٢) إعراب القرآن ٤٦٣/١ میں، اور اس سے پہلے کی بات اسی سے ہے۔ (٣) طبری نے ان کے اقوال ٧/ ١٥٤ میں نقل کیے ہیں۔ (٤) طبری نے اسے ٧/ ١٥٥ اور ١٥٦ میں نقل کیا ہے۔ (٥) اسے ابواللیث نے ١/ ٣٦١ میں ذکر کیا ہے۔

Narrated by Anas from the Prophet (1) ﷺ.

Al-Hasan said: I have never seen an oppressor more resembling an oppressed one than an envious person; a constant sigh, a persistent sorrow, and a tear that never ends (2).

Abdullah bin Mas'ud said: Do not be enemies to the blessings of Allah. It was said to him: And who is an enemy to the blessings of Allah? He said: Those who envy people for what Allah has given them of His bounty (3). Allah Almighty says in some books: "The envious one is the enemy of My blessing, discontented with My decree, not satisfied with My distribution" (4). And for Mansur the Jurist (5):

"Say to the one who remained envious of me... Do you know against whom you have been ill-mannered? You have been ill-mannered against Allah in His judgment... when you were not satisfied for me with what He bestowed."

It is said: Envy was the first sin with which Allah was disobeyed in heaven, and the first sin with which He was disobeyed on earth. As for in heaven, it was the envy of Iblis for Adam. As for on earth, it was the envy of Cain for Abel (6).

Footnotes: (1) Narrated by Ibn Majah (4210) and its chain contains Isa bin Abi Isa al-Hannat, al-Hafiz said in al-Taqrib p. 376: abandoned. Narrated by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 6/123-124 from the path of Yazid al-Raqashi from Anas, al-Hafiz said in al-Taqrib: Yazid bin Aban is weak. Narrated by Abu Dawood (4903) from the path of Ibrahim bin Asid, from his grandfather, from Abu Huraira, from the Prophet ﷺ, and al-Bukhari mentioned this Ibrahim in al-Tarikh al-Kabir 1/272, and mentioned this Hadith for him, and said: it is not authentic. Narrated by al-Quda'i in Musnad al-Shihab (1048) from the hadith of Ibn Umar, and in its chain is Umar bin Muhammad bin Hafsah, mentioned by al-Dhahabi in al-Mizan 3/222, and mentioned this hadith for him, then said: this, with this chain, is false. (2) Mentioned by Ibn Abd Rabbih in Al-Iqd al-Farid 2/319. (3) Al-Iqd al-Farid 2/320, and Bahjat al-Majalis 1/407. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim (5466) from Sufyan bin Uyaynah, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab from al-Asma'i. (5) He is Mansur bin Ismail, Abu al-Hasan al-Tamimi al-Shafi'i, the blind poet and jurist of Egypt, died in (306 AH). Al-Siyar 14/238. These verses were mentioned about him by al-Bayhaqi in al-Shu'ab (6648), attributed by al-Khatib in Tarikh Baghdad 13/230, Ibn Khallikan in Wafayat al-A'yan 5/222, and al-Watwat in Ghurar al-Khasa'is al-Wadihah p. 477 to Abu al-Faraj al-Mu'afa bin Zakariya al-

Nahrawani. (6) Al-Iqd al-Farid 2/230, Adab al-Dunya wa al-Din p. 244, and Bahjat al-Majalis 1/409.

सूरह अन-निसा: आयत 54 - 55 | 416

अनस ने पैगंबर ﷺ से इसे सुनाया है (1)।

अल-हसन ने कहा: मैंने किसी अत्याचारी को ईर्ष्यालु व्यक्ति से अधिक पीड़ित के समान नहीं देखा; निरंतर आहें, निरंतर शोक, और आंसू जो कभी समाप्त नहीं होते (2)।

अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: अल्लाह की नेमतों (वरदानों) के दुश्मन मत बनो। उनसे पूछा गया: और अल्लाह की नेमतों का दुश्मन कौन है? उन्होंने कहा: वे लोग जो लोगों से उस चीज़ पर ईर्ष्या करते हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने अनुग्रह से दिया है (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान कुछ किताबों में कहता है: "ईर्ष्यालु मेरी नेमत का दुश्मन है, मेरे फैसले से असंतुष्ट है, और मेरे बंटवारे से राजी नहीं है" (4)। और मंसूर फकीह के लिए (5):

"उससे कहो जो मुझ पर ईर्ष्या करता रहा... क्या तुम्हें पता है कि तुमने किसके प्रति अभद्रता की है? तुमने अल्लाह के फैसले के खिलाफ अभद्रता की है... जब तुम मेरे लिए उससे संतुष्ट नहीं हुए जो उसने मुझे दिया।"

कहा जाता है: ईर्ष्या वह पहला पाप था जिसके कारण स्वर्ग में अल्लाह की अवज्ञा की गई थी, और पृथ्वी पर अल्लाह की अवज्ञा करने वाला पहला पाप था। जहाँ तक स्वर्ग का प्रश्न है, वह इब्लिस का आदम के प्रति ईर्ष्या थी। और जहाँ तक पृथ्वी का प्रश्न है, वह काबुल की हाबिल के प्रति ईर्ष्या थी (6)।

फुटनोट्स: (1) इसे इब्न माजाह (4210) द्वारा निकाला गया है और इसके इसनाद में ईसा बिन अबी ईसा अल-हन्नत है, हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब पृष्ठ 376 में कहा: छोड़ दिया गया। और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 6/123-124 में अनस से यज़ीद अल-रक़ाशी के माध्यम से निकाला, हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा: यज़ीद बिन अबान कमज़ोर है। और अबू दाऊद (4903) ने इब्राहिम बिन असिद के माध्यम से, अपने दादा से, अबू हुरैरा से, पैगंबर ﷺ से निकाला, और अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 1/272 में इस इब्राहिम का उल्लेख किया, और उनके लिए इस हदीस का उल्लेख किया, और कहा: यह सही नहीं है। और अल-कुदाई ने मसनद अल-शिहाब (1048) में इब्न उमर की हदीस से निकाला, और इसके इसनाद में उमर बिन मुहम्मद बिन हफ़्सा है, अल-धहाबी ने अल-मीज़ान 3/222 में इसका उल्लेख किया, और उनके लिए इस हदीस का उल्लेख किया, फिर कहा: यह, इस इसनाद के साथ, झूठा है। (2) इब्न अब्द रब्बिह ने अल-इक़्द अल-फ़रीद 2/319 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-इक़्द अल-फ़रीद 2/320, और बहजात अल-मजालिस 1/407। (4) इब्न

अबी हातिम (5466) ने सुफ़ियान बिन उययना से, और अल-बायहाकी ने अल-शुआब में अल-असमी से निकाला। (5) वह मंसूर बिन इस्माइल, अबू अल-हसन अल-तमीमी अल-शफ़ई, मिस्र के अंधे कवि और फकीह हैं, जिनकी मृत्यु (306 हिजरी) में हुई थी। अल-सियार 14/238। इन छंदों का उल्लेख अल-बायहाकी ने अल-शुआब (6648) में किया है, और अल-खतीब ने तारीख बगदाद 13/230 में, इब्न खल्लिकन ने वफ़ायद अल-अयान 5/222 में, और अल-वतवत ने ग़ुरर अल-ख़सास अल-वादीहा पृष्ठ 477 में अबू अल-फ़रज अल-मुआफ़ा बिन ज़कारिया अल-नहरवानी के हवाले से दिया है। (6) अल-इक़्द अल-फ़रीद 2/230, अदब अल-दुनिया व अल-दीन पृष्ठ 244, और बहजात अल-मजालिस 1/409।

اسے انس رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے (1)۔

اور حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: میں نے کسی ظالم کو حاسد سے زیادہ مظلوم کے مشابہ نہیں دیکھا؛ دائمی آہ و بکا، مسلسل غم، اور ایسا آنسو جو کبھی ختم نہ ہو (2)۔

اور عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اللہ کی نعمتوں سے دشمنی نہ کرو۔ ان سے عرض کیا گیا: اور اللہ کی نعمتوں کا دشمن کون ہے؟ فرمایا: وہ لوگ جو لوگوں سے اس پر حسد کرتے ہیں جو اللہ نے انہیں اپنے فضل سے دیا ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ بعض کتابوں میں فرماتا ہے: "حاسد میری نعمت کا دشمن ہے، میرے فیصلے پر ناراض ہے، اور میری تقسیم پر راضی نہیں ہے" (4)۔ اور منصور فقیہ کا قول ہے (5):

"اے وہ شخص جو مجھ سے حسد کرتا رہا، اس سے کہہ دو... کیا تجھے معلوم ہے کہ تو نے کس کے ساتھ بے ادبی کی ہے؟ تو نے اللہ کے فیصلے میں اس کے ساتھ بے ادبی کی... جب تو میرے لیے اس پر راضی نہ ہوا جو اس نے مجھے عطا کیا"

اور کہا جاتا ہے: حسد وہ پہلا گناہ ہے جس کے ذریعے آسمان میں اللہ کی نافرمانی کی گئی، اور پہلا گناہ جس کے ذریعے زمین پر اس کی نافرمانی کی گئی، جہاں تک آسمان کا تعلق ہے تو وہ ابلیس کا آدم علیہ السلام سے حسد تھا، اور جہاں تک زمین کا تعلق ہے تو وہ قابیل کا ہابیل سے حسد تھا (6)۔

حواشی: (1) اسے ابن ماجہ (4210) نے روایت کیا اور اس کی اسناد میں عیسیٰ بن ابی عیسیٰ الحناط ہے، حافظ نے التقریب ص 376 میں کہا: متروک ہے۔ اور ابن عبدالبر نے التمہید

6/123-124 میں انس رضی اللہ عنہ سے یزید الرقاشی کے طریق سے روایت کیا، حافظ نے التقریب میں کہا: یزید بن ابان ضعیف ہے۔ اور ابوداؤد (4903) نے ابراہیم بن اسید کے طریق سے، اپنے دادا سے، ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے، نبی کریم ﷺ سے روایت کیا، اور بخاری نے التاریخ الکبیر 1/272 میں اس ابراہیم کا ذکر کیا، اور ان کے لیے اس حدیث کا ذکر کیا، اور کہا: یہ صحیح نہیں ہے۔ اور القضاعی نے مسند الشہاب (1048) میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا، اور اس کی اسناد میں عمر بن محمد بن حفصہ ہے، جسے ذہبی نے المیزان 3/222 میں ذکر کیا، اور ان کے لیے اس حدیث کا ذکر کیا، پھر کہا: پس یہ اس اسناد کے ساتھ باطل ہے۔ (2) اسے ابن عبد ربہ نے العقد الفرید 2/319 میں نقل کیا ہے۔ (3) العقد الفرید 2/320، اور بہجة المجالس 1/407۔ (4) اسے ابن ابی حاتم (5466) نے سفیان بن عیینہ سے، اور بیہقی نے الشعب میں اصمعی سے روایت کیا ہے۔ (5) وہ منصور بن اسماعیل، ابو الحسن التمیمی الشافعی الضریر شاعر اور فقیہِ مصر ہیں، وفات 306ھ السیر 14/238۔ اور یہ اشعار بیہقی نے الشعب (6648) میں ان کے حوالے سے ذکر کیے ہیں، اور خطیب نے تاریخ بغداد 13/230 میں، ابن خلکان نے وفیات الأعیان 5/222 میں، اور الوطواط نے غرر الخصائص الواضحة ص 477 میں ابو الفرج المعافی بن زکریا النہروانی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) العقد الفرید 2/230، اور ادب الدنیا والدین ص 244، اور بہجة المجالس 1/409۔

Abu al-Atahiya said about people(1): O Lord, indeed people do not treat me fairly; so how is it that if I treated them fairly, they would wrong me? If I have something, they stand in the way to take it; and if I wish to seek something of theirs(2), they withhold it from me. If my giving reaches them, there is no gratitude from them; and if I do not give to them, they insult me. If a calamity strikes me, they rejoice in it; and if a blessing accompanies me, they envy me. I will prevent my heart from longing for them; and I will hide my sight and eyelids from them.

It was said: If it pleases you to be safe from the envier, then keep your affairs vague(3) to him. And a man from Quraysh said: They envied the blessing when it appeared, so they pelted it with the falsehoods of words. And if God bestows a blessing, the speech of the enemies of blessings does not harm it(4).

And well said he who said(5): Be patient with the envy of the envier, for your patience is his killer. For fire consumes itself if it finds nothing to consume.

Some people of interpretation said regarding the saying of God Almighty: {Our Lord, show us those who misled us of the jinn and men [so] we may put them under our feet that they will be among the lowest} [Fussilat: 29]. He only meant by the one from the jinn, Iblis (Satan), and by the one from men, Cain (Qabil); and that is because Iblis was the first who initiated disbelief, and Cain was the first who initiated killing, and the root of all that was envy(6). And the poet said: Indeed the crow used to walk with a [certain] gait in what has passed of previous states...

(1) His Diwan, p. 365. (2) Thus in the copies and the Diwan, and in the margin of the Diwan "shi'ahum" (their thing), for ease, and in al-'Iqd al-Farid 2/320: "sibahum" (their gift), and in other sources of al-'Iqd (as in its margins): "minhum" (from them). (3) In (d), (z), and (m): "faghum", and what is established is from (zh), which corresponds to what is in al-'Iqd al-Farid 2/322. (4) Al-'Iqd al-Farid 2/322, and Ibn Hibban attributed them in Rawdat al-'Uqala p. 135 to Muhammad ibn al-Husayn al-'Umi. (5) He is Ibn al-Mu'tazz, Abu al-Abbas Abdullah ibn the Caliph al-Mu'tazz bi-llah al-Mutawakkil, and the two verses are in his Diwan p. 344. (6) Al-'Iqd al-Farid 2/320.

सूरह अन-निसा: आयत 54 - 55 417

अबू अल-अताहिया ने लोगों के बारे में कहा(1): हे प्रभु, वास्तव में लोग मेरे साथ न्याय नहीं करते; तो यह कैसा है कि यदि मैंने उनके साथ न्याय किया, तो उन्होंने मुझ पर अत्याचार किया? यदि मेरे पास कुछ है, तो वे उसे लेने के लिए खड़े हो जाते हैं; और यदि मैं उनकी कोई चीज़ चाहूँ(2), तो वे मुझे मना कर देते हैं। यदि मेरी उदारता उन तक पहुँचती है, तो उनके पास कोई आभार नहीं होता; और यदि मैं उन्हें न दूँ, तो वे मुझे गाली देते हैं। यदि मुझ पर कोई विपत्ति आती है, तो वे उसमें आनंद लेते हैं; और यदि मुझे कोई आशीर्वाद मिलता है, तो वे मुझसे ईर्ष्या करते हैं। मैं अपने दिल को उनकी चाहत रखने से रोक दूँगा; और मैं अपनी दृष्टि और अपनी पलकों को उनसे छिपा लूँगा।

कहा गया है: यदि आप ईर्ष्यालु से सुरक्षित रहना चाहते हैं, तो अपने मामलों को उससे गुप्त(3) रखें। और कुरैश के एक व्यक्ति ने कहा: उन्होंने आशीर्वाद से ईर्ष्या की जब वह प्रकट हुआ, तो उन्होंने उसे शब्दों के झूठ से मारा। और यदि ईश्वर कोई आशीर्वाद देता है, तो आशीर्वाद के शत्रुओं की बातें उसे नुकसान नहीं पहुँचातीं(4)।

और उसने बहुत अच्छा कहा जिसने कहा(5): ईर्ष्यालु की ईर्ष्या पर धैर्य रखो, क्योंकि तुम्हारा धैर्य ही उसका हत्यारा है। क्योंकि आग खुद को ही खा जाती है अगर उसे खाने के लिए कुछ न मिले।

तफ़सीर (व्याख्या) करने वाले कुछ लोगों ने ईश्वर के इस कथन के बारे में कहा: {हे हमारे प्रभु, हमें जिन्न और मनुष्यों में से वे दोनों दिखा दे जिन्होंने हमें गुमराह किया, हम उन्हें अपने पैरों के नीचे कर दें ताकि वे सबसे नीचे वालों में से हो जाएँ} [फुस्सिलत: 29]। जिन्न से उसका तात्पर्य इब्लीस (शैतान) से था, और मनुष्यों में से क़ाबिल (Cain) से; और ऐसा इसलिए है क्योंकि इब्लीस पहला था जिसने कुफ्र (अविश्वास) की शुरुआत की थी, और क़ाबिल पहला था जिसने हत्या की शुरुआत की थी, और उस सब की जड़ ईर्ष्या ही थी(6)। और कवि ने कहा: निश्चित रूप से कौआ बीते हुए समय में एक [विशेष] चाल से चलता था...

(1) उनका दीवान पृ. 365। (2) प्रतियों और दीवान में ऐसा ही है, और दीवान के हाशिये में "शीअहुम" है, सुगमता के लिए, और अल-इक्द अल-फरीद 2/320 में: "सीबहुम", और अल-इक्द के अन्य स्रोतों में (जैसा कि इसके हाशिये में है): "मिन्हुम"। (3) (द), (ज़), और (म) में: "फगुम", और जो स्थापित है वह (झ) से है, जो अल-इक्द अल-फरीद 2/322 में जो है उसके अनुरूप है। (4) अल-इक्द अल-फरीद 2/322, और इब्न हिब्बान ने रौदा अल-उक़ला पृ. 135 में उन्हें मुहम्मद इब्न अल-हुसैन

अल-उमी को जिम्मेदार ठहराया। (5) वह इब्न अल-मुअतज़ है, अबू अल-अब्बास अब्दुल्ला बिन खलीफा अल-मुअतज़ बिल्लाह अल-मुतवक्किल, और ये दो छंद उनके दीवान पृ. 344 में हैं। (6) अल-इक्द अल-फरीद 2/320।

سورہ النساء: آیات 54 - 55 417

اور ابو العتاہیہ نے لوگوں کے بارے میں کہا(1): اے میرے رب! لوگ میرے ساتھ انصاف نہیں کرتے، تو بھلا کیسے اگر میں ان کے ساتھ انصاف کروں تو وہ مجھ پر ظلم کریں؟ اگر میرے پاس کچھ ہو تو اسے چھیننے کے درپے ہوتے ہیں، اور اگر میں ان کی کوئی چیز چاہوں(2) تو مجھے روک دیتے ہیں۔ اگر میری عطا ان تک پہنچے تو ان کے پاس کوئی شکر نہیں ہوتا، اور اگر میں انہیں نہ دوں تو وہ مجھے گالیاں دیتے ہیں۔ اگر مجھ پر کوئی مصیبت آئے تو وہ خوش ہوتے ہیں، اور اگر مجھے کوئی نعمت ملے تو وہ مجھ سے حسد کرتے ہیں۔ میں اپنے دل کو ان کی طرف مائل ہونے سے روک دوں گا، اور اپنی نظروں اور اپنی پلکوں کو ان سے چھپا لوں گا۔

اور کہا گیا: اگر تمہیں یہ پسند ہو کہ تم حاسد سے سلامت رہو تو اپنا معاملہ اس سے پوشیدہ(3) رکھو۔ اور قریش کے ایک شخص نے کہا: انہوں نے نعمت سے حسد کیا جب وہ ظاہر ہوئی، تو انہوں نے اسے جھوٹی باتوں کا نشانہ بنایا۔ اور جب اللہ کوئی نعمت عطا کرتا ہے، تو نعمتوں کے دشمنوں کی بات اسے نقصان نہیں پہنچاتی(4)۔

اور خوب کہا ہے اس نے جس نے کہا(5): حاسد کے حسد پر صبر کرو، کیونکہ تمہارا صبر ہی اس کا قاتل ہے۔ because آگ خود کو ہی کھا جاتی ہے اگر اسے کھانے کے لیے کچھ نہ ملے۔

اور بعض مفسرین نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {اے ہمارے رب! ہمیں جنوں اور انسانوں میں سے وہ دونوں دکھا دے جنہوں نے ہمیں گمراہ کیا، ہم انہیں اپنے پاؤں تلے روند ڈالیں تاکہ وہ سب سے نیچے ہو جائیں} [فصلت: 29]۔ جنوں میں سے اس سے مراد ابلیس ہے، اور انسانوں میں سے قابیل؛ اور وہ اس لیے کہ ابلیس وہ پہلا شخص تھا جس نے کفر کی بنیاد ڈالی، اور

قابیل وہ پہلا شخص تھا جس نے قتل کی بنیاد ڈالی، اور اس سب کی جڑ حسد ہی تھی(6)۔ اور شاعر نے کہا: بے شک کوا گزشتہ زمانوں میں ایک [خاص] چال چلتا تھا...

(1) دیوان ص 365۔ (2) نسخوں اور دیوان میں اسی طرح ہے، اور دیوان کے حاشیہ میں "شیئہم" ہے، تسہیل پر، اور العقد الفرید 320/2 میں: "سیبہم"، اور العقد کے دیگر اصولوں میں (جیسا کہ اس کے حواشی میں ہے): "منہم"۔ (3) (د) اور (ز) اور (م) میں: "فغم"، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، جو العقد الفرید 322/2 میں موجود عبارت کے مطابق ہے۔ (4) العقد الفرید 322/2، اور ابن حبان نے روضۃ العقلاء ص 135 میں اسے محمد بن الحسین العُمی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) وہ ابن المعتز، ابو العباس عبد اللہ بن خلیفہ المعتز باللہ المتوکل ہیں، اور یہ دو اشعار ان کے دیوان ص 344 میں ہیں۔ (6) العقد الفرید 320/2۔

418 Surah An-Nisa: Verses 54 - 55

"He envied the sandgrouse and sought to walk like it, so he was struck with a leg disease (Al-Uqqal)."(1) Second: His (the Exalted) saying: {So we have given...}. Then He (the Exalted) informed that He gave the family of Abraham the Book and Wisdom, and gave them a great kingdom. Hammam bin al-Harith (2) said: They were supported by angels. It was said: It means the kingdom of Solomon; on the authority of Ibn Abbas (3). Also from him: The meaning is: or do they envy Muhammad for what Allah has made lawful for him of women (4). Thus, the great kingdom according to this is that He made lawful for David ninety-nine women, and for Solomon more than that. Al-Tabari chose the meaning to be what was given to Solomon of the kingdom and the lawfulness of women (5). The intent is to refute the Jews and respond to their saying: If he were a prophet, he would not have desired many women, and prophethood would have occupied him from that. So Allah the Exalted informed of what David and Solomon had to rebuke them. The Jews admitted that Solomon had gathered a thousand women. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to them: "A thousand women?!" They said: Yes, three hundred wives (of high status) and seven hundred concubines, and David had one hundred women. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to them: "A thousand for one man, and a hundred for one man is more, or nine women?" They became silent. And he had nine women at that time (6).

Footnotes: (1) In the copies: "Al-Ma'qal", and in (m): "Al-Ta'qal", and what is confirmed is from Al-Iqd al-Farid 2/325, and Al-Uqqal: a disease in the leg of an animal. Al-Lisan (aqal). And after it in Al-Iqd al-Farid: "So he lost his gait and missed its gait, for that they nicknamed him Abu Mirqal." (2) Al-Nakha'i al-Kufi, the jurist, narrated from Umar (may Allah be pleased with him) and a group of companions, died during the time of al-Hajjaj. Al-Siyar 4/283. And Al-Tabari mentioned his stated saying 7/160. (3) Reported by Al-Tabari 7/160. (4) Reported by Al-Tabari 7/156. (5) Thus the author mentioned, and Al-Tabari's choice in his Tafsir 7/161 is that what is meant is what Solomon was given of the kingdom, and he rejected the saying that it is the lawfulness of women or prophethood; he said: because the speech of Allah (Glorified and Exalted is He) with which the Arabs were addressed, it is not permissible to direct it except to the known meanings used among them, unless evidence comes, or an argument is established that it is otherwise, then it must be accepted. (6) Al-Hafiz said in Al-Ujab 2/889: Al-Tha'labi reported it with a weak chain of narration to Abu Hamza al-Thumali. And he said in Al-Taqrib p. 71: Abu Hamza is a weak Rafidi.

पृष्ठ 418 सूरह अन-निसा: आयत 54 - 55

"उसने रेत के तीतर (कतात) से ईर्ष्या की और उसकी तरह चलने की कोशिश की, इसलिए उसे 'उक्कल' (पैरों की एक बीमारी) ने घेर लिया।" (1) दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तो हमने प्रदान किया...}। फिर अल्लाह तआला ने सूचित किया कि उसने इब्राहीम के वंशजों को किताब और हिकमत (ज्ञान) प्रदान की, और उन्हें एक महान साम्राज्य दिया। हम्माम बिन अल-हारिस (2) ने कहा: उन्हें फरिश्तों का समर्थन प्राप्त था। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ सुलेमान का साम्राज्य है; इब्न अब्बास (3) के हवाले से। उनसे यह भी वर्णित है: अर्थ यह है: या क्या वे मुहम्मद से ईर्ष्या करते हैं उस पर जो अल्लाह ने उनके लिए महिलाओं में से हलाल (वैध) किया है (4)। इस आधार पर महान साम्राज्य यह होगा कि अल्लाह ने दाऊद के लिए निन्यानवे महिलाओं को और सुलेमान के लिए उससे भी अधिक को हलाल किया था। अल-तबरी ने यह अर्थ चुना है कि इसका तात्पर्य वह साम्राज्य और महिलाओं की वैधता है जो सुलेमान को दी गई थी (5)। इसका उद्देश्य यहूदियों को झुठलाना और उनकी इस बात का उत्तर देना है कि: "यदि वे पैगंबर होते, तो वे बहुत सी महिलाओं की इच्छा नहीं करते, और नबूवत (पैगंबरी) उन्हें इससे व्यस्त रखती।" अतः अल्लाह तआला ने उन्हें फटकारने के लिए दाऊद और सुलेमान के पास जो था, उसके बारे में सूचित किया। यहूदियों ने स्वीकार किया कि सुलेमान के पास एक हज़ार महिलाएँ एकत्र थीं। नबी ﷺ ने उनसे पूछा: "एक हज़ार महिलाएँ!" उन्होंने कहा: हाँ, तीन सौ महरिया (सम्मानित पत्नियाँ), और सात सौ सुरीया (दासी-पत्नियाँ), और दाऊद के पास एक सौ महिलाएँ थीं। नबी ﷺ ने उनसे कहा: "एक आदमी के पास एक हज़ार, और एक आदमी के पास सौ ज़्यादा हैं, या नौ महिलाएँ" वे चुप हो गए। और उस समय उनके पास नौ महिलाएँ थीं (6)।

पाद-टिप्पणी: (1) प्रतियों में: "अल-माक़ल", और (m) में: "अल-तअक़ल", और 'अल-इक़्द अल-फ़रीद' 2/325 से जो पुष्ट है वह है 'अल-उक़्क़ाल': जानवर के पैर की एक बीमारी। अल-लिसान (अकल)। और 'अल-इक़्द अल-फ़रीद' में इसके बाद आया है: "तो उसने अपनी चाल खो दी और उसकी चाल चूक गया, इसीलिए उन्होंने उसका उपनाम अबू मिर्क़ाल रखा।" (2) अल-नख़ई अल-कूफ़ी, फ़क़ीह (विधिवेत्ता), उन्होंने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) और सहाबा के एक समूह से रिवायत की है, हज्जाज के समय में उनका निधन हुआ। अल-सियर 4/283। और अल-तबरी 7/160 ने उनके इस कथन का उल्लेख किया है। (3) अल-तबरी 7/160 द्वारा उद्धृत। (4) अल-तबरी 7/156 द्वारा उद्धृत। (5) लेखक ने ऐसा ही उल्लेख किया है, और अपनी तफ़्सीर 7/161 में अल-तबरी का चुनाव

यह है कि इसका अर्थ वह साम्राज्य है जो सुलेमान को दिया गया था, और उन्होंने इस बात को खारिज कर दिया कि यह महिलाओं की वैधता या नबूवत है; उन्होंने कहा: क्योंकि अल्लाह (महान और प्रतापी) का कलाम जिससे अरबों को संबोधित किया गया था, उसे उनके बीच प्रचलित ज्ञात अर्थों के अलावा किसी अन्य अर्थ में लेना जायज़ नहीं है, जब तक कि कोई दलील न आए या कोई तर्क स्थापित न हो कि यह इसके विपरीत है, जिसे स्वीकार करना अनिवार्य हो। (6) अल-हाफ़िज़ ने 'अल-उजाब' 2/889 में कहा: अल-स'लाबी ने अबू हमज़ा अल-सुमाली तक एक कमज़ोर सनद (रिवायत की श्रृंखला) के साथ इसे उद्धृत किया है। और उन्होंने 'अल-तक़रीब' पृष्ठ 71 में कहा: अबू हमज़ा एक कमज़ोर राफ़िदी है।

صفحہ 418 سورہ النساء: آیات 54 - 55

"اس نے قطاۃ (ایک پرندہ) سے حسد کیا اور اس کی چال چلنے کی کوشش کی، تو اسے 'عُقّال' (ٹانگوں کی ایک بیماری) لاحق ہو گئی۔"(1) دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَقَدْ آتَيْنَا﴾ (پھر یقیناً ہم نے عطا کیا...) پھر اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ اس نے آلِ ابراہیم کو کتاب اور حکمت عطا فرمائی، اور انہیں عظیم بادشاہت عطا کی۔ ہمام بن الحارث(2) نے کہا: فرشتوں کے ذریعے ان کی تائید کی گئی۔ اور کہا گیا: اس سے مراد سلیمان علیہ السلام کی بادشاہت ہے؛ ابن عباس (3) سے مروی ہے۔ اور ان ہی سے یہ بھی مروی ہے کہ معنی یہ ہے: یا کیا وہ محمد ﷺ سے اس پر حسد کرتے ہیں جو اللہ نے ان کے لیے عورتوں میں سے حلال کیا ہے(4)۔ تو اس صورت میں 'ملکِ عظیم' (عظیم بادشاہت) سے مراد یہ ہو گی کہ اللہ نے داؤد علیہ السلام کے لیے ننانوے عورتیں حلال کیں، اور سلیمان علیہ السلام کے لیے اس سے بھی زیادہ۔ اور طبری نے اس بات کو پسند کیا ہے کہ اس سے مراد وہ بادشاہت اور عورتوں کا حلال ہونا ہے جو سلیمان علیہ السلام کو عطا کیا گیا(5)۔ اور اس سے مراد یہودیوں کی تکذیب اور ان کے اس قول کا رد ہے کہ: "اگر وہ نبی ہوتے تو عورتوں کی کثرت کی رغبت نہ رکھتے، اور نبوت انہیں اس سے مشغول رکھتی۔" چنانچہ اللہ تعالیٰ نے انہیں توبیخ (ڈانٹ پلانے) کے لیے داؤد اور سلیمان علیہما السلام کے احوال سے باخبر کیا۔ یہودیوں نے اعتراف کیا کہ سلیمان علیہ السلام کے پاس ایک ہزار عورتیں جمع تھیں۔ نبی کریم ﷺ نے ان سے فرمایا: "ایک ہزار عورتیں؟!" انہوں نے کہا: ہاں، تین سو منکوحہ (جن کا مہر مقرر تھا) اور سات سو لونڈیاں، اور داؤد علیہ السلام کے پاس سو عورتیں تھیں۔ نبی کریم ﷺ نے ان سے فرمایا: "ایک آدمی کے پاس ایک ہزار، اور ایک آدمی کے پاس سو زیادہ ہیں، یا نو عورتیں؟" پس وہ خاموش ہو گئے۔ اور اس وقت آپ ﷺ کے پاس نو بیویاں تھیں(6)۔

حواشی: (1) نسخوں میں "المعقال" ہے، اور (م) میں "التعقال"، جبکہ 'العقد الفريد' 2/325 سے ثابت شدہ لفظ 'العقّال' ہے: جو چوپائے کی ٹانگ کی ایک بیماری ہے۔ اللسان (عقل)۔ العقد الفرید میں اس کے بعد یہ شعر ہے: فأضلَّ مشيتـه وأخطـأ مشيـهـا فلـذاك كنّـوه أبـا مـرقـال (2) النَّخَعِيُّ الكوفي فقیہ، انہوں نے حضرت عمرؓ اور صحابہ کی ایک جماعت سے روایت کی ہے، حجاج کے دور میں وفات پائی۔ السیر 4/283۔ اور طبری 7/160 نے ان کا مذکورہ قول نقل کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 7/160 میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 7/156 میں روایت کیا ہے۔ (5) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور طبری کا اپنی تفسیر 7/161 میں انتخاب یہ ہے کہ مراد وہ بادشاہت ہے جو سلیمان علیہ السلام کو دی گئی تھی، اور انہوں نے اس قول کو رد کیا کہ یہ عورتوں کی حلالت یا نبوت ہے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ اللہ جل ثناؤہ کا کلام جس سے عربوں کو مخاطب کیا گیا، اس کے ان کے ہاں رائج معروف معانی کے علاوہ کسی اور طرف پھیرنا جائز نہیں، سوائے اس کے کہ کوئی ایسی دلیل آ جائے یا حجت قائم ہو جائے کہ وہ اس کے خلاف ہے، تو پھر اسے تسلیم کرنا واجب ہوگا۔ (6) حافظ نے 'العجاب' 2/889 میں کہا: اسے ثعلبی نے ابو حمزہ ثمالی تک ضعیف سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور 'التقریب' ص 71 میں کہا: ابو حمزہ رافضی ضعیف ہے۔

Third: It is said: Solomon, peace be upon him, had more wives than any other prophet. The benefit in his marrying many was that he had the strength of forty prophets, and whoever is stronger has more marriages. It is also said: He intended by marriage to increase his kinsmen; because for every woman there are two tribes, a tribe from the father's side and a tribe from the mother's side. So, whenever he married a woman, he turned the faces of the two tribes towards himself, and they would be a help to him against his enemies.

And it is said: Whoever is more God-fearing, his desire is stronger; because he who is not God-fearing finds release through looking and touching. Do you not see what was narrated in the report: "The two eyes commit adultery, and the two hands commit adultery"(1). So, if in looking and touching there is a kind of fulfillment of desire, sexual intercourse decreases, while the God-fearing person neither looks nor touches; thus the desire is gathered within him, so he has more intercourse. Abu Bakr al-Warraq said: Every desire hardens the heart except intercourse; for it purifies the heart; and for this reason, the prophets did so(2).

Fourth: His, the Exalted, saying: {Among them were some who believed in him} meaning in the Prophet ﷺ; because he was mentioned previously, and he is the envied one. {and among them were some who turned away from him} turned away and did not believe in him. And it was said: The pronoun in "in him" refers back to Abraham. And the meaning is: from the family of Abraham were those who believed in him, and from them were those who turned away from him. And it was said: It refers back to the Book(3). And Allah knows best.

His, the Exalted, saying: {Indeed, those who disbelieve in Our verses - We will drive them into a Fire. Every time their skins are roasted through We will replace them with other skins so they may taste the punishment. Indeed, Allah is ever Exalted in Might and Wise. (56) But those who believe and do righteous deeds - We will admit them to gardens beneath which rivers flow, wherein they will abide forever. For them therein are purified spouses, and We will admit them to deepening shade. (57)}.

The meaning of "Islā'" (driving into fire) has been mentioned previously at the beginning of the Surah(4). Humayd bin Qays read it: "naslīhim", with a fatha on the nun.

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/361, and the hadith was narrated at length by Ahmad (8526), and Muslim (2657) from the hadith of Abu Hurairah. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/361. (3) See Tafsir Abi al-Layth 1/361, and Ibn Atiyya said in al-Muharrar al-Wajiz 2/18: The majority said: It refers back to the Quran which is in His, the Exalted, saying: {Believe in what We have sent down, confirming what is with you} [An-Nisa: 48]. (4) Pages 91-92 of this volume.

तीसरा: कहा जाता है कि सुलेमान (अलैहिस्सलाम) के पास सभी नबियों से अधिक पत्नियाँ थीं। उनके अधिक विवाह करने का लाभ यह था कि उनके पास चालीस नबियों की शक्ति थी, और जो कोई अधिक शक्तिशाली होता है, वह अधिक निकाह (विवाह) करता है। और कहा जाता है कि उन्होंने विवाह के माध्यम से अपने रिश्तेदारों की संख्या बढ़ाने का इरादा किया था; क्योंकि प्रत्येक स्त्री के दो कबीले होते हैं, एक पिता की ओर से और एक माता की ओर से। इसलिए, जब भी वह किसी स्त्री से विवाह करते, तो वह उन दोनों कबीलों का रुख अपनी ओर कर लेते, जिससे वे उनके दुश्मनों के विरुद्ध उनके सहायक बन जाते।

और कहा जाता है: जो व्यक्ति जितना अधिक परहेज़गार (अल्लाह से डरने वाला) होता है, उसकी काम-इच्छा उतनी ही प्रबल होती है; क्योंकि जो परहेज़गार नहीं होता, वह देखने और छूने के माध्यम से अपनी इच्छा पूरी कर लेता है। क्या आपने नहीं देखा जो हदीस में वर्णित है: "दो आँखें व्यभिचार (ज़िना) करती हैं, और दो हाथ व्यभिचार करते हैं"(1)। इसलिए, यदि देखने और छूने में इच्छा की पूर्ति का एक प्रकार है, तो संभोग कम हो जाता है, जबकि परहेज़गार व्यक्ति न तो देखता है और न ही छूता है; इस प्रकार काम-इच्छा उसके भीतर एकत्र हो जाती है, जिससे वह अधिक संभोग करता है। अबू बक्र अल-वर्रक ने कहा: हर काम-इच्छा हृदय को कठोर कर देती है सिवाय संभोग के, क्योंकि यह हृदय को शुद्ध करता है; और इसी कारण नबी ऐसा करते थे(2)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {तो उनमें से कुछ वह थे जो उस पर ईमान लाए} यानी नबी ﷺ पर; क्योंकि उनका उल्लेख पहले हो चुका है, और वही वह हैं जिनसे ईर्ष्या की गई। {और उनमें से कुछ वह थे जिन्होंने उससे मुँह मोड़ लिया} मुँह मोड़ लिया और उस पर ईमान नहीं लाए। और कहा गया है: "उस पर" में सर्वनाम इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) की ओर जाता है। और अर्थ यह है: इब्राहीम की संतान में से वे थे जो उन पर ईमान लाए, और उनमें से वे थे जिन्होंने उनसे मुँह मोड़ लिया। और यह भी कहा गया है कि यह किताब (क़ुरआन) की ओर लौटता है(3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जिन लोगों ने हमारी आयतों को नकार दिया, हम उन्हें जल्द ही आग में झोंक देंगे। जब भी उनकी खालें पक जाएँगी (जल जाएँगी), हम उन्हें दूसरी खालों से बदल देंगे ताकि वे यातना का स्वाद चख सकें। निस्संदेह, अल्लाह अत्यंत प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है। (56) और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, हम उन्हें ऐसे बागों में दाखिल करेंगे

जिनके नीचे नदियाँ बहती होंगी, जिनमें वे हमेशा-हमेशा रहेंगे। उनके लिए वहाँ पाक-साफ़ जोड़े (पत्नियां) होंगे, और हम उन्हें घनी छाया में दाखिल करेंगे। (57)}।

सूरह की शुरुआत में "इस्ला" (आग में झोंकना) का अर्थ पहले बताया जा चुका है(4)। हुमैद बिन कैस ने इसे नून पर ज़बर के साथ "नसलीहिम" पढ़ा है।

---

(1) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/361, और हदीस अहमद (8526) और मुस्लिम (2657) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से उद्धृत की गई है। (2) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/361। (3) देखिए तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/361, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/18 में कहा है: बहुसंख्यक विद्वानों ने कहा: यह उस क़ुरआन की ओर लौटता है जिसका उल्लेख अल्लाह तआला के इस कथन में है: {ईमान लाओ उस पर जो हमने उतारा है, जो तुम्हारे पास मौजूद (किताब) की पुष्टि करता है} [निसा: 48]। (4) इस भाग के पृष्ठ 91-92।

تیسری بات: کہا جاتا ہے کہ سلیمان علیہ السلام کے پاس تمام انبیاء سے زیادہ بیویاں تھیں۔ ان کے زیادہ نکاح کرنے کا فائدہ یہ تھا کہ ان کے پاس چالیس نبیوں کے برابر قوت تھی، اور جو جتنا زیادہ قوی ہوتا ہے وہ اتنا ہی زیادہ نکاح کرتا ہے۔ اور کہا جاتا ہے کہ انہوں نے نکاح سے خاندان اور قبیلے کی کثرت کا ارادہ کیا تھا؛ کیونکہ ہر عورت کے دو قبیلے ہوتے ہیں، ایک باپ کی طرف سے اور ایک ماں کی طرف سے۔ پس جب بھی وہ کسی عورت سے نکاح کرتے، تو دونوں قبیلوں کے رخ اپنی طرف پھیر لیتے، یوں وہ ان کے دشمنوں کے خلاف ان کے مددگار بن جاتے۔

اور کہا جاتا ہے: جو جتنا زیادہ متقی ہوتا ہے اس کی شہوت اتنی ہی شدید ہوتی ہے؛ کیونکہ جو متقی نہیں ہوتا وہ تو محض دیکھنے اور چھونے سے ہی شہوت پوری کر لیتا ہے۔ کیا تم نے نہیں دیکھا جو روایت میں آیا ہے: "دونوں آنکھیں زنا کرتی ہیں، اور دونوں ہاتھ زنا کرتے ہیں"(۱)۔ پس جب دیکھنے اور چھونے میں شہوت پوری کرنے کی ایک صورت موجود ہے، تو جماع کم ہو جاتا ہے، جبکہ متقی نہ دیکھتا ہے نہ چھوتا ہے؛ اس طرح شہوت اس کے اندر جمع رہتی ہے، چنانچہ وہ زیادہ جماع کرنے والا ہوتا ہے۔ ابوبکر الوراق نے کہا: ہر شہوت دل کو سخت کر دیتی ہے سوائے جماع کے؛ کیونکہ یہ دل کو صاف کرتا ہے؛ اسی لیے انبیاء ایسا کرتے تھے(۲)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَمِنْهُم مَّنْ ءَامَنَ بِهِۦ﴾ یعنی نبی ﷺ پر (ایمان لائے)؛ کیونکہ آپ کا ذکر پہلے گزر چکا ہے، اور آپ ہی وہ ہستی ہیں جن سے حسد کیا گیا۔ ﴿وَمِنْهُم مَّن صَدَّ عَنْهُ﴾ یعنی اعراض کیا اور ایمان نہیں لائے۔ اور کہا گیا ہے کہ "بِهِۦ" میں ضمیر ابراہیم علیہ السلام کی طرف لوٹتی ہے۔ اور معنی یہ ہے: تو آلِ ابراہیم میں سے کچھ وہ تھے جو ان پر ایمان لائے، اور ان میں

سے کچھ وہ تھے جنہوں نے ان سے روگردانی کی۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ کتاب (قرآن) کی طرف لوٹتی ہے(۳)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ نَارًا كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُم بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا (٥٦) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَّهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا (٥٧)﴾۔

لفظ "اصلاء" کے معنی سورہ کے شروع میں گزر چکے ہیں(۴)۔ اور حمید بن قیس نے اسے "نَصْلِيهِم" نون کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے۔

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۳٦۱، اور حدیث کو طویل طور پر احمد (۸۵۲٦) اور مسلم (۲٦۵۷) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۳٦۱۔ (۳) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۱ / ۳٦۱، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲ / ۱۸ میں کہا ہے: جمہور نے کہا: یہ اس قرآن کی طرف لوٹ رہی ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: ﴿ءَامِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُم﴾ [النساء: ۴۸]۔ (۴) اس جلد کا صفحہ ۹۱-۹۲۔

Surah An-Nisa: Verses 56 - 57 420

The [letter] Nun(1), meaning: We shall roast them. It is said: a roasted sheep (shah masliyya). "Fire" is in the accusative case (mansub) in this recitation by removing the preposition; its implied meaning is: with fire. {Whenever their skins are roasted through} It is said: something reached 'nudj' (ripeness/doneness) or 'nadaj', and so-and-so is 'nadjij'(2) of opinion: meaning sound/firm in it. The meaning in the verse is: the skins are replaced with other skins. If those who attack the Quran from among the heretics say: How is it permissible for a skin to be punished when it did not disobey? It is said to them: The skin itself is not the one being punished or penalized; rather, the pain is felt by the souls, because it is they that perceive and know. Thus, replacing the skins is an increase in the torment of the souls. This is indicated by Allah's saying: {that they may taste the punishment} and His saying: {Whenever it subsides, We increase for them the blaze} (3) [Al-Isra: 97]. The intent is the torment of the bodies and the pain of the souls; if He had intended the skins, He would have said: so that they (feminine plural for skins) taste the punishment. Muqatil said: The fire eats them every day seven times. Al-Hasan said: Seventy thousand times(4); every time it consumes them, it is said to them: "Return," and they return as they were. Ibn Umar said: When they are burnt, they are replaced with white skins like parchment(5). It was also said: skins here mean shirts/garments (sarabil), as Allah says: {And you will see the criminals that Day bound together in shackles, their garments of liquid pitch} [Ibrahim: 49-50]. They were called skins because they cling to their skins by proximity, just as it is said of something specific to a person: "It is the skin between his eyes" (6).

And Ibn Umar (may Allah be pleased with him) recited:

(1) Al-Muhtasib 1/191. (2) In the copies: 'nadajan' and 'so-and-so nadaj'; what is established is from (m), which matches what is in Tahdhib al-Lugha 10/557, Mujmal al-Lugha 4/871, and al-Sihah (nadj). (3) See Tafsir Abi al-Layth 1/361, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/464. (4) Tafsir Abi al-Layth 1/361; al-Hasan's statement was narrated by Ibn Abi Shaybah 13/163 and al-Tabari 7/164. (5) Narrated by al-Tabari 7/163. From the words: Muqatil: The fire eats... to this point is from (m), and is not in the manuscripts. (6) Tafsir al-Tabari 7/166.

सूरह अन-निसा: आयत 56 - 57 420

नुन (1), यानी: हम उन्हें भूनेंगे। कहा जाता है: भुनी हुई भेड़ (शाह मस्लिय्या)। इस पाठ (recitation) में 'नार' (आग) को प्रीपोज़िशन हटाकर कर्मकारक (accusative) में रखा गया है; इसका भावार्थ है: आग से। {जब भी उनकी खालें गल जाएँगी} कहा जाता है: कोई चीज़ पक गई या गल गई, और फलां व्यक्ति 'नजीज' (2) राय वाला है: यानी मज़बूत राय वाला। आयत का अर्थ है: खालों को दूसरी खालों से बदल दिया जाएगा। यदि कुरान पर हमला करने वाले विधर्मी यह कहें: उस खाल को सज़ा देना कैसे जायज़ है जिसने अवज्ञा नहीं की? उनसे कहा जाता है: खाल को सज़ा या दंड नहीं दिया जा रहा है, बल्कि दर्द रूहों (आत्माओं) को होता है; क्योंकि वही महसूस करती हैं और जानती हैं। इसलिए, खालों का बदलना रूहों के अज़ाब (यातना) में वृद्धि है। यह अल्लाह के इस कथन से सिद्ध होता है: {ताकि वे अज़ाब का मज़ा चखें} और उसका कथन: {जब भी वह (आग) धीमी पड़ेगी, हम उनके लिए लपटें और बढ़ा देंगे} (3) [अल-इसरा: 97]। उद्देश्य शरीरों को यातना देना और आत्माओं को कष्ट पहुँचाना है; यदि उसका इरादा खालों से होता, तो वह कहता: ताकि वे (स्त्रीलिंग बहुवचन खालों के लिए) अज़ाब चखें। मुक़ातिल ने कहा: आग उन्हें हर दिन सात बार खा जाती है। अल-हसन ने कहा: सत्तर हज़ार बार (4); हर बार जब आग उन्हें खा जाती है, तो उनसे कहा जाता है: "लौट आओ," और वे वैसे ही हो जाते हैं जैसे पहले थे। इब्न उमर ने कहा: जब वे जल जाते हैं, तो उन्हें कागज़ (चर्मपत्र) जैसी सफ़ेद खालों से बदल दिया जाता है (5)। यह भी कहा गया है: खालों से तात्पर्य कमीज़ों (सराबील) से है, जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {और तुम उस दिन अपराधियों को जंजीरों में जकड़ा हुआ देखोगे, उनके लिबास तारकोल के होंगे} [इब्राहीम: 49-50]। उन्हें खालें इसलिए कहा गया क्योंकि वे निकटता के कारण उनकी खालों से चिपकी रहती हैं, जैसा कि किसी व्यक्ति की विशिष्ट चीज़ के बारे में कहा जाता है: "यह उसकी आँखों के बीच की खाल है" (6)।

और इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने पढ़ा:

(1) अल-मुहतासिब 1/191। (2) प्रतियों में: 'नदाजन' और 'फलां नदाज'; जो स्थापित है वह (m) से है, जो तहज़ीब अल-लुगा 10/557, मुजमल अल-लुगा 4/871, और अल-सिहाह (नदज) में मौजूद चीज़ों से मेल खाता है। (3) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/361, और इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/464। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/361; अल-हसन का कथन इब्न अबी शैबा 13/163 और

अल-तब़री 7/164 द्वारा उद्धृत किया गया है। (5) अल-तब़री 7/163 द्वारा उद्धृत। शब्दों से: मुक़ातिल: आग खाती है... इस बिंदु तक (m) से है, और पांडुलिपियों में नहीं है। (6) तफ़सीर अल-तब़री 7/166।

سورة النساء: آیت ۵۶ - ۵۷ ۴۲۰

النون(۱)، یعنی: ہم انہیں بھونیں گے۔ کہا جاتا ہے: بھنی ہوئی بکری (شاة مَصْلِيَّة)۔ اس قرأت میں "ناراً" (آگ) کو حرفِ جار ہٹا کر منصوب پڑھا گیا ہے؛ اس کی تقدیر ہے: آگ کے ساتھ۔ ﴿كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُم﴾ (جب کبھی ان کی کھالیں گل جائیں گی) کہا جاتا ہے: چیز پک گئی یا گل گئی، اور فلاں شخص "نضیج"(۲) الرائے ہے: یعنی پختہ رائے والا۔ آیت میں معنی یہ ہے: کھالوں کو دوسری کھالوں سے بدل دیا جائے گا۔ اگر قرآن پر طعن کرنے والے ملحدین کہیں: ایک ایسی کھال کو عذاب دینا کیسے جائز ہے جس نے نافرمانی نہیں کی؟ تو ان سے کہا جائے گا: کھال کو عذاب یا سزا نہیں دی جا رہی، بلکہ درد روحوں پر واقع ہو رہا ہے؛ کیونکہ وہی محسوس کرتی اور جانتی ہیں، پس کھالوں کا بدلنا روحوں کے عذاب میں اضافے کا باعث ہے۔ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ﴾ (تاکہ وہ عذاب چکھیں) اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا﴾(۳) [الاسراء: ۹۷] (جب کبھی وہ بجھنے لگے گی ہم ان کے لیے شعلے اور بڑھا دیں گے)۔ پس مقصد بدنوں کو عذاب دینا اور روحوں کو تکلیف پہنچانا ہے، اور اگر کھالیں مقصود ہوتیں تو وہ فرماتا: "ليذقن العذاب" (تاکہ وہ -کھالیں- عذاب چکھیں)۔ مقاتل نے کہا: آگ انہیں ہر روز سات مرتبہ کھاتی ہے۔ حسن بصری نے کہا: ستر ہزار مرتبہ(۴)؛ جب بھی آگ انہیں کھا لیتی ہے تو ان سے کہا جاتا ہے: "لوٹ آؤ"، پس وہ ویسے ہی ہو جاتے ہیں جیسے وہ پہلے تھے۔ ابن عمر نے فرمایا: جب وہ جل جاتے ہیں تو ان کے لیے سفید کاغذ جیسی کھالیں بدل دی جاتی ہیں(۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: کھالوں سے مراد قمیصیں (سرابیل) ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ سَرَابِيلُهُم مِّن قَطِرَانٍ﴾ [ابراهيم: ۴۹-۵۰] (اور تم اس دن مجرموں کو بیڑیوں میں جکڑے ہوئے دیکھو گے، ان کے لباس گندھک کے ہوں گے)۔ انہیں کھالیں

ان کے بدن کے ساتھ پیوست ہونے کی وجہ سے کہا گیا ہے، جیسا کہ انسان کی کسی خاص چیز کے بارے میں کہا جاتا ہے: "یہ اس کی دونوں آنکھوں کے درمیان کی کھال ہے"(۶)۔

اور ابن عمر رضی اللہ عنہ نے یہ شعر پڑھا:

(۱) المحتسب ۱/۱۹۱۔ (۲) نسخوں میں: "نضاجاً" اور "فلاں نضج"؛ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو تہذیب اللغۃ ۱۰/ ۵۵۷، مجمل اللغۃ ۴/ ۸۷۱ اور الصحاح (نضج) کے موافق ہے۔ (۳) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۱/ ۳۶۱، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۶۴۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۱/ ۳۶۱، اور حسن کا قول ابن ابی شیبہ ۱۳/ ۱۶۳ اور الطبری ۷/ ۱۶۴ نے روایت کیا ہے۔ (۵) الطبری ۷/ ۱۶۳ نے روایت کیا ہے۔ اور ان کے قول سے: "مقاتل: آگ کھاتی ہے..." اس جگہ تک (م) سے ہے، اور قلمی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۶) تفسیر الطبری ۷/ ۱۶۶۔

421 Surah An-Nisa: Verses 56 - 57

They blame me for Salim, and I blame them; Salim is like the skin between the eye and the nose. (1) So whenever the shirts (coverings) were burned, they were replaced. The poet said: Meanness has clad Taym with a greenness in their skins; woe to Taym for their green shirts. (2) He used "shirts" as a metaphor for skins. It was also said: The meaning is: We restored the first skin anew, just as you say to a goldsmith: fashion another ring for me from this ring; so he breaks it and fashions a ring for you from it. The fashioned ring is the first one, except that the workmanship has changed and the silver is the same. This is like the soul when it becomes dust and becomes nothing, then Allah Almighty revives it. And just like your experience with a healthy brother of yours, then you see him after that sick and emaciated, and you say to him: How are you? He says: I am not the one you knew. He is himself, but his condition has changed. (3) So the speaker's saying: "I am not the one you knew," and His saying, the Almighty: "other [skins]," is a metaphor. Similar to it is His saying, the Almighty: "The Day the earth will be replaced by another earth" [Ibrahim: 48]. It is that very earth itself, except that its hills, mountains, rivers, and trees change (4), and it is increased in its vastness, and it is leveled (5), as will be explained in Surah Ibrahim (6), peace be upon him. WWW.NAFSEISLAM.COM From this meaning is the poet's saying: People are no longer the people I used to know, nor is the home the home I used to recognize. (7)

(1) Narrated by Ibn Sa'd 5/196 via Khalid bin Abi Bakr who said: I heard that Abdullah bin Umar was blamed for his love for Salim, so he said: They blame me... (2) Its author is Jarir, and it is in his Diwan p. 162, and Sibawayh mentioned it in Al-Kitab 1/333 with the narration: Woe to Taym... (3) Tafsir Al-Baghawi 1/443. (4) In (Z): changed. (5) Tafsir Abi Al-Layth 1/462. (6) In the commentary of verse: 48. (7) Its author is Al-Abbas bin Abdul-Muttalib, as mentioned by Al-Qazwini in Al-Idah p. 414, and it appeared without attribution in Majalis Tha'lab p. 49, Jamharat al-Amthal 1/96, and Ghurar al-Khasais al-Wadihah p. 165. Al-Qazwini mentioned it =

४२१ सूरह अन-निसा: आयत ५६ - ५७

वे मुझे सालिम के बारे में दोष देते हैं और मैं उन्हें दोष देता हूँ; सालिम आँख और नाक के बीच की खाल की तरह है। (१) तो जब भी शर्ट (कवरिंग) जल गई, उन्हें बदल दिया गया। कवि ने कहा: नीचता ने तायम की खालों को हरियाली पहना दी है; तायम पर उनकी हरी शर्टों के लिए धिक्कार है। (२) उसने 'शर्ट' शब्द का प्रयोग खाल के लिए रूपक के रूप में किया है। यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: हमने पहली खाल को नया बना दिया, जैसे आप सुनार से कहते हैं: इस अंगूठी से मेरे लिए दूसरी अंगूठी बनाओ; तो वह उसे तोड़ देता है और उससे तुम्हारे लिए एक अंगूठी बनाता है। गढ़ी हुई अंगूठी पहली ही है, सिवाय इसके कि उसकी बनावट बदल गई है और चाँदी वही है। यह उस आत्मा की तरह है जब वह मिट्टी बन जाती है और कुछ नहीं रह जाती, फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान उसे पुनर्जीवित करता है। और जैसे आपका अपने एक स्वस्थ भाई के साथ अनुभव हो, फिर आप उसे उसके बाद बीमार और क्षीण देखते हैं, और आप उससे कहते हैं: आप कैसे हैं? वह कहता है: मैं वह नहीं हूँ जिसे तुम जानते थे। वह वही है, लेकिन उसकी स्थिति बदल गई है। (३) तो वक्ता का यह कहना: "मैं वह नहीं हूँ जिसे तुम जानते थे," और अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कहना: "अन्य [खालें]," एक रूपक है। इसके समान अल्लाह का यह वचन है: "जिस दिन पृथ्वी दूसरी पृथ्वी से बदल दी जाएगी" [इब्राहीम: ४८]। यह वही पृथ्वी है, सिवाय इसके कि इसकी पहाड़ियाँ, पहाड़, नदियाँ और पेड़ बदल (४) जाते हैं, और इसके विस्तार में वृद्धि की जाती है, और इसे समतल (५) किया जाता है, जैसा कि सूरह इब्राहीम (६), अलैहिस्सलाम में स्पष्ट किया जाएगा। WWW.NAFSEISLAM.COM इसी अर्थ से कवि का यह कथन है: लोग अब वे लोग नहीं रहे जिन्हें मैं जानता था, और न ही घर वह घर रहा जिसे मैं पहचानता था। (७)

(१) इब्न साद ५/१९६ द्वारा खालिद बिन अबी बक्र के माध्यम से उद्धृत, जिन्होंने कहा: मुझे पता चला कि अब्दुल्ला बिन उमर को सालिम के प्रति उनके प्रेम के लिए दोषी ठहराया गया था, तो उन्होंने कहा: वे मुझे दोष देते हैं... (२) इसके लेखक जरीर हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ १६२ में है, और सिबावैह ने इसे अल-किताब १/३३३ में इस पाठ के साथ उल्लेख किया है: तायम पर धिक्कार है... (३) तफ़सीर अल-बग़वी १/४४३। (४) (ज़) में: बदल गई। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/४६२। (६) आयत: ४८ की व्याख्या में। (७) इसके लेखक अल-अब्बास बिन अब्दुल-मुत्तलिब हैं, जैसा कि अल-क़ज़्विनी ने अल-इदाह पृष्ठ ४१४ में उल्लेख किया है, और यह मजलिस थालब पृष्ठ ४९, जमहरत अल-अमशाल

१/९६, और घुरर अल-ख़साइस अल-वादिहा पृष्ठ १६५ में बिना किसी श्रेय के आया है। अल-क़ज़्विनी ने इसका उल्लेख किया है =

۴۲۱ سورہ النساء: آیات ۵۶ - ۵۷

وہ مجھے سالم کے بارے میں ملامت کرتے ہیں اور میں انہیں ملامت کرتا ہوں، سالم آنکھ اور ناک کے درمیان کی جلد کی طرح ہے (یعنی بہت قریب ہے)۔ (۱) پس جب بھی قمیصیں (لباس) جل جاتیں تو انہیں بدل دیا جاتا۔ شاعر نے کہا: کمینگی نے قبیلہ تیم کی کھالوں کو سبزی (ہرا رنگ) پہنا دی ہے، تیم کے لیے ان کی ہری قمیصوں پر افسوس ہے۔ (۲) چنانچہ اس نے کھالوں کے لیے قمیصوں کا استعارہ استعمال کیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ہم نے پہلی جلد کو دوبارہ نیا بنا دیا، جیسا کہ تم کسی سنار سے کہو: اس انگوٹھی سے میرے لیے دوسری انگوٹھی بنا دو؛ تو وہ اسے توڑتا ہے اور تمہارے لیے اس سے ایک انگوٹھی تیار کرتا ہے۔ ڈھالی ہوئی انگوٹھی وہی پہلی ہے، سوائے اس کے کہ اس کی بناوٹ بدل گئی ہے اور چاندی وہی ہے۔ اور یہ اس نفس کی طرح ہے جب وہ مٹی ہو جائے اور کچھ نہ رہے، پھر اللہ تعالیٰ اسے زندہ کر دے۔ اور جیسا کہ تم اپنے کسی تندرست بھائی کو جانتے ہو، پھر اس کے بعد اسے بیمار اور لاغر دیکھو، اور اس سے کہو: تم کیسے ہو؟ تو وہ کہے: میں وہ نہیں رہا جسے تم جانتے تھے۔ تو وہ خود تو وہی ہے، لیکن اس کی حالت بدل گئی ہے (۳)۔ چنانچہ کہنے والے کا یہ قول: "میں وہ نہیں رہا جسے تم جانتے تھے"، اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿غَيْرَهَا﴾ (دوسری کھالیں) مجاز ہے۔ اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ﴾ [ابراهيم: ۴۸] (جس دن زمین دوسری زمین سے بدل دی جائے گی)۔ اور وہ بعینہ وہی زمین ہے، سوائے اس کے کہ اس کے ٹیلے، پہاڑ، دریا اور درخت بدل (۴) جائیں گے، اور اس کی وسعت میں اضافہ کیا جائے گا، اور اسے برابر (۵) کر دیا جائے گا، جیسا کہ اس کا بیان سورہ ابراہیم (۶) علیہ السلام میں آئے گا۔ WWW.NAFSEISLAM.COM اور

اسی معنی میں شاعر کا یہ قول ہے: پس لوگ وہ لوگ نہیں رہے جنہیں میں جانتا تھا، اور نہ ہی وہ گھر وہ گھر رہا جسے میں پہچانتا تھا۔ (۷)

(۱) اسے ابن سعد نے ۵/ ۱۹۶ میں خالد بن ابی بکر کے طریق سے روایت کیا، انہوں نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی کہ عبداللہ بن عمر کو سالم کی محبت میں ملامت کی جاتی تھی تو وہ کہتے تھے: وہ مجھے ملامت کرتے ہیں... (۲) اس کا کہنے والا جریر ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۱۶۲ میں ہے، اور سیبویہ نے اسے الکتاب ۱/ ۳۳۳ میں اس روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے: فویلاً لتیم... (۳) تفسیر البغوی ۱/ ۴۴۳۔ (۴) (ظ) میں ہے: تغیرت (بدل گئی)۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۱/ ۴۶۲۔ (۶) آیت: ۴۸ کی تفسیر کے وقت۔ (۷) اس کا کہنے والا عباس بن عبد المطلب ہے جیسا کہ القزوینی نے 'الایضاح' ص ۴۱۴ میں ذکر کیا ہے، اور یہ بغیر کسی نسبت کے 'مجالس ثعلب' ص ۴۹، 'جمهرة الامثال' ۱/ ۹۶، اور 'غرر الخصائص الواضحة' ص ۱۶۵ میں مروی ہے۔ اور اسے القزوینی نے ذکر کیا ہے =

Al-Sha'bi said: A man came to Ibn Abbas and said: "Don't you see what Aisha did! She blamed her time, and recited two verses by Labid:

Those in whose protection life was lived have gone... and I am left among remnants like the skin of a mangy person. They indulge in impudence and humiliation... and their speaker is blamed even if he does not cause trouble (1)."

Then she said: "May Allah have mercy on Labid, what if he had reached our time?!" Ibn Abbas said: "If Aisha blamed her time (2), indeed 'Ad blamed their time; because in the treasury of 'Ad, long after they perished, an arrow [or spear] as long as the longest spears of that time was found, with this written on it:

Lands where we were and we were their people... when people were people and lands were lands (3)."

The lands remain as they are, but their conditions and the conditions of their people have become unrecognizable and changed.

{Indeed, Allah is ever Exalted in Might} meaning: nothing is impossible for Him and nothing escapes Him. {Wise} in His warning to His servants.

And His saying regarding the description of the people of Paradise: {And We shall admit them to shade, ever-deepening} meaning dense shade with no sun in it. Al-Hasan said: It was described as "ever-deepening" because it is not entered by what enters the shade of this world, such as heat, scorching winds, and the like. Al-Dahhak said: It means the shade of trees and the shade of their palaces. Al-Kalbi said: {shade, ever-deepening} means permanent (4).

= An example of poetic plagiarism, he said: and like the saying of Al-Abbas ibn Abd al-Muttalib: "And what are people... you know," and the saying of Al-Farazdaq: "And what are people... you know." (1) Diwan Labid p. 34, and the hadith about Aisha was narrated by Ibn al-Mubarak in "Al-Zuhd" (183), Abd al-Razzaq (20448), and Al-Bukhari in "Al-Tarikh al-Saghir" 1/56 through Al-Zuhri, from Urwah, from Aisha, and Ibn Abd al-Barr mentioned it in "Bahjat al-Majalis" 2/797, and the narration of the beginning of the second verse was inconsistent in these sources. (2) In (Zah): our time. (3) Narrated by Al-Saydawi in "Mu'jam al-Shuyukh" pp. 102-104 except that he did not mention this last verse, and he mentioned at the end of the report the saying of Ibn Abbas: "We did not weep for any time except that we wept for it." Ibn Abd al-Barr

mentioned the report similarly in "Bahjat al-Majalis" 2/798, mentioning two verses at the end, this being one of them, and see "Al-Aghani" 21 / 93 - 94. (4) The saying of Al-Dahhak and Al-Kalbi in the Tafsir of Abu al-Layth 1/362.

अल-शा'बी ने कहा: एक व्यक्ति इब्न अब्बास के पास आया और कहा: "क्या आपने देखा कि आयशा ने क्या किया! उन्होंने अपने काल की निंदा की, और लबीद के दो छंद पढ़े:

वे लोग चले गए जिनके संरक्षण में जीवन व्यतीत होता था... और मैं खुजली वाले की खाल की तरह पीछे रह गया हूँ। वे बेशर्मी और अपमान का आनंद लेते हैं... और उनके वक्ता को दोषी ठहराया जाता है, भले ही वह उपद्रव न करे (1)।"

फिर उन्होंने कहा: "अल्लाह लबीद पर दया करे, क्या होता यदि वह हमारे इस समय को पाता?!" इब्न अब्बास ने कहा: "यदि आयशा ने अपने काल (2) की निंदा की है, तो निःसंदेह 'आद ने भी अपने काल की निंदा की थी; क्योंकि 'आद के खजाने में, उनके नष्ट होने के लंबे समय बाद, उस समय के सबसे लंबे भालों के समान लंबा एक तीर [या भाला] पाया गया था, जिस पर लिखा था:

वे देश जहाँ हम थे और हम उनके निवासी थे... जब लोग लोग थे और देश देश थे (3)।"

देश वैसे ही बने रहते हैं, लेकिन उनके हालात और उनके लोगों के हालात अपरिचित हो गए और बदल गए हैं।

{निःसंदेह अल्लाह प्रभुत्वशाली है} अर्थात्: कोई भी चीज़ उसे विवश नहीं कर सकती और न ही कोई चीज़ उससे बच सकती है। {तत्वज्ञानी} अपने दासों को अपनी चेतावनी देने में।

और स्वर्ग के निवासियों के वर्णन के विषय में उनका कथन: {और हम उन्हें घनी छाया में प्रवेश कराएँगे} अर्थात् घनी छाया जिसमें धूप न हो। अल-हसन ने कहा: इसे "घनी" इसलिए कहा गया है क्योंकि इसमें वह चीज़ प्रवेश नहीं करती जो इस दुनिया की छाया में प्रवेश करती है जैसे कि गर्मी, लू और इसी तरह की अन्य चीज़ें। अल-दहाक ने कहा: इसका अर्थ है पेड़ों की छाया और उनके महलों की छाया। अल-कलबी: {घनी छाया} का अर्थ है स्थायी (4)।

= काव्य साहित्यिक चोरी के उदाहरण के रूप में, उन्होंने कहा: और अल-अब्बास इब्न अब्द अल-मुत्तलिब के कथन की तरह: "और लोग क्या हैं... आप जानते हैं," और अल-फ़रज़दक़ का कथन: "और लोग क्या हैं... आप जानते हैं।" (1) दीवान लबीद पृष्ठ 34, और आयशा के बारे में हदीस को इब्न अल-मुबारक ने "अल-ज़ुहद" (183), अब्द अल-रज्जाक (20448), और अल-बुखारी ने "अल-तारीख अल-सगीर" 1/56 में अल-ज़ुहरी के माध्यम से, उरवाह से, आयशा से उद्धृत किया है, और इब्न अब्द

अल-बर्र ने "बहजत अल-मजालिस" 2/797 में इसका उल्लेख किया है, और इन स्रोतों में दूसरे छंद के पहले भाग का वर्णन असंगत था। (2) (ज़ह) में: हमारा काल। (3) अल-सैदावी ने "मुअज्जम अल-शुयुख" पृष्ठ 102-104 में इसका उल्लेख किया है, सिवाय इसके कि उन्होंने इस अंतिम छंद का उल्लेख नहीं किया, और रिपोर्ट के अंत में इब्न अब्बास का कथन उल्लेख किया: "हम किसी काल के लिए नहीं रोए सिवाय इसके कि हम उस पर रोए।" इब्न अब्द अल-बर्र ने "बहजत अल-मजालिस" 2/798 में इसी तरह की रिपोर्ट का उल्लेख किया है, अंत में दो छंदों का उल्लेख किया है, जिनमें से एक यह है, और "अल-अघानी" 21 / 93 - 94 देखें। (4) अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/362 में अल-दहाक और अल-कलबी का कथन।

اور الشعبی نے کہا: ایک شخص ابن عباس کے پاس آیا اور کہنے لگا: "کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ عائشہ نے کیا کیا! انہوں نے اپنے زمانے کی مذمت کی، اور لبید کے دو شعر پڑھے:

وہ لوگ چلے گئے جن کی آغوش میں زندگی گزاری جاتی تھی... اور میں خارش زدہ کی کھال کی طرح پسماندگان میں رہ گیا ہوں۔ وہ بے حیائی اور ذلت سے لطف اندوز ہوتے ہیں... اور ان کے بولنے والے کو ملامت کی جاتی ہے اگرچہ وہ فساد نہ کرے (1)۔"

پس انہوں نے کہا: "اللہ لبید پر رحم فرمائے، کیا ہوتا اگر وہ ہمارا یہ زمانہ پاتا؟! تو ابن عباس نے کہا: "اگر عائشہ نے اپنے زمانے (2) کی مذمت کی ہے، تو قومِ عاد نے بھی اپنے زمانے کی مذمت کی تھی؛ کیونکہ قومِ عاد کے خزانے میں ان کی ہلاکت کے طویل عرصے بعد ایک تیر [یا نیزہ] پایا گیا جو اس زمانے کے سب سے لمبے نیزوں جتنا لمبا تھا، اس پر لکھا تھا:

وہ شہر جہاں ہم تھے اور ہم ان کے رہنے والے تھے... جب لوگ لوگ تھے اور شہر شہر تھے (3)۔"

شہر تو اپنی جگہ باقی رہتے ہیں، سوائے اس کے کہ ان کے حالات اور ان کے رہنے والوں کے حالات بدل گئے اور پہچانے نہیں جاتے۔

﴿بے شک اللہ بڑا غالب ہے﴾ یعنی: کوئی چیز اسے عاجز نہیں کر سکتی اور نہ کوئی چیز اس سے بچ سکتی ہے۔ ﴿حکمت والا ہے﴾ اپنے بندوں کو اپنی دھمکی دینے میں۔

اور اہل جنت کی صفت کے بارے میں اللہ کا فرمان: ﴿اور ہم انہیں گھنی چھاؤں میں داخل کریں گے﴾ یعنی ایسی گھنی چھاؤں جس میں سورج (دھوپ) نہ ہو۔ الحسن نے کہا: اسے "ظلیل" (گھنی

چھاؤں) کہا گیا ہے؛ کیونکہ اس میں وہ چیز داخل نہیں ہوتی جو دنیا کے سائے میں داخل ہوتی ہے جیسے گرمی اور لو وغیرہ| اور الضحاک نے کہا: اس سے مراد درختوں کے سائے اور ان کے محلوں کے سائے ہیں۔ الکلبی: ﴿گھنی چھاؤں﴾ کا مطلب ہے ہمیشہ رہنے والی (4)۔

= شعری چوریوں کی ایک مثال کے طور پر انہوں نے کہا: جیسے العباس بن عبدالمطلب کا قول ہے: "اور لوگ کیا ہیں... تم جانتے ہو،" اور فرزدق کا قول: "اور لوگ کیا ہیں... تم جانتے ہو۔" (1) دیوان لبید ص ٣٤، اور عائشہ کے بارے میں حدیث ابن المبارک نے "الزہد" (١٨٣) میں، عبدالرزاق نے (٢٠٤٤٨) میں، اور بخاری نے "التاریخ الصغیر" ١/٥٦ میں زہری کے واسطے سے، عروہ سے، عائشہ سے روایت کی ہے، اور ابن عبدالبر نے "بہجۃ المجالس" ٢/٧٩٧ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ان مآخذ میں دوسرے شعر کے پہلے مصرعے کی روایت مضطرب (غیر مستحکم) ہے۔ (2) (ظ) میں: ہمارا زمانہ۔ (3) الصیداوی نے اسے "معجم الشیوخ" ص ١٠٢ - ١٠٤ میں روایت کیا ہے سوائے اس کے کہ انہوں نے اس آخری شعر کا ذکر نہیں کیا، اور روایت کے آخر میں ابن عباس کا یہ قول ذکر کیا: "ہم جس زمانے پر بھی روئے تو اس کے بعد اس پر روئے (یعنی آنے والا زمانہ پچھلے سے بدتر پایا)۔" اور ابن عبدالبر نے اس کے مانند روایت "بہجۃ المجالس" ٢/٧٩٨ میں ذکر کی ہے، اس کے آخر میں دو شعر ذکر کیے جن میں سے ایک یہ ہے، اور دیکھیے "الاغانی" ٢١ / ٩٣ - ٩٤۔ (4) تفسیر ابی اللیث ١/٣٦٢ میں الضحاک اور الکلبی کا قول۔

Surah An-Nisa: Verse 58 423

The Words of the Exalted: "Indeed, Allah commands you to render trusts to whom they are due and when you judge between people to judge with justice. Excellent is that which Allah instructs you. Indeed, Allah is ever Hearing and Seeing." [58]

There are two points concerning this:

The First: The Words of the Exalted: "Indeed, Allah commands you to render trusts..." This verse is one of the foundations of rulings; it encompasses the entirety of the religion and the law.

There is a difference of opinion regarding who is being addressed. Ali bin Abi Talib, Zayd bin Aslam, Shahr bin Hawshab, and Ibn Zayd said: This is an address specifically to the rulers of the Muslims. Thus, it is for the Prophet ﷺ and his leaders, and then it applies to those after them (1).

Ibn Jurayj and others said: This address was specifically for the Prophet ﷺ regarding the matter of the key of the Kaaba when he took it from Uthman [bin Talha] bin Abi Talha al-Hajabi al-Abdari of Banu Abd al-Dar, and from his cousin Shaybah bin Uthman bin Abi Talha, both of whom were non-believers at the time of the conquest of Mecca (2). Al-Abbas ibn Abd al-Muttalib asked for it so that the custodianship (sidana) could be added to the water-providing service (siqaya). The Messenger of Allah ﷺ entered the Kaaba, broke the idols that were in it, brought out the Station of Ibrahim, and Gabriel descended upon him with this verse. Umar ibn al-Khattab said: The Messenger of Allah ﷺ came out reciting this verse, and I had never heard it from him before. He called Uthman and Shaybah and said, "Take it permanently and hereditarily; none shall take it from you except a wrongdoer." Makki related: Shaybah initially did not want to give the key, then he gave it and said to the Prophet ﷺ: Take it by the trust of Allah (3).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/70. Ali's statement was narrated by Sa'id bin Mansur (651 - Tafsir), Ibn Abi Shaybah 12/213, and al-Tabari 7/169. Zayd's statement was narrated by Ibn Abi Shaybah 12/222 and al-Tabari 7/169. Al-Tabari narrated the rest of the statements in 7/169-170. (2) Uthman bin Talha (may Allah be pleased with him): His biography was mentioned at the beginning of the Surah. We noted there that he embraced Islam during the Truce of Hudaybiyyah. As for the author's statement that he was a non-believer on the day of the conquest, perhaps he followed al-Tha'labi in this, for al-Hafiz cited this from him in Al-Isaba 6/387 and said: This is rejected

(munkar). What is known is that he embraced Islam and migrated with Amr ibn al-Aas and Khalid bin al-Walid. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/70. The text is from there except for his saying: "and they were non-believers at the time of the conquest of Mecca." Ibn Jurayj's report was narrated similarly by al-Tabari 7/170-171. What is between brackets is from him and from Al-Muharrar al-Wajiz. Umar's report is a part of it.

सूरा अन-निसा: आयत 58 423

अल्लाह ताला का कथन: "बेशक, अल्लाह तुम्हें आदेश देता है कि तुम अमानतों (धरोहरों) को उनके हक़दारों तक पहुँचाओ और जब लोगों के बीच फैसला करो, तो न्याय के साथ फैसला करो। अल्लाह तुम्हें कितनी अच्छी नसीहत करता है। बेशक, अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है।" [58]

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह ताला का कथन: "बेशक, अल्लाह तुम्हें आदेश देता है कि तुम अमानतों को पहुँचाओ..." यह आयत अहकाम (नियमों) की जननी है; इसमें पूरा दीन और शरीयत समाहित है।

इस बारे में मतभेद है कि यह संबोधन किसे किया गया है? अली बिन अबी तालिब, जैद बिन असलम, शहर बिन हौशब और इब्न जैद ने कहा: यह संबोधन विशेष रूप से मुसलमानों के शासकों के लिए है। इसलिए, यह नबी ﷺ और उनके अमली (अधिकारियों) के लिए है, फिर उनके बाद आने वालों के लिए है (1)।

इब्न जुरैज और अन्य ने कहा: यह संबोधन विशेष रूप से नबी ﷺ के लिए काबा की चाबी के मामले में था, जब उन्होंने इसे उस्मान [बिन तल्हा] बिन अबी तल्हा अल-हजबी अल-अब्दरी (बनू अब्द अद-दार से) और उनके चचेरे भाई शयबा बिन उस्मान बिन अबी तल्हा से लिया था, और वे दोनों मक्का विजय के समय काफिर थे (2)। अब्बास इब्न अब्दुल मुत्तलिब ने इसे मांगा ताकि सिदाना (काबा की सेवा) को सिक़ाया (पानी पिलाने की सेवा) के साथ जोड़ा जा सके। अल्लाह के रसूल ﷺ काबा में दाखिल हुए, उसमें मौजूद मूर्तियों को तोड़ दिया, मकाम-ए-इब्राहिम को बाहर निकाला, और जिब्रील इस आयत के साथ उन पर उतरे। उमर इब्न अल-खत्ताब ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ यह आयत पढ़ते हुए बाहर निकले, और मैंने इससे पहले उनके मुंह से यह आयत नहीं सुनी थी। उन्होंने उस्मान और शयबा को बुलाया और कहा: "इसे स्थायी और पुश्तैनी रूप से ले लो; जालिम के सिवा इसे तुमसे कोई नहीं छीनेगा।" मक्की ने वर्णन किया है कि शयबा पहले चाबी नहीं देना चाहता था, फिर उसने दे दी और नबी ﷺ से कहा: इसे अल्लाह की अमानत के तौर पर ले लें (3)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/70, और अली के कथन को सईद बिन मंसूर (651 - तफसीर), इब्न अबी शयबा 12/213 और तबरी 7/169 ने उद्धृत किया है। जैद के कथन को इब्न अबी शयबा

12/222 और तबरी 7/169 ने उद्धृत किया है, और बाकी कथनों को तबरी ने 7/169-170 में उद्धृत किया है। (2) उस्मान बिन तल्हा (रज़ियल्लाहु अन्हु): उनकी जीवनी का उल्लेख सूरा की शुरुआत में हो चुका है। हमने वहां जिक्र किया था कि उन्होंने हुदैबिया की संधि के दौरान इस्लाम स्वीकार किया था। जहाँ तक लेखक के इस कथन का प्रश्न है कि वे फतेह (विजय) के दिन काफिर थे, तो शायद उन्होंने इसमें अल-सालाबी का अनुसरण किया है, क्योंकि अल-हाफ़िज़ ने इसे 'अल-इसाबा' 6/387 में उनसे उद्धृत किया है और कहा है: यह मुनकर (अस्वीकार्य) है। प्रसिद्ध बात यह है कि उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया और अम्र बिन अल-आस और खालिद बिन अल-वलीद के साथ हिजरत की। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/70, और यह बात वहाँ से ली गई है सिवाय उनके इस कथन के "और वे मक्का विजय के समय काफिर थे"। इब्न जुरैज की रिपोर्ट तबरी 7/170-171 द्वारा इसी तरह उद्धृत की गई है। कोष्ठक में दी गई सामग्री उनसे और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। उमर की रिपोर्ट इसका एक हिस्सा है।

سورہ النساء: آیت 58 423

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بیشک اللہ تمہیں حکم دیتا ہے کہ تم امانتیں ان کے حق داروں تک پہنچاؤ اور جب لوگوں کے درمیان فیصلہ کرو تو عدل کے ساتھ فیصلہ کرو۔ اللہ تمہیں کیا ہی اچھی نصیحت فرماتا ہے۔ بیشک اللہ سب کچھ سننے والا، سب کچھ دیکھنے والا ہے (58)﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بیشک اللہ تمہیں حکم دیتا ہے کہ تم امانتیں پہنچاؤ﴾ یہ آیت احکام کی بنیاد (امہات الاحکام) میں سے ہے؛ یہ پورے دین اور شریعت کو محیط ہے۔

اس بارے میں اختلاف ہے کہ اس کا مخاطب کون ہے؟ حضرت علی بن ابی طالب، زید بن اسلم، شہر بن حوشب اور ابن زید نے کہا: یہ خاص طور پر مسلمانوں کے حکمرانوں کے لیے خطاب ہے، چنانچہ یہ نبی ﷺ اور آپ کے عمال (حکام) کے لیے ہے، پھر ان کے بعد آنے والوں کے لیے ہے (1)۔

ابن جریج اور دیگر نے کہا: یہ خطاب خاص طور پر نبی ﷺ کے لیے کعبہ کی چابی کے معاملے میں تھا، جب آپ نے اسے عثمان [بن طلحہ] بن ابی طلحہ الحجبی العبدری (بنو عبد الدار سے) اور ان کے چچازاد بھائی شیبہ بن عثمان بن ابی طلحہ سے لیا تھا، اور وہ دونوں فتح مکہ کے وقت کافر تھے (2)۔ عباس ابن عبد المطلب نے اسے طلب کیا تاکہ سدانہ (کعبہ کی خدمت) بھی سقایہ (حجاج کو پانی پلانے کی خدمت) کے ساتھ ان کے پاس جمع ہو جائے۔ رسول اللہ ﷺ کعبہ میں داخل ہوئے، وہاں موجود بتوں کو توڑ دیا، مقامِ ابراہیم کو باہر نکالا، اور جبرائیل علیہ السلام یہ آیت لے کر آپ پر نازل ہوئے۔ عمر ابن الخطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ یہ آیت پڑھتے ہوئے باہر

نکلے، اور میں نے اس سے پہلے آپ سے یہ آیت نہیں سنی تھی۔ آپ نے عثمان اور شیبہ کو بلایا اور فرمایا: "اسے ہمیشہ کے لیے نسلاً بعد نسل لے لو، اسے تم سے ظالم ہی چھینے گا۔" مکی نے بیان کیا کہ شیبہ پہلے چابی نہیں دینا چاہ رہے تھے، پھر انہوں نے دے دی اور نبی ﷺ سے کہا: اسے اللہ کی امانت کے طور پر لیں۔(3)

---

(1) المحرر الوجیز 2/ 70، اور حضرت علی کا قول سعید بن منصور (651 - تفسیر)، ابن ابی شیبہ 12/ 213، اور الطبری 7/ 169 نے روایت کیا ہے۔ زید کا قول ابن ابی شیبہ 12/ 222، اور الطبری 7/ 169 نے روایت کیا، اور باقی اقوال الطبری نے 7/ 169 - 170 میں روایت کیے ہیں۔ (2) عثمان بن طلحہ رضی اللہ عنہ کا تذکرہ سورہ کے شروع میں گزر چکا ہے، اور ہم نے وہاں ذکر کیا تھا کہ وہ صلح حدیبیہ کے دوران اسلام لائے تھے۔ جہاں تک مصنف کے اس قول کا تعلق ہے کہ وہ فتح کے دن کافر تھے، تو شاید انہوں نے اس میں الثعلبی کی پیروی کی ہے، حافظ نے اسے الاصابہ 6/ 387 میں ان سے نقل کیا ہے اور کہا ہے: یہ منکر (نامقبول) ہے، اور مشہور یہ ہے کہ وہ اسلام لائے اور عمرو بن العاص اور خالد بن ولید کے ساتھ ہجرت کی۔ (3) المحرر الوجیز 2/ 70، اور یہ کلام وہیں سے ہے سوائے ان کے اس قول کے: "اور وہ دونوں فتح مکہ کے وقت کافر تھے"، اور ابن جریج کی روایت الطبری نے 7/ 170 - 171 میں اسی طرح نقل کی ہے، اور جو کچھ خطین (بریکٹس) کے درمیان ہے وہ اسی سے اور المحرر الوجیز سے ہے، اور عمر رضی اللہ عنہ کی روایت کا یہ ایک ٹکڑا ہے، =

Ibn Abbas said: The verse is specifically for rulers, in that they should advise women regarding disobedience (Nushuz) and the like, and return them to their husbands.

However, the most apparent meaning is that it is general for all people. It includes rulers regarding the trusts (amanat) entrusted to them in the distribution of funds, the redressing of grievances, and justice in governance (1). This is the choice of Al-Tabari (2). It also includes those below them (3) among people regarding the safekeeping of deposits, caution in testimonies, and other things, such as a man judging in a certain matter and so on. Prayer, Zakat, and all other acts of worship are a trust (Amanah) from Allah the Almighty.

This meaning was narrated as a marfu' (attributed to the Prophet) hadith from Ibn Mas'ud from the Prophet ﷺ, who said: "Killing in the way of Allah expiates all sins - or he said: everything - except for trust (Amanah). Trust is in prayer (4), trust is in fasting, trust is in speech, and the most serious of these are deposits." Mentioned by Abu Nu'aym al-Hafiz in al-Hilyah (5).

= It is broken (munqati'); because Ibn Jurayj did not meet Umar. The story of Al-Abbas seeking the custodianship (Sidanah) was narrated at length by Ibn Mardawayh from the path of Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, as mentioned by Al-Hafiz in Al-Ujab 2/892.

And his ﷺ saying: "Take it forever..." was narrated by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 151 from the hadith of Shaybah ibn Uthman ibn Abi Talhah ﷺ with the wording: "Take it, O sons of Abu Talhah, forever..." and narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (11234), and Ibn Adi 4/1455, from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. In its chain is Abdullah ibn Mu'ammal, about whom Al-Hafiz said in Al-Taqrib p. 268: Weak. Al-Wahidi narrated it on p. 151 from Mujahid in a mursal form.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/70, and the report of Ibn Abbas was narrated by Al-Tabari 7/170. (2) In his Tafsir 7/171. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/70: "and includes them and those below them." (4) In (d) and (z): "everything except for trust in prayer." (5) 4/201, and Al-Tabari also narrated it in 19/202, and Al-Tabarani in Al-Kabir (10527). And Ibn Abi Hatim narrated it (5512), Abu Nu'aym 4/201, and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (5266) from Ibn Mas'ud ﷺ as a mawquf report. Al-Daraqutni said in Al-Ilal 5/77: The mawquf version is correct. Muslim narrated it (1886) from the hadith of Abdullah ibn Amr, may Allah be pleased with them both, from the Prophet ﷺ who said: "Killing in the

way of Allah expiates everything except debt," and it was mentioned previously on 5/413.

सूरह अन-निसा: आयत 58 424

इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत विशेष रूप से शासकों के लिए है, कि वे महिलाओं को अवज्ञा (नुशुज़) आदि के संबंध में उपदेश दें, और उन्हें उनके पतियों के पास लौटा दें।

और आयत में सबसे स्पष्ट बात यह है कि यह सभी लोगों के लिए सामान्य है। इसमें शासकों को उनके पास सौंपे गए न्यासों (अमानत) के संबंध में शामिल किया गया है, जैसे धन का वितरण, शिकायतों का निवारण, और सरकारों में न्याय (1)। यह अल-तबरी का चुनाव है (2)। और इसमें लोगों में से उनसे नीचे के लोगों (3) को भी शामिल किया गया है, जैसे अमानतों की रक्षा करना, गवाहियों में सावधानी बरतना, और अन्य चीज़ें, जैसे कि कोई व्यक्ति किसी मामले में निर्णय लेता है और इसी तरह। नमाज़, ज़कात और अन्य सभी इबादतें अल्लाह तआला की अमानत हैं।

यह अर्थ इब्न मसूद की हदीस से मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) के रूप में वर्णित है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "अल्लाह की राह में मारा जाना सभी पापों को मिटा देता है - या उन्होंने कहा: सब कुछ - सिवाय अमानत के। अमानत नमाज़ में है (4), अमानत रोज़े में है, अमानत बातचीत में है, और इनमें सबसे गंभीर अमानतें (धरोहर) हैं।" इसे अबू नुएम अल-हाफ़िज़ ने अल-हिलिया में उल्लेख किया है (5)।

= और यह मुनक़ति' (टूटा हुआ) है; क्योंकि इब्न जुरैज ने उमर को नहीं पाया। सिदाना (काबा की रखवाली) मांगने में अल-अब्बास की कहानी इब्न मरदवैह ने अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालिह से, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से विस्तार से उद्धृत की है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-उजब 2/892 में उल्लेख किया है।

और उनका ﷺ कहना: "इसे हमेशा के लिए ले लो..." अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 151 में शायबा बिन उस्मान बिन अबी तल्हा ﷺ की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "ओ अबू तल्हा के बेटों, इसे हमेशा के लिए ले लो..." और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (11234) में, और इब्न अदी ने 4/1455 में, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला (इसनाद) में अब्दुल्ला बिन मुअम्मल हैं, जिनके बारे में अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब पृ. 268 में कहा है: कमज़ोर। और अल-वाहिदी ने पृ. 151 पर इसे मुजाहिद से मुर्सल के रूप में उद्धृत किया है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/70, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट अल-तबरी 7/170 द्वारा उद्धृत की गई है। (2) उनके तफ़सीर 7/171 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/70 में: "और इसमें वे और उनके नीचे के लोग शामिल हैं।" (4) (द) और (ज़) में: "नमाज़ में अमानत के अलावा सब कुछ।" (5) 4/201, और इसे अल-तबरी ने 19/202 में और अल-तबरानी ने अल-कबीर (10527) में भी उद्धृत किया है। और इब्न अबी हातिम ने (5512), अबू नुएम ने 4/201, और अल-बैहक़ी ने अल-शुआब (5266) में इब्न मसूद ﷺ से मौक़ूफ़ के रूप में उद्धृत किया है। अल-दाराकुतनी ने अल-इलाल 5/77 में कहा: मौक़ूफ़ ही सही है। और मुस्लिम ने (1886) अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से पैगंबर ﷺ से उद्धृत किया है: "अल्लाह की राह में मारा जाना कर्ज (क़र्ज़) के अलावा सब कुछ मिटा देता है" और यह पहले 5/413 पर बीत चुका है।

سورة النساء: آیت 58 424

ابن عباس نے کہا: یہ آیت خاص طور پر حکمرانوں کے بارے میں ہے، کہ وہ عورتوں کو نافرمانی (نشوز) وغیرہ کے بارے میں نصیحت کریں، اور انہیں ان کے شوہروں کی طرف لوٹا دیں۔

اور آیت میں زیادہ واضح بات یہ ہے کہ یہ تمام لوگوں کے لیے عام ہے۔ یہ حکمرانوں کو ان کے سپرد کی گئی امانتوں، جیسے اموال کی تقسیم، مظالم کے ازالے، اور حکومتوں میں عدل و انصاف (1) کے بارے میں شامل کرتی ہے۔ یہی طبری (2) کا انتخاب ہے۔ اور یہ لوگوں میں سے ان کے علاوہ دوسروں (3) کو بھی شامل کرتی ہے، جیسے امانتوں کی حفاظت، گواہیوں میں احتیاط، اور دیگر چیزیں، مثلاً کوئی شخص کسی معاملے میں فیصلہ کرتا ہے وغیرہ۔ نماز، زکوٰۃ اور دیگر تمام عبادات اللہ تعالیٰ کی امانت ہیں۔

اور یہ معنی ابن مسعود کی حدیث سے مرفوعاً مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی راہ میں قتل ہونا تمام گناہوں کو مٹا دیتا ہے - یا فرمایا: ہر چیز کو - سوائے امانت کے۔ اور امانت نماز میں ہے (4)، امانت روزے میں ہے، امانت گفتگو میں ہے، اور ان میں سب سے سخت امانتیں (ودیعتیں) ہیں۔" اسے ابو نعیم الحافظ نے الحلیہ (5) میں ذکر کیا ہے۔

= اور یہ منقطع ہے؛ کیونکہ ابن جریج نے عمر کو نہیں پایا۔ اور ابن عباس کی سدانہ (کعبہ کی کلید برداری) طلب کرنے کی کہانی ابن مردویہ نے الکلبی کے واسطے سے، ابو صالح سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے تفصیل سے روایت کی ہے، جیسا کہ حافظ نے العجاب 2/892 میں ذکر کیا ہے۔

اور آپ ﷺ کا قول: "اسے ہمیشہ کے لیے لے لو..." اسے واحدی نے اسباب النزول ص 151 میں شیبہ بن عثمان بن ابی طلحہ ﷺ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "اے ابو طلحہ کے بیٹو اسے ہمیشہ کے لیے لے لو..." اور اسے طبرانی نے الکبیر (11234) میں، اور ابن عدی نے 4/1455 میں، ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں عبد اللہ بن مؤمل ہے، جس کے بارے میں حافظ نے التقریب ص 268 میں کہا ہے: ضعیف۔ اور واحدی نے ص 151 پر اسے مجاہد سے مرسل روایت کیا ہے۔

(1) المحرر الوجیز 2/70، اور ابن عباس کی خبر طبری نے 7/170 میں روایت کی ہے۔ (2) اپنی تفسیر 7/171 میں۔ (3) المحرر الوجیز 2/70 میں: "اور انہیں اور ان کے علاوہ دوسروں کو شامل کرنا۔" (4) (د) اور (ز) میں: "نماز میں امانت کے علاوہ ہر چیز۔" (5) 4/201، اور اسے طبری نے 19/202 میں اور طبرانی نے الکبیر (10527) میں بھی روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی حاتم (5512)، ابو نعیم 4/201، اور بیہقی نے الشعب (5266) میں ابن مسعود ﷺ سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ دارقطنی نے العلل 5/77 میں کہا: موقوف ہی صحیح ہے۔ اور مسلم نے (1886) عبد اللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے: "اللہ کی راہ میں قتل ہونا قرض کے علاوہ ہر چیز کو مٹا دیتا ہے" اور یہ پہلے 5/413 پر گزر چکا ہے۔

Page Heading: 425 Surah An-Nisa: Verse 58

Body Text: Among those who said that the verse is general for everyone are Al-Bara' bin 'Azib, Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and Ubayy bin Ka'b. They said: Trust (Amanah) is in everything: in ablution, prayer, zakat, ritual impurity (janaba), fasting, weights and measures, and deposits. Ibn Abbas said: Allah did not grant permission to either a person in hardship or a person in ease to withhold a trust(1). I say: This is a consensus. And they agreed that trusts must be returned to their owners, whether they are righteous or wicked, as stated by Ibn al-Mundhir(2). Amanah (trust) is an infinitive used in the sense of the past participle (meaning the thing entrusted), which is why it is pluralized. The reason for the context following what preceded is: that the Almighty informed about the People of the Book concealing the description of Muhammad ﷺ, and their saying: 'Indeed, the polytheists are better guided in path.' That was a betrayal from them, so the discourse shifted to mentioning all trusts. Thus, the verse is comprehensive in its arrangement for every trust, and they are numerous as we mentioned. Their main types in rulings are: deposits, found items (luqatah), pledges (mortgage), and borrowed items. Ubayy bin Ka'b narrated: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Deliver the trust to him who entrusted it to you, and do not betray him who betrayed you." Reported by Al-Daraqutni(3). It was also narrated by Anas and Abu Hurairah from the Prophet ﷺ, and...

Footnotes: (1) Reported by Al-Tabari (7/172), and the statement of Al-Bara' (may Allah be pleased with him) came following the mentioned narration of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) when he was asked: Did you not hear what your brother Abdullah bin Mas'ud said? He said: He told the truth, did you not hear Allah Almighty saying: {Indeed, Allah commands you to render trusts to their owners}? As for the statement of Ubayy (may Allah be pleased with him), Al-Mawardi mentioned it in 'Al-Nukat wal-'Uyun' (1/498). (2) Al-Ishraf (1/251). (3) In his Sunan (2935), and also reported by Ibn al-Jawzi in 'Al-'Ilal' (2/592) from the path of Yusuf bin Ya'qub, a man from Quraysh, from Ubayy (may Allah be pleased with him), from the Prophet ﷺ. Ibn al-Jawzi said: Yusuf bin Ya'qub is unknown, and it contains Muhammad ibn Maymun; Ibn Hibban said: He is very rejected in Hadith, it is not permissible to use him as evidence. Ibn al-Mulaqqin said in 'Khulasat al-Badr al-Munir' (2/150): Ahmad said: This is a false hadith, I do not know it from the Prophet ﷺ through any authentic chain. I (the speaker, Ibn al-Mulaqqin) say: It has six chains, all of which are weak. Al-Bayhaqi (10/271) quoted Al-Shafi'i as saying: This hadith is not established among the scholars from you, and even if it were established, it would not be an argument

against us... since the Sunnah and the consensus of many scholars indicate that a man may take his right for himself secretly from the one who owes it to him; so it indicated that this is not betrayal, betrayal is taking what is not permissible to take..

पृष्ठ शीर्षक: ४२५ सूरह अन-निसा: आयत ५८

मुख्य पाठ: जिन्होंने यह कहा कि यह आयत सभी के लिए सामान्य है, उनमें अल-बरा बिन 'अज़ीब, इब्न मसूद, इब्न अब्बास और उबै बिन काब शामिल हैं। उन्होंने कहा: अमानत (न्यास) हर चीज़ में है: वुज़ू, नमाज़, ज़कात, जनाबत (अपवित्रता), रोज़ा, नाप और तौल, और जमा राशियों में। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने न तो तंगी वाले व्यक्ति को और न ही खुशहाल व्यक्ति को अमानत रोकने की अनुमति दी है(१)। मैंने कहा: यह एक आम सहमति (इज्मा) है। और वे इस बात पर सहमत हुए कि अमानत उनके स्वामियों को लौटाई जानी चाहिए, चाहे वे नेक हों या दुष्ट, जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा है(२)। अमानत एक संज्ञा (मस्दर) है जिसका अर्थ कर्म (मफ़ऊल) के रूप में होता है, इसीलिए इसे बहुवचन में प्रयोग किया गया है। पूर्वगामी के साथ संदर्भ का तर्क यह है: कि सर्वशक्तिमान ने अहले किताब द्वारा मुहम्मद ﷺ के गुणों को छिपाने और उनके इस कथन के बारे में बताया कि: 'निस्संदेह मुशरिक अधिक सही रास्ते पर हैं।' यह उनकी ओर से एक विश्वासघात था, इसलिए बात सभी अमानतों के ज़िक्र की ओर मुड़ गई। इस प्रकार, आयत अपने विन्यास में हर अमानत के लिए व्यापक है, और वे संख्या में बहुत हैं जैसा कि हमने उल्लेख किया है। कानूनी फैसलों में उनके मुख्य प्रकार हैं: अमानत (वदीअत), पाई हुई वस्तु (लुक़्ता), गिरवी (रहन) और उधार ली गई वस्तु (आरिया)। उबै बिन काब ने रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "उस व्यक्ति को अमानत पहुँचाओ जिसने तुम पर भरोसा किया, और उसके साथ विश्वासघात न करो जिसने तुम्हारे साथ विश्वासघात किया।" इसे अल-दारक़ुतनी ने उद्धृत किया है(३)। इसे अनस और अबू हुरैरा ने भी नबी ﷺ से रिवायत किया है, और...

पाद टिप्पणियाँ: (१) इसे अल-तबरी (७/१७२) ने उद्धृत किया है, और अल-बरा ؓ का कथन इब्न मसूद ؓ की पूर्वोक्त हदीस के बाद आया है जब उनसे पूछा गया: क्या आपने नहीं सुना कि आपके भाई अब्दुल्ला बिन मसूद ने क्या कहा? उन्होंने कहा: उन्होंने सच कहा, क्या आपने अल्लाह तआला को यह कहते नहीं सुना: {बेशक अल्लाह तुम्हें हुक्म देता है कि अमानतें उनके हक़दारों को पहुँचा दो}। जहाँ तक उबै ؓ के कथन का सवाल है, अल-मावर्दी ने इसका ज़िक्र 'अल-नुकात वल-'उयून' (१/४९८) में किया है। (२) अल-इशराफ (१/२५१)। (३) उनकी सुनन (२९३५) में, और इब्न अल-जौज़ी ने भी 'अल-इलाल' (२/५९२) में यूसुफ बिन याकूब के माध्यम से इसे उद्धृत किया है, जो कुरैश का एक आदमी था, उबै ؓ से, नबी ﷺ से। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यूसुफ बिन याकूब अज्ञात (मजहूल) है, और इसमें मुहम्मद इब्न मैमून है; इब्न हिब्बान ने कहा: वह हदीस में बहुत ही अविश्वसनीय (मुनकर) है,

उससे दलील लेना जायज़ नहीं है। इब्न अल-मुलक़्क़िन ने 'खुलसत अल-बद्र अल-मुनीर' (२/१५०) में कहा: अहमद ने कहा: यह एक झूठी हदीस है, मैं इसे नबी ﷺ से किसी सही माध्यम से नहीं जानता। मैंने (कहने वाला इब्न अल-मुलक़्क़िन) कहा: इसके छह रास्ते हैं और वे सभी कमज़ोर हैं। अल-बैहक़ी (१०/२७१) ने अल-शाफ़ई से उनके इस कथन को उद्धृत किया: यह हदीस आपमें से विद्वानों के पास साबित नहीं है, और यदि यह साबित होती भी, तो यह हमारे खिलाफ दलील नहीं होती.. क्योंकि सुन्नत और बहुत से विद्वानों की आम सहमति इस बात की ओर इशारा करती है कि आदमी अपना हक उस व्यक्ति से गुप्त रूप से ले सकता है जिसके पास वह है; अतः इसने संकेत दिया कि यह विश्वासघात नहीं है, विश्वासघात वह है जो लेना जायज़ न हो उसे लेना..

صفحہ کا عنوان: ۴۲۵ سورۃ النساء: آیت ۵۸

متن: اور جن لوگوں نے یہ کہا کہ یہ آیت سب کے لیے عام ہے ان میں براء بن عازب، ابن مسعود، ابن عباس اور ابی بن کعب شامل ہیں۔ انہوں نے کہا: امانت ہر چیز میں ہے: وضو، نماز، زکوۃ، جنابت، روزہ، ناپ تول، اور امانتوں (ودیعتوں) میں۔ ابن عباس نے فرمایا: اللہ نے نہ کسی تنگدست کو اور نہ ہی کسی خوشحال کو امانت روکنے کی اجازت دی ہے(۱)۔ میں کہتا ہوں: اور یہ اجماع ہے۔ اور ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ امانتیں ان کے مالکان کو واپس کی جائیں گی، چاہے وہ نیک ہوں یا بدکار، یہ بات ابن المنذر نے کہی ہے(۲)۔ امانت مصدر ہے جو مفعول کے معنی میں استعمال ہوتا ہے، اسی لیے اسے جمع لایا گیا ہے۔ سابقہ کلام کے ساتھ نظم (ربط) کی وجہ یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے اہل کتاب کے محمد ﷺ کی صفت چھپانے، اور ان کے اس قول کے بارے میں خبر دی کہ: 'بے شک مشرکین زیادہ ہدایت والے راستے پر ہیں'۔ تو یہ ان کی طرف سے خیانت تھی، چنانچہ کلام تمام امانتوں کے ذکر کی طرف منتقل ہو گیا۔ پس یہ آیت اپنی ترتیب کے لحاظ سے ہر امانت کے لیے عام ہے، اور وہ کثیر تعداد میں ہیں جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ احکام میں ان کی امہات (بنیادی قسمیں) یہ ہیں: ودیعت (امانت)، لقطہ (گری پڑی چیز)، رہن اور عاریت (مانگی ہوئی چیز)۔ اور ابی بن کعب سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "امانت اس کو ادا کرو جس نے تمہیں امانت دار بنایا، اور اس سے خیانت نہ کرو جس نے تم سے خیانت کی"۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے(۳)۔ اور اسے انس اور ابوہریرہ نے بھی نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، اور...

حواشی: (۱) اسے طبری نے (۱۷۲/۷) روایت کیا ہے، اور براءؓ کا قول ابن مسعودؓ کی مذکورہ بالا حدیث کے فوراً بعد وارد ہوا ہے جہاں ان سے پوچھا گیا: کیا آپ نے نہیں سنا جو آپ کے بھائی

عبداللہ بن مسعود نے کہا؟ انہوں نے کہا: انہوں نے سچ کہا، کیا آپ نے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نہیں سنا: {بے شک اللہ تمہیں حکم دیتا ہے کہ امانتیں ان کے حقداروں کو پہنچا دو}۔ جہاں تک ابی ؓ کے قول کا تعلق ہے، تو اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' (۴۹۸/۱) میں ذکر کیا ہے۔ (۲) الإشراف (۲۵۱/۱)۔ (۳) اپنی سنن (۲۹۳۵) میں، اور اسے ابن الجوزی نے بھی 'العلل' (۵۹۲/۲) میں یوسف بن یعقوب کے واسطے سے روایت کیا ہے، جو قریش کا ایک آدمی تھا، ابی ؓ سے، نبی ﷺ سے۔ ابن الجوزی نے کہا: یوسف بن یعقوب مجہول ہے، اور اس میں محمد ابن میمون ہے؛ ابن حبان نے کہا: وہ سخت منکر الحدیث ہے، اس سے احتجاج کرنا جائز نہیں۔ ابن الملقن نے 'خلاصۃ البدر المنیر' (۱۵۰/۲) میں کہا: احمد نے کہا: یہ باطل حدیث ہے، میں اسے نبی ﷺ سے کسی صحیح سند سے نہیں جانتا۔ میں (کہنے والا ابن الملقن) کہتا ہوں: اس کے چھ طرق ہیں اور وہ سب ضعیف ہیں۔ بیہقی (۲۷۱/۱۰) نے شافعی سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: یہ حدیث آپ کے ہاں اہل علم کے نزدیک ثابت نہیں ہے، اور اگر یہ ثابت بھی ہوتی تو ہمارے خلاف حجت نہ ہوتی.. کیونکہ سنت اور بہت سے اہل علم کا اجماع اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ آدمی اپنا حق اس شخص سے خفیہ طور پر لے سکتا ہے جس کے پاس اس کا حق ہو، تو اس نے دلالت کی کہ یہ خیانت نہیں ہے، خیانت وہ چیز لینا ہے جس کا لینا حلال نہ ہو..

٤٢٦ Surah An-Nisa: Verse 58

Its meaning was previously mentioned in [the commentary on] "Al-Baqarah" (1).

Abu Amama narrated: I heard the Messenger of Allah (PBUH) saying in his sermon during the Farewell Pilgrimage: "A borrowed item must be returned, a gifted animal (for its milk) must be returned, a debt must be paid, and a guarantor is liable." Authentic, recorded by At-Tirmidhi and others. Ad-Daraqutni added: A man asked, "What about Allah's covenant?" He replied, "Allah's covenant is most deserving of being fulfilled" (2).

In accordance with this verse and the Hadith regarding the return of a deposit—that it is guaranteed in all cases, whether it is something hidden or not, and whether there was transgression or not—Ata, ash-Shafi'i, Ahmad (3), and Ashhab stated. It was narrated that Ibn Abbas and Abu Huraira (may Allah be pleased with them) held the depositary liable (4).

Ibn al-Qasim narrated from Malik: Whoever borrows an animal or something else that cannot be hidden, and it perishes in his possession, his word regarding its loss is accepted, and he is not liable for it unless there was transgression. This is the view of al-Hasan al-Basri and an-Nakha'i, and it is the view of the Kufans and al-Awza'i. They said: The meaning of his (PBUH) saying, "A borrowed item must be returned," is the same as the meaning of Allah the Almighty's saying: {Indeed, Allah commands you to render trusts to their owners}. If the trust perishes, the trustee is not liable for its loss because he is trusted. Similarly, if a borrowed item perishes without transgression, [he is not liable] because he did not take it on the basis of a guarantee. If it perishes due to his transgression, he must pay its value because of his offense against it. It was narrated from Ali, Umar, and Ibn Mas'ud that there is no liability for a borrowed item [unless there is negligence] (5).

Ad-Daraqutni narrated from Amr bin Shu'aib, from his father, from his grandfather, that the Messenger of Allah (PBUH) said: "There is no liability upon a trustee" (6).

(1) 3/248, and see the previous comment. (2) Sunan at-Tirmidhi (1265), Sunan ad-Daraqutni (2959), and it was previously mentioned in 1/448. (3) See Ma'alim as-Sunan 3/177. (4) Narrated from them by Abdur Razzaq (1491) and (1492). (5) See al-Ishraf 1/251-252, at-Tamhid 12/38-44, and Ma'alim as-Sunan 3/177. The reports from Ali, Umar, and Ibn Mas'ud were narrated by Abdur Razzaq (14785), (14786), (14788), and

(14801). (6) In his Sunan (2961), narrated by al-Bayhaqi 6/289, and he said: Its chain of narration is weak.

४२६ सूरह अन-निसा: आयत 58

इसका अर्थ पहले "अल-बक़रह" (1) में आ चुका है।

अबू अमामा ने वर्णन किया: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को विदाई हज के दौरान अपने भाषण में कहते सुना: "उधार ली गई वस्तु लौटाई जानी चाहिए, उपहार में दिया गया जानवर (दूध के लिए) लौटाया जाना चाहिए, ऋण चुकाया जाना चाहिए, और ज़मानतदार उत्तरदायी है।" प्रामाणिक, इसे तिरमिज़ी और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है। और दारक़ुत्नी ने जोड़ा: एक व्यक्ति ने पूछा: अल्लाह के वादे के बारे में क्या? उन्होंने कहा: "अल्लाह का वादा पूरा किए जाने का सबसे अधिक हकदार है" (2)।

इस आयत और हदीस के अनुसार अमानत की वापसी के बारे में—कि यह हर स्थिति में गारंटीशुदा है, चाहे वह छिपाने वाली चीज़ हो या न हो, चाहे उसमें उल्लंघन हुआ हो या न हुआ हो—अता, शाफ़ई, अहमद (3) और अशहब ने कहा है। यह भी वर्णित है कि इब्न अब्बास और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने अमानतदार को ज़िम्मेदार ठहराया था (4)।

इब्न अल-क़ासिम ने मलिक से वर्णन किया: जो कोई भी जानवर या कोई अन्य चीज़ उधार लेता है जिसे छिपाया नहीं जा सकता, और वह उसके पास नष्ट हो जाती है, तो उसकी हानि के बारे में उसकी बात मान ली जाएगी, और वह तब तक उत्तरदायी नहीं होगा जब तक कि उसने उल्लंघन न किया हो। यह अल-हसन अल-बसरी और अन-नखई का मत है, और यही कूफ़ा वालों और अल-औज़ई का भी मत है। उन्होंने कहा: उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन का अर्थ कि "उधार ली गई वस्तु लौटाई जानी चाहिए" वही है जो अल्लाह तआला के इस कथन का है: {बेशक अल्लाह तुम्हें हुक्म देता है कि अमानतों को उनके मालिकों को लौटा दो}। इसलिए यदि अमानत नष्ट हो जाती है, तो अमानतदार पर उसका हर्जाना वाजिब नहीं होता क्योंकि वह भरोसेमंद है। इसी तरह उधार ली गई वस्तु (आरिया) भी है, यदि वह बिना किसी उल्लंघन के नष्ट हो जाती है; क्योंकि उसने उसे गारंटी के आधार पर नहीं लिया था। लेकिन यदि वह उसके उल्लंघन से नष्ट होती है, तो उसे उस पर किए गए अपराध के कारण उसकी कीमत चुकानी होगी। अली, उमर और इब्न मसूद से वर्णित है कि उधार ली गई वस्तु पर कोई गारंटी नहीं है (5)।

दारक़ुत्नी ने अम्र बिन शुऐब से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से वर्णन किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अमानतदार पर कोई हर्जाना (गारंटी) नहीं है" (6)।

(1) 3/248, और पिछली टिप्पणी देखें। (2) सुनन अत-तिरमिज़ी (1265), सुनन अद-दारक़ुत्नी (2959), और यह पहले 1/448 में आ चुका है। (3) मआलिम अस-सुनन 3/177 देखें। (4) इसे उन दोनों से अब्दुर रज़्ज़ाक़ (1491) और (1492) ने उद्धृत किया है। (5) अल-इशराफ़ 1/251-252, अत-तम्हीद 12/38-44, और मआलिम अस-सुनन 3/177 देखें। अली, उमर और इब्न मसूद के विवरणों को अब्दुर रज़्ज़ाक़ (14785), (14786), (14788) और (14801) ने उद्धृत किया है। (6) अपनी सुनन (2961) में, और बैहक़ी 6/289 ने इसे उद्धृत किया है, और कहा: इसकी सनद कमज़ोर है।

٤٢٦ سورہ النساء: آیت ٥٨

اس کا معنی پہلے «البقرہ» (١) میں گزر چکا ہے۔

اور حضرت ابو امامہ نے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو حجۃ الوداع کے سال اپنے خطبے میں یہ فرماتے ہوئے سنا: «عارضی طور پر لی گئی چیز (عاریہ) واپس کی جانی چاہیے، اور دودھ کے لیے دیا گیا جانور (منحہ) لوٹایا جانا چاہیے، اور قرض ادا کیا جانا چاہیے، اور ضامن تاوان بھرنے کا ذمہ دار ہے»۔ یہ صحیح ہے، اسے ترمذی اور دوسروں نے روایت کیا ہے۔ اور دارقطنی نے یہ اضافہ کیا ہے کہ: ایک آدمی نے پوچھا: اللہ کا عہد؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «اللہ کا عہد سب سے زیادہ پورا کیے جانے کا حق رکھتا ہے» (٢)۔

اور اس آیت اور حدیث کے تقاضے کے مطابق ودیعت (امانت) کی واپسی کے بارے میں—کہ وہ ہر حال میں قابل ضمانت ہے، خواہ وہ ایسی چیز ہو جسے چھپایا جا سکے یا نہ چھپایا جا سکے، اس میں زیادتی کی گئی ہو یا نہ کی گئی ہو—عطا، شافعی، احمد (٣) اور اشہب نے یہی کہا ہے۔ اور مروی ہے کہ ابن عباس اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہما نے ودیعت کو قابل ضمانت قرار دیا تھا (٤)۔

اور ابن القاسم نے مالک سے روایت کی ہے: کہ جس نے کوئی جانور یا ایسی کوئی اور چیز عاریتاً (ادھار) لی جسے چھپایا نہیں جا سکتا، اور وہ اس کے پاس ہلاک ہو گئی، تو اس کی ہلاکت کے بارے میں اس کی بات مان لی جائے گی، اور وہ اس کا ضامن نہیں ہوگا سوائے اس کے کہ اس نے زیادتی کی ہو۔ اور یہ حسن بصری اور نخعی کا قول ہے، اور یہی اہل کوفہ اور اوزاعی کا بھی قول ہے۔ انہوں نے کہا: آپ ﷺ کے اس قول «العاریۃ مؤداۃ» کا معنی وہی ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس قول کا ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَن تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾۔ پس جب امانت ہلاک ہو جائے تو امانت دار پر

اس کا تاوان لازم نہیں آتا کیونکہ وہ امانت دار (مصدق) ہے، اسی طرح عاریہ بھی ہے جب وہ زیادتی کے بغیر ہلاک ہو جائے؛ کیونکہ اس نے اسے ضمانت کی بنیاد پر نہیں لیا تھا، پس جب وہ اس کی زیادتی سے ہلاک ہو جائے تو اس پر زیادتی کی وجہ سے اس کی قیمت لازم ہوگی۔ اور حضرت علی، عمر اور ابن مسعود سے مروی ہے کہ: عاریہ میں کوئی ضمانت نہیں ہے (۵)۔

اور دارقطنی نے عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے باپ سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «امانت دار پر کوئی ضمانت نہیں ہے» (۶)۔

(۱) ۲۴۸/۳ ، اور پچھلا تبصرہ دیکھیں۔ (۲) سنن ترمذی (۱۲۶۵)، اور سنن دار قطنی (۲۹۵۹)، اور یہ پہلے ۴۴۸/۱ میں گزر چکا ہے۔ (۳) معالم السنن ۱۷۷/۳ دیکھیں۔ (۴) اسے ان دونوں سے عبد الرزاق نے روایت کیا ہے (۱۴۹۱) اور (۱۴۹۲)۔ (۵) الاشراف ۲۵۱/۱ - ۲۵۲ ، اور التمہید ۳۸/۱۲ - ۴۴ ، اور معالم السنن ۱۷۷/۳ دیکھیں۔ حضرت علی، عمر اور ابن مسعود سے منقول آثار کو عبد الرزاق (۱۴۷۸۵) اور (۱۴۷۸۶) اور (۱۴۷۸۸) اور (۱۴۸۰۱) نے روایت کیا ہے۔ (۶) اپنی سنن میں (۲۹۶۱)، اور بیہقی نے اسے روایت کیا ہے ۲۸۹/۶ ، اور کہا: اس کی سند ضعیف ہے۔

Al-Shafi'i argued based on what Safwan said to the Prophet ﷺ when he borrowed coats of mail from him: "Is it a guaranteed loan (repayable if damaged), or a loan to be returned?" He ﷺ replied: "Rather, a loan to be returned" (1).

Second: The words of the Almighty: "And when you judge between people, to judge with justice." Al-Dahhak said: [With] evidence upon the claimant, and an oath upon the one who denies (2). This is an address to rulers, emirs, and judges, and it includes all creation by meaning, as we mentioned in the context of fulfilling trusts. He ﷺ said: "Indeed, the just will be on pulpits of light on the Day of Resurrection, on the right hand of the Most Merciful, and both His hands are right hands - those who are just in their judgment, and with their families and those over whom they have authority" (3). And he said: "Each of you is a shepherd and each of you is responsible for his flock. The leader is a shepherd and is responsible for his flock, the man is a shepherd over his family and is responsible for them, the woman is a shepherdess over her husband's house and is responsible for it, and the slave is a shepherd over his master's property and is responsible for it. Verily, each of you is a shepherd and each of you is responsible for his flock" (4).

So, in these Sahih (authentic) hadiths, all of these were made shepherds and judges according to their ranks, and likewise the scholar is a judge; because when he gives a fatwa (legal opinion), he has judged and decreed (5), and distinguished between Halal and Haram, the obligatory and the recommended, correctness and invalidity; all of that is a trust to be fulfilled, and a judgment to be passed.

And the discussion of "Ni'imma" has already preceded in [Surah] Al-Baqarah (6).

---

(1) Narrated by Abu Dawud (3566), Al-Nasa’i in Al-Kubra (5744), and narrated similarly by Ahmad (17950), from the hadith of Ya'la bin Umayya (RA). (2) Tafsir Abi Al-Layth 1/362. (3) Narrated by Ahmad (6492) and Muslim (1827) from the hadith of Abdullah bin Amr (RA). The phrase "and both His hands are right hands" is an alert that what is meant by "right hand" is not a physical limb, exalted be Allah far above that; for that is impossible in His regard, Glory be to Him. What is meant by them being on the right hand is the good state and the high status. See Ikmal al-Mu'allim 6/227-228, Sharh al-Nawawi for Sahih Muslim 12/212, and al-Mufhim 4/23. (4) Narrated by Ahmad (6492), Al-Bukhari (5200), and Muslim (1829) from the hadith of Ibn Umar (RA). (5) In the manuscripts: "because when he judged, he gave a fatwa and decreed."

In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/451 (and the words are from him): "for when he gives a fatwa, he has decreed," and what is established is from (M). (6) 4/362.

अल-शाफ़ी ने सफ़वान के उस कथन से तर्क दिया जो उन्होंने नबी ﷺ से तब कहा था जब उन्होंने उनसे ज़िरह (कवच) उधार ली थी: "क्या यह एक गारंटीकृत ऋण (नुकसान होने पर हर्जाने वाला) है, या केवल वापस किया जाने वाला ऋण है?" उन्होंने ﷺ जवाब दिया: "बल्कि, वापस किया जाने वाला ऋण है" (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का यह कथन: "और जब तुम लोगों के बीच फ़ैसला करो, तो न्याय के साथ फ़ैसला करो।" अल-दह्हाक ने कहा: दावेदार पर सबूत का भार है, और इनकार करने वाले पर कसम (2)। यह शासकों, अमीरों और जजों के लिए एक संबोधन है, और इसमें अर्थ के अनुसार पूरी रचना (लोग) शामिल है, जैसा कि हमने अमानतों की अदायगी के संदर्भ में उल्लेख किया है। नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक, न्याय करने वाले क़यामत के दिन रहमान के दाहिने हाथ की तरफ नूर के मिंबरों पर होंगे, और उनके दोनों हाथ दाहिने हैं - वे लोग जो अपने फ़ैसले में, अपने परिवार के साथ और उन लोगों के साथ न्याय करते हैं जिन पर उन्हें अधिकार दिया गया है" (3)। और उन्होंने फरमाया: "तुम में से हर कोई चरवाहा (जिम्मेदार) है और तुम में से हर कोई अपनी प्रजा के बारे में जवाबदेह है। शासक एक चरवाहा है और अपनी प्रजा के लिए जिम्मेदार है, आदमी अपने परिवार पर चरवाहा है और उनके लिए जिम्मेदार है, औरत अपने पति के घर की चरवाही है और उसके लिए जिम्मेदार है, और गुलाम अपने मालिक की संपत्ति का चरवाहा है और उसके लिए जिम्मेदार है। सुनो, तुम में से हर कोई चरवाहा है और तुम में से हर कोई अपनी प्रजा के लिए जिम्मेदार है" (4)।

इसलिए, इन सहीह हदीसों में इन सभी को उनके स्तर के अनुसार चरवाहा और शासक (निर्णय लेने वाला) बनाया गया है, और इसी तरह विद्वान (आलिम) भी एक शासक है; क्योंकि जब वह फतवा देता है, तो उसने फ़ैसला और निर्णय दिया होता है (5), और हलाल और हराम, फ़र्ज़ और नफ़्ल, शुद्धि और अशुद्धि के बीच अंतर किया होता है; यह सब एक अमानत है जिसे अदा किया जाना है, और एक हुक्म है जिसे लागू किया जाना है।

और "नि'इम्मा" (कितना अच्छा है) पर चर्चा पहले ही "अल-बक़रह" (6) में आ चुकी है।

---

(1) अबू दाऊद (3566), अल-नसाई 'अल-कुबरा' (5744) द्वारा उद्धृत, और अहमद (17950) द्वारा इसी तरह से उद्धृत, यला बिन उमैया (आर.ए.) की हदीस से। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/362। (3) अहमद (6492) और मुस्लिम (1827) द्वारा अब्दुल्ला बिन अम्र (आर.ए.) की हदीस से उद्धृत।

वाक्यांश "और उनके दोनों हाथ दाहिने हैं": एक चेतावनी है कि "दाहिने हाथ" से तात्पर्य शारीरिक अंग नहीं है, अल्लाह इससे बहुत ऊँचा है; क्योंकि उसके संबंध में यह असंभव है, वह महिमामय और उच्च है। उनके दाहिने हाथ पर होने का अर्थ अच्छी स्थिति और उच्च पद है। देखें इकमल अल-मुअल्लिम 6/227-228, सहीह मुस्लिम के लिए शरह अल-नववी 12/212, और अल-मुफ़हिम 4/23। (4) अहमद (6492), अल-बुखारी (5200) और मुस्लिम (1829) द्वारा इब्न उमर (आर.ए.) की हदीस से उद्धृत। (5) पांडुलिपियों में: "क्योंकि जब उसने फ़ैसला किया, तो उसने फतवा दिया और निर्णय लिया।" इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 1/451 में (और शब्द उन्हीं के हैं): "क्योंकि जब वह फतवा देता है, तो वह निर्णय ले चुका होता है," और जो स्थापित है वह (एम) से है। (6) 4/362।

سورۃ النساء: آیت ۵۸ ۴۲۷

امام شافعیؒ نے صفوان کے اس قول سے استدلال کیا جو انہوں نے نبی ﷺ سے اس وقت کہا تھا جب انہوں نے آپ ﷺ سے زرہیں مستعار (ادھار) لی تھیں: "کیا یہ ضمانت والی عاریت (نقصان کی صورت میں بدلہ دینے والی) ہے، یا محض واپس کی جانے والی عاریت ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "بلکہ یہ واپس کی جانے والی عاریت ہے" (۱)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا حَكَمْتُم بَيْنَ النَّاسِ أَن تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ﴾ (اور جب تم لوگوں کے درمیان فیصلہ کرو تو عدل کے ساتھ فیصلہ کرو)۔ ضحاکؒ نے کہا: مدعی پر گواہی (ثبوت) لازم ہے، اور انکار کرنے والے پر قسم (۲)۔ یہ حکمرانوں، امرا اور ججوں کے لیے خطاب ہے، اور اس کے مفہوم میں تمام مخلوق داخل ہے، جیسا کہ ہم نے امانتوں کی ادائیگی کے ذکر میں بیان کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک انصاف کرنے والے قیامت کے دن رحمن کے دائیں جانب نور کے منبروں پر ہوں گے، اور اللہ کے دونوں ہاتھ ہی دائیں (مبارک) ہیں - وہ لوگ جو اپنے فیصلوں میں، اپنے گھر والوں کے معاملے میں اور جن پر انہیں اختیار دیا گیا ان میں عدل کرتے ہیں" (۳)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے ہر کوئی چرواہا (نگران) ہے اور تم میں سے ہر ایک سے اس کی رعیت کے بارے میں پوچھا جائے گا۔ پس امام نگران ہے اور وہ اپنی رعیت کا ذمہ دار ہے، مرد اپنے گھر والوں کا نگران ہے اور وہ ان کا ذمہ دار ہے، عورت اپنے شوہر کے گھر کی نگران ہے اور وہ اس کی ذمہ دار ہے، اور غلام اپنے مالک کے مال کا نگران ہے اور وہ اس کا ذمہ دار ہے، خبردار! تم میں سے ہر کوئی نگران ہے اور تم میں سے ہر ایک سے اس کی رعیت کے بارے میں پوچھا جائے گا" (۴)۔

پس ان صحیح احادیث میں ان سب کو ان کے مراتب کے مطابق نگران اور حاکم قرار دیا گیا ہے، اور اسی طرح عالم بھی حاکم ہے؛ کیونکہ جب وہ فتویٰ دیتا ہے تو وہ فیصلہ اور قضا کرتا ہے (۵)، اور حلال و حرام، فرض و مستحب اور صحت و فساد کے درمیان فرق واضح کرتا ہے؛ یہ سب ایک ایسی امانت ہے جسے ادا کیا جانا ہے، اور ایک ایسا حکم ہے جسے نافذ کیا جانا ہے۔

اور "البقرہ" (۶) میں "نِعِمَّا" کے بارے میں کلام گزر چکا ہے۔

---

(۱) اسے ابو داؤد (۳۵۶۶) اور نسائی نے الکبریٰ (۵۷۴۴) میں روایت کیا ہے، اور اسی طرح احمد (۱۷۹۵۰) نے یعلیٰ بن امیہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۳۶۲۔ (۳) اسے احمد (۶۴۹۲) اور مسلم (۱۸۲۷) نے عبداللہ بن عمرو ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ قول "اور اس کے دونوں ہاتھ دائیں ہیں": اس پر آگاہی ہے کہ دائیں ہاتھ سے مراد جسمانی عضو نہیں ہے، اللہ تعالیٰ اس سے پاک ہے؛ کیونکہ یہ اس کی ذات کے حق میں ناممکن ہے۔ اور ان کے دائیں جانب ہونے سے مراد اچھی حالت اور بلند مقام ہے۔ دیکھئے: اکمال المعلم ۶ / ۲۲۷ - ۲۲۸، شرح نووی بر صحیح مسلم ۱۲ / ۲۱۲، اور المفہم ۴ / ۲۳۔ (۴) اسے احمد (۶۴۹۲)، بخاری (۵۲۰۰) اور مسلم (۱۸۲۹) نے ابن عمر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) قلمی نسخوں میں ہے: "کیونکہ جب وہ فیصلہ کرتا ہے تو فتویٰ دیتا ہے اور قضا کرتا ہے"۔ اور ابن العربی کی احکام القرآن ۴۵۱/۱ میں ہے (اور کلام انہی کا ہے): "پس جب وہ فتویٰ دیتا ہے تو وہ قضا (فیصلہ) کر رہا ہوتا ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۶) ۴ / ۳۶۲۔

"Indeed, Allah is ever Hearing and Seeing." Allah the Almighty has described Himself as Hearing and Seeing, hearing and seeing; as He the Almighty said: "Indeed, I am with you, I hear and I see" [Ta-Ha: 46]. This is the evidence from revelation (as-sam'), and reason (al-'aql) also points to this; for the absence of hearing and sight indicates their opposites: blindness and deafness, as an entity capable of opposites cannot be devoid of one of them. And He, the Almighty, is holy and free from deficiencies (1). It is impossible for perfect actions to emanate from one characterized by deficiencies, such as creating hearing and sight by one who has no hearing or sight. The Ummah has reached a consensus on His transcendence from deficiencies. This is also auditory evidence that suffices along with the Quranic text in debating those who are united by the word of Islam. Glory be to the Lord, the Blessed and Exalted, far above what the imaginers imagine and the lying fabricators invent: "Exalted is your Lord, the Lord of might, above what they describe" [As-Saffat: 180].

The Almighty's saying: "O you who have believed, obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you. And if you disagree over anything, refer it to Allah and the Messenger, if you should believe in Allah and the Last Day. That is the best [way] and best in result."

There are three issues in it: First: Since He addressed the rulers in the preceding verse and started with them, commanding them to deliver trusts (2) and to judge between people with justice, He addresses the subjects in this verse, commanding first obedience to Him, the Majestic and Exalted, which is following His commands and avoiding His prohibitions, then second, obedience to His Messenger in what he commanded and forbade, then third, obedience to the rulers, according to the majority opinion (3): Abu Huraira (4) and Ibn...

---

(1) See Al-Insaf by Al-Baqillani, p. 37. (2) But he said there: The most apparent view in the verse - meaning His saying: "that you deliver trusts to their owners" - is that it is general for all people, so it includes rulers... and includes those other than them among the people... (3) This is the first opinion on the matter. (4) In (Kh), (D), and (M): "and Abu Huraira". The confirmed reading is from (Z) and (Zha), which agrees with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/70, and the text is from it.

428 सूरा अन-निसा: आयत 58 - 59

"बेशक अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है।" अल्लाह तआला ने स्वयं को सुनने और देखने वाला बताया है, वह सुनता और देखता है; जैसा कि उसने फ़रमाया: "बेशक मैं तुम दोनों के साथ हूँ, मैं सुनता हूँ और देखता हूँ" [ताहा: 46]। यह श्रुति (अदिल्ला-ए-समिया) का मार्ग है, और बुद्धि भी इसकी ओर संकेत करती है; क्योंकि सुनने और देखने की अनुपस्थिति उनके विपरीत अंधापन और बहरेपन को दर्शाती है, क्योंकि जो स्थान विपरीत गुणों को ग्रहण करने की क्षमता रखता है, वह उनमें से किसी एक से खाली नहीं हो सकता। और अल्लाह तआला दोषों से पवित्र है (1)। यह असंभव है कि पूर्ण कार्य किसी ऐसे से संपन्न हों जो दोषों से युक्त हो, जैसे कि सुनने और देखने की रचना उस व्यक्ति द्वारा करना जिसके पास स्वयं सुनना और देखना न हो। उम्मत ने अल्लाह को दोषों से पाक मानने पर सहमति व्यक्त की है। यह एक श्रव्य प्रमाण भी है जो इस्लाम की बात मानने वालों के साथ बहस में कुरान के पाठ के साथ पर्याप्त है। महान है रब, धन्य और सर्वोच्च, उस चीज़ से जो कल्पना करने वाले कल्पना करते हैं, और जो झूठ बोलने वाले गढ़ते हैं: "पवित्र है आपका रब, इज़्ज़त वाला रब, उन बातों से जो वे बयान करते हैं" [अस-साफ़्फ़ात: 180]।

अल्लाह तआला का कथन: "ऐ ईमान वालो! अल्लाह की आज्ञा मानो और रसूल की आज्ञा मानो और उन लोगों की भी जो तुममें से अधिकार वाले (शासक) हैं। फिर यदि तुम्हारे बीच किसी चीज़ में विवाद हो जाए, तो उसे अल्लाह और रसूल की ओर लौटा दो, यदि तुम अल्लाह और परलोक के दिन पर ईमान रखते हो। यही सबसे अच्छा है और परिणाम की दृष्टि से भी बहुत उत्तम है।"

इसमें तीन विषय हैं: पहला: चूँकि पिछली आयत में शासकों को संबोधित किया गया था और उनसे शुरुआत की गई थी, उन्हें अमानतें पहुँचाने (2) और लोगों के बीच न्याय के साथ फैसला करने का आदेश दिया गया था, इसलिए इस आयत में प्रजा को संबोधित किया गया है। सबसे पहले अल्लाह तआला की आज्ञाकारिता का आदेश दिया गया, जिसका अर्थ है उसके आदेशों का पालन करना और उसकी मनाही से बचना। फिर दूसरी बात, उसके रसूल की उन चीज़ों में आज्ञाकारिता जिनका उसने आदेश दिया और जिनसे रोका। फिर तीसरी बात, शासकों की आज्ञाकारिता, अधिकांश विद्वानों (जमहूर) की राय के अनुसार (3): अबू हुरैरा (4) और इब्न...

---

(1) देखें अल-इंसाफ़ अल-बाक़िलानी द्वारा, पृष्ठ 37। (2) लेकिन उन्होंने वहाँ कहा: आयत में सबसे स्पष्ट बात - यानी अल्लाह का कथन: "कि तुम अमानतें उनके हक़दारों को पहुँचा दो" - यह है कि यह

सभी लोगों के लिए सामान्य है, इसमें शासक भी शामिल हैं... और उनके अलावा अन्य लोग भी शामिल हैं... (3) यह इस विषय में पहला विचार है। (4) (ख), (द) और (म) में: "और अबू हुरैरा"। (ज़) और (ज़ा) से पुष्टि की गई है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/70 में जो कुछ है उसके अनुरूप है और शब्द वहीं से हैं।

٤٢٨ سورة النساء: آیات ٥٨ ـ ٥٩

﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾ اللہ تعالیٰ نے خود کو سمیع اور بصیر (سننے والا اور دیکھنے والا) کے طور پر بیان کیا ہے، وہ سنتا ہے اور دیکھتا ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّنِي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأَرَىٰ﴾ [طٰہٰ: ٤٦] یعنی "بے شک میں تم دونوں کے ساتھ ہوں، میں سنتا ہوں اور دیکھتا ہوں"۔ یہ سمعی دلیل ہے، اور عقل بھی اسی پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ سماعت اور بصارت کا نہ ہونا ان کی ضد یعنی اندھے پن اور بہرے پن پر دلالت کرتا ہے، کیونکہ وہ مقام جو ضدین کو قبول کرنے والا ہو وہ ان میں سے کسی ایک سے خالی نہیں ہوتا۔ اور اللہ تعالیٰ نقائص سے پاک ہے (١)، اور نقائص رکھنے والے سے کامل افعال کا صدور ناممکن ہے، جیسے کہ سماعت اور بصارت پیدا کرنا اس کی طرف سے جس کے پاس خود سماعت اور بصارت نہ ہو۔ امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ اللہ تعالیٰ نقائص سے پاک ہے۔ یہ ایک سمعی دلیل بھی ہے جو قرآن کے متن کے ساتھ ان لوگوں سے مناظرہ کرنے کے لیے کافی ہے جنہیں کلمہ اسلام نے اکٹھا کیا ہے۔ رب تبارک و تعالیٰ ان باتوں سے بہت بلند ہے جو وہم کرنے والے وہم کرتے ہیں اور جھوٹے بہتان باندھنے والے گھڑتے ہیں: ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ [الصافات: ١٨٠]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ٥٩﴾۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: جب پچھلی آیت میں حکمرانوں کو مخاطب کیا گیا اور ان سے آغاز کیا گیا، تو انہیں امانتیں ادا کرنے (٢) اور لوگوں کے درمیان عدل کے ساتھ فیصلہ کرنے کا حکم دیا گیا، اس آیت میں رعایا کو مخاطب کیا گیا، پس پہلے اللہ عزوجل کی اطاعت کا حکم دیا گیا، اور وہ اس کے احکامات کی تعمیل اور نواہی سے بچنا ہے، پھر دوسرے نمبر پر اس کے رسول کی

اطاعت کا ان چیزوں میں جن کا انہوں نے حکم دیا اور جس سے منع کیا، پھر تیسرے نمبر پر امراء (حکمرانوں) کی اطاعت کا، جمہور کے قول کے مطابق (۳): ابوہریرہ (۴) اور ابن...

---

(۱) ملاحظہ کریں: الإنصاف للباقلانی ص ۳۷۔ (۲) لیکن انہوں نے وہاں کہا: آیت میں زیادہ ظاہر بات - یعنی اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَن تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾ - یہ ہے کہ یہ تمام لوگوں کے لیے عام ہے، اس میں حکمران بھی شامل ہیں... اور ان کے علاوہ دیگر لوگ بھی شامل ہیں... (۳) اور یہ اس مسئلے میں پہلا قول ہے۔ (۴) نسخہ (خ)، (د) اور (م) میں ہے: "وأبي هريرة"۔ جبکہ (ز) اور (ظ) سے ثابت شدہ وہ ہے جو "المحرر الوجيز" ۲/ ۷۰ کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 59 429 Abbas and others(1). Sahl bin Abdullah al-Tustari said: Obey the Sultan in seven matters: the minting of dirhams and dinars, weights and measures, judgments, Hajj, Friday prayer, the two Eids, and Jihad. Sahl said: If the Sultan forbids a scholar from issuing a fatwa, he must not issue a fatwa; if he does, he is disobedient, even if the ruler is oppressive. Ibn Khuwaimindad said: As for obedience to the Sultan, it is obligatory in what constitutes obedience to Allah and is not obligatory in what constitutes disobedience to Allah. Therefore, we said: The rulers of our time, it is not permissible to obey them, assist them, or honor them. However, it is mandatory to go to war with them when they go to war, and the ruling is through them, and the appointment of the Imamate and Al-Hisbah (accountability), and establishing that according to Sharia. If they lead the prayer for us and they are sinful due to acts of disobedience, the prayer with them is permissible. If they are innovators (followers of bid'ah), prayer with them is not permissible, unless feared, then one prays with them out of Taqiyyah (precautionary concealment) and repeats the prayer. I said: It is narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: It is the duty of the Imam to rule with justice and fulfill the trust. If he does that, it is mandatory for Muslims to obey him; because Allah Almighty commanded(2) the fulfillment of trust and justice, then commanded obedience to them(3). Jabir bin Abdullah and Mujahid said: "Those in authority" (Ulul-Amr) are the people of the Qur'an and knowledge(4), and it is...

---

(1) Narrated on the authority of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) by Ibn Abi Shaybah 12/212-213, and Al-Tabari 7/176. It was narrated on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) by Ahmad (3124), Al-Bukhari (4584), and Muslim (1834), which is in the news of Abdullah bin Hudhafah, and its wording will come soon. (2) In (m): commanded us. (3) In (d), (z), and (m): his obedience, and what is fixed is from (zh), which is consistent with what is in the tafsir of Abu al-Layth 1/364, and the speech is from him. The saying of Ali (may Allah be pleased with him) was narrated by Said bin Mansur (651 - Tafsir) and Ibn Abi Shaybah 12/213, and Al-Tabari 7/169. (4) Narrated on the authority of Jabir (may Allah be pleased with him) by Ibn Abi Shaybah 2/213, Al-Tabari 7/179, and Al-Hakim 1/122-123 and he authenticated it. And from Mujahid narrated by Abd al-Razzaq in Tafsir 1/166, and Al-Tabari 7/180.

सूरा अन-निसा: आयत 59 429 अब्बास और अन्य(1)। सह्ल बिन अब्दुल्ला अल-तुस्तरी ने कहा: सात मामलों में सुल्तान की आज्ञा का पालन करें: दिरहम और दीनार की ढलाई, नाप और तौल, निर्णय, हज, जुमा (शुक्रवार की नमाज़), दोनों ईदें और जिहाद। सह्ल ने कहा: यदि सुल्तान किसी विद्वान को फतवा जारी करने से रोकता है, तो उसे फतवा जारी नहीं करना चाहिए; यदि वह करता है, तो वह अवज्ञाकारी है, भले ही शासक दमनकारी हो। इब्न खुवैमिंदाद ने कहा: जहाँ तक सुल्तान की आज्ञाकारिता का सवाल है, यह उन चीजों में अनिवार्य है जो अल्लाह की आज्ञाकारिता में आती हैं, और उन चीजों में अनिवार्य नहीं है जो अल्लाह की अवज्ञा में आती हैं। इसलिए, हमने कहा: हमारे समय के शासकों की आज्ञा मानना, उनकी सहायता करना या उनका सम्मान करना जायज़ नहीं है। हालाँकि, जब वे युद्ध पर जाएँ तो उनके साथ युद्ध में जाना अनिवार्य है, और उनके माध्यम से शासन करना, और इमामत और अल-हिस्बाह (जवाबदेही) की नियुक्ति, और शरीयत के अनुसार इसे स्थापित करना अनिवार्य है। यदि वे हमारी नमाज़ का नेतृत्व करते हैं और वे अवज्ञा के कार्यों के कारण पापी हैं, तो उनके साथ नमाज़ जायज़ है। यदि वे नवप्रवर्तक (बिदअत के अनुयायी) हैं, तो उनके साथ नमाज़ जायज़ नहीं है, जब तक कि डर न हो, तब तक तक़िया (सावधानीपूर्वक छिपाना) के तौर पर उनके साथ नमाज़ पढ़ी जाए और फिर नमाज़ दोहराई जाए। मैंने कहा: अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: इमाम का यह कर्तव्य है कि वह न्याय के साथ शासन करे और अमानत को पूरा करे। यदि वह ऐसा करता है, तो मुसलमानों के लिए उसकी आज्ञा मानना अनिवार्य है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अमानत और न्याय को पूरा करने का आदेश दिया(2), फिर उनकी आज्ञाकारिता का आदेश दिया(3)। जाबिर बिन अब्दुल्ला और मुजाहिद ने कहा: "अधिकार वाले" (उलुल-अम्र) कुरान और ज्ञान वाले लोग हैं(4), और यह है...

---

(1) इसे अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से इब्न अबी शयबा 12/212-213 और अल-तबरी 7/176 ने उद्धृत किया है। और इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों पर प्रसन्न हो) से अहमद (3124), अल-बुखारी (4584), और मुस्लिम (1834) ने उद्धृत किया है, जो अब्दुल्ला बिन हुज़ाफा की खबर में है, और इसके शब्द जल्द ही आएंगे। (2) (म) में: हमें आदेश दिया। (3) (द), (ज़), और (म) में: उसकी आज्ञाकारिता, और जो तय है वह (ज़ह) से है, जो अबू अल-लैथ 1/364 की तफ़सीर में है, और उसी का कथन है। अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की बात को सईद बिन मंसूर (651 - तफ़सीर) और इब्न अबी शयबा 12/213 और अल-तबरी 7/169 ने उद्धृत किया है। (4) इसे जाबिर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से इब्न अबी शयबा 2/213, अल-तबरी 7/179 और अल-हाकिम

1/122-123 ने उद्धृत किया है और उन्होंने इसे प्रमाणित किया है। और मुजाहिद से इसे अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 1/166 में और अल-तबरी 7/180 ने उद्धृत किया है।

سورۃ النساء: آیت 59 429 عباس وغیرہ(1)۔ سہل بن عبداللہ تستری نے کہا: سات چیزوں میں سلطان کی اطاعت کرو: درہم و دینار کی ڈھلائی، ناپ تول، احکام، حج، جمعہ، عیدین اور جہاد۔ سہل نے کہا: اگر سلطان کسی عالم کو فتویٰ دینے سے منع کر دے تو اسے فتویٰ دینے کا حق نہیں ہے، اگر وہ فتویٰ دے گا تو وہ نافرمان ہے، خواہ وہ جابر حکمران ہی کیوں نہ ہو۔ ابن خویزمنداد نے کہا: جہاں تک سلطان کی اطاعت کا تعلق ہے، تو وہ ان امور میں واجب ہے جن میں اللہ کی اطاعت ہو، اور ان امور میں واجب نہیں جن میں اللہ کی نافرمانی ہو۔ اسی لیے ہم نے کہا: ہمارے زمانے کے حکمران، ان کی اطاعت، ان کی مدد اور ان کی تعظیم جائز نہیں ہے۔ البتہ جب وہ جہاد کے لیے نکلیں تو ان کے ساتھ مل کر لڑنا واجب ہے، اور ان کی طرف سے فیصلے، امامت اور احتساب کا تقرر، اور شریعت کے مطابق اس کا نفاذ واجب ہے۔ اور اگر وہ ہمیں نماز پڑھائیں اور گناہوں کی وجہ سے فاسق ہوں، تو ان کے پیچھے نماز جائز ہے، اور اگر وہ بدعتی ہوں تو ان کے پیچھے نماز جائز نہیں، مگر یہ کہ خوف ہو، تو تقیہ کے طور پر ان کے ساتھ نماز پڑھ لی جائے اور نماز کا اعادہ کیا جائے۔ میں نے کہا: علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: امام پر حق ہے کہ وہ عدل کے ساتھ فیصلہ کرے اور امانت ادا کرے، جب وہ ایسا کرے تو مسلمانوں پر واجب ہے کہ وہ اس کی اطاعت کریں، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے امانت اور عدل کی ادائیگی کا حکم دیا(2)، پھر ان کی اطاعت کا حکم دیا(3)۔ جابر بن عبداللہ اور مجاہد نے کہا: "اولو الامر" سے مراد اہل قرآن اور اہل علم ہیں(4)، اور وہ...

---

(1) اسے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے ابن ابی شیبہ 212/12-213 اور الطبری 176/7 نے نکالا ہے۔ اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے احمد (3124)، بخاری (4584) اور مسلم (1834) نے نکالا ہے جو کہ عبداللہ بن حذافہ کی روایت میں ہے، اور اس کے الفاظ عنقریب آئیں گے۔ (2)

(م) میں: ہمیں حکم دیا۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں: اس کی اطاعت، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو ابو اللیث کی تفسیر 364/1 کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی کا ہے۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ کا قول سعید بن منصور (651 - تفسیر) اور ابن ابی شیبہ 213/12 اور الطبری 169/7 نے نکالا ہے۔ (4) اسے جابر رضی اللہ عنہ سے ابن ابی شیبہ 213/2، الطبری 179/7 اور حاکم 122/1-123 نے نکالا ہے اور اسے صحیح قرار دیا ہے۔ اور مجاہد سے اسے عبدالرزاق نے تفسیر 166/1 میں اور الطبری 180/7 نے نکالا ہے۔

The choice of Malik, may Allah have mercy on him (1), and similar to it is the saying of Ad-Dahhak, who said: It means the jurists and the scholars of religion (2).

It was narrated from Mujahid that they are specifically the companions of Muhammad (3) ﷺ.

It was narrated from Ikrimah that it refers specifically to Abu Bakr and Umar, may Allah be pleased with them both (4).

Sufyan ibn 'Uyaynah narrated from Al-Hakam ibn Aban that he asked Ikrimah about the mothers of children (concubines who bore children to their masters), and he said: They are free women (5). I said: By what? He said: By the Quran. I said: By what in the Quran? He said: Allah Almighty said: {Obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you}, and Umar was among those in authority; he said: She is set free even if it is by a miscarriage (6). This meaning will be explained in Surah Al-Hashr, at the saying of the Almighty: {And whatever the Messenger gives you, take it, and whatever he forbids you, refrain from it} [Verse: 7].

Ibn Kisan said: They are the people of intellect and opinion who manage the affairs of the people (7).

I say: The most correct of these opinions are the first and second. As for the first, because the origin of command is from them and the judgment is with them. The Sahihayn (Bukhari and Muslim) narrated from Ibn Abbas (8) who said: {O you who have believed, obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you} was revealed concerning Abdullah ibn Hudhafa ibn Qays ibn Adi as-Sahmi when the Prophet ﷺ sent him in a military expedition.

Abu Umar said (9): And in Abdullah ibn Hudhafa there was a known sense of humor, and of his humor was that...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/452. (2) Tafsir Abu al-Layth 1/363. (It is the second opinion). (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 12/213, and at-Tabari 7/182. (It is the third opinion). (4) Narrated by at-Tabari 7/182. (It is the fourth opinion). (5) In the copies: free [plural 'ahrar'], and what is established is from (m) [singular 'hara'er']. (6) Narrated by Saeed ibn Mansur in his Sunan (657 - Tafsir), and Ikrimah did not hear from Umar, may Allah be pleased with him. (7) It is the fifth opinion, and we have not come across it. (8) Sahih Bukhari (4584), and Sahih Muslim (1834). Its extraction was

mentioned recently. (9) In Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 6/152-154, and what follows in brackets is from it.

मलिक (उन पर अल्लाह की रहमत हो) का चयन (1), और इसी के समान अद-दह्हाक का कथन है, जिन्होंने कहा: इसका अर्थ है धर्म के फकीह (विधिवेत्ता) और विद्वान (2)।

मुजाहिद से रिवायत है कि वे विशेष रूप से मुहम्मद ﷺ के साथी (साहबी) हैं (3)।

इकरिमा से रिवायत है कि यह विशेष रूप से अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की ओर इशारा है (4)।

सुफ़यान इब्न उययना ने अल-हकम इब्न अबान से रिवायत की है कि उन्होंने इकरिमा से 'उम्हात अल-औलाद' (दासी जिसने अपने मालिक के बच्चे को जन्म दिया हो) के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: वे स्वतंत्र महिलाएं हैं (5)। मैंने कहा: किस आधार पर? उन्होंने कहा: कुरान के आधार पर। मैंने कहा: कुरान में किस आधार पर? उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने फरमाया: {अल्लाह की आज्ञा मानो और रसूल की आज्ञा मानो और उन लोगों की भी जो तुममें अधिकार वाले हैं}, और उमर अधिकार वालों में से थे; उन्होंने कहा: वह स्वतंत्र हो गई चाहे गर्भपात ही क्यों न हो जाए (6)। यह अर्थ सूरह अल-हश्र में स्पष्ट रूप से आएगा, अल्लाह तआला के इस कथन पर: {और रसूल तुम्हें जो कुछ दे उसे ले लो, और जिस चीज़ से तुम्हें रोके उससे रुक जाओ} [आयत: 7]।

इब्न किसन ने कहा: वे बुद्धि और विचार वाले लोग हैं जो लोगों के मामलों का प्रबंधन करते हैं (7)।

मैं कहता हूँ: इन कथनों में सबसे सही पहला और दूसरा है। जहाँ तक पहले का सवाल है; क्योंकि आदेश का मूल उन्हीं से है और फैसला उन्हीं के पास है। सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में इब्न अब्बास (8) से रिवायत है कि: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह की आज्ञा मानो और रसूल की आज्ञा मानो और उन लोगों की भी जो तुममें अधिकार वाले हैं} अब्दुल्ला बिन हुज़ाफ़ा बिन क़ैस बिन अदी अस-सहमी के बारे में उतरी थी; जब नबी ﷺ ने उन्हें एक सैन्य अभियान (सरिया) में भेजा था।

अबू उमर (9) ने कहा: और अब्दुल्ला बिन हुज़ाफ़ा में एक प्रसिद्ध मज़ाक की आदत थी, और उनके मज़ाक में से यह था कि...

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/452। (2) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/363। (यह दूसरा कथन है)। (3) इसे इब्न अबी शैबा 12/213 और अल-तबरी 7/182 ने निकाला है। (यह तीसरा कथन है)। (4) इसे अल-तबरी 7/182 ने निकाला है। (यह चौथा कथन है)। (5) प्रतियों में: 'अहरार' (स्वतंत्र

लोग), और (म) से जो सिद्ध है वह 'हरायर' है। (6) इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (657 - तफ़सीर) में निकाला है, और इकरिमा ने उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से नहीं सुना। (7) यह पाँचवाँ कथन है, और हमें यह नहीं मिला। (8) सहीह बुखारी (4584), और सहीह मुस्लिम (1834)। इसका स्रोत हाल ही में बताया गया है। (9) अल-इस्तीअब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 6/152-154 में, और कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है।

مالک رحمہ اللہ کا انتخاب (1)، اور اسی کے مانند ضحاک کا قول ہے، انہوں نے کہا: یعنی دین کے فقہاء اور علماء (2)۔

مجاہد سے مروی ہے کہ وہ خاص طور پر محمد ﷺ کے صحابہ ہیں (3)۔

عکرمہ سے مروی ہے کہ یہ خاص طور پر ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کی طرف اشارہ ہے (4)۔

سفیان بن عیینہ نے حکم بن ابان سے روایت کی کہ انہوں نے عکرمہ سے امہات الاولاد (وہ لونڈیاں جن سے مالک کی اولاد ہو) کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: وہ آزاد عورتیں ہیں (5)۔ میں نے پوچھا: کس بنیاد پر؟ انہوں نے کہا: قرآن کی بنیاد پر۔ میں نے پوچھا: قرآن میں کس چیز سے؟ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اللہ کی اطاعت کرو اور رسول کی اطاعت کرو اور تم میں سے جو صاحبِ امر ہیں} اور عمر صاحبِ امر میں سے تھے؛ انہوں نے کہا: وہ آزاد ہوگئی خواہ اسقاطِ حمل (گرے ہوئے بچے) کے ذریعے ہی کیوں نہ ہو (6)۔ یہ معنی سورہ حشر میں تفصیل سے آئے گا، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد پر: {اور رسول تمہیں جو کچھ دے اسے لے لو اور جس چیز سے تمہیں روکے اس سے رک جاؤ} [آیت: 7]۔

ابن کیسان نے کہا: وہ عقل اور رائے والے لوگ ہیں جو لوگوں کے معاملات کی تدبیر کرتے ہیں (7)۔

میں کہتا ہوں: ان اقوال میں سب سے زیادہ صحیح پہلا اور دوسرا ہے، پہلے کی وجہ یہ ہے کہ حکم کی بنیاد انہی سے ہے اور فیصلہ انہی کی طرف لوٹتا ہے۔ صحیحین میں ابن عباس (8) سے

مروی ہے کہ: {اے ایمان والو! اللہ کی اطاعت کرو اور رسول کی اطاعت کرو اور تم میں سے جو صاحبِ امر ہیں} عبداللہ بن حذافہ بن قیس بن عدی السہمی کے بارے میں نازل ہوئی؛ جب نبی ﷺ نے انہیں ایک سریہ (فوجی مہم) میں بھیجا تھا۔

ابو عمر (9) نے کہا: اور عبداللہ بن حذافہ میں ایک معروف خوش طبعی (مذاق) تھی، اور ان کی خوش طبعی میں سے یہ تھا کہ...

(1) احکام القرآن لابن العربی 1/452 . (2) تفسیر ابی اللیث 1/363 . (یہ دوسرا قول ہے)۔ (3) اسے ابن ابی شیبہ 12/213 اور الطبری 7/182 نے روایت کیا ہے۔ (یہ تیسرا قول ہے)۔ (4) اسے الطبری 7/182 نے روایت کیا ہے۔ (یہ چوتھا قول ہے)۔ (5) نسخوں میں: 'أحرار' (آزاد لوگ) ہے، اور (م) سے ثابت شدہ 'حرائر' ہے۔ (6) اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (657 - تفسیر) میں روایت کیا ہے، اور عکرمہ نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے نہیں سنا۔ (7) یہ پانچواں قول ہے، اور ہمیں یہ نہیں ملا۔ (8) صحیح بخاری (4584)، اور صحیح مسلم (1834)۔ اس کی تخریج ابھی گزری ہے۔ (9) الاستیعاب میں (الاصابة کے حاشیہ پر) 6/152 - 154، اور جو کچھ آگے قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

The Messenger of Allah ﷺ appointed him over an expeditionary force (sariyah). He ordered them to gather wood and light a fire. When they lit it, he ordered them to jump into it. [They refused], and he said to them: "Did the Messenger of Allah ﷺ not order you to obey me?!" And he said: "Whoever obeys my commander has obeyed me." They said: "We only believed in Allah and followed His Messenger to be saved from the fire!" The Messenger of Allah ﷺ approved of their action and said: "There is no obedience to a created being in disobedience to the Creator; Allah Almighty said: 'And do not kill yourselves' [An-Nisa: 29]." This is a well-known hadith with a sound chain of narration (1).

Muhammad bin Amr bin Alqama narrated from Umar bin Al-Hakam bin Thawban that Abu Sa'id Al-Khudri said: Abdullah bin Hudhafah bin Qais Al-Sahmi was among the companions of Badr, and he was humorous (2).

Al-Zubayr mentioned: Abdul Jabbar bin Saeed told me from Abdullah bin Wahb from Al-Layth ibn Sa'd who said: It reached me that he undid the girth of the Messenger of Allah's ﷺ mount during one of his travels until the Messenger of Allah ﷺ almost fell. Ibn Wahb said: I asked Al-Layth: "To make him laugh?" He said: "Yes, he was humorous" (3).

Maymun bin Mihran, Muqatil, and Al-Kalbi said: "Those in authority" (ulu al-amr) are the commanders of the expeditions (4).

As for the second opinion: its validity is indicated by the saying of Allah Almighty: "If you disagree over anything, refer it to Allah and the Messenger." Allah Almighty commanded referring disputed matters to the Book of Allah and the Sunnah of His Prophet ﷺ. No one besides the scholars knows how to refer back to the Book and the Sunnah (5), and this indicates the validity of the fact that asking the scholars is obligatory.

(1) Reported by Ahmad (622), Al-Bukhari (4340), and Muslim (1840) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him), without his saying ﷺ: "Whoever obeys my commander has obeyed me," for that is from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), reported by Ahmad (7656), Al-Bukhari (7137), and Muslim (1835). (2) Reported by Ahmad (11639) and Ibn Majah (2863). (3) Al-Isti'ab 6/152. Abdul Jabbar bin Saeed is Al-Musahiqi. Al-Uqayli said: He has rejected narrations, and Ibn Hibban mentioned him in Al-Thiqat. Lisan al-Mizan 3/388, see Al-Thiqat 8/418. (4)

Reported by Al-Tabari 7/177 from Maymun bin Mihran, and Al-Layth cited it 1/363 from Muqatil and Al-Kalbi. (5) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Tabari 2/472.

431 सूरह अन-निसा: आयत 59

अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें एक सैन्य अभियान (सरिया) पर नियुक्त किया। उन्होंने उन्हें लकड़ी इकट्ठा करने और आग जलाने का आदेश दिया। जब उन्होंने उसे जला दिया, तो उन्होंने उन्हें उसमें कूदने का आदेश दिया। [उन्होंने इनकार कर दिया], तो उन्होंने उनसे कहा: "क्या अल्लाह के रसूल ﷺ ने तुम्हें मेरी आज्ञा मानने का आदेश नहीं दिया था?!" और उन्होंने कहा: "जिसने मेरे सेनापति की आज्ञा मानी उसने मेरी आज्ञा मानी।" उन्होंने कहा: "हमने अल्लाह पर विश्वास किया और उसके रसूल का अनुसरण केवल आग से बचने के लिए किया!" अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके कार्य का समर्थन किया और कहा: "सृष्टिकर्ता की अवज्ञा में किसी प्राणी की कोई आज्ञाकारिता नहीं है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: 'और अपने आप को मत मारो' [अन-निसा: 29]।" यह एक प्रसिद्ध हदीस है जिसकी वर्णन श्रृंखला सही है (1)।

मुहम्मद बिन अम्र बिन अलकामा ने उमर बिन अल-हकम बिन थौबान से वर्णन किया कि अबू सईद अल-खुदरी ने कहा: अब्दुल्लाह बिन हुजाफा बिन कैस अल-सहमी बद्र के साथियों में से थे, और वह विनोदी स्वभाव के थे (2)।

अल-ज़ुबैर ने उल्लेख किया: अब्दुल जब्बार बिन सईद ने मुझे अब्दुल्ला बिन वहब से अल-लैथ इब्न साद के माध्यम से बताया जिन्होंने कहा: मुझ तक यह बात पहुँची कि उन्होंने अपनी एक यात्रा के दौरान अल्लाह के रसूल ﷺ की सवारी का तंग (पेल्ट) ढीला कर दिया था, यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ लगभग गिरने ही वाले थे। इब्न वहब ने कहा: मैंने अल-लैथ से पूछा: "उन्हें हँसाने के लिए?" उन्होंने कहा: "हाँ, वह विनोदी थे" (3)।

मैमून बिन मिहरान, मुक़ातिल और अल-कल्बी ने कहा: "अधिकार वाले लोग" (उलुल-अम्र) सैन्य अभियानों के सेनापति हैं (4)।

जहाँ तक दूसरी राय का प्रश्न है: इसकी वैधता अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन से सिद्ध होती है: "यदि तुम्हारा किसी बात में विवाद हो जाए, तो उसे अल्लाह और उसके रसूल की ओर लौटाओ।" अल्लाह सर्वशक्तिमान ने विवादित मामलों को अल्लाह की किताब और उसके नबी ﷺ की सुन्नत की ओर लौटाने का आदेश दिया। विद्वानों के अतिरिक्त कोई नहीं जानता कि किताब और सुन्नत की ओर कैसे लौटा जाए (5), और यह इस तथ्य की वैधता को दर्शाता है कि विद्वानों से पूछना अनिवार्य है।

(1) इसे अहमद (622), अल-बुखारी (4340) और मुस्लिम (1840) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, बिना उनके ﷺ के इस कथन के "जिसने मेरे सेनापति की आज्ञा मानी उसने मेरी आज्ञा मानी," क्योंकि वह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है, जिसे अहमद (7656), अल-बुखारी (7137) और मुस्लिम (1835) ने उद्धृत किया है। (2) इसे अहमद (11639) और इब्न माजह (2863) ने उद्धृत किया है। (3) अल-इस्तिआब 6/152। अब्दुल जब्बार बिन सईद अल-मुसाहिकी हैं। अल-उकैली ने कहा: उनकी कुछ रिवायतें अविश्वसनीय हैं, और इब्न हिब्बान ने अल-थिकात में उनका उल्लेख किया है। लिसान अल-मीज़ान 3/388, देखें अल-थिकात 8/418। (4) इसे अल-तब़री 7/177 ने मैमून बिन मिहरान से उद्धृत किया है, और अबू अल-लैथ 1/363 ने मुक़ातिल और अल-कल्बी से इसका उल्लेख किया है। (5) अहकाम अल-कुरआन, अल-किया अल-तब़री 2/472।

431 سورة النساء، آیت 59

رسول اللہ ﷺ نے انہیں ایک سریہ (فوجی مہم) پر امیر مقرر فرمایا، تو انہوں نے لوگوں کو حکم دیا کہ لکڑیاں جمع کریں اور آگ جلائیں۔ جب انہوں نے آگ جلا دی تو انہوں نے انہیں اس میں کودنے کا حکم دیا، [تو انہوں نے انکار کر دیا]، اس پر انہوں نے ان سے کہا: کیا رسول اللہ ﷺ نے تمہیں میری اطاعت کا حکم نہیں دیا تھا؟! اور فرمایا: "جس نے میرے امیر کی اطاعت کی، اس نے میری اطاعت کی۔" انہوں نے کہا: ہم تو اللہ پر ایمان لائے اور اس کے رسول کی پیروی ہی اس لیے کی تاکہ آگ سے نجات پا سکیں! تو رسول اللہ ﷺ نے ان کے فعل کی تصویب فرمائی (درست قرار دیا) اور فرمایا: "خالق کی نافرمانی میں کسی مخلوق کی کوئی اطاعت نہیں، اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: 'اور اپنے آپ کو قتل نہ کرو' [النساء: 29]۔" اور یہ ایک مشہور صحیح الاسناد حدیث ہے (1)۔

اور محمد بن عمرو بن علقمہ نے عمر بن الحکم بن ثوبان سے روایت کیا کہ ابوسعید الخدری رضی اللہ عنہ نے فرمایا: عبداللہ بن حذافہ بن قیس السہمی بدری صحابہ میں سے تھے، اور ان کی طبیعت میں مزاح تھا (2)۔

اور زبیر نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے عبدالجبار بن سعید نے، انہوں نے عبداللہ بن وہب سے، انہوں نے لیث بن سعد سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی کہ انہوں نے اپنے کسی سفر میں رسول اللہ ﷺ کی سواری کا کجاوہ (حزام) کھول دیا یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ قریب تھا کہ گر جاتے۔ ابن وہب کہتے ہیں: میں نے لیث سے پوچھا: کیا انہیں ہنسانے کے لیے؟ انہوں نے کہا: ہاں، ان میں مزاح تھا (3)۔

میمون بن مہران، مقاتل اور کلبی نے کہا: "اولوا الامر" سے مراد سرایا (فوجی دستوں) کے امراء ہیں (4)۔

جہاں تک دوسرے قول کا تعلق ہے: تو اس کی صحت پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: "پھر اگر تم کسی چیز میں جھگڑ پڑو تو اسے اللہ اور رسول کی طرف لوٹاؤ۔" تو اللہ تعالیٰ نے متنازعہ معاملے کو اللہ کی کتاب اور اس کے نبی ﷺ کی سنت کی طرف لوٹانے کا حکم دیا، اور علماء کے علاوہ کوئی نہیں جانتا کہ کتاب و سنت کی طرف کیسے لوٹا جائے (5)، اور یہ اس بات کی صحت پر دلالت کرتا ہے کہ علماء سے سوال کرنا واجب ہے۔

(1) اسے احمد (622)، بخاری (4340) اور مسلم (1840) نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، بغیر آپ ﷺ کے اس قول کے: "جس نے میرے امیر کی اطاعت کی اس نے میری اطاعت کی"، کیونکہ یہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، جسے احمد (7656)، بخاری (7137) اور مسلم (1835) نے روایت کیا ہے۔ (2) اسے احمد (11639) اور ابن ماجہ (2863) نے روایت کیا ہے۔ (3) الاستیعاب 6/152، اور عبدالجبار بن سعید المساحقی ہیں، عقیلی نے کہا: ان کی کچھ منکر روایات ہیں، اور ابن حبان نے الثقات میں ان کا ذکر کیا ہے۔ لسان المیزان 3/388، اور دیکھئے الثقات 8/418۔ (4) اسے طبری 177/7 نے میمون بن مہران سے روایت کیا ہے، اور ابواللیث نے 363/1 میں مقاتل اور کلبی سے نقل کیا ہے۔ (5) احکام القرآن، الکیا الطبری 2/472۔

mandatory, and following their fatwa is necessary. Sahl bin Abdullah (may Allah have mercy on him) said: “People will continue to be in a good state as long as they hold the ruler and the scholars in high esteem. If they honor these two, Allah will rectify their worldly and otherworldly affairs; but if they treat these two with contempt, He will ruin (1) their worldly and otherworldly affairs.” As for the third opinion, it is specific, and the fourth opinion is even more specific than it. As for the fifth opinion, it is rejected by the literal wording of the text, even if the meaning is correct. For the intellect is the foundation of every virtue and the source of every discipline. It is that which Allah has made a basis for religion and a pillar for the world. He made moral responsibility (2) mandatory based on its perfection, and ordained that the world be managed by its laws. The rational person is closer to his Lord, the Almighty, than all those who exert effort (in legal reasoning) without intellect. This meaning has been narrated from Ibn Abbas. A certain group claimed that what is meant by 'those in authority' (ulul-amr) are Ali and the infallible Imams. If that were the case, His saying: {Refer it to Allah and the Messenger} would have no meaning. Rather, He would have said: 'Refer it to the Imam and those in authority.' For their word, according to these people, is the judge over the Book and the Sunnah (3). This is a rejected opinion (4), contrary to what the majority of scholars are upon. The reality of obedience (Ta'ah) is the compliance with a command, just as disobedience (Ma'siyah) is its opposite, which is the violation of a command. 'Obedience' is derived from: 'Ta'a' (5); meaning to submit. 'Disobedience' is derived from: 'Asa'; meaning to become firm or stubborn. And 'Ulu' (possessors of), its singular is 'Dhu' irregularly, just like 'Nisa' (women) (6), 'Ibil' (camels), and 'Khayl' (horses); each one...

---

(1) In the manuscripts: 'ruined' (fasaad), and what is established is from (M). (2) In (D) and (M): 'So Allah made responsibility mandatory', and what is established is from (Z) and (Zha). (3) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 2/472-473. (4) The word 'opinion' (qawl) is from (M). (5) In the manuscripts: 'ata'a', and what is established is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/451; see al-Sihah (T-W-'). (6) In (Zha): Like 'al-Shiyah' (sheep).

अनिवार्य है, और उनके फतवे का पालन करना आवश्यक है। सह्ल बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा: “लोग तब तक भलाई में रहेंगे जब तक वे सुल्तान (शासक) और विद्वानों का सम्मान करेंगे। यदि वे इन दोनों का सम्मान करेंगे, तो अल्लाह उनकी दुनिया और आख़िरत (परलोक) को सुधार देगा; लेकिन यदि वे इन दोनों को तुच्छ समझेंगे, तो वह उनकी दुनिया और आख़िरत को बिगाड़ (1) देगा।” जहाँ तक तीसरे मत का सवाल है, वह विशिष्ट है, और चौथा मत उससे भी अधिक विशिष्ट है। जहाँ तक पाँचवें मत का सवाल है, शब्द का बाहरी रूप इसे अस्वीकार करता है, भले ही अर्थ सही हो। क्योंकि बुद्धि हर गुण की नींव है, और हर अनुशासन का स्रोत है। यही वह चीज़ है जिसे अल्लाह ने धर्म के लिए आधार और दुनिया के लिए स्तंभ बनाया है। इसलिए उसने इसकी पूर्णता के साथ नैतिक उत्तरदायित्व (2) अनिवार्य किया, और दुनिया को इसके नियमों द्वारा प्रबंधित बनाया। बुद्धिमान व्यक्ति अपने रब (परमेश्वर) के करीब है उन सभी मुज्तहिदीन (प्रयास करने वालों) से जो बिना बुद्धि के प्रयास करते हैं। इब्न अब्बास से भी यही अर्थ वर्णित है। कुछ लोगों का दावा है कि 'अुलुल अम्र' (अधिकार प्राप्त लोग) से तात्पर्य अली और मासूम (निष्पाप) इमाम हैं। यदि ऐसा होता, तो अल्लाह के इस कथन का: {इसे अल्लाह और रसूल की ओर लौटाओ} कोई अर्थ नहीं होता। बल्कि वह कहता: 'इसे इमाम और अधिकार प्राप्त लोगों की ओर लौटाओ।' क्योंकि इन लोगों के अनुसार उनका कथन कुरान और सुन्नत (3) पर निर्णायक है। और यह एक त्यागा हुआ विचार (4) है, जो बहुमत के खिलाफ है। आज्ञाकारिता (ताअत) की वास्तविकता आदेश का पालन करना है, जैसे अवज्ञा (मासियत) इसके विपरीत है, जो आदेश का उल्लंघन है। 'आज्ञाकारिता' शब्द 'ताअ' (5) से लिया गया है; जिसका अर्थ है समर्पित होना। 'अवज्ञा' शब्द 'असा' से लिया गया है; जब कठोरता आ जाए। और "अुलू" (वाले), इसका एकवचन "ज़ू" है जो अनियमित है, जैसे "निसा" (महिलाएं) (6), "इबिल" (ऊंट), और "खैल" (घोड़े); प्रत्येक...

---

(1) पांडुलिपियों में: "बिगड़ गया" (फ़साद), और जो स्थापित पाठ है वह (म) से है। (2) (द) और (म) में: "तो अल्लाह ने उत्तरदायित्व अनिवार्य किया", और जो स्थापित है वह (ज़) और (ज़्) से है। (3) अहकामुल कुरान - अल-किया अत-तबरी 2/ 472 - 473। (4) शब्द: "विचार" (क़ौल), (म) से। (5) पांडुलिपियों में: "अताअ", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकामुल कुरान 1/451 से है, देखें अल-सिहाह (त-व-अ)। (6) (ज़्) में: जैसे "शियाह" (भेड़ें/बकरियाँ)।

٤٣٢ سورة النساء: آیت ٥٩

واجب، اور ان کے فتوے کی تعمیل لازمی ہے۔ سہل بن عبداللہ رحمہ اللہ نے فرمایا: "لوگ اس وقت تک بھلائی پر رہیں گے جب تک وہ سلطان اور علماء کی تعظیم کریں گے۔ پس جب وہ ان دونوں کی تعظیم کریں گے تو اللہ ان کی دنیا اور آخرت سنوار دے گا؛ اور جب وہ ان دونوں کو حقیر سمجھیں گے تو ان کی دنیا اور آخرت بگاڑ (1) دے گا۔" رہی تیسری بات؛ تو وہ خاص ہے، اور چوتھی بات اس سے بھی زیادہ خاص ہے۔ رہی پانچویں بات، تو لفظ کا ظاہر اسے قبول نہیں کرتا، اگرچہ معنی صحیح ہے۔ کیونکہ عقل ہر فضیلت کی بنیاد ہے، اور ہر ادب کا سرچشمہ ہے، اور یہی وہ چیز ہے جسے اللہ نے دین کے لیے اصل اور دنیا کے لیے ستون بنایا ہے۔ پس اس نے اس کے کمال کے ساتھ (شرعی) ذمہ داری (2) کو واجب کیا، اور دنیا کو اس کے احکام کے ساتھ منظم کرنے والا بنایا۔ اور صاحبِ عقل شخص اپنے رب تعالیٰ کے قریب ہے ان تمام مجتہدین سے جو بغیر عقل کے کوشش کرتے ہیں۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی یہی معنی مروی ہے۔ اور ایک گروہ نے یہ دعویٰ کیا کہ 'اولی الامر' سے مراد حضرت علی اور ائمہ معصومین ہیں۔ اگر ایسا ہوتا تو اللہ کے اس ارشاد کا کوئی معنی نہ ہوتا: {اسے اللہ اور رسول کی طرف لوٹاؤ}، بلکہ وہ فرماتا کہ اسے امام اور اولی الامر کی طرف لوٹاؤ۔ کیونکہ ان لوگوں کے نزدیک ان کا قول کتاب و سنت (3) پر حاکم ہے۔ اور یہ ایک متروک قول (4) ہے، جو جمہور کے موقف کے خلاف ہے۔ اطاعت کی حقیقت حکم کی تعمیل ہے، جیسا کہ معصیت اس کی ضد ہے، اور وہ حکم کی مخالفت کرنا ہے۔ اطاعت کا لفظ 'طاع' (5) سے لیا گیا ہے؛ جب وہ فرماں بردار ہو جائے۔ اور معصیت 'عصی' سے ماخوذ ہے؛ جب سختی آ جائے۔ اور لفظ 'اولو' (والے)، اس کا واحد 'ذو' آتا ہے خلافِ قیاس، جیسے 'نساء' (عورتیں) (6)، 'ابل' (اونٹ) اور 'خیل' (گھوڑے)؛ ان میں سے ہر ایک...

(1) نسخوں میں: "فساد" ہے، اور جو ثابت شدہ متن ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) (د) اور (م) میں: "پس اللہ نے ذمہ داری واجب کی"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (3) احکام القرآن للکیا الطبری 2/ 472 - 473۔ (4) لفظ: "قول"، (م) سے مأخوذ ہے۔ (5) نسخوں میں: "اطاع" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 1/ 451 سے ہے، دیکھیے الصحاح (طوع)۔ (6) (ظ) میں: "کالشیاہ" (بھیڑ بکریوں کی طرح)۔

Surah An-Nisa: Verse 59 / 433

It is a collective noun, and has no singular form from its own root (1). It has been said that the singular of "al-khayl" (horses) is "kha'il," and this was mentioned previously (2).

Second: His (the Almighty's) saying: {If you disagree in anything} means: if you argue and differ; it is as if each person is pulling (yantazi') the argument of the other and making it disappear (3). "Al-naz'" means pulling/attracting. "Al-munaza'ah" is the mutual pulling of arguments (4); from this is the Hadith: "And I say: why is the Quran being disputed with me?" (5). Al-A’sha said: I pulled (passed) with them the stalks of sweet basil while reclining, And a sharp-tasting wine whose strainer was moist (6).

{In anything} means: concerning any matter of your religion. {Then refer it back to Allah and the Messenger} means: refer that judgment back to the Book of Allah, or to His Messenger, by asking during his life, or by looking into his Sunnah after his death (peace and blessings be upon him); this is the opinion of Mujahid, Al-A'mash, and Qatadah, and it is the correct one (7). Whoever does not see this, his faith is deficient; because of His (the Almighty's) saying: {If you believe in Allah and the Last Day}.

It was said: The meaning is to say: Allah and His Messenger know best; for this is the referral. This is as Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) said: Returning to the truth is better than persisting in falsehood (8).

(1) Tafsir al-Razi 10/152. (2) 4/32. (3) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/68. (4) Tahdhib al-Lugha 2/141. (5) Mentioned previously 1/188, it is from a Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (6) Diwan al-A'sha p. 109, and al-Khizanah 11/353. Qahwah: wine; al-muzzah: delicious in taste, or whose taste is between sweet and sour. Al-rawuq: a wine vessel; al-khadil: permanently moist. His saying: "I pulled with them..." means: I took from them the stalks of sweet basil upon greeting. Al-Asma'i said: This is a metaphor, meaning: I shared with them beautiful stories and anecdotes. See Tahdhib al-Lugha 13/176, and al-Khizanah 11/355. It appeared after the verse in (m) text: al-khadil: soft plants, and al-khadilah: the garden. End quote. This meaning is not what is intended in the verse, rather its meaning is what was mentioned earlier. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/71, and Al-Tabari cited their opinions 7/185-187. (8) Tafsir Abi al-Layth 1/363, and the saying of Umar (may Allah be pleased with him) was mentioned previously 3/459.

सूरह अन-निसा: आयत 59 / 433

यह एक सामूहिक संज्ञा (الجمع। اسم) है, और इसके अपने मूल शब्द से कोई एकवचन नहीं है (1)। यह कहा गया है कि "अल-खैल" (घोड़े) का एकवचन "खाइल" है, और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (2)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम किसी चीज़ में विवाद करो} यानी: यदि तुम बहस और मतभेद करो; तो ऐसा लगता है जैसे हर कोई दूसरे के तर्क को खींच (यंतज़िअ) रहा है और उसे मिटा रहा है (3)। "अल-नज़'" का अर्थ है खींचना। "अल-मुनाज़ा'अह" का अर्थ है तर्कों की आपसी खींचतान (4); इसी से हदीस है: "और मैं कहता हूँ: कुरान मेरे साथ विवाद क्यों कर रहा है?" (5)। अल-आशा ने कहा: मैंने उनके साथ झुककर रेहान (तुलसी) की शाखाओं को खींचा (साझा किया), और एक तीखी शराब जिसका छानने वाला बर्तन गीला था (6)।

{किसी चीज़ में} यानी: अपने धर्म के किसी भी मामले में। {तो उसे अल्लाह और उसके रसूल की ओर लौटा दो} यानी: उस फैसले को अल्लाह की किताब, या उसके रसूल की ओर लौटा दो, उनके जीवनकाल में पूछकर, या उनकी मृत्यु के बाद उनकी सुन्नत को देखकर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो); यह मुजाहिद, अल-अमाश और क़तादाह का मत है, और यही सही है (7)। जो कोई इसे नहीं देखता, उसका ईमान अधूरा है; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: {यदि तुम अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखते हो}।

कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि कहो: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं; यही लौटाना है। यह वैसा ही है जैसा उमर इब्न अल-खत्ताब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा था: सत्य की ओर लौटना असत्य पर अड़े रहने से बेहतर है (8)।

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 10/152. (2) 4/32. (3) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 2/68. (4) तहज़ीबी अल-लुग़ा 2/141. (5) पहले उल्लेखित 1/188, यह अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की एक हदीस से है। (6) दीवान अल-आशा पृ. 109, और अल-ख़िज़ाना 11/353। कहवा: शराब; अल-मुज़्ज़ा: स्वाद में स्वादिष्ट, या जिसका स्वाद मीठे और खट्टे के बीच हो। अल-रावूक: शराब का बर्तन; अल-खदिल: स्थायी रूप से नम। उनका कहना: "मैंने उनके साथ खींचा..." का अर्थ है: मैंने अभिवादन पर उनसे रेहान की शाखाएँ लीं। अल-अस्माई ने कहा: यह एक रूपक है, जिसका अर्थ है: मैंने उनके साथ सुंदर कहानियाँ और किस्से साझा किए। देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 13/176, और अल-

ख़िज़ाना 11/355। (म) पाठ में छंद के बाद यह आया: अल-खदिल: नरम पौधे, और अल-खदिला: उद्यान। समाप्त। यह अर्थ छंद में अभिप्रेत नहीं है, बल्कि इसका अर्थ वही है जो पहले बताया गया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/71, और अल-तबरी ने उनके विचार उद्धृत किए 7/185-187। (8) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/363, और उमर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) का कथन पहले 3/459 में आ चुका है।

سورہ النساء: آیت ۵۹ / ۴۳۳

یہ اسمِ جمع ہے، اور اس کے اپنے لفظ سے کوئی واحد نہیں ہے (۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ "الخیل" (گھوڑے) کا واحد "خائل" ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ﴾ یعنی: اگر تم کسی بات میں جھگڑا کرو اور اختلاف کرو؛ تو گویا ہر ایک دوسرے کی دلیل کو کھینچتا ہے اور اسے زائل کرتا ہے (۳)۔ "النزع" کا معنی ہے کھینچنا۔ اور "المنازعہ" دلیلوں کی باہمی کھینچ تان کو کہتے ہیں (۴)؛ اسی سے حدیث ہے: "اور میں کہتا ہوں: کیا بات ہے کہ مجھ سے قرآن کا جھگڑا کیا جا رہا ہے؟" (۵)۔ اور اعشی نے کہا: میں نے ان کے ساتھ ٹیک لگا کر ریحان کی ٹہنیاں کھینچیں (لیں)، اور وہ تیکھی شراب جس کا چھلنی نما برتن تر تھا (۶)۔

﴿فِي شَيْءٍ﴾ یعنی: تمہارے دین کے کسی معاملے میں۔ ﴿فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾ یعنی: اس فیصلے کو اللہ کی کتاب، یا اس کے رسول کی طرف لوٹاؤ، ان کی زندگی میں سوال کر کے، یا ان کی وفات کے بعد ان کی سنت میں غور کر کے (ﷺ)؛ یہ مجاہد، اعمش اور قتادہ کا قول ہے، اور یہی صحیح ہے (۷)۔ اور جس نے یہ نہ سمجھا اس کا ایمان ناقص ہو گیا؛ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی وجہ سے: ﴿إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ کہو: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں؛ پس یہی لوٹانا ہے۔ اور یہ ویسا ہی ہے جیسا عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: حق کی طرف رجوع کرنا باطل پر جمے رہنے سے بہتر ہے (۸)۔

حواشی: (۱) تفسیر الرازی ۱۰/ ۱۵۲۔ (۲) ۴/ ۳۲۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۶۸۔ (۴) تہذیب اللغہ ۲/ ۱۴۱۔ (۵) سلف ۱/ ۱۸۸ اور یہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (۶) دیوان الاعشی ص ۱۰۹، اور الخزانہ ۱۱/ ۳۵۳۔ القہوہ: شراب، المزۃ: لذیذ ذائقہ، یا جس کا ذائقہ مٹھاس اور کھٹاس کے درمیان ہو۔ الراووق: شراب کا برتن، اور الخضل: ہمیشہ تر رہنے والا۔ اور اس کا قول: "نازعتہم..."، ارادہ ہے کہ: میں نے سلام کے وقت ان سے ریحان کی ٹہنیاں لیں۔ اور اصمعی نے کہا: یہ ایک تمثیل ہے، مراد ہے: میں نے ان سے خوبصورت باتیں اور لطائف سنے۔ دیکھیے تہذیب اللغہ ۱۳/ ۱۷۶، اور الخزانہ ۱۱/ ۳۵۵۔ اور (م) میں بیت کے بعد یہ عبارت واقع ہوئی ہے: الخضل: نرم و نازک پودا، اور الخضیلہ: باغ۔ اھ اور بیت میں یہ معنی مراد نہیں ہے، بلکہ اس کا وہی معنی ہے جو پہلے ذکر ہوا۔ (۷) المحرر الوجیز ۲/ ۷۱، اور طبری نے ان کے اقوال نقل کیے ۷/ ۱۸۵ - ۱۸۷۔ (۸) تفسیر ابی اللیث ۱/ ۳۶۳، اور عمر رضی اللہ عنہ کا قول پہلے ۳/ ۴۵۹ میں گزر چکا ہے۔

The first opinion is more correct; because of the saying of Ali (may Allah be pleased with him): "We have nothing except what is in the Book of Allah, and what is in this sheet, or an understanding given to a Muslim man."(1). If it were as this speaker said, the ijtihad (independent reasoning) specifically granted to this Ummah, and the deduction (istinbat) given to it, would be nullified. Rather, examples are struck and metaphors are sought until correctness emerges. Abu al-Aliyah said: That is His Almighty's saying: {And if they had referred it back to the Messenger or to those in authority among them, those who can draw correct conclusions from it would have known about it.} An-Nisa: 83.

Yes, what was among those things that Allah kept to His own knowledge and did not reveal to any of His creation, that is what is said about: Allah knows best.

Ali (may Allah be pleased with him) deduced the minimum duration of pregnancy - that it is six months (3) - from His Almighty's saying: {And his carrying and weaning is thirty months} [Al-Ahqaf: 15], and His Almighty's saying: {Mothers may breastfeed their children two complete years} [Al-Baqarah: 233]. If we deduct two years (twenty-four months) from thirty months, six months remain (4); and there are many such examples.

In His Almighty's saying: {...and to the Messenger} there is proof that his Sunnah (peace be upon him) should be acted upon, and what is in it should be complied with. He (peace be upon him) said: "What I have forbidden you from, avoid it; and what I have commanded you with, do as much of it as you can. For what destroyed those before you was the frequency of their questioning and their disagreement with their prophets." Narrated by Muslim (6).

Abu Dawud narrated from Abu Rafi' that the Prophet (peace be upon him) said: "Let me not find one of you reclining on his couch, receiving a command of mine—from what I have commanded or forbidden—and saying: 'I do not know; what we found..."

(1) Narrated by Ahmad (599), and Al-Bukhari (111). (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/ 452 - 454, and the report of Abu al-Aliyah narrated by Al-Tabari 181/7. (3) In (m): "and it is". (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/ 454. The report was narrated by Abd al-Razzaq (13443) and (13444). It was also narrated by Abd al-Razzaq (13446) and Al-Tabari 4/ 202 from Ibn Abbas that he was the one who deduced it. (5) In (m): "from

it", instead of: "from anything". (6) In his Sahih (1337), and it is with Ahmad (7367) and it is from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him).

पहला मत अधिक सही है; अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के इस कथन के कारण: "हमारे पास अल्लाह की किताब में जो है और इस शीट में जो है, उसके अलावा कुछ भी नहीं है, या एक मुस्लिम व्यक्ति को दी गई समझ।" (1)। यदि वैसा होता जैसा इस वक्ता ने कहा, तो इस उम्मत को विशेष रूप से दिए गए इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) और उसे दिए गए इस्तनबत (निष्कर्ष) का कोई अर्थ नहीं रह जाता। बल्कि, उदाहरण दिए जाते हैं और दृष्टांत मांगे जाते हैं जब तक कि सही बात सामने न आ जाए। अबू अल-आलिया ने कहा: और वह अल्लाह का यह कथन है: {और यदि वे इसे रसूल की ओर या उनमें से अधिकार रखने वालों की ओर लौटाते, तो वे लोग जो इससे सही निष्कर्ष निकाल सकते हैं, इसके बारे में जान लेते।} [अन-निसा: 83] (2)।

हाँ, जो कुछ अल्लाह ने अपने ज्ञान तक सीमित रखा है और अपनी सृष्टि में से किसी को भी प्रकट नहीं किया है, उसके बारे में कहा जाता है: अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने गर्भ की न्यूनतम अवधि का निष्कर्ष निकाला - कि यह छह महीने (3) है - अल्लाह के इस कथन से: {और उसके गर्भधारण और दूध छुड़ाने की अवधि तीस महीने है} [अल-अहकाफ: 15], और अल्लाह के इस कथन से: {माताएं अपने बच्चों को पूरे दो साल दूध पिलाती हैं} [अल-बकराह: 233]। यदि हम तीस महीनों में से दो साल (चौबीस महीने) घटा दें, तो छह महीने बचते हैं (4); और ऐसे कई उदाहरण हैं।

अल्लाह के कथन में: "...और रसूल की ओर" यह प्रमाण है कि उनकी सुन्नत (उन पर शांति हो) पर अमल किया जाना चाहिए, और उसमें जो कुछ है उसका पालन किया जाना चाहिए। उन्होंने (उन पर शांति हो) कहा: "जिस चीज़ से मैंने तुम्हें मना किया है, उससे बचो; और जिसका मैंने तुम्हें आदेश दिया है, उसमें से जितना तुम कर सको उतना करो। क्योंकि तुमसे पहले के लोगों को उनके अत्यधिक प्रश्नों और उनके पैगंबरों के साथ उनके मतभेदों ने नष्ट कर दिया था।" मुस्लिम द्वारा उद्धृत (6)।

अबू दाऊद ने अबू राफे से रिवायत की है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "मैं तुम में से किसी को अपने सोफे पर टिके हुए न पाऊं जिसके पास मेरे आदेशों में से कोई आदेश आए - जो मैंने आदेश दिया है या मना किया है - और वह कहे: 'हम नहीं जानते; जो हमने पाया..."

(1) अहमद (599) और बुखारी (111) द्वारा उद्धृत। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/ 452 - 454, और अबू अल-आलिया का प्रभाव अल-तबरी 181/7 द्वारा उद्धृत। (3) (m) में: "और वह"। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/ 454। यह रिवायत अब्द अल-रज्जाक (13443) और (13444) द्वारा उद्धृत की गई है। इसे अब्द अल-रज्जाक (13446) और अल-तबरी 4/ 202 ने इब्न अब्बास के हवाले से भी उद्धृत किया है कि वही निष्कर्ष निकालने वाले थे। (5) (m) में: "उससे", इसके बजाय: "किसी चीज़ से"। (6) उनके सहीह (1337) में, और यह अहमद (7367) के पास है और यह अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है।

٤٣٤ سورة النساء: آیت ٥٩

پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ حضرت علی رضی اللہ عنہ کے اس قول کی وجہ سے: "ہمارے پاس اللہ کی کتاب میں جو ہے، اور اس صحیفے میں جو ہے، یا وہ سمجھ جو کسی مسلمان شخص کو دی جائے، اس کے علاوہ کچھ نہیں ہے۔" (١)۔ اگر ویسا ہی ہوتا جیسا اس کہنے والے نے کہا، تو اس امت کے لیے خاص کیا گیا اجتہاد اور اسے دی گئی استنباط کی صلاحیت باطل ہو جاتی، بلکہ مثالیں دی جاتی ہیں اور تمثیل طلب کی جاتی ہے یہاں تک کہ حق بات سامنے آ جائے۔ ابوالعالیہ نے کہا: اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ﴾ [النساء: ٨٣] (٢)۔

ہاں، جو چیز اللہ نے اپنے علم کے لیے خاص کر لی ہے، اور اپنی مخلوق میں سے کسی کو اس پر مطلع نہیں کیا، تو وہ وہ ہے جس کے بارے میں کہا جاتا ہے: اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے حمل کی کم سے کم مدت - کہ وہ چھ ماہ ہے(٣) - اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استنباط کی: ﴿وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا﴾ [الأحقاف: ١٥]، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ﴾ [البقرة: ٢٣٣]، پس جب ہم تیس مہینوں میں سے دو سال (چوبیس ماہ) نکال دیں تو چھ مہینے باقی رہ جاتے ہیں (٤)؛ اور اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں۔

اور اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَإِلَى الرَّسُولِ﴾ میں اس بات کی دلیل ہے کہ آپ ﷺ کی سنت پر عمل کیا جائے گا، اور جو کچھ اس میں ہے اس کی تعمیل کی جائے گی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں نے تمہیں جس چیز سے منع کیا (٥) اس سے بچو، اور جس چیز کا میں نے تمہیں حکم دیا اس میں سے اپنی

استطاعت کے مطابق کرو، کیونکہ تم سے پہلے لوگوں کو ان کے کثرتِ سوالات اور اپنے انبیاء سے اختلاف نے ہلاک کیا۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (٦)۔

اور ابوداؤد نے ابورافع سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "میں تم میں سے کسی کو اس حال میں نہ پاؤں کہ وہ اپنے تکیہ لگائے ہوئے صوفے پر بیٹھا ہو، اس کے پاس میرے امور میں سے کوئی ایسا حکم آئے جس کا میں نے حکم دیا ہو یا جس سے میں نے منع کیا ہو، تو وہ کہے: ہم نہیں جانتے، جو کچھ ہم نے پایا۔۔"

(١) اسے احمد (٥٩٩) اور بخاری (١١١) نے روایت کیا ہے۔ (٢) ابن العربی کی احکام القرآن ١/ ٤٥٢ - ٤٥٤، اور ابوالعالیہ کا اثر طبری نے ١٨١/٧ میں روایت کیا ہے۔ (٣) (م) میں: "وہو" (یعنی اور وہ) ہے۔ (٤) ابن العربی کی احکام القرآن ١/ ٤٥٤۔ اور یہ اثر عبدالرزاق (١٣٤٤٣) اور (١٣٤٤٤) نے روایت کیا ہے۔ اور عبدالرزاق (١٣٤٤٦) اور طبری ٤/ ٢٠٢ نے اسے ابن عباس سے بھی روایت کیا ہے کہ وہ استنباط کرنے والے تھے۔ (٥) (م) میں "عنہ" (اس سے) ہے بجائے "عن شيء" (کسی چیز سے) کے۔ (٦) اپنی صحیح (١٣٣٧) میں، اور یہ احمد (٧٣٦٧) کے ہاں بھی ہے اور یہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔

...in the Book of Allah, we followed it (1). And from Al-Irbad ibn Sariyah that he was present with the Messenger of Allah ﷺ as he addressed the people, saying: 'Does one of you, reclining on his couch, think (2) that Allah has not prohibited anything except what is in this Quran? Nay, by Allah, I have commanded, exhorted, and forbidden things which are like the Quran or even more.' (3). Al-Tirmidhi recorded it from the hadith of Al-Miqdam ibn Ma'di Karib with its meaning and said: A 'hasan gharib' hadith (4). The definitive proof is the saying of Allah the Almighty: {So let those beware who dissent from the Prophet's order, lest fitnah strike them} [An-Nur: 63] the verse. It will be discussed later.

Third: The saying of the Almighty: {That is better} meaning: your referring of what you differed in to the Book and the Sunnah is better than disputing. {And more seemly in the end} i.e., in return, from 'ala ya'ulu' to such-and-such, meaning: it became. And it was said: from 'ultu ash-shay' (I gathered the thing): if you collected it and rectified it. So, 'ta'wil' is the collection of the meanings of words that are unclear into a wording that is clear. It is said: 'Awwala Allahu alayka amrak' (May Allah gather your affairs for you) (5). It is possible that the meaning is: 'And better than your interpretation.'

The saying of the Almighty: {Have you not seen those who claim to have believed in what was revealed to you, and what was revealed before you? They wish to refer for judgment to Taghut, while they were commanded to reject it; and Satan wishes to lead them far astray. And when it is said to them, "Come to what Allah has revealed and to the Messenger," you see the hypocrites turning away from you in aversion.}

Yazid ibn Zuray' narrated from Dawud ibn Abi Hind, from Al-Sha'bi who said: There was between a man from...

---

(1) Sunan Abi Dawud (4605), also recorded by Ahmad (23876), and Al-Tirmidhi (2663), and he said: Hasan Sahih. (2) In (D): 'wa huwa', and in (Z): 'wa qad'. (3) Sunan Abi Dawud (3050), Al-Mundhiri said in Mukhtasar Al-Sunan 4/255: In its chain is Ash'ath ibn Shu'bah Al-Missisi, and there is some talk about him. (4) Sunan Al-Tirmidhi (2664), also recorded by Abu Dawud (4604), and Ibn Majah (12). Previously 1/65. See the chapter 'Clarifying the Book by the Sunnah' in the introduction of the book 1/64, and the hadiths mentioned by the author in this chapter. (5) Tahdhib al-Lugha 15/458.

...अल्लाह की किताब में, हमने उसका अनुसरण किया (1)। और अल-इरबाज़ बिन सारियाह से रिवायत है कि वे अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ उपस्थित थे जब वे लोगों को संबोधित कर रहे थे, कह रहे थे: 'क्या तुम में से कोई अपनी गद्दी पर टेक लगाए हुए यह सोचता है (2) कि अल्लाह ने इस कुरान में जो है उसके अलावा कुछ भी हराम नहीं किया है? खबरदार, अल्लाह की कसम, मैंने आदेश दिए हैं, उपदेश दिए हैं, और उन चीजों से मना किया है जो कुरान के समान हैं या उससे भी अधिक।' (3)। अल-तिर्मिज़ी ने इसे अल-मिकदाम बिन मादी करीब की हदीस से इसके अर्थ के साथ उद्धृत किया है और कहा: यह एक 'हसन गरीब' हदीस है (4)। और निर्णायक प्रमाण अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {अतः जो लोग उसके आदेश का उल्लंघन करते हैं, उन्हें डरना चाहिए कि कहीं वे किसी फितने (आज़माइश) में न पड़ जाएं} [अन-नूर: 63] आयत। और यह आगे आएगा।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {वह बेहतर है} यानी: जिस बात में तुम्हारा मतभेद हो उसे किताब और सुन्नत की ओर लौटाना विवाद करने से बेहतर है। {और अंत में अधिक सुंदर (ता'वील)} यानी: परिणाम में, 'आला यउलू' से, यानी: हो जाना। और कहा गया है: 'उल्तु अश्-शय' (मैंने चीज़ को इकट्ठा किया): यदि आपने उसे एकत्रित किया और सुधारा। तो ता'वील उन शब्दों के अर्थों को इकट्ठा करना है जो स्पष्ट नहीं हैं, ऐसे शब्दों में जिनमें कोई अस्पष्टता नहीं है। कहा जाता है: 'अव्वला अल्लाहु अलैका अमरक' (अल्लाह तुम्हारे मामलों को तुम्हारे लिए संवार दे) (5)। यह भी संभव है कि अर्थ हो: 'और तुम्हारी व्याख्या से बेहतर'।

सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जो दावा करते हैं कि वे उस पर ईमान लाए जो आपकी ओर उतारा गया और जो आपसे पहले उतारा गया था? वे चाहते हैं कि वे ताग़ूत (शैतान/झूठे खुदा) के पास फैसला ले जाएं जबकि उन्हें आदेश दिया गया था कि वे उसका इनकार करें; और शैतान चाहता है कि उन्हें भटकाकर दूर ले जाए। और जब उनसे कहा जाता है, 'उसकी ओर आओ जो अल्लाह ने उतारा है और रसूल की ओर,' तो आप मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) को देखते हैं कि वे आपसे कतराकर मुड़ जाते हैं।}

यज़ीद बिन ज़ुरैअ ने दाऊद बिन अबी हिंद से, उन्होंने अल-शाबी से रिवायत किया, उन्होंने कहा: एक आदमी के बीच...

(1) सुनन अबी दाऊद (4605), अहमद (23876), और अल-तिर्मिज़ी (2663) द्वारा भी उद्धृत, और उन्होंने कहा: हसन सहीह। (2) (द) में: 'व हुवा', और (ज़) में: 'व कद'। (3) सुनन अबी दाऊद (3050), अल-मुनज़िरी ने मुख्तसर अल-सुनन 4/255 में कहा: इसकी सनद में अश्अथ बिन शुबा अल-मिसीसि है, और उसके बारे में कुछ चर्चा है। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2664), अबू दाऊद (4604), और इब्न माजाह (12) द्वारा भी उद्धृत। पहले 1/65। पुस्तक की प्रस्तावना 1/64 में 'सुन्नत द्वारा किताब की व्याख्या' अध्याय देखें, और लेखक द्वारा इस अध्याय में दी गई हदीसें देखें। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 15/458।

...اللہ کی کتاب میں، ہم نے اس کی پیروی کی (1)۔ اور العرْباض بن ساریہ سے روایت ہے کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس موجود تھے جب آپ لوگوں کو خطبہ دے رہے تھے اور فرما رہے تھے: 'کیا تم میں سے کوئی اپنی مسند پر تکیہ لگائے ہوئے یہ سمجھتا ہے (2) کہ اللہ نے اس قرآن میں جو کچھ ہے اس کے سوا کچھ حرام نہیں کیا؟ خبردار! اللہ کی قسم، میں نے بہت سی چیزوں کا حکم دیا ہے، وعظ کیا ہے اور ان سے منع کیا ہے، وہ قرآن کے مانند ہیں بلکہ اس سے بھی زیادہ۔' (3)۔ امام ترمذی نے اسے مقدام بن معدی کرب کی حدیث سے ان کے ہم معنی الفاظ میں روایت کیا ہے اور کہا ہے: یہ حدیث حسن غریب ہے (4)۔ اور قطعی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {تو ان لوگوں کو ڈرنا چاہیے جو اس (رسول) کے حکم کی مخالفت کرتے ہیں کہ کہیں ان پر کوئی فتنہ نہ آ پڑے} [النور: 63] آیت۔ اور یہ آگے آئے گا۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ذٰلِكَ خَيْرٌ} یعنی: جس چیز میں تمہارا اختلاف ہو اسے کتاب و سنت کی طرف لوٹانا باہمی جھگڑے سے بہتر ہے۔ {وَاَحْسَنُ تَاْوِيْلًا} یعنی: انجام کے اعتبار سے بہتر ہے، 'آل یؤول' سے مشتق ہے، یعنی: ہو جانا۔ اور کہا گیا ہے: 'أَلْتُ الشيء' (میں نے چیز کو جمع کیا): یعنی جب اسے جمع اور درست کیا۔ پس تاویل سے مراد ان الفاظ کے معانی کو جمع کرنا ہے جو مشتبہ ہوں، ایسے لفظ میں جس میں کوئی ابہام نہ ہو۔ کہا جاتا ہے: 'اوَّلَ اللهُ عليك أمرك' یعنی اللہ تمہارے معاملے کو درست کر دے (5)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہوں: اور تمہاری تاویل سے بہتر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا آپ نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو دعویٰ کرتے ہیں کہ وہ اس پر ایمان لائے جو آپ کی طرف نازل کیا گیا اور جو آپ سے پہلے نازل کیا گیا؟ وہ چاہتے ہیں کہ اپنا فیصلہ طاغوت کے پاس لے جائیں حالانکہ انہیں حکم دیا گیا تھا کہ اس کا انکار کریں، اور شیطان چاہتا

ہے کہ انہیں دور کی گمراہی میں ڈال دے۔ اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ اللہ کے نازل کردہ حکم کی طرف اور رسول کی طرف آؤ تو آپ منافقوں کو دیکھتے ہیں کہ وہ آپ سے کتراتے ہوئے رک جاتے ہیں۔}

یزید بن زریع نے داؤد بن ابی ہند سے، انہوں نے شعبی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ایک آدمی کے درمیان...

---

(1) سنن ابی داؤد (4605)، نیز اسے احمد (23876) اور ترمذی (2663) نے روایت کیا اور کہا: حسن صحیح۔ (2) (د) میں: 'و ہو'، اور (ز) میں: 'و قد'۔ (3) سنن ابی داؤد (3050)، منذری نے مختصر السنن 4/255 میں کہا: اس کی سند میں اشعث بن شعبہ مصیصی ہے اور اس کے بارے میں کلام ہے۔ (4) سنن ترمذی (2664)، نیز اسے ابوداؤد (4604) اور ابن ماجہ (12) نے روایت کیا، اور پیچھے گزر چکا ہے 1/65۔ کتاب کے مقدمہ 1/64 میں سنت کے ذریعے کتاب کی وضاحت کا باب دیکھیں، اور جو احادیث مصنف نے اس باب میں ذکر کی ہیں۔ (5) تہذیب اللغۃ 15/458

436 / Surah An-Nisa: Verses 60 - 61

...hypocrites and a man from the Jews had a dispute, so the Jew called the hypocrite to the Prophet ﷺ; because he knew that he does not accept bribes. The hypocrite called the Jew to their rulers; because he knew that they take bribes in their rulings; so when they disagreed, they agreed on seeking judgment from a fortune-teller in Juhayna. Then Allah Almighty revealed regarding that: {Have you not seen those who claim that they have believed in what was revealed to you} - meaning the hypocrite, {and what was revealed before you} - meaning the Jew, {wanting to seek judgment from Taghut} to His saying: {and submit in full submission}(1).

Al-Dahhak said: The Jew called the hypocrite to the Prophet ﷺ, and the hypocrite called him to Ka'b ibn al-Ashraf, and he is the "Taghut"(2).

Abu Salih narrated from Ibn Abbas who said: There was a dispute between a man from the hypocrites - called Bishr - and a Jew, so the Jew said: Let us go to Muhammad, and the hypocrite said: No, but to Ka'b ibn al-Ashraf - and he is the one whom Allah named "the Taghut" i.e.: the possessor of tyranny - so the Jew refused to litigate except to the Messenger of Allah ﷺ. When the hypocrite saw that, he went with him to the Messenger of Allah ﷺ, and he ruled in favor of the Jew. When they left, the hypocrite said: I am not satisfied, let us go to Abu Bakr, so Abu Bakr ruled for the Jew, and he was not satisfied - Al-Zajjaj(3) mentioned it - and he said: Let us go to Umar. So they came to Umar(4) and the Jew said: We went to the Messenger of Allah ﷺ, then to Abu Bakr, and he was not satisfied. Umar said to the hypocrite: Is it like that? He said: Yes. He said: Stay here until I come out to you. Then he went in and took the sword, then he struck the hypocrite until he died(5), and said: Thus...

(1) Al-Wahidi narrated it in Asbab al-Nuzul p. 154, and Al-Tabari narrated it 7/190 from the route of Abd al-A'la from Dawud with it, and added after the saying of the Almighty: {they want to seek judgment from Taghut} he says: to the priest {while they were commanded to disbelieve in it} he ordered this in His book, and ordered this in his book, to disbelieve in the priest. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahas 2/125, and al-Tabari narrated it 7/195. (3) Ma'ani al-Quran by him 2/69. (4) In (m): to. (5) i.e.: died. Al-Mujmal 1/124.

पृष्ठ 436 / सूरा अन-निसा: आयत 60 - 61

...मुनाफ़िकों और यहूदियों में से एक व्यक्ति के बीच विवाद हुआ, तो यहूदी ने मुनाफ़िक़ को नबी ﷺ के पास चलने के लिए कहा; क्योंकि उसे पता था कि वह रिश्वत स्वीकार नहीं करते। और मुनाफ़िक़ ने यहूदी को अपने शासकों के पास बुलाया; क्योंकि उसे पता था कि वे अपने निर्णयों में रिश्वत लेते हैं। फिर जब उनमें मतभेद हुआ, तो वे जुहैना के एक ज्योतिषी (काहिन) पर सहमत हो गए। तब अल्लाह तआला ने इस बारे में अवतरित किया: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जो दावा करते हैं कि वे उस पर ईमान लाए हैं जो आप पर उतारा गया} यानी मुनाफ़िक़, {और जो आपसे पहले उतारा गया} यानी यहूदी, {वे चाहते हैं कि अपना फ़ैसला तागूत (शैतान/अधर्म) के पास ले जाएँ} अल्लाह के वचन {और पूरी तरह आज्ञापालन करें} तक (1)।

अल-दह्हाक ने कहा: यहूदी ने मुनाफ़िक़ को नबी ﷺ के पास बुलाया, और मुनाफ़िक़ ने उसे का'ब बिन अल-अशरफ़ के पास बुलाया, और वही "तागूत" है (2)।

अबू सालेह ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: मुनाफ़िकों में से एक व्यक्ति - जिसे बिश्र कहा जाता था - और एक यहूदी के बीच विवाद हुआ, यहूदी ने कहा: हमें मुहम्मद ﷺ के पास ले चलो, और मुनाफ़िक़ ने कहा: नहीं, बल्कि का'ब बिन अल-अशरफ़ के पास - और वही है जिसे अल्लाह ने "तागूत" नाम दिया है यानी: अत्याचार का स्वामी - तो यहूदी ने अल्लाह के रसूल ﷺ के अलावा किसी और के पास न्याय के लिए जाने से मना कर दिया। जब मुनाफ़िक़ ने यह देखा तो वह उसके साथ अल्लाह के रसूल ﷺ के पास गया, और उन्होंने यहूदी के पक्ष में फ़ैसला सुनाया। जब वे बाहर निकले, तो मुनाफ़िक़ ने कहा: मैं संतुष्ट नहीं हूँ, अबू बक्र के पास चलो, तो अबू बक्र ने भी यहूदी के पक्ष में फ़ैसला दिया, लेकिन वह संतुष्ट नहीं हुआ - अल-ज़ज्जाज (3) ने इसका उल्लेख किया है - और उसने कहा: उमर के पास चलो, तो वे उमर (4) के पास आए, तो यहूदी ने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के पास गए, फिर अबू बक्र के पास, लेकिन वह संतुष्ट नहीं हुआ। उमर ने मुनाफ़िक़ से पूछा: क्या ऐसा ही है? उसने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: यहीं रुको जब तक मैं तुम्हारे पास बाहर न आ जाऊँ फिर वह अंदर गए और तलवार ली, फिर मुनाफ़िक़ पर वार किया यहाँ तक कि वह मर गया (5), और कहा: इसी तरह...

(1) अल-वाहिदी ने इसे असबाब अल-नुज़ूल पृ. 154 में रिवायत किया, और अल-तबरी ने इसे 7/190 में अब्दुल आला के माध्यम से दाऊद से रिवायत किया, और अल्लाह तआला के वचन {वे चाहते हैं

कि तागूत के पास फ़ैसला ले जाएँ} के बाद यह जोड़ा: वह कहता है: ज्योतिषी के पास {जबकि उन्हें आदेश दिया गया था कि उसका इनकार करें} अल्लाह ने अपनी किताब में यह आदेश दिया है, और उसने अपनी किताब में यह आदेश दिया है कि ज्योतिषी का कुफ्र (अस्वीकार) किया जाए। (2) मआनी अल-कुरान लिन-नहास 2/125, और अल-तबरी ने इसे 7/195 में रिवायत किया है। (3) मआनी अल-कुरान उनकी 2/69। (4) (म) में: अला। (5) यानी: मर गया। अल-मुजमल 1/124।

صفحہ ٤٣٦ / سورة النساء: آیات ٦٠ - ٦١

...منافقوں میں سے ایک شخص اور یہودیوں میں سے ایک شخص کے درمیان جھگڑا ہوا، تو یہودی نے منافق کو نبی ﷺ کے پاس چلنے کی دعوت دی؛ کیونکہ وہ جانتا تھا کہ آپ ﷺ رشوت قبول نہیں کرتے۔ اور منافق نے یہودی کو اپنے حاکموں کے پاس بلایا؛ کیونکہ اسے معلوم تھا کہ وہ اپنے فیصلوں میں رشوت لیتے ہیں۔ پھر جب ان میں اختلاف ہوا تو وہ جہینہ کے ایک کاہن پر متفق ہوگئے۔ تب اللہ تعالیٰ نے اس بارے میں نازل فرمایا: {کیا آپ نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو دعویٰ کرتے ہیں کہ وہ اس پر ایمان لائے ہیں جو آپ پر نازل کیا گیا} یعنی منافق، {اور جو آپ سے پہلے نازل کیا گیا} یعنی یہودی، {وہ چاہتے ہیں کہ اپنا مقدمہ طاغوت کے پاس لے جائیں} اللہ کے قول {اور سر تسلیم خم کر دیں} تک (١)۔

الضحاک نے کہا: یہودی نے منافق کو نبی ﷺ کے پاس بلایا، اور منافق نے اسے کعب بن الاشرف کے پاس بلایا، اور وہی "طاغوت" ہے (٢)۔

ابو صالح نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: منافقین میں سے ایک شخص - جسے بشر کہا جاتا تھا - اور ایک یہودی کے درمیان جھگڑا ہوا، یہودی نے کہا: ہمیں محمد ﷺ کے پاس لے چلو، اور منافق نے کہا: نہیں، بلکہ کعب بن الاشرف کے پاس - اور وہی ہے جسے اللہ نے "طاغوت" کا نام دیا ہے یعنی: سرکش - تو یہودی نے رسول اللہ ﷺ کے علاوہ کسی کے پاس مقدمہ لے جانے سے انکار کر دیا۔ جب منافق نے یہ دیکھا تو وہ اس کے ساتھ رسول اللہ ﷺ کے پاس گیا، اور آپ ﷺ نے یہودی کے حق میں فیصلہ دیا۔ جب وہ باہر نکلے تو منافق نے کہا: میں راضی نہیں ہوں، ابو بکر کے پاس چلو، تو ابو بکر نے بھی یہودی کے حق میں فیصلہ دیا، لیکن وہ راضی نہ ہوا - الزجاج (٣) نے اسے ذکر کیا ہے - اور اس نے کہا: عمر کے پاس چلو، پس وہ عمر (٤) کے

پاس آئے، تو یہودی نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے پاس گئے، پھر ابو بکر کے پاس، لیکن وہ راضی نہ ہوا۔ عمر نے منافق سے کہا: کیا ایسا ہی ہے؟ اس نے کہا: جی ہاں۔ انہوں نے کہا: وہیں ٹھہرو جب تک میں تمہارے پاس باہر نہ آ جاؤں، پھر وہ اندر گئے اور تلوار لی، پھر منافق کو ضرب لگائی یہاں تک کہ وہ مر گیا (۵)، اور کہا: اسی طرح...

(۱) الواحدی نے اسے اسباب النزول ص ۱۵٤ میں روایت کیا، اور الطبری نے اسے ۷/۱۹۰ میں عبد الاعلی کے واسطے سے داؤد سے روایت کیا، اور اللہ تعالیٰ کے قول {وہ چاہتے ہیں کہ طاغوت کے پاس فیصلہ لے جائیں} کے بعد یہ اضافہ کیا: وہ کہتا ہے: کاہن کے پاس {حالانکہ انہیں حکم دیا گیا تھا کہ اس کا انکار کریں} اللہ نے اپنی کتاب میں یہ حکم دیا ہے، اور اس نے اپنی کتاب میں یہ حکم دیا ہے کہ کاہن کا کفر کیا جائے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۲/۱۲۵، اور الطبری نے اسے ۷/۱۹۵ میں روایت کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن ان کی ۲/٦۹۔ (۴) (م) میں: علیٰ۔ (۵) یعنی: ہلاک ہوا۔ المجمل ۱/۱۲٤۔

Surah An-Nisa: Verses 60 - 63 / 437

...I judge against whoever is not satisfied with the judgment of Allah and the judgment of His Messenger. The Jew fled, and the verse was revealed. The Messenger of Allah ﷺ said: "You are Al-Faruq (the one who distinguishes)." Gabriel descended and said: Indeed, Umar distinguished between truth and falsehood, so he was named Al-Faruq. In that regard, all the verses were revealed up to His saying: {and submit with full submission}(1).

The word {misguidance (dalālan)} is in the accusative case (nasb) based on the meaning, i.e., they go astray with a profound misguidance; similar to it is the saying of the Almighty: {And Allah has caused you to grow from the earth as a plant} Nuh: 17. This meaning has been previously explained in full(3).

The word {aversion (sudūdan)} is a noun for the verbal noun according to Al-Khalil, and the verbal noun is 'al-sadd'. The Kufans say they are both verbal nouns(4).

His saying, the Almighty: {So how [will it be] when a disaster befalls them because of what their hands have put forth and then they come to you swearing by Allah, "We intended nothing but good and reconciliation." Those are the ones of whom Allah knows what is in their hearts, so turn away from them and admonish them and speak to them a word that is effective for themselves.}

Meaning: "How" will their state be? Or: "How" will they act(5) {when a disaster befalls them}, meaning: from leaving(6) seeking help from them, and the humiliation that befalls them in(7) His saying: {Say, "Never will you go out with me, ever, and never will you fight with me an enemy."} [At-Tawbah: 83].

(1) A weak narration, and there is doubt in its text; Al-Wahidi mentioned it in Asbab al-Nuzul p. 155, and Al-Baghawi 1/446 through Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas may Allah be pleased with them. Al-Hakim al-Tirmidhi mentioned it in Nawadir al-Usul p. 59 from Makhul. As for Umar's title as Al-Faruq, it is by consensus, and it is in other reports; see Fath al-Bari 7/44. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/467. (3) 5/104 - 105. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/467. In Kitab al-Ayn 7/80: I turned him away from such-and-such (sadadtuhu), i.e., I diverted him from it. And I turned away from it myself (sadadtu 'anhu) with aversion (sudūdan). (5) See Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/69, and Tafsir Abi al-Layth 1/364. (6) In (d) and (z): meaning leaving. (7) It occurred in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/467 (and the words are from him): 'nahwa' (towards/like), instead of 'fi' (in).

सूरह अन-निसा: आयत 60 - 63 / 437

...मैं उसके विरुद्ध निर्णय देता हूँ जो अल्लाह के निर्णय और उसके रसूल के निर्णय से संतुष्ट नहीं है। यहूदी भाग गया, और आयत अवतरित हुई। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुम अल-फारूक (सत्य और असत्य में अंतर करने वाले) हो।" जिब्रईल अवतरित हुए और कहा: वास्तव में, उमर ने सत्य और असत्य के बीच अंतर किया, इसलिए उनका नाम अल-फारूक रखा गया। इस संबंध में, सभी आयतें उनके इस कथन तक अवतरित हुईं: {और पूरी तरह से आज्ञाकारी बन जाएँ।}(1)।

शब्द {गुमराही (दलालान)} अर्थ के आधार पर कर्म कारक (नस्ब) में है, यानी: वे एक गहरी गुमराही में भटक जाते हैं; इसी तरह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और अल्लाह ने तुम्हें धरती से वनस्पति की तरह उगाया है।} नूह: 17। यह अर्थ पहले विस्तार से बताया जा चुका है(3)।

और {विमुखता (सुद्दूदन)} अल-खलील के अनुसार 'मस्दर' (क्रियात्मक संज्ञा) के लिए एक संज्ञा है, और 'मस्दर' 'अल-सद्द' है। कूफी कहते हैं कि ये दोनों 'मस्दर' हैं(4)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर क्या हाल होगा जब उन पर कोई मुसीबत आ पड़ेगी उस कारण जो उनके हाथों ने पहले भेजा है, फिर वे आपके पास अल्लाह की कसम खाते हुए आएँगे कि "हमारा इरादा केवल भलाई और मेल-मिलाप का था।" ये वे लोग हैं जिनके दिलों की बात अल्लाह जानता है, अतः आप उनसे मुँह फेर लें और उन्हें नसीहत करें और उनसे उनके बारे में ऐसी बात कहें जो प्रभावशाली हो।}

अर्थात: उनका हाल "कैसा" होगा? या: वे "कैसे" करेंगे(5) {जब उन पर कोई मुसीबत आ पड़ेगी}, अर्थात: उनसे सहायता माँगना छोड़ने(6) से, और उस अपमान से जो उन्हें उनके इस कथन में पहुँचता है(7): {कह दो, "तुम मेरे साथ कभी बाहर नहीं निकलोगे, और न मेरे साथ मिलकर किसी शत्रु से लड़ोगे।"} [अत-तौबा: 83]।।

(1) एक कमज़ोर हदीस, और इसके पाठ में संशय है; अल-वाहिदी ने इसे अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 155 में उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने 1/446 में अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से। अल-हाकिम अल-तिर्मिज़ी ने इसे नवादिर अल-उसूल पृ. 59 में मखूल से उद्धृत किया है। जहाँ तक उमर की 'अल-फारूक' उपाधि की बात है, तो यह सर्वसम्मति से है, और अन्य रिपोर्टों में भी है; देखें फतह अल-बारी 7/44। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 1/467। (3) 5/104 - 105। (4) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 1/467। और किताब अल-ऐन

7/80 में: मैंने उसे फलां चीज़ से हटा दिया (सददतुहू), यानी, मैंने उसे उससे मोड़ दिया। और मैं खुद उससे विमुख हो गया (सददतु अन्हु) विमुखता (सुदूदन) के साथ। (5) देखें मआनी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज द्वारा 2/69, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/364। (6) (द) और (ज़) में: यानी छोड़ना। (7) यह अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/467 में आया है (और शब्द उन्हीं के हैं): 'नहवा' (जैसे/की ओर), 'फी' (में) के बदले।

سورة النساء: آیات 60 - 63 / 437

...میں اس شخص کے خلاف فیصلہ کرتا ہوں جو اللہ کے فیصلے اور اس کے رسول کے فیصلے پر راضی نہ ہو، اور وہ یہودی بھاگ گیا، اور یہ آیت نازل ہوئی، اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «تم فاروق ہو»۔ اور جبرائیل علیہ السلام نازل ہوئے اور کہا: بے شک عمر نے حق اور باطل کے درمیان فرق کر دیا، پس ان کا نام فاروق رکھا گیا۔ اور اس بارے میں تمام آیات نازل ہوئیں یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول تک: {اور پوری طرح تسلیم کر لیں۔}(1)۔

اور لفظ {گراہی (ضلالاً)} معنی کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، یعنی: وہ ایک گہری گمراہی میں بھٹک جاتے ہیں؛ اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور اللہ نے تمہیں زمین سے سبزی کی طرح اگایا۔} نوح: 17۔ اور یہ معنی پہلے مکمل طور پر گزر چکا ہے(3)۔

اور {منہ پھیرنا (صُدُوداً)} خلیل کے نزدیک اسمِ مصدر ہے، اور مصدر 'الصَّدُّ' ہے۔ اور کوفی کہتے ہیں کہ یہ دونوں مصدر ہیں(4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اس وقت کیا حال ہوگا جب ان پر کوئی مصیبت آ پڑے گی اس وجہ سے جو ان کے ہاتھوں نے آگے بھیجا، پھر وہ آپ کے پاس اللہ کی قسمیں کھاتے ہوئے آئیں گے کہ "हमारा ارادہ تو صرف بھلائی اور موافقت کا تھا۔" یہ وہ لوگ ہیں جن کے دلوں کی بات اللہ جانتا ہے، پس آپ ان سے اعراض کریں اور انہیں نصیحت کریں اور ان سے ان کے بارے میں مؤثر بات کہیں۔}

یعنی: ان کا حال "کیسا" ہوگا؟ یا: وہ "کیسے" کریں گے(5) {جب ان پر کوئی مصیبت آ پڑے گی} یعنی: ان سے مدد لینا چھوڑنے(6) سے، اور اس ذلت سے جو انہیں اس قول میں پہنچتی ہے(7):

{پس کہہ دیجئے، "تم میرے ساتھ کبھی ہرگز نہیں نکلو گے، اور نہ میرے ساتھ مل کر کسی دشمن سے لڑو گے۔"}[التوبہ: 83]۔

(1) ضعیف خبر ہے، اور اس کے متن میں نظر ہے، اسے الواحدی نے اسباب النزول ص 155 میں، اور البغوی نے 446/1 میں الکلبی کے طریق سے، ابوصالح سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ اور الحکیم الترمذی نے اسے نوادر الاصول ص 59 میں مکحول سے ذکر کیا ہے۔ جہاں تک عمر کے فاروق لقب کا تعلق ہے، تو وہ اتفاقی ہے، اور دیگر خبروں میں بھی ہے، دیکھئے فتح الباری 44/7۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 467/1۔ (3) 104/5 - 105۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 467/1۔ اور کتاب العین 80/7 میں ہے: میں نے اسے فلاں چیز سے ہٹا دیا (صددتُه)، یعنی: میں نے اسے اس سے موڑ دیا۔ اور میں نے خود اس سے اعراض کیا (صَدَدْتُ عنه) اعراض کرنا (صدوداً)۔ (5) دیکھئے معانی القرآن للزجاج 69/2، اور تفسیر أبی اللیث 364/1۔ (6) (د) اور (ز) میں ہے: یعنی ترک کرنا۔ (7) یہ اعراب القرآن للنحاس 467/1 میں واقع ہوا ہے (اور کلام انہی کا ہے): 'نحو' (جیسے/کی طرف)، 'فی' (میں) کے بدلے۔

438 Surah An-Nisa: Verses 62 - 63 It was said: He means the killing of their companion "because of what their hands have sent forth," and the speech ends there. Then He begins to inform about their action, and that is because when Umar killed their companion, his people came seeking his blood money and swearing: We desire nothing by seeking his blood money except goodness and agreement with the truth (1). And it was said: The meaning is: We did not intend by turning away from you in judgment except reconciliation between the litigants, and goodness by bringing [the parties] closer in judgment (2). Ibn Kaysan: Justly and rightfully; its parallel is: "And they will surely swear, 'We intended only the best'" [At-Tawbah: 107] (3). So Allah the Almighty said, calling them liars: "Those are the ones of whom Allah knows what is in their hearts." Az-Zajjaj said (4): Its meaning is: Allah has known that they are hypocrites. And the benefit for us is: Know that they are hypocrites. "So turn away from them" - It was said: from punishing them (5). And it was said: from accepting their excuse. "And admonish them" - meaning: frighten them; it was said: in public. "And speak to them a reaching word about themselves" - meaning: rebuke them with the most effective rebuke in secret and in private. Al-Hasan: Tell them: If you reveal what is in your hearts, I will kill you (6). Speech has reached eloquence, and an eloquent man: reaches with his tongue the core of what is in his heart. The Arabs say: "Ahmak Balgh" and "Bilgh", meaning: the ultimate in foolishness. And it was said: Its meaning is: he reaches what he wants even if he is foolish (7). WWW.NAFSEISLAM.COM And it is said: that His, the Almighty's, saying: "How then, when a disaster strikes them because of what their hands have sent forth," was revealed concerning those who built the Mosque of Harm (Masjid al-Dirar), when Allah exposed their hypocrisy and commanded (8) the demolition of the mosque. (1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/126, and Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/69. (2) Tafsir al-Wahidi 2/74. (3) Tafsir al-Baghawi 1/447. (4) In Ma'ani al-Quran by him 2/70. (5) In (D) and (Z): their following. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 1/502 - 503, and Tafsir al-Baghawi 1/448. (7) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/467, and see Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/70. (8) In (Th) and (M): and He commanded them; and what is established is from (D) and (Z), which agrees with what is in Tafsir Abi al-Layth 1/365, and the speech is from him, and this report was mentioned from al-Dahhak and Muqatil.

438 सूरा अन-निसा: आयतें 62 - 63 और कहा गया है: उनका तात्पर्य उनके साथी की हत्या से है "उस कारण जो उनके हाथों ने आगे भेजा," और बात वहीं पूरी हो जाती है। फिर वह उनके कृत्य के बारे में बताना शुरू करता है, और वह इसलिए है क्योंकि जब उमर ने उनके साथी को मार डाला, तो उसके लोग उसका रक्त-मूल्य (दीयत) मांगने आए और कसम खाने लगे: हम उसका रक्त-मूल्य मांगकर केवल भलाई और सत्य की सहमति चाहते हैं (1)। और कहा गया है: इसका अर्थ है: फैसले में आपसे विमुख होने से हमारा उद्देश्य केवल विरोधियों के बीच समझौता कराना और फैसले में निकटता लाकर भलाई करना था (2)। इब्न कैसान: न्यायपूर्वक और सत्य के साथ; इसका उदाहरण है: "और वे निश्चित रूप से शपथ लेंगे, 'हमने केवल भलाई का इरादा किया था'" [अत-तौबा: 107] (3)। तो अल्लाह तआला ने उन्हें झूठा ठहराते हुए कहा: "ये वे लोग हैं जिनके दिलों में जो कुछ है अल्लाह उसे जानता है।" अल-ज़ज्जाज ने कहा (4): इसका अर्थ है: अल्लाह जान चुका है कि वे पाखंडी (मुनाफ़िक़) हैं। और हमारे लिए लाभ यह है: जान लो कि वे पाखंडी हैं। "अतः उनसे मुंह मोड़ लें" - कहा गया: उनकी सजा से (5)। और कहा गया: उनका बहाना स्वीकार करने से। "और उन्हें नसीहत दें" - अर्थात्: उन्हें डराएं कहा गया: सार्वजनिक रूप से। "और उनसे उनके बारे में एक प्रभावशाली बात कहें" - अर्थात्: उन्हें एकांत और गुप्त रूप से सबसे प्रभावशाली फटकार के साथ डांटें। अल-हसन: उनसे कहो: यदि तुम वह प्रकट करोगे जो तुम्हारे दिलों में है, तो मैं तुम्हें मार डालूँगा (6)। भाषण वाक्पटुता (बलाग़त) तक पहुँच गया है, और एक वाक्पटु (बलीग़) व्यक्ति: अपनी जुबान से अपने दिल की बात की तह तक पहुँच जाता है। अरब कहते हैं: "अहमक बलघ" और "बिलघ", अर्थात्: मूर्खता की पराकाष्ठा। और कहा गया: इसका अर्थ है: वह जो चाहता है उसे प्राप्त कर लेता है भले ही वह मूर्ख हो (7)। WWW.NAFSEISLAM.COM और कहा जाता है: अल्लाह तआला का यह कहना: "तो फिर कैसा होगा जब उनके हाथों ने जो आगे भेजा है उसके कारण उन पर कोई मुसीबत आएगी," उन लोगों के बारे में उतरा जिन्होंने मस्जिद-ए-ज़िरार बनाई थी, जब अल्लाह ने उनके पाखंड को उजागर किया और मस्जिद को गिराने का आदेश (8) दिया। (1) अल-नहहास द्वारा मआनी अल-कुरान 2/126, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 2/69। (2) तफ़सीर अल-वाहिदी 2/74। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 1/447। (4) उनके द्वारा मआनी अल-कुरान में 2/70। (5) (द) और (ज़) में: उनके पीछे चलना। (6) अल-नुक़त वल-उयून 1/502 - 503, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/448। (7) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/467, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 2/70 देखें। (8) (ज़) और (म) में: और उन्हें आदेश दिया; और जो स्थापित है वह (द) और

(ज़) से है, जो तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/365 में है उसके अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है, और यह रिवायत अल-ज़ह्हाक और मुक़ातिल से ज़िक्र की गई है।

۴۳۸ سورہ النساء: آیات ۶۲ - ۶۳ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد ان کے ساتھی کا قتل ہے ﴿بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ﴾ (اس وجہ سے جو ان کے ہاتھوں نے آگے بھیجا) اور یہاں بات مکمل ہو گئی، پھر ان کے فعل کے بارے میں خبر دینا شروع کی، اور وہ اس لیے کہ جب عمر (رضی اللہ عنہ) نے ان کے ساتھی کو قتل کر دیا تو اس کی قوم دیت مانگنے آئی اور قسمیں کھانے لگی: ہم دیت مانگ کر صرف احسان اور حق کی موافقت چاہتے ہیں (۱)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: ہم نے فیصلے میں آپ سے روگردانی کر کے صرف فریقین کے درمیان صلح اور فیصلے میں قربت کے ذریعے احسان کا ارادہ کیا تھا (۲)۔ ابن کیسان: عدل اور حق کے ساتھ؛ اس کی نظیر ﴿وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى﴾ [التوبہ: ۱۰۷] (۳) ہے (اور وہ ضرور قسمیں کھائیں گے کہ ہم نے سوائے بھلائی کے کچھ نہیں چاہا)۔ تو اللہ تعالیٰ نے ان کو جھٹلاتے ہوئے فرمایا: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ﴾ (یہی وہ لوگ ہیں جن کے دلوں کی بات اللہ جانتا ہے)۔ زجاج نے کہا (۴): اس کا مطلب ہے: اللہ جان چکا ہے کہ وہ منافق ہیں۔ اور ہمارے لیے فائدہ یہ ہے کہ: جان لو کہ وہ منافق ہیں۔ ﴿فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ﴾ کہا گیا: ان کی سزا سے (۵)۔ اور کہا گیا: ان کا عذر قبول کرنے سے۔ ﴿وَعِظْهُمْ﴾ یعنی: انہیں ڈراؤ؛ کہا گیا: لوگوں کے سامنے۔ ﴿وَقُل لَّهُمْ فِي أَنفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا﴾ یعنی: انہیں تنہائی اور خلوت میں انتہائی مؤثر طریقے سے ڈانٹو۔ حسن بصریؒ: انہیں کہو: اگر تم نے وہ ظاہر کر دیا جو تمہارے دلوں میں ہے تو میں تمہیں قتل کر دوں گا (۶)۔ قول بلاغت کو پہنچ گیا، اور بلیغ آدمی وہ ہے: جو اپنی زبان سے اپنے دل کی بات کی حقیقت تک پہنچ جائے۔ اہل عرب کہتے ہیں: "احمق بلغ" اور "بلغ"، یعنی: حماقت کی انتہا۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: وہ جو چاہتا ہے پا لیتا ہے اگرچہ وہ احمق ہو (۷)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اور کہا جاتا ہے: اللہ تعالیٰ کا یہ قول: ﴿فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُم مُّصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ﴾ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوا جنہوں نے مسجد ضرار بنائی تھی، پس جب اللہ نے ان کا نفاق ظاہر کر دیا اور مسجد گرانے کا حکم (۸) دیا، (۱) معانی القرآن للنحاس

۱۲۶/۲ ، ومعانی القرآن للزجاج ۶۹/۲ ۔ (۲) تفسیر الواحدی ۷۴/۲ ۔ (۳) تفسیر البغوی ۴۴۷/۱ ۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۷۰/۲ میں۔ (۵) (د) اور (ز) میں: متابہم (ان کے پیچھے چلنا)۔ (۶) النکت والعیون ۵۰۲/۱ - ۵۰۳ ، وتفسیر البغوی ۴۴۸/۱ ۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۴۶۷/۱ ، نیز دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۷۰/۲ ۔ (۸) (ظ) اور (م) میں: "وأمرهم" (انہیں حکم دیا) ہے، اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، جو تفسیر ابی اللیث ۳۶۵/۱ کے مطابق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے، اور یہ روایت ضحاک اور مقاتل سے منقول ہے۔

439 Surah An-Nisa: Verses 62 - 65

They swore to the Messenger of Allah (PBUH) in self-defense: "We only intended, by building the mosque, obedience to Allah and agreement with the Book."

The Almighty's saying: {And We did not send any messenger except to be obeyed by permission of Allah. And if, when they wronged themselves, they had come to you, [O Muhammad], and asked forgiveness of Allah and the Messenger had asked forgiveness for them, they would have found Allah Accepting of repentance and Merciful.} [64]

His saying: {And We did not send any messenger} "Min" is extra for emphasis. {except to be obeyed} in what he ordered and forbade. {by permission of Allah}: by the knowledge of Allah. And it was said: by the success granted by Allah.

{And if, when they wronged themselves, they had come to you} Abu Sadiq (1) narrated from Ali, who said: A Bedouin came to us three days after we buried the Messenger of Allah (PBUH). He threw himself onto the grave of the Messenger of Allah (PBUH), poured some of its dust over his head, and said: "O Messenger of Allah, you spoke and we heard your words, you received from Allah and we received from you. Among what Allah revealed to you was: {And if, when they wronged themselves...} the verse. I have wronged myself and have come to you seeking forgiveness (2) for me." Then a voice called out from the grave that he had been forgiven (3).

And the meaning of {they would have found Allah Accepting of repentance and Merciful} i.e., accepting their repentance, and they are two objects and nothing else (4).

The Almighty's saying: {But no, by your Lord, they will not [truly] believe until they make you, [O Muhammad], judge concerning that over which they dispute among themselves and then find within themselves no discomfort from what you have judged and submit in [full, willing] submission.} [65]

In it are five issues:

---

(1) In (d): Salih, and Abu Sadiq is Al-Azdi Al-Kufi, it is said: his name is Muslim ibn Yazid, and it is said: Abdullah ibn Najid, truthful, and his narration from Ali is Mursal. At-Taqrib p. 571. (2) In (z): to seek forgiveness. (3) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Bahjat al-Majalis 3/275, without the saying: "Then a voice called out...". An-Nawawi

mentioned in Al-Majmu' 8/217, and Ibn Kathir in the interpretation of this verse, a similar story from Al-Utbi who said: I was sitting at the grave of the Prophet (PBUH) when a Bedouin came..., and he mentioned the story in a similar way, and at its end: "I saw the Prophet (PBUH) in a dream and he said: O Utbi, catch up with the Bedouin and give him the glad tidings that Allah has forgiven him." Finished. And Sheikh Abdul-Rahman Al-Sa'di said in his Tafsir p. 149: "This coming to the Messenger of Allah (PBUH) is specific to his lifetime, because the context indicates that." (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/467.

439 सूरह अन-निसा: आयत 62 - 65

उन्होंने अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के सामने अपना बचाव करते हुए कसम खाई: "मस्जिद बनाने से हमारा उद्देश्य केवल अल्लाह की आज्ञा का पालन करना और पुस्तक के साथ सहमति थी।"

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने कोई रसूल नहीं भेजा मगर इसलिए कि अल्लाह की अनुमति से उसकी आज्ञा का पालन किया जाए। और यदि वे, जब उन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया था, आपके पास आते और अल्लाह से क्षमा माँगते और रसूल भी उनके लिए क्षमा की प्रार्थना करते, तो वे अल्लाह को तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान पाते।} [64]

अल्लाह का फरमान: {और हमने कोई रसूल नहीं भेजा} यहाँ 'मिन' ताकीद (ज़ोर देने) के लिए अतिरिक्त है। {मगर इसलिए कि उसकी आज्ञा का पालन किया जाए} उन चीज़ों में जिनका उसने आदेश दिया और जिनसे मना किया। {अल्लाह की अनुमति से}: अल्लाह के ज्ञान से। और कहा गया: अल्लाह की दी हुई सफलता से।

{और यदि वे, जब उन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया था, आपके पास आते} अबू सादिक़ (1) ने अली से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) को दफनाने के तीन दिन बाद एक ग्रामीण हमारे पास आया, उसने खुद को अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) की कब्र पर गिरा दिया और अपने सिर पर उसकी धूल डाली; फिर कहा: हे अल्लाह के रसूल, आपने कहा और हमने आपकी बात सुनी, आपने अल्लाह से प्राप्त किया और हमने आपसे प्राप्त किया, और अल्लाह ने आप पर जो उतारा था उसमें यह भी था: {और यदि वे, जब उन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया था...} आयत तक। मैंने अपने आप पर ज़ुल्म किया है और मैं आपके पास आया हूँ कि आप मेरे लिए (2) क्षमा माँग लें। फिर कब्र से आवाज़ आई कि तुम्हें माफ कर दिया गया है (3)।

और {तो वे अल्लाह को तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान पाते} का अर्थ है: उनकी तौबा स्वीकार करने वाला, और ये दोनों मफ़ऊल (कर्म) हैं, इसके अलावा कुछ नहीं (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {तो नहीं, आपके रब की कसम! वे तब तक ईमान वाले नहीं हो सकते जब तक कि वे अपने आपसी झगड़ों में आपको निर्णायक न बना लें, फिर जो फैसला आप कर दें उसके बारे में अपने दिलों में कोई तंगी न पायें और उसे पूरी तरह स्वीकार कर लें।} [65]

इसमें पाँच मसले हैं:

(1) (द) में: सालेह, और अबू सादिक़ अल-अज़दी अल-कुफी हैं, कहा गया: उनका नाम मुस्लिम बिन यज़ीद है, और कहा गया: अब्दुल्ला बिन नाजिद, सच्चे हैं, और अली से उनकी हदीस मुरसल है। अत-तक़रीब पृष्ठ 571। (2) (ज़) में: ताकि आप क्षमा माँगें। (3) इब्न अब्दुल बर्र ने बहजत अल-मजालिस 3/275 में इसका उल्लेख किया है, बिना इस कथन के "फिर पुकारा गया..."। अन-नवावी ने अल-मजम' 8/217 में और इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में अल-उत्बी से एक समान कहानी का उल्लेख किया है जिन्होंने कहा: मैं नबी (स.अ.व.) की कब्र के पास बैठा था कि एक ग्रामीण आया... और उन्होंने कहानी को इसी तरह उल्लेख किया, और उसके अंत में: "मैंने नबी (स.अ.व.) को सपने में देखा तो उन्होंने कहा: ऐ उत्बी, ग्रामीण के पास जाओ और उसे खुशखबरी दो कि अल्लाह ने उसे माफ कर दिया है।" समाप्त। और शेख अब्दुल रहमान अल-सादी ने अपनी तफसीर पृष्ठ 149 में कहा: "अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के पास आना उनके जीवनकाल के साथ विशिष्ट है, क्योंकि संदर्भ इसी ओर संकेत करता है।" (4) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास 1/467।

439 سورة النساء: آیات 62 - 65

انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے سامنے اپنا دفاع کرتے ہوئے قسم کھائی: "ہمارا مقصد مسجد کی تعمیر سے سوائے اللہ کی اطاعت اور کتاب (قرآن) کی موافقت کے اور کچھ نہ تھا۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے کوئی رسول نہیں بھیجا مگر اسی لیے کہ اللہ کے حکم سے اس کی اطاعت کی جائے۔ اور اگر وہ لوگ جب اپنی جانوں پر ظلم کر بیٹھے تھے آپ کے پاس آتے، پھر اللہ سے معافی مانگتے اور رسول (بھی) ان کے لیے معافی کی درخواست کرتے تو یقیناً وہ اللہ کو بہت توبہ قبول کرنے والا، نہایت رحم والا پاتے۔} [64]

اللہ کا فرمان: {اور ہم نے کوئی رسول نہیں بھیجا} یہاں «من» تاکید کے لیے زائد ہے۔ {مگر اسی لیے کہ اس کی اطاعت کی جائے} ان امور میں جن کا اس نے حکم دیا اور جن سے منع کیا۔ {اللہ کے حکم سے}: یعنی اللہ کے علم سے۔ اور کہا گیا: اللہ کی توفیق سے۔

{اور اگر وہ لوگ جب اپنی جانوں پر ظلم کر بیٹھے تھے آپ کے پاس آتے} ابو صادق (1) نے حضرت علیؓ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ کی تدفین کے تین دن بعد ایک دیہاتی ہمارے پاس آیا، اس نے اپنے آپ کو رسول اللہ ﷺ کی قبر مبارک پر گرا دیا اور اس کی مٹی اپنے سر پر ڈالی؛ پھر کہا: اے اللہ کے رسول! آپ نے فرمایا اور ہم نے آپ کی بات سنی، آپ نے اللہ سے سیکھا اور ہم نے آپ سے سیکھا، اور اللہ نے آپ پر جو نازل فرمایا اس میں یہ بھی تھا: {اور اگر وہ لوگ جب اپنی جانوں پر ظلم کر بیٹھے تھے...} آیت کے آخر تک۔ میں نے اپنی جان پر ظلم کیا ہے اور آپ کے پاس آیا ہوں کہ آپ میرے لیے (2) بخشش کی دعا کریں۔ تو قبر سے آواز آئی کہ تمہیں بخش دیا گیا ہے (3)۔

اور {تو یقیناً وہ اللہ کو بہت توبہ قبول کرنے والا، نہایت رحم والا پاتے۔} کا معنی ہے: ان کی توبہ قبول کرنے والا، اور یہ دونوں مفعول ہیں اور کچھ نہیں (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس (اے حبیب!) آپ کے رب کی قسم! یہ لوگ مومن نہیں ہو سکتے جب تک کہ اپنے باہمی تنازعات میں آپ کو فیصلہ کرنے والا نہ مان لیں، پھر آپ کے کیے ہوئے فیصلے سے اپنے دلوں میں کوئی تنگی نہ پائیں اور (اسے) پوری خوش دلی سے تسلیم کر لیں۔} [65]

اس میں پانچ مسائل ہیں:

---

(1) نسخہ (د) میں ہے: صالح، اور ابو صادق الازدی الکوفی ہیں، کہا گیا: ان کا نام مسلم بن یزید ہے، اور کہا گیا: عبد اللہ بن ناجذ، یہ سچے (صدوق) ہیں، اور علیؓ سے ان کی حدیث مرسل ہے۔ التقریب صفحہ 571۔ (2) نسخہ (ظ) میں ہے: تاکہ آپ بخشش مانگیں۔ (3) اسے ابن عبد البر نے بہجۃ المجالس 3/275 میں ذکر کیا ہے، سوائے اس قول کے: "پھر آواز دی گئی..."۔ اور امام نووی نے المجموع 8/217 میں اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں العتبی سے اس جیسی کہانی ذکر کی ہے، انہوں نے کہا: میں نبی ﷺ کی قبر کے پاس بیٹھا تھا کہ ایک دیہاتی آیا...، اور انہوں نے کہانی اسی طرح ذکر کی، اور اس کے آخر میں ہے: "میں نے خواب میں نبی ﷺ کو دیکھا تو آپ نے فرمایا: اے عتبی! دیہاتی کے پیچھے جاؤ اور اسے خوشخبری دو کہ اللہ نے اسے بخش دیا ہے۔" انتہیٰ۔ اور شیخ عبد الرحمن السعدی نے اپنی تفسیر صفحہ 149 میں کہا: "رسول اللہ ﷺ کے پاس اس طرح کا آنا آپ کی حیات طیبہ کے ساتھ خاص ہے، کیونکہ سیاق اسی پر دلالت کرتا ہے۔"
(4) اعراب القرآن للنحاس 1/467۔

The first [point]: Mujahid and others said: This verse refers to those mentioned previously who wanted to seek judgment from false deities (Taghut), and it was revealed concerning them (1). Al-Tabari (2) said: His saying {So No} is a refutation of what was mentioned before; its estimation is: it is not as they claim that they believe in what was revealed to you, then He resumed the oath by saying: {by your Lord, they will not believe}.

Others said: "No" was placed before the oath for emphasis on negation and to show its strength, then it was repeated after the oath to emphasize the concern with negation. It would have been correct to omit the second "no", and most of the emphasis would remain with the placement of the first one. It would also have been correct to omit the first one, and the meaning of negation would remain, but the sense of emphasis would be lost (3).

And {shajara} (arose/disputed) means: disagreed and mixed, and from it [comes the word] "trees" (al-shajar) because of the variation of its branches. The poles of a camel-litter (Hawdaj) are called "shijar" because of their overlapping (4). A poet said (5): "My soul is your ransom while the spears are entangled (shawajir), and the people are in distress, standing for the encounter." And Tarafa said: "They are the judges, masters of guidance, and the people's strivers in the entangled matter (ash-shajar)" (6).

A group said: It was revealed concerning Az-Zubayr and an Ansari man, and the dispute was over watering a garden. The Prophet (peace and blessings be upon him) said to Az-Zubayr: "Water your land, then send the water to your neighbor's land." The opponent said: "I see you are favoring your aunt's son" (7). The face of the Messenger of Allah (peace be upon him) changed color, and he said to Az-Zubayr:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/75, and recorded by al-Tabari 7/204. (2) In his Tafsir 7/200, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/74. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/74. (4) Tafsir al-Razi 10/163-164. (5) We did not find it. (6) We did not find it in his Diwan (Dar Sader), and it is in Jamharat Ash'ar al-Arab 1/127 with the narration: "They are the judges, masters of generosity, and the elites of the people..." (7) We did not find this wording for anyone other than the author. In the sources: "Because he was your aunt's son" as will follow.

४४० सूरह अन-निसा: आयत ६५

पहला [बिंदु]: मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: इस आयत का तात्पर्य उन लोगों से है जिनका उल्लेख पहले किया गया है जो तागूत (झूठे देवताओं) से फैसला कराना चाहते थे, और यह उन्हीं के बारे में अवतरित हुई थी (१)। अल-तबरी (२) ने कहा: उनका कहना {तो नहीं} (फ़ला) पहले बताई गई बात का खंडन है; इसका तात्पर्य है: मामला वैसा नहीं है जैसा वे दावा करते हैं कि वे आप पर अवतरित होने वाली चीज़ों पर विश्वास करते हैं, फिर उन्होंने शपथ लेते हुए कहा: {तुम्हारे रब की कसम, वे ईमान नहीं लाएंगे}।

दूसरों ने कहा: शपथ से पहले "नहीं" (ला) को निषेध (नकार) पर ज़ोर देने और उसकी ताकत दिखाने के लिए रखा गया है, फिर निषेध के प्रति चिंता पर ज़ोर देने के लिए शपथ के बाद इसे दोहराया गया। दूसरी बार "नहीं" को छोड़ना सही होता, और पहली बार के स्थान के कारण अधिकांश ज़ोर बना रहता। पहली बार वाले को छोड़ना भी सही होता, और निषेध का अर्थ बना रहता, लेकिन ज़ोर देने का भाव समाप्त हो जाता (३)।

और {शजरा} (विवाद हुआ) का अर्थ है: मतभेद होना और आपस में मिल जाना, और इसी से "वृक्ष" (अल-शजर) शब्द बना है; क्योंकि इसकी शाखाएँ अलग-अलग होती हैं। ऊँट की पालकी (हौदज) की लकड़ियों को "शिजर" कहा जाता है क्योंकि वे एक-दूसरे में धँसी होती हैं (४)। कवि ने कहा है (५): "मेरी जान तुम पर कुर्बान हो जबकि भाले आपस में उलझे (शवाज़िर) हों, और लोग मिलने के लिए संकट में खड़े हों।" और ताराफ़ा ने कहा: "वे न्यायाधीश हैं, मार्गदर्शन के स्वामी हैं, और उलझे हुए मामलों (अश-शजर) में लोगों के मार्गदर्शक हैं" (६)।

एक समूह ने कहा: यह अज़-ज़ुबैर और एक अनसारी व्यक्ति के बारे में अवतरित हुई थी, और विवाद एक बाग की सिंचाई को लेकर था। पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने अज़-ज़ुबैर से कहा: "अपनी भूमि को सींचो, फिर पानी अपने पड़ोसी की भूमि पर भेज दो।" विरोधी ने कहा: "मैं देख रहा हूँ कि आप अपनी बुआ के बेटे का पक्ष ले रहे हैं" (७)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के चेहरे का रंग बदल गया और उन्होंने अज़-ज़ुबैर से कहा:

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/७५, और अल-तबरी ७/२०४ द्वारा निकाला गया। (२) अपनी तफ़सीर ७/२०० में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/७४ में उद्धृत किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/७४। (४) तफ़सीर अल-राज़ी १०/१६३-१६४। (५) हमें यह नहीं

मिला। (६) हमें यह उनके दीवान (दार सादिर) में नहीं मिला, और यह जमहारत अशआर अल-अरब १/१२७ में इस वर्णन के साथ है: "वे न्यायाधीश हैं, उदारता के स्वामी हैं, और लोगों के प्रमुख..." (७) हमें यह वाक्यांश लेखक के अलावा किसी और के लिए नहीं मिला। स्रोतों में: "चूंकि वह तुम्हारी बुआ का बेटा था" जैसा कि आगे आएगा।

٤٤٠ سورة النساء: آیت ٦٥

پہلا [نقطہ]: مجاہد اور دیگر نے کہا: اس آیت سے مراد وہ لوگ ہیں جن کا تذکرہ پہلے ہو چکا ہے جو طاغوت سے فیصلہ کروانا چاہتے تھے، اور یہ انہی کے بارے میں نازل ہوئی (١)۔ طبری (٢) نے کہا: اللہ کا فرمان {فَلَا} (پس نہیں) پہلے ذکر کی گئی بات کی تردید ہے؛ اس کی تقدیر یہ ہے: معاملہ ویسا نہیں جیسا وہ دعویٰ کرتے ہیں کہ وہ آپ پر نازل ہونے والی وحی پر ایمان لائے ہیں، پھر اللہ نے قسم کھاتے ہوئے فرمایا: {وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ} (تیرے رب کی قسم، وہ ایمان نہیں لائیں گے)۔

دوسروں نے کہا: قسم سے پہلے «لا» کو نفی کی اہمیت اور اس کی قوت ظاہر کرنے کے لیے مقدم کیا گیا ہے، پھر قسم کے بعد نفی کے اہتمام پر زور دینے کے لیے اسے دہرایا گیا ہے۔ دوسری بار «لا» کو حذف کرنا بھی درست ہوتا، اور پہلی بار کے ذکر کی وجہ سے زیادہ تر اہمیت برقرار رہتی۔ پہلی بار والے کو حذف کرنا بھی درست ہوتا، اور نفی کا معنی برقرار رہتا، لیکن اہمیت کا معنی ختم ہو جاتا (٣)۔

اور {شَجَرَ} (جھگڑا ہوا) کا مطلب ہے: اختلاف ہونا اور آپس میں مل جانا، اور اسی سے «الشَّجَرُ» (درخت) ہے؛ اس کی شاخوں کے اختلاف کی وجہ سے۔ اور ہودج (کجاوے) کی لکڑیوں کو «شِجار» کہا جاتا ہے کیونکہ وہ ایک دوسرے میں پیوست ہوتی ہیں (٤)۔ شاعر نے کہا (٥): "میری جان تم پر فدا ہو جب نیزے آپس میں الجھے (شواجر) ہوں، اور قوم ملاقات کے لیے تنگ دستی میں کھڑی ہو۔" اور طرفہ نے کہا: "وہ حاکم ہیں، ہدایت کے مالک ہیں، اور الجھے ہوئے معاملات (الشجر) میں لوگوں کے لیے کوشش کرنے والے ہیں" (٦)۔

ایک گروہ نے کہا: یہ آیت حضرت زبیر اور ایک انصاری کے بارے میں نازل ہوئی، اور جھگڑا باغ کو سیراب کرنے پر تھا، تو نبی کریم ﷺ نے حضرت زبیر سے فرمایا: "اپنی زمین کو سیراب کرو، پھر پانی اپنے پڑوسی کی زمین کی طرف بھیج دو"۔ تو فریقِ مخالف نے کہا: "میں دیکھ رہا ہوں کہ آپ اپنی پھوپھی کے بیٹے کی طرف داری کر رہے ہیں" (۷)؛ تو رسول اللہ ﷺ کے چہرے کا رنگ بدل گیا اور آپ نے حضرت زبیر سے فرمایا:

(۱) المحرر الوجیز ۲/۷۵، اور اسے طبری نے ۷/۲۰۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اپنی تفسیر ۷/۲۰۰ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۲/۷۴ میں نقل کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۷۴۔ (۴) تفسیر الرازی ۱۰/۱۶۳-۱۶۴۔ (۵) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۶) ہمیں یہ ان کے دیوان (دار صادر) میں نہیں ملا، اور یہ جمهرة اشعار العرب ۱/۱۲۷ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "وہ حاکم ہیں، جود و سخا کے مالک ہیں، اور لوگوں کے سردار..." (۷) ہمیں یہ عبارت مصنف کے علاوہ کسی اور کے ہاں نہیں ملی۔ اور مآخذ میں ہے: "اس لیے کہ وہ تمہاری پھوپھی کا بیٹا تھا" جیسا کہ آگے آئے گا۔

"Water [your land], then hold back the water until it reaches the walls (Al-Jadr)," and it was revealed: {But no, by your Lord, they will not [truly] believe...}. The hadith is established and authentic; narrated by Al-Bukhari from Ali ibn Abd Allah, from Muhammad ibn Ja'far, from Ma'mar. And narrated by Muslim from Qutaybah [from Al-Layth], both from Al-Zuhri(1).

People of this opinion differed regarding the Ansar man; some of them said: he is a man from the Ansar from among the people of Badr. Makki and Al-Nahhas said: he is Hatib bin Abi Balta'ah(2). Al-Tha'labi, Al-Wahidi, and Al-Mahdawi said: he is Hatib. It was also said: Tha'labah bin Hatib(3). And it was said: someone else.

The correct view is the first, that he(4) is unspecified and unnamed, and similarly in Al-Bukhari and Muslim, it says he is a man from the Ansar.

Al-Tabari(5) chose for the revelation of the verse to be about the hypocrite and the Jew, as Mujahid said, then its general meaning encompasses the story of Al-Zubayr.

Ibn al-Arabi said: This is the correct view; for everyone who accuses the Messenger of Allah ﷺ in judgment is an unbeliever (kafir). However, the Ansari made a slip, so the Prophet ﷺ turned away from him and overlooked his mistake, knowing the correctness of his certainty, and that it was a lapse (faltah) and is not allowed for anyone after the Prophet ﷺ. And everyone who is not satisfied with the judge's ruling...

---

(1) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi, p. 157, and what is between brackets is from him. The hadith is with Al-Bukhari from the mentioned path from him (4585) and it is with him from the narration of Al-Zuhri, from Urwah who said: Al-Zubayr disputed with a man... and it is with Muslim from the mentioned path from him (2357) and it is with him from the narration of Al-Zuhri, from Urwah, from Abdullah bin Al-Zubayr that a man from the Ansar disputed with Al-Zubayr..., and both are with Ahmad (1419) and (16116). And it will come from Abdullah bin Al-Zubayr soon. His saying: Al-Jadr, with a fatha on the Jeem and sukun on the dal: it is what is dug at the base of palm trees and raised until it looks like a wall, so there is a small basin around the tree filled with water for it to drink. It was narrated: Al-Judur, with a damma on the dal, and other things were narrated, see Fath al-Bari 5/37. (2) Makki's statement was mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/75, and Al-Nahhas's statement in I'rab al-Quran 1/468. (3) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi, p. 156. (4) In (M): because he. (5) In his Tafsir

7/204, and the author quoted it from him through Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 1/456.

सूरा अन-निसा: आयत 65 441

"[अपनी ज़मीन को] पानी पिलाओ, फिर पानी को तब तक रोको जब तक कि वह दीवारों (अल-जद्र) तक न पहुँच जाए," और यह अवतरित हुआ: {लेकिन नहीं, आपके रब की कसम, वे [वास्तव में] ईमान नहीं लाएंगे...}। हदीस स्थापित और प्रामाणिक है; अल-बुखारी ने अली इब्न अब्दुल्ला से, मुहम्मद इब्न जाफर से, मा'मर से रिवायत की है। और मुस्लिम ने कुतैबा से [अल-लैथ से] रिवायत की है, दोनों ने अल-जुहरी(1) से।

इस मत के लोगों में अनसारी व्यक्ति के बारे में मतभेद था; उनमें से कुछ ने कहा: वह बद्र के लोगों में से एक अनसारी व्यक्ति है। मक्की और अल-नहस ने कहा: वह हातिब बिन अबी बलतआ(2) है। अल-थलाबी, अल-वाहिदी और अल-महदवी ने कहा: वह हातिब है। यह भी कहा गया: थलाबा बिन हातिब(3)। और यह भी कहा गया: कोई और।

सही विचार पहला है, कि वह(4) अनिर्दिष्ट और अनाम है, और इसी तरह अल-बुखारी और मुस्लिम में है कि वह अनसार का एक आदमी है।

अल-तबारी(5) ने चुना कि आयत का अवतरण मुनफ़िक़ (पाखंडी) और यहूदी के बारे में हो, जैसा कि मुजाहिद ने कहा, फिर इसकी सामान्यता अल-ज़ुबैर की कहानी को समाहित करती है।

इब्न अल-अरबी ने कहा: यही सही विचार है; क्योंकि जो कोई भी अल्लाह के रसूल ﷺ पर फैसले में आरोप लगाता है, वह काफिर है। हालांकि, अनसारी से एक चूक हुई, इसलिए नबी ﷺ ने उससे मुँह मोड़ लिया और उसकी गलती को माफ कर दिया, क्योंकि वे उसके ईमान की सच्चाई को जानते थे, और यह कि वह एक चूक (फ़लतह) थी और नबी ﷺ के बाद किसी के लिए जायज़ नहीं है। और हर वह व्यक्ति जो न्यायाधीश के फैसले से संतुष्ट नहीं है...

---

(1) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल, पृष्ठ 157, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। हदीस अल-बुखारी के पास उनसे उल्लिखित मार्ग (4585) से है और यह उनके पास अल-जुहरी की रिवायत से है, उर्वा से जिन्होंने कहा: अल-ज़ुबैर ने एक व्यक्ति के साथ विवाद किया... और यह मुस्लिम के पास उनसे उल्लिखित मार्ग (2357) से है और यह उनके पास अल-जुहरी की रिवायत से है, उर्वा से, अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर से कि अनसार के एक व्यक्ति ने अल-ज़ुबैर के साथ विवाद किया..., और दोनों अहमद (1419) और (16116) के पास हैं। और यह जल्द ही अब्दुल्ला बिन अल-

ज़ुबैर से आएगा। उनका कहना: अल-जद्र, जीम पर फतह और दाल पर सुकून के साथ: यह वह है जो खजूर के पेड़ों के आधार पर खोदा जाता है और तब तक उठाया जाता है जब तक कि वह दीवार की तरह न दिखने लगे, जिससे पेड़ के चारों ओर एक छोटा बेसिन बन जाता है जिसे पीने के लिए पानी से भर दिया जाता है। रिवायत है: अल-जुदुर, दाल पर दम्मा के साथ, और अन्य चीजें भी रिवायत की गई हैं, देखें फतह अल-बारी 5/37। (2) मक्की का कथन इब्न अतिय्या द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/75 में उल्लेख किया गया है, और अल-नहस का कथन इ'राब अल-कुरान 1/468 में है। (3) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल, पृष्ठ 156। (4) (M) में: क्योंकि वह। (5) उनकी तफ़सीर 7/204 में, और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी के माध्यम से अहकाम अल-कुरान 1/456 में उनसे उद्धृत किया है।

سورہ النساء: آیت 65 441

"[اپنی زمین کو] پانی پلاؤ، پھر پانی کو روک رکھو یہاں تک کہ وہ منڈیر (الجدر) تک پہنچ جائے،" اور نازل ہوا: {پس تیرے رب کی قسم، وہ ہرگز مومن نہیں ہو سکتے...}۔ یہ حدیث ثابت اور صحیح ہے؛ اسے بخاری نے علی بن عبداللہ، محمد بن جعفر سے، انہوں نے معمر سے روایت کیا ہے۔ اور مسلم نے اسے قتیبہ سے [لیث سے] روایت کیا ہے، یہ دونوں زہری(1) سے روایت کرتے ہیں۔

اس قول کے ماننے والوں کا اس انصاری شخص کے بارے میں اختلاف ہے؛ بعض نے کہا: وہ اہل بدر میں سے ایک انصاری شخص ہے۔ مکی اور النحاس نے کہا: وہ حاطب بن ابی بلتعہ(2) ہے۔ ثعلبی، واحدی اور مہدوی نے کہا: وہ حاطب ہے۔ ایک قول یہ ہے کہ: ثعلبہ بن حاطب(3) ہے۔ اور ایک قول یہ بھی ہے کہ: کوئی اور ہے۔

صحیح قول پہلا ہی ہے کہ وہ(4) غیر معین اور غیر مسمی ہے، اور اسی طرح بخاری و مسلم میں ہے کہ وہ انصار میں سے ایک شخص تھا۔

طبری(5) نے اس بات کو اختیار کیا ہے کہ آیت کا نزول منافق اور یہودی کے بارے میں ہو، جیسا کہ مجاہد نے کہا، پھر یہ اپنے عموم کے اعتبار سے زبیر کے قصے کو شامل ہو جاتی ہے۔

ابن العربی نے کہا: یہی صحیح ہے؛ کیونکہ جس کسی نے رسول اللہ ﷺ پر فیصلے میں تہمت لگائی، وہ کافر ہے، لیکن انصاری سے ایک لغزش ہوئی، تو نبی ﷺ نے اس سے اعراض فرمایا اور اس کی خطا کو معاف کر دیا؛ کیونکہ آپ ﷺ اس کے یقین کی صحت کو جانتے تھے، اور یہ کہ

وہ ایک اتفاقیہ لغزش (فلتہ) تھی، اور یہ نبی ﷺ کے بعد کسی کے لیے جائز نہیں ہے۔ اور ہر وہ شخص جو حاکم کے فیصلے پر راضی نہ ہو...

---

(1) اسباب النزول للواحدی ص 157، اور خطوط وحدانی میں جو کچھ ہے وہ وہیں سے ہے۔ یہ حدیث بخاری کے ہاں مذکورہ طریق سے ہے (4585) اور یہ ان کے ہاں زہری کی روایت سے ہے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے کہا: زبیر نے ایک شخص سے جھگڑا کیا... اور یہ مسلم کے ہاں مذکورہ طریق سے ہے (2357) اور یہ ان کے ہاں زہری کی روایت سے ہے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے عبداللہ بن زبیر سے کہ انصار کے ایک شخص نے زبیر سے جھگڑا کیا...، اور یہ دونوں احمد (1419) اور (16116) کے ہاں ہیں۔ اور عنقریب عبداللہ بن زبیر سے مروی روایت آئے گی۔ ان کا قول: الجَدْر، جیم کے فتحہ اور دال کے سکون کے ساتھ: یہ وہ گڑھا ہے جو کھجور کے تنوں کے گرد کھودا جاتا ہے اور اسے اونچا کیا جاتا ہے یہاں تک کہ وہ دیوار کی طرح ہو جاتا ہے، تو درخت کے گرد ایک چھوٹا حوض بن جاتا ہے جسے پینے کے لیے پانی سے بھر دیا جاتا ہے۔ اسے 'الجُدُر' (دال کے ضمہ کے ساتھ) بھی روایت کیا گیا ہے اور اس کے علاوہ بھی، دیکھیے فتح الباری 37/5۔ (2) مکی کا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 75/2 میں ذکر کیا ہے، اور النحاس کا قول اعراب القرآن 468/1 میں ہے۔ (3) اسباب النزول للواحدی ص 156۔ (4) (م) میں ہے: کیونکہ وہ۔ (5) اپنی تفسیر 7/ 204 میں، اور مصنف نے اسے ابن العربی کے واسطے سے احکام القرآن 456/1 میں نقل کیا ہے۔

Surat An-Nisa: Verse 65 442

...and criticized it and rejected it, then he is a sinful disobedient person (1). However, if he criticized the judge himself, not the ruling, then the judge has the right to discipline him (ta'zir), and he may also choose to pardon him. The explanation of this will come at the end of Surat Al-A'raf, if Allah Almighty wills (2).

Second: If the reason for the revelation of this verse was the hadith we mentioned, then its understanding (fiqh) is that he (the Prophet), peace and blessings be upon him, followed a path of reconciliation between Az-Zubayr and his opponent. He said: "Irrigate [your land], O Zubayr," because of his proximity to the water source, "then send the water to your neighbor." Meaning: be lenient with your right and do not take it in full, and hasten to send water to your neighbor. He encouraged him toward tolerance and ease. When the Ansari heard this, he was not satisfied and became angry; because he wanted [Zubayr] not to hold the water at all. At that point, he uttered the unjust, destructive, and back-breaking word (3), saying: "Is it because he is the son of your paternal aunt (4)?" prolonging the hamza of "An" [as in "A-an"] in an interrogative tone of disapproval, meaning: do you rule in his favor against me just because he is your relative? At that, the Prophet's ﷺ face changed color with anger at him, and he ruled for Az-Zubayr to take his full right without any leniency for him.

Therefore, it should not be said: How did he judge while in a state of anger when he said: "A judge should not judge while he is angry (5)"? For we say: because he is protected from error (ma'sum) in conveying messages and rulings, as proven by the intellect which points to his truthfulness in what he conveys from Allah Almighty; so he is not like other rulers.

In this hadith, there is guidance for a judge to seek reconciliation between disputants even if the truth has become clear. Malik prohibited this, and Ash-Shafi'i's opinions differed on it. This hadith is clear evidence for its permissibility.

(1) In the manuscripts: "it is apostasy for which repentance is sought," instead of: "he is a sinful disobedient person," and the established text is from Ahkam al-Qur'an 1/456, and the commentary is from it. (2) At the words of the Almighty: "Show

forgiveness, enjoin what is good..." [Verse: 199]. (3) Meaning: a calamity; it is said: "The back-breaker broke him," i.e., it broke his vertebrae. As-Sihah (Faqar). (4) A part of the hadith of Al-Bukhari and Muslim mentioned earlier. The commentary until the end of this issue is in Al-Mufhim 6/154-156. His words "A-an kana" were recorded with elongation (madd), following Al-Qadi 'Iyad, as a disapproval interrogation. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 5/36: We did not find the elongation in the narration, but it is permissible to omit the interrogative hamza, and he said: "an" with the fatha on the hamza for causation, as if he said: You ruled for him with priority because he is the son of your paternal aunt. (5) Narrated by Ahmad (20389), Al-Bukhari (7158), and Muslim (1717) from the hadith of Abu Bakra (may Allah be pleased with him).

सूरह अन-निसा: आयत 65 442

...और उसमें दोष निकाला और उसे खारिज कर दिया, तो वह एक पापी अवज्ञाकारी है (1)। लेकिन यदि उसने न्यायाधीश (हाकिम) की स्वयं आलोचना की, न कि फैसले की, तो न्यायाधीश को उसे दंडित (ताज़ीर) करने का अधिकार है, और वह उसे क्षमा भी कर सकता है। इसका विवरण सूरह अल-आराफ़ के अंत में आएगा, यदि अल्लाह ताला ने चाहा (2)।

दूसरा: यदि इस आयत के अवतरण का कारण वह हदीस है जिसका हमने उल्लेख किया है, तो इसकी समझ (फ़िक़्ह) यह है कि उन्होंने (पैगंबर), उन पर शांति और आशीर्वाद हो, जुबैर और उनके प्रतिद्वंद्वी के बीच सुलह का रास्ता अपनाया। उन्होंने कहा: "ऐ जुबैर, [अपनी भूमि की] सिंचाई करो," क्योंकि वह पानी के स्रोत के करीब थे, "फिर पानी अपने पड़ोसी के पास भेज दो।" अर्थात: अपने अधिकार में नरमी बरतो और उसे पूरा न लो, और अपने पड़ोसी को पानी भेजने में जल्दी करो। उन्होंने उसे सहनशीलता और आसानी के लिए प्रोत्साहित किया। जब अंसारी ने यह सुना, तो वह इससे संतुष्ट नहीं हुआ और क्रोधित हो गया; क्योंकि वह चाहता था कि जुबैर पानी बिल्कुल न रोकें। उस समय, उसने अन्यायपूर्ण, विनाशकारी और कमर तोड़ने वाले शब्द कहे (3), उसने कहा: "क्या इसलिए कि वह आपकी बुआ का बेटा है (4)?" 'अन्' के हमज़ा को खींचकर (जैसे 'आ-अन्') इनकारिया सवाल के तौर पर, यानी: क्या आप मेरे खिलाफ उनके पक्ष में फैसला इसलिए करते हैं क्योंकि वह आपके रिश्तेदार हैं? उस समय, उन पर गुस्से के कारण पैगंबर ﷺ के चेहरे का रंग बदल गया, और उन्होंने जुबैर के लिए बिना किसी ढील के अपना पूरा अधिकार लेने का फैसला सुनाया।

इसलिए, यह नहीं कहा जाना चाहिए: उन्होंने गुस्से की स्थिति में फैसला कैसे किया जबकि उन्होंने कहा था: "कोई न्यायाधीश गुस्से की हालत में फैसला न करे (5)"? क्योंकि हम कहते हैं: क्योंकि वह संदेश और निर्णयों को पहुँचाने में त्रुटि से सुरक्षित (मासूम) हैं, जैसा कि बुद्धि द्वारा प्रमाणित है जो अल्लाह ताला से उनके द्वारा पहुँचाई गई बातों में उनकी सच्चाई की ओर संकेत करती है; इसलिए वह अन्य शासकों की तरह नहीं हैं।

इस हदीस में, न्यायाधीश के लिए विवादियों के बीच सुलह कराने का मार्गदर्शन है, भले ही सच्चाई स्पष्ट हो गई हो। मलिक ने इसे मना किया, और अल-शाफ़ई की राय इस पर अलग-अलग थी। यह हदीस इसके जायज़ होने का स्पष्ट प्रमाण है।

(1) प्रतियों में: "यह एक धर्मत्याग है जिसके लिए प्रायश्चित मांगा जाता है," इसके बजाय: "वह एक पापी अवज्ञाकारी है," और स्थापित पाठ 'अहकाम अल-क़ुरान' 1/456 से है, और टिप्पणी उसी से है। (2) सर्वशक्तिमान के शब्दों पर: "क्षमा को अपनाओ, और नेक काम का आदेश दो..." [आयत: 199]। (3) अर्थात: बड़ी विपत्ति; कहा जाता है: "फ़ाक़िरा ने उसकी कमर तोड़ दी," यानी उसकी रीढ़ की हड्डी तोड़ दी। अल-सिहाह (फ़क़र)। (4) ऊपर वर्णित बुखारी और मुस्लिम की हदीस का एक हिस्सा। इस मामले के अंत तक का विवरण 'अल-मुफहीम' 6/154-156 में है। उनके शब्द "आ-अन् काना" को अल-क़ादी इयाद के अनुसरण में 'मद' (खींचकर) के साथ दर्ज किया गया है, एक इनकारिया प्रश्न के रूप में। हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-फ़तह' 5/36 में कहा: हमें रिवायत में 'मद' नहीं मिला, लेकिन प्रश्नवाचक हमज़ा को हटाना जायज़ है, और उन्होंने कहा: "अन्" हमज़ा पर ज़बर के साथ कारण बताने के लिए है, जैसे कि उन्होंने कहा: आपने उनके पक्ष में प्राथमिकता का फैसला इसलिए किया क्योंकि वह आपकी बुआ के बेटे हैं। (5) इसे अहमद (20389), बुखारी (7158), और मुस्लिम (1717) ने अबू बकरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ النساء: آیت ۶۵ ۴۴۲

...اور اس میں عیب نکالا اور اسے مسترد کر دیا، تو وہ گناہ گار نافرمان ہے (۱)۔ اور اگر اس نے خود حاکم (جج) پر طعن کیا، نہ کہ فیصلے پر، تو حاکم کو اسے سزا (تعزیر) دینے کا حق ہے، اور وہ اسے معاف بھی کر سکتا ہے۔ اس کی وضاحت انشاء اللہ سورہ اعراف کے آخر میں آئے گی (۲)۔

دوسری بات: اگر اس آیت کے نزول کا سبب وہ حدیث ہے جس کا ہم نے ذکر کیا، تو اس کی سمجھ (فقہ) یہ ہے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے زبیر اور ان کے مخالف کے ساتھ صلح کا راستہ اختیار کیا، اور فرمایا: «اے زبیر! [اپنی زمین] سیراب کرو» پانی سے قریب ہونے کی وجہ سے «پھر پانی اپنے پڑوسی کی طرف چھوڑ دو»۔ یعنی: اپنے حق میں نرمی برتو اور اسے پورا نہ لو، اور اپنے پڑوسی کی طرف پانی بھیجنے میں جلدی کرو۔ آپ ﷺ نے انہیں رواداری اور آسانی کی ترغیب دی۔ جب انصاری نے یہ سنا تو وہ اس پر راضی نہ ہوا اور غصے میں آ گیا؛ کیونکہ وہ چاہتا تھا کہ زبیر پانی بالکل نہ روکیں۔ اس وقت اس نے وہ ظالمانہ، تباہ کن اور کمر توڑ دینے والا کلمہ (۳) کہا: «کیا اس لیے کہ وہ آپ کی پھوپھی کا بیٹا ہے (۴)؟» «آنْ» کے ہمزہ کو کھینچ کر انکار کے طور پر، یعنی: کیا آپ میرے خلاف ان کے حق میں اس لیے فیصلہ کرتے ہیں کہ وہ آپ کے رشتہ دار ہیں؟ اس وقت ان پر غصے کی وجہ سے نبی کریم ﷺ کے چہرہ مبارک کا رنگ بدل گیا، اور آپ نے زبیر کے حق میں بغیر کسی رعایت کے اپنا پورا حق لینے کا فیصلہ سنا دیا۔

لہٰذا، یہ نہیں کہا جانا چاہیے: آپ ﷺ نے غصے کی حالت میں کیسے فیصلہ کیا جبکہ آپ کا فرمان ہے: «کوئی قاضی غصے کی حالت میں فیصلہ نہ کرے (۵)»؟ کیونکہ ہم کہتے ہیں: کیونکہ آپ ﷺ تبلیغ اور احکامات میں خطا سے معصوم ہیں، اس عقل کی دلیل کے ساتھ جو اللہ تعالیٰ کی طرف

سے آپ کی پہنچائی ہوئی باتوں میں آپ کی سچائی پر دلالت کرتی ہے؛ لہٰذا آپ ﷺ دیگر حکمرانوں کی طرح نہیں ہیں۔

اس حدیث میں حاکم کے لیے جھگڑا کرنے والوں کے درمیان صلح کرانے کی رہنمائی ہے اگرچہ حق ظاہر ہو چکا ہو۔ امام مالک نے اسے منع کیا ہے، اور امام شافعی کا اس میں قول مختلف ہے۔ یہ حدیث اس کے جواز پر واضح حجت ہے۔

(۱) نسخوں میں ہے: «وہ ایسی ارتداد ہے جس سے توبہ کرائی جائے گی»، بجائے اس کے کہ: «وہ گناہ گار نافرمان ہے»، اور ثابت شدہ متن احکام القرآن ۴۵۶/۱ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد پر: ﴿ خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ ﴾ [الآیت: ۱۹۹]۔ (۳) یعنی: بڑی مصیبت؛ کہا جاتا ہے: «فَقَرَتْهُ الفاقِرَة»، یعنی اس کی ریڑھ کی ہڈی توڑ دی۔ الصحاح (فقر)۔ (۴) بخاری و مسلم کی پہلے ذکر کی گئی حدیث کا ایک حصہ۔ اس مسئلے کے آخر تک کی گفتگو 'المفہم' ۶ / ۱۵۴ - ۱۵۶ میں ہے۔ اور آپ کا قول «آن کان» مد کے ساتھ مقید کیا گیا ہے، قاضی عیاض کی پیروی میں، اس بنیاد پر کہ یہ انکار کے طور پر استفہام ہے۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۳۶/۵ میں کہا: ہمیں روایت میں مد نہیں ملا، لیکن ہمزہ استفہام کا حذف جائز ہے، اور فرمایا: «أن» ہمزہ کے زبر کے ساتھ تعلیل کے لیے ہے، گویا انہوں نے کہا: آپ نے ان کے حق میں مقدم کرنے کا فیصلہ اس لیے کہ وہ آپ کی پھوپھی کے بیٹے ہیں۔ (۵) اسے احمد (۲۰۳۸۹)، بخاری (۷۱۵۸)، اور مسلم (۱۷۱۷) نے حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 65 / 443

If they reach a settlement, fine; otherwise, he shall fulfill the right of the rightful party and deliver (1) the judgment. Third: Malik's companions differed regarding the method of sending water from the upper to the lower lands. Ibn Habib said: The owner of the upper land should let all the water into his orchard and water with it until the water reaches the ankles of a person standing in the basin of the orchard. Then he should close the water inlet and divert any water exceeding the ankle level to the one next to him. He should do the same until the stream reaches the furthest orchards. This is how Mutarrif and Ibn al-Majishun explained it to me, and Ibn Wahb also said it. Ibn al-Kasim said: When the water in the orchard reaches the ankle level, he should release all of it to those below him and not keep any of it in his orchard. Ibn Habib said: The opinion of Mutarrif and Ibn al-Majishun is more beloved to me, and they know best about that because Medina is their home, the case (2) took place there, and the practice (3) was established there. Fourth: Malik narrated from Abdullah bin Abi Bakr that he heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say regarding the torrents of Mahzur and Mudhaynib: "It should be held back until it reaches the ankles, then the upper land releases it to (4) the lower land (5)." Abu Umar (6) said: I do not know of this hadith being continuously narrated from the Prophet (peace be upon him) through any route. The highest chain of narration for it is what Muhammad bin Ishaq mentioned, on the authority of Abu Malik bin Tha'laba, on the authority of his father: That the Prophet (peace be upon him) [the people of Mahzur came to him, and he judged that when the water reaches the ankles, it should not be held back by the upper land (7). Abdul Razzaq mentioned, on the authority of Abu Hazim al-Qaradhi, on the authority of his father, on the authority of his grandfather, from the Messenger of Allah (peace be upon him), that he judged regarding the Mahzur torrent that it should be held back on every orchard until it reaches the ankles, then it is released, and other than him from...

(1) In (D), (Z), and (M): "And it was established". What is fixed is from (Z), and it matches what is in Al-Mufhim. (2) In (D) and (Z): "The story". (3) At-Tamhid 17/410-411, and Al-Istidhkar 22/219. (4) In the manuscripts: "to", and what is fixed is from (M) and Al-Muwatta. (5) Al-Muwatta 2/744. Abdullah bin Abi Bakr is Ibn Muhammad bin Amr bin Hazm. Mahzur and Mudhaynib are two valleys of Medina that flow with rain, and the people of the orchards compete for their torrent. At-Tamhid 17/410. (6) At-Tamhid 17/410, and what follows in brackets is from it. (7) Narrated by Abu Dawood (3638) and Ibn Majah (2481).

सूरह अन-निसा: आयत 65 / 443

यदि वे समझौता कर लेते हैं, तो ठीक है; अन्यथा, वह हकदार व्यक्ति के हक को पूरा करेगा और फैसला (1) सुनाएगा। तीसरा: मलिक के साथियों में ऊपरी भूमि से निचली भूमि तक पानी भेजने के तरीके के बारे में मतभेद था। इब्न हबीब ने कहा: ऊपरी भूमि के मालिक को अपने बगीचे में सारा पानी आने देना चाहिए और उससे सिंचाई करनी चाहिए, जब तक कि पानी बगीचे के तल से उसमें खड़े व्यक्ति के टखनों तक न पहुँच जाए। फिर उसे पानी के प्रवेश द्वार को बंद कर देना चाहिए और टखने के स्तर से अधिक पानी को अपने बगल वाले की ओर मोड़ देना चाहिए। उसे भी वैसा ही करना चाहिए जब तक कि धारा सबसे दूर के बगीचों तक न पहुँच जाए। मुतर्रिफ और इब्न अल-माजीशुन ने मुझे इसी तरह समझाया, और इब्न वहब ने भी यही कहा। इब्न अल-कासिम ने कहा: जब बगीचे में पानी टखने के स्तर तक पहुँच जाए, तो उसे वह सारा पानी अपने से नीचे वालों के लिए छोड़ देना चाहिए और अपने बगीचे में उसका कुछ भी हिस्सा नहीं रखना चाहिए। इब्न हबीब ने कहा: मुतर्रिफ और इब्न अल-माजीशुन की राय मुझे अधिक प्रिय है, और वे इसके बारे में सबसे बेहतर जानते हैं; क्योंकि मदीना उनका घर है, वहीं यह मामला (2) हुआ था, और वहीं इसका अभ्यास (3) हुआ था। चौथा: मलिक ने अब्दुल्ला बिन अबी बक्र से रिवायत की है कि उन्हें खबर मिली कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने महज़ूर और मुज़ैनीब के नालों के बारे में कहा: "इसे टखनों तक रोका जाए, फिर ऊपरी वाला निचली (4) वाले के लिए छोड़ दे (5)।" अबू उमर (6) ने कहा: मैं नहीं जानता कि यह हदीस किसी भी तरह से नबी ﷺ से निरंतरता के साथ जुड़ी हुई है। इसकी सबसे ऊँची सनद वह है जिसका उल्लेख मुहम्मद बिन इशाक ने अबू मलिक बिन सालबा के माध्यम से, उनके पिता के हवाले से किया है: कि नबी ﷺ [उनके पास महज़ूर के लोग आए, तो उन्होंने फैसला सुनाया कि जब पानी टखनों तक पहुँच जाए, तो ऊपरी वाले को उसे नहीं रोकना चाहिए (7)। और अब्दुल रज्जाक ने अबू हाज़िम अल-कराज़ी के हवाले से, उनके पिता से, उनके दादा से, अल्लाह के रसूल ﷺ से उल्लेख किया है कि उन्होंने महज़ूर के नाले के बारे में फैसला सुनाया कि इसे हर बगीचे पर तब तक रोका जाए जब तक कि यह टखनों तक न पहुँच जाए, फिर इसे छोड़ दिया जाए, और उनके अलावा...

(1) (द), (ज़) और (म) में: "और साबित हुआ", और जो तय है वह (ज़) से है, और यह अल-मुफहीम में जो है उसके अनुरूप है। (2) (द) और (ज़) में: "किस्सा"। (3) अत-तम्हीद 17/410 - 411, और अल-इस्तिज़कार 22/219। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "को", और जो तय है वह (म) और अल-मुवत्ता से है। (5) अल-मुवत्ता 2/744, और अब्दुल्ला बिन अबी बक्र, इब्न मुहम्मद बिन अम्र बिन हज़्म हैं।

महज़ूर और मुज़ैनीब: मदीना की दो वादियाँ हैं जो बारिश के साथ बहती हैं, और बगीचों के मालिक उनके बहाव के लिए आपस में होड़ करते हैं। अत-तम्हीद 17/410। (6) अत-तम्हीद 17/410, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (7) इसे अबू दाऊद (3638) और इब्न माजाह (2481) ने संकलित किया है।

پس اگر وہ صلح کر لیں تو ٹھیک، ورنہ وہ حق دار کا حق پورا کرے گا اور فیصلہ (1) کر دے گا۔

تیسری بات: مالک کے اصحاب میں اوپر سے نیچے پانی چھوڑنے کی کیفیت کے بارے میں اختلاف ہوا۔ ابن حبیب نے کہا: اوپر والا اپنے باغ میں پورا پانی داخل کرے اور اس سے سیراب کرے، یہاں تک کہ جب پانی باغ کے صحن میں کھڑے آدمی کے ٹخنوں تک پہنچ جائے، تو وہ پانی کا راستہ بند کر دے، اور ٹخنوں کی مقدار سے زیادہ پانی اپنے ساتھ والے کی طرف موڑ دے، وہ بھی ایسا ہی کرے یہاں تک کہ پانی آخری باغات تک پہنچ جائے۔ مطرف اور ابن الماجشون نے میرے لیے اسی طرح اس کی تشریح کی، اور ابن وہب نے بھی یہی کہا۔ ابن القاسم نے کہا: جب باغ میں پانی ٹخنوں کی مقدار تک پہنچ جائے، تو وہ سارا پانی اپنے سے نیچے والے کی طرف چھوڑ دے اور اپنے باغ میں اس میں سے کچھ بھی نہ روکے۔ ابن حبیب نے کہا: مطرف اور ابن الماجشون کا قول مجھے زیادہ پسند ہے، اور وہ اس بارے میں زیادہ جانتے ہیں؛ کیونکہ مدینہ ان کا گھر ہے، وہیں یہ قصہ (2) ہوا تھا، اور وہیں اس پر عمل (3) جاری ہوا۔ چوتھی بات: مالک نے عبداللہ بن ابی بکر سے روایت کی کہ انہیں یہ بات پہنچی کہ رسول اللہ ﷺ نے مہزور اور مذینیب کے نالوں کے بارے میں فرمایا: "ٹخنوں تک (پانی) روکا جائے، پھر اوپر والا نیچے (4) والے کی طرف چھوڑ دے (5)۔" ابو عمر (6) نے کہا: میں نہیں جانتا کہ یہ حدیث کسی بھی طریقے سے نبی ﷺ سے متصل مروی ہو، اور اس کی سب سے اعلیٰ سند وہ ہے جسے محمد بن اسحاق نے ابو مالک بن ثعلبہ سے، انہوں نے اپنے والد سے ذکر کیا ہے: کہ نبی ﷺ [کے پاس مہزور والے آئے، تو آپ نے فیصلہ فرمایا کہ جب پانی ٹخنوں تک پہنچ جائے تو اوپر والا اسے نہ روکے (7)۔ اور عبد الرزاق نے ابو حازم القرضی سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، انہوں

نے رسول اللہ ﷺ سے ذکر کیا کہ آپ نے مہزور کے نالے کے بارے میں فیصلہ فرمایا کہ اسے ہر باغ پر روکا جائے یہاں تک کہ وہ ٹخنوں تک پہنچ جائے، پھر اسے چھوڑ دیا جائے، اور ان کے علاوہ...

(1) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وثبت" (اور ثابت ہوا)، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ (ظ) سے ہے، اور یہ المَفہِم میں موجود عبارت کے موافق ہے۔ (2) (د) اور (ز) میں ہے: "القصة" (قصہ)۔ (3) التمہید 17 / 410 - 411، اور الاستذکار 22 / 219۔ (4) خطی نسخوں میں ہے: "إلى" (کی طرف)، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور الموطأ سے ہے۔ (5) الموطأ 2 / 744، اور عبد اللہ بن ابی بکر، ابن محمد بن عمرو بن حزم ہیں۔ اور مہزور اور مذینیب: مدینہ کی وادیوں میں سے دو وادیاں ہیں جو بارش سے بہتی ہیں، اور باغات والے ان کے سیلاب کے لیے ایک دوسرے سے مقابلہ کرتے ہیں۔ التمہید 17 / 410۔ (6) التمہید 17 / 410، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (7) اور اسے ابو داؤد (3638)، اور ابن ماجہ (2481) نے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 65 444

...the floods as well (1). Abu Bakr al-Bazzar was asked about the hadith of this chapter, and he said: "I do not know of any established hadith from the Prophet ﷺ regarding this." Abu Umar said (2): Regarding this meaning — even if not with these exact words — there is an established hadith whose authenticity is agreed upon. It was narrated by Ibn Wahb, from al-Layth bin Sa'd and Yunus bin Yazid; both from Ibn Shihab, that Urwa bin al-Zubayr told him, that Abdullah bin al-Zubayr told him from al-Zubayr, that he had a dispute with a man from the Ansar who had witnessed Badr with the Messenger of Allah ﷺ concerning the water streams of al-Harrah. Both were irrigating their palm trees with it. The Ansari said: "Let the water flow," but he (al-Zubayr) refused. So they took their dispute to the Prophet ﷺ, and he mentioned the hadith (3). Abu Umar said (4): And his saying in the hadith: "Then (5) he sends [the higher one to the lower one]" and he did not say: [then he sends some of the higher], and in the other hadith: "When the water reaches the two ankles, the higher one does not hold it back"; this supports the opinion of Ibn al-Qasim. From a logical perspective, if the higher one only sent what exceeded the two ankles, that water would stop (6) in a very short time and would not reach where it ends if everyone sent it all. Sending all of it after the higher one takes what reaches the ankles is more beneficial and useful in what people have been made partners in. Therefore, Ibn al-Qasim's opinion is preferable in any case. This...

---

(1) We did not find it in the printed edition of Musannaf Abd al-Razzaq, and Abd al-Haqq also attributed it to Abd al-Razzaq in al-Ahkam al-Wusta 3/300. Ibn al-Qattan said in Bayan al-Wahm wa al-Iham 5/93: "And this chain of narration is not authentic; for this Abu Hazm al-Qurazi is unknown, and his father and grandfather are even more so." (2) Al-Tamhid 17/408, and the words preceding it are from it. (3) Narrated by Ahmad (16116), al-Bukhari (2359, 2360), and Muslim (2357), and it was previously mentioned in the first issue. His saying: "Shiraj al-Harrah," Ibn al-Athir said in al-Nihayah (Sharaj): "Al-Sharjah is the watercourse from the stony land (Harrah) to the plain, and Shiraj is its plural." (4) Al-Tamhid 17/411 - 412, and what follows in brackets is from it. (5) His saying: "Then," is not in (m). (6) In (d): "did not cut off," and in the rest of the manuscripts: "does not cut off," and what is established is from al-Tamhid.

सूरह अन-निसा: आयत 65 444

...बाढ़ भी इसी तरह (1)। अबू बक्र अल-बज़ार से इस अध्याय की हदीस के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "मुझे नबी ﷺ से इसके बारे में कोई ऐसी हदीस याद नहीं है जो साबित हो।" अबू उमर (2) ने कहा: इस अर्थ में - भले ही इन शब्दों में न हो - एक प्रामाणिक हदीस है जिसकी प्रमाणिकता पर सहमति है; इसे इब्न वहब ने अल-लयथ बिन साद और यूनुस बिन यज़ीद से रिवायत किया है; दोनों इब्न शिहाब से, कि उरवा बिन अल-जुबैर ने उन्हें बताया, कि अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर ने उन्हें अल-जुबैर से बताया, कि उनका अल-हर्रा की जलधाराओं के बारे में अंसार के एक व्यक्ति के साथ विवाद हो गया था, जो अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ बद्र में मौजूद था। वे दोनों उससे अपने खजूर के पेड़ों की सिंचाई कर रहे थे। अंसारी ने कहा: "पानी बहने दो," लेकिन उन्होंने (अल-जुबैर ने) इनकार कर दिया। तो वे अपना विवाद नबी ﷺ के पास ले गए, और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (3)। अबू उमर (4) ने कहा: और हदीस में उनका यह कहना: "फिर (5) वह [ऊपरी हिस्से को निचले हिस्से की ओर] भेजता है" और उन्होंने यह नहीं कहा: [फिर वह ऊपरी हिस्से का कुछ हिस्सा भेजता है], और दूसरी हदीस में है: "जब पानी दोनों टखनों तक पहुँच जाए, तो ऊपरी हिस्सा उसे नहीं रोकता"; यह इब्न अल-कासिम के कथन का समर्थन करता है। तर्क की दृष्टि से भी, यदि ऊपरी हिस्सा केवल वही भेजता जो टखनों से अधिक होता, तो वह पानी बहुत कम समय में रुक जाता (6) और वहां नहीं पहुंच पाता जहां वह तब पहुंचता है जब सभी को भेज दिया जाता है। ऊपरी हिस्से द्वारा टखनों तक पानी लेने के बाद सबको भेजने में अधिक व्यापक लाभ और अधिक उपयोगिता है जिसमें लोगों को भागीदार बनाया गया है। इसलिए, इब्न अल-कासिम की राय हर हाल में बेहतर है। यह...

---

(1) हमें यह मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला, और अब्द अल-हक़ ने इसे अल-अहकाम अल-वुस्ता 3/300 में अब्द अल-रज्जाक की ओर भी जिम्मेदार ठहराया। इब्न अल-क़त्तान ने बयान अल-वहम व अल-ईहम 5/93 में कहा: "और यह इस्नाद (कड़ी) सही नहीं है; क्योंकि यह अबू हज़्म अल-कुरज़ी ज्ञात नहीं है, और उसके पिता और दादा इसके और भी अधिक पात्र हैं।" (2) अल-तम्हीद 17/408, और उससे पहले की बातें उसी से हैं। (3) इसे अहमद (16116), अल-बुखारी (2359, 2360) और मुस्लिम (2357) ने निकाला है, और यह पहले मुद्दे में बीत चुका है। उनका कथन: "शिराज अल-हर्रा", इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (शरज) में कहा: "अल-शरजा पथरीली भूमि (हर्रा) से मैदान तक पानी का मार्ग है, और शिराज उसका बहुवचन है।" (4) अल-तम्हीद 17/411 - 412, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है। (5) उनका कहना: "फिर",

(म) में नहीं है। (6) (द) में: "नहीं कटा", और बाकी प्रतियों में: "नहीं कटता", और जो प्रमाणित है वह अल-तम्हीद से है।

سورة النساء: آیت 65 444

...سیلاب بھی اسی طرح (1)۔ ابوبکر البزار سے اس باب کی حدیث کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "مجھے اس بارے میں نبی ﷺ سے کوئی ایسی حدیث یاد نہیں جو ثابت ہو۔" ابو عمر (2) نے کہا: اس معنی میں - اگرچہ ان الفاظ کے ساتھ نہ ہو - ایک ثابت شدہ حدیث ہے جس کی صحت پر اتفاق ہے؛ اسے ابن وہب نے لیث بن سعد اور یونس بن یزید سے روایت کیا؛ دونوں نے ابن شہاب سے، کہ عروہ بن زبیر نے انہیں بتایا، کہ عبداللہ بن زبیر نے انہیں زبیر سے بتایا، کہ ان کا انصار کے ایک شخص کے ساتھ جو رسول اللہ ﷺ کے ساتھ بدر میں شریک تھا، حرہ کے نالوں (شراج) کے بارے میں جھگڑا ہوا۔ وہ دونوں ان سے اپنے کھجور کے درختوں کو سیراب کر رہے تھے۔ انصاری نے کہا: "پانی چھوڑ دو،" لیکن انہوں (زبیر) نے انکار کر دیا۔ چنانچہ وہ اپنا جھگڑا نبی ﷺ کے پاس لے گئے، اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا (3)۔ ابو عمر (4) نے کہا: اور حدیث میں ان کا یہ قول: "پھر (5) وہ [اوپر والے کو نیچے والے پر] چھوڑتا ہے" اور انہوں نے یہ نہیں کہا: [پھر وہ اوپر والے کا کچھ حصہ چھوڑتا ہے]، اور دوسری حدیث میں ہے: "جب پانی ٹخنوں تک پہنچ جائے تو اوپر والا اسے نہیں روکتا"؛ یہ ابن القاسم کے قول کی تائید کرتا ہے۔ عقل کی رو سے بھی کہ اگر اوپر والا صرف ٹخنوں سے زائد پانی ہی چھوڑتا، تو وہ پانی بہت کم وقت میں منقطع (6) ہو جاتا، اور وہاں تک نہ پہنچ پاتا جہاں وہ سب کے چھوڑنے کی صورت میں پہنچتا ہے۔ اوپر والے کے ٹخنوں تک پانی لینے کے بعد سب کو چھوڑ دینے میں زیادہ عام فائدہ اور زیادہ نفع ہے اس چیز میں جس میں لوگوں کو شریک بنایا گیا ہے، لہذا ابن القاسم کی رائے ہر حال میں زیادہ بہتر ہے۔ یہ...

(1) ہمیں یہ مصنف عبد الرزاق کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملا، اور عبد الحق نے اسے الاحکام الوسطی 3/300 میں عبد الرزاق کی طرف منسوب کیا ہے۔ ابن القطان نے بیان الوہم والایہام 5/93 میں کہا: "اور یہ سند صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ابو حازم القرظی معروف نہیں ہے، اور اس کا باپ اور دادا تو اس سے بھی زیادہ نامعلوم ہیں۔" (2) التمہید 17/408، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے۔ (3) اسے احمد (16116)، بخاری (2359، 2360) اور مسلم (2357) نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ ان کا قول: "شراج الحرة"، ابن الاثیر نے النہایہ (شرج) میں کہا: "الشرجۃ حرہ (پتھریلی زمین) سے میدان کی طرف پانی کے بہنے کا راستہ ہے، اور شراج اس کی جمع ہے۔" (4) التمہید 17/411 - 412، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (5) ان کا قول: "ثم" (پھر)، (م) میں نہیں ہے۔ (6) (د) میں ہے: "نہیں منقطع ہوا"، اور باقی نسخوں میں ہے: "نہیں منقطع ہوتا"، اور جو ثابت ہے وہ التمہید سے ہے۔

445 Surah An-Nisa: Verses 65 - 68

If its origin was not a property exclusively for the lower [party], then what was deserved through work, or correct ownership, or an ancient entitlement and establishment of ownership, each is based on his right according to what he had in his hand, and according to the basis of his issue. And success is from Allah.

Fifth: Allah’s saying: {Then find within themselves no discomfort from what you have judged} means: distress and doubt; and from this, densely tangled trees are called 'haraj' and 'harajah', and their plural is 'hiraj'. Ad-Dahhak said: it means: sin due to their rejection of what you judged (1).

{And submit in [full, willing] submission} means: they submit to your command in judgment. Az-Zajjaj said (2): “tasliman” is an emphasizing infinitive; so if you say: ‘I struck a striking’, it is as if you said: ‘I have no doubt about it’, and likewise {and submit in submission} means: they submit to your ruling a submission that does not allow doubt to enter their souls.

Allah’s saying: {And if We had decreed upon them, "Kill yourselves" or "Leave your homes," they would not have done it, except for a few of them. But if they had done what they were advised, it would have been better for them and more strengthening [of faith] (66) And then We would have given them from Us a great reward (67) And We would have guided them to a straight path (68)}.

The reason for its revelation is what was narrated that Thabit bin Qais bin Shammas and a Jew boasted against each other. The Jew said: By Allah, it was written for us to kill ourselves, so we killed, and the dead reached seventy thousand. Thabit said: By Allah, if Allah had written for us to kill ourselves, we would have done it.

Abu Ishaq al-Sabi’i said: When {And if We had decreed upon them} verse was revealed, a man said: If we were ordered, we would have done it, and praise be to Allah who spared us. This reached the Messenger of Allah ﷺ, and he said: "Indeed, among my nation are men whose faith is firmer in their hearts than the anchored mountains" (3).

Ibn Wahb said: Malik said: The one who said that was Abu Bakr al-Siddiq (4); and thus it was mentioned.

(1) Reported by al-Tabari 7/201, and he reported the first saying from Mujahid. (2) In his "Ma’ani al-Qur’an" 2/71, and the author quoted it from him via Abu al-Layth in his

Tafsir 1/366. (3) Reported by al-Tabari 7/207 and it is Mursal (disconnected), and he reported the preceding report from Qatadah. (4) Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 1/456.

445 सूरह अन-निसा: आयत 65 - 68

यदि इसका मूल विशेष रूप से निचले वाले के लिए संपत्ति नहीं थी, तो जो कुछ कार्य के माध्यम से, या सही स्वामित्व के माध्यम से, या पुराने अधिकार और स्वामित्व की स्थापना के माध्यम से पात्र था, तो प्रत्येक अपने अधिकार पर है जैसा कि उसके हाथ में था, और उसके मामले के आधार पर। और सफलता अल्लाह की ओर से है।

पाँचवाँ: अल्लाह का कथन: {फिर वे अपने मन में उस पर कोई संकोच न पाएँ जो आपने निर्णय किया है} अर्थात: तंगी और संदेह; और इसी से घने उलझे हुए पेड़ों को 'हरज' और 'हरजह' कहा जाता है, और इनका बहुवचन 'हिराज' है। अद-दहाक ने कहा: अर्थात: आपके निर्णय को अस्वीकार करने के कारण पाप (1)।

{और पूर्णतः आज्ञाकारी हो जाएँ} अर्थात: वे न्याय में आपके आदेश के प्रति समर्पित हो जाएँ। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (2): "तस्लीमन" एक बल देने वाला क्रियार्थक संज्ञा (مصدر مؤكد) है; इसलिए यदि आप कहते हैं: 'मैंने प्रहार किया' (प्रहार के भाव के साथ), तो मानो आपने कहा: 'मुझे इसमें कोई संदेह नहीं है', और इसी तरह {और पूर्णतः आज्ञाकारी हो जाएँ} अर्थात: वे आपके निर्णय को इस तरह स्वीकार कर लें कि उनके मन में कोई संदेह न रहे।

अल्लाह का कथन: {और यदि हम उन पर यह अनिवार्य कर देते कि "अपने आपको मार डालो" या "अपने घरों से निकल जाओ," तो उनमें से थोड़े ही लोग ऐसा करते। और यदि वे वही करते जिसकी उन्हें नसीहत दी गई थी, तो यह उनके लिए बहुत अच्छा होता और (ईमान पर) अधिक सुदृढ़ करने वाला होता (66) और तब हम उन्हें अपने पास से बड़ा प्रतिफल प्रदान करते (67) और हम उन्हें सीधे मार्ग की ओर निर्देशित करते (68)}।

इसके अवतरण का कारण वह है जो रिवायत किया गया है कि साबित बिन क़ैस बिन शम्मास और एक यहूदी ने आपस में गर्व किया। यहूदी ने कहा: अल्लाह की कसम, हम पर अपने आपको मार डालने का आदेश दिया गया था, तो हमने मार डाला, और मरने वालों की संख्या सत्तर हज़ार तक पहुँच गई। साबित ने कहा: अल्लाह की कसम, अगर अल्लाह हम पर लिख देता कि अपने आपको मार डालो, तो हम ऐसा कर देते।

अबू इसहाक अल-सबीई ने कहा: जब आयत {और यदि हम उन पर अनिवार्य कर देते} अवतरित हुई, तो एक व्यक्ति ने कहा: यदि हमें आदेश दिया जाता, तो हम कर देते, और अल्लाह का शुक्र है

जिसने हमें बचा लिया। यह बात अल्लाह के रसूल ﷺ तक पहुँची, तो आपने फ़रमाया: "बेशक मेरी उम्मत में ऐसे पुरुष हैं जिनका ईमान उनके दिलों में जमे हुए पहाड़ों से भी अधिक मजबूत है" (3)।

इब्न वहब ने कहा: मलिक ने कहा: ऐसा कहने वाले व्यक्ति अबू बक्र अस्-सिद्दीक थे (4); और इसी तरह उल्लेख किया गया है।

(1) इसे अल-तबरी 7/201 ने निकाला है, और पहला कथन मुजाहिद से रिवायत किया है। (2) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरआन" 2/71 में, और लेखक ने इसे अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/366 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (3) इसे अल-तबरी 7/207 ने निकाला है और यह मुरसल है, और इससे पहले वाली रिवायत क़तादा से निकाली है। (4) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी 1/456 द्वारा।

445 سورہ النساء: آیات 65 - 68

اگر اس کی بنیاد نچلے والے کے لیے مخصوص ملکیت نہ ہوتی، تو جو کچھ عمل کے ذریعے مستحق ہوا، یا صحیح ملکیت کے ذریعے، یا پرانے استحقاق اور ثبوتِ ملکیت کے ذریعے، تو ہر کوئی اپنے حق پر ہے اس کے مطابق جو اس کے قبضے میں تھا، اور اس کے معاملے کی اصل کی بنیاد پر۔ اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پھر وہ اپنے دلوں میں اس فیصلے پر کوئی تنگی نہ پائیں جو آپ نے کیا ہے} یعنی: تنگی اور شک؛ اور اسی سے گھنے ملے ہوئے درختوں کو 'حَرَج' اور 'حَرَجَہ' کہا جاتا ہے، اور اس کی جمع 'حِراج' ہے۔ ضحاک نے کہا: یعنی: آپ کے فیصلے کے انکار کی وجہ سے گناہ (1)۔

{اور پوری طرح تسلیم کر لیں} یعنی: فیصلے میں آپ کے حکم کے تابع ہو جائیں۔ زجاج نے کہا (2): "تسلیماً" مصدرِ مؤکد ہے؛ پس جب آپ کہیں: 'میں نے مارا مارنا' (ضربت ضرباً)، تو گویا آپ نے کہا: 'مجھے اس میں کوئی شک نہیں'، اور اسی طرح {اور پوری طرح تسلیم کر لیں} یعنی: وہ آپ کے حکم کو اس طرح تسلیم کریں کہ اپنے دلوں میں کوئی شک داخل نہ ہونے دیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر ہم ان پر یہ فرض کر دیتے کہ "अपने آپ کو قتل کر ڈالو" یا "اپنے گھروں سے نکل جاؤ،" تو ان میں سے چند کے سوا ایسا نہ کرتے۔ اور اگر وہ وہی کرتے جس کی انہیں نصیحت کی گئی تھی، تو یہ ان کے حق میں بہتر ہوتا اور (ایمان پر) زیادہ ثابت قدمی کا باعث ہوتا (66) اور اس وقت ہم انہیں اپنی طرف سے بڑا اجر عطا کرتے (67) اور ہم انہیں سیدھے راستے کی ہدایت دیتے (68)}۔

اس کے نزول کا سبب وہ روایت ہے کہ ثابت بن قیس بن شماس اور ایک یہودی نے آپس میں فخر کیا؛ تو یہودی نے کہا: اللہ کی قسم، ہم پر یہ لکھا گیا تھا کہ ہم اپنے آپ کو قتل کریں تو ہم نے قتل کیا، اور مقتولین کی تعداد ستر ہزار تک پہنچ گئی؛ تو ثابت نے کہا: اللہ کی قسم، اگر اللہ ہم پر لکھ دیتا کہ اپنے آپ کو قتل کرو تو ہم ایسا کر دیتے۔

ابو اسحاق السبیعی نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی: {اور اگر ہم ان پر فرض کر دیتے}، تو ایک شخص نے کہا: اگر ہمیں حکم دیا جاتا تو ہم کر گزرتے، اور اللہ کا شکر ہے جس نے ہمیں عافیت بخشی۔ یہ بات رسول اللہ ﷺ تک پہنچی تو آپ نے فرمایا: "بیشک میری امت میں ایسے مرد ہیں، جن کے دلوں میں ایمان جمے ہوئے پہاڑوں سے بھی زیادہ مضبوط ہے" (3)۔

ابن وہب نے کہا: مالک نے کہا: یہ کہنے والے ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ تھے (4)؛ اور اسی طرح ذکر کیا گیا ہے۔

(1) اسے طبری نے 201/7 میں روایت کیا، اور پہلا قول مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (2) ان کی کتاب "معانی القرآن" 71/2 میں، اور مصنف نے اسے ان سے ابواللیث کی تفسیر 366/1 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 207/7 میں روایت کیا اور یہ مرسل ہے، اور اس سے پہلے والا اثر قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 456/1۔

Makki said: It is Abu Bakr. An-Naqqash mentioned that it is Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him). And it was mentioned from Abu Bakr (may Allah be pleased with him) that he said: If that had been written for us, I would have started with myself and my family (1).

Abu al-Layth al-Samarqandi (2) mentioned: That the speaker among them was Ammar bin Yasir, Ibn Mas'ud, and Thabit ibn Qays. They said: If Allah had commanded us to kill ourselves or to leave our homes, we would have done it. Then the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Faith is firmer in the hearts of men than the anchored mountains."

And "Law" (if) is a particle indicating the non-occurrence of something due to the non-occurrence of another; so Allah, glorified be He, informed that He did not decree that upon us as a kindness to us; so that our disobedience would not be manifest. For how many matters have we fallen short in despite their lightness, so how about this matter with its heaviness?! But by Allah, the Muhajirun (emigrants) left their homes empty and set out seeking a pleasing life (3).

{They did it not} [Quran 4:66] i.e., killing and leaving [their homes]. {Except a few of them} [Quran 4:66]. "Few" is a substitute for the "waw" (the pronoun "they"), and the estimation is: No one did it except a few. The people of Kufa say: It is based on repetition: They did it not, no one did it except a few of them.

Abdullah bin Amir and Isa bin Umar read it as: "illa qalilan" (except a few), in the accusative case (4) based on exception. It is also the same in the Mushafs (copies of the Quran) of the people of Sham. The rest read it with the nominative case (marfu'), and the nominative is better according to all grammarians (5). It was also said: It is in the accusative because of an implicit verb, its estimation being: unless they are a few of them (6). The nominative became better because the literal form is more appropriate than the meaning, and it also includes the meaning (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/75. (2) In his Tafsir 1/366. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/457. (4) His saying "nasban" (accusative), from I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/468, and it occurred in (Zha): "nasb" and not in the rest of the copies. (5) I'rab al-Quran 1/468, and the reading of Ibn Amir is from the seven [canonical readings], see Al-Sab'ah p. 235, and Al-Taysir p. 96. (6) Tafsir al-Baghawi 1/449. (7) I'rab al-Quran 1/468.

446 सूरह अन-निसा: आयत 66 - 68

मक्की ने कहा: वह अबू बक्र हैं। अन-नक्काश ने उल्लेख किया है कि वह उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं। और अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उल्लेख किया गया है कि उन्होंने कहा: यदि वह हमारे लिए लिखा गया होता, तो मैं स्वयं से और अपने परिवार से शुरुआत करता (1)।

अबू अल-लैथ अल-समरकंदी (2) ने उल्लेख किया: कि उनमें से कहने वाले अम्मार बिन यासिर, इब्न मसूद और साबित इब्न क़ैस थे। उन्होंने कहा: यदि अल्लाह ने हमें स्वयं को मारने या अपने घरों को छोड़ने का आदेश दिया होता, तो हम ऐसा करते। तब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "ईमान पुरुषों के दिलों में मज़बूत पहाड़ों से भी अधिक जमा हुआ है।"

और "लव" (यदि) एक ऐसा शब्द है जो किसी चीज़ के न होने को दर्शाता है क्योंकि कोई दूसरी चीज़ नहीं हुई; इसलिए अल्लाह सुब्हानहु व ता'अला ने सूचित किया कि उसने हमारे प्रति दया के रूप में वह हमारे लिए नहीं लिखा; ताकि हमारी अवज्ञा प्रकट न हो। क्योंकि कितने ही ऐसे मामले हैं जिनमें हमने उनके हल्का होने के बावजूद कमी की है, तो इस भारी मामले का क्या होगा?! लेकिन अल्लाह की कसम, मुहाजिरों ने अपने घरों को खाली छोड़ दिया और एक सुखद जीवन की तलाश में निकल पड़े (3)।

{उन्होंने इसे नहीं किया} यानी: मारना और निकलना {सिवाय उनमें से थोड़े लोगों के}। "थोड़े" (क़लील) 'वाव' (सर्वनाम 'वे') का विकल्प है, और अनुमान यह है: किसी ने भी इसे नहीं किया सिवाय थोड़े लोगों के। कूफ़ा के लोग कहते हैं: यह पुनरावृत्ति पर आधारित है: उन्होंने इसे नहीं किया, किसी ने नहीं किया सिवाय उनमें से थोड़े लोगों के।

अब्दुल्लाह बिन आमिर और ईसा बिन उमर ने इसे "इल्ला क़लीलन" (सिवाय थोड़े के) पढ़ा है, जो अपवाद (इस्तिसना) के आधार पर नसब (कर्मकारक) (4) में है। इसी तरह यह शाम (सीरिया क्षेत्र) के लोगों के मुसहफ़ों (क़ुरआन की प्रतियों) में भी है। बाकी लोग इसे रफ़'अ (कर्ताकारक) के साथ पढ़ते हैं, और सभी वैयाकरणों के अनुसार रफ़'अ अधिक श्रेष्ठ है (5)। यह भी कहा गया है: इसे एक छिपी हुई क्रिया के आधार पर नसब दिया गया है, जिसका अनुमान है: सिवाय इसके कि वे उनमें से थोड़े हों (6)। रफ़'अ अधिक श्रेष्ठ इसलिए हुआ क्योंकि शब्द अर्थ की तुलना में अधिक उपयुक्त है, और इसमें अर्थ भी शामिल है (7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/75। (2) उनकी तफ़सीर 1/366 में। (3) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 1/457। (4) उनका कहना "नस्बन", नह्हास द्वारा ए'राब अल-क़ुरआन 1/468 से, और यह (ظ) में "नस्ब" के रूप में आया है न कि बाकी प्रतियों में। (5) ए'राब अल-क़ुरआन 1/468, और इब्न आमिर का पाठ सात (प्रमुख पाठों) में से है, देखें अस-सब'आ पृष्ठ 235, और अत-तयसीर पृष्ठ 96। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 1/449। (7) ए'राब अल-क़ुरआन 1/468।

446 سورة النساء: آیات 66 - 68

مکی نے کہا: وہ ابوبکر ہیں۔ اور النقاش نے ذکر کیا ہے کہ وہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ ہیں۔ اور ابوبکر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اگر یہ ہم پر لکھ دیا جاتا تو میں اپنی ذات اور اپنے اہل خانہ سے آغاز کرتا (1)۔

ابو اللیث السمرقندی (2) نے ذکر کیا: کہ ان میں سے کہنے والے عمار بن یاسر، ابن مسعود اور ثابت بن قیس تھے۔ انہوں نے کہا: اگر اللہ ہمیں حکم دیتا کہ ہم اپنی جانوں کو قتل کریں یا اپنے گھروں سے نکل جائیں تو ہم ضرور ایسا کرتے۔ تو نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «ایمان مردوں کے دلوں میں مضبوط پہاڑوں سے زیادہ جما ہوا ہے»۔

اور «لو» (اگر) ایک ایسا حرف ہے جو کسی چیز کے نہ ہونے پر دلالت کرتا ہے کیونکہ کوئی دوسری چیز واقع نہیں ہوئی؛ پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے خبر دی کہ اس نے ہم پر مہربانی کرتے ہوئے یہ فرض نہیں کیا؛ تاکہ ہماری نافرمانی ظاہر نہ ہو۔ کیونکہ کتنے ہی ایسے کام ہیں جن میں ہم نے ان کی ہلکی نوعیت کے باوجود کوتاہی کی، تو اس بھاری حکم کا کیا حال ہوتا؟! لیکن اللہ کی قسم، مہاجرین نے اپنے گھروں کو خالی چھوڑ دیا اور ایک خوشگوار زندگی کی تلاش میں نکل کھڑے ہوئے (3)۔

﴿مَا فَعَلُوهُ﴾ یعنی: قتل اور خروج (نکلنا) ﴿إِلَّا قَلِيلٌ مِّنْهُمْ﴾۔ «قلیل» واؤ (ضمیر 'وہ') سے بدل ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: کسی نے ایسا نہیں کیا سوائے چند لوگوں کے۔ اور اہل کوفہ کہتے ہیں: یہ تکرار پر مبنی ہے: انہوں نے نہیں کیا، کسی نے نہیں کیا سوائے ان میں سے چند لوگوں کے۔

اور عبداللہ بن عامر اور عیسیٰ بن عمر نے: «إلا قليلاً» پڑھا ہے، جو استثناء کی بنا پر نصب (4) کے ساتھ ہے۔ اسی طرح یہ اہل شام کے مصاحف میں بھی ہے۔ باقی تمام قراء اسے رفع کے ساتھ پڑھتے ہیں، اور تمام نحویوں کے نزدیک رفع زیادہ بہتر ہے (5)۔ اور کہا گیا: یہ ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منصوب ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: سوائے اس کے کہ وہ ان میں سے چند ہوں (6)۔ اور رفع ہی زیادہ بہتر اس لیے ہوا؛ کیونکہ لفظ معنی سے زیادہ موزوں ہے، اور وہ معنی کو بھی شامل ہے (7)۔

(1) المحرر الوجيز 2 / 75 . (2) اپنی تفسیر 1 / 366 میں . (3) أحكام القرآن لابن العربی 1 / 457 . (4) ان کا قول "نصبا"، نحاس کی اعراب القرآن 1 / 468 سے، اور (ظ) میں "نصب" واقع ہوا ہے نہ کہ باقی نسخوں میں۔ (5) اعراب القرآن 1 / 468 ، اور ابن عامر کی قرات سبعہ میں سے ہے، دیکھیے السبعۃ ص 235 ، اور التیسیر ص 96 . (6) تفسیر البغوی 1 / 449 . (7) اعراب القرآن 1 / 468 .

Among the few were Abu Bakr, Umar, and Thabit bin Qais, as we mentioned. Al-Hasan and Muqatil added: Ammar and Ibn Masoud, and we have mentioned them both(1).

{And if they had done what they were exhorted to do, it would have been better for them} meaning: in this world and the hereafter. {and more strengthening} meaning: upon the truth. {And then We would have given them from Us a great reward} meaning: a reward in the hereafter. It is said: the "lam" is the "lam" of the answer, and "idhan" (then) indicates recompense, and the meaning is: if they had done what they were exhorted to do, We would have given them.

His saying, the Almighty: {And whoever obeys Allah and the Messenger - those will be with the ones upon whom Allah has bestowed favor of the prophets, the steadfast affirmers of truth, the martyrs and the righteous. And excellent are those as companions. ۝ That is the bounty from Allah, and sufficient is Allah as Knower. ۝}

There are three issues in it:

First: His saying, the Almighty: {And whoever obeys Allah and the Messenger} When the Almighty mentioned the matter which, if the hypocrites had done when they were exhorted to it and turned back to Him, He would have bestowed favor upon them, He then mentioned after that the reward of those who do it. This verse is an explanation of His saying, the Almighty: {Guide us to the straight path ۝ The path of those upon whom You have bestowed favor}, and it is what was intended in his [the Prophet's] peace and blessings be upon him saying at the time of his death: "O Allah, the Highest Companion"(2).

And in Al-Bukhari(3) from Aisha, she said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "No prophet falls ill except that he is given the choice between this world and the hereafter." And it was(4) in his complaint [illness] in which he fell ill, he was seized by a severe hoarseness, then I heard him saying: "With those upon whom Allah has bestowed favor of the prophets, the steadfast affirmers of truth, the martyrs and the righteous." So I knew that he had been given the choice.

---

(1) Al-Baghawi mentioned it from Al-Hasan and Muqatil 1/449. (2) Part of a hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, narrated by Ahmad (24583), Al-Bukhari (4437), and Muslim (2444): (87). (3) Under number (4586), and it is with Muslim (2444): (86).

(4) In (d), (z), and (m): "kan", and in (zha): "falamma kan", and the established version is from Sahih al-Bukhari.

उन थोड़े लोगों में अबू बक्र, उमर और साबित बिन कैस शामिल थे, जैसा कि हमने ज़िक्र किया है। अल-हसन और मुक़ातिल ने इसमें अम्मार और इब्न मसऊद को भी जोड़ा है, और हमने उन दोनों का ज़िक्र किया है(1)।

{और अगर वे वही करते जिसकी उन्हें नसीहत की जाती है, तो यह उनके लिए बेहतर होता} यानी: दुनिया और आख़िरत में। {और (ईमान पर) अधिक मजबूती देने वाला होता} यानी: हक़ पर। {और तब हम उन्हें अपने पास से बड़ा अज्र (प्रतिफल) देते} यानी: आख़िरत में सवाब। कहा गया है: "लाम" जवाब का लाम है, और "इज़न" (तब) बदले को दर्शाता है, और अर्थ यह है: अगर वे वह करते जिसकी उन्हें नसीहत की गई, तो हम उन्हें अता करते।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो कोई अल्लाह और रसूल की इताअत (आज्ञापालन) करेगा, तो ये उन लोगों के साथ होंगे जिन पर अल्लाह ने इनाम किया है - यानी नबियों, सिद्दीक़ों (सत्यनिष्ठों), शहीदों और सालेहीन (नेक लोगों) के साथ। और वे कितने अच्छे साथी हैं! ۝ यह फ़ज़्ल (अनुग्रह) अल्लाह की तरफ़ से है, और अल्लाह का जानना ही काफ़ी है। ۝}

इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो कोई अल्लाह और रसूल की इताअत करेगा} जब अल्लाह तआला ने उस बात का ज़िक्र किया जिसे अगर मुनाफ़िक़ों (कपटी लोगों) ने नसीहत मिलने पर किया होता और उसकी ओर रुजू किया होता, तो वह उन पर इनाम फ़रमाता, तो उसके बाद उसने ऐसा करने वालों के सवाब का ज़िक्र किया। यह आयत अल्लाह तआला के इस फ़रमान की तफ़्सीर (व्याख्या) है: {हमें सीधा रास्ता दिखा ۝ उन लोगों का रास्ता जिन पर तूने इनाम किया}, और यही मुराद (उद्देश्य) है नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के वफ़ात के वक़्त के इस कॉल (कथन) से: "ऐ अल्लाह, रफ़ीक़-ए-आला (सबसे ऊंचे साथी) के साथ"(2)।

और बुख़ारी(3) में आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने रसूलुल्लाह ﷺ को फ़रमाते सुना: "कोई भी नबी बीमार नहीं होता मगर उसे दुनिया और आख़िरत के बीच विकल्प (इख्तियार) दिया जाता है।" और जब(4) वह बीमारी जिसमें वह बीमार थे, उन पर शदीद (गंभीर) गला बैठने की स्थिति आई, तो मैंने उन्हें कहते सुना: "उन लोगों के साथ जिन पर अल्लाह ने इनाम

किया है - यानी नबियों, सिद्दीक़ों, शहीदों और सालेहीन के साथ।" तो मुझे पता चल गया कि उन्हें विकल्प दिया गया है।

---

(1) अल-बग़वी ने इसे अल-हसन और मुक़ातिल से ज़िक्र किया है 1/449। (2) आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (24583), बुख़ारी (4437), और मुस्लिम (2444): (87) ने रिवायत किया है। (3) नंबर (4586) के तहत, और यह मुस्लिम (2444): (86) के पास है। (4) नुस्खे (द), (ज़) और (म) में: "कान" है, और (ज़ा) में: "फ़लम्मा कान" है, और स्थापित पाठ सहीह बुख़ारी से है।

ان تھوڑے لوگوں میں ابوبکر، عمر اور ثابت بن قیس شامل تھے، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا ہے۔ الحسن اور مقاتل نے اس میں عمار اور ابن مسعود کا اضافہ کیا ہے، اور ہم ان دونوں کا ذکر کر چکے ہیں(1)۔

{اور اگر وہ وہی کرتے جس کی انہیں نصیحت کی جاتی ہے، تو یہ ان کے حق میں بہتر ہوتا} یعنی: دنیا اور آخرت میں۔ {اور (ایمان پر) زیادہ ثابت قدمی کا باعث ہوتا} یعنی: حق پر۔ {اور تب ہم انہیں اپنی طرف سے بڑا اجر عطا کرتے} یعنی: آخرت میں ثواب۔ کہا گیا ہے: "لام" جواب کا لام ہے، اور "اذًا" بدلے پر دلالت کرتا ہے، اور معنی یہ ہے: اگر وہ وہی کرتے جس کی انہیں نصیحت کی گئی تھی، تو ہم انہیں (اجر) دیتے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جو اللہ اور رسول کی اطاعت کرے، تو یہی وہ لوگ ہیں جو ان لوگوں کے ساتھ ہوں گے جن پر اللہ نے انعام کیا ہے، یعنی انبیاء، صدیقین، شہداء اور صالحین، اور یہ بہترین ساتھی ہیں۔ ۝ یہ اللہ کی طرف سے فضل ہے، اور اللہ کا جاننا ہی کافی ہے۔ ۝}

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جو اللہ اور رسول کی اطاعت کرے} جب اللہ تعالیٰ نے اس معاملے کا ذکر فرمایا جسے اگر منافقین نصیحت ملنے پر کرتے اور اس کی طرف رجوع کرتے تو اللہ ان پر انعام فرماتا، تو اس کے بعد اس نے اسے کرنے والوں کے ثواب کا ذکر فرمایا۔ یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی تفسیر ہے: {ہمیں سیدھا راستہ دکھا ۝ ان لوگوں کا راستہ جن پر تو نے انعام

کیا}، اور یہی آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے وفات کے وقت اس قول سے مراد ہے: "اے اللہ، رفیقِ اعلیٰ (کے ساتھ)"(2)۔

اور بخاری(3) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "کوئی بھی نبی ایسا نہیں جو بیمار ہو اور اسے دنیا اور آخرت کے درمیان اختیار نہ دیا جائے"۔ اور آپ ﷺ کی اس بیماری کے دوران(4) جس میں آپ بیمار تھے، آپ کی آواز بہت زیادہ بیٹھ گئی، تو میں نے آپ کو یہ فرماتے ہوئے سنا: "ان لوگوں کے ساتھ جن پر اللہ نے انعام فرمایا یعنی انبیاء، صدیقین، شہداء اور صالحین"۔ تب مجھے معلوم ہوا کہ آپ ﷺ کو اختیار دیا گیا ہے۔

---

(1) البغوی نے اسے الحسن اور مقاتل سے ذکر کیا ہے 1/449۔ (2) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اسے احمد (24583)، بخاری (4437) اور مسلم (2444) : (87) نے روایت کیا ہے۔ (3) نمبر (4586) کے تحت، اور یہ مسلم (2444) : (86) کے ہاں ہے۔ (4) نسخوں (د)، (ز) اور (م) میں: "کان" ہے، اور (ظ) میں: "فلما کان" ہے، اور ثابت شدہ متن صحیح بخاری سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 69 - 70. Page 448.

A group said: This verse was only revealed when Abdullah bin Zaid bin Abd Rabbih al-Ansari, who was shown the Adhan in a vision, said: "O Messenger of Allah, if you die and we die; you will be in the highest levels ('Illiyyin), so we will not (1) see you or gather with you." He mentioned his grief over that, so this verse was revealed.

Makki mentioned from this Abdullah that (2) when the Prophet ﷺ died, he said: "O Allah, blind me so that I do not see anything after him," and he became blind (3). Al-Qushayri narrated it, saying: "O Allah, blind me so that I do not see anything after my beloved, until I meet my beloved," and he became blind on the spot.

Al-Tha'labi narrated: that it was revealed concerning Thawban, the freed slave of the Messenger of Allah ﷺ. He had intense love for him and little patience away from him. He came to him one day, his color having changed and his body having become thin, with grief apparent in his face. So he (the Prophet) said to him: "O Thawban, what has changed your color?" He replied: "O Messenger of Allah, there is no harm or pain in me, except that when I do not see you, I long for you and feel a severe loneliness until I meet you. Then I remembered the Hereafter, and I fear that I will not see you there; because I know that you will be raised with the prophets, and that if I enter Paradise (4), I will be in a rank lower than yours, and if I do not enter, then that is when I will never see you." So Allah Almighty revealed this verse. Mentioned by Al-Wahidi from Al-Kalbi (5).

It was narrated from Masruq that he said: The companions of the Messenger of Allah ﷺ said: "It is not fitting for us to part from you in this world; for if you part from us (6), you will be raised above us." Then Allah Almighty revealed: {And whoever obeys Allah and the Messenger - those will be with the ones upon whom Allah has bestowed favor of the prophets...} (7).

---

(1) In (D), (Z), and (M): "We will not see you", and what is established is from (Zha), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/76, and the text is from it. The report was recorded by al-Tabari 7/214-216 from Sa'id bin Jubayr, Masruq, Qatadah, al-Suddi, and al-Rabi', that the speaker was a man from the Ansar. Some said: people from the Ansar, and some said: the companions of the Prophet (2) ﷺ. In the manuscripts: "and that he", and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz. (3) After it in (M) is "on the spot", and what is established is from the rest of the manuscripts, which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz. (4) His words: "Paradise"

is from (M). (5) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 158, and it was also mentioned from al-Kalbi by Abu al-Layth 1/367. Al-Tabari 7/217 and Abu al-Layth 1/367 recorded the story similarly from al-Sha'bi, that it was about a man from the Ansar whom he did not name. (6) In (D) and (Z): "parted". (7) Asbab al-Nuzul p. 158, and it was also recorded by al-Tabari 7/214.

सूरह अन-निसा: आयत 69 - 70. पृष्ठ 448.

एक समूह ने कहा: यह आयत केवल तब उतरी जब अब्दुल्ला बिन ज़ैद बिन अब्द रब्बिहि अल-अंसारी, जिन्हें अज़ान का सपना आया था, ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, यदि आप मर जाएं और हम मर जाएं तो आप 'इल्लिय्यीन' (उच्चतम स्थानों) में होंगे, तो हम (1) आपको नहीं देख पाएंगे और न ही आपके साथ इकट्ठा हो पाएंगे।" उन्होंने इस बात पर अपना दुख व्यक्त किया, तो यह आयत उतरी।

मक्की ने इसी अब्दुल्ला से उल्लेख किया है कि (2) जब पैगंबर ﷺ की मृत्यु हुई, तो उन्होंने कहा: "हे अल्लाह, मुझे अंधा कर दे ताकि मैं उनके बाद कुछ न देख सकूं" और वह अंधे हो गए (3)। अल-कुशैरी ने इसे इस प्रकार वर्णित किया: "हे अल्लाह, मुझे अंधा कर दे ताकि मैं अपने प्रिय के बाद कुछ न देख सकूं जब तक कि मैं अपने प्रिय से न मिल जाऊं" और वह तुरंत अंधे हो गए।

अल-थालाबी ने उल्लेख किया है: कि यह अल्लाह के रसूल ﷺ के स्वतंत्र दास थौबान के बारे में उतरी थी। वे उनसे बहुत प्रेम करते थे और उनसे दूर रहने का धैर्य बहुत कम था। एक दिन वे उनके पास आए, उनका रंग बदल गया था और शरीर दुबला हो गया था, उनके चेहरे पर दुख स्पष्ट था। तो उन्होंने (पैगंबर) उनसे कहा: "हे थौबान, तुम्हारा रंग किस बात ने बदल दिया है?" उन्होंने उत्तर दिया: "हे अल्लाह के रसूल, मुझे कोई हानि या दर्द नहीं है, सिवाय इसके कि जब मैं आपको नहीं देखता, तो मुझे आपकी बहुत याद आती है और जब तक मैं आपसे नहीं मिलता, तब तक मुझे बहुत अकेलापन महसूस होता है। फिर मुझे आखिरत (परलोक) की याद आई, और मुझे डर है कि मैं आपको वहां नहीं देख पाऊंगा; क्योंकि मैं जानता हूं कि आपको पैगंबरों के साथ ऊपर उठाया जाएगा, और यदि मैं जन्नत (4) में प्रवेश करता हूं, तो मैं आपसे नीचे के दर्जे में होऊंगा, और यदि मैं प्रवेश नहीं करता, तो मैं आपको कभी नहीं देख पाऊंगा।" तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यह आयत उतारी। अल-वाहिदी ने अल-कलबी (5) से इसका उल्लेख किया है।

मसरूक से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने कहा: "हमारे लिए यह उचित नहीं है कि हम इस दुनिया में आपसे अलग हों; क्योंकि यदि आप हमसे अलग होंगे (6), तो आप हमसे ऊपर उठा लिए जाएंगे।" तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने आयत उतारी: {और जो कोई अल्लाह और रसूल की आज्ञा मानता है, वे उन लोगों के साथ होंगे जिन पर अल्लाह ने अपना अनुग्रह किया है, यानी नबियों...} (7)।

(1) (द), (ज़) और (म) में: "हम आपको नहीं देखते", और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/76 के अनुरूप है। तबरी 7/214-216 ने इसे सईद बिन जुबैर, मसरूक, कतादा, सुद्दी और रबी से वर्णित किया है कि कहने वाला अंसार का एक व्यक्ति था। कुछ ने कहा: अंसार के लोग, और कुछ ने कहा: पैगंबर ﷺ के साथी। (2) प्रतियों में: "और वह", और जो स्थापित है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' से है। (3) इसके बाद (म) में "उसी स्थान पर" है, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' के अनुरूप है। (4) उनका कथन: "जन्नत" (म) से है। (5) अल-वाहिदी की 'असबाब अल-नुज़ूल' पृ. 158, और अबू लैथ 1/367 ने भी अल-कलबी से इसका उल्लेख किया है। तबरी 7/217 और अबू लैथ 1/367 ने अल-शाबी से इसी तरह की कहानी वर्णित की है कि यह अंसार के एक व्यक्ति के बारे में थी जिसका उन्होंने नाम नहीं लिया। (6) (द) और (ज़) में: "अलग हो गए"। (7) 'असबाब अल-नुज़ूल' पृ. 158, और तबरी 7/214 ने भी इसे वर्णित किया है।

سورة النساء: آیات ۶۹ - ۷۰۔ صفحہ ۴۴۸۔

ایک گروہ نے کہا: یہ آیت صرف اس وقت نازل ہوئی جب عبداللہ بن زید بن عبد ربہ الانصاری، جنہیں خواب میں اذان دکھائی گئی تھی، نے کہا: "اے اللہ کے رسول، جب آپ فوت ہو جائیں گے اور ہم مر جائیں گے؛ تو آپ علیین میں ہوں گے، تو ہم (۱) آپ کو نہیں دیکھیں گے اور نہ ہی آپ کے ساتھ جمع ہو سکیں گے۔" انہوں نے اس پر اپنے غم کا ذکر کیا، تو یہ آیت نازل ہوئی۔

مکی نے اسی عبداللہ سے ذکر کیا کہ (۲) جب نبی ﷺ کی وفات ہوئی تو انہوں نے کہا: "اے اللہ، میری آنکھیں اندھی کر دے تاکہ میں ان کے بعد کچھ نہ دیکھ سکوں،" تو وہ اندھے ہو گئے (۳)۔ القشیری نے اسے بیان کیا، تو کہا: "اے اللہ، مجھے اندھا کر دے تاکہ میں اپنے محبوب کے بعد کچھ نہ دیکھ سکوں، یہاں تک کہ میں اپنے محبوب سے جا ملوں،" تو وہ اسی جگہ اندھے ہو گئے۔

الثعلبی نے بیان کیا: کہ یہ رسول اللہ ﷺ کے آزاد کردہ غلام ثوبان کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ ان سے شدید محبت کرتے تھے اور ان سے دور رہنے کا صبر بہت کم تھا، چنانچہ وہ ایک دن ان کے پاس آئے جبکہ ان کا رنگ بدلا ہوا تھا اور جسم دبلا ہو گیا تھا، ان کے چہرے سے غم پہچانا جاتا تھا، تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اے ثوبان، تمہارا رنگ کس چیز نے بدل دیا؟" انہوں نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، مجھے نہ کوئی تکلیف ہے اور نہ درد، سوائے اس کے کہ جب میں آپ کو نہیں دیکھتا تو آپ کی شدید تڑپ ہوتی ہے اور جب تک میں آپ سے نہ مل لوں شدید وحشت ہوتی ہے، پھر مجھے آخرت یاد آئی، اور مجھے ڈر ہے کہ میں وہاں آپ کو نہیں دیکھ پاؤں گا؛ کیونکہ میں نے جان لیا ہے کہ آپ کو نبیوں کے ساتھ اٹھایا جائے گا، اور اگر میں جنت (۴) میں داخل ہوا تو میں آپ سے کم درجے کے مقام پر ہوں گا، اور اگر میں داخل نہ ہوا تو پھر میں آپ کو

کبھی نہیں دیکھ پاؤں گا۔" تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ اسے الواحدی نے الکلبی (۵) سے ذکر کیا ہے۔

اور مسروق سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے کہا: "ہمارے لیے یہ مناسب نہیں کہ ہم دنیا میں آپ سے جدا ہوں؛ کیونکہ جب آپ ہم سے جدا ہوں گے (۶) تو آپ کو ہم سے اوپر اٹھا لیا جائے گا؛" تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اور جو اللہ اور رسول کی اطاعت کرے گا، تو یہ ان لوگوں کے ساتھ ہوں گے جن پر اللہ نے انعام فرمایا ہے، یعنی نبیوں...} (۷)۔

---

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں: "ہم آپ کو نہیں دیکھتے"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو 'المحرر الوجیز' ۲/۷۶ کے مطابق ہے اور کلام اسی کا ہے۔ اور اس اثر کو الطبری نے ۷/۲۱۴-۲۱۶ میں سعید بن جبیر، مسروق، قتادہ، السدی اور الربیع سے روایت کیا ہے کہ کہنے والا انصار کا ایک آدمی تھا، اور بعض نے کہا: انصار کے کچھ لوگ، اور بعض نے کہا: نبی ﷺ کے صحابہ۔ (۲) نسخوں میں: "اور وہ"، اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' سے ہے۔ (۳) اس کے بعد (م) میں "اسی جگہ" ہے، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے جو 'المحرر الوجیز' کے مطابق ہے۔ (۴) ان کا قول: "الجنت" (م) سے ہے۔ (۵) 'اسباب النزول' للواحدی صفحہ ۱۵۸، اور اسے الکلبی سے ابو اللیث ۱/۳۶۷ نے بھی ذکر کیا ہے، اور الطبری ۷/۲۱۷ اور ابو اللیث ۱/۳۶۷ نے الشعبی سے اسی طرح کا قصہ روایت کیا ہے کہ یہ انصار کے ایک شخص کے بارے میں ہے جس کا انہوں نے نام نہیں لیا۔ (۶) (د) اور (ز) میں: "جدا ہو گئے"۔ (۷) 'اسباب النزول' صفحہ ۱۵۸، اور اسے الطبری نے ۷/۲۱۴ میں بھی روایت کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 69 - 70 449

And in obedience to Allah is obedience to His Messenger, but He mentioned him specifically to honor his status and highlight his name ﷺ and his family.

"{Those will be with the ones upon whom Allah has bestowed favor}" i.e.: they are with them in the same abode and the same bliss, enjoying seeing them and being with them, not that they are equal in status; for they vary in rank, but they visit each other; for following [them] in this world and emulating [them]. Everyone in it has been granted contentment with their state, and the belief that they are inferior has departed from them(1); Allah Almighty said: {And We will have removed whatever is within their breasts of resentment} [Al-Hijr: 47].

And 'As-Siddiq'; [on the weight of] Fa'eel: one who is extreme in truthfulness or in believing, and 'As-Siddiq': is he who confirms with his action what he says with his tongue. It was said: they are the virtuous followers of the Prophets, who precede them in believing like Abu Bakr As-Siddiq(2). The derivation of 'As-Siddiq' and the meaning of 'Ash-Shahid' (the witness/martyr) have been previously mentioned in 'Al-Baqarah'(3).

And what is meant here by 'the martyrs' (Ash-Shuhada) are: Umar, Uthman, and Ali. 'And the righteous' (As-Salihin): the rest of the Companions, may Allah be pleased with them all(4). And it was said: 'the martyrs': those killed in the path of Allah. 'And the righteous': the righteous of the nation of Muhammad, the Messenger of Allah ﷺ.

I say: the wording encompasses every righteous person and martyr, and Allah knows best.

'Ar-Rifq' (Kindness/Gentleness): softness of character. A companion is called 'rafiq' because of your benefiting (irtifaq) from his company, and from it comes 'rifqa' (group/companionship) because of their benefiting from each other(5). And it is permissible(6): 'And good are those as companions.'

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/76. (2) See Tafsir al-Tabari 7/211. (3) 1/351, and see also 5/335 - 336. (4) Tafsir al-Baghawi 1/450. (5) Al-Wasit by al-Wahidi 2/78. (6) Meaning in other than the Quran.

सूरा अन-निसा: आयत 69 - 70 449

अल्लाह की आज्ञाकारिता में ही उसके रसूल की आज्ञाकारिता है, लेकिन उन्होंने उनके सम्मान को बढ़ाने और उनके नाम ﷺ और उनके परिवार की प्रतिष्ठा के लिए उनका विशेष उल्लेख किया।

"{वे उन लोगों के साथ होंगे जिन पर अल्लाह ने अनुकंपा की है}" अर्थात: वे उनके साथ एक ही घर और एक ही आनंद में होंगे, उन्हें देखने और उनके साथ रहने का आनंद लेंगे। इसका मतलब यह नहीं है कि वे पद में समान हैं; क्योंकि उनके दर्जों में अंतर होगा, लेकिन वे एक-दूसरे से मिलने जाएंगे; क्योंकि उन्होंने दुनिया में उनका अनुसरण और अनुकरण किया था। वहाँ हर किसी को अपनी स्थिति से संतुष्ट रहने का वरदान दिया गया है, और यह विचार उनके मन से निकल गया है कि वे कमतर हैं(1); अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उनके सीनों में जो कुछ कपट होगा उसे हम निकाल देंगे} [अल-हिज्र: 47]।

'अस-सिद्दीक़' (अत्यधिक सच्चा): यह सत्यवादिता या विश्वास में अतिशयोक्ति का रूप है। 'सिद्दीक़' वह है जो अपनी ज़ुबान से कही गई बात को अपने कार्यों से सिद्ध करता है। कहा गया है: वे नबियों के श्रेष्ठ अनुयायी हैं, जो दूसरों से पहले विश्वास लाए, जैसे अबू बक्र अस-सिद्दीक़(2)। 'सिद्दीक़' की व्युत्पत्ति और 'शहीद' (गवाह/शहीद) का अर्थ पहले 'अल-बक़रह' में बताया जा चुका है(3)।

यहाँ 'शहीदों' (अश-शुहदा) से तात्पर्य उमर, उस्मान और अली से है। 'और नेक लोग' (अस-सालिहीन): बाकी सभी सहाबा (साथी), अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो(4)। यह भी कहा गया है: 'शहीद' वे हैं जो अल्लाह की राह में मारे गए। और 'नेक लोग': मुहम्मद, अल्लाह के रसूल ﷺ की उम्मत के नेक लोग।

मैं कहता हूँ: यह शब्द हर नेक व्यक्ति और शहीद को शामिल करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

'अर-रिफ़्क़' (कोमलता) का अर्थ है स्वभाव की नरमी। साथी को 'रफ़ीक़' इसलिए कहा जाता है क्योंकि आप उसकी संगत से लाभ (इरतिफ़ाक़) उठाते हैं। इसी से 'रिफ़्क़ा' (समूह) शब्द बना है क्योंकि वे एक-दूसरे से लाभ उठाते हैं(5)। और यह जायज़ है(6): 'और वे क्या ही अच्छे साथी हैं।'

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/76. (2) देखिए तफ़्सीर अल-तब़री 7/211. (3) 1/351, और देखिए 5/335 - 336. (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 1/450. (5) अल-वसीत लिल-वाहिदी 2/78. (6) यानी कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर।

سورہ النساء: آیات 69 - 70 449

اللہ کی اطاعت میں ہی اس کے رسول کی اطاعت ہے، لیکن آپ ﷺ کے مرتبے کی تشریف اور آپ ﷺ کے نام اور آپ ﷺ کی آل کے ذکرِ خیر کے لیے آپ ﷺ کا تذکرہ فرمایا۔

﴿فأولئك مع الذين أنعم الله عليهم﴾ یعنی: وہ ان کے ساتھ ایک ہی گھر اور ایک ہی نعمت میں ہوں گے، ان کی زیارت اور ان کے ساتھ موجودگی سے لطف اندوز ہوں گے، اس کا مطلب یہ نہیں کہ وہ درجے میں ان کے برابر ہوں گے؛ کیونکہ ان کے درجات میں فرق ہوگا، لیکن وہ ایک دوسرے سے ملیں گے؛ دنیا میں اتباع اور پیروی کی وجہ سے۔ اور وہاں ہر ایک کو اپنے حال پر راضی کر دیا گیا ہے، اور ان سے یہ خیال دور کر دیا گیا ہے کہ وہ کم تر ہیں(1)؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ونزعنا ما في صدورهم من غل﴾ [الحجر: 47] (اور ہم ان کے سینوں سے کینہ نکال دیں گے)۔

اور 'الصدیق'؛ فعیّل کے وزن پر ہے: یعنی سچائی یا تصدیق میں مبالغہ کرنے والا، اور 'الصدیق' وہ ہے جو اپنی زبان سے کہی ہوئی بات کی اپنے فعل سے تصدیق کرے۔ اور کہا گیا ہے: یہ انبیاء کے وہ فضیلت والے متبعین ہیں، جو تصدیق میں سب سے پہلے رہے جیسے ابوبکر صدیق(2)۔ اور 'الصدیق' کا اشتقاق اور 'الشہید' کے معنی 'البقرہ' میں گزر چکے ہیں(3)۔

اور یہاں 'شہداء' سے مراد: عمر، عثمان اور علی ہیں۔ اور 'صالحین' سے مراد: دیگر تمام صحابہ رضی اللہ عنہم اجمعین ہیں(4)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: 'شہداء' اللہ کی راہ میں مقتول ہونے والے ہیں۔ اور 'صالحین': محمد رسول اللہ ﷺ کی امت کے نیک لوگ۔

میں کہتا ہوں: لفظ ہر صالح اور شہید کو شامل ہے، واللہ اعلم۔

اور 'الرفق': نرمی۔ اور ساتھی کو 'رفیق' اس لیے کہا جاتا ہے؛ کیونکہ آپ اس کی صحبت سے فائدہ اٹھاتے ہیں (ارتفاق)، اور اسی سے 'رفقہ' (جماعت) ہے کیونکہ وہ ایک دوسرے سے فائدہ اٹھاتے ہیں(5)۔ اور (غیر قرآن میں) یہ کہنا جائز ہے(6): 'وحسُن أولئك رفقاء' (اور وہ کیا ہی اچھے ساتھی ہیں)۔

---

(1) المحرر الوجيز 76/2۔ (2) ملاحظہ کریں تفسير الطبري 211/7۔ (3) 351/1، اور مزید ملاحظہ کریں 335/5 - 336۔ (4) تفسير البغوي 450/1۔ (5) الوسيط للواحدي 78/2۔ (6) یعنی قرآن کے علاوہ میں۔

Al-Akhfash (1) said: "Rafiqan" (a companion) is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal), and it means "companions" (rufaqa'). The [Kufans] said: It is in the accusative as a specification (tamyiz), hence it was singularized for that reason, as if the meaning is: each one of them was a good companion. As Allah Almighty says: {then We bring you out as a child} [Al-Hajj: 5], meaning: We bring each one of you out as a child. And He Almighty says: {looking with a stealthy glance} [Ash-Shura: 45]. Looking at (2) the meaning of this verse is his ﷺ saying: "The best of companions are four" (3) and Allah Almighty mentioned here only four, so contemplate it.

Second: In this verse there is evidence for the caliphate of Abu Bakr (may Allah be pleased with him), because when Allah Almighty mentioned the ranks of His allies in His Book, He started with the highest among them, which are the Prophets, then He followed with the Truthful (Siddiqin), and did not put a mediator between them. The Muslims have agreed on naming Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) "Siddiq" (the Truthful), just as they agreed on naming Muhammad (peace and blessings be upon him) "Rasul" (Messenger). If this is established, and it is correct that he is the Siddiq, and that he is the second to the Messenger of Allah ﷺ, it was not permissible for anyone to precede him (4) after him. And Allah knows best.

Third: His Almighty saying: {That is the bounty from Allah} Allah informed that they did not attain the rank by their obedience, but rather they attained it by the bounty and generosity of Allah Almighty, contrary to what the Mu'tazilah said: that the servant only attains that by his action. Since Allah Glory be to Him bestowed His bounty upon His allies for what He gave them of His grace, and it was not permissible for anyone to praise himself for what he did not do, this indicated the falsehood of their saying. And Allah knows best.

(1) Ma'ani al-Qur'an 1/450 for him, and the author quoted him through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/469. And what will appear between brackets is from him. (2) His saying: "to", from (D) and (Z), and it is not in the rest of the copies, and the meaning: and it corresponds to the meaning of this verse, and in Al-Lisan (Nazar): the Arabs say: the houses of so-and-so's family look at the houses of so-and-so's family, meaning: they are facing them and corresponding to them. (3) A part of a hadith from Anas (may Allah be pleased with him), narrated by Ibn Majah (2827) and in its chain is Abu Salama al-Amili, Al-Dhahabi said in Al-Mizan 4/532: Abu Hatim said: a liar.

End. And Ahmad narrated in Al-Musnad (2682) from Ibn Abbas as a marfu' hadith: "The best of companions are four, and the best of expeditions are four hundred...". Al-Tirmidhi said (1555) this hadith was only narrated from Al-Zuhri from the Prophet ﷺ as a mursal. Abu Hatim said (as in Al-Ilal for his son 1/347): Mursal is more likely, this speech cannot be the speech of the Prophet (4) .ﷺ In (Zha): before him.

पृष्ठ ४५० सूरह अन-निसा: आयत ६९ - ७०

अल-अखफश (१) ने कहा: "रफीकन" (साथी) हाल (परिस्थिति) के रूप में मंसूब (अकर्मक) है, और इसका अर्थ "साथी" (रफाका) है। [कुफियों] ने कहा: यह तमीज़ (विशेषता) के रूप में मंसूब हुआ, इसलिए इसे उस कारण से एकवचन में रखा गया, मानो अर्थ यह है: उनमें से प्रत्येक एक अच्छा साथी था। जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {फिर हम तुम्हें एक बच्चे के रूप में बाहर निकालते हैं} [अल-हज्ज: ५], अर्थात: हम तुम में से प्रत्येक को एक बच्चे के रूप में निकालते हैं। और उसने सर्वशक्तिमान ने कहा: {चुपके से देखते हुए} [अश-शूरा: ४५]। और इस आयत के अर्थ को देखने (२) के लिए उनका ﷺ यह कहना है: "सबसे अच्छे साथी चार हैं" (३) और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यहाँ केवल चार का उल्लेख किया है, इसलिए इस पर विचार करें।

दूसरा: इस आयत में अबू बक्र (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के खिलाफत का प्रमाण है, वह इसलिए कि जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपनी पुस्तक में अपने प्रियजनों (औलिया) के पदों का उल्लेख किया, तो उसने उनमें से उच्चतम से शुरू किया जो नबी हैं, फिर दूसरे स्थान पर 'सिद्दीकीन' (सच्चों) को रखा, और उनके बीच कोई मध्यस्थ नहीं रखा। मुसलमानों ने अबू बक्र अस-सिद्दीक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) को "सिद्दीक" कहने पर सहमति जताई है, जैसे कि उन्होंने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को "रसूल" (संदेशवाहक) कहने पर सहमति जताई है। जब यह सिद्ध हो गया, और यह सही है कि वह सिद्दीक हैं, और वह अल्लाह के रसूल ﷺ के दूसरे साथी हैं, तो उनके बाद (४) किसी का उनसे आगे बढ़ना जायज नहीं था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: अल्लाह तआला का यह कहना: {यह अल्लाह का अनुग्रह है} अल्लाह ने सूचित किया कि उन्होंने अपनी आज्ञाकारिता से वह पद प्राप्त नहीं किया, बल्कि इसे अल्लाह सर्वशक्तिमान के अनुग्रह और उदारता से प्राप्त किया, मुअतज़िला के विपरीत जिन्होंने कहा था: कि बंदा केवल अपने कर्मों से ही उसे प्राप्त करता है। चूँकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने अपने प्रियजनों पर अपने अनुग्रह का एहसान जताया जो उसने उन्हें अपनी कृपा से दिया था, और किसी के लिए यह जायज नहीं था कि वह अपने आप की प्रशंसा उस चीज़ के लिए करे जो उसने नहीं की थी, तो यह उनके कथन की असत्यता को दर्शाता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(१) उनके लिए मा'नी अल-क़ुरान १/४५०, और लेखक ने इसे अन-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान १/४६९ के माध्यम से उद्धृत किया। और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उन्हीं से है। (२) उनका

कहना: "तक" (इला), (द) और (ज़) से, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है, और अर्थ: और यह इस आयत के अर्थ के अनुरूप है, और अल-लिसान (नज़र) में है: अरब कहते हैं: फलां के खानदान के घर फलां के खानदान के घरों की ओर देखते हैं, यानी: वे उनके सामने और उनके विपरीत हैं। (३) अनस (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की एक हदीस का अंश, जिसे इब्न माजाह (२८२७) ने निकाला है और इसके इसनाद में अबू सलमा अल-अमिली है, अल-धहाबी ने अल-मीज़ान ४/५३२ में कहा: अबू हातिम ने कहा: झूठा। समाप्त। और अहमद ने अल-मुसनद (२६८२) में इब्न अब्बास से मरफू तौर पर निकाला: "सबसे अच्छे साथी चार हैं, और सबसे अच्छे दस्ते चार सौ हैं..."। अल-तिर्मिज़ी (१५५५) ने कहा कि यह हदीस केवल अल-ज़ुहरी से नबी ﷺ से मुरसल के रूप में वर्णित की गई है। अबू हातिम ने कहा (जैसा कि उनके बेटे के लिए अल-इलाल १/३४७ में है): मुरसल अधिक संभावित है, यह बात नबी ﷺ की बात होने की संभावना नहीं रखती। (४) (ज़): उनसे पहले।

صفحہ 450 سورۃ النساء: آیات 69 - 70

اخفش (1) نے کہا: «رفیقاً» حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور یہ «رفقاء» کے معنی میں ہے۔ اور [کوفیوں] نے کہا: یہ تمیز کی بنا پر منصوب ہوا، اسی لیے اسے اس وجہ سے واحد لایا گیا، گویا معنی یہ ہے: اور ان میں سے ہر ایک بطور رفیق کتنا اچھا ہے۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا﴾ [الحج: 5] یعنی: ہم تم میں سے ہر ایک کو بچہ بنا کر نکالتے ہیں۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَنظُرُونَ مِن طَرْفٍ خَفِيٍّ﴾ [الشوری: 45]۔ اور اس آیت کے معنی کی طرف دیکھا جائے (2) تو آپ ﷺ کا یہ قول ہے: «بہترین رفیق چار ہیں»(3) اور اللہ تعالیٰ نے یہاں صرف چار کا ذکر فرمایا ہے، پس اس میں غور کرو۔

دوسری بات: اس آیت میں ابوبکر رضی اللہ عنہ کی خلافت پر دلیل ہے، وہ اس طرح کہ اللہ تعالیٰ نے جب اپنی کتاب میں اپنے اولیاء کے مراتب ذکر فرمائے، تو ان میں سب سے اعلیٰ سے آغاز فرمایا اور وہ انبیاء ہیں، پھر دوسرے نمبر پر صدیقین کو رکھا، اور ان کے درمیان کوئی واسطہ نہیں رکھا۔ اور مسلمانوں کا ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کو "صدیق" نام دینے پر اجماع ہے، جیسا کہ ان کا محمد ﷺ کو "رسول" نام دینے پر اجماع ہے۔ اور جب یہ ثابت ہو گیا، اور یہ صحیح ہے کہ وہ صدیق ہیں، اور یہ کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے دوسرے (ساتھی) ہیں، تو آپ کے بعد(4) کسی کا مقدم ہونا جائز نہیں تھا۔ واللہ اعلم۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللَّهِ﴾ اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ انہوں نے یہ درجہ اپنی اطاعت سے حاصل نہیں کیا، بلکہ اللہ تعالیٰ کے فضل اور اس کے کرم سے حاصل کیا، بخلاف اس کے جو معتزلہ نے کہا کہ: بندہ یہ درجہ محض اپنے فعل سے حاصل کرتا ہے۔ پس جب اللہ سبحانہ نے اپنے اولیاء پر اپنے اس فضل کا احسان جتایا جو اس نے انہیں عطا فرمایا تھا، اور کسی

کے لیے یہ جائز نہیں تھا کہ وہ اپنے نفس کی ایسی تعریف کرے جو اس نے نہیں کی، تو یہ ان کے قول کے بطلان پر دلالت کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔

(1) معانی القرآن 1/ 450 ان کی تصنیف ہے، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن 1/ 469 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (2) ان کا قول: "إلى"، (د) اور (ز) سے ہے، اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور معنی یہ ہے: اور اس آیت کے معنی کے مقابل ہے، اور لسان العرب (نظر) میں ہے: عرب کہتے ہیں: فلاں کے گھر فلاں کے گھروں کی طرف دیکھتے ہیں، یعنی: وہ ان کے سامنے اور ان کے مقابل ہیں۔ (3) انس رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، اسے ابن ماجہ (2827) نے روایت کیا اور اس کی سند میں ابو سلمہ عاملی ہے، ذہبی نے المیزان 4/ 532 میں کہا: ابو حاتم نے کہا: کذاب (جھوٹا) ہے۔ اھ اور احمد نے المسند (2682) میں ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا: «بہترین صحابہ چار ہیں، اور بہترین دستے چار سو ہیں...»۔ ترمذی (1555) نے کہا کہ یہ حدیث صرف زہری سے نبی ﷺ سے مرسل روایت کی گئی ہے۔ اور ابو حاتم نے کہا (جیسا کہ ان کے بیٹے کی کتاب العلل 1/ 347 میں ہے): مرسل ہونا زیادہ قرین قیاس ہے، یہ کلام نبی ﷺ کا کلام ہونے کا احتمال نہیں رکھتا۔ (4) (ظ) میں ہے: ان سے پہلے۔

Surah An-Nisa, Verse 71 451

Allah the Almighty says: {O you who have believed, take your precaution and [either] go forth in separate groups or go forth all together (71)}

It contains five issues:

First: His words: {O you who have believed, take your precaution} - this is an address to the sincere believers from the nation of Muhammad (peace be upon him), and a command for them to strive against the disbelievers, go forth in the cause of Allah, and protect the Sharia (1).

The aspect of arrangement and connection with what preceded: is that when He mentioned obedience to Allah and obedience to His Messenger, He commanded the people of obedience to establish the revival of His religion and the elevation of His call, and He commanded them not to rush blindly upon their enemy out of ignorance until they had scouted (2) what they have and learned how to respond to them, for that is firmer for them. So He said: {take your precaution}, and thus He taught them how to conduct wars. This does not contradict reliance [on Allah]; rather, it is the very essence of reliance, as previously mentioned in 'Al-Imran' (3), and will follow later (4).

The words 'al-Hidhru' and 'al-Hadharu' are two linguistic forms, like 'al-Mithlu' and 'al-Mathalu' (5). Al-Farra said: The most common speech is 'al-Hadhar', but 'al-Hidhar' is also heard; it is said: 'Take your precaution (hidhrak)', meaning: 'be cautious'. It was also said: 'Take weapons as a precaution'; because through them precaution is taken. And precaution does not repel destiny, and it is...

Second: Contrary to the Qadariyyah in their saying: that precaution repels and prevents the plots of enemies, and if it were not so, there would be no meaning to the command for them to take precaution.

It is said to them: There is no evidence in the verse that precaution avails anything against destiny, but we have been commanded to worship by not throwing ourselves into destruction, and among it is the Hadith: "Tie it [your camel] and trust [in Allah]" (6), even though destiny is running its course.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/77. (2) In (m): "yatahassasu" (to sense/feel out). (3) 5/291 and 300. (4) Page 466 of this volume. (5) Al-Wasit 2/79. (6) Narrated by al-Tirmidhi (2517), and at the end of the Book of Ills (al-Ilal) attached to his Sunan 5/762 from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and it was transmitted =

सूरह अन-निसा, आयत 71 451

अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ ईमान वालों! अपनी रक्षा का सामान (सावधानियाँ) ले लो, फिर अलग-अलग जत्थों में कूच करो या सब मिलकर निकलो (71)}

इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ ईमान वालों! अपनी रक्षा का सामान ले लो} - यह मुहम्मद ﷺ की उम्मत के निष्ठावान ईमानवालों के लिए एक संबोधन है, और उन्हें काफ़िरों के खिलाफ जिहाद करने, अल्लाह की राह में निकलने और शरीयत की रक्षा करने का आदेश है (1)।

पूर्व आयतों से संदर्भ और जुड़ाव का पहलू यह है: जब उसने अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञाकारिता का उल्लेख किया, तो उसने आज्ञाकारी लोगों को अपने धर्म को पुनर्जीवित करने और उसकी पुकार को बुलंद करने का आदेश दिया, और उन्हें आदेश दिया कि वे अपने दुश्मन पर अज्ञानतावश हमला न करें जब तक कि वे उनकी जासूसी (2) न कर लें कि उनके पास क्या है, और यह जान लें कि उनका मुकाबला कैसे करना है, क्योंकि यह उनके लिए अधिक स्थिरता की बात है। इसलिए उसने कहा: {अपनी रक्षा का सामान ले लो}, इस प्रकार उन्हें युद्धों के संचालन की शिक्षा दी। यह 'तवक्कुल' (अल्लाह पर भरोसे) के विपरीत नहीं है; बल्कि यह तवक्कुल का ही सार है, जैसा कि पहले 'आल-इमरान' (3) में उल्लेख किया जा चुका है, और आगे आएगा (4)।

शब्द 'हिज्र' (Hidhru) और 'हज़र' (Hadharu) दो भाषाई रूप हैं, जैसे 'मिस्ल' (Mithlu) और 'मसल' (Mathalu) (5)। अल-फर्रा ने कहा: सबसे अधिक प्रचलित शब्द 'हज़र' है, लेकिन 'हिज्र' भी सुना जाता है; कहा जाता है: 'खुज़ हिज्रक' (अपनी सावधानी लो), यानी: सावधान रहो। और यह भी कहा गया है: 'सावधानी के तौर पर हथियार उठाओ'; क्योंकि सावधानी उन्हीं के माध्यम से होती है। और सावधानी तकदीर को नहीं टालती, और वह है...

दूसरा: कादरिया संप्रदाय के मत के विपरीत जो कहते हैं कि: सावधानी दुश्मनों की चालों को टालती और रोकती है, और यदि ऐसा न होता, तो उन्हें सावधानी बरतने के आदेश का कोई अर्थ नहीं होता।

उनसे कहा जाता है: आयत में ऐसा कोई प्रमाण नहीं है कि सावधानी तकदीर के विरुद्ध कुछ काम आती है, लेकिन हमें इस रूप में इबादत का आदेश दिया गया है कि हम स्वयं को विनाश में न डालें,

और इसी संदर्भ में हदीस है: "उसे (ऊँट को) बाँधो और तवक्कुल करो" (6), भले ही तकदीर अपना काम कर रही हो।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/77। (2) (म) प्रति में: "यतहस्ससू" (महसूस करना/पता लगाना)। (3) 5/291 और 300। (4) इस भाग का पृष्ठ 466। (5) अल-वसीत 2/79। (6) इसे अल-तिर्मिज़ी (2517) ने रिवायत किया है, और उनकी सुनन के अंत में संलग्न 'किताब अल-इलाल' 5/762 में अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से है, और इसे उद्धृत किया गया =

سورة النساء، آیت 71 451

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا ثُبَاتٍ أَوِ انفِرُوا جَمِيعًا (71) ﴾ (اے ایمان والو! اپنی احتیاطی تدابیر اختیار کرو، پھر گروہ گروہ ہو کر نکلو یا سب اکٹھے ہو کر نکلو)

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ ﴾ (اے ایمان والو! اپنی احتیاطی تدابیر اختیار کرو) - یہ امت محمد ﷺ کے مخلص مومنین سے خطاب ہے، اور انہیں کافروں کے خلاف جہاد کرنے، اللہ کی راہ میں نکلنے، اور شریعت کی حفاظت کا حکم ہے(1).

نظم اور ما قبل کے ساتھ ربط کی صورت یہ ہے: جب اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کا ذکر کیا گیا، تو اہل اطاعت کو دین کے احیاء اور اس کی دعوت کو بلند کرنے کا حکم دیا گیا، اور انہیں حکم دیا گیا کہ وہ اپنے دشمن پر بے خبری میں حملہ نہ کریں یہاں تک کہ وہ ان کے بارے میں معلومات حاصل (2) کر لیں، اور جان لیں کہ ان کا مقابلہ کیسے کرنا ہے، کیونکہ یہ ان کے لیے زیادہ پختہ عمل ہے۔ پس فرمایا: ﴿ خُذُوا حِذْرَكُمْ ﴾، اور اس طرح انہیں جنگی امور کی تعلیم دی۔ یہ توکل کے منافی نہیں ہے؛ بلکہ یہی عین توکل کا مقام ہے، جیسا کہ 'آل عمران'(3) میں گزر چکا ہے اور آئندہ آئے گا(4).

لفظ 'حِذْر' اور 'حَذَر' دو لغتیں ہیں، جیسے 'مِثْل' اور 'مَثَل'(5)۔ الفراء نے کہا: زیادہ تر 'حَذَر' بولا جاتا ہے، لیکن 'حِذْر' بھی سنا گیا ہے؛ کہا جاتا ہے: 'خُذْ حِذْرَكَ'، یعنی احتیاط کرو۔ اور کہا گیا: 'حفاظت کے لیے اسلحہ اٹھاؤ'؛ کیونکہ احتیاط اسی سے ہوتی ہے۔ اور احتیاط تقدیر کو نہیں ٹال سکتی، اور وہ ہے...

دوسرا مسئلہ: قدریہ کے خلاف جو کہتے ہیں: کہ احتیاط دشمنوں کے مکر و فریب کو ٹالتی اور روکتی ہے، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو احتیاط کے حکم کا کوئی معنی نہ ہوتا۔

پس ان سے کہا جاتا ہے: آیت میں کوئی ایسی دلیل نہیں ہے کہ احتیاط تقدیر کے مقابلے میں کچھ فائدہ دیتی ہے، لیکن ہمیں اس بات کا پابند کیا گیا ہے کہ ہم اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالیں، اور اسی سلسلے کی حدیث ہے: "پہلے (اونٹ کو) باندھو اور پھر توکل کرو"(6) اگرچہ تقدیر جاری و ساری ہے۔

---

(1) المحرر الوجیز 2/77۔ (2) نسخہ (م) میں: یتحسسوا۔ (3) 5/291 اور 300۔ (4) اسی جلد کا صفحہ 466۔ (5) الوسیط 2/79۔ (6) اسے ترمذی (2517) نے روایت کیا ہے، اور ان کی سنن کے آخر میں ملحق کتاب العلل 5/762 میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے، اور نقل کیا گیا =

Page 452 Surah An-Nisa: Verse 71

...based on what He has decreed, and Allah does what He wills. What is meant by it is the tranquility of the soul, not that it [taking precautions] avails against destiny, and likewise taking precautions. The proof is that Allah Almighty praised the companions of His Prophet (PBUH) by His saying: {Say, "Never will we be struck except by what Allah has written for us."} [At-Tawbah: 50]. For if anything other than what was decreed for them were to strike them, there would be no meaning to this speech.

Third: His Almighty's saying: {Go forth in groups [thubāt]}. It is said: 'nafara yanfiru' — with a kasra on the fa' — 'nafīran'. And the beast 'tanfuru' — with a damma on the fa' — 'nufūran' (1); the meaning: rise up to fight the enemy. The Imam 'astanfara' the people: he called them to 'al-nafr', meaning: to go out to fight the enemy. 'Al-Nafīr' is a name for the people who go forth, and its origin is from 'al-nafār' and 'al-nufūr', which is fright/aversion. From it is His Almighty's saying: {they turn their backs in aversion [nufūra]} [Al-Isra: 46], meaning: in aversion/fleeing (2).

And from it: 'nafara al-jild', meaning: it swelled. A man used a reed as a toothpick, so his mouth 'nafara', meaning: it swelled (3). Abu Ubayd said: It is only from the aversion of one thing from another, which is its turning away from it and distancing itself from it (4).

Ibn Faris said (5): 'Al-Nafr' is a group of men, from three to ten. And 'al-Nafīr' is also 'al-Nafr', as are 'al-Nafar' and 'al-Nafrat', as related by al-Farra' with the letter 'ha'. And the Day of al-Nafr: the day people depart from Mina.

And "thubāt" means: separate groups. It is said: 'thubīn'; it is pluralized as a sound plural in both feminine and masculine. Amr ibn Kulthum said:

= On the authority of Yahya ibn Said, he said: In my view, this is a rejected (munkar) hadith. Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith from the hadith of Anas, we do not know it except through this way, and something similar to this has been narrated from Amr ibn Umayyah al-Damri. The hadith of Amr ibn Umayyah (RA) was narrated by Ibn Hibban (731) and Al-Hakim 3/623, and Al-Dhahabi said in At-Talkhis: Its chain of narration is good. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/77. (2) See Tahdhib al-Lugha 15/210-211, and As-Sihah (nfr). (3) Mujmal al-Lugha 3/879, and As-Sihah (nfr). There is an indication here to a report from Umar (RA) which Abu Ubayd narrated in Gharib al-Hadith 3/247, and its completion is: So Umar forbade using reeds as toothpicks. (4) Gharib al-Hadith 3/247. The completion of his statement: It is as if the flesh, when it

rejected the ailment, it swelled (nafara) and appeared, and that is its 'nafār'. (5) Al-Mujmal 3/878.

पृष्ठ 452 सूरह अन-निसा: आयत 71

...जो उन्होंने तय किया है, और अल्लाह जो चाहता है वही करता है। इससे तात्पर्य मन की शांति है, न कि यह कि यह [सावधानी बरतना] भाग्य (क़द्र) के विरुद्ध फलदायी है, और वैसे ही सावधानी बरतना भी। इसका प्रमाण यह है कि अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्ल.) के साथियों की प्रशंसा इन शब्दों में की है: {कह दीजिए, "हमें कभी कुछ नहीं पहुँचेगा सिवाय इसके जो अल्लाह ने हमारे लिए लिख दिया है।" } [अत-तौबा: 50]। यदि उन्हें उसके अलावा कुछ पहुँचता जो उनके लिए तय किया गया था, तो इस कथन का कोई अर्थ नहीं होता।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तो समूहों में निकलो [थुबात]}। कहा जाता है: 'नफ़रा यन्फ़िरु' - फ़ा के नीचे ज़ेर के साथ - 'नफ़ीरन'। और जानवर 'तन्फ़ुरु' - फ़ा पर पेश के साथ - 'नुफ़ूरन' (1); अर्थ: शत्रु से लड़ने के लिए उठ खड़े हों। इमाम ने लोगों को 'अस्तनफ़रा' किया: उन्हें 'नफ़्र' के लिए बुलाया, अर्थात्: शत्रु से लड़ने के लिए बाहर निकलने के लिए। 'नफ़ीर' उन लोगों का नाम है जो निकलते हैं, और इसका मूल 'नफ़ार' और 'नुफ़ूर' से है, जिसका अर्थ है घबराहट/विमुखता। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {वे नफ़रत करते हुए अपनी पीठ फेर लेते हैं [नुफ़ूरा]} [अल-इसरा: 46], अर्थात्: नफ़रत करने वाले/भागने वाले (2)।

और इसी से: 'नफ़रा अल-जिल्द', अर्थात्: त्वचा सूज गई। एक व्यक्ति ने सरकंडे से दाँत साफ़ किए, तो उसका मुँह 'नफ़रा' हो गया, अर्थात्: सूज गया (3)। अबू उबैद ने कहा: यह केवल एक चीज़ का दूसरी चीज़ से अलग होने (नफ़ार) से है, और वह उससे विमुख होना और उससे दूर होना है (4)।

इब्न फ़ारिस (5) ने कहा: 'नफ़्र' तीन से दस तक पुरुषों की एक संख्या है। और 'नफ़ीर' भी 'नफ़्र' ही है, और वैसे ही 'नफ़र' और 'नफ़्रह' भी, जिसे अल-फ़र्रा ने 'हा' के साथ उद्धृत किया है। और 'यौमुल-नफ़्र' (नफ़्र का दिन): वह दिन जब लोग मिना से निकलते हैं।

और "थुबात" (ثبات) का अर्थ है: अलग-अलग समूह। कहा जाता है: 'थुबीन'; इसे स्त्रीलिंग और पुल्लिंग में सालिम जमा (नियमित बहुवचन) के रूप में बनाया जाता है। अम्र बिन कुलथूम ने कहा:

= याह्या बिन सईद से रिवायत है, उन्होंने कहा: मेरी राय में यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह अनस की हदीस से एक ग़रीब हदीस है, हम इसे केवल इसी मार्ग से जानते हैं, और अम्र बिन उमय्या अल-दमरी से भी इसी तरह की रिवायत है। और अम्र बिन उमय्या (रजि.)

की हदीस इब्न हिब्बान (731) और अल-हाकिम 3/623 ने संकलित की है, और अल-ज़हबी ने अत-तल्ख़ीस में कहा: इसकी सनद अच्छी (जायिद) है। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/77. (2) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 15/210-211, और अस-सिह़ाह़ (नफ़र)। (3) मुजमल अल-लुग़ा 3/879, और अस-सिह़ाह़ (नफ़र)। यहाँ उमर (रजि.) के एक असर की ओर संकेत है जिसे अबू उबैद ने ग़रीब अल-हदीस 3/247 में संकलित किया है, और उसका शेष भाग है: तो उमर ने सरकंडे से दाँत साफ़ करने से मना किया। (4) ग़रीब अल-हदीस 3/247। उनके कथन का शेष भाग: ऐसा लगता है जैसे मांस ने जब बीमारी को अस्वीकार किया, तो वह सूज गया (नफ़रा) और प्रकट हो गया, और वही उसका 'नफ़ार' है। (5) अल-मुजमल 3/878।

صفحہ 452 سورہ النساء: آیت 71

...اس پر جو اللہ نے فیصلہ کیا، اور اللہ جو چاہتا ہے کرتا ہے، پس اس سے مراد دل کا اطمینان ہے، نہ یہ کہ وہ تقدیر کے مقابلے میں نفع دیتا ہے، اور اسی طرح حذر (احتیاط) اختیار کرنا۔ اس بات کی دلیل کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کے صحابہ کی ان الفاظ میں تعریف فرمائی: {کہہ دیجئے: ہمیں ہرگز کچھ نہیں پہنچے گا بجز اس کے جو اللہ نے ہمارے لئے لکھ دیا ہے} [التوبہ: 50]، پس اگر انہیں اس کے علاوہ کچھ پہنچتا جو ان پر مقدر تھا، تو اس کلام کا کوئی معنی نہ ہوتا۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس گروہ در گروہ نکلو [ثبات]}۔ کہا جاتا ہے: 'نَفَرَ يَنْفِرُ' - فاء کے کسرہ کے ساتھ - 'نفیراً'۔ اور چوپایہ 'تَنْفُرُ' - فاء کے ضمہ کے ساتھ - 'نُفوراً' (1)؛ معنی ہے: دشمن سے قتال کے لیے اٹھ کھڑے ہوں۔ اور امام نے لوگوں کو 'استنفر' کیا: یعنی انہیں 'النفر' کے لیے بلایا، یعنی دشمن کے قتال کے لیے نکلنے کی طرف۔ اور 'نفیر' ان لوگوں کا نام ہے جو نکلتے ہیں، اور اس کی اصل 'نفار' اور 'نُفور' سے ہے، اور وہ ڈر جانا اور بھاگنا ہے۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وہ نفرت کرتے ہوئے اپنی پیٹھیں پھیر لیتے ہیں [نفوراً]} [الاسراء: 46]، یعنی نفرت کرنے والے (2)۔

اور اسی سے ہے: 'نفر الجلد'، یعنی: کھال سوج گئی۔ اور ایک شخص نے نرسل (سرکنڈے) سے خلال کیا تو اس کا منہ 'نفر' ہو گیا، یعنی سوج گیا (3)۔ ابو عبید نے کہا: یہ ایک چیز کا دوسری چیز سے متنفر ہونے (الگ ہونے) سے ہے، اور وہ اس سے ہٹ جانا اور دور ہو جانا ہے (4)۔

ابن فارس نے کہا (5): 'النفر' مردوں کی ایک تعداد ہے، تین سے دس تک۔ اور 'النفیر' بھی 'النفر' ہی ہے، اور اسی طرح 'النفر' اور 'النفرۃ' بھی، اسے الفراء نے 'ہا' کے ساتھ نقل کیا ہے۔ اور 'یوم النفر': وہ دن جب لوگ منیٰ سے روانہ ہوتے ہیں۔

اور "ثُبَات" کے معنی ہیں: الگ الگ جماعتیں۔ اور کہا جاتا ہے: 'ثبین'؛ یہ جمع سالم کے طور پر مذکر اور مؤنث دونوں میں مستعمل ہے۔ عمرو بن کلثوم نے کہا:

= یحییٰ بن سعید سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میری نظر میں یہ ایک منکر حدیث ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حضرت انس کی حدیث سے ایک غریب حدیث ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں، اور عمرو بن امیہ الضمری سے بھی اس کی مثل مروی ہے۔ اور عمرو بن امیہ رضی اللہ عنہ کی حدیث ابن حبان (731) اور حاکم 3/623 نے روایت کی ہے، اور علامہ ذہبی نے تلخیص میں کہا: اس کی سند جید ہے۔ (1) المحرر الوجیز 2/77. (2) ملاحظہ کریں تہذیب اللغۃ 15/210-211، اور الصحاح (نفر)۔ (3) مجمل اللغۃ 3/879، اور الصحاح (نفر)۔ یہاں حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے ایک اثر کی طرف اشارہ ہے جسے ابو عبید نے غریب الحدیث 3/247 میں روایت کیا ہے، اور اس کا بقیہ حصہ یہ ہے: تو حضرت عمر نے سرکنڈے سے خلال کرنے سے منع فرمایا۔ (4) غریب الحدیث 3/247۔ ان کے کلام کا بقیہ حصہ: گویا گوشت نے جب بیماری کو ناپسند کیا تو وہ سوج گیا (نفر) اور ظاہر ہو گیا، پس یہی اس کا 'نفار' ہے۔ (5) المجمل 3/878۔

Surah An-Nisa: Verse 71 453

"So on the day we feared for them, our horses became groups in separate bands."(1)

His saying, Exalted be He: {in separate groups (thubāt)} is an allusion to the military detachments (sarāyā); the singular is: thubah, which is a band of people. It was originally: al-thubayyah. I have 'thabbaytu' (organized) the army: I made them thubah by thubah (group by group). 'Thubah' also refers to the middle of the pool to which the water returns (yathūbu), i.e., returns.(2)

Al-Nahhas said(3): "Perhaps someone weak in Arabic might imagine that they are the same, and that one is from the other. There is a difference between them: the thubah of the pool is called in its diminutive form 'thuwaybah', because it is from 'thāba yathūbu' (to return). And it is said for the thubah [group] of people: 'thubayyah'."

Others said: "The thubah of the pool has a deleted 'waw', which is the middle of the verb (ʿayn al-fiʿl), while the thubah of the group is defective in its final letter (lām) from 'thabā yathbu'(4), like 'khalā yakhlū'. It is possible that thubah meaning 'group' is from the thubah of the pool; because when water returns, it gathers. Accordingly, the diminutive of the group would be 'thuwaybah', and so one category enters into the other.(5) It has also been said: The thubah of the group is only derived from 'thabbaytu' regarding a man, when you praise him during his life and gather his good mentions, so it returns to the concept of gathering."(6)

The fourth point: His saying, Exalted be He: {or go forth all together}, means: the massive army with the Messenger, peace and blessings be upon him; this was stated by Ibn Abbas and others.(7) Detachments do not go out except with the permission of the Imam; so that...

---

(1) Al-Mu'allaqah with the commentary of Ibn Kaysan, p. 78. It is mentioned in its commentary: 'Al-thubūn' are groups, and its origin is from some of them returning to each other, meaning they gathered after they were scattered. The meaning is: 'If we feared our enemy for our children, we gathered together to repel them.' (2) Tahdhib al-Lughah, 15/156. (3) In 'I'rab al-Qur'an', 1/470. What will appear between brackets is from it. (4) See Tahdhib al-Lughah, 15/156. (5) In (D), (Z), and (M): one of the two 'ya's enters into the other, and what is established is from (Zha). (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 1/458. (7) Al-Muharrar al-Wajiz, 2/77; and narrated by al-Tabari, 7/218, from Ibn Abbas, and Ibn Abi Hatim (5584 - 5586) from Ibn Abbas, al-Suddi, and Muslim ibn Hayyan.

सूरा अन-निसा: आयत 71 453

"तो जिस दिन हमें उनके लिए भय हुआ, हमारे घोड़े टोलियों और समूहों में विभाजित हो गए।"(1)

अल्लाह तआला का कथन: {अलग-अलग समूहों में (थुबात)} सैन्य टुकड़ियों (सराया) के लिए एक संकेत है; इसका एकवचन 'थुबाह' है, जो लोगों के एक समूह को कहते हैं। मूल रूप से यह 'अल-थुबैया' था। और मैंने सेना को 'थब्बयतु' (व्यवस्थित) किया: अर्थात उन्हें टुकड़ी-दर-टुकड़ी (थुबतन थुबतन) बनाया। 'थुबाह' हौज के मध्य भाग को भी कहते हैं जहाँ पानी वापस आता है (यथूबु), अर्थात लौटता है।(2)

अल-नहहास ने कहा(3): "अरबी भाषा में कमज़ोर व्यक्ति शायद यह भ्रम पाल ले कि ये दोनों एक ही हैं और एक-दूसरे से निकले हैं। जबकि उनके बीच अंतर है; हौज के'थुबाह' के लघु रूप (तसगीर) को 'थुवैबा' कहा जाता है; क्योंकि यह 'थाबा यथूबु' (लौटने) से बना है। और लोगों के समूह (थुबाह) के लिए 'थुबैया' कहा जाता है।"

अन्यों ने कहा: "हौज के'थुबाह' में 'वाव' लुप्त है, जो क्रिया का मध्य अक्षर (ऐन अल-फ़ेल) है, जबकि समूह का 'थुबाह' अपने अंतिम अक्षर (लाम) में 'थाबा यथ्बू'(4) से दोषपूर्ण (मुअतल्ल) है, जैसे: 'खला यख्लू'। यह भी संभव है कि समूह के अर्थ में 'थुबाह' हौज के'थुबाह' से निकला हो; क्योंकि पानी जब वापस आता है, तो इकट्ठा हो जाता है, अतः इस आधार पर समूह का लघु रूप 'थुवैबा' होगा, और इस प्रकार एक शब्द दूसरे की श्रेणी में आ जाएगा।(5) यह भी कहा गया है: समूह 'थुबाह' शब्द 'थब्बयतु अला अल-रजुल' से निकला है, जब आप किसी व्यक्ति की उसके जीवनकाल में प्रशंसा करते हैं और उसकी अच्छाइयों को इकट्ठा करते हैं, तो यह पुनः एकत्र होने के भाव की ओर लौटता है।"(6)

चौथा बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {या सब मिलकर निकलो}, इसका अर्थ है: रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ एक विशाल सेना; यह बात इब्न अब्बास और अन्यों ने कही है।(7) और सैन्य टुकड़ियाँ इमाम की अनुमति के बिना नहीं निकलतीं; ताकि...

---

(1) इब्न कैसान की व्याख्या के साथ अल-मुअल्लाका, पृष्ठ 78। इसकी व्याख्या में आया है: 'अल-थुबून' का अर्थ समूह है, और इसकी जड़ एक-दूसरे की ओर लौटने से है, यानी: वे बिखरने के बाद एकत्र हुए। इसका अर्थ है: 'जब हमें अपने बच्चों के लिए शत्रु का भय हुआ, तो हम उन्हें दूर करने के लिए एकजुट हुए।' (2) तहज़ीब अल-लुग़ह, 15/156। (3) इ'राब अल-क़ुरान, 1/470 में। कोष्ठकों के

भीतर जो कुछ है वह उसी से लिया गया है। (4) देखें तहज़ीब अल-लुग़ह, 15/156। (5) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: दो 'या' में से एक दूसरे में समाहित हो जाती है, और जो पाठ यहाँ है वह (ज़्हा) प्रति से है। (6) इब्न अल-अरबी कृत अहकाम अल-क़ुरान, 1/458। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 2/77; और इसे अल-तबरी ने 7/218 में इब्न अब्बास से, और इब्न अबी हातिम ने (5584 - 5586) इब्न अब्बास, अल-सुद्दी और मुस्लिम इब्न हयान से उद्धृत किया है।

سورة النساء: آیت ۷۱ ۴۵۳

فأما يوم خشيتنا عليهم فتُصبح خيلُنا عُصباً ثُبينا۸{(۱)} (ترجمہ: تو جس دن ہمیں ان پر خوف ہوا، تو ہمارے گھوڑے گروہ در گروہ بن گئے)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُبَاتٍ﴾ (الگ الگ گروہ) دستوں (سرایا) سے کنایہ ہے، واحد: ثُبَة ہے، اور یہ لوگوں کی جماعت کو کہتے ہیں۔ اصل میں یہ 'الثُّبَيَة' تھا۔ اور میں نے لشکر کو 'ثَبَّيْتُ' (ترتیب دیا) کیا: یعنی انہیں گروہ در گروہ (ثبة ثبة) بنایا۔ 'الثُّبَة' حوض کے اس درمیانی حصے کو بھی کہتے ہیں جس کی طرف پانی لوٹتا (یثوب) ہے، یعنی پلٹتا ہے۔(۲)

النحاس نے کہا(۳): "شاید عربی زبان میں کمزور شخص یہ وہم کرے کہ یہ دونوں ایک ہی ہیں، اور ان میں سے ایک دوسرے سے ماخوذ ہے۔ حالانکہ ان کے درمیان فرق ہے، حوض کی 'ثُبَة' کی تصغیر (چھوٹا کر کے بولنا) 'ثُوَيْبَة' کہی جاتی ہے؛ کیونکہ یہ 'ثابَ يَثُوبُ' (لوٹنا) سے ہے۔ اور لوگوں کی جماعت [ثُبة] کے بارے میں 'ثُبَيَّة' کہا جاتا ہے۔"

دوسروں نے کہا: "حوض کی ثُبة میں 'واؤ' محذوف ہے، جو کہ فعل کا عین (درمیانی حرف) ہے، جبکہ جماعت کی ثُبة 'ثَبَا يثبو'(۴) سے معتل اللام (آخری حرف کمزور) ہے، جیسے: 'خلا يخلو'۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ جماعت کے معنی میں 'ثُبَة' حوض کی 'ثُبَة' سے ماخوذ ہو؛ کیونکہ پانی جب لوٹتا ہے تو جمع ہو جاتا ہے، اس بنا پر جماعت کی تصغیر 'ثُوَيْبَة' ہوگی، تو ایک باب دوسرے میں داخل ہو جائے گا۔(۵) اور یہ بھی کہا گیا ہے: جماعت کی 'ثُبة' دراصل 'ثَبَّيْتُ على الرَّجل' سے مشتق ہے، جب آپ کسی شخص کی زندگی میں اس کی تعریف کریں اور اس کے محاسن ذکر کو جمع کریں، تو یہ (معنی) پھر سے اجتماع (جمع ہونے) کی طرف لوٹتا ہے۔"(۶)

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوِ انفِرُوا جَمِيعًا﴾ (یا سب مل کر نکلو)، اس کا مطلب ہے: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ کثیر لشکر؛ یہ ابن عباس اور دیگر نے کہا ہے۔(۷) اور دستے (سرایا) امام کی اجازت کے بغیر نہیں نکلتے؛ تاکہ...

---

(۱) المعلقة بشرح ابن کیسان ص ۷۸، اور اس کی شرح میں آیا ہے: الثبون: جماعتیں، اور اس کی اصل ایک دوسرے کی طرف لوٹنے سے ہے، یعنی: وہ منتشر ہونے کے بعد جمع ہوئے، اور معنی یہ ہے: 'ہم جب اپنے بچوں پر اپنے دشمن سے ڈرے تو ہم ایک دوسرے کے ساتھ جمع ہوئے تاکہ ان کا دفاع کر سکیں۔' (۲) تہذیب اللغۃ ۱۵/۱۵۶۔ (۳) اعراب القرآن ۱/۴۷۰ میں۔ اور جو کچھ یہاں قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۴) دیکھئے تہذیب اللغۃ ۱۵/۱۵۶۔ (۵) (د) اور (ز) اور (م) نسخوں میں: دو 'یا' میں سے ایک دوسری میں مدغم ہو جاتی ہے، اور جو یہاں ثابت ہے وہ (ظ) نسخے سے ہے۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/۴۵۸۔ (۷) المحرر الوجیز ۲/۷۷، اور اسے الطبری نے ۷/۲۱۸ پر ابن عباس سے، اور ابن ابی حاتم نے (۵۵۸۴ - ۵۵۸۶) ابن عباس، السدی اور مسلم بن حیان سے روایت کیا ہے۔

... spying for them, as a support behind them, and they might need to repel it (1). The ruling on military expeditions (Saraya) and their spoils, the rulings on armies, and the obligation of mobilizing (An-Nafir) will come in "Al-Anfal" (2) and "Bara'ah" (3), God willing.

Fifth: Ibn Khuwaiz Mindad mentioned: It was said that this verse is abrogated by His saying, the Almighty: "Go forth, light or heavy" [At-Tawbah: 41], and by His saying: "If you go not forth, He will punish you" [At-Tawbah: 39]. And for: "Go forth, light or heavy" to be abrogated by His saying: "go forth in detachments or go forth all together" and by His saying: "And the believers should not all go out together" [At-Tawbah: 122] is more appropriate; because the obligation of Jihad was established as a communal obligation (Fard al-Kifayah). So, whenever some of the Muslims secure the frontiers, the obligation is dropped (4) for the rest.

The correct view is: both verses are definitive (muhkam), one for a time when everyone's participation is required, and the other for when a group is sufficient instead of others (5).

His saying, the Almighty: "And indeed, there is among you he who will surely lag behind. If a disaster strikes you, he says, 'Allah has favored me in that I was not present with them.' And if a bounty from Allah reaches you, he will surely say - as if there had been no affection between you and him - 'Oh, I wish I had been with them so I could have attained a great attainment.'"

His saying, the Almighty: "And indeed, there is among you he who will surely lag behind" refers to the hypocrites. "Tabti'ah" and "Ibta'" mean lagging behind or delaying. You say: "What slowed you (6) down from us?" thus it is intransitive. It is also permissible to say: "I slowed someone down from such and such," meaning I delayed him, making it transitive. Both meanings are intended (7) in the verse; they used to stay behind from going out and discourage others.

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/458. (2) Verse: 16. (3) Verse: 41. (4) In the copies: "they dropped", and what is established is from (M). (5) See Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/436. And Nawasikh al-Quran by Ibn al-Jawzi p. 132. (6) In (M): "What made you slow". (7) In (Z): "it is intended".

पृष्ठ 454 | सूरा अन-निसा: आयत 71 - 73

...उनके लिए जासूसी करना, उनके पीछे एक सहारा बनकर, और शायद उन्हें इसे टालने की ज़रूरत पड़े (1)। सैनिक अभियानों (सराया) और उनके लूट के माल का फैसला, सेनाओं के नियम और लामबंदी (अन-नफ़र) की अनिवार्यता "अल-अनफाल" (2) और "बाराह" (3) में आएगी, इंशा अल्लाह (ईश्वर ने चाहा)।

पांचवां: इब्न खुवैज़ मिंदाद ने उल्लेख किया: कहा गया कि यह आयत अल्लाह तआला के इस कथन द्वारा निरस्त (मंसूख) है: "निकलो, हल्के और भारी" [अत-तौबा: 41], और उसके कथन द्वारा: "यदि तुम नहीं निकलोगे, तो वह तुम्हें दंड देगा" [अत-तौबा: 39]। और "निकलो, हल्के और भारी" का उसके कथन द्वारा निरस्त होना: "तो टुकड़ियों में निकलो या सब मिलकर निकलो" और उसके कथन द्वारा: "और ईमान वालों के लिए यह उचित नहीं कि वे सब के सब निकल खड़े हों" [अत-तौबा: 122] अधिक उपयुक्त है; क्योंकि जिहाद का फ़र्ज़ किफ़ाया (सामूहिक कर्तव्य) के रूप में निर्धारित किया गया था। अतः, जब भी कुछ मुसलमान सीमाओं को सुरक्षित कर लेते हैं, तो बाकी लोगों से फ़र्ज़ हट जाता है (4)।

सही बात यह है कि: दोनों आयतें सुस्पष्ट (मुहकम) हैं, एक उस समय के लिए जब सबकी भागीदारी आवश्यक हो, और दूसरी उस समय के लिए जब दूसरों के बजाय एक समूह पर्याप्त हो (5)।

अल्लाह तआला का कथन: "और निःसंदेह तुममें से कोई ऐसा भी है जो अवश्य ही पीछे रह जाएगा। फिर यदि तुम पर कोई विपत्ति आती है, तो वह कहता है, 'अल्लाह ने मुझ पर कृपा की कि मैं उनके साथ मौजूद नहीं था।' और यदि तुम्हें अल्लाह की ओर से कोई अनुग्रह प्राप्त होता है, तो वह अवश्य ही इस तरह कहेगा - जैसे तुम्हारे और उसके बीच कोई प्रेम ही न था - 'काश! मैं उनके साथ होता तो मैं बड़ी सफलता प्राप्त करता'।"

अल्लाह तआला का कथन: "और निःसंदेह तुममें से कोई ऐसा भी है जो अवश्य ही पीछे रह जाएगा" से तात्पर्य मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) से है। "तब्तिआह" और "इब्ता" का अर्थ है पीछे रह जाना या देरी करना। आप कहते हैं: "किस चीज़ ने तुम्हें हमसे पीछे कर दिया (6)?" अतः यह अकर्मक (लाज़िम) है। और यह कहना भी जायज़ है: "मैंने फलां व्यक्ति को फलां चीज़ से पीछे कर दिया," यानी मैंने उसे देर करा दी, तो यह सकर्मक (मुतअद्दी) है। आयत में दोनों अर्थ अभिप्रेत हैं (7); वे बाहर जाने से पीछे बैठ जाते थे और दूसरों को भी हतोत्साहित करते थे।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/458। (2) आयत: 16। (3) आयत: 41। (4) प्रतियों में: "उन्होंने हटा दिया", और जो स्थापित है वह (एम) से है। (5) देखें अल-नासिह वल-मंसूख, अल-नहहास 2/436। और नवासिह अल-कुरान, इब्न अल-जौजी पृष्ठ 132। (6) (एम) में: "किसने तुम्हें सुस्त कर दिया"। (7) (ज़ेड) में: "इरादा है"।

... ان کے لیے جاسوسی کرتے ہوئے، ان کے پیچھے ایک قوت کے طور پر، اور شاید انہیں اسے دفع کرنے کی ضرورت پڑے (1)۔ اور فوجی مہمات (سرایا) اور ان کے مال غنیمت کا حکم، لشکروں کے احکام اور کوچ (نفر) کا وجوب "الانفال" (2) اور "برائت" (3) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

پانچویں بات: ابن خویزمنداد نے ذکر کیا: اور کہا گیا کہ یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿انفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا﴾ [التوبہ: 41]، اور اس کے قول سے: ﴿إِلَّا تَنفِرُوا يُعَذِّبْكُمْ﴾ [التوبہ: 39]۔ اور یہ کہ ﴿انفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا﴾ اس کے قول: ﴿فَانفِرُوا ثُبَاتٍ أَوِ انفِرُوا جَمِيعًا﴾ اور اس کے قول: ﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً﴾ [التوبہ: 122] کے ذریعے منسوخ ہونا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ جہاد کا فرض کفایہ ہونا ثابت ہو چکا ہے، تو جب بھی مسلمانوں کا ایک گروہ سرحدوں کی حفاظت کر لے، باقیوں سے فرض ساقط (4) ہو جاتا ہے۔

اور صحیح بات یہ ہے کہ: دونوں آیتیں محکم ہیں، ایک اس وقت کے لیے جب سب کا نکلنا ضروری ہو، اور دوسری ایک جماعت کے کافی ہونے کے بارے میں (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور تم میں سے یقیناً کوئی ایسا ہے جو ضرور پیچھے رہ جائے گا، پھر اگر تمہیں کوئی مصیبت پہنچے تو کہتا ہے کہ اللہ نے مجھ پر احسان کیا کہ میں ان کے ساتھ موجود نہ تھا۔ اور اگر تمہیں اللہ کی طرف سے کوئی فضل (کامیابی) ملے تو ضرور کہے گا - جیسے تمہارے اور اس کے درمیان کبھی کوئی محبت تھی ہی نہیں - 'کاش! میں ان کے ساتھ ہوتا تو میں بڑی کامیابی حاصل کرتا'۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور تم میں سے یقیناً کوئی ایسا ہے جو ضرور پیچھے رہ جائے گا" یعنی منافقین| "تبطئہ" اور "ابطاء" کے معنی پیچھے رہ جانا اور دیر کرنا ہیں۔ آپ کہتے ہیں: "تجھے ہم سے کس چیز نے پیچھے کر دیا (6)؟" تو یہ لازم ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے: "میں نے فلاں کو فلاں چیز سے پیچھے کر دیا،" یعنی اسے دیر کروا دی، تو یہ متعدی ہے۔ آیت میں دونوں معنی مراد ہیں (7)؛ وہ خود بھی نکلنے سے جی چراتے تھے اور دوسروں کو بھی روکتے تھے۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 1/458۔ (2) آیت: 16۔ (3) آیت: 41۔ (4) نسخوں میں ہے: "انہوں نے ساقط کر دیا"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) دیکھئے الناسخ والمنسوخ للنحاس 2/436۔ اور نواسخ القرآن لابن الجوزی ص 132۔ (6) (م) میں ہے: "تجھے کس نے سست کر دیا"۔ (7) (ظ) میں ہے: "مراد ہے"۔

The meaning: Indeed, [there are] among your close associates, those of your kind, and those who have shown their faith to you. So, the hypocrites, in appearance, are among the numbers of Muslims because the rulings of Muslims are applied to them.

The 'Lam' in His saying: {la-man} is a Lam of emphasis, the second is a Lam of oath, and 'man' is in the position of accusative (nasb), and its relative clause is: {layubatti'anna} because it carries the meaning of an oath, and the predicate is 'minkum' (among you) (1).

Mujahid, Al-Nakha'i, and Al-Kalbi read: "wa inna minkum la-man layabtu'anna" with lightness (without doubling the 'ta') (2), and the meaning is the same.

It was said: What is intended by His saying: {And indeed, among you is he who will surely lag behind} refers to some believers (3); because Allah addressed them saying: {And indeed, among you}. And Allah Almighty has distinguished between the believers and the hypocrites by His saying: {and they are not of you} [At-Tawbah: 56], and the flow of the speech and its apparent meaning rejects this. They were only grouped together in the address from the perspective of kind and lineage - as we clarified - not from the perspective of faith. This is the opinion of the majority, and it is correct, God willing, and Allah knows best. This is indicated by His saying: {If a misfortune befalls you} i.e., killing and defeat {he says, "Allah has favored me"} meaning by staying behind, and this only comes from a hypocrite; especially in that noble era, it is far-fetched that a believer would say it.

And looking at this verse (4) is what the Imams narrated from Abu Huraira, from the Prophet ﷺ informing about the hypocrites: "Indeed, the heaviest prayers for them are the Isha prayer and the Fajr prayer, and if they knew what is in them, they would come to them even if crawling" the hadith (5).

In a narration: "And if one of them knew that he would find a fat bone, he would attend it." Meaning prayer...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/470. (2) Mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhah p. 27, and al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/470 from Mujahid, and we did not find it from al-Nakha'i and al-Kalbi. (3) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 2/130. (4) Meaning: and it corresponds to the meaning of this verse, and its predecessor was at the end of the first issue of the interpretation of verse (70), and it

occurred in (Z): and the like of this verse. (5) Narrated by Ahmad (9486), Al-Bukhari (657), and Muslim (651): (252).

सूरा अन-निसा: आयत 72 - 73 | 455

अर्थ: वास्तव में, [वे] आपके करीबियों में से हैं, आपकी जाति के, और उन लोगों में से हैं जिन्होंने आपके सामने अपना विश्वास प्रकट किया है। इसलिए, पाखंडी (मुनाफिक) प्रत्यक्ष रूप से मुसलमानों की गिनती में हैं क्योंकि उन पर मुसलमानों के नियम लागू होते हैं।

उनके कथन: {ल-मन} में 'लाम' ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है, दूसरा लाम शपथ के लिए है, और 'मन' नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है, और उसका सम्बंध: {लयुबत्तिअन्ना} है क्योंकि इसमें शपथ का अर्थ है, और खबर (विधेय) 'मिनकुम' (तुम में से) है (1)।

मुजाहिद, अल-नखई और अल-कल्बी ने पढ़ा: "व इन्ना मिनकुम ल-मन लयबतुअन्ना" हल्का करने के साथ (2), और अर्थ एक ही है।

कहा गया है: उनके कथन {और वास्तव में, तुम में से वह है जो निश्चय ही पीछे रह जाएगा} से तात्पर्य कुछ ईमान वालों से है (3); क्योंकि अल्लाह ने उन्हें यह कहकर संबोधित किया: {और वास्तव में, तुम में से}। जबकि अल्लाह तआला ने ईमान वालों और पाखंडियों के बीच अपने इस कथन से अंतर किया है: {और वे तुम में से नहीं हैं} [अत-तौबा: 56], और यह बात कलाम (भाषण) के प्रवाह और उसके प्रत्यक्ष अर्थ के विपरीत है। उन्हें संबोधन में केवल जाति और वंश के दृष्टिकोण से एक साथ रखा गया है - जैसा कि हमने स्पष्ट किया है - न कि ईमान के दृष्टिकोण से। यह बहुसंख्यक (जम्हूर) की राय है और यही सही है, यदि अल्लाह ने चाहा, और अल्लाह बेहतर जानता है। उनके इस कथन से इसका संकेत मिलता है: {यदि आप पर कोई विपत्ति आती है} यानी: वध और पराजय {तो वह कहता है, "अल्लाह ने मुझ पर कृपा की है"} यानी पीछे रह जाने के कारण, और यह केवल एक पाखंडी से ही हो सकता है; विशेष रूप से उस गौरवशाली युग में, यह कल्पना से परे है कि कोई ईमान वाला ऐसा कहेगा।

और इस आयत (4) के संदर्भ में वह है जो इमामों ने अबू हुरैरा से, नबी ﷺ से पाखंडियों के बारे में सूचित करते हुए वर्णित किया है: "निश्चित रूप से, उनके लिए सबसे भारी नमाज़ ईशा की नमाज़ और फज्र की नमाज़ है, और यदि वे जानते कि उनमें क्या (पुण्य) है, तो वे उनके लिए ज़रूर आते चाहे घिसट कर ही क्यों न आना पड़ता" हदीस (5)।

एक रिवायत में है: "और अगर उनमें से किसी को पता चले कि उसे एक मांसल हड्डी मिलेगी, तो वह ज़रूर शामिल होगा।" यानी नमाज़...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 1/470। (2) इब्न खालवायह ने अल-किराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 27 में इसका उल्लेख किया है, और अल-नहस ने इ'राब अल-कुरान 1/470 में मुजाहिद से, और हमने इसे अल-नखई और अल-कल्बी से नहीं पाया। (3) इब्न अल-जौजी ने ज़ाद अल-मसीर 2/130 में इसका उल्लेख किया है। (4) यानी: और यह इस आयत के अर्थ के अनुरूप है, और आयत (70) की व्याख्या के पहले मसले के अंत में इसके जैसा उल्लेख आ चुका है, और (ज़) में आया है: और इस आयत के समान। (5) इसे अहमद (9486), अल-बुखारी (657), और मुस्लिम (651): (252) ने उद्धृत किया है।

معنی: بے شک وہ تمہارے ملنے جلنے والوں اور تمہاری جنس میں سے ہیں اور ان میں سے ہیں جنہوں نے تمہارے سامنے اپنے ایمان کا اظہار کیا۔ پس منافقین ظاہری طور پر مسلمانوں کی تعداد میں شمار ہوتے ہیں کیونکہ ان پر مسلمانوں کے احکام جاری ہوتے ہیں۔

اللہ کے ارشاد: {لَمَن} میں 'لام' تاکید کے لیے ہے، اور دوسرا لامِ قسم ہے، اور «مَنْ» محلِ نصب میں ہے، اور اس کا صلہ: {لَيُبَطِّئَنَّ} ہے کیونکہ اس میں قسم کا معنی پایا جاتا ہے، اور خبر «منكم» ہے (۱)۔

مجاہد، نخعی اور کلبی نے اسے تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے: «وإنَّ منكم لمن لَيَبْطُئَنَّ» (۲)، اور معنی ایک ہی ہے۔

اور کہا گیا ہے: اللہ کے ارشاد: {وَإِنَّ مِنكُمْ لَمَن لَّيُبَطِّئَنَّ} سے مراد بعض مؤمنین ہیں (۳)؛ اس لیے کہ اللہ نے انہیں مخاطب کرتے ہوئے فرمایا: {وَإِنَّ مِنكُمْ}۔ حالانکہ اللہ تعالیٰ نے مؤمنین اور منافقین کے درمیان اپنے اس قول کے ذریعے فرق کر دیا ہے: {وَمَا هُم مِّنكُمْ} [التوبہ: ۵۶]، اور کلام کا سیاق و سباق اور اس کا ظاہری معنی اس (مؤمن مراد لینے) کا انکار کرتا ہے۔ ان سب کو خطاب میں صرف جنس اور نسب کی جہت سے جمع کیا گیا ہے - جیسا کہ ہم نے بیان کیا - نہ کہ ایمان کی جہت سے۔ یہی جمہور کا قول ہے اور یہی صحیح ہے ان شاء اللہ تعالیٰ، واللہ اعلم۔ اس کی دلیل اللہ کا یہ ارشاد ہے: {فَإِنْ أَصَبَتْكُم مُّصِيبَةٌ} یعنی: قتل اور شکست {قَالَ قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ} یعنی پیچھے رہ جانے کی وجہ سے، اور یہ بات صرف ایک منافق سے ہی سرزد ہو سکتی ہے؛ خاص طور پر اس مبارک زمانے میں، یہ بعید ہے کہ کوئی مؤمن ایسا کہے۔

اور اس آیت (۴) کی تائید اس سے ہوتی ہے جو ائمہ نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، وہ نبی کریم ﷺ سے منافقین کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرماتے ہیں: «بے شک ان پر سب سے بھاری نمازیں عشاء اور فجر کی نمازیں ہیں، اور اگر وہ جان لیتے کہ ان میں کیا (اجر و ثواب) ہے تو ضرور ان کے لیے آتے خواہ گھسٹ کر ہی آنا پڑتا» الحدیث (۵)۔

ایک روایت میں ہے: «اور اگر ان میں سے کسی کو معلوم ہوتا کہ اسے کوئی گوشت والی ہڈی ملے گی تو وہ ضرور حاضر ہوتا»۔ یعنی نماز...

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۷۰۔ (۲) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۲۷ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور النحاس نے اعراب القرآن ۱/ ۴۷۰ میں مجاہد سے نقل کیا ہے، اور ہمیں نخعی اور کلبی سے اس کا علم نہیں ہو سکا۔ (۳) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۲/ ۱۳۰ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) یعنی: اس آیت کا معنی اس کے مقابل ہے، اور اس جیسی مثال آیت (۷۰) کی تفسیر کے پہلے مسئلے کے آخر میں گزر چکی ہے، اور (ظ) میں ہے: اور اس آیت کی نظیر۔ (۵) اسے احمد (۹۴۸۶)، بخاری (۶۵۷) اور مسلم (۶۵۱): (۲۵۲) نے روایت کیا ہے۔

Page 456 - Surah An-Nisa: Verses 72 - 73

...Al-Isha (1). He says: If something from this world appeared for them to take, and they were certain of it, they would have rushed towards it. This is the meaning of His saying: "But if bounty comes to you from Allah" i.e., spoils and victory, "he would surely say," this hypocrite says the words of one who is regretful and envious: "Oh, I wish I had been with them so I could have attained a great attainment," "as if there had never been between you and him any affection." So the speech contains transposition (precedence and delay), and it was said: the meaning is: "He would surely say as if there had never been between you and him any affection," i.e., as if he had not made a covenant with you for Jihad (2). And it was said: it is in the accusative position as a circumstantial phrase (hal) (3). Al-Hasan recited: "la-yaqulunna" (they would surely say) with a damma on the lam based on the meaning of "man" (whoever) (4); because the meaning of His saying: "And indeed, there is among you he who will surely lag behind" does not refer to a specific man. And whoever recited with a fatha on the lam returned the pronoun (5) to the literal form of "man" and so used the singular (6). Ibn Kathir and Hafs from Asim recited: "ka-an lam takun" with the letter 'ta' (7) referring to the word 'mawadda' (affection). And whoever recited it with 'ya' made 'mawadda' in the sense of 'al-wudd' (love) (8). The hypocrite's saying: "Oh, I wish I had been with them" is by way of envy, or regret over missing out on the spoils, along with doubt regarding the reward from Allah. "So I could have attained" (fa-afuza) is the response to the wish (tamanni), and for that reason, it is in the accusative case (mansub). Al-Hasan recited it: "fa-afuzu" in the nominative case (marfu') (9) on the basis that...

Footnotes: (1) Al-Bukhari (644) and Muslim (651): (251) narrated this narration. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/76. (3) Al-Imla' by al-'Ukbari 2/283, and in it: "ka-an lam" and what is connected to it is a circumstantial phrase from the pronoun of the subject in "la-yaqulanna". Abu Hayyan said in al-Bahr 3/293: It is like your saying: I passed by Zaid and it was as if there were no acquaintance between you and him, let alone affection. (4) Al-Muhtasib 1/192. (5) In (M): he returned and so unified the pronoun. (6) His saying: "so unified" (fawahhad), from (Zh). (7) Al-Sab'ah p. 235, and al-Taysir p. 96. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/471, and see al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/392. (9) Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/192 attributed the recitation to al-Hasan and Yazid al-Nahwi, and Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 27 to Yazid alone.

पृष्ठ 456 - सूरा अन-निसा: आयत 72 - 73

...अल-ईशा (1)। वह कहता है: यदि दुनिया की कोई चीज़ उनके लेने के लिए प्रकट होती, और वे उसके बारे में निश्चित होते, तो वे उसकी ओर दौड़ पड़ते। और यही उनके इस कथन का अर्थ है: "और यदि अल्लाह की ओर से तुम पर कोई कृपा हो" अर्थात: गनीमत (युद्ध का माल) और विजय, "तो वह (मुनाफ़िक़) ज़रूर कहेगा," यह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) एक पछताने वाले और ईर्ष्यालु व्यक्ति की तरह कहता है: "काश! मैं उनके साथ होता तो मैं भी बड़ी सफलता प्राप्त करता," "जैसे कि तुम्हारे और उसके बीच कोई प्रेम (दोस्ती) ही न थी।" तो इस कलाम (भाषण) में शब्दों का क्रम आगे-पीछे है, और यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: "वह ज़रूर कहेगा जैसे कि तुम्हारे और उसके बीच कोई प्रेम न था," यानी: जैसे कि उसने तुम्हारे साथ जिहाद का कोई अनुबंध न किया हो (2)। और यह भी कहा गया है: यह 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में 'नसब' (अक्यूज़ेटिव) की स्थिति में है (3)। अल-हसन ने 'मन' (जो कोई) के अर्थ पर लाम पर 'धम्मा' के साथ "लयकुलुन्ना" पढ़ा (4); क्योंकि उनके इस कथन का अर्थ: "और निश्चित रूप से तुममें से कोई ऐसा भी है जो ज़रूर पीछे रह जाएगा" किसी विशिष्ट व्यक्ति से नहीं है। और जिसने लाम को 'फ़तहा' के साथ पढ़ा, उसने 'मन' के शब्द के अनुसार ज़मीर (सर्वनाम) लौटाया और उसे एकवचन रखा (6)। इब्न कसीर और आसिम से हफ्स ने 'मवद्दा' (प्रेम) शब्द के आधार पर 'ता' के साथ "क-अन लम तकुन" पढ़ा (7)। और जिसने इसे 'या' के साथ पढ़ा, उसने 'मवद्दा' को 'अल-वुद्द' (स्नेह) के अर्थ में लिया (8)। मुनाफ़िक़ का यह कहना: "काश! मैं उनके साथ होता" ईर्ष्या के कारण है, या गनीमत (लूट का माल) हाथ से निकल जाने के अफ़सोस में है, साथ ही अल्लाह की ओर से मिलने वाले प्रतिफल (जज़ा) के बारे में संदेह भी है। "ताकि मैं सफल हो जाऊँ (फ़-अफ़ूज़ा) यह 'तमन्नी' (इच्छा) का उत्तर है, और इसीलिए यह 'नसब' (अक्यूज़ेटिव) में है। और अल-हसन ने इसे 'रफ़' (नॉमिनेटिव) के साथ "फ़-अफ़ूज़ु" पढ़ा (9) इस आधार पर कि...

पादलेख: (1) इस रिवायत को बुखारी (644) और मुस्लिम (651): (251) ने निकाला है। (2) मआनी अल-क़ुरान, अज़-ज़ज्जाज 2/76। (3) अल-इमला, अल-उकबरी 2/283, और इसमें है: "क-अन लम" और उससे जुड़ा हुआ शब्द "लयकुलन्न" के कर्ता के सर्वनाम से 'हाल' है। और अबू हय्यान ने अल-बहर 3/293 में कहा: यह तुम्हारे इस कहने की तरह है: मैं ज़ैद के पास से गुज़रा और मानो तुम्हारे और उसके बीच कोई जान-पहचान ही न थी, प्रेम की तो बात ही छोड़ो। (4) अल-मुहतासिब 1/192। (5) (म) में: सर्वनाम लौटाया और एकवचन किया। (6) उसका कथन: "फ-वहदा", (ज़) से। (7) अस-

सब'आ पृ. 235, और अत-तयसीर पृ. 96। (8) इराब अल-क़ुरान, अन-नहहास 1/471, और देखें अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात 1/392। (9) इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/192 में इस क़िरात को अल-हसन और यज़ीद अन-नहवी की ओर मंसूब किया है, और इब्न खालवैय ने अल-किरात अल-शाज़ाह पृ. 27 में इसे अकेले यज़ीद की ओर मंसूब किया है।

صفحہ 456 - سورۃ النساء: آیات 72 - 73

...العشاء(1)۔ وہ کہتا ہے: اگر دنیا کی کوئی چیز ان کے لیے ظاہر ہوتی جسے وہ لے سکتے، اور انہیں اس کا یقین ہوتا، تو وہ اس کی طرف لپکتے۔ اور یہی اللہ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿وَلَئِنْ أَصَبَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ﴾ یعنی: غنیمت اور فتح، ﴿لَيَقُولَنَّ﴾ یہ منافق ایک نادم اور حاسد شخص کی طرح کہتا ہے: ﴿يَلَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾ ﴿كَأَنْ لَمْ يَكُنْ بينكم وبينه مودةٌ﴾ پس اس کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: ﴿لَيَقُولَنَّ كَأَنْ لَمْ يَكُنْ بينكم وبينه مودةٌ﴾ یعنی: گویا اس نے تمہارے ساتھ جہاد کا کوئی معاہدہ ہی نہیں کیا تھا(2)۔ اور کہا گیا ہے: یہ 'حال' کی جگہ پر ہونے کی وجہ سے نصب میں ہے(3)۔ اور حسن نے «لیقولُنَّ» لّام کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے «مَن» کے معنی پر(4)؛ اس لیے کہ ان کے قول: «لمن لیُبَطِّئَنَّ» کا معنی کسی مخصوص شخص کے بارے میں نہیں ہے۔ اور جس نے لّام کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اس نے «مَن» کے لفظ کے مطابق ضمیر لوٹائی پس اسے واحد لایا(6)۔ اور ابن کثیر اور حفص نے عاصم سے ﴿ كأن لَمْ تَكُنْ ﴾ تاء کے ساتھ پڑھا ہے(7) مودۃ کے لفظ کی رعایت سے۔ اور جس نے اسے یاء کے ساتھ پڑھا اس نے «مودۃ» کو «وُد» کے معنی میں لیا(8)۔ اور منافق کا یہ کہنا: «یا لیتنی کنت معھم» حسد کی بنا پر ہے، یا غنیمت کے فوت ہونے پر افسوس کی وجہ سے، جبکہ اللہ کی طرف سے جزا میں شک بھی شامل ہے۔ ﴿فأفوزَ﴾ تمنا کا جواب ہے، اسی لیے یہ منصوب ہے۔ اور حسن نے اسے رفع کے ساتھ «فأفوزُ» پڑھا ہے(9) اس بنیاد پر کہ...

حواشی: (1) اس روایت کو بخاری (644) اور مسلم (651): (251) نے روایت کیا ہے۔ (2) معانی القرآن للزجاج 76/2۔ (3) الإملاء للعکبری 283/2، اور اس میں ہے: «کأن لم» اور جو اس سے متصل ہے وہ «لیقولن» میں فاعل کی ضمیر سے حال ہے۔ اور ابو حیان نے البحر 3/ 293

میں کہا: یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: میں زید کے پاس سے گزرا اور گویا تمہارے اور اس کے درمیان کوئی جان پہچان ہی نہ تھی، مودت تو دور کی بات۔ (4) المحتسب 1/ 192۔ (5) (م) میں: ضمیر لوٹائی اور واحد کیا۔ (6) اس کا قول: فوحد، (ظ) سے۔ (7) السبعة ص235، والتیسیر ص96۔ (8) إعراب القرآن للنحاس 471/1، اور دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات 1/ 392۔ (9) ابن جنی نے المحتسب 192/1 میں اس قرآت کو حسن اور یزید النحوی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص27 میں اسے صرف یزید کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 74

Page 457

He wished for victory, as if he said: O, if only I could achieve a great victory. The accusative case (an-nasb) is for the response, and the meaning is: If I were with them, I would achieve victory. The accusative in it is due to an implicit "an" because it is interpreted as a gerund (masdar). The estimation is: "O, if only I had presence and then victory."

Allah Almighty says: {So let those fight in the cause of Allah who sell the life of this world for the Hereafter. And he who fights in the cause of Allah and is killed or achieves victory - We will bestow upon him a great reward. 74}

There are three issues in it:

First: Allah Almighty's saying: {So let those fight in the cause of Allah} the address is to the believers, meaning: let the believers fight the disbelievers in the cause of Allah (1). {Who sell} meaning: they trade, meaning: they offer their lives and wealth to Allah, the Mighty and Sublime. {For the Hereafter} meaning: for the reward of the Hereafter (2).

Second: Allah Almighty's saying: {And he who fights in the cause of Allah} is a condition, {and is killed or achieves victory} is coordinated with it, and the reward is: {We will bestow upon him a great reward} (3). The meaning of "is killed" is: attains martyrdom. "Or achieves victory": he triumphs and gains spoils.

A group recited: {So let those fight} (4) with a sukun on the lam of command. Another group recited: "fal-yuqatil" with a kasra on the lam of command (5).

So Allah mentioned the two ultimate ends of the fighter's state, and settled for these two ends instead of what is between them; mentioned by Ibn Atiyyah (6).

Third: The apparent meaning of the verse requires equality between one who is killed as a martyr or one who returns as a gainer of spoils. In Sahih Muslim (7) from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Allah has guaranteed for the one who goes out in..."

(1) His saying: 'the disbelievers' is not in (Z). (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/471. (3) The previous source. (4) In the manuscripts: A group recited "and he who fights" "so let him fight", and what is established is from al-Muharrir al-Wajiz 2/78, and the

wording is from it. (5) The recitation of the majority: "fal-yuqatil" with a sukun on the lam. See al-Bahr 3/295. (6) In al-Muharrir al-Wajiz 2/78. (7) Number (1876), and it is with Ahmad (7157).

सूरा अन-निसा: आयत 74

पृष्ठ 457

उसने विजय की कामना की, जैसे उसने कहा हो: हे, काश मैं महान विजय प्राप्त कर पाता। 'नसब' (नसब का मामला) उत्तर पर आधारित है, और अर्थ है: यदि मैं उनके साथ होता, तो मैं विजय प्राप्त कर लेता। इसमें 'नसब' एक अंतर्निहित 'अन' (أن) के कारण है क्योंकि इसे स्रोत (मसदर) की व्याख्या पर माना जाता है। अनुमान है: "हे, काश मेरी उपस्थिति होती और फिर विजय।"

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {अतः वे अल्लाह की राह में लड़ें जो परलोक के बदले सांसारिक जीवन को बेच देते हैं। और जो अल्लाह की राह में लड़ता है, फिर मार दिया जाता है या विजयी हो जाता है, तो हम उसे महान प्रतिफल प्रदान करेंगे। 74}

इसमें तीन मसले हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अतः वे अल्लाह की राह में लड़ें} यह संबोधन ईमान वालों के लिए है, अर्थात: ईमान वाले अल्लाह की राह में काफिरों से लड़ें (1)। {जो बेच देते हैं} अर्थात: वे व्यापार करते हैं, अर्थात: वे अपनी जान और माल अल्लाह के लिए अर्पित कर देते हैं। {परलोक के बदले} अर्थात: परलोक के प्रतिफल के लिए (2)।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो अल्लाह की राह में लड़ता है} एक शर्त है, {फिर मार दिया जाता है या विजयी हो जाता है} उस पर आधारित है, और बदला है: {तो हम उसे महान प्रतिफल प्रदान करेंगे} (3)। "मार दिया जाता है" का अर्थ है: शहीद हो जाना। "या विजयी हो जाता है": वह जीत जाता है और माल-ए-गनीमत पाता है।

एक समूह ने पढ़ा: {अतः वे लड़ें} (4) 'लाम-ए-अम्र' पर सुकून के साथ। दूसरे समूह ने 'फ़ल-युक़ातिलि' पढ़ा लाम-ए-अम्र के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ (5)।

तो अल्लाह ने लड़ने वाले की स्थिति के दो चरम अंत बताए हैं, और उनके बीच की स्थिति के बजाय इन दो अंतों का उल्लेख करना पर्याप्त समझा; इब्न अतिय्याह (6) ने इसका उल्लेख किया है।

तीसरा: आयत का ज़ाहिरी अर्थ शहीद होने वाले और माल-ए-गनीमत लेकर लौटने वाले के बीच समानता की मांग करता है। सहीह मुस्लिम (7) में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के

रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अल्लाह ने उस व्यक्ति के लिए ज़मानत ली है जो निकला..."

(1) उनका कहना: 'काफिर', (ज़) में नहीं है। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नहहास 1/471। (3) पिछला स्रोत। (4) प्रतियों में: एक समूह ने पढ़ा "और जो लड़ता है" "अतः उसे लड़ने दो", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 2/78 से है, और शब्द उसी से हैं। (5) बहुमत का पाठ: लाम पर सुकून के साथ "फल-युकातिल"। अल-बहर 3/295 देखें। (6) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 2/78 में। (7) संख्या (1876), और यह अहमद के पास है (7157)।

سورہ النساء: آیت ٧٤

صفحہ ٤٥٧

اس نے کامیابی کی تمنا کی، گویا اس نے کہا: اے کاش میں ایک عظیم کامیابی حاصل کرتا۔ اور 'نصب' جواب پر ہے، اور معنی یہ ہے: اگر میں ان کے ساتھ ہوتا تو میں کامیاب ہو جاتا۔ اور اس میں 'نصب' "أن" کے چھپے ہونے کی وجہ سے ہے کیونکہ یہ مصدر کی تاویل پر محمول ہے۔ تقدیر (پوشیدہ جملہ) یہ ہے: اے کاش میری حاضری ہوتی اور پھر کامیابی ہوتی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس چاہیے کہ اللہ کی راہ میں وہ لوگ لڑیں جو دنیا کی زندگی کو آخرت کے بدلے بیچ دیتے ہیں اور جو اللہ کی راہ میں لڑے پھر قتل کر دیا جائے یا غالب آ جائے تو عنقریب ہم اسے بڑا اجر دیں گے ٧٤﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس چاہیے کہ وہ لڑیں اللہ کی راہ میں﴾ خطاب مومنوں سے ہے، یعنی: تو مومن اللہ کی راہ میں کافروں سے لڑیں (١)۔ ﴿وہ لوگ جو بیچ دیتے ہیں﴾ یعنی: وہ فروخت کرتے ہیں، یعنی: وہ اپنی جانیں اور اپنے مال اللہ عزوجل کے لیے پیش کر دیتے ہیں۔ ﴿آخرت کے بدلے﴾ یعنی: آخرت کے ثواب کے بدلے (٢)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جو اللہ کی راہ میں لڑے﴾ یہ شرط ہے، ﴿پھر قتل کر دیا جائے یا غالب آ جائے﴾ اس پر عطف ہے، اور جزا (بدلہ) ہے: ﴿تو عنقریب ہم اسے بڑا اجر دیں گے﴾ (٣)۔ اور "قتل کر دیا جائے" کے معنی ہیں: شہید ہو جائے۔ "یا غالب آ جائے": وہ ظفر یاب ہو کر غنیمت حاصل کر لے۔

اور ایک گروہ نے ﴿فَلْيُقَتِلْ﴾ (٤) کو لامِ امر کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ایک گروہ نے "فليقاتل" کو لامِ امر کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (٥)۔

پس اللہ تعالیٰ نے لڑنے والے کی حالت کی دو انتہاؤں کا ذکر فرمایا، اور ان کے درمیان والی حالتوں کے بجائے ان دو انتہاؤں پر اکتفا کیا؛ اسے ابن عطیہ (٦) نے ذکر کیا ہے۔

تیسرا: آیت کا ظاہری مفہوم اس شخص کے درمیان برابری کا تقاضا کرتا ہے جو شہید کر دیا جائے، یا جو غازی بن کر لوٹے۔ اور صحیح مسلم (٧) میں ابو ہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے اس شخص کی ضمانت لی ہے جو نکلا..."

(١) ان کا قول: الكفار، (ظ) میں نہیں ہے۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ١ / ٤٧١ . (٣) المصدر السابق . (٤) نسخوں میں: ایک گروہ نے "ومن يقاتل" "فليقاتل" پڑھا، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجيز ٢ / ٧٨ سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (٥) جمہور کی قرات: لام کے سکون کے ساتھ "فليقاتل"۔ دیکھئے البحر ٣ / ٢٩٥ . (٦) المحرر الوجيز ٢ / ٧٨ میں۔ (٧) نمبر (١٨٧٦)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (٧١٥٧)۔

458 Surat an-Nisa: Verse 74

...His way, nothing causes him to go out except Jihad in My way, faith in Me, and belief in My messengers (1), then I am a guarantor for him that I will admit him to Paradise, or return him to his dwelling from which he went out, having obtained whatever he obtained of reward or spoils." And he mentioned the hadith.

And in it (2) from Abdullah bin Amr, that the Messenger of Allah ﷺ said: "There is no raiding party that raids in the cause of Allah and obtains spoils, except that they have received two-thirds of their reward in this world, and one-third remains for them [in the hereafter]. If they do not obtain spoils, their reward is complete for them."

So his saying: "obtaining whatever he obtained of reward or spoils" implies that for those Mujahideen who were not martyred, one of two things: either the reward if they did not gain spoils, or the spoils and no reward, unlike the hadith of Abdullah bin Amr. Because of this, some people said: the hadith of Abdullah bin Amr is nothing (unreliable), because in its chain of narrators is Humayd bin Hani', and he is not well-known; and they preferred the first hadith over it due to its fame (3).

Others said: There is no conflict or difference between them. And "or" in the hadith of Abu Hurairah means "and", as the Kufans say, and the narration of Abu Dawood has indicated this; for it said in it: "of reward and spoils" with the inclusive "and". Some of Muslim's narrators also narrated it with the inclusive "and" (4).

Humayd bin Hani' is Egyptian; he heard from Abu Abdur-Rahman al-Hubuli and Amr bin Malik, and Haywah bin Shurayh and Ibn Wahb narrated from him. So the first hadith is interpreted as being about mere intention and sincerity in Jihad; that is what Allah guaranteed for him; either martyrdom, or returning him to his family rewarded and with spoils. The second is interpreted as being when he intended Jihad, but with the goal of obtaining spoils, then when...

---

(1) In the manuscript copies: "with My messenger", and what is established from (M), and it is what agrees with what is in Sahih Muslim. It also appeared in it as: "for Jihad... and faith... and belief", in the accusative case (mansub). An-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 13/20: "Thus it is in all copies, and it is in the accusative case as it is an object of reason (maf'ul lahu), and its estimation is: 'The outing did not cause him to go out and the motivator did not move him except for Jihad, faith, and belief'." (2) Sahih Muslim (1906), and it is with Ahmad (6577), and al-Bukhari (36). (3)

Al-Mufhim 3/748. (4) Al-Mufhim 3/706, and the narration of Abu Dawood in his Sunan (2494) from the hadith of Abu Umamah al-Bahili (may Allah be pleased with him).

458 सूरह अन-निसा: आयत 74

...उसका मार्ग, उसे मेरे मार्ग में जिहाद, मुझ पर विश्वास और मेरे संदेशवाहकों (1) के सत्यापन के अलावा कोई और चीज बाहर नहीं निकालती, तो मैं उसका जामिन (गारंटर) हूँ कि मैं उसे जन्नत में प्रवेश कराऊँगा, या उसे उसके उस निवास स्थान पर लौटा दूँ जहाँ से वह निकला था, उसे जो कुछ भी इनाम या गनीमत (युद्ध की लूट) मिली हो उसे प्राप्त करते हुए।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

और इसमें (2) अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह की राह में कोई भी ऐसा लश्कर नहीं जो जंग करता है और गनीमत प्राप्त करता है, सिवाय इसके कि उन्होंने अपने इनाम का दो-तिहाई हिस्सा दुनिया में ही पा लिया, और एक-तिहाई उनके लिए (आख़िरत में) बाकी रह गया। और अगर उन्हें गनीमत नहीं मिली, तो उनका इनाम उनके लिए पूरा हो गया।"

तो उनका यह कहना: "जो कुछ भी इनाम या गनीमत मिली हो उसे प्राप्त करते हुए" इसका अर्थ यह है कि उन मुजाहिदीन के लिए जो शहीद नहीं हुए, दो में से एक चीज़ है: या तो इनाम अगर उन्होंने गनीमत नहीं पाई, या गनीमत और कोई इनाम नहीं, अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस के विपरीत। इसी वजह से कुछ लोगों ने कहा: अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस कुछ भी नहीं (विश्वसनीय नहीं) है; क्योंकि इसके वर्णनकर्ताओं (इसनाद) में हुमैद बिन हानी है, और वह प्रसिद्ध नहीं है; और उन्होंने पहली हदीस को उसकी प्रसिद्धि (3) के कारण प्राथमिकता दी।

दूसरों ने कहा: उनके बीच कोई विरोधाभास या मतभेद नहीं है। और अबू हुरैरा की हदीस में "या" (अऊ) का अर्थ "और" (वाव) है, जैसा कि कूफी विद्वान कहते हैं, और अबू दाऊद के वर्णन ने इसकी ओर संकेत किया है; क्योंकि इसमें कहा गया है: "इनाम और गनीमत से" शामिल करने वाले 'और' के साथ। मुस्लिम के कुछ वर्णनकर्ताओं ने भी इसे शामिल करने वाले 'और' (4) के साथ वर्णित किया है।

हुमैद बिन हानी मिस्र के रहने वाले हैं; उन्होंने अबू अब्दुर्रहमान अल-हुबुली और अम्र बिन मालिक से सुना, और हैवा बिन शुरैह और इब्न वहब ने उनसे रिवायत की। तो पहली हदीस को जिहाद में केवल नीयत (इरादे) और इखलास (निष्ठा) पर आधारित माना गया है; वही है जिसके लिए अल्लाह ने गारंटी दी है; या तो शहादत, या उसे उसके परिवार के पास इनाम और गनीमत के साथ लौटाना। और दूसरी

को उस पर माना जाता है जब उसने जिहाद का इरादा किया, लेकिन गनीमत प्राप्त करने के साथ, तो जब...

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "मेरे रसूल के साथ", और (M) से जो स्थापित है, और यह वही है जो सहीह मुस्लिम में है। उसमें यह भी आया है: "जिहाद के लिए... और विश्वास... और सत्यापन", कर्म कारक (नसब) में। इमाम नववी ने सहीह मुस्लिम की अपनी व्याख्या 13/20 में कहा: "सभी प्रतियों में ऐसा ही है, और यह नसब में है क्योंकि यह कारण का कर्म (मफूल लहू) है, और इसका अनुमान है: 'निकलने वाले को निकलने और प्रेरक को प्रेरित करने के लिए मजबूर नहीं किया, सिवाय जिहाद, विश्वास और सत्यापन के।" (2) सहीह मुस्लिम (1906), और यह अहमद (6577) और अल-बुखारी (36) के पास है। (3) अल-मुफहिम 3/748। (4) अल-मुफहिम 3/706, और अबू उमामा अल-बाहीली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उनकी सुनन (2494) में अबू दाऊद का वर्णन।

٤٥٨ سورة النساء: آیت ٧٤

...اس کی راہ، اسے میرے راستے میں جہاد، مجھ پر ایمان، اور میرے رسولوں (١) کی تصدیق کے علاوہ کوئی چیز نہیں نکالتی، تو میں اس کا ضامن ہوں کہ میں اسے جنت میں داخل کروں گا، یا اسے اس کے اس گھر میں واپس لوٹا دوں گا جہاں سے وہ نکلا تھا، جو کچھ بھی اجر یا غنیمت اسے حاصل ہوئی ہو اسے پاتے ہوئے"۔ اور حدیث کا ذکر کیا۔

اور اس میں (٢) عبداللہ بن عمرو سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی راہ میں کوئی بھی ایسا لشکر نہیں جو جنگ کرتا ہے اور غنیمت حاصل کرتا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے اپنے اجر کا دو تہائی حصہ دنیا میں جلدی حاصل کر لیا، اور ان کے لیے ایک تہائی (آخرت میں) باقی رہ گیا۔ اور اگر انہیں غنیمت نہ ملی تو ان کا اجر ان کے لیے مکمل ہو گیا۔"

پس ان کا یہ قول: "جو کچھ بھی اجر یا غنیمت اسے حاصل ہوئی ہو اسے پاتے ہوئے" اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ ان مجاہدین کے لیے جو شہید نہیں ہوئے، دو چیزوں میں سے ایک ہے؛ یا تو اجر اگر انہوں نے غنیمت حاصل نہیں کی، اور یا غنیمت اور اجر نہیں، برعکس عبداللہ بن عمرو کی حدیث کے۔ جب یہ بات ہوئی تو ایک گروہ نے کہا: عبداللہ بن عمرو کی حدیث کچھ نہیں (ناقابل اعتبار) ہے؛ کیونکہ اس کی سند میں حمید بن ہانی ہے، اور وہ مشہور نہیں ہے؛ اور انہوں نے پہلی حدیث کو اس کی شہرت (٣) کی بنا پر ترجیح دی۔

دوسروں نے کہا: ان دونوں کے درمیان کوئی تضاد یا اختلاف نہیں ہے۔ اور ابو ہریرہ کی حدیث میں "یا" (أو) "اور" (واو) کے معنی میں ہے، جیسا کہ کوفی حضرات کہتے ہیں، اور ابو داؤد کی روایت نے اس پر دلالت کی ہے؛ کیونکہ اس میں ہے: "اجر اور غنیمت سے" جمع کرنے والی

'واو' کے ساتھ مسلم کے بعض راویوں نے بھی اسے جمع کرنے والی 'واو' (٤) کے ساتھ روایت کیا ہے۔

حمید بن ہانی مصری ہیں؛ انہوں نے ابو عبدالرحمن الحبلی اور عمرو بن مالک سے سنا، اور ان سے حیوہ بن شریح اور ابن وہب نے روایت کی۔ پس پہلی حدیث محض نیت اور جہاد میں اخلاص پر محمول ہے؛ تو یہی وہ ہے جس کی اللہ نے ضمانت دی ہے؛ یا تو شہادت، یا اسے اس کے گھر والوں کی طرف اجر اور غنیمت کے ساتھ واپس لوٹانا۔ اور دوسری کو اس پر محمول کیا جاتا ہے جب اس نے جہاد کی نیت کی، لیکن ساتھ ہی مالِ غنیمت حاصل کرنے کی نیت بھی تھی، پس جب...

---

(١) قلمی نسخوں میں: "برسولی" (میرے رسول کے ساتھ)، اور (م) سے جو ثابت ہے، اور یہی وہ ہے جو صحیح مسلم کے موافق ہے۔ اس میں یہ بھی آیا ہے: "جهاداً... وإيماناً... وتصديقاً" (جہاد کے لیے، اور ایمان کے لیے، اور تصدیق کے لیے)، حالتِ نصب میں۔ نووی نے صحیح مسلم کی شرح ١٣/ ٢٠ میں کہا: "تمام نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ منصوب ہے کیونکہ یہ مفعول لہ ہے، اور اس کی تقدیر یہ ہے: 'اسے نکلنے کی جگہ نے نہیں نکالا اور نہ ہی اسے متحرک کرنے والے نے حرکت دی، مگر جہاد، ایمان اور تصدیق کے لیے'۔" (٢) صحیح مسلم (١٩٠٦)، اور یہ احمد (٦٥٧٧) اور بخاری (٣٦) کے ہاں بھی ہے۔ (٣) المفہم ٣/ ٧٤٨۔ (٤) المفہم ٣/ ٧٠٦، اور ابو داؤد کی ان کی سنن (٢٤٩٤) میں روایت، حضرت ابو امامہ باہلی کی حدیث سے۔

459 Surah An-Nisa: Verses 74 - 75

...his intention was divided, his reward decreased; for the Sunnah has indicated that the one who gains spoils has a reward, just as the Book has indicated, so there is no contradiction(1).

Then it was said: The reduction in the reward of the one who takes spoils compared to the one who does not(2) take spoils is only because of what Allah has opened up for him of worldly things, so he enjoyed them, and removed the hardship of his life from himself. And whoever failed and did not get anything, remained in the hardship of his life and patience in his state, so his reward remained [complete] and abundant, unlike the first. Similar to it is his saying in another Hadith: "Among us are those who died without having consumed any of their reward, among them is Mus'ab ibn Umayr, and among us are those whose fruit has ripened, and they are picking it"(3).

The saying of the Almighty: {And what is [the matter] with you that you fight not in the cause of Allah and [for] the oppressed among men, women, and children who say, "Our Lord, take us out of this city of oppressive people and appoint for us from Yourself a protector and appoint for us from Yourself a helper"?} [Verse 75]

There are three issues in it: First: The saying of the Almighty: {And what is [the matter] with you that you fight not in the cause of Allah} is an encouragement for Jihad. It includes saving the oppressed from the hands of the disbelieving polytheists who subject them to evil torment and tempt them away from religion. So the Almighty obligated Jihad to exalt His word, manifest His religion, and rescue the weak believers among His servants, even if that involves loss of life.

Rescuing prisoners is a duty upon the group of Muslims, either by fighting or by wealth; and that [wealth] is more obligatory because it is less than lives, as it is easier than them. Malik said: It is a duty upon the people to ransom prisoners with all their wealth. And there is no disagreement on this, because of his saying [the Prophet], peace be upon him...

(1) Al-Mufhim 3/749. (2) His saying: "lam" (did not) is not in (M). (3) Al-Mufhim 3/749, and what preceded between brackets is from it; Ikmal al-Mu'allim 6/331. The Hadith was narrated by Al-Bukhari (1276) and Muslim (940) from the Hadith of Khabbab ibn al-Aratt, may Allah be pleased with him. His saying: "yahdibuha", meaning: he picks it. Al-Nihaya (Hadab).

459 सूरह अन-निसा: आयत 74 - 75

...उसकी नीयत बँट गई, तो उसका प्रतिफल कम हो गया; क्योंकि सुन्नत ने संकेत दिया है कि गनीमत (युद्ध में प्राप्त धन) प्राप्त करने वाले के लिए प्रतिफल है, जैसा कि किताब (कुरान) ने संकेत दिया है, इसलिए कोई अंतर्विरोध नहीं है(1)।

फिर कहा गया: गनीमत प्राप्त करने वाले के प्रतिफल में उस व्यक्ति की तुलना में कमी, जिसे गनीमत नहीं(2) मिली, केवल उस सांसारिक सुख के कारण है जो अल्लाह ने उसके लिए खोल दिया, जिससे उसने लाभ उठाया और अपने जीवन की कठिनाइयों को दूर किया। और जो असफल रहा और उसे कुछ नहीं मिला, वह अपने जीवन की कठिनाइयों और अपनी स्थिति पर धैर्य में बना रहा, इसलिए उसका प्रतिफल [पूरा] और भरपूर रहा, पहले वाले के विपरीत। इसके समान ही दूसरी हदीस में उनका कथन है: "हममें से कुछ ऐसे थे जो मर गए और उन्होंने अपने प्रतिफल में से कुछ भी नहीं खाया, उनमें मुसाब बिन उमैर भी थे, और हममें से कुछ ऐसे हैं जिनके फल पक गए हैं और वे उन्हें चुन रहे हैं"(3)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह के मार्ग में और उन कमज़ोर पुरुषों, स्त्रियों और बच्चों के लिए नहीं लड़ते जो कहते हैं, "हे हमारे रब! हमें इस बस्ती से निकाल दे जिसके निवासी अत्याचारी हैं, और हमारे लिए अपनी ओर से कोई संरक्षक बना दे और हमारे लिए अपनी ओर से कोई सहायक बना दे।"} [आयत 75]

इसमें तीन मसले हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह के मार्ग में नहीं लड़ते} जिहाद के लिए प्रोत्साहन है। इसमें उन कमज़ोर लोगों को काफ़िरों और मुशरिकों के हाथों से छुड़ाना शामिल है जो उन्हें बुरा दंड देते हैं और उन्हें धर्म से विमुख करते हैं। इसलिए सर्वशक्तिमान ने अपने वचन को बुलंद करने, अपने धर्म को प्रकट करने और अपने कमज़ोर मोमिन बंदों को छुड़ाने के लिए जिहाद को अनिवार्य कर दिया, भले ही इसमें जान का नुकसान हो।

बंदियों को छुड़ाना मुसलमानों के समूह पर कर्तव्य है, चाहे युद्ध के माध्यम से हो या धन के माध्यम से; और वह [धन] अधिक अनिवार्य है क्योंकि यह जान से कम है, क्योंकि यह उनसे आसान है। मलिक ने कहा: लोगों पर यह कर्तव्य है कि वे अपनी सारी संपत्ति के साथ बंदियों को छुड़ाएं। और इस पर कोई मतभेद नहीं है, क्योंकि उनके(पैगंबर के) कथन के अनुसार...

(1) अल-मुफ्हिम 3/749। (2) उनका कथन: 'लम' (नहीं), (म) संस्करण में नहीं है। (3) अल-मुफ्हिम 3/749, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है; इकमाल अल-मुअल्लिम 6/331। हदीस को अल-बुखारी (1276) और मुस्लिम (940) ने खब्बाब बिन अल-अरत (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। उनका कथन: 'यहदिबुहा', अर्थात: उसे चुनता है। अल-निहाया (हदब)।

459 سورة النساء: آيات 74 - 75

...اس کی نیت بٹ گئی، تو اس کا اجر کم ہو گیا؛ پس سنت نے اس بات پر دلالت کی ہے کہ مالِ غنیمت حاصل کرنے والے کے لیے اجر ہے جیسا کہ کتاب (قرآن) نے اس پر دلالت کی ہے، اس لیے کوئی تضاد نہیں ہے(1)۔

پھر کہا گیا: غنیمت پانے والے کے اجر میں اس شخص کے مقابلے میں کمی جس نے غنیمت نہیں(2) پائی، محض اس دنیاوی مال و متاع کی وجہ سے ہے جو اللہ نے اس پر کھول دیا، پس اس نے اس سے فائدہ اٹھایا، اور اپنی زندگی کی سختی کو اپنے آپ سے دور کر لیا۔ اور جو ناکام رہا اور اسے کچھ حاصل نہ ہوا؛ وہ اپنی زندگی کی سختی اور اپنی حالت پر صبر پر قائم رہا، تو اس کا اجر [کامل] اور وافر رہا، پہلے کے برعکس۔ اور اس کی مثال دوسری حدیث میں ان کا یہ قول ہے: "پس ہم میں سے وہ بھی ہیں جو فوت ہو گئے اور انہوں نے اپنے اجر میں سے کچھ نہیں کھایا، ان میں مصعب بن عمیر (رضی اللہ عنہ) بھی ہیں، اور ہم میں سے وہ بھی ہیں جن کا پھل پک گیا ہے، پس وہ اسے چن رہے ہیں"(3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم اللہ کی راہ میں اور ان بے بس مردوں، عورتوں اور بچوں کی خاطر نہیں لڑتے جو دعائیں کر رہے ہیں کہ اے ہمارے رب! ہمیں اس بستی سے نکال جس کے رہنے والے ظالم ہیں اور ہمارے لیے اپنی طرف سے کوئی حامی پیدا کر دے اور ہمارے لیے اپنی طرف سے کوئی مددگار بنا دے۔} [آیت 75]

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم اللہ کی راہ میں نہیں لڑتے} جہاد پر ابھارنا ہے، اور یہ ان کمزوروں کو ان کافروں اور مشرکوں کے ہاتھوں سے چھڑانے پر مشتمل ہے جو انہیں بدترین عذاب دیتے ہیں، اور انہیں دین سے فتنے میں ڈالتے ہیں،

پس اللہ تعالیٰ نے اپنے کلمے کی بلندی، اپنے دین کے اظہار، اور اپنے بندوں میں سے کمزور مومنوں کی خلاصی کے لیے جہاد کو واجب کر دیا، اگرچہ اس میں جانوں کا ضیاع ہی کیوں نہ ہو۔

اور قیدیوں کو چھڑانا مسلمانوں کی جماعت پر واجب ہے، خواہ قتال کے ذریعے ہو، یا مال کے ذریعے؛ اور وہ (مال) زیادہ واجب ہے؛ کیونکہ وہ جانوں کے مقابلے میں کم ہے؛ کیونکہ وہ ان سے آسان تر ہے۔ امام مالک نے فرمایا: لوگوں پر واجب ہے کہ وہ اپنے تمام مال کے بدلے قیدیوں کا فدیہ دیں۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے؛ کیونکہ آپ علیہ السلام کے قول کے مطابق...

(1) المفہم 3/749۔ (2) ان کا قول: "لم" (نہیں)، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (3) المفہم 3/749، اور جو قوسین کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے؛ اکمال المعلم 6/331، اور حدیث کو بخاری (1276) اور مسلم (940) نے حضرت خباب بن ارت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "یہدبہا"، یعنی: اسے چنتا ہے۔ النہایہ (حدب)۔

...and peace be upon him: "Free the captive,"(1) as previously mentioned in [the commentary of] Surah Al-Baqarah.(2) Likewise, scholars said: they are obligated to support them financially, for financial support is less than paying a ransom. If the prisoner is wealthy, does the one who ransomed him claim repayment from him or not? There are two scholarly opinions, the most correct of which is that he can claim repayment.(3)

Second: His (the Almighty's) saying: {and the oppressed} is conjoined to the name of Allah, the Mighty and Sublime, meaning: in the path of Allah and [in the path of] the oppressed, for delivering the oppressed is part of the path of Allah. This was the choice of Al-Zajjaj(4) and was also stated by Al-Zuhri.(5)

Muhammad bin Yazid said: I prefer the meaning to be: and [for] the oppressed, so it is conjoined to "path," meaning: and for the oppressed to rescue them; thus the two paths are different.(6)

By "the oppressed," it refers to those believers who were in Mecca under the humiliation and harm of the infidels of Quraysh. They are the ones intended by his (peace and blessings be upon him) saying: "O Allah, save Al-Walid bin Al-Walid, Salamah bin Hisham, Ayyash bin Abi Rabi'ah, and the oppressed among the believers."(7)

Ibn Abbas said: My mother and I were among the oppressed.(8) In Al-Bukhari(9) narrated from him: {except for the oppressed among men, women, and children}. He said: My mother and I were among those whom Allah excused; I was among the children, and my mother was among the women.

Third: His (the Almighty's) saying: {from this town whose people are oppressors}. "Town" here refers to Mecca by unanimous consensus of...

(1) Narrated by Ahmad (19641) and Al-Bukhari (3046) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari (RA). (2) 2/242. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/459 - 460. (4) In his Ma'ani al-Qur'an 2/77 - 78. (5) Narrated by Al-Tabari 7/227. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/471. (7) Narrated by Ahmad (7465), Al-Bukhari (4560), and Muslim (675) from the hadith of Abu Hurayrah (RA). (8) Narrated by Al-Bukhari (1357). (9) Under number (4588).

सूरह अन-निसा: आयत ७५ | ४६०

...सलाम ने कहा: "कैदी को मुक्त करो,"(1) और इसका वर्णन सूरह अल-बकरा(2) में हो चुका है। इसी तरह, विद्वानों ने कहा: उन पर उनका आर्थिक सहयोग करना अनिवार्य है, क्योंकि सहयोग करना फिरौती देने से कम है। यदि कैदी धनी है, तो क्या फिरौती देने वाला उससे वह धन वापस मांग सकता है या नहीं? विद्वानों के दो मत हैं, जिनमें से सबसे सही यह है कि वह वापस मांग सकता है।(3)

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और वे जो विवश (कमज़ोर) कर दिए गए हैं} यह अल्लाह के नाम पर संयोजित (atf) है, जिसका अर्थ है: अल्लाह के मार्ग में और विवशों के उद्धार के मार्ग में, क्योंकि विवशों का उद्धार अल्लाह का मार्ग ही है। यह अल-ज़ज्जाज(4) का चयन है और अल-ज़ुहरी(5) ने भी यही कहा है।

मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: मैं इसे पसंद करता हूँ कि अर्थ यह हो: और विवशों के लिए, ताकि यह "मार्ग" (सबील) पर संयोजित हो, यानी: और विवशों को बचाने के लिए; अतः दोनों मार्ग अलग-अलग हैं।(6)

"विवशों" से तात्पर्य उन आस्तिकों (मोमिनों) से है जो मक्का में कुरैश के काफिरों के अपमान और प्रताड़ना के अधीन थे। वे ही नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन के पात्र हैं: "ऐ अल्लाह, अल-वलीद बिन अल-वलीद, सलमा बिन हिशाम, अय्याश बिन अबी रबीआ और मोमिनों में जो विवश हैं, उन्हें बचा ले।" (7)

इब्न अब्बास ने कहा: मैं और मेरी माँ विवशों में से थे।(8) बुखारी(9) में उनके हवाले से है: {उन विवश पुरुषों, स्त्रियों और बच्चों के सिवाय} तो उन्होंने कहा: मैं और मेरी माँ उन लोगों में से थे जिन्हें अल्लाह ने क्षमा कर दिया था, मैं बच्चों में से था और मेरी माँ स्त्रियों में से थी।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {इस बस्ती से जिसके निवासी अत्याचारी हैं}। यहाँ बस्ती से तात्पर्य सर्वसम्मति से मक्का है...

(1) अहमद (19641) और बुखारी (3046) द्वारा अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ी अल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत। (2) २/२४२। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/४५९ - ४६०। (4) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' में २/७७ - ७८। (5) अल-तबरी ७/२२७ द्वारा उद्धृत। (6) अल-नहहास की इराब अल-कुरान १/४७१। (7) अहमद (7465), बुखारी (4560), और मुस्लिम (675)

द्वारा अबू हुरैरा (रज़ी अल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत। (8) बुखारी (1357) द्वारा उद्धृत। (9) संख्या (4588) के अंतर्गत।

اور سلام: «قیدیوں کو چھڑاؤ»^{(1)} اور یہ (سورہ) بقرہ^{(2)} میں گزر چکا ہے۔ اسی طرح علماء نے فرمایا: ان پر لازم ہے کہ ان کے ساتھ ہمدردی (مالی امداد) کریں، کیونکہ ہمدردی کرنا فدیہ دینے سے کم تر درجہ ہے۔ اگر قیدی غنی (مالدار) ہو، تو کیا فدیہ دینے والا اس سے واپسی کا مطالبہ کر سکتا ہے یا نہیں؟ علماء کے دو قول ہیں، جن میں سے زیادہ صحیح یہ ہے کہ وہ رجوع کر سکتا ہے (واپس لے سکتا ہے)^{(3)}۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ لوگ جو کمزور (مستضعف) کر دیے گئے ہیں} اس کا عطف اللہ عزوجل کے نام پر ہے، یعنی: اللہ کی راہ میں اور مستضعفین کی خلاصی کی راہ میں، کیونکہ مستضعفین کو نجات دلانا اللہ کی راہ ہے۔ یہ زجاج^{(4)} کا اختیار کردہ قول ہے اور زہری^{(5)} نے بھی یہی کہا ہے۔

محمد بن یزید نے کہا: میں اسے ترجیح دیتا ہوں کہ معنی یہ ہو: اور مستضعفین کے بارے میں، تو یہ عطف "سبیل" پر ہوگا، یعنی: اور مستضعفین کو بچانے کے لیے؛ پس دونوں راستے مختلف ہیں^{(6)}۔

مستضعفین سے مراد وہ مؤمنین ہیں جو مکہ میں قریش کے کافروں کی ذلت اور اذیت کے تحت تھے، اور وہی رسول اللہ ﷺ کے اس قول کے مصداق ہیں: «اے اللہ، ولید بن ولید، سلمہ بن ہشام، عیاش بن ابی ربیعہ اور مؤمنین میں سے جو کمزور (مستضعف) ہیں انہیں نجات دے»^{(7)}۔

ابن عباس نے فرمایا: میں اور میری ماں مستضعفین میں سے تھے^{(8)}۔ بخاری^{(9)} میں ان سے مروی ہے: {سوائے ان کمزور مردوں، عورتوں اور بچوں کے} تو انہوں نے فرمایا: میں اور

میری ماں ان لوگوں میں سے تھے جنہیں اللہ نے معذور قرار دیا، میں بچوں میں سے تھا اور میری ماں عورتوں میں سے تھی۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اس بستی سے جس کے رہنے والے ظالم ہیں} یہاں بستی سے مراد بالاتفاق مکہ ہے...

(1) اسے احمد (19641) اور بخاری (3046) نے ابوموسیٰ اشعری ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) ۲/۲۴۲۔ (3) احکام القرآن لابن العربی ۱/۴۵۹ - ۴۶۰۔ (4) ان کی کتاب معانی القرآن میں ۲/۷۷ - ۷۸۔ (5) اسے طبری نے ۲۲۷/۷ میں روایت کیا ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۷۱۔ (7) اسے احمد (7465)، بخاری (4560) اور مسلم (675) نے ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (8) اسے بخاری نے (1357) پر روایت کیا ہے۔ (9) نمبر (4588) کے تحت۔

Surah An-Nisa: Verses 75 - 76, 461

...the interpreters(1), and described it with injustice even though the action was by the people because of the pronoun connection. This is like saying: 'I passed by the man whose house is spacious, whose father is noble, and whose maidservant is beautiful.' The man was only described by these due to the verbal connection between them, which is the pronoun. If you said: 'I passed by the noble man Amr,' the matter would not be permissible; because the nobility belongs to Amr(2), so it is not permissible to make it an adjective for a man except with a connection, which is the 'ha' (pronoun). This adjective is not dualized or pluralized, because it takes the place of a verb. So the meaning is: 'whose people have been unjust,' and for this reason, he did not say 'the unjust ones' [plural]. And you say: 'I passed by two men whose fathers are noble, whose maidservants are beautiful,' and 'by men whose fathers are noble, whose maidservants are beautiful(3).'

«And grant us from Yourself» means: from your presence, «a protector» means: someone who will rescue us, «and grant us from Yourself a helper» means: someone who will support us against them.

His, the Almighty's, saying: «Those who believe fight in the way of Allah, and those who disbelieve fight in the way of Taghut. So fight against the allies of Satan. Indeed, the plot of Satan has ever been weak. (76)»

His, the Almighty's, saying: «Those who believe fight in the way of Allah» means: in His obedience. «And those who disbelieve fight in the way of Taghut» Abu Ubaidah and al-Kisa'i said: 'Taghut' is treated as both masculine and feminine. Abu Ubaidah said(4): It was made masculine and feminine because they used to call both male and female soothsayers 'Taghut'. He said: Hajjaj narrated to us, from Ibn Jurayj who said: Abu al-Zubayr narrated to us that he heard Jabir ibn Abdullah, when asked about the 'Taghut' to whom they used to go for judgment, say: 'There was one in Juhaynah, one in Aslam, and one in every tribe(5).'

---

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 1/506. (2) In (Zh): Because 'noble' is an adjective for Amr. (3) See I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/472, Mushkil I'rab al-Quran 1/203, and al-Durr al-Masun 4/38-39. (4) In (Kh), (D), (Z), and (M): Abu Ubaid. What is established is from (Zh), which agrees with what is in I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/472, and the statement is from it. (5) Recorded with this chain of narration by al-Tabari 4/558, and mentioned by al-Bukhari as a comment as in al-Fath 8/251. The Hafiz [Ibn Hajar] said:

Ibn Abi Hatim linked it through the path of Wahb ibn Munabbih, who said 'I asked Jabir ibn Abdullah about the Taghuts' and he mentioned the same.

सूरह अन-निसा: आयत 75 - 76, 461

...व्याख्या करने वाले(1), और इसे अन्याय के साथ वर्णित किया गया, भले ही कार्य लोगों का था, सर्वनाम संबंध के कारण। यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: 'मैं उस आदमी के पास से गुजरा जिसका घर विशाल है, जिसके पिता उदार हैं, और जिसकी दासी सुंदर है।' आदमी को उनके साथ केवल शाब्दिक संबंध के कारण वर्णित किया गया था, जो कि सर्वनाम है। यदि आपने कहा: 'मैं उदार व्यक्ति अम्र के पास से गुजरा,' तो मामला अनुमेय नहीं होगा; क्योंकि उदारता अम्र की है(2), इसलिए किसी व्यक्ति के लिए विशेषण बनाना तब तक अनुमेय नहीं है जब तक कि कोई संबंध न हो, जो कि 'हा' (सर्वनाम) है। यह विशेषण न तो द्विवचन होता है और न ही बहुवचन, क्योंकि यह एक क्रिया का स्थान लेता है। अतः इसका अर्थ है: 'जिनके लोगों ने अन्याय किया है,' और इसी कारण से उसने 'अन्यायियों' [बहुवचन] नहीं कहा। और आप कहते हैं: 'मैं दो ऐसे पुरुषों के पास से गुजरा जिनके पिता उदार हैं, जिनकी दासियाँ सुंदर हैं,' और 'ऐसे पुरुषों के पास से जिनके पिता उदार हैं, जिनकी दासियाँ सुंदर हैं(3)।'

«और हमारे लिए अपने पास से बना दे» अर्थात: अपनी उपस्थिति से, «एक संरक्षक» अर्थात: वह जो हमें बचाएगा, «और हमारे लिए अपने पास से बना दे एक सहायक» अर्थात: वह जो उनके विरुद्ध हमारी सहायता करेगा।

अल्लाह तआला का फरमान है: «जो लोग ईमान लाए, वे अल्लाह की राह में लड़ते हैं, और जो लोग काफ़िर हुए, वे तागूत (शैतान) की राह में लड़ते हैं। तो तुम शैतान के साथियों से लड़ो। निस्संदेह शैतान की चाल कमज़ोर होती है। (76)»

अल्लाह तआला का फरमान है: «जो लोग ईमान लाए, वे अल्लाह की राह में लड़ते हैं» अर्थात: उसकी आज्ञाकारिता में। «और जो लोग काफ़िर हुए, वे तागूत की राह में लड़ते हैं» अबू उबैदाह और अल-किसाई ने कहा: 'तागूत' पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों के रूप में उपयोग किया जाता है। अबू उबैदाह ने कहा(4): इसे पुल्लिंग और स्त्रीलिंग इसलिए बनाया गया क्योंकि वे पुरुष और महिला भविष्यवक्ताओं को 'तागूत' कहते थे। उन्होंने कहा: हज्जाज ने हमसे इब्न जुरैज के हवाले से बयान किया, उन्होंने कहा: अबू अल-जुबैर ने हमसे बयान किया कि उन्होंने जाबिर बिन अब्दुल्ला को सुना, जब उनसे उस 'तागूत' के बारे में पूछा गया जिसके पास वे फैसले के लिए जाते थे, तो उन्होंने कहा: 'जुहैना में एक था, असलम में एक था, और हर कबीले में एक था(5)।'

(1) अल-नुकत वल-उयून 1/506। (2) (ज़): क्योंकि 'उदार' अम्र का विशेषण है। (3) नह्हास की 'इराब अल-क़ुरान' 1/472, 'मुश्किल इराब अल-क़ुरान' 1/203, और 'अद-दुर्र अल-मसून' 4/38-39 देखें। (4) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: अबू उबैद। जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो नह्हास की 'इराब अल-क़ुरान' 1/472 में जो है उसके अनुरूप है, और यह कथन उसी से है। (5) इसे अल-तबरी 4/558 द्वारा इसी सनद के साथ निकाला गया है, और अल-बुखारी द्वारा टिप्पणी के रूप में उल्लेख किया गया है जैसा कि अल-फतह 8/251 में है। हाफ़िज़ [इब्न हजर] ने कहा: इब्न अबी हातिम ने इसे वहब बिन मुनब्बिह के रास्ते से जोड़ा, जिन्होंने कहा 'मैंने जाबिर बिन अब्दुल्ला से तागूतों के बारे में पूछा' तो उन्होंने भी ऐसा ही उल्लेख किया।

سورة النساء: آیات ۷۵ - ۷۶، ٤٦١

...تاویل کرنے والے(۱)، اور اسے ظلم کے ساتھ موصوف کیا اگرچہ فعل اہل کا تھا ضمیر کے تعلق کی وجہ سے۔ اور یہ ویسے ہی ہے جیسے تم کہتے ہو: 'میں اس آدمی کے پاس سے گزرا جس کا گھر وسیع ہے، جس کا باپ سخی ہے، اور جس کی لونڈی خوبصورت ہے۔' آدمی کو ان کے ساتھ صرف لفظی تعلق کی وجہ سے ان صفات سے موصوف کیا گیا، جو کہ ضمیر ہے۔ پس اگر تم کہو: 'میں سخی آدمی عمرو کے پاس سے گزرا،' تو یہ جائز نہ ہوگا؛ کیونکہ سخاوت عمرو کی صفت ہے(۲)، پس کسی آدمی کے لیے صفت بنانا جائز نہیں ہے سوائے تعلق کے، اور وہ 'ہا' (ضمیر) ہے۔ اور یہ صفت نہ تثنیہ ہوتی ہے اور نہ جمع، کیونکہ یہ فعل کے قائم مقام ہوتی ہے، پس معنی یہ ہے: 'جن کے رہنے والوں نے ظلم کیا،' اور اسی لیے اس نے 'ظالمین' (جمع) نہیں کہا۔ اور تم کہتے ہو: 'میں دو ایسے آدمیوں کے پاس سے گزرا جن کے باپ سخی ہیں، جن کی لونڈیاں خوبصورت ہیں،' اور 'ایسے مردوں کے پاس سے جن کے باپ سخی ہیں، جن کی لونڈیاں خوبصورت ہیں(۳)۔'

«اور ہمارے لیے اپنی جناب سے بنا دے» یعنی: اپنے پاس سے، «ایک سرپرست» یعنی: جو ہمیں بچائے، «اور ہمارے لیے اپنی جناب سے بنا دے ایک مددگار» یعنی: جو ان کے خلاف ہماری مدد کرے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: «جو لوگ ایمان لائے وہ اللہ کی راہ میں لڑتے ہیں اور جو لوگ کافر ہوئے وہ طاغوت کی راہ میں لڑتے ہیں، پس تم شیطان کے ساتھیوں سے لڑو، بے شک شیطان کی چال کمزور ہوتی ہے۔ (۷٦)»

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: «جو لوگ ایمان لائے وہ اللہ کی راہ میں لڑتے ہیں» یعنی: اس کی اطاعت میں۔ «اور جو لوگ کافر ہوئے وہ طاغوت کی راہ میں لڑتے ہیں» ابو عبیدہ اور کسائی نے کہا: 'طاغوت' مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا(٤): اسے مذکر اور مؤنث اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ کاہن اور کاہنہ کو طاغوت کہتے تھے۔ انہوں نے کہا: ہمیں حجاج نے ابن جریج سے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو الزبیر نے بیان کیا کہ انہوں نے جابر بن عبداللہ کو سنا، جب ان سے اس طاغوت کے بارے میں پوچھا گیا جس کے پاس وہ فیصلے کے لیے جاتے تھے، تو انہوں نے کہا: 'جہینہ میں ایک تھا، اسلم میں ایک تھا، اور ہر قبیلے میں ایک تھا(٥)۔'

---

(١) النکت والعیون ٥٠٦/١۔ (٢) (ظ) میں: کیونکہ سخی عمرو کی صفت ہے۔ (٣) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ٤٧٢/١، ومشکل اعراب القرآن ٢٠٣/١، والدر المصون ٣٨/٤ - ٣٩۔ (٤) (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں: ابو عبید، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو اعراب القرآن للنحاس ٤٧٢/١ کے مطابق ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے۔ (٥) اسے اسی سند کے ساتھ طبری نے ٥٥٨/٤ میں روایت کیا ہے، اور بخاری نے اسے تعلیقاً ذکر کیا ہے جیسا کہ الفتح ٢٥١/٨ میں ہے، حافظ [ابن حجر] نے کہا: اسے ابن ابی حاتم نے وہب بن منبہ کے واسطے سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا کہ میں نے جابر بن عبداللہ سے طاغوتوں کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے اسی طرح ذکر کیا۔

462 Surah An-Nisa: Verses 76 - 77

Abu Ishaq said: The evidence that it is the Devil is the word of the Almighty: "So fight against the allies of Satan. Indeed, the plot of Satan has ever been weak." (1) Meaning: his plot and the plot of those who follow him. It is also said: He meant the day of Badr when he said to the polytheists: "No one can overcome you today from among the people, and indeed, I am your neighbor." But when the two armies sighted each other, he turned on his heels and said, "Indeed, I am disassociated from you." [Al-Anfal: 48] (2), as will come.

The Almighty's saying: "Have you not seen those who were told, 'Restrain your hands and establish prayer and give zakah'? But then when fighting was ordained for them, at once a party of them feared men as they fear Allah or with [even] greater fear. They said, 'Our Lord, why have You decreed upon us fighting? If only You had postponed [it for] us for a short time.' Say, 'The enjoyment of this world is little, and the Hereafter is better for he who fears Allah. And you will not be wronged, [even as much as] a thread [inside a date seed].'"

Amr ibn Dinar narrated from Ikrimah, from Ibn Abbas: That Abd al-Rahman ibn Awf and companions of his came to the Prophet ﷺ in Mecca and said: "O Prophet of Allah, we were in honor while we were polytheists, but when we believed, we became humiliated!" He said: "Indeed, I have been commanded to forgive, so do not fight the people." But when Allah Almighty moved him to Medina, He commanded him to fight, so they refrained [from fighting when they were supposed to], and then the verse was revealed. Al-Nasa'i recorded it in his Sunan (3), and al-Kalbi said it (4).

Mujahid said: They are Jews (5). Al-Hasan said: It is regarding the believers; because of His saying: "they feared men," meaning: the polytheists of Mecca, "as they fear Allah." This refers to the natural human fear, not to disobedience (6).

---

(1) The author quoted the saying of al-Zajjaj from al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/472. It occurred in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/78 that the evidence that the Taghut is the Devil is the Almighty's saying: "And Satan wishes to lead them far astray." [An-Nisa: 60]. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/369. (3) Al-Mujtaba 2/6. (4) It is similar in Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 159. (5) Recorded by al-Tabari 7/223. (6) See al-Nukat wa al-Uyun 1/507, and al-Muharrar al-Wajiz 2/80.

४६२ सूरह अन-निसा: आयतें ७६ - ७७

अबू इसहाक ने कहा: इसका प्रमाण कि वह शैतान है, सर्वशक्तिमान का यह कथन है: "तो तुम शैतान के मित्रों से लड़ो। निस्संदेह शैतान की चाल कमज़ोर है।" (१) अर्थात्: उसकी चाल और उसके पीछे चलने वालों की चाल। यह भी कहा जाता है: उनका अर्थ बद्र के दिन से था जब उसने मुशरिकों (बहुदेववादियों) से कहा था: "आज लोगों में से तुम पर कोई विजयी होने वाला नहीं है, और मैं तुम्हारा पड़ोसी हूँ।" लेकिन जब दोनों सेनाओं ने एक-दूसरे को देखा, तो वह अपनी एड़ी के बल पीछे हट गया और कहा, "निश्चय ही, मेरा तुमसे कोई सरोकार नहीं है।" [अल-अनफाल: ४८] (२), जैसा कि आगे आएगा।

सर्वशक्तिमान का कथन: "क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें कहा गया था कि 'अपने हाथ रोके रखो और नमाज़ कायम करो और ज़कात दो'? फिर जब उन पर युद्ध अनिवार्य कर दिया गया, तो अचानक उनमें से एक समूह लोगों से ऐसे डरने लगा जैसे अल्लाह से डरा जाता है या उससे भी अधिक डर। उन्होंने कहा, 'ऐ हमारे रब, तूने हम पर युद्ध क्यों अनिवार्य कर दिया? काश तूने हमें थोड़े समय के लिए और मोहलत दे दी होती।' कह दो, 'दुनिया का सुख थोड़ा है और परलोक उसके लिए बेहतर है जो डर रखता है। और तुम पर एक धागे के बराबर भी जुल्म नहीं किया जाएगा।'"

अम्र इब्न दीनार ने इकरीमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है: कि अब्द अल-रहमान इब्न औफ़ और उनके कुछ साथी मक्का में पैगंबर ﷺ के पास आए और कहा: "ऐ अल्लाह के पैगंबर, जब हम मुशरिक थे तब हम सम्मान में थे, लेकिन जब हम ईमान लाए तो हम अपमानित हो गए!" उन्होंने कहा: "वास्तव में, मुझे क्षमा करने का आदेश दिया गया है, इसलिए लोगों से न लड़ो।" लेकिन जब अल्लाह तआला ने उन्हें मदीना भेज दिया, तो उन्हें युद्ध का आदेश दिया, तो वे रुक गए (जब उन्हें लड़ना चाहिए था), तब यह आयत उतरी। इसे अन-नसाई ने अपनी सुनन (३) में दर्ज किया है, और अल-कल्बी ने भी यही कहा है (४)।

मुजाहिद ने कहा: वे यहूदी हैं (५)। अल-हसन ने कहा: यह मोमिनों के बारे में है; क्योंकि उनके कहने पर: "वे लोगों से डरते थे" अर्थात् मक्का के मुशरिकों से, "जैसे अल्लाह से डरते थे"। तो यह उस डर पर है जो मनुष्य की प्रकृति में है, न कि अवज्ञा पर (६)।

---

(१) लेखक ने इराब अल-कुरान १/४७२ में अल-नहस से अल-ज़ज्जाज का कथन उद्धृत किया है। अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान २/७८ में यह प्रमाण आया है कि तागूत शैतान है, सर्वशक्तिमान के

इस कथन से: "और शैतान चाहता है कि उन्हें दूर की गुमराही में डाल दे।" [अन-निसा: ६०]। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/३६९। (३) अल-मुज्तबा २/६। (४) यह अल-वाहिदी की असबाब अल-नुज़ूल पृ. १५९ में इसी प्रकार है। (५) इसे अल-तबरी ७/२२३ द्वारा निकाला गया है। (६) देखें अल-नुकात व अल-उयून १/५०७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/८०।

462 سورة النساء: آیات 76 - 77

ابو اسحاق نے کہا: اس بات کی دلیل کہ وہ شیطان ہے، اللہ عزوجل کا یہ فرمان ہے: ﴿فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ ۖ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا﴾ (1) یعنی: اس کی چال اور اس کے متبعین کی چال؛ اور کہا جاتا ہے: اس سے مراد یومِ بدر ہے جب اس نے مشرکین سے کہا تھا: ﴿لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَّكُمْ ۖ فَلَمَّا تَرَاءَتِ الْفِئَتَانِ نَكَصَ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِّنكُمْ﴾ [الانفال: 48] (2) جیسا کہ آگے آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً ۚ وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ ۗ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّمَنِ اتَّقَىٰ وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا﴾

عمرو بن دینار نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے: کہ عبدالرحمن بن عوف اور ان کے کچھ ساتھی مکہ میں نبی ﷺ کے پاس آئے اور عرض کی: اے اللہ کے نبی، جب ہم مشرک تھے تو ہم عزت میں تھے، لیکن جب ہم ایمان لائے تو ہم ذلیل ہو گئے! آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھے معاف کرنے کا حکم دیا گیا ہے، اس لیے لوگوں سے قتال نہ کرو"۔ پھر جب اللہ تعالیٰ نے آپ کو مدینہ منتقل کر دیا تو قتال کا حکم دیا، تو وہ رک گئے (جب لڑنے کا وقت آیا)، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ اسے نسائی نے اپنی سنن (3) میں نکالا ہے، اور یہی کلبی (4) نے کہا ہے۔

مجاہد نے کہا: وہ یہودی ہیں (5)۔ حسن نے کہا: یہ مومنوں کے بارے میں ہے؛ اللہ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿يَخْشَوْنَ النَّاسَ﴾ یعنی مکہ کے مشرکین سے، ﴿كَخَشْيَةِ اللَّهِ﴾ تو یہ اس خوف پر محمول ہے جو انسانی جبلت میں ہے، نہ کہ نافرمانی پر (6)۔

(1) مصنف نے النحاس سے الزجاج کا قول اعراب القرآن 1/472 میں نقل کیا ہے، اور الزجاج کی معانی القرآن 2/78 میں طاغوت کے شیطان ہونے پر اس دلیل کا ذکر ہے: ﴿وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَن يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾ [النساء: 60]۔ (2) تفسیر ابی اللیث 1/369۔ (3) المجتبیٰ 2/6۔ (4) یہ واحدی کی اسباب النزول ص 159 میں اسی طرح ہے۔ (5) اسے طبری 7/223 نے نکالا ہے۔ (6) دیکھئے النکت والعیون 1/507، اور المحرر الوجیز 2/80ا

Surah An-Nisa: Verse 77 463

Al-Suddi said: They are a people who embraced Islam before fighting was prescribed, then when it was prescribed, they disliked it (1). It was also said: It is a description of the hypocrites (2); and the meaning is: they fear being killed by the polytheists as they fear death from Allah. {OR WITH GREATER FEAR} meaning: in their view and belief. I say: This is more similar to the context of the verse; because of His saying: {AND THEY SAID, "OUR LORD, WHY HAVE YOU DECREED UPON US FIGHTING? IF ONLY YOU HAD DEFERRED [IT] FOR US FOR A SHORT TERM"} meaning: why not, and it is only followed by a verb. God forbid that this statement should come from a noble companion who knows that lifespans are limited and provisions are allotted. Rather, they were compliant, hearing, and obedient to Allah's commands, seeing reaching the Hereafter as better than staying in this world, as is known from their biographies, may Allah be pleased with them. Except, perhaps, if its speaker was one whose faith was not firmly rooted, and whose heart was not expanded by Islam; for the people of faith vary in degrees, some are perfect and some are deficient, and he is the one whose soul recoils from what he is commanded when it entails hardship and difficulty. And Allah knows best. His saying: {SAY, "THE ENJOYMENT OF THIS WORLD IS LITTLE"} Subject and predicate. Likewise {AND THE HEREAFTER IS BETTER FOR HE WHO FEARS [ALLAH]} i.e., avoids sins (3), and the discussion on this has already passed in "Al-Baqarah" (4). The enjoyment of this world is its benefit and the pleasure of its delights, and He called it "little" because it does not last. The Prophet ﷺ said: "My likeness and the likeness of the world is like a rider who took a midday nap under a tree then went away and left it (5)." This meaning has already been fully discussed in "Al-Baqarah (6)".

(1) Narrated by Al-Tabari 7/233. (2) Tafsir Al-Baghawi 1/453, and Al-Muharrar Al-Wajiz 2/79. (3) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 1/473. (4) 1/248 - 250. (5) We did not find it with this exact wording, and it was narrated in a similar way by Ahmad (3709) and Al-Tirmidhi (2377) from the hadith of Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him. Al-Tirmidhi said: A good and authentic hadith. Ahmad also narrated it (2744) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with him. (6) 4/257.

सूरा अन-निसा: आयत 77 463

अल-सुद्दी ने कहा: वे ऐसे लोग हैं जिन्होंने युद्ध अनिवार्य होने से पहले इस्लाम स्वीकार कर लिया था, फिर जब यह अनिवार्य हो गया, तो उन्होंने इसे नापसंद किया (1)। और यह भी कहा गया: यह मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) का वर्णन है (2); और अर्थ है: वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) द्वारा मारे जाने से वैसे ही डरते हैं जैसे वे अल्लाह की ओर से मृत्यु से डरते हैं। {अथवा उससे भी अधिक भय} यानी: उनके दृष्टिकोण और उनके विश्वास में। मैंने कहा: और यह आयत के संदर्भ के अधिक निकट है; क्योंकि अल्लाह का कथन है: {और उन्होंने कहा, "हमारे रब! तूने हम पर युद्ध क्यों अनिवार्य कर दिया? काश कि तूने हमें एक निकट समय तक ढील दे दी होती"} यानी: क्यों नहीं, और इसके बाद केवल क्रिया ही आती है। अल्लाह की पनाह कि यह कथन किसी प्रतिष्ठित सहाबी (साथी) से निकले जो जानता है कि जीवन की अवधि निश्चित है और जीविका विभाजित है। बल्कि वे अल्लाह के आदेशों का पालन करने वाले, सुनने वाले और आज्ञाकारी थे, वे इस क्षणभंगुर संसार में रहने से बेहतर परलोक पहुँचने को देखते थे, जैसा कि उनकी जीवनी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से ज्ञात है। सिवाय इसके कि इसका कहने वाला वह हो जिसका विश्वास दृढ़ नहीं हुआ और जिसका दिल इस्लाम से नहीं खुला; क्योंकि ईमान (विश्वास) वाले अलग-अलग स्तर के होते हैं, उनमें से कुछ पूर्ण हैं और कुछ अपूर्ण, और वह वह है जिसकी आत्मा उस चीज़ से दूर भागती है जिसका उसे आदेश दिया जाता है जब उसमें उसे कष्ट और कठिनाई महसूस होती है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: {कह दो, "दुनिया का लाभ कम है"} आरंभ और समाचार (उद्देश्य और विधेय)। इसी तरह {और परलोक उसके लिए बेहतर है जिसने डर रखा (परहेज़गारी अपनाई)} यानी: पापों से (3), और इसके बारे में बात "अल-बकराह" (4) में हो चुकी है। और दुनिया का लाभ: इसका फायदा और इसके आनंद का सुख लेना है, और उसने इसे कम कहा क्योंकि यह स्थायी नहीं है, और नबी ﷺ ने फरमाया: "मेरी और दुनिया की मिसाल उस सवार की तरह है जिसने एक पेड़ के नीचे दोपहर की नींद (कैलूला) ली, फिर चला गया और उसे छोड़ दिया (5)।" यह अर्थ "अल-बकराह (6)" में पूरी तरह से पहले आ चुका है।

(1) इसे अल-तबरी 7/233 ने निकाला है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 1/453, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/79। (3) इराब अल-क़ुरआन लिल-नह़्ह़ास 1/473। (4) 1/ 248 - 250 । (5) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला, और इसे अहमद (3709) और अल-तिर्मिज़ी (2377) ने इब्न मसूद (अल्लाह

उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इसी तरह निकाला है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: हसन सहीह हदीस। इसे अहमद (2744) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से भी निकाला है। (6) 4/ 257 ।

سورہ النساء: آیت ۷۷ ۴۶۳

سدی نے کہا: وہ ایسی قوم ہیں جنہوں نے قتال (جنگ) فرض ہونے سے پہلے اسلام قبول کیا، پھر جب وہ فرض ہوا تو انہوں نے اسے ناپسند کیا (۱)۔ اور کہا گیا: یہ منافقین کا وصف ہے (۲)؛ اور معنی یہ ہے کہ: وہ مشرکوں کے ہاتھوں قتل ہونے سے ایسے ہی ڈرتے ہیں جیسے اللہ کی طرف سے موت سے ڈرتے ہیں۔ {أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً} یعنی: ان کے نزدیک اور ان کے اعتقاد میں۔ میں نے کہا: اور یہ آیت کے سیاق سے زیادہ مشابہ ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ} یعنی: کیوں نہ ہوا، اور اس کے بعد صرف فعل ہی آتا ہے۔ اللہ کی پناہ کہ یہ قول کسی ایسے معزز صحابی سے صادر ہو جو یہ جانتا ہو کہ مدتِ حیات محدود ہے اور رزق تقسیم شدہ ہے، بلکہ وہ اللہ کے احکامات پر عمل کرنے والے، سننے والے اور فرمانبردار تھے، وہ دارِ فانی میں قیام کے مقابلے میں دارِ آخرت تک پہنچنے کو بہتر سمجھتے تھے، جیسا کہ ان کی سیرت (رضی اللہ عنہم) سے معلوم ہے۔ اللہ ہی بہتر جانتا ہے، مگر یہ کہ اس کا کہنے والا وہ ہو جس کا ایمان پختہ نہیں ہوا تھا اور جس کا سینہ اسلام کے لیے نہیں کھلا تھا؛ کیونکہ اہل ایمان کے درجات مختلف ہیں، ان میں سے کچھ کامل ہیں اور کچھ ناقص، اور یہ وہ ہے جس کا جی اس بات سے کتراتا ہے جس کا اسے حکم دیا گیا ہو جب اسے اس میں مشقت اور سختی محسوس ہو۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ} مبتدا اور خبر ہے۔ اور اسی طرح {وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى} یعنی: گناہوں سے (۳)، اور اس بارے میں کلام "البقرہ" (۴) میں گزر چکا ہے۔ اور دنیا کا سامان: اس کا فائدہ اور اس کی لذتوں سے لطف اندوز ہونا ہے، اور اس نے اسے تھوڑا کہا کیونکہ اسے بقا نہیں، اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "میری اور دنیا کی مثال اس سوار کی

طرح ہے جس نے ایک درخت کے نیچے دوپہر کو آرام (قیلولہ) کیا، پھر وہ چل دیا اور اسے چھوڑ دیا (۵)۔" اور یہ معنی "البقرہ (۶)" میں مکمل طور پر گزر چکا ہے۔

(۱) اسے طبری نے ۷/ ۲۳۳ میں روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر بغوی ۱/ ۴۵۳، اور المحرر الوجیز ۲/ ۷۹۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۷۳۔ (۴) ۱/ ۲۴۸ - ۲۵۰۔ (۵) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، اور اسے احمد (۳۷۰۹) اور ترمذی (۲۳۷۷) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اس کے ہم معنی نکالا ہے۔ ترمذی نے کہا: حدیث حسن صحیح ہے۔ اور اسے احمد (۲۷۴۴) نے ابن عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی نکالا ہے۔ (۶) ۴/ ۲۵۷۔

464 Surah An-Nisa: Verse 78 The statement of Allah the Almighty: {Wherever you may be, death will overtake you, even if you should be within towers of lofty construction. But if good comes to them, they say, "This is from Allah"; and if evil befalls them, they say, "This is from you." Say, "All [things] are from Allah." So what is [the matter] with those people that they can hardly understand any statement? (78)} In it are four issues: The first: The statement of Allah the Almighty: {Wherever you may be, death will overtake you} is a conditional statement and its consequence. The particle "ma" is extra (grammatically). This address is general, even if the intended meaning was the hypocrites or the weak believers who said: {Why did You not delay [it for] us for a short time?} i.e., until we die at our appointed times. And it is more likely for the hypocrites as we mentioned, because of what they said when the people of Uhud were afflicted, they said: {If they had been with us, they would not have died or have been killed} [Al-Imran: 168]. So Allah responded to them with His statement (1): {Wherever you may be, death will overtake you, even if you should be within towers of lofty construction}. This was said by Ibn Abbas in the narration of Abu Salih from him (2). The singular of "burooj" (towers) is "burj", and it is a high building and a great castle. Tarafa said, describing a camel: As if she were a Roman tower surrounded (3) by plaster, mortar (4), bricks and stones (5) Talha bin Sulayman recited: "yudrikukum", with a damma on the kaf due to the omission of the "fa", which is rare and only occurs in poetry (6), similar to his saying:

---

(1) The wording: "with his statement", from (Z). (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 160. (3) In (Z): "takannafaha". (4) Al-Sheed, with a kasra on the sheen: gypsum, and the author will mention it shortly. (5) We did not find it from Tarafa; it is in the Diwan of al-Akhtal with the narration: As if she were a Roman tower being built with plaster, gypsum, bricks and stones. (6) Ibn Khalawayh mentioned it in the "Anomalous Recitations" (Al-Qira'at al-Shadhdhah), p. 27, and Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 1/193 said: "Weak in Arabic, and its place is poetry and necessity, but it is not rejected." End quote. And Talha bin Sulayman was mentioned by Ibn al-Jazari in "Ghayat al-Nihaya", p. 341, and he said: "He took the recitation by presentation from Fayyad bin Ghazwan from Talha bin Musarrif, and he has anomalous recitations narrated from him."

464 सूरह अन-निसा: आयत 78 अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम जहाँ कहीं भी होगे, मृत्यु तुम्हें पा लेगी, चाहे तुम मजबूत बुर्जों (ऊंचे मीनारों) में ही क्यों न हो। और यदि उन्हें कोई भलाई पहुँचती है तो कहते हैं, "यह अल्लाह की ओर से है", और यदि उन्हें कोई बुराई पहुँचती है तो कहते हैं, "यह आपकी ओर से है"। कह दीजिए, "सब कुछ अल्लाह की ओर से है"। तो इन लोगों को क्या हो गया है कि वे कोई बात समझने के करीब भी नहीं फटकते? (78)} इसमें चार विषय हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम जहाँ कहीं भी होगे, मृत्यु तुम्हें पा लेगी} यह एक शर्त और उसका परिणाम है। यहाँ 'मा' अतिरिक्त (व्याकरण की दृष्टि से) है। यह संबोधन सामान्य है, भले ही इससे अभिप्राय मुनाफिक (पाखंडी) हों, या वे कमजोर ईमान वाले जिन्होंने कहा था: {आपने हमें थोड़े समय के लिए और मोहलत क्यों न दे दी?} यानी जब तक कि हम अपनी स्वाभाविक मृत्यु न मरते। और यह मुनाफिकों के लिए अधिक उपयुक्त लगता है जैसा कि हमने उल्लेख किया, क्योंकि उहुद की लड़ाई में जब लोगों को नुकसान पहुँचा, तो उन्होंने कहा था: {यदि वे हमारे पास होते तो न मरते और न मारे जाते} [आल-इमरान: 168]। तो अल्लाह ने अपने इस कथन (1) के साथ उन्हें उत्तर दिया: {तुम जहाँ कहीं भी होगे, मृत्यु तुम्हें पा लेगी, चाहे तुम मजबूत बुर्जों में ही क्यों न हो}। यह इब्न अब्बास ने उनके बारे में अबू सालेह के वर्णन में कहा है (2)। 'बुरुज' का एकवचन 'बुर्ज' है, और यह एक ऊँची इमारत और एक विशाल महल है। तरफा ने एक ऊँटनी का वर्णन करते हुए कहा है: मानो वह एक रोमन बुर्ज हो जिसे (3) प्लास्टर, गारे (4), ईंटों और पत्थरों (5) से घेरा गया हो। तल्हा बिन सुलेमान ने "युदरिकुकुम" पढ़ा, 'काफ' पर पेश के साथ 'फा' के लोप के कारण, और यह बहुत कम है, केवल कविता (6) में आता है, जैसे उनका कहना है:

---

(1) शब्द: 'उनके कथन से', (ज़) से। (2) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृष्ठ 160। (3) (ज़) में: "तकन्नफाहा"। (4) अल-शीद, 'शीन' के नीचे ज़ेर के साथ: जिप्सम (गारा), और लेखक शीघ्र ही इसका उल्लेख करेंगे। (5) हमें यह तरफा से नहीं मिला; यह अल-अखतल के दीवान में इस वर्णन के साथ है: मानो वह एक रोमन बुर्ज हो जिसे प्लास्टर, जिप्सम, ईंटों और पत्थरों से बनाया जा रहा हो। (6) इब्न खालवैय ने इसे 'अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह' (असाधारण पाठ) पृष्ठ 27 में उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' 1/193 में कहा है: "अरबी में कमजोर है, और इसका स्थान कविता और विवशता है, लेकिन यह खारिज नहीं है।" इति। और तल्हा बिन सुलेमान का उल्लेख इब्न अल-जज़री ने 'ग़ायत अल-निहाया' पृष्ठ 341 में किया है और कहा है: "उन्होंने फैयाद बिन गज़वान के माध्यम से तल्हा बिन मुसर्रिफ से पाठ ग्रहण किया, और उनके द्वारा वर्णित कुछ असाधारण पाठ भी हैं।"

464 سورة النساء: آیت 78 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ تُم جہاں کہیں بھی ہو گے موت تمہیں پا لے گی اگرچہ تم مضبوط قلعوں میں (ہی کیوں نہ) ہو، اور اگر انہیں کوئی بھلائی پہنچتی ہے تو کہتے ہیں کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے اور اگر انہیں کوئی برائی پہنچتی ہے تو کہتے ہیں کہ یہ آپ (ﷺ) کی طرف سے ہے، آپ فرما دیجیے کہ سب کچھ اللہ ہی کی طرف سے ہے، پس ان لوگوں کو کیا ہو گیا ہے کہ یہ کوئی بات سمجھنے کے قریب ہی نہیں آتے (78) ﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِككُّمُ الْمَوْتُ ﴾ یہ شرط اور جزا ہے، اور «ما» زائدہ ہے، اور یہ خطاب عام ہے اگرچہ اس سے مراد منافقین ہوں یا وہ کمزور ایمان والے جنہوں نے کہا تھا: ﴿ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ ﴾ یعنی جب تک کہ ہم اپنی طبعی موت نہ مر جائیں، اور یہ منافقین کے زیادہ مشابہ ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، ان کے اس قول کی وجہ سے جو انہوں نے اہل احد کے مصائب پر کہا تھا: ﴿ لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا ﴾ [آل عمران: 168] تو اللہ نے اپنے اس قول (1) کے ذریعے ان کی تردید کی: ﴿ أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِككُّمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ ﴾، ابن عباس رضی اللہ عنہما نے ابو صالح کی ان سے روایت میں یہی کہا ہے (2)۔ بروج کا واحد 'برج' ہے، اور وہ بلند عمارت اور عظیم محل کو کہتے ہیں۔ طرفہ نے ایک اونٹنی کی تعریف کرتے ہوئے کہا: گویا وہ ایک رومی برج (مینار) ہے جسے (3) گارے، چونے (4)، اینٹوں اور پتھروں (5) نے ڈھانپ رکھا ہے۔ اور طلحہ بن سلیمان نے «يُدْرِكُكُمُ» پڑھا، کاف کے پیش کے ساتھ 'فا' کو محذوف مانتے ہوئے، اور یہ بہت قلیل ہے جو صرف شاعری (6) میں آتا ہے جیسے ان کا قول ہے:

---

(1) لفظ: 'بقولہ'، نسخہ (ظ) سے۔ (2) اسباب النزول للواحدي ص 160۔ (3) (ظ) میں ہے: تكنفها۔ (4) الشِّيد، شین کے کسرہ (زیر) کے ساتھ: جِص (چونا)، اور مصنف عنقریب اس کا ذکر کریں گے۔ (5) ہمیں طرفہ کا یہ شعر نہیں ملا، اور یہ دیوانِ اخطل میں اس روایت کے ساتھ ہے: كأنها

برج رومیّ يُشَيِّدُه لزَبّ بجص وآجرّ وأحجارٍ (6) ابن خالویہ نے اسے قرات شاذہ ص 27 میں ذکر کیا ہے، اور ابن جنی نے 'المحتسب' 1/193 میں کہا ہے: عربی میں ضعیف ہے، اور اس کا مقام شاعری اور ضرورت ہے، لیکن یہ مردود نہیں ہے۔ اھـ اور طلحہ بن سلیمان کا ذکر ابن الجزری نے 'غایۃ النہایہ' ص 341 میں کیا ہے اور کہا: انہوں نے قرات فیاض بن غزوان سے انہوں نے طلحہ بن مصرف سے حاصل کی، اور ان سے شاذ قراتیں مروی ہیں۔

Surah An-Nisa: Verse 78 465

He who does good deeds, Allah thanks him (1) He meant: So Allah thanks him. Scholars and people of interpretation differed regarding what is meant by these "buruj" (towers). The majority, and it is the more correct view, said: He meant the towers in the built fortifications on earth; because they are the ultimate human achievement in fortification and protection, so Allah gave them as an example. Qatadah said: In fortified palaces. This was also said by Ibn Jurayj and the majority (2). From this is the saying of Tufayl ibn Amr (3) to the Prophet ﷺ: "Do you want a fortified stronghold and protection (4)?" Mujahid said: Buruj: Palaces (5). Ibn Abbas: Buruj: Fortresses, high structures, and castles.

The meaning of "mushayyadah": elongated/tall, as stated by al-Zajjaj and al-Qutaybi (6). Ikrimah: Decorated with "shid", which is plaster (7). Qatadah said: Fortified.

"Mushayyad" and "mashid" are the same, including the verse: {and a lofty palace} [Al-Hajj: 45]. The doubling (tashdid) is for intensification/multiplication. It was said: "al-Mushayyad": the elongated/tall one, and "al-Mashid": the one coated with plaster. It is said: he "shada" the building (built it up), and "ashada" his mention (extolled him) (8).

Al-Suddi said: What is meant by "buruj" are towers built in the nearest heaven (9). He related this saying.

---

(1) Mentioned previously 3/92. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/80, and the sayings of Qatadah and Ibn Jurayj were recorded by al-Tabari 7/234 and 236. (3) In the manuscripts: "Amir bin Tufayl", which is an error; Tufayl bin Amr al-Dawsi was a companion of the Messenger of Allah ﷺ, and was nicknamed "Dhu al-Nur", he embraced Islam before the Hijrah, and was martyred on the day of Yamama. Al-Siyar 1/344. (4) Narrated by Ahmad (14982), and Muslim (116) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). (5) Mentioned by al-Mawardi in "al-Nukat wa al-Uyun" 1/507, see also Tafsir al-Tabari 7/535-536. (6) Ma'ani al-Quran 2/79, and Tafsir Gharib al-Quran p. 130. (7) Saying of Ikrimah recorded by Ibn Abi Hatim (5644), and Qatadah's saying preceded recently. (8) See Tafsir al-Tabari 7/237, Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/79, and al-Nukat wa al-Uyun 1/508. Al-Zajjaj mentioned that regarding building, both "shada" and "ashada" are permissible, but regarding mention, only "ashada" is used. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 2/80, recorded by al-Tabari 7/236.

सूरह अन-निसा: आयत 78 465

जो नेक काम करता है, अल्लाह उसका शुक्रगुज़ार होता है (1) उनका मतलब था: तो अल्लाह उसका शुक्रगुज़ार होता है। इन "बुरूज" (बुर्जों/मीनारों) के अर्थ के बारे में विद्वानों और व्याख्याकारों के बीच मतभेद था। बहुमत ने कहा, और यही अधिक सही है: इसका अर्थ पृथ्वी पर बने किलेबंदी के बुर्ज हैं; क्योंकि वे किलेबंदी और सुरक्षा में मानव की अंतिम सीमा हैं, इसलिए अल्लाह ने उनके लिए इसे एक उदाहरण के रूप में पेश किया। कतादह ने कहा: मजबूत महलों में। यही बात इब्न जुरायज और बहुमत ने कही (2)। इसी से तुफैल बिन अम्र (3) का पैगंबर ﷺ से कहना है: "क्या आप एक सुरक्षित किले और सुरक्षा (4) में रुचि रखते हैं?" मुजाहिद ने कहा: बुरूज: महल (5)। इब्न अब्बास: बुरूज: किले, ऊँची इमारतें और गढ़ी।

"मुशय्यदह" का अर्थ है: लंबा/ऊँचा, जैसा कि अल-ज़ज्जाज और अल-कुतैबी (6) ने कहा है। इकरिमा: "शीद" (प्लास्टर/चूना) से सजाया गया (7)। कतादह ने कहा: मजबूत।

"मुशय्यद" और "मशीद" एक ही हैं, जैसे कि: {और एक ऊँचा महल} [अल-हज्ज: 45]। ताशदीद (अक्षरों का दोहराव) अधिकता के लिए है। कहा गया: "मुशय्यद": लंबा/ऊँचा, और "मशीद": प्लास्टर किया हुआ। कहा जाता है: उसने इमारत को "शादा" (मजबूत बनाया), और उसकी चर्चा को "अशादा" (बुलंद किया) (8)।

अल-सुद्दी ने कहा: बुरूज से तात्पर्य निकटतम आकाश में बने बुर्ज हैं (9)। उन्होंने इस कथन का उल्लेख किया।

---

(1) पहले 3/92 पर आ चुका है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/80, और कतादह और इब्न जुरायज के कथनों को अल-तबरी ने 7/234 और 236 में दर्ज किया है। (3) पांडुलिपियों में: "आमिर बिन तुफैल", जो गलत है; तुफैल बिन अम्र अल-दौसी अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी थे, और उन्हें "ज़ुल-नूर" की उपाधि मिली थी, उन्होंने हिजरत से पहले इस्लाम स्वीकार किया था, और यमामा के दिन शहीद हुए थे। अल-सियर 1/344। (4) अहमद (14982) और मुस्लिम (116) ने जाबिर (आरए) की हदीस से उद्धृत किया। (5) अल-मावर्दी ने "अल-नुकत व अल-उयून" 1/507 में इसका उल्लेख किया है, अल-तबरी की व्याख्या 7/535-536 भी देखें। (6) मआनी अल-कुरान 2/79, और तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृ. 130। (7) इब्न अबी हातिम (5644) द्वारा दर्ज इकरिमा का कथन, और कतादह का कथन हाल ही में ऊपर आ चुका है। (8) देखें अल-तबरी की व्याख्या 7/237, अल-ज़ज्जाज की

मआनी अल-कुरान 2/79, और अल-नुकत व अल-उयून 1/508। अल-ज़ज्जाज ने उल्लेख किया कि निर्माण के संबंध में "शादा" और "अशादा" दोनों जायज़ हैं, लेकिन चर्चा के संबंध में केवल "अशादा" ही आता है। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/80, और इसे अल-तबरी 7/236 ने दर्ज किया है।

سورة النساء: آیت ۷۸ ۴۶۵

جو نیکیاں کرتا ہے، اللہ ان کا شکر ادا کرتا ہے (۱) ان کی مراد تھی: پس اللہ ان کا شکر ادا کرتا ہے۔ علماء اور اہل تاویل کا ان "بروج" سے مراد کے بارے میں اختلاف ہے۔ اکثریت نے کہا، اور یہی سب سے صحیح قول ہے: اس سے مراد زمین پر بنی ہوئی قلعہ بندیاں اور برج ہیں؛ کیونکہ یہ قلعہ بندی اور حفاظت میں انسان کی آخری حد ہے، چنانچہ اللہ نے ان کے لیے ان کی مثال دی ہے۔ قتادہ نے کہا: مضبوط محلوں میں۔ یہی بات ابن جریج اور جمہور (۲) نے کہی۔ اسی سے طفیل بن عمرو (۳) کا نبی ﷺ سے یہ قول ہے: "کیا آپ کو ایک مضبوط قلعے اور حفاظت (۴) کی ضرورت ہے؟" مجاہد نے کہا: بروج: محلات (۵)۔ ابن عباس: بروج: قلعے، اونچی عمارتیں اور برج۔

"مشيّدة" کا معنی ہے: لمبی اور بلند، یہ بات زجاج اور قتبی (۶) نے کہی۔ عکرمہ نے کہا: "شید" یعنی چونے سے مزین (۷)۔ قتادہ نے کہا: محفوظ۔

"المُشيّد" اور "المَشيد" دونوں برابر ہیں، اسی سے ہے: ﴿وَقَصْرٍ مَّشِيدٍ﴾ [الحج: ۴۵]، اور تشدید زیادتی (کثرت) کے لیے ہے۔ کہا گیا: "المُشيّد": لمبا، اور "المشيد": چونے سے لیپا ہوا۔ کہا جاتا ہے: "شاد البنيان" (عمارت بلند کی)، اور "أشاد بذكره" (اس کا ذکر بلند کیا) (۸)۔

سدی نے کہا: بروج سے مراد آسمانِ دنیا میں بنے ہوئے برج ہیں (۹)۔ انہوں نے یہ قول نقل کیا۔

---

(۱) ۳/ ۹۲ پر گزر چکا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۸۰، اور قتادہ و ابن جریج کا قول طبری نے ۷/ ۲۳۴ اور ۲۳۶ میں نقل کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں "عامر بن الطفیل" ہے جو غلطی ہے، طفیل بن عمرو الدوسی رسول اللہ ﷺ کے صحابی تھے، ان کا لقب "ذا النور" تھا، ہجرت سے پہلے اسلام لائے اور یمامہ کے دن شہید ہوئے۔ السیر ۱/ ۳۴۴۔ (۴) اسے احمد (۱۴۹۸۲) اور مسلم (۱۱۶) نے

حضرت جابر (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) ماوردی نے "النکت والعیون" ۱/ ۵۰۷ میں ذکر کیا، دیکھیے تفسیر طبری ۷/ ۵۳۵ - ۵۳۶۔ (۶) معانی القرآن ۲/ ۷۹، اور تفسیر غریب القرآن ص ۱۳۰۔ (۷) عکرمہ کا قول ابن ابی حاتم (۵۶۴۴) نے نکالا ہے، اور قتادہ کا قول ابھی اوپر گزرا۔ (۸) دیکھیے تفسیر طبری ۷/ ۲۳۷، معانی القرآن للزجاج ۲/ ۷۹، اور النکت والعیون ۱/ ۵۰۸۔ زجاج نے ذکر کیا کہ عمارت کے لیے "شاد" اور "أشاد" دونوں جائز ہیں، لیکن ذکر کے لیے صرف "أشاد" آتا ہے۔ (۹) المحرر الوجیز ۲/ ۸۰، اور اسے طبری نے ۷/ ۲۳۶ میں نقل کیا ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 78 466

Maki narrated from Malik, and that he said: Don't you see the word of the Almighty: "By the sky containing great stars" [Al-Buruj: 1], "And placed in the sky great stars" [Al-Furqan: 61], "And We have certainly placed within the sky great stars" [Al-Hijr: 16]. Ibn al-Arabi also related this from Ibn al-Qasim from Malik (2). Al-Naqqash related from Ibn Abbas that he said: "within lofty towers" means: in palaces of iron. Ibn Atiyyah said (3): And this is not what the outward meaning of the word gives. Second: This verse refutes the Qadariyyah regarding lifespans; because of the word of the Almighty: "Wherever you may be, death will overtake you, even if you should be within lofty towers," so He informed them by that, that whenever lifespans end, the soul must part from the body, whether that was by killing or death, or other than that which God has made customary for its departure (4). The Mu'tazilites said: If the killer had not killed the slain person, they would have lived - and the response to them has already been given in "Al-Imran" (5) and will come (6) - so they agreed by this saying with the disbelievers and the hypocrites. Third: Establishing countries and building them to be used as a refuge for the protection of wealth and souls, and it is the Sunnah of God among His servants. In that is the clearest evidence of refuting the saying of whoever says: Trust in God (Tawakkul) means abandoning means (asbab), for establishing countries is among the biggest and greatest of means, and we have been commanded to do so, and the prophets adopted it, and dug trenches around them as preparation and for extra fortification (7). It was said to Al-Ahnaf: What is the wisdom of the wall? He said: To deter the foolish until the wise one comes and protects him. Fourth: And if we descend to the saying of Malik and Al-Suddi that they are the towers of the sky, then the towers of the celestial sphere...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/80. (2) Ahkam al-Quran 1/461. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/81, and from it the author quoted the saying of Al-Naqqash. (4) In (m): by its departure through it. (5) 5/347 - 348. (6) At the interpretation of the Almighty's saying: "And for every nation is a specified term" [Al-A'raf: 34]. (7) See Al-Mufhim 3/645.

सूरह अन-निसा: आयत 78 466

मकी ने मलिक से रिवायत की है, और उन्होंने कहा: क्या आप अल्लाह के इस कथन को नहीं देखते: "बुर्जों वाले आकाश की शपथ" [अल-बुरुज: 1], "और आकाश में बुर्ज बनाए" [अल-फुरकान: 61], "और हमने आकाश में बुर्ज बनाए हैं" [अल-हिज्र: 16]। इब्न अल-अरबी ने भी इसे इब्न अल-कासिम से मलिक के माध्यम से वर्णित किया है (2)। अल-नक़्क़ाश ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "मजबूत बुर्जों में" का अर्थ है: लोहे के महलों में। इब्न अतियाह ने कहा (3): और यह शब्द के बाहरी अर्थ से स्पष्ट नहीं होता है। दूसरा: यह आयत कदरिया का उनके जीवनकाल के संबंध में खंडन करती है; क्योंकि अल्लाह का कथन है: "तुम जहाँ कहीं भी होगे, मृत्यु तुम्हें पा लेगी, चाहे तुम मजबूत बुर्जों में ही क्यों न हो," अतः उन्होंने उन्हें इससे अवगत कराया कि जब भी जीवनकाल समाप्त होता है, तो आत्मा को शरीर से अलग होना ही पड़ता है, चाहे वह हत्या से हो या मृत्यु से, या इसके अलावा किसी और चीज़ से जिससे अल्लाह ने इसकी रवानगी को सामान्य बनाया है (4)। मुअतज़िला ने कहा: यदि कातिल ने मकतूल को न मारा होता, तो वह जीवित रहता - और उनका जवाब "आल-इमरान" (5) में पहले ही दिया जा चुका है और आगे आएगा (6) - तो उन्होंने अपने इस कथन से काफिरों और मुनाफिकों के साथ सहमति जताई। तीसरा: देशों को बसाना और उन्हें माल और जान की हिफाजत के लिए पनाहगाह बनाना अल्लाह की अपने बंदों में सुन्नत है। और इसमें उन लोगों के कथन का खंडन करने का सबसे बड़ा प्रमाण है जो कहते हैं: तवक्कुल का अर्थ है साधनों को छोड़ना, क्योंकि देशों को बसाना सबसे बड़े और महान साधनों में से एक है, और हमें इसका आदेश दिया गया है, और नबियों ने इसे अपनाया, और सुरक्षा और अतिरिक्त बचाव के लिए उनके चारों ओर खंदकें खोदीं (7)। और अल-अहनफ़ से पूछा गया: दीवार की हिकमत क्या है? उन्होंने कहा: मूर्ख को रोकने के लिए जब तक कि बुद्धिमान व्यक्ति आकर उसकी रक्षा न करे। चौथा: और यदि हम मलिक और अल-सुद्दी के इस कथन को मानें कि वे आकाश के बुर्ज हैं, तो आकाश के बुर्ज...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/80। (2) अहकाम अल-कुरान 1/461। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/81, और लेखक ने उनसे अल-नक़्क़ाश का कथन उद्धृत किया। (4) (म) में: इसके माध्यम से उसकी रवानगी से। (5) 5/347 - 348। (6) अल्लाह के कथन की व्याख्या करते समय: "और हर उम्मत के लिए एक निर्धारित समय है" [अल-आराफ: 34]। (7) देखें अल-मुफ़्हिम 3/645।

سورة النساء: آیت ۷۸ ۴۶۶

مکی نے مالک سے روایت کی، اور انہوں نے کہا: کیا آپ اللہ تعالیٰ کے اس قول کو نہیں دیکھتے: ﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ﴾ [البروج: ۱]، ﴿وَجَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا﴾ [الفرقان: ٦١]، ﴿وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا﴾ [الحجر: ١٦]۔ ابن العربی نے بھی اسے ابن القاسم سے مالک کے واسطے سے نقل کیا ہے (۲)۔ اور النقاش نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: ﴿فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ﴾ کا مطلب ہے: لوہے کے محلوں میں۔ ابن عطیہ نے کہا (۳): اور یہ لفظ کے ظاہری مفہوم سے ظاہر نہیں ہوتا۔ دوسرا: یہ آیت زندگی کی مدتوں کے بارے میں قدریہ کا رد کرتی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِككُّمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ﴾، پس اللہ نے انہیں اس کے ذریعے آگاہ کیا کہ جب بھی عمریں ختم ہو جاتی ہیں، تو روح کا جسم سے جدا ہونا لازم ہے، خواہ وہ قتل کے ذریعے ہو یا موت کے، یا کسی اور چیز کے ذریعے جس سے اللہ نے موت کا رواج دیا ہے (۴)۔ معتزلہ نے کہا: اگر قاتل مقتول کو قتل نہ کرتا تو وہ زندہ رہتا - اور ان کا جواب "آل عمران" (۵) میں گزر چکا ہے اور آگے آئے گا (۶) - تو وہ اپنے اس قول سے کافروں اور منافقوں کے موافق ہو گئے۔ تیسرا: شہروں کو آباد کرنا اور انہیں جان و مال کی حفاظت کے لیے پناہ گاہ بنانا اللہ کی اپنے بندوں میں سنت ہے۔ اور اس میں ان لوگوں کے قول کے رد کی سب سے بڑی دلیل ہے جو کہتے ہیں: توکل کا مطلب اسباب کو چھوڑ دینا ہے، کیونکہ شہروں کو آباد کرنا سب سے بڑے اور عظیم ترین اسباب میں سے ہے، اور ہمیں ان کا حکم دیا گیا ہے، اور انبیاء نے انہیں اپنایا، اور ان کے گرد خندقیں کھودیں تاکہ تیاری اور دفاع میں اضافہ ہو (۷)۔ اور احنف سے کہا گیا: شہر پناہ کی حکمت کیا ہے؟ تو انہوں نے کہا: تاکہ بے وقوف کو روکا جائے یہاں تک کہ دانا شخص آئے

اور اسے تحفظ فراہم کرے۔ چوتھا: اور اگر ہم مالک اور سدی کے قول کے مطابق چلیں کہ وہ آسمان کے برج ہیں، تو آسمان کے برج...

(۱) المحرر الوجیز ۲/ ۸۰۔ (۲) أحکام القرآن ۱/ ۴۶۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/ ۸۱، اور مؤلف نے انہی سے النقاش کا قول نقل کیا ہے۔ (۴) (م) میں: بزھوقھا بہ۔ (۵) ۳۴۷/۵ - ۳۴۸۔ (۶) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ﴾ [الأعراف: ۳۴]۔ (۷) دیکھیے المفہم ۳/ ۶۴۵۔

Surah An-Nisa: Verse 78 467 Twelve lofty towers (burūj) constructed from height, and they are the great stars. It is said that stars are called 'burūj' (towers) because of their appearance, from 'baraja yabruju': when it appears and rises (1), and from it is His saying: {and do not display yourselves as [was] the display of the former times of ignorance} [Al-Ahzab: 33]. And Allah Almighty created them as stations for the sun and the moon and ordained them therein, arranged the times based on them, and made them southern and northern as a guide to interests, a sign for the Qibla (direction of prayer), and a means to attain the hours of the night and the hours of the day; to know the times of Tahajjud (night prayer) and other conditions of livelihood (3). His saying, Exalted is He: {If good comes to them, they say, "This is from Allah"} That is, if the hypocrites are struck by fertility/plenty, they say: This is from Allah. {and if evil befalls them} That is, drought and famine, they say: {this is from you}, meaning: this struck us because of your ill-omen and the ill-omen of your companions (4). It is also said: 'Hasanah' (good) is safety and security, and 'Sayyiah' (evil) is diseases and fear. And it is said: 'Hasanah' is wealth, and 'Sayyiah' is poverty. And it is said: 'Hasanah' is blessing, victory, and spoils on the day of Badr, and 'Sayyiah' is affliction and hardship, which is the killing and hardship on the day of Uhud (5). And it is said: 'Hasanah' is prosperity, and 'Sayyiah' is adversity. These are the sayings of the commentators and scholars of interpretation - Ibn Abbas and others - regarding the verse, and that it was revealed concerning the Jews and hypocrites (6), for when the Messenger of Allah ﷺ arrived in Medina, they said: We have continued to see shortage in our fruits and farms ever since this man and his companions came to us (7).

---

(1) After it in (Z): Al-Idham (the great ones). (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/15. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/461. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim (5646) and (5649) from al-Suddi of his saying. (5) In (M): And evil is affliction, hardship, and killing on the day of Uhud, and what is fixed from the manuscripts matches what is in 'Hazz al-Ghalasim' in 'Ifham al-Mukhasim' by Layth bin Ibrahim p. 51, and the speech is from him. (6) See Zad al-Masir 2/137 - 138. (7) Tafsir al-Baghawi 1/454.

सूरह अन-निसा: आयत 78 467 बारह ऊंचे और भव्य बुर्ज (मीनारें), और वे महान तारे हैं। सितारों को 'बुर्ज' कहा जाता है क्योंकि वे प्रकट होते हैं और ऊंचे होते हैं (1), यह 'बरजा यब्रजु' से है: जब वह प्रकट होता है और ऊपर उठता है (2)। इसी से अल्लाह का फरमान है: {और जाहिलियत के शुरुआती दिनों की तरह अपनी नुमाइश न करो} [अल-अहज़ाब: 33]। और अल्लाह तआला ने उन्हें सूरज और चाँद की मंज़िलें बनाया और उनमें उन्हें निर्धारित किया, उनके आधार पर समय को व्यवस्थित किया, और उन्हें उत्तर और दक्षिण की ओर हितों के मार्गदर्शन, किबला की पहचान, और रात और दिन के समय को जानने का साधन बनाया; ताकि तहज्जुद के समय और आजीविका की अन्य स्थितियों को जाना जा सके(3)। अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि उन्हें कोई भलाई पहुँचती है, तो वे कहते हैं, "यह अल्लाह की ओर से है"} यानी यदि मुनाफ़िकों (पाखंडियों) को खुशहाली मिलती है, तो वे कहते हैं: यह अल्लाह की ओर से है। {और यदि उन्हें कोई बुराई पहुँचती है} यानी सूखा और अकाल, तो वे कहते हैं: {यह आपकी ओर से है}, अर्थात: यह हमें आपकी और आपके साथियों की मनहूसियत के कारण पहुँचा है (4)। और कहा गया है: 'हसना' (भलाई) सुरक्षा और शांति है, और 'सय्यिआ' (बुराई) बीमारियाँ और डर है। और कहा गया: 'हसना' धन है, और 'सय्यिआ' गरीबी है। और कहा गया: 'हसना' बद्र के दिन की नेमत, जीत और गनीमत (युद्ध की लूट) है, और 'सय्यिआ' मुसीबत और कठिनाई है, जो उहुद के दिन की हत्या और सख्ती है (5)। और कहा गया: 'हसना' सुख है, और 'सय्यिआ' दुख है। ये मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) और व्याख्या के विद्वानों - इब्न अब्बास और अन्य - के इस आयत के बारे में कथन हैं, और यह कि यह यहूदियों और मुनाफ़िकों के बारे में नाजिल हुई (6), वह इसलिए कि जब अल्लाह के रसूल ﷺ मदीना आए, तो उन्होंने कहा: जब से यह आदमी और इसके साथी हमारे पास आए हैं, हम अपने फलों और खेतों में कमी ही देख रहे हैं (7)।

---

(1) प्रति (ज़) में इसके बाद 'अल-इज़ाम' (महान) शब्द है। (2) मआनी अल-कुरान लिन-नहहास 4/ 15। (3) अहकाम अल-कुरान लिब्न अल-अरबी 1/ 461। (4) इसे इब्न अबी हातिम (5646) और (5649) ने सुद्दी के कथन से उद्धृत किया है। (5) प्रति (म) में है: 'और बुराई मुसीबत, सख्ती और उहुद के दिन की हत्या है', और जो स्थापित किया गया है वह हस्तलिखित प्रतियों के अनुसार है जो लैथ बिन इब्राहिम की 'इफहाम अल-मुखासिम' पृ. 51 के अनुसार है। (6) देखिए ज़ाद अल-मसीर 2/ 137 - 138। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 1/ 454।

سورة النساء: آیت 78 467 بارہ بلند و بالا برج، اور وہ بڑے ستارے ہیں۔ ستاروں کو 'بروج' کہا گیا ہے کیونکہ وہ ظاہر اور بلند ہوتے ہیں (1)، یہ لفظ 'بَرَجَ یَبْرَجُ' سے نکلا ہے جس کا مطلب ظاہر ہونا اور بلند ہونا ہے (2)۔ اسی سے اللہ کا فرمان ہے: {اور جاہلیتِ اولیٰ کے بناؤ سنگھار کی طرح اپنے آپ کو نہ دکھاؤ} [الاحزاب: 33]۔ اور اللہ تعالیٰ نے انہیں سورج اور چاند کی منزلیں بنایا اور ان میں انہیں مقدر کیا، ان کے ذریعے اوقات کی ترتیب دی، اور انہیں شمال و جنوب میں مفادات کی رہنمائی، قبلہ کی پہچان، اور رات و دن کے اوقات حاصل کرنے کا ذریعہ بنایا؛ تاکہ تہجد کے اوقات اور معاشی زندگی کے دیگر احوال کو جانا جا سکے (3)۔ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: {اور اگر انہیں کوئی بھلائی پہنچتی ہے تو کہتے ہیں کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے} یعنی اگر منافقوں کو خوشحالی اور کثرت میسر ہو تو کہتے ہیں: یہ اللہ کی طرف سے ہے۔ {اور اگر انہیں کوئی برائی پہنچتی ہے} یعنی خشک سالی اور قحط، تو کہتے ہیں: {یہ آپ کی طرف سے ہے} یعنی یہ ہمیں آپ کی اور آپ کے ساتھیوں کی نحوست کی وجہ سے پہنچا ہے (4)۔ اور کہا گیا ہے کہ: 'حسنہ' (بھلائی) سے مراد سلامتی اور امن ہے، اور 'سیئہ' (برائی) سے مراد بیماریاں اور خوف ہے۔ اور کہا گیا: 'حسنہ' غنا (مالداری) ہے اور 'سیئہ' فقر (غربت) ہے۔ اور کہا گیا: 'حسنہ' سے مراد نعمت، فتح اور جنگِ بدر کے دن غنیمت ہے، اور 'سیئہ' سے مراد آزمائش اور سختی ہے، یعنی جنگِ احد کے دن کا قتل اور سختی (5)۔ اور کہا گیا: 'حسنہ' سے مراد خوشحالی اور 'سیئہ' سے مراد بدحالی ہے۔ یہ مفسرین اور علمائے تاویل - ابنِ عباس اور دیگر - کے اقوال ہیں اس آیت کے بارے میں، اور یہ کہ یہ یہودیوں اور منافقین کے بارے میں نازل ہوئی (6)، وہ اس طرح کہ جب رسول اللہ ﷺ مدینہ تشریف لائے تو انہوں نے کہا: ہم جب سے یہ شخص اور اس کے ساتھی ہمارے پاس آئے ہیں، اپنے پھلوں اور کھیتوں میں کمی ہی دیکھ رہے ہیں (7)۔

(1) نسخہ (ظ) میں اس کے بعد 'العظام' (بڑے) کا لفظ ہے۔ (2) معانی القرآن للنحاس 4/ 15۔ (3) أحكام القرآن لابن العربي 1/ 461۔ (4) اسے ابن ابی حاتم نے (5646) اور (5649) میں سدی کے قول سے روایت کیا ہے۔ (5) نسخہ (م) میں ہے: 'اور برائی سے مراد آزمائش، سختی اور احد کے دن کا قتل ہے'، اور جو متن میں ہے وہ خطی نسخوں کے مطابق ہے جو لیث بن ابراہیم کی کتاب 'إفحام المخاصم' ص 51 میں مذکور کلام کے موافق ہے۔ (6) دیکھیے زاد المسیر 2/ 137 - 138۔ (7) تفسیر البغوی 1/ 454۔

٤٧٨ Surah An-Nisa, Verses 78 - 79

Ibn Abbas said: And the meaning of {from you} [min 'indika] is: due to your poor management. And it was said: {from you}: due to your bad omen, as we mentioned, meaning: due to the bad omen that befell us; they said it by way of superstition (tatayyur). Allah Almighty said: {Say: All is from Allah} meaning: hardship and ease, victory and defeat are from Allah, meaning: by Allah's decree and predestination. {So what is [the matter] with those people that they can hardly understand any statement?} meaning: what is the matter with them that they do not understand that everything is from Allah (1).

The Almighty's saying: {What comes to you of good is from Allah, but what comes to you of evil, [O man], is from yourself. And We have sent you, [O Muhammad], to the people as a messenger, and sufficient is Allah as Witness. (79)}

The Almighty's saying: {What comes to you of good is from Allah, but what comes to you of evil, [O man], is from yourself} meaning: whatever good has come to you, O Muhammad, in terms of fertility, ease, health, and well-being, it is by Allah's grace upon you and His kindness to you; and whatever has come to you in terms of drought and hardship, it is due to a sin you committed for which you were punished. The address is to the Prophet ﷺ but the intended meaning is his nation (Ummah). Meaning: O people, whatever fertility and abundance of sustenance reaches you, it is from Allah's favor upon you; and whatever drought and narrowness of sustenance reaches you, it is from yourselves, meaning: because of your sins that happened to you. This was said by Al-Hasan, Al-Suddi, and others, just as the Almighty said: {O Prophet, when you [Muslims] divorce women} [At-Talaq: 1].

And it was said: The address is to man, meaning the human race; just as the Almighty said: {By time, (1) Indeed, mankind is in loss} [Al-Asr: 1-2] meaning: indeed, people are in loss. Do you not see that He made an exception from them by saying: {Except those who have believed}, and an exception is only made from a group or a collective (2). According to this interpretation, His saying: "What comes to you" would be a new sentence (isti'naf).

And it was said: There is an omission in the speech, estimated as: "they say," and according to this, the speech would be connected; the meaning being: so what is [the matter] with these people that they can hardly understand any statement, until they say: whatever good comes to you...

(1) Hazz al-Ghalasim pp. 51 - 52. (2) Hazz al-Ghalasim p. 52.

४६८ सूरह अन-निसा, आयत ७८ - ७९

इब्न अब्बास ने कहा: "तुम्हारी ओर से" (मिन इन्दिक) का अर्थ है: तुम्हारे खराब प्रबंधन के कारण। और यह भी कहा गया है: "तुम्हारी ओर से": तुम्हारी अपशकुन के कारण, जैसा कि हमने उल्लेख किया है, अर्थात: उस अपशकुन के कारण जो हमें लगा, उन्होंने यह अंधविश्वास (ततय्युर) के तौर पर कहा। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {कह दीजिए: सब कुछ अल्लाह की ओर से है} अर्थात: तंगी और खुशहाली, जीत और हार सब अल्लाह की ओर से है, यानी अल्लाह के फैसले और तक़दीर से है। {तो इन लोगों को क्या हो गया है कि वे कोई बात समझने के क़रीब भी नहीं पहुँचते?} अर्थात: उन्हें क्या हुआ है कि वे नहीं समझते कि सब कुछ अल्लाह की ओर से है (१)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जो भलाई भी तुम्हें पहुँचती है वह अल्लाह की ओर से है, और जो बुराई भी तुम्हें पहुँचती है वह तुम्हारे अपने कारण है। और (ऐ मुहम्मद!) हमने आपको लोगों के लिए रसूल बनाकर भेजा है और गवाह के रूप में अल्लाह ही काफ़ी है। ७९}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जो भलाई भी तुम्हें पहुँचती है वह अल्लाह की ओर से है, और जो बुराई भी तुम्हें पहुँचती है वह तुम्हारे अपने कारण है} अर्थात: ऐ मुहम्मद! खुशहाली, आसानी, स्वास्थ्य और सुरक्षा के रूप में जो कुछ भी आपको मिला है, वह आप पर अल्लाह की कृपा और उसके एहसान के कारण है; और जो कुछ भी सूखे और कठिनाई के रूप में आपको मिला है, वह आपके द्वारा किए गए किसी पाप के कारण है जिसकी आपको सजा दी गई। यह संबोधन नबी ﷺ के लिए है लेकिन इसका तात्पर्य उनकी उम्मत से है। अर्थात: ऐ लोगों! हरियाली और जीविका की प्रचुरता के रूप में जो कुछ भी तुम तक पहुँचता है, वह अल्लाह का तुम पर एहसान है; और सूखे और जीविका की तंगी के रूप में जो कुछ भी तुम तक पहुँचता है, वह तुम्हारी अपनी ओर से है, यानी: तुम्हारे पापों के कारण ऐसा हुआ। यह बात अल-हसन, अस-सुद्दी और अन्य लोगों ने कही है, ठीक वैसे ही जैसे अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {ऐ नबी! जब तुम अपनी औरतों को तलाक़ दो} [अत-तलाक: १]।

और यह भी कहा गया है: संबोधन इंसान के लिए है, जिसका अर्थ पूरी मानव जाति है; जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {समय की शपथ! (१) वास्तव में इंसान घाटे में है} [अल-अस्र: १-२] अर्थात: वास्तव में लोग घाटे में हैं। क्या आप नहीं देखते कि उसने उनमें से अपवाद करते हुए फ़रमाया: {सिवाय उनके जो ईमान लाए}, और अपवाद केवल एक समूह या जमात से ही किया जाता

है (२)। इस व्याख्या के अनुसार, उसका कथन: "जो कुछ भी तुम्हें पहुँचता है" एक नया वाक्य (इस्तिनाफ़) होगा।

और यह भी कहा गया है: भाषा में एक शब्द छिपा हुआ है जिसका अनुमान है: "वे कहते हैं", और इसके अनुसार बात जुड़ी हुई होगी; अर्थ यह है कि: इन लोगों को क्या हो गया है कि वे कोई बात समझने के क़रीब नहीं पहुँचते, यहाँ तक कि वे कहने लगते हैं: जो भी भलाई तुम्हें पहुँचती है...

(१) हज़्ज़ अल-ग़लासिम पृष्ठ ५१ - ५२। (२) हज़्ज़ अल-ग़लासिम पृष्ठ ५२।

468 سورة النساء، آیت 78 - 79

ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ﴿مِنْ عِندِكَ﴾ (تمہاری طرف سے) کا معنی ہے: تمہاری بری تدبیر کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: "تمہاری طرف سے": تمہاری نحوست کی وجہ سے، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، یعنی: اس نحوست کی وجہ سے جو ہمیں لاحق ہوئی، انہوں نے یہ بات بدشگونی (تطیُّر) کے طور پر کہی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِندِ اللَّهِ﴾ (فرما دیجیے: سب اللہ کی طرف سے ہے) یعنی: سختی اور آسانی، فتح اور شکست سب اللہ کی طرف سے ہے، یعنی: اللہ کی قضا اور اس کی تقدیر سے ہے۔ ﴿فَمَالِ هَؤُلَاء الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا﴾ یعنی: ان لوگوں کو کیا ہوا ہے کہ وہ یہ بات نہیں سمجھتے کہ سب کچھ اللہ کی طرف سے ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿مَّا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِن سَيِّئَةٍ فَمِن نَّفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا 79﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿مَّا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِن سَيِّئَةٍ فَمِن نَّفْسِكَ﴾ یعنی: اے محمد! خوشحالی، آسودگی، صحت اور سلامتی کی صورت میں جو کچھ بھی آپ کو پہنچا، وہ آپ پر اللہ کا فضل اور اس کا احسان ہے؛ اور قحط اور سختی کی صورت میں جو کچھ بھی آپ کو پہنچا؛ تو وہ اس گناہ کی وجہ سے ہے جو آپ سے سرزد ہوا جس پر آپ کو سزا دی گئی۔ اور خطاب نبی کریم ﷺ سے ہے لیکن مراد ان کی امت ہے۔ یعنی: اے لوگو! خوشحالی اور رزق کی وسعت کی صورت میں جو کچھ بھی تمہیں پہنچتا ہے؛ تو وہ اللہ کے تم پر فضل سے ہے، اور قحط اور رزق کی تنگی کی صورت میں جو کچھ تمہیں پہنچتا ہے؛ تو وہ تمہاری اپنی طرف سے ہے، یعنی: تمہارے گناہوں کی وجہ سے تم پر ایسا ہوا۔ یہ بات حسن، سدی اور دیگر مفسرین نے کہی

ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ﴾ [الطلاق: 1] (اے نبی! جب تم اپنی عورتوں کو طلاق دو)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: خطاب انسان سے ہے، اور اس سے مراد نوعِ انسانی ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالْعَصْرِ 1 إِنَّ الْإِنسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ [العصر: 1-2] یعنی: بیشک لوگ خسارے میں ہیں، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ نے ان میں سے استثنیٰ کرتے ہوئے فرمایا: ﴿إِلا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ (سوائے ان لوگوں کے جو ایمان لائے)، اور استثنیٰ صرف ایک گروہ یا جماعت ہی سے کیا جاتا ہے (2)۔ اس تاویل کی بنیاد پر اللہ کا فرمان: "مَا أَصَابَكَ" کلامِ نو (استئناف) ہوگا۔

اور کہا گیا: کلام میں ایک لفظ حذف ہے جس کی تقدیر یہ ہے: "وہ کہتے ہیں"، اور اس بنیاد پر کلام متصل ہوگا؛ اور معنی یہ ہے کہ: پس ان لوگوں کو کیا ہوا ہے کہ وہ بات سمجھنے کے قریب نہیں پہنچتے، یہاں تک کہ وہ کہتے ہیں: جو بھلائی بھی تمہیں پہنچتی ہے...

(1) حز الغلاصم ص 51 - 52۔ (2) حز الغلاصم ص 52۔

Surah An-Nisa, Verse 79 Page 469

...from Allah(1)... It is said: The interrogative "Alif" is implicit, and the meaning is: Is it from yourself? Similar to it is Allah Almighty's saying: {And is that a favor you reproach me with?} [Ash-Shu'ara: 22], meaning: Is that a favor(2)? Likewise, Allah Almighty's saying: {When he saw the moon rising, he said, "This is my Lord"} [Al-An'am: 77], meaning: Is this my Lord? Abu Khirash al-Hudhali said: They comforted me(3) and said, "O Khuwaylid, do not be afraid." So I said, recognizing their faces: "Are they they?"(4) He meant: "Are they?", so he made the interrogative Alif implicit(5), which is common, and it will be mentioned again(6). Al-Akhfash said: "Ma" is in the sense of "alladhi" (that which). And it was said: It is a conditional [particle]. An-Nahhas said(7): The correct view is that of Al-Akhfash, because it was revealed concerning a specific thing, namely drought; and this is not part of acts of disobedience at all. Had it been part of them, it would have been: "Whatever evil has struck you"(8). Abd al-Wahhab bin Mujahid narrated from his father, from Ibn Abbas, Ubayy, and Ibn Mas'ud: "What...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/82. Ibn Atiyyah mentioned that according to this opinion, the meaning of the verse would be like the meaning of the preceding one in the saying of Allah Almighty: {And if a good thing reaches them, they say, "This is from Allah"}. (2) Zad al-Masir 2/139. Ibn al-Jawzi attributed this saying to Ibn al-Anbari, and Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrar al-Wajiz 2/82 to al-Mahdawi. (3) In the manuscripts: "Ramuni" (they pelted me), but what is confirmed is from the sources. (4) Sharh Diwan al-Hudhaliyyin 2/144, Al-Ma'ani al-Kabir by Ibn Qutaybah 2/902, in which it says: "La tura'" instead of "Lam tura'", Jamharat al-Amthal 1/206, Islah al-Mantiq p. 173, and Al-Ishtiqaq by Ibn Durayd 2/488. Ibn Qutaybah said: "Rafuni", meaning: they calmed me down; "La turaw'": do not be afraid; "Hum hum": meaning they are the very ones I fear. (5) Tafsir al-Tabari 9/360. (6) When interpreting the two aforementioned verses from Surah al-An'am and Surah al-Shu'ara, and the author will mention the verse there with the narration: "Rafuni". (7) In I'rab al-Qur'an 1/473, and from him the author quoted the words of al-Akhfash. (8) See the detail of this matter in Al-Durr al-Masun 4/47.

सूरह अन-निसा, आयत 79 पृष्ठ 469

...अल्लाह की ओर से(1)... कहा गया है: प्रश्नवाचक "अलिफ़" अंतर्निहित है, और अर्थ है: क्या यह तुम्हारी ओर से है? इसी के समान अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और क्या वह एक उपकार है जिसका तू मुझ पर अहसान जताता है?} [अश-शुआरा: 22], जिसका अर्थ है: क्या वह एक उपकार है(2)? इसी प्रकार अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर जब उसने चाँद को चमकते हुए देखा, तो कहा, "यह मेरा रब है"} [अल-अनआम: 77], जिसका अर्थ है: क्या यह मेरा रब है? अबू खिराश अल-हुधली ने कहा: उन्होंने मुझे सांत्वना दी(3) और कहा, "ओ खुवैलिद, डरो मत।" तो मैंने उनके चेहरों को पहचानते हुए कहा: "क्या वे वही हैं?"(4) उनका तात्पर्य था: "क्या वे हैं?", इसलिए उन्होंने प्रश्नवाचक अलिफ़ को अंतर्निहित रखा(5), जो कि आम है, और यह आगे आएगा(6)। अल-अख़फ़श ने कहा: "मा" का अर्थ "अल्लाज़ी" (वह जो) के अर्थ में है। और कहा गया है: यह एक शर्त [कण] है। अन-नहहास ने कहा(7): सही विचार अल-अख़फ़श का है; क्योंकि यह एक विशिष्ट चीज़, यानी सूखे के बारे में अवतरित हुआ था; और यह अवज्ञा के कार्यों में से नहीं है। यदि यह उनमें से होता, तो यह होता: "जो भी बुराई तुम्हें पहुंची है"(8)। अब्द अल-वहाब बिन मुजाहिद ने अपने पिता से, इब्न अब्बास, उबैय और इब्न मसऊद से वर्णन किया: "जो...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/82। इब्न अतिय्याह ने उल्लेख किया कि इस राय के अनुसार, आयत का अर्थ अल्लाह सर्वशक्तिमान के कथन में पिछली आयत के अर्थ की तरह होगा: {और यदि उन्हें कोई भलाई पहुँचती है, तो वे कहते हैं, "यह अल्लाह की ओर से है"}। (2) ज़ाद अल-मसीर 2/139। इब्न अल-जौज़ी ने इस कथन का श्रेय इब्न अल-अंबारी को दिया, और इब्न अतिय्याह ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/82 में अल-महदवी को दिया। (3) पांडुलिपियों में: "रमुनी" (उन्होंने मुझ पर पथराव किया), लेकिन स्रोतों से जो पुष्ट है वह है "रफ़ूनी"। (4) शरह दीवान अल-हुधलिय्यीन 2/144, इब्न कुतैबा द्वारा अल-मानी अल-कबीर 2/902, जिसमें लिखा है: "ला तुरा'" के बजाय "लम तुरा'", जम्हरत अल-अमथाल 1/206, इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 173, और इब्न दुरैद द्वारा अल-इश्तिक़ाक 2/488। इब्न कुतैबा ने कहा: "रफ़ूनी", अर्थात: उन्होंने मुझे शांत किया; "ला तुरौ'": डरो मत; "हुम हुम": अर्थात वे वही हैं जिनसे मैं डरता हूँ। (5) तफ़सीर अल-तबरी 9/360। (6) सूरह अल-अनआम और सूरह अल-शुआरा की उपर्युक्त दो आयतों की व्याख्या करते समय, और लेखक वहाँ इस छंद का उल्लेख "रफ़ूनी" वर्णन के साथ करेंगे। (7) इराब अल-क़ुरआन 1/473 में, और उनसे लेखक ने

अल-अख़फ़श के शब्दों को उद्धृत किया। (8) इस मामले का विवरण अल-दुर अल-मसून 4/47 में देखें।

سورہ النساء، آیت 79 صفحہ 469

...اللہ کی طرف سے(1)... اور کہا گیا: الفِ استفہام (سوالیہ الف) پوشیدہ ہے، اور معنی ہے: کیا تمہاری طرف سے ہے؟ اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ﴾ [الشعراء: 22] اور معنی ہے: کیا وہ کوئی نعمت ہے(2)؟ اسی طرح اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلَمَّا رَءَا الْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ هَذَا رَبِي﴾ [الأنعام: 77] یعنی: کیا یہ میرا رب ہے؟ ابو خراش الہذلی نے کہا: انہوں نے مجھے تسلی دی(3) اور کہا کہ اے خویلد نہ ڈرو، تو میں نے ان کے چہروں کو پہچانتے ہوئے کہا: کیا وہ وہی ہیں؟(4) اس کی مراد تھی: "أهم" (کیا وہ ہیں؟)، تو اس نے الفِ استفہام کو پوشیدہ رکھا(5)، اور یہ کثیر ہے، اور آگے آئے گا(6)۔ الاخفش نے کہا: "ما" بمعنی "الذی" (جو کہ) ہے۔ اور کہا گیا: یہ شرطیہ ہے۔ النحاس نے کہا(7): صواب الاخفش کا قول ہے؛ کیونکہ یہ ایک مخصوص چیز یعنی قحط کے بارے میں نازل ہوا؛ اور یہ معصیت (نافرمانی) کی چیزوں میں سے نہیں ہے، اور اگر یہ ان میں سے ہوتا تو یوں ہوتا: "وما أصبتَ من سيئة"(8)۔ اور عبد الوہاب بن مجاہد نے اپنے والد سے، انہوں نے ابن عباس، ابی اور ابن مسعود سے روایت کی: "ما...

(1) المحرر الوجیز 2/ 82، اور ابن عطیہ نے ذکر کیا کہ اس قول کے مطابق آیت کا معنی وہی ہوگا جو اس سے پہلی آیت کا اللہ تعالیٰ کے اس فرمان میں ہے: ﴿وَإِن تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِندِ اللَّهِ﴾۔ (2) زاد المسیر 2/ 139، اور ابن الجوزی نے اس قول کو ابن الانباری کی طرف منسوب کیا، اور ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 2/ 82 میں المہدوی کی طرف منسوب کیا۔ (3) نسخوں میں "رموني" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ مصادر سے "رفوني" ہے۔ (4) شرح دیوان الهذليين 2/ 144، اور ابن قتیبہ کی المعانی الکبیر 2/ 902، اور اس میں ہے: "لا ترع" بجائے "لم ترع"، اور جمهرة الأمثال 1/ 206، اور إصلاح المنطق ص 173، اور ابن درید کی الاشتقاق 2/ 488۔ ابن

قتیبہ نے کہا: "رفوني" یعنی انہوں نے مجھے سکون دیا، "لا تروع": نہ ڈرو، "هم هم": یعنی وہ وہی ہیں جن سے میں ڈرتا ہوں۔ (5) تفسیر الطبري 9/ 360۔ (6) سورہ الانعام اور سورہ الشعراء کی گزشتہ دو آیتوں کی تفسیر کے وقت، اور مصنف وہاں اس شعر کو "رفوني" کی روایت سے ذکر کریں گے۔ (7) إعراب القرآن 1/ 473 میں، اور ان سے مصنف نے الاخفش کا کلام نقل کیا۔ (8) اس مسئلے کی تفصیل الدر المصون 4/ 47 میں دیکھیں۔

Surat an-Nisa: Verse 79 470

“What comes to you of good is from Allah, but what comes to you of evil is from yourself, and I have decreed it upon you.” (1) This is a reading based on interpretation, and some people of deviation have sought to prove it from the Quran. The narration of this from Ibn Abbas (2) and Ibn Mas'ud and Ubayy is disconnected (munqati'); because Mujahid did not meet Abdullah [Ibn Mas'ud] nor Ubayy (3). According to the view of those who said: the “good” (hasanah) is the victory and spoils on the day of Badr, and the “evil” (sayyi'ah) is what befell them on the day of Uhud (4), so they were punished (5) for the disagreement of the archers whom the Messenger of Allah ﷺ ordered to protect his rear and not to leave their positions. When they saw the defeat of Quraysh and the Muslims taking spoils, they left their battle-ranks (6). Khalid bin al-Walid noticed—and he was with the disbelievers that day—that the rear of the Messenger of Allah ﷺ was exposed. He took a squadron of cavalry, circled around until he was behind the Muslims, and launched an attack on them. No one remained behind the Messenger of Allah ﷺ from among the archers except the keeper of the banner, who kept the Prophet's ﷺ instruction until he was martyred at his post, according to what was mentioned before in “Aal Imran” (7). Thus, Allah the Almighty revealed the counterpart to this verse, which is His saying: “Why [is it that] when a [single] disaster struck you [on the day of Uhud], although you had struck [the enemy in the battle of Badr] with one twice as great, you said, ‘From where is this?’ Say, ‘It is from yourselves.’” [Aal Imran: 165]. It is not permissible for the “good” here to mean obedience and the “evil” to mean disobedience, as the Qadariyah said;

---

(1) Al-Nahhas mentioned it in “I'rab al-Quran” 1/474, and “Ma'ani al-Quran” 2/136 on the authority of Ibn Abbas, and it was extracted by Ibn al-Mundhir, and Ibn al-Anbari in “al-Masahif”, as in “al-Durr al-Manthur” 2/185 on the authority of Ubayy and Ibn Mas'ud. Ibn Atiyah mentioned it in “al-Muharrar al-Wajiz” 2/82 from Ibn Mas'ud with the wording: “and I have decreed it”, and it is narrated that Ubayy and Ibn Mas'ud read: “and I have ordained it upon you”. (2) His words: from Ibn Abbas, from (th). (3) Look at “al-Marasil” by Ibn Abi Hatim p. 162. (4) Extracted by al-Tabari 7/242 on the authority of Ibn Abbas. (5) In (m): “they”, and in the rest of the manuscripts: “as if they”, and the established text is from “Hazz al-Ghalasam” p. 52, and the text continues until the end of this issue. (6) Plural of “masaff”: which is the place of the rank in war, where ranks stand. “Mu'jam Matn al-Lugha” (saff). (7) 5 / 358.

सूरा अन-निसा: आयत ७९ ४७०

“जो कुछ भलाई तुम्हें पहुँचती है वह अल्लाह की ओर से है, और जो बुराई तुम्हें पहुँचती है वह तुम्हारी अपनी ओर से है, और मैंने उसे तुम पर लिख दिया है।” (१) यह व्याख्या पर आधारित एक पाठ (क़िरात) है, और विचलित लोगों ने इसे कुरान से सिद्ध करने की कोशिश की है। इब्न अब्बास (२), इब्न मसूद और उबय से यह वर्णन टूटा हुआ (मुनक़ाति) है; क्योंकि मुजाहिद की मुलाक़ात न अब्दुल्ला [इब्न मसूद] से हुई और न उबय से (३)। उन लोगों के कथन के अनुसार जिन्होंने कहा: “भलाई” (हसनाह) बद्र के दिन की जीत और गनीमत है, और “बुराई” (सय्यिअह) वह है जो उन्हें उहुद के दिन पहुँची (४), इसलिए उन्हें उन तीरंदाजों की असहमति के कारण दंडित (५) किया गया जिन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी पीठ की रक्षा करने और अपनी जगह न छोड़ने का आदेश दिया था। जब उन्होंने कुरैश की हार और मुसलमानों को गनीमत लूटते देखा, तो उन्होंने अपने मोर्चों (६) को छोड़ दिया। खालिद बिन अल-वालिद ने देखा - और वह उस दिन काफ़िरों के साथ थे - कि तीरंदाजों के हटने से अल्लाह के रसूल ﷺ का पिछला हिस्सा असुरक्षित हो गया है। उन्होंने घुड़सवारों का एक दस्ता लिया, चारों ओर चक्कर लगाया यहाँ तक कि वह मुसलमानों के पीछे आ गए और उन पर हमला कर दिया। तीरंदाजों में से अल्लाह के रसूल ﷺ के पीछे झंडे के स्वामी (साहिब अल-रायः) के अलावा कोई नहीं बचा, जिन्होंने नबी ﷺ की वसीयत का पालन किया यहाँ तक कि वह अपने स्थान पर शहीद हो गए, जैसा कि “आल इमरान” में पहले बताया जा चुका है (७)। अतः अल्लाह तआला ने इस आयत के समान आयत नाजिल की, जो उसका कथन है: “जब तुम्हें एक विपत्ति पहुँची (उहुद के दिन), जबकि तुम उससे दोगुनी (बद्र में) पहुँचा चुके थे, तो तुमने कहा: ‘यह कहाँ से आ गया?’ कह दीजिए: ‘यह तुम्हारी अपनी ओर से है।’” [आल इमरान: १६५]। यह जायज़ नहीं है कि यहाँ “भलाई” का अर्थ “आज्ञाकारिता” और “बुराई” का अर्थ “अवज्ञा” (पाप) हो, जैसा कि क़दरिया ने कहा है;

---

(१) अल-नहहास ने “इराब अल-कुरान” १/४७४ में और “मानी अल-कुरान” २/१३६ में इब्न अब्बास के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और इसे इब्न अल-मुनज़िर और इब्न अल-अनबारी ने “अल-मसाहिफ” में उद्धृत किया है, जैसा कि “अल-दुर्र अल-मनथूर” २/१८५ में उबय और इब्न मसूद के हवाले से है। इब्न अतिया ने “अल-मुहर्रर अल-वजीज़” २/८२ में इब्न मसूद के हवाले से इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: “और मैंने इसे तय कर दिया है”, और वर्णित है कि उबय और इब्न मसूद ने पढ़ा: “और मैंने इसे तुम पर अनिवार्य कर दिया है”। (२) उनका कथन: इब्न अब्बास से, (ज़) से। (३) इब्न अबी हातिम की “अल-मरासील” पृष्ठ १६२ देखें। (४) अल-तबरी ७/२४२ ने इब्न अब्बास के हवाले

से निकाला है। (५) (म) में: "वे", और बाकी प्रतियों में: "मानो वे", और स्थापित पाठ "हज़ अल-ग़लासम" पृष्ठ ५२ से है, और बात इस मुद्दे के अंत तक जारी रहती है। (६) "मसफ़" का बहुवचन: जो युद्ध में पंक्ति का स्थान है, जहाँ पंक्तियाँ खड़ी होती हैं। "मुअजम मतन अल-लुग़ा" (सफ़)। (७) ५ / ३५८।

سورة النساء: آیت ۷۹ ۴۷۰

"تجھے جو بھلائی پہنچتی ہے وہ اللہ کی طرف سے ہے، اور جو برائی تجھے پہنچتی ہے وہ تیرے اپنے نفس کی طرف سے ہے، اور میں نے اسے تجھ پر لکھ دیا ہے۔" (۱) یہ تفسیر پر مبنی ایک قراءت ہے، اور اہل زیغ نے اسے قرآن سے ثابت کرنے کی کوشش کی ہے۔ ابن عباس (۲)، ابن مسعود اور ابی سے یہ روایت منقطع ہے؛ کیونکہ مجاہد کی ملاقات نہ عبداللہ [بن مسعود] سے ہوئی اور نہ ابی سے (۳)۔ اور ان لوگوں کے قول کے مطابق جنہوں نے کہا: "حسنہ" (بھلائی) یومِ بدر کی فتح اور غنیمت ہے، اور "سیہ" (برائی) وہ ہے جو انہیں احد کے دن پہنچی (۴)، چنانچہ انہیں ان تیر اندازوں کی مخالفت کی وجہ سے سزا دی گئی (۵) جنہیں رسول اللہ ﷺ نے اپنی پشت کی حفاظت کرنے اور اپنی جگہ نہ چھوڑنے کا حکم دیا تھا۔ جب انہوں نے قریش کی شکست اور مسلمانوں کو مالِ غنیمت سمیٹتے دیکھا، تو انہوں نے اپنے مورچے (۶) چھوڑ دیئے۔ خالد بن ولید نے دیکھا—اور وہ اس دن کافروں کے ساتھ تھے—کہ تیر اندازوں کے ہٹ جانے سے رسول اللہ ﷺ کی پشت خالی ہو گئی ہے۔ انہوں نے سواروں کا ایک دستہ لیا، چکر کاٹ کر مسلمانوں کے پیچھے پہنچ گئے اور ان پر حملہ کر دیا۔ رسول اللہ ﷺ کے پیچھے تیر اندازوں میں سے علمبردار (صاحب الرایہ) کے سوا کوئی باقی نہ رہا، جنہوں نے نبی ﷺ کی وصیت کی لاج رکھی یہاں تک کہ وہ اپنے مقام پر شہید ہو گئے، جیسا کہ "آل عمران" میں پہلے ذکر ہو چکا ہے (۷)۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اس آیت کی ہم پلہ آیت نازل فرمائی، جو اس کا ارشاد ہے: "کیا جب تمہیں ایک مصیبت پہنچی (احد کے دن)، حالانکہ تم اس سے دوگنی (بدر میں) پہنچا چکے تھے، تو تم نے کہا: 'یہ کہاں سے آ گئی؟' فرما دیجئے: 'یہ تمہاری اپنی طرف سے ہے۔'" [آل عمران: ۱۶۵]۔ اور یہ جائز نہیں کہ یہاں "حسنہ" سے مراد طاعت اور "سیہ" سے مراد معصیت ہو، جیسا کہ قدریہ کا قول ہے؛

(١) النحاس نے "اعراب القرآن" ١/٤٧٤ میں، اور "معانی القرآن" ٢/١٣٦ میں ابن عباس کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے، اور اسے ابن المنذر، ابن الانباری نے "المصاحف" میں نکالا ہے، جیسا کہ "الدر المنثور" ٢/١٨٥ میں ابی اور ابن مسعود کے حوالے سے ہے۔ ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" ٢/٨٢ میں ابن مسعود سے ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا: "اور میں نے اسے فیصلہ کر دیا ہے"، اور مروی ہے کہ ابی اور ابن مسعود نے پڑھا: "اور میں نے اسے تم پر لازم کر دیا ہے"۔ (٢) ان کا قول: ابن عباس سے، (ظ) سے۔ (٣) ابن ابی حاتم کی "المراسیل" ص ١٦٢ دیکھیں۔ (٤) اسے طبری نے ٧/٢٤٢ میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (٥) (م) میں: "وہ"، اور باقی نسخوں میں: "گویا وہ"، اور ثابت شدہ متن "حز الغلاصم" ص ٥٢ سے ہے، اور کلام اس مسئلے کے آخر تک جاری رہتا ہے۔ (٦) "مَصَفّ" کی جمع: جو جنگ میں صف کی جگہ ہے، جہاں صفیں کھڑی ہوتی ہیں۔ "معجم متن اللغۃ" (صف)۔ (٧) ٥ / ٣٥٨۔

If it were so, it would have been: "what you have hit," as we presented, since it is in the sense of 'act' according to them and 'earning' according to us. Good (al-hasanah) is only obedience, and evil (al-sayyi'ah) is disobedience, in such verses as His saying: {Whoever comes with a good deed will be rewarded tenfold, and whoever comes with an evil deed will be recompensed for no more than its like} [Al-An'am: 160].

As for this verse, it is as we previously explained regarding fertility and drought, prosperity and hardship, similar to what came in the verse of "Al-A'raf," which is His saying: {We afflicted Pharaoh's people with years of drought and crop failure, so they might take heed} [Verse: 130]. {By years}: by drought year after year; He withheld rain from them, so their fruits decreased, and their prices rose. {When prosperity came their way, they said, "This is ours," but when adversity befell them, they blamed it on Moses and those with him} meaning: they saw them as bad omens and said: "This is because of our following you and obeying you." So God responded to them by saying: {Indeed, their fate is determined by Allah} [Al-A'raf: 131], meaning that the bird of blessing and the bird of misfortune—from good and evil, benefit and harm—is from Allah Almighty, a created being has no part in it. Likewise is His saying regarding what He reported about them attributing it to the Prophet (PBUH) when He said: {But if an evil thing befalls them, they say, "This is from you." Say: All is from Allah} just as He said: {Indeed, their fate is determined by Allah} [Al-A'raf: 131], and as He said: {And what befell you on the day the two armies met was by Allah's permission} [Al-Imran: 166], meaning: by Allah's decree, destiny, and knowledge. The verses of the Book bear witness to one another.

Our scholars said (1): Whoever believes in Allah and the Last Day should not doubt that everything is by Allah's decree, destiny, will, and volition; as He said: {We test you with evil and good as a trial} [Al-Anbiya: 35], and He said: {And when Allah intends evil for a people, there is no turning it back, and they have no protector besides Him} [Ar-Ra'd: 11].

Issue: Some of the ignorant among the people of Sunnah have pulled at this verse and argued with it, just as the Qadariyyah pulled at it and argued with it. The basis of their argument is that the Qadariyyah say: Goodness here...

---

(2) He is Sheeth bin Ibrahim, and his words are in "Haz al-Ghalasim" p. 54.

४७१ सूरह अन-निसा: आयत ७९

यदि ऐसा होता, तो यह होता: "जो तुमने प्राप्त किया," जैसा कि हमने पहले बताया है, क्योंकि उनके अनुसार यह 'क्रिया' के अर्थ में है और हमारे अनुसार 'अर्जन' के अर्थ में। और 'हसना' (अच्छाई) केवल आज्ञाकारिता है, और 'सय्यिअह' (बुराई) अवज्ञा है, जैसे कि उनके इस कथन में: {जो कोई एक अच्छा काम लेकर आएगा, उसे उसका दस गुना मिलेगा, और जो कोई बुरा काम लेकर आएगा, उसे उसके समान ही बदला दिया जाएगा} [अल-अनआम: १६०]।

रही बात इस आयत की; तो यह वैसा ही है जैसा कि हमने पहले इसकी व्याख्या उपजाऊपन और अकाल, और खुशहाली और कठिनाई के रूप में की है, जैसा कि "अल-अराफ" की आयत में आया है, और वह अल्लाह तआला का यह कथन है: {हमने फिरौन के लोगों को अकाल के वर्षों और फलों की कमी में पकड़ लिया ताकि वे नसीहत हासिल करें} [आयत: १३०]। {वर्षों के द्वारा}: साल-दर-साल अकाल द्वारा, उनसे बारिश रोक ली गई, जिससे उनके फल कम हो गए और उनकी कीमतें बढ़ गईं। {फिर जब उनके पास कोई अच्छी चीज़ आती, तो वे कहते, "यह हमारे लिए है," और यदि उन पर कोई बुराई आती, तो वे मूसा और उनके साथ वालों को मनहूस समझते थे} यानी: वे उन्हें अपशकुन मानते थे, और कहते थे: यह हमारे तुम्हारे पीछे चलने और तुम्हारी आज्ञा मानने के कारण है, तो अल्लाह ने उन्हें उनके इस कथन के साथ उत्तर दिया: {सावधान, उनका भाग्य तो अल्लाह के पास है} [अल-अराफ: १३१] यानी बरकत का पक्षी और अपशकुन का पक्षी—भलाई और बुराई, लाभ और हानि में से—अल्लाह तआला की ओर से है, इसमें किसी जीव का कोई हाथ नहीं है। इसी तरह अल्लाह तआला का वह कथन है जो उनके बारे में बताया गया है कि वे इसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ओर संदर्भित करते थे, जहाँ उन्होंने कहा: {और यदि उन्हें कोई बुराई पहुँचती है, तो वे कहते हैं, "यह तुम्हारी ओर से है।" कह दो: सब अल्लाह की ओर से है} जैसा कि उन्होंने कहा: {सावधान, उनका भाग्य तो अल्लाह के पास है} [अल-अराफ: १३१], और जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और जो कुछ तुम्हें उस दिन पहुँचा जिस दिन दो सेनाएँ आपस में भिड़ी थीं, वह अल्लाह की अनुमति से था} [आले-इमरान: १६६] यानी: अल्लाह के फैसले, भाग्य और उसके ज्ञान से, और किताब की आयतें एक-दूसरे की गवाही देती हैं।

हमारे विद्वानों (१) ने कहा: और जो कोई अल्लाह और अंतिम दिन पर विश्वास करता है, उसे इसमें कोई संदेह नहीं होना चाहिए कि सब कुछ अल्लाह के फैसले, भाग्य, इच्छा और मर्जी से है; जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और हम बुराई और भलाई के द्वारा तुम्हारी परीक्षा लेते हैं} [अल-अंबिया:

३५], और अल्लाह तआला ने कहा: {और जब अल्लाह किसी कौम के साथ बुराई का इरादा करता है, तो उसे कोई टाल नहीं सकता, और उनके लिए उसके सिवा कोई संरक्षक नहीं है} [अर-रअद: ११]।

मसला: सुन्नत वालों में से कुछ अज्ञानियों ने इस आयत को खींचा है और इसके साथ तर्क किया है, जैसे कि क़दरिया ने इसे खींचा और इसके साथ तर्क किया, और उनके तर्क का आधार यह है: कि क़दरिया कहते हैं: यहाँ 'हसना' (अच्छाई)...

---

(२) वह शीथ बिन इब्राहिम हैं, और उनकी बात "हज़ अल-ग़लासिम" पृष्ठ ५४ में है।

471 سورة النساء: آیت 79

کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو وہ اس طرح ہوتا: "جو تمہیں پہنچا،" جیسا کہ ہم پہلے بیان کر چکے ہیں، کیونکہ ان کے نزدیک یہ 'فعل' کے معنی میں ہے اور ہمارے نزدیک 'کسب' (کمائی) کے معنی میں۔ اور 'حسنہ' (نیکی) سے مراد اطاعت ہے، اور 'سیئہ' (برائی) سے مراد نافرمانی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: {جو کوئی نیکی لائے گا اس کے لیے اس جیسی دس گنا ہیں، اور جو کوئی برائی لائے گا تو اسے صرف اسی کے برابر بدلہ دیا جائے گا} [الأنعام: 160]۔

رہا اس آیت میں معاملہ؛ تو یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ ہم نے پہلے اس کی تشریح کی کہ اس سے مراد زرخیزی اور قحط، اور خوشحالی اور سختی ہے، جیسا کہ سورہ "الأعراف" کی آیت میں آیا ہے اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور ہم نے آلِ فرعون کو قحط کے سالوں اور پھلوں کی کمی میں پکڑ لیا تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں} [آیت: 130]۔ {سالوں کے ذریعے}: یعنی سال بہ سال قحط کے ذریعے، ان سے بارش روک لی گئی، چنانچہ ان کے پھل کم ہو گئے اور قیمتیں بڑھ گئیں۔ {پھر جب ان کے پاس کوئی اچھائی آتی تو کہتے کہ یہ ہمارے لیے ہے، اور اگر انہیں کوئی برائی پہنچتی تو وہ موسیٰ اور ان کے ساتھیوں کو منحوس قرار دیتے} یعنی: وہ ان سے بدشگونی لیتے تھے، اور کہتے تھے: یہ تمہاری پیروی اور تمہاری فرمانبرداری کی وجہ سے ہے، تو اللہ نے ان کے اس قول کا جواب دیا: {خبردار، ان کی بدقسمتی تو اللہ کے پاس ہے} [الأعراف: 131] یعنی برکت کا پرندہ اور نحوست کا پرندہ—خیر و شر اور نفع و نقصان میں سے—اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہے، اس میں کسی مخلوق کا کوئی عمل دخل نہیں، اسی طرح اللہ تعالیٰ کا وہ قول ہے جو اس نے ان کے بارے میں خبر دی کہ وہ اسے نبی ﷺ کی طرف منسوب کرتے تھے جہاں اس نے فرمایا: {اور اگر انہیں کوئی برائی پہنچتی ہے تو کہتے ہیں کہ یہ آپ کی طرف سے ہے۔ کہو: سب

کچھ اللہ کی طرف سے ہے} جیسا کہ اس نے فرمایا: {خبردار، ان کی بدقسمتی تو اللہ کے پاس ہے} [الأعراف: 131]، اور جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جو کچھ تمہیں اس دن پہنچا جس دن دو جماعتیں آپس میں بھڑی تھیں تو وہ اللہ کے حکم سے تھا} [آل عمران: 166] یعنی: اللہ کے فیصلے، اس کی تقدیر اور اس کے علم سے، اور کتاب کی آیات ایک دوسرے کی گواہی دیتی ہیں۔

ہمارے علماء (1) نے کہا: جو شخص اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتا ہے اسے اس بات میں کوئی شک نہیں ہونا چاہیے کہ ہر چیز اللہ کے فیصلے، اس کی تقدیر، اس کے ارادے اور اس کی مشیت سے ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہم تمہیں برائی اور بھلائی کے ذریعے آزمائش میں ڈالتے ہیں} [الأنبياء: 35]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جب اللہ کسی قوم کے ساتھ برائی کا ارادہ کرتا ہے تو اسے کوئی ٹال نہیں سکتا، اور ان کے لیے اس کے سوا کوئی مددگار نہیں} [الرعد: 11]۔

مسئلہ: اہل سنت کے بعض نادانوں نے اس آیت کو کھینچ تان کر پیش کیا اور اس سے دلیل پکڑی، جیسا کہ قدریہ نے اسے کھینچا تانا اور اس سے دلیل پکڑی، اور ان کے استدلال کی وجہ یہ ہے: کہ قدریہ کہتے ہیں: یہاں حسنہ سے مراد...

---

(2) وہ شیث بن ابراہیم ہیں، اور ان کی کلام "حز الغلاصم" ص 54 میں ہے۔

Surat An-Nisa: Verse 79 472

Obedience, and evil is disobedience. They said: He attributed disobedience in the words of the Almighty: "And whatever evil befalls you, it is from yourself" to man rather than God Almighty. This is the aspect of their attachment to it.

And the aspect of others' attachment to it is the words of the Almighty: "Say, 'All is from Allah'." They said: Thus He attributed good and evil to Himself rather than His creation.

This verse is only attached to by the ignorant of both parties together; because they built that on the premise that evil is disobedience [here], and it is not so because of what we have explained. And Allah knows best.

And if the Qadariyyah(1) said: "Whatever good befalls you" i.e., of obedience, "is from Allah," this is not their belief; because their belief on which they built their doctrine is that good is the act of the doer of good, and evil is the act of the doer of evil. Also, if they had an argument in it, He would have said: Whatever you hit of good, and whatever you hit of evil; because he is the doer of good and evil together, so they are not attributed(2) to him except by his action of them, not by the action of another. This statement was stated by Imam Abu al-Hasan Shith bin Ibrahim bin Muhammad bin Haydarah in his book named "Hazz al-Ghulasim fi Ifham al-Mukhasim"(3).

The saying of the Almighty: "And We have sent you to the people as a messenger" is an emphasized verbal noun (masdar mu'akkad), and it is permissible for the meaning to be: possessing a message. "And sufficient is Allah as a witness" is in the accusative case as a clarification (bayan)(4), and the 'ba' is extra, meaning: Allah is sufficient as a witness to the truthfulness of His Prophet's message and that he is truthful.

---

(1) In (Zha): And if. (2) In the copies: is attributed, and what is confirmed is from Hazz al-Ghulasim. (3) Pp. 51-54, and what preceded in brackets is from it. In the copies it occurred: Abu al-Hasan Shabib, which is a distortion; he is Shith bin Ibrahim Diya' al-Din, known as Ibn al-Hajj, al-Qina'i al-Qifti, the grammarian, linguist, and prosodist. Among his works: Tahdhib Dhihn al-Wa'i fi Islah al-Ra'iyyah wa al-Ra'i, which he wrote for King al-Nasir Salah al-Din Yusuf. He died in the year (598 AH). Mu'jam al-Udaba' 11/277, and Fawat al-Wafayat 2/108. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/474.

सूरा अन-निसा: आयत 79 472

आज्ञाकारिता, और बुराई अवज्ञा है। उन्होंने कहा: उन्होंने सर्वशक्तिमान के शब्दों में अवज्ञा का श्रेय दिया है: "और जो भी बुराई तुम पर आती है, वह तुम्हारी अपनी ओर से है" ईश्वर के बजाय मनुष्य को। यह इसके साथ उनके जुड़ाव का पहलू है।

और दूसरों के इससे जुड़ाव का पहलू सर्वशक्तिमान के ये शब्द हैं: "कहो, 'सब कुछ अल्लाह की ओर से है'।" उन्होंने कहा: इस प्रकार उन्होंने अच्छाई और बुराई का श्रेय अपनी रचना के बजाय खुद को दिया।

यह आयत केवल दोनों पक्षों के अज्ञानियों द्वारा पकड़ी जाती है; क्योंकि उन्होंने इसे इस आधार पर बनाया है कि बुराई [यहाँ] अवज्ञा है, और ऐसा नहीं है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

और यदि कदरिया(1) ने कहा: "जो कुछ अच्छाई तुम्हें प्राप्त होती है" यानी आज्ञाकारिता में से, "वह अल्लाह की ओर से है", तो यह उनका विश्वास नहीं है; क्योंकि उनका विश्वास जिस पर उन्होंने अपना सिद्धांत बनाया है वह यह है कि अच्छाई अच्छा करने वाले का कार्य है, और बुराई बुरा करने वाले का कार्य है। साथ ही, यदि उनके पास इसमें कोई तर्क होता, तो वे कहते: जो कुछ भी तुमने अच्छाई हासिल की, और जो कुछ भी तुमने बुराई हासिल की; क्योंकि वह अच्छाई और बुराई दोनों का करने वाला है, इसलिए उन्हें उसके द्वारा किए गए कार्यों के अलावा किसी और को श्रेय नहीं दिया जाता(2), न कि किसी अन्य के कार्य को। इस कथन को इमाम अबू अल-हसन शिथ बिन इब्राहिम बिन मुहम्मद बिन हैदरह ने अपनी पुस्तक "हज़्ज़ अल-गुलासिम फ़ी इफ़हाम अल-मुखासिम"(3) में दर्ज किया है।

सर्वशक्तिमान का कथन: "और हमने तुम्हें लोगों के लिए एक रसूल बनाकर भेजा है" एक पुष्ट क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर मुअक्कद) है, और इसका अर्थ यह होना जायज़ है: संदेश वाला। "और गवाह के रूप में अल्लाह काफी है" स्पष्टीकरण (बयान)(4) के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है, और 'बा' अतिरिक्त है, जिसका अर्थ है: अल्लाह अपने नबी के संदेश की सच्चाई और उनके सच्चे होने के गवाह के रूप में पर्याप्त है।

---

(1) (ज़): और यदि में। (2) प्रतियों में: जोड़ा जाता है, और जो पुष्ट है वह हज़्ज़ अल-गुलासिम से है। (3) पृ. 51-54, और कोष्ठक में जो पहले आया वह उसी से है। प्रतियों में आया: अबू अल-हसन शबीब,

जो कि एक लेखन त्रुटि है; वह शिथ बिन इब्राहिम ज़िया अल-दीन हैं, जिन्हें इब्न अल-हज्ज, अल-क़िनाई अल-क़िफ़्ती के नाम से जाना जाता है, जो व्याकरणविद्, भाषाविद् और छंदशास्त्री थे। उनकी रचनाओं में से: तहज़ीब ज़ीहन अल-वा'ई फ़ी इसलाह अल-रय्याह व अल-रा'ई, जिसे उन्होंने राजा अल-नासिर सलाहुद्दीन यूसुफ़ के लिए लिखा था। उनका निधन वर्ष (598 हिजरी) में हुआ। मुअजम अल-उदबा 11/277, और फ़वात अल-वफ़यात 2/108। (4) इराब अल-कुरान, अल-नहस 1/474 द्वारा।

سورة النساء: آیت 79 472

اطاعت، اور برائی نافرمانی ہے۔ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں نافرمانی کی نسبت: ﴿وَمَا أَصَابَكَ مِن سَيِّئَةٍ فَمِن نَّفْسِكَ﴾ (اور جو برائی تجھے پہنچے وہ تیری اپنی طرف سے ہے) اللہ تعالیٰ کے بجائے انسان کی طرف کی گئی ہے۔ پس یہ ان کے اس سے استدلال کی وجہ ہے۔

اور دوسروں کے استدلال کی وجہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِندِ اللَّهِ﴾ (کہہ دو سب کچھ اللہ کی طرف سے ہے)۔ انہوں نے کہا: پس اس نے نیکی اور بدی کی نسبت اپنی مخلوق کے بجائے اپنی طرف فرمائی۔

اور اس آیت سے دونوں گروہوں کے جاہل ہی وابستہ ہوتے ہیں؛ کیونکہ انہوں نے اس کی بنیاد اس بات پر رکھی ہے کہ برائی سے مراد [یہاں] نافرمانی ہے، حالانکہ ایسا نہیں ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور قدریہ نے اگر(1) یہ کہا کہ: "جو بھی نیکی تجھے پہنچے" یعنی اطاعت میں سے "تو وہ اللہ کی طرف سے ہے"، تو یہ ان کا عقیدہ نہیں ہے؛ کیونکہ ان کا وہ عقیدہ جس پر انہوں نے اپنے مذہب کی بنیاد رکھی ہے وہ یہ ہے کہ نیکی نیکوکار کا فعل ہے اور برائی بدکار کا فعل ہے۔ نیز اگر ان کے پاس اس میں کوئی حجت ہوتی تو وہ کہتا: جو نیکی تو نے حاصل کی، اور جو برائی تو نے حاصل کی؛ کیونکہ وہی نیکی اور بدی دونوں کا کرنے والا ہے، پس ان کی نسبت(2) اس کی طرف اس کے فعل ہی سے ہوگی، کسی دوسرے کے فعل سے نہیں۔ اس قول کی تصریح امام ابو الحسن شیت بن ابراہیم بن محمد بن حیدرة نے اپنی کتاب "حز الغلاصم في إفحام المخاصم"(3) میں کی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا﴾ (اور ہم نے آپ کو لوگوں کے لیے رسول بنا کر بھیجا) مصدرِ مؤکد ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی ہو: صاحبِ رسالت۔ ﴿وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا﴾ (اور اللہ گواہ کے طور پر کافی ہے) بیان(4) کی بنا پر منصوب ہے، اور 'باء' زائدہ ہے، یعنی: اللہ اپنے نبی کی رسالت کی سچائی اور ان کے صادق ہونے پر بطورِ گواہ کافی ہے۔

---

(1) (ظ) میں: اور اگر۔ (2) نسخوں میں: منسوب کی جاتی ہے، اور جو ثابت ہے وہ 'حز الغلاصم' سے ہے۔ (3) ص 51-54، اور بریکٹ کے درمیان جو پہلے گزرا وہ اسی سے ہے، اور نسخوں میں واقع ہوا: ابو الحسن شبیب، جو کہ تصحیف (کتابت کی غلطی) ہے، وہ شیت بن ابراہیم ضیاء الدین ہیں، جو ابن الحاج، القنائی القفطی کے نام سے مشہور ہیں، نحوی، لغوی اور عروضی تھے، ان کی تصانیف میں سے ہے: 'تہذیب ذهن الواعي في إصلاح الرعية والراعي'، اسے انہوں نے ملک الناصر صلاح الدین یوسف کے لیے تالیف کیا۔ ان کی وفات سنہ (598ھ) میں ہوئی۔ معجم الادباء 277/11، اور فوات الوفیات 108/2۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 474/1۔

Surah An-Nisa: Verses 80 - 82 473

Allah Almighty says: {Whoever obeys the Messenger has indeed obeyed Allah; and whoever turns away—We have not sent you over them as a guardian.}

Allah Almighty's saying: {Whoever obeys the Messenger has indeed obeyed Allah}: Allah Almighty made it known that obedience to His Messenger ﷺ is obedience to Him. In Sahih Muslim, on the authority of Abu Hurayrah, from the Prophet ﷺ that he said: "Whoever obeys me has obeyed Allah, and whoever disobeys me has disobeyed Allah, and whoever obeys the leader has obeyed me, and whoever disobeys the leader has disobeyed me"(1). In another narration: "And whoever obeys my leader, and whoever disobeys my leader"(2).

His saying: {And whoever turns away} means: turns aside. {We have not sent you over them as a guardian} means: as a protector and watcher over their deeds; your only duty is to convey the message. Al-Qutabi said: "as an accountant"(3). Then Allah abrogated this with the 'Verse of the Sword', and commanded him to fight those who oppose Allah and His Messenger(4).

Allah Almighty says: {And they say, "[We pledge] obedience." But when they leave your presence, a party of them spends the night planning other than what you say. But Allah records what they plan by night. So leave them alone and rely upon Allah. And sufficient is Allah as a Disposer of affairs. (81) Then do they not reflect upon the Qur'an? If it had been from [any] other than Allah, they would have found within it much contradiction. (82)}

Allah Almighty's saying: {And they say, "[We pledge] obedience"}: that is: our command is obedience. It is also permissible to read it as "ta'atan" (with the accusative case), meaning: we obey with obedience(5). This is the recitation of Nasr ibn Asim, al-Hasan, and al-Jahdari(6).

---

(1) Sahih Muslim (1835): (32), and it is with Ahmad (7434), and al-Bukhari (2957), and a part of it has already been mentioned in 6/417. (2) Sahih Muslim (1835): (33), and it is with Ahmad (7656), and al-Bukhari (7137). (3) Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 131. (4) Tafsir al-Baghawi 1/455, and the Verse of the Sword is Allah Almighty's saying: {Then, when the sacred months have passed, kill the polytheists...} [At-Tawbah: 5]. See Al-Itqan 2/714. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 1/451, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/474. And al-Kashshaf by al-Zamakhshari 1/546. (6) We did not come across this recitation, but it was mentioned as one of the grammatical aspects as in the previous

comment. The words of Abu Hayyan in al-Bahr suggest that no one recited it this way. He said in al-Bahr 3/304, following al-Zamakhshari on the explanation of "ta'atan" in the accusative: There is no need to mention what has not been recited, nor to explain it, nor to compare it with anything else.

सूरह अन-निसा: आयत 80 - 82 473

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जिसने रसूल की आज्ञा मानी उसने अल्लाह की आज्ञा मानी; और जिसने मुँह फेर लिया, तो हमने आपको उन पर कोई निगहबान बनाकर नहीं भेजा है।}

अल्लाह तआला का यह कहना: {जिसने रसूल की आज्ञा मानी उसने अल्लाह की आज्ञा मानी}: अल्लाह तआला ने यह बता दिया कि उसके रसूल ﷺ की आज्ञा का पालन करना वास्तव में उसी की आज्ञा का पालन करना है। सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने मेरी आज्ञा मानी उसने अल्लाह की आज्ञा मानी, और जिसने मेरी अवज्ञा की उसने अल्लाह की अवज्ञा की, और जिसने अमीर (नेता) की आज्ञा मानी उसने मेरी आज्ञा मानी, और जिसने अमीर की अवज्ञा की उसने मेरी अवज्ञा की"(1)। एक अन्य रिवायत में है: "और जिसने मेरे अमीर की आज्ञा मानी, और जिसने मेरे अमीर की अवज्ञा की"(2)।

उसका कहना: {और जिसने मुँह फेर लिया} यानी: मुँह मोड़ लिया {तो हमने आपको उन पर कोई निगहबान बनाकर नहीं भेजा है} यानी: उनके कार्यों का रक्षक और निरीक्षक; आपका काम केवल संदेश पहुँचाना है। अल-कुतबी ने कहा: "हिसाब लेने वाला"(3)। फिर अल्लाह ने इसे 'तलवार की आयत' (आयत-उस-सैफ़) से निरस्त कर दिया, और उसे अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करने वालों से लड़ने का आदेश दिया(4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वे कहते हैं, "[हमारा काम] आज्ञापालन है।" लेकिन जब वे आपके पास से बाहर निकलते हैं, तो उनमें से एक समूह रात में उस बात के विरुद्ध योजनाएँ बनाता है जो आप कहते हैं। और अल्लाह उसे लिख रहा है जो वे रात में योजनाएँ बनाते हैं। अतः आप उनसे मुँह मोड़ लें और अल्लाह पर भरोसा रखें। और अल्लाह कार्यसाधक के रूप में पर्याप्त है। (81) क्या वे क़ुरआन पर विचार नहीं करते? यदि यह अल्लाह के अतिरिक्त किसी और की ओर से होता, तो वे इसमें बहुत मतभेद पाते। (82)}

अल्लाह तआला का यह कहना: {और वे कहते हैं, "[हमारा काम] आज्ञापालन है"}: यानी: हमारा मामला आज्ञापालन है। और "ताअतन" (नसब/द्वितीया विभक्ति के साथ) भी जायज़ है, यानी: हम पूरी तरह आज्ञापालन करते हैं(5)। यह नसर बिन आसिम, अल-हसन और अल-जहदरी का पाठ (क़िरात) है(6)।

(1) सहीह मुस्लिम (1835): (32), और यह अहमद (7434), और अल-बुखारी (2957) के पास भी है, और इसका एक हिस्सा पहले 6/417 में आ चुका है। (2) सहीह मुस्लिम (1835): (33), और यह अहमद (7656), और अल-बुखारी (7137) के पास भी है। (3) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन, पृष्ठ 131। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 1/455, और तलवार की आयत अल्लाह तआला का यह कथन है: {फिर जब पवित्र महीने बीत जाएँ तो मुशरिकों (बहुदेववादियों) को कत्ल करो...} [अत-तौबा: 5]। देखें अल-इतकान 2/714। (5) मा'आनी अल-क़ुरआन अल-अख़फ़श द्वारा 1/451, और ए'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 1/474। और अल-कशफ़ अल-ज़मख़शरी द्वारा 1/546। (6) हमें यह क़िरात नहीं मिली, लेकिन इसे व्याकरण के पहलुओं में से एक के रूप में उल्लेख किया गया है जैसा कि पिछली टिप्पणी में है। अल-बहर में अबू हय्यान की बातों से पता चलता है कि किसी ने इसे इस तरह नहीं पढ़ा। उन्होंने अल-बहर 3/304 में अल-ज़मख़शरी की "ताअतन" की व्याख्या पर टिप्पणी करते हुए कहा: "जो नहीं पढ़ा गया उसका उल्लेख करने की कोई आवश्यकता नहीं है, न ही उसे स्पष्ट करने की, और न ही अन्य उदाहरणों से उसकी तुलना करने की।"

سورة النساء: آیات ۸۰ - ۸۲ ٤٧٣

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ مَّن يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَن تَوَلَّىٰ فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا ﴾.

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ مَّن يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ ﴾: اللہ تعالیٰ نے آگاہ فرمایا کہ اس کے رسول ﷺ کی اطاعت دراصل اسی کی اطاعت ہے۔ صحیح مسلم میں ابو ہریرہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے میری اطاعت کی اس نے اللہ کی اطاعت کی، اور جس نے میری نافرمانی کی اس نے اللہ کی نافرمانی کی، اور جس نے امیر کی اطاعت کی اس نے میری اطاعت کی، اور جس نے امیر کی نافرمانی کی اس نے میری نافرمانی کی"(۱)۔ ایک روایت میں ہے: "اور جس نے میرے امیر کی اطاعت کی، اور جس نے میرے امیر کی نافرمانی کی"(۲)۔

اللہ کا قول: ﴿ وَمَن تَوَلَّىٰ ﴾ یعنی: اعراض کیا (منہ موڑ لیا) ﴿ فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا ﴾ یعنی: ان کے اعمال کا محافظ اور نگران؛ آپ پر صرف پہنچا دینا لازم ہے۔ القُتبی نے کہا: "محاسبہ کرنے والا"(۳)۔ پھر اللہ نے اسے 'آیتِ سیف' سے منسوخ کر دیا، اور اسے اللہ اور اس کے رسول کی مخالفت کرنے والوں سے قتال کا حکم دیا(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَيَقُولُونَ طَاعَةٌ فَإِذَا بَرَزُوا مِنْ عِندِكَ بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ وَاللَّهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا ٨١ أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا ٨٢ ﴾.

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَيَقُولُونَ طَاعَةٌ ﴾ یعنی: ہمارا معاملہ اطاعت ہے، اور "طاعةً" (نصب کے ساتھ) بھی جائز ہے، یعنی: ہم کامل اطاعت کرتے ہیں(۵)، اور یہ نصر بن عاصم، حسن اور جحدری کی قرأت ہے(۶)۔

(۱) صحیح مسلم (۱۸۳۵): (۳۲)، اور یہ احمد (۷۴۳۴) اور بخاری (۲۹۵۷) کے ہاں بھی ہے، اور اس کا ایک حصہ ۴۱۷/۶ میں گزر چکا ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۱۸۳۵): (۳۳)، اور یہ احمد (۷۶۵۶) اور بخاری (۷۱۳۷) کے ہاں بھی ہے۔ (۳) تفسیر غریب القرآن ص ۱۳۱۔ (۴) تفسیر بغوی ۱/ ۴۵۵، اور آیتِ سیف اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿ فَإِذَا انسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ ﴾ الآیہ [التوبہ: ۵]۔ دیکھئے الاتقان ۲/ ۷۱۴۔ (۵) معانی القرآن للاحفش ۱/ ۴۵۱، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۴۷۴۔ اور الکشاف للزمخشری ۱/ ۵۴۶۔ (۶) ہمیں یہ قرأت نہیں ملی، اور اس کا تذکرہ اعراب کے پہلوؤں میں سے ایک پہلو کے طور پر کیا گیا ہے جیسا کہ سابقہ تعلیق میں ہے۔ اور البحر المحیط میں ابو حیان کی گفتگو سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس کے ساتھ کسی نے قرأت نہیں کی، انہوں نے البحر ۳/ ۳۰۴ میں "طاعۃً" کی توجیہ پر زمخشری کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: جو پڑھا ہی نہیں گیا اس کے تذکرے کی ضرورت نہیں ہے، نہ اس کی توجیہ کی، اور نہ ہی اسے کسی اور پر قیاس کرنے کی۔

This concerns the hypocrites according to the majority of commentators, meaning: they say when they are with you, "Our matter is obedience"(1), or: "We obey with obedience." Their saying this is of no benefit, because he who does not believe in obedience is not truly obedient; for Allah Almighty did not validate their obedience by what they outwardly showed. If obedience without true belief were valid(2), He would have judged in their favor. Thus, it is established that obedience is through belief along with its outward existence. {Then when they emerge} i.e., go out {from your presence, a group of them spends the night planning (bayyata)} He mentioned "a group" (ta'ifa) because it carries the meaning of "men"(3). The Kufans assimilated the 't' (ta) into the 'ṭ' (ta)(4) because they share the same point of articulation (makhraj). Al-Kisa'i considered this unseemly in the verb, while according to the Basrans, it is not unseemly(5). The meaning of "bayyata" is: he forged and falsified. It is also said: he altered, changed, and distorted; meaning, they changed the saying of the Prophet (peace be upon him) regarding what he had entrusted to them and commanded them. "Tabyit" means substitution(6), and from this is the poet's saying: They came to me, but I was not pleased with what they plotted (bayyatu), for they had come to me with a hateful matter. To marry their single woman to Mundhir, and can a slave marry a free woman to a free man? (8)

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/82. (2) His saying: "truly," is not in (d). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 1/451, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/474. (4) This is the reading of Abu 'Amr and Hamza, while the rest read with a fatha on the 'ta' without assimilation. Al-Sab'a p. 235, and al-Taysir p. 96. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/474. Al-Kisa'i's dislike of this assimilation—known as the great assimilation (idgham kabir)—does not detract from the authenticity of the reading, for it is mutawatir (consistently narrated), and great assimilation is one of the principles of Abu 'Amr al-Basri. (6) Tafsir al-Tabari 7/248. (7) In the manuscripts: "hurran," and what is established is from (m). (8) Their speaker is 'Ubaydah bin Hammam, one of the Banu al-'Adawiyyah, as in Majaz al-Qur'an 1/133, Al-Hayawan 4/276, and Tafsir al-Tabari 7/247. The author of Lisan (under the root n-k-r) attributed them to al-Aswad bin Ya'fur, and al-Mubarrad mentioned them in al-Kamil 2/920 and 3/1077 without attribution. Mundhir is the brother of al-Nu'man bin al-Mundhir—as al-Jahiz mentioned—who proposed to the daughter of 'Ubaydah bin Hammam, and he rejected him in the harshest manner. The meaning of "bayyatu" here is: they planned and settled matters at night. These two verses should rightfully be mentioned as evidence for

the saying: "A man plans (bayyata) a matter when he arranges it at night," which follows, and they are likewise mentioned in previous sources. See Tafsir Gharib al-Qur'an p. 131.

अधिकांश व्याख्याकारों के अनुसार यह मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में है, यानी: वे कहते हैं जब वे आपके पास होते हैं: "हमारा काम आज्ञाकारिता है"(1), या: "हम आज्ञाकारिता के साथ पालन करते हैं।" उनका यह कहना किसी काम का नहीं है; क्योंकि जो आज्ञाकारिता में विश्वास नहीं रखता वह वास्तव में आज्ञाकारी नहीं है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके द्वारा प्रकट की गई आज्ञाकारिता की पुष्टि नहीं की। यदि बिना विश्वास के आज्ञाकारिता वास्तव में मान्य होती(2), तो अल्लाह उनके पक्ष में निर्णय देता। इस प्रकार, यह सिद्ध होता है कि आज्ञाकारिता उसके अस्तित्व के साथ-साथ विश्वास द्वारा होती है। {फिर जब वे निकलते हैं} यानी, चले जाते हैं {आपकी उपस्थिति से, उनमें से एक समूह रात भर षड्यंत्र रचता है (बय्यता)} यहाँ "समूह" (ताइफ़ा) का उल्लेख किया गया है, क्योंकि इसका अर्थ "पुरुषों"(3) के संदर्भ में है। कूफ़ियों ने 'ता' को 'ता' में समाहित (इद्ग़ाम) कर दिया(4); क्योंकि उनका उच्चारण स्थान (मखराज) एक ही है। अल-किसाई ने क्रिया में इसे अनुचित माना, जबकि बसरावासियों के अनुसार यह अनुचित नहीं है(5)। "बय्यता" का अर्थ है: उसने जालसाजी और मिलावट की। यह भी कहा गया है: उसने बदलाव, परिवर्तन और विकृति की; यानी, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बात को उस चीज़ के बारे में बदल दिया जिसका उन्होंने उन्हें वचन दिया था और आदेश दिया था। "तब्यीत" का अर्थ है परिवर्तन(6), और इसी से कवि का कथन है: वे मेरे पास आए, लेकिन मैं उनके द्वारा रची गई साज़िश (बय्यतू) से संतुष्ट नहीं था, क्योंकि वे मेरे पास एक अप्रिय मामला लेकर आए थे। कि वे उनकी अविवाहित स्त्री का विवाह मुन्ज़िर से कर दें, और क्या एक गुलाम किसी स्वतंत्र पुरुष के लिए एक स्वतंत्र स्त्री से विवाह कर सकता है? (8)

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/82. (2) उनका कहना: "वास्तव में," (द) में नहीं है। (3) मा'नी अल-कुरान अल-अखफ़श द्वारा 1/451, और इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 1/474. (4) यह अबू अम्र और हमज़ा का पाठ है, जबकि बाकी लोगों ने बिना समावेशन के'ता' पर ज़बर (फ़तह) के साथ पढ़ा है। अस-सब'आ पृ. 235, और अत-तयसीर पृ. 96. (5) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 1/474। अल-किसाई द्वारा इस समावेशन—जिसे 'इद्ग़ाम कबीर' के रूप में जाना जाता है—की नापसंदगी पाठ की प्रामाणिकता को कम नहीं करती है, क्योंकि यह मुतवातिर (लगातार वर्णित) है, और 'इद्ग़ाम कबीर' अबू अम्र अल-बसरी के सिद्धांतों में से एक है। (6) तफ़सीर अत-तबरी 7/248. (7) पांडुलिपियों में: "हुर्रन," और जो स्थापित है वह (म) से है। (8) इनके वक्ता उबैदह बिन हम्माम हैं

जो बनी अल-अदविय्याह में से एक हैं, जैसा कि मजाज़ अल-कुरान 1/133, अल-हैवान 4/276 और तफ़सीर अत-तब़री 7/247 में है। 'लिसान' के लेखक (न-क-र) ने उन्हें अल-असवद बिन य'फूर को जिम्मेदार ठहराया है, और अल-मुबर्रद ने अल-कामिल 2/920 और 3/1077 में बिना किसी श्रेय के उनका उल्लेख किया है। मुन्ज़िर, अन-नु'मान बिन अल-मुन्ज़िर का भाई है—जैसा कि अल-जाहिज़ ने उल्लेख किया है—जिसने उबैदह बिन हम्माम की बेटी से विवाह का प्रस्ताव रखा था, जिसे उसने बहुत बुरे तरीके से ठुकरा दिया था। यहाँ "बय्यतू" का अर्थ है: उन्होंने रात में योजना बनाई और तय किया। इन दो छंदों का उल्लेख इस कहावत के प्रमाण के रूप में किया जाना उचित है: "एक व्यक्ति किसी मामले की योजना (बय्यता) तब बनाता है जब वह उसे रात में व्यवस्थित करता है," जो आगे आता है, और वे इसी तरह पिछले स्रोतों में भी आए हैं। तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृ. 131 देखें।

سورة النساء: آیتیں 81 - 82 474

اکثر مفسرین کے بقول یہ منافقین کے بارے میں ہے، یعنی: وہ کہتے ہیں جب وہ آپ کے پاس ہوتے ہیں: "ہمارا کام اطاعت ہے"(1)، یا: "ہم اطاعت کے ساتھ فرمانبرداری کرتے ہیں۔" ان کا یہ کہنا فائدہ مند نہیں ہے؛ کیونکہ جو اطاعت کا عقیدہ نہیں رکھتا وہ حقیقت میں فرمانبردار نہیں ہے؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کی اس اطاعت کی تصدیق نہیں کی جو انہوں نے ظاہر کی تھی۔ اگر بغیر عقیدے کے اطاعت حقیقت میں معتبر ہوتی(2)، تو اللہ ان کے حق میں فیصلہ فرماتا۔ پس یہ ثابت ہوا کہ اطاعت اپنے وجود کے ساتھ ساتھ عقیدے سے ہوتی ہے۔ {پھر جب وہ نکلتے ہیں} یعنی، چلے جاتے ہیں {آپ کے پاس سے، تو ان میں سے ایک گروہ رات بھر سازش کرتا ہے (بیّت)} یہاں "گروہ" (طائفہ) کا ذکر کیا گیا ہے، کیونکہ یہ "مردوں"(3) کے معنی میں ہے۔ کوفیوں نے 'ت' کو 'ط' میں مدغم (ادغام) کر دیا(4)؛ کیونکہ دونوں کا مخرج ایک ہی ہے۔ الکسائی نے فعل میں اسے ناپسند کیا، جبکہ بصریوں کے نزدیک یہ ناپسندیدہ نہیں ہے(5)۔ "بیّت" کا مطلب ہے: اس نے جعلسازی اور ہیرا پھیری کی۔ یہ بھی کہا گیا ہے: اس نے بدلا، تغیر کیا اور تحریف کی؛ یعنی، انہوں نے نبی کریم ﷺ کے اس قول کو بدل دیا جس کا انہوں نے ان سے عہد کیا تھا اور حکم دیا تھا۔ "تبییت" کا مطلب ہے تبدیلی(6)، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: وہ میرے پاس آئے لیکن میں ان کی اس سازش (بیّتوا) سے راضی نہ ہوا، کیونکہ وہ میرے پاس ایک ناگوار معاملہ لے کر آئے تھے۔ تاکہ وہ ان کی غیر شادی شدہ عورت کا نکاح منذر سے کر دیں، اور کیا غلام کسی آزاد شخص کے لیے آزاد عورت سے نکاح کر سکتا ہے؟ (8)

---

(1) المحرر الوجیز 2/ 82. (2) ان کا قول: "حقیقۃً" (د) میں نہیں ہے۔ (3) معانی القرآن از الاخفش 1/451، اور اعراب القرآن از النحاس 1/474. (4) یہ ابو عمرو اور حمزہ کی قرآت ہے، جبکہ

باقی لوگوں نے بغیر ادغام کے 'ت' پر زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص 235، اور التیسیر ص 96. (5) اعراب القرآن از النحاس 1/474۔ الکسائی کا اس ادغام کو ناپسند کرنا—جو ادغامِ کبیر کے نام سے جانا جاتا ہے—قرآت کی صحت پر اثر انداز نہیں ہوتا، کیونکہ یہ متواتر ہے، اور ادغامِ کبیر ابو عمرو البصری کے اصولوں میں سے ایک ہے۔ (6) تفسیر الطبری 7/248. (7) قلمی نسخوں میں: "حراً"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (8) ان کے قائل عبیدہ بن ہمام ہیں جو بنو العدویہ میں سے ایک ہیں، جیسا کہ مجاز القرآن 1/133، الحیوان 4/276، اور تفسیر الطبری 7/247 میں ہے۔ صاحبِ لسان نے (نکر) کے تحت انہیں الاسود بن یعفر سے منسوب کیا ہے، اور المبرد نے الکامل 2/920 اور 3/1077 میں بغیر نسبت کے ان کا ذکر کیا ہے۔ منذر، النعمان بن المنذر کا بھائی ہے—جیسا کہ الجاحظ نے ذکر کیا ہے—جس نے عبیدہ بن ہمام کی بیٹی کا رشتہ مانگا تھا، تو اس نے انتہائی برے طریقے سے اسے مسترد کر دیا تھا۔ یہاں "بیّتوا" کا مطلب ہے: انہوں نے رات کو منصوبہ بندی کی اور طے کیا۔ ان دونوں شعروں کا حق یہ ہے کہ انہیں اس قول کی گواہی کے طور پر ذکر کیا جائے: "آدمی نے معاملے کی منصوبہ بندی (بیّت) کی جب اس نے اسے رات میں طے کیا" جو آگے آ رہا ہے، اور اسی طرح یہ پچھلے مصادر میں بھی آئے ہیں۔ دیکھیے تفسیر غریب القرآن ص 131.

475 Surah An-Nisa: Verses 81 - 82

Another [example]: And [he] harbored (bayyata) (1) my words, 'Abd al-Malik - may Allah fight him, what an ungrateful servant. (2) "A man harbored (bayyata) the matter" means: if he planned it at night; Allah Almighty said: {when they plan by night what He does not approve of speech}. The Arabs say: "A matter harbored by night": when it is finalized. Night is specifically mentioned because it is a time of leisure and focus. (3) The poet said (4): They gathered their matter by night, and when morning came, they had a commotion. From this comes: harboring (bayyata) the fast [deciding it at night]. And "Al-Bayyut": Water that sits overnight. "Al-Bayyut": A matter that its owner dwells on at night, being concerned with it; the Hudhali poet said: And I make its [the camel's] vertebra a preparation, if I fear a sudden (bayyut) matter of great difficulty (udhal). (5) "At-tabyeet" and "Al-bayat": For the enemy to come at night. "He spent the night (baata) doing such-and-such": if he did it at night; as...

---

(1) In the manuscripts: "bayyata", and what is established is from the sources. (2) In the handwritten manuscripts: "'abd kafoor", and what is established is from (M). The verse is by Al-Aswad bin 'Amir bin Juwayn Al-Ta'i, as in Tafsir Al-Tabari 7/472. It is without attribution in Tafsir Gharib Al-Qur'an p. 132, and in both it is narrated as: "And [he] harbored my words, 'Abd al-Malik - may Allah fight you, what an ungrateful servant." And it occurred in Al-Tabari as "kanooda" instead of "kafoora". (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/137. (4) He is Al-Harith bin Hilliza al-Yashkuri. The verse is in Sharh al-Qasa'id al-'Ashr by al-Tibrizi p. 298, and Al-Azmina wal-Amkina by al-Marzuqi 1/150, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/137. (5) Its speaker is Umayyah bin Abi A'idh. The verse is in Sharh Diwan al-Hudhaliyin 2/190, and Khizanat al-Adab 2/435. Al-Baghdadi said: A camel with a [strong] vertebra: if it is strong for riding. "Bayyut": It is a matter that came suddenly at night. "Udhal": Severe. He says: I make it a preparation, so if a difficult matter befalls me, I escape on it.

475 सूरह अन-निसा: आयत 81 - 82

अन्य: और उसने मेरी बात को रात में ठहराया (बय्यता) (1), 'अब्दुल मलिक - अल्लाह उसे मारे, कैसा कृतघ्न सेवक है। (2) "एक व्यक्ति ने मामले को रात में ठहराया (बय्यता)" का अर्थ है: यदि उसने रात में इसकी योजना बनाई; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {जब वे रात में उस बात की योजना बनाते हैं जिससे वह (अल्लाह) प्रसन्न नहीं है}। अरब कहते हैं: "रात में पक्का किया गया मामला": जब उसे अंतिम रूप दे दिया जाए। रात को विशेष रूप से इसलिए चुना गया क्योंकि यह एकाग्रता और फुर्सत का समय है। (3) कवि ने कहा (4): उन्होंने रात में अपना मामला इकट्ठा किया, और जब सुबह हुई, तो उनके पास शोर-शराबा था। इसी से आता है: रोज़े की रात में नियत करना (बय्यता अल-सियाम)। "अल-बय्यत": वह पानी जो रात भर रखा रहे। "अल-बय्यत": वह मामला जिस पर उसका स्वामी रात भर चिंतित रहे; हुदली कवि ने कहा: और मैं उसकी (ऊंटनी की) पीठ के जोड़ को तैयारी बनाता हूँ, यदि मुझे किसी अत्यंत कठिन (उधाल) रात के मामले (बय्यत) का डर हो। (5) "अत-तबीयत" और "अल-बयात": रात में दुश्मन का आना। "उसने ऐसा-ऐसा करते हुए रात बिताई (बात)": यदि उसने इसे रात में किया; जैसा कि...

---

(1) प्रतियों में: "बय्यत", और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: "'अब्द कफूर", और जो स्थापित है वह (M) से है। यह छंद अल-अस्वद बिन 'आमिर बिन जुवैन अल-ताई का है, जैसा कि तफ़सीर अल-तबरी 7/472 में है। तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृष्ठ 132 में यह बिना किसी श्रेय के है, और दोनों में यह इस प्रकार वर्णित है: "और उसने मेरी बात को रात में ठहराया, 'अब्दुल मलिक - अल्लाह तुझे मारे, कैसा कृतघ्न सेवक है।" और अल-तबरी में "कफूरा" के बजाय "कनूदा" शब्द आया है। (3) मआनी अल-कुरान, अल-नहस 2/137। (4) वह अल-हारिस बिन हिल्लिज़ा अल-यशकुरी है। छंद अल-तिब्रिज़ी द्वारा "शराह अल-क़साईद अल-'अशर" पृष्ठ 298, अल-मरज़ूकी द्वारा "अल-अज़मिना वल-अमकिना" 1/150, और अल-नहस द्वारा "मआनी अल-कुरान" 2/137 में है। (5) इसके कहने वाले उमैया बिन अबी आइज़ हैं। छंद "शराह दीवान अल-हुदलियीन" 2/190 और "खिज़ानात अल-अदब" 2/435 में है। अल-बगदादी ने कहा: "फुकरा वाला ऊंट": यदि वह सवारी के लिए मजबूत हो। "बय्यत": यह एक ऐसा मामला है जो अचानक रात में आया। "उधाल": गंभीर। वह कहता है: मैं इसे तैयारी बनाता हूँ, यदि मुझ पर कोई कठिन मामला आता है, तो मैं उस पर भाग जाता हूँ।

475 سورة النساء: آیات 81 - 82

دوسرا [مثال]: اور 'عبدالمالک نے میری بات کو رات میں پکا کیا (بیّت) (1) - اللہ اسے غارت کرے، کیسا ناشکرا بندہ ہے۔ (2) "آدمی نے معاملے کو رات میں پکا کیا (بیّت)" یعنی: اگر اس نے رات میں اس کی تدبیر کی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {جب وہ رات کو ایسی بات کی تدبیر کرتے ہیں جس سے وہ (اللہ) راضی نہیں ہے}۔ اہل عرب کہتے ہیں: "رات میں پکا کیا گیا معاملہ": جب اسے پختہ کر لیا جائے۔ اور رات کو اس لیے خاص کیا گیا ہے کیونکہ یہ فراغت اور یکسوئی کا وقت ہے۔ (3) شاعر نے کہا (4): انہوں نے رات میں اپنے معاملے کو اکٹھا کیا، اور جب صبح ہوئی تو ان کا شور و غل مچ گیا تھا۔ اسی سے ہے: روزے کی رات میں نیت کرنا (بیّت الصیام)۔ "البیّوت": وہ پانی جو رات بھر پڑا رہے۔ "البیّوت": وہ معاملہ جس پر اس کا مالک رات بھر فکر مند رہے؛ ہذلی شاعر نے کہا: اور میں اس (اونٹنی) کے مہرے کو تیاری بناتا ہوں، جب مجھے کسی انتہائی مشکل (عضال) رات کے معاملے (بیّوت) کا خوف ہو۔ (5) "التبییت" اور "البیات": دشمن کا رات کے وقت آنا۔ اور "وہ ایسا کرتا رہا (بات)": یعنی جب اس نے رات کو وہ کام کیا؛ جیسا کہ...

---

(1) نسخوں میں: "بیت"، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (2) قلمی نسخوں میں: '"عبد کفور"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ یہ شعر الاسود بن عامر بن جوین الطائی کا ہے، جیسا کہ تفسیر طبری 7/ 472 میں ہے۔ یہ تفسیر غریب القرآن ص 132 میں بلا نسبت ہے، اور ان دونوں میں یہ روایت ہے: "اور عبدالمالک نے میری بات کو رات میں پکا کیا، اللہ تجھے غارت کرے، کیسا ناشکرا بندہ ہے"۔ اور طبری کے ہاں "کفورا" کی جگہ "کنودا" واقع ہوا ہے۔ (3) معانی القرآن للنحاس 2/ 137۔ (4) وہ الحارث بن حلزہ الیشکری ہے، اور یہ شعر شرح القصائد العشر للتبریزي ص 298، اور الازمنہ والامکنہ للمرزوقی 1/ 150، اور معانی القرآن للنحاس 2/ 137 میں ہے۔

(5) اس کے قائل امیہ بن ابی عائذ ہیں، اور یہ شعر شرح دیوان الھذلیین 2/ 190، اور خزانة الادب 2/ 435 میں ہے۔ بغدادی نے کہا: "فقرہ والا اونٹ": جب وہ سواری کے لیے قوی ہو۔ اور "بیوت": وہ معاملہ جو اچانک رات میں پیش آئے۔ اور "عضال": شدید۔ وہ کہتا ہے: میں اسے اپنی تیاری بناتا ہوں، اگر مجھ پر کوئی مشکل معاملہ آن پڑنے لگے تو میں اس پر سوار ہو کر بھاگ نکلوں۔

It is said: "He spent the day." And "He planned the thing (bayyata): he estimated it." (1) If it is asked: What is the wisdom in beginning by mentioning them as a whole, then saying: "a party of them planned by night"? It was said: He expressed the state of those who He knew remained in their disbelief and hypocrisy, and He overlooked those He knew would return from that. It was also said: He only expressed the state of those who witnessed and were confused (2) in their matter; as for those who heard and remained silent, He did not mention them (3). And Allah knows best. "And Allah records what they plan by night" means: He records it in the scrolls of their deeds to recompense them for it. Al-Zajjaj (4) said: The meaning is: He reveals it to you in the Book. In this verse, there is evidence that mere speech is of no use, as we mentioned; for they said: "Obedience," and they spoke it, but Allah did not validate their obedience, nor did He rule it to be correct; because they did not believe it. Thus, it is established that the obedient person is not truly obedient unless he believes it along with its existence. His saying: "So turn away from them and rely upon Allah. And sufficient is Allah as Disposer of affairs. Do they not then reflect upon the Quran?" His saying: "So turn away from them" means: do not inform of their names; from Al-Dahhak, meaning the hypocrites (5). It was also said: Do not punish them. Then He commanded him to rely on Him, and to trust in Him for victory over his enemy. It is said: this is abrogated by His saying: "O Prophet, strive against the disbelievers and the hypocrites" [At-Tawbah: 73]. Then He criticized the hypocrites for turning away from contemplating the Quran, and reflecting on it and its meanings. "I contemplated the thing" (tadabbartu): I thought about its outcome. And in the Hadith: "Do not turn your backs on one another" (6) meaning: do not let some of you turn their backs to others.

---

(1) Mujmal al-Lugha 1/140. (2) In (Z): and gathered, and in (Zha): and passed, and what is fixed is from (D) and (M). (3) See Tafsir al-Razi 10/195, and the second saying came in it with the wording: this group had spent their night in planning, and others heard and remained silent and did not plan, so they were not mentioned. (4) In Ma'ani al-Quran 2/81, and what is before it is from it. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/139. (6) A piece of a hadith from Anas (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (14016), al-Bukhari (6065), and Muslim (2559). And narrated by Ahmad (10062), al-Bukhari (6066), and Muslim (2563) from a hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him).

कहा जाता है: "उसने दिन बिताया।" और "उसने चीज़ की योजना बनाई (बय्यता): उसने उसका अनुमान लगाया।" (1) यदि पूछा जाए: उन्हें सामूहिक रूप से उल्लेख करने के बाद यह कहने में क्या बुद्धिमानी है: "उनमें से एक गिरोह रात में योजना बनाता है"? कहा गया: उन्होंने उन लोगों की स्थिति व्यक्त की जिनके बारे में वह जानते थे कि वे अपने कुफ़्र और पाखंड पर अडिग रहे, और उन्हें नज़रअंदाज़ किया जिनके बारे में वह जानते थे कि वे उससे लौट आएंगे। और कहा गया: उन्होंने केवल उन लोगों की स्थिति व्यक्त की जो गवाह थे और अपने मामले में भ्रमित थे (2); जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने सुना और चुप रहे, तो उन्होंने उनका उल्लेख नहीं किया (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है। "और अल्लाह लिख लेता है जो वे रात में योजना बनाते हैं" अर्थात: वह इसे उनके कर्मों के पन्नों में दर्ज कर लेता है ताकि वह उन्हें इसका प्रतिफल दे सके। अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा: इसका अर्थ है: वह इसे आप पर पुस्तक में अवतरित करता है। इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि केवल कहने से कुछ लाभ नहीं होता, जैसा कि हमने उल्लेख किया है; क्योंकि उन्होंने कहा: "आज्ञाकारिता," और उन्होंने उसे कहा, लेकिन अल्लाह ने उनकी आज्ञाकारिता की पुष्टि नहीं की, और न ही उसे सही माना; क्योंकि उन्हें उस पर विश्वास नहीं था। अतः यह सिद्ध होता है कि आज्ञाकारी व्यक्ति वास्तव में तब तक आज्ञाकारी नहीं होता जब तक कि वह अस्तित्व के साथ उस पर विश्वास न करे। अल्लाह का कथन: "अतः उनसे मुँह मोड़ लो और अल्लाह पर भरोसा रखो। और अल्लाह कार्यसाधक के रूप में पर्याप्त है। क्या वे कुरआन पर गौर नहीं करते?" अल्लाह का कथन: "अतः उनसे मुँह मोड़ लो" अर्थात: उनके नामों की सूचना न दो; अल-दहक से, यानी पाखंडी (5)। और कहा गया: उन्हें दंडित न करो। फिर उसे उस पर भरोसा करने और अपने शत्रु पर विजय के लिए उस पर विश्वास करने का आदेश दिया। कहा जाता है: यह अल्लाह के इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख़) है: "ऐ नबी! काफ़िरों और मुनाफ़िक़ों से जिहाद करो" [तौबा: 73]। फिर उन्होंने कुरआन पर विचार करने और उस पर और उसके अर्थों पर चिंतन करने से विमुख होने के लिए पाखंडियों की आलोचना की। "मैंने चीज़ पर गौर किया" (तदब्बरतु): मैंने उसके परिणाम के बारे में सोचा। और हदीस में है: "एक-दूसरे की ओर पीठ न करो" (6) अर्थात: तुममें से कुछ लोग दूसरों की ओर पीठ न करें।

---

(1) मुजमल अल-लुगा 1/140। (2) (ज़) में: और इकट्ठा किया, और (ज़ा) में: और पारित किया, और जो निश्चित है वह (द) और (म) से है। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 10/195 देखें, और इसमें दूसरा कथन

इन शब्दों के साथ आया है: यह समूह अपनी रात योजना बनाने में जागता रहा था, और दूसरों ने सुना और चुप रहे और योजना नहीं बनाई, इसलिए कोई आश्चर्य नहीं कि उनका उल्लेख नहीं किया गया। (4) मआनी अल-कुरआन 2/81 में, और जो उससे पहले है वह उसी से है। (5) अल-नहहास द्वारा मआनी अल-कुरआन 2/139। (6) अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस का हिस्सा जिसे अहमद (14016), बुखारी (6065), और मुस्लिम (2559) ने उद्धृत किया है। और अहमद (10062), बुखारी (6066), और मुस्लिम (2563) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस से उद्धृत किया गया है।

سورہ النساء: آیات ۸۱ - ۸۲ ۴۷۶

کہا جاتا ہے: "اس نے دن گزارا"۔ اور "اس نے چیز کی منصوبہ بندی کی (بَيَّتَ): اس کا اندازہ لگایا" (۱)۔ اگر کہا جائے: ان سب کا اکٹھا ذکر کرنے کی حکمت کیا ہے، پھر فرمایا: ﴿ بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ ﴾؟ کہا گیا: اس نے ان لوگوں کا حال بیان کیا جن کے بارے میں وہ جانتا تھا کہ وہ اپنے کفر اور نفاق پر قائم رہے، اور ان سے درگزر کیا جن کے بارے میں وہ جانتا تھا کہ وہ اس سے باز آ جائیں گے۔ اور کہا گیا: اس نے صرف ان لوگوں کا حال بیان کیا جو موجود تھے اور اپنے معاملے میں حیران (۲) تھے، رہا وہ جس نے سنا اور خاموش رہا تو اس کا ذکر نہیں کیا (۳)۔ واللہ اعلم۔ ﴿ وَاللَّهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَ ﴾ یعنی: وہ اسے ان کے اعمال ناموں میں ثبت کرتا ہے تاکہ انہیں اس کا بدلہ دے۔ اور زجاج (۴) نے کہا: معنی یہ ہے کہ وہ اسے آپ پر کتاب میں نازل کرتا ہے۔ اور اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ محض قول سے کچھ فائدہ نہیں ہوتا جیسا کہ ہم نے ذکر کیا؛ کیونکہ انہوں نے کہا: فرمانبرداری، اور اسے اپنی زبان سے ادا کیا، لیکن اللہ نے ان کی فرمانبرداری کی تصدیق نہیں کی، اور نہ ہی ان کے لیے اس کی صحت کا حکم لگایا؛ کیونکہ وہ اس کا عقیدہ نہیں رکھتے تھے۔ پس یہ ثابت ہوا کہ فرمانبردار شخص اس وقت تک فرمانبردار نہیں ہوتا جب تک کہ وہ اس کے پائے جانے کے ساتھ ساتھ اس کا عقیدہ بھی نہ رکھتا ہو۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ ﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ ﴾ یعنی: ان کے ناموں کی خبر نہ دیں؛ ضحاک سے مروی ہے، یعنی منافقین (۵)۔ اور کہا گیا: انہیں سزا نہ دیں۔ پھر اسے اللہ پر توکل کرنے، اور دشمن پر فتح پانے میں اس پر بھروسہ کرنے کا حکم دیا۔ اور کہا جاتا ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿ يَأَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ ﴾ [التوبہ: ۷۳]۔ پھر منافقین کی قرآن میں غور و فکر کرنے، اور اس میں اور اس کے معانی میں سوچ بچار

کرنے سے اعراض کرنے پر مذمت کی۔ "تدبرت الشيء": میں نے اس کے انجام کے بارے میں سوچا۔ اور حدیث میں ہے: «لا تَدَابَرُوا» (۶) یعنی: تم میں سے کوئی دوسرے کو پیٹھ نہ دکھائے۔

---

(۱) مجمل اللغہ ۱/ ۱۴۰۔ (۲) (ز) میں: "وحاز"، اور (ظ) میں: "وجاز"، اور درست وہ ہے جو (د) اور (م) میں ہے۔ (۳) دیکھئے تفسیر رازی ۱۰/ ۱۹۵، اور اس میں دوسرا قول ان الفاظ میں آیا ہے: یہ گروہ رات بھر منصوبہ بندی میں جاگتا رہا، اور دوسروں نے سنا اور خاموش رہے اور منصوبہ بندی نہیں کی، لہذا ان کا ذکر نہیں کیا گیا۔ (۴) معانی القرآن ۲/ ۸۱، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی کا ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۲/ ۱۳۹۔ (۶) حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ ہے جسے احمد (۱۴۰۱۶)، بخاری (۶۰۶۵)، اور مسلم (۲۵۵۹) نے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۱۰۰۶۲)، بخاری (۶۰۶۶)، اور مسلم (۲۵۶۳) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

...one of you another's back. "The people turned their backs" means their affair went to its end(1). "Tadbeer" (contemplation/planning) is for a person to manage his affair as if he is looking at what its consequence will become(2). This verse, and the Almighty's saying: {Do they not then reflect on the Quran, or are there locks upon their hearts?} [Muhammad: 24], indicate the obligation of reflecting on the Quran(3) to know its meaning. This was a refutation of the corruption of the statement of those who said: Nothing is taken from its interpretation except what is established from the Prophet (4)ﷺ, and prevented it from being interpreted according to what the tongue of the Arabs allows. In it is evidence for the command to look and reason, the invalidation of blind imitation (taqlid), and evidence for the affirmation of analogy (qiyas). The Almighty's saying: {Had it been from any other than Allah, they would surely have found therein much contradiction} means: disparity and contradiction; narrated from Ibn Abbas, Qatada, and Ibn Zayd(5). This does not include the variation in the words of readings (qira'at), the words of parables and indications, and the measures of chapters and verses. He only intended the variation of contradiction and disparity(6). It was said: The meaning is: If what you inform about was from someone other than Allah, it would differ. It was said: There is no speaker who speaks much without finding in his speech much difference; either in description and wording, or in the quality of meaning, or in contradiction, or in falsehood. So Allah the Almighty sent down the Quran and commanded them to reflect upon it; because they would not find in it variation in description, nor worthlessness(7) in meaning, nor contradiction, nor falsehood in what they inform about matters of the unseen and what they keep secret.

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/82. (2) Mujmal al-Lugha 2/345. (3) In (Zha): for the Quran. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/474. (5) Zad al-Masir 2/144, and it was extracted by al-Tabari 7/251 with its meaning from Qatada and Ibn Zayd. (6) Al-Wasit 2/86. (7) In (Dal), (Zay), and (Mim): "raddan lahu" (as a refutation for him), and the established one is from (Zha), which is consistent with what is in I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/475, and the speech is from him. In Al-Sihah (radhala): "rudhal" of everything is its bad part.

सूरह अन-निसा: आयत 81 - 82 477

...तुममें से एक दूसरे की पीठ। "लोगों ने अपनी पीठ फेर ली" का अर्थ है कि उनका मामला अपने अंत तक चला गया(1)। "तदबीर" (चिंतन/नियोजन) यह है कि एक व्यक्ति अपने मामले को इस तरह प्रबंधित करे जैसे कि वह देख रहा हो कि उसका परिणाम क्या होगा(2)। यह आयत, और सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या वे कुरान पर चिंतन नहीं करते, या उनके दिलों पर ताले लगे हैं?} [मुहम्मद: 24], इसके अर्थ को जानने के लिए कुरान(3) पर चिंतन करने की अनिवार्यता का संकेत देते हैं। यह उन लोगों के कथन के भ्रष्टाचार का खंडन था जिन्होंने कहा: इसकी व्याख्या से कुछ भी नहीं लिया जाता सिवाय उसके जो पैगंबर ﷺ से सिद्ध हो(4), और इसे अरबों की जुबान के अनुसार व्याख्या करने से रोका। इसमें देखने और तर्क करने की आज्ञा, अंधानुकरण (तकलीद) को अमान्य करने का प्रमाण है, और इसमें सादृश्य (कियास) की पुष्टि का प्रमाण है। सर्वशक्तिमान का कथन: {यदि यह अल्लाह के सिवा किसी और की ओर से होता, तो वे इसमें बहुत मतभेद पाते} अर्थात: असमानता और अंतर्विरोध; इब्न अब्बास, कतादाह और इब्न ज़ैद से वर्णित है(5)। इसमें पाठों (किराआत) के शब्दों में भिन्नता, दृष्टांतों और संकेतों के शब्द, और सूरतों और आयतों के माप शामिल नहीं हैं। उनका इरादा केवल अंतर्विरोध और असमानता के मतभेद से था(6)। कहा गया: इसका अर्थ है: यदि तुम जो कुछ बताते हो वह अल्लाह के सिवा किसी और की ओर से होता, तो वह भिन्न होता। कहा गया है: कोई भी वक्ता ऐसा नहीं है जो बहुत बोलता हो और उसके भाषण में बहुत अंतर न पाया जाए; या तो वर्णन और शब्दों में, या अर्थ की गुणवत्ता में, या अंतर्विरोध में, या झूठ में। अतः अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कुरान उतारा और उन्हें उस पर चिंतन करने का आदेश दिया; क्योंकि उन्हें इसमें वर्णन में भिन्नता नहीं मिलेगी, न ही अर्थ में तुच्छता(7), न ही अंतर्विरोध, और न ही उस झूठ में जो वे अनदेखी चीजों और जो वे छिपाते हैं उसके बारे में बताते हैं।

(1) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/82। (2) मुजमल अल-लुगा 2/345। (3) (ज़हा) में: कुरान के लिए। (4) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/474। (5) जाद अल-मसीर 2/144, और इसे अत-तबरी ने 7/251 में कतादाह और इब्न ज़ैद से इसके अर्थ के साथ निकाला है। (6) अल-वसीत 2/86। (7) (दाल), (ज़य) और (मीम) में: "रद्दन लहू", और स्थापित (ज़हा) से है, जो अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/475 में जो कुछ है उसके अनुरूप है, और भाषण उसी से है। अल-सिहह (रधला) में: हर चीज का "रुधाल" उसका बुरा हिस्सा होता है।

سورہ النساء: آیات 81 - 82 477

...تم میں سے ایک دوسرے کی پیٹھ "لوگوں نے پیٹھ پھیر لی" کا مطلب ہے کہ ان کا معاملہ اپنے انجام تک پہنچ گیا(1)۔ "تدبیر" (غور و فکر/منصوبہ بندی) یہ ہے کہ انسان اپنے معاملے کا انتظام اس طرح کرے گویا وہ دیکھ رہا ہو کہ اس کا انجام کیا ہوگا(2)۔ یہ آیت اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا وہ قرآن میں غور و فکر نہیں کرتے، یا ان کے دلوں پر تالے لگے ہوئے ہیں؟} [محمد: 24]، قرآن(3) کے معنی جاننے کے لیے اس میں تدبر (غور و فکر) کے وجوب پر دلالت کرتی ہے۔ یہ ان لوگوں کے قول کے فساد کی تردید تھی جنہوں نے کہا: اس کی تفسیر سے کچھ نہیں لیا جاتا سوائے اس کے جو نبی ﷺ سے ثابت ہو(4)، اور اسے اس کے مطابق تعبیر کرنے سے روکا جو اہل عرب کی زبان میں جائز ہے۔ اس میں غور و فکر اور استدلال کے حکم کی دلیل ہے، تقلید کا ابطال ہے، اور اس میں قیاس کے اثبات کی دلیل ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اگر یہ اللہ کے سوا کسی اور کی طرف سے ہوتا تو وہ اس میں بہت سا اختلاف پاتے} یعنی: تفاوت اور تضاد؛ ابن عباس، قتادہ اور ابن زید سے مروی ہے(5)۔ اس میں قراءات کے الفاظ کا اختلاف، امثال اور دلالات کے الفاظ، اور سورتوں اور آیات کی مقداریں شامل نہیں ہیں۔ بلکہ ان کی مراد تضاد اور تفاوت کا اختلاف تھا(6)۔ کہا گیا: مطلب یہ ہے کہ: اگر تم جو خبر دے رہے ہو وہ اللہ کے سوا کسی اور کی طرف سے ہوتی تو اس میں اختلاف ہوتا۔ کہا گیا ہے: کوئی بولنے والا ایسا نہیں جو بہت سی بات کرے اور اس کے کلام میں بہت سا اختلاف نہ پایا جائے؛ یا تو وصف اور لفظ میں، یا معنی کی عمدگی میں، یا تضاد میں، یا جھوٹ میں۔ تو اللہ عزوجل نے قرآن نازل فرمایا اور انہیں اس میں تدبر کا حکم دیا؛ کیونکہ وہ اس میں کسی وصف میں کوئی اختلاف نہیں پائیں گے، نہ ہی معنی میں کوئی

رذالت(7) (پستی)، نہ تضاد اور نہ ہی ان غیبی خبروں اور پوشیدہ باتوں میں کوئی جھوٹ پائیں گے جن کی وہ خبر دیتے ہیں۔

(1) معانی القرآن للزجاج 82/2۔ (2) مجمل اللغہ 345/2۔ (3) (ظ) میں: للقرآن (قرآن کے لیے)۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 474/1۔ (5) زاد المسیر 144/2، اور اسے طبری نے 251/7 میں قتادہ اور ابن زید سے اس کے معنی کے ساتھ نکالا ہے۔ (6) الوسیط 86/2۔ (7) (د) اور (ز) اور (م) میں: "رداً لہ" (اس کی تردید کے طور پر)، اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے، جو نحاس کی اعراب القرآن 475/1 کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ اور الصحاح (رذل) میں ہے: ہر چیز کا "رذال" اس کی گھٹیا چیز ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 83 478

Allah Almighty says: {And when there comes to them information about [public] security or fear, they spread it around. But if they had referred it back to the Messenger or to those in authority among them, then the ones who [can] draw correct conclusions from it would have known it. And if not for the favor of Allah upon you and His mercy, you would have followed Satan, except for a few.} [83] His saying, Almighty: {And when there comes to them information about [public] security}. "Idha" (when) carries the meaning of a condition, but it does not take a jussive verb (yajazi) even if "ma" is added to it, and this is rare in usage. Sibawayh said: What is good is what Ka'b ibn Zuhayr said: "And when you wish, you send forth from it, [towards] the sunset, an energetic and terrified [one]." (1) Meaning: it is good not (2) to use the jussive with "idha" (3) as it was not used in this verse, and this was previously mentioned at the beginning of "Al-Baqarah". The meaning is: when they hear something concerning matters where there is security, like a victory for the Muslims or the killing of their enemy, {or fear}, which is the opposite of this, {they spread it around}, meaning: they divulge and disclose it, and talk about it before they establish its truth. (4) It was said: this was from the weak-willed Muslims; narrated from Al-Hasan (5); because they used to disclose the affairs of the Prophet (peace be upon him), thinking there was no harm in that. Al-Dahhak and Ibn Zayd said: it refers to the hypocrites (6), and they were forbidden from that because of the lying inherent in spreading rumors.

(1) Al-Kitab 3/62, and it is in the Diwan p. 33 with the narration: "And when I wish, I send forth from it, [towards] the sunrise, an energetic and terrified [one]." And it has preceded in 1/305. (2) In the manuscripts: "no", and the text is confirmed from what was mentioned in 1/305 in the interpretation of Surah Al-Baqarah. (3) Followed in (kh), (d), (zha), and (m) by: "ma", and the text is confirmed from (z), which matches what was mentioned in 1/305. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/475. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 1/511. (6) Al-Tabari recorded their two statements 7/254, and the wording of Ibn Zayd's report in it: {they spread it around} he said: they circulated it, and those who spread it were people; either hypocrites, or others who were weak.

सूरह अन-निसा: आयत 83 478

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब उनके पास अमन (शान्ति) या ख़ौफ़ (डर) की कोई ख़बर पहुँचती है, तो वे उसे फैला देते हैं। और यदि वे उसे रसूल और अपने में से आधिकारिक व्यक्तियों की ओर लौटाते, तो वे लोग जो उनमें से निष्कर्ष निकालने (तथ्य तक पहुँचने) की योग्यता रखते हैं, उसे जान लेते। और यदि तुम पर अल्लाह का फ़ज़्ल (कृपा) और उसकी दया न होती, तो थोड़े लोगों के सिवा तुम सब शैतान के पीछे चलने लगते।} [83] अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब उनके पास अमन की कोई ख़बर पहुँचती है}। "इज़ा" (जब) में शर्त (शर्तिया) का अर्थ है, और इसके साथ क्रिया को मज़ूम (jussive) नहीं किया जाता है, चाहे उसके साथ "मा" जोड़ दिया जाए, और इसका प्रयोग कम है। सिबावैह ने कहा: बेहतर वह है जो का'ब बिन ज़ुहैर ने कहा: "और जब तुम चाहो, तो उससे सूरज डूबने की दिशा में एक तेज़ और डरा हुआ (ऊँट) भेज देते हो।" (1) अर्थात्: बेहतर यह है कि "इज़ा" के साथ क्रिया को मज़ूम न किया जाए (2), जैसा कि इस शेर में मज़ूम नहीं किया गया है, और इसका ज़िक्र "अल-बक़रह" की शुरुआत में हो चुका है। और अर्थ यह है: कि जब वे ऐसी चीज़ सुनते हैं जिसमें अमन (सुरक्षा) हो, जैसे मुसलमानों की जीत या उनके दुश्मन का मारा जाना, {या ख़ौफ़}, जो इसका उल्टा है, {तो वे उसे फैला देते हैं} अर्थात्: वे उसे ज़ाहिर कर देते हैं और उसकी चर्चा करने लगते हैं, इससे पहले कि वे उसकी असलियत जान लें। (4) कहा गया है: यह कमज़ोर मुसलमानों की ओर से था; हसन से वर्णित है (5); क्योंकि वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बातों को फैला देते थे और समझते थे कि इसमें कोई हर्ज नहीं है। ज़हाक और इब्ने ज़ैद ने कहा: यह मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में है (6), और उन्हें इससे रोका गया क्योंकि अफ़वाह फैलाने में झूठ शामिल होता है।

(1) अल-किताब 3/62, और यह दीवान पृ. 33 में इस रिवायत के साथ है: "और जब मैं चाहूँ, तो उससे सूरज निकलने की दिशा में एक तेज़ और डरा हुआ भेज दूँ।" और यह 1/305 में गुज़र चुका है। (2) प्रतियों में: "नहीं", और पाठ 1/305 में सूरह अल-बक़रह की तफ़सीर में पहले बताई गई बात से पुष्ट है। (3) इसके बाद (ख), (द), (ज़), और (म) में: "मा" है, और (ज़) से पुष्ट पाठ वही है जो 1/305 में गुज़र चुका है। (4) एराब अल-क़ुरआन, अल-नहहास 1/475। (5) अल-नुक़्त वल-उयून 1/511। (6) त़बरी ने उन दोनों के कथनों को 7/254 में उद्धृत किया है, और उसमें इब्ने ज़ैद की रिपोर्ट के शब्द हैं: {तो वे उसे फैला देते हैं} उन्होंने कहा: उन्होंने इसे फैलाया, और जिन्होंने इसे फैलाया वे लोग थे; या तो मुनाफ़िक़, या फिर वे जो कमज़ोर थे।

سورة النساء: آیت ۸۳ ۴۷۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿۸۳﴾ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ﴾ "اذا" (جب) میں شرط کے معنی ہیں، اور اس سے جزم نہیں دیا جاتا خواہ اس کے ساتھ "ما" کا اضافہ کر دیا جائے، اور اس کا استعمال کم ہے۔ سیبویہ نے کہا: بہتر وہ ہے جو کعب بن زہیر نے کہا: "اور جب تم چاہو تو اس سے سورج ڈوبنے کی سمت ایک مستعد اور خوفزدہ (اونٹ) بھیج دیتے ہو۔" (۱) یعنی: بہتر یہ ہے کہ "اذا" کے ساتھ جزم نہ دیا جائے (۲) جیسا کہ اس شعر میں جزم نہیں دیا گیا، اور اس کا ذکر پہلے "البقرہ" کے شروع میں گزر چکا ہے۔ اور معنی یہ ہے: کہ جب وہ امن کے معاملات میں سے کوئی بات سنتے ہیں، جیسے مسلمانوں کی فتح یا ان کے دشمن کا قتل ہونا، ﴿أَوِ الْخَوْفِ﴾ (یا خوف) جو کہ اس کی ضد ہے، ﴿أَذَاعُوا بِهِ﴾ یعنی: اسے پھیلا دیتے ہیں اور ظاہر کر دیتے ہیں، اور اس کی حقیقت तक पहुँचने से पहले اس پر باتیں کرنے لگتے ہیں۔ (۴) کہا گیا: یہ کمزور ایمان والے مسلمانوں کی طرف سے تھا؛ حسن (۵) سے مروی ہے؛ کیونکہ وہ نبی ﷺ کی بات کو پھیلا دیتے تھے اور سمجھتے تھے کہ اس میں ان پر کوئی حرج نہیں ہے۔ ضحاک اور ابن زید نے کہا: یہ منافقین کے بارے میں ہے (۶)، پس انہیں اس سے روکا گیا کیونکہ افواہیں پھیلانے میں جھوٹ شامل ہوتا ہے۔

(۱) الکتاب ۳ / ۶۲ ، اور یہ دیوان ص ۳۳ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "اور جب میں چاہوں تو اس سے سورج نکلنے کی سمت ایک مستعد اور خوفزدہ بھیج دوں۔" اور یہ ۱ / ۳۰۵ میں گزر چکا ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: "لا" (نہیں)، اور متن سورہ بقرہ کی تفسیر میں ۱ / ۳۰۵ میں پہلے سے بیان کردہ بات سے ثابت ہے۔ (۳) اس کے بعد (خ)، (د)، (ظ) اور (م) میں ہے: "ما"، اور (ز) سے

ثابت شدہ متن وہی ہے جو ۱ / ۳۰۵ میں گزر چکا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱ / ۴۷۵۔ (۵) النکت والعیون ۱ / ۵۱۱۔ (۶) طبری نے ان دونوں کے اقوال ۷ / ۲۵۷ میں نقل کیے ہیں، اور اس میں ابن زید کی روایت کے الفاظ ہیں: ﴿أَذَاعُوا بِهِ﴾ انہوں نے کہا: انہوں نے اسے عام کر دیا، اور جنہوں نے اسے عام کیا وہ لوگ تھے؛ یا تو منافقین تھے یا دوسرے وہ جو کمزور تھے۔

Surah An-Nisa: Verse 83 | 479

Allah's saying: {If they had referred it to the Messenger and to those in authority among them} means: they would not have spoken about it or spread it until the Prophet ﷺ himself spoke about it and spread it. Or, "those in authority" refers to people of knowledge and jurisprudence, as narrated from Al-Hasan, Qatadah, and others. Al-Suddi and Ibn Zayd said: they are the rulers. It was also said: they are the commanders of the military expeditions (Saraya)(1). {Those among them who can deduce it would have known it} means: they would extract its meaning; that is, they would have known what should be disclosed and what should be kept secret. Deduction (Istinbat) is derived from "istinbattu al-ma'" (I drew water): when you extract it. "Al-Nabat" is the water that is first extracted when a well is first dug. The Nabataeans were called so because they extract what is in the earth(2). Linguistically, deduction (Istinbat) means extraction, and it signifies independent reasoning (Ijtihad) in the absence of a clear text (Nass) or consensus (Ijma'), as previously mentioned. Allah's saying: {And if not for the favor of Allah upon you and His mercy} is in the nominative case due to being a subject (Ibtida') according to Sibawayh(3), and in his view, the predicate (Khabar) cannot be apparent. The Kufans say: it is in the nominative case because of "lawla". {You would have followed Satan, except for a few} regarding this verse, there are three opinions; Ibn Abbas and others said: the meaning is: they spread it, except for a few of them who did not broadcast or spread it(4). This was also said by a group of grammarians: Al-Kisa'i, Al-Akhfash, Abu Ubayd, Abu Hatim, and Al-Tabari(5). And it was said: the meaning is: "those among them who can deduce it would have known it, except for a few of them"; from Al-Hasan.

--- Footnotes --- (1) Al-Nukat wa Al-'Uyun 1/511, and Al-Hasan's statement was narrated by Abd Al-Razzaq 1/166, and Al-Tabari narrated the rest of the statements in 7/256-258. (2) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 1/475, and his Ma'ani Al-Qur'an 2/141. (3) Al-Kitab 2/129, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab Al-Qur'an 1/475, and the following speech is from him. (4) Narrated by Al-Tabari 7/263 from Ibn Abbas and Ibn Zayd. (5) See their views in Ma'ani Al-Qur'an by Al-Akhfash 1/451, Tafsir Al-Tabari 7/265-266, Ma'ani Al-Qur'an by Al-Nahhas 2/142, and his I'rab Al-Qur'an 1/475.

सूरह अन-निसा: आयत 83 | 479

अल्लाह का कथन: {और यदि वे इसे रसूल और अपने में से अधिकार संपन्न लोगों की ओर लौटा देते} इसका अर्थ है: वे इसके बारे में बात नहीं करते और इसे नहीं फैलाते जब तक कि नबी ﷺ स्वयं इसके बारे में बात न करते और इसे न फैलाते। या "अधिकार संपन्न लोग" से तात्पर्य ज्ञान और न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) के लोगों से है; यह अल-हसन, क़तादा और अन्य लोगों से वर्णित है। अल-सुद्दी और इब्न ज़ैद ने कहा: वे शासक हैं। और कहा गया है: वे सैन्य अभियानों (सराया) के कमांडर हैं(1)। {तो उनमें से जो इसका निष्कर्ष निकालने की क्षमता रखते हैं, वे इसे जान लेते} अर्थात: वे इसका अर्थ निकालते, यानी वे जान लेते कि इसमें से क्या प्रकट किया जाना चाहिए और क्या गुप्त रखा जाना चाहिए। निष्कर्ष (इस्तिनबात) "इस्तिनबत्तू अल-मा" (मैंने पानी निकाला) से लिया गया है: जब आप इसे निकालते हैं। "अल-नबत" वह पानी है जो कुआँ खोदते समय सबसे पहले निकलता है। नबातियाओं को नबात इसलिए कहा जाता था क्योंकि वे पृथ्वी के भीतर जो कुछ है उसे निकालते हैं(2)। भाषाई रूप से, निष्कर्ष (इस्तिनबात) का अर्थ है निष्कर्षण, और यह स्पष्ट पाठ (नास) या आम सहमति (इज्मा) के अभाव में स्वतंत्र तर्क(इज्तिहाद) को इंगित करता है, जैसा कि पहले बताया गया है। अल्लाह का कथन: {और यदि तुम पर अल्लाह का अनुग्रह और उसकी दया न होती} सीबवैह(3) के अनुसार यह आरंभ (इब्तिदा) के कारण प्रथमा विभक्ति (रफ़अ) में है, और उनके विचार में, विधेय (ख़बर) प्रकट नहीं हो सकता। कूफ़ा के वैयाकरण कहते हैं: यह "लौला" के कारण प्रथमा विभक्ति में है। {तो कुछ ही के अलावा तुम सब शैतान के पीछे चलने लगते} इस आयत के बारे में तीन मत हैं; इब्न अब्बास और अन्य ने कहा: इसका अर्थ है: उन्होंने इसे फैलाया, सिवाय उनमें से कुछ के जिन्होंने इसे प्रसारित या प्रसारित नहीं किया(4)। यह वैयाकरणों के एक समूह द्वारा भी कहा गया था: अल-किसाई, अल-अख़फ़श, अबू उबैद, अबू हातिम और अल-तबारी(5)। और कहा गया: इसका अर्थ है: "उनमें से जो निष्कर्ष निकाल सकते हैं वे इसे जान लेते, सिवाय उनमें से कुछ के"; अल-हसन से।

--- पादलेख --- (1) अल-नुक़ात वल-उयून 1/511, और अल-हसन का कथन अब्द अल-रज़्ज़ाक 1/166 द्वारा वर्णित है, और बाकी कथन अल-तबारी 7/256-258 में वर्णित हैं। (2) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहस 1/475 द्वारा, और उनकी मानी अल-क़ुरआन 2/141। (3) अल-किताब 2/129, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन 1/475 में उनसे उद्धृत किया है, और आगे की बात उन्हीं से है। (4) इब्न अब्बास और इब्न ज़ैद से अल-तबारी 7/263 द्वारा वर्णित। (5)

अल-अख़फ़श 1/451 द्वारा मानी अल-क़ुरआन में उनके विचार देखें, तफ़्सीर अल-तबारी 7/265-266, अल-नहस द्वारा मानी अल-क़ुरआन 2/142, और उनकी इ'राब अल-क़ुरआन 1/475।

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ﴾ یعنی: وہ اس کے بارے میں بات نہ کرتے اور اسے نہ پھیلاتے یہاں تک کہ نبی ﷺ خود اس کے بارے میں بات کرتے اور اسے پھیلاتے۔ یا "اولی الامر" سے مراد اہل علم اور فقہ ہیں؛ یہ حسن، قتادہ اور دیگر سے مروی ہے۔ سدی اور ابن زید نے کہا: وہ حکمران ہیں۔ اور کہا گیا ہے: وہ لشکروں (سرایا) کے امراء ہیں(1)۔ ﴿لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ﴾ یعنی: وہ اس سے (بات) نکال لیتے، یعنی وہ جان لیتے کہ اس میں سے کیا پھیلانا چاہیے اور کیا چھپانا چاہیے۔ اور استنباط "استنبطتُ الماء" سے ماخوذ ہے: جب تم پانی نکالو۔ اور "نبط" وہ پانی ہے جو کنویں کی کھدائی کے وقت سب سے پہلے نکلتا ہے۔ نبط کو نبط اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ زمین سے چیزیں نکالتے ہیں(2)۔ اور لغت میں استنباط کا مطلب ہے: نکالنا، اور یہ نص اور اجماع کی عدم موجودگی میں اجتہاد پر دلالت کرتا ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ﴾ سیبویہ(3) کے نزدیک یہ ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہے، اور ان کے نزدیک خبر کا ظاہر ہونا جائز نہیں ہے۔ اور کوفی کہتے ہیں کہ یہ "لولا" کی وجہ سے مرفوع ہے۔ ﴿لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ اس آیت کے بارے میں تین اقوال ہیں؛ ابن عباس اور دیگر نے کہا: اس کا مطلب ہے: انہوں نے اسے پھیلا دیا، سوائے ان میں سے چند کے جنہوں نے اسے مشتہر نہیں کیا اور نہ پھیلایا(4)۔ یہ بات نحویوں کی ایک جماعت نے کہی ہے: کسائی، اخفش، ابو عبید، ابو حاتم اور طبری(5)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: "ان میں سے جو استنباط کرتے ہیں وہ اسے جان لیتے سوائے ان میں سے چند کے"؛ حسن سے۔

--- حواشی --- (1) النکت والعیون 1/ 511، اور حسن کا قول عبد الرزاق 1/ 166 نے روایت کیا ہے، اور باقی اقوال طبری 7/ 256 - 258 نے روایت کیے ہیں۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 1/

475، اور ان کی معانی القرآن 2/ 141۔ (3) الکتاب 2/ 129، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن 1/ 475 میں ان سے نقل کیا ہے، اور آنے والی بات ان سے ہے۔ (4) طبری 7/ 263 نے ابن عباس اور ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (5) دیکھیں اخفش کی معانی القرآن 1/ 451 میں ان کا قول، اور تفسیر طبری 7/ 265 - 266، اور نحاس کی معانی القرآن 2/ 142، اور ان کی إعراب القرآن 1/ 475۔

٤٨· Surah An-Nisa: Verses 83 - 84

...and others (1), and Az-Zajjaj chose it; he said: because most people know this inference (istinbat), as it is an inquiry into news (2).

Al-Farra' (3) chose the first [opinion]; he said: because when knowledge of the scouting parties (saraya) becomes public, it is known by the one who deduces it and others, and broadcasting occurs among some people and not others. Al-Kalbi said on his authority (4): for that reason, I favored the exception from broadcasting.

An-Nahhas (5) said: These are two opinions based on metaphor - meaning that there is a transposition (advancement and delay) in the speech - and a third opinion without metaphor: the meaning would be: "Were it not for the grace of Allah upon you and His mercy" by sending a Messenger among you who established the proof for you, you would have disbelieved and associated partners [with Allah] except for a few of you, for they would have been monotheists.

And there is a fourth opinion: Al-Dahhak said: The meaning is: "you would have followed Satan except for a few," meaning: that the companions of Muhammad (peace be upon him) felt an impulse from Satan except for a few (6), meaning those whose hearts Allah tested for piety. According to this opinion, His saying: "except for a few" is an exception from His saying: "you would have followed Satan." Al-Mahdawi said: Most scholars rejected this opinion; because if it weren't for the grace of Allah and His mercy, all people would have followed Satan.

His saying, the Exalted: ﴿So fight in the cause of Allah; you are not held responsible except for yourself. And incite the believers [to fight]. Perhaps Allah will restrain the might of those who disbelieve. And Allah is greater in might and stronger in punishment.﴾

His saying, the Exalted: ﴿So fight in the cause of Allah﴾ – this "fa" (so) is connected to His saying: ﴿And whoever fights in the cause of...﴾

(1) Mentioned by Al-Mawardi 1/511 from Al-Hasan and Qatadah, and narrated by Abd al-Razzaq 1/166, and Al-Tabari 7/262 from Qatadah. (2) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/84, and Az-Zajjaj's phrase in it is: Because this inference is not something extracted by consideration and reflection; it is rather an inference of news, for most know the news when they are informed of it. (3) In his Ma'ani al-Qur'an 1/279 - 280. (4) This is how this phrase appeared in the copies, and it is not in Al-Farra's Ma'ani al-Qur'an. If

its placement here is correct, then Muhammad bin al-Sa'ib al-Kalbi, the famous one, is not intended. (5) In I'rab al-Qur'an 1/475 - 476. (6) Narrated by Al-Tabari 7/264.

٤٨· सूरह अन-निसा: आयत 83 - 84

...और अन्य (1), और इसे अज़-ज़ज्जाज ने चुना; उन्होंने कहा: क्योंकि इस निष्कर्ष (इस्तिनबात) को अधिकांश लोग जानते हैं; क्योंकि यह समाचार की जाँच है (2)।

अल-फर्रा' (3) ने पहले [मत] को चुना; उन्होंने कहा: क्योंकि जब सैन्य टुकड़ियों (सराया) का समाचार सार्वजनिक हो जाता है; तो इसे निष्कर्ष निकालने वाला और अन्य सभी जान जाते हैं, और प्रसारण कुछ लोगों में होता है और दूसरों में नहीं। अल-कल्बी ने उनके हवाले से कहा (4): इसलिए मैंने प्रसारण से अपवाद को उचित समझा।

अन-नह्हास (5) ने कहा: ये दो मत रूपक (मजाज़) पर आधारित हैं - जिसका अर्थ है कि वाणी में शब्दों के स्थान में परिवर्तन (आगे-पीछे करना) है - और एक तीसरा मत रूपक के बिना है: इसका अर्थ होगा: "यदि तुम पर अल्लाह की कृपा और उसकी दया न होती" कि उसने तुम्हारे बीच एक रसूल भेजा जिसने तुम्हारे लिए प्रमाण स्थापित किया, तो तुममें से थोड़े लोगों को छोड़कर बाकी सब कुफ्र और शिर्क करने लगते, क्योंकि वे एकेश्वरवादी थे।

और इसमें एक चौथा मत है: अद-दह्हाक ने कहा: अर्थ है: "तुम शैतान के पीछे चलने लगते सिवाय थोड़े लोगों के", अर्थात: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों के मन में शैतान की ओर से कुछ विचार आए सिवाय कुछ लोगों के(6), यानी वे जिनके दिलों को अल्लाह ने तक़वा (परहेज़गारी) के लिए परखा। इस मत के अनुसार, उनका कहना: "सिवाय थोड़े के" उनके इस कथन से अपवाद है: "तुम शैतान के पीछे चलने लगते"। अल-महदवी ने कहा: अधिकांश विद्वानों ने इस मत को अस्वीकार कर दिया है; क्योंकि यदि अल्लाह की कृपा और उसकी दया न होती, तो सभी लोग शैतान के पीछे चलने लगते।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿अतः (ऐ नबी!) आप अल्लाह की राह में युद्ध करें, आप पर केवल आपकी अपनी जान की ज़िम्मेदारी है, और ईमान वालों को प्रोत्साहित करें। बहुत संभव है कि अल्लाह काफ़िरों की शक्ति को रोक दे। और अल्लाह शक्ति में भी सबसे कड़ा है और दंड देने में भी सबसे कठोर है।﴾

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿अतः आप अल्लाह की राह में युद्ध करें﴾ यह "फ़ा" (अतः) उनके इस कथन से संबंधित है: ﴿और जो अल्लाह की राह में युद्ध करता है...﴾

(1) इसे अल-मावर्दी 1/511 में अल-हसन और क़तादा से उद्धृत किया है, और अब्द अल-रज्जाक 1/166 ने और अल-तबरी 7/262 ने क़तादा से उल्लेख किया है। (2) मा'आनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज द्वारा 2/84, और इसमें अज़-ज़ज्जाज का कथन है: क्योंकि यह निष्कर्ष कोई ऐसी चीज़ नहीं है जिसे सोच-विचार से निकाला जाए; बल्कि यह समाचार का निष्कर्ष है, क्योंकि जब समाचार बताया जाता है तो अधिकांश लोग उसे जान लेते हैं। (3) उनके मा'आनी अल-क़ुरआन 1/279 - 280 में। (4) प्रतियों में यह वाक्यांश इसी तरह आया है, और यह अल-फर्रा की मा'आनी अल-क़ुरआन में नहीं है, और यदि यहाँ इसका स्थान सही है, तो इससे प्रसिद्ध मुहम्मद बिन अल-साइब अल-कल्बी का अर्थ नहीं है। (5) एराब अल-क़ुरआन 1/475 - 476 में। (6) इसे अल-तबरी 7/264 ने उल्लेख किया है।

٤٨٠ سورة النساء: آيات 83 - 84

...اور دیگر (1)، اور اسے الزجاج نے اختیار کیا؛ انہوں نے کہا: کیونکہ یہ استنباط اکثر لوگ جانتے ہیں؛ کیونکہ یہ خبر کی معلومات حاصل کرنا ہے (2)۔

اور الفراء (3) نے پہلے قول کو اختیار کیا؛ انہوں نے کہا: کیونکہ جب سرایا (فوجی دستوں) کا علم ظاہر ہو جاتا ہے؛ تو اسے استنباط کرنے والا اور دوسرے بھی جان لیتے ہیں، اور تشہیر بعض میں ہوتی ہے بعض میں نہیں۔ الکلبی نے ان سے روایت کی (4): اسی لیے میں نے تشہیر سے استثناء کو پسند کیا۔

النحاس (5) نے کہا: پس یہ دو اقوال مجاز پر مبنی ہیں - یعنی کلام میں تقدیم و تاخیر ہے - اور ایک تیسرا قول بغیر مجاز کے ہے: معنی یہ ہوگا: "اگر تم پر اللہ کا فضل اور اس کی رحمت نہ ہوتی" اس طور پر کہ اس نے تمہارے درمیان ایک رسول بھیجا جس نے تم پر حجت قائم کی، تو تم میں سے تھوڑے کے سوا سب کفر اور شرک کرنے لگتے، کیونکہ وہ توحید پر تھے۔

اور اس میں چوتھا قول ہے: الضحاک نے کہا: معنی یہ ہے: "تم شیطان کی پیروی کرنے لگتے مگر تھوڑے"، یعنی: محمد ﷺ کے صحابہ نے اپنے جی میں شیطان کی طرف سے ایک بات محسوس کی سوائے چند کے (6)، یعنی وہ جن کے دلوں کو اللہ نے تقویٰ کے لیے آزمایا۔ اور اس قول کی بنیاد پر اللہ کا قول: "إِلَّا قَلِيلًا" ان کے اس قول سے مستثنیٰ ہے: «لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ»۔ المہدوی نے کہا: اور اکثر علماء نے اس قول کا انکار کیا ہے؛ کیونکہ اگر اللہ کا فضل اور اس کی رحمت نہ ہوتی تو تمام لوگ شیطان کی پیروی کرنے لگتے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پس (اے نبی!) آپ اللہ کی راہ میں قتال کریں، آپ پر سوائے آپ کی اپنی جان کے ذمہ داری نہیں، اور مومنوں کو ابھاریں، قریب ہے کہ اللہ کافروں کا زور توڑ دے۔ اور اللہ سب سے زیادہ زور والا اور سب سے زیادہ سخت سزا دینے والا ہے۔﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَقَتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ یہ "فاء" اللہ کے اس قول سے متعلق ہے: ﴿وَمَن يُقَتِلْ فِي سَبِيلِ ... ﴾

(1) اسے الماوردی نے 1/511 میں الحسن اور قتادہ سے ذکر کیا ہے، اور عبدالرزاق نے 1/166 میں اور الطبری نے 7/262 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (2) معانی القرآن للزجاج 2/84، اور اس میں الزجاج کی عبارت ہے: کیونکہ یہ استنباط ایسی چیز نہیں ہے جو غور و فکر سے نکالی جائے، بلکہ یہ خبر کا استنباط ہے، کیونکہ جب خبر دی جاتی ہے تو اکثر لوگ اسے جان لیتے ہیں۔ (3) ان کی کتاب معانی القرآن 1/279 - 280 میں۔ (4) نسخوں میں یہ عبارت اسی طرح واقع ہوئی ہے، اور یہ الفراء کی معانی القرآن میں نہیں ہے، اور اگر اس کا یہاں ہونا درست ہے تو اس سے مشہور محمد بن السائب الکلبی مراد نہیں ہیں۔ (5) إعراب القرآن 1/475 - 476 میں۔ (6) اسے الطبری نے 7/264 میں روایت کیا ہے۔

...Allah; then whether he is killed or he overcomes, We shall bestow on him a great reward." [An-Nisa: 74], {Fight, then, in the path of Allah} means: For this reason, fight.

It was also said: It is connected to His saying: {And why should you not fight in the cause of Allah} [An-Nisa: 75] {Fight}(1). As if this meaning is: Do not abandon fighting the enemy and seeking victory for the oppressed(2) among the believers, even if you are alone; because He promised him victory. Al-Zajjaj said(3): Allah Almighty commanded His Messenger ﷺ to fight even if he fought alone; because He had guaranteed him victory.

Ibn Atiyyah said(4): This is the apparent meaning of the wording, except that it has never been mentioned in any report that fighting was imposed on him alone to the exclusion of the Ummah for any period of time. The meaning - and Allah knows best - is that it is an address to him in wording, and it is an example of what is said to each individual(5) specifically to himself, meaning: You, O Muhammad, and every individual of your Ummah, the address is to him: {Fight in the path of Allah; you are not held responsible except for yourself}. Therefore, every believer should [feel] that he should strive even if alone. From this is the saying of the Prophet ﷺ: "By Allah, I will certainly fight them until my neck is severed"(6). And the saying of Abu Bakr during the time of apostasy: "Even if my right hand opposed me, I would fight it with my left hand"(7).

It was also said: This verse was revealed during the season of Minor Badr; for when Abu Sufyan left Uhud, he made an appointment with the Messenger of Allah ﷺ for the season of Minor Badr. When the appointed time came, the Messenger of Allah ﷺ went out to it with seventy riders, but Abu Sufyan did not attend, and no fighting took place. This is based on...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/ 84-85. (2) In (Kh), (D), and (M): "And seeking victory over them for the oppressed," and in Tafsir al-Baghawi 1/ 457 (and the text is from it): "And seeking victory for the oppressed," and what is established is from (Z) and (Th). (3) In Ma'ani al-Qur'an by him 2/ 85. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/ 86, and what follows between brackets is from it. (5) In (M): one. (6) Part of a long hadith narrated by Ahmad (18928) and al-Bukhari (2731, 2732) from the hadith of Marwan ibn al-Hakam and al-Miswar ibn Makhrama (may Allah be pleased with them). His saying: "until my neck is severed" - al-Hafiz said in al-Fath 5/ 338: "al-salifa" is the side of the neck, and he used it as an allusion to being killed; because the front of a killed person's neck

becomes separated. (7) Al-Zajjaj mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 2/ 85, and it is similarly in Tafsir Abi al-Layth 1/ 372, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/ 462.

...अल्लाह; फिर चाहे वह मारा जाए या विजयी हो जाए, हम उसे बड़ा प्रतिफल प्रदान करेंगे।" [अन-निसा: 74], {तो अल्लाह की राह में लड़ो} यानी: इसी कारण से लड़ो।

और कहा गया: यह उनके इस कथन से संबंधित है: {और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह की राह में नहीं लड़ते?} [अन-निसा: 75] {लड़ो}(1)। जैसे कि यह अर्थ है: दुश्मन से जिहाद करना और विश्वासियों में से कमज़ोरों(2) की मदद करना मत छोड़ो, चाहे तुम अकेले ही क्यों न हो; क्योंकि उसने उससे जीत का वादा किया था। अल-ज़ज्जाज ने कहा(3): अल्लाह तआला ने अपने रसूल ﷺ को जिहाद का आदेश दिया, भले ही वह अकेले लड़ें; क्योंकि उसने उनके लिए जीत की गारंटी दी थी।

इब्न अतिय्याह ने कहा(4): यह शब्दों का स्पष्ट अर्थ है, सिवाय इसके कि किसी भी रिपोर्ट में यह कभी नहीं आया कि लड़ाई किसी समय के लिए उम्माह को छोड़कर केवल उन पर थोपी गई थी। इसका अर्थ - और अल्लाह बेहतर जानता है - यह है कि यह शब्दों में उन्हें संबोधन है, और यह उस बात का उदाहरण है जो प्रत्येक व्यक्ति(5) से व्यक्तिगत रूप से कही जाती है, यानी: ऐ मुहम्मद, और तुम्हारी उम्मत का हर व्यक्ति, उससे यही कहा जा रहा है: {अल्लाह की राह में लड़ो; तुम केवल अपने लिए ही जिम्मेदार ठहराए जाओगे}। इसलिए, हर मोमिन को [महसूस] करना चाहिए कि उसे संघर्ष करना चाहिए चाहे वह अकेला ही क्यों न हो। इसी में से नबी ﷺ का कथन है: "अल्लाह की कसम, मैं उनसे तब तक लड़ूँगा जब तक मेरी गर्दन अलग न हो जाए"(6)। और रिद्दह (स्वधर्मत्याग) के समय अबू बक्र का कथन: "अगर मेरा दाहिना हाथ मेरा विरोध करता, तो मैं अपने बाएं हाथ से उससे लड़ता"(7)।

और कहा गया: यह आयत बदर-ए-सुग़रा के मौसम में उतरी थी; क्योंकि जब अबू सुफ़ियान उहुद से लौटा, तो उसने रसूल अल्लाह ﷺ से बदर-ए-सुग़रा के मौसम का वादा किया था। जब नियत समय आया, तो रसूल अल्लाह ﷺ सत्तर सवारों के साथ वहां निकले, लेकिन अबू सुफ़ियान नहीं आए, और कोई लड़ाई नहीं हुई। और यह... पर आधारित है।

(1) मा'नी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 2/ 84-85। (2) (ख़), (द) और (म) में: "और कमज़ोरों के लिए उन पर जीत चाहना," और तफ़सीर अल-बग़वी 1/ 457 में (और पाठ उसी से है): "और कमज़ोरों के लिए जीत चाहना," और जो स्थापित है वह (ज़) और (ज़) से है। (3) उनकी किताब मा'नी अल-कुरान में 2/ 85। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/ 86, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (5)

(म) में: एक। (6) एक लंबी हदीस का हिस्सा जिसे अहमद (18928) और बुखारी (2731, 2732) ने मरवान इब्न अल-हकम और अल-मिसवर इब्न मखरमा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। उनका कहना: "जब तक मेरी गर्दन अलग न हो जाए" - अल-हाफिज़ ने अल-फतह 5/338 में कहा: 'सालिफ़ा' गर्दन का किनारा है, और उन्होंने इसे मारे जाने के संकेत के रूप में इस्तेमाल किया; क्योंकि मारे गए व्यक्ति की गर्दन का अगला हिस्सा अलग हो जाता है। (7) अल-ज़ज्जाज ने इसे मा'नी अल-कुरान 2/ 85 में उद्धृत किया है, और यह इसी तरह तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/ 372 और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/ 462 में भी है।

اللہ؛ پھر خواہ وہ مارا جائے یا غالب آ جائے، ہم اسے بڑا اجر عطا کریں گے۔ [النساء: ۷۴]، {پس اللہ کی راہ میں لڑو} یعنی: اسی مقصد کے لیے لڑو۔

اور کہا گیا: یہ اس کے قول سے متعلق ہے: {اور تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم اللہ کی راہ میں نہیں لڑتے؟} [النساء: ۷۵] {پس لڑو}(۱)۔ گویا یہ معنی ہے: دشمن سے جہاد کرنا اور مومنین میں سے مستضعفین (کمزوروں)(۲) کی مدد کرنا نہ چھوڑو، خواہ تم اکیلے ہی کیوں نہ ہو؛ کیونکہ اس نے اس سے فتح کا وعدہ کیا تھا۔ الزجاج نے کہا(۳): اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول ﷺ کو جہاد کا حکم دیا اگرچہ وہ اکیلے ہی لڑیں؛ کیونکہ اس نے ان کے لیے فتح کی ضمانت دی تھی۔

ابن عطیہ نے کہا(۴): یہ لفظ کا ظاہری مفہوم ہے، سوائے اس کے کہ کسی خبر میں یہ کبھی نہیں آیا کہ قتال کسی مدت کے لیے امت کے سوا صرف ان پر فرض کیا گیا تھا؛ پس معنی - اور اللہ بہتر جانتا ہے - یہ ہے کہ یہ لفظاً ان سے خطاب ہے، اور یہ اس بات کی مثال ہے جو ہر ایک(۵) سے اس کی اپنی ذات کے بارے میں کہی جاتی ہے، یعنی: اے محمد، اور تمہاری امت کا ہر فرد، اس سے یہی کہا جا رہا ہے: {پس اللہ کی راہ میں لڑو، تم اپنی جان کے سوا کسی کے ذمہ دار نہیں ٹھہرائے جاؤ گے}۔ اسی لیے ہر مومن کو [محسوس] کرنا چاہیے کہ وہ جہاد کرے خواہ وہ اکیلا ہی کیوں نہ ہو؛ اور اسی میں سے نبی ﷺ کا یہ قول ہے: "اللہ کی قسم، میں ان سے ضرور لڑوں گا یہاں تک کہ میری گردن الگ ہو جائے"(۶)۔ اور فتنہ ارتداد کے وقت ابوبکر کا قول: "اگر میرا دایاں ہاتھ میری مخالفت کرتا تو میں اپنے بائیں ہاتھ سے اس سے جہاد کرتا"(۷)۔

اور کہا گیا: یہ آیت بدر صغریٰ کے موقع پر نازل ہوئی تھی؛ کیونکہ ابوسفیان جب احد سے واپس ہوا تو اس نے رسول اللہ ﷺ سے بدر صغریٰ کے موقع کا وعدہ کیا تھا، پھر جب وعدے کا وقت آیا

تو رسول اللہ ﷺ ستر سواروں کے ساتھ وہاں تشریف لے گئے، لیکن ابوسفیان نہیں آیا، اور کوئی لڑائی پیش نہیں آئی۔ اور یہ...

(۱) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۸۴-۸۵۔ (۲) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: "اور کمزوروں کے لیے ان پر فتح چاہنا"، اور تفسیر بغوی ۱/ ۴۵۷ (اور کلام اسی سے ہے) میں ہے: "اور کمزوروں کے لیے مدد چاہنا"، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن میں ۲/ ۸۵۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۸۶، اور جو کچھ کوشین (brackets) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۵) (م) میں: واحد۔ (۶) ایک طویل حدیث کا حصہ جسے احمد (۱۸۹۲۸) اور بخاری (۲۷۳۱، ۲۷۳۲) نے مروان بن الحکم اور مسور بن مخرمہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "یہاں تک کہ میری گردن الگ ہو جائے" - حافظ نے الفتح ۵/ ۳۳۸ میں کہا: 'سالفہ' گردن کا پہلو ہے، اور انہوں نے اس سے قتل ہونے سے کنایہ کیا؛ کیونکہ مقتول کی گردن کا اگلا حصہ الگ ہو جاتا ہے۔ (۷) الزجاج نے اسے معانی القرآن ۲/ ۸۵ میں ذکر کیا ہے، اور اسی طرح یہ تفسیر ابی اللیث ۱/ ۳۷۲ اور احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۴۶۲ میں بھی ہے۔

The meaning of what Mujahid said is as previously mentioned in "Al-Imran" (1). The aspect of the arrangement (of verses) in this regard, and the connection with what precedes it: is that he described the hypocrites as causing confusion and spreading false rumors, then he ordered the Prophet ﷺ to turn away from them, and to be serious in fighting in the path of Allah even if no one helps him in that. His (the Exalted) saying: {You are not held responsible except for yourself}: "Tukallaf" (you are held responsible) is in the nominative case because it is future tense, and it is not in the jussive case because it is not a resultant clause of the first part. Al-Akhfash (2) claimed that its jussive form is permissible. {Except for yourself} is the subject of a passive verb (3); the meaning is: You are not obligated by the action of another, and you are not held accountable for it. His (the Exalted) saying: {and encourage the believers, perhaps Allah will restrain the might of those who disbelieve} In it are three points: First: His (the Exalted) saying: {and encourage the believers} meaning: incite them to jihad and fighting. It is said: I encouraged so-and-so to do such-and-such: when I commanded him to do it (4). And so-and-so "Harada" on the matter, and devoted himself [to it] and persisted in it (5) all have the same meaning. Second: His (the Exalted) saying: {perhaps Allah will restrain the might of those who disbelieve} is a source of hope, and hope from Allah, the Mighty and Sublime, is a certainty. This is because "hope" has come in the speech of the Arabs as an obligation/certainty, and from it is His (the Exalted) saying: {And who I hope will forgive me my sin on the Day of Recompense} [Ash-Shu'ara: 82] (6). And Ibn Muqbil said: "My thought of them is like 'perhaps' while they are in a vast desert, competing for the rewards of proverbs" (7).

(1) 5/422. (2) Ma'ani al-Qur'an for him 1/451, and the author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/476. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/476. (4) Mujmal al-Lughah 1/226. (5) His saying: "on it", from (Za'), and see Tahdhib al-Lughah 4/204, and what preceded between brackets from it. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/276. (7) Diwan Tamim ibn Muqbil al-Amiri p. 261, with the narration: "jawanib al-amthal", and it is in Majaz al-Qur'an 1/134, =

मुजाहिद ने जो कहा उसका अर्थ वही है जो पहले "आल-इमरान" (1) में बताया जा चुका है। इस संबंध में पद-व्यवस्था (नज़्म) और पूर्ववर्ती आयतों से जुड़ाव का पहलू यह है कि: उन्होंने मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) का वर्णन भ्रम फैलाने और अफ़वाहें उड़ाने वालों के रूप में किया, फिर नबी ﷺ को उनसे मुँह फेरने और अल्लाह की राह में लड़ाई में गंभीरता दिखाने का आदेश दिया, भले ही इसमें कोई उनकी मदद न करे। अल्लाह तआला का कथन: {तुझे ज़िम्मेदार नहीं ठहराया जाएगा मगर तेरी अपनी जान का}: "तुकल्लफ़" (ज़िम्मेदार ठहराया जाना) रफ़' (nominative) की स्थिति में है क्योंकि यह भविष्य काल है, और इसे जज़्म (jussive) नहीं दिया गया क्योंकि यह पहले का कारण (इल्लत) नहीं है। अल-अख़्फ़श (2) का दावा है कि इसका जज़्म होना जायज़ है। {मगर तेरी अपनी जान का} उस क्रिया का कर्म है जिसका कर्ता अज्ञात है (نائب فاعل) (3); इसका अर्थ है: तुम किसी और के कार्य के लिए बाध्य नहीं हो और न ही उसके लिए तुम्हारी जवाबदेही है। अल्लाह तआला का कथन: {और मोमिनों को उकसाओ, शायद अल्लाह काफिरों की ताक़त को रोक दे} इसमें तीन विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और मोमिनों को उकसाओ} यानी: उन्हें जिहाद और लड़ाई के लिए प्रेरित करो। कहा जाता है: मैंने फलां व्यक्ति को फलां काम के लिए उकसाया (ह़र्रज़्तु): जब मैंने उसे उसका आदेश दिया (4)। और फलां व्यक्ति उस काम पर "ह़ारज़" हुआ, उसमें डूब गया और उस पर डटा रहा (5), इन सबका एक ही अर्थ है। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {शायद अल्लाह काफिरों की ताक़त को रोक दे} यह उम्मीद दिलाना है, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से उम्मीद दिलाना निश्चित (वाजिब) होता है। क्योंकि "तमा" (उम्मीद/लालच) का शब्द अरबों के कलाम में निश्चितता के अर्थ में आया है, और उसी में से अल्लाह तआला का यह कथन है: {और जिससे मैं उम्मीद रखता हूँ कि वह बदला लेने के दिन मेरी खता माफ़ कर देगा} [अश-शुआरा: 82] (6)। और इब्न मुक़बिल ने कहा: "उनके बारे में मेरा ख्याल 'शायद' की तरह है जबकि वे एक विशाल रेगिस्तान में हैं, मिसालों के इनामों के लिए आपस में मुकाबला कर रहे हैं" (7)

(1) 5/422. (2) उनके लिए मा'आनी अल-कुरान 1/451, और लेखक ने इसे उनके माध्यम से अल-नह़्ह़ास की इराब अल-कुरान 1/476 में उद्धृत किया है। (3) अल-नह़्ह़ास द्वारा इराब अल-कुरान 1/476। (4) मुजमल अल-लुगा 1/226। (5) उनका कहना: 'उस पर', (ज़) से, और देखें तहज़ीब अल-लुगा 4/204, और इसके कोष्ठक के बीच जो पहले आया है। (6) अल-नह़्ह़ास द्वारा इराब अल-

कुरान 1/276। (7) दीवान तमीम बिन मुक़बिल अल-आमरी पृ. 261, रिवायत के साथ: 'जवानिब अल-अमथाल', और यह मजाज़ अल-कुरान 1/134 में है, =

مجاہد نے جو کہا اس کا معنی وہی ہے جو پہلے «آل عمران» (1) میں گزر چکا ہے۔ اس سلسلے میں نظم (ترتیب) کی صورت اور ماقبل سے تعلق یہ ہے کہ: اس نے منافقین کا وصف خلط ملط کرنے اور افواہیں پھیلانے والا بیان کیا، پھر نبی ﷺ کو ان سے اعراض کرنے، اور اللہ کی راہ میں قتال میں تندہی کا حکم دیا اگرچہ اس پر کوئی ان کی مدد نہ کرے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تجھے ذمہ دار نہیں ٹھہرایا جائے گا مگر تیری اپنی جان کا}: «تُكَلَّف» مرفوع ہے کیونکہ یہ مستقبل ہے، اور اسے جزم نہیں دیا گیا کیونکہ یہ پہلے کی علت نہیں ہے۔ اخفش (2) کا دعویٰ ہے کہ اس کا جزم جائز ہے۔ {إلا نَفْسَكَ} نائب فاعل (3) ہے؛ اور معنی یہ ہے کہ: تجھے دوسرے کے فعل کا پابند نہیں کیا جائے گا اور نہ اس پر تیرا مؤاخذہ ہوگا۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور مومنوں کو ترغیب دو، قریب ہے کہ اللہ کافروں کی طاقت کو روک دے} اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور مومنوں کو ترغیب دو} یعنی: انہیں جہاد اور قتال پر ابھارو۔ کہا جاتا ہے: میں نے فلاں کو فلاں کام پر ابھارا (حرضت): جب میں نے اسے اس کا حکم دیا (4)۔ اور فلاں شخص کام پر "حارص" ہوا، اس میں جت گیا اور اس پر ہمیشگی اختیار کی (5) سب ایک ہی معنی میں ہیں۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {قریب ہے کہ اللہ کافروں کی طاقت کو روک دے} یہ امید دلانا ہے، اور اللہ عزوجل کی طرف سے امید دلانا واجب (یقینی) ہے۔ اس لیے کہ "طمع" (امید) کا لفظ عربوں کے کلام میں وجوب (یقین) کے معنی میں آیا ہے، اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور وہ جس سے میں امید رکھتا ہوں کہ وہ روزِ جزا میری خطا بخش دے گا} [الشعراء: 82] (6)۔ اور ابن مقبل نے کہا: "میرا ان کے بارے میں گمان 'شاید' کی طرح ہے جبکہ وہ ایک وسیع ریگستان میں ہیں، مثالوں کے انعامات پر جھگڑ رہے ہیں" (7)

(1) 422/5. (2) ان کی معانی القرآن 451/1، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 476/1 میں نقل کیا ہے۔ (3) نحاس کی اعراب القرآن 476/1۔ (4) مجمل اللغہ 226/1۔ (5) ان کا قول: «علیہ»، (ظ) سے، اور دیکھئے تہذیب اللغہ 4 / 204، اور جو اس سے بریکٹ کے درمیان پہلے گزر چکا ہے۔ (6) نحاس کی اعراب القرآن 276/1۔ (7) دیوان تمیم بن مقبل العامری ص 261، بروایت: جوانب الامثال، اور یہ مجاز القرآن 134/1 میں ہے، =

483 Surah An-Nisa: Verse 84

His saying, the Almighty: {And Allah is stronger in might} means: in power, and greater in authority, and more capable in might over what He wills. {And stronger in exemplary punishment} means: in punishment; from Al-Hasan and others(1). Ibn Duraid said(2): Allah threw him with a *nuklah*, meaning: He threw him with what restrains him. He said: And I punished the man with exemplary punishment (*tankilan*), from *nakal* (deterrent). And *al-mankal* is that which restrains a person. He said(3): And strike at their napes with a *mankal*.

Third point: If someone says: We see the disbelievers in strength and intensity, and you said: that "perhaps" (*'asa*) means certainty, so where is that promise? It was said to him: This promise has been found, and its existence does not necessitate continuity and permanence. For whenever it is found, even for a moment - for example - the promise has come true; so Allah warded off the might of the polytheists at Lesser Badr, and they broke what they had covenanted of war and fighting {And Allah spared the believers fighting} [Al-Ahzab: 25]. And also at Al-Hudaybiyyah from what they intended of treachery and seizing the opportunity, so the Muslims noticed them, and they went out and took them prisoners, and that was while the ambassadors were walking between them for peace, and that is what is meant by His saying, the Almighty: {And He it is Who withheld their hands from you} [Al-Fath: 24] as will follow(4).

= *Al-Adhdad* by Ibn al-Sikkit p. 188, and *al-Khizanah* 9/313. Al-Baghdadi said: *Al-Tanufah*: the desert, and *yata-naza'un*: they contend, and *jawa'iz al-amthal*, meaning: the common proverbs in the lands, and in its meaning is the aspects of proverbs, from *jaba al-wadi* or the place *yajubuhu jawban*, if he traversed and crossed it. And his saying: "my thought of them is like 'perhaps'", Abu Ubaidah said: meaning my thought of them is certainty. And Ibn al-Sikkit said: Certainty from them is like "perhaps", and "perhaps" is doubt. Al-Baghdadi said: So he (meaning Ibn al-Sikkit) made certainty for thought, and "perhaps" for doubt according to its origin.. meaning that he has no certainty of them. (1) Reported by al-Wahidi in *al-Wasit* 2/88 from al-Hasan and Qatadah, and narrated by al-Tabari 7/268, from Qatadah. (2) *Jamharat al-Lughah* 3/170, and the author quoted it from him through Ibn Faris in *Mujmal al-Lughah* 3/883. (3) He is Riyah al-Hudhali as in *al-Jamharah* 3/170, and after it: With a rock or the expanse of a huge army. (4) In the commentary of this verse of Surah Al-Fath, and the report was narrated by Ahmad (12227), and Muslim (1808)

from the hadith of Anas. And narrated by Muslim (1808) from the hadith of Salamah bin al-Akwa'. And narrated by Ahmad (16800) from Abdullah bin Mughaffal.

483 सूरह अन-निसा: आयत 84

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह पराक्रम में अधिक शक्तिशाली है} का अर्थ है: शक्ति में, और अधिकार में महान, और वह जो चाहता है उस पर पराक्रम में अधिक सक्षम है। {और अनुकरणीय दंड में अधिक कठोर} का अर्थ है: सजा में; अल-हसन और अन्य लोगों (1) से। इब्न दुरैद ने कहा (2): अल्लाह ने उसे 'नुकला' से मार दिया, यानी: उसे उस चीज़ से मार दिया जो उसे रोकती है। उन्होंने कहा: और मैंने उस व्यक्ति को अनुकरणीय दंड (तंकिलन) दिया, 'नकाल' (प्रतिरोधक) से। और 'अल-मंकल' वह है जो किसी व्यक्ति को रोकता है। उन्होंने कहा (3): और उनकी गर्दन के पीछे 'मंकल' से वार करो।

तीसरी बात: यदि कोई कहे: हम काफिरों को शक्ति और तीव्रता में देखते हैं, और आपने कहा कि 'शायद' (असा) का अर्थ निश्चितता है, तो वह वादा कहाँ है? उससे कहा गया: यह वादा मिल गया है, और इसके अस्तित्व के लिए निरंतरता और स्थायित्व आवश्यक नहीं है। जब भी यह पाया जाता है, भले ही एक पल के लिए - उदाहरण के लिए - वादा सच हो जाता है; इसलिए अल्लाह ने बद्र अस-सुग़रा में मुशरिकों के पराक्रम को टाल दिया, और उन्होंने युद्ध और लड़ाई के अपने वादे को तोड़ दिया, {और अल्लाह ने मोमिनों को लड़ाई से बचा लिया} [अल-अहज़ाब: 25]। और हुदैबिया में भी उन लोगों के धोखे और अवसर का लाभ उठाने के इरादे से, तो मुसलमानों ने उन्हें भांप लिया, और वे बाहर निकले और उन्हें बंदी बना लिया, और यह तब हुआ जब दूत सुलह के लिए उनके बीच चल रहे थे, और यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: {और वही है जिसने उनके हाथ तुमसे रोक दिए} [अल-फतह: 24] जैसा कि आगे आएगा (4)।

= इब्न अल-सिक्किट द्वारा अल-अधदाद पृष्ठ 188, और अल-खिजाना 9/313। अल-बगदादी ने कहा: अल-तनूफा: रेगिस्तान, और यता-नाज़ा'ून: वे संघर्ष करते हैं, और जवाइज़ अल-अमथल, जिसका अर्थ है: देशों में प्रचलित लोकोक्तियाँ, और इसके अर्थ में लोकोक्तियों के पहलू हैं, जाबा अल-वादी या स्थान यजुबुहु जवबन से, यदि उसने उसे पार किया और काटा। और उनका कहना: "उनके बारे में मेरा विचार 'शायद' जैसा है", अबू उबैदा ने कहा: यानी उनके बारे में मेरा विचार निश्चितता है। और इब्न अल-सिक्किट ने कहा: उनमें से निश्चितता 'शायद' की तरह है, और 'शायद' संदेह है। अल-बगदादी ने कहा: तो उन्होंने (यानी इब्न अल-सिक्किट) विचार के लिए निश्चितता बनाई, और इसके मूल के अनुसार संदेह के लिए 'शायद'.. जिसका अर्थ है कि उन्हें उन पर कोई निश्चितता नहीं है। (1) अल-वाहिदी ने अल-वासित 2/88 में अल-हसन और कतादा से उद्धृत किया है, और अल-तबरी ने

7/268 में कतादा से इसे निकाला है। (2) जम्हारत अल-लुगाह 3/170, और लेखक ने इसे इब्न फारिस के माध्यम से मुजमल अल-लुगाह 3/883 में उनसे उद्धृत किया है। (3) वह रियाह अल-हुदाली हैं जैसा कि अल-जम्हारा 3/170 में है, और इसके बाद: एक चट्टान या एक विशाल सेना के विस्तार के साथ। (4) सूरह अल-फतह की इस आयत की व्याख्या में, और रिपोर्ट को अहमद (12227) ने और मुस्लिम (1808) ने अनस की हदीस से निकाला है। और मुस्लिम (1808) ने सलमा बिन अल-अकवा की हदीस से निकाला है। और अहमद (16800) ने अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल से निकाला है।

٤٨٣ سورة النساء: الآية ٨٤

قوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ أَشَدُّ بَأْسًا﴾ أي: صَوْلةً، وأعظمُ سلطاناً، وأَقْدَرُ بأساً على ما يريده. ﴿وَأَشَدُّ تَنْكِيلًا﴾ أي: عقوبةً؛ عن الحسن وغيره(١). قال ابن دُرَيد(٢): رماه الله بنُكْلَةٍ، أي: رماه بما ينكُله. قال: ونكَّلْتُ بالرجل تنكيلاً، من النَّكال. والمَنْكَل: الشيء الذي يُنكل بالإنسان. قال(٣): وارمِ على أَقْفائهم بمَنْكَلِ

الثالثة: إن قال قائل: نحن نرى الكفار في بأسٍ وشدَّةٍ، وقلتم: إنَّ «عسى» بمعنى اليقين، فأين ذلك الوعد؟ قيل له : وقد وُجد هذا الوعدُ، ولا يلزمُ وجودُه على الاستمرار والدوام، فمتى وُجد ولو لحظةً - مثلاً ـ فقد صَدَقَ الوعدُ ؛ فكفَّ الله بأس المشركين ببدر الصغرى، وأخلفوا ما كانوا عاهدوه من الحرب والقتال ﴿وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ﴾ [الأحزاب: ٢٥]. وبالحديبية أيضاً عما راموه من الغدر وانتهاز الفرصة، ففطن بهم المسلمون، فخرجوا فأخذوهم أسرى، وكان ذلك والسفراء يمشون بينهم في الصلح، وهو المراد بقوله تعالى: ﴿وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنكُمْ﴾ [الفتح: ٢٤] على ما يأتي(٤).

= والأضداد لابن السكيت ص ١٨٨ ، والخزانة ٣١٣/٩ . قال البغدادي: التنوفة : الفلاة، ويتنازعون: يتجاذبون، وجوائز الأمثال، أي: الأمثال السائرة في البلاد، وبمعناه جوانب الأمثال، من جاب الوادي أو المكان يجوبه جوباً، إذا سلكه وقطعه. وقوله: ظني بهم كعسى، قال أبو عبيدة: أي ظني بهم يقين. وقال ابن السكيت: اليقين منهم كعسى، وعسى شك. قال البغدادي: فجعل (يعني ابن السكيت) اليقين للظن، وعسى للشك على أصلها.. يريد أنه لا يقين له بهم. (١) أورده الواحدي في الوسيط ٨٨/٢ عن الحسن وقتادة، وأخرجه الطبري ٢٦٨/٧ ، عن قتادة. (٢) جمهرة اللغة ٣/ ١٧٠ ، ونقله المصنف عنه بواسطة ابن فارس في مجمل اللغة ٣/ ٨٨٣ . (٣) هو رياح الهذلي كما في الجمهرة ٣/ ١٧٠ ، وبعده: بصخرة أو عَرْضِ جيش جَحْفَلِ (٤) عند تفسير هذه الآية من سورة الفتح، والخبر أخرجه أحمد (١٢٢٢٧) ،

ومسلم (١٨٠٨) من حديث أنس رضي الله عنه. وأخرجه مسلم (١٨٠٨) من حديث سلمة بن الأكوع رضي الله عنه. وأخرجه أحمد (١٦٨٠٠) عن عبد الله بن مغفل رضي الله عنه.

484 Surat an-Nisa: Verses 84 - 85

And Allah cast terror into the hearts of the confederates (Al-Ahzab), and they departed without killing or fighting, as the Almighty said: {And Allah spared the believers fighting} [Al-Ahzab: 25]. And the Jews left their homes and properties without the believers fighting them. All of this is harm (might/war) that Allah has averted from the believers, although many Jews and Christians entered under the Jizya (tribute) as humbled, and they left the fighting in submission. Thus Allah averted their harm from the believers, and praise be to Allah, Lord of the worlds.

His saying, the Almighty: {Whoever intercedes with a good intercession will have a share of it, and whoever intercedes with an evil intercession will have a portion of it. And Allah is ever a Witness over all things.} (85)

In it are three issues: First: His saying, the Almighty: {Whoever intercedes}. The root of "intercession" (Shafa'ah), "pre-emption" (Shuf'ah), and the like is from "shaf'" (even), which is the even number (1). From it is "shafi'" (intercessor); because he becomes an even pair with the person in need. From it also: a "shafuu' " camel: if she is milked between two milking vessels in one milking session. And a "shafi'" camel (2): if she has both a fetus and a calf following her. "Ash-shaf'": joining one to another. "Ash-shuf'ah": joining the partner's property to your property. So, intercession is: joining another to your prestige and means. In reality, it is a demonstration of the status of the intercessor with the one interceded to (3) and bringing benefit (4) to the one interceded for. Second: The interpreters differed regarding this verse; Mujahid, Al-Hasan, Ibn Zayd, and others said: it is about the intercessions of people among themselves for their needs. So whoever intercedes to benefit has a share, and whoever intercedes to harm has a portion (burden) (5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/86. (2) Thus in the copies, and in language books: "naqat shafi'". See Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 2/92, Tahdhib al-Lughah 1/438, Mujmal al-Lughah 2/508, as-Sihah (sh-f-'), and an-Nihayah (sh-f-'). (3) Ibn al-Athir said in an-Nihayah (sh-f-'): "Al-Mushaffa'": the one who accepts intercession, and "Al-Mushaffa'": the one whose intercession is accepted. (4) In (M): the benefit. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/86, and Al-Tabari related their sayings 7/269-270.

484 सूरह अन-निसा: आयत 84 - 85

और अल्लाह ने (अहज़ाब) गिरोहों के दिलों में आतंक डाल दिया, और वे बिना किसी हत्या या लड़ाई के चले गए, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अल्लाह ने मोमिनों को लड़ाई से बचा लिया} [अल-अहज़ाब: 25]। और यहूदी मोमिनों से बिना लड़े ही अपने घरों और संपत्तियों से निकल गए। यह सब वह युद्ध (कष्ट) था जिसे अल्लाह ने मोमिनों से दूर कर दिया, जबकि बड़ी संख्या में यहूदी और ईसाई अपमानित होकर जजिया के तहत आ गए और अधीन होकर युद्ध छोड़ दिया। इस प्रकार अल्लाह ने उनके कष्ट को मोमिनों से दूर रखा, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसार का पालनहार है।

उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {जो कोई अच्छी सिफ़ारिश करेगा, उसे उसमें से हिस्सा मिलेगा, और जो कोई बुरी सिफ़ारिश करेगा, उसे उसका बोझ उठाना पड़ेगा। और अल्लाह हर चीज़ पर नज़र रखने वाला है।} (85)

इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {जो कोई सिफ़ारिश करेगा}। सिफ़ारिश (शफ़ाअह), शुफ़आ (अग्रक्रयाधिकार) आदि का मूल 'शफ़' (जोड़ा) है, जो संख्या में सम (इवन) है (1)। इसी से 'शफ़ीअ' (सिफ़ारिश करने वाला) बना है; क्योंकि वह ज़रूरतमंद व्यक्ति के साथ मिलकर जोड़ा बन जाता है। इसी से: 'शफ़ूअ' ऊंटनी: जब उसे एक ही दुहने के सत्र में दो बर्तनों के बीच दुहा जाए। और 'शफ़ीअ' ऊंटनी (2): जब उसके पास एक भ्रूण और पीछे चलने वाला एक बछड़ा दोनों हों। 'अश-शफ़': एक को दूसरे से जोड़ना। 'अश-शुफ़आ': साझेदार की संपत्ति को अपनी संपत्ति से जोड़ना। तो, सिफ़ारिश है: दूसरे को अपनी प्रतिष्ठा और साधनों से जोड़ना। वास्तव में, यह सिफ़ारिश करने वाले की स्थिति को उसके सामने प्रकट करना है जिससे सिफ़ारिश की जा रही है (3) और जिसके लिए सिफ़ारिश की जा रही है उसे लाभ (4) पहुँचाना है। दूसरा: इस आयत के संबंध में व्याख्याकारों में मतभेद है; मुजाहिद, अल-हसन, इब्न ज़ैद और अन्य लोगों ने कहा: यह लोगों की अपनी ज़रूरतों के लिए एक-दूसरे के बीच की जाने वाली सिफ़ारिशों के बारे में है। तो जो कोई लाभ पहुँचाने के लिए सिफ़ारिश करता है, उसके लिए हिस्सा है, और जो कोई नुकसान पहुँचाने के लिए सिफ़ारिश करता है, उसके लिए बोझ (हिस्सा) है (5)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/86। (2) प्रतियों में इसी तरह है, और भाषा की पुस्तकों में: "नाकत शाफि"। देखें अबू उबैद की ग़रीब अल-हदीस 2/92, तहज़ीब अल-लुग़ा 1/438, मुजमल अल-लुग़ा

2/508, अस-सिहाह (श-फ़-अ), और अन-निहाया (श-फ़-अ)। (3) इब्न अल-अथिर ने अन-निहाया (श-फ़-अ) में कहा: "अल-मुशफ़्फ़ा": वह जो सिफ़ारिश स्वीकार करता है, और "अल-मुशफ़्फ़ा": वह जिसकी सिफ़ारिश स्वीकार की जाती है। (4) (म) में: लाभ। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/86, और अल-तबरी ने उनके कथनों को 7/269-270 में उद्धृत किया है।

۴۸۴ سورة النساء: آیت ۸۴ - ۸۵

اور اللہ نے گروہوں (احزاب) کے دلوں میں رعب ڈال دیا، اور وہ بغیر کسی قتل و قتال کے واپس چلے گئے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ﴾ [الاحزاب: ۲۵]۔ اور یہودی مومنوں سے لڑے بغیر اپنے گھروں اور مال و دولت سے نکل گئے۔ پس یہ سب وہ جنگ (تکلیف) تھی جسے اللہ نے مومنوں سے روک دیا، حالانکہ بہت سے یہودی اور عیسائی ذلیل ہو کر جزیہ کے تحت داخل ہوئے، اور مغلوب ہو کر جنگ چھوڑ دی، تو اللہ نے ان کی جنگ کو مومنوں سے روک دیا، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جو شخص اچھی سفارش کرے گا، اسے اس میں سے حصہ ملے گا، اور جو بری سفارش کرے گا، اس کے لیے اس میں سے بوجھ (حصہ) ہوگا، اور اللہ ہر چیز پر نگہبان ہے۔﴾ (۸۵)

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جو سفارش کرے﴾۔ شفاعت (سفارش)، شفعہ وغیرہ کی اصل 'شفع' سے ہے، اور وہ عدد میں جوڑا ہے (۱)۔ اسی سے 'شفیع' ہے؛ کیونکہ وہ ضرورت مند شخص کے ساتھ مل کر جوڑا بن جاتا ہے۔ اسی سے ہے: 'ناقہ شفوع': جب اسے ایک ہی وقت میں دو برتنوں کے درمیان دوہا جائے۔ اور 'ناقہ شفیع' (۲): جب اس کے پیٹ میں بچہ ہو اور ایک بچہ اس کے پیچھے چل رہا ہو۔ اور 'الشفع': ایک کو دوسرے کے ساتھ ملانا۔ اور 'الشفعہ': شریک کی ملکیت کو اپنی ملکیت کے ساتھ ملانا۔ پس شفاعت یہ ہے کہ: کسی دوسرے کو اپنی جاہ و منزلت اور وسیلے کے ساتھ ملانا| پس تحقیق کے مطابق یہ شفاعت کرنے والے کی منزلت کا اظہار ہے اس شخص کے پاس جس سے سفارش کی جا رہی ہو (۳) اور جس کے لیے سفارش کی جا رہی ہو اسے نفع (۴) پہنچانا ہے۔ دوسرا: اس آیت کی تفسیر میں مفسرین کا اختلاف ہے؛ چنانچہ

مجاہد، حسن، ابن زید وغیرہ نے کہا: یہ لوگوں کی آپس میں اپنی ضرورتوں کے لیے سفارشات کے بارے میں ہے، پس جو کوئی فائدہ پہنچانے کے لیے سفارش کرے گا اس کے لیے حصہ ہے، اور جو نقصان پہنچانے کے لیے سفارش کرے گا اس کے لیے بوجھ ہے (۵)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۸۶/۲۔ (۲) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور لغت کی کتابوں میں: "ناقة شافع"۔ دیکھئے غریب الحدیث لأبی عبید ۹۲/۲، تہذیب اللغة ۴۳۸/۱، مجمل اللغة ۵۰۸/۲، الصحاح (شفع)، اور النہایة (شفع)۔ (۳) ابن الاثیر نے النہایة (شفع) میں کہا: "المشفَّع": وہ جو سفارش قبول کرے، اور "المشفَّع": وہ جس کی سفارش قبول کی جائے۔ (۴) (م) میں: المنفعة۔ (۵) المحرر الوجیز ۸۶/۲، اور طبری نے ان کے اقوال نقل کیے ہیں ۲۶۹/۷-۲۷۰۔

Surah An-Nisa: Verse 85

And it was said: Good intercession is in righteousness and obedience, and evil (intercession) is in sins (1). So whoever intercedes with a good intercession to reconcile between two people deserves a reward, and whoever strives with gossip and backbiting sins, and this is close to the meaning (2) of the first [explanation]. And it was said: It means by good intercession, praying for Muslims, and by evil, praying against them (3). And in the authentic report: "Whoever prays for his Muslim brother in his absence, it is answered for him, and the angel says: Amen, and to you the same." So this is the portion (4), and likewise in evil, rather the ill-omen of his prayer returns to him. And the Jews used to pray against the Muslims.

And it was said: The meaning is: Whoever becomes a pair (5) for his companion in Jihad; he will have his portion (6) of the reward, and whoever is a pair for another in falsehood; he will have his portion of the burden [of sin] (7).

And from Al-Hasan also: The good is what is permissible in religion, and the evil is what is not permissible in it. And it is as if this saying is comprehensive (8).

And Al-Kifl: the burden and the sin; narrated from Al-Hasan and Qatadah. Al-Suddi and Ibn Zayd said: It is the portion (9). Its derivation is from the cloth that the camel rider wraps around its hump so as not to fall (10). It is said: 'Iktafaltul ba'ira' (I saddled the camel with a 'kifl'), when you put a cloth around its hump and ride on it. And it is called 'iktafala'; because he did not use the whole back, but used a portion of the back (11). It is used for the portion of good and evil.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/86, and Ibn Atiyyah attributed this saying to Al-Hasan. (2) His saying: 'meaning', from (D) and (Z) and it is not in the rest of the copies. (3) An-Nukat wal-Uyun 1/512. And Al-Razi mentioned it 10/206 from Muqatil. (4) Tafsir al-Razi 10/207, and what preceded between brackets is from it, and the Hadith was narrated by Muslim (2732) similarly. (5) In (D): 'shafi'an' (intercessor) (in both places). (6) In (Z): 'nasib' (portion) (in both places). (7) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/463. (8) Al-Wahidi reported it in Al-Wasit 2/89 from him with the wording: what is permissible in religion to intercede in, then it is a good intercession, and what is not permissible to intercede in, then it is an evil intercession. (9) At-Tabari reported their sayings 7/270 except for Al-Hasan's saying. (10) 'Hawwa dhahra al-ba'ir': he wrapped a cloth around its hump to ride it. Matn al-Lugha (h-w-y). (11) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/85 and see Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 4/428.

सूरह अन-निसा: आयत 85

और कहा गया है: अच्छी सिफारिश नेकी और आज्ञाकारिता में है, और बुरी (सिफारिश) पापों में है(1)। अतः जो कोई दो लोगों के बीच सुलह कराने के लिए अच्छी सिफारिश करता है, वह इनाम का हकदार है, और जो कोई चुगली और पीठ पीछे बुराई (गीबत) के साथ प्रयास करता है, वह पाप करता है, और यह पहले [स्पष्टीकरण] के अर्थ(2) के करीब है। और कहा गया है: अच्छी सिफारिश से मतलब है मुसलमानों के लिए दुआ करना, और बुरी से मतलब है उनके खिलाफ दुआ करना(3)। और सही हदीस में है: "जिसने पीठ पीछे(उसकी अनुपस्थिति में) अपने मुसलमान भाई के लिए दुआ की, उसकी दुआ कुबूल की जाती है, और फरिश्ता कहता है: आमीन, और तुम्हारे लिए भी वैसा ही हो।" तो यही वह हिस्सा(4) है, और इसी तरह बुराई में भी, बल्कि उसकी दुआ का बुरा प्रभाव उसी पर वापस आता है। और यहूदी मुसलमानों के खिलाफ दुआ किया करते थे।

और कहा गया है: अर्थ यह है: जो कोई जिहाद में अपने साथी का जोड़ा(5) (सहायक) बनता है; उसे इनाम का अपना हिस्सा(6) मिलेगा, और जो कोई झूठ में दूसरे का जोड़ा बनता है; उसे गुनाह का अपना हिस्सा मिलेगा(7)।

और अल-हसन से यह भी है: अच्छी वह है जो धर्म में जायज है, और बुरी वह है जो उसमें जायज नहीं है। और ऐसा लगता है कि यह कथन व्यापक(8) है।

और 'अल-किफल': बोझ और पाप; अल-हसन और कतादा से। अल-सुद्दी और इब्न जैद ने कहा: यह 'हिस्सा'(9) है। इसकी व्युत्पत्ति उस कपड़े से हुई है जिसे ऊंट सवार उसके कूबड़ के चारों ओर लपेटता है ताकि वह गिर न जाए(10)। कहा जाता है: 'इक्तफल्तुल बईरा' (मैंने ऊंट पर किफल बाँधा), जब आप उसके कूबड़ पर कपड़ा लपेटते हैं और उस पर सवारी करते हैं। और इसे 'इक्तफला' कहा जाता है; क्योंकि उसने पूरी पीठ का उपयोग नहीं किया, बल्कि पीठ के एक हिस्से का उपयोग किया(11)। इसका उपयोग अच्छाई और बुराई के हिस्से के लिए किया जाता है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/86, और इब्न अतिय्या ने इस कथन को अल-हसन से जोड़ा है। (2) उनका कथन: 'अर्थ', (द) और (ज़) से है और बाकी प्रतियों में नहीं है। (3) अन-नुकत वल-उयून 1/512। और अल-राज़ी ने मुकातिल से इसका उल्लेख 10/206 में किया है। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 10/207, और जो कोष्ठक के बीच में दिया गया है वह उसी से है, और हदीस मुस्लिम (2732) द्वारा इसी तरह से रिवायत की गई है। (5) (द) में: 'शफ़ीअन' (सिफारिश करने वाला) (दोनों स्थानों पर)।

(6) (ज़) में: 'नसीब' (हिस्सा) (दोनों स्थानों पर)। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/463 देखें। (8) अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 2/89 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: धर्म में जिसकी सिफारिश करना जायज है, वह अच्छी सिफारिश है, और जिसकी सिफारिश करना जायज नहीं है, वह बुरी सिफारिश है। (9) अल-तबरी ने अल-हसन के कथन को छोड़कर उनके बयानों को 7/270 में उद्धृत किया है। (10) 'हव्वा ज़हरा अल-बईर': उसने ऊंट की पीठ पर सवारी करने के लिए उसके कूबड़ के चारों ओर कपड़ा लपेटा। मतन अल-लुग़ा (ह-व-य)। (11) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/85 और अबू उबैद द्वारा ग़रीब अल-हदीस 4/428 देखें।

سورہ النساء: آیت 85

اور کہا گیا: اچھی سفارش نیکی اور اطاعت میں ہے، اور بری (سفارش) گناہوں میں ہے(1)۔ پس جو شخص دو افراد کے درمیان صلح کرانے کے لیے اچھی سفارش کرے گا وہ اجر کا مستحق ہوگا، اور جو شخص چغلی اور غیبت کے ساتھ تگ و دو کرے گا وہ گناہ گار ہوگا، اور یہ پہلے [مفہوم] کے معنی(2) کے قریب ہے۔ اور کہا گیا: اچھی سفارش سے مراد مسلمانوں کے لیے دعا کرنا ہے، اور بری سے مراد ان کے خلاف دعا کرنا ہے(3)۔ اور صحیح حدیث میں ہے: "جس نے اپنے مسلمان بھائی کے لیے اس کی پیٹھ پیچھے (غیر موجودگی میں) دعا کی، اس کی دعا قبول کی جاتی ہے، اور فرشتہ کہتا ہے: آمین، اور تمہارے لیے بھی اسی طرح ہو۔" تو یہی وہ حصہ(4) ہے، اور اسی طرح برائی میں بھی، بلکہ اس کی دعا کی نحوست اسی پر لوٹتی ہے۔ اور یہودی مسلمانوں کے خلاف دعا کیا کرتے تھے۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: جو کوئی جہاد میں اپنے ساتھی کا جوڑا(5) (مددگار) بنے گا؛ اسے اجر میں سے اپنا حصہ(6) ملے گا، اور جو کوئی باطل میں دوسرے کا جوڑا بنے گا؛ اسے گناہ میں سے اپنا حصہ ملے گا(7)۔

اور حسن بصری سے یہ بھی مروی ہے: اچھی وہ ہے جو دین میں جائز ہو، اور بری وہ ہے جو اس میں جائز نہ ہو۔ اور گویا یہ قول جامع(8) ہے۔

اور 'الکفل': بوجھ اور گناہ؛ حسن اور قتادہ سے مروی ہے۔ سدی اور ابن زید نے کہا: یہ 'حصہ'(9) ہے۔ اس کا اشتقاق اس کپڑے سے ہے جسے اونٹ سوار اس کے کوہان کے گرد لپیٹتا ہے تاکہ وہ گر نہ جائے(10)۔ کہا جاتا ہے: 'اکتفلت البعیر'، جب آپ اس کے کوہان پر کپڑا لپیٹیں اور اس پر

سوار ہوں۔ اور اسے 'اکتفل' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ اس نے پوری پیٹھ استعمال نہیں کی، بلکہ پیٹھ کا ایک حصہ استعمال کیا(11)۔ یہ خیر اور شر کے حصے کے لیے استعمال ہوتا ہے۔

---

(1) المحرر الوجيز 2/86، اور ابن عطیہ نے اس قول کی نسبت حسن کی طرف کی ہے۔ (2) ان کا قول: 'معنى'، (د) اور (ظ) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (3) النكت والعيون 1/512۔ اور رازی نے اسے مقاتل سے 10/206 میں ذکر کیا ہے۔ (4) تفسير الرازي 10/207، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور حدیث مسلم (2732) نے اسی طرح روایت کی ہے۔ (5) (د) میں: 'شفيعاً' (سفارش کرنے والا) (دونوں جگہوں پر)۔ (6) (ظ) میں: 'نصيب' (حصہ) (دونوں جگہوں پر)۔ (7) ابن العربی کی احکام القرآن 1/463 دیکھیں۔ (8) الواحدی نے اسے الوسیط 2/89 میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: دین میں جس کی سفارش کرنا جائز ہو وہ اچھی سفارش ہے، اور جس کی سفارش کرنا جائز نہ ہو وہ بری سفارش ہے۔ (9) طبری نے حسن کے قول کے علاوہ ان کے اقوال 7/270 میں روایت کیے ہیں۔ (10) 'حوّى ظهر البعير': اس نے اونٹ کے کوہان کے گرد کپڑا لپیٹا تاکہ اس پر سوار ہو۔ متن اللغة (ح-و-ی)۔ (11) زجاج کی معانی القرآن 2/85 اور ابو عبید کی غريب الحديث 4/428 دیکھیں۔

Surah An-Nisa: Verse 85 486

...and evil. In the Book of Allah Almighty: {He will give you a double portion of His mercy} [Al-Hadid: 28]. And the intercessor is rewarded in what is permissible, even if the intercession is not accepted; because He, the Almighty, said: {Whosoever intercedes} and did not say: 'is accepted for intercession'(1). In Sahih Muslim(2): "Intercede, and you will be rewarded, and let Allah decree what He wills through the tongue of His Prophet." Third: His Almighty saying: {And Allah is over all things a Sustainer (Muqit)} "Muqit" means: Powerful/Capable; from it is the saying of Az-Zubayr ibn 'Abd al-Muttalib(3): "I restrained myself from one who bore malice, while I was capable of harming him." Meaning: powerful. So the meaning is: Indeed, Allah Almighty gives every person their strength (sustenance), and from it is the saying of the Prophet (PBUH): "It is enough sin for a person to neglect those whom he sustains (yaqit)." According to those who narrated it like this, i.e., those who are under his power and in his grasp, such as dependents and others; mentioned by Ibn 'Atiyyah(4). From it you say: qutu-hu aqutu-hu qutan (I fed him), and aqat-tu-hu aqitu-hu iqatatan (I sustained him), so I am a qait (feeder) and muqit (sustainer)(5). Al-Kisa'i related: aqata yuqitu(6). As for the poet's saying: ...

(1) This opinion was related by At-Tabari 7/269 from Al-Hasan. (2) Number (2627), related by Ahmad (19584), and Al-Bukhari (1432) from Abu Musa Al-Ash'ari, may Allah be pleased with him. (3) Tafsir At-Tabari 7/272, Al-Muharrar al-Wajiz 2/86, related by Abu Bakr Al-Anbari in 'Idah al-Waqf wal-Ibtida' 1/80 in the questions of Nafi' ibn al-Azraq to Ibn Abbas, attributed to Ahayhah ibn al-Julah, and it is in Al-Lisan (q-w-t) attributed to Az-Zubayr ibn 'Abd al-Muttalib or to Abu Qays ibn Rifa'ah. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/86, and the hadith was mentioned earlier 4/149 with the narration: "yaqutu", the above-mentioned narration was pointed out by At-Tabari 7/273, and Ibn 'Atiyyah quoted from him, and Al-Azhari also mentioned it in Tahdhib al-Lughah 9/254, and Al-Farra' in Ma'ani al-Quran 1/280, and his saying will follow. (5) See Tafsir At-Tabari 7/273. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/86.

सूरा अन-निसा: आयत 85 486

...और बुराई, और अल्लाह तआला की किताब में है: {वह तुम्हें अपनी रहमत का दोगुना हिस्सा देगा} [अल-हदीद: 28]। और सिफ़ारिश करने वाले को उस चीज़ में सवाब मिलता है जो जायज़ है, भले ही उसकी सिफ़ारिश स्वीकार न की जाए; क्योंकि उसने, सर्वशक्तिमान ने कहा: {जो कोई सिफ़ारिश करता है} और यह नहीं कहा: 'जिसकी सिफ़ारिश स्वीकार की जाती है'(1)। और सहीह मुस्लिम(2) में है: "सिफ़ारिश करो, तुम्हें सवाब मिलेगा, और अल्लाह अपने नबी की ज़ुबान से जो चाहेगा वही फ़ैसला करेगा।" तीसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह हर चीज़ पर मुकीत (क़ादिर/निगहबान) है} "मुकीत" का अर्थ है: शक्तिशाली/क़ादिर; इसी से ज़ुबैर बिन अब्दुल मुत्तलिब(3) का कथन है: "मैंने एक द्वेष रखने वाले से अपने आप को रोक लिया, जबकि मैं उसे तकलीफ़ पहुँचाने पर क़ादिर (समर्थ) था।" अर्थात: शक्तिशाली। तो अर्थ यह है: वास्तव में अल्लाह तआला हर इंसान को उसकी शक्ति (रोज़ी) देता है, और इसी से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन है: "किसी व्यक्ति के लिए इतना ही गुनाह काफ़ी है कि वह उन लोगों को बर्बाद कर दे जिनका वह संरक्षक (मुकीत/पालने वाला) है।" उन लोगों के अनुसार जिन्होंने इसे इस तरह रिवायत किया है, यानी वे जो उसकी शक्ति के अधीन और उसके कब्ज़े में हैं, जैसे आश्रित और अन्य; इसे इब्न अतिय्या(4) ने उल्लेख किया है। इससे आप कहते हैं: 'क़ुतु-हु अक़ुतु-हु क़ूतन' (मैंने उसे खिलाया), और 'अक़त-तु-हु अक़ीतु-हु इक़ाततन' (मैंने उसे पाला), तो मैं 'क़ाइत' (खिलाने वाला) और 'मुकीत' (पालने वाला) हूँ(5)। और अल-किसाई ने रिवायत किया है: 'अक़ात युकीतु'(6)। जहाँ तक कवि के कथन का प्रश्न है: ...

(1) इस कथन को अल-तबरी 7/269 ने अल-हसन से उद्धृत किया है। (2) नंबर (2627), और इसे अहमद (19584) और अल-बुखारी (1432) ने अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ि.) से रिवायत किया है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 7/272, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/86, और इसे अबू बक्र अल-अंसारी ने 'इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' 1/80 में नाफ़ी बिन अल-अज़्रक़ के इब्न अब्बास से सवालों में उद्धृत किया है, जिसे अहैहा बिन अल-जुलाह से जोड़ा गया है, और यह 'अल-लिसान' (क़ूत) में ज़ुबैर बिन अब्दुल मुत्तलिब या अबू क़ैस बिन रिफ़ाअह के नाम से है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/86, और हदीस पहले 4/149 में "यक़ूतु" के रिवायत के साथ गुज़र चुकी है, और ऊपर उल्लिखित रिवायत की ओर अल-तबरी 7/273 ने इशारा किया है, और उनसे इब्न अतिय्या ने नकल किया है, और इसे अल-अज़हरी ने 'तहदीब अल-लुग़ह' 9/254 में और अल-फ़र्रा ने 'मआनी अल-क़ुरआन' 1/280 में भी

ज़िक्र किया है, और उनका कथन आगे आएगा। (5) देखिए तफ़सीर अल-तबरी 7/273। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/86।

سورة النساء: آیت ۸۵ ۴۸۶

اور شر، اور اللہ تعالیٰ کی کتاب میں ہے: ﴿يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِن رَّحْمَتِهِ﴾ [الحديد: ۲۸]۔ اور سفارش کرنے والے کو اس کام میں اجر ملتا ہے جو جائز ہو، اگرچہ اس کی سفارش قبول نہ کی جائے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مَنْ يَشْفَعْ﴾ اور یہ نہیں فرمایا کہ: جس کی سفارش قبول کی جائے(۱)۔ اور صحیح مسلم(۲) میں ہے: «سفارش کرو تمہیں اجر ملے گا، اور اللہ اپنے نبی کی زبان پر جو چاہے فیصلہ فرما دے گا»۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتًا﴾ «مُقِيتاً» کا معنی ہے: قدرت رکھنے والا؛ اور اسی سے زبیر بن عبدالمطلب(۳) کا قول ہے: "اور میں نے کینہ پرور سے اپنے آپ کو روک لیا، جبکہ میں اسے تکلیف پہنچانے پر قدرت رکھتا تھا۔" یعنی: قادر۔ پس معنی یہ ہے: بے شک اللہ تعالیٰ ہر انسان کو اس کی قوت (روزی) عطا فرماتا ہے، اور اسی سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: «آدمی کے گناہگار ہونے کے لیے یہی کافی ہے کہ وہ ان لوگوں کو ضائع کر دے جن کی وہ کفالت کرتا ہے»۔ ان لوگوں کے نزدیک جنہوں نے اسے اس طرح روایت کیا ہے، یعنی جو اس کی قدرت کے تحت اور اس کے قبضے میں ہیں جیسے اہل و عیال وغیرہ؛ اسے ابن عطیہ(۴) نے ذکر کیا ہے۔ اس سے کہا جاتا ہے: قُته أقوته قُوتاً، اور أقَتُّه أقِيته إقاتة، پس میں قائت اور مُقیت ہوں(۵)۔ اور کسائی نے روایت کیا: أقَاتَ يُقيت(۶)۔ اور رہا شاعر کا قول: ...

(۱) اس قول کو طبری ۷/ ۲۶۹ نے حسن بصری سے نقل کیا ہے۔ (۲) نمبر (۲۶۲۷)، اور اسے احمد (۱۹۵۸۴)، اور بخاری (۱۴۳۲) نے ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر طبری ۷/ ۲۷۲، اور المحرر الوجیز ۲/ ۸۶، اور اسے ابو بکر انباری نے ایضاح الوقف والابتداء ۱/ ۸۰ میں نافع بن ازرق کے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مسائل میں نقل کیا ہے اور اسے احیحہ بن جلاح کی طرف منسوب کیا ہے، اور لسان العرب (مادہ قوت) میں یہ زبیر بن

عبدالمطلب یا ابو قیس بن رفاعہ کی طرف منسوب ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۸۶، اور یہ حدیث پہلے ۴/ ۱۴۹ میں روایت «یقوت» کے ساتھ گزر چکی ہے، اور مذکورہ بالا روایت کی طرف طبری نے ۷/ ۲۷۳ میں اشارہ کیا ہے، اور ان سے ابن عطیہ نے نقل کیا، اور اسے ازہری نے تہذیب اللغہ ۹/ ۲۵۴ میں اور فراء نے معانی القرآن ۱/ ۲۸۰ میں بھی ذکر کیا ہے، اور ان کا قول آگے آئے گا۔ (۵) دیکھیے تفسیر طبری ۷/ ۲۷۳۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/ ۸۶۔

Surah An-Nisa: Verses 85 - 86, Page 487

"... Indeed, I am an Overseer (Muqeet) over the reckoning." (1)

At-Tabari (2) said about it: It is of a different meaning than the preceding one, and it means: the one who is stopped/detained. Abu Ubaydah (3) said: Al-Muqeet means the Guardian/Preserver. Al-Kisa'i said: Al-Muqeet means the Powerful/Capable. Al-Nahhas (4) said: The opinion of Abu Ubaydah is more appropriate; because it is derived from 'qut' (sustenance/provision), and 'qut' means the amount that sustains a person. Al-Farra (5) said: Al-Muqeet is the one who gives every person their sustenance. It was mentioned in the Hadith: "It is enough sin for a man to neglect those whom he sustains (yaqutu or yaqiitu)." Mentioned by Al-Thalabi. Ibn Faris reported in "Al-Mujmal" (6): Al-Muqeet means the Powerful, and Al-Muqeet means the Guardian and the Witness. [An expression:] "He does not have sustenance (qiit or qut) for a single night." And Allah knows best.

Allah's saying: {And when you are greeted with a greeting, greet with one better than it or [at least] return it [in a like manner]. Indeed, Allah is ever, over all things, an Accountant. 86}

In it are twelve issues: First: Allah's saying: {And when you are greeted with a greeting}. The word 'tahiyyah' (greeting) is of the form 'taf'ilah', from 'hayyaytu' (I greeted); the original form was 'tahyiyah', similar to 'tardiyah' and 'tasmiyah', then they merged the two 'y's into one with shadda (7). And 'tahiyyah' means: Salam (peace). The origin of 'tahiyyah' is a prayer for life. And "At-tahiyyatu lillah" (Greetings belong to Allah) means: Peace (8) from defects/afflictions (9). And it is said: Sovereignty/Kingship;

---

(1) Its author is Samaw'al ibn 'Adiya, and it is in 'Al-Asma'iyyat' p. 86, and 'Al-Sihah' (entry: q-w-t). Its full verse is: Is the favor for me or against me when I am reckoned? Indeed, I am an Overseer over the reckoning. (2) In his Tafsir, 7/273. (3) Majaz al-Qur'an, 1/135. (4) I'rab al-Qur'an, 1/477, and from him the author quoted the sayings of Abu Ubaydah and Al-Kisa'i. (5) Ma'ani al-Qur'an, 1/280. (6) 3/736. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj, 2/86, and Tafsir Al-Razi, 10/209. (8) In (Z): Safety. (9) Tahdhib al-Lugha, 5/290, and Tafsir Al-Razi, 10/209.

सूरह अन-निसा: आयत 85 - 86, पृष्ठ 487

"... वास्तव में, मैं हिसाब पर निगेहबान (मुक़ीत) हूँ।" (1)

अत-तबरी (2) ने इसके बारे में कहा: यह पिछले अर्थ से भिन्न है, और इसका अर्थ है: वह जिसे रोका गया हो। अबू उबैदाह (3) ने कहा: अल-मुक़ीत का अर्थ है रक्षक (अभिभावक)। अल-किसाई ने कहा: अल-मुक़ीत का अर्थ है शक्तिशाली। अल-नहस (4) ने कहा: अबू उबैदाह का मत अधिक उपयुक्त है; क्योंकि यह 'क़ूत' (भोजन/जीविका) से निकला है, और 'क़ूत' का अर्थ है वह मात्रा जो मनुष्य की रक्षा (पोषण) करती है। अल-फ़र्रा (5) ने कहा: अल-मुक़ीत वह है जो प्रत्येक व्यक्ति को उसका भोजन प्रदान करता है। हदीस में आया है: "एक व्यक्ति के पापी होने के लिए इतना ही काफी है कि वह उन लोगों को बर्बाद कर दे जिनका वह पालन-पोषण करता है।" इसका उल्लेख अल-सा'लबी ने किया है। इब्न फारिस ने 'अल-मुजमल' (6) में बताया है: अल-मुक़ीत का अर्थ शक्तिशाली है, और अल-मुक़ीत का अर्थ रक्षक और गवाह है। [एक मुहावरा:] "उसके पास एक रात का भी भोजन नहीं है।" और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {और जब तुम्हें कोई दुआ (अभिवादन) दी जाए, तो तुम उससे बेहतर दुआ दो या वही लौटा दो। निस्संदेह, अल्लाह हर चीज़ का हिसाब रखने वाला है। 86}

इसमें बारह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {और जब तुम्हें कोई दुआ दी जाए}। 'तहिय्या' (अभिवादन) शब्द 'तफ'इला' के रूप में है, जो 'हय्यैतु' से बना है; मूल रूप 'तहयिया' था, जैसे 'तरदिया' और 'तस्मिया', फिर उन्होंने दोनों 'य' को एक में मिला दिया (7)। और 'तहिय्या' का अर्थ है: सलाम (शांति)। 'तहिय्या' का मूल अर्थ जीवन के लिए प्रार्थना है। और "अत-तहिय्यातु लिल्लाह" (अभिवादन अल्लाह के लिए हैं) का अर्थ है: बुराइयों/आपदाओं (9) से शांति (8)। और कहा गया है: प्रभुता (राजसत्ता);

---

(1) इसके कवि समावल बिन आदिया हैं, और यह अल-असमाइयात पृष्ठ 86, और अल-सिहाह (मूत: क़ूत) में है। इसका पूर्ण रूप है: क्या उपकार मेरे पक्ष में है या मेरे विरुद्ध जब मेरा हिसाब लिया जाएगा? वास्तव में, मैं हिसाब पर निगेहबान हूँ। (2) उनकी तफ़सीर 7/273 में। (3) मजाज़ अल-क़ुरान 1/135। (4) इराब अल-क़ुरान 1/477, और उनसे लेखक ने अबू उबैदाह और अल-किसाई के शब्दों को उद्धृत किया है। (5) मानी अल-क़ुरान 1/280। (6) 3/736। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा

मानी अल-क़ुरान 2/86, और तफ़सीर अल-राज़ी 10/209। (8) (ज़) में: सलामती। (9) तहज़ीब अल-लुग़ा 5/290, और तफ़सीर अल-राज़ी 10/209।

سورة النساء: آیت 85 - 86، صفحہ 487

"... بے شک میں حساب پر نگہبان (مُقِیت) ہوں۔" (1)

طبری (2) نے اس کے بارے میں کہا: یہ اس سابقہ معنی سے ہٹ کر ہے، اور اس کا مطلب ہے: جس پر توقف کیا گیا ہو۔ ابو عبیدہ (3) نے کہا: المُقیت کا مطلب ہے حافظ (حفاظت کرنے والا)۔ اور کسائی نے کہا: المُقیت کا مطلب ہے مقتدر (قادر)۔ نحاس (4) نے کہا: ابو عبیدہ کا قول زیادہ موزوں ہے؛ کیونکہ یہ 'قوت' سے مشتق ہے، اور قوت کا معنی ہے: وہ مقدار جو انسان کی حفاظت (بقا) کے لیے کافی ہو۔ فراء (5) نے کہا: المُقیت وہ ہے جو ہر انسان کو اس کی قوت (غذا) دیتا ہے۔ حدیث میں آیا ہے: "آدمی کے گناہگار ہونے کے لیے یہی کافی ہے کہ وہ انہیں ضائع کر دے جن کی وہ کفالت (قوت فراہم) کرتا ہے۔" اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ ابن فارس نے 'المجمل' (6) میں حکایت کی ہے: المُقیت کا معنی ہے قادر، اور المُقیت کا معنی ہے حافظ اور گواہ۔ [محاورہ:] "اس کے پاس ایک رات کی قوت (غذا) بھی نہیں ہے۔" اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب تمہیں سلام کیا جائے تو تم اس سے بہتر سلام کرو یا وہی لوٹا دو۔ بے شک اللہ ہر چیز کا حساب لینے والا ہے۔ 86}

اس میں بارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب تمہیں سلام کیا جائے}۔ لفظ 'تحیہ' بروزن 'تفعِلہ' ہے، 'حَیَّیْتُ' سے؛ اصل 'تَحْیِیَہ' تھا، جیسے 'تَرْضِیَہ' اور 'تَسْمِیَہ'، پھر دونوں 'یا' کو ایک دوسرے میں مدغم کر دیا گیا (7)۔ اور تحیہ کا مطلب ہے: سلام۔ اور تحیہ کی اصل زندگی کی دعا ہے۔ اور "التحیات للہ" کا مطلب ہے: آفات (9) سے سلامتی (8)۔ اور کہا گیا ہے: ملک (بادشاہی)؛

(1) اس کے قائل سموأل بن عادیاء ہیں، اور یہ الاصمعیات ص 86 اور الصحاح (مادہ قوت) میں ہے اور اس کا مکمل شعر ہے: کیا فضل میرے حق میں ہے یا میرے خلاف جب میرا حساب لیا جائے گا؟ بے شک میں حساب پر نگہبان ہوں۔ (2) ان کی تفسیر 7/273 میں۔ (3) مجاز القرآن 1/135۔ (4) اعراب القرآن 1/477، اور ان سے مصنف نے ابو عبیدہ اور کسائی کا قول نقل کیا ہے۔ (5) معانی القرآن 1/280۔ (6) 3/736۔ (7) معانی القرآن للزجاج 2/86، اور تفسیر الرازی 10/209۔ (8) نسخہ (ظ) میں: السلامۃ۔ (9) تہذیب اللغہ 5/290، اور تفسیر الرازی 10/209۔

Abdullah bin Salih Al-Ijli (1) said: I asked Al-Kisa'i about His saying: "At-Tahiyyatu lillah" (Greetings are for Allah), what does it mean (2)? He said: Greetings are like blessings. I asked: What is the meaning of blessings? He said: I haven't heard anything about it. I asked Muhammad bin Al-Hasan about it and he said: It is something with which Allah has commanded His servants to worship Him. When I arrived in Kufa, I met Abdullah bin Idris (3) and said: I asked Al-Kisa'i and Muhammad about the saying "Greetings are for Allah," and they answered me so-and-so. Abdullah bin Idris said: They have no knowledge of poetry and these matters! Greeting means: Dominion (kingship); and he recited: I head with it towards Abu Qabus until ... I halt at his dominion with an army (4). And Ibn Khuwayz Mindad recited it (5): I travel with it to An-Nu'man until ... I halt at his dominion with an army (6). He means: over his kingdom. And another said (7):

(1) Abu Ahmad Al-Kufi Al-Muqri', father of Al-Hafiz Ahmad bin Abdullah Al-Ijli, author of Al-Tarikh, died in the year (211 AH). Al-Siyar 10/403. (2) In (Zh): what is its meaning. (3) He is Abu Muhammad Al-Awdi Al-Kufi, the Hafiz and reciter, he recited to Nafi', and Malik, Ahmad, Ibn Al-Mubarak and others narrated from him. It has been said: everything Malik narrates in Al-Muwatta saying "It reached me from Ali (may Allah be pleased with him)" he heard from Ibn Idris. He died in the year (192 AH). Al-Siyar 9/42. (4) Al-Muhaddith Al-Fasil (165), and the speaker of the verse is 'Amr bin Ma'adi Karib, and the author will mention the other narration for it after this. It appeared in (Zh) and (M) as: "bijundi", and what is established is correct. Al-Bakri said in Mu'jam Ma Ista'jam 2/397: Jund with damma on the first and sukun on the second: a mountain in Yemen. End quote. Al-Fayruzabadi restricted it in Al-Qamus (Jand) as Janad, with vocalization. (5) In (D), (Zh), and (M): and he recited, and what is established is from (Z). (6) It is in Gharib Al-Hadith by Abu Ubayd 1/111, Islah Al-Mantiq p. 349, Mu'jam Ma Ista'jam 2/397, and Al-Lisan (Haya). In some of these sources it came as: "usayyiruha" instead of "asiru bihi". Ibn Barri said as in Al-Lisan (Haya): it is narrated "asiru biha", and narrated "a'ummu biha". End quote. Abu Qabus is An-Nu'man bin Al-Mundhir. Al-Qamus (Qabas). (7) He is Zuhayr bin Janab Al-Kalbi, as in Gharib Al-Hadith by Abu Ubayd 1/112, Tabaqat Fuhul Al-Shu'ara' 1/36, Islah Al-Mantiq p. 349, and Al-Aghani 19/22.

अब्दुल्लाह बिन सालेह अल-इज़ली (1) ने कहा: मैंने अल-किसाई से उनके इस कथन के बारे में पूछा: "अत-तहिय्यातु लिल्लाह" (सभी अभिवादन अल्लाह के लिए हैं), इसका अर्थ (2) क्या है? उन्होंने कहा: अभिवादन बरकतों (आशीर्वाद) की तरह हैं। मैंने पूछा: बरकतों का क्या अर्थ है? उन्होंने कहा: मैंने इस बारे में कुछ नहीं सुना है। और मैंने इसके बारे में मुहम्मद बिन अल-हसन से पूछा तो उन्होंने कहा: यह वह चीज़ है जिसके द्वारा अल्लाह ने अपने बंदों को अपनी इबादत करने का आदेश दिया है। फिर मैं कूफ़ा पहुँचा और अब्दुल्लाह बिन इदरीस (3) से मिला, तो मैंने कहा: मैंने अल-किसाई और मुहम्मद से "अत-तहिय्यातु लिल्लाह" के बारे में पूछा था, और उन्होंने मुझे ऐसा और वैसा उत्तर दिया। अब्दुल्लाह बिन इदरीस ने कहा: उन दोनों को कविता और इन चीज़ों का कोई ज्ञान नहीं है! तहिय्या (अभिवादन) का अर्थ है: राज्य (शासन); और उन्होंने पढ़ा: मैं इसके साथ अबू क़ाबूज़ की ओर बढ़ता हूँ यहाँ तक कि ... मैं एक सेना के साथ उसके राज्य पर पड़ाव डालूँ (4)। और इब्न खुवेज़ मिन्दाद ने इसे पढ़ा (5): मैं इसके साथ अन-नुमान की ओर यात्रा करता हूँ यहाँ तक कि ... मैं एक सेना के साथ उसके राज्य पर पड़ाव डालूँ (6)। उनका तात्पर्य है: उसके राज्य पर। और एक अन्य ने कहा (7):

(1) अबू अहमद अल-कूफ़ी अल-मुक़री, अल-हाफ़िज़ अहमद बिन अब्दुल्लाह अल-इज़ली के पिता, इतिहासकार, मृत्यु वर्ष (211 हिजरी)। अल-सियार 10/403। (2) (ज़) में: उसका अर्थ क्या है। (3) वह अबू मुहम्मद अल-अवदी अल-कूफ़ी, हाफ़िज़ और क़ारी हैं, उन्होंने नाफ़े से पढ़ा, और मालिक, अहमद और इब्न अल-मुबारक और अन्य ने उनसे रिवायत की। कहा गया है कि: मालिक अल-मुवट्टा में जो कुछ भी अली (रज़ि.) के हवाले से कहते हैं कि "मुझ तक अली से पहुँचा है", उन्होंने वह इब्न इदरीस से सुना था। उनकी मृत्यु (192 हिजरी) में हुई। अल-सियार 9/42। (4) अल-मुहद्दिस अल-फ़ासिल (165), और इस शेर के कवि अम्र बिन मादी करिब हैं, और लेखक इसके बाद उनके लिए दूसरी रिवायत का उल्लेख करेंगे। (ज़) और (म) में यह "बी-जुंदी" के रूप में आया है, और जो स्थापित है वह सही है। अल-बकरी ने मुअजम मा इस्तजम 2/397 में कहा: जुन्द पहले अक्षर पर दम्मा और दूसरे पर सुकून के साथ: यमन में एक पहाड़। समाप्त। और अल-फ़ैरुज़ाबादी ने अल-क़ामूस (जन्द) में इसे जनद के रूप में सीमित किया है। (5) (द), (ज़) और (म) में: "और उन्होंने पढ़ा", और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (6) यह अबू उबैद की ग़रीब अल-हदीस 1/111, इस्लाह अल-मंतिक पृष्ठ 349, मुअजम मा इस्तजम 2/397, और अल-लिसान (हया) में है। इनमें से कुछ स्रोतों में

"असिरु बिही" के बजाय "उसय्यिरुहा" आया है। इब्न बर्री ने अल-लिसान (हया) में कहा है: यह "असिरु बिहा" भी रिवायत है, और "अउम्मु बिहा" भी रिवायत है। समाप्त। और अबू क़ाबूज़ अन-नुमान बिन अल-मुन्ज़िर है। अल-क़ामूस (क़बस)। (7) वह ज़ुहैर बिन जनाब अल-कल्बी हैं, जैसा कि अबू उबैद की ग़रीब अल-हदीस 1/112, तबक़ात फ़ुहूल अल-शुअरा 1/36, इस्लाह अल-मंतिक पृष्ठ 349, और अल-अघानी 22/19 में है।

٤٨٨ سورة النساء: آیت ٨٦

عبداللہ بن صالح العجلی (١) نے کہا: میں نے کسائی سے ان کے اس قول کے بارے میں پوچھا: «التحیات للہ» اس کا کیا معنی ہے (٢)؟ انہوں نے کہا: التحیات، برکات کی طرح ہیں۔ میں نے کہا: برکات کا کیا معنی ہے؟ انہوں نے کہا: میں نے اس بارے میں کچھ نہیں سنا۔ اور میں نے اس کے بارے میں محمد بن الحسن سے پوچھا تو انہوں نے کہا: یہ وہ چیز ہے جس کے ذریعے اللہ نے اپنے بندوں کو اپنی عبادت کا حکم دیا ہے۔ پھر میں کوفہ آیا تو عبداللہ بن ادریس (٣) سے ملا، میں نے کہا: میں نے کسائی اور محمد سے «التحیات للہ» کے بارے میں پوچھا تھا، تو انہوں نے مجھے ایسا اور ایسا جواب دیا۔ عبداللہ بن ادریس نے کہا: ان دونوں کو شاعری اور ان چیزوں کا کوئی علم نہیں ہے! تحیہ کا مطلب ہے: بادشاہت (ملک)؛ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: أؤمُّ بہا أبا قابوس حتی ... أُنیخَ علی تحیتہ بجُندِ(٤) اور اسے ابن خویز منداد نے پڑھا (٥): أَسیرُ بہ إلی النعمان حتی ... أُنیخ علی تحیتہ بجُندِ(٦) مراد یہ ہے: اس کی بادشاہت پر۔ اور دوسرے نے کہا (٧):

(١) ابو احمد الکوفی المقرئ، الحافظ احمد بن عبداللہ العجلی کے والد جو تاریخ کے مصنف ہیں، وفات (٢١١ ھ)۔ السیر ١٠/ ٤٠٣۔ (٢) (ظ) میں ہے: اس کا کیا معنی ہے۔ (٣) وہ ابو محمد الاودی الکوفی، حافظ اور قاری ہیں، انہوں نے نافع سے پڑھا، اور ان سے مالک، احمد اور ابن المبارک وغیرہ نے روایت کی۔ کہا گیا ہے کہ: امام مالک موطا میں جو کچھ علی (رضی اللہ عنہ) کے حوالے سے "بلغنی عن علی" کہہ کر روایت کرتے ہیں، وہ انہوں نے ابن ادریس سے سنا تھا۔ ان کی وفات (١٩٢ ھ) میں ہوئی۔ السیر ٩/ ٤٢۔ (٤) المحدث الفاصل (١٦٥)، اور اس شعر کے کہنے والے عمرو بن معدی کرب ہیں، اور مصنف اس کے بعد ان کی دوسری روایت ذکر کریں گے۔ (ظ)

اور (م) میں "بجندی" واقع ہوا ہے، اور جو ثابت ہے وہی صحیح ہے۔ البکری نے معجم ما استعجم ۲/ ۳۹۷ میں کہا: جُنْد پہلے پر ضمہ اور دوسرے پر سکون کے ساتھ: یمن میں ایک پہاڑ ہے۔ انتہی۔ اور فیروز آبادی نے القاموس (جند) میں اسے جَنَد کے طور پر مقید کیا ہے، حرکت کے ساتھ۔ (۵) (د) اور (ظ) اور (م) میں ہے: "اور انہوں نے پڑھا"، اور جو ثابت ہے وہ (ز) سے ہے۔ (۶) یہ ابو عبید کی غریب الحدیث ۱/ ۱۱۱، اصلاح المنطق ص ۳۴۹، معجم ما استعجم ۲/ ۳۹۷، اور اللسان (حیا) میں ہے۔ ان میں سے بعض مآخذ میں "اسیر بہ" کی جگہ "أسَيِّرُها" آیا ہے۔ ابن بری نے جیسا کہ اللسان (حیا) میں ہے کہا: "اسیر بہا" بھی مروی ہے، اور "اؤم بہا" بھی مروی ہے۔ انتہی۔ اور ابو قابوس نعمان بن منذر ہے۔ القاموس (قبس)۔ (۷) وہ زہیر بن جناب الکلبی ہیں، جیسا کہ ابو عبید کی غریب الحدیث ۱/ ۱۱۲، طبقات فحول الشعراء ۱/ ۳۶، اصلاح المنطق ص ۳۴۹، اور الاغانی ۲۲/ ۱۹ میں ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 86 489

And for everything the young man has attained, I have attained, except for the greeting.

Al-Qutaybi said: He only said: "At-tahiyyatu lillahi" (The greetings belong to Allah) in the plural because there were kings on earth who were greeted with various greetings. Some were told: "May you avoid being cursed," others: "May you be safe and happy," and others: "May you live a thousand years." So it was said to us: Say: "The greetings belong to Allah"; meaning: the words that indicate sovereignty and are used to refer to it [belong] to Allah Almighty (1).

The connection with what preceded it is that he said: If you go out for Jihad as previously commanded, and you are greeted on your journey with the greeting of Islam, do not say to the one who offers you peace (Salam): "You are not a believer," but rather return the greeting; for the rulings of Islam apply to them (2).

Second: Scholars differed on the meaning and interpretation of the verse. Ibn Wahb and Ibn al-Qasim narrated from Malik that this verse is about saying "Yarhamukallah" (may Allah have mercy on you) to someone who sneezes and responding to that person (3). This is a weak opinion because there is no indication of that in the text. As for responding to the one who prayed for the sneezer, it is something that enters by analogy into the meaning of returning a greeting, and this is Malik's approach - if that is correctly attributed to him - and Allah knows best (4).

Ibn Khuwayz Mindad said: It may be permissible to interpret this verse as referring to a gift (hibah) if it was intended for a reward (thawab). Whoever is given a gift for a reward has the choice: if he wishes, he returns it, and if he wishes, he accepts it and rewards its value (5).

I say: And something like this was said by the companions of Abu Hanifah. They said: The "tahiyyah" (greeting) here is the gift; because of the Almighty's saying: {or return it}, and it is not possible to return the peace (Salam) itself, and the outward meaning of the speech requires returning (6) the greeting.

(1) Tahdhib al-Lugha 5/290, and al-Nihaya (t-h-a), and what is between the brackets is from them. (2) See Tafsir al-Razi 10/309. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/464. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/87. (5) His saying: its value, is not in (d) and (z). (6) In (d) and (m): performance, and in (z): since, and what is confirmed is from (zh) which matches what is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/466, and the speech is from him.

सूरह अन-निसा: आयत ८६ ४८९

और वह सब कुछ जो एक युवक ने प्राप्त किया है, मैंने प्राप्त कर लिया है, सिवाय 'अभिवादन' (तहियाह) के।

अल-क़ुतैबी ने कहा: उन्होंने केवल बहुवचन में "अत-तहिय्यातु लिल्लाहि" (तमाम अभिवादन अल्लाह के लिए हैं) कहा; क्योंकि पृथ्वी पर ऐसे राजा थे जिनका विभिन्न अभिवादनों के साथ सत्कार किया जाता था। कुछ से कहा जाता था: "अबैत अल-लान" (शाप से दूर रहो), कुछ से: "सलाम और सुखद रहो", और कुछ से: "हज़ार साल जियो।" इसलिए हमसे कहा गया: कहो: 'अत-तहिय्यातु लिल्लाहि'; यानी: वे शब्द जो संप्रभुता का संकेत देते हैं और इसके लिए रूपक के रूप में उपयोग किए जाते हैं, वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए [हैं] (१)।

पिछली आयतों से संबंध यह है कि उन्होंने कहा: यदि तुम जिहाद के लिए निकलो जैसा कि पहले आदेश दिया गया है, और तुम्हें तुम्हारी यात्रा में इस्लाम के अभिवादन के साथ सलामी दी जाए, तो उसे जो तुम्हें सलाम पेश करता है, यह न कहो: "तुम मोमिन (विश्वासी) नहीं हो," बल्कि सलाम का उत्तर दो; क्योंकि इस्लाम के नियम उन पर लागू होते हैं (२)।

दूसरा: विद्वानों ने आयत के अर्थ और व्याख्या में मतभेद किया है; इब्न वहाब और इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत की है कि यह आयत छींकने वाले को दुआ देने (तशमीत) और उसके जवाब देने के बारे में है (३)। यह कमज़ोर मत है; क्योंकि पाठ में इसका कोई संकेत नहीं है। जहाँ तक छींकने वाले की दुआ का उत्तर देने की बात है, तो यह कयास (सादृश्य) द्वारा अभिवादन का उत्तर देने के अर्थ में आता है, और यही मालिक का दृष्टिकोण है - यदि यह उनसे सही ढंग से प्रमाणित है - और अल्लाह बेहतर जानता है (४)।

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इस आयत को उपहार (हिबा) पर लागू करना जायज़ हो सकता है यदि वह प्रतिफल (सवाब) के लिए हो। जिसे प्रतिफल के लिए उपहार दिया गया हो, उसके पास विकल्प है: यदि वह चाहे तो उसे वापस कर दे, और यदि वह चाहे तो उसे स्वीकार कर ले और उसके मूल्य का प्रतिफल दे (५)।

मैंने कहा: और इसी तरह की बात अबू हनीफ़ा के साथियों ने भी कही है। उन्होंने कहा: यहाँ "तहियाह" का अर्थ उपहार (हदिया) है; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: {या उसे लौटा दो}, और

सलाम को उसी रूप में वापस लौटाना संभव नहीं है, और शब्दों का प्रत्यक्ष अर्थ अभिवादन को वापस लौटाने (६) की माँग करता है।

(१) तहज़ीब अल-लुग़ा ५/२९०, और अन-निहाया (त-ह-अ), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। (२) तफ़सीर अल-राज़ी १०/३०९ देखें। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान १/४६४। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/८७। (५) उनका कहना: "इसका मूल्य", (द) और (ज़) प्रतियों में नहीं है। (६) (द) और (म) में: अदायगी, और (ज़) में: चूँकि, और जो पुष्ट है वह (ज़ह) से है जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान १/४६६ के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है।

سورۃ النساء: آیت 86 489

اور وہ سب کچھ جو ایک نوجوان نے حاصل کیا ہے، میں نے حاصل کر لیا ہے سوائے 'تحیہ' (سلام/دعا) کے۔

القتیبی نے کہا: انہوں نے "التحیات للہ" جمع کے صیغے میں اس لیے کہا کیونکہ زمین پر ایسے بادشاہ تھے جنہیں مختلف طریقوں سے سلام کیا جاتا تھا۔ بعض سے کہا جاتا: "اَبَیْتَ اللَّعْن" (آپ لعنت سے دور رہیں)، بعض سے: "سلامت اور خوش رہیں"، اور بعض سے: "ہزار سال جیو"۔ چنانچہ ہم سے کہا گیا: کہو: "التحیات للہ"؛ یعنی وہ الفاظ جو بادشاہت پر دلالت کرتے ہیں اور جن کے ذریعے بادشاہت مراد لی جاتی ہے وہ اللہ تعالیٰ کے لیے [ہیں] (1)۔

پچھلی باتوں سے ربط کی صورت یہ ہے کہ انہوں نے کہا: جب تم جہاد کے لیے نکلو جیسا کہ پہلے حکم دیا جا چکا ہے، اور تمہیں تمہارے سفر میں اسلامی طریقے سے سلام کیا جائے، تو اسے جو تمہیں سلام پیش کرے یہ نہ کہو: "تم مومن نہیں ہو"، بلکہ سلام کا جواب دو؛ کیونکہ اسلام کے احکام ان پر جاری ہوتے ہیں (2)۔

دوسری بات: علماء نے آیت کے معنی اور اس کی تاویل میں اختلاف کیا ہے؛ ابن وہب اور ابن القاسم نے مالک سے روایت کی ہے کہ یہ آیت چھینکنے والے کو دعا دینے (تشمیت) اور اس کا جواب دینے کے بارے میں ہے (3)۔ یہ قول ضعیف ہے؛ کیونکہ کلام میں اس پر کوئی دلیل نہیں ہے، جہاں تک چھینکنے والے کی دعا کا جواب دینے کی بات ہے تو وہ قیاس کی رو سے سلام کا جواب دینے کے معنی میں داخل ہوتا ہے، اور یہی مالک کا رجحان ہے - اگر یہ ان سے صحیح ثابت ہو - اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے (4)۔

ابن خویز منداد نے کہا: یہ جائز ہے کہ اس آیت کو اس ہبہ (تحفہ) پر محمول کیا جائے جو ثواب (بدلے) کے لیے ہو، تو جسے بدلے کی نیت سے ہبہ کیا گیا ہو اسے اختیار ہے: اگر چاہے تو اسے واپس کر دے، اور اگر چاہے تو اسے قبول کر لے اور اس کی قیمت کے برابر بدلہ دے دے (5)۔

میں کہتا ہوں: اور اسی طرح کی بات امام ابو حنیفہ کے اصحاب نے بھی کہی ہے، انہوں نے کہا: یہاں تحیہ سے مراد ہدیہ ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {یا اسے لوٹا دو}، اور سلام کو بعینہٖ واپس لوٹانا ممکن نہیں ہے، اور کلام کا ظاہر تحیہ کو لوٹانے (6) کا تقاضا کرتا ہے۔

(1) تہذیب اللغۃ 5/ 290، اور النہایۃ (تحا)، اور قوسین کے درمیان کا حصہ انہی سے ہے۔ (2) دیکھئے تفسیر رازی 10/ 309۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1/ 464۔ (4) المحرر الوجیز 2/ 87۔ (5) ان کا قول: "اس کی قیمت"، نسخہ (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ (6) نسخہ (د) اور (م) میں: "اداء"، اور (ز) میں: "اذ"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ ابن العربی کی احکام القرآن 1/ 466 کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔

Surat An-Nisa: Verse 86 490 itself, which is the gift, so He commanded compensation if accepted, or returning it as it is, and this is not possible in greeting (Salam). The ruling on gifts for reward and presents will be explained in Surat Ar-Rum, at His saying: "And what you give in usury" [Verse: 39] if Allah Almighty wills. The correct view is that greeting here is "As-Salam"; due to the saying of the Almighty: "And when they come to you, they greet you with a greeting wherewith Allah greets you not" [Al-Mujadila: 8]. An-Nabigha adh-Dhubyani said: The white maidens greet them among them, and the garments of silk are over the wooden stands (1) He meant: and they greet them with peace. And upon this is the consensus of the group of commentators. If this is established and settled, then the jurisprudence of the verse is to say: The scholars have agreed that initiating the greeting (Salam) is a desirable Sunnah, and returning it is an obligation; due to the saying of the Almighty: "greet with one better than it or return it" An-Nisa: 86. They differed if one person from a group returns it; is it sufficient or not? Malik and Ash-Shafi'i went to the opinion that it is sufficient (3). And that the one who greeted has been responded to with the like of what he said. The Kufans went to the opinion that returning the greeting is an individual obligation (fard al-ayn); they said: And greeting is contrary to responding; because initiating it is voluntary, and returning it is an obligation. And if someone other than those greeted responded, it would not drop the obligation of responding from them, so it indicated that returning the greeting is obligatory for each individual specifically (4); until Qatadah and Al-Hasan (5) said: Verily, the one praying returns the greeting in speech if he is greeted, and that does not break his prayer; because he did what he was commanded to do. And people are in disagreement with him.

(1) Diwan an-Nabigha p. 12, and Tahdhib al-Lugha 10/552, and in it: garments of al-idrij: red silk garments. And in al-Lisan (shajab): al-mushajib: sticks whose heads are joined together, and their legs are spread apart, upon which clothes are placed, and water-skins may be hung on them to cool the water. (2) Al-Istidhkar 27/135. (3) Al-Tamhid 5/287, and al-Istidhkar 27/135. (4) See Al-Tamhid 5/289. (5) Abd al-Razzaq narrated their saying (3604).

सूरा अन-निसा: आयत 86 490 स्वयं में, जो कि उपहार है, इसलिए उन्होंने स्वीकार किए जाने पर मुआवजे का आदेश दिया, या इसे वैसा ही वापस करने का, और यह सलाम (अभिवादन) में संभव नहीं है। इनाम के लिए उपहारों और भेंटों पर हुक्म का विवरण सूरा अर-रुम में आएगा, जहाँ अल्लाह का कहना है: "और तुम सूद के रूप में जो कुछ देते हो" [आयत: 39] यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा। सही विचार यह है कि यहाँ अभिवादन "अस्सलाम" है; क्योंकि सर्वशक्तिमान अल्लाह का कहना है: "और जब वे तुम्हारे पास आते हैं, तो वे तुम्हें उस तरह से अभिवादन करते हैं जिस तरह से अल्लाह ने तुम्हारा अभिवादन नहीं किया" [अल-मुजादिला: 8]। अन-नाबिघा अद-धुब्यानी ने कहा: गोरी दासियाँ उनके बीच उनका अभिवादन करती हैं, और रेशम के वस्त्र लकड़ी के स्टैंडों पर रखे हैं (1) उनका अर्थ था: और वे उन्हें शांति से अभिवादन करती हैं। और इस पर टीकाकारों के समूह की सहमति है। यदि यह स्थापित और तय हो गया है, तो आयत का न्यायशास्त्र यह कहना है: विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है कि सलाम की शुरुआत करना एक वांछनीय सुन्नत है, और इसे वापस करना एक दायित्व है; सर्वशक्तिमान अल्लाह के कहने के कारण: "तो उससे बेहतर अभिवादन करो या उसे वापस कर दो" अन-निसा: 86। उन्होंने इस बात पर मतभेद किया कि यदि किसी समूह का एक व्यक्ति उत्तर देता है; क्या यह पर्याप्त है या नहीं? मलिक और अश-शाफई इस राय पर गए कि यह पर्याप्त है (3)। और यह कि सलाम करने वाले को उसके कहे हुए के समान उत्तर दे दिया गया है। कूफ़ा निवासियों (कूफ़ियों) का विचार था कि सलाम का उत्तर देना व्यक्तिगत दायित्व (फर्ज़-ए-ऐन) है; उन्होंने कहा: और सलाम करना उत्तर देने के विपरीत है; क्योंकि इसकी शुरुआत स्वैच्छिक है, और इसे वापस करना एक दायित्व है। और यदि अभिवादन किए गए लोगों के अलावा किसी और ने उत्तर दिया, तो यह उनके ऊपर से उत्तर देने के दायित्व को समाप्त नहीं करेगा, इसलिए इसने संकेत दिया कि सलाम का उत्तर देना प्रत्येक व्यक्ति के लिए विशेष रूप से अनिवार्य है (4); यहाँ तक कि क़तादाह और अल-हसन (5) ने कहा: वास्तव में, प्रार्थना करने वाला व्यक्ति बोले गए सलाम का उत्तर देता है यदि उसे सलाम किया जाता है, और यह उसकी प्रार्थना को नहीं तोड़ता; क्योंकि उसने वही किया जिसका उसे आदेश दिया गया था। और लोग उनके साथ असहमति में हैं।

(1) दीवान अन-नाबिघा पृष्ठ 12, और तहज़ीब अल-लुघा 10/552, और इसमें: अल-इद्रिज के वस्त्र: लाल रेशमी वस्त्र। और अल-लिसान (शजब) में: अल-मुशाजिब: ऐसी लकड़ियाँ जिनके सिर आपस में जुड़े होते हैं और उनके पैर फैले होते हैं, जिन पर कपड़े रखे जाते हैं, और पानी को ठंडा करने के लिए उन पर मशकें लटका दी जा सकती हैं। (2) अल-इस्तिधकार 27/135। (3) अल-तम्हीद 5/287,

और अल-इस्तिधकार 27/135। (4) अल-तम्हीद 5/289 देखें। (5) अब्द अल-रज्ज़ाक ने उनका कथन उद्धृत किया (3604)।

سورۃ النساء: آیت ۸۶ ۴۹۰ بذاتِ خود، جو کہ ہدیہ ہے، چنانچہ اللہ نے قبول کر لینے کی صورت میں بدلے کا حکم دیا، یا اسے بعینہٖ واپس کرنے کا، اور یہ سلام میں ممکن نہیں ہے۔ ثواب کے لیے ہبہ اور ہدیہ کے حکم کا بیان سورۃ الروم میں آئے گا، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس: ﴿وَمَا ءَاتَيْتُم مِّن رِّبًا﴾ [آیت: ۳۹] ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہاں تحیہ سے مراد "السلام" ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِذَا جَاءُوكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللَّهُ﴾ [المجادلہ: ۸]۔ اور نابغہ ذبیانی نے کہا: تُحَيِّيهِمُ بيضُ الولائدِ بينهم وأكسيةُ الإضريج فوق المشاجب (۱) اس کی مراد تھی: اور وہ انہیں سلام کرتے ہیں۔ اور اسی پر مفسرین کی ایک جماعت متفق ہے۔ اور جب یہ ثابت اور طے ہو گیا، تو آیت کی فقہ یہ ہے کہ کہا جائے: علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ سلام کی ابتدا کرنا سنتِ مؤکدہ ہے، اور اس کا جواب دینا فرض ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا﴾ النساء: ۸۶۔ اور ان کا اس بات میں اختلاف ہے کہ اگر جماعت میں سے ایک شخص جواب دے دے؛ تو کیا یہ کافی ہے یا نہیں؟ امام مالک اور امام شافعی اس طرف گئے ہیں کہ یہ کافی ہے (۳)۔ اور یہ کہ سلام کرنے والے کو اس کے قول جیسا جواب مل گیا۔ اور کوفیوں کا مذہب یہ ہے کہ سلام کا جواب دینا فرضِ عین ہے؛ انہوں نے کہا: اور سلام کرنا جواب دینے کے خلاف ہے؛ کیونکہ اس کی ابتدا نفل ہے، اور اس کا جواب دینا فرض ہے۔ اور اگر سلام کیے گئے لوگوں کے علاوہ کسی اور نے جواب دیا تو اس سے ان پر سے جواب دینے کا فرض ساقط نہیں ہوگا، تو اس نے اس بات پر دلالت کی کہ سلام کا جواب دینا ہر انسان پر بعینہٖ لازم ہے (۴)؛ یہاں تک کہ قتادہ اور حسن (۵) نے کہا: بیشک نمازی سلام کا جواب کلام کے ذریعے دیتا ہے جب اسے سلام کیا جائے، اور یہ اس کی نماز کو نہیں توڑتا؛ کیونکہ اس نے وہی کیا جس کا اسے حکم دیا گیا تھا۔ اور لوگ ان کے اس قول کے خلاف ہیں۔

(۱) دیوان النابغہ ص ۱۲ ، اور تہذیب اللغہ ۱۰ / ۵۵۲ ، اور اس میں ہے: أكسية الإضريج: سرخ ریشمی کپڑے۔ اور لسان العرب (شجب) میں ہے: المشاجب : وہ لکڑیاں جن کے سرے ملے ہوئے ہوں اور ان کے پائے پھیلے ہوئے ہوں، جن پر کپڑے رکھے جاتے ہیں، اور پانی ٹھنڈا کرنے کے لیے ان پر مشکیزے بھی لٹکائے جاتے ہیں۔ (۲) الاستذکار ۲۷ / ۱۳۵ ۔ (۳) التمہید ۵ / ۲۸۷ ، اور الاستذکار ۲۷ / ۱۳۵ ۔ (۴) دیکھئے التمہید ۵ / ۲۸۹ ۔ (۵) عبد الرزاق نے ان دونوں کا قول روایت کیا ہے (۳۶۰۴)۔

Surah An-Nisa: Verse 86 491

The former [scholars] argued using what Abu Dawud (1) narrated from Ali bin Abi Talib, from the Prophet ﷺ who said: "It is sufficient for a group when passing by that one of them offers the greeting, and it is sufficient for those sitting that one of them returns it."

This is a clear text on the point of dispute. Abu Umar (2) said: It is a Hasan (good) hadith, with no contradiction, and in its chain of narration is Sa'id bin Khalid, who is Sa'id bin Khalid al-Khuza'i, a Medinan; there is no harm in him according to some, while others have weakened him, including Abu Zur'a, Abu Hatim, and Ya'qub bin Shaybah. They considered this hadith of his to be rejected (munkar) because he was alone in this chain of narration, given that Abdullah bin al-Fadl did not hear from Ubaydullah bin Abi Rafi (3); there is Al-A'raj between them in other hadiths. And Allah knows best.

They also argued with his ﷺ saying: "The few should greet the many" (4). Since they agreed that one person greets the group and does not need to repeat it for the count (5) of the group, similarly one person returns the greeting on behalf of the group, acting for the others as in collective obligations (fard kifayah).

Malik narrated from Zaid bin Aslam that the Messenger of Allah ﷺ said: "The rider should greet the walker, and if one of the people greets, it suffices for them" (6). Our scholars said: This indicates that one person is sufficient for the response because "sufficed for them" is only said regarding something that has become obligatory [upon them] (7). And Allah knows best.

I say: This is how our scholars interpreted this hadith, and they made it an argument for the permissibility of one person returning the greeting, but there is some unease in it.

(1) In his Sunan (5210). (2) In Al-Tamhid 5/290, and the speech before it is from him. (3) They are among the men of the chain of narration in this hadith; Sa'id bin Khalid narrated it from Abdullah bin al-Fadl, from Ubaydullah bin Abi Rafi, from Ali, from the Prophet (4) .ﷺ A part of a hadith from Abu Huraira narrated by Ahmad (10624), Al-Bukhari (6231), and Muslim (2110). (5) In (D) and (Z): numbers. (6) Al-Muwatta 2/959, and it is Mursal (disconnected); Ibn Abd al-Barr connected it in Al-Tamhid 5/291 from Zaid bin Aslam through a route other than Malik's. (7) See Al-Tamhid 5/289, what is between brackets is from it, and Al-Istidhkar 27/136.

सूरह अन-निसा: आयत 86 491

पहले के विद्वानों ने उस हदीस से तर्क दिया जिसे अबू दाऊद (1) ने अली बिन अबी तालिब के माध्यम से नबी ﷺ से वर्णित किया है, उन्होंने कहा: "यदि कोई समूह पास से गुज़रे तो उनमें से एक का सलाम करना पर्याप्त है, और जो बैठे हैं उनमें से एक का जवाब देना पर्याप्त है।"

यह विवाद के विषय पर एक स्पष्ट पाठ है। अबू उमर (2) ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है, इसका कोई विरोधी नहीं है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला (इसनाद) में सईद बिन खालिद हैं, जो सईद बिन खालिद अल-खुजाई मदनी हैं; कुछ के अनुसार उनमें कोई दोष नहीं है, जबकि कुछ ने उन्हें कमज़ोर माना है; जिनमें अबू ज़ुरा, अबू हातिम और याकूब बिन शैबा शामिल हैं। उन्होंने उनकी इस हदीस को 'मुनकर' (अस्वीकार्य) माना है क्योंकि वह इस इसनाद में अकेले हैं, जबकि अब्दुल्लाह बिन अल-फज़ल ने उबैदुल्लाह बिन अबी राफी (3) से नहीं सुना; उनके बीच अन्य हदीसों में अल-आरज हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

उन्होंने नबी ﷺ के इस कथन से भी तर्क दिया: "थोड़े लोगों को बहुत लोगों को सलाम करना चाहिए" (4)। चूंकि वे इस बात पर सहमत हैं कि एक व्यक्ति पूरे समूह को सलाम करता है और उसे समूह की संख्या (5) के अनुसार इसे दोहराने की आवश्यकता नहीं होती है, इसी तरह एक व्यक्ति समूह की ओर से सलाम का जवाब देता है, और वह सामूहिक दायित्वों (फर्द किफाया) की तरह दूसरों की ओर से प्रतिनिधि होता है।

मलिक ने ज़ैद बिन असलम से वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सवार को पैदल चलने वाले को सलाम करना चाहिए, और यदि लोगों में से एक सलाम करता है, तो यह उनकी ओर से पर्याप्त है" (6)। हमारे विद्वानों ने कहा: यह इंगित करता है कि जवाब देने के लिए एक व्यक्ति पर्याप्त है; क्योंकि "उनकी ओर से पर्याप्त" केवल उसी चीज़ के बारे में कहा जाता है जो [उन पर] अनिवार्य हो गई हो (7)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: हमारे विद्वानों ने इस हदीस की इसी तरह व्याख्या की है, और इसे एक व्यक्ति द्वारा सलाम का जवाब देने की अनुमति में प्रमाण बनाया है, लेकिन इसमें कुछ हिचकिचाहट है।

(1) उनकी सुनन (5210) में। (2) अल-तमहीद 5/290 में, और इससे पहले की बात उन्हीं की है। (3) वे इस हदीस की इसनाद के पुरुषों में से हैं; सईद बिन खालिद ने इसे अब्दुल्लाह बिन अल-फज़ल से, उन्होंने उबैदुल्लाह बिन अबी राफी से, उन्होंने अली से, उन्होंने नबी ﷺ से वर्णित किया है। (4) अबू

हुरैरा की एक हदीस का अंश जिसे अहमद (10624), बुखारी (6231) और मुस्लिम (2110) ने निकाला है। (5) (द) और (ज़) में: संख्या। (6) अल-मुवत्ता 2/959, और यह मुरसल है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 5/291 में इसे मालिक के अलावा किसी अन्य माध्यम से ज़ैद बिन असलम से जोड़ा है। (7) देखिए अल-तमहीद 5/289, कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और अल-इस्तिज़कार 27/136।

پہلے لوگوں (علماء) نے اس روایت سے استدلال کیا جسے ابو داؤد (۱) نے حضرت علی بن ابی طالب سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جماعت میں سے جب وہ گزریں تو ان میں سے کسی ایک کا سلام کر لینا کافی ہے، اور بیٹھے ہوئے لوگوں میں سے کسی ایک کا جواب دے دینا کافی ہے۔"

یہ اختلاف کے مقام پر واضح نص ہے۔ ابو عمر (۲) نے کہا: یہ حدیث حسن ہے، اس کا کوئی معارض نہیں ہے، اور اس کی سند میں سعید بن خالد ہے، اور وہ سعید بن خالد الخزاعی مدنی ہے، بعض کے نزدیک اس میں کوئی حرج نہیں، اور بعض نے اسے ضعیف قرار دیا ہے؛ جن میں ابو زرعہ، ابو حاتم اور یعقوب بن شیبہ شامل ہیں، انہوں نے اس کی اس حدیث کو منکر قرار دیا ہے؛ کیونکہ وہ اس سند کے ساتھ اسے بیان کرنے میں منفرد ہے، اس کے باوجود کہ عبداللہ بن الفضل نے عبید اللہ بن ابی رافع (۳) سے نہیں سنا، ان دونوں کے درمیان کئی احادیث میں الاعرج واسطہ ہے۔ واللہ اعلم۔

انہوں نے آپ ﷺ کے اس قول سے بھی استدلال کیا: "کم تعداد والے زیادہ تعداد والوں کو سلام کریں" (۴)۔ جب انہوں نے اس بات پر اجماع کر لیا کہ ایک شخص پوری جماعت کو سلام کرتا ہے، اور اسے جماعت کی گنتی (۵) کے مطابق اسے دہرانے کی ضرورت نہیں ہوتی، اسی طرح ایک شخص پوری جماعت کی طرف سے سلام کا جواب دیتا ہے، اور وہ باقیوں کی طرف سے کفایت کر جاتا ہے جیسے کہ فروضِ کفایہ۔

اور مالک نے زید بن اسلم سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سوار پیدل چلنے والے کو سلام کرے، اور جب لوگوں میں سے ایک سلام کر لے تو ان سب کی طرف سے کافی ہو جاتا ہے" (۶)۔ ہمارے علماء نے کہا: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جواب دینے میں ایک شخص کافی ہے؛ کیونکہ "ان کی طرف سے کافی ہو گیا" صرف اسی چیز کے بارے میں کہا جاتا ہے جو [ان پر] واجب ہو چکی ہو (۷)۔ واللہ اعلم۔

میں کہتا ہوں: ہمارے علماء نے اس حدیث کی اسی طرح تاویل کی ہے، اور اسے ایک شخص کے جواب دینے کے جواز میں حجت بنایا ہے، اور اس میں کچھ اضطراب ہے۔

(۱) سنن ابی داؤد (۵۲۱۰) میں۔ (۲) التمہید ۵/ ۲۹۰ میں، اور اس سے پہلے کی گفتگو انہی کی ہے۔ (۳) یہ دونوں اس حدیث کی سند کے رجال میں سے ہیں، سعید بن خالد نے اسے عبداللہ بن الفضل سے، انہوں نے عبید اللہ بن ابی رافع سے، انہوں نے علی رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ (۴) ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۱۰۶۲۴)، بخاری (۶۲۳۱) اور مسلم (۲۱۱۰) نے روایت کیا ہے۔ (۵) (د) اور (ز) میں: اعداد۔ (۶) الموطأ ۲ / ۹۵۹، اور یہ مرسل ہے، اور ابن عبد البر نے التمہید ۵ / ۲۹۱ میں اسے مالک کے علاوہ دوسرے طریقے سے زید بن اسلم سے موصول بیان کیا ہے۔ (۷) دیکھیے التمہید ۵ / ۲۸۹، قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے، اور الاستذکار ۲۷ / ۱۳۶۔

Surah An-Nisa: Verse 86 492

Third: The Almighty's saying: {Greet with better than it or return it} Returning better is to increase, so one says: "Peace be upon you and the mercy of Allah," to someone who said: "Peace be upon you." If they said: "Peace be upon you and the mercy of Allah," you add in your response: "and His blessings." And this is the end, there is no more. Allah Almighty said, reporting about the Noble House: {The mercy of Allah and His blessings} Hud: 73 as will be explained later, if Allah Almighty wills. If the greeting reaches its limit, you add "and" (the 'waw') at the beginning of your speech in your response, so you say: "And upon you be peace and the mercy of Allah and His blessings."

Responding in kind is to say to the one who said: "Peace be upon you": "Peace be upon you," except that the greeting should all be in the plural form, even if the person being greeted is one. Al-A'mash narrated from Ibrahim al-Nakha'i who said: When you greet one person, say: "Peace be upon you all (As-Salamu 'Alaykum)," for the angels are with them (2). Likewise, the answer should be in the plural form; Ibn Abi Zayd said (3): The greeter says: "Peace be upon you all," and the responder says: "And upon you all be peace," or says: "Peace be upon you all," as was said to them, and that is the meaning of His saying: {or return it} and do not say in your response: "Peace be upon you (singular)."

Fourth: The preferred way in greeting and the etiquette therein is to place the name of Allah Almighty before the name of the created being; Allah Almighty said: {Peace be upon the family of Yasin} [As-Saffat: 130], and He said in the story of Ibrahim, peace be upon him: {The mercy of Allah and His blessings be upon you, O people of the house} [Hud: 73]. And He said, reporting about Ibrahim: {Peace be upon you} [Maryam: 47], and in Sahih al-Bukhari and Muslim (4) from the hadith of...

(1) See Al-Istidhkar 27/138, Al-Muntaqa 7/280, Tafsir al-Baghawi 1/458, Al-Muharrar al-Wajiz 2/87, and Ibn Abd al-Barr mentioned in Al-Tamhid 5/293 from Ibn Abbas and Ibn Umar that they both disliked anyone adding to the greeting more than his saying: "and His blessings." And Malik recorded in Al-Muwatta 2/959 a story from Ibn Abbas, in which he said: Indeed, the greeting ends at "barakah" (blessing). (2) Recorded by Ibn Abi Shaybah 8/612. (3) Al-Thamar al-Dani, commentary on the Risala of Ibn Abi Zayd al-Qayrawani, p. 697. (4) Sahih al-Bukhari (6227), and Sahih Muslim (2841), and it is with Ahmad (8171).

सूरह अन-निसा: आयत 86 492

तीसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {उससे बेहतर के साथ सलाम करो या उसे लौटा दो} बेहतर तरीके से लौटाने का मतलब है बढ़ा देना, तो वह कहे: "तुम पर अल्लाह की शांति और उसकी रहमत हो," उस व्यक्ति के लिए जिसने कहा: "तुम पर शांति हो।" यदि उसने कहा: "तुम पर शांति और अल्लाह की रहमत हो," तो आप अपने जवाब में बढ़ा दें: "और उसकी बरकतें।" और यही अंत है, इससे आगे और कुछ नहीं है। अल्लाह तआला ने मुकद्दस घर के बारे में खबर देते हुए फ़रमाया: {अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें} हूद: 73 जैसा कि इंशा अल्लाह आगे बताया जाएगा। यदि सलाम अपनी सीमा तक पहुँच जाए, तो आप अपने जवाब में अपनी बात की शुरुआत में 'वाव' (और) बढ़ा दें, और कहें: "और तुम पर भी शांति और अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें हों।"

बराबरी में जवाब देना यह है कि जिसने आपसे कहा: "तुम पर शांति हो," आप उससे कहें: "तुम पर शांति हो," सिवाय इसके कि पूरा सलाम बहुवचन के शब्दों में होना चाहिए, भले ही जिस पर सलाम भेजा जा रहा है वह एक ही व्यक्ति हो। अल-अमश ने इब्राहिम अल-नखई से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब आप किसी एक व्यक्ति को सलाम करें, तो कहें: "अस्सलामु अलैकुम (आप सब पर शांति हो)," क्योंकि उसके साथ फ़रिश्ते होते हैं (2)। इसी प्रकार जवाब भी बहुवचन के शब्दों में होना चाहिए; इब्न अबी ज़ैद ने कहा (3): सलाम करने वाला कहे: "अस्सलामु अलैकुम," और जवाब देने वाला कहे: "वअलैकुमुस सलाम," या कहे: "अस्सलामु अलैकुम," जैसा कि उससे कहा गया था, और यही उनके इस कथन का अर्थ है: {या उसे लौटा दो} और अपने जवाब में "सलाम अलैका (एकवचन)" न कहें।

चौथा: सलाम करने में पसंदीदा तरीका और शिष्टाचार यह है कि अल्लाह तआला का नाम मखलूक (सृष्टि) के नाम से पहले रखा जाए; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {सलाम हो यासीन की संतान पर} [अस-साफ़ात: 130], और इब्राहिम अलैहिस्सलाम की कहानी में फ़रमाया: {अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें तुम पर हों, ऐ घर वालो} [हूद: 73]। और इब्राहिम के बारे में खबर देते हुए फ़रमाया: {सलाम हो तुम पर} [मरयम: 47], और सहीह अल-बुखारी और मुस्लिम (4) में हदीस से है...

(1) देखें अल-इस्तिज़कार 27/138, अल-मुन्तक़ा 7/280, तफ़सीर अल-बग़वी 1/458, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/87, और इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तमहीद 5/293 में इब्न अब्बास और इब्न उमर से ज़िक्र किया है कि वे दोनों नापसंद करते थे कि कोई सलाम में "व बरकातुहू" से आगे कुछ बढ़ाए।

और मालिक ने अल-मुवत्ता 2/959 में इब्न अब्बास से एक वाकया बयान किया है, जिसमें उनका कहना है: बेशक सलाम बरकत पर खत्म हो जाता है। (2) इसे इब्न अबी शैबा ने 8/612 में निकाला है। (3) अल-थमर अल-दानी, रिसाला इब्न अबी ज़ैद अल-क़ैरवानी की व्याख्या, पृष्ठ 697। (4) सहीह अल-बुखारी (6227), और सहीह मुस्लिम (2841), और यह अहमद (8171) के पास है।

سورة النساء: آیت 86 492

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس اس سے بہتر طریقے سے جواب دو یا وہی لوٹا دو} بہتر طریقے سے لوٹانے کا مطلب ہے اضافہ کرنا، چنانچہ وہ کہے: "تم پر سلامتی ہو اور اللہ کی رحمت ہو،" اس شخص کے لیے جس نے کہا: "تم پر سلامتی ہو۔" پس اگر اس نے کہا: "تم پر سلامتی اور اللہ کی رحمت ہو،" تو آپ اپنے جواب میں اضافہ کریں: "اور اس کی برکتیں ہوں"۔ اور یہ انتہا ہے، اس سے زیادہ کچھ نہیں۔ اللہ تعالیٰ نے بیتِ مکرم کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: {اللہ کی رحمت اور اس کی برکتیں} ہود: 73 جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے اس کا بیان آئے گا۔ پس اگر سلام اپنی انتہا کو پہنچ جائے، تو آپ اپنے جواب کے آغاز میں حرفِ 'واؤ' کا اضافہ کریں، اور کہیں: "اور تم پر بھی سلامتی اور اللہ کی رحمت اور اس کی برکتیں ہوں۔"

اور برابر کا جواب یہ ہے کہ جو کہے: "تم پر سلامتی ہو،" تم اس سے کہو: "تم پر سلامتی ہو،" سوائے اس کے کہ سلام مکمل طور پر جمع کے صیغے میں ہونا چاہیے، اگرچہ جس پر سلام بھیجا جا رہا ہو وہ ایک ہی شخص ہو۔ الاعمش نے ابراہیم النخعی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب تم کسی ایک کو سلام کرو، تو کہو: "السلام علیکم،" کیونکہ اس کے ساتھ فرشتے ہوتے ہیں(2)۔ اسی طرح جواب بھی جمع کے صیغے میں ہونا چاہیے؛ ابن ابی زید نے کہا(3): سلام کرنے والا کہے: "السلام علیکم،" اور جواب دینے والا کہے: "وعلیکم السلام،" یا کہے: "السلام علیکم،" جیسا کہ اس سے کہا گیا، اور یہی اس کے قول کا مفہوم ہے: {یا وہی لوٹا دو} اور اپنے جواب میں "سلام علیک" نہ کہو۔

چوتھی بات: سلام کرنے میں پسندیدہ طریقہ اور ادب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کا نام مخلوق کے نام پر مقدم رکھا جائے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {سلام ہو آلِ یاسین پر} [الصافات: 130]، اور ابراہیم علیہ

السلام کے قصے میں فرمایا: {اللہ کی رحمت اور اس کی برکتیں تم پر ہوں اے گھر والو} [ہود: 73]۔ اور ابراہیم کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: {سلام ہو تم پر} [مریم: 47]، اور صحیح بخاری و مسلم(4) میں حدیث سے ہے کہ...

(1) دیکھیے الاستذکار 27/138، المنتقی 7/280، تفسیر البغوی 1/458، المحرر الوجیز 2/87، اور ابن عبد البر نے التمہید 5/293 میں ابن عباس اور ابن عمر سے ذکر کیا ہے کہ وہ دونوں ناپسند کرتے تھے کہ کوئی شخص سلام میں "وبرکاتہ" سے زیادہ اضافہ کرے۔ اور مالک نے الموطا 2/959 میں ابن عباس سے ایک قصہ نقل کیا ہے، جس میں ان کا قول ہے: بے شک سلام برکت پر ختم ہو جاتا ہے۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ نے 8/612 میں روایت کیا ہے۔ (3) الثمر الدانی شرح رسالہ ابن ابی زید القیروانی، صفحہ 697۔ (4) صحیح بخاری (6227)، اور صحیح مسلم (2841)، اور یہ احمد (8171) کے ہاں ہے۔

Surah An-Nisa: Verse 86 493

Abu Hurairah reported that the Messenger of Allah (ﷺ) said: "Allah, the Mighty and Sublime, created Adam in His image^{(1)}, his height being sixty cubits. When He had created him, He said: 'Go and greet those people - they were a group of angels sitting - and listen to how they greet you^{(2)}, for that will be your greeting and the greeting of your offspring.' He said: So he went and said: 'As-salamu 'alaykum' (Peace be upon you). They replied: 'As-salamu 'alayka wa rahmatullah' (Peace be upon you and the mercy of Allah), and they added^{(3)}: 'wa rahmatullah' (and the mercy of Allah). He said: 'So everyone who enters Paradise will be in the image of Adam, his height^{(4)} being sixty cubits. Mankind has continued to diminish in stature since then until now.'"

I say: This Sahih (authentic) Hadith contains seven benefits: First: Information about the description of Adam's creation. Second: That we will enter Paradise in that form by His grace. Third: The few should greet the many. Fourth: Giving precedence to the name of Allah the Almighty. Fifth: Replying in like manner; because of their saying: 'As-salamu 'alayka' (Peace be upon you)^{(5)}. Sixth: Adding more in the reply. Seventh: Everyone answering with the reply, as the Kufans say. And Allah knows best.

Fifth: If he replies; and places the name of the person being greeted first, it is neither prohibited nor disliked; because it is established from the Prophet (ﷺ), where he said to the man who did not pray properly after he had greeted him: "And upon you be peace (wa 'alaykas-salam), go back and pray, for you have not prayed"^{(6)}.

Aishah said: "And upon him be peace and the mercy of Allah," when the Prophet (ﷺ) informed her that Gabriel was conveying...

(1) Abu al-Abbas said in Al-Mufhim 7/183: This pronoun refers to the nearest noun mentioned, which is Adam. The meaning of this is: that Allah Almighty brought him into existence in the form He created him in, he did not pass through stages in development, nor did he alternate in the womb through phases since He did not create him small and then he grew, nor weak and then he became strong. Rather, He created him as a complete, upright, and strong man, unlike Allah's custom with his children. It is also possible that its meaning is to inform that Allah Almighty created him on the day He created him in the form he was in on earth, and that he was not in Paradise in another form. (2) In (D) and (Z): 'they answer you'. (3) Before it in (M): 'he said'. (4) In (M) and Sahih Muslim: 'and his height'. (5) In (D), (Z), and (M): 'alaykum', and what is established is from (Zha). (6) Preceded in 2/29-30.

सूरह अन-निसा: आयत 86 493

अबू हुरैरा ने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "अल्लाह सर्वशक्तिमान ने आदम को अपनी छवि^{(1)} में बनाया, उनकी लंबाई साठ हाथ थी। जब उन्होंने उन्हें बनाया, तो उन्होंने कहा: 'जाओ और उन लोगों को सलाम करो - वे स्वर्गदूतों (मलाइका) का एक समूह बैठे थे - और सुनो कि वे तुम्हारा कैसे अभिवादन करते हैं^{(2)}, क्योंकि यह तुम्हारा और तुम्हारी संतान का अभिवादन होगा।' उन्होंने कहा: तो वह गए और कहा: 'अस्सलामु अलैकुम' (तुम पर शांति हो)। उन्होंने जवाब दिया: 'अस्सलामु अलैका व रहमतुल्लाह' (तुम पर शांति और अल्लाह की दया हो), और उन्होंने जोड़ा^{(3)}: 'व रहमतुल्लाह' (और अल्लाह की दया)। उन्होंने कहा: 'तो जो कोई भी स्वर्ग (जन्नत) में प्रवेश करेगा वह आदम की छवि में होगा, उनकी लंबाई^{(4)} साठ हाथ होगी। तब से अब तक मानव जाति का कद घटता रहा है।'"

मैंने कहा: इस सहीह (प्रामाणिक) हदीस में सात लाभ हैं: पहला: आदम की रचना के विवरण के बारे में जानकारी। दूसरा: कि हम उसकी कृपा से उसी रूप में स्वर्ग में प्रवेश करेंगे। तीसरा: कम लोगों का अधिक लोगों को सलाम करना। चौथा: अल्लाह सर्वशक्तिमान के नाम को प्राथमिकता देना। पांचवां: उसी तरह जवाब देना; उनके कहने के कारण: 'अस्सलामु अलैका' (तुम पर शांति हो)^{(5)}। छठा: जवाब में और अधिक जोड़ना। सातवां: सभी का जवाब देना जैसा कि कूफ़ा निवासी कहते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पांचवां: यदि वह उत्तर देता है; और सलाम किए जाने वाले व्यक्ति के नाम को पहले रखता है, तो यह न तो निषिद्ध है और न ही नापसंद; क्योंकि यह पैगंबर (ﷺ) से प्रमाणित है, जहाँ उन्होंने उस व्यक्ति से कहा जिसने ठीक से प्रार्थना नहीं की थी जब उसने उन्हें सलाम किया था: "और तुम पर भी शांति हो (व अलैकास-सलाम), वापस जाओ और प्रार्थना करो, क्योंकि तुमने प्रार्थना नहीं की है"^{(6)}।

आयशा ने कहा: "और उन पर शांति और अल्लाह की दया हो," जब पैगंबर (ﷺ) ने उन्हें सूचित किया कि जिब्रील...

(1) अबू अल-अब्बास ने अल-मुफिम 7/183 में कहा: यह सर्वनाम निकटतम उल्लिखित संज्ञा को संदर्भित करता है, जो आदम है। इसका अर्थ यह है कि: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें उसी रूप में अस्तित्व में लाया जिसमें उन्होंने उन्हें बनाया था, वे विकास के चरणों से नहीं गुजरे, और न ही गर्भ के चरणों में रहे क्योंकि उन्होंने उन्हें छोटा नहीं बनाया कि फिर वे बड़े हुए, और न ही कमजोर कि फिर

वे मजबूत हुए। बल्कि, उन्होंने उन्हें एक पूर्ण, सुडौल और मजबूत पुरुष के रूप में बनाया, जो उनकी संतान के साथ अल्लाह की सुन्नत (नियम) के विपरीत है। यह भी संभव है कि इसका अर्थ यह सूचित करना हो कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें जिस दिन बनाया, उसी रूप में बनाया जिस रूप में वे पृथ्वी पर थे, और वह स्वर्ग में किसी अन्य रूप में नहीं थे। (2) (द) और (ज़) में: 'वे तुम्हें उत्तर देते हैं'। (3) (म) में इससे पहले: 'उन्होंने कहा'। (4) (म) और सहीह मुस्लिम में: 'और उनकी लंबाई'। (5) (द), (ज़) और (म) में: 'अलैकुम', और जो प्रमाणित है वह (ज़्हा) से है। (6) 2/29-30 में पहले आ चुका है।

سورة النساء: آیت 86 493

ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ عزوجل نے آدم کو اپنی صورت۸{(۱)} پر پیدا کیا، ان کا طول (قد) ساٹھ ہاتھ تھا۔ جب اللہ نے انہیں پیدا کر لیا تو فرمایا: جاؤ اور ان لوگوں کو سلام کرو - وہ فرشتوں کی ایک جماعت بیٹھی ہوئی تھی - پس سنو کہ وہ تمہیں کیا جواب دیتے ہیں۸{(۲)}، کیونکہ یہی تمہارا اور تمہاری اولاد کا سلام ہو گا۔ چنانچہ آدم علیہ السلام گئے اور کہا: السلام علیکم، انہوں نے جواب دیا: السلام علیک ورحمۃ اللہ، انہوں نے۸{(۳)} "ورحمۃ اللہ" کا اضافہ کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: پس ہر وہ شخص جو جنت میں داخل ہو گا وہ آدم علیہ السلام کی صورت پر ہو گا، جن کا طول۸{(٤)} ساٹھ ہاتھ ہو گا، اس کے بعد سے اب تک انسانی قد و قامت مسلسل کم ہوتی جا رہی ہے۔"

میں نے کہا: اس صحیح حدیث میں سات فوائد جمع ہیں: پہلا: آدم علیہ السلام کی تخلیق کی صفت کی خبر دینا۔ دوسرا: یہ کہ ہم اللہ کے فضل سے اسی صورت پر جنت میں داخل ہوں گے۔ تیسرا: تھوڑے لوگوں کا زیادہ لوگوں کو سلام کرنا۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کے نام کو مقدم کرنا۔ پانچواں: جواب میں مثل کا لوٹانا، ان کے قول "السلام علیک"۸{(٥)} کی وجہ سے۔ چھٹا: جواب میں زیادتی کرنا۔ ساتواں: سب کا جواب دینا جیسا کہ اہل کوفہ کہتے ہیں۔ واللہ اعلم۔

پانچواں: پس اگر جواب دیا؛ اور سلام کیے جانے والے کے نام کو مقدم کیا تو یہ نہ حرام ہے اور نہ مکروہ؛ کیونکہ یہ نبی کریم ﷺ سے ثابت ہے، جب آپ ﷺ نے اس شخص سے فرمایا جس نے اپنی نماز ٹھیک سے نہیں پڑھی تھی اور اس نے آپ کو سلام کیا تھا: "وعلیک السلام، واپس جاؤ اور نماز پڑھو، کیونکہ تم نے نماز نہیں پڑھی"۸{(٦)}۔

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "وعلیہ السلام ورحمۃ اللہ" جب انہیں نبی ﷺ نے خبر دی کہ حضرت جبرائیل علیہ السلام سلام کہہ رہے ہیں۔۔۔

(۱) ابو العباس نے المفہم ۱۸۳/۷ میں کہا: یہ ضمیر قریب ترین مذکور کی طرف لوٹ رہی ہے، اور وہ آدم ہیں۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے انہیں اسی ہیئت پر پیدا کیا جس پر انہیں بنایا، وہ نشوونما کے مختلف احوال سے نہیں گزرے، اور نہ ہی رحم مادر کے مختلف اطوار میں رہے کیونکہ اللہ نے انہیں چھوٹا پیدا کر کے بڑا نہیں کیا، اور نہ ہی کمزور پیدا کر کے قوی کیا، بلکہ انہیں ایک کامل، برابر اور قوی مرد پیدا کیا، برخلاف اپنی اولاد کے بارے میں اللہ کی سنت کے۔ اور یہ بھی صحیح ہے کہ اس کا معنی یہ ہو کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں جس دن پیدا کیا اسی صورت پر پیدا کیا جس پر وہ زمین میں تھے، اور وہ جنت میں کسی دوسری صورت میں نہ تھے۔ (۲) (د) اور (ز) میں: یجیبونک (وہ تمہیں جواب دیتے ہیں)۔ (۳) اس سے پہلے (م) میں ہے: قال۔ (٤) (م) اور صحیح مسلم میں ہے: وطولہ۔ (٥) (د)، (ز) اور (م) میں: علیکم، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۶) سابقہ ۲۹/۲-۳۰۔

Peace be upon her. Reported by Al-Bukhari (1). In the Hadith of Aisha, there is a point of jurisprudence: if a man sends greetings to another man, the recipient must respond just as he would if addressed face-to-face. A man came to the Prophet ﷺ and said: "My father sends his greetings to you." He replied: "And upon you and your father be peace" (2). Al-Nasa'i and Abu Dawood narrated from the Hadith of Jabir ibn Sulaym that he said: I met the Messenger of Allah ﷺ and said: "Alaykas-salam (Upon you be peace), O Messenger of Allah." He said: "Do not say 'Alaykas-salam,' for 'Alaykas-salam' is the greeting of the dead; rather say: 'As-salamu 'alayk' (Peace be upon you)" (3). This Hadith is not established [as a rule of practice] (4); however, since it was the custom of the Arabs to put the name of the one being invoked against first in evil matters, like saying: "Upon him be the curse of Allah and the wrath of Allah"; Allah Almighty said: {And indeed, My curse is upon you until the Day of Recompense} [Sad: 78] (5). This was also the practice of poets and their custom in greeting the dead, as in their saying: "Upon you be the peace of Allah, O Qais ibn 'Asim, and His mercy as long as He wishes to show mercy" (6).

(1) In his Sahih (6253), and it is with Ahmad (24281), and Muslim (2447). (2) Reported by Ahmad (23104), Abu Dawood (5231), and Al-Nasa'i in Al-Kubra (10133) via Ghalib Al-Qattan, from a man from Banu Numayr, from his father, from his grandfather, that he came to the Prophet ﷺ... Al-Mundhiri said in Tahdhib Sunan Abi Dawood 8/95: This chain contains unknown narrators. (3) Sunan Al-Nasa'i Al-Kubra (10077), Sunan Abi Dawood (4084), and it is with Ahmad (15955), Al-Tirmidhi (2722), and Al-Hakim 4/186. Al-Tirmidhi said: Hasan Sahih (Good-Authentic). (4) The author intends - and Allah knows best - that acting upon it is not established, and it is not as might be wrongly perceived that the Sunnah in greeting the dead is to say: "Alaykas-salam," which the author will clarify later. For the mentioned Hadith is authentic, as it was authenticated by Al-Tirmidhi, and Al-Hakim (agreed upon by Al-Dhahabi), and Al-Nawawi in his commentary on Sahih Muslim 14/140, and Ibn al-Qayyim in Zad al-Ma'ad 2/384, and Ibn 'Abd al-Barr graded it as Hasan in Al-Isti'ab 2/119-120. See Ma'alim al-Sunan 6/49. (5) Al-Qadi 'Iyad said in Ikmal al-Mu'allim 7/41: "There is no proof in this; because Allah Almighty has stated in the case of Mula'anah (mutual imprecation) putting the curse and wrath before the name." i.e., in the Almighty's saying: {And the fifth [oath] being that the curse of Allah be upon him if he should be among the liars} [An-Nur: 7] and the Almighty's saying: {And the fifth [oath] being that the wrath of Allah be upon her if he should be among the truthful} [An-Nur: 9].

(6) Said by 'Abdah ibn al-Tayyib, as in Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara 2/728, and Al-Aghani 21/26. This verse was also cited by commentators of Hadith as in Ma'alim al-Sunan 6/49, Ikmal al-Mu'allim 7/41, Al-Mufhim 5/485, and Zad al-Ma'ad 2/384.

उन पर शांति हो। इसे बुखारी (१) ने उद्धृत किया है। और आयशा की हदीस से यह न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) का विषय पता चलता है कि: यदि कोई व्यक्ति किसी को सलाम भेजता है, तो उसे उसी तरह जवाब देना चाहिए जैसे आमने-सामने संबोधित करने पर दिया जाता है। एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास आया और कहा: 'मेरे पिता आपको सलाम कहते हैं।' आपने फ़रमाया: 'तुम पर और तुम्हारे पिता पर शांति हो' (२)। और नसाई और अबू दाऊद ने जाबिर बिन सुलेम की हदीस से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: 'मैं अल्लाह के रसूल ﷺ से मिला, तो मैंने कहा: अलैकास-सलाम (आप पर शांति हो) या रसूलुल्लाह।' आपने फ़रमाया: 'अलैकास-सलाम मत कहो; क्योंकि अलैकास-सलाम मृतकों का अभिवादन है, बल्कि कहो: अस्-सलामु अलैका (आप पर शांति हो)' (३)। और यह हदीस [एक नियम के रूप में] सिद्ध नहीं है (४); सिवाय इसके कि जब अरबों की यह आदत हो गई कि वे बुराई की स्थिति में जिसे पुकारा जा रहा है उसके नाम को पहले रखते थे; जैसे उनका कहना: 'उस पर अल्लाह की लानत और अल्लाह का क्रोध हो'; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और वास्तव में तुझ पर मेरी लानत है बदले के दिन तक} [साद: ७८] (५); और यह कवियों का भी तरीका और मृतकों के अभिवादन में उनकी आदत थी; जैसे उनका कहना: 'ऐ क़ैस बिन आसिम! तुझ पर अल्लाह की सलामती और उसकी रहमत हो जब तक वह रहम करना चाहे' (६)।

(१) अपनी सहीह (६२५३) में, और यह अहमद (२४२८१) और मुस्लिम (२४४७) के पास है। (२) इसे अहमद (२३१०४), अबू दाऊद (५२३१), और अल-कुबरा में नसाई (१०१३३) ने ग़ालिब अल-क़त्तान के माध्यम से बनू नुमैर के एक व्यक्ति से, उसने अपने पिता से, उसने अपने दादा से रिवायत की है कि वह नबी ﷺ के पास आया... अल-मुन्दिरी ने तहज़ीब सुनन अबी दाऊद ८/ ९५ में कहा: इस सनद (श्रृंखला) में अज्ञात रावी हैं। (३) सुनन नसाई अल-कुबरा (१००७७), सुनन अबू दाऊद (४०८४), और यह अहमद (१५९५५), तिर्मिज़ी (२७२२) और हाकिम ४/ १८६ के पास है। तिर्मिज़ी ने कहा: हसन सहीह (उत्तम-प्रामाणिक) है। (४) लेखक का अभिप्राय - और अल्लाह बेहतर जानता है - यह है कि इस पर अमल करना साबित नहीं है, और ऐसा नहीं है जैसा कि भ्रम हो सकता है कि मृतकों को सलाम करने की सुन्नत 'अलैकास-सलाम' कहना है, जिसे लेखक आगे स्पष्ट करेंगे। क्योंकि उक्त हदीस सहीह है, इसे तिर्मिज़ी और हाकिम ने प्रमाणित किया है और अल-ज़हबी ने उनका समर्थन किया है, और नववी ने अपनी सहीह मुस्लिम की व्याख्या १४/ १४० में, इब्न अल-क़य्यिम ने ज़ाद अल-मआद २/ ३८४ में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब २/ ११९-१२० में इसे हसन कहा है। देखें

मआलिम अल-सुनन ६/ ४९। (५) काज़ी अयाज़ ने इकमाल अल-मुअल्लिम ७/ ४१ में कहा: "इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने लुआन (पारस्परिक अभिशाप) के मामले में नाम से पहले लानत और क्रोध को रखने का उल्लेख किया है।" यानी अल्लाह के इस कथन में: {और पांचवीं बार यह कि उस पर अल्लाह की लानत हो यदि वह झूठों में से हो} [नूर: ७] और अल्लाह का कथन: {और पांचवीं बार यह कि उस पर अल्लाह का क्रोध हो यदि वह सच बोलने वालों में से हो} [नूर: ९]। (६) इसके रचयिता अब्दा बिन अल-तय्यिब हैं, जैसा कि 'अश-शिर व अश-शुआरा' २/ ७२८ और 'अल-अघानी' २१/ २६ में है। इस शेर का उपयोग हदीस के व्याख्याकारों ने भी किया है जैसे मआलिम अल-सुनन ६/ ४९, इकमाल अल-मुअल्लिम ७/ ४१, अल-मुफ़्हिम ५/ ४८५ और ज़ाद अल-मआद २/ ३८४ में।

علیها السلام۔ اسے بخاری نے نکالا ہے(١)۔ اور حضرت عائشہ کی حدیث سے یہ فقہی مسئلہ معلوم ہوتا ہے کہ: جب کوئی شخص کسی کو سلام بھیجے، تو اس پر ویسے ہی جواب دینا واجب ہے جیسے آمنے سامنے مخاطب ہونے پر دیا جاتا ہے۔ ایک آدمی نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کیا: میرے والد آپ کو سلام کہتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «تم پر اور تمہارے والد پر سلامتی ہو»(٢)۔ امام نسائی اور ابو داؤد نے حضرت جابر بن سلیم کی حدیث نقل کی ہے، وہ کہتے ہیں: میں رسول اللہ ﷺ سے ملا تو میں نے کہا: علیک السلام یا رسول اللہ۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «علیک السلام نہ کہو، کیونکہ علیک السلام مردوں کا سلام ہے، بلکہ کہو: السلام علیک»(٣)۔ اور یہ حدیث ثابت نہیں ہے(٤)؛ سوائے اس کے کہ جب عربوں کی عادت برائی میں پکارے جانے والے کے نام کو مقدم کرنے کی پڑ گئی؛ جیسے ان کا قول: اس پر اللہ کی لعنت اور اللہ کا غضب ہو؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور یقیناً تجھ پر میری لعنت ہے جزا کے دن تک} ص: ٧٨؛ اور یہ شعراء کا بھی طریقہ اور مردوں کو سلام کرنے میں ان کی عادت تھی؛ جیسے ان کا قول: علیک سلامُ اللہ قیسَ بنَ عاصمٍ ورحمته ما شاء أن یترحَّما(٦)

(١) اپنی صحیح (٦٢٥٣) میں، اور یہ احمد (٢٤٢٨١) اور مسلم (٢٤٤٧) کے پاس ہے۔ (٢) اسے احمد (٢٣١٠٤)، ابو داؤد (٥٢٣١) اور نسائی نے الکبریٰ (١٠١٣٣) میں غالب القطان کے واسطے سے ایک بنو نمیر کے آدمی سے، اس نے اپنے باپ سے، اس نے اپنے دادا سے روایت کیا ہے کہ وہ نبی ﷺ کے پاس آئے... منذری نے تہذیب سنن ابی داؤد ٨/ ٩٥ میں کہا: اس سند میں مجہول راوی ہیں۔ (٣) سنن نسائی الکبریٰ (١٠٠٧٧)، اور سنن ابی داؤد (٤٠٨٤)، اور یہ احمد (١٥٩٥٥)، ترمذی (٢٧٢٢) اور حاکم ٤/ ١٨٦ کے پاس ہے۔ ترمذی نے کہا: حسن صحیح ہے۔ (٤) مصنف کی

مراد - واللہ اعلم - یہ ہے کہ اس پر عمل کرنا ثابت نہیں ہے، اور ایسا نہیں ہے جیسا کہ وہم ہو سکتا ہے کہ سنت مردوں کو سلام کرنے میں 'علیک السلام' کہنا ہے، جس کی وضاحت مصنف آگے کریں گے، کیونکہ مذکورہ حدیث صحیح ہے، اسے ترمذی اور حاکم نے صحیح کہا ہے اور ذہبی نے ان کی موافقت کی ہے، اور نووی نے شرح صحیح مسلم ١٤/ ١٤٠ میں، اور ابن قیم نے زاد المعاد ٢/ ٣٨٤ میں، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب ٢/ ١١٩-١٢٠ میں اسے حسن قرار دیا ہے۔ دیکھیے معالم السنن ٦/ ٤٩۔ (٥) قاضی عیاض نے اکمال المعلم ٧/ ٤١ میں کہا: "اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے لعان کے بارے میں لعنت اور غضب کو نام پر مقدم کرنے کی تصریح فرمائی ہے۔" یعنی اللہ تعالیٰ کے قول میں: {اور پانچویں بار یہ کہ اس پر اللہ کی لعنت ہو اگر وہ جھوٹوں میں سے ہو} [النور: ٧] اور اللہ تعالیٰ کا قول: {اور پانچویں بار یہ کہ اس پر اللہ کا غضب ہو اگر وہ سچوں میں سے ہو} [النور: ٩]۔ (٦) اس کے کہنے والے عبدہ بن الطبیب ہیں، جیسا کہ الشعر والشعراء ٢/ ٧٢٨ اور الاغانی ٢١/ ٢٦ میں ہے۔ اس بیت سے حدیث کے شارحین نے بھی استدلال کیا ہے جیسے معالم السنن ٦/ ٤٩، اکمال المعلم ٧/ ٤١، المفہم ٥/ ٤٨٥، اور زاد المعاد ٢/ ٣٨٤ میں۔

Surat An-Nisa: Verse 86 495 And another said, and he is Al-Shammakh: "Peace be upon you from a leader, and may the hand of Allah bless that torn skin" (1) He forbade him from that (2), not because that is the prescribed wording for the dead; because the Prophet, peace and blessings be upon him, was proven to have greeted the dead as he greeted the living, saying: "Peace be upon you, home of a believing people, and we, if Allah wills, will join you" (3). And Aisha said: I said: O Messenger of Allah, what should I say when I enter the graveyards? He said: "Say: Peace be upon you, inhabitants of the homes from among the believers." The Hadith (4), and it will come in Surat "Alhakum" (At-Takathur), if Allah Almighty wills (5). I said: It is possible that Aisha's hadith and others are about greeting the people of the graves collectively when entering and overlooking them, while Jabir bin Sulaim's hadith is specific to greeting the visited person intended by the visit. And Allah knows best. Sixth: It is from the Sunnah for the rider to greet the walker, the standing to the sitting, and the few to the many. This is how it came in Sahih Muslim from the hadith of Abu Huraira, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The rider greets" (6). So he mentioned it, and he started with the rider because of his higher position; and because that is further from vanity for him,

(1) Ibn Qutaiba attributed it in "Al-Shi'r wa al-Shu'ara" 1/319, and Ibn Duraid in "Al-Ishtiqaq" p. 286 to Jaz' bin Dirar, and Al-Jahiz in "Al-Bayan wa al-Tabyin" 3/364 attributed it to Muzarrad bin Dirar, and they are the two brothers of Al-Shammakh, and Al-Marzuqi attributed it in "Sharh Diwan al-Hamasa" 3/1090, and Al-Basri in "Al-Hamasa al-Basriyya" 1/196 to Al-Shammakh with the narration: "May you be rewarded well on behalf of Islam and blessed...", and Al-Safadi mentioned it in "Al-Wafi bi al-Wafayat" 11/83 with this last narration and attributed it to Jaz', and said: This was narrated for his brother Al-Shammakh, and narrated for his brother Muzarrad, and narrated for the Jinn, and the correct thing is that it is for Jaz'. And the verse is in the lamentation of Umar (may Allah be pleased with him). (2) His saying: "He forbade him from that," is an answer to his saying: "except that when the custom of the Arabs became..." (3) Al-Mufhim 5/485-486, and the hadith was narrated by Ahmad (8878), and Muslim (249). (4) Narrated by Muslim (974): (103). (5) In the interpretation of the second verse of it. (6) In (Z): "Let the rider greet," and the hadith is in Sahih Muslim (2160), and it is a piece of a hadith also narrated by Ahmad (10624), and Al-Bukhari (6231), and a piece of it has been previously mentioned in the second issue.

सूरा अन-निसा: आयत 86 495 और एक अन्य ने कहा, और वह अल-शम्मुख है: "एक नेता की ओर से आप पर शांति हो, और उस फटे हुए चमड़े पर अल्लाह का हाथ बरकत दे" (1) उन्होंने उसे इससे मना किया (2), इसलिए नहीं कि मृतकों के लिए यह निर्धारित शब्द है; क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) से यह सिद्ध है कि उन्होंने मृतकों को उसी तरह सलाम किया जैसे उन्होंने जीवितों को किया था, उन्होंने कहा: "आप पर शांति हो, मोमिनों के घर, और हम, यदि अल्लाह ने चाहा, तो आप से मिलने वाले हैं" (3)। और आयशा ने कहा: मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, जब मैं कब्रिस्तानों में प्रवेश करूँ तो मुझे क्या कहना चाहिए? उन्होंने कहा: "कहो: आप पर शांति हो, मोमिनों के घरों के निवासियों।" हदीस (4), और यह अल्लाह ने चाहा तो सूरा "अलहाकुम" (अत-तकाथुर) में आएगा (5)। मैंने कहा: यह संभव है कि आयशा की हदीस और अन्य हदीसें कब्रों के लोगों को सामूहिक रूप से सलाम करने के बारे में हों जब कोई उनमें प्रवेश करता है और उन्हें देखता है, जबकि जाबिर बिन सुलैम की हदीस विशेष रूप से उस व्यक्ति को सलाम करने के लिए है जिससे मिलने का इरादा है। और अल्लाह बेहतर जानता है। छठा: सुन्नत से है कि सवार पैदल चलने वाले को सलाम करे, खड़ा व्यक्ति बैठे हुए को, और थोड़े लोग बहुतों को। इसी तरह सहिह मुस्लिम में अबू हुरैरा की हदीस से आया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सवार सलाम करे" (6)। तो उन्होंने इसका उल्लेख किया, और उन्होंने सवार से शुरू किया क्योंकि उसका पद ऊँचा है; और क्योंकि यह उसके लिए अहंकार से दूर रहने वाला है,

(1) इब्न कुतैबा ने इसे "अल-शिअर वल-शुआरा" 1/319 में, और इब्न दुरैद ने "अल-इश्तिक़ाक़" पृष्ठ 286 में जज़ बिन दिरार के नाम बताया है, और अल-जाहिज़ ने "अल-बयान वल-तबयीन" 3/364 में इसे मुज़र्रद बिन दिरार के नाम बताया है, और वे दोनों अल-शम्मुख के भाई हैं, और अल-मर्ज़ुक़ी ने "शर्ह दीवान अल-हमासा" 3/1090 में, और अल-बसरी ने "अल-हमासा अल-बसरिया" 1/196 में अल-शम्मुख के नाम इस रिवायत के साथ बताया है: "इस्लाम की ओर से आपको बेहतर बदला मिले और बरकत हो...", और अल-सफ़दी ने इसे "अल-वाफ़ी बिल-वफ़यात" 11/83 में इसी आखिरी रिवायत के साथ उल्लेख किया है और इसे जज़ के नाम बताया है, और कहा: यह उनके भाई अल-शम्मुख के लिए रिवायत किया गया है, और उनके भाई मुज़र्रद के लिए रिवायत किया गया है, और जिन्नों के लिए रिवायत किया गया है, और सही बात यह है कि यह जज़ के लिए है। और यह शेर उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के शोकगीत में है। (2) उनका कहना: "उन्होंने उसे इससे मना किया," उनके इस कथन का उत्तर है: "सिवाय इसके कि जब अरबों की प्रथा बन गई..." (3) अल-मुफ़हिम

5/485-486, और हदीस को अहमद (8878) और मुस्लिम (249) ने रिवायत किया है। (4) इसे मुस्लिम (974): (103) ने रिवायत किया है। (5) इसकी दूसरी आयत की व्याख्या में। (6) (ज़) में: "सवार को सलाम करने दो," और हदीस सहिह मुस्लिम (2160) में है, और यह एक हदीस का हिस्सा है जिसे अहमद (10624) और बुखारी (6231) ने भी रिवायत किया है, और इसका एक हिस्सा पहले दूसरे मसले में आ चुका है।

سورۃ النساء: آیت 86 495 اور ایک دوسرے نے کہا، اور وہ الشماخ ہے: تم پر ایک امیر کی طرف سے سلام ہو، اور اللہ کا ہاتھ اس پھٹے ہوئے چمڑے میں برکت ڈالے (1) اس نے اسے اس سے منع کیا (2)، اس لیے نہیں کہ مردوں کے حق میں یہی شرعی لفظ ہے؛ اس لیے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم سے یہ ثابت ہے کہ آپ نے مردوں پر اسی طرح سلام کیا جس طرح زندوں پر سلام کیا، تو آپ نے فرمایا: "تم پر سلام ہو اے مومن قوم کے گھر والو، اور ہم، اگر اللہ نے چاہا، تم سے ملنے والے ہیں" (3)۔ اور عائشہ رضی اللہ عنہا نے کہا: میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، جب میں قبرستان میں داخل ہوں تو کیا کہوں؟ آپ نے فرمایا: "کہو: تم پر سلام ہو اے ایمان والے گھر والو"۔ حدیث (4) اور یہ انشاء اللہ سورۃ "ألهاكم" (التکاثر) میں آئے گا (5)۔ میں نے کہا: یہ ممکن ہے کہ حضرت عائشہ کی حدیث اور دیگر احادیث قبرستان والوں پر مجموعی طور پر سلام کے بارے میں ہوں جب کوئی وہاں داخل ہو اور ان پر نظر ڈالے، اور جابر بن سلیم کی حدیث اس خاص شخص پر سلام کے بارے میں ہے جس کی زیارت مقصود ہو۔ واللہ اعلم۔ چھٹی بات: سنت میں سے یہ ہے کہ سوار پیدل چلنے والے کو سلام کرے، کھڑا ہونے والا بیٹھے ہوئے کو، اور تھوڑے لوگ زیادہ لوگوں کو۔ اسی طرح صحیح مسلم میں ابوہریرہ کی حدیث میں آیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سوار سلام کرے" (6)۔ تو اسے ذکر کیا، اور سوار سے ابتدا کی اس کے مرتبے کی بلندی کی وجہ سے؛ اور اس لیے کہ یہ اس کے لیے تکبر سے زیادہ دور رہنے والا ہے،

(1) ابن قتیبہ نے اسے الشعر والشعراء 319/1 میں، اور ابن درید نے الاشتقاق ص 286 میں جز بن ضرار کی طرف منسوب کیا ہے، اور جاحظ نے البیان والتبیین 3/ 364 میں مزرد بن ضرار کی طرف منسوب کیا ہے، اور وہ دونوں شماخ کے بھائی ہیں، اور مرزوقی نے شرح دیوان الحماسہ 3/ 1090 میں، اور بصری نے الحماسہ البصریہ 1/ 196 میں شماخ کی طرف اس روایت کے ساتھ

منسوب کیا ہے: "تجھے اسلام کی طرف سے خیر کی جزا ملے اور برکت ہو.." اور صفدی نے اسے الوافی بالوفیات 83/11 میں اسی آخری روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے اور اسے جز کی طرف منسوب کیا ہے، اور کہا: یہ ان کے بھائی شماخ کے لیے روایت کیا گیا ہے، اور ان کے بھائی مزرد کے لیے روایت کیا گیا ہے، اور جنوں کے لیے روایت کیا گیا ہے، اور صحیح یہ ہے کہ یہ جز کے لیے ہے۔ اور یہ شعر حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے مرثیے میں ہے۔ (2) ان کا قول: "اس نے اسے اس سے منع کیا"، ان کے اس قول کا جواب ہے: "سوائے اس کے کہ جب عربوں کی عادت جاری ہو گئی.." (3) المفہم 5 / 485 - 486، اور حدیث کو احمد (8878) اور مسلم (249) نے روایت کیا ہے۔ (4) اسے مسلم (974): (103) نے روایت کیا ہے۔ (5) اس کی دوسری آیت کی تفسیر میں۔ (6) (ظ) میں: "سوار کو چاہیے کہ سلام کرے"، اور حدیث صحیح مسلم (2160) میں ہے، اور یہ ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (10624) اور بخاری (6231) نے بھی روایت کیا ہے، اور اس کا ایک ٹکڑا دوسرے مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔

Similarly, the same was said about the walker. It was said: because the one sitting is in a state of dignity, stability, and stillness, he has an advantage over the walker; because the walker's state is the opposite. As for the fewer greeting the many; it is out of consideration for the honor of the gathering of Muslims and their majority. Al-Bukhari added to this Hadith: "And the young should greet the old" (1). As for the old greeting the young, Ash'ath narrated from Al-Hasan: that he did not see greeting children as necessary; he said: Because responding is obligatory, and the child is not obligated to respond, so one should not greet them. It was narrated from Ibn Sirin that he used to greet children, but he did not make them hear it (2). Most scholars said: Greeting them is better than omitting it. It has been mentioned in the Sahihayn (Al-Bukhari and Muslim) (3) from Sayyar who said: I was walking with Thabit, and he passed by children and greeted them, and he narrated (4) that he was walking with Anas, and he passed by children and greeted them, and he narrated that he was walking with the Messenger of Allah ﷺ, and he passed by children, and he greeted them. This is the wording of Muslim. This is from his great character ﷺ, and it involves training for the young, encouragement to learn the Sunan (traditions), and exercising them in the etiquette of the Sharia, so let one follow his example (5). As for greeting women; it is permissible except for young women among them; for fear of temptation from speaking with them due to a devilish whisper, or a treacherous look of the eye. As for the elderly women (6) and the aged (7), it is good.

(1) Sahih al-Bukhari (6231), and this addition is also in Ahmad (10625). (2) Ibn Abi Shaybah reported the report of Ibn Sirin 8/634, and also reported the report of Al-Hasan, as in Al-Fath 11/32. (3) Sahih al-Bukhari (6247), and Sahih Muslim (2168): (15). (4) In (d), (z), and (m): "and mentioned", and what is established is from (zha), which matches what is in Sahih Muslim. (5) Ikmal al-Mu'allim 7/54, and see al-Mufhim 5/489. (6) Meaning: elderly women. Al-Nihaya (Jalal). (7) In (zha): and the old women.

सूरह अन-निसा: आयत 86 496

इसी तरह, चलने वाले के बारे में भी यही कहा गया है। यह कहा गया है: क्योंकि जो बैठा है वह गरिमा, स्थिरता और शांति की स्थिति में है, इसलिए उसे चलने वाले पर बढ़त प्राप्त है; क्योंकि चलने वाले की स्थिति इसके विपरीत है। जहाँ तक कम संख्या वालों द्वारा अधिक संख्या वालों को सलाम करने की बात है; यह मुसलमानों की सभा के सम्मान और उनके बहुमत के सम्मान के लिए है। अल-बुखारी ने इस हदीस में जोड़ा है: "और छोटे को बड़े को सलाम करना चाहिए" (1)। जहाँ तक बड़ों द्वारा छोटों को सलाम करने की बात है, अशअथ ने अल-हसन से रिवायत की है: कि वह बच्चों को सलाम करना उचित नहीं समझते थे; उन्होंने कहा: क्योंकि जवाब देना फर्ज (अनिवार्य) है, और बच्चा जवाब देने के लिए बाध्य नहीं है, इसलिए उन्हें सलाम नहीं करना चाहिए। इब्न सीरीन से रिवायत है कि वह बच्चों को सलाम करते थे, लेकिन उन्हें सुनाते नहीं थे (2)। अधिकांश विद्वानों ने कहा: उन्हें सलाम करना इसे छोड़ने से बेहतर है। सहीहैन (अल-बुखारी और मुस्लिम) (3) में सैयार से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैं साबित के साथ चल रहा था, वह बच्चों के पास से गुजरे और उन्हें सलाम किया, और उन्होंने बताया (4) कि वह अनस के साथ चल रहे थे, वह बच्चों के पास से गुजरे और उन्हें सलाम किया, और उन्होंने बताया कि वह अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ चल रहे थे, वह बच्चों के पास से गुजरे और उन्हें सलाम किया। यह मुस्लिम के शब्द हैं। यह उनके महान चरित्र ﷺ में से है, और इसमें छोटों के लिए प्रशिक्षण, सुन्नत सीखने के लिए प्रोत्साहन और शरीयत के शिष्टाचार में उनका अभ्यास शामिल है, इसलिए उसका अनुसरण किया जाना चाहिए (5)। जहाँ तक महिलाओं को सलाम करने की बात है; यह जायज है सिवाय उनमें से युवतियों के, शैतानी फुसफुसाहट या आँखों के धोखे के कारण उनके साथ बातचीत करने से फितने के डर से। जहाँ तक बुजुर्ग महिलाओं (6) और वृद्धों (7) की बात है, तो यह अच्छा है।

(1) सहीह अल-बुखारी (6231), और यह वृद्धि अहमद (10625) में भी है। (2) इब्न अबी शयबा ने इब्न सीरीन के प्रभाव को 8/634 में दर्ज किया, और अल-हसन के प्रभाव को भी दर्ज किया, जैसा कि अल-फतह 11/32 में है। (3) सहीह अल-बुखारी (6247), और सहीह मुस्लिम (2168): (15)। (4) (द), (ज़) और (म) में: "और उल्लेख किया", और जो स्थापित है वह (ज़्हा) से है, जो सहीह मुस्लिम में जो है उसके अनुरूप है। (5) इकमल अल-मुअल्लिम 7/54, और अल-मुफ्हिम 5/489 देखें। (6) अर्थात: वृद्ध महिलाएं। अल-निहाया (जलाल)। (7) (ज़्हा) में: और बूढ़ी औरतें।

سورة النساء: آیت 86 496

اسی طرح چلنے والے کے بارے میں بھی یہی کہا گیا ہے۔ اور کہا گیا: چونکہ بیٹھنے والا وقار، ثبات اور سکون کی حالت میں ہوتا ہے، اس لیے اسے چلنے والے پر فضیلت حاصل ہے؛ کیونکہ چلنے والے کا حال اس کے برعکس ہوتا ہے۔ جہاں تک تھوڑے لوگوں کا زیادہ لوگوں کو سلام کرنے کا تعلق ہے؛ تو یہ مسلمانوں کی جماعت کی بزرگی اور ان کی کثرت کی رعایت کے لیے ہے۔ اور امام بخاری نے اس حدیث میں یہ اضافہ کیا ہے: "اور چھوٹا بڑے کو سلام کرے" (1)۔ جہاں تک بڑے کا چھوٹے کو سلام کرنا ہے، تو اشعث نے حسن بصری سے روایت کیا ہے: کہ وہ بچوں کو سلام کرنا (ضروری) نہیں سمجھتے تھے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ جواب دینا فرض ہے، اور بچہ جواب دینے کا پابند نہیں ہے اس لیے انہیں سلام نہیں کرنا چاہیے۔ اور ابن سیرین سے مروی ہے کہ وہ بچوں کو سلام کرتے تھے، لیکن انہیں سناتے نہیں تھے (2)۔ اور اکثر علماء نے کہا ہے: ان کو سلام کرنا اسے چھوڑنے سے بہتر ہے۔ اور صحیحین (3) میں سیار سے مروی ہے انہوں نے کہا: میں ثابت کے ساتھ چل رہا تھا، وہ بچوں کے پاس سے گزرے تو انہیں سلام کیا، اور بیان کیا (4) کہ وہ انس (رضی اللہ عنہ) کے ساتھ چل رہے تھے، وہ بچوں کے پاس سے گزرے تو انہیں سلام کیا، اور بیان کیا کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ چل رہے تھے، آپ ﷺ بچوں کے پاس سے گزرے، تو انہیں سلام کیا۔ یہ مسلم کے الفاظ ہیں۔ اور یہ آپ ﷺ کے اخلاقِ عظیمہ میں سے ہے، اور اس میں چھوٹے کی تربیت، سنتیں سیکھنے کی ترغیب، اور ان کو شریعت کے آداب کی مشق کروانا ہے، لہذا اس کی اقتداء کرنی چاہیے (5)۔ جہاں تک عورتوں کو سلام کرنے کا تعلق ہے؛ تو یہ جائز ہے سوائے ان میں سے جوان عورتوں کے؛ شیطان کے وسوسے یا آنکھ کی خیانت کے

سبب ان سے بات چیت میں فتنے کے خوف سے۔ اور جہاں تک بڑی عمر کی عورتوں (6) اور بوڑھیوں (7) کا تعلق ہے تو یہ اچھا ہے،

(1) صحیح بخاری (6231)، اور یہ اضافہ احمد کے ہاں بھی ہے (10625)۔ (2) ابن ابی شیبہ نے ابن سیرین کا اثر 634/8 نقل کیا ہے، اور حسن کا اثر بھی نقل کیا ہے، جیسا کہ الفتح 32/11 میں ہے۔ (3) صحیح بخاری (6247)، اور صحیح مسلم (2168): (15)۔ (4) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "وذکر" (اور ذکر کیا)، اور (ظ) میں جو ثابت ہے وہ "وحدث" ہے، اور یہی صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (5) اکمال المعلم 54/7، اور دیکھئے المفہم 489/5۔ (6) یعنی: بڑی عمر کی رسیدہ عورتیں۔ النہایہ (جلل)۔ (7) (ظ) میں ہے: اور بڑھیا عورتیں۔

...for security in what we mentioned. This is the saying of Ata (1) and Qatada, and to it went Malik and a group of scholars. The Kufans prohibited it if they were not among those with a prohibited degree of relationship (mahram), and they said: Since the call to prayer (Adhan), the second call (Iqamah), and loud recitation in prayer have been dropped for women, the returning of the greeting (Salaam) is dropped for them, so they should not be greeted (2).

The correct [opinion] is the first; because Al-Bukhari (3) reported from Sahl bin Sa'd who said: We used to rejoice on Friday. I said: And why? He said: There was an old woman of ours who used to send to Budha'ah - Ibn Maslamah said: palm trees in Medina - and she would take from the roots of chard, put it in a pot, and grind some grains of barley. When we finished the Friday prayer, we would depart and greet her, and she would present it to us, and we would be happy because of it. We did not take a nap or have lunch except after the Friday prayer. "Tukarkiru" (grind) means: to grind; this was said by Al-Qutaybi (4).

Eighth: The Sunnah in greeting and responding is to be vocal (al-jahr). Pointing with the finger or palm is not sufficient according to Ash-Shafi'i, while with us it is sufficient if it is from a distance. Ibn Wahb narrated from Ibn Mas'ud who said: As-Salam is one of the names of Allah, the Mighty and Sublime, which Allah has placed on the earth, so spread it among yourselves. Indeed, if a man greets a people and they respond to him, he has a rank of merit over them because he reminded them [of Allah]. If they do not respond to him, one who is better and purer than them [the angels] responds to him (5).

Al-A'mash narrated from 'Amr bin Murrah, from Abdullah bin Al-Harith (6): He said: If a man greets a people, he has a rank of merit. If they do not respond to him, the angels respond to him.

---

(1) Reported by Ibn Abi Shaybah 8/635. (2) Al-Istidhkar 39/27. (3) In his Sahih (6248). (4) Thus in the copies, and perhaps it is Al-Qa'nabi, as Al-Azhari quoted from him in Tahdhib al-Lughah 9/443, and Ibn Manzur in Al-Lisan (Karkar). (5) Reported by Al-Bazzar (Kashf al-Astar) (1999), Al-Tabarani in Al-Kabir (10391), and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 5/292, and Ibn Abi Shaybah reported it 8/629 in abridged form. (6) Az-Zubaydi An-Najrani Al-Kufi, narrated from Ibn Mas'ud and Jundub bin Abdullah Al-Bajali and others, and he is one of the men of At-Tahdhib.

...जो हमने उल्लेख किया है उसमें सुरक्षा के लिए। यह अता (1) और कतादा का कथन है, और मलिक और विद्वानों का एक समूह इसी ओर गया है। कूफ़ा के विद्वानों ने इसे तब मना किया है जब वे महरम (जिनसे विवाह निषिद्ध हो) न हों, और उन्होंने कहा: चूँकि महिलाओं के लिए अज़ान, इक़ामत और नमाज़ में ज़ोर से तिलावत करना माफ है, इसलिए सलाम का जवाब देना भी उनके लिए माफ है, अतः उन्हें सलाम नहीं किया जाना चाहिए (2)।

पहली बात ही सही है; क्योंकि अल-बुखारी (3) ने सहल बिन साद से रिवायत की है जिन्होंने कहा: हम शुक्रवार (जुम्मा) के दिन खुश होते थे। मैंने पूछा: और क्यों? उन्होंने कहा: हमारी एक बुढ़िया थी जो बुधाआ के पास भेजती थी - इब्न मशलमा ने कहा: मदीना में खजूर के पेड़ - वह चकुंदर की जड़ों को लेती, उसे बर्तन में डालती, और जौ के दानों को पीसती थी। जब हम जुम्मे की नमाज़ पढ़ लेते, तो हम वापस जाते और उन्हें सलाम करते, और वह उसे हमारे सामने पेश करती, और हम उसके कारण खुश होते। हम जुम्मे की नमाज़ के बाद ही दोपहर की नींद लेते या दोपहर का खाना खाते थे। "तुकर्किरु" का अर्थ है: पीसना; यह अल-कुतैबी (4) ने कहा है।

आठवाँ: सलाम करने और जवाब देने में सुन्नत आवाज़ के साथ बोलना (अल-जह्र) है। शाफ़ई के अनुसार उंगली या हथेली से इशारा करना पर्याप्त नहीं है, जबकि हमारे यहाँ यदि दूरी हो तो यह पर्याप्त है। इब्न वहब ने इब्न मसूद से रिवायत की है जिन्होंने कहा: 'अस-सलाम' अल्लाह अज़ व जल के नामों में से एक नाम है, जिसे अल्लाह ने धरती पर रखा है, अतः इसे अपने बीच फैलाओ। वास्तव में, यदि कोई व्यक्ति किसी समूह को सलाम करता है और वे उसे जवाब देते हैं, तो उसे उन पर एक दर्जे की श्रेष्ठता प्राप्त होती है क्योंकि उसने उन्हें (अल्लाह की) याद दिलाई। यदि वे उसे जवाब नहीं देते हैं, तो वह जो उनसे बेहतर और पवित्र है (यानी फरिश्ते), उसे जवाब देता है (5)।

अल-अमश ने अम्र बिन मुर्रा से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन अल-हारिस (6) से रिवायत की: उन्होंने कहा: यदि कोई व्यक्ति किसी समूह को सलाम करता है, तो उसे एक दर्जे की श्रेष्ठता प्राप्त होती है। यदि वे उसे जवाब नहीं देते हैं, तो फरिश्ते उसे जवाब देते हैं।

---

(1) इब्न अबी शैबा 8/635 द्वारा उद्धृत। (2) अल-इस्तिज़कार 39/27। (3) अपनी सहीह (6248) में। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद यह अल-कनाबी है, जैसा कि अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुगा 9/443 में और इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (करकर) में उनसे उद्धृत किया है। (5) अल-बज़ार (कश्फ

अल-अस्तार) (1999), अल-तबरानी ने अल-कबीर (10391) में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 5/292 में इसे उद्धृत किया है, और इब्न अबी शैबा ने इसे संक्षिप्त रूप में 8/629 में उद्धृत किया है। (6) अल-ज़ुबैदी अल-नजरानी अल-कूफ़ी, इब्न मसूद और जुंदुब बिन अब्दुल्ला अल-बजाली और अन्य से रिवायत की है, और वे अल-तहज़ीब के पुरुषों में से एक हैं।

...جس کا ہم نے ذکر کیا اس میں سلامتی کے لیے۔ یہ عطاء (1) اور قتادہ کا قول ہے، اور اسی طرف امام مالک اور علماء کی ایک جماعت گئی ہے۔ اہلِ کوفہ نے اسے اس صورت میں منع کیا ہے جب وہ محرم نہ ہوں، اور انہوں نے کہا: جب عورتوں سے اذان، اقامت اور نماز میں بلند آواز سے قرات ساقط ہو گئی، تو ان سے سلام کا جواب دینا بھی ساقط ہو گیا، لہذا انہیں سلام نہیں کیا جائے گا (2)۔

پہلی بات ہی صحیح ہے؛ کیونکہ بخاری (3) نے سہل بن سعد سے روایت کی ہے جنہوں نے کہا: ہم جمعہ کے دن خوش ہوا کرتے تھے۔ میں نے پوچھا: اور کیوں؟ انہوں نے کہا: ہماری ایک بوڑھی عورت تھی جو بضاعہ (ابن مسلمہ نے کہا: مدینہ میں کھجور کے درخت) کی طرف بھیجتی تھی، وہ چقندر کی جڑیں لیتی، اسے ہانڈی میں ڈالتی، اور جَو کے دانوں کو پیستی تھی۔ جب ہم جمعہ کی نماز پڑھ لیتے تو واپس جاتے اور انہیں سلام کرتے، وہ اسے ہمارے سامنے پیش کرتیں اور ہم اس کی وجہ سے خوش ہوتے۔ ہم جمعہ کی نماز کے بعد ہی قیلولہ کرتے یا دوپہر کا کھانا کھاتے تھے۔ "تکرکر" کا مطلب ہے: پیستی؛ یہ القتبی (4) نے کہا ہے۔

آٹھویں بات: سلام اور جواب میں سنت جہر (آواز) ہے، اور امام شافعی کے نزدیک انگلی اور ہتھیلی سے اشارہ کافی نہیں، جبکہ ہمارے نزدیک اگر دوری ہو تو کافی ہے۔ ابن وہب نے ابن مسعود سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: السلام اللہ عزوجل کے ناموں میں سے ایک نام ہے جسے اللہ نے زمین میں رکھا ہے، پس اسے اپنے درمیان پھیلاؤ۔ بے شک جب آدمی کسی قوم کو سلام کرتا ہے اور وہ اسے جواب دیتے ہیں تو اسے ان پر ایک درجہ فضیلت حاصل ہوتی ہے کیونکہ

اس نے انہیں یاد دلایا۔ اگر وہ اسے جواب نہ دیں تو وہ اس کا جواب دیتا ہے جو ان سے بہتر اور پاکیزہ تر ہے (یعنی فرشتے) (5)۔

اور اعمش نے عمرو بن مرہ سے، انہوں نے عبداللہ بن الحارث (6) سے روایت کیا: انہوں نے کہا: جب آدمی کسی قوم کو سلام کرے تو اسے ایک درجہ فضیلت حاصل ہوتی ہے، اگر وہ اسے جواب نہ دیں تو فرشتے اسے جواب دیتے ہیں۔

---

(1) اسے ابن ابی شیبہ نے 8/635 میں روایت کیا ہے۔ (2) الاستذکار 27/39۔ (3) اپنی صحیح (6248) میں۔ (4) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور شاید یہ القعنبی ہیں، جیسا کہ ان سے ازہری نے تہذیب اللغہ 9/443 میں اور ابن منظور نے اللسان (کرکر) میں نقل کیا ہے۔ (5) اسے البزار (کشف الاستار) (1999) میں، طبرانی نے الکبیر (10391) میں، اور ابن عبدالبر نے التمہید 5/292 میں روایت کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے اسے مختصر طور پر 8/629 میں نقل کیا ہے۔ (6) الزبیدی النجرانی الکوفی، انہوں نے ابن مسعود اور جندب بن عبداللہ البجلی وغیرہ سے روایت کی ہے، اور وہ رجالِ تہذیب میں سے ہیں۔

Surah An-Nisa: Verse 86 498

...and curse them(1).

When the one who is greeted responds, he should make his response heard; because if he does not make the greeter hear, it is not considered a response to him. Do you not see that if a person offers a greeting but the person being greeted does not hear it, it is not considered a greeting from him? Similarly, if he responds with an answer that is not heard from him, it is not a response.

It is narrated that the Prophet (peace be upon him) said: "When you greet, make it heard, and when you respond, make it heard. When you sit, sit with trustworthiness, and let not some of you raise their talk over the talk of others"(2).

Ibn Wahb said: Usama bin Zaid informed me from Nafi' who said: I was traveling alongside a man from the jurists of ash-Sham called Abdullah bin [Abi] Zakariya(3). My animal held me back to urinate, then I caught up with him and did not greet him(4). He said: Will you not greet? I said: I was just with you a moment ago! He said: Even so, for the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) used to travel together, then trees would separate them(6), and when they met again, they would greet each other.

---

(1) We have not found it from Abdullah bin al-Harith. His saying: "If they do not respond to him, the angels respond to him and curse them," is a fragment of a hadith recorded by at-Tabarani in Musnad al-Shamiyyin (429), Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wal-Laylah (160), and Abu Nu'aym in al-Hilyah 5/217-218 via Thawr bin Yazid, from Khalid bin Ma'dan, from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) as a marfu' (attributed to the Prophet) narration. Abu Nu'aym said: It is a strange (gharib) narration from Khalid, Thawr was alone in reporting it, narrated from him by Ahmad bin Hanbal and Rawh from the elders. Al-Hafiz said in al-Taqrib p. 130: Khalid bin Ma'dan is trustworthy, a worshiper, who often narrated mursal (disconnected) reports. Abu Hatim said of him as in al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 50: He reached the time of Abu Hurairah, but no hearing is mentioned. (2) We did not find it (in the primary source), but Abd al-Razzaq recorded it (486), and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 18/251 from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) that he said: If you greet, make it heard, and if they respond to you, let them make you hear. (3) Abu Yahya al-Khuza'i al-Dimashqi, narrated mursal reports from Salman al-Farisi, Abu al-Darda', Ubadah bin al-Samit and a group. He was trustworthy, narrated few hadiths,

a participant in military expeditions, died in the year (117 AH). Al-Siyar 5/286. (4) After it in (M): "him", and what is established is from the rest of the manuscripts, which matches what is in al-Tamhid 5/293, and the speech is from it. (5) In (Zha) and (M): "And if it is correct, indeed...", and what is established is from (Da), which matches what is in al-Tamhid. The word "Sahh" (Correct) which occurred in (Zha) and (M) is interpolated into the text and is not part of it; rather the scribe cited it to draw attention to the correctness of the word "Wa In" (Even if) before it, and that there is no omission in the narration or error. Usually, scribes write the word "Sahh" above the word they want to draw attention to its correctness. (6) In (Zha): "then they separate", and in (Za) and (Zha): "the tree".

सूरह अन-निसा: आयत 86 498

...और उन पर लानत भेजें(1)।

जब अभिवादन करने वाला उत्तर दे, तो उसे अपना उत्तर सुनाना चाहिए; क्योंकि यदि वह अभिवादन करने वाले को नहीं सुनाता है, तो यह उसके लिए उत्तर नहीं माना जाएगा। क्या आप नहीं देखते कि यदि कोई व्यक्ति अभिवादन करता है लेकिन जिस व्यक्ति का अभिवादन किया गया है वह उसे नहीं सुनता है, तो यह उसकी ओर से अभिवादन नहीं माना जाता है? इसी प्रकार, यदि वह ऐसे उत्तर के साथ उत्तर देता है जो उससे सुना नहीं जाता है, तो वह उत्तर नहीं है।

वर्णित है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "जब तुम अभिवादन करो, तो उसे सुनाओ, और जब तुम उत्तर दो, तो उसे सुनाओ। जब तुम बैठो, तो अमानत (ईमानदारी) के साथ बैठो, और तुममें से कुछ लोग अपनी बातों को दूसरों की बातों पर ऊँचा न करें"(2)।

इब्न वहाब ने कहा: उसामा बिन जैद ने मुझे नफी' से खबर दी कि उन्होंने कहा: मैं शाम के फकीहों में से एक व्यक्ति के साथ यात्रा कर रहा था जिसे अब्दुल्ला बिन [अबी] ज़करिया(3) कहा जाता था। मेरे जानवर ने मुझे पेशाब करने के लिए रोक लिया, फिर मैं उनके पास पहुँचा और उन्हें सलाम नहीं किया(4)। उन्होंने कहा: क्या तुम सलाम नहीं करोगे? मैंने कहा: मैं अभी कुछ देर पहले ही आपके साथ था! उन्होंने कहा: भले ही ऐसा हो, अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के साथी साथ यात्रा करते थे, फिर पेड़ उनके बीच दूरी बना देते थे(6), और जब वे फिर से मिलते थे, तो उनमें से कुछ दूसरे को सलाम करते थे।

---

(1) हमें यह अब्दुल्ला बिन अल-हारिस से नहीं मिला है। उनका कहना: "यदि वे उसे उत्तर नहीं देते हैं, तो फरिश्ते उसे उत्तर देते हैं और उन पर लानत भेजते हैं," एक हदीस का हिस्सा है जिसे अत-तबरानी ने मुसनद अल-शामिय्यीन (429) में, इब्न अल-सुन्नी ने अमल अल-यौम वल-लैला (160) में, और अबू नुऐम ने अल-हिलिया 5/217-218 में थौर बिन यज़ीद के माध्यम से, खालिद बिन मादन से, अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) से मरफू(पैगंबर से जुड़ा हुआ) रिवायत के रूप में दर्ज किया है। अबू नुऐम ने कहा: यह खालिद से एक अजीब (गरीब) रिवायत है, थौर इसे रिपोर्ट करने में अकेले थे, उनके माध्यम से अहमद बिन हंबल और रौह ने बड़ों से इसे बयान किया। अल-हाफिज़ ने अल-तक़रीब पृष्ठ 130 में कहा: खालिद बिन मादन विश्वसनीय, एक इबादत गुज़ार हैं, जो अक्सर मुरसल (कटी हुई) रिपोर्ट बयान करते थे। अबू हातिम ने उनके बारे में कहा जैसा कि इब्न अबी हातिम द्वारा

अल-मरासील पृष्ठ 50 में है: वह अबू हुरैरा के समय तक पहुँचे, लेकिन सुनने का उल्लेख नहीं है। (2) हमें यह (प्राथमिक स्रोत में) नहीं मिला, लेकिन अब्द अल-रज्जाक ने इसे दर्ज किया (486), और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 18/251 में इब्न उमर (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से कि उन्होंने कहा: यदि आप अभिवादन करते हैं, तो उसे सुनाएं और यदि वे आपको उत्तर देते हैं, तो उन्हें आपको सुनाने दें। (3) अबू याह्या अल-खूज़ई अल-दिमश्की, उन्होंने सलमान अल-फारसी, अबू अल-दरदा, उबादा बिन अल-सामित और एक समूह से मुरसल रिपोर्ट बयान कीं। वह विश्वसनीय थे, कम हदीस बयान करते थे, युद्ध अभियानों के भागीदार थे, वर्ष (117 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अल-सियार 5/286। (4) इसके बाद (M) में है: "उसे", और जो स्थापित है वह बाकी पांडुलिपियों से है, जो अल-तम्हीद 5/293 में है उसके अनुरूप है, और भाषण उसी से है। (5) (Zha) और (M) में: "और यदि यह सही है, वास्तव में...", और जो स्थापित है वह (Da) से है, जो अल-तम्हीद में है उसके अनुरूप है। "सह" (सही) शब्द जो (Zha) और (M) में आया है, पाठ में बाद में जोड़ा गया है और इसका हिस्सा नहीं है; बल्कि नकल करने वाले ने इसे इससे पहले वाले शब्द "वा इन" (भले ही) की सत्यता की ओर ध्यान आकर्षित करने के लिए उद्धृत किया है, और यह कि रिवायत में कोई कमी या गलती नहीं है। आमतौर पर, नकल करने वाले जिस शब्द की सत्यता की ओर ध्यान आकर्षित करना चाहते हैं, उसके ऊपर "सह" शब्द लिखते हैं। (6) (Zha) में: "फिर वे अलग हो जाते हैं", और (Za) और (Zha) में: "पेड़"।

سورہ النساء: آیت 86 498

...اور ان پر لعنت بھیجیں(1)۔

پس جب سلام کرنے والا [اس پر] جواب لوٹائے، تو اسے اپنا جواب سنانا چاہیے؛ کیونکہ اگر وہ سلام کرنے والے کو نہ سنائے تو یہ اس کا جواب نہیں ہوگا۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ سلام کرنے والا جب سلام کرے اور جس پر سلام کیا گیا وہ اسے نہ سنے، تو یہ اس کی طرف سے سلام نہیں ہوتا، اسی طرح جب وہ ایسے جواب کے ساتھ جواب دے جو اس سے سنا نہ جائے، تو وہ جواب نہیں ہے۔

اور مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جب تم سلام کرو تو سناؤ، اور جب تم جواب دو تو سناؤ، اور جب تم بیٹھو تو امانت کے ساتھ بیٹھو، اور تم میں سے کوئی دوسرے کی بات پر اپنی آواز بلند نہ کرے»(2)۔

ابن وہب نے کہا: مجھے اسامہ بن زید نے نافع سے خبر دی، انہوں نے کہا: میں شام کے فقہاء میں سے ایک شخص کے ساتھ چل رہا تھا جسے عبداللہ بن [ابی] زکریا(3) کہا جاتا تھا، تو میری سواری نے مجھے پیشاب کرنے کے لیے روک لیا، پھر میں ان کے پاس پہنچا اور سلام نہیں کیا(4)؛ تو انہوں نے کہا: کیا تم سلام نہیں کرو گے؟ میں نے کہا: میں تو ابھی تھوڑی دیر پہلے آپ کے ساتھ تھا! انہوں نے کہا: اگرچہ ایسا ہی ہو، رسول اللہ ﷺ کے صحابہ ساتھ چلتے تھے، پھر درخت ان کے درمیان جدائی ڈال دیتے تھے(6)، تو جب وہ دوبارہ ملتے تو ایک دوسرے کو سلام کرتے تھے۔

(1) ہمیں یہ عبداللہ بن الحارث سے نہیں ملا۔ ان کا قول: "پس اگر وہ اسے جواب نہیں دیتے تو فرشتے اسے جواب دیتے ہیں اور ان پر لعنت بھیجتے ہیں،" ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے الطبرانی نے مسند الشامیین (429) میں، ابن السنی نے عمل الیوم واللیلہ (160) میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ 5/217-218 میں ثور بن یزید کے واسطے سے، خالد بن معدان سے، ابوہریرہ ؓ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ابو نعیم نے کہا: یہ خالد کی حدیث سے غریب ہے، ثور اسے بیان کرنے میں منفرد ہیں، ان سے احمد بن حنبل اور روح نے کبار سے روایت کیا ہے۔ الحافظ نے التقریب ص 130 میں کہا: خالد بن معدان ثقہ عابد ہیں، بہت زیادہ مرسل روایت کرتے ہیں۔ ابو حاتم نے ان کے بارے میں کہا جیسا کہ ابن ابی حاتم کی المراسیل ص 50 میں ہے: انہوں نے ابوہریرہ کو پایا ہے، لیکن ان سے سماع کا ذکر نہیں ہے۔ (2) ہمیں یہ نہیں ملا، اور عبد الرزاق نے (486) میں، اور ابن عبد البر نے التمہید 18/251 میں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: جب تم سلام کرو تو سناؤ، اور جب وہ تمہیں جواب دیں تو انہیں چاہیے کہ تمہیں سنائیں۔ (3) ابو یحییٰ الخزاعی الدمشقی، انہوں نے سلمان فارسی، ابو الدرداء، اور عبادہ بن الصامت اور ایک جماعت سے مرسل روایتیں کی ہیں۔ وہ ثقہ تھے، قلیل الحدیث تھے، غازی تھے، سنہ (117 ھ) میں وفات پائی۔ السیر 5/286۔ (4) اس کے بعد (م) میں ہے: "اس پر"، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور وہی التمہید 5/293 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (5) (ظ) اور (م) میں ہے: "اور اگر صحیح ہے، تو البتہ..."، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے، اور وہی التمہید کے موافق ہے۔ لفظ «صح» جو (ظ) اور (م) میں واقع ہوا ہے، متن میں داخل کر دیا گیا ہے اور وہ اس کا حصہ نہیں ہے، بلکہ اسے ناسخ نے اس سے پہلے والے لفظ «وإن» کی صحت پر متنبہ کرنے کے لیے ذکر کیا ہے، اور یہ کہ روایت میں کوئی کمی یا غلطی نہیں ہے، اور عام طور پر ناسخ اس لفظ کے اوپر «صح» لکھتے ہیں جس کی صحت پر وہ متنبہ کرنا چاہتے ہیں۔ (6) (ظ) میں ہے: "پس وہ جدا ہو جاتے ہیں"، اور (ز) اور (ظ) میں ہے: "درخت"۔

Surah An-Nisa: Verse 86 499

...upon some(1).

Ninth: As for the disbeliever, the ruling on responding to him is to say: "Wa 'alaykum" (And upon you). Ibn Abbas and others said: The meaning of the verse is: if you are greeted with a greeting, if it is from a believer, then greet with one better than it, and if it is from a disbeliever, then respond, according to what the Messenger of Allah (peace be upon him) said to say to them: "Wa 'alaykum"(2).

Ata said: The verse is specifically for the believers, and whoever from others greets, it is said to him: "'Alayk" (Upon you); as stated in the Hadith(3).

I say: The inclusion of the 'waw' (and) and its omission have both appeared in Sahih Muslim(4), and "'Alayk" without the 'waw' is the narration with the clearer meaning. As for including the 'waw', there is an issue with it; because the conjunctive 'waw' implies sharing, which would necessitate that we enter with them into what they prayed against us for, such as death, or weariness(6) of our religion. So the interpreters differed on that into several views: the first of them is to say: the 'waw' is in its usual conjunctive sense, except that we are answered against them and they are not answered against us, as he ﷺ said(7). And it was said:

---

(1) Al-Tamheed 5/293, and it was narrated by Ibn Abi Shaybah from the path of Muhammad bin Ajlan from Nafi' who said: I was traveling with Abdullah bin Abi Zakariya in the land of the Romans, so my beast urinated... WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/87, and the Hadith was narrated by Ahmad (11948), Al-Bukhari (6258), and Muslim (2163) from Anas (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah ﷺ said: "If the People of the Book greet you, say: 'Wa 'alaykum'." (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/87, and the saying of Ata was narrated by Al-Tabari 7/274, and the referred Hadith was narrated by Ahmad (4698), Al-Bukhari (6928), and Muslim (2164): (8) from the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) and its wording is: "If the Jews greet one of you, they only say: 'Samun 'alayk' (death be upon you), so say: 'Alayk'." (4) The narration omitting the 'waw' preceded in the previous comment, and the narration including it is with Ahmad (4563), Al-Bukhari (6257), and Muslim (2164): (9). See Al-Istidhkar 27/140. (5) In (M): "And it is". (6) In (Z), (T), and (M): "Samah", and what is established is from (D), which matches what is in Al-Mufhim 5/491, and the speech is from it. This is the interpretation of Qatadah, that the 'Sam' mentioned in the Hadith is from 'Samah',

which is boredom, while the majority say that 'Sam' is death. See Al-Mufhim 5/490. (7) Narrated by Ahmad (15106) and Muslim (2166) from Jabir (may Allah be pleased with him) who said: Some people from the Jews greeted the Messenger of Allah ﷺ, and they said: "Al-Samu 'alayka ya Aba al-Qasim!" (Death be upon you, O Abu Al-Qasim). He said: "Wa 'alaykum". Aisha said and became angry: "Did you not hear what they said?". He said: "Yes, I heard, and I responded to them, and we are answered against them but they are not answered against us."

सूरह अन-निसा: आयत 86 499

...कुछ पर(1)।

नवां: जहाँ तक काफ़िर का सवाल है, तो उसे उत्तर देने का नियम यह है कि कहा जाए: "व अलैकुम" (और आप पर)। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: आयत का अर्थ है: यदि आपको किसी अभिवादन से नवाज़ा जाए, यदि वह किसी मोमिन की ओर से हो, तो उससे बेहतर अभिवादन के साथ उत्तर दें, और यदि वह किसी काफ़िर की ओर से हो; तो उत्तर दें, जैसा कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके लिए कहने को कहा है: "व अलैकुम"(2)।

अता ने कहा: आयत विशेष रूप से मोमिनों के बारे में है, और उनके अलावा जो कोई भी सलाम करता है, उसे "अलैक" (आप पर) कहा जाता है; जैसा कि हदीस(3) में आया है।

मैं कहता हूँ: 'वाव' (और) को शामिल करना और उसे छोड़ना दोनों ही सही मुस्लिम(4) में आया है, और बिना 'वाव' के"अलैक" वह रिवायत है जिसका अर्थ अधिक स्पष्ट है। जहाँ तक 'वाव' को शामिल करने की बात है, तो इसमें एक समस्या है; क्योंकि जोड़ने वाला 'वाव' साझेदारी का संकेत देता है, जिसका अर्थ यह होगा कि उन्होंने हमारे लिए जो मृत्यु या हमारे धर्म से ऊब(6) की बददुआ की है, हम उसमें उनके साथ शामिल हो जाएं। अतः व्याख्याकारों ने इस पर विभिन्न मत दिए हैं: उनमें से पहला यह है कि: 'वाव' अपने सामान्य अर्थ में है, सिवाय इसके कि हमारी दुआ उनके खिलाफ स्वीकार की जाती है और उनकी हमारे खिलाफ स्वीकार नहीं की जाती, जैसा कि उन्होंने ﷺ कहा(7)। और यह भी कहा गया है:

---

(1) अत-तमहीद 5/293, और इसे इब्न अबी शैबा ने मुहम्मद बिन अजलान के माध्यम से नाफी से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: मैं रोम की भूमि में अब्दुल्ला बिन अबी ज़कारिया के साथ यात्रा कर रहा था, तो मेरे जानवर ने पेशाब किया... WWW.NAFSEISLAM.COM (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/87, और हदीस को अहमद (11948), अल-बुखारी (6258), और मुस्लिम (2163) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जब अहल-ए-किताब तुम्हें सलाम करें, तो कहो: 'व अलैकुम'।" (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/87, और अता का कथन अल-तबरी 2/274 द्वारा उद्धृत किया गया है, और जिस हदीस का उल्लेख किया गया है उसे अहमद (4698), अल-बुखारी (6928), और मुस्लिम (2164): (8) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है और उसके शब्द हैं: "जब यहूदी तुममें से किसी को सलाम करते हैं, तो वे

केवल कहते हैं: 'सामुन अलैक' (तुम पर मृत्यु हो), तो कहो: 'अलैक'।" (4) 'वाव' को हटाने वाली रिवायत पिछली टिप्पणी में बीत चुकी है, और इसे शामिल करने वाली रिवायत अहमद (4563), अल-बुखारी (6257), और मुस्लिम (2164): (9) में है। अल-इस्तिज़कार 27/140 देखें। (5) (म) में: "और वह है"। (6) (ज़), (त) और (म) में: "सामह", और जो सिद्ध है वह (द) से है, जो अल-मुफ़हिम 5/491 के अनुरूप है, और बात वहीं से है। यह क़तादा की व्याख्या है, कि हदीस में वर्णित 'साम' 'सामाह' से है जिसका अर्थ ऊब है, जबकि बहुमत का मत है कि 'साम' का अर्थ मृत्यु है। अल-मुफ़हिम 5/490 देखें। (7) अहमद (15106) और मुस्लिम (2166) द्वारा जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया गया है जिन्होंने कहा: यहूदियों के कुछ लोगों ने अल्लाह के रसूल ﷺ को सलाम किया, और उन्होंने कहा: "अस-सामु अलैका या अबा अल-कासिम!" (ऐ अबू अल-कासिम, तुम पर मृत्यु हो)। उन्होंने कहा: "व अलैकुम"। आयशा ने कहा और क्रोधित हो गईं: "क्या आपने नहीं सुना उन्होंने क्या कहा?"। उन्होंने कहा: "हाँ, मैंने सुना, और मैंने उन्हें उत्तर दिया, और हमारी दुआ उनके खिलाफ स्वीकार की जाती है लेकिन उनकी हमारे खिलाफ स्वीकार नहीं की जाती।"

سورة النساء: آیت ۸۶ ۴۹۹

...بعض پر(۱)۔

نویں بات: جہاں تک کافر کا تعلق ہے، تو اسے جواب دینے کا حکم یہ ہے کہ کہا جائے: "وعلیکم" (اور تم پر)۔ ابن عباس اور دیگر نے کہا: آیت سے مراد یہ ہے کہ: جب تمہیں کسی سلام کے ساتھ نوازا جائے، اگر وہ کسی مومن کی طرف سے ہو، تو اس سے بہتر سلام کے ساتھ جواب دو، اور اگر وہ کافر کی طرف سے ہو؛ تو جواب دو، جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے ان کے لیے کہنے کا حکم دیا: "وعلیکم"(۲)۔

عطاء نے کہا: یہ آیت خاص طور پر مومنوں کے بارے میں ہے، اور ان کے علاوہ جو کوئی سلام کرے، اسے "علیک" (تم پر) کہا جائے؛ جیسا کہ حدیث(۳) میں آیا ہے۔

میں کہتا ہوں: "واو" کے اثبات اور اس کے حذف کے ساتھ دونوں روایتیں صحیح مسلم(٤) میں آئی ہیں، اور بغیر واو کے "علیک" وہ روایت ہے جس کا معنی زیادہ واضح ہے، اور جہاں تک واو کے اثبات کا تعلق ہے، تو اس میں ایک اشکال ہے؛ کیونکہ واوِ عاطفہ شرکت کا تقاضا کرتی ہے، جس سے یہ لازم آئے گا کہ انہوں نے ہمارے لیے جو موت یا ہمارے دین سے اکتاہٹ(٦) کی بددعا کی ہے، ہم اس میں ان کے ساتھ شریک ہو جائیں۔ چنانچہ تاویل کرنے والوں نے اس میں مختلف اقوال اختیار کیے ہیں: ان میں سے پہلا یہ ہے کہ: واو اپنے عطف کے معنی پر ہے، سوائے اس کے کہ ہماری دعا ان کے خلاف قبول کی جاتی ہے اور ان کی ہمارے خلاف قبول نہیں کی جاتی، جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا(۷)۔ اور یہ بھی کہا گیا:

(١) التمہید ٢٩٣/٥، اور اسے ابن ابی شیبہ نے محمد بن اجلان کے واسطے سے نافع سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں عبداللہ بن ابی زکریا کے ساتھ رومیوں کی زمین میں سفر کر رہا تھا، تو میری سواری نے پیشاب کیا... WWW.NAFSEISLAM.COM (٢) المحرر الوجیز ٨٧/٢، اور حدیث کو احمد (١١٩٤٨)، بخاری (٦٢٥٨)، اور مسلم (٢١٦٣) نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب اہل کتاب تمہیں سلام کریں تو کہو: وعلیکم"۔ (٣) المحرر الوجیز ٨٧/٢، اور عطاء کا قول طبری ٢٧٤/٧ نے روایت کیا ہے، اور جس حدیث کی طرف اشارہ ہے اسے احمد (٤٦٩٨)، بخاری (٦٩٢٨)، اور مسلم (٢١٦٤): (٨) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "جب یہودی تم میں سے کسی کو سلام کرتے ہیں تو وہ کہتے ہیں: سامٌ علیک (تم پر موت ہو)، تو کہو: علیک"۔ (٤) واو کے حذف والی روایت پچھلے حاشیے میں گزر چکی ہے، اور واو کے اثبات والی روایت احمد (٤٥٦٣)، بخاری (٦٢٥٧)، اور مسلم (٢١٦٤): (٩) میں ہے۔ دیکھیے الاستذکار ١٤٠/٢٧۔ (٥) (م) میں: "وہی" (اور وہ ہے)۔ (٦) (ز) اور (ط) اور (م) میں: "سامة"، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے، جو "المفہم" ٤٩١/٥ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ یہ قتادہ کی تاویل ہے کہ حدیث میں مذکور "سام" "سآمة" سے ہے جس کا معنی اکتاہٹ ہے، جبکہ جمہور کا قول یہ ہے کہ "سام" کا معنی موت ہے۔ دیکھیے المفہم ٤٩٠/٥۔ (٧) اسے احمد (١٥١٠٦) اور مسلم (٢١٦٦) نے جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: یہودیوں کے کچھ لوگوں نے رسول اللہ ﷺ کو سلام کیا اور کہا: "السام علیک یا أبا القاسم!" (اے ابو القاسم! تم پر موت ہو)۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وعلیکم"۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے سنا اور غصے میں آ کر کہا: "کیا آپ نے نہیں سنا کہ انہوں نے کیا کہا؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، میں نے سنا، اور میں نے انہیں جواب دے دیا، اور ہماری دعا ان کے خلاف قبول کی جاتی ہے جبکہ ان کی ہمارے خلاف قبول نہیں کی جاتی"۔

It is redundant. And it was said: for resumption. And the first [opinion] (1) is more appropriate. The narration of omitting the "Waw" is better in meaning, while its inclusion is the more authentic and famous narration, and it is followed by the majority of scholars. Tenth: There is a difference of opinion regarding returning greetings (Salam) to the people of protected status (Ahl al-Dhimmah); is it obligatory, like returning it to Muslims? This was the view of Ibn Abbas (2), Ash-Sha'bi, and Qatada (3); holding to the generality of the verse, and to the command to return greetings to them in the Sahih Sunnah. Malik, in what was narrated from him by Ashhab and Ibn Wahb, held the view that it is not obligatory; if you do return it, say: "Upon you" (Alayk). Ibn Tawus chose to say in response to them: "Alaka al-Salam," meaning: may peace rise above you (pass you by). Some of our scholars chose: "Al-Silam" - with a Kasra on the Sin - meaning stones. The opinion of Malik and others in this regard is sufficient and healing, as stated in the Hadith (4). The discussion on initiating greetings with them will follow in Surah Maryam regarding Allah's statement reporting about Abraham's words to his father: "Peace be upon you" [Verse: 47]. In Sahih Muslim (5), on the authority of Abu Hurairah, the Prophet ﷺ said: "You will not enter Paradise until you believe, and you will not believe (6) until you love one another. Shall I not point you to something that if you do, you will love one another? Spread..."

(1) In (M): And the primary. (2) Reported by Ibn Abi Shaybah 8/631, Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (1107), Abu Ya’la (1530), Ibn Abi al-Dunya in Al-Samt (309), and al-Tabari 7/275, through the path of Simak ibn Harb, from Ikrima, from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. The narration of Simak from Ikrima is inconsistent. See Tahdhib al-Tahdhib 2/115. (3) Reported by al-Tabari 7/275 from Qatada, and mentioned by al-Baji in al-Muntaqa 7/281 from al-Sha'bi. (4) Al-Mufhim 5/492, see al-Istidhkar 27/141-142. The Hadith was mentioned previously in the ninth issue. (5) No. (54), and it is with Ahmad (9084). (6) In (D): "Believe" (Tu'minun), which matches the narration of the Hadith in Ahmad. Al-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 2/36: "And do not believe" (wa la tu'minu) by omitting the "nun" at its end, and it is a known and correct linguistic form. Abu al-Abbas in al-Mufhim 1/242 corrected the narration by retaining the "nun" because "la" is for negation, not prohibition.

यह अतिरिक्त है। और कहा गया है: नई शुरुआत के लिए। और पहला [मत] (१) अधिक उपयुक्त है। "वाव" को हटाने वाली रिवायत अर्थ में बेहतर है, जबकि उसे शामिल करना अधिक प्रमाणित और प्रसिद्ध रिवायत है, और अधिकांश विद्वानों का यही मत है। दसवाँ: अह्ल-ए-ज़िम्मा (संरक्षित गैर-मुस्लिमों) को सलाम का जवाब देने के संबंध में मतभेद है; क्या यह अनिवार्य है, जैसे मुसलमानों को जवाब देना? इब्न अब्बास (२), अल-शाबी और कतादा (३) का यही मत था; आयत की व्यापकता और सही सुन्नत में उन्हें जवाब देने के आदेश को आधार बनाते हुए। मलिक ने, जैसा कि उनसे अशहब और इब्न वहब द्वारा वर्णित है, यह मत अपनाया कि यह अनिवार्य नहीं है; यदि आप जवाब दें, तो कहें: "अलैक" (तुम पर)। इब्न ताऊस ने उनके जवाब में कहना चुना: "अलाका अल-सलाम", जिसका अर्थ है: शांति आपसे ऊपर उठ जाए (यानी आप तक न पहुंचे)। हमारे कुछ विद्वानों ने चुना: "अल-सिलाम" - सीन पर कसरा के साथ - जिसका अर्थ पत्थर है। इस संबंध में मालिक और अन्य का मत पर्याप्त और संतोषजनक है, जैसा कि हदीस (४) में आया है। उनके साथ सलाम की पहल करने के बारे में चर्चा सूरह मरियम में आएगी, अल्लाह के उस कथन के बारे में जो इब्राहीम के अपने पिता से कहे गए शब्दों की रिपोर्ट करता है: "सलाम हो आप पर" [आयत: ४७]। सहीह मुस्लिम (५) में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "तुम जन्नत में तब तक प्रवेश नहीं करोगे जब तक तुम ईमान न लाओ, और तुम तब तक ईमान नहीं लाओगे (६) जब तक कि तुम एक-दूसरे से प्रेम न करो। क्या मैं तुम्हें ऐसी बात न बताऊं जिसे करने से तुम एक-दूसरे से प्रेम करने लगोगे? फैलाओ..."

(१) (म) में: और प्राथमिक। (२) इसे इब्न अबी शयबा ८/६३१, अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (११०७) में, अबू याला (१५३०), इब्न अबी अल-दुन्या ने अल-समत (३०९) में, और अल-तबरी ७/२७५ में सिमाक इब्न हर्ब के माध्यम से, इक्रमा से, इब्न अब्बास (रज़ि.) से वर्णित किया है। इक्रमा से सिमाक की रिवायत अस्थिर है। देखिए तहज़ीब अल-तहज़ीब २/११५। (३) अल-तबरी ७/२७५ ने इसे कतादा से वर्णित किया, और अल-बाजी ने अल-मुंतक़ा ७/२८१ में अल-शाबी से इसका उल्लेख किया। (४) अल-मुफ़हिम ५/४९२, देखिए अल-इस्तिज़कार २७/१४१-१४२। यह हदीस नौवें मुद्दे में पहले आ चुकी है। (५) संख्या (५४), और यह अहमद (९०८४) के पास है। (६) (द) में: "तूमिनून" (तू-मी-नून), जो अहमद में हदीस की रिवायत के अनुरूप है। अल-नववी ने सहीह मुस्लिम की अपनी व्याख्या २/३६ में कहा: "और ईमान न लाओ" (वा ला तूमिनू) अंत में 'न' को हटाकर, और यह एक प्रसिद्ध और सही

भाषाई रूप है। अल-मुफ़हिम १/२४२ में अबू अल-अब्बास ने 'न' को बनाए रखते हुए रिवायत को सही किया; क्योंकि "ला" निषेध के लिए है, मनाही के लिए नहीं।

یہ زائد ہے۔ اور کہا گیا: استئناف (نئی بات شروع کرنے) کے لیے۔ اور پہلا [قول] (۱) زیادہ بہتر ہے۔ "واؤ" کو حذف کرنے والی روایت معنی کے اعتبار سے بہتر ہے، جبکہ اس کا ثبوت (شامل ہونا) زیادہ صحیح اور مشہور روایت ہے، اور اکثر علماء کا یہی موقف ہے۔ دسویں بات: اہل ذمہ کو سلام کا جواب دینے کے بارے میں اختلاف ہے؛ کیا یہ واجب ہے، جیسا کہ مسلمانوں کو جواب دینا واجب ہے؟ ابن عباس (۲)، شعبی اور قتادہ (۳) اسی طرف گئے ہیں؛ آیت کی عمومیت اور صحیح سنت میں انہیں جواب دینے کے حکم پر عمل کرتے ہوئے۔ امام مالک نے، جیسا کہ ان سے اشہب اور ابن وہب نے روایت کیا، یہ موقف اپنایا کہ یہ واجب نہیں ہے؛ اگر تم جواب دو تو کہو: "علیک" (تم پر)۔ ابن طاؤس نے ان کے جواب میں یہ کہنا پسند کیا: "عَلَاكَ السَّلامُ"، یعنی: تم سے سلام بلند ہو گیا (یعنی تم تک نہ پہنچا)۔ ہمارے بعض علماء نے پسند کیا: "السِّلام" - سین کے کسرہ کے ساتھ - اس سے ان کی مراد پتھر ہے۔ امام مالک اور دیگر کا اس بارے میں قول کافی اور شافی ہے، جیسا کہ حدیث (۴) میں آیا ہے، اور ان سے سلام کی ابتدا کرنے کے بارے میں گفتگو سورہ مریم میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس آئے گی جس میں ابراہیم علیہ السلام کا اپنے باپ سے قول نقل کیا گیا ہے: ﴿سَلَٰمٌ عَلَيۡكَ﴾ [آیت: ۴۷]۔ صحیح مسلم (۵) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «تم جنت میں داخل نہیں ہو گے جب تک ایمان نہ لاؤ، اور تم ایمان نہیں لاؤ گے (۶) جب تک ایک دوسرے سے محبت نہ کرو، کیا میں تمہیں ایسی چیز نہ بتاؤں کہ جب تم اسے کرو تو آپس میں محبت کرنے لگو؟ پھیلاؤ...»

(۱) (م) میں ہے: والأولی۔ (۲) اسے ابن ابی شیبہ ۸/۶۳۱، بخاری نے الادب المفرد (۱۱۰۷)، ابو یعلی (۱۵۳۰)، ابن ابی الدنیا نے الصمت (۳۰۹) میں، اور طبری نے ۷/۲۷۵ میں سماک بن حرب

کے واسطے سے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ عکرمہ سے سماک کی روایت میں اضطراب ہے۔ دیکھئے تہذیب التہذیب ۲/۱۱۵۔ (۳) اسے طبری نے ۷/۲۷۵ میں قتادہ سے روایت کیا، اور باجی نے المنتقی ۷/۲۸۱ میں شعبی سے ذکر کیا۔ (۴) المفہم ۵/۴۹۲، اور دیکھئے الاستذکار ۲۷/۱۴۱-۱۴۲۔ اور یہ حدیث نویں مسئلہ میں گزر چکی ہے۔ (۵) نمبر (۵۴)، اور یہ احمد (۹۰۸۴) کے ہاں ہے۔ (۶) (د) میں: تؤمنون، اور یہ احمد کے ہاں حدیث کی روایت کے موافق ہے، اور نووی نے شرح صحیح مسلم ۲/۳۶ میں کہا: «ولا تؤمنوا» آخر سے نون کے حذف کے ساتھ، اور یہ ایک معروف اور صحیح لغت ہے۔ اور ابوالعباس نے المفہم ۱/۲۴۲ میں نون کے ثبوت کے ساتھ روایت کو صحیح قرار دیا؛ کیونکہ «لا» نفی ہے نہ کہ نہی۔

Surah An-Nisa: Verse 86 501 [...spreading] peace among you." This implies spreading it among Muslims, not polytheists. And Allah knows best. Eleventh: One should not greet a person who is praying. If greeted, they have a choice: if they wish, they may respond with a gesture of the finger(1), or if they wish, they may wait until they finish the prayer and then respond(2). One should not greet someone answering the call of nature. If someone does, the person is not required to respond. A man entered upon the Prophet ﷺ in such a state, and he said to him: "If you find me or see me in this state, do not greet me. For if you greet me, I will not respond to you"(3). One should not greet someone reading the Quran as it interrupts their reading. They have a choice: if they wish, they may respond, or if they wish, they may wait until they finish and then respond. One should not greet someone who enters the bathhouse (hammam) while their private parts are exposed, or if they are occupied with their business inside the bathhouse(4). If they are otherwise, they may be greeted. Twelfth: The Almighty's saying: {Indeed, Allah is ever, over all things, an Accountant [Hasiban]} means: a Protector/Guardian(5). It is also said: Sufficient; from their saying: 'so-and-so sufficed me' (ahsabani kadha), i.e., it was enough for me. Similar to: 'Allah is sufficient for you'(6). Qatadah said: an Accountant, just as 'akeel' means 'muwakil'(7). It is said: It is a 'fa'eel' pattern from 'hisab' (account). This attribute is appropriate here because the meaning of the verse concerns whether a person increases, decreases, or fulfills the amount of what they bring(8). Al-Nasa'i narrated from 'Imran bin...

(1) In (Za): with his two fingers. (2) See Al-Mufhim 2/146. (3) Narrated by Ibn Majah (352) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). (4) In (Da), (Za), and (Meem): or was occupied with what he entered the bath for; the text is from (Za). (5) This is the saying of Mujahid, and Al-Tabari narrated it 7/278. (6) This is the saying of Abu Ubaydah in Majaz al-Qur'an 1/135, and it was refuted by Al-Tabari 7/279, and Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/150. Al-Tabari said: This is an incorrect statement and an error, because it is not said 'the thing sufficed me' (ahsabani al-shay'u) as 'ahsabani' on something... and Allah says: {Indeed, Allah is ever, over all things, an Accountant}. (7) Mentioned by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/477, and he did not attribute it. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 2/87.

सूरह अन-निसा: आयत 86 501 [...प्रसारित करना] शांति तुम्हारे बीच।" इसका तात्पर्य है इसे मुसलमानों के बीच फैलाना, न कि मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बीच। और अल्लाह बेहतर जानता है। ग्यारहवां: नमाज पढ़ने वाले को सलाम नहीं करना चाहिए। यदि उसे सलाम किया जाए, तो उसके पास विकल्प है: यदि वह चाहे, तो अपनी उंगली के इशारे से जवाब दे सकता है(1), या यदि वह चाहे, तो नमाज पूरी होने तक रुक सकता है और फिर जवाब दे सकता है(2)। जो व्यक्ति अपनी ज़रूरत (शौच आदि) पूरी कर रहा हो, उसे सलाम नहीं करना चाहिए। यदि कोई ऐसा करता है, तो उस पर जवाब देना अनिवार्य नहीं है। एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास ऐसी ही स्थिति में आया, तो उन्होंने उससे कहा: "यदि तुम मुझे इस स्थिति में पाओ या देखो, तो मुझे सलाम न करो। क्योंकि यदि तुम मुझे सलाम करोगे, तो मैं तुम्हें जवाब नहीं दूंगा"(3)। क़ुरआन पढ़ने वाले को सलाम नहीं करना चाहिए क्योंकि इससे उसकी तिलावत में बाधा आती है। उसके पास विकल्प है: यदि वह चाहे, तो जवाब दे सकता है, या यदि वह चाहे, तो पूरा करने तक रुक सकता है और फिर जवाब दे सकता है। हमाम (स्नानघर) में प्रवेश करने वाले को सलाम नहीं करना चाहिए यदि उसका सतर (निजी अंग) खुला हो, या वह हमाम के अंदर अपने काम में व्यस्त हो(4)। यदि स्थिति इसके विपरीत हो, तो उसे सलाम किया जा सकता है। बारहवां: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह अल्लाह हर चीज़ का हिसाब रखने वाला (हसीबन) है} का अर्थ है: संरक्षक/रक्षक(5)। और कहा गया है: पर्याप्त; उनके इस कथन से: 'फलां चीज़ मेरे लिए काफी रही' (अहसबनी कज़ा), यानी, मेरे लिए पर्याप्त थी। इसी तरह: 'अल्लाह तुम्हारे लिए काफी है'(6)। क़तादा ने कहा: हिसाब लेने वाला, जैसे 'अकील' का अर्थ 'मुवाकिल' होता है(7)। कहा गया है: यह 'हिसाब' से 'फ़ईल' के वज़न पर है। यह गुण यहाँ उपयुक्त है; क्योंकि आयत का अर्थ इस बारे में है कि क्या इंसान बढ़ाता है, घटाता है, या जो वह लाता है उसकी पूरी मात्रा अदा करता है(8)। अन-नसाई ने इमरान बिन... से रिवायत की है।

(1) (ज़) में: अपनी दो उंगलियों से। (2) अल-मुफ्हिम 146/2 देखें। (3) इसे इब्न माजह (352) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (4) (द), (ज़) और (म) में: या उस चीज़ में व्यस्त था जिसके लिए वह हमाम में दाखिल हुआ; पाठ (ज़) से पुष्ट है। (5) यह मुजाहिद का कथन है, और इसे तबरी 278/7 ने निकाला है। (6) यह मजाज़ अल-क़ुरआन 135/1 में अबू उबैदा का कथन है, और तबरी 279/7 और नह़ास ने माआनी अल-क़ुरआन 150/2 में इसे खारिज कर दिया है। तबरी ने कहा: यह कहना गलत और त्रुटिपूर्ण है, क्योंकि यह नहीं कहा जाता 'अहसबनी अल-शयउ': अहसबनी किसी चीज़ पर... और अल्लाह कहता है: {निस्संदेह अल्लाह हर चीज़ का हिसाब रखने

वाला है}। (7) नह़ास ने इसे एराब अल-क़ुरआन 477/1 में उल्लेख किया है, और इसका श्रेय नहीं दिया। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 87/2 ।

سورة النساء: آیت 86 501 [...پھیلاؤ] سلام کو اپنے درمیان"۔ اور یہ مسلمانوں کے درمیان اس کے رواج دینے کا تقاضا کرتا ہے نہ کہ مشرکین کے درمیان۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ گیارہویں بات: نمازی کو سلام نہیں کیا جائے گا، پس اگر اسے سلام کیا جائے تو اسے اختیار ہے؛ اگر چاہے تو اپنی انگلی کے اشارے سے جواب دے دے(1)، اور اگر چاہے تو نماز سے فارغ ہونے تک رکا رہے پھر جواب دے(2)۔ اور جو شخص حاجت پوری کر رہا ہو اسے سلام کرنا مناسب نہیں، پس اگر کسی نے ایسا کیا تو اس پر جواب دینا لازم نہیں۔ ایک شخص نبی کریم ﷺ کے پاس ایسی ہی حالت میں آیا، تو آپ ﷺ نے اس سے فرمایا: "جب تم مجھے اس حال میں پاؤ یا دیکھو، تو مجھے سلام نہ کرو، کیونکہ اگر تم مجھے سلام کرو گے تو میں تمہیں جواب نہیں دوں گا"(3)۔ اور جو قرآن پڑھ رہا ہو اسے سلام نہیں کیا جائے گا کہ اس کی قرأت منقطع ہو جائے، اور اسے اختیار ہے اگر چاہے تو جواب دے، اور اگر چاہے تو فارغ ہونے تک رکا رہے پھر جواب دے۔ اور جو شخص حمام میں داخل ہو اور اس کا ستر کھلا ہو، یا وہ حمام کے اندر اپنے حال میں مشغول ہو، اسے سلام نہیں کیا جائے گا(4)۔ اور جو اس کے برعکس ہو اسے سلام کیا جائے گا۔ بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بلاشبہ اللہ ہر چیز پر حساب لینے والا (حسیبا) ہے} اس کا معنی ہے: نگہبان/ محافظ(5)۔ اور کہا گیا: کافی ہونے والا؛ ان کے قول سے: 'أَحْسَبَنِي كذا' یعنی اس نے مجھے کافی کفایت کی، اور اسی طرح ہے: 'حَسْبُكَ اللهُ'(6)۔ اور قتادہ نے کہا: حساب لینے والا، جیسے کہا جاتا ہے: 'اکیل'، 'موکل' کے معنی میں(7)۔ اور کہا گیا: یہ 'حساب' سے 'فعیل' کے وزن پر ہے، اور یہ صفت یہاں موزوں ہے؛ کیونکہ آیت کا معنی یہ ہے کہ انسان اضافہ کرے، یا کمی کرے، یا جتنا لاتا ہے اس کے بقدر پورا کرے(8)؛ نسائی نے عمران بن... سے روایت کیا ہے۔

(1) (ظ) میں: اپنی دو انگلیوں سے۔ (2) دیکھئے المفہم 146/2۔ (3) اسے ابن ماجہ (352) نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: یا اس چیز میں مشغول تھا جس کے لیے وہ حمام میں داخل ہوا، اور متن (ظ) سے ثابت ہے۔ (5) یہ مجاہد کا قول ہے، اور اسے طبری نے 278/7 پر روایت کیا ہے۔ (6) اور یہ ابوعبیدہ کا قول 'مجاز القرآن' 1/135 میں ہے، اور طبری نے 279/7 پر اور نحاس نے 'معانی القرآن' 2/150 میں اس کی تردید کی ہے۔ طبری نے کہا: یہ قول غلط اور خطا ہے، اس لیے کہ 'أَحْسَبَنِي الشيءُ' کے بارے میں یہ نہیں کہا جاتا: 'أَحْسَبَنِي على الشيء'... اور اللہ فرماتا ہے: {بلاشبہ اللہ ہر چیز پر حساب لینے والا ہے}۔ (7) نحاس نے اسے 'اعراب القرآن' 1/477 میں ذکر کیا ہے، اور اسے منسوب نہیں کیا۔ (8) المحرر الوجیز 2/87۔

٥٠٢ Surah An-Nisa: Verses 86 - 87

Husain said: We were with the Prophet (PBUH) when a man came and gave greeting, saying: "Peace be upon you." The Messenger of Allah (PBUH) replied to him and said: "Ten." Then he sat down. Another man came and gave greeting, saying: "Peace be upon you and the mercy of Allah." The Messenger of Allah (PBUH) replied to him and said: "Twenty." Then he sat down. Another man came and said: "Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings." The Messenger of Allah (PBUH) replied to him and said: "Thirty" (1). This report has come explained, which is that whoever says to his Muslim brother: "Peace be upon you," ten good deeds are recorded for him. If he says: "Peace be upon you and the mercy of Allah," twenty good deeds are recorded for him. If he says: "Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings," thirty good deeds are recorded for him, and likewise for the one who returns the greeting in terms of reward. And Allah knows best. The Almighty's saying: {Allah - there is no deity except Him. He will surely assemble you for [account on] the Day of Resurrection, about which there is no doubt. And who is more truthful than Allah in statement? (87)}. The Almighty's saying: {Allah - there is no deity except Him} is a subject and predicate. The 'lam' in His saying: {He will surely assemble you} is the 'lam' of an oath; it was revealed concerning those who doubted the Resurrection, so Allah the Almighty swore by Himself. Every 'lam' followed by a 'nun' with a shadda is (2) the 'lam' of an oath. Its meaning is: [He will surely assemble you] in death and under the earth until the Day of Resurrection. Some said: "ila" (to) is a connective in speech, its meaning is: He will surely assemble you on the Day of Resurrection (3). The Resurrection (Qiyamah) is named so because people will stand (yaqumun) before it for the Lord of the worlds, Glorified and Exalted is He; Allah the Almighty said: {Do they not think that they will be resurrected (4) for a tremendous Day (5) The Day when mankind will stand before the Lord of the worlds?} [Al-Mutaffifin: 4-6]. It is also said: It is named the Day of Resurrection because people rise from their graves to it; Allah the Almighty said: {The Day they will emerge from the graves rapidly} [Al-Ma'arij: 43] (4). The origin of "Qiyamah" is from the root letter 'waw'.

(1) Al-Sunan al-Kubra (10097), and also recorded by Ahmad (19948), Abu Dawood (5195), and al-Tirmidhi (2689) who said: This is a Hasan Sahih (good authentic) Hadith. (2) In (d), (z), and (m): it is 'fahuwa', and what is established is from (th). (3) Tafsir Abi al-Layth 1/373, and what was previously between brackets is from it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/478.

٥٠٢ सूरा अन-निसा: आयत 86 - 87

हुसैन ने कहा: हम पैगंबर (स.अ.व.) के साथ थे, तभी एक व्यक्ति आया और उसने सलाम किया, कहा: "अस्सलाम अलैकुम"। अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने उसे जवाब दिया और कहा: "दस"। फिर वह बैठ गया। फिर दूसरा व्यक्ति आया और सलाम किया, कहा: "अस्सलाम अलैकुम व रहमतुल्लाह"। अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने उसे जवाब दिया और कहा: "बीस"। फिर वह बैठ गया। फिर एक और व्यक्ति आया और कहा: "अस्सलाम अलैकुम व रहमतुल्लाही व बरकातुहु"। अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने उसे जवाब दिया और कहा: "तीस" (1)। यह खबर व्याख्या के साथ आई है, वह यह कि जो कोई अपने मुस्लिम भाई से कहता है: "सलाम अलैकुम", उसके लिए दस नेकियाँ लिखी जाती हैं। यदि वह कहता है: "अस्सलाम अलैकुम व रहमतुल्लाह", तो उसके लिए बीस नेकियाँ लिखी जाती हैं। यदि वह कहता है: "अस्सलाम अलैकुम व रहमतुल्लाही व बरकातुहु", तो उसके लिए तीस नेकियाँ लिखी जाती हैं, और इसी तरह जवाब देने वाले के लिए भी पुण्य (अज्र) होता है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं। वह तुम्हें कयामत के दिन जरूर इकट्ठा करेगा जिसमें कोई संदेह नहीं है। और अल्लाह से बढ़कर बात में सच्चा और कौन हो सकता है? (87)}। अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं} मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है। उनके कथन {ज़रूर इकट्ठा करेगा} में 'लाम' कसम (शपथ) का लाम है; यह उन लोगों के बारे में उतरा जो पुनरुत्थान (क़यामत) में संदेह करते थे, इसलिए अल्लाह तआला ने अपनी ही कसम खाई। हर वह लाम जिसके बाद 'नून' मुशद्दद (दोहरा नून) आता है, वह (2) कसम का लाम है। इसका अर्थ है: [वह तुम्हें ज़रूर इकट्ठा करेगा] मृत्यु में और ज़मीन के नीचे कयामत के दिन तक। कुछ ने कहा: "इला" (तक) भाषण में एक कड़ी है, इसका अर्थ है: वह तुम्हें कयामत के दिन इकट्ठा करेगा (3)। कयामत को कयामत इसलिए कहा जाता है; क्योंकि लोग उस दिन संसार के पालनहार, जो महान और शक्तिशाली है, के सामने खड़े होंगे; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {क्या वे लोग यह नहीं सोचते कि वे उठाए जाएँगे (4) एक बड़े दिन के लिए (5) जिस दिन लोग संसार के पालनहार के सामने खड़े होंगे?} [अल-मुतफ़्फ़िफीन: 4-6]। यह भी कहा गया है: इसे कयामत का दिन इसलिए कहा जाता है; क्योंकि लोग अपनी कब्रों से उठकर उसकी ओर खड़े होंगे; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {जिस दिन वे कब्रों से तेज़ी से निकलेंगे} [अल-मआरिज: 43] (4)। "क़ियामाह" का मूल अक्षर 'वाव' है।

(1) अल-सुनन अल-कुबरा (10097), और इसे अहमद (19948), अबू दाऊद (5195) और तिरमिज़ी (2689) ने भी निकाला है और कहा: यह हदीस हसन सहीह है। (2) (द), (ज़) और (म) में: 'फ़हुवा' है, और जो यहाँ दिया गया है वह (ज़) से है। (3) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/373, और कोष्ठक में दी गई सामग्री उसी से है। (4) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास 1/478।

حصین رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہم نبی کریم ﷺ کے پاس تھے کہ ایک شخص آیا اور سلام کیا، اس نے کہا: السلام علیکم، تو رسول اللہ ﷺ نے اس کا جواب دیا اور فرمایا: "دس"، پھر وہ بیٹھ گیا۔ پھر ایک دوسرا شخص آیا اور سلام کیا، اس نے کہا: السلام علیکم ورحمۃ اللہ، تو رسول اللہ ﷺ نے اس کا جواب دیا اور فرمایا: "بیس"، پھر وہ بیٹھ گیا۔ پھر ایک اور شخص آیا اور کہا: السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ، تو رسول اللہ ﷺ نے اس کا جواب دیا اور فرمایا: "تیس" (۱)۔ اور یہ خبر تفصیل کے ساتھ آئی ہے، وہ یہ کہ جس نے اپنے مسلمان بھائی سے کہا: "سلام علیکم"، تو اس کے لیے دس نیکیاں لکھی جاتی ہیں۔ اگر اس نے کہا: "السلام علیکم ورحمۃ اللہ"، تو اس کے لیے بیس نیکیاں لکھی جاتی ہیں۔ اگر اس نے کہا: "السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ"، تو اس کے لیے تیس نیکیاں لکھی جاتی ہیں، اور اسی طرح جواب دینے والے کے لیے بھی اجر ہے۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اللہ، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ تم سب کو قیامت کے دن ضرور جمع کرے گا جس میں کوئی شک نہیں، اور اللہ سے زیادہ بات میں سچا کون ہو سکتا ہے؟ (۸۷)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اللہ، اس کے سوا کوئی معبود نہیں﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ اور اس کے قول ﴿ضرور تم سب کو جمع کرے گا﴾ میں 'لام' قسم کا لام ہے؛ یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے دوبارہ جی اٹھنے میں شک کیا، تو اللہ تعالیٰ نے اپنی ذات کی قسم کھائی۔ اور ہر وہ لام جس کے بعد نون مشدد ہو، وہ (۲) قسم کا لام ہوتا ہے۔ اور اس کے معنی ہیں: [وہ تم سب کو ضرور جمع کرے گا] موت کی حالت میں اور زمین کے نیچے قیامت کے دن تک۔ اور بعض نے کہا: "إلی" کلام میں صلہ ہے، اس کے معنی ہیں: وہ تمہیں قیامت کے دن ضرور جمع کرے گا (۳)۔ اور قیامت کو قیامت اس لیے کہا جاتا ہے؛ کیونکہ اس میں لوگ رب العالمین جل وعز کے سامنے کھڑے ہوں

گے؛ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا یہ لوگ گمان نہیں کرتے کہ وہ ایک بڑے دن کے لیے اٹھائے جائیں گے (۴) جس دن سب لوگ رب العالمین کے سامنے کھڑے ہوں گے؟﴾ [المطففین: ۴-۶]۔ اور کہا گیا ہے: اسے قیامت کا دن کہا گیا ہے؛ کیونکہ لوگ اپنی قبروں سے اٹھ کر اس کی طرف کھڑے ہوں گے؛ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جس دن وہ قبروں سے تیزی سے نکلیں گے﴾ [المعارج: ۴۳] (۴) اور لفظ «قیامہ» کی اصل واؤ ہے۔

(۱) السنن الکبری (۱۰۰۹۷)، اور اسے احمد (۱۹۹۴۸)، ابوداؤد (۵۱۹۵) اور ترمذی (۲۶۸۹) نے بھی روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: 'فہو' ہے، اور جو یہاں ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۱/۳۷۳، اور جو اس سے پہلے بریکٹ میں تھا وہ اسی سے ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱/۴۷۸۔

Surah An-Nisa: Verses 87 - 88 503

﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا﴾ (And who is more truthful than Allah in statement) It is in the accusative of clarification (tamyiz), and the meaning is: there is no one more truthful than Allah. Hamza and al-Kisa'i recited it: «وَمَنْ أَزْدَقُ» (wa man azdaqu) with the letter Zayn (1). The rest recited it with the letter Sad, and its origin is Sad, but because of the proximity of their points of articulation, Zayn was placed in its stead (2).

Allah Almighty's saying: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُم بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَن تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِيلاً (٨٨)﴾ (What is [the matter] with you that you are [divided into] two groups about the hypocrites while Allah has made them fall back [into error and disbelief] for what they earned? Do you wish to guide him whom Allah has sent astray? And he whom Allah sends astray - never will you find for him a way.)

His saying: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ﴾ means: two differing groups. Muslim (3) narrated from Zaid bin Thabit: that the Prophet ﷺ went out to Uhud, and some people who were with him returned. The companions of the Prophet ﷺ were divided into two groups regarding them; some said: we will kill them. Others said: no. So it was revealed: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ﴾.

At-Tirmidhi narrated it and added: and he said: "It is Taybah (pure/pleasant)", and he said: "It expels the foul (4) just as fire expels the dross of iron." He said: a good and authentic (hasan sahih) hadith (5). Al-Bukhari said (6): "It is Taybah, it expels the foul just as fire expels the dross of silver."

The hypocrites meant here are: Abdullah bin Ubayy and his companions, who deserted the Messenger of Allah ﷺ on the day of Uhud, and returned with their army after having set out, as mentioned previously in "Al-Imran" (7).

Ibn Abbas said: They were a people in Makkah who believed but abandoned the migration (Hijrah) (8). Ad-Dahhak said: and they said:

---

(1) i.e., by giving the Sad a trace of the Zayn (Ishmam), as in at-Taysir p.97. Ibn Mujahid said in as-Sab'ah p.106: It is pronounced between Sad and Zayn, and the script does not capture it precisely. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/373. (3) In his Sahih (2776), and it is also narrated by Ahmad (21599), and al-Bukhari (1884). (4) In (Zh): the dross (al-khabath). (5) Sunan at-Tirmidhi (3028). In Sahih al-Bukhari (1884): "It expels men

as it expels..." (6) In his Sahih (4050). (7) 5/372. (8) Recorded by at-Tabari 7/283 in detail.

सूरह अन-निसा: आयत 87 - 88 503

﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا﴾ (और अल्लाह से अधिक सच बोलने वाला कौन है?) यह बयान के आधार पर नसब (accusative) है, और इसका अर्थ है: अल्लाह से अधिक सच्चा कोई नहीं है। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे ज़ाय (1) के साथ «وَمَنْ أَزْدَقُ» (व मन अज़दक़ु पढ़ा है। बाकी लोगों ने स्वाद (Sad) के साथ पढ़ा, और इसकी मूल ध्वनि स्वाद ही है, लेकिन उनके उच्चारण स्थान (मखरज) की निकटता के कारण स्वाद की जगह ज़ाय रखा गया है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُم بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَن تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِيلاً (٨٨)﴾ (तुम्हें क्या हो गया है कि तुम मुनाफ़िकों के बारे में दो समूहों में बँट गए हो, जबकि अल्लाह ने उन्हें उनके कर्मों के कारण औंधा कर दिया है? क्या तुम उसे रास्ता दिखाना चाहते हो जिसे अल्लाह ने भटका दिया है? और जिसे अल्लाह भटका दे, उसके लिए तुम कोई रास्ता नहीं पाओगे।)

अल्लाह का कथन: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ﴾ अर्थात: दो अलग-अलग समूह। मुस्लिम (3) ने ज़ैद बिन साबित से रिवायत की है: कि नबी ﷺ उहुद की ओर निकले, तो उनके साथ रहने वाले कुछ लोग वापस लौट आए। नबी ﷺ के साथियों के उनके बारे में दो समूह हो गए; कुछ ने कहा: हम उन्हें मार डालेंगे। और कुछ ने कहा: नहीं। तब यह आयत उतरी: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ﴾।

और इसे तिर्मिज़ी ने भी निकाला है और अधिक जोड़ा: और कहा: "यह तयबा (पवित्र) है", और कहा: "यह गंदगी (4) को वैसे ही निकाल देता है जैसे आग लोहे के मैल को निकाल देती है।" उन्होंने कहा: यह हसन सहीह हदीस है (5)। और बुखारी ने कहा (6): "यह तयबा है, गंदगी को वैसे ही निकाल देता है जैसे आग चाँदी के मैल को निकाल देती है।"

यहाँ मुनाफ़िकों से मुराद है: अब्दुल्ला बिन उबई और उसके साथी, जिन्होंने उहुद के दिन अल्लाह के रसूल ﷺ का साथ छोड़ दिया था, और निकलने के बाद अपनी सेना के साथ लौट आए थे, जैसा कि पहले "आल-इमरान" (7) में उल्लेख किया गया है।

इब्न अब्बास ने कहा: वे मक्का के ऐसे लोग थे जो ईमान लाए थे लेकिन हिजरत (प्रवास) छोड़ दी थी (8)। अद-दह्हाक ने कहा: और उन्होंने कहा:

(1) अर्थात: स्वाद में ज़ाय की गूँज (इशमाम) के साथ, जैसा कि 'अत-तयसीर' पृ. 97 में है। इब्न मुजाहिद ने 'अस-सबआ' पृ. 106 में कहा: इसका उच्चारण स्वाद और ज़ाय के बीच किया जाता है, और लिपि इसे ठीक से नियंत्रित नहीं करती है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/373. (3) अपनी सहीह (2776) में, और यह अहमद (21599) और बुखारी (1884) के पास भी है। (4) (ज़) में: अल-खबथ (मैल)। (5) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3028)। और सहीह बुखारी (1884) में "यह पुरुषों को वैसे ही निकाल देता है जैसे..." (6) अपनी सहीह (4050) में। (7) 5/372. (8) अत-तबरी ने 7/283 में विस्तार से उद्धृत किया है।

سورة النساء: آیات ۸۷ - ۸۸ ۵۰۳

﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا﴾ (اور اللہ سے بڑھ کر بات میں سچا کون ہے) یہ بیان کی بنا پر نصب ہے، اور معنی یہ ہے: اللہ سے بڑھ کر سچا کوئی نہیں۔ حمزہ اور کسائی نے اسے زائی (1) کے ساتھ «وَمَنْ أَزْدَقُ» پڑھا ہے۔ باقیوں نے صاد کے ساتھ پڑھا ہے، اور اس کی اصل صاد ہی ہے، سوائے اس کے کہ ان کے مخرج کے قریب ہونے کی وجہ سے اس کی جگہ زائی رکھ دی گئی ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُم بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَن تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِيلاً (۸۸)﴾ (تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم منافقوں کے بارے میں دو گروہ ہو رہے ہو حالانکہ اللہ نے انہیں ان کے کرتوتوں کی وجہ سے اوندھا کر دیا، کیا تم چاہتے ہو کہ اسے راہ دکھاؤ جسے اللہ نے گمراہ کر دیا، اور جسے اللہ گمراہ کر دے تو اس کے لیے ہرگز کوئی راہ نہ پاؤ گے)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ﴾ یعنی: دو مختلف گروہ۔ مسلم (3) نے زید بن ثابت سے روایت کیا ہے: کہ نبی ﷺ احد کی طرف نکلے، تو ان کے ساتھ رہنے والے کچھ لوگ واپس لوٹ آئے، تو نبی ﷺ کے صحابہ ان کے بارے میں دو گروہ ہو گئے؛ بعض نے کہا: ہم انہیں قتل کریں گے۔ اور بعض نے کہا: نہیں، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ﴾۔

اور اسے ترمذی نے بھی روایت کیا ہے اور اضافہ کیا: اور کہا: «یہ طیبہ (پاکیزہ) ہے»، اور کہا: «یہ خبیث (4) کو اس طرح نکال پھینکتی ہے جیسے آگ لوہے کی میل کچیل کو نکال دیتی ہے»۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (5)۔ اور بخاری نے کہا (6): «یہ طیبہ ہے، میل کچیل کو اس طرح دور کرتی ہے جیسے آگ چاندی کی میل کو دور کرتی ہے»۔

اور یہاں منافقین سے مراد ہے: عبداللہ بن ابی اور اس کے ساتھی، جنہوں نے احد کے دن رسول اللہ ﷺ کا ساتھ چھوڑ دیا تھا، اور نکلنے کے بعد اپنے لشکر کے ساتھ واپس آگئے تھے، جیسا کہ پہلے «آل عمران» (7) میں گزر چکا ہے۔

ابن عباس نے کہا: یہ مکہ کے وہ لوگ ہیں جو ایمان لائے اور ہجرت چھوڑ دی (8)، ضحاک نے کہا: اور انہوں نے کہا:

---

(1) یعنی: صاد میں زائی کی بو (اشمام) کے ساتھ، جیسا کہ التیسیر ص ۹۷ میں ہے، ابن مجاہد نے السبعہ ص ۱۰۶ میں کہا: اس کا تلفظ صاد اور زائی کے درمیان کیا جاتا ہے، اور تحریر میں اس کی کوئی علامت نہیں۔ (2) تفسیر ابی اللیث ۱ / ۳۷۳۔ (3) اپنی صحیح (۲۷۷۶) میں، اور یہ احمد (۲۱۵۹۹) اور بخاری (۱۸۸۴) کے ہاں بھی ہے۔ (4) (ظ) میں: الخبث (میل)۔ (5) سنن ترمذی (۳۰۲۸)۔ اور صحیح بخاری (۱۸۸۴) میں «یہ مردوں کو اس طرح نکال دیتی ہے جیسے...» (6) اپنی صحیح (۴۰۵۰) میں۔ (7) ۵ / ۳۷۲۔ (8) طبری نے ۷ / ۲۸۳ میں تفصیل سے ذکر کیا ہے۔

504 Surah An-Nisa: Verse 88

If Muhammad ﷺ prevails - then we have known [him], and if our people prevail, it is dearer to us. Thus the Muslims became two groups concerning them; a group supporting them, and a group disassociating from them. So Allah, the Mighty and Majestic, said: {What is [the matter] with you [that you are] two groups concerning the hypocrites} (1).

Abu Salama bin Abdur-Rahman narrated from his father that it was revealed concerning a people who came to Medina and showed Islam. They were afflicted by the epidemic and fever of Medina, and they were weakened. So they left Medina and were met by a group of the Prophet's ﷺ companions, who asked, "Why did you return?" They said, "We were afflicted by the epidemic of Medina and we found it unhealthy"(2). They said, "Do you not have an example in the Messenger of Allah ﷺ?" Some of them said, "They have committed hypocrisy," and others said, "They have not committed hypocrisy; they are Muslims." Then Allah, the Mighty and Majestic, revealed: {What is [the matter] with you [that you are] two groups concerning the hypocrites while Allah has caused them to regress because of what they earned} the verse (3). [Mujahid said regarding this verse: They are a people who left Mecca] until they came to Medina claiming to be emigrants (Muhajireen), then they apostatized after that. They asked the Messenger of Allah ﷺ for permission to go to Mecca to bring some of their goods to trade. The believers disagreed about them; some said, "They are hypocrites," and others said, "They are believers." So Allah Almighty clarified their hypocrisy, revealed this verse, and ordered their killing (4).

I say: These two opinions are supported by the context of the end of the verse, in the words of Allah Almighty: {until they emigrate} (5). The first opinion is more accurately narrated, and it is the choice of al-Bukhari, Muslim, and at-Tirmidhi (6).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/478, and al-Tabari recorded it similarly 7/285. (2) It is said: I "ijtawaitu" the land if you disliked staying in it, even if you were in luxury. Al-Nihaya (jwa). (3) Recorded by Ahmad (1667), and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 160. Its chain includes Muhammad bin Ishaq. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/7: It contains Ibn Ishaq, who is a mudallis, and Abu Salama did not hear from his father. (4) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 161-162. What is between brackets is from him, and it is in Tafsir Mujahid 1/168, and al-Tabari recorded it at length 7/282. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/88. (6) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/468-469.

५०४ सूरह अन-निसा: आयत ८८

अगर मुहम्मद ﷺ विजयी होते हैं - तो हमने [उन्हें] जान लिया है, और अगर हमारे लोग विजयी होते हैं, तो यह हमें अधिक प्रिय है। इस प्रकार मुसलमानों के उनके बारे में दो समूह बन गए; एक समूह उनका समर्थन कर रहा था, और एक समूह उनसे नाता तोड़ रहा था। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तुम्हें क्या हुआ है कि तुम मुनाफिकों (पाखंडियों) के बारे में दो समूहों में बँट गए हो} (१)।

अबू सलमा बिन अब्दुर-रहमान ने अपने पिता से वर्णन किया कि यह उन लोगों के बारे में अवतरित हुई जो मदीना आए और इस्लाम प्रकट किया। वे मदीना की महामारी और बुखार की चपेट में आ गए, और वे कमजोर हो गए। इसलिए वे मदीना से निकल गए और नबी ﷺ के कुछ साथियों से मिले, जिन्होंने पूछा, "तुम वापस क्यों आ गए?" उन्होंने कहा, "हम मदीना की महामारी की चपेट में आ गए और हमें वहां का वातावरण रास नहीं आया"(२)। उन्होंने कहा, "क्या तुम्हारे लिए अल्लाह के रसूल ﷺ में कोई उदाहरण नहीं है?" उनमें से कुछ ने कहा, "उन्होंने पाखंड किया है," और अन्य ने कहा, "उन्होंने पाखंड नहीं किया है; वे मुसलमान हैं।" तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {तुम्हें क्या हुआ है कि तुम पाखंडियों के बारे में दो समूहों में बँट गए हो जबकि अल्लाह ने उनके कर्मों के कारण उन्हें उल्टा फेर दिया है} आयत (३)। [मुजाहिद ने इस आयत के बारे में कहा: वे वे लोग हैं जो मक्का से निकले थे] जब तक कि वे मदीना नहीं आ गए यह दावा करते हुए कि वे मुहाजिर (प्रवासी) हैं, फिर उसके बाद वे धर्मत्यागी हो गए। उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से मक्का जाने की अनुमति मांगी ताकि वे अपने व्यापार का कुछ सामान ला सकें। उनके बारे में ईमान वाले आपस में असहमत हो गए; कोई कह रहा था, "वे मुनाफिक हैं," और कोई कह रहा था, "वे मोमिन (विश्वासी) हैं।" तो अल्लाह तआला ने उनके पाखंड को स्पष्ट किया, यह आयत अवतरित की, और उन्हें मारने का आदेश दिया (४)।

मैंने कहा: ये दोनों राय आयत के अंत के संदर्भ से पुष्ट होती हैं, अल्लाह तआला के शब्दों में: {जब तक कि वे हिजरत (प्रवास) न करें} (५)। पहली राय अधिक सटीक रूप से वर्णित है, और यह बुखारी, मुस्लिम और तिरमिज़ी (६) की पसंद है।

(१) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा १/४७८, और अल-तबारी ने इसे इसी तरह ७/२८५ में उद्धृत किया है। (२) कहा जाता है: "इजतवैतु" भूमि यदि आप उसमें रहना नापसंद करते हैं, भले ही आप विलासिता में हों। अल-निहाया (जवा)। (३) अहमद (१६६७) द्वारा उद्धृत, और अल-वाहिदी द्वारा

अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. १६० में। इसकी श्रृंखला में मुहम्मद बिन इसहाक शामिल है। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाद ७/७ में कहा: इसमें इब्न इसहाक है, जो एक मुदल्लिस है, और अबू सलमा ने अपने पिता से नहीं सुना। (४) अस्बाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृ. १६१-१६२। कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उन्हीं से है, और यह तफसीर मुजाहिद १/१६८ में है, और अल-तबारी ने इसे विस्तार से ७/२८२ में उद्धृत किया है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/८८। (६) देखें अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा १/४६८-४६९।

۵۰۴ سورة النساء: آیت ۸۸

اگر محمد ﷺ غالب آ گئے تو ہم نے [انہیں] پہچان لیا، اور اگر ہماری قوم غالب آ گئی تو وہ ہمیں زیادہ محبوب ہے۔ پس مسلمان ان کے بارے میں دو گروہ بن گئے؛ ایک گروہ ان سے دوستی رکھتا تھا، اور ایک گروہ ان سے بیزاری کا اظہار کرتا تھا۔ تو اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿ فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ ﴾ {تمہیں کیا ہوا ہے کہ منافقوں کے بارے میں دو گروہ ہو رہے ہو} (۱)۔

اور ابو سلمہ بن عبد الرحمن نے اپنے والد سے ذکر کیا کہ: یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو مدینہ آئے اور اسلام ظاہر کیا، پھر انہیں مدینہ کی وبا اور بخار نے آ لیا، تو وہ سست پڑ گئے، اور مدینہ سے نکل گئے۔ نبی ﷺ کے صحابہ کی ایک جماعت نے ان کا استقبال کیا اور پوچھا: تمہیں کیا ہوا کہ تم واپس جا رہے ہو؟ انہوں نے کہا: ہمیں مدینہ کی وبا نے آ لیا اور ہمیں وہ جگہ راس نہ آئی(۲)۔ انہوں نے کہا: کیا تمہارے لیے رسول اللہ ﷺ میں کوئی نمونہ نہیں ہے؟ بعض نے کہا: انہوں نے منافقت کی ہے۔ اور بعض نے کہا: انہوں نے منافقت نہیں کی، وہ مسلمان ہیں۔ تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿ فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُم بِمَا كَسَبُوا ﴾ آیت (۳)۔ [اور مجاہد نے اس آیت کے بارے میں کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو مکہ سے نکلے] یہاں تک کہ مدینہ آئے اور دعویٰ کیا کہ وہ مہاجر ہیں، پھر اس کے بعد وہ مرتد ہو گئے۔ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے مکہ جانے کی اجازت مانگی تاکہ اپنا کچھ تجارتی سامان لے آئیں، تو ان کے بارے میں مومنوں میں اختلاف ہو گیا۔ ایک کہنے والا کہتا: وہ منافق ہیں، اور دوسرا کہتا: وہ مومن ہیں۔ پس اللہ تعالیٰ نے ان کا نفاق بیان کر دیا، اور یہ آیت نازل فرمائی، اور انہیں قتل کرنے کا حکم دیا (۴)۔

میں نے کہا: یہ دونوں قول آیت کے آخری سیاق سے تقویت پاتے ہیں، یعنی اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿ حَتَّى يُهَاجِرُوا ﴾ {جب تک کہ وہ ہجرت نہ کر لیں} (۵)۔ اور پہلا قول نقل کے لحاظ سے زیادہ صحیح ہے، اور یہی بخاری، مسلم اور ترمذی (۶) کا اختیار کردہ موقف ہے۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴۷۸/۱ ، اور طبری نے اسی کی مثل روایت کیا ہے ۲۸۵/۷۔ (۲) کہا جاتا ہے: "اجتويت البلد" جب آپ وہاں رہنا ناپسند کریں، اگرچہ آپ نعمت میں ہوں۔ النہایہ (جوا)۔ (۳) اسے احمد (۱۶۶۷) نے، اور واحدی نے اسباب النزول ص ۱۶۰ میں روایت کیا ہے، اور اس کی اسناد میں محمد بن اسحاق ہے، ہیثمی نے مجمع الزوائد ۷/۷ میں کہا: اس میں ابن اسحاق ہے، جو مدلس ہے، اور ابو سلمہ نے اپنے والد سے نہیں سنا۔ (۴) اسباب النزول للواحدی ص ۱۶۱ - ۱۶۲ ، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ۱۶۸/۱ میں ہے، اور طبری نے اسے ۲۸۲/۷ میں تفصیلاً روایت کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۸۸/۲ ۔ (۶) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۴۶۸/۱ - ۴۶۹ ۔

Surah An-Nisa: Verse 88 505

And "fi'atayn" (two groups) is in the accusative case (mansub) as a 'hal' (circumstantial adverbial), just as one says: "What is the matter with you standing?" narrated from al-Akhfash (1). The Kufans said: it is the predicate (khabar) of "ma lakum" (what is the matter with you), like the predicate of 'kana' and 'zannantu', and they allowed the inclusion of the definite article (alif and lam) in it (2). Al-Farra' related: "arkasahum" and "rakasahum", meaning: He returned them to disbelief and inverted them (3); this was also said by al-Nadr bin Shumayl and al-Kisa'i (4). Al-raks and al-naks mean: turning a thing upside down, or returning its beginning to its end, and 'al-markoos' means 'al-mankoos' (inverted) (5). In the reading (qira'ah) of Abdullah and Ubayy (may Allah be pleased with them): "And Allah rakasahum" (6). Ibn Rawahah said: They were overturned into a dark fitna (trial), like the darkness of the night followed by fitan (trials) (7). Meaning: they were inverted. And so-and-so 'irtakasa' (relapsed) into a matter from which he had escaped. And 'al-Rakusiyyah' are a people between the Christians and the Sabaeans. And 'al-rakis' is the bull in the center of the threshing floor, and the oxen are around it during threshing (8). {Do you want to guide him whom Allah has sent astray?} meaning: guide him to reward, by having them judged according to the ruling of believers (9). {you will never find a way for him} meaning: a path to guidance, righteousness, and the pursuit of evidence. And in this...

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' by him, 1/451. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 1/478 - 479. The meaning is: 'fi'atayn' is in the accusative because of what 'ma lakum' implies of a verb. The estimation is: What was the matter with you, you were two groups, or you became [two groups]. 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/88. (3) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Farra' 1/281. (4) Narrated from them by Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/89. (5) See 'Mujmal al-Lughah' 2/397, 3/884, and 'Tafsir al-Razi' 10/219. (6) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Farra' 1/281, and 'Tafsir al-Tabari' 7/281. (7) See 'Al-Bahr al-Muhit' 3/311. (8) 'Mujmal al-Lughah' 2/397. 'Al-Rakusiyyah' is mentioned in the hadith of 'Adiy bin Hatim (may Allah be pleased with him) in Ahmad (18259), where the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said to him: "Are you not from the Rakusiyyah?". Ibn al-A'rabi said, as in 'al-Lisan' (rks): This is a description of Christians, and it is not Arabized. (9) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 1/479.

सूरह अन-निसा: आयत 88 505

और "फिअतैन" (दो समूह) 'हाल' (परिस्थितिजन्य क्रियाविशेषण) के रूप में मन्सूब (नसब) है, जैसा कि कहा जाता है: "तुम्हें क्या हुआ कि तुम खड़े हो?" अल-अखफ़श से वर्णित (1)। कूफ़ियों ने कहा: यह "मा लकुम" (तुम्हें क्या हुआ) की 'ख़बर' (विधेय) है, जैसे 'काना' और 'ज़न्नतु' की ख़बर, और उन्होंने इसमें 'अलिफ़-लाम' (निश्चित उपपद) के प्रवेश की अनुमति दी (2)। अल-फ़र्रा ने "अर्कसहुम" और "रकसहुम" का वर्णन किया है, जिसका अर्थ है: अल्लाह ने उन्हें कुफ़्र (अविश्वास) की ओर लौटा दिया और उन्हें पलट दिया (3); यह अन-नद्र बिन शुमैल और अल-किसाई ने भी कहा है (4)। 'अल-रक्स' और 'अल-नक्स' का अर्थ है: किसी चीज़ को सिर के बल उल्टा कर देना, या उसके आदि को अंत पर लौटा देना, और 'अल-मरकूस' का अर्थ है 'अल-मनकूस' (उल्टा हुआ) (5)। अब्दुल्ला और उबैय (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के पाठ (क़िरात) में है: "और अल्लाह ने उन्हें रक्स (पलट) दिया" (6)। इब्न रवाहा ने कहा: वे एक अंधकारमय फ़ितने (परीक्षा) में पलट गए, जैसे रात का अंधेरा जिसके बाद कई फ़ितने आते हैं (7)। अर्थात्: वे उलट दिए गए। और "इरतकसा फुलां" (अमुक व्यक्ति फिर से फंस गया) उस मामले में जिससे वह बच निकला था। और 'अल-राकूसिया' ईसाइयों और साबईन के बीच के लोग हैं। और 'अल-राकिस' खलिहान के बीच में खड़ा बैल है, और मड़ाई के समय बैल उसके चारों ओर होते हैं (8)। {क्या तुम उसे मार्गदर्शन देना चाहते हो जिसे अल्लाह ने भटका दिया है?} अर्थात्: उसे इनाम की ओर निर्देशित करना, इस आधार पर कि उनके लिए मोमिनों (विश्वासियों) के फैसले के अनुसार फैसला किया जाए (9)। {तो तुम उसके लिए कभी कोई रास्ता नहीं पाओगे} अर्थात्: हिदायत (मार्गदर्शन), भलाई और दलील की तलाश का कोई रास्ता। और इसमें...

(1) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरान' 1/451 में। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' 1/478 - 479। आशय यह है कि: "फिअतैन" उस क्रिया के कारण मन्सूब है जो "मा लकुम" में निहित है। अनुमान यह है: तुम्हें क्या हुआ था कि तुम दो समूह थे, या तुम हो गए। 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/88। (3) अल-फ़र्रा द्वारा 'मआनी अल-क़ुरान' 1/281। (4) इसे इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/89 में उन दोनों से उद्धृत किया है। (5) देखिए 'मुजमल अल-लुग़ह' 2/397, 3/884, और 'तफ़्सीर अल-राज़ी' 10/219। (6) अल-फ़र्रा द्वारा 'मआनी अल-क़ुरान' 1/281, और 'तफ़्सीर अल-तबरी' 7/281। (7) देखिए 'अल-बहर अल-मुहीत' 3/311। (8) 'मुजमल अल-लुग़ह' 2/397। 'अल-राकूसिया' का उल्लेख अहमद (18259) में अदी बिन हातिम (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस में आया है, जहाँ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे

कहा: "क्या तुम राकूसिया में से नहीं हो?" इब्न अल-अरबी ने कहा, जैसा कि 'अल-लिसान' (रक्स) में है: यह ईसाइयों का एक गुण है, और इसका अरबीकरण नहीं हुआ है। (9) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' 1/479।

سورہ النساء: آیت 88 505

اور «فِئَتَيْنِ» حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: «مَالَكَ قائماً؟» (تمہیں کیا ہوا کہ تم کھڑے ہو؟)، یہ اخفش سے منقول ہے(1)۔ کوفیوں نے کہا: یہ «ما لكم» کی خبر ہے، جیسے 'كان' اور 'ظننتُ' کی خبر ہوتی ہے، اور انہوں نے اس میں الف لام (ال) داخل کرنا جائز قرار دیا ہے(2)۔ فراء نے «أَرْكَسهم» اور «رَكَسَهُم» نقل کیا ہے، یعنی: انہیں کفر کی طرف لوٹا دیا اور انہیں اوندھا کر دیا(3)؛ یہی بات نضر بن شمیل اور کسائی نے بھی کہی ہے(4)۔ الرَّكْس اور النَّكْس کے معنی ہیں: کسی چیز کو سر کے بل الٹ دینا، یا اس کے اول کو اس کے آخر پر لوٹا دینا، اور المركوس کے معنی ہیں المنكوس (اوندھا کیا ہوا)(5)۔ عبد اللہ اور ابی (رضی اللہ عنہما) کی قرات میں ہے: «والله رَكَسَهم»(6)۔ ابن رواحہ نے کہا: أَرْكَسوا في فِتْنَةٍ مُظلمةٍ كسَوَادِ اللـيلِ يَتْلُوها فِتَنْ(7) یعنی: وہ اوندھے کر دیے گئے۔ اور 'ارتكس فلان' اس معاملے میں دوبارہ جا پڑا جس سے وہ نجات پا چکا تھا۔ اور 'الرَّكُوسِيَّة' وہ قوم ہے جو نصاریٰ اور صابئین کے درمیان ہے۔ اور 'الراكس' وہ بیل ہے جو کھلیان کے بیچ میں ہوتا ہے، اور گاہنے (دایاں کرنے) کے وقت بیل اس کے گرد ہوتے ہیں(8)۔ ﴿أَتُرِيدُونَ أَن تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ﴾ یعنی: کیا تم اسے ثواب کی طرف رہنمائی کرنا چاہتے ہو، اس طرح کہ ان کے حق میں مومنوں والا حکم لگایا جائے(9)۔ ﴿فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا﴾ یعنی: ہدایت، راستی اور دلیل کی طلب کا کوئی راستہ نہیں پاؤ گے۔ اور اس میں...

(1) ان کی کتاب 'معانی القرآن' 451/1 میں۔ (2) WWW.NAFSEISLAM.COM 'إعراب القرآن' از نحاس 478/1 - 479، اور مراد یہ ہے کہ: «فئتين» اس فعل کی وجہ سے منصوب ہے جو «ما لكم» میں مضمر ہے، اور تقدیرِ عبارت یہ ہے: تمہیں کیا ہوا کہ تم دو گروہ تھے، یا ہو گئے۔ 'المحرر الوجيز' 88/2۔ (3) 'معانی القرآن' از فراء 281/1۔ (4) ابن عطیہ نے اسے ان

دونوں سے 'المحرر الوجيز' 89/2 میں نقل کیا ہے۔ (5) دیکھیے 'مجمل اللغة' 397/2، 884/3، اور 'تفسير الرازي' 219/10۔ (6) 'معانی القرآن' از فراء 281/1، اور 'تفسير الطبري' 281/7۔ (7) دیکھیے 'البحر المحيط' 311/3۔ (8) 'مجمل اللغة' 397/2، اور 'الرَّكوسية' کا ذکر عدی بن حاتم رضی اللہ عنہ کی حدیث میں احمد (18259) کے ہاں آیا ہے، جہاں رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: «أَلَسْتَ من الرَّكوسية» (کیا تم رکوسیہ میں سے نہیں ہو؟)۔ ابن الاعرابی نے کہا جیسا کہ 'اللسان' (رکس) میں ہے: یہ نصاریٰ کی ایک صفت ہے، اور اس کا معرب نہیں بنایا گیا۔ (9) 'إعراب القرآن' از نحاس 479/1۔

506 Surah An-Nisa: Verses 88 - 90

A refutation of the Qadariyyah and others who claim they create their own guidance, as previously mentioned (1).

The Almighty's saying: {They wish you would disbelieve as they disbelieved so you would be alike. So do not take from among them allies until they emigrate in the cause of Allah. But if they turn away, then seize them and kill them wherever you find them and take not from among them any ally or helper (89) Except for those who take refuge with a people between yourselves and whom is a treaty or those who come to you, their hearts strained at [the prospect of] fighting you or fighting their own people. And if Allah had willed, He could have given them power over you, and they would have fought you. So if they remove themselves from you and do not fight you and offer you peace, then Allah has not made for you a cause [for fighting] against them (90)}

In it are five issues: First: The Almighty's saying: {They wish you would disbelieve}, meaning: they desired that you be like them (2) in disbelief and hypocrisy, equal in law (3). So Allah Almighty commanded disavowal of them, saying: {So do not take from among them allies until they emigrate}, just as He, the Exalted, said: {you have no guardianship over them until they emigrate} [Al-Anfal: 72]. And emigration (Hijrah) is of types: among them is the Hijrah to Medina to support the Prophet ﷺ, and this was obligatory at the beginning of Islam, until he said: "There is no Hijrah after the Conquest (of Mecca)" (4). Likewise, the migration of the hypocrites with the Prophet ﷺ in battles, and the migration of those who embraced Islam in the Abode of War (Dar al-Harb), for it is obligatory. And the Muslim's emigration from what Allah has forbidden him, as he ﷺ said: "The Muhajir (emigrant) is the one who leaves (hajar) what Allah has forbidden him" (5). And these two types of migration are still established today. And the boycotting of the people of disobedience until they return; as a discipline for them, so they are not spoken to nor...

(1) 1 / 230. (2) In (D) and (Z): for them. (3) Thus in the copies: "shar'un" (equal/alike), and perhaps the standard should be: "shar'an", and the meaning is as Abu Hayyan mentioned in Al-Bahr 3/314: They wished for your disbelief and for you to be with them in one way/law in what they are in of misguidance, and following the religion of the ancestors. End. And in Al-Qamus (Shar'a): "and people in this are 'shar'un'", and with a vowel, meaning: equal. (4) Narrated by Ahmad (1991), Al-Bukhari (2783), and Muslim (1353) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

(5) Narrated by Ahmad (6515), and Al-Bukhari (10) from the hadith of Abdullah ibn Amr, may Allah be pleased with them both.

506 सूरह अन-निसा: आयतें 88 - 90

कदरिया और अन्य लोगों का खंडन, जो अपनी हिदायत खुद पैदा करने का दावा करते हैं, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (1)।

अल्लाह ताला का कथन: {वे चाहते हैं कि तुम भी वैसे ही काफिर हो जाओ जैसे वे काफिर हुए, ताकि तुम सब एक समान हो जाओ। अतः उनमें से किसी को अपना मित्र न बनाओ जब तक कि वे अल्लाह की राह में हिजरत (प्रवास) न करें। फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो उन्हें पकड़ो और जहाँ कहीं उन्हें पाओ, उन्हें कत्ल करो; और उनमें से किसी को अपना मित्र और सहायक न बनाओ (89) सिवाय उन लोगों के जो उस कौम से जा मिलें जिनके और तुम्हारे बीच कोई संधि (समझौता) है, या जो तुम्हारे पास इस हाल में आएँ कि उनके दिल तुमसे लड़ने या अपनी कौम से लड़ने से कतरा रहे हों। और यदि अल्लाह चाहता तो उन्हें तुम पर हावी कर देता, फिर वे तुमसे ज़रूर लड़ते। अतः यदि वे तुमसे अलग रहें और तुमसे न लड़ें और तुम्हारी ओर सुलह का हाथ बढ़ाएं तो अल्लाह ने तुम्हारे लिए उनके विरुद्ध (लड़ने का) कोई रास्ता नहीं रखा है (90)}

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह ताला का कथन: {वे चाहते हैं कि तुम भी काफ़िर हो जाओ}, अर्थात: उन्होंने चाहा कि तुम कुफ़्र और निफ़ाक़ में उनके जैसे (2) हो जाओ, कानून में बराबर (3)। अतः अल्लाह ताला ने उनसे विमुख होने का आदेश दिया और कहा: {अतः उनमें से किसी को मित्र न बनाओ जब तक कि वे हिजरत न करें}, जैसा कि अल्लाह ताला ने कहा: {तुम्हारा उनकी विलायत (संरक्षण) से कोई सरोकार नहीं जब तक कि वे हिजरत न करें} [अल-अनफाल: 72]। और हिजरत कई प्रकार की है: उनमें से नबी ﷺ की सहायता के लिए मदीना की ओर हिजरत है, और इस्लाम के आरम्भ में यह अनिवार्य थी, यहाँ तक कि आपने फ़रमाया: "फतह (मक्का की विजय) के बाद कोई हिजरत नहीं है" (4)। इसी तरह युद्धों में नबी ﷺ के साथ मुनाफ़िकों का प्रवास, और दारुल हर्ब (युद्ध क्षेत्र) में इस्लाम स्वीकार करने वालों का प्रवास, क्योंकि यह अनिवार्य है। और मुसलमान का उन चीज़ों को छोड़ देना जिन्हें अल्लाह ने उस पर हराम किया है, जैसा कि नबी ﷺ ने फरमाया: "मुहाजिर वह है जो उन चीज़ों को छोड़ दे जिन्हें अल्लाह ने हराम किया है" (5)। और ये दो प्रकार की हिजरतें आज भी कायम हैं। और गुनाहगारों का बहिष्कार जब तक वे वापस न आ जाएँ उनके अनुशासन के लिए, ताकि उनसे न तो बात की जाए और न ही...

(1) 1 / 230. (2) (द) और (ज़) में: 'उनके लिए'। (3) प्रतियों में इसी तरह है: "शर्उन" (बराबर), और शायद मानक "शर्अन" होना चाहिए, और अर्थ वही है जो अबू हय्यान ने अल-बह्र 3/314 में उल्लेख किया है: वे तुम्हारे कुफ्र और उनके साथ एक ही राह (कानून) पर होने की कामना करते थे, जिस गुमराह और पूर्वजों के धर्म के पालन में वे हैं। समाप्त। और अल-क़ामूस (शर'अ) में है: "और लोग इसमें 'शर्उन' (बराबर) हैं", और हरक़त के साथ, अर्थात: समान। (4) इसे अहमद (1991), अल-बुखारी (2783), और मुस्लिम (1353) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से उद्धृत किया है। (5) इसे अहमद (6515), और अल-बुखारी (10) ने अब्दुल्ला इब्न अम्र रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से उद्धृत किया है।

506 سورة النساء: آیات 88 - 90

قدریہ اور دیگر ان لوگوں کی تردید جو اپنی ہدایت خود پیدا کرنے کے قائل ہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ تو چاہتے ہیں کہ جس طرح وہ خود کافر ہیں تم بھی کافر بن جاؤ تاکہ تم سب ایک جیسے ہو جاؤ، سو ان میں سے کسی کو اپنا دوست نہ بناؤ جب تک کہ وہ اللہ کی راہ میں ہجرت نہ کریں، پھر اگر وہ روگردانی کریں تو انہیں پکڑو اور جہاں کہیں پاؤ انہیں قتل کرو اور ان میں سے کسی کو اپنا دوست اور مددگار نہ بناؤ (89) سوائے ان کے جو ایسی قوم سے جا ملیں جن کے اور تمہارے درمیان معاہدہ ہے یا وہ تمہارے پاس اس حال میں آئیں کہ ان کے سینے تم سے لڑنے یا اپنی قوم سے لڑنے سے تنگ ہو رہے ہوں، اور اگر اللہ چاہتا تو انہیں تم پر مسلط کر دیتا تو وہ تم سے ضرور لڑتے، پس اگر وہ تم سے کنارہ کش رہیں اور تم سے نہ لڑیں اور تمہاری طرف صلح کا ہاتھ بڑھائیں تو اللہ نے تمہارے لیے ان پر (لڑائی کی) کوئی راہ نہیں بنائی (90)}

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ چاہتے ہیں کہ تم کافر ہو جاؤ} یعنی: انہوں نے تمنا کی کہ تم کفر اور نفاق میں ان جیسے (2) ہو جاؤ، برابر کے درجے میں (3)۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے ان سے برات کا حکم دیا اور فرمایا: {پس ان میں سے کسی کو دوست نہ بناؤ جب تک کہ وہ ہجرت نہ کریں} جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تمہارا ان کی ولایت سے کوئی تعلق نہیں جب تک کہ وہ ہجرت نہ کریں} [الانفال: 72]۔ اور ہجرت کی کئی اقسام ہیں: ان میں سے نبی ﷺ کی نصرت کے لیے مدینہ کی طرف ہجرت ہے، اور یہ اسلام کے شروع میں واجب تھی، یہاں تک کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "فتح (مکہ) کے بعد ہجرت نہیں ہے" (4)۔ اسی طرح غزوات میں منافقین کی نبی ﷺ کے ساتھ ہجرت، اور دار الحرب میں اسلام لانے والے کی ہجرت، کیونکہ یہ واجب ہے۔ اور

مسلمان کا ان چیزوں کو چھوڑ دینا جو اللہ نے اس پر حرام کی ہیں، جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "مہاجر وہ ہے جو ان چیزوں کو چھوڑ دے جن سے اللہ نے منع کیا ہے" (5)۔ اور یہ دونوں ہجرتیں اب بھی ثابت ہیں۔ اور اہل معاصی (گناہ گاروں) کو چھوڑ دینا یہاں تک کہ وہ رجوع کر لیں؛ ان کی تادیب کے لیے، پس نہ ان سے کلام کیا جائے اور نہ...

(1) 1 / 230۔ (2) (د) اور (ز) میں: 'ان کے لیے'۔ (3) نسخوں میں اسی طرح ہے: "شَرْعٌ" (برابر)، اور شاید درست "شَرْعاً" ہو، اور معنی وہی ہے جو ابو حیان نے البحر 3/314 میں ذکر کیا ہے: وہ تمہارے کفر اور ان کے ساتھ ایک ہی طریقے (شریعت) پر ہونے کی تمنا رکھتے تھے اس گمراہی اور آباؤ اجداد کے دین کی پیروی میں جس پر وہ ہیں۔ ختم۔ اور القاموس (شرع) میں ہے: "اور لوگ اس معاملے میں 'شَرْعٌ' (برابر) ہیں"، اور اسے متحرک بھی پڑھا جاتا ہے، یعنی: برابر۔ (4) اسے احمد (1991)، بخاری (2783)، اور مسلم (1353) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) اسے احمد (6515) اور بخاری (10) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

...they mix until they repent, as the Prophet ﷺ did with Ka'b and his two companions(1). "But if they turn away, then seize them and kill them" (Quran 4:89). He says: If they turn away from monotheism and migration, then capture them and kill them. "Wherever you find them" is general regarding locations, whether in a non-sacred area (hill) or a sacred one (haram). And Allah knows best. Then He made exceptions, which are: The second: He said: "Except those who join..." (Quran 4:90) meaning: they connect with them, and enter among them through neighborliness and alliance(2); the meaning is: do not kill a people between whom and those among you there is a covenant, for they are bound by their covenant. Then the covenants were abrogated, so this was abrogated(3). This is the opinion of Mujahid, Ibn Zaid, and others(4), and it is the most correct thing said regarding the meaning of the verse. Abu Ubaidah(5) said: "yasiloon" means they attribute lineage, and from it is the saying of Al-A'sha(6): When she relates her lineage, she said: Are you Bakr bin Wa'il? While Bakr has insulted her and noses are bleeding. He means: when she attributes her lineage. Al-Mahdawi said: The scholars rejected it; because lineage does not prevent fighting and killing the disbelievers. Al-Nahhas(8) said: This is a great error; because it implies that Allah Almighty prohibited anyone from fighting...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Narrated by Ahmad (15789), Al-Bukhari (4418), and Muslim (2769) from the hadith of Ka'b bin Malik, may Allah be pleased with him, and a piece of it was previously mentioned in 4/72. (2) In (D) and (M): and they enter among them through neighborliness and alliance, and what is established is from (Z) and (Zha), which is consistent with what is in Al-Waseet 2/92, and the speech is from it. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/470. (4) Al-Nahhas mentioned it from them in Al-Nasikh wa Al-Mansukh 2/214, and Al-Tabari narrated it 7/298 - 300 from Ikrimah, Al-Hasan, Qatadah, and Ibn Zaid. (5) In (D) and (Z): Abu Ubayd said, and in (M) he said Abu Ubayd, and what is established is from (Zha), which is consistent with what is in Al-Muharrar Al-Wajiz 2/90, and the speech is from it, and the saying of Abu Ubaidah is in Majaz Al-Qur'an 1/136. (6) In his Diwan, p. 131. (7) In (M): to Bakr. (8) In Al-Nasikh wa Al-Mansukh 2/214, and what will come between brackets is from it.

सूरह अन-निसा: आयत 89 - 90 507

...वे तब तक मिलते-जुलते रहते हैं जब तक वे पश्चाताप न कर लें, जैसा कि पैगंबर ﷺ ने काब और उनके दो साथियों के साथ किया था(1)। "किन्तु यदि वे मुँह फेर लें, तो उन्हें पकड़ो और जहाँ कहीं उन्हें पाओ, उन्हें कत्ल कर दो" (कुरान 4:89)। वह कहते हैं: यदि वे एकेश्वरवाद और हिजरत से विमुख हो जाएँ तो उन्हें बंदी बना लो और उन्हें मार डालो। "जहाँ कहीं भी तुम उन्हें पाओ" स्थानों के संबंध में सामान्य है, चाहे वह गैर-पवित्र क्षेत्र (हिल) में हो या पवित्र क्षेत्र (हरम) में। और अल्लाह बेहतर जानता है। फिर उसने अपवाद बताए, जो ये हैं: दूसरा: उसने कहा: "सिवाय उनके जो मिलते हैं..." (कुरान 4:90) अर्थात: वे उनके साथ जुड़ते हैं, और पड़ोस और गठबंधन(2) के माध्यम से उनके बीच प्रवेश करते हैं; अर्थ यह है: उन लोगों को न मारें जिनके बीच और आपके बीच के लोगों के बीच एक अनुबंध है, क्योंकि वे अपने अनुबंध से बंधे हैं। फिर अनुबंधों को निरस्त कर दिया गया, इसलिए इसे भी निरस्त कर दिया गया(3)। यह मुजाहिद, इब्न ज़ैद और अन्य(4) की राय है, और यह आयत के अर्थ के बारे में कही गई सबसे सही बात है। अबू उबैदा(5) ने कहा: "यासिलून" का अर्थ है वे वंश का श्रेय देते हैं, और उसी से अल-आशा(6) का कथन है: "जब वह अपना वंश बताती है, तो उसने कहा: क्या तुम बक्र बिन वायल हो? जबकि बक्र ने उसका अपमान किया है और नाकों से खून बह रहा है।" उनका अर्थ है: जब वह अपना वंश बताती है। अल-महदवी ने कहा: विद्वानों ने इसे अस्वीकार कर दिया; क्योंकि वंश काफिरों से लड़ने और उन्हें मारने से नहीं रोकता है। अल-नहस(8) ने कहा: यह एक बड़ी गलती है; क्योंकि इसका मतलब यह है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने किसी को भी लड़ने से मना किया है...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अहमद (15789), अल-बुखारी (4418), और मुस्लिम (2769) द्वारा काब बिन मलिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित, और इसका एक अंश पहले 4/72 में उल्लेख किया गया था। (2) (D) और (M) में: और वे पड़ोस और गठबंधन से उनके बीच प्रवेश करते हैं, और जो स्थापित है वह (Z) और (Zha) से है, जो अल-वसीत 2/92 में जो कुछ है उसके अनुरूप है, और भाषण उसी से है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/470। (4) अल-नहस ने अल-नासिह व अल-मंसूख 2/214 में उनके बारे में इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने इसे 7/298 - 300 में इकरीमा, अल-हसन, कतादा और इब्न ज़ैद से वर्णित किया है। (5) (D) और (Z) में: अबू उबैद ने कहा, और (M) में उन्होंने अबू उबैद कहा, और जो स्थापित है वह (Zha) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज

2/90 में जो कुछ है उसके अनुरूप है, और भाषण उसी से है, और अबू उबैदा का कथन मजाज अल-कुरान 1/136 में है। (6) उनके दीवान में, पृष्ठ 131। (7) (M) में: बक्र के लिए। (8) अल-नासिह व अल-मंसूख 2/214 में, और जो कुछ कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है।

سورة النساء: الآيتان 89 - 90 507

...ملتے جلتے رہیں یہاں تک کہ وہ توبہ کر لیں، جیسا کہ نبی ﷺ نے کعب اور ان کے دو ساتھیوں کے ساتھ کیا تھا(1)۔ ﴿فَإِن تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ﴾ (القرآن 4:89) یعنی: اگر وہ توحید اور ہجرت سے منہ پھیر لیں تو انہیں گرفتار کر لو اور قتل کر دو۔ ﴿حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ﴾ جگہوں کے بارے میں عام ہے، خواہ وہ غیر حرم (حل) میں ہوں یا حرم میں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ پھر اس نے استثناء کیا اور وہ یہ ہیں: دوسری: فرمایا: ﴿إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ﴾ (القرآن 4:90) یعنی: وہ ان سے جا ملتے ہیں، اور ہمسائیگی اور حلیف بننے کے ذریعے ان کے درمیان داخل ہوتے ہیں(2)؛ مطلب یہ ہے کہ ایسی قوم کو قتل نہ کرو جن کے اور تمہارے درمیان کے لوگوں کے درمیان معاہدہ ہو، کیونکہ وہ اپنے عہد پر قائم ہیں۔ پھر معاہدے منسوخ کر دیے گئے تو یہ (حکم) بھی منسوخ ہو گیا(3)۔ یہ مجاہد، ابن زید اور دیگر کا قول ہے(4)، اور یہ آیت کے معنی میں کہی گئی سب سے صحیح بات ہے۔ ابو عبیدہ(5) نے کہا: 'یصلون' کا مطلب ہے وہ اپنی نسبت (شجرہ نسب) بتاتے ہیں، اور اسی سے اعشیٰ کا قول ہے(6): "جب وہ اپنا نسب بیان کرتی ہے تو کہتی ہے کہ کیا (میں) بکر بن وائل (ہوں)؟ حالانکہ بکر نے اسے گالیاں دیں اور ناکیں خون آلود ہو گئیں۔" ان کی مراد ہے: جب وہ اپنا نسب بیان کرے۔ المهدوی نے کہا: علماء نے اس کا انکار کیا ہے؛ کیونکہ نسب کافروں سے لڑنے اور انہیں قتل کرنے سے نہیں روکتا۔ اور النحاس(8) نے کہا: یہ بہت بڑی غلطی ہے؛ کیونکہ یہ اس طرف لے جاتا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے کسی کے لڑنے کو ممنوع قرار دیا ہے...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) اسے احمد (15789)، بخاری (4418) اور مسلم (2769) نے کعب بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا ایک حصہ 4/ 72 میں گزر چکا ہے۔ (2) (د) اور (م)

میں ہے: اور وہ ہمسائیگی اور حلیف بننے کے ذریعے ان کے درمیان داخل ہوتے ہیں، اور (ز) اور (ظ) سے ثابت شدہ وہ ہے جو الوسیط 2/ 92 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1/ 470 ۔ (4) النحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' 2/ 214 میں ان دونوں سے اسے ذکر کیا ہے، اور الطبری نے 7/ 298 - 300 میں عکرمہ، الحسن، قتادہ اور ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (5) (د) اور (ز) میں ہے: ابو عبید نے کہا، اور (م) میں ہے: ابو عبید نے کہا، اور (ظ) سے ثابت شدہ وہ ہے جو 'المحرر الوجیز' 2/ 90 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور ابو عبیدہ کا قول 'مجاز القرآن' 1/ 136 میں ہے۔ (6) ان کے دیوان میں ص 131 ۔ (7) (م) میں ہے: لبکر۔ (8) الناسخ والمنسوخ 2/ 214 میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

...between him and the Muslims a lineage, and the polytheists had lineages between them and the early predecessors. More ignorant than this is [the argument] that it existed and was then abrogated; because the people of interpretation (tafsir) agree that what abrogated it is [Surah] "Bara'ah" (At-Tawbah), and "Bara'ah" was only revealed after the Conquest [of Mecca], and after the wars had ceased. Al-Tabari stated a similar meaning (1).

I say: Some scholars interpreted the meaning of "affiliating" (yantasibun) as safety; that is: whoever is affiliated with the people of safety is safe if all of them are safe, not in the sense of lineage meaning kinship.

And opinions differed regarding those with whom there was a covenant between them and the Prophet ﷺ; it was said: Banu Mudlij. From Al-Hasan: There was a contract between them and Quraysh, and there was a treaty (2) between Quraysh and the Messenger of Allah ﷺ.

Ikrimah said: It was revealed regarding Hilal bin 'Uwaimar, Suraqah bin Ju'shum (3), and Jadhima bin 'Amir (4) bin 'Abd Manah (5); there was a treaty between them and the Prophet ﷺ.

It was also said: Khuza'ah. Al-Dahhak said on the authority of Ibn Abbas: He meant by the people between whom and you there is a covenant: Banu Bakr bin Zaid bin Manah; they were part of the peace and truce (6).

---

(1) Meaning: The argument that the Prophet's ﷺ fighting against the polytheists of Quraysh was after the abrogation of Allah Almighty's saying: {Except for those who take refuge with a people between whom and you there is a treaty}. See Tafsir al-Tabari 7/294. (1) In his Tafsir 7/294. (2) Ahkam al-Quran by al-Jassas 2/220, and narrated by Ibn Abi Shaybah 14/331, and Ibn Abi Hatim (5750) at length from al-Hasan from Suraqah bin Malik. (3) He is Suraqah bin Malik bin Ju'shum al-Mudliji, who followed the Messenger of Allah ﷺ during the Hijra. He embraced Islam on the day of the Conquest. See Jamharat Ansab al-Arab p. 187, and al-Isabah 4/127. (4) In the manuscripts: "Khuzayma bin 'Amir", and the confirmed version is the correct one. See Tafsir al-Tabari 7/293, which includes the narration of Ikrimah's report, and Jamharat Ansab al-Arab p. 187. The report was narrated by Ibn Abi Hatim (5757) via Ikrimah from Ibn Abbas. (5) It appeared in the manuscripts, Tafsir al-Tabari, and Tafsir Ibn Abi Hatim as: "Ibn Abd Manaf", and the confirmed version is from Jamharat Ansab al-

Arab p. 187. Jadhima here is a name of a tribe, not a name of a man, and they are Banu 'Amir bin 'Abd Manah bin Kinana. As for Banu Mudlij, the people of Suraqah bin Malik, they are Banu Murrah bin 'Abd Manah bin Kinana. See Jamharat Ansab al-Arab p. 187. (6) Tafsir al-Baghawi 1/460 - 461.

...उसके और मुसलमानों के बीच एक वंश था, और बहुदेववादियों (मुशरिकों) के बीच और प्रारंभिक पूर्वजों के बीच वंश थे। इससे भी अधिक अज्ञानता [यह तर्क देना] है कि यह था और फिर निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया था; क्योंकि व्याख्या करने वाले (मुफ़स्सिर) इस बात पर सहमत हैं कि इसे निरस्त करने वाली [सूरह] 'बाराअह' (अत-तौबा) है, और 'बाराअह' केवल मक्का विजय के बाद ही अवतरित हुई थी, और युद्धों के समाप्त होने के बाद। अल-तबरी ने भी इसी तरह का अर्थ बताया है (1)।

मैंने कहा: कुछ विद्वानों ने 'संबद्ध होने' (यन्तसिबून) का अर्थ सुरक्षा लिया है; यानी: जो कोई सुरक्षा पाने वाले लोगों से संबद्ध है, वह सुरक्षित है यदि वे सभी सुरक्षित हैं, न कि वंश या रिश्तेदारी के अर्थ में।

और उन लोगों के बारे में मतभेद था जिनके और पैगंबर ﷺ के बीच एक समझौता था; कहा गया: बनू मुदलज। अल-हसन से: उनके और कुरैश के बीच एक अनुबंध था, और कुरैश और अल्लाह के रसूल ﷺ के बीच एक संधि (2) थी।

इक्रमा ने कहा: यह हिलाल बिन 'उवैमार, सुराकाह बिन जुअशुम (3), और जज़ीमाह बिन आमिर (4) बिन अब्द मनात (5) के बारे में अवतरित हुई थी; उनके और पैगंबर ﷺ के बीच एक संधि थी।

यह भी कहा गया: खुज़आह। अल-दहहाक ने इब्न अब्बास के हवाले से कहा: उन लोगों से उनका मतलब जिनके और तुम्हारे बीच एक समझौता है: बनू बक्र बिन ज़ैद बिन मनात; वे शांति और युद्धविराम (6) का हिस्सा थे।

---

(1) अर्थात्: यह तर्क कि पैगंबर ﷺ का कुरैश के मुशरिकों के विरुद्ध युद्ध अल्लाह तआला के इस कथन के निरस्त होने के बाद था: {सिवाय उन लोगों के जो ऐसी कौम से जा मिलें जिनके और तुम्हारे दरमियान कोई समझौता हो}। देखिए तफ़सीर अल-तबरी 7/294। (1) अपनी तफ़सीर 7/294 में। (2) अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास 2/220 द्वारा, और इब्न अबी शयबाह 14/331 द्वारा उद्धृत, और इब्न अबी हातिम (5750) द्वारा विस्तार से अल-हसन से सुराकाह बिन मलिक के माध्यम से। (3) वह सुराकाह बिन मलिक बिन जुअशुम अल-मुदलजी है, जिसने हिजरत के दौरान अल्लाह के रसूल ﷺ का पीछा किया था। उसने विजय के दिन इस्लाम स्वीकार किया। देखिए जमहरात अनसाब अल-

अरब पृष्ठ 187, और अल-इसाबा 4/127। (4) प्रतियों में: "खुज़ैमा बिन आमिर", और जो पुष्ट है वही सही है। देखिए तफ़सीर अल-तबरी 7/293, जिसमें इक्रमा की रिपोर्ट का विवरण है, और जमहरात अनसाब अल-अरब पृष्ठ 187। यह रिपोर्ट इब्न अबी हातिम (5757) द्वारा इक्रमा के माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत की गई है। (5) प्रतियों, तफ़सीर अल-तबरी और तफ़सीर इब्न अबी हातिम में "इब्न अब्द मनाफ़" आया है, और जो पुष्ट है वह जमहरात अनसाब अल-अरब पृष्ठ 187 से है। जज़ीमाह यहाँ एक कबीले का नाम है, न कि किसी व्यक्ति का नाम, और वे बनू आमिर बिन अब्द मनात बिन किनाना हैं। जहाँ तक बनू मुदलज का सवाल है, जो सुराकाह बिन मलिक के लोग हैं, वे बनू मुर्रह बिन अब्द मनात बिन किनाना हैं। देखिए जमहरात अनसाब अल-अरब पृष्ठ 187। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 1 / 460 - 461।

...ان کے اور مسلمانوں کے درمیان نسب تھا، اور مشرکین کے درمیان اور سابقین اولین کے درمیان بھی انساب تھے، اور اس سے زیادہ سخت جہالت [یہ احتجاج] ہے کہ یہ (حکم) تھا، پھر منسوخ ہوگیا؛ کیونکہ اہل تاویل کا اس پر اجماع ہے کہ اس کا ناسخ «براءة» ہے، اور «براءة» تو فتح کے بعد نازل ہوئی، اور جنگوں کے منقطع ہونے کے بعد۔ طبری نے بھی یہی مفہوم بیان کیا ہے (1)۔

میں نے کہا: بعض علماء نے منسوب ہونے کا معنی امان پر محمول کیا ہے؛ یعنی: جو اہل امان سے منسوب ہو وہ مامون ہے جب ان سب کو امان حاصل ہو، نہ کہ نسب کے معنی میں جو کہ قرابت کے معنی میں ہے۔

اور ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہوا جن کے اور نبی ﷺ کے درمیان معاہدہ تھا؛ کہا گیا: بنو مدلج۔ حسن بصری سے مروی ہے: ان کے اور قریش کے درمیان ایک عقد تھا، اور قریش اور رسول اللہ ﷺ کے درمیان ایک عہد (2) تھا۔

اور عکرمہ نے کہا: یہ ہلال بن عویمر، سراقہ بن جعشم (3)، اور جذیمہ بن عامر (4) بن عبد مناۃ (5) کے بارے میں نازل ہوئی، ان کے اور نبی ﷺ کے درمیان عہد تھا۔

اور کہا گیا: خزاعہ۔ اور ضحاک نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ: اس سے وہ قوم مراد ہے جن کے اور تمہارے درمیان معاہدہ ہو: یعنی بنی بکر بن زید بن مناۃ، وہ صلح اور امن کے معاہدے (6) میں شامل تھے۔

(1) یعنی: یہ احتجاج کہ نبی ﷺ کا مشرکین قریش سے قتال اس وقت تھا جب اللہ تعالیٰ کا یہ قول منسوخ ہو چکا تھا: ﴿إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ﴾۔ دیکھئے تفسیر طبری 7 / 294۔ (1) اپنی تفسیر میں 7 / 294۔ (2) احکام القرآن للجصاص 2 / 220، اور اسے ابن ابی شیبہ 14 / 331 نے روایت کیا، اور ابن ابی حاتم نے (5750) حسن سے سراقہ بن مالک کے حوالے سے مفصلاً ذکر کیا۔ (3) اور وہ سراقہ بن مالک بن جعشم المدلجی ہیں، جنہوں نے ہجرت کے موقع پر رسول اللہ ﷺ کا تعاقب کیا تھا۔ فتح کے دن اسلام قبول کیا۔ دیکھئے جمہرة انساب العرب ص 187، اور الاصابۃ 4 / 127۔ (4) نسخوں میں ہے: خزیمہ بن عامر، اور جو ثابت ہے وہی صحیح ہے۔ دیکھئے تفسیر طبری 7 / 293، اس میں عکرمہ کی خبر کی تخریج موجود ہے، اور جمہرة انساب العرب ص 187، اور اس اثر کو ابن ابی حاتم (5757) نے عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (5) نسخوں، تفسیر طبری، اور تفسیر ابن ابی حاتم میں واقع ہوا ہے: ابن عبد مناف، اور جو ثابت ہے وہ جمہرة انساب العرب ص 187 سے ہے۔ اور جذیمہ یہاں ایک قبیلے کا نام ہے، کسی شخص کا نام نہیں، اور وہ بنو عامر بن عبد مناة بن کنانہ ہیں، جبکہ بنو مدلج جو سراقہ بن مالک کی قوم ہے وہ بنو مرہ بن عبد مناة بن کنانہ ہیں۔ دیکھئے جمہرة انساب العرب ص 187۔ (6) تفسیر البغوی 1 / 460 - 461۔

Thirdly: In this verse, there is evidence for establishing a truce between the people of war and the people of Islam, if there is a benefit for Muslims in the truce (1), according to what will be explained in "Al-Anfal" and "Bara'ah" (2), God willing.

Fourthly: His statement, the Almighty: {OR COME TO YOU WITH THEIR HEARTS STRAITENED} i.e., constricted. Labid said: It became easy and stood tall like the trunk of a lofty, bare palm tree, below which its harvesters' chests become constricted (3) That is: their chests become constricted from the height of this palm tree. From it comes 'al-hasar' in speech: which is the constriction of speech for the speaker. And 'al-hasir': one who keeps secrets (4); Jarir said (5): And indeed, the slanderers tried to catch me, but they found me tight-lipped with your secret, O Umayma, miserly (with it). And the meaning of "hasirat" is: "qad hasirat" (indeed they became constricted), so "qad" was omitted; Al-Farra said this (6). It is a circumstantial case (hal) from the hidden subject in "ja'ukum", just as you say: So-and-so came, his mind gone, i.e., his mind has indeed gone.

It was said: it is a predicate after a predicate; Al-Zajjaj said this (7). That is: they came to you, then he informed saying: "their hearts became constricted," so based on this, "hasirat" is a substitute (badal) for "ja'ukum".

---

(1) Tafsir Abi Al-Layth 1/374. (2) Verse (75) from Surah Al-Anfal, and verse (4) from Surah Bara'ah. (3) Diwan Labid p. 176, and it is in Al-Lisan (hasr) with the narration: "I turned away and stood tall," and in it also: its harvesters' chests become constricted below it. He is describing a tall palm tree, so the chest of the one cutting its fruit became constricted when he looked at its tops. And his saying: "ashalat," is from "ashala": when it goes to the plain (sahl) of the earth. Al-Lisan (sahl), and "jurramuha," from "jarama" the palm tree, i.e., he cut its fruit. Al-Lisan (jarm). (4) Al-Sahah (hasr). (5) His Diwan p. 476. (6) In Ma'ani al-Qur'an for him 1/282. (7) In Ma'ani al-Qur'an for him 2/89.

तीसरा: इस आयत में युद्धरत लोगों और इस्लाम के लोगों के बीच संधि स्थापित करने का प्रमाण है, यदि संधि में मुसलमानों के लिए कोई लाभ हो (1), जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो "अल-अनफाल" और "बराअह" (2) में इसका विवरण आएगा।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {या तुम्हारे पास ऐसे हाल में आएँ कि उनके सीने तंग हो रहे हों} यानी: संकुचित हो गए हों। लबीद ने कहा: "यह आसान हो गया और एक ऊँचे, नग्न खजूर के तने की तरह खड़ा हो गया, जिसके नीचे इसे काटने वालों के सीने तंग हो जाते हैं (3)" अर्थात: इस खजूर के पेड़ की ऊँचाई के कारण उनके सीने तंग हो जाते हैं। इसी से बोलने में "हसर" (hasr) शब्द आता है: जिसका अर्थ है बोलने वाले के लिए बोलने में कठिनाई। और "अल-हसिर" (al-hasir): वह जो रहस्य छुपा कर रखता है (4); जरीर ने कहा (5): "और वास्तव में, चुगलखोरों ने मुझे फँसाने की कोशिश की, लेकिन उन्होंने मुझे तुम्हारे रहस्य के बारे में चुप्पी साधे हुए (हसिर) पाया, ऐ उमैमा, बहुत कंजूस (रहस्य बताने में)।" और "हसिरत" (hasirat) का अर्थ है: "क़द हसिरत" (वास्तव में वे तंग हो गए), इसलिए "क़द" (qad) छिपा हुआ है; यह अल-फर्रा ने कहा है (6)। यह "जाउकुम" (वे तुम्हारे पास आए) में छिपे हुए कर्ता की स्थिति (हाल) है, जैसा कि आप कहते हैं: "अमुक व्यक्ति आया, उसकी बुद्धि चली गई," अर्थात: उसकी बुद्धि वास्तव में चली गई है।

और यह भी कहा गया है: यह खबर के बाद खबर है; यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है (7)। यानी: वे तुम्हारे पास आए, फिर उसने खबर दी और कहा: "उनके सीने तंग हो गए," तो इसके अनुसार "हसिरत" शब्द "जाउकुम" का विकल्प (बदल) होगा।

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/३७४। (2) सूरह अल-अनफाल की आयत (७५), और सूरह बराअह की आयत (४)। (3) दीवान लबीद पृष्ठ १७६, और यह अल-लिसान (हसर) में इस वर्णन के साथ है: "मैं ऊब गया और खड़ा हो गया", और इसमें यह भी है: उसके नीचे इसे काटने वालों के सीने तंग हो जाते हैं। वह एक लंबे खजूर के पेड़ का वर्णन कर रहा है, इसलिए जब उसके फल काटने वाले ने उसके ऊपरी हिस्से को देखा तो उसका सीना तंग हो गया। उसका कहना: "अशहलात" "अशहला" से है: जब वह पृथ्वी के मैदान (सहल) की ओर जाता है। अल-लिसान (सहल), और "जुर्रामुहा", खजूर के पेड़ को "जरमा" करने से है, यानी उसने उसके फल काट लिए। अल-लिसान (जर्म)। (4) अस-सिहाह

(हसर)। (5) उनका दीवान पृष्ठ ४७६। (6) उनके लिए मा'आनी अल-कुरआन १/२८२ में। (7) उनके लिए मा'आनी अल-कुरआन २/८९ में।

سورہ النساء: آیات 89 - 90 ۵۰۹

تیسرا: اس آیت میں اہل حرب اور اہل اسلام کے درمیان صلح (معاہدہ) قائم کرنے کی دلیل ہے، بشرطیکہ صلح میں مسلمانوں کا فائدہ ہو (1)، جیسا کہ انشاء اللہ تعالیٰ "الأنفال" اور "براءۃ" (2) میں اس کا بیان آئے گا۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ﴾ یعنی: (ان کے سینے) تنگ ہو گئے۔ لبید نے کہا: وہ آسان ہو گئی اور ایک بلند، ننگے کھجور کے تنے کی طرح کھڑی ہو گئی، جس کے نیچے اسے کاٹنے والوں کے سینے تنگ ہو جاتے ہیں (3) یعنی: اس کھجور کے درخت کی بلندی کی وجہ سے ان کے سینے تنگ ہو جاتے ہیں۔ اسی سے کلام میں "حَصَر" ہے: یعنی متکلم پر کلام کا تنگ ہو جانا۔ اور "الحَصِر": راز چھپانے والا (4)؛ جریر نے کہا (5): اور بیشک چغل خوروں نے مجھے پھنسانے کی کوشش کی، تو انہوں نے مجھے تمہارے راز کے بارے میں خاموش (حصر) پایا، اے امیمہ، نہایت بخیل (راز بتانے میں)۔ اور "حَصِرَتْ" کا معنی ہے: "قد حصرت" (بیشک وہ تنگ ہو گئے)، پس "قد" محذوف ہے؛ یہ فراء نے کہا ہے (6)۔ یہ "جاؤوكم" میں ضمیر مرفوع سے حال ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: فلاں آیا، اس کی عقل جاتی رہی، یعنی: اس کی عقل بیشک چلی گئی۔

اور کہا گیا ہے: یہ خبر کے بعد خبر ہے؛ یہ زجاج نے کہا ہے (7)۔ یعنی: وہ تمہارے پاس آئے، پھر اس نے خبر دی اور کہا: "ان کے سینے تنگ ہو گئے،" پس اس بنا پر "حصرت" "جاؤوكم" سے بدل ہوگا۔

(1) تفسیر ابی اللیث ٣٧٤/١ ۔ (2) سورہ انفال کی آیت (٧٥) اور سورہ براءت کی آیت (٤)۔ (3) دیوان لبید ص ١٧٦، اور یہ لسان العرب (حصر) میں اس روایت کے ساتھ ہے: "میں بیزار ہوا اور کھڑا ہو گیا"، اور اس میں یہ بھی ہے: اس کے نیچے اسے کاٹنے والوں کے سینے تنگ ہو جاتے ہیں، وہ ایک لمبے کھجور کے درخت کی صفت بیان کر رہا ہے، پس جب پھل کاٹنے والے نے اس کی چوٹیوں کو دیکھا تو اس کا سینہ تنگ ہو گیا۔ اس کا قول: "اسہلت"، "اسھل" سے ہے: جب وہ زمین کے میدان (سہل) کی طرف چلا جائے۔ لسان العرب (سہل)، اور "جرامھا"، "جرم النخل" سے ہے، یعنی اس کا پھل کاٹا۔ لسان العرب (جرم)۔ (4) الصحاح (حصر)۔ (5) دیوان ص ٤٧٦ ۔ (6) ان کی کتاب معانی القرآن ٢٨٢/١ میں۔ (7) ان کی کتاب معانی القرآن ٨٩/٢ میں۔

Surah An-Nisa: Verses 89 - 90 510

It was said: "Hasirat" (constrained) is in the genitive position as an adjective for "qawm" (a people)(1). In the reading of Ubayy: "Except those who join a people between whom and you there is a treaty, their hearts being constrained [against fighting you]"; it does not contain: "or come to you"(2). It was also said: Its estimation is: Or they come to you as men or a people whose hearts are constrained; so it is an adjective of an elided noun in the accusative case due to being a 'hal' (circumstance/state)(3). Al-Hasan read: "or they come to you, their hearts constrained (hasiratan)" in the accusative case(4) as a 'hal'(5). It is also permissible for it to be in the nominative case as a subject and predicate. And it was narrated: "or they come to you, their hearts being constrained (hasiratin)", and the nominative case is permissible(6). Muhammad ibn Yazid said: "their hearts are constrained" is an invocation against them, just as you say: "May Allah curse the disbeliever"(7). This was also stated by Al-Mubarrid(8), but some commentators weakened it, saying: This necessitates [the invocation...

(1) Based on this, "or they come to you" would be parenthetical, as stated by al-'Ukbari in al-Imla' 2/300, and he used the reading of Ubayy ibn Ka'b mentioned later as evidence. See al-Bahr 3/317. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/479, and al-Muharrar al-Wajiz 2/90; al-'Ukbari in al-Imla' attributed it to some Companions. Az-Zamakhshari mentioned it in al-Kashshaf 1/552, and Abu Hayyan in al-Bahr 3/316 as the reading of Ubayy: "between you and them is a treaty, they come to you with their hearts constrained," it does not include "or". (3) In the manuscripts: "or they come to you as men or a people whose hearts are constrained, so it is an adjective of a described noun in the accusative case of state." The confirmed text is from (m). See al-Imla' by al-'Ukbari 2/301, al-Bahr 3/317, and al-Durr al-Masun 4/66. (4) In (d), (z), and (m): 'nasb' (accusative). The confirmed text is from (z), which matches what is in I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/479, and the speech is from it. (5) It is the reading of Ya'qub from the Ten, as in al-Nashr 2/251. Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira'at al-Shadhah (The Anomalous Readings) pp. 27-28 to al-Hasan and Ya'qub. (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/479. Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira'at al-Shadhah p. 28 to al-Dahhak, without restriction. (7) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/479. (8) He is the same Muhammad ibn Yazid mentioned above. Perhaps it was an oversight by the author, may Allah have mercy on him. The previous speech is from I'rab al-Qur'an by an-Nahhas, and the upcoming speech is from al-Muharrar al-Wajiz 2/90. What will appear in brackets is from it.

यह कहा गया है: "हसिरत" (तंग हो गए) 'क़ौम' (एक जाति) के लिए एक विशेषण के रूप में कर्म कारक (genitive) की स्थिति में है(1), और उबैय के पाठ में है: "सिवाय उनके जो उन लोगों से जा मिलें जिनके और तुम्हारे बीच कोई संधि है, उनके दिल तंग हो गए [तुम्हारे खिलाफ लड़ने से]", इसमें "या तुम्हारे पास आएँ' शामिल नहीं है(2)। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ यह है: या वे तुम्हारे पास पुरुषों या ऐसे लोगों के रूप में आते हैं जिनके दिल तंग हैं; तो यह एक 'हाल' (स्थिति) होने के कारण कर्म कारक (accusative) में एक विशेषण है(3)। अल-हसन ने पढ़ा: "या वे तुम्हारे पास आएँ उनके दिल तंग होते हुए (हसिरतन)" कर्म कारक (nasb) में(4) 'हाल' के रूप में(5)। इसे उद्देश्य और विधेय के रूप में प्रथमा (nominative) विभक्ति में भी रखा जा सकता है। और यह भी उल्लेखित है: "या वे तुम्हारे पास आएँ उनके दिल तंग (हसिरातिन) होते हुए", और प्रथमा विभक्ति भी जायज़ है(6)। मुहम्मद इब्न यजीद ने कहा: "उनके दिल तंग हो गए" उनके खिलाफ एक बद्दुआ है; जैसे आप कहते हैं: "अल्लाह काफिर पर लानत करे"(7); अल-मुबर्रिद ने भी यही कहा है(8), लेकिन कुछ व्याख्याकारों ने इसे कमज़ोर माना है और कहा है: इसके लिए आवश्यक है [बद्दुआ...

(1) इस आधार पर, "या वे तुम्हारे पास आएँ' एक बीच का वाक्य होगा, जैसा कि अल-उकबारी ने अल-इमला 2/300 में कहा है, और उन्होंने सबूत के तौर पर उबैय इब्न काब के आगामी पाठ का उपयोग किया। अल-बहर 3/317 देखें। (2) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/479, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/90; अल-उकबारी ने अल-इमला में इसे कुछ साथियों के लिए जिम्मेदार ठहराया। अल-जमाखशारी ने अल-कशाफ 1/552 में इसका उल्लेख किया, और अबू हयान ने अल-बहर 3/316 में उबैय के पाठ के रूप में: "तुम्हारे और उनके बीच एक संधि है, वे तुम्हारे पास आए उनके दिल तंग हो गए", इसमें "या" शामिल नहीं है। (3) हस्तलिपियों में: "या वे तुम्हारे पास पुरुषों या ऐसे लोगों के रूप में आते हैं जिनके दिल तंग हैं, इसलिए यह स्थिति के कर्म कारक में एक वर्णित संज्ञा का विशेषण है।" पुष्टि की गई पाठ (म) से है। अल-उकबारी द्वारा अल-इमला 2/301, अल-बहर 3/317 और अद-दुर अल-मसुन 4/66 देखें। (4) (द), (ज़) और (म) में: 'नस्ब' (accusative)। पुष्ट पाठ (ज़) से है, जो अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/479 में जो है उसके अनुरूप है, और भाषण उसी से है। (5) यह दस में से याकूब का पाठ है, जैसा कि अल-नश्र 2/251 में है। इब्न खालवाय ने अल-किरात अल-शादा (विषम पाठ) पृ. 27-28 में इसे अल-हसन और याकूब के लिए जिम्मेदार ठहराया। (6) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/479, और इब्न खालवाय ने अल-

किरात अल-शादा पृ. 28 में इसे अद-दहक के लिए जिम्मेदार ठहराया, और इसे प्रतिबंधित नहीं किया। (7) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/479। (8) वह वही मुहम्मद इब्न यजीद है जिसका ऊपर उल्लेख किया गया है, शायद यह लेखक की ओर से एक चूक थी, अल्लाह उन पर दया करे। पिछला भाषण अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान से है, और आने वाला भाषण अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/90 से है। कोष्ठक के बीच जो दिखाई देगा वह उसी से है।

سورة النساء: الآيتان 89 - 90 510

اور کہا گیا ہے: «حصرت» (تنگ ہو گئے) 'قوم' کی صفت کے طور پر حالتِ جر میں ہے(1)، اور ابی بن کعب کی قرأت میں ہے: «إلا الذين يصلون إلى قوم بينكم وبينهم ميثاق حصرت صدورهم» (سوائے ان لوگوں کے جو ایسی قوم سے جا ملیں کہ تمہارے اور ان کے درمیان معاہدہ ہے، ان کے سینے [تم سے لڑنے سے] تنگ ہو گئے)، اس میں «أو جاؤوكم» (یا وہ تمہارے پاس آئیں) نہیں ہے(2)۔ اور کہا گیا: اس کی تقدیر یہ ہے: یا وہ تمہارے پاس ایسے مردوں یا ایسی قوم کی صورت میں آئیں جن کے سینے تنگ ہوں؛ پس یہ صفت ہے ایک ایسے موصوف کی جو حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے(3)۔ اور حسن نے پڑھا ہے: «أو جاءوكم حَصِرَةً صدورهم» (یا وہ تمہارے پاس آئیں درآنحالیکہ ان کے سینے تنگ ہوں) نصب کے ساتھ(4) حال ہونے کی بنا پر(5)، اور اسے مبتدا اور خبر کے طور پر رفع دینا بھی جائز ہے۔ اور مروی ہے: «أو جاؤوكم حَصِراتٍ صدورُهم»، اور رفع بھی جائز ہے(6)۔ اور محمد بن یزید نے کہا: «حصرت صدورهم» ان پر بددعا ہے؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: اللہ کافر پر لعنت کرے(7)؛ اور یہی المبرد نے بھی کہا ہے(8)، اور بعض مفسرین نے اسے ضعیف قرار دیتے ہوئے کہا ہے: یہ [بددعا کا] تقاضا کرتا ہے...

(1) اس بنا پر «أو جاؤوكم» جملہ معترضہ ہو گا، یہ بات العکبری نے الاملاء 2/300 میں کہی ہے، اور انہوں نے ابی بن کعب کی آنے والی قرأت سے اس پر استدلال کیا ہے۔ البحر 3/317 دیکھیں۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 1/479، اور المحرر الوجيز 2/90؛ العکبری نے الاملاء میں اسے بعض صحابہ کی طرف منسوب کیا، اور الزمخشری نے الکشاف 1/552 میں ذکر کیا، اور ابو حیان نے البحر 3/316 میں ابی کی قرأت کے طور پر: «بينكم وبينهم ميثاق جاؤوكم حصرت صدورهم»، اس میں «أو» نہیں ہے۔ (3) خطی نسخوں میں: «أو جاؤوكم رجال أو قوم حصرت

صدورهم فهي صفة موصوف منصوبة على الحال». اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے۔ العکبری کی الاملاء 2/301، البحر 3/317، اور الدر المصون 4/66 دیکھیں۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں: نصب، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے جو نحاس کی اعراب القرآن 1/479 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (5) یہ دس قرأتوں میں سے یعقوب کی قرأت ہے، جیسا کہ النشر 2/251 میں ہے۔ اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 27-28 میں اسے حسن اور یعقوب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 1/479، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 28 میں اسے ضحاک کی طرف منسوب کیا، اور اسے مقید نہیں کیا۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 1/479۔ (8) یہ وہی محمد بن یزید ہیں جن کا اوپر ذکر ہوا، شاید یہ مصنف رحمہ اللہ سے سہو ہوا ہو، پس گزشتہ کلام نحاس کی اعراب القرآن سے ہے، اور آنے والا کلام المحرر الوجیز 2/90 سے ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah An-Nisa: Verses 89 - 90 / 511

[Against them] that they should not fight their own people; but that is incorrect, because they are disbelievers and their people are disbelievers (1). It is answered: that its meaning is correct; thus, the absence of fighting is a source of frustration for the Muslims, and a source of humiliation for their people. It was said: "Or" means "and"; as if saying: to a people with whom you have a covenant, or they come to you (2) with chests constrained from fighting you or fighting with you, so they disliked fighting either group. It is possible that they are covenanted on that, and it is (3) a type of covenant. They said (4): we surrender and do not fight. So, it is possible that this is accepted from them in the early stages of Islam [to win their hearts] until Allah opens their hearts to piety and expands them for Islam. The first opinion is more apparent. And Allah knows best. {That they should fight you} (5) is in the position of accusative (nasb), i.e., [prevented] from (6) fighting you. Fifth: The saying of the Almighty: {And if Allah had willed, He could have given them power over you, and they would have fought you}; Allah Almighty giving the polytheists power over the believers is by enabling them for that and strengthening them, either as a punishment and vengeance when evil is spread and sins appear, or as a trial and test as the Almighty said: {And We will surely test you until We know those who strive among you [for the cause of Allah] and the patient, and We will test your affairs} [Muhammad: 31], or as a purification for sins as the Almighty said: {And that Allah may purify those who believe} [Al Imran: 141]. And it is for Allah to do what He wills, and He gives power to whom He wills over whom He wills when He wills. The aspect of arrangement and connection with what precedes, i.e.: kill the hypocrites whom you disagreed about if...

---

(1) Meaning we were commanded to say: O Allah, create enmity between the disbelievers, so in His saying: {or fight their own people} there is a negation of what the Muslims' supplication against them required. Al-Bahr 3/317. (2) In the copies: "and they came to you". What is established is from the interpretation of Al-Baghawi 1/461, and the speech is from him, and what will follow in brackets is from him. (3) In (Zha) and (Meem): "it is" (fahuwa). What is established is from (Dal) and (Zay), and it is consistent with what is in Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 1/470, and the speech is from him, and what will follow in brackets is from him. (4) In the copies: "or they said", and what is established is from Ahkam al-Qur’an. (5) In (Meem): "that they fight", and the discussion is in I'rab al-Qur’an by Al-Nahhas 1/479. (6) In (Meem): from (an).

सूरह अन-निसा: आयतें 89 - 90 / 511

[उनके विरुद्ध] कि वे अपने ही लोगों से न लड़ें; लेकिन वह गलत है, क्योंकि वे काफ़िर हैं और उनके लोग भी काफ़िर हैं (1)। उत्तर दिया गया है: कि इसका अर्थ सही है; इस प्रकार, युद्ध का न होना मुसलमानों के लिए हताशा का कारण है, और उनके लोगों के लिए अपमान का कारण है। कहा गया: "या" (अौ) का अर्थ "और" (वाव) है; मानो वह कह रहा हो: उस कौम के पास जिनके और तुम्हारे बीच कोई संधि है, या वे तुम्हारे पास आएं(2) इस हाल में कि उनके सीने तुमसे लड़ने या तुम्हारे साथ लड़ने से तंग हों, इसलिए उन्होंने दोनों समूहों से लड़ने को नापसंद किया। यह संभव है कि उन्होंने उस पर संधि की हो, और यह (3) एक प्रकार का अनुबंध है। उन्होंने कहा (4): हम आत्मसमर्पण करते हैं और नहीं लड़ते। तो, यह संभव है कि इस्लाम के शुरुआती दौर में उनसे यह स्वीकार कर लिया जाए [उनका दिल जीतने के लिए] जब तक कि अल्लाह उनके दिलों को धर्मपरायणता के लिए न खोल दे और उन्हें इस्लाम के लिए विस्तृत न कर दे। पहली राय अधिक स्पष्ट है। और अल्लाह बेहतर जानता है। {कि वे तुमसे लड़ें} (5) 'नस्ब' (accusative) की स्थिति में है, यानी: [रोका गया] तुमसे लड़ने से (6)। पांचवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि अल्लाह चाहता, तो वह उन्हें तुम पर प्रभुत्व दे देता, और वे तुमसे युद्ध करते}; सर्वशक्तिमान अल्लाह द्वारा मुशरिकों (बहुदेववादियों) को मोमिनों (ईमान वालों) पर प्रभुत्व देना उन्हें इसके लिए सक्षम करने और उन्हें मजबूत करने के माध्यम से है, या तो सजा और प्रतिशोध के रूप में जब बुराई फैलती है और पाप प्रकट होते हैं, या आज़माइश और परीक्षा के रूप में जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हम निश्चित रूप से तुम्हारी परीक्षा लेंगे यहाँ तक कि हम जान लें तुममें से जिहाद करने वालों और धैर्य रखने वालों को, और हम तुम्हारी खबरों की जाँच करेंगे} [मुहम्मद: 31], या पापों के शोधन के रूप में जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और ताकि अल्लाह उन लोगों को शुद्ध कर दे जो ईमान लाए हैं} [आल इमरान: 141]। और अल्लाह जो चाहे करने का अधिकार रखता है, और वह जिसे चाहे, जिस पर चाहे, जब चाहे प्रभुत्व दे देता है। व्यवस्था का पहलू और पूर्ववर्ती के साथ संबंध, यानी: उन मुनाफिकों (पाखंडियों) को मार डालो जिनके बारे में तुम्हारा मतभेद था यदि...

---

(1) यानी हमें यह कहने का आदेश दिया गया था: हे अल्लाह, काफिरों के बीच शत्रुता पैदा कर दे, इसलिए उनके इस कथन में: {या अपने ही लोगों से लड़ें} मुसलमानों की उनके खिलाफ की गई दुआ की आवश्यकता का निषेध है। अल-बहर 3/317। (2) प्रतियों में: "और वे तुम्हारे पास आए"। जो स्थापित है वह अल-बग़वी की व्याख्या 1/461 से है, और कथन उन्हीं का है, और जो कोष्ठक में आगे

आएगा वह उन्हीं का है। (3) (ज़ाह) और (मीम) में: "वह है"। जो (दाल) और (ज़ाय) से स्थापित है, और यह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/470 में जो है उसके अनुरूप है, और कथन उन्हीं का है, और जो कोष्ठक में आगे आएगा वह उन्हीं का है। (4) प्रतियों में: "या उन्होंने कहा", और जो स्थापित है वह अहकाम अल-कुरान से है। (5) (मीम) में: "कि वे लड़ें", और चर्चा अल-नहस द्वारा इराद अल-कुरान 1/479 में है। (6) (मीम) में: 'अन' (से)।

سورہ النساء: آیات 89 - 90 / 511

علیہم] کہ وہ اپنی قوم سے نہ لڑیں، اور یہ (قول) فاسد ہے، اس لیے کہ وہ (بھی) کافر ہیں اور ان کی قوم (بھی) کافر ہے (1)۔ اور جواب دیا گیا: کہ اس کے معنی صحیح ہیں؛ پس لڑائی کا نہ ہونا مسلمانوں کے حق میں ان کی بے بسی کا باعث ہے، اور ان کی قوم کے حق میں ان کی تذلیل ہے۔ اور کہا گیا: "او" (یا) "واؤ" (اور) کے معنی میں ہے؛ گویا وہ کہہ رہا ہے: اس قوم کی طرف جن کے اور تمہارے درمیان عہد و پیمان ہے، یا وہ تمہارے پاس آئیں (2) درآنحالیکہ ان کے سینے تم سے لڑنے یا تمہارے ساتھ مل کر لڑنے سے تنگ ہوں، پس انہوں نے دونوں گروہوں سے لڑنے کو ناپسند کیا۔ اور اس بات کا احتمال ہے کہ وہ اس پر معاہدہ کیے ہوئے ہوں، اور یہ (3) ایک قسم کا عہد ہے، اور انہوں نے کہا (4): ہم سر تسلیم خم کرتے ہیں اور نہیں لڑتے، پس ممکن ہے کہ اسلام کے اوائل میں ان سے یہ بات قبول کر لی جائے [تالیفِ قلب کے طور پر] یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ ان کے دلوں کو تقویٰ کے لیے کھول دے اور انہیں اسلام کے لیے شرحِ صدر عطا فرمائے۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے۔ واللہ اعلم۔ ﴿ أَن يُقَٰتِلُوكُمْ ﴾ (5) محلِ نصب میں ہے، یعنی: (روکا گیا) اس سے (6) کہ وہ تم سے لڑیں۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَلَوْ شَآءَ ٱللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَٰتَلُوكُمْ ﴾؛ اللہ تعالیٰ کا مشرکوں کو مومنوں پر مسلط کرنا انہیں اس پر قادر کرنے اور انہیں قوت دینے کے ذریعے ہے، یا تو سزا اور انتقام کے طور پر جب برائی عام ہو جائے اور گناہ ظاہر ہونے لگیں، اور یا پھر آزمائش اور امتحان کے طور پر جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ ٱلْمُجَٰهِدِينَ مِنكُمْ وَٱلصَّٰبِرِينَ وَنَبْلُوَا۟ أَخْبَارَكُمْ ﴾ [محمد: 31]، اور یا گناہوں کی پاکیزگی (تمحیص) کے لیے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَلِيُمَحِّصَ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ ﴾ [آل عمران: 141]۔ اور اللہ کے لیے جائز ہے کہ وہ جو چاہے کرے، اور جسے چاہے جس پر چاہے جب چاہے مسلط کر دے۔ نظم اور

ما قبل کے ساتھ ربط کی صورت یہ ہے، یعنی: ان منافقوں کو قتل کرو جن کے بارے میں تم نے اختلاف کیا تھا اگر...

---

(1) یعنی ہمیں یہ کہنے کا حکم دیا گیا: اے اللہ، کافروں کے درمیان دشمنی ڈال دے، پس اللہ کے اس قول: ﴿ أَوْ يُقَتِّلُوا قَوْمَهُمْ ﴾ میں اس چیز کی نفی ہے جس کا مسلمانوں کی ان پر بددعا نے تقاضا کیا تھا۔ البحر 3/317۔ (2) نسخوں میں ہے: "وجاؤوكم" اور جو ثابت شدہ ہے وہ تفسیر بغوی 1/461 سے ہے، اور یہ کلام ان کا ہے، اور جو آگے بریکٹ میں آئے گا وہ بھی ان کا ہے۔ (3) (ظ) اور (م) میں ہے: "فهو" اور جو ثابت شدہ ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے اور یہ وہی ہے جو ابن العربی کی احکام القرآن 1/470 کے موافق ہے، اور کلام ان کا ہے، اور جو آگے بریکٹ میں آئے گا وہ بھی ان کا ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: "أو قالوا" اور جو ثابت شدہ ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (5) (م) میں ہے: "أن يقاتلوا" اور اس کی بحث نحاس کی اعراب القرآن 1/479 میں ہے۔ (6) (م) میں ہے: "عن"۔

Surah An-Nisa: Verses 89 - 91 512

...[if they] did not (1) emigrate, unless (2) they join a people with whom you have a treaty, then they fall under what those have fallen under, so they have their judgment. Otherwise, those who come to you with hearts hesitant about fighting you or fighting their own people, then they have joined you, so do not kill them. His (Allah's) saying: "You will find others who wish to be safe from you and safe from their people. Every time they are returned to temptation, they are plunged into it. So if they do not withdraw from you, offer you peace, and restrain their hands, then seize them and kill them wherever you find them. And for those, We have given you a clear authority against them." (91) His saying: "You will find others who wish to be safe from you and safe from their people" has the same meaning as the first verse. Qatada said: It was revealed regarding a group from the people of (3) Tihamah; they sought safety from the Prophet (peace be upon him) so they could be safe with him and with their people. Mujahid said: It is regarding a group from the people of Mecca (4). Al-Suddi said: It was revealed regarding Nu'aym ibn Mas'ud; he used to seek safety from both the Muslims and the polytheists (5). Al-Hasan said: This is regarding a group of hypocrites (6). It was also said: It was revealed regarding Asad and Ghatafan; they came to Medina and embraced Islam, then returned to their lands and showed disbelief (7). His saying: "Every time they are returned to temptation, they are plunged into it." Yahya ibn Wathab and Al-A'mash read it as: "riddu" with a kasra on the 'ra'; because the origin is "rudidu", so it was assimilated, and the kasra was shifted to the 'ra' (8). "To temptation" meaning: disbelief. "Plunged into it". It was said: meaning: you will find those who show to you...

(1) In (D), (Z), and (M): except that. (2) In (M): and unless. (3) His saying: "people", is not in (M). (4) Tafsir Mujahid 1/169. (5) Al-Tabari mentioned the stated sayings 7/301 - 302. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 1/517, and Al-Wasiit 2/93. (7) Mentioned by Al-Baghawi 1/461 via Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas. (8) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/479 - 480, and Ibn Khalawayh attributed it in 'The Anomalous Readings' p. 27 to Alqamah.

सूरह अन-निसा: आयतें 89 - 91 512

...[यदि वे] हिजरत न करें (1), सिवाय इसके(2) कि वे उन लोगों से मिल जाएं जिनके साथ तुम्हारा समझौता है, तो वे उन्हीं के हुक्म में शामिल हो जाएंगे। और वे लोग जो तुम्हारे पास इस हाल में आते हैं कि उनके दिल तुमसे लड़ने या अपनी कौम से लड़ने से तंग हैं, तो वे तुममें शामिल हो गए, अतः उन्हें कत्ल न करो। अल्लाह का फरमान है: "तुम कुछ और लोगों को पाओगे जो चाहते हैं कि तुमसे भी अमन में रहें और अपनी कौम से भी। जब कभी वे फितने (गुमराही) की तरफ लौटाए जाते हैं, तो उसमें औंधे गिर पड़ते हैं। अतः यदि वे तुमसे अलग न रहें, तुम्हारी ओर सुलह (का संदेश) न भेजें और अपने हाथ न रोकें, तो उन्हें पकड़ो और जहाँ कहीं उन्हें पाओ, कत्ल करो। यही वे लोग हैं जिनके विरुद्ध हमने तुम्हें स्पष्ट अधिकार दिया है।" (91) उसका फरमान: "तुम कुछ और लोगों को पाओगे जो चाहते हैं कि तुमसे भी अमन में रहें और अपनी कौम से भी" इसका अर्थ वही है जो पहली आयत का है। कतादा ने कहा: यह तिहामा (3) के कुछ लोगों के बारे में उतरी थी; उन्होंने नबी ﷺ से अमन माँगा था ताकि वे उनके पास और अपनी कौम के पास सुरक्षित रह सकें। मुजाहिद ने कहा: यह मक्का के कुछ लोगों के बारे में है (4)। सुद्दी ने कहा: यह नुऐम बिन मसूद के बारे में उतरी थी; वह मुसलमानों और मुशरिकों दोनों से अमन में रहता था (5)। हसन ने कहा: यह मुनाफिकों (पाखंडियों) के एक समूह के बारे में है (6)। और कहा गया: यह असद और गतफ़ान के बारे में उतरी थी; वे मदीना आए और इस्लाम स्वीकार किया, फिर अपने घरों को लौट गए और कुफ्र (अविश्वास) प्रकट किया (7)। उसका फरमान: "जब कभी वे फितने की तरफ लौटाए जाते हैं, तो उसमें औंधे गिर पड़ते हैं।" यह्या बिन वत्ताब और अल-अमश ने इसे "रि़द्दु" (र के नीचे ज़ेर के साथ) पढ़ा है; क्योंकि मूल रूप "रुदिदु" था, फिर उसे मिला दिया गया और कसरा (ज़ेर) को र पर स्थानांतरित कर दिया गया (8)। "फितने की ओर" यानी: कुफ्र (अविश्वास)। "उसमें औंधे गिरा दिए गए"। और कहा गया: यानी: तुम उन्हें पाओगे जो तुम्हारे सामने प्रकट करते हैं...

(1) (द), (ज़) और (म) में: सिवाय इसके कि। (2) (म) में: और सिवाय। (3) उसका कहना: 'अहल' (लोग), (म) में नहीं है। (4) तफसीर मुजाहिद 1/169। (5) तबरी ने इन कथनों का उल्लेख 7/301 - 302 में किया है। (6) अल-नुकत वल-उयून 1/517, और अल-वसीत 2/93। (7) अल-बगवी ने इसे कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से 1/461 में वर्णित किया है। (8) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/479 - 480, और इब्न खालवैह ने इसे 'शाल कलेक्टेड रीडिंग्स' पृष्ठ 27 पर अलकामा की ओर मनसूफ किया है।

سورة النساء: آیات 89 - 91 512

...[اگر وہ] ہجرت نہ کریں (1)، سوائے اس کے (2) کہ وہ ایسے لوگوں سے جا ملیں جن کے اور تمہارے درمیان معاہدہ ہے، تو وہ ان میں شامل ہو جائیں گے جن میں وہ شامل ہوئے، پس ان کا حکم وہی ہے، اور علاوہ ان کے جو تمہارے پاس آئے اس حال میں کہ ان کے سینے تم سے لڑنے یا اپنی قوم سے لڑنے سے تنگ ہو گئے تھے، تو وہ تم میں داخل ہو گئے، پس انہیں قتل نہ کرو۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "تم کچھ اور لوگوں کو پاؤ گے جو چاہتے ہیں کہ تم سے بھی امن میں رہیں اور اپنی قوم سے بھی۔ جب کبھی وہ فتنے کی طرف لوٹائے جاتے ہیں تو اس میں اوندھے گرا دیے جاتے ہیں۔ پس اگر وہ تم سے کنارہ کشی نہ کریں، تمہاری طرف صلح (کا پیغام) نہ ڈالیں اور اپنے ہاتھ نہ روکیں، تو انہیں پکڑو اور جہاں کہیں انہیں پاؤ قتل کرو۔ یہی وہ لوگ ہیں جن کے خلاف ہم نے تمہیں واضح حجت (اختیار) دی ہے۔" (91) اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تم کچھ اور لوگوں کو پاؤ گے جو چاہتے ہیں کہ تم سے الف امن میں رہیں اور اپنی قوم سے بھی" اس کا معنی وہی ہے جو پہلی آیت کا ہے؛ قتادہ نے کہا: یہ اہل (3) تہامہ کی ایک قوم کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے نبی ﷺ سے امان طلب کی تھی تاکہ وہ آپ کے پاس اور اپنی قوم کے پاس امن سے رہ سکیں۔ مجاہد نے کہا: یہ اہل مکہ کی ایک قوم کے بارے میں ہے (4)۔ اور سدی نے کہا: یہ نعیم بن مسعود کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ مسلمانوں اور مشرکوں دونوں سے امن چاہتا تھا (5)۔ اور حسن نے کہا: یہ منافقوں کی ایک جماعت کے بارے میں ہے (6)۔ اور کہا گیا: یہ اسد اور غطفان کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ مدینہ آئے اور اسلام لائے، پھر اپنے گھروں کو لوٹ گئے اور کفر کا اظہار کیا (7)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "جب کبھی وہ فتنے کی طرف لوٹائے جاتے ہیں تو اس میں اوندھے گرا دیے جاتے ہیں" یحییٰ بن وثاب اور اعمش نے اسے "رِدُّو" (را کے کسرہ یعنی زیر کے ساتھ) پڑھا ہے؛

کیونکہ اصل "رُدِدُوا" تھا، پھر ادغام کیا گیا اور کسرہ کو را پر منتقل کر دیا گیا (8)۔ "فتنے کی طرف" یعنی: کفر۔ "اس میں اوندھے گرا دیے گئے"۔ اور کہا گیا: یعنی: تم ان لوگوں کو پاؤ گے جو تمہارے سامنے ظاہر کرتے ہیں...

(1) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: إلا أن (مگر یہ کہ)۔ (2) (م) میں ہے: وإلا (اور سوائے)۔ (3) اس کا قول: 'اہل'، (م) میں نہیں ہے۔ (4) تفسیر مجاہد 169/1۔ (5) طبری نے مذکورہ اقوال 301/7 - 302 میں نقل کیے ہیں۔ (6) النکت والعیون 517/1، اور الوسیط 93/2۔ (7) اسے بغوی نے 461/1 میں کلبی کے طریق سے، ابوصالح سے، ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ (8) اعراب القرآن للنحاس 479/1 - 480، اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قرأتوں میں صفحہ 27 پر علقمہ کی طرف منسوب کیا ہے۔

513 Surah An-Nisa: Verse 91

...peace to feel secure from you, and whenever an opportunity for fitnah (mischief) arose for them, they were with its people against you. And the meaning of {they were plunged back into it [urkisu fiha]}, meaning: they went back on their covenant which they had made(1). And it was said: meaning: if they were called to polytheism (shirk), they returned and went back to it(2).

The sixth part of Tafsir al-Qurtubi is completed, and it is followed by the seventh part, and its beginning is the interpretation of the Almighty's saying from Surah An-Nisa:

{And it is not for a believer to kill a believer except by mistake}

[Watermark: Nafs-e-Islam] [Watermark: WWW.NAFSEISLAM.COM]

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/89. (2) Tafsir al-Baghawi 1/461.

५१३ सूरह अन-निसा: आयत ९१

...सुलह ताकि वे आपसे सुरक्षित महसूस करें, और जब भी उनके सामने फ़ितना (उपद्रव) का अवसर आया, वे उसके लोगों के साथ आपके विरुद्ध हो गए। और {उन्हें उसी में झोंक दिया गया [अुरकिसू फ़ीहा]} का अर्थ है, अर्थात: वे अपने उस वादे से मुकर गए जो उन्होंने किया था(१)। और कहा गया है: अर्थात: यदि उन्हें शिर्क(बहुदेववाद) की ओर बुलाया जाता, तो वे उसी की ओर लौट जाते(२)।

तफ़सीर अल-कुर्तुबी का छठा भाग समाप्त हुआ, और इसके बाद सातवाँ भाग है, और उसकी शुरुआत सूरह अन-निसा से अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या है:

{और किसी मोमिन के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह किसी मोमिन की हत्या करे, सिवाय इसके कि गलती से हो जाए}

[वॉटरमार्क नफ़्स-ए-इस्लाम] [वॉटरमार्क WWW.NAFSEISLAM.COM]

---

(१) मा'नी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज ८९/२। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४६१/१।

...صلح تاکہ وہ تم سے امن میں رہیں، اور جب کبھی انہیں فتنے کا موقع ملتا تو وہ اس کے لوگوں کے ساتھ تمہارے خلاف ہو جاتے۔ اور {أُرْكِسُوا فِيهَا} (وہ اس میں اوندھے کر دیے گئے) کا مطلب ہے، یعنی: وہ اپنے اس عہد سے پھر گئے جو انہوں نے کیا تھا(۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ: یعنی: جب انہیں شرک کی طرف بلایا گیا تو وہ پلٹ گئے اور اسی کی طرف لوٹ گئے(۲)۔

تفسیر قرطبی کا چھٹا حصہ مکمل ہوا، اور اس کے بعد ساتواں حصہ ہے، اور اس کی ابتدا سورہ النساء سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر ہے:

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَن يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً﴾ (اور کسی مومن کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ کسی مومن کو قتل کرے سوائے اس کے کہ غلطی سے ہو جائے)

[واٹرمارک: نفسِ اسلام] [واٹرمارک: WWW.NAFSEISLAM.COM]

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۸۹/۲۔ (۲) تفسیر البغوی ۴۶۱/۱۔

515 Index of the Sixth Part Index of the Sixth Part - Interpretation of Surah An-Nisa - The Almighty's saying: "O mankind, fear your Lord, who created you from one soul..." [1] ..... 6 - The Almighty's saying: "And give to the orphans their properties and do not substitute the defective for the good..." [2] ..... 17 - The Almighty's saying: "And if you fear that you will not deal justly with the orphan girls, then marry those that please you of women, two or three or four..." [3] ..... 23 - The Almighty's saying: "And give the women their [bridal] due graciously..." [4] ..... 43 - The Almighty's saying: "And do not give the weak-minded your property, which Allah has made a means of support for you..." [5] ..... 50 - The Almighty's saying: "And test the orphans until they reach the age of marriage; then if you perceive in them sound judgement, release their property to them and do not consume it..." [6] ..... 60 - The Almighty's saying: "For men is a share of what the parents and close relatives leave..." [7] ..... 78 - The Almighty's saying: "And when relatives and orphans and the needy are present at the division, give them something out of it and speak to them words of appropriate kindness." [8] ..... 81 - The Almighty's saying: "And let those who would fear [for their own] if they left behind weak offspring, fear Allah and speak words of appropriate justice." [9] ..... 86 - The Almighty's saying: "Indeed, those who devour the property of orphans unjustly..." [10] ..... 90 - The Almighty's saying: "Allah instructs you concerning your children: for the male, what is equal to the share of two females..." [11-14] ..... 93 - The Almighty's saying: "Those who commit unlawful sexual intercourse from among your women - bring against them four witnesses from among you..." [15] ..... 136 - The Almighty's saying: "And the two who commit it among you, punish them both..." [16] ..... 141 - The Almighty's saying: "The repentance accepted by Allah is only for those who do wrong in ignorance and then repent soon after..." [17-18] ..... 149 - The Almighty's saying: "O you who have believed, it is not lawful for you to inherit women by compulsion..." [19] ..... 154 - The Almighty's saying: "And if you want to replace one wife with another and you have given one of them a great amount [of gold], do not take [back] from it anything..." [20-21] ..... 162 - The Almighty's saying: "And do not marry those [women] whom your fathers married..." [22] ..... 170 - The Almighty's saying: "Prohibited to you [for marriage] are your mothers, your daughters, your sisters, your father's sisters..." [23] ..... 173 - The Almighty's saying: "And [also prohibited are] married women except those your right hands possess..." [24] ..... 198 - The Almighty's saying: "And whoever among you cannot afford to marry free believing women, then [let him marry] from those whom your right hands possess of believing slave girls..." [25] ..... 225 - The Almighty's saying: "Allah wants to make clear to you

[the lawful from the unlawful] and guide you to the [good] practices of those before you and to accept your repentance. And Allah is Knowing and Wise." [26] 243

515 छठे पारे की अनुक्रमणिका छठे पारे की अनुक्रमणिका - सूरह अन-निसा की व्याख्या - अल्लाह तआला का फरमान: "हे लोगो! अपने उस पालनहार से डरो जिसने तुम्हें एक ही जान से पैदा किया..." [1] ..... 6 - अल्लाह तआला का फरमान: "और अनाथों को उनके माल दे दो और अच्छी चीज़ के बदले बुरी चीज़ न लो..." [2] ..... 17 - अल्लाह तआला का फरमान: "और यदि तुम्हें डर हो कि तुम अनाथों के साथ न्याय न कर सकोगे तो तुम अपनी पसंद की औरतों में से दो-दो, तीन-तीन और चार-चार से विवाह कर लो..." [3] ..... 23 - अल्लाह तआला का फरमान: "और स्त्रियों को उनके महर ख़ुशी-ख़ुशी दे दो..." [4] ..... 43 - अल्लाह तआला का फरमान: "और मूर्खों को उनके माल न दो जिन्हें अल्लाह ने तुम्हारे लिए गुज़ारे का साधन बनाया है..." [5] ..... 50 - अल्लाह तआला का फरमान: "और अनाथों की जाँच-पड़ताल करते रहो यहाँ तक कि वे निकाह की आयु को पहुँच जाएँ फिर यदि तुम उनमें सूझ-बूझ देखो तो उनके माल उन्हें सौंप दो और उसे न खाओ..." [6] ..... 60 - अल्लाह तआला का फरमान: "पुरुषों का उस माल में एक हिस्सा है जो माता-पिता और निकट संबंधियों ने छोड़ा हो..." [7] ..... 78 - अल्लाह तआला का फरमान: "और जब विरासत बाँटते समय रिश्तेदार, अनाथ और निर्धन आ जाएँ तो उन्हें भी उसमें से कुछ दे दो और उनसे भली बात कहो।" [8] ..... 81 - अल्लाह तआला का फरमान: "और चाहिए कि वे लोग डरे जो अपने पीछे असहाय संतान छोड़ते और उनके लिए डरे। अतः उन्हें अल्लाह से डरना चाहिए और सीधी बात कहनी चाहिए।" [9] ..... 86 - अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चय ही जो लोग अनाथों का माल अन्यायपूर्वक खाते हैं..." [10] ..... 90 - अल्लाह तआला का फरमान: "अल्लाह तुम्हें तुम्हारी संतान के संबंध में आदेश देता है कि एक पुरुष का हिस्सा दो स्त्रियों के हिस्से के बराबर होगा..." [11-14] ..... 93 - अल्लाह तआला का फरमान: "और तुम्हारी औरतों में से जो व्यभिचार करें उन पर अपने में से चार गवाह लाओ..." [15] ..... 136 - अल्लाह तआला का फरमान: "और तुम में से जो दो पुरुष ऐसा काम करें तो उन दोनों को सज़ा दो..." [16] ..... 141 - अल्लाह तआला का फरमान: "अल्लाह के ज़िम्मे तो बस उन्हीं लोगों की तौबा (स्वीकार करना) है जो अज्ञानतावश कोई बुरा कर्म कर बैठते हैं फिर शीघ्र ही तौबा कर लेते हैं..." [17-18] ..... 149 - अल्लाह तआला का फरमान: "हे ईमान वालो! तुम्हारे लिए वैध नहीं कि औरतों के जबरन वारिस बन बैठो..." [19] ..... 154 - अल्लाह तआला का फरमान: "और यदि तुम एक पत्नी के बदले दूसरी पत्नी करना चाहो और उनमें से एक को बहुत सा माल दे चुके हो तो उसमें से कुछ भी वापस न लो..." [20-21] ..... 162 - अल्लाह तआला का फरमान: "और उन औरतों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने विवाह किया था..." [22] ..... 170 - अल्लाह तआला का फरमान: "तुम पर हराम (वर्जित) की गई तुम्हारी

माताएँ तुम्हारी बेटियाँ, तुम्हारी बहनें, तुम्हारी फूफ़ियाँ..." [23] ..... 173 - अल्लाह तआला का फरमान: "और विवाहित स्त्रियाँ भी (हराम हैं) सिवाय उनके जो तुम्हारी मिलकियत में आ चुकी हों..." [24] ..... 198 - अल्लाह तआला का फरमान: "और तुम में से जो सामर्थ्य न रखता हो कि स्वतंत्र ईमानवाली औरतों से निकाह करे, तो वह तुम्हारी ईमानवाली दासियों से निकाह कर ले जो तुम्हारे कब्ज़े में हैं..." [25] ..... 225 - अल्लाह तआला का फरमान: "अल्लाह चाहता है कि तुम्हारे लिए (सत्य) स्पष्ट कर दे और तुम्हें उन लोगों के तरीके दिखाए जो तुमसे पहले हो चुके हैं और तुम पर दया करे। और अल्लाह सब कुछ जानने वाला और हिकमत वाला है।" [26] 243

515 فهرست الجزء السادس فهرست الجزء السادس - تفسير سورة النساء - قوله تعالى: ﴿يَاأَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ...﴾ [1] ..... ٦ - قوله تعالى: ﴿وَآتُوا الْيَتَامَى أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ...﴾ [2] ..... ١٧ - قوله تعالى: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ...﴾ [3] ..... ٢٣ - قوله تعالى: ﴿وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً...﴾ [4] ..... ٤٣ - قوله تعالى: ﴿وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا...﴾ [5] ..... ٥٠ - قوله تعالى: ﴿وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا...﴾ [6] ..... ٦٠ - قوله تعالى: ﴿لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ...﴾ [7] ..... ٧٨ - قوله تعالى: ﴿وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾ [8] ..... ٨١ - قوله تعالى: ﴿وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾ [9] ..... ٨٦ - قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا...﴾ [10] ..... ٩٠ - قوله تعالى: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ...﴾ [11-14] ..... ٩٣ - قوله تعالى: ﴿وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أربعَةً مِنْكُمْ...﴾ [15] ..... ١٣٦ - قوله تعالى: ﴿وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَآذُوهُمَا...﴾ [16] ..... ١٤١ - قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ...﴾ [17-18] ..... ١٤٩ - قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا...﴾ [19] ..... ١٥٤ - قوله تعالى: ﴿وَإِنْ أَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا...﴾ [20-21] ..... ١٦٢ - قوله تعالى: ﴿وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ...﴾ [22] ..... ١٧٠ - قوله تعالى: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ...﴾ [23] ..... ١٧٣ - قوله تعالى: ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ...﴾ [24] ..... ١٩٨ - قوله تعالى: ﴿وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ

فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ...﴾ [25] ..... ٢٢٥ - قوله تعالى: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ [26] ٢٤٣

516 Index of the Sixth Part

- The statement of the Almighty: "Allah intends to accept your repentance while those who follow [their] passions want you to digress [into] a great deviation." [27-28] 245
- The statement of the Almighty: "O you who have believed, do not consume one another's wealth unjustly but only [in business] by mutual consent among you..." [29] 247
- The statement of the Almighty: "And whoever does that in aggression and injustice - then We will drive him into a Fire. And that, for Allah, is [always] easy." [30] 259
- The statement of the Almighty: "If you avoid the major sins which you are forbidden, We will remove from you your lesser sins and admit you to a noble entrance [into Paradise]." [31] 261
- The statement of the Almighty: "And do not wish for that by which Allah has made some of you exceed others..." [32] 267
- The statement of the Almighty: "And for all, We have made heirs to what is left by parents and relatives..." [33] 273
- The statement of the Almighty: "Men are in charge of women by [right of] what Allah has given one over the other..." [34] 278
- The statement of the Almighty: "And if you fear dissension between the two, send an arbitrator from his family and an arbitrator from her family. If they both desire reconciliation, Allah will cause it between them..." [35] 289
- The statement of the Almighty: "Worship Allah and associate nothing with Him, and to parents do good..." [36] 297
- The statement of the Almighty: "Those who are stingy and enjoin upon [other] people stinginess and conceal what Allah has given them of His bounty; and We have prepared for the disbelievers a humiliating punishment." [37] 318
- The statement of the Almighty: "And [also] those who spend their wealth to be seen by the people and believe not in Allah nor in the Last Day. And he to whom Satan is a companion - then evil is he as a companion." [38] 319
- The statement of the Almighty: "And what [harm] would it do them if they believed in Allah and the Last Day and spent out of what Allah has provided for them? And Allah is ever, about them, Knowing..." [39-40] 321

- The statement of the Almighty: "So how [will it be] when We bring from every nation a witness and we bring you, [O Muhammad], against these [people] as a witness?" [41] 325
- The statement of the Almighty: "That Day, those who disbelieved and disobeyed the Messenger will wish they could be covered by the earth, and they will not conceal from Allah a [single] statement." [42] 327
- The statement of the Almighty: "O you who have believed, do not approach prayer while you are intoxicated until you know what you are saying or [in a state of] janabah, except those passing through [a place of prayer]..." [43] 329
- The statement of the Almighty: "Have you not seen those who were given a portion of the Scripture, purchasing error [in exchange for it] and wishing you would lose the way?" [44-53] 399
- The statement of the Almighty: "Or do they envy people for what Allah has given them of His bounty? But we had already given the family of Abraham the Scripture and wisdom and conferred upon them a great kingdom..." [54-55] 415
- The statement of the Almighty: "Indeed, those who disbelieve in Our verses - We will drive them into a Fire. Every time their skins are roasted through We will replace them with other skins so they may taste the punishment..." [56-57] 419
- The statement of the Almighty: "Indeed, Allah commands you to render trusts to whom they are due and when you judge between people to judge with justice. Excellent is that which Allah instructs you. Indeed, Allah is ever Hearing and Seeing." [58] 423
- The statement of the Almighty: "O you who have believed, obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you..." [59] 428

५१६ छठे भाग की अनुक्रमणिका

- अल्लाह तआला का कथन: "और अल्लाह चाहता है कि तुम पर दया करे, जबकि वे लोग जो अपनी इच्छाओं का पालन करते हैं, चाहते हैं कि तुम (सत्य के मार्ग से) बहुत दूर भटक जाओ।" [२७-२८] २४५
- अल्लाह तआला का कथन: "हे ईमान लाने वालो! आपस में एक-दूसरे के माल गलत तरीके से न खाओ, सिवाय इसके कि तुम्हारी आपसी सहमति से कोई व्यापार हो..." [२९] २४७
- अल्लाह तआला का कथन: "और जो कोई ज़्यादती और ज़ुल्म से ऐसा करेगा, तो जल्द ही हम उसे आग में झोंक देंगे; और यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है।" [३०] २५९
- अल्लाह तआला का कथन: "यदि तुम उन बड़े गुनाहों से बचते रहोगे जिनसे तुम्हें रोका गया है, तो हम तुम्हारी छोटी बुराइयाँ दूर कर देंगे और तुम्हें सम्मानजनक स्थान (जन्नत) में प्रवेश देंगे।" [३१] २६१
- अल्लाह तआला का कथन: "और उसकी तमन्ना न करो जिसके द्वारा अल्लाह ने तुममें से किसी को किसी पर प्रधानता दी है..." [३२] २६७
- अल्लाह तआला का कथन: "और हमने हर उस माल के वारिस बना दिए हैं जिसे माता-पिता और करीबी रिश्तेदार छोड़ जाएँ.." [३३] २७३
- अल्लाह तआला का कथन: "पुरुष महिलाओं पर क़व्वाम (संरक्षक) हैं, इसलिए कि अल्लाह ने उनमें से एक को दूसरे पर प्रधानता दी है..." [३४] २७८
- अल्लाह तआला का कथन: "और यदि तुम्हें पति-पत्नी के बीच अनबन का डर हो, तो एक निर्णायक पति के परिवार से और एक निर्णायक पत्नी के परिवार से भेजो। यदि वे दोनों सुलह चाहेंगे, तो अल्लाह उनके बीच सहमति पैदा कर देगा..." [३५] २८९
- अल्लाह तआला का कथन: "और अल्लाह की इबादत करो और उसके साथ किसी को शरीक न ठहराओ, और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो..." [३६] २९७
- अल्लाह तआला का कथन: "जो लोग कंजूसी करते हैं और दूसरों को भी कंजूसी का उपदेश देते हैं और उसे छिपाते हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने अनुग्रह से दिया है; और हमने काफ़िरों (इनकार करने वालों) के लिए अपमानजनक अज़ाब तैयार कर रखा है।" [३७] ३१८

- अल्लाह तआला का कथन: "और वे लोग जो अपना माल लोगों को दिखाने के लिए खर्च करते हैं और न अल्लाह पर ईमान रखते हैं और न ही अंतिम दिन पर। और जिसका साथी शैतान हो गया, तो वह बहुत ही बुरा साथी है।" [३८] ३१९
- अल्लाह तआला का कथन: "और उनका क्या बिगड़ता यदि वे अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाते और जो अल्लाह ने उन्हें दिया है उसमें से खर्च करते? और अल्लाह उनके बारे में खूब जानने वाला है..." [३९-४०] ३२१
- अल्लाह तआला का कथन: "तो उस समय क्या हाल होगा जब हम हर समुदाय में से एक गवाह लाएंगे और (हे मुहम्मद!) हम आपको इन लोगों पर गवाह के रूप में लाएंगे?" [४१] ३२५
- अल्लाह तआला का कथन: "उस दिन वे लोग जिन्होंने कुफ्र (इनकार) किया और रसूल की नाफ़रमानी की, चाहेंगे कि काश उन्हें ज़मीन में बराबर कर दिया जाए (मिटा दिया जाए), और वे अल्लाह से कोई बात न छिपा सकेंगे।" [४२] ३२७
- अल्लाह तआला का कथन: "हे ईमान लाने वालो! नशे की हालत में नमाज़ के करीब न जाओ जब तक कि तुम यह न जान लो कि तुम क्या कह रहे हो, और न ही जनाबत (अपवित्रता) की स्थिति में, सिवाय इसके कि तुम रास्ता पार करने वाले (मुसाफिर) हो..." [४३] ३२९
- अल्लाह तआला का कथन: "क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिन्हें किताब का एक हिस्सा दिया गया? वे गुमराही खरीदते हैं और चाहते हैं कि तुम भी रास्ते से भटक जाओ..." [४४-५३] ३९९
- अल्लाह तआला का कथन: "या वे लोगों से उस पर जलन करते हैं जो अल्लाह ने उन्हें अपने अनुग्रह से दिया है? तो हमने इब्राहीम के परिवार को किताब और हिकमत (बुद्धि) दी थी और उन्हें एक बड़ा राज्य प्रदान किया था..." [५४-५५] ४१५
- अल्लाह तआला का कथन: "बेशक जिन लोगों ने हमारी आयतों का इनकार किया, उन्हें हम जल्द ही आग में झोंक देंगे। जब भी उनकी खालें पक (जल) जाएंगी, तो हम उन्हें दूसरी खालें से बदल देंगे ताकि वे अज़ाब का मज़ा चखते रहें..." [५६-०४] ४१९
- अल्लाह तआला का कथन: "बेशक अल्लाह तुम्हें हुक्म देता है कि अमानतों को उनके हकदारों तक पहुँचाओ, और जब लोगों के बीच फैसला करो तो न्याय के साथ फैसला करो। बेशक अल्लाह तुम्हें कितनी अच्छी नसीहत देता है। यकीनन अल्लाह सब कुछ सुनने वाला और देखने वाला है।" [५८] ४२३

- अल्लाह तआला का कथन: "हे ईमान लाने वालो! अल्लाह की फ़रमाबरदारी करो और रसूल की फ़रमाबरदारी करो और उन लोगों की भी जो तुममें से अधिकार वाले (शासक) हैं..." [५९] ४२८

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اللہ چاہتا ہے کہ تم پر توجہ فرمائے، جبکہ وہ لوگ جو اپنی خواہشات کے پیچھے چلتے ہیں، چاہتے ہیں کہ تم (راہِ حق سے) بہت دور بھٹک جاؤ۔﴾ [۲۷-۲۸] ۲۴۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! ایک دوسرے کا مال آپس میں ناحق طریقے سے نہ کھاؤ، سوائے اس کے کہ تمہاری باہمی رضامندی سے کوئی تجارت ہو...﴾ [۲۹] ۲۴۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جو کوئی زیادتی اور ظلم سے ایسا کرے گا تو عنقریب ہم اسے آگ میں جھونک دیں گے، اور یہ اللہ کے لیے بہت آسان ہے۔﴾ [۳۰] ۲۵۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اگر تم ان بڑے گناہوں سے بچتے رہو جن سے تمہیں روکا گیا ہے، تو ہم تمہاری چھوٹی برائیاں دور کر دیں گے اور تمہیں عزت کے مقام (جنت) میں داخل کریں گے۔﴾ [۳۱] ۲۶۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اس کی تمنا نہ کرو جس کے ذریعے اللہ نے تم میں سے کسی کو کسی پر فضیلت دی ہے...﴾ [۳۲] ۲۶۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے ہر اس مال کے وارث مقرر کر دیے ہیں جسے والدین اور قریبی رشتہ دار چھوڑ جائیں...﴾ [۳۳] ۲۷۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مرد عورتوں پر قوام (نگران) ہیں، اس لیے کہ اللہ نے ان میں سے بعض کو بعض پر فضیلت دی ہے...﴾ [۳۴] ۲۷۸

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر تمہیں ان دونوں (میاں بیوی) کے درمیان ناچاقی کا خوف ہو، تو ایک منصف مرد کے خاندان سے اور ایک منصف عورت کے خاندان سے بھیجو۔ اگر وہ دونوں اصلاح چاہیں گے تو اللہ ان کے درمیان موافقت پیدا کر دے گا...﴾ [۳۵] ۲۸۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اللہ کی عبادت کرو اور اس کے ساتھ کسی چیز کو شریک نہ ٹھہراؤ اور والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کرو...﴾ [۳۶] ۲۹۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہ لوگ جو بخل کرتے ہیں اور لوگوں کو بخل کا حکم دیتے ہیں اور اسے چھپاتے ہیں جو اللہ نے انہیں اپنے فضل سے دیا ہے، اور ہم نے کافروں کے لیے ذلیل کر دینے والا عذاب تیار کر رکھا ہے۔﴾ [۳۷] ۳۱۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ لوگ جو اپنا مال لوگوں کو دکھانے کے لیے خرچ کرتے ہیں اور نہ اللہ پر ایمان رکھتے ہیں اور نہ ہی روزِ آخرت پر۔ اور جس کا ساتھی شیطان ہو جائے، تو وہ بہت ہی برا ساتھی ہے۔﴾ [۳۸] ۳۱۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ان کا کیا بگڑتا اگر وہ اللہ اور روزِ آخرت پر ایمان لاتے اور اللہ نے جو رزق انہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرتے؟ اور اللہ ان کے حال سے خوب واقف ہے...﴾ [۳۹-۴۰] ۳۲۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تو اس وقت کیا حال ہوگا جب ہم ہر امت میں سے ایک گواہ لائیں گے اور (اے محمدﷺ!) ہم آپ کو ان لوگوں پر گواہ بنا کر لائیں گے؟﴾ [۴۱] ۳۲۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اس دن وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا اور رسول کی نافرمانی کی، تمنا کریں گے کہ کاش زمین ان پر برابر کر دی جاتی (وہ مٹی میں مل جاتے)، اور وہ اللہ سے کوئی بات چھپا نہ سکیں گے۔﴾ [۴۲] ۳۲۷

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! نشے کی حالت میں نماز کے قریب نہ جاؤ جب تک کہ تم یہ نہ جان لو کہ تم کیا کہہ رہے ہو، اور نہ ہی جنابت کی حالت میں، سوائے اس کے کہ تم راستہ پار کرنے والے (مسافر) ہو...﴾ [۴۳] ۳۲۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا آپ نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جنہیں کتاب کا ایک حصہ دیا گیا؟ وہ گمراہی خریدتے ہیں اور چاہتے ہیں کہ تم بھی راستے سے بھٹک جاؤ...﴾ [۴۴-۵۳] ۳۹۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿یا وہ لوگوں سے اس پر حسد کرتے ہیں جو اللہ نے انہیں اپنے فضل سے دیا ہے؟ سو ہم نے تو آلِ ابراہیم کو کتاب اور حکمت عطا کی تھی اور انہیں بڑی سلطنت بخشی تھی...﴾ [۵۴-۵۵] ۴۱۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بیشک جن لوگوں نے ہماری آیات کا انکار کیا، انہیں ہم جلد ہی آگ میں جھونک دیں گے۔ جب بھی ان کی کھالیں جل جائیں گی، تو ہم ان کی جگہ دوسری کھالیں بدل دیں گے تاکہ وہ عذاب کا مزہ چکھتے رہیں...﴾ [۵۶-۵۷] ۴۱۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بیشک اللہ تمہیں حکم دیتا ہے کہ امانتیں ان کے حق داروں تک پہنچاؤ، اور جب لوگوں کے درمیان فیصلہ کرو تو عدل کے ساتھ فیصلہ کرو۔ بیشک اللہ تمہیں کتنی اچھی نصیحت کرتا ہے۔ یقیناً اللہ سب کچھ سننے والا اور دیکھنے والا ہے۔﴾ [۵۸] ۴۲۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! اللہ کی اطاعت کرو اور رسول کی اطاعت کرو اور ان لوگوں کی بھی جو تم میں سے صاحبِ امر (حکمران) ہیں...﴾ [۵۹] ۴۲۸

Index of the Sixth Part 517

- His Word, the Exalted: {Have you not seen those who claim to have believed in what was revealed to you and what was revealed before you? They wish to refer for judgment to Taghut...} [60-61] 435
- His Word, the Exalted: {So how [will it be] when disaster strikes them because of what their hands have put forth...} [62-63] 437
- His Word, the Exalted: {And We did not send any messenger except to be obeyed by permission of Allah...} [64-65] 439
- His Word, the Exalted: {And if We had decreed upon them, "Kill yourselves" or "Leave your homes,"...} [66-68] 445
- His Word, the Exalted: {And whoever obeys Allah and the Messenger - those will be with the ones upon whom Allah has bestowed favor...} [69-70] 447
- His Word, the Exalted: {O you who have believed, take your precaution and [either] go forth in separate groups or go forth all together.} [71] 451
- His Word, the Exalted: {And indeed, there is among you he who will surely lag behind; and if disaster strikes you, he says, "Allah has favored me..."} [72-73] 454
- His Word, the Exalted: {So let those fight in the cause of Allah who sell the life of this world for the Hereafter...} [74] 457
- His Word, the Exalted: {And what is [the matter] with you that you fight not in the cause of Allah and [for] the oppressed among men, women...} [75] 459
- His Word, the Exalted: {Those who believe fight in the cause of Allah, and those who disbelieve fight in the cause of Taghut. So fight against the allies of Satan. Indeed, the plot of Satan has ever been weak.} [76] 461
- His Word, the Exalted: {Have you not seen those who were told, "Restrain your hands and establish prayer and give zakah..."} [77] 462
- His Word, the Exalted: {Wherever you may be, death will overtake you, even if you should be within towers of lofty construction...} [78] 464
- His Word, the Exalted: {What comes to you of good is from Allah, but what comes to you of evil, [O man], is from yourself. And We have sent you, [O Muhammad], to the people as a messenger, and sufficient is Allah as Witness.} [79] 468

- His Word, the Exalted: {He who obeys the Messenger has obeyed Allah; but those who turn away - We have not sent you over them as a guardian...} [80-82] 473
- His Word, the Exalted: {And when there comes to them information about [public] security or fear, they spread it...} [83] 478
- His Word, the Exalted: {So fight, [O Muhammad], in the cause of Allah; you are not held responsible except for yourself. And encourage the believers...} [84] 480
- His Word, the Exalted: {Whoever intercedes with a good intercession will have a share [of reward] therefrom...} [85] 484
- His Word, the Exalted: {And when you are greeted with a greeting, greet [in return] with one better than it...} [86] 487
- His Word, the Exalted: {Allah - there is no deity except Him. He will surely assemble you for [account on] the Day of Resurrection, about which there is no doubt. And who is more truthful than Allah in statement?} [87] 502
- His Word, the Exalted: {What is [the matter] with you [that you are] two groups concerning the hypocrites, while Allah has made them fall back [into error and disbelief] for what they earned...} [88] 503
- His Word, the Exalted: {They wish you would disbelieve as they disbelieved so you would be alike. So do not take from among them allies...} [89-90] 506
- His Word, the Exalted: {You will find others who wish to obtain safety from you and [to] obtain safety from their people...} [91] 512
- Index 515

छठे भाग की अनुक्रमणिका ५१७

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जो दावा करते हैं कि वे उस पर ईमान लाए हैं जो आप पर उतारा गया और जो आपसे पहले उतारा गया? वे चाहते हैं कि वे अपना फ़ैसला तागूत के पास ले जाएँ..} [६०-६१] ४३५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर कैसा होगा जब उनके हाथों के किए धरे के कारण उन पर कोई मुसीबत आ पड़ेगी...} [६२-६३] ४३७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {हमने कोई रसूल नहीं भेजा मगर इसलिए कि अल्लाह की अनुमति से उसकी आज्ञा का पालन किया जाए...} [६४-६५] ४३९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि हम उन पर अनिवार्य कर देते कि "अपने आप को मार डालो" या "अपने घरों से निकल जाओ,"...} [६६-६८] ४४५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो कोई अल्लाह और रसूल की आज्ञा का पालन करेगा, तो ऐसे लोग उन लोगों के साथ होंगे जिन पर अल्लाह ने इनाम किया है...} [६९-७०] ४४७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! अपनी रक्षा का सामान (हथियार आदि) ले लो, फिर अलग-अलग जत्थों में निकलो या सब मिलकर कूच करो।} [७१] ४५१
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और निःसंदेह तुममें कोई ऐसा भी है जो निश्चय ही पीछे रह जाएगा; फिर यदि तुम पर कोई मुसीबत आए तो वह कहता है, "अल्लाह ने मुझ पर कृपा की..."} [७२-७३] ४५४
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो उन लोगों को अल्लाह के मार्ग में लड़ना चाहिए जो आख़िरत के बदले दुनिया की ज़िंदगी बेच देते हैं...} [७४] ४५७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह के मार्ग में और उन कमज़ोर पुरुषों, स्त्रियों के लिए नहीं लड़ते...} [७५] ४५९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो ईमान लाए हैं वे अल्लाह के मार्ग में लड़ते हैं, और जिन्होंने कुफ़्र किया है वे तागूत के मार्ग में लड़ते हैं। अतः शैतान के साथियों से लड़ो। वास्तव में शैतान की चाल कमज़ोर होती है।} [७६] ४६१
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जिनसे कहा गया था कि "अपने हाथ रोके रखो और नमाज़ क़ायम करो और ज़कात दो..."} [७७] ४६२

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम जहाँ कहीं भी होगे मौत तुम्हें पा लेगी, चाहे तुम मज़बूत बुर्जों (किलों) में ही क्यों न हो...} [७८] ४६४
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो भलाई तुम्हें पहुँचती है वह अल्लाह की ओर से है, और जो बुराई तुम्हें पहुँचती है वह तुम्हारे अपने कारण है। और हमने आपको लोगों के लिए रसूल बनाकर भेजा है, और अल्लाह गवाह के रूप में काफ़ी है।} [७९] ४६८
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिसने रसूल की आज्ञा मानी, उसने वास्तव में अल्लाह की आज्ञा मानी; और जिसने मुँह फेरा, तो हमने आपको उन पर कोई निगरान बनाकर नहीं भेजा है...} [८०-८२] ४७३
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब उनके पास शांति या भय की कोई बात पहुँचती है, तो वे उसे फैला देते हैं...} [८३] ४७८
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {अतः (ऐ नबी!) अल्लाह के मार्ग में लड़िए, आपको केवल अपने ही लिए ज़िम्मेदार ठहराया जाएगा। और ईमान वालों को उभारिए...} [८४] ४८०
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो कोई अच्छी सिफ़ारिश करेगा, तो उसे उसमें से हिस्सा मिलेगा...} [८५] ४८४
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब तुम्हें सलाम किया जाए, तो तुम उससे बेहतर जवाब दो...} [८६] ४८७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं। वह तुम्हें क़ियामत के दिन ज़रूर इकट्ठा करेगा, जिसमें कोई संदेह नहीं। और अल्लाह से बढ़कर बात में सच्चा और कौन हो सकता है?} [८७] ५०२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर तुम्हें क्या हो गया है कि मुनाफ़िक़ों के बारे में दो गिरोहों में बँट गए हो, जबकि अल्लाह ने उनके करतूतों के कारण उन्हें उन्हीं के हाल पर पलट दिया है...} [८८] ५०३
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे चाहते हैं कि तुम भी कुफ़्र करो जैसा कि उन्होंने कुफ़्र किया ताकि तुम सब एक जैसे हो जाओ। अतः उनमें से किसी को अपना साथी न बनाओ...} [८९-९०] ५०६
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम कुछ दूसरों को भी पाओगे जो चाहते हैं कि तुमसे भी अमन में रहें और अपनी क़ौम से भी अमन में रहें...} [९१] ५१२
- अनुक्रमणिका ५१५

فہرست چھٹا حصہ ۵۱۷

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو دعویٰ کرتے ہیں کہ وہ اس پر ایمان لائے جو آپ کی طرف نازل کیا گیا اور جو آپ سے پہلے نازل کیا گیا؟ وہ چاہتے ہیں کہ اپنا مقدمہ طاغوت کے پاس لے جائیں... ﴾ [۶۰-۶۱] ۴۳۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ پھر کیا حال ہوگا جب ان کے اپنے ہاتھوں کے کرتوتوں کی وجہ سے ان پر کوئی مصیبت آ پڑے گی... ﴾ [۶۲-۶۳] ۴۳۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اور ہم نے کوئی رسول نہیں بھیجا مگر اس لیے کہ اللہ کے حکم سے اس کی اطاعت کی جائے... ﴾ [۶۴-۶۵] ۴۳۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اور اگر ہم ان پر یہ فرض کر دیتے کہ "اپنے آپ کو قتل کر ڈالو" یا "اپنے گھروں سے نکل جاؤ،"... ﴾ [۶۶-۶۸] ۴۴۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اور جو اللہ اور رسول کی اطاعت کرے گا، تو یہ وہ لوگ ہیں جو ان لوگوں کے ساتھ ہوں گے جن پر اللہ نے انعام کیا ہے... ﴾ [۶۹-۷۰] ۴۴۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اے ایمان والو! اپنی حفاظت کا سامان (ہتھیار وغیرہ) لے لو، پھر الگ الگ دستوں میں نکلو یا سب مل کر کوچ کرو۔ ﴾ [۷۱] ۴۵۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اور یقیناً تم میں سے کوئی ایسا بھی ہے جو ضرور پیچھے رہ جائے گا؛ پھر اگر تم پر کوئی مصیبت آئے تو وہ کہتا ہے، "اللہ نے مجھ پر بڑا فضل کیا..." ﴾ [۷۲-۷۳] ۴۵۴
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ پس چاہیے کہ اللہ کی راہ میں وہ لوگ لڑیں جو آخرت کے بدلے دنیا کی زندگی بیچ دیتے ہیں... ﴾ [۷۴] ۴۵۷

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اور تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم اللہ کی راہ میں اور ان کمزور مردوں، عورتوں کے لیے نہیں لڑتے... ﴾ [۷۵] ۴۵۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ جو لوگ ایمان لائے وہ اللہ کی راہ میں لڑتے ہیں، اور جنہوں نے کفر کیا وہ طاغوت کی راہ میں لڑتے ہیں۔ پس شیطان کے ساتھیوں سے لڑو۔ بیشک شیطان کی چال کمزور ہوتی ہے۔ ﴾ [۷۶] ۴۶۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جن سے کہا گیا تھا کہ "اپنے ہاتھ روکے رکھو اور نماز قائم کرو اور زکوٰۃ دو..." ﴾ [۷۷] ۴۶۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ تم جہاں کہیں بھی ہو گے موت تمہیں پا لے گی، خواہ تم مضبوط قلعوں میں ہی کیوں نہ ہو... ﴾ [۷۸] ۴۶۴
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ جو بھلائی تمہیں پہنچتی ہے وہ اللہ کی طرف سے ہے، اور جو برائی تمہیں پہنچتی ہے وہ تمہارے اپنے نفس کی وجہ سے ہے۔ اور ہم نے آپ کو لوگوں کے لیے رسول بنا کر بھیجا ہے، اور اللہ گواہ کے طور پر کافی ہے۔ ﴾ [۷۹] ۴۶۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ جس نے رسول کی اطاعت کی اس نے یقیناً اللہ کی اطاعت کی؛ اور جس نے منہ پھیرا، تو ہم نے آپ کو ان پر کوئی نگہبان بنا کر نہیں بھیجا... ﴾ [۸۰-۸۲] ۴۷۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اور جب ان کے پاس امن یا خوف کی کوئی خبر پہنچتی ہے تو وہ اسے پھیلا دیتے ہیں... ﴾ [۸۳] ۴۷۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ پس (اے نبی!) اللہ کی راہ میں لڑیئے، آپ صرف اپنی ذات کے ذمہ دار ٹھہرائے جائیں گے۔ اور ایمان والوں کو ترغیب دیجئے... ﴾ [۸۴] ۴۸۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ جو کوئی اچھی سفارش کرے گا، اس میں اس کا حصہ ہوگا... ﴾ [۸۵] ۴۸۴

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اور جب تمہیں سلام کیا جائے، تو تم اس سے بہتر جواب دو... ﴾ [۸۶] ۴۸۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اللہ، اس کے سوا کوئی معبود نہیں۔ وہ تمہیں قیامت کے دن ضرور جمع کرے گا، جس میں کوئی شک نہیں۔ اور اللہ سے بڑھ کر بات میں سچا کون ہو سکتا ہے؟ ﴾ [۸۷] ۵۰۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ پھر تمہیں کیا ہو گیا ہے کہ منافقوں کے بارے میں دو گروہ بن گئے ہو، حالانکہ اللہ نے ان کے کرتوتوں کی وجہ سے انہیں اوندھا کر دیا ہے... ﴾ [۸۸] ۵۰۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وہ چاہتے ہیں کہ تم بھی کفر کرو جیسا کہ انہوں نے کفر کیا تاکہ تم سب برابر ہو جاؤ۔ پس ان میں سے کسی کو اپنا دوست نہ بناؤ... ﴾ [۸۹-۹۰] ۵۰۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ تم کچھ دوسروں کو بھی پاؤ گے جو چاہتے ہیں کہ تم سے بھی امن میں رہیں اور اپنی قوم سے بھی امن میں رہیں... ﴾ [۹۱] ۵۱۲
- فہرست ۵۱۵